De Gids. Jaargang 92

bron
De Gids. Jaargang 92. P.N. van Kampen & zoon, Amsterdam 1928

Zie voor verantwoording: https://www.dbnl.org/tekst/_gid001192801_01/colofon.php

Let op: boeken en tijdschriftjaargangen die korter dan 140 jaar geleden verschenen zijn, kunnen auteursrechtelijk beschermd zijn. Welke vormen van gebruik zijn toegestaan voor dit werk of delen ervan, lees je in de gebruiksvoorwaarden.

dbnl digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren i.s.m. DE GIDS

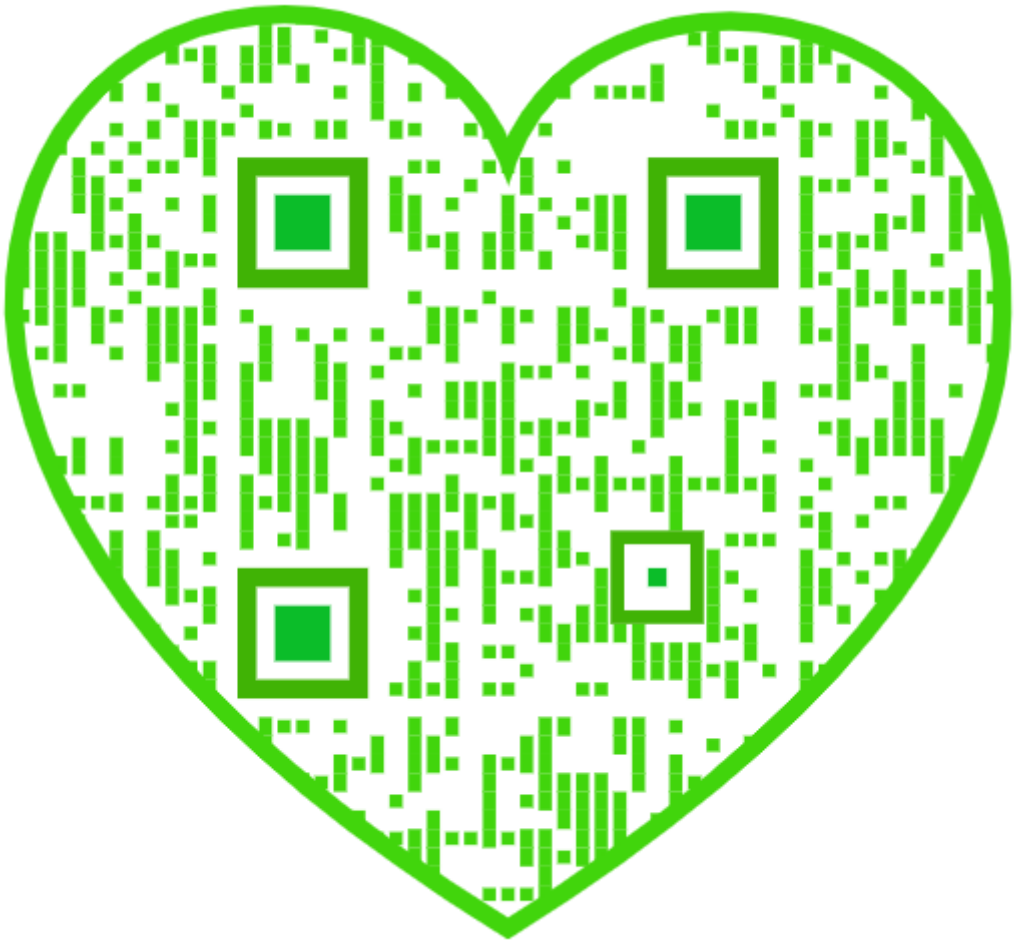

[Eerste deel]

Perzen.
Naar het Grieksch van Aischylos in Nederlandsche verzen overgebracht.

Personen:

REI VAN AANZIENLIJKE GRIJSAARDS.
ATOSSA.
BODE.
SCHIM VAN DAREIOS.
XERXES.
Slavinnen, slaven, krijgsknechten.

Voor het eerst opgevoerd te Athenai in 472.

Het tooneel stelt den voorhof van het paleis der Perzische koningen te Soeza voor. Links van het tooneel zijn de koninklijke verblijven gedacht. Rechts op den voorgrond ligt de grafheuvel van den vorigen koning Dareios. De rei van voorname bejaarde Perzen, door Xerxes bij zijn vertrek als regeerraad ingesteld gedurende den veldtocht tegen Hellas, verzamelt zich in de orchestra met het doel om als gewoonlijk ten paleize vergadering te houden. Xerxes' moeder en wijlen Dareios' gemalin, de hoogbejaarde koningin Atossa, verschijnt in een draagkoets uit haar persoonlijke vertrekken. Zij is verontrust door een nachtelijk droomgezicht en wil zich daarover met de raadsleden verstaan. De handeling vindt verder plaats in den voorhof en bij het graf van Dareios.

REI.
Van de Perzen die togen naar Hellas' grond,
Zijn wij, naar wij heeten, de zorgende trouw,
En van 't schatten- en goudovervloedend paleis
De bewakers, die volgens de maat onzer eer

Onze koning en opperheer Xerxes zelf,
Van Dareios de zoon,
Als lands opzieneren uitkoos.
Maar duchtend om 's konings terugkeer thuis
En van 't mannenontelbare heir, rijst reeds,
Onheilsprofeet, in mijn boezem mijn hart
Overeind en te berg!
Want heel het in Azia geboortig geweld
Is verdwenen (de bruid naar den echtvriend huilt,
En te voet of te paard geen bode bereikt
Met zijn tijding de stad van de Perzen):
Die Soeza's veste en Agbatana's borg
En de sterkte aloud van het Kissische land
Prijslieten en gingen te paard of te scheep
Of tezamengedromd
In den voetknechtendreun van den oorlog.
Nog zie ik Amistres, Artafranes en
Megabates saam met Astaspes,
Onder oppersten koning als koon'ngen gesteld,
Heirtogen der Perzen, in rennende vaart,
Rosmennend of wagenspanteuglend, op schouw
Van het eindloos heir, vreeswekkend te zien
En geweldig ten strijd,
In hun stoeruithoudende zielsdrift.
Artembares viert als ruiter zijn lust,
En Masistres en de' eedlen Imaios, den boog-
overweldger, ik zie, Pharandakes saam
Met den wagenspanmenner Sosthanes.
Weêr andren de groote gezinrijke Nijl
Uitzond, tweetal in Aigyptos verwekt,
Soesiskanes en Pegastagoon,
Met den held die 't heilige Memfis beheert,
Arsames, en Ariomardos die
Over oeroud Thebai voert het bestier,
En der deltabewoners onsombare drom,
De geweldige roeiers der schepen.
Van de weeldrige Lydiërs de menigte volgt,
Al volk in 't gemeen, dat de kusten beslaat
Van het vastland, die Mitragathes en

Kloeke Arkteus leidt,
Schatmeestren des konings en koningen zelf,
En het goudrijk Sardeis brengt in het veld,
Op hun velerhand wagenen oorloggerust,
Vierspannig, zesspannig in benden gedeeld,
Aanblik vreeswekkend te schouwen.
Nabuur van den heiligen Tmolos gebaart
Dat hij Hellas gaat in het slaafjok slaan,
Als Tharybos hier, als Mardoon ginds,
Aambeelden der lans,
Met hun werpspeerzwaaiende Mysiërs.
't Veelduizende Babyloon slepengewijs
Stuurt alondereenengemengelden troep,
Op hun schepen gemand,
In vertrouwd boogspannenden aandrift.
En het dolkzwaardvoerende heirras uit
Heel Azia volgt
Onder tuchtstrenge leiding des konings.
Zoo heerlijke bloei van de mannen verdween
Van den Perzischen grond,
Over wie het gezaamlijk Aziatisch gebied
Als grootbrengster steent in haar brandend gemis,
En de vrouwen en ouders doorsiddren den tijd
Die bij dagen gerekend zich uitlengt.

Eindlijk over 's konings staddwingende heirtocht!
Over naar 't naburig anderoeversch kustland van de zeestraat,
Overschrijdend langs vlasbandig vlot het veer van
Athamas' dochter Hella,
Hechtgenagelde plankierbaan als een jok slaande op den zeenek.

Mannenweemlend Azia's onverschrokken heerscher
Tegen heel de wereld richt zijn godgeweldge legerkudde
Dubbeldreigend, over land en van den zeekant,
Vol vertrouwen op de stoere
Grimme drijvers -: godgelijke held uit 't goudverwekte stamhuis.

Afgrondblauw uit oogen blikkend van een draak moordgiergen opslag,

Rijk aan handlangers en schepen, drijvend de Assyrische strijdkar,
Voert hij tegen lansbefaamde mannen booggeweldgen aanval.

Niemand blijkt beproefd te schutten de' overmachtgen stroom van mannen,
Noch met hechten dam te keeren zeevloeds onbekampbren golfslag:
Onaantastbaar naakt der Perzen heir en weerhaftige manschap....

Doch wat sterflijk man ontsnapt der goden droglistigen aanslag?
Wie die onbezwaard met rappen voet zoo duizelhoogen sprong haalt?

Want gulgunstig troont de god den stervling in verblindings netten
Waar geen kans is dat hij ooit nog ongeschaad zich boven uitwerkt.

Want met godshulp zet de Moira al van oudsher haren wil
door: die de taak den Perzen opleî
Torenmuurbrekende krijgen,
Wagenwoelende gevechten te bezorgen en der steden volkverjagende ommekeeren - -
Doch zij leerden van de veelgebaande zee grauwschuimig onder schellen windaêm
't Heilge alwateren domein met
Oogen aanzien in 't vertrouwen op hun ijlgebouwde tuigen en den menschschependen
kunstromp.

Daarom draagt mijn ingewand
Rouw en rijt zich op van vrees
(Wee en aai om 't Perzisch heir!)
Dat dien roep
Haast veelvuldig stenen zal
Soezis' groote mannenleêge binnenstad;
Dat der Kissiërs vestingbouw
Dreunend zingt den wederkeer

(Wee en aai!),
De' eigen weeroep dien verruischt
Heel zijn menigte van enkel vrouwen,
En dat in der peeplen lijnwaad
De verscheuring valt!

Want het gezamenlijk volk, 't paardstierende, 't bodembedrommende,
Hebben de korven verlaten als bijen den heirvoerder volgende
Overgezwermd langs de'overenwedergejokten aan beide de
landen gemeenzamen
Zee-onderspoelden rotsrand.

Wegens den trek van de mannen met tranen doorvochtigd de legersteên
Staan, en een elk van de Perzische vrouwen de teederlijk-rouwende
Kwijnt span-eenzaam onder 't verliefde gemis van den bedvriend dien ze uit haar armen liet
Aanvalonstuimig bewapend.

Doch treden wij, Perzen, ter zitting in dit
Aloude paleis,
Zorgvuldig en raadslagdiep overleg
Te beramen (de nood achterhaalt ons),
Hoe 't denklijk met Xerxes den koning vergaat,
Met Dareios' zoon,
Naamvaders geslacht van ons Perzische volk:
Of de zege verblijft aan de pees van den boog,
Of dat wint het geweld
Van de lansschachtkoppende speerpunt....

(De rei maakt zich gereed het tooneel te bestijgen om zich binnen het paleis te begeven. Op hetzelfde oogenblik verschijnt Atossa in een draagkoets met groot gevolg en koninklijken praal.)

Maar, straling aan de oogen der goden gelijk,
Zie 'k moeder des konings en mijn koningin
In haar aantocht - 'k neig mij ter aarde.
En ons allen gezamenlijk voegt het tot haar
Eergroetende woorden te spreken.

O der diepgegorde Perzenvrouwen oppermeesteres,
Xerxes' hoogbedaagde moeder, heil, Dareios' gemalin.
Bedgenoot den god der Perzen, werdt gij moeder ook huns gods -
Of 't moest zijn dat de oude daimoon nu partij koos tegen 't heir.

ATOSSA.
Daarom kom ik, daarom liet ik mijne zalen goudgestoold
En Dareios' en mijn eigen gemeenschaplijk staatsiebed.
Mij ook rijt het hart bekommring (zeggen ga ik u een woord
Allerminst van mij, mijn vrienden: zelf toch ben ik vreezenloos)
Dat een machtig daimoon omschopt, bodemvlak in stof verstuift
Heilbouw dien Dareios optrok wel met hulp van eenig god.
Dies staat dubbele bedenking uitgewezen in mijn geest:
Onbemiddeld haalt geens mans kracht hellen middag van 't geluk:
Evenmin brengt schat van middlen zonder man ontzag en eer.
Rijkdom blijft ons boven gispen -: vrees gaat om oogliefst bezit;
Want het oog des huizes schat ik meesters tegenwoordigheid.
Hiertoe, bij dees stand van zaken, weest in wat ik zeggen ga
Meêberaderen mij, Perzen, oud-en-grijs vertrouwde trouw.
Want betrouwbren raadslag vind ik nergens anders dan in u.

REI.
Dit weet wel, gebiederesse van dit land, niet tweemaal duid
Woord of daad waartoe vermogen slechts de leiding nemen wil.
Want wel zijn wij welgezinden, die gij tot raadgeven noodt.

ATOSSA.
Met veel nachtlijke droomgezichten altijd al
Verkeer ik vandat mijn zoon 't leger rustte en toog
In de' opzet 't land der Iaoners te verdoen,
Maar nooit nog zag ik zulk een, zoo klaarblijkelijk,
Als in 't voorbije donker. Ik verhaal het u.
Mij droomde hoe twee vrouwen beiden schoon bekleed,
Met Perzische gewaden de éene, in Dorische
De andre getogen, traden voor mijn aangezicht,
Van grootte alrijzigst, verre meer dan die van nu,
Volmaakt van schoonheid, uit het eigenste geslacht
Zusters: bij erflot de éene als vadergrond

Hellas bewoonde, de andre der barbaren land.
Zij maakten, naar te zien ik droomde, onder elkaêr
Ik weet niet wat voor tweedracht. Tot mijn zoon toetrad,
Die haar bedwingt, tot rust brengt, voor zijn wagen haar
Tezamenspant en over hare nekken legt
Het jokriem. In dees rusting de één ging torenfier,
En hield binnen de toomen schoonbestierden mond.
Maar de andre steigert, slaat, met handen rukt uiteen
Het wagentuig, en sleept het met zich mede ophol,
Los uit den breidel, en breekt middendoor het jok.
Storten mijn zoon doet. Hem te hulp zijn vader snelt,
Dareios, en beklaagt hem. Zóo als Xerxes hem
Gewaarwordt, scheurt hij zich van 't lijf de kleederen....
Die dingen als ik zeg dan, schouwde ik in den nacht.
Doch nadat 'k opstond en met handen had beroerd
't Glansstroomend bronnat, trad in offerreê gebaar
Ik naar het altaar om de' onheilwerenden goôn,
Wien dees tol toekomt, toe te wijden de' offerkoek....
Met zie ik vluchten naar den kant van Phoibos' haard
Een aadlaar: spraakloos blijf ik, vrienden, staan in vrees:
Achter hem aan een havik schouw 'k in volle vaart
Vlerkkleppend op hem storten, met zijn klauwen hem
Den kop verscheuren: hij leende enkel lijdlijk 't lijf,
Saamkrimpend. Mij schrikbeelden waren dat te zien,
Als u te hooren. Want wel weet gij, mocht mijn zoon
(Bij zegeslagen waar' hij man bewondrenswaard)
Falen - geen burgers eischen van hem rekenschap:
Behouden, blijft hij 's lands gebieder als altijd.

Rei.
Noch te zeer beangsten, moeder, willen wij met woorden u,
Noch bemoedgen. Zaagt ge iets onheildreigends, wend met smeekgebeên
Tot de goden u, dat ze afweer ons bestellen van dit kwaad,
Doch het goede rijkvoleindigd worde aan u en uwen zoon,
En het rijk en alle vrienden. Verder voegt het plengingen
Aarde en dooden toe te storten. En als dienstbereid roep aan
Uw gemaal Dareios dien gij dezen nacht nog, zegt gij, zaagt,
Dat van onder de aarde aan 't licht hij zegen zende u en uw zoon,
Maar de weêrkans aardbedolven in zijn duisternis versomp'.

Dees maatreeglen raadt als ziener dienstgetrouw mijn hart u aan:
Dat ze u alweegs zullen loonen, duiden wij als oordeel hier.

ATOSSA.
welgezind voorwaar als de eerste duider dezer droomen hebt
Gij dit oordeel uitgewezen voor mijn zoon en mijn geslacht.
Eindvervuld moog' 't goede worden! Al die dingen zullen wij,
Naar ge opdraagt, den goôn vervullen en den lieven onder de aard,
Als wij binnenshuis gekeerd zijn... Doch iets aêrs venemen 'k wil:
Waar ter wereld, vrienden, zegt men dat Athenai staat gesticht?

REI.
Ver ter Westerondergangen waar vorst Helios verbleekt.

ATOSSA.
En toch leed mijn zoon verlangen buit te jagen deze stad?

REI.
Immers dan zou 't gansche Hellas konings onderhoorge zijn.

ATOSSA.
Staat hun dierwijs ter beschikking mannenmenigte van heir?

REI.
Zulk een heir zelfs als den Meden rampen veel heeft toegebracht.

ATOSSA.
'k Denk, de booggedreven pijlpunt blinkt in hun hanteering uit?

REI.
Allerminst. Standvaste lansen, schildgedekte rustingen.

ATOSSA.
En wat verder? Is toereikend rijkdom thuis in hun bezit?

REI.
Schat gekamerd in den bodem, hebben zij hun zilverbron.

ATOSSA.
Wie staat over hen als herder, en als meester van hun heir?

REI.
Van geen man ter wereld heeten slaven zij of hoorigen.

ATOSSA.
Hoe dan kunnen van vijandge mannen zij den aanval staan?

REI.
Zóo dat zij Dareios' talrijk heerlijk heir vernietigden.

ATOSSA.
Schriklijks te overpeinzen zegt gij de' ouders van wie togen uit.

REI.
Maar mij dunkt, haast zult gij weten heel de' onfeilbren samenhang;
Want de loop van dezen man als Perzisch ijlboô steekt in 't oog.
Goed of boos te hooren, eenig zeker feitennieuws hij brengt.

BODE.

(Bode verschijnt van rechts.)

O steden van 't gezaamlijk Aziatisch land,
O Perzische aarde en rijkdoms haven mateloos,
Hoe is met één slag zegen velerhand vernield,
De bloem der Perzen afgevallen en vergaan!
Een ramp is 't, aai mij, ramp het eerst te boodschappen -
Toch is 't noodwendig u te ontvouwen heel ons leed,
Perzen: 't heele barbarenleger kwam te niet.

REI.
Smartesmartlijke rampen,
Versch te schrijnen en brandend!
Verstroomt in tranen, Perzen, aaiaai!
Dit hartewee vernemend.

BODE.
Terecht, nu alles ginder is teloorgedaan.
En zelf zie onverhoopt ik thuiskeers dagelicht.

REI.
Lang voorwaar te beleven
Bleek dit soort van bestaan ons,
Ons grijsaards wien nog kwam ter ooren
Deze onverhoedsche ellende.

BODE.
Als ooggetuige en niet naar andermans verhaal
Kan 'k duiden, Perzen, wat aan rampen werd beschikt.

REI.
O o o wee, omniet
Toog uit het Aziatisch land
Ons talrijk alvermengd geschut
Tegen vijandig Hellas?

BODE.
Niets baatten toch de bogen; heel het heir kwam om
Aloverweldigd in der schepen samenstoot.

Rei.
O o o wee, gij zegt,
De doode lijven onzer lieven drijven,
Golfgeslingerd doopgedompeld,
In der mantlen boetseering?

Bode.
Vervuld van lijken liggen, onzalig verminkt,
Salamis' stranden, heel 't aangrenzend kustgebied.

Rei.
Jammer den roep
Onzalig voor de Perzen,
Onheilaanhuilend den vijanden
Die alles alellendig zullen boeten -
Aaiaai om 't heir vernietigd.

Bode.
O meest gehaat te hooren naam van Salamis!
Hoe steen ik als 'k Athenai mij tebinnen roep.

Rei.
Ja wel haatsporend
Athenai haar vijanden!
De erinnring staat ter hand
Hoevele van Perzische vrouwen
Zij al omniet
Kinderloos en manledig stichtte.

Atossa.
Lang zweeg heillooze ik door mijn rampen overbluft.
Want dit ons onheil overtreft de maat die houdt
Verhaal en navraag omtrent ieder smartgeval.
Toch, als de goden 't geven, is 't den stervers nood
Hun leed te dragen. Heel de lijdensrol ontvouw,
En som verbeten, of ge ook steent om ramp op ramp:
Wie 's niet gesneuveld, om wien drijven wij straks rouw
Der heiraanvoerders, die in schepterdragend ambt
Gesteld, zijn post manledig ruimde voor den dood?

Bode.
Xerxes is zelf bij leven en aanschouwt het licht.

Atossa.
Voor mijn huis brengt uw boodschap een groot licht van heil,
En blanken daagraad na den zwartbestormden nacht.

BODE.
Maar Artembares van tienduizend ruiterhoofd
Zich strompelkneust Silenia's rouwe kusten langs.
En duizendvoerder Dadakes op stoot van lans
In lichten danspas van zijn vaartuig nam den sprong.
En Tenagoon, der Baktren rechtstammige vorst,
Omkoutert Aias eiland naar de zee hem beukt.
De nabuur van de bronnen van Aigyptos' Nijl,
Voerder van dertigduizend man zwart paardenvolk,
Lilaios, met Arsames en Argestes als
Derde om het duivenkweekend eiland dobberden
En schedelramden aan den weêrstandharden wal.
Arkteus, Adeues en de schildgeweldige
Pharnoechos, dees drie stortten uit éenzelfde schip.
Chrysiër Matallos, voerder van tienduizend, verft
Sneuvlend zijn vollen schaduwzwarten baard bloedblond,
En zet de kleur van 't zeebad dan in purper om.
En Arabos de Magiër, Baktrische Artabes
Vestten zich ginds op dorren bodem, stierven uit.
Amistris en Amfistreus, van veelzwoegsche lans
Zwaaier, en de edele Ariomardos die zijn rouw
Bracht over Sardeis, en de Mysiër Seisames -
En Tharybis, van vijfmaal vijftig schepen voogd,
Van afkomst een Lyrnaier, man opvallend schoon,
Ligt in zijn dood, onzaalge, niet schoon toegericht.
Syennesis, bestierder der Kilikiërs, voorst
In moedsbetoon, die meeste moeite als eenig man
Den vijanden bezorgde, sneefde er glorierijk.
Van zulke aanvoerders viel mij 't lotgeval nu in.
Uit grooten voorraad rampen bode ik weinige.

ATOSSA.
Eilaas, van rampen zijn die 'k hoor, alopperste,
Den Perzen schandsmaad en helhuilsche weeklachten.
Doch op 't verhaal terugkeer en beduid mij dit:
Hoe groot was der Helleensche schepen menigte,
Dat zij 't aandorsten met het Perzisch heir den kamp
Aaneen te binden door der schepen samenstoot?

BODE.
Op stuk van aantal had, wees zeker, de barbaar

De zege met zijn schepen. Immers 't vol getal
Was bij de Hellenen tienmaal dertig om en bij,
En buiten deze een tiental uitgelezene.
Doch Xerxes, 'k weet het immers, had onder bevel
Een goede duizend, en wier snelheid alles sloeg,
Telden tweehonderd zeven. Zoo 's de rekening.
Dacht ge ons op dit punt in het treffen overmocht?
Neen, eenig daimoon heeft ons heir dus neêrgedelgd,
Die op de weegschaal lastte met oneven kans.
De goden zijn 't, die hoeden godin Pallas' stad.

ATOSSA.
Staat dan Athenai's stadsburcht nog onomgekeerd?

BODE.
Zoolang haar mannen leven, is haar wal beschermd.

ATOSSA.
En hoe, verhaal me, in de' aanvang stiet de scheepsmacht slaagsch?
Wie kwamen uit met de' aanval? De Hellenen of
Mijn zoon in praalzucht op zijn schepenmenigte?

BODE.
Beginnen, heerscheresse, deed met heel de ramp
Wraakgeest of booze daimoon dien 'k niet thuizen kan.
Want een Helleensch man kwam uit der Atheners heir
En bracht aan Xerxes, uwen zoon, als volgt bericht,
Dat de Hellenen, als van zwarten nacht de schaûw
Naakte, niet dachten stand te houden, maar te bank
Gesprongen in de schepen, elk zijns eigen weegs
Door sluiksch wregkomen zouden zien te bergen 't lijf.
Zoodra hij 't hoorde, zonder des Hellenen list
Of van de goôn afgunstgen opzet te doorzien,
Kondt hij den bodemhoofden allen open last,
Om als de zon met zijne stralen afliet de aard
Te vlammen, en de schemer 't hemelsch perk besloeg,
Der schepen kern te scharen in geleedren drie
Om de afvaart te bewake' en de engten zeedoorruischt,
En andre rondom Aias' eiland in een kring;
Want mochten de Hellenen boozen doem ontgaan
Door heimlijk eenge' uitweg te vinden voor hun vloot,
Dat met zijn hoofd te boeten elk lag voorbeschikt.

Zooveel gelast hij uit meest moedgerusten geest;
Want wat op komst was van de goden, wist hij niet.
De manschap niets onordlijk, maar in volgsche tucht
Bereidden de' avondmaaltijd, iedre varensman
Sjorde zijn roeiriem rond de dolpen roeigereed.
En toen de lichtschijn van de zon was weggevaagd,
En de nacht opkwam, traden alle man aan boord,
Wie heerschap over roeiriem voerde of wapenen;
En slagschip praaide slagschip naar elk stelling zocht;
Zij zetten koers als ieder hunner opdracht had.
En heel den nacht lang hielden aldoor in de vaart
De aanvoerders van de schepen al de scheepsmanschap.
En de nacht ging, en nergens het Helleensche heir
Tot heimlijke afvaart ook maar poging ondernam.
Toen echter met zijn blanke paardenspan de dag
Heel de aard had ingenomen, stralendlicht te zien,
Klonk aanstonds van de zijde der Hellenen schal,
Zang zegebiddend, en meteen in luiden keer
Galmde den krijgsroep van des eilands rotsenwand
De echo. Verschrikking viel op de barbaren al,
Gelamd in hun bedoelen; want niet als ter vlucht
Hieven hun plechtgen paian de Hellenen toen,
Maar zich ten strijd opmakend met vermeetlen durf.
Hun gansche linie vlamde in schetter de trompet.
Terstond met even inslag van schuimbruisend riem
Sloegen zij op de maatwijs 't dompeldiepe zilt,
En haastig gleden alle helderuit in zicht.
Voorst nam de rechter vleugel slagvaardig gesteld
Ordlijk de leiding: vlak daarna kwam opgezet
De gansche vlootmacht; samenviel veelmachtge roep
Te hooren: Op, o zonen der Hellenen, op!
Uw vaderland vrijdt, vrijmaakt uwe kinderen,
Uw vrouwen, en der vaderlijke goden zetelen,
En der vooroudren graven. Nu gaat kamp om 't al!
En als ons antwoord rees van Perzisch spraakrumoer
Het bruisen, en geen dralen was meer aan den tijd.
Terstond sloeg schip in scheepswand bronsgescheede pen.
En eerste om in te vallen was een Helleensch schip
Dat brak glad af den spiegel van Phoinieksche schuit.

Dan elk zijn vaartuig stierde op ander vaartuig los.
In 't eerst behield van 't Perzisch vlootheir nog de stroom
Zijn weêrstand, maar toen 't gros der schepen in het nauw
Was opgedrongen, braken zij 't vol riemenstel,
Stootten elkaêr met bronsgebekte snebben lek,
En zelfs op onderlingen bijstand was geen kans.
Doch de Helleensche schepen op al ding bedacht
Hen in een kring ombeukten; achteroversloeg
Scheepsromp aan scheepsromp; en geen zee was meer te zien,
Met wrakken en met moord van mannen overdekt.
Stranden en klippen vulden zich met lijken aan.
Dan elk schip sloeg aan 't roeien in ordlooze vlucht,
Zoovele deel uitmaakten van 't barbaarsche heir.
Als in networp van visschen of tonijnenschool
Staken en hakten de andren met brokstukken riem
En met wrakhouten; zegeschreeuw besloeg in koor
Met jammerhuilen de open vlakte van de zee,
Totdat hen 't aanschijn van de duistre nacht onttrok.
Der rampen volheid, zelfs als ik tien dagen lang
Haar uit zou reeksen, somde ik niet ten einde u op.
Want dit weet zeker, nimmer op éenzelfden dag
Kwam menschenmenigte in zoo groot een aantal om.

ATOSSA.
Aaiaai! dan brak van rampen uit de groote zee
Op Perzen en op der barbaren gansch geslacht!

BODE.
Weet dit wel, nog niet halverwegen is het kwaad.
Van zulk onheil kwam over hen de tegenval
Als met zijn doorslag dit zelfs dubbel overweegt.

ATOSSA.
En wat zou kansdeel wezen boozer nog dan dit?
Spreek op! Wat onheil, zegt gij nu weêr, trof ons heir,
Dat tot nog zwaarder rampenaandeel oversloeg?

BODE.
Zooveel van Perzen waren in hun lijfkrachts bloei,
In zielsdrift dapperst, van uitblinkende' adeldom,
Steeds bij de voorsten voor den koning zelf in trouw,
Zijn smaadlijk omgekomen in roemarmsten dood.

ATOSSA.
Aai, vrienden, ik rampzaalge om boozen tegenspoed!
En in wat doodsdoem, zegt gij, kwamen zij teloor?

BODE.
Daar ligt een eiland vlak voor Salamis' gebied,
Klein, ankerboos voor schepen, waar op zeebespoeld
Strand mint te tredemeien dansverliefde Pan.
Daar zendt hen Xerxes om wanneer de vijanden
Als drenklingen op 't eiland zochten lijfsbehoud,
Lichthandig af te maken der Hellenen volk,
Maar de onzen op te visschen uit den trek der zee.
Slecht ried hij de uitkomst. Want toen den Hellenen schonk
De god het zegepralen in der schepen strijd,
Schansten zij de' eigen dag nog 't lijf in deugdlijk brons,
En sprongen van de schepen, en omsingelden
Van weêrzijds 't eiland, zoodat de onzen raadloos zijn
Waar zich te wenden; want veel werden zij geraakt
Door handgeworpen steenen, en van bogenpees
Aansprongen aldoor pijlen die hen teisterden.
Tenslotte in éenen aandreun op hen losgestormd,
Wonden en hakken zij de onzaalgen lidgewijs
Tot zij van allen 't leven hadden uitgedelgd.
Xerxes der rampen afgrond ziende jammert luid;
Want tot een zetel overblikkend 't gansche heir
Had hij een hoogen heuvel vlak bij de open zee.
Zijn kleedren scheurt hij onder schelluid weegeroep,
Deelt aan het landheir overhaast bevel, en stort
In ordelooze vlucht zich. Zulk een onheil is 't,
Dat boven 't voorge voor u te bestenen valt.

ATOSSA.
O grimme daimoon, hoe bedroogt ge om hun beleid
De Perzen! Bitter wel bevond mijn zoon de wraak
Aan roemruchtig Athene, en nog volstonden niet
Wat eertijds aan barbaren Marathoon verdierf.
Voor wie schâboete dacht te vorderen mijn zoon,
En zoo'n som van ellenden op ons heeft gehaald!
Doch gij zeg: wat van schepen de' ondergang ontkwam,
Waar liet gij deze? Weet gij door-en-door bescheid?

BODE.

De aanvoerders van der schepen overschot ijlslags
Wonnen in ordloos vluchten voor den wind de zee.
Doch wat van 't landheir restte, in der Boioten land
Veromkwam, de éenen rond den glans der bron van dorst
Verkommrend, andren uitgeleêgd door ademnood.
We sloegen door ons naar 't Phokeische grondgebied
En het land Doris en Malieischen boezem waar
Spercheios sproeit de vlakte met zijn gullen dronk.
Vandaar nam ons de bodem van 't Achaaische land
Op en de steden der Thessaliërs, hard in nood
Om voedsel; daar dan stierf het grootste deel aan dorst
En honger; want die beide waren er tegeef.
't Magnesisch landschap en der Makedonen grond
Bereiken wij en 't stroomwed van den Axios,
En Bolbe's sompig rietveld en Pangaios' berg
In 't land Edonis. In dien nacht verwekte een god
Voortijdgen winter en bevriest volbreed den stroom
Van heilgen Strymoon. Menig die in goden nooit
Voordien geloofd had, viel nu onder smeekgeroep
Tot hen te bidden, kussend aarde en hemel aan.
Maar toen van den veelvulden godenaanroep 't heir
Verstild was, zet het voet op de' ijsgestolden stroom;
En wie van ons in gang was vóor de zonnegod
Zijn stralen uitschoot, vond behouden zich aan 't doel;
Want barnfel in zijn glanzen helle zonneschijf
Warmde en vlamboorde 't midden van den waterweg:
Zij zakten de één op de' aêr door: nog gelukkig was
Wie de' adem van het leven snelst kreeg losgescheurd.
Die overleefden in voorhandsche veiligheid,
Doortrekken moeizaam Thraaike onder velen nood,
En komen (weingen maar ontsnapten!) tot den grond
Van huis en haardsteê. Zoodat wel der Perzen stad
Bestenen mag haar derven van 's lands dierste jeugd.
Wat 'k zeg, is waarheid; veel sla 'k over in 't verhaal
Aan kwaad dat op ons Perzen godheid nederjoeg.

REI.

(Bode af naar links.)

O moeitewreede daimoon, al te zwaar besprongt
Met voeten twee gij 't gansche Perzische geslacht!

ATOSSA.
Aai ik onzaalge om ons tenietgedane heir!
O nachtelijker droomen klaarblijklijk gezicht,
Hoe hebt gij 't onheil al te tastbaar mij verbeeld!
En te lichtvaardig hebt van uw kant gij 't geduid!
Toch, nu eenmaal uw uitspraak zoo bekrachtigd heeft,
Ga 'k met gebeên de goden eeren eerst van al;
Dan kom ik weder en breng mede uit mijn paleis
Als wijgaven aan Aarde en dooden de' offerkoek -
'k Weet wel, het gaat om wat voorgoed is afgedaan,
Maar voor de toekomst of iets beters ons verrijz'....
En u betaamt na alles wat thans is geschied,
Uw trouwen vrienden bij te dragen trouw beraad.
En mijn zoon, mocht hij hier aankomen eer dan ik,
Spreekt troost toe en geleidt hem binnen het paleis,
Dat hij niet tot ons rampen nieuwe ramp toevoeg'.

(Atossa met gevolg af naar links.)

REI.
O machthebber Zeus, van de Perzen, de trotshooghartige
mannenontelbare, hebt
Nu 't heir gij verdaan
En van Soeza de stad en Agbatana's borg
Met den schemer van rouw overdompeld.
En vergrijsden, aan 't leed nog nemend haar deel,
Met een kindzwakke hand
Verscheuren haar sluiers en vochten den plooi
Van haar boezems de tranendoorweekte.
En de weeklagebloeienden, hunkrend tot nu
Hare mannen de kortlingsverhuwden te zien,
Opgeven 't genot van haar lustgrage jeugd,
Bijslaap in het dekspreiweeldrige bed,
Voor nimmer aan jammren verzadigden rouw....
Ook ik om den doem der getogenen hef
Proefeerlijk de rouwvolle zangwijs.

Nu verzucht uitgeleêgd
Heel het Aziatisch land:
Xerxes voerde hen, eilaas -

Xerxes hen verdierf, eilaas -
Xerxes alles boosberaden
Heeft berecht
Met zijn zeebouwende schepen.
Waartoe was destijds Dareios,
Vorst geliefd bij Soeza's zonen,
Zulk een schadewerend boogaanvoerder
Over zijne burgers?

Landheir toch en vlootvolk saam,
Lijnwaadvleuglen donkeroogsche
Schepen voerden hen, eilaas -
Schepen hen verdierven, laas -
Schepen onder de' alverdelgende' aanslag
En der Iaonen handen.
Amper maar, naar wij vernemen,
Is de koning zelf ontkomen
Langs de winterbooze vlaktewijde
Paden van Thraaike.

En die gegrepen werden, aai,
Door dwang van voorsten doodsdoem, aaiaai,
Langs de kusten van Kychreia, weewee,
Dobberstooten. Steen en bijt te bloede u,
Schal omhoog, schal hemelhoog, aai,
Zwaargestemden leedgalm.
Rek den boosgehuilden
Luidkeelschen weedomroep.

In zilte kolk gehavend, aai,
Worden beknaagd zij door de stomme, aaiaai,
Kindren der onbezoedelbare, weewee.
Rouw om den man drijft zijn berooide huis;
Hun wee bejammrend hemelhoog, aai,
Verruchten de ouders,
De kinderlooze grijzen,
Het leed in al zijn omvang.

Die over Azia wonen, blijven

Niet lang meer door de Perzen overheerd;
Noch brengen zij meer schatting op
Bij dwang hoogheerlijk;
Niet laten zij zich meer bestieren
Ter aard vernederd, want te loor is
Des konings machtdruk.

Niet meer in waaksche tucht
De tong der stervelingen.
Want losgemaakt is 't volk
Tot alvrijmoedig spreken,
Nu losgemaakt is ons verweer, hun juk.
In bloedgedrenkten bodem
Houdt Aias' zee-ombarnde
Eiland het merg der Perzen.

(Atossa verschijnt te voet, gevolgd door slavinnen die de doodenoffers dragen.)

ATOSSA.
Vrienden, wie van onheilen ondervinding heeft,
Weet dat als stervelingen overvalt de vloed
Van rampen, men om alles pleegt beducht te zijn,
Gelijk op voorspoeds vollen stroom men reê vertrouwt
Dat de eigen lukwind duurzaam stuwen zal in 't zog.
Voor mij toch staat nu alleding van schrik vervuld:
In de oogen stralen de onheilteekenen der goôn,
In de ooren schalt het van wanheuchelijk gerucht.
Zoo'n schrikbedrijf van nooden zet mijn geest in vrees.
Daarom ook heb ik zonder draagkoets dit mijn pad
En zonder voorgen luister uit het huis opnieuw
Gericht, voor mijn zoons vader offers huldemild
Aandragend, die den dooden gunstverzoetsels zijn:
Van heilge koe de blanke zoetgetoogde melk,
Der bloemenwerkvrouw puursel, honing voldoorglansd,
Met sprankelwaatren plengingen uit maagdsche bron,
En, van veldmoeder stammende' ongelengden dronk,
Van overouden druivenstok dit laafgeneucht;
En hier van die in looverweelde 't leven tiert,
Van blonde' olijfboom de zoetrookge vruchtewinst,
En slingers bloemen, kindren van aldragende aard.

Doch o mijn vrienden, tot dees doodenoffers heft
Uw loofgezangen, en oproept vergodlijkten
Dareios, onderwijl ik de' ondergrondschen goôn
Deze aardgedronken eeregaven toebestel.

(De rei bestijgt het tooneel en schaart zich om het graf van Dareios.)

REI.
O koon'nklijke vrouwe, der Perzen ontzag,
Zend de offers omlaag gij ter kaamren in de aard,
Wijl wij met gezangen verteederen gaan
De geleiders der doôn,
Gunstwillig te zijn onder de aarde.
O heilge onderwereldsche godheden hoort,
O Aarde en o Hermes en Koning der doôn,
Zendt op van omlaag ons zijn ziel aan het licht;
Want als hij een redmiddel weet uit den nood,
Slechts hij kan aanwezig het zeggen.

Verneemt mijn verzaligde godgelijke koning
Mij verluiden mijn simpelklare barbaarsche woorden?
Dan laten tot hem door
De albonte weeklaagsche wanruischende kreten
Roepen mijn alrampzaalge smarten....
Hoort hij mij beneden?

Maar o gij Aarde en de andre der ondergrondschen machten,
Staat toe dat uwe woningen verlaat
De roemverheerelijkte halfgod,
Der Perzen god dien Soeza baarde:
Omhoog zendt wiens gelijke
Geen Perzische aarde
Nog immer dekte.

Bemind was de held, bemind blijft zijn heuvel;
Want deugden welbemind houdt hij begraven.
Aïdoneus die de dooden aan het licht zendt, Aïdoneus,
Omhoog laat d'eengen heerscher Dariaios. Aai ons!

Want nooit heeft hij de manschap

Verdelgd in oorlogszuchts
Vernietigenden waanzin.
God-berader was zijn toenaam bij de Perzen, god-berader
Hij was; want veilig loodste hij zijn leger. Aai ons!

Heere, vanouds ons Heere, kom, kom tot ons.
Naak tot den uitersten nok van den heuvel,
Beurend de voetsandaal de saffraangeverfde,
Van koninklijken helmhoed
Den topkam openbarend.
Kom die ons nimmer leed deed, vader Dariaios. Aai!

Om aan te hooren nooitvernomen nieuwe kwalen,
Heere onzes heeren, treed tevoren.
Want op ons neder strijkt
Een Stygische verdonkring:
Reeds is de jonge manschap
In haar geheel verloren -
Kom die ons nimmer leed deed, vader Dariaios. Aai!

Eilaas eilaas!
O gij die stierft zoo veelbeweend bij de uwen,
Hoe zijn, almogende, mogelijk
Dees dubbele vergrijpen
Aan uw bezit begaan?
Want voor dit land zijn al zijn drieverdekte
Galjoenen uitgedelgd:
Voor schepenrijkdom schepenloosheid.

(De schim van Dareios verrijst ten voeten uit boven den grafheuvel.)

SCHIM VAN DAREIOS
Der trouwen trouw zaad, tijdgenooten mijner jeugd,
O Perzische oudsten, welken nood doorzwoegt de stad?
Zij steent, zij rouwklaagt, en heur stampen groeft den grond.
En nu 'k terzij mijn grafsteê schouw mijn gemalin,
Ontstel ik - toch, haar offers nam 'k gunstwillig aan.
En gij bejammert, neven haar gesteld, de stad,
En roept met klagen zielbezwerend hoogkeels mij

Deerlijk om bijstand. De uitgang ligt niet vrijgebaand
Ook alleszins al, dan zijn onder de aard de goôn
Vaardiger om te nemen dan te laten gaan.
Toch heeft bij hen mijn invloed overmocht, en 'k kwam.
Doch spoed maak dat 'k onlaakbaar zij op stuk van tijd.
Wat nieuwe rampspoed houdt de Perzen in zijn druk?

REI.
Schromen doe 'k u aan te blikken,
Schromen doe 'k u toe te spreken
Om mijn aloude huivervrees voor u.

SCHIM VAN DAREIOS.
Doch nu van omlaag ik opkwam, door uw klagen overreed,
Zeg geen tijdrekkende sproke, maar in saamgevat betoog
Alleding beduid voleindig, los van schaamteschroom voor mij.

REI.
Duchten doe 'k gehoor te geven,
Duchten doe 'k het woord te nemen
Tot wat beminden zwaar te zeggen valt.

SCHIM VAN DAREIOS.
Dan, daar uw aloude vreeze u van bezonnenheid verweert, -
Gij mijn legers hoogbejaarde deelnoote, eêlgeboren vrouw,
Staak dit weenen en dees klagen, en geef me eenig klaar bescheid.
Menschelijke kwalen vallen licht den aardgeboornen toe;
Want tot vele uit zee, tot vele groeien uit het vastland aan
Rampen voor den stervling, als zijn levensduur zich langer rekt.

ATOSSA.
O die door uw luk in 't leven alle stervers overtroft:
Die zoolang als gij der zonne stralen schouwdet, eerbenijd
Aanzijn zegenrijk den Perzen als een godheid hebt volbracht,
Nu ook dat gij stierft, benijd 'k u, eer gij rampspoeds afgrond zaagt;
Want het vol relaas, Dareios, zult ge in éen kort woord verstaan:
Uitgeroeid, om zoo te zeggen, is der Perzen heerschappij.

SCHIM VAN DAREIOS.
Hoe ter wijs? Viel storm van pestplaag op de stad, of burgerkrijg?

ATOSSA.
Allerminst, maar rond Athenai ligt ons gansche heir verdelgd.

SCHIM VAN DAREIOS.
En wie mijner zonen, duid mij, toog gindsheen met oorlog uit?

ATOSSA.
Krijgsche Xerxes, die van 't vastland 't gansche vlak heeft leêggehaald.

SCHIM VAN DAREIOS.
Heeft de onzaalge dwaas deze' opzet over zee of land gewaagd?

ATOSSA.
Beide. Van den dubbelen heirtocht was tweeledig 't legerfront.

SCHIM VAN DAREIOS.
En hoe heeft een zoo groot heir van voetvolk de' overtocht volvoerd?

ATOSSA.
Met kunstmiddelen Helle's veer hij jokte dat hij doorgang won.

SCHIM VAN DAREIOS.
Is het hem gelukt de groote zeestraat af te kluisteren?

ATOSSA.
Zoo is 't; eenig daimoon zeker werkte met den toeleg saam.

SCHIM VAN DAREIOS.
Laas, wel kwam een machtig daimoon, dat mijn zoon zijn oordeel dierf.

ATOSSA.
De uitslag staat te zien voor oogen, welk een kwaad hij heeft gesticht.

SCHIM VAN DAREIOS.
Hoe verliep hun ondernemen, dat gij dus hun lot besteent?

ATOSSA.
De vernieling van het zeeheir dreef het landheir in verderf.

SCHIM VAN DAREIOS.
Zoo alledig is verdorven al ons krijgsvolk door de speer?

ATOSSA.
Zoo dat heel de stad van Soeza thans in mannennood verzucht.

SCHIM VAN DAREIOS.
Aai en wee om de' edeltrouwen steun en bijstand van ons heir.

ATOSSA.
Uitgedelgd ging stam van Baktren en van Kissiërs teloor.

SCHIM VAN DAREIOS.
O armzaalge, aan bondgenooten welk een jeugdbloei hij verdeed!

ATOSSA.
Xerxes eenzaam en verlaten, zegt men, is met weinigen -

SCHIM VAN DAREIOS.
Hoe en waar beland in 't einde? Blijft op redding eenge kans?

ATOSSA.
Lijfgespaard ter brug gekomen, die de beide landen jokt.

SCHIM VAN DAREIOS.
En behouden kwam hij over tot dit vast land? Is dat waar?

ATOSSA.
Ja, dat staat bij zeekre konde vast; daar is geen tweespalt in.

SCHIM VAN DAREIOS.
Aai, wel vroeg kwam de vervulling der godspraken: op mijn zoon
Slingerstortte Zeus het uiteind der voorspell'ngen; lang hierna
Waanvertrouwde ik dat de goden zulks volvoeren zouden gaan.
Doch wanneer de mensch zelf haast maakt, grijpt de god ook met hem in.
Nu van rampen voor al de onzen lijkt de bron te zijn ontdekt;
En mijn zoon bedreef onwetend dit in jongen overmoed:
Die den heilgen Hellespontos als een slaaf met kluisteren
Hoopte in zijnen stroom te stuiten, zeestraat-engen trek des gods,
En zijn vloedgang maatverstoorde, en met boeien mokerhard
Hem omgreep en rustte een amplen overweg voor ampel heir.
Stervling, dacht hij al de goden in zijn boosberadenheid,
Zelfs Poseidoon, te overmogen. Was dit krankheid niet van geest,
Die mijn zoon hield? Duchten doe ik dat mijn rijkdoms lange zorg
Buit wordt den gemeenen luiden, van wie eerst als roover komt.

ATOSSA.
Tot die dingen onderwezen werd onstuimge Xerxes in
De' omgang met slechtaardge mannen die beweren dat hij thuis
Oorlogvoert uit lafheid, vaders erfnisschat met niets vermeert,
Terwijl gij in krijg uw kindren grooten rijkdom hebt behaald.
Dergelijk gesmaal veelvuldig hoorend van booswilligen,
Heeft hij tegen Hellas dezen weg en krijgsaanslag beraamd.

SCHIM VAN DAREIOS.
Dus is door hen bedreven tot het eind een stuk
Algroot en eeuwig onvergeetlijk, als nog nooit
Deze stad Soeza heeft ontvolkt bij overval,
Vandat Zeus koning overdroeg dit eereambt,
Dat één man 't gansche kuddenkweekende Azia

Bestierde voerend richtingzuivren heerschersstaf.
Medos toch was de aleerste leidsman van het heir,
En diens zoon heeft als tweede deze taak vervuld;
Want helder inzicht dreef de stierpen van zijn geest.
Als derde aanvaardde Kyros, godgezegend man,
't Bewind, en onder al de zijnen bracht hij vreê.
Het volk der Lydiërs en der Phrygiërs naastte hij,
En heel Ionia onderwierp hij met geweld;
Want god wist hem, bezadigd als hij was, geen haat.
De zoon van Kyros richtte 't heir als vierde man.
Als vijfde heerschte Mardos, schandsmaad voor zijn land
Als voor de' eerouden troonstoel. Dezen heeft met list
Edele Artafrenes gedood in zijn paleis
Saam met bevriende mannen wier toeleg dit was.
En ik op mijn beurt won het lotsdeel dat ik zocht,
En veelzijds toog ik op heirtochten met veel heir,
Maar niet zoo groot een onheil bracht ik op de stad.
Doch jong is mijn zoon Xerxes, en zint jeugds beleid,
En niet gedachtig is hij mijn raadwijzingen.
Want, mijn leeftijdgenooten, dit weet goed en wel:
Door ons gezaamlijk, al wie voerden dit geweld,
Zou nimmer blijken zooveel leed te zijn gesticht.

REI.
Wat dan, koning Dareios? Waarop stiert gij af
Der reednen uiteind? Hoe, uit dees nood, zouden wij,
't Perzische volk, het veiligst varen en het best?

SCHIM VAN DAREIOS.
Als gij naar der Hellenen woonplaats niet optrekt,
Al was het heir der Meden nog veel talrijker;
Want genen is hun bodem zelf een bondgenoot.

REI.
Hoe meent gij dat? Op wat wijs vecht hij met hen meê?

SCHIM VAN DAREIOS.
Hij doodt met honger die al te overtalrijk zijn.

REI.
Dan zenden we uitgelezen troepen rijkgerust.

SCHIM VAN DAREIOS.
Maar zelfs het leger dat in Hellas' landpalen
Thans achterbleef, haalt geen behouden thuisreis meer.

REI.
Hoe zegt gij? Kwam dan niet heel der barbaren heir
Het veer van Hella over uit Europa weg?

SCHIM VAN DAREIOS.
Enklen uit velen, als men, lettend op wat nu
Vervuld werd, godsvoorspell'ngen eenigszins geloof
Verplicht is; want niet deels-wèl komen ze uit, deels-niet.
Zoowaar ook dit geldt, laat, door leêge hoop verleid,
Hij uitgelezen menigte achter van zijn heir.
Zij toeven waar Asopos 't vlakland met zijn stroom
Besproeit, gierslib den bodem der Boioten lief.
Daar wacht te lijden hen van rampen opperste,
Zoen voor hun moedwil en hun godloos overleg:
Die Hellas' grond bereikend, dorsten eerbiedloos
Godszuilen rooven en brandschennen tempelen:
Onkenbaar de outers, en der goden standbeelden
Zijn voegdiep uit hun grondslag neêrgesmakt te gruis.
Daarom, kwaad als zij deden, lijden zij 't niet min,
En nieuw wacht hen te lijden; want nog ligt niet bloot
De bodem hunner rampen: aldoor werkt de wel.
Zoo'n klomp bloeddruipend offerdeeg wordt straks gekneed
Op der Plataiers erfgrond door Dorische lans.
Der lijken heuvlen zullen nog aan 't derdezaaisch
Geslacht voor menschenoogen spraakloos kondigen
Hoe ons als stervers overdrieste dunk niet past.
Want uit zijn bloei schiet menschtrots vrucht in arenveld
Van rampspoed, waar hij zamelt tranenrijken oogst.
Van zulke daden ziende zulks de tuchtiging,
Gedachtig Hellas en Athenai blijft, en laat
Niemand, versmadend zijn aanwezige geluk,
Op nieuw bezit tuk, storten grooten welstand prijs.
Zeus toch, zwaarhandsch rechtzetter, wacht als tuchtiger
Van al te pralend luide hoogmoedroerselen.
Daarom vermaant hem, nu bezadigdheid nood doet,
Met redewijs berispen dat hij ophoudt met
Gods toorn te tergen door zijn pralende' overmoed.
En gij, Xerxes' beminde moeder oudeerwaard,
Keer ten paleize en haal er wat aan lijftooi past,
En uw zoon tegemoet trek. Om zijn lichaam toch

Zijn door de smart der rampen gansch tot draad verraagd
De lompen zijner bontbestikte kleederen.
Doch stem gij hem met woorden eêlbedacht tot rust;
Want slechts naar u te luistren, weet ik, houdt hij uit.
Ik voor mij keer naar 't donker onder de aarde omlaag.
En gij vaart wel, o oudsten; of in rampen, schenkt,
Zoolang het dag is, toch uw ziel haar leefgenot;
Want voor de dooden is hun rijkdom van geen nut.

(De schim van Dareios verdwijnt in den grafheuvel.)

REI.
Wel veel leed, zoo aanwezig als ophanden nog
Voor ons barbaren, heb met smarten ik verstaan.

ATOSSA.
O kwelgod, hoeveel booze pijnen raken mij
Vanbinnen! En dit onheil bijt mij meest van al,
Te hooren van de smaadheid om mijn zoons lichaam
Van kleedingstukken als hem nu omvangen houdt.
Doch gaan zal ik en halen lijftooi uit 't paleis,
En trachten mijn zoon op te wachten op zijn weg;
Want niet geven wij 't liefste in zijn ellende prijs.

(Atossa met gevolg af naar links. De rei daalt af in de orchestra.)

REI.
Wel groot, eilaas! en gelukkig
't Leven dat wij veiligbestierd genoten,
Toen de oudeerwaarde
Altoereikende onheilwerende onoverwinlijke koning,
Godegelijke Dareios 't land regeerde.

Daadlijk al voerden wij
Wapenvertoon van roemevenwaardige legers;
Staatsinstellingen als vestingtorens
Ordenden alles;
Uit de oorlogen brachten de intochten de manschap
Onvermoeid onverlet tot de buitwelvarende huizen.

Hoevele steden nam hij zonder het stroombed
Te overschrijden van Halys,
Zonder te roeren van zijn haardsteê:
Als in de buurt van Strymonischen boezem daar zijn de Achelooische

Nederzett'ngen der Thraaiken;

En die buiten den plas op het vastland
In hare wallen gegord zijn,
Waren dezen heerscher hoorig;
En die zich roemen weêrzijds den breeden stroom van Hella,
En diep-ingekomde Propontis,
En de monding van den Pontos.

En langs den keten der kust de rondomomspoelde eilanden
Schoorlings aan dit land gehurkt,
Zooals Lesbos, 't olijvenkweekende Samos en Chios;
Dan ook Paros en Naxos en Mykonos;
Tenos ook en die eraan vastgrijpt,
Zijn nabuur Andros.

En die de vaart beheerschen tusschen de vastelanden,
Had hij in zijn heerschappij:
Lemnos en Ikaros' zetel,
Rhodos samen met Knidos,
Ook de steden van Kypros,
Pafos en Soloi en Salamis -
Salamis waarvan de moederstad nu voor ons oorzaak is
Van deze jammerzuchten.

En der Hellenen steden, de volk- en schattenrijke,
Op 't Iaonisch domein in hun eigen
Geest hij beheerde.
Onvermoeid van wapengeruste mannen
En van bontvermengde bondgenooten
Stond de kracht beschikbaar....
Werden dees dingen thans weêr niet een bezit wisselvallig in
Uitkomstonzeekre krijgen,
Nu wij grootlijks ter zee door onheilslagen
Zijn overweldigd?

(Xerxes verschijnt op een reiswagen met een klein gevolg van krijgslieden. Hij is gekleed in de gewaden die zijn moeder hem onderweg gebracht heeft. In zijn gevolg is Atossa met slavinnen die 's konings afgelegde rusting meedragen.)

XERXES.
Aai!
Ik rampenbeschikte, die vond mijn verfoeiden,
door niets voorteekenden onheilsdoem!
Hoe wreedlijk de daimoon 't Perzisch geslacht
Neêrtrad! Wat wacht mij onzalige aan leed?
Mijner leêmaten kracht is gelamd, nu 'k zie
Dezer steêlingen aanblik oudeerwaard.
Had, Zeus, ook mij met de mannen tezaam,
Die gingen teloor,
Doods deel in zijn diepte overschaduwd!

REI.
Eilaas, o koning, om 't dappere heir,
En het hoog aanzien van ons Perzisch bewind,
En der manschappen sier,
Nu nedergezwaad door den daimoon!

En de bodem behuilt zijn inboortige jeugd,
Tot de slachting gedreven door Xerxes die
Met zijn Perzen van Hades 't ruim overkropt;
Want veel boogtemmende helden, de bloem
Van het land, zijn kuddegeprest, een gedrom
Van ontelbare mannen, gerooid en gedelgd.
Aaiaai, aaiaai om ons edel verweer!
De Aziatische grond, o koning des lands,
Ligt derelijk deerlijk geknakt in de knie....

XERXES.
Ziet mij hier, wee, in mijn ellende
Jammerkreetwekkend,
Die blijkbaar werd geboren als een ramp
Voor stam en vaderlijken grond.

REI.
Als welkom tot uw thuiskeer
Ga ik den rampverruchtenden roep,
Den rampverliederenden schal -
Van Mariandynischen klager
Uitzenden,
Uitzenden zal ik
Den tranengragen inzetkreet.

XERXES.
Verluidt weeklaagsche' aljammrenden
Wanruischenden stemtoon;
Want weder, ziet, komt over mij
Boosomgeslagen daimoon.

REI.
Voor u meteen zal ik verluiden
De' aljammerenden weeroep,
Terwijl ik eerbreng den volklijdenden
Zeegeslingerden scheepsbevracht'ngen
Van vaderlandsche jeugd -
Verklanken,
Nog meer dan eens verklanken zal ik
De tranenrijke klacht van rouwbedrijver.

XERXES.
Hen rukte weg der Iaonen,
Der Iaonen scheepverschanste
Voorpartijdge krijgsgod
Die dat nachtsomber zeevlak leêgschoor
En onheilzalig strand.

REI.
Aai, aai en wee!

XERXES.
Wee roep, en doe naar alles navraag.

REI.
Waar is de overe drom der vrienden?
Waar uw naaste gevolgelingen?
Zulke als Pharandakes,
Soesas, Pelagoon, Dotamas,
Agdabatas, Psammis, en Soesiskanes
Die liet zijn Agbatana?

XERXES.
Tegronde uit hun Tyrisch schip
Vergaande liet ik hen achter
Bij Salamis' steile kanten,
Kopstootend aan de rouwe kust.

REI.
Aai, aai en wee!
Waar is uw Pharnoechos?

En dappre Ariomardos?
Waar is de vorst Seualkes,
Of voorvader-eedle Lilaios?
Memfis, Tharybos en Masistras?
Artembares en Hystaichmas?
Dit vraag ik u.

XERXES.
Wee mij en wee mij!
Zij schouwden het oeroude
Gehate Athanai -
En allen in één grooten stuiptrek,
Ohe, ohe!
Zielsnakken zij, de ellendigen, op 't droge.

REI.
Liet gij daar ook den Pers,
Uw in al ding betrouwbaar oog,
Den teller van tienduizenden,
Alpistos, zoon van Batanochos,
Den zoon van Sesamas, den zoon van Megabatas?
En Parthos, en den groote' Oibares?
Liet gij hen, liet gij hen daar....? Aaiaai de onzaalgen!
Der Perzen eedlen kondt gij rampen boven rampen.

XERXES.
Wee wee! Alleszins!
Gij port in mij het heimgemis
Naar mijne dappere gezellen
Door te verwoorden rampen boven rampen haatlijk onvergeetlijk....
Vanbinnen mijne leden schreeuwt, schreeuwt mijn hart.

REI.
En toch, nog andren missen wij:
Xanthes den voerder van tienduizend
Mardische mannen,
En dien der Ariërs Anchares,
Diaixis ook en Arsames
De ruitervorsten,
En Dadakas en Lythimnas,
En Tolmos nooit verzadigd van den pijlstrijd.
Ik blijf ontdaan ontdaan dat zij niet wederzijds

Uw tentbespannen wagen
Als lijfwacht volgen.

XERXES.
Gegaan zijn die de leiders waren van het heir.

REI.
Gegaan, aai, roemloos.

XERXES.
O ach, o ach, wee wee!

REI.
Wee, wee, goden,
De nooitverhoopte ramp hebt ge ingesteld
Als de eigen blik van het Verderf
Zoo aldoordringend.

XERXES.
Geslagen zijn met onheil wij voor eeuwen.

REI.
Geslagen, ja, als elk kan zien.

XERXES.
Met nooit gehoord, met nooit gehoord leed leed.

REI.
Door alnoodlottig saam te stooten met
Der Iaonen vlootbemanning.
Rampspoedig in den krijg 't geslacht der Perzen!

XERXES.
Hoe niet? Mij arme werd de wond van zoo groot heir geslagen.

REI.
Wat, o van Perzen zwaarstbezochte, is niet teloor?

XERXES.
Ziet gij dit overschot mijner rusting?

REI.
Ik zie, ik zie.

XERXES.
En deze schichtenhuizende -

REI.
Wat is dit dat gij noemt gered?

XERXES.
Schatkamer voor pijlen?

REI.
Wel luttel overschot van veel.

XERXES.
Berooid zijn we aan verdedigers.

REI.
Niet pijlschuw 't volk der Iaonen.

XERXES.
Overmanhaftig. Onheil nimmer ingedacht
Heb ik gezien met oogen.

REI.
Der scheepverschanste menschenmenigte
Neêrlaag gaat gij verhalen?

XERXES.
Mijn kleed verreet ik bij ramps overval.

REI.
Eilaas eilaas!

XERXES.
O veel veel erger dan eilaas.

REI.
Ja, tweemaal toch en driemaal.

XERXES.
Ons smartlijk, heuchlijk den vijanden.

REI.
Ja, knotverminkt is onze kracht.

XERXES.
Naakt ben ik van geleiders.

REI.
Door onzer lieven ondergang ter zee.

XERXES.
Rijt, rijt u uitweg voor het leed, en ga naar huis.

REI.
Ik rijt mij open, ga in klagen op.

XERXES.
Nu roep in tegengalm met mij.

REI.
Toewijding staat gereed, mijn heer.

XERXES.
Jammer in zang gelijkgestemd.

XERXES en REI.
O o o wee, o o o wee!

REI.
Wel zwaar genoeg al de gemeene ramp,
Toch, aai, ook dit uw lijden smart mij.

XERXES.
Sla uit, sla uit, en steen om mijnentwil.

REI.
Aalmoes ellendig van ellendgen aan ellendgen.

XERXES.
Nu roep in tegengalm met mij.

REI.
Aaiaai, aaiaai, leed leed!

XERXES.
Stem luide met mijn klagen in.

XERXES en REI.
O o o wee, o o o weel

REI.
Met zwartoploopenden zuchtafpersenden
Vuistslag zal ik mijn klage mengen.

XERXES.
Ja, sla uw borst en roep daartoe
Den Mysischen weeroep.

REI.
IJselijk, ijselijk.

XERXES.
En rukverniel de grauwe haren van uw baard
Met saamgebeten tanden.

REI.
Met saamgebeten tanden jammerklagend.

XERXES.
Huil snerpend schel.

REI.
Ook dit zal 'k doen.

XERXES.
En klief uw boezemkleed met handetoppen.

REI.
IJselijk, ijselijk.

XERXES.
En pluk uw hoofdhaar en bemedelijd het heir
Met saamgebeten tanden.

Rei.
Met saamgebeten tanden jammerklagend.

Xerxes.
En vocht uw oogen.

Rei.
Ik druip van tranen.

Xerxes.
Nu roep in tegengalm met mij.

Rei.
O aai, o aai!

Xerxes.
Loop jammerwekkend naar uw huis.

Rei.
O o, o o, zwaar te treden Perzische aarde!

Xerxes.
O aai, door stad.

Rei.
O aai, o aai, zeker, zeker.

Xerxes.
Jammert teederstappend.

Rei.
O o, o o, zwaar te treden Perzische aarde!

Xerxes.
O ach, o ach, die met haar drieverdekte,
O ach, o ach, galjoenen ging te loor.

Rei.
Geleide geef ik u met klagen
Wanruischend.

(De rei bestijgt het tooneel en geeft Xerxes geleide.)

P.C. Boutens.

Het mannetje in de maan.

(Een droefgeestige arlequinade).

In de lichte schemeringen
van het eerste zachte maanlicht,
vóór de nacht zijn duisterende
sluipende verwoesting aanricht,

komen (en dit is mij vroeger
menigmaal als kind verhaald)
ongetelde ijle wezens
luchtig zwevend neergedaald.

Langs de spitse manestralen
glijden elven dan en feeën,
flitsend uit den grijzen hemel
duizelend snel naar beneên.

Schertsend, wuivend en bevallig
dansen zij op rozeblaren,
enkele ziet men lieftallig
over perk en tuinpad waren.

Een verscholen oude stadstuin,
tusschen zwaar bemoste muren,
was de uitverkoren plek voor
deze lichte schemeruren.

Hier lag op een Juliavond
een gekneusde harlekijn.

Op een kinderfeest gehavend
was hij kreunende van pijn

eind'lijk uit het hooge raam
in den tuin terechtgekomen,
en een roode rozelaar
haakte doornen in zijn droomen -

In den wijden, grijzen avond
lag hij hulpeloos en klein.
Spokig tusschen roode rozen
wapperde het dun satijn.

Lieflijk, onbedachtzaam zwevend
naderde de elfenrei.
Als het fluisteren van lelies
in den wind, zoo zongen zij.

- 't Ruischende gezang verstomde
en hun groote oogen staarden,
opgeschrikt door wat zij in den
rooden rozelaar ontwaarden.

Enk'len slopen langzaam nader,
weifelende en bevreesd.
Was die vreemde schim er vroeger
in den stillen tuin geweest?

Eind'lijk stonden zij nu allen
bij den rozelaar gebogen.
Toen zij harlekijn daar vonden
voelden zij groot mededoogen.

Zwijgend stonden zij, getroffen
door een onbekend verdriet:
Al wat wij lachwekkend noemen
overwegen elven niet

en zij waren met het lot van

dezen bonten harlekijn
zoo begaan, omdat het teed're
argelooze wezens zijn.

En zij tilden hem voorzichtig
op zijn wiegelende beenen.
Langzaam traden zij om aan den
stoet iets plechtigs te verleenen.

En vervolgens droegen zij hem
in hun midden mee omhoog.
Vreemd was hem te moede toen hij
suis'lend langs de boomen vloog.

Langs de snelle manestralen
voerden zij hem fluist'rend mee,
en hij zag den tuin verzinken.
Steden, weilanden en zee,

kleiner werd het, dieper week het,
was dat verre eens zijn land?
En de wereld was niet grooter
dan het holle van zijn hand?

Zweefden er hier zoeter geuren,
was hier vrede en geluk?
Wuifden hier de eeuw'ge bloesems,
ging niet alles langzaam stuk?

Teeder legden hem de elven
in de gondel van de maan.
Mijmerend zag hij beneden
zich de kleine wereld gaan.

Strekte hij uit de wijde mouwen
toen zijn kleine, smalle handen?
Droomde hij toen snikkend dat hij
eens op aarde weer zou landen?

Ach, hoe ging het dezen droomer
met zijn tegenstrijdig hart,
altijd in de dwarse draden
van zijn grilligheid verward.

In het stille, witte maanlicht
keek hij naar zijn bonte pak,
en het scheen hem dat er nog weer
iets aan zijn geluk ontbrak -

Somtijds kan men hem zien zitten
met zijn schommelende beenen.
Oude, wijze menschen zeggen
dat zij hem wel hoorden weenen.

Meestal, in zijn holle maanschelp
zit hij droomerig te kijken.
Nergens zal hij ooit de dwaasheid
van zijn eigen hart ontwijken.

Want een harlekijn is altijd
overal een harlekijn.
Zoo is 't nu, zoo was het vroeger
en zoo zal het later zijn.

ANTHONIE DONKER.

Verzen

Adieu

Afscheid. Grauw in vlagen jaagt de regen.
Uit een droom teruggestort, en reeds
in een tweeden levenskring, toch steeds
de herinnering te voelen wegen;
en te weten dat dit komen moest,
snel en wreed, niet anders dan het zijnde,
maar nòg voor dit onafwendbaar einde
niet te kunnen bukken -!
Zwaar en woest
is de trein zijn weg gesneld, en gij
wordt gevoerd langs droef gekromde boomen,
over weiden en gezwollen stroomen
die wij kenden, samen. Ver. Voorbij. -
En ik draag mijn nu weer doelloos leven
verder, maar behoedzaam, want er is
als een broos tenger geheimenis
om mij uw beminde geur gebleven;
en ik weet hoe uwe zachte haren
zijn geweest, uw handen onbewogen,
de twee violieren van Uw oogen -
en mijn hart moet dit geheim bewaren:
Want de droom is heen gegaan met U,
maar dit zal mijn leven vergezellen
en zichzelve steeds opnieuw vertellen
wanneer 's nachts de regen jaagt als nu. -

Nachtwandeling

Sterhelder waakt de nacht met glans en schaduw
en vreemde bloemen van het licht der maan. -
Een vrouw zingt voor haar kind. - Ik wandel doelloos
de verten tegen. Witte boomen gaan
sidderend en slank voorbij. Nachtelijk murmelt
een donker water en vergaat in woud.
De trage vogels van het najaar vliegen.
De wind spreekt in geheimen, eeuwenoud.
Nog geuren geel verbloeid de late hoven,
verwilderd half. Ik laat ze achter mij.
Onder vergrijsde zerken slapen dooden
den laatsten zwarten slaap. Ik ga voorbij,
en weet niet meer voor welk visioen ik vlucht,
van welk verlangen ik word aangedreven -
Het najaar ritselt en de dood begint
dieper te zingen door mijn doelloos leven. -

Onmacht.

Dezen nacht breekt licht en schaduw weerloos
onder 't masker van de schemering.
Dezen nacht lig ik alleen en roerloos,
maar mijn bloed beangst van siddering -
Vlam noch wind of hunkerende ster....
Riep het leven gisteren voor 't laatst?
Alle wolken zijn gedord van ver
en de maan gloort dood, in niets weerkaatst.
Stilte en duister spannen blind tesaam
en mijn angsten fluistren wild Uw naam -
Maar een vlaag die langs de ramen waarde
(of een ziel voor altijd afscheid neemt)
laat het hart nog meer verschrikt van de aarde
en nog meer van de eeuwigheid vervreemd.

THEUN DE VRIES.

Over handelspolitiek

In September j.l. is een merkwaardig boek verschenen. Door de Vereeniging voor Vrijhandel is uitgegeven een werk ‘Actieve Handelspolitiek; Feiten en Uitkomsten’ door J.E. Vleeschhouwer (M. Nyhoff, den Haag).

In mijn oogen is dit geschrift een der meest belangwekkende, die in den laatsten tijd op het gebied der internationale economische politiek zijn verschenen en ik hoop, dat dit werk 'n zeer ruimen kring ook buiten onze grenzen de aandacht zal trekken.

De verschijning van dezen arbeid en het luide geroep om een tarief, waarmee de Regeering kan onderhandelen, brachten mij er toe om nog eens mijn gedachten over onze handelspolitiek te laten gaan.

Want ‘Actieve Handelspolitiek’ bewijst dat een vechttarief noodzakelijk tot protectie leidt en een beschermende handelspolitiek moet volstrekt worden afgewezen.

Bij de beoordeeling van een handelspolitiek systeem moet men er zich voor hoeden, dat men naar tijdelijke symptomen de werking afmeet. Vrijhandelslanden kennen evengoed perioden van inzinking, als beschermende landen tijdperken van groote opleving.

De handelspolitiek is wel een uiterst belangrijke maar natuurlijk niet de eenige factor, die de welvaart beheerscht en andere oorzaken, bijvoorbeeld een geweldige opleving van de menschelijke energie, of de aanboring van nieuwe natuurlijke bronnen van rijkdom kunnen den invloed van de handelspolitiek soms voor lange jaren, in betrekkelijke beteekenis doen afnemen.

Maar op den langen duur zal het systeem der handelspolitiek

zijn invloed onmiskenbaar uitoefenen. In het eene land zal men zijn waarneming over langere perioden moeten uitstrekken, dan in het andere.

De waarheden der economie, men neme bijvoorbeeld ‘les produits s'échangent contre les produits’, kunnen uit den aard der zaak nooit hun beteekenis verliezen. Maar hun beeld wordt voortdurend door allerlei maskeerende invloeden onduidelijk gemaakt. Dergelijke invloeden op te zoeken, hun werking na te speuren, hun invloed te bepalen, is het werk van economen. Op geen gebied is dit noodzakelijker dan op dat der handelspolitiek, waar elke wijziging in de regeling van het ruilverkeer persoonlijke belangen schaadt of baat en de leek dus geneigd is om snel, en gewoonlijk overijld, een bevooroordeelde opinie te vormen.

De handelspolitiek, hetzij zij tot vrijhandel hetzij zij tot bescherming heeft geleid, is tot nog toe in alle landen een product van nationale overwegingen.

Het inzicht, dat tot vrijhandel leidde, mogen wij in het algemeen juister achten, dan dat hetwelk protectie aanbeveelt, de voorstanders van beiderlei richting hebben het nationale belang, zooals zij dat zien, op het oog. In mijn oogen is vrijhandel verstandig en protectie onverstandig nationalisme.

Mijn voorkeur voor vrijhandel, wordt nagenoeg geheel bepaald door de overweging dat deze handelspolitiek voor Nederland, geheel op zichzelf beschouwd, noodzakelijk en de eenig juiste is. Wel ben ik van meening dat ook tal van andere landen onverstandig tegen hun eigen belang handelen door een protectionistische politiek te volgen, maar mijn meening over de Nederlandsche handelspolitiek wordt bepaald door na te gaan wat het belang van Nederland, in verband met zijn ligging, zijn bevolking, zijn omvang, zijn verschillende soorten van bedrijvigheid, zijn koloniën enz. eischt.

Hoezeer ik theoretisch vrijhandel voor de geheele wereld een groote zegening zou achten - dat ik voor Nederland op dit oogenblik de volstrekte vrijhandel wensch, vloeit voort uit redenen van nationaal opportunisme.

Bij de keuze van een handelspolitisch systeem geeft zelden het zuiver economisch belang alleen den doorslag. Vrijhandelslanden achten soms de open deur een veiligheidswaarborg

tegen hebzuchtige politiek van machtige staten; bescherming wordt gebruikt als middel om het land, vooral in tijd van oorlog, onafhankelijk te maken ten opzichte van de bevrediging van zijn vitale behoeften; of men ziet er een voordeel in om een ander land te benadeelen, of sommige landen door ze te bevoordeelen boven andere staten aan zich te binden; of men gebruikt het middel der bescherming om bepaalde groepen in een land voor de regeeringspolitiek te winnen; of men streeft er een sociologisch doel mee na.

Nederland is een der weinige landen, waar de handelspolitiek vrij wel zuiver op economische overwegingen berust. Bij de Indische loopen al politieke overwegingen naast de economische.

Ik bedoel met zuiver economische overwegingen, die, welke alleen strekken om de welvaart te bevorderen en dan welvaart in breeden zin genomen; ik zou willen zeggen harmonische welvaart, die zich zooveel mogelijk over alle lagen der maatschappij uitstrekt; die geen bevoorrechting schept voor een deel der bedrijfsmogelijkheden; die de opgangen en inzinkingen binnen grenzen houdt. Dat bij deze opvatting de grenzen van economie en sociologie vervagen zal ik niet tegenspreken.

Maar uit welke overwegingen de handelspolitiek ook is geboren, in geen land is zij ontstaan met inachtneming van de belangen van andere landen, maar overal uit zuiver nationaal-egoistische motieven; het eene land is verstandiger dan het andere, bij allen, was het motief: nationaal eigenbelang.

Hetzij protectie om economische, hetzij om politieke of politiek-economische of economisch-politieke redenen wordt toegepast, zij heeft altijd economische gevolgen en bovendien de strekking om zich te handhaven en uit te breiden, omdat persoonlijke belangen er zoo sterk mee gemoeid zijn. Ook al ontstond zij uit louter redenen van algemeen belang, zij roept steeds persoonlijk eigenbelang op; zij heeft altijd invloed op individueel geldelijke belangen, in zoo sterke mate als geen andere staatkundige maatregel dat kan doen, en daarom wordt de verwerving van belang, en haar behoud ook door de belanghebbenden overal met hand en tand, soms met alle geoorloofde en ongeoorloofde middelen nagestreefd.

Of zij ontstaan is uit politieke veiligheids-overwegingen of

uitsluitend met economisch doel, *altijd* maakt het belang van particulieren zich van het middel meester; soms dwingen machtige particulieren een staat dit middel in hun belang in te stellen.

Deze dooreenmenging van belangen, nationaal-economische, fiscale, nationaal-politieke en particuliere, maakt het zoo moeilijk in de tarievenpolitiek tot een algemeene bevrediging te komen; vervalt bijv. het nationaal-politieke veiligheidsmotief dan zullen de particuliere bevoorrechten nog niet van verlaging van tarieven willen weten; is er een zeer sterk verlangen naar verlaging der tarieven uit consumenten-oogpunt, dan verzetten nationaal-politieke redenen zich daartegen, enz.

In landen als de Scandinavische, als Zwitserland en Nederland wordt het veiligheidsmotief niet naar voren gebracht. Het motief van de jong gevormde staten, de politieke consolidatie, geldt voor hen niet. Van enkele stoffen en artikels, die men met het oog op den oorlog binnenslands moet vervaardigen, wordt op andere manier dan door tarieven de vervaardiging bevorderd. In deze landen zijn de tarieven uitsluitend economisch (of fiscaal).

In andere landen wordt in zeer belangrijke mate het vraagstuk der bescherming door het veiligheidsmotief of imperialistische bedoelingen beheerscht.

Waar dit het geval is, zal het in de woestijn prediken zijn, wanneer men met de meest onweerlegbare economische theoriën aankomt of zelfs bewijst, dat de welvaart in het betrokken land er onder lijdt.

Die gevallen nu doen zich in Europa in tal van landen voor: Duitschland, Frankrijk, Tsecho-Slowakye, Italië en Spanje, om maar bij de belangrijkste te blijven.

Ieder weet dit wel, maar toch wil men deze dooreenmenging van politiek en economie, in den drang naar verbetering der toestanden wel eens uit het oog verliezen.

Als voorbeeld zou ik de houding van den bekenden Franschen staatsman Loucheur willen aanhalen.

Op den 1en April 1927 hield deze in de vergadering van de ‘Berliner Industrie- und Handelskammer’ een voordracht. Hij sprak zeer openhartig, en het feit alleen reeds dat hij naar

Berlijn toog om een rede te houden toont zijn geneigdheid tot samenwerking.

Hoort hem nu over ‘Vrijhandel en protectie’.

> ‘Wat vroeger waar is geweest is het nu niet meer. Zelfs de woorden hebben niet meer dezelfde beteekenis. Engeland noemt zich vrijhandelaar en int 6 milliard francs aan invoerrechten; het protectionistische Frankrijk beurt echter slechts 3½ milliard francs.
> Ik zelf was vóór 1914 vrijhandelaar; de oorlog echter heeft mij tot protectionist gemaakt; wel is waar niet uit zuiver economische overwegingen, maar terwille van Frankrijk's nationale veiligheid....
> Bij de bestudeering van het vraagstuk moet rekening worden gehouden met de behoeften der volkeren en zelfstandigheid van hun nationaal bestaan.
> Men kan zich afvragen of men niet nu reeds “de Vereenigde Staten van Europa” in economisch opzicht in het leven zou kunnen roepen.... en het vrije ruilverkeer in Europa mogelijk maken.... Maar dan komt bedenking, die niets met economie te maken heeft en de veiligheid der volken betreft. Bedenkt eens wat er zou gebeuren als men bijv. de onbelemmerde handel in staal in geheel Europa toeliet.... De gebrekkige en slecht gelegen staalondernemingen zouden verdwijnen.... Er zou een staalmonopolie voor bepaalde landen ontstaan. De zoo bevoorrechte natie zou een natuurlijke neiging hebben om misbruik van dien voorsprong te maken en zou het machtigste oorlogsmiddel in handen hebben. Daarom is het onmogelijk de afschaffing der tariefmuren tegenwoordig in overweging te nemen....’

Alleen wanneer aan de volken veiligheid wordt gewaarborgd, kan men over de afschaffing der invoerrechten gaan denken, meent Loucheur; wat men wel zou kunnen doen om het ruilverkeer te bevorderen, is o.a. het invoeren van een uniforme nomenclatuur, een uniforme tarieventechniek, en een gemeenschappelijk type voor de tekst van handelsverdragen.

Deze beschouwingen hebben te Genève weerlegging gevonden ook van Engelsche zijde; maar het is niet mogelijk, wanneer een zoo ontzaggelijk gewichtige factor als de nationale veiligheid in het geding wordt gebracht, om onbevangen aan economische beschouwingen aandacht te schenken.

Hoe staat Engeland bijv. ten opzichte van de chemische nijverheid?

Politieke zuivering van de atmosfeer zal wel vooraf moeten gaan, voordat van een vrijer ruilverkeer algemeen sprake kan zijn; *tenzij men in de staten*, *die meenen dat zij sommige industriën met het oog op de veiligheid niet kunnen missen*, *die bedrijven op andere wijze dan door tariefbescherming in stand houdt.*

Een recent voorbeeld van dooreenmenging van invloedspolitiek en handelspolitiek, leveren, als men de *Belgische* pers mag gelooven, de nu aan den gang zijnde onderhandelingen over een handelsverdrag tusschen Frankrijk en België op.

Een Franschgezind blad schreef dezer dagen:

> 'Eigenlijk komt alles hier op neer, dat wij niet een groot program van *militaire organisatie* aan te bieden hebben *tegen een bijzonder voordeelig handelsverdrag.* De Franschen zouden zeer zeker het oor leenen aan zulke voorstellen en wij zouden er schitterende voordeelen uit trekken.'

Al maanden tokkelt de Fransch-Belgische en de Fransche pers op deze snaren.

Engeland heeft, naast zijn safe-guarding of industries, met zijn handelspolitiek in sterke mate de belangen van het Britsche Rijk op het oog.

Niet algemeen - de Labour Partij en de Liberalen zijn over het algemeen nog voor den vrijen handel, ook al gevoelen zij alles voor de saamhoorigheid van het Empire. Maar als men leest wat wijlen Lord Milner, een man van grooten invloed en in zekeren zin een type, schrijft, dan beseft men hoezeer economie en imperialistische politiek bij velen dooreengeweven zijn. Niemand, zegt hij, is 'Free trader on principle:

> 'Once let there be imports of manufactured cotton, and Lancashire would be the most Protectionist district. I am a British nationalist; I am also an Imperialist.'

'Exalted sentiment' zoowel als 'practical necessity' leiden hem tot deze houding; maar het imperialistisch sentiment is de hoofdzaak.

> 'Preferential tariffs indeed are only valuable and can only be fairly judged as part of a larger policy, and one directed to higher than purely commercial ends.'[1)]

In *Oostenrijk* is de handelspolitiek geheel samengeweven met de algemeen buitenlandsche en staat in verband met de richting, waarin deze zich zal bewegen; in groot-Duitsche richting of in die van een grootere Midden-Europeesche associatie; of in toenadering tot de oude Donau-Monarchie-Staten.

1) Milner, *Questions of the hour*, 197.

De door Vleeschhouwer (*Actieve Handelspolitiek*, pag. 195) aangehaalde uiting van den Staatspresident Hainisch, die de ontwikkeling der economie voorspelt in autarkische, voor elken staat zelfgenoegzame richting, klinkt wel heel eigenaardig. Als er één land op de wereld is, dat van autarkische economie niets dan misère kan verwachten, dan zou men zeggen, dat het Oostenrijk is, dat in alle toonaarden zijn vroegere afzetgebieden betreurt, en steeds beweert *niet* op zich zelf te kunnen staan.

Bovendien men moet zich steeds herinneren, dat het ingrijpen van de staten in het wereldverkeer altijd slechts relatief geringen invloed kan uitoefenen. Niettegenstaande de hooge tariefmuren neemt het wereldverkeer voortdurend toe. Alles vloeit; ook op het gebied van productie en verkeer; nergens is een toestand die blijft; een autarkische basis voor de wereldeconomie te verwachten schijnt een miskenning van de meest voor de hand liggende menschelijke drijfveeren en strevingen, voor wie geen stilstand mogelijk is.

Dit schijnt zoo duidelijk, dat men wel mag aannemen, dat achter de autarkie van President Hainisch een politieke bedoeling ligt.

In *Polen*, *Tsecho-Slowakije*, *Rumenië*, enz. primeert de politiek de economie.

In *Amerika's* handelspolitiek speelt de veiligheid geen rol. Daar heet het vraagstuk wel zuiver economisch, maar de economie is van een soort, die met 's lands belang bitter weinig te maken heeft. Laat ik deze bewering even met enkele aanhalingen staven.

Wanneer Huizinga in zijn boek ‘Mensch en Menigte in Amerika’ zegt: ‘Een kwestie als de protectie is geheel opgelost in de afzonderlijke belangen van de verschillende industrieele artikelen. Elke industrie, elk “special interest” is een macht, die zich zelfstandig realiseert in de politiek’, zal hij het wel niet ver mis hebben.

Af en toe komen daar merkwaardige staaltjes van aan het licht. De bekende historie met de leden der Tariff Commission W.S. Culbertson, de schrijver van ‘International Economic Policies’, nu gezant te Bukarest, en zijn collega Lewis, van wie Coolidge in 1924 eischte, dat zij hem ongedateerde ontslagaanvragen ter hand zouden stellen, die hij kon gebruiken,

wanneer zij maatregelen aanrieden, die Coolidge gevaarlijk achtte voor de beurs van invloedrijke groepen in de Republikeinsche Partij, in dit geval meer in bijzonder voor de suikerproducenten, is leerrijk.

Dr. F.W. Taussig, vroeger Voorzitter van de Tariff Commission, zeide in de vergadering van de American Economic Association in December 1925, dat 'in recent appointments to the Commission political expediency had been carried to a dangerous and lamentable extreme;' en Costigan, zelf nog lid dier Commissie, vroeg om een onderzoek vanwege het Congres naar haar arbeid omdat 'the Commission had ceased to present a disinterested and non-partisan independence.'

Men vergete niet, dat dit een ultra-officieele commissie betreft. Hoe het gaat met de behartiging der handelspolitische aangelegenheden bij de Volksvertegenwoordiging in Washington is al meermalen aan den kaak gesteld.

> 'The tariff on imports opens an other enormous sphere in which legislative intervention affects private pecuniary interests.... Hence the doors of Congress are besieged by a wohle army of commercial or railroad men and their agents, to whom since they have come to form a sort of profession the name of Lobbyists is given. Many congressmen lobby for themselves among their colleagues.'[1)]

Men kan als vaststaand aannemen, dat in de V.S. de richting der handelspolitiek niet in hoofdzaak in het belang der algemeene nationale welvaart wordt bepaald, maar dat particuliere en partijbelangen bij die bepaling een zeer, zeer groot woord meespreken. Het juist economisch inzicht speelt een ondergeschikte rol. -

Intusschen, uit welke reden men invoerrechten heft is onverschillig; de economische gevolgen blijven dezelfde. -

Op nog een andere kant van het vraagstuk moet de aandacht gevestigd worden. De protectie-wensch steekt ook in een deel der arbeidersbevolking. Men vreest voor den schadelijken invloed van concurrentie uit landen met een zeer lagen levensstandaard der arbeiders. Ook in deze kringen hoort men de leus: 'equalizing the cost of production.'

In den grond is het arbeids-protectionisme van geheel dezelfde orde als dat van den industriëelen ondernemer of land-

1) Bryce, *The American Commonwealth*, II, 160.

bouwer; de protectionistische werkgever wijst dan ook gaarne zijn werknemers op hun identieke belangen. Toch plaatst de arbeider zich soms op een afzonderlijk plan.

Zijn vrees vloeit voort uit denzelfden gedachtengang, die vroeger voor den arbeider de verbreiding der machines of een arbeidsparende methode fataal achtte. Het is zeker, dat bepaalde groepen van dergelijke arbeidsconcurrenten nadeel kunnen ondervinden, maar de arbeidersmassa *als geheel* zal op den duur evenzeer het voordeel van de vermeerdering der productie genieten als alle andere menschen.

De arbeiders hebben de vrees voor de machine reeds lang overwonnen. Evenzeer zullen zij de bezwaren tegen de goedkoope goederen ten gevolge van lageren levensstandaard moeten terzijde stellen. Komen daar tijdelijke moeilijkheden uit voort, dan zal men die op andere wijze dan door tarieven moeten ondervangen. De strijd voor het behoud van een zekeren levensstandaard zal door de arbeiders op een ander gebied dan op dat der protectie moeten worden gestreden. Kiest hij dit terrein dan zal elke nieuwe occupatie van verlangd gebied slechts geschieden met opoffering van een grooter stuk van het reeds verkregene. -

Er is vooralsnog weinig reden tot optimisme, dat de Geneefsche resoluties iets practisch uit zullen werken. Toch hebben ze hun beteekenis, maar naar mij voorkomt een secundaire. Zij zullen groot effect kunnen sorteeren *wanneer er meer toenadering op politiek gebied is gekomen.* De pogingen van Locarno betreffen de primaire belangen van Europa; zij beheerschen in de eerste plaats de algemeene politiek, maar beslissen evenzeer over de Europeesche welvaart, die daarmede samenhangt.

Valt het politieke wantrouwen tusschen de staten van Europa weg, dan is het pad gebaand voor een juiste economie en dan wijst het Geneefsche besluit de richting; want dit is de beteekenis van Genève, dat het onhoudbare van de economische theorie, dat protectie voordeel geeft, is erkend door een wereldconferentie.

Valt in een aantal landen het veiligheidsmotief weg, dan is een der beletselen voor den vooruitgang van den vrijen handel

weggenomen. ‘In France the relation between economic policies and political security is emphasized more than in other countries’, zegt Sir Arthur Salter, de man van het Volkenbonds-bureau (14 Juli 1927). Frankrijk wordt hierin echter op den voet gevolgd door Italië, door Tsjecho-Slowakye, om van den Balkan maar niet te spreken. In tal van kringen in het buitenland worden de tarieven op levensmiddelen beschouwd als een veiligheidsmaatregel.

Ik onderschat in geenen deele het groote werk van de economische conferentie; evenmin het propagandistische werk van de Internationale Kamer van Koophandel; maar zoolang het politieke wantrouwen heerscht, dat bescherming van sommige industriën in stand houdt, welke bescherming in zijn gevolg onontkoombaar andere niet voor de veiligheid noodige bescherming meebrengt, zoolang zal van het vervallen van de tariefmuren wel niet veel komen, en zal het zelfs onwaarschijnlijk zijn, dat eenige verlaging van blijvenden en beteekenenden omvang verwacht kan worden. Alleen voortbouwen op de basis van Locarno kan den weg effenen voor blijvende tarievenverlaging in het gebied, dat Locarno economisch beheerscht; welk gebied door het feit, dat dit verdrag het oorlogsgevaar vermindert, grooter is dan het engere, dat het formeel politiek bestrijkt.

Dat overal de tariefmuren in afzienbaren tijd zullen wegvallen of verminderd worden is een illusie, waaraan ik mij niet zou durven overgeven. Maar dat bijv. in de Westelijke helft van Europa het besef zal doordringen, dat de daar liggende Rijken hun tarieven, wanneer de veiligheid is gewaarborgd, zonder gevaar voor hun welvaart kunnen afschaffen, ook al behouden andere landen ze, acht ik niet onmogelijk. Het economisch inzicht in dit deel van de wereld is in de laatste tijden helderder geworden, en het gevoel van saamhoorigheid gegroeid.

De politiek is nu nog de primaire factor in de handelspolitiek van de meeste Europeesche landen; de economie is secundair. Of een juiste economische verhouding mogelijk is, hangt van de politiek af.

Het zijn niet de economische verhoudingen die in de oude wereld in den tegenwoordigen tijd oorlogen veroorzaken; ze

zijn overal tweederangs-factoren; ze zijn ondergeschikt aan de machtsverhoudingen; het streven naar macht gebruikt de economie voor zijn bedoelingen.

Is er een evenwichtstoestand of een blijvende rust op het terrein der politieke macht gevormd, dan eerst is een op zuiver economische grondslagen berustende welvaartspolitiek mogelijk. -

Uit een oogpunt van algemeene economie is elke belemmering van den goederenruil verkeerd. Waren er geen staatsgrenzen meer, dan zou het strijdpunt 'vrij ruilverkeer tegenover bescherming' waarschijnlijk niet bestaan. Ik zeg 'waarschijnlijk'; want het is niet zeker, dat ook in een politiek eenheidsorganisme niet somtijds een deel zich voorrechten weet te verwerven. Vroeger kwamen ook binnen de staatsgrenzen tolbarrières voor; en ook nu nog kan men van alles verwachten in een land, waar partij- en belangenpolitiek overheerscht.

Hoe dit zij, het strijdpunt bestaat nu, omdat er staatsgrenzen zijn en de politiek dier staten noodzakelijkerwijs egoïstisch moet zijn, zoolang zij op zich zelf staan. Men kan streven naar een associatief samengaan op bepaald terrein, op velerlei gebied, maar zoolang de overeenstemming nog niet is bereikt of de kans op overeenstemming niet aannemelijk is, zoolang er geen rechtsband tusschen de staten bestaat, moet elk land uitsluitend zijn eigen belang als richtsnoer nemen.

Dat in de 19e eeuw de vrije handel door vele voorstanders versierd werd met het aantrekkelijk kleed van een hoog zedelijk ideaal, behoeft geen verwondering te baren. Hoe vaak komt het voor dat maatregelen, die moeten dienen om economisch kwaad te helen of te voorkomen in de oogen van gloeiende voorstanders uit de economische in de zedelijke orde worden overgebracht.

Onnatuurlijk is dit niet; immers op het gebied van het menschelijk streven vloeit alles in elkaar en ofschoon verstandelijke en moreele waarden verschillende grootheden zijn is in concreto bij elke menschelijke gebeurtenis de invloed van beide, steeds in wisselende verhoudingen, in het spel.

De invoering van den vrijhandel in Engeland moest dienen om zwarte ellende, waartegen het gemoed van talloozen in

opstand kwam, te doen ophouden; een beroep op het gemoed was noodig om tot de verstandige staatshandeling te komen en zoo werd de maatregel, die als wetenschappelijk en politiek juist door het verstand werd erkend, eerst algemeen aannemelijk toen het hart hem aanbeval.

Iets dergelijks maar in minder sterken graad was waar te nemen bij de propagandeering ter zelfder tijd van het denkbeeld der coöperatie. Ook hier was het hart, dat medelijden had met de lagere klassen, bereid om als gangmaker voor een juist economisch denkbeeld op te treden.

Is de zuiver economische waarheid echter ingeschakeld in de rangorde van de redelijke denkbeelden, dan trekt het gemoed zich op den achtergrond terug, en zoo begon, toen men meer vertrouwd werd met de juiste beginselen, die den wereldhandel beheerschten, de zedelijke aureool te verbleeken; haar licht was niet meer noodig om de juiste waardeering ingang te doen vinden.

Waar de houding, die de burger t.o. van de politiek aanneemt, voor zoover zij niet belangen-politiek is, bepaald wordt door zijn levensbeschouwing, ligt het voor de hand, dat zedelijke normen de toepassing van de economie in de politiek beheerschen bij hen, die eerlijk het algemeen belang nastreven.

Daarnaast kwam een andere factor in het spel; de groei der democratie bracht in zijn gevolg overal de opleving van het nationalisme mee. Het idëele internationalisme uit de 18e en den aanvang der 19e eeuw, dat trouwens bij de volkeren niet tot alle lagen was doorgedrongen, en bij den staat van ontwikkeling der massa niet tot haar door kon dringen, moest wijken voor de nationalistische aspiratiën: zoowel op politiek als op economisch terrein steeg het staatsegoïsme en volkomen juist is de uitspraak van Struycken (‘Van Onzen Tijd’, 17 April 1915):

> ‘Men verschilt van meening welke de beste economische politiek moe wezen, òf vrijhandel òf bescherming, òf open deur òf bevoorrechting van nationaal kapitaal, enz. enz. maar ieder legt éénzelfden maatstaf aan, die van het nationale belang, de nationale welvaart, niet die eener hoogere rechtsgemeenschap der volkeren.
> Wie dacht immers, als in het nationale leven, aan zoo iets als sociale gerechtigheid, billijkheid in economische verhoudingen, de verdeeling der rijkdommen der volkeren? Welke staatsman vraagt zich af welke gevolgen

de bescherming aan de nationale voortbrenging en handel verleend voor het buitenland zal hebben?'

Zoo is het. De Nederlandsche staatsman die den vrijhandel voor zijn land onontbeerlijk acht, doet dit niet, hoezeer zijn geheele levenshouding door zedelijke motieven moge zijn bepaald, onmiddellijk uit liefde voor een zedelijk ideaal, maar omdat hij van meening is, dat voor Nederland's welvaart, zonder rekening te houden met de eischen van welvaart van eenig ander land, vrije handel geboden is.

Zijn overtuiging, dat wanneer andere landen voor wat hun welvaart betreft tot hetzelfde inzicht konden komen, het wereldgeluk zou vooruitgaan, loopt daarmee parallel; maar kan geen invloed op zijn practische houding ten opzichte van de nationale handelspolitiek in dit tijdsgewricht uitoefenen. Hij kan zoo vurig mogelijk strijden voor internationalen vrijhandel, zoolang er staatsgrenzen zijn en er geen internationaal oppergezag bestaat, moet hij met 's lands belang alleen te rade gaan, wanneer de nationale en de internationale belangen elkaar niet dekken. Alleen dan zou een offer verantwoord zijn, wanneer er een groote mate van zekerheid bestond, dat de te nemen maatregel aan de internationale goede verstandhouding, die ook een groot Nederlandsch belang is, ten goede zou komen.

Het nationale gevoel is wel niet uitsluitend, maar toch voor een zeer groot deel schuldig aan het protectionisme in het tegenwoordige Europa. Sedert List zijn 'Nationales System' de wereld in slingerde, een werk, dat op economisch gebied beantwoordde aan de diepste verlangens van het toenmalige Duitschland, is ook de handelspolitiek binnen het kader van het nationalisme getrokken en het is er tot nu toe bij de meeste landen in gebleven; hoewel List nu geen protectionist zou zijn. De taak der komende generatie is om te bewerken, dat ook zij, die de nationale eenheid een onmisbare factor achten voor een wereldmaatschappij voor afzienbare toekomst, algemeen inzien, dat niets goeds is te verwachten van handelingen, die in den grond bevorderen, dat het gepaste, harmonische nationale gevoel wordt opgeblazen tot een schadelijken uitwas, tot een exclusief nationalisme.

Uit den aard der zaak kan een vrijhandelspolitiek, ook al

steunt zij louter op het staats-egoisme, nimmer dien aanstoot geven, als een protectionistische, omdat de laatste altijd, om het zoo uit te drukken, een meer persoonlijk hinderlijk karakter draagt, altijd gericht is tegen bepaalde, concrete zaken, terwijl de nationaal-egoistische vrijhandelspolitiek niet een bepaald aanwijsbaren tegenstand of mededinging op het oog kan hebben.

Eenigen tijd geleden liet in Duitschland de Bankpresident Schacht zijn waarschuwende stem hooren tegen de hypertrophie van de nationale eerzucht, die meent, dat een buitenlandsch product in Duitschland een blamage voor de Duitsche bedrijvigheid is en die weigert de onderlinge afhankelijkheid der volkeren op economisch gebied als onontkoombare werkelijkheid te erkennen.

Nadat de Reformatie het pad had vrijgemaakt voor de maatschappelijke en politieke democratie is deze met vallen en opstaan steeds verder daarop voortgegaan. Als representatieve perioden op politiek, godsdienstig en filosofisch terrein zouden die van Willem van Oranje in de 16e, die van Cromwell in de 17e en die van Rousseau en de Encyclopedisten in de 18e eeuw kunnen dienen. Toen kwamen de geweldige schokken van de Fransche revolutie en het Napoleonisme. Deze gingen voorbij en de democratische denkbeelden groeiden, na eenige reactie, krachtiger dan ooit.

Het nationalistisch gevoel, vroeger alleen krachtig binnen den beperkten kring van kleinere politieke organismen, nam nu ook bezit van de menigte in de groote staatkundige eenheden, die zich hadden geconsolideerd, zich hadden gevormd of op het punt stonden zich te vormen.

Ook op economisch gebied drong het door tot de massa, wier stemming in een nieuwe staatsorganisatie altijd exclusief is. De vrees voor de overheerschende macht van Engeland maakte haar rijp om naar een afweermiddel te grijpen. Bescherming door tarieven was gemakkelijk te begrijpen; de nadeelen waren moeilijker te doorzien. Belanghebbenden liepen vanzelf voor beschermende rechten warm; maar ook voor niet-belanghebbenden was het nationalistische element in het verdedigingsmiddel een aantrekkelijkheid; ook bij hen werkte de bedriegelijke eenvoudigheid.

Zoo kon in de niet-economisch-onderlegde maatschappij van 1840 en volgende jaren de nationalistische kant van List's systeem gemakkelijk ingang vinden. De eigenlijke kern werd daarbij uit het oog verloren:

> 'Slechts een politiek, die met List als grondslag aanneemt, dat producten die de natie beter en goedkooper door middel van de internationale arbeidsverdeeling zich kan verschaffen, door invoer moeten worden verkregen, kan onze verarmde huishouding *als geheel* weer gezond maken. In het tegenwoordige tijdperk, nu Duitschland's industrie aan die van Engeland gelijk is, zou List *ook als Duitscher* vrijhandelaar zijn; vrijhandelaar niet alleen voor wat betreft fabrikaten, maar ook wat betreft landbouwproducten.'[1)]

Bij de genoemde redenen, die verzet tegen den vrijen handel aanwakkerden kwam nog de reactie tegen het beginsel van 'laissez-faire', dat in de eerste helft der vorige eeuw door velen werd gehuldigd. In absoluten omvang is het nooit aangenomen; de leus duidde meer op een richting, dan op een volstrekt doel; haar uiterste consequentie zou immers anarchie zijn. Het ging slechts om een meer of minder van staatsinmenging en nu heeft men aan den kant van de tegenstanders van het 'laissez-faire' systeem minstens even hard gezondigd door verheerlijking van de staatshulp als aan den kant dergenen, die al te schoorvoetend de macht van den staat wilden gebruiken.

Men begon te veel van de staatsinmenging te verwachten, ook op het gebied van het ruilverkeer; men prees het ingrijpen van den staat alleen reeds, omdat dit quasi het eigenbelang van de vrije-concurrentie-mannen aan banden zou leggen. Wanneer een bedrijf kwijnde door buitenlandsche mededinging, werd beperking daarvan door den staat het sjibboleth. Een beroep op zoo iets als een wereldeconomie werd niet geduld. Met alle scherpte werd hiermee afgerekend. Men leze bijv. de uitingen van den Katholieken socioloog von Vogelsang, die in 1885 schreef:

> 'Aan de internationale concurrentie.... wordt steeds meer het belang der staten, het welzijn der volkeren opgeofferd. Gelijk eens op politiek gebied de liberale leuze het historische en christelijke recht van vorsten en standen gebroken heeft, zoo zal ook deze nieuwe leuze van de noodzakelijkheid der wereldhuishouding, van de geboden der internationale

1) Dietzel, *Die Bedeutung des nationalen Systems* (1925).

> concurrentie, de autonomie der staten, regeeringen en parlementen vernietigen.... Gelijk eens onze voorvaderen naar Jeruzalem trokken onder den kreet: God wil het!.... zoo zal voortaan voor den kreet: De wereldconcurrentie wil het! iedere gedachte aan sociale hervormingen, elke zedelijke wet, moeten verdwijnen.'

Ofschoon men dergelijke uitspraken zeker ook van Katholieke zijde niet meer in vollen omvang voor eigen rekening zal willen nemen, hoort men toch aan de voorstanders van de politiek van den vrijen handel een gebrek aan socialen zin, gebrek aan belangstelling voor de misdeelden aanwrijven; waartegenover dan de voorstanders der bescherming worden geplaatst als betere behartigers van het belang der ongelukkigen.

Deze tegenstelling mag niet aanvaard worden. Wanneer de staatsman, van welke richting ook, den vrijen handel noodig acht wordt hij niet minder door liefde voor zijn volk en zorg voor de zwakkeren bezield.

Het verschil steekt slechts in de waardeering van de geneesmethode; de vrijhandelaar is overtuigd, dat de bescherming door middel van invoerrechten het Nederlandsche volk in zijn geheel zal schaden en dat daarvoor het belang van enkele groepen moet wijken. Hij ziet naar de duurzame nadeelen.

De man van invoerrechten ziet in prijzenswaardige, maar kortzichtige barmhartigheid alleen naar de voor de hand liggende bezwaren en is onnadenkend bereid de nadeelen op den rug van anderen, die meer in de schaduw staan, en van toekomstige generaties te schuiven.

Ook de tegenstander van verkeersbelemmeringen zou desnoods nog met invoerrechten in sommige gevallen mee kunnen gaan, wist hij niet met zekerheid, dat van terugkeer op dien weg geen spraak is en dat, moge een matige tariefheffing nog weinig schade berokkenen aan het geheele economische leven het kwaad onherroepelijk zal voortwoekeren en het dus een *verkeerde sociale* opvatting is om uit mededoogen een enkelen sector van het bedrijfsleven te helpen met een middel, dat op den duur vele andere sectoren en ten slotte het geheel organisme gevaarlijk zal schaden.

Eischt het algemeen welzijn, eischt de sociale taak van den wetgever, dat hij ingrijpt in het ruilverkeer, het geschiede, maar niet door het ondeugdelijk middel der invoerrechten.

Ofschoon men met elken steun van het bedrijfsleven uiterst voorzichtig te werk moet gaan, bestaat over die andere methoden veel minder diepgaand verschil. Het groote punt, dat op handelspolitisch terrein de gemoederen verdeelt is: mag de staat *door middel van tarieven* steunen? Daar gaat het om.

Een bron van misverstand is gelegen in de opvatting, die soms van Katholieke en orthodox-protestantsche zijde doorbreekt, dat zich in te spannen om Nederland aan het geheel vrije ruilverkeer te doen vasthouden iets specifiek liberaals zou zijn.

Ofschoon de liberaal veel van de vrije ontwikkeling van de maatschappelijke krachten verwacht, en staatsinmenging slechts met de grootste omzichtigheid wenscht te zien aanwenden, staat hij principieel in geenen deele tegen die inmenging, wanneer hij slechts overtuigd is, dat dit de beste manier zal zijn om eenig algemeen belang tot zijn recht te doen komen.

De houding der liberalen is van dien aard, dat een andere opvatting moeilijk houdbaar is.

Ten opzichte van de practijk der handelspolitiek is er geen enkele principieele reden om bijv. Katholieken van Vrijzinnigen of Sociaal-Democraten te scheiden.

In Deel I, Boek II van het werk 'Liberalisme, Socialisme en Katholieke Staats- en Maatschappijleer', (naar H. Pesch, bewerkt door Mr. P.J.M. Aalberse) leest men op pag 191 en 192 waar het gaat over Vrije Concurrentie en Vrijhandel het volgende:

> 'Als algemeene regel is alleen dit op te stellen. In zoo verre en zoolang het vrije ruilverkeer met een vreemde natie het *gemeene welzijn* van een *volk* (en dus niet alleen het *particulier belang* eener kleine minderheid) bevordert, is het voor dat volk goed en gewettigd. Maar zoodra dat *vrije* ruilverkeer direct of indirect voor het *gemeene welzijn* van dat volk schadelijk wordt, is *protectie* goed en gewettigd. Van sociale en economische omstandigheden en inzichten zal dan afhangen in welken *vorm* die protectie, die bescherming door den staat, in elk concreet geval moet gegeven worden.'
>
> 'Landen, die over gunstiger productie-voorwaarden beschikken en daardoor goedkooper kunnen voortbrengen dan het eigen land, zullen door hun concurrentie den inlandschen arbeid noodwendig vernietigen, wanneer zij die voortbrengselen ongehinderd binnen de grenzen kunnen brengen. Geldt dit een of ander bepaalde industrie, dan zal de staat zich ernstig hebben af te vragen, of het verdwijnen dier industrie *in het algemeen belang*

> wenschelijk is. Zoo neen, dan zal hij die industrie, hetzij door beschermende rechten, hetzij door andere maatregelen, *moeten* steunen. Zoo ja, dan geldt de regel: dat het byzonder belang voor het algemeen belang moet wijken.'
> 'Het eenige principe, dat hier op den voorgrond treedt, is dit: dat de taak van den staat is *het algemeen welzijn* te bevorderen. Bijna al het andere zijn eenvoudig practische, economische overwegingen. Is in ieder concreet land en in ieder concreet geval staatsbescherming voor het algemeen welzijn *beter* dan staatsonthouding? Ziedaar de vraag, welke beslist, of eenig invoerrecht mag geheven of eenige andere beschermings-maatregel genomen moet worden.'

Het komt mij voor, dat dit standpunt Pesch-Aalberse in beginsel voor een liberaal volkomen te aanvaarden is. Wanneer men in Pierson's Leerboek der Staathuishoudkunde het hoofdstuk leest over Voortbrenging en Verbruik en hetgeen daar over de leemten in de werking van het eigenbelang wordt gezegd, zal men hoogstens eenig verschil in het leggen van den nadruk kunnen constateeren. Het einde van de betreffende paragraaf luidt bij Pierson als volgt:

> 'Maar uit deze en soortgelijke overwegingen mag slechts worden afgeleid, dat groote bedachtzaamheid hier noodig, niet dat (staats)-onthouding plichtmatig is. Want dit staat vast; op de werking van het eigenbelang kan men zich niet geheel verlaten. In een land, waar ten aanzien der voortbrenging het beginsel van "laissez-faire" streng zou worden toegepast, zou men gevaar loopen, ja, de zekerheid bezitten, dat veel nuttig werk ongedaan bleef.'

Deze overwegingen gelden voor Pierson ook ten opzichte van den steun aan het bedrijfsleven. Eventueele verschillen tusschen Pierson en Pesch-Aalberse zullen zich dus slechts voordoen op het terrein der practische toepassing, over den vorm, waarin, den tijd waarop steun dient te worden gegeven. Dat Pesch niet zoo sterk het practisch bezwaar van invoerrechten gevoelt als anderen, raakt het beginsel niet.

Ik kan mij zeer goed een liberaal voorstellen, die in 1923 zijn stem gaf aan het Schoenenwetje, maar in 1927 groot bezwaar zou hebben tegen een soortgelijken maatregel voor een bepaalden bedrijfstak; de omstandigheden zijn veranderd en wat in 1923 aanvaardbaar kon zijn in het algemeen belang, kan nu met het oog op het algemeen welzijn niet meer gemotiveerd schijnen.

Al hebben alle steunmaatregelen gemeen, dat zij het natuurlijke ruilverkeer, belemmeren zij verschillen overigens zeer in eigenschappen en gevolgen; en het is zeer juist, dat Pesch

(Aalberse) er op wijst, dat van allerlei omstandigheden moet afhangen de *vorm*, dien in een concreet geval de steun zal aannemen.

Wanneer een liberaal dus den vorm van steun door middel van beschermende tarieven voor Nederland volstrekt afwijst, dan is dat niet een gevolg daarvan, dat zijn levensbeschouwing niet de katholieke is; maar zijn houding zal het gevolg zijn van de waarneming van de werking en de psychologische en materieele gevolgen van beschermende invoerrechten en zijn inzicht in Nederlandsche toestanden.

En aan den anderen kant, wanneer men zich bij de bepaling van het antwoord op de vraag welke handelspolitiek Nederland moet voeren, plaatst op exclusivistisch katholiek standpunt, dan schijnt het geheel onnoodig, dat daaruit bescherming door tarieven zou moeten voortvloeien.

De Katholiek verwijt aan de 'liberale economie', dat haar den laatsten maar onmisbaren stempel ontbreekt, n.l. die van het positieve Christendom. (Dit gaat natuurlijk niet op voor alle aanhangers van de liberale economie; maar dit laat ik nu rusten.)

Hij erkent alleen als werkdadig het altruisme, dat wortelt in de goddelijke wet der Christelijke naastenliefde. Immers, zoo zegt hij, slechts in dat geval vindt het eigenbelang de innerlijke en uitwendige beperking, die noodig is voor de ordening van het maatschappelijke en economische leven: innerlijk door de eischen van het geweten, van buiten door de maatschappelijke machten, die door God's gezag als beschermers der rechtvaardigheid, der misdeelden, van het algemeen welzijn des volks zijn gesteld.

Maar wanneer de handelspolitiek aan dezen norm wordt getoetst is het dan zeker, dat bescherming den toets zal doorstaan?

Is het niet mogelijk, dat bescherming voor de meerderheid der staatsburgers altijd en overal onrechtvaardig werkt?

Is het niet mogelijk, dat de uitkomsten der bescherming soms terstond en op den duur altijd voor de zwakken nadeelig zijn?

Is het niet mogelijk, dat bescherming altijd op den duur voor het algemeen welzijn des volks schadelijk is?

Voor Katholiek en niet-Katholiek geeft de ervaring een zelfde antwoord: bescherming, en in het bijzonder bescherming door middel van invoerrechten, is op den duur altijd onrechtvaardig, altijd nadeelig voor de misdeelden en altijd schadelijk voor het welzijn des volks.

Het katholieke inzicht schijnt niet diep genoeg de gevolgen der beschermende maatregelen te doorgronden en slaat te veel acht op de aan de oppervlakte zichtbare gevolgen.

Wanneer het juist is, dat Adam Smith, zooals Pesch zegt, het ondergeschikt-maken van het eigenbelang aan het algemeen belang beschouwt als een subjectief-zedelijke aangelegenheid, terwijl volgens Pesch, die ondergeschiktheid, als leidend beginsel in de economie beschouwd, binnen de grenzen van het objectieve recht, waarop alleen de economie mag rusten, thuis behoort, dan nog vraagt men zich af, waarom men niet samen op kan trekken; niet dooreengemengd, maar naast elkaar.

Waarom moet samenwerking afgewezen worden, alleen omdat men van een ander beginsel uit redeneert, terwijl men overigens hetzelfde beoogt?

Smith en Pesch erkennen, dat het eigenbelang in de economie een zeer groote rol speelt; beide erkennen, zij het ook op verschillende wijsgeerige of wijsgeerig-godsdienstige gronden, dat men het eigenbelang niet geheel ongebreideld kan laten heerschen.

Beiden wenschen in den grond éénzelfde handeling van practische politiek; maar om niet met den deïst Adam Smith op te trekken naar een overigens voor beiden aantrekkelijk doel, wordt met kracht van redenen betoogd, dat men toch eigenlijk iets anders bedoelt.

Moet het verschil in ‘wortel, waarop men stoelt’ dan beletten, dat men in samenwerking met andersdenkenden de welvaartspolitiek staatkundig behandelt? Het maakt den indruk, dat, wanneer Adam Smith katholiek ware geweest, wat zeer goed denkbaar is, Pesch geheel vrijhandelaar zou zijn geweest, zoo weinig verschilt hij van Smith als hij van zijn positief Christelijk beginsel uit redeneerend economische gevolgtrekkingen maakt.

Nederland kan zijn handelspolitiek zuiver vestigen op economischen grondslag; bij ons wordt het vraagstuk niet vertroebeld door overwegingen van algemeene buitenlandsche politiek; wij stellen ons niet voor dat het mogelijk is om onze productie zoo te regelen, dat in geval van een Europeeschen oorlog, hetzij wij daarin betrokken worden of niet, onze voedsel- of oorlogsmiddelenvoorziening onafhankelijk is van buitenlandschen toevoer; wij koesteren geen autarkische idealen, uit hypernationalisme.

Wij hebben bovendien niet de lust om met Indië één tolgebied te gaan vormen, en binnenslands is er geen groep, die men (als in Amerika de katoenbouwers of de suikerplanters) door middel van tarieven voor de een of andere regeeringspartij moet behouden of winnen.

Wij kunnen dus het vraagstuk zuiver op zijn economische beteekenis voor ons land toetsen.

Welnu, het zou *een weergalooze fout* zijn, om, waar niemand voor Nederland een beschermingspolitiek wil, den weg daartoe te banen door vechttarieven in te stellen, of te gaan steunen door tariefsverhooging.

Ook al gaan alle andere landen tot bescherming of hoogere bescherming over, dan nog moet Nederland de kracht behouden om van vechttarieven af te zien; nimmer zal een zoodanige verhooging van de tariefmuren mogelijk zijn in *alle* landen, dat uitvoermogelijkheid voor Nederland is uitgesloten. Deze moge in meer of mindere mate door de handelspolitiek van andere landen belemmerd worden, geheel verhinderd zal ze nooit kunnen worden.

Wanneer Nederland slechts zijn energie en zijn open oogen behoudt!

Naar beschermende landen zal eenigen tijd na de tariefsverhooging altijd weer invoermogelijkheid worden geschapen, zij het ook voor een deel in andere artikelen.

Vooropstellend, wat men in deze materie nooit uit het oog mag verliezen, dat het gaat om het *geheel der nationale welvaart*, dat het alleen gaat om het *algemeen belang*, kan men aannemen, dat het niet voordeelig voor Nederland zou zijn, wanneer de andere landen in korten tijd tot den vrijhandel overgingen. In ieder geval zal het dan moeilijker zijn, den relatief gunstigen

economischen toestand van ons land t.o. van dien van andere landen op hetzelfde peil te handhaven.

Wanneer alle landen met één slag hunne tarieven afschaften, dan zou het gevolg zijn een enorme bedrijvigheid in de landen die te voren de laagste invoerrechten hadden, in zooverre zij niet gehinderd zouden worden door de heftige crises, die in vele andere landen zouden ontstaan; maar deze crises zou van voorbijgaanden aard zijn. Slechts een tijd lang zou Nederland van zijn voorsprong genieten. Misschien wel vrij lang omdat mede tengevolge van ons handels-politisch systeem en van de afwezigheid van een ruwe grondstoffenindustrie onze nijverheid en ook de landbouw in groote hoofdzaak veredelingsnijverheid is en dus producten maakt, die veel technische kennis en speciale geschiktheid vragen, welke niet overal terstond verkregen kunnen worden.

Maar wanneer door het wegvallen der tarieven elk land onbelemmerd zijn natuurlijke geschiktheid en gaven, bij velen niets minder dan de onze, kan ontwikkelen, komt er te eeniger tijd een groote concurrentie op tal van gebieden, waar wij nu in voordeeliger conditie zijn. Deze concurrentie zal des te gevaarlijker zijn, omdat de boomperiode na het wegvallen der tarieven een geweldige expansie van ons bedrijfsleven zou meebrengen; dit zou topzwaar worden en wanneer na eenige jaren de invloed van de handelsvrijheid in andere landen begint door te werken komen wij voor een crisis te staan.

Om deze reden is het voor Nederland gelukkig, dat als er iets komt van vermindering der tarieven in de geheele wereld, deze altijd zeer geleidelijk zal gaan.

Maar ook de geleidelijke afschaffing der tarieven zal voor Nederland langzaam aan op *alle* gebied van onze bedrijvigheid een natuurlijke concurrentie brengen.

Door de toepassing van het beschermend stelsel, dat slechts in hoogst zeldzame gevallen in één land en nooit in alle landen tegelijk voor een bepaald artikel prohibitief kan werken; dat nooit in één land op *alle* artikelen wordt toegepast en nooit in *alle* landen op precies dezelfde artikelen in gelijke hoogte, wordt het wereldruilverkeer wel belemmerd, en op omwegen geleid, maar de stijging van dit verkeer kan niet worden tegengehouden; het gaat langzamer dan wanneer overal de vrijheid

van in- en uitvoer bestond, maar de voortgang kan niet volstrekt onmogelijk gemaakt worden. Naast de handelspolitiek wordt de gang van het wereldverkeer beheerscht door factoren, die machtiger zijn.

In een beschermd land daalt de koopkracht van het geld. Om die reden al komt er vanzelf een grens aan de bescherming; van tal van artikelen zal de invoer weer mogelijk worden; omdat de prijs van het in te voeren product in het beschermde land zelfs na aftrek van het invoerrecht nog een winstmarge voor den producent overlaat. Wat in Duitschland en Frankrijk met onze landbouwproducten geschiedt, bewijst dit.

Van andere producten zal uitvoer naar het beschermde land moeilijk of onmogelijk worden. Maar juist door de bescherming zullen in het beschermde land sommige exportindustrieën wegvallen of minder tot concurrentie in staat worden, en door de niet-beschermden kunnen de opengevallen markten worden veroverd.

Dit gaat niet gemakkelijk en is niet het werk van een of twee weken; hoewel soms (bacon, margarine in Noorwegen) het uitvallen van een markt verwonderlijk snel wordt geneutraliseerd; maar onze stijgende uitvoercijfers, zoowel naar gewicht als naar waarde, wijzen er op, dat wij steeds meer ruilen, d.w.z. in staat zijn om door goederen en diensten af te geven een stijgende hoeveelheid goederen, die voor ons van grooter waarde zijn, te verkrijgen.

Niet altijd vallen de gevolgen der handelspolitiek scherp in het oog. Wanneer de bescherming samenvalt met een anderen factor, die de voortbrenging beinvloedt, kan hare werking soms lang gemaskeerd blijven.

De toeneming van den volstrekten rijkdom van een land wordt door bescherming vertraagd; maar nog grooter bezwaar is dat de natuurlijke, harmonische ontwikkeling van de bedrijvigheid wordt tegengehouden; men krijgt hier en daar opstuwingen van kracht en energie en economisch succes, maar in andere landsgedeelten, in andere groepen bloedarmoede.

Het behoeft niet steeds voor te komen, dat bij toepassing van een beschermend stelsel de invoer vermindert; verhoogde, zij het eenzijdige arbeidsprestatie, of aanboring van nieuwe bronnen (men denke zich bijv. een reusachtige

Duitsche productie van synthetische stikstof, rubber en benzine), geheel onafhankelijk van elke handelspolitiek, kunnen de protectie-belemmeringen neutraliseeren, door nieuwe exportproducten voort te brengen, die andere artikelen welke vroeger als ruil object dienden, vervangen. Maar dan blijft altijd over, dat kunstmatig het bedrijfsleven voor een deel op een omweg is geleid en dit *moet* economisch nadeelig zijn.

Andere factoren naast de handelspolitiek hebben grooten invloed op het wereldverkeer; de ontdekking van nieuwe mineralen, landontginningen, nieuwe methoden van voortbrenging, mechanische, chemische of biologische uitvindingen enz.; maar de handelspolitiek kan in goeden of nadeeligen zin de werking dezer gunstige factoren beinvloeden.

Invoering van tarieven kan samengaan met deze andere factoren en dan kan het voorkomen dat niettegenstaande de bescherming de omvang van het ruilverkeer toeneemt; maar zeker is het, dat zonder het bestaan van invoerrechten de ruilgelegenheid ook voor het beschermde land nog gunstiger zou zijn.

Van het vermeerderde wereldverkeer zal dat land het meest profiteeren, dat zijn bewegingsvrijheid zoo groot mogelijk heeft gehouden en de geheele wereld als zijn gebied is blijven beschouwen, dat zich dus m.a.w. het meest aanpast bij de door onweerstaanbare krachten beheerschte ontwikkeling der internationaal-economische saamhoorigheid.

In dat land zal zonder twijfel af en toe deining zijn in de economische wateren, maar de uiterste gevaren van storm of windstilte zullen ontloopen worden.

In zulk een land zal het voor zwakkere economische lichamen moeilijk zijn zich te handhaven; ieder is op eigen kracht aangewezen; het zwakke of niet levensvatbare wordt niet kunstmatig in het leven gehouden; maar de energieke bedrijvigheid kan zich in *alle* richtingen ontplooien, wordt niet kunstmatig in bepaalde richtingen geleid.

Dit eischt naast krachtsinspanning vooral die eigenschap die de geestelijke traagheid, het conservatisme, het te zeer hechten aan de traditie, aan het gelijkblijven van den werkkring, welke eigenaardigheden ook bij overigens zeer krachtige karakters voorkomen, ter zijde weet te schuiven.

Is deze eigenschap aanwezig dan komt het zelden voor dat een geheele bedrijfstak te loor gaat. Een industrie kan inkrimpen, in omvang afnemen, zich verplaatsen, maar het komt zelden voor dat ze geheel verdwijnt; de minst geschikte bedrijven vallen in moeilijke tijden af, maar het geheel verdwijnen van een bedrijfstak behoort tot de uitzonderingen; gebeurt dit dan gaat het proces meest geleidelijk, voor de *algemeene* welvaart haast onmerkbaar. (De verdwijning der meekrap-industrie is in ons land een voorbeeld van plotseling verval).

In een land, dat is ingesteld op het vrije ruilverkeer, zal de economische toestand, al mogen wellicht kleinere beroeringen vrij veel voorkomen, *als geheel genomen* stabieler zijn, breeder zijn gefundeerd als in een beschermd land, dat, tenzij het binnen de grenzen over onuitputtelijke en universeele rijkdommen beschikt, zich zelf het gebruik van een deel der wereldrijkdommen ontzegt en zich kunstmatig buiten staat stelt (al eischen de natuurlijke omstandigheden het niet) om bedrijvigheid te zoeken in de bevrediging van een zoo groot mogelijk aantal behoeften: te eeniger tijd wordt daar de bovenbouw te zwaar in verhouding tot de breedte van het fundament.

De structuur van het Nederlandsch bedrijfsleven is krachtig en toch tevens zeer bewegelijk; het past zich zeer snel aan veranderende omstandigheden aan; de tariefverhoogingen van de ons omringende landen, onze groote afnemers, kunnen nooit prohibitief worden wegens binnenlandsche omstandigheden; zij kunnen sommige onzer industriën belangrijk schaden. sommige bedrijven binnen het kader van een bepaalden bedrijfstak te gronde richten, maar er is geen kans, dat ons geheel economisch leven ernstig geschaad kan worden, wanneer wij onze energie blijven aanwenden. Wij zullen dikwijls nieuwe paden moeten betreden, nieuwe methoden toepassen, veredelingen aanbrengen enz., maar wij zullen onze welvaart kunnen behouden.

Ik meen, dat ons land relatief het meest welvarende land van Europa is. Bijna zonder uitzondering rusten onze bedrijven op een gezonden, niet-kunstmatig aangebrachten grondslag. Tot nog toe hebben de tariefmuren van andere landen den bloei niet kunnen tegenhouden. Ik weet wel dat wij gunstige

factoren kunnen aanwijzen, bijv. de Indische winsten; maar andere landen hebben eveneens sommige gunstige omstandigheden. Engeland heeft zijn koloniën en zijn dominions; Frankrijk en Zwitserland hebben een enorm toeristenverkeer; Duitschland zijn natuurlijke hulpbronnen; Amerika eveneens zijn onmetelijke natuurlijke rijkdommen.

Ons land staat economisch relatief op een hoog peil. Dat men zooveel klachten hoort, ligt voor een groot deel aan een psychologische oorzaak, die hier evenals in andere landen werkt, (en welke Ferrero eenigen tijd geleden zoo meesterlijk uitbeeldde) n.l. het groeien der behoefte na elke bevrediging.

Wie den toestand van *alle* lagen der bevolking vergelijkt met dien van 1913, zal moeten erkennen, dat in alle lagen de levenswijze op een hooger niveau is gekomen. Sommige individuen hebben natuurlijk schade geleden; maar, als maatschappelijke groepen genomen, is van *alle* de levenswijze rijker geworden.

Sommigen beweren *te* rijk; misschien is dit waar als men de oogen richt op de toekomst, waarin men zeker het aanbreken van een, in welken vorm nog onzekere depressie moet verwachten overeenkomstig 's werelds beloop; misschien ontzenuwt de weelde en zal een moreele verzwakking intreden; maar dat de tegenwoordige toestand, die rijkere leefwijze niet kan verdragen, moet m.i. nog aangetoond worden.

Het zoeken van het heil in bescherming heeft op de energie een vertragende werking. Men vergadert wanneer de zaken slecht gaan; men besluit verbetering te zoeken door middel van bescherming. De eerste tijd gaat voorbij met adresseeren, besprekingen met de Regeering, Kamerleden enz. Dan moeten de zaken door dezen onderzocht; commissies worden benoemd; nu eens is er kans, dan weer wordt die geringer en zoo verloopt de tijd. Intusschen vleit de producent zich met de hoop op de bescherming en in afwachting daarvan laat hij de zaken maar op zijn beloop. Wist hij, dat hij op zich zelf was aangewezen, dan zou hij al aan het zoeken zijn naar uitkomst door eigen middelen; nu wacht hij en verspilt zijn tijd in klachten en het opwarmen van anderen voor zijn belangen.

In de 80-er jaren riep de Nederlandsche landbouw luidkeels om bescherming en bleef in de put. Eerst toen men zich van dit

dwangbeeld der hulpeloosheid, dat ook hier in een ‘inferiority complex’ (evenals nu bij den landbouw in Amerik da) reigde te ontaarden, had losgemaakt, herleefde de veerkracht.

Daarom zal de strijd om het bestaan voor Nederland *in zijn geheel* moeilijker worden, wanneer alle landen hunne invoerrechten afschaffen. Latente energie steekt er te over in de bevolkingen onzer buren; maar het hangen en verlangen naar bescherming laat belangrijke groepen in den sukkel.

Het behoeft niet opnieuw gezegd te worden, dat ook andere oorzaken, soms veel werkdadiger dan de handelspolitiek, in andere landen het bedrijf kunnen beletten tot bloei te komen. Men denke, om bij den landbouw te blijven, in Frankrijk aan de ontvolking van het platteland, en in Engeland aan de moeilijkheid om kleine bedrijven, hetzij in pacht of eigendom, te vormen en het gebrek aan arbeidskrachten.

Het gaat bij het nemen van steunende maatregelen om de waardeschatting der gevolgen t.o. van het algemeen belang. Uit den aard der zaak is die schatting niet anders dan zeer globaal uit te voeren.

En nu is van alle middelen om te beschermen het middel van de tarieven wel het meest grove. De gevolgen voor het bedrijf, dat beschermd wordt mogen te berekenen zijn, de nadeelen voor het algemeen zijn niet dan zeer in het vage aan te geven. De snelheid waarmee het nadeelige gevolg intreedt is ook verschillend en hangt van allerlei bijkomstige factoren af.

Om deze reden zouden wij naar andere middelen, als tijdelijke invoerverboden of directen steun uit de schatkist, kunnen grijpen, om bedreigde industriën te helpen; hoewel ook deze het ruilverkeer nadeelig beinvloeden en hieraan ook andere zeer groote nadeelen kleven, is het zeker, dat het *allergrootste nadeel*, *de moeilijkheid om er weer af te komen*, in hoofdzaak of uitsluitend aan het tarievenstelsel vastzit.

Bescherming door middel van invoerrechten is, overal en in elk land een ondeugdelijk middel uit economisch oogpunt.

In het spraakgebruik wordt het woord protectie of bescherming gewoonlijk gebruikt voor bescherming door middel van invoerrechten. De nationale bedrijven kunnen echter door tal van andere middelen beschermd worden.

Of steun aan een of anderen bedrijfstak gewenscht is, behoort tot het gebied der welvaartspolitiek. Ik kan mij tal van situaties voorstellen, waarin die steun zeer gewenscht is. De middelen daartoe zijn behalve de tarieven vele: subsidiën, verkeerstarieven, uitvoerpremiën, overheidsbestellingen enz.

Alle methoden van bedrijfssteun zijn noodmaatregelen; zij dienen om kwaad te keeren. Er zijn er geen, die op zich zelf als positieve welvaartsmaatregelen gewenscht kunnen zijn; hun wezen eischt dat zij tijdelijk zijn. (Ze zijn van een andere orde dan de sociale voorzieningen, waarmee sommige sociologen ze op een lijn willen stellen).

Welnu, welke ook de gebreken zijn, die zulke andere steunmiddelen mogen aankleven, zij kunnen alle betrekkelijk gemakkelijk eindigen. Beschermende invoerrechten daarentegen kan men bijna niet weder afschaffen, en daarom hebben zij een oneindig grooter verkeerden invloed op den groei van het economisch organisme; hun beteekenis is overal en onder alle omstandigheden op den duur groot en hun invloed slecht.

Wanneer vast staat, wat niet zoo gemakkelijk met zekerheid is te constateeren, dat een tak van bedrijf in 's lands belang gesteund moet worden, dan dient dat te geschieden, maar - niet door invoerrechten.

Wat onverbiddelijk bestreden moet worden, dat is het *gebruik van invoerrechten* als middel van steun.

In ons land wordt tegenwoordig vrij algemeen gezegd, dat voor Nederland de vrije handel gewenscht is; toch zou men soms geneigd zijn de betuiging van sommigen met eenigen twijfel aan te nemen. Hoe dit moge zijn - zij, die een vechttarief wenschen, vragen dit, voor het meerendeel, om andere landen tot den vrijeren handel terug te brengen; men wil geen duurzame bescherming.

Het strijdpunt dus in den tegenwoordigen tijd in ons land is het volgende:

Bestaat er voor Nederland kans om door toepassing van een vechttarief andere landen te dwingen tot den vrijen handel om te zwenken en is dit middel voor het behoud van de algemeen gewenschte vrijhandelspolitiek ongevaarlijk?

Het antwoord op deze vragen wordt gegeven in het boek van Vleeschhouwer, ‘Actieve Handelspolitiek’.

Wanneer men dit boek met zijn indrukwekkend bewijsmateriaal heeft doorgelezen, krijgt men de overtuiging, dat een vechttarief onherroepelijk tot blijvende en steeds sterkere bescherming leidt en dat de economische gevolgen, moge men soms de moreele voldoening eener overwinning hebben gesmaakt, nergens de welvaart van een land in zijn geheel blijvend hebben gebaat.

Wat Vleeschhouwer van Zwitserland vertelt is wel heel klemmend. Het bedrijfsleven heeft daar geheel zijn vrijheid ingeboet. Geen enkel land kan economisch geheel onafhankelijk zijn; maar niet tevreden met de banden, die de natuurlijke internationale dependentie den individuën en den volkeren aanlegt, heeft Zwitserland zijn economische bewegelijkheid, zijn economische souvereiniteit, als men het zoo uitdrukken mag, nog door meerdere andere banden belemmerd, waardoor de vrijheid van ontwikkeling in hooge mate is geschaad en zelfs de gezondheid van den staat ernstig wordt bedreigd.

Ook op het gebied van den landbouw blijkt al lang de averechtsche werking; het maakt den indruk, dat de Zwitsersche landbouw zijn vrijheid, zijn onbevangenheid is kwijtgeraakt, dat hij vastgeraakt is in de dwangvoorstelling, dat alleen heil is te vinden bij de bescherming. Hij zoekt het in al de kunstmatigheden der protectie; in vaststelling van melkprijzen; in graanmonopolie, in tarieven enz.

Het wil mij voorkomen, dat in Vleeschhouwer's zeer interessante schildering van de precaire basis van het Zwitsersch economisch leven, meer aandacht had moeten zijn geschonken, aan de groote volgens sommige economen overheerschende rol, die het politiek zoo sterk georganiseerde boerenelement onder leiding van Laur in de ontwikkeling van het Zwitsersch protectionisme heeft gespeeld.

Bij de vele zwartgallige getuigenissen, die Vleeschhouwer aanhaalt zou hij nog dat kunnen voegen van Professor Rappard uit Genève, die in het ‘Journal de Statistique et Revue écononomique Suisse’ van Mei 1926 zijn nood klaagt.

Rappard geeft daar een interessante karakteristiek van de eigenaardige, half apostolische figuur van den agrarischen

hoofdman Professor Laur, een man, die door bescherming een krachtigen boerenstand wil bewaren, maar niet tot zijn doel komt; en dan weer in sterker bescherming heil zoekt. Zijn dwepende ijver werkt fascineerend, ook buiten den kring zijner boeren-volgelingen.

Rappard ziet de toekomst voor Zwitserland donker in. Eenmaal, zegt hij, zal het protectionisme wel moeten verdwijnen. ‘Les historiens auront sans doute à décrire l'effondrement de l'édifice protectioniste en Suisse et dans les états voisins....’ Maar voordat het zoo ver is gekomen, zullen zij de stijgende uittocht van de industrie hebben te constateeren. Laat ons hopen, voegt de schrijver er twijfelmoedig aan toe, dat, voordat de goede ontknooping is gekomen, er geen sociale rampen zullen zijn te betreuren, of een strijd tusschen landman en stedeling, waarbij misschien andere wapens dan economische gebruikt worden.

In Zwitserland heerscht in de kringen der economen over het algemeen groote bezorgdheid voor de toekomst; maar, zooals Vleeschhouwer in een belangwekkende beschouwing uiteenzet (pag. 48 en 49), men is daar op een weg geraakt, waarop terugkeer zoo uiterst bezwaarlijk is. Men maakt veel te hooge tarieven, zucht de departementale hoofdambtenaar Hotz; men wil ze als dreigement gebruiken; maar ze worden voorloopig in werking gesteld en dan zit men er voor langen tijd mee. En de door onze retorsionisten nog al eens ten tooneele gevoerde Zwitser Grossmann, zegt in zijn rapport aan de Economische Conferentie te Genève, na de klacht van Hotz vermeld te hebben:

> ‘The policy of bargaining tariffs, which has naturally always been defended by the protectionist, has so many followers even in free trade circles, that decades must elapse before the *error* is recognised in all countries.’[1)]

De bedreiging, die Frankrijk met zijn tarief vormde, gaf het Journal de Genève van 15 Mei j.l. aanleiding tot een alarmeerend artikel. Het haalde de herinnering op aan den grooten tarievenstrijd van 1892 tot 1894; Zwitserland won den strijd volgens het blad: ‘La Suisse sortit meurtrie mais victorieuse

1) Cursiveering van mij (R.).

du conflit.' Dat het land het op eenige punten gewonnen had scheen dus hooger te worden aangeslagen dan dat het economisch uit den strijd kwam in een toestand waarop het woord 'meurtrie' moest worden toegepast.

Sedert 1894 is Zwitserland hoe langer hoe meer van den vrijhandel afgedwaald. Steeds nieuwe vechttarieven ontwerpend, om den vrijen handel terug te krijgen, die het echter door het middel zelf hoe langer hoe verder terugdrong. Met elk nieuw tarief steeg binnenslands de zucht naar steun vanwege den staat; men bepaalde zich niet meer tot tarieven; in elken vorm was hij welkom, totdat eindelijk in 1926 de mannen der bescherming een supreme poging waagden om de staatshulp grondwettig vast te leggen en het graanmonopolie in de constitutie op te nemen. Het Parlement zwichtte. Maar nu werd het verzet toch te machtig en het referendum riep een halt tegenover deze onnatuurlijke poging om het bedrijfsleven van de normale wegen af te leiden (December 1926).

Het is zeer belangwekkend waar te nemen, hoezeer het een gesukkel blijft met den Zwitserschen landbouw onder vigueur van de bescherming. De goede bedoelingen van Laur om een krachtigen en welvarenden boerenstand door middel van bescherming in het leven te houden en zoo de kracht der Zwitsersche natie, die volgens hem rust op het boerenfundament te bestendigen, schijnen verkeerd uit te zullen pakken.

In 1926 moet door middel van het graanmonopolie ongeveer 22 millioen francs uit de staatskas aan de graanverbouwers zijn uitgekeerd.

De vereeniging van kaasproducenten 'Käse-Union' heeft een officieel uitvoermonopolie en dientengevolge den geheelen binnen- en buitenlandschen kaashandel in handen. Boter wordt beschermd met een invoerrecht van 40 francs per 100 K.G., kaas eveneens met 40 francs.

Den 12en April j.l. werd in de vergadering der Zwitsersche melkproducenten geklaagd, dat de vastgestelde melkprijzen nog aanmerkelijk beneden de productiekosten blijven; de steun der Regeering werd ingeroepen; men verlangt verbod van den invoer van boter, benevens beperking van dien van slachtvee en varkens; men verklaart dat elke matiging der reeds bestaande invoerbeperkingen de bedrijfsinkomsten, die

reeds onbevredigend zijn, nogmaals ongunstig zou beinvloeden.

Wanneer de rest der bevolking op den weg van dezen winter voortgaat en weigert langer den boer op zijn kosten te onderhouden, dan ziet het er voor Zwitserland, voor den aan eigen initiatief ontwenden landbouwer, slecht uit.

Het is Laur minder te doen om welvaart dan om kracht: Beter is een arm Zwitserland, dat een krachtige gezonde bevolking bezit, dan een rijk land met een ontzenuwende welvaart, zoo is zijn leus. Zou het gros der Zwitsersche protectionisten in zoo hooggestemde verwachting hem hebben gevolgd?

De Zwitsersche boerenstand blijft klagen. Tengevolge van het landbouw-protectionisme moet de industrie gesteund worden. Dit maakt weer de levens- en hulpmiddelen voor den boer duurder, en dus moet weer boven de reeds bestaande tarieven een extra-tarief voor den landbouw worden ingevoerd. Lukt dat dan komt weer de industrie aan de beurt en zoo tuimelt men van bevrediging naar nieuwe behoeften.

Op een cent nauwkeurig wordt uitgerekend hoeveel het minimum-recht op melk moet bedragen om te compenseeren, hetgeen de boer voor rechten, die ten bate der industrie worden geheven, in zijn uitgaven tot winning van de melk moet bijdragen. Volgens Laur is dit bedrag per 100 Liter melk 1.63 Fr. Hij verlangt dus op melk een extra-recht tot deze hoogte en noemt dat een ‘reciprociteitsrecht,’ waarbij de andere partij, waar de wederkeerigheid op slaat, de eigen Zwitsersche industrie is.

Wijst men een Zwitser op den relatief welvarenden boerenstand van Nederland, dan antwoordt men met den dooddoener: ja, in Holland zou Laur zeker vrijhandelaar zijn, maar Zwitserland ligt geheel anders! Dit zal niemand tegenspreken; maar daarmee is nog niet bewezen, dat door kunstmatige middelen blijvend de conomische structuur hecht en sterk gemaakt kan worden; eerder zou men verwachten, dat de Zwitsers zochten naar een ontwikkeling van hun bedrijfsleven, die zich blijvend kan aanpassen aan de geografische ligging van hun land en de samenstelling van hun volk.

In 1890 zwoer de Nederlandsche landbouw ook bij bescherming.

In Zwitserland begint men zich ongerust te maken en hoe

langer hoe meer stemmen worden gehoord, die waarschuwen, dat het daar spaak loopt.

Wanneer men daartegenover stelt de intense bedrijvigheid van den Nederlandschen boerenstand, uit wier midden jaarlijks honderden voortkomen, die niet denken aan steun en zelf hun nieuw bedrijf opbouwen; die dit in de laatste 25 jaren met succes konden doen, zonder eenig kunstmatig hulpmiddel van den kant van den staat, (na 1904 nam het aantal landgebruikers met meer dan 1 H.A. in Nederland toe met ruim 40000) dan komt de vraag op of Laur niet goed gedaan zou hebben het over den vrijhandelsboeg te gooien. Zijn ideaal is in het vrijhandelsland Holland verwezenlijkt; *hier* leeft een krachtige, bloeiende boerenstand.

Een gesloten, nationale staatshuishouding is nergens meer mogelijk: de economische wereldkrachten zijn te sterk, dan dat men ze duurzaam door nationale tariefmuren kan tegenhouden.

Wat Vleeschhouwer over de handelspolitiek van de Vereenigde Staten van Amerika schrijft is buitengewoon leerrijk. Dagelijks hoort men spreken over de ontzaggelijke, de phenomenale welvaart, waarin Amerika zou verkeeren.

Dat in sommige groepen van het volk veel wordt verdiend zal zeker waar zijn; dat die welvaart algemeen en hecht gegrond is, moet nog aangetoond worden.

Een dun bevolkt land, met enorme natuurlijke rijkdommen met een uitstekend klimaat en een bevolking, die in zijn kern voortgekomen is uit de beste elementen van de wereld, biedt goede welvaartskansen. De omstandigheden van de laatste jaren werkten den groei van het bedrijf in de hand. Maar niettegenstaande dit alles, hoe staat de landbouw er daar voor? Men vrage het aan de in Amerika werkende hypotheekbanken.

Voor eenige weken verklaarde de president van de American Manufacturers Association, ‘that industrial prosperity was largely a myth. Outside a few gigantic corporations, by whose large profits the public is misled, the common run of manufacturers to day are in about as unhappy a condition, as their fellow-producers, the farmers.’

Mogelijk, dat deze klacht een aanloop is voor nieuwe tariefverhooging; maar zij zal wel een kern van waarheid bevatten,

waar terzelfder tijd vanwege de vakvereenigingen wordt gepubliceerd, dat er in October in de V.S. een millioen geheel werkloozen waren en drie en een half millioen, die maar den halven tijd werken.

Bovendien, hoeveel arbeiders verdienen nog een schamel loon, zelfs voor onze verhoudingen, naast de 'rijke' arbeiders, die men er aantreft, wier loonen Europa de oogen uitsteken.

Intusschen, een deel der Amerikaansche maatschappij is zonder twijfel zeer welvarend. Heeft de bescherming daar eenig deel aan? De vraag is moeilijk met feiten te beantwoorden. De economie zegt, dat de welvaart die er partieel heerscht verkregen is ten koste van het andere deel der natie. Een deel der practijk zegt bij monde van Ford: geen van de waarlijk groote ondernemingen heeft bescherming van noode of heeft haar bloei aan bescherming te danken.

Waarom behoudt men haar dan? Altijd het oude lied. Van een eenmaal ingestelde bescherming komt men niet meer af. Allerlei redenen werken mee tot het behoud: politieke natuurlijk ook, en in Amerika op de meest grove wijze. En het gevolg blijft, dat 'op de plompverlorenste manier het eene deel der bevolking wordt opgeofferd aan de belangen van het andere.' (Vleeschhouwer). De moeilijkheid, die er in steekt om een menigte er toe te brengen om na te denken, is oorzaak, dat zelfs de Amerikaansche boer, die lijdt tengevolge van het beschermend stelsel, niet vraagt om den dwaalweg te verlaten, maar nog altijd meer bescherming eischt (evenals de Zwitsersche landman); waar de boer de industrie-producten duur moet koopen, wil hij dat de man der nijverheid veel geld moet geven voor de voortbrengselen van den landbouw. In zijn ontstemming denkt hij bij voorkeur aan vergelding, vóór opbouwende, eigen inspanning.

In den grond dus binnenlandsche représailles!

Hoe bezwaarlijk het is om terug te keeren, wanneer men eenmaal vastgeloopen is in het slop der bescherming, wordt in een paar belangwekkende bladzijden in *Actieve Handelspolitiek* ten opzichte van Zwitserland uiteengezet, (pag. 46 en vlg.)

Van het groote terrein der mogelijke nationale bedrijvigheid heeft het land een beperkt gebied met een omheining: omgeven;

aan dat ommuurde gebied is groote zorg besteed; groote kapitalen zijn er heen gevloeid en er in vastgelegd; een macht van nationale energie, aangetrokken door het succes is er aan gewend; uitbreiding der beschermde productie volgde op uitbreiding; tot de wereld op een gegeven oogenblik te veel van het product kreeg, of anderen het goedkooper gingen maken, of andere landen het weerden, of de grondstoffen en de arbeid en dientengevolge het product zelf te duur werd, of om een andere reden de voortbrenging in moeilijkheden geraakte.

Daar zat men met een bedrijf, dat hoog stond in allerlei opzicht, maar waaraan de nationale bedrijvigheid zoo eenzijdig was vastgeklonken, dat zij in de jaren van ongestoorde veiligheid de eigenschappen had verloren, hoe bekwaam en energiek men ook in één richting mocht wezen, om den arbeid snel in een andere richting aan te wenden en niet te zeer in ontmoediging te vervallen bij teleurstelling op vakgebied. Het doorloopende gemakkelijke resultaat had de geesten ontwend aan de eigenschap om de werkzaamheid en het vernuft spoedig in een andere richting aan te wenden.

Hoe krachtiger persoonlijkheid, hoe vinniger de bedreigde zijn eigen positie zal verdedigen; ook wanneer het oogenblik is aangebroken, dat eenmaal zeker komt bij elke eenzijdige nationale bedrijfsontwikkeling, dat de hoofdvoorwaarden voor de binnenlandsche voortbrenging buiten de landsgrenzen worden bepaald.

Dan helpt geen eenzijdige kunde of activiteit meer; men roept weder om meerdere staatshulp om het bouwwerk overeind te houden; totdat eindelijk de burgerij buiten het ommuurde en beveiligde gebied het geduld verliest en de ineenstorting onvermijdelijk wordt; tegen welke ramp dan weer ook de niet-beschermde burgers beginnen op te zien, begrijpende, dat ook zij in den val meegesleept zullen worden.

Vleeschhouwer spreekt van den tragischen tweestrijd, die er bij de denkende Zwitsers wordt waargenomen: wij *moeten* terug.... maar hoe?.... in vredesnaam, voorzichtig!.... de offers zullen groot genoeg zijn.... laten we nog even wachten; misschien that something will turn up!....

Geen land voert een handelspolitiek, die consequent is tot het uiterste. Spanje aan den eenen kant nadert het autarkisch ideaal al heel dicht; Nederland staat het dichtst bij den volstrekten vrijhandel; maar ook ons is het niet gelukt volkomen consequent te blijven.

Elke afzakking naar den protectionistischen kant moet daarom met des te meer kracht bestreden worden, al lijkt de voorgenomen stap onschuldig.

Nederland maakt den indruk relatief een der meest welvarende landen der wereld te zijn. Het is niet gemakkelijk een dergelijke uitspraak te bewijzen. Al dadelijk stuit men op de moeilijkheid het begrip ‘welvaart’ te omlijnen. Dit is een betrekkelijke waarde. Wat in het eene tijdperk welvaart beteekent, zal in een ander vrijwel nooddruft worden geschat; in een zelfde tijdperk loopt de waardeschatting van de welvaart onder de individuen uiteen; wat de een voor noodzakelijke levensbehoefte aanziet, noemt een ander weelde enz.

Niet het minst psychologische factoren beinvloeden de meening omtrent den welvaartstoestand. De harmonische verdeeling van de rijkdommen is van groot gewicht. De meer of minder altruistische levensbeschouwing, die in den loop der eeuwen aan groote schommelingen onderhevig is geweest, doet de gevolgtrekkingen verschillen.

Mij komt het voor, dat gemeten met de maatstaven van de eerste helft der 20e eeuw Nederland een welvarend land genoemd kan worden.

Intusschen, waar deze bewering in strijd is, met wat vaak betoogd wordt, zou het zeker overweging verdienen, wanneer een methodisch onderzoek naar den relatieven welvaartstoestand van ons land werd ingesteld.[1)]

De gunstige toestand, dien ik meen waar te nemen, is niet

1) Bij het bespreken van onzen economischen toestand worden door pessimisten en optimisten dikwijls vergelijkingen met België gemaakt. Gewoonlijk wordt daarbij niet gelet op het ontzaggelijke débouché voor arbeidskrachten, dat België in Noord-Frankrijk bezit. Op 1 Januari 1925 waren in Frankrijk 460352 Belgen, welk cijfer nu waarschijnlijk belangrijk hooger is. Bij de vergelijking van onze werkloosheidscijfers met die van België mag men dezen alles overheerschenden factor niet verwaarloozen. Dat Frankrijk deze menschen kan gebruiken ligt aan de bekende ont volkingsverschijnselen.

in de laatste plaats te danken aan onze juiste handelspolitiek en het zou in de hoogste mate te betreuren zijn, indien men van de beproefde lijnen zou afwijken. In 1925 is al een verkeerde stap gedaan, waarbij ook reeds de moeilijkheid om een bestaand recht af te schaffen bleek; een tweede stap mag niet worden gezet.

> 'Wij denken er niet aan,' zegt Vleeschhouwer, (pag. 173), 'het zoo voor te stellen, alsof de individueele Nederlandsche producent geen zwarigheden zou ondervinden door de buitenlandsche handelspolitiek. Er vallen hier geen moeilijkheden te bagatelliseeren; ieder, die in de practijk staat heeft er zijn deel van en laat ze niet wegredeneeren. Dat behoeft ook niet. Doch het een sluit het andere niet uit. De zaak is enkel, om door rustige ontleding van den toestand te komen tot den haard der moeilijkheden en niet te probeeren om propaganda te maken en heul te zoeken by maatregelen, die in geen enkel opzicht in overeenstemming zijn met den aard der ondervonden moeilijkheden en die, in plaats van te werken als correctief, den toestand alleen kunnen verergeren, misschien ten voordeele van enkelen, zeker ten nadeele van velen.'

Verschillende wijzen om door middel van tarieven het Nederlandsch bedrijf te steunen staan op dit oogenblik op de agenda der practische politiek. Het zou schadelijk voor het land zijn wanneer de Staten-Generaal de Regeering op dezen weg volgden; een oogenblikkelijk succes mag niet gekocht worden met de ondermijning van een der grondslagen van onze volkswelvaart.

10 Nov. 1927.

TH. VAN WELDEREN RENGERS.

Vijftig jaren uit onze geschiedenis. (1868-1918).

XLIV.

Gedurende het ruim vijfjarig bewind van het Kabinet-Heemskerk trad vooral de Minister van Landbouw, Nijverheid en Handel, door het ontwerpen en verdedigen van een groot aantal sociale wetten, op den voorgrond. Minister Talma was een zeer werkzaam en begaafd man, doch onpractisch; zijn gemis aan juridische en economische kennis en aan administratieve ervaring trachtte hij te bedekken door de gemakkelijkheid, waarmede hij zich bijzonderheden wist eigen te maken. Hij meende, dat de ellende en de nooden in de maatschappij, die hij tijdens zijn predikanten-loopbaan had leeren kennen door den almachtigen Staat konden worden opgeheven. Over Talma's staatkunde maakte mijn vader de volgende aanteekeningen:

> Bij Talma evenals bij de Socialisten is de hoofdzaak dat de Staat de maatschappelijke verhoudingen moet regelen met ijzeren hand, niet aanmoedigen, niet richting aangeven, niet prikkelen, maar zelf handelen, regelen, dwingen. Gelukkig komt hiertegen verzet, men begint in te zien, dat alleen door medewerking der maatschappij iets goeds te bereiken is, maar dat men door de maatschappij te dwingen, regelingen vaststelt, die niet tot het gewilde doel voeren. Talma, die geen historische studiën heeft gemaakt, die den loop der staatkundige ontwikkeling van Europa nooit nauwkeurig heeft nagegaan, die daarbij alle bestuurs-ervaring mist, maar als predikant verkeerde toestanden heeft waargenomen, die hij denkt als wetgever te kunnen wegnemen door verbieden en gebieden, heeft op dit punt glad verkeerde denkbeelden, moet daarenboven alles door zijn ambtenaren laten uitwerken. Ambtenaren zijn altoos van nature geneigd om den wetgever en bestuurder zoo ver mogelijk te doen ingrijpen in de vrijheid van den mensch. Doen de menschen niet alles, zooals de ambtenaar denkt, dat het beste is, dan moet hen worden voorgeschreven om dit te

> doen. Regels betreffende de grenzen van de menschelijke vrijheid erkent de ambtenaar niet. Indien een verbod noodig is, omdat anders een voorschrift niet kan worden uitgevoerd, dan ontstaat er nimmer twijfel aan de uitvoerbaarheid, maar wordt het verbod als noodzakelijk uitgevaardigd. Het moet, anders kan het doel niet bereikt worden. Men moest vragen: Mag ik wel naar een doel streven, dat alleen door zulke middelen bereikt kan worden? Maar met zulke vragen breekt de ambtenaar van onzen tijd zich het hoofd niet meer.'

Talma's wetsontwerpen bevatten een onnoemelijk aantal voorschriften, verboden en uitzonderingen; allerlei détails werden er in geregeld en een heirleger van ambtenaren had op de uitvoering toezicht te houden. Zoodanige omslachtige bureaucratie en diepingrijpende staatsinmenging streden met ons volkskarakter en zouden een verspilling van staatsgeld met zich brengen, geheel onevenredig aan de voordeelen, welke deze regelingen voor de arbeiders zouden opleveren. Men beweerde, dat velen alleen voorstanders van deze sociale wetgeving waren in het vooruitzicht op de 'baantjes', die daardoor werden geschapen. Bij bezadigde mannen van ondervinding ontstond een besliste stemming tegen Talma's wetgeving.

De Anti-Revolutionairen en Katholieken steunden Talma krachtig, de Christelijk-Historischen oefenden wel critiek uit op zijn voorstellen, doch stemden er ten slotte ter wille van de coalitie meestal voor.

In 1910 diende Talma een ontwerp in tot wijziging der Arbeidswet, inhoudend o.a. een arbeidsverbod voor kinderen onder de 13 jaren, een verbod voor jeugdige personen (tot 18 jaren) en vrouwen, om langer dan 10 uren per dag en 58 uren per week en om tusschen 7 uur n.m. en 8 uur v.m. in fabrieken of werkplaatsen te arbeiden. Sommige Katholieken wilden de getrouwde vrouw uit de fabrieken weren; de Socialisten wenschten dit niet, doch deze laatsten stelden op vele andere punten weder verscherpte bepalingen voor. De Minister nam verschillende voorschriften, die hij aanvankelijk afgekeurd had, over, toen hij bemerkte, dat de Kamer bereid was verder te gaan, dan in zijn oorspronkelijke bedoeling lag.

Het ontwerp werd door de Tweede Kamer aangenomen met alleen de stem van van Idsinga tegen en ook door de Eerste Kamer, waar 10 leden tegenstemden.

De socialistische afgevaardigde Schaper had bij de behandeling van dit ontwerp den tienurigen arbeidsdag verdedigd, waarvoor buiten het Parlement ook de katholieke en christelijke arbeiders actie hadden gevoerd. Minister Talma, hoewel warme sympathie daarvoor betuigend, verschoof de invoering daarvan tot na afloop van een onderzoek naar de toepasselijkheid bij continu-bedrijven en van een enquête naar de arbeiderstoestanden in de onder de Veiligheidswet vallende bedrijven.

In 1911 diende Schaper een ontwerp in tot wijziging der Arbeidswet, met het oog op geleidelijke invoering van den *acht*-urigen arbeidsdag, van welk voorstel de behandeling evenwel is uitgebleven. Inmiddels was het den georganiseerden arbeiders in de diamant-industrie in 1911 gelukt van hun werkgevers den achturigen arbeidsdag te verwerven.

Kort na de Arbeidswet namen de Staten-Generaal de Steenhouwerswet aan, welke diende tot beveiliging van werklieden in het ongezonde steenhouwersvak.

Het ontwerp-Stuwadoorswet, strekkend tot bescherming van de havenarbeiders tegen allerlei uit het bedrijf, vooral te Rotterdam, voortvloeiende misstanden (o.a. buitengewone lange werktijden) was bij het aftreden van het Ministerie nog niet in behandeling genomen.

In 1909 bood Minister Talma een wetsontwerp aan, waarbij de arbeid van bakkers (zoowel patroons als bakkersgezellen) verboden werd op Zondagen en des nachts[1]. Bakkersraden, samengesteld uit een gelijk aantal patroons en arbeiders, onder leiding van een ambtenaar der arbeidsinspectie, zouden worden ingesteld ter uitvoering der wet.

Dit ontwerp kwam in den herfst van 1910 bij de Tweede

1) Reeds in 1897 had het Kamerlid Pyttersen een ontwerp ingediend houdende bepalingen tot het tegengaan van overmatigen arbeid in bakkerijen, hetwelk echter nimmer in de afdeelingen der Tweede Kamer werd onderzocht. Een in 1898 door Minister Lely ingediend, doch niet meer in behandeling genomen, wetsontwerp houdende bepalingen betreffende arbeids- en rusttijden in fabrieken en werkplaatsen van personen op wier arbeid de Arbeidswet niet van toepassing was, bevatte ook bepalingen met betrekking tot den arbeid in bakkerijen.
Ook in het door Minister Kuyper ingediende ontwerp-Arbeidswet kwamen zoodanige bepalingen voor.

Kamer in behandeling. Na de algemeene beschouwingen werden de beraadslagingen geschorst, om den Minister de gelegenheid te verschaffen ingrijpende wijzigingen, die in zijn voorstel gewenscht werden, in overweging te nemen. Het ontwerp werd daarop door den Minister gewijzigd, een nieuw afdeelingsonderzoek had plaats en in het voorjaar van 1912 werd de behandeling weder hervat.

Hoewel algemeen geoordeeld werd, dat er bij de bestaande toestanden in het bakkersbedrijf voor den wetgever aanleiding bestond tot ingrijpen, zoo keurde men toch, zoowel ter linker als ter rechterzijde, de wijze af waarop de Minister deze zaak wilde regelen.

De bakkersraden werden bijna eenstemmig veroordeeld. Ook het verbod aan de patroons om op bepaalde tijden te arbeiden vond bestrijding.[1)] Een amendement - de Visser, strekkend om dit verbod uit de wet te lichten, werd echter verworpen. De wet zou voorts bij de toepassing groote moeilijkheden doen ontstaan. Het grootbedrijf, dat de beste arbeidsvoorwaarden bood, zou er in slechtere conditie door geraken. Een amendement-Snoeck-Henkemans, om het verbod van nachtarbeid te vervangen door een regeling van de arbeidstijden gedurende den dag en den nacht, waardoor de groote bedrijven, die met drie ploegen arbeidden, gebaat zouden zijn, werd echter niet aangenomen.

Bij vele leden der rechterzijde woog de afkeer tegen deze wet zwaarder dan partijbelangen, hetgeen tengevolge had, dat het ontwerp door de Tweede Kamer werd verworpen. De tegenstemmers behoorden tot alle partijen behalve tot de sociaal-democratische. De Vrijzinnig-Democraten, de Vrij-Liberalen en de Unie-Liberalen (met uitzondering van de Klerk) verklaarden er zich allen tegen, evenals de meeste Christelijk-Historischen. Vele leden van rechts, die evenmin met de wet waren ingenomen, stemden er om staatkundige redenen voor.

Na de afstemming dienden het katholieke kamerlid Aalberse c.s. een ontwerp-Bakkerswet in, waarbij getracht

1) Ook de bakkers-patroons zelf kwamen op tegen dit aan banden leggen hunner vrijheid om te werken op de tijden, die zij zelf met het oog op hun bedrijf en hun cliënteele de meest wenschelijke achtten.

werd aan de twee hoofdbezwaren tegen het voorstel-Talma (arbeidsverbod voor patroons en achteruitzetting van het grootbedrijf) tegemoet te komen. Het Voorloopig Verslag was voor dit ontwerp niet zeer gunstig. Kort vóór de verkiezingen van 1913 verscheen de Memorie van Antwoord. Een verdere behandeling had niet plaats.

Met betrekking tot de wijze waarop de Staat zou behooren te voorzien in de geldelijke gevolgen van ouderdom, invaliditeit, en ziekte, bestond onder de politieke partijen verschil van opvatting. Het toekennen aan alle nooddruftige ouden (niet alleen arbeiders) van een rijkstoelage zonder eenige bijdrage van de belanghebbenden, welk stelsel men minder juist met den naam van 'Staatspensionneering' pleegt aan te duiden, werd verdedigd door de Sociaal-Democraten en had sinds 1909 een plaats verkregen op het program der Liberale Unie. Ook was vroeger reeds opgericht de 'Bond voor Staatspensionneering', die zich aanvankelijk buiten de politiek hield, doch bij de verkiezingen in 1913 de candidaten, die voorstanders waren van Staatspensionneering, steunde.

De Vrijzinnig-Democraten waren voorstanders van verplichte verzekering tegen de geldelijke gevolgen van ouderdom, doch zij wilden, dat arbeiders, wier loon een bepaald bedrag niet overschreed, vrijgesteld zouden worden van premie-betaling. De Vrij-Liberalen stonden vrijwillige ouderdomsverzekering voor, met belangrijken financieelen steun van den Staat. Daarnaast verdedigde Tydeman een systeem van matige gratis-uitkeering van staatswege aan behoeftigen, die reeds oud waren.

Van Houten bepleitte, in plaats van verzekering, verzorging van hulpbehoevende ouden van dagen en invalieden, hetgeen bv. z.i. zou kunnen geschieden door hiervoor van staatswege aan armbesturen steun te verleenen, waardoor geen kostbare tak van administratie zou behoeven in het leven te worden geroepen.

Minister Talma bleek gedwongen verzekering voor te staan. Ons volk is hiervan echter over het algemeen afkeerig, het verfoeit het stelsel van belastingheffing door plakzegels.

In Maart 1910 had in de Tweede Kamer een bespreking plaats over de sociale verzekeringen in het algemeen, waarbij

de woordvoerders der verschillende partijen in de gelegenheid waren hun opvattingen hierover nader te ontvouwen. Den 15den Maart werden deze beraadslagingen, eigenlijk tengevolge van een misverstand, door den Voorzitter gesloten. Den volgenden dag verzochten Goeman Borgesius en Schaper heropening van de debatten, teneinde alsnog in de gelegenheid gesteld te worden te repliceeren. Men verwachtte niet anders dan dat dit zou worden toegestaan, zooals vroeger wel meer geschied was in soortgelijke gevallen; de leiders der coalitiepartijen (de Savornin Lohman, van de Velde en Nolens) verzetten zich hier echter tegen en bij partijstemming[1] werd het verzoek geweigerd. Dit verwekte hevige verontwaardiging bij de Sociaal-Democraten, die als weerwraak het, in buitenlandsche Parlementen vaak toegepaste maar ten onzent tot dusver nog onbekende, middel van obstructie te baat namen, door bij iedere gelegenheid stemming te vragen. Dit strekte niet om het prestige van onze Volksvertegenwoordiging te verhoogen. De deftige stemming, die voorheen haar vergaderzaal placht te kenmerken, begon trouwens reeds meer en meer te verdwijnen. De Voorzitter, de overigens wegens zijn beminnelijkheid algemeen geachte Graaf van Bylandt, toonde zich bij de leiding dezer rumoerige vergaderingen zwak en besluiteloos.

Eenige maanden na deze algemeene beschouwingen over sociale verzekering, diende Minister Talma een ontwerp-Radenwet en een ontwerp-Ziekteverzekeringswet in, welke de Tweede Kamer in Mei 1912 in behandeling nam. Deze beide wetsontwerpen waren min of meer als één geheel te beschouwen, aangezien de in het eerstgenoemde voorgestelde Raden van Arbeid voornamelijk bestemd zouden zijn om bij de uitvoering der Ziekteverzekeringswet dienst te doen.

Door de Savornin Lohman werden op de Ziekteverzekeringswet 25 amendementen ingediend, welke de strekking hadden een nieuw stelsel in te voeren, waarbij de Raden van Arbeid overtollig werden, zoodat de Radenwet zou komen te vervallen. De Commissie van Voorbereiding, aan welke deze amendementen waren verzonden, stelde voor ze door de

1) Eén lid der rechterzijde, de Stuers, sprak en stemde echter vóór heropening der discussie.

afdeelingen te doen onderzoeken. In ‘de Standaard’ had Kuyper dit ook geadviseerd en daarbij de hoop uitgesproken, dat de Minister de amendementen niet onaannemelijk zou verklaren. Plotseling trok nu echter Lohman deze amendementen in, die dadelijk vrij algemeen een gunstig onthaal hadden gevonden. Deze onverklaarbaar schijnende handelwijze van Lohman (die Borgesius deed uitroepen: ‘Ik sta paf’) schijnt hieraan te moeten worden toegeschreven dat hij, tengevolge van uitlatingen van Kuyper in ‘de Standaard’, de vrees koesterde, dat nu de Minister, die zich aanvankelijk over de amendementen niet had willen uiten, deze onaannemelijk had verklaard, van anti-revolutionaire zijde hem (Lohman) en zijn christelijk-historische vrienden zou verweten worden Talma de voet te hebben gelicht.

De ingetrokken amendementen nam Roodhuyzen, één van de voormannen der Unie-Liberalen, nu over, doch de meerderheid derzelfde Commissie van Voorbereiding, die twee dagen te voren geadviseerd had deze amendementen naar de afdeelingen te verwijzen, meende thans, dat hiervoor geen reden bestond en bij stemming, rechts tegen links, vereenigde de Kamer zich hiermede.

De Kamer zette daarop de behandeling der Radenwet voort, welke met 54 tegen 41 stemmen werd aangenomen.

Deze wet, die een jaarlijksche uitgave van één millioen met zich zou brengen, riep een zeer uitgebreid ambtelijk toestel in het leven, waarvan nog niet bekend was welke taak het zou hebben te vervullen, zelfs niet of het ooit iets te verrichten zou hebben. De Minister had gewild, dat nu de behandeling der Ziekteverzekeringswet zou worden voortgezet. Kuyper drong er evenwel, met het oog op de naderende verkiezingen, op aan, dat eerst onverwijld de invaliditeits- en ouderdomsverzekering, waaromtrent Talma in 1911 een ontwerp had ingediend, en waarnaar in arbeiderskringen veel sterker verlangd werd dan naar een ziekteverzekering, aan de orde zouden komen. Wanneer dit niet binnen een door hem te stellen termijn zou geschieden, dan zou hij zijn medewerking aan de andere verzekeringswetten staken. De Minister, die steeds betoogd had, dat de ziekteverzekering vòòr diende te gaan, omdat deze de onmisbare grondslag vormde van zijn

geheele verzekeringsstelsel, moest nu evenwel buigen voor den wil van den in zijn partij nog steeds almachtigen leider.

Het ontwerp-Ouderdoms- en Invaliditeitswet stelde de verzekering verplichtend voor elken arbeider, wiens loon minder dan *f* 1200 's jaars bedroeg. De premie moest door de werkgevers worden opgebracht, die bevoegd waren deze voor de helft te verhalen op het loon van de arbeiders. De uitkeering zou verleend worden bij invaliditeit en na het bereiken van het 70ste jaar, terwijl bij overlijden aan de kinderen onder de 13 jaren een weezenrente zou worden uitgekeerd. De staat zou gedurende 75 jaren een jaarlijksche bijdrage van 10 millioen verleenen, teneinde de verzekering mogelijk te maken gedurende de eerste periode, waarin het totaal bedrag der premies niet voldoende zou zijn om de uitkeeringen te voldoen. Zij, die bij het in werking treden der wet den leeftijd van 70 jaren reeds hadden bereikt of overschreden, zouden een wekelijksche uitkeering van *f* 2 ontvangen, mits zij in het tijdperk van 10 jaren, aan de inwerking treding dezer bepaling of aan de vervulling van hun 70ste jaar onmiddellijk voorafgaande, gedurende minstens 156 weken, in de termen van verzekeringsplicht zouden zijn gevallen, indien deze toen reeds ingevoerd ware. Bij de algemeene beschouwingen over de staatsbegrooting van 1912 was reeds door Troelstra een motie voorgesteld, waarbij de Regeering verzocht werd, ten einde de pensionneering van laatstbedoelde personen onafhankelijk te maken van eventueele vertraging in de tot standkoming der sociale verzekeringswetten, een eenvoudig wetsontwerp in te dienen, waarbij, met gebruikmaking van de postkantoren of andere bestaande administratieve inrichtingen, deze regeling zou worden ingevoerd. De behandeling dezer motie was echter, door toedoen der rechterzijde, steeds uitgesteld en had nog niet plaats gehad, tijdens de beraadslagingen in de Tweede Kamer over het wetsontwerp, welke in den herfst van 1912 aanvingen en, na het kerstreces, in 1913 werden voortgezet. Aan het einde dezer beraadslagingen stelde de socialistische afgevaardigde Duys, die van deze materie een grondige studie had gemaakt en daarvan in ellenlange redevoeringen het bewijs leverde, een amendement voor op het artikel, dat bepalingen bevatte omtrent de

inwerking treding der wet, strekkend om artikel 357 (dat de in de motie-Troelstra bedoelde regeling bevatte) in afwachting van de invoering der gansche wet, zoo spoedig mogelijk, in allen gevalle binnen zes maanden na de afkondiging daarvan, in werking te doen treden. Dit amendement nam de Minister over. Alle overige van links voorgestelde eenigszins ingrijpende amendementen werden door den Minister onaannemelijk verklaard en door de Regeeringsmeerderheid afgestemd. Treub oefende een sterke critiek uit op deze politiek der rechterzijde, die wilde dat deze wet tot stand kwam, niet omdat zij van de voortreffelijkheid daarvan overtuigd was, maar uitsluitend uit stembus-overwegingen.

De voorstanders van Staatspensionneering achtten de samenkoppeling van ouderdoms- en invaliditeits-verzekering verkeerd. Zij verweten Talma te veel het Duitsche systeem gevolgd te hebben in plaats van het in 1908 in Engeland ingevoerde.

Een amendement - de Visser, dat risico-overdracht toeliet, waartegen de Minister zich aanvankelijk verzet had, werd aangenomen. De aanneming der wet geschiedde bij een stemming zuiver rechts tegen links. Daarop zette de Tweede Kamer in April 1913 de behandeling van het ontwerp-Ziekte. verzekeringswet voort. Het bedrag, dat een arbeider gedurende ziekte zou ontvangen was bepaald op hoogstens 90% en minstens 50% van zijn gemiddeld dagloon. De uitkeering zou slechts toegekend worden, wanneer medische hulp verleend was. Deze wet werd met de stemmen der geheele rechterzijde (behalve de Savornin Lohman) en der Sociaal-Democraten aangenomen. Vóór de verkiezingen werden de Raden-Invaliditeits- en Ziektewetten door de Eerste Kamer aanvaard.

Een andere wet op sociaal gebied, in tegenstelling met Talma's regelingen, algemeen geprezen, was de door Minister Heemskerk ingediende en verdedigde nieuwe Armenwet.

De wet van 1854 liet de zorg voor de armen zooveel mogelijk over aan de kerkelijke en particuliere liefdadigheid. Slechts ‘bij volstrekte onvermijdelijkheid’ was aan de burgerlijke armbesturen toegestaan onderstand te verleenen. Zij, die

armenzorg beschouwden als een werk van liefdadigheid, hadden zich gevleid, dat staatsarmenzorg geleidelijk geheel zou kunnen vervangen worden door kerkelijke en bijzondere liefdadigheid. Dit geschiedde echter niet. De burgerlijke armenzorg nam integendeel percents-gewijze toe. Men begon toen in te zien, dat deze laatste onvermijdelijk was en dat daaraan een ruimer plaats behoorde te worden ingeruimd. Zij behoorde niet langer tegenover de wezenlijke armen het karakter van politiezorg te blijven dragen en wijziging der wet van 1854 werd daarom noodzakelijk geacht. In 1891 reeds had de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen een Commissie[1)] benoemd om een onderzoek in te stellen naar de verschillende vragen, die zich met betrekking tot de armenverzorging voordeden. In het in 1895 door deze Commissie uitgebracht rapport werd de wet van 1854 aan critiek onderworpen; de taak van het burgerlijk armbestuur moest worden verruimd, aan de kerkelijke en particuliere instellingen van weldadigheid zouden verplichtingen moeten worden opgelegd, waaraan zij bij de uitoefening harer taak zouden hebben te voldoen. Hiertegen kwamen deze instellingen in verzet. Dit rapport strekte aan Minister Goeman Borgesius min of meer tot handleiding bij het samenstellen van zijn, in 1901 ingediende ontwerp-Armenwet, dat niet meer in behandeling kwam en door Minister Kuyper werd ingetrokken.

In 1908 werd de ‘Nederlandsche Vereeniging voor armenzorg en weldadigheid’ opgericht welke ten doel had:

> *a*) kennisneming van de verspreide pogingen, die op het gebied der armenzorg en der weldadigheid verbetering ten doel hebben,
> *b*) voorlichting van de openbare meening, de Regeering, de openbare colleges en de besturende lichamen in zaken van armenzorg en weldadigheid, door mededeeling van de inzichten, welke ter vergadering der Vereeniging zijn verdedigd.

In het bestuur dezer vereeniging namen zitting de meest naar voren tredende deskundigen op het gebied van armenzorg uit alle deelen des lands en van verschillende politieke richting.

Op verzoek van Minister Heemskerk bracht deze vereeniging

1) Deze Commissie bestond uit de Heeren: Mr. Goeman Borgesius, Mr. Hartogh, Mr. Patijn, Dr. de Dompierre de Chaufepié en Blankenberg.

een praeadvies uit[1)] over een ontwerp-Armenwet, dat van Minister Rink afkomstig was en dat, meer dan het ontwerp-Borgesius, rekening hield met de kerkelijke en bijzondere liefdadigheid en o.a., ten einde samenwerking te verkrijgen tusschen de verschillende armbesturen, armenraden in het leven wilde roepen. Twee belangrijke punten met het oog op een wijziging der Armenwet (nml. welke de taak is der overheid in zake armenzorg en welke de meest wenschelijke inrichting en werking van plaatselijke armenraden moet zijn) werden in een algemeene vergadering der vereeniging besproken. Met de door de vereeniging gemaakte opmerkingen hield Minister Heemskerk rekening bij het opmaken van zijn ontwerp-Armenwet. Dit ontwerp (dat zeer geprezen werd en o.a. door Tydeman genoemd werd een van de beste producten van wetgevenden arbeid uit dien tijd 'een meesterstuk, waarin men de bekwame hand van den politieken leider van het oogenblik herkende') brak met het beginsel, dat alleen bij uitzondering ondersteuning was toegelaten door de burgerlijke armbesturen, wier subsidiair karakter evenwel behouden bleef. Dit ontwerp was een compromis tusschen de o.a. door de Socialisten gewenschte staatsarmenzorg en het stelsel der wet van 1854.

In tegenstelling met hetgeen de gewone en de grondwetgever toenmaals nog ten opzichte van het onderwijs bepaalden, werd bij het armbestuur de voorrang gelaten aan particuliere bemoeiingen. Aan dit ontwerp-Armenwet viel het zeldzame lot ten deel door beide takken der Staten-Generaal met algemeene stemmen te worden aangenomen.

1) De vereeniging had hiertoe een Commissie benoemd, bestaande uit 5 leden, vertegenwoordigers der verschillende politieke overtuigingen de Heeren: Mr. Schölvinck, Mr. Polenaar, Snoeck Henkemans, Jhr. Mr. Smissaert en Mr. van Maare.

XLV.

De Minister van Justitie Mr. E.R.H. Regout[1)] de ambtsopvolger van Nelissen, (aan wien in 1910 op zijn verzoek, om gezondheidsredenen eervol ontslag was verleend) had reeds als Kamerlid herhaaldelijk aangedrongen op strafbepalingen, strekkend tot krachtiger bestrijding van zekere symptomen van onzedelijkheid, welke zich, naar hem, in zijn vorige betrekking van officier van Justitie, gebleken was, in de laatste jaren in ons land in toenemende mate hadden voorgedaan.

Het was dan ook, zooals hij zelf verklaarde, ‘met veel opgewektheid’, dat hij reeds spoedig na zijn optreden in de Tweede Kamer de verdediging op zich nam van een wetsontwerp tot bestrijding der zedeloosheid, reeds door zijn voorganger ingediend en door hem nader gewijzigd.

De linker partijen stelden zeker niet minder prijs op handhaving der goede zeden dan de Kerkelijken, maar zij oordeelden over het algemeen meer sceptisch omtrent de doeltreffendheid van strafbepalingen ter bestrijding der zedeloosheid.

Terecht zeide de Savornin Lohman: ‘wie niet eerlijk is, niet kuisch, niet humaan, zal door de strafwet niet veranderen’ maar enkele leden der Regeerings-partijen waren naar het schijnt van andere meening, blijkens hun zelotisch ijveren, om door middel van strafbedreiging de zedelijkheidsbegrippen, door de kerkelijke overheden verkondigd, aan de bevolking op te leggen en rechtsche persorganen trachtten, blijkbaar met stembus-bedoelingen, den indruk te weeg te brengen, alsof het aan de bemoeiingen der Rechterzijde te danken ware, dat het zedelijk verval der natie voorkomen werd.

‘De zedelooze hoop voelt als bij instinct, dat Rechts haar het net over den kop wierp en dat alleen Links haar nog eenig uitzicht bood op ontkomen,’ schreef ‘de Standaard’, na de behandeling van Regout's ontwerp in de Tweede Kamer en de positie die Links daarbij had ingenomen, meende het

1) Zijn broeder Mr. L.H.W. Regout was in 1909 tot Minister van Waterstaat benoemd, als opvolger van Mr. Bevers, die overleden was.

blad als die van den advocaat van kwade practijken te mogen brandmerken.

Dit ontwerp-Regout bevatte strafbepalingen tot bestrijding van zedeloosheid op sexueel gebied[1)] en op dat van het hazardspel.[2)]

De Minister had, in het belang der paarden-fokkerij, tegen het bieden van gelegenheid tot wedden door ondernemers van paardenwedstrijden, wanneer dit geschiedde overeenkomstig voorwaarden bij Algemeene Maatregel van Bestuur te stellen, geen straf willen bedreigen. Door de aanneming van een amendement-van Vuuren werd deze uitzonderingsbepaling voor den totalisator echter geschrapt. Dit had tengevolge dat paarden-rennen hier te lande bijna onmogelijk zouden worden. Adressen van belanghebbenden bij deze rennen en bij de paardenfokkerij werden over deze aangelegenheid tot de Tweede Kamer gericht. Tydeman stelde nu, bij de tweede lezing van het ontwerp, voor, om den Minister de bevoegdheid toe te kennen gedurende een jaar de toepasselijkheid der strafbepaling op weddenschappen door middel van den totalisator uit te stellen, doch de meerderheid besliste, dat dit voorstel niet meer als amendement kon worden toegelaten.

Het wetsvoorstel werd door de Tweede Kamer met 60 tegen 33 stemmen aangenomen. De geheele rechterzijde stemde vóór en bijna alle leden der linkerzijde tegen. Vóór de eindstemming verklaarde van Hamel, mede namens de overige Unie-Liberalen, dat zij hun steun aan het wetsontwerp zouden onthouden, omdat in sommige bepalingen de grenzen, die de strafwetgever aan zijn ingrijpen had te stellen, verre werden overschreden en de nauwgezetheid, waarmede die wetgever zijn voorschriften had te geven, niet was betracht, zoodat van

1) Deze bepalingen waren o.a. gericht tegen verspreiders en vervaardigers van pornografische artikelen, openlijke propagandisten voor Neo-Malthusiaansche middelen, verleiders van minderjarigen hunner eigen sekse, souteneurs, hen die van het opzettelijk te weegbrengen of bevorderen van ontucht van anderen een beroep of gewoonte maken, plegers van abortus criminalis.

2) Hieronder waren ook begrepen ‘alle kansovereenkomsten over den uitslag van wedstrijden of spelen, welke niet tusschen hen, die daaraan deelnemen, zijn gesloten, zoomede alle weddenschappen.’

dit ingrijpen meer kwaads te duchten dan goeds te verwachten was. Bij de behandeling in de Eerste Kamer werd het verbod van den totalisator bestreden en van den Minister verlangd, dat hij een novelle zou indienen, waarbij dit verbod weder werd opgeheven. De Minister antwoordde, hiertoe niet te kunnen overgaan, doch bereid te zijn een eventueel voorstel daartoe door de Tweede Kamer gedaan te steunen. Nadat de Eerste Kamer de wet had aangenomen, stelde van Karnebeek in de andere tak der Staten-Generaal een motie voor, waarbij de wenschelijkheid werd uitgesproken tijdelijk tegemoet te komen aan de bezwaren, die het bedoelde verbod medebracht voor de bij de harddraverij- en renvereeniging betrokken belangen, welke motie echter werd verworpen. Door deze wet werden ook getroffen de Engelsche bookmakers, die, omdat hun bedrijf in Engeland verboden was, hun kantoren hadden gevestigd te Middelburg en te Vlissingen, van waaruit zij gelegenheid gaven per brief te wedden op den uitslag der rennen en der voetbal-matches in Engeland. Na de aanneming der wet verhuisden deze lieden, die hier te lande veel geld plachten te verteeren, naar Zwitserland.

Het Kabinet de Meester had de Onderwijswetten van Kuyper op milde wijze uitgevoerd. Ook was een betere salarisregeling van openbare en bijzondere onderwijzers, door Minister Rink ontworpen, in 1907 tot stand gekomen.

In de opvatting omtrent de neutraliteit der openbare school kwam bij enkele politieke partijen in deze jaren eenige wijziging. De rechtsche partijen hadden voorheen steeds de volstrekte neutraliteit verdedigd; van Thorbecke's ‘Christendom boven geloofsverdeeldheid’ wilden zij niet vernemen. Thans kwamen de Christelijk-Historischen echter op voor de zoogenaamde betrekkelijke neutraliteit, waarmede bedoeld werd, dat op een openbare school alleen de godsdienstige gevoelens van de ouders, wier kinderen deze school bezochten, behoefden te worden ontzien. Waren deze b.v. allen confessioneel Protestant, dan zouden op die school gebed en bijbellezing toegelaten zijn. Deze opvatting was trouwens in Brabant en Limburg en op de Veluwe steeds gehuldigd. De Anti-Revolutionairen waren het hiermede evenwel niet eens.

Een ultra-Calvinistische schoolopziener op de Veluwe liet dan ook gebed en bijbellezing op openbare scholen, uitsluitend bezocht door gereformeerde leerlingen, niet langer toe, ten einde de ouders te kunnen bewegen Christelijke scholen op te richten.

De Sociaal-Democraten verdedigden thans de absolute neutraliteit, zoowel in godsdienstigen als in politieken zin. Het streven om godsdienstonderwijs op de openbare scholen toe te laten, was volgens hen uitsluitend gericht tegen het Socialisme.

De bijna geheel uit Socialisten bestaande 'Bond van Nederlandsche onderwijzers' nam in 1904 in haar program op, dat gestreden moest worden voor onderwijs vrij van godsdienstige en politieke dogma's. Als protest tegen deze uitspraak, die bedoelde aan de openbare school haar nationaal en religieus karakter te ontnemen en als uiting van een anti-monarchale gezindheid kon beschouwd worden, nam de Algemeene Vergadering van Hoofden van Scholen in Nederland, in 1905 te Utrecht gehouden, de volgende beginselverklaring aan: 'De openbare lagere school is een instituut door de overheid ingesteld en moet dus dragen een nationaal karakter. Het onderwijs op die school gegeven moet versterken den nationalen vaderlandschen zin. Dit kenmerk van de strekking van ons onderwijs is van zelf sprekend, omdat het onderwijs is gegeven van overheidswege.'

Toen in 1909, bij de geboorte van Princes Juliana, in het geheele land een spontane nationale beweging ontstond, en ook allerwege in de scholen deze gelukkige gebeurtenis, die de troonopvolging in de rechte lijn verzekerde, feestelijk werd gevierd, maakten enkele socialistische openbare onderwijzers bezwaar hun medewerking bij deze schoolfeesten te verleenen. De Haagsche gemeenteraad sprak naar aanleiding daarvan in een motie o.a. uit, dat eerbied voor het gezag en dus ook voor het Hoofd van den Staat, behoorde tot de 'Christelijke en maatschappelijke deugden,' zoodat van de openbare onderwijzers verwacht werd, dat zij bij hun leerlingen dezen eerbied zouden aankweeken. Ook in de Tweede Kamer werd door enkele leden scherpe critiek geoefend op den geest, die onder een deel der openbare onderwijzers heerschte.

In een in December 1909 te Leiden gehouden vergadering van den ‘Bond van Nederlandsche onderwijzers’ hield de voorzitter Ossendorp een rede, waarin hij nader aangaf wat met ‘onderwijs vrij van godsdienstige en politieke dogma's’ bedoeld werd. De staatkundige beteekenis van de geboorte der Princes, de voorkeur, die het Koningschap verdiende boven den republikeinschen staatsvorm, vielen volgens den spreker buiten het bevattingsvermogen der kinderen; daarom, en ook om geen aanstoot te geven aan Republikeinen, moest hierover op de openbare scholen niet gesproken worden, en mochten nationale liederen aldaar niet worden gezongen.

Deze rede baarde veel opzien en werd door niet-Socialisten, zoowel voor- als tegenstanders van het openbaar onderwijs, in en buiten de kringen van het onderwijs, in de pers en in de Staten-Generaal, sterk bestreden.

Ware deze eisch van absolute neutraliteit, die niet voortkwam uit het volk, aanvaard, dan zouden vermoedelijk vele ouders hun kinderen niet meer hebben toevertrouwd aan de openbare school, welke dan geheel van karakter zou veranderd zijn.

In 1909 behandelde de Tweede Kamer een wetsontwerp tot wijziging der M.O. wet, waarbij subsidieering van bijzondere Hoogere Burger Scholen mogelijk werd gemaakt. Tegen dit voorstel van Minister Heemskerk voerde de linkerzijde geen principieele oppositie, alleen werd aangedrongen op waarborgen voor goed onderwijs. Een amendement - ter Laan, om het leerplan door den Minister te doen goedkeuren, werd verworpen. Eenzelfde lot trof een amendement - de Beaufort om gesubsidieerde Hoogere Burgerscholen in gemeenten, waar geen openbare Hoogere Burgerschool gevestigd was, toegankelijk te stellen voor alle leerlingen zonder onderscheid van godsdienstige gezindheid en een amendement ter Laan, volgens hetwelk de op de gesubsidieerde scholen toegelaten leerlingen niet verplicht konden worden het godsdienstonderwijs bij te wonen. Een amendement de Geer, van dezelfde strekking als het door de Beaufort voorgestelde, doch alleen uitzondering makend voor internaten, werd aangenomen.

In 1903 was, op voordracht van Minister Kuyper, een

Commissie benoemd, tot reorganisatie van het onderwijs[1)] (de zoogenaamde Ineenschakelings-Commissie), welke in 1910 een gedetailleerd rapport uitbracht.

In de troonrede van 1910 werd een geleidelijke herziening der onderwijswetgeving, naar aanleiding van dit rapport, aangekondigd.

Minister Heemskerk stelde dan ook enkele wijzigingen der L.O. wet voor, welke in 1910, 1911 en 1912 werden aangenomen. Zij betroffen o.a. een regeling van het M.U.L.O., een nadere regeling van de akten van bekwaamheid en het verleenen van rijkssubsidie aan bijzondere U.L.O. en M.U.L.O. scholen en voor den bouw van bijzondere L.O. scholen.

In 1908 begonnen de batige sloten, waarin men zich gedurende de voorafgaande jaren had verheugd, plaats te maken voor te korten. Door een verhooging der registratie-rechten en van het zegelrecht alsmede door een heffing van opcenten op de vermogens- en de bedrijfsbelasting tot stand te brengen, gelukte het Minister Kolkman het financieele evenwicht voorloopig te herstellen. Voorts werd in 1909 de accijns op het gedistilleerd verhoogd; van hetgeen deze accijns meer zou opbrengen dan een bepaald bedrag werd een fonds gevormd, waarover t.z.t. beschikt zou worden tot verlaging van den suiker-accijns.

Een door Minister Kolkman voorgestelde verhooging der successie-rechten kwam in 1911 bij de Tweede Kamer in behandeling. Enkele leden der rechterzijde bestreden dit voorstel, o.a. verzette van Idsinga zich hevig tegen de invoering van progressie bij de successie in de nederdalende rechte lijn. De Savornin Lohman verdedigde deze en verkondigde daarbij denkbeelden omtrent staatserfrecht, die weinig in overeenstemming waren met de opvattingen zijner partij. De door Katholieken en Anti-Revolutionairen voorgestelde vermindering van rechten op goederen in de doode hand, wilde de Minister niet aanvaarden. Met slechts 5 stemmen tegen, alle van leden der rechterzijde, werd het ontwerp

1) Deze Commissie bestond uit Dr. Woltjer (Voorzitter) Mr. Drucker, Pater de Groot, Dr. Nolens, Mr. Pijnacker Hordijk (na diens overlijden vervangen door Dr. Hubrecht) Dr. Symons en Dr. de Visser.

aangenomen door de Tweede en met algemeene stemmen door de Eerste Kamer.

Een in de troonrede van 1909 aangekondigd ontwerp tot verhooging van het tarief van invoerrechten, werd in 1911 ingediend. De meerdere opbrengst dezer rechten, bij aanneming van dit voorstel, werd op *f* 10 millioen geschat, waarvan *f* 8½ millioen zouden dienen tot dekking der uitgaven, welke de sociale wetgeving met zich zou brengen. Naast deze fiscale waren het ook protectionistische motieven, die de Regeering tot dit voorstel hadden geleid.

In de Memorie van toelichting verklaarden de onderteekenaars, (de Ministers van Swinderen, Kolkman en Talma), dat zij het principe van vrijhandel zouden omhelzen, indien zij niet meenden, dat zulks vooral met het oog op hetgeen in de laatste halve eeuw in het buitenland had plaats gehad, op den duur tot stilstand, zoo niet tot achteruitgang van de Nederlandsche industrie moest leiden.

De Regeering wilde in staat gesteld zijn tegenover landen, die onze uitvoer-producten aan buitensporig hooge rechten onderwierpen, met retorsie-maatregelen op te komen; door de uit zoodanige landen ingevoerde artikelen zouden de invoerrechten met hoogstens de helft kunnen verhoogd worden.

Deze voorgestelde wijziging in onze handelspolitiek ondervond een toenemenden tegenstand.

Een anti-tariefwet-comité werd opgericht, dat, evenals de vereeniging ‘het Vrije Ruilverkeer’, door brochures en reclame-platen een krachtige propaganda voerde tegen het ontwerp-tariefwet.

Bijna alle Kamers van Koophandel spraken zich tegen tariefsverhooging uit, alsook de voornaamste organen van handel en nijverheid, land- en tuinbouw en van den middenstand.

Als bezwaren tegen een protectionistische handelspolitiek werden o.a. aangevoerd: het duurder worden der artikelen van algemeen gebruik; het gevaar voor retorsie-maatregelen van de zijde van andere staten, en voor internationale verwikkelingen; bedreiging van onzen transito-handel; bevordering van de vorming van kartels en trusts; stijging der pro-

ductie-kosten, waardoor bedrijven, die exporteerden en dus met het buitenland hadden te concurreeren, bedreigd werden. Voorts waren sommige artikelen, die als fabrikaten of halffabrikaten aan een hoog recht zouden onderworpen worden, grondstof of onderdeel van andere producten onzer industrie. Het recht, dat den een baatte, zou den ander schaden, die zijnerzijds dan weder om bescherming zou vragen. De ondervinding had trouwens geleerd, dat protectionisme, eens ingevoerd, zich steeds uitbreidde.

Ook van de zijde der Protectionisten werd propaganda gevoerd, waarbij o.a. gewezen werd op de inzinking onzer nijverheid tengevolge van de doodelijke buitenlandsche concurrentie. Door de vrijhandelaren werd hiertegen aangevoerd, dat de industrie hier te lande gedurende de laatste jaren, evenals de land- en tuinbouw, juist tot meerderen bloei was geraakt. Een ander argument, door voorstanders van bescherming aangevoerd, dat nml. de werkloosheid zou ver minderen, wanneer voorkomen werd, dat de nationale arbeid door de internationale concurrentie werd benadeeld, ontkende zelfs Minister Heemskerk.

De Tweede Kamer stelde het ontwerp-tariefwet in handen van een Commissie van Voorbereiding.[1)] Het overleg tusschen deze Commissie en de Regeering had tot gevolg, dat verschillende wijzigingen in het ontwerp werden aangebracht. Zoo werd o.a. het voorgestelde recht op meel (tarwe- en roggebloem) waardoor slechts de bijzondere belangen der meelfabrikanten werden bevorderd en waartegen ook uit rechtsche persorganen stemmen waren opgegaan, teruggenomen.

Deze protectionistische plannen zijn, evenmin als indertijd die van Minister Harte, tot uitvoering gekomen. Toen het Ministerie in 1913 aftrad, was de tarief wet nog niet bij de Tweede Kamer in behandeling gekomen.

Leusden.

J.A.A.H. DE BEAUFORT.

(Wordt vervolgd).

1) Deze Commissie bestond uit de Heeren: Jhr. de Geer (Voorzitter), Mr. de Beaufort, Dr. Hubrecht, Mr. Koolen, Middelburg, Mr. Treub en Van Vuuren.

Stedelijke grondrente en woningbouw.

I.

Het probleem van de waarde van den stedelijken grond, en wat ermede samenhangt, is zoo veelomvattend, dat beperking noodzakelijk is.

Ik elimineer dan ook de eerste vraag die zich voordoet, nl. waaraan de aantrekkingskracht te danken is, die een bepaalde woonplaats op de menschen uitoefent. De vraag naar de woonplaats is in de eerste plaats een vraag naar de plaats van vestiging der industrie. Alhoewel de woonplaats aan de arbeidsgelegenheid niet volstrekt gebonden is, oefent deze toch een doorslaggevende invloed uit. Wanneer ik dit probleem wilde onderzoeken, zou ik dus de oorzaken der vestiging van de bedrijven moeten nagaan. Deze leer heeft in de laatste jaren sterk de aandacht getrokken en heeft een heele litteratuur doen ontstaan, maar zij is een tak der economische studie op zichzelf en het zou mij een artikel vragen, alleen hare beginselen uiteen te zetten. Laat ik slechts zeggen, dat economische omstandigheden alleen, het ontstaan en de uitbreiding der steden niet kunnen verklaren. Historische invloeden doen zich daarnaast gelden, al is het dan waar dat, zooals de doode steden aan de Zuiderzee bewijzen, het wegvallen van den economischen grondslag, de steden ten ondergang doemt.

Ik zal dus aannemen dat er een bepaalde drang naar het wonen in een bepaalde stad bestaat. Ook dit moet weer verklaard worden, want door velen is de vraag opgeworpen, of het niet wenschelijker zou zijn, de bevolking meer gelijkmatig over het geheele land te verdeelen, bijv. door industrieën op het platteland te vestigen. Een dergelijk pogen heeft nooit succes gehad doordat, wanneer eenmaal een stad is

ontstaan, deze een groote aantrekkingskracht uitoefent voor de vestiging, zoowel van nieuwe industrieën als van nieuwe arbeiders. Voor de industrieën geldt hierbij, buiten de gunstige ligging voor het betrekken van grondstoffen en het afzetten van producten, die oorzaak waren van de eerste vestiging, de overweging, dat juist op een plaats waar reeds verschillende bedrijven gevestigd zijn, het gemakkelijker is, het noodige contact met de verbruikers te verkrijgen. Daarbij komt, dat, sinds de ontwikkeling van het verkeerswezen de industrie onafhankelijker maakte van de plaatselijke aanwezigheid van grondstoffen, zij zich bij hare vestiging vooral liet leiden door de aanwezigheid van een anderen productiefactor: de arbeidskracht. De arbeiders anderzijds worden tot de stad getrokken door de ruimte van de arbeidsmarkt. Verkeert in een kleine plaats een industrie in moeilijkheden, dan is er voor hen daar allicht weinig of geen andere uitkomst. Al moet toegegeven worden dat de snelle toename van het verkeer, in het bijzonder dat der autobussen, hierin eenige verandering heeft gebracht en misschien het begin van een nieuwe ontwikkeling beteekent. De groei der steden gaat tot hiertoe samen met de industrieele ontwikkeling van het land. Het is pas de industrieele ontwikkeling vanaf het begin der 19e eeuw die de steden zoo snel heeft doen groeien, als wij gewoon zijn. Deze industrieele ontwikkeling anderzijds zou nooit de uitbreiding hebben kunnen krijgen, die zij in West-Europa bereikt heeft, wanneer de dichte bevolking in deze gewesten niet gepaard was gegaan met een minder dichte bevolking in andere werelddeelen. Dit bracht met zich, dat de West-Europeanen er de voorkeur aan gaven, vooral toen de ontwikkeling van het verkeer dit vergemakkelijkte, hunne landbouwproducten uit verre werelddeelen te laten komen, in plaats van hen zelf voort te brengen. Immers, tengevolge der dichte bevolking, zou men deze landbouwproducten slechts met zeer groote moeite alle in West-Europa zelf hebben verkregen. Het is immers bekend, dat wanneer men den grond intensiever bebouwd, de meerdere opbrengst, die men krijgt, steeds geringer wordt. Liever dan dit te doen, zijn de West-Europeanen er toe overgegaan, landbouwproducten in te voeren, in ruil voor hunne industrieele producten, waardoor

zij voor hunne arbeidsmoeite meer landbouwproducten konden verkrijgen, dan wanneer zij die zelf hadden verbouwd. Het is deze sterke industrialiseering in een betrekkelijk korten tijd, die de problemen heeft doen ontstaan, die wij hier bespreken. Het zijn dus problemen die zich voordoen, bij wat ik zou willen noemen: de gewone stad, dit is de stad, die regelmatig in bevolking toeneemt en die reeds zoo groot is, dat het een verschil uitmaakt of men in het centrum of op de rand der stad woont. Ik laat dus buiten beschouwing, de eigenlijke plattelandsgemeenten; de doode steden, dat zijn de gemeenten, die te ruim geworden zijn voor hunne bevolking, en die steden, die door bijzondere omstandigheden niet meer voor uitbreiding vatbaar zijn.

Wat bepaalt in een stad als wij beschouwen, den prijs van de huizen? De gewone opvatting is, dat deze prijs, zooals alle andere, bepaald wordt door vraag en aanbod. Het bezwaar van een dergelijke verklaring is, dat zij zoo vaag is, dat zij, wanneer wij haar goed beschouwen, niets zegt. Immers, vraag en aanbod zonder meer, kunnen onmogelijk den prijs bepalen van een goed. Er zijn duizende menschen, die in het mooiste heerenhuis van de stad zouden willen wonen. Hunne vraag hiernaar zal echter op den prijs van dit huis geen invloed hebben, om de eenvoudige reden, dat zij niet geneigd, of niet in staat zijn, daarvoor een prijs te betalen, waartoe heerenhuizen worden aangeboden.

Duizenden zijn anderzijds bereid arbeidswoningen te bouwen, wanneer zij hiervoor denzelfden prijs kunnen krijgen als nu voor winkelhuizen, maar hun aanbod zal geen invloed uitoefenen op de markt. Het komt niet in aanmerking, omdat niemand geneigd is, tegen den prijs tegen dewelke zij aanbieden, een arbeidswoning te huren.

Ik wil hierdoor alleen de aandacht erop vestigen, dat vraag en aanbod zelf weer van den prijs afhankelijk zijn. Er bestaat, zoowel ten opzichte van het aanbod als van de vraag een schaal, waartegen de verschillende verkoopers en koopers bereid zijn, hunne zaken af te sluiten. De prijsschaal van het aanbod van huizen wordt hierbij bepaald door de bouwkosten. Wanneer de ondernemer een vergoeding krijgt voor de kosten, die hij aan den bouw van de woning heeft besteed en nog een

zekere winst overhoudt als belooning van eigen werkzaamheid, zal hij geneigd zijn, den bouw op zich te nemen.

De prijsschaal van de vraag wordt bepaald door hetgeen de verschillende koopers van woongelegenheid kunnen en willen besteden om op een bepaalde plaats te wonen. Nu doet zich zeer dikwijls het verschijnsel voor, dat vraag en aanbod in evenwicht zijn, bij een prijs die hooger, soms aanzienlijk hooger ligt, dan de bouwkosten van het huis. Wie dus huizen van bepaalden bouw op een zekere plaats kan leveren, krijgt een veel grootere vergoeding dan noodig is om zijn kosten goed te maken en dit ondanks het feit, dat anderen even goede, of zelfs nog betere woningen tegen lageren prijs op een ander punt van de stad aanbieden. Het is duidelijk dat dit een gevolg is van de neiging der menschen om op een bepaalde plaats te gaan wonen. Deze neiging is zeer begrijpelijk, want het is voor velen van belang in of bij het centrum der stad hunne woning te hebben. Dit surplus van den prijs boven de bouwkosten is dan ook te beschouwen als een vergoeding voor de gelegenheid om op een bepaald punt te wonen. Het is wat wij noemen: de stedelijke grondrente. De uitdrukking ‘stedelijke grondrente’ op zichzelf wijst er reeds op, dat wij hier met een verschijnsel te doen hebben, dat zich ook op het platteland voordoet. De landelijke grondrente ontstaat eveneens door het verlangen van de menschen om een bepaald stuk grond te bebouwen. Ook hier is men geneigd aan den grond, die meer opbrengt dan de bebouwingskosten zelf bedragen, een zekere waarde toe te kennen en daardoor voor de beschikking erover een zekeren prijs te betalen, de z.g. pacht. In beginsel hebben wij dus in beide gevallen met hetzelfde verschijnsel te doen, maar het verschil tusschen landelijke en stedelijke grondrente bestaat daarin, dat bij de pacht, de vruchtbaarheid van den grond de grootste rol speelt, terwijl bij de stedelijke grond de ligging den doorslag geeft. Toch is ook de ligging van den landelijken grond niet zonder beteekenis voor zijn waarde, want men moet rekenen, met den prijs, die voor de producten te bedingen is op de markt en de afstand tot de markt, speelt hierbij dus een rol. Deze rol is zelfs zoo groot dat zeer vruchtbare grond in afgelegen werelddeelen onbebouwd blijft liggen. Zoo speelt ook, wat men

zou kunnen noemen, de stedelijke vruchtbaarheid, dat is, de geschiktheid van den grond om er een gebouw op te zetten een rol bij den stedelijken grond. Grond, die zich tot het optrekken van gebouwen slecht leent, zal minder waard blijven, ook wanneer zijn ligging uitstekend is.

Dat de stedelijke grond zijne waarde voornamelijk aan zijne ligging ontleent, heeft gewichtige gevolgen. Immers, bij den landelijken grond zal er wel een prijsverschil kunnen ontstaan tusschen beteren en slechteren grond, maar toch zal de prijs van den slechteren grond op dien van den beteren invloed uitoefenen, omdat men immers vrijwel altijd de keus heeft producten op beteren of op slechteren grond te verbouwen, hetweze dan met een kleiner resultaat. Bij den stedelijken grond heeft men deze keus niet. Overvloed van minder goed gelegen grond zal geen invloed uitoefenen op de waarde die de beste grond heeft voor hem, die om de een of andere reden op een bepaald punt moet of wil wonen. De verschillen in de stedelijke grondrente zijn dan ook veel grooter dan bij de pacht het geval is.

Wanneer wij ons voorstellen, dat er een bepaalde tendens bij de menschen is, om in een bepaalde gemeente te gaan wonen en dat deze neiging niets wordt in den weg gelegd, dan zullen de volgende verschijnselen zich voordoen.

Er zal een algemeene neiging zijn van de bewoners om bij het centrum van de stad, laat ons zeggen, de markt, te gaan wonen. Daar is het brandpunt van het stedelijk leven, kan men gemakkelijk zijn leveranciers en klanten bereiken. Daar zijn de gelegenheden, waar men na den arbeid verzet kan vinden. Ten gevolge van deze neiging zal in het centrum een grondrente ontstaan. Slechts zij die bereid en in staat zijn een hoogeren prijs voor hun huis te betalen, zullen op dit, betrekkelijk beperkte terrein, plaats kunnen vinden. Hier uit blijkt en ik vestig hierop de aandacht, omdat het voor het volgende van belang is, welke de economische rol is van den prijs en van de prijsstijging. Zijne functie is, er voor te zorgen dat de vraag met het aanbod in evenwicht wordt gebracht. Door de prijsstijging wordt de vraag zoo ver uitgeschakeld, dat slechts overblijven een zoo groot aantal vragers, als op dit terrein plaats kunnen vinden. Wanneer hier niet de prijs bestond

als middel om vraag en aanbod in evenwicht te brengen, dan zou men tot andere middelen zijn toevlucht moeten nemen, maar geen van deze middelen zou zoo juist werken als het middel der prijsverhooging. Want niet alleen wordt op deze manier de vraag tot den juisten omvang beperkt, maar terzelfdertijd wordt er voor gezorgd, dat zij als vragers in aanmerking komen, die er het meeste belang aan hechten in het centrum te wonen, die immers er het meest voor over hebben.

De neiging om dicht bij het centrum te wonen zal, in plaatsen van een zekeren omvang, waar dus de in het centrum beschikbare plaats in verhouding tot de totale bevolking klein is, met zich brengen, dat de prijs der gronden er zoo sterk stijgt, dat niemand er nog het geld voor over heeft, hier een woonhuis te bouwen. Slechts zij, voor wien het huis ook een werkgelegenheid is, en die terzelfdertijd belang hebben bij het centrum gevestigd te zijn, zullen bereid zijn de hooge prijzen te betalen. Het centrum van de stad zal veranderd zijn in een winkel- en kantorenbuurt. Dit is de z.g. city-vorming.

Het is duidelijk dat de vroegere toestand hier nog lang sporen zal nalaten. Vooral in de dwarsstraten, die meestal smal zijn, omdat men op deze plaats van de stad altijd met grond gewoekerd heeft en daardoor niet voor de vestiging van winkels geschikt zijn, zullen arbeiderswoningen zich jarenlang kunnen handhaven. De straten in het centrum zullen trouwens altijd de neiging hebben zeer smal te zijn, daar men immers van den toch al zoo zeldzamen grond, liefst zoo weinig mogelijk zal opofferen voor verkeersgelegenheid.

Waar men niet meer in het centrum wonen kan, staan de menschen verschillende mogelijkheden open. Diegenen, die er van houden rustig te wonen en wien de afstand tot het centrum betrekkelijk onverschillig laat, zullen zich bij voorkeur op een iets afgelegener plaats gaan vestigen, die zich om de een of andere reden, hetzij door de aanwezigheid van geboomte, hetzij door den grooteren afstand van de fabrieken, of iets dergelijks daartoe in het bijzonder leent. Doordat er aldus een nieuw centrum ontstaat voor woongelegenheid, zal er ook hier weer een zekere grondrente ontstaan. Voor de groote massa, is echter de aangewezen oplossing in een kring te gaan

wonen, die rondom den binnenste cirkel getrokken kan worden. Wanneer de gemeente zich nu verder uitbreidt, moet noodzakelijkerwijze de afstand, die men aldus van zijn woongelegenheid tot zijn werkgelegenheid heeft af te leggen, steeds toenemen. Ook in den tweeden kring ontstaat grondrente. Ook hier kan alleen een beperkt aantal wonen en dus alleen diegenen, die bereid zijn een hoogeren prijs te betalen. Voor wien een dergelijke woongelegenheid te duur is, blijft er alleen over, nog verderaf te trekken. Dit kan op zeker oogenblik groote bezwaren bieden, wat weer ten gevolge heeft, dat men, liever dan verderaf te wonen, hoogerop gaat wonen op een plaats die dichter bij het centrum gelegen is. Aldus ontstaat de étage-bouw.

Deze is dus een gevolg van het ontstaan van grondrente in een kring, die dicht bij het centrum gelegen is. Wanneer niemand bereid was hoogerop te wonen, zouden hier alleen zeer welstellende menschen plaats kunnen vinden. De mogelijkheid, door in de hoogte te bouwen, 5, 6 en 7 woningen boven elkaar te plaatsen, verdeelt den grondprijs over velen, zoodat de, in elke huur begrepen grondprijs, geringer is.

Anderzijds zal juist deze mogelijkheid ten gevolge hebben, dat de waarde per eenheid grond, waar men zoovele woningen opzet, weer toeneemt. Zoowel de huurder als de grondeigenaar zijn dus financieel bij dezen étagebouw gebaat. Of dit ook zonder meer als een voordeel moet beschouwd worden, zullen wij straks bespreken.

Het ware verkeerd te meenen, dat nu een onbeperkt aantal étages mogelijk zijn. Dit aantal wordt begrensd, doordat steeds tegen elkaar moet worden afgewogen, het nadeel van hoog, en het nadeel van veraf te wonen. Er kunnen hier factoren van zeer uiteenloopenden aard van invloed zijn. De allerbelangrijkste is zonder twijfel de levensgewoonte van het volk. Er zijn bepaalde volkeren die er de voorkeur aan geven, dicht op elkaar te wonen. Anderen, die een tendens hebben om breed uit elkaar te wonen. De tegenstelling tusschen de Duitsche steden, die opeengedrongen gebouwd zijn, en de Engelsche en Amerikaansche die ver uit elkaar liggen is kenmerkend. Dit is zoozeer het geval dat men dit aaneengesloten of breed uit elkaar wonen niet alleen vindt in steden,

maar evenzeer in plattelandsgemeenten, waar hiervoor geen directe oorzaken van economischen aard kunnen worden aangewezen.[1)]

Van beteekenis is verder natuurlijk ook het verkeerswezen. Het aanleggen van goede verkeersmiddelen bevordert het verder af wonen en het is ongetwijfeld hunne ontwikkeling in de Angelsaksische landen, die gedeeltelijk ten gevolge heeft gehad, dat de bouwwijze daar zoo breed geworden is en dat de forensenplaatsen daar tot een zoo groote ontwikkeling zijn kunnen komen.

In een tegengestelde richting werken sommige belastingen, zooals de forensenbelasting. Het voordeel buitenaf te wonen, n.l. de goedkoopte, wordt op die manier tegengegaan en de étagebouw bevorderd. Ook andere lasten kunnen de hoogtebouw doen toenemen, zoo heeft men in Duitschland meermalen vastgesteld, dat de zeer hooge eischen, die aldaar in de bouwverordeningen worden gesteld, de hoogbouw bevorderen. Immers alleen door intensieve exploitatie van den grond kon men de kosten, die deze hooge eischen met zich brachten, goed maken.[2)]

Men moet zich, bij deze beschouwing, niet in de war laten brengen door het verschijnsel, dat dikwijls niet in het centrum van de stad de étagebouw te vinden is, terwijl hij wel wordt waargenomen in nieuwere wijken. Vooral bij steden, die zich de laatste tientallen jaren sterk uitbreidden, is dit het geval. Het is niet in strijd met de hier opgestelde theorie. Deze terreinen, die door étagewoningen bezet zijn, moeten nog, als tot het centrum behoorend, gerekend worden. De eigenlijke grens van de gemeente ligt alleen veel verder het land in, omdat bij dergelijke, zich snel uitbreidende steden, de prijs van den grond niet bepaald wordt door de beteekenis die hij voor het oogenblik heeft, maar door die welke hij krijgen zal, wanneer de verwachtingen, die men bouwt op de uitbreiding der gemeente, zullen uitkomen. Dat in het eigenlijke centrum daarentegen weinig étagewoningen gevonden worden, komt, doordat deze terreinen volgebouwd zijn op een oogenblik

1) Zie hierover b.v. M. Lefèbre: L'habitât rural en Belgique.
2) Zie het artikel van Fuchs in het Handwörterbuch der Staatswissenschaften, IIIe uitgave.

dat de plaats nog kleinsteedsch was en er tot intensieve bebouwing nog geen aanleiding bestond. Wij hebben hier met een verschijnsel te doen, waardoor eveneens de stedelijke grondrente zich van de landelijke onderscheidt n.l. dat de bebouwing hier niet voor èèn jaar, maar voor een groot aantal jaren geschiedt, zoodat de aanpassing aan de nieuwe toestanden langzamer en onregelmatiger plaats heeft. Wanneer men de economische krachten vrij liet werken en o.a. geen maatregelen tegen de étagebouw trof, dan zou waarschijnlijk de opruiming der krotten in de binnenstad vlugger plaats vinden dan nu het geval is. Het rendeert immers eerder, boven de bouwkosten nog eens de opruimingskosten der krotten te betalen, wanneer men den grond intensief bebouwen kan, dat wil dus in dit geval zeggen: wanneer men op een stuk grond veel woningen kan bouwen, dan wanneer dit niet het geval is. Deze opmerking bedoelt, het zij ter voorkoming van misverstand gezegd, geen kritiek op de bouwverordeningen, die de étagebouw belemmeren, want het is immers nog de vraag of deze op zichzelf als een verbetering moet beschouwd worden.

II.

Wanneer dus de gemeenschap in geenen deele ingreep in den stedenbouw dan zouden wij ons het beeld van de groote stad moeten voorstellen als een plaats, in het centrum bedekt met hooge gebouwen tot winkels en kantoren bestemd, in een kring daarrond eveneens hooge gebouwen tot huurkazerne bestemd. Dit alles doorsneden door zoo smal mogelijke straten. Hier en daar, op verderaf gelegen punten, bedekt met rustige woonhuizen en verder zich in een willekeurige vorm uitbreidend over het land, waarbij de bebouwing aan intensiteit zou afnemen, naar de grenzen toe.

Ondertusschen heeft een dergelijke toestand nooit bestaan en is ook onbestaanbaar. Immers de gemeenten moeten ingrijpen, al was het maar tot de regeling van het verkeer en voorkoming van brandgevaar. Deze regeling van het verkeer zal al direct ten gevolge hebben, dat sommige van de straten breeder moeten zijn, dan de meest intensieve bebouwing zou toelaten, terwijl tot voorkoming van brandgevaar reeds

eischen moeten worden gesteld omtrent de materialen die bij den bouw gebruikt worden en de bouwwijze tusschen de huizen onderling, omdat alle plaatsen voor de brandweer bereikbaar moeten zijn.

De gemeenten hebben zich echter niet tot bemoeiingen, die zich tot deze twee punten uitstrekken, beperkt en de eerste oorzaak van het ontstaan van een verdergaande belangstelling in den stedenbouw waren de slechte woningtoestanden, die in de 19e eeuw vrij algemeen bestonden.

Toen men eenmaal getroffen was door de nadeelige verschijnselen, die blijkbaar met die woningtoestanden samenhangen, dacht men als verbetering hiervan, in de eerste plaats aan middelen om den prijs der bouwterreinen laag te houden. Deze redeneering is - al is zij verkeerd - bij niet economisch geschoolden, zeer begrijpelijk. Immers het bewustzijn, dat ten slotte de opbrengst van de woning de kosten ervan moet goed maken, ligt bij iedereen voor de hand. Toen men nu zag, dat het niet mogelijk was, woningen te bouwen, die aan de hygiënische eischen, die men noodzakelijk achtte, voldoen, tegen een prijs, die men meende, dat de arbeider zonder bezwaar betalen kon, lag het voor de hand, dat men ging zinnen op middelen om de kosten te drukken. Daarbij kwam men al gauw tot het inzicht, dat dit niet mogelijk zou zijn, wat betreft de loonen en de rente. Immers, deze beide factoren zijn, en dit is ook de niet-ingewijde aldra duidelijk, niet alleen afhankelijk van den toestand van den woningbouw, maar van den toestand van het economische leven in het algemeen.

Anders schijnt het met de grondrente. Menschen, die den grond gekocht hebben, toen hij dikwijls een zeer geringe waarde had als landbouwterrein, zag men groote vermogens verzamelen, doordat zij deze gronden tegen aanzienlijk hoogeren prijs als bouwterrein verkoopen konden. De ‘onverdiende bate’ die deze grondeigenaren ‘slapende’ rijk maakt, beschouwt men als de oorzaak van al het kwaad. Met de gemakkelijkheid, waarmede elk verschijnsel, dat de fantasie van de menschen opwekt, wordt vergroot, en als oorzaak gesteld van omvangrijke kwalen, zag men in deze stedelijke grondrente de oorzaak, weldra, niet alleen van de slechte woningtoestanden, maar zelfs van de armoede in het algemeen. Door zijn schuld

zouden ‘vooruitgang’ en ‘armoede’ steeds samengaan. Slechts door afschaffing van deze ‘onverdiende bate’ zou de sociale kwestie oplosbaar worden. Dat de waardetoename van deze gronden natuurlijkerwijze voortvloeit uit de behoefte van de menschen, kon men niet aanvaarden. In het verlangen iemand verantwoordelijk te stellen voor de slechte toestanden, zag men in den grondeigenaar, niet iemand die door een gelukkigen greep of door een voordeelig toeval vooruit was gegaan, maar meende men, dat op kunstmatige wijze door de grondbezitters de hooge prijzen werden gehandhaafd. Het eigenaardige hierbij was, dat de aanhangers dezer opvatting onderling zeer van meening verschilden, omtrent de wijze, waarop die hooge prijzen door de grondeigenaars gehandhaafd werden. Sommigen meenden, dat dit gebeurde doordat zij den grond vasthielden en aldus de koopers dwongen onder het juk hunner machtige hebzucht te buigen, anderen zegden, dat het juist gebeurde, omdat de grond zoo dikwijls van eigenaar verwisselde, en de prijs omhoog wordt gedreven doordat elke kooper bij verderen verkoop een flinke winst berekende. Het heeft een heelen tijd geduurd, voor men inzag, dat men bij de stedelijke grondrente met een verschijnsel te doen heeft, dat op even natuurlijke wijze ontstaat als de loonen en de rente en dat de eerste oorzaak, waarom gronden een hoogen prijs kunnen bedingen is, dat er menschen zijn, die, omdat zij er belang bij hebben, bereid zijn een hoogen prijs voor die gronden te betalen. Dat de stedelijke grond, die voor bebouwing in aanmerking komt, daarbij dikwijls het eigendom is van een betrekkelijk klein aantal personen of groepen van personen, doet niets ter zake. Immers, ook de monopolist kan den prijs niet willekeurig bepalen; ofwel, wanneer hij al zijn grond kwijt wil, moet hij genoegen nemen met den prijs, dien die kooper wil betalen, die voor den grond het minst over heeft, en dien hij nochthans als kooper behoeft om voor den geheelen voorraad afzet te vinden, of wel kan hij een prijs vaststellen, maar dan zal hij ook slechts zooveel stukken kunnen kwijt raken als er menschen zijn, die tegen dezen prijs nog koopen willen. Daarbij heeft hij niet, zooals men het wel eens voorstelt, den tijd voor zich, want elk jaar dat verloopt, waarin hij wacht op koopers, die den hoogen prijs, dien hij stelt, willen

betalen, beteekent voor hem renteverlies, en er kan dus licht een oogenblik komen, waarbij dit verlies uit de hoogere prijzen niet goed te maken is. Dit wil natuurlijk niet zeggen, dat sommige gelukkige speculanten geen groote winst kunnen maken, maar alleen, dat deze als een gevolg en niet als een oorzaak moet worden beschouwd.

Ongetwijfeld is de gedachte, dat de grondspeculatie de belangrijkste oorzaak is van de slechte woningtoestanden en vooral van de hooge prijzen der woningen, niet vreemd aan het ontstaan van de stedelijke grondbedrijven. Men meende n.l. op deze manier de speculatie te kunnen tegengaan en de gronden goedkooper te houden. Men is in latere jaren van deze meening teruggekeerd. Zoo wordt ook van socialistische zijde tegenwoordig aangenomen, dat de oorzaken van de stijging van de waarde van den grond niet bij den speculant liggen, maar moeten toegeschreven worden aan de neiging van de menschen om op een bepaalde plaats te wonen.[1)] Het is ook moeilijk vol te houden, dat de hooge prijzen van de huizen aan de grondrente moeten geweten worden, wanneer men ziet dat de vergoeding voor den grond bij arbeiderswoningen minder dan 1/5 van de totale kosten bedraagt. Natuurlijk afgezien van de kosten om den grond in staat te brengen bebouwd te worden, welke laatste kosten natuurlijk nooit door speculatie kunnen worden opgedreven.

Hiermede zijn echter de gemeentelijke grondbedrijven niet veroordeeld. De toename van de waarde van den grond in de nabijheid van de steden, is een gevolg van hunne uitbreiding en er is geen reden waarom de gemeenten niet zouden trachten zelf deze winsten in den zak te steken. Wanneer het mogelijk is de baten, die een gevolg zijn van verandering in de conjunctuur en die dus zonder arbeid worden verkregen aan de gemeenschap ten goede te doen komen, dan is steeds deze oplossing te verkiezen boven eene waarbij die baten aan een particulier komen. Dit is dan ook de meening die reeds in 1906 door Prof. Dr. A. van Gijn verdedigd is geworden, in verband met de, in het begin dezer eeuw in Nederland actueele vraag, of de gemeenten tot het oprichten van grondbedrijven zouden over-

1) Zie Prae-advies van Ir. P. Bakker Schut voor de Vereeniging van de Staathuishoudkunde en de Statistiek 1919 pag. 20.

gaan.[1] Men moet zich echter goed voorstellen, dat op deze wijze geen prijsdaling van de gronden verkregen zal worden. De gemeente zal haar taak alleen vervullen, wanneer zij hare gronden, zoo zij ze weer verkoopt, alleen tegen marktwaarde van de hand doet, of tegen een canon die naar die marktwaarde berekend is, in erfpacht geeft. Doet zij dit niet, dan geeft zij immers aan den toevalligen kooper of erfpachter van dit stuk geheel willekeurig een geschenk, zonder dat daar eenige aanleiding toe bestaat en zal zij dikwijls alleen bevorderen, dat er zich een tusschenhandel in die gronden ontwikkelt, die met de winsten gaat strijken, die anders aan de gemeente waren gekomen, zooals te Amsterdam met erfpachtgronden is geschied[2] Integendeel kan men zelfs verwachten, dat het inrichten van een gemeentelijk grondbedrijf door de gemeente eerder de prijzen van den grond zal doen stijgen, en wel omdat de gemeente zich gemakkelijk zal laten leiden door finantieel-politieke overwegingen bij hare plannen tot uitbreiding van de stad. Wanneer zij eenmaal een zekere hoeveelheid grond in de nabijheid van de stad bezit, zal zij uitbreiding der gemeente in een andere richting zooveel mogelijk tegengaan en door de macht, die de bouwverordeningen haar geven, zal zij daartoe ook meermalen in staat zijn. Daardoor zal zij veeleer werken in de richting van de beperking van het aanbod van grond, dan in de richting van een verlaging van prijzen.

Door het oprichten van een grondbedrijf, wat dus neerkomt op eene grondspeculatie in het groot, nemen de gemeenten een zeker risico op zich. Dit risico is grooter naarmate het grondbedrijf zich uitbreidt, immers iemand die een klein gebied handig weet te koopen en te verkoopen, zal misschien een goeden slag kunnen slaan. Maar voor de gemeenten, die groote complexen grond bezitten, zullen alleen blijvende factoren van waardevermeerdering winst kunnen opleveren. Dit is dan in de eerste plaats de uitbreiding der gemeente zelf. Wanneer deze uitbreiding ophoudt, blijven de gemeenten, met alsdan niet voor bebouwing in aanmerking komenden grond, zitten. Dit risico kunnen zij echter wel dragen, omdat dan ook, zooals

1) Zie Economist 1906 pag. 776.
2) Maandschrift van het Centraal Bureau voor de Statistiek 1927 p. 1059

Prof. van Gijn uiteenzet[1] hare administratieve kosten geringer worden. Het is echter billijk, dat dit risico gedragen wordt door de generatie, die het wenscht te loopen en niet op de toekomst wordt geschoven. Dit zou het geval kunnen worden door de boekhoudkundige inrichting der grondbedrijven, immers de kosten van den aankoop der gronden worden betaald, en dit is ook zeer logisch, uit leeningen. Nu was het eerste plan van verschillende voorstanders der stedelijke grondbedrijven, de waarde van de gronden op te nemen, bij de activa, voor de aankoopsom, elk jaar vermeerderd met de rente, die men voor het geleend geld betalen moet. Dit plan ging van de veronderstelling uit, dat de waarde der gronden voldoende zou stijgen om deze rente goed te maken. Daar dit in het geheel niet zeker is, wordt op deze wijze het risico van het bedrijf afgeschoven op een verre toekomst, wanneer deze gronden zouden blijken niet meer hunne boekwaarde te hebben. Terecht hebben dan ook de Gedeputeerde Staten van Zuid-Holland, toen Schiedam op een dergelijke wijze de boekhouding van zijn grondbedrijf wilde organiseeren, hiertegen maatregelen genomen, door te eischen dat de gronden om de 5 jaar zouden worden herschat en het alsdan tekortkomende, zou worden bijgepast uit de gewone middelen.[2]

Deze regeling is daarna vrijwel in alle plaatsen gevolgd geworden. Ook bepaalt men meestal, dat uit de mogelijke winsten op verkoop van den grond boven de boekwaarde, allereerst een reserve moet gevormd worden van ¼ van het kapitaal en slechts daarboven de winst aan de gemeente kan worden uitgekeerd.

Den laatsten tijd schijnen er pogingen in het werk gesteld te worden om deze schatting, die nu door een onafhankelijke schattingscommissie geschiedt, te wijzigen in dien zin, dat de gemeenteraad zelf de schattingen zou kunnen verbeteren. Het komt mij voor, dat daardoor de weg wordt geopend tot besluiten, die gevaarlijk zijn voor een juist financieel beheer. Het is ongetwijfeld waar, dat elke schatting min of meer onzeker

1) Economist 1906 pag. 776.
2) Dit optreden is waarschijnlijk te danken aan Mr. S.J.R. de Monchy, die hierover ‘Economist’ 1908 pag. 501 vlg, een zeer lezenswaardig stuk heeft geschreven.

is, maar dit bezwaar wordt niet verholpen, wanneer de gemeenteraad zich in de plaats stelt van deskundigen. Deze wijziging lijkt me dan ook gevaarlijk.

Het is duidelijk, dat door een juiste boekhouding niet noodzakelijkerwijze een goed economisch beheer wordt verkregen. Zal het grondbedrijf inderdaad een voordeel en geen last voor de gemeente zijn, dan moet bij den aankoop van den grond voorzichtig worden te werk gegaan en moet men rekening houden met de uitbreidingsmogelijkheden, die er voor de gemeente bestaan. Het is er verre vanaf dat dit altijd gebeurt. De aankooptendenzen worden in hooge mate beheerscht door de uitbreidingsplannen, die de gemeenten, in uitvoering van de Woningwet van 1901, hebben moeten ontwerpen. Deze uitbreidingsplannen, die veelal het werk zijn van bouwkunstenaars, die voor den economischen grondslag van hun werk zeer weinig oog hadden, hebben zich zeer dikwijls niet gehouden aan de bepaling der wet,[1)] die voorschrijft dat dit uitbreidingsplan voor de 'naaste toekomst' moet worden opgemaakt. Wanneer wij zien, dat een gemeente, die ik als voorbeeld kies, omdat ik hierover de meeste gegevens tot mijn beschikking heb, met ongeveer 150.000 inwoners en die jaarlijks, gedurende de laatste 10 jaren, gemiddeld met nog geen 2.000 inwoners toeneemt, een uitbreidingsplan heeft dat berekend is op een bevolking van 450.000 inwoners[2)], dan kan men gerust zeggen, dat hier de zin voor grootheid die voor verhoudingen heeft doen vergeten en dat een dergelijk uitbreidingsplan geen grondslag kan vormen ter oriënteering van het grondbedrijf. Wanneer dit toch gebeurt, en men bijv. grond gekocht heeft, in het vooruitzicht dat deze moet vallen binnen een tweeden rondweg, die rond de gemeente door de ontwerpers van het bouwplan alleen volledigheidshalve[3)] is ontworpen, nog 1 K.M. verder het land in, dan zelfs dit grandiose uitbreidingsplan voorziet[4)], dan kan men ervan overtuigd zijn, dat deze gemeente op zeker oogenblik voor zware decepties zal komen te staan, vooral als men dan vaststelt, dat het rendement van de gronden, zooals zij

1) Artikel 31[1] Woningwet.
2) Uitbreidingsplan van de gemeente Utrecht 1920 p. 1.
3) Uitbreidingsplan p. 11.
4) Verslag van den Bouw- en Woningdienst 1925 p. 23-24.

voorloopig gebruikt worden, nauwelijks de beheerkosten goed maakt en het geheele rentebedrag moet worden bijgeschreven op de kapitaalrekening. Vooraleer deze gronden verkooprijp zijn, zal op hunne aankoopwaarde een dergelijk bedrag aan rente zijn bijgeschreven, dat het hoogst onwaarschijnlijk is, dat zij nog loonend van de hand kunnen worden gedaan. Het tekort op de exploitatierekening bedraagt in deze gemeente ruim 5% van het in grond belegde kapitaal;[1] met 5% per jaar moet de grond dus in waarde stijgen, alleen om uit te komen. En dit betreft niet alleen gunstig gelegen terreinen, maar alle terreinen gezamentlijk. Ik acht het een bewijs van groot optimisme, om niet meer te zeggen, dit waarschijnlijk te achten.[2]

Wanneer men inziet dat het grondbedrijf niet kan verdedigd worden, met de bedoeling de prijzen der huizen te drukken, maar dat zijn doel alleen kan zijn, naast een vergemakkelijking van de toepassing der bouwverordeningen, die ook op andere wijze kan verkregen worden, aan de gemeente winst te bezorgen, is het duidelijk dat men hier op een gevaarlijken weg is. Deze consequentie wordt nog gevaarlijker wanneer men, om het grondbedrijf, waarmede men eenmaal op den slechten weg is, toch te doen rendeeren, de industrieele ontwikkeling van de gemeente tracht te forceeren, en zoo een onevenredig groot percentage arbeiders naar een gemeente lokt, waar zij een schadepost voor den algemeenen dienst opleveren, daar zij weinig binnen brengen en veel uitgaven eischen, of wanneer men, door de groote wegenaanleg op hoop der toekomst, tot bouwen tracht te lokken, terwijl men de bestaande aantrekkingskracht, de lage belasting, juist hierdoor vernietigt.

Er schuilen in het grondbedrijf nog andere gevaren. Meer en meer wordt het gewoonte, de gronden niet te verkoopen, maar alleen in erfpacht uit te geven. Dit heeft ten gevolge, dat op den duur alle gronden, die eenmaal in het bezit der gemeente komen,

1) De staat van schulden van het grondbedrijf bedraagt op 1 Januari 1927: *f* 6.745.698. Er werd voorzien voor 1927 een bijdrage van den kapitaaldienst tot dekking van het verlies van *f* 341.362.

2) Gunstig steekt hiertegen af de toestand van het grondbedrijf van den Haag, waar de gemeente een uitkeering uit het grondbedrijf kortelings kan verwachten.

er niet meer uitkomen. Er komt daardoor een oogenblik, waarop alle of bijna alle grond het eigendom der gemeente is geworden.

Er doen zich hierbij twee problemen voor. Ten eerste wordt de leening, die aangegaan is om die gronden te koopen, verder afgelost. De gronden worden, tegen hunne verkoopwaarde, van het grondbedrijf naar den algemeenen dienst der gemeente overgeschreven, maar zij blijven dus het eigendom der gemeente. Er heeft dus, door de gemeente, uit de belastingpenningen, kapitaalvorming plaats. Er komt immers een oogenblik, dat de leening geheel is afgelost, terwijl de gronden, die hun tegenwaarde vormen, nog eigendom der gemeente zijn. Een dergelijk systeem lijkt mij evenmin te verdedigen als het overdragen van het tegenwoordig risico op de toekomst. Er is geen reden, waarom de tegenwoordige generatie verplicht zou worden, om kapitaal te vormen voor de toekomst. Dit is eene voorbereiding voor toekomstige socialisatie, waar sommigen misschien heil van verwachten, maar die op deze wijze ook wordt voorbereid door hen, die in principe deze ontwikkeling niet wenschen. Het is noodig, dat men wete waar men aan toe is, en dat niet incidenteel en onbewust tendenzen ontstaan, die voor de toekomstige maatschappij een zeer groote draagwijdte kunnen hebben. De door de practici in dezen aangewezen weg, dat de gronden die in erfpacht gegeven worden, *niet* uit het grondbedrijf genomen mogen worden en dat de afschrijving op de kapitaalwaarde moet worden stopgezet, met de restrictie dat een deel van het bedrag, waarmede de canon de rente overschrijdt als reserve voor mogelijk waardeverlies wordt afgezonderd, lijkt mij in dezen juist.

Ten tweede zal zich, door het vrijwel uitsluitend grondbezit dat de gemeenten op deze wijze verkrijgen, reeds vrij spoedig dàt bezwaar voordoen, dat zij, die van het brengen van het kapitaal aan de gemeenschap geen heil voor de vermeerdering der volkswelvaart verwachten, juist als het grootste bezwaar dezer socialisatie beschouwen. Wanneer men geen houvast meer heeft aan de prijzen van de gronden, die niet in handen van de gemeente zijn, zal het buitengewoon moeilijk worden een prijs voor de gronden vast te stellen. Men beklaagt zich reeds nu over de bezwaren aan het schattingssysteem ver-

bonden, maar hoeveel grooter zullen die bezwaren worden, wanneer men geheel op gissingen is aangewezen! De kansen van oneconomische bestemmingen van den stedelijken grond zullen daardoor zeer groot worden. Men werpe hiertegen niet op: wat doet het ertoe, daar immers de gemeente bij voortzetting van het huidige stelsel toch de grond vrij van lasten zal bezitten Wie aldus redeneert ziet over het hoofd, dat de gewichtigste functie van den prijs is, een richtsnoer te zijn voor economisch handelen, en, ook wanneer er geen noodzaak meer bestaat om het geld te innen, dat in den prijs betaald wordt, blijft de functie van den prijs als barometer van het economisch leven nog even noodzakelijk, wanneer men niet wil, dat daden worden verricht die de maatschappij in haar geheel schaden.

R. VAN GENECHTEN

(Slot volgt).

Klank die wegsterft.

Het is wonderlijk, en ook tragisch in meer dan één opzicht, hoe het Westen langzaam aan vatbaar is geworden voor de schoonheid en de wijsheid van het Oosten, dat het onderworpen had, of bezig is met zijn cultuur te bestormen. In de achttiende eeuw wat speelsche bevliegingen voor den buitensten buitenkant van Chineesche kunst of Turksche zeden. Dan, tegen 1800, klinkt opeens de geweldige stem van het land van Ganges en Indus: Sir William Jones en Colebrooke leggen het Sanskrit open, en een stroom van nooit bevroeden geest bevrucht de Romantiek. De wereld van den Islam houdt op, louter jachtveld te zijn voor de weetgierigheid van christelijken geloofsijver. Land voor land, kunst voor kunst, dringt het Oosten door tot Westersch begrip.

Ook van het eilandenrijk, waaraan de geschiedenis van drie eeuwen Nederland hecht verbonden heeft, trok de nevel van onbegrip weg. Zijn taal- en letterkunde, zijn oude en hedendaagsche bouwkunst, zijn weefkunst, zijn theater, zijn recht en zijn gansche volksbeschaving, zij werden een voor een het onderwerp van ijverig onderzoek en eerbiedige bewondering. Wie thans een nieuwgeopende galerij van het Koloniaal Instituut betreedt, - daar sterker gegrepen wellicht, in onzen met kunst verzadigden tijd, dan door menig schilderijenmuseum -, voelt een levendige dankbaarheid, dat het hem gegeven is, dit alles niet met blinde oogen voorbij te loopen, gelijk hij tachtig jaar geleden zou hebben gedaan.

Eén kunst van Indonesië blijft achter in de Westersche waardeering: de muziek. Elk landgenoot met oor en gevoel kan u vertellen van haar onvergetelijke en onbeschrijfelijke werking, in nachtstilte en maanlicht, maar de heugenis van

zijn ontroering houdt enkel waarde voor hem zelf. Het geestelijk bezit eener vreemde kunst moet moeizaam veroverd worden.

Wie waren de eersten, die voor de beteekenis der Javaansche muziek eenig besef toonden? Gij raadt het alweer, Nederlander, natuurlijk Raffles en Crawfurd. Na hen blijft Holland even doof als te voren. Totdat in 1885.... nogmaals een Engelschman, de natuurkundige Ellis, er een tonometrische studie aan wijdt. Vijf jaar later verschijnt *De gamelan te Jogjakarta* van den medicus Dr. J. Groneman, die nauwkeurig waarnam en beschreef, maar niet in staat kon zijn, het onderwerp muziektheoretisch of historisch te doorgronden. Hij had zijn aanteekeningen ter bestudeering gegeven aan J.P.N. Land, den Leidschen hoogleeraar in de wijsbegeerte, wiens inleiding 'Over onze kennis der Javaansche muziek' nog altijd van waarde is. Andere belangrijke studiën volgen: de voornaamste uit Duitsche hand. Eerst na 1918 neemt de beoefening der Indonesische muziekwetenschap geleidelijk toe, door Javanen en Nederlanders. Doch hoe fragmentair blijven hun resultaten naast het werk op de overige cultuurgebieden, dat verrijst onder de handen van Brandes, Adriani, Kruyt, Van Eerde, Van Erp, Krom, Van Vollenhoven!

Tjandi Sari kan nog vele eeuwen trotseeren, maar de klank der Indische muziek sterft weg! Nog sneller dan de weefkunst ontaardt of verloren gaat, zeden en gebruiken verdwijnen. De radio doet het fatale werk van cultuurnivelleering alom, met sterker kracht dan van moker en dynamiet. Er is haast bij het werk. Alleen een goed uitgeruste wetenschap, in de handen van beheerschte geestdrift en toomelooze toewijding, kan het verrichten.

Hoe staat het met de geestdrift, en hoe met de uitrusting, in zooverre beide van Nederland te verlangen zijn? Over geestdrift en toewijding geen klagen. Sinds tal van jaren werken in Indië aan de taak, om van andere verdienstelijke onderzoekers te zwijgen, twee echtparen, - samenwerking zooals ze zoo dikwijls op wetenschappelijk werk een helderen glans heeft geworpen -, de Heer en Mevrouw Brandts Buys - Van Zijp en de Heer en Mevrouw Mr. J. Kunst - Van Wely. Van eerstgenoemden verschenen sedert 1920 verschillende

belangrijke verhandelingen, voornamelijk in het tijdschrift *Djawa.* Het echtpaar Kunst gaf, na voorafgaande studiën in *Djawa*, in 1925 het lijvige boekdeel *De Toonkunst van Bali*,[1] nog in hetzelfde jaar gevolgd door een supplement,[2] en in 1927 door *Hindoe-Javaansche Muziek-instrumenten, speciaal die van Oost-Java*, door Mr. J. Kunst met medewerking van Dr. R. Goris.[3]

Een oordeel over beide werken ligt volstrekt buiten mijn bevoegdheid. Een zaakkundige bespreking van *De Toonkunst van Bali* is in De Gids te wachten. Mr. J. Kunst was, ook vóór hij zich wijdde aan de Indonesische muziek, in Nederland geen onbekende. De wetenschappelijke rijping van den jongen ontdekker van Terschelling's levend volkslied, zijn vereeniging van strenge zakelijkheid, exacte kennis, ruime belezenheid met een blik voor de groote problemen, een warmen zin van bewondering en een gave van heldere uitdrukking, zij springen in het oog ook voor wie zijn betoog niet volgen kan. De Duitsche musicoloog Curt Sachs prijst het werk van Kunst als een der belangrijkste verrijkingen der vergelijkende muziekwetenschap, en acht het tegen de strengste kritiek bestand. Hij noemt het centrale vraagstuk van het geheele onderzoek, de herkomst der Indonesische toonschalen, ‘eine Frage die über alles Kleinfachliche hinaus an die letzten Geheimnisse der Kulturgeschichte rührt.’[4]

Hindoe-Javaansche Muziek-instrumenten zal ook tot een wijder publiek dan dat der muziekwetenschap kunnen spreken. Java's oude sculptuur heeft Kunst in staat gesteld, de hooge oudheid van deze muzikale cultuur treffend te demonstreeren, gesteund door de uitkomsten der epigraphiek. Muzikale cultuur in den volsten zin des woords. Welk een plaats moet de muziek in het leven dier oude rijken hebben ingenomen, waar de in steen gebeitelde oorkonden zóó dikwijls ‘het hoofd der

1) Deel I van Studiën over Javaansche en andere Indonesische Muziek, uitgegeven door het Kon. Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen.
2) De Toonkunst van Bali II, overgedrukt uit Tijdschrift voor Ind. Taal- Land- & Volkenkunde LXV afl. 3.
3) Deel II van bovengenoemde Studiën.
4) Bulletin de la société Union musicologique VI. 2. 158.

trommelaars, den orkestleider, den kidoeng-zanger' enz. enz. als hofambtenaren met name vermelden!

Zooveel over geestdrift en toewijding, en over reeds behaalde resultaten. Hoe zijn de jonge onderzoekers tot hun werk uitgerust geweest, hoe gesteund van de zijde van instellingen, regeering en particulieren? - De Heer Brandts Buys werd een enkele maal tot een studiereis in staat gesteld door het Java-Instituut. De Kunst's gedenken tal van Nederlandsche en Indische mannen van wetenschap of bestuur. Zij danken den Oudheidkundigen dienst en het Bataviaasch Genootschap voor steun en medewerking. Het supplement van *De Toonkunst van Bali* is opgedragen aan het lid van den Volksraad Tjokorda Gdé Raka Soekawati, Poenggawa (districtshoofd) van Oeboed op het eiland Bali.

Het Nederlandsch-Indische Gouvernement gaf, ná het verschijnen van *De Toonkunst van Bali I*, aan den Heer en Mevrouw Kunst een vrijkaart voor de Staatsspoorwegen van Java, waarvan zij, des Zondags en gedurende een veertiendaagsch verlof per jaar, gebruik konden maken.

In 1927 verscheen ook: *Musical Instruments in Celebes* van den Zweedschen onderzoeker Walter Kaudern, deel III der resultaten van een expeditie daarheen in 1917-1920.[1)] Kaudern's dank voor genoten *geldelijken* steun gaat uit aan de Zweedsche regeering, aan het Längman's cultureele fonds te Uppsala, aan het Koninklijk en Hvitfeldtsch Stipendiuminstituut en aan Consul F. Sternhagen te Göteborg. De belangstelling voor Indonesische cultuur schijnt groot genoeg.... in Zweden.

Waarom vlieten Nederlandsche millioenen zoo traag af naar de velden van wetenschap en kunst? Toch niet enkel omdat ons het geestelijk irrigatiesysteem ontbreekt, waarover Engeland beschikt door zijn stelsel van erkenning van openbare verdienste en door de zelfstandigheid zijner Universiteiten. Er moet toch wel degelijk een fundamenteel gebrek aan nationaal enthousiasme in het spel zijn.

Reeds in 1920 heeft Mr. Kunst in een Open brief aan den

1) Uitgegeven en gedrukt te Göteborg, maar blijkens een opgedrukt stempel ook in verkoop bij Martinus Nijhoff.

Secretaris van het Java-Instituut de dringende noodzaak betoogd, dat de Indonesische muziek worde onderzocht en beschreven, eer zij mocht ten onder gaan. Toen reeds, - en bedenk: er was toen van radio in Indië nog geen sprake -, sprak hij van periculum in mora. Een kunst in haar nadagen was het reeds lang: sinds 150 jaren was de nieuwe kunst die nog werd voortgebracht, slechts meer pasticcio of schablone. Zeventig jaar te voren had elke regent op Java en Madoera zijn gamelan en zijn bedojo's (adellijke danseressen). Laat het Gouvernement, pleitte Kunst, eer het te laat is, zorgen voor een goede opleiding van inlandsche musici in zuiver oosterschen stijl. Indien het nog mogelijk is, late men de muziek vooral in haar eigen lijn zich ontwikkelen. En daarnaast: de beschrijving, het vastleggen van wat was, moet zich uitstrekken tot al de eilanden, wier muzikale gesteldheid nog in het geheel niet is onderzocht! Dat was in 1920.

Het groote Phonogramm-Archiv te Berlijn, schepping van de eerste vertegenwoordigers der muziekwetenschap, in 1922 (let wel, in het jaar der inflatie tot berstens!) door den Pruisischen Staat overgenomen en aan de Hoogeschool voor Muziek verbonden, bezit phonogrammen uit Java, Sumatra, Enggano, Borneo, Bali, Celebes, Seran, Amboina en Misool, opgenomen door niet minder dan tien.... Duitschers. Van sommige daarvan verwierf het Koloniaal Instituut te Amsterdam ook exemplaren; voorts bezit het eenige Pathéen Odéon-platen; het Ethnografisch Museum te Leiden heeft enkel een oudere collectie uit de jeugd des grammophoons.

Periculum in mora dreigt ook in ander opzicht. Op dit oogenblik is de man aanwezig, die beter dan iemand anders, - men doet hiermee aan Brandts Buys' verdiensten niet te kort - bevoegd en in staat is, om het werk te doen, die niets liever wil dan er zijn gansche werkkracht en geestdrift aan te wijden. Hoe lang zal hij nog beschikbaar zijn? Reeds is de aandacht van een der groote Amerikaansche Universiteiten op hem, die door de eerste Duitsche musicologen voor elken leerstoel in dat vak geschikt wordt geacht, gevestigd.

Hier is dat fijne, samengestelde wonderwerk van een muziek, die naar het oordeel der best bevoegden aesthetisch even veel waarde heeft als die van het Westen, te beschrijven,

eer het wellicht onherroepelijk te loor gaat. Wat zal men getuigenissen omtrent die hooge waarde opsommen? Ziehier één enkele, van een Fransche teekenares, Gabrielle Ferrand: ‘Les musiciens ne suivent pas un rythme, ils “sont” ce rythme même et l'on a le sentiment de se trouver devant l'absolue maîtrise d'une collectivité réalisant une splendide perfection d'art.’ Zegt het niet genoeg, dat iemand, die, als schrijver dezes, Indië nooit zag en muzikaal volslagen ongeschoold is, toch over dit belang durft schrijven, zonder de geringste vrees van zich te blameeren?

Dat belang is niet enkel muziek-historisch en aesthetisch, maar bovendien nog van de allereerste grootte voor de algemeene cultuurwetenschap of ethnologie. Want als het zich bewaarheidt, - waarop Kunst's onderzoekingen in aansluiting op de blaasquinten-theorie van E.M. von Hornbostel schijnen te duiden -, dat de toonschalen van Indonesië stammen uit een stelsel, dat van Centraal-Azië is uitgestraald tot in Midden-Afrika en Zuid-Amerika, dan zou hier een geval van verstrekkende cultuur-migratie zijn gestaafd van de uiterste consequentie.

Het is een voorrecht der muziekwetenschap, dat exacte en historische methode in haar zich inniger paren dan in eenige andere. Haar metingen hebben een nauwkeurigheid, welke het linguistisch onderzoek nimmer bereikt. Indien werkelijk valt aan te toonen, dat over bijna de geheele wereld de schalen alle uitgaan van denzelfden grondtoon, welke die is van dat Chineesche bamboe-buisje, welks lengte tevens aan de Oud-Chineesche metrologie ten grondslag ligt, dan verrijst hier de mogelijkheid van een stuk exacte cultuurhistorie zonder weerga.

Voor de studie van niet-Europeesche muziek levert ons Indië het rijkste gebied der geheele wereld. Hier is een prachtig veld van samenwerking tusschen Hollander en Javaan, musicoloog, oudheidkundige, linguist, ethnoloog en historicus. Hier is een terrein, waar kunst en wetenschap hun innigste verbinding aangaan, een kunst die enkel te behouden valt door de wetenschap. Hier is een ‘white man's burden’, als er ooit een was; hier dient men niet met goedkoope frazen, maar met offering van alle kracht aan een nobele en welomschreven taak.

Wanneer de Nederlandsch-Indische regeering krachtig voorgaat met de materieele uitrusting van een welontworpen plan van onderzoek en vastlegging der resultaten, dan kan ik mij niet voorstellen, dat de opgetogen aangeboden bijdragen van particuliere zijde niet spoedig tot een indrukwekkend kapitaal zouden aangroeien.

J. HUIZINGA

Fransche letteren.

Jean Cocteau, *Opéra*; Librairie Stock, Paris 1927. - Henry de Montherlant, *Aux fontaines du désir*; Bernard Grasset, Paris 1927.

De blauwte van zijn Waterman-inkt - encre - werd allengs voor Jean Cocteau het magisch anker - ancre -, dat in tatoueeringsblauw 't onzienbare entert aan het blank papier. Wie zag nooit, schrijvende, een duizendmaal gebruikt woord onherkenbare gestalten aannemen, zich van alle begrip vervreemden, en den duizelenden geest terugdwingen naar den tijd, dat Kadmos de letters vond? Hoeveel herinneringen kunnen zijgen tusschen de teekens van één woord, zelfs zonder dat men roept om de bijklanken zijner etymologie? Uit het anker rijzen de mystieke T, vol heil of onheil, en andere kabbalismen welke opschieten in de schaduwen van den boom der kennis, en toevallig wekt Waterman in 't Fransch geen enkele associatie van gedachten, anders had Cocteau zijn stylograaf nog kunnen haken aan den Zodiak.

De Delphische sibylle, laurierblaren kauwende op den drievoet, gaf haar orakelen in calembours, en eeuwen lang vonden Griek noch barbaar in deze manier iets infameerends. Het is waar dat de Pythonisse niet tot de letterkundigen behoorde al reciteerde zij ook in versmaat; voor haar echter intoneerde Valéry den hymnischen aanhef: ‘Honneur des Hommes, Saint Langage’ en zong den god, verdoold in het vleesch. Het is eveneens waar, dat geen enkel groot dichter, behalve Edmond Rostand, en in een veelbestreden dierenspel[1)], den ca-

1) Bij de reprise van *Chantecler* gedurende het najaar is dit bijna gave meesterwerk, even virtuoos als vèr-reikend in de diepten van het hart, door de critiek haast eenstemmig gerehabiliteerd; men had meer dan tien jaren noodig om allegorie en symbool te durven doorgronden.

lembour gebruikte als tolk zijner lyrische muze, doch wat heeft hij daarover moeten hooren uit de ivoren torens der litteratuur! Dit alles zou voldoende kunnen pleiten voor een familiair en speelsch vermaak. Ik heb evenwel geen lust en geen bevoegdheid om mee te helpen den calembour te verheffen tot een eerste-rangs-plaats in de school der Poëzie, zelfs niet wat Jean Cocteau bij een interview in 'Candide' van 6 October noemde de 'tragische calembour'. Ik kan mij voorstellen dat een dichter vraagt in welk opzicht de woord-speling verwerpelijker zou zijn dan de letter-speling: allitteratie, onomatopee of andere tooi eener geleerde, nog niet afgeschafte poëtiek. Het ligt voor de hand om daarop te antwoorden dat de aanwinst van een recept te meer geen noemenswaardig voordeel kan brengen. Tot verdediging van den calembour ware dan verder aan te voeren, dat hij, mèt de dialectiek en den latijnschen hexameter, de geschiktste gymnastiek levert voor de veredeling van sommige hersenkronkels. Ik wil dit gaarne toegeven, maar zal hij ondanks deze nuttigheid ooit hooger stijgen dan een rederijkersch kluppelvaers? Blijft de psychanalytische kant: de zijwaartsche zoeklichten waarmee onaangeduide afzwervingen der gedachten met behulp van het spel der woorden worden onderschept. Dit moge praktisch biografische en zelfs psychologische waarde bezitten, doch ware het niet oneindig verkieslijker wanneer de dichter ook deze weerkaatsingen der verborgenste afgronden zonder trucs hadde opgevangen in de vaart van zijn vers? Zoo vind ik Jean Cocteau, die tientallen malen beweerde verzot te zijn op onhoudbare stellingen, tegen mijn wensch in een positie welke waarlijk onhoudbaar lijkt. Hij ontdekte den calembour. Het onverklaarbaarste van dezen inval is, dat Cocteau, die ten bate van schilderkunst en muziek, met hardnekkigheid te velde trok tegen het gezichts-bedrog, of wat hem aldus toescheen, in de litteratuur belandde bij het gehoors-bedrog. En het gevaarlijkste van zijn nieuw standpunt, dat hij er geen zes maanden alleen zal blijven.

Welk is het geheim eener esoterische poëzie, dat wij gedwongen zijn te vulgariseeren in de uitdrukking calembour? Lees dit '*Blason-Oracle*' op bladzijde 68 van *Opéra*, oeuvres poétiques van 1925 tot 1927:

‘G touchant G sans en avoir l'R.Selle et faix de mon âne architranquille.

Jean chante. Aïssé tousse. Mon chant sera la bourrée jusqu' à la faim.
Ile faux drap (et dé à dé) mollir les murs mûrs en six lances pour que la grande heure nouvelle sape roche sans fers de bruit sur lèche-mains.
Le mot ment Eve nue! Le rêve eunuque jatte en dais! Leur Eve nue, houle sublime, doigts, hêtre des nids aisés.’

Te goeder trouw bekeken lijkt dit eene *Illumination* van Rimbaud, waaruit alle blauwe balletjes, welke de engelen, volgens een ander gedicht van blz. 56, voor de waschvrouwen komen aandragen[1)], zouden zijn weggespoeld. Ik weet niet hoeveel spitsvondigheid noodig is om de volgende versie voor te stellen, noch of de mijne bij sommige combinaties te kort schoot. Ik riskeer, onder voorbehoud van varianten, welke de auteur of een scherpzinniger lezer zou mogen eischen, de onderstaande interpretatie, die een idee uitdrukt dat Cocteau bijzonder aan 't hart gaat:

‘J'ai tout changé sans en avoir l'air. C'est l'effet de mon anarchie tranquille.
J'enchante. Haïssez tous. Mon champ sera labouré jusqu' à la fin.
Il faudra aider à démolir les murmures en silence pour que la grandeur nouvelle s'approche sans faire de bruit sur les chemins.
Le moment est venu! L'heure est venue que j'attendais. L'heure est venue où le sublime doit être déniaisé.’

Zulke simpele zaken verstoppen achter zoo opzichtige en losbandige zal niet iedereen noodzakelijk schijnen, doch daar wij staan tegenover eene nieuwe techniek, laten wij deze techniek onderzoeken.

Bij perfecte vaardigheid zouden de twee correspondeerende teksten elkaar volkomen moeten dekken, en gelijk men bij sommige Chineesche doosjes vergeefs zoekt naar de opening, had zoowel het blazoen als het orakel een onkreukbaar opper-

1) ‘Ce sont les anges qui préparent
Les boules bleues de la lessive,
Aussi les blanchisseuses lavent
A genoux dans le lavoir.

Puis tordent les ailes de linge
Puis suspendent partout des anges.’

Etc.

vlak moeten vertoonen. Zij doen dit niet. ‘G touchant G sans en avoir l'R’ is gestileerd naar de heraldieke terminologie. ‘Zadel en vracht van mijn ezel’ zouden normaal volgen. Mijn *aarts-kalme* ezel echter maakt een dissonant. Het epitheet komt niet voort uit het blazoen; het werd geforceerd door het orakel. ‘Jan zingt. Aïssé hoest’, is willekeurig, doch vergeeflijk omdat het in den ondertekst kan vervangen worden door onverschillig wat, hetgeen men ook, zoo men wenscht, beschouwen mag als een tekort. De auteur brak evenmin zijn hoofd met ‘mijn zang zal de bourrée zijn tot den honger’; wat pedant klinkt in het blazoen, wordt in het orakel eene versleten gemeenplaats. Hij ontspoort met zijn ‘eiland valsch laken’ etc. naar een mislukt en waardeloos namaaksel der dadaïstische manier, waarbij de gedwongenste wendingen afwisselen met de gewoonste bewoordingen om een schijn te redden van zinsverband en verstaanbaarheid. Elke gezochtheid en oneffendheid in den occulten tekst is op de meest gewrongen wijze beïnvloed of bevolen door den verborgen zin. Al het vernuft van den auteur wist niets voortreffelijkers te doen parasiteeren rondom zijn normaal concept dan onsamenhangendheid, getourmenteerd abracadabra, en min of meer platvloersche dubbelzinnigheden. Dit belet zelfs om van knap te spreken. Wat knap had kunnen zijn wordt kinderachtig en terugstootend. Zoo hortend, en bombastisch het geheimschrift werd met zijn teerlingen, zes lansen, het groote uur dat rots zonder ijzers mijnt op likke-handen, het woord dat Eva naakt liegt (en wat zou dat nog?) eunukendroom, nap in baldakijn, vingeren en beuk van zachte nestjes, - zoo ongecontroleerd verloopt de oplossing. Ik kan het verband niet zien tusschen het sloopen van gemurmels in stilte, waartoe men zou moeten medehelpen, om de nieuwe grootheid - met nieuwe gemurmels: sans faire de bruit - zonder leven op straat te laten naderen. Het staat ieder vrij om te vinden dat het sublieme ontgroend moet worden, hoewel de term even vaag als verdacht klinkt in den mond van jonge dichters, die ondanks bovenmenschelijke inspanning den Rubicon van l'âge ingrat, de vlegeljaren, naar l'âge mûr, den rijpen leeftijd, niet vermogen over te steken.

Het sublieme is oud genoeg om zich van zulke plannen niets

meer aan te trekken. Maar eene jonge en jongste generatie, wie oud speelgoed verveelt, en die zich in haar pygmeeënangst voor on-ontgroende goden en half-goden nog dieper wil degradeeren dan een jaar of een dubbel-jaar geleden, krijgt in de laatste uitvlucht van den Parijschen Alcibiades een voorbeeld, dat zij zich haasten zal te volgen, want het ligt volmaakt in haar lijn en bereik. Het feit, dat bijna de helft van dezen bundel uit calembours bestaat, stempelt hem tot verzoek, en verzoeking, waarnaar men zal luisteren. Men treft de kans schoon: Cocteau ving aan op den laagsten trap en zijne ontdekking is voor verbetering vatbaar. Hollandsch in dezen stijl moet nog merkwaardiger (en moeilijker, maar ook een tikje nieuwer) zijn dan Fransch. Men kan ook verschillende talen mengen.

Ik volg Jean Cocteau sinds 1918 met aandachtige nieuwsgierigheid en er waren momenten dat ik in hem een constructieven geest vermoedde. Wanneer ik toen bijziend was, wordt dit niet vergoelijkt wijl ik het was met velen. De oorzaak der dwaling is, dat ik hem niet zag in zijne maatschappij. Wie durfde raden, dat een publiek waartegen hij storm liep, hem oogenblikkelijk zou adopteeren en verzwelgen? Wie durfde gissen, dat de ontbindende elementen dezer na-oorlogsche gemeenschap, versteend, verstompt in vier jaren van epidemischen moord, vruchteloozen jammer en ontzenuwende leugens, zóó actief zou werken op eene edele en receptieve psyche, dat elke vermomming om te ontsnappen aan haar verwezen, onmenschelijke gezindheid eene verminking zou beduiden en vermindering? Want laten wij de gunstigste hypothese kiezen en veronderstellen dat Cocteau's geleidelijke travesti's: cubisme, dadaïsme, neo-classicisme, en ten slotte het gedeeltelijke cretinisme van zijn jongsten bundel, pogingen waren tot ontvluchting, dat hij ‘onhoudbare posities’ opzettelijk betrok om onaanvaardbaar te blijven en ongerept. Wij zijn hem deze hypothese schuldig. Al hadde Cocteau niets geschreven dan den ‘*Discours du grand sommeil*’, vertaald ‘uit die doode taal, uit dat doode land, waar mijne vrienden dood gingen’, ja al hadde hij niets gevonden dan dezen titel voor een nachtmerrie, uit welke men machteloos ontwaakte met zintuigen die niet meer met de aarde en het leven samen-

sloten, wij zijn hem broederlijken eerbied schuldig voor deze verleden stem.[1)] Hij hervond niet het contact met leven en aarde, doch wie vroeg zich niet met wanhoop of het hervindbaar is? Alles werd fantoom, en eene ondefinieerbare, isoleerende laag scheidt ons van de nederigste werkelijkheid. Alle dingen geven een hollen klank, alles verloor zijn zwaartekracht. Waar ligt de mogelijkheid tot bevrijding uit dezen schimmenstaat? De oplossingen welke Jean Cocteau aanwijst: zijn infantiele reconstructies der groote tragici, het kinderspel en de trieste glossen op de klassieken in '*Opéra*', zijn brief aan Maritain, waarvan hij reeds aankondigde geen enkele consequentie overwogen te hebben, zijn laatste tic: plastische proeven van profiels in messing-draad, en alles wat eene verwarring, een gebroken stem, een onrythmisch oog, en het geheimere gif dat hem ontbloesemt, wellicht nog beraden zullen, dit is minder dan dilettantisme, doch meer dan beuzelarij, dit is een enorm misverstand, dit is een valstrik, - deze wereld bekeken door een sleutelgaatje.

'L'homme aime l'uniforme et qu'on n'en change point' schreef Cocteau (Poésie, pag. 442) zooals dikwijls zich verdedigend tegen een denkbeeldigen tegenstander. Wanneer vers of proza voor hem een uniform kunnen beduiden, laat hij het wijzigen, gelijk men af en toe verandert van frak. Wij raakten daaraan gewoon. Wij vonden in het uniform ook reeds menig mecaniek in plaats van een mensch. Dit is echter de eerste maal dat we het haast geleegd vinden tot de voetzolen. Cocteau nam zich voor om minder en minder te schrijven, berichtte hij in het vermelde interview. Maar wat kan hij na Opéra nog te

1) Mooie naklank van dit geluid in de eerste strofe van: 'Par luimême':

Accidents du mystère et fautes de calculs
Célestes, j'ai profité d'eux, je l'avoue.
Toute ma poésie est là: Je décalque
L'invisible (invisible à vous).
J'ai dit: 'Inutile de crier, haut les mains!'
Au crime déguisé en costume inhumain;
J'ai donné le contour à des charmes informes;
Des ruses de la mort la trahison m'informe;
J'ai fait voir, en versant mon encre bleue en eux,
Des fantômes soudain devenus arbres bleus.

schrijven hebben, vraagt men zich, als hij zulke voorteekenen niet weet af te wenden?

* * *

Ook Henry de Montherlant doorworstelt eene crisis. Na gezongen te hebben, intentioneel, onder de strakke architecturen van '*La relève du matin*', van het '*Chant funèbre pour les morts de Verdun*', het slotverset van den Te Deum: In te Domine speravi: non confundar in aeternum, Op u, o Heer, heb ik gehoopt, in eeuwigheid zal ik niet wankelen, - onder den twijfel en vermurwing waarin deze melodie, neertuimelend uit de extase, den mensch sinds vijftien eeuwen achterlaat, schijnt ook Montherlant ineengestort.

Uit de modder van onzen tijd werd hij eenmaal opgedolven met het cesareaansche en heroische profiel eener oude munt; hij leek de held eener pindarische ode en hij leek authentiek in het zwellend relief. Hij verscheen met een halo van morgenlicht, het staand en roerloos licht dat een ongestoorden dag voorzegt. Zonder de antieken, van wie hij de beheerschte drift, de definitieve styleering, het onvermoeid opveerend rythme en het zuivere lineament overnam, zou zijn proza uniek en onherleidbaar geweest zijn. Zelfs de Renaissance bracht geen schrijver voort in wien de ziel der oudheid zoo zuiver, ononderbroken kon weerklinken, en alsof die Renaissance niet bestaan had hereenigde Montherlant zich met een romeinsch en helleensch verleden, juist genoeg gekerstend om herplant te kunnen worden naar de twintigste eeuw. Hij droeg iets om zich van het tonisch princiep der triomfbogen en in het sardanapalisch feest, dat den oorlog volgde en alle kunsten onder zijn ban trok, in de algemeene abdicatie van het traditioneele ideaal, in de universeele schemering waar engelen en aarts-engelen wegzegen, hief hij eene stem aan, welke klonk als een incantatie der onwankelbare rust. Zijne meeningen en voorkeuren stonden in bijna alle opzichten antipodisch tegen de mijne, wat menigmaal reden gaf tot de overweging, welke door Romain Rolland in een brief aan Montherlant magistraal is samengevat: 'De loop der menschelijke reis maakte ons tot tegenvoeters en wij zien andere constellaties. Maar de hemel is dezelfde. *Ignis idem.*' Wij leven in het-

zelfde vuur. En nog schreef hem Rolland: ‘Ik bewonder u meer dan een mijner vrienden. Gij zijt de grootste kracht die bestaat in de Fransche letteren. De wereld is rijker voor me nu ik u ken.’ Ignis idem....

Deze eenzame kracht ligt verbrijzeld en versplinterd in het laatste boek van Henry de Montherlant, *Aux fontaines du désir*. Hij was geraakt tot eene vermoeidheid welke onverzadigd bleef, en alsof het gevangen hart verzadigd kon worden, zelfs in de godheid, alsof verzadiging voor den mensch die het heelal weegt en meet, voor den mensch, de eenige getuige die de eeuwigheid cijfert in seconden, een doel kan zijn, zelfs een litterair doel, alsof verzadiging voor dat opstandig hart duurzaam zou kunnen zijn gelijk voor het rund in de wei, heeft Montherlant met een ruk het oude hiëratische masker afgeworpen, de orchestra verruild voor de markt, de bezinning verwisseld voor radeloosheid, het rythme van gedachten en stijl ontbonden tot verwarring, den wil ontzenuwd tot verlamming, een edel en zeldzaam spel verklungeld tot hedendaagsche potsen. Waarvoor? Voor een paar twijfelachtige sofismen, welke hij zelf, met een laatste poging tot inkeer, had kunnen controleeren in hun ondeugdelijkheid.

Het kan om 't even blijven of de vroegere Montherlant den knapen kuischheid preekte, dan wel of de huidige Montherlant in een erethisme der zinnen een gedrochtelijke libido uitschreeuwt, zich tien-duizend manlijkheden wenscht en beweert de ontbering van den tien-duizend-en-eersten phallus te zullen betreuren. Dit pan-priapisme zal steeds nul geven in onverschillig welke macht. Doch niet alleen hierin misleidt de auteur zich, hij bedriegt nog elders. De mensch is gedesequilibreerd door de sexe, merkt Chesterton wijs op in *The everlasting man*, en het probleem sinds eeuwen was inderdaad, hoe wij dat onevenwicht zullen elimineeren uit het kunstwerk. Er bestaan een aantal graden van expressie, een aantal trappen van gemoedsaandoening, welke de kunstenaar wegens hunne toegankelijkheid en de gemakkelijkheid hunner nabootsing steeds zal ter zijde schuiven, zoolang de liefde tot het métier en de durf waarmee de moeilijkheid wordt opgezocht, onaangetast en wakker zijn. De avonturen der sexe

zullen slechts aesthetische waarde verkrijgen naar mate zij zorgvuldiger gefilterd zullen zijn door de hersens en het is een onbegrijpelijke misgreep van Montherlant om de wanorden eener als vertraagd ingetreden puberteits-crisis met hare onvermijdelijke megalomanie toe te laten tot zijne intellectueele centra.

Het kan eveneens gelijk blijven hoe de litterator Montherlant zich wenscht te stellen tegenover het katholicisme. Laat hij Christus kiezen of den Stier naar het hem gelieven zal, maar terwijl hij geen grapjes verdraagt op den Stier, laat hij geen grapjes maken op eenigen God die hem voor 't oogenblik niet gevalt, en zelfs geen zonsondergang in de maling nemen, welke zich voor hem, Montherlant, zou hebben opgedirkt. Dit is niet alleen onnoodig en belachelijk. Maar dit overschrijdt eene mysterieuse maat welke zoowel den oudsten als den nieuwsten mensch werd ingeboren. En nooit, zoover de herinnering in steen of woord reikt, verwierf de menschheid zich uit deze, ik zeg niet negatieve, ik zeg smalende houding, een aesthetisch princiep. Er zullen ook steeds vragen zijn, steeds ontroeringen, welke een volstrekte oprechtheid vooropstellen, en geen humeur, geen bevliegingen. Noch het humeur van Henry de Montherlant, noch zijn gehypertrophieerd egotisme zouden ons in 't aanschijn van sommige primordiale kwesties belang kunnen inboezemen, want meeningen hierover vragen een soliedere basis of worden overbodig. Hij denkt zich te vermeerderen door de dogmatiseering van een zeker syncretisme, een samensmelting van alle gezichtspunten tot een levensvisie, waarin alle waarheden (alle leugens) zouden alterneeren met haar tegendeel. Hij wil Romain Rolland - het voorbeeld is van Montherlant - bewonderen, doch wenscht zich tevens de vrijheid voor te behouden om hem op een verondersteld moment te laten fusilleeren. Dit systeem, dat vroeger opportunisme heette, kreeg door Montherlant's supporters den naam van totalisme. Zoolang deze totalist - 't woord is mateloos - niet bewijst dat hij een gefusilleerden Romain Rolland weder in het leven kan roepen, zoolang zal ik aan het dolhuis de voorkeur geven boven deze wisselstroomen, en dit totalisme overlaten aan politici en schurken. De ernst van gekken, hun aandacht, hun overtuigdheid, hun

eigenwaan schijnen in het animaal bestuurde lichaam als perspectieven op een hoogere en gelukkigere scheppingsorde. De nukken daarentegen, de onoprechtheid van den bewust deraisonneerenden mensch, zijn raaskallen, zijn ‘alternaties’, kunnen slechts ergeren, omdat wij het instrument der rede en zijn metaphysisch geheim vermetel misbruikt zien.

Ik lees in dezen bundel, gevormd uit essais, ‘*La mort de Peregrinos*’, ik lees en herlees dit schamper verhaal waarvan woord voor woord mij tegenstoot. Peregrinos was een ‘philosooph’ uit de tweede eeuw der jaartelling, waarin moede pessimisten analogieën bespeuren met onzen tijd. Ik weet niet of Peregrinos de charlatan was, gelijk Lucianus hem schildert in het voornaamste document dat ons rest over den ‘philosooph’. Het doet er niet toe. Betrapt op overspel moest Peregrinos vluchten met een ramenas tusschen de beenen, de tweede-eeuwsche straf op echtbreuk. Als hij gepakt wordt met een Armenisch jongetje zwijgen de ouders voor drie duizend drachmen. Hij wurgde zijn vader toen hij lust kreeg in de erfenis. Hij bekeerde zich tot het Christendom. Hij ontbekeerde zich zoodra de profijten van het Christendom bleken opgeteerd. Om te bewijzen dat alle dingen op zichzelf onverschillig zijn liet hij zich een dracht stokslagen toedienen op zijn achterste. Toen hij zich zag verzanden in de minachting zijner tijdgenooten, trachtte hij te bereiken door zijn dood wat zijn leven hem geweigerd had: onsterfelijken roem. Hij maakte bekend dat hij bij de volgende Olympische Spelen een brandstapel zou bestijgen, welken hij zelf had opgericht en ontstoken, waarbij hij zijn eigen lijkrede zou uitspreken. Lucianus, die het autodafé bijwoonde, vond dat het roosteren van den ‘dommen ouden heer’ (Peregrinos liet zich zestig worden evenals zijn vader) stonk, en noemt de heele vertooning een klucht.

Montherlant denkt er niet aan om deze feiten, ontleend aan Peregrinos' Grieksche biograaf, te betwisten of te weerspreken. Hij vindt geen andere motieven om Peregrinos te glorifieeren dan Lucianus om hem te verachten. Het eenige waarin hij 't eens kan worden met Peregrinos' tijdgenooten is zijn slechte smaak betreffende het Armenisch jongetje. Want de Armenische jongetjes, die Montherlant te Marseille kranten

zag venten, hadden een enormen gevel, een grauwe teint, en vooral, in hun prilste jeugd, snorren en lang-behaarde beenen - wat hem de moorden der Turken verklaarbaar maakte. ‘Grincez des dents aimable société’ voegt de auteur toe aan deze redeneering welke men met tegenzin weergeeft, doch die typeerend is voor de geestesgesteldheid des schrijvers. Hij vergist zich echter wanneer hij meent dat wij zullen tandenknarsen want dergelijke divagaties zijn niet nieuw en wij betreuren ze hoogstens wijl we ze aantreffen bij hem, Montherlant. Hij vergist zich evenzeer wanneer hij meent Peregrinos te kunnen rechtvaardigen met een serie overdenkingen, waaruit overal spreekt de leugenachtigheid van het moderne, gedegradeerde gemoed, dat, onmachtig tot een natuurlijk enthousiasme, afkeerig van werkelijke grootheid, zich met een valsche edelmoedigheid naar de simulacra wendt, om daar de eenige hulde te brengen tot welke het nog vermag op te wellen. Ik heb niets tegen Peregrinos, die zich altaren wenschte en een gouden standbeeld. De tweede-eeuwers hechtten minder beteekenis aan altaren en beelden dan wij, iconoclasten. Ik weet niet of twee zulke belooningen het sterven lichter maakte. Zoo ja, dan zou dat Peregrinos' laatsten moed evenredig verminderd hebben, en wie zal zeggen of sterven zonder hoop en zonder applaus hem niet eene kracht gevergd hadde buiten zijn bereik? De tweede-eeuwers zagen in ieder geval dagelijks dat hun tijdgenooten bereid waren om voor nog geringere salarissen het leven af te staan in de arena, op de kampplaatsen. Een ‘philosooph’, die zestig jaar werd zonder den roem te verwerven waarop hij verzot was, en niets beters wist te verzinnen om de publieke opinie te dwingen dan een theatrale zelfmoord met flambouwen, moest hun aan bijzonder lagen wal lijken. Zoo zij geen koraal hadden om te zingen, dat wij te midden van het leven in den dood staan - media vita in morte sumus - de tweede-eeuwers ervoeren deze waarheid sinds menschenheugenis. Hoeveel jaren miserabel leven restten Peregrinos nog? Dat mislukte leven wenschte hij op zijn ouden dag in ruil te geven voor de onsterfelijkheid. Hij was Proteus geweest, de veelsoortige, hij wilde Phoenix zijn, de herrijzende. Het viel lichter Proteus te zijn dan Phoenix, maar wanneer deze woorden, welke voor ons een

draaier en eene bierbrouwerij of eene levensverzekeringsmaatschappij beduiden, voor de Hellenen nog een goddelijken klank droegen, maar wanneer de onsterfelijkheid voor die Hellenen het hoogste verlangen belichaamde, wat bood Peregrinos als prijs bij dezen Olympischen ruilhandel? Een verloopen rhetors-bestaan, eene litteratuur zonder waarde, de fratsen van een cabotin, en een nutteloozen ouderdom. Wie zal het verwonderen dat de nakomelingschap dezen koop heeft opgezegd en afgewezen? Dit is niet de schuld van Lucianus. Christus, met wien Montherlant, alle maten overschrijdend, zijn ongerechten wijsgeer herhaalde malen vergelijkt Christus had géén 'pers' bij zijn dood of een even slechte als Peregrinos. Lucianus, niet voorziend dat zijne geschriften achttien honderd jaren zouden duren, schonk den 'philosooph' die eenmaal vluchtte met de ramenas, den eenigen roem welken hij verdiende, en de 'zwakke macht' van Montherlant, ook al 'klieft zij den tijd', zal aan dit achttieneeuwen-oude vonnis niets veranderen. Peregrinos hoort bij de grotesken. En gaarne draag ik ter wille van deze zekerheid mèt Lucianus, zijne sarcasmen en redeneering aanvullend, Montherlant's qualificatie van.... bourgeois.

'Met behulp eener metaphoor, eener ideeën-associatie, op onverschillig wat u ontroerde, de gevolgtrekkingen overdragen zijner stemming van 't oogenblik, en ons aldus voorleggen de *les* van Toledo, de *boodschap* der florentijnsche schilderwerken, de confidenties van den Berg van Sion, - Barrès gebruikte, als opperst kunstenaar deze spelen van den geest, onschadelijk zoolang zij litteratuur blijven, gevaarlijk als men neigt tot de actie, en wanneer men eene doctrine welke wezens kan doen sterven baseert op "de klokken zeggen mij dat".

Aldus begint Montherlant zijne studie "*Du Sang*, *de la Volupté et de la Mort (pour rire)*". Hij zag Barrès zich verwijderen uit de vroegere innigheid zijner vereering en om dit gevoel te controleeren is hij zijn ouden meester nagereisd op de wegen van Spanje. In de kathedraal van Toledo omhelst hij een charmant gelaat, en vraagt of Barrès dit ook deed. Hij ontmoet een omstander, die getuigen kan dat Barrès altijd

alleen was, een omstander die verhaalt hoe Barrès, professeur d'énergie, zich bij een stierengevecht bleek als een doek na het eerste doode paard terugtrok. Toledo, dat Barrès “een kreet in de woestijn” noemde, lijkt hem een kreet die eindigt in conversatie-toon, en de stad stelt hem teleur. “Qui trompet-on ici?” vraagt hij. “Du sang de la volupté et de la mort..” Deze titel hindert me. Wat heeft hij van dit alles van dicht-bij gezien, die Barrès? Het bloed? De dood? Waar? Wanneer? N'insistons pas. La volupté? Je ne sais quoi me souffle qu'il ne l'a guère connue.’ Hij vergelijkt hem, met D'Annunzio. Hij misprijst Barrès' parlementaire loopbaan die hem belette te zijn ‘Un homme libre’. Hij verwijt hem dat hij tot de laatste minuut zijne straf-getrokken levenslijnen niet gewijzigd heeft, dat hij stierf zonder grijns tegen een dubbel-ik, dat in zijn streng bewaard geheim niets stak dan ontgoocheling en zelf-bedrog.

Het zou niet op mijn weg liggen den auteur te verdedigen van ‘Les Déracinés’, wanneer de zwakheid van Montherlant, en van den geest welken hij vertegenwoordigt, zich niet afteekende op zijne argumentatie tegen Barrès, wanneer deze argumentatie niet kwesties raakte over welke een juist inzicht wenschelijk schijnt.

Elk kunstenaar volgt de methode van arbeid welke hem bij zijn aard het werkzaamst lijkt, en zoolang het resultaat onaantastbaar blijft is een aanval op deze methode overtollig. Bizet reisde nooit in Spanje, wat hem niet verhinderde om Carmen te componeeren. Er bestaat een even korte en misschien veiliger weg tot de fantomen der schoonheid dan de observatie: de intuïtie. Er is zelfs een kunst waar het eerste materiaal alle observatie buitensluit: de muziek; want dat de muziek zich inspireeren zou op de natuur behoort tot de fabels. En Dante was noch in de hel, noch in het vagevuur, noch in het paradijs; Shakespeare was noch tijdgenoot van Antonius noch van Hamlet en legde Bohemen aan de zee; Milton vond zijn Satan niet op straat. Ik draag geen verdere voorbeelden aan uit den overvloed der muzen. Doch als het mogelijk is dat Barrès géén, of slechts een primair zingenot kende uit directe ervaring, dat zou ons besef zijner evocatieve macht slechts mogen versterken. Hij ving het lokkende en

dwingende dier roerselen in een proza, dat alle sensualiteit samenvatte in den toon en de geleding eener frase, en ware hij Tiberius zelf geweest, hij zou de zwoelheid van het lichaam niet duidelijker hebben uitgedrukt. Als het mogelijk is dat hij flauw ging vallen bij den opengereten buik van een paard, de professeur d'énergie! hij heeft de tyrannie des bloeds, het revoltante van den dood, de ferociteit van bloed en dood, voller begrepen dan Tamerlan of Gengis-Khan, en wat meer telt, completer uitgesproken dan één zijner tijdgenooten. De Homerus der epopeeën, zinrijk symbool, gold voor blind: en wanneer Barrès denkbeeldige wonderen zag te Toledo, dit pleit noch tegen zijn gezicht, noch tegen zijn kunst: Barrès' Toledo werd legendair. Dat Montherlant van een schrijver niet verge, wat hij bij een landschap niet zou durven eischen van een schilder: objectieve gelijkenis; deze zou hem naar den fotograaf verwijzen.

Maar wat van dit alles het zwaarst weegt: Barrès, discipel van Renan en Taine, van scepticisme en positivisme, heeft in zijn wordingsjaren dezelfde verwarringen gekend als Montherlant, verwarringen welke voor den conscientieusen kunstenaar ontspruiten uit 't ontbreken van elk achtbaar richtingsdoel in het actueele leven. Hij ook had kunnen ‘alterneeren’ als een dolle kompasnaald; onwaardige, onaannemelijke oplossing, omdat zij de moeilijkheid ontwijkt. Hij ook had kunnen besluiten om te leven in vrije ontplooiïng: zij stond hem gelijk aan paniek; en hij zag juist. Barrès stelde het probleem intellectueeler, moediger, vruchtbaarder. Om de persoonlijkheid te organiseeren naar het maatschappelijk en politiek gegeven concipieerde hij ‘un homme libre’, boek dat zonder twijfel een mensch doceert, die sommigen artificieel zal lijken in zijn strenge begrenzing, dat, zoolang de proef op de som niet geleverd was, slechts kon getuigen van een schrander dilettantisme, maar dat door Barrès' laatste minuut, door het leven dat in die minuut besloten werd, de onverstoorbare draagkracht kreeg van een meesterwerk. Montherlant verwachtte een grijns, dààr, aan het eindpunt, in de witte lakens, in den grauwen ochtend, in het lest herdenken, waar ‘een vrije mensch’ den grijns vermijden moest. Montherlant speurde naar een zwakheid, dààr, waar de brekende wil zich samen-

trok tot geruste harmonie. Het moge wie ook ijdel toeschijnen, dat een kunstenaar, en onder de edelmogendste, de helft van zijn wezen offert, vrijwillig offert, aan een idee, welke de dwang des tijds en een nauwgezette analyse zijner plichten hem oplegde. Als het iemand kan verkwikken moge hij zich een machteloozen, verbureaucratiseerden, verofficialiseerden, vertwijfelden Barrès voorspiegelen, hoewel tot deze hypothese geen gronden bestaan. En de stijl van Barrès, de orientatie van zijn droom, de intonatie zijner psyche, dit alles verwijdert zich wellicht. Maar al was Barrès geen condottiere (sinds wanneer is dit een eisch?), al miste zijn stijl den declamatorischen uithaal van D'Annunzio, al werd hij niet gelauwerd in de Avenue de la Grande Armée, de structuur zelf van Barrès' leven, de verzwegen en langdurige dapperheid welke die structuur vooronderstelt, hare uitnemendheid in zuiverintellectueel opzicht, hare ongerimpelde gaafheid, èn broosheid, deze structuur behoort tot de zeldzaamheden die men onbekrompen bewondert, zoo men niet gansch ontredderd of verlitteratuurd werd.

Het is een louter persoonlijke zaak of een auteur zijn liefde geeft aan Barrès dan wel aan Peregrinos. Wij kunnen enkel vragen dat zijn argumenten steekhouden. En wat wij aanvoerden ten nadeele van Peregrinos, wat wij ontvouwden tot eer van Barrès, transponeert zich automatisch in bezwaren tegen Montherlant. Wij bespeuren een schrijvend maar geen denkend mensch. De woorden betreffende Barrès die, ‘als opperst kunstenaar deze spelen van den geest gebruikte, onschadelijk als zij litteratuur blijven, gevaarlijk wanneer men neigt tot de actie....’ zouden wij kunnen toepassen op Montherlant. In de confusie der hedendaagsche gedachten werpt hij de koppige en wrange rehabilitatie van een vagen sofist. In de wankelheid van alle geloof boodschapt hij de alternatie van het schommelende brein. Voor een barre en wrevele eeuw proclameert hij de geboorte der individueele feeërie.... alterneerend met 't komt er niet op aan wat, mits het geen ernst is. Maar wanneer men de lichtvaardigheid wilde wraken waarmee hij een weifelende generatie onderdompelt in het lafste en inschikkelijkste indifferentisme, in de demoraliseerendste lauwheid, om niet te spreken van de cacophonie der stijlen,

zijn verdediging loopt ons vooruit op ettelijke bladzijden van *Aux fontaines du désir:* Montherlant bevat geen ‘les’, behelst geen ‘boodschap’. Wat hij schrijft geldt voor 't uur dat hij schrijft en nauwelijks voor dat uur. Een brief dien hij beminnende aanvangt eindigt hij hatende. Hij wil noch vriend heeten noch chef. Hij bezit niets meer dan zijne theatrale tortuur, de neurasthenie welke men aantreft bij koningen en keizers der vroegste oudheid, zooals hij opmerkt, niets dan zijn torment en de ijdelheid om dezen beklagenswaardigen gemoedsstaat te boek te stellen. Inderdaad: waarom schrijft hij, waarom geeft hij uit?

In ‘*Sans remède*’ - dat ‘Ons verlangen is zonder heul’ van de H. Theresia tot epigraaf draagt - vindt men hem in volle paniek. Hij offert zich, zegt een voorwoord, om herboren te worden. Waaraan offert hij zich? Aan zijn vlagen, grillen en onberedeneerde beuzelingen. Het is onmogelijk om niet in verzet te komen tegen de monotone bladzijden van even jammerlijke als holle zelfkwellingen. Men verontschuldigt zijn narcissisme. Hij benadert echter het onvergeeflijke wanneer hij parodieert: ‘Zalig zijt gij, o armen.... Zalig, o gij die hongert.... Maar wee u, rijken. Want het is bijna zoet om niet te bereiken. De zieke, de arme, de gevangene hebben een draaglijker kwelling dan de mensch die bereikte. Zij kunnen de dingen beschuldigen. Hem die bereikte wondt alles: of het de voldoening zij welke het geluk hem niet schenkt, en dat hij wel inziet niemand te kunnen beschuldigen dan zich. De gevangenissen en hospitalen zijn vervuld van hoop, stralend van toekomst, want het kwaad is er geneesbaar, en weet het. Maar in de stations en op de paketbooten is het kwaad ongeneesbaar en weet het.’ - Men zou mogen voorstellen om hem die van zulke onversaagde zekerheden gewaagt te straffen met verdeeling van zijn fortuin en al zijn bezittingen onder de armen; tot tien jaren logement onder de bruggen van de Seine; tot evenveel jaren dwangarbeid of cellulaire opsluiting; tot een gelijk aantal jaren geneeslijke ziekte in de hospitalen. Zelfs een rhetor heeft niet het recht een zekere mate van wreedheid te overtreden. Moge Montherlant nooit een waarlijk ‘*De Profundis*’ moeten aanheffen! Melodrama's ontwrongen aan de werkelijke ellende zijn verfoeilijk, melo-

drama's geprest uit de simulatie van leed zijn weerzinwekkend. Zoo het Montherlant ernst is met zijn aanroep tot de drie gratiën, armoede, gevangenschap, ziekte - en men spot niet met zulke ‘dingen’ - het ligt in zijn bereik om ze zich te verschaffen. Zoo het een declamatorische leugen is laat hij dan zijn klachten staken. Wanneer hij lijdt aan de ongedurigheid welke men populair ‘la bougeotte’ noemt; wanneer hij van Granada naar Algiers, van Algiers naar het Afrikaansche binnenland, vandaar naar Italië, vandaar naar Barcelona, vandaar naar Parijs, van Parijs opnieuw naar Afrika spoedt; wanneer hij bij dit gedraaf geen andere indrukken krijgt dan de ontevredenheid, de onrust, het ongeduld, het slechte humeur, de phobieën, de verveling, de walg, de misanthropie, en al de overige zelf-schade, al de rest der innerlijke slijtage, welke de honderd-vijftig bladzijden van *Sans remède* zonder nuances, zonder verademing afdrensen; wanneer de ‘vrije’ Montherlant Morand benijdt, die als ‘onvrij’ regeeringsambtenaar niet de eerste de beste boot, de eerste de beste trein kan pakken en beter beschut staat tegen eene ongerijmde kwaal dan hij, Montherlant; wanneer hij na dezen wensch tot beperking zijner ‘itinéraires traqués’ en zonder den post te ambieeren van treinconducteur - wat eveneens eene zekere gebondenheid zou schenken - wanneer hem nog een greintje rest van realiteitszin, een greintje betrouwbare zelfcontrole, dan mag hij onderzoeken tot welk een radeloos failliet en verwording der persoonlijkheid hem hebben gedreven èn zijn feeërie, èn zijn syncretisme, èn zijn alternatie, èn zijn vrije ontplooiïng, experimenten welke hij voorstelt als dogma's. Het blijve daarbij in 't midden wat hem op een ander plan zou kunnen ontbreken.

Toen Caligula, een der neurasthenische despoten voor wien Montherlant sympathie moet voelen, zijn paard uitriep tot consul, toonde hij ten minste eenige originaliteit in zijne fantasie. Het prototype van ‘le voyageur traqué’ vindt men onmiddellijk herkenbaar in *L'Immoraliste* van André Gide. En om van offeren te spreken: daar wordt ten minste geofferd.

Men heeft ‘*Les Bestiaires*’, zooals bleek uit een interview

in ‘Les Nouvelles littéraires’ van 15 October, te oppervlakkig beschouwd: het is niet alleen ‘orchestré sur le thème profond du sacrifice générateur’[1], het moet de troebele verhoudingen suggereeren tusschen mensch en dier - aberrations sexuelles zegt Lefèvre - als onderwerp ‘un des plus grands qui soient’ meent Montherlant, wien de gedachte lokt om op dit nog dieper thema een boek te construeeren. Zoo zal Chesterton vroeg of laat moeten gewaarworden dat de oorlog tusschen goden en demonen voortduurt, dat het eeuwige conflict op de ruïnes van Carthago onbeslist bleef. Doch alvorens den droom, Freud, de practijk en de confidenties der torero's als investigatie-middelen ter hulp te roepen, gelijk hij zich voorstelt; alvorens te wanen een nieuw en onontdekt terrein te exploreeren, raadplege Montherlant sommige antieke historici[2]; en wanneer niet een laatste restje schroom de overhand behoudt tegenover een gegeven dat de religies der Oudheid duldden, maar dat de kunstenaars der Oudheid afwezen, dan zullen wij ook deze dwaling en dit verval gelaten ondergaan. Montherlant echter mistrouwe zoowel zijn thema als zijne orchestratie. Wanneer de meesten in ‘*Les Bestiaires*’ niets zagen dan een kinderachtige ‘historiette’[1], eene absoluut onbelangrijke anecdote, ondanks den tekst, dan was dit niet enkel de schuld hunner simpelheid en gebrek aan raffinement. Maar voor den argeloozen lezer, die neutraler staat tegenover de Mysteriën, of oningewijd is, en die niet vibreert bij de evocatie alleen van zijn naam, ronden zich de hoorns van den Stier tot een minder verblindend en minder betooverend aureool dan voor Henry de Montherlant. De pagina's welke het schelst vlammen voor den auteur bereiken den lezer in verflauwde trillingen, welke hem door zijn ongeloovig omhulsel nauwlijks konden treffen. Zoo vergaat het menige stichtelijke lectuur, goed-bedoeld kerkboek, vroom gepolychromeerd schilderij (als ook ik een paganistisch auteur mag meten met

1) Voorwoord van Aux fontaines du désir.
2) De Stier Apis, schrijft Diodorus Siculus, werd 40 dagen gevoed in den tempel van Nilopolis waar de vrouwen hem konden aanbidden. ‘Elles relèvent leurs robes devant lui et *pudenda ei ostentant.*’ Diodore de Sicile, Hist. Univ. Liv. I., Sect. II, chap. XXXII, traduction de l'abbé Ferrasson, de l'Académie Française, Amsterdam 1743; pag. 141.

1) Voorwoord van Aux fontaines du désir.

een christelijke vergelijking) welks maker voldoend doordrongen en bezeten was van de voorstelling om heel de rest te vergeten. Voor den niet toreerenden lezer, die zich niettemin eenige historische ontwikkeling verwierf, scheen de bearbeiding van het thema, wegens haar tekort aan toover, haar platheid, wegens de barokke vermengeling der mondaine 'historiette' in de immense perspectieven van een oersymbool[1] (of wat het had moeten zijn), bij afwezigheid van alles wat Barrès wist te verdichten in een titel: 'Du sang, de la volupté et de la mort', scheen het geheele technische apparaat zóó weinig adaequaat aan het ongetemde, fabuleuze Beest, dat men op verscheidene pagina's het begrip 'Stier' vervangen kon door het ootmoediger begrip 'fiets' b.v., zonder eenigen disharmonie te wekken.

Het belangrijkst van een aantal hedendaagsche kunstwerken zijn de commentaren, die over hen discuteeren. De projectie van bestialiteit langs 'Les Bestiaires' verschaft het boek een andere schotwijdte dan een verliefdheidje en een amateurs-corrida. Wij zien de commentaren bij *Aux fontaines du désir* pas beginnen. Proteus heeft menigen slag om den arm. Wij verbeurden de achting van Henry de Montherlant door Peregrinos niet te kiezen boven Lucianus en hij voegt ons toe in de geciteerde Nouvelles littéraires: 'Faitesen autant, petits Joseph Prudhommes, petits saligauds qui ricanez de lui.' Dit schrikt ons niet af en we wachten slechts dat de auteur ons voorgaat op den brandstapel, want billijkerwijze kan Montherlant niet verlangen, dat *wij* ons laten braden om *zijn* rede sluitend te maken. Doch welk een ramp, wanneer de résumés des auteurs verschijnen op de commentaren bij deze 'Fonteinen' en het zou blijken dat men na zooveel moeite 'le dernier bateau' gemist heeft!

MATTHYS VERMEULEN.

1) Vergelijk *Les Bestiaires* in dit opzicht met den roman van Merejkowsky: *La naissance des Dieux.*

Bibliografie

Documentaire Bankcredieten, door Mr. P.W. Kamphuisen en Mr. J.A. Grothe van Schellach, 's-Gravenhage, Martinus Nyhoff, 1927.

De reeks van studies, die de laatste jaren over documentaire credieten in onze taal het licht hebben gezien, hebben meerendeels de groote verdienste gehad, op dit gebied baanbrekend werk te verrichten.

Thans zou men den tijd gekomen kunnen achten, dat er in Nederland een handboek verscheen, waarin het zoo uitgebreide onderwerp à fond en in de breedte werd behandeld. In de plaats daarvan geven de schrijvers van 'Documentaire Bankcredieten' een nieuwe studie, welke naast veel verdienstelijks dit groote nadeel heeft, dat op een punt, van meer belang dan men oppervlakkig bezien zou meenen, het werk van voorgangers wordt afgebroken en, als concessie aan een erkend onjuiste practijk, nieuwe verwarring wordt gesticht daar, waar eindelijk eenige ordening begon tot stand te komen.

Dit punt is de hoofdindeeling van de documentaire credieten. Op blz. 8 en 9 lezen wij: 'De belangrijkste verdeeling is die in onherroepelijke en herroepelijke credieten, ofwel in geconfirmeerde en niet-geconfirmeerde. Tusschen deze beide benamingen wordt in Engeland, Frankrijk, Duitschland en Nederland geen onderscheid gemaakt. Volgens deze opvatting is dus ieder onherroepelijk crediet een geconfirmeerd crediet en ieder herroepelijk een niet-geconfirmeerd crediet. In Amerika echter gebruikt men het woord geconfirmeerd in zijn letterlijke beteekenis van bevestigd en verstaat men eronder, het bevestigen, d.i. het mede garandeeren van een crediet door een derde bank (de correspondente). Dit is alleen mogelijk bij een onherroepelijk crediet. In Amerika heeft men dus onherroepelijke geconfirmeerde en onherroepelijke ongeconfirmeerde credieten.'

Dit is, althans wat Engeland en Nederland aangaat, niet geheel juist: vele banken vermijden zorgvuldig de identificatie van herroepelijk-ongeconfirmeerd en onherroepelijk-geconfirmeerd, ten einde verwarring te voorkomen met het geval dat werkelijk een door de eene bank geopend crediet door de andere bank aan begunstigde moet worden bevestigd. Ieder, die met den handel op het Oosten bekend is, weet dat het geval van dubbele bankverbintenis zich niet alleen in Amerika voordoet en weet tevens, hoezeer de in Europa veelvuldig gebruikte onjuiste terminologie leidt tot foutieve uitvoering van opdrachten of - ter vermijding daarvan - tot noodelooze correspondentie, waarin men zich van de ware bedoeling des opdrachtgevers heeft te vergewissen. De door schrijvers voorgestane

terminologie wreekt zich ook bij hen zelven, bijv. op blz. 41 en 109, waar zij, om het geval van eigenlijke confirmatie aan te duiden, in omschrijvende verwijzingen naar Amerika moeten vervallen en op blz. 12, waar zij spreken van ‘bevestiging’ via een correspondent, kennelijk bedoelend: adviseering.

En in de definitie, die schrijvers van de herroepelijke en onherroepelijke credieten geven, blijkt uit niets een motiveering, waaròm die credieten onderscheidenlijk ‘niet-geconfirmeerd’ en ‘geconfirmeerd’ te noemen: hun wezen ligt zuiver in de al- of niet-herroepelijkheid binnen een bepaalden tijd. Schrijvers zelf erkennen trouwens, dat er vele argumenten voor de wat zij noemen ‘Amerikaansche’ opvatting zijn, doch verklaren zich te willen houden aan de in Europa geldende constante terminologie. Het wil voorkomen, dat zij daardoor de klok eenigszins hebben achteruitgezet voor het tot stand komen van een internationale regeling op het stuk van definities en interpretaties voor documentaire credieten, waarvan zij zich in de inleiding warme voorstanders verklaren, want voor een internationale regeling kan alleen de juiste terminologie dienen, daar het niet valt aan te nemen, dat de Amerikanen, die, om aan de ‘Europeesche’ verwarring te ontkomen, hun ‘Standard Forms’ hebben opgesteld, van het daarin gehuldigd principe zouden willen afstand doen ter wille van een internationaliseering op verkeerde basis.

Het juiste standpunt is dan ook inmiddels reeds ingenomen door eene commissie uit de Internationale Kamer van Koophandel, die in haar ‘Draft Uniform Regulations on Export Commercial Credits’, in Juni/ Juli 1927 voorgelegd aan het te Stockholm gehouden congres, de volgende definities heeft ontworpen:

‘Export Commercial Credits are either *Revocable*, *Irrevocable* or *Confirmed Irrevocable.*

Revocable Credits being only conditional authority to pay, negotiate or accept, no responsibility is assumed by the banks. Such credits may be modified or cancelled at any moment without the bank being obliged to notify the beneficiary.

When authority of this nature has been given to a correspondent its modification or cancellation can take effect only upon receipt of notification by the said correspondent, or by the firm to which the latter has transferred the credit.

Irrevocable Credits are definite undertakings by a bank in favour of the beneficiary. They can neither be modified nor cancelled without the agreement of all concerned.

When banks opening irrevocable credits inform the beneficiary through a correspondent the intervention of the correspondent implies no responsibility on his part towards the beneficiary even if the correspondent's own address appears in the credit as the place of payment.

Confirmed Irrevocable Credits are a two-fold banking guarantee: that of the bank opening the credit, and that of the bank confirming the credit and making itself responsible for the undertaking given by the first bank. However, the undertaking of the confirming bank only runs from the date on which confirmation is given. Confirmed irrevocable credits can neither be modified nor cancelled without the agreement of all concerned.

Banks will confirm credits to beneficiaries and guarantee the latter, only at the formal request of the bank opening the credit.

.....’

En op het gebied van nationale regelingen zij hier vermeld, dat vóór het verschijnen van dat internationaal ontwerp een commissie, die voor de Amsterdamsche Bankiersvereeniging een project-reglement voor documentaire credieten in Nederland had voor te bereiden, daarin op analoge wijze hare definities had geredigeerd.

Schrijvers hebben zich in deze studie - bij het kader, dat zij zich stelden, terecht - onthouden van uitwerking van gevallen, zooals een handboek die in een aan de volledigheid nabijkomende mate zou moeten omvatten. Het wil echter voorkomen, dat, indien schrijvers zich bij een uitvoeriger behandeling van de stof hadden moeten zetten tot het uitwerken van gevallen, zij bemerkt zouden hebben, dat bij credieten met wisseltrekking op banken de onderscheiding tusschen hetgeen zij als disconteerings- en acceptcredieten omschrijven, niet door te voeren ware geweest - afgezien nog van het feit, dat men elders onder acceptcredieten heel iets anders verstaat.

In een handboek zou ook een behandeling van den zoo belangrijken credietvorm, waarbij wissels getrokken worden op koopers (negotieeringscrediet), niet mogen worden gemist. Schrijvers bepalen zich tot een korte vermelding van het bestaan dier credieten, omdat zij, in tegenstelling tot Gimbrère en anderen, bij de definitie, die zij van bankcredieten geven, het negotieeringscrediet daaronder niet meenen te moeten betrekken.

Tot zoover de bedenkingen, die tegen het werk van de Heeren Kamphuisen en Grothe van Schellach zijn te maken, en waarbij over de door schrijvers gekozen terminologie eenigszins is uitgeweid in het belang van het, ook door hen gewenschte, tot stand komen van internationale overeenstemming.

In andere opzichten hebben schrijvers meermalen veel tot verheldering van inzicht bijgedragen en verscheidene hoofdstukken zijn te beschouwen als een aanwinst voor de literatuur over documentaire credieten, vooral die, waarin de commercieele verhoudingen tusschen partijen en de juridische constructie worden behandeld. Van de epineuze kwestie van het ‘without recourse to drawers’ wordt een heldere uiteenzetting gegeven, waarbij schrijvers zich op het standpunt plaatsen, dat de wet geen aanleiding geeft, in de bepalingen betreffende het regres regelen van dwingend recht te zien, zoodat de trekker h.i. vrij is, zijn aansprakelijkheid dienaangaande uit te sluiten.

Verder wijden schrijvers een lezenswaard hoofdstuk aan het onderzoek der documenten, waarbij uiteraard niet alle, doch wel een aantal belangrijke punten worden behandeld aangaande de vereischten, waaraan verschillende documenten moeten voldoen.

In het achtste hoofdstuk onderwerpen de schrijvers aan een bespreking de bestaansmogelijkheid en de ontwikkelingsvoorwaarden van het credietbedrijf in verband met den toestand van de Amsterdamsche discontomarkt en de door de Nederlandsche Bank gestelde eischen voor herdiscontabiliteit van guldens-accepten.

Hoofdstuk IX is gewijd aan de kwesties van internationaal privaatrechtelijken aard, die zich bij credieten kunnen voordoen. Er wordt uiteengezet, door welk recht de afwikkeling van een crediet wordt beheerscht, wanneer dat bestemd is om in verschillende landen zijn werking uit te oefenen.

Aan het slot zijn een viertal reglementen van buitenlandsche bankiersvereenigingen opgenomen. Mogen schrijvers daaraan bij een volgende,

herziene en vermeerderde uitgave een reglement kunnen toevoegen van de Nederlandsche Bankiersvereenigingen en, zoo mogelijk, ook een internationaal reglement voor de behandeling van documentaire credieten!

PH. J. PRIESMAN.

A.M. Pols - *Het lied van de Krijgsbende van Igorj* (De Sikkel, Antwerpen).

Gaarne vestigen wij nogmaals de aandacht op de sympathieke uitgeverij *De Sikkel*, bestuurd door den letterkundige Eug. de Bock, schrijver van o.a. *Jeugd in de Stad*, en een goed boek over *Conscience en de Vlaamsche Romantiek. De Sikkel* maait gedurig voort, geeft niets onbelangrijks uit, en heeft in den laatsten tijd twee nieuwe werken in 't licht gezonden die een mooie aanwinst zijn voor onze literatuur en kunsthistorie.

Van A.M. Pols kenden en bespraken wij destijds elders de verdienstelijke monographie over Moessorgski. Thans geeft hij een vertaling van het oud Russische epos, in onze Westersche landen populair geworden door de muziek van Borodin. Daar wij geen Russisch kennen, kunnen wij niet oordeelen over de waarde van deze vertaling. Zij ziet er nochtans goed uit, dat is te zeggen: het geluid van dezen tekst geeft vertrouwen. Waar wij b.v. lezen: De aarde dreunt en siddert; het steppengras ruist; of: Onder de hoeven der paarden ligt de zwarte aarde bezaaid met beenderen etc.... daar merken wij dadelijk dat de vertaler soberte, juistheid en zuiverheid beoogd en bereikt heeft, die vermoedelijk den geest van het epos weergeven; wij nemen dus graag aan dat zijn moeielijk werk van vertaler geslaagd is. Het *Igorj-lied* is het eenig overgebleven kunst-epos uit de vóór-Tataarsche periode, einde der XIIe eeuw. Het heeft gelukkig meer dan historische beteekenis. De dichterlijke kracht van het oude Rusland spreekt uit elk woord. Waarschijnlijk was de dichter (want het is het werk van één mensch, niet van de collectiviteit, zooals de Russische heldenliederen) een geleerde die het werk kende van de oude Duitsche minnezangers en ook de Grieksche epiek. Zijn stijl is gedrongen en persoonlijk. Eigenaardig is het dat het *Lied* het hoogste punt is van een beschavingstoestand onmiddellijk vóór een teruggang, en een cultureele stilstand der Russische beschaving die wel drie eeuwen ging duren. Het is, zoo deelt A.M. Pols mede in de substantieele voorrede, alsof de schepper van het *Lied* het voorgevoel had van eene ontzettende ramp. Voor het eerst is de idee *Vaderland* in het *Lied* uitgedrukt. De dichter, bekommerd om de redding der Russische vrijheid en der geestelijke eenheid, wakkert de regeerende vorsten aan tot het herstellen van de eenheid. A.M. Pols heeft daar gelegenheid gevonden om eenige eigenaardige beschouwingen in te lasschen over de oorzaken van de verscherping van den afstand tusschen Rusland en West-Europa. Wegens dat gevoel van noodzakelijke eenheid dat het *Lied* geïnspireerd heeft is het in de oogen van de Russen nog steeds, en thans vermoedelijk meer dan ooit, een der zuiverste nationale gewrochten en een der meest waardevolle documenten uit hun literatuur. Een der mooiste brokken is de klacht van Jaroslava, van een verheven

primitieve lyriek. Het *Igorj-lied* is een krijgslied. De algemeene toon is mannelijk, militair. Muzikaal gesproken: geschreven in *C dur.* Een andere kwestie is of het eenigszins zou kunnen vergeleken worden met de *Ilias*, de *Nicbelungen* en de *Chanson de Roland*? A.M. Pols verzekert dat het voor de Russen in waarde gelijk staat met deze epopeën. Verder kan m.i. de vergelijking niet gedreven worden. In omvang vooreerst staat het tot onze heldendichten in de verhouding van één tot honderd. In deze uitgave beslaat het *Lied* vijf en twintig bladzijden, gedeeltelijk ingenomen door wel vijftien plaatjes. Dit doet niets af aan de beteekenis van het werk ten overstaan van het Russische volk. Ten opzichte van de kunst kan er echter geen sprake zijn het *Igorjlied* te stellen naast de *Ilias.* Treffend is voorzeker de krachtig gebalde stijl, doch de synthese is zoo sterk dat begrip en genot ons wel eens ontsnappen. Daarbij is het doorspekt met eigennamen en Russische woorden die de lectuur nogal lastig maken. Wel heeft de uitgever zorg gedragen den tekst te verklaren (twee en twintig pagina's gedrongen tekst) maar het gedurig over-en-weer springen van den tekst naar de commentaren is een vermoeiende oefening, die wij al spoedig opgeven om ons te laten bekoren door de algemeene allure van den zang, de krachtige beelden en de dichterlijke symbolen. Het kon niet anders of de musicoloog Pols moest in zijn voorstudie ook spreken van Borodin die zich heeft laten boeien door den echt Russischen geest van het *Igorj-lied.* De geheele vóórstudie getuigt van groote belezenheid en een in onze landen zeldzame vertrouwdheid met de geschiedenis en de kunst van ‘Moedertje’ Rusland....

Zeer frissche, keurige en kleurige houtsneden van Henri van Straten dragen veel bij tot het genot van het met zorg uitgegeven boek.

A. CORNETTE.

Frank van den Wyngaert. - *De moderne Vlaamse Houtsnijkunst, met een voorwoord door Just Havelaar.* (De Sikkel, Antwerpen; C.A. Mees, Santpoort).

Deze prachtige, rijk-geïllustreerde folio-uitgave is insgelijks het werk van *De Sikkel.* Op zichzelf merkwaardig is deze studie ook verrassend als een der zeldzame Vlaamsche geschriften over plastische kunst in het algemeen, en moderne kunst in 't bijzonder. Bij gebrek aan tijdschriften hebben de Vlamingen geen afzetgebied voor studies van dat soort, tenzij enkele hoofdzakelijke *literaire* periodieken die wel een rubriek aan plastische kunst wijden (o.a. *Vlaamsche Arbeid*), doch bezwaarlijk studies van grooten omvang met illustraties kunnen opnemen. Deze vracht van bijzonder goede kwaliteit wordt ten overvloede gedekt door het paviljoen van Just Havelaar. Den bloei der graphische kunsten beschouwt hij als een symptoom van ‘gezond geestelijk democratisme’, nu het schilderij steeds minder in het bereik staat van de gewone beurzen (en vooral rekening houdend met de vaak bespottelijke prijzen der moderne schilders) en die bloei is te verstaan uit het karakter der graphiek. Haar soberte, haar rechtstreeksche waarheid zijn de uitdrukking van veel verzuchtingen van onzen tijd. Een niet te onderschatten waardeering van Just Havelaar moge de Vlamingen

aanmoedigen: hij zegt nl. dat de meest karakteristieke en meest levensrijke uitingen der Europeesche graphiek thans waarschijnlijk in Vlaanderen worden aangetroffen. Wat hij zoozeer waardeert in de Vlaamsche houtsnijkunst, dat is haar elementaire kracht en haar synthetisch vermogen. En op dit punt had de Schrijver van de studie, Frank van den Wyngaert, de parallel met de niet-Vlaamsche houtsnijkunst die hem door Just Havelaar werd aangewezen kunnen voortzetten, - doch hierover straks een woord. Inmiddels is de historische inleiding van F. v.d. Wyngaert een leerrijke mise-au-point van die kunst. De Vlaamsche houtgraveerders die hij voorstelt worden door hem ingedeeld in twee categoriën: de stylisten, die uitgaan van een constructief ideaal, nl. Masereel, van Straten, Joris Minne en Jan Frans Cantré; en de sceptici, die geen constructeurs zijn, die alleen willen zijn eenvoudig en onmondig tegenover de civilisatie en het verstand - een soort van graphisch avatar dus van Jean Jacques Rousseau, - en die zijn Frits van den Berghe en Gustaaf de Smet. Den Brusselaar Tytgat zou ik er niet bijgehaald hebben, en F.v.d.W. aarzelt ook, en heeft wel gedaan hem een afzonderlijk kapittel te wijden. Geheel afzonderlijk staat de tweede der Cantré's, Jozef, waarmee de schr. geen raad weet in zijn classificatie, en dat heeft dan ook niet zooveel belang. Een historiek van de houtgraveerkunst door den schr. bedoeld als ‘intelligente initiatiearbeid’ beantwoordt volkomen aan zijn inzicht, en leert ons inderdaad begrijpen de beteekenis van die kunst in de XXe eeuw nu de ‘geest van het hout’ weer vrij gemaakt wordt - ten bewijze de hierbij aangebrachte kunstenaars die de groote verdienste hebben de tegenstellingen van licht-en-donker opnieuw in een harmonisch verband te brengen. De meest populaire, de meest verspreide door den omvang van zijn cosmopolitisch werk is Frans Masereel, de primus inter pares en een der knapste houtgraveerders onzer eeuw, auteur van ettelijke werken in serie, echte iconographische verhalen, en overbekend illustrator, o.a. van De Coster's *Ulenspiegel.* Masereel is vooral synthetisch, tragiek, algemeen menschelijk. Naast zijn werk is dat van Joris Minne meer stijlvol, omdat hij meer nog dan Masereel het spel der wit-zwart-waarden zoo scherp doorvoeld heeft. Henri van Straten (dien wij weer hebben leeren waardeeren in *Het Lied van Igorj*) is de sensitivist, die gelouterde werkelijkheid uitdrukt, terwijl de panthëist Jan Frans Cantré de man is van de rustieke werkelijkheid en van Uitvanck meer neigt naar synthetisme. Wat Gustaaf de Smet en F. van den Berghe betreft, heeft schr. uitstekend aangetoond hoe bij hen het picturaal element de houtsnee beheerscht. In de houtsneekunst is er voor hen te veel beperking. Hun overigens zeldzame sneden zjjn ontstaan uit een picturale gevoelssfeer en eigenlijk copiën van schilderijen. Duidelijk formuleert schr. ook het essentieel verschil tusschen de schilder- en houtsneekunst. Laat ons er nog even op wijzen dat onze Vlaamsche houtgraveurs als illustrators een aardige cosmopolitische beteekenis beginnen te krijgen (zij zijn eigenlijk de meest cosmopolitische van al onze artisten). Zij hebben werk geïllustreerd van Duhamel, Arcos, Vildrac, Latzko, Barbusse, Zweig, Flaubert, om niet te spreken van onze eigen schrijvers Wies Moens, Baekelmans, v.d. Oever, v.d. Woestijne, Toussaint; m.i. zijn ze nog niet talrijk genoeg en het verwondert mij dat geen van hen zich ooit getrokken heeft gevoeld tot Stijn Streuvels en Cyriel Buysse. Ik zei hierboven een woord van houtgraveurs buiten ons land. Schr. rept een woord van het Duitsch expressionnisme, noemt Müller, Grammaté, Pechstein, den Hollander Fokko Mees. Eigenaardig is ook de afstand

tusschen de Vlamingen en de Fransche houtsnee-illustrators Hermine David, Daragnès, Pierre Gandon, Falkén Carlègle, Jou, Hermann Paul, Robert Lenoir, Ben Sussan. De meesten van hen hebben zich gespecialiseerd in de verluchting van den avontuur-roman. De Vlamingen zijn absoluter, hebben een sterker plastiek, zijn monumentaal naast de zuiderlingen. Deze winnen het echter in pittigheid, exotisme, fijner literair begrip. Zou er wel een pendant bestaan van F. v.d. Wyngaert's werk over de Fransche houtgraveurs? De Vlamingen bezitten thans een uitstekende monographie over hun mannen van de houtsnee en zijn haar verschuldigd aan een fijnen dichter en kunstenaar bijgestaan door een welbegrijpenden uitgever.

A.C.

André de Ridder et Willy Timmermans - Anthologie des Ecrivains flamands contemporains. (L. Opdebeek; Anvers; Ed. Champion, Paris).

Ofschoon in 't Fransch geschreven en vertaald, mag dit werk van en over Vlamingen aan den *Gids* worden voorgesteld. Voor zulke werken is het nooit te laat. Hoe lang wordt er niet geklaagd over het gebrek aan een bloemlezing met vertalingen die de Vlaamsche letteren zou toegankelijk maken voor Walen en Franschen die de oorspronkelijke teksten niet kunnen lezen! En zeggen dat wij het najaar van 1927 hebben moeten afwachten om dit verlangen te zien verwezenlijken. Maar nu *is* zij er, de lijvige bloemlezing van bij de 400 blz. poëzie en proza van Vlaamsche schrijvers. Waarlijk, de heeren de Ridder en Timmermans verdienen een standbeeld. Het wil ook wat zeggen dat een naam van groot gezag in de Fransche letterwereld, Edouard Champion, deze bloemlezing patroneert. Van voor enkele jaren dagteekent een *Littérature flamande contemporaine* die wij te danken hebben aan A. de Ridder. Deze, gelijk veel Vlamingen, hanteert met even veel gemak de pen in het Fransch als in eigen taal; hij is trouwens een der ijverige bestuurders van het kunst-tijdschrift *Sélection.* De *Anthologie* is het corrolarium van zijn historisch werk. De Vlaamsch-onkundigen, met die beide boeken uitgerust, kunnen zich thans een uitmuntend denkbeeld vormen van onze Vlaamsche literatuur. Niemand minder dan de dichter Ivan Gilkin wees destijds op de noodzakelijkheid voor de Walen zich meer vertrouwd te maken met de taal en de letteren der Vlamingen, die zich van hunnen kant wel op de hoogte houden van de litaratuur hunner Waalsche broeders. Laat ons hopen, dat de Walen op het gezag van hunnen dichter, thans hun goeden wil toonen: beter gelegenheid werd hun nooit geboden. De bloemlezing is ook bestemd voor Frankrijk. Schr. achten het oogenblik gekomen om eenige specimens van de Vlaamsche literatuur te onderwerpen aan het oordeel van den vreemde. En de Vlaamsche letteren, geboren in België ‘terre d'expérience,’ in het kruispunt van twee beschavingen en nochtans van zulk streng nationaal karakter, zijn uit literair en historisch oogpunt de belangstelling waard. Het hoofddoel van het boek is eigenlijk de beide groepen der XIXe eeuwsche Renaissance te doen kennen. Retrospectief zijn er natuurlijk Gezelle, Verriest, Rodenbach en Pol de Mont bijgehaald, doch hoofd-

substantie zijn de groep van *Van Nu en Straks* en de negentigers, 26 schrijvers in getal. Van elken auteur een biographische nota, en eenige pagina's tekst door de bezorgers vertaald, soms ook door den schrijver zelf. Met de gedichten hebben zij zuiniger moeten zijn dan met het proza, wegens de moeielijkheden aan de vertaling verbonden. De bloemlezing is niet volledig; en er zullen natuurlijk malcontenten zijn. Het derde geslacht b.v., de jongeren, is niet aan de beurt kunnen komen bij gebrek aan plaats. Zij kunnen niet anders dan er bij winnen in een volgenden speciaal aan hen gewijden bundel te worden vereenigd. Het tooneel kon evenmin in aanmerking komen; het is inderdaad zeer lastig fragmenten te kiezen homogeen genoeg om uit het verband van het stuk te worden genomen. De schrijvers hebben zeer verstandig gedaan met te vermijden te volledig te willen zijn; de bloemlezing verliest door die beperking niets. Daarbij mogen wij niet vergeten dat zij niet bestemd is voor Vlamingen maar voor vreemdelingen die een andere schaal hebben om over ons werk te oordeelen. Eén leemte is bijzonder treffend, en haast ongelooflijk: Stijn Streuvels is er niet bij! Wat zit daar nu weer achter? De loyale verklaring van de auteurs over die onbegrijpelijke onthouding kan niet anders dan een gunstigen indruk maken; zij betreuren de afwezigheid van Streuvels en karakteriseeren zijn kunst in eenige rake trekken. Het besluit van Stijn Streuvels kan en mag voor een volgende uitgave niet onherroepelijk zijn. Het gaat hier om een kwestie van solidariteit met al de Vlaamsche schrijvers en strijders, en het goede werk van A. de Ridder en Timmermans verdient te worden gesteund vooral door hen die door de natuur het mildst bedeeld werden. Moge onze bloemlezing intusschen in Frankrijk (en in België!) verspreid worden om onze taal en haar kunstenaars beter te leeren begrijpen en waardeeren!

A.C.

Fratilamur

Het zal in Augustus geweest zijn, wanneer het loof der iepeboomen donker wordt. Ik was jong en boordevol van nieuwe beelden die ik eerst in al hun klaren glans kon zien als ik alleen was en liep, want wanneer zij ontwaakten stoorde het geluid der menschen en het bloed werd zoo onrustig dat de beenen bewegen moesten. Waar ik ook te wonen kwam kende ik spoedig alle wegen die naar buiten leidden.

Er was daar een bosch aan den kant van een der echtste steden van Holland, zoo groot dat men er ook op een feestdag zelden een wandelaar tegenkwam en op een werkdag kon men alles van de boomen hooren. Des morgens, des middags en des avonds heb ik daar geloopen, maar als het donker werd moest ik naar de wegen gaan waar lantaarns werden opgestoken en nog even de klank van het klokkespel te hooren was. Daar toefde ik dan op een bank om niet te spoedig terug te keeren naar de straten waar uit de monden der meisjes geluid kwam en de mannen lachten.

Ik was een vreemde in die stad, ik had er geen verwant of vriend; slechts een toeval hield mij daar, en hoewel de oude huizen mij bekoorden en ik er vele goede aangezichten kende had ik even goed aan de andere zijde der aarde kunnen zijn. Met de inwoners heb ik nooit meer gesproken dan noodig was, in een winkel of des morgens wanneer op de deur getikt werd voor het brood. Toch kende ik die stad zeer goed; zij was de eerste die ik in Holland kende, ik had haar geest begrepen zooals een kind, dat in een nieuw land komt, er scherper ziet dan wie er getogen is. Toenmaals woonde ik er in een tuin, waar ik konijnen had, kikvorschen en kleine eendjes; het nummer van het huis heb ik altijd onthouden, omdat ik

er aan de bel moest trekken, en het is zonderling dat ik in den tijd, waarvan ik nu spreek, elf jaren later, iederen dag langs dien weg ging en nooit dat huis terug vond; wel stond er een huis dat dit nummer had, maar het was zoo oud en saai dat het niet hetzelfde geweest kon zijn. Ik had nooit een band gevoeld met huis noch stad.

Ik was er gelukkig. Verliefd, zooals een jongeling dat is in de dartelheid der jeugd, ben ik er niet geweest, maar het is meer dan eens gebeurd dat ik er een mensch ontmoette wien ik alles had kunnen geven, een die kwam en de schoonheid toonde voor mijn gloeiende oogen en verder ging. Dan liep ik voorbij het bosch naar de omliggende dorpen, een dag lang, en keerde terug zeer vermoeid, niet van het loopen, maar van den tocht in nieuw ontdekte oorden waarvan niemand wist, waarvan ik niet spreken kon of durfde. En ik sliep terstond, maar in den droom werden die oorden opnieuw verlicht en ik zag vele dingen die ik nooit heb durven noemen, uit schroom omdat ik wist dat ik het niet zou kunnen. Zooals vele jongens die ontroerd worden en bewonderen had ook ik gedichten geschreven, ik had er echter zoovele verscheurd dat ik moedeloos was geworden. Wel schreef ik soms een gedachte op om haar te onthouden, of een zonderlingen inval, maar van hetgeen ik op die wandelingen of in die droomen zag, sprak ik niet en ik heb dit ook later, toen de woorden ongevraagd wilden komen, zelden gedaan. Die beelden bleven mijn eigendom. Behalve een paar ouderwetsche boeken bezat ik niets anders. Toch zullen weinigen in de stad zoo gelukkig geweest zijn als ik die enkel in de oogen van een voorbijganger een heilig licht had gezien.

Daar het mij vaak gebeurde dat ik zoo ontroerd werd meende ik dat al zulke menschen tot hetzelfde geslacht behoorden en hetzelfde bezaten dat anderen misten, een vonkje van den hemel, een glans in den lach en een warmte in de handen, soms ook een aureool, duidelijk te zien. De eene moeder heeft dit vonkje niet, de andere wel; de eene vriend behoudt die warmte tot het einde, de andere wordt een naam dien men vergeet.

En zoo meende ik ook een van hen te ontmoeten in een zwerver, een zigeuner. Hij moet uit Spanje geweest zijn, maar

ik vernam ook woorden van een andere taal. Met mij sprak hij Fransch.

Op een laten middag, ik denk van Augustus, keerde ik uit dat bosch terug naar de stad en ik liep in een laan van hooge iepeboomen. In het westen was de hemel blauw met haastig aankomende grijze en witte wolken, zooals de zee soms onverwacht over de duinen drijft wanneer daarbuiten de golven schuimen. Ik bleef staan omdat ik midden op den weg een piano-orgel zag. Een lange magere man, met een knevel die nederhing, nam lachend zijn hoed af, een vrouw met een donkerrooden doek om het hoofd keek naar boven, en een kind, een meisje van een jaar of acht, stond voor mij, vragend met de hand. De man begon te draaien en er kwamen kleine geluiden, maar plotseling schudde een wervelwind zoo woest aan de boomen dat het scheen of de zee zelf hier bruiste, en van het orgel was niets te hooren. De man en ik wij lachten tegelijk elkander toe en wij wezen beiden met een gebaar van vreugde naar de warrelende bladeren. Het kind, dat mij bleef aanzien, sprak, maar ik verstond niets, en ik riep, maar zij begreep mij evenmin. Ik gaf haar een geldstuk en ik riep mijn vraag hoe zij heette. Zij wendde het hoofd, de man aan het orgel lachte en draaide zoo forsch dat een hoog getinkel boven het gedruisch der bladeren steeg; dan zag zij mij weder aan en hief haar mond en ik hoorde een zang:

Serafina!

De hand bleef vragen, ik had meer willen geven dan ik had, want ik was het die vroeg, en zij herhaalde, en nog eens. En plotseling werden wind en boomen stil, de man liet het orgel los.

Ik kende de vreugde die mij beving, ik wist dat ik weder betooverd was door de schoonheid die zich thans openbaard had door den geest der muziek, ik beefde voor dit kind. Dat de elementen beroerd worden door een hemelsche aanwezigheid, zooals vroeger geloofd werd, had ik zelf gezien in dien grooten wind die razend voorbij vloog en de stilte achterliet.

Hoe toen dat kind uit mijn oogen verdween herinner ik mij niet. Haar zang had mij vervuld. Eenmaal stond zij weder voor mij, ik zag dat zij klein was en zeer zwak, en haar stem hoorde ik niet.

Toen ik den ochtend daarna met den man door de voornaamste straat van de stad liep, bemerkte ik dat er meer oogen dan ooit voor mij geopend werden. Hij droeg een klarinet en hield mij bij den arm, wij gingen naar het station, gevolgd door de vrouw en het kind.

Ik was arm en dit moet hem, die de wereld kende, niet verborgen gebleven zijn. Dit zeg ik omdat men anders zou kunnen meenen dat hij een landlooper was die voordeel zocht van een dwaas.

Op een namiddag voor den schemer bezocht hij mij. Hoewel ik hem niet gezegd had waar ik woonde verwachtte ik hem.

Het was een laag huis met een enkel venster, waarboven het jaartal 1669 stond, en dit was het venster van mijn kamertje. Een werkman woonde met zijn gezin in de keuken daarachter, die grooter was. Een bed, een stoel, een koffer waren de meubelen en op de vensterbank stond een fuchsiaplant die het geheele raam van boven tot beneden versierde. Daar stond ook de lamp naast den bijbel, waarin ik dagelijks las.

Er gingen weinig menschen door het straatje, zoodat ik de voetstappen die stil hielden voor de deur dadelijk hoorde. Toen ik opende werden er tegenover hier en daar ramen opgeschoven en hoofden verschenen of er iets zeldzaams gebeurde.

Mijn gast zette zich op den koffer en het aangezicht met de beide handen steunend zag hij mij in gedachten aan. Ik wist niets te zeggen. Het carillon van den toren, een honderd schreden verwijderd, speelde voor het halve uur, de klok sloeg een keer.

Toen sprak hij, in het Fransch, maar hij gebruikte vele woorden van een taal die ik niet kende en hij noemde vele namen die ik eerst later begreep. Door de volheid en het rhythme van zijn stem ontwaakte een ander ik uit vergeten vreugden.

Luister en bedenk goed wat ik u zeg. Ik zie wel dat gij tevreden moet zijn in deze schoone stad, ik wil u ook uw vrede niet ontnemen. Maar wat doet gij hier? Als gij leeft zooals de andere menschen die ijverig werken, deze voor zijn brood

alleen, gene voor een gezin dat hij liefheeft; als gij des morgens frisch uitgaat en 's avonds bij uw terugkeer weet dat gij een taak volbracht hebt; als gij er naar streeft een waardigheid te bereiken, een man van gezag te worden, een burgemeester, een rechter, een rijkaard; of wel, als gij de eerzucht hebt om grooten roem te winnen als dichter, kunstenaar, - dan zijt gij hier op de rechte plaats, maar dan moet gij ook doen al wat hiervoor noodig is. Dit doet gij niet, ik ken u, en hoe ik u ken zal ik u later zeggen. Gij doet niets van dit alles, want anders zoudt gij, die geen klein kind zijt, niet naar een orgel kijken en met den orgelman lachen als met een broeder. Gisteravond zijt gij aan mijn herberg komen vragen of ik er was, ik zag u, ik verschool mij, omdat ik niet wilde dat de politie naar u zou kijken zooals naar mij. En heb ik niet gezien dat gij dronken waart alleen door het hooren van een naam? Gij maakt u belachelijk voor allen in de stad; toen gij mij binnen liet schudde uw buurvrouw daar het hoofd, en let op of gij morgen niet in ieder oog de gedachte ziet: dat is een arme dwaas, hij loopt en loopt maar als een zoekend dier, hij doet geen kwaad, maar wie zal hem genezen? Mijn vriend, ik moet u zeggen dat ook ik u een dwaas vind. Gij verlangt zus en gij doet zoo. Of eigenlijk doet gij niets, gij wacht tot de hemel u een engel zendt. Zelfs in een klooster kan men u niet gebruiken, en zeker is het dat deze stad uw plaats niet is, dat gij hier onmogelijk geluk kunt vinden. Geluk, o geluk! Ik heb veel vrienden liefgehad, sommigen hebben naar mij geluisterd, niet velen, maar dat gij het geluk mist zal mij lang doen schreien. Uw plant verdort, de bladeren vallen, en voor het boek daar gloeien uw oogen te schel. Gij beseft niet hoe groot en schoon de wereld is voor menschen zooals gij en ik.

Aan uw oog heb ik u herkend.

Herinnert gij u niet dat een druppel van het bloed van (dien naam vind ik niet terug) in u viel? Ach, wat zijt gij dom en bang geworden.

Herinnert gij u het gouden veld niet, hoe gij opstondt toen ik van den waterkant kwam en mij volgdet, denkende dat ik u niet zag? Gij wist niet waar gij gekomen zoudt zijn als ik mij niet verscholen had.

Herinnert gij u het meisje niet dat u de roode bes gaf en vroeg of gij zoudt durven eten? Toen gij het gedaan hadt verborg zij haar gezicht in den boezelaar, want zij vreesde en ik geloof dat zij u bemind kon hebben als ik haar niet had weggevoerd. Gij hebt Maglore niet vergeten, de smaak van die vrucht is altijd in uw mond, het sap is op uw lippen.

Herinnert gij u de donkere trap niet in dien nacht toen de wanhoop van het huis u naar buiten dreef? het licht door de sneeuw toen de deur openging? Vanwaar kwam het gezang dat alle vrees verjoeg? Uw beenen dansten.

O hoe moedig waart gij, hoe zeker wist gij dat de wereld u en mij behoort. Maar dezen keer hebt gij mij bedroefd, het schijnt of het verstand u verlaten heeft, gij loopt volgens de klok, uw brood verwachtend om acht, om twaalf, om vijf uur, gij durft geen dag uw boek te vergeten, en ik vrees dat gij uw stuivers kent voor zij gaan. Dit alles zou goed zijn als gij mij nooit hadt nageloopen en nooit een melodie geneuried hadt die geen mensch u geleerd kon hebben, als gij een kantoor zocht bij uw stadgenooten en met hen praten wildet. Maar gij verstaat hen zoomin als zij u.

Zie binnen in, zie uw geboorte aan, uw tijd, het licht dat altijd op uw hoofd geweest is. Gij zijt van ons die geen huis of goederen bezitten, die ons land niet kennen, het is Egypte niet, Peru niet, want lang voor Babel nederstortte zijn wij gaan zoeken waar de zon geen schaduw duldt. Wij hebben dezelfde vaders, dezelfde moeders, gij weet zeer goed dat zij vele namen hebben en dat het eender is of ik Chia zeg, Toïtu of Maglore, oog is oog waar de eene straalt.

Bloed van mij, wat begeert gij dan? Ik zal u alles geven. Honderden en honderden in alle landen gehoorzamen Chaivitsou. Wilt gij roem, wij zullen kleederen laten maken met witte kragen om den hals, en als gij niet zingen kunt, hoor dan hoe mijn harp davert, mijn fluit slaat den hemel stuk, en een kind droomt bij mijn bel. De eer zal niet voor mij zijn, want ik zal overal zeggen dat zoo de muziek is van mijn broeder.

Dit wilt gij niet.

Wilt gij de vrijheid en de vreugde? Wilt gij de schoonheid van alle harten? Wilt gij het lied uit alle monden hooren? Wilt gij dansen in den morgenstond, in den avond wanneer

de bladeren ruischen? Wilt gij de aarde om het vuur van uw voeten te dooven? Kom mede met de romni, ik zal u voeren van de steppen waar geen vogelzwerm ons leidt, tot Andaluse, daar zult gij dansen bij de guitaren van onze voorouders van den nacht tot den morgen, bolero na seguidilla tot de castagnetten breken. Daar zult gij van iederen man de hand op uw hoofd voelen, van iedere vrouw de lippen op uw wang, uw beker zal in het midden staan. En is er niet genoeg om u te stillen, wij hebben vrouwen die den hemel openen, zeg wie gij wilt, Maglore of mijn dochter? De eene zal zoo snel als de andere loopen zooals Guadiana en Genil van de bergen stroomen tot Guadalquivir, tot u, mijn zee.

En wilt gij niet? Zullen wij uw stem niet hooren?

Mijn weg kan niet lang meer zijn, hoe zal ik spreken als ik zeggen moet dat ik u ontbeerd heb, mijn zoon, mijn staf? Wilt gij waarheid, wilt gij spel? Wilt gij mijn zegen, mijn tranen? Herinner u dat gij geboren zijt op den dag van Isis' schip, gij zult moeten varen op de heimelijkheden of zij ook stormen of stralen uit hun diepten.

Vaarwel, ik zal u wederzien.

Hij omarmde en kuste mij, en hij ging, waggelend als een dronkene.

Kort daarna ging ook ik, omdat de torenklok mijn tranen wilde, en ik zat tot laat op een bank binnen de sluiers van een melodie.

Weldra verliet ik het huis. De buren mompelden wanneer ik uit de deur kwam en keken mij na. Vooral van een meisje, recht tegenover mij, naar wie ik soms verscholen achter de fuchsia gespied had, verdroeg ik niet dat haar mond veranderd was van een kinderlach tot een grijns.

Verliefd ben ik in die stad niet geweest, maar ik heb er veel verwacht en veel menschen aangezien. Toen de orgelman vertrokken was ging ook ik, niets bond mij, zelfs het bosch werd ledig. Toch geloof ik nu nog dat er een stem moet wonen, daar zoowel als in de kamer onder de torenklok, een stem die niet durfde, een stem die riep. Of zij de mijne is of die van hem, kan ik niet zeggen, er zijn geheimen waarvan niemand weet.

Het was een groote zomer.

* * *

De donkere trap in dien nacht toen het sneeuwde. In dien tijd begon de macht der droomen; de hemel heeft voor ieder gebrek der kinderen een bescherming.

Ik was elf jaar, een kind dat weinig kreeg, voor den mond noch voor het hart. Voor mijn lot werd niet gevreesd. Het gebrek kende ik ook niet, want een stuk brood was genoeg en warmte had ik niet noodig.

Ik ging niet naar school, ik had geen makkers en speelde niet.

Het gebeurde in den winter dat een klein kind ziek werd. Ik had zelf gehoord wat er gedaan moest worden en toen mij opgedragen werd 's nachts te waken opdat de anderen konden rusten, kende ik de taak. Ik zat aan de tafel onder de lamp met koffie voor mij en een groot boek dat iemand mij gegeven had.

Dien eersten keer dat ik las ontvlamde het vuur van den hartstocht. Hoewel die hartstocht, zonder welken geen schoonheid zichtbaar is, niet uit het boek tot mij kwam, moet er zeker daarin een adem geweest zijn die in mij voer en een vonk deed uitslaan.

Het was het verhaal van den reiziger Stanley, hoe hij door Afrika trok om Livingstone te zoeken. De platen, negers en wilde dieren voorstellende, keek ik niet aan, maar in de letters zag ik oogen, groote, goedhartige, en kleine, loerende; monden, lachende, zingende, vermanende; vingers wenkende of naar de verte gestrekt; handen tot aanbod geopend of tot liefkozing uitgestoken. Iedere letter had een beeld dat iets menschelijks droeg, en geen een daarvan bewoog, zoodat ieder zijn eigen aard behield. Wanneer ik in den morgen uit mocht gaan herinnerde ik mij niets van Stanley's tocht en ik dacht er ook niet meer over, maar ik wist dat duizend wezens mij hadden aangezien. Ik draafde van vroolijkheid, de straten waren niet lang genoeg, tot ik merkte dat ik in den regen alleen stond op een dijk buiten de stad.

Op een nacht terwijl ik voor het boek zat kwam er plotseling iemand binnen zoodat het zieke kind van het geraas verschrok. Anderen kwamen, er moest dadelijk hulp zijn, en ik stond buiten de deur geduwd voor den zwarten afgrond van de trap. De diepte trok mij, maar den angst herinner ik mij niet. Beneden ging de duisternis langzaam open. Ik zag een

witte zachtheid waar een licht op straalde schuin van boven tot beneden over de vlokjes die pas begonnen te warrelen en te schitteren. In de verte zong een geluid. Ik voelde dat ik grooter was en voor eeuwig bevrijd van een band.

Later, toen ik met jongelingen omging, met volwassenen, die de gewoonte hadden met minachting in den hoek der lippen te zeggen: geloof je dat? denk je dat ik zoo dom ben? of: weten wij dan niet dat alles een oorzaak heeft? meende ik dat ik toenmaals misleid werd door een gezichtsbedrog uit overspanning voortgekomen. Maar weer later, toen ik naar zulke woorden niet meer luisterde, wenschte ik dat ik nooit anders dan zoo ontroerd mocht worden.

Van dien tijd werd het loopen een behoefte, geen verbod, geen honger hield mij meer thuis. Van de voorbijgangers of van wat op straat gebeurde merkte ik weinig, ik liep slechts in verwachting. Het liefst ging ik waar geen huizen meer waren langs de weiden en sloten, meestal naar den waterkant voorbij de kaden der groote schepen.

Ik had twee ontmoetingen, de eene een jaar na de andere.

Van de eerste herinner ik mij niet meer dan een blik en een gebaar. Ik had voor een winkel staan kijken naar een aquarium en opgezette vogels. Toen ik opzag ontwaarde ik een man die lachend heenging. Een eind verder stond hij stil en keerde zich om. Wij zagen elkander aan. Toen hief hij den arm en wees over de masten der tjalken heen. Ik zag daar niets en toen ik mij weder naar hem richtte was hij er niet meer. Ik ging kijken waarheen hij gewezen had, ik moest een omweg maken om er nader bij te komen, maar toen ik aan den anderen kant was gekomen, bij de kleine stoombooten, zag ik weder niets, behalve dat gebaar dat duidelijk wees. Ik begreep dat ik ver zou moeten loopen.

Lang bleef dat gebaar wijzen en iederen morgen ging ik in die richting tot ik in het drasland stil hield voor het water. Daar zat ik dan en speelde of luisterde, ik vond er altijd rottan waarvan ik iets maken kon of waarmede ik iets kon opvisschen. Er dreven vele dingen voorbij. Soms speet het mij dat ik het water bewogen had, want het licht van boven maakte het blauw en wit en als de stok sloeg brak wat bij elkander hoorde. Vaak zat ik stil in den regen met de oogen

open zonder te zien. Velen zitten zoo, die heilig worden, en als ik niet geroepen was zou ik nog zoo zitten.

Eens zat ik dichter bij de schepen, op een wal naast een loods, naar de zwermen vorentjes te kijken. Het was zomer, stil, alleen ging soms achter mij een locomotief. Een verbeelding groeide: ik was een reus, ik lag over de woestijn uitgestrekt met gesloten oogen en de voeten wijd uiteen, er liepen menschen over mij. Dat ik hieraan denk komt omdat het oogenblik terugkeert.

En dit was de andere ontmoeting.

Een zeeman kwam op den wal, hij zette zich tusschen mij en de loods met zijn beenen over het water. Hij was bruingeel als een zuiderling, hij had lang zwart haar, en een knevel, en een zilveren ring. Toen hij sprak daalde een zachtheid op zijn mond en in zijn oogen gloeide droefgeestigheid. Zijn woorden herinner ik mij niet, ik was nog een kind. Maar ik hoorde vele namen die blauwe bergen voorstelden, of roode vogels, of schuimende rivieren. Ik zag wat ik later hoorde noemen: Rarotonga, een eiland waar de dag stil is zonder een voetstap en de avond murmelt, de menschen hebben er zachte, kleine handen. Ik zag de rots van Sint Brandaan in den ondergang der zon, de visschen komen naar de klok van den toren luisteren en iedere matroos die voorbij gaat neemt de muts af. Ik zag in den ochtendgloor de pelikanen nederstrijken op de golven en de zee fonkelde van levende bloemen. Hij toonde mij zijn ring en beloofde mij dien te geven als ik met hem mee wilde varen. Hij noemde de stad klein en vuil, hij balde een vuist en spuwde. Daarbuiten lag de groote schoone wereld. Verlang meer dan hier te vinden is, kom mee. Ik vroeg: is het hier niet? waarom? Omdat je oogen, zeide hij, maar hetgeen volgde moet mij verschrikt hebben. Ik liep weg.

Kort daarna stond ik te kijken naar het vertrek van een boot. Soldaten en matrozen leunden over de verschansing, lachend, gemoedelijk tegen elkaar, op de kade wachtten vrouwen met zakdoeken in de hand. Ik had ontzag voor de boot en haar geur gaf genot, maar toen de muziek het volkslied speelde en de stemmen schreeuwden ging ik een eind verder. In het midden van het water kwam een sleepboot, daarachter een zeilschip. Bij den bezaansmast stond die zeeman, hij hief

zich op toen hij mij ontwaarde, hij wuifde tot zijn hand enkel wees recht naar de verte. Misschien vloot toen, terwijl ik hem nastaarde, de droefheid van zijn oogen in mij binnen. Als het schip stilgehouden had was ik zeker meegegaan. Een kans verzwond.

Ik keerde terug naar de boeken die het lot mij toen bracht. Daarin stonden vele woorden die ik niet kende en alles wat er in verteld werd was nieuw voor mij, verloving, echtscheiding, bedrog, diefstal, haat. Maar van hetgeen die zeeman gezegd had stond daar niets en zij zijn het niet geweest die mij een schoon gezicht vertoonden. Integendeel, hoewel ik lezen moest omdat een drang mij dreef, vond ik ze dor en vervelend, want geen een sprak van hetgeen mij lief was bij de menschen of in de stad, geen een gaf een belofte, en vele legden het eerste bederf, dat in den spot schuilt. Er waren er weinig waarmee ik lang kon omgaan. Zonder hen had ik niet zoo vroeg geminacht, hen zelf, de schrijvers en hun gelijken. Zonder de boeken had ik niet, in den tijd wanneer men gelooft, den twijfel geleerd, den afkeer, den lach en de onverschilligheid.

In de dagen van mijn ergste domheid geloofde ik dat ik beter geweest zou zijn als ik naar den zeeman geluisterd had, want in de oorden die hij kende was niets dat ik vergeten hoefde. Maar zou ik daarginds zooveel verlangd hebben als ik hier in de stad deed? zou ik zooveel versmachting in oogen hebben gezien? versmachting die altijd voor mij week, evenals ook de mijne zich altijd afwendde wanneer oogen mij naderden, maar die mij toch de zekerheid gaf dat ik hier moest zijn, hoe dom ook of hoe dwaas. Het was niet om geluk dat ik bleef en zot deed met de anderen.

* * *

Toen de hitte mij verblindde veranderde de wijsheid der jeugd in veel zotheid.

Ik las als een bezetene; geen boek of ik vond er bekoring van nieuwe gedaanten. Het is vermoeiend alles te gelooven dat men leest, en dit is misschien de reden dat men gewoonlijk gemakshalve wat gedrukt staat voor verzinsel houdt. Weinigen gelooven dat Hamlet en Don Quichotte bestaan.

Verbazende werelden gingen open, waarin ik zwierf van Sakuntala en van Siegfried tot Werther en tot Pickwick; vele dagen vervlogen ook met boeken die niet meer te vinden zijn.

En daar ik mij inspande zocht het bloed leniging voor de vermoeienis en vond die in de gewoonte, door menig boek geleerd, van spel, lach en geestigheid. Spel en lach zijn gaven voor kinderen, het is eender hoe het spel bedreven wordt, de lach verwekt; geestigheid echter behoort jongelingen met dons op de wangen. Zij is een verdediging voor wie nog niet kan. Ik had haar noodig en werd er vaardig in, hoewel ik er mij altijd over schaamde. Wanneer ik vermoeid was van het zien naar beelden, mijn eigen of die van de boeken, wanneer ik vreesde dat onbescheiden oogen mijn geheim bespiedden, sloeg ik met scherts en spot.

Er was veel dat verborgen moest blijven, helaas niet door mijn schuld alleen. Ik zag mijn belachelijkheid en de hardvochtigheid van anderen, ik leerde de eene eigenschap met de andere te wisselen.

Zonder gespeeld te hebben, rijk van verlangen, vol van geschiedenissen, van vertrouwen licht als een veder, maar al dom van het leeren, ontmoette ik de oogen van een meisje. Niet haar oogen het eerst, want zij sloot ze, maar haar open hand. Ik nam niet en ik had niet te geven, ik verschrok, ik wist terstond dat ik haar niet kon binnenlaten en dat ik met die hand slechts spelen kon. Gespeeld hebben wij met het speelgoed dat breekt en rood blijft in de herinnering. Ik kon het niet helpen dat het vuur in haar ontstak toen zij een vrouw werd, want ik was een kind dat van Venus niet anders wist dan dat zij een verre godin was. Maar wie kan zeggen of er niet in een kus of een handdruk iets gloeide dat ik zelf nog niet kende? de liefde kiest soms een dommen jongen om een meisje blind te maken.

Ik werd zoo dartel dat ik dacht dit spel te kunnen doen met een ieder die kwam, en inderdaad bleef er wel een staan en opende den mond in een lach, bereid voor een dans. Wij hadden den luister van knoppen die openbreken en geen die toezag ergerde zich. Ik werd zoo vroolijk dat ik zeide: zoo moet het leven van alle menschen zijn.

Een vriend, die verliefd was en eerst mijn woorden voor

wijsheid had gehouden, zond mij een brief. Het meisje wilde niet van hem weten, met mij zong zij des avonds haar liederen. Hij schreef dat hij mij bewonderde en haatte, maar ik verdiende het een noch het ander.

Dat ik haar verliezen moest wier hand een zuster was van de mijne. Wij zagen elkander helder aan en begeerden niet; wij kenden, hoewel zeer jong, den eerbied die iedere ziel de andere verschuldigd is; zij kwam niet waar iets gebroken kan worden, ik evenmin; wij verontrustten elkander niet, er was geen kwaad of droefheid tusschen ons. Zij hield mijn hand opdat ik niet dwalen zou, ik de hare opdat zij vertrouwen kon. Hoe lang stonden wij aan de deur wanneer ik haar naar huis bracht, niet omdat wij moeilijk afscheid namen, maar omdat wij wisten dat wij iederen avond iets van den kindergeur verloren. Misschien wist zij ook meer. Het is lang geleden dat zij ging, toch zien wij elkander nog in de oogen, vriendin. Eens vond ik haar terug toen de liefde haar had aangeroerd; arm, verbijsterd stond zij voor mij en daar ik haar tranen niet durfde aan te zien, bleef ik niet. Toen iemand mij vertellen wilde dat zij ziek geweest was of niet meer leefde, wat weet ik niet, heb ik mij snel omgekeerd. Daarom kon ik soms nog gelooven dat zij leefde, maar ik durfde de zekerheid niet te zoeken.

Van haar liederen, die ik nog hoor, weet ik dat zij de eenige waarheid was in dien tijd, onbesmet van hitte of nevel.

Ik schreef gedichten en wanneer ik zat te luisteren naar het rythme zagen twee oogen mij aan waarin het vonkje van de hare blonk. Dit vonkje is altijd gebleven, maar lang heb ik niet geweten uit wien het komt; ik vroeg er ook niet naar, want men hoeft naar de bron van licht niet te zoeken.

Nadat zij ging verdwaalde ik.

Deze domheid ontsloot het eerst een diepte van tranen. Hoe zij mij ook heeft doen schreien moet ik toch haar noemen: verlokster. Zij had alles dat verblinden kan, want alles scheen wat het niet was. Toen ik jubelen en dansen wilde met den engel der jeugd, beschouwde zij de plooien van haar rok in de houding van een madonna die de boodschap hoort. Hiervan moet ik niet spreken. De tranen van zeventien branden lang. Van haar is niets gebleven, maar de vervoering en

de wanhoop verlieten mij niet meer. O Nimf, indien gij een mensch geweest waart, indien gij de muze geweest waart, zooals ik geloofde.

Ik zag haar niet en haar stem klonk in een nevel achter mij toen ik in het geluk der lente trad. De heele stad was geel van narcissen, de frissche zuidenwind woei overal, de straten en pleinen waren hoog. Die nimf volgde nog achter mij, maar zij keerde weldra terug terwijl ik zinneloos voortging met de armen open voor poëzie. Aan de grachten fluisterde het uit de boomen of uit het water en wanneer ik een hoek omging stond ik stil omdat iemand mij had toegelachen die te snel verdwenen was. Toen heb ik voor het eerst begrepen dat er geesten zijn die voor andere oogen verborgen blijven.

Ik had mijn kamer aan een gracht. Het liefste uur was in den vroegen avond wanneer de lantaarns opgingen en ik in mijn hoek de lamp kon aansteken. Dan verscheen zij voor wie geen deur geopend behoefde te worden, en ik moest mijn pen nederleggen bij haar geluid. Lang bleef zij niet. Ik had geen naam voor haar, omdat ik niet over haar sprak; ik zou kunnen zeggen dat zij een engel was of een fee, of liever de jeugd, de lente. Zij was het die den adem licht maakte en de wolken opende voor de glorie van de sterren, zij was het die de violen, de fluiten, de harpen, al het speeltuig van den avond deed zingen zoo dat de maten te zamen vloeiden in een melodie. Ik verlangde niemand, haar alleen.

Toen op een avond de verlokster naast mij zat bij de lamp ontwaarde ik het verschil. Indien in haar stem een enkele toon van den hemel geweest was, zooals iedere mond in liefde voort kan brengen, zou ik op de knieën gevallen zijn. Na mijn wachten, na mijn smeeken om mij te zeggen of zij een kind van de menschen was, trok zij schamper de wenkbrauwen op. Dit heb ik lang niet vergeten. Ik stond in het donker, bereid om op te stijgen. Het heeft lang geduurd voor ik weer menschelijkheid verwachtte.

Ik ging uit en bij mijn terugkeer zag ik in de kamer dat er iemand geweest was, iemand uit een ver land.

Dien zomer lachte ik luid. Ik werd zot van geestigheid.

Dien herfst snikte ik. Mijn stem werd zwaar en de verzen in den nacht geboren hadden het geluid van een eenzaam man.

Het is een geluk de smart op het oogenblik dat zij komt niet te beseffen, maar wie daarmede gezegend wordt ontwaakt later bij een besef dat langzaam bouwt en het wordt melancholie en eenzaamheid.

Tusschen het vallen van de bladeren en Kerstmis gebeurde er zooveel, heftig, dom, slecht, wanhopig, misschien wel nabij waanzinnig, tusschen mij en anderen, dat ik van een vroolijken jongeling groeide tot een droefgeestigen man.

Ik bewonderde Fransche gedichten en aan een Fransche zangeres bracht ik bloemen omdat ik haar taal liefhad. Zij woonde in een arme kamer. Daar trad, toen het gas was opgestoken, een man binnen met zijn kind; het droeg grauwe schoenen, witte kousen en een jurk van goudbrocaat. Hij zette zich op de tafel en klepperde de castagnetten terwijl zij danste. In een blik uit het geschitter en de golvingen van het brocaat herkende ik een bedroefd verlangen dat ook mij hoe langer zoo meer wegtrok. De kamer moet vol geweest zijn van onuitsprekelijkheden. Wat er gebeurde herinner ik mij niet, ik denk dat er harten gereed waren en niet konden, dat er wenschen in een zucht vergingen. In den gloed der schoonheid wil de liefde bloeien. Ik ging omdat ik de eenzaamheid verkoos en zij, die ik bewonderde, wist dat ik niet terug zou keeren. Mijn hond en ik wij draafden in het donker.

Op den man die het kind had laten dansen had ik geen acht geslagen. Toen op een avond mijn deur voor hem geopend werd herkende ik hem niet. Hij zeide dat hij uit Zuid-Amerika kwam en dat ik hem met geld moest helpen. Toen ik antwoordde dat ik zoo weinig had dat ik mijn kamer moest verlaten, lachte hij en zette zich op den stoel voor het papier onder de lamp. Zijn onbescheidenheid ergerde mij, maar ik was weerloos. Ik voelde een afkeer, ik geloofde ook niet dat het kind met de weemoedige oogen zijn dochter kon zijn, maar ik had geen kracht om hem weg te jagen. Hij sprak, en beschenen door de ironie vielen valsche druppelen in mij binnen.

De wereld fonkelt van goud en je ziet het niet? Toen wij je riepen om bij ons te komen wonen in de liefkoozing van onze vrouwen en kinderen, op de bergen van Inca of waar je ook wenschen mocht, deedt je of je den roep in den droom

gehoord hadt en makkelijk kon vergeten. Er is om je geschreid. Maar je wilde blijven waar je geminacht wordt en bedelen moet. Je zult wel moeten werken in magazijn of op kantoor, dan krijg je stuivers voor je goeden wil. Je weet dat je zonder geld hier niet blijven kunt, en wat moet je zoeken als je toch wilt blijven? Goud, mijn jongen. Maglore had voor jou haar gouden jurk aangedaan. Kom mee naar het meer van Inca, wij zullen goud voor je visschen zooveel je dragen kunt, en keer dan terug als je wilt.

Indien hij niet den naam Maglore had genoemd zou ik kunnen denken dat ik toen droomde. Ik stond voor de tafel en hij, een kermisgast die mij slechts een keer had gezien, bespotte mij op mijn stoel. Hij zeide nog dit met een blik op mijn papier:

Blijf als je wilt. Brand voor het onrecht, bid om genade voor wie je je vrienden noemt. Roep en smeek tot er zijn die je alles open doen behalve hun ziel. Je zult den smaad niet eens zien onder de droeve muziek die je maken zult. Leer veel als je blijven wilt, ook boekhouden. Wij zien elkaar weer.

Het was in het laatst van December. Toen ik mijn valies pakte kwam de verlokster en zij zeide dat zij mij wilde toebehooren. Ik kon niet achter mij zien, ik had den weg gekozen waar ik niets zou hebben dat niet het mijne was. En toen ik de deur sloot meende ik ook den lach en de geestigheid achter te laten.

* * *

Nu ik terugzie denk ik dat die Amerikaan gelijk had, want hoe weinig ik het ook besefte ontstond toen inderdaad het streven. Ik wist het niet, ik hield het voor mijn ongeduld naar de wereld.

Met mijn hond kwam ik in een dorp bij een gezin waar vier andere honden waren. Ik nam ze mee op mijn wandelingen; weldra zond een buurvrouw haar patrijshond er bij, een andere een poedel, en op zonnige dagen klonken in het bosch hun stemmen van allen kant. Zij leerden mij hun openhartigheid. Ook gaf hun gezelschap een welkom voorwendsel om de aandacht van mij af te leiden, men liet den schuwen zonderling ongemoeid. Soms vergat ik dat de een te oud was om ver te

loopen, de ander gretig naar wild, en ik moest den een in mijn arm dragen, naar den ander roepen en fluiten een uur lang, tot ik niet meer wist waarin ik verdiept was geweest en de lucht op nieuwe wijze ademde. De druk der teleurstellingen viel allengs weg.

Wanneer het regende en ik alleen moest loopen verrezen dan nieuwe beelden die mij zoozeer verhitten dat ik er van spreken moest. Verzen wilde ik sedert ik het laatste weggedaan had niet meer schrijven. En daar ik niet meer dan een voldoenden vorm zocht was ik blij wanneer ik voor ieder beeld woorden vond die het aanduidden.

Hooge vlakten, ijsbergen, vulkanen, woestijnen; gedrochten die boomen verslonden, heuvelen openscheurden; zwermen langs de wolken; ravijnen vol parelen in een dageraad; vormen en kleuren die mijn oogen openden. Geluid hoorde ik nergens en dit, de stomheid der dingen, was mij een reiniging en een lafenis.

Ik herinner mij hoe ik in het bosch verschrok toen ik den zangtoon van een vogel hoorde, de zon scheen op de nieuwe bladeren, binnen in mij gloeide de hitte die pijn deed.

Toen hoorde ik weer geluiden in de stemmen van menschen, dieren, klokken; een gamelang wekte mij vroeg, een tortel en een koekoek riepen achter den muur; in een kinderkreet herkende ik hoe ik zelf had willen grijpen, in het goedenavond van een landman over de tuinhaag klonk een violoncel.

Ik ontwaakte in den ochtendschemer. Uit het open venster kwam met het geruisch het genot van de morgenlucht. In de bloemen snoof ik iets dat dieper dan hun geur was. Ik zocht den lust door te werken in een tuin, de twijgjes, de blaadjes en mijn vingers streelden elkander. Toen werd ik gewaar dat ik alle menschen aanzag en dat ik een ieder aan mijn borst zou willen drukken.

Drie maanden nadat ik heen was gegaan begeerde ik weder en staarde naar den glans van handen.

De stomme beelden verzwonden. De woorden werden rood, vol van klank, en kwamen in menigte. Als ik ze genomen had zou ik een virtuoos zijn geweest, maar ik hield mijn tranen, mijn moedeloosheid, en wat in den schemer daar voorbij verborgen lag voor beter dan dien lust. En ik wachtte.

Ik verliet het dorp en dwaalde in een stille stad een zomer lang. Toen ik in den herfst terugkeerde herkende ik vele boomen en dorre bladeren op dezelfde plaats.

Wie mij dreef riep mij terug naar een ver land, en ik wilde wel, maar ik was nog te jong om de stem te begrijpen, mijn hart en mijn rede zochten een doel voor den tocht; ik wilde offeren en strijden waar gestreden wordt, mij voorhoudend dat ik nuttig kon zijn.

Ik bereidde mij en bepaalde den weg dien ik gaan zou om te helpen; er was een zeereis noodig, dat was met een Fransche boot. Terwijl ik wachtte op het geld daarvoor schreef ik een verhaal omdat beelden en woorden mij geen rust lieten; ik vertelde niets van mij zelf, maar aangezien de woorden de mijne waren meenden sommigen die het lazen dat ik mijn eigen aard beschreven had. Het is nutteloos zulke dingen te verklaren, want dichters kennen ze en anderen begrijpen ze niet.

Onderwijl hield ik mij ook bezig met mij voor te stellen wat ik daarginds zou doen. Ik begon nederig in leed en gebrek met de anderen, maar wij werden sterk, wij sloegen hard; ik kon zwakken beschermen, en er kwamen er zoo velen dat ik het geluk van den bevrijder voelde. Zulke wenschen waren dikwijls teruggekeerd, maar ik had ze altijd als een spel weer losgelaten, idealen door anderen te verwezenlijken, niet door mij die met geluk niet tevreden kon zijn. Thans echter voelde ik bij die voorstellingen in mijn handen de kracht van den wil en ik berekende hoe ik ze kon uitvoeren. Dit was een begin van streven. Hoe ver had het kunnen groeien. Ik had een opstandeling kunnen worden, een hervormer, want het vuur was groot, de wil zuiver, en ofschoon ik elders geroepen werd tuurde ik toch naar het licht in de oogen van broeders en zusters.

Ik ben altijd dom geweest op het oogenblik, anders zou ik toen begrepen hebben wat er gebeurde. Het lot mag grillig zijn en een zaadje zwerft soms zeer ver van den boom, maar dat ik, juist toen ik Spaansch geleerd had en de geschiedenis van Azteken en Maya gelezen, buiten een Geldersch dorp een Indiaan uit Mexico ontmoette, had mij toch moeten toonen dat het toeval geen spel is, dat roeper en geroepene door

dezelfde wet gedreven worden. Hij had zich evenzeer kunnen verwonderen mij op deze plaats te vinden.

Hoewel hij zat, in de heide naast een eikeboompje, bemerkte ik dat hij grooter was dan ik. Zijn rechter hand bloedde, met de andere at hij een stuk brood. Er viel motregen en de maan was verborgen, maar verlichtte den hemel en het pad.

Ik zeide hem dat ik reizen wilde, misschien ook naar zijn land, en vroeg hem mij daarvan te vertellen.

Wat wil je er doen? vroeg hij. Je komt te laat, wij kunnen nu vechten. Ik ben van de Chibcha die naar de Andes trokken. Menschen zooals jij verjoegen ze. Mijn ouders bleven bij de Kolibri, en zij werden slaven en haatten jou volk. En jullie haatten ons. Het schieten klinkt nu beter dan zingen. Wat wil je er doen? Eet je eigen menschen. Eerst neem je een vrouw en berooft haar, dan sla je en trap je haar. Dan zet je de mannen op een rij en je geeft ze lasso's om je koeien te vangen, en als je genoeg hebt ga je weg. Waarom ben je niet gekomen toen er niets te geven of te nemen was? Je zou zelf je pijp gemaakt hebben en in den kring kunnen zitten. Ja, er wordt nog wel gezucht om menschen die zien en hooren wat in de anderen is, maar niemand gelooft er meer aan. Wij hebben te lang vergeefs gewacht. En ik moet weer voort, hoe eerder ik hier vandaan kom, hoe beter. Als je geld wilt maken ga dan naar Amerika, maar praat niet van menschenliefde.

Hij was verdwenen eer ik hem kon nazien. Ik stond te beven, zwak van de vernedering. Hij kende mij niet en wist niet van mijn ongeboren liefde.

Terwijl ik huiswaarts keerde werd ik getroost door een herinnering en een kind dat ik nooit gezien had lachte mij toe. Het was in een nachtkroeg bij een orgel. Vrouwen zaten bij ons, de eene, tenger, bleek, misschien achttien jaar. Toen zij mij zeide dat zij een kind had zag ik sneeuw en bloed en hoorde krijten, zoo dat ook zij zag en hoorde. Toen ik heenging volgde zij buiten de deur en uit haar geheven hand lachte het kind of het van mij was.

Die tot haat mishandelde Mexicaan was blind geworden. Toch bleven zijn woorden, eerst als een vloek, later als een redding.

Ik kon niet wachten, het geld kwam en ik vertrok. Toen ik in den trein stapte bemerkte ik dat ik ziek was, mijn hoop

viel en ik minachtte mijzelf. In koorts liggende las ik den naam van de boot die heen was gevaren. Maar toen in de kamer naast mij menschen lachten luisterde ik en ik genas door dit geluid.

Toch besefte ik niet hoe ik weerhouden was om te gaan naar bitterheid en haat. Zooals een kind dat zijn zin niet gehad heeft bleef ik turen over de zee. Ik liep in den wind langs de kaden om te monsteren voor matroos, onverschillig waarheen zoo het voorbij den horizon was. Ik verzweeg wat ik wilde, maar zij zagen dat ik loog en niet deugde. Toen moest ik wel blijven.

* * *

Ik had hem vaker gezien, of liever zijn blik gevoeld, maar hij was mij altijd een vreemde gebleven, een zonderling zooals een ieder wel ontmoet die eenzame of ongewone wegen gaat en den voorbijganger aanziet. In Amsterdam begon ik te vermoeden dat hij een en dezelfde geest kon zijn die zich in verschillende gestalten had voorgedaan, vermoeden slechts, want ik had nog te veel vernuft, te weinig inzicht. Wie gelooft als hij negentien is aan een toovenaar? En zou een man die ieder keer in een anderen vorm verschijnt en met zijn voorganger niets gemeen heeft dan zijn oorsprong uit een ver land en de verlokking van zijn stem niet even onwaarschijnlijk zijn? Aan God geloofde ik, niet aan wonderen, en openbaringen uit de eeuwigheid hield ik voor sprookjes. Van den dag dat ik in de stad terugkeerde voelde ik zijn aanwezigheid en ik hoopte hem te ontmoeten; welk gelaat hij zou hebben wist ik niet, maar ik zou hem zeker herkennen.

Er was dien zomer veel vertier en vroolijkheid. De stad wemelde van menschen die er voor hun genoegen kwamen. Ik leerde velen kennen van wie sommigen mijn vrienden bleven en anderen weer gingen. Wij waren jong en hadden zooveel te zeggen om elkander te verstaan, dat de avond te kort was voor bewering en tegenspraak en wij gewoonlijk tot het daglicht zaten, waar anders dan in een gelagkamer waar een man, die vroeg op moet, niet komt. De ernstigste redetwisten eindigden in zotternij. Na den lach luisterde ik weer en wachtte.

Ik ging nooit voor het laatste woord gezegd was, de laatste groet gewisseld, ik liep altijd alleen naar huis. Hoe vaak heb ik stil gestaan op een gracht, waar niemand waakte en slechts een zwervende hond langs de boomen zocht; hoe vele gesloten vensters en deuren heb ik aangezien; hoe lang heb ik soms gestaard of er een voor mij zou open gaan.

Dien zomer heb ik gedanst tot men mij weg joeg; gekust tot iemand zeide dat zij mij beminde; ik heb ook gezocht, wanneer Amsterdam sliep, naar oogen die mij helpen konden, tot ik de handen hief.

Op een middag vroeg iemand mij den weg, een lange man. Terwijl wij een eindweegs samengingen vertelde hij dat hij een Tasmaniër was, vuurwerkmaker van beroep. Dit verklaarde hij: hij had een fabriek in Manchester, waar vuurpijlen en donderbussen gemaakt werden, voornamelijk voor Chineezen, die daar verzot op waren. Toen ik vroeg of er nog Tasmaniërs waren verging zijn vriendelijkheid, hij bleef met gesloten oogleden staan. Ik hoorde droefheid toen hij antwoordde:

Neen, allang niet meer, zij zijn allen vermoord. Wij zijn kolonisten. Maar als gij er ooit een ontmoeten mocht, wees op uw hoede, neem mijn raad.

Kort daarna boog hij en dankte voor verdere hulp.

Den volgenden dag, een feestdag, ontmoette ik een echten Tasmaniër, misschien den laatsten. Wij zaten alleen in een klein café, hij, zijn gezel en ik, maar ik herinner mij de plaats als een tuin waar buiten de schutting het Oranje-boven werd gehost; hoewel ik weet dat het in de stad gebeurde zie ik hem, den derden en mijzelf in een omgeving van groene heesters, waar de gasten naar het rumoer waren gaan kijken.

Zijn metgezel riep, maar er kwam niemand; daar ik naast hem zat en bemerkte dat hij een vreemdeling was, riep ook ik. Het bleek dat hij een groot glas verlangde, omdat zijn handen beefden en hij den gelen drank niet uit een klein glas kon drinken. Het werd hem gebracht. Hij dankte met een neiging van het hoofd zoo hoffelijk en waardig als ik nog nooit had gezien. Hij had een lichtbruin aangezicht met een witten ringbaard. Toen hij zich tot mij keerde en zijn hoed

afnam zag ik op zijn voorhoofd een ovaal figuur in blauwe lijntjes getatoueerd.

Gij zijt toch geen Engelschman? vroeg hij. Maar zeker ook geen Hollander.

Ik antwoordde dat ik dit was, hoewel niet in Holland geboren.

De andere stond aan den uitgang tusschen laurierboompjes te kijken. Later zag ik hem niet meer. De oude man sprak:

Men mist iets als men het land waar men geboren is verlaat. Ik kom uit een land dat door Hollanders ontdekt is, het heet Tasmania. Daar hebben onze moeders ons gedragen, maar er is er geen een meer van ons. Gij weet toch wat het is aan de zon te denken die het eerst op ons scheen? aan de aarde waarop wij stonden en aan het water dat ons nat maakte? aan de lichamen die daar boven ons verrezen? Het is geen vreugde en ook geen pijn, een versmelting, een vertering, alleen door een zucht te noemen. Een ieder voelt het, vroeg of laat, het eerst zij die hun land niet meer hebben. Dan verlangt men altijd naar ginds, dan haat men niemand, zelfs hem niet die den broeder vermoord heeft, integendeel, men houdt van allen en men ziet geen slechtheid. Maar toch wordt men getrokken, toch moet men gaan. Ik ben er bij mijn geboorte mee gemerkt, gij hebt het merk medegebracht. Ik had in mijn land voldaan kunnen worden, gij zult het nergens zijn waar gij ook woont. Leer dit van mij die ouder ben: tracht niet te wonen, zoek geen plek voor de uwe, want gij hebt er geen; bemin zooveel menschen gij wilt, maar verwacht van geen een dat hij u bemint. Zwerf, verzadig u van zonlicht en van oogenlicht. Wij hebben broeders die ons roepen en als wij antwoorden willen en niet kunnen, geven zij ons hun stemmen. Gij hoort mij, maar ik ben het niet. Gij zult spreken, maar men zal ons hooren. Uw stem zal klinken zoodra een mond voor u geboren wordt.

Zijn oogen weken, hij liet mij alleen. Ik zat onder palmboomen bij de bruisende zee.

Sedert heb ik de rust gekend en meer geweten dan ik zeggen kon.

* * *

Sedert heb ik geweten dat het verlangen het vuur is dat voortgegeven wordt; den een maakt het rood en wild om te grijpen, den ander blank en stil in het gebed. Mij gaf het den gloed in de verbeelding, de zekerheid in de verwachting.

In Londen heb ik dag na dag en jaar na jaar geloopen omdat ik niet spreken kon en duizenden beelden voor mij waren, wenkend om te volgen. Soms als ik stil stond en de menschen aanzag die voorbijgingen, verwonderde ik mij dat er geen enkel mij zag; ik moet betooverd geweest zijn, zoodat geen oog mij kon waarnemen. Maar stond ik daar? was het niet mijn verlangen dat even rond schouwde, zich verlustigend aan de gestalten en turend of er een was op wien het kon overspringen? De vreugde die de groote stad kan geven is deze eenzaamheid nabij zichzelf en nabij de menschen.

Ik liep van de groene weiden in het zuiden tot de akkers in het noorden, tot voorbij de fabrieken aan de oevers der rivier, maar ik keerde altijd naar het midden terug om uit te zien. Wat voor mijn oogen verscheen was een glans, lila of grijs, dan fonkelend donkerrood, soms bruin en oranje in lichte tinten; die glans kwam niet van den hemel, hij was geen weerschijn van zon of lantaarns, hoewel hij daarin overging, hij omhulde de menigte en behoorde haar. Ik hield het voor gezichtsbedrog, meenend dat mijn oogen, die zoolang voor al wat daar buiten bestond gesloten waren geweest, wanneer zij zich openden niet helder zagen. Indien mijn oordeel niet bedorven was door het gemeengoed gezond verstand, dat geen buitensporigheden duldt, zou ik mijn waarneming geloofd hebben en zeker eerder ontdekt hebben wat alleen voor mijn oogen zichtbaar is. Eerst later, toen ik het durfde niet te twijfelen, erkende ik dat die glans inderdaad bestond. Wie er de oogen voor heeft en gereed is hem lief te hebben kan hem zien, niet slechts over een menigte, maar ook aan een enkelen mensch die voorbij gaat.

Den tijd dien ik er noodig had voor mijn werk, kon ik tellen naar den kalender; die, met loopen en dwalen verkwist, had geen maat. Er is nooit zulk een wandelaar in Londen geweest.

Ik ontmoette er een anderen, dat was hij dien ik zocht. Sedert had ik daar geen behoefte en geen onzekerheid meer.

Een deel van mijn leven ging in die stad; dit oogenblik, van hern voor mij alleen, heeft mij opgeheven.

Ik had mijn kamer in een voorstad. Op een avond in den winter, toen er een dunne mist hing, keerde ik terug. Er was een viersprong van wegen dien ik moest oversteken. In het midden hield een man, dien ik niet had zien komen, mij staande, een lange magere man met een stok waarop zijn vuist hoog rustte. Zijn gelaat zag ik niet, ik weet niets anders van hem dat, door de zintuigen waargenomen, mede te deelen is. Het gesprek bestond uit enkele woorden en gebaren.

Is dat de weg naar Londen?

Ik wees.

Hij prevelde een gebed waarvan de woorden klonken als Latijn en ik hoorde klanken die de mijne waren en mijn ziel riepen bij een naam. Toen boog hij zooals een priester voor het altaar. Hij werd een purperen glans die verging in den mist, en ik stond met armen die smeekten: broeder, hier.

Een verklaring heb ik niet gevonden dat ik mij van dit oogenblik nooit meer alleen heb gevoeld.

* * *

Een jeugd had ik in verlangen, droom en mijmering verloren toen ik verstond dat ik geen behoefte had en leerde dat ik slechts gehoorzamen moest en aanvaarden. Toen ik mijn wil bij het werk moest gebruiken deed ik het zoo goed ik kon om het brood te verdienen. De dagen werden dor en hadden niets meer dat bekoorde. Maar ik voelde mij sterk en bereid Ik nam afscheid van de ontgoochelingen en teleurstellingen die mij nog volgden, ik voelde mij als een jonge monnik die begint te lezen.

Op een dag dat ik niets te doen had schreef ik een verhaal. Het had een rythme en een geluid die nieuw waren voor mijn ooren, maar die ik toch herkende en, ofschoon het overigens niets bevatte, was het mij daarom dierbaar. De woorden hadden nauwelijks beteekenis voor het verstand, slechts maat en klank hadden een bekoring voor mij. Het was of iemand dien ik beminde door mijn mond sprak en vaarwel riep aan wat niet had kunnen zijn, met mijn stem bad en dankte voor een zegen. Zonder een fijn gehoor en zonder een open hart

had ik het zeker niet kunnen onderscheiden, want geluid, rythme en stem waren wel de mijne, maar samengevloeid met een ander geluid, een ander rhythme, een andere stem, en het beste, het liefste, het edelste daarin, door de woorden aangeduid, was niet van mij.

Die stem, herkend ook in gedichten die ik weder las, was mij zoo vertrouwd dat het mij niet verwonderde haar te hooren in poëzie eeuwen her geschreven. Soms klonk zij harder, soms liefelijker. Het kwam voor bij het lezen van een gedicht dat ik wist, dat ik het geschreven zou hebben als ik daar of daar gezeten had met die of die pen in mijn hand, en enkele dichters kwamen met die stem zoo nabij dat vrienden naast mij zaten.

Voor poëzie echter had ik weinig tijd, want het werk beval en ik gehoorzaamde met ijver. En intusschen verwachtte ik. Eens, temidden der inspanningen, had ik in een boek hooren fluisteren voor mij alleen dat mij het allerliefste zou gebeuren.

Jaren gingen, tot ik in een zomer met liefde werd gezegend. Eerst in de nieuwe wereld waarin ik toen gevoerd werd vielen de nevelen weg tusschen mij die hem riep en hem die mij zocht.

Ik woonde aan de zee tegenover een stoere rots recht voor mij aan de kust. In het westen lag een eiland.

Wanneer de hemel rood werd hoorde ik hem over de stille zee achter dat eiland. Hij zong zooals een verlatene of een schipbreukeling die gelooft dat geen sterfelijk oor hem kan hooren en dat hij nooit meer hoeft te zwijgen. Hij wist dat er een was die luisterde. Ik hoorde hem schoone namen roepen en bij iederen naam zag ik wien hij riep. Het waren menschen die in hun aangezichten ook iets van den hemel, van de zee en van de aarde hadden, wezens die nog niet bestonden.

Ofschoon het spel der letteren mij niet boeide zette ik mij op een avond toen ik had geluisterd voor een blad papier. Ik wist ook niet wat ik schrijven zou, want behalve van mijn zegen, waarover ik niet hoefde te spreken, had ik niets te zeggen. Ik ging zitten en koos een pen omdat ik gehoorzaamde.

Toen herkende ik die stem, nu dicht bij mij, dezelfde die ik al in mijn kindertijd had gehoord, en ik zag de oogen van

hem dien ik vaak ontmoet had recht voor mij. Zijn stem en zijn oogen waren zijn geheele aanwezigheid. Ieder der woorden die ik schreef had zijn geluid, zijn blik; de kreet van een vogel, het breken van een golf, de roep van een eenzame, de toon van een harp. Het was de stem van een zeevaarder die op den zang van de fee Morgane antwoord geeft, ja, dit vooral, de diepe, klare, teedere stem van een zeeman die met vaste oogen naar den dageraad tuurt.

Toen ik de woorden herlas bemerkte ik dat zij geen zin hadden en ik verscheurde het papier. Hij die ze gesproken had bleef.

Bij al wat ik deed luisterde ik naar hem, in ieder woord dat ik schreef sprak hij. Toen ik dit besefte verscheurde ik niet.

Anderen kennen hem ook, want ik hoor hem dikwijls in een boek of een brief. Bij dezen spreekt hij duidelijk of hard, bij genen zacht of ver, maar niemand zegt iets dat ik kan verstaan of het is met zijn rythme en zijn stem.

ARTHUR VAN SCHENDEL.

Open raam.

Door lente's nachtelijke zaal
Zong klagend-ijl de nachtegaal.
Met mijne handen, bleek te saam
lag ik geleund aan 't open raam.
Een wapperende koelte woei
met warmen geur van appelbloei
voorbij mijn luisterend gezicht
en roerde de gordijnen licht.
Rondom het witte ledikant
waarde de adem uit het land.
Uw handje hing, een geel ivoor
in slapen af als een trezoor.
Ver achter meentland's zoele vrêe
woelde het hart der koude zee.
De hemel, een scharlaken wiek
hing als de stilte, na muziek.
En half ontwakend wenddet gij
uw droomrig hoofd ter an'dre zij.
Uw oogen op'nend en weer dicht.
Een wolk ging ik langs uw gezicht.
En hebt gij mij bij u herkend
o liefde, in dit klein moment,
zoo zwenk weer heen naar uw verschiet,
want meer genade is er niet.

MARTIEN BEVERSLUIS.

5 Mei '27.

Het conjunctuurprobleem

Wanneer men den loop van het economisch leven der beschaafde landen gedurende de negentiende en het begin der twintigste eeuw met eenige aandacht gadeslaat, wordt men getroffen door de eigenaardige *ups* en *downs* die daarin vallen waar te nemen. Perioden van bijzondere activiteit en perioden van depressie wisselen elkaar met opmerkelijke regelmaat af. In de eerstbedoelde perioden ziet men de productie van allerhande artikelen krachtig toenemen. Nieuwe ondernemingen worden opgericht; bestaande zaken uitgebreid. De uitzettingen der banken nemen toe; het algemeen prijsniveau stijgt. De loonen en de rentestand bewegen zich eveneens in stijgende richting. De ondernemers maken goede winsten. In vrijwel alle takken van bedrijf is volop werk. - Wanneer deze toestand enkele jaren geduurd heeft, treedt echter, vaak vrij plotseling, een kentering in. De vraag naar goederen, die zich gedurende de periode van activiteit door groote levendigheid kenmerkte, schijnt eensklaps verzadigd. De stijging van het algemeen prijsniveau neemt een einde. Aanwezige voorraden blijken onverkoopbaar. De toestand die aldus ontstaat neemt in sommige (doch geenszins in alle) gevallen tijdelijk het karakter van een crisis aan. Doch mèt of zonder crisis volgt onveranderlijk een tijdperk van depressie. Dit tijdperk vertoont in welhaast alle opzichten het tegenbeeld van de periode van activiteit. Het volume der productie vermindert; de uitzettingen der banken nemen af; het prijsniveau daalt. Ook de loonen en de rentestand bewegen zich in dalende richting. De ondernemers zien hun winst tot zeer bescheiden proporties teruggebracht en velen hunner werken zelfs met verlies. Het liquideeren van ondernemingen is dan ook aan de orde

van den dag. Arbeiders worden op groote schaal ontslagen; nieuwe zaken worden niet of zoo goed als niet opgericht; de klachten over werkloosheid zijn ernstig en algemeen. - Ook aan dezen staat van zaken komt echter na eenige jaren een einde. Elke depressie wordt tenslotte gevolgd door een opleving, die een nieuw tijdperk van bijzondere activiteit inluidt.

Deze golfbeweging van het economisch leven, die men ten onzent, naar Duitsch voorbeeld, meestal met den weinig gelukkigen naam conjunctuur pleegt aan te duiden, is waarschijnlijk niet overal op hetzelfde tijdstip begonnen. Van omstreeks 1825 tot 1914[1)] vallen echter de conjunctuurgolven (de Angelsaksische wereld spreekt, meer eigenaardig, van *trade cycles* of *business cycles)* in vrijwel alle landen van beteekenis duidelijk waar te nemen. Naarmate het tijdvak verder voortschrijdt zien wij ze bovendien meer en meer een internationaal karakter aannemen in dezen zin, dat voorspoed zoowel als malaise in de verschillende landen vrijwel gelijktijdig optreden.

Met dat al heeft het tamelijk lang geduurd vóór men het hier bedoelde verschijnsel als zoodanig wetenschappelijk is gaan onderzoeken. Ik zeg met opzet *als zoodanig;* want de economische crises waarmede de fluctuaties in het bedrijfsleven nu en dan gepaard gaan, hebben altijd in hooge mate de aandacht getrokken en de beoefenaren der economie al vroegtijdig aan het denken gebracht. De crisistheorieën die aldus in den loop der jaren ontstonden, zijn talrijk en onderling zeer verschillend. Doch zij komen hierin overeen, dat zij, zeer enkele uitzonderingen niet te na gesproken, de crises opvatten en trachten te verklaren als op zich zelf staande gebeurtenissen: als storings- of ziekte-verschijnselen, die met de ontwikkeling van het economisch leven slechts in verwijderd verband staan. Omstreeks het einde van de negentiende eeuw heeft deze opvatting echter een radicale wijziging ondergaan. Men is algemeen tot de overtuiging gekomen dat de crises, voorzoover zij niet zijn terug te brengen tot van buiten

1) Over de toestanden na 1914 spreek ik in deze bladzijden niet. Tijdens en onmiddellijk na den oorlog heeft het economisch leven zoo zeer onder den invloed gestaan van bijzondere factoren, dat het voor het doel van dit opstel de voorkeur verdient de periode na 1914 buiten beschouwing te laten.

komende oorzaken, zooals bijvoorbeeld natuurrampen, oorlogen, epidemieën e.d., slechts phasen - en op zich zelf niet eens bijzonder belangwekkende phasen - in het ontwikkelingsproces van het economisch leven vormen. Dit heeft er toe geleid dat men dat ontwikkelingsproces meer in zijn geheel is gaan bezien, en dat de periodieke *ups* en *downs* van het bedrijfsleven allerwegen het voorwerp van ernstige studie zijn geworden.

In het middelpunt van die studie staat uit den aard der zaak de vraag naar de *verklaring* van de bedoelde *ups* en *downs*. Wat is de *oorzaak* van deze golfbeweging? Hoe komt het dat *hausse* noch depressie ooit langer dan een betrekkelijk beperkt aantal jaren duren? Hoe, dat elke periode van voorspoed, al dan niet na een kort intermezzo van crisis, altijd weer door een malaise, en dat, op haar beurt, elke malaise altijd weer door een tijdperk van voorspoed gevolgd wordt? Tal van economisten hebben gedurende de laatste vijf-en-twintig jaren getracht dit probleem op te lossen; doch de resultaten waartoe hun onderzoekingen geleid hebben, loopen vooralsnog tamelijk ver uiteen. Zie ik wèl, dan kan men - wanneer men zich bepaalt tot de theorieën die in eenigszins ruimen kring aanhangers hebben gevonden, en afziet van wat op de keper beschouwd slechts als (overigens veelvuldig voorkomend) verschil in nuance valt aan te merken - met betrekking tot de verklaring van het conjunctuurverschijnsel op het oogenblik vier richtingen onderscheiden. Volgens een dezer richtingen zou de golfbeweging van het economisch leven in laatste instantie toe te schrijven zijn aan een zekere ‘onder-consumptie’ die telkens in den loop der periode van voorspoed zou optreden. Een tweede richting ziet de oorzaak van het verschijnsel in bepaalde eigenaardigheden van het moderne productieproces. Een derde meent de fluctuaties op rekening te moeten stellen van bij het geld gelegen factoren. Een vierde richting, tenslotte, zoekt de verklaring in hoofdzaak in beurtelings optredend overdreven optimisme en pessimisme van de ondernemersklasse met betrekking tot den omvang van haar toekomstige winsten. - Ik stel mij voor in de volgende bladzijden deze verschillende conjunctuurtheorieën, aan de hand van de geschriften van enkele harer meest op

den voorgrond tredende vertegenwoordigers, ietwat nader uiteen te zetten, en aan die uiteenzetting eenige critische opmerkingen mijnerzijds vast te knoopen.

I.

De leer die het conjunctuurverschijnsel in laatste instantie meent te moeten toeschrijven aan periodiek optredende 'onder-consumptie', is wellicht de eenvoudigste van de vier evengenoemde theorieën. Zij is den laatsten tijd o.a. verdedigd door den Britschen economist J.A. Hobson, die haar vooral in zijn werk *The Economies of Unemployment*[1] uitvoerig uiteengezet heeft; en door den Heidelbergschen hoogleeraar Emil Lederer in diens verhandeling *Konjunktur und Krisen*, opgenomen in deel IV van den *Grundriss der Sozialökonomik.*[2]

De aanhangers van de hier bedoelde leer meenen den sleutel voor de verklaring van den conjunctuur-cyclus gevonden te hebben in het verschijnsel dat gedurende een periode van voorspoed de loonen van arbeiders en beambten niet in dezelfde mate stijgen als de goederenprijzen. Over de oorzaak van dit verschijnsel loopen de meeningen uiteen. Sommigen (waaronder Lederer) schrijven het toe aan de omstandigheid dat de loonen, hetzij ten gevolge van bestaande arbeidsovereenkomsten, hetzij doordat bij het begin der periode van voorspoed in den regel een aanzienlijke mate van werkloosheid heerscht, slechts betrekkelijk langzaam op een toeneming van de vraag naar arbeidskracht reageeren. Anderen (waaronder Hobson) stellen het zonder meer op rekening van de bestaande maatschappelijke orde, die er, naar hun meening, toe leidt dat de arbeidersklasse doorloopend een in verhouding tot haar aandeel in de productie te gering deel van het maatschappelijk inkomen ontvangt, welk deel in een periode van voorspoed de neiging zou hebben om nog voortdurend kleiner te worden. Dit verschil van meening kunnen wij echter voor ons doel laten rusten. Over het effect van het verschijnsel in kwestie zijn de hier bedoelde schrijvers het eens. Het ten

1) London 1922.
2) Tübingen 1925.

achter blijven van de stijging der loonen bij die van de prijzen heeft, zoo betoogen zij, een dubbele werking. Het doet de koopkracht van de arbeidersklasse afnemen. Immers, al ontvangt de arbeider, in geld uitgedrukt, een hooger loon dan voorheen, de goederenprijzen zijn in sterker mate omhoog gegaan dan zijn loon, met het gevolg dat hij, ondanks zijn hooger geldinkomen, een kleiner quantum goederen kan koopen dan vroeger. Aan den anderen kant doet het betrekkelijk laag blijven der loonen de ondernemerswinsten stijgen. Want voor den ondernemer vormen de loonen een deel van de productiekosten van zijn bedrijf. Stijgen zij in mindere mate dan de prijzen die hij bij den verkoop zijner artikelen bedingen kan, dan zal zijn winst hooger worden. Deze twee factoren die in den loop van elke periode van voorspoed optreden: vermindering van de koopkracht der arbeidersklasse en stijging der ondernemerswinst, moeten, volgens de theorie die wij hier bespreken, noodzakelijk leiden tot depressie.

Wat toch is het geval? De vermeerdering der ondernemerswinsten doet het inkomen van ondernemers en eigenaars van aandeelen - dus, in het algemeen gesproken, het inkomen van de bezittende klasse - toenemen. De bezittende klasse zal echter het meerdere inkomen dat zij aldus verkrijgt, niet of slechts zeer ten deele voor den verkoop van verbruiksgoederen aanwenden. Van deze goederen toch is zij reeds voldoende voorzien. Zij mag wat meer luxe-artikelen koopen en in het algemeen op wat ruimer voet leven: het grootste gedeelte van het meerdere inkomen dat zij als gevolg van den in het bedrijfsleven heerschenden voorspoed geniet, zal zij besparen. Dat besparen bestaat natuurlijk niet hierin, dat een gedeelte van het inkomen in geldvorm bewaard wordt. De bespaarde bedragen worden belegd, hetgeen *normaliter* beteekent dat zij besteed worden voor de voortbrenging van productiemiddelen. De voortbrenging van productiemiddelen neemt derhalve gedurende een periode van voorspoed krachtig toe.

Aangezien echter productiemiddelen niet om huns zelfs wil worden geproduceerd, maar de bestemming hebben om te dienen voor de voortbrenging van verbruiksgoederen, moet een toeneming van de voortbrenging van productiemiddelen

na verloop van eenigen tijd tot vermeerdering van de productie van verbruiksgoederen leiden. Inderdaad wordt dan ook in den loop van de periode van voorspoed de productie van verbruiksgoederen sterk uitgezet. Doch wanneer de meerdere verbruiksgoederen aan de markt komen, blijkt al spoedig dat hun producenten zich deerlijk misrekend hebben. Doordat de arbeidsloonen inmiddels slechts in een betrekkelijk langzaam tempo gestegen zijn, is de vraag naar verbruiksgoederen niet sterk genoeg om bij de geldende hooge prijzen het vermeerderde quantum verbruiksgoederen te absorbeeren. Er treedt 'onder-consumptie' in. Groote voorraden verbruiksgoederen worden onverkoopbaar. De algemeene prijsstijging komt tot staan en maakt voor een daling der prijzen plaats. De ondernemerswinsten loopen terug en de depressie doet haar intrede.

Hoe komt het nu echter dat de depressie-periode blijkens de ervaring altijd eenigen tijd duurt? Waarom leidt de prijsdaling die als gevolg van de ontoereikende vraag naar verbruiksgoederen intreedt, niet tot een dusdanige vermeerdering van die vraag bij de arbeidersklasse, dat het verbroken evenwicht zich binnen betrekkelijk korten tijd herstelt? En hoe is te verklaren dat de depressie op den duur altijd weder op een nieuwe periode van activiteit uitloopt?

Ter beantwoording van deze vragen wijzen de aanhangers van de theorie der 'onder-consumptie' op wat sommigen hunner de behoudzucht der verbruikers noemen. Een daling van de prijzen van verbruiksartikelen, zoo betoogen zij,[1)] heeft, ook al is zij relatief omvangrijk, niet aanstonds een krachtige stijging van de vraag naar die artikelen van de zijde der arbeidersklasse ten gevolge. Want de gewoonten der consumenten wijzigen zich slechts langzaam. De arbeiders maken niet aanstonds in vollen omvang van de prijsdaling gebruik om zich grooter quanta verbruiksgoederen aan te schaffen. De prijsdaling moge eenige vermeerdering van de vraag naar verbruiksgoederen teweeg brengen:

1) Dit gedeelte van de theorie is vooral door Hobson met veel scherpte uiteengezet. Lederer houdt zich in zijn aangehaalde verhandeling voornamelijk met de periode van voorspoed bezig en is ten aanzien van de depressie tamelijk kort en niet over-duidelijk.

die vermeerdering is niet groot genoeg en volstrekt zich niet snel genoeg om de prijsdaling te doen ophouden. De prijsdaling zal aanvankelijk veeleer ten gevolge hebben dat de besparingen der arbeidersklasse eenigszins toenemen. Het resultaat van een en ander is dat de overmatige voorraden verbruiksgoederen aanvankelijk niet noemenswaard slinken, zoodat de prijsdaling verderen voortgang maakt en de ondernemers hun productie sterk gaan inkrimpen. Dit leidt eenerzijds tot verdere vermindering der ondernemerswinst en aan den anderen kant tot werkloosheid en daling der arbeidsloonen. De vermindering van het geld-inkomen der arbeidersklasse heft dan de toch reeds zwakke tendens tot stijging, die de vraag naar verbruiksgoederen in het begin van de depressie vertoonde, geheel op. Maar tegelijkertijd loopt het bedrag der jaarlijksche besparingen tot een minimum terug. Want ook bij de bezittende klasse doet zich thans, zij het in andere richting, een zekere behoudzucht ten opzichte van haar levensstandaard gelden. Zij gaat er ongaarne toe over dien standaard te verlagen en heeft, wanneer de depressie op haar hoogtepunt is, bijkans haar geheele inkomen noodig om in onmiddellijke levensbehoeften te voorzien.

Deze staat van zaken is oorzaak dat er gedurende de depressie slechts een betrekkelijk gering quantum productiemiddelen wordt voortgebracht, wat er op zijn beurt toe leidt dat de bij den aanvang der depressie overmatige voorraden verbruiksgoederen, wanneer deze na verloop van tijd tot een normaal niveau geslonken zijn, niet voldoende worden aangevuld, met het gevolg dat tenslotte een betrekkelijke schaarschte aan verbruiksgoederen intreedt. Wanneer het zoover gekomen is, begint het prijsniveau te stijgen en een nieuwe periode van activiteit neemt een aanvang.

II.

De theorie waarvoor wij hier in de tweede plaats de aandacht willen vragen, is aan de leer van Hobson en Lederer in zoover verwant, dat zij, evenals deze, de verklaring van het conjunctuurverschijnsel aan de zijde van de goederen zoekt. Maar terwijl de evengenoemde schrijvers daarbij vooral het

oog richten op de goederen*consumptie*, tracht de theorie waarvan wij thans een overzicht gaan geven, de golfbeweging van het economisch leven te verklaren uit verschijnselen die met de *productie* der goederen verband houden. Als den geestelijken vader van deze opvatting mag men den vroegeren Rijsselschen (thans Parijschen) hoogleeraar Albert Aftalion beschouwen; diens lijvige werk, *Les crises périodiques de surproduction*,[1] bevat, naar het mij voorkomt, nog altijd de meest uitvoerige en de meest complete uiteenzetting die tot dusver van de theorie in kwestie gegeven is.

Volgens Aftalion heeft men in het beurtelings optreden van perioden van activiteit en van depressie in het bedrijfsleven tot op zekere hoogte eenvoudig het natuurlijke resultaat te zien van de werking der prijswetten. Zoo is de prijsstijging waarmede de periode van activiteit pleegt aan te vangen, te beschouwen als de reactie op de betrekkelijk geringe productie gedurende het voorafgegane tijdperk van depressie: vermindering van het goederenaanbod immers heeft *ceteris paribus* altijd de strekking de prijzen der goederen omhoog te doen gaan. Zoo vormt, omgekeerd, de prijsdaling waarmede de depressie inzet, de natuurlijke terugslag op de sterke uitzetting der productie tijdens de periode van voorspoed: vermeerdering van het goederenaanbod moet *ceteris paribus* steeds een daling der goederenprijzen veroorzaken. En zoo zijn ook de vermeerdering van het volume der productie gedurende de voorspoedperiode en de vermindering van het volume der productie gedurende de periode van malaise eenvoudig te beschouwen als een uitvloeisel van de werking der prijswetten: *ceteris paribus* zal immers een stijging der goederenprijzen steeds toeneming, een daling der goederenprijzen altijd afneming van het goederenaanbod ten gevolge hebben.

Intusschen blijkt, wanneer men het conjunctuurverschijnsel met eenige nauwkeurigheid gadeslaat, al spoedig dat dat verschijnsel uit de prijswetten-alléén slechts zeer ten deele verklaard kan worden. Tijdens de periode van voorspoed neemt, als gevolg van de prijsstijging, het volume der pro-

1) 2 vols., Paris 1913.

ductie toe; en die vermeerdering van het volume der productie leidt op haar beurt tot prijsdaling. Toegegeven. Maar waarom dalen de prijzen dan niet zoodra de productie begint toe te nemen? Waarom moeten er, blijkens de ervaring, altijd eerst eenige jaren verloopen eer de prijsdaling intreedt? - Voor het tijdvak van depressie geldt *mutatis mutandis* hetzelfde. Gedurende dat tijdvak neemt, als gevolg van de prijsdaling, het volume der productie af; en die vermindering van het volume der productie leidt op haar beurt tot prijsstijging. Goed. Maar waarom stijgen de prijzen dan niet zoodra de productie begint af te nemen? Waarom moeten er, blijkens de ervaring, altijd eerst eenige jaren verloopen eer de prijsstijging een aanvang neemt?

De prijstheorie geeft op deze vragen geen antwoord. Zij maakt de gebeurtenissen die bij het begin der periode van activiteit en bij het begin van het tijdvak van depressie optreden, begrijpelijk, maar laat den betrekkelijk langen duur der twee voornaamste phasen van den *trade cycle* geheel in het duister. Ja, die betrekkelijk lange duur van voorspoed en depressie schijnt op het eerste gezicht zelfs met de prijstheorie in tegenspraak te zijn. Hoe kunnen de prijzen jaren lang blijven stijgen terwijl het volume der productie voortdurend toeneemt? Hoe kunnen zij, omgekeerd, jaren lang blijven dalen terwijl het volume der productie voortdurend terugloopt? Voor deze vragen, die volgens Aftalion eigenlijk het kernprobleem van het conjunctuurvraagstuk vormen, moet dus klaarblijkelijk een andere verklaring gezocht worden. Het is hier dat de Parijsche hoogleeraar de eigenaardigheden van het moderne productieproces in het geding brengt.

Aftalion onderneemt daartoe een uitvoerige analyse van het rhythme der productie. Aan de hand van die analyse stelt hij in het licht dat de vermeerdering van het volume van de voortbrenging zich gedurende de eerste jaren der periode van voorspoed nagenoeg uitsluitend pleegt te openbaren in de industrieën die productiemiddelen voortbrengen, om zich eerst later mede te deelen aan de industrieën die verbruiksgoederen produceeren. Bovendien heeft de toenemende productie in de eerste jaren der periode van voorspoed nog weinig of geen invloed op het goederenaanbod. In de

industrieën die productiemiddelen voortbrengen heerscht in deze jaren weliswaar groote bedrijvigheid, maar het quantum goederen dat per week of per maand als voltooid product wordt afgeleverd, blijft aanvankelijk vrijwel stationnair. Eerst na verloop van twee of drie jaren begint het krachtig omhoog te gaan.

Een en ander is het gevolg van het feit dat in de moderne maatschappij langs omwegen wordt geproduceerd. Voor de voortbrenging van welhaast alle industrieele artikelen wordt heden ten dage gebruik gemaakt van min of meer ingewikkelde werktuigen of machines. Het volume der productie van elke industrieele onderneming is dientengevolge gebonden aan den omvang der outillage waarover zij beschikt. Wenscht een ondernemer zijn productie in een eenigszins belangrijke mate te vermeerderen, dan zal hij moeten beginnen met de outillage van zijn zaak uit te breiden. Wanneer derhalve een algemeene tendens tot opvoering der productie ontstaat, gelijk in den aanvang van een periode van voorspoed het geval is, dan zal dit verschijnsel zich in de eerste plaats openbaren in een toeneming van de bestellingen van machines, werktuigen, en, in het algemeen, van alle soorten productiemiddelen. De industrieën die productie middelen voortbrengen krijgen daardoor volop werk. Maar de voortbrenging van productiemiddelen vordert tijd, vaak zelfs vrij veel tijd. Tusschen de bestelling en de aflevering van een nieuw fabrieksgebouw, een electrische installatie, een eenigszins ingewikkelde machine, liggen meestal vele maanden, soms een of meer jaren. Zoo komt het dat het quantum productiemiddelen dat als voor het gebruik gereed wordt afgeleverd, eerst begint toe te nemen wanneer de periode van voorspoed eenigen tijd geduurd heeft. En aangezien de productie van verbruiksgoederen niet belangrijk kan toenemen voor en aleer het voor onmiddellijk gebruik beschikbaar quantum productiemiddelen in eenigszins aanzienlijke mate gestegen is, spreekt het vanzelf dat de vermeerdering der productie, waarmede elke periode van activiteit gepaard gaat, zich ten aanzien der verbruiksgoederen eerst voelbaar maakt geruimen tijd nadat die periode een aanvang heeft genomen.

Deze twee omstandigheden: het ondanks sterk toegenomen

activiteit in een groot aantal bedrijven aanvankelijk vrijwel stationnair blijven van het aanbod van voor onmiddellijk gebruik beschikbare productiemiddelen, en het dientengevolge betrekkelijk laat intreden der vermeerdering van de productie van verbruiksgoederen, leveren, naar de opvatting van Aftalion en zijn medestanders, de verklaring van den betrekkelijk langen duur der periode van voorspoed. Eerst door de vermeerdering van de productie van *verbruiks*goederen wordt de prijsdaling veroorzaakt, die een einde aan den voorspoed maakt.

De vraag aangaande den relatief langen duur der periode van depressie laat zich in dezen gedachtengang op soortgelijke wijze beantwoorden. Wanneer een tijdvak van depressie inzet, houdt, naar de ervaring leert, de stroom der bestellingen van productiemiddelen, die een der kenmerken was van de periode van voorspoed, vrijwel onmiddellijk op. Van de gedane bestellingen zal wellicht een gedeelte geannuleerd worden, maar een ander deel wordt uitgevoerd; en in het begin van de depressieperiode komen dan ook, hoewel de voortbrenging van productiemiddelen reeds merkbaar aan het afnemen is, nog belangrijke hoeveelheden nieuwe productiemiddelen voor gebruik beschikbaar. Het gevolg hiervan is dat de productie van verbruiksgoederen, ondanks de dalende prijzen, aanvankelijk niet terugloopt. De producenten van verbruiksgoederen gaan, in verband met de in vele gevallen nog toenemende productie-capaciteit hunner ondernemingen, in de eerste jaren der depressie meestal niet tot beperking hunner voortbrenging over. Veelal breiden zij hun productie zelfs nog eenigszins uit. Het verlies dat op deze wijze geleden wordt, is dikwijls minder groot dan dat, hetwelk uit stopzetting van een deel (of het geheel) van het bedrijf zou voortvloeien. Eerst wanneer na verloop van eenige jaren de prijzen nog aanmerkelijk verder zijn teruggegaan, het quantum nieuwe productiemiddelen dat per tijdseenheid als voltooid product wordt afgeleverd, tot een minimum is gedaald, en er van uitbreiding der outillage van de bedrijven die verbruiksgoederen voortbrengen geen sprake meer is, ziet men ook het volume van de productie der verbruiksgoederen terugloopen. En eerst daarmede ontstaat de aan-

leiding tot de prijsstijging die de depressie tot staan brengt.

Hiermede is, naar de opvatting van Aftalion, de golfbeweging van het economisch leven in beginsel verklaard. Aanteekening verdient dat de schrijver uitdrukkelijk erkent, dat die beweging nog aanmerkelijk geaccentueerd wordt door een tot dusver niet genoemden factor. De uitzetting van de productie die gedurende de voorspoedperiode intreedt, brengt mede dat het maatschappelijk inkomen toeneemt. Arbeidsloonen, kapitaalrente en ondernemerswinst bewegen zich gedurende deze periode alle in stijgende richting. Dit doet de vraag naar verbruiksgoederen toenemen. Omgekeerd vertoont gedurende de depressie het maatschappelijk inkomen een daling, die ten gevolge heeft dat de vraag naar verbruiksgoederen terugloopt. Dit op en neer gaan van de vraag naar verbruiksgoederen is oorzaak dat de prijsfluctuaties waarmede het conjunctuurproces gepaard gaat, zich ook uitstrekken tot de goederen voor de voortbrenging waarvan geen omvangrijk productieapparaat vereischt wordt, en die dus op zich zelf wellicht geen neiging zouden hebben om tijdens de voorspoedperiode duurder en tijdens de depressieperiode goedkooper te worden. Waarschijnlijk verlengt het ook den duur van voorspoed en malaise. Uit het bovenstaande volgt echter dat dit ‘rhythme’ van de vraag naar verbruiksgoederen niet beschouwd kan worden als een zelfstandige oorzaak van de conjunctuurbeweging. Zèlf een uitvloeisel van het conjunctuurproces, is het slechts ‘un effet qui réagit sur la cause, et renforce son influence’. Voor het *ontstaan* van de fluctuaties in het bedrijfsleven is het irrelevant. De eigenlijke *oorzaak* van den *trade cycle* is gelegen in den langen duur van het moderne productieproces ‘(Tout) le cycle économique’ - om het in Aftalion's eigen woorden te zeggen - ‘est dû à la *longueur*, à la *lenteur* de la production capitaliste, au temps qui s'écoule entre la date où commence un nouveau procès de production et le moment où il touche à son terme.’[1)]

1) Aftalion, t.a.p., dl. II, bladz. 239 en 365. Behalve het in den tekst genoemde werk vergelijke men ook het korte exposé dat Aftalion zelf van zijn theorie heeft gegeven in zijn artikel ‘Le rythme de la vie économique’, in de *Revue de Métaphysique et de Morale* van 1921, bladz. 247 e.v

III.

Van geheel anderen aard als de beide tot dusver besproken theorieën is de leer die de oorzaak van de conjunctuurbeweging in bij het geld gelegen verschijnselen zoekt. Men vindt deze leer bij mijn weten het best en het volledigst uiteengezet door den Engelschen economist R.G. Hawtrey, die tot de meest overtuigde aanhangers van de hier bedoelde theorie behoort, en haar vooral in zijn kort vóór den oorlog verschenen werk *Good and Bad Trade*[1] en in zijn later boek *Currency and Credit*[2] met veel scherpzinnigheid heeft voorgedragen.

Hawtrey vestigt er de aandacht op dat de in een land beschikbare hoeveelheid geld geen constante grootheid vormt, doch voortdurend aan verandering onderhevig is. Hij bezigt daarbij het woord geld in een zeer ruime beteekenis en verstaat er niet alleen gemunt geld, bankbiljetten en muntpapier, maar ook boekgeld onder. De veranderingen in het geldquantum waarop hij bij zijn theorie het oog heeft, betreffen voornamelijk de laatstgenoemde geldsoort. Hij wijst er op dat de hoeveelheid boekgeld toe- of afneemt al naarmate de banken haar credietverleening uitzetten dan wel inkrimpen. En hij meent dat de credietoperatiën der banken een duidelijk waarneembare rhythmische beweging vertoonen.

Wat toch is het geval? Het verleenen van crediet is voor een bank de voornaamste bron van inkomsten. Elke bank zal er dus naar streven zooveel mogelijk crediet te verleenen; maar terwille van haar veiligheid is zij verplicht toe te zien dat er een zekere evenredigheid blijft bestaan tusschen het totaal harer uitzettingen en het bedrag harer kasreserve. Wanneer dus de banken op een bepaald moment over relatief groote kasreserves beschikken, dan zullen zij geneigd zijn haar credietverleening uit te breiden. Is er op dat oogenblik betrekkelijk weinig vraag naar crediet, dan zullen zij trachten die vraag aan te moedigen door haar rentetarieven te verlagen. Nu heeft echter een vermeerdering van de uitzettingen der banken de tendens op den duur de kasreserves der banken te doen afnemen. Op den duur: want dit proces neemt eenigen

1) London 1913.
2) London 1919.

tijd. Bij een organisatie van het geld- en credietwezen zooals wij die heden ten dage in de meeste beschaafde landen kennen, heeft vermeerdering van de credietverleening der banken niet aanstonds ten gevolge dat een belangrijk grooter beroep op haar kasmiddelen wordt gedaan. Immers betalingen van eenigszins belangrijke bedragen hebben meestal niet plaats in *cash*, maar door middel van chèques of overschrijvingen. Wordt dus door een bank aan een onderneming een crediet van, bijvoorbeeld, *f* 100.000 verleend, dan zal de onderneming dat bedrag in den regel slechts voor een klein deel in contant geld opnemen. Het grootste gedeelte van het bedrag wordt haar tegoed geschreven, en zij beschikt over dit haar tegoed door middel van chèques of girobiljetten. Voorzoover de cliënten der banken de hun verleende credieten wenschen te bezigen voor kleinere betalingen, en met name voor de voldoening van arbeidsloonen, zullen zij ze weliswaar in *cash* opnemen. Maar het aldus aan de reserves der banken onttrokken kasgeld moet voor het grootste gedeelte dienen om in het dagelijksche levensonderhoud der arbeidersklasse te voorzien. Voorzoover dit het geval is, wordt het nagenoeg onmiddellijk door de arbeiders uitgegeven, met het gevolg dat het, via den kleinhandel, huiseigenaren, ondernemers van openbare vermakelijkheden, vervoerdiensten enz., op zeer korten termijn naar de banken terugvloeit. Eerst wanneer de credietexpansie eenigen tijd geduurd heeft, en de arbeiders, daartoe in staat gesteld door de stijging van het loonpeil die een der gevolgen van die expansie is, grootere kassen gaan houden, beginnen de kasreserves der banken zich merkbaar in dalende richting te bewegen. Deze daling neemt dan gaandeweg een grooteren omvang aan, en er komt een moment waarop de banken zich wegens het terugloopen harer reserves genoodzaakt zien stappen te doen om haar credietverleening in te krimpen. Een van de meest voor de hand liggende middelen daartoe is uit den aard der zaak verhooging van de rentetarieven. - Deze credietcontractie heeft op den duur de strekking de kasreserves der banken weder te doen aangroeien. Maar ook dit proces vordert tijd. Eerst wanneer als gevolg van de credietcontractie het loonpeil gaat dalen en de kassen der arbeidersklasse gaan afnemen, vloeit het contante geld

naar de banken terug. Dit duurt zoolang tot de banken zich weder in betrekkelijk ruime kasreserves verheugen en in verband daarmede haar rentetarieven zoodanig verlagen, dat een nieuwe periode van credietexpansie inzet.

Uit deze rhythmische beweging van het volume der bankcredieten verklaart Hawtrey nu het geheele conjunctuurproces. Een lage rentestand - zoo leert hij - doet bij den handel de neiging ontstaan om zijn goederenvoorraden uit te breiden. Hierdoor neemt de vraag naar goederen toe. De groothandelsprijzen loopen op; de ondernemerswinst stijgt; en de ondernemers gaan er toe over hun productie uit te breiden. Dit doet de vraag naar bankcrediet toenemen, en daar de banken aanvankelijk grif aan die vraag voldoen, komt er voortdurend meer koopkracht in het verkeer. Tegelijkertijd vermeerdert ook de vraag naar arbeidskracht. De werkloosheid neemt af en de arbeidsloonen stijgen. De stijging der groothandelsprijzen eenerzijds en die der arbeidsloonen aan den anderen kant doet de kleinhandelsprijzen eveneens omhoog gaan. Een en ander heeft een sterk cumulatieve werking. De algemeene prijsstijging prikkelt den handel om voortdurend grootere voorraden in te slaan, terwijl zij tevens de producenten tot steeds verdere uitbreiding hunner productie aanzet. Deze factoren leiden er toe dat er voortdurend meer vraag naar goederen ontstaat, waardoor de prijzen steeds verder stijgen. Dit gaat door tot de banken tot credietcontractie overgaan. Alsdan treden een aantal verschijnselen op die lijnrecht tegengesteld zijn aan die van de periode van activiteit. De groothandel tracht zijn voorraden te liquideeren en beperkt zijn orders aan de producenten tot een minimum. De groothandelsprijzen beginnen te dalen; de ondernemerswinst loopt terug; de ondernemers beperken hun productie. Handelaars en producenten beiden beginnen minder van de banken te leenen, en het in het verkeer aanwezige quantum koopkracht neemt af. De werkloosheid neemt toe en de arbeidsloonen dalen. De daling der groothandelsprijzen en de vermindering der arbeidsloonen doen de kleinhandelsprijzen eveneens terugloopen. Ook dit proces werkt cumulatief. De algemeene prijsdaling heeft verdere liquidatie van voorraden en verdere inkrimping der productie ten gevolge; en deze fac-

toren brengen op hun beurt weder verdere prijsdaling teweeg. Dit duurt tot de banken door verlaging van haar rentetarieven de credietneming weder gaan aanmoedigen. Dan treedt een nieuwe periode van activiteit in, die na verloop van tijd op de boven aangegeven wijze andermaal tot depressie leidt.

Men ziet dat deze leer het conjunctuurverschijnsel geheel uit bij het geld gelegen oorzaken verklaart. Indien kan worden aangenomen dat daarnevens geen andere factoren een rol spelen, zou men den *trade cycle* inderdaad moeten beschouwen, gelijk Hawtrey het eens heeft uitgedrukt, als 'a *purely* monetary phenomenon'.[1)]

IV.

Wij komen thans tot de vierde van de in het begin van dit opstel genoemde theorieën: de leer dat de fluctuaties in het bedrijfsleven in hoofdzaak moeten worden toegeschreven aan beurtelings optredend overdreven optimisme en pessimisme van de ondernemers met betrekking tot de winsten die hun bedrijven in de toekomst zullen afwerpen. Aanknoopingspunten voor deze leer zijn reeds te vinden bij wijlen Alfred Marshall, den bekenden hoogleeraar van de universiteit Cambridge. In een eenigszins volledigen vorm is zij bij mijn weten het eerst voorgedragen door diens opvolger, professor A.C. Pigou, in de eerste editie van zijn *Economics of Welfare.*[2)] Ietwat uitvoeriger vindt men haar uiteengezet in het knap geschreven werkje dat de heer F. Lavington onder den titel *The Trade Cycle*[3)] aan ons onderwerp gewijd heeft.

Uitgangspunt van de hier bedoelde theorie is de stelling dat de mate van activiteit die op een gegeven oogenblik in het bedrijfsleven heerscht, bepaald wordt door de verwachtingen van de ondernemersklasse omtrent den toekomstigen staat van zaken op de verschillende goederenmarkten. Im-

1) Vgl. behalve de in den tekst genoemde werken van Hawtrey ook zijn artikel 'The Trade Cycle' in den *Economist* van 1926, bladz. 169 e.v., zoomede zijn boek *Monetary Reconstruction* (1e. ed., London 1923). De aangehaalde woorden komen voor op bladzijde 141 van laatstgenoemd geschrift.
2) London 1920.
3) London 1922.

mers - aldus is de gedachtengang van professor Pigou en zijn medestanders - de moderne ondernemer produceert voor de markt; en het moderne productieproces vordert tijd. Om uit te maken of hij op een gegeven moment het volume van zijn productie zal uitbreiden, onveranderd laten of inkrimpen, zal de ondernemer derhalve te rade gaan met de marktverhouding tusschen de vraag naar en het aanbod van zijn artikelen; en niet met die verhouding zooals zij op dat oogenblik bestaat, maar zooals hij verwacht dat zij zijn zal wanneer de artikelen, waarvan hij overweegt de productie op dat moment aan te vangen, aan de markt zullen komen. - Met deze stelling als uitgangspunt verklaart de theorie waarover wij hier spreken de golfbeweging van het economisch leven als volgt.

Wanneer een periode van malaise eenige jaren geduurd heeft, begint bij de ondernemers langzamerhand het gevoelen te ontstaan dat het ergste geleden is. Men begint er zich rekenschap van te geven dat depressies blijkens de ervaring niet blijvend zijn; dat tijdens de depressie aanmerkelijke bezuinigingen in het bedrijf zijn aangebracht; dat de arbeidsloonen in de laatste jaren verminderd zijn; dat de geldrente momenteel betrekkelijk laag is; dat de daling van het algemeen prijsniveau geen verderen voortgang meer schijnt te hebben. Deze en dergelijke overwegingen doen hier en daar de meening post vatten dat betere tijden in aantocht zijn. Het is mogelijk dat bijzondere gebeurtenissen zooals, bijvoorbeeld, een ongewoon gunstige oogst, het ontdekken van nieuwe goudvelden, of het bekend worden van een belangrijke uitvinding op industrieel gebied, mede tot het ontstaan van deze mentaliteit bijdragen. Maar strikt noodzakelijk is dat niet. Mèt of zonder dergelijke gebeurtenissen komt er na een tijdvak van depressie een moment dat enkele stoutmoedige ondernemers de kans wagen en er toe overgaan hun productie eenigszins uit te breiden. Aanvankelijk is die uitbreiding wellicht van geringe beteekenis, doch zij blijft niet onopgemerkt, en het vertrouwen in de toekomstige ontwikkeling van het bedrijfsleven, dat er uit spreekt, werkt aanstekelijk: andere ondernemers gaan eveneens tot uitbreiding hunner productie over. Deze gang van zaken wordt nog belangrijk bevorderd

door het feit dat de voortbrenging in de hedendaagsche maatschappij aldus georganiseerd is, dat elke groep van producenten zich slechts toelegt op de productie van één of enkele van de vele soorten goederen die de mensch voor de voorziening in zijn behoeften noodig heeft. Bedoelde omstandigheid heeft ten gevolge dat er een zeer nauwe afhankelijkheid tusschen de verschillende industrieën bestaat. Niemand is uitsluitend producent. Zij die in een bepaalde industrie werkzaam zijn, hetzij als ondernemer, als arbeider of als kapitalist, zijn tegelijkertijd afnemers ten opzichte van tal van andere industrieën. En daar meerdere activiteit in een bepaalde industrie de koopkracht van wie in die industrie werkzaam zijn vermeerdert, doet zij de vraag naar de producten van andere industrieën toenemen, met het gevolg dat de ondernemers in die andere industrieën de toekomst eveneens hoopvoller gaan inzien.

De meerdere vraag naar goederen leidt uiteraard tot prijsstijging; en de ervaring leert dat die prijsstijging al spoedig een algemeen karakter aanneemt. Dit is ten deele het gevolg van het feit dat het groeiend vertrouwen in de toekomst het publiek er toe brengt kleiner kassen te houden; en ten deele ook van de omstandigheid dat de uitbreiding der productie bijna zonder uitzondering met een toeneming van de uitzettingen der banken gepaard gaat. De twee factoren werken op dezelfde wijze: zij doen het quantum effectieve koopkracht dat zich in het verkeer bevindt, toenemen. De algemeene prijsstijging die aldus intreedt, werkt echter als olie op het vuur. De ondernemers zien in haar de bevestiging van hun verwachting dat betere tijden in aantocht zijn. De prijsstijging opent hun vooruitzichten van toenemende winst; hun vertrouwen in de toekomst neemt toe en brengt hen er toe hun productie verder uit te breiden. Deze verdere uitbreiding der productie leidt echter tot verdere prijsstijging, welke op haar beurt nog weer verdere uitbreiding der productie ten gevolge heeft. Zoo werkt voorspoed voorspoed in de hand.

Het intreden van een periode van activiteit en de toenemende voorspoed waarin de zakenwereld zich gedurende dergelijke tijdperken pleegt te verheugen, zijn hiermede aannemelijk gemaakt. Hoe komt het nu echter dat zulk een periode

van voorspoed niet blijvend is, maar na enkele jaren altijd weder een, vaak vrij plotseling, einde neemt? De oorzaak hiervan is, volgens de hier bedoelde theorie, gelegen in het feit dat het optimisme ten aanzien van de toekomstige ontwikkeling van het bedrijfsleven, hetwelk zich gedurende de periode van voorspoed van de ondernemersklasse meester maakt, onevenredig groote afmetingen aanneemt. De ondernemers gaan zich overdreven voorstellingen van hun winstkansen maken, en breiden hun zaken te ver uit. Zij overschatten vaak den omvang en de intensiteit van de vraag naar hun producten; zijn in het algemeen geneigd de stijging van loonen en prijzen van grondstoffen, die uiteraard met de productieuitbreiding gepaard gaat, te laag aan te slaan; en geven er zich veelal niet voldoende rekenschap van dat het opvoeren hunner productie in tal van gevallen de productiekosten per eenheid ook hierom hooger maakt, dat het hen noodzaakt ongeschoold personeel in dienst te nemen en in het algemeen verkwisting bij de voortbrenging in de hand werkt. Bovendien is elke individueele ondernemer geneigd uit het oog te verliezen dat niet alleen hij, maar ook zijn concurrenten er op uit zijn hun productie op te voeren. In de eerste jaren van de periode van voorspoed komen deze fouten in de calculatiën der ondernemers nog niet aan het licht. Aan eenigszins omvangrijke uitbreidingen van de productie van verbruiksgoederen moet als regel vermeerdering van den aanwezigen voorraad productiemiddelen voorafgaan; en dit vereischt tijd. Maar wanneer de periode van voorspoed eenige jaren geduurd heeft, en de nieuwe productiemiddelen gaandeweg gereed komen en in gebruik genomen worden, doen de ondernemers de ervaring op dat zij zich misrekend hebben en dat voor een deel van hun sterk toenemende productie geen loonende afzet te vinden is. Dit doet het optimisme in de zakenwereld in zijn tegendeel verkeeren, en daarmede neemt het tijdvak van voorspoed een einde en een periode van depressie zet in. Evenals tevoren het vertrouwen, werkt thans het opkomend wantrouwen ten opzichte van de toekomstige ontwikkeling van het bedrijfsleven, aanstekelijk en cumulatief. Afnemende activiteit in een bepaalde industrie doet de koopkracht van de bij die industrie betrokken groe-

pen der bevolking verminderen, met het gevolg dat de vraag naar de producten van andere industrieën terugloopt en ook in die andere industrieën een gedrukte stemming ontstaat. De afnemende vraag naar goederen doet de prijzen dalen; en daar het publiek met het oog op de onzekere toekomst grooter kassen gaat houden, terwijl de banken ter versterking van haar gedurende de jaren van voorspoed zeer geslonken reserves, stappen gaan doen om haar credietverleening te beperken, vermindert het quantum effectieve koopkracht hetwelk zich in het verkeer bevindt, en de prijsdaling wordt algemeen. De algemeene prijsdaling doet het pessimisme in de zakenwereld verder om zich heen grijpen, en het groeiende pessimisme leidt op zijn beurt weder tot verdere beperking der productie en verdere prijsdaling. Dit proces duurt voort tot als gevolg van de geringe activiteit in het bedrijfsleven een betrekkelijke schaarschte aan goederen ontstaat, waarna op de boven uiteengezette wijze het vertrouwen herleeft en een nieuwe periode van voorspoed haar intrede doet.[1)]

V.

Ziedaar, zeer in het kort, de voornaamste theorieën weergegeven, die in den laatsten tijd ter verklaring van het conjunctuurverschijnsel naar voren gebracht zijn. Wat hebben wij van deze theorieën te denken?

Om te beginnen een enkel woord over de leer der onderconsumptie. Het komt mij voor dat er tegen deze theorie, hoewel zij op het eerste gezicht niet onlogisch mag schijnen, ten minste drie ernstige bedenkingen zijn aan te voeren.

(1) Wanneer men het beloop der arbeidsloonen met dat der groothandelsprijzen vergelijkt, dan blijkt inderdaad dat de eerste gedurende een tijdperk van voorspoed in minder mate plegen te stijgen dan de laatste.[2)] Maar de theorie der

1) Vgl. behalve het in den tekst genoemde werk van Pigou ook zijn artikel ‘Correctives of the Trade Cycle’, in J.J. Astor, A.L. Bowley a.o., *Is Unemployment Inevitable?* (London 1924), bladz. 91 e.v., zoomede zijn uitvoerige studie *Industrial Fluctuations* (London 1927). In laatstgenoemd werk neemt Pigou een ietwat ander standpunt in als in zijn oudere geschriften. Ik kom hierop zoo aanstonds terug.

2) Voor statistische gegevens vergelijke men o.a. Aftalion, *Crises périodiques de surproduction,* I, bladz. 113 e.v.

onder-consumptie leert dat in perioden van voorspoed de *koopkracht* van de arbeidersklasse afneemt; en voor die koopkracht zijn uiteraard niet de groothandelsprijzen, maar uitsluitend de kleinhandelsprijzen, en daaronder in het bijzonder de kosten van levensonderhoud, van belang. Nu is het algemeen bekend dat gedurende een tijdvak van opgaande conjunctuur de kleinhandelsprijzen en de kosten van levensonderhoud lang niet in die mate plegen te stijgen als de groothandelsprijzen. Voor zoover uit de beschikbare gegevens valt af te leiden, schijnt wel te mogen worden aangenomen dat de stijging van de kosten van levensonderhoud in den regel iets bij de stijging van het niveau der geldloonen ten achter blijft, zoodat het reëele arbeidsloon van den individueelen arbeider gedurende de periode van voorspoed toeneemt. En in elk geval staat buiten twijfel dat, als gevolg van het sterk verminderen der werkloosheid, het reëele loon (en dus de koopkracht) van de arbeidersklasse-*in-haar-geheel* tijdens die perioden stijgt.[1)]

(2) Het uitgangspunt van de theorie der onder-consumptie blijkt dus niet juist. Doch er is meer. Volgens de leer der onder-consumptie nemen gedurende het tijdperk van voorspoed de besparingen van de bezittende klasse toe. Dit kan worden toegegeven. Maar het is niet geoorloofd hieruit de conclusie te trekken dat die meerdere besparingen van de bezittende klasse de *oorzaak* zouden zijn van de toeneming van de voortbrenging van productiemiddelen die tijdens de periode van voorspoed intreedt. Hiertegen pleit de omstandigheid dat de toenemende activiteit in de bedrijven die productiemiddelen voortbrengen zich reeds dadelijk bij den aanvang van de periode van voorspoed openbaart, wanneer er van meerdere besparingen van de bezittende klasse als gevolg van dien voorspoed, nog geen sprake kan zijn. In de bedrijven die verbruiksgoederen produceeren treedt de meerdere activiteit als regel eerst in een later stadium der periode van voorspoed in. De expansie van de bedrijven die productiemiddelen voortbrengen is dan ook niet rechtstreeks afhankelijk van toenemende besparingen der bezittende klasse, maar wordt, naar de ervaring

1) Vgl. Pigou, *Industrial Fluctuations*, bladz. 160, 217, e.v.; Aftalion, *Crises périodiques de surproduction*, I, bladz. 165.

uitwijst, voor het grootste gedeelte door middel van crediet gefinancierd. Ook hier geeft de theorie in kwestie dus een onjuiste voorstelling van zaken.

(3) Ten slotte zouden, indien de leer der onder-consumptie juist was, bij het einde van de periode van voorspoed de verbruiksgoederen het eerst in prijs moeten dalen en zou pas daarna een teruggang van de prijzen der productiemiddelen moeten intreden. In werkelijkheid begint echter de prijsdaling juist bij de productiemiddelen, om zich eerst later aan de verbruiksgoederen mede te deelen.[1)]

Het wil mij toeschijnen dat deze bezwaren afdoende zijn. De theorie der onder-consumptie botst met de feiten. Voor de verklaring van het conjunctuurverschijnsel is zij waardeloos.

De theorie van Aftalion is van een heel wat beter gehalte. De lange duur van het moderne productieproces speelt in de golfbeweging van het economisch leven stellig een rol. Maar ik geloof dat Aftalion te ver gaat door dezen factor als de *oorzaak* van den *trade cycle* te beschouwen. Mijn hoofdbezwaren tegen zijn theorie zijn de volgende.

(1) Aftalion's leer laat onverklaard hoe het komt dat *in vrijwel alle industrieën gelijktijdig* beurtelings voorspoed en malaise heerscht. De betrekkelijk lange duur van de voorspoedperiode vindt volgens hem zijn oorzaak in het feit dat de meeste industrieën het volume harer productie niet in belangrijke mate kunnen opvoeren zonder eerst haar outillage aanmerkelijk uit te breiden, welke uitbreiding natuurlijk tijd vordert. Maar hij schijnt te vergeten dat de tijd die vereischt wordt voor het vervaardigen en tot gebruik gereed maken van productiemiddelen lang niet in alle ondernemingen dezelfde is. De outillage van, bijvoorbeeld, een textielfabriek kan in den regel betrekkelijk snel worden uitgebreid. De bouw van een schip en de constructie van een hoogoven duren aanmerkelijk langer. Met den aanleg van een koffieplantage of een steenkolenmijn zijn meestal verscheidene jaren gemoeid. Aangezien nu echter in Aftalion's gedachtengang de depressie intreedt als gevolg van het feit dat het voor het gebruik beschikbaar komen van groote hoeveelheden nieuwe produc-

1) Vgl. W.C. Mitchell, *Business Cycles* (Berkeley 1913), bladz. 502.

tiemiddelen tot overmatige uitbreiding van de productie van verbruiksgoederen leidt, is er geen enkele reden waarom de depressie zich in de verschillende industrieën zoo goed als gelijktijdig zou moeten openbaren. Indien de lange duur van het moderne productieproces inderdaad de oorzaak van het coniunctuurverschijnsel was, zou dat verschijnsel een ander beeld moeten vertoonen dan in werkelijkheid het geval is. Tijdperken van voorspoed en perioden van malaise zouden wellicht, evenals thans, in welhaast elke industrie elkaar afwisselen; maar noch de voorspoed, noch de malaise zouden, anders dan bij toeval, algemeen zijn in dezen zin, dat zij in vrijwel alle takken van bedrijf *gelijktijdig* optraden.

(2) Afgezien van het sub (1) bedoelde punt, lijkt het mij ook zeer twijfelachtig of de theorie van Aftalion het *ontstaan* van de periode van voorspoed en het *ontstaan* van het tijdvak van depressie wel voldoende aannemelijk maakt. Tijdens de depressie dalen de prijzen en neemt het volume der productie af. Aftalion geeft zich veel moeite om aan te toonen dat deze afneming van het volume der voortbrenging aanvankelijk alleen met betrekking tot de productiemiddelen intreedt en zich, wat de verbruiksgoederen betreft, eerst later voelbaar maakt. Hiermede verklaart hij echter alleen waarom de afneming der productie aanvankelijk met prijsdaling gepaard gaat; dat zij op den duur tot prijs*stijging* leidt, beschouwt hij als van zelf sprekend. Toch is dit laatste stellig een punt dat nadere verklaring behoeft. Immers tegelijk met het afnemen der productie loopt - zooals Aftalion zelf erkent - gedurende de periode van depressie ook de vraag naar goederen terug. En het ware zeer wel denkbaar dat de inkrimping der productie, wanneer zij zich na eenigen tijd ook tot de verbruiksgoederen begon uit te strekken, tot staan kwam zoodra tusschen vraag en aanbod een zeker evenwicht was bereikt. In dat geval zou in den gedachtengang van Aftalion geen prijsstijging volgen en dus ook geen nieuwe periode van voorspoed intreden. Voor de andere phase van den *trade cycle* geldt *mutatis mutandis* hetzelfde. Gedurende de periode van voorspoed stijgen de prijzen en neemt het volume der productie toe. Aangezien echter het productieproces tijd vordert, leidt de uitbreiding van het volume der voortbrenging niet

aanstonds tot vermeerdering van het aanbod van verbruiksgoederen. Dit verklaart waarom de toeneming der productie aanvankelijk met prijsstijging gepaard gaat; dat zij op den duur prijs*daling* veroorzaakt, wordt door Aftalion weder van zelf sprekend geacht. Doch ook dit behoeft nadere verklaring. Het feit dat het productieproces tijd vordert sluit niet in dat de uitzetting van het volume der voortbrenging die zich gedurende een periode van voorspoed pleegt te openbaren, een dusdanigen omvang moet aannemen, dat zij tot prijsdaling leidt. Mèt het volume der productie neemt, gedurende de periode van voorspoed, ook de *vraag* naar goederen toe, en het intreden van een evenwichtstoestand ware ook hier niet ondenkbaar. In dat geval zou op het tijdperk van voorspoed geen depressie behoeven te volgen.

Om deze redenen wil het mij voorkomen dat ook de theorie van Aftalion geen afdoende verklaring geeft van het conjunctuurverschijnsel zooals dat zich gedurende de periode 1825-1914 aan ons oog voordoet. Hiermede is niet gezegd dat de langdurigheid van het moderne productieproces voor dat verschijnsel zonder beteekenis zou zijn. Zie ik wèl, dan moet zij echter veeleer beschouwd worden als voorwaarde dan als oorzaak. Indien het productieproces aanmerkelijk minder tijd vorderde dan in werkelijkheid het geval is, zou het economisch leven waarschijnlijk een geheel ander beeld te zien geven dan thans. Maar het feit, dàt het hedendaagsche productieproces veel tijd vordert brengt op zich zelf geenszins mede dat het bedrijfsleven die eigenaardige op-en-neer-gaande beweging moet vertoonen waardoor het zich sedert het begin der negentiende eeuw schier allerwegen gekenmerkt heeft. De eigenlijke *oorzaken* van den *trade cycle* moeten derhalve elders liggen. Ik meen dat men ze in de door Hawtrey en Pigou aangegeven richting te zoeken heeft.

De monetaire en de psychologische verklaring van het conjunctuurverschijnsel hebben beiden veel aantrekkelijks. Tegen de monetaire conjunctuurtheorie is wel aangevoerd dat zij het rhythmische karakter van de conjunctuurbeweging niet verklaren zou.[1)] Deze critiek moge ten opzichte van sommige

1) Vgl. bijvoorbeeld Aftalion, *Crises périodiques de surproduction*, II, bladz. 322 en 325.

oudere monetaire conjunctuurtheorieën eenigen grond hebben: tegenover de theorie in den vorm dien Hawtrey er aan gegeven heeft, houdt zij geen steek. Hawtrey verklaart wel degelijk *waarom* een periode van activiteit na eenigen tijd plaats maakt voor een tijdvak van depressie, en *waarom* dat tijdvak van depressie na een aantal jaren door een nieuwe periode van activiteit gevolgd wordt. Een en ander is in zijn gedachtengang een natuurlijk gevolg van het feit dat het volume der bankcredieten zelf een rhythmische beweging te zien geeft - iets wat, naar het mij voorkomt, door den schrijver volkomen aannemelijk wordt gemaakt.

Aan den anderen kant is tegen de psychologische conjunctuurtheorie wel in het midden gebracht, dat een overdreven optimisme of pessimisme van de ondernemers met betrekking tot den omvang van hun toekomstige winsten, wel in enkele bedrijven, maar niet in het bedrijfsleven *als geheel* bestaan kan, omdat in het geval van een universeelen *error of optimism* (of *pessimism)* het op zich zelf ongegronde optimisme (of pessimisme) van den een dat van den ander rechtvaardigen zou.[1)] Ook deze critiek lijkt mij niet juist. Het ongegronde optimisme (of pessimisme) van A rechtvaardigt in een dergelijk geval het ongegronde optimisme (of pessimisme) van B wel ten deele, maar nooit geheel. Immers de wetten betreffende de waarde en de prijsvorming leeren dat in het algemeen de prijs die een kooplustige bereid is voor een artikel te geven, bij ieder verder exemplaar van dat artikel, dat hem wordt aangeboden, afneemt. Wanneer derhalve - om een voorbeeld van Pigou te gebruiken - A meent dat B voornemens is zijn aanbod van het door hem geproduceerde artikel te verdubbelen, dan zal A daarop reageeren door van zijn kant zijn productie niet te verdubbelen, maar met, zeg 50 procent te verhoogen. En B zal, onder den invloed van eenzelfde meening omtrent de gedragingen van A, op dezelfde manier handelen. A en B produceeren dus beiden 50 procent méér dan zij tevoren deden. Maar A is *ex hypothesi* bereid om anderhalf maal zijn normale productie in ruil te geven, niet voor anderhalf maal, maar voor twee maal de normale productie van B; en B verkeert in hetzelfde geval. ‘Hence, the

1) Vgl. over dit punt Mitchell, *Business Cycles* (1913), bladz. 455.

error of the one, though it makes the error of the other less glaring than it would otherwise be, does not convert it into a truth'. A en B zien zich beiden in hun verwachtingen teleurgesteld en komen beiden tot de ontdekking dat de uitbreiding van hun productie een vergissing geweest is.[1] Een *error of optimism* (of *pessimism)* van de ondernemers-klasse-als-geheel is dus wel degelijk denkbaar.

Zie ik wel, dan kan nòch in de monetaire, nòch in de psychologische verklaring van den *trade cycle* een bepaalde onjuistheid worden aangewezen. De aanhangers van de bedoelde theorieën dwalen echter wanneer zij het doen voorkomen alsof het door hen gesignaleerde complex van factoren de *uitsluitende* oorzaak van de conjunctuurbeweging vormt. Vooral Hawtrey, wiens befaamde uitlating dat de *trade cycle* is 'a *purely* monetary phenomenon' wij hierboven citeerden, heeft in dit opzicht gezondigd. Zijn te eenzijdige behandeling van het vraagstuk heeft er vermoedelijk veel toe bijgedragen dat men de monetaire en de psychologische verklaring als tegenstellingen is gaan beschouwen. Ik geloof dat wij ons van dit denkbeeld moeten losmaken. In abstracto zouden naar alle waarschijnlijkheid zoowel de geldfactor als de psychologische factor elk op zich zelf voldoende zijn om conjunctuurgolven teweeg te brengen, in wezen gelijk aan die welke ons in de ervaring gegeven zijn. Maar in werkelijkheid werden *beide* factoren. Vergis ik mij niet, dan is Hawtrey tegenwoordig in zoover op zijn aanvankelijk standpunt teruggekomen, dat hij dit laatste wel erkent. In een recent artikel geeft hij uitdrukkelijk toe dat 'credit expansions and credit contractions are worked through the mental states of borrowers, who have to be induced to increase or decrease their borrowings'; dat 'it is optimism that stimulates them to borrow, pessimism that deters them'; en dat 'spells of optimism or pessimism may start spontaneously at any time.'[2] Hij is echter van meening dat de geldfactor den psychologischen factor in beteekenis ver overtreft.

1) Vgl. Pigou, *Economics of Welfare*, 1e. ed., bladz. 832; *Industrial Fluctuations*, bladz. 78.
2) R.G. Hawtrey, 'The Monetary Theory of the Trade Cycle and its Statistical Test', in *Quarterly Journal of Economics* van Mei 1927, bladz. 484 en 485.

Pigou heeft van den aanvang af erkend dat *beide* factoren een rol spelen. Blijkens zijn oudere publicaties was hij oorspronkelijk van meening dat de geldfactor alleen een 'reflex causal influence' oefende[1] en de werking van den psychologischen factor slechts accentueerde. 'The processes' - zoo schreef hij - 'set up on the side of money and banking by upward and downward movements in business confidence react in a powerful way both to enhance these movements of business confidence and also, apart from that, through bounties to business men in good times and imposts upon them in bad times, to enlarge the scale of industrial fluctuations.'[2] In de laatste jaren is Pigou nog een stap verder gegaan. Uit zijn in 1927 gepubliceerde uitvoerige studie *Industrial Fluctuations* blijkt dat hij, als ik hem goed begrijp, het beurtelings optredend optimisme en pessimisme van de ondernemersklasse nog wel als de *overheerschende* oorzaak van het conjunctuurverschijnsel blijft beschouwen, maar dat hij thans, nevens die oorzaak, de werking van het geldstelsel als een belangrijken *zelfstandigen* causalen factor erkent.

Zoo loopt dus heden ten dage het verschil van meening tusschen Hawtrey en Pigou in wezen alleen nog over de hoegrootheid van het aandeel dat de twee factoren in kwestie in het veroorzaken van den *trade cycle* hebben. Ik geloof dat het tamelijk onvruchtbaar is over dit punt te strijden. Optimisme en pessimisme zijn nu eenmaal niet meetbaar. En bovendien: de zaak is niet eenvoudig deze, dat wij te doen hebben met twee factoren, een psychologische en een monetaire, die onafhankelijk van elkaar elk een deel bijdragen tot het veroorzaken van de golfbeweging van het economisch leven. Het proces is veel meer gecompliceerd. Ik betwijfel of er onder al de verschijnselen van den *trade cycle* wel één enkel verschijnsel is, waarvan men met grond zeggen kan dat het uitsluitend door den monetairen of uitsluitend door den psychologischen factor teweeg gebracht wordt. De twee factoren gaan telkens samen en werken daarbij ook voortdurend op elkaar in. Zoo heeft, bijvoorbeeld, gedurende de periode van activiteit, de prijsstij-

1) Pigou, *Economics of Welfare*, 1e. ed., bladz. 850.
2) Pigou, 'Correctives of the Trade Cycle', in Astor, Bowley a.o., *Is Unemployment Inevitable?*, bladz. 102.

ging een sterk stimuleerenden invloed op het optimisme der ondernemers, terwijl het feit dat de ondernemers de toekomst rooskleuriger inzien en als gevolg daarvan een grootere credietvraag ontwikkelen, op zijn beurt weder tot de prijsstijging bijdraagt. Omgekeerd werkt, gedurende het tijdvak van depressie, de prijsdaling het pessimisme van de ondernemersklasse in de hand, terwijl de omstandigheid dat de ondernemers pessimistisch gestemd zijn en bijgevolg minder crediet vragen, harerzijds weder tot de prijsdaling bijdraagt. Vooral met het oog op deze voortdurende wisselwerking, die wellicht een der meest markante eigenaardigheden van de geheele conjunctuurbeweging vormt, lijkt het mij niet mogelijk om ook slechts bij benadering nauwkeurig uit te maken voor welk deel een bepaalde *hausse* of een bepaalde depressie nu ten slotte aan den eenen, en voor welk deel zij aan den anderen factor toe te schrijven is. Laat staan dan dat voor de relatieve beteekenis der beide factoren een algemeene regel zou kunnen worden gegeven. Vermoedelijk zal zij in geen twee *cycles* ooit geheel dezelfde zijn geweest.

Zeer in het kort geformuleerd moet derhalve onze conclusie, naar ik meen, deze zijn, dat de golfbeweging van het economisch leven, zooals die zich met name gedurende de periode 1825-1914 in vrijwel alle beschaafde landen geopenbaard heeft, is toe te schrijven, deels aan bij het geld gelegen oorzaken en deels aan beurtelings optredend overdreven optimisme en pessimisme van de ondernemersklasse ten opzichte van den omvang harer toekomstige winsten. De hoegrootheid van het aantal dat elk dezer twee factoren in het veroorzaken dier beweging heeft, is, dunkt mij, niet nauwkeurig aan te geven.

In den laatsten tijd heeft zich in breede kringen de overtuiging gevestigd dat het verschijnsel van den *trade cycle* te beschouwen is als een ernstig sociaal euvel, en dat het mitsdien wenschelijk moet worden geacht dat verschijnsel te bestrijden. Indien de in deze bladzijden verdedigde verklaring van de conjunctuurbeweging juist is, is het duidelijk dat een zoodanige bestrijding in beginsel gezocht moet worden in tweeërlei richting. Om de *ups* en *downs* van het bedrijfsleven

tegen te gaan, zal men moeten trachten eenerzijds de credietgeving te reguleeren en aan den anderen kant het optreden van *errors of optimism* en *errors of pessimism* bij de ondernemersklasse zooveel mogelijk te verhinderen. Een eenigszins uitvoerige bespreking van de wijze waarop dit zou kunnen geschieden (waarbij uiteraard ook de vraag onder de oogen dient te worden gezien, of de toe te passen middelen in hun werking niet erger zijn dan de kwaal die men bestrijden wil), ligt buiten het bestek van dit opstel. Maar er bestaat op dit stuk nog zooveel misverstand, dat een paar korte opmerkingen te dezer zake mij, mede ter nadere adstructie van het voorafgaande, niet misplaatst schijnen.

En dan zou ik er in de eerste plaats op willen wijzen dat de conjunctuurpolitiek, voor zoover zij zich tot taak wil stellen de bij het geld gelegen oorzaken van den *trade cycle* onschadelijk te maken, er niet naar zal behooren te streven *alle* veranderingen in het volume der credietgeving te beletten. Niet elke credietexpansie heeft de strekking een *hausse* in het bedrijfsleven teweeg te brengen, evenmin als elke credietcontractie de tendens heeft een depressie te veroorzaken. De bedoelde werking bestaat alleen wanneer de credietexpansie en de credietcontractie overmatig zijn in dien zin, dat zij tot veranderingen in de waarde van het geld leiden. Aangezien veranderingen in de waarde van het geld tot uitdrukking plegen te komen in de beweging van het algemeen prijsniveau, moet de conjunctuurpolitiek er dus op gericht zijn het algemeen prijsniveau te stabiliseeren. Practisch is dit alleen op deze wijze denkbaar, dat men een bepaald prijsniveau uitkiest als het gewenschte, en telkens wanneer zich teekenen voordoen dat dat niveau overschreden wordt of niet langer bereikt, naar gelang van de omstandigheden aan de credietverleening een rem aanlegt of een stimulans toedient. Hierbij doet zich intusschen een moeilijkheid voor. Een dreigende overmatige credietexpansie zal, in een land met een behoorlijk geregeld geld- en bankwezen, door renteverhooging en rantsoeneeringsmaatregelen - althans in theorie - gewoonlijk wel te stuiten zijn. Of het als regel ook mogelijk zal wezen aan een dreigende overmatige credietcontractie paal en perk te stellen, moet echter ernstig worden betwijfeld. Voor rant-

soeneeringsmaatregelen is hier uit den aard der zaak geen plaats. En renteverlaging zou vermoedelijk lang niet in alle gevallen doel treffen. Deze moeilijkheid wordt zelfs door een schrijver als Hawtrey volmondig erkend. ‘Even lending money without interest’ - zoo drukt hij zich in een van zijn geschriften uit - ‘would not help, if the borrower anticipated a loss on every conceivable use that he could make of the money.’[1)] De beteekenis hiervan moet intusschen niet worden overschat. Het intreden van overmatige credietcontractie is bijna altijd een uitvloeisel van voorafgegane overmatige credietexpansie. Door de expansie te beletten zou men dus tevens de hoofdaanleiding tot de contractie wegnemen.

De tweede oorzaak van de conjunctuurbeweging, het beurtelings ontstaan van *errors of optimism* en *errors of pessimism* bij de ondernemersklasse, wordt naar alle waarschijnlijkheid in hooge mate in de hand gewerkt door de betrekkelijk gebrekkige kennis omtrent den toestand van het bedrijfsleven waarover men heden ten dage in de meeste landen nog beschikt. Wanneer een ondernemer op een gegeven oogenblik van een bepaalde uitbreiding zijner productie waartoe hij wenscht over te gaan, een veel grooter bate verwacht dan zij hem later zal blijken op te leveren, dan zal dit overmatige optimisme vermoedelijk veelal mede het gevolg zijn van het feit dat hij niet weet dat zijn concurrenten te zelfder tijd van plan zijn hun bedrijf eveneens belangrijk uit te breiden; dat hij zich een onzuivere voorstelling maakt van omvang en intensiteit van de toekomstige vraag naar zijn artikel e.d.m. De psychologische oorzaak van den *trade cycle* zou dus bestreden kunnen worden door het verzamelen en publiceeren van meer nauwkeurige en meer gedetailleerde gegevens inzake productie, onuitgevoerde orders, omzet, prijzen, enz. in de voornaamste takken van het bedrijfsleven, dan tot dusver ten dienste staan. Of dit bij de hedendaagsche organisatie onzer samenleving in eenigszins afdoende mate uitvoerbaar zou zijn, moet echter worden betwijfeld. En zelfs indien het uitvoerbaar was, dan zou daarmede de psychologische oorzaak van de conjunctuurbeweging toch vermoedelijk nog maar ten deele weggenomen kunnen worden. De menschelijke

1) Hawtrey, *Monetary Reconstruction*, 1e. ed., bladz. 142.

geest laat zich bezwaarlijk veranderen. Overdreven optimisme en overdreven pessimisme zouden waarschijnlijk blijven voorkomen, ook wanneer alle ondernemers te allen tijde met volledige kennis van alle feiten handelden.

Zoo zal men dus voor de bestrijding van den *trade cycle* practisch wel in hoofdzaak zijn aangewezen op maatregelen van credietpolitiek. Dit wil nu intusschen ook weer niet zeggen dat wij tegen den psychologischen factor weinig of niets zouden kunnen uitrichten. Want al moge het *ontstaan* van *errors of optimism* en *errors of pessimism* niet te verhinderen zijn: dat die *errors* dusdanige afmetingen verkrijgen als zij blijkens de ervaring kunnen aannemen, is stellig voor een groot deel toe te schrijven aan de voortdurende wisselwerking, die, zooals wij gezien hebben, bestaat tusschen de monetaire en de psychologische oorzaken van de conjunctuurbeweging. Stabiliseering van het algemeen prijsniveau door maatregelen van credietpolitiek zou derhalve niet alleen den geldfactor onschadelijk maken, maar tevens, indirect, ook den invloed van den psychologischen factor aanmerkelijk beperken.

A.M. DE JONG.

De Witt en de Hoogestantspersonagiën.[1)]

I.
1661.

De dood der Prinses Royaal stortte alles, wat omtrent de educatie van de Prins tusschen haar en de Staten van Holland overeengekomen was, terug in het ongereede. De Witt trok het recht der Prinses om haar aandeel in de voogdijschap over haar zoon aan de Koning haar broeder te vermaken, in twijfel[2)]. Volgens zijn voorstelling waren de Staten van Holland sedert hun aanbod van educatie aangenomen was, de 'oppervoogden' over het Prinsje, en bleven dat ook na het overlijden van de Prinses Royaal. De Koning, de Douairière en de Keurvorst waren op zijn best 'subalterne voogden'.[3)] Het lijkt een weinig houdbare stelling. De Witt oordeelde dan ook, dat dit inzicht 'met sonderlinge moderatie ende groote discretie' aan de Koning zou moeten worden aannemelijk gemaakt,[4)] en hij hield al dadelijk rekening met de mogelijkheid, dat men het niet eens zou worden, in welk geval Hun Edel Groot Mogenden liever 'de handt daervan t'eenemael afftrecken' moesten 'ende laeten de hooge pretendenten met den anderen hobben ende tobben soo 't valt, en met het werck omspringen gelijck sij 't verstaen.'[5)] Het dilemma was weer gesteld als vóor de overeenkomst met de Prinses Royaal. Als

1) Vgl. *De Gids* van Nov. en Dec. 1927.
2) *Brieven van De Witt (H.G.)*, II, blz. 278, 280.
3) *A.w.,* blz. 283, 290.
4) *A.w.,* blz. 280.
5) *A.w.,* blz. 279.

men er de buitenlandsche verwanten van het kind niet toe kan krijgen om ‘de personele educatie van Sijne Hooch[t], met 't gene daeraen dependeert, absolutelijck ende sonder eenige reserve de defereren ende toe te vertrouwen aen Haer Edel Groot Mogenden’[1)], zoodat hij onder hun toezicht kon opgroeien tot een betrouwbaar Hollander, dan was het maar beter met heel de zaak niets te doen te hebben, maar dan ook, natuurlijk, hem uit een positie waarin zijn buitenlandsche relaties en neigingen kwaad zouden kunnen doen te weren.

Achteraf bezien, lijkt het al zeer onwaarschijnlijk, dat ‘de subalterne voogden’ zich ooit goedschiks onschadelijk zouden hebben laten maken. Maar De Witt schijnt gedacht te hebben dat hij Karel II om de tuin kon leiden en daartoe had hij eenige aanleiding. Oudart en Buysero - de eerste was door Maria tot executeur benoemd - waren bereid hem, om wat redenen dan ook, te steunen. Zij hadden de Koning niet om zoo heel veel meer te vragen dan dat hij zijn zegel zou hechten aan wat zijn zuster bij haar leven al had besloten, een handelwijze die met zijn aangeboren indolentie en de onverschilligheid die hij totnogtoe ten opzichte van de zaken van zijn neefje had betoond, niet slecht overeenkwam. Dan was er nog steeds het lokaas van het Hollandsche jaargeld voor de Prins, voor Karel II nauwelijks minder een lokaas dan het voor de Prinses Royaal geweest was, want het stond te voorzien, dat verzoeken om terugbetaling van gelden aan hem en zijn vader voorgeschoten dringender zouden worden, als van de Staten van Holland niets meer te verwachten was.[2)]

De Witt deed nog zijn uiterste best om de positie te versterken door tot een overeenkomst met Zeeland te komen. Als Zeeland en de andere gewesten, zoo schreef hij aan zijn collega Veth[3)], eens van al hun pretenties op de voogdij afstand zouden willen doen ten gunste van Holland, hoeveel gemakkelijker zou het vallen er ook Zijne Majesteit toe te krijgen alles aan Holland over te laten.

1) *A.w.*, blz. 278.
2) De som moest nog bepaald worden. Dat dat als een wapen in de hand van Holland beschouwd werd, blijkt uit een uiting van De Graeff, *Brieven aan De Witt (H.G.)*, II, blz. 34.
3) 24 Jan. '61; *Brieven van De Witt (H.G.)*, II, blz. 280.

Inderdaad, als de Nederlandsche gewesten schouder aan schouder stonden, zou de Koning wel moeten inzien dat zijn neef gevaar liep heel zijn politieke toekomst te verspelen, als men Holland tegen hem maakte. Ook al was het er de Engelschen om te doen zelf vat op Oranje te krijgen, zij hadden de steun van een Nederlandsche partij noodig. Zeeland - het belangrijkste strategische punt in de partijpolitiek - trachtte De Witt tot solidariteit te winnen door waarborgen te beloven, dat Holland de politieke macht van Oranje - Veere en Vlissingen! - niet tegen dat gewest zou aanwenden en er waren nog vrij wat andere zaken, waarin Zeeland de gunst van Holland goed kon gebruiken.

Karel zelf behoefde men niet geheel met leege handen te laten gaan. Men kon hopen, dat hij zich tevree zou stellen als men hem het regentschap over het prinsdom Oranje overliet, waarvan - of van de pretentie waarop, want het was onder Fransche bezetting - hij zich dadelijk had zoeken meester te maken[1]. Was er geen kans, dat daarover oneenigheid tusschen de Koning en de Keurvorst zou ontstaan? Op tegenstand van de Keurvorst en de oude Prinses, kon Holland in ieder geval staat maken. Weliswaar lieten zij zich eerst heel vriendelijk uit en naar het schijnt, heeft De Witt zich daardoor in slaap laten wiegen. In ieder geval was het met geen vriendelijke bedoelingen jegens zijn plan, dat zij midden Maart hun vertegenwoordigers - Maurits van Nassau voor Amalia en Weiman voor de Keurvorst - naar Engeland zonden om met Karel II te overleggen.

Tot op dat tijdstip hadden de onderhandelingen met Karel, die door Beverweerd werden gevoerd, niet al te slecht gevlot. De Koning was begonnen met 11/21 Januari de overeenkomst die zijn zuster met de Staten van Holland had gesloten, in een minzame brief aan de Commissie tot de Educatie te bekrachtigen[2], een daad waarvan naderhand blijken zou dat de draagkracht hem ontgaan was. De Commissie antwoordde wel met veel dankbetuigingen, maar liet met opzet na de Koning in zijn kwaliteit van voogd te erkennen[3]. Ondertusschen ver-

1) *Brieven van De Witt (H.G.)*, II, blz. 278.
2) Japikse, *Verwikkelingen*, bijlage VIIe.
3) *A.w.*, blz. 135.

kende Beverweerd het terrein en rapporteerde tamelijk hoop vol. Maar vóor men met het plan van De Witt in Engeland voor den dag was durven komen, gedroeg men er zich in Holland openlijk naar, alsof het al door alle partijen goedgekeurd was. Ik doel op het befaamde incident van de geheimzinnige ijzeren kist.[1)]

Het ging om een kist waarin Willem II de papieren bewaard had, die op zijn geheime onderhandelingen met Frankrijk in 1650 betrekking hadden. Sinds zijn dood werd zij, verzegeld en wel, bewaard door de Raad van Zijne Hoogheid. Daar nu liet de Commissie tot de Educatie ze 1 Februari 1661 door het Hof van Holland in beslag nemen, voorgevend dat er op die wijze de meeste waarborg bestond dat ze tot 's Prinsen meerderjarigheid toe ongeschonden zou blijven. Het was een zeer eigenmachtig optreden en de Keurvorst en de Douairière protesteerden dan ook. In Engeland scheen men zich vooral aan de zaak te stooten, zoolang men vreesde dat het de bedoeling was de kist te openen en door het oprakelen van de gebeurtenissen van 1650 een aantal aanzienlijke Orangisten in het verderf te storten. Met de verzekering dat men in tegendeel het openen van de kist wilde voorkomen, toonde 's Konings voornaamste minister, de Kanselier - nog steeds Sir Edward Hyde, maar nu tot graaf van Clarendon verheven - zich ‘wel vergenoeght’[2)]. Maar weldra veranderde de stemming. In Maart kwamen de gezanten van de Keurvorst en de Douarière in Engeland. Zonder twijfel openden zij eerst de oogen van de Koning en van zijn vertrouwden. 't Is waar dat men inmiddels in Holland nog een stap verder was gegaan en dat de Staten van Holland, juist bijeengekomen, de 9de Maart de ijzeren kist van het Hof van Holland lieten weghalen en op hun eigen Griffie plaatsen.

In ieder geval zag Karel eerst nu in, wat heel dit bedrijf beteekende - nl. dat hun Edel Groot Mogenden zichzelf als ‘oppervoogden’ beschouwden en het niet noodig vonden de uitslag van besprekingen met hem af te wachten. De protesten die hij nu liet inbrengen, waren niet malsch. Clarendon zei ronduit aan de gezanten der Staten, dat hij de Koning nog nooit ‘zoo

1) Fruin, *Verspreide Geschriften*, IV, blz. 149 vlgg.
2) *Brieven aan De Witt* (18e eeuwsche uitg.), IV, blz. 94.

vergramd' had gezien[1]. Er was nu geen denken meer aan, dat De Witt van zijn verstandhouding met Oudart en Buysero partij zou kunnen trekken. Integendeel, tegen niemand richtte de woede van de Koning zich scherper dan tegen Oudart die hem de brief van 11/21 Januari had laten teekenen en Willem Frederik en zijn aanhangers wenschten zich geluk, dat de valsche dienaars ontmaskerd waren[2]. Maar tegen heel het optreden van de Staten en tegen De Witt zelf barstten nu op eenmaal grieven los. Niets was er nog voor de Prins gedaan, niets was er terechtgekomen van de beloften in Den Haag aan de Koning afgelegd. De taal die de Kanselier tot de gezanten voerde, was hevig geprikkeld, dreigend, hooghartig.

Inderdaad zat er veel meer achter dan verstoordheid over de voogdijkwestie alleen. In de maanden die sedert de complimenten in Breda en in Den Haag waren verloopen, was er in de verhouding tusschen Karel II en de Staten veel veranderd. Had de Koning zich eerst onzeker genoeg van zijn positie gevoeld om zich aan de vriendschap van Holland gelegen te laten liggen, de Staten van hun kant hadden gehoopt, dat zij hem bereid zouden vinden tot een verzachting van de vinnige handelspolitiek, die onder het republikeinsch bewind was ingevoerd. Dat beschouwde de leidende partij te onzent steeds als het voornaamste punt in onze verhouding tot Engeland en om dat te verkrijgen was zij zelfs niet ongeneigd, dat het verbond waarover in Den Haag al vaag gesproken was een belofte van steun onzerzijds ook tegen mogelijke binnenlandsche vijanden van de Koning zou bevatten. De heer Beverweerd, die wij al over de zaken van de Prins van Oranje met de Koning in gesprek zagen, was dan ook zoo spoedig mogelijk overgezonden als voorbode van een embassade tot het voeren van onderhandelingen over dat verbond. Zijn collega's evenwel hadden ongelukkiglijk heel lang op zich laten wachten. Pas in November 1660 kwamen de heeren Van Hoorn van Amsterdam, Van Goch uit Zeeland en Ripperda uit Groningen in Londen aan. Zij moesten als loon voor het politiek verbond een handelsverdrag zien te verkrijgen, waarin evenals in de

1) Japikse, *a.w.*, bijlage VII. Brief van Beverweerd en Van Hoorn aan de Staten van Holland, 25 Maart 1661.
2) Van Sypesteyn, *Geschiedkundige bijdragen*, I, blz. 157.

schoone plannen van een jaar of tien tevoren de vrije concurrentie zou zijn gewaarborgd.

Maar nog vóor hun instructie was vastgesteld, had men al kunnen zien, dat ze niet voor uitvoering vatbaar zou zijn. In September 1660 was de Acte van Navigatie hernieuwd. Hoe slecht aan de Acte ook de hand was gehouden, de Hollandsche kooplieden haatten haar hartgrondig en vooral, deze daad bewees, dat de geest van naijver die de Engelsche handelsstand jegens de onze bezielde, zich al dadelijk van de nieuwe regeering had meester gemaakt. De Koning mocht de Hollanders te vriend willen houden, hij kon geen economische concessies doen. Hij mocht trachten het bewind van de overweldiger ongedaan te maken, al heel spoedig voelde hij de eeuwige vergelijking - en die lang niet altijd in zijn voordeel uitviel - als een verwijt, als een aansporing. Vooral de City had niet vergeten, hoezeer haar bizondere belangen onder het Gemeenebest gediend plachten te worden en Karel voelde dat het zijn eer te na zou zijn, als hij minder krachtig voor Engeland's handel en scheepvaart in verre gewesten opkwam. 't Is waar, dat een bezadigd man als Clarendon hem voortdurend in herinnering bracht, dat de staat van de geldmiddelen voorzichtigheid vereischte. Maar van den aanvang af dreef een partij van geïnteresseerden tot een politiek van twistzoeken tegenover Holland. Weldra stelde de hertog van York zich aan haar hoofd en in mannen als Thurloe en Downing, die hun methoden en hun economische inzichten onder Cromwell geleerd hadden, vond zij willige werktuigen.

Van een zeer hartelijke verstandhouding tusschen Karel II en de Staten kon onder die omstandigheden geen sprake zijn. Het plan van de Koning om in Holland een aanzienlijke leening te sluiten vond daar geen aanmoediging meer, toen men de Acte van Navigatie weer uit de dooden zag opwekken. De besprekingen in Londen waren nog in 1660 begonnen een onaangenaam karakter aan te nemen, toen de Engelschen met oude en nieuwe grieven en pretenties kwamen aandragen. En daarenboven wijzigden zich de internationale verhoudingen spoedig in een zin, die aan de Engelsch-Nederlandsche vriendschap ook geen goed deed. Portugal, waarmee ons land nog steeds in oorlog was, wendde zich tot Karel II om bijstand,

weliswaar niet tegen ons, maar tegen Spanje, dat dreigde het geheel te zullen overweldigen, nu Frankrijk bij de vrede van de Pyrenaeën had moeten beloven het aan zijn lot over te laten. De Nederlandsch-Portugeesche oorlog liep op een eind, in zoover kon deze toenadering de Staten onverschillig zijn. Maar het was bedenkelijk genoeg, hoe ook onze eigen Oost-Indische Compagnie van Portugal's benauwenis geprofiteerd had, dat daar aan Engeland opeens, als bruidschat voor de Infanta die Karel II nu ging huwen, zoo belangrijke koloniale aanwinsten in de schoot werden geworpen als Bombay en Tanger, belangrijk vooral, in de oogen der Engelschen zelf, als aanvalspunten tegen de Nederlandsche handel. Een oogenblik kon het schijnen alsof Engeland voor deze voordeelen met een oorlog tegen Spanje zou moeten betalen. Maar Lodewijk XIV, juist aan de voogdij van Mazarin ontsnapt, gaf Karel te verstaan, dat hij hem Portugal gaarne zag redden. Frankrijk's duel met Spanje, met andere woorden, was nog niet ten einde. En Spanje dorst zich niet verroeren.

Lodewijk had meteen - en er was misschien verband tusschen die twee zaken - aan zijn broeder van Engeland laten voorslaan dat zij zouden samenwerken om de overmoed van de Nederlandsche Republiek te knotten. De Staten hadden tegelijk met de bizondere ambassade naar Londen er een naar Parijs gezonden. De regeeringsverandering in Engeland en de vrede tusschen Frankrijk en Spanje hadden een nieuwe toestand in Europa geschapen, waarin zij zich tusschen de twee Koningen van Frankrijk en van Engeland weinig op hun gemak bevonden. Naar beider vriendschap staan, maar zoo noodig de een tegen de ander uitspelen, dat was de voor de hand liggende taktiek, die men ook inderdaad ging beproeven. Lodewijk XIV stelde nu aan Engeland voor dat spel te beletten door elkaar van de onderhandelingen met de Nederlanders getrouwelijk op de hoogte te houden. Van die overeenkomst kwam in de praktijk niets terecht, maar voor een oogenblik moet het voorstel de Engelsche regeering in de waan gebracht hebben, dat men zich alles tegen de Staten zou kunnen veroorloven.[1)]

1) De documenten waarop Clarendon's verhaal in zijn *Continuation*, I, blz. 1043, gebaseerd is, zijn te vinden in het supplement achter de *Clarendon State Papers*, III. De eerste voorslag van Frankrijk werd gedaan in Maart 1661. Maar in Juni begint Clarendon zich al ernstig ongerust te maken over de gang van de Nederlandsche onderhandelingen in Frankrijk.

De uitbarsting van woede over de Hollandsche resolutie van 9 Maart kwam dus niet alleen voort uit een plotseling inzicht, dat De Witt getracht had zich volledig van de voogdij over de jonge Prins meester te maken. Ontstemming over andere kwesties mengde er zich in. Het besef, dat men toch op de vriendschap van de Staten niet zoo zou kunnen rekenen als men eerst gewild had, nam de noodzaak tot zelfbeheersching, tot onderdrukking of ontveinzing, weg. Maar tegenover heel de kwestie van de voogdij, nu de ontwikkeling der gebeurtenissen er zijn moeilijk te boeien aandacht opeens tegen op liet botsen, stond Karel II thans anders dan in de zomer van 1660. Hij kon er niet meer aan denken het kind aan de Hollandsche partij over te laten. Waarom zou hij de Hollandsche partij versterken, nu zijn verhouding tot haar zoo hachelijk was geworden? Moest nu integendeel de jonge Oranje niet een kostbaar wapen in zijn eigen hand zijn, voor het geval dat het tot een open breuk kwam? Deze overwegingen bepaalden zijn houding in de onderhandelingen met de afgezanten van de Keurvorst en de Douairière. Terwijl de Staten van Holland in antwoord op de protesten tegen hun eigenmachtig optreden, op 1 April duidelijk uitspraken, dat er van hun bemoeienis alleen iets goeds te verwachten was als men hen als oppervoogden erkende, sloten de bloedverwanten een nieuw voogdijtractaat geheel buiten hen om.

Het was, dat moet gezegd, een gematigd stuk. Men wilde de educatie door Holland liefst niet verspelen. Men zag dat zoowel het financieel als het politiek belang van Oranje daarmee te zeer gebaat was. Men begreep dus ook, dat men de Engelsche invloed niet al te naakt aan den dag moest laten komen. Karel stemde er in toe om de Prinses-Douairière als waarneemster van de voogdij vanwege de bloedverwanten naarvoren te schuiven. Zoover als de Keurvorst wilde hij daarin niet gaan. Hij was Amalia sinds de gebeurtenissen van 1658 niet al te welgezind[1)]. Maar hij begreep, dat een poging

1) Van een huwelijk met haar dochter had hij niet meer willen hooren, volgens zijn eigen zeggen door Clarendon opgeteekend (*Continuation*, I, blz. 492) ‘her mother having used him so ill when he proposed it.’ De oude Prinses was bitter teleurgesteld over de concessies die de afgezanten in Engeland zich genoodzaakt zagen te doen: *Briefwisseling van Huygens*, V, blz. 360.

om rechtstreeksche invloed op de politieke macht van het Oranjehuis te behouden een averechtsche uitwerking zou hebben. Men zou de Staten van Holland dus verzoeken een nieuwe commissie tot de educatie te benoemen. Niet alleen moesten er heeren van de Oranjegezinde steden[1)] in zitten, maar de Prinses-Douairière moest er toegang hebben en ook afgevaardigden van de andere gewesten. Op die wijze zou de partij van De Witt natuurlijk volstrekt niet meer meester zijn over de opgroeiende Prins, en de bloedverwanten konden dus ook nog onder elkaar afspreken, dat Van Suylesteyn als goeverneur gehandhaafd zou worden[2)].

De vraag was nu nog maar, of de Staten van Holland met die nieuwe regeling genoegen zouden nemen. Dat De Witt daartegen zijn zou, kan men uit wat tot dusver van zijn opvatting van deze kwestie gebleken is, gemakkelijk afleiden. Als altijd was zijn politiek vast en klaar. Wanneer de Staten geen waarborg hadden dat er van de Prins een goed Hollander gemaakt zou worden, konden zij hem niet als kind van Staat tot de opvolging in de voorvaderlijke ambten wijden. Dan beter de handen geheel van hem afgetrokken. Dat had De Witt meer dan eens tot zijn vrienden uitgesproken. Dat hadden de Staten zelf, zonder twijfel onder zijn leiding, in hun resolutie van 1 April klaar laten doorschemeren. Toch, toen eindelijk in September, de nieuwe regeling aan de Staten van Holland werd voorgesteld, kostte het een groote strijd vóor zij het over een antwoord in die geest konden eens worden.

De Oranjepartij had zich in de tusschenliggende maanden duchtig aangepakt. Zij was duchtig aangepakt, moet ik misschien schrijven. Want wat de Staatsgezinden altijd gevreesd hadden, was gebeurd. Engeland had een eerste poging gedaan om haar voor de Prins van Oranje en tegelijk voor zichzelf in 't geweer te brengen. In Juni 1661 was Downing - Sir George Downing sinds de restauratie! - in ons land terug-

1) Haarlem, Leiden, Enkhuizen en Rotterdam.

2) En ook de jonge Kerckhoven in zijn betrekking aan het hof: *Brieven van De Witt* (18e eeuwsche uitg.), IV, blz. 142. - Later poogde Amalia weer om Dohna, teruggekeerd uit Oranje, in de plaats van Suylesteyn te dringen, maar de laatste liet zich niet wegwerken, rekenend op de steun van Karel II; aldus Sommelsdijk aan Huygens, 7 Jan. 1662, *Briefwisseling*, V, blz. 385.

gekeerd als gezant van de Koning. Zijn opdracht was zoogenaamd om te bemiddelen in de vredesonderhandelingen tusschen de Republiek en Portugal. Inderdaad deed hij al zijn best om de vrede, die bij zijn aankomst op het punt stond gesloten te worden, tegen te houden, omdat de Staten er handelsvoordeelen bij bedongen hadden, die hem strijdig voorkwamen met Engeland's belang. In het algemeen moest hij volgens Clarendon's intieme gedachte een wakend oog houden op De Witt en Van Beverning, op de Hollandsche Statenpartij met andere woorden, die op de ergerlijkste manier uit de band sprongen[1]. Volgens een afzonderlijke instructie[2] moest hij in het bizonder er bij Holland op aandringen, dat het zich zou blijven belasten met de educatie van de Prins van Oranje, maar onder de voorwaarden van de regeling door de bloedverwanten getroffen. Bovendien moest hij met de Prinses-Douairière en met de gezant van de Keurvorst overleggen, wat men méer ten gunste van de Prins zou kunnen vragen en om te kunnen vragen met grooter kans op succes, moest hij, steeds in samenwerking met hen, zijn uiterste best doen om de ware vrienden van het huis van Oranje te bewaren, om, met andere woorden, de partij bijeen te houden en te versterken.

Downing was een man van ontembare energie. Het was de eigenschap die, met zijn kennis van handelspolitiek, zijn diensten waardevol maakte voor zijn regeering, ook al haatte men zijn grove, onbeschofte, eigengerechtigde manieren en al verachtte men zijn beginselloosheid, die iets onbeschaamds had zelfs voor de Engelschen van het restauratie-tijdperk.[3] En toch, beginselloos? 't Is waar dat hij Cromwell en het Gemeenebest gediend had en verraden en nu de Koning diende met een ijver, die nooit zoo schril belicht werd als toen hij in 1662 drie ‘koningsmoorders’ in Delft wist op te lichten en half in

1) *Clarendon State Papers*, III, Supplement, p. XLVIII: uit een ongedateerd kattebelletje, dat de Koning en Clarendon op een zitting van de kabinetsraad tusschen elkaar op en neer lieten gaan: ‘*Chan.:* I am of opinion that nothing is of more importance than to send away Sir G. Downing or somebody else into Holland, both in respect of your nephew and your own affairs, to watch De Witt and Bevering, who play the devil at present. It will be necessary to think of it out of hand. - *King:* It is certainly most necessary.’
2) Japikse, *a.w.*, bijlage VIIIb.
3) Zie Clarendon's karakteristiek van hem, *Continuation*, blz. 1116.

weerwil van de Staten naar Engeland - naar de galg - over te schepen[1]. Maar in één ding bleef Downing zich gelijk. Hij behoorde tot de partij van de handelsimperialisten in Engeland. Holland was voor hem de vijand. De Hollandsche handel moest geknot worden. Gelijke voorrechten, vrijheid, dat beteekende slechts, dat de Hollanders profiteeren zouden. Hun relaties, hun ervaring, hun ontzaglijke kapitaalkracht vooral waarborgden dat. Daarom wilde Downing altijd met driftige hartstocht de politieke overmacht van Engeland in het spel brengen. Hij haatte de Hollanders. Woorden van misprijzen, van afgunst en van minachting vloeien vanzelf uit zijn pen als hij over hen schrijft. Doorloopend stookt hij zijn lastgevers tegen hen op. Uit zijn instructies haalt hij met de vindingrijkheid van de haat al de chicanes die erin verscholen zitten. Men kende hem in Den Haag als een twistzoeker en al zijn diplomatieke zendingen in ons land, onder 'the usurper' (om zijn eigen woord uit later tijd te gebruiken) zoo goed als onder de Koning, spanden de betrekkingen tot brekens toe.

Die man nu trad onmiddellijk na zijn terugkomst in Den Haag in intieme verstandhouding met de Oranjepartij. Soortgelijke relaties in later tijd tusschen Fransche gezanten en de Staatsgezinde partij hebben veel dieper indruk gemaakt op de gangbare historische traditie te onzent. Voor een deel is dat zonder twijfel een gevolg van de publicatie, in de achttiende eeuw al, van de *Négociations* van D'Avaux. Daar kon men de konkelaars op heeterdaad betrappen. D'Avaux werd het voorbeeld van alle vreemde diplomaten die na hem een oppositiebeweging tegen de leiders der Nederlandsche politiek op touw wilden zetten en in 'ces coquins d'Amsterdam' zag men het type van hen die zich daartoe lieten gebruiken. Maar

1) Over die meer dan onverkwikkelijke geschiedenis schreef Downing een heel aantal triomfantelijke brieven. Ik doe naast wat Dr. Japikse geeft (*a.w.*, blz. 193 vlgg.) nog een aanhaling uit een brief aan Sir E. Nicholas, Egerton 2538 *(Nicholas Papers)*, Britsch Museum; 14 Maart 1662: Not a thing hath happened theise many yeares that hath occasioned so much discourse heere, saying that they are now noe longer a free countrey and that now no man is sure heere. I am glad they are gon. When I carried the order of their delivery to the Baillie of Delft hee said: 'Mr. vous avez atrapez Messrs les Estats: had they imagined that you could have taken them, they would never have given you an order to doe it.'

vóor D'Avaux had Downing de weg naar de vroedschappen en naar de binnenkamers der oppositieleiders al gevonden en vóor de Amsterdammers hadden de Orangisten zich laten dupeeren, en dat door een van de bitterste vijanden die ons volk ooit heeft gehad[1]. Dupeeren is een zacht woord. Er waren er die zich lieten omkoopen. Van twee Friesche heeren, Bootsma en Van Haren, staat het vast, dat zij Engelsch geld aannamen. Downing's betrekkingen met Bronckhorst, gedeputeerde van Gelderland, zijn ook verdacht. En als er niet meer Hoogmogenden in de betaling van Engeland kwamen, dan had dat, zooals de gezant zelf klaagt, geen andere oorzaak dan het geldgebrek van de Engelsche regeering[2]. De leden der kleine gewesten, door Frederik Hendrik en Willem II aan douceurs gewend, lieten zich gretig door een andere betaalsheer tegen Holland aanvoeren.

Het eerste doel van die samenwerking was om de belangen van de Prins van Oranje te bevorderen. Ook daartoe trouwens werd de Engelsche hulp niet zonder bijgedachte verleend. Zooals Downing het uitdrukt: ‘the King can have no firme friendship in this Countrey without the Prince of Orange and his restitution’[3], hetgeen men vrij maar niettemin getrouw vertalen kan door: ‘de tegenwoordige regeering in Den Haag verdedigt de nationale belangen met zulk een kracht, dat het ons veel waard zou zijn haar door een volgzamer te vervangen’. De juistheid van die redeneering zou de Oranjepartij weldra bewijzen, want zij werkte niet slechts voor de verheffing van den Prins met Downing samen, maar hielp hem ook, toen het met de onderhandelingen over economische geschillen in Londen spaak liep, om De Witt murw te krijgen en de Staten tot toegeven te bewegen.

Vooreerst echter ging het om de Prins van Oranje. De voornaamste man met wie Downing raadpleegde, was Sommelsdijk. Die trachtte aanstonds zooveel mogelijk los te krijgen. Afgezien

1) De geheime verstandhouding van Frederik Hendrik en Willem II met Fransche gezanten is een eenigszins verschillend geval. Ook wanneer zij niet met de meerderheid der Staten instemden, kan men de Stadhouders toch moeilijk oppositieleiders noemen.
2) Deze bizonderheden uit Downing's onuitgegeven brieven te Oxford bij Japikse, *a.w.*, blz. 183.
3) Japikse, *a.w.*, bijlage IXa.

nog van de educatiekwestie bracht hij de designatie weer naar voren en betoogde, dat alles verloren zou zijn, als de Koning van de onderhandelingen over het verdrag geen gebruik maakte om die door te drijven. Een verdrag met de Staten te sluiten - ‘een vrede’, zooals Downing het noemt - zonder de Prins van Oranje erin op te nemen zou smadelijk zijn voor de Koning, 't zou zijn aanzien bij de Oranjepartij schaden, 't zou de machthebbers in de Republiek in staat stellen de Prins voorgoed eronder te houden. Zeker, Sommelsdijk vreesde, dat als men te vroeg met die eisch voor den dag kwam, De Witt de onderhandelingen op een ander voorwendsel zou laten afspringen. Maar dat gevaar kon men ontgaan door eerst alles af te handelen en dan, als heel het verdrag klaar lag, te zeggen: de Koning zal teekenen, als de Staten de Prins designeeren voor de ambten van zijn vaderen. Het volk zou er nooit in toestemmen dat men zijn handelsbelangen in de waagschaal stelde door een weigering van dat punt alleen[1].

Dit was de wijze van optreden die de Prinses Royaal altijd verlangd had. De Nederlandsche Orangisten zagen - tot hun schade, zooals spoedig blijken zou - het vernederende van zoo'n taktiek niet in. Zij lieten nooit na te herinneren aan de Acte van Seclusie. Daarin vonden zij een argument zoowel om de Koning aan te vuren als om de Staten van Holland het recht van spreken te ontzeggen. Als Cromwell zijn wil had kunnen opleggen, was het dan 's Konings eer niet te na als hij het niet kon? En als de Staten onrecht hadden bedreven onder compulsie, was eenige zachte drang dan een reden om te weigeren het goed te maken? Nu de twee regeeringen zoo slecht opschoten, leek het plan om de Prinsenpartij naar voren te dringen van Engelsch standpunt uit aannemelijk genoeg. Downing was er dadelijk voor gewonnen. Maar in Londen herwon voorshands de gematigde politiek van zijn minister, van Clarendon, ontgoocheld omtrent wat er van Frankrijk te verwachten viel, weer veld.

Volgens de Kanselier moest men het sluiten van ‘een vrede’

1) Lister, *a.w.*, III, blz. 143. Downing aan Clarendon, 24 Juni 1661.

met Holland niet in gevaar brengen: men had de ontspanning die er het gevolg van zijn zou, te zeer noodig. Onder de invloed van die overweging kon Clarendon zelfs beter voelen dan Sommelsdijk en de andere Oranjemannen, hoe men met zulk optreden het nationaal gevoel van ons volk moest kwetsen. ‘Ik vraag u,’ zoo schreef hij[1)], ‘op wat gronden, 't zij politieke of zedelijke, kan de Koning bij gelegenheid van het vernieuwen van een verbond met de Staten-Generaal eischen, dat zij een opperbevelhebber zouden kiezen op zijn aanbeveling? Wat redevoeringen zou De Witt niet kunnen houden over het onderwerp, dat de Koning van Engeland geen vrede met hen wil maken, als hij hun geen Generaal, Admiraal en Stadhouder mag geven, die zich altijd zou herinneren aan wie hij zijn verheffing te danken heeft!’ Clarendon herinnert er de gezant dan aan, dat die zelf geschreven heeft hoe De Witt nu reeds met zulke insinuaties de publieke opinie tegen de Koning opzet. En hij besluit dat men zich pas voor die zaak zal kunnen inspannen, als het verdrag gesloten en daarmee alle wantrouwen bij het Nederlandsche volk weggenomen is.

Dat inderdaad de publieke opinie verontrust was en dat, meer nog dan in het vorig jaar, toen de verhouding tot Engeland nog onbewolkt was, de ijver van de Engelschen voor Oranje aan het aanzien van het huis en van de partij afbreuk deed, daarvoor zijn getuigenissen te over. De Witt had Downing ronduit gewaarschuwd, dat ‘foreign interposition’ de zaak slechts kon achteruit helpen[2)]. Van Beverning had de heer Buat, die in Engeland geweest was en hem was komen vertellen dat de Koning niet tevreden over hem was, toegevoegd, dat de Koning baas mocht zijn in Engeland, maar dat hij aan de Staten van Holland de wet niet had voor te schrijven[3)]. Wicquefort, die dit de Fransche staatssecretaris meedeelt, legt er telkens en telkens weer de nadruk op, dat nu men inziet van wat gevaarlijke bedoelingen Engeland tegen de Nederlandsche handel is bezield, het volk zelf erop

1) 16/26 Aug. 1661; Lister, *a.w.*, III, blz. 167.
2) Japikse, *a.w.*, bijlage IXa.
3) *Archives*, II, V, blz. 208.

tegen heeft om zich van die kant een stadhouder te laten opdringen[1].

De designatie liet de Engelsche regeering dus voorloopig rusten, maar in de kwestie van de educatie weerde Downing zich, naar ik al opmerkte, geducht. Hij moest volgens zijn instructie in de zaken van het huis van Oranje handelen in overleg met de Douarière en met de gezant van de Keurvorst. Het kostte moeite genoeg om de laatste tot doortasten te bewegen, want de Keurvorst was er nog minder dan Clarendon op gesteld om in onmin met de Hollandsche partij te raken. Weyman begon met pogingen om De Witt tot concessies te bewegen. Toen dat mislukte, werkten hij en Downing rechtstreeks op de leden van Holland, aan welks vergadering het voogdijverdrag van de bloedverwanten nu ter aanneming moest worden voorgelegd. Zij gingen persoonlijk naar de meeste Hollandsche steden[2] om hun zaak te bepleiten. Hun werken moet niet zonder invloed geweest zijn.

Het spreekt trouwens vanzelf, dat zelfs met de voorwaarden nu door de verwanten gesteld het denkbeeld van de educatie minder aanstootelijk was dan dat van de designatie. En evenzeer, dat menigeen, afgescheiden nog van genegenheid jegens het huis van Oranje, ervoor voelen moest om hoe dan ook in deze belangrijke zaak tot een *modus vivendi* met zoo aanzienlijke buitenlandsche machten als Engeland en Brandenburg te geraken. Wij kunnen ons van de argumenten die gematigde en welmeenende mannen gebruikt moeten hebben, een denkbeeld vormen uit een paar brieven aan De Witt, een van zijn oom De Graeff en een van de Haarlemsche burgemeester van Thilt[3]. Beiden maken zich bezorgd over de verhouding tot Engeland. De Graeff meent dat er licht een verwijdering zou kunnen ontstaan, als men zich ontsloeg van de

1) T.a.p., 21 April 1661: ‘Quand les Anglois auroyent formé un dessein de ruiner le peu d'affection qui reste icy pour la maison d'Orange, il n'y sçauroyent mieux réussir qu'ils font. Toutes les villes mesmes qui ont esté jusques icy dans ses intérests, déclament contre ces gens-là, et de fait il n'y en a pas une qui ne juge que ce n'est point l'avantage de l'Etat d'avoir un général et gouverneur du pays dépendant du Roy d'Angleterre.’
2) Japikse, *a.w.*, blz. 152.
3) *Brieven aan De Witt*, II, blz. 35, 38.

educatie. Van Thilt, een man die in de Staten van Holland tot de Oranjegezinden werd gerekend, was daarom niet blind voor ‘de begeerlicke ende onredelicke aert’ der Engelschen. Maar hij was er daarom enkel te meer op uit om hen te vriend te houden met ‘alle mogelicke ende redelicke, jae bedenckelicke middelen’ - ‘al waer het spenderen van eenige notable sommen’. De Graeff hoopte dat men tot een zoodanige overeenkomst omtrent de educatie zou kunnen komen, ‘dat Sijn Hooch^{t} mach sijn een bandt, waerdoor de verwijderinge tusschen [ons ende] den Coninck sooveel doenlijck mach worden beleth.’

De Witt bejegende deze vrome wenschen met zijn gewone onverstoorbare hoffelijkheid, maar koel. De uitvallen van Clarendon tot de gezanten hadden hem gekwetst in zijn persoonlijke eer zoowel als in die van de staat en hij achtte zich niet geroepen om er met nog meer tegemoetkomingen op te antwoorden. Zijn brief in antwoord op die van de gezanten, waarin zij van hun onderhoud met Clarendon verslag gaven, is een toonbeeld van rustige waardigheid[1)] en aan De Graeff schreef hij, dat de Staten zoo ontsticht zijn over ‘de rude bejegeninge, die het den heere Cancelier belieft hadde aen de heeren Van Beverwaert ende Van Hoorn te geven,’ dat men zich enkel maar ‘verdacht ende onaengenaem’ bij hen zou kunnen maken door op het verleenen van een jaargeld aan de Prins aan te dringen. Wat aangaat het denkbeeld, dat Zijne Hoogheid een band zou kunnen zijn om verwijdering tusschen ons land en Engeland te voorkomen, De Witt overwoog dat ernstig met zijn mede-gedeputeerden tot de educatie[2)]. Zijn conclusie was: dit zou kunnen, als men de educatie van de Prins ‘effectievelijck ende metterdaet’ kon ‘machtig worden’. Als ‘ter contrarie’ geen geregelde omgang en geen geregeld toezicht mogelijk was, als de Prins ‘met vremde maximes ende Engelsche grootsheydt geimbueert’ werd, dan zou hij slechts kunnen ‘strecken tot een gedurige occasie van misintelligentie tusschen beyde de natiën.’ Men moest daarom in zijn belang zoowel als in dat van het land trachten alsnog

1) *Brieven van De Witt (H.G.)*, II, blz. 291.
2) *A.w.*, blz. 296.

de educatie oppermachtig in handen te krijgen. Lukte dat niet, dan zou het ‘veyliger wesen de verschreven educatie de voochden,’ (hij bedoelt de verwanten) ‘buyten eenich engagement van Hollandt, privativelijck aanbevolen te laeten, dan door de naem van educateurs, doch sonder cracht ende effect, op haer’ (op de Staten namelijk) ‘te laeden de blasme van eene quade educatie ende noch daerenboven te leggen eenich engagement tot yets, 't welck, Sijne Hooch[t]. qualijck geëduceerd ende met affectie van desen Staet vervremt sijnde, voor denselven Staet ten hoochsten schaedelijck, jae ruineus soude connen wesen.’

De Commissie tot de Educatie volgde De Witt in alles. De commissie ad hoc waaraan in de Statenvergadering de zaak ten onderzoek werd opgedragen, adviseerde in zijn geest. En toch moest men volgens Downing, die evenwel om zijn eigen invloed grooter voor te stellen mogelijk overdreef, de tegenstand van negen steden overwinnen[1)], vóor een besluit naar De Witt's wensch genomen kon worden. Haarlem trad min of meer op als leider van die oppositie. Enkhuizen onderscheidde zich door hevigheid onder de vijf steden die ten slotte overbleven om te protesteeren. Het besluit dat 30 September 1661 eindelijk genomen werd, luidde, dat de Staten, ofschoon nog wel degelijk overtuigd van hun recht op de oppervoogdij, het ongeraden vonden om met de ‘Hoogestantspersonagiën’ 's Prinsen verwanten daarover in discussie te treden en derhalve van hun recht afstand deden en de tot dusver in zake de educatie genomen resolutiën vernietigden.

Holland ontdeed zich dus van alle zorg en verantwoordelijkheid voor de jonge Prins. De ‘Hoogestantspersonagiën’ hadden teveel gevraagd en het gevolg was dat zij niets kregen. Te verlangen ‘dat Hollandt soude den Prins in sijne schulden ende onderhoudt onder den arm grijpen ende te baet komen; en de nochtans geen sonderlingh gesagh hebben omtrent sijne educatie’, dat was, zooals Aitzema zegt, ‘'t hayr

1) Japikse, *Verwikkelingen*, blz. 152. Vergelijking met Aitzema, X, blz. 85-87, zou doen vermoeden dat Downing de oppositie belangrijker voorstelde dan zij was.

geel ende crul willen hebben tegelijck'[1]. De oude Prinses en haar raadgevers hadden zich misrekend. Zij 'meenden door het hoog gesagh van Engelandt alles na haer [hun] sin te krijgen', merkt diezelfde koel-schrandere waarnemer op: '.... maar het deed contrarie werckinge'[2].

De educatie, waaraan zoo'n ontijdig einde kwam, was eigenlijk nog niet begonnen. De heeren van de Commissie waren maar zelden bij de Prins in Leiden geweest. Eenige invloed op zijn vorming kan het korte intermezzo nauwelijks gehad hebben. Nu kwam hij geheel onder de hoede van zijn grootmoeder. Zijn toekomst was onzekerder dan ooit. De Staten van Holland hadden duidelijk te kennen gegeven, dat zij hem als een particulier persoon beschouwden en dat zij hem de weg tot de ambten van zijn vaderen versperren zouden, nu hij blijkbaar onverbrekelijk aan de Koning van Engeland vastzat.

P. GEYL.

(Slot volgt).

1) X, blz. 87.
2) X, blz. 85.

Stedelijke grondrente en woningbouw.

III.

Al moet de oorzaak niet gezocht worden bij de hooge grondrente, het blijft niettemin waar, dat de woningtoestanden in de steden onbevredigend zijn, dat er dikwijls tekort aan woningen is en dat de kwaliteit der woningen zeer te wenschen over laat.

Wat zijn hiervan dan wel de oorzaken?

Men heeft het wel eens voorgesteld, alsof er in de steden een voortdurend gebrek aan woningen zou heerschen. Dit is echter niet het geval. Afwisselend is er in de steden een teveel en een tekort aan woningen. Alhoewel ten gevolge van de sterke uitbreiding van de steden vòòor den oorlog, de perioden dat er een tekort is (wat men meestal daaraan beoordeelt, of er minder dan 3% van de woningen vrij zijn) overheerschen. De fout ligt voornamelijk daarin, dat de voorziening met woningen veel onregelmatiger geschiedt dan die met andere producten. Hiervan zijn verschillende oorzaken:

1e. De sterke wisseling in de woningbehoefte door verandering in het aantal inwoners en voornamelijk in het aantal families in een stad. Vooral industrieele steden zijn hieraan onderhevig. Waar de woongelegenheid een goed is, dat op de plaats van productie zelf moet verbruikt worden, is de verplaatsing van de vraag een groote bemoeilijking voor de voorziening.

Anderzijds is, 2e ook het aanbod van woningen onregelmatig en past zich niet onmiddellijk aan de behoeften aan, omdat voor de constructie van een woning een vrij langen tijd noodig is. Daarbij komt, dat het woningaanbod zich niet uitsluitend

richt naar de woningvraag, maar dat er andere factoren zijn, die haar beheerschen, en wel in de eerste plaats de rentevoet. De woning is een goed, dat slechts na langen tijd geheel verbruikt is. De waarde van de besteede kosten krijgt men dus slechts geleidelijk terug. Men moet, met andere woorden, een kapitaal langen tijd in de woningvoorziening laten zitten. Het is duidelijk dat de hoogte van de rente, die men voor dat kapitaal betalen moet, invloed zal hebben op de geneigdheid om woningen te zetten. Is die rente laag, dan kan men veiliger het risico dragen, dat met een productie die over zoo langen tijd loopt, onvermijdelijk gepaard gaat. Het eigenaardige gevolg hiervan is, dat in de tijden van gunstige conjunctuur de woningbouw vernalatigd wordt. De rente stijgt dan en de hypotheekbanken, die de groote credietgevers zijn voor den woningbouw, krijgen weinig nieuwe baten, omdat iedereen de industrieele beleggingen, in deze periode prefereert.

Speciaal de bouw van arbeiderswoningen is zeer dikwijls onvoldoende. Dit komt, eenerzijds, omdat de verplaatsing van het arbeidende gedeelte van de bevolking het meest aan de bewegingen van de conjunctuur onderhevig is, anderzijds doordat de particuliere bouwnijverheid zich bij voorkeur niet toelegt op het bouwen van arbeiderswoningen. Immers wie voor eigen risico bouwt, wil liefst zoo gauw mogelijk de huizen, die hij gebouwd heeft, weer verkoopen. De tijd, dat hij hen alleen verhuren kan, verplicht hem op te treden in een andere functie dan zijne gewone bezigheid. De kans op verkoop van het huis is bij arbeiderswoningen veel geringer dan bij andere woningen. Voor den belegger is het bezit van arbeiderswoningen een veel rompslomp en risico medebrengend bezit, terwijl de arbeiders zelf slechts zelden als koopers in aanmerking komen. Dit is vooral in Nederland het geval, dat deze tendens gemeen heeft met Duitschland. De strengheid van de bouwverordeningen in deze beide landen, heeft hier toe bijgedragen, deze leidt er toe, dat men huizen alleen in groote blokken bouwt, die niet zoo gemakkelijk in het individueel bezit van den arbeider overgaan. Maar de diepste oorzaak zal toch wel moeten gezocht worden in een van die eigenschappen, die bepaalde volkeren eigen zijn en waarvoor men

geen logische verklaring geven kan. In Vlaanderen en in Wallonië heerscht bijvoorbeeld een tegengestelde tendens die deze twee volkeren met Engeland gemeen hebben. De arbeiders zijn hier zeer op het bezit van hun eigen huis gesteld. De Belgische staat heeft dit aangewakkerd door vrijstelling van belasting, subsidies en credietverleening.[1)] In Nederland daarentegen zijn vrijwel alle arbeiderswoningen huurhuizen.

De twee stelsels hebben hunne voor- en nadeelen. Het bezit van een eigen huis belemmert de arbeiders zeer in hunne verplaatsing en remt aldus de snelle oplossing van economische depressies, die een gevolg zijn van verandering in de economische structuur van het land. Maar het heeft het voordeel dat de arbeiders minder geproletariseerd worden; dat zij, gebonden door hun bezit, zich niet zoo gemakkelijk door revolutionaire stroomingen laten meesleepen, dat zij meer oog hebben voor de moeilijkheid van elk beheer, waar zij practisch zelf, zij het dan in kleine mate, een beheer hebben uit te oefenen, tenslotte dat de contrôle op de woningtoestanden veel geringer kan zijn, omdat de arbeiders zelf er voor zorgen dat de huizen in goeden staat blijven.

Met de groote veranderingen in de vraag naar woningen en de speciale moeilijkheden die aan de constructie van woningen en arbeiderswoningen in het bijzonder verbonden zijn, wordt de onregelmatigheid in de woningvoorziening voldoende verklaard, en wordt begrijpelijk dat dit gebrek aan aanpassingsvermogen zich bij snellen groei der steden vooral zal uiten in een tekort. Een probleem dat met het woningtekort wel samenhangt, maar er nochtans van te onderscheiden is, is dat der slechte woningtoestanden. Dat het woningtekort de woningtoestanden beïnvloedt, is zoozeer het geval, dat artikel 2 van de Woningwet, dat de gemeenten de macht geeft overbevolking van woningen tegen te gaan, een doode letter is moeten blijven, omdat het woningtekort er toe dwong. Het is echter zeer goed denkbaar, dat er woningtekort heerscht en toch de kwaliteit der woningen bevredigend is. Daartegenover staat, dat zelfs op tijden dat er van woningtekort geen sprake was, slechte woningtoestanden zijn blijven bestaan.

1) Zie o.a. la Belgique restaurée E. Mahaim: La fortune et le bienêtre pag, 601 vlg.

De hoofdoorzaak van de slechte woningtoestanden is, dat een groot gedeelte van de arbeiders niet voldoende voor hunne woning over hebben. Het absolute bedrag dat zij er voor willen betalen, is te laag om er een behoorlijke woning voor te bouwen, en dit is daarenboven voor een groot gedeelte daaraan te wijten, dat zij een relatief te klein gedeelte van hun inkomen aan hunne woning willen besteden. Wanneer de arbeiders bereid waren □ tot ¼ van hun inkomen aan hunne woning te besteden, zouden de slechte woningtoestanden voor een zeer groot deel zeer snel verdwijnen, terwijl dit nochtans een percentage is, dat in andere bevolkingslagen wel voorkomt; ook zelfs bij menschen, die door hunne economische bezigheden niet tot den arbeidersstand kunnen gerekend worden, maar wier inkomen niet grooter is dan dat der arbeiders. Deze levensgewoonte, die van de opvatting uitgaat, dat men het gedeelte van zijn inkomen, dat men aan zijn woning geeft 'verslaapt', is de grootste sta-in-den-weg om betere woningtoestanden te verkrijgen. Het maximumgedeelte van zijn inkomen dat een arbeider voor zijn woning besteed is □, terwijl dit maximum bij de meesten nog niet wordt bereikt. Dat dit niet een gevolg is van de laagte van het loon, blijkt daaruit, dat, wanneer de arbeiders meer verdienen, zich dit niet uit uit in een geneigdheid om hoogere huren te betalen, maar dat zij een kleiner gedeelte van hun inkomen aan woning gaan besteden. Zoo is voor Amsterdamsche arbeiders vastgesteld geworden, dat het deel van hun inkomen, dat zij voor hun woning besteden, toen tijdens den oorlog de loonen stegen, steeds geringer is geworden en ten slotte tot 9% daalde.[1)]

Doordat men met deze neiging rekening moet houden, kan men ter verbetering van de woningtoestanden niet volstaan met het bouwen van goede woningen, want dit zou alleen ten gevolge hebben, dat de huren der slechte woningen dalen, zonder met zich te brengen, dat de bewoners van die woningen naar de betere woningen verhuizen. Zelfs wanneer zij dit doen, zou nog geen oplossing verkregen worden, omdat de lage huren van de slechte woningen een sterke aantrekkingskracht vormen voor de bewoners van het platte land om naar de

1) Mr. Dr. H. van Zanten, Verslag Vergadering Vereeniging Staathuishoudkunde en Statistiek 1919 pag. 64 en Mr. Dr. H.J. Romeyn ib. p. 72.

stad te komen. Waar de loonen in de steden hooger zijn, is het dikwijls juist de hoogere woninghuur, die hen weerhoudt de stadsbevolking te komen vermeerderen. Door het drukken dier huren zal men den trek naar de steden bevorderen.

Dit heeft men ook ingezien. Men heeft het systeem toegepast, dat in deze alleen een oplossing kon brengen n.l. van te zeggen: er mogen geen huizen gebouwd worden, die niet aan zekere minimumeischen voldoen en de woningen, die reeds bestaan en niet aan die eischen voldoen, moeten verbeterd worden. Eenige groote gemeenten zijn hierin voorgegaan en de Woningwet van 1901 heeft den eisch tot alle gemeenten uitgebreid. Aan de gemeenten zelf (art. 3) wordt het overgelaten, deze eischen, binnen bepaalde grenzen die in de wet zijn aangeduid, nader vast te leggen.

Deze methode is de eenige goede. Men moet zich er echter goed rekenschap van geven, dat het stellen van deze eischen het wonen duurder maakt. Dit is op zichzelf nog geen kwaad, want het belang der volksgezondheid bij een goede woning is zeer groot en waar slechte woningen niet alleen een gevaar opleveren voor de bewoners, maar tevens voor de gemeenschap, heeft deze ongetwijfeld het recht in te grijpen, terwijl er ook een opvoedende waarde in deze bepalingen schuilt. Wel is het echter gevaarlijk, wanneer men zich van dit duurder worden niet bewust is, want dan komt men allicht tot de gedachte, dat het mogelijk is, de geit te voeren en de kool te sparen en dat men goede woningen kan krijgen voor denzelfden prijs als slechte, of men is licht geneigd te vergeten, dat men bij het stellen van minimumeischen voorzichtig moet zijn, wanneer men het wonen niet te duur wil maken voor de armere bevolkingsgroepen. Stelt men, zooals in vele Duitsche steden geschied is, te hooge minimumeischen, dan kan daar alleen aan voldaan worden bij een zeer intensieve uitbuiting van den grond, omdat alleen op deze wijze de kosten worden goedgemaakt. Hierdoor krijgt men weer het nadeel, dat de menschen te weinig vrijheid van beweging krijgen. Het is daarbij opmerkelijk dat men meer en meer tot de overtuiging is gekomen, dat de schadelijke gevolgen van het wonen in de steden, eerder samenhangen met de dichtheid van de bebouwing dan met de individueele woningtoestanden. Reden te meer om die dicht-

heid niet door het opvoeren der eischen te bevorderen.

Een ander nadeel van het stellen van te hooge eischen, waardoor dus de huren moeten stijgen, is dat het clandestien samenwonen, dat natuurlijk de kwalen, die men juist wilde voorkomen weer in het leven roept[1)], zeer sterk door die hoogere prijzen is bevorderd, ja dat men vrijwel machteloos ertegenover staat, omdat men moet erkennen: de prijzen zijn voor een alleenlevend gezin te hoog. Zoo leidt het overspannen der eischen tot vernietiging, ook van hetgeen werkelijk bereikbaar was.

Consequent doorgevoerd, zou de gedachte, dat bouwverordeningen het wonen duur maken tot de conclusie moeten leiden, dat geen bouwverordeningen mogen worden opgesteld die het wonen duurder maken dan de bevolkingsgroepen met het geringste inkomen betalen kan. Wanneer dit minimum echter zoo laag moet worden gesteld, dat het niet voldoende aan hygiënische eischen voldoet, ontstaat er een conflict, waarover ik verder nog een en ander zeggen zal.

Wel kunnen wij hieruit concludeeren, dat bouwverordeningen slechts minimum eischen mogen bevatten, die uit overwegingen van hygiëne of moraal volstrekt noodzakelijk zijn. Het is daarom gewenscht, hen niet te strak te maken en aan het College van B. en W. speling te laten, omdat de eischen, die in de verschillende deelen der gemeente gesteld moeten worden, zeer verschillend zijn. Zoo is bijv. in Duitschland onnoodig duur gebouwd, doordat men, ook in afgelegen deelen der steden, zeer breede straten heeft aangelegd, die de bouwkosten der aangrenzende huizen sterk deden stijgen. Anderzijds moet men zeer voorzichtig zijn met het neerleggen, in de bouwverordeningen, van eischen van woningpolitiek, zooals b.v. de beperking van het aantal étages, omdat gebleken is in den loop der tijden dat de opvattingen omtrent de woninghygiëne nogal aan veranderingen onderhevig zijn en men soms eischen heeft gesteld, die later overbodig zijn gebleken. In elk opzicht moet men zich tot het noodzakelijke beperken. Het onlangs bekend geworden feit, dat Amsterdam zich bij zijn gemeentebouw niet houdt aan de eigen bouwverordeningen,

1) Zoo ook Prof. Dr. A. van Gijn op de Vereeniging voor Staathuishoudkunde en Statistiek. Verslag 1919 p. 43.

wijst er op, hoezeer in dit opzicht, door goedwillige menschen zonder economische scholing kan worden gezondigd. Als een preventieve maatregel tot verbetering der volkshuisvesting moet men ook beschouwen het aangeven, in het uitbreidingsplan, van het karakter der bebouwing der verschillende stadsdeelen, als arbeiderswijken, burgerwijken, fabriekswijken enz.

Minder eenvoudig dan het stellen van eischen omtrent het bouwen van nieuwe woningen, is de verbetering der oude woningen. Ten gevolge van de onvoldoende eischen, die in vroegere eeuwen aan het wonen werden gesteld, zijn er in vrijwel elke stad een hoeveelheid woningen, die aan moderne minimumeischen niet voldoen. De Woningwet van 1901 geeft twee wegen aan om dit te veranderen:

1e. Wordt het de gemeentebesturen mogelijk gemaakt van den huiseigenaar het aanbrengen van zekere verbeteringen te eischen en (art. 17);

2e. Opent zij de mogelijkheid, waar dit niet meer kan gebeuren, of bij onwil van den betrokken eigenaar over te gaan tot onbewoonbaarverklaring (art. 21), terwijl door de mogelijkheid van onteigening (art. 29) ook positieve verbetering kan worden gebracht.

Een belemmering voor de doorvoering van dit stelsel vormt weer het tekort aan woningen. Men kan niet voortgaan met onbewoonbaar verklaring, wanneer men niet weet, waar men met de bewoners van de huizen zou moeten blijven. Was er, vóór den oorlog, flinke vooruitgang bij de krottenopruiming, door het woningtekort, dat zich openbaarde vanaf 1915, is deze actie belemmerd. Van 1906 tot en met 1914, dus in een termijn van 9 jaren, werden bijna 12000 woningen onbewoonbaar verklaard, die ook vrijwel allen feitelijk werden ontruimd. Alhoewel iedereen het er over eens is, dat daarmede de verbetering nog lang niet was afgeloopen, belette het woningtekort daarmede in dezelfde mate voort te gaan. Het volgende 9-jarige termijn van 1915 tot en met 1923 bracht dan ook slechts 3400 onbewoonbaarverklaringen[1)] en niet alleen zijn deze cijfers veel ongunstiger, maar daarenboven kon zeer dikwijls niet tot uitvoering van de besluiten worden

1) Zie algemeen verslag, bedoeld in art. 58 der woningwet over 1923 pag. 13.

overgegaan, omdat men geen woningen had voor de verdrevenen, zoodat er zelfs door de hoofdinspecteurs der volkshuisvesting is op aangedrongen, met de onbewoonbaar verklaring voorzichtig te zijn, omdat onbewoonbaar verklaring, die niet gevolgd wordt door uitvoering, een deprimeerende invloed uitoefent.[1] Feitelijk ontruimd zijn er waarschijnlijk nog geen 1000[2]. Sindsdien is er weer eenige verbetering ingetreden. In 1924 konden weer 472 woningen worden ontruimd, in 1925: 583; in 1926: 1125; in de eerste helft van 1927: 896.

Er is dus vooruitgang, maar het gaat langzaam, omdat het woningtekort de verbetering tegengaat.

Wanneer men nagaat, hoe moeilijk dergelijke betrekkelijk bescheiden eischen door te voeren zijn, dan staat men wel eens perplex over de luchthartigheid, waarmede ontwerpers van uitbreidingsplannen over heele straten beschikken, die zij voorstellen weg te breken om eene vergemakkelijking te krijgen van het verkeer, waarvoor zij tegelijkertijd andere oplossingen aan de hand doen. Zelfs maatregelen, die in het belang van het verkeer niet noodzakelijk zijn en die schatten gelds zouden kosten, worden door hen voorgesteld alsof het een peulschil betrof[3]. Waarlijk, wanneer men de uitbreidingsplannen reëelere beteekenis wil geven, dan zou het wenschelijk zijn, ook een econoom bij hunne totstandkoming te hooren.

IV.

Het verband tusschen woningtekort en slechte woningtoestanden heeft aanleiding gegeven, in de Woningwet van 1901 de mogelijkheid te openen, dat de gemeenten of ver-

1) Algemeen verslag over 1922, pag. 13.
2) Tijdens den oorlog vrijwel geene, in 1921: 315 (371 onbewoonbaarverklaarden), in 1922: 283 (322) in 1923: 179 (248).
3) Zoo stelt het uitbreidingsplan van Utrecht voor, de oostelijke zijde van Choorstraat en Lijnmarkt af te breken, midden in de city gelegen, omdat er èèn druk verkeerspunt is (dat door afbraak van één huis reeds aanzienlijk zou verbeteren) èn omdat de Oude Gracht, in welks water die huizen met hunne achtergevels staan, 'oorspronkelijk daar evenmin bebouwd is geweest als de overige gedeelten..... terwijl, zooals van zelf spreekt, daarmee ook de huizen aan de Donkere Gaard zullen moeten verdwijnen'. (p. 18). Dit is de eenige motiveering, die voor den afbraak van die winkelhuizen wordt gegeven. Het kon nauwelijks erger wanneer men kinderen met een blokkendoos liet spelen.

eenigingen die uitsluitend in het belang van de verbetering van volkshuisvesting werkzaam zijn en geen winst beoogen, woningen bouwen. Dit wordt hun vergemakkelijkt, 1e: doordat rentedragende voorschotten konden worden verleend, die het bouwen van arbeiderswoningen vergemakkelijken; daar het verkrijgen van crediet voor de eigenaren dikwijls moeielijk is en omdat de Staat op die manier deze vereenigingen laat profiteeren van de lagere rente, waartegen hij leenen kan. De gemeenten vervullen in dezen voornamelijk den rol van borg (art. 34, 38); 2e: door het geven van bijdragen in de kosten. In de eerste jaren is van deze gelegenheid zeer weinig gebruik gemaakt. Van 1902 tot 1906 werden slechts 33 woningen gebouwd met Rijksvoorschot. Van 1907 tot 1911: 3434. In 1912: 1348; in 1913: 2771[1)].

Tijdens en vooral na den oorlog is echter in zeer groote mate gebruik gemaakt van deze faciliteiten en zijn de gemeenten zelf ook aan het bouwen gegaan.

Men is zelfs zoover gegaan te beweren, dat de bouw van arbeiderswoningen geheel aan het particuliere initiatief moet worden onttrokken en gelegd in de handen van de gemeenten of van de vereenigingen en dat het woningtekort was ontstaan doordat de Staat en de gemeenten niet voldoende actief waren geweest.

Deze opvatting ziet over het hoofd, dat het onmogelijk is, dat de gemeenschap geheel in de woningbehoefte voorziet. In principe behoort deze voorziening ongetwijfeld niet tot hare taak. Er is immers geen enkele reden, waarom men dan de voorziening met andere producten ook niet aan haar zou toevertrouwen. De voorstanders van overheidsbouw stellen het voor, alsof de motieven, die de particulieren beletten op adequate wijze in de woningbehoefte te voorzien, niet zouden gelden voor de overheid. Dit is echter onjuist. Ook zij zal, wanneer zij ten minste bij de woningbouw niet in het wilde weg wil handelen, moeten rekening houden met de groote veranderingen in de vraag naar woningen, met de hoogte van den rentestand en dergelijke. Ook zij moet de behoefte eerst laten ontstaan, alvorens op te treden, omdat een andere manier van doen veel te riskant is. Er is herhaaldelijk vastge-

1) Zie P.A. van der Drift: De financieele §§ der woningwet.

steld, dat de bouw van woningen, voor gemeenten en vereenigingen veel langer duurt dan die voor particulieren. De talrijke misbruiken, gevallen van wanbeheer en bedrog, die omtrent de woningbouw van overheidswege en vanwege de vereenigingen zonder winstgevend doel aan het licht zijn getreden, bewijzen verder, dat de mentaliteit van de menschen in zoover onveranderd is gebleven, dat besteding van arbeid, die aan hem, die hem besteed, alleen de onstoffelijke behoeftenbevrediging geeft, voor anderen te zorgen, nog steeds zonder veel vat blijft op den menschelijken geest. Het aantal woningen, dat gebouwd is voor rekening van gemeenten en van woningbouwvereenigingen, blijft dan ook, ondanks den steun, die toch heusch niet te versmaden is, dien zij genoten, betrekkelijk gering in verhouding tot de woningen, die voor particuliere rekening gebouwd zijn. Tusschen 1921 (het eerste jaar waarvan er gegevens beschikbaar zijn) en 1927 zijn er gebouwd

	Aantal voltooide woningen voor rekening van de gemeente.	**woningbouwvereenigingen.**	**particulieren.**
1921:	5687	19298	14743
1922:	6808	13622	24936
1923:	5449	9590	27999
1924:	3574	8736	34295
1925:	4059	8538	34552
1926:	2916	4749	41068
1927:	1709	2763	25039
	———	———	———
Totaal	30202	67296	202632

De particuliere woningbouw is dus voortdurend veel belangrijker gebleven dan die van overheidswege, en dit alhoewel de eerste meerendeels zonder eenigen steun geschiedde, en de tweede door dien steun een grooten voorsprong had. Deze steun heeft, in de mate waarin hij werd gegeven, van af het begin van den oorlog 225 miljoen gekost. Wat zou er moeten betaald zijn geworden, wanneer werkelijk het plan, den woningbouw geheel aan het particulier initiatief te onttrekken, was uitgevoerd geworden.

Anderzijds is de meening verdedigd dat het juist tengevolge van het optreden der gemeenten en van den steun, die ver-

leend werd aan de vereenigingsbouw, de woningnood acutere vormen heeft aangenomen. Immers, redeneerde men, deze vereenigingsbouw is op zichzelf niet voldoende om in de behoefte aan woningen te voorzien en doordat hij met steun produceert, kan hij anderzijds de huizen leveren tegen een prijs, waartegen de particuliere bouwer, die natuurlijk zijn kosten moet goed maken, vooraleer tot bouwen over te gaan, niet kan leveren. Daardoor wordt deze weerhouden. Deze redeneering ziet echter over het hoofd, dat het de hoogste kosten zijn, die nog moeten besteed worden om de, tegen dien prijs nog gevraagde, hoeveelheid voort te brengen, die den prijs van de goederen bepaalt: zoodat het goedkooper bouwen door vereenigingen, dank zij de steun van overheidswege, de particuliere ondernemers niet moest afschrikken.

Ik kan dan ook deze verklaring van de vermindering der particuliere bouwerij niet aanvaarden. Wat echter deze bouwerij wel heeft weerhouden is niet, dat anderen goedkooper bouwden, maar dat de particuliere ondernemers meenden, dat de toenmalige bouwprijzen abnormaal hoog waren en dat zij, doordat het goed: woning, slechts op den langen duur verbruikt wordt, niet konden verwachten hunne productiekosten ook in de toekomstige huren nog goed te maken, wanneer door de daling der bouwprijzen goedkoopere woningen werden gezet.

De verwachting van dalende bouwkosten, weerhield in de eerste plaats de bouwers zelf en verder ook de credietgevende hypotheekbanken[1)], die in plaats van tot 80% van de waarde van het huis hypotheek te verleenen, niet hooger dan 50% wilden gaan, door welke credietbeperking de ondernemers, voor zoover zij nog lust hadden tot bouwen, daarin belemmerd werden.

Deze verwachting is volkomen juist geweest. Het blijkt dat de particuliere ondernemer een goeden kijk op de ontwikkeling der zaken heeft gehad. Wanneer wij de bouwkosten in 1913 op 100 stellen, moeten zij voor 1918 op 285 gesteld worden, voor 1919 op 310, voor 1920 op 313, terwijl er daarna een vrij scherpe daling is ingetreden, zoodat zij sinds einde

1) Mr. J. Kruseman op de algemeene vergadering der Vereeniging voor de Staathuishoudkunde en de Statistiek in 1919, Verslag pag. 30.

1924 vrijwel constant op 160 zijn te stellen[1]. In zooverre is de verklaring, dat de vereenigingsbouw de woningnood verergerd heeft, echter juist, dat, tengevolge van den steun die aan dezen verleend werd, de loonen in de bouwbedrijven, kunstmatig werden hooggehouden. Was niet een van de argumenten, waarmede b.v. de heer Bakker - Schut het energiek voortzetten van den overheidsbouw verdedigde, dat reeds de bouw van fabrieken en andere utiliteitswerken was stop gezet en dat, wanneer nu ook de bouw van arbeiderswoningen werd gestaakt, er in het bouwvak groote werkloosheid zou ontstaan?[2]. Wat beteekent dit anders, dan dat niemand meer die hooge loonen betalen wilde, dan juist de gesubsidieerde bedrijven, zoodat men door de loonen kunstmatig hoog te houden, zoowel de werkloosheid als de woningnood bevorderde? Bij deze opmerking moet echter de restrictie gemaakt worden, dat de loonen in de bouwnijverheid in sterke mate beïnvloed werden door het algemeene loonpeil, zoodat het betwijfeld mag worden of stopzetting van den overheidssteun een voldoend middel zou geweest zijn, om een loondaling te verwezenlijken, die de particuliere bouwerij weer het vertrouwen gaf, dat in de toekomst de nu besteede bouwkosten nog zouden worden goedgemaakt. Alleen voor zoover de loonen in de bouwbedrijven boven het normale peil uitstaken, kunnen zij aan den steun worden toegeschreven. Dit was niet weinig. Maar de daling tot het gewone peil zou toch wel onvoldoende zijn geweest.

Het probleem van den woningnood heeft zijn accuut karakter verloren, sinds de bouwkosten weer vrijwel constant zijn en de bouwondernemers meenen, dat zij dit voor de toekomst ongeveer zullen blijven. In dit verband rijst de vraag, of men ook in de normalere tijden met het systeem van den overheidsbouw of den bouw van vereenigingen moet voortgaan. Ik zal daarbij niet in de vraag treden welk van beide stelsels het meest bezwaren vertoont, daar mij dit te veel op zijwegen zou voeren.

1) Zie het rapport van de Commissie, ingesteld door de Vereeniging van Nederlandsche gemeenten- en nationalen woningraad in zake het hurenprobleem.
2) Prae-advies voor de Vereeniging van de Staathuishoudkunde en de Statistiek 1919 pag. 35.

Men moet ook niet vergeten, dat, waar de woningbouwvereenigingen meestal bouwen op grond, die zij in erfpacht van de gemeente krijgen en anderzijds bepaald is, dat bij ontbinding der vereeniging alle baten aan de gemeente zullen komen, het te voorzien valt, dat ook die woningen, die voor het oogenblik door woningbouwvereenigingen wórden geëxploiteerd, op den duur in handen van de gemeente zullen komen, zoodat het verschil tusschen beide systemen meer een kwestie van tijd dan van beginsel schijnt.

Voor de verbetering van de kwaliteit der woningen, het innoveeren van nieuwe systemen, geloof ik dat de overheidsbouw een taak heeft, maar ik geloof niet, dat er moet worden voortgegaan op den weg, die is ingeslagen en waarbij de gemeenten of de door haar gratie levende bouwvereenigingen, den bouw van arbeiderswoningen vrijwel geheel in handen hebben. Daardoor wordt de overheid toch al te zeer gedrongen in eene richting, die de overheidstaak te zeer uitbreidt. Men zou er zich nog bij kunnen neerleggen, wanneer de gemeente arbeiderswoningen ging bouwen, wanneer erkend moet worden dat het particuliere initiatief hier tekort schiet. Maar uit de praktijk is gebleken, dat zij, zich eenmaal op dezen weg begevende, zich niet tot deze arbeiderswoningen beperkt. Gedeeltelijk om de bedrijfsresultaten gunstiger te doen zijn, gedeeltelijk ook omdat bij het bouwen van heele complexen dit bijna niet te vermijden is, zijn de gemeenten er toe overgegaan tusschen de arbeiderswoningen, winkelhuizen te bouwen en in die complexen, waar men dit tot hiertoe niet gedaan had, heeft men gewone woningen in winkelhuizen veranderd. Er is geen enkele reden waarom zij, eenmaal op dezen weg zijnde, daarin niet zou voortgaan, en in de geheele woningbehoefte zal gaan voorzien.

Nogmaals, men kan voorstander zijn van een stelsel, waarbij een dergelijke voorziening van overheidswege wordt aanbevolen, maar de beslissing over deze vraag mag niet incidenteel gegeven worden, naar aanleiding van een probleem, dat er los van staat. Wanneer men dit systeem wil, dat men het dan duidelijk zegge, maar men late zich niet verleiden tot vervanging van het tegenwoordig productiestelsel door het communistisch, zonder zich van deze verandering rekenschap

te geven. Zoo lang de overheidsbouw niet in staat is de geheele bouw van arbeiderswoningen ter hand te nemen en er dus vrije concurrentie blijft bestaan tusschen Overheid en particulieren en wanneer men de voorwaarden voor beiden gelijk maakt, door ook aan particulieren credieten te verleenen, zal het deugdelijkste stelsel op den duur de overhand weten te behouden en is het gevaar dus minder groot, maar wanneer de overheidsbouw alle of bijna alle woningen moest gaan omvatten, stijgt het gevaar van een slechte administratie zeer, omdat men dan niet meer in den prijs van de particuliere woningen een richtsnoer kan vinden, voor den prijs der overheidswoningen. En dit is van groot belang. Immers het verhuren van huizen beneden den marktprijs dient geen enkel gemeenschapsbelang, maar komt neer op het geven van een geschenk aan de toevallige huurders van deze woningen. Dit is op het eerste zicht duidelijk. Toch heeft zich naar aanleiding van dit punt in de eerste jaren na de totstandkoming der Woningwet een uitvoerige discussie ontwikkeld. Door Prof. Dr. A. van Gijn is de eisch klaar ontwikkeld, dat de prijs der woningen, die door woningbouwvereenigingen gezet werden, moest zijn den prijs die men daarvoor bij vrije concurrentie kan bedingen[1]. Het is duidelijk dat deze prijs, althans in het begin, voor arbeiderswoningen, die niet op gepriviligieerden grond gezet worden, vrijwel samen valt met den kostprijs. Maar wanneer de marktprijs hierboven stijgt, is er geene reden waarom de prijs der vereenigingswoningen deze stijging niet zouden medemaken, al moeten de woningbouwvereenigingen nu niet bepaald de eersten zijn om tot prijsverhooging over te gaan. Van dit beginsel gaat ook de Woningwet van 1901 uit. De bijdragen, waarover deze wet spreekt hebben alleen ten doel de opruiming van krotten in de binnensteden mogelijk te maken om hen te vervangen door betere woningen. Door het slooperswerk, dat hier moet worden verricht, zouden de bouwkosten abnormaal hoog worden, wanneer hier zonder bijdragen moest worden gewerkt. Reeds vòòr den oorlog waren er echter velen die aan dit beginsel, dat nochthans essentieel is wanneer men de woningbouwpoli-

1) Woningbouw en woningwet 1904 p. 7.

tiek niet tot bedeeling wil maken, niet aanwilden. Maar vooral tijdens de eerste naoorlogsche jaren is men van dit beginsel afgeweken, en heeft men noch met den marktprijs, noch zelfs met den kostprijs rekening gehouden. Terwijl men den prijs van de oude woningen door de huurcommissies drukte, zonder rekening te houden met de algemeene prijsstijging, dus met de waardedaling van het geld[1)], is bij het stijgen van de bouwkosten en van den rentestand, de regeering den woningbouw ter hulp gekomen door niet meer alleen geld beschikbaar te stellen tegen de rente, die de staat zelf betalen moest, maar door dit geld goedkooper beschikbaar te stellen en door rechtstreeksche toeslagen te geven op de bouwkosten. Het bedrag van deze tegemoetkomingen is voortdurend aan veranderingen onderhevig geweest, naar den stand der schatkist het toeliet en is op de meest heterogene wijze over het land verspreid. Men heeft, toen men later de oogen er niet meer voor kon sluiten, dat op die manier de particuliere belangen van sommigen worden gediend, zonder dat deze daar in eenig opzicht meer recht op hadden dan anderen, die in hunne belasting voor deze geschenken medebetaalden, zonder er eenig voordeel van te hebben, deze politiek verdedigd door te zeggen, dat het hier een crisis-maatregel betrof, die men ook niet op de gewone wijze beoordeelen kan. In hoever inderdaad de groote verliezen, die op den woningbouw de laatste jaren geleden zijn, als een crisisuitgave moeten beschouwd worden, is niet heelemaal te zeggen. Ongetwijfeld hebben de abnormale omstandigheden den woningnood verergerd, en in zooverre heeft men inderdaad met crisisverschijnselen te doen, maar anderzijds kan toch ook niet ontkend worden, dat het opvoeren der eischen omtrent woongelegenheid in een tijdperk van verarming en het opdrijven der loonen door de snel-

1) Men heeft dit karakter van de stijging, die de woningprijzen zouden ondergaan hebben, wanneer zij niet op geheel willekeurige wijze beperkt waren geworden, zoozeer uit het oog verloren dat de heer P. Bakker Schut, die er in zijn praeadvies van 1919 de oogen niet voor sluiten kon, dat huurverhooging der oude woningen noodzakelijk was, voorstelde op die stijging der huren een belasting te leggen, omdat de huiseigenaren geen ‘vredeswinsten’ mochten maken (p. 53) (hij verwijst zelfs naar een artikel in de N.R.C, van 9.1.19, waarin hetzelfde denkbeeld wordt ontwikkeld). Met evenveel recht kon men natuurlijk de salarisverhooging belasten en de waardetoename(!) van de bibliotheek van den praeadviseur.

heid van het bouwen, mede oorzaak waren, dat de woningen zoo duur geworden zijn, dat er geen kwestie meer van is, dat zij tegen eenen prijs, die de kosten goed maakt, zouden kunnen worden verhuurd. Anderzijds hebben de prijsvaststellingen door de huurcommissies schuld gehad aan de vermindering van den aanbouw, en hebben zij den toestand aanzienlijk verslecht. Wanneer men ons nu komt zeggen, dat de snel wisselende economische omstandigheden, die de verliezen veroorzaakten, niet konden worden voorzien, noch door de regeering, noch door de gemeenten[1)], dan bewijst dit alleen hoe onnadenkend publieke lichamen, zelfs door voorstanders van overheidsbemoeiïng, worden verondersteld te handelen; want de particuliere bouwers hebben den gang van zaken dan toch maar zeer juist voorzien. Zonder de gedachtengang, die voor dezen toestand verantwoordelijk is, daarom vrijuit te laten gaan, is het echter misschien maar het best, deze verliezen op rekening van de crisisuitgaven te schrijven, tot een zoodanig bedrag, dat de woningen die in dezen tijd gezet zijn, weer rendabel kunnen worden gemaakt. Want in geen geval is het te verdedigen deze uitgaven op de toekomstige generaties te verhalen. Wel is men geneigd zich af te vragen of men niet verstandiger gehandeld zou hebben, wanneer men in het woningtekort, voor zoover dit als crisisverschijnsel moest worden beschouwd, had voorzien door het bouwen van noodwoningen, eene oplossing die indertijd zonder meer verworpen is, toen zij door sommigen werd voorgesteld, maar die ongetwijfeld een zuiverder toestand zou hebben geschapen dan die welke nu bestaat. In het rapport van eene commissie, ingesteld door de Vereeniging van Nederlandsche gemeenten en den Nationalen Woningraad, werd eveneens de afschrijving van de te hooge kosten op de crisisrekening voorgesteld. Het verlies, dat op deze manier zou moeten gedekt worden, bedraagt ongeveer 210 millioen[2)]. Van dit bedrag zou de commissie willen aftrekken een bedrag van 20 à 30 millioen, dat verkregen kan worden door de huren van huizen, die vòòr

1) Rapport van een commissie ingesteld door de vereeniging van Nederlandsche gemeenten en den Nationalen woningraad inzake het huren-probleem p. 13.
2) Rapport p. 22.

den oorlog gebouwd zijn[1] te verhoogen tot den marktprijs, maar worden vermeerderd met 25 millioen voor kosten van afschrijving op den grond[2].

Alhoewel op deze wijze de verliezen nog steeds het respectabele bedrag van 215 millioen zullen bedragen, is deze gedachte der commissie gelukkig, omdat zij uitgaat van het beginsel, dat de huren van de overheidswoningen moeten geregeld worden naar den marktprijs en dat het blijkt in te zien, dat een ander systeem niets anders beteekent dan een geschenk aan de toevallige bewoners van die huizen.

De onsystematische hulp die van Rijkswege aan sommige huurders gegeven is, zal op die manier verdwijnen. Dit is een gelukkig verschijnsel, niet omdat, zooals wel beweerd is geworden, deze toeslagen feitelijk de loonen van de arbeiders zouden drukken, die, nu in hunne behoefte aan woning op goedkoope wijze voorzien werden, bereid zouden zijn tegen lagere loonen te werken[3]. Deze theorie ziet m.i. over het hoofd, dat die toeslag op de loonen in den vorm van een te lage woninghuur, veel te onsystematisch plaats heeft gehad om dezen drukkenden invloed te kunnen uitoefenen. Dit zou alleen mogelijk zijn, wanneer alle arbeiders hem genoten. Maar deze onsystematische toeslagen zijn te veroordeelen omdat er geen enkele verdedigbare reden te vinden is, waarom het geld, dat door de geheele burgerij aan belasting wordt betaald, zou mogen worden aangewend om een huurder, die hierop geen enkele bijzondere aanspraak kan doen gelden, een geschenk te geven. De zonderlinge consequenties tot dewelke dit leidt blijken daaruit, dat van de 100 woningbouwvereenigingen, die door de Commissie, die het genoemde rapport opstelde, daarnaar gevraagd werden, 56 gelijkwaardige woningen tegen verschillende prijzen, of zelfs slechtere woningen tegen hoogere prijzen dan betere verhuurden[4].

Wil dit zeggen, dat nooit of te nimmer een huurprijs bepaald kan worden, die ligt beneden den marktprijs, en dus, in normale omstandigheden, beneden den bouwprijs? Hier

1) ib. p. 23.
2) ib. p. 27.
3) Prof. Mr. D. van Blom in zijn Praeadvies p. 95.
4) Rapport p. 12.

rijst een moeilijk probleem. Wij hebben gezien, dat het stellen van minimum-eischen in de bouwverordeningen ten gevolge heeft, dat het wonen duurder wordt. Het is denkbaar dat de som, die sommigen kunnen of willen besteden voor hunne woning te gering is, om het mogelijk te maken, een huis er voor te leveren, dat aan de minimum-eischen voldoet. In dit geval rijst de vraag of men dit dan door een toeslag van Overheidswege mogelijk mag maken. Dit beteekent dus, dat aan *bepaalde categorieën van personen* een toeslag zal gegeven worden. In aanmerking hiervoor zouden alleen komen de groepen van de bevolking die het kleinste inkomen hebben. Ook in dezen beperkten vorm moet men zich omtrent den ernst van het probleem geen illusies maken. Wanneer het noodig is deze toeslag te geven, wijst dit op het bestaan van relatieve overbevolking. Immers dan hebben wij te doen met een geval waarin de productie in zoo slechte omstandigheden moet geschieden, dat zij, die van het maatschappelijk inkomen het kleinste gedeelte toegerekend krijgen, niet voldoende meer ontvangen om in die behoefte te voorzien, die men meent te moeten stellen, als de minste, waarmede de mensch zich kan tevreden stellen. Er is zelfs met goeden grond op gewezen, dat een toestand van relatieve overbevolking altijd de tendens heeft zich in de eerste plaats als woningnood voor te doen, door het geringe belang dat de arbeiders aan een goede woning hechten.

Wel komt het mij voor, dat het zich in dit geval laat verdedigen, dat de Staat een toeslag geeft uit de belastingen. De belastingen vormen dat deel van het volksinkomen dat aan den Staat moet worden toegerekend voor zijne medewerking aan het productieproces. Al is dit bedrag economisch te berekenen, komt de grootte der belastingen op deze wijze niet vast te staan, immers de omvang van de diensten die de Staat bewijst, is zelf afhankelijk van de hoogte der belastingen. Hoever moet de Staat nu met het heffen van belastingen gaan? Hij moet er voor zorgen dat deze heffing productief is, d.w.z. dat hij daardoor de nuttigheid vergroot. Dit zal hij alleen doen, wanneer hij met de belastingheffing doorgaat tot een punt waarbij de behoeften der gemeenschap, die hij op die manier bevredigt, dringender zijn dan

de individueele behoeftebevredigingen die hij door het heffen van belasting onmogelijk maakt. Ook hiermede is geen grondslag voor de grootte der belastingheffing aangegeven, daar wij hier te vergelijken hebben de behoeftenbevredigingen van twee verschillende subjecten; eenerzijds van een collectiviteit, anderzijds van een individu en er voor vergelijking van die behoeftenbevredigingen geen gemeenschappelijken maatstaf bestaat. Het zal van onze individueele opvatting omtrent de verhouding van mensch en maatschappij afhangen, waar wij de grens achten te liggen, waarbij verdere belastingheffing als nadeelig moet worden beschouwd. Maar men heeft hierin althans een richtsnoer voor een dergelijk oordeel. Toegepast op ons onderwerp leert ons dit, dat het ongetwijfeld een gemeenschapsbelang is, dat zekere minimale eischen omtrent de woning worden in acht genomen, maar het is meteen duidelijk, dat men in dezen nooit verder kan gaan dan het verzekeren van een minimum, dat, niet zoozeer in het belang van de betrokken personen zelf, als in dat van de gemeenschap, der hygiënische en moreele toestanden, moet worden geëischt. Wanneer men zich tot dit minimum beperkt, is echter het dekken van het tekort op de woning door belasting gerechtvaardigd.

Het komt mij echter voor, dat zelfs bij de nieuwe woningpolitiek, die in het Rapport wordt voorgesteld, en van welker noodzakelijkheid men in beginsel nu wel grootendeels overtuigd is, waarbij dus de regel wordt vooropgesteld: ‘de woninghuur moet door den marktprijs worden bepaald en alleen aan noodlijdenden kan een toeslag gegeven worden’, in de praktijk reeds gevaarlijke afwijkingen worden voorgesteld. Wat ervan te zeggen, dat b.v. de gemeente Almelo een tegemoetkoming aan alle huurders verleent, wier inkomen minder dan *f* 40. - bedraagt. Voor iemand die □ van zijn inkomen aan woninghuur besteed, wat beslist niet te hoog is, beteekent dit, dat hij een woning zou kunnen huren, zonder steun van *f* 6. - à *f* 7. -. Hiervoor kan men wel degelijk een woning bouwen, die wel aan redelijke minimum-eischen voldoet, en steunverleening is hier dus volkomen uit den booze. En ook de commissie, die het genoemde rapport heeft opgesteld, wil te ver gaan met de ondersteuning. Zoo wil

men door de gemeenschap laten betalen de kosten van bijzonder mooie gevels of van woningen die beter verzorgd zijn dan met arbeiderswoningen gewoonlijk het geval is[1]. Dit is niet meer het dragen door de gemeenschap, van lasten in het belang der volkshygiëne, maar het dragen van lasten in het belang van ontwerpers van mooie gevels.

Wanneer werkelijk gevels duurder moeten zijn om mooi te kunnen worden, dan is dit een luxe, die met de beginselen, die de woningpolitiek moeten beheerschen, zeker niets heeft te maken.

Wanneer aldus deze toeslag gegeven wordt en hij wordt op systematische wijze alleen toegekend aan diegenen, die een minimumloon genieten, bestaat in veel hoogere mate dan vroeger het gevaar, dat deze toeslag op de woninghuur het karakter zal krijgen van een toeslag op de loonen. Dit zal vooral het geval zijn, wanneer men deze categorieën de woninghuur laat betalen volgens het inkomen. Het is immers duidelijk dat, wanneer men b.v. besluit iedereen, die een inkomen heeft beneden *f* 20. - per week, een toeslag op de huren te geven, die stijgt naarmate het loon verder onder de *f* 20. - daalt, het belang voor deze menschen om te trachten een loon van *f* 20. - te bereiken, aanzienlijk vermindert en zelfs, wanneer de toeslag in gelijke mate toeneemt als het loon daalt, heelemaal verdwijnt. Dit zal ten gevolge hebben dat zij bereid zijn met het laagste loon genoegen te nemen, terwijl ook het belang voor iemand die *f* 20. - heeft om *f* 21.- te verdienen, waarbij dan de toeslag zou verdwijnen, geheel vervalt. Het eenige middel om de kwade gevolgen hiervan althans zoo veel mogelijk te verminderen, lijkt mij een verschil te maken tusschen de huizen, die aldus met steun worden bewoond en diegenen, waar die steun niet voor wordt gegeven. Dit verschil kan niet bestaan in een vermindering der hygiënische eischen, want deze wil men immers juist garandeeren. Het zal alleen kunnen, worden verkregen, doordat men deze menschen in bepaalde gedeelten van de stad laat wonen, die b.v.b. ten opzichte van de werkgelegenheid het minst gunstig gelegen zijn van de terreinen die men voor

1) Dit in een nieuw in Juni 1927 verschenen rapport. Zie Maandschrift v.h. Centraal Bureau v.d. Statistiek 1927 p. 1058.

arbeidswoningen bestemd. Daardoor ontstaat er een belang voor hen om zelf aan de eischen te voldoen.

De op zichzelf juiste gedachte van de opstellers van het Rapport, dat de toeslag op de huren moet worden losgemaakt van de soort der woningen, waarin de menschen wonen[1)] lijkt me daarom in de praktijk moeilijk door te voeren, wanneer men de noodzakelijkheid inziet, er voor te waken, dat de hulp niet werkt als een druk op de loonen. Men heeft daarbij, wanneer men deze categorieën in huizen die speciaal voor hen van gemeentewege worden gezet, het voordeel, dat men ook op de wijze van bewoning meer invloed kan uitoefenen. De commissie zelf acht trouwens het bouwen van een aantal minimumwoningen noodzakelijk in de volgende jaren[2)]. Het is duidelijk dat dit alleen van gemeentewege zal geschieden.

De sentimenteele gedachtengang, die in de laatste jaren eischte, dat men geen enkele vorm van ondersteuning meer bedeeling mag heeten, moet m.i. ook veranderen. Men moet een kat een kat durven noemen, omdat men anders zoowel zichzelf als de bedeelden een rad voor de oogen draait. De gedachte, de ondersteunden in bepaalde wijken samen te brengen, wordt, naar ik verneem, ook reeds in sommige gemeenten toegepast. Het plan, in dit verband, de economische zwakken en de sociaal achterlijken, die men tot hiertoe samen bracht, van elkander te scheiden en in verschillende stadsdeelen onder te brengen, lijkt mij eveneens toe te juichen.

R. VAN GENECHTEN.

1) Rapport p. 37 en 43.
2) ib. p. noot. 45

Met Henri Brulard te Grenoble.

I.

De eerste indruk van Grenoble is niet prettig. In veel Fransche provinciesteden, - ik denk aan Le Mans, Amiens, Limoges, Angoulême, Chartres - zijnde buurt van het station en de ingang tot de stad weinig aanmoedigend. Ook Grenoble voorspelt niet veel goeds. De nieuwe wijken, aangeslibd rond de oude stadskern, zijn van een burgerlijke, saaie leelijkheid. Geen leelijkheid, die zóó leelijk is dat zij grandioos wordt, zooals veel buurten van Londen; ook niet die van sommige wijken van Parijs, die u tenminste het spleen geven, die een Utrillo kunnen inspireeren; neen, een ordinaire, ongezellige, derde-Republiek-achtige leelijkheid. Daar is b.v. die Boulevard d'Alsace-Lorraine, stoffig en pretentieus, met onsmakelijke koffiehuizen, perspectieven van karakterlooze straten, blokken van kazernen en lycées, hôtels meublés van sinister uitzicht, bars automatiques, garagen, manufacturen van handschoenen. Er is een onvermijdelijke Avenue Thiers, en een onvermijdelijke Place Victor Hugo. Overigens zijn de straatnamen geraffineerd-vervelend: allemaal eigennamen van de zonen van Frankrijk en Grenoble. Dus geen rue des Trois-Ecritoires, geen rue de la Petite Musette, geen rue du Chat-qui-pelote. Een enkele maal een naam die suggestief klinkt: la Porte des Adieux. Er is hier niets van de intimiteit die u inpalmt te Bourges of te Dijon, steden die seffens beelden oproepen van luifelgevels, bonte markten, donkere kerken en lekkere kleine restaurantjes. Geen huizen met peperbustorentjes. Geen balkons getorst door caryatiden. Geen gevels van François Ir, met festoenen van vruchten.

Geen cathedraal die van verre wenkt. Geen Romaansche kloosterpanden. Geen hangende tuinen, zooals te Nevers, met theehuisjes waar gij zoudt willen zitten lezen op een Septembernamiddag. Geen straten met arcaden gelijk te Chambéry, met allerlei prettige winkeltjes. Het oude gasthof 'La Femmesans-Tête' bestaat niet meer. En de gidsen spreken van capitale des Alpes, reine des Alpes, port des Alpes! Ik heb lust om rechts-om-keert te maken, ware het niet dat van dezen knoop alle wegen uitstralen naar de vijf schoone streken van Dauphiné, die ook schoone namen hebben: Oisans, Vercors, Grésivaudan, Queyras en Dévoluy; ware het niet dat de horizon van donkere bergen met sneeuwtoppen die flikkeren gelijk gepoetst nikkel, de romantiek belooft van watervallen en bruischende bergstroomen. En daarbij: ik ben hier gekomen voor Stendhal, met wien ik wil leven in het décor van zijn jeugd vóór ik naar Chambéry trek, en naar Jean-Jacques Rousseau. Gelukkig keert het vertrouwen terug naarmate ik dieper in de stad kom. Er ís een oud Grenoble. Het begint op de hoogte van de kerk van St. Louis die gij rechts laat liggen. De zijstraten worden nauw en krom, en er zijn van die dingen die uw hart verteederen: lage cafétjes met roodfluweelen banken, donkere boekwinkeltjes, oude opschriften; uit de drogerij slaat een lucht van panama-hout, de krantenman blaast op zijn hoorn, schooljongens dragen een zwart kieltje. Het dagelijksch bedrijf van winkeliers, boodschapjongens, huisvrouwen, kreupelen en bedelaars doet u vergeten dat gij maar een toerist zijt, en gij komt zonder het te weten in de atmosfeer van het kleine leven der provincie.

De stemming wordt sterker op de Place Grenette, la Grenette, het oude hart van Grenoble, veeleer een aangezwollen aorta, trechtervormige ruimte tusschen hooge burgerhuizen. Huizen der XVIIIe eeuw zooals op oude prenten met straatfusilladen der Revolutie, feesten der Déesse Raison en executies; grijze Fransche huizen met veel vensters, oude luiken, platte daken gedekt met kleine grijze schubben die al doen denken aan Italië. Hier schept Grenoble zijn avondluchtje. Al de cafétjes vol officiers van veel wapens, Poolsche studenten der Polytechnique, burgers, bergbewoners met kromme beenen, toeristen in trench-coat. Aan de tafel naast mij

Fransche ambtenaars die zich opwinden over hun dominospel, over de politiek van Herriot. Een lucht van Fransche cigaretten en heete koffie. Logge autocars komen aangerold, zetten hun vracht van verstijfde toeristen neer op den hoek der rue Montorge - dezelfde waar Henri Brulard het geratel hoorde van les fourgons défilant lentement et à grand bruit pour aller à Toulon. De antieke tram, le tortillard noemt men hem zonder respect, maneuvreert met pijnlijk geduld en lawaai. In de huizen aan den overkant zitten de gezinnen rond de avondtafel. Een vrouwestem schettert. Een viool krast treurig. In den diepen hoek der plaats pruttelt een fonteintje in een zeskantig bekken dat den weidschen naam draagt van Château d'Eau. In de kinderjaren van Henri Beyle stond er slechts een nederige pomp, en Stendhal noemt haar la pompe, want hij hield niet van emphase en in *Henri Brulard* heeft hij van die pomp iets heel fijns gezegd.

Op de Place Grenette zit ik dezen Septemberavond, dicht bij het leven van Henri Brulard. Ik heb het handschrift gelezen in de Municipale Bibliotheek (R. 299 en R. 300), drie dikke gebonden registers en twee schrijfboeken, negen honderd bladen met vliegepooten, onhandig groote titels, gezochte opschriften, veel plattegronden en krabbels van kamers met tafels en stoelen, en bedden en kasten, en de precieze aanduiding waar alle personages zaten in het spel van zijn jeugd, en de plaatsen waar hij dit en dat boek gelezen heeft, en de teekening van de klas waar hij een wiskundige demonstratie deed op het bord dat stond op een schuinen ezel. En hier nu de Place Grenette, met de avondbeweging, die ik tracht mij voor te stellen in de jaren 1790, toen zij nog beter afgesloten was. Daar, op den linker hoek der Grande Rue, was het huis van zijn grootvader. En die huizen heeft hij allemaal gekend; die straatperspectieven en de eigenaardige plattegrond der Grenette lagen vast in zijn geheugen toen hij op den avond van zijn leven *Henri Brulard* schreef, haastig, in kleine lettertjes op de dunne groengetinte vellen. Zeventien jaar heeft hij hier geleefd, tot hij naar Parijs trok op een herfstdag in 1799; en hij spreekt veel van la Grenette waar in het laatachttiendeeuwsche Grenoble, misschien nog sterker dan thans, de slag van het volksleven klopte. Henri Brulard zag er de

soldaten der Revolutie en de nationale garde paradeeren; hij zag er banketten in open lucht en 't gepeupel dansen rond den Vrijheidsboom; hij bewonderde er Kellermann, generaal van het Alpenleger, en stond op het voetpad vlak vóór de apotheek van M. Plana toen er een priester geguillotineerd werd. De vensters der huizen vlogen open, en de goede lieden kwamen met kaarsen kijken, toen er op een avond door zijn kameraden een groot gemeen pistool werd afgevuurd op den Eik der Broedermin. Ginder was het venster van Séraphie, de kwelduivel van zijn kinderjaren. Van daar kon zij hem in 't oog houden als hij de Grenette overstak om naar de teekenles te gaan. Hier liep hij met de weinige jongens waar hij van hield, met zijn vaders kamerknecht, le pauvre Lambert, met een boerejongen, François Bigillion. Hier moest hij dagelijks voorbij als hij naar de Ecole centrale ging en terugkeerde naar zijn grootvaders huis, de oase van zijn triestige jeugd.

Niet ver van hier is zijn geboortehuis: het eerste straatje rechts in de Grande Rue. Een onvergetelijke treurigheid pakt u aan in het gore huis waar, tusschen een zwaarmoedigen vader en een kijfachtige tante, Henri Brulard opgegroeid is. In Beyle's tijd heette de straat rue des Vieux-Jésuites. Nadien heeft men ze herdoopt in rue J.J. Rousseau ofschoon de schrijver der *Nouvelle Héloïse* er slechts korten tijd woonde. Zij kromt zich van de Grande Rue naar de Place Ste Claire, en gij kunt er nog opschriften lezen met een aardig vleugje van het ancien régime, zooals dat der ‘Académie de Danse des Dames Pollicand, diplômées de l'Académie de Danse de France’. Tusschen een burgerlijk modemagazijn en een groentenwinkel, door een somberen gang, zestien voet lang, waar in Beyle's tijd een open riool lag te stinken, komt gij op een binnenkoertje tusschen hooge zwarte wanden, doorstoken met vensters waar de lompen uithangen van arme gezinnen die daar hokken. Daar is nog de bornput uit de dagen van Stendhal, en rechts het venster waar de abbé Raillane zijn appelsientjes kweekte. Daar is in den hoek links de steenen wenteltrap waar Henri zijn doode moeder zag wegdragen. Daar is op de eerste verdieping het verschrikkelijk koertje, letterlijk twee stappen in 't vierkant, tusschen vochtige zwarte muren, niet meer dan de bodem van een cistern, - de speelplaats van Henri Bru-

lard. Ik heb er gedwaald op de trap en in de gangen van het oude huis. Doch de kamers zijn bewoond, menschen uit werken, deuren dicht. Hoe waren weer die plattegronden in *Henri Brulard?* Hier moet het slaaphok geweest zijn van le pauvre Lambert, met zijn ééne venster op de trap. Dáár het cabinet van zijn vader Chérubin Beyle, geheel bekleed met treurige folianten, vreeselijk om zien, en daartusschen de blauwe ingenaaide banden der *Encyclopédie* van d' Alémbert et Diderot. Dat was de kamer waar hij den morgen van zijn moeder's begrafenis, terwijl hij de klokken hoorde van St. Hugues, stond te midden van de familie, en hij droeg een manteltje van zwarte wol. Er was in het ingewikkelde huis een kamer waar hij *la Nouvelle Héloïse* las, dans des transports de bonheur et de volupté impossibles à décrire. De slaapkamer van zijn moeder was behangen met papier van Lyon, dat rood damast moest verbeelden; er stonden twaalf mooie zetels, door zijn moeder geborduurd, en nadat de kamer, gelijk in de vertelsels, tien jaar dicht was geweest, mocht Henri er - buitengewone gunst - alleen wiskunde studeeren; en hij vermeed te kijken naar het bed van zijn moeder, al was zij nu jaren dood. Een ander vertrek was dat van de oude tante Elisabeth waar hij op een kleine commode de *Henriade* las, en *Bélisaire.* Misschien is het beter die kamers te zien in onze verbeelding gelijk ze met kleine vlugge toetsen beschreven werden in *Henri Brulard.* Beyle was er dertien jaar ongelukkig, tot in 1797, toen zijn tante Séraphie stierf, die hij onsterfelijk zou maken. Gedurende dertien jaar zijn er slechts enkele lichte plekken in die jeugd, die zoo verdrietig was als het verschrikkelijk huis. Troost vond hij, ten minste in zekere mate, op enkele stappen van daar, in het huis van zijn grootvader, den geneesheer Henri Gagnon, in het nauwe straatje dat nog steeds de oude hoofdstraat is, la Grande Rue.[1)] Een groot gezellig huis, althans voor dien tijd, maar dat hij toch noemt la triste maison Gagnon (het vaderhuis heet la bien autrement triste maison de la rue des Vieux-Jésuites). Thans is er de club gevestigd van de studenten der Polytechnische school. Ook van dit huis bezitten wij de plannen, en gij kunt precies zien waar de jonge Henri zijn huiswerk

1) Men zegt en schrijft te Grenoble Grande Rue, niet Grand' rue.

maakte - o.a. Latijnsche verzen, op een notelaren tafeltje in de kamer vlak vóór wat hij met ontzag noemt le grand salon à l'italienne, waar de éénoogige abbé Dumolard de mis las, Henri voor misdiender speelde en dezen namiddag een student in tijdschriften zat te bladeren. In de kleine kamer daarnaast hing de groote landkaart van Dauphiné, die hij tot zijn ontzetting eens beschadigde met een bal roode klei. En van daar stapt gij op het terras waarvan de gidsen spreken, la treille de Stendhal, aangelegd op een ouden stadswal uit den tijd der Saracenen. De wingerd is er nog, met meer kobbenesten dan druiven, en windt zich rond het wormstekig geraamte van portieken in kastanjehout die daar werden opgetimmerd door een simpel man, waar Henri Brulard van hield, Poncet, bon ivrogne de trente ans, assez gai. Beyle noemt dat notre magnifique terrasse. Van hier keek hij met weemoed naar de verre bergen van Sassenage en de rotsen van Voreppe, die toen aan den einder te zien waren. Beneden hoort gij de platanen van het stadspark ruischen, en kinderen spelen. Dat stadspark, het heet nu nog Jardin de Ville, ingesloten tusschen kantoren, municipale gebouwen en de keukens van hôtels, en met een uitzicht op de kade van de Isère die van de bergen komt gesneld, is aangelegd in den stijl van Le Nôtre, en oranjeboompjes in vierkante bakken houden de wacht aan de hoeken der geometrische begonia-plantsoenen. In de laan op het terras langsheen den tuin zag Henri Brulard op zekeren dag van verre de tooneelspeelster Melle Kably. Hij was zeer verliefd en.... nam de vlucht. Veertig jaar nadien denkt hij er aan met ontroering. Altijd verliefd en schuchter, dat is heel Stendhal, zoo is hij heel zijn leven geweest. In den Jardin de Ville een enkel oogenblik komen wandelen was een zoet en verboden genot dat de knaap steels moest bemachtigen, op gevaar van een tooneel met zijn tante Séraphie. Het mooiste gedeelte is de romantische ruige tuin waar het donker is onder de kastanjelaren en de sidderende populieren. Er is een rotspartij met naïeve zorg aangelegd rond een vijvertje waarop zwaneveertjes drijven. Er zijn eenige oude beelden van tuingoden. 's Avonds branden er schaarse lampen tusschen de boomen, en een antieke lantaren snijdt een gele wig in het zwarte gewelf van den doorgang

naar de Place Grenette. Een décor voor den *Courrier de Lyon.*

Geen werk van Stendhal is zoo weinig ‘gecomposeerd’ als *Henri Brulard.* Uit werk als dit, ook uit *Mémoires d'un touriste*, uit zijn *Journal* blijkt zoo levendig hoe weinig hij homme de lettres was. Hij laat de herinnering haren wispelturigen gang gaan. Uit den nevel van het verleden treden bloedverwanten van Beyle in fantastisch licht naar voren. Figuren glijden voorbij, Beyle krabbelt zijn notities, dwaalt af, gaat praten over een boek, de politiek, beschrijft een kamer, speelt een poos met een paradoxe, bemerkt eensklaps dat hij uit de baan is, keert tot zijn menschen terug, voegt er eenige vlugge toetsen bij, tot ze bezield vóór ons staan, wel niet zoo massief als een Julien Sorel, een Fabrice del Dongo, maar met de levendigheid van de krabbels van een Daumier. En zelfs hebben zij iets van het spookachtige van sommige portretten van Goya, wiens infanten en tooneelspelers u aanstaren met den blik van maniakken.

De dood van zijn moeder is als een zwart gat in het leven van Henri Brulard. De kinderjaren zijn afgesloten, ten minste de zorgelooze dartele dagen toen hij stoeide met die jonge moeder, een fiksche levenslustige brunette die Dante las in 't Italiaansch. Avec ma mère finit toute la joie de mon enfance. Zij liet een gezin achter van verdrietigaards, strenge, eerzuchtige burgers die hij noemt les personnages du triste drame de ma jeunesse.

Daar was vooreerst de grootvader Henri Gagnon, de oude geneesheer, vriendelijk heer van 't oud regiem die op zijn driemaal krullende pruik een grappig steekje droeg; schrijver van memories, lofreden, historische redevoeringen. Eens was hij de gast geweest van Voltaire, en in zijn kamer stond een buste van den wijsgeer, niet grooter dan een vuist. Hij las vlijtig Horatius, Dante, Ariosto en Cervantes, die hij aan zijn kleinzoon gaf, zonder te beseffen welke vaste grondvesten hij in zijn jonge hersenen legde. Misschien had hij lang geleden motieven uit *Le Devin de village* meegezongen onder de vensters van J.J. Rousseau in diezelfde Rue des Vieux-Jésuites waar nu zijn schoonzoon woonde. Maar van Rousseau moest hij niets hebben. Hij disserteerde over de vulkanen van Auvergne, kende den loop der sterren, citeerde Pli-

nius en Linné terwijl hij zijn oleanders verzorgde, schreef een geschiedenis van het galvanisme en een lofrede op Dolomieux. Kortom een encyclopedist, zooals hij er uitziet op zijn portret, die met eerbied sprak van de menigvuldigheid der natuurverschijnselen en het vernuft van den Mensch. Stendhal noemt hem een figuur à la Fontenelle. Dat Henri Brulard hem heel gaarne zag en hem zelfs zijn eenigen kameraad noemt, weten wij uit zijn belijdenissen; maar hij beminde hem met critischen zin, en waar hij eens spreekt van zekeren M. Falcon, eigenaar van een leescabinet, zegt hij (overigens zonder verdere verklaring) dat die een ziel had vingt fois plus noble que celle de mon grand'père. Werd het al te verdrietig in het vaderhuis, dan trok Henri naar de Grande Rue, naar het groote huis met zijn geheimzinnige kamers, waar hij de verre bergtoppen kon zien en waar altijd een goed boek te vinden was. Een heelen tijd heeft hij er gewoond, toen in de Terreur zijn vader op de lijst der verdachten stond en het huis van de rue des Vieux-Jésuites niet meer geheel veilig was.

Ook Elisabeth Gagnon, zuster van zijn grootvader, was een type van belang. Beyle en zijn zusjes noemden haar Tatan, kenden die groottante slechts als oude dame, want zij was al over de zestig toen Henri geboren werd. Deze hooge, magere, energieke oude juffrouw met een romaneske verbeelding en een Spaansche opvatting van de eer, had een Corneilliaansche ziel, en een van haar lijfspreuken was: Cela est beau comme le Cid. Zij ging niet mee met de encyclopedische wereldopvatting en keurde het ‘Fontenellisme’ van haar broer af. Beyle herinnerde zich niet haar te hebben zien weenen, behalve bij het lezen van den dood van Oreste of Rhadamiste. Haar invloed op Beyle is diep geweest, zij heeft hem die romantische ridderlijkheid geleerd die een Spaanschen trek geeft aan veel typen uit zijn oeuvre, ook in zijn korte verhalen, *La Duchesse de Palliano*, *Vittoria Accoramboni*, *l' Abbesse de Castro.* Ofschoon Beyle, vol contradicties, haar beschuldigt, hem te hebben geleerd les abominables duperies de noblesse à l'espagnole dans lesquelles je suis tombé pendant les premiers trente ans de ma vie, erkent hij dat de familie al haar verheven en fiere gevoelens te danken had aan tante Elisabeth.

Ware Beyle na zijn moeder's dood opgevoed door den verdraagzamen scepticus Gagnon en die oudmodische en een tikje theatrale Tatan, dan ware zijn karakter geheel anders gekneed geworden - en was er misschien geen Stendhal geweest. Maar er was een andere partij in huis die Beyle's kinderziel met wrok vervuld, en die hem opgezweept heeft tot onredelijken haat. En die wrok was in 1835 nog niet geluwd. De oppositie, de negatieve elementen van zijn opvoeding, dat waren zijn vader Chérubin Beyle en zijn tante Séraphie Gagnon. Men moet teruggaan tot het cynisme van een Swift om den toon te vinden waarop Beyle van zijn vader spreekt. Een vader die wel niet zoo heel slecht zal geweest zijn, maar die zijn zoon niet begreep, al verraadt een enkel gebaar dat ook deze weduwnaar van zijn kindjes hield, die hij 's avonds in hun bedje toedekte. De hardvochtigheid van Beyle voor dien eenzamen, treurigen man is soms stuitend. Nooit het minste meedoogen, zelfs niet wanneer hij hem ziet weenen; soms koele spot, als hij spreekt van le cher père. Chérubin Beyle is voor zijn zoon de incarnatie van den geest van Dauphiné: ernstig, droog, redeneerzuchtig, nuchter, geslepen, uiterst aandachtig voor heel specieuze bijzonderheden. Daarbij advocaat bij 't Parlement, echt type van achttiendeeuwschen jurist uit de dagen van de groote school van Bigot de Préameneu, toen de advocaten nog pleitten met zwarte glacéhandschoenen. Hij had er den slag van om Henri uit zijn humeur te brengen, ontnam hem zijn *Don Quijotte* die den knaap zoo heerlijk kon doen lachen, om hem mee op wandel te nemen naar een gehucht, les Granges, dwars door versch gemeste weilanden. Hij irriteerde hem met groote menschenpraat, praecepten van zedeleer, bijzonderheden over den landbouw, over de herstellingen van het landhuis te Claix. In de plaats van *Don Quijotte* moest de jongen de sermoenen lezen van Bourdaloue. Toen hij *Henri Brulard* schreef wreekte Beyle zich nog met eenige superlatieven: c'était un homme extrêmement peu aimable.... Il était de plus excessivement ridé et laid....

Maar de aartsvijand van Henri Brulard was zijn tante Séraphie, die aan de spits stond van het Sanhedrin der kwezelfs van Grenoble. Onvermoeibaar gaan Beyle's herinnerin-

gen terug naar die schijnheilige kween. In den grond werd zij door heel het gezin verfoeid. Maar elkeen erkende haar gezag, en in moeielijke oogenblikken, toen het er op aan kwam Chérubin uit de netten der politieke politie te houden, was zij vastberaden en ondernemend. Ook als knaap heeft Beyle haren moed beseft, doch hij kon niet nalaten zijn verbittering te luchten door haar nagedachtenis gedurig te prikken. Mauvais génie pendant toute mon enfance, terrible tante Séraphie, ma plus cruelle ennemie, le jésuite Séraphie, zoo gaat het maar door, en haar beeld staat naast dat van Chérubin: deux diables étaient déchaînés contre ma pauvre enfance, ma tante Séraphie et mon père. Zoo schrijft hij op zijn vijftigste jaar. Het leven heeft hem geen mildheid geleerd. Na den vroegen dood van haar zuster heeft Séraphie mede het oog gehouden op Henri's opvoeding. De oude Gagnon die misschien het beslissend woord over haar uitsprak toen hij schokschouderend zei: elle est malade, liet aan Henri boeken lezen die zij misprijzend afkeurde. Krakeel was haar element. Toen het jongetje een tol kreeg maakte zij een scéne, en ze twistte met den leeraar van Latijn toen Henri de *Metamorphosen* zou gaan vertalen. Dat hij zijn boeken moest verbergen (hij vergoedde het met woeker door onmiddellijk na haar dood o.m. de *Mémoires secrets* van Duclos te bemachtigen); dat zij hem uitschold voor monster, schelm en goddelooze, met verachting sprak van zijn vriendjes de Bigillion's, hem bespiedde op zijn toertjes in den Jardin de Ville, de Revolutie haatte en een giftigheid zei telkens dat zij voorbij het huis van Barnave ging; dat zij Mr. Falcon verachtte omdat hij een goed patriot was volgens de nieuwe begrippen, - dat alles heeft Beyle met drift opgerakeld. Maar wat hem het diepst gegriefd heeft, dat is haar miskenning van zijn kleine kindervreugden en vooral van zijn kindersmarten, de spot met zijn verontwaardiging, de verachting van zijn tranen toen zijn eenige vriend, le pauvre Lambert, stierf, haar woede en haar verbolgenheid toen zijn verdriet zoo groot was dat hij niet huilen kòn. Merkwaardig dat zij een Gagnon was! Zij stierf op een winteravond. Henri Brulard viel van dankbaarheid op de knieën. Het was een verlossing voor het gezin.

De eenige lustige personage in le sombre drame, is zijn oom

Romain Gagnon, een meteoor in de vroege jeugd van Beyle, die slechts zeven jaar was toen die merkwaardige heer, de roué van het provinciestadje, Grenoble verliet om te gaan wonen in de bergen der Chartreuse waaraan trouwens een der heel zeldzame liefelijke herinneringen van Brulard's jeugd verbonden is. Romain Gagnon was advocaat te Grenoble en had het blijkbaar drukker als Don Juan dan als jurist. Hij droeg zijn haar in een beurs van zwarte tafzijde, rook bedwelmend naar muscus, en was zeer vrijgevig met het geld dat hij van vermogende vriendinnen kreeg. Een laatste echo van Casanova, niet voor paedagoog in de wieg gelegd. Hij vond het prettig den kleinen jongen in te wijden in de wereldsche genoegens, nam hem mee naar *le Cid*, dien men toen nog speelde in kostuums van hemelsblauw satijn, en een andere maal naar *La caravane du Caire* van Grétry, waar Henri Brulard vooral de kameelen bewonderde. Hij gaf aan zijn neefje veel dwazen raad over den omgang met vrouwen, raad dien Beyle zijn geheel leven, zonder succes, getracht heeft te volgen. Au lieu d'être galant, je devins passionné auprès des femmes que j'aimais. Romain Gagnon heeft eigenlijk het bovarysme van Beyle ontstoken. Beyle was van natuur geen Don Juan; hij heeft er altijd voor geposeerd, en is altijd de dupe geweest van zijn naïeve illusie. Blaze de Bury zei: travaillé d'un besoin paradoxal de jouer au Lovelace avec un physique de Caliban. Een der grondregels van zijn levenshouding heeft hij te danken aan dien origineelen oom. Geen wonder dat hij in de bibliotheek van Romain Gagnon een der boeken ontdekte die zijn verbeelding in vuur en vlam ging zetten: *Felicia*, *ou mes fredaines*.

Beyle zegt haast geen woord van zijn jongere zusjes. Wij weten niets van haar jeugd, tenzij dat Pauline partij koos voor Henri, en dat de jongste, Zénaïde, een verklikster was, van de partij Chérubin-Séraphie. En men vraagt zich af, bij 't lezen van *Henri Brulard*, of die kinderen dan nooit samen gespeeld hebben? Hebben zij niet in dezelfde prentenboeken gekeken, geen avontuurlijke tochten gemaakt in het groote donkere huis, geen samenzweringen bedacht, niet gegiecheld in verborgen hoekjes, niet geweend bij grootvader of Tatan? Beyle zwijgt. Maar het was er ook zoo deftig in den huize

Beyle. Wat een voldoening toen Elisabeth Gagnon kon zeggen: On est bien aise de montrer qu'on n'est pas né sous un chou! Men sprak er met zelfvoldaanheid over notre noblesse, en met eerbied van een ijzerkramer van Grenoble, omdat hij Bourbon heette. Zij waren verknocht aan den Koning, ook terwijl de Revolutie te Parijs kookte, doch er was niet veel moed toe noodig, want de echos der Terreur waren te Grenoble zoo flauw! Men minachtte de kleine luiden. Eereteekens waren het hoogste bewijs van menschelijke volmaaktheid. Stamboomen werden onderzocht, of een nieuwe kennis wel een edele loot was? Nochtans, de Beyle's waren een geslacht van ambtenaren, kooplieden, priesters en rechtsgeleerden? Maar Beyle spreekt toch van zijn famille bourgeoise qui se croyait au bord de la noblesse, en zijn vader verbeeldde zich dat hij een geruïneerd edelman was. In *Henri Brulard* zegt Beyle zelfs: ma famille était des plus aristocrates de la ville, er haastig bijvoegend: ce qui fit que sur-le-champ je me sentais républicain. Al die menschen die zich klampten aan de vooroordeelen van het wegkwijnend regiem, leefden in een lucht van schromelijke verveling. Henriette Gagnon was voorzeker een opgewekt veerkrachtig vrouwtje, - van wien zou Henri zijn natuurlijke geestigheid geërfd hebben, alvast niet van den dorren, deftigen rechtsgeleerde Chérubin Beyle! Doch sedert de dood van Henriette was het gezin letterlijk gedompeld in matelooze verveling. De gesprekken waren dor, grijs, zonder verheffing, en Henri Brulard hoorde er zulke leelijke bijzonderheden over de menschen en het leven dat hij van toen af dien afschuw kreeg van Grenoble die oversloeg tot manie. Als men er zich een geestigheid permitteerde dan waren het, tusschen Chérubin en zijn ambtsbroeders die er aan huis kwamen, schalkschheden over *le possessoire* en *le pétitoire*, en finesses die slechts ingewijden in het Romeinsch Recht konden vatten.

Gelukkig had Beyle ook het bloed der Gagnon's. Meer dan duidelijk zegt hij: je me regardais comme Gagnon et je ne pensais jamais aux Beyle qu'avec une répugnance qui dure encore en 1835. De Beyle's waren devoot, geldzuchtig, geslepen gelijk schraapzuchtige boeren, slaven der burgerlijke routine, vastgeankerd aan de beginselen van Grenoble's

fijne societeit. De Gagnon's waren van huis uit epicuristen, Henri Gagnon, discipel van Horatius' wijsheid, een vriendelijk scepticus, en Romain een virtuoos in 't zorgeloos plukken van de dagen. Zij hadden smaak voor fijne genoegens, wisten de aardsche dingen te waardeeren, en waren te huis in de beste letteren van hun tijd. Stamden de Gagnon's niet uit Italië? Ontdekte Beyle later niet dat zijn grootvader en diens lustige zoon eigenlijk echt-Romeinsche typen waren? Wie weet hoe ataviek Beyle's liefde voor Milaan was, en of zijn groote passie voor de Italiaansche Renaissance alleen door toevallige verblijven in Italië en door cultureele vorming moet verklaard worden? Hoe sterk Henri Brulard den invloed onderging van zijn grootvader blijkt uit deze bekentenis: nos conversations sur la belle littérature (sic), Horace, M. de Voltaire, le chapitre XV de *Bélisaire*, les beaux endroits de *Télémaque*, *Séthos,* qui ont formé mon esprit....

Het kan niet anders of de gevoelens, de gedachten van de dorre, fantazielooze Beyle's moesten bij den van nature niet gemakkelijken en spotlustigen knaap, vooral in de kwajongens-jaren, voortdurend wrevel wekken en weerbarstigheid. Niet zonder cynisme bekent hij in *Henri Brulard* dat het een der hevigste vreugden van zijn leven was, toen zijn vader op zekeren dag, geheel ontdaan, kwam zeggen dat het gedaan was met Lodewijk den Zestiende. Hoe hij ook dweepte met de *Nouvelle Héloïse*, toch kreeg hij van de teederheid een vroegen afkeer, omdat de familie er tot in den treure van sprak. Wordt Racine er gedurig geroemd, dan is Racine un plat hypocrite. Lofreden over de fraaie kunsten, doen hem zelfs van het schoonste walgen. En de devotie van Séraphie heeft hem voor zijn leven lang opgejaagd tegen priesters en Jezuieten.

Terwijl Beyle zoo bezig was, vliegensvlug zijn herinneringen te kribbelen, zonder methode, alles door mekaar gehutseld, en slechts bij uitzondering een titel gevend aan een bijzondere gebeurtenis, verschenen voor zijn geest ook de gestalten van zijn leeraars, van veel schoolkameraden die hij vluchtig doch raak karakteriseert, en van een paar die hij zijn vrienden noemt. Vreemd hoe schier al de leeraars van zijne vroege jeugd als het ware saamgespannen hebben met

zijn ouders om hem te verbitteren! Deze schoolmeesters van 't oud regiem, doordrongen van hun taak, waarschijnlijk na lange familie-discussies zorgvuldig gekozen door Henri Gagnon, Chérubin Beyle en Séraphie Gagnon, hebben den knaap niet begrepen en werden evenmin door hem begrepen. En zelfs heeft Beyle ze nooit anders willen of kunnen zien. Zijn uitdrukkelijke bekentenissen in *Henri Brulard* zijn belangrijk en de dracht van die bekentenissen is wel eens over het hoofd gezien. Het komt er immers in 't geheel niet op aan of de portretten van *Henri Brulard* overeenstemmen met de historische waarheid, - gesteld dat deze voor veel van die thans heel obscure figuren zou kunnen nagespoord worden?

Paul Arbelet heeft over Stendhal een bewonderenswaardige, diep-dringende studie geschreven, *La jeunesse de Stendhal* (Champion, 1919, 2 vol.) die een schat van documenten bevat en voor de controol van menige bijzonderheid geraadpleegd werd. De schrijver heeft de personages van *Henri Brulard* gereduceerd tot zijn persoonlijke opvatting en de indrukken van Stendhal herleid tot de objectieve waarheid. Hoe Chérubin Beyle en Séraphie Gagnon en de abbé Raillane in werkelijkheid geweest zijn, hun goede voornemens en hun eerlijke bedoelingen, - dat alles is voor ons van gering belang. Het eenige waarmee wij rekening te houden hebben is de weerkaatsing van die figuren in de ziel van een knaap die een groot Fransch schrijver geworden is, en de scherpste menschenkenner der Fransche letteren sedert Saint-Simon. Wij moeten Stendhal nemen zooals hij is, in zijn geheel, met zijn fantasma's, zijn grillen, zijn onrechtvaardigheden. Familieportretten die hij op zijn manier gezien en op zijn manier heeft weergegeven, hoeven niet te worden gesteriliseerd. Laat ons toch luisteren naar de herhaalde verklaring, dat het hem in *Henri Brulard* niet te doen is om de natuurgetrouwe verbeelding van de gestalten uit zijn jeugd: Je n'ai pas grande confiance au fond dans tout les jugements dont j'ai rempli les 536 pages précédentes. Il n'y a de surement vrai que les sensations, seulement pour parvenir à la vérité il faut mettre quatre dièses à mes impressions. Je les rends avec la froideur et les soins amortis par l'expérience d'un homme de quarante ans. En verder deze bekentenis waaraan wij niet genoeg gewicht

kunnen hechten: je ne prétends pas peindre les choses en ellesmêmes, mais seulement leur effet sur moi. Beyle herdenkt dus zijn kinderjaren. Hij herleeft de indrukken van de menschen uit dien tijd op zijn melancholieke, driftige kinderziel, en hij betreurt ze niet te kunnen weergeven met de kracht die zij vroeger hadden. De jaren hebben de impressies verzwakt maar den gerijpten man niet milder gestemd. Van geen enkelen leeraar een hartelijk woord, behalve van één enkelen die hij zelf had uitgekozen en tot wien hij gedreven was door een duister gevoel van sympathie. Den bewusten afkeer van al de anderen heeft hij later opgerakeld en in bijtende trekken de figuren opgezet, die daar staan gelijk in een panopticum. Zij hebben hem van kindsbeen af geïrriteerd, met nietigheden gekweld, zijn kindsheid verduisterd. Eens klaagt hij over het geheugen van zijn gezicht: hij kan de trekken van zijn grootvader niet meer onderscheiden in den nevel van 't verleden. Maar de zedelijke impressies zijn voor altijd in zijn hersens gegrift. Uit zijn vroegste jeugd heeft Henri Brulard nog de herinnering van een M. Joubert waar hij niets van zegt dan dat hij een vreeselijk pedant was, een boer uit de bergen, met een profiel als een mes. Toch is er een vriendelijk beeld dat hem verteedert: hij ging bij dien M. Joubert les nemen op de kleine place Notre-Dame waar hij nooit kwam zonder te denken aan zijn moeder en aan de goede dagen toen zij nog leefde, la parfaite gaité de la vie, zegt hij in zijn dunne achttiendeeuwsche taal.

In de rare verzameling van sinistere paedagogen is de hoofdfiguur de abbé Raillane dien hij niet zwart genoeg kan voorstellen, - noir coquin -, en die ook werkelijk diepen, zij het ook negatieven, invloed op Henri Brulard gehad heeft. Met grimmigen wellust spreekt Beyle van zijn groene tint, zijn valschen blik onder afschuwelijke wenkbrauwen en van den abbé ziet hij in zijn geheugen rien que de laid et de sale. De poortier van het Seminarie te Besançon, waar Julien Sorel gaat studeeren, is getypeerd naar dezen praeceptor wiens tyrannie anderhalf jaar geduurd heeft. Dat hij aan den knaap Vergilius deed vertalen en hem het zonnestelsel verklaarde volgens Ptolemaeus, zou Henri Brulard slechts verveling geleerd hebben en wantrouwen. Maar hij wist zich door zijn

leerling te doen haten door fijnere kwellingen, die de man zeker niet zoo bedoelde, maar die Henri Brulard diep ergerden. In de kamer van Henri kweekte Raillane dertig sijsjes in een enorme kooi, die het kind voor dag en dauw wakker tierelierden. Wandelde Henri met zijn meester langs de boorden der Isère, dan praatte de abbé onbedaarlijk van de schoonheid der rotsen. Maar hij overdreef, hij was niet oprecht. Dat walgde de jongen en maakte hem woedend. Uitbundigheid deed hem altijd oogenblikkelijk reageeren. Lyrisme maakte hem kregel. Hij wist nochtans stil en innig te genieten van de sombere romantische landschappen in Dauphiné, was echter te kiesch om zijn stomme geestdrift door woorden te storen, en de woorden van anderen joegen hem in 't harnas. Zijn familie met al haar phrasen over de schoonheden van den buiten had immers niet het minste gevoel voor de kunst? Hoe bijtend zegt hij: mes parents me vantaient sans cesse, et à leur manière, la beauté des champs, de la verdure, des fleurs etc..... des renoncules etc..... Ces plates phrases m'ont donné pour les fleurs et les plates-bandes un dégout qui dure encore. Raillane dien hij ook verfoeide om zijn flegma en zijn somberheid, nam hem mee buiten de stad en predikte over de gevaren der vrijheid terwijl Henri eenige bengels zag stoeien in de beek, onvergetelijk symbool van vrijheid en geluk.

Over de tyrannie Raillane heeft Beyle met woeker zijn wrok gelucht en uit de getuigenissen van Prosper Mérimée weten wij dat, veertig jaar na het regiem van den zwarten abbé, zijn hart nog vol bitterheid was, - al beschuldigt hij zichzelf in *Henri Brulard* van onrechtvaardigheid. Zijn andere leeraars teekent hij in enkele trekken naarmate zij aanglijden in zijn geheugen. Voor een paar muzikanten heeft Beyle een goed woord, die overigens niet veel eer aan hun discipel beleefden: over den violist Mention deze typieke waardeering: c'était là l'ancienne gaité française mêlée de bravoure et d'amours. Van Chabert, bourgeois à tête étroite, herinnert hij zich den pantalon in casimir merde d'oie, en sommige zinnen die hem vernederd hadden; en van den wiskundige Dupuis de Bordes vooral de onuitstaanbare grootspraak. Van het teekenonderwijs heeft hij een vriendelijker herinnering

althans van dien M. Jay, die het Museum te Grenoble stichtte in 't jaar IX, en van wien daar nog een portret door Pajou te zien is. Maar deze groote driftige vent zat vol rhetoriek en dat bederft alles. M. le Roy, een droge, zwakke Parijzenaar, bij wien hij oogen en ooren leerde teekenen in rood krijt, en koppen naar 't antiek in wit en zwart, had tenminste het voorrecht eigenaar te zijn van een merkwaardig schilderij: een berglandschap met boomen en een beek waar drie naakte vrouwtjes in baadden. Dat onbekende schilderij, misschien in den romantischen stijl van Claude Lorrain, werd een heerlijk licht in het donkere leven van Henri Brulard. Daarover schrijft hij een van die lyrieke belijdenissen waarmee hij zoo zuinig is: ce paysage d'une verdure charmante devint pour moi l'idéal du bonheur,.... l'idéal du bonheur voluptueux. De hoedanigheid van Beyle's emotie voor de schilderkunst is geheel aangeduid, en de essens van zijn beschouwingen over de Italianen gevat in die oude kinderlijke geestdrift. De meest comische figuur in het gezelschap der leeraars is de bekende Dubois-Fontanelle, dont le brillant génie - honore les beaux-arts et la philosophie. Deze jichtige oude heer, beladen met roem en schrijver van wel dertig boeken waaronder een drama tegen het godsdienst-fanatisme, *Ericie ou la Vestale*, gaf een leergang van letteren voor les amateurs des deux sexes. Voltairiaan in de letteren, sensualist à la Condillac, wist hij door zijn onbedaarlijke, hoogdravende welsprekendheid zijn publiek te boeien en zelfs te verteederen, - behalve Henri Brulard die toen vijftien was en de gevierde beroemdheid zoo scherp dóórkijkt dat hij later, zonder de minste genade voor zijn eenigen leeraar in de fraaie letteren van hem schrijft: Tout ce que j'apprenais aux leçons de Mr. Dubois-Fontanelle était à mes yeux comme une science extérieure ou fausse. Eén was er nochtans die voor Henri Brulard genade vond. Maar dien heeft hij zelf opgespoord en bezocht buiten de wete van de mannelijke familie, à l'insu de mes parents mâles, luidt het eenigszins duister, car il était jacobin et toute ma famille bigotement ultra. Door zijn fijnen neus was Henri Brulard verwittigd dat daar te Grenoble een geestverwant leefde. Ook over dezen mensch is hij in zijn herinneringen zuinig, doch wat hij er van zegt getuigt van een on-

voorwaardelijke bewondering. Reeds in de inleiding van *Henri Brulard* wordt hij genoemd l'incomparable Gros. Een bekentenis over dien Mr. Gros en nog twee andere personen laat geen twijfel over de onbegrensde bewondering voor dien man: ces trois hommes ont possédé toute mon estime et tout mon coeur autant que le respect et la différence d'âge pouvaient admettre ces communications qui font qu'on aime. Ook die M. Gros verschijnt in *Le Rouge et le Noir.* Beyle, ofschoon van huis uit mystificateur, verbergt niet eens zijn naam en noemt hem Gros. Gros is un homme de génie. Henri Brulard, de hekelaar van oud en jong, de wantrouwige student die zich van zijn makkers afzondert, die tehuis leeft in zijn eigen gesloten sfeer, Henri Brulard is bloo, zonder verweer, zwijgzaam, van alle geestelijke middelen beroofd tegenover dien M. Gros die zijn leerlingen citoyens noemt, zijn honorariën weigert als hij met hen over de politiek heeft gesproken, en voor Henri den hemel opent door hem het mysterie te onthullen van de aequaties van den 2den graad. De wiskunde was de schakel tusschen dien leeraar en zijn naar stelligheid en stelkunde zoo dorstigen leerling. Wat een weelde, voor eenige uren te ontsnappen aan de zure opmerkingen van Séraphie, aan den dorren bon ton en de saaie deftigheid van Chéribun Beyle, zelfs aan de fijn-stekelige geestigheid van grootvader Gagnon, om in een arme hooge kamer der rue Saint-Laurent, in de schaduw der Bastille, theoremas van stelkunde te demonstreeren op een ellendig klein bord in wasdoek, en met heel slecht krijt, maar geheel vervoerd door dien vetten jongen man die Henri met een slag meerukte tot wat hij beschouwde als de uiterste grenzen der wetenschap! De episode Gros beslaat in *Henri Brulard* drie bladzijden: een lichte plek van geluk opklarend in de doffe, deftige miserie van zijn kinderjaren.

Beyle vergelijkt in *Henri Brulard* zijn herinneringen met een verweerde muurschildering. De kalk is op veel plekken afgeschilferd. Wat de tijd gespaard heeft hangt niet altijd aaneen. Hier en daar een groepje gestalten, profielen van menschen, binnengezichten van kamers, plattegronden van huizen, stukken van straten en pleinen, en aan den horizon fragmenten van bergen met bosschen en stortbeken. Gelijk

de frescos in het Campo Santo te Pisa. Beyle's visioenen zijn herleid tot hun minimum, gedrongen, essentieel. De episoden beslaan eene kleine ruimte. De teekening is sterk en beslist, doch de kleuren zijn dof. Hij had geen smaak voor coloriet, noch in geschrift, noch in het schilderij, - zijn *Histoire de la Peinture en Italie* is in dat opzicht duidelijk. In *Henri Brulard* is hier en daar een kleur-toets, maar de teekening met hare sterke raccourci's doet het verleden herleven, bruusk en precies. Niets zoo typisch als het verhaal van de dood van zijn vader's kamerknecht Lambert.

Deze Lambert was, na grootvader Gagnon, zijn eenige vriend in zijn kinderjaren. Grootvader was de ernstige, eerbiedwaardige vriend; Lambert noemt hij mon ami auquel je disais tout. Die Lambert nu valt uit een moerbezieboom. Men brengt hem naar het huis in de rue des Vieux-Jésuites, - op een ladder -, en hij sterft spoedig. Het was in Henri Brulard's kinderjaren de vreeselijkste gebeurtenis, na den dood van zijn moeder. Voor 't eerst leerde hij het dorre verdriet kennen, zonder tranen, zonder troost. Nu wekt de titel van dat bij uitzondering betiteld hoofdstuk in *Henri Brulard* de illusie van een dramatisch verhaal: Mort du pauvre Lambert. Het relaas is nochtans van een eigenaardige naaktheid. Beyle begint met iets geheel anders te vertellen, van een brief aan zijn vriend Romain Colomb, en van een symbolische teekening van de verschillende levenswegen die hij in het handschrift van *Henri Brulard* reproduceert. Tot zijn herinnering plots in een andere richting schiet, naar het geval van dien Lambert. Niet het minste effect, geen verteedering, niets van de verslagenheid, van de ontreddering van een Rousseau als hij de dood vertelt van Claude Anet. De jongen ligt op sterven. Henri Brulard gaat er tien keer per dag naar kijken en ziet den stervende en zijn brekenden blik dien hij later herkent in dien van Sint Jan op Italiaansche schilderijen. Maar deze bekentenis: Je pourrais remplir encore cinq ou six pages de souvenirs clairs qui me restent de cette grande douleur. Maar hij doet het niet, of hij zou Stendhal niet zijn. Waar anderen naar het ‘dankbaar thema’ zouden grijpen om de geheele mise en scène van dat familie-drama te beschrijven, daar bijt Stendhal het verhaal af in drie zinnen. On le cloua dans sa

bière, on l'emporta. Sunt lacrimae rerum. En dan deze felle lichtbundel op zijn binnenste: Le même côté de mon coeur est ému par certains accompagnements de Mozart dans *Don Juan.* En door die intense gesublimeerde soberheid heeft dat hoofdstuk een vreemde suggestieve kracht. Er gaat door dat verhaal een lichte siddering voor het mysterie van de dood die zich aan het kind voor de tweede maal geopenbaard heeft, en in een nieuw aspect. En de muzikaliteit van Beyle's herinnering is gecondenseerd in dien éénen titel: Mort du pauvre Lambert, die in *Henri Brulard* klinkt gelijk de voois van een kreunend orgeltje.

Niets was minder romantiek dan de vriendschap van Henri Brulard. Eens droomde hij van den idealen vriend, schoon, sterk, dapper en ridderlijk. Maar er is geen Steerforth in Beyle's leven. Zijn familie heeft hem zorgvuldig afgezonderd gehouden, duldde niet dat hij omging met lieden van het gemeen. En toch heeft het leven die voorzorg verschalkt. Na Lambert, zijn de beste vriendjes de drie kinderen van een boereheer, de Bigillion's, die te Grenoble op kamers leven, op een derde verdieping in een oude smalle straat, een echt kinderhuishouden bestuurd door een dienstmeisje van zeventien jaar. Er was bij Henri Brulard een heel klein tikje gevoel van stands-superioriteit - omdat hij thuis wit brood at, en de Bigillion's die aten maar bruin brood; en met zijn gewone zelf-ironie schrijft hij: Là était tout mon avantage à leur égard. Van die Bigillion's weten wij niet veel. De oudste wandelde met Henri Brulard aan den oever der Isère, en op de hoogte van de Bastille en het fort Rabot, die nu nog, aan den westkant boven de stad zitten. Victorine Bigillion was even oud als Henri Brulard. Zij was mooi. Henri beminde haar in stilte. Nu en dan kreeg hij van haar een trosje rozijnen. Hij kwam er elken dag. Het waren de gelukkige jaren. François Bigillion was een der zeldzame kameraden heelemaal naar zijn smaak. De schoolkameraden, waarvan er enkelen ook in latere jaren zijne vrienden bleven en waarop hij gaarne smaalde als zij het ver gebracht hadden (bijzonder in de politiek) waren jongens van hetzelfde soort, blokkers in de wiskunde, droge redeneerders, snoevend met hun kennis van den mensch en - ocharme - vooral met hun onder-

vindingen in de liefde, kortom pedantjes van het geslacht dat Sainte-Beuve noemde cette nouvelle jeunesse triste par tempérament et par choix.... qui parle des mystères de la vie avant d'avoir vécu. Hun hoofddeugd voor Henri Brulard is de natuurlijkheid die hij, vaak geïrriteerd door de schijnheiligheid van Séraphie en haar kring, kort en goed bepaalt: l'absence de l'hypocrisie. Die natuurlijkheid waardeert hij bij Galle en La Bayette, bij Michoud en Chazel, of hoe zij ook heeten mogen. Uit de fijne herinneringen aan die knapen, waarvan hij de meesten reeds jaren uit het oog verloren heeft, blijkt hoe scherpzinnig de jonge Beyle hun karakter-nuances gevat heeft, Een enkele maal is hij zelfs voor zijn eigen wrang oordeel beducht, in deze merkwaardige bekentenis die volgt op het bijtend portret van zekeren Grand-Dufay: Mais il ne vécut pas et, à sa mort à Paris vers 1803, j'aurai à m'accuser d'un des plus mauvais sentiments de ma vie, d'un de ceux qui m'ont fait le plus hésiter à continuer ces Mémoires. Het schijnt dus wel dat de cynische Beyle soms met iets als gewetenswroeging af te rekenen had. De meeste vrienden worden in besliste verkortingen of hevige tegenstellingen gekarakteriseerd. Van dezen heet het: buse à figure de buse, mais bon mathématicien; van een anderen: figure de boeuf, mais homme excellent qui n'a eu que le tort de mourir ministériel pourri.

Behalve zijn bloedverwanten, zijn leeraars, verschijnen er in *Henri Brulard* slechts enkele groote-menschen-figuren die Beyle nu en dan ziet oprijzen in de geschiedenis van zijn gevoelens en impressies; deze zijn echter niet meer dan figuranten. Typen die soms grotesk of tragiek zijn, ongezonde, onzindelijke kleine-stads-menschen die de hygiëne van den tijd verraden (hebt gij bemerkt hoeveel pokdaligen er zijn in *Henri Brulard?)*. Daar is die M. Falcon van het leescabinet, een der zeldzame geheime sympathies van Henri, Falcon met de hooge kuif en in roode pandjesjas met stalen knoopen. Daar is de arme Senterre met zijn roode oogen die om de twee dagen de kranten van Parijs in het huis Gagnon bracht voor een pint wijn en een stuk brood. Daar is de bultenaar Tourte, die schrijfles gaf aan Zénaïde Beyle, en als expert geraadpleegd werd eens dat Henri had gepoogd zijn familie te ver-

schalken met een valsch geschriftje. Hij had een broer die ook aan huis kwam bij Gagnon van wien wij niets anders weten dan dat hij het zilt had in zijn aangezicht. De abbé Dumolard had maar één oog en M. de Ravix het schurft. Al de personages van zijn jeugd die het kind in zijn geheugen heeft vastgehouden, ook de laatste stomme rollen, zijn van veel grooter belang dan men zou denken. Zij zijn meer dan herinneringen, meer dan het personeel van een autobiographie. Stendhal zal ze benuttigen in zijn werken, in die werken die niet anders zijn dan de theoretische vergrooting der jeugd-impressies. Hij zal ze benuttigen niet alleen met ze o.z.t.z. textueel over te plaatsen zooals die M. Gros, maar de composanten van hun ziel zullen dienen tot het samenstellen van nieuwe wezens. Léon Blum *(Stendhal et le Beylisme)* heeft scherp opgemerkt dat Stendhal in den grond maar èèn roman geschreven heeft, den roman der vorming, der levensschool, du premier contact avec un monde où l'on se sent différent, le roman de l'émotion dévoyée ou méconnue et de la virginité sentimentale gardée malgré soi. *Henri Brulard* as een repertorium van menschen die gaan dienen om andere wezens saam te stellen in de *Chartreuse*, in *Rouge et Noir*, in *Armance*, in *Lucien Leuwen*, in de Italiaansche novellen. Al de provinciale tooneelen in *Le Rouge et le Noir* werden geïnspireerd door indrukken uit Grenoble. *Henri Brulard* bevat de kern van den heelen Stendhal.

A.H. CORNETTE.

(Slot volgt.)

Uit de Nederlandsche beschaving

Dr. F.H. Fischer, Historie en Cultuur van het Nederlandsche Volk. - Amsterdam, 'De Spieghel', 1927.
Dirk Coster, De Nederlandsche Poëzie in honderd Verzen. - Arnhem, van Loghum Slaterus, 1927.
Gerard Brom, Hollandsche Schilders en Schrijvers in de vorige eeuw. - Rotterdam, Brusse, 1927.
J. Huizinga, Leven en Werk van Jan Veth. - Haarlem, Tjeenk Willink, 1927.
Dr. G. Kalft Jr., Frederik van Eeden. Psychologie van den Tachtiger. - Groningen, Wolters, 1927.
P.J. Troelstra, Gedenkschriften. Eerste Deel. Wording. - Amsterdam, Querido, 1927.

Zes boeken in één jaar, die tot nadenken dwingen over belangrijke vragen der Nederlandsche cultuur: dat is een verblijdende oogst.

Want daar moet het heen, niet waar? Komen wij lichamelijk van de reis thuis, het is een andere douanierspet die ons verwelkomt, geuriger koffie, zachter bejegening, sappiger atmosfeer. Na een geestelijken dwaaltocht - wat veroorzaakt de zekerheid dat wij weer in Holland zijn aangeland? Hebben de dingen van den geest er eigen kleeding en gebaar? Dit te doorgronden is de taak, en Dr. Fischer is van meening dat de officieele Nederlandsche geleerden er droevig in te kort schieten. Hij zegt het zoo vaak, dat men hem antwoordt: 'Wij schamen ons al. Doe ons het betere vóór; wij zullen u in het goud beslagen te pronk zetten.'

Maar het hoeft niet: hij staat al te pronk.

Wij zouden heel blij geweest zijn, als Dr. Fischer ons ontstaan, groei, lotgeval der Nederlandsche beschaving in zijn vierhonderd bladzijden overtuigend had voorgesteld. Hij

heeft meer willen doen: dit boek heet niet maar een beschavingsgeschiedenis, maar een ‘geschiedenis van Nederland’ tout court[1]; alleen maar geschreven ‘in kultureelen geest’. Wat is dat voor een geest? Met de verklaring ‘eenvoudig en aanschouwelijk’[1] komt men er niet af; men kan b.v. eenvoudig en aanschouwelijk de staatkunde beschrijven, en de cultuur om brood laten loopen. Wil de geheele leus iets zeggen dat ter zake dient, dan moet zij beteekenen dat in het boek van Dr. Fischer de voorstelling der beschaving en die van het politieke lotgeval elkander zullen doordringen en tot één geheel vergroeien. Wat is hiervan gebeurd? Niets. Wij zien een geheel minder van voorstellingen van dan van beschouwingen over onze beschaving, met alinea's over politieke gebeurtenissen er tusschen in geschoven, al niet veel kunstiger dan politiekelingen het wel eens deden met een woordje of wat over Spinoza of Rembrandt; - het was waarlijk niet noodig over die toevoegseltjes een borst op te zetten, immers zij zijn van alledaagsche natuur, nergens persoonlijk inzicht verradende, maar wel eens een tekort in den smaak die dezen auteur nimmer begeeft zoolang hij over dingen schrijft waarover hij meer heeft nagedacht dan een ander. Het verzoek, kennis te nemen van een ‘tot het Christendom bekeerden medicus Groen van Prinsterer’, een ‘evangeliebel*ei*der[2] die wel staatsman worden moest’, doet gemis aan zelfrespect bij den schrijver betreuren, en de vraag opperen, of men hier ook met haastwerk te doen heeft, afgeroffeld omdat nu eenmaal aan een programma moest worden voldaan. Als ‘geschiedenis van Nederland’ van 1568 tot heden (met 1568 zijn wij al lang over de helft der bladzijden heen) is dit boek een sjofele mislukking. Beter voldoet het gedeelte (en dat is het grootste) dat handelt over den tijd waarin in politieken zin geen ‘Nederland’ bestond, en men dus niet onder de verplichting ligt dit in zijn historische voorstelling te doen herleven.

Een aantal beschouwingen dus over Nederlandsche cultuur, die zeer zeker worden onderschat door ze enkel te meten

1) Voorrede.
1) Voorrede.
2) Schrijver spelt ook: ‘galerei.’ Het smaakt niet naar meer.

aan de fabuleuze pretentiën van den schrijver. Ettelijke er van stel ik op hoogen prijs, niet omdat ze welgevoegd of volmaakt schijnen (want dit doen ze nergens), maar omdat zij aan het nadenken brengen. Om dit te kunnen doen worden bij een onderwerp als het onderhavige wezenlijke kwaliteiten vereischt. Ik meen die te zien in gevoeligheid voor cultuurtoon en cultuurwaarde, sprekend ook uit de door fijn onderscheidingsvermogen beheerschte keus der afbeeldingen, die meestal een in den tekst gemaakte opmerking bijzonder gelukkig illustreeren. De bijschriften onder die prentverbeeldingen zijn vaak in kortheid veelzeggend. Ik geloof eigenlijk dat het heele boek van Dr. Fischer meer een verzameling bijschriften bij voor zijn geest verrezen cultuurbeelden, dan een geschiedverhaal is; voorts dat hij zijn onmiskenbaar talent geweld heeft aangedaan door er een geschiedverhaal van te willen maken, en voor het minst ons aller oordeelskracht dwaselijk miskend door het er met zooveel nadruk voor uit te geven. De heer Fischer is niet voorzichtig geweest. Men zal tegenwerpen dat voorzichtigheid niet de moeder is van grootsche ondernemingen. Volkomen juist, - maar voor Icarus geen troost.

Maar hier word ik gestoord door de ontvangst eener bespreking juist van het boek waarover ik zit te schrijven. De poging van Dr. Fischer heeft dus ook elders de aandacht getrokken die haar onmogelijk missen kan, en de lezer dezer aflevering moge twee onafhankelijk van elkander ontstane aankondigingen vergelijken. Ik heb den indruk dat zij elkander meer steunen dan afbreuk doen.

Onsamenhangendheid is zeker geen eigenschap die men aan de voorafspraak verwijten kan, waarmede Dirk Coster zijn verzameling schoone Nederlandsche verzen aanbiedt. Deze schrijver doet juist andersom als Dr. Fischer: hij vertelt niet welke pretentie zijn werk wel, maar welke het niet heeft: die van eene geschiedenis der litteratuur te zijn. ‘Eenvoudig een poging, om enkele der bloeitijdperken onzer lyriek te definieeren, enkele historische atmosfeeren te vatten in het woord en daarin de voornaamste persoonlijkheden te situee-

ren, hun menschelijkheid te benaderen, hun stemmen te beluisteren op dezelfde wijze als men de stemmen van onzen tijd beluistert'.

Die bloeitijden van lyriek zijn dan: Middeleeuwen, Zeventiende Eeuw en 'Tachtig'. Dit woord moeten wij dan maar nemen voor een tijd die tot 1910 doorloopt, en dus op den duur beheerscht raakte door tendentiën die eigenlijk 'tachtig' vreemd waren. 'Onze Middeleeuwsche lyriek is de expressie van een hoofdzakelijk Europeesche menschelijkheid'; - in die der Zeventiende Eeuw klinkt mede een zwaar nationaal accent; - de derde bloeiperiode mag wel moeilijk te karakteriseeren heeten; de heele Nieuwe Gids is er eigenlijk meer incident dan oorsprong van, want zij begint met Gezelle. 'De stijging van prachtig zinnendier tot tragische menschelijkheid', dat laat zich zeggen van den weg van Kloos tot Mevrouw Holst, maar Gezelle blijft daarbezijden staan. Ik weet eigenlijk nog niet of 1880-1910 de welbesloten periode is waartoe de schrijver naar zijn opzet haar moest verklaren; wij staan er nog wat dichtbij. Liever stel ik mij voor dat de verzamelaar, op zoek naar die evenwichtigheid der deelen die aan zijne compositie monumentaliteit verzekeren zou, in de moderne poëzie geen wezenlijk zwaar gewicht voorbij ging waar hij het vond, en dus vanzelf Gezelle opnam. Hij heeft er ongetwijfeld goed aan gedaan.

De overgangen zijn juist genoeg geaccentueerd om de bloeitijdperken niet, als een soort erratische blokken, in het onbegrepen ledig te doen staan, maar ook niet meer. Een referein van Anna Bijns, een sonnet van van der Noot, een geuzenlied of twee, om op Breero te komen; - na Dullaert en Luyken nog slechts Poot, en, heel even, Bilderdijk, Staring, Potgieter, Beets. De groote perioden zelve zijn dan vertegenwoordigd: de Middeleeuwen door anonymi, zuster Hadewych en zuster Bertken; de Zeventiende Eeuw door Breero, Hooft, Stalpaert van der Wiele, Camphuysen, Revius, Vondel (wat schraal), Huygens (bepaald mager), de Decker, voorts door Dullaert en Luyken reeds genoemd; de nieuwe tijd door Gezelle, Rodenbach, Kloos, Gorter, van de Woestijne, Henriëtte Holst, Boutens, Leopold.

Eene keus die willekeurigs heeft en hebben mag; immers

zij is alleen geschied om uit honderd verzen de bloeitijdperken der Nederlandsche poëzie toe te lichten (men mag hiervoor lezen: ‘er schamplichten op te werpen’; - het is heelemaal geen verwijt) en die dus om het complement vraagt eener verzameling aangelegd om de historische ontwikkeling onzer poëzie te vertoonen, waarin Maerlant noch Coornhert noch Cats noch Bellamy noch Perk zullen ontbreken, en nu reeds opgenomen dichters vertegenwoordigd zullen zijn door andere zijden van hun talent. Het is de heer Coster die het zegt, en, meteen, op een slotbladzijde, de spoedige verschijning dezer aanvulling belooft, naar welke wij verlangend mogen wezen. Want Coster heeft een onafhankelijke keus en ziet ver. Men is geneigd, florilegia als onvermijdelijkheden, die de behoefte van het middelbaar onderwijs regelmatig produceert, ter zijde te leggen; Max Havelaar tot de hoofden van Lebak; mignonne, allons voir si la rose; wij tellen de hoofden onzer dierbaren, und sieh, uns fehlt kein teures Haupt. Coster's ijk is niet die van het kantoor. De hand gelegd te hebben op Alle dinghe syn mi te inghe en op *dit* versje van Beets verraadt geoefenden en tegelijk persoonlijken smaak.

Dit versje van Beets, - en toch, wat is hij, in dit van zijn beste, bloedeloos. Van der Noot: hoezeer blijft hij sinjoor, van Ierolimo's familie. Met ietwat onsmakelijken nadruk verklaart Bilderdijk in het opgenomen gedicht zich aas der wormen; een lot dat te dragen is, als maar de roem het beter maakt dan het rif. Bij vergelijking houdt Potgieter het niet kwaad uit:

> Het veld werd groen, het bosch liep uit,
> Er blonk gebloemt, er geurde kruid:
> Voor d'eerste maal was (hem) als bruid
> De Mei verschenen!

Maar een vruchtbaar huwelijk werd het niet; de gast ‘in den hoek’ is Potgieter zelf in Nederland, in zang openbarend ‘hoe hij beminde’, maar gedoemd te zuchten, te zuchten naar zomerbloei:

> Verschijn me, wie alom ik zoek
> En nergens vinde!

Sla om de bladzij, en dadelijk klinkt, bij Gezelle, het geheel ander, het zware geluid der groote zielsbeweging. Met deze

taal is niet meer geknutseld, niet gespeeld; zij is uitgestooten. Er is niet *in* gezongen, zij zingt zelve. Coster heeft zich in de grenzen zijner bloeitijdperken niet vergist.

Hij karakteriseert ze in uiterst leesbaren, van persoonlijk gevoel trillenden commentaar; - ik zet op den rand vele bewonderings- en weinig twijfelteekens. Dr. Fischer kan hier zien hoe iemand slaagt die recht van spreken heeft *en zijn terrein niet te buiten gaat.* - Van Luyken tot Kloos; het is wel een lange periode, waarin de ziel van ons volk, ondanks den rijkdom der vormen waarover Hooft en Vondel haar de beschikking lieten, zich niet in schoonheid wist te doen vernemen. Gaan wij er weder eene tegemoet? Is dit op en dan neer, heel lang neer, een algemeene noodzakelijkheid of is het er eene voor Holland? Ook thans maakt menig dichter den indruk, zich eer van vormen te bedienen dan er ooit zelf te zullen vinden. Coster schrijft, als hij de woestijn genaderd is, eene bladzijde die aanhaling verdraagt en er toe uitlokt:

> Voor ieder ding, voor ieder gevoel dat in de 17de eeuw binnen het bereik van het bewustzijn en de zinnelijke waarneming was getreden, was eindelijk de modus, de formule en het beeld gevonden en gereed, - thans nu de groeikracht der gronden stokte, werden deze formules eindeloos anders gerangschikt, eindeloos gevarieerd, zonder dat ooit nog hart en adem dit spel verstoorden, zonder dat ooit hart en adem er deel aan konden krijgen. Onder de metalen druk van dit vastgeroeste[1)] uitingsmateriaal werd het levende menschelijke wezen weggedrukt, tot zwijgen gebracht. Het was er desniettemin. Want het leven bleef in Holland doorgaan, *en overal waar leven is, bloeien verborgen wonderen.*[2)] Onder de millioenen overbodigen die zich in de onafzienbare processie tusschen wieg en graf bewegen, zijn altijd enkele uitzonderlijk groote harten verscholen, harten die edel leven, edel lachen, edel lijden kunnen, - alleen geen enkele dier zielen heeft den zwaren ban doorbroken, heeft voor dit lijden en dit lachen het elementaire rhythme en het accent mogen vinden, heeft er in schoonheid van mogen spreken. Dit spookachtige feit, dit stom en stemloos-worden der Hollandsche ziel en dan zoo lang, menschenleeftijden lang! - zal steeds een fascineerend raadsel blijven voor wie het overdenkt....

Staat het verschijnsel zoo alleen? Heeft, van Luther tot Klopstock, de Duitsche ziel in schoonheid gesproken? In Coster's zin, neen. De Fransche van Racine tot Hugo? Niet door nieuw rhythme of nieuw accent. Bloeitijdperken der

1) Geen goed beeld; de schikking van vastgeroeste dingen kan men niet eindeloos varieeren. Het noodlot is eerder dat de vormen glad dan dat zij stroef waren geworden.
2) Ik cursiveer (C).

poëzie maken deel uit van cultuurhoogten, en cultuurdeelen heffen en stuwen beurtelings elkander of sleuren elkander neer. Holland sprak sedert 1700 niet meer in schoonheid omdat het, als natie, niet meer leefde in schoonheid, en eerst tegen het einde der 19de eeuw had het leven hier de sterke bewogenheid terug die, het gereedliggend accent versmadend, naar een nieuw hijgt en het vindt.

Men kan uit dit mooie boek aan het uitschrijven blijven. Dit over den Breero, ‘die in de liefde en de zachtheid de verlossing zocht voor zijn wegsleepende levensdrang’:

> In het Nachtliedje - de teederste serenade onzer litteratuur - heeft zijn sentimenteel hunkeren zich tot een eindeloozen deemoed veredeld. De geliefde slaapt, neen, slapen is het woord niet, ze is (wonder van uitdrukking in de 17de eeuw!) ‘in stillen staat’, ze ligt gehuld in haar eigen zoetheid. Er is een langzaam bewegen aan den hoogen hemel... hij ziet ‘het zwierich drijven’, hij ziet ‘de klare maan’. En in de beklemming van dien levenden plechtigen nacht breken de verwarde stamelingen uit zijn jongenshart, van aanbidding, van verwijt, van verlangen.... Zijn ootmoed is te diep om in opstand te komen: ‘ick wensch U goeden nacht.’ En alsof, bij dit gedroomde overbuigen over de stille slapende, de stroom der liefde nu opeens onstelpbaar door zijn hart breekt, begint de toon te sidderen, te dringen: ‘Adieu prinsesje jeuchelijck’.... De snik die hij zooeven nog bedwongen heeft, breekt nu door, kort en diep:
>
> Ach 't is my soo onmeuchelijck
> Te rusten als ghy doet!

En over Gorter:

> De ‘Mei’ is, met de Vlaamsche Rijmsnoer en Tijdkrans, zeker de grootste hymne te noemen van de natuur, het meest elementaire feest der zinnen, dat de Europeesche mensch zich aan het einde der 19de eeuw heeft kunnen bereiden. Het was alleen maar mogelijk in een tijd en een land, waar deze natuur en het natuurlijk leven zóozeer vergeten waren, dat hare wederontdekking een feit kon worden van bijna bedwelmende kracht. Hier zwerft een jong menschdier langs weiden, strand en bosch en heuvels, en eindeloos vertelt het zichzelf wat het ziet, met een lachende verwondering over al die woorden die komen, in een kort en snel rhythme dat als 't ware hijgt van verbazing en ijver. Hoe een vogel op een boomtak zit, hoe de maan een sprookje maakt in een duinpan, hoe vreemd de zee doet in een violetten avond, hoe een kaarsevlammetje op een witte staaf te beven staat, met hoevele vlekken de zon over den boschgrond wemelt, hoe schoon en rank een jong naakt meisjeslichaam is, hoe stil en geheimzinnig de maan dwaalt door de donkere wolken, en de milde slaapzware middag, èn de schemering, èn de nacht, er is geen einde aan de dans en de huppeling der woorden, er is geen einde aan het wenden en keeren van het ryhthme dat de nerveuse jacht der oogen volgt.... En toch:.... er is ergens een leegte in, een kilte en ijlte.... De gloed van de ziel die zich huwt met de dingen, deze diepste en weldoende gloed ontbreekt. En soms lijkt het opeens, of heel

deze schoone wereld als een iriseerende sluier waait en golft boven een afgrond van verveling....

Het is een goed werk dat Coster gedaan heeft; een eerlijk werk: het mijdt beate bewondering, zoekt doordringing, doet in het oordeel meermalen een mooien worp naar finaliteit.

Dat Gerard Brom een levendig boek heeft geschreven is een *truism:* hij doet nooit anders. Het is voorgekomen, dat hoorders of lezers naar meer sereniteit begonnen te verlangen dan de zijne was. Wat meen ik thans op te vangen? Hun goedkeurend gemompel. De schrijver heeft vordering gemaakt in die rust en gaafheid waarvan gezag de belooning is.

Ik zeide daareven dat in tijden van opgang sommige cultuurdeelen andere stuwen kunnen. De verhouding van schilderkunst tot litteratuur in het Holland der 19de eeuw is er een voorbeeld van. De moderne gevoeligheid voor natuurindrukken breekt bij de schilders eerder dan bij de schrijvers uit, en bij de litteratuurbeweging van ‘tachtig’ knikken schilders van leeftijd en gevestigde positie de jeugd aanmoedigend toe.

Door het vorige schrijversgeslacht - hun eigen tijdgenooten - waren zij dan ook niet verwend. Wat Huet voor en na over Israëls geschreven heeft blijft een toonbeeld van wanbegrip; grotesk zijne verzekering, dat de kunst van Mevrouw Bosboom en die van haar man één stijl zouden vertoonen. Wat Potgieter van de schilders verlangde had hen wegen opgedreven waarvan de Haagsche meesters met groote beslistheid waren teruggekeerd. Potgieter achtte de Schuttersmaaltijd het meesterstuk der Hollandsche schilderschool, ‘omdat het u levenslust leeren zal’. De wanhebbelijkheid van eeuwig iets te moeten ‘leeren’ doortrok de gansche kunstopvatting. Bij Thijm was het niet anders: ‘Mijne concepties beginnen nooit bij de kleur, nooit bij de vormen; ik moet altijd bij de gedachte beginnen’. Kneppelhout ziet in 1862 den jongen Bilders bezig aan een genre ‘hetwelk niet ligt een kooper vindt. Het is ook meer iets voor een kunstenaar dan voor een liefhebber’. Eerst een twintig jaar later zijn de liefhebbers, die wel fiducie moeten krijgen in wat buitenlanders koopen gaan, bekeerd. Maar Huet ziet dan nog in Leys ‘den grootsten ziener van alle schilders der 19de eeuw;

.... het doorslaandst bewijs der erfelijkheid van het oudvlaamsche genie'. Dat het hollandsche genie nog leeft mag dan uit Tadema blijken. Die schildert 'zooals Ebers schrijft'; Israëls daarentegen vertegenwoordigt op zijn best 'de dorpsnovelle. Altijd visschersmannen....'

Altijd schoolmeesters, zuchten wij, die verkondigen hoe en wat schilders schilderen *moeten.* Zelfs Multatuli is in dit opzicht orthodox. Een oude pretensie trouwens; - welk litterator der zeventiende eeuw heeft voor schildersdeugden *als zoodanig* op de knieën gelegen? Uit deze banden heeft nu waarlijk de Nieuwe Gids Pictura bevrijd, maar niet geweten, dat zij uit haar handen ketenen aannam voor zichzelve. Van Deyssel noemt het naturalisme het mooiste varken der eeuw, het keurend - met schildersoog. Dat zekere letterkunst *het meest de schilderkunst nadert*, is bij hem lofspraak. En op welk oogenblik wordt die plicht, bij een andere kunst zijn voorbeeld te zoeken, den schrijver gesteld? Terwijl die andere kunst zwelgt in 'kleurfanfares zonder alle gedachte,'[1] Breitner's paard 'een feest van vleesch is, dat staat te dampen.'[2] Ook de letteren moeten zinnenfeest zijn:

> .... de tuinkleuren schemerden en schitterden, vervaalden in vlekken en joelden op in vonken en bleven, hevig vooruitglansend, in de verte sidderend.... Zij zag Ster zitten, vlak bij haar, met een groote wasemende leegte van zwart en van groen achter hem. Zij zag hem in een dikke kleurennis, tegen een opstaand bed van levende donzige glansen, van goudscherpte en zwart-groen-dofheid.[3].

Leervast 'den schijn aannemend zonder nader onderzoek omtrent het wezen', wordt, als men bij uitzondering geestelijke waarde noodig heeft, deze aan schijn, kleur, licht zonder meer toegedicht. Moet men het lief iets geven 'tot troost diep in haar leven', men roept het witgespreid licht aan:

> daal op haar en laat haar nooit zijn
> zonder uw zaligen schijn.

Aan goud en zwart-groen zatgedronken, beleeft men zijn katterigheid in het grijs; ziet de wereld 'als eene nature morte.' De boeken heeten nu 'Verveling' of 'Bleeke levens'. Hoe

1) Bl. 105.
2) Bl. 108.
3) Een Liefde (geciteerd bl. 122).

spoedig sijpelt de ziekeneurigheid tot de onderste lagen der litteratuur door. ‘Bleek bloeit steeds het leven, een tuin van gele kelderplanten, wel gauw te dekken met den valen sluier’.[1] Welke menschlievende raad is opgevolgd, en hoe spoedig! Het impressionisme heeft het minder lang uitgehouden dan de romantiek. Zonder ons winst na te laten? Brom weet beter:

> Het nietsje van een impressionist had de verdienste concreet, dus plasties te zijn, terwijl allerlei gewichtige stoffen van de romantiek samen een ijle abstractie leverden, waarbij de schoonheid moest versmachten, omdat het denken er alle sappen uitgezogen had....[2]

Hij constateert een algemeene verlevendiging der natuurliefde, waartoe de schrijvers veel bijgedragen hebben. Met ons de natuur in te jagen, hebben zij eigenlijk hun werk gedaan; hun boeken zullen *daarna* hindernis zijn inplaats van hulp:

> De schilders en hun napraters vergeten bij al hun realisme dit eenvoudig stuk realiteit, dat onze geest hun oogen nauwelijks kan bijhouden. Eer we hun voorstelling verwerkeliken, geven ze ons een volgende indruk, zoodat onze voortgejaagde verbeelding bij die onophoudelike prikkeling van de gezichtszenuwen moet bezwijken. Nooit worden andere vermogens ter aflossing aan 't werk gezet....[3] Een schrijver heeft scheppingsvermogen, wanneer hij met enkele woorden een volledig beeld oproept. Bij Ary Prins zitten de opzettelike en daarom overtollige woorden het beeld in de weg... Het gezicht werkt met de eerste oogopslag bij wijze van openbaring en wie iets waarachtig heeft gezien, weet het in een paar sobere lijnen of kleuren te schetsen, *als hij tenminste schetsen kan.* We mogen deze eischen stellen, nu de meester van verschillende tachtigers Flaubert is geweest, altijd zo sober en zo rijk van werking, in iedere beschrijving even doorzichtig en aanschouwelijk, omdat de zaak hem het rechte, rake woord ingeeft en de vorm zich eenvoudig naar de inhoud schikt.... De stijl wordt met opgeplakte sieraden niet kostbaar gemaakt. De kleuren zijn er om vertoond, en niet om verteld te worden.[4]

Er is ernstiger bezwaar, dat meteen den ondergrond van het vorige ontdekt: de tachtigers eindigen met ‘te botsen tegen den geest; - het slaapwandelen met het onderbewuste putte de geestelike vermogens uit’. Van Looy verklaart: ‘Mijn kijken *is meer een zuigen dan een keuren’.* Wij zijn hier bij het eindpunt aangeland: de voorstelling der infantiliteit als deugd.

1) Leidsche studentenalmanak voor 1895.
2) Bl. 136.
3) Bl. 145.
4) Bl. 147/48.

Daar werden, om en bij de eeuw-wending, de vragen van het gemeenschapsleven te nijpend voor.

Wij zijn de slotbladzijden van Brom's boek genaderd; het zijn er niet heel vele, maar van zin en rust. Met van Eeden, met Toorop, met Veth, met Derkinderen, met Berlage, met Henriëtte en Richard Roland Holst, met Boutens, worden wij de verschrikking uitgeleid; schilders en dichters houden nu één pas, en ook bouwmeesters volgen dien, zoo zij niet vooropgaan. Een cultuursamenhang waaraan het Holland lang had ontbroken! Of ieder nu de grenzen in acht neemt, waarbinnen hij alleen medewerken kan tot de harmonie van het geheel? 'Of kubisme en constructivisme en dergelijke richtingen op den duur niet bewezen dat de schilders vergaten te schilderen om te willen bouwen, zooals de schrijvers onder het impressionisme het schilderen hadden geprobeerd?' Het is, zegt Brom terecht, nog geen tijd, vragen als deze te beantwoorden; genoeg zoo wij begrepen hebben hoe de vorige eeuw eindigde met in beginsel een synthese van romantiek en realisme te aanvaarden, die streven ging naar een gemeenschapsstijl.

Een onderhoudende wandeling is daarmede ten einde gebracht. Het is Brom ditmaal gelukt een uitnemend leesboek samen te stellen, hetgeen niet van al zijn vorige pogingen kan worden gezegd.

Twee dergenen die 'Tachtig' in zichzelven hebben beleefd en zich er aan ontstreden ten koste van vrij wat opspraak, zijn daareven onderwerp van een monographie geworden, de een na zijn dood, de ander reeds bij zijn leven: Veth en van Eeden.

Het boek van een Gidsredacteur over een Gidsredacteur, ook al mocht het door mij derden Gidsredacteur met graagte gelezen zijn, zou hier niet besproken worden, ware Veth in de eerste plaats 'de la maison' geweest. Maar hij was zooveel meer! Hoe blijde hebben wij hem ingehaald toen hij midden in een roem stond waar wij geen doopvader over waren.

Veth, van aanleg te maatschappelijk om lang bij uitsluiting door de Nieuwe Gids te worden geboeid, heeft evenwel aan het cénacle veel te danken. De jonge provinciaal (een stuk van hem is altijd Dordtsch gebleven!) had in geen kring kunnen belanden waar zijn velerhande vermogens heilzamer prikkel zouden hebben ondergaan dan in dien Amsterdamschen. Maar innerlijk verschilde hij van hen niet alleen, maar was zich dit van den aanvang bewust. Dit uit een brief al van Juli 1885:

> Ik ben een poosje in hun gezelschap 'opgegaan', maar moet mij weer hiervan emancipeeren. Ik wil niet iets zijn door tot een clubje te hooren. Bovendien ben ik volstrekt niet alles met hen eens (trouwens zij ook onder elkander niet!)....

Zijn Nieuwe Gids-werk blijft 'bijproduct van zijn hartstochtelijk overgegeven schilders-aspiratie'.[1)] Waartoe deze hem geleid heeft, ik ben er dankbaar voor als ieder die genieten kan van Nederlandsche kunst; - ik ben niet bevoegd het met eenig gezag te beoordeelen. Tegelijk staat toch Veth als cultuurdrager in algemeenen zin in levendige trekken voor mijn geest. Zijn aanteekeningen over schilderkunst, in Groene en Kroniek, zijn ook mij een persoonlijke herinnering. Zij hebben voor menschen die omstreeks 1890 volwassen werden veel beteekend. Wat wij er in vonden? Hulp bij de ontwikkeling van een wezenlijke behoefte van dien tijd: het geestelijk waardegevoel. Blind proefden wij dat het aanmoest op synthese, dat daartoe het meer dan grillig-modieuze geschrift moest uit de veelheid van aanstormende dingen. De menschen van een vorigen tijd konden ons daarbij niet helpen: nooit is misschien dan onmiddellijk na 'tachtig' het gevoel zoo sterk geweest, dat de oudere generatie niets meer te zeggen had, altijd over 'wat anders' dan wat ons aanging, praatte. Toch konden wij geen heroën zien in de Nieuwe Gidsers, toen reeds in onsmakelijk krakeel; die Holland hoog op hadden zullen stooten in de vaart der volken, leken dan wel heel spoedig zelf op een eilandje geraakt, bezijden den stroom der dingen. In die verlegenheid was Veth een uitkomst. Hij vond het blijkbaar meer waard een medegevoelend Europeeër te

1) Huizinga, bl. 26.

worden, dan vast te staan in eenige Amsterdamsche leer. Wij ook.

Dit lijkt ons nu het blijvende van Veth: hij heeft wat ‘tachtig’ in den hoek had geworpen, almee voor het eerst weer anders bejegend dan met de voorgeschreven verguizing. Hij heeft het nationale uit de Wawelaar-sfeer waarin en waarmede het versmeten lag, gereïntroduceerd in een inmiddels gereinigde waardeering.

Ik ken ook de verdienste te dezen opzichte van Verwey en weet dat zij niet gering is. Maar Veth's ruimer greep omvatte en verplaatste meer, en, naar 't mij voorkomt, hij diende met guller overgave.

Ik kan mij begrijpen hoe Huizinga er toe gekomen is Veth's werkzaamheid in laadjes te bergen die één voor één kunnen worden uitgetrokken. Die handelwijze komt de volledigheid der erkenning ten goede maar heeft toch ook haar schaduwzijde. Zijn velerhande voortreffelijkheden worden nu meer afzonderlijk bevoeld dan biologisch verstaan. Ook blijft de waarheid dat de voortgezette ontwikkeling in de breedte een gevaar opleveren moest voor de verinniging van zijn meest eigenlijke, zijn hand-werk: het schilderen, in een te bescheiden halfduister. Er is in jeugdwerk als het portret van Verwey een onmiddellijke alomvattendheid van blik, en in de uitvoering een vanzelfsprekendheid en durf, waarvan in Veth's later leven, zóó vervuld en voor velerlei belang vervullend als het geworden is, iets verloren moest gaan.

Wat altijd gebleven is: de voornaamheid van doel en van daad. Hoe heeft in ons stijve landje deze vlotte baas zóóveel gezag kunnen krijgen? Om de klaarblijkelijke eerlijkheid zijner overgave aan geestelijk belang. Waar hij onvermoeid en onbaatzuchtig voor opkwam waren altijd hooge en onze volkseer rakende dingen.

Ik onthoud mij van eigenlijke beoordeeling van Huizinga's werk; het is te rijk om het vluchtig te overzien, en redegevende aanprijzing mocht overbodig, en in het bijzonder hier misplaatst lijken. Ik bepaal er mij toe te zeggen dat Veth's geluk hem nog na den dood niet verlaat: hij heeft ongetwijfeld den biograaf gekregen die, op dit oogenblik, hem 't meest van allen waardig was. Mevrouw Veth aanvaarde voor de onbe-

krompenheid der mededeelingen waardoor zij de verschijning van dit werk mogelijk heeft gemaakt, eerbiedige dank.

Onbekrompen zijn ook de mededeelingen geweest waardoor Frederik van Eeden Dr. Kalff mede de gelegenheid schonk op eene slotbladzijde de waarde of onwaarde zijner geaardheid te kennen te geven.

Opzettelijk bedien ik mij van eene zinsconstructie die in het midden laat wie daar gewogen wordt: van Eeden of Kalff. Ook indien de heer van Eeden de houding aanneemt (waarvan mij niets bekend is) eene behandeling als hij hier ondervindt met ootmoed te ondergaan, behouden de omstanders volle recht hun wrevel niet te onderdrukken. Dr. Kalff zondigt tegen den goeden smaak, door iemand dien hij als een stervenden vogel ziet (‘het mislukte genie in Nederland - tenslotte hulpeloos op 't gebinte van 'n kerk neergefladderd’) nog gauw, gauw (‘Hij lééft nog!’) met een hoonende grafrede te beschreeuwen, die er uit moet wijl hij niet weet ‘of men (hem) zal uitnoodigen ter begrafenis’. - Als ik te juffersachtig ben, hoop ik dit voor Dr. Kalff mijn leven lang te blijven.

‘Misschien is dit nu nog niet eens het “eigenlijke” boek dat over van Eeden geschreven moest worden’; - toch doet hij het maar, omdat het ‘eigenlijke’ boek wellicht verschijnen zal op een oogenblik ‘dat niemand zich meer voor opinies omtrent van Eeden interesseert’. Och kom! ik denk dat de verschijning wel eens zou kunnen samenvallen met het oogenblik dat niemand zich meer voor Kalff interesseert, en als deze voortgaat in de eerste plaats zichzelven in zijn eigenwaan ten toon te stellen, zal dit na kort wezen.

Dit boek lijdt aan ontstentenis van ranggevoel. Er is veel van Eeden in maar eindeloos meer Kalff. Diens wezenlijk talent vraagt om eene tucht die het zichzelf niet vermag te leeren. Hij is ijverig: het boek vertegenwoordigt een ontzaglijke hoeveelheid werk. Hij heeft de kracht tot ondernemingen van langen adem, maar wier omvang altijd zonder bezwaar had kunnen zijn beperkt. De schrijver vermeit zich namelijk met behalve zijn onderwerp ook zichzelven, zijn

invallen en zijne geestigheid na te loopen, eene geestigheid die wel onverwoestbaar maar niet superieur is. Dus verheldert zij weinig, en laat veel vermoeienis achter. Wat zouden wij van Eeden beter zien, als dit boek half zoo groot, en als het soberder en bescheidener geschreven ware.

Een kerkgebint is in ieder geval een goed eind verheven boven de vlakte en de manieren van de vlakte. Of van Eeden wraken zal wat wraking verdient reeds om den grijns bij het ‘envoi’? Hij zal wel gevoelen dat als hij werkelijk is heengegaan, men onmiddellijk op anderen toon over hem zal spreken.

Hem zal dan veel vergeven worden om dit ééne feit, dat hij de sfeer van '85 is uitgevlucht op zoek naar geestelijke waarden. Zoo hij zocht met stuurloosheid, zoo hij op den zwerftocht een veel te groote bagage aan ijdelheid meenam, zoo hij, dikwijls in de buurt van iets waardevols belandend, het nooit grijpen of houden kon, indien het niet zonder eigen schuld was dat hij zoo heeft moeten dolen en lijden, zijn oorspronkelijke aandrift is weerzin geweest tegen afgoderij; zijn opzet, wegbereider te zijn voor velen. Zijn dwalingen zijn altijd zoodanige geweest waarvan anderen leeren konden. Dr. Kalff heeft het eeuweind en zijn pressie niet innerlijk beleefd. Die het wèl hebben, worden licht ongeduldig onder dit geen einde nemend geluid van iemand met den baard in de keel.

Mr. Troelstra, door een staatsmansleven van overschatting van zijn persoon en van hare verguizing gelijkelijk verzadigd, is het van zelfkennis niet. Eigen leven van het standpunt zijner huidige ervaring te beschouwen, komt hem belangwekkend voor; de zielkundige verklaring zijner wording biedt hij thans de arbeidersklasse aan.

Door koop kan zich de burgerklasse meester maken van wat tot een andere gericht heet; daar het evenwel aan alle vermoeden ontbreekt dat ons de lectuur door uitgever of schrijver misgund wordt, zullen wij maar reviewen of het ons recht ware.

De latere arbeidersleider staat in zijn wording het proletariaat en zijn leven niet nabij. Niet zoozeer in afkomst, meent

hij, als in de feitelijke omstandigheden zijner jeugd. ‘Uit de massa der naamlooze werkers voor hun dagelijksch brood ben ik voortgekomen’. Dat is dan toch maar betrekkelijk. Toen zijn vader hem won, was die vader geen naamlooze meer, maar een man van burgerlijk aanzien, die het al bijna tot ontvanger der directe belastingen gebracht had. De moeder was dochter van een hoofdonderwijzer. In een verder verleden waren de Troelstra's ook geen proletariërs geweest, immer eigenerfde boeren. In 1772 evenwel moest Jelle Jentjes (op het eind van zijn leven) zijn plaats verkoopen en zijn zoon Jentje Jelles (Troelstra's betovergrootvader) zat daarop nog maar als pachter; hij boerde achteruit en bij zijn dood in 1804 was hij drie jaren lang gealimenteerd geweest. De overgrootvader, Jelle Jentjes,[1)] was veerschipper; de grootvader, Pieter Jelles Troelstra, arbeider op eene Lemster scheepswerf en kwam daar in 1848 om doordat hij zich ‘vertild’ had; hij liet eene weduwe na, drie jongens, ‘en vijftig centen in huis’. Een van de jongens werd lichtmatroos, twee werkten zich tot ontvanger op. De een van hulponderwijzer, de ander (Troelstra's vader) van ontvangersklerk.

Er bestond, in de tweede helft der 19de eeuw, voor eerzuchtige jongens zonder middelen een carrière: het knap worden. ‘Knapper worden dan de patroon’, was voor den jongen Jelle Troelstra de levensleus. De belastingwetten lagen er om bestudeerd te worden en hij leerde zichzelf de moderne talen

Die knap werd, werd gemeenlijk ook onkerksch. De vroom opgevoede jongen tracteert weldra zijn aanstaanden schoonvader op de lectuur van ‘De Dageraad’. Hij is dan ambtenaar ter directie. In 1859 trouwt hij, en wordt in 1869 ontvanger te Stiens. Inmiddels is 20 April 1860 Pieter Jelles geboren.

‘Pyt fen ûntfanger's’, zóó uit de stad, was voor de dorpsjeugd een bourgeois, dien men laat groenloopen. Maar spoedig werd hij als Stienser jongen opgenomen, onder bijval der meisjes denk ik, want die hadden gauw een oogje op hem. Hij verloor zijn moeder te vroeg, en kwam wat scherp tegenover zijn vader te staan, die een slecht paedagoog was en zich

1) Die in 1812, toen ieder zich een familienaam moest kiezen, die van Troelstra aannam, naar het dorp zijner geboorte (Ter Oele).

heel driftig maken kon. Toch herdenkt Troelstra hem in den toon der ongeveinsde piëteit:

> een hoekige, in menig opzicht harde en scherpe figuur; eerbiedwaardig in den ernst van zijn verantwoordelijkheidsgevoel; in zijn noeste werkzaamheid; afkeerig van alles wat kleingeestig en beneden peil was.

De jongen wilde naar de Hoogere Burgerschool, maar vader weigerde dit. Hij had veel jongelui tot surnumerair der belastingen opgeleid, en wenschte dit nu ook zijn zoon te doen. Pieter raakte ‘op 't kantoor’, en verkneep er zich zoo, dat hij soulaas noodig had. Hij vond het in jongenskattekwaad; ook in de werkjes van het ‘Frysk Selskip’, die onder vaders boeken gevonden werden. Weldra zat hij 's avonds, in de eenvoudige gezinnen van een paar schoolmakkers, er uit voor te lezen.

> Hier trof beginnende liefhebberij voor het Friesch samen met de beginnende, demokratische neiging om met arbeiders om te gaan, voor hen iets geestelijks te presteeren en daarbij vooral het volks-eigenaardige element tot zijn recht te doen komen.

Maar aan dit indringen in het Friesche dorpsleven kwam plotseling een eind. Vader's kantoor werd naar Leeuwarden verplaatst, en hij willigde nu ook Pieter's wensch in, naar de H.B.S. te gaan. Door ambt en inkomen behoorde de vader te Leeuwarden tot den deftigen stand, door familierelatie nog niet, en het kon niet missen, of in de stijve provinciestad werden enkele gevolgen dezer situatie door den sensitieven jongen pijnlijk gevoeld. ‘Zoo brak ik met een groepje kennissen, omdat zij een trotsche houding aannamen tegenover een vriend van mij, die zoon was van een koekebakker en bij wien ik mij daarna des te nauwer aansloot.’

Aan het onderwijs der H.B.S. denkt Troelstra terug met genoegen; in de natuurkundige vakken kreeg hij tegengif tegen zijn ‘neiging voor het romantische’.[1] Tegengif van anderen aard bleef ontbreken, daar zijn tweede moeder geen invloed op

1) De onderstelling dat de wet van 1863 mede vrucht zou zijn ‘van de beweging in de ideeën *die voornamelijk in De Dageraad hare uiting heeft gevonden*,’ is gelukkig minder boud gemaakt door een vraagteeken. - Het M.O. is al, vrijwel geheel begrepen als bij de wet van 1863, in schets gebracht in het onderwijsrapport Valckenaer - van Swinden van 1809, en Thorbecke's eigen ontwikkeling gaat geheel buiten ‘De Dageraad’ (van 1856!) om.

hem kreeg. ‘Ik was nogal brutaal, voorbarig, overdreven vrijheidlievend gezind en voor mijn naaste vrienden wat ruw.’

Na het eindexamen wilde Pieter zich bekwamen voor de universiteit, om daar in de letteren te studeeren. ‘Het was het dichtersvak dat mij aantrok; niet de kunst voor de kunst, doch die voor de menschheid’. De vader dacht nog steeds aan een carrière bij de belastingen, maar moest toegeven; doch op raad van den directeur der H.B.S., die in Pieter geen aanstaanden leeraar zag, zou het dan rechten worden. Er zaten nu nog twee jaar Latijn en Grieksch op. Het werden twee jaren Friesch - en ook Latijn en Grieksch.

Aanleiding was de toevallige ontmoeting met een evenouder, Onno Sytstra, uit een gezin waar de Friesche poëzie beoefend werd. Met hem geeft Troelstra spoedig een bundel Friesche verzen uit. De provincie wordt doorkruist, en de Friesche geest bevonden ‘vol kracht, demokratische gezindheid, vrijheidsliefde, humor en rechtheid van gevoel’. En het Friesche land vol mooie meisjes.

> Het heeft mij moeite gekost omtrent de plaats, die in dit boek mijn verhouding tot Friesland zou innemen, tot een konklusie te komen. Ik ben verplicht dat boek te schrijven voor een overwegend Nederlandsch publiek, dat al te licht geneigd is mijn ‘liefhebberij’ voor het Friesch als een beminnelijke zwakheid te beschouwen. Aan den anderen kant kan wel niemand beter dan ikzelf beoordeelen, wat Friesland en het Friesch voor mijn wording en levensopvatting hebben beteekend.... De liefde tot het Friesch, eenmaal, zij het ook op een weinig geschikt uur [mijn hemel, welk uur was beter dan dat der jeugd? C.], in mij losgebroken, greep mij met zoodanige kracht aan, dat ik volkomen het recht heb van een passie te spreken.... Dit was de taal, die mij tot zingen drong....

De ‘Nederlander’, die op de conclusie gelijk zij getroffen is aanmerking maakt, moet een botterik wezen. Als Troelstra nooit - zij het in het Friesch - had *gezongen*, zou hij nooit den heelen invloed hebben gekregen dien hij heeft uitgeoefend - ook op ‘Nederlanders’. Hij zou een ander man zijn geweest. En zingen kon hij alleen in het Friesch: zie zijn poëzie in het Nederlandsch, die rijmelarij blijft.[1)] Elk excuus is hier overbodig.

1) Ik zeg dit niet ex cathedra; Troelstra weet het zelf: ‘Dichten veronderstelt een zekere dronkenschap van den geest. Mijne verhouding tot het Friesch is innig genoeg, dat zijn klanken en woorden den wijn vormen die deze dronkenschap bij mij opwekt. Ten opzichte van het Hollandsch is hiervan geen sprake’ (bl. 192).

Met ‘Tachtig’ heeft deze Friesche herleving alleen den tijd gemeen; niet het wezen. De Nieuwe Gids was niet eenvoudig, niet gul, niet volksgezind.

> Ik werd afgestooten door haar afzondering van het werkelijke leven, haar verwijderdheid van de volksziel, het individualisme in de vergoding van den dichter.... Het overdrijven van literaire gevoelens, vaak tot wereldstormen opgevijzeld, was mij onsympathiek.... Het Friesch werd de brug, die mij voerde naar de opkomende Friesche demokratische en sociale volksbeweging van die dagen.

Maar eerst een intermezzo, thans herdacht ‘met gemengde gevoelens’: de studententijd.

Hij stond nog niet sterk genoeg, dien tot een apostolaat te maken: de nieuwe omgeving zoog hem op; hij werd één van velen; - de Pandecten lezende, en niet ‘Das Kapital’.

> Hooge aspiraties kwam men in dezen kring weinig tegen; wie daarvan last had, deed wel, ze niet te veel aan het licht bloot te stellen, om zich niet belachelijk te maken.

Pieter Jelles werd niet belachelijk gevonden; integendeel, hij werd getapt. Met een tikje zelfbehagen licht hij ons omtrent zijn diverse kranigheden suffisant in. Maar zijn Friesch dichtwerk zette hij toch voort; een dominé, die, frissche erotische liederen dichtend in het Friesch (onder een schuilnaam) bij verkiezingen de tale Kanaäns buldert in het openbaar, wordt met een hekelende brochure nagezeten, en niet zoo gauw is de jonge jurist (die na drie jaar de academiestad, niet de studie, vaarwelzegde) te Leeuwarden terug, of hij sluit zich aan bij de Friesche Volkspartij.

De landbouw maakte in Friesland moeilijke jaren door. Er ontstond een vakbeweging van landarbeiders; het denkbeeld van landnationalisatie vond aanhang; de veenarbeiders staakten; de algemeen-kiesrechtbeweging nam toe en verarmde boeren liepen er in mee. De Friesche Volkspartij trachtte al deze krachten tot een gemeenschappelijke actie te mobiliseeren. Een groote meeting te Leeuwarden werd belegd, waar vader Troelstra heftig tegen de rooden te keer ging. Na afloop gaf de zoon zich op als lid hunner partij (Pinksteren 1885). Zoozeer ging de jonge man nu in sociale en politieke vraagstukken op, dat de studie op den achtergrond raakte. Tot hij inzag dat op die wijze zijn eigenlijke doel: als advokaat het Friesche volk te dienen, niet zou worden bereikt. Voor opgenomen geld

(zijn vader wilde hij niet meer vragen) is hij toen in 1886 naar Groningen teruggekeerd, om af te studeeren.

Gepromoveerd, (te Leeuwarden) gevestigd, gehuwd, spoedig vader van twee kinderen, snijdt hij de standsbetrekkingen met de bourgeoisie nog niet onmiddellijk door, al heeft hij er innerlijk reeds alle contact mee verloren (‘uit het doode liberale intellectualisme’, schrijft hij, was voor hem reeds de strijd voor het algemeen kiesrecht ‘overgebracht op het levende gebied der sociale bewegingen’). Had hij gewild, hij had toen nog bezoldigd propagandist voor de liberale partij in Friesland kunnen worden. In straatbetoogingen liep hij nog niet mede. Hij besluit er toe, wanneer hij in Augustus '90 Bildtsche arbeiders en arbeidersvrouwen in optocht voorbij zijn venster ziet trekken, ‘wien de bittere ernst op het gelaat lag’. Hij trekt mee naar Heerenveen. ‘Hier leerde ik voor het eerst de socialistische beweging kennen in haar revolutionairen vorm. Van de apathie die mij in de eerste jaren van mijn strijd voor mijn gezin en beroep had bevangen, bleef niets over. De ontvangen indrukken werden verder verwerkt, tot mij de stem der socialistische arbeiders riep’.

Het zou niet lang meer duren. Zaakjes over turfdiefstallen, stakingsdelicten en dergelijke hadden hem reeds bij de massa bekend gemaakt. In Maart '91 het eerste aanbod eener kamercandidatuur. Nog wijst hij ze af, maar alleen om door studie zich eerst te kunnen bekwamen tot eene plaats ‘onder de leiders onzer partij’.

Tot zoover het boek, in zijn hoofdinhoud. De uitweidingen over lectuur, materialisme en godsgeloof, die een groote plaats beslaan, acht ik niet het wezenlijke; - zij geven geen blijk van eenige oorspronkelijkheid in gedachten of gedachtenschikking. Niet als denker, maar als mensch moet hij de plaats hebben veroverd waarop Nederland hem gekend heeft. Moge hij dit werk van nobelen gang kunnen voltooien.

H.T. COLENBRANDER.

Majoor Frans.

Reeds na het overlijden van mijn moeder deed in de pers een bericht de ronde - zie o.a. de Nieuwe Rotterdamsche Courant d.d. 24 December 1921, waarin het Utrechtsche Dagblad werd aangehaald - dat mijn Moeder als model zou hebben gediend van Mevrouw Bosboom-Toussaint als inspiratie voor Francis in haar boek 'Majoor Frans'.

Thans komt het bericht wederom opduiken. De heer J.J. Moerman schreef in 'Het Vaderland' van 6 December j.l. een aardige herinnering over het vroegere leven op den Scheveningschen weg in het hotel 'De la Promenade', dat gelegen was tegenover het huis mijner Ouders, Villa Erica. Hierin vermeldt hij dezelfde suppositie en noemt zijn bron: Levens en Verhalen uit de Nederlandsche Letteren, door Johannes Vorrink, Tweede Deel. Deze bron maakt het daarom begrijpelijk, dat de heer Moerman meent, dat het bericht op juiste gronden berust.

Reeds eenige jaren geleden was het onze bedoeling het gerucht, dat op zuiver fantasie berust, uit de wereld te helpen, maar wij achtten het toen niet noodig in de meening, dat het bericht niet zou gaan behooren tot de litteraire geschiedenis van ons land. Nu echter opnieuw de aandacht op de inspiratie van Francis wordt gevestigd, meenen wij een tegenbericht te moeten geven, opdat geen historie worde hetgeen niet op juiste grondslagen berust en ik laat hieronder volgen een uittreksel uit den brief van Mevrouw Bosboom-Toussaint aan mijn Moeder d.d. 19 Juni 1884.

> '....Doch nu wij toch over boeken schrijven, moet ik U eens vertellen, dat "Majoor Frans" een zesde druk bekomt. De nieuwe uitgever vraagt mij een nieuwe voorrede, maar.... al weer een, het wordt slechts verdubbeling van herhalingen en dat wilde ik niet. Ik wilde iets anders.... Al nadenkende over de ongewachte goede ontvangst, die "Majoor Frans"

mocht ondervinden en tegelijk over de geboorteweeën, die zij mij gekost heeft, herdacht ik tegelijk Uw hartelijke voorkomendheid en den vriendelijken inval van Van Tienhoven, om mij, die de laatste hand moest leggen aan het werk en toch zoo noodig had wat frissche lucht en wat variatie in het leven te hebben, om ons beiden te doen genieten, zonder dat ik mijn werk behoefde op te geven, door mij dat afzonderlijke verblijf aan te bieden, waar ik mij retireeren kon om te werken en toch zoo goed als bij U op Erica thuis te zijn. Ik leefde die dagen in herinnering weer door... Wat is er al niet voorgevallen en doorgemaakt sinds dien tijd en nooit heeft Uw vriendschap en die van Tienhoven zich onbetuigd gelaten aan ons. Ja!, zoo Majoor Frans het zoo ver gebracht heeft in de wereld, is het eigenlijk aan U beiden dat zij het dankt, die mij de rust schonken haar zooveel in mijn macht stond te acheveeren en te polijsten. Dus melieve, ik dacht zóo - ik zou aan dit vriendenpaar mijn zesde druk wel willen opdragen met een brief aan beiden, weet gij, niet aan U alleen, want ik ken de menschen en dan zou het in eens zijn: ha!, nu weten wij het, dat is het model, dat voor de Majoor geposeerd heeft' en hoewel er werkelijk in U wel eens een trekje is, dat aan Frances herinnert, mag ik toch met de hand op het hart verklaren, dat niet gij mij die figuur hebt doen kennen of opvatten. Het is een fantasie, gegrond echter op een realiteit, die ik meer dan 40 jaar geleden heb waargenomen, die ik gecostumeerd en getravestisseerd heb op mijn eigen wijze. Ik geloof dat ik wel 20 menschen heb hooren zeggen, dat zij het origineel van mijn majoor kenden, of hadden gekend en natuurlijk, ieder wees op een andere. Een geestige maar snibbige Friezin, die mij op het eerste denkbeeld had gebracht, om een zoo flinke juffer te geven, die is gelukkig, zoover ik weet, nooit door iemand aangewezen en mogelijk was zij ook al dood, toen ik Frances het leven gaf. Dit alles komt natuurlijk niet in de opdracht, in het gunstige geval, dat gijlieden die aanvaardt, maar wel een terugdenken aan Uw vriendschap en Uw gastvrijheid, een terugdenken aan dagen toen ik zooveel jonger en vlugger was en meer geschiktheid had het leven te genieten, bovenal meer macht, om te werken.'

Ik geloof dat dit schrijven duidelijk genoeg is en voldoende verklaart, waarom Mevr. Bosboom den zesden druk aan mijn ouders heeft opgedragen als blijk van de groote vriendschap, die tusschen hen en het echtpaar Bosboom bestond.

P.G. VAN TIENHOVEN.

Amsterdam, 10 Januari 1928.

Katherine Mansfield

Journal of Katherine Mansfield. Edited by J. Middleton Murry. (London. Constable & Co. Ltd. 1927).

Geleidelijk krijgen wij alles wat Katherine Mansfield geschreven en nagelaten heeft gepubliceerd door de goede zorgen van haar man, den bekenden criticus, dichter en romancier J. Middleton Murry. In de voorrede, die hij bij dit 'Journal' heeft geschreven, kondigt hij twee deelen brieven aan. Er zal dus ongetwijfeld spoedig gelegenheid zijn om uitvoeriger terug te komen op deze schrijfster, die nu reeds, enkele jaren na haar dood, een van de weinige grooten en blijvenden temidden van de voor het meerendeel talentlooze en gezochte scribenten van dezen tijd lijkt. Deze bladzijden willen niet meer zijn dan een zeer oppervlakkige inleiding van een schrijfster, die hier te lande maar zeer weinig bekend is, hetgeen - gesteld dat dit bewijs nog noodig ware - overduidelijk aantoont, dat niettegenstaande (of juister: door) de golf van internationalisme, waarin Europa sinds het einde van den oorlog verdrinkt (dit geldt voor de kunst zeker niet minder dan voor de politiek) het werkelijk goede uit het buitenland zeker niet vlugger (eerder nog langzamer) doordringt dan vroeger, verdrongen als het wordt door het geestlooze, gezochte en gewrongene, dat modern pretendert te zijn - en het trouwens ook is. Waarmee dan meteen de waarde van het 'moderne' gekenschetst is.

Toch zou men in zekeren zin het werk van Katherine Mansfield ook modern kunnen noemen, indien dit woord niet zoo'n

onaangenamen lijsmaak had. Een schrijver is, of hij het wil of niet, in zekeren zin van zijn tijd. 't Is maar de vraag: in welken zin. De meeste modernen nemen van dezen tijd alleen dat, wat het meeste aan de oppervlakte ligt: het lawaaïige, mechanische, verwarrende, vernederende, het Amerikanisme in een woord. Onder al dit zinnelooze uiterlijke zetten de eeuwige dingen des levens hun bestaan voort, in wezen onveranderd, zoo niet in verschijning. Deze immers kan niet anders dan den invloed ondergaan van het veranderde uiterlijke leven. Een waarlijk groot auteur zal dus eigenlijk, en dus als zijn voorgangers van alle tijden, in wezen alleen schrijven over dat eeuwige, onveranderlijke in mensch en wereld, dat alleen groote kunst maakt. Maar de vorm zal niet van die voorgangers zijn overgenomen, die zal van hem zelf (dus van zijn tijd in hoogeren zin) zijn. Dit zou men dus modern kunnen noemen; ik zou hiervoor liever het oude woord ‘nieuw’ gebruiken.

Nieuw, dat is Katherine Mansfield ongetwijfeld in den vorm van haar verbeeldingen, mits men dit woord vorm niet al te ‘formalistisch’ opvat. In dien zin is zij het namelijk weinig, haar gave was er te hoog, te volmaakt voor. Soms herinneren enkele snelle overgangen aan de expressionisten, maar over het algemeen sluit haar stijl zich aan bij de traditie van het Engelsche proza-verhaal. Doch alleen wat het uiterlijke betreft, de schrijfwijze dus in engeren zin. Haar verhalen zelf zijn in de allerhoogste mate persoonlijk; Middleton Murry wijst er terecht op (pag. XIV). En tevens op dit feit: dat geen criticus er in geslaagd is, te omschrijven, waarin de bekoring van haar werk bestaat.

Ik zal zeker niet trachten, dit onbegonnen werk te herbeginnen. Maar iets in die richting is toch mogelijk, door op twee verhalen te wijzen, die tot haar schoonste behooren (voor mij zijn zij zelfs de schoonste) en die zeker haar karakteristiekste zijn. Ik bedoel: Prelude en At the bay.

Zij staan in de twee eenige boeken, die de schrijfster bij haar leven heeft uitgegeven (haar jeugdwerk In a German Pension daargelaten). De boeken zelf heeten Bliss en The Garden Party. Zij zijn dus naar andere verhalen daarin

genoemd, maar het belang, dat de schrijfster zelf aan deze twee hechtte blijkt ongetwijfeld uit het feit, dat zij ze de eerste plaats in elk der boeken heeft gegeven, en wat Prelude betreft, dat aanvankelijk The Aloe heette, uit wat zij daarover in haar dagboek zegt (pag. 47 en 48).

Om de beteekenis van deze verhalen te beseffen (niet op zichzelf, natuurlijk, die spreekt duidelijk genoeg - maar in het werk en leven van Katherine Mansfield) moet men, behalve die dagboekbladzijden lezen wat Middleton Murry daarover schrijft in zijn inleiding (pag. IX en X). De schok, die het uitbreken van den oorlog haar gaf, de overkomst van haar broer uit Nieuw Zeeland naar Engeland en diens sneuvelen, dreven haar gedachten en droomen terug op de wereld van haar jeugd: Nieuw Zeeland, het ouderlijk huis, de ouders, zusters, grootmoeder. En zij schiep een familiegroep, die telkens in haar verhalen terugkeert en waarin men natuurlijk wel geen feitelijke autobiografie (wat is dat, trouwens?) moet zien, maar toch iets, wat daar, door een edelste en gevoeligste kunst herschapen, in wezen zeer nabij komt.

De inleiding verhaalt (pag. X) een aardige anecdote. Toen Prelude (afzonderlijk) verscheen, nam de pers er geen notitie van. Maar de drukker in een provincieplaats, die het boekje gedrukt had, had het handschrift gelezen en riep, toen hij het uit had: ‘Waarachtig, die kinderen zijn echt’. En ook later, toen Katherine Mansfield beroemd was geworden, was het haar grootste vreugde, dat haar boeken eveneens zoo door ‘niet-litteraire’ lezers werden gewaardeerd.

De uitroep van dien drukker, zegt Middleton Murry, is misschien wel de beste critiek die op haar werk is gegeven. In zekeren zin is dit zoo, maar men moet dit woord ‘werkelijk’, dan toch wel bijzonder ruim opvatten. En is het dan niet het criterium voor alle waarlijk-groote kunst?

Indien ik de kunst van Katherine Mansfield - inderdaad groote kunst, als men bij groot niet onmiddellijk eigenlijk denkt aan grootsch; daarvoor is zij te teeder, te intiem - met één zin zou willen omschrijven, zou ik daarvoor liever die uitspraak van Middleton Murry zelf nemen (pag. XIII): ‘Katherine Mansfield responded more completely to life than any writer I have known’.

Ja, dit is het, en nergens zoozeer als in die twee verhalen, die trouwens min of meer bij elkaar hooren: Prelude en At the bay. Het eigenaardige van deze verhalen - die elk op precies dezelfde wijze gebouwd zijn: uit kleine achterelkaar geregen stukjes, elk van een paar bladzijden lang, en elk op zich zelf een volledig beeld van een of meer menschen op een bepaald oogenblik en een bepaalde plaats - is, dat zij eigenlijk in het geheel geen verhalen zijn, in zoover, dat zij in het geheel geen eigenlijke intrige hebben. De beelden volgen elkaar op en op een zeker oogenblik is het afgeloopen. Het is eenigszins waar wat De Goncourt heeft getracht te doen in Chérie - en wat hem mislukt is. Of eigenlijk nog meer, want deze roman beschrijft tenminste nog een geheel leven, waaraan de dood dan toch nog een soort van afronding geeft. Maar deze verhalen geven niets dan een paar dagen, één dag, haast willekeurig gekozen, waarin vaak niets bijzonders gebeurd. Maar de intensiteit, waarmee deze gewoonste dingen worden verteld, is zonder weerga, en zij wordt bereikt met de fijnste middelen. Het zijn verhalen van een scherpste opmerkingsgave *tegelijk* van het uiterlijke gebeuren en van de verste innerlijke trillingen, daardoor gewekt. De scheppingen van deze naar het uiterlijk kleine kunst worden ons even onvergetelijk als de groote gestalten uit de groote werken der wereldlitteratuur. Burnell - is er ooit een scherper beeld gegeven van den handelsman, frisch, krachtig, sportief, Engelsch, door en door behoorlijk - en die toch hel diep eigenlijk onsympathiek zou zijn, als men niet voelde, dat men het hem eigenlijk niet kwalijk kon nemen, omdat het allemaal zoo onschuldig is? En Linda, de loome vrouw, waarin men voelt, dat iets als een geheim voorgoed verloren gaat? De grootmoeder, die men, geheel argeloos weg, en zonder eenige bepaalde onvriendelijkheid het huishouden laat doen, en die dit even vanzelfsprekend doet, Beryl, het flirterige meisje met een zoo anders hart, Jonathan Trout, de droomer, die op een kantoor verdwaald is, en voelt, dat hij daar nooit van zijn leven uit zal komen, tot het oliedomme, goedige dienstmeisje Alice toe, alles is even scherp als teeder in een liefderijk begrijpen verbeeld.

Maar misschien het mooiste uit deze verhalen zijn nog de

kinderen: de drie meisjes Burnell en de twee jongetjes Trout. Ware dit mogelijk, dan zou men bij alles, wat hen beschrijft, nóg meer den indruk krijgen, die alleen de allerhoogste kunst geeft, van iets wat eigenlijk niet anders zou kunnen, wat als het ware vanzelf is ontstaan, het gevoel, dat iedereen dit eigenlijk zou kunnen, als hij maar zijn leven afbeeldt en niets dan dat, en het weten, dat dit in werkelijkheid het moeilijkste - en het beste - van alles is.

Hiermee is nog maar een zeer klein deel gezegd van wat er over deze schrijfster te zeggen valt. Niets ware onjuister dan te denken, dat naast deze twee centrale verhalen de rest van haar werk eigenlijk iets minder is. De lezing van The Garden Party, om slechts dit eene uit zoo vele te noemen, kan van het tegendeel overtuigen. Haast niets in haar werk is slecht of maar onbelangrijk.

Wat nu het dagboek betreft, dat de aanleiding tot dit opstel is geweest: het zal allen bewonderaars van Katherine Mansfield dierbaar zijn om wat zij hen van haar persoon leert kennen, en tevens om de prachtige fragmenten, die het bevat. Tevens echter dringt zich deze opmerking op: dat het op de schrijfster als zoodanig eigenlijk geen nieuw licht werpt. Dit is geen kritiek van het schoone boek, maar misschien de grootste hulde, die men aan haar volmaakte kunst kan brengen.

J.C. BLOEM.

Bibliographie

Staatsrechtelijke Opstellen, twee deelen. 's Gravenhage, Martinus Nijhoff, 1927.

De commissie van oud-leerlingen, die bij het aftreden van Prof. Krabbe twee bundels staatsrechtelijke opstellen het licht deed zien, heeft blijkbaar geaarzeld over den vorm, waarin zij haar behoefte om den scheidenden hoogleeraar een blijk van bijzondere waardeering te geven het best zou bevredigen. Twee gedachten dongen om den voorrang: een herdruk van artikelen van den leermeester zelf, die nooit eerder gebundeld waren, en - naar Duitsch voorbeeld, reeds een enkele maal te Leiden gevolgd - een verzameling artikelen van oud-leerlingen, geschreven in herinnering aan en toonend de bevruchtende werking van vroeger genoten onderwijs. Het slot is geweest, dat men het een èn het ander deed, maar nu natuurlijk op beperkter schaal dan wanneer men slechts één van beide denkbeelden had uitgevoerd: vijf artikelen van Krabbe vormen het eerste deel der hier aangekondigde uitgave, negen opstellen van oud-leerlingen het tweede.

Tot het beste wat Krabbe geschreven heeft, tegelijk tot het meest frissche en prikkelende wat op staatsrechtelijk gebied in de laatste dertig jaren verscheen, behooren zijn essays in dit tijdschrift. Daarvan vindt men hier: ‘Constitutioneele monarchie’ (1900), ‘De Eerste Kamer’ (1910) en ‘Oud- en modern staatsrecht’ (1920). Vooral van het eerste was de herlezing een vreugde. Hoe levendig herinnerde het mij het nieuw geluid, dat daaruit klonk in mijn studententijd! Het gaf een gansch anderen kijk dan waaraan men gewoon was. Een ieder las het en wie het gelezen had, was bewonderaar of bestrijder. Het maakte opeens den toenmaligen Groningschen hoogleeraar in de oogen van alle aankomende juristen tot een ‘figuur’. Later kwamen de andere Gidsartikelen, voortbouwend op den in het eerste gelegden grondslag: ‘Kiesrecht’ (1904), ‘De heerschappij der Grondwet’ (1906), het reeds genoemde over de Eerste Kamer, ‘Grondwetsherziening’ (1913). Het is jammer, dat ze niet alle te zamen zijn herdrukt. De beschouwingen over het kiesrecht en over het in 1913 aanhangig gemaakte voorstel tot wijziging onzer Grondwet mogen voor een deel nu van historisch belang zijn geworden, ze hebben daarmee hun waarde nog allerminst verloren

Ditzelfde geldt ongetwijfeld van de studie over ‘Het wetsbegrip,’ waarmee de bundel opent, niettegenstaande dit uit de Administratieve Bijdragen van 1886 overgedrukt artikel in sterke tegenspraak is met de denkbeelden, door Krabbe gedurende het grootste deel van zijn leven met zooveel overtuigingskracht beleden. Wie, die ‘Die Lehre der Rechtssouveränität’ en ‘De moderne staatsidee’ kent, verbaast zich niet hier

door denzelfden schrijver verdedigd te zien, dat in het constitutioneele stelsel de staat een dubbele representatie heeft, door de regeering en door den wetgever; dat de Grondwet bij deze Koning een gezag vooronderstelt en deze dus niet slechts de bevoegdheden heeft, welke de Grondwet hem toekent; dat in de bepaling der Grondwet, volgens welke de wetgevende macht is bij Koning en Staten-Generaal, geen competentie-regeling is te zien, zoodat de uitlegging dezer bepaling door Buys en zijn talrijke volgelingen op een misvatting berustte? Intusschen, deze verbazing wijkt, als men bedenkt, dat tusschen de verschijning van het artikel over het wetsbegrip en het eerste boek, waarin Krabbe zijn denkbeelden over de rechtssouvereiniteit gaf, volle twintig jaar liggen, zoodat in de verandering van fundamenteele opvattingen geenszins iets vreemds is te zien. De opneming van het omvangrijke artikel, bij de groote beperking die men zich overigens heeft opgelegd, zal dan ook wel hieruit zijn te verklaren, dat men de ontwikkeling in die opvattingen heeft willen toonen, ook al viel daarin geen geleidelijkheid aan te wijzen. Tusschen 1886 en het eerste boek en eigenlijk ook al tusschen 1886 en het eerste Gidsartikel is een gaping, die alleen de biograaf van Krabbe zal kunnen aanvullen.

Tot slot komt dan nog een kort opstel uit 1899, waarin Krabbe, in lijnrechten strijd met de heerschende meening over art. 188, tweede lid, van de Gemeentewet, aan den burgemeester de bevoegdheid ontzegt om het opvoeren van een tooneelstuk te verbieden. Als regel van ons publiek recht wordt vooropgesteld, dat beperking van de vrijheid der ingezetenen door gebods- of verbodsbepaling alleen mag uitgaan van organen met volksvertegenwoordiging. Tot een uitzondering op dien regel mag men eerst concludeeren, als een klare en duidelijke wetstekst die bevoegdheid in andere handen legt. Zulk een klare en duidelijke tekst is niet de bepaling, die enkel den burgemeester opdraagt te ‘waken’ tegen het doen van met de openbare orde of zedelijkheid strijdige vertooningen en men kan dan ook de gangbare opvatting alleen volhouden met een beroep op hetgeen bij de totstandkoming van het artikel is gezegd. En dan volgt een hartig woord tegen deze wijze van interpretatie: ‘Het is hier dus weer de oude geschiedenis: de wet eenerzijds; de denkbeelden, die bij het maken der wet voorgezeten hebben, anderzijds. Quousque tandem! Wanneer zal men hier te lande eindelijk eens nalaten dat verwateren van de wet met de wordingsgeschiedenissen harer artikelen. Op het gebied van het privaatrecht is ten lange leste de wet, zooals *zij* spreekt, als eenig richtsnoer erkend; maar in het administratieve recht kaatst men, bij de uitlegging der wet, elkaar nog altijd de boekdeelen toe, waarin de geboorteweeën der wet verzameld zijn.’ Is hier, in zegswijze en in gedachten-ontwikkeling, niet reeds iets, dat herinnert aan den schrijver van de latere boeken over staat en recht?

* * *

Wanneer in het bovenstaande eenige teleurstelling werd te kennen gegeven over het feit, dat niet een grooter aantal van Krabbe's eigen artikelen is herdrukt, zoo moge dit niet worden toegeschreven aan gemis aan waardeering voor hetgeen in het tweede deel der Staatsrechtelijke opstellen geboden wordt. Wat de negen oud-leerlingen, twee Groningsche en zeven Leidsche, - wier aantal vermoedelijk licht te vermeerderen ware geweest, had niet de andere bestemming van het eerste deel ook hier weer tot beperking genoopt - hebben bijeengebracht, is, zeker, ongelijk in

waarde, staat voor een deel met het staatsrecht enkel in verwijderd verband, maar is als geheel toch een welkome aanwinst voor onze publiekrechtelijke litteratuur. Men mag het op zichzelf reeds toejuichen, dat deze gelegenheid is aangegrepen om een serie artikelen over het publieke recht in den engeren zin het licht te doen zien. Want waar het aan belangstelling voor dit deel van het recht in den laatsten tijd allerminst ontbreekt, daar wordt op het geregeld verschijnen van kortere studies over staats- en administratief recht toch een sterk remmende invloed geoefend door het gemis van een geschikte gelegenheid om deze te publiceeren. Het strafrecht, de rechtsgeschiedenis hebben hun eigen tijdschrift; het publiekrecht heeft dat niet. Wie op dit gebied iets te plaatsen heeft, moet daarvoor gastvrijheid zoeken in periodieken, die òf vooral aan het privaatrecht zijn gewijd òf voornamelijk de praktische behoeften van de administratie zoeken te dienen.

Van de negen artikelen uit het tweede deel zoekt het eerste, dat van mr. Carp, een andere waardeering te wekken voor de leer der rechtssouvereiniteit, door deze te doen zien ‘als een symptoon van onzen tijd, waarin 's menschen geest zich in steeds mindere mate ontvankelijk betoont voor theïstische en individualistische beschouwingswijzen.’ De kritiek zou te veel hebben voorbijgezien, dat zij niet zoozeer als een logisch sluitend stelsel viel te beschouwen, maar voornamelijk als ‘een eerste poging om aan de grondslagen der staats- en rechtswetenschap een vorm te geven, waarin de moderne tijdgeest tot uiting komt.’ Verder geeft de geleerde schrijver een - wel wat heel beknopte - schets, hoe men het begrip van het rechtsbewustzijn langs zuiver philosophischen weg kan benaderen, los van de psychologische beschouwingswijze, die door den schepper van de theorie der rechtssouvereiniteit werd naar voren gebracht.

Ook de bijdrage van mr. Boasson gaat uit van de relatieve waarde van de leer der rechtssouvereiniteit en legt nadruk op een factor, in de ontwikkeling van die leer tot dusver wat verwaarloosd. De titel reeds duidt daarop: ‘Geweld, wezenlijk bestanddeel van den staat’. Meer dan Duguit en Kelsen, wier stelsels hier naast het zijne worden gezet, geeft Krabbe ‘het geweld in laag-relief,’ begrijpelijk trouwens, zooals mr. Boasson meent, door de polemiek tegen de eenzijdige machtsgedachte, die zoo'n ruime plaats in Krabbe's werk inneemt. In een geserreerd, maar volkomen helder en door verschillende voorbeelden verduidelijkt betoog zet de schrijver dan uiteen, hoe noch de onderworpenheid aan het recht, noch de aanwezigheid van een centraal georganiseerd gezag voor de rechtsvorming kenmerk is van den staat alleen en hoe men ook niet in de hoeveelheid en den aard der te regelen betrekkingen het criterium zoeken kan, maar alleen in de gemonopoliseerde beschikking over het physieke geweld. Was voor de handhaving der rechtsorde aan geweld geen behoefte meer, dan ‘zouden alle staatsgrenzen vervluchtigen’, zou de statenfamilie zich oplossen in een geheel van allerlei verbanden, enkel bepaald door hun doel, in hun werking over het geheele gebied der aarde elkaar kruisend. Het inzicht in de beteekenis van het geweldmoment doet ook een duidelijk antwoord aan de hand op de bekende vraag, of de overheid het recht ‘schept’ of alleen maar ‘vindt’. Zij doet een keuze uit zich aandienende rechtsopvattingen, maar voegt dan aan de door haar gekozen opvatting iets nieuws toe, n.l. de sanctie, die meestal bestaat in bedreiging met geweld. Ten slotte wordt dan nog de verklaring gegeven, waarom de rechtsbeoefenaars de beteekenis van het geweld wel eens uit

het oog verliezen, en gewaarschuwd tegen het misverstand, als moest uit de hier verdedigde opvatting volgen, dat de staat geheel op het geweld zou steunen.

Houden de beide tot dusver genoemde opstellen zich met de algemeene rechts- en staatsleer bezig, twee andere, die van prof. Kranenburg en van mr. Huart bespreken de bekende vraag naar de verhouding tusschen publiek- en privaatrecht. Met Krabbe verwerpen beide schrijvers een principieele tegenstelling tusschen de twee rechtsgebieden, wat nog niet meebrengt, dat de onderscheiding uit de juridische terminologie moet worden verbannen, al blijft prof. Kranenburg, gelijk vroeger in zijn dissertatie, meer voelen voor een verder gedifferentiëerde indeeling. Het praktisch belang van de vraag, hoe men de onderlinge verhouding ziet, zit vooral hierin, dat zoodoende beslist wordt, in hoeverre de regelen van het privaatrecht ook van toepassing zijn in het staats- en administratief recht. Sommigen zien het privaatrecht als het gemeene recht, waaraan het publiek recht enkel kan derogeeren. Zoover gaat Kranenburg echter niet. Hij acht het een verkeerde redeneering, dat de regelen van het privaatrecht ook op het staats- en administratief recht van toepassing zouden zijn, waar de toepasselijkheid niet met zooveel woorden is uitgesloten, en toont aan de hand van eenige voorbeelden, waartoe men komt, als men die redeneering volgt.

Mr. Huart staat dichter bij de zooeven bedoelde, vooral door de civilisten verkondigde leer. Na terecht vooropgesteld te hebben, dat de verhouding tusschen de beide rechtscomplexen niet in het algemeen, maar alleen met het oog op het positief recht van een bepaalden staat kan beoordeeld worden, verdedigt hij, dat voor ons land, als voor Duitschland, de niettoepasselijkheid van het privaatrecht slechts mag worden aangenomen als bijzondere normen voorhanden zijn, die die toepasselijkheid uitdrukkelijk of implicite uitsluiten. Zijn artikel houdt zich dan verder vooral bezig met het geval, dat de overheid haar doel zoowel met gebruikmaking van het gemeene recht als door toepassing van speciale, in het administratieve recht wortelende bevoegdheden kan bereiken. In het algemeen heeft zij dan de keuze, maar als de overheid, den tweeden weg kiezende, bijvoorbeeld een zekere voorwaarde niet zou mogen opleggen, mag zij dat verbod zijns inziens niet ontduiken door er een privaatrechtelijke regeling voor in de plaats te stellen. De schrijver betoogt dit naar aanleiding van twee arresten van den Hoogen Raad uit den allerlaatsten tijd, die een vordering van rijkswege tot betaling van zekere administratiekosten, waartoe de verplichting eenzijdig vermoedelijk niet opgelegd had kunnen worden, toewezen met het oog op den contractueelen grondslag, die er voor kon worden aangetoond. Hij acht dit ‘misbruik van burgerlijk recht door de administratie’ en zou wenschen dat de Hooge Raad zulk beding in het vervolg nietig verklaarde. Het betoog lijkt mij zeer aanvechtbaar, maar op interessante wijze wordt het door mr. Huart toegelicht.

Het opstel van mr. E. van Raalte, ‘Volkenrecht en staatsrecht’ voert een pleidooi voor het primaat van het eerste ten opzichte van het laatste. Het staatsrecht, geldend voor een kleiner territoir, zou niet zelfstandig staan tegenover of naast het volkenrecht, maar daaraan ondergeschikt zijn, zooals het gemeenterecht op zijn beurt door het staatsrecht overwelfd wordt. De stelling is niet nieuw; integendeel, zij maakt binnen en buiten onze grenzen in de laatste jaren opgang, waartoe zeker bijdraagt dat zij over allerlei moeilijkheden betreffende de verhouding tusschen staats- en

volkenrecht schijnt heen te helpen en een eenvoudige voorstelling vergunt van de totale wereld-rechtsproductie. Toch is zij niet bewezen met die enkele voorbeelden, zooals ook mr. van Raalte ze geeft, waarin volkenrecht aan staatsrecht blijkt te derogeeren. Reeds uit het zoo straks genoemde opstel van mr. Boasson kan men de argumenten halen om twijfel te rechtvaardigen aan de juistheid van de nieuwe beschouwingswijze.

Wanneer ik dan nog de bijdrage van mr. Scholtens vermeld over ‘De uitvoering der arbeidswetgeving’ - waarin geschetst wordt, hoe op dit terrein de gemeentelijke bemoeiing voortdurend inkromp en wetgeving en uitvoering steeds meer volledig zijn gebracht in handen van de algemeene wetgevende organen en van rijksambtenaren - dan blijven over de drie opstellen, die zich op zuiver staatsrechtelijk gebied bewegen. Het belangrijkste van deze drie is wel dat van mr. de Vos van Steenwijk over ‘Parlementaire immuniteit’, onderwerp waaraan sinds de posthume dissertatie van mr. W.A.E. van Os uit 1910 nimmer meer een afzonderlijke studie was gewijd. Opmerkelijk is de hierin voorkomende bloemlezing van in de Tweede Kamer gebezigde ‘ongeoorloofde uitdrukkingen’, waarvoor de spreker tot de orde werd geroepen. Het is echter geenszins verontwaardiging over het dalen van het gehalte der Kamer-debatten, die den schrijver, zelf nourri au sérail, tot deze samenlezing dreef. Hij oordeelt er vergoelijkend over, meent ‘dat allerlei uitdrukkingen in het parlementaire verkeer een andere beteekenis, althans een ander gewicht, hebben dan in het gewone leven’ en acht dan ook door de ervaring niet aangetoond, dat het immuniteitsprivilege onmogelijk kan gehandhaafd blijven.

Mr. Kesper behandelt met historisch materiaal ‘De beteekenis der Middelenwet’, vraagstuk, waarover, naar de schrijver terecht opmerkt, men het zich in de laatste decennia heel wat minder druk gemaakt heeft dan vroeger. En eindelijk bepleit mr. Kappeyne van de Coppello de rechtstreeksche verkiezing van den minister-president, omdat op die wijze beter dan thans het evenwicht tusschen parlement en regeering verzekerd wordt, maar ook omdat aldus de in het volk levende rechtsovertuigingen tot regelmatiger uiting komen. Uit het feit, dat deze schrijver ‘De moderne staatsidee’ in de Duitsche vertaling citeert, leid ik af dat hij tot de laatste generatie van Krabbe's studenten behoord heeft.[1)] Hij is dezen dan niet gevolgd in zijn in den jongsten tijd gebleken voorliefde voor indirecte keuzen[2)], maar is, zelfstandig, aan de theorie van de rechtssouvereiniteit een afkeuring van selectie-processen blijven ontleenen, zooals die voor zijn betoog paste.

Trouwens - het bleek wel reeds uit de boven gegeven korte samenvattingen - die zelfstandigheid in het voortbouwen op de door den leermeester gelegde grondslagen is kenmerk van verschillende der hier bijeengebrachte opstellen. Zij zijn er waarschijnlijk den leermeester zelf te liever om.

C.W. VAN DER POT BZ.

1) Als de uitgever der Staatsrechtelijke opstellen ook eens voor een herdruk van de oorspronkelijke uitgave van Krabbe's hoofdwerk kon zorg dragen, zou hij daarmee de aankomende juristen zeer aan zich verplichten.
2) Zie bijv. zijn rede in de op 10 Januari 1925 gehouden vergadering van de Vereeniging voor wijsbegeerte des rechts.

Historie en Cultuur van het Nederlandsche Volk door Dr. F.H. Fischer. 'De Spieghel' Amsterdam, 1927. 386 pp.

'Proeve van moderne geschiedenisopvatting' luidt de ondertitel. Wij zouden op de pretentie van den schrijver, die o.i. hieruit spreekt, niet nadrukkelijk wijzen, indien zij niet voor een belangrijk deel den aard van zijn werk had bepaald. Men voelt onder de lectuur bijna voortdurend in den heer Fischer te doen te hebben met iemand, die zichzelf en zijn zienswijzen voor oorspronkelijk houdt; oorspronkelijker, dan zij bij een critische beschouwing blijken te zijn.

In hoeverre beantwoordt nu de werkelijkheid van zijn boek aan Fischer's pretentie? Of juister: aan zijn pretenties, want strikt genomen zijn het er twee. Althans twee niet-geringe, waar het op aan komt: 1e die van de eerste Nederlandsche cultuurgeschiedenis te hebben geschreven (Voorrede) 2e die van daarbij een eigen historische methode te hebben toegepast (pg. 385).

Ook al wil men Huet's *Land van Rembrand* niet vergeten - zooals Fischer doet, die met geen woord dit boek van zijn beroemden voorganger zelfs maar noemt - dan kan men hem toch tot op zekere hoogte zijn eerste pretentie toegeven: we hebben hier inderdaad voor het eerst een samenvattende geschiedenis van de oudste tijden tot omstreeks 1870 van Nederland (niet van het Nederlandsche *Volk*, waarover wij hier evenmin iets vinden als in het standaardwerk van Prof. Blok, dat het woord *volk* evenzeer ten onrechte in zijn titel voert), een samenvattende geschiedenis, die iets anders en iets meer wil geven dan de politieke lotgevallen van zijn bewoners, die werkelijk wil geven, wat in de wandeling: cultuurgeschiedenis heet. Dit opzichzelf is een initiatief, waarvoor wij den heer Fischer niet genoeg dankbaar kunnen zijn, en waarvoor wij dan ook geneigd zijn veel grieven te vergeten en veel feilen te vergeven.

Heel wat slechter is het evenwel met 's schrijvers tweede pretentie gesteld, zooveel slechter, dat onze vergevensgezindheid van daarnet er in bedenkelijke mate door aan het wankelen wordt gebracht. Er zijn, door het heele boek verstrooid, een zevental plaatsen, die rechtstreeks raken wat de heer Fischer zijn methode noemt: dat zijn de meer genoemde Voorrede, dat is een plaats op blz. 50, blz. 89, 119-121, 169 en de beide slotpaginaas. Wanneer men die zeven echter naast elkaar plaatst, critisch leest en vergelijkt, dan wordt nog allerminst duidelijk wat de schrijver nu eigenlijk precies met cultuur en cultuurgeschiedenis bedoelt. Zondert men een oogenblik de uitweiding op blz. 119 vv. af - waarover straks -, dan blijkt zoo ongeveer, dat, naar 's schrijvers meening, de belangstelling van den cultuur-historicus zich heeft te richten niet op wat schrijver het 'animale (= Bollandsch: zielig?) leven' noemt: eten en drinken, trouwen, sterven, broodwinning etc., maar 'op datgene wat verwant is aan het boven-persoonlijke'. D.w.z. 'godsdienst, kunst, wetenschap'. Niet alléén deze echter zijn onze belangstelling waard, zooals men hieruit zou afleiden, want 'de invloed der economische en politieke verhoudingen op de cultureele mogelijkheden is mede onze belangstelling overwaard'. Op blz. 51 heet deze invloed zelfs het 'hoofdonderwerp der geschiedenis in engeren zin'(?) Nadruk wordt er verder op gelegd, dat ook de verschillende cultuurgebieden niet gescheiden zijn te behandelen.

Als men ons vraagt, waarin nu het nieuwe schuilt van deze 'methode', dan moeten wij bekennen het niet te weten: wat er juist is in het voor-

gaande: het besef van den onverbrekelijken samenhang tusschen de verschillende cultuurgebieden onderling en de heele cultuur eenerzijds, economie en politiek anderzijds houden wij, wel verre van voor iets nieuws, veeleer voor een *communis opinio*, sedert de historische wetenschap dit kernbegrip der marxistische geschiedbeschouwing, zij het met modificaties heeft aanvaard. Wat er wel nieuw aan is: de afkeer van het 'animale leven' komt ons daarentegen niet juist voor. Niet uit zucht tot tegenspraak maar uit overtuiging zouden wij willen zeggen, dat dit 'animale leven' misschien nog eer het eigenlijke object der cultuurgeschiedenis behoort te zijn, dan godsdienst of kunst, waarvoor wij immers de godsdiensten de kunstgeschiedenis hebben.

Intusschen, ook deze opvatting zou te uiterlijk zijn: men make uit onze opmerking dan ook niet anders op, dan wat wij ermee bedoelen: dit n.l. dat de theoretische plaatsen bij Fischer tot te veel critiek aanleiding geven, om er waarde aan te hechten. Dat geldt tenslotte ook voor de uitweiding op blz. 119, al is daarin ook wat de schrijver het 'positiegevoel' noemt, op interessante wijze ontwikkelt. Wij behandelen haar echter alleen daarom afzonderlijk, omdat de fout, die Fischer er o.i. met zijn 'positiegevoel' maakt, typisch is. Zooals hij daar n.l. zijn opvatting van cultuur en cultuurgeschiedenis omschrijft, komt zij neer op een reeks problemen eigenlijk van individueele, maar als men wil van sociale psychologie en dat is juist de weg dien de cultuurgeschiedenis *niet* op moet. Prof. Huizinga heeft daar reeds èn in zijn werk èn afzonderlijk bij herhaling op gewezen.

Wij hopen er elders iets meer over te zeggen. Hier zij er slechts op gewezen, dat Fischer's boek ook teleurstelling zal brengen aan wie wel bereid is hem van zijn theoretische premissen uit te volgen. Een enkel voorbeeld moge dit verduidelijken. Op blz. 238 lezen wij: 'Het ware zeer gewenscht, thans de economische geschiedenis der Republiek te behandelen. Dat is evenwel onmogelijk. Er is aan deze gewichtige materie nog bijna niet gewerkt'. Nu willen wij grif toegeven, dat er aan de economische geschiedenis van Nederland nog zeer veel te doen is, maar te volstaan met de leuke opmerking 'dat Nederland zeer veel meer koopvaardijschepen bezat, dan alle andere staten tezamen' getuigt toch, zacht gezegd, van een al te groote zelfbeheersching om van glad ijs af te blijven. Vooral voor iemand, die elders in zijn boek - wij wezen er op - het nagaan van den invloed der economische (en politieke) verhoudingen op de cultureele mogelijkheden 'het hoofdonderwerp der geschiedenis noemt'. En het wordt nog zonderlinger, wanneer men bedenkt, dat er kort na Fischer's boek een lijvig boekdeel, van een buitenlander nog wel, over onze economische geschiedenis kon verschijnen.[1)]

Ook zijn andere theoretische beloften is de heer Fischer, jammer genoeg, niet nagekomen. Zoo wordt op blz. 169 gezegd: 'de aard van dit werk brengt mee, dat de perioden, waarin Nederland zichzelf niet is, op anderen voet behandeld worden dan b.v. de zestiende en zeventiende eeuw'. De werkelijkheid is, dat de eeuwen, waarin Nederland er heelemaal niet was, het breedst worden behandeld; de Middeleeuwen reiken tot bijna op de helft; een onverdedigbare wanverhouding komt ons voor. Het gevolg is dan ook niet uitgebleven: het gedeelte over de XIXde eeuw is alleen

1) E. Baasch, *Holländische Wirtschaftsgeschichte* in Brodnitz' *Handbuch der Wirtschaftsgeschichte.* Jena 1927, 615 pp.

reeds door zijn te groote beknoptheid onduidelijk en daardoor onbeduidend geworden.

Wij zijn hiermee niet aan het eind van onze bezwaren, wel echter aan de ons toegemeten plaatsruimte, wanneer wij nog iets willen zeggen over wat dit boek dan toch maar gemaakt heeft tot een, dat men van begin tot eind met aandacht leest. Wat wij erin waardeeren, is dus niet zijn economische zijde; het is evenmin zijn politieke; noch zijn theologischen kant - geen gering gebrek overigens bij den historicus van dit zoo bij uitstek theologische en sectarische volk! Neen, wat wij er in waardeeren, zijn die gedeelten, waar zijn theoretische onklaarheid en pretentie den schrijver het minst hebben gehinderd, de gedeelten, die niet, of toch in mindere mate eigen vraag-kracht, eigen probleemstelling behoefden: dat is op het gebied van literatuur en kunst. Op die gebieden geeft de schrijver op menige bladzijde blijk van een eigen onbevangen oordeel over een zelf doorleefd stuk verleden. Uit menige passage blijkt, dat Fischer gevoelig is voor literatuur, en op andere dat hij met eigen oogen schilderijen kan zien en daarin de 'teekenen des tijds' verstaan.

Treffend zijn o.i., om hier een voorbeeld te geven, dat beide gebieden tegelijk bestrijkt, zijn beschouwingen over het verschil tusschen onze klassieke schilderkunst en literatuur, èn opzichzelf èn in onze waardeering (blz. 245 vv.). Juist is ook, gelooven wij, zijn verklaring voor den opmerkelijk plotselingen ondergang dezer cultuur omstr. 1675 (blz. 274), waarop wij hier tot onzen spijt niet nader kunnen ingaan. Zij zou een afzonderlijke verhandeling zeker waard zijn. Misschien geeft de heer Fischer haar zelf nog wel eens.

Wil men een eindoordeel? Het luide zoo: er kleven aan dit boek ernstiger gebreken dan onvermijdelijk waren bij een eerste poging. En die gebreken zijn bijna zonder uitzondering terug te voeren op een tekort aan theoretische klaarheid, dat op zijn beurt weer samenhangt, naar het ons toelijkt, met de natuur van den schrijver, die niet iemand schijnt om zich te onderwerpen aan werkelijk wetenschappelijke tucht. Een een 'vaag' vak als cultuurgeschiedenis heeft juist aan niets zoozeer behoefte, als aan tucht.

J. ROMEIN.

Emile Banning, Comment fut fondé le Congo belge. - Bruxelles 1927.

Met de uitgave der aanteekeningen van dag tot dag, door Emile Banning gehouden ter Afrika-conferentie te Berlijn (15 Nov. 1884-26 Febr. 1885) en gedurende de verschillende Congo-conferentiën, te Brussel gehouden tusschen 18 Nov. 1889 en 2 April 1892, heeft de Luiksche hoogleeraar Wilmotte een goed werk verricht. De stille en stoere werker Banning, in het halfduister zijner belangrijke, niet voor de publiciteit van parlement en pers werkende of van de wisseling van ministeries afhankelijke functie aan 'buitenlandsche zaken', is naast Leopold de man aan wien België het aanvankelijk zoo onbegrepen en niet in blijdschap aanvaard geschenk der Congokolonie dankt.

In een inleiding teekent Wilmotte zijn portret. In een zwak lichaam, dat hem alle schittering naar buiten ontzegde, een zeer gecultiveerde, onafhankelijke, idealistische geest. Los van alle binnenlandsch partij-

krakeel, gelooft hij in eene roeping voor België, die wenkt tot ver over de enge grenzen van het land; - een man zooals Leopold er noodig had, maar niet velen vond. Met een koning in wien hoogere en van de laagste aspiratiën op het zonderlingst gemengd waren, moest en wilde Banning niettenim voort; - hoe zou hij, zoo noodig, tegen den vorst zich op de belangstelling, de overtuiging, het eergevoel der natie hebben beroepen, die alle nog sliepen? In België bestond nog geen Congo-opinie dan deze, dat Leopold's liefhebberij het land geen centiem mocht kosten.

Hard is het Banning wel eens gevallen. De opvattingen des konings omtrent de inkomsten van den te vestigen Staat en de wijze deze te verkrijgen, waren hem tegen de borst. Hij achtte ze economisch verouderd en bovendien onstaatkundig. De mogendheden wier onderdanen den Afrikaanschen kusthandel reeds uitoefenden, kregen er, naast hun puur zelfzuchtige, ook in een diplomatieken strijd openlijker te hanteeren motieven door in de hand om Leopold's plannen te doorkruisen. Desniettemin het werk bekroond te krijgen met een uitslag die van den gedroomden niet te zeer verschilde, is een werk geweest van inspanning, buigzaamheid, zedelijken moed en volharding; een werk waarvoor toen niemand hem dank zei, maar dat de nakomelingschap aan Banning den rang van wezenlijk staatsman doet toekennen.

Over de houding door Nederland bij de Congo-besprekingen aangenomen, komt in Banning's aanteekeningen veel voor. Aanvankelijk schijnt zij hem louter ingegeven door den wensch, dat de Nieuwe Afrikaansche Handelsvennootschap te Rottterdam moge voortgaan, ivoor en andere producten tegen slechten foezel in te ruilen zonder contrôle en zonder het betalen van rechten. Later is hij er niet blind voor dat toch ook andere motieven medewerken. De politiek van van Tienhoven bevalt hem beter dan die van Hartsen. Het wordt tijd, dat de verdediging van Nederlandsche belangen, gelijk zij bij conferentiën als deze door onze vertegenwoordigers is gevoerd, ook uit Nederlandsche bronnen worde gekend. Er ligt hier een nog onontgonnen veld dat onze historici nog niet geneigd zijn (of vermogen) te betreden. Ook in Nederland is niet altijd alles in het parlement of in de pers gezegd of begrepen, en wij allen hebben er belang bij, dat de buitenlandsche staatkunde van ons land, voor zoover er eene geweest is, uit andere mededeelingen dan die van vreemdelingen, die uit den aard der zaak dikwijls antagonisten waren, kan worden opgemaakt.

C.

Louis Franck, Congo. - Brugge 1926.

Dit boekje, dat het jaartal 1926 draagt, doch eerst in 1927 schijnt te zijn verspreid geworden (althans mij niet eerder in handen kwam) is van den kloeken Vlaming op wiens overleg met van Cauwelaert en Huysmans vóór den wereldoorlog door velen de hoop op eene betere toekomst voor de Vlaamsche zaak in België werd gebouwd. In elk der drie groote partijen zou zij haar talentvollen en onvermoeiden pleitbezorger hebben....

Het klinkt nu als een heel oud sprookje. De extremisten zijn gekomen en hebben ons aan een ander geluid gewend. Fiandra farà da se. Doch naarmate het doel hooger gesteld wordt, vermeerdert de wanverhouding tusschen taak en beschikbare krachten.

Eene nationaliteitsbeweging wordt pas onweerstaanbaar tegen den tijd dat zij *als beweging* kan ophouden:

m.a.w. wanneer zij de kompleete nationaliteit, bekwaam geworden tot het vervullen van eene taak in Europa en zoo noodig daarbuiten, inderdaad heeft gevormd. De leer- en oefenschool nu der Vlamingen ligt in België en zoolang zij er niets zullen vermogen dan programma's schrijven en naar aanleiding van verschil in die programma's elkander te lijf gaan, zullen zij hun doel niet bereiken.

De Vlaming, die van de mogelijkheden welke de Belgische staat aanbiedt gebruik maakt om zich in openbare functies te bekwamen en daardoor invloed te verwerven, pleegt in de extremistische organen voor volksverrader te worden uitgekreten. Maar welk uitzicht openen de extremisten dan zelven? Op activiteit rond den tripelton. Tusschen die en de irrealia dynamiet, opstand, oorlog ligt het Ledig, en de ervaring leert dat dit zich altijd weer vult - met Verveling, Vertwijfeling en Verraad.

De Vlamingen moeten Europeeërs worden, zeide Vermeylen. Het wordt door de extremisten niet betwist, doch zij verzekeren dat zij dit alleen worden kunnen buiten het Belgische kader. Zij verbinden daarmede de toekomst van Vlaanderen geheel en uitsluitend aan de verbreking van dat kader op een oogenblik dat hunne eigen krachten in de verste verte niet toereiken het te bersten te rukken en het evenmin te zien in wie van buiten hun daartoe de hand zal leenen.

Wat hebben beschouwingen als deze met eene populaire land- en volkbeschrijving der Belgische kolonie in Afrika te doen? M.i. alles. Ziehier een Vlaming wiens naam aan verbetering en vooruitgang in het Congobestuur verbonden zal blijven, die getoond heeft in bedoeling, begrip en regeerkracht bij geen enkelen Waal die België gediend heeft achter te staan, en die na afloop van zijn ministerschap van koloniën van de mogelijkheden, ook hun in Afrika geopend, aan zijn Vlaamsche volks-genooten verslag doet in voortreffelijk Nederlandsch.

Ik heb niet bespeurd dat den heer Franck, buiten den hem in het bijzonder verbonden gebleven kring van Antwerpsche liberalen waaruit hij is gesproten, voor dit werkje in Vlaamsche organen veel dank is gebracht. Des te gereeder verzeker ik hem dat aan de waarde van zijn onderhoudend en volledig overzicht door Noord-Nederlanders die in koloniebestuur belang stellen en over zijn eigenaardige moeilijkheden oordeelen kunnen, niet wordt getwijfeld.

C.

Floris Prims - Geschiedenis van Antwerpen. I. Jong Antwerpen. (Brussel. De Standaard).

De E.H. Dr. Prims, archivist der stad Antwerpen, heeft ons eindelijk die geschiedenis van Antwerpen geschonken waaraan wij sedert lang behoefte hadden. De groote handelsstad was door andere, en zelfs veel kleinere, Belgische steden gehandicapt. Gent heeft zijn historiograaf gevonden in den zoo vroeg verdwenen Dr. Fris, de geschiedenis van Leuven werd geschreven door Prof. Van der Linden, die van Mechelen door Laenen.... Niet dat het te Antwerpen aan lokale geschiedenissen ontbrak. Want om niet te spreken van de oude kronykschrijvers zooals Papebrochius en Diercxsens, zijn wij veel wetenschap verschuldigd aan het groot werk van Mertens en Torfs - in zooverre een werk van groote verdienste, dat het geschreven werd door

twee zoekers die slechts over beperkte middelen beschikten en zeker niet getraind waren in de geschiedkundige weten-

schappen. En overigens - hun *Geschiedenis* is thans 80 jaar oud. Terecht wijst Dr. Prims in zijn voorrede ook op de *Nieuwe Geschiedenis* door Torfs, die gesproten is uit het hoofdwerk der beide historici. Ten slotte is daar nog *Anvers à travers les âges* door den gewezen Stadsarchivaris Génard, zegge twee onhandelbare folianten, salonboeken met fraaie plaatjes en tekst die getuigt van meer goeden wil dan van critischen geest. De *Geschiedenis* van Dr. Prims is de eerste die in het bereik kan komen van het grootere publiek en tevens wetenschappelijke beteekenis heeft. Deze eerste bundel, voorzien van een register dat de opzoekingen vergemakkelijkt, zal gevolgd worden door vijf andere die om het jaar zullen verschijnen. Eenigszins vreemd klinkt de ondertitel van dit eerste deel: *Jong Antwerpen.* Graag laten wij hier een paar verklarende regels volgens die getuigen van de levendige opvatting des heeren Prims: ‘Wanneer ik alleen feiten uit het grijze verleden ophaal, dan doe ik een oud Antwerpen kennen, vol vreemde onbegrepen dingen en een zonderlinge ouderwetschheid die me doet denken op rimpels en knoken. En het zijn scherven uit Antwerpen's kindsheid! Wat wij immers oud Antwerpen heeten is het jonge Antwerpen voor wie dat eene gemeenschapsleven biologisch inziet.... Onze nieuwe Antwerpsche geschiedenis tracht zulke biologische synthesis, d.i. een hersamenstelling van de oudere levensperioden te zijn. ‘De voorgangers van Dr. Prims hebben de geschiedenis opgevat als een doorloopend chronologisch relaas der gebeurtenissen. De methode van onzen Stadsarchivaris is anders: van elke periode gaat hij eerst het gemeenschapsleven, nadien de aanteekeningen over elke bijzondere zijde van die gemeenschap, ontleden en groeperen. De pittoreske bijzonderheden die menig geschiedschrijver verleid hebben tot oppervlakkige anecdotiek, tot schilderachtige voorstellingen van usanciën en costuymen, die gaan hier lin verband gebracht worden met het vooraf uiteengezette leven der collectiviteit. Het moet een prettig werk zijn de geschiedenis te schrijven van een stad gelijk Antwerpen. Haar ligging geeft den historicus gelegenheid om een bijzondere studie te maken van den strijd tegen het water dat overal inzijpelt, zijne vertakkingen diep in het land stuurt, waartegen de bewoners zich moeten weren door een stelsel van dijken. De geheele plattegrond zit vol rimpelingen en bermen en laagten waarvan wij de sporen nog vinden in de namen van straten en wegen. Maar het water is toch het domineerend element dat aan Antwerpen het leven brengt, de gezondheid en de avonturen! En van den aanvang af speelt het water zijn groote economische rol en hooren wij reeds van bijzondere tollen die geheven worden op roeischepen, haringschuiten en Keulsche wijnschepen - en wij zijn nog maar in de XIIIe eeuw! Het eerste deel van deze *Geschiedenis* bevat zeventien hoofdstukken die gaan van den oorsprong der stad tot de Vrijheidsbrieven, t.t.z. 1221. De stijl van Dr. Prims is vlug en frisch, wat niet weinig zal bijdragen tot het succes van zijn degelijk werk. Duidelijke kaarten en plannen van Antwerpen vergemakkelijken het begrip van de vorming en den eersten groei der stad. De Sinjoren vooral zullen deze *Geschiedenis* van hun stad allicht gretiger lezen dan die van Génard.

A. CORNETTE.

Storm.

Een spel van tooverij door William Shakespeare.
Personen:

ALONSO, koning van Napels.
SEBASTIAAN, zijn broeder.
PROSPERO, de rechtmatige hertog van Milaan.
ANTONIO, zijn broeder, wederrechtelijk hertog van Milaan
FERDINAND, zoon van den koning van Napels.
GONZALO, een oud en rechtschapen raadsheer van Napels.
ADRIAAN, edelman.
FRANCISCO, edelman.
KALIBAAN, een wilde, misvormde inboorling.
TRINCULO, een hofnar.
STEFANO, een dronken hofmeester.
Een kapitein, een bootsman, matrozen.

MIRANDA, dochter van Prospero.
ARIËL, een luchtgeest.
IRIS, een verschijning.
CERES, een verschijning.
JUNO, een verschijning.
NYMPHEN, een verschijning.
MAAIERS, een verschijning.
Andere geesten in dienst van Prospero.

Plaats:
Op zee, op een schip: naderhand een onbewoond eiland.

Eerste bedrijf.

Eerste tooneel.

(Op zee, aan boord van een schip. Storm, donder en bliksem. Een kapitein en een bootsman komen aan dek.)

KAPITEIN.
Bootsman, -

BOOTSMAN.
Present, kapitein; hoe gaat het?

KAPITEIN.
Mijn beste, alle hens aan dek. En laat ze pront aanpakken, of we loopen vast: vooruit, vooruit.

(De kapitein af, matrozen komen op).

BOOTSMAN.
Hei, jongens! hallo, hallo, jongens; aanpakken, vlug, vlug; het bramzeil strijken; luisteren naar de fluit van den kapitein. - Blaas je te barsten, wind, je krijgt de ruimte!

(Alonso, Sebastiaan, Antonio, Ferdinand, Gonzalo en anderen komen aan dek).

ALONSO.
Goed zoo, bootsman, de handen uit de mouwen. Waar is de kapitein? Toont u mannen!

BOOTSMAN.
Mag ik u verzoeken beneden te blijven.

ANTONIO.
Waar is de kapitein, bootsman?

BOOTSMAN.
Waar zijn fluit is. U loopt hier in den weg; blijft in de kajuit; u helpt den storm.

GONZALO.
Bedaar wat, vriend, bedaar wat.

BOOTSMAN.
Als eerst de zee bedaart. Ruk in! Wat hier buldert heeft lak aan een koning! De kajuit in, en koest, en hier niet meer komen hinderen.

GONZALO.
Maar beste vriend, bedenk toch wien je aan boord hebt.

BOOTSMAN.

Niemand waar ik zooveel om geef als om mezelf. U is raadsheer; als uw gezag de elementen hier de baas is en tot zwijgen kan brengen, dan nemen wij geen end meer in onze tengels; kom op met uw gezag! Maar als dat niet helpt, wees dan blij voor elk uur dat je geleefd hebt, ga naar je hut en bereid je maar vast voor op het laatste uurtje dat wel eens slaan kon. - Komaan, jongens! - Uit den weg, zeg ik.

(Bootsman af).

GONZALO.

Die kerel heeft mijn hart echt goed gedaan: 't is een geboren galgen-aas en hij ziet er, dunkt me, niet naar uit om zich in zee te laten verdrinken, zoolang de galgen aan land staan. Blijf daarbij, aanbiddelijk noodlot, en breng hem naar zijn galg; maak van den strop die voor hem klaar hangt een ankertouw voor ons, want aan het onze hebben we weinig houvast meer. Als hij dat hangen, waar hij naar reikhalst, niet bereikt, ziet het er kwaad voor ons uit.

(Allen af).

BOOTSMAN.

(Komt weer op).

De steng strijken, vlug, lager, lager; tot op den klauw van de gaffel

(Men hoort schreeuwen binnen-in het schip).

Krijg de pest met dat janken! Ze maken meer spektakel dan het onweer en dan wij die werken.

(Sebastiaan, Antonio en Gonzalo komen weer op).

Bent u daar al weer? Wat doet u hier? Wilt u dat we den boel laten verrekken en vergaan? wilt u persé verzuipen?

SEBASTIAAN.

Krijg de kanker in je keel! scheldbek, schetterbek, ellendige hond!

BOOTSMAN.

Pak dan maar zelf aan.

ANTONIO.

Hangen zul je, rekel! hoerejong, onbeschaamde oproerkraaier! Wij zijn minder bang voor verdrinken dan jij.

GONZALO.

Ik garandeer, dat hij niet verdrinkt, al was ons schip niet sterker dan een notedop en zoo lek als een mandje.

BOOTSMAN.

Hoog aan den wind, hooger! fok en grootzeil bij; zeewaarts aanhouden; houdt af van de kust.

MATROZEN.

(Die door-nat opkomen)

We zijn verloren! bidden! bidden! verloren!

(Matrozen af).

BOOTSMAN.

Wat! is 't met ons gedaan?

GONZALO.

De koning bidt, de prins bidt; volgt hun voorbeeld. De nood vereenige ons -

SEBASTIAAN.

'k Ben niet in stemming.

ANTONIO.

Wij komen om door 't knoeien van die dronkaards.
Ploert met je grooten bek, voor mijn part spoel je
Tien maal met vloed en eb mee voor je wegzinkt.

GONZALO.
Neen, die komt aan de galg, al heeft de heele
Zee ook gezworen hem omlaag te happen.

(Verward geschreeuw binnen in het schip).

STEMMEN.
God zij genadig! - Het schip stoot stuk! - Wij zinken! - Vaarwel, mijn vrouw, mijn kinderen! - Vaarwel mijn broeder! - Het schip stoot stuk, wij zinken, wij zinken! -

ANTONIO.
Ik wil samen met den koning sterven

(af).

SEBASTIAAN.
Ik wil nog van hem afscheid nemen

(af).

GONZALO.
Nu ruilde ik onmiddellijk duizend vierkante mijl zee voor één hectaartje kalen grond, met wat brem, met wat heide, met wat dan ook. De wil van daarboven geschiede, maar ik snak naar een dood op het droge

(af).

Tweede tooneel.

(Op het toover-eiland. Voor de kluis van Prospero. Prospero en Miranda treden op).

MIRANDA.
Als 't in uw macht lag, allerliefste vader,
't Woest water zoo te ontstellen, ach, bedaar het:
De lucht goot, schijnt het, ziedend pek omlaag,
Wanneer de zee, die naar het zwerk zich opwerpt,
Het vuur niet uitspatte - O ik heb geleden
Toen ik dat lijden zag: dat dappere schip,
Met zeker menig edel mensch aan boord,
Weerloos uiteengeslagen! - O, hun noodkreet
Stiet door mijn hart! wee hen, ze zijn vergaan. -
Indien ik goddelijke macht had, zoog ik
De zee in de aarde weg, eer ik gedoogde
Dat een arm schip zoo maar verzwolgen werd
Met al wat daarop leeft.

PROSPERO.
Beheersch, beheersch je.
Wees niet ontsteld, meewarig hartje, er is
Geen ramp geschied.

MIRANDA.
O onheilsdag! Geen ramp?

PROSPERO.
Niets deed ik dan uit zorg voor jou, mijn kind,
Mijn dochtertje, mijn lieveling - Je weet
Niet wie je bent, niet waar vandaan ik kom;
Je weet niet beter, of je vader, ik,
Prospero, hoort tehuis in dat arm hutje,
Zoo poover als hij zelf.

MIRANDA.
Om meer te weten
Kwam nooit in mijn gedachten op.

PROSPERO.
't Is tijd
Voor verdere openbaringen. - Maar eerst
Help mij mijn toovermantel uitdoen. - Zoo;
Daar lig je, toovermacht. - Kind, droog je tranen:
't Ontzettend schouwspel van de schipbreuk dat
Je meegevoel zoo fel in opstand bracht,
Had ik vooraf met zooveel zorg beraamd,
En zoo gevrijwaard, dat geen menschenleven,
Neen, dat geen haar gekrenkt kon worden aan
Welk schepsel in dat schip ook dat daarjuist
Gij jamm'ren hoorde en zinken zaagt. - Zit neer,
't Is tijd dat ik je meer onthul.

MIRANDA.
Vaak, vader,
Begon u te vertellen, maar bleeft steken;
Dan was uw laatste woord, wanneer ik aandrong:
'Houd op, houd op, nog niet.'

PROSPERO.
Het uur is daar.
Dit is het oogenblik dat je moet luistren.
Hoor toe dus, en met aandacht. - Weet je nog
Iets van den tijd, vóór we in dit hutje woonden?
't Is haast ondenkbaar, want jij was nog geen
Drie jaren oud.

MIRANDA.
Toch, vader, staat me iets bij.

PROSPERO.
Wa dan? Een ander huis? een ander mensch?
Welk ding, vertel, bleef met zijn beeld zóó lang
Je in herinnering bij?

MIRANDA.
Het is ver, heel ver,
En meer een droom, dan iets dat zich met vastheid
In het geheugen voordoet. Had ik toenmaals
Geen vrouwen, vier of vijf, die voor me zorgden?

PROSPERO.
En meer nog, ja, Miranda; hoe is 't mogelijk
Dat dit je bijbleef? Wat ontwaart ge meer
Als ge in den duistren kloof der jaren neerblikt?
Wanneer ge iets weet van vóór onze aankomst, weet ge
Wellicht ook hoe ge hier kwaamt.

MIRANDA.
Neen, dat niet.

PROSPERO.
Twaalf jaar, Miranda, twaalf jaar is 't geleden!
Je vader was toen hertog van Milaan,
Een machtig vorst.

MIRANDA.
Heer, gij zijt toch mijn vader?

PROSPERO.
Je moeder, kind, die de deugd zelf was, zei
Dat jij mijn dochter was. 'k Herhaal: je vader
Was hertog van Milaan; jij bent zijn eenig
Erfgenaam, en van prins'lijk bloed.

MIRANDA.
O, hemel!
Hoe valsch ging 't dan wel toe, dat wij hier kwamen?
Of was het nog een zegen?

PROSPERO.
Beide, meisje;
Valschheid, zooals je zegt, verdreef ons ginder,
Maar zegen bracht ons hier.

MIRANDA.
O, mijn hart bloedt,
Te denken dat ik al dat leed op u schoof,
En zelf vergeten ben. - Ga verder, bid ik.

PROSPERO.
Mijn broeder, dus uw oom, - hij heet Antonio -
Let goed op wat ik zeg - hoe kan een broeder
Zoo eerloos ontrouw zijn! - dien ik, op u na,
Het meest ter wereld liefhad, hem liet ik
Mijn staat besturen; maar, zooals die toenmaals
De beste baronie gold, zoo gold Prospero
Door aanzien en vermaardheid de eerste hertog,
Doch op 't gebied der vrije kunsten gold ik
Als weergaloos. Dit nam zóó me in beslag,
Dat ik mijn broeder de regeering opdroeg
En mij van 't rijk vervreemdde in de vervoering
Dier mysterieuze studies. Hij, de valschaard -
Je volgt me toch?

MIRANDA.

Met spanning, heer.

PROSPERO.
Toen hij
Eenmaal verstond hoe men verzoeken toestaat,
Hoe men ze weigert, wie bevorderd, wie
Gekortwiekt worden moest, - ging aan 't veranderen
Wat ik geschapen had; neen meer, herschiep
En vormde nieuwe functies, had zoodoende
Voor ambt en ambtenaar een stemvork die
De harten harmonieerde om met hem
In samenspel te blijven. Hij omspon,
Als klimop doet, mijn prinselijken stam
En zoog mijn groeikracht in. - Je let niet op.

MIRANDA.
Ik luister, heer.

PROSPERO.
Ik smeek je, hoor goed toe. -
Ik, toen ik 's werelds grenzen losliet en
Eenzaam mijn geest verrijkte met datgene
Wat, als het zulk een inkeer niet vereischte,
Door elk verkozen worden zou, - ik wekte
Een daemon in mijn broeder; mijn vertrouwen,
Als een te goedig vader, kweekte een boosheid
In tegenkanting even sterk in hem
Als dit vertrouwen was, dat voorbehoud
Noch perken kende. Hij, eenmaal aan 't roer,
Niet slechts mijn inkomen beheerend, maar
Volledig met mijn macht bekleed, ging toen,
Als één die zoo aanhoudend liegt, tot zijn
Geheugen meeliegt en hij zelf tenslotte
Zijn leugen gaat gelooven - werklijk meenen
Dat hij was hertog, krachtens plaatsvervanging,
En wettig voerde de uiterlijken staat
Van vorst met al de privileges. - Hoor je?

MIRANDA.
Als 'k doof was, heer, zou me uw verhaal genezen.

PROSPERO.
Zijn eerzucht wies; thans moest het scherm wegvallen
Dat schijn van waarheid scheidde, en in Milaan
Hij alleen-heerscher zijn: - ik, ach man, boeken
Zijn hertogdom genoeg, ik was voor aardsche
Waardigheid ongeschikt; - en sloot met Napels,
Tuk als hij was op steun, een smaad-verbond,
Zou jaarlijks schatting als vasal opbrengen,

Erkende zich als leenstaat; en Milaan
(Mijn arm Milaan!) dat nooit gebogen had
Bukte verachtlijk.

MIRANDA.
O almachtig God!

PROSPERO.
Maar hoor zijn eisch, en hoe het afliep. Kan dit
Een broeder zijn?

MIRANDA.
Ik mag alleen met eerbied
Denken aan grootmoeder; maar edele vrouwen
Baren soms slechte zoons.

PROSPERO.
Hoor thans zijn eisch.
Die koning dan, van Napels, al van oudsher
Mijn aardsvijand, ging op mijn broers verzoek in:
Te weten, dat, in ruil van het voornoemde,
- Leenheerlijkheid en 'k weet niet hoeveel schatting -
Hij mij met heel mijn huis buiten de grenzen
Uitdelgen zou, en dan het schoon Milaan
Met al zijn titels aan mijn broer opdragen. -
Een bende op de been gebracht; en 's nachts,
Volgens hun licht-schuwe afspraak, deed Antonio
De stadspoort open; en in het stik-donker
Sleepten gehuurde boeven ons de stad uit,
Mij, en jou die luid schreeuwde -

MIRANDA.
O wee, helaas!
Ik, niet meer wetend hoe ik toen geschreid heb,
Thans schrei ik, en de schrik van wat voorbij is
Slaat me om het hart.

PROSPERO.
Hoor nu nog even verder,
Dan zal ik zeggen, wat ons thans te doen staat,
Wat reeds aan gang is; anders zou 't verhaal
Van geen belang zijn.

MIRANDA.
Waarom heeft men, vader,
Ons toen niet omgebracht?

PROSPERO.
Zeer juist, mijn meisje,
Zeer goed gevraagd, mijn kind. - Zij dorsten niet,
Het volk droeg me op de handen, dorsten niet
Hun zaak met bloed bezegelen, voltooiden
Liever met zachter stempel hun boos plan.
Kortom, men sleepte ons ijlings op een boot,
Bracht ons een mijl in zee, en daar lag klaar

De romp van een rot wrak, met mast noch zeil,
Met tuig noch takel; zelfs de ratten waren
Van boord gevlucht. Daar heesch men ons aan dek:
Wij riepen, en de zee brulde antwoord; zuchtten,
En de rukwinden die meewarig gierden
Deerden ons met hun deernis -

MIRANDA.
Wee, wat last
Heb ik u toen berokkend!

PROSPERO.
O, een engel
Waart ge, die mij bewaarde! Jij bleef lachen,
Helder, en zoo vol hemelsche vertroosting,
Wijl ik de zee zilt maakte met mijn tranen
En kreunde onder mijn lot, - dat er in mij
Een trots opstond om, kome wat mocht komen,
Tot 't einde te volharden.

MIRANDA.
En hoe kwamen
We aan land?
Door goddelijke voorbeschikking.
Wij hadden eenig voedsel en zoet water
Dat Gonzalo, een edelman uit Napels,
Die met de uitvoering van het plan belast was,
Ons uit liefdadigheid verschaft had, met
't Benoodigde van kleeren, linnen, huisraad,
Dat ons zoo goed van pas kwam; ja, uit goedheid,
Wetend hoe 'k aan mijn boeken hing, deed hij er
Diè boeken bij uit mijn bibliotheek
Die 'k stel boven mijn titels.

MIRANDA.
Mocht ik ooit
Dien man ontmoeten!

PROSPERO.
Nu sta 'k op, -

(hij slaat zich zijn toovermantel weer om) (tot Miranda)

Blijf zitten:
En hoor het slot van ons gezwalk op zee.
Wij spoelden op dit eiland aan, en hier
Gaf ik je les en heb je meer doen leeren
Dan andere prinsessen, die den tijd
Verbeuzelen, maar leeraars-pluimpjes krijgen.

MIRANDA.
De hemel loone 't u! Maar zeg mij thans, heer,
(Want nog hoor ik hem bulderen) waarom gij
Dien storm opsteken deedt?

PROSPERO.
Voorloopig dit:
Door vreemden samenloop bracht de fortuin,
Voortaan mij mild gezind, mijn vijanden
Hier op de kust tezâam; en ik bereken
Dat juist mijn constellatie in een gunstig
Gesternte staat; en daarom, als ik thans niet
Dien invloed afsmeek, maar verwaarloos, is
Mijn kans voorgoed gekeerd - Vraag nu niet meer.
Me dunkt je knikt van slaap; een zoete loomheid,
Geef daar gerust aan toe; - je moet wel trouwens -

(Miranda valt in slaap).

Te voorschijn, dienaar, kom! Ik ben gereed.
Verschijn, mijn Ariël, kom hier!

ARIËL.

(Komt op).

Heil, groote meester! heil heer! ik kom ijlings
Wat ge ook maar wenscht uitvoeren: zij het vliegen
Of zwemmen, duiken door het vuur of rijden
Op wolkentoppen: eisch het allerzwaarste,
Stel Ariël op den proef.

PROSPERO.
Je hebt toch, geest,
Den storm stipt naar mijn opdracht uitgevoerd.

ARIËL.
Tot in bijzonderheden, heer. Ik klampte
Het schip des konings aan. Nu op de plecht,
Dan in de flank, op 't dek, in elke hut,
Ontstak ik schrik. Soms splitste ik me en ontbrandde
Overal vlammetjes, langs masten, raas,
En boegspriet; dan weer schoot ik sâam tot één
Vuurstraal, en Zeus' donder-aankondigende
Blimsems zijn niet zoo snel, zoo oogenblik'lijk,
Zoo weg-voordat-je-'t-weet; het vuur, 't geratel
Van knallend zwavel, maakten god Poseidon
Schijnbaar benauwd, zijn golven gingen steig'ren,
Ja, zijn geduchte drietand schudde. -

PROSPERO.
Goed zoo!
Hield iemand zich standvastig en bij zinnen
Te midden van 't rumoer?

ARIËL.
Geen mensch. Ze kregen,
Als gekken, koorts van angst en voerden staaltjes
Van wanhoop uit. Alles wat geen matroos was

Plonsde in het schuimend sop, dook van het schip
Door mij in lichte laai' gezet. Prins Ferdinand
(Zijn haar te berge, 't was geen haar, 't was riet!)
Sprong 't eerst in zee, roepend: ‘De hel breekt los,
De duivels over ons!’

PROSPERO.
Zoo mag ik 't hooren!
Het was toch dichtbij 't strand?

ARIËL.
Vlak bij, mijn meester.

PROSPERO.
Ze zijn, geest, ongedeerd?

ARIËL.
Geen haar gekrenkt.
Hun kleeren, waar ze in ploeterden: geen vlekje,
Frisscher dan ooit! - Toen, volgens uw bevel,
Verspreidde ik groepsgewijs hen over 't eiland,
Maar deed den kroonprins heel alleen aan land gaan;
Die zit, waar ik hem neder liet, te zuchten,
Achter op 't eiland, in een woesten uithoek,
Zoo, de armen op elkaar.

PROSPERO.
En 't schip des konings,
En de bemanning, zeg, wat deed je er mee?
En met de rest der vloot?

ARIËL.
Het koningsschip
Veilig gemeerd; de diepe kreek waar ge eens
Me riept, om van Bermuda's heksen-klippen
's Nachts dauw te halen - - daar ligt het voor anker;
Al de matrozen in het ruim gegrendeld
En zonder moeite, na zoo'n zwaren dag,
In slaap getooverd; - en de rest der vloot,
Die ik verstrooid had, is alweer bijeen
En koerst over de Middellandsche zee,
De vlag half-stok, terug naar Napels, meenend
Dat zij het schip des konings zagen zinken
En dat Zijn Hoogheid omkwam.

PROSPERO.
Ariël, je opdracht,
Heb je prompt uitgevoerd, maar er is méér werk.
Hoe laat is 't aan den dag?

ARIËL.
Voorbij den noen.

PROSPERO.
Minstens een glas of twee, en tot zes uur
Moeten wij beiden goed den tijd benutten.

ARIëL.
Wat, nog meer werk? Nu gij me zoo laat zwoegen
Durf ik u wijzen op wat u beloofd hebt,
Maar wat ik nog niet kreeg.

PROSPERO.
Hoe nu? Humeuren?
Wat durf je meer verlangen?

ARIëL.
Vrijheid, vrijheid!

PROSPERO.
Vóór dat de tijd vervuld is? Nooit.

ARIëL.
Ik smeek u,
Vergeet niet hoe uitmuntend ik gediend heb,
En nooit een leugen, nooit een fout, en nooit
Gemopper of gezeur; u hebt beloofd
Mij één jaar kwijt te schelden -

PROSPERO.
Zoo, vergeet jij
Uit wat voor foltering ik jou verlost heb?

ARIëL.
Neen, heer.

PROSPERO.
Ja! - Denk je soms dat het zoo erg is,
Te baggeren langs den bodem van de zee,
Te rijden op de scherpe noordenwind,
Of iets uit de aardschoot voor mij op te delven
Wanneer die 's winters dichtvriest.

ARIëL.
Neen, neen, heer.

PROSPERO.
Je liegt, ellendeling. Vergat je alweer
Dat vuil wijf Sycorax, die heks, die nijdas,
Krom als een hoepel? Zoo, vergeet je haar?

ARIëL.
Neen, heer.

PROSPERO.
Ja! - En zeg op: waar vandaan was ze?

ARIëL.
Heer, van Algiers.

PROSPERO.
Zoo, zoo, is 't waar? Ik moet je

Eenmaal per maand vóórhouden wat je was
Of je vergeet het. Die heks Sycorax
Werd, weet je wel, om ongehoord misdrijf
En tooverijen die den hemel tergden,
Verbannen uit Algiers. Slechts om één reden
Liet men haar 't leven. Is 't niet waar?

ARIËL.
Ja, heer.

PROSPERO.
Ze had gejongd: zeelui hebben haar zoogend
Hier op het strand gezet; en jij, mijn jongen,
Werd, naar je zelf vertelde, toen haar knecht;
Maar, wijl je een geest te teeder was om haar

Verdierlijkte verlangens te voldoen
En je haar aandrang afwees, heeft ze, met
Hulp van haar sterker dienaars, in een bui
Van onvermurwb'ren drift, je vastgekneld
In een gespleten pijnboom; en zoo hing je,
Gesloten in dien wig, pijnlijk geklemd,
Twaalf jaren lang; intusschen stierf ze, en liet
Je daar maar kermen en met arm' en beenen
Rond-molewieken; en op 't heele eiland
(Die zoon niet meegerekend dien zij zoogde,
Dat sproetig jong, dat hekse-kind) geen mensch,
Geen mensch te zien.

ARIëL.
Ja, Kalibaan, haar zoon,

PROSPERO.
Eén stuk stompzinnigheid, die Kalibaan,
Dat dier dat ik in dienst heb - Heel goed weet je
Hoe jammerlijk ik je aantrof: je gekreun
Deed wolven huilen en bedroefde zelfs
Grimmige beren. Zulk een marteling
Legt men verdoemden op, en Sycorax
Kon je niet meer ontslaan; het was mijn macht,
Toen 'k aankwam en je hoorde, die den pijnboom
Spalkte en je heeft verlost.

ARIëL.
Ik dank u, meester.

PROSPERO.
Als je weer moppert, splijt ik straks een eik,
Knijp je in zijn knoestig ingewand, en laat je
Twaalf wintertjes doorschreeuwen.

ARIëL.
Heer, genade!
Ik voeg mij al, ik zal mijn spokerij
Gedwee volbrengen.

PROSPERO.
Doe zoo, en na twee dagen
Zal ik je ontslaan.

ARIëL.
Dat is mijn oude meester!
Wat moet ik doen? Spreek heer, wat mag ik doen?

PROSPERO.
Ga, en verander je in een zeemeermin;
Maar slechts voor jou en mij te zien, onzichtbaar
Voor ieder ander mensch. Ga, neem dien vorm aan
En kom hier dan terug. Komaan, met spoed!

(Ariël af).

Ontwaak, mijn hartje, ontwaak! genoeg geslapen,
Ontwaak!

MIRANDA.
Uw vreemd verhaal had mij bevangen
Met loomheid.

PROSPERO.
Schud die af: kom mee, we gaan
Naar Kalibaan, den slaaf, waarvan men nooit
Een vriend'lijk woord los krijgt.

MIRANDA.
Hij is gemeen, heer.
Ik zie hem liever niet.

PROSPERO.
Wij hebben hem
Nu eenmaal noodig: hij legt vuur ons aan,
Hij haalt ons hout, en doet meer dergelijke
Diensten. - Hé! Kalibaan! Hé, slaaf! Geef antwoord!
Hallo! brok aarde! -

KALIBAAN. ***(Nog onzichtbaar).***
Er is nog hout genoeg.

PROSPERO.
Kom hier, zeg ik, ik heb wat anders voor je;
Slak die je bent, waar blijf je!

(Ariël verschijnt als zeemeermin).

Bevallig beeld! Mijn eenige Ariël!
Luister, in je oor.

ARIËL.
Het zal geschieden, meester

(af).

PROSPERO.
Kom hier, giftige slaaf, door Satan zelf
Geteeld op je verdorven moeder, hier!

KALIBAAN.
De pestilentste dauw die ooit mijn moeder
Met ravenvlerken van 't moeras opveegde,
Bedruipe u beiden! een zuid-wester schroeiwind
Bebladdere jullie huid!

PROSPERO.
Hiervoor, let op, krijg je vannacht weer steken,
En borstkramp dat je naar lucht hapt; al de egels
Komen in 't middernachtlijk arbeids-uur
Zich op je oefenen; je wordt doorpriemd

Gelijk een honigraat, elke steek vlijmender
Dan bijen-angels.

KALIBAAN.
Ik ben aan het eten.
Dit eiland hoort aan mij, door moeder Sycorax,
Maar jij stal het van mij. Toen jij pas hier was,
Was je wel vriend'lijk, aaide me, eerde me, liet me
Water met bessen drinken, onderwees me
Hoe 't groote licht, hoe 't kleine licht genoemd wordt,

Die branden 's daags en 's nachts. - Toen hield ik van je,
Ik wees je wat op 't eiland van belang was,
Bronnen, zoutputten, vruchtbaar land en braakgrond;
Verdoemd dat ik zoo dom was! - Sycorax'
Toovertuig, vleermuis, tor en pad bezoeke u!
Want ik ben thans jouw eenige onderdaan,
Ik, die hier koning was - je durft me stallen
In die koude spelonk, en hebt me ontnomen
De rest van 't eiland!

PROSPERO.
Leugenaar! Voor slaag,
Daar voel je voor, voor goedheid niet. Ik heb je,
Vuil als je was, verzorgd; heb je in mijn eigen
Hutje gehuisvest, tot je ging probeeren
Mijn dochter aan te randen.

KALIBAAN.
Oho! Oho! Als dat mij eens gelukt was!
Jij hield me tegen, anders had ik 't eiland
Bevolkt met Kalibaans.

PROSPERO.
Afschuwelijk wezen,
Waarop het edele geen indruk maakt,
Slechts vatbaar voor wat laag is! Ik had meelij,
Ik gaf me moeite je te leeren spreken,
Woordje voor woordje; toen je zelf niet, woestaard,
Wist hoe je 't zeggen zou, maar klanken uitstiet
Gelijk stom vee, verleende ik je bedoeling
Taal om zich te doen kennen; maar jouw soort
Behoudt, ondanks dien spraak, iets dat voor hooger
Naturen onverdraaglijk is, en daarom
Werd je terecht in dat hol opgesloten,
Terecht, jij die veel zwaarder straf verdiend had.

KALIBAAN.
Taalde ik ooit naar jou taal? mijn eenig voordeel
Is dat ik vloeken leerde: Krijg de schurft
Jij en je woordjes!

PROSPERO.
Hekse-jong, ruk in!
Haal brandhout, en heel vlug, is je geraden,
Want er is meer te doen. Brom je nog, booswicht?
Wanneer je onachtzaam of onwillig doet
Wat ik gelast, dan rek ik je op den pijnbank,
Stop spelden in je botten, tot je brult
Dat al de dieren om je hol heen sidd'ren.

KALIBAAN.
Genade!

(terzijde)

Ik moet wel: zoo sterk kan hij toovren
Dat hij mijn moeders afgod Setebos
Regeert of het zijn knechtje is.

PROSPERO.
Slaaf, ruk in!

(Kalibaan af. Geheel achter op het tooneel komt Ferdinand op, voorafgegaan door Ariël, onzichtbaar, zingend en spelend).

ARIËL.
Reik hier op het blonde strand
Elkaar de hand:
Dans en speel en kus vrij-uit:
De zee wischt uit:
Morgen zelfs geen voet-indruk:
Elven-zang schraagt uw geluk.

(Men hoort in de verte kraaien en blaffen).

Hoor, hoor!
De dag breekt door,
De morgen breekt aan,
De waakhond slaat aan,
Kukeleku! roept de haan! -

FERDINAND.
Waar zou toch die muziek zijn? in den hemel?
Of onder in den grond? Nu houdt het op.
't Is zeker voor een god van 't eiland. Toen ik
Aan 't strand zat, weenend om mijn vaders schipbreuk,
Gleed die muziek over het water nader;
De golven zwegen en ook mijn verdriet
Werd stil van 't zoete neuriën. Ik moest volgen,
Of liever, 't trok me mee. - Is 't nu voorbij?
Neen, het begint opnieuw.

ARIËL.
Vijf vaam diep ligt je vader in zee,
Maar in zee gaat niets verloren:
Zijn oog wordt een parel, zijn rib wordt koraal,
En schelpen worden zijn ooren.
Zoo wordt alles aan hem vermooid
En tot een ding van de zee voltooid.
Aanhoudend luiden de zeemeerminnen
Zijn doodsklok - Ding, dong - Hoor, ze beginnen -

(Men hoort verre klokjes klinkelen).

FERDINAND.
Nu zingen ze van mijn verdronken vader:
Dit is niet menschelijk, en geen muziek meer
Van deze wereld: - Hoor, het komt van boven.

PROSPERO.
Hef òp de wimper-voorhang van je oogen
En zeg wat je ginds ziet.

MIRANDA.
Dat daar? Een geest?
Hemel, waar zoekt hij naar? Geloof me, vader,
't Is als gedaante schoon, maar 't moet een geest zijn.

PROSPERO.
Neen, meisje: 't eet, het slaapt, het heeft gevoel,
Precies als wij. Die jonkman, dien ge ziet,
Was bij de schipbreuk; en, als hij geen spoor droeg
Van smart, schoonheidsverdelger, zou men hem
Knap kunnen noemen. Hij verloor zijn makkers
En zoekt hen overal.

MIRANDA.
Ik had hem eerder
Een god genoemd: nooit zag ik zoo iets edels
In de natuur.

PROSPERO. ***(terzijde)***
Het lukt: het neemt de wending
Die ik dicteer. - Geest, puike geest, 'k ontsla je
Binnen twee dagen.

FERDINAND.
Zeker de godin
Voor wie dat zingen was. - Sta mij 't verzoek toe,
Te weten of gij op dit eiland heerscht,
Te worden onderricht hoe ik mij hier
Gedragen moet; maar mijn opperste wensch,
Die ik als laatste uitspreek, is: O schoon wonder,
Zijt gij een meisje of niet?

MIRANDA.
Ik ben geen wonder,
Heer, maar gewoon een meisje.

FERDINAND.
Mijn taal! hemel!
In 't land waar men die taal spreekt ben ik de eerste.
Was ik maar in dat land!

PROSPERO.
Wat! De eerste? Hoe
Zou 't u vergaan als Napels' koning hier was?

FERDINAND.

Ik bleef even alleen, en evenzeer
Verbaasd dat gij van Napels spreekt: want hij
Is hier; daarom juist ween ik; ik ben Napels;
Vlak voor mijn oogen, sedert niet te stelpen,
Kwam vader om, de koning.

MIRANDA.
Wee! Helaas!

FERDINAND.
Ja, hij en heel zijn stoet, waarbij Milaan
En diens edele zoon.

PROSPERO.
Milaan, en diens
Edeler dochter zouden 't logenstraffen,
Waar' het moment geschikt.

(terzijde tot Ariël)

Een blik gewisseld
Op 't eerst gezicht! - Mijn heerlijke Ariël,
Hiervoor laat ik je vrij.

(tot Ferdinand)

Een woordje, vriend,
Ik vrees dat u zich wat voorbij gepraat hebt -

MIRANDA.
Waarom zegt vader dat zoo barsch? Dit is
De derde man dien ik ooit zag, en de eerste
Om wien 'k bekommerd ben: bewege deernis
Vaders hart als het mijne. -

FERDINAND.
O, zijt ge een meisje
En is uw hart nog vrij, dan maak ik u
Tot Napels' koningin!

PROSPERO.
Kalm, heer; wacht even -
(Ze zijn in eikaars macht: maar 'k moet die vaart
Wat remmen; als de strijd te licht is, schat men
Den prijs te laag). - Wacht even, ik gelast u
Mij hier te eerbiedigen; gij matigt u
Met valsche titels op dit eiland recht aan
Waarvan ik meester ben.

FERDINAND.
Neen, op mijn woord -

MIRANDA.
Geen boosheid kan in zulk een tempel wonen;
Boosheid zoo schoon gehuisvest, zou het goede
Naar zijn verblijf toetrekken.

PROSPERO. ***(tot Ferdinand)***
Volg me.

(tot Miranda)

En jij,
Bescherm hem niet, 't is een verrader.

(tot Ferdinand)

Kom,
Ik zal je voeten om je hals heen boeien,
Zeewater zul je drinken, krabbetjes
Krijg je tot spijs met uitgedroogde wortels
En eikeldoppen. Kom, ga mee.

FERDINAND.
Neen, ik
Verzet me tegen zoo'n onthaal totdat

Mijn vijand sterker blijkt.

(Hij trekt zijn zwaard).

MIRANDA.
O, dierb're vader,
U oordeelt overhaast. Heusch, hij is eerlijk
En heeft geen kwaad in 't zin.

PROSPERO.
Wat, staat de wereld
Ondersteboven! - Weg dat zwaard, verrader!
't Is loos vertoon: gij stoot toch niet, met zoo'n
Bezwaard geweten. Laat die houding varen;
Want met die staf hier sla ik, als het moet,
U 't wapen uit de hand.

MIRANDA.
Ik smeek u, vader!

PROSPERO.
Weg! Hang niet aan mijn mantel.

MIRANDA.
Heer, genade!
Ik stel me voor hem borg.

PROSPERO.
Stilte! Geen woord meer,
Of uit mijn oogen jaag ik je, uit mijn hart!
Zwijg, in plaats voor zoo'n grootspreker te pleiten!
Je denkt dat hij alleen een goed figuur heeft;
Je zag slechts hem en Kalibaan; dwaas meisje,
Bij 't meerendeel der mannen vergeleken
Is hij een Kalibaan en de anderen eng'len.

MIRANDA.
Dan is mijn keuze nederig: mijn eerzucht
Verwacht geen schooner man.

PROSPERO. ***(tot Ferdinand)***
Komaan, gehoorzaam;
Je zenuwen zijn slap als van een kind,
Daar is geen kracht meer in.

FERDINAND.
Zoo is het waarlijk:
Mijn wil, als in een droom, is opgeschort.
Mijn vaders dood, de moeheid die ik voel,
Mijn vrienden kwijt, het dreigen van dien man,
Dien 'k niet weerstaan kan, - maar alles valt licht,
Als ik maar éénmaal daags van uit mijn kerker
Dit meisje zien mag; - zij ook heel de wereld
Een baan voor vrijheid: ik heb plaats genoeg
In zulk een kerker.

PROSPERO.
Het gaat goed. - Kom mee.

(tot Ariël)

Het was uitstekend, heerlijke Ariël!
Luister, je nieuwe opdracht.

MIRANDA.
Heer, houd moed,
Mijn vader is veel zachter dan zijn woorden,
Wat hij nu deed was ongewoon.

PROSPERO.
Je zult
Zoo vrij als bergwind zijn, maar doe precies
Hetgeen ik voorschrijf.

ARIëL.
Heer, tot in de puntjes.

PROSPERO.

(tot Ferdinand)

Komaan, ga mee.

(tot Miranda)

Trek zijn partij niet!

(Wordt vervolgd).

M. NIJHOFF

Fiesole.

De wolken drijven laag, in donker gloren;
Het groen in 't land broeit kleurig en ontdaan.
Langs vale heuvelruggen krommen sporen
Van witte wegen, moeilijk te begaan.

Geen windvlaag kwam de meditatie storen
Van wie hier tempel, altaar en bestaan
Van vroeger naging, in zijn droom verloren;
Hij zuchtte om niets en liet den tijd vergaan.

Verloren leven, stof van vroeger dagen,
Dat met den wind, het boomgroen, het seizoen,
Ons steeds bekoort, of 't ons werd afgebeden!
Wat hoort bij ons? Dit sidderende vragen
Wat was en niet was? 't Somber dennengroen?
Of tempelsteenen en verloren schreden?

L. VAN LANGE.

De roovers.

Ze slopen in donkere hoopen
uit verblindende steden vandaan. -
De hemel stond, zeide men, open. -
De nacht was zonder maan.

Ze kwamen nabij een heuvel -
daarachter lag 't paradijs.
Ze doken diep in elkander;
ze kropen diefsgewijs.

Toen heeschte één hartstochtelijk en hijgend:
....Rijst ginds het blinkende Huis?....
Doch tot den top genaderd
sprong fel op daar het morzelend kruis.

Ze deinsden in wilde verwarring -
Geen waagde zich voorbij
die dood'lijke versperring -
noch ik.... noch gij....

JAN H. EEKHOUT.

Zij ging in een tuin vol rozen....

Zij ging in een tuin vol rozen en zag den hemel aan
Voorbij de witte wolken wist zij de sterren staan
De geur van al die bloemen
waarom de bijen zoemen
werd in het middaglicht
een blozend aangezicht.

De zondoorkoosde hemel gaf van haar overvloed.
Nu stond daar een gestalte in blauw met gouden hoed;
zij gaarde van die rozen
de olie uitverkozen
en zalfde haar gelaat
tot een verheven staat.

Een windstoot uit het Oosten legde de tuin in rouw.
Tusschen ontstelde struiken stond een vermoeide vrouw,
die voelde als een wonde
hoe zij een korte stonde
was in dit rozenfeest
een heilige geweest.

E.A.N.P. FRANCHIRONT

De Witt en de Hoogestantspersonagiën.

II.
1661-1663.

Hoeveel afbreuk het verloop van heel deze geschiedenis ook aan het prestige van Karel II's regeering in ons land had gedaan, hoe geprikkeld de stemming van het volk jegens de Engelschen ook was en hoe bitter zelfs Amalia zelf en haar trouwste dienaren zich uitlieten over de veeleischendheid van heel de natie en de inhaligheid van de kliek die van de dienst der Prinses Royaal in die van de Koning was overgegaan[1)], - meer dan ooit scheen de partij op de steun van Engeland aangewezen. Van andere mogelijke helpers was Brandenburg te voorzichtig om zich diep met de strijd in te laten. Maar ernstiger was, dat de oude connectie van Oranje met Frankrijk, die het samengaan van Mazarin met Cromwell overleefd had, in deze dagen aan een eind kwam. Daartoe werkten factoren aan beide zijden.

Willem Frederik, de eigenlijke voortzetter van de Franschgezinde traditie van Willem II, kwam sedert 1655 minder en minder op de voorgrond. Hij was bezweken voor De Witt's feitelijke macht en liet zich door zijn eerzucht om veldmaarschalk te worden bij de neus leiden. Amalia van Solms was nooit zoo Franschgezind geweest als de Prinses Royaal onder de invloed van haar moeder. Sedert Spanje haar een kleine twintig jaar tevoren door de voorspiegeling van landgoederen in de Zuidelijke Nederlanden gewonnen had voor vrede, hadden de Franschen haar nooit vertrouwd en inder-

1) *Briefwisseling van Huygens,* V, blz. 361.

daad hield nu het bezit van die landgoederen en meer misschien nog het bestaan van nog onvoldane aanspraken haar in een zekere afhankelijkheid van Spanje. Daar kwam nu nog de bezetting van het prinsdom Oranje door Frankrijk bij, die groote ontstemming wekte bij de oude Prinses en haar raadgevers. Huygens, die in 1661 naar Parijs werd gezonden om de rechten van de jonge Prins te bepleiten, was bijster slecht te spreken over de ontvangst. ‘Men is hier,’ schrijft hij, ‘midden in de prosperiteit gansch weelderigh, ende fier boven maeten, soodat ick aengaende ons gesagh in Orange ende wat daer aenhangt, menighte van discoursen ende trotse decisien moet verdouwen, die ick in den Haghe niet onbeantwoordt en soude laten’[1]. En de Douairière was zoo geraakt over de toon die men in Parijs aansloeg, dat zij Huygens op het hart bond om de eer van het huis door geen ‘soumissions et souplesses’ te kort te doen[2]. Maar op welke wijze de afgezant zijn taak ook opvatte, hij bereikte niets. 't Was een eerste proefje van de nieuwe geest die onder Lodewijk XIV in Frankrijk heerschte.

't Is waar dat de groote Koning, als hij wilde, inschikkelijk genoeg kon zijn. Maar de Fransche politiek zag haar voordeel niet meer in het verbond met het Oranjehuis. Hoezeer Clarendon er telkens nog op rekende, dat Lodewijk mee de Prins van Oranje bij de Staten zou steunen, daar kwam niets van. Inderdaad moesten de Franschen toch wel, evengoed als de Staten zelf, vreezen dat Oranje, als het ooit weer tot de politieke macht in de Republiek kwam, onvermijdelijk meer op Engeland dan op Frankrijk leunen zou, niet alleen om de familiebetrekking[3], maar ook om de kwestie van het prinsdom. Niemand wist beter dan Lodewijk XIV, dat er van restitutie

1) *A.w.*, blz. 369.
2) *T.a.p.*, ook *Archives*, II, V, blz. 213.
3) In een memorie voor d'Estrades, toen die in 1662 naar Den Haag ging door Turenne opgesteld, komen de volgende opmerkingen voor: ‘La parenté proche du roi d'Angleterre avec le prince d'Orange.... lui donne aussi beaucoup d'avantages pour avoir une grande cabale en ce pays-là contre les intérêts du roi.... Une des plus capitales affaires du pays est l'établissement du prince d'Orange que je ne croirois pas mauvais, hors la liaison qu'il a avec le roi d'Angleterre. Mais ces choses-là peuvent changer selon les temps. Mais présentement je crois que M. d'Estrades doit maintenir M. de Wit et sa cabale’... *Recueil des instructions, Hollande* I, blz. 246 vlg.

daarvan niets zou komen. Maar overwegingen van algemeene politiek kwamen erbij om de Fransche staatslieden een vriendschap met Nederland boven een met Engeland te doen verkiezen en wie vriendschap met Nederland wilde, kon vooreerst nu eenmaal niet buiten De Witt. Het voorstel in Maart 1661 aan Engeland gedaan om samen de Statenpartij op haar nummer te zetten, bewijst dat er aarzeling bestaan heeft. Het bewijst tevens, hoe gevaarlijk voor ons land de toestand was, en hoezeer er ons aan gelegen moest zijn om Frankrijk van Engeland af te trekken. Als Clarendon van de steun van Frankrijk zeker was geweest, zou hij niet zooveel moeite gedaan hebben om zijn oorlogspartij in bedwang te houden. Maar Lodewijk dacht aan andere dingen. Ook die waren gevaarlijk genoeg voor de Republiek, maar voorloopig leidden zij er hem toe haar te ontzien.

Wat hij bovenal wenschte, was de voortzetting van het werk dat in 1659 door de vrede van de Pyrenaeën onderbroken was, maar waarvoor hij tegelijkertijd met zijn huwelijk een nieuwe aanloop genomen had, de aftakeling van de Spaansche monarchie en in het bizonder de vermeestering van de Zuidelijke Nederlanden. Men wist natuurlijk heel wel hoeveel ongerustheid die plannen in ons land wekten en dat ze op den duur ook in Engeland op tegenstand moesten stuiten. Voor het oogenblik was De Witt meer te duchten dan Karel II. De Spanjaarden deden hun best in Den Haag om een verbond tot bescherming van de Zuidelijke Nederlanden te sluiten; er werd zelfs aan de Pacificatie van Gent herinnerd[1]. Karel II daarentegen stond door het Portugeesche huwelijk op slechte voet met Spanje. Bovendien bleek hij spoedig zoo diep in geldverlegenheid te zitten, dat hij ertoe te vinden was om Cromwell's glorierijkste verovering, Duinkerken, aan Frankrijk te verkoopen. Lodewijk XIV wilde zich dus om De Witt's goedgezindheid te verkrijgen meer getroosten dan om die van Engeland te verwerven. Als hij door hem te steunen meteen de Engelsche invloed uit de Republiek kon weren, en meer dan dat, de smeulende twist tusschen de zeemogendheden aanwakkeren, zooveel te beter! Die twist kwam Lodewijk's

1) Dit schrijft Lodewijk zelf aan zijn gezant in Engeland, d'Estrades; zie diens *Lettres et négotiations,* I, blz. 277.

plannen zeer ten goede. 't Was dus vooral in de hoop dat dit de Staten in hun nog steeds voortslepende onderhandelingen met Engeland wat steiler maken zou, dat hij eindelijk in Maart 1662, na lang heenenweergepraat in Parijs, de eisch der Staten toestond, waar de Engelschen hem aldoor van hadden trachten terug te houden, namelijk dat in het Fransch-Nederlandsch verdrag niet alleen het wederzijdsch grondgebied, maar ook de Nederlandsche visscherijrechten op de Engelsche kust zouden gewaarborgd worden. Het verbond dat op die grondslag tot stand kwam, leek voor de bovendrijvende partij te onzent zoowel als voor de staat een beveiliging te zijn.

Stellig bedoelde Lodewijk XIV met dit verbond niet anders dan de Republiek vast te leggen terwijl hijzelf het goede oogenblik afwachtte om in de Zuidelijke Nederlanden zijn slag te slaan. Zelfs Sommelsdijk, geholpen door de verachtelijke behandeling die het Oranjehuis van Frankrijk ondervond, begon nu ook het gevaar dat het *land* van die zijde bedreigde in te zien[1)]. De Witt, de vertegenwoordiger van de partij die daar al in de dagen van Frederik Hendrik en Willem II tegen gewaarschuwd had, was er zeker ook nu allerminst blind voor. Integendeel. Maar bij de bestaande Europeesche toestand leek het onmogelijk er rechtstreeks front tegen te maken. Van Karel II was tegen Frankrijk niets te verwachten. De aanbiedingen van Spanje mogen voor ons die de verloren eenheid der Nederlanden betreuren een schoone klank hebben, De Witt wist te goed met hoe weinig macht en geestkracht Spanje ze gestand zou kunnen doen. Hij beoogde met zijn Fransche verbondspolitiek dus om in deze kritieke dagen, nu de dood van Philips IV en van zijn ziekelijk zoontje (de latere Karel II) ieder oogenblik de Spaansche erfkwestie aan de orde dreigde te stellen, Lodewijk XIV er met een zoet lijntje toe te krijgen zijn aanspraken tenminste op een deel van de Zuidelijke Nederlanden te laten vallen. Bleek de Koning onhandelbaar, dan hoopte De Witt nog altijd in staat te zijn om andere combinaties tegen hem op touw te zetten.

Bovendien was de slechte verstandhouding met Engeland op zichzelf genomen voor de leider der Nederlandsche politiek

1) *Archives*, II, V, blz. 218, 220.

een sterke prikkel om althans met Frankrijk tot een overeenkomst te geraken. Voor ons, die de uitkomst kennen en weten hoe overheerschend groot weldra het politieke gevaar van Fransche zijde worden zou, is de verzoeking sterk om een beleid dat het aan de economische bedreiging uit de Engelsche hoek ondergeschikt scheen te willen maken, scherp af te keuren. Er was nu eenmaal geen moeilijker man om aan een zoet lijntje te leiden dan Lodewijk XIV. De Witt mocht hopen dat hij hem tegen Engeland zou kunnen gebruiken, zoo'n politiek ging de krachten van een kleine staat, gelijk in de grond de machtige Republiek toch was, te boven, en juist die vijandschap tusschen haar en Engeland was een zwakke stee in haar positie waarvan Lodewijk XIV vroeg of laat zou weten te profiteeren. De Witt was gedoemd het diplomatieke spel te verliezen.

Maar dat lag aan de kaarten die het lot hem in handen gaf, niet aan zijn inzicht of vaardigheid. Hij werd met onweerstaanbare kracht gedreven om het onmogelijke te beproeven, omdat het land zich tusschen de opstuwende territoriale macht van Frankrijk en de handelsnaijver van Engeland in een onmogelijke positie bevond. Als het erom ging spannen, zou het politieke gevaar dat van Frankrijk dreigde (en dat trouwens weldra onder de invloed van Colbert een sterke bijmenging van economische bedoelingen kreeg) het economische van Engeland steeds overheerschen. Maar dat wil niet zeggen dat de handelstwist met Engeland geen levensbelangen van de staat raakte. Noodwendig moest men, zoolang het maar eenigszins kon, met alle middelen trachten zijn economische positie tegen de overvleugeling door Engeland te beschermen. Dat in het handeldrijvend Holland, de ziel van de Republiek, de staatslieden hun uiterste best daarvoor deden, is zoo begrijpelijk als de werking van een natuurwet. En in de vroege jaren zestig waren de omstandigheden er alleszins naar om hen in die poging, hoe zeker op den duur het falen ook zijn mocht, aan te moedigen.

Lodewijk XIV gedroeg zich tegemoetkomend en verhulde zijn eigenlijke bedoelingen. Daartegenover eischte Engeland voor zijn vriendschap een prijs die door geen regeering met eenig gevoel van waardigheid en kracht te betalen was. De onderhandelingen die sedert het laatst van 1660 te Londen

gevoerd werden, bewezen wat een wrok de Engelschen tegen de Hollandsche handelspolitiek bezielde.

Het was in de eerste maanden - zooals wij hiervóor zagen - al duidelijk geworden dat aan een verbond niet te denken viel. De Engelschen waren met zooveel pretenties en klachten gekomen, dat de besprekingen meer het karakter van vredesonderhandelingen begonnen aan te nemen, en als zoodanig, met een verdrag tot regeling van bestaande geschillen tot doel, werden zij voortgezet. De politiek van De Witt was volstrekt niet om moeilijkheden met Engeland te scheppen. Integendeel, hij was de woordvoerder van de partij die altijd goede betrekkingen met Engeland had voorgestaan, onverschillig welk régiem er heerschte. Hij wilde een beslechting van de verschillende strijdvragen dus zoo graag als iemand en was bereid tot allerlei concessies om des lieven vredes wil. Tegelijk echter kon hij niet voorbijzien, dat men aan de andere zijde een aanslag op heel onze handelspositie in en buiten Europa in de zin had. Men moest daarom wel op zijn hoede zijn en kon niet alles toegeven.

Er waren er in de Republiek die de verheffing van de Prins aanprezen als een goedkoop middel om Engeland's gunst te winnen. De Witt wist beter dan die flauwhartigen dat de verheffing op zichzelf de Koning vrij onverschillig liet: de verheffing zou hem vooral welgevallig zijn omdat hij meende daarmee die gehate Hollandsche handelspolitiek te kunnen lam leggen. Uit de houding van de Oranjepartij tegenover diezelfde onderhandelingen moesten, zooals wij aanstonds zullen zien, de Raadpensionaris en zijn vrienden wel afleiden dat er maar al te veel grond voor die verwachting bestond.

Zoo kon het dus niet anders of De Witt moest in de onderhandelingen met de Engelsche regeering schrap staan, en met het Fransch verbond van Maart 1662 moest hij zich vooral ook hierom gelukwenschen, omdat hij nu nog minder toeschietelijk tegenover Engeland behoefde te zijn. Op een oorlog behoefde hij het daarom niet te laten aankomen. Hij vertrouwde er terecht op, dat Clarendon, hoe veeleischend en hoe onhandelbaar zijn agenten ook waren, voorshands daarvan zou terugschrikken, en dat dus eenig vertoon van onverzettelijkheid onzerzijds de onderhandelingen enkel goed zou kunnen doen.

Maar daarin werd hij gedurig belemmerd door bizondere leden van Holland of van de Generaliteit, die de Engelschen te verstaan gaven, dat zij nog wel meer concessies wilden doen en het nooit tot uitersten zouden laten komen. Dit was behalve in zeer exceptioneele omstandigheden het lot van elk staatsman, Stadhouder of Raadpensionaris, wiens taak het was de Nederlandsche staatkunde te leiden. De tuchtelooze constitutie maakte dat onvermijdelijk. Nu gaf b.v. in Januari 1662 Amsterdam achter de rug van De Witt om verzekeringen aan de Engelsche regeering, dat het haar op een van de betwiste punten - de eisch dat zelfs nog onbekende pretenties aan de uitspraak van scheidsrechters zouden worden onderworpen - tegemoet wilde komen[1]. Amsterdam kwam spoedig van die afdwaling terug en schijnt voor zijn neiging tot toegeven zelfs niet ronduit in de Staten van Holland te zijn uitgekomen[2].

Meer last in ieder geval gaf de Oranjepartij. In Augustus 1662 schreef Downing in arren moede, dat alle strubbelingen het werk waren van de tegenstanders van de Prins van Oranje. Diens aanhangers wilden de Koning gaarne nog verder believen, ofschoon zij er ook niet rouwig om zouden zijn als het tot een oorlog kwam, die zeker tot 'inclusie' van de Prins zou leiden[3]. Zoover als dat laatste gingen zeker maar weinigen zelfs onder de leiders van de Oranjepartij. Maar voor de rest is Downing's opmerking slechts een kernachtige samenvatting van de feiten, die ons niet alleen uit zijn eigen brieven bekend zijn. Een man als Sommelsdijk, die nog steeds vertrouwelijk met de gezant verkeerde[4], beschouwt ten slotte heel de zaak uit het oogpunt van 's Prinsen belang. Hij schrijft aan Huygens heel voldaan, dat de onderhandelingen met Frankrijk wel op de visscherijkwestie zullen afspringen, zoodat de Staten zullen moeten inbinden tegenover Engeland, 'lequel asseurément donne beau jour pour faire valoir à mesme temps les intérests de Monsr le Prince'[5]) De daden trouwens

1) *Briefwisseling van Huygens*, V, blz. 383.
2) Japikse, *a.w.*, blz. 190.
3) *A.w.*, blz. 256.
4) Downing liet hem meer dan eens brieven van zijn regeering lezen; *Briefwisseling van Huygens*, V, blz. 384 enz.
5) *A.w.*, blz. 406.

spreken. Op de kwestie der scheidsrechters waren het in de Staten-Generaal Friesland en Groningen, die het standpunt van de Nederlandsche onderhandelaars wilden prijs geven[1]. Gelderland en Overijsel voegden zich bij hen. De hand van Downing zelf is daar overal te bespeuren. Van Haren, de man die Engelsch geld had aangenomen, had Friesland bewerkt. Hij had beloofd zijn invloed te beproeven op Van Renswoude in Utrecht, terwijl Downing in Gelderland door Bronckhorst werkte. Ook in Overijsel had hij een handlanger[2].

Naderhand komt het lot van de onderhandelingen vooral af te hangen van een kwestie over een paar schepen, waar Holland stijf op zijn stuk wilde staan, omdat er groote beginselen van zeerecht mee gemoeid waren. Dan zijn het weer diezelfde gewesten, die het onmogelijk maken om door dreigen met het terugroepen van de gezanten de Engelschen tot rede te brengen[3]. Met groote moeite wist De Witt in Augustus toch in de Staten-Generaal door te drijven, dat men het middel zou beproeven. De meerderheid was zoo klein mogelijk: op de keper beschouwd waren Holland en Zeeland de eenige voorstanders, de gedeputeerden van Overijsel en Utrecht onthielden zich, die van Groningen stemde met Holland en Zeeland, ofschoon zijn instructie dat eigenlijk niet toeliet. De gemoederen waren hevig opgewonden. De Witt werkte met particuliere brieven van Van Hoorn, een van de gezanten in Engeland, die waarschuwde, dat toegeven enkel maar de deur zou openen voor nieuwe chicanes van de kant van de Engelsche regeering.[4] De landgewesten echter zeiden, volgens Downing[5], 'what dothe this businesse concern us, we will not fall out with the King for two ships. And Jonkstall of Freeze, who was one of the Ambassadors in England with Beverling' [in 1654], 'tould some of the principall of them of Holland this weeke that they looke what they do', [dat zij wel mogen bedenken wat zij beginnen], 'for that if a breache should happen they must not onely not expect any

1) Japikse, *Verwikkelingen*, blz. 179.
2) *A.w.*, blz. 183, 189, noot 4.
3) *A.w.*, blz. 191, 221.
4) Downing aan Nicholas, o.m. 22 Aug. 1662 O.S., *Nicholas Papers*, Br. Mus., Egerton 2538.
5) Downing aan Nicholas, 29 Aug. 1662 O.S.; *ibidem.*

assistance from them, but the contrary.' Dat was taal even geschikt om de vastberadenheid van de Nederlandsche regeering te ondermijnen als om de Engelsche tot volhouden te prikkelen.

Het verdient opmerking, dat de landgewesten het nu op geen oorlog met Engeland wilden laten aankomen, omdat zij in schepen geen belang stelden, terwijl zij in de dagen van Willem II en daarna om diezelfde reden lichtvaardig met het denkbeeld van een oorlog hadden gespeeld. Het is duidelijk, dat in beide gevallen de partijkwestie hun eigenlijke drijfveer was.

En nu werd de eensgezindheid van Holland ook aangetast[1]. De kritieke resolutie was, hoe dan ook, door de Staten-Generaal genomen, maar nu drongen Haarlem en Enkhuizen er op aan, dat de Staten van Holland in buitengewone vergadering bijeengeroepen zouden worden om de zaak nogmaals in overweging te nemen: oorlog zou, vreesden zij, van het afbreken der onderhandelingen het gevolg zijn. Haarlem en Enkhuizen behoorden beide tot de Oranjegezinde groep in de Staten van Holland. Burgemeester Van Thilt, van Haarlem, schreef aan De Witt, dat men 'misverstand' met Engeland vooral moest vermijden, omdat daardoor 'de swackheden die in onze Republiek resideeren' opnieuw aan het licht zouden komen. Inderdaad wist Downing van Haarlem's weifelmoedigheid al af. En zoo durfden de Staten van Holland de lijn niet meer zoo strak gespannen houden. De gezanten in Engeland werden gemachtigd tot nog een laatste concessie - die inderdaad alles op losse schroeven zette. Het geschilpunt bleef feitelijk onopgelost en al kwam er nu ook een verdrag tot stand, weldra brak de twist over die twee schepen opnieuw uit en droeg niet weinig bij tot het losbarsten van de oorlog een paar jaar later[2]. Het was het werken van Downing met de Oranjegezinden geweest, dat een afdoende regeling onmogelijk had gemaakt.

De krachtige en onscrupuleuse leiding van Downing had de Oranje-partij dus een tactisch succes doen behalen in

1) Japikse, *a.w.*, blz. 222 vlg.
2) Dr. Japikse oordeelt dat het 'haast onbegrijpelijk onvoorzichtig' van de Staten was om deze laatste concessie te doen; *a.w.*, blz. 223.

weerwil van de omstandigheid, waarop ik al opmerkzaam heb gemaakt, dat haar connectie met Engeland de aanhang van de partij in het land stellig had verzwakt. Heel dit bedrijf wordt door het terugdeinzen van zooveel van haar geestverwanten niet verontschuldigd. Integendeel, niets bewijst zoo duidelijk, dat zij zich op de verkeerde weg bevond, als dat de breede publieke opinie - ik zou haast zeggen de kleurlooze middenstof, maar die in de Republiek en in die tijd een onmiskenbare oranje tint had - zich van haar afwendde[1]. Het succes verdiende die naam dan ook tenauwernood. De partij had haar aanzien in den lande geen goed gedaan en de Koning van Engeland voor wie zij zich uitgesloofd had, vergold het haar slecht.

Clarendon, zooals men zich herinnert, had geweigerd zich te leenen tot de manoeuvre die Sommelsdijk van hem verlangde, n.l. om het verdrag afhankelijk te maken van de verheffing van de jonge Prins. Hij had echter veel animo aan den dag gelegd voor een plan om De Witt op het lijf te vallen ná het tot stand komen van het verdrag. Men meende hem te kunnen treffen door de oude geschiedenis van de onderhandelingen

1) Ik maak deze opmerking, omdat Dr. Japikse *(a.w.*, blz. 256) naar aanleiding van Downing's eigen bewering dat de Oranjemannen hem bij zijn moeilijke onderhandelingen tegemoet hadden willen komen, een beschouwing geeft die mijns inziens op een misvatting van de aard van partijstrijd berust. ‘Die scherpe tegenstelling,’ schrijft hij, ‘ging stellig lang niet op. Er waren er die hun land wilden verraden om door Engelschen invloed hunne wenschen ten opzichte van den Prins verwezenlijkt te krijgen,.... maar lang niet allen, die meer of minder in het geheim de verheffing van den Prins wenschten, kon men rekenen onder de Engelsche partij; immers, de Oranjepartij was zelfs afgenomen, doordat Oranje en Engelsch op dat oogenblik scheen samen te gaan. Inderdaad; het bestuur van de Witt stond in 1662 veel krachtiger dan tevoren; er scheen eene neiging tot eensgezindheid te ontstaan onder het gevaar, dat allen van over de zee bedreigde.’ De opmerkingen in deze zinsneden vervat zijn juist. Maar de bedoeling van de schrijver is onklaar. Hij wekt de indruk van de Oranjepartij te willen verschoonen. Maar zijn bewering, dat niet allen die het huis van Oranje een goed hart toedroegen landverraders waren, is zoo vanzelfsprekend, dat men er niets mee bewijzen kan. Waar het op aankomt, is dat zoovelen voelden dat zij onder de omstandigheden het nationaal belang slechts dienen konden door zich achter de Witt, achter de Staten van Holland, te scharen. Dat kwam doordat de Oranjepartij als partij, als politiek lichaam met een eigen ziel, in de dynastieke verwikkeling met Stuart hopeloos verward zat.

over de Acte van Seclusie op te halen, meer bepaaldelijk, door te bewijzen, dat hij wel degelijk Cromwell op het denkbeeld van de uitsluiting van Oranje had gebracht. Van *bewijzen*, zoo bleek al spoedig, kon niets inkomen[1]. Dit was voor Downing niet zulk een groot bezwaar. Die vond doodeenvoudig, en schreef met zijn onnavolgbare onbeschaamdheid: 'this is certaine that as much dirt as can must bee throwne on De Witt.'[2]

Zoo was er in het najaar van 1661, d.w.z. na het besluit van Holland om zich van de voogdij te ontdoen, te Kleef een afspraak gemaakt tusschen de Keurvorst, de Douairière en Downing als vertegenwoordiger van Karel II, dat men, zoodra de onderhandelingen tusschen de Staten en Engeland tot een einde waren gebracht, een verzoek tot hen zou richten om de Prins te designeeren hetwelk men met een scherpe herinnering aan de Acte van Seclusie en een duistere toespeling op de wijze waarop die tot stand was gebracht, zou steunen. Maar Downing had wel goed gezien, dat dit het paard achter de wagen spannen was. Het oogenblik voor de aanval was nu aangebroken. Maar het enkele feit al dat het verdrag gesloten was beteekende een versterking van De Witt's positie, - evenals in 1654, maar toen had dan ook Cromwell, Downing's voorbeeld, de seclusie, of althans een bindende belofte ertoe, al binnen. En nu kwam er nog bij, dat de Keurvorst zich vrijwel uit de zaak had teruggetrokken, dat Frankrijk met de Staten tot een verbond was gekomen, en dat de volksbeweging die De Witt in 1660 zooveel zorg had gebaard, geheel was doodgeloopen. Vooral dat Zeeland het weer met Holland eens was geworden, was voor de Statenpartij van het grootste belang. De oude Prinses zelf aarzelde, of zij van Karel II of van Holland het meest te verwachten had.

Onder die omstandigheden kon de Engelsche regeering de noodige geestkracht niet vinden om het een jaar tevoren beraamde plan uit te voeren. De aarzelingen van de Douairière waren haar wel bekend en wantrouwen in haar bedoelingen vermeerderde haar onwil om zich omderwille van de jonge Prins van Oranje in onafzienbare onaangenaamheden te

1) Japikse, *a.w.*, blz. 243.
2) *A.w.*, blz. 241, noot 5.

steken[1]. Engeland deed dus niets. En dat droeg er op zijn beurt toe bij om de ontreddering van de Oranjepartij te voltooien en de verwachtingen van de oude Prinses op Holland terug te richten. Zelfs in de kwestie van Oranje ondervond zij van Engeland geen steun en alle verzoeken om uitbetaling van de oude schulden van de familie - de bruidschat van de Prinses Royaal, de voorschotten door Frederik Hendrik, Willem II en zijn weduwe verstrekt - waren aan doovemans deur geklopt.

Zeeland was in de partijstrijd van de Republiek altijd een strategisch punt van groot gewicht. Dat kwam doordat bij het klein getal van de leden der provincie, zes steden, en daarvan twee steevast op de hand van Oranje, meerderheden gemakkelijk omgezet werden[2]. Wij zagen, hoezeer de heer Veth in 1660 zijn best had gedaan om zich aangenaam te maken bij de partij, die hij meende dat nu de lakens zou kunnen uitdeelen. Maar de machtsverhoudingen hadden zich heel anders ontwikkeld dan hij verwacht had. Bovendien waren de handelskwesties weer op de voorgrond gekomen, die er altijd toe strekten om Zeeland éene lijn met Holland tegen Engeland te doen trekken. En zoo had er dan een toenadering tusschen de twee provincies en in het bizonder tusschen de twee Raadpensionarissen plaats gehad. Er was behalve het verschil van politiek ten opzichte van de Prins van Oranje ook een oud geschil nopens de bevoegdheden van beide gewesten ten aanzien van hun gemeenschappelijke hoven van justitie. Holland gebruikte dat en ook andere kwesties om Zeeland op het punt van de Prins van Oranje te doen toegeven. Al in Februari 1662 had Downing geschreven, dat er ‘een komplot’ bestond om ‘een soort nieuwe Acte van Seclusie’ door Holland en Zeeland gezamenlijk te doen aannemen. ‘Groote dingen zijn beloofd aan de Zeeuwen’. Maar, ‘God zij dank, ik heb tijdig

1) In Jan. '62 b.v. schreef Sommelsdijk, dat de oude Prinses er over scheen te denken om de heer Van Zuylestein, die meer en meer het symbool van de Engelsche connectie werd, van de Prins weg te nemen; Sommelsdijk was daartegen en nam blijkbaar aan, dat ook zijn correspondent (Huygens) ertegen was; *Briefwisseling van Huygens*, V, blz. 385. Vgl. ook Japikse, *a.w.*, blz. 203.
2) ‘Un hausse qui baisse continuel’, zooals Brasset het uitdrukt: *Archives*, II, V, blz. 210.

van deze combinatie vernomen, passende en krachtige pogingen zijn te werk gesteld, en de Staten van Zeeland zijn uiteengegaan zonder een besluit te hebben genomen[1)]'.

Maar Downing was heel wat ijveriger in deze zaak dan de oude Prinses, zooals Sommelsdijk klaagt. De Engelschman moest haar aansporen om naar Zeeland te schrijven; zij liet hem de minuut van haar brief lezen[2)]. Er was toen al een accoord ontworpen tusschen De Witt en Veth, maar Veere en Vlissingen hielden de aanneming voorloopig tegen. De heer Thibaut van Middelburg, die altijd als Oranjegezind bekend had gestaan, deed zijn best om de vazalsteden in hun oppositie aan het wankelen te brengen. Er is eenige reden om aan te nemen dat hij in overleg met de Douairière te werk ging[3)]. In ieder geval maakt het de indruk alsof zij zich een wit voetje bij Holland zocht te maken door deze zaak haar beslag te laten krijgen. Als in September 1662, in de dagen dat ook de onderhandelingen tusschen de Staten en Engeland tot een eind loopen, de Zeeuwsch-Hollandsche besprekingen hervat worden, geeft Downing te verstaan dat de Prinses Douairière getalmd heeft met haar aankomst in Den Haag tot de twee Pensionarissen het eens geworden waren[4)].

1) Downing to Nicholas, 3 Febr. 1662 O.S., *Nicholas Papers*, Br. Mus., Egerton 2538.
2) *Briefwisseling van Huygens*, V, blz. 375.
3) Hendrik Thibaut stond in 1664 in goede relaties tot de Douairière (van Sypesteyn, I, blz. 162). De Huybert echter, die in dat jaar over hem aan Willem Frederik bericht, zegt dat hij 'subietelijk' bij Hare Hoogheid crediet heeft gekregen (door Buysero). Inderdaad laat Thibaut zich nog in een brief aan De Witt van Maart 1663 vrij schamper over de Douairière uit *(Brieven aan De Witt*, II, blz. 121), maar nu in Maart 1662 commenteert Sommelsdijk na vermelding van het feit, dat Thibaut voor het accoord werkt: 'par où vous pouvez juger de la générosité et de la fermeté de ceux qui y' [in Zeeland] 'paroissent le mieux intentionnés'; *Briefwisseling van Huygens*, V, blz. 409. - Sommelsdijk en Huygens (dat is uit 's eersten brieven licht af te leiden) waren met de pogingen van de Douairière om Holland in het gevlij te komen niet ingenomen; ook Willem Frederik niet. (Japikse, *a.w.*, blz. 260). Vermoedelijk werkte Buysero, die in 1660 met Oudart ook de Prinses Royaal tot De Witt had zoeken te brengen, thans op de oude Prinses in dezelfde zin. Al in 1661 wordt in een Fransch bericht *(Archives*, II, V, blz. 210) Thibaut voorgesteld als de machtigste man in Zeeland, die Veth als zoodanig verdrongen heeft.
4) Downing to Nicholas, 22 Sept, 1662 O.S., *Nicholas Papers.* 'Meanwhile', besluit Downing, 'De Witt makes it his businesse to gratifye them in their personall and provinciall concernes.'

De Engelsche partij voelde zich haar ontglippen.

Intusschen was het accoord een groot succes voor Holland. Het bepaalde[1)], dat de twee gewesten in de zaak van het aanstellen van een Stadhouder of van een Kapitein-Generaal niet dan na gemeenschappelijk overleg zouden handelen, en dat zij in geen geval van aanstelling of designatie zouden reppen vóor de Prins tot zijn volle achttien jaren gekomen zou zijn. Omtrent het Kapitein-Generaalschap bepaalde het bovendien nog uitdrukkelijk, dat daaromtrent ter Generaliteit niet anders dan met eenparigheid een besluit genomen zou kunnen worden. Tot November 1668 beloofde deze overeenkomst aan de Hollandsche Statenpartij rust.

De oude Prinses, die in het begin van 1662 tot Sommelsdijk's ergernis zoo geweifeld had over de houding die zij moest aannemen, had nu haar keus gedaan. Al in Juli had zij openlijk een toenadering tot de Statenpartij beproefd. Toen toch diende zij een uitvoerige memorie in bij de Staten van Holland, waarin zij hen verzocht hun besluit tot educatie van September 1660 alsnog ten uitvoer te leggen[2)]. Het was een stuk waarvan zeker geen effect te verwachten viel voor wie de stemming van de meerderheid van Holland kende. Want de Prinses, betoogend dat het niet aanging om haar als grootmoeder geheel buiten de voogdij te sluiten, bood Holland niet die volstrekte zeggenschap over ‘het waardig pand’, die De Witt steeds onontbeerlijk geacht had, vóor hij het tot ‘een instrument van groote hope’ wilde verklaren. De memorie stuurde aan op een compromis, - dat er overigens niet nader in werd aangegeven. Maar reeds de ijver waarmee beredeneerd werd dat het nooit in de bedoeling van de ‘hoogestandspersonagiën’ gelegen had om de Staten uit te sluiten, bewees (al was het ook niet meer dan de waarheid), dat er iets aan het veranderen was in de houding van de Prinses. De Witt twijfelde er niet aan, of er zou nog meer in veranderen. Het antwoord op de memorie raakte op de lange baan en De Witt liet zich tegenover Downing ontvallen, dat de Douairière wel wijzer zou worden[3)].

1) Aitzema, X, blz. 519.
2) Aitzema, X, blz. 378.
3) Japikse, *a.w.,* blz. 255.

En inderdaad, toen na het tot stand komen van het verdrag de Engelsche regeering meer dan ooit onmachtig en onwillig bleek om iets ten gunste van de Prins bij de Staten te ondernemen, ging zij resoluut overstag. Begin 1663 zond zij de heer Milet naar Engeland om Karel II voor te houden, dat als men de Prins eenmaal tot de waardigheden van zijn voorouders verheven wilde zien, er niets anders op zat dan om Holland's voorwaarden aan te nemen[1]. De Koning legde de zaak voor aan zijn raad en antwoordde overeenkomstig diens advies met een onvoorwaardelijk fiat. Het was een droevige bekentenis van onmacht. De Staten van Holland hadden in September 1661 gezegd - volgens Downing's venijnige paraphrase[2] - ‘take your child, and doe what yee will with him’. Nu verklaarde de oom dat hij, zoomin als de grootmoeder, iets met het kind wist aan te vangen en dat het dus maar het best zou zijn, als de Staten hem terugnamen. Wel moet de positie van hun Edel Groot Mogenden onaantastbaar geleken hebben in die dagen!

Zoo richtte dan de Douairière de 17de Maart 1663 nogmaals een memorie tot de Staten van Holland[3], waarin zij hen thans zonder verdere omhaal verzocht zich weer volgens de resoluties van September 1660 met de educatie te belasten. Alles werd toegegeven. ‘Wij zullen ons daarin voegen naar alle 't gene Uw Ed. Gr. Mogenden ten besten van hooggemelde Prince dienstig en goed zullen vinden.’ Alleen veroorloofde zij zich een wenk, dat men haar bereid zou vinden tot consultatie, en de Koning drukte dat in de brief waarmee hij het verzoek ondersteunde, nog wat stelliger uit. De 27ste April 1663 antwoordden de Staten met een beleefde afwijzing. Zij waren niet bereid zich opnieuw met de educatie te belasten. Hun redenen? ‘La considération du passé, la constitution de notre corps et plusieurs réflexions importantes’ - aldus luidde de vrij enigmatische toelichting tot hun besluit.

Behalve deze voor de openbaarheid bestemde stukken is er zoo goed als niets bekend over de beraadslagingen die in

1) *A.w.*, blz. 257; bijlage XI
2) *A.w*, blz 252.
3) Aitzema, X, blz. 837.

de Staten en de besprekingen die met de voogden moeten hebben plaats gehad. D'Estrades bericht nog vóor de oude Prinses haar openlijke stap deed[1)], dat een zekere Friquet uit haar naam De Witt was komen polsen. Hij had een uiterst koel antwoord ontvangen. D'Estrades had De Witt trachten te overtuigen dat het wijzer zijn zou het aanbod niet af te slaan, maar voorwaarden te stellen waardoor men de Prins geheel in zijn macht gekregen zou hebben. Heeft De Witt getwijfeld of dit mogelijk zijn zou? Onder zijn papieren komt de minuut van een brief aan Clarendon voor[2)], waarin hij de Kanselier verzekert, dat hij niet heeft nagelaten de aandacht van de Staten zijn meesters te vestigen op 'l'affection dont S.M..... continue d'honorer ceux qui sont encore de la main de la feue Princesse Royale, sa soeur, auprès de la personne de M. le Prince d'Orange son fils, et nommément les S. de Zuilestein et de Buat.' De ironie is nauw verholen. Dat de Koning opnieuw van zijn genegenheid voor die heeren had doen blijken, kan met geen andere bedoeling geweest zijn dan om te verhinderen dat zij uit de omgeving van de jonge Prins verwijderd zouden worden, zoodra de Staten de voogdij weer op zich hadden genomen. En niets was zeker zoo geschikt om de Staten van de voogdij afkeerig te maken als een beperking van hun vrijheid in dat opzicht.

Intusschen - dit blijft gissen. Ofschoon men het na de uitingen van 1660 en 1661 inconsequent zou kunnen achten, het is best mogelijk dat het voornamelijk, of zelfs uitsluitend, hun steil republikanisme geweest is, dat de Staten tot hun afwijzen van het verzoek bewoog. Er was in de laatste paar jaar wel degelijk iets veranderd. De positie van de Staten was al sterker, die van de Oranjepartij al zwakker geworden. Zoo juist hadden de Staten een voorschrift aan de predikanten doen uitgaan, om in het publiek gebed Hun Edel Groot Mogenden vóor Hun Hoog Mogenden en de Prins van Oranje in het geheel niet meer te vermelden. Blijkbaar redeneerden zij, dat het niet noodig meer was zich het lot van de jonge

1) 22 Febr. 1663; Lettres et négotiations II, blz. 98.
2) *Brieven* (*H.G.*), II, blz. 431. De brief van Clarendon waarop dit een antwoord is, kort vermeld bij Japikse, *a.w.*, blz. 260.

Prins aan te trekken. Blijkbaar hoopten zij, dat de politiek van uitsluiting voor onbepaalde tijd kon worden voortgezet. Dat was overmoedig en kortzichtig. Maar zoo plegen partijen in voorspoed te zijn. In ieder geval was inderdaad de positie van de Statenpartij nu zoo stevig, dat zij deze straffe partijpolitiek kon voeren zonder dat de buitenlandsche politiek in het gedrang kwam. De Oranjepartij kon slechts afwachten en stilzitten. En Karel II moest het nieuwe refuus verduwen. Het bracht in de betrekkingen tusschen de twee landen geen verkoeling.

P. GEYL.

Met Henri Brulard te Grenoble.

II.

Henri Brulard maakt eigenlijk een bedrieglijken indruk. Ziedaar een boek dat schijnt niet anders te bedoelen dan de levensbeschrijving van een jongentje uit de goede bourgeoisie van een Fransch provinciestadje op het einde der XVIIIe eeuw. Hij heeft zijn moeder vroeg verloren, groeit op onder strenge groote-menschen, krijgt thuis les, heeft eenige kameraadjes, mag een enkele maal mee naar de komedie, wordt student, blokt in de wiskunde, geraakt heimelijk verliefd op een dienstmeisje, de zuster van een vriend, een actrice, ziet volkstumulten en volksfeesten, ziet en hoort uit zijn somber huis het leven van de burgertjes der bergstad, vertrekt ten slotte naar Parijs op zijn zeventiende jaar. *Henri Brulard* heeft den klank van de XVIIIe eeuw. De rythmus van zijn stijl is droog, knap, flikkerend. Het is de stijl van de kleine mémoires, van die XVIIIe eeuwsche mémoires die Stendhal goed kende (Mme du Deffand, Melle de Lespinasse, Mme d'Epinay), ook van de groote mémoires, van de historie en de archieven, van de cabinets secrets der geschiedenis, van Duclos en Saint-Simon. En die stijl is beweeglijk gelijk de vlugge dialogen der praatzuchtige eeuw, gelijk de tracten der nieuwsgierige encyclopedisten, der sceptici, der epicuristen, der aristocraten, der redeneerende philosophen, bondig, cyniek, precies, macchiavelistisch, wispelturig, van den hak op den tak, een stijl die verwant is met Marivaux, Duclos, Helvétius, Cabanis en Destutt de Tracy. En toch van een innerlijke densiteit, van een stevigheid, van een zwaarte, die hem alleen behoort: Stendhal.

De jeugd van Beyle stond in het teeken van het XVIIIe eeuwsche nuchtere rationalisme, nauwelijks getoetst door de zwoele sentimentaliteit van Rousseau. Van kindsbeen was hij omsponnen door het weefsel der gedachten, oordeelen, vooroordeelen van de vier groote menschen der huizen Beyle en Gagnon, een encyclopedist, een jurist, een hooghartige dame met den geest der XVIIe eeuw, en een grimmige kwezel: vier wachters van den bon ton rond het kind van de fantaske Henriette Gagnon. In zulk een conservatief gezin, doortrokken van de wereldopvatting der oude samenleving, gestijfd in zijn verdorde beginselen door het fijne gezelschap van Grenoble waar de toon gegeven werd door den hoogen ambtenaar, den advocaat en den priester, kon het niet anders of Henri Brulard moest er den geest der late XVIIIe eeuw in zijn puurste essentie inzuigen? Wel werd er in de huizen Gagnon en Beyle gedweept met Rousseau, maar men was er nog niet meegesleept in den ommezwaai der algemeene stemming, van de nieuwe levensconceptie vatte men er slechts de oppervlakkige modische sentimentaliteit en er werd over de natuur gesproken met een teederheid die Henri Brulard wee maakte. Als kind reeds vermoedde, neen besefte hij dat die bewondering niet de echte was. En toen hij zelf in den ban van Rousseau kwam, ging hij er onmiddellijk, door instinct, de diepere schoonheden van begrijpen. Ziet eens wat Henri Brulard bedenkt als uitspanning, als kindervermaak! Het is van een haast angstige cerebraliteit. Met zijn vriend Crozet maakt hij karakter-analysen van typen uit Grenoble, die zij dagvaarden voor een denkbeeldige jury saamgesteld uit Helvétius, Tracy en Macchiavelli, ofwel Helvétius, Montesquieu en Shakespeare! En in die vreugdelooze jeugd is een der meest geliefde vermaken van den jongen het gieten van plaasteren medalies, waarin zich zijn vroege smaak openbaart voor conciese uitbeelding, scherpe afteekening van physionomies, en de neiging voor van alle pittoresk ontbloote abstractheid. Voegt daarbij dat het onderwijs van Henri Brulard gespitst is op de ontwikkeling der nuchtere verstandelijkheid: logica, wiskunde, chemie, systematisch teekenen naar koude antieke modellen, en dat de methode die den jongen moet inwijden in de fraaie letteren niet van aard was om zijn geest te openen

voor dichterlijkheid - het was de saaie fabricatie van doode Latijnsche verzen -, dan zou men kunnen verwachten dat die zelfbiographie de laatste weerklank zou zijn van den rationeelen classieken geest, doorweven met encyclopedische philosophismen....

Van Stendhal's oeuvre heeft de Fransche critiek genoeg aangetoond dat het in den grond niet buiten de Romantiek staat: uit een enkel werk zooals *Racine et Shakespeare* blijkt voldoende dat Stendhal ook een kind is van de XIXe eeuw. Romantiek is o.m. het geloof aan een gevoels-élite (de fameuze *happy few*!), aan een aristocratie des harten die alleen het privilegie kent der groote driften, de verachting van alles wat matig is, burgerlijk, evenwichtig en gezond verstandig, de afschuw van de banaliteit, de veroordeeling der conventies, de skepsis tegenover wetten en zeden, de zelf-analyse die gaat tot de uiterste excessen, de pijnlijke lichtgeraaktheid, de egocentrische wereldbeschouwing geïnoculeerd door de *Confessions*. Dat is alles Romantiek. Dit is alles ook bij Stendhal na te speuren. Dat zijn de eigenschappen van Hernani en Antony; het zijn ook die van den even hoogmoedigen Julien Sorel en van den dweependen Fabrice del Dongo, met dit verschil dat de menschen van Stendhal buitengewoon intelligent zijn, en de helden van Hugo-Dumas buitengewoon onnoozel.

Toch kon het niet anders of de paradoxale Stendhal zou het ijdel spel der definieerende en classeerende critiek verschalken. Want van de Romantiek is hij nu weer de antipood. Geen sterker antiseptiek dan Stendhal tegen de bedenkelijke eigenschappen der Romantiek: het valsch-sublieme, de schijnheilige levensmoeheid, de mystiek van Recht, Vrijheid en Rede, de zelfbewondering, de vertrouwelijkheid, de droomen van gelukzaligheid, de vrees voor het werkelijk leven, het heimwee der eenzaamheid, de cultus der grilligheid, het elegische der graftomben-melancolie en der maneschijn-extase: geen die daarmee gegrinnikt heeft zooals Stendhal, gelijk hij ook nimmer de vervoerende eigenschappen der Romantiek heeft weten te benaderen, waaronder dan toch in de eerste plaats de zware muzikaliteit van den stijl moet gerekend worden, de geheimzinnige bedwelming van Rousseau, de

meeslepende golving van Chateaubriand, de ridderlijkheid, het pathos en de bonte beweeglijkheid van Hugo.

Henri Brulard nu bevat de essens van Stendhal's romantiek. Die beteekenis van *Henri Brulard* is door de critiek niet genoeg naar voren gerukt. *Henri Brulard* is te veel als een zakelijke beschrijving van menschen en toestanden en gebeurtenissen beschouwd. *Henri Brulard* is een droom, is een retrospectieve hervorming van een jeugd opgeroepen in een heel bijzondere geestesgesteldheid. *Henri Brulard* is een geheimzinnig processus, vol onderbewustheden. Hoe meer wij ons indenken in het ontstaan van dat werk, - cet incomparable *Henri Brulard* zegt André Gide, - daarbij bedenkend de omstandigheden van tijd en plaats en het levensmoment van Stendhal, des te feller komen wij tot het besef dat de indruk van de koel-zakelijke, half historische, half-anecdotische gebeurtenissen-vertelling in den grond een illusie is die geen rekening houdt met de diepere dracht, en dat in hooger instantie *Henri Brulard* méér is dan een mémoire. Laat ons vooral niet vergeten dat Stendhal het boek noemt: tableau des révolutions d'un coeur.

Vie de Henri Brulard is geschreven tusschen den 23en Nov. 1835 en den 17en Maart 1836. Stendhal had sedert vier jaar zijn consulaat te Civita-Vecchia betrokken en had er o.a. eenige van zijn Italiaansche novellen geschreven, en *Le Chasseur vert* die later zou heeten *Lucien Leuwen.* Het plan van een autobiographie kiemde reeds eenige jaren: daaraan hebben wij de *Souvenirs d' Egotisme* te danken, van 1832. De ongedurige Stendhal was al dien tijd te Civita-Vecchia en te Rome, en het handschrift van *Henri Brulard* verliet hem niet, verhuisde mee van de eene stad naar de andere tot hij het verhaal van zijn jeugd schielijk afbrak te Civita-Vecchia. Stendhal verveelde zich in de kleine haven, zelfs te Rome, al kon hij ook dwalen in de Romeinsche campagna en vaak zijn vriend graaf Cini bezoeken te Castel-Gandolfo, aan het meer van Albano. Maar de winter was koud en vochtig. Stendhal leed aan jicht en graveel. Er was geen gezelschap om te schermutselen met geestigheden, er waren geen vrienden om zijn dialectiek mee te meten. Hij was alleen, weer eens afgezonderd, gelijk in de rue des Vieux-Jésuites, onder

zijn kameraden, in den maalstroom van Parijs, in de letteren van zijn tijd. In die dagen las hij *Chatterton* en Poe's *Golden Bug.* En hij herleefde met een hevige intensiteit zijn kindsheid, en schreef ze gelijk een brief aan een vriend. Deels uit dat oude zwak voor mystificatie, deels uit vrees voor de internationale politie, deels uit ironie noemde hij zich *Henri Brulard* omdat hij, als zuigeling, geleek op een dikken pater uit Grenoble, die Brulard heette.

Stendhal zou dus zijn leven gaan beschrijven, als troost voor zijn miserie. En van den aanvang af, nog voor dat hij met zijn levensloop begint, vraagt hij zich af wat nu wel de slotsom van deze geschiedenis gaat zijn, de conclusie van zijn leven, en of hij voor zichzelf geen raadsel zal blijven: qu'ai-je donc été? je ne le saurai.... Ai-je été un homme d'esprit? Ai-je eu du talent pour quelque chose? Ai-je eu le caractére gai? Doch hij had nog een andere bijbedoeling. Dat hij wel eens meer dacht aan het oordeel der wereld, aan toekomstige geslachten wier vergelding hij berekende voor de onverschilligheid of het wanbegrip van zijn tijdgenooten, bewijst de zeer bekende boutade: je songe que j'aurai peut-être quelque succès vers 1880; om dan elders weer half melancolisch, half coquetteerend te gaan twijfelen of er in 1930 nog wel een mensch zich om hem zal bekommeren?.... Ook in *Henri Brulard* heeft hij zich ongerust gemaakt over de toekomst, zulks blijkt uit de verschillige testamenten die nu en dan in het werk voorkomen, en waarin hij beschikt over het lot van het handschrift.

Nu is het merkwaardig dat *Henri Brulard* begonnen werd als een gewichtige methodische onderneming. Op het handschrift zien wij den titel in groote, naïeve, schooljongensachtige letters: *hy. Brulard.* Al dadelijk komt de galgenhumor naar voren in de opdracht: à M.M. de la Police: ceci est un Roman imité du Vicaire de Wakefield. Le héros henry Brulard écrit sa vie à 52 ans, après la mort de sa femme la célèbre Charlotte Corday. Maar zie, de toon verandert spoedig. Het handschrift laat daarover geen twijfel. Wat bedoeld wordt als een memorie wordt een belijdenis. Het geschrift wordt driftig. Eenzaam, verkleumd, koortsig, schrijft Stendhal tot laat in het schemeruur, gaat voort met kribbelen tot het in zijn kamer

donker is. De herinneringen komen aangestormd. De chronologie geraakt verward. Gestalten schieten op uit het duister, worden scherp belicht, verdwijnen. Menschen en gebeurtenissen worden door mekaar gehutseld. Stendhal dwaalt door de kamers van het vaderhuis, beleeft er weer uren van treurnis en gramschap, een enkele maal bukt een geliefd wezen zich over hem. Hij zwerft door het stadje, in den donkeren Jardin de Ville, door de romantische berglanden van Grésivaudan. Hij ziet met wantrouwen de gestalte naderen van zijn vader, van de gehate Séraphie; hij heeft schik in den grappigen Romain Gagnon. Eensklaps is hij weer in het heden, schrijft over de Chambre des Pairs, krabbelt een hatelijkheid tegen Louis-Philippe. Dan betrapt hij zich op verstrooidheid: Mais je m'égare, en hij ploft weer den schijn van zijn zoeklicht in eigen binnenste en bekent de mecaniek van zijn analyse: je rumine sans cesse ce qui m'intéresse; à force de le regarder dans des *positions d'âme* différentes, je finis par y voir du nouveau et je le fais *changer d'aspect* (Stendhal onderstreept). En het ongelooflijke in *Henri Brulard* is het samentreffen van de positieve menschenstudie en de gestadige wemeling der fantazie die de donkere roerselen van zijn gemoed met de meest objectieve bijzonderheden samen vlecht tot een weefsel van mysterieuze vastheid waar verdichtsel en waarheid niet meer te ontwarren zijn.

Henri Brulard is een droom van stemmingen die Stendhal, niet heel ver van het einde van zijn leven, herleeft in zijn oude vrijgezel-kamers te Civita-Vecchia en te Rome. De hater van sentimentaliteit stipt even zijn ontroeringen, een enkele maal zijn verrukkingen aan, niet met die ingenomenheid, en dat medelijden met zichzelf van een Rousseau, doch met een enkel zinnetje; raakt terloops aan iets teers, dringt niet aan. Hij is een hevig en melancoliek minnaar der natuur. Misschien des te driftiger, naar gelang hij ontdekt dat zijn familie rijk bespraakt is om, in een duffe kamer, de schoonheid eens landschaps in laffe woorden te verheffen, zoo niet te bezingen, maar dat zij zoo zuinig is met wandelingen waarover Chérubin en Séraphie eindeloos kibbelen, tot er van wandelen niets terecht komt; ofwel als bij toeval ontdekken dat Henri nog een huiswerk te maken heeft, op 't oogenblik dat men zou

uit gaan, om alzoo een lieve illusie aan het kind te ontnemen. Was het daarom dat hij met droefheid en wellust keek naar de verre bergen van op het terras van zijn grootvader?

Heel in het begin van *Henri Brulard* is er een visioen van Rome, à la Piranesi, met triomfbogen en graftomben, en Stendhal voelt zich gelukkig voor het oude classieke land. Een mooi visioen van de natuur bezaaid met de herinneringen der vergane geslachten is het vertrekpunt van zijn bespiegelingen en zijn verstrooidheden. Eens zegt hij, en het klinkt haast gelijk Rousseau: j'ai recherché avec une sensibilité exquise la vue des beaux paysages; c'est pour cela uniquement que j'ai voyagé.

Van groote beteekenis in zijn kindsheid waren voor Henri Brulard de wandelingen naar Chérubin's landgoed, enkele mijlen buiten de stad. Moest hij ook zijn vader, of erger, Séraphie vergezellen, hij was ten minste eenige uren verlost van de saaiheid en den dwang van de rue des Vieux-Jésuites. Dat landgoed bestaat nog. Het is gelegen te Furonières, bij Claix, ten Z. van Grenoble. Men gaat er naar toe met de electrische tram, langs den eentonigen Cours Saint-André, eindelooze rechte baan, beplant met kastanjelaren, langs een snelle beek die hier en daar een zijsprongsken maakt in een fabriekje en er verder weer uitwipt. Claix is slechts een vlek. Een oude steenen brug, vroeger geroemd als een der zeven wonderen van Dauphiné, welft er over de Drac, en het landschap doet denken aan Claude Lorrain: de hooggolvende bergruggen, de brobbelende rivier met runderen tot den buik in 't water, en een visschertje dat de forel zoekt te verschalken. Het trammetje slingert bedenkelijk tot het gehucht Furonières; verder gaan wij te voet langs een keiachtigen opglooienden landweg tot de campagne der Baronesse B.... Daar is links het oude erf van Chérubin Beyle; het ligt op de helling van den heuvel en het vergezicht is er mooi, rustig, heel landelijk. Stendhal kan deze bergen nooit bedoeld hebben toen hij sprak van les montagnes terribles du Dauphiné: de vreeselijke bergen beginnen pas over Vizille waar zij enorm en donker steigeren langs de wildschuimende Romanche. Van den landweg is het huis niet zichtbaar; het ligt diep in het erf achter geboomte, en is een antiek smakeloos, wit blok zonder

stijl-pretenties, met vensterdeuren zonder stoep. De vensters zijn ver van elkaar, gij vermoedt heel ruime vertrekken. Een uurplaat hangt als een gouden schotel tegen den gevel. Op het dak een impertinent klein klokkenhuisje. De luiken waren dicht op dien Septemberzondagmorgen. Een raam stond open. Gelijk in een blijspel, à la cantonade, krijschte in huis een stem: Qu'est ce que c'est?! De vertrekken waren niet zichtbaar. Wel mocht ik in den grooten warmen tuin dwalen en zag er de tweede linde links in de dreef, waar Stendhal *Don Quijotte* las, et où qu'il a écrit ses poésies, verzekerde mij de dienstbode. Van dat landhuis zegt Stendhal: Maison de campagne qui joua le plus grand rôle dans mon enfance. Eens kwam hij daar voorbij toen het al lang geen familie-goed meer was, en had een weemoedig genot toen hij nog eens de druiven proefde van het erf, maar hij kocht ze van onbekenden. Op een mansarde-kamer der tweede verdieping las hij *Charles Grandison*, en fondant en larmes de tendresse. Die geliefde bergen van Dauphiné bleven hem zijn gansch leven dierbaar. Zelfs wanneer hij later letterlijk ingeburgerd is te Milaan en in de vlakte van Lombardije. Die bergen die gestapeld liggen rond Grenoble en die gij op veel punten van de stad kunt zien, de Moucherotte, de Néron, de bergen van Sassenage, de bergen die hij zag uit het huis van zijn grootvader, de hooglanden en de bosschen en de bergpassen die hij bevolkte met de helden van Ariosto en Tasso, die noemt hij: témoins des mouvements passionnés de mon coeur pendant les seize premières années de ma vie. De grootste verrukking in de jeugd van Henri Brulard is de éénige uitstap geweest naar les Echelles. Hij was toen zeven of acht jaar. De reizigers naar de Chartreuse weten dat les Echelles even voorbij Saint Laurent-du-Pont ligt, in de massieven der Chartreuse. In Henri Brulard's tijd zette een cabriolet zeven uur van Grenoble naar les Echelles. Dat het uitstapje in het overweldigend schoone land ongewone fantastische afmetingen genomen heeft in Brulard's jeugd, blijkt reeds uit het feit dat Stendhal er een hoofdstuk aan wijdt, onmiddellijk vóór de episode van le pauvre Lambert. Hij noemt de gebeurtenis gewoon: un bonheur subit, complet, parfait. Nog ruischt in 1835 de stortbeek in zijn oor. Le bruit du Guièrs devint un son sacré pour moi

et qui sur le champ me transportait au ciel. Als hij dien tijd en die emoties herdenkt, dan is zijn ontroering zoo sterk dat hij nauwelijks kan schrijven. In de eerste uitgave van *Henri Brulard* (bezorgd door Cas. Stryienski in 1890) staat deze merkwaardige bekentenis (in de groote uitgave Champion bij de nota's gevoegd, II, 216): je suis si absorbé par les souvenirs qui se dévoilent à mes yeux que je puis à peine former mes lettres.... Hij vond geen woorden om het geluk van die dagen te zeggen. Vond hij ze, hij zou ze niet schrijven. Tout fut sensations exquises et poignantes de bonheur dans un voyage sur lequel je pourrais écrire vingt pages de superlatifs. Stendhal wacht zich wel die bladzijden te schrijven, waarvoor een Senancour niet zou geaarzeld hebben. Dat hoofdstuk zou in zijn geheel te citeeren zijn. Gij voelt hier bij den ouden scepticus, een kinderlijke blijheid die hem zooveel nader tot ons brengt dan al zijn geestigheden! En let wel dat het hoofdstuk geschreven is in een weinig verkwikkend moment. Hij schrijft die episode te Rome, den 18en Dec. 1835, zet boven de blz. als aanteekening: froid de loup près du feu, en verder nog eens: froid à deux pieds de mon feu. Hij herleeft het geluk van die - o zoo korte - dagen op les Echelles. Het was een extase bij het kind, vijf en veertig jaar geleden; het wordt een zonnige dag in zijn binnenste al zit hij ook te bevriezen bij zijn slechte kachel in een Romeinsche hôtelkamer. Geen vader meer! Geen Séraphie! Niets dan vriendelijke lieden, die snaak van een Romain Gagnon die vol streken zat, zijn vrouw die schoon was, en een bekoorlijk dienstmeisje, la Fanchon; een heer die een partij gaf waar Henri Brulard op een ezelken mocht toeren, en het huis dat een houten omgang had, en de wilde Guièrs die door den hof bruischte! En rondom de formidabele massieven der Chartreuse, de donkere wouden, de besneeuwde pieken! Oogenblikkelijk worden de bosschen van Berland, de afgronden langs den weg van Saint Laurent-du-Pont het tooneel van de episoden uit Tasso's *Gerusalemme* (die hij mocht lezen in een Fransche vertaling). En ofschoon zijn verbeelding de fabelachtige avonturen van *Orlando furioso* liefst situeerde langs de idyllische boorden van het meer van Como, - die ook een der décors werden van de *Chartreuse de Parme* -, toch ziet hij ook tooneelen

uit Ariosto spelen in dezelfde pijnbosschen der Chartreuse, in de diepe kloven van Val d'Entremont. Het zoete wee der kindsheid-herleving overmeestert hem. Wie Stendhal van koelheid verdenkt, wie hem zijn code-civil stijl verwijt, herleze deze bekentenis: La difficulté, le regret profond de mal peindre et de gâter ainsi un souvenir céleste où le *sujet surpasse* trop le *disant*, (S. onderstreept), me donne une véritable peine au lieu du plaisir d'écrire.

Indien de gevoeligheid van Stendhal zich alleen openbaarde in de verrukking voor de bosschen en de bergstroomen van Dauphiné, dan zouden wij geneigd zijn die op rekening te zetten van oppervlakkige emotie gewekt door louter uitwendige, pittoreske symbolen van vrijheid en blijheid. Er zijn echter een menigte kleine ontroeringen die *Henri Brulard* doorsidderen. Zij zijn van veel subtieler aard dan de visueele emoties vóór het mooie landschap. Zij maken ook ons gelukkiger. Zij hebben iets heel moderns. Zij zouden niet vreemd staan in werk van Marcel Proust, van Rainer Maria Rilke. Broos en schoon is de diepste inwendigheid van *Henri Bralard*, de heropbouw van zijn persoonlijkheid in het verleden, maar met de ijlste elementen, de bruuske ontdekking van verre verborgen hoeken in den zoekbundel die de herinnering zwaait over zijn verleden. Die nuancen zijn in *Henri Brulard* van fundamenteeler beteekenis dan algemeene symptomen van Romantiek. Wie zegt ons dat het niet de diepten, de verborgenheden van zijn onderbewuste leven waren die Stendhal bedoelde, toen hij herhaaldelijk zinspeelde op het begrijpen van zijn werk door de laatste geslachten van zijn eeuw? Het is een andere kwestie of hij waarlijk zoo teeder was als men hem, op grond van die fijne schakeeringen des gevoels, heeft voorgesteld. Er was geen teederheid, geen hartelijkheid bij Stendhal. Hij was eigenzinnig, zelfzuchtig, lichtgeraakt, wellustig (vooral in theorie), romanesk-partijdig, maniak in zijn onbillijkheden. Rousseau, die kan week zijn, en teeder; Rousseau die zwelgt in zelfvernedering, zwakheid en onwaardigheid, en is onafgebroken tragiek door het gedurig spel van zijn opstand en zijn vernedering. Niets van dat alles bij Stendhal. Maar wij moeten erkennen dat er in hem een ondergrond is van heel oprechte gevoeligheid en droefgeestige

begeleiding gelijk de diepe grondtonen die hem roerden in de muziek van Cimarosa en Mozart.

Wat is er nu typischer dan de herinnering in den aanvang van het Ve hoofdstuk? Zijn stralend geluk wanneer hij vóór zijn oom Romain de zilveren kandelaar mag dragen, als de schitterende Romain gelijk een tooneelprins naar beneden komt voor het souper! Stendhal noemt het un moment délicieux, en dat onbeduidend gevalletje heeft een diepe beteekenis: het is de herdenking van het geluk dier feestelijke en fantastische stemming, toen hij op de donkere wenteltrap de brandende kaarsen mocht dragen vóór een oom, die het zinnebeeld was van romaneske avontuurlijkheid. Dergelijke momenten zijn er in de Duitsche Romantiek. Zulke tooneelachtige avond-visioenen vinden wij bij Jean-Paul, bij Hoffmann, in de *Kinderscenen* van Schumann. Ook aan den zwaksten klank is een herinnering vast, en aan die herinnering een stemming. Zoo weet hij nog den vreemden klank van zijn kinderlepel op den bodem van zijn zilveren pap-teiltje, terwijl men bezig was de kaarsen uit te pakken die branden moesten in den zilveren kandelaar. Wij staan hier niet zoo heel ver van ‘la petite madeleine trempée dans une tasse de thé’ van Marcel Proust. De merkwaardigste passus is die waar hij den oorsprong opspoort van zijn drift voor de muziek. Zij dagteekent uit de dagen van zijn liefde voor Melle Kably, het actricetje dat hij hoorde zingen in *Le Traité nul* van Gaveau. Maar neen, - vóór dien tooneel avond had hij de muziek leeren kennen. Drie klanken die hij weer hoort na vijf en veertig jaar: de klokken van Saint André, den krijschenden duwer der pomp op de Place Grenette, - quand les servantes, le soir, pompaient avec la grande barre de fer -, en de klank van een fluit ergens op een vierde verdieping der Place Grenette. Het krijschen van die pomp is een eenig détail. En hij dringt er op aan: die klank heeft een bijzonder persoonlijk charme. Elders zegt hij: Le grand trait, à mes yeux, de l'appartement du premier étage, c'est que j'entendais le bruissement de la barre de fer à l'aide de laquelle on pompait, ce gémissement prolongé et point aigre me plaisait fort. Wie had zoo iets durven bekennen in dien tijd? De klacht van den nachtwind in het slot van Combourg is bijna tooneelachtig, kunstma-

tig, naast het geluid van die pomp. En de kleine preciesheden: de dienstboden die 's avonds kwamen pompen, - die passus herinnert iets soortgelijks in den thans wel wat uit de mode geraakten en dertig jaar ouderen *Obermann:* quand sous le ciel d'été, dans un jour sans nuages, une voix de femme chante à quatre heures, un peu au loin, au milieu des murs et des toits d' une grande ville.... Van dezelfde hoedanigheid is Stendhal's emotie voor de letters van den naam Kably, gedrukt op de theaterplakkaat. Hij houdt van die oude versleten letters, en wanneer hij later te Parijs komt, wordt hij kregel als hij andere, mooie letters op de plakkaten ziet: la beauté des caractéres me choqua, ce n'étaient plus ceux qui avaient imprimé le nom de Kably. Ook de leelijkheid en de triestigheid van het oude theater van Grenoble was hem dierbaar: infâme salle de spectacle de Grenoble, laquelle m'inspirait la vénération la plus tendre. J'en aimais même la mauvaise odeur. Vers 1794, 95 et 96 cet amour alla jusqu' à la fureur, du temps de Melle Kably. Wie had toen durven spreken van la disposition au malheur que me donna le dimanche? Wie had er gelijkenis ontdekt tusschen den indruk van het spel van een acteur en een prentje met een landschap? Wie had er beschrijvingen gemaakt van dezen puren eenvoud: C'était un beau jour d'été et une brise douce agitait les foins des glacis de la porte de Bonne? Ik zie slechts Gérard de Nerval....

Suarès heeft van Stendhal gezegd: Rien ne lui fait défaut que le génie lyrique. Son style est le dessin le plus aigu, presque sans ombre et sans couleur. Il est nu comme la ligne. Il rappelle Lysias et l'orateur attique. Die naaktheid, die willekeurige sublimeering, ook opzettelijk toegepast in *Histoire de la peinture en Italie* (men leze daar de uitlatingen over de *keuze* van een stijl), heeft Stendhal in zijn tijd absoluut geïsoleerd. Het ware nochtans een dwaling, op grond van dat vrijwillig gebrek aan licht-en-donker en aan coloriet, en op grond van zijn verwantschap met het rationalisme en het sensualisme der XVIIIe eeuwers, Stendhal uitsluitend als een anachronischen uitlooper der XVIIIe eeuw te beschouwen, of, zooals het geslacht van 1850, als een achtergebleven Voltairiaan. Dat hij het lyrisme niet heeft willen opvoeren tot geniale

uitdrukking zal niemand betwisten en doet ook niets ter zake, het is een negatieve critiek die niets van zijn genie verklaart. Ofschoon zuinig met bekentenissen over zijn gevoelsleven, was Stendhal een lyricus, doch te veel bedeeld met scherp doorzicht om aan het gevoelsleven een overdreven belang te hechten, laat staan er nadruk op te leggen in 'ontboezemingen'. De kleine kiemen van dat gevoelsleven liggen overvloediger dan men zou denken verspreid in *Henri Brulard.* Wij moeten ook rekening houden met Stendhal's natuurlijken schroom, een soort maagdelijkheid die geen uitbarsting van lyrisme gedoogde, noch bij anderen, noch vooral bij hemzelf. Zijn de *Chartreuse*, *Rouge et Noir*, *Armance*, *Lucien Leuwen* niet vol van sterke smarten die, in kleinere potentie, en teruggedragen op zijn kinderjaren, hoorbaar zijn in *Henri Brulard?* Met wat een sierlijk gemak heeft Stendhal zich weten te handhaven boven de extravagancies der Romantiek! Zijn zelfbeheersching heeft den schijn van hooghartig misprijzen, doch wat is het anders dan besef van waardigheid dat hem verbood de stem te verheffen? Ook tegenover de samenleving heeft hij de houding van den opstandige versmaad, - al had hij over het begrip van zijn persoon en zijn werk niet zoo zeer te roemen, ten bewijze o.a., geheel tegen zijn verwachting, het fiasco van *Armance. Henri Brulard* is in dat opzicht een voorbeeld en een school van zelfcensuur, en tact, en tucht. Niemand zal, minder dan hij, illusies gehad hebben over de beteekenis van zijn leven toen hij *Henri Brulard* aan 't schrijven was. Hij wist dat er, naast de voldoening van zijn veel-omvattend werk, iets anders was dat hem ontsnapte. Hij was twee en vijftig, en steeds vrijgezel. Het passieleven van den eeuwig verliefde die schreef: l'amour a toujours été pour moi la plus grande des affaires, ou plutôt la seule, en in *Henri Brulard:* l'état habituel de ma vie a été celui d'amant malheureux, aimant la musique et la peinture, zijn passieleven was een faillissement. Zijn maatschappelijk leven was het niet minder. Steekt hij daarom een rekwisitorium af tegen de samenleving? Integendeel. Je n'ai pas cru que la société me dût la moindre chose. Helvétius me sauva de cette énorme sottise. La société paie les services qu'elle voit. Het was een les voor de Romantieken.

Menige verdeeldheid in Stendhal's complexe natuur wordt verklaard of opgehelderd door de boeken die Henri Brulard las en waarvan hij zich de namen herinnert en den invloed. Buiten de boeken droegen al de factors van zijn opvoeding bij tot de samenstelling van zijn ingewikkeld leven vol paradoxen, tegenstellingen, onbillijkheden, fanatieke voorkeuren. Zijn grootvader leerde hem het elegante scepticisme, de Ecole centrale doorkneedde hem met ideologie, Gros openbaarde hem de wiskunde, Romain Gagnon de riten der losbandigheid, de bergen van Dauphiné stemden hem idyllisch, de echos der Revolutie heroïsch, van Séraphie leerde hij de Kerk haten en Raillane maakte hem Jacobijn. Ook zijn kinder- en jongelings-lectuur slingerde hem weg en weer; hij leerde vroeg de boeken hartstochtelijk liefhebben of haten. Eenige klassieken heeft hij later genegeerd, andere heeft hij van in zijn jeugd in zich opgenomen en is hun trouw gebleven, *Don Quijotte*, Ariosto en Tasso. Al vroeg - op zijn dertiende jaar! - leerde hij Saint-Simon kennen, en kreeg er een passie voor, die hem bijgebleven is, gelijk die voor de spinazie, passion qui a duré comme celle des épinards en physique et qui est aussi forte pour le moins à 53 qu' à 13 ans. In de bewondering van den *Cid* werd hij gesterkt door zijn groottante, doch Racine maakt hem wee. Rousseau heeft hij voor een goed gedeelte verloochend, na er mee gedweept te hebben. *Félicia ou mes fredaines* en, op een hooger vlak, *Les liaisons dangereuses*, openbaarden zijn roeping als libertin, maar de scrupulen van Saint-Preux slaan hem tot eerlijk mensch! Voltaire wiens *Henriade* hij nochtans verslonden had, wordt een van zijn vinnigste antipathiën, extrêmement et toujours, ook Madame de Staël en Buffon. De fatale passie van des Grieux bracht hem in vervoering, maar *the Vicar of Wakefield* heet mon émule en innocence. Misschien is de oorsprong van zijn lust tot avonturen, waaraan het in zijn beweeglijk leven heusch niet ontbroken heeft, te zoeken in de vroege lectuur van eenige reisbeschrijvingen en van romans zooals *Séthos*, een soort van Egyptischen *Télémaque*, door den abbé Terrasson, die zijn Robinson Crusoë geweest is, en zijn Jules Verne. Maar hoeveel dieper zijn in den jongen Henri Brulard de klanken geweest van Shakespeare, van Ariosto! Ten be-

wijze deze voor den romantischen kant van zijn geest gewichtige bekentenis: je sympathise comme à dix ans lorsque je lisais l'Arioste avec tout ce qui est conte d'amour, de *forêts* (les bois et leur vaste silence), de générosité. Hetzelfde fanatisme voor sommige schilders blijkt uit zijn andere geschriften, en was hij verschuldigd aan den fameuzen Jay die hem de liefde leerde voor de Italianen, w.t.v. voor sommige zeventiendeeuwers, Domenicchino, Raphael en Michael-Angelo en... den déraciné Mengs; later heeft hij zelf Correggio ontdekt en er zijn mooiste bladzijden over geschreven. Twintig jaar vóór *Henri Brulard* heeft hij zijn toeristen-ervaringen, paradoxen en bewonderingen over de Italiaansche schilders neergelegd in *Histoire de la Peinture en Italie.* Een der eigenaardigheden van het handschrift van *Henri Brulard,* waar wij hem op een naïeve manie betrappen, zijn de illustraties die hij er bijgevoegd heeft. De twee eerste folio-registers zijn voorzien van een twintigtal gravuren geknipt uit een Italiaansche uitgave der jaren '35, en hier en daar met zorg gekleefd tegenover zijn handschrift. Het merkwaardige is dat zij met den text van *Henri Brulard* niet de minste betrekking hebben. Daar hebt gij bij voorbeeld: La resurezione di Lazaro, van Garofalo; II Girolamo nel Deserto, en Vocazione di S.S. Pietro ed Andrea, door Domenicchino. Andere zijn van Raphaël, Tiziano, Mantegna. Wat zien zij er antiek uit, die prentjes. En wat komen zij daar doen? Die Martelie van St. Pieter? Die Zondvloed? Die Besnijdenis? Dat Lam Gods? Onnoodig een esoterische verklaring te zoeken. Hij wilde ze zeker maar bewaren en kleefde ze in een handschrift dat toen met hem over en weer reisde, tusschen Rome en Civita-Vecchia.

Het eerste deel van *Henri Brulard* (het gaat in de Champion-uitgave tot en met hoofdstuk XXXV) wordt besloten met de laatste dagen van zijn jeugd te Grenoble. Er is een examen van wiskunde in de Ecole centrale en de tot dan weinig schitterende Beyle behaalt er een onverwachten triomf. Zeven of acht eerste prijzen werden ex aequo toegekend, doch er was één bijzondere vermelding voor Beyle, en die de onbewuste voorspelling bevat van een der grootste gaven van den schrijver Stendhal: zijn naam werd in de eere-valven aangeplakt à cause de la façon dont le citoyen Beyle a répondu,

de l'exactitude, de la facilité brillante.... Zijn oom Romain Gagnon gaf hem toen drie of vier louis d'or die hij weigerde, - trek van espagnolisme dien hij niet ongaarne herinnert. Toen hij naar Parijs vertrok om er in de Polytechnische school te studeeren, was men in de eerste dagen van November 1799. Vóór zijn vertrek laat hij ons nog even een der donkere kanten van zijn gemoed zien. De diligentie stond klaar. Het regende. Hij nam afscheid in den Jardin de Ville. Zijn vader huilde. Henri Brulard vond hem leelijk. Stendhal schrijft het, zes en dertig jaar later: zijn wrok was nog zoo sterk, om de vervelende, gedwongen wandelingen met Chérubin et Séraphie, *pour me faire plaisir*! Van de reis naar Parijs maakt hij geen omslag. Pittoreske bijzonderheden lijken hem het schrijven niet waard, doch in de oudste herinneringen van Parijs hooren wij weer den klank van zijn gemoed: hij is getroffen door het luiden der klokken, en vindt de banlieue afschuwelijk, - omdat er geen bergen zijn.... Het waren de eerste impressies van den jongen wiskundige die zou studeeren voor ingenieur.

A.H. CORNETTE.

Renan.

I.

Veel te laat en te ver van Parijs geboren om Renan in levenden lijve ontmoet te hebben, houd ik van hem of hij een goede vriend van mij was. Zijn handschriften te zien doet mij genoegen; in zijn salon op het Collège de France zou ik mij thuis gevoeld hebben; de zinsneden die hij geschreven heeft schuiven zich bijna altijd, als vanzelf, in mijn geest, ze hechten er zich vast als in holten waarvoor ze juist gemaakt zouden zijn; en zelfs zijn uiterlijke verschijning - het vossengezicht van het veertigste levensjaar, de verteederde oude-vrouwenglimlach van het zeventigste - zelfs dit gelaat dat niet fijn, dit lichaam dat bepaald wel te log was, bezie ik met toegenegenheid en bewondering.[1)] Helaas, het is met Renan als met al wat wij bewonderen en beminnen. Wij hebben ook bezwaren; er zijn bevredigingen die het proza van Renan mij niet geeft, er zijn trekken in zijn geest en karakter die op zichzelf niet tot liefde of vereering kunnen leiden, die men alleen aanvaardt ter wille van het andere, het positieve. Misschien is de tijd gekomen, ook in Nederland, waar onze grootouders en ouders zulk een verontwaardigde of geestdriftig-dankbare aandacht voor zijn werken hebben overgehad,[2)] zich af te vragen wie Renan tenslotte geweest is, wat hij ons heeft nagelaten, waarom hij ook onze aandacht nog verdient.

1) Zie voor afbeeldingen, fac-simile's enz. het *Livre d'or de Renan*, Parijs, Joanin & Cie, 4°, 1903.

2) De theoloog J.H. Gunning sprak b.v. van ‘Renan en zijn medeplichtigen’. - Huet daarentegen heeft groote waardeering voor hem getoond. Vgl. mijn *Cd. Busken Huet et la littérature française*, Parijs en Haarlem, 1923.

Het valt niet gemakkelijk, maar het zal noodzakelijk zijn om met een aantal besliste ontkenningen te beginnen. Neen, wat men ook vroeger gemeend heeft, Renan was niet een groot geleerde, al was hij ontzaglijk geleerd; Renan heeft zich veel met politiek beziggehouden, maar hij was geen staatsman of zelfs maar politiek theoreticus van duurzaam belang; Renan heeft zich over bijna alle onderwerpen uitgelaten die, sinds er menschen bestaan, door philosofen overdacht zijn, en niettemin was Renan in den waren zin geen philosoof. Er zijn zoo eenige voorname dingen die Renan *niet* is, en die hij toch soms heeft geschenen.

Philosofen plegen het onderling nu niet in allen deele eens te zijn; maar elk philosoof afzonderlijk is (of schijnt) 't dan tenminste eens met zichzelf. Een philosoof moge soms uitgaan van praemissen die geen navraag of onderzoek kunnen lijden (wat zeg ik: soms? het is immers de vraag of niet elk wijsgeerig stelsel ten laatste op mystiek berust, al ware het de mystiek der rede), de conclusies die hij aan zijn praemissen ontleent, sluiten elkaar gewoonlijk niet uit. De onderdeden kloppen en elk wijsgeer van beteekenis heeft een schema nagelaten dat hij ter ongeveer-volledige verklaring van mensch en wereld bestemd had. Dat mensch en wereld nog nooit de inschikkelijkheid gehad hebben, geheel en al aan een dier verklaringen te beantwoorden - al was de eene waarschijnlijker dan de andere zijn en sommige zelfs inderdaad waarschijnlijk - kan de philosophie niet ten laste worden gelegd. De besten onder de philosofen deden wat zij konden; zij stelden het, op elk moment der geschiedenis meest aannemelijk, intellectueel duplicaat van de verschijnselen en hun oorsprong op. Zij hebben daarmee telkens de waarheid-in-haar-geheel althans benaderd.

Maar Renan heeft dat niet gedaan. Renan is in zekeren zin een ‘denker’, hij is geen philosoof. Zijn uiteenzettingen zijn op bepaalde punten dikwijls waarschijnlijk; ze zijn het niet alle tezamen en in onderling verband, omdat ze elkaar soms tegenspreken.[1)] Renan uitte op het eene oogenblik de meening dat de mensch vrij is in zijn keuzen en redeneerde op het andere, als het er op aankwam het wondergeloof tegen te gaan,

1) Zie voor het hier volgende ook: J. Pommier, *La pensée religieuse de Renan*, Parijs, Rieder, 1925.

geheel en al alsof God eeuwige wetten had ingesteld, waarop uitzonderingen nooit voorkwamen. Meestentijds echter scheen het Renan toe dat diezelfde God.... niet bestond, d.w.z. 'nog niet bestond' en wel beschouwd bezig was, met ons en de wereld 'te worden'. Den eenen keer was God statisch en buiten de wereld, den anderen, daarin en in wording met haar: men zou dan toch, niet waar, willen weten waaraan zich te houden?

Den eenen keer leek Renan goed Hegeliaansch (dat kwam toen veel voor in Frankrijk), den anderen zou hij verdiend hebben dat de Leidsche bliksembij hem insloeg (gesteld eens dat het onweer in Holland met minder vertraging ware uitgebarsten). Met vele andere volgelingen van Hegel heeft Renan aangenomen dat alle wel doordachte meeningen gelijk recht van bestaan hadden en zich trouwens vanzelf deden gelden, dat zij elk als het ware 'een gedeelte' der waarheid, een aspect der waarheid - en dat zij alle tezamen 'de' waarheid vertegenwoordigden. Maar tevens is van Renan de uitspraak bekend dat men Hegel met mate moet genieten. 'Hegel,' schreef hij op het laatst van zijn leven, 'a du bon, mais il faut savoir le prendre. Il faut se borner à une infusion; c'est un thé excellent; mais on ne doit pas mâcher les feuilles' (*Feuilles Détachées*, blz. 364). Zelfs of hij Hegel ooit in zijn geheel gelezen heeft, is twijfelachtig. Waarschijnlijk heeft hij in zijn jeugd wel iets van den wijsgeer onder de oogen gehad, in het Duitsch of in vertaling, en meer nog over den wijsgeer - van Cousin b.v.; later zal hij de geschriften der Duitsche Hegelaars voornamelijk gevolgd hebben door bemiddeling van eenige Straatsburgsche theologen, die even gemakkelijk het Duitsch begrepen als ze Fransch konden schrijven: Colani, Reuss en hun vrienden, met wie hij in geregeld contact was.[1)]

Aan onzen verschuldigden eerbied doet dit alles niets af; het verschijnsel 'Renan' heeft zeker even groote waarde als het verschijnsel 'Hegel', al is het om andere redenen; maar dat Renan geen philosoof was, dat hij geen voortgezette pogingen gedaan heeft om van zijn verschillende inzichten een synthetisch geheel te bouwen, moest vastgesteld worden.

1) Zie o.a. J. Pommier, *Renan et Strasbourg*, Parijs, Alcan, 1926.

Als politicus heeft Renan veel meer aanvaard dan geschapen. Tijdens de Revolutie van 1848 waande hij zich een oogenblik democraat; onder het tweede Keizerrijk was hij vóór Napoleon, ofschoon hij van dezeneen liberaal bewind verlangde (in 1869 is hij op een liberaal programma candidaat voor het Corps Législatif geweest, zonder succes); toen in de eerste jaren na 1871 de republikeinsche staatsvorm slechts voorloopig, en de kans op terugkeer van het koningschap niet uitgesloten scheen, was Renan royalist; later verzoende hij zich met de sterker wordende Republiek en vreesde haar vernietiging door Boulanger. Het socialisme heeft hij zien groeien; ware het in zijn dagen reeds een macht van beteekenis geworden, hij zou er zeker te bekwamer tijd wat goeds in ontdekt hebben, te meer omdat het, naar hij verwachtte, later conservatief zou worden! Wat de buitenlandsche politiek betreft, in zijn jeugd heeft hij veel voor Duitschland gevoeld, vooral trouwens omdat Duitschland nog geen gevaarlijke staat, maar een land van dichters en denkers scheen. Tijdens den oorlog heeft Renan natuurlijk aan de zijde van zijn volk gestaan; tegen het eind van zijn leven schijnt hij een samengaan van beide landen gewenscht te hebben. Hij heeft de opkomst der nationaliteitsgedachte onderkend en haar excessen betreurd; de stichting van een Volkenbond behoorde tot zijn idealen.

Men ziet 't, Renan's politieke denkbeelden zijn in hoofdzaak met de gebeurtenissen gelijk opgegaan. Zijn politieke opstellen hebben daarom nog alleen historische waarde. Wel leest men nog zijn, in veel opzichten goede *Drames philosophiques* (het beste is ongetwijfeld *L'Eau de Jouvence*), eigenaardige, op Shakespeare geïnspireerde tooneelstukken waarin hij politieke thema's verwerkt heeft, maar dat zal eerder 't geval zijn om hun lyrische beteekenis: men treft er Renan zelf in aan, als Prospéro b.v., den geestes-aristocraat die eigenlijk behoorde te regeeren, doch door de democratie terzijde gelaten wordt - of als Antistius, den idealist die te gronde gaat omdat hij idealist is.[1)]

In den grond was de staatsvorm Renan vrij onverschillig. Doel van het leven was volgens hem, niet b.v. gelijk-

1) Vgl. mijn opstel *De laatste gedaante van Ernest Renan*, in *Fransche litteratuur van onze dagen* (Ter perse).

heid (ze scheen hem onmogelijk toe), maar bewustwording van den mensch en daardoor ‘wording van God’ (die immers ‘nog niet geheel bestond’); middelen waren de verbetering der moraal en de toeneming der geestesbeschaving bij de massa. Het scheen hem toe dat de opvoeding dier massa het best bevorderd zou worden, indien de professoren van het Collège de France rustig aan het een of ander Corpus Inscriptionum konden werken.... Misschien had hij hierin geen ongelijk, mits men die meening wat ruim neemt; in ieder geval, ze strookt met zijn karakter en geest. Om dit karakter en dien geest op zich te laten inwerken, zijn er echter genoeg geschriften van Renan die actueel zullen blijven zoolang er menschen leven; zijn louter politieke opstellen zijn daarvoor onnoodig.

In Renan's beteekenis als geleerde ligt de reden voor onze blijvende aandacht zeker ook niet.[1)] Weinigen zijn zoo ‘algemeen ontwikkeld’ geweest als Renan, weinigen hebben zooveel feiten gekend of zijn in staat geweest er zooveel op eerste sommatie te vinden. Doctor in de letteren geworden op een onderwerp waarbij Arabisch te pas kwam, was hij tevens een vrij grondig kenner van het Hebreeuwsch en andere Aziatische talen. Zijn leven lang heeft hij zijn kennis uitgebreid en onderhouden. Talrijke artikelen heeft hij gewijd aan oudere en nieuwere, zoo litteraire als algemeene geschiedenis; twaalf dikke deelen van zijn hand beschrijven de ‘oorsprongen’ van het Christendom en de lotgevallen van het Joodsche volk. Echter, wat hij bij al dien arbeid aan *feiten* gevonden en aan *wetenschappelijke* interpretaties gegeven heeft - het is zeker wel iets, en een aantal archaeologische, palaeographische, epigraphische ontdekkingen staan op zijn naam, maar het is weinig, vergeleken bij de andere elementen van zijn boeken. Immers, ziehier die elementen, ziehier hoe hij te werk ging en wat hij tenslotte bracht. In de eerste plaats ontleent hij met groote zorg de noodige vaststaande feiten aan de werken van echte geleerden,

1) Zie voor het hier volgende ook: J. Psichari, *Ernest Renan*, *jugements et souvenirs*, Parijs, Monde Moderne, 1925. Psichari is Renan's schoonzoon geweest. Zekere karaktereigenschappen, blijkende uit het boek zelf, rechtvaardigen eenig wantrouwen ten opzichte van zijn oordeel. Men gebruike het boek voorzichtig.

hetgeen hij dan ook, onder opgaaf van zijn bronnen, naar behooren erkent; maar aangezien hij bij voorkeur tijdperken kiest waaromtrent betrekkelijk weinig feiten bekend zijn (dat moest hij wel doen, daar hij te veel fantazie had om haar het zwijgen op te leggen, doch te weinig - behoudens in sommige perioden van zijn leven - om haar geheel vrij te laten werken), vult hij die feiten aan met onderstellingen, droomerijen, plaatsbeschrijvingen, portretten van personen, groepeert dat alles tot waarschijnlijk aandoende uiteenzettingen (die hijzelf ook voor niet meer dan waarschijnlijk uitgeeft) en trekt er, onder voortdurende verwijzing naar overeenkomstige verschijnselen uit zijn eigen tijd, een aantal conclusies van moreelen en philosophischen aard uit. Men heeft - niet waar? - boeken als *Vie de Jésus*, *Les Apôtres*, *L'Antéchrist*, *Saint-Paul* herkend. Het schrijven van zulke boeken is stellig een bezigheid van hooger orde dan gespecialiseerd wetenschappelijk onderzoek: het kan echter alleen als kunst, zelden als wetenschappelijken arbeid duurzame waardeering vinden. Als producten van wetenschap - men zegt het niet zonder spijt, want men zou Renan zoo gaarne alle verdiensten toekennen, ook die van een groot, desnoods de waarheid *radend* geleerde - zijn vooral de eerste deelen van zijn *Origines du Christianisme* niet anders dan bouwvallen te noemen. Ik zou zelf de geweldige hoeveelheid kennis van Renan en van de na hem gekomen historici moeten bezitten, om dit op alle punten met de stukken te kunnen bewijzen; maar ik geloof dat ik met enkele voorbeelden mag volstaan. Zelf had Renan, met sommige Duitsche theologen, ingezien, dat er voor het bestaan van Jezus geen historische bewijzen zijn;[1)] niettemin schreef hij later een *Vie de Jésus* waarin hij talrijke belangrijke feiten als bewezen voorstelt - en ze overigens aanvult met onderstellingen en interpretaties die Jezus doen lijken op.... een Palestijnschen Renan uit de eerste eeuw! De eenen kunnen hem deze, in ieder geval eenzijdige kenschetsing verwijten; anderen het feit dat hij Jezus niet als Zoon Gods ziet; weer anderen dat hij niet bij zijn

1) Zie over deze aanvankelijke meening van Renan: J. Pommier, *Renan et Strasbourg* (op. cit.). Over de quaestie zelf bestaat een uitgebreide litteratuur. Ik noem slechts ter oriënteering: P.-L. Couchoud, *Le mystère de Jésus*, Parijs, Rieder, 1924. (ook in het Hollandsen vertaald).

jeugdopvatting gebleven is: niemand kan den schrijver van de *Vie de Jésus* eigenlijk nog verdedigen, onder hen tenminste die in dat werk de waarheid hadden hopen te vinden. Ook betreffende den datum en de historische waarde van het Vierde Evangelie is het nu wel zeker dat Renan zich vergist heeft: de hardnekkigheid waarmee hij zijn inzicht verdedigde had al doen vermoeden dat hij er zelf iets van gevoelde.[1)] Over Paulus en zelfs Petrus is hij verontrustend goed ingelicht. Van den ganschen wordingstijd der Christelijke religie is de periode tusschen de jaren 50 en 75, naar Renan meende, een der best bekende; en Paulus, die volgens hem in dien tijd geleefd moest hebben, zou voor de kennis van Jezus mede van de betrouwbaarste bronnen hebben nagelaten. Thans weten de best gewapende onderzoekers over dat tijdvak niets meer, 'Paulus'' geschriften stellen zij op ongeveer 100-150 en zijn bestaan achten zij voor 't minst aan discussie onderhevig.[2)] Renan's beroemde 'litteraire critiek' op de Openbaring van Johannes (in *L 'Antéchrist*) is tenslotte ook weer enkel te waardeeren in zooverre ze een product van kunst is, dus in zooverre ze is: een bepaalde rangschikking van feiten, met een bepaalde gemoeds- en geestesgesteldheid, die van den criticus, als voornaam bestanddeel. De feiten zelf zijn ten deele onjuist of onzeker. De schrijver der Openbaring is zonder twijfel een heel ander persoon geweest dan Renan aanneemt; met Nero - om een ander voorbeeld te noemen - heeft het 'Beest', in tegenstelling tot Renan's overtuiging, niets te maken.[3)]

Renan wordt door theologen dan ook zelden meer geciteerd. Zeker zijn de latere deelen van zijn *Origines*, die over beter bekende tijdvakken handelen, betrouwbaarder dan de eerste en is dit werk als geheel nog altijd een tot zekere hoogte bruikbaar *handboek* voor den oorsprong en de aanvankelijke ontwikkeling der Christelijke geloofsleer, naar ook tegenstanders als Mgr Duchêne erkennen[4)] - maar voor verscheidene belangrijke vraagstukken betreffende de vroegste

1) Zie Henri Delafosse, *Le quatrième Evangile*, Parijs, Rieder, 1925 en G.A. van den Bergh van Eysinga (onze landgenoot), *La littérature chrétiénne primitive*, zelfde uitgever, 1926.
2) Van den Bergh van Eysinga, op. cit.
3) T.z.p.
4) Medegedeeld door J. Psichari, op. cit.

Christelijke litteratuur wendt men zich thans tot een Loisy, een Drews, een Van den Bergh van Eysinga, om maar enkelen te noemen. Onderling eens zijn die geleerden het niet. Gaat men met de radicaalsten onder hen te rade, dan twijfelt men of er ooit een Jezus geleefd heeft en of eenig, nog aanwezig Christelijk geschrift vóór het jaar 100 ontstaan is. Raadpleegt men minder radicaalgezinden, dan is men op hun voorbeeld geneigd, in den historischen Jezus te gelooven (weten is ook dan iets anders). Maar geen der moderne, onbevangen, neutrale theologen - ik bedoel theologen die zich als *historici* beschouwen - zouden, voor zoover ik weet, in de verwarde massa feiten, waarschijnlijkheden, onderstellingen nog dezelfde scheidslijnen trekken als Renan gedaan heeft. Renan als man van wetenschap is een historisch verschijnsel, een standbeeld uit het verleden - geen voorlichter meer.

Geen philosoof, geen geleerde en geen staatsman - wat dan? Waarom worden de werken van Renan, waaronder zich slechts enkele romanfragmenten, een klein getal drama's en geen verzen van beteekenis bevinden, nog in hun geheel bestudeerd, gekocht en blijkbaar door het publiek gelezen? Want dat moet wel zoo zijn. Herdrukken zijn kort geleden verschenen; de tot dusverre niet gedrukte Briefwisseling vond een uitgever en lezers;[1)] zeker honderden studies zijn er in alle beschaafde landen aan Renan gewijd, sinds men zich omstreeks 1923 herinnerd had dat hij een volle eeuw vroeger was geboren. Dat ook de publicatie van een aantal boeken het gevolg van deze herdenking geweest is, heeft men kunnen bemerken; ik heb er straks nog meer te noemen en betwijfel of de reeks ten eind is..

Een van de voornaamste redenen is natuurlijk dat historisch-belangstellenden er zich telkens weer rekenschap van willen geven, wie de man was die in het geestesleven van de 19e eeuw een zoo eigenaardigen ommekeer teweeg heeft gebracht.

Vele malen en altijd met gelijke kracht van overreding, heeft Renan trachten aan te toonen dat er, bij menschelijk weten, geen wonderen geschieden en dus waarschijnlijk nooit geschied zijn; dat alle godsdiensten langzaam ontstaan, zich ontwikkelen en weer te niet gaan, geen enkele uitgezonderd; dat geen hunner het recht heeft, ter staving van zijn inhoud zich op een

1) *Correspondance* I, Parijs, Calmann-Lévy, 1926.

dusgeheeten ‘openbaring’ te beroepen; dat elk integendeel niets is dan menschenwerk: misschien niet minder dan alle menschenwerk door God geïnspireerd, maar ook niet meer. Kortom, de onhoudbaarheid der geijkte Christelijke denkwijze te doen inzien, is ongetwijfeld Renan's bedoeling geweest. ‘Cette religion’, heeft hij gezegd, ‘qui n'était, disait-on, que la morale naturelle, implique, par-dessus le marché, une physique impossible, une métaphysique bizarre, une histoire chimérique, une théorie des choses divines et humaines qui est en tout le contraire de la raison.’ *(Marc-Aurèle*, blz. 404). En zeker heeft hij aan deze zienswijze een aanmerkelijk grooter bekendheid en aanhang verschaft dan ze eerder al verkregen had. Op het eind van de 19e eeuw was het onder Fransche geletterden tenminste de natuurlijkste zaak van de wereld geworden, het Christendom als ten doode opgeschreven te beschouwen. De Katholieke Kerk gevoelde zich zoo ernstig bedreigd als nog zelden tevoren; het is een paradoxaal gevolg, maar ongetwijfeld is het een gevolg, mede van Renan's actie, dat paus Leo XIII den geloovigen heeft aanbevolen, zich door hernieuwde bestudeering van Thomas van Aquino's werken afweermiddelen tegen de aanvallen der onbevangen menschelijke rede te verschaffen.[1)]

Niet daarin echter ligt het eigenaardige van den ommekeer dien Renan heeft veroorzaakt. Het verzet tegen de leeringen der Christelijke kerken was al eeuwen vroeger begonnen, en als Renan niets gedaan had dan dien strijd, zij 't ook met beter wapens, voort te zetten, dan zou er van een persoonlijken, oorspronkelijken arbeid van Renan in dezen geen sprake kunnen zijn. Wat Renan onderscheidt, is dat hij, met de Christelijke denkwijze, niet tevens de poëzie van het Christendom en nog minder het religieus gevoel verworpen of veronachtzaamd heeft. ‘On ne saurait rien comprendre à l'histoire du passé’ schreef hij in *Saint-Paul* (blz. 349), ‘si l'on se refuse *à traiter comme bons et grands* des mouvements où se sont mêlés bien des traits équivoques et mesquins.’

Als ‘goed en groot’ heeft hij inderdaad het Christendom behandeld, omdat het religieus gevoel er zich in uitgesproken

1) Vgl. René Gillouin, *Esquisses littéraires et morales*, Parijs, Grasset, 1926, hoofdstuk *Renan.*

had; maar als goed en groot tot zekere hoogte, als een godsdienst die bestemd was door een beteren en grooteren te worden vervangen, heeft hij het voorgesteld, omdat hij meende dat het religieus gevoel zich in de toekomst in anderen vorm moest en ook zou verwerkelijken. Dat dit machtig gevoel intusschen een essentiëel bestanddeel van het menschelijk gemoed was, dat het nooit zou sterven gelijk het ook nooit ontbroken heeft, Renan was ervan overtuigd. Daarvoor kende hij zijn eigen hart te goed, dat het hart was van een vromen kleinstedeling, die, in Bretagne onder de schaduw van een oude Gothische kerk geboren, er zijn eerste schoolonderwijs gekregen had, die in Parijs voor priester was opgeleid en die - als niet de historische critiek en de moderne wijsbegeerte tusschen beide gekomen waren - naar hij zelf verondersteld heeft, een eenvoudig pastoor zou zijn geworden, ja, die zijn heele leven het waardige, weinig praktische, idealistische, belangelooze karakter van een geestelijke behouden heeft. Nu Renan, behalve met dezen aanleg, ook geboren was met een sterke en moedige intelligentie, is zijn levensgang een andere geworden, maar hij heeft zijn critiek te allen tijde met zijn gevoel kunnen verzoenen en aldus in zichzelf, weldra ook in anderen, een gemoedsstaat geschapen die er nog zelden geweest was en zich nog nooit met die overredende, bekorende duidelijkheid vertoond had. Het is deze gemoedsstaat die, naar ik vermoed, den eerst alleen historisch-belangstellende er telkens toe brengt, het bij *kennis* van Renan's hoofdgedachten niet te laten, maar in al zijn werken genot en breedheid van inzicht te zoeken; men weet aanvankelijk dat Renan invloed gehad heeft, men wil nagaan welken, en men bemerkt met verrassing dat die invloed is toe te schrijven aan een gemoedstoestand die ook in andere omstandigheden weldadig kan zijn. Renan heeft een volkomen onbevooroordeelden geest van onderzoek ten opzichte van dogma's, kerkelijke meeningen, gedachten-stelsels doen samengaan met.... beleefdheid, ja dikwijls ook met waren eerbied voor het streven waaruit zij ontstonden: is dat niet een voorbeeld voor alle tijden? Renan heeft de *dubbelheid* van zijn gemoed durven bekennen: kan dit aan anderen den moed niet geven om zich te belijden? Het ruwe anti-clericalisme dat zich op Voltaire beriep, heeft hij

ingetogenheid opgelegd, maar tevens het kolenbrandersgeloof, dat de wetenschap smaadt of niet kent, met bedaarde woorden belachelijk en onmogelijk gemaakt: is dat geen les in verdraagzaamheid en flinkheid beide? En als wij ontwaren wat zijn dubbelheid voor litteraire gevolgen gehad heeft: hoe ze ook bestaat bij Anatole France, met overmacht evenwel van het 'heidensch' element, en bij Maurice Barrès, met overmacht van de religieuze gevoeligheid; hoe ze bij die twee groote schrijvers niettemin dubbelheid blijft en den één een radicale afwijzing van het kostersgeloof, den ander een smaakvol vermijden van grove negatie en priesterverguizing inspireert - kunnen wij dan niet met recht nog nadere winst aan schoonheid hopen van Renan's invloed en voorbeeld? De objecten waarop France en Barrès hun critiek gericht hebben (want alle litteratuur is levenscritiek) bestaan niet langer in geheel dezelfde gedaante en onderlinge verhouding; maar de beginselen hunner critiek, d.i. dus, met individueele wijzigingen, de beginselen van Renan, moeten ook thans nog een nuttig en schoon emplooi kunnen vinden.[1)]

Zoo schijnt Renan's voornaamste aanspraak op onze genegenheid daarin te bestaan dat hij *gemoedstoestanden* heeft helpen bevorderen of zelfs scheppen: een nooit aflatend idealisme n.l., en een altijd waakzame critiek; eerbied, en een voorzichtigheid die tot wantrouwen gaan kan; liefde, en wetenschappelijken zin; vertrouwen in den menschelijken geest, en vrees voor het misleidend prestige van sommige menschelijke dwalingen; gematigdheid tegenover de meeningen en gevoelens van anderen, en vastberadenheid; tenslotte (de gemoedstoestand die bij dit alles verondersteld is:) een natuurlijke of langzamerhand natuurlijk wordende innerlijke veelzijdigheid. Gemoedstoestanden bevorderen of creëeren: de essayistendaad bij uitnemendheid. Renan moge geen philosoof in den eigenlijken zin, geen bijzonder groot geleerde, geen scheppend politicus geweest zijn - hij is *een scheppend essayist.* De essayist zoekt weinig nieuwe feiten; hij volgt veeleer de gebeurtenissen dan dat hij handelt; hij denkt eerder

1) France en Barrès, ieder op zijn wijze geïnspireerd door den éénen Renan: onderwerp dat candidaten voor den doctorsgraad bij dezen aanbevolen moge worden.

diep over bepaalde onderwerpen dan dat hij wereld en mensch in één gedachte zou zoeken op te sluiten: maar telkens opnieuw, met steeds hernieuwden hartstocht bepaalt hij tegenover gedachten-complexen, gebeurtenissen en feiten de houding die zijn ziel en geest het beste passen. Heeft hij de ziels- en geestkracht van een Renan, dan kan hij soms bewerken dat zijn houding de houding wordt van velen; de aldus veranderde innerlijke gesteldheid der velen veroorzaakt onvermijdelijk weer nieuwe feiten, gebeurtenissen en denksystemen, en op die wijze heeft ook de essayist zich een ‘scheppenden’ geest betoond. Hoeveel essayisten echter zijn er met de inwendige kracht en het overredingsvermogen van Renan?

Het demonstreeren van essayisten-werkzaamheid door middel van aanhalingen is altijd moeilijk, juist omdat bij hen gemoedstoestanden meer uit heele werken blijken dan uit een enkele bladzij. De meeste kans dat de lezer van dit opstel mij gelooft, heb ik dan ook, wanneer ik hem aanraad, zelf een aantal werken van Renan in hun geheel te lezen, b.v. *Vie de Jésus*, *Saint-Paul*, *L' Antéchrist*, *Marc-Aurèle et la fin du monde antique*, de *Dialogues* en *Drames philosophiques*, de *Souvenirs d'enfance et de jeunesse* - al blijft me ook zonder dat een geringere kans. Er behoeft n.l. uit mijn verzekering dat Renan in hoofdzaak essayist is, niet te worden opgemaakt, dat hij altijd alleen *betoogt*: hij heeft ook iets van den beeldenden kunstenaar in zich. Het een sluit het andere immers niet uit. En dit juist maakt 't mij mogelijk u toch, ook door voorbeelden, den algemeenen aard van zijn werk tenminste eenigszins te doen zien. Ik kan enkele passages en figuren noemen, zelfs eenige bladzijden overschrijven, die op zichzelf als ‘beeldende’ kunst zijn te genieten: maar meteen zal het bovengezegde betreffende Renan's werkzaamheid als essayist er ten deele mee gedemonstreerd zijn. In zijn *Prière sur l'Acropole* b.v. heeft hij in de eerste plaats zichzelf ver-beeld tot aanbiddend en tevens critisch gestemd minnaar van den Griekschen geest, van Pallas Athene; in de eerste plaats geeft hij daar dus beeldende, bijna lyrische kunst; maar tegelijk is de betoogende essayist aan het woord. Zoo leest men in het begin:

> ‘Je suis né, déesse aux yeux bleus, de parents barbares, chez les Cimmériens bons et vertueux qui habitent au bord d'une mer sombre,

> hérissée de rochers, toujours battus par les orages. On y connaît à peine le soleil; les fleurs sont les mousses marines, les algues et les coquillages coloriés qu'on trouve au fond des baies solitaires. Les nuages y paraissent sans couleur, et la joie même y est un peu triste; mais des fontaines d'eau froide y sortent du rocher, et les yeux des jeunes filles y sont comme ces vertes fontaines, où, sur des fonds d'herbes ondulées, se mire le ciel.'

Doch verderop, betoogend en lyrisch tegelijk:

> 'Des prêtres d'un culte étranger, venu des Syriens de Palestine,[1] prirent soin de m'élever. Ces prêtres étaient sages et saints. Ils m'apprirent les longues histoires de Cronos, qui a créé le monde, et de son fils, qui a, dit-on, accompli un voyage sur la terre. Leurs temples sont trois fois hauts comme le tien, ô Eurhythmie, et semblables à des forêts;[2] seulement, ils ne sont pas solides; ils tombent en ruine au bout de cinq ou six cents ans; ce sont des fantaisies de barbares, qui s'imaginent qu'on peut faire quelque chose de bien en dehors des règles que tu as tracées à tes inspirés, ô Raison. Mais ces temples me plaisaient; je n'avais pas étudié ton art divin; j'y trouvais Dieu. On y chantait des cantiques dont je me souviens encore: 'Salut, étoile de la mer,.... reine de ceux qui gémissent en cette vallée de larmes.' ou bien: 'Rose mystique, Tour d'ivoire, Maison d'or, Etoile du matin....' Tiens, déesse, quand je me rappelle ces chants, mon coeur se fond, je deviens presque apostat. Pardonne-moi ce ridicule; tu ne peux te figurer le charme que les magiciens barbares ont mis dans ces vers, et combien il m'en coûte de suivre la raison toute nue.' (*Souveniers d'enfance et de jeunesse*, blz. 63-5).

Iets dergelijks is op te merken over de Bretonsche jeugdverhalen *(Souvenirs)*; over de bladzijden betreffende Nero, door Renan als wreedaard, als *histrio* natuurlijk, maar ook als mislukt kunstenaar, als tragische figuur voorgesteld, en geplaatst in zijn tijd en omgeving; over den opstand der Joden en de verwoesting van Jeruzalem *(L' Antéchrist);* over Marcus Aurelius, den keizer-philosoof, die Renan zelf wel had willen zijn. Het is al commentaar en beelding dooreen. Ziehier hoe in *Vie de Jésus* het land Galilea wordt beschreven en tegelijk iets betoogd wordt:

> 'Une nature ravissante contribuait à former cet esprit beaucoup moins austère, moins âprement monothéiste, si j'ose le dire, qui imprimait à tous les rêves de la Galilée un tour idyllique et charmant. Le plus triste pays du monde est peut-être la région voisine de Jérusalem. La Galilée, au contraire, était un pays très-vert, très-ombragé, très-souriant, le vrai pays du Cantique des cantiques et des chansons du bien-aimé. Pendant les deux mois de mars et d'avril, la campagne est un tapis de fleurs,

1) Bedoeld wordt het Christendom, 'étranger' voor Pallas Athene en voor den Bretagner beiden.
2) De Gothische kerken.

> d'une franchise de couleurs incomparable. Les animaux y sont petits, mais d'une douceur extrême. Des tourterelles sveltes et vives, des merles bleus si légers qu'ils posent sur une herbe sans la faire plier, des alouettes huppées, qui viennent presque se mettre sous les pieds du voyageur, de petites tortues de ruisseaux, dont l'oeil est vif et doux, des cigognes à l'air pudique et grave, dépouillant toute timidité, se laissent approcher de très près par l'homme et semblent l'appeler. En aucun pays du monde, les montagnes ne se déploient avec plus d'harmonie et n'inspirent de plus hautes pensées. Jésus semble les avoir particulièrement aimées. Etc.' (blz. 64-5).

Wil men een passage die, op zichzelf, geheel en al beschrijving is? Hier volgt een evocatie van de Grieksche eilandjes:

> 'Patmos ressemble à toutes les îles de l'Archipel; mer d'azur, air limpide, ciel serein, rochers aux sommets dentelés, à peine revêtus par moments d'un léger duvet de verdure. L'aspect est nu et stérile; mais les formes et la couleur du roc, le bleu vif de la mer, sillonnée de beaux oiseaux blancs, opposé aux teintes rougeâtres des rochers, sont quelque chose d'admirable. Ces myriades d'îles et d'îlots, aux formes les plus variées, qui émergent comme des pyramides ou comme des boucliers sur les flots, et dansent une ronde éternelle autour de l'horizon, semblent le monde féerique d'un cycle de dieux marins et d'Océanides, menant une brillante vie d'amour, de jeunesse et de mélancolie, en des grottes d'un vert glauque, sur des rivages sans mystère, tour à tour gracieux et terribles, lumineux et sombres.' *(L' Antéchrist*, blz. 376).

Het is waar, niet altijd is Renan zoo aanschouwelijk. Woorden als 'incomparable' (zie boven) zijn in beschrijvende gedeelten niet op hun plaats: men *moet* juist 'vergelijken'. Zijn beeldspraak *stelt hij zich niet altijd voor:* hij is volkomen in staat om b.v. voor het begrip 'verbeteren' de uitdrukking 'effacer des taches' te gebruiken, zonder daarbij aan uitwisschen en aan vlekken te denken. Zijn geest is niet in de eerste plaats op concrete vormen, en nog minder op kleuren gericht. Maar zijn klank is zacht, zijn zinsbouw zeldzaam harmonisch, zijn compositie gelijkmatig van gang en evenwichtig; en in zijn beste oogenblikken is hij dan toch ook in staat tot passages als de zooeven gecopiëerde! Personen en landschappen zien wij dan vóór ons - cultuurtoestanden tevens, want 't is of Renan deze juist weer concreter weet te maken dan de echte schilders-met-woorden het doen. Men leze de kenschetsingen van den Joodschen geest in *Histoire du Peuple d'Israël* (I); in het schitterend hoofdstuk 'Paul à Athènes' *(Saint-Paul)* zijn het Grieksche land en de Grieksche geest

bijne evenzeer personen als Paulus zelf, en Paulus is hun vijand.

> 'A chaque bordée, on effleure cette terre vraiment sainte,[1] où la perfection s'est une fois dévoilée, où l'idéal a réellement existé, cette terre qui a vu la plus noble des races fonder en même temps l'art, la science, la philosophie, la politique. Paul n'éprouva pas sans doute en y abordant l'espèce de sentiment filial que les hommes cultivés éprouvaient dès lors en touchant ce sol vénérable. Il était d'un autre monde; sa terre sainte était ailleurs.' (blz. 167).

En verder:

> 'Tant de merveilles touchèrent peu l'apôtre; il vit les seules choses parfaites qui aient jamais existé, qui existeront jamais (....) et sa foi ne fut pas ébranlée (....) Ah! belles et chastes images, vrais dieux et vraies déesses, tremblez; voici celui qui lèvera contre vous le marteau. Le mot fatal est prononcé; vous êtes des idoles; l'erreur de ce laid petit Juif sera votre arrêt de mort.' (Blz. 172).

Men behoeft niet te vragen aan welken kant Renan zelf stond, in dezen strijd tusschen den Griekschen en den Palestijnschen geest; hij heeft Paulus gehaat, 'le laid petit Juif.' Hij erkent dat Paulus over Griekenland getriumfeerd heeft, maar hij betreurt het en schrijft het toe aan den lagen stand der beschaving in het toenmalige Europa. Te vergeefs beproeft hij, met Paulus op voet van vrede te komen, door, alle waarschijnlijkheid een oogenblik veronachtzamend, te droomen van een Paulus die aan het eind zijner dagen over zijn eigen werk geglimlacht zou hebben:

> 'Nous aimerions à rêver Paul sceptique, naufragé, abandonné, trahi par les siens, atteint du désenchantement de la vieillesse; il nous plairait que les écailles lui fussent tombées une seconde fois des yeux, et notre incrédulité douce aurait sa petite revanche si le plus dogmatique des hommes était mort d'triste, désespéré (disons mieux, tranquille), sur quelque rivage ou quelque route de l'Espagne, en disant lui aussi: *Ergo erravi*! Mais ce serait trop donner à la conjecture.' (*L' Antéchrist*, blz. 200).

'Mais ce serait trop donner à la conjecture', Renan wist het zelf wel; tevoren al had hij Paulus verweten, in tegenstelling tot Jezus niet in staat te zijn 'de sourire de son oeuvre, d'y être supérieur, de ne pas s'en laisser obséder. Paul ne fut pas à l'abri du défaut qui nous choque dans les sectaires: il crut lourdement.' (Blz. 102).

1) Griekenland.

Wel moet hij Paulus gehaat hebben! Maar deze haat werkte beeldend. En mocht men zich hier herinneren dat tegenwoordig het historisch bestaan van dien zoo omstandig beschreven Paulus niet algemeen meer aangenomen wordt - het deert niet. *Zulke lieden als Paulus* hebben ongetwijfeld het Christendom in Athene gepredikt: zoo is Renan, door het concrete beeld van een wellicht slechts legendarischen Paulus in te lasschen in zijn essayistisch betoog, de waarheid toch niet ontrouw geworden.

Het geheim van de aantrekkingskracht die de figuur van Renan nog altijd uitoefent, ligt dus zeker in den weldadigen gemoedsstaat dien hij geschapen heeft en voortgaat te scheppen, zoowel als in de hooge waarde van zijn proza: het ligt daarbij tevens, en juist in verband met den aard van zijn werk, in den eenvoud, de consequentie, de eenheid van zijn leven.[1)] Het leven van Renan is iets als een exempel, bijna zou ik zeggen als een modern 'heiligenleven' - indien ik wist wat heiligen zijn en of zij ook, als hij, hun menschelijke fouten hebben. Toen Renan na degelijk onderzoek en langen inwendigen strijd inzag dat hij niet meer geloofde, verliet hij het seminarie, slechts 22 jaar oud en voor het leven in de gewone maatschappij nog maar onvolkomen toegerust. Toen hij jaren later, in 1862, nauwelijks tot professor aan Frankrijke hoogste onderwijsinrichting, het Collège de France, benoemd, aanstonds weer geschorst werd om een uitlating over Jezus die ons nu alleen maar wetenschappelijk moeilijk te verantwoorden lijkt ('homme incomparable' - 'homme' was te weinig!), verdedigde hij zich, ja met subtiliteit, maar toch zonder concessies; en toen men hem twee jaar later, wegens zijn koppige volharding in het bedreven kwaad, definitief ontsloeg (het ontslag bleef tenslotte niet 'definitief' omdat de ontslaande regeering het zelf niet geweest is....), wees hij een hem als compensatie toegedachte benoeming bij de Bibliothèque Nationale af. Zijn overtuigingen heeft hij zeker niet zonder handigheid verdedigd, maar nooit is hij ze ontrouw

1) Een goede, vermoedelijk wel volledige biographie, is die van J. Pommier, *Renan*, *d'après des documents inédits*, 2me éd., Parijs, Perrin, 1923.

geworden; er is grilligheid in zijn uitingen, maar vastheid in zijn wil; met de overgeleverde moraal heeft hij somtijds gespot, maar zijn moreel gedrag zou ten voorbeeld kunnen strekken. Een werk dat hij op zijn vijf-en-twintigste jaar voltooid had, *L' Avenir de la Science*, heeft hij op zijn zeven-en-zestigste, in 1890, bijna onveranderd kunnen uitgeven. Als hij, na een goed deel van zijn levenswerk voltooid te hebben, in zijn dialogen en drama's een aantal tegenstrijdige inzichten naast elkaar zet en er ook wel eenige onder woorden brengt die hijzelf in zijn geschriften en daden nooit gevolgd had, is dit geen ontrouw aan eigen beginsel, het is trouw aan de nuance. Waar hij soms een vrijere moraal schijnt voor te staan dan die hij door zijn gedrag had beleden, was het uit vrees om zich grof-overtuigd en farizeesch voor te doen; waar hij niettemin soms nog wat al te zelfingenomen lijkt, moet het geweten worden aan de aanvallen van zijn tegenstanders. Hij zou den geestelijken staat verzaakt hebben om te kunnen trouwen, om 't gemakkelijker te krijgen! (Men herkent het perfide verwijt). Zijn gemak heeft Renan zeker niet gezocht. Hij heeft gewerkt tot op het eind van zijn leven, hij heeft het ideaal gediend op ieder uur van al zijn dagen, en hij heeft het gedaan uit eigen aandrift, voor eigen bevrediging. ‘Ma vie a été ce que je voulais, ce que je concevais comme le meilleur. Si j'avais à la reprendre, je n'y changerais pas grand'chose.’ (*Feuilles détachées*, préface, XXI). Onophoudelijk zoeken naar de waarheid, zonder ooit te meenen ze geheel gewonnen te hebben; ieder eenigszins blijvend geworden inzicht in bewoordingen vatten die een maximum van juistheid en volledigheid moesten vereenigen met geleidelijken gang en welluidenden klank; naast die inzichten ook al de groote gevoelens die hem vervulden aan anderen mededeelen en geen hunner schakeeringen laten ontglippen; langademige werken, die tientallen jaren eischten, kalm voltooien, met manmoedige berusting bij de gedachte dat niet alles tegelijk kon, dat ieder van de langzaam voortgaande uren zijn eigen taak had, maar tevens met hoop op de toekomst, met vuur en geestdrift bij de gedachte aan het uiteindelijk resultaat dat zeker tot stand zou komen, mits hem slechts het leven gegund werd; intusschen kleinere vraagstukken onderzoeken en een oplossing voorslaan

in artikeltjes die modellen zijn van nauwkeurige en sierlijke discussie; zijn 'wereldsche' belangen niet verwaarloozen, zijn benoeming aan het Collège de France voorbereiden, er later degelijk onderwijs geven, het eindelijk zelfs besturen; zijn aandeel nemen in de politieke lotgevallen van de natie; ten volle beantwoorden aan het vertrouwen dat ook als echtgenoot en vader in hem gesteld werd - dat alles scheen Renan gemakkelijk, eenvoudig, vanzelfsprekend.[1] En al had hij naar geen belooning gestreefd, ze is niet uitgebleven. Herhaaldelijk betuigt hij in zijn laatste jaren dat het leven hem een welkom geschenk geweest is; hij weet niet zeker of en wien hij ervoor moet danken, maar hij dankt. Zeker heeft hij eigen gemis wel eens opzettelijk over het hoofd gezien en dat van anderen niet altijd sterk meegevoeld; zeker heeft hij gelukkig *willen* zijn, maar voor zijn doen is hij het dan ook geweest. Drie bijzondere vrouwen, zijn zuster, zijn echtgenoote en zijn dochter, hebben hem liefgehad en geholpen: wie zal hem daarom niet gelukkig prijzen boven velen? Zijn werk vlotte; als hij er op terugzag, mocht hij zonder zelfverheffing zeggen dat het goed was; ook dat is zeker een geluk. En - een geluk dat de Franschen meer waardeeren dan wij, ofschoon het ook ons misschien niet geheel onverschillig is - de roem heeft al vroeg aan zijn zijde gestaan (de Franschen zien roem werkelijk bijna als een vrouw) en heeft hem tot heden toe niet begeven. Al aanstonds bekend als uitnemend taalgeleerde en historicus, wordt hij in 1856, dus op zijn drie-en-dertigste jaar, tot lid van het Institut gekozen; zonder moeite krijgt hij in 1849 een regeeringsmissie naar Italië en in 1860 naar Syrië; in de eerste jaren reeds bemerkt men dat de vele geleerden met wie hij in briefwisseling is, en die dikwijls ouder zijn dan hij, hem als een komende macht, soms als hun meerdere beschouwen.[2] In 1863, als hij veertig jaar oud is, verschijnt zijn *Vie de Jésus*: onmiddellijk in vele talen (ook in het Hollandsch) overgebracht, beleeft dit boek het succes van een populairen roman.[3] De grove laster

1) Een reeds jaren geleden uitgekomen werk van H. Parigot, *Renan*, *l'égoïsme intellectuel*, Parijs, Flammarion, kan ter oriënteering nog diensten bewijzen, maar verdedigt een onhoudbare stelling. (Zie den ondertitel).
2) Vgl. Pommier, *Renan et Strasbourg* (op. cit.).
3) In 5 maanden werden 60000 exemplaren verkocht.

die wegens zulke boeken zijn deel wordt - hij zou, om de *Vie de Jésus* te schrijven, een millioen van.... Rothschild gekregen hebben! - is zelf een der beste bewijzen van zijn vermaardheid. Paradoxale toestand: elk zijner, toch naar den inhoud hoofdzakelijk 'geleerde' werken wordt door het publiek verslonden, elk wordt als een rechtstreeksch ingrijpen in den gelijktijdschen staat van zaken, als een daad veeleer dan als een beschouwing of een geschiedverhaal opgevat. Voortdurend neemt zijn invloed op de publieke meening toe. In 1875 wordt hij op Sicilië *door het volk* toegejuicht; hij ontvangt pakken brieven van onbekenden. In 1878 neemt de Académie Française hem onder haar leden op. Ten laatste komt ook de consecratie der salons, dat eigenaardig-Fransche bewijs van beroemdheid: men ziet Renan als middelpunt van aller dames aandacht, oreerend, glimlachend, paradoxen opdisschend, misschien wat behaagziek, maar toch - want er is wel wat overdreven in dit opzicht, en hij ging niet eens zoo vaak naar salons als beweerd werd - in den grond toch ernstig, waardig, meer uit beleefdheid en goedheid toegevend, dan sprekend uit de volheid van zijn hart en geest, meer lijdelijk dan ingenomen met zichzelf en zijn rol. Ik moest het al erkennen, physiek was Renan niet bevoorrecht. Maar hier stond een dappere (een die soms zelfs bijna roekeloos geweest was) en die niettemin zoo volledig 'geslaagd' was als men in de wereld maar kan slagen; een geniaal man die bescheiden en goed was gebleven; een krachtig overtuigde die glimlachen kon als het pas gaf en de ijdelheid van alle aardsche dingen niet ontkende. Geen van wie hem in de 'litteraire' salons zoo zag staan, kon zich aan de bekoring onttrekken. Nog tijdens zijn leven werd hij legendarisch; ja, de hoogste eer gewerd hem: men maakte van zijn roemrijke figuur een niet-ongeestige caricatuur,[1)] zonder dat het hem schaadde. En zijn begrafenis is een apotheose geworden.

Men moet de geringe waarde van dit alles niet uit het oog verliezen, en de dames die hem werkelijk begrepen, de politici achter zijn lijkkoets die werkelijk iets voor hem gevoelden, zullen te tellen geweest zijn. Maar ook met deze uiterlijkheden

1) *Huit jours chez M. Renan* van Barrès.

kan men vrede hebben, omdat zij symbolen zijn van een vruchtbaar en harmonisch leven. Indien religieus gevoel vooral hierin bestaat, dat wij vertrouwen hebben in de lotsbestemming der menschen, is het schouwspel ‘Renan’ geschikt om ons religieus gevoel te voeden. Het schijnt dan toch mogelijk dat aan sommigen onder ons deze kostelijke goederen in volle mate en alle tezamen geworden: het genoegen hun wereldsche belangen door hun innerlijke aspiraties niet geschaad te zien; de voldoening om hun inzichten over gestelde machten te doen zegevieren; het geluk iets van blijvende waarde te scheppen en deswege niet alleen door hun naasten, maar zelfs al dadelijk door een groot aantal hunner tijdgenooten gewaardeerd te worden. Dat die goederen, weliswaar, vooral aan hen ten deel vallen, die, als Renan, tot de dieper-levenden, maar niet tot de allerdiepste gemoederen, tot de grooten, maar niet tot de zeer-uitzonderlijk-grooten behooren, verhindert niet dat het verschijnsel op zichzelf ons vertrouwen in het leven althans eenigermate kan versterken.

JOHANNES TIELROOY.

(Slot volgt).

Het slavendom en zijn historie.[1)]

1. Sedert de wereldoorlog het aantal Slaviese rijken met enige heeft doen toenemen, is de belangstelling voor de volken, die in die rijken wonen, sterk gestegen, en, nu men meer aandacht wijdt aan de afzonderlike Slaviese volken, wordt er ook meer gesproken van ‘de Slaven’ en ‘het Slavendom’, zonder dat zij, die die woorden gebruiken, zich altijd rekenschap geven van de realiteit, die door deze benamingen wordt aangeduid. Londen heeft tans zijn ‘Slavonic Review’ en Parijs zijn ‘Le Monde Slave’; deze tijdschriften zijn van populair-wetenschappelike aard, zij behandelen de meest uiteenlopende problemen van het geestelik en stoffelik leven der Slaviese volken; door hun naam wekken zij de illusie, ons te verplaatsen in een andere wereld dan onze eigene, en inderdaad bevatten zij menig artikel, dat getuigt van een mentaliteit, die de onze niet is; maar het zou moeilik vallen, ja onmogelik, op grond van deze tijdschriften de kenmerkende eigenschappen te noemen, die alle Slaviese volken gemeen hebben en waardoor zij tot een in wezenlike punten van de Westeuropeanen afwijkend ‘Slavendom’ worden. De vraagstukken, die het nationale leven der Slaviese volken doet opkomen, zijn zo verlelei en zo heterogeen, dat de inhoud van de ‘Slavonic Review’ of van ‘Le Monde Slave’ niet minder bont is dan die van het Italiaanse tijdschrift ‘L'Europa Orientale’ of het Duitse ‘Osteuropa’, die blijkens hun titel zich ook voor de niet-Slaviese volken van Oost-Europa, zoals Roemenen en Finnen, interesseren; trouwens, ook de door mij genoemde Franse en Engelse periodieken beperken zich

1) Naar aanleiding van J. Bidlo, Dejiny Slovanstva (Geschiedenis van het Slavendom), Praag 1927.

niet tot de Slaven alleen, wel een bewijs, hoezeer in Oost-Europa het Slaviese en het niet-Slaviese in elkaar haken.

Ook de Slaviese volken zelf tonen een grote belangstelling voor ‘het Slavendom’, hoewel niet alle in gelijke mate. De Sowet-regering kent geen ‘Rusland’ meer, doch slechts een ‘Unie van socialistiese sowet-republieken’, zij loochent het Russiese, ergo Slaviese, karakter van deze unie; in hoeverre de intellectuële Russen in de unie zich Slaven voelen, dat is moeilik te zeggen; waarschijnlik doen zij het in hogere mate dan zij het uitspreken; wanneer wij echter slechts afgaan op hetgeen in boek en krant tot uiting komt, dan zijn het Slaviese voelen en de Slaviese belangstelling der Sowet-onderdanen zeer gering. Gans anders is het onder de uitgewekenen: reeds het feit, dat zoveel duizenden van hen in Tsjechoslovakije, Zuidslavië en Bulgarije wonen, moet een versterking van het Slavies bewustzijn in de hand werken, dank zij de taalverwantschap. Het is sterk overdreven, ja onwaar, dat alle Slaven elkaar verstaan; daarvoor zijn de afwijkingen, vooral op het gebied van 't vocabulaar, te groot; maar er blijft toch zoveel onderlinge gelijkheid over, dat men vrij gauw leert, elkaar te verstaan. Intussen is dit op samenwonen en het verstaan van elkaars taal berustende verwantschapsgevoel zeer relatief; wanneer een Russiese uitgewekene te Praag en zijn Tsjechiese vrienden zichzelf en elkaar als ‘Slaven’ beschouwen, dan moet men niet menen, dat zij dat doen op grond van een klare voorstelling van het begrip ‘Slaaf’; misschien voelen zij onderling een zekere graad van psychiese verwantschap, die zij geneigd zijn als een ‘Slaviese’ trek te beschouwen, maar de vraag, of alle Slaviese volken diezelfde trek vertonen, hebben zij waarschijnlik nooit onderzocht, en in menig geval zal het verwantschapsgevoel helemaal niet op innerlike eigenschappen, doch slechts op de onderlinge gelijkheid der talen berusten. Een Eurazisties voelende Rus[1] - hun aantal neemt onder de uitgewekenen met de dag toe -, die tegenover de Germaans-Romaanse kultuur zijn ideaal ener Euraziese beschaving plaatst, beschouwt de Grieks-orthodoxe godsdienst der Rus-

1) Over het Eurazisme schreef ik in de Gids van November 1927.

sen als de zuurdesem dezer toekomstwereld; zijn algemeen Slavies voelen is daardoor vrij zwak en zijn sympathie zal het grootst zijn speciaal voor die Slaven, die zijn eigen geloof belijden. Zo is de graad van Slavies bewustzijn bij de verschillende Slaviese volken en de intellectuële ondergroepen van elk hunner zeer ongelijk. Het sterkst is het wel bij de Tsjechen, en ook de kennis der andere Slaviese volken zal bij hen ongetwijfeld groter en meer verbreid zijn dan bij de overige naties. Voortreffelik georiënteerd is de 'Slovanský Přehled' (Slaviese revue), die behalve artikelen over specialere onderwerpen maandelikse overzichten bevat over het nationale leven in de afzonderlike Slaviese staten. Een Tsjech is het ook geweest, die vóór een paar jaar een nieuwe geschiedenis der Slaviese letterkunden is gaan uitgeven (J. Máchal); het eerste deel is aan de oudere perioden en het van vroegere generaties geërfde volksepos gewijd, het tweede deel aan de romantiek, terwijl het nog niet verschenen derde deel het realisme en moderne literaire stromingen zal behandelen. En tans verschijnt, wederom in Tsjechoslovakije, J. Bidlo's Geschiedenis van het Slavendom (Praag 1927), die het eerste deel vormt van een serie monografieën, onder de algemene titel 'De Slaven', welke een 'kultuurbeeld van de Slaviese wereld' wil geven. Reeds vóór de oorlog had dezelfde historicus een korte schets van de geschiedenis der Slaviese volken gepubliceerd, en wel in de bundel 'Slovanstvo' (Slavendom) van 1912. Deze uitgave was een vrucht geweest van het zgn. 'neoslavisme', dat in die tijd streefde naar een opheffing van de tegenstellingen, welke aan het wederzijds begrijpen en waarderen der Slaviese volkeren in de weg stonden. Tans is het nog duideliker dan vóór 15 à 20 jaar, hoe weinig de heer Kramář (de voornaamste woordvoerder van het neoslavisme) c.s. op de bodem der realiteit stonden.[1)] In zijn nieuwe boek doet Bidlo het neoslavisme in twee korte alinea's af, om daarna mee te delen, dat de historie een andere loop heeft genomen

1) Uitvoerig schreven hierover A. Fischel in zijn boek: Der Panslavismus bis zum Weltkrieg (Berlijn 1919) en E. Benes in zijn studie: De Problemen der Slaviese Politiek, die in 1925-26 in deel XVII en XVIII van de Slovansky Prehled verschenen, maar helaas nog niet uit 't Tsjechies vertaald zijn.

dan de neoslavisten hadden gewenst. Het tans verschijnende boek wil hij blijkbaar beschouwd zien als een geheel nieuw werk, mogelik gemaakt door de ervaring van de wereldoorlog.

2. De 253 bladzijden tekst, waarop een bibliografie van 16 pagina's en een register volgen, bevatten een groot aantal feiten uit de historie der Slaviese volken, welke dienen als toelichting van hetgeen de auteur de ‘filosofie’ der Slaviese historie noemt. De grote beknoptheid maakt bij een zo rijke inhoud de lektuur enigszins vermoeiend: het boek is beter geschikt om bij fragmenten van niet te grote omvang gelezen te worden; het voortreffelike register maakt het ook als naslaboek zeer nuttig, terwijl een gedetailleerd inhoudsoverzicht voor onze algemene oriëntering goede diensten bewijst.

Maar hoezeer Bidlo's boek ook een in vele opzichten nuttige gids is voor hem, die zich voor Slaviese geschiedenis interesseert, het beeld, dat het van die geschiedenis geeft, is eenzijdig. Een criticus heeft van die eenzijdigheid reeds een treffend voorbeeld aangehaald[1)] door te wijzen op het totaal ontbreken der namen van Herzen, Bakoenin, Tsjaadajew, de Kirejewskijs, Chomjakow, de Aksakows, Lawrow, Kropotkin, Wl. Solowjow, Plechanow; zonder deze personen is een overzicht van het Russies geestelik leven der negentiende eeuw onmogelik; ontbrak er slechts een van hen, reeds dat ware een voelbare leemte. Dit voorbeeld illustreert een algemene eigenaardigheid van dit boek: het achterstellen van het geestelik leven bij de historie der materiële betrekkingen tussen de volken. Wat de auteur als de ‘filosofie’ of de ‘zin’ der Slaviese geschiedenis betitelt, komt op het volgende neer: ‘De geschiedenis van het Slavendom is de zeer moeilike en zeer langdurige (van de aanvang af tot nu toe durende) strijd van alle Slaven, wier woonplaatsen, in het binnenland, een zeer ongunstige natuurlike en internationale ligging hebben, bijna zonder enige verbinding met de zee en dus zonder enige steun hiervan, enerzijds met half-wilde, aggressieve, veroveringszuchtige Turkotataren, eenmaal nomaden en bovendien de dragers der expansie-tendenties van oudere kultuurvolken en -staten (China, Perzië, Byzantium), anderzijds

1) J. Slavík in het nummer van 11 Desember 1927 van het dagblad Národni Osvobození (Nationale Bevrijding).

met de beschaafde Christelike volken van Europa met hun veel verder ontwikkelde beschaving, zoals Grieken, Italianen, Denen, Zweden, vooral Duitsers. Dit was een strijd om bodem, leven, vrijheid, beschaving, een strijd, waarin de Slaven, al leden zij ook menig verlies, al werden zij ook bijwijlen voor eeuwen de slaven van vreemden, die hen tijdelik overwonnen, ten slotte zich met succes handhaafden, zodat zij niet alleen door hun vijanden als gelijkwaardige buren moesten worden erkend, maar bovendien een deel dezer vijanden aan zich onderwierpen en ook door hun beschaving beheersten. - Terwijl de Slaven hun eigen vrijheid verdedigden, bewezen zij tevens als grenswachters van West-Europa onschatbare diensten aan de Europese beschaving, doordat deze, door hen beschermd, zich rustig kon ontwikkelen en een veel grotere hoogte bereiken dan enige andere beschaving ter aarde. Bij het aannemen der Europese beschaving waren de Slaven niet alleen passieve ontleners, maar zij legden in die beschaving hun eigen geest en hun eigen tendenties, en daardoor droegen zij niet weinig bij tot haar vollere ontwikkeling en verrijking.'

Hier is in korte, al te gedrongen vorm veel gezegd, en veel waars. Maar uit de aard der zaak komen bij zulk een beknopte formulering van enige hoofdlijnen zelfs belangrijke chronologiese en geografiese onderscheiden niet tot hun recht. Zeker, de Slaven hebben, door als borstwering tegen de Turkotataren te fungeren, Europa's kultuur voor allerlei gevaren behoed. Dat is reeds herhaaldelik opgemerkt. Zo beschouwt Kljoetsjewskij in een beroemde passage van zijn 'Leergang der Russiese Geschiedenis' deze achterhoededienst ten opzichte van Europa als karakteristiek voor de internationale situatie van het Rusland der XV en XVI eeuw. Intussen waren echter de Westslaven toen reeds eeuwen in een geheel ander ontwikkelingsstadium. De Tsjechen bijvoorbeeld mogen eenmaal, samen met andere Slaven, de Avaren bestreden hebben, die strijd ligt ettelike eeuwen vroeger. Reeds toen Cyrillus en Methodius in Groot-Moravië werkten (863-885), was in deze streken de verhouding tot het Duitse rijk het allerbelangrijkste politieke vraagstuk. Het is waar, kort daarna kwamen de Madjaren, zij onderwierpen de Slovaken, en nog tot in onze dagen toe duurt de strijd tussen deze twee volken voort,

maar dit is een Midden-Europese kwestie, van totaal andere aard dan de kamp van Moskovië met de Gouden Horde, - en buiten deze kwestie bleven de westeliker gelegen Tsjechen, al waren er dan ook dynastieke en andere betrekkingen met Hongarije. Aan de Russiese strijd met de Tataren herinneren in Midden-Europa het allermeest de herhaalde Turken-oorlogen, maar hier stond de Madjaar zijde aan zijde met de andere Christenen. De bloeitijd van Bohemen onder Karel IV, de Hussieten-oorlogen en de strijd tegen Habsburg, hoe geheel anders was dit alles dan de ontwikkeling van Rusland vóór Peter de Grote! Die verschillen zijn zo groot, dat men zich afvraagt: Kan er in deze periode nog wel sprake zijn van een 'geschiedenis der Slaven'?

Ongetwijfeld vertoont de historie van verschillende Slaviese volken een treffend parallelisme. In het zuiden werden de zelfstandige rijken van Bulgaren en Serven in de XIV en XV eeuw door de Turken overweldigd. Evenzo verloren Tsjechen, Slovenen, Kroaten hun zelfstandigheid in de Habsburger monarchie. Het einde der achttiende eeuw en de negentiende eeuw brengen aan al deze volken een nationale geestelike wedergeboorte, die de noodzakelike conditie is voor een herwinnen der politieke vrijheid, en deze vrijheid wordt tenslotte door strijd inderdaad verkregen, hier vroeger, daar later. In de Poolse historie is de chronologie een andere: de politieke onafhankelikheid gaat eerst in 1795 verloren; maar het geestelik verval was ook hier het diepst in de XVIII eeuw en de geestelike renaissance valt samen met die der andere West- en Zuidslaviese volken. En ook in Rusland constateert men in deze zelfde periode een opbloei van geestelik leven. Maar de voorgeschiedenis van het Russiese volk was zozeer langs andere banen verlopen, dat ook na 1700 het temperament van het histories gebeuren een ander is dan overal elders, de belangrijke kwesties zijn en blijven van andere aard, en zelfs de wereldoorlog, waaruit de andere Slaviese rijken als demokraties geregeerde staten te voorschijn kwamen, gaf aan Rusland iets principiëel anders: het bolsjewisme. Professor Bidlo vindt de tegenstelling niet zo groot: het Russiese rijk was in de periode vóór de wereldoorlog in een achterlike toestand, vooral door de rechteloosheid van Polen, Klein- en

Witrussen en andere, niet-Slaviese volken. ‘Daarom was het fundamentele probleem van Rusland vóór de oorlog: de doorvoering van een ingrijpende hervorming van het staatswezen, en wel in de eerste plaats door een behoorlike regeling van de wederzijdse betrekkingen tussen de Russen en de andere, onderworpen volken, in overeenstemming met de geest van de nieuwe tijd. De inwendige geschiedenis van de Russiese staat in de XIX eeuw is dus analoog aan de geschiedenis der polities onvrije Slaven en de ineenstorting van de Russiese staat in de wereldoorlog, evenals ook zijn tegenwoordige crisis, moeten wij als een overgang tot een verdere gezondere en betere ontwikkeling beschouwen’. Het moge voor de hand liggen, dat een Tsjech, door eigen ervaring alleen bekend met het nationaliteiten-probleem der Donau-monarchie, de problemen van andere landen en volken door een dienovereenkomstig gekleurde bril ziet, de man van wetenschap dient evenwel toch met onbevangener oog dan de eerste de beste het geestelik leven van andere volken te bestuderen, en, leest hij Herzen en Chomjakow of wie ook der hierboven opgenoemde Russen, leest hij Saltykow's satiren, die Bidlo niet vermeldt, of de werken van Dostojewskij, die hij slechts als een groot romanschrijver noemt, dan kan hij toch niet blind zijn voor de verschillen tussen deze publicistiek en de Westslaviese, tussen de problemen hier en ginds, tussen de wijze, waarop men hier en ginds die problemen entameert.

3. Wij zijn hiermee tot ons uitgangspunt teruggekeerd: Bidlo concentreert zijn belangstelling te veel op de materiële zijde der historie, hij negeert te zeer de mentaliteit der mensen en volken en het daarmee samenhangende geestelik leven. Vertoont de historie der Slaviese volken veel punten van onderlinge overeenstemming, dan moet men zich de vraag stellen: heeft de natuur der Slaven zekere eigen trekken, die zich uiten in de handelingen der mensen en mensegroepen? Te meer dient speciaal in een geschiedenis van het Slavendom deze kwestie te worden besproken, daar zij sinds Herder[1)] voortdurend aan de orde is geweest. Slaven van verschillende

1) Ook deze naam is in het hele boek niet te vinden. Herders grote invloed op Kollár en zoveel andere Slaviese romantici had hem wel het recht op een bespreking gegeven.

nationaliteit hebben, geleid door een wel eens overdreven stampatriotisme, betoogd, hoe de goede eigenschappen van de oude Slaven, zoals men ze kent vooral uit Byzantijnse historieschrijvers, voortleven in de jongere generaties, en messianistiese theorieën zijn gebouwd op het geloof aan de Slaviese geest, minder ruw en menslievender dan die van andere volkeren. In dergelijke beschouwingen is veel onbekookts en doldriftigs, maar geheel uit de lucht gegrepen zijn zij niet. Ik herinner mij zeer goed, hoe ik, nog geen slavist zijnde en van Slaviese geestelike stromingen niet meer wetende dan de gemiddelde Nederlandse filoloog, bij de lectuur van Müllenhoff's Deutsche Altertumskunde getroffen werd door de gelijkenis, die de Slaven in de door Müllenhoff aangehaalde plaatsen van Procopius en andere oude auteurs vertonen met de tegenwoordige Russen, die mij reeds toen bekend waren door een langdurig verblijf in Moskou, en dat zowel in het goede als in het slechte: persoonlike moed, maar geen organiserend talent, neiging tot anarchie, maar individuële goedheid, gastvrijheid, enz. En vraagt men, of er eigenschappen zijn, waardoor niet één Slavies volk, maar meer dan één zich onderscheiden, dan kan ik op die vraag het beste antwoorden door te wijzen op een plaats uit Masaryk's boek: ‘Het Tsjechiese Vraagstuk’. Toen ik hierboven enige momenten uit de Tsjechiese historie opsomde, wezenlik verschillend van het histories gebeuren in Rusland, zweeg ik opzettelik van Chelčický en de Boheemse Broeders; want, zonder dat daardoor iets wordt afgedaan aan het grote verschil in de historiese ontwikkeling der beide Slaviese volken, hier komt heel duidelik die grotere ‘zachtheid’ of ‘weekheid’ der Slaviese natuur naar voren, welke Masaryk, na een bestrijding van anderer overdreven en onvoldoende gefundeerde bespiegelingen over de Slaviese ziel, niet meent te kunnen loochenen. Ter toelichting gebruikt hij een ware geschiedenis, die zich in de tweede helft der negentiende eeuw in Boheme heeft afgespeeld, in een streek, waar Duitse en Tsjechiese bevolking aan elkaar grenzen. Een Tsjechiese grondbezitter had een natuurlike tegenzin tegen katten, en toen hij zowel bij een Tsjechiese als bij een Duitse pachter een groot aantal van deze dieren aantrof, zat hij er over in, hoe van die

boeren gedaan te krijgen, dat zij ze afschaften. Kortweg een verbod uitvaardigen, dat streed tegen zijn natuur, en hij bepaalde zich er toe te vragen, waarvoor toch eigenlik zoveel katten nodig waren, of die katten er nog altijd waren, enz. De Tsjechiese boer begon gauw te voelen, dat mijnheer geen poezen velen kon, en, zonder er met hem over te spreken, deed hij ze weg. Grote tevredenheid bij de landheer, die nu aan de Duitser vertelt, dat de Tsjech de katten heeft afgeschaft. Ook de Duitser begint het geval te begrijpen, en hij vraagt bij een volgend bezoek, of mijnheer soms bezwaar heeft tegen zijn katten. Deze antwoordt bevestigend, enigszins gegeneerd, dat hij zelf niet het eerst rechtstreeks op de zaak is ingegaan. Nu zijn de katten weg, en na enige tijd krijgen de boeren last van muizen. Mijnheer begrijpt, dat het goed zou zijn weer katten aan te schaffen, maar, nu hij pas in de omgekeerde richting gewerkt heeft, durft hij niet al te bruusk er over spreken; hij bepaalt zich weer tot toespelingen, en weer is het de Tsjech, die, zonder een woord te zeggen, aan zijn niet-uitgesproken wens voldoet, terwijl de Duitser ook nu weer, zodra hij vermoedt, waar mijnheer heen wil, ronduit vraagt, of hij niet de katten terugwenst. Ziedaar, zegt Masaryk, een mooi staaltje van de wekere, zachtere Slaviese natuur in tegenstelling tot de vastere, hardere Duitse. De weekheid van natuur brengt een grotere bescheidenheid, kiesheid in het optreden mee, maar de keerzijde van die goede eigenschap is: een vrees, om stelling te nemen tegenover de problemen, welke vrees voeren kan tot besluiteloosheid, halfslachtigheid, zelfs tot een zekere listige geveinsdheid. De hardere natuur der Duitsers daarentegen uit zich vaak op minder vriendelike, minder beminnelike wijze, maar men weet beter wat men aan zulke mensen heeft, en het recht-door-zee-gaan is de eerlikste en de zekerste weg om een doel te bereiken. Welke natuur is beter? Noch de ene noch de andere, maar wel zouden de Slaven dichter tot volmaaktheid naderen, als ze bij de goede eigenschappen hunner weke natuur de energie hadden, die meebrengt, dat men zichzelf in zijn handen heeft. Twee Russiese soldaten stonden eens voor een vesting: ‘Zullen wij de vesting innemen?’ - ‘Neen’. - ‘Maar als ze het ons commanderen?’ - ‘Ja, dan nemen wij ze in.’ Deze anekdote,

zegt Masaryk, toont ons prachtig, wat de zwakke zijde der Slaviese weke natuur is en in welke richting de Slaaf zichzelf moet corrigeren.

In deze passage uit ‘Het Tsjechiese Vraagstuk’ is meer in het biezonder van Tsjechiese en Russiese Slaven sprake. Bij hen neemt men de eigenschappen der ‘weke natuur’ telkens in het praktiese leven waar, zeker ook bij de Polen, maar ik zoude toch niet durven beweren, dat deze eigenschappen algemeen-Slavies zijn en dat zij bijvoorbeeld ook voor de moderne Bulgaar kenmerkend zijn. Intussen laten zij zich ook in het Slaviese verleden herhaaldelik aantonen: Masaryk vindt in zijn Tsjechiese en Duitse pachter de typen Hus tegenover Luther terug. Daar is veel waars in, maar toch blijft ook waar, hetgeen ik hierboven zeide: dat het Hussitisme een verschijnsel is, dat men zich in de Russiese geschiedenis moeilik kan voorstellen. De persoon van Hus moge ons herinneren aan zo menige Russiese sektaris, die martelaar werd voor zijn overtuigingen, het Hussitisme moge gemeenschappelike trekken vertonen met het Russiese schisma, zoals dat in de XVII eeuw opkwam als protest tegen de hervormingen van patriarch Nikon, het optreden der Hussietse strijders met hun voortreffelike organisatie verschilt echter hemelsbreed van de passieve tegenstand der Russiese schismatici.

Zo staat naast veel onderlinge overeenstemming menig belangrijk verschilpunt. Al laten zich in de historie der Slaviese volken en in de gedragingen der huidige Slaven allerlei trekken aanwijzen, die karakteristiek voor deze ene volkstam zijn, de onderlinge verschillen zijn zo groot, dat van een tegenstelling der Slaviese wereld in haar geheel tot de Germaanse of Romaanse geen sprake mag zijn. In de loop der historie zijn de banden tussen sommige Slaviese naties en allogene volken zo intiem geworden, dat zij een tegenwicht vormen tegen de zogenaamd Slaviese eigenaardigheden; de Slaviese natuur - die trouwens van ouds reeds een zeer relatief begrip was - is daardoor in deze landen door de vermenging met andere psychiese elementen gewijzigd, welke wijziging wederom haar stempel drukte op de historie der volken. Zo kan men niet zeggen, dat de tegenwoordige Polen of Tsjechen dichter staan bij de Russen dan bij ons, en nog in mindere mate dan van de

naties geldt dat van de moderne Slaviese rijken. Intussen hebben ook de Russen hun oude natuur niet onveranderd bewaard. In het Russiese volkskarakter, zoals zich dat gevormd heeft in de onherbergzame Oka- en Wolgastreken, constateerde Kljoetsjewskij (en niet hij alleen) de invloed van het nieuwe geografies-klimatologiese milieu; daarnaast is de invloed van Finse en Turkotataarse kuituur niet te onderschatten, al uit deze zich ook niet in meet- en weegbare grootheden.

4. In het algemeen laat zich over volksnatuur en haar invloed op 't histories gebeuren weinig concreets zeggen; de lijnen en omtrekken zijn hier uit de aard der zaak vaag. Op vastere bodem staan wij bij de studie van bepaalde kultuurstromingen. En dan zijn voor het Slavendom en zijn geschiedenis in het biezonder de wegen, waarlangs de afzonderlike volken het Christendom aannamen, van belang. Toen in de negende eeuw de Slavenapostels Cyrillus en Methodius, zelf afkomstig uit Saloniki, in het Grootmoraviese rijk en Pannonië de Slaviese bijbel en andere kerkboeken invoerden, toen van deze streken uit de op Bulgaarse basis opgebouwde kerktaal, het zogenaamde Kerkslavies, naar andere Middeneuropese gewesten doordrong - speciaal noemen wij Bohemen en het Kroatiese kustland -, waren de grondslagen gelegd, waarop zich een algemeen-Slaviese Christelike kultuur had kunnen ontwikkelen, maar de loop der gebeurtenissen is een andere geweest. Na Methodius' dood (885) zijn zijn jongeren verdreven uit Groot-Moravië, de Slaviese kerktaal is er afgeschaft, en ook in Boheme en Pannonië heeft zij zich niet kunnen handhaven. Van een uitbreiding van 't Kerkslavies over Polen, waarmede wellicht Methodius reeds betrekkingen had aangeknoopt, en de westelik hiervan wonende Slaven was nu geen sprake meer. In het Kroatiese kustland en op de daartegenover gelegen eilanden bleef de Slaviese kerktaal bewaard, maar dit is een geïsoleerde enclave in het Rooms-Katholieke deel van Europa; hoe los reeds in oude tijden de band met de overige Zuidslaviese wereld was, blijkt o.a. uit het behoud van het glagolitiese schrift, terwijl zowel Bulgaren als Serven dit door het zogenaamde cyrilliese schrift hebben vervangen. Behalve deze geïsoleerde glagolieten bewaarden

alleen die volken de Slaviese kerktaal, die sedert het kerkschisma de Grieks-orthodoxe godsdienst belijden: Bulgaren, Serven en Russen; de Rooms-katholieke Slaven echter bezigen het Latijn als kerktaal. De tweeërlei confessie en de beperking van het Kerkslavies tot het oostelike deel der Slaviese wereld hebben een scherpe kloof geslagen in de kulturele ontwikkeling dezer wereld. De unie van Brest (1596) heeft wel is waar een soort van overgangsconfessie tussen het oosten en westen in het leven geroepen, maar daardoor diegenen die Rooms-katholiek en diegenen die Grieks-orthodox bleven, niet nader tot elkaar gebracht, en zulke bewegingen als die der na de wereldoorlog ontstane 'Tsjechoslovaakse kerk' doen dat evenmin. Zulk een 'Tsjechoslovaakse kerk' betekent een schisma in het godsdienstig leven der Tsjechoslovaken, maar niet een algemeen-Slaviese kultuurwaarde. De splitsing van de Christelike kerk in twee groepen heeft ook het Slavendom uiteengedreven. En sedertdien hebben het isolement van Rusland tegenover het overige Europa en de Turkse overheersing der Balkanvolken het hunne gedaan om ook binnen de grenzen van het Grieks-katholieke Christendom scheidsmuren te doen verrijzen. Evenmin is het westelike deel der Slaven in zijn religieuze ontwikkeling homogeen. Terwijl de contra-reformatie aan de Poolse natie haar Katholiek karakter teruggaf, slaagde zij er niet in, bij de Tsjechen de geest van Hussieten en Boheemse Broeders te onderdrukken, en ofschoon bij het huidige Tsjechiese intellect het positief Protestants voelen betrekkelik zwak is, de afwijzende houding tegenover Rome schept reeds een tegenstelling tot de noordoostelike buurman.

Natuurlik zijn deze en dergelijke verschillen geen absolute tegenstellingen. Moravië is Roomser en klerikaler dan Boheme en omgekeerd voelen tegenwoordig veel Poolse intellectuëlen zeer zwak Katholiek. Een relatief verschil is ook dat tussen het peil van volksbeschaving der afzonderlike volken. De Bulgaren hebben de laatste vijftig jaren in dit opzicht zo reusachtige vorderingen gemaakt, dat zij de Serven verre achter zich lieten, en binnen de grenzen van de Tsjechoslovaakse staat bestaat er een reusachtig verschil tussen de Tsjechen, wier ontwikkeling, vooral in de lagere maatschap-

pelike lagen, zeker op ons peil staat, en de Slovaken, die heel achterlik gebleven zijn, terwijl bij de Karpatorussen een tiental jaren geleden van volksontwikkeling nog nauweliks gesproken kon worden. Hier kan de school natuurlik veel en snel veranderen, maar ook dat moet met takt geschieden, en de praktijk der laatste jaren heeft reeds herhaaldelik getoond, hoe slecht zelfs aan elkaar grenzende volken, allemaal Slaven, elkaar begrijpen en kennen.

5. De geschiedenis der Slaviese volken is een net van convergerende, parallele en divergerende lijnen. En de historicus moet vooral de laatste niet uit het oog verliezen. Op het romantisme van Kollár is de kritiek van Havlíček en Masaryk gevolgd; het panslavisme van de eerste helft der negentiende eeuw was romanties, het steunde meer op vooropgezette ideën dan op een degelike kennis van het eigen volk en zijn naaste verwanten, het neoslavisme van Kramář c.s. leed aan grote politiese naïveteit, en de moderne beoefenaar van Slaviese historie en Slavies denken heeft deze voorbeelden voor zijn ogen, die tot voorzichtigheid manen. Professor Bidlo moge menen, dat de wereldoorlog in zijn binnenste kern een strijd was tussen Duitserdom en Slavendom, en hij moge het bewijs daarvan zien in dat resultaat van de oorlog, dat hij als het hoofdresultaat beschouwt: de ontbinding der Oostenrijks-Hongaarse monarchie en de besnoeiing van het Duitse rijk ten voordele van de kleinere Slaviese volken, wij dienen daarbij echter niet over het hoofd te zien, dat deze Slaviese naties niet daarom zegevierend uit de krijg zijn te voorschijn gekomen, omdat zij Slaven zijn, maar veeleer omdat zij kleine volken zijn: wat van Tsjechoslovaken, Polen en Zuidslaven geldt, dat geldt ook van Finnen, Esten, Letten, Litauers en Roemenen, en de man, die systematieser dan anderen gewerkt heeft voor de bevrijding van het Tsjechiese volk, de tegenwoordige president Masaryk, had als voornaamste oorlogsleus niet de bevrijding van het Slavendom, maar het recht van elke natie, groot of klein, Slavies of niet Slavies, op een autonoom bestaan. En uit de memoires van dezelfde Masaryk blijkt overduidelik, hoe de vrijheidsbeweging van Tsjechen en Polen en Zuidslaven bij geen der grote gealiëerden zo weinig steun, zelfs veeleer tegenwerking, ondervonden heeft als bij de tsa-

ristiese regering van Rusland. Dat moge na de Maart-revolutie in menig opzicht anders geworden zijn en afzonderlike personen, zoals generaal Doechonin, mogen de Tsjechoslovaakse zaak met inspanning van alle krachten gesteund hebben, het ware toch al te optimisties om er op te vertrouwen, dat de nieuwe Russiese regering, waarvoor toch wel eenmaal de bolsjewieken het veld zullen moeten ruimen, een biezondere solidariteit tegenover de andere Slaviese volken zal aan de dag leggen. Herzen noemde het Rusland van Nikolaas I een slapende Sphinx onder een soldatemantel; een slapende Sphinx, zij 't ook onder een nieuwe mantel, is ook het tegenwoordige Rusland nog. Intussen hebben de wereldoorlog en de emigratie, doordat men in elkaars milieu leefde en persoonlike vriendschapsbanden aanknoopte, het Russiese volk en de kleinere Slaviese naties ontegenzeggelik nader tot elkaar gebracht.

Wanneer de geschiedenis zich langs dergelijke lijnen blijft ontwikkelen als tot nog toe, zullen de sympathieën en antipathieën tussen de Slaviese staten en volken wel vooral door gemeenschappelike resp. tegenstrijdige belangen worden beheerst, en voor de internationale groepering is de zogenaamde stamverwantschap niet de eerste factor. Dat bleek reeds, toen in 1920 de Kleine Entente ontstond, die behalve twee Slaviese staten, Tsjechoslovakije en Joegoslavië, ook een Romaanse staat, Roemenië, omvatte. Maar elkaar kennen en begrijpen is en blijft een belangrijke conditie voor een gezond internationaal leven, en daarom is een intellectuële toenadering tussen de Slaviese volkeren, gebaseerd op een wederzijdse bestudering, slechts toe te juichen, mits de gidsen bij die studie met geest van kritiek te werk gaan. Het bestuderen en begrijpen van elkaar is hier betrekkelik gemakkelik, doordat men zo snel elkaars taal kan verstaan. Men moet zich niet te veel beroepen op gemeenschappelike afkomst; een solieder band dan deze zijn de taal en de gelijksoortigheid der levenscondities. Ook de geschiedbeoefening van het Slavendom heeft zijn groot nut, maar de historicus wake er voor, zowel op hetgeen scheidt als op hetgeen verbindt het nodige licht te doen vallen, opdat het publiek, dat zijn werken leest, gevrijwaard zij voor een onkrities optimisme.

N. VAN WIJK.

Onderwijsklachten.

Het M.O. koestert zich tegenwoordig in een groote belangstelling. Het is wel een bewijs, dat er wat aan hapert. Toen wij jong waren, ondervonden wij voor ons schoolleven maar een matige belangstelling. Het ging alles vanzelf. Thans wordt er over het M.O. en V.H.O. geschreven en gesproken zonder eind.

Er zijn, naar ik meen, drie groepen van klachten, vooral tegen het M.O.

1. De klachten der ouders:
    - *a.* De kinderen hebben te veel huiswerk.
    - *b.* De eischen van het onderwijs zijn te hoog.
    - *c.* Dat ellendige blokken voor die proefwerken.
    - *d.* En dan die ontmoediging door dikwijls onbegrijpelijk lage cijfers.
    - *e.* En dan leeren onze kinderen véél minder goed dan wij indertijd de grammatica en het gebruik van hun eigen taal. Brieven schrijven zonder fouten, ho maar!
    - *f.* En aan den anderen kant leeren zij weer zóóveel, waaraan zij niets hebben.

2. Een tweede groep klachten komt van den kant der werkgevers en van de hoogleeraren, van hen dus, die met het resultaat van het onderwijs te maken hebben. De voornaamste zijn deze: De leerlingen van het V.H., en vooral het M.O. hebben veel te weinig uit eigen oogen leeren kijken. Zij zijn niet opgekweekt tot bruikbare menschen. Zij zitten vol parate kennis, die zij niet weten toe te passen.

3. De psychologen en paedagogen, zoowel practische als theoretische, klagen:
    a. Het tegenwoordige onderwijsstelsel is fnuikend voor de ontwikkeling der persoonlijkheid. Het uitsluitend classicaal onderwijs biedt aan het initiatief van het kind maar een geringe kans. Elk uur wordt de aandacht van den leerling weer voor een ander vak gevraagd, waarvan hem opnieuw véél wordt verteld, waarvan hij te weinig zelf verovert. Aanleg en belangstelling worden geforceerd, in plaats dat hieraan vrijheid van ontwikkeling wordt gelaten.
    b. Het classicaal onderwijs voor kinderen van een ver uiteenloopend peil van begaafdheid en ontwikkeling is verkeerd. De vlugsten leeren zich vervelen, de domsten remmen den voortgang van het onderwijs of leggen het bijltje er bij neer.
    c. De leerlingen worden knappe jongelui, die veel weten, in plaats van jonge menschen, wier aanpassingsvermogen aan de omstandigheden goed is ontwikkeld, doordat zij zelf uit hun oogen hebben leeren kijken, hun ervaringen leerden verwerken en zich practische vaardigheden konden eigen maken.

Bij deze opmerkingen hoort ook nog de volgende, die men van menig docent kan hooren: ‘ja, dat die kinderen den heelen dag op school opletten, is natuurlijk onmogelijk. Maar zij redden zich zelf wel - ze luisteren niet.’ Indien dit juist is, dan is hiermee het tegenwoordige onderwijsstelsel veroordeeld.

Dat ik tegenover al deze klachten, waarvan de meeste waarheid bevatten, hoopvol ben gestemd, komt doordat ditmaal het gezin en de maatschappij gesteund worden door de wetenschap. Het komt mij voor, dat dit een gelukkig samentreffen is. Niet altijd is de wetenschap door haar vondsten in staat een maatschappelijke plaag te voorkomen, of te stuiten. In dit geval zijn de jonge wetenschap van de psychologie van den puberteitsleeftijd en de nog jongere wetenschap der paedagogie zoover voortgeschreden, dat er werkelijk hoop bestaat op een juiste therapie. Daarom vertrouw ik, dat het tasten in het duister van ouders en docenten niet zal behoeven voort te duren.

De tegenwoordige ouders hebben veel klachten over het M. en V.H.O., niet omdat dat onderwijs zooveel veranderd is bij b.v. 30 jaar geleden, maar omdat het leven is veranderd. Al wil men zijn kind nòg zoo graag sparen, het mòet wel gelooven aan de drukte en het lawaai, die de vooruitgang van de techniek ons heeft gebracht. Het stadskind moge er zich aan leeren aanpassen - zijn zenuwen worden toch op vrij wat zwaarder proef gesteld, dan die van het buitenkind. Lawaai en onrust veelal in huis door radio en telefoon, lawaai en onveiligheid buiten door het snelle en drukke verkeer. Van jongsaf niet meer opgevoed in het geloof aan de zegeningen van wandeltochten, fietst de jeugd inplaats dat zij haar beenen gebruikt; hoe langer hoe erger nog: autotochten vervangen de fietstochten. Vluchtig genot is overal en altijd te vinden. Het wordt den ouders werkelijk uiterst moeilijk gemaakt om voor de kinderen de sfeer rustig te houden. Wanneer dan huiswerk, proefwerken en exameneischen even dreigend blijven als vroeger, dan moet de beker wel overloopen. Dan wordt het aantal kinderen met een abnormaal druk leven legio - en daarmee zijn de klachten van een deel der ouders gerechtvaardigd. - En toch moeten de kinderen voort met leeren, want de strijd om het bestaan wordt er niet lichter op. De aarde is zoo vol - de concurrentie wordt steeds scherper. Diezelfde concurrentie, die de Staten dreef tot steeds feller imperialisme en ten slotte tot den oorlog, drijft ook binnen de grenzen der Staten de werkgevers tot het stellen van steeds hoogere eischen van algemeene geschiktheid aan degenen, die zij in betrekking nemen. Maar die algeheele geschiktheid brengt naar hun inzicht het hedendaagsch onderwijs niet. Zoo klagen de ouders over het teveel, dat van de kinderen geeischt wordt, de werkgevers en de hoogleeraren over het te weinig aan resultaat van het onderwijs.

En gelijktijdig, uit een geheel anderen hoek, komen de jonge wetenschappen der psychologie en paedagogie met hun verzet tegen de hedendaagsche methode van onderwijs, die nog steeds is gebaseerd op het principe: *kennis is macht.*

Ons M. en V.H.O., zooals wij het kennen, dateert van 1863 en 1876; 60 en 50 jaar lang reeds zijn beide soorten van school van groote beteekenis geweest voor de vorming van intellectu-

eel Nederland. Máár - het Middelbaar Onderwijs heeft Thorbecke, de liberaal bij uitnemendheid, ingericht naar de leus: *kennis is macht.* Om flinke leiders in handel en industrie en andere werkkringen van het maatschappelijk leven te vormen, was er behoefte aan scholen, waar veel en zoo mogelijk grondige *kennis* zou worden bijgebracht, vooral van de exacte vakken en de moderne talen. Een dergelijke school als Thorbecke stichtte, was al ongeveer ontworpen door de Fransche Conventie. Het geloof in de almacht der *rede* en bijgevolg ook in de *kennis* als haar product, had de Aufklärungsphilosophie der 18e eeuw gebracht. In die denkbeelden wortelt nog ons M.O. voor *jongens* en helaas den laatsten tijd weer meer en meer dat van de *meisjes.* Nu weten we allen, dat het geloof in het menschelijk verstand als de belangrijkste factor in het leven en als alle levensraadsels oplossende macht, voorbij is. Het kan niet anders of ook de waardeering van het onderwijs moet van dat gewijzigd inzicht invloed ondervinden. Dat proces is nu dan ook in vollen gang. Breng den jongelui zooveel mogelijk kennis bij, was het parool voor de school van Thorbecke; draag bij tot de harmonische ontwikkeling van alle goede geestelijke krachten in den leerling, is het parool van den tegenwoordigen zoeker naar beter onderwijs. Het komt er nu op aan die methode te vinden, die den leerling dwingt tot de ontplooiing van zijn krachten. *Vrijheid* is de leus geworden - het inzicht, dat voor de ontwikkeling vrijheid noodig is, hebben vele ouders reeds lang. De meesten van ons hebben dat als kind reeds ondervonden. Ellen Key heeft er in haar 'Eeuw van het Kind' welsprekend, hier en daar schitterend voor gepleit. Fröbel's woorden: '*Laat ons voor de kinderen leven*', zou zij willen veranderen in de meer omvattende: *Laat ons de kinderen laten leven.* Maar op het oogenblik gaat het om de *vrijheid van het onderwijs.* Hier past het te herinneren aan het baanbrekend werk van Dr. Montessori.

Die vrijheid - wàt een probleem! kennis - wij weten wat er mee bedoeld wordt. Een school in te richten, die tot doel heeft den leerlingen zooveel mogelijk kennis bij te brengen, lijkt niet zoo moeilijk. Slechts moet dan met zorg worden vastgesteld, welke kennis den jongen mensch als voorbereiding tot het volle leven het meest onontbeerlijk is. Maar een school te organi-

seeren, waar de jeugd *in vrijheid* de noodige kennis en inzicht en vaardigheden worden bijgebracht! - die taak doet ons verlegen staan. *Wàt is vrijheid?*

Aan dat probleem nu werken de jonge wetenschappen van de psychologie der jeugd en de paedagogie, en zoo kom ik na deze beschouwing van langen adem terug op mijn zeggen, dat ik ten opzichte van de grondige klachten der ouders hoopvol ben gestemd, omdat zij samentreffen met de meedoogenlooze kritiek dier genoemde jonge wetenschappen tegen het hedendaagsche onderwijssysteem. De klachten der ouders over het tè drukke leven der kinderen zullen niet hoeven te zijn als die eens roependen in de woestijn. De mannen en vrouwen van wetenschap en paedagogische practijk *zijn* aan het werk. Maar er is geduld noodig.

Vóór ik mij nu verlustig in het benaderen van de onderwijsidealen, die reeds in zoovelen leven en door enkelen in vervulling zijn gebracht, wil ik eerst het M. en V.H.O., zóó als het nu is, de gelegenheid geven zich te verdedigen tegen al de aanklachten, die het zoo even heeft moeten hooren.

Is dan àlles maar de schuld van het onderwijs? Ik wil nu optreden als zijn advocaat.

Ten eerste dan is de school niet het voornaamste centrum van ontwikkeling voor het kind. Dat is het gezin. Er zouden ook in den tegenwoordigen tijd minder klachten behoeven te zijn over de school, indien wij ouders verstandiger waren.

1. Wij laten onze kinderen te veel uitgaan en daardoor wordt de schoolplicht als te zwaar gevoeld en krijgt die de schuld. Het is te betreuren, dat kinderen, zoo lang zij op school zijn, hun schoolleven met zijn lief en leed niet de eerste plaats in hun gedachten blijven geven. Dat de ouders hiertoe niet krachtiger meewerken, heeft zeker vele oorzaken. Het bezoeken van scholen, waar de kinderen niet passen en waar zij dus door het doubleeren van een of meer klassen onnatuurlijk lang op de schoolbank blijven zitten en dan de behoefte aan de genoegens van den z.g. uitgaanden leeftijd niet langer kunnen onderdrukken, is één dier oorzaken. De tegenwoordige veelvuldige lokmiddelen van buiten-af een andere. Ik wil er slechts dit nog van zeggen: zoolang het tegenwoordige systeem van onderwijs nog bestaat en de kinderen volgens dat systeem ten

slotte een eindexamen moeten doen, waarvan men niet mag wenschen, dat het eenvoudig vergemakkelijkt wordt, zoo lang doen de ouders *kwaad* aan de kinderen, wanneer zij hen buiten hun werk en de school aan allerlei laten deelnemen, waardoor het kind nerveus en overspannen wordt. Het argument is dikwijls, dat het kind er anders niet 'in' of 'tusschen' komt; d.w.z., geloof ik, dat men anders voor zijn kind niet den omgang kan vinden met die jongens of meisjes, waarbij het kind past, wat zijn stand betreft. Op den achtergrond van die overwegingen staat zeker de meening, zij het onbewust, dat het kind al jong den kring moet binnentreden, waarin het later zijn vriend of gezellin voor het leven moet vinden. Is het niet schrikwekkend bekrompen zóó te denken? Moet men niet liever hopen, dat na de schooljaren onze kinderen frisch en onbevangen, met zoo weinig mogelijk vooroordeelen van huis zullen gaan en nieuwe omgevingen leeren kennen, waarin zij uit heldere oogen mogen leeren kijken, vóór zij zich vastzetten in een bepaalden levenskring? Ik bedoel hiermee niet, dat clubs en vriendschappen in de schooljaren niet heerlijk zijn; ik protesteer slechts tegen de opvatting, dat men zijn kinderen het koste wat het wil, 'er in' of 'er tusschen' wil zien te krijgen. Voor vele van die kinderen zou oneindig meer geluk zijn weggelegd, indien de ouders in hun eigen huis zóóveel gezelligheid, zóóveel belangstelling voor de problemen, waarvan het kind is vervuld, zóóveel vroolijkheid en toch zóóveel rust wisten te geven, dat de kinderen niet verlangden veel uit te gaan. Het is een feit, dat vele ouders zwak zijn tegenover de lokkingen van het moderne leven; dat wij te gemakkelijk onze heiligste schat, onze kinderen, eraan gewonnen geven en dat de *school* de schuld krijgt.

2. De ouders kiezen voor hun kind niet de juiste school... Dat is een verdriet voor het kind zelf - en het doet schade aan het onderwijs. Dat de keuze uiterst moeilijk is, ik weet het - vooral voor jongens, die men, ook al zijn zij niet vlug, graag zooveel mogelijk wil laten leeren, opdat zij later niet door een minder soort werkkring uit hun stand zullen raken. Dat in onze maatschappij ooit het standsgevoel zal verdwijnen - wie durft het verwachten? Het is niet slechts een laakbaar vooróórdeel in zijn stand te willen blijven. Zoo is het werkelijk

dikwijls uiterst moeilijk voor zijn jongen de juiste school te kiezen, zoolang er niet méér schooltypen bestaan dan het M. en V.H.O. nu hebben aan te bieden. Indien men voor de meisjes verkeerd kiest, in de grootere steden - dat is erger. Want een meisje kan zich uitstekend later in de practische richting bekwamen, zonder daartoe de zwaarste vooropleiding te behoeven en zonder daartoe uit haar kring te geraken. Het kiezen van een te moeilijke school brengt voor het kind zelf zóóveel verdriet, zóóveel werk, zóóveel ontmoediging door slechte cijfers, een zóó oud worden op de schoolbanken mèt zich, dat het waarlijk wel als een ernstig kwaad moet worden beschouwd. Vooral wanneer bij de keuze de doorslag wordt gegeven door het argument: 'zij komen er op die manier beter tusschen'. Het onderwijs zelf heeft er van te lijden. Er ontstaan door dit kwaad klassen van zóó ongelijk aangelegde kinderen, dat de docent verlegen staat bij het bepalen van het peil, waarnaar hij zijn onderwijs heeft te richten. Eén van twee is slechts mogelijk: òf de zwakste leerlingen moeten er het bijltje bij neerleggen, òf ze remmen den voortgang van het onderwijs, op zeer schadelijke wijze voor degenen die eigenlijk in de klas thuis hooren. Ook hier wordt dikwijls aan de school verweten, wat de schuld is van de ouders.

Nu kan hier door de school worden ingegrepen door de toelating te verzwaren. Dr. J.L. Prak, psychotechnisch ambtenaar aan de fabrieken van Philips, heeft in een lezing, in den zomer van 1927 te Arnhem gehouden, gepleit voor een strenge schifting bij de toelating tot het M.O., ter wille van de zwakke leerlingen zelf en de beurs hunner ouders, ter wille van het onderwijs en de beurs van de Overheid. Hij zou die schifting voornamelijk willen uitoefenen door middel van tests, door het psychotechnisch onderzoek van den algemeenen verstandelijken aanleg der gegadigden. Indien dit onderzoek, met een gewoon toelatingsexamen en het verslag van den onderwijzer tezamen mochten uitwijzen, dat de leerling tot het M.O. of V.H.O. kan worden toegelaten, zou dit waarschijnlijk zeer heilzaam werken.

Het onderwijs mag dus de beide eerstgenoemde klachten:

a. de kinderen hebben te veel huiswerk,

b. de eischen van het onderwijs zijn te hoog,
terugkaatsen naar die ouders, die hun kinderen te veel laten uitgaan en een verkeerde school voor hen kiezen.

Ten tweede. Het M. en V.H.O. kan zeggen: Ja, ik ben er droevig aan toe. Maar in plaats dat de Overheid nu alle geld en kracht besteedt om mij een nieuwe japon te geven, zet zij alleen maar stukjes in mijn oude jurk - soms waar ze niet eens is gesleten, wordt ze onnoodig opgelapt en hier eens ingenomen en daar wat uitgelegd. Ik zie er dan ook dwaas uit, maar zonder noodzaak.

Zoo is de H.B.S. 5 j.-c. gemakkelijker geworden; op vele plaatsen kunnen de leerlingen na de 3e klas kiezen tusschen de wiskundige, oorspronkelijke afdeeling en een litterair-oeconomische. Bovendien is het eindexamen een schoolexamen geworden, wat altijd den leerlingen ten goede komt, en kan men ten opzichte van enkele vakken een keuze doen, terwijl die vroeger àlle examenvakken waren. Het gymnasium daarentegen, welks voornaamste verdienste altijd is geweest, dat men er weinig vakken leerde, maar die dan ook goed, heeft van die verdienste vrij wat ingeboet bij de programmawijzigingen van 1921. De B-afdeeling is toen, wat de exacte vakken betreft, aanzienlijk verzwaard, zonder dat de litteraire vakken daaraan evenredig zijn verlicht; de A-afdeeling heeft, met eenige verlichting van wiskunde en Latijn bij het eindexamen, een belangrijke vermeerdering van natuur- en scheikunde in de 3e, 4e en 5e klas op zijn programma zien komen. In het algemeen betreur ik de meerdere differentiatie van vakken en komt het mij voor, dat *verdieping* van het onderwijs, in plaats van vermeerdering, het ééne noodige is.

Tot de waarde der veranderingen bij gymnasium en H.B.S. zal ik overigens het zwijgen doen: ik ken die inrichtingen niet voldoende. De Middelbare School voor Meisjes daarentegen kan ik goed beoordeelen. Die school is er door een reorganisatie, voor 't eerst toegepast in Den Haag in 1908, niet beter op geworden. De M.S.v.M. is van haar oprichting af, voor het eerst in 1867 in Haarlem, een aardige school geweest, die in een ernstige behoefte voorzag en waaraan wij, de oudere generatie, heerlijke herinneringen bewaren. De moderne talen leert men er goed, wis- en natuurkunde kwamen wel wat in

't gedrang; maar de meeste meisjes missen immers ook den aanleg voor die vakken. De scholen waren niet overal volkomen gelijk; de gemeenten toch hadden (en hebben nog) het recht het programma naar hun eigen inzicht te ontwerpen. Er was niet noodzakelijk een eindexamen aan verbonden. Alles goede dingen, al zou ook die oorspronkelijke meisjesschool, bezien in 't licht van toekomst-idealen, geen goed figuur meer slaan. En nu - is er aan die school gepeuterd, sinds een kleine 20 jaren, niet in den geest van 'de Nieuwe Opvoeding', maar helaas in den geest van de H.B.S. 5-j.c., voor welke het parool: '*kennis is macht*' al verouderd moet heeten. Hoeveel te meer dan voor een *meisjesschool*! Men, d.w.z. directrices, gemeentebesturen, inspecteurs M.O., en ook Z. Exc. de Visser in zijn nooit in behandeling genomen wetsontwerp M.O., hebben de M.S.v.M. meer willen maken gelijkwaardig aan de jongensscholen, o.a. door het instellen van een eindexamen, waardoor natuurlijk de hoeveelheid vereischte parate kennis aanzienlijk is vermeerderd. Het principe, dat door de wetenschap als verouderd wordt beschouwd, is bij deze tusschentijdsche hervorming nog eens *onderstreept.* Er is nu op het meerendeel der meisjesscholen een splitsing gekomen na de 2e klasse, zoodat er nu is een tweejarige gelijke onderbouw en dan een dubbele bovenbouw, één van vier jaar, die opleidt tot het eindexamen H.B.S. 5-j.c., en één van drie jaar, die opleidt tot een eindexamen M.S.v.M., dat nu nog niet wettelijk is voorgeschreven, maar reeds door onderling overleg van de directrices en een der inspecteurs M.O. is vastgesteld en ingevoerd. Die tweejarige gelijke onderbouw heeft ter wille van de H.B.S.-afdeeling meer uren wiskunde gekregen, - een verandering in averechtsche richting, evenals het voor het heele land gelijke eindexamen. Het was psychologisch zoo juist gezien, dat juist aan de meisjesschool een diploma werd uitgereikt op grond van de rapporten der leerlingen - niet van een eindexamen. De meisjes werden niet in de 5e klasse gevoed met een extra dosis parate kennis; men kon zijn stof behandelen zooals het voor de werkelijke ontwikkeling van het meisje den docent het best leek.

Meermalen is mij ter oore gekomen van verschillende scholen, dat de onderwijskrachten dezelfde fout begaan, die

ik straks den ouders heb verweten: zij sporen leerlingen, die daartoe volstrekt niet den gewenschten aanleg bezitten, aan, om na den onderbouw de 4-jarige H.B.S.-afdeeling te bezoeken - tot verdriet van de kinderen en tot schade van de klas waarvan zij deel uitmaken. Indien ouders willen protesteeren tegen de tegenwoordige M.S.v.M., zooals zij is geworden sinds zij de 6-jarige H.B.S.v.M. als een zusterschool naast zich heeft, van welke zuster zij invloed in de verkeerde richting onwillekeurig ondergaat, dan schaar ik mij gaarne aan hun zijde. Niet dat ik die 5-jarige school gemakkelijker zou willen maken - volstrekt niet. Maar wèl gebaseerd op den aanleg en de belangstellingsrichting van het meisje. Zoo zou ik tot de oefening van haar oordeelvorming, - een oefening, die een meisje met haar subjectieve eigenwijsheid bijzonder noodig heeft - een vak willen kiezen, waarvoor het meisje in 't algemeen meer aanleg heeft dan voor de wiskunde, n.l. het Latijn. Dan wensch ik voor die school allereerst haar vrijheid terug; zij moet niet vastgeklonken blijven door een gemeenschappelijken onderbouw aan een schooltype - hier de 6-jarige H.B.S.v.M. - dat aan geheel andere eischen moet voldoen. Afschaffing wensch ik voorts van het voor eenige jaren ingestelde eindexamen, waardoor de rustige werksfeer in de hoogste klasse is verstoord. Het is te betreuren, dat deze lappen zonder noodzaak in de oude jurk der M.S.v.M. zijn gezet.

Ten derde. Het M. en V.H.O. heeft reden te klagen over wijzigingen te haren nadeele in het L.O. De resultaten van het L.O. zijn minder geworden, nog het ergst door de afschaffing van het Fransch. De groeiende overtuiging, dat schooldwang niet in alle opzichten goed is, dat kinderen het naar hun zin moeten hebben op school en de schooltijden niet te lang moeten zijn, heeft op het L.O., indien ik mij niet vergis, zijn invloed reeds doen gelden op nadeelige wijze. Er is verslapping gekomen in het zéér stipt laten leeren en memoreeren op menige school, terwijl toch op de L.S. geheugenwerk nog nauwelijks vervangen kan worden door oefening van het oordeel en juist op geen leeftijd zoo gemakkelijk uit het hoofd wordt geleerd als in de jeugd en niets bij den mensch zóó goed beklijft als wat hij als kind in zich heeft opgenomen. Ik meen,

dat ik wel een algemeene klacht uitspreek als ik zeg, dat het L.O. over het geheel is verslapt. Dat euvel is dan al geschied, vóór de leerlingen naar het M.O. overgaan, en het M.O. kan het niet gemakkelijk redresseeren. Klachten van ouders over onvoldoende beheersching van de taal etc. komen ten deele ten laste van het L.O. Mogelijk is het kwaad op te heffen door de wederinvoering van het toelatingsexamen voor alle leerlingen en door het Fransch weer te doen onderwijzen op de L.S. Wat het nadeel is van een eindexamen van het M. en V.H.O., nl. dat de jonge menschen, dan zoo vol belangstelling voor alle mogelijke problemen, worden volgestampt met parate kennis ter eere van het examen, geldt nog niet voor de 12 en 13-jarigen, die voor een toelatingsexamen worden voorbereid.

Ten vierde kan het M. en V.H.O. zeggen:

Ja, het principe, dat aan mijn inrichting ten grondslag ligt, kan verouderd zijn, maar daarom zal toch *veel* van wat ik de jeugd heb geleerd, ook onderwezen blijven en volkomen passen in uw nieuwe methode:

1e. Mijn leerlingen hebben veel *kennis* opgedaan, en daarmee hun geheugen geoefend, wat op elke school noodzakelijk zal blijven.
2e. Mijn leerlingen hebben *correct* leeren werken en *logisch* leeren denken door de wiskunde en het vertalen uit het *Latijn* vooral, ook uit het Grieksch en de moderne talen, wat ook *gij* zult wenschen.
3e. Mijn leerlingen hebben *zelf leeren waarnemen* op het practisch werk voor natuur- en scheikunde, op botanische excursies, bij het determineeren van planten en in de teekenles. Het zal ook bij U geschieden.
4e. Verder leeren mijn leerlingen vaardigheden met de hand in de teeken- en handwerkles en met het lichaam in de gymnastieklessen. Dat zal altijd zoo blijven.

Deze laatste poging tot verdediging mag ons doen inzien, indien wij het nog niet deden, dat zich rustig, zonder revolutionnaire schokken, de *nieuwe* school uit de oude zal ontwikkelen. Wij zien dit trouwens reeds rondom ons gebeuren. In Den Haag is de eene M.S.v.M. de oude methode nog

trouw - de andere bereikt hetzelfde eindresultaat, schijnbaar althans hetzelfde, met de Daltonmethode. Naar meer zelfwerkzaamheid wordt reeds gestreefd op menige openbare en bijzondere school.

Is er nu door ons wikken en wegen van de *aanklacht* tegen en de *verdediging* van het tegenwoordige M. en V.H.O. niet eenig perspectief gekomen in al die klachten van ouders, werkgevers en mannen van de wetenschap, die ik eerst op één lijn heb gezet?

Naar voren gehaald is de klacht van ouders en werkgevers, dat de tegenwoordige jeugd veel minder goed dan zijzelf indertijd de grammatica en het juiste gebruik van hun taal hebben geleerd. Deze fout kan nù, bij het oude stelsel reeds hersteld worden, - wanneer bij de toelating tot het M.O. de eischen van weleer, wat correctheid van kennis betreft, worden gesteld en ook het M.O. zèlf correctheid blijft eischen.

Naar voren gehaald is de klacht tegen sommige schooltypen als te moeilijk geworden of op andere wijze ongeschikt. Die klachten betreffen, indien ik mij niet vergis, vooral de Bafdeeling van het gymnasium en de 5-jarige Middelbare Meisjesschool. Reorganisaties van den laatsten tijd kunnen weer ongedaan gemaakt worden, indien na ernstig overleg tusschen ouders en onderwijsautoriteiten de ouders op *goede* gronden bezwaar blijven koesteren tegen die reorganisaties. Deze veranderingen behoeven niet te wachten op een nieuwe onderwijsmethode.

Gedeeltelijk naar voren gehaald zijn de klachten der ouders, dat de kinderen te veel werk hebben en de eischen van het onderwijs in het algemeen te hoog zijn. Gedeeltelijk toch zijn deze klachten door de ouders zelf te verhelpen, wanneer zij hun kinderen, zoolang zij op school zijn, ook als schoolkinderen beschouwen en behandelen, en indien zij zorgvuldig zijn bij de keuze van de school. Maar ook verstandige ouders kan men over te veel huiswerk en te zware eischen hooren klagen, welke klachten ik dan ook liever zóó zou willen formuleeren: de *school* en het *huiswerk* leggen te veel beslag op den tijd onzer kinderen. Naar ernstig strevende ouders mag deze klacht niet door het M. en V.H.O. worden teruggekaatst. Al zal de op-

lossing van dit vraagstuk nog lang een ideaal blijven, een tegemoetkoming aan dit bezwaar *zou nu reeds mogelijk zijn*, *naar het mij voorkomt.*

Het gebeurt natuurlijk dat jongens, en een enkele keer een meisje, roeping voelen voor een werkkring, dien zij niet dan na volbrachte academische studie kunnen binnentreden - zoo het predikambt en de geneeskundige practijk. Tot het slagen in beide beroepen draagt het zedelijk karakter niet minder bij dan de verstandelijke gaven. Men mag jongens, die een sterk verlangen naar een dergelijk beroep in zich dragen, niet ontraden het gymnasium of de H.B.S. te bezoeken op grond van een al te middelmatig verstand, al zullen zij dan ook met groote moeite die schooljaren doorworstelen en mede oorzaak kunnen zijn van remming voor de geheele klas. Ik vraag mij af, of dezulken niet nu reeds geholpen konden worden èn de heele gang van het onderwijs tevens, indien bij de indeeling van de parallelklassen rekening werd gehouden met den verstandelijken aanleg der a.s. leerlingen, die men zoo goed mogelijk tracht vast te stellen door middel van tests, een toelatingsexamen en het rapport van het hoofd der L.S. De minder begaafden zouden dan één afdeeling vormen, de verstandelijk beter aangelegden de andere. Om voor beide afdeelingen hetzelfde einddoel te bereiken, zou men van den beginne af voor de afdeeling minder begaafden één jaar meer moeten berekenen dan voor de andere klasse. Het gymnasium zou voor de eersten een 7-jarige, de H.B.S. een 6-jarige school worden. Zij zouden klassen vormen van een vrij gelijkmatig peil - den meesten zou het verdriet van achterblijven en ten slotte blijven zitten bespaard worden. Ook de afdeeling van de meer-begaafden zou van dezen maatregel profiteeren. - De kosten van deze regeling zullen op de groote scholen, waar toch parallelklassen zijn, gering - voor kleine scholen natuurlijk hooger zijn. Hetzelfde voordeel, hier aangeduid, genieten in ons land immers reeds de meisjes, die de 6-jarige H.B.S. voor Meisjes bezoeken, de reeds genoemde zusterafdeeling van de 5-jarige Middelbare Meisjesschool.

Een Meisjesschool in Philadelphia, van 2000 leerlingen, past o.a. deze methode toe. Bij de toetreding tot de school worden de leerlingen dadelijk in 3 groepen verdeeld. De bepaald

domme krijgen een afzonderlijk leerplan, naar haar geringe krachten ontworpen, maar toch een geheel vormend; de beide andere afdeelingen werken aan op hetzelfde einddoel, maar in verschillend tempo. Er zullen wel meer scholen zijn, waarvoor deze regeling geldt. Zou zij ook niet zijn toe te passen op onze jongensscholen? en zou daarmee de klacht van zoovele ouders, dat de school den tijd van hun kinderen volledig opslokt, niet verminderen? De invoering van deze maatregel zal in groote scholen waarschijnlijk niet op technische moeilijkheden stuiten; ze behoeft slechts af te hangen van den gemeenschappelijken wil van de onderwijsautoriteiten en van de ouders.

Op den achtergrond evenwel van ons tableau blijven nog een aantal klachten staan: van de ouders, dat de kinderen zooveel kennis verwerven, die ten slotte voor hun ontwikkeling geen beteekenis heeft, dat het blokken voor de proefwerken dikwijls een ongezonde kwelling is, en de ontmoediging van de lage cijfers zoo groot. Deze klachten zijn m.i. met die van de werkgevers en hoogleeraren over de geringe bruikbaarheid van jongens, die toch zooveel hebben geleerd, mèt die van psychologen en paedagogen over het te kort doen aan de persoonlijkheid der leerlingen, inhaerent aan de nog steeds geldende *onderwijsmethode:* n.l. het uitsluitend *classicaal* onderwijs, en het nog te zeer op den voorgrond staande streven om de leerlingen *kennis* bij te brengen.

Deze klachten zullen niet verstommen vóór een nieuwe methode is uitgevonden en wordt toegepast, die naast de ontwikkeling van het verstand ook die van de zedelijke krachten in den leerling nastreeft. Van die methode zal *vrijheid* een belangrijke factor blijken.

Pogingen tot afschaffing van huiswerk, van proefwerken - zij zullen bij het tegenwoordige systeem niet slagen, omdat vooralsnog de leerlingen, van de jongensscholen althans, nu eenmaal aan het eind van hun schooltijd aan eindexameneischen *moeten* voldoen, die in *geen* geval zóómaar vergemakkelijkt mogen worden. Die eischen zullen *anders* worden in de toekomst; maar moeten zóó blijven, dat er slechts met flinke inspanning van alle krachten aan voldaan kan worden.

Aan die gelukkige toekomst van het onderwijs *wordt* gewerkt. Zomer '27 heeft te Locarno het 4e wereldcongres plaats gehad van de werkers voor de 'Nieuwe Opvoeding'[1]. 't Eerste in 1921 te Calais gehouden, telde 100 deelnemers - het laatste 1200, uit alle werelddeelen en staten, zelfs uit Liberia. Alleen Italië ontbrak. Vooraanstaande mannen en vrouwen van wetenschap en practijk op psychologisch en paedagogisch gebied waren daar aanwezig.

Het hoofdthema van de besprekingen was: *Wat moet men in de opvoeding onder vrijheid verstaan?* De eenstemmige overtuiging van de geleerden en practici was blijkbaar, dat de vrijheid '*t middel* moet zijn om te kunnen geraken tot *het doel* der opvoeding: de ontwikkeling van den goeden aanleg van het kind, de bestrijding der lagere instincten, zoodat het kind de beloften, die het in zich draagt, kan vervullen.

Dat moeilijke *vrijheids*probleem, waarmee ouders en opvoeders worstelen sinds 'de Eeuw van het Kind', een worsteling gaande gehouden en verlevendigd door de practijk van Dr. Montessori en haar volgelingen, en nu nog steeds niet uitgevochten!

Een kind is vrij in zijn doen en laten, wanneer de ouders zich uit overtuiging beheerschen of door innerlijke onmacht verhinderd worden om van het kind gehoorzaamheid te eischen. Een klas voelt zich vrij, zoolang de docent niet in staat is zich te doen gelden. Het komt er op aan, te bepalen *aan welke krachten* in het kind vrijheid gelaten, welke daarentegen *gebonden* moeten worden, en in hoeverre een autoriteit van buitenaf mag ingrijpen. De dwang dien lagere instincten uitoefenen op het beter ik en de merkbare dwang van buitenaf moeten ophouden, om de ware vrijheid te doen ontstaan. Men heeft dus te zoeken de juiste verhouding tusschen de *leiding* van den opvoeder, de *onderdrukking* van het verkeerde en de *vrijheid* van het goede in het kind.

Het meest typeerende verschil tusschen een nieuwe en de tegenwoordige onderwijsmethode zal zijn het wijken van de autoriteit, die zich heden ten dage nog sterk doet gelden, om de persoonlijkheid van den leerling vrij te laten.

1) Een zeer duidelijk en beknopt verslag van dit congres is te vinden in het Tijdschrift voor Ervaringsopvoedkunde, Aug. en Sept. 1927.

Dit zal niet anders kunnen dan door gedeeltelijke opheffing van het *classicaal* onderwijs, om daardoor de gelegenheid te scheppen tot meer *zelfwerkzaamheid* en *vrije beschikking* over den werktijd. De leerling kan zich dan bij tijden volledig en rustig, zonder te hoeven denken aan een naderende bel, aan het vak geven dat hem bijzonder interesseert. Ja, hij kan ook, indien hij behoorlijk vlug is, verder doordringen in dat vak dan het schoolprogramma voorschrijft, onder leiding, zij het een weinig merkbare leiding, van den docent. Door die zekere mate van vrijheid wordt het ook slechts mogelijk, het gevoel van *verantwoordelijkheid* bij den leerling te versterken voor de geheele afwerking van zijn voorgeschreven programma binnen een bepaalden tijd. De vrijheid bevordert het *zelfstandig* kunnen werken en het *verantwoordelijkheidsgevoel*, twee onmisbare eigenschappen voor hem, die een persoonlijkheid moet worden.

Deze vrijheid, die voortvloeit uit de *onderwijsmethode* van de school, wordt op enkele scholen door de leiders, als pioniers werkzaam, reeds gegeven, reeds zóó lang, dat zij verslag kunnen doen van een werkzaamheid van eenige jaren.[1)] Intusschen zal ook het classicaal onderwijs blijven bestaan. Veel leerstof leent zich het best tot een gemeenschappelijke behandeling. Bovendien mag de bezielende invloed, die van het gesproken woord van een docent kàn uitgaan, niet over het hoofd worden gezien. Ook is de gemeenschapszin, die het classicaal werken kweekt, niet van belang ontbloot.

Voor de ontwikkeling van de persoonlijkheid is voorts het *onderwijsprogramma* een belangrijke factor. Nauwkeurig zal bepaald moeten worden, welke kennis onmisbaar is voor den jongen en het meisje, die het leven binnentreden. Maar de leerstof moet zóó worden behandeld dat de leerling gedwongen wordt zich te ontwikkelen tot een *vrijen* geest. Niet tot een, die luistert en leert en weer opzegt omdat het moet, maar tot een met een geoefend *waarnemingsvermogen*, een vermogen om zijn waarnemingen *zelfstandig* te verwerken en *juiste conclusies* te trekken.

1) Zie het verslag van mevr. Dortland- Sillevis over het Daltononderwijs op de 1ste H.B.S.v.M. in den Haag, en de brochure van Ir. van Dorp: Zelfwerkzaamheid bij het M.O.

Een wijziging der eindexamenprogramma's zal het noodzakelijk en gewenscht gevolg zijn van een gewijzigd schoolprogramma.

Ten slotte moet de nieuwe school gelegenheid laten, b.v. door 's Zaterdags gesloten te zijn, tot het deelnemen van de jeugd aan de opvoeding in het z.g. derde milieu, in de jeugdorganisaties, waarin, ook al weer bij liefst onmerkbare leiding, de jeugd elkander opvoedt tot behulpzaamheid, durf, handigheid en menschenkennis.

Indien naar deze principes het M. en V.H.O. kon worden ingericht, zouden de klachten, die den *achtergrond* van ons tableau bleven vormen, kunnen verdwijnen. De mannen van wetenschap en paedagogische practijk zouden, zoowel als de werkgevers en hoogleeraren tevreden gesteld zijn, en de ouders zouden niet meer zuchten over de school, die door zijn eischen hun hun kinderen ontneemt. Vermindering van huiswerk zou zelfs bij behoud van het tegenwoordig programma het natuurlijk gevolg zijn van de meerdere *vrijheid* en *zelfwerkzaamheid* der leerlingen. Want die prikkelen hen tot inspanning en doen de uren van niet opletten en insuffen verminderen, en verhoogen dus de efficiency van de school.

Het contact tusschen docent en elken leerling afzonderlijk zou vermeerderd worden. De docent zou meer gelegenheid krijgen den zelfstandig werkenden leerling te observeeren en aan diens vragen aandacht te wijden, dan bij uitsluitend classicaal onderwijs mogelijk is. Daaruit zou voortvloeien, dat de proefwerken, nu door de docenten opgevat als een *noodzakelijk* kwaad, hun noodzakelijkheid zouden verliezen, en daardoor zou de zenuwachtige spanning worden voorkomen die zij nu veroorzaken door zichzelf, en door de cijfers, die er op volgen.

Tot de voorbereiding van een vernieuwd onderwijs behoort natuurlijk ook een nieuwe *opleiding van den docent.*

Bestaat er in ons land dan een opleiding tot docent bij het M. en V.H.O.? In een land, dat millioenen mag uitgeven om scholen te bekostigen van verschillende kleur, die ons volk in verdeeldheid doen groeien, is bij de Overheid niets te bespeuren van inzicht, noch van liefde voor het onderwijs zelf. Kwalijk kan men zeggen, dat de Regeering de belangen van

het M. en V.H.O. behartigt. 't Komt mij voor, dat een leeraar, naast de betrekkelijke beheersching van zijn vak, zich op de hoogte moet stellen van de ontwikkeling van de jonge psychologie van den puberteitsleeftijd en van de paedagogie; dat hij voorts practisch werkzaam moet zijn vóór hij tot leeraar kan worden benoemd, niet alleen als docent, maar ook als leider eener jeugdorganisatie.

Eindelijk is noodig het schrijven van nieuwe *leerboeken.* Zoo de leerling ze bij zijn zelfwerkzaamheid als leidraad zal kunnen gebruiken, moeten ze geheel anders zijn ingericht dan de tegenwoordige. Beseft de Overheid, dat een leeraar met 25 lesuren of meer zelden of nooit in staat zal zijn een goed leerboek te schrijven? Daartoe toch wordt de volledige mensch opgeëischt; de man, of vrouw, die psychologisch is geschoold, die de practijk van het onderwijs kent, die zijn vak beheerscht voor zoover het mogelijk is, en die voorts het kind en het onderwijs zóó lief heeft, dat hij er zijn persoon voor inzet.

De Wereldbond voor Nieuwe Opvoeding, wiens leden in '27 in Locarno op hun congres zoo vol moed hebben gewerkt, wil methodisch de invoering van een nieuw onderwijsstelsel mogelijk maken. Op het volgend congres, in '29 in Kopenhagen te houden, zal de samenstelling van nieuwe *leerplannen* aan de orde zijn, en ongetwijfeld zullen daarna de *opleiding* van docenten en de samenstelling van *leerboeken* aan de beurt komen.

Zoo'n wereldorganisatie kan door haar uitgebreidheid het geld, en door haar congressen de deskundigen bijeenbrengen, die metterdaad de *voorbereiding* van de onderwijsvernieuwing ter hand kunnen nemen.

Groningen.

M.J. AALBERS-HAMAKER.

Fransche letteren.

Alain Fournier: *Le Grand Meaulnes*, Paris, Editions Emile Paul frères, 1913; trente-huitième édition 1926.

De jaartallen die 1914 onmiddellijk voorafgaan behooren tot de magische cijfers en ik nummer de verschijning van *Le Grand Meaulnes* met emotie. Het was in dien tijd, dat volgens woorden van Duhamel, ‘de aarde van geur veranderde’. De uitdrukking is niet geheel juist, want de aarde behield al het vervoerend aroom dat onze jeugd verheugde. Wij echter konden deze exalteerende vreugde niet meer opvangen zonder mistrouwen, zonder achterdocht, zonder vermoeidheid, zonder den verlegen glimlach van zieken. Voor mij viel dat moment terwijl ik in den heeten Juli-middag varende was op het Y; de zon brandde uit de lucht en uit het water; de gillen der sleepers stikten in de hitte; onder den klankbodem van de kiel speelde het laatste gerucht als zachte fluit en harp-gegons over het immense zwijgen; rondom draalde reuk van teer, olie en voluptueuse zee, aphrodisische zee; de dag had de diepte van den nacht. En van de weinige herinneringen, sterk genoeg om een leven te merken in Strophen, zal deze mij als onweerroepelijk vergezellen: hoe door dit paradijs van hemelsche rust plotseling het tumult voer der Stad met een ongewis gelui van klokken, hoe in de stilte eensklaps een alarm opschreeuwde uit de raderen van wagens en trams. 's Avonds, terwijl de kampen zich gingen vullen met soldaten, was de aarde van geur veranderd, en voor langen tijd.

Zoo één vraag opheldering eischt, dan zeker deze: waarom wij sinds dien stond lijden aan den oorlog, waarom wij

niet kunnen raken aan zijn herinnering zonder dat een groote beklemming ons denken afsnijdt, waarom wij hem tot in ons eigenste wezen ronddragen, waar hij ons aantast in onze vrijheid, in ons evenwicht, in onze aandoeningen, in onze reflexen, in onze reacties, de eene vertroebelend, de andere vergiftigend, allen devieerend van hunne normale richtingslijnen, waarom hij onze onstuimigste ontroering werd, onze machtigste tragedie, waarom wij niets meer kunnen waarnemen buiten de facetten van zijn kwade oog.

Ik zeg wij, doch weet niet of deze generaliseering gelden kan voor Nederland en andere landen dan Frankrijk. Misschien beweegt zich in die andere landen het bewustzijn op een ander plan of in een andere phase. Misschien weet men daar sommige realiteiten en ook sommige utopieën strenger te weren van de grenzen waar zij vat op ons krijgen en den grondtoon voorbeschikken van ons wezen, den grondtoon met zijn onvermijdelijke resonnantie. Misschien werden andere landen minder volledig ondergedompeld in de Hel, om de ontsteltenis tegenover de beproeving volledig te ondergaan; of waar de Geesel langs hen voorbijtoog ontbrak het hun misschien aan fantasie om hem te beseffen. Misschien bepaalt zich ook het heele geval tot een simpele kwestie van vitaliteit. Ik weet het niet.

Maar wat voor mij, die geen ander deel kreeg aan het torment dan opgezogen te worden in den psychischen storm, een persoonlijke ervaring zou kunnen zijn en als zoodanig niet belangrijker dan een gebroken arm, vind ik in Frankrijk als een algemeen agens, dat zich elken dag zwaarder afteekent op den totalen mensch, op zijn gedragingen en zijn uitingen. En ik bedoel zonder twijfel den oorlog niet in zijne betrekking tot politiek, financiën of economie. Ik bedoel hem niet als vierjarige marteling van gassen en vuur; noch als eindelooze tortuur voor dat hooger deel van ons wezen, dat zwierf naar de loopgraven en zich machteloos afmatte. Dit behoort tot zijne obsessie, doch dit was het anecdotische, niet het essentieele. Dit zou hem niet kunnen merken tot nieuwe en sterkste factor der psychologie, want er waren andere oorlogen, andere plagen, andere catastrofen die een tijd beeldden, zonder de gewetens te vervreemden. Dit zou hem niet kunnen duiden

tot functie van een zielsprobleem, dat méér dan eene generatie zal kwellen; tot een tijdsprobleem dat een leven kan vullen en versomberen.

Inderdaad: alle oude herinneringen die reiken van Ilion, van de ‘Perzen’ (wie hoort niet immer met een huivering van vreugde de panische trompetten van Salamis?), tot het Napoleontische epos en de krijgsbedrijven der vorige eeuw, herinneringen welke berusten op de offergrage verrukking, op die zinsverbijstering gelijkstaand met de vervoering om een vers of om een klank, blinde en gehoorzame extase welke de slapende krachten van lichaam en geest opdrijft tot dat summum van vermogen waarbij elke begrenzing wegvalt, al deze herinneringen ruimden hare plaats voor een onbekend en onverwacht gevoel, dat een mengeling was van wrok en wroeging, wrok tegen hen die de ramp niet hadden weten te keeren, wroeging tegen zich zelf wijl men in het gebeuren had kunnen of moeten toestemmen, als strijder of als toeschouwer; een gevoel van wrok en wroeging verweven met een ver en onnaspeurlijk leed, dat rouw, verlies, wonden en verminking domineerde met zijn stagen en geheimen angel. En deze tergende onvrede concentreerde zich in een alomvattend besef van déroute. Men leefde onder de dwanggedachte dat alle vroegere banen leidden tot den onnoembaren gruwel en men vond generzijds den afgrond géén beweging welke niet scheen gericht naar het eene, onuitwischbare moment, dat een visioen was geworden van dood en verwerping. De oude zekerheden, welke men bezat, leken bespottelijk en werden afgezworen; wie ze behield deed 't uit wanhoop en uit vrees voor de leegte, maar zonder geloof en zonder stilling zijner onrust. Er waren er die de gesneuvelden benijdden, want deze vroegen zich geen rekenschap. Maar men twistte tot in den schaduw hunner onschoone doch tallooze en nadrukkelijke gedenkteekenen, opgericht tot bezwering van levenden en dooden. Zelfs daar vond men geen bezinning. En overal achtervolgde de heugenis aan de dagen van voorheen.

Dit verschijnsel is zeker uniek in de historie van een zegevierend land, en deze laatste bijzonderheid verhoogt nog de zeldzaamheid en de beteekenis der verwarring. De overwinning werd ‘de groote illusie’ der politici. Wie echter der mannen

schreed in het dagelijksche vuur ter wille van de overwinning? Men nam de overwinning op den koop toe, want niemand wist of hij den volgenden dag zou zien rijzen. Daar bestond ter wereld geen overwinning die zóóveel lijden, zóóveel wanhoop, zulk een marteling waard was. Daar bestond ter wereld geen begrip noch kreet welke geëvenredigd kon zijn aan den dwang en het raadsel van zulken jammer, en géén gemoed was hard genoeg gestaald om zich te paaien met een woord; niemand meedoogenloos genoeg tegenover zich zelf of zijn buurman om niet te stamelen met Jean-Marc Bernard - die niet terugkeerde - de aangrijpendste verzen:

Du plus profond de la tranchée
Nous élevons les mains vers vous,
Seigneur! ayez pitié de nous
Et de notre âme desséchée.

Car plus encore que notre chair,
Notre âme est lasse et sans courage.
Sur nous s'est abattu l'orage
Des eaux, de la flamme et du fer.

Vous nous voyez couverts de boue,
Déchirés, hâves et rendus....
Mais nos coeurs les avez-vous vus
Et faut-il, mon Dieu, qu'on l'avoue?

Nous sommes si privés d'espoir,
La paix est toujours si lointaine,
Que parfois nous savons à peine
Où se trouve notre devoir.

Eclairez-nous dans ce marasme,
Réconfortez-nous et chassez
L'angoisse de nos coeurs harassés.
Ah! rendez-nous l'enthousiasme.

Mais aux Morts qui tous ont été
Couchés dans la glaise et le sable
Donnez le repos ineffable,
Seigneur! ils l'ont bien mérité.

In ieders hart boorde de vraag: Waarom ben ik in dit vuur, in deze verschrikking? Geen enkel idee van schuld of boete tegenover een onvermurwbaren en ironischen Demiurgos kon tot verzoenende verklaring dienen van zulk een tragische absurditeit als het vuur en zijn toeval. En de generatie welke in het noodlots-jaar de eerste rei vormde van den doodendans

was in groote lijnen geneigd naar eene spiritueele levenshouding en hare wereldbeschouwing was georiënteerd naar een min of meer religieuse finaliteit. De bommen reten hunne concepties uiteen. Want de bommen bewezen niets, en dit was haar ondoordringbaar enigma. Evenmin als de wannen van het schroot, welke men passeerde of niet passeerde, die kaf noch koren onderscheidden. Het was even dwaas te wanen dat de treffers van gordijn-vuren, dat de warende moordgassen luisterden naar menschelijke als naar goddelijke, naar natuurlijke als naar boven-natuurlijke wenken. Achter deze gordijnen en wolken werden alle stelsels ontoereikend. Hier faalden alle berekeningen. Dit was te ijzingwekkend om getransmuteerd te worden tot effect uit eenigerlei spiritueele sfeer, dit was te onredelijk om zich te voegen naar eenig schema der Rede. Mystici die gelezen hadden van William Blake dat ‘een vogel in een kooi de engelen tot opstand brengt’, zagen de vogels vrij, de zielen gevangen in het gefolterde lijf en noch bij engelen noch bij menschen erbarming. Voor de machten die hier regeerden, aardsche of bovenaardsche, was de eenig geldende monsterlijke monade het legercorps, autoplastisch complex van vervangbare en genummerde onderdeelen. Maar menschen wroetten in deze ontmenschte entiteit, die bij Paulus gelezen hadden dat zij tempels waren van den Heiligen Geest, bij Petrus dat zij deel hadden aan de Godheid, menschen opgegroeid met den goeden herder, menschen die het onuitsprekelijke leden, menschen wier laatste denkpoging zocht naar licht in deze duisternissen, menschen wier gansche energie zich spande tot een inzicht in de motiveering dezer artificieele hellen. Maar hier was geen uitkomst, noch positieve noch negatieve. In dit ondoorgrondelijk mogelijke, in deze realiteit vol onmogelijkheden, in deze Dagen van Toorn waarover noch David noch de Sibylle konden getuigen, zag het laatste sprankje bewustzijn van het geteisterde brein alle systemen, idealistische en rationalistische zich ontvallen, en de eenige toevlucht waar onheil draaglijk wordt, het begrip, zich ontzegd.

Nu dit alles voorbij is, zonder eenigen waarborg overigens tegen eene nog afschuwelijker toekomst, blijft ons de ontreddering, de nawerking der giffen. Zij trof niet alleen de zwijgzame combattanten, de heel- of half-huids ontsnapten

aan dit eerste bedrijf der buiten-natuurlijke apocalyps. Zij trof de kinderen, de rijpe mannen, de grijsaards. Allen dragen in hun achterhoofd het wrange en verzwegen verwijt; in aller levens wierp het cataclysme tegenstroomen welke hen uit de aangewezen baan drijven, de eenen sneller en verder dan de anderen naar mate van den weerstand van den wil en van het hart. De oorlog voegde aan onze hereditaire ervaringen een imponderabile toe, dat ons geheele zijn bedreigt als een geheimzinnige kwaal. Het ondergraaft alle bases van ons psychische wezen, het tast ons aan in onze deugden en ondeugden, het ontwortelt alle geloof, alle kennis, alle affecten, het disequilibreert alle verhoudingen, en terwijl wij in opschudding blikken naar de ongeschreven maar gevreesde toekomst, met een verleden dat ruïne werd, zien wij ons verlamd in verlangen, gewond in ons vertrouwen, onvast in onze hoop.

Bij de eerste symptomen van dit Hamletisme (en millioenen schimmen geven ons een order) vraagt men: hoe ver zal het onze weefsels aanvreten en zullen wij tegenweer vinden? Zal het onze zwakheid blijven te midden van zoo menigen menschelijken waanzin, die rondom ons opdringt? Wij kunnen niet anders doen dan observeeren, zonder pessimisme zonder vrees. Georges Duhamel ontleende aan het phenomeen zijn laatsten roman (*La Nuit d'Orage*), en al zou men voor één keer willen dat een roman een oplossing bracht, hij kan slechts observeeren:

> Nous étions trois jeunes hommes de la même souche, du même sang, tous trois, semblait-il, instruits à vivre, bien armés, élevés sous le portique. L'un s'est détourné de notre vieux monde, et je n'ose plus espérer qu'il me reviendra jamais. Le second a failli s'abîmer dans la démence. Il souffre encore et s'étourdit comme il le peut. Pour moi, je suis donc sauvé, mais meurtri, mais titubant. Si je regarde autor de nous, si je cherche à comprendre les autres jeunes hommes de notre clan, je les vois presque tous saisis de quelque sombre ou absurde passion. Les plus simples, les plus sains s'enivrent de gloires animales: ils s'acharnent sur un ballon, boxent, courent, lancent le disque et ne reprennent haleine que pour répudier durement l'idéal de leurs aînés. D'autres se donnent à l'argent avec une fureur froide. D'autres dansent, sous l'oeil des nègres. D'autres demandent à quelque vice de faire sourdre de leur corps une épuisante volupté. Certains cherchent, dans les bibliothèques, l'explication de leur défaite. Tous remâchent des griefs. Tous reprochent, plus ou moins ouvertement, aux hommes qui les ont précédés de n'avoir établi des lois que pour les transgresser, d'avoir souillé pour longtemps toutes les sources du savoir.

Zijn held en diens vrouw, beiden intellectueelen, verdwaasden in een dier tallooze en onverklaarbare moreele crisissen, welke men allerwegen waarneemt. Deze hoofdpersoon redt zich voorloopig en bij toeval. ‘Je vais me remettre à l'oeuvre,’ zijn de slotwoorden zijner confessie. ‘La paix et la sérénité sont encore loin. Mais un espoir nouveau se lève. Je ne chercherai pas toujours seul. Mes enfants m'aideront peut- être en m'apportant d'autres devoirs’.... Doch als men ooit van een kunstwerk eene explicatie en eene conclusie wenschte welke minder ontwijkend en loshangend zou zijn, - dan hier. Want ik heb het gevoel dat dit probleem (en welk een verwikkelingen in dit probleem!) voor lange jaren ons welzijn ten nauwste zal raken.

* * *

Waarheen echter dwaalde ik af? En waarom? Wijl Alain Fournier niet ‘terugkeerde’. Wijl ik *Le Grand Meaulnes*, een meesterstuk, zonder twijfel situeeren kan in dit land, Frankrijk, van welks sappen het doortrokken is. Wijl ik het boek evenwel onmogelijk kan situeeren in den tijd. Wijl de tijd waarin het handelt ongrijpbaar werd als muziek. Wijl het geschreven is buiten alle betrekkelijkheden, en voor ons, die in betrekkelijkheden verstrikt liggen.

Het verhaal is van een simpelheid als men er slechts vindt in de kinderjaren, en men mag de contouren niet te dicht benaderen. Zoo zweven voor gesloten oogen licht-fantomen aan die vluchten als de waarnemende zin wil preciseeren. Zoo hoort het oor een melodie welke verzwindt wanneer herinnering haar fixeeren wil. Het speelt op die subtiele grenzen waar werkelijkheid en fictie ineen vervloeien, waar de droom vlak staat achter de realiteit, de realiteit vlak achter den droom. Deze interferentie van twee naturen zou op zich zelf beschouwd merkwaardig zijn, en ook de feeërie welke zij te voorschijn roept, en ook die staat van genade welke poëzie is. Daar immers, in het zachte staren van den inwaartsch gewenden blik, in die introspectieve illuminatie der dingen welke onze eigen aanwezigheid uitschakelt, en ons, als in 't donker, als in een bovenmatig geraas, als in een groote eenzaamheid, plaatst

tegenover onze eigene essens, daar immers ontmoeten wij de figuratie der schoonheid welke ons misschien het dierbaarst is omdat zij de volledigste bevrijding schenkt. Het is de gelukkige aarde van Midzomernachtsdroom, Winteravondsprookje, de Vogels, Daphnis en Chloë, Wilhelm Meister, waar wij inheemsch zijn, doch passief. Niets valt moeilijker in dit genre dan een authentiek meesterwerk, niets valt gemakkelijker dan een surrogaat. In geen enkel genre zijn kunstwerk en surrogaat duidelijker gedifferentieerd, want geen enkel genre vergt in de speelschheid zulken ernst, in den ernst zulke oprechtheid, in de oprechtheid zulk een eenvoud, in den eenvoud zulk een fantasie, in de fantasie zulk een precisie, in de precisie zulk een klaarheid, in de klaarheid zooveel realisme, in het realisme zulk een soberheid, in de soberheid zulk een overvloed, in den overvloed zulk een harmonie, in de harmonie zulk een noodwendigheid en in al deze eigenschappen te zamen de gouden ondertoon der eeuwig verraste ziel.

Wat *Le Grand Meaulnes* uitzondert van romantische verdichtsels waaraan hij zou kunnen doen denken is de onovertrefbaar geaccentueerde werkelijkheid van zijn kader: het dorp, de rivier, het buurtstationnetje, de school, de speelplaats, de beslijkte straat, de hoefsmid, de waschvrouw, de herberg, de kramerswinkel, de kruinenier, de jongens met hunne zwarte schorten, ceintuurs, bespijkerde schoenen en boekentasschen, de desolatie van een school-lokaal, van een les-uur, van den langen avond met zijn galm van kreten, het vervallen en verlaten domein, het marktplein met een woonwagen en kermisvolk onder gele bek-vlammen, de tuinen, de verweerde muren met hunne hekken, de velden en de bosschen met hun horizon van lokkend achterland, - het Fransche dorp zooals het bleef sinds generaties en waaraan de tijd niets toevoegde dan lantaarn-palen, electrische geleidingen, auto's en reclame-borden. In dit dorp kunnen vier verliefden de avonturen ondergaan welke mede van alle generaties zijn: twee koningskinderen die elkander zullen missen, twee andere die na omzwervingen het huis zullen bereiken; twee eigenwillige bizarre, impulsieve knapen met een ongerijmde maar nobele inborst, twee meisjes die de fataliteit wachten als stille en verwonderde princessen van Maeterlinck.

De auteur detailleerde dit milieu, waarin de eene prinses naaister is, met dezelfde nauwgezette nuchterheid als zijn choolmeester de sommen op het zwarte bord. En wanneer de concreetheid van zijn kader en zijner personen *Le Grand Meaulnes* uitzondert van romantische analogieën, waarin een wonderlijk gecostumeerd feest zijn gekleurde lampionnen hangt aan de ramen van een ontruimd kasteel, waarin de liefde, ontvangen uit één blik, de tocht wordt naar het gulden vlies, de vastheid waarmee Alain Fournier dit vale dorp, deze grauwe school, al deze karige realiteit deed convergeeren naar de beloofde landen van den droom is meer dan techniek, méér dan methode. Zij ontleent niets aan de beschikbare toovers van het woord, niets aan de suggesties van een insinueerenden zinsbouw, niets aan de atmosfeer, niets aan het landschap. Zoo concreet zijn materiaal is, zoo zakelijk en sober is zijn stijl. Het verhaal vangt aan in de duistere dagen, welke Goethe zuchtend placht door te brengen, reikhalzend naar den herbloei van het licht; het ontwikkelt zich te midden der aanhoudelijke vlagen van regen en wind; de onrust van den hoofdpersoon, le grand Meaulnes, is geprojecteerd tot in de ongestadigheid der elementen; de zon zal zelden schijnen in de lichtlooze levens. En toch zijn alle menschen en dingen er omvademd van een zeldzame, verwarmende innigheid; toch breekt uit alle openingen dezer kleine en beschaduwde wereld de glimp van een gewijd vuur; toch schouwen wij in die beperkte ruimte als over eene gediviniseerde aarde; toch ruischt onder elk woord de zang van een mogelijk geluk. Wanneer dit de intentie was van den schrijver, men moet de bladzijden ziften om hem een enkele maal te zien manoeuvreeren naar zijn doel. Maar dan wordt de allegorie onvergetelijk: als le grand Meaulnes, den dag zijner aankomst op de school, van den zolder eene zon opscharrelt, die bij den vorigen quatorze juillet geketst was, en in den vallenden avond de roode en blauw-witte sterren laat spatten naar den hemel, blijft dit magische schijnsel lichten over den ganschen roman. Dit alles is meer dan techniek; dit is ingenium; dit is wat wij denken eene goddelijke gave.

En is het vreemd dat eene oude wonde onverdraaglijk weer gaat schrijnen wanneer men een jaartal zet?

MATTHIJS VERMEULEN.

Bibliographie.

Maurice de Guérin, De Kentaur. - Vertaling en narede van R. van Genderen Stort.

Er ligt misschien een ontwikkelingsgeschiedenis nog onoverpeinsd, - o, in al haar bitterheid een onwetenschappelijke geschiedenis, en in al haar animaliteit misschien alleen van belang overpeinsd te worden door de op het eigenzinnig leven van de pen in hun werktuigelijke hand toegespitste lieden, en dan nog in oogenblikken dat zij niet werken maar talmend boven het papier het venster uitblikken over een sneeuwlandschap, - de geschiedenis van de 'verdwijning van het dier' uit onze lichaamsvoorstelling. Aanvang bij de Sfinx, het dier met niets van den mensch dan zijn goddelijk hoofd en zijn volmaakte borst; - halfweg, het evenwicht van mensch en dier, het beste en doelmatigste vereenigd bij de Centauren en de Zeemeerminnen; - einde bij de bokspoot van Satyr en Mefisto, het dier bijna geheel afgestroopt, alleen nog maar aanwezig, onder aan het lichaam, als een verschrikkelijk teeken. - Vreemde bijgedachte: hoe meer het dier uit ons lichaam verdwijnt, hoe sterker het dierlijk restant in ons het element vijand gaat beduiden. Wat moet, denkt een lichtzinnige wel eens, - wat moet een zuivergeborene als bijvoorbeeld de H. Franciscus, met zijn magere uitgeteerdheid, weinig inwendigen strijd gekend hebben, hij, de bijna lichaamlooze, met zoo weinig vijand in zich. Ja, maar hoe geringer hoe sterker en scherper, hoe directer op leven en dood. - Misschien is nog de diepste oplossing de algemeene die onder onze geheele cultuur ligt, die deze cultuur maakt tot een verwenning van den mensch buiten de natuur, die ons los snijdt van de natuur, die ons al de tekortkomingen bezorgt van het te goed te hebben, - de oplossing van den ouden Griek en den Engelschen sportsman: Het lichaam is een dier dat het best bestreden wordt, niet door het te kastijden, maar door het te volmaken. Dan wordt het Mensch, dan wordt het Begin van God. Mijn lichaam is mijn broeder en niet mijn ezel. Vreemd, dit 'mijn broeder het lichaam' klinkt toch weer dichtbij Franciscus.

In een der talrijke brieven aan zijn zuster maakt Maurice de Guérin (1810-1839) zichzelf er een verwijt van op Goeden Vrijdag van een verrukkelijken lente-morgen te kunnen genieten. Voel ik goed, als ik meen dat hier voor het eerst de geest van den schrijver van dat wonderlijke proza-gedicht 'De Kentaur' werkzaam wordt, weghunkerend uit de helle regionen des geestes naar de zoete kleuren der aarde? Verlangend terug te zinken, zich weder onder te dompelen, indien mogelijk, in de

zaligheid van het dier, en van het menschen-leven der gedachten niets te behouden dan een onafschudbare zwaarmoedige wijsheid?

Weinig uitvoerend, zwak van gestel, op jeugdigen leeftijd geroepen voor geestelijke, later met waarlijk geestdriftige liefde bezield voor landschap en wat schilders 'atmosfeer' noemen, en tenslotte, de drie laatste jaren van zijn kort leven, te Parijs een zeer Parijsch bestaan voerend, behoort hij, als de Musset, als Sainte-Beuve, tot die tweede generatie der Romantiek, toen het hooghartig superioriteitsbesef van Chateaubriand plaats maakte voor het eenzame uitzonderingsgevoel dat naar verbanning en uitgestootenheid zweemt. De natuur werd een wijkplaats, een neerstrijkplaats na de ijdele opvluchten der geestelijke inspanningen. Men ontvluchtte niet de menschen, maar den mensch. Een dorst weder dier te zijn, een verlangen naar het 'far niente' van onpersoonlijke wezens. De 'verdwijning van het dier' heeft de Guérin wellicht als een noodlot bemijmerd, maar in zijn droom zag hij een tegengestelde wending der ontwikkeling: naar mate het lichaam weder in het dier terugverdween, naar die mate werd het weer edel, ademend, en gezond en vertrouwd in de oude betrekkingen der natuur opgenomen. En zoo schreef hij zijn 'Kentaur'. Niet een paard met een menschenromp, maar een mensch halverwege weder in een edel dier verzonken. Zoo althans komt mij Makareus voor, de 'oudste en droefgeestigste' van alle kentauren, uit wiens lange alleenspraak het prozagedicht bestaat. Hij 'gelijkt die stervelingen, die op het water of in de bosschen enkele stukken gevonden hebben der schalmei, die Paan eens brak. Maar zoodra zij een dier stukken aan hun lippen hebben gebracht, dan schijnt de wilde geest van dien god of een geheime waanzin in hen gevaren; zij storten zich in de wildernis, ijlend door de wouden, langs de stroomen, over de bergen, onrustig en gedreven door een onbekenden toeleg.' -

De vertaling van R. van Genderen Stort is een letterkundig en taalgevoelig meesterstuk. De zware, broedende, donkerblauwe toon van het Fransch proza, dat herinnering oproept aan de tint van Claude Lorrain, de taal van Virgilius en aan Italiaansche muziek, vredig en zwaarmoedig, gepolijst maar in de diepte glanzend, het is geen geringe verdienste daarvan iets in het Nederlandsch terug te vinden. Het is proza, het is taal; - van hoe weinig vertalingen kan men dit zeggen.

De kleine narede bevat, verdoken achter een vage uitbeelding van de Guérin als mensch en schrijver, misschien een beginselverklaring, misschien een tijdscritiek. Het zijn, in hun onpersoonlijken vorm, de persoonlijkste bladzijden die ik ooit van Van Genderen Stort te lezen kreeg.

N.

Aart van der Leeuw, Ik en mijn Speelman. Een luchthartige geschiedenis. (Rotterdam, Nijgh en van Ditmar's uitgeversmaatschappij 1927).

Het heeft er allen schijn van, dat 'Ik en mijn Speelman' tot dusver - en bij een zoo geregeld produceerend schrijver als Aart van der Leeuw heeft dit voorbehoud een zeer nadrukkelijke beteekenis - als het meesterwerk van een auteur zal moeten worden beschouwd, - voor wat mij betreft naast het zoo veel en veel te weinig opgemerkte 'Kinderland'. Zóó vrij en zóó volkomen had hij zijn fantasie nog niet laten gaan als

in deze ‘luchthartige geschiedenis.’ In wezen blijft natuurlijk echter deze kunst, zooals iedere waarachtige, zichzelf gelijk. Dat wezen is een zeer

bijzonder natuurgevoel - of wellicht is het woord ‘gevoel’ in dezen niet geheel juist, althans onvoldoende. Wanneer men zegt: de natuur te gevoelen, veronderstelt dit nog altijd een zekere gescheidenheid, hoe innig naar vereeniging hunkerend die overigens moge zijn, terwijl het wezen van Van der Leeuw juist is: niet over de natuur uit te voelen of te meenen, maar die zelf te *zijn*, in volkomen volkomenheid. Als motto voor zijn geheele oeuvre zou de titel van het zesde hoofdstuk van dit boek kunnen staan: ‘Over de troostrijkheid van herscheppingen’. (Herscheppingen, herinnere men zich, is ook de titel van een van zijn dichtbundels). Men vindt dit motief nog eens uitvoerig uitgezegd in het verhaal van den gebochelden Speelman (hoofdstukken 5 en 6).

Wie zoo schrijft, moet in dezen tijd en bij ons wel als een verdwaalde zijn. Zijn geestelijke broeders en zusters leefden ruim een eeuw terug, en in Duitschland. Wanneer er één boek is, waaraan men bij het lezen van ‘Ik en mijn Speelman’ wordt herinnerd, dan is het wel Eichendorff's Taugenichts. Het doet dan ook ietwat vreemd aan, dit verhaal in een achttiende-eeuwsch Frankrijk te zien spelen, en de hoofdpersonen Fransche namen te hooren dragen, want als er één geest is, waaraan van der Leeuw's werk volkomen vreemd is, dan is dat wel de Fransche, niet alleen van de achttiende, maar van welke eeuw ook, zelfs van die van de Fransche romantiek. Maar dit is geen bezwaar van belang, gezien het volkomen vage, of misschien juister: onbepaald-algemeene, van de land- en tijdbeschrijving. Zelfs de kleine taalonzuiverheden, die hier en daar het voortreffelijke proza ontsieren, zijn van Duitschen oorsprong.

‘Een luchthartige geschiedenis’ - met deze ondertitel heeft de schrijver zijn boek zeer juist gekenschetst. Want al komen er in dit aan romantische gebeurtenissen overrijke verhaal heel vele schokkende of hevige avonturen voor, men verliest geen enkel oogenblik het gevoel, dat die maar van voorbijgaanden aard zullen zijn, en dat alles op een ‘eind goed, al goed’ moet uitloopen.

Zoo geschiedt het dan ook, en als men aan het einde van het boek is gekomen, krijgt men een gevoel van groote voldaanheid over de kleurige, frissche beelden, die in een onweerstaanbaren stroom langs het oog van den lezer zijn getrokken. En daarnaast toch ook - hoe graag men het zou willen onderdrukken - een vaag besef van een zekere onvoldaanheid.

Twee dingen zijn daarvan de oorzaak, geloof ik. Van het eerste kan ik geen beter voorbeeld geven dan door een zin uit het boek aan te halen, omdat deze tot een voor de hand liggende vergelijking aanleiding geeft, maar die overigens een uit tallooze dergelijke is. Men vindt haar op pag. 248

‘Ach, als ik aan die uren terugdenk, kan ik een gevoel krijgen, of we toen de wereld tot duizenden kleurige scherven hebben stuk gebroken, en er iets fonkelends van samengeschikt hebben, dat schooner dan de waarheid was.’

Men wordt onmiddellijk herinnerd aan het beroemd kwatrijn van Fitzgerald's Omar Khayam:

> Ah, love, if thou and I could but conspire
> To grasp this sorry scheme of things entire -
> Would we not scatter it to bits and than
> Rebuild it nearer to our hearts desire?

De overeenkomst is overduidelijk, maar men lette eens op deze ééne bijzonderheid: het ‘rebuild’ van Fitzgerald wordt ‘samengeschikt’ bij van der Leeuw. En dat uiterst karakteristieke verschil zegt alles. Het wijst op een eigenschap, die men in het Fransch ‘mièvrerie’ noemt, en die ook

zoo vaak bij van der Leeuw in de natuurverbeeldingen blijkt die, op weg naar het panische, niet verder komen dan het anakreontische.

De tweede zwakheid van deze kunst lijkt mij te zijn: de monotonie der vreugde. En men verdenke mij nu niet van een onbillijke voorliefde voor die bepaalde soort van gecrispeerde kunst, die bij Dostojefski onnavolgbaar groot en aangrijpend is, maar die voor onzen tijd een bijkans ziekelijke behoefte schijnt te zijn geworden. Hoe hoog dit leed moge reiken, nog hooger schijnt mij de vreugde te zijn. Maar een vreugde, die aan tranen ontstegen is, en daar boven uit rijst tot een haast verblindend geluk. Niet die welke als een licht is, dat men bijna niet meer ziet, omdat het eigenlijk slechts afwezigheid van schaduw is.

Aan deze twee gebieden wordt men de grenzen van Aart van der Leeuw's kunst gewaar. Maar heeft ten slotte niet alle kunst haar grenzen? Laten wij dan in de allereerste plaats dankbaar zijn voor wat zij binnen die grenzen geeft: bij dezen dichter is dat waarlijk nog genoeg - en heel veel meer dan genoeg.

J.C. BLOEM.

De Kinkhoorn, door A.J.M. van Moorsel; A.A.M. Stols, Maastricht 1927.

Meermalen zijn er klachten geuit over de pretentiense hoogmoed der jongere dichters. De critiek in Het Volk, en onlangs, op grenzeloos onbeschaafde wijze, in het tijdschrift Nu heeft zich daartegen gericht. De zaak zou eenvoudiger zijn, wanneer er niet in het verwijt een grond van waarheid stak; zoodoende is er gevaar voor verwarring en generaliseeren, en komt de, toch reeds veld winnende, oppervlakkige en misleidende roep om ‘de Kunst voor het volk’ in het voordeel; een leuze, die onberekenbaar meer onheil kan stichten dan wat geisoleerde, dichterlijke hoogmoed, welke zichzelf tot onvruchtbaarheid doemt.

Kunst is tenslotte altijd en onherroepelijk voor de menigte een geheim; de kunst der grootsten, Dante, Shakespeare, Goethe, het allermeest. De broodbezorger en de zeeman, het dienstmeisje en de tea-girl, zij kunnen een diepere, en wie weet hoezeer voor ons beschamende, menschelijkheid bezitten, maar zij verstáán die alreeds in zichzelf niet, laat staan in de vormen die er een kunstenaar aan geeft. Ik spreek hier niet van het moedwillig optrekken van ivoren torentjes, maar van de onophefbare slagboomen die er tusschen mensch en mensch bestaan. Want waarschijnlijk is mensch slechts een verzamelnaam voor zeer ongelijksoortige en ongelijkwaardige wezens. Hoogmoed, wederom dit? Laat ik eraan toevoegen, dat in een oordeel van Godswege de zeeman het wellicht van den dichter winnen zal.

Waar er zoo onloochenbare scheidsmuren bestaan, zal men moeten inzien dat er tegen de kostbare verzorging in het bijzonder van versuitgaven uiteraard geen bezwaar is, en dat de uitdrukking ‘the happy few’ geen hoovaardij, maar een eenvoudige waarheid bevat.

Het gaat echter niet aan om onrijpe en onzelfstandige verzen als deze uit te geven op een wijze of het een werk van Boutens was, op Hollandsch papier, in geheel leer gebonden ad *f* 15.-, op Engelsch papier in geheel linnen band ad *f* 4.75, en met een portret van den dichter. Zulke manoeuvres doen de zaak der jonge poëzie slechts schade. Een nog weinig bepaalde, zeer jeugdige levensontroering is van deze verzen

het voornaamste kenmerk. Soms vervloeien ze tot een vage sentimentaliteit. De woorden blijven

in uitdrukkingskracht geregeld onder hun bedoeling. En men behoeft niet scherp te luisteren om in dezen kinkhoorn de stemmen o.a. van Gijsen en Henri Bruning te hooren ruischen.

ANTHONIE DONKER.

E.J. Mussche, De twee Vaderlanden. Van Loghum Slaterus, Arnhem, 1927.

Zijn de dichters van dezen tijd niet meer bekommerd om het lot van hen, voor wie het brood dezer aarde het eenig en afmattende levensdoel is, en de geest een, zelfs niet begeerlijke, luxe? Gaan hun de tragische woelingen en de strijd om een nieuwe samenleving niet aan, of zijn zij veeleer afkeerig geworden van de vertroebeling der idealen in de moderne vormen der demokratie? In de gouden tijden der toekomst, waarvan Shelley nog droomen kon, gelooven zij niet meer. De gedroomde herinnering aan een schoon verleden, de diepere geheimen van het leven en den dood, de vervoerende beloften van vrouwenoogen, en de tot schreiens ontroerende bekoorlijkheid van een kinderhandje, vervullen hen meer en dieper dan de luidruchtige strijd om de directe belangen van het dagelijksch leven, en de brute strijdmiddelen van staking en uitsluiting. Over de schaduwen van het heden zien zij uit naar een ontijdelijk licht, en wanneer zij zich soms over de toekomst dezer samenleving hebben uitgesproken, dan bleken hun inzichten somber en aan Oswald Spengler verwant. Onderweg naar een ander vaderland, herinneren zij zich slechts nu en dan met onbeschrijfelijke deernis maar bijna zonder een spoor van heimwee de donkere wereld die zij reeds achter zich lieten.

Na Henriette Roland Holst, is eindelijk Achilles Mussche de eerste en eenige van een jongere generatie, die weer diep bekommerd is om het grauwe volk van dokken en fabrieken, sloppen en zolderkamers, die voor hen bidden kan met een licht- en heilsverlangen, zóó zielsoprecht en smeekend, dat het de hemelen vermurwen moet.

God en de menschen zijn de twee vaderlanden van zijn hart, dat zich in God niet verliezen kan zoolang het de menschen niet voor Gods heil gewonnen weet. In het stralend licht staande op de bloeiende aarde, van God vervuld en verzadigd, bekruipt hem de bekommering om de nooddruftigen, de zonloozen, de misdeelden en mismaakten. Een mysticus is hij, beurtelings in wat Ruusbroec noemde het ‘werkende’ en het ‘schouwende’ leven. Duizelend ziet hij in den grondeloozen abys (een typische, aloude term der mystiek!) zijner ziel, tot op den bodem Gods droomen en de daden der menschen in ééne liefde zichtbaar zullen worden.

Zijn mystiek is als die van Meister Eckart, wien het soepje dat de zieke behoefde meer aanging dan de opperste vervuldheid in de extasen Gods. Van dit hunkerend verlangen naar de verzoening van God en menschen, naar de vereeniging der beide vaderlanden van zijn hart, is dit boek van Mussche de ononderbroken psalm. Men kan eraan twijfelen of dit poezie is of een rhythmisch, heftig bewogen proza (de rijmen van het goed gestyleerde vers gaan den schrijver in elk geval niet goed af), maar het doet er weinig toe. Het is een breed, uitbundig, soms omslachtig en overladen psalmeeren, de belijdenis van het hart dat woorden tekort komt om te zeggen wat het voelt en verlangt, een stem die juist door dat ononderbroken verlangen altijd, hoe

luid soms en noodeloos druk, bezield is, en stralend oprecht. Zóó van liefde voor de menschen als bezeten te zijn,

zóó innig mede-lijdend, deelend in alle menschelijke nooden en beproevingen, en dan, altijd, overal, Gods onverbiddelijke genade te vinden, dat is aan weinigen gegeven. Gaaf en volkomen uit één stuk is Mussche's poëzie. En soms breekt deze, vaak te breede en drukke stem, in onuitsprekelijke teederheden, met een bevende innigheid als in zichzelf gesproken.

Ik heb den ondoofbaarsten glimlach om den mond van een man zien dwalen, dien het leven had uitgeslepen in een branding op heel zijn natuur.

Van dezen glimlach, die 'gansch God en gansch den mensch' in één groet wil omvatten, is er hier en daar in de psalmen van Mussche het geheim.

ANTHONIE DONKER.

Conservatieve Gedichten, van Frank Gericke. (C.A.J. van Dishoeck. Bussum. 1927).

De hedendaagsche poëzie (in Frankrijk is dat nog duidelijker dan bij ons) is een wonderlijk naast elkaar bestaan van alle mogelijke stijlen, oude, minder oude en nieuwe tegelijk. Geen enkele stijl is heelemaal dood (of heelemaal levend, helaas). Natuurlijk is de toestand nooit en nergens zóó geweest, dat alle dichters tegelijk in één stijl dichten. Maar in de tijdperken van één uitgesproken overheerschende richting waren de verschillen haast uitsluitend te wijten aan het verschil in generatie tusschen de dichters. Thans dichten de dichters van één generatie in alle stijlen.

Bij ons is dit verschijnsel, als gezegd, niet zoo duidelijk waarneembaar als in Frankrijk. Ook in de poëzie verloochent de Hollandsche aard, in zijn diepste wezen op het juiste (?) midden gericht, zich niet. Dit heeft ons aan de eene kant wel heel wat dadaïstische en andere na den oorlog opgekomen (en ook alweer verdwenen) onzin bespaard, maar mij lijkt dit ten slotte niet op te wegen tegen het feit, dat nergens zoo weinig als bij ons de traditie levend is, die de dichters van nu met de grooten van de vorige eeuwen verbonden houdt. De modernistische experimenten verdwijnen immers, hoe snel, en verkwijnen nog haast voor zij geleefd hebben aan hun eigen armizalige voosheid. Maar niets is in staat, de kracht te geven, die steunt op een gevestigde, groote traditie, ook al bestrijdt zij die (suffe navolging zij natuurlijk allerminst verdedigd). Wanneer men Nederlandsche poëzie van de laatste decenniën leest, heeft men - welke verschillen van generaties of persoonlijkheid ook merkbaar zijn - altijd en bij alles het gevoel, dat die tot niet verder dan de Nieuwe Gids teruggaat, en dat het niet het minste verschil zou maken, of Vondel en Hooft, Dullaert en Luyken (om maar niet hooger terug te gaan) nooit hadden bestaan. Is dit gevolg, of oorzaak van het feit, dat Nederland zijn klassieke dichters zoo beschamend slecht kent?

Er zijn gelukkig enkele uitzonderingen. Gossaert is er de eclatantste van. Bij een eerste, vluchtige blik in de 'Conservatieve Gedichten' wordt men sterk aan hem herinnerd; bij een nadere lezing valt het verschil meer op dan de overeenkomst. Den nadruk leggende op het vele, dat men aan summiere en apodictische kenschetsingen altijd - en terecht - kan tegenwerpen, zou ik dit verschil aldus in één zin willen

samenvatten: Gossaert grijpt terug naar 1650, Gericke naar 1850. (Nogmaals: men vatte dit niet op als een kenschets van beide dichters, alleen als een benadering van wat hen scheidt).

Het merkwaardige van de verschijning van Gericke in de huidige poëzie

is hiermee eigenlijk al gezegd. Aan het middeleeuwsche lied, aan Vondel wordt men daarin al zelden herinnerd; - hoe moet een dichter niet opvallen, die u Staring, Tollens zelfs, te binnen brengt! Zulke verzen - het kan niet anders - moeten wel een zeker element van pastiche in zich dragen; wij leven nu eenmaal - men mag het betreuren of niet - bijna een eeuw later dan de twee genoemde dichters. Maar men doet Gericke onrecht, wanneer men zich op dat element blind staart. Het feit immers, dàt hij als dichter juist bij die dichters aanknoopt, wijst op een innerlijke verwantschap, die geen gril is, want ware het dit, dan had hij nooit de beste verzen uit dezen bundel kunnen schrijven. Ik heb hier het oog op de liedjes van Tamar en de Indische gedichten. Zelfs zij, die voor dit soort poëzie niet veel voelen, zullen, dunkt mij, moeten erkennen, dat dit het werk van een dichter, en een dichter met een zeer eigen persoonlijkheid, is. En in de huidige verwarring op kunstgebied, waarop ik in het begin van deze boekbespreking wees, is het zeker niet verstandig, de eene soort van poëzie in den ban te willen doen ten bate van de andere, waar er zoo evident niet één soort is, die overheerscht, omdat zij de eigenschappen van den heerscher bezit.

J.C. BLOEM.

A. den Doolaard. - De verliefde betonwerker. Verzen. A.A.M. Stols, Maastricht 1926.

Belangwekkender dan de oude klacht van den gemiddelden lezer over de sombere eigenschappen der poëzie, is de sinds enkele jaren onder de dichters zelf al dringender opkomende roep om een lichter, glanzender en stoutmoediger vers. Marsman heeft dien roep om 'het witte vers' aangeheven. Zelf dreef hij, misschien met den moed der wanhoop, uit zijn overschaduwd gevoelsleven als een lichtsein dat fonkelende vers 'Paradise Regained' omhoog, en tartend sloeg hij die woorden, opnieuw, als een lichtgordel om zijn verzameld werk, dat toch binnenin donker is. Zijn critiek werd een jacht op het witte vers, een al dwingender smeeken, winnend aan stimuleerende kracht, maar verliezend aan aesthetische rechtvaardigheid. Want het dreigt een kiezen en afweren te worden naar het criterium van snel, steil en verticaal leven, met al minder 'Rücksicht' op het puur poëtische, een bezwerende geestdrift voor nieuwe levensvormen, maar bijna een verachting voor het te allen tijde uitsluitend en onaanvaardbaar schoonheidscriterium, dat alléén vraagt of er leven werd herschapen in poëzie - want het komt er ten slotte niet op aan of men Den Doolaard heeft of Van Schagen, of ik in Davos lig of op Katendrecht dans; het komt er alleen op aan of het leven dwars door ons heen is gegaan, of wij het diep, diep hebben ingeademd en of dat hoorbaar werd in onze stem.

Als dus de driftige, vermetele poëzie van Den Doolaard al niet principieele voorkeur verdient, dan toch verheug ik mij, met Marsman, over dezen makker, die weer, van zon en sneeuw dronken, zich in het volle licht waagt, en gulzig, roofgierig zijn buit op aarde jaagt, met gevleugelde voeten en gestaalde spieren. Sterk en snel zijn zijn verzen, ofschoon lang niet altijd poëzie. (Opmerkelijk is zijn voorkeur voor de, in onze taal weinig gebruikte, anapaest). Soms is zijn poëzie niet anders dan in de ruimte gestorte, vlammende oerstof, nog tot geen wereld geconsolideerd. Maar het bevat de elementen van waarachtige levenskracht en waarachtig talent. En boeiend

is bijna elk vers, als een gewaagde sprong, een spannend gevecht, een drieste bergbestijging. Na de verijlende droom, die onze poëzie meer en meer van het leven naar den dood, van de aarde naar overluchtsche gewesten heeft versmald, gaat hier een dichter, droomloos, klaar wakker, naar de aarde terug. In de hemelruimten zeilend heeft hij zijn jonge krachten beproefd, met sterren en zonnen als sparingpartners. Maar na de Titanen, komen de sterke gestalten der aarde, waarin hij zichzelve verbeeldt, Simson, discuswerper, viking, en toreador. In zijn overmoedige verzen is er dan nog een romantische grootspraak, een theatrale robuustheid ('wat is het leven, een degenflits'), die ons vermoeden doet dat deze levensdurf nog onbeproefd is. Maar zij schijnt tevens weerbaar tegen de komende beproevingen, en in latere, in dit boek nog niet gepubliceerde verzen, is hij al meer dan de verliefde betonwerker (ik kan mij niet weerhouden bij dien titel steeds aan bouwvakarbeiders en loonacties te denken), ontwaren wij een mensch wiens levensmoed werd gehard, en hooren wij een stem, vaster, en tegelijk bitterder en teederder dan het luid en triomfantelijk roepen der oudere verzen. Ik denk aan de ballade van den onbekenden soldaat, en, meer nog, aan die van de gestorven landloopers.

In deze eerste verzen zijn er de breede gebaren en de luidruchtigheid van een wiens stormloop nog nergens gestuit werd, maar er is ook diezelfde vuren lach, waarmede Marsman eens uit de schalen van hemel en aarde dronk.

Ein Prosit!

ANTHONIE DONKER.

Jan van den Tempel, Macht en economische wet; Haarlem, Tjeenk Willink, 1927.

Een bezonnen boek van getemperd optimisme, dit rotterdamsch proefschrift van het Kamerlid Van den Tempel.

Een uiterst knappe prestatie, die toch niet verbaast. Men kende den auteur reeds als helder schrijver en bedachtzaam denker over economische aangelegenheden[1)], als een met wien ter dege te rekenen valt.

Het scherp ontledend en zelfstandig doordacht betoog onderzoekt de draagkracht van economische macht, met name van die, uitgeoefend door arbeiders-organisaties en gericht op het verkrijgen voor haar leden van hooger welvaarts-peil.

Het onderzoekt streng theoretisch. En het beperkt zich bij deze doorvorsching tot de bestaande maatschappij, met haar grondslag van particulieren eigendom aan grond en kapitaal.

Het is voor economisten-van-het-vak geschreven, voor een beperkten lezerskring mitsdien. Het onttrekt zich hiermee aan bespreking in tijdschriften als het onze, wier kring van lezers uitgebreider en anders geaard is.

Niettemin lijken enkele opmerkingen hier toch wel ter plaatse.

Men zou gaarne - met den promotor - dr. Van den Tempel's publiek willen zien uitgebreid door vertaling van zijn merkwaardige studie. Om redenen van wetenschap.

Men zou daarenboven begeeren een populariseering van den inhoud. Om redenen van gezonde volkspolitiek.

1) Zie De Gids van Augustus 1921, blz. 323.

De eerste wensch is wellicht makkelijker vervulbaar dan de tweede. Populariseeren toch van vak-literatuur, zonder dat aan de degelijkheid schade

wordt berokkend, is hachelijk werk en waarvoor niet iederman geschikt is. Van den Tempel zelf zou het kunnen; ouder werk van zijn hand bewijst dit. Doch is van hem, onder anderen dagelijkschen arbeid schier bedolven, nog een omwerking in usum populi te vergen? Misschien zal hem de gedachte bemoedigen, dat zulk een omwerking met sterke bekorting zou kunnen samengaan: zijn critische ontleding van Clark, Schumpeter, Von Böhm zou grootendeels achterwege kunnen blijven. En deze bekorting zou tevens de kans verhoogen, dat zijn betoog vat kreeg op de ontwikkelde leeken zoo buiten als binnen de arbeiders-beweging. Zóó gezonde en gedegen economie onder het bereik te brengen van liefst allen, wien het toch wel zeer fundamenteele vraagstuk, hoe diep macht kan inwerken op economische processen ter harte behoort te gaan, is zaak van algemeen belang.

v. B.

Gedenkboek Billiton 1852-1927; 's Gravenhage, Martinus Nijhoff, 1927.

Al had Van de Putte zeker gelijk met zijn uitspraak, dat tin specifiek te zwaar is om op te drijven, en al behoort dus een Minister van Koloniën aan slapeloosheid te lijden in tijden van schommelende tinprijzen, niettemin is onze indische fiscus, met zijn eigen Banka-tin en met zijn, sinds 1892 belangrijk, aandeel in de Billiton-winsten, wel zoo sterk bij de opbrengst van deze delfstof betrokken, dat alleen reeds om deze reden deze rijk verluchte en onderhoudend geschreven geschiedenis van de Billiton-Maatschappij (in twee forsche deelen) aandacht en lof verdient.

De vaderlandsche ondernemingsgeest komt erin uit op zijn best. Zwaar pionierswerk, rijk bekroond.

Gelijkelijk belangwekkend voor den mijnbouw-technicus, voor den man-van-zaken, voor den koopman of ondernemer, voor den kolonialen econoom en politicus, is dit boek, dat grootendeels uit de pen vloeide van den oud-hoofdadministrateur J.C. Mollema, waarvan het eerste hoofdstuk (de geschiedenis der tinwinning op Billiton vóór het ontstaan der Maatschappij, gedurende deze periode en daarna, sinds 1924, toen zij haar opvolgster vond in het gemengd bedrijf der Gemeenschappelijke Mijnbouwmaatschappij Billiton) het werk is van den president-commissaris, den oud-minister Van IJsselsteyn, en waaraan ir A. Groothoff een hoofdstuk met statistische tabellen en grafieken toevoegde.

De directie heeft zich bij de opening van haar archief op zoo breed standpunt gesteld, dat men alle reden tot klagen mist over het feit, dat zij aangaande haar verkoop-politiek (zie bl. 205) eenige geheimzinnigheid is blijven betrachten.

Billiton heeft de nederlandsch-indische mijnbouwpolitiek meebeleefd van den beginne af, van onder het ouderwetsch Besluit van 1850, den eersteling der indische mijnbouwwetgeving, dat nog concessies kende voor onder- en bovengrond gezamenlijk, dien tijd, toen 'de Nederlandsche Nijverheid', wier welzijn het Besluit van 1850 beoogde, nog niet veel andere voorgangers in Indië kende dan Prins Hendrik die het aandorst met Billiton, tot in de jongste jaren van ons koloniaal mijnwezen, die het gouvernement als mede-aandeelhouder zien optreden in een gemengd bedrijf, nadat dit

gouvernement reeds sinds 1892 voor vijf achtsten gedeeld had in de nettowinst. Ook dit laatste is pionierswerk geweest; eerst in 1910 immers heeft de indische wetgeving deze mogelijkheid van ver gaande staatsparticipatie in de winst uit het mijnwezen in het algemeen opengesteld.

Zoo is Billiton mede bewijs, dat vormen, waarin particulier en staatsbelang tot beider voordeel broederlijk samengaan, bij wederzijdschen goeden wil zeer wel vindbaar zijn.

v. B.

A.W. IJzerman, De geboortetijd van het moderne kapitalisme; N.V. 'Ontwikkeling', Amsterdam, 1927.

'De boer, die dank zij de Revolutie een kleine grondbezitter is geworden, "is tegelijk een contra-revolutionair en een vriend der Revolutie. De kleine grondbezitter is dan a.h.w. een behoudend revolutionair, d.w.z. dat hij de Revolutie voltooid acht met den dag, die hem eigenaar zag worden en hij het profijt der Revolutie wil behouden. Voor hem is dat profijt: zijn eigendom".' (bl. 66).

Uit een boek over de russische revolutie van 1917? Neen, IJzerman bezigt dit citaat (uit Brousse en Turot's Consulat et Empire, Histoire socialiste, dl. VI bl. 7), ter teekening van de fransche revolutie van 1789.

Het past op beide. En daar nu wel niemand zal ontkennen, dat de russische omwenteling zoowel een politieke als een economische gebeurtenis (uitbarsting ware een beter kleurend woord) is geweest, volgt reeds hieruit, dat men met reden eenig bezwaar kan opperen tegen de bl. 7v. en 43, d.i. tegen IJzerman's etiketteering van de fransche revolutie (die men pleegt vast te haken aan het jaartal 1789) als een politieke en van de industrieele zoowel als agrarische revolutie in Engeland (die minder explosief te werk ging en dus een vast jaartal derven moet) welke hij een economische noemt. Blind voor de economische gevolgen der fransche revolutie is hij niet; hoe had hij anders de grootste helft van zijn bundel (verzameld uit De Socialistische Gids van 1926) haar kunnen wijden? De langzame economische omwenteling in Engeland vóór en na 1800 trouwens heeft voor de politieke ontwikkeling van het rijk beslissende gevolgen gehad. En hiermee worden achteraf drie feiten: dat de fransche revolutie (met haar economischen achtergrond en haar economische gevolgen) zich in den beginne vertoonde in een politiek kleed, de engelsche (met haar politieke gevolgen) in een economisch, en de russische in 1917 in een gewaad, uit beiderlei stof geweven, wel niet tot te verwaarloozen bizonderheden, maar wordt haar toch het karakter van eerste-rangs-kenmerken ontnomen. De beteekenis van historische feiten meet men aan hun draagkracht af en deze pas aan hun gevolgen.

Deze bedenking doet weinig af aan de waardeering voor het boekje, dat een gelukkige proeve van popularisatie van wetenschap is en waarin de steenen des aanstoots voor niet socialistische lezers niet talrijk zijn.

Dat de fransche revolutie zoo goed als geheel zonder socialistische strekking is gebleven, wordt volmondig erkend en met een treffend citaat uit Grünberg gestaafd (bl. 52).

Dat het kapitalisme aan den economischen vooruitgang snelle vaart heeft gegeven, wordt niet minder duidelijk vastgelegd.

Als historisch verslag had het geschrift, met toevoeging van maar een

hoogst enkele bladzijde, kunnen winnen bij iets grootere uitvoerigheid, waar de agrarische ontwikkeling in Engeland tot in het begin der negentiende eeuw besproken wordt. Wat de heer IJzerman verhaalt is voor een zeer groot stuk de historie der begrafenis van een reeds in vergevorderden staat van ontbinding verkeerend dorpscommunisme. Teekenend komt dit bijvoorbeeld uit in het (bl. 112) vermelde feitje, dat veelal de eigenaar van een huisje zonder grond nog weiderecht op de dorpsgronden had, maar dit gegeven wordt er niet vermeld als rudimentair restant van aan hoeven (waar vroeger natuurlijk grond bij heeft behoord) vastzittend weiderecht en blijft dus onbegrepen. Had de schrijver voor dezen karaktertrek der agrarische ontwikkeling, die hij beschrijft, de oogen wijder open gehad, zijn waardeering voor de oude engelsche ruilverkavelingen (de ‘enclosures’) zou denkelijk grooter zijn geweest. Dat werk was een stuk sloopers-arbeid, verricht op een bouwval, waarin nog menschen huisden. Ten ongerieve van deze menschen, maar ten bate van wie er later, in betere behuizing, zouden wonen.

De heer IJzerman zal opmerken, dat aldus de zaak te eenvoudig en te mooi is voorgesteld. Hij zal hierin gelijk hebben. Er is van de hardhandige manier, waarop de sloopers te werk gingen, veel kwaads te zeggen. Niettemin was dit sloopen onvermijdelijk en, afgezien van zijn methoden, heilzaam. Hierop had sterkere nadruk moeten vallen.

v. B.

Q.X. Herinneringen van een adelborst; Haarlem, Tjeenk Willink en Zoon, 1927.

Een goed staal van eenvoudige vertelkunst, deze herinneringen, die een goede dertig jaar terug gaan. De verhaler - een inlegblaadje van Weruméus Buning Sr. verklapt, dat het de oud-zeeofficier J.P. Muller is, en benoemt dezen tot zijn, Bunings's, opvolger als marine-verteller - wendt niet voor, literair werk te leveren. Zijn boek verliest hierdoor aan genietbaarheid niet. Vroeger was dit soort boeken meer in zwang en trek, maar de golfbewegingen van den smaak der lezende gemeente zullen de soort ook wel wel weer eens naar boven brengen.

Ook zullen latere geschiedschrijvers van ons zeewezen zeker dankbaar grijpen naar deze teboekstellingen met hun levendige beelden uit de nu afgesloten periode der definitieve verdringing van de zeil- door de stoom vaart en uit den tijd, door Van Heutsz niet minder deugdelijk afgesloten, van de Atjeh-blokkade.

v. B.

[Tweede deel]

Storm
Een spel van tooverij door William Shakespeare.

Tweede bedrijf.

Eerste tooneel.

Ergens anders op het eiland. Alonso, Sebastiaan, Antonio, Gonzalo, Adriaan, Francisco, en anderen, komen op.

GONZALO.
Toe, heer, het hoofd omhoog: gij (en wij allen)
Kunt spreken van geluk; want onze redding
Gaat ver 't verlies te boven. Wat ons pijnigt
Komt elken dag voor: daaglijks slaakt een reeder,
Een zeemansvrouw, een koopvaardij-kaptein,
Dezelfde klacht als wij: maar wat het wonder,
Wat ons gespaard-zijn aangaat, - één op duizend,
Heusch, is in ons geval: laat dit als troost, heer,
Tegen uw smart opwegen.

ALONSO.
Laat mij toch!

SEBASTIAAN.
Die troost schijnt er bij hem in te gaan als koude koffie.

ANTONIO.
Maar daar laat zijn oppasser het niet bij.

SEBASTIAAN.
Kijk, daar windt hij den wekker van zijn opgewektheid alweer op: straks zal je hem eens hooren afgaan.

GANZALO.
Heer, -

SEBASTIAAN.
Eén: - meetellen!

GONZALO.
Als gij verdriet, dat in u opkomt, koestert
In plaats dat gij 't bestrijdt, dan kost het -

SEBASTIAAN.
Een dubbeltje!

GONZALO.
Het dubbele, zeer juist, dat gaat het kosten:
Dat zeide u beter dan u 't zeggen wilde.

SEBASTIAAN.
U hoorde beter dan ik te verstaan gaf.

GANZALO.
En daarom, heer, -

ANTONIO.
Foei, wat verslijt die man zijn tong!

ALONZO.
Ik smeek u, laat me.

GONZALO.
Ik zwijg al, heer, maar toch -

SEBASTIAAN.
Toch blijft hij praten.

ANTONIO.
Wie van de twee, hij of Adriaan, zullen we eens wedden, begint nu het eerst weer te kakelen.

SEBASTIAAN.
De oude haan.

ANTONIO.
Het piepkuiken.

SEBASTIAAN.
Goed, waarom wedden?

ANTONIO.
Om een lachbui.

SEBASTIAAN.
Top.

ADRIAAN.
Al schijnt dit eiland onbewoond te wezen, -

ANTONIO.
Ha, ha, ha!

SEBASTIAAN.
Ziezoo, meteen betaald.

ADRIAAN.
En onherbergzaam, ja, haast ontoeganklijk, -

SEBASTIAAN.

Toch, -

ADRIAAN.
Toch -

ANTONIO.
Daar zat hij aan vast.

ADRIAAN.
- treft mij hier het uitgezocht klimaat,
De weelderige flora, -

ANTONIO.
Flora, Flora? waar woont dat meisje?

SEBASTIAAN.
Ja, ja, en weelderig; meneer heeft kennersblik.

ADRIAAN.
De wind komt ons met zoele geur verfrisschen, -

SEBASTIAAN.
Gelijk een kegel uit een hollen kies.

ANTONIO.
Zeg liever: als de odeuren der cloaken.

GONZALO.
Hier noodigt alles ons tot leven uit!

ANTONIO.
Mooi gezegd; maar waar zijn de levensmiddelen?

SEBASTIAAN.
Zoo goed als niets voorhanden.

GONZALO.
Hoe malsch, hoe sappig lijkt het gras! hoe groen!

ANTONIO.
Een vaal stuk grond; voorwaar.

SEBASTIAAN.
Met een spikkeltje groen in 't midden.

ANTONIO.
Heelemaal ongelijk heeft hij niet.

SEBASTIAAN.
Maar gelijk heeft hij heelemaal niet.

GONZALO.
Het wonderbaarlijke is, - ja, het is bijna
Niet te gelooven, -

SEBASTIAAN.
Zooals meer bij wonderbaarlijkheden.

GONZALO.
- dat is dat onze kleeren, die toch, als het ware, gedrenkt werden in zeewater, niettemin hun kleur en hun snit zoo keurig hebben behouden; alsof ze eerder bijgeverfd zijn dan verkleurd door het zoute bad.

ANTONIO.
Ziet hij dan zelf niet, dat hij er uit ziet als een zoutzak?

SEBASTIAAN.
Daarvoor is hij een veel te zoutelooze zoutzak.

GONZALO.
Onze kleeren, dunkt me, zitten nog even in de puntjes, als toen we ze voor het eerst aandeden, in Afrika, ter gelegenheid van het huwelijk van des konings schoone dochter Claribella met den koning van Tunis.

SEBASTIAAN.
Een onvergetelijke bruiloft, en wat gaat het ons goed op de terugreis!

ADRIAAN.
Nooit tevoren werd Tunis gezegend met zulk een onvergelijkelijke koningin.

GONZALO.
Nooit sinds den tijd van weduwe Dido.

ANTONIO.
Weduwe? oude vogelverschrikker! wat moet dat weduwe? de weduwe Dido!

SEBASTIAAN.
Hij had even goed weduwnaar Aeneas kunnen zeggen. Maar waarde heer, wat trekt u dit zich aan!

ADRIAAN.
De weduwe Dido, zei u? maar als ik mij goed bezin, dan was die van Carthago en niet van Tunis.

GONZALO.
Tunis, heer, heette toen Carthago.

ADRIAAN.
Carthago?

GONZALO.
Ik verzeker u, Carthago.

ANTONIO.
Hij goochelt steden als Amphion's wonderharp.

Sebastiaan.
De stadsmuur zien wij oprijzen, en daarachter de huizen.

Antonio.
Wat voor onmogelijke toeren zal hij straks weer gaan uithalen?

Sebastiaan.
Waarschijnlijk steekt hij het heele eiland in zijn zak en neemt het mee naar huis als een appeltje voor zijn zoontje.

ANTONIO.
En dan zaait hij onderweg de pitjes in zee om nieuwe eilandjes te kweeken.

GONZALO.
U zegt?

ANTONIO.
Dag, bij gelegenheid.

GONZALO.
Hoogheid, wij spraken er over, dat onze kleeren er even keurig uit zien, als toen wij in Tunis het huwelijk bijwoonden van uw dochter, die daar nu koningin is.

ANTONIO.
En we zeiden, de voortreffelijkste die daar ooit regeerde.

SEBASTIAAN.
Uitgezonderd, versta me wel, weduwe Dido.

ANTONIO.
Ai, weduwe Dido; au, weduwe Dido!

GONZALO.
Is mijn wambuis, heer, niet even fraai gestreken als den eersten dag dat ik het aantrok? Bij wijze van spreken, natuurlijk.

ANTONIO.
Die wijze van spreken werd er nog net op tijd bijgesleept.

GONZALO.
Toen ik het droeg bij uw dochters huwelijk?

ALONSO.
Prop niet die weerzinwekkende onzin-woorden
Mijn ooren in! Had ik maar nooit mijn dochter
Ginds uitgehuwelijkt: want op de thuisreis
Verloor 'k mijn zoon, en, goed beschouwd, ook haar,
Die nu zoo ver weg van Italië afwoont
Dat ik haar nooit weerom zie. Maar gij, kroonprins
Van Napels en Milaan, mijn zoon, welk zeedier
Heeft je verslonden?

FRANCISSO.
Heer, hij leeft waarschijnlijk:
Ik zag hoe hij de golven van zich afsloeg
En op hun kruinen klom; hij wierp zich door
't Verraderlijk gebruisch heen, bood zijn borst
Waar een golf zwol en omsloeg; hield zijn hoofd
Kranig boven het razend water uit,
En riemde, breed zijn krachtige armen uitslaand,
Landwaarts, waar de uitgeholde rotskust neerboog
Als om hem op te nemen. Ongetwijfeld
Heeft hij het strand bereikt.

ALONSO.
Neen, neen, hij is dood.

SEBASTIAAN.
Dit groot verlies, heer, hebt ge uzelf te danken,
Toen gij Europa niet uw dochter gundet,
Maar liever aan een Afrikaan haar kwijt was.

Zoo stiet ge haar, als 't ware, uit uw oogen
Die nu 't besluit betreuren.

ALONSO.
Zwijg toch, smeek ik.

SEBASTIAAN.
Wij hadden u gezegend en gedankt
Als gij dit niet gedaan had; 't lief kind zelf
Wankelde tusschen volgzaamheid en afkeer
En wist niet wat het zwaarst woog. Thans uw zoon,
Vermist, ik vrees, voorgoed: Milaan en Napels
Krijgen meer weduwen door deze affaire
Dan wij haar mannen ter vertroosting sturen.
Gij draagt de schuld.

ALONSO.
Maar ook het zwaarst verlies.

GONZALO.
Mijn heer Sebastiaan,
De juistheid van uw woord heeft takt van noode
En een gelegen tijdstip; ge wrijft wonden
Open, in plaats er pleisters op te leggen.

SEBASTIAAN.
Als beeldspraak fraai.

ANTONIO.
En echt kwakzalverig.

GONZALO.
't Wordt onweer in ons allen, edel heer,
Als gij zoo donker kijkt.

SEBASTIAAN.
Onweer?

ANTONIO.
Ja, donderen.

GONZALO.
Als ik dit eiland moest koloniseeren, -

ANTONIO.
Dan zaaide hij boerenkool.

SEBASTIAAN.
Met peterselie!

GONZALO.
Als ik hier koning werd, wat zou ik doen?

SEBASTIAAN.
Ontnuchteren uit puur gebrek aan drank.

GONZALO.
Ik voerde in mijn kolonie een totale
Omkeer der dingen in: want nimmer stond ik
Zoo iets als handel toe; geen hooge heeren;
Wetenschap kwam niet voor; geen arm, geen rijk,
Geen dienstbetrekking, niets; geen koop, geen erfrecht;
Kadaster, hypotheek, pacht, servituten,
Niets; olie, koren, wijn, metaal, niet noodig;
Vooral geen arbeid; niemand werkt, het volk,
De vrouwen ook, leeft kuisch, in vromen onschuld;
Geen absolute macht; -

SEBASTIAAN.
Maar toch hij koning.

ANTONIO.
De staart der grondwet heeft den kop vergeten.

GANZALO.
Gemeenzaam, zonder haast, zonder naijver,
Werd de natuur ontgonnen; diefstal, misdaad,
Geweer, zwaard, mes, gevangenis of pijnbank:
't Bestond eenvoudig niet; de schoot der aarde
Schonk uit zichzelf, vol-op, in overvloed,
Wat mijn kuisch volk van noode had, -

SEBASTIAAN.
Trouwen ze dan niet, zijn onderdanen?

ANTONIO.
Ze doen het wel zonder, die fuifnummers.

GANZALO.
- En mijn bewind zou zoo volmaakt zijn, heer,
Dat het de gouden eeuw zou overtreffen.

SEBASTIAAN.
Lang leve zijne majesteit!

ANTONIO.
Hoera voor koning Gonzalo!

GONZALO.
Let wel, heer, bovendien - -

ALONSO.
Ik smeek, houd op; al wat ge zegt is nïets.

GONZALO.
Dat ben ik met uw hoogheid eens; maar ik deed dit om deze heeren, die zulke prikkelbare en gevoelige keeltjes hebben, dat zij om niets al kunnen lachen, daartoe eens de gelegenheid te geven.

ANTONIO.
Maar het was om u dat we lachten.

GONZALO.
Maar, als het op dwaze nonsens aankomt, ben ik niets vergeleken bij u: zoodat u veilig kunt voortgaan met om niets te lachen.

ANTONIO.
Wie kreeg daar een steek?

SEBASTIAAN.
Juist iets te diep onder water.

GONZALO.
Gij zijt ridders van stavast, hoor; als de maan het eens waagde stil aan den hemel te blijven staan, zoudt ge haar naar beneden schieten.

SEBASTIAAN.

Waarachtig! en dan gingen we stroopen met de maan als lichtbak!

(Ariël komt op, ernstige muziek spelend).

ANTONIO.

Kom, brave heer, wees maar niet boos.

GONZALO.

Wees gerust, hoor, zoo gemakkelijk ben ik niet van mijn stuk te brengen! - Kunt ge me niet in slaap lachen, want ik voel me zoo moe?

ANTONIO.

Ga maar slapen en luister naar ons.

(Gonzalo, Adriaan, Francisco, en anderen, vallen in slaap.)

ALONSO.
Wat, alles slaapt? zoo spoedig! Sloten maar
Mijn oogen tevens mijn gedachten dicht:
Ik voel dat ze er naar smachten.

SEBASTIAAN.
Om uw bestwil,
Heer, sla het aanbod van den slaap niet af:
Niet vaak bezoekt de slaap de smart, maar als
Hij komt, komt hij als trooster.

ANTONIO.
Heer, wij beiden
Houden de wacht terwijl gij rust: gij kunt
Veilig gaan slapen.

ALONZO.
Dank u. - Vreemd, die loomheid

(Allen slapen behalve Sebastiaan en Antonio).

SEBASTIAAN.
Merkwaardig toch, die slaap die hen bevangt!

ANTONIO.
Dat ligt aan het klimaat.

SEBASTIAAN.
Maar waarom dan
Strijkt het ons ooglid ook niet neer? Ik voel
In 't minst geen slaap.

ANTONIO.
Neen, mijn gedachten vliegen:
Nu schieten ze op één punt neer, als bij afspraak;
Nu storten ze, als bij donderslag - Wat zoudt ge,
Groote Sebastiaan? - O, wat zoudt ge? - Halt! -
En toch, ik zie het, dunkt me, in uw gelaat:
Wat zoudt gij kunnen zijn! uw kans verraadt u;
En mijn verbeeldingskracht ontwaart een kroon
Neerdalend op uw hoofd.

SEBASTIAAN.
Zijt ge wel wakker?

ANTONIO.
Hoort ge me dan niet spreken?

SEBASTIAAN.
Ja, maar waarlijk
Dat klonk als hard-op droomen, als in slaap
Gesproken: want wat kunt ge er mee bedoelen?
Hoe wonderlijk, zoo in te zijn geslapen!
Met oogen open, staande, sprekend, loopend,

En toch zoo vast in slaap.

ANTONIO.
Eedle Sebastiaan,
Uw kans is het die slaapt, neen, zieltoogt; gij,
Gij dut al zijt gij wakker.

SEBASTIAAN.
En gij snurkt
Duidlijk; of liever, uw gesnurk beduidt wat.

ANTONIO.
Ik ben thans ernstiger dan ooit; gij ook:
Wees ernstig en geef acht op wat ik zeg;
Dan stijgt ge hoog.

SEBASTIAAN.
Ach kom, ik stilstaand water.

ANTONIO.
Ik leer u wel wat vloed is.

SEBASTIAAN.
Graag, want ebben
Kan ik al door mijn aangeboren traagheid.

ANTONIO.
O, als ge eens wist, hoe gij het plan bevordert
Door zoo te spotten! hoe, door 't af te schudden,
Gij 't vast en vaster aantrekt! - vaak juist zakt
Een ebbend mensch, door traagte en angst hem eigen,
Tot op den bodem door.

SEBASTIAAN.
Spreek voort, spreek voort:
De strakheid van uw oog, uw kin, verkondigt
Dat gij iets groots baart, maar dat de verlossing
Met pijn gepaard gaat.

ANTONIO.
Thans ter zake, heer.
Ofschoon dat heerschap met zijn slecht geheugen,
(Die 't slecht zal heugen als hij straks in 't graf ligt!)
Den koning haast bepraat heeft, (praten, praten,
Dat is zijn vak, dat is zijn lust en leven)
Dat de kroonprins nog leeft, toch blijft het even
Ondenkbaar dat hij niet verdronk, als dat
Die slaapkop zwemt in zee.

SEBASTIAAN.
Ik heb geen hoop
Dat hij niet omkwam.

ANTONIO.
O, dit woord ‘geen hoop’
Verraadt hoe fel gij hoopt! geen hoop, in dien zin,
Duidt, in een andren zin, op hoop zoo hoog,
Dat eerzucht, die den blik nog hooger richtte,
Geen doelwit meer ontdekte! - Geeft ge toe
Dat Ferdinand verdronk?

SEBASTIAAN.
Dood is hij.

ANTONIO.
Wie

Volgt dan als erfgenaam van Napels?

SEBASTIAAN.
Claribella.

ANTONIO.
Wat! zij, de koningin van Tunis; zij,
Die tien mijl buiten de beschaving woont;
Die, als de zon zwijgt en de maan niets loslaat,

Pas nieuws uit Napels krijgt als zuigelingen
Naar den barbier toe moeten; zij, wier bruiloft
Een ramp werd, waar maar enk'len aan ontsnapten;
Enk'len, die thans ingrijpen, noodgedwongen,
Om dit voorspel te ontwikk'len, met een daad
Noch u noch mij te wijten.

SEBASTIAAN.
Wat beduidt dit? -
't Is waar, mijn nicht is koningin van Tunis
En erfprinses van Napels; die twee landen
Scheidt eenige afstand, -

ANTONIO.
Waarvan elke meter
Schijnt uit te roepen: 'Hoe komt Claribella
Langs mij ooit weer naar Napels? - laat haar Tunis,
Waak op, Sebastiaan!' - Stel dat de dood eens
Hen hier gestrekt had: kom, waren ze er slechter
Aan toe dan thans? - Ik weet een man die Napels
Zoo goed regeerde als die daar slaapt, en raadslui
Zoo fraai breedsprakig en zoo overbodig
Als dit heer Gonzalo; ik neem zelfs aan
Beter te krassen dan die kraai. O, laat
Mijn inzicht u bezielen! al dat slapen
Beteekende promotie! gij verstaat me?

SEBASTIAAN.
Ik meen van wel.

ANTONIO.
En grijpt ge dan niet dankbaar
Zoo'n toegevallen kans aan?

SEBASTIAAN.
Daar bedenk ik,
Gij hebt uw broeder Prospero verdrongen.

ANTONIO.
Zeker: en kijk eens, hoe mijn mantel plooit,
Zoo zwierig als maar kan: mijn broeders dienaars,
Voorheen mijn vrienden, zijn thans mijn lakeien.

SEBASTIAAN.
Maar uw geweten?

ANTONIO.
Beste man, waar zit dat?
Trouwens, al deed het pijn als winterteenen,
Dan zou 'k pantoffels aandoen: neen, ik voel
Geen stemmetje in mijn hart; de tien gewetens,
Die mij Milaan verbieden, zijn van suiker
Dat smelt voordat het prikt. - Daar rust uw broeder,
Haast niet meer van den grond te onderscheiden,
Wanneer dit 'rust' eens werd wat het al lijkt;

Met den punt van dit vriendelijke mes
Spreid ik zijn eeuwig bedje, en desgelijks
Zorgt gij, dat voor altoos het oude vleesch
Van Vader Zeurpiet indut, vóórdat hij
Ons standjes maken kan. Want heel de rest,
Heusch, rept zich om den kandeleer te likken,
Den huik te hangen naar de wind, en ‘goed zoo!’
‘Dat werd hoog tijd!’ te roepen.

SEBASTIAAN.
Trouwe vriend,
Uw voorbeeld volg ik; zooals gij Milaan naamt,
Neem ik thans Napels. Trek uw zwaard: één stoot
Ontheft u van de schatting, en uw koning,
Mij, hebt ge aan u verplicht.

ANTONIO.
Tezamen toeslaan:
Als ik mijn hand hef, doet gij 'tzelfde en stort u
Terstond op Gonzalo.

SEBASTIAAN.
O, nog een woordje -

(Zij fluisteren met elkaar)
(Ariël komt weer op, met muziek en zang)

ARIËL.
Mijn meesters tooverblik ziet het gevaar
Waarin zijn vriend verkeert; hij zendt mij hier
(Want anders faalt zijn plan) om hen te redden.

(zingend in Gonzalo's oor)

Dutten 's konings kameraden,
Wanneer koel en vastberaden
't Onheil naakt?
Heet dat aan het leven hechten?
Droomen, *maar er niet voor vechten!*
Ontwaakt! ontwaakt!

ANTONIO.
Nu. Samen. Met één stoot.

GONZALO.
Help, goede engelen, beschermt, den koning!

(Allen worden wakker).

ALONSO.
Wat is er? Hé! Ontwaakt! Die blanke zwaarden,
Wat moet dat? En wat ziet ge bleek?

GONZALO.

Wat wil dat?

SEBASTIAAN.
Wij hielden bij uw slaap de wacht: daar klonk,
Zoo juist, eensklaps, een luid gebrul: van bisons
Misschien, of leeuwen; werd ge er niet van wakker?
Het galmt nog in mijn oor.

ALONSO.
Ik hoorde niets.

ANTONIO.
't Was een gedreun waarvan een draak zou rillen;
Aardbeving leek het wel; als 't leeuwen waren,
Dan was 't een heele kudde.

ALONSO.
Hoordet gìj dit
Ook, Gonzalo?

GONZALO.
Voorwaar, heer, 'k hoorde een zoemen,
Een heel vreemdsoortig zoemen; ik werd wakker;
Ik schudde u, heer; riep ‘help’; en toen ik opkeek,
Zag ik hun zwaarden blank; zooveel is zeker,
Dat er geluid was. Laat ons goed acht geven,
Of hier vandaan gaan; houd uw wapens klaar.

ALONSO.
Van hier! wij gaan mijn armen zoon weer zoeken.

GONZALO.
Behoede hem de hemel voor die beesten!
Hij moet op 't eiland zijn.

ALONSO.
Kom, ga mij voor.

ARIËL. (*terzijde*).
Heer Prospero deel ik mijn daden mede.
Ga, koning, zoek uw zoon: gij gaat in vrede.

(allen af).

Tweede tooneel.

Ergens anders op het eiland. Kalibaan komt op, een bos hout op den rug. Gerommel van onweer.

KALIBAAN.
Moge al de ziekten, die de zon uit poel
En mestput opzuigt, Prospertje doen rotten
Met pest op plek naast plek! - Zijn geesten klikken,
Goed, maar ik vloek mijn vloek! Ze knijpen toch niet,

Treit'ren me niet met griezel-grappen, keilen
Me over het water niet, noch drijven me als
Dwaallichtjes het moeras in, - voor hij 't zegt;
Maar 't minst' geringst: en hij laat ze op me los!
Als apen soms, die grijnzen naar me en gieren

En eensklaps bijten; soms als egels die,
Bij iedren stap die 'k zet, zich haastig onder
Mijn blooten voetzool rollen; dan weer adders,
Wel twintig, die me omkronk'len en me dol
Sissen met hun gesplitste tong. - Kijk! kijk!
Daar nadert al een geest om mij te kwellen,
Ik was te laat met 't hout; ik ga plat liggen,
Misschien merkt hij me niet. -

TRINCULO. (*komt op*).

Hier is heg noch steg om voor het onweer te schuilen, en ze zijn daar een aardig buitje aan het brouwen. Ik hoor hem al fluiten in den wind. Zie je die zwarte wolk daar, die smerige dikzak, dat lijkt wel een biervat dat op barsten staat. Waar berg ik mijn huid, wanneer het gaat donderen zooals daareven, en die wolk zijn emmertjes boven me omkeert? - Hé? wat zullen we nu hebben? - Een visch: het ruikt naar een visch: maar lang niet naar versche Hollandsche haring: neen, dit is, hoe zal ik zeggen, een ouwetje; arm dier! Als ik nu thuis was, dan had ik hem maar op te zetten en wat bij te schilderen, om er een tentoonstelling van te maken, en alle heeren uit de stad kwamen Zondag hun kwartje entrée betalen. Daar is zoo'n monster een heele verdienste. Elke vreemdigheid is daar een verdienste. Voor een lammen stakker heeft geen mensch een cent over, maar voor zoo'n stil-leven, daar leggen ze hun geld voor neer. - Het heeft beenen als een mensch! zijn vinnen lijken wel armen! hij voelt warm, waarachtig! Ik kom van mijn standpunt terug, ik beken ongelijk: het is geen visch, het is een inboorling die daareven van een bliksemstraal zijn bekomst kreeg. - O jessus, wat een noodweer! Het eenigst wat er op zit, is dat ik maar onder zijn mantel kruip; ik zie geen andere schuilplaats in de buurt: in tijden van nood heeft een mensch soms vreemde slapies: ik berg me hier maar op, tot het uit is met die vuile grapjes van den storm.

STEFANO. (*komt op*, *zingend*, *met een flesch in zijn hand*).

Ik ga nooit meer naar zee, naar zee,
Ik zoek mijn graf aan wal -

Dat vind ik een begrafenis-liedje, om scheurbuik van
te krijgen. Maar hier is mijn troost

(hij drinkt)

De stuurman, de zwabber, de bootsman en ik,
De lichtmatroos en zijn maatje,
Wij keken naar Kniertje, naar Kee, Koosje en Kik,
Maar niemand van ons keek naar Kaatje.
Want die was te ruw in haar mond,
Ze riep tegen zeelui: 'loop rond!'
Pik en teer vindt ze dat een verschrik'lijke reuk geeft,
Maar een kapper mag krabbelen waar ze maar jeuk heeft;
Wij gaan varen, en Kaatje loopt rond!

Alweer zoo'n scheurbuik-liedje. Maar hier is mijn troost.

(hij drinkt).

KALIBAAN.
Doe me geen pijn; au!

STEFANO.
Wat is dat? Spookt het hier? Probeeren ze mij hier een poets te bakken met Indianen of Hottentotten? Dacht je dat ik hier aan land gespoeld was, om op de vlucht te gaan voor jullie vier beenen? Ze hebben altijd gezegd: 'voor niets en voor niemand gaat Stefano uit den weg,' en dat zullen ze blijven zeggen, zoolang Stefano adem in zijn neusgaten heeft.

KALIBAAN.
- De geest heeft me aangegrepen; au!

STEFANO.
Zeker een of ander monster van het eiland, een misgeboorte op vier pooten; hij heeft, houd ik er voor, een toeval te pakken; maar waar zou hij onze taal hebben leeren spreken? - Kan ik hem niet eens wat verlichting toedienen? al was 't alleen maar hiérom: krijg ik hem beter, dan maak ik tam, neem hem mee naar Napels en doe hem aan den eersten den besten keizer van een kermistent cadeau.

KALIBAAN.
Pijnig mij niet; ik zal mijn hout terstond
Naar huis toe brengen. -

STEFANO.
Ja, dat is de koorts; nu ligt hij onzin te ijlen; hij moet uit mijn flesch proeven; heeft hij nooit wijn gedronken, dan is er alle kans dat hij er van opknapt. -

Krijg ik hem beter, dan maak ik hem tam, en wie hem krijgt, krijgt hem voor een zacht prijsje. - Ik ga niemand afzetten, maar goed betaald moet er worden.

KALIBAAN.
Gij doet voorloopig mij geen erge pijn;
Maar 't komt wel, straks; ik voel je al sidderen,
Prospero vaart al in je -

STEFANO.
Lig niet te leuteren; doe open je mond; hier is spekje voor je bekje; doe open je mond; daar krijgen je stuipjes de stuipen van, dat verzeker ik je, en maken dat ze wegkomen; je weet niet wat goed voor je is; doe toch je kiezen van elkaar.

TRINCULO.
Die stem komt me bekend voor; dat is.... Maar
die is verdronken; dan is het de duivel: O! beware! -

STEFANO.
Vier beenen, en twee stemmen; het monster wordt hoe langer hoe liever; zijn voorste stem klonk heel geschikt, maar die achterste lijkt me een smerige roddelaar; al gaat het mijn heele flesch kosten, ik moet hem beter krijgen; zoo, - basta! Nu nog een slokje voor je anderen mond. -

TRINCULO.
Stefano, -

STEFANO.
Weet die andere mond hoe ik heet? Genade! help! - Dit is de duivel, dit is geen monster; ik laat hem met rust; dat is mij te machtig.

TRINCULO.
Stefano! - als gij Stefano zijt, raak me dan aan en geef antwoord; zie, ik ben Trinculo; - wees niet bevreesd, - je oude vriend Trinculo.

STEFANO.
Wanneer gij Trinculo zijt, kom dan te voorschijn; - ik zal maar trekken aan de dunste beenen: als Trinculo's beenen erbij zijn, dan zijn het deze. - Waarachtig, Trinculo in eigen persoon! Hoe kom jij hier zoo uit het achterste van een salamander? legt hij Trinculos?

TRINCULO.
Ik dacht dat de donder hem getroffen had. - Maar jij, ben jij dan niet verdronken, Stefano? - God geve, dat je niet verdronken ben. Is het onweer voorbij? Ik verstopte me, uit angst voor den storm, onder den mantel van dien dooden salamander. Ben je 't heusch, Stefano, in levende lijve? - O Stefano, twee Napolitanen gespaard!

STEFANO.

Zit alsjeblieft niet zoo aan me te draaien; daar is mijn maag niet op gebouwd.

KALIBAAN.

't Zijn wonder-wezens, als 't geen elven zijn!
't Is een groot god, hij voert een hemelsch vocht:
'k Ga hem aanbidden!

STEFANO.

Hoe ben jij er uitgedraaid? hoe kom je hier? met de hand aan mijn kruik, hoe kom jij hier? - Ik, ik wist te blijven drijven op een vaatje malaga, dat de matrozen over boord hadden geworpen; dat zweer ik, met de hand aan mijn kruik, die ik uit een stuk boomschors gemaakt heb, mijn eerste werk, toen ik aan land kwam.

KALIBAAN.

Ik, bij die kruik, zweer trouw te dienen, want
Het vocht dat het bevat is bovenaardsch.

STEFANO.

Hier; zweer bij de kruik. Hoe kwam jij er tusschenuit?

TRINCULO.

Naar land gezwommen, man, als een rot; ik zwem als een rot, zoowaar helpe me de hemel.

STEFANO.

Zoo, kus het boek. Ik kan begrijpen dat je zwemt als een rot, je hebt heelemaal iets rottigs.

TRINCULO.

Zeg, Stefano, heb je meer van dat goedje?

STEFANO.

Het heele vat, man; mijn wijnkelder is een grot aan het strand, geen mensch die het vindt. - Hoe is het er nu mee, Salamander? Hoe ver is het met je toeval?

KALIBAAN.

Heer, zijt gij uit den hemel neergedaald?

STEFANO.

Uit de maan, als je 't weten wil. Het mannetje in de maan, dat was ik daarnet nog.

KALIBAAN.

Ik heb u vaak gezien heer, en aanbeden;
Mijn meesteres heeft mij u aangewezen,
U, en uw hond en takkenbos.

STEFANO.

Mooi, zweer daar maar eens op; kus het boek; we gaan het straks wel weer voltappen; zweer nog maar eens.

TRINCULO.

Bij de sterren, wat is het een zielig monster: - ik daar bang voor zijn! - wat een armzalig monster! - Het mannetje in de maan! - wat een bijgeloovig monster! - Neem jij nog maar eens een slokje, hoor monster, wel bekome 't je!

KALIBAAN.
Ik wijs u waar het eiland vruchtbaar is;
Ik kus uw voet; wees alsublieft mijn god.

TRINCULO.
Bij de sterren, wat een listig, wat een dranklustig monster; zoodra zijn god slaapt, steelt hij de kruik.

KALIBAAN.
Ik lik uw laars; ik zweer gehoorzaamheid.

STEFANO.
Vooruit dan, op den grond, en zweren.

TRINCULO.
Ik lach me nog kapot om dat bezopen misbaksel. Wat een schurfterig monster! Ik zou er met pleizier eens een zweep overheen leggen, -

STEFANO.
Vooruit, kussen!

TRINCULO.
- maar misschien zou hij me in zijn ontoerekenbaarheid...., wat een afschuwelijk monster!

KALIBAAN.
Ik wijs u zoete bronnen; ik breng bessen;
Ik visch voor u; ik sprokkel hoopen hout. -
- Rotten kan die tyran die eens mijn baas was,
Geen takje krijgt hij meer! - maar u vereer ik,
U dien ik, wondermensch.

TRINCULO.
Wat maakt zoo'n monster zich belachelijk, om een doodgewonen zuiplap met wondermensch aan te spreken!

KALIBAAN.
Ik neem u mee waarheen de mispels groeien;
Graaf truffels uit, kijk, met mijn lange nagels;
Ik ruik waar kieviets-eitjes zijn, en 't schuwst
Konijntje kan ik strikken; houd ge ervan,
Ik weet een oesterbank; ik klauter recht
De rots lang, voor nestmeeuwtjes. - Gaat ge mee?

STEFANO.
Zeg, houd alsjeblieft op met die praatjes en wijs me één-twee-drie den weg. - Trinculo, bijaldien de koning en de geheele equipage verdronken zijn, hebben wij dit eiland geörven. - Hier, draag mijn kruik! - Kameraad Trinculo, wij gaan de tapkraan eens openzetten.

KALIBAAN.

(zingt dronken).

Dag baas, dag baas, dag, houd je maar taai!

TRINCULO.
Wat balkt dat monster! wat doet hij bezopen!

KALIBAAN.

(dansend).

Ik hoef niet meer uit hengelen gaan,
Ik haal geen hout
Meer uit het woud,
Ik raak geen vuile wasch meer aan:
Je knecht is er vandoor gegaan,
Hij speelt niet meer voor onderdaan!
Baan, *Baan*, *Kalibaan*,
Stelt zijn eigen meesters aan!

Vrijheid, hoera! Hoera, vrijheid! Vrijheid, hoera, vrijheid!

STEFANO.
Bravo monster! - maar wijs nu den weg.

(allen af.)

Derde bedrijf.

Eerste tooneel.

Voor de hut van Prospero.

FERDINAND.

(komt op, met een balk op zijn schouder).

Moge arbeid soms een kwelling zijn: steeds brengt
De inspanning geestkracht voort; verdrukking wordt
Geadeld door geduld, en bukken-kunnen
Verscherpt en staalt den wil. - Dit lage zwoegen
Hield ik niet uit, en haatte ik, wanneer niet
Mijn meesteres neerslachtigheid bezielde
En een karwei tot vreugde omschiep. - O, zij,
Tienmaal meer teeder dan haar vader hard is!
Hij, één brok norsche grofheid! - Heel den dag
Moet ik hout sleepen en op stapels leggen.
Terwijl hij raast en tiert. Maar 't vriend'lijk meisje
Weent als ze ziet hoe 'k draaf: zóó'n slavernij,
Zegt ze, voor zúlk een man. - Dat hoor ik niet,
Maar 't werk maakt een zoet denkbeeld licht en lichter
Naarmate ik zwaarder zwoeg.

(Miranda komt op. Prospero verschijnt op eenigen afstand)

MIRANDA.
Ach, heer, toe heer toch,

Werk niet zoo hard: had toch de bliksem maar
De balken die gij staap'len moet verbrand!
Leg neer die plank; rust uit; dat hout zal klagen,
Als 't straks in 't vuur ligt, u vermoeid te hebben.
Mijn vader leest zijn boek; toe, rust wat uit;
Hij blijft vast drie uur weg.

FERDINAND.
Dierb're gebiedster,
De nacht treedt in voordat ik mij ontheven
Kan voelen van mijn taak.

MIRANDA.
Maar als gij rust,
Neem ik terwijl uw vracht; kom, geef maar hier,
Ik stapel 't voor u op.

FERDINAND.
Neen, kostbaarheid,
Mijn armen knakten eer en mijn rug brak,
Vóór ik u zulk een smaad liet ondergaan
En luierende toekeek.

MIRANDA.
Zou het mij niet
Zoo eervol staan als u? - en 't viel mij lichter,
Want ik werkte uit verkiezing, maar gij zwoegt
Met tegenzin.

PROSPERO.
Arm hartje, zoo ontstoken,
Zoo duidelijk bezocht!

MIRANDA.
Ge ziet vermoeid.

FERDINAND.
Neen, meesteres, de dag begint pas in me
Als gij hier s'avonds langs komt. Zeg mij, smeek ik,
Eén woord (alleen wanneer ik bid te noemen)
Hoe is uw naam?

MIRANDA.
Miranda. - Vader, daar
Schend ik 't verbod!

FERDINAND.
Admirable Miranda!
Vereerings-waardige, inderdaad! gij zijt
Het kostbaarste ter wereld! - Menige vrouw
Heb ik met eerbied aangezien, en vaak
Werd mijn maar al te ontvanklijk oor geboeid
Door zoetheid van haar taal; van iedere vrouw
Hield ik om andere deugden, nooit van één
Met zoo geheel mijn ziel, dat geen gebreken
't Uitmuntende dat zij bezat bestreden

En in de schaduw stelden. - O, maar gij,

Zoo gaaf en zoo volmaakt, gij zijt geschapen
Uit een gezuiverd stof.

MIRANDA.
Ik ken geen enkle
Van mijn geslacht; nog nooit zag ik een vrouw
Dan in mijn eigen spiegel, en nog nooit
Hetgeen ik man noem, vriend, dan gij en vader;
Hoe menschen, in de verre wereld, er uitzien,
Ik weet het niet; maar, mijn eenvoudigheid
(Het kostbaarst dat ik meekrijg) vraagt om geen
Anderen metgezel dan gij, mijn vriend;
Ook stelt zich mijn verbeelding geen gestalte
Die naast u staan kon en waar ik van hield. -
Wat vreemd blijf ik hier praten, ik vergeet
Mijn vaders streng verbod.

FERDINAND.
Ik ben, Miranda,
Een prins van afkomst, en misschien al koning:
(Was dit maar niet zoo!) en dit hout-gezeul
Zou 'k evenmin verduren als den mestvlieg
Die me in den mond steekt! - Luister naar mijn hart,
Mijn hart, dat, van 't moment dat ik u zag,
Zich haastte naar uw dienst, en daar aan hing,
En me ònderhield, om hier om uwentwil'
Dagloonerswerk te doen.

MIRANDA.
Houdt ge dan van me?

FERDINAND.
O hemel! Aarde! weest thans mijn getuigen,
En laat wat ik hier zweer ten goede keeren
Als 'k waarheid spreek, maar wendt wanneer ik lieg
Het beste dat ik in me draag tot misdaad! - Ik,
Meer dan wat ook ter wereld, - ik bemin,
Ik eer, en ik waardeer u.

MIRANDA.
Wat ben 'k dwaas,
Dat ik om iets zoo heerlijks ween.

PROSPERO.
Twee harten
Die elkaar zuiver treffen! Dauw des hemels,
Daal neer op wat daar kiemt.

FERDINAND.
Waar weent gij om?

MIRANDA.
Om mijn onwaardigheid, die niet durft bieden
Wat ik te geven wensch; nog minder nemen
Wat ik zielsnoodig heb. - Dit heeft geen zin,

Maar krijgt, alleen doordat het zich verbergt,
Zooveel beteekenis. - Weg, valsche schaamte!
En help me, heilige en oprechte kuischheid! -
Ik ben uw vrouw wanneer gij mij wilt trouwen,
Of tot den dood uw dienstmaagd; naast u staan
Kunt gij me weigeren; maar dienend volgen
Kan of ge wilt of niet.

FERDINAND.
Gebiedster, liefste,
Ik blijf het die gehoorzaam.

MIRANDA.
Man en vrouw?

FERDINAND.
Ja, met een hart zoo poop'lend als een knecht
Ooit naar gelijkheid smacht. Hier is mijn hand -

MIRANDA.
En mijn hand, met mijn hart. - En nu, vaarwel,
Tot over een half uur.

FERDINAND.
Duizend en duizend!

(Ferdinand en Miranda af).

PROSPERO.
Zoo jubelend als zij, kan ik niet wezen,
Voor hen is alles nieuw, maar niets ter wereld
Verheugt mij méér. Ik ga weer naar mijn boeken,
Vóór 't avondeten immers heb ik nog
Veel arbeid voor den boeg.

(af).

Tweede tooneel.

Ergens anders op het eiland. Kalibaan, Stefano, Trinculo komen op, een vat rollend.

STEFANO.
Klets toch niet; als het vat leeg is gaan we water drinken; daarvóór, geen druppel; hier er mee, bijdraaien; - mijn onderdaan-monster, drink eens met me.

TRINCULO.
Onderdaan-monster? de zot van het eiland! We zijn hier met z'n vijfen, hoor ik, op het eiland; daar zijn wij er al drie van; als de twee anderen even flink op hun beenen staan als wij, dan is het een wankel koninkrijkje.

Stefano.

Drink toch, mijn oppasser-monster, ik zeg het je toch; wat staan je oogjes toch diep in je kop,

Trinculo.

Waar zouden ze dan moeten staan? een leuk monster zou hij zijn, als ze op zijn staart stonden.

STEFANO.

Zoo, dienstplichtig monster, heb jij je tong in de wijn laten verdrinken! - Van verdrinken gesproken, de zee kreeg me toch maar niet te pakken; maar zwemmen dat ik moest! vijfendertig vierkante mijl voor ik grond onder mijn voeten had; sapperloot. - Ik ga je tot luitenant bevorderen, monster, neen, tot ritmeester.

TRINCULO.

Luitenant dan maar, want zijn rit is hij niet meer meester.

STEFANO.

Draven willen we niet, luitenant monster.

TRINCULO.

Stappen ook niet; liggen, dat mag hij commandeeren; zoo, plat op je buik; en, desnoods, monden dicht.

STEFANO.

Laat toch je geluid eens hooren, salamander; je bent toch zoo'n beste brave salamander.

KALIBAAN.

Hoe vaart uw hoogheid? mag 'k uw laars weer likken?
Hem daar bedien ik niet, hij is geen held.

TRINCULO.

Dat heet ik liegen, monster, dat heb je mis; ik ben net in de stemming met den eersten agent die ik zie te gaan bakkeleien! - Jij leelijk zeebeest, iemand die zooveel kan drinken op één dag als ik, - weet je dat nog niet? - mag je dien zoomaar voor lafbek uitmaken? Begin je nu al zulke liederlijke taal te verkondigen terwijl je zelf maar een kruising ben van een monster met een schollekop!

KALIBAAN.

Laat gij dat toe, dat hij mij uitlacht, sire -

TRINCULO.

Sire, zegt hij! - Had je ooit gedacht dat een monster zóó idioot zou zijn!

KALIBAAN.

Hoor, hoor, alweer! toe meester, bijt hem dood.

STEFANO.

Trinculo, een beetje op je woorden passen, verstaan; als je oproer gaat kraaien, de eerste de beste boom - begrepen; dit brave monster is mijn onderdaan, en dat waarborgt hem behoorlijk behandeld te worden.

KALIBAAN.

Ik dank mijn grooten heer. - Behaagt het u
Hetgeen ik u verzocht nog eens te hooren?

STEFANO.

Dat zullen we hebben; kniel, en dien je verzoek nog eens in; ik verhef me, en Trinculo gaat er ook bij staan.

(ARIËL komt onzichtbaar op)

KALIBAAN.
Zooals ik u al zei, was hij die 't eiland gapte
Een toovenaar, die mij als een tyran vertrapte.

ARIËL.
Je liegt!

KALIBAAN.
Jij liegt, nabauwend aapje dat je bent;
Mijn dappere meester zal je straks wel krijgen,
Het is de waarheid!

STEFANO.
Trinculo, als je hem nog eens in de rede valt, je moet het zelf weten, dan kom ik een paar tanden bij je verplaatsen.

TRINCULO.
Nu nog mooier, ik zei niets.

STEFANO.
Koest dan, geen woord meer. -

(tot Kalibaan)

Ga voort.

KALIBAAN.
Door tooverij, herhaal ik, stal hij 't eiland,
Stal hij dit land van mij. Wanneer uw hoogheid
Dit wreken zou, - (gij durft het, ja, dat weet ik,
Maar die daar, die is laf) -

STEFANO.
Daar doet hij wijs aan!

KALIBAAN.
Dan wordt gij koning hier en ik uw dienstknecht.

STEFANO.
Maar hoe leggen we dat aan? Kan je mij in zijn gezelschap brengen?

KALIBAAN.
Juist, juist, heer; als hij slaapt, breng ik u bij hem;
Dan kunt ge hem een spijker in zijn hoofd slaan.

ARIËL.
Dat kun je niet, dat lieg je.

STEFANO.
Geschifte lappendeken! Harlekijn!

KALIBAAN.
Ik smeek uw hoogheid, sla er flink op los,
En neem zijn flesch af; heeft hij die niet meer,
Dan moet hij pekel drinken, want hem wijs ik
De zoete bronnen niet.

STEFANO.
Trinculo, jongen, pas nu op; nog maar één keer heb je mijn monster in de rede te vallen, begrepen?, en ik laat mijn erbarming varen, en ik sla je tot moes.

TRINCULO.
Wat, wat heb ik toch gedaan? Ik deed heelemaal niets. - Ik ga maar liever een beetje op een afstand.

STEFANO.
Zei je niet dat hij stond te liegen?

ARIËL.
Jij liegt.

STEFANO.
Zoo, lieg ik? en hier heb je er vast één;

(slaat hem)

als je dat lekker vind, zeg dan nog eens dat ik lieg.

TRINCULO.
Ik zei niet dat je loog! - ben je dol geworden, en meteen doof? - Dat komt door die rot-flesch! wat is de drank toch een verschrikking! - Voor mijn part krijgt je monster de veepest, en jij het klauwzeer.

KALIBAAN.
Ha, ha, ha!

STEFANO.
Ziezoo, ga voort met je verhaal. - Blijf jij alsjeblieft op een afstandje.

KALIBAAN.
Ransel hem lam, dan kan ik binnenkort
Hem ook eens slaan.

STEFANO.
Ga verder weg. - Ga voort.

KALIBAAN.
Zooals ik zei, het hoort tot zijn gewoonte
's Middags te slapen: kijk, dan kunt ge hem meppen,
Als ge eerst zijn boeken kaapt; neem dan een paal
En hei zijn hoofd in, stoot een spies zijn buik door,
Of steek hem met een mes zijn strot af: - maar,
Denk er om, eerst zijn boeken. Zonder die
Is hij zoo zot, als ik ben, en geen geest
Blijft in zijn dienst. Want haten doen ze hem,
Zoo diep als ik hem haat. Verbrand die boeken! -
Hij heeft, zooals hij zelf zegt, mooie spullen
Voor, als hij eens een huis heeft, 't in te richten.
Maar waar gij langer bij moet stilstaan, is
De schoonheid van zijn dochter: hij zegt zelf
Dat zij een ‘beauty’ is. Ik ken geen vrouwen,
Alleen mijn moeder Sycorax, en haar dan.
Maar zij en Sycorax is hoog en laag,
Is dag en nacht

STEFANO.
Is dat zoo'n knappe meid?

KALIBAAN.
O heer, wat zal zij mooi zijn in uw bed,
En wat zal dat een prachtig nakroost geven!

STEFANO.
Monster, ik ga dien man vermoorden; zijn dochter en ik worden koning en koningin; (leve het vorstelijk paar!) en Trinculo en jij worden gouverneur-generaal; - wat zeg jij van dat plan, Trinculo?

TRINCULO.
Accoord.

STEFANO.

Geef me de vijf; het spijt me dat ik je geslagen heb; probeer in je verder leven wat beter op je woorden te passen.

KALIBAAN.
Nog een kwartier, en dan zal hij wel slapen;

Doodt gij hem dan meteen?

STEFANO.
Zoowaar ik leef.

ARIËL.
Dit meld ik aan mijn meester.

KALIBAAN.
Ik voel zoo blij, ik voel zoo stampvol lach,
Mag ik gaan dansen? Laat die deun eens deinen
Die gij daarstraks mij vóór-zong -

STEFANO.
Je weet, monster, ik kan je niets weigeren; komaan,
Trinculo zing eens mee.

STEFANO en TRINCULO.

(stampend en klappend)

Toen Abraham bij Sara kwam:
Waar hebt gij zoo om gelachen, madam?
Ik heb niet gelachen, heer Abraham,
Er lachte in de stal een lam.
Bim, bam.

KALIBAAN.
Neen, dat is de muziek niet.

(Ariël speeelt het wijsje met tamboerijn en fluit.)

STEFANO.
Wat moet dat daar?

TRINCULO.
Ons melodietje, gespeeld door een spook!

STEFANO.
Zijt gij een mensch, vertoon u dan in uw gedaante;
zijt gij de duivel, neem ik er dan een aan.

TRINCULO.
O, o! vergeef mijn zonden!

STEFANO.
Wie sterven gaat, heeft recht om af te rekenen:
Ik daag u uit: - de hemel sta me bij!

KALIBAAN.
Zijt gij bevreesd?

STEFANO.
Neen, monster, dat nooit.

KALIBAAN.
Wees niet bevreesd: het eiland zit vol klanken,
Gezang, gezoem: dat streelt, dat doet geen pijn.
Soms deinen duizend bengelende instrumenten
Al gonzend om mij heen; soms zijn er stemmen,
En is 't of ik uit diepen slaap ontwaak
En weer in slaap gezongen word; dan droom ik,
Dat wolken open gaan, en iets dat glinstert
Glijdt bijna op mij neer; maar dan ontwaak ik,
Snikkend om door te mogen droomen. -

STEFANO.
Dat wordt hier een pleizierig koninkrijk
Met een muziek voor niets!

KALIBAAN.
Eerst Prospero dood en!

STEFANO.
Dat komt wel voor elkaar; ik zal 't onthouden.

TRINCULO.
Hoor, de muziek gaat weg; kom, er achter aan!
Dat zaakje knappen wij wel later op.

STEFANO.
Jij vóór, monster, dan wij. - Dien muzikant
Wil 'k wel eens zien: die weet wat trommelen is.

TRINCULO.
Je gaat toch mee? - ik volg je, Stefano.

(ze gaan heen)

Derde tooneel.

Ergens anders op het eiland. Alonso, Sebastiaan, Antonio, Gonzalo, Adriaan, Francisco, etc. komen op.

GONZALO.
Bij 't Vrouwke, heer, ik voel mijn oude beenen;
Ik kan niet meer; is dat een labyrinth
Van slingerpaden links en rechts! Geduld,
Even wat rust.

ALONSO.
'k Heb geen bezwaar, mijn waarde;
Zelf voel ik mij gesloopt door een vermoeidheid
Die al mijn wilskracht uitdooft. Rust maar wat. -
't Is 't oogenblik, de hoop te laten varen,
Ik laat mij niet meer paaien: hij is verdronken;
Wij zoeken hem vergeefs; en de zee lacht
Dat wij het land doorkruisen. Goed, het zij zoo. -

ANTONIO

(terzijde tegen Sebastiaan)

Hoe hopeloozer hij mij wordt, hoe beter.
Om één mislukking ziet gij toch niet af
Van wat gij vast besloot.

SEBASTIAAN.
De eerste kans
De beste grijp ik aan.

ANTONIO.

Wacht tot den nacht;
Want nu zij door den tocht zijn uitgeput,
Kunnen ze onmogelijk zoo waakzaam zijn
Als na een rustdag.

SEBASTIAAN.
Goed; vannacht; stil, stil.

Veemde plechtige muziek; Prospero verschijnt op een bergtop, voor de anderen onzichtbaar; wonderlijke gedaanten brengen een gedekte tafel binnen; ze dansen daaromheen, begroeten met

vriendelijke gebaren den koning en het overige gezelschap, noodigen hen uit toe te tasten, en gaan weder heen.

ALONSO.
Heerlijk is die muziek! hoort toch eens, vrienden!

GONZALO.
Wat wordt hier wonderbaarlijk mooi gespeeld!

ALONSO.
De hemel sta ons bij! wat waren dat?

SEBASTIAAN.
Een levend poppenspel. Nu zweer ik ook,
Dat de eenhoorn echt bestaat, dat er in Perzië
Een phoenix in een boom zit die vandaar
Het rijk regeert.

ANTONIO.
O, daar geloof ik vast in;
Wat ook maar onwaarschijnlijk klinkt, kom bij me
En 'k doe er eeden op; avonturiers,
Al spreken stuurlui aan den wal van liegen,
Verzinnen maar niet wat!

GONZALO.
Zou men in Napels
Mij heusch gelooven, als ik dit vertelde?
Als 'k zei: ik was bij 'n onbeschaafde volksstam,
(Want, heeren, zeker, dit zijn inboorlingen;)
Een volk, wanstaltig van gedaante, en toch
Fijner, beschaafder van manieren dan
In onzen kring men aan zal treffen bij
Menig, - wat zeg ik? - eenig mensch.

PROSPERO (*terzijde*)
Braaf man,
Dat zegt ge wel; want er zijn in uw kring
Erger dan duivels.

ALONSO.
'k Blijf me maar verbazen:
Houding, gebaren, en muziek; wat blijkbaar,
Al spraken ze geen woord, uitnemend hun
Bedoeling overbracht.

PROSPERO. (*terzijde*)
Lach niet voor de'avond.

FRANCISCO.
Wat gingen ze vreemd heen.

SEBASTIAAN.
Geen nood, want zie,

De tafel staat er nog; ik voel mijn maag;
Wilt u eens proeven van dit maal?

ALONSO.
Ik niet.

GONZALO.
Angst heeft geen zin, heer; toen wij jongens waren,
Geloofde niemand nog aan grotbewoners
Met kwabben vleesch, als stieren, aan hun strot;

Niemand wist toen van volk'ren zonder hoofd
Met mond en oogen op hun borst; - maar thans,
Elk beursman staat er borg voor, en verzekert
Ons daar met woeker tegen.

ALONSO.
'k Treed aan tafel;
Misschien mijn laatste maaltijd; maar wat deert dat?
Het beste is toch voorbij. - Kom, broeder hertog,
Treed naast me en doe als ik.

Donder en bliksem; Ariël verschijnt in de gedaante van een harpij; hij klapwiekt boven de tafel, waarvan, als bij tooverslag, de maaltijd verdwijnt.

ARIËL.
Gij zijt drie zondaars, die de voorbeschikking
(Wier taak is, lager werelden te richten
Naar hooger wet) uit de onverzaadbre zee
Ontrukt en uitgespuwd heeft op dit eiland
Door menschen niet bewoond; gij, onder menschen
Onwaardig element. - En ik benar u,
Drijf u in 't nauw, tot 't eigen mes of 't water
Uw eenige uitkomst wordt!

(Alonso, Sebastiaan, en anderen, trekken hun zwaard)

Verdwaasden! Wij,
Ik en mijn helpers, zijn in dienst van 't Noodlot;
Het staal waarvan uw zwaardjes zijn vervaardigd
Steekt eer een gat in golven of in stormwind,
Dan dat het in mijn vlerk één veertje krenkt;
Ook mijn trawanten zijn onkwetsbaar; trouwens,
Die wapens zijn u reeds te zwaar, gij kunt
Ternauwernood hen tillen. - Weten zult ge:
(Hoort, hoort mijn boodschap!) weten: dat gij drieën
Prospero hebt verdreven uit Milaan,
Hem prijsgaaft aan de zee (die 't heeft vergolden)
Hem en een hulploos kind; dat, voor die wandaad,
De macht, die uitstelt soms maar nooit vergeet,
Zee, land, ja, heel de schepping heeft ontketend
Tegen uw zelfzucht. - U, Alonso, nam
Hij reeds uw zoon; maar nog moet ik u melden,
Dat een langzaam verderf, boozer dan welke

Plotslinge dood ook, u langs ieder pad
Stap voor stap nasluipt; dat er geen verweer,
Hier, op dit aller-eenzaamst eiland, tegen
Zijn onontkoombre wraakzucht baat, dan wroeging
En een gelouterd hart.

Hij verdwijnt onder een donderslag. Zachte muziek. De gedaanten komen dansend terug, trekken spottende grimassen en gaan heen, de tafel medenemend.

PROSPERO.

(terzijde).

Uitnemend hebt gij de harpij verbeeld,
Mijn Ariël; 't had zwier, 't was meesterlijk.
Niets wat ik opdroeg dat gij uit zoudt spreken
Hebt gij verzuimd; en gij ook, mindre geesten:
Bijzonder levendig en stipt heeft elk
Zijn rol vervuld. Zoo werkt mijn toovermacht.
Mijn vijanden, daarginds, zijn gansch verstrikt
In hun verbijstering; ik heb ze in handen;
Ik laat hen in dien vlaag, en spoed mij naar
Prins Ferdinand (dien zij verdronken wanen)
En naar het meisje, hem en mij zoo dierbaar. -

(Hij verdwijnt van den bergtop).

GONZALO.
Bij al wat heilig is, wat staat gij, heer
Zoo vreemd te staren?

ALONSO.
O! 't is gruw'lijk! gruw'lijk!
Ik heb de stem der zee hem hoeren noemen,
De stormwind zong zijn naam, terwijl de donder
Met zijn verschriklijk orgel gromde en dreunde:
Prospero! - en 't verhaal van al zijn zonden.
Daar ligt mijn zoon in 't zeezand voor; maar ik,
Ik ga hem dieper dan ooit peillood daalde
Zoeken, en leg mij naast hem neer in 't slib. -

(hij snelt heen)

SEBASTIAAN.
Ha! duivels! één voor één! dan deins ik niet
Voor uw legioenen terug!

ANTONIO.
Ik help u vechten!

(beiden, in den blinde hun zwaarden zwaaiend, af.)

GONZALO.
Vertwijfeld zijn die drie: hun zware bloedschuld
Tast als een gif, dat lang slaapt vóór het toebijt,
Hun geesten eind'lijk aan. - Ik smeek u, heeren,
Sneller ter been dan ik, volgt hen terstond
En tracht hen te weerhouden van hetgeen
Ze in hun verdwazing mochten doen.

ADRIAAN.
Komt mee!

(Gonzalo blijft alleen achter).

M. NIJHOFF.
(*Slot volgt.*)

Vers

Wat is dit een zoete verbintenis,
u en de dood en ik.
Dat liefde er niets bij heeft ingeboet,
te geraken tot deze rust.

Nu al de vuren zijn gebluscht,
gaan we over de zachte asch
en denken wat geleden moest,
voor ieder tevreden was.

G. ACHTERBERG.

Verzen uit Davos.

I.

Niet ver van huis hoorde ik een smalle beek
Diep in zichzelve zingen van een teeder
En ver geluk dat onbereikbaar leek.
Ik luisterde en liep verlangend mede,

En vroeg mij af waarop dat lied geleek,
Doch werd vermoeid en legde mij toen neder.
Een stem ging ruischend door de snelle beek:
Gij ziet uw vader noch uw moeder weder.

En toen ik omzag, lag ver achter mij
Het kleine huis, verloren en vergeten,
En een gestalte riep en wenkte mij.

Maar uit de blauwe golven van de Lethe
Zong nu de dood zoo helder en nabij:
Gij zult van alle dingen niets meer weten.

II.
Ski.

Er is sneeuw op de bergen gevallen.
Wij zijn veranderd, sinds gist'ren.
Achter ons schoven er duizendtallen
dagen vóór wij het wisten,
vóór wij de wereld verkenden. -
De zon is een nieuw geloof,
nu wij, die gevaar ontwenden,
rakelings rots en kloof
langs de witte hellingen renden,
en de ski in de flitsende sneeuw
stuivende, suizende zong,
sneller en dieper - een schreeuw,
(roekeloos zijn wij en jóng,
roofvogel, adelaar!),
in de ruimte siddert de sprong,
wij dalen en God weet waar -

Doch ik lig op dit smalle balcon,
rustend in een gedempte zon.
Kinderen zingen er van den Kaiser.
Langzaam worden wij ouder en grijzer.

III.

Het was stil in den middag. Met het loome,
langzame bewegen van een zieke
had hij zich opgericht en het vernomen,
een ruischen licht als kleine vogelwieken,
en hij wist nauw'lijks meer of het zijn droomen
waren, maar er was overal muziek en
het was of iemand was binnengekomen
en zich fluisterend boog over den zieke -
Hij leunde nu al zwakker achterover
en een luisterend glimlachen verscheen
om de witte lippen en dwaalde over
de stervende dingen om hem heen,
maar de lichte gestalte tegenover
hem wenkte en samen zweefden zij heen.

ANTHONIE DONKER.

Verzen.

Thuiskomst Camoes....
(Pour mes amis).

Geluk te lang gehoopt wendt steeds in leed.
Toen wij de eerste landspits, Cintra, zagen
Werd Heitor ook naar 't achterdek gedragen
En gleed in zee van onder 't roodgroen kleed.

Toen kwam, dwars door de kim, de blauwe Taag en
De bruine heuv'len weken, hemelsbreed;
Of 't vaderland de armen open deed
Ons weergekeerden aan haar hart wou dragen.

Maar uit Lisboa vlamden geen vreugdevuren.
Een geele vlag woei op de oude vest'
Geen wimpels zwierden van de leege muren,
Hen hield de vloot op stroom, bevreesd voor pest.

Na zeven dagen in de stad gelaten,
Door niemand vergezeld gingen wij saam
Als geesten overdag door vreemde straten
Geen juichend volk, geen vrouw wuivend aan 't raam.

Aan 't hof wist niemand meer van onze naam.
Men kende nauwelijks de nieuwe Staten.
De vorst, beheerscht door vrouwen en prelaten,
Bleef koud voor Macau's stichting, Goa's faam.

Ik voelde mij bedrogen en verraden.
De Lusiade had ik groot gebracht
In scheepshol kluis en grot bij dag en nacht
Gered uit brand en schipbreuk, als een gade!

Om haar te schenken aan het vaderland.
Maar waar de vijand aan de grenzen ligt,
Steeds pestilentie heerscht, aardbeving dreigt,
Men 't volk verdrukt, klooster op klooster sticht,
Ketters verbrandt, ontdekkingsroem verzwijgt,
Heeft men slechts hoon veil voor een heldendicht!

Dec. '27.

Columbus.

Als een drie-eenheid dreef zijn kleine vloot
Over het wijde nooit bevaren water
Naar 't land dat hij verwachtte - aldoor later
Maar vast als aan 't eind van 't bestaan de dood.

Hij wist - zonder berichten en bewijzen
Het nieuwe werelddeel te liggen aan
Een verre kim - en anders zou 't verrijzen
Tijdens zijn naad'ring - diep uit de Oceaan.

Met door geen wrevel aangetast geduld
Werd iedre dag de afstand uitgerekend,
Op de nog leege kaarten aangeteekend,
En geen verwachting door de ruimt' vervuld.

Een enkel maal stond zijn gelaat verstoord
Wanneer de kleine Pinta achterbleef
En hij des avonds in zijn dagboek schreef:
Wind vast - 't volk ontevrêe - - van land geen spoor.

Wanneer hij eenzaam zat in de kampanje
Kwamen soms oproerkreten doorgedrongen
Hij vreesde dood noch leegt', alleen gedwongen
Terug te keeren naar 't gehate Spanje.

Toen eindlijk op een ijle, grijze lijn
Vreemd slank geboomte als met pluimen wuifde
En 't volk na lang bedwongen doodsangst juichte
Stond hij gebukt in diepverborgen pijn:

Doorflitst van 't weten wat hem had gedreven:
Niet het begeeren van schatrijke ontdekking,
't Verlangen voort te zeilen steeds, zijn leven
Wist hij nu doelloos, eindeloos van strekking.

Hij droeg een voorgevoel van ballingschap:
Na ongenade een lange kerkerstraf,
Bevlekte glorie en gebroken staf,
't Oud hoofd gebannen in een monnikskap,

Reeds vastbesloten in dien eersten stond,
Op een klein schip met weinigen te vluchten;
Reddend in 't eeuwig wijken van de luchten
Een waan van ruim; *de wereld is niet rond.*

De Vliegende Hollander.

Diep liggend, nauwlijks heffend op de baar,
Door onderstroom kustschuwen koers gedreven,
Van verre omfladderd door een vogelschaar,
Die als een schaduwregen na blijft zweven....
En een gestalte steeds op de achtersteven:
Eenzaamheids priester voor 't wrak hoog altaar.

Het dek blijft ledig, soms spint een matroos.
In 't warrig want, besluipt de ruwe ra's,
Of tuurt - door een steeds dichter wordend waas
Vanaf den top die hij tot rustplaats koos
En hoort de wind al klagend aan 't relaas
Van varen, haven kust en eindeloos.

Geduld voor eeuwig eendere gevaren
Leerde in der ledige eeuwen loop het schip
Dat eerst den Tijd bestreed door woest te varen,
Maar later 't lot benijdde van de klip
Die de oceaan tergt door hem te overstaren,
Naar avondrood of grijze vogelstip.

't Zeil onderhoudt, aschgrauw van ouderdom,
Als laag cypressenlommer op een zerk,
Slagschaduw zwaar en roerloos over dek:
Als een ruwhouten verfloos wagg'lend hek
De naden gapend, slecht gestopt met werk
Hangt de doorschoten reeling scheef rondom.

Het vaart - een vlotgeraakt ruw hoekig eiland
Dat een dood mastbosch wankelkreunend schraagt -
Voor iedre windsterkt' viel, nooit in stilt' verwijlend
Nooit vord'rend, nooit voor anker, nooit vertraagd.
De orkaan vermijdt de holte van zijn zeil want
Geen drift die deze doode ruimt' verdraagt.

Outcast.
(For Fairbairn).

Ik moet weer op zee gaan, een goed schip en in 't verschiet
Een ster om op aan te sturen, anders verlang ik niet,
't Gekreun van den wind, 't gekraak van het hout, het zeil ertegen
De dag breekt aan over grauwe zee door een mist van regen.

Want de roep van de rollende branding, brekende op de kust
Dringt diep in het land in mijn ooren en laat mij nergens rust.
En daarom verlang ik een stormdag met witte jagende wolken
En donker spattend schuim en meeuwen om kronklende kolken.

Ik ben een gedoemde Zwerver, waar moet ik anders heen?
Daar is de weg door den wind: en hier naar de stad van steen.
Geen vrouw geen haard begeer ik en blijf ook liever zonder.
'k Heb genoeg aan een pijp op wacht en een glas in 't vooronder.

(MASEFIELD.)

Wandeling.

Aan A.R.H.

Dien middag waarin ieder licht ontbrak
Gingen wij langs den rand van zee en ruim.
Geen stem op aarde die de stilt' verbrak
Dan het verwijt der meeuwen om 't verzuim

Der laatste inscheping, niet meer te herstellen.
Er stond geen zeil ter kim, geen klip verbrak
De vlakte in verre deining - slechts het wrak
- Dat soms meèr naar ons over scheen te hellen -

Wees hoe uit zee en lucht hun eenzaamheid
Zich samentrok op hem, vermolmd en zwak.
Wij worden van de onze al zijn wij vlak
Bijeen nooit door een eenzaam ding bevrijd.

Als woelige zee en hemel strak en wijd,
Zijn wij elkander vreemd en toch vertrouwd.
De een altijd met stilte en rust in strijd.
De ander vol ijle vrede, sterk en koud.

En waar de wereld met haar wilde kimmen
Vergeefsch naar 't onbereikbre golft en smacht
Hoe vonden wij dan, zwervers, weldra schimmen
Verstandhouding in scheemring weldra nacht?

(Bergen, Mei 1925.)

J. SLAUERHOFF.

Sonnet van burgerdeugd.

De trammen tuimlen door de lange straten;
Al 't leven buiten, en de ramen dicht;
Wat thee voor ons en de avond te verpraten.
De lamp streelt rustig ons voornaam gezicht.

Inbrekers, wurgers, roovers en piraten,
En de eerste Zondvloed en het laatst Gericht -
Elke onrust heeft ons deugdzaam hart verlaten.
O thee! o vriendschap! o kalmeerend licht!

Straks 't koesterende donker; morgen loopen
Wij opgefleurd te koopen of verkoopen:
Tragedie blijft tragedie, klein of groot.

Genoeg vermoeienis om 's nachts te slapen;
Alle overgangen tusschen lach en gapen;
En aan het eind, de Liefderijke Dood.

E. DU PERRON.

Wat doen wij voor onze wegen?

I.

Het is jammer, dat in opstellen zooals dit zoo weinig romantiek en lyriek voorkomt; er is geen hij en er is geen zij en ze krijgen elkander niet; er komt in van afbraak en van opbouw. Van afbraak.... waarom moet men altijd iets afbreken wanneer er opgebouwd moet worden? Zijn er niet lieden, die reeds tegen opbouw zijn: ‘al dat nieuwe, waar dient het voor’ - zeide niet een familielid van mij, dat auto's immers niet noodig waren, omdat deze anders wel bij de schepping zouden zijn gemaakt - wanneer bij het tot stand brengen van het nieuwe ook nog afbraak komt, dan geraken zij ganschelijk van de wijs.

Gij - lezer - zult een belangrijken verkeersweg moeten verbeteren. Deze zal moeten verbreed en van eene nieuwe verharding moeten voorzien worden. Iemand komt tot U met de mededeeling, dat hij van Uw voornemen heeft gehoord, doch dat hem de schrik om het hart is geslagen, want dat voor het te bereiken doel boomen zullen moeten vallen en dat er een huis zal moeten worden afgebroken. Redt mij dan ten minste die boomen en spaar het huis, roept Uw bezoeker schier wanhopig uit! Gij hebt echter alles ampel overwogen en weet, dat de boomen niet te redden zullen zijn en dat het huis niet zal kunnen worden gespaard, want dat de tijd is gekomen met nieuwe verkeerseischen, waarmede voor alles rekening moet worden gehouden en dat daarmede onvereenigbaar is - immers financiëel niet bereikbaar - behoud van boomen en huis. Maar men gelooft U nauwelijks, wanneer gij belijdt een traan te hebben gelaten over hetgeen moet

verdwijnen en niet is te behouden en men scheldt u vandaal.

Is het reeds zoover gekomen, dat gij nu het voorbeeld der geuzen maar volgt en meent den scheldnaam in een eeretitel te mogen omtooveren? Terugschelden? Maar is het wel noodig, want spreken de omstandigheden en de feiten niet voor U en wint - ten slotte - niet hij, die het teeken van den tijd aanziet en begrijpt tegemoet te moeten treden aan hetgeen niet is te keeren, dat daarbij oude schoonheid moet verdwijnen, doch dat men er tevens naar moet streven nieuwe schoonheid daarvoor in de plaats te geven of te belooven?

Vandaal! Maar ook gij hebt U herinnerd, dat eens die trotsche beukenrij geplant werd door een schare vreugdevolle jongelieden, te zamen gekomen voor een lentefeest en die, na afloop van hun lichten arbeid, onder vroolijk gezang rond de nog schrale stammen hebben gedanst om straks onder koelen dronk zich te vermeien in het toekomstbeeld, dat zij zich vormden als gevolg van hunne bedrijvigheid en waarbij zij stellig gedroomd hebben van de weldadige schaduw, die eenmaal door het loover zou worden gespreid waar toen nog slechts open veld was te vinden.

Gij ook peinsdet, dat eenmaal in het gebouw, dat nu staat te worden gesloopt, de bewoners af en aan gingen, gekleed in die sierlijke dracht, die naar een der Lodewijken wordt genoemd en gij betrapt U er op, dat gijzelf nog wel gaarne zoudt rondwandelen in een satijnen broek met kuitkousen, een gebrocheerd vest en zijden rok met korte pruik en een driekanten steek op Uw achtbaar hoofd.... maar gij bedenkt ook dat - met dat al - gij rondwandelt in een elegant jaquet met gestreepte broek, een gewaad, waarin heel de wereld zich vertoont; gij zucht, dat de statiekaros met ‘de vier’ niet voor Uwe woning gereed staat en dat de zijde uit het ‘landt van China’ is verdwenen, ook - tot zekere hoogte - het zijdewurmpje, ja het landt van China zelf en dat, wat gij aan zijde bij Uw kleeding mocht dragen, veel kans heeft te bestaan uit dat preparaat, waaraan, als ik het wel heb, gekookt-hout en zwavelkoolstof te pas komen en hetwelk men - o schrik - kunstzijde noemt!

Gij zucht en terwijl Uw hart uitgaat naar de statiekaros

zit gij in een aapje en taxiet vroolijk rond à 20 ct. per kilometer, en, in stede van een gebrocheerd vest draagt ge, aan zijde, bij U de bezwavelkoolstofde houtpap als zakdoek.... Nochtans gonst het om U heen: Vandaal....! vandaal....! Zet dan eens niet de tanden op elkaar - wat mij betreft moogt ge ook nog een vuist ballen - en beloof Uzelf dan eens niet: Boomen en huis zij gaan er aan; dit is even onvermijdelijk als het aapje en bijna zoo onvermijdelijk als kunstzijde, doch laten wij naar nieuwe schoonheid trachten en ons daarbij dan verre houden van surrogaten!

'Gij echter hebt alles ampel overwogen en weet, dat de tijd gekomen is met nieuwe verkeerseischen, waaraan voor alles moet worden voldaan en hij wint, die het teeken van den tijd aanziet en begrijpt tegemoet te moeten komen aan hetgeen niet is te keeren,' schreef ik ongeveer hierboven. Is dit zoo? Naar ik meen is dit inderdaad zoo. Wij hebben geen keuze. Het verkeer is kort na den oorlog algemeen in gansch andere banen geleid. De locomotief heeft een geweldige concurrent gekregen in de explosiemotor en de grootste snelheden worden niet meer op den spoorweg bereikt. Nu het dus gelukt is groote hoeveelheden energie uit kleine bewegingswerktuigen te verkrijgen, waardoor het mogelijk is geworden zonder dat een zwaar bewegingstoestel behoeft te worden vervoerd en veel ruimte in beslag wordt genomen, elk voertuig zijn eigen voortbewegingsmechanisme te verschaffen, de dierlijke trekkracht dientengevolge op den achtergrond is geraakt en ook op de wegen voor het gewoon verkeer groote snelheden kunnen worden ontwikkeld, is niet te ontgaan de wegen voor dit verkeer in te richten en is men er toe gekomen een verdeeling te maken in de soort van wegen, naar mate die voor snel doorgaand verkeer dan wel voor meer plaatselijk verkeer, in verschillende graden, moeten worden gebruikt.

Niet te ontkennen is, dat dit alles vrij plotseling is gegaan en het is dan ook niet te verwonderen, dat men zich nog niet algemeen voldoende rekenschap geeft van de eischen, die aan het wegennet worden gesteld en van de moeilijkheden, die overwonnen moeten worden om binnen niet te langen tijd het wegennet op het door het verkeer geëischte peil te brengen.

Nog afgescheiden hiervan, dat ook de onderscheiden wegbeheerders met betrekking tot de maatregelen, welke ter verbetering moesten worden aangewend, aanvankelijk in het duister tastten, was er in die perioden in de openbare kassen geen geld om krachtig in te grijpen. Ja, zoo weinig kon b.v. door het Rijk voor het wegennet worden beschikbaar gesteld, dat het normale onderhoud verwaarloosd werd, waaruit volgt, dat aan verbetering in het geheel niet kon worden gedacht. Deze kwam dan ook practisch niet verder. Een verwijt mag men hiervan de regeering niet maken.

Als men uit het hier afgedrukte staatje ziet voor welke uitgaven het land gesteld werd, kan in redelijkheid niet gevergd worden, dat daaraan nog eens eenige millioenen voor wegenverbetering zouden zijn toegevoegd. Het overzicht loopt van het laatste normale jaar vóór den oorlog tot het laatste jaar, waarover ik de cijfers van de Staatsuitgaven heb vermeld gevonden.

De cijfers in de horizontale rijen, die dus op hetzelfde departement betrekking hebben, zijn niet overal rechtstreeks vergelijkbaar, vanwege splitsing en daarna gedeeltelijk weder samenvoeging van departementen in de beschouwde periode. De cijfers geven aan de uitgaven in millioenen guldens; men ziet, dat het maximum der Staatsuitgaven viel in 1922 en toen ruim een milliard gulden bedroeg.

Wat betreft het departement van Waterstaat, waaronder de uitvoering van de openbare werken, en dus ook de verbetering en het onderhoud van wegen vallen, vertoont het totaal der uitgaven in de jaren 1922, '23 en '24 een opmerkelijke stijging; deze werd intusschen niet veroorzaakt door uitvoering van vele en kostbare werken, doch door de groote verliezen, waarmede de spoorwegen werden geëxploiteerd en de post had te kampen. Een juister overzicht wordt, wat de uitvoering der werken betreft, verkregen, wanneer men de cijfers vergelijkt, die onder de tweede afdeeling (Waterstaat) werden geboekt en die, in de beschouwde periode en genoteerd in milioenen guldens, verliepen als volgt:

1913	'14	'15	'16	'17	'18	'19	'20	'21	'22	'23	'24
12.07	13.5	14.5	12.5	13.5	19.5	29.9	43.0	38.3	34.0	28.3	26.0

Hoofdstuk der Staatsbegroting	Dienstjaar					
	1913	**1914**	**1915**	**1916**	**1917**	**1918**
I Huis der Koningin	1.0	0.9	0.8	0.8	0.8	0.8
II Hooge Colleges van Staat	0.8	0.8	0.8	0.8	0.8	1.3
III Buitenlandsche Zaken	1.4	1.6	1.7	1.7	2.2	8.4
IV Justitie	11.0	11.5	11.8	13.0	15.1	22.6
V Binnenlandsche Zaken	39.8	45.2	51.8	50.7	17.3	30.7
Va Onderwijs, Kunsten en Wetensch	-	-	-	-	44.1	48.7
VI Marine	19.8	23.7	25.5	28.0	37.1	50.0
VIIA Financiën (Nationale Schuld)	38.0	40.1	41.5	43.1	46.0	48.3
VIIB Idem (Depart. en administratie)	36.0	58.4	80.7	59.5	60.4	113.0
VIII Oorlog	33.0	109.5	220.4	258.9	281.6	372.5
IX Waterstaat	40.6	49.5	32.3	28.8	16.7	35.5
X Landbouw, Nijverheid en Handel	14.2	14.6	33.0	43.6	147.7	298.2
Xa Arbeid	-	-	-	-	14.5	15.7
XI Koloniën	2.9	3.1	4.1	3.5	4.0	5.0

XII Onvoorzien	0.06	0.02	0.03	0.02	0.03	0.04
Totaal	238.7	359.3	504.5	532.5	688.7	1050.9

Hoofdstuk der Staatsbegroting	**Dienstjaar**					
	1919	**1920**	**1921**	**1922**	**1923**	**1924**
I Huis der Koningin	0.8	0.9	0.9	0.9	1.7	1.6
II Hooge Colleges van Staat	1.6	1.9	1.8	1.8	1.9	1.9
III Buitenlandsche Zaken	4.3	5.6	5.5	5.4	4.0	3.9
IV Justitie	29.3	39.4	37.0	32.7	27.9	26.2
V Binnenlandsche Zaken	14.2	10.6	13.0	23.3	22.8	20.8
Va Onderwijs, Kunsten en Wetensch	110.8	125.0	137.6	153.4	162.5	153.7
VI Marine	49.2	49.1	50.9	52.1	41.1	40.3
VIIA Financiën (Nationale Schuld)	60.9	70.4	82.5	98.4	104.4	106.3
VIIB Idem (Depart. en administratie)	152.1	258.4	343.3	407.4	146.3	120.6
VIII Oorlog	170.5	87.1	74.1	65.6	61.0	59.6
IX Waterstaat	47.6	70.6	64.4	127.5	114.3	112.5
X Landbouw, Nijverheid en Handel	133.0	108.3	76.7	-	-	-
Xa Arbeid	31.5	75.8	94.5	105.3	75.2	49.5

XI Koloniën	5.1	7.6	7.6	10.2	7.4	5.8
XII Onvoorzien	0.05	0.03	0.04	0.04	0.04	0.03
Totaal	811.2	911.2	990.1	1084.4	770.8	702.8

De cijfers der totalen kloppen misschien niet zuiver, indien men de optellingen zou uitvoeren - wat ik niet heb gedaan - omdat in de decimalen is afgerond. Voor het beoogde overzicht is de nauwkeurigheid echter wel voldoende.

Men bespeurt in 1922 reeds een belangrijke teruggang, die in '23 en '24 werd voortgezet en die van '21 op '22 bedraagt 11 %, van '22 op '23 16 % en van '23 op '24 8.5 %, hetgeen toch wel iets zegt op een oogenblik, dat men geld te kort kwam om de wegen te onderhouden, gezwegen van verbetering.

Middelerwijl drong het steeds toenemend verkeer met motorrijtuigen, vrachtwagens en rijwielen tot ingrijpende maatregelen en men begreep aan regeeringszijde, dat bijzondere voorzorgen zouden moeten worden genomen om in staat te zijn de werken te financieren, die zouden moeten tot stand komen om de wegen in te richten op het nieuwe verkeer. Men begreep ook, dat men daarbij tevens het oog moest richten op andere dan op Rijkswegen, zij het, dat die een taak te vervullen zouden krijgen, waaraan wat matiger eischen zouden kunnen worden verbonden.

Ten einde dit een en ander te bereiken werd bij Koninklijke Boodschap van 20 Mei 1926 aan de Tweede Kamer der Staten Generaal aangeboden een wetsontwerp betreffende het heffen van eene belasting en het treffen van verdere voorzieningen ten behoeve van openbare verkeerswegen te land. In het licht van hetgeen hiervóór omtrent den financieelen toestand des Rijks werd opgemerkt beseft iedereen, dat de regeering niets te veel zeide, toen zij in de gedachtenwisseling met het parlement schreef, ter weerlegging van de opmerking, dat een goed wegennet van zoodanig algemeen belang moest worden geacht, dat de kosten daarvan door de openbare kassen zouden moeten worden gedragen, dat juist de omstandigheid, dat de openbare kassen in de laatste jaren te zeer met lasten bezwaard waren gebleken, de voornaamste oorzaak was van den tegenwoordigen onvoldoenden toestand van het wegennet. Daar de regeering moest aannemen, dat nog gedurende geruimen tijd voor de uitgaven, welke met het tot stand brengen en in stand houden van een deugdelijk wegennet zouden zijn gemoeid, niet op de bedoelde kosten een beroep zou kunnen worden gedaan, scheen haar geen andere wijze, dan door haar was voorgesteld, mogelijk. Voor het overige hadden de voorstellen, wat het doel betrof, nagenoeg algemeene instemming gevonden, want de toestand,

waarin een groot deel der wegen verkeerde, achtte men in meer dan een opzicht onhoudbaar; aan de eischen van het verkeer, noch wat betreft de breedte en de samenstelling van het verharde oppervlak, noch wat betreft het tracé en doelmatige verbindingen, noch ook wat betreft den staat van onderhoud werd op ook maar eenigszins bevredigende wijze voldaan en nagenoeg algemeen was men dan ook overtuigd, dat het wetsontwerp tot de oplossing van het wegenvraagstuk zou bijdragen.

Welke was nu de basis, waarop de belasting zou worden geheven? In artikel 1 van het wetsontwerp werd bepaald dat onder den naam wegenbelasting een belasting zou worden geheven ter zake van het rijden met motorrijtuigen op den openbaren weg en dat onder motorrijtuigen zou worden verstaan alle rij- of voertuigen, bestemd om uitsluitend of mede door eene mechanische kracht op of aan het rij- of voertuig zelf aanwezig, anders dan langs spoorstaven te worden voortbewogen. Voorts werd natuurlijk het tarief aangegeven, volgens hetwelk de belasting zou worden geheven.

Voor het besteden van de gelden werd ingesteld een wegenfonds ten behoeve van den aanleg, de verbetering en het onderhoud van de krachtens deze wet aan te wijzen wegen. Onder beheer van den Minister van Waterstaat zouden de inkomsten en uitgaven van het fonds jaarlijks bij afzonderlijke begrooting worden vastgesteld.

Als inkomsten van het wegenfonds werden aangewezen:

1° een telken jare vast te stellen uitkeering uit 's Rijks middelen;

2° de opbrengst der wegenbelasting in het belasting jaar;

3° de opbrengst der rijwielbelasting in het belastingjaar;

4° vergoedingen in kapitaal of in den vorm van jaarlijksche bijdragen verschuldigd aan het Rijk ter zake van de overneming in beheer en onderhoud van wegen door het Rijk;

5° voorschotten door het Rijk aan het wegenfonds verstrekt;

6° het batig saldo der laatstafgesloten rekening van ontvangsten en uitgaven van vorige jaren.

Het programma, dat de Regeering ontwikkeld had, zag er ongeveer als volgt uit: het verkrijgen van een behoorlijk net van wegen 1° voor doorgaand verkeer, dat de voornaamste

gemeenten zou verbinden en aansluiting zou geven op de buitenlandsche netten; 2º voor verkeer tusschen verschillende streken en van belangrijke gemeenten in dezelfde of in eene naburige provincie gelegen. Daarbij werd er op gerekend, dat voor verbetering van rivierovergangen door het Rijk, in samenwerking met andere belanghebbenden, ook nog belangrijke uitgaven zouden moeten worden gedaan.

Voor de verbetering onder 1º en 2º werd een bedrag ad omstreeks drie honderd millioen gulden noodig geacht, de verbetering te voltooien in 25 à 30 jaar, zoodat daarvoor jaarlijks gerekend zou moeten worden op 12 à 10 millioen gulden, terwijl met het onderhoud omstreeks 9.5 millioen gulden zou zijn gemoeid. Men zou dus op omstreeks 21 millioen gulden per jaar moeten rekenen. Geraamd werd, dat de wegenbelasting en de rijwielbelasting elk zes millioen gulden zouden opbrengen, dat het Rijk bovendien omstreeks 4.5 millioen gulden in het fonds zou storten en door andere onderhoudsplichtigen 5 millioen gulden, dan zouden dus de middelen aanwezig zijn om de jaarlijksche behoeften te dekken.

Om een overzicht te kunnen verkrijgen van de wegen, welke uit het fonds aangelegd, verbeterd en onderhouden moesten worden, immers moesten voldoen aan de eischen, welke aan den opzet ten grondslag liggen, moesten zoowel voor het Rijk als voor de provinciën wegenplannen worden vastgesteld. De vaststelling door het Rijk zou geschieden door de Kroon, de vaststelling voor de provinciën door provinciale staten onder goedkeuring van de Kroon.

Voor de beoordeeling van de uitgaven der jaarlijksche begrooting zouden jaarlijks zoowel door Rijk als provincie wegenlijsten moeten worden opgemaakt. Wegen, waarop tol wordt geheven, zouden daarop echter niet mogen voorkomen.

Op grond van een en ander, waarmede de wetgever zich in hoofdzaak vereenigde, worden dan verder ten laste van het wegenfonds gebracht:

1º. de uitgaven voor aanleg, verbetering of onderhoud van de bij het Rijk in beheer en onderhoud zijnde wegen voor zoover die op een (Rijks- of provinciaal) wegenplan voorkomen.

2º. uitkeeringen aan de provinciën tot een door de kroon te bepalen gedeelte, voor de provinciën gezamenlijk, van de ten

bate van het wegenfonds komende opbrengst van de wegenbelasting en van de rijwielbelasting in het begrootingsjaar, welk gedeelte in de eerste vijf jaren ten hoogste 30 % in de volgende vijf jaren ten hoogste 35 % en in de daarop volgende vijf jaren ten hoogste 40 % van die opbrengst zal bedragen:

3°. uitkeeringen voor onderhoud en verbetering van bij anderen dan het Rijk in beheer en onderhoud zijnde wegen of gedeelten van wegen, welke op het Rijkswegenplan voorkomen;

4°. vergoedingen in kapitaal of in den vorm van jaarlijksche bijdragen, verschuldigd door het Rijk ter zake van overneming in beheer en onderhoud van wegen door anderen;

5°. rente en aflossing van voorschotten door het Rijk aan het wegenfonds verstrekt;

6°. bijdragen, welke mochten worden verleend voor afkoop van tollen krachtens octrooi of concessie geheven;

7°. het nadeelig saldo der laagstafgesloten rekening van ontvangsten en uitgaven van vorige jaren.

Over het Rijkswegenplan worden, voor de vaststelling, Gedeputeerde Staten der provinciën gehoord; het bevat de bestaande en aan te leggen wegen, welke hoofdverbindingen zullen vormen voor doorgaand verkeer met motorrijtuigen. Het moet in de Staatscourant worden bekend gemaakt en ten minste eenmaal in de tien jaren worden herzien. Voor de eerste maal werd het vastgesteld bij Koninklijk Besluit van 4 Juni 1927 Staatsblad N°. 169 en draagt een min of meer voorloopig karakter. Immers was het zaak met de verbetering der groote wegen zoo spoedig mogelijk te beginnen, doch dit kon niet met gebruikmaking van de gelden uit het wegenfonds geschieden dan nadat een wegenplan zou zijn vastgesteld. Men heeft zich dus in hoofdzaak bepaald tot de bestaande Rijkswegen en tot die nieuwe, waarvan de aanleg reeds was ter hand genomen, terwijl, voor enkele aanvullingen in te wijde mazen van het net, schematisch eene algemeene richting werd aangegeven, volgens welke men zich voorshands enkele nieuwe wegen gedacht heeft. Enkele wegen, waarvan reeds nu te voorzien was, dat zijn immer voor belangrijk doorgaand verkeer zullen dienen, zijn niet op het plan vermeld. Dit wil niet zeggen, dat deze wegen, in afwachting, dat zij wellicht

bij anderen dan het Rijk in beheer en onderhoud zullen komen, niet zullen worden onderhouden, doch alleen, dat de voor die wegen bestede kosten niet uit het wegenfonds maar uit de gewone jaarlijksche Waterstaatsbegrooting zullen moeten worden bestreden.

Er viel niet aan te denken aanstonds met belangrijke wijzigingen en aanvullingen in het wegencomplex te komen, vanwege de tallooze vragen, die moeten worden beantwoord en de vele en velerlei belangen, die moeten worden in acht genomen. Men mag zeggen, dat daags na de vaststelling van het Rijkswegenplan onderscheiden aanvullingen en nieuwe denkbeelden in studie zijn genomen; men zal echter ook eenigermate moeten afwachten in hoeverre de voltooiïng van hetgeen thans in het voornemen ligt de behoeften van het verkeer zal bevredigen. Dit zal zich vermoedelijk wel reeds afteekenen wanneer een gedeelte van het plan is tot stand gekomen.

Op een twaalftal plaatsen zijn voor de rivierovergangen vaste bruggen ontworpen. Voor het doorgaand verkeer zal dit een groote verbetering geven; afgezien van het oponthoud, dat bij het overvaren wordt verkregen, of, bij schipbruggen, wordt veroorzaakt door het uitvaren van het drijfvak, zal bij ijsgang en hoogwater of - voor veerbooten - bij mist geen vertraging meer worden ondervonden. Ik betwijfel echter of overal de localiteit van deze overbruggingen wel zooveel gemak zal hebben als waarop wordt gehoopt. De bruggen immers moeten ter wille van de scheepvaart - mede in verband met internationale regelingen - hoog boven water liggen. Dit beteekent, dat lange toeritten noodig zullen zijn om met bekwame helling de hooggelegen zijvlakken van de bruggen te bereiken. Echter liggen de centra van bebouwing aan en onmiddellijk achter de rivierdijken; hun onderlinge afstand ter weerszijden van de rivier is dus te klein om voldoende ruimte te geven ter overwinning van het hoogteverschil. Voetgangers en ander langzaam verkeer zullen derhalve een betrekkelijk grooten omweg moeten maken om van de overbrugging profijt te hebben en het schijnt mij geenszins onmogelijk toe, dat, naast de overbrugging ten gerieve van het plaatselijke verkeer, hier en daar nog veren en wellicht ook schipbruggen in dienst zullen blijven.

Beschouwt men de wegen van het Rijkswegenplan als primaire wegen, dan kunnen die der provinciale wegenplannen secondaire worden genoemd. Volgens de wet bevat het provinciale wegenplan de bestaande en aan te leggen wegen, welke naast de wegen, voorkomende op het Rijkswegenplan, in de provincie noodig zijn als verbindingen voor doorgaand verkeer met motorrijtuigen. Het spreekt van zelf, dat onderscheiden wegen in de provincie van belang zijn ook door het verloop, dat zij verder meenen in andere provinciën en dus zonder nog het belang te hebben van een Rijksweg toch van uitnemend interprovinciaal belang zijn. Wordt nu verband met het Rijkswegenplan bereikt doordat met de Colleges van Gedeputeerde Staten vóor de vaststelling van dat plan overleg is gepleegd, blijkbaar is ook onderling overleg noodig voor aansluiting van in aan elkander grenzende provincies gelegen wegen. Er moet derhalve een zekere contrôle zijn, dat die belangen voldoende tot hun recht komen en deze wordt verkregen, doordat de goedkeuring van de Kroon op de door de provinciale Staten vastgestelde plannen is voorgeschreven.

Er is intusschen nog een andere reden welke zoodanige goedkeuring noodig maakt. Uit hetgeen hiervóor is vermeld ter zake van de uitgaven ten laste van het wegenfonds blijkt onder punt 2, dat alle provinciën gezamenlijk de beschikking krijgen over eene uitkeering, welke voor de eerste vijf jaren is vastgesteld op ten hoogste 30 % van de opbrengst van de wegenbelasting en van de rijwielbelasting. Het is dus zaak, dat, in onderling overleg en in aansluiting met de provinciale behoefte aan wegen, een verdeelingsplan wordt opgemaakt naar hetwelk de uitkeering voor iedere provincie afzonderlijk wordt bepaald. Reeds bij de behandeling van de wet is daarvoor een schema gegeven en men vertrouwt, dat daardoor eene billijke verdeeling is verkregen; het is duidelijk, dat alles wat eene provincie mogelijkerwijze te veel zou ontvangen, alle andere provincies in ongunstiger conditie brengt en haar aandeel evenredig vermindert. Aangenomen werd, dat de opbrengst der beide genoemde belastingen zou bedragen omstreeks 13 millioen gulden, zoodat de provinciën de eerste vijf jaren 3.9 millioen gulden te deelen zouden krijgen. Het spreekt vanzelf, dat tegenover een enkele provincie, die het

haar toegemeten aantal kilometers weg niet noodig bleek te hebben, er andere stonden, die meenden een veel grooter aantal kilometers te kunnen gebruiken. Het besef echter, dat eenheid bereikt moest worden, wilde men de verdeeling van de gemeenschappelijke pot niet in gevaar brengen, heeft alle provinciën doen berusten bij een nog iets nader gepreciseerde wijze van verdeeling, met uitzondering van de provincie Limburg, die gemeend heeft haar belang te dienen door niettegenstaande zij zeer goed moet hebben geweten, dat dit besluit door de Kroon wel niet zou kunnen worden goedgekeurd, een van de voorgestelde basis afwijkend standpunt in te nemen en in haar plan een belangrijk grooter aantal kilometers provincialen weg onder te brengen dan met de overigens aanvaarde wijze van verdeeling strookte.[1)] Het is, dunkt mij, niet duidelijk, wat de provincie met haar afwijkend standpunt meent te kunnen bereiken; te meer is haar houding zonderling wanneer men overweegt, dat de provinciale wegenplannen voor wijziging vatbaar zijn en allereerst thans bedoelen zoo spoedig mogelijk tot verdeeling van de pot, groot omstreeks vier millioen gulden, te kunnen overgaan. Stellig zal eene nadere regeling tot stand moeten komen wanneer ook de provinciën de gelegenheid gehad zullen hebben hare plannen meer en detail te bestudeeren en wellicht voor de verdeeling van de pot eene nog meer bevredigende oplossing is gevonden.

Voor het overige geeft de wet voor deze verdeeling voorschriften, terwijl iedere provincie de gelden weer over hare wegen verdeelt volgens een door provinciale Staten vastgestelde verordening. De verdere uitwerking hiervan zal mij de lezer wel schenken; eene belangrijke factor hierbij zijn de provinciale wegenlijsten, die jaarlijks door Gedeputeerde Staten voorloopig en door de Kroon definitief worden vastgesteld. Het spreekt van zelf, dat er tusschen de lijsten en de wegenplannen een zeer nauw verband bestaat en deze laatste voor de wegenlijsten de basis vormen.

Wanneer men overweegt, dat tot voor een paar jaar van

1) Sedert dit werd geschreven is inderdaad bij Koninklijk Besluit van 26 Januari 1928, no. 24 goedkeuring aan het provinciale wegenplan onthouden.

Rijkswege onder den druk der tijden een bedrag slechts groot omstreeks vijf millioen gulden voor wegenverbetering en -onderhoud werd uitgegeven en men ziet, dat de jaarlijksche begrooting van het wegenfonds voor het jaar 1928 een totaal bedrag van omstreeks 27 millioen gulden aanwijst, dan kan er wel geen twijfel zijn of verbetering en onderhoud zijn krachtig ter hand genomen. Nochtans schijnt het wel, dat men met den gang van zaken niet tevreden is en kan men in de bladen lezen, dat de Rijksdienst niet wel tegen de taak is opgewassen en in de voortgang der werken niet genoeg schot is. De critiek komt mij zeer onbillijk voor. De voorbereiding van openbare werken is in het algemeen en ook hier een niet eenvoudige zaak: er zijn in den regel vele belangen bij betrokken, waaraan, voor zooveel er niet aan kan worden voldaan, althans tegemoet gekomen moet worden. Tal van besprekingen moeten worden gehouden, tal van onderhandelingen moeten worden gevoerd, tal van technische puzzles moeten worden opgelost. Bovendien moet ook nog leergeld worden betaald en men mag niet vergeten, dat het voorbereiden en uitvoeren van openbare werken principieel verschilt van voorbereiding en uitvoering van particuliere werken. De overheid maakt werken van openbaar nut, de particulier in den regel werken voor zijn eigen nut. De overheid bouwt van de gelden der gemeenschap en moet dit zoo zuinig mogelijk doen; voorts plegen belanghebbenden niet bescheiden te zijn in hunne eischen, terwijl voor het overige bezwaren toch ook niet kunnen worden weggedrukt door een geforceerde behandeling. Tijdens de uitvoering van het werk of daarna komen zij immers weder voor den dag en dan meestal op zeer ongelegen tijdstip, hetgeen dan neerkomt op nog moeilijker onderhandeling en veeltijds op groote financieele offers. Beleidvol optreden van overheidswege kost dus tijd, daar is nu eenmaal niet veel aan te doen. Reeds Balzac klaagde ergens, dat administratiën zoo langzaam werken. Men zet dan gaarne de regeering tot spoed aan: zij moet nu eens niet afzijdig blijven staan, maar initiatief nemen of reeds genomen initiatief versterken. In den regel zou gevolg geven aan dien drang neerkomen op uitgeven van meer geld dan verantwoord ware: met geld - dan met Rijksgeld - valt in deze gevallen welhaast alles te bereiken. Elders

hoort men dan ‘dat het een schandaal is zulke hooge belastingen als wij betalen’ maar, ook afgezien hiervan: wat te zeggen van een beleid, dat à force van te groote uitgaven zich de moeilijkheden maar van het lijf zou zien te houden? En aan de andere zijde, die grondeigenaar, die in z'n vuistje lacht over het slaatje, dat hij heeft geslagen door de haast, die bij de voorbereiding gemaakt werd! Die aannemer, die niet zal nalaten partij te trekken van een minder nauwkeurig geformuleerde besteksbepaling of een behoorlijk gepeperde bijrekening zal indienen voor verbetering van onjuist gebleken ontwerpen van constructies of niet voldoende bestudeerde onderdeelen en daaruit voortvloeiende vertraging in de uitvoering! In deze keten zijn zooveel schakels, dat men bij het smeden niet behoedzaam genoeg kan zijn. Men vergete ook niet, dat wegenverbetering niet de eenige taak is, die aan openbare werken op de overheid rust en dat er ook nog andere belangen te behartigen zijn, terwijl men het personeel niet tot in het oneindige kan uitbreiden en ook ervaren personeel niet zoo maar uit den grond stampt. Het uitoefenen van drang op de overheid is een populaire bezigheid en deelt de schoone rol toe aan hem, die meent ‘die bureaucraten eens achter de vodden te moeten zitten’. Het is ook een betrekkelijk gemakkelijk bedrijf want de moeilijkheden, die niet zouden uitblijven bij het voldoen aan zijn aandrang, zouden door anderen moeten worden opgelost. Men verwondere zich dus niet, wanneer de overheid veelal wat sceptisch staat tegenover soortgelijke voortvarendheid en geneigd is het been wat stijf te houden.

Er valt natuurlijk niet aan te denken eenigermate volledig te zijn in de opsomming van de vele vraagstukken en moeilijkheden, aanbevelingen en goeden raad, die bij de verbetering onzer wegen aan de orde zijn.

Een tweetal moeilijke punten wil ik echter daaruit lichten en nader beschouwen.

In de dichtst bewoonde gedeelten van ons land stelt de verbinding der centra voor het doorgaand verkeer bijzondere eischen en de kans is groot, dat langs de nieuwe, behoorlijk ingerichte verkeerswegen gaandeweg bebouwing zal ontstaan. Nabij de groote centra is die kans het grootst; deze neemt af

naarmate men zich van die centra verwijdert. Nu redeneert men als volgt: het is duidelijk, dat de langs den weg gelegen terreinen als bouwterrein in waarde zullen stijgen; hij, die den weg aanlegt doet dus verstandig zich, wanneer de grondprijzen nog laag zijn, van strooken gronds langs de wegen te verzekeren. Wanneer dan, na eenigen tijd, de grond als bouwterrein in waarde is gestegen kan men zich daarvan weder ontdoen en uit de winst zal dan ontlasting voortvloeien van de kosten, die de aanleg van den weg met zich bracht. Men denkt zich dan die winst zeer aanzienlijk en heeft daarbij het oog op den inderdaad veelal gunstigen uitslag van speculatie in bouwterrein.

Laten wij nu eens zien wat hiervan terecht komt en ons daarbij een bepaald geval voor oogen stellen b.v. den nieuwen weg van de Hoornbrug, nabij 's-Gravenhage onder Rijswijk, over Delft naar Rotterdam. Voor het beoogde doel kan men niet beter wenschen. De groote centra Rotterdam en 's-Gravenhage hebben neiging naar elkander toe te groeien en Delft ligt daartusschen als overgangsstation. De lengte van den weg is ongeveer 20 K.M., dat geeft dus, aan beide kanten, 40 K.M. bouwterrein. Aanstonds blijkt al, dat een grondspeculatie op dergelijke schaal bezwaarlijk als normaal kan worden beschouwd. Zelfs al zou men dus grond betrekkelijk goedkoop kunnen krijgen, dan is er, vanwege de groote lengte toch veel geld mede gemoeid. Maar dan: wanneer komt nu het oogenblik, dat het Rijk zijn slag zou kunnen slaan en wie heeft dan het inzicht dat noodig is om het meeste geld van de terreinen te maken? Ik meen, dat men om dit bedrijf met kans op gunstigen uitslag te kunnen uitoefenen, daarvan grootere ervaring en bovendien grooter vrijheid van handelen zou moeten hebben, dan waarover ambtenaren plegen te beschikken. Er is bij benadering zelfs niet te zeggen, welke rentelast er ten slotte op dergelijke grondexploitatie zou komen te drukken en het is dus volstrekt niet zeker, dat inderdaad de winst zou worden verkregen, welke men zich in den beginne gedacht heeft. Voor de overheid schijnt de zaak dus te riscant. En uitvoering van het denkbeeld komt geheel te vervallen wanneer men zich afvraagt of inderdaad de aangrenzende terreinen tegen zoo lagen prijs te krijgen

zullen zijn en het antwoord daarop blijkt ontkennend te luiden. De grondeigenaren immers hebben op hun beurt verwachtingen van den nieuwen weg en zijn bereid hun eigendommen voor zooveel die moeten dienen om daarop de wegbaan te maken, voor schappelijken prijs af te staan, mits men hen dan ook de onmiddellijk aan den weg grenzende terreinen laat behouden. Zij hopen daarvan te gelegener tijd betere prijzen te maken met het gevolg, dat het Rijk betrekkelijk goedkoop komt aan den grond, die voor het eigenlijke werk noodig is. Wil nu het Rijk de belendende strooken erbij koopen, dan zijn de eigenaren, in de meening, dat hun dan ook de winst ontgaat die, door lateren verkoop als bouwterrein, hun zou toevallen, niet langer bereid de grondstrooken voor het eigenlijke werk tegen lageren prijs af te staan, zoodat de onteigening, wat het werk betreft, duurder wordt en men bovendien op zich moet nemen het risico der grondspeculatie, die dan nog minder aantrekkelijk wordt, omdat de eigenaren althans een gedeelte van de winst al verdisconteerd hebben en het de vraag is of het Rijk dat ooit terug zal zien. In het andere geval heeft het Rijk dus zéker den goedkoopen grondaankoop ten behoeve van het werk en laat het risico van de grondspeculatie, in ruil daarvoor, liever loopen.[1)]

Ook het tweede punt, waarop ik de aandacht wil vestigen doet zich bij de wegen als die van de Hoornbrug naar Rotterdam voor. Men moet zich goed voor den geest stellen, dat deze wegen worden ingericht voor doorgaand verkeer en dat daarmede dus onvermijdelijk gepaard gaat het rijden met groote snelheid door de motorrijtuigen. Voor dit verkeer moet dus de weg worden vrijgehouden. Ontwikkelt zich nu langs den weg langzaam aan bebouwing, dan geeft deze aanleiding tot een plaatselijk, veel minder snel, verkeer, ja zelfs zullen langs den weg veelal stilstaande voertuigen van leveranciers en bezoekers worden aangetroffen, die een gedeelte van de rijbaan in beslag nemen. Dit gebruik van den weg druischt in tegen

1) Wanneer een speculatie in bouwgrond zou moeten worden opgezet, zou men in elk geval den grond bij minnelijk overleg moeten verkrijgen. Bij onteigening zou wel is waar met de toekomstige waarde als bouwterrein geen rekening mogen worden gehouden, doch er is een groote marge tusschen deze waarde en mogelijke schattingen vanwege de Rechtbank, afgezien nog van de groote vertraging, waarmede onteigening gepaard gaat.

de bedoeling, waarmede hij tot stand kwam en voor dit plaatselijke verkeer behooren dus naast den weg afzonderlijke wegen te worden aangebracht, die nochtans met den hoofdweg verbinding moeten hebben, vooreerst, omdat deze niet geheel gesloten kan worden voor dit soort verkeer, maar vervolgens, omdat er gelegenheid moet zijn om van de eene zijde van den weg naar de andere te komen. Vanwege het gevaar echter, dat verkeer dwars over den hoofdweg voor de snel rijdende auto's oplevert, moet de verbinding met de zijwegen slechts hier en daar voorkomen, op plaatsen waar het uitzicht niet wordt belemmerd; de onderlinge afstand dezer verbindingen zou b.v. omstreeks 500 M. kunnen bedragen. Nu is de vraag: wie moet die zijwegen maken? Het Rijk zorgt slechts voor het doorgaand verkeer, en moet zich, met het oog op de beteekenis van het wegenfonds, waaruit het geld vloeit, hiertoe ook beperken. Daar het blijkbaar in strijd is met de bedoeling plaatselijk verkeer toe te laten is men voorshands van meening, dat het beste zal wezen, tegelijk met den aankoop van grond voor den hoofdweg, strooken gronds bij te koopen, waarop, te zijner tijd de zijwegen zullen kunnen worden aangelegd, hetzij rechtstreeks door belanghebbende bouwers, hetzij door gemeenten of bouwmaatschappijen, naarmate, de bebouwing vordert.

Daarmede samen hangt de vraag, wat er moet geschieden wanneer deze zijwegen niet meer op Rijksterrein kunnen worden aangebracht, omdat de kosten dan te hoog zouden worden; men denke aan gevallen waar de Rijkswegen, voor doorgaand verkeer ingericht of in te richten, voeren door streken waar vele buitenplaatsen worden aangetroffen, die, gelijk veelal thans geschiedt, door de eigenaren van de hand worden gedaan, en als bouwterrein in exploitatie komen. De aanvankelijke eigenaren hadden een vergunning tot uitweg naar den Rijksweg en zoolang alleen zij daarvan gebruik maakten was de aanwezigheid van dien uitweg geen bezwaar, ook niet voor het doorgaande verkeer. Die wordt geheel anders wanneer de terreinen voor dichte bebouwing bestemd worden: het verkeer naar en van de talrijke woningen krijgt dan een gansch ander karakter. Wanneer nu, om hinder aan het doorgaand verkeer te voorkomen, de vergunning tot uitweg bij den overgang van den eigendom aan exploitanten van de

terreinen zou worden ingetrokken, zullen deze beweren, dat de waarde van hun terreinen achteruit zal gaan en zij zullen, om den eenen uitweg te redden, misschien wel volhouden, dat zij nog op tal van anderen er bij gerekend hadden. Men ziet nu welke scheeve verhouding ontstaat wanneer een verleende vergunning tot uitweg wordt uitgespeeld in verband met de waarde van terreinen. Uiteraard is de vergunning opzegbaar, immers slechts verleend voor zoolang en voor zooveel het algemeene verkeersbelang zich niet verzet tegen den uitweg ter plaatse. Nu moge zich het geval voordoen, dat tastbaar bezwaren zijn ontstaan tegen behoud van den uitweg, zoowel wegens het gewijzigde karakter van den weg als van het terrein, waarvoor uitweg werd gegeven, de belanghebbenden meenen, dat de uitweg dermate samenhangt met de verkoopbaarheid van hun gronden, dat zij voorgeven groote schade te lijden, wanneer geen zekerheid wordt gegeven, dat de uitweg in stand kan blijven. Blijkens het voorgaande is zulks zeker niet in het belang van het doorgaand verkeer en niet in overeenstemming met de bedoeling van de aan den weg aangebrachte verbetering; het ware te wenschen, dat de uitwegen, in het geval van exploitatie van vroegere landgoederen als bouwterrein, slechts zullen worden bestendigd of nieuw verleend voor zooveel noodig zal wezen als verbinding van op die bouwterreinen aan te leggen zijwegen, welke zijwegen dan het plaatselijk verkeer zullen moeten bedienen. Eenige vermindering van de waarde der terreinen is hiervan misschien het gevolg, maar belanghebbenden zouden van te voren moeten worden ingelicht en er is voor het overige toch ook geen reden om van hen niet eenig offer te vragen, in omvang ongeveer gelijk aan dat, hetwelk gebracht zou moeten worden wanneer een geheel nieuwe weg nog vrijheid zou laten voor aanleg van evenwijdige wegen.

Men wil mij hier misschien vriendelijk aanzien en vragen: Is er niet zoo iets als bouwverbod in de wereld? Inderdaad, wij hebben in ons land zelfs twee soorten: een verbod, dat zou voortvloeien uit toepassing van artikel 3 van de Woningwet en een tweede, dat zijn grond vindt in de wet van 22 December 1922 Staatsblad N°. 698, tot het leggen van een bouwverbod op gronden langs Rijkswegen.

De uitvoering van eerstbedoelde regeling is gelegd in handen van de gemeentebesturen, zoodat Rijk en provincie, welke de beheerders van de voornaamste wegen mogen worden geacht, voor de toepassing van deze regeling afhankelijk zijn. Als de besturen der gemeenten de vereischte verordeningen niet uitlokken zijn de beheerders van de hiervóor bedoelde wegen machteloos. De vraag is ook of de kans op medewerking in zooverre mag worden verwacht als, immers, vooral ten plattelande, gemeentebesturen weinig geneigd zullen zijn bebouwing langs Rijks- en provinciale wegen, die bovendien de voornaamste wegen der gemeenten zijn, te belemmeren, wijl deze zelven dan geen of minder straten behoeven te maken, waarvan aanleg en onderhoud voor hare rekening zou komen.

Voor zooveel zij intusschen wel zouden willen medewerken verschaft toepassing van artikel 3 der Woningwet den wegbeheerder niet den eigendom van de strook gronds tusschen weg en rooilijn en ook niet een regeling van de betaling voor het maken van de bovenbedoelde evenwijdige wegen voor plaatselijk verkeer. Men ziet dus wel, dat ons deze regeling niet baat.

Tot dusverre heeft de regeling ter zake van het bouwverbod langs Rijkswegen geen toepassing gevonden, vooreerst vanwege de eenigszins vage omschrijving der gronden, die onder de werking zouden kunnen vallen, namelijk die, welke ‘in de naaste toekomst’ voor wegverbetering noodig zijn, maar vervolgens, omdat het leggen van een bouwverbod moet samengaan met het geven van een schadevergoeding aan den eigenaar van de gronden, die met het bouwverbod worden bezwaard. De vraag is of deze eisch wel zal kunnen worden volgehouden. Men meent, dat eene behoorlijke basis daarvoor ontbreekt, omdat de beperking van den eigendom niet verder gaat dan de beperkingen, die, zonder schadevergoeding, door vele provinciale en gemeentelijke verordeningen worden opgelegd en althans bij het vaststellen van rooilijnen krachtens gemeentelijke verordening geen schadevergoeding wordt gegeven. Wijziging van de wet is wenschelijk waardoor gemakkelijker bouwverbod zal kunnen worden gevestigd. De kosten van onteigening zullen dan belangrijk worden beperkt, omdat men geen schadevergoeding voor bebouwde perceelen

zal behoeven te geven en de koopsommen der door het verbod getroffen gronden niet naar de maatstaf van bouwterrein zullen behoeven te worden berekend. Voorts zal men op punten, waar bebouwing goed uitzicht op den weg zou belemmeren, deze bebouwing voor het leggen van een bouwverbod op de belendende perceelen kunnen voorkomen. Voegt men hierbij eene vereenvoudigde procedure voor de onteigening, zooals reeds in tal van gevallen is toegelaten, immers deze, dat voor verbetering en verbreeding van wegen een wet, die het algemeen nut van het werk zou moeten verklaren, niet noodig is, doch aanstonds kan worden overgegaan tot toepassing van de regeling, noodig om te geraken tot aanwijzing van de te onteigenen perceelen, dan zal dit complex van maatregelen tot bespoediging van het verkrijgen van den noodigen grond voor wegverbetering tegen redelijken prijs kunnen leiden.

Dit alles zijn echter desiderata, die op het oogenblik nog in het verschiet liggen en ons niet kunnen helpen waar met de verbetering reeds is begonnen. De vervulling dezer wenschen is echter urgent omdat immers op snel werken wordt aangedrongen, doch daartegenover dan ook den wegbeheerder niet de middelen mogen worden onthouden om eene snelle werkwijze, ook met behoud van eene economische wijze van uitvoering, mogelijk te maken.

Welke verbeteringen liggen nu, voor zooveel de groote verkeerswegen betreft in het voornemen? Om hiervan een overzicht te krijgen raadplege men het Rijkswegenplan, dat voornamelijk bestaat uit een staat, terwijl eene kaart als toelichting dient. In dezen staat wordt vermeld: de omschrijving van den weg of van het wegvak, de lengte bij benadering in kilometers, de eigenaar, de beheerder en degene, die het onderhoud heeft, de aard der verharding, de breedte dezer verharding, de nieuwe breedte en aard der te maken verhardingen, de breedte van bestaande en van te maken rijwielpaden.

Over de aan het nieuwe wegdek te geven breedte zijn, als in vele andere gevallen, de geleerden het niet eens. Wanneer men uitgaat van de maximum breedte afmeting van motor-

rijtuigen - 2.35 M. - dan is, meenen sommigen, eene breedte van een enkele rijbaan van 2.50 M. voldoende; de dubbele rijbaan, op welke op ieder punt van den weg twee voertuigen elkaar zullen kunnen voorbijrijden, moet dan 5 M. breed zijn. Andere meenen, dat de speling tusschen elkaar voorbij rijdende voertuigen daarbij niet voldoende is en achten een breedte voor dubbele rijbaan van 6 M. noodig om elkander met behoorlijke snelheid te kunnen passeeren. Bij druk verkeer zal de breedte van de verharding grootere veelvouden van 3 M. moeten bedragen, om ook dan gelegenheid te geven tot het voorbijrijden in dezelfde richting; dit geschiedt dan op het midden gedeelte van de verharding en daar ontwikkelt zich dan de grootste snelheid. Bij het Rijkswegenplan is een neiging te bespeuren om 6 M. als maatstaf aan te houden met een minimum van 5 M. en een maximum van 12 M. Wanneer bij de smallere wegen nog rijwielpaden langs de verharding liggen en de constructie van deze paden zoodanig is, dat desnoods motorrijtuigen daarop kunnen uitwijken dan komt zulks aan de bruikbare breedte van de hoofdbaan ten goede. Wanneer de rijwielpaden geheel afgescheiden van de hoofdbaan liggen kan de verharding dezer paden lichter van samenstelling wezen.

Als verhardingsmateriaal noemt het Rijkswegenplan klinkers, keien, geasfalteerde steenslag, klein plaveisel, beton en bitumineuze verharding, deze beide laatste aangeduid met den verzamelnaam ‘gesloten wegdek’.

Wanneer keien zoogenaamd dubbel behakt worden en dan zeer regelmatig van vorm zijn, goed zijn gestraat en de aardebaan vast ligt, vormen zij een zeer solide en voortreffelijke verharding. Klinkers kunnen gebruikt worden bij matig verkeer en zijn dan een zeer goede bestrating, stroef en met weinig stof. Hoewel men er naar streeft de hoedanigheid steeds te verbeteren is bij zwaar verkeer de slijtage nog te groot en de vraag is of men er in zal slagen een constructie voor gefundeerde klinkerverharding te vinden, dat is eene constructie, waarbij extra onderlagen gebruikt worden om aan het geheel meer stevigheid te geven, welke niet kostbaarder en even solide is als andere ‘gefundeerde’ verhardingen. Onder kleinplaveisel verstaat men kleine keitjes met afmetingen van

7-9 c.M., die boogsgewijze gestraat worden in zand op een fundeering van vlei- en gewalste puinlagen.

Geasfalteerde steenslagwegen zijn bestaande, in goeden staat verkeerende of gebrachte dan wel nieuwe steenslagwegen waarover warme asfalt wordt uitgegoten en gelijkmatig uitgespreid. Wanneer bij de eerste bewerking geen behoorlijke bedekking is verkregen wordt de bewerking herhaald. Grindwegen, die in goeden staat verkeeren kunnen deze bewerking evenzeer ondergaan.

Betonwegen zijn cementbeton wegen; het wegdek is geheel uit gewapend of ongewapend beton samengesteld; de oppervlakte der verharding is al dan niet geasfalteerd. De betonwegen kunnen op zandgrond worden gelegd zonder onderlaag, in lagen varieerende tusschen 20 en 12,5 c.M. naar gelang van de zwaarte van het verkeer, al dan niet in twee samenstellingen van het beton, in het laatste geval in twee lagen, de bovenste dezer lagen ter dikte van omstreeks 4 c.M. en van wat steviger samenstelling. Aan de materialen moeten hooge eischen worden gesteld. De weg wordt gemaakt in vakken van omstreeks 5 M. lengte, waarvan eerst de oneven en daarna de even genummerde worden gestort. De vakken worden gescheiden door over de volle breedte van den weg doorloopende krimpvoegen, die met de lengteas van den weg een niet rechten hoek vormen. Bij gewapend beton verhardingen kunnen de vakken tusschen de krimpvoegen grooter worden genomen. Voor wapening kan men gebruiken in den handel verkrijgbaar netwerk, dat in rollen of bladen wordt aangevoerd.

Wegen van asfaltmortel of asfaltbeton worden op een fundeeringslaag aangebracht. Onder asfaltmortel verstaat men een mengsel van asfalt, zand en een poedervormige stof als fijn vulmateriaal, onder asfaltbeton een mengsel van asfalt, zand, fijn vulmateriaal en steenslag. Als fundeering kunnen dienen goed vastliggende keiwegen, gewalste puin en steenslag en andere oude verhardingen. De asfaltbeton wordt warm in het werk gebracht, uitgespreid en gewalst. Vooral moet zorg worden gedragen, dat niet te veel asfalt wordt gebruikt n.l. niet meer dan voor eene goede bekleeding van de verwerkte stoffen noodig is, daar anders gevaar voor verschuiving der stoffen en dus golfvorming ontstaat en de verharding te glad

wordt. Een soortgelijke verharding krijgt men bij gebruik van teerslakken, zijnde in teer gedrenkte fijngebroken hoogovenslakken, het nadat het metaal aan het gesteente is onttrokken overblijvende gestolde product uit de hoogovens. Het wordt koud op het werk aangevoerd, uitgespreid en gewalst. Bij het winnen van metaal uit de ertsen blijft men met groote hoeveelheden ‘slakken’ zitten, die nabij de hoogovens soms heele heuvels vormen. De ijzerindustrie is sedert jaren bedacht voor dit afvalproduct een bestemming te vinden en men is sedert geruimen tijd doende de goede soorten hoogovenslakken, in de afmetingen van gewone steenslag gebroken, op dezelfde wijze als steenslag voor wegverharding te gebruiken. Deze gebroken slakken, met eene passende hoeveelheid teer gemengd, hoopt men ook in de gesloten wegdekken te kunnen benutten.

Een drietal jaren geleden werden door de regeering eenige voorschriften gegeven, zoowel wat betreft de keuze van verharding op de onderscheiden wegen, als wat de samenstelling daarvan aangaat. Sedert zijn nog weder nieuwe samenstellingen bekend geworden en is ook weder meer ervaring verkregen hoe de onderscheiden samenstellingen in het gebruik voldoen. Alleen om een indruk te geven van hetgeen op dit gebied wordt beproefd en onderzocht zij hier vermeld, dat op een proefvak, gelegen in de provincie Friesland op den Rijksweg tusschen Franeker en Marssum, een tiental soorten verharding is aangebracht om ondervinding op te doen omtrent hare duurzaamheid. Deze tien soorten zijn: Goudalite betondek, goudalite penetratiedek; sproeifalt morteldek; silicaatwegdek van steenslag van kalksteen; teerslag macadam van Cockerill in drie lagen en slijtlaag; Shepherd's asphaltic teerslag dek in twee lagen met slijtlaag; termac van hoogovenslakken in vier lagen met overteeren; teerslag macadam van hoogovenslakken in twee lagen met afdekken; Dammannsteenslag dek; hoogovenslakken ingewalst met Dammannasfalt met oppervlakteteering; massief Dammannasfaltdek.

Het is eenigszins l'embarras du choix! Er zijn nog meer systemen en samenstellingen, zoodat voor het gesloten wegdek velerlei oplossingen mogelijk zijn en er groote concurrentie is voor de te gebruiken materialen. De ervaring is nog te kort van duur om reeds thans een oordeel te vellen over elke

kwaliteit. Aan het bureau, dat zich in het bijzonder bezig houdt met de algemeene bestudeering van de techniek der Rijkswegen, is een laboratorium verbonden waar voortdurend onderzoek van materialen plaats vindt, zoowel vóor- als nadat deze verwerkt zijn. Het is natuurlijk van veel belang, dat men zooveel mogelijk inzicht krijgt in den aard van de nieuwe verhardingen want - zooals reeds vermeld werd - zijn met de verbetering van het vaderlandsche wegennet groote sommen gemoeid. De opmerking is gemaakt, dat, wat de kosten betreft, deze verbetering te vergelijken is met de afsluiting en droogmaking der Zuiderzee, hetgeen inderdaad juist is en wel een indruk geeft van hetgeen financieel - maar toch ook zeker technisch - van onze krachten gevergd wordt.

In September van het jaar 1920 werd, op initiatief van den Algemeenen Nederlandschen Wielrijders Bond en van het Koninklijk Instituut van Ingenieurs, het eerste Nederlandsche wegencongres gehouden. Het tijdstip daarvoor was toenmaals ook in zooverre gunstig, omdat de oorlog eene onderbreking had veroorzaakt in het samenkomen der internationale wegencongressen, waarvan het derde in 1913 te Londen was gehouden en het vierde eerst in 1923 te Sevilla zou bijeenkomen en dus een belangrijke gelegenheid ontbrak om, gesteund door elders opgedane ervaringen, het inzicht omtrent het wegenvraagstuk te vergrooten. Toenmaals en ook nog eenigen tijd na het Nederlandsche Wegencongres kreeg men dan ook den indruk, dat geaarzeld werd ten aanzien van de wijze, waarop de zaak moest worden aangevat, zoowel wegens gebrek aan de noodige geldmiddelen als wegens te kort aan technische ervaring. De gedachtenwisseling op het Nederlandsche congres heeft nochtans belangrijk bijgedragen tot de verdere organisatie van degenen, die belangstellen in en belang hebben bij het wegenvraagstuk en eene vereeniging is opgericht ‘het Nederlandsche Wegencongres’, welke zeer bloeit en in vergaderingen en bij geschrifte eene krachtige propaganda voert voor verbetering van het wegennet. Wanneer men eens nagaat, wat sedert het congres van September 1920 alzoo is tot stand gebracht, dan is dit waarlijk niet weinig en een bewijs, dat men gaandeweg in het onderwerp beter is doorgedrongen en de meerdere kennis in technische resultaten weet om te zetten. Ook de

internationale samenwerking is weder hersteld. Het jongste internationale congres werd in 1926 te Milaan gehouden, het volgende zal vermoedelijk in 1930 bijeenkomen, wellicht in de Vereenigde Staten van Noord-Amerika. Uit een en ander volgt nu nog niet, dat niet zal kunnen blijken, dat hier en daar fouten zijn gemaakt en een verkeerde keuze omtrent verharding is gedaan. Het is geenszins uitgesloten, dat op den duur een of andere verhardingssoort zal blijken niet te voldoen. Ik wees e reeds eerder op, dat men technisch bekwaam personeel niet uit den grond stampt en dat onvermijdelijk leergeld zal moeten worden betaald. Men streeft er natuurlijk naar dit zoo gering mogelijk te doen zijn. Het verkeersvraagstuk heeft de techniek min of meer overvallen en men kan niet wachten met tegemoet komen aan de behoeften totdat de techniek de oplossing van het vraagstuk volkomen zou beheerschen. Eigenlijk doet zich deze quaestie van wisselwerking tusschen behoefte en bevrediging, van vallen en weder opstaan telkens weder opnieuw voor en men vergeet, dat de beheersching van sommige verkeersvraagstukken, voor zooveel die thans mocht zijn bereikt en bevrediging schenkt, ook niet anders dan na langen strijd is verkregen en dat de ervaring, waarover men daarbij beschikt, slechts ten deele, en soms in het geheel niet van nut kan zijn voor de oplossing van weder andere verkeersvraagstukken. Verklaarbaar is dan de huivering om te beginnen, wanneer men wel gevoelt iets te moeten doen, doch niet voldoende omlijnd weet wat en hoe. Nochtans moet erdan een begin zijn, gaandeweg wint men aan zekerheid, en men kan niet verlangen, dat de daartoe noodige, aanvankelijk niet geheel toereikende, voorstudie op meer zou berusten dan op hetgeen bekend is.

P.H.A. ROSENWALD.

(*Slot volgt*).

Renan

II.

Zooals men gezien heeft en nog nader zien zal, is er in de laatste jaren heel wat over Renan verschenen. Weinig geschriften werken zoo verhelderend op ons begrip van dien schrijver als Lasserre's *La jeunesse d' Ernest Renan;* maar ook geen enkel heeft die uitnemende *zelfstandige* waarde. Men kan dit boek lezen, niet om Renan, maar om Lasserre[1)], al wil ik daarmee niet zeggen dat de criticus het om der wille van zichzelf heeft geschreven. Integendeel. Nog wel zoo betrouwbaar als Renan waar hij het over de 'origines' van het Christendom heeft, is Lasserre als hij de 'oorsprongen' van Renan aanwijst en bespreekt; maar, zooals gedeelten van Renan's *Origines du Christianisme*, ook ongeacht de letterlijke juistheid, ja afgezien van het hoofdonderwerp, als zelfstandige kunstwerken gewaardeerd kunnen worden (men heeft 't, naar ik hoop, ondervonden), zoo ben ik er zeker van dat sommige van Lasserre's uiteenzettingen in de toekomst op zichzelf als voorbeelden van gedachte, gevoel en stijl zullen gelden: van een gedachte die sterk en stoutmoedig, maar wel gefundeerd is; van een gevoel dat, binnen vaste vormen gehouden, niettemin aandoet als een ongebluschte en onbluschbare vlam; van een stijl die even duidelijk, redelijk, gelijkmatig is, als geestig, beeldend en persoonlijk.

Indien betrekkelijk weinig schrijvers, zoowel door onge-

1) Pierre Lasserre, *La jeunesse d' Ernest Renan*, *histoire de la crise religieuse au XIXe siècle.* Deel I: *De Tréguier à Saint-Sulpice;* deel II: *Le drame de la métaphysique chrétienne.* Parijs, Garnier, 1925. Het aangekondigde 3de deel laat ongedacht lang op zich wachten (Nov. 1927).

woon ijverig zoeken en nadenken, als door zorgvuldige redactie, op hun onderwerp zoozeer *hun best gedaan* hebben als Lasserre op 'de jeugd van Renan' - weinigen ook, onder de velen die zich met biografie van kunstenaars en critiek op hun arbeid bezighouden, hebben het recht zoo onbeschroomd hun eigen, immers evenmin onbelangrijke persoonlijkheid tegenover of naast die van den besprokene te stellen. Is dit 'recht' van Lasserre op een zekere onbeschroomdheid wellicht juist de oorzaak.... dat hij overal beschroomd en bescheiden is gebleven? Hoe dit zij, men kan zich geen smaakvoller en tegelijk sprekender, *ingrijpender* manier denken om een congenitalen, maar natuurlijk niet in allen deele identieken medemensch en schrijver te karakteriseeren en, waar het pas geeft, van antwoord te dienen, dan die Lasserre in zijn beschouwend hoofdstuk over Renan (I, blz. 70-110) gevolgd heeft (al ben ik van meening dat Lasserre Renan's grilligheid toch wel overdrijft, en dat de uitdrukking 'l'élusion des responsabilités', op blz. 98, zelfs vragend aangebracht, te kras is). En geen aangenamer lectuur zou ik zoo gauw kunnen noemen dan deze twee omvangrijke deelen, waarin - het onderwerp nog even daar gelaten - een hedendaagsch man aan het woord komt, die helder weet te doceeren, smakelijk te verhalen, fijn-psychologisch te beelden, overtuigend te betoogen, een man die tegelijk een denker van beteekenis en een kunstenaar van talent is.

Lasserre, trouwens, had zich al eerder van een gunstige zijde doen kennen. Ik zal niet zeggen dat het altijd onbedenkelijk was, wat hij in het licht zond; hij heeft zich wel eens te partijdig of onbeheerscht getoond, met name in zijn vermaard werk *Le romantisme français* en ook bij zijn aanvallen op de Sorbonne, op de philosophie van Bergson; maar keurig in zijn vorm en sterk in zijn denken is hij altijd geweest. En wat daarbij zoo beminnelijk en tenslotte toch wel vertrouwenwekkend is: hij beschouwt een onderwerp nooit als voldoende bestudeerd; in zake de romantiek en Bergson heeft hij zich b.v. openlijk herzien[1]. Ook aangaande Renan is hij, door voortgezette studie en overweging, de waarheid steeds meer nabijgekomen. Vóór mij ligt een knipsel uit *Le*

1) Vgl. Gillouin, *Esquisses littéraires et morales* (op. cit.).

Temps van 21 Febr. 1914, het verslag behelzend van de laatste zijner toenmaals over Renan gehouden lezingen. Hij schijnt gewaagd te hebben van Renan's ‘indigence d'action’, van zijn ‘évasion universelle’ (of zijn dit termen van den verslaggever? onrechtvaardig zijn ze zeker); en een zijner paragrafen heeft hij als volgt besloten: ‘Gardons-nous de reprocher à Renan son charme. Mais il semble assez exact de représenter sa pensée comme un mélange de masculin et de féminin, comme le mariage d'Aristote et de George Sand’. Speciaal deze laatste samenvoeging van namen zal den (in Franschen zin) ‘weldenkenden’, d.i. reactionairen, royalisten, Katholieken onder zijn gehoor heel smakelijk zijn voorgekomen; de ‘beter denkenden’ moeten haar ontoepasselijk en boosaardig gevonden hebben. Welnu, Lasserre is kort daarna van deze zienswijze gedeeltelijk teruggekomen, en wel nog juist op tijd om te verhinderen dat een boek, door hem aan een uitgever beloofd, ze nog verder zou verbreiden. De uitgever verzocht dringend om verlof tot publicatie; de tekst, voerde hij aan, was nu eenmaal gezet, zijn kosten waren gemaakt. Maar Lasserre kon niet. Zijn beeld van Renan, dat zag hij nu in, was niet juist; het boek *mocht* niet verschijnen. Maar het honorarium dan, dat hij zou derven? Ofschoon Lasserre niet rijk was: hij liet het honorarium varen. Ja maar, mijn kosten? zeide toen de uitgever nogmaals. Ik zal ze vergoeden, antwoordde Lasserre. En hij betaalde. Anderen in zijn land, en het zijn er niet weinigen, betalen om in druk te verschijnen: Lasserre deed het om zijn werk door een beter te mogen vervangen.

En dit laatste heeft hij ook gedaan, eerst met zijn voorloopige, maar rijke studie *Renan et nous*[1)], thans met zijn *Jeunesse d' Ernest Renan.* Men weet hoe het in dergelijke werken over de jeugd, de herkomst, de inspiratie-bronnen van schrijvers gewoonlijk toegaat. De betrokken bijzonderheden worden zoo volledig mogelijk opgesomd, maar de beteekenis daarvan wordt bekend verondersteld. Nemen wij aan dat Lasserre eens de gebruikelijke manier gevolgd had; er zou dan, evenals nu, een oogenblik gekomen zijn waarop hij Talleyrand had moeten noemen, omdat men anders het karakter van abbé

1) Parijs, Grasset, 1923.

Dupanloup directeur (van Saint-Nicolas, waar Renan school ging, die er tevoren in geslaagd was Talleyrand op zijn sterfbed de sacramenten te doen aanvaarden) niet geheel zou begrijpen en omdat de evolutie van Renan zelf weer begrijpelijker wordt als men invloed aanneemt van dat priesterlijk schoolhoofd; Lasserre zou Talleyrand dan ook werkelijk genoemd hebben, en vervolgens zijn overgegaan tot de orde van den dag, aangezien, zou hij gedacht hebben, er nog handboeken en encyclopaedieën bestaan. Maar Lasserre volgt in dit werk *niet* de gebruikelijke manier. Hij besteedt 19 bladzijden aan een omstandige en trouwens zeer levendige, zeer menschkundige uitweiding over Talleyrand's karakter, zijn laatste levensjaren, zijn bekeering *in extremis* en over het optreden, in dezen, van den abt Dupanloup. Met opzet noem ik dit voorbeeld; geen dat sterker spreekt wanneer men zich afvraagt, waarin het eigenaardige van Lasserre's studie bestaat. Ik geloof zelfs dat de methode die hij koos hem in dit ééne geval juist iets te ver geleid heeft: al is het waar dat ook Renan, in zijn *Souvenirs*, over Dupanloup en Talleyrand spreekt, niet minder waar is het dat Renan Talleyrand nooit gezien heeft en dat men, zoo voortgaande, Napoleon zou kunnen behandelen naar aanleiding van zijn vermaarden minister, de Revolutie naar aanleiding van Napoleon, en zoo terug tot Adam toe (of dat men, naar Lasserre zelf, de bedenking voorziende, aardig opmerkt, om iemand een goede sigaar aan te bieden eerst tabaksbladeren uit Havana zou kunnen gaan halen). Hier mag men toch zeker wel van een *horsd'oeuvre* spreken en den schrijver wat al te didactisch noemen. Hij had 't zijn leerlingen-lezers wel kunnen overlaten, hun kennis aan Talleyrand wat op te halen; dat 't van Dupanloup een heel kunststuk moet geweest zijn dien sceptischen, a-moreelen staatsman te overreden, en dat de ijverige abt er zijn ‘positie’ in de ‘weldenkende’ wereld aanmerkelijk mee verbeterd zal hebben - ze gelooven het graag. Intusschen heeft deze zelfde methode in ongeveer alle andere gevallen uitnemende en dan volstrekt onbedenkelijke resultaten gehad. Ze heeft ons in staat gesteld, Renan's psychologische en intellectueele wording beter te begrijpen, vooral: ze ons intenser te verbeelden, dan anders mogelijk geweest zou zijn; zij heeft -

bijkomstige, maar niet te versmaden winst - ons naar plaatsen doen reizen, met persoonlijkheden doen omgaan die ons anders onbekend zouden gebleven zijn, ons aangaande theologische en philosophische vraagstukken overwegingen geïnspireerd die ons eigen innerlijk leven verhelderen en verhevigen kunnen.

Renan is in Bretagne geboren: zoo begint Lasserre met Bretagne. Zal ik maar dadelijk een ‘proeve van bewerking’ geven? De keus is anders wel bezwaarlijk. Zal het zijn die passage over de tegenstelling tusschen de Grieksche en de Keltische mythologie (blzz. 27-29)? Of het hoofdstuk over de Keltische ziel (31-38)? Het schitterend, geestig portret van Chateaubriand, dat van La Mennais, van Abélard, alle drie Bretagners (62; 64; 19)? Het eene stuk is te lang, het andere brengt u niet rechtstreeks in Bretagne. Ziehier misschien het best-citeerbaar gedeelte ('t gaat over een boerderij, waarin Renan de legendarische centrale verblijfplaats van de clan der Renans meende te herkennen):

> ‘Il en a fait le berceau de ses pères du Ve siècle. C'est là un renseignement beaucoup plus particulier que ceux que l'on a coutume de rechercher dans la nuit des temps. Mais voici, je suppose, comment il y a été conduit. Enfant, adolescent, il aura été charmé par la vue de cette terre où sa mère le menait visiter ses cousins, et se délasser aux jours de vacances. La beauté du lieu où elle se trouve aura enlevé l'imagination du petit poète habitué à étouffer dans les rues de Tréguier et de Lannion. La couleur des vieilles pierres usées, la massive vétusté des grands bâtiments rustiques qui, depuis des siècles, regardent la mer, la mystérieuse inscription visible sur le bloc de granit rectangulaire qui forme le linteau de la principale porte d'entrée, tout cela aura mis en éveil le penchant naturel, le penchant de race qui déjà le porte à pénétrer dans la brume des passés obscurs. En ce lieu propice la vague image de ses lointains aïeux l'aura hanté plus qu'ailleurs. Et plus tard, le souvenir de ses impressions d'enfance, s'associant à ce qu'il a pu par ailleurs conjecturer de plus probable sur leurs origines, il en aura complété et, pour ainsi dire, parachevé le tableau à l'aide de ce poétique détail. Après tout, il a bien fallu que le clan des antiques Renan ait eu un centre ou ‘une sorte de centre’ et, si ce n'était pas à Meskanbelec, qui s'appelle, paraît-il, Kéruzec, ce ne pouvait en être bien loin (blz. 12).

Genoeg om duidelijk te maken, niet slechts welke de waarde van dit eerste hoofdstuk is, maar ook over welke onderwerpen het handelt. De indruk die u eruit bijblijft, is dat Renan zeer zeker niet enkel ‘een Bretagner’ is (Lasserre weet wel dat het ras niet alles verklaart), maar dat de trekken van zijn

Keltische voorouders, hun neiging tot zelfstandig oordeelen, hun dichterlijkheid en vroomheid, hun aandacht voor de liefde en voor den dood, hun hang naar het geheimzinnige, hun hardnekkige ondernemingsgeest, hun innerlijke ‘dubbelheid’ of zelfs ‘pluraliteit’, zooals Lasserre zegt, hun betrekkelijke belangeloosheid en de bekoring die aan de beste van hun uitingen eigen is, toch ook bij Renan aanwezig geweest zijn en zijn arbeid hebben beïnvloed.[1)]

De verdere hoofdstukken van Lasserre's eerste deel brengen den lezer in de stad waar Renan een kleine jongen geweest is, en op de scholen waar hij voor het priesterschap geleerd heeft. Men ziet hem in het verarmde zeekapiteinsgezin, in de straten van het donker-clericale Tréguier, in de met studieuze boerenzoons gevulde klassen van het Bretonsche ‘collège’ en in de meer ‘wereldsche’ klassen van de beide Parijsche seminaries. Tréguier brengt hem, voor al wie geestelijke is, een eerbied bij, dien hij later op hetgeen geestelijk is zal overdragen; op Saint-Nicolas, de eerste Parijsche school, komt hij in aanraking met een decoratief soort van Christelijken eeredienst; Saint-Sulpice geeft hem degelijk onderwijs in de wis- en natuurkunde, benevens het minst ondegelijke onderwijs in theologie dat er toen op seminaries te krijgen was. Op Saint-Nicolas begrijpt hij voor het eerst wat talent, schittering, roem is; op Saint-Sulpice wat studie kan zijn. Saint-Nicolas laat hem eenmaal paard rijden, op een Zondagsuitstapje in het Bois de Boulogne, en voedt hem overigens met stijlleer, Christelijke moraal en goede manieren; Saint-Sulpice daarentegen tracht hem te doen denken; alleen, de Katholieke theologie van dien tijd, zelfs die van Saint-Sulpice, is zoo zwak, het is een zoo onhoudbaar amalgama van cartesianisme en scholastiek, dat ze al spoedig moet wijken voor de (trouwens ook tegen een beter theologie wel opgewassen) argumenten die Renan aan de nieuwere Bijbel-exegese en de moderne denkwijze ontleent. Levenslang, ik heb 't laten zien, heeft Renan ‘ja’ gezegd op het grootste deel der leeringen van Tréguier en Saint-Nicolas;

1) In een sierlijk geschreven, zeer intelligent boekje, *Renan et ses critiques* (Parijs, Siècle, 1925) maakt J. Boulenger eenige aanmerkingen op Lasserre's voorstelling van zaken betreffende Bretagne's volk en litteratuur. Overigens heeft hij voor Lasserre bijna niets dan lof.

maar, al is 't waar dat hij ook voor het karakter van zijn leeraren op Saint-Sulpice ontzag is blijven voelen, op hun theologie heeft hij vastberaden ‘neen’ geantwoord. Juist door hun ernst hebben zij hem gedwongen beter toe te kijken; en zoo zag hij dat bij hen de waarheid niet was te vinden. Daarom steekt hij het plein over en neemt zijn intrek in een nabijgelegen hotel: symbolische tocht die, hoe kort ook, moeilijk geweest is, omdat een liefhebbend zoon er zijn moeder mee griefde, en een in de wereld onwennig, vrij behoeftig jongmensch (alleen door zijn zuster eenigszins geholpen) er zijn beschermers mee van zich vervreemde.

Ook uit deze laatste hoofdstukken zouden veel schoone passages zijn aan te halen: de beschrijving van Tréguier en van den tuin van Issy (een voorschool van Saint-Sulpice), het verhaal van ‘le vicaire de feu et le curé de fer’, de geschiedenis van Saint-Sulpice en van den mystieken stichter der orde, Olier, de beschouwingen over het nut van stijlleer (door Renan veroordeeld, door Lasserre verdedigd), over het taalen litteratuur-onderwijs in de eerste helft der 19e eeuw, over ....de noodzakelijkheid van regelmatig zelfonderzoek (een persoonlijke, treffende uitlating van Lasserre), enz. enz.

Maar ziehier het tweede deel: *Le drame de la métaphysique chrétienne.* Het draagt dezen ondertitel met eere. Want een drama is het, een drama in drie bedrijven. Eerste bedrijf: uit de samensmelting van de Grieksche philosophie met de Joodsche Gods- en Messiasgedachten ontstaan het Alexandrinisme en de Christelijke dogma's; tweede bedrijf: het opkomen van de moderne, ‘anti-grieksche’ wijsbegeerte en van de proefondervindelijke wetenschap ruïneeren deze dogma's; derde.... Het derde komt nog. In het derde zal Lasserre de inwerking van dit alles op den jongen Renan laten zien. Vat men een oogenblik al de door hem reeds nu beschreven gevoelens, denksystemen, methoden op als personen - het is een der talenten van dezen criticus om zulke abstracte wezens concreet te maken - dan gevoelt men het verloop van zijn verhaal werkelijk als een drama: die wezens trekken elkaar aan, stooten elkaar af, de eene doodt de andere, de eene *wordt ongelukkig*, de andere triumfeert!

Laat mij beproeven, Lasserre's ingewikkelden gedachten-

gang in korte woorden weer te geven. Bij al hun onbetwistbaar religieus, zelfs mystiek gevoel, hebben de Grieken (met ‘de Grieken’ bedoelt hij in hoofdzaak Plato en Aristoteles) zich jegens hen die later zijn gekomen, ja nog heden jegens ons allen, verdienstelijk gemaakt door hun leer van het denken. Hun formeele logica is nog tegenwoordig van kracht, al passen wij ze meestal niet dan onbewust toe. Ten eerste echter hebben zij de fout begaan, aan die slechts formeele logica een metaphysische beteekenis toe te kennen, mede onder invloed van hun natuurkennis; ten tweede hebben zij hun metaphysica tot in onderdeelen uitgewerkt naar analogie van diezelfde, later nagenoeg geheel onhoudbaar gebleken verklaring van het physisch heelal. Zoo namen zij met Aristoteles het metaphysisch bestaan der ‘categorieën’ aan (‘substantie’ van het veranderend individu; ‘essentie’ aan alle individuen gemeen); met Plato meenden zij dat ‘ideeën’ niet louter abstracties van waarnemingen konden zijn, maar ‘in den hemel’ aanwezig waren en door de verschijnselen werden afgeschaduwd. Slechts een aantal wezens die wij ‘honden’ noemen, zien wij om ons: wat ‘de hond’ is kunnen wij niet volkomen goed weten, die bestaat elders, als ‘idee’. En het zijnde is tenslotte een samenstel van zulke ‘ideeën’; de hoogste Idee is God, ‘ho Theos’, die (den demiourgos van Plato hier buiten beschouwing gelaten) volmaakt, eeuwig, statisch moet zijn, noch Schepper, noch Voorzienigheid.

Noch Schepper noch Voorzienigheid: daarom ongelijk aan den God der Joden. Het zijn vooral de Alexandrijnen die deze tegenstelling sterk gevoeld hebben. Van Jahwe konden zij evenmin afzien als van de Platonische Opperidee. Zij vonden er dit op dat de volmaakte Theos door middel van een ‘tusschenwezen’ als Schepper en Providentie optrad en dit ‘tusschenwezen’ (ik vereenvoudig) noemden zij den Logos, het Woord.

Juist verluidde uit Palestina, dat een door God gezonden wezen, de Christus, zich daar vertoond had: dat moest de Logos dus zijn. Als scheppend wezen kon de Logos niet wel onderscheiden zijn van God; als redder der menschen was hij God's zoon; het lag in de rede - in de door Plato en Aristoteles beïnvloede rede - dat de *substantie* van den Logos en van

den Zoon beschouwd werd als één met de substantie van God. Zoo kon, in de 4e eeuw, de Heilige Drieëenheid tot dogma worden verklaard en ook door het denkende gedeelte der geloovige massa als bijna vanzelfsprekende waarheid worden aanvaard. Bijna - want er bleven bezwaren voor het verstand; maar Christus had zich immers vertoond! Er was ‘een wonder’ gebeurd: zelfs de meest logisch aangelegde mensch nam in de Oudheid de mogelijkheid van ‘wonderen’ meestal gereedelijk aan. Zoo vestigde zich dus in de geesten der toen levende menschen het dogma der Drieëenheid; zoo konden zij tevens gelooven dat *elk* mensch moet boeten omdat *de* mensch (de idee ‘mensch’) gevallen is; zoo werd het begrip ‘transsubstantiatie’ voor hen iets natuurlijks. Alles onder invloed van de oud-Grieksche begrippen ‘substantie’, ‘essentie’, ‘idee’.

In de eerste eeuwen na de volksverhuizing werden deze dingen waarschijnlijk eenvoudig geloofd; later begon men er weer over te denken en te schrijven. Aristoteles werd weer algemeen bekend: geen wonder dat het mogelijk scheen de dogma's te verzoenen met zijn leer! Maar natuurlijk moesten daartoe allereerst de ‘categorieën’, de ‘soorten’ weer als werkelijk bestaand worden aangenomen. Dat geschiedde; de Scholastiek leerde het z.g. ‘realisme’ (de soortnaam ‘hond’ is niet enkel een woord; ieder woord vertegenwoordigt iets *reëels*). En de hoogste uiting van de Scholastische denkwijze werd het Thomisme - dat overigens slechts een gematigd realisme onderwees.

Al aanstonds echter was dit ‘realisme’ ontkend: het Scholastisch ‘nominalisme’ stelde er zich tegenover; het leerde dat soortnamen.... namen zijn en dat wij overigens van het Bovenzinnelijke alleen dat kunnen weten wat de Openbaring ons leert. Dit was een eerste aanval op de Helleensch-Joodsch-Christelijke denkwijze; er volgden andere toen de in wezen nominalistische Hervorming zich deed gelden, toen de proefondervindelijke wetenschap meer en meer werd beoefend, toen Descartes het stoffelijk heelal als een mechanisme verklaarde. Hoe kon het zijnde uit een eeuwig-onveranderlijk samenstel van ‘soorten’ bestaan, als wij bemerken dat telkens genomen proeven, door herhaling der feiten ook telkens

bevestigd, ons van ‘soorten’ niets leeren, als de wereld beweegt door onderlinge werking van krachten die in geen ‘soorten’ zijn onder te brengen? De vraag was zeker niet verrassend; met versterkten nadruk werd ze gesteld toen de nieuwere taalwetenschap de betrekkelijke onbeduidendheid van namen en woorden leerde en vooral toen de evolutietheorieën diepen indruk maakten. Thans wordt ze bijna algemeen als beantwoord en - afgedaan beschouwd.

Tegelijk was, mede onder invloed van het cartesiaansch mechanisme, een vrij sterk verbreide afkeer van het geloof aan ‘wonderen’ ontstaan; en onder invloed van Descartes niet alleen, maar van de geheele nieuwere denkrichting, scheen het velen toe dat de mogelijkheid om over het doel van de wereld iets te zeggen dat niet uitsluitend op gelooven berustte, vervallen was. Men nam het bestaan van natuurwetten aan; afwijkingen hiervan kwamen niet voor; en de kennis dier wetten leerde *hoe*, maar niet *waarom* de dingen gebeuren. Het werd moeilijk (ofschoon natuurlijk niet onmogelijk) te gelooven aan een *waarom* dat strijdig was met een *hoe:* zoo verminderde het getal van hen die, de nieuwere astronomie b.v. niet achtend, de wereld zagen als geschapen *om* den mensch. Ten hoogste kon men, ook verstandelijk, inzien dat de loop der dingen een zekere *richting* heeft.

Tot zoover, ongeveer, was de denkende menschheid gekomen, toen de geest van Renan begon te rijpen. Met dit complex van gedachten en gevoelens kreeg hij als jongeling te doen; en hij zag dat het seminarie er slechts zeer onvolkomen mee bekend was. Daarom brak hij met het seminarie: Lasserre zal in zijn 3de deel uiteenzetten, hoe dat in zijn werk is gegaan. Ik twijfel niet of hij zal de, uit zijn 2de deel m.i. noodzakelijk volgende conclusie trekken, dat Renan de wording van het Christendom ook hierom niet geheel juist heeft voorgesteld, omdat Renan zich den overwegenden invloed van Plato en Aristoteles niet goed bewust was. Renan heeft aan het Joodsche element een veel grooter beteekenis toegekend dan aan het Grieksche, en anderzijds, gelijk o.a. uit de *Prière sur l' Acropole* blijkt, den Griekschen geest te veel met het rationalisme vereenzelvigd.

Vindt men hetgeen men zooeven gelezen heeft, ongeacht

nu de beteekenis die het voor de kennis van Renan heeft, wellicht ietwat simplistisch? Ik antwoord dat men immers slechts een résumé las. Vraagt men of Lasserre het aanmerkelijk verschil tusschen Aristoteles' categorieën - en Plato's ideeënleer niet kent? Hij kent het; maar de dogma's en de Scholastiek zijn hoofdzakelijk voortgekomen uit hetgeen die beide leeren gemeenschappelijks hadden: een algemeen 'realisme'. Zegt men dat dit alles niets nieuws is? Vulgarisatie, ten eerste, heeft in deze moeilijke materie haar nut, een didactische methode is daar zeker van pas; maar bovendien is, zoover ik weet, nog nooit zoo helder en nadrukkelijk het verband tusschen de Katholieke geloofsleer en de Grieksche philosophie aangetoond.[1)] Heeft men nog andere bedenkingen? Ik vlei mij niet ze alle te kunnen beantwoorden. Ik zeg alleen dat Lasserre's beschouwing uitermate waarschijnlijk klinkt; zijn betoog is logisch; grove onjuistheden schijnen tot nu toe niemand te zijn opgevallen en ook ik heb er geen gevonden.[2)]

1) Er bestaat, naar men weet, over al deze vraagstukken een litteratuur, zoo uitgebreid dat ze heele bibliotheken zou kunnen vullen. Wil men zich ten dezen oriënteeren, dan kan ik allereerst uit de *Histoire de la philosophie* van Janet en Séailles (Parijs, Delagrave, 9me éd.) de volgende m.i. zeer goede hoofdstukken noemen: 1° *Le problème des idées générales dans l'antiquité;* 2° *Histoire du problème des idées générales au moyen-âge;* 3° *Le problème des idées générales dans les temps modernes;* 4° *L'école d' Alexandrie;* 5° *La philosophie chrétienne.* Over de meer bekende onderwerpen (Plato, Aristoteles, Descartes) zal het wel niet noodig zijn litteratuur op te geven.
In het degelijke werk van den Jezuïet Dr Jean Rimaud, *Thomisme et méthode* (Parijs, Beauchesne 1925), vindt men een uitvoerige, beredeneerde bibliographie van het Thomisme. Een onpartijdige, ofschoon zeer bewonderende beschouwing over dit stelsel is: *La pensée de saint Thomas d' Aquin* van G. Truc (Parijs, Payot, 1924; met uittreksels in het Fransch uit de *Summa*). Bestreden is de geheele Scholastiek in het lijvig werk van Dr Louis Rougier, *La Scolastique et le Thomisme*, Parijs, Gauthier-Villars, 1925. Lasserre geeft zelf ook documentatie op, ofschoon spaarzaam.
2) Het spreekt, dat Katholieke schrijvers Renan en Lasserre niet ongemoeid hebben gelaten. Ik noem slechts Henri Massis en Jacques Maritain. Den heer Massis ernstig te nemen is niet altijd noodig (men zie daarover o.a. mijn reeds geciteerd boek *Fransche litteratuur van onze dagen*). Anders is het met den hoogst bekwamen Thomist Maritain. Maar dit keer is hij niet gelukkig geweest. Hij noemt Renan een 'végétal creux' en beticht hem van 'historicisme', d.i. van de meening dat de geschiedschrijving in de plaats van de philosophie moet komen, dat alle geschiedenis-philosophie te verwerpen is. Het heeft J. Boulenger, in zijn bovengenoemd werkje *Renan et ses critiques*, geen moeite gekost om te bewijzen dat Renan dit 'historicisme' niet was toegedaan, ja dat 'historicisme' slechts een fraai woord zonder inhoud is (niemand is zonder philosophie). Zie over hetzelfde onderwerp ook het aardige boekje van Boulenger: *Entretien avec Frédéric Lefèvre*, Parijs, Divan 1926. - Lasserre zelf heeft zich verweerd in de *Nouvelles Littéraires* van 25 Juli 1925.

Maar natuurlijk ben ik zeer benieuwd naar hetgeen onpartijdige vakgeleerden er ook in de toekomst van zullen zeggen, zoo in Nederland als elders. Het zou mij niet verwonderen als zij den invloed van Plato op het Thomisme door Lasserre overschat achtten. En of alle lezers van Thomas hem ‘grand poète’ zullen noemen? Ikzelf heb reeds nu een enkel bezwaar, van meer algemeenen aard weliswaar. Met genoegen n.l. zie ik dat Lasserre geen dor rationalist is, dat hij religieus gevoel heeft; maar wanneer hij zoowaar, op de wijze van Kant, het bestaan van God aannemelijk wil maken door zich te beroepen op onze moreele instincten, dan gaat hij, die er anders niet van houdt, met het hart te redeneeren en met het hoofd te gevoelen, juist iets verder dan van hem verwacht kon worden; dan gaat hij - als ik een zoo veel omvattende opmerking hier even in het voorbijgaan mag maken - juist iets te ver. (Blz. 286-290).

Toch zijn het bepaaldelijk Lasserre's gevoelsuitstortingen die mij, in verband met den hoofdzakelijk intellectueelen inhoud van zijn 2e deel, te zijnen aanzien geestdriftig stemmen. Velen immers zouden in staat geweest zijn een overzicht van de philosophie der laatste 2500 jaar te leveren; geringer reeds zou het getal zijn van hen, die het zoo helder hadden gekund; maar bijna niemand zou het met die warmte gedaan hebben! Bijna niemand had, onder het voortschrijven aan een boek als dit, het vuur zoo brandend gehouden en een zoo geestig, beeldrijk - een zoo vonken-schietend proza weten voort te brengen! ‘C'était le temps’, schrijft hij waar hij het verschil tusschen de Scholastiek en de na-cartesiaansche denkwijze heeft aan te duiden, ‘c'était le temps où la philosophie eût pu être comparée à un télescope du dispositif le plus compliqué, mais par lequel on apercevait sur l'horizon céleste la Vierge et les anges. Au télescope cartésien, tout ce qu'on voyait, c'était des plaines et des montagnes sans fin de figures et d'équations’. (Blz. XXIV). Dat is nog een meer

geestig dan gevoelig beeld; maar lees zijn ontboezeming over het wezen der religieuze extase (blz. 96-97); lees, hier ter plaatse, zijn beschouwing over het onvolmaakte in ons bestaan:

> 'Inépuisable en serait le tableau. L'homme a la notion et l'ardente exigence de la justice; l'injustice règne partout, elle est comme la loi de fait de l'humanité. Il a assez d'intelligence pour désirer passionnément le savoir; le cercle de ce qu'il peut savoir est si borné qu'il y étouffe. De toutes ses forces, il tend à la réalisation du bien, à la possession du bonheur; l'effort pour fonder durablement le bien en lui et hors de lui le déçoit toujours, et la vie n'est pour lui qu'un songe tourmenté, ridiculement éphémère, qu'il semblerait aussi sage qu'il ne prît pas au sérieux. Son âme est instinctivement éprise d'idéal; quel est l'idéal dont l'expérience ne lui crie point la vanité? L'inégalité entre la douceur et la noblesse de ce qu'elle demande au commerce des affections humaines, et la chétivité, la misère, l'amertume de ce que ces affections lui peuvent offrir, est si grande que l'histoire de l'existence la plus favorisée est encore une affreuse déception du coeur....' (Blzz. 154-155).

Hier klinkt het accent van eigen smartelijk gevoelen. Het is een geluk, dit en dergelijke accenten te vernemen uit een werk van studie, dat anderzijds zóó degelijk en koel is voorbereid dat het tot motto den zin had kunnen dragen, die op blz. 259 van het eerste deel voorkomt: 'Cherchons le vrai et ne forçons la réalité en aucun sens'. Wel mag men zeggen dat, voor een criticus en geschiedschrijver, dit de ware houding en werkwijze zijn! Zich met het hart voor zijn onderwerp interesseeren, maar vastbesloten blijven alle beschikbare documenten te gebruiken; zijn gevoel, zijn intuïtie bij het bewerken hun gang laten gaan, maar onder voortdurend toezicht van een goed bewapende rede; de vragen en antwoorden der philosophie zoo lang overdenken, dat men ze met een minimum van vaktermen kan formuleeren, maar er zich tevens met de ziel zoo inleven dat men ze als vanzelf ook *voelbaar* maakt; warm en persoonlijk, als van mensch tot mensch, spreken over hetgeen men tevoren, in de eenzaamheid, rigoureus beredeneerd had - ziedaar wat van een schrijver die zich aan een onderwerp als 'de jeugd van Renan' ging wagen, zoo niet geëischt, dan toch gehoopt mocht worden.

Aan zelfs zeer hooge verwachtingen heeft Lasserre beantwoord; en zijn onderwerp was van zeer groot belang. Toen ik, in het eerste deel van deze studie, Renan vooral prees om den merkwaardigen, 'dubbelen' gemoedsaard welke de zijne ge-

weest was en weldra die werd van velen, besprak ik uiteraard alleen terloops de beide ‘helften’ waaruit die geaardheid bestond: het religieus gevoel ten eerste, en de neiging tot rationalistische critiek op den godsdienst in de tweede plaats. Welnu, is tenslotte de hoofdinhoud van Lasserre's studie niet het best gekenmerkt, als men zegt dat hij die twee helften, niet terloops, maar uitvoerig in haar oorsprong beschrijft? Renan's religieuzen aard, immers, zien wij voortkomen uit zijn stam, zijn familie, zijn scholen; Renan's critiek gaan wij begrijpen wanneer wij de overwoekering der Grieksch-Joodsch-Christelijke ideeën-wereld door de moderne wetenschapstheorieën en wijsbegeerte, het langzaam maar onafwendbaar proces van verstikking waaraan de eerste onderworpen is, zelfs bij het aanhooren van Lasserre's nog onvoltooid ‘drama’ met beklemming mee beleven: met beklemming, maar ook (voor wat velen onzer aangaat) met een zekere loutering der gedachten en een zekere bevrediging van ons gevoel.

De beide ‘helften’ van Renan zien wij worden.... Op het eerste gezicht kan het schijnen of het ‘verklaren’ van deze wording Renan verkleint: hij zou vooral het product zijn van ras, opvoeding, geestelijk milieu. Maar verkleind zie ik Renan, na lezing van Lasserre's werk, toch niet. Veeleer begrijp ik er eens te meer, en duidelijker dan ooit uit, dat het niet minder dan twee *werelden* waren die Renan's gemoed heeft omvat, dat Renan - om het eens met een woord te zeggen waarvan hij zelf zonderling zou opzien - de *luidspreker* geweest is voor een zeer machtig gevoel en zeer gewichtige gedachten. En dat is geen geringe verdienste. Wanneer wij ons daarbij nog eenmaal te binnen brengen, dat de vereeniging van die beide werelden in één gemoed niet slechts de ruimte daarvan, maar ook de betrekkelijke *oorspronkelijkheid* bewijst, dan weet ik zeker dat ik niets behoef af te doen van mijn aanvankelijke stelling: dat Renan, zoo al niet tot de eersten van het menschelijk geslacht, dan toch tot de zeer uitnemenden behoort.

JOHANNES TIELROOY.

Van Marx tot De Man[1)]

Van Marx en Engels is bekend - Marx verhaalt en Engels herhaalt het, de eerste in zijn beroemde, voor de kennis van het historisch materialisme onmisbare, voorrede bij ‘Zur Kritik der politischen Oekonomie’ van 1859, de tweede in de voorrede van ‘Ludwig Feuerbach und der Ausgang der klassischen deutschen Philosophie’ van 1888, het bekende geschrift, dat de schakel blootlegt, die Marx aan Hegel verbindt - dat zij getweeën tijdens hun brusselsche ballingschap in en na 1845 een boek schreven, twee dikke octavo-deelen in den vorm van een critiek op de wijsbegeerte na Hegel; zij werkten daar hun eigen inzichten, tegenover de ideologische der duitsche filosofie, in uit ‘om af te rekenen met (hun) voormalig filosofisch geweten’; gewijzigde tijdsomstandigheden echter hadden den uitgever in Westfalen, die het handschrift reeds onder zich had, den druk belet, maar - besluit Marx - ‘wir überlieszen das Manuskript der nagenden Kritik der Mäuse um so williger, als wir unseren Hauptzweck erreicht hatten - Selbstverständigung.’

De geschiedenis herhaalt zich, maar, ook hier, niet heelendal.

Ook het boek van De Man is een afrekening met zijn geweten van destijds, d.w.z. met Marx. ‘Niets anders dan een stuk geestelijke autobiografie’ (Voorwoord bl. V), de beschrijving van zijn ‘bevrijding van het marxisme’ (t.z.p. bl. VIII).

Een psychologie van ‘het’ socialisme heet het. Het is dit in mindere mate dan eene van vele socialisten, wien dit boek, pakkend, helder en puntig als weinige, openbaring brengt van

1) Naar aanleiding van: Hendrik de Man, De psychologie van het socialisme; vertaald door E.J. Brouwer; Arnhem, N.V. Van Loghum-Slaterus' Uitgeversmaatschappij, 1927.

veel wat zijzelven reeds vagelijk hadden beseft. Om deze reden thans - en ziehier, waarin de geschiedenis zich niet herhaalt - niets van gewijzigde tijdsomstandigheden, die den druk zouden verhinderen. Integendeel, een tijdsbestek, dat snakt naar zulk verlossend woord; sinds 1926 reeds twee duitsche drukken èn deze, door den schrijver zelf op de drukproeven herziene, vertaling in het nederlandsch, benevens nog eene in het fransch.

De Man heeft Marx moeten doormaken. ‘Ik twijfel sterk of het mogelijk is mijn opvatting van het socialisme geheel te begrijpen, wanneer men er niet langs Marx toe nadert’ (blz. 301). Lang heeft hij en hebben velen geleefd in den ban van dien sterken geest. Tot de kwelling te pijnlijk werd. ‘Niet slechts de bevrijding van marxistische consequenties, maar van de geheele marxistische wijze van denken, is voor mij de voorwaarde geweest om een ondragelijk geworden spanning... op te heffen’ (bl. 239).

Dat dit boek in socialistische kringen veel meer opgang maakt dan wrevel wekt, bewijst, hoezeer het behoeften van den tijdgeest vervult, bewijst zijn betrekkelijk waarheidsgehalte, zijn juistheid voor dezen tijd. De Man zelf hecht aan deze beperking: ‘Wat ik gezegd heb over de noodzakelijkheid, de betrekkelijke waarheid van het marxisme te boven te komen, zal ook eens gelden voor hetgeen mij de waarheid van dezen tijd toeschijnt. Ook deze waarheid zal eens onjuist zijn geworden, zal eens moeten worden overwonnen’ (blz. 362).

Heel veel eerder dan thans had deze ‘waarheid’ ook niet in 't openbaar kunnen beleden worden zonder sterk verzet op te roepen. En nog heden ten dage kan zij dit niet overal.

Als Bernstein in 1898 op bl. 556 van *Die Neue Zeit* (jg. 16, dl. I)[1)] zijn sinds befaamd geworden zin laat drukken: ‘ich gestehe es offen, ich habe für das, was man gemeinhin unter “Endziel des Sozialismus” versteht, auszerordentlich wenig Sinn und Interesse; dieses Ziel, was immer es sei, ist mir gar nichts, die Bewegung alles’ - dan ontketent hij een storm.

Nu De Man (blz. 347) schrijft: dat ‘de beteekenis der

1) Het artikel is herdrukt in zijn ‘Zur Geschichte und Theorie des Socialismus, gesammelte Abhandlungen’, Berlin, Edelheim, 1901, bl. 218; zie bl. 234 de beroemde stoutigheid.

socialistische beweging in een geheel ander licht' dan vroeger moet worden gezien; dat 'haar doel in haar oogenblikkelijk bestaan, in haar handelingen en prestaties van het heden, maar niet in een uitgedacht toekomstig doel' gelegen is; dat 'wanneer het socialisme als beweging een zin heeft.... het (is) om de menschen, die aan deze beweging deelnemen, gelukkiger te maken'; dat 'het geluk van komende geslachten.. daarbij slechts een imaginair, ideëel feit (is), dat slechts in zooverre reëele waarde heeft, als het geloof er aan noodig is om de taak voor het heden te vervullen'; dat 'het eenige, wat wij van het socialisme kunnen weten, is dat wat reeds nu *is*', d.w.z. 'de *beweging*, de enorme som van bepaalde handelingen, die reeds nu andere maatschappelijke betrekkingen tusschen menschen, andere psychische toestanden, andere levensnormen en instellingen in het leven roepen'; dat 'het meest essentieele aan het socialisme is de strijd ervoor'; - als De Man dit alles schrijft in 1926, met nog talloos meer wat rechtdraads tegen het marxisme ingaat, dan ontketent hij een applaus.

Het socialistisch publiek is blijkbaar wèl anders geworden in de laatste dertig jaren!

Sowjet-Rusland zal wel het eenige land ter wereld zijn, waar men De Man zou willen steenigen. Of men mocht er daar de voorkeur aan geven, hem te veroordeelen, tot wat hij den communisten daarginds verwijt, veiligheidshalve op het marxisme toe te passen: de 'inkapseling' (blz. 4).

Of De Man van het marxisme zich vrij heeft gemaakt! Men oordeele:

Jaurès heeft het gewonnen van Marx: 'In alle cultuurlanden komt de werkelijke toestand van den Staat overeen met de dynamische opvatting van Jaurès: "een burgerlijke democratie, waarin de macht der arbeidersklasse groeit", - nergens met de statische opvatting van het marxisme; "een bestuurscommissie voor de belangen der heerschende klassen"' (bl.82);

Marx heeft het kapitalisme miszien en misteekend: 'de eenige aanklacht, die van economisch standpunt tegen het kapitalisme is in te brengen, is die van *verspilling;* het is de eenige, die Marx niet genoemd heeft' (bl. 281);

het historisch materialisme is weggezakt tot een onbeduidendheid, die bovendien de omgekeerde waarheid is: ‘de geheele gedachtestructuur, waardoor Marx den “ideologischen bovenbouw” uit den “economischen onderbouw”, het “maatschappelijk denken” uit het “maatschappelijk zijn” afleidt, kunnen wij rustig nemen voor wat ze is; ze is niet weerlegd; maar erger is haar overkomen: ze boezemt ons geen belang meer in.... omdat wij ons juist willen losmaken van die afhankelijkheid van den mensch van techniek en productie; wij *moeten* omgekeerd van de afhankelijkheid van techniek en productie van den mensch uitgaan om aan de beteekenis van techniek en productie te kunnen gelooven’ (bl. 299);

het socialisme had, in de hoofden van Marx en Engels, naar Engels' gevleugeld woord uit 1878[1)] zich ontwikkeld van utopie tot wetenschap; het had dit gedaan met alvast op tafel te leggen zijn acte van aanstaande geboorte uit de bestaande maatschappij; deze, eens uit haar kapitalistische windselen losgemaakt, zou op den grooten dag der ‘onteigening’, toegepast op de oude onteigenaars (de kapitalisten) zelven, door de vroeger door hen onteigenden, de nu bezitlooze meerderheid, tot socialistische maatschappij zich ontpoppen; hiertegenover stelt De Man de volstrektste ontkenning met zijn uitspraken, dat ‘er.... geen menschelijke wetenschap (is) van wat komt; er bestaat slechts geloof daaraan, en van de krachten, die het verwezenlijken, is dit geloof een der invloedrijkste’ (bl. 89); ‘dat wetenschappelijk socialisme in de marxistische beteekenis van een socialisme, dat ontstaat uit kennis van het verleden en van het noodzakelijke, iets onmogelijks is; wetenschappelijk socialisme is even onzinnig als wetenschappelijke liefde; het socialisme is geen product der wetenschap; maar het kan en moet een object der wetenschap zijn en deze wetenschap van zichzelf als hulpmiddel gebruiken tot zijn verwezenlijking’ (bl. 324).

Dit ‘object der wetenschap’, De Man's socialisme - het

1) ‘De ontwikkeling van het socialisme van utopie tot wetenschap’ is de titel van een brochure, door Engels zelf getrokken uit drie hoofdstukken van zijn strijdschrift tegen Dühring ‘Herrn Eugen Dühring's Umwälzung der Wissenschaft’ van 1878; zie Engels' voorrede bij den tweeden druk van dit boek, bl. XI.

is een merkwaardige, maar begrijpelijke tekortkoming van zijn boek - wordt er nergens omschreven.

Onderstelt hij het als bekend? Dit is ongeoorloofd, nu ‘Das Kapital’, zij het met volle zeemanseer, over boord is gezet.

Of zou de Man, op den man af gevraagd, wat hij nog onder ‘socialisme’ verstaat, inderdaad moeite met het antwoord hebben? Het lijkt wel van ja.

Zijn socialisme, dat de aandrift missen moet, die onmiddellijk voortvloeit uit de wetenschappelijke zekerheid van eens te zullen overwinnen, het wordt tot wat men met Pierson kan noemen ‘socialisme in hope’[1].

De marxisten zelf hebben onderling elkaar wel afgevraagd, of niet het element van fatalisme, dat hun leer eigen was - het socialisme *moest* komen, of men het lustte of niet - den *wil* tot het socialisme verslappen kon. Als in de jaren vóór den oorlog de uiterste linkervleugel, die zich later zou afsplitsen, reeds rebelleert tegen Kautsky en de zijnen, dan is dit de grief dezer opstandigen: gij laat u door de maatschappelijke gebeurtenissen op sleeptouw nemen; gij laat na, er leiding aan te geven[2]. En dan dringt deze vleugel aan op *de daad*, op de daad der algemeene werkstaking bij voorkeur.

Welnu, deze daad (die uitbleef) zou achter zich hebben gehad het gevoel van zekerheid, vroeg of laat de zege te zullen oogsten.

Hoe nu, als deze zekerheid ontvalt, ja opzettelijk wordt weggesmeten?

‘Nu ligt de vraag voor de hand of niet het inzicht in de relativiteit van de sociaal-wetenschappelijke waarheid daarom tot sociale daadloosheid kan voeren, omdat de onzekerheid der kennis moet terugwerken op de zekerheid van het willen, dat met deze kennis gemotiveerd wordt. De mogelijkheid van deze konsequentie geef ik zonder meer toe. Ik geef ze zelfs *zeer gaarne* toe; want ik zou het toejuichen, wanneer de menschen althans zooveel inzicht in de relativiteit van hun kennis wilden toonen, om niet meer in naam van de een of andere

1) Zie Pierson's ‘Het waardeprobleem in een socialistische maatschappij’ van 1902 (in ‘de Economist’ en op bl. 341 van Deel I zijner Verspreide Geschriften).
2) Vgl. mijn ‘Socialistische crisis’ bl. 102 van dit tijdschrift, April 1920.

kennis over het lot en leven van anderen te beschikken. Mijn gevoel komt in opstand tegen elke aanmatiging van het menschelijk oordeel om het lot van anderen door dwang of geweld te willen bepalen'. Aldus De Man op bl. 364.

'De ontwikkeling van het socialisme van wetenschap tot geloof' zou zijn boek kunnen heeten: 'Wanneer wij het geloof bezitten, dat wat wij doen het goede is, waartoe hebben wij dan nog het geloof noodig, dat de wetenschap de overwinning van dit goede noodzakelijk maakt? Slechts de mechanische wetenschap, de wetenschap van de dingen, kan een dergelijke voorafgaande kennis der werkingen verkrijgen, omdat zij alleen die noodig heeft. De mensch, die een machine maakt, moet van te voren uit wetenschappelijke wetten kunnen afleiden, hoe ze zal werken. De wetenschap echter, die de sociale handelingen van den mensch tot object heeft, kan de toekomst niet kennen, omdat die ze niet verder *behoeft* te kennen dan de draagwijdte der tegenwoordige handeling. Het is voldoende, dat het socialisme aan zijn toekomst gelooft. Het is een geloof. Dat leert ons juist de psychologische wetenschap. Het is een liefde. De jonge man, die een meisje bemint, heeft geen wetenschap van noode, die hem uit de meting van haar ledematen, uit de analyse van haar huidpigment, uit de formule van haar gebit bewijst dat ze mooi is: het is de schoonheid van zijn liefde tot haar, die haar schoon maakt. De strijder voor een betere maatschappelijke orde heeft geen natuurwetenschappelijk bewijs noodig, dat deze orde noodwendig moet komen; het is voldoende, dat zijn geweten hem beveelt ernaar te streven. De massa's, wier sociaal streven meer door belangen en hartstochten dan door wetenschappelijke kennis wordt bepaald, zullen door het inzicht in de beperktheid van het weten niet ontmoedigd worden. Want ze worden daardoor toch niet aangeraakt. Hun instinctmatig streven vindt zijn grond in zichzelve. Wie zich echter onderscheidt van de massa, doordat hij handelt uit bewuste overtuiging, dien kan de zedelijke oorsprong van zijn willen voldoende grond voor zelfvertrouwen zijn' (bl. 365 v.).

Het is niet twijfelachtig, waar Engels De Man zou hebben ingelijfd. Bij de utopische socialisten, zoo goed als hij het Dühring deed, dien 'epigoon der utopisten, den nieuwsten

utopist', die 'statt aus dem vorliegenden ökonomischen Material, aus seinem allerhöchsten Hirnschädel heraus eine neue utopistische Gesellschaftsordnung fabrizirt'[1]. Engels' grief tegen Dühring was, dat diens socialisme een zuiver rationalistisch product, niet een bewezen historische noodzakelijkheid was; Engels' grief tegen De Man zou denkelijk zijn, dat diens socialisme evenmin historisch, zelfs niet rationalistisch, op zijn best een wenschelijkheids- of een wilsproduct mag heeten.

Het is noodig, dit vast te leggen, volstrekt niet omdat reeds hiermede de onwaarde van De Man's socialisme zou zijn bewezen, maar eenvoudig omdat het inhoudt, dat De Man den strijd vóór of tegen het socialisme overbrengt naar een gansch ander terrein dan waar Marx en Engels slag leverden. 'Historisch-economisch noodzakelijk?' is nu eenmaal een volstrekt andere vraag dan 'om economische of andere redenen begeerlijk?' Het klinkt wat paradoxaal, maar men kan zich een marxist denken, die het socialisme zeer onbegeerlijk acht; hij deelt echter de overtuiging der onontkoombaarheid van dit socialisme, legt om deze reden zich erbij neer en zal mee zijn best doen, er het beste van te maken. Een De Man daarentegen, die het socialisme, zijn 'liefde', niet begeeren zou, is ondenkbaar.

De Man zal met gansch andere argumenten moeten werken. 'Zal'; gedaan heeft zijn boek dit nog niet. Het stelt de begeerlijkheid, beschouwt ze als vanzelve sprekend, maar bewijst ze niet. Het toont zich zelfs volstrekt afkeerig van bewijs. Men herleze het citaat van zooeven: het is de schoonheid van zijn liefde tot het socialisme, die dit schoon maakt!

Naïef socialisme zou men dit ook in tegenstelling met wetenschappelijk, met bewijs-socialisme kunnen noemen.

Waar blijft de aantrekkelijkheid van deze bruid, als hare onvruchtbaarheid eens mocht worden bewezen? Of reeds, als kan worden aangetoond, dat, om welke reden dan ook, zeer velen haar niet begeeren?

Zonder beeldspraak: een groot deel der europeesche arbeiders wil het socialisme niet; en in het land, dat voorshands economisch de leiding der wereld heeft, in de Vereenigde

1) Bl. 252 van den zgn. Anti-Duhring, zweite Auflage.

Staten van Noord-Amerika, zijn de socialistische arbeiders een maar onbeteekenende minderheid.

Naïef socialisme, ook nog om een andere reden, de reeds genoemde, dat het in De Man's boek wèl wordt bezongen, maar geteekend niet. Het blijft er een vage schim. Elk kan erbij denken wat hij wil. Zelfs al werd zij het, onzichtbaar blijvend, afgodsbeeld van velen, concreet doel van een welbewuste politieke beweging kan zij nimmer worden.

Als De Man zegt, dat *zijn* waarheid eens het lot van het marxisme zal deelen, het lot om te worden bevonden 'betrekkelijk', waarheid voor nu maar niet voor immer, dan is dit - het is jammer voor De Man - goed marxistisch gedacht

Onbewuste nawerking van Marx?

Verwantschap met Marx kent ook hij zichzelven toe. Maar in anderen zin. Niet hij zou Marxist zijn, Marx zou utopist zijn geweest.

'Het marxisme - meent hij - maakt.... geen uitzondering' op den regel, dat 'de sociale utopie.... uitgangspunt voor den denkarbeid van den socialistischen theoreticus (is)'; het marxisme 'is.... ook daarin utopisch, dat een gewenscht en, wat zijn juridische en zedelijke grondslagen betreft, omlijnd toekomstbeeld het uitgangspunt is van zijn critiek op het tegenwoordige; in zijn wetenschappelijke bewijsvoering tracht het marxisme wel den indruk te vestigen van het tegendeel; zijn socialistisch toekomstbeeld ontstaat als het ware onverwacht in den loop van een wensch- en hartstochtlooze analyse van de ontwikkelingstendenzen der tegenwoordige productiewijze; dat is echter niets anders dan een om den tuin leiden van het bewustzijn aangaande de beweegredenen van het onderbewustzijn.'

Het citaat is van bl. 119, uit den aanhef van het hoofdstuk, dat heet 'het socialistische toekomstbeeld'. Het hoofdstuk dus, waarin men verwachten zou, dit beeld te zien geteekend van top tot teen. Een verwachting, waarin men bedrogen uitkomt. Over dit beeld, en vooral over de kracht die het uitoefende op socialistische denkers en droomers, geeft dit hoofdstuk een psychologische verhandeling van groote waarde,

maar van het beeld zelf geeft het nog niet het ontwerp van een schets. De godin blijft verborgen opgesteld.

Het citaat op zichzelf is juist. Marx zelf heeft ongetwijfeld het socialisme niet slechts voorzien, maar fel begeerd. Ook de ongenadigheid van zijn kritiek op het kapitalisme is slechts te verklaren uit zijn overtuiging, dat de toekomst noodwendig zou brengen een maatschappij, niet slechts vierkant anders dan de bestaande, doch ook verre verkieselijk boven deze.

Maar het citaat miskent dit onderscheid: Marx voelde, dat een socialistische wereldbeweging als doelstelling noodig heeft de aanwijzing van een ideaal, dat binnen bereik ligt, dit wil zeggen: waarvan althans de omtrekken zichtbaar zijn en de grijpbaarheid zeker is; De Man hecht aan deze dingen niet.

Zijn overtuiging, die het aandurft met het geloof alléén, getuigt van een moed, die eerbiedwaardig zou zijn indien hij niet overmoed ware.

'Het socialisme beteekent hedendaagsch geluk van hedendaagsche menschen of het beteekent in het geheel niets' (bl. 359). Het oude utopisme predikte het socialisme. Marx predikte, maar bovenal profeteerde het. Kan het profetisch karakter van het marxisme nog duidelijker worden verzaakt dan hier door De Man?

Indien zijn boek eens literair prulwerk was, niet telkens pakte door rake formuleeringen, niet aldoor boeide door den sterken stijl waarin zijn geloof er beleden wordt, niets was dan de simpele geloofsbelijdenis: de wapenen der rede leg ik af, maar vertrouwen blijf ik, - hoe gering zou zijn invloed zijn! Sterker: hoe zwak zou dan blijken de grond van dit geloof.

Geen geloof in een toekomst-ideaal, of het moet worden verwezenlijkt door geloofsgenooten.

Wie zijn deze geloofsgenooten van De Man en hoe teekent hij hen? Want zij, in tegenstelling met het socialistisch geloof zelf, worden wèl uitgebeeld.

'Sceptisch' noemt hij zelf zijn geloof aan de menschheid getint (bl. 367).

De arbeider is hard doende, te verburgerlijken. In wat het Communistisch Manifest van 1848 'de burgerlijke vooroordeelen' noemde gaat juist 'de 't snelst vooruitkomende, meer

intelligente voorhoede der arbeidersklasse.... zich thuis voelen, terwijl de ontwikkelde voorhoede van de bourgeoisie er aan ontgroeit' (bl. 172).

Dat de arbeider eigendoms-instincten bezit en ontwikkelt, dit is De Man het ergste niet. Integendeel. 'Het gevoel van bezit, dat de mensch op de zaak overdraagt, die hij voor zijn genot of zijn arbeid gebruikt, of die hij voortgebracht heeft - dit gevoel en de daarop berustende aanspraak op eigendom is geen doemenswaard voortbrengsel van een onzedelijke maatschappelijke orde, maar een onuitroeibare voorwaarde voor elke maatschappelijke zedelijkheid. De individueele ziel eischt dit soort individueel eigendom en men kan met geen wijze van voortbrenging ook maar een proef nemen, die daarmede geen rekening houdt' (bl. 44)[1].

De Man, naar men ziet, aanvaardt dit instinct als bestaande en als goed. Doch de trant, waarin hij het verdedigt, blijft, zelfs voor een utopisch socialist, merkwaardig onsocialistisch: 'als de arbeider dat eigendomsinstinct niet bezat - dat niet verwisseld moet worden met het winstbejag om der wille van de winst, waardoor de kapitalist tot slaaf van zijn rijkdom wordt - dan zou hem het motief van het recht van den producent op de productiemiddelen en de arbeidsopbrengst ontbreken, dat den klassenstrijd pas boven den gewonen belangenstrijd verheft' (t.z.p.). Alsof de klassenstrijd onzer dagen, typisch massaal verschijnsel, ooit naar iets anders zou kunnen haken dan naar massalen, collectieven eigendom aan voortbrengingsmiddelen en aan voortbrengselen, die van den individueelen eigendom, die bij de arbeiders zich instinctmatig steeds meer heet te ontwikkelen, juist de ontkenning is!

Het ergste - dat waren De Man de ontgoochelingen van anderen aard, die de arbeiders hem berokkenden. '(Hij) zag, dat de meeste partijgenooten, vooral de leidinggevende bestuurders, waarmee (zijn) werk (hem) dagelijks in aanraking bracht, ten slotte veel meer van den bourgeois in zich hadden dan (hij). Zij zagen vol afgunst en bewondering juist naar datgene op,

1) Vgl. bl. 154: 'De heerschappij van het kapitalisme heeft.... een veel uitgebreider beteekenis dan de heerschappij van de klasse der kapitalisten: zij berust hierop, dat iedereen kapitalist zou willen worden, d.w.z. kapitalistisch voelt en denkt.'

wat (hij) het meest haatte in de klasse, waaruit (hij) was voortgekomen. Met barbaren zou (hij) overweg hebben gekund, met halfbeschaafde kleinburgers kon (hij) het niet' (bl. 161). 'Het besef van de onmogelijkheid om de arbeidersmassa's anders dan door verburgerlijking tot een beter bestaan op te heffen, (is) een der bitterste teleurstellingen (zijns) levens.... geweest' (bl. 343).

Dat 'beter bestaan', op den duur dan toch het vage socialisme à la De Man, slechts bereikbaar langs den weg der verburgerlijking, die àl steviger met individueele eigendomsinstincten wordt geplaveid, - wat kan hierin de socialist van zijn ideaal nog terugvinden?

De Man ziet in de toekomst mogelijkheden van allerlei slag. Eenig socialisme is daaronder. Maar ziet, hoe gering een plaats het er beslaat:

'Wat weten wij van morgen? Waarschijnlijk is slechts, dat de socialistische arbeidersbeweging van Europa eens de macht in handen zal nemen krachtens de meerdere getalsterkte van de groepen, wier belang ze vertegenwoordigt en krachtens de sterkte, die ze ontleent aan de overeenstemming van haar doeleinden met de edelste, sociale instincten van den geestelijken mensch. Maar ook dan weten wij nog niet, wat uit het socialisme groeit. Er kan een nieuwe klasse van parasieten ontstaan. De mogelijke revolutie kan een verwoesting, haar einde een verval tot het Fellachendom, een sprong in het cesarisme zijn.[1)] Ze kan de aanleiding vormen tot een moordenden wereldoorlog. Ze kan allereerst een doodbloedend Europa overleveren aan de expansiedriften van het Amerikaansche kapitalisme. Ze kan leiden tot een zoodanige vernietiging van de industrieele productie-krachten, dat een nieuwe sociale overheersching der landbouwklassen ontstaat' (bl. 366 v.).

Marx en de Man, welke twee uitersten! Het is wel teekenend voor het tegenwoordige socialisme, dat het dit alles zoo rustig over zijn kant laat gaan. Het klaagt niet: van zijn vrienden

1) Vgl. bl. 202: 'De fraze van de dictatuur als overgangsstadium miskent het belangrijke feit, dat er geen dictatuur is zonder dictatoren, en dat, wie het tot dictator gebracht heeft, ongaarne de dictatuur opgeeft.'

moet men het hebben, en keert dan van dezen vriend zich af. Neen, van hem aanvaardt het datzelfde per slot van rekening wat tallooze bestrijders van het socialisme al sedert jaar en dag ertegen hebben ingebracht. Want het merkwaardigste in dit boek is toch misschien wel dit, dat het een overtuiging, die het 'socialisme' noemt, omkleedt met een redeneering, die tot nu gold als anti-socialistisch. Van hèm neemt men het aan, omdat hij betuigt, trots alles socialist te zijn gebleven, en omdat deze betuiging - wat hij dan onder dezen term moge verstaan - geloof verdient; want het merk van volslagen eerlijkheid draagt zijn boek op iedere bladzij.

Hieruit allereerst is deze aanvaarding verklaarbaar.

Verklaarbaar is zij verder uit de overweging, dat tegen dit alles, zóó gelukkig meest geformuleerd als waarin de tegenstanders slechts zelden slaagden, maar heel weinig is in te brengen.

De stijl is de kracht van het boek. Welk een pracht van een dagkalender ware er uit samen te stellen!

Ik citeerde reeds veel. Ter typeering, en omdat het meest niet beter gezegd kon worden.

Hoe raak schetst hij de houding van die verschijningen aan den zelfkant der intellectueele samenleving, die men 'miskende genieën' noemt: 'In het agitatorische begintijdperk der socialistische beweging was dit type talrijk vertegenwoordigd door advocaten zonder zaken, maar niet zonder eerzucht, nietgeslaagde of ontslagen ambtenaren, ingebeelde halve-geleerden, waaronder veel leeraren, miskende uitvinders, ongedrukte dichters, te oorspronkelijke schilders en café-litteratoren van elke schakeering. Deze waren toen in de socialistische beweging veel talrijker dan nu; tegenwoordig zijn er bewegingen als communisme en nationaal-fascisme, die veel meer in uitersten vervallen, waaraan het vernielzuchtige nihilisme van deze persoonlijk geremden zich meer verwant gevoelt' (bl. 158).

Het moge psychologisch onwaarschijnlijk zijn, dat De Man zelf, die na veel strijd den vrede gevonden heeft nu hij voor zich erin slaagde, het socialisme van wetenschappelijke zekerheid te verheffen tot geloofswaarheid, nog den eenen stap zal doen, die overblijft, om hem buiten het socialisme te doen

plaats nemen. Maar het is niet onwaarschijnlijk, dat menigeen, die thans instinctmatig in hem den leidsman voelt die uiting wist te geven aan veler half bewuste gevoelens, wèl tot dien stap zal overgaan.

Doel van het boek is dit zeker niet.

Maar doeleinden worden dikwijls gemist. Van voorbeelden krioelt de geschiedenis.

Hoort De Man zelf:

'....vele democraten (hebben) stelsels verdedigd, die in de practijk in tegenovergestelden zin werkten. Men wilde de heerschappij van het parlement en bereikte de heerschappij der partijen, men wilde de macht der openbare meening en bereikte de macht der dagbladeigenaars, men wilde het gezag der wetgevende macht en bereikte het gezag der ambtelijke uitvoerende organen, men wilde uitbreiding van de bevoegdheden der verantwoordelijke en afzetbare ministers en bereikte daardoor dat de zwaarbelaste ministers overgeleverd werden aan onverantwoordelijke en niet afzetbare ambtenaren' (bl. 141).

De Man - de toevoeging ligt geheel in de lijn van dezen gedachtengang - De Man wilde het socialisme, maar bereikte.. Men vulle naar believen in. De keuze is ruim genoeg, naar we reeds zagen, maar blijvend socialisme - iets geheel anders dan tijdelijke machtsuitoefening in enkele landen door een zich socialistisch noemende meerderheid (maar met Amerika erbuiten!) - vindt daarin nauwelijks een plaats.

De socialistische beweging is, is Europa, gegroeid tot numeriek respectabelen omvang. Een der begeleidende verschijnselen van dit groeiproces - en dat niet heeft nagelaten, het te beïnvloeden - is de kritiek geweest op wat het meedroeg aan wetenschappelijke bagage.

Dit groeiproces is niet bloot een grooter worden, het is tevens een anders-worden geweest.

Een enkele maal wordt dergelijke innerlijke verandering een wijle scherp belicht.

Op die oogenblikken, waarop leidende figuren uit de wassende en verschietende beweging zelve uit innerlijken aandrang zich genoopt gevoelen, hun binnenste buiten te keeren.

Zulk een oogenblik is dat der verschijning van De Man's welsprekend boek geweest.

Bij al zijn welsprekendheid echter vergeet het één ding: de verwerping der wetenschappelijke argumenten *ten gunste* van het socialisme is meer dan de negatieve daad, waarvoor zij zich uitgeeft; haar positieve inhoud is de aanvaarding van argumenten *tegen* het socialisme. Als de wetenschap *niet* leert de begeerlijkheid en de onvermijdelijkheid van dat nieuw maatschappelijk stelsel, dan blijft zij tegenover deze vraagstukken niet als onwetend en onverschillig staan, dan laat zij niet een ledige ruimte over, die het geloof mag aanvullen naar zijn behagen, dan leert zij de verkieselijkheid en de noodzakelijkheid van iets anders dan het socialisme is. Wat niet beteekent: van precies dat stelsel, 't welk nu bestaat. Ook dit zal de eeuwigheid niet beërven. Het had zijn begin en het zal zijn einde vinden. Dit kan aan de ‘wetenschappelijke’ socialisten - De Man echter moet hierover in twijfel verkeeren - gereedelijk worden toegegeven. Maar dat dit einde niet die wijziging-tot-den-wortel zal zijn, die Marx voorspelde - de argumenten voor deze stelling liggen opeen gehoopt, juist in het boek van De Man.

In tijden verscheen er niet een voor het socialisme zóó gevaarlijk boek.

D. VAN BLOM.

Een leelijk oordeel over Nederland.

In het nieuwe boek van graaf Keyserling ‘Das Spektrum Europas’, worden kritische beschouwingen gegeven over volksaard en beschavingsvormen bij de verschillende volken van Europa. Men vindt in dit boek ook een kritiek op ons land, die hierop neerkomt, dat wij een door en door leelijke beschaving hebben.

Keyserling is zeker een merkwaardige figuur onder de schrijvers van het moderne Duitschland, en zijn invloed is niet gering. Na de verschijning van het ‘Reisetagebuch eines Philosophen’, waarmede de aandacht op hem gevestigd werd, zijn er nog een tiental boeken van zijn hand uitgekomen over philosophische, metaphysische en algemeen-politieke onderwerpen. Doch niet alleen als wijsgeerig schrijver heeft Keyserling naam gemaakt. Kort na de uitgave van zijn reisdagboek stichtte hij Nov. 1920 te Darmstadt onder patronaat van den groothertog Ernst Ludwig van Hessen eene ‘Schule der Weisheit’. Keyserling's bedoeling was aan den impuls tot vernieuwing van den geest, dien hij meende dat van hem uitging, eene psychologische, historische en reëele werkingssfeer te geven. Door de stichting van die school, door zijn voordrachten en die van anderen, door de boeken, die door hem en anderen werden geschreven, heeft hij inderdaad school gemaakt. Men kan den invloed begrijpen, die van dezen orkestdirigent van den geest - zooals hij zichzelf te Darmstadt noemde - is uitgegaan, als men de factoren in aanmerking neemt, die dien invloed bepaalden: een beslist autocratisch intellectualisme, eene hooge maatschappelijke positie, eene Baltische oorspronkelijkheid, half Russisch en half Duitsch in beschaving, en aan den anderen kant de ontredderde, wankele

en zoekende mentaliteit van de beschaafde intellectueele kringen, ontvankelijk voor eene eigenaardige vermenging van oostersche bespiegelende ideeën met westersche kennis en kritisch realisme, waartoe de maatschappij in Europa en in Duitschland aanleiding gaf. En niet alleen zijn invloed, ook zijn beteekenis werkelijk als philosoof is duidelijk. Niet omdat hijzelf zegt philosoof te zijn, of omdat hij den menschen zelf spreekt van zijn missie als zoodanig, maar omdat zijn kennis, zijn opmerkingsgave en oorspronkelijkheid wel iedereen zullen opvallen, die philosophisch aangelegd is. En al mist men in zijne philosophie eenvoud en rust, ontbreekt er aan vele van zijne phantastische beweringen de noodige bezonkenheid, is men dikwijls niet vrij om met zijn gedachtensprongen mee te gaan, onderwerpt men zich vooral volstrekt niet aan het apodictische oordeel, dat hem telkens zijne onpersoonlijkheid zèlf doet poneeren, men rekent hem toch werkelijk tot de philosophen.

Een geliefkoosd thema is voor Keyserling de geestelijke tegenstelling tusschen het Oosten en het Westen. Vroeger zag hij evenals Spengler in Europa eene zieltogende beschaving, ‘Europa schien mir ausgespielt zu haben’. Op die meening is de schrijver van het Reisetagebuch echter teruggekomen. En in zijn Spektrum Europa's nu - dat naar zijn ontstaan een soort aequivalent van het Reisetagebuch is - wordt juist vooropgesteld, dat Europa een bepaald ontwikkelingsdoel heeft, een béter Europa, door edeler volken bewoond. Het tegenwoordige Europa, dat dus voor verbetering vatbaar wordt geacht, vormt het materiaal voor zijn kritisch werk.

In de Inleiding van zijn nieuwe boek geeft de schrijver eerst eenige algemeene opmerkingen over nationalisme, zonder precies te definiëeren, wat nationalisme eigenlijk is. In verband met die opmerkingen komt hij er dan toe te beweren, dat Europa eene eenheid is - een gemeenplaats, die eigenlijk ook niet nader, niet voldoende wordt omschreven. Hij doet vervolgens de begoochelende mededeeling, dat de beelden van de volken, die hij teekent, volkomen spontane vormingen zijn uit zijn onbewuste, waaraan zijn denken weinig deelnam. Hierna zegt hij waar hij zich dan wèl van bewust was, n.l. met het schrijven van dit boek nu eens de ironische en sati-

rische zijde van zijn wezen uit te leven; voor zijn spotternij en hekeling haalt de schrijver merkwaardigerwijze een soort van absolutie uit het motto van zijn boek, Paulus' brief aan de Romeinen, III:23. Maar hij vindt het toch ook nog noodig zich van te voren reeds te verdedigen tegen eventueel misnoegen over zijn spotten en gekscheren, hij maakt alvast aan het slot van de Inleiding een ieder, die zich aan zijne opmerkingen zou mogen ergeren, onverhoeds uit voor bourgeois, Farizeër of philister, voor kleinzielig, of te zijn zonder gevoel voor humor of scherts.

Wij hebben dus in dit boek te maken met eene spektraal-analyse van Europa als eene aangenomen eenheid, eene analyse wel te verstaan, door graaf Keyserling intuïtief verricht, en het beeld van die analyse is een reeks van met opzet sterk gekleurde satiren op de verschillende volken. Onder dit voorbehoud moeten wij kennis nemen van Keyserling's groteske oordeel over ons land.

Er is waarschijnlijk geen enkel Nederlandsch lezer, die zich laat intimideeren door een graaf Keyserling, die hem Farizeër of philister blieft te noemen. Maar als men na dit niet èrg grappige dreigement het hoofdstuk over ons land toch heeft doorgelezen, zal men vermoedelijk heelemaal niet tot ergernis zijn gekomen. Men kan zich ergeren over iets wat ongepast is, maar waar wel wat van aan is, men ergert zich soms over laster of gemelijken spot, - maar niet over iets, wat zoo openlijk bezijden de waarheid gaat als deze kritiek. De opmerkingen, die Keyserling maakt, zijn onvolledig, onvoldoende voor zijne gevolgtrekkingen, ze zijn of niet heelemaal juist, of in den grond niet juist, of ze raken kant noch wal, en ze deren ons dus niet. Juist een satire ook moet waar zijn.

Wat een meegaand lezer misschien zal hinderen is het gebrek aan werkelijke treffende satire: nademaal de Inleiding die doet verwachten, zoodat men geneigd is de heele kritiek als eene geestige bespotting, eene onschuldige beschimping op te vatten, en als zoodanig met een lach te aanvaarden. Doch zulk een luchte geest ontbreekt. Er is weinig kortswijl in Keyserling's misnoegen over het uiterlijk van een Volendammer. En voorts: zijn afschuw van Rubens' vrouwen-

lichamen; zijn tegenzin tegen sommige onderwerpen van de Hollandsche volksschilders; zijn wild oordeel over de Hollandsche havenbevolking als een van de meest woeste ter wereld; zijn uitzonderlijk bericht over de behandeling van een neger door iemand uit Java, wat hij te Aden meemaakte; zijn goedkoope aanhaling van het Engelsche versje dat 'the way of the Dutch, is giving too little and asking too much'; zijn persoonlijke ondervinding op het gebied van Hollandsche manieren, n.l. de 'Ausbrüche von Flegelhaftigkeit' die hij bij hoogstontwikkelde Hollanders tegenkwam; zijne zonderlinge bewering, dat de grondaanleg van onze taal lummelig (tölpelhaft) is; zijn voorbijgaand en aanmatigend oordeel over het gebrek aan fijnheid en geest bij de Hollandsche patriciërs en in de beste kringen; zijn veeg uit de pan over het weinige eten, dat men iemand in Holland voorzet, en de potsierlijkheid van zijn beweringen hieromtrent, doch waarvan men mag aannemen, dat ze niet kluchtig bedoeld zijn; zijne wijdloopige, ongracieuse tirade over de nuchterheid van de Hollandsche vrouw, de weinig galante manier, waarop hij haar deugden opneemt onder zijne beschouwingen over leelijkheid en leelijke beschaving en er nog het noodige aan afdoet ten gunste van zijn betoog; en dan de dooddoener op het eind, dat onze samenleving gekenteekend wordt door beunhazerij, door alledaagschheid en door droogstoppels,.... men zal dat alles moeilijk een geslaagde satire kunnen noemen.

Maar als er dan weinig of geen satire is in deze kritiek, dan is de vraag wat het werkelijke oordeel is, dat de schrijver ten beste geeft, en wat zijn bevoegdheid tot dit oordeel is.

Hij velt een scherp oordeel over een land, dat hij niet goed kent, hij geeft zoodoende onwillekeurig valsche voorstellingen van personen en toestanden. Bij het korte bezoek, dat de schrijver aan ons land heeft gemaakt, heeft hij land en volk onmogelijk kunnen leeren kennen; het valt trouwens te betwijfelen, of hij zich moeite heeft willen geven eene werkelijke studie van ons land te maken. Van een goed opmerker, die verstandig is, mag men verwachten, dat hij zich juist niet gauw een oordeel aanmatigt, dat hij ervoor zorgt geen vlug, oppervlakkig, ondoordacht oordeel neer te schrijven.

Het is voldoende bekend, het is ook wel genoeg gebleken,

hoe moeilijk het is de psyche te doorgronden van een ras en een volk. Het is reeds zoo moeilijk zichzelf en anderen van dezelfde soort te beoordeelen, des te moeilijker is het een geheel volk te begrijpen, waar men zelf niet toe behoort. Een buitenlander blijft haast altijd aan den buitenkant, hij is en blijft een vreemdeling onder vreemdelingen. Hij mist het erfelijk, gezamenlijk volkskarakter, hij mist het bijzondere inzicht, de speciale manier van waardeering, den eigenaardigen smaak, en meestal ontgaan hem de diepere begrippen van een taal, die hij niet dan met de grootste moeite meester wordt, als hem dit ooit gelukt. Hem ontbreekt totaal het oorspronkelijk-gemeenschappelijke, in geest en in ziel, wat de verschillende menschen en typen bijeenhoudt, wat hen één vòlk doet zijn: met één oorsprong, één taal, één geschiedenis, één bijzonder soort vrijheden, verplichtingen, belangen, opvattingen en beschaving. Hij behoort in zijn wezen tot eene andere eenheid, eene vertegenwoordigende eenheid van andere menschen.

De verschillen tusschen de menschen zijn verschillen van ras, soort, en volk. En de verschillen tusschen de volken zijn niet fictief, ze zijn feitelijk. Wat men dus denkt en gevoelt, denkt men en voelt men allereerst als deel van eene eenheid, als product van een volk. En wat men van een ander volk gewaarwordt, of erover uitdenkt, is waartoe men slechts als deel van zijn eigen volk in staat is. De exacte natuurwetenschap, de wiskunde, de techniek zijn misschien nog het minst afhankelijk van volksaard en volksbelang. Maar moraal, kunst en bespiegeling komen door volksbeschaving, zij zijn vanzelf betrokken tot aparte eenheden van denken en gevoelen. Men kan andere menschen, die tot eene andere eenheid behooren, bijna nooit objectief beoordeelen, vanaf het verheven standpunt waar men de verschillende volken als afzonderlijke eenheden zou kunnen overzien, ze naar hunne groote oorspronkelijkheid, hunne bedoeling, werking, nut onderscheidenlijk zou kunnen erkennen, en de individuen daartoe zou kunnen thuisbrengen,.... men oordeelt haast altijd subjectief, van de eigen eenheid uit, en over zijn medemenschen oordeelt men als vreemdelingen, zoo ze vreemdelingen zijn.

Keyserling plaatst zichzelf op het hóógere standpunt -

en velen doen dat tegenwoordig mèt hem - op het schijnbaar overtuigend standpunt van den tot oordeelen bevoegden mensch-in-zijn-algemeenheid. Hij vat de menschheid op als eene eenheid, ‘eene primaire en hoogere werkelijkheid dan de enkeling en het volk’. Hij neemt dus een algemeen menschelijk oordeel aan, algemeene ideeën, als het ware buiten de volken om, waarin ze tot uiting komen, daarboven uit, althans daar vandaan gehaald. Hij spreekt van ‘eigenwaarde’, de mate van zijn eigenwaarde maakt voor hem de waarheid van zijn oordeel direct voor de algemeenheid uit. En hij zegt dat daarmee ‘ieder enkeling het recht heeft over gansche volken gerecht te houden’.

Maar waar het juist op aankomt, is wat die mate van eigenwaarde bepaalt!

Het is de omgekeerde wereld eene algemeenheid aan te nemen, waarin gemeenschappelijke eigenschappen voor den mensch buiten de realiteit om van toepassing zijn. De gemeenschap is van lieverlede ontstaan. Niet als eene eenheid inééns, waarvan men graag zou uitgaan, maar als betrekkelijke vorm van meerdere, soortgelijke, afgescheiden gemeenschappelijke deelvormen en richtingen der samenleving. Niet ‘de enkeling vertegenwoordigt het volk’, maar de grootere binding in kwaliteit en kwantiteit, het volk, vertegenwoordigt den enkeling. En de volkeren vertegenwoordigen de menschheid.

Of er nu een voortdurend streven is, of moet zijn, naar vergrooting en versterking van bepaalde eenheden en volken, al of niet ten koste van de kleinere of zwakkere, is een andere vraag. En het is ook nog altijd de vraag of die verre toekomstidee van eene groote algemeene menschenliefde niet wezenlijk in strijd is met de liefde voor het bijzondere volk, - eene liefde evenzeer, tot zijn naaste, tot zijn evenmensch, die de schoonste vormen van eigenwaarde en onzelfzuchtigheid wakker roept in de menschen, die eerbied voor zichzelf en voor anderen bijeenhoudt, eene naastenliefde, die bezieling geeft aan een volk, leven en kracht brengt in de samenleving: de bevestiging van ontwikkeling en beschaving.

Edoch, dit zijn vraagstukken, waarmede Keyserling zich in dit boek niet direct bezighoudt; wij kunnen ze dus ook verder onbesproken laten.

Keyserling doet dus een beroep op zijn eigen-waarde. Welnu, wij willen daarmee genoegen nemen bij de beoordeeling van zijn kritiek op ons land. Maar wanneer hij dan ook nog heimelijk ruggespraak houdt met het menschelijk onbewuste, als graaf Keyserling het versmaadt over de dingen na te denken, als hij du haut de sa grandeur, als een soort Uebermensch-anthropoloog die eigenwaarde primeert, zich volkomen verheven waant boven het waardegevend volksbegrip wat zijn oordeel betreft, en meent ‘dat iemand al met enkele representatieve bijzonderheden het nationaal-karakteristieke zal ontsluiten, of het nooit zal begrijpen’, welnu, dan vreezen wij toch het laatste.

* * *

Keyserling vindt onze beschaving door en door leelijk.

Hij spreekt een oordeel uit over de leelijkheid in het algemeen en de leelijkheid in Nederland in het bijzonder, die de aanleiding tot zijn aesthetische uitspraak was.

De schrijver gebruikt het begrip leelijk zoowel in aesthetischen als overdrachtelijk in ethischen zin. Hiertegen kan in het algemeen geen bezwaar zijn, als men zich in elk afzonderlijk geval van de bedoeling van het woord vergewist. In 'schrijvers gedachtengang zoo veel mogelijk meegaand zullen wij ons echter houden aan de oorspronkelijke beteekenis van het woord met betrekking tot het smaakoordeel.

De quintessens van 'schrijvers betoog is nu deze:

dat het schoone objectief werkelijk is, en dat er een natuurlijk schoon is,

dat beschaving (cultuur) in menig opzicht vijandig is aan natuur, en dat dus beschaving ook veelal vijandig is aan schoonheid, en dus ook leelijkheid doet ontstaan,

dat de leelijkheid wel soms oorzaak kan zijn dat de beschaving die leelijkheid met gemaakte schoonheid verbergt,

maar dat de leelijkheid door de beschaving ook oorzaak kan zijn van eene ontwikkeling vàn die leelijkheid, dat er zoodoende een cultuur van leelijkheid kan komen,....

en dat Nederland het eenige land in Europa is, waar er op die manier eene normale cultuur bestaat van *de* leelijkheid!

Men zou geneigd zijn hier werkelijk aan satire te denken, ware het niet dat de heele opzet en de uitvoerige behandeling van het onderwerp doen uitkomen, dat de schrijver heeft bedoeld iets van beteekenis te zeggen, meer dan goedkoope, onschadelijke spot. De enkele rechtstreeksche schimpscheuten op onze beschaving zijn daarbij echter zoo ongelukkig gekozen, dat men ze liever heelemaal niet voor ernst neemt, niet als ernst en niet als grap. Men zal overigens de belangrijkheid van Keyserling's beweringen bezwaarlijk kunnen losmaken van zijn gewicht als wijsgeer, en men mag dus gerust aan zijne woorden ook eene philosophische beteekenis hechten.

Met groote stelligheid geeft de schrijver een oordeel over schoonheid, leelijkheid, en de toepassing ervan voor den mensch. We zullen het nationale nu verder buiten beschouwing laten en slechts de mogelijkheid van het aesthetisch oordeel in het algemeen en de waarde daarvan nagaan. Ook hier ligt Keyserling's zwakheid in zijne stelligheid.

Met een beslistheid, alsof de schoonheid hem van nature in optima forma ware geopenbaard, zegt de schrijver dat de schoonheid iets objectiefs is, absoluut. Wat ervan afwijkt wordt leelijk. De schrijver gaat meteen tot een ander uiterste, hij gaat zelfs zoover een absoluut-leelijk aan te nemen: een leelijk als norm. Hij heeft dat leelijk als norm hier bij ons gevonden! En in zijn kritiek constateert hij die vondst. De zonderlinge voorbeelden en de ongeoorloofde generaliseeringen, die ter verduidelijking van deze theorie en ter aanbeveling van die vondst worden aangehaald, kunnen wij nu beter ter zijde laten.

Elk absoluut gestelde is verwerpelijk. Zoo ook hier.

Schoonheid kan voor ons begrip niet absoluut zijn, ook niet natuur-schoonheid, en ook niet leelijkheid.

Alle schoonheid is ons altijd een vorm van schoonheid. Leelijkheid is ook maar een vorm van schoonheid, een mindere vorm. In deze betrekkelijkheid van wat wij schoon vinden - want het is eene subjectieve waardebepaling, een schoon vinden - daarin schuilt ook de moeilijkheid van ons begrip der schoonheid. Schoonheid, hoe ook begrepen, hoe ideëel ook, is slechts eene betrekkelijke waarde in ons oordeelingsvermogen en vindt eene betrekkelijke toepassing door ons oordeel.

Leelijk is een betrekkelijke vorm van schoonheid, want de betrekking tusschen leelijk en mooi is een vergelijk in dezelfde kategorie van het begrijpen: leelijk en mooi ontmoeten elkaar halverwege, waar hun tegenstelling ophoudt.

Schoon en leelijk, als behoorend tot eenzelfde beoordeelingsklasse, verschillen dus alleen door de mate van waardeering, het gehalte van het oordeel. Niet omdat het waardeeringsvermogen bij schoon of bij leelijk anders is. Naarmate echter het waardeeringsvermogen meer of minder ontvangt en begrijpt van het object, naarmate het oordeel dieper is, edeler, naar die mate is iets meer of minder mooi, meer of minder leelijk, naardien is het mooi, of leelijk. Dienvolgens is dus ook leelijk eene zuiver subjectieve waardeering.

Die subjectieve waardeering is dienstig ter beoordeeling zoowel van de schoonheid in de natuur, als van de door menschen gemaakte schoonheid, van de kunst; ook de natuur kan meer of minder mooi zijn, al is zij ook steeds oneindig en verheven voor ons begrip.

Mooi of leelijk is dus eene zuiver subjectieve waardeering.

Onze subjectiviteit *is* immers onze betrekkelijkheid, onze menschelijke onderworpenheid: aan de natuur (en kunst is in dien zin ook natuur), die wij met de zinnen waarnemen, aan den geest (en natuur is in dien geest ook kunst), dien wij vrij denken. Van de zinnelijke natuur bemerken wij slechts de vormen, betrekkelijke vormen en deelvormen voor ons bewustzijn; doch ook van den geest bespeuren wij slechts het betrekkelijke met ons ondergeschikte verstand.

De schoonheid, product van natuur en geest, is betrekkelijk als wijzelf zijn, schepselen in natuur en geest.

Overeenkomstig deze opvatting van schoonheid moet men dus bij een schoonheidsoordeel vragen naar het waardeeringsvermogen van den beoordeelaar.

In het onderhavige geval - dat Keyserling leelijk oordeelt - moeten wij dus vragen naar zijn bevoegdheid tot leelijk vinden; want hij kan van niemand vergen, dat men zijn bevoegdheid onvoorwaardelijk erkent, omdat Keyserling-zelf zijne bevoegdheid als een vanzelfsprekend gezag aangeeft. Waar deze schrijver de objectieve werkelijkheid van de schoonheid vooropstelt, daar vragen wij dus achteraf naar

zijne subjectieve waarde als schoonheids-arbiter. Voor die vraag naar zijn smaak en naar zijne aesthetische competentie zoeken wij een werkelijken grond.

Wij moeten dus vragen naar wat hem alleen tot een oordeel in staat stelt,.... naar zijn cultuur. De werkelijke grond van zijn waardeeringsvermogen ligt in zijn beschaving.

De vraag zou dus zijn, wat dan wel is 'cultuur'.

Cultuur, beschaving, is misschien nog het meest een ruim oordeel. Bij een oordeel met veel te kunnen rekening houden. De mogelijkheid in zichzelf te vinden andere dingen, andere menschen en toestanden naar hun bedoeling en naar hun invloed recht te doen wedervaren.

In dingen van schoonheid zou dat dus zijn zoo veel mogelijk den invloed te ondergaan, die er van de mooie dingen uitgaat, en zooveel mogelijk te begrijpen de beteekenis van iets moois. Doch dit zal ons dan tegelijk geven de beteekenis, het gezag van ons eigen schoonheidsbesef: deelgenoot te zijn van een gemeenschappelijk schoonheidsbewustzijn. In laatsten aanleg is steeds de bewustwording van onze subjectiviteit de erkentenis van eene algemeene beschaving.

Voor een beschaafd mensch is de betrekkelijke waarde van het mooie dus de betrekkelijke waarde van zichzelf ten overstaan van de beschaving, die dat mooie oplevert.

De vraag is dus ten slotte, wat Keyserling in zijn oordeel met ons gemeen heeft.

Of hij blijk gaf van een ruim oordeel, door het onze voldoende te begrijpen en waardeeren. Of hij in zijn eigen oordeel beschaafd genoeg was ten overstaan van de beschaving, die hij veroordeelde. Of hij wel de fijne onderscheiding heeft gemaakt tusschen zijn eigenwaarde en zijn waarde voor anderen. Of zijn leelijk ook juist is.

Liet hij menschen en toestanden recht wedervaren?

Heeft de schrijver, die onze cultuur kleineert, niet zichzelf groot gemaakt?

En is niet zijn kritiek onvolledig, eenzijdig, ondoordacht, absoluut en onhoudbaar, en zoomee ook te grof, om te passen op onze beschaving?

R.A.D. CORT VAN DER LINDEN.

Hendrik Antoon Lorentz, in memoriam. (18 Juli 1853-4 Februari 1928).

4 Februari 1928 was een noodlottige dag voor de natuurkunde, de sterfdag van Hendrik Antoon Lorentz.

Hij ging heen terwijl hij nog op de hoogvlakte van zijn bestaan was, eigenlijk door een noodlottig toeval. En wij weten het, het toeval is zonder geweten en zonder geheugen. Ware het anders, dit voor de wetenschap en de menschheid zoo kostbare leven zou nog niet zijn weggenomen. Hij zelf had nog op enkele jaren gerekend. Verscheidene zijner uitingen wijzen daarop. Toen het reglement voor de Lorentz-medaille was vastgesteld, en daarin bepaald was dat om de 4 jaren eene toekenning der medaille zou plaats hebben, zeide hij mij met dien karakteristieken glimlach: ‘dan zal ik nog tweemaal de uitreiking kunnen doen.’ Maar Max Planck is de eerste en tevens de laatste geweest, die uit de hand van den Meester de onderscheiding zou ontvangen.

Gedurende drie vierden der negentiende eeuw heeft Nederland wel is waar deelgenomen aan de ontwikkeling der natuurkunde en kon de achting voor de nederlandsche wetenschap niet worden uitgebluscht, maar de glans van het internationale succes ontbrak.

Een keerpunt beteekende het verschijnen van de geniale dissertatie van van der Waals in 1873 over de continuiteit van den vloeibaren en gasvormigen toestand. Onder den onmiddellijken invloed van de theorie van van der Waals staat de levensarbeid van Kamerlingh Onnes, en niemand minder dan Maxwell voorspelde den toekomstige roem

van van der Waals. Een tweede aankondiging van een tijdperk van bloei voor de nederlandsche physica was Lorentz's proefschrift van 1875, waarin ook een werkprogram voor de toekomst was aangeduid. Zijne leerlingen en vrienden eerst, later de physci der geheele wereld hebben de gevolgen zijner denkbeelden in het licht gesteld en bevestigd.

De vijftig jaren, die door van der Waals en Lorentz werden ingeleid, vormen het schitterendste tijdperk der nederlandsche natuurkunde. Wij vinden er van der Waals en de continuiteit, Lorentz en de electronentheorie, Kamerlingh Onnes en het cryogeen laboratorium, van 't Hoff en de wetten der verdunde oplossingen, Hugo de Vries en de isotonie en nog ben ik niet aan het eind.

Toen Lorentz hoogleeraar te Leiden werd, was hij ruim twee jaar geleden gepromoveerd. Zijn proefschrift ‘over de theorie der terugkaatsing en breking van het licht’, waarop hij 11 December 1875 te Leiden promoveerde, was een meesterwerk.

Het licht bestaat zooals uit de interferentieverschijnselen met de hoogste waarschijnlijkheid kan worden afgeleid in een golvende voortplanting van trillingen; verder volgt dan uit de polarisatieverschijnselen dat die trillingen transversaal zijn. Alle natuurkundigen zijn het over dit geometrisch karakter der lichtbeweging eens, maar geen zekerheid bestaat over het medium - den aether - waarin de lichtgolven voortgaan. In veerkrachtige vaste lichamen kunnen dergelijke bewegingen plaats vinden en het lag voor de hand ook in het licht trillingen van een veerkrachtige stof te zien, die echter toch weer geen weerstand mocht bieden tegen den doorgang van een vast lichaam, ja zelfs van de aarde.

Om de *volledige* wetten van de breking en terugkaatsing van het licht af te leiden, moet men over de veerkrachtige middenstof onderstellingen maken. Deze vorm van de undulatie theorie - door Lorentz kortheidshalve als de theorie van Fresnel aangeduid - geeft zooals Lorentz uiteenzet groote moeilijkheden.

Hij komt dan in zijn onderzoek tot de conclusie dat de verschijnselen van de terugkaatsing en breking door de electromagnetische theorie van het licht van Maxwell, die in de

lichttrillingen electromagnetische verstoringen ziet, zonder bezwaar zijn te verklaren.

Aan het slot van zijne dissertatie geeft Lorentz een schets van een werkprogram. Hij wijst er op dat ook andere lichtverschijnselen beloven, in verband met de theorie van Maxwell beschouwd, veel bij te dragen tot vermeerdering onzer kennis. Hij noemt de kleurschifting en hij oordeelt de onderstelling zeer natuurlijk, dat ook in de moleculen der lichamen electrische bewegingen plaats hebben, waarvan de intensiteit met de temperatuur toeneemt.

'Wel verre dus van een definitieven vorm te hebben aangenomen, eischt de theorie van Maxwell nog opheldering van vele zaken, waarvan thans de verklaring niet, of slechts in ruwe trekken te geven is. Maar juist hierin is voor een deel het nut van elke uitbreiding onzer natuurkennis gelegen, dat zij ons duidelijker voor oogen stelt, wat er nog te doen overblijft, en de richting aangeeft, waarin men zich met goed gevolg bij verder onderzoek zal kunnen bewegen.'

Lorentz studeerde van 1870 tot 1872 te Leiden, was van het najaar van 1872 tot 1877 leeraar aan de burgeravondschool in zijn vaderstad, Arnhem. Omdat hij alleen s'avonds les had te geven, kon hij den geheelen dag aan zijn studie besteden in zijn ruime, rustig gelegen studeerkamer in het huis zijner ouders in de Steenstraat.[1)]

De jeugdige Lorentz kon zich daar, zonder hulp, verdiepen in de werken van Fresnel, Helmholtz en Maxwell. In de dissertatie blijkt niet dat die studie den twintigjarige bijzondere moeilijkheden gaf; wij bewonderen den klaren, kalmen gang van het betoog.

Het was natuurlijk voor Lorentz geen gemakkelijke taak om jongens, die overdag in een werkplaats of op karwei bezig geweest waren, des avonds les in wiskunde te geven*;* het bleek dan ook zeer gewenscht den jongens niet de rug toe te keeren, zelfs niet om in de op het bord geteekende figuren, lijnen, driehoeken enz. de letters af te lezen.

1) Deze en de volgende bijzonderheid over Lorentz dank ik aan Prof. H. Haga, em. hoogleeraar, die met Lorentz, en de Jongh (als controleur B.B. op Java overleden) in de vijfde klasse van de H.B.S. te Arnhem zat. Deze drie vrienden deden in 1869 het eindexamen.

Tot groote verbazing van de jongens was het hun leeraar mogelijk de figuren, hoe ingewikkeld ze ook waren, niet aan te zien en ze toch te behandelen. Hun verbazing ging over in bewondering en eerbied met den daaraan verbonden invloed op hun gedrag.

Al spoedig gaf Lorentz blijk van den ernst waarmee hij de aan zich zelf gestelde taak opvatte om de theorie van Maxwell nader uit te werken en met de ervaring te vergelijken. In de Verhandelingen van onze Akademie van Wetenschappen verscheen in 1878 zijn opstel*:* 'over het verband tusschen de voortplantingssnelheid van het licht en de dichtheid en samenstelling der middenstoffen.' Zij bevat de eerste verklaring uit de electromagnetische lichttheorie van de kleurschifting, zij beantwoordt de vraag waarom een prisma het licht in kleuren ontleedt. Lorentz voert daarvoor de zoo vruchtbaar gebleken hypothese in van het meetrillen van positieve en negatieve deeltjes in de atomen. Wij naderen hier tot de electronentheorie. Maar nog een andere uitkomst trekt in de verhandeling aandacht n.l. de afleiding der formule die de dichtheid van een stof met den brekingsexponent in verband brengt. Daar deze formule onafhankelijk en gelijktijdig door den Deenschen natuurkundige Lorenz werd gevonden, wordt zij dikwijls als de formule van Lorentz-Lorenz aangeduid.

Hoe precies Lorentz alles beziet, blijkt nog uit zijne fijne opmerking dat de kristallen van het regelmatige stelsel een zwakke dubbele breking kunnen vertoonen, eene onverwachte uitkomst, die Lorentz op hoogen leeftijd in Haarlem door eigen proeven heeft getoetst en bij klipzout meent te kunnen bevestigen.

In deze groote verhandeling onderscheidt Lorentz nauwkeurig tusschen de rol van den aether en van de moleculen der stof. De eigenschappen van den aether zullen dezelfde zijn als in het luchtledige, de beweging van de electriciteit in de moleculen bepaalt de verandering die de lichtsnelheid in de materie ondergaat en die in het algemeen kleiner dan in het luchtledige uitvalt.

Ten einde te weten te komen, hoe nu de lichamen zich door

den aether bewegen, bestudeert Lorentz de verschijnselen die zich voordoen bij de beweging der aarde om de zon. Zijn uitkomsten zijn gegeven in een verhandeling, opgenomen in de Archives Néerlandaises van 1887, onder den titel ‘De l'influence du mouvement de la terre sur les phénomènes lumineux’. Lorentz sluit zich, na overweging van verschillende mogelijkheden, aan bij de hypothese door Fresnel in 1818 opgesteld. Dit is de hypothese van den rustenden aether. De aarde gaat er zonder eenig bezwaar doorheen en brengt den aether niet in beweging. De verklaring van de aberratie van het licht der vaste sterren, zooals die wordt waargenomen met een kijker, eischt een bijzondere hypothese. Fresnel moest een wet bedenken voor de lichtsnelheid in een bewegende, doorzichtige vaste stof (bijv. het glas van de lenzen). Ze komt daarop neer, dat de ponderabele stof het licht schijnt mee te sleepen, met een snelheid die een bepaald deel is van de snelheid dier stof zelf. Dat deel is de beroemde ‘meesleepingscoëfficient’ van Fresnel. Het werd een ideaal van Lorentz om dezen meesleepings-coëfficient uit de theorie af te leiden, of iets algemeener opgevat, een theorie der optische en electromagnetische verschijnselen op te stellen voor lichamen die zich bewegen.

Dat heeft Lorentz gedaan in twee zijner beroemdste verhandelingen*:* ‘La théorie electromagnétique de Maxwell et son application aux corps mouvants’ (1892) en ‘Versuch einer Theorie der elektrischen und optischen Erscheinungen in bewegten Körpern (1895).

In de jaren om 1892 had ik het voorrecht de colleges van Lorentz te volgen, waar hij ons de uitkomsten van zijn nieuwste onderzoekingen meedeelde.

Ik herinner mij, hoezeer wij onder den indruk kwamen van zijn beschouwingen en van den strijd mag men wel zeggen, die noodig was om den meesleepingscoëfficient voor den dag te tooveren uit het samenstel van vergelijkingen. Aan den eenen kant die, betreffende den geheel rustenden aether en aan den anderen kant die, betreffende de electrische deeltjes (toen nog ionen genaamd, later electronen gedoopt), trillende in de moleculen met translatiesnelheid.

De formules van Lorentz gaven niet slechts een verklaring

van de meesleeping der lichtgolven, maar ze vonden ook talrijke toepassingen op het geheele gebied van electriciteit en licht.

Heel mooi werden de denkbeelden van Lorentz bevestigd door quantitatieve, in beginsel eenvoudige en overzichtelijke proeven van den Russischen natuurkundige Eichenwald.

Één hinderpaal was er voor de theorie van den rustenden aether, al sedert 1881. Dat was de nu zoo bekende proef van Michelson. Lorentz kon aantoonen, dat het onmogelijk moest zijn om door optische proeven op aarde, een beweging der aarde ten opzichte van den aether te constateeren. Dit geldt tenminste voor een nauwkeurigheid tot op de termen van de eerste orde. Maar bij de proef van Michelson, waarvan Maxwell al het idee had opgevat, kon men de nauwkeurigheid, althans na 1887, zoo ver opvoeren, dat een effect moest kunnen worden waargenomen. Maar er viel geen effect te constateeren.

Lorentz heeft na veel ingespannen denkarbeid, het raadsel opgelost door zijn stoute ‘contractie-hypothese’. Voor de verklaring van de proef van Michelson is voldoende aan te nemen, dat de lengte van een staaf afhankelijk is van den stand ten opzichte van zijn beweging door den aether. Die verandering, de ‘Lorentz contractie’, zou voor een meterstaaf het twintigduizendste deel van een millimeter zijn*;* voor de aardmiddellijnen 6,5 centimeter.

Lorentz is nu al zeer dicht genaderd tot het groote onderwerp der relativiteitstheorie.

In 1904 heeft Lorentz dan nog een gewichtigen stap gedaan, door aan te toonen dat voor willekeurige snelheden, alleen aan de voorwaarde onderworpen dat zij kleiner dan die van het licht zijn, alle uitwerkingen van de beweging door den aether elkander, niet slechts in de ‘eerste orde’, maar volkomen precies opheffen.

In 1905 komt dan Einstein's relativiteits-theorie. Hij neemt als algemeen postulaat aan, wat Lorentz als conclusie afleidt.

In Lorentz's verhandelingen van 1892 en 1895 is voortdurend sprake van bewegende electrisch geladen deeltjes met een bepaalde massa, van ‘ionen’. Hoe de verhouding van die ‘ionen’ tot de rest van het atoom was, werd duidelijk, toen 1896 de magnetische splitsing der spectraallijnen ontdekt werd.

Nadat Lorentz op den laatsten Zaterdag van October in de vergadering der Akademie mijne eerste mededeeling over het nieuwe effect door Kamerlingh Onnes had hooren uiteenzetten, riep hij mij Maandag daaraanvolgend na het practicum tot zich en gaf mij op het bord een korte schets van de theorie, die hij had ontworpen en die hij mogelijk noemde. Toen ik den volgenden morgen hem meedeelde, dat ik uit mijn proeven had uitgerekend, hoe groot wel de verhouding zou moeten zijn tusschen lading en massa der trillende deeltjes in een natriumvlam, n.l. meer dan duizendmaal grooter dan voor de waterstof-ionen bekend was, zeide hij ‘dat is een kwaad ding’. Zóó geheel onverwacht was het, dat de trillende deeltjes zulk een kleine massa zouden hebben!

Gelukkig dat de door Lorentz voorspelde polarisatie-verschijnselen weldra, door verdere proeven, schitterend werden bevestigd en het trillende electron met negatieve lading en kleine massa zijn intrede in de wetenschap kon doen.

Deze tijd van samenwerking met Lorentz is wel een der schoonste ervaringen van mijn leven.

De invloed van de theorie der electronen op de natuurkunde is zeer groot geweest en ook thans keert men nog telkens terug tot de klassieke theorie van Lorentz om te zien hoe daar een probleem behandeld wordt.

Een samenvatting van Lorentz's onderzoekingen over de electronentheorie is gegeven in voordrachten, die hij in 1906 aan de Columbia Universiteit te New York heeft gehouden en die onder den titel ‘The theory of Electrons’, in 1916 voor de tweede maal zijn uitgegeven. Voordrachten in 1915 aan het Collège de France gehouden, zijn bijeen gebracht in het boek*:* ‘Les théories statistiques en thermodynamique’, en de in 1922 gehouden voordrachten in Pasadena hebben onlangs het licht gezien als ‘Problems of modern Physics’.

Lorentz was een geleerde, die in waarheid tot de geheele wereld behoorde. Hij kon zich vloeiend en duidelijk uitdrukken in de drie moderne talen. Hij kon dat haast even goed als hij dat deed in zijn moedertaal. Ieder woord, dat uit zijn mond of zijn pen kwam, was van een zonnige helderheid en harmonie. Zijne toespraken en voordrachten waren gemengd met eenigen humor, soms een tikje spot, maar altijd welwillend. Klaarheid

was wel het meest treffende kenmerk van zijn geest. Onder de natuurkundigen der vorige eeuw, voelde hij zich het meest aangetrokken tot Fresnel, Maxwell en Hertz.

De verschijning van Maxwell's Treatise noemde Lorentz wel het glanspunt in zijn wetenschappelijke herinneringen. Maar zijn liefde ging uit tot Fresnel.

Tweemaal heb ik Lorentz over Fresnel en diens werk hooren spreken. De eerste maal in een zeer beperkten kring in een vertrek in Teyler's stichting te Haarlem, bij gelegenheid dat de Fransche gezant Benoist aan Lorentz het commandeurskruis van het Legioen van Eer kwam omhangen. De tweede maal bij de plechtige herdenking, in het groote amphitheater van de Sorbonne, van het eeuwfeest van den dood van Fresnel op 27 October 1927. Lorentz herinnerde er ons bij die gelegenheid aan dat hij, meer dan 50 jaar geleden, toen hij zich iets ruimer kon bewegen en het hem mogelijk was een grooter werk over natuurkunde te koopen de ‘Oevres complètes d'Augustin Fresnel’ had aangeschaft.

Fresnel is een der meesters geweest, waaraan hij het meest verschuldigd is*;* ‘hoe groot is mijn genot geweest om Fresnel te lezen en zijn mooie werken te bestudeeren, bewonderenswaardig in hun eenvoud’!

Ongetwijfeld is de helderheid en eenvoud van Fresnel een bijzondere attractie voor Lorentz geweest.

Het zou verleidelijk zijn om Lorentz en Fresnel met elkaar te vergelijken, we zullen ons echter tot een paar punten beperken. Fresnel werd op 39-jarigen leeftijd aan de wetenschap ontrukt. Aan zijn baanbrekend werk heeft hij nauwelijks tien jaar besteed. Fresnel was van zijn vak ingenieur*;* deze zoekt voor de oplossing van een gegeven probleem naar die, welke de minste moeite en tijd kost.

Fresnel volgt als geleerde denzelfden weg. De wiskunde is voor hem alleen een machtig hulpmiddel. Ieder probleem wil hij zonder tijdverlies oplossen, naar een elegante mathematische beschouwing ziet hij niet om, Fresnel is een groot physicus omdat hij een uitnemend ingenieur was.

Lorentz was physicus, en wel mathematisch physicus. Hij wist te denken in concrete physische voorstellingen, en hij kon die buitendien inkleeden in preciesen mathematischen vorm.

Maar hij beminde ook de elegante mathematische voorstelling.

Lorentz's naam is zeer bijzonder en voor alle tijden gebonden aan de theorie der electronen, maar hij heeft op bijna elk gebied der natuurkunde werk van den eersten rang gedaan. Lorentz is het type van den klassicus, al zijn verhandelingen zijn af. Tenminste zoo schijnt het ons, maar karakteristiek voor den klassicus is dat Lorentz bij den herdruk zijner verhandelingen de zeer natuurlijke verleiding niet kan weerstaan om ze gedeeltelijk te herzien en op nieuw te redigeeren.

Fresnel was een groot physicus, omdat hij een uitmuntend ingenieur was. Van Lorentz kan men zeggen dat hij een uitmuntend ingenieur kon zijn omdat hij een groot physicus was. Als Voorzitter van de Zuiderzee-Commissie (1918-1926) heeft hij bewezen hoeveel hij met zijn theoretische kennis voor de oplossing van practische vraagstukken wist te bereiken. Hij oordeelde te bescheiden toen hij in zijn antwoord bij verleening van het doctoraat honoris causa in de technische wetenschap door den Senaat der Technische Hoogeschool zich aldus uitliet*:* 'Ik behoef daar naar ik vertrouw, niet uit af te leiden, dat gij nu of in de toekomst technische kennis van mij zoudt verlangen, en gij zult wel met mijn warme en levendige belangstelling in de techniek genoegen willen nemen.'

Fresnel heeft door de uitvinding der zoogenaamde traplenzen en de uitvinding van het systeem der draailichten voor den dienst der vuurtorens en bakens zijn vaderland en de wereld groote diensten bewezen. Dit was in een tijd toen het nog zeldzaam was, dat een geleerde zijn wetenschap in toepassing bracht.

Lorentz heeft de laatste jaren van zijn leven, in en na den oorlog, vol toewijding gewerkt aan de internationale toenadering. Hij was daartoe als het ware aangewezen door zijne reizen naar vele landen, waarbij hij, door Mevrouw Lorentz met toewijding vergezeld, voordrachten aan universiteiten hield.

Allereerst echter door zijn hoog en edel karakter, even uitzonderlijk als zijn intellect. Van de Commissie voor Intellectueele Samenwerking uit den Volkenbond was hij sedert 1923

lid en nadat Bergson om gezondheidsredenen het presidium der Commissie had neergelegd, Voorzitter.

Aan een brief, waarin Lorentz mij in September 1923 o.a. over Genève schreef, ontleen ik nog een paar bijzonderheden*:* 'Wij hebben zes dagen telkens twee lange vergaderingen gehad, met nog enkele avondvergaderingen en petit comité, en den zevenden dag een openbare bijeenkomst. Heel wat onderwerpen hebben wij behandeld*:* de hulp (boeken, tijdschriften, enz.) aan de noodlijdende landen, de uitwisseling van professoren en studenten, internationaal informatiebureau voor Universiteiten, verzekering van het recht op den "intellectueelen eigendom", bibliografie, Esperanto enz. De tijd zal leeren of wij werkelijk eenige *praktische* resultaten kunnen bereiken. Mijn algemeene indruk is zeer bevredigend, ik merkte op dat in de kringen van den Volkenbond inderdaad het streven naar werkelijke universaliteit bestaat, al kan dat nu onder de tegenwoordige politieke omstandigheden niet ten volle tot zijn recht komen. Het komt mij voor dat wanneer de Volkenbond (voor zoover ik dat in deze ééne commissie, die natuurlijk een vrij ondergeschikt onderdeel is, kan beoordeelen) als hij de eerste moeilijke jaren kan te boven komen, wel een toekomst heeft. Bergson is een uitstekend president, helder en scherp onderscheidende en met gevoel voor het bereikbare en doelmatige*;* natuurlijk zeer welsprekend.'

Lorentz voelt zich in het bonte gezelschap te Genève tehuis, en het is merkwaardig te zien, hoe de zeventigjarige kracht en tijd vindt om met talrijke personen in Genève op den aangenaamsten voet te verkeeren.

Het zou onbescheiden zijn daarover verder mededeelingen te doen. Maar ik mag niet verzwijgen om niet onjuiste indrukken te geven dat Lorentz ook wel eens een teleurstelling had, die hem veel verdriet deed.

Hoe geheel anders dan Lorentz stond Fresnel tegenover de menschen. Fresnel's bespiegelend karakter, meer geneigd tot studie dan tot actie maakt hem voor zijn werkzaamheden als ingenieur niet bijzonder geschikt. 'Je ne trouve rien de si pénible que d'avoir à mener des hommes, et j'avoue que je n'y entend rien du tout.' En elders zegt hij dat 'la nécessité de gronder et de faire le méchant' hem zeer ongelukkig maakt.

De laatste brief, dien ik van Lorentz mocht ontvangen, gedateerd 28 Dec. 1927, begint met een bijzonder hartelijk woord van waardeering met de voordracht bij de Fresnelherdenking door mij gehouden, toen Lorentz weer naar Brussel voor de voortzetting van het Solvay-congres terug was gegaan.

Het is natuurlijk onmogelijk om in een paar woorden de beteekenis van het werk van Lorentz samen te vatten. Einstein heeft in zijn rede den dag na de begrafenis gezegd*:* 'De geweldige beteekenis van Lorentz's werk bestaat daarin, dat het de basis voor de atoomtheorie en voor de algemeene en bijzondere relativiteitstheorieën vormt.'

Voor wie verder van de natuurkunde afstaan zou men kunnen zeggen*:* Ons geheele bestaan is zonder inzicht in de natuur niet mogelijk. In de toekomst zal dat nog meer het geval blijken.

Lorentz heeft ons inzicht in de natuur dieper gemaakt en daardoor ons allen aan zich verplicht.

In de processie der wijzen, die uit de duisternis komen en gaan naar het Licht, en waarin Fresnel, Maxwell, Hertz even onze aandacht trokken, is Lorentz thans de laatste. De groep zijner opvolgers kennen wij nog niet maar zij zal hem als Leidsman getrouw blijven.

P. ZEEMAN.

In memoriam Jan Toorop.

Geen schip kan zonder ballast varen. Ook het grootste en snelste schip welks bouw door ondervinding en kennis vooràf wiskunstig is vastgesteld, ook dàt schip kan niet veilig zee kiezen zonder ballast, want ballast geeft diepgang aan de kiel en vastheid aan den scheepsromp, varend dwars door hooge golfzeeën naar verre kusten, waar het doel der reis op is gericht.

Ieder kunstenaar, ook de zeldzame die waarlijk groot is van aanleg, heeft aan den rijkdom zijner gaven niet genoeg, wanneer hij niet ook heeft het *overwicht*,- dat alleen de voorhanden geestelijke en maatschappelijke waarden van zijn tijd en de levende traditie hem kunnen geven.

Eerst dàn, wanneer hij dien kostbaren ballast medevoert, zal hij in staat zijn het schoone land van zijn droomen te bereiken.

Wel gelukkig waren de groote kunstenaars van vroeger eeuwen, daar zij niet alleen die rijke begaafdheid bezaten, maar wijl hun geestelijke ballast bovendien stee-vast gestouwd kon worden, zoodat zij veilig zee kozen, om vaak nog schooner kusten te bereiken, dan die zij hadden verwacht.

Dat wij, die verplicht zijn den ballast voor onze schepen bijëen te zoeken uit den rommel van waarden die hot en hèr in de loodsen en op de kaden van het moderne leven liggen opgetast, dat wij, onvast gestouwd daarmede, wankel en zwalkend, vaak zelfs de kusten niet in zicht krijgen waar onze hoop op was gericht, dat maakt den tocht zeker niet gemakkelijker, maar welaan, de zee blijft toch de heerlijke zee, het varen blijft altijd een lust, en het is goed werk met een moedig hart te tornen tegen wind en golven, koersend naar kusten die wellicht onbereikbaar zullen blijken.

Maar dat een zoo compleet en een zóó rijk begaafd kunstenaar als Toorop, die niet één gave, noodig voor het volledig bereiken, ontbeerde, dat hij, die zeker tot het hoogst denkbare in staat ware geweest, dat hij juist dit ééne, dat niet van hem zelf afhankelijk was, het *over-wicht* dat de tijd alleen geeft, moest missen, dat is meer dan spijtig: het doet als een onrecht aan.

Peinzend over en tegelijk schattend, wat de grootste kunstenaar's uit vroeger tijden tot stand hebben gebracht, wordt het steeds duidelijker, dat Toorop even als zij, tot het bereiken van het allerhoogste in staat zou zijn geweest, hij alléén, van alle hollandsche kunstenaars der laatste eeuwen, zoo slechts de tijd hem niet het *over-wicht* had onthouden, daar het aan den tijd zelf ontbrak.

* * *

Toorop's leven toont ons een prachtig voorbeeld van het bezielde kunstenaarschap, dat ondanks den tegenstand voortkomend uit nog onvolgroeide verhoudingen en het bij hem al vroeg intredend physiek lijden, steeds vurig, werkzaam, hooggericht, bewegelijk en onversaagd is gebleven tot het einde, tot het oogenblik, dat zijn allerlaatste krachten, aan den rand van den ouderdom eindelijk ineen stortten.

Zoo gezien blijft er naast het gevoel van dankbaarheid en grooten eerbied, nauwelijks plaats voor droeve gedachten. Want zijn leven was een rijk en prachtig leven, en hij stierf eerst toen zijn werk was volbracht.

Gedurende bijna een halve eeuw is zijn geest het gist geweest der Hollandsche kunst.

Waar iedere saâmbindende kracht ontbrak, daar heeft Toorop van de bewegelijkheid een deugd gemaakt. Bereid als hij altijd was tot nieuw avontuur, heeft hij alle mogelijkheden onderzocht en uit de vier windstreken van het geestelijk leven kwam hij steeds met zeldzame vondsten terug.

Hij bezat den overmoed die opwekt, omdat hij zoowel droom als durf inhield, en hij had de ironie die behagen er in schiep, de dommelaars en loome herkauwers op te schrikken door zijn vaart.

In alles wat hij tot stand bracht was geestkracht en span-

ning doch de innerlijke warmte ontbrak daarbij nooit, en nog minder de muzikaliteit, die den ondertoon van zijn zeer gecompliceerd en toch tegelijk kinderlijk wezen vormde.

Hij behoorde tot hen, die het '*over*-wicht' van den tijd en de groote waarde daarvan voor de kunst ten volle hebben erkend, hij hield niet op het te zoeken, en van het oogenblik af dat hij het in het Katholicisme meende gevonden te hebben, heeft hij heel den rijkdom zijner gaven, al de warmte van zijn hart en zijn volle werkkracht in den dienst van zijn geloof gesteld.

Het Katholicisme van onzen tijd bezit echter niet meer het '*over-wicht*' dat de 'zegevierende' kerk eens bezat, ten tijde dat de Christus figuur in den dom te Monreale ontstond en de Madonna *in den Dom te Torcello*.

Het zeer groot verschil in *over-wicht* dezer twee tijdperken, geeft tevens het verschil aan dat tot uitdrukking komt in de kunst van het verleden en het heden, hetzelfde verschil, dat er bestaat tusschen macht en begeeren, tusschen het onaantastbaar hoog bereiken en het zielsverlangen er naar.

Zoo Toorop's groote kunstenaarsgaven in dienst waren gesteld van eene 'chiesa triumfante', zouden zij ook voor die zware taak vol-op toereikend zijn geweest, want hij beheerschte den grooten en ruimen vorm maar ook de weergave van het indringend detail; hij begreep de lijnen die het leven der ziel in het gelaat kerven, zoo goed als de dracht der bloeiende kleur en de werking der volumen. Bovendien bezat hij de liefde voor het ambacht en het vermogen tot het zelf-doen, hij heeft het bewezen in zijn eigenhandig geboetseerde en gekleurde grès céramique in de Beurs, hij heeft het bewezen in zijn glasraam te Nijmegen, hij heeft het bewezen in koperdrijfwerk en in lithografie. Ook in dit opzicht was hij vóór-renaissancistisch, hij wist dat de taak van den kunstenaar niet ophield bij het ontwerp, maar dat zij dan pas goed begint. Ook tegenover het edel werkmanschap was zijn houding te hartelijk en te eenvoudig om het bij louter voorschriften van boven-af te laten. Toen zijn phyzieke krachten voorde zware inspanning die de uitvoering van monumentale werken eischt nog ruimschoots aanwezig waren, toen ontbraken hem de opdrachten voor arbeid van deze soort. Dit is hem, - een brief getuigt het - een diepe teleurstelling geweest, die hij overmande door zich te werpen

op de portretkunst, die hem, altijd snel geboeid, maar steeds afstand-houdend beschouwer van andere persoonlijkheden als hij was, wel moest maken tot den uitvoerder van beeltenissen, die in hun soort onovertroffen zijn.

Hij heeft meesterwerken gemaakt, binnen de mogelijkheden, die hem werden geboden, doch nimmer begon hij deze werken met het vóórop gestelde plan, om een meesterwerk tot stand te brengen; daar was te veel eenvoud en hartelijkheid in zijn wezen om zich tegen wien ook of tegen welk werk ook, in een hoogmoedige houding te plaatsen.

Hij die de veelzijdigste kunstenaar is geweest die Holland sinds eeuwen heeft gehad, was als mensch betooverend, door zijn onopzichtigheid, zijn warmte, en zijn speelschheid van geest.

Hij bezat het wezen dat den waarlijk grooten vaak eigen is, hij had de mildheid die liet zien hoe ruim zijn hart was, hij bezat den eenvoud die bewees dat het bescheiden was ook. Bovendien bezat hij de droomerigheid die deed vermoeden, dat zijn ziel zich vaak op den doortocht wist.

R.N. ROLAND HOLST.

In memoriam Jan Toorop

Lux mea crux -
Crux mea lux!
Nietzsche.

I.

Jan Toorop is heengegaan en wij voelen dat met hem iets kostbaars heeft opgehouden te bestaan. Laat ons zijn levensloop volgen, ons afvragend waarin het verlies bestaat dat wij leden, waarom wij van hem hielden, wat wij in hem zagen en waarom wij hem vereerden. Hierbij ontveins ik mij niet de moeilijkheid, een oogpunt te vinden voor eene beschouwing, die een aanvulling zou voegen bij de veelzijdige en grondige bijdragen van zoovele bekwame schrijvers over kunst, tot de geschiedenis van Toorop's leven en de ontwikkeling zijner kunst.

* * *

De kunst van de meesters der Haagsche school, van Bosboom en Israëls, de Marissen, Mauve, Weissenbruch, Gabriel, Mesdag en de interieurschilders, had zich normaal ontwikkeld, zij was eene voortzetting, - direct of via de school van Barbizon of Fontainebleau -, van de eerbiedwaardige tradities der Hollandsche schilderkunst uit de zeventiende eeuw.

De reactie der Amsterdamsche jongeren, het opkomende geslacht van 1880, van schilders als Van Looy, Van der Valk, Voerman, Haverman, Derkinderen, Witsen, Karsen en Veth, tot welke generatie Toorop in Amsterdam behoorde, vond de glorieuze Haagsche schilderkunst om tegen op te kijken, niet om nog weder op door te gaan; een nagalm van deze hooge lyriek, had volgens Jan Veth, - hoewel de jongste dezer beweging, als de woordvoerder van deze zijn tijd-

genooten, eenigszins de aanvoerder -, op verval moeten uitloopen. Maar ook deze kring was in Holland natuurlijk.

Zelfs al het uitheemsche, Fransche en Japansche van zijn kunstwijze belet niet in Van Gogh, - de wonderbaarlijkste schilder sinds den ouden tijd, de natuurlijke reactie op deze oudheid -, het eigendommelijke van den Hollander te erkennen, ook al heeft deze groote geest in zijn vaderland nauwelijks een spoor nagelaten. Niemand heeft dieper begrepen dingen over de oude Hollanders gezegd.

Jan Toorop echter was zeker geen Hollander van Holland, doch van de koloniën. Men kan hem niet meten met den maatstaf, dien de oude of moderne Hollandsche kunst schept. Zijn kunst is geheel bevrijd van elk locaal of provinciaal accent en draagt een bij uitstek modern, internationaal karakter. Zij maakt een groote scheur in de direct en verder aan haar voorafgaande overlevering.

De schrijvers van de geschiedenis der Hollandsche en Europeesche schilderkunst in de negentiende en twintigste eeuw, - want Jan Toorop was van Europeesche beteekenis -, hebben terecht opgemerkt, dat hier geen sprake kan zijn van een groei, maar van een breuk. G.H. Marius begint met hem een nieuw hoofdstuk, getiteld ‘De nieuwe formule’ en schrijft, dat sinds hij zijn eigenlijke opleiding ontvangen had in het groote mouvement der jonge Belgen, men van hem kan zeggen, een nieuwe beweging in de Hollandsche schilderkunst in 't leven geroepen te hebben: hij was de eerste, die ten onzent het zoogenaamde nieuw-impressionisme uit Frankrijk over Brussel en de Vingtisten overbracht.

Julius Meier-Graefe zegt o.a., dat de leek niets minder verwacht dan de verandering, die met het land van Rembrandt heeft plaats gegrepen: ‘De verandering der jonge kunst is zoo groot, dat men kon denken, dat de menschen anders waren geworden, alsof hun gedaante, hun gevoel, hun bloed, plotseling gedreven was in een nieuwe richting, die niets meer weet van het leven, dat de grootste schilderkunst van alle tijden verluchtte, ja, alsof heel dit Holland met al zijn eigenaardigheid plotseling naar Indië, naar Java verplaatst was.’

Volgens Friedrich Markus Huebner werd de ‘idealist der lijn,’ Jan Toorop, in wiens aderen van moeders zijde Maleisch

bloed stroomde, nog stelliger tot de overbrenger dier ver-Oostersche invloeden, die in Holland hunne sferen tot in de scheppingen der gebruikskunst (batikteekeningen, potterij-ornamenten, intarsia) uitbreidden. Albert Plasschaert noemt Toorop een psychologisch realist, die, internationaal op de hoogte, alle facturen etc. ondervond en verwerkte. Karl Scheffler schrijft o.a. ‘Holland, zoo zou men denken, is geen bodem voor gedachte-romantici. Nochtans leven ook daar kunstenaars, die als teekenaars van levensgelijkenissen romantische symbolisten genoemd moeten worden: zooals Jan Toorop. - In de laatste jaren schijnt Jan Toorop de eenzaamheid meer en meer gevoeld te hebben en zoo zeide hij eens zacht voor zich heen: ‘Eenzaam ben ik hier met mijn mystiek in Holland onder de kunstenaars, geheel eenzaam...’

* * *

Toorop heeft zoo tamelijk alles meegemaakt wat in Holland, Frankrijk en België sinds 1880 omging. Hij heeft op alle moderne manieren van schilderen gewerkt. Het woord van Eugène Delacroix is levend gebleven en leefde in Jan Toorop en zijn werk voort: ‘Gij moet de middelen nemen, die uwen tijd eigen zijn, anders zult gij niet worden begrepen en niet blijven. Het middel van een anderen tijd, waarvan gij u bedient om tot uwe tijdgenooten te spreken, zal altijd een schijnmiddel zijn. De menschen, die na u komen, zullen uwe ontleende kunst vergelijken met de werken der tijdperken, waarin deze kunst de eenige bekende en begrepene en dientengevolge beter beoefende was en zij zullen u tot de geringen rekenen, bij wie gij uzelf hebt gevoegd.’ Jan Toorop echter was van zijnen tijd en z'n kunst was het schrift van het leven.

Hoewel Toorop in een vraaggesprek eens zeide: ‘De Marissen en Israëlsen moest ik mooi vinden, hé, maar ik vond het afschuwelijk!’ belette z'n vaderland Java dezen eersten leider der nieuwe beweging niet, eerst de oudere school te volgen. Hij is als onze grootsten: Jozef Israëls, Matthijs Maris, Vincent van Gogh, tot een verklaring moeten komen met Millet's kunst, wellicht met den beeldhouwer Constantin Meunier, die tot Millet's kring behoort, als middelaar. Toen

Toorop met Henri de Groux samen in Machelen onder de boeren woonde, gemeenlijk arm en wel 't leven met hen deelend, kwam Constantin Meunier er de jonge schilders vaak opzoeken. Hij voelde veel voor hen en was hun raadgever. Zoo heeft Toorop die heele tragiek van de groote mijnwerkersstaking samen met hem doorgemaakt. Maar later is dat opgewonden, ruige leven hem danig opgebroken en heeft hij maandenlang zenuwziek in 't hôpital - St. Pierre te Brussel gelegen. België was in de jaren zeventig een ware haard voor de vereering van Millet. In en om Brussel vormde zich een gemeente, die deels van Millet, deels van Courbet uitging. Tot haar behoorde Rops, wiens eerste schilderijen en etsen geheel Millet's stempel dragen. Een veel krachtiger collega was Meunier.

Van jongs-af heeft zijn democratische zin, die Toorop, den ‘kunstenaar van de aristocratische lijnen’, tot het socialisme deed neigen, hem omgang in arbeiderskringen doen zoeken. Vooral in zijn Belgischen tijd, die begon in '82. Na de eerste paar maanden van ijver ging Toorop zelden of nooit meer naar de lessen van Portaels van de Brusselsche Academie. Want terwijl Derkinderen, - met wien hij naar Brussel was gegaan, om daar aan de Academie de lessen te volgen -, altijd maar als een monnik op zijn kamer zat te werken en te studeeren, was hij veel onder de werklui; leefde hij eigenlijk heelemaal met de arbeiders mee: at met ze samen, woonde hun vergaderingen, hun debatten bij en gloeide daar hevig in. De revolutionnaire beweging had hem aangepakt, 't anarchisme voerde hem bij vlagen mee.... Zijn jonge idealisme bracht dat allemaal in vervoering, maar 't bleef bij praten en 't uiterlijke zien; - al heeft hij toch ook wel heel veel onder hen zitten teekenen, in dien tijd.

W.A. van Konijnenburg, Toorop's latere richtinggenoot, met wien hij sommige latere werken in wedijver gemaakt schijnt te hebben, noemde in een tijdschriftartikel ter gelegenheid van Toorop's zestigsten verjaardag, den klassenstrijd, waaraan Toorop evenals aan het socialisme arbeid wijdde, onaesthetisch en als kunstmotief verwerpelijk: ‘Het is op psychisch gebied den schijn voor het wezen nemen en daarom impressionistisch van karakter, niet monumentaal. Want de

kunstenaar, die, omdat omstandigheden noodlottigerwijs den arbeider in ongunstiger toestand brachten en met dat lot begaan en met deernis vervuld, den arbeid afbeeldt als een vloek van den hemel, handelt, daar dit in den grooten stijl der natuur onwaarheid is, onaesthetisch. Ook de kunst van Millet o.a. is hierdoor bekrompen geworden. Zijn groote aard kon zich niet ontplooien, omdat de Arisch goede en noodzakelijke bedoelingen van zijn tijd, als motief in de kunst verheerlijkt, sentimentaliteit en affectatie worden[1)], zooals bij Van Gogh de deernis tot burgerlijkheid aanleiding geeft. (Vergelijk hiermee Picasso's onwelwillende aanduiding van Van Gogh: “Un voyou sentimental.”) Het is geen daad der liefde, den zieke den spiegel voor te houden en te wijzen op zijne verzwakte trekken.’ Ook nog uit latere werken als de teekeningen ‘De opstandige’ en ‘De berustende’ (thans opgesteld in het Stedelijk Museum te Amsterdam), spreekt Toorop's liefde voor den arbeider, voor de ‘misdeelden’ dezer wereld. Het kan niet gezegd worden, dat hem ontbrak die allesomvattende liefde, die alle ‘standsverschil’ uitwischt, maar er is zeker een verstandelijk procedé voor noodig om den arbeider tot iets anders dan een ander mensch te maken. Eigenlijk zou de ‘arbeider’ zich met recht gekrenkt kunnen gevoelen over de soort liefde, waarmede hij van zijn medemensch onderscheiden wordt.

* * *

Van de donkere schildering van de ‘Theems’ (in '85 had Toorop 'n poos in Londen gewerkt), ging hij in ‘Trio fleuri’ uit '85-'86, etc. naar een kleuriger en lichter impressionisme over. Ook het ‘Zieke jongetje’ en de ‘Smidsjongen’ uit dezen tijd, behooren tot het meest schilderlijke wat hij ooit maakte. Men heeft in al deze en andere werken invloeden van Turner, Courbet, Stevens, Ensor meenen duidelijk te zien worden, maar nooit was Toorop met sterker banden aan de Holland-

1) Deze critiek kan slechts slaan op een paar van Millet's werken. Millet scheen b.v. Delacroix als mensch boven het niveau van de groep of ploeg van baardige kunstenaars, die de revolutie van 1848 gemaakt of toegejuicht hadden. Het is niet waar, dat Millet een opstandeling als Courbet geweest is: ‘Ik wijs met al m'n krachten de democratische kant af..... Ik heb er nooit aan gedacht eenig pleidooi te houden.....

sche aarde gehecht en de ras-Hollander mag betreuren, dat hij zich in deze goed-traditioneele, schoone schilderkunst niet verder verdiept heeft.

Toen Seurat kwam, werd Toorop néo-impressionist. Hij begon te pointilleeren in den winter van '85 op '86, nadat hij Seurat gezien had op de tweede, groote tentoonstelling van de schildersbent der ‘Vingt’, - de club der jonge modernen, waarvan Meunier de vader was en die een ware revolutie in de Belgische kunstenaarswereld teweegbracht -, die in '85 werd gehouden. Daar was toen Seurat met ‘Un dimanche d'été à la Grande-Jatte’, die eerste enorm groote schilderij in kleur-contrasten en kleur-divisie.

Zonder de vaste overtuiging van den Franschman pointilleerde de Hollander in kleiner formaten uiterst smaakvolle dingen, die zich eerst aan de vroege werken van Seurat hielden. Voor Seurat was kunst harmonie, harmonie overeenstemming der tegenstellingen, overeenstemming der gelijken van toon, van tint, van lijn; de toon, d.w.z. het licht en donker, de tint, d.w.z. rood en z'n aanvulling groen, oranje en z'n aanvulling blauw, geel en z'n aanvulling violet.... Het uitdrukkingsmiddel was voor hem de optische menging der tonen, der tinten en van hun tegenwerkingen (schaduwen), volgens vaste wetten. - Na Seurat's dood zag Toorop diens werk weer terug en toen vond hij 't alles erg grijs en droog; - zeer methodisch, zelfs in zijn lijnbeweging aan 't cubisme nauw verwant! Inderdaad ontwikkelde Seurat zich in de eigenlijke hoofdwerken zijner kunst tot een monumentaal kunstenaar, voor wien de divisie-techniek slechts van gering belang was. Hij liet deze techniek ongeveer zooals hij haar 't eerst vond, zonder er veel aan te veranderen. Daarentegen ging hij in de kunst, waarvan hij zijne hoofdbezigheid maakte: die der compositie, van jaar tot jaar steeds vooruit. Om tot den monumentalen vorm te komen, volgde hij de wet van het parallelisme, die de Egyptenaren gemaakt hebben en die door alle kunstenaars gekend wordt, die uit zijn op monumentale werkingen. Een Zwitsersch schilder als Ferdinand Hodler maakte haar zelfs tot de grondwet zijner compositie. Toorop zou pas later met arabesken gaan werken.

Pointilleeren is volgens den theoreticus van het néo-

impressionisme, Paul Signac, die door den schilder gekozen wijze van uitdrukking, welke kleur eer met kleine punten op een doek zet, dan haar vlak uit te spreiden. Het is het bedekken van een vlak met kleine veelkleurige, verwante, zuivere of gebroken toetsen, die door de optische menging dezer veel vuldige elementen, de verschillende tinten der natuur trachten na te bootsen. Het is hierbij niet noodzakelijk evenwicht te bedoelen of zich om de tegenstelling te bekommeren: het punt behoeft niet meer te zijn dan een penseelstreek, een manier, en is als alle manieren, van weinig belang.

Het *punt* is als woord of werkwijze slechts gebruikt door hen, die het belang en de bekoring van het contrast en het evenwicht der elementen niet konden waardeeren en slechts het middel en niet den geest der divisie zagen.

Ook wanneer de voorlooper van den néo-impressionist: de impressionist, effen en vlakke dingen - blauwe lucht, wit linnen, eenkleurig papier, naakt, enz. - wilde schilderen en deze vertolkte door veelkleurige komma's, werd de rol van deze toetsen slechts verklaard door de behoefte het vlak te versieren door de kleurige elementen te vermeerderen, zonder eenige zorg voor het nabootsen der natuur.

Even bescheiden is de rol van het pointilleeren: het maakt eenvoudig het oppervlak van het schilderij vibreerender, maar verzekert noch de licht-, noch de kleurkracht, noch de harmonie. De kleurdivisie eischt in 't geheel geen toets in den vorm van een punt. Zij kan van dien toets gebruikmaken voor doeken van kleine afmetingen, - zooals Toorop aanvankelijk koos, - maar verwerpt hem volstrekt voor grooter formaten. Op straffe van kleurloosheid, moet de grootheid der gediviseerde toets in overeenstemming zijn met de afmeting van het werk. Toorop gebruikte toetsen, - punten of stippels en later vierkante of rechthoekige penseelstreken -, die bij den afstand, waarop men gewoonlijk schilderijen ziet, de optische menging der kleurdeeltjes bewerkstelligen; hij bereikte met heel eenvoudige middelen het doel: de kleurvibratie, welke z'n groote vlakken profijtelijk was. Tot de voorstellingen, die 't best de consequente toepassing toelieten der methodische en wetenschappelijke techniek van het néo-impressionisme, in 't bijzonder van een zijner middelen: de gediviseerde toets,

behooren meer dan z'n portretten en figuurstukken, Toorop's zeegezichten en duinlandschappen, welker groote, leege vlakken verlevendigd moesten worden en werden door de gediviseerde toets.

Men moet in de techniek der néo-impressionisten dus meer zien dan alleen het procédé. Dit procédé, dat als gevolg de resultaten van harmonie, kleur en licht verzekert door de zuiverheid der kleurelementen, hun juiste hoeveelheid en hun volmaakte menging op het oog, bestaat dus niet noodzakelijk in het punt, maar in elke toets, onverschillig van welken vorm, zoo zij slechts stellig, zonder vegen en van een met het formaat van het schilderij overeenstemmende afmeting is.

Toorop's grooter en met een vierkanten toets gevormde zaken, die op z'n gestippelde werken volgen, verraden meer van de bedoelingen van Signac en z'n vrienden: aan de kleur de grootst mogelijke schittering te geven, wijl deze, dank zij de menging der naast elkaar geplaatste kleurdeelen, in 't oog kleurig licht doet ontstaan. Deze uitingen, dikwijls naar aanleiding van gegevens aan den landarbeid ontleend, behooren tot het divisionisme. De *deeling* is eer een samengesteld harmoniesysteem, een aesthetica dan een techniek. Diviseeren is de kracht en de harmonie der kleur zoeken, door het kleurig licht met z'n zuivere elementen voor te stellen en door de optische menging aan te wenden van die zuivere elementen, gescheiden en afgewogen volgens de grondwetten van het contrast en van de schakeering.

De scheiding der kleurelementen en de optische menging daarvan verzekeren de zuiverheid, d.w.z. de licht- en de kleurkracht; de schakeering zet er luister aan bij; het contrast, waardoor de overeenstemming der gelijken en der contrasten verkregen werd, onderwerpt die machtige, doch evenwichtige elementen aan de regels der harmonie.

Ongetwijfeld laat zich met geen ander middel een even groote schittering van de kleur bereiken als met het uitsluitend uit zuivere, die van het zonnespectrum benaderende kleuren samengestelde palet en de optische menging daarvan van het néo-impressionisme. De aanvallen tegen deze kunstwijze richtten zich dan ook meer tegen het uitdrukkingsmiddel der gediviseerde toets, die in haar werktuigelijkheid den kunste-

naar belemmerde zich in het vuur zijner inspiratie direct te uiten, door het penseel naar zijn wil en welbehagen te voeren. Ook beschikte deze techniek, - die slechts de eenheid der kleur kende -, niet over de middelen om de rijke en verscheiden stoffelijkheid der natuur uit te drukken. Deze waren dan ook wellicht mede de oorzaken dat Toorop de denkbeelden van het néo-impressionisme verliet.

KASPER NIEHAUS.

(*Wordt voortgezet*).

Henriëtte Labberton-Drabbe. †

Henriëtte Labberton-Drabbe behoorde niet tot die kunstenaars, die zóó groot zijn, dat men ze onmogelijk kan voorbijgaan, en nog minder tot hen, die door ijdelheid of onbescheidenheid wel zorgen, dat dit niet gebeurt. Daar zij bovendien al jaren lang niet of haast niet meer schreef, is het eigenlijk niet te verwonderen - al valt een gevoel van bitterheid daarover toch niet geheel te onderdrukken - dat haar overlijden zoo onopgemerkt is voorbijgegaan. Maar de enkele getrouwen uit den bloeitijd van De Beweging (en die moeten er toch ongetwijfeld nog zijn) kunnen daarvan niet anders dan met diep leedwezen vernomen hebben, en ik denk dat zij, evenals ik, nog eens naar de ‘Enkele Verzen’ zullen hebben gegrepen, die de dichteres in 1912 heeft uitgegeven,[1)] en waaraan de dood nu dat niet te beschrijven gevoel van onherroepelijkheid is komen geven.

Verzen herleest men in zoo'n geval in een zeer bijzondere gestemdheid*:* wel niet alsof men ze voor het eerst las - en in zekeren zin toch wel. Tegen den achtergrond van den pas geleden dood komen sommige dingen voor het eerst uit, krijgen andere weer een ander reliëf. Zegt men, dat dit het leggen van iets in de verzen is, dat er eigenlijk niet in staat? Misschien, maar het lijkt mij niet minder mogelijk, dat dit het ontdekken zou zijn van dingen, die er eigenlijk altijd in hebben gestaan, maar zich pas in dit plechtige oogenblik openbaren.

Wat mij bij de herlezing der ‘Enkele Verzen’ misschien het eerste trof, was: hoe weinig deze poëzie bij het verstrijken

1) Amsterdam. W. Versluijs.

der jaren heeft ingeboet. Hoevele bewonderingen onzer jeugd zijn niet steeds meer verbleekt, zijn ons onverschillig, soms nog minder, geworden. Deze gedichten zijn ons gebleven wat zij waren, toen wij ze voor het eerst in De Beweging lazen*;* het fijne, stille, maar zoo innige en diepe leven gloeit er onverflauwd in voort. Natuurpoëzie, zoo is de eerste indruk, die men van het werk van Henriëtte Labberton-Drabbe krijgt, en zeker hebben de gang der seizoenen en der uren, de schoone gezichten dezer aarde de meeste dier gedichten gewekt. Maar de kern ervan ligt toch eigenlijk elders*:* in een hart, dat zich op het geheimnis van leven en dood bezint. En enkele malen breekt door den schijn van gelatenheid, te ontroerender om de zeldzaamheid en het kiesch-verhulde ervan, het groote verlangen der bezielden door*;* ook soms een aangrijpende angst voor het onbekende. Tot haar meditatie haar leidde tot gedichten als*:* 'Gevloden uren' en 'Bij den dood van een vreemde', welke behooren tot die soort van poëzie, die mij persoonlijk bovenal dierbaar is: die op eenvoudige, haast vanzelf sprekende, wijze groote en diepe dingen over het leven zegt.

Zulke poëzie voorbij te gaan kan, nu de dichteres ervan dood is, alleen maar de minnaars van werkelijke gedichten schaden. Maar deze kunnen nog altijd hun verzuim herstellen en de schoonheid dier verzen deelachtig worden. Wat zij nooit meer zullen ondergaan, maar wat in de herinnering van hen, die Henriëtte Labberton-Drabbe gekend hebben, blijft leven, is de bekoring, die van haarzelve uitging: een ten onzent meer dan waar ook zeldzame verbinding van distinctie van geboorte en van geest, waarvan het edele gelaat, dat thans voorgoed verdwenen is, het zuiverste beeld was.

J.C. Bloem.

Bij het lezen van een Nederlandsch boek.

Naar aanleiding van: Kerels, door Cyriel Buysse. (Van Rijsselberghe en Rombout. Gent, en C.A.J. van Dishoeck. Bussum 1927.)

Elke kritiek zal altijd min of meer rekening hebben te houden (en doet dit trouwens, zij het vaak onbewust, ook altijd min of meer) met twee verschillende punten van uitgang voor het beschouwen van een kunstwerk: wat is het werk in zijn soort waard? Wat is de soort zelf waard? Een van beide vragen te willen verdoezelen, of sterker, niet te willen stellen, (en in de praktijk zal dat natuurlijk alleen de tweede zijn) geeft altijd aanleiding tot eenzijdigheid - verkeerde eenzijdigheid dan, wel te verstaan. - Leest men bijvoorbeeld een boek van mevrouw Scharten-Antink, dan voelt men niets dan onvermengde bewondering voor iets wat in zijn genre zoo volmaakt is. Leest men daarna dan echter bijvoorbeeld een roman van Mauriac - iets dat in zijn soort zeker even volmaakt is - dan voelt men toch wel heel duidelijk het eminente belang van het *plan*, waarop een kunstwerk staat, en dat in laatste instantie voor zijn waardeering beslissend is. (In eerste is dit natuurlijk het min of meer bereikte binnen de grenzen van de soort).

Overziet men de Nederlandsche romanlitteratuur sinds den Nieuwen Gids, dan is dit beeld, zelfs al laten wij het tweede (decisieve) standpunt geheel ter zijde, verre van opwekkend en, als men naar het buitenland kijkt, bepaald troosteloos - een enkele uitzondering daargelaten. Hoe zijn de schrijvers

van al die boeken aan hun meer of mindere celebriteit gekomen? vraagt men zich af. En men hoort dikwijls de verklaring geven, dat dit zoo is, omdat die schrijvers meestal tevens critici waren, die van de overwinning van de Nieuwe Gids-richting hebben geprofiteerd om elkaar wederkeerig in de hoogte te steken. Natuurlijk is dit wel een tamelijk belangrijke factor geweest, maar zeker niet de belangrijkste. Immers, die 'kliekgeest' is in het litteraire leven altijd min of meer onvermijdelijk, en heerscht in het buitenland zeker niet minder dan bij ons (eerder nog meer, omdat daar de schrijvers, behalve eer, ook nog geld met hun werk kunnen verdienen, en hun onderlinge naijver dus nog door broodnijd wordt verscherpt). Neen, de belangrijkste - en bedroevendste - reden van de faam dezer schrijvers is, dat hun boeken inderdaad uitspreken, wat er in hun lezers leeft, dat schrijvers en lezers communieeren in een sfeer van speciaal-Nederlandsche huisbakkenheid.

Speciaal-Nederlandsche, ja, helaas. Die onleesbaar-vervelende romans van brave onzedelijkheid (twintig jaar geleden, in den tijd van het 'realisme'), van onzedelijke braafheid (nu, sinds de roman 'idealistischer' (brrr!) werd) - indien men ons land in het buitenland belachelijk wilde maken (maar ach, zelfs dat is niet meer de moeite waard), men zou het niet beter kunnen doen dan door eenige van deze romans te vertalen. (Het plan schijnt werkelijk te bestaan: Greshoff heeft er in den laatsten Gulden Winckel al eenige zeer verstandige dingen tegen geschreven. Men zou geneigd zijn, zich over zooveel onnoozelheid te verbazen, ware het niet, dat de makers van het plan - natuurlijk ook weer Hollanders zijn). Wat zou men bijvoorbeeld in Frankrijk lachen om dit volk van brave Hendriken, die de kat in het donker knijpen! Men moet naar Amerika gaan - kan het erger? - om een tweede volk te vinden van tegelijk zulke duitendieven en (wat nog veel erger is) philanthropen. Een volk, kortom, van 'ethischen'.

Aan deze Hollandsche sfeer geen deel te hebben is elders natuurlijk een negatieve, maar bij ons een positieve deugd. Wie Buysse's meesterlijk 'Ezelken' heeft gelezen, weet voor-

uit dat hij deze deugd bezit.[1)] Zóó voortreffelijk als dit boek is 'Kerels' (deze titel lijkt mij, het zij terloops gezegd, overigens al heel weinig geschikt voor deze verhalen, op een paar na) niet. Maar zelfs het minst belangrijke uit dit boek is nog altijd stukken beter dan de gemiddelde Nederlandsche roman. Het haast bovenaardsche weerlichten, dat de diepten in het werk van Mauriac telkens onthult, moet men hier niet zoeken. Maar met Buysse is tenminste een levend mensch aan het woord en geen blikken dominee. Een mensch, die niet dadelijk alles zoo erg vindt, maar iemand met een onverflauwde belangstelling in al de veelvuldige verschijnselen des levens, welke vaak tot innige deelneming en zelfs liefde uitgroeit, maar die in de gevallen, waarin zij dit niet kan doen, toch in de eerste plaats oog heeft voor het typische, het bonte, het zeldzame, desnoods het weerzinwekkende, op zich zelf, en niet dadelijk met de ethische ellemaat klaar staat. En bovendien iemand, die vertellen kan - ook iets schaars ten onzent. Men leze bijvoorbeeld eens het laatste verhaal uit 'Kerels': Irène en de Treurmarsch. Maar ook de andere verhalen, die vaak geen verhalen in engeren zin zijn, maar alleen herinneringen aan min of meer merkwaardige personages, die de schrijver in zijn leven heeft ontmoet. Dat is alles werk, vrij van moderne verfijningen, wier blijvende waarde ten slotte nog moet blijken, maar zoo absoluut levend.

Onder de jongere en jongste schrijvers in ons land schijnt eenige beweging te komen. Eenige stukken van Marsman en anderen in de Vrije Bladen (o.a. een voortreffelijk stuk van G.A. van Klinkenberg in het Februari-nummer van dat tijdschrift), het anti-schund-nummer van De Gemeenschap - al is daardoor veel te veel eer aan het tijdschrift Nu bewezen - zijn verblijdende teekens. Een van de eerste taken, waarvoor de critici onder deze jongeren zich gesteld zullen vinden is: een geheel of althans grootendeels nieuwe bepaling der waarden in de Nederlandsche litteratuur van de laatste veertig jaar, voornamelijk de proza-litteratuur. Er zullen stapels naar

1) Het is dan ook geen wonder, dat dit boek, dat in Fransche vertaling is verschenen, in de Nouvelle Revue Française zoo geprezen werd, door den bekenden criticus Albert Thibaudet.

de rechtmatige prullemand moeten worden verwezen, maar anderzijds ook enkelen van onze voortreffelijkste prozaïsten, zooals Nescio en Willem Elsschot, voor het eerst op de hun toekomende plaatsen moeten worden gezet. En dit zal ook moeten gebeuren met een paar schrijvers, die deze grievendste vorm van miskenning hebben ondervonden: van tegelijk miskend en in zekeren zin beroemd te zijn. Couperus is daarvan het groote voorbeeld, onder de Noord-Nederlanders, hij, die al zijn tijdgenooten overtrof, en toch altijd, niettegenstaande zijn bekendheid, als iemand eenigszins van het tweede plan naast de waschechte 'realisten' werd beschouwd.[1)] Buysse is daarvan ook een voorbeeld. Ook hij is een schrijver die, in vergelijking met zijn tijdgenooten, niet de eer heeft gekregen, die hem toekomt. Mogen de jongeren dit onrecht nog bij zijn leven herstellen, dan zal hij in dit opzicht fortuinlijker dan Couperus zijn!

J.C. BLOEM.

1) Kort geleden bestelde een van mijn vrienden één van Couperus' mooiste boeken, en tevens een van de weinige Nederlandsche romans, die het wèl naast buitenlandsche zouden uithouden: Van oude menschen, de dingen die voorbijgaan. Hij kreeg nog den *eersten* druk, terwijl het boek al van voor den oorlog is!

Bibliographie.

Christian Cornélissen, Traité général de science économique, Tome III vol. I et II, Théorie du capital et du profit; Paris, Marcel Giard, 1926.

Wat men van den heer Cornelissen moge zeggen, over één nacht ijs gaat hij niet.

Het eerste deel 'Théorie de la valeur', verscheen in 1903, het tweede, 'Théorie du salaire et du travail salarié', in 1908, bij denzelfden uitgever als de thans uitgekomen vervolgdeelen. Gids-getrouwen zullen zich mogelijk herinneren, dat ik deze boeken (samen met een buiten deze serie vallend boek van denzelfden schrijver over den klassenstrijd, van 1902) vrij uitvoerig besprak in November 1909.

De werkmethode van den schrijver, waarover reeds toen een en ander werd opgemerkt, dwingt tot langzaamheid. Even sterk als in zijn boek over loonen en loontheorie komt in deze twee laatste deelen het kenmerkende van deze methode uit, t.w. de opvatting, dat zooveel mogelijk alle feitelijke gegevens, tot het onderwerp betrekkelijk, en welker verklaring de taak der theorie is, in dit geval derhalve: alles wat in feiten-vorm bekend is aangaande de technische organisatie der voortbrenging en het inkomen dat deze afwerpt, den invloed van den staat hierop, met dien van oorlogen, arbeidsconflicten en crisissen, - dat dit alles behoorlijk geordend en verwerkt moet zijn eer theorieën mogen worden opgesteld.

Wat men alweder van deze werkmethode moge zeggen, zij dwingt eerbied af voor den man, die zich zoo volkomen eraan onderwerpt als Cornelissen doet. Voor een groot deel vindt de late verschijning dezer twee deelen haar verklaring in den omvang van het verzamel-, ordenings- en schiftwerk, dat hij zichzelf tot taak had gesteld.

Ook deze deelen vestigen weer den indruk, dat inzonderheid voor dit soort werk, voor het critisch ordenen van feiten, de heer Cornelissen in de wieg is gelegd. Ook zijn critiek op andere auteurs is dikwijls, niet altoos, raak. Komt hij echter tot eigen theoretische constructie, dan blijkt de zwakte van zijn methode: wie op feiten theorieën bouwt en aan deze algemeene geldigheid toeschrijft, gedraagt zich, alsof het feiten-materiaal practisch volledig is, wat het nimmer kan zijn; wie daarentegen theorieën bouwt op theoretische praemissen, gaat zeker, mits hij zich niet vergrijpe aan de logica en natuurlijk te allen tijde bereid blijve, zijn theorie aan den toets der feiten te onderwerpen, maar moet de geldigheid van deze theoriën tot die van de feitelijke draagkracht der praemissen beperken.

Dit neemt niet weg, dat de slotsommen, waartoe deze scherpzinnige

man, die in zijn hart even afkeerig van het kapitalisme als in zijn verstand van de constructies van het marxisme is, tusschen 1908 en 1926 is gekomen, belangwekkend zijn. Men raadplege zijn slothoofdstuk.

De maatschappelijke ontwikkeling blijft - als in zijn vorige boeken - bij hem beheerscht door diezelfde wet ‘du moindre effort’, waarmee de door hem gelaakte deduceerende economisten plegen te werken.

In nieuwe landen voorspelt hij aan het kapitalisme: ‘un avenir quasi illimité’.

In oude landen zullen inzettingen, die bressen schieten in het kapitalisme (arbeiders-organisaties, verbruikscoöperaties, staats-socialisme), alleen dan kans hebben, als zij toonen, meer en beter te kunnen dan het stelsel, dat zij willen vervangen; de arbeidersklassen zullen, mits zij erin slagen een kern van leiders te vormen, bekwaam ter vervanging van ‘l'élite capitaliste’, dank zij hun organisatie de leiding der voortbrenging kunnen vermeesteren, doch zullen, lukt de vorming van zulk een kern niet, onvermijdelijk blijven ‘sous la domination d'une caste spéciale de capitalistes particuliers ou de fonctionnaires d'Etat’, tusschen welke beide soorten van overheersching Cornelissen beteekenend onderscheid niet ontwaart.

Tot deze (en andere) slotsommen kwam hij ‘après trente années d'études économiques spéciales et trente-cinq années d'experiences pratiques dans le mouvement ouvrier international.’ Zijn communistisch *geloof* heeft hij bewaard. Bij velen zou het niet bestand zijn gebleven tegen de schokken met tegengestelde opvattingen en met de feiten van het economisch leven, schokken, die Cornelissen eer gezocht dan vermeden heeft. Hoevelen zijner geestverwanten zijn tot dezelfde proef bereid?

v. B.

Mr. R. van Genechten. De ontwikkeling der waardeleer sinds 1870; Amsterdam, Uitgeversmaatschappij ‘Elsevier’, 1927.

Reeds zeer summiere kennis van de historia externa der waardeleer is voldoende om te weten, wat in dezen titel met 1870 is bedoeld, en om te begrijpen, waarom de inhoud van het geleerd geschrift, trots zijn titel, herhaaldelijk tot vóór 1870 teruggrijpt.

Kort na 1870 springt een nieuwe theorie der waarde, die der grenswaarde, te voorschijn, ongeveer gelijktijdig en onafhankelijk van elkander in Oostenrijk, Zwitserland en Engeland. Een verfijnde nuttigheidstheorie, die door te werken met het begrip ‘grensnut’ of ‘nut van het laatste toevoegsel’ het begrip ‘zeldzaamheid’ met het begrip ‘nut’ deed ineensmelten, waarmee in beginsel tusschen deze twee begrippen, die tot toen bij het verklaren van waardeverschijnselen elkaars kwade mededingers waren geweest (zeer nuttige, maar ruim voorhanden zaken kunnen veel minder ‘waard’ zijn dan veel minder nuttige, doch krap voorhandene), de zoen werd getroffen. Tegelijk en uit dezelfde oorzaak was de nieuwe theorie voorbestemd, de oude ‘kostentheorieën’ voor goed om hals te brengen, die de waarde uit de ‘kosten’ hadden afgeleid, een modificatie, welbeschouwd, van de zeldzaamheidsleer, in zooverre een ding te zeldzamer pleegt te zijn naarmate zijn verkrijging meer kosten eischt.

Ziehier de verklaring van het jaartal.

Ook de nieuwe theorie, die der grenswaarde, had evenwel, zooals dit in de geschiedenis van het menschelijk denken meer voorkomt, hare voorloopers gehad, voorloopers in nog anderen zin dan die van het feit, dat nutsleer en zeldzaamheidsleer samen waren haar ouderpaar. Deze paring n.l. was ook reeds eerder beproefd, maar zonderdat het resultaat als zoodanig was erkend en de aandacht had getrokken. Deze voorloopers nu komen een en andermaal bij mr. Van Genechten ter sprake.

Ziehier de verklaring der divergentie tusschen titel en inhoud, die, naar men ziet, in het wezen der zaak er geene is.

Van de jaren zeventig der vorige eeuw dateert dan de zegetocht der nieuwe leer.

Zegetocht, maar met harde gevechten.

Zegetocht en ontwikkelings-gang tevens. Ontwikkeling nu beduidde, als in vele gevallen ook in dit, een groei, wèl uit denzelfden wortel, maar niet in nauwkeurig steeds dezelfde richting, in richtingen die onderling weer concurreeren en soms, te eerder als zij haast hetzelfde pad volgen, elkaar gemakkelijk dwars komen te zitten.

Dus nieuwe strijd.

Strijd op een ander plan dan de voormannen van vlak na '70 te voeren hadden. Een onvermijdelijk groei-verschijnsel en als zoodanig een heuchelijk feit. Maar als strijd op een ander plan dan waar de groote slagen reeds waren geleverd en de groote overwinningen reeds waren behaald, een min of meer samenhangende reeks van epigonen-schermutselingen, die wellicht niet geringere talenten vergen, dan het deel der voormannen was geweest, maar die door hunne objecten, welke kleiner waren, het lot niet ontloopen van als iets als pygmeeën-gevechten te worden gezien. De student in de rechten, die er op college van hoort, zal het herinneren aan den ontwikkelingsgang, die van de groote romeinsche juristen tot de post-glossatoren leidt.

Men moet er zich in verblijden, zoo niettemin schrandere lieden zich zetten tot het moeizaam werk, het terrein van dien na-strijd in kaart te brengen, de gevechten en hun afloop te schetsen, en wat eruit overblijft te ordenen en te schiften naar wat er de blijvende waarde van lijkt.

Zulk werk is dat van den schrijver dezer knappe stichtsche dissertatie geweest. Een werk, voor anderen (wien het moeite uitspaart) van belangrijk gerief. En voor den schrijver zelf, die zichzelf er een niet te onderschatten denkarbeid mee oplegde, een oefening, die hem voorbereidde tot, hopen we, ander theoretisch economisch werk, van sterker oorspronkelijkheid.

Hiermee is niet gezegd, dat deze proeve van mr. Van Genechten's kunnen oorspronkelijkheid dèrft. Ook als criticus kan men deze toonen en hij gaf er de blijken van.

Hiermee is enkel bedoeld te zeggen, dat juist iemand van zoo goed gebleken aanleg zijn wetenschap op den duur beter dient met scheppenden dan met critisch-refereerenden arbeid.

v. B.

J.J. Westendorp Boerma, Johannes van den Bosch als sociaal hervormer; de Maatschappij van Weldadigheid; Groningen, Noordhoff, 1927.

Dezelfde man, die ontwerpen maakte voor de opbeuring van onze West-Indiën en die de vader was van het cultuurstelsel in de Oost. Van wien ook wel bekend was, dat hem Frederiksoord, Willemsoord en Wilhelmina's-oord, benevens Veenhuizen en de oude Ommerschans, het aanzijn danken. Maar wien eerst nu in deze zijne laatstgenoemde functie, die van sociaal hervormer in het Nederland van de eerste helft der negentiende eeuw, de monografie ten deel valt, die hij waard en die hem waard is, in dit uitnemende amsterdamsche proefschrift.

Het is misschien maar goed, al ligt er iets hards in, dat pas een tachtig jaar nadat dit hoofd vol denkbeelden en plannen zich voorgoed ter ruste legde, dit boek verschijnt. De Ommerschans bestaat al niet meer; Veenhuizen, de bedelaarskolonie, is al lang door het Rijk overgenomen; een zelfstandiger ontwikkeling werd hiermee mogelijk voor de landbouwkolonies der Maatschappij van Weldadigheid; haar groeiproces heeft lang genoeg geduurd, nu al tientallen van jaren zonder de schokken, die in den beginne het aanhoudend teisterden en vertraagden; een rustig oordeel is thans mogelijk; een oordeel ook, dat uit de verte scherp het kader ziet, waarbinnen die historie zich heeft afgespeeld, dat kader van een honderd jaar geleden, dien tijd der utopische socialisten en van nog andere reactie tegen het toen overheerschend optimisme der liberale economie.

Een der menigvuldige verdiensten van dr. Westendorp Boerma jr.'s studie is, dat hij zijn onderwerp zoo goed tegen dien achtergrond heeft doen uitkomen; een andere, maar eraan verwant, dat hij den socialen hervormer Van den Bosch niet losknipt uit den geheelen man; van diens koloniale, t.w. diens overzeesche werk verhaalt hij genoeg om te doen beseffen, dat de kolonisator daar achter Steenwijk wel degelijk dezelfde man was, die negers en Javanen door arbeid verheffen wilde.

Uit de Maatschappij van Weldadigheid is op geen stukken na gegroeid wat haar stichter ervan verwacht heeft: Van den Bosch zelf zijn, bij zijn leven nog, de bitterste ontgoochelingen niet bespaard gebleven. En het bescheiden schoon nuttig rendement, dat zij later gaat opleveren en dat wij nog heden ten dage haar zien afwerpen, zou hem, die niet veel minder dan *de* opheffing *der* armoede ervan droomde, die teleurstellingen niet hebben vergoed.

De ‘drie oorden’ met de eraan annexe bedelaars- en weezeninrichtingen hebben tijden lang in binnen- en buitenland de levendigste belangstelling gaande gemaakt. Zij zijn met hun stichter onder lof bedolven en onder smaad begraven geweest. Achteraf begrijpelijk. De veel te hoog grijpende poging moest om haar kloekheid bewondering, om haar tekortschieten wrevel wekken. Beide, de lof en de verguizing, pasten in dien tijd, toen men het vraagstuk der armoede anders dan nu en veel simplistischer placht te zien. Thans, nu de kolonies, eerbiedwaardig restant uit die periode welke geheel geschiedenis is geworden, onder de bestrijders der armoede haar, naar het lijkt blijvende, plaats hebben gevonden in het zooveelste gelid, is die belangstelling sterk geluwd en, voor zoover nog aanwezig, van gansch ander karakter geworden.

Haar levendig te houden, mèt de herinnering aan den merkwaardigen vaderlander die er zijn ziel in legde en ze noode verliet, zelfs voor de

hoogste posten overzee, ziehier waartoe deze jonge doctor zich geroepen heeft gevoeld en, voor zoover ook hier een tijdgenoot een oordeel past, door soliditeit van werk en behaaglijkheid van vorm bekwaam heeft getoond tevens.

v. B.

Marnix Gijsen. Ontdek Amerika - (Standaard, en Van Dishoeck).

Boeken over de U.S.A. zijn altijd boeiend omdat zij altijd verbluffen. Wie heeft in 1909 Amerika niet 'ontdekt' met Jules Huret? Maar sedert dien zijn de V.S. 'vooruit' gegaan in een geometrische verhouding, en Huret is nu al een beetje ouwbakken. Dr. J. Goris, docent aan de Hoogeschool te Leuven heeft een jaar in de Staten gereisd; hij heeft er op zijn beurt een boek geschreven onder zijn dichters - pseudoniem Marnix Gijsen, zoo gunstig bekend in onze letteren, o.a. door den verzenbundel '*Het Huis*'. Of vele jonge Vlamingen zijn voorbeeld zullen volgen en gehoor geven aan den imperatieven titel van zijn boek lijkt ons twijfelachtig, maar het is stellig dat een reis in Amerika veel jonge en oude Vlamingen, mitsgaders literatoren, zou verfrisschen. Een heel aantrekkelijk boek, soms verbijsterend, schoon lang niet zoo volledig als de vernoemde Huret, en dat veel stof geeft tot nadenken, zij het dan ook niet immer ten gunste van Amerika. Marnix Gijsen is er niet in geslaagd, - ook was het voorzeker zijn bedoeling niet, - den indruk weg te vagen dat Amerika op onze verbeelding hoofdzakelijk werkt door de buitensporigheden van de cijfers: straten van 60 kilometer, kranten van 64 blz., huizen met 52 verdiepingen, zooveel duizenden studenten in de Universiteiten, Ford maakt zooveel autos per dag, Armour keelt zooveel varkens per minuut, enz. En de Amerikaan acht zich superieur aan ons, arme Caucasiers. Zijn arithmetische superioriteiten zal wel niemand durven betwisten. Dat hij ook zedelijk hooger denkt te staan dan Europa, bewijzen de comieke pogingen tot drooglegging. Op kunstgebied schijnt hij nog wel iets van ons oude vasteland te willen aanvaarden. Maar dat zal misschien ook al zoo lang niet meer duren. Wij moeten toegeven dat de schrijvers er talrijk zijn, dat de romans er vlugger gedrukt worden, dat papier en inkt er lekkerder ruiken dan bij ons. Zonder zijn boek aan eigen ervaring te kunnen toetsen, hebben wij den indruk dat schr. veel en goed heeft geobserveerd. Alles is gezien door een frissche kop, niet licht van zijn stuk te brengen, zonder vooroordeelen. Weelde en 'vooruitgang' hebben hem niet kunnen verbluffen. Hij beschrijft de feeërie van New-York, de wonderbare inrichting der bibliotheken, den heerlijken aanleg van sommige steden, de natuurwonderen van Yellowstone Park; maar ook den gruwel der slachterijen te Chicago, de uniformiteit der karakterlooze en vervelende dorpen (hoe sympathiek zijn vleugje spleen wanneer hij denkt aan de maan boven den kerktoren van Oosterweel!) den noodlottigen invloed van de auto op de jeugd, de ontoereikendheid der prohibitie-wet, het welig tieren der misdaad, de politieke corruptie, de onstandvastigheid der familie, het ongeloof en de skepsis der jeugd, in het algemeen de veroppervlakkiging van het leven. Den totalen indruk van die voorstelling van Amerika zou in enkele punten kunnen beknopt worden. Ten eerste: Amerika kent de vierde afmeting niet, den Tijd. Of althans wil haar niet kennen, wil er geen rekening mee

houden (treffend, maar treurig de kwajongensbrutaliteit van Ford: Geschiedenis is bucht!) 'Wij, zegt schr. besteden onzen tijd aan achteruit zien, de Amerikaanen besteden dien aan het vooruitzien naar wat komen zal.' Allemaal goed en wel, maar het verleden kennen wij ten minste, en evenmin als wij, weten de Amerikanen iets van de toekomst, al geef ik ook graag toe dat ons te veel ruggewaarts kijken dikwijls zijn nadeelen heeft. Tweede indruk: dat veel instellingen gegrond zijn op sentimenteel mysticisme en verwaterden godsdienst. Een voorbeeld onder vele: de Rotary, vrijmetselarij voor rijke menschen, en de metaphysiek van het begrip *Service*! Derde indruk: een impressie van kilte. Het tot in het uiterst gemecaniseerd leven stemt ons triestig. (Eigenlijk stemt heel het boek van M.G. triestig. Aan het slot voelen wij ons niet opgewekt. Wat mij betreft, ik heb mij sito gestort op Proust.) Het ware interessant geweest te vernemen of schr. geen Amerikanen ontmoet heeft die de ijzigheid van het Amerikaansch leven beseffen? Of er geen zedelijke malaise bestaat onder de artisten? Welke stelling de Amerikanen nemen tegenover b.v. het vraagstuk van den Dood?

Wij moeten Marnix Gijsen dankbaar zijn om zijn geestig geschreven boek en kunnen slechts één spijt uitdrukken: dat het te kort is. Want hij zal voorzeker, na een verblijf van een jaar, nog heel wat meer ervaringen hebben opgedaan dan die in dit boekje verzameld zijn. In de rubriek 'Geestelijk leven' zoeken wij tevergeefs naar zijn ondervindingen in de museums, over de muzikale beweging, over theaters en concerten, over de literaire groepeeringen, enz. Vooral op gebied van literatuur ware het van bijzonder belang geweest het oordeel van den dichter Marnix Gijsen te vernemen. Maar hij heeft voorzeker nog stapels notas, en zal misschien wel eens in een tweede deel ook de geestelijke wonderen van Amerika willen ontdekken?

A.C.

Victor de Meyere - Vlaamsche Vertelselschat, deel II. (De Sikkel - Antwerpen).

Van deze verzameling bespraken wij het eerste deel in den zomer van '26. Victor de Meyere brengt ons thans het tweede deel dat niet minder dan 130 vertelsels van allen aard bevat: tooversproken, leugen - en koddige sprookjes, oorsprongslegenden en legendarische sproken. Ook hier kunnen wij met meer dan voldoening vaststellen hoe levendig de fantazie des volks nog is. Het is vooral uit de tooversproken dat het populaire gevoel en de diepe schoonheidszin het sterkst blijken. O.i. onderscheidt deze verzameling zich van de vorige, zooals die van De Mont en De Cock, in het aanbrengen van nieuwe themas en van vertelsels die vollediger zijn dan de reeds geboekte, of die oorspronkelijke bijzonderheden bevatten. Daarbij verdient te worden vermeld dat schr. in zijn aanteekeningen bij elke sprook het overeenkomend vertelsel uit de verzameling van Grimm aangeteekend heeft, ook het nummer waaronder het behandelde thema in de lijst is opgenomen van het groote werk van Antti Aarne, Verzeichnis der Märchentypen. Ten slotte wordt ook aangegeven onder welke rubriek de sprook dient te worden gerangschikt. Dit zijn alle gegevens die natuurlijk meer waarde zullen hebben voor den folklorist dan voor den

leek, doch de *Vertelselschat* blijft in hooger instantie werkelijk een schat van kostbare uitvindingen van des volks vernuft. In dezen bundel heeft De Meyere een aantal vertelselseltjes, tot zelfs moppen van korten omvang, over de Walen opgenomen, die vol geest zitten en genoegzaam bewijzen dat bij de Vlamingen het hekelgenie bijzonder levendig is. Wellicht treffen wij in het derde deel ook dieren-sproken waarin wij den geest zullen terugvinden van Reijnaert de Vos? In dezen bundel gaat onze persoonlijke voorkeur tot de tooversproken die ver weg de mooiste zijn: De drie Veeren van Vogel Veen, Van drie Gebroeders en acht wondere Mannen, Het zwanenmeisje van den Glazen Berg, Het Kasteel met de zeven gouden Torens.... Alles is met fijnen opmerkingsgeest afgeluisterd van de simpele lieden: schippersvrouwen, molenmeesters, schoenmakers, pastoorsmeiden, stadhuisklerken. Indien wij een wensch mogen uitspreken: waarom zou de uitstekende en ijverige folklorist Victor de Meyere, na de folklore-literatuur te hebben verrijkt met deze verzameling, ons niet een werk geven over de mecanismen en de wetten die den oorsprong en de vervorming der sproken beheerschen? Wellicht zou daarbij de graphische methode toe te passen zijn die de reizen van volk tot volk van die subtiele en geniale populaire scheppingen zou duidelijk maken? We laten dat over aan het oordeel van den auteur, doch betwijfelen niet dat zulk een werk geheel voor hem weggelegd is.

A.C.

Karel J. Timmermans. - Kamiel! of het leven en het streven van C. Huijsmans. (Antwerpen, De Sikkel).

Een vlugschrift van 40 blz., een losse en rake krabbel van den socialistischen politicus. Meer van den politicus dan van den denker, den philoloog en den redenaar. Het is een familiaar portret, en misschien hoort dat zoo in de reeks vlugge schriften *Vlamingen van beteekenis* waarvan dit het achtste deeltje is? Maar C. Huijsmans is een te groote en eigenaardige figuur om in enkele trekken te worden voorgesteld. De anecdoten die de schr. te pas brengt zijn goed gekozen, maar het zijn toch maar anecdoten. Graag hadden wij wat meer gehoord van Huijsmans' geestelijken arbeid, van den groei van zijn sociale gedachten. Schr. gelieve dit woord van den Duitschen biograaf Emil Ludwig eens te overwegen: Zoolang wij alleen de handeling van een mensch kennen weten wij niets van hem. Wij moeten doordringen tot den geestesstrijd waaruit de handeling voortkomt. Het zou mij dunkt de moeite loonen om van C. Huijsmans een bijtend portret te maken à la Max Harden. Ziet de essays over Bismarck, King Edward, Briand enz.... Maar de brochuurtjes van *Vlamingen van beteekenis* laten den schr. weinig ruimte om zich te bewegen, en met deze eerste silhouet hebben wij voorloopig dankbaar vrede genomen.

A.C.

Avontuur -

is een tijdschrift onder redactie van R. Blijstra, Gaston Burssens, W.N. Dinger, Paul van Ostayen en E. du Perron. Voor alles wat administratie en redactie betreft schrijve men: voor Holland, aan W.N. Ginger, Parklaan 27, Bussum; voor Vlaanderen aan P. van Ostayen, Albertstraat 44, Antwerpen.' - Dat *alles* klinkt nogal stout, - maar enfin. In afwachting van hèt groot Vlaamsch tijdschrift waar Vlamingen 'van alle gezindheden' weer eens broederlijk zouden samenwerken, en waarvan al lang gefluisterd wordt dat het komen zàl, hebben wij nu dit tijdschrift gekregen, bestemd voor the happy few. In den prospectus vroeg de redactie of er in de Vlaamsche letteren plaats blijft voor een nieuw tijdschrift? Wel zeker! Hoe meer hoe liever, als er maar leven is in de brouwerij. De redactie verklaarde ook 'buiten den naam van het tijdschrift weinig waarborgen te bieden.' Dat is loyaal gesproken. En een wijze voorzorg van de redactie: 'Men abonneert zich voor een jaar en betaalt na ontvangst van het eerste nummer.' Het is niet te denken dat *Avontuur* de Vlaamsche letteren op nieuwe banen zal stuwen. Blijkbaar is de bedoeling der opstellers zich wat te amuseeren ten koste van den braven lezer. Paul van Ostayen is de zichtbare kapitein van dat jongste Vlaamsche scheepje op zijn avontuurlijke reis. Van hem zijn er twee gedichten waarvan het *Alpejagerslied* het beste is; een gedicht dat doet denken aan die schilderijen van Giorgio de Chirico waar twee kegels elkaar ontmoeten in een metaphysieke straat. De rythmus van zijn *Boere-charleston* is van een goede beweging, maar dat herhalen en omkeeren van woorden lijkt me toch een goedkoop procédé (tulpebollen bolle tulpen tulpetuilen, boerelongen ballen wangen, wangen ballen bekkens etc.) Van van Ostayen ook een paar blz. proza, *Kluwen van Ariadne*, geestig, ofschoon niet zoo sterk als de *Cornet de dés* van Max Jacob, en inférieur aan de *Trivia* van Logan Pearsall Smith. De andere medewerkers graviteeren in de baan van Paul van Ostayen; de geheele aflevering staat in het teeken van zijn ironie. Maar Paul van Ostayen is Paul van Ostayen, Mijne Heeren! En u staat tot hem gelijk gewone paljassen tot Fratellini. Daar is niets aan te doen.

A.C.

P.S. Wij vernemen zooeven het overlijden van Paul van Ostayen. Droeviger kon het *Avontuur* wel niet eindigen.... Van de na-oorlogsche jongeren was hij verreweg de meest begaafde, die het leven van vele zijden gekend en bemind heeft, en nieuwe geluiden in de Vlaamsche letteren heeft laten hooren. Geen 'letterkundige', maar een beminnelijke en snaaksche fantast, met een vlijm-scherp oordeel. Hij was twee en dertig jaar....

Storm

Een spel van tooverij door William Shakespeare.

Vierde bedrijf.

Eerste tooneel.

(De hut van Prospero. - Prospero, Ferdinand, Miranda.)

PROSPERO.
Mocht mijn kastijding u te rauw geweest zijn,
Dan maakt uw loon dat meer dan goed*:* want ik
Heb u de twijg gegeven van mijn leven,
De loot, het laatste doel. - Maar, nogmaals, hier,
Ik leg haar in uw hand. - Met al dat zwoegen
Beproefde ik slechts uw liefde*;* uitmuntend hebt ge
Dien toets doorstaan. - Voor 't aangezicht des hemels
Bevestig ik mijn rijk geschenk. - Neen, lach niet,
O Ferdinand, wanneer ik met haar praal,
Want gij zult, hoe gij haar ook prijst, bemerken
Dat lofspraak hinkt en nimmer haar benadert.

FERDINAND.
Dit neem ik aan, al sprak een god het tegen.

PROSPERO.
Dus, als geschenk, doch ook, als eigen winst
Na eervol dingen, neem mijn dochter*;* maar,
Als gij haar maagdelijken gordel breekt
Vóór alle heilige ceremonieën
Naar oud en goed gebruik voltrokken zijn,
Dan dauwt geen zegen uit den hemel neer
Tot heil van uw verbond*;* maar kille haat,
Twist, en verbitterde minachting, komen
Uw sponde zoo verfoeilijk overwoek'ren
Dat beiden ge er van gruwt*:* 't is dus geraden
Dat Hymen's lamp u voorlicht.

FERDINAND.
Daar ik uitzie
Naar rust, naar een schoon nakroost, naar lang leven
In liefde bloeiend, laat ik geen wulpsch lommer,
Geen lokkende spelonk, geen voorstel dat
Een lager Ik ons inblaast, ooit mijn eer
In wellust smelten, en den kroon me ontnemen
Van dien inwijdingsdag, waarop 'k zal denken*:*
Wat kruipt de zonne-kar, of ligt de nacht soms
In de aarde vastgeklonken!

PROSPERO.
Goed gesproken.
Zit neer en spreekt met haar, zij is de uwe. -
Ariël! waar is mijn vurig dienaar Ariël! -

(Ariël verschijnt).

ARIËL.
Hier ben ik*;* wat gebiedt mijn machtig meester?

PROSPERO.
Gij met uw rakkers hebt uw vorige opdracht
Voortref'lijk uitgevoerd*;* thans mag ik weer
Een kunststuk vergen. Ga den troep verzaam'len,
Waarover ik u macht gaf, hier ter plaatse*:*
Maar spoor hen aan tot spoed*;* ik ben gehouden,
Dit jeugdig paar eens de oogen te begooch'len
Met de verfijndste tooverij*;* 'k beloofde 't,
Zij zien 't al van mij tegemoet.

ARIËL.
Terstond?

PROSPERO.
Ja, in een oogenblik.

ARIËL.
Vóór gij '*hela*' *roept of* '*hei*',
Fluit of klapt: daar dansen wij
Op de teenen naderbij
Met ons masker en kleedij. -
Meester, *houdt gij nog van mij?*

PROSPERO.
Van harte, aanminnige Ariël: kom niet
Tevoorschijn eer ik roep.

ARIËL.
Begrepen, heer.

(af).

PROSPERO.
Gij, houdt uw woord, en geeft uw dartelheid
Geen vrijen teugel*;* duurst-gezworen eeden,
Stroo zijn ze in 't vuur van 't bloed*;* weest matiger,
Of 't wordt: vaarwel geloften!

FERDINAND.
Op mijn woord, heer,
De koele sneeuw der kuischheid houdt mijn hart
Gevrijwaard voor den gloed der zinnen.

PROSPERO.
Goed. -
Thans, Ariël, kom! en liever overdrijving
Dan ingehouden spel*;* het zwiere, 't klinke!
Monden dicht; oogen open. Stilte, stilte.

(Zachte muziek. Iris verschijnt).

Maskerspel.

IRIS.
Ceres, *gulle godin*, *uw akkers*, *baan naast baan*,
Met boekweit, *haver*, *gerst*, *en rogge*, *en tarwe-graan;*
Uw malsche hellingen voor 't grazen van de schapen,
Uw weilanden bestrooid met kooien waar zij slapen;
Uw bloemenvelden, *waar de April-bui overtrekt*,
Die met een mozaiek van tulpen zijn bedekt
Zoover mijn oogen zien; uw boomgroepen wier lommer
De minnaar mijm'rend zoekt voor zijn eenzamen kommer;
Uw gaarden, *zwaar van ooft*, *gestut met stokken; uw*
Duingebied langs de zee, *onvruchtbaar*, *ruig en ruw*,
Waar ge een teug vrijheid schept; - de hemelsche vorstinne

(Ik ben de regenboog, ik dien haar als bodinne)

Verzoekt dat gij dit al verlaat, *en hier op 't veld*
Haar hoogheid wilt ontmoeten en haar vergezelt
In 't spel dat zij beraamt; haar pauwen zijn in aantocht;
Kom, *milde Ceres*, *kom*, *en doe naar zij u aanzocht.*

(Ceres verschijnt)

CERES.
Heil, *teedre boodschapster*, *wier bonte blos verraadt*
Hetgeen de hemel spreekt maar 't menschdom niet verstaat;
Van wier safranen wiek honing-dauw in mijn bloemen
Glinsterend nederdropt; gij, *die uw niet te noemen*
Kleuren buigt tot een boog, *die*, *stijgend van weerskant*,
Over mijn bosschen heen en boerderijen, *spant*
Een kroon op mijn noest volk; - waartoe werd ik ontboden
Naar dit geschoren gras door de vorstin der goden?

IRIS.
Te vieren ware liefde en haar verbintenis,
En een geschenk te biên, naar uw gezindheid is
Jegens dit jonge paar.

CERES.
Spreek, hemelboog, laat hooren
Of Venus, of haar zoon, ook tot den stoet behooren
Van 't vorstelijk gevolg: want het was door hun list
Dat Dis, de duistere, mijn kind te ontvoeren wist;
Sindsdien vermijd ik haar te ontmoeten en haar blinden,
Aanstootelijken zoon.

IRIS.
Vrees niet hen hier te vinden.
Daarstraks zag 'k de godin, haar zoontje achter haar aan,
Op duiven, door de lucht, ijlings naar Cyprus gaan.
Hun wulpsche tooverkunst probeerden ze uit te voeren
Op dezen man en maagd, die niet te zwichten zwoeren
Voor 't ongeduld van 't vleesch, vóór Hymen's fakkel brandt:
Hun aanslag is mislukt, 't paar bleef zijn woord gestand.
Mars' felle minnares moest ras haar biezen pakken;
Haar zoon, den stijfkop, zag 'k zijn pijl aan stukken knakken:
Nooit, riep hij, schiet ik meer! musschen, 'k ga spelen, thuis,
Als ieder ander kind!

CERES.
De hoogste uit 's hemels huis,
De groote Juno komt: 'k herken haar aan haar schreden.

(Juno verschijnt).

JUNO.
Hoe vaart mijn milde zuster? wil zij naast mij treden,

Dit paar te zeeg'nen, dat in voorspoed het gedij'
En door het nageslacht vereerd herinnerd zij.
(*Juno en Ceres treden naar voren*)

Juno.
Aanzien, rijkdom, eendracht samen
In voortdurende toename;
Uren vreugde, jaren vrede -
Zoo klinkt Juno's zegenbede.

CERES.
Aardsche welvaart overdadig,
Schuren, met steeds graan voorradig,
Boomen, van de vruchten bukkend,
Druiven, tros op tros verdrukkend;
Nauwlijks haalt ge uw oogst naar binnen,
Daar gaat lente alweer beginnen!
Nooit één dag gebrek geleden: -
Zoo klinkt Ceres' zegenbede.

FERDINAND.
Dit is een zeer verheven schouwspel, en
Betooverend van taal; zijn dit slechts geesten?
Hoe is dat denkbaar!

PROSPERO.
Geesten, opgetooverd
Uit hun verblijfplaats, om hier mijn verbeelding
Te gaan vertolken.

FERDINAND.
Laat me hier altoos blijven,
Zoo'n wonderbaarlijk vader, zulk een vrouw,
Dit is het paradijs.

MIRANDA.
Spreek zachter, liefste;
Juno en Ceres fluistren geheimzinnig,
Er is nog iets op komst.

PROSPERO.
Zwijg; stilte; anders
Wordt de bezwering onderbroken. Stilte.

(Juno en Ceres fluisteren samen en geven aan Iris een opdracht.)

IRIS.
Nymfen, *genaamd Najaden*, *van de snelle stroompjes*,
Met uw arglooze lachjes, *uw bekroosde kroontjes*,
Verlaat uw rimpelende bedjes bij het riet,
En treedt aan op dit veld: 't is Juno die 't gebiedt.
Komt, *kuische nymfen*, *komt*! *wat hoor 'k u talmend fluistren?*
Waar liefde wordt gevierd helpt gij het feest opluistren!

(Nymfen verschijnen)

Gij maaiers, *zonverbrand en van Augustus moe*,
Verlaat de diepe weide en snelt hier vroolijk toe;
Den stroohoed opgezet! *vandaag zal 't bruiloft wezen*!
Een ieder kan zich hier een frissche nymf uitlezen;
Komaan, *een boerendans*!

(Maaiers verschijnen, in feestkleedij; zij voeren met de nymfen een bekoorlijken dans uit. - Als dit bijna gedaan is, springt Prospero plotseling op, en spreekt:)

PROSPERO.
Ik heb dat ploertige komplot vergeten
Van Kalibaan, dat beest, met zijn kornuiten
Om mij te dooden, en 't beraamd moment
Is bijna daar.

(tot de geesten)

't Is goed; - genoeg; - verdwijnt.

(De geesten verdwijnen onder een vreemd en hol, rommelend en zwaar gedreun.)

FERDINAND.
Hoe vreemd, dat plotseling een drift uw vader
Zoo hevig teistert.

MIRANDA.
Nimmer tot op heden
Zag ik hem ooit van woede zoo verstoord.

PROSPERO.
Wat zit, mijn zoon, gij daar bedrukt te kijken
Alsof ge ontnuchterd zijt; houd moed, mijn jongen,
Zoo loopt ons feest ten eind. Ik zeide u toch,
De spelers waren geesten; zij zijn thans
Tot lucht teruggevloeid, tot dunne lucht.
En, als dit vluchtig saamgeknutseld schouwspel,
Gaan stoere torens, statige paleizen,
Verheven tempels, ja, heel de aardbol zelf,
Met wat zij teelt en tieren laat, verdampen,
En, als van dit verbleekt visioen, zoo blijft er
Geen spoor van na. Wij zijn van eender maaksel

Als droomen zijn en ons geringe leven
Ligt midden in een slaap. - Ik ben beklemd, heer,
Ik voel me onvast; geduld met een oud man
Wiens brein verstoord raakt. Neen, maak u geen zorgen,
Maar trek u, wilt ge, in mijn kluis terug
En rust wat uit. Ik loop wat op en neer
Tot de onrust weer bedaart.

FERDINAND en MIRANDA.
Vrede zij met u.

(Zij gaan heen).

Tweede tooneel.

(Op eenige passen afstand van de hut. Prospero komt uit de hut, Ariël treedt op hem toe.)

PROSPERO.
Breng mij een denkbeeld! - help mij! - Ariël, kom!

ARIËL.
Gij denkt, ik ben het beeld. - Wat wilt ge?

PROSPERO.
Geest,
Wij moeten klaar staan tegen Kalibaan.

ARIËL.
Juist, mijn gebieder; daar begon ik over,
Toen ik voor Ceres speelde, maar ik vreesde
Dat ik u zou verstoren.

PROSPERO.
Zeg dan nog eens,
Waar hebt gij hen gelaten, die schavuiten?

ARIËL.
Ik zei, heer, dat ze paars van 't drinken zagen,
Maar zoo vol heldenmoed, dat zij de wind
Die hen opfrischte ranselden, en 't gras
Dat hun voet streelde trapten; met dat al
Star op hun doel afgaand. Toen tamboerijnde ik;
Als wilde veulens spitsten zij het oor,
Spalkten hun oogen, sperden wijd hun neuzen
En snoven mijn muziek. Zóó boeide ik hen,
Dat ik ze, als kalv'ren, met mijn loeien meetrok
Door brem, door braamstruik heen, door hulst, door distels,
Wier doorns hun velletje schramden. - Eind'lijk stalde ik
Het vee in de overdekte u-weet-wel-put:
Daar staan ze nu in 't kille drab te stampen
Dat 't tot hun kinnen klotst.

PROSPERO.
't Is goed, mijn spreeuwtje.
Blijf jij nog in je onzichtbare gedaante,
Haal snel mijn opschikrommel uit het huis,
Dat is prachtig dieven-lokaas.

ARIËL.
Ik ijl, ik ijl!

(af)

PROSPERO.
Een duivel, een aartsduivel, wiens natuur
Niet op te voeden valt; waaraan 'k mijn moeite
En mijn menschlievendheid verspild, verspild heb!
Zooals, elk jaar, dat lijf wanstaltiger wordt,
Zoo wordt zijn geest verstokter - 'k Zal ze krijgen;
Ze zullen schreeuwen! -

(Ariël komt terug beladen met glinsterende gewaden, statiedrachten, etc.)

PROSPERO.
Vlug! Hang het langs de lijn!

(Kalibaan komt op, gevolgd door Stefano en Trinculo, allen kletsnat. Prospero en Ariël verbergen zich).

KALIBAAN.
Zacht; zachter, alstublieft; geen blinde mol
Hoore onzen voetstap; hier heeft u zijn hut.

STEFANO.
Dat kaboutertje, monster, wat jij zei dat zoo onschadelijk was, heeft ons toch eigenlijk leelijk bij den neus gehad.

TRINCULO.
Van neus gesproken, ik ruik heelemaal naar paardevijgen, mijn neus is woedend, mijn neus is buiten zichzelf.

STEFANO.
En ik ook. Luister eens, monster, het kon wel eens wezen dat je in ongenade viel; en dan, monster, zie je -

TRINCULO.
Dan was je een monster dat er geweest was.

KALIBAAN.
Goedgunstig heer, nog even uw vertrouwen;
Geduld, de schat die 'k u in handen speel
Pleistert zoo'n kleine tegenslag; spreek zacht,
Hier heerscht nog middernachtelijke stilte.

TRINCULO.
Alles goed en wel, maar we zijn onze flesschen in die put kwijt geraakt.

STEFANO.
En dat beteekent niet alleen schade en schande, monster, maar onberekenbaar verlies.

TRINCULO.
Veel, veel erger dan dat ik kopje-onderging; en dat noemde jij een onschadelijk kaboutertje, monster!

STEFANO.
Mijn flesch ga ik terug zoeken, al moet ik er tot over mijn ooren in.

KALIBAAN.
Bedaar, mijn groote heer; wij staar hier voor

Het leeuwen-hol; maak geen gerucht; sluip binnen,
Volbreng het zegenrijke misdrijf dat
Dit eiland 't uwe maakt en Kalibaan
Den dankbaren vereerder uwer voeten.

STEFANO.
Reik mij de hand; ik begin bloeddorstig te worden.

TRINCULO.
O mijn lieve Stefano,
Alles is weg, *weg*, *weg*!
- maar hier zijn ze weer terug, je hoed, je jas, je vest en je broek.

KALIBAAN.
Blijf van dien rommel af, laat hangen, zot!

TRINCULO.
Ho, ho, monster; of dat rommel is, zal ik zelf wel uitmaken. - *O mijn lieve Stefano.*

STEFANO.
Trek dien mantel er af, Trinculo; ik moet hem hebben; mijn vuist is er goed voor.

TRINCULO.
Om u te dienen, hoogheid.

KALIBAAN.
Verzuip van waterzucht! onnoozele dwaas!
Zoo kindsch te zijn op vodden! Haast u toch,
Doe eerst den moord, want als hij wakker wordt,
Naait hij ons neus en oogen dicht en takelt
Ons allerakeligst toe.

STEFANO.
Zoo'n vaart zal het niet loopen, monster. - Kijk dat buisje bij mij den keerkring eens prachtig passeeren; wambuis, we behoeven je niet te knippen; je bent zoo al een geknipt buisje voor me.

TRINCULO.
Mooi zoo, mooi zoo; zachtjes stelen dan breekt het lijntje niet; om u te dienen, hoogheid.

STEFANO.
Mijn dank voor uw voortreffelijken scherts; daarvoor ontvangt gij een livrei; humor zal ik weten op prijs te stellen, zoolang ik dit eiland mag regeeren; *zachtjes stelen dan breekt het lijntje niet*, voorwaar, een kostelijke inval; geef dien man nog een uitrusting.

TRINCULO.
Komaan, monster, spuw eens in je handen en help mij de rest eens wegdragen.

KALIBAAN.
Ik raak dat goed niet aan; 't is tijd verknoeien,
We worden straks in ganzen omgetooverd

Of in gorilla's met gedeukte schedels.

STEFANO.

Monster, pak eens aan; draag dit terstond naar de grot waar mijn okshoofd wijn staat; meehelpen, of ik zet je mijn koninkrijk uit; vooruit, pak aan.

TRINCULO.
En dit ook.

STEFANO.
Hé! en dit ook nog.

(Jacht-rumoer. Verscheidene geesten stormen binnen in de gedaante van jachthonden en jagen Kalibaan, Stefano en Trinculo na. Prospero en Ariël hitsen de honden aan.)

PROSPERO.
Allo, Hertha, allo!

ARIËL.
Charon! pak ze, Charon!

PROSPERO.
Olke, Olke! daar, Danser, daar! Hop! Hop!

(tot Ariël).

Ga, zeg mijn dwergen, dat hun knoken moeten
Knarsen van uitgedroogdheid, dat de jicht
Hun zenuwen saamtrekke, dat 'k hen zien wil
Van kneuzingen zoo bont en beursch als luipaards.

ARIËL.
Luister, hoe ze tekeer gaan.

PROSPERO.
Jaagt hen na;
Mijn vijanden zijn aan mij uitgeleverd;
Straks doe 'k mijn laatste werken; binnenkort
Hebt gij de vrije ruimte voor u; volg me,
En wees mij nog een kleine poos van dienst.

(Zij gaan heen).

Vijfde bedrijf.

Vóór de hut. Prospero, in zijn toover-uitrusting, en Ariël komen op.

PROSPERO.
Thans naderen mijn beramingen het knooppunt:
Mijn tooverklem sluit aan, mijn geesten dienen,
De tijd volvoert zijn taak. Waar is de dag?

ARIËL.

In 't zesde uur, waarop gij zeidet, meester,
Dat ons werk zou gedaan zijn.

PROSPERO.
Ja, ik wist het
Toen ik den storm verwekte. - Spreek, mijn geest,
Hoe vaart de koning en zijn groep?

ARIËL.
Tezamen
Aaneengeboeid, gelijk uw opdracht luidde;
Nog 'tzelfde als toen gij hen verliet: gekluisterd
In 't lindenboschje dat uw huis beschut;
Geen stap, geen kik, voor gij ze ontslaat. De koning,
Zijn broeder, de uwe: alle drie star van waanzin,

De overigen staan treurend om hen heen,
Ontsteld van smart en schrik; maar hij vooral,
Dien gij ‘dien besten braven Gonzalo’ noemt:
De tranen stroomen door zijn baard, als dooisneeuw
Gudst langs een rieten dak; zoo hevig nijpt
Uw tooverban hen, heer, dat als gij 't zaagt
Gij zoudt vermurwd zijn.

PROSPERO.
Geest, hoe weet ge dat?

ARIËL.
Als 'k mensch was, zou ik zacht zijn.

PROSPERO.
Ja, dat wordt men.
Treft u, die slechts van lucht zijt, zoo gevoelig
Iets van hun leed? zou ik, als soort-genoot,
Die 't zelfde smaakt, die ondergaat als zij,
Nog niet door meer verteedering ontroerd zijn?
Zij hebben mij tot in mijn merg gegriefd,
Maar toch kies 'k, met mijn hooger Ik, partij
Tegen mijn wraak; vergeven kost een kracht
Edeler dan vergelden; wroeging ziende,
Ligt er geen frons van ergernis voortaan
In mijn bedoeling meer; ga heen, ontsla hen;
Ik breek den ban, 'k herstel hen in hun zinnen,
Zij worden weer zichzelf.

ARIËL.
Ik breng ze u, heer.

(Ariël gaat heen)

PROSPERO.
Geesten van berg en bron, van woud en vijvers,
En gij, die 't strand langs, op spoorlooze voeten
De zee drijft in haar eb en voor haar vlucht
Zoodra ze in vloed terugkomt; gij kabouters
Die maakt in 't gras, bij maanlicht, zure kringen
Waarvan het schaap niet eet; gij die bij ontij
De paddestoelen knutselt; gij die lacht
Wanneer de vesper luidt; - 't was met uw bijstand,
(Hoe nietig ge uit u zelf ook zijt) dat ik
De middagzon gedempt, den storm verwekt heb,
En tusschen groene golve' en 't hol azuur
Verbolgenheid gestookt; het knetterend weerlicht
Ontrukte ik aan den vuist van Zeus en spleet
Zijn eigen eik; het vaste voorgebergte
Heb ik doen schudden; boomen heb 'k ontworteld,

Pijnen en ceders; graven, als ik last gaf,
Stieten hun slapers wakker, en de dooden
Wandelden in mijn dwang. - Maar dit ruig toov'ren,
Ik zweer het af; en, wanneer ik bereikt heb
Een hemelsche muziek (waar 'k thans aan werk)
Die hen beziele tot mijn einddoel met
Zingende toovermacht, dan breek 'k mijn staf,
Begraaf de stukken vademen onder aarde,
En werp, zoo diep als nooit een peillood neerzonk,
Mijn boek in zee.

(Plechtige muziek. Prospero ontdoet zich van zijn toovermiddelen).
(Ariël komt weder op; achter hem Alonso, in toestand van waanzin, begeleid door Gonzalo. Evenzoo Sebastiaan en Antonio, begeleid door Adriaan en Francisco. Zij allen treden binnen een door Prospero getrokken cirkel en blijven daar betooverd staan. Prospero, dit bemerkend, spreekt:

PROSPERO.
Muziek, verheven en eenige vredestichtster
In een verstoord verstand, geneze uw brein
Dat nog houvastloos in uw schedel rondbruist!
Blijft staan; nog zijt ge onder den dwang. -
Gij, vrome Gonzalo, rechtschapen man,
Mijn ooge' en de uwe, elkaar als vrienden weerziend,
Weenen thans eensgelijks. - De ban wijkt langzaam;
Gelijk de dageraad den nacht besluipt
En 't duister smelt, zoo gaat een vaag besef
Reeds den bewusteloozen rook verjagen
Die 't klaar begrip omfloerste. - O goede Gonzalo,
Mijn eigenlijke redder, en die tevens
Uw heer fatsoenlijk diende, uw eerlijkheid
Beloon ik thuis, met woord en daad. - Wreed was het,
Alonso, wat ge mij deedt en mijn dochter:
Uw broeder hielp een handje: Sebastiaan,
Knelt het daar niet van binnen? - Vleesch en bloed,
Broeder, met uw vertroetelde eerzucht, zonder
Berouw of meegevoel, die met Sebastiaan
(Die nog tenminste inwendig in de knel zit)
Uw koning wilde dooden: ik vergeef u,

Onmenschlijk als gij zijt! - De bron der rede
Wast aan, en weldra zal een helder tij
Stroomen langs de verstandelijke oevers
Waar 't nu nog troebel is. Geen één van hen
Die me aangezien, laatstaan herkend heeft. - Ariël,
Haal snel mijn hoed en degen uit mijn kluis;

(Ariël af).

Ik zal me onthullen en mij als Milaan,
Gelijk ik eertijds was, hun toonen; snel, geest;
Reeds nadert ge den rand der vrijheid.

***Ariël.* (*komt zingend weder op en helpt Prospero bij het aankleeden*).**
Met de bijen meegegaan
Sluimer 'k in een gentiaan,
Zwier als de uilen krassen gaan
Op een vleermuis daar vandaan
Achter 't zomerzonlicht aan:
Zwierend en zwevend gaat voortaan mijn spoor
De bevende bloesems der boomgaarden door.

PROSPERO.
Verruk'lijke Ariël, ik zal je missen,
Maar toch, je krijgt je vrijheid: zoo, zoo, zoo. -
Naar 't koningsschip, onzichtbaar als je bent,
Ge zult daar de matrozen vinden slapen
Onder het luik; de kapitein, de bootsman,
Zijn wakker op het dek: breng die hierheen,
En dadelijk: verstaan?

ARIËL.
Ik zuig me door de lucht en ben terug
Aleer uw pols ten tweede male klopt.

(Ariël af).

GONZALO.
't Is hier een land van angst en hokuspokus,
Van kwelling, van verdriet; de hemel voere ons
Uit dit ontzettend oord!

PROSPERO.
Aanschouw, heer koning,
Milaans gekrenkten hertog, Prospero.
Ter overtuiging dat in levende lijve
Een prins u toespreekt, laat mij u omarmen. -
U en uw stoet heet ik van harte welkom.

ALONSO.
Of gij het waarlijk zijt, of niet, of weer
Een spottend tooverbeeld dat mij misleidt

Gelijk daar straks, ik weet het niet; uw hand
Voelt warm, voelt als van vleesch; sinds ik u zag
Verheldert zich de zielsangst waarin, vrees ik,
Waanzin mij neergedrukt hield; dit vereischt
(Wanneer het zou bestaan) de vreemdste toedracht.
Uw hertogdom geef ik terug, en 'k smeek u,
Vergeef mij al mijn onrecht. - Hoe kan Prospero
In leven zijn, en hier?

PROSPERO. (*tot Gonzalo*)
Laat me allereerst
Uw ouderdom omhelzen, onvolprezen
Eerwaarde vriend.

GONZALO.
Werkelijkheid of niet,
Wie maakt het uit?

PROSPERO.
Nog steeds zijt gij bevangen
Door de sfeer van het eiland en belemmerd
't Klaar-heldere aan te nemen. - Welkom, vrienden!

(terzijde tot Sebastiaan en Antonio)

Maar gij, mijn fraai span heeren, als 't mij lustte,
Stelde ik u als verraders aan den kaak
En waart ge in 's konings ongenade; maar
Vandaag klik ik nog niet.

SEBASTIAAN. (*ter zijde*)
Het is de duivel.

PROSPERO.
Neen, booswicht, dien ik broeder noemen zou
Als 't niet mijn mond bezoedelde, ik scheld u
Uw boevenstreeken kwijt, ja alles, maar
Ik eisch mijn stad terug, hoezeer 'k ook weet
Dat gij haar toch moet afstaan.

ALONSO.
Zijt gij Prospero,
Meldt dan bijzonderheden van uw redding;
Hoe komt gij hier bij ons, die voor drie uur
Strandden op dezen kust; daarbij verloor ik

(Het snijdt me in 't hart het uit te moeten spreken!)

Mijn zoon, mijn Ferdinand.

PROSPERO.
Het doet me leed, heer.

ALONSO.
't Verlies is onherstelbaar, en berusting
Zegt dat zij niets vermag.

PROSPERO.
Ik durf betwijflen
Of gij haar bijstand wel hebt ingeroepen;
Voor een gelijk verlies riep ik haar steun in

En kan mij schikken.

ALONSO.
Gij, 'n gelijk verlies?

PROSPERO.
Even groot, even onlangs, en met minder
Middelen om het dragelijk te maken
Dan waar gij u mee troosten moogt; ik immers
Verloor mijn dochter.

ALONSO.
Gij een dochter? Hemel!
Waren de kinderen maar in Napels als
Koning en koningin! Zoo moest het zijn,
En ik bedolven in het drassig bed
In plaats van hem. Wanneer verloort ge uw dochter?

PROSPERO.
In dezen laatsten storm. - De heeren, merk ik,
Staan zóó verbaasd over ons samentreffen,
Dat zij hun rede inslikken, al mijn woorden
Houden voor spookentaal en de eigen oogen
Nog niet gelooven kunnen. Hoe ge ook echter
Begoocheld en misleid zijt, neemt maar aan
Dat ik Prospero ben, dezelfde hertog
Dien men Milaan uitdreef; die wonderbaarlijk
Aan land kwam op den kust waar gij zoudt stranden
En groote macht verkreeg. Genoeg hiervan;
Want mijn relaas zou dag aan dag voortduren.
Het is geen praatje voor 't ontbijt en past niet
Bij de eerste ontmoeting. Wil mijn gast zijn, heer,
Die hut is mijn paleis, gevolg heb 'k weinig
En onderdanen geen. Maar zie naar binnen:
Het hertogdom waar gij mij in hersteldet,
Wil ik vergelden met iets even kostbaars,
Ik bied u, op zijn minst, een wonder dat
U evenzeer voldoet als mij mijn staat.

De deur der hut gaat open, men ziet daarbinnen Ferdinand en Miranda zitten te schaken.

MIRANDA.
Prins van me, je speelt valsch.

FERDINAND.
Neen, allerliefste,
Om heel de wereld zou ik dat niet doen.

MIRANDA.
Doe maar: al ging 't om twintig koninkrijken,
Toch altijd gaf ik je gelijk.

ALONSO.
Als dit
Weer een visioen van 't eiland blijkt, verlies ik

Mijn zoon ten tweede maal.

SEBASTIAAN.
Een hemelsch wonder!

FERDINAND.
De zee is wreed maar zij kent soms genade,
Hoe redeloos was mijn vloeken!

(Hij knielt neer).

ALONSO.
Zielsverrukt
Omvat een vader u met gansch zijn zegen!
Sta op, en zeg hoe gij hier kwaamt.

MIRANDA.
O, wonder!
Hoe talrijk zijn de schoone schepselen!
Hoe heerlijk is de mensch, herboren wereld,
In heel een volk vernieuwd!

PROSPERO.
Ach, nieuw voor jou.

ALONSO.
Wie is dat meisje waar gij daar mee speeldet?
Gij kunt haar hoogstens nog maar drie uur kennen;
Soms de godin wier macht ons scheidde en later
Weer samen bracht?

FERDINAND.
Neen, heer, een sterveling;
Maar, door 't onsterfelijk Bestier, de mijne;
Ik koos haar, toen ik niet mijn vaders raad
Inwinnen kon; ik dacht, ik had er geen.
Ze is dochter van Milaans geduchten hertog,
Wiens roem ik vaak vernam maar dien ik nooit
Voorheen ontmoeten mocht; van hem kreeg ik
Een tweede leven; tot mijn tweeden vader
Maakt deze jonkvrouw hem.

ALONSO.
Dat ben ik haar.
Maar, o, hoe vreemd klinkt het, dat 'k mijn nieuw kind
Vergiffenis vragen moet!

PROSPERO.
Genoeg, genoeg, heer:
Laat ons 't geheugen niet bezwaren met
Verzonken leed.

GONZALO.
Ik kon niet eerder spreken,
De tranen braken me uit. - Blikt neer, o goden,

Verleent dit paar een zegenrijken kroon!
Gij zijt 't geweest, wier krijt de wegen aangaf
Die ons hier leidden!

ALONSO.
Het zij zoo, Gonzalo!

GONZALO.
Werd Milaan uit Milaan verjaagd opdat
Zijn kroost in Napels heerschen zou? Verheugt u

Met groote vreugde en laat het staan geschreven
Met goud op stoere zuilen: Op één reis
Vond een prinses van Napels 'n man in Tunis;
En Ferdinand, haar broeder, vond een vrouw
Toen hij vermist werd; Prospero zijn stad
Op een verlaten eiland; en wij allen
Vonden onszelf toen geen van ons zichzelf was.

ALONSO.
Geef mij uw hand: hij moet aan smart verknocht zijn,
Die u uw vreugd misgunt!

GONZALO.
Zoo zij het, Amen!

Ariël verschijnt weder, den kapitein en den bootsman beduusd met zich medevoerend.

GONZALO.
O zie, heer, zie: daar zijn nog meer van de onzen!
Voorspelde ik niet: die schelm kan niet verdrinken
Zoolang de galg aan land staat. - Wel, mijn vloekbeest,
Aan boord zoo'n groote mond, aan wal zoo koest,
Heb jij je tong verloren? Wat voor nieuws?

BOOTSMAN.
Geen beter nieuws dan dat wij onzen koning
Gered zien met zijn heeren; voorts, ons schip,
Drie glazen her als een wrak prijsgegeven,
Ligt opgetuigd, gebreeuwd, gepoetst, getakeld,
Als voor een eerste reis.

ARIËL. (*terzijde*)
Heer al dat werk
Volbracht ik middelerwijl.

PROSPERO. (*terzijde*)
Pientere geest!

ALONSO.
Het gaat hier niet natuurlijk toe; dit wordt
Al vreemd en vreemder. - Spreek, hoe kwaamt gij hier?

BOOTSMAN.
Wist ik maar, heer, of ik goed wakker ben
Nu ik verslag ga doen. Wij sliepen als ossen;
Het luik werd (hoe weet niemand) dichtgeslagen,
En pal daarop ontstond een onbeschrijflijk
Gehuil, geschreeuw, gekrijsch, gekettingrammel,
En allerhand geraas al even akelig;
Wij werden wakker en het luik ging open.
Terstond aan dek: daar lag, gekalefaterd,
Piekfijn ons prachtig schip; de kapitein
Neemt het in overschouw; floep! met permissie,
Als als je droomt, zoo werden we opgetild
En suf hierheen vervoerd.

ARIËL. (*terzijde*)
Hoe deed ik dat?

PROSPERO.
Uitnemend, nijvere bij! je krijgt je vrijheid.

ALONSO.
Betrad ooit iemand raadseliger doolhof?
Hier is meer kracht in 't spel dan de natuur
Onder haar leiding heeft; misschien 't orakel,
Misschien helpt dat aan inzicht.

PROSPERO.
Heer, mijn vorst,
Vermoei uw geest niet met op deze toedracht
Maar door te haam'ren; op een kalmen dag,
Die binnenkort wel komt, neem 'k u apart,
(Gij hoort tot de verstaanders) en ontvouw u
Den diepen samenhang. Thans geen getob,
Neem alles voor het beste -

(terzijde)

Geest, kom hier,
Laat Kalibaan en die twee bengels los
Verbreek den boei. - Gaat het u beter, heer?
Aan uw gezelschap hebben nog ontbroken
Twee vreemde snuiters waar gij niet aan dacht.

Ariël verschijnt weder, Kalibaan, Stefano en Trinculo binnenvoerend, nog in hun gestolen kleederen uitgedost.

STEFANO.
Jongens, nu elkaar niet in den steek laten; niemand alleen aan zich zelf denken; je kunt nooit weten hoe het nog loopt; ook jij, opschepper-monster, courage, courage!

TRINCULO.
Als mijn lampjes goede spionnen zijn, dan ontwaar ik een heerlijk schouwspel.

KALIBAAN.
O Setebos! dat zijn voorname spoken!
Wat is mijn meester mooi! wat ben ik bang
Dat hij zijn hand opheft!

SEBASTIAAN.
Ha, ha! Antonio,
Wat zou dat voor een vreemd gedierte zijn?
Is dat te koop?

ANTONIO.
Waarschijnlijk; één van hen
Lijkt wel een karper, kers-versch van de vischmarkt!

PROSPERO.
Let even, heeren, op hun uniformen;
Is dat geen dievenpak! - Deez' misgeboorte
Is 't werpsel van een heks, een heks zoo machtig
Dat zij de maan, of de maan wilde of niet,
Dwong vloed en eb te maken; deze drie
Beroofden mij; toen nam dit hekse-halfbloed
(Want hij is 'n bastaard) hen beide in den arm

Om mij te dooden; twee dier bengels komen
U wettig toe, maar 't duistere gedrocht
Eisch ik voor mij op.

KALIBAAN.
Straks knijpt hij me dood!

ALONSO.
Is dit niet Stefano, mijn dronken schenker?

SEBASTIAAN.
Natuurlijk dronken: waar vond hij den wijn?

ANTONIO.
En Trinculo in de olie: het likeurtje
Ging er gesmeerd in dat ze er zoo van glimmen!

ALONSO.
Hoe komt ge hier zoodanig in den pekel?

TRINCULO.
Sedert ik uw Hoogheid het laatst zag, ben ik in niets anders dan in pekel geweest; ik ben voor mijn geheele leven ingemaakt; geen kijk op, dat ik nog ooit adellijk kan worden.

SEBASTIAAN.
Hoe komt dat, Stefano?

STEFANO.
Raak mij niet aan; ik heet geen Stefano meer;
Au! au! mijn naam is - au!

PROSPERO.
En koning dacht je
Te kunnen spelen op het eiland, vlegel?

STEFANO.
Meer koningen zijn pijnlijke figuren.

ALONSO (*wijzend op Kalibaan*)
Zulk een vreemd wezen heb ik nooit aanschouwd.

PROSPERO.
Van kindsbeen af misgroeid, zoowel van binnen
Als van gestalte. - Voort, de hut in, vlegel!
Neem je kornuiten mede, en als je prijs stelt
Op mijn genade: keurig poetsen, hoor je!

KALIBAAN.
Hoera! en voortaan zal 'k wel wijzer zijn
En streven naar meer licht! wat was 'k een ezel
Dat ik dien dronkaard voor een god hield en
Dien zot voor zijn profeet.

PROSPERO.

Vooruit, ruk in!

ALONZO.
Voort, breng die kleeren weer waar gij hen vondt.

SEBASTIAAN.
Waar gij hen staalt, als dat hetzelfde is.

PROSPERO.
Hoogheid, ik noodig u en uwen stoet
In mijn geringen kluis; neemt daar uw intrek
Deez' éénen nacht, dien ik (gedeelt'lijk) aanwend
Voor een vertelling waarmede ongemerkt
De tijd voorbijvliegt: het verhaal mijns levens,
Met de avonturen die mij overkwamen
Sinds ik hier landde. En morgen, in de vroegte,

Breng ik u naar uw schip, en voort naar Napels,
Waar ik van onze beide dierb're kindren
De huw'lijksplechtigheid hoop bij te wonen;
Dan trek ik eenzaam naar Milaan terug
En wen mij aan het denkbeeld van mijn graf.

ALONSO.
Daar ben 'k benieuwd naar, naar 't verhaal uws levens!
Dat moet zeer boeiend zijn.

PROSPERO.
Ik meld u alles.
Morgen beloof ik kalme zee en mee-wind
En zóó gunstige vaart, dat wij uw vloot
Nog achterhalen. - Ariël, jong, mijn kuiken,
Je hoort je taak; en dan, naar de elementen,
Wees vrij, het ga je goed! - Heeren, treedt binnen.

Allen af, behalve Prospero die naar voren komt en den epiloog uitspreekt:

Tooverij heeft afgedaan,
Weerloos kom ik voor u staan.
Luistert! *Het ligt in uw hand*
Of ik blijf in dit bar land
Of naar Napels vaar. O, *laat*,
Nu 'k hersteld ben in mijn staat,
Nu 'k mijn schuldenaars vergaf,
Laat mij van dit eiland af:
Zij uw hand mij goed gezind:
Uw applaus slaakt wat mij bindt.
Vult uw milde bijval niet
Straks mijn zeil, *dan was 't om niet*
Dat mijn spel dong naar uw gunst;
Weg zijn boek en tooverkunst;
Wanhoop wordt mijn eind, *tenzij*
Een gebed mijn ziel bevrij,
Dat zoo fel ten hemel dringt
Dat het de genade afdwingt.
Helpt! *verlost me*! *gij ook zijt*
Hopend op barmhartigheid.

M. NIJHOFF.

Gebed.
Voor Agnes.

O, Gij, die alle stromen stuwt naar zee, -
Doet streven al 't getwijgt, knoppen doet bersten, -
't Gebergt eens op-greep, dat et hijgd' en knerste, -
Blies, en 'n duinrand zweld' om haf en ree, -

'k Heb stom van eerbied werk op werk aanstaard,
Soms huivrend in 'n doop van wondre wijding -
Maar ging weer, eigenvoets en zond'r ontstrijding:
Nooit was ik één met zee, of lucht, of aard.

En Gij, die 'k onaanschouwd aan 't schaakbord wist,
Wiens zwart me smaadlik brak de witte lijnen,
Die raadsheer, paard en toren deed verdwijnen,
En inhield weer, - of 't spel niet was beslist! -

Gegriezeld heb ik, als d'onzichtbre Hand
Al m'n beraad en reekning deed mislukken, -
Maar 'k drong tot koningswal m'n lutt'le stukken,
En speelde door, dof klemmend tand op tand.

En Gij, die lasso-slingrend Ruiters sleurt
Van 't stormend paard, saamriemend lijf en leden,
En bonkt z' in 't weggestof, tot, losgegleden,
De strik ze vrijlaat, suf, gekneusd, besmeurd, -

Ook ik ben wel omsnoerd in juichings-spoed.
't Leegzaadlig paard ontholde 'n platte ruiter.

De riem liet los: 'k rees overeind als muiter!
Met felle vraag in 't hoofd, oproer in 't bloed!

Maar gij, Stem in m'n binnenst, toen ik stond
In 't zwart gerol van stortend berggesteente,
Toen 'k plaats noch uitgang wist, m'n fors gebeente
Ging kraken, en 'k was buil en schram en wond,

Stem, die mij zeide welke kant te gaan,
Stem, die mij leiden wou naar Haar licht' ogen,
Stem, die mij woorden schonk tot Zij, bewogen,
Mij reikte 'n hand van trouw, U bid ik aan.

WILLEM VAN DOORN.

Gedichten.

I.

Soms duikt Gij, uit den oer-nacht van 't vergeten,
plots als een ster op, die het ruim doorschiet;
de donkre luchten zijn van 't licht doorspleten,
en de eeuwigheid glanst op in het verschiet.

'k Voel 't jongst verlangen door mijn aders jagen,
mijn keel slaakt een onmenschelijken kreet,
van kim tot kim, van zon tot zon gedragen,
gelijk een zatte pijl, die 't doel niet weet.

Maar alles valt. De nacht wordt toegetrokken,
't vonken van 't oog verdooft in duisteren trots.
Ik glimlach. Om welk spook ben ik geschrokken?
Neen, neen! Keer weer! Sla tranen uit dees rots!

II.

Wij zijn de kleinen, Hafiz,
om zonde en deugd begaan:
een glazeken tot laafnis
en dan maar verder gaan.

Gij liet het leven draven,
gezeten in de kroeg;
uw dorst was niet te laven,
genoeg was nooit genoeg.

Ach wij, wij zijn naar 't leven.
wij zijn naar God op zoek,
en gooien wat ze ons geven,
wij dwazen, in den hoek.

Maar zoo waart gij doorstrengeld
van zwijmelend aroom,
dat iedre wind nog bengelt
zat van uw aardschen droom.

R. HERREMAN.

Ik weet geen watren...

Ik weet geen watren, die zóó lokkend binden,
Zóó zoet betoovren met sirenenzang,
Als d'ongepeilde zielen van beminden,
Waarin mijn aandacht wégzonk, diep en lang...

In zware duizling naar dien stroom genegen,
Kan ik niet zeggen, wat het meest ontroert:
Dat, wat ik win of dat, wat wordt verzwegen
En mij naar grondelooze diepten voert.

Wat wondere kleur gloeit uit die glinster-stroomen,
Wat teedere stem stijgt fluistrend uit dien vloed,
Dat in betoovering wordt opgenomen
Wiens blik die donkre spiegeling ontmoet? -

Er stroomt een woord over verzonken namen,
Over de wereld en den tijd voorbij:
Een roep in 't licht: wij blijven eeuwig samen,
Want samen-zijn trekt de eeuwigheid nabij.

ELISABETH REITSMA.

Dooi.

De zachte regen kwam zoo traag
Vanuit de lauwe lucht omlaag,
Zoo zwevend stil en zonder teeken
Kwam hij ter aarde neergestreken,
Als moeide hem de blanke pracht
Die hij moest sloopen onverwacht.
De zon verbergt haar bleek gezicht
En sluiert heel de hemel dicht
Wanneer met tikkelend gepraat
Het langs de huizen leven gaat
En al de boomen, moe en oud,
Staan weenen in het stille woud.
Soms valt er van een tak met zacht
En dof geluid een gansche vracht,
Die onderweg nog even stuift,
Dan diep de vooze sneeuw in schuift.
Zoo schrijft de grond, in put na put,
Wie zich zijn last heeft afgeschud.

De breede goten neuren stil
Van 't sprookje, dat niet enden wil;
Doch vinnig sputtert bruist en raast
De nauwe waterpijp er naast.
Een merel, in een blanken tuin,
Heel dik en zwart, het kopje schuin,
Stuift driftig, met een snel gebaar,
Een looze sneeuwhoop uit elkaar
En vindt er niet, wat hij vermoedt
En huppelt verder, welgemoed.

Een oude, afgeleefde plant,
Nog over uit het zomerland,
Die zich in zijn deemoedigheid
In 't witte graf had neergevleid,
Ligt nu zoo broos en krank en teer
en tragisch glanzende ter neer.
Alleen de onontroerde musschen
Scharrelen er terloops eens tusschen
En suizen plots, om niet vervaard,
In zwenkende, brutale vaart
Neer op het meest nabije hek
En hebben stof voor een gesprek.

Er treurt een zang om heel de stad,
Die eens zoo stil verdoken zat
Doch, nu de blanke toover breekt,
Weer punt na punt de lucht in steekt -.

Dat duurt zoo door den ganschen nacht...
Ge luistert stil en zonder klacht
Tot, 's morgens als ge 't dek opslaat,
Het leven ratelt door de straat.

MARIA VAN ROYEN.

Verzen.

Koningschap en Dichterschap.

Koningen waren zij geweest, maar *dezen*
Zijn dichters, daar hun leven láter was...
Zeg mij: uit welken slaap zijn zij verrezen
Waar hun verlangen in een lied genas,

Vanwaar in hunne woorden is gekomen
Die klank alsof zij in een droomen diep
Al dwalend tot den Oorsprong zijn gekomen
Waar ieder ding hen in een zingen riep?

De doode koningen denken in hun graven
Aan 't zwaard dat zij elkander overgaven,
Dat smaller werd hoe vaker 't werd gewet,

Totdat het brak en laatren niet meer glansde.
Maar dezen, kroonloos, weten zich bekransten
En leven voortaan naar een andre wet.

Böcklins Zelfportret.

Veel zijn als Gij met het penseel bedreven
Doch wat hùn goeddunkt is U niet genoeg.
Want wie als Gij een Wereld in zich droeg
Vermag niet slechts het zichtbare te geven.

Zoo zien wij op uw schoonste zelfportret
Niet slechts den man in 't bloeiendst van zijn leven,
't Ernstig gelaat door blonden baard omgeven
En in de hand het kunstenaarspalet:

Maar in de schaduw naast U staat de dood
Met zijn viool onder de kin geheven
Die zachtkens spelend naar U overleent.

En niet als wie dien speelman liever vlood
Toont Ge U, maar luisterend, alsof uw leven
Aan die aanwezigheid zijn kracht ontleent.

Reislied.

Wij die altijd reizend waren
Zien ons leven snel vergleden
Hoeveel dagen, hoeveel jaren
Trokken ons de verre steden?

Waren 't één of duizend nachten
Dat wij 't onweer wijken hoorden
Langs de bergen in wier schachten
't Laatste maanlicht ging verloren?

En 't gerol van onzen wagen
Door een dorp in slaap verzonken!
Halt, een smidse: 't paard beslagen
Naar de sterren stuiven vonken.

Weer vooruit den morgen tegen! -
Was dit niet het diepste leven
Al is ook op geen der wegen
Van ons gaan een spoor gebléven?

Soldatenliedjes.

I.

'k Heb hooi in mijn ransel. Dan weegt het niet zwaar
En 'k hoef er 's nachts niet op te passen!
Ik ben voor den vijand van weinig gevaar,
Want 'k heb geen patroon in mijn tasschen!

Maar als het dan eens tot een treffen komt
Dan zie ik den dood als een veldheer vermomd.
Dan hoor ik zijn luide bevelen!
Och, hadden zij allen hun ransel met hooi
En ledig hun tasschen: de dood had het mooi
En kon stil viool blijven spelen.

II.

De wijn is hier wrang en zoo bitter als bier,
Wij kunnen vannacht hier niet poozen.
Kom, zoeken wij elders een beter kwartier
Daarginds bloeien donker de rozen!

Daarginder daar bloeien de rozen zoo rood:
Daar zijn wilde meisjes gevangen!
Eén kus op haar mond is 't begin van den dood. -
O Leven, gij lacht ons niet lange!

J.J. VAN GEUNS.

IJs op de ruit.

Er zijn bloemen als gezichten, bloemen die ik nooit vergeet.

Een verdroogde anemoon, die zich in het glas had omgewrongen en in wanhoop verstard was, heeft weken op mijn schrijftafel gestaan. - Eens heb ik een tak amaryllen gekregen, lichtrood en gracieus als meisjes van Bagdad en zoo bacchantisch wild.

Op een groot fluweelgroen grasveld stond een paardebloem; zijn ijle pluis was het slot van een leven, een witharig oud man, stervensbereid.

Maar nu het koud is en de laatste maanden donker worden van ernst en inkeer, nu gebeurt misschien opnieuw het groote wonder van den winter. De zachte inwendige warmte zal wellicht in bloemen uitbreken, in bloemen van ijs op de ruit, bloemen die bekleedsel zijn van het stil en licht vertrek, de wand waarmee het witte duister buiten wordt geweerd. En deze bloemen hebben een gezicht, zij hebben vele gezichten en zoo geheimzinnig als geen enkele zomerbloem uit zon en licht gesproten.

Zij zijn tooverbloeisel; plotseling komen zij op, schimmen, die uit het irreëele zichtbaar worden en het onvermoede tot tastbare werkelijkheid maken. - Zij zijn geboetseerde damp en door de heldere koude, die slechts zelden over de zoele ruit vaart, worden zij enkele uren levend bewaard als tropische bloemen en zeldzaam gewas in de oranjerieën.

De Victoria Regia bloeit.... de Victoria Regia bloeit.... en de menschen trekken in donkere horden door de nachtelijke tuinen van den Hortus naar de stralend verlichte kas, waar in het bassin de groote ronde bladerborden het water-

oppervlak bedekken; en in het midden heft zich loom, nauwelijks uit het water, de bloem, die zachtwit zich opent te midden van haar bladeren die als vazallen rond haar staan. Des daags sluit zij zich kuisch, doch de tweede nacht ziet haar blozen, rose, lichtrood, rood, donker, gloeiend-rood.... tot het gedaan is.

En zwarte drommen met gezichten bleek in het felle licht staan om het kunstmatig bassin, waarin de bloem gedwongen wordt tot bloei als kijkspel, waarin zij bloeien moet buiten haar land, buiten haar weelderige omgeving van woesten plantengroei en overstelpende bloesems, zonder haar warmen nachtblauwen hemel van ginds....

Een steriel gezicht heeft deze geïsoleerde bloem; zij is een onwillige vrouw, schoonheid zonder ziel; zij bloeit als een chemische verbinding.

Maar eens, lang geleden, heb ik de ijsbloemen gezien in haar eigen onweerhouden felheid.

Het was nacht. Een dunne damp hing den avond tevoren over het veld. Een pad van zwarte aarde voerde tusschen twee staalglanzende slooten naar de oude, verlaten bloem-kweekerij.

Gesluierd toonde zich de maan aan den leegen hemel en heel de omtrek stond houtskoolzwart geteekend tegen het mistig licht. Smalle repen damp maakten zich los en dreven als zwevende linten boven de hooge populieren. Vier zwarte stammen, donker van vocht, waren te zien; dan, als had een onzichtbaar groot wezen geademd, waren zij in den nevel verdwenen. Een oogenblik later werd de adem teruggezogen en zij kwamen opnieuw te zien: vier hooge populieren, zwart van stam.

In den vroegen morgen was de verlaten kweekerij een vreemde kleine stad van glas, waarin de maan flitste. Ik stond in een tunnel van doorzichtigheid; buiten was de witte winterochtend aan het komen over berijpte velden en boomen vol Japanschen bloesem.

De kassen met het hooge gebogen dak, waren overbloeid met bloemen. Nu waren zij alle, schimmen der bloemen die eens in deze kassen hadden geleefd, teruggekomen in den nacht: lila Cattleya, rose anjer, purperen cactus en gele

azalea, oleander en camelia, mimosa en sering, agave en amaryl, chrysant en primula.... allen, allen, allen.

Zij waren wit en stil en geurloos teruggekeerd, maar in een witheid en flonkering als deze kas nooit had gekend. Tezamen hadden zij het glas overbloeid in grillige lijnen en bloemgezichten, in ranken en bladeren, in witte teederheid op de ruit geademd - nevel, gestold in diamanten licht.

Tunnel van ijsbloemen, gang van bevroren wonderen midden in de kleine stad van glas zonder geluid - een wit Pompeï - ik vergeet u nooit.

Gij waart hartstocht, in wit ijs uitgebroken, een tropische plantengroei, wild, heftig en wit als liefde.

* * *

En nog eens heb ik de ijsbloemen gezien op een glinsterende ruit, waarachter de straatlantaarns brandden.

't Was vroeg in Februari en stil in huis, want een was stervende. Voor den breeden erker hingen de gordijnen van hoog in plooien neer. Daarachter was de glazen erker van het hoekhuis, dat op drie straten uitzag en door drie lantaarns verlicht werd. De avond was begonnen en in den erker stond het kleine meisje naar buiten te kijken. O, die stilte in het huis waarin zich iets voltrok, even angstaanjagend en gruwelijk als de naderende winternacht, zonder bescherming, zonder toevlucht.

Een hand sloeg de hooge zware gordijnen opzij en greep het sidderend kind. Zij hield zich vast aan de raamkozijnen. Op het glas had zij geademd en met haar nagel den geliefden naam geschreven: Vader.

Zij werd boven gebracht, waar hij nu roerloos lag. Allen stonden om het witte bed en wachtten, of hij nog eens de oogen zou opslaan. Uren gingen voorbij, waarin meer dan levensgroote schaduwen als flarden langs de zoldering hingen, zwarte gaten in den tijd brandend; stilte als zou die nooit meer eindigen, stilte om alle bekende dingen en die angst, die diepe angst. -

Tegen den morgen werd zij weggebracht; beneden zou zij slapen, eenige uren nog vóór het dag werd. In haar nacht-

kleertjes sloop zij weg over de donkere gangen naar de hoekkamer. De glazen erker stond vol pijnigend licht, want meedoogenloos brandden buiten de drie lantaarns.

Maar, trillend van koude, naderde zij de ruit en zie, daar stond zijn naam, tusschen hooge varens en palmtakken. In zilveren letters glansde zijn naam en alle angst gleed weg in een vreemde onaanraakbare blijdschap.

EMMY VAN LOKHORST.

Sprokkelingen.

Fragment uit een antiek verhaal, waarin de lezer motieven, aan anderen ontleend, gemakkelijk zal weder vinden.

Toen Abdera, mijne moeder, hare verlossing nabij voelde, wies haar kommer, want haar gemaal was afwezig, ten strijde getogen naar de barre streken, onder den grauwen hemel van het verre Scythie... Zoo doordrong mij de droefenis harer eenzaamheid, voordat ik geboren werd en toen ik eindelijk het licht zag, verbaasden zich de slavinnen over de uitdrukking, die op mijn nauw geschetste trekken zichtbaar was. Ik wies op, maar eenzaam voelde ik mij, hetzij ik den reidans of het balspel der maagden volgde, hetzij ik de edele spelen toeschouwde, waarin ik mij eerlang al mede zou bekwamen. Maar de goden waren mij gunstig gezind en Pallas verscheen mijn koninklijken, middelerwijl zegevierend weergekeerden vader, hem manend te dulden, dat ik mijn eigen, stille wegen volgen zou. Want op éene wijze alleen vermocht ik de droefenis mijner eenzaamheid te bekoren: door het spel van den lier, dat ik mij met vaardige vingeren alras had geleerd.

Zoo zwierf ik door de wouden en over de bergen van mijn zonnig land; ik zocht de eenzaamheden, die mijn eigen eenzaamheid verzwelgen zouden, gelijk de winden, dolend door de matelooze ruimte, de zuchten, die aan mijn beklemde borst ontstegen. Ik betooverde met mijn lier de dieren van het woud: de ever dwaalde vreedzaam om mij heen en de herten toefden, nijgend aandachtig hun geweide hoofden naar mijn lied. Soms wedijverde ik met de faunen, die op hun rieten fluiten pijpten in de diepten van het woud, trachtend de nimfen te wekken, die zich nog sluimerziek in bron en boomen verborgen hielden. Soms be-

geleidde ik op mijn lier haar dansen in de maan doorglansde nachten; haar goddelijke bevalligheid betooverde mij, gelijk alleen mijn lier tot dusver' had vermocht.

Eens volgde ik verstrooid den oever van een bergstroom, toen ik opeens een kentaur zag, aan gene zijde van het bruisend water. Hij had mij reeds opgemerkt en de blik, waarmede hij mij gadesloeg, was vol goedheid. Hij noodde mij te toeven en voor hem op mijn lier te spelen en te zingen; dan stortte hij zich in den stroom en bereikte met enkele slagen den oever, waar ik marde. Ik bewonderde zijn mannelijke borst, gelijk zij rees boven het welgevormde paardenlichaam. Hij scheen mij oud nochtans en vermoeid en naar gelang ik zong en speelde, zag ik op zijn aandachtig luisterend gezicht een uitdrukking verschijnen van verheven droefenis, zoodat ik mij zeer aan hem verwant voelde. Ik zweeg; de roode zon was achter de bergen gedaald en de schaduw van den nacht breidde zich in het dal.

- Waarom, o Admetos, vroeg mij toen de kentaur, waarom zwerft gij in de wildernis van dit gebergte, ver van het duizendzuilig paleis, waarin uw koninklijke vader troont, waarom hebt gij uw koninklijke rechten prijsgegeven, verkiezend uw leven in eenzaamheid en lediggang te slijten?

- Hoor mij, o kentaur, antwoordde ik, en overweeg mijne woorden met uw wijs verstand. Eenzaam was ik in den schoot mijner moeder, gelijk zij zich in het leven eenzaam voelde, treurend om haar gemaal, die verre was. Een vreemde voelde ik mij, omringd door vreemden; hun ijdel verkeer had ik ras doorgrond; eenzaam zijn allen, verborgenen allen, de een voor den ander, maar zij wagen het niet dit besef te erkennen en verhelen het liever op arglistige wijzen. Mij echter mangelt de gave der verbloeming en daarom heb ik het verkozen te leven gelijk ik leef, eenzaam. De kentaur antwoordde niet dadelijk, zijn blik had zich verloren in de paarse verten der wilde vallei en de uitdrukking van zijn vermoeid en edel gezicht was peinzend geworden.

- Gij spreekt de waarheid, o Admetos, zeide hij eindelijk, eenzaam zijn allen en ook wij, kentauren van het gebergte. En opeens sprong hij weg met een woesten sprong; ik volgde hem, totdat een wending van het dal hem aan mijn blikken

onttoog en ik wachtte, totdat de donder van zijn galop verstierf in de diepe stilte van dezen avond.

Sedert voerden mijne schreden mij dikwerf naar deze bergen en meermalen gebeurde het tot mijne vreugde, dat ik den zwervenden kentaur ontmoette. Dan volgde ik hem naar zijn spelonk, mij schrijlings zettend op zijn rug, want moeizaam was voor mijn zwakke voeten het klimmen op deze ruwe en steile paden. Het hol van Melampos was wel voorzien van berevachten en leeuwenvachten; aan een braadspit roosterde hij kalveren, geroofd in de vruchtbare landauwen van het laagland, of herten en evers, geveld met zijn nimmer falen de pijlen. Eens ontkurkte hij voor mij een der zware amforen, gevuld met den goddelijken wijn, dien hij van Dionysos zelven ten geschenke had ontvangen en terwijl buiten de maannacht blauwde en de roode vlammen van het haardvuur kwijnden, speelde en zong ik den kentaur mijn schoonste liederen, totdat hij eindelijk, door Dionysos bedwelmd, vreedzaam insliep.

Eens baadde ik mij nabij zijn hol, terwijl hijzelf gestrekt lag op den drempel, mijn frissche spelen met een glimlach volgend. Ik wilde den schallenden stroom verlaten, toen opeens met verwoed gegrom een schrikkelijke ever uit het struikgewas te voorschijn brak en zich op mij stortte. Ik waande mij verloren en kreet om bijstand, maar de nimmer falende pijl van Melampos boorde reeds in de flank van het ruige monster, dat ter aarde stortte en brullend stierf. Dien avond, toen ik gespeeld en gezongen had als gewoonlijk, nam ik het woord en sprak aldus:

- Gij hebt mij het leven gered, o Melampos, en eerst na dezen schrik ervaar ik, dat gij misschien nog meer dan mijn lier mijn eenzaamheid bezworen hebt. Vergun mij u te dienen, ik zal mij oefenen in boogschieten om de reeën te treffen, die ik op mijn schouders hierheen zal torsen; ik zal de kruiden zoeken en mengen, wanneer gij deze van noode zult hebben; u wijd ik mijn eenzaam leven.

Hij die, wonend in een groote stad, gedoemd is te leven in een kleinen kring, wordt kleinsteedsch in menig opzicht. Hij kent de geheime schandalen, die het leven der meesten geteisterd hebben, de verborgen ondeugden, de kleine eigen-

aardigheden, kenmerkende malligheden, van allen. Hij kent alle uitdrukkingen der trekken, alle schakeeringen der stemmen, alle bewegingen, alle gebaren en houdingen, alle gangen. Hij is hen moe; sedert jaren is hij hen moe en wordt hij hen moede in toenemende mate. Nochtans is hij gedoemd met hen dagelijks, wekelijks te verkeeren; hij is vriendelijk zonder geveinsdheid, voelt menigmaal warmte stroomen door zijn hart en hij luistert behagelijk naar de schamperheden, die de een over den ander vertelt, terwijl hijzelf meermalen en gaarne aldus begint te schamperen. Hij bemint allen, en allen laten hem onverschillig en als de een sterft of een ander verlaat stad en land, dan treurt hij niet of troost zich met een wijsgeerig ophalen zijner schrale schouders. Hij leeft in een geestelijk Oudewater; hij is misanthroop en pessimist. Maar vooral in de winternachten, wanneer het zingen der laatste schaatsen in de grachten verstomd is, of wel in lange, grijze najaarsdagen, wanneer onverpoosd de stroomende regen ruischt, dan bezint hij zich diep en wordt de toovenaar, die zijn kleine, vale wereld omschept tot een zonnig, schoon heelal.

Het zwelgen in gevoelens, om niet te gewagen van het zwelgen in zinnelijke vervoeringen, misstaat den rijpen man en als hij zich nochtans laat overmannen, is zelfverachting zijn gerecht en bitter deel.

Het toeval, in de werktuigkundige wereldbeschouwing, is uitgesloten; evenzeer in de andere, die leert dat onze wereldgeschiedenis zich bewegen zou naar een einddoel, dat verondersteld was in den aanvang aller dingen. Zoo zijn deze beide wereldbeschouwingen paralogisch; immers noodzaak en toeval veronderstellen elkaar, zooals denken en uitgebreidheid, worden en zijn, enzoovoort. Nu zullen de spitsvondigen, arglistigen waarschijnlijk antwoorden, dat deze wereld toevalligerwijze noodzakelijk en noodzakelijkerwijs toevallig is, maar dit zijn drogredenen en de wereldloop blijft verstoken van het toeval. Wanneer men integendeel met Bergson de onwrikbaarheid dezer stelsels ontkent en voor alles de vrijheid als het kenmerk van het scheppend leven begrijpt, dan wordt het toeval wederom ingevoerd en w o r d e n toeval en noodzaak de

beide polen, waartusschen het mateloos schouwspel zich voltrekt.

Het leven van den grooten kunstenaar is dikwerf tragisch ook in dit opzicht, dat zijn machtige longen den geheelen dampkring behoeven, waarin mede zijn geliefden ademen, zoodat zij langzaam verkwijnen, stervend een vroegen dood. Hij echter, somber en zwijgzaam, arbeidt verder aan zijn onsterflijk werk. Het leven van Rembrandt was vol van deze treurnis.

Hij, die na groote smarten, na matelooze verschrikkingen, zijn redding viert in vroolijkheden en vermaak, verraadt aldus de laagheid zijner ziel.

Het verkeer met menschen is moeielijk; de scherpe blik doorgrondt te spoedig het kleinzielige en laaghartige, het gemeene en ijdele, alle de kleine belachelijkheden en aanstootelijkheden, die erger dan het Booze zijn. De geheime critiek ontzenuwt de beste genegenheid en men acht niemand, tenzij den verren vriend, dien men niet kent. En de trieste waarnemer begrijpt, dat alle deze dingen gelden ook voor hem.

De kunstenaar, die door zijn vijand, den burger, wordt aangevochten en uitgekreten voor schelm en booswicht, erkent de juistheid dezer aantijgingen en glimlacht; want hij weet, dat de burger, zijn vijand, hij, de duistere bewoner der donkere spelonken in de zonlooze valleien, onkundig is van de stralende hoogten, waarop hij leeft in scheppende heerlijkheid.

Hij, die veel geleden heeft, wordt gaandeweg onverschillig voor de schoonheid dezer aarde. De warmte der zon weliswaar, het zingen der vogels, het geuren der bloemen zullen hem behagelijk en dankbaar stemmen, maar hij kent niet meer de behoefte, het verlangen naar reizen. En als hij des avonds de zon ziet dalen van uit zijn bed, sluit hij de oogen en gevoelt noch vreugde noch smart.

De gedachte, door Spinoza uitgedrukt, of veeleer te verstaan

gegeven, dat God zich in oneindig vele attributen vermag te openbaren, stemt den geest tot grootscher ontzag dan het besef der myriaden gesternten, die voor den verstdragenden kijker verborgen blijven.

De slechtheid van den mensch is gebleken uit den plebejer, zoowel als uit den aristocraat in den loop der geschiedenis. Nochtans lijdt het geen twijfel dat alleen een superieure aristocratie, een dus, waarvan de aristoi inderdaad de besten zouden zijn, geschaard om den Alleenheerscher, den Wijze, gelijk Plato hem in den Staat heeft beschreven, heerschend voorts over millioenen slaven, waarvan het welvaren uit den aard der zaak zou verzekerd worden door de goedheid dier ideale meesters, nochtans zeggen wij, kan het geen twijfel lijden of alleen een dergelijke orde van dingen zou een normale oplossing van het maatschappelijk vraagstuk beteekenen. En als de juistheid dezer stelling door de geschiedenis wordt geloochenstraft, bewijst dit alleen dat deze menschheid ondeugdelijk en de planeet, waarop zij gedoemd is te lijden en te sterven, minderwaardig zijn.

De smart dempt de dierlijke, vleeschelijke begeerten. Geen heilzamer staat voor den zondigen mensch dan een lange tijd van vermoeienis en zwakte, waarin hij tot het booze niet meer bij machte is en ledig mijmert over het goede, het schoone, het ware leven. En hij erkent, verslagen en ontmoedigd, dat het heimwee naar deze dingen zijn beste deel is.

Het gebod te gelooven in de uitspraken der Kerk, het verbod den Bijbel te lezen, deze dingen zijn redelijker dan het zweren op de goddelijke onfeilbaarheid eener Schrift, waarvan de menschelijke samenstelling onmiskenbaar is.

Alleen de gelatenheid, de onvoorwaardelijke gelatenheid, waarmede de goede mensch de gevolgen zijner booze handelingen aanvaardt, vermag den druk van den soms overzwaren last, zij het een oogenblik, te verlichten.

In den drang naar het voorname, het edele, openbaart zich de voornaamheid van den onvoorname.

Sarah Bernhardt zoude naar aanleiding der benoeming van Bergson tot lid der fransche Academie gezegd hebben, dat deze keuze een dwaasheid was en dat de Onsterflijken beter gedaan zouden hebben een kunstenaar te benoemen, den tooneelschrijver Georges de Porto-Riche bij voorbeeld. Georges de Porto-Riche was stellig een verdienstelijk tooneelschrijver, maar de uitlating daarom niet minder lachwekkend, immers opnieuw bewijzend, dat het verstand der vrouwen de hoogste, geestelijke toppen niet benadert en dat zij thuishooren in de valleien, waarin de zwoelten omgaan, die daarboven, den Goden lof, afwezig zijn.

Waarom Schnitzler den oudste der gebroeders von Wergenthin - o schoone naam, die de schoonste namen van Balzac evenaart - met zoo spaarzame lijnen zou hebben geteekend? Wij zullen ons altijd de toenemende spanning herinneren, waarin wij de lezing van zijn meesterwerk vervolgden, de toenemende teleurstelling, toen deze betooverende en raadselachtige figuur meer en meer aan den kring der handeling werd onttrokken. Schnitzler zal zijn redenen hebben gehad, deze figuur zoo voorzichtig te bepalen. Wij betreuren deze redenen, welke zij mogen zijn. Weliswaar achten wij het niet waarschijnlijk, dat het Schnitzler zou zijn gelukt het halkyonisch type te scheppen, waarop wij hier doelen en dat vanaf Plato tot Nietzsche, volgens ons beste weten, het ideaal der edelsten is geweest, maar stellig zoude hij zich bij machte getoond hebben een held tot stand te brengen, die een voorlooper van den Anderen zou gebleken zijn.

Wanneer God in zijn alwijsheid van te voren heeft vastgesteld, welke stervelingen verdoemd en welke uitverkoren zullen zijn, dan vraagt men zich af, waarom Jezus als Verlosser op aarde is verschenen. Hij kan de meerderheid der verdoemden toch niet verlossen en de overigen, die gelukzalig zullen zijn, zullen het worden zonder Hem. Zoo is Hij ten slotte overtollig, immers, God in zijn alwijsheid is onfeilbaar. Het Jansenisme, dat zoo goed als de leer van den dorren, somberen dweper uit Genève, het leerstuk huldigt der voorbeschikking, is menschlievend en onlogisch genoeg om de mogelijkheid der genade

te erkennen. God is zoo niet meer onfeilbaar; Hij laat zich op menschelijke wijze het goddelijk hart vermurwen. Zoo voldoet de ijzeren makelij van Calvijn's Godsbegrip de behoefte van den denkenden mensch aan logischen samenhang, maar laat het hart ten eenemale onbevredigd, terwijl integendeel het Jansenisme het hart stilt, zonder den geest des denkers te voldoen.

Het feit, dat Descartes in Deventer een onecht kind van een vrouw uit het volk heeft gehad, doet de redelijkheid van zijn leven geenszins te niet. Het verhoogt integendeel de levensvolheid van een beeld, waarvan de lijnen misschien anders te droog, te stug zouden geschenen hebben. Niets menschelijks was Descartes vreemd; hij zwierf als jonge man in den krijgsdienst en later alleen welhaast door gansch Europa; hij woonde twintig jaar in Holland, waar de geesten door handel en scheepvaart meer dan door wijsbegeerte werden geboeid, zoodat geen ongenoode gasten als in het wufte vaderland, hem storen konden in de uitoefening van zijn heilig ambt: denken. Hij minde vooral de duinstreek, al toefde hij ook in andere gewesten, volgend in Franeker bijvoorbeeld de lessen van hooggeleerde mannen; voorts bezocht hij, geboren edelman, het hof van den stadhouder. Ten leste ging hij naar Zweden, gehoor gevend aan den oproep der lichtzinnige en rijkbegaafde koningin Christine, om aldaar te sterven, voordat de avond zijns levens ganschelijk was gevallen.

Wanneer men nu dit oogenschijnlijk bewogen leven overziet, dan wordt men getroffen door de strengheid in de houding van den wijsgeer, al zal in deze strengheid een zelfbeheersching werkzaam zijn geweest, die Spinoza vreemd zal zijn gebleven. Zoo is het waarschijnlijk, dat de betrachting van het voorschrift, door beide denkers zoo nadrukkelijk betoogd, te weten dat het ware leven het leven is volgens de rede, voor Descartes meermalen een zware beproeving geweest zal zijn, geheel anders dan voor den langzaam verkwijnenden rabbi, die, vergeestelijkt, begenadigd, als een heilige te midden der menschen leefde en stierf.

De wijze, waarop de vrouwen dwepen met Zarathustra,

pleit tegen dit kunstwerk. Met weemoed herdenkt men den verren tijd, waarin, volgens het woord van Jules Barbey d'Aurevilly, de vrouwen niets wisten, maar alles begrepen. In dezen bangen tijd van ontwrichting en verwarring heeft zich ook deze waarheid in haar droevig tegendeel verkeerd.

De slaapkamers van het vaderhuis in Gelderland waren verstoken van alle middelen, die het barre opstaan des winters verzacht zouden hebben. De gelegenheid tot stoken ontbrak; zoo bloeiden de winterbloemen op de vensters in volle pracht en bevroor het water in de kannen, tot luide voldoening der wakkere knapen, die het ijs met een vuistslag braken. Alleen in de groote woonkamer, zaal geheeten, waarin het gezin des winters samenschool, wanneer de ijzige nachtwinden streken over de besneeuwde landouwen en door de witte wouden, en waarin des zomers de steekvliegen talrijker dan elders waren door de nabijheid van den paardenstal, brandde een heel klein potkacheltje, dat eenige warmte uitstraalde. In de heete zomernachten gonsden de bloedgierige muggen in wemelende vluchten om de hoofden der vreedzaam slapenden; zij lieten zich steken en ontwaakten niet of draaiden zich omme en sliepen verder. Geen hunner dacht aan een klamboe, die men alleen in de tropen gebruikt, noch aan het sprenkelen van oliën, zooals de verfijnde stadsmenschen doen.

Dit harde leven leefde onze vereerde grootvader veertig jaren, van den vroegen morgen tot den laten avond op weg naar zijn kranken, tusschen de hooge wielen van zijn sjees, naast Jannus, den boerschen menner, want hij was de heelmeester, de beminde weldoener van het dorp en van den omtrek, veertig, veertig jaren, waarin hij de bloeiende en dierbare streek niet één dag verliet.

Een oude daglooner, die in zijn jonge jaren gediend had bij een rijken boer, vertelde het volgende:

De rijke boer, gedekt door hoogen hoed, at met de boerin tegenover een spiegel, waarin hij de knechten geschaard zag om hun tafel en waarin dezen steelsgewijze den barschen meester gadesloegen. Wanneer het geviel, dat één hunner lachte, beukte terstond de rijke boer met zijn vuist op de tafel en

snauwde, met gezwollen paarsrooden kop: Waarom lachen jullie, hebben jullie 't te goed?

Het voorschrift te leven volgens de rede, kan alleen gelden voor hen, die begaafd met een overwegend wijsgeerigen zin, een natuurlijk evenwicht genieten. Zij echter, de ontaarden en verwarden, de zenuwzwakken en machteloozen, de altijd sidderenden en krampachtigen, zij zijn zoo min bij machte dit schoone voorschrift te betrachten als het meerendeel der stervelingen, voortgedreven door winstbejag en genotzucht het christelijke voorschrift: hebt uwen naasten lief gelijk uzelf.

In zekere gewesten van europeesche landen herleeft de zucht of zoo men wil, de drift, de moedertaal te handhaven of te herstellen. In Frankrijk heeft men voor dit verschijnsel al een naam gevonden: regionalisme. En de fransche regeering is verstandig genoeg om dit streven, wel verre van het hinderpalen in den weg te leggen, integendeel te begunstigen. Immers, de vlaamsche en provençaalsche, de baskische en bretonsche burger gevoelt zich voor alles burger van het fransche gemeenebest, waarmede hij verbonden is op velerhande wijzen, zooals een ieder kan verstaan. Hij is trotsch fransch burger te heeten, gelijk hij trotsch is tot een anderen stam te behooren, die zijn eigen taal, zeden, beschaving, geschiedenis heeft. Welke is nu de verheugende, diepere beteekenis van deze beweging? Zij bewijst opnieuw, dat het onmogelijk is de gehechtheid van den mensch aan traditie te ontwortelen en in zooverre is zij antidemocratisch.

De ooievaars sterven uit. De wandelaar, die op een zomerdag onder een brandende, stralende zon de hollandsche warande met haar molens en vlieten, haar vol sappige weiden, haar hofsteden en runderen, haar reigers aan den slootkant, haar torenspitsen aan den verren einder, doorkruist, zal tevergeefs op de hooge nesten, die hij van afstand tot afstand zal ontmoeten, het bekende silhouet van den statigen roerloozen eiber zoeken, waarmede hij gemeenzaam was sedert zijn prilste jaren. Men verhaalt, dat eenige jaren geleden in Palestina, ter wering eener sprinkhanenplaag de akkers besproeid werden met scheikun-

dige giffen, die sprinkhanen en ooievaars gelijkelijk verdelgden. Edoch, ook zonder de ramp in Palestina zouden waarschijnlijk de hooge nesten al eenzamer zijn geworden. Vroeger gold de ooievaar voor den boer als een schutsheilige, werd hij vereerd en geliefd; maar de uitspraken der geleerden zijn ten leste doorgedruppeld ook in de stugge zielen der hardhoorige boeren: een schadelijk dier was de ooievaar. En inderdaad, de vernuftigsten onder de boeren herinnerden zich, dat hij verzot op honingbijen was. In Engeland werd hij uitgeroeid omdat hij schadelijk heette; zoude ook in ons herbergzaam vaderland een dergelijk lot hem beschoren zijn?

Eens zal het beeld van den eiber wijken naar de verten van het verleden en de legende; eens zal hij behooren tot het oude Holland met zijn trekschuiten, zijn diligences en haar pleisterplaatsen, zijn voorname landhuizen, waarin menig jong meisje haar ledig leven in vreemde droomen sleet. En al moge het waar zijn, gelijk Thijsse beweert, dat eigenlijk de ooievaar een jolige, roerige vogel is, - zie hoe hij wijdbeens stappend door de weiden op koddige wijze de grillige lijnen volgt eener voortvluchtige veldmuis en zie hoe hij, klepperend in minnedrift looze spelen met zijn gade speelt - hij zal voor het nageslacht de vreemde vogel blijven, die op zijn eenzaam nest, hoog boven velden en wegen, peinzend stond, om tegen het najaar zich te voegen bij de andere ooievaars uit de streek, tot het beroemd gericht, waarin de ouden en zieken gedood werden voor den trek en daarna in hemelhooge vluchten, die voor het menschelijk oog verborgen bleven, te vliegen over land en zee tot de boorden van den Nijl.

R. VAN GENDEREN STORT.

Wat doen wij voor onze wegen?

II

In het overzicht van hetgeen er in den laatsten tijd alzoo met betrekking tot de wegen omgaat mag ik niet zwijgen over de Motor- en Rijwielwet en het daaruit voortgevloeide Motoren Rijwielreglement, zijnde de algemeene maatregel van bestuur, welke uitvoering aan de wet geeft.

Het eerste ontwerp van wet tot verzekering van de veiligheid van het verkeer op de openbare wegen werd aan de Tweede Kamer der Staten Generaal aangeboden bij Koninklijke Boodschap van 11 Februari 1899. Het was een zeer eenvoudig ontwerp van wet en bevatte slechts een vijftal artikelen. Bij algemeenen maatregel van bestuur zouden bepalingen worden vastgesteld ter verzekering van de veiligheid van het verkeer op de openbare wegen, voor zoover daarin niet door een wet of door de kroon krachtens een wet was voorzien. Voorts zouden de besturen der provinciën en der gemeenten bevoegd zijn tot het vaststellen van soortgelijke bepalingen voor zooveel betreft de punten, waaromtrent de algemeene maatregel van bestuur niet zou voorzien of hun daarbij de nadere regeling uitdrukkelijk vrij zou zijn gelaten, mits die bepalingen niet in strijd zouden komen met door de kroon uitgevaardigde voorschriften. Verder was er een artikel, waarin de straffen op overtreding werden geregeld, een omtrent herstel van toegebrachte schade en een omtrent uitoefenen van contrôle op door mechanische kracht voortbewogen rij of voertuigen.

Het wetsontwerp werd niet gunstig ontvangen: vele leden der Kamer achtten het van te verre strekking; men meende, dat door het wetsontwerp met één pennestreek zou worden

terzijde gesteld al wat sedert tal van jaren door provinciale en gemeentelijke besturen in verschillende reglementen en verordeningen omtrent het toezicht en tot verzekering der veiligheid op provinciale en gemeentelijke wegen was neergelegd. Anderen achtten de strekking van het wetsvoorstel kwalijk te rijmen met hetgeen de grondwet en de organieke wetten ten aanzien van het behandelde onderwerp bepaalden. Men voorzag van eene regeling van den algemeenen wetgever van het geheele onderwerp der veiligheid van het verkeer op de openbare wegen bezwaren, welke zich althans in veel mindere mate zouden doen gevoelen, wanneer de genoemde wetgever slechts zou regelen het verkeer met automobielen en rijwielen. Voorts werd de regeling bij algemeenen maatregel van bestuur afgekeurd, waardoor de wetgever deze regeling aan de regeering feitelijk zou overlaten. Uit de wet behoorde te blijken, welke punten aan de regeling van provincie en gemeente zouden worden overgelaten.

De regeering poogde bij haar antwoord zoowel de gerezen bezwaren te weerleggen als anderzijds door wijziging van haar voorstel daaraan nog zooveel mogelijk tegemoet te komen, doch voor men aan de verdere behandeling der voordracht was toegekomen, trad het kabinet af en de opvolgende Minister van Waterstaat trok het wetsontwerp in.

Algemeen was men echter overtuigd, dat er iets moest gebeuren. Minister de Marez Oyens schetste in eene redevoering, waarmede hij in de Eerste Kamer der Staten Generaal zijn nader ingediend wetsvoorstel verdedigde, den toestand als volgt:

> ‘Het wetsontwerp, dat thans aan het oordeel der Kamer wordt onderworpen heeft een lange geschiedenis. Reeds mijn ambtsvoorganger heeft bepalingen voorgesteld, die niet alleen op automobielen betrekking hadden maar op het geheele verkeer. Intusschen ook voor mijn ambtsvoorganger was het verkeer met automobielen de eigenlijke aanleiding tot regeling
> Inderdaad, sedert geruimen tijd was de behoefte aan eenheid gevoeld. Reeds van het eerste begin, dat de automobielen zich in het openbaar vertoonden begreep men, dat dit een verkeersmiddel was, waarvan de regeling moeilijk kon worden of blijven opgedragen aan de verschillende lagere besturen van ons land. Nu is een wettelijke regeling van dien aard altijd iets wat lang op zich laat wachten, zoodat onderscheidene besturen de zaak reeds ter hand hadden genomen. Het Koninklijk Besluit van 1898 (Staatsblad No. 25) is bekend; daarbij werden voorschriften mogelijk ge-

maakt door dien Minister te geven in vergunningen betreffende het verkeer met automobielen op 's Rijks wegen.
Daarnaast hebben onderscheidene provinciën dezelfde zaak geregeld. Andere hebben gemeend zich daarvan te moeten onthouden met het oog op de aanstaande wettelijke regeling. En eindelijk bemoeiden vele gemeentebesturen er zich mede. Het resultaat was een disharmonie, welke iedereen in het oog viel; de rechtszekerheid liet voor beide partijen, voor hen die op den weg als voor hen die in de automobiel waren, veel te wenschen over. Het spreekt vanzelf, dat deze weinig uniforme regelingen slecht werden uitgevoerd door de politie. Op de eene plaats werden zij in acht genomen, op de andere niet, wat voor automobilisten ontzaggelijk lastigwas.
Er waren streken in ons land, waar de automobilisten konden doen wat zij wilden, andere waar zij het met de meeste omzichtigheid en voorzichtigheid niet zoover konden brengen, dat zij buiten proces-verbaal en vervolging bleven. Ik zal de plaats, welke ik op het oog heb, niet noemen maar ieder die van een automobiel gebruik maakt, weet, dat daar zeer weinig maatregelen werden genomen, die ook den automobilist eerbied afdwongen.

Er was in sommige streken van ons land een toomlooze vrijheid, in andere - ik zou haast zeggen - een zucht naar chicaneuze practijken.
Ik mag constateeren, dat, hoe men ook denkt over den inhoud der thans voorgestelde regeling, de zucht naar uniformiteit algemeen mag worden genoemd.

Bij de samenstelling van het nieuwe, bij Koninklijke Boodschap van 26 Februari 1903 aangeboden, wetsontwerp ging de regeering er van uit, dat de breed opgezette regeling van het vorige wetsontwerp, hetwelk het geheele verkeer op den openbaren weg omvatte, wijl men meende geen centrale regeling voor motorrijtuigen (en rijwielen) te kunnen maken zonder zoodanige regeling voor het geheele verkeer, op zich zelve niet werd begeerd, omdat als gevolg daarvan sedert lang bestaande en over het geheel bevredigende regelingen van provinciale en gemeentebesturen, met betrekking tot de verkeersveiligheid ook op de Rijkswegen geldende, zouden worden terzijde gesteld. Men zou zich dan ook verplicht gezien hebben uitzonderingen te maken en de bevoegdheid dier besturen tot het vaststellen van aanvullende bepalingen naast den uit te vaardigen algemeenen maatregel van bestuur te erkennen en buitendien de bevoegdheid der gemeentebesturen aan te nemen tot eene van de algemeene regeling afwijkende plaatselijke regeling van zekere punten, met het oog op plaatselijke toestanden ter verzekering van de veiligheid van het verkeer aldaar.
De regeering meende dus, dat eene eenvoudiger methode van

wetgeving kon worden gevolgd, waarbij men zich zou hebben te bepalen tot het onderwerp, dat men feitelijk bedoelde te regelen, namelijk de inrichting der motorrijtuigen, de beperking van de snelheid in het rijden, het geven van enkele andere daarbij in acht te nemen voorschriften en de vaardigheid en geschiktheid der bestuurders. Voorts meende de regeering spoedig van de Staatscommissie voor de Waterstaatswetgeving het ontwerp voor eene algemeene wet op de wegen te mogen verwachten en lag dus, naar zij oordeelde, het vaststellen van eene beperktere regeling voor de hand. Voorshands werden omtrent rijwielen geen voorschriften gegeven.

Nadat bij de memorie van antwoord belangrijke wijzigingen in het wetsontwerp waren aangebracht, achtte de commissie van rapporteurs het houden van eene nieuwe overweging in de afdeelingen der Tweede Kamer wenschelijk. Het zou te ver voeren den verderen loop van de behandeling hier op den voet te volgen, ook van de uit de Kamer voorgestelde talrijke amendementen. Volstaan zij met eene resumtie van de voornaamste bepalingen, nadat het ontwerp door de Tweede Kamer was behandeld en aangenomen. Rijwielen waren alsnog in het ontwerp opgenomen.

Vooreerst werd bepaald wat onder motorrijtuigen, wegen en daaronder Rijks- en provinciale wegen, alsmede onder bestuurder van een motorrijtuig was te verstaan. Vervolgens zouden bij algemeenen maatregel van bestuur voorschriften worden vastgesteld ter bevordering van de vrijheid en de veiligheid van het verkeer op de wegen, in verband met het gebruik van motorrijtuigen en rijwielen, alsmede ter regeling van het verkeer op rijwielpaden. In de wet werden eenige voorschriften gegeven, voor hetgeen in den algemeenen maatregel niet zou mogen ontbreken.

Voorts verkreeg de Minister van Waterstaat de bevoegdheid Rijkswegen in het belang van de vrijheid en de veiligheid van het verkeer dan wel van de instandhouding en bruikbaarheid dier wegen gesloten te verklaren voor motorrijtuigen en rijwielen en voor te groote of te zware motorrijtuigen. Gedeputeerde Staten der provinciën kregen soortgelijke bevoegdheden voor wat de provinciale en, buiten de bebouwde kommen, de overige wegen aanging. Verder konden provinciale en gemeen-

tebesturen aanvullende bepalingen maken en konden wegen binnen bebouwde kommen, geen Rijks- of provinciale wegen zijnde, gesloten worden verklaard voor te groote of te zware automobielen, mits de gemeentebesturen daarbij eenige beperking in acht namen. Wijders moesten de motorrijtuigen behoorlijk genummerd zijn, moest de eigenaar of de houder een nummerbewijs hebben en de bestuurder een rijbewijs.

Met strafbepalingen en wat daarbij behoort, alsmede eenige overgangsbepalingen vormt dit een en ander den inhoud der wet van 10 Februari 1905, Staatsblad No. 69, welke is bekend geworden als de ‘Motor- en Rijwielwet’. Zij is in werking getreden op 1 Januari 1906, omdat men eenigen tijd noodig had om de verschillende, uit de wet voortvloeiende voorschriften - immers ook den algemeenen maatregel van bestuur - in orde te brengen.

Onder de strafbepalingen was het verbod opgenomen aan een bestuurder van een motorrijtuig of rijwiel om daarmede over den weg te rijden op zoodanige wijze of met zoodanige snelheid, dat de vrijheid of de veiligheid van het verkeer op dien weg werd belemmerd of in gevaar gebracht. Al spoedig, nadat de wet was in werking getreden, werd geklaagd, dat dit voorschrift de veiligheid van het verkeer niet voldoende beschermde, zulks met heropening van het debat over de wenschelijkheid van het vaststellen van een maximum snelheid, welke laatste bij de behandeling van de wet met slechts geringe meerderheid buiten hare bepalingen was gehouden. Voorts meende men te mogen eischen, dat voorschriften zouden worden gegeven omtrent zekere mate van bedrevenheid van de bestuurders van motorrijtuigen en dat de bevoegdheid tot besturen van zoodanig voertuig zou worden afhankelijk gesteld van het bezit van een diploma, dat door een daartoe in te stellen commissie uitsluitend zou mogen worden verleend aan hen, die het bewijs zouden hebben geleverd de noodige vaardigheid en geschiktheid te bezitten om een motorrijtuig naar behooren te kunnen besturen. Anderen meenden echter, dat het verlangde onderzoek in de practijk op ernstige bezwaren zou stuiten. Ook al ware dit anders, dan zou, naar hun oordeel, met het uitreiken van diploma's niet veel zijn gewonnen, wijl, naar het hun voorkwam, het gevaar in den

regel niet voortsproot uit onbekwaamheid van den betrokken bestuurders, maar wel uit hun onbesuisdheid, en roekeloos rijden, dat weder een gevolg werd genoemd van het ontbreken van verantwoordelijkheidsgevoel.

In dit verband meende men, dat niet alleen hij, die een ongeluk veroorzaakt, maar ieder, die de gestelde bepalingen overtreedt, gevoelig moest worden gestraft en dat in sommige gevallen den rechter geen keuze tusschen geldboete en hechtenis moest worden gelaten, doch dat alleen het opleggen van laatstbedoelde straf moest worden voorgeschreven.

Voorts werd de ook reeds vroeger geuite wenschelijkheid herhaald van eene bijzondere regeling betreffende de civielrechtelijke aansprakelijkheid tengevolge waarvan op hem, die de schadevergoeding eischt, niet langer de bewijslast van de schuld zou rusten maar integendeel de bestuurder of de eigenaar van het motorrijtuig afwezigheid van schuld zou hebben te bewijzen. Men meende, dat iets dergelijks voorkomt in artikel 1 der Spoorwegwet van 9 April 1875 (Staatsblad No. 67) waar een rechtsvermoeden van schuld is aangenomen ten ongunste van een der partijen (hier den vervoerder).

Al deze opmerkingen werden gemaakt bij gelegenheid van een ontwerp van wet, dat in September 1907, dus betrekkelijk kort, nadat de Motor- en Rijwielwet in werking was getreden, door de regeering was samengesteld met het oog op een drietal wijzigingen die, ter wille voornamelijk van de gemeentelijke autonomie wenschelijk waren gebleken. Het gold aangelegenheden, die bij dit overzicht achterwege kunnen blijven. De indiening van het wetsontwerp is hier slechts van belang in zooverre deze gelegenheid bood om op wijziging ook op principiëele punten aan te dringen. De regeering ging op de onderscheiden desiderata niet in. Het was haar slechts te doen om enkele spoedeischende wijzigingen aan te brengen op een paar ondergeschikte punten, en niet hare bedoeling, verwachtingen te wekken omtrent nieuwe middelen tot wering van gevaar. Zij betoogde, dat hoe vaak men ook den strijd om algemeene snelheidsmaxima opnieuw poogde aan te binden, zij nimmer een geslaagde weerlegging had vernomen van de eenvoudige waarheid, dat het hier niet te doen is om de snelheid van motorrijtuigen op zich zelf, maar om snelheid in verband met de omstandigheden.

Wie hiervan goed is doordrongen zou vanzelf moeten inzien, hoe volstrekt ondoenlijk het zou zijn door eenig algemeen maximum de snelheid zoo te begrenzen, dat eenerzijds gevaar, anderzijds onnoodige bekeuringen zouden worden voorkomen.

Ook wat onderzoek naar de vaardigheid van de bestuurders betreft, bleef de regeering zich scharen aan de zijde van hen, die een inderdaad deugdelijk onderzoek practisch moeilijk bereikbaar en dan nog van hoogst betwijfelbaar nut achtten. Afgezien van ongelukkig toeval, waartegen niemand iets vermag, zag zij de oorzaak van ongelukken in zorgeloosheid, waaghalzerij en roekeloosheid, die ook bij zeer bekwame bestuurders kunnen voorkomen.

Vergelijking met het spoorwegwezen, waarmede men aansluiting zocht bij het vraagstuk der civielrechtelijke verantwoordelijkheid, ging, volgens de regeering niet op. Bij vervoer per spoorweg betreft het immers de bescherming van hen, die zich of hunne goederen aan den spoorweg toevertrouwen en dan van den vervoerder geheel afhankelijk zijn.

Men beperkte zich ten slotte tot wijzigingen die door de regeering waren voorgesteld. Wellicht interesseert het den lezer toch nog, dat daarbij door amendement een bepaling kwam, volgens welke, binnen de bebouwde kommen, een plaatselijke verordening een maximum snelheid niet beneden tien kilometer per uur zou kunnen voorschrijven.

Tusschen 1908 en 1925 zijn, afgezien van het Parijsche verdrag van 1909, er geen wijzigingen in de Motor-en Rijwielwet aangebracht, hoezeer men hare onvolmaaktheid bleef betoogen. Echter kwam een nieuw element het verkeer verzwaren, n.l. de vrachtauto's en de autobussen. Dit was een voorname aanleiding om de regeling opnieuw onder de oogen te zien en op het laatst van 1917 diende de regeering een wijzigingsontwerp voor de Motor- en Rijwielwet in, ten einde de mogelijkheid te openen voor eene voorziening aangaande het gebruik van motorrijtuigen en Rijkswegen, in verband met de bescherming van den weg zelf. De aan de wegen bestede kosten waren in den loop der jaren sterk gestegen, zoowel als gevolg van drukker verkeer als van het deugdelijker onderhoud wegens de hoogere eischen, waaraan het wegdek moest voldoen. Niet alleen echter was het verkeer drukker geworden,

ook het gewicht der lasten, welke werden vervoerd, was toegenomen. Bij de constructie der voertuigen werd intusschen te weinig rekening gehouden met de eischen, waaraan deze in het belang van den weg zouden moeten voldoen, zoodat in vele gevallen het wegdek der groote Rijkswegen tegen de aantasting niet bestand was. In het bijzonder bedoelde men hier wagens, waarvan de middellijn der wielen en de breedte der banden te klein waren in verhouding tot het gewicht der vrachten. Waakte het Rijkswegenreglement tegen deze euvelen voor zooveel betrof voertuigen, niet zijnde motorrijtuigen, voor deze laatsten konden geen voorschriften worden gegeven, die niet steunden op de Motor- en Rijwielwet en deze was daartoe niet toereikend. Deze wet verleende slechts de bevoegdheid Rijkswegen voor zware motorrijtuigen te sluiten, niet om dat vervoer op die wegen te regelen of te beperken. Het sluiten van wegen kon geen oplossing geven; vooreerst dienen zij voor het verkeer en moeten zij daarop dus worden ingericht, maar vervolgens zouden belanghebbenden van die sluiting te veel schade ondervinden, hoezeer reeds was gebleken, dat zwaarder vervoer over de wegen werd geleid dan waartegen zij bestand waren. De regeling werd nu gezocht in het stellen van zoodanige voorschriften, dat motorrijtuigen met inbegrip van de lading zeker gewicht niet zouden mogen overschrijden of dat voor het vervoer van een zeker gewicht een bepaalde samenstelling of inrichting van den wagen zou zijn vereischt. Zij, die voornemens zouden wezen, zich een motorrijtuig aan te schaffen zouden dan met deze voorschriften rekening kunnen houden, terwijl zij, die reeds in het bezit van zware motorrijtuigen waren, zouden kunnen trachten samenstelling of inrichting te doen wijzigen. Ook provinciën en gemeenten gevoelden behoefte aan soortgelijke regeling, zoodat men moest geraken tot voorschriften, ter voorkoming van beschadiging van den weg tegen verkeer met zware motorrijtuigen. Het gebruik van lichte motorrijtuigen zou aan niet meer banden worden gelegd, tenzij schade aan den weg door de inrichting of samenstelling der rijtuigen zou kunnen worden toegebracht, waarbij in het bijzonder gedacht werd aan motorrijtuigen met metalen wielbanden of banden waaraan zich uitsteeksels bevonden. Eene afzonderlijke regeling was ontworpen voor het vervoer bij in-

vallend dooiweer, op dezen grond, dat onder die omstandigheden alle motorverkeer over den weg bijzondere voorziening eischt.

Van de gelegenheid werd gebruik gemaakt om nog eenige andere wijzigingen aan te brengen.

Het ontwerp van wet, dat in het einde van 1917 was ingediend, bleef lang buiten behandeling. In Maart 1923 kwam de regeering met een uitvoerige nota van wijziging en in Januari 1924 - bij de Memorie van Antwoord op het door de Tweede Kamer uitgebrachte voorloopig verslag - met een gewijzigd ontwerp van wet. In het verslag was betoogd, dat de wet tevens bepalingen omtrent het onderhoud en de verbetering van wegen zou moeten bevatten. Voorts was de wensch geuit er bepalingen is op te nemen omtrent de deugdelijkheid van motoromnibussen en omtrent het aantal personen, dat daarmede ten hoogste zou mogen worden vervoerd. Men was weer teruggekomen op eene betere regeling van de burgerrechtelijke aansprakelijkheid voor schade door ongevallen met motorrijtuigen veroorzaakt, had geklaagd over den hinder door schijnwerpers en schelle lantaarns veroorzaakt en de maximum snelheid weder ter sprake gebracht, evenals het onderzoek naar de bekwaamheid van de bestuurders.

De regeering meende bij de verdediging van hare voorstellen te mogen opmerken, dat verbetering en onderhoud van wegen in het door haar bevorderde wetsontwerp niet thuis behoorden. Voor de betere regeling der burgerrechtelijke aansprakelijkheid was als argument aangevoerd, dat een ongeval meestal aan de schuld van den bestuurder zou zijn te wijten. De voorstanders van de omkeering van den bewijslast hadden op verschillende wettelijke voorschriften gewezen, waarin huns inziens afwijking van de gewone regelen van dien bewijslast voorkomen. Zij deelden echter niet mede op welke feiten de onderstelling, dat de bestuurder van het motorrijtuig wel meestal schuld zal hebben, was gebaseerd. Dit is van belang, omdat, wanneer de juistheid van de onderstelling niet door de statistiek hier te lande zou worden gestaafd, het vermoeden van schuld, kwalijk als rechtsgrond voor een omkeering van den bewijslast zou kunnen worden aanvaard. De Locaalspoor- en Tramwegwet, de wet van 23 April 1880 (Staatsblad No. 67) en artikel 91 van het Wetboek van Koophandel (waarnaar in het voorloopig

verslag was verwezen) regelen eene andere materie. Immers zien zij op de contractueele verhouding tusschen vervoerder en zijn medecontractant en de jurisprudentie neemt hetzelfde aan bij artikel 1 van de Wet van 9 April 1875 (Staatblad 67).

Met een en ander werd echter niet reeds bij voorbaat gezegd, dat er voor den wetgever volstrekt geen aanleiding zou kunnen zijn zich de zaak aan te trekken, doch een beroep op de genoemde voorschriften en een vermoeden van schuld schenen niet voldoenden grondslag voor wettelijk ingrijpen op te leveren. Er was intusschen in het voorloopig verslag een beroep gedaan op de leer der gevaarverhooging. Die was echter een geheel ander beginsel en het scheen niet raadzaam, eene incidenteele toepassing daarvan op het verkeer met motorrijtuigen in dit wetsontwerp, welks bepalingen van publiekrechtelijken aard waren, op te nemen, ook wijl het gevaar niet denkbeeldig was, dat, terwijl men de belangen van den een zou willen beschermen, een ander in zijn belangen, meer dan billijk was, zou worden geschaad. De regeering meende dus vooralsnog bezwaar te moeten maken tegen het bevorderen van de totstandkoming van eene bepaling als in het voorloopig verslag was bedoeld.

Bepalingen omtrent de deugdelijkheid van autobussen behoorden naar haar oordeel niet thuis in de Motor- en Rijwielwet, doch in den algemeenen maatregel van bestuur, uitgevaardigd krachtens artikel 1 van de wet van 28 April 1880 (Staatsblad No. 67) omtrent de openbare middelen van vervoer. Afzonderlijk zou dus moeten worden overwogen in hoeverre de bestaande voorschriften wijziging zouden behoeven.[1)]

Ten aanzien van maatregelen in het belang van de instandhouding en de bruikbaarheid van den weg verduidelijkte de regeering haar voorstel. Naar zij meende zou het doel kunnen worden bereikt door het stellen van voorschriften omtrent samenstelling en inrichting van motorrijtuigen en voorts door het bepalen van de snelheid, welke door sommigen der motorrijtuigen - met name vrachtautomobielen - niet zou mogen worden overschreden.

Het was de bedoeling deze beide laatste voorzieningen in het

1) Inderdaad is sedert deze materie nader geregeld.

algemeen in de plaats te stellen van de tot dusverre geldende, zoodat voor het doel van wegbescherming het middel van sluiting van den weg in den regel niet zou behoeven te worden aangewend.

Daarentegen zou zoodanige maatregel, maar dan genomen in het belang van de vrijheid en de veiligheid van het verkeer, geregeld toepassing blijven vinden. Het lag in de bedoeling te bevorderen, dat in den te nemen algemeenen maatregel van bestuur, ten aanzien van de gesloten-verklaring van wegen, weinig zou worden veranderd, zoodat de lagere bestuursorganen in het algemeen de bevoegdheden zouden behouden die zij tot dusverre hadden kunnen uitoefenen. Overigens zouden de zware motorrijtuigen en de wegen in verschillende categoriën en klassen worden ingedeeld. De indeeling van de wegen in klassen zou kunnen geschieden door het departement van Waterstaat. Alsdan zouden slechts weinig motorrijtuigen geheel van de wegen behoeven te worden geweerd, want zelfs zware motorrijtuigen zouden op wegen van betrekkelijk lichte constructie kunnen worden toegelaten, indien die rijtuigen slechts zouden zijn van een bepaalde inrichting of samenstelling en zij zich slechts met geringe snelheid zouden voortbewegen. Op de hinderlijke verlichting was de aandacht der regeering gevestigd; snelheidsbeperking als werd bedoeld lag niet in haar voornemen. Ook het onderzoek naar de bekwaamheid van bestuurders bleef zij afwijzen.

Tijdens de verdere behandeling werden vele amendementen ingediend, waaronder er waren die betrekking hadden op het laatste onderwerp, zoowel als op de aansprakelijkheid wegens schade. Tegen onderzoek naar de bekwaamheid bleef de regeering gekant; nochtans is in de wet eene bepaling opgenomen, dat een rijbewijs niet wordt afgegeven aan hem, die als bestuurder wenscht op te treden van motorrijtuigen en die bij zijn aanvrage niet overlegt eene verklaring, afgegeven door een daartoe bij Koninklijk Besluit in elke provincie aan te wijzen persoon, waaruit blijkt, dat de aanvrager bij een onder toezicht van dien persoon gemaakte proefrit, of op bij algemeenen maatregel van bestuur vastgestelde andere wijze, heeft getoond voldoende vaardigheid te bezitten in het behoorlijk besturen van een motorrijtuig. Hij moet tevens eene verklaring

overleggen, afgegeven door een geneesheer, dat bij hem geen lichaams- of zielsgebreken zijn waargenomen, die hem zouden kunnen beletten een motorrijtuig naar behooren te besturen.

Minder afwijzend stond de regeering ten opzichte van de 'omkeerbaarheid van den bewijslast'. Zij had voorgesteld met straf te bedreigen den bestuurder, die er na een ongeval van door rijdt of iemand, die letsel heeft gekregen, hulpeloos laat.

Hierop was een amendement voorgesteld, waarbij de eigenaar of de houder van een motorrijtuig, die het doet of laat rijden, aansprakelijk werd gesteld voor alle schaden van een ongeval door botsing aan- of overrijding met dat rijtuig op de wegen veroorzaakt aan door hem niet vervoerde personen en goederen, ten ware die schaden aan overmacht of aan schuld van de benadeelden mochten te wijten zijn. Gedurende de behandeling werd ook hierin nog wijziging gebracht. De toenmalige Minister van Justitie, Mr. Heemskerk, die met den Minister van Waterstaat het wetsontwerp verdedigde, zeide bij die gelegenheid:

> 'Uit deze discussie blijkt wel, dat wij hier te doen hebben met een zeer moeilijk te regelen materie, want er is zelfs, naar het mij voorkomt, telkens misverstand over den aard van de vraag die het hier geldt.
> De bestrijders van het amendement spreken telkens van de omkeering van den bewijslast. Indien inderdaad dit amendement inhield omkeering van den bewijslast, zou ik mij ook geheel en al onder de bestrijders scharen, dan zou ik inderdaad meenen, dat dit amendement zoo spoedig mogelijk moest worden teruggewezen en dat er niet veel over behoefde te worden gedacht.
> De voorstellers zeggen echter, dat het amendement is gebaseerd op de gevaarstelling, die ontstaat door het rijden met automobielen en zoogenaamde motorfietsen. Dit kan, dunkt mij, ook de eenige basis zijn, waarop een regeling als hier is voorgesteld, berust.
> .... Schering en inslag is de klacht, dat de voetgangers zich snoodelijk in gevaar begeven. Vermoedelijk doen zij dit niet voor hun genoegen, maar in elk geval blijkt er uit dat (men) dan toch wel overtuigd is van het gevaarlijke van de automobielen.
> Men dient er zich rekenschap van te geven wie eigenlijk in de eerste plaats in gevaar worden gebracht. Ik geloof, dat dit zijn degenen, die in de eerste plaats van oudsher van den weg gebruik gemaakt hebben; dat zijn natuurlijk de voetgangers, want er waren toch voetgangers voordat er voertuigen waren.
> In den tegenwoordigen tijd is de heerschende meening, dat men in de eerste plaats op de voertuigen en wel op de voertuigen met snelheidsverkeer moet letten, zoodat men zich dan de vraag moet stellen: brengen de voertuigen met snelheidsverkeer de voetgangers in gevaar of brengen de voetgangers de voertuigen met snelheidsverkeer in gevaar?

> Er is inderdaad geen volkomen helderheid over deze zaak in de discussie en ik vraag mij af of deze zaak voor beslissing rijp is, voordat daaromtrent helderheid is.
> Nu schijnt het, dat er omkeering van den bewijslast is, omdat de voorstellen tegenbewijs toelaten. De voorstellers hadden kunnen zeggen: op de basis van gevaarstelling komt geen tegenbewijs te pas en het is misschien in hun stelsel een te groote vriendelijkheid van hen, dat zij tegenbewijs toelaten, maar daaruit blijkt toch niet, dat er omkeering van den bewijslast is. Ik zou wel geneigd zijn te meenen, dat zij hun stelling niet versterkt hebben door het inbrengen van de woorden: "tenzij aannemelijk wordt gemaakt" - dit bij gelegenheid van de door hen aangebracht bovenbedoelde wijziging. - Ik kan niet zeggen.... dat de uitdrukking "aannemelijk" mij in het burgerlijk recht bijzonder bevalt. Een dergelijke uitdrukking komt in de burgerlijke wetgeving slechts bij uitzondering voor en behoort daarin over het algemeen niet thuis. Daardoor wordt prijsgegeven het *bewezen zijn* en in de plaats daarvan komt *de overtuiging gekregen hebben.* Het kan een enkele maal misschien wel goed zijn, maar in dit geval ben ik volstrekt niet overtuigd, dat men hiermede een zuiver stelsel verkrijgt.'

Nadat ook nog over sub-amendementen was gediscussieerd, ziet de aangenomen regeling er in hoofdzaak aldus uit, dat ingeval van botsing, aan- of overrijding, met een motorrijtuig de eigenaar of de houder van dit rijtuig aansprakelijk is voor de schade, toegebracht aan niet door het motorrijtuig vervoerde personen en goederen, tenzij aannemelijk is, dat de schade is te wijten aan overmacht, daaronder begrepen schuld van iemand voor wien de eigenaar of de houder niet aansprakelijk is. Wanneer deze laatsten niet zelf het motorrijtuig besturen, zijn zij aansprakelijk voor de gedragingen van hen door wien zij het rijtuig doen of laten rijden. Heeft het ongeval iemands dood ten gevolge of kwetsing of verminking van eenig lichaamsdeel dan vinden de artikelen 1406 en 1407 B.W. overeenkomstige toepassing met betrekking tot de personen, die eene rechtsvordering tot schadevergoeding hebben en de wijze, waarop de schade wordt gewaardeerd. De rechtsvordering tot schadevergoeding vervalt door tijdsverloop van zes maanden, te rekenen van den dag, waarop het ongeval plaats had.

Een algemeene bepaling wegens maximum snelheid komt ook thans in de wet niet voor. Voor motorrijtuigen kan, in verband met hunne samenstelling, hun gewicht, hunne asof wielbelasting of hunne afmetingen in beladen of onbeladen staat of in verband met de omstandigheid, dat rij- of voer-

tuigen door die motorrijtuigen worden voortbewogen, het in acht nemen van een maximum snelheid worden voorgeschreven.

In de Eerste Kamer der Staten Generaal moest de regeering nog eens bij monde van Minister Heemskerk uitvoerig haar standpunt met betrekking tot de aansprakelijkheid wegens schade uiteenzetten, doch gevaar voor het wetsontwerp was er voor het overige niet en het bereikte zonder verdere ongevallen het Staatsblad. De tekst van de gewijzigde Motor- en Rijwielwet werd opgenomen in Staatsblad No. 24 van 1925, ingevolge Koninklijk Besluit van 27 Januari van dat jaar.

De nadere uitwerking der wetsbepalingen was voorbehouden aan een algemeenen maatregel van bestuur, welke verscheen bij Koninklijk Besluit van 30 April 1927, Staatsblad No. 143 en in werking is getreden op 1 November d.a.v.

In afwachting van de samenstelling van dit besluit, ja zelfs nog voor de indiening van de gewijzigde wetsontwerpen tot wijziging van de Motor- en Rijwielwet was reeds eene commissie ingesteld bij ministerieele beschikking van 30 Juni 1920, welke bekend is onder den naam ‘Commissie in zake het vervoer van zware vrachten over de wegen’ en in opdracht had een samenstel van bepalingen te maken in verband met de instandhouding en de bruikbaarheid van de wegen.

Hierover was, gelijk hiervóor is gebleken, reeds in de toelichting tot de gewijzigde ontwerpen een en ander medegedeeld. Opgemerkt werd, dat bij het ontwerpen van voorschriften ter regeling van het verkeer met zware motorrijtuigen het streven er op gericht moet zijn een voldoende bescherming der wegen tegen vernieling te verkrijgen en tevens tegemoet te komen aan de bezwaren, die weggebruikers ondervinden van een minder goeden toestand der wegen, aan de schade, die aanwonenden veelal lijden door de door het zware verkeer veroorzaakte trillingen en aan den overlast, die de vrachtautohouders ondervinden van de veelvuldigheid en verscheidenheid van de op dit punt bestaande regelingen. De leuze, die wel werd aangeheven als zouden de wegen zich maar moeten voegen naar het verkeer, meende de regeering in haar algemeenheid niet te mogen aanvaarden. Uitgaven, voor verbetering van wegen en hoogere onderhoudskosten, als gevolg van zwaarder vervoer,

zijn toch alleen, naar haar oordeel, economisch verantwoord, als daarmede voor de gemeenschap een evenredige besparing op vervoerskosten gepaard gaat.

Het ware dus wel gewenscht indien ter vermindering van de aantasting van het wegdek voor alle wegen dezelfde beperkingen konden gelden; de vrachtauto zou dan overal in het land kunnen doordringen en aldus ten volle hare bestemming - vervoer zonder overlading - kunnen beantwoorden. Dit echter achtte de regeering eene illusie: het draagvermogen van een groot deel der Nederlandsche wegen is, wegens den slappen ondergrond, zoo gering, dat, als men die minst-draagkrachtige wegen als maatstaf ging nemen voor het toe te laten vrachtauto verkeer, de beperking ongetwijfeld veel verder zou gaan dan in het algemeen noodig zou zijn. Die gedachtengang voert dus vanzelf tot de erkenning, dat het wenschelijk is de wegen in klassen in te deelen met telkens verder gaande beperkingen voor de in de lagere klassen ingedeelde wegen. Het doel, dat met de klassificatie der wegen wordt beoogd, immers de verdeeling van het vervoer over het geheele net op zoodanige wijze, dat van het net zooveel mogelijk profijt wordt getrokken en daaraan zoo weinig mogelijk schade wordt toegebracht, wordt niet ten volle bereikt als niet nog een voorziening wordt getroffen, waarbij onderscheid gemaakt wordt ten aanzien van de snelheden, die door de motorrijtuigen en aanhangwagens mogen worden ontwikkeld, snelheden, afhankelijk van aan den eenen kant de samenstelling, inrichting en gewicht dezer voertuigen in verband ook met de lading, en aan den anderen kant van de klasse, waarin de weg is ingedeeld.

De voorstellen der commissie zijn in hoofdzaak gevolgd. In het Motor- en Rijwielreglement worden nu de wegen naar de mate van hun geschiktheid voor het verkeer ingedeeld in drie klassen, voor de Rijkswegen door den Minister van Waterstaat, voor provinciale wegen en andere wegen niet zijnde Rijkswegen buiten de bebouwde kommen der gemeenten, door Gedeputeerde Staten der verschillende provinciën, en, voor binnen de bebouwde kommen gelegen wegen geen Rijkswegen zijnde, door de verschillende gemeentebesturen.

Om op de ingedeelde wegen te worden toegelaten moeten

motorrijtuigen en aanhangwagens, behoudens eenige uitzonderingen, worden ingeschreven, hetgeen geschiedt op verzoek van den houder of den eigenaar van het rijtuig.

Voorschriften zijn voorts gegeven voor het afleggen van proeven van bekwaamheid voor het verkrijgen van een rijbewijs, zoowel voor hen, die zoodanig bewijs nog niet hebben, als voor hen, die, bij twijfel aan hun bekwaamheid, het na een proefrit kunnen behouden, terwijl ook, na ongeldigverklaring van een bewijs, proeven van bekwaamheid moeten worden afgelegd om een nieuw te krijgen.

Men heeft gepoogd ook eene regeling te treffen met het oog op de verblindende verlichting, doch is er nog niet in geslaagd op duidelijke en eenvoudige wijze aan te geven, wat daaronder moet worden verstaan. Voorts geeft de regeling der contrôle op de naleving van voorschriften te dezen aanzien bezwaar. Voorshands heeft men er zich toe bepaald, in ieder geval, dat den rechter wordt voorgelegd, dezen te doen beslissen of de gebezigde verlichting al dan niet verblindend is geweest.

Ik heb niet getracht volledig te wezen en zou mij kunnen voorstellen, dat er lezers zijn, die zouden meenen, dat ik belangrijke onderdeelen niet of niet uitvoerig genoeg heb besproken. Wellicht bestaat daartoe een volgende maal gelegenheid. Ieder weet, dat zich moeilijkheden voordoen met betrekking tot de signalen, tot de wijze van uitwijken, tot den voorrang, die, bij kruising, het eene vervoermiddel boven het andere behoort te hebben. Eenige uniformiteit - ook internationaal - is te dezen aanzien gewenscht, en tevens met betrekking tot aanwijzingen langs den weg, b.v. betreffende de ter plaatse in acht te nemen snelheid, gevaarlijke bochten of hellingen, kruisingen met spoorwegen. Men is daarmede nog voortdurend bezig en telkens blijkt het niet eenvoudig goede regelingen te treffen.

Meen ik dus het bij het bovenstaande te mogen laten, ik vertrouw, dat hetgeen ik mededeelde, voldoende zal wezen om een indruk te geven van de moeilijkheden, die moesten worden opgelost of nog op te lossen zijn, om het verkeer over onze

wegen te bevorderen en deze technisch daartoe geschikt te maken. Ik vertrouw al verder, dat de lezer, voor zooveel hij aandrang mocht voelen, de ambtenaren ‘achter de vodden te zitten,’ niet langer moeite zal hebben dezen aandrang te bedwingen. Is het mogelijk, dat hem een woord van waardeering ‘naar de lippen welt’?

So werfe ich denn meine Feder von mir, ergreife meinen Hut, nehme meinen alten Regenschirm und meine Frau unter den Arm und empfehle mich.

P.H.A. ROSENWALD

's-Gravenhage, Januari 1928.

Het dualisme van regeering en volksvertegenwoordiging.

Opgedragen aan
Prof. Mr. H. Krabbe.

1.

Het zijn bekende woorden, waarmede Thorbecke in zijn *Narede* den lof der constitutioneele monarchie zong: 'De constitutioneele monarchie kent éénen absoluten wil niet; zij bestaat in een verband van elkander wederkeerig beperkende organen, aangelegd om met vrijheid zamen te werken tot eene wetgeving en een bestuur, die aan de eischen van een juist, rechtvaardig, nationaal verstand beantwoorden.'

Men is gewoon, er op te wijzen, dat deze woorden passen op de staatsrechtelijke verhouding van regeering en volksvertegenwoordiging, zooals die vóór 1868 was, maar niet op die, welke zich nadien, onder de werking van het parlementaire stelsel, ontwikkelde.

'Aangelegd om met vrijheid samen te werken:' - zoo spot prof. Krabbe in zijn schitterend opstel *Constitutioneele Monarchie*[2] - 'raadpleeg thans het staatsrecht van welk land ook, dat onder een constitutioneele monarchie leeft of geleefd heeft, en men zal zich verbazen hoe nergens die aanleg tot ontwikkeling is gekomen, maar overal het tegendeel van dien aanleg voor den dag is getreden. Eén van beiden: óf de Vorst, óf de Volksvertegenwoordiging is het beslissende gezag gebleven of geworden. Een dualisme als Thorbecke voorstond is praktisch even onhoudbaar als de drieledige machtendeeling van Montesquieu.' En hij vervolgt, iets verder, aldus: 'Neen! De constitutioneele monarchie is nooit in aanleg een regeeringsvorm geweest om

2) *Staatsrechtelijke opstellen*, I, blz. 90 vg.

Vorst en Volksvertegenwoordiging in vrijheid te doen samenwerken. Zij is geweest.... een overgangstoestand, die onweerstaanbaar heenvoert tot de volksregeering. En juist, omdat zij een overgangstoestand vormt, waarin de oude staatsrechtelijke organisatie doorbroken is en nieuwe machten de leiding van het gemeenschapsleven plegen te verwerven, is de constitutioneele monarchie een regeeringsvorm, die onoplosbare conflicten in haar schoot verbergt, die daardoor strijd kweekt en, wel verre van vrije samenwerking tusschen de oude en nieuwe machten te doen ontstaan, overheersching van de eene door de andere ten gevolge heeft, een overheersching, die eerst dan vrede brengt, als het parlementair stelsel heeft gezegevierd en daarmee, zij 't ook onder allerlei formules en ficties begraven, de volksvertegenwoordiging haar intrede heeft gedaan.'

En Van der Grinten, in zijn belangwekkende bijdrage *Het Parlementarisme*[1)], wijst er op, dat, toen Thorbecke zijn boven aangehaalde woorden schreef, het parlement bij ons in verband met de gebeurtenissen, onder het kabinet van Zuylen van Nijevelt - Heemskerk voorgevallen, juist het machtsevenwicht had weten te verbreken, en een gezagsoverwicht had weten te verkrijgen, belichaamd in het zoogenaamde parlementaire stelsel; hij voegt daaraan toe: 'Het Thorbeckiaansche dualisme tusschen parlement en regeering is hierdoor opgeheven.'

Is deze zienswijze juist? Is inderdaad het onderscheid tusschen de constitutioneele monarchie eenerzijds en de constitutioneele monarchie met parlementair stelsel anderzijds aldus te kenschetsen, dat in de eerste tusschen de twee organen, die het staatsbeleid bepalen - Kroon en volksvertegenwoordiging - een dualisme bestaat, en dat daarentegen in de tweede dit dualisme is uitgeschakeld; dat de constitutioneele monarchie is een systeem van machtsevenwicht, en dat dat daarentegen in de constitutioneele monarchie met parlementair stelsel dat evenwicht volledig is verbroken en de schaal geheel ten gunste van de volksvertegenwoordiging is doorgeslagen?

Men kan deze vraag ook ietwat anders formuleeren. Wat de constitutioneele monarchie *zonder* parlementair

1) *Studia Catholica* 1927/8, blz. 73 vg.

stelsel is, leert ons het geschreven recht onzer Grondwet. Zij is inderdaad, naar de kenschetsing van Thorbecke, ‘een verbond van elkander wederkeerig beperkende organen, aangelegd om met vrijheid zamen te werken’; een systeem van evenwicht tusschen Kroon en vertegenwoordiging.

Op het terrein der wetgeving kan elk der beide organen het initiatief nemen, maar kan ook elk het initiatief van het andere tot vruchteloosheid doemen; de Kamer kan de voorstellen, van de Kroon afkomstig, verwerpen; de Kroon kan aan initiatiefvoorstellen of aan ingrijpend-geamendeerde ontwerpen de sanctie onthouden.

En wat het andere terrein, dat van de uitvoerende macht of het bestuur, betreft: daar is - afgezien van bijzondere beperkende bepalingen - zelfs een eenzijdige machtspositie van de Kroon waar te nemen: aan háár immers en aan haar alleen is de uitvoerende macht opgedragen.

Op beiderlei terrein heeft men uiteraard - ook naar het geschreven grondwettelijk recht van 1848 - de onderlinge verhouding van Kroon en vertegenwoordiging te zien in het licht der ministeriële verantwoordelijkheid; maar *op zichzelf* genomen doet dit instituut de schaal niet ten gunste van de vertegenwoordiging doorslaan. Ministeriële verantwoordelijkheid *op zich zelve* beteekent niet minder, maar ook niet meer, dan dat de daden des Konings mogen worden beschouwd als te zijn daden des ministers; zij schept dientengevolge de mogelijkheid van vrijmoedige critiek; zij schept meer in het bijzonder aan de volksvertegenwoordiging de gelegenheid, de daden der regeering zoowel op het terrein van wetgeving als van bestuur tot in bijzonderheden te controleeren en critiseeren; maar zij beteekent op zich zelve genomen *niet*, dat aan de aldus geuite critiek ook inderdaad gevolg moet worden gegeven. ‘Ministeriële verantwoordelijkheid’ - aldus terecht Kranenburg[1] - ‘is niet *identiek* met het parlementair systeem, zooals het in de Angelsaksische staatsrechtelijke litteratuur dikwijls wordt voorgesteld.’

Naar het geschreven constitutioneel recht is er dus machtsevenwicht op het terrein der wetgeving, machtsoverwicht

1) *Nederlandsch Staatsrecht*, I, blz. 140.

van de Kroon op het terrein der uitvoerende macht, welk overwicht echter door het budgetrecht der vertegenwoordiging wordt gebreideld: in zijn geheel genomen inderdaad een verband van twee zelfstandige, elkander wederkeerig beperkende, organen.

Ziedaar, wat de constitutioneele monarchie is. En nu de constitutioneele monarchie *met parlementair stelsel*; in hoeverre verschilt deze van de eerstgenoemde?

Dat verschil zal worden bepaald door den inhoud van de rechtsnormen, die te zamen het parlementaire stelsel vormen.

Immers - ik behoef daarbij niet lang stil te staan - wat men pleegt aan te duiden als 'het parlementaire stelsel' is, naar tegenwoordig wetenschappelijk inzicht, niet anders dan een geheel van rechtsnormen, normen nl. van ongeschreven recht. De huidige rechtsdogmatiek[1)] onderschrijft niet meer de woorden van Buys[2)]: 'Dit zgn. parlementaire stelsel is geen juridisch, maar een politisch systeem, een modus vivendi....;' de huidige rechtsdogmatiek is niet langer, met dezen zelfden schrijver, van oordeel, dat het parlementaire stelsel, hoe belangrijk ook, 'het eigenlijke staatsrecht geheel onaangeroerd laat'; zij beschouwt integendeel de regelen van het parlementaire stelsel, op dezen enkelen grond, dat zij *gelden*, als *rechts*regelen; rechtsregelen, die gelijkwaardig zijn aan de geschreven grondwettelijke rechtsregelen, en met welker bestaan dus, bij de bepaling van hetgeen omtrent de verhouding van Kroon en volksvertegenwoordiging rechtens is, moet worden rekening gehouden.

Welnu, indien dit waar is, dan kan de vraag, in hoeverre de constitutioneele monarchie verschilt van de constitutioneele monarchie met parlementair stelsel, ook aldus worden geformuleerd: welke is de juiste inhoud van de rechtsnormen, die te zamen vormen datgene, wat men gemakshalve pleegt aan te duiden als het parlementaire stelsel; in hoeverre en in welke mate buigen de ongeschreven regelen van het parlementaire stelsel de geschreven grondwettelijke regelen omtrent de verhouding van Kroon en volksvertegenwoor-

1) Zie o.m. Struycken, *Het Staatsrecht van het Koninkrijk der Nederlanden*, blz. 167 vg.; Kranenburg, t.a.p., I, blz. 151 vg.
2) *De Grondwet*, I, blz. 370 vg.

diging om? Een vraag dus van interpretatie van recht, en wel van ongeschreven recht.

Nu is het verrichten van die interpretatie in concreto moeilijker, dan het stellen van die interpretatie als methode in abstracto. De vraag naar den inhoud van regelen van ongeschreven recht lost zich op in deze andere, welke de regelen zijn, die in het maatschappelijk verkeer *gelden.* Maar *gelding* van een regel vooronderstelt meer, dan dat in een bepaalde feitelijke constellatie die regel is in acht genomen; zij vooronderstelt tevens, dat die regel *moest* en in de toekomst *moet* worden in acht genomen; zij vooronderstelt m.a.w. tevens bij hen, die den regel nakomen, de wetenschap, dat die nakoming geschiedt, wijl zij niet kan worden nagelaten, en in toekomstige gelijke constellaties weer, om dezelfde reden, zal geschieden. Die wetenschap nu kan gewoonlijk uit de frequentie der nakoming worden afgeleid; maar naarmate die frequentie afneemt - en op het terrein, dat ons te onderzoeken staat, *is* die frequentie niet groot, omdat, gelukkig, krachtproeven tusschen regeering en volksvertegenwoordiging tot de uitzonderingsgevallen behooren -, in diezelfde mate valt het ook moeilijker, *uit* de feitelijke gedraging *tot* de rechtsnorm te besluiten. Deze moeilijkheid - terecht door van der Pot[1)] naar voren gebracht - mag er evenwel niet toe leiden, van de bepaling van den juisten inhoud van de rechtsnormen, die het parlementaire stelsel vormen, af te zien, maar heeft slechts ten gevolge, dat uiterste voorzichtigheid bij die bepaling is geboden.

De vraag, die wij dus thans hebben te beantwoorden, is deze: welke is de juiste inhoud van de regelen, die het parlementaire stelsel vormen; in hoeverre en in welke mate brengen die regelen wijziging in het beeld, dat van de verhouding tusschen Kroon en volksvertegenwoordiging het geschreven grondwettelijk recht ons geeft? Een analyse dus van het parlementaire stelsel.

2.

Men kan, het parlementaire stelsel analyseerende, vooropstellen, dat het in ieder geval bevat den rechtsregel, dat de

1) *De verdeeling der staatstaak*, inaug. rede, Groningen, 1921, blz. 14 vg.

minister, die niet het vertrouwen eener representatieve - dus ten hoogste éénmaal ontbonden - volksvertegenwoordiging blijkt te hebben, moet heengaan. Dat is het resultaat, waartoe de welbekende gebeurtenissen van 1866 en volgende jaren hebben geleid; resultaat, dat sindsdien door de praktijk ook herhaaldelijk is bevestigd. Zoo vat dan ook Kranenburg[1)] het parlementaire stelsel samen: 'Geen minister kan als zoodanig aanblijven, als hij niet het vertrouwen der vertegenwoordiging des volks blijkt te bezitten.' En in art. 54 van de Duitsche Grondwet, waarin voor het eerst het parlementaire stelsel tot geschreven recht is gemaakt, is de norm in denzelfden zin geformuleerd: 'Der Reichskanzler und die Reichsminister bedürfen zu ihrer Amtsführung des Vertrauens des Reichstags.'

Men kan voorts uit dezen vooropgestelden regel afleiden, dat, daar de regeering het vertrouwen der volksvertegenwoordiging behoeft, en dit vertrouwen niet zonder reden wordt geschonken, het regeerbeleid in groote lijnen zal moeten beantwoorden aan de verlangens der vertegenwoordiging; dat het derhalve de volksvertegenwoordiging is, die in groote lijnen de richting, waarin wetgeving en bestuur zich bewegen, bepaalt. In zooverre beteekent dus het parlementaire stelsel ongetwijfeld de vestiging van het machtsoverwicht van het parlement.

Beteekent nu evenwel het parlementaire stelsel óók meer dan dat; beteekent het óók, dat de volksvertegenwoordiging niet alleen de groote lijnen van het regeerbeleid bepaalt, maar tevens de concrete regeeringsdaden; beteekent het óók, dat de regeering dus eigenlijk zou zijn geworden tot de mandataris van het parlement en dat - ziehier het verband met ons uitgangspunt - ieder dualisme van regeering en volksvertegenwoordiging onder de werking van het parlementaire stelsel zou zijn opgeheven? Dat *zou* het parlementaire stelsel in abstracto *kunnen* beteekenen; dat *beteekent* het wellicht ook in sommige landen, maar dat beteekent het, zooals een nader onderzoek ons zal leeren, niet bij ons.

1) t.a.p., blz. 157.

Wij zullen dat onderzoek instellen, eerst op het terrein der wetgeving, daarna op dat der uitvoerende macht.

3.

Wij zagen, dat op het terrein der *wetgeving* naar de regelen van geschreven constitutioneel recht tusschen Kroon en parlement machtsevenwicht bestaat. Volgens het hierboven ontwikkelde brengt nu het parlementaire stelsel daarin in zooverre wijziging, dat de regeering zich, wat haar aandeel aan de wetgevende functie betreft, in groote lijnen zal richten naar den wil der volksvertegenwoordiging. Maar is nu het machtsoverwicht dier vertegenwoordiging zóó groot, dat ook in concreto, ten aanzien van ieder bijzonder wetsvoorstel, de regeering steeds voor den wil van het parlement heeft te buigen; dat, zooals het in Engeland is uitgedrukt: 'The King must assent to any bill, passed by the two Houses of Parliament'?

Dit moge een Engelsche 'convention' zijn, Nederlandsch recht is het niet; het parlementaire stelsel bij ons brengt niet mee, dat de regeering, bij het vervullen van haar aandeel in de wetgevende functie, geheel en al ondergeschikt is aan het parlement.

Ware het anders, dan zou dat in de eerste plaats beteekenen, dat ten aanzien van ontwerpen, uitgaande van de Kroon, de regeering ieder amendement zou hebben te accepteeren; dat m.a.w. het veto-recht der Kroon ten aanzien van deze ontwerpen krachtens gewoonterecht ware opgeheven. Nu zou echter het bestaan van een dergelijken gewoonterechtelijken regel al zeer moeilijk te vereenigen zijn met het feit, dat nog bij de Grondwetsherziening van 1887 art. 71, lid 2, der Grondwet werd gewijzigd met de uitgesproken bedoeling, duidelijk tot uiting te brengen, dat dit veto-recht ten aanzien van deze ontwerpen *wel* bestaat - waaraan nl. onder de werking van de Grondwet van 1848 een, schoon zwakke, twijfel was gerezen. Maar bovendien, in zijn reeds eerder vermelde rede[1)] heeft van der Pot er terecht op gewezen, dat met het recht van intrekking van wetsontwerpen, toe-

1) t.a.p., blz. 17 vg.

gekend in art. 116 der Grondwet, de regeering geheel hetzelfde kan bereiken als met het veto-recht; dat dit recht van intrekking is ‘de onder het parlementaire stelsel gebruikelijke vorm van uitoefening van het veto-recht’; en dat het nog altijd is een *levend* recht.

Ook met betrekking tot initiatief-ontwerpen is het vetorecht der Kroon nog steeds van beteekenis en kan van een gewoonterechtelijken regel, volgens welken de Kroon *verplicht* zou zijn, sanctie aan door de beide Kamers aanvaarde initiatiefontwerpen te hechten, alweer niet worden gesproken, zooals blijkt uit het feit, dat aan het in 1917 aangenomen initiatief-voorstel - Marchant tot wijziging van art. 26 der Lager Onderwijswet, onder verantwoordelijkheid van minister Cort van der Linden, de sanctie werd onthouden, zonder dat, blijkens de daaromtrent gevoerde beraadslagingen, de Kamer die onthouding als onrecht gevoelde.

Trouwens, nog dezer dagen, bij de behandeling van het door de Tweede Kamer aangenomen initiatiefvoorstel - Zijlstra, betreffende de leerlingenschaal, zeide de voorsteller zelf o.m.[1)]: ‘Nu zegt men.....dat de Regeering het wetsvoorstel niet zal bekrachtigen. Ik weet dat zoo niet’; en, even later nogmaals de mogelijkheid van sanctioneering besprekende: ‘Ik heb daar alle hoop op, vooral wanneer de argumenten, die ten voordeele van mijn voorstel zijn aangevoerd, nog eens goed worden overwogen, en de Regeering zal inzien, dat de kosten van mijn voorstel zeer meevallen.’ In zóó zachte termen drukt men zich niet uit, wanneer waarlijk de rechtsovertuiging bestond, dat sanctie aan een door de volksvertegenwoordiging aanvaard initiatiefvoorstel *moet* worden verleend.

Op het terrein der wetgeving behoeft, aldus onze eerste conclusie, volgens het te onzent geldende parlementaire stelsel de regeering niet steeds voor den uitgesproken wil der vertegenwoordiging te buigen.

4.

Thans het terrein van het *bestuur*, van de *uitvoerende macht.*

1) *Handelingen* 2e Kamer, 1927/8, blz. 1709.

Naar de regelen van geschreven constitutioneel recht - art. 54 der Grondwet - is deze functie bij uitsluiting aan de Kroon opgedragen; de volksvertegenwoordiging heeft, naar diezelfde regelen, daarop in beginsel geen anderen invloed, dan die voortvloeit uit het haar toegekende budgetrecht en uit de ministeriëele verantwoordelijkheid.

Welken verdergaanden invloed heeft haar nu evenwel het parlementaire stelsel geschonken?

Het bestuur *blijft* bij de Kroon: deze verricht de eigenlijke bestuursdaden. Maar terwijl vóór de werking van het parlementaire stelsel de opvatting werd verdedigd, dat de bemoeiing van de volksvertegenwoordiging zich met betrekking tot dat bestuur had te bepalen tot het uitoefenen van critiek à posteriori, en dat het in strijd was met ons constitutioneele recht, zoo het parlement beproefde, a priori invloed op het concreet bestuursbeleid uit te oefenen, en aldus - wat men gaarne noemde - een 'prerogatief' der Kroon aan te tasten, is met de wording van het parlementaire stelsel *die* gedachte geheel prijs gegeven. Onder de werking van het parlementaire stelsel is voor een belangrijk deel de Kamer medebestuurder geworden: *niet* natuurlijk in dien zin, dat zij de concrete bestuursdaden mede zou verrichten, maar *wel* in dien zin, dat haar wil die concrete bestuursdaden mede bepaalt. 'Daar wordt noch van de Regeering' - aldus kenschetst Struycken[1)] de werking van het parlementaire stelsel met betrekking tot de bestuursfunctie - 'noch van de Kamers gevorderd dat zij hare zelfstandigheid van oordeel prijsgeven, maar slecht begrijpt *hij* het wezen van het parlementaire stelsel, die meent, zooals in de laatste jaren weder herhaaldelijk van de Regeeringstafel heeft weerklonken, dat de invloed van het parlement zich tot critiek over de regeeringshandelingen, *nadat ze zijn verricht*, en zoo noodig tot het opzeggen van het vertrouwen, heeft te bepalen.'

De wil van het parlement bepaalt dus mede het concrete bestuursbeleid: evenwel - en daarmee keeren wij tot ons uitgangspunt terug - in welke mate?

Van den wil der vertegenwoordiging blijkt vooral ter gelegenheid van den begrootingsarbeid, en wel kan zij daarbij

1) *Het bestuur der buitenlandsche betrekkingen*, blz. 23.

op tweeërlei wijze op het bestuursbeleid influenceeren.

Zij kan in de eerste plaats - en dit is een bevoegdheid, die niet uit het parlementaire stelsel voortvloeit, maar haar reeds afgescheiden daarvan toekwam - aangevraagde gelden weigeren, teneinde aldus een h.i. ongewenscht bestuursbeleid tegen te gaan: men denke - om maar één voorbeeld uit velen te noemen - aan het beroemde, op 11 November 1925 aangenomen, amendement - Kersten, dat de benoeming van een gezant bij den Paus onmogelijk maakte.

Kan nu evenwel omgekeerd de Kamer ook, door, gebruikmakende van haar recht van amendement, een bepaalden begrootingspost te scheppen of te verhoogen, de regeering tot het verrichten van door haar, Kamer, gewenscht geachte bestuursdaden dwingen?

Naar regelen van geschreven constitutioneel recht zou m.i. het antwoord ontkennend moeten luiden. Zeker, de Kamer heeft het recht van amendement; maar zij doet, dit recht in dit geval uitoefenende, niet anders, dan de maxima vaststellen, waarbinnen het der Regeering geoorloofd is, uitgaven te doen; een verplichting van de Regeering, om ook inderdaad tot het maximum te gaan, valt naar geschreven recht moeilijk te construeeren. 'De begrooting' - aldus Kranenburg[1] - 'is (buitendien) een vaststelling van grenzen; de executieve zou van een door haar niet gewenschte machtiging geen gebruik behoeven te maken.'

Er is intusschen beweerd, dat het parlementaire stelsel hierin wijziging zou hebben gebracht. Zoo schrijft van der Pot[2]: 'Ondanks de bezwaren, die daartegen vaak zijn geopperd, rekent men het bij ons thans tot een plicht der regeering om de in de begrooting vermelde bedragen voor bepaalde doeleinden ten volle uit te geven, wanneer de besrokken posten bij amendement zijn ingelascht of verhoogd met de uitgesproken bedoeling, dat het volle pond kan worden besteed.' Hij wijst er op, dat dit in Engeland en Duitschland anders is. 'Maar als bij ons een post voor belooning van zekere diensten bij amendement is verhoogd met de bedoe-

1) t.a.p., I, blz. 304. Zie in denzelfden zin Jhr. Mr. A.F. de Savornin Lohman, *Onze Constitutie*, 4e uitgave, blz. 174.

2) t.a.p., blz. 21 vg.

ling, die diensten ook werkelijk hooger te remunereeren,.... dan kan de Regeering er niet meer mee af door de gevoteerde bedragen als credieten te beschouwen en geheel of ten deele ongebruikt te laten.'

Mij komt het voor, dat prof. van der Pot in dezen de werking van het parlementaire stelsel heeft overschat. Natuurlijk zal in den regel de regeering zich naar den uitgesproken wil van het parlement wel gedragen; maar dat van een *rechts*regel in dien zin niet mag worden gesproken, blijkt uit het feit, dat, althans in de latere jaren, eenige malen de regeering van een dergelijk crediet *niet* heeft gebruik gemaakt, althans verklaard heeft, het niet te zullen doen, zonder daarbij op noemenswaardigen tegenstand te zijn gestuit. Bijzonder teekenend is in dit opzicht het voorgevallene ter gelegenheid van de behandeling in de Tweede Kamer van hoofdstuk VII, B, de begrooting van Financiën, voor 1928. Het kamerlid de Visser had bij amendement voorgesteld verhooging van het bedrag der salarissen met 5%. Reeds bij voorbaat had minister de Geer die verhooging afgewezen: 'Dat zou ik niet kunnen aanvaarden; het zou dan ook een krediet zijn, waarvan de Regeering zou meenen, geen gebruik te moeten maken.' Tegen deze uitlating, die met wat prof. van der Pot als uitvloeisel van het parlementaire stelsel aangaf, in flagranten strijd was, heeft, voorzoover ik kon nagaan, behalve de voorsteller van het amendement, geen enkel kamerlid geprotesteerd; en Mr. Oud kon dan ook de opvatting der Kamer als volgt resumeeren[1]: 'Nu staat naar mijn meening de zaak zoo.... dat dezerzijds *niemand* betwist het recht van den Minister om te zeggen: uitspraken van de Kamer, die ik persoonlijk niet voor mijn verantwoording kan nemen, voer ik niet uit.' Anders gezegd: het parlementaire stelsel impliceert niet den rechtsregel, dat de regeering aan den wil der vertegenwoordiging, voor zoover tot uiting gekomen door middel van budgetverhooging, onvoorwaardelijk zou moeten gevolg geven.

Van den wil van het parlement met betrekking tot het concrete bestuursbeleid kan ook blijken uit een door haar aangenomen motie. Dat de Kamer, haar wenschen omtrent

1) *Handelingen* 1927/8, 6 December 1927.

het bestuursbeleid in een motie neerleggende, dusdoende niet inconstitutioneel handelt, niet inbreuk maakt op een prerogatief der Kroon, gelijk indertijd met betrekking tot de bekende motie-Keuchenius van regeeringszijde werd beweerd, mag sinds 1868 als een uitgemaakte zaak worden beschouwd, al heeft dan ook op 29 Mei 1927 de leider der christelijk-historische partij, dr. de Visser, naar aanleiding van de motie-Lingbeek - 'dat het in stand houden van het instituut van een pauselijk Internuntius bij onze Regeering niet gewenscht is' - nog eens weer getracht, die verouderde gedachte tot nieuw leven te wekken. Niet ten onrechte hoorde hij zich door Mr. Marchant tegemoet voeren, dat hij 'ter wille van die onschuldige motie van den heer Lingbeek, die toch wordt verworpen, ons staatsrecht op zijn kop gaat zetten.'

Maar al moge dan onder de werking van het parlementaire stelsel de volksvertegenwoordiging zich niet aan machtsoverschrijding schuldig maken, wanneer zij door middel van eene motie tracht, op het concrete bestuursbeleid invloed uit te oefenen, evenmin is waar, dat dit parlementaire stelsel zou meebrengen, dat de Regeering iedere motie der Kamer zou hebben uit te voeren, dan wel zou hebben heen te gaan. Het aantal motie's, dat de regeering heeft naast zich neergelegd, zonder dat zulks tot politieke gevolgen leidde, is legio: in den laatsten tijd hebben een zekere vermaardheid gekregen de moties-Bulten (betreffende de ambtenaarssalarissen) en -Suring (betreffende den zevenjarigen leerplicht); beide tegen den zin der regeering aangenomen, en door het kabinet-de Geer niet, althans niet terstond, uitgevoerd[1)]. Volkomen juist is dan ook, hetgeen Kranenburg[2)] schrijft: 'Wat de houding der regeering tegenover moties aangaat: wanneer de Kamer bij motie een wensch uitspreekt, is daarom bij ons de Regeering nog niet gehouden, dienovereenkomstig te handelen. De verhouding van Regeering en volksver-

1) Wij noemen voorts de motie-Marchant tot oproeping van de militielichting 1918 voor de landstormjaarklasse 1908; de motie-ter Laan tot verhooging van de onderwijzerssalarissen; de motie-Schaper tot indiening van een wetsontwerp op het staatspensioen; de motie-van Braambeek tot het instellen van een commissie van onderzoek naar de veiligheid van het spoorwegverkeer.

2 t.a.p., I, blz. 294.

tegenwoordiging is, ook bij aanvaarding van het parlementaire stelsel, niet die van mandataris en opdrachtgever. De Regeering heeft haar eigen verantwoordelijkheid en behoudt die; zij behoort alleen, in dit systeem, af te treden, wanneer het parlement haar zijn vertrouwen niet meer schenkt. Dit nu *behoeft* bij niet-handelen overeenkomstig een bij motie uitgesproken wensch van het parlement nog geenszins het geval te zijn.'

5.

'De verhouding van Regeering en volksvertegenwoordiging is, ook bij aanvaarding van het parlementaire stelsel, niet die van mandataris en opdrachtgever.' Zoo is het inderdaad. Nóch op het gebied der wetgeving, nóch op dat van het bestuur blijkt de rechtsregel te gelden, dat de wil der volksvertegenwoordiging voor de regeering volkomen bindend is: sanctie kan aan wetsontwerpen worden onthouden, door de Kamer verhoogde begrootingsbedragen kunnen ongebruikt worden gelaten en door haar aanvaarde moties onuitgevoerd, zonder dat van 'onrecht' sprake is.

En daarmee keeren wij tot ons uitgangspunt - een analyse van de normen, die het parlementaire stelsel vormen - terug.

Eén regel blijft onwrikbaar voorop staan: de regeering behoeft het vertrouwen der volksvertegenwoordiging; wordt haar dit onthouden, dan moet zij heengaan.

Maar anderzijds gaat de afhankelijkheid der regeering niet zóó ver, dat ook de telkenmale in concreto gebleken wil der vertegenwoordiging voor de richting van het staatsbeleid beslissend is; in meer of minder sterke mate kan ook de regeering harerzijds haar wil daar tegenover stellen en doen zegevieren. Zij kan dat weliswaar slechts zóó lang, als zulks der volksvertegenwoordiging belieft, omdat deze altijd de regeering tot heengaan kan dwingen. Maar omgekeerd *moet* dan ook de vertegenwoordiging, *wil* zij haar wenschen tegen den zin der regeering realiseeren, tot dit ultimum remedium, tot het tot-heengaan-dwingen, haar toevlucht nemen; het geldt bij ons niet als 'recht', dat ook zonder dien de regeering voor de vertegenwoordiging buigt. En daaruit volgt, dat in

al die gevallen, waarin de vertegenwoordiging, ofschoon haar wil van dien der regeering verschilt, van dit ultimum remedium niet kan of wil gebruik maken, de regeering vrij spel heeft. Tusschen het punt, waarop vertegenwoordiging en regeering harmoniëeren, en dat, waarop beider meeningen zóó zeer uiteenloopen, dat het vertrouwen wordt opgezegd, ligt een meer of minder ruime marge; en het is die marge, die het eigen, zelfstandig recht der regeering bepaalt en daarmee dus een dualisme van regeering en vertegenwoordiging ook onder de werking van het parlementaire stelsel doet mogelijk zijn; het is die marge, die, naar het mij voorkomt, voor ons parlementaire stelsel typeerend is.

Buys had voor haar een open oog, en hij constateert niet alleen haar bestaan, hij verdedigt ook haar goed recht met klem. Hij acht de verhooging van begrootingsposten door middel van amendement formeel niet ongrondwettig, maar kiest toch[1] 'met nadruk tegen sommige van onze budgetpraktijken partij' - 'omdat zich in die praktijken.... een van de ernstigste gevaren afspiegelt, welke een constitutioneel stelsel bedreigen: ik bedoel de verzwakking van het *zelfstandig regeeringsgezag*' - 'De Regeering is, evenals zij (volksvertegenwoordiging) zelve, de draagster van rechten, welke de Grondwet aan haar, en aan haar alleen heeft toevertrouwd.' Hij erkent[2] de bevoegdheid der Kamer, om een motie van afkeuring aan te nemen, doch kan niet nalaten, er aan toe te voegen, dat veel van den inhoud der motie afhangt. 'Wanneer bv. de Kamer, in plaats van hare eigen meening uit te spreken, de motie bezigt als een middel, om der Regeering voor te schrijven, hoe zij *op haar eigen zelfstandig gebied* zal moeten handelen, dan ligt het voor de hand, dat de Kamer hare bevoegdheid te buiten gaat.'

Ook bij de behandeling van de staatsbegrooting 1928 is door een tweetal sprekers deze typeerende eigenschap van ons parlementaire stelsel scherp belicht.

De eerste was mr. van Schaik, betoogende, dat de houding, door het kabinet-de Geer tegenover de moties-Bulten en -Suring aangenomen, geenszins was in strijd met ons parlementair

1) t.a.p., blz. 667.
2) t.a.p., blz. 489.

stelsel[1]. 'Zij (de moties) schiepen geen conflict, dat samenwerking tusschen Kamer en Kabinet onmogelijk maakte. Ware *dit* de opzet der Kamer geweest, dan had zij dit aan het Kabinet moeten kenbaar maken en zou dit natuurlijk zijn afgetreden. Zoo constitutioneel gezind is de heer de Geer wel. Onzerzijds is nooit bedoeld, alleen om het verschil in de quaesties der ambtenaarssalarissen, het verplichte zevende leerjaar en den rechtstoestand der ambtenaren, aan het Kabinet het vertrouwen op te zeggen.'

De tweede spreker, op wien ik doelde, is mr. Oud. Op zijn reeds hierboven - blz. 216 - aangehaalde, naar aanleiding van het amendement-de Visser gesproken woorden liet hij volgen: 'Dat recht kan niemand den Minister betwisten, maar de vraag is, of dan niet de plicht rust op de meerderheid van de Kamer om tegen den minister te zeggen: het spijt ons, maar dan stellen wij in uw beleid niet langer vertrouwen en zullen trachten, andere bewindslieden in uw plaats te stellen.'

De Kamer heeft het recht den minister tot heengaan te dwingen; maar zoolang dat niet is geschied, heeft de minister het recht, zijn wil tegenover dien der Kamer te plaatsen; er is, in ons parlementaire stelsel, plaats voor een zelfstandigen wil der regeering.

6.

Er is betoogd, dat deze zelfstandigheid van de regeering aan de suprematie der volksvertegenwoordiging afbreuk niet doet; dat nl. de vrijheid, die de regeering ten opzichte van de volksvertegenwoordiging geniet, haar zou zijn gelaten in het belang dier volksvertegenwoordiging zelve, zooals in het belang van den lastgever den lasthebber een zekere vrijheid van beweging kan zijn gelaten. Hierop zinspeelt bv. Kranenburg, wanneer hij[2] schrijft: 'De grens voor de mate van controle en mederegeering van het Parlement is alleen gelegen in de utiliteit van de arbeidsverdeeling. Het Parle-

1) *Handelingen* 1927/8, 15 November 1927.
2) *Grondwetsuitlegging in het parlement*, blz. 228, opgenomen in *Studien over recht en staat*, tweede druk.

ment is een voor de uitoefening van het dagelijksch beleid zeker geheel ongeschikt lichaam; het heeft zich met den dagelijkschen arbeid alleen in zóóver in te laten, dat het, als het door den algemeenen gang van zaken of door bepaalde ingrijpende maatregelen of misgrepen van den betrokken regeerder van diens ongeschiktheid overtuigd is, dit kenbaar maakt. "Het parlement moet het gouvernement anders controleeren, dan een huishoudende vrouw controleert, die het weekboekje der keukenmeid nacijfert."'

Nu valt zeker niet te ontkennen, dat voor een deel het door ons bedoelde dualisme mag worden beschouwd als gevolg van dergelijke doelmatigheidsoverwegingen, als uitvloeisel van een soort van delegatie van bevoegdheid, door de in zooverre in beginsel primeerende volksvertegenwoordiging aan de in zooverre van slechts afgeleide macht voorziene regeering; en dat dus voor dat deel een dualisme eigenlijk niet bestaat. Maar even stellig dient daarnaast o.i. te worden erkend, dat voor een ander deel het dualisme op zulk een wijze *niet* kan worden verklaard, maar wel degelijk tot ondergrond heeft een zelfstandige machtspositie der regeering.

Het is niet gemakkelijk, de grens tusschen deze beide groepen van gevallen aan te wijzen. Men zou aanvankelijk kunnen meenen, dat, zoo dikwijls de volksvertegenwoordiging vruchteloos haar wil tegenover dien der regeering heeft gesteld, van een door de volksvertegenwoordiging zelve in haar eigen belang der regeering gelaten regeeringszelfstandigheid geen sprake meer kan zijn: de lastgever heeft het altijd in zijn macht, de den lasthebber gelaten vrijheid weder te beperken. Anders gezegd: indien de Kamer in een motie bepaalde concrete bestuursdaden uitdrukkelijk eischt, en de regeering deze motie niet uitvoert, dan lijkt het onwaarschijnlijk, dat een dergelijke zelfstandigheid der regeering zou kunnen worden beschouwd als een haar krachtens den wil der Kamer toebehoorende zelfstandigheid; veeleer schijnen hier twee willen tegen elkander te botsen. Intusschen moet daarbij wel worden bedacht, dat de Kamer, een zekeren wensch formuleerende, zulks somtijds doet in de overtuiging - waarin zij naar ons geldend parlementaire stelsel ook inderdaad *mag* verkeeren -, dat de regeering aan dien wensch toch niet zal gevolg geven; en

dat het dus zeer de vraag zou zijn, of dezelfde wensch door de Kamer ook dàn ware geformuleerd, indien aan die formuleering de vervulling onvermijdelijk ware verbonden. De wil der Kamer m.a.w., in moties of amendementen tot budgetverhooging neergelegd, is niet steeds de met inachtneming van alle de verantwoordelijkheid bepalende motieven gevormde, dus niet steeds de werkelijke wil van de Kamer; en dientengevolge wordt somtijds de schijn van ernstigen strijd tusschen regeering en volksvertegenwoordiging gewekt, waar in werkelijkheid slechts een spiegelgevecht werd geleverd

Maar er zijn ook ontwijfelbaar gevallen, waarin in waarheid de twee willen botsen, en macht tegenover macht wordt geldend gemaakt; en op geen gebied is dat in den lateren tijd, bij mijn weten, op meer sprekende wijze het geval geweest, dan op dat der buitenlandsche betrekkingen.

Het is vooral Struycken[1)] geweest, die heeft gewezen op het merkwaardige verschijnsel, dat op het terrein der buitenlandsche betrekkingen - dat zich, juridisch-grondwettelijk gesproken, in geen enkel opzicht van het overige terrein der staatszorg onderscheidt, en dat dus zou mogen verwacht worden, op gelijke wijze door de werking van het parlementaire stelsel te worden beheerscht als dit overige terrein - het dualisme van regeering en volksvertegenwoordiging bijzonder scherp naar voren treedt. ‘In schijn heeft het buitenlandsch bestuur zich in ons land evenzeer in het parlementaire stelsel gepast als het binnenlandsche. In de verhouding van Regeering tot Vertegenwoordiging bemerkt men naar het uiterlijk geen verschil tusschen den Minister van Buitenlandsche Zaken en zijne ambtgenooten; ook hij is zooveel mogelijk van dezelfde politieke richting als de meerderheid der Volksvertegenwoordiging is toegedaan;.... ook hij treedt af, wanneer hij zelf of het ministerie in zijn geheel het vertrouwen der Kamers heeft verloren. Oogenschijnlijk zou men zeggen: wat wil men meer? En toch is ieder zich ervan bewust, dat de verhouding eene andere is, dat het parlementaire stelsel hier niet anders is dan schijn, waarronder zich eene zelfstandige macht ten opzichte van het

1) *Het bestuur der buitenlandsche betrekkingen.*

buitenlandsch bestuur verbergt, die in den loop der 19e eeuw niet van karakter is veranderd.'

In scherpen vorm trad de zelfstandigheid dier macht naar voren, bij de behandeling in de Tweede Kamer in 1917 van het voorstel-van Leeuwen, hetwelk beoogde, het aandeel der Kamer in het bestuur der buitenlandsche betrekkingen te verhoogen.[1]. De regeering kwam hiertegen in verzet: Minister Loudon verklaarde het in het voorstel neergelegde verlangen inconstitutioneel; minister Cort van der Linden onderstreepte dit betoog: 'De bestuursmacht van den Koning kan volgens onze Grondwet niet gedeeld worden met eene parlementaire commissie.' Gevolg van een en ander is geweest de instelling in 1919 van eene vaste commissie uit de Tweede Kamer van Buitenlandsche Zaken, met uitermate beperkte bevoegdheden; de voorstellers zelve trouwens hadden, gehoord de ministeriëele verklaringen, zich groote illusies niet gevormd: in hun Memorie van Antwoord leest men o.m.: 'Het recht der Kamer blijft, ook na aanneming van dit voorstel, beperkt tot controle op de Regeering; eenige medezeggenschap in daden van bestuur wordt niet geëischt.'

Op de zoo juist genoemde juridische argumenten, door de regeering aangevoerd, behoeven wij niet nader in te gaan: weegt men ze op den grondslag van het parlementaire stelsel, dan is niet twijfelachtig, dat zij te licht moeten worden bevonden. Maar datgene, waarop het aankomt, is, dat wij hier in werkelijkheid voor ons zien het dualisme tusschen regeering en volksvertegenwoordiging in zijn meest sprekenden vorm: eenerzijds een parlement, dat den eenvoudigen eisch stelt, medezeggenschap te hebben op het terrein van het buitenlandsch beleid; anderzijds een regeering, die zich tegen inwilliging van dien eenvoudigen eisch met hand en tand verzet, en weet te zegevieren.

Een dergelijk dualisme kan uit utiliteitsoverwegingen alléén niet worden verklaard: het heeft een dieperen ondergrond.

1) Zie daarover meer uitvoerig o.m. Struycken in zijn hierboven geciteerd werk *Het bestuur der buitenlandsche betrekkingen*, en voorts Kranenburg *Grondwetsuitlegging in het parlement*, eveneens reeds hierboven aangehaald.

7.

Op de vraag, wèlke die ondergrond is; welke in waarheid de wil is, die hier als zelfstandige wil wordt gesteld en wordt geldend gemaakt tegenover dien van de volksvertegenwoordiging, d.w.z. tegenover dien van het volk, zal ik niet nader ingaan. Het is een vraag, die langs sociologischen weg zal moeten worden beantwoord; het buitengewoon belangwekkende werk van Robert Michels, *Zur Sociologie des Parteiwesens in der modernen Demokratie*[1], kan, naar het mij voorkomt, bij die beantwoording den weg wijzen.

Ik zal evenmin uitvoerig ingaan op de vraag, of het door ons bedoelde dualisme als gewenscht moet worden beschouwd, dan wel of moet worden gestreefd naar een toestand van volkomen suprematie der volksvertegenwoordiging; een toestand, waarin de regeering buigt ook voor de concrete wilsuiting der vertegenwoordiging, en aldus dit laatste orgaan zijn wil tot volledige gelding kan doen komen, ook zonder dat het een kabinetscrisis, met alle daaraan verbonden bezwaren behoeft uit te lokken[2]. Ik zal op die vraag niet uitvoerig ingaan, omdat hare beantwoording wordt beheerscht door persoonlijke politieke overtuiging. Indien het immers waar is, dat er onder de werking van ons parlementaire stelsel plaats is voor een niet uitsluitend op de boven besproken gronden van doelmatigheid gegrondvest dualisme van regeering en volksvertegenwoordiging; indien het waar is, dat ons parlementaire stelsel erkent den zelfstandigen wil der regeering, binnen zekere grenzen te stellen tegenover den zelfstandigen wil der volksvertegenwoordiging - dan is *niet* waar, hetgeen prof. Krabbe schreef in zijn reeds eerder ge-

1) Leipzig, 1911.

2) Men zie Fritz Fleiner, *Schweizerisches Bundesstaatsrecht* (1923), omtrent de verhouding van Bundesrat en Bundesversammlung in Zwitserland; i.h.b. blz. 187: ‘Weder der Gesamtbundesrat, noch dessen einzelne Mitglieder, hängen, einmal gewählt, von Mehrheitsentscheidungen der beiden Rate oder des Volkes ab. Auch wenn die Bundesversammlung in sächlichen Fragen eine dem Bundesrat direkt entgegengesetzte Ansicht vertritt, und zum Beschluss erhebt, oder wenn eine Volksabstimmung eine Vorlage verwirft, die aus der Initiative des Bundesrates hervorgegangen ist, so wird dadurch die Stellung des Bundesrates nicht erschüttert.’

noemd opstel *Constitutioneele Monarchie*[1]: ‘De “constitutioneele monarchie met parlementair stelsel” is niets anders dan de “representatieve volksregeering.”’ In de waarlijk representatieve volksregeering, in de absolute democratie, laat zich een zelfstandige, niet van de volksvertegenwoordiging afgeleide macht der regeering niet passen; en voorzoover die zelfstandigheid wèl bestaat, voor zóóveel wijkt onze constitutioneele monarchie met parlementair stelsel van de representatieve volksregeering, van de absolute democratie, af.

Welnu, hieruit volgt, dat de vraag, of men het door ons geteekende dualisme gewenscht acht, wordt bepaald door deze andere, of men al dan niet den democratischen regeeringsvorm volledig en onvoorwaardelijk wenscht te aanvaarden. Wie in de democratie vertrouwen heeft; wie bv. van oordeel is, dat er geen beter wapen tegen den oorlog bestaat dan de volledige democratiseering van het buitenlandsch beleid, zal met een parlementair stelsel, dat op de mogelijkheid van dualisme is gebouwd, niet genoegen kunnen nemen; wie daarentegen in andere politieke richting is georiënteerd, zal wellicht tot een andere conclusie geraken. Ik heb geen reden, te verzwijgen, dat ik in eerstgenoemden zin zou willen antwoorden; maar acht dit artikel niet de aangewezen plaats, dit antwoord nader te motiveeren, en aldus voor een bepaalde politieke overtuiging op te komen.

Daarentegen zou ik ten slotte nog wèl eenige aandacht willen schenken aan een derde vraag, die ik als volgt zou willen formuleeren: bestaat er een noodzakelijk verband tusschen het bovengeschetste dualisme, de betrekkelijke zelfstandigheid der regeering, eenerzijds, en de omstandigheid, dat in ons parlement een blijvende meerderheid ontbreekt en dientengevolge zgn. extra-parlementaire kabinetten optreden, anderzijds?

Het is dikwijls betoogd en wel op de navolgende gronden.

Het parlementaire stelsel, zoo zegt men dan, vooronderstelt eene regeering, steunende op een blijvende parlementsmeerderheid. Aldus heeft in Engeland zich het stelsel ontwikkeld;

1) t.a.p., blz. 92.

en wil er dus sprake zijn van een parlementair stelsel, dan moet aan deze, dat stelsel typeerende, voorwaarde zijn voldaan. 'In den parlementairen regeeringsvorm' - aldus van der Grinten[1)] - 'is de regeering eene partijregeering. Historisch is het parlementarisme samengeweven met de staatkundige figuur der politieke partij. Het parlementaire stelsel beteekent a Government by party.'

Welnu, naar dezen maatstaf gemeten, is bij ons het parlementaire stelsel doodgeloopen; het parlement blijkt niet meer in staat, een blijvende meerderheid te vormen, met het gevolg, dat bv. nóch het tweede kabinet-Ruys de Beerenbrouck na de verwerping van het ontwerp-Vlootwet (26 October 1923), nóch het huidige kabinet-de Geer, kabinetten mogen genoemd worden, die in het kader van het klassieke parlementaire stelsel passen. En het verdergaand gevolg daarvan zou dan weer zijn, dat de Kamer, niet in staat om een vaste meerderheid, en dus evenmin om een parlementair kabinet te vormen, van het ultimum remedium, dat het parlementaire stelsel haar biedt, gebruik niet kan maken; zij kan het ministerie niet tot heengaan dwingen, wijl zij het niet door een ander kan vervangen. De consequentie is, dat het extra-parlementaire kabinet, dat niet op een parlementsmeerderheid steunt, sterker staat dan een parlementair kabinet, dat daarop wel steunt; dat het eerste tegenover de volksvertegenwoordiging een vrijwel onaantastbare machtspositie heeft en dat dientengevolge het door ons bedoelde dualisme vrij spel krijgt. De verzwakking van de positie der volksvertegenwoordiging zou, aldus gezien, een noodwendig gevolg zijn van de onmacht dier vertegenwoordiging, om een blijvende meerderheid te vormen.

Is dit betoog juist? Ik veroorloof mij bescheidenlijk, aan die juistheid te twijfelen.

Ik zou willen vooropstellen, dat, *indien* het betoog werkelijk juist ware, er alleszins reden zou zijn, om aan een versterking van de positie der volksvertegenwoordiging in de toekomst te twijfelen. Die versterking zou dan immers afhankelijk zijn van de mogelijkheid van een blijvende meerderheidsvorming. En nu is het geenszins mijn bedoeling, te betoogen, dat in een min

1) t.a.p., blz. 78/9.

of meer afzienbare toekomst zoodanige meerderheid niet wel eens zou kunnen tot stand komen; wèl echter, om er op te wijzen, dat het ontbreken van zulk een blijvende meerderheid geenszins als een uitzonderlijk verschijnsel mag worden beschouwd, maar minst genomen even natuurlijk is als het aanwezig zijn ervan. 'Wie in ons land' - aldus m.i. terecht mr. van Schaik[1] - 'met zijn algemeen mannen- en vrouwenkiesrecht en evenredige vertegenwoordiging, dus met een sterk doorgevoerde democratie, tevens decreteert, dat een zeker aantal partijen in de Kamer als het ware mechanisch en automatisch moeten samenwerken, stelt eischen aan de democratie, waaraan zij onmogelijk kan beantwoorden.' Inderdaad, het lijkt haast meer onwaarschijnlijk dan waarschijnlijk, dat uit een parlement, dat, samengesteld op den grondslag der evenredige vertegenwoordiging, een weerspiegeling is van *alle* overtuigingen in den lande, zich een meerderheid van partijen zou laten vormen, die op de voorname punten van regeerbeleid blijvend homogeen is. 'Nieuwe tijden' '- aldus "eenige andere leden" van de Eerste Kamer[2] - brengen nieuwe eischen met zich; en het is, zoo verklaarden zij, niet onmogelijk, dat de tijd voor parlementaire kabinetten voorbij is.'

Er is dus minst genomen aanleiding, om rekening te houden met de mogelijkheid, dat parlementaire ministeries in den trant van het Engelsche stelsel bij ons voorloopig niet, en niet steeds, zullen blijken te kunnen gevormd worden; en onder die omstandigheden wint de door ons gestelde vraag, te weten of zgn. extra-parlementaire kabinetten noodwendig het dualisme tusschen regeering en vertegenwoordiging vergrooten, aan beteekenis. Ik ben, gelijk gezegd, geneigd, die vraag ontkennend te beantwoorden; ik kan niet inzien, dat met het optreden van extra-parlementaire kabinetten niet een krachtige positie van het parlement zou kunnen samengaan; en ik zou meenen, dat zij, wien zulk eene krachtige positie ter harte gaat, van verstandigen werkelijkheidszin blijk gaven, indien zij, bij het zoeken naar een oplossing uit de

1) *Handelingen*, Tweede Kamer, 1927/8, 15 November 1927.
2) *Voorl. Verslag van de Commissie van Rapporteurs* omtrent de algemeene beschouwingen over de Staatsbegrooting voor het dienstjaar 1928.

tegenwoordige impasse, niet alles zetten op de ééne kaart van de blijvende meerderheidsvorming.

Een blijvende meerderheid drukt den wil van het parlement uit, ongetwijfeld; maar is het meer dan een onbewezen stelling, dat *alleen* een blijvende meerderheid den wil van het parlement kan tot uiting brengen? Kan eene vergadering, samengesteld uit verschillende partijen, die niet in staat zijn, een blijvende meerderheid te vormen, niet toch van haar wil doen blijken, door telkenmale ten aanzien van concrete onderwerpen, zij het met wisselende meerderheden, zich uit te spreken -; en beheerscht ook dàn niet de wil dier vergadering het regeerbeleid, wanneer een regeering naar die, zij het wisselende, meerderheidsuitingen zich gedraagt? Ik kan niet inzien, dat deze vraag niet bevestigend zou moeten worden beantwoord; maar indien dat waar is, dan mag ook aan de enkele omstandigheid van het optreden van een extraparlementair kabinet - hetwelk juist hierdoor wordt gekenmerkt, dat het niet op een blijvende meerderheid steunt - niet de beteekenis van een noodwendige verzwakking van den parlementairen wil worden toegekend.

Een andere vraag - evenwel van bijkomstige beteekenis - is deze, of men bij het bestaan van dergelijke verhoudingen nog van een ‘parlementair stelsel’ mag spreken.

Die vraag zal ontkennend moeten worden beantwoord, zoo men, gelijk van der Grinten doet, het parlementaire stelsel definieert als het parlementaire stelsel, gelijk zich dat in Engeland ontwikkelde: a government by party.

De vraag zal daarentegen bevestigend mogen worden beantwoord, indien men het eigenlijke wezen van het parlementaire stelsel acht gelegen in de omstandigheid, dat de wil van het parlement het regeerbeleid bepaalt: het klassieke Engelsche stelsel is dan niet anders dan één van de uitingsvormen van het parlementaire stelsel.

Welke van die twee definities de juiste is, valt moeilijk te bepalen; maar is, naar gezegd, toch ook eigenlijk irrelevant. Want datgene, waarop het aankomt, is niet, of al dan niet het parlementaire stelsel geldt, maar of al dan niet een stelsel geldt, volgens hetwelk de wil van de volksvertegenwoordiging supreem is. Welnu, dat laatste is, onder een zgn. extra-parle-

mentair kabinet evenzeer mogelijk als onder hetgeen men noemt een parlementair of meerderheidskabinet.

Maar - zoo wordt hiertegen aangevoerd - in de praktijk blijkt het gemis aan een parlementair kabinet toch tot grootere zelfstandigheid der regeering te leiden, doordien het kabinet niet tot heengaan kan worden gedwongen.

Ik zou willen vragen: waarom niet? De Kamer kan voor het extra-parlementaire kabinet, dat voor haar wil niet wenscht te buigen, niet een *parlementair* kabinet in de plaats stellen. Maar toch zeker wèl een *extra-parlementair* kabinet, dat wèl den wil der volksvertegenwoordiging wil tot uitvoering brengen? Het is, naar mij voorkomt, ondenkbaar, dat, indien waarlijk de Kamer op een bepaald punt een bepaald gevolg wenscht, niet ook een ministerie zou zijn te vormen, hetwelk dit gevolg tot stand brengt; ik zou verder willen gaan en stellen, dat m.i. ondenkbaar is, dat niet de Kamer het in haar macht zou hebben, op den duur den rechtsregel te doen ingang vinden, dat een ministerie - en juist en vooral een extra-parlementair, d.w.z. een politiek niet sterk-eenzijdig samengesteld ministerie - voor den uitgesproken wil dier Kamer moet buigen. Ondenkbaar reeds daarom, wijl o.m. Zwitserland het voorbeeld geeft van een stelsel, waarin een volledige opheffing van het dualisme van regeering en vertegenwoordiging eenerzijds, samengaat met het optreden van eene 'Koalitionsregierung' anderzijds[1].

Het dualisme van regeering en volksvertegenwoordiging is daarom, naar mij voorkomt, geenszins een noodwendig gevolg van het bestaan van extra-parlementaire kabinetten. Ongetwijfeld kan het tot geringere dan de tegenwoordige proporties worden teruggebracht door de vorming van een parlementair kabinet naar den vroegeren trant. Maar, staande voor het feit, dat de vorming van zulk een kabinet op dit oogenblik niet en in de toekomst waarschijnlijk niet steeds zal mogelijk zijn, is het, dunkt mij, van belang, zich er van

1) Fleiner, t.a.p., blz. 187. 'Die Erörterungen zeigen, dass die demokratische Entwicklung der Schweiz im Bunde ein ausschhessliches Parteiregiment auf die Dauer unmöglich gemacht hat. Der Bundesrat ist eine "Koalisations-Regierung", die auf Kompromislösungen und auf das sachliche Zusammenarbeiten ihrer Mitglieder unabhängig von Parteidiktaten angewiesen ist.'

bewust te zijn, dat ook met behoud van extra-parlementaire kabinetten - men moge over de mérites van zulke kabinetten overigens denken, zoo men wil - datzelfde resultaat kan worden bereikt. ‘Zoolang zulk een toestand,’ - aldus van der Grinten[1] - ‘waarin een extra-parlementair kabinet het bewind voert, slechts een tijdelijk karakter draagt, zooals bij ons huidig intermezzo-kabinet, neemt de Regeering een sterke positie in, omdat de Kamer, waarin nog geen meerderheid van gecoaliseerde partijen bestaat, het niet aandurft, haar wil tegenover de Regeering door te drijven, uit vrees voor de gevolgen van deze daad. Indien echter door den drang der omstandigheden het optreden van extra-parlementaire kabinetten regel zou worden, dan zou die vrees ongetwijfeld verdwijnen, en dan zou een dusdanige ontwikkeling vermoedelijk leiden in de richting van het Zwitsersche stelsel van de afhankelijke executieve.’

8.

Dat, naarmate het dualisme van regeering en volksvertegenwoordiging verdwijnt, de verantwoordelijkheid der regeering àf- en die der vertegenwoordiging toèneemt, is duidelijk. Sprekende over de niet-uitvoering van de motie-Bulten zeide minister de Geer[2] o.m. het volgende: ‘De Regeering acht de uitvoering van de motie-Bulten zeer beslist niet in 's Lands belang. Nu kan toch ook de geachte afgevaardigde niet wenschen, dat hier een Regeering zit, die tegen eigen overtuiging handelen zou. Er zijn heel wat zaken, die de Regeering doet of nalaat zonder dat de Kamer er van hoort, en nu vraag ik: zou hij een oogenblik rust hebben, als dat alles gedemandeerd was aan zulk een karakterlooze regeering?’

Hiertegenover is m.i. deze wedervraag te stellen: is de ambtenaar karakterloos, die - uiteraard binnen redelijke grenzen - handelt naar instructies, die hem niet de meest juiste schijnen? Naar ons *geldend* parlementair stelsel is wellicht de minister, die eigen opvatting aan die der volksver-

1) t.a.p., blz. 103/4.
2) *Handelingen* 1926/7, blz. 351.

tegenwoordiging offert, karakterloos, juist, omdat thans nog op hem de verantwoordelijkheid rust; maar heeft eenmaal de rechtsregel ingang gevonden, dat de minister voor den concreten en uitdrukkelijken wil van het parlement behoort te buigen, dan kan, indien hij buigt, van karakterloosheid zijnerzijds niet meer de rede zijn, wijl dan de verantwoordelijkheid is verlegd naar degene, wiens wil de overheerschende is geworden, naar de volksvertegenwoordiging.

F.G. SCHELTEMA.

Koningin Victoria en Gladstone

The Letters of Queen Victoria; second Series, third volume: 1879-1885; edited by G.E. Buckle.

In 1907 werd, met vergunning van Koning Edward VII, een keuze uit de correspondentie van Koningin Victoria in het licht gegeven, in drie deelen, door A.C. Benson en Lord Esher, die de periode van haar troonsbestijging tot de dood van de Prins-Gemaal - 1837-1861 - bestreek. In 1926 verschenen de twee eerste deelen van het vervolg dat tot het eind van 1885 loopen moest, bezorgd door G.E. Buckle, de biograaf van Disraeli. Zoo juist is het derde en laatste deel van die tweede reeks - 1879-1885 - verschenen. Over dat laatste deel - ruim 700 kloeke bladzijden - wil ik het in dit opstel hebben.

De moed van de koninklijke familie om haar archieven zoo spoedig en op zoo ruime schaal open te stellen verdient bewondering. Wij weten natuurlijk niet wat achtergehouden wordt, maar men stelle zich niet voor dat deze boeken niets dan een laf uittrekseltje brengen, zorgvuldig van alle indiscreties gezuiverd en met een hofsausje overgoten. Integendeel, zij kloppen en bonzen van leven. Victoria treedt eruit naarvoren met een verbazende frischheid, haar stem klinkt luid en scherp. Al haar eigenaardigheden, haar belachelijkheden zelfs, komen in het sprekende beeld van haar ongemeen krachtige en forsche persoonlijkheid duidelijk uit. Van indiscreties staan haar brieven en dagboekaanteekeningen, zooals wij ze nu allen lezen kunnen, vol, - en dat geldt voor geen deel zoozeer als voor dit laatste.

Of mogelijk maakt dat die indruk slechts doordat de stof die het bevat nieuwer is. De twee eerste deelen van deze tweede reeks brachten tal van pikante bizonderheden over de verhouding van Victoria en Disraeli - eerste-minister van 1874 tot '80 -, maar daarvan wisten wij toch het eigenlijke al, doordat G.E. Buckle ook in zijn leven van Disraeli veel correspondentie van de Koningin had mogen afdrukken. Hoe 'Dizzy' haar vleide en amuseerde, 'zijn beste romanstijl' in zijn officieele correspondentie ten toon spreidde, haar verbeelding ontvonkte voor een rijk welks krijgsroem de wereld vulde, waar wilden en slechtaards, Afghanen, Boeren, Russen en Franschen voor beefden, en waarvan zij de inspiratie vormde, - dat alles zagen wij nogmaals met dramatische levendigheid, maar dat alles kenden wij al. Lytton Strachey had het ons in zijn *Queen Victoria* al met behulp van ander materiaal op meesterlijke wijze kunnen schetsen en trouwens, heel de persoonlijkheid van de Koningin, het hevig emotioneele en het eigengerechtigde - wat samen zoo eigenaardig in de jaren-lang gekoesterde wanhoop na de dood van Albert en in de tot in het onzinnige overdreven idealiseering van de dierbare afgestorvene uitkwam -, het enge maar gezonde verstand, de wilskracht, - dat niet onedele maar ook niet aantrekkelijke, dat vitale maar harde en egotistische karakter had nauwelijks meer geheimen voor ons.

Hieraan kan dus ook dit laatste deel niet veel toevoegen, maar het brengt zoowaar nog onthullingen over de politieke gedragingen der Koningin. Voor de geschiedenis van Gladstone's tweede ministerie - 1880-'85 - zal het altijd een voorname bron vormen. Ook hier was natuurlijk al vrijwat afgeroomd. Dat Victoria, volledig ingepalmd door Disraeli en tot zijn opzichtig imperialisme bekeerd, de liberale partij als niet veel beter dan landverraders beschouwde en in 't bizonder Gladstone sedert zijn redevoeringen van Midlothian (1878), waarmee hij Disraeli's pro-Turksche politiek bestookt had, wantrouwde, ja verafschuwde, dat was bekend genoeg. In Buckle's *Life of Disraeli* kan men de brieven lezen waarmee de Koningin in 1880 - aan Disraeli zelf, toen graaf van Beaconsfield - de wanhoop uit, waarmee zij de liberale stembusoverwinningen gadeslaat - 'the sort of mad and un-

reasoning *flow* of Liberal succes'[1] -, en ook een verslag van haar pogingen, in overleg met de aftredende eerste-minister, om aan de bittere noodzakelijkheid te ontkomen van de formatie van het nieuwe liberale kabinet aan Gladstone op te dragen. Dat de verhouding gedurende heel de vijf jaren van Gladstone's bewind slecht was, ook daarvoor bestonden aanwijzingen genoeg.

In de ergste crisis die de geschiedenis van dat kabinet - een ware lijdensgeschiedenis - kenmerkte, de mislukking van het ontzet van Khartoem, met de dood van generaal Gordon als gevolg, viel er zelfs tusschen de Koningin en de eerste-minister een botsing voor, waaromtrent Morley al in 1903, in zijn leven van Gladstone, het voornaamste onthulde. Bij ontvangst van het bericht van de ramp zond Victoria aan Gladstone en aan de minister van oorlog, Lord Hartington, een telegram, waarin het volgende:

> 'These news from Khartoum are frightful, and to think that all this might have been prevented and many precious lives saved by earlier action is too frightful.'

Het verwijt was niet het ergste. Zulke verwijten slingerde Victoria bijna dagelijks naar het hoofd van haar raadgever. Maar het telegram was niet gecijferd en de onmiskenbare bedoeling om te kwetsen die daaruit sprak, griefde Gladstone diep. Morley publiceerde zijn antwoord aan de Koningin en de aanhef trilt van ingehouden toorn:

> Mr. Gladstone has had the honour this day to receive your Majesty's telegram *en clair*, relating to the deplorable intelligence received from Lord Wolseley, and stating that it is too fearful to consider that the fall of Khartoum might have been prevented and many precious lives saved by earlier action. Mr. Gladstone does not presume to estimate the means of judgment possessed by your Majesty, but so far as his information and recollection at the moment go, he is not althogether able to follow the conclusion which your Majesty has been pleased thus to announce....

Wij waren dus niet onvoorbereid en toch is dit deel van Victoria's correspondentie een verrassing. Dat het zóo erg was, neen, dat wisten wij niet. Dat zij aan haar tegenzin tegen de liberalen en aan haar haat tegen Gladstone zoo vrij

1) *Life of Disraeli*, VI, blz. 528. Algemeene verkiezingen duurden in die tijd in Engeland nog enkele weken.

spel gaf, dat zij zoo wantrouwend stond tegenover de wassende democratie, dat zij haar officieele raadslieden zoo kapittelde en zoo tegenwerkte, ja zoo tegen hen intrigeerde, dat zij het Hoogerhuis en de conservatieve partij zoo naiefweg als de eenige steunsels van haar troon beschouwde en ijverig werkte om de 'gematigde' liberalen, de Whigs, van hun onzalig verbond met de radicalen af te trekken, dat alles lezen wij in deze laatste brieven, na al wat wij van de felle oude dame al wisten, met wezenlijke verwondering.

I.

Gladstone's tweede ministerie vormt in zijn loopbaan niet een van de schitterendste hoofdstukken, maar wel een van de meest bewogene. De geschiedenis ervan wordt beheerscht door vraagstukken van Rijkspolitiek, die dicht na elkaar op hem aandringen en om oplossing roepen: Zuid-Afrika, Egypte, Ierland, de Soedan, Afghanistan, en nog veel kleinere ondertusschen, en Ierland weer en nogmaals, - en het lijdt geen twijfel of zij vonden Gladstone en zijn ambtgenooten slecht voorbereid. Van 1868 tot 1874 had Gladstone als binnenlandsch hervormer groot werk gedaan. Victoria had angstig toegekeken en vaak driftig tegengeprutteld, maar er had vaart gezeten in die administratie, doelbewust en overtuigd van zichzelf, door geen op- of aanmerkingen te stuiten.

De wereld van de jaren tachtig echter leek wel een andere wereld geworden. Het voortdringen van Rusland naar Indië toe leidde de aandacht van binnenlandsche kwesties weg. Frankrijk zocht ook expansie in de koloniale wereld. Weldra wou Duitschland niet achterblijven. Dat alles prikkelde het Engelsche imperialisme door Disraeli wakker geschud. Egypte, door het Suez-kanaal zoo belangrijk geworden voor de verbinding met Indië, kon men in die omstandigheden noch aan anarchie noch aan Frankrijk overlaten. In 1882 leidde de opstand van Arabi Pasja tot het bombardement van Alexandrië en tot de bezetting, en wat een problemen zaten er aan de bezetting niet vast! Tegelijk was in Ierland onder Parnell een nationalisme opgerezen zóo straf georganiseerd, zóo zeker van zichzelf, als men het nog niet gekend had. Terwijl

agrarische onlusten het land teisterden en geheime genootschappen, veelal van Amerika uit bestuurd, sluipmoorden en bomaanslagen uitvoerden, eischte de parlementaire partij in het Engelsche parlement op hooge toon home-rule en deinsde voor geen obstructie, voor geen manoeuvres tusschen de Engelsche partijen, terug om zich te doen gelden.

Jaren die actie vergden. Gladstone was geen weifelaar, geen vreesachtige. Maar hij moest werken met een kabinet, waarin hij weliswaar overwegende invloed bezat, maar waarin toch telkens, en meer en meer, afwijkende inzichten zich openbaarden, die op de een of andere wijze tot hun recht moesten gebracht worden. De politieke philosophie van vrede en vrijheid, van internationalistisch idealisme, die Gladstone uit een vroegere periode meebracht - men vergete niet dat hij in 1880 de zeventig al voorbij was -, was volstrekt niet een dood ding, integendeel, zij was hem niet alleen oprecht dierbaar, maar er zat leven in en toekomst. Maar juist in die jaren werden veel van zijn collega's door de gebeurtenissen onthutst en sommigen begonnen zich af te vragen of het liberalisme zich niet aan de nieuwe imperialistische tijdgeest moest aanpassen. Geen regeering heeft in constanter oneenigheid geleefd dan deze tweede van Gladstone. Iedere beslissing in zake voortschrijden of terugtrekken in Egypte, coërcie of verzoening in Ierland, werd het voorwerp van felle discussies in de raadskamer, waarbij het bedreigingen met ontslagnemen placht te regenen.

Al liepen de scheidingslijnen ook niet parallel, het veraangenaamde de verhoudingen niet dat onder dat alles door een ware veete zich ontwikkelde over de binnenlandsche politiek tusschen de radicalen en de Whigs in het Kabinet. Gladstone's geestelijke groei was geheel in de radicale richting en het was de afgodische vereering die de nog maar pas ontvoogde politieke standen voor hem gevoelden, waaraan hij zijn macht ontleende. Maar met dat al vereenigde hij groot ontzag voor de traditie en hij had in zijn Kabinet een breede plaats ingeruimd voor de leden der adellijke geslachten die van ouds tot de Whig-partij behoorden, en die zich in het nieuwe, meer en meer gedemocratiseerde liberalisme soms weinig op hun gemak voelden. Een groot heer als de

markies van Hartington, oudste zoon van den hertog van Devonshire, was naar verschijning en temperament zoo conservatief als de markies van Salisbury, de leider der Tories, en graaf Granville niet minder, - in een tijd tenminste waarin men conservatisme in de eerste plaats aan de verhouding tot de democratie begon af te meten. In de verhouding tot de kroon, en in kwesties van buitenlandsche en Rijkspolitiek toonden die heeren soms nog op verrassende wijze dat zij uit een andere dan de conservatieve traditie sproten.

Als vertegenwoordigers van het nieuwe radicalisme zaten in de regeering Jozef Chamberlain, de industrieel uit Birmingham, en Sir Charles Dilke. Het was voor Victoria een hard gelag geweest dat zij die ‘gevaarlijke’ mannen, die bij tijd en wijle zelfs republikein geweest waren, tot de handkus had moeten toelaten. ‘I never *could* take Sir C. Dilke as a *Minister*’, had zij in 1879 aan een vertrouwde geschreven.

Dilke had zijn spijt moeten betuigen over de onbehoorlijke dingen die hij in zijn onverantwoordelijke jeugd gezegd had, en had gepleit ‘that he had been very young and very foolish’, vóor hij aangenomen was, en nog bleef hij een voorwerp van wantrouwen. Maar Chamberlain was nog een veel erger geval. Een man die zich eenvoudig niet aan banden liet leggen, die als het Hoogerhuis liberale wetgeving tegenhield, opruiende taal tegen de Lords uitsloeg, die al in 1882 verdachte betrekkingen met de aarts-rebel Parnell onderhield, - kortom, ‘Mr. Gladstone's *evil genius*’ (aan Lord Granville), van heel ‘this dreadfully Radical Government which contains many thinly-veiled *Republicans*’ (aan de Prins van Wales) de onverdraaglijkste. Dat Chamberlain met zijn aanstootelijk radicalisme een neiging tot imperialisme verbond, schijnt Victoria vóor de keer die zijn loopbaan in 1886 nam niet bevroed te hebben.

Uit wat ik zoo even uit een brief aan Lord Granville aanhaalde, kan men zien dat de Koningin zich niet ontzag om zich tegenover ministers met wie zij het beter vinden kon onbewimpeld over slecht aangeschreven collega's uit te laten. Inderdaad, zij maakte daar een stelsel van. Lord Granville en Lord Hartington werden voortdurend bestookt met

koninklijke missieven waarin ach en wee geroepen werd, niet enkel over Chamberlain, maar over Gladstone zelf. Aan derden wordt dan weer geklaagd dat Lord Granville zoo zwak is en dat er niets met hem valt te beginnen. En eens wekt Lord Hartington zoozeer de koninklijke woede dat hij zonder reserve in een algemeene verwensching van de liberalen en hun bedrijf begrepen wordt. Het geval betreft een kleinigheid, maar het is pikant en het introduceert een figuur die zelf nog wel even onze aandacht waard is, n.l. generaal Sir Henry Ponsonby, de particuliere secretaris van de Koningin.

Aan hem schreef Hartington in Januari 1885 om zich te beklagen dat de Koningin, blijkens de Court Calendar, rechtstreeks aan de bevelhebber in Egypte, Lord Wolseley, haar gelukwenschen geseind had na het treffen van Aboe Klea, zonder er hem, Hartington, de minister van Oorlog, zelfs mee in kennis te stellen, en hij voegt er aan toe:

> I cannot help thinking that it would on the whole be most convenient that any message from the Queen should be sent through the Secretary of State (d.w.z. de Minister).

Hierop schrijft Victoria aan Ponsonby:

> The Queen always *has* telegraphed direct to her Generals, and *always will* do so, as they value *that* and *don't* care near so much for a mere official message. But she generally sent an official one too, and somehow or other she forgot or omitted sending it to Lord Hartington. But she thinks Lord Hartington's letter very *officious* and *impertinent* in *tone.* The Queen *has* the *right* to telegraph congratulations and enquiries to *any* one, and won't stand dictation. She *won't* be a *machine.* But the Liberals always wish to make her *feel that,* and she won't *accept it.*
> The Queen must think Sir Henry *must* feel this and trusts he will *make* Lord H. understand his impropriety.

Waarop Ponsonby aan Hartington:

> My dear Hartington, - I am commanded by the Queen to observe that her Majesty has always been in the habit of telegraphing in her own name to the General commanding a force which has achieved a victory. But she regrets that in the case of Abu Klea she omitted to telegraph the message simultaneously to you. - Yours very truly, Henry F. Ponsonby.

De uitvoering van de opdracht is verrassend! De secretaris had blijkbaar zijn eigen inzichten omtrent de vormen die in het verkeer tusschen de vorstin en haar raadgevers in acht genomen dienden te worden. Inderdaad stond hij tegenover de autocratische tendenties die Victoria's beleid in deze jaren kenmerkten zeer kritisch. Hij had persoonlijk zijn nauwste

relaties met de kringen der Whigs. Zijn vrouw was een dochter van graaf Grey, de eerste-minister die de Reform Act van 1832 erdoor gehaald had. Toevallig is juist dezer dagen over haar een boek gepubliceerd,[1] waarin een brief van haar voorkomt, die vermoedelijk ook wel de denkbeelden van haar echtgenoot weergeeft.

> I *do* think Dizzy has worked the idea of personal government to its logical conclusion, and the seed was sown by Stockmar and the Prince.[2] While they lived, the current of public opinion, especially among the Ministers, kept the thing between bounds, but they established the superstition in the Queen's mind about her own prerogative, and we who know her know also perfectly how that superstition, devoid as it is of even a shadow of real political value, can be worked bij an unscrumptious Minister to his advantage and the country's ruin. If there comes a real collision between the Queen and the House of Commons (say, for instance, that the country insists on Gladstone for the next Liberal Prime Minister) it is quite possible she would turn restive, *dorlotée* as she has been by Dizzy's high-sounding platitudes, and then her reign will end in a fiasco *or* she prepares one for the Prince of Wales; for I do think in a tussle of that sort, and I do hope and pray it should be so, that the People win the day.

Dit werd geschreven in November 1875, terwijl Disraëli eerste-minister was, en wij weten al dat het conflict dat Lady Ponsonby toen voorzag, zich in 1880 werkelijk voordeed, maar ook dat de Koningin zich liet gezeggen, zoodat het niet voor het publiek kwam. En ook dit is karakteristiek. Met al haar hevigheid ontbrak het Victoria toch niet aan gezonde zin voor wat politiek gesproken mogelijk was, en als haar raadgevers op hun stuk stonden, gaf zij op het laatst altijd toe.

Hard tegen hard leek het een oogenblik te zullen gaan in een verschil van meening over de troonrede van 1881. De Koningin hield verblijf te Osborne en daar brachten twee ministers, Sir William Harcourt en graaf Spencer, haar het stuk zooals het in de Ministerraad was vastgesteld. Het moest dienzelfden dag ‘in Council’ door Hare Majesteit bekrachtigd worden en de Koningin beklaagde zich met recht dat men het haar zoo laat kwam voorleggen. Maar tegen één zinsnede maakte zij positief bezwaar. Zoo juist had een straf-expeditie tegen Afghanistan plaats gehad en Kandahar was nog in

1) *Mary Ponsonby*, *a Memoir;* by Magdalen Ponsonby.
2) De Prins-Gemaal namelijk. Stockmar was diens goeverneur geweest en oefende in de eerste tijd na het huwelijk veel invloed.

Britsche handen. De regeering kondigde het voornemen aan die plaats te ontruimen. Dat stuitte Victoria tegen de borst, die altijd wilde toetasten en nooit loslaten. Vóor de raadszitting gehouden werd, trachtte zij dus aan de bewuste zinsnede te tornen en terwijl zij het antwoord op een dringend telegram aan Gladstone afwachtte, ging Sir Henry Ponsonby heen en weer tusschen haar en de twee ministers. Die verklaarden dat zij in geen wijziging konden toestemmen van wat in de volle ministerraad was goedgekeurd, en toen de Koningin van een algemeene goedkeuring met reserve voor de gewraakte passage gewaagde, stelde Lord Spencer de volgende verklaring op:

> It is impossible for the Ministers in attendance to advise Her Majesty to approve in Council a Speech a portion of which H.M. at the same time expressly disapproves. H.M. Government cannot deliver in H.M.'s name a speech which H.M. does not approve in the whole.

Na nog meer heen- en-weer-gedraaf van Ponsonby volgde een eigenhandig door Victoria opgesteld stuk van deze inhoud:

> The Queen, in approving the Speech generally, commands the Minister in attendance to convey to the Cabinet her disapproval of that part of the Speech referring to Candahar, and the Queen can only give her assent to the speech on the express understanding that the Cabinet will give her an assurance that, should circumstances arise rendering the retention of Candahar desirable, the Government will not hesitate to continue to hold that position.

Het spreekt vanzelf dat dit stuk onvereenigbaar was met de beginselen door Lord Spencer vastgesteld, en de ministers antwoordden schriftelijk in die geest: afkeuring van een bepaalde passage was ontoelaatbaar, en het verbinden van voorwaarden aan de goedkeuring evenzeer. Inmiddels was het antwoord van Gladstone - vertraagd doordat de eerste-minister Lords Hartington en Granville geraadpleegd had - binnengeloopen: het was evenzeer afwijzend. En nu bond de Koningin plotseling in. Sir Henry Ponsonby kwam meedeelen dat zij, ofschoon ontsticht over de weigering, de raadszitting onverwijld zou houden, en hij legde uit dat dit beteekende dat de troonrede eenvoudig goedgekeurd zou worden: Hare Majesteit's nota-tje nam hij terug en overhandigde de twee heeren ook hun eigen antwoord weer: dat alles werd beschouwd als *non-avenu.* De raadszitting vond plaats en de goedkeuring

geschiedde zonder eenige reserve. De Koningin deelde nu achterna haar meening - maar zeker niet in de vorm van *afkeuring* of *voorwaarde*, nadat zij onvoorwaardelijk goedgekeurd had - rechtstreeks aan Gladstone mee. Zijn onverstoorbaar correct antwoord volgde spoedig:

> Mr. Gladstone, with his humble duty reports to your Majesty that, in preference to waiting until Saturday, he has felt it to be more becoming that he should take the earliest apportunity of consulting his colleagues at once on the point arising out of the terms of the Royal Speech which your Majesty was pleased to state. He has accordingly done this to-day; and he is in a condition at once to report to your Majesty that the Cabinet entirely accepts the view of your Majesty, and humbly ensures your Majesty that, should circumstances arise rendering the retention of Candahar desirable, the Government will not hesitate to continue to hold that position.

Ik behoef wel niet uit te leggen dat de toezegging die Victoria als resultaat van haar oppositie verkreeg, zoo zij al dienen mocht om haar eigenliefde te sauveeren, in zichzelf volstrekt niets beteekende. Kan men zich voorstellen dat Gladstone zou volhouden dat hij Kandahar wilde opgeven, ook al maakten de omstandigheden dat ongewenscht? Maar die strijd over de troonrede brengt Victoria's positie zoowel als haar denkbeelden in scherp relief. Het relaas van de onderhandelingen in het paleis te Osborne zooals ik dat hierboven gaf, is in hoofdzaak gebaseerd op het verslag dat de beide ministers er voor Gladstone van opstelden.[1)] Victoria's eigen relaas in haar dagboek is heel wat minder duidelijk. Het opmerkelijkste daarvan is haar poging om het voor te stellen alsof in die onderhandelingen eigenlijk de ministers een gek figuur sloegen. Als Sir Henry Ponsonby komt mededeelen dat de heeren bezwaar maken tegen het woord ‘disapproval’ in Hare Majesteit's nota, merkt zij op: ‘which rather amused me.’ En als de raadszitting eindelijk gehouden kan worden, omdat d e Koningin haar nota heeft ingetrokken en in alles toegegeven, schrijft zij:

> ‘Dreadfully put out, they at length came in.... The business was hurriedly gone through, and the speech approved. I spoke to no one, and the Ministers nearly tumbled over each other going out.’

1) Te vinden in A.G. Gardiner's *Life of Sir William Harcourt*, (1923), I blz. 598 vlgg.

En tevens maakt zij nu ook de oude Lord Beaconsfield deelgenoot van haar ergernissen. Bij hem kon zij op sympathie rekenen!

> Madam, and Most Beloved Sovereign, - aldus de aanhef van zijn antwoord*:*
> - The principle of Sir William Harcourt, that the Speech of the Sovereign is only the Speech of the Ministers, is a principle not known to the British Constitution. It is only a piece of Parliamentary gossip.

Natuurlijk had Harcourt zooiets inconstitutioneels nooit gezegd. In het verslag aan Gladstone wordt het aldus uitgedrukt:

> We impressed upon Sir H. Ponsonby that the Speech from the Throne was in no sense an expression of H.M.'s individual sentiments, but a declaration of policy made on the responsibility of her Ministers.

Dat is iets heel anders, en dat is volmaakt correct. Maar Beaconsfield wist dat een schimpscheut tegen de liberale minister het gewonde hart van Victoria goed zou doen, en het was maar een inleiding tot nuchtere beschouwingen over de graad van tegenstand die de kroon zich kon veroorloven, - beschouwingen die niet afweken van wat een liberaal zou zeggen. De zaak komt natuurlijk hierop neer, dat de Koningin haar goedkeuring aan een troonrede kon onthouden als zij er zeker van zijn mocht dat de parlementaire toestand, of de volkswil, een regeering die de verantwoordelijkheid voor een andere troonrede dragen wou mogelijk maakte. Maar de hooggestemde uitingen van vereering waarin ‘Dizzy’ zijn beschouwingen placht te wikkelen, troffen Victoria meer dan de beschouwingen zelf. Zij liet er zich het hoofd maar al te gemakkelijk door op hol brengen, en zoo voerde zijn invloed haar telkens weer in valsche posities, waaruit zij niet zonder verlies van waardigheid - ook al ontging dat haarzelve misschien - op het laatste oogenblik steeds wijken moest.

Inconstitutioneel?

In Sir Charles Dilke's ‘Memoir’ van zijn eigen leven komt een beschouwing voor, die omtrent de inmenging en de partijdigheid van de Koningin geen onzekere taal spreekt, maar die op de vraag of haar handelwijze inconstitutioneel genoemd moest worden, een antwoord geeft dat tot ontkenn en neigt.

> The Queen does interfere constantly; more, however, when Liberal Ministers are in power than when she has a Conservative Cabinet, because the Conservatives on the whole do what she likes, as she is a Conservative; whereas the Liberals are continually doing, and indeed exist for the purpose of doing, the things she does not like. But it is very doubtful how far her interference is inconstitutional, and it would be quite impossible to prove it, unless Mr. Gladstone, for example, were to publish her letters - a not very likely supposition. The Queen is a woman of great ability.... She writes to the Prime Minister about everything she does not like, which, when he is a Liberal, means almost everything that he says or does. She complains of his colleagues' speeches. She complains, with less violence, of his own. She protests against Bills. She insists that administrative acts should not be done without delay, for the purpose of consulting with regard to them persons whose opinions she knows will be unfavourable. But if the Minister acts as she directs, he, and not she, becomes responsible; and he may be impeached, for example, for so doing. And.... her action, to my mind, is, strictly speaking, constitutional. Even in the House of Commons, and in a speech taking a rough popular view of the Constitution, it would be difficult to maintain that with her immense experience the Queen is not justified in asking for time in order that men of distinction should be consulted upon various acts; and anything beyond this would be mere matter of inference, not proving the case even if the facts were known, which of course they are not.[1)]

Dilke schreef dit, in later jaren, maar naar aanleiding van een obscure en tot mislukken gedoemde poging in 1879 om het Lagerhuis zich tegen het misbruik maken door de regeering van beweerde persoonlijke inmenging van de Soeverein te laten uitspreken. Hij bedoelt vooral: inconstitutionaliteit kan in een openbaar debat niet bewezen worden. Kende men Hare Majesteits brieven aan Gladstone - en wij kennen ze nu -, dan was het al een andere zaak. Inderdaad is de manier waarop Victoria zich met één partij vereenzelvigde met het wezen van de constitutioneele monarchie slecht overeen te brengen. En Dilke, die tot de groep behoorde waarin zij het minst vertrouwen stelde, wist niet eens dat het bij haar officieele communicaties, verzoeken om opheldering, om uitstel, om raadpleging van deskundigen, enz. niet bleef - en ook dat is voor ons geen geheim meer.

Wat haar officieele missieven betreft, Lytton Strachey hangt in zijn *Queen Victoria* het volgend tafereel op - ontleend, naar hij meedeelt, aan ‘private information’ - van de wijze waarop zij in het kabinet ontvangen werden. Eerst

1) Gwynn and Tuckwell, *Life of Sir C. Dilke* (1917), 1, blz. 286. De weglatingen zijn door de uitgevers aangebracht.

beschrijft hij, hoe Gladstone, vol eerbiedige bewondering voor Victoria als de belichaming van een groote constitutioneele traditie, door haar vijandigheid teleurgesteld en van zijn stuk gebracht werd.

> Yet his fidelity remained unshaken. When the Cabinet met, the Prime Minister, filled with his beatific vision, would open the proceedings by reading aloud the letters which he had received from the Queen upon the questions of the hour. The assembly sat in absolute silence while, one after another, the royal missives, with their emphases, their ejaculations, and their grammatical peculiarities, boomed forth in all the deep solemnity or Mr. Gladstone's utterance. Not a single comment, of any kind, was even hazarded; and, after a fitting pause, the Cabinet proceeded with the business of the day.

Dit geestig beeld kan in al zijn trekken juist zijn - behalve dat Gladstone's ziel zeker niet tot het laatst toe van de zaligende visie eener vorstin volgens de inspiratie van de Britsche constitutie vervuld was -, maar men moet er niet uit besluiten dat Victoria's verwijten, klachten en vermaningen geen practische beteekenis hadden. Als het kabinet eenes geestes geweest was, hadden zij er eenvoudig langs kunnen afglijden. Bij de verdeeldheid die onder de ministers bestond, moesten zij van tijd tot tijd wel een opening vinden en doordringen, ook al vermeed men de naam der Koningin in de discussie te pas te brengen. En te meer nog omdat Victoria, naar ik al opmerkte - maar dit was vermoedelijk aan Dilke zoowel als aan Lytton Strachey toen hij zijn *Queen Victoria* schreef onbekend -, haar officieele actie met particuliere bij politici, en naar wij zien zullen militairen, die zij als geestverwanten kon beschouwen, ondersteunde.

II.

In de verwikkelingen die volgden op de bezetting van Egypte was de Koningin diep overtuigd van het onverstand en de onbekwaamheid van haar ministers. Van het oogenblik dat Engeland zich, in 1882 dus, in de zaken van het Nijldal had moeten mengen, werkte Victoria ten gunste van een blijvende bezetting, en de neiging van de liberalen om aan Frankrijk en de rest van de wereld verzekeringen te geven dat men het land ontruimen zou zoodra de toestand het ver-

oorloofde, vervulde haar met ergernis. Met de complicatie van de Soedan werd het nog veel kwader.

De Soedan was, naar men weet, een Egyptisch wingewest. De militaire occupatie was uitputtend voor de Egyptische schatkist en het wanbeheer van de Egyptische pasja's leidde gedurig tot opstanden van de bevolking. In 1881 was er een Mahdi opgestaan, die weldra de Egyptische heerschappij uit het heele gebied westelijk van de Nijl wegdreef en in de rest van de Soedan ernstig bedreigde. In November 1883 werd een Egyptisch leger onder een Engelschman in Egyptische dienst, Hicks Pasja, vernietigend verslagen en een paar vaste punten met Egyptisch garnizoen, Khartoem, Berber, Soeakim, staken nog maar uit de woelige zee van het fanatieke Mahdisme op. De positie van Engeland in Egypte was nog zoo slecht omschreven, dat het moeilijk te zeggen was, in hoever die ramp Engeland aanging. De tocht van Hicks was tegen het advies van de Engelsche deskundigen ondernomen, maar de Engelsche regeering had geen veto uitgesproken. De Egyptische regeering bad haar nu, door Sir Evelyn Baring, de Engelsche vertegenwoordiger te Cairo, een officier te zenden die de ontruiming leiden kon. Die ontruiming zou zeer moeilijk zijn: verscheiden garnizoenen, in 't bizonder dat van Khartoem, verkeerden reeds in gevaar. In Januari 1884 werd generaal Gordon, die in de jaren zeventig voor de Khedive goeverneur van de Soedan geweest was, uitgezonden. Eerst onderweg verkreeg hij machtiging om zich door de Khedive opnieuw met het goeverneurschap te laten bekleeden, een positie die noodig heette opdat hij het Egyptisch gezag in de Soedan zou kunnen liquideeren. Evacuatie bleef zijn taak en hij verklaarde zich daarmee accoord. Weldra zat hij te Khartoem, buiten het rechtstreeksch bereik van de Engelsche regeering, en nu, in plaats van te ontruimen, begon hij plannen te ontwikkelen voor het overeind zetten van een zelfstandige staat in de Oostelijke Soedan, ja sprak van ‘smashing the Mahdi’. Van uit zijn gevaarlijke afzondering wist hij zich in de Engelsche pers nog te doen hooren, en Gladstone las in de krant dat de zendeling der Engelsche regeering het ‘een onuitwischbare smaad’ zou achten als de in het binnenland opgesloten Egyptische garnizoenen niet heelhuids ontkwamen.

Een smaad voor Engeland? Engeland was noch voor de aanwezigheid van die garnizoenen, noch voor het wanbestuur dat tot de opstand geleid had verantwoordelijk. In de meeste gevallen trouwens sloten de Egyptische troepen zich, als de kans eenmaal gekeerd was, bij de Mahdi aan, zonder dat zij er slechter bij voeren.

Maar het is duidelijk dat Gordon de regeering tot een heel andere politiek wilde pressen dan die hij op zich genomen had uit te voeren. Hij wilde geen ontruiming, hij wilde onderwerping van de Soedan. Dat was een politiek waar een deel van het Engelsche publiek, in die jaren toen imperialistische opwinding in de lucht zat, instinctmatig voor voelde. Maar moest de liberale regeering er zich toe laten drijven? Gladstone had al in het vorig jaar de Soedaneezen beschreven als een volk ‘rightly struggling to be free.’ De agent van de Engelsche regeering te Caïro, Sir Evelyn Baring, adviseerde dat de Soedan voor Egypte ‘een nutteloos bezit’ was en evacuatie de beste politiek. Omtrent de verdrukking en uitzuiging waaraan de bevolking had blootgestaan, bestonden geen twee meeningen. Moest dat alles vergeten worden, omdat generaal Gordon stemming maakte tegen zijn lastgevers? Hij was een eigenaardige figuur, die generaal Gordon, avontuurlijk en godsdienstig, ‘een Christenheid’, wel geschikt om de volksverbeelding te treffen. Maar hoe zaten tevens Sir Evelyn Baring te Caïro en de ministers in Londen verlegen met de stroom van telegrammen waarin hij uit Khartoem wilde en vaak tegenstrijdige plannen en adviezen overseinde. In het kabinet was men het er nu wel over eens, dat men geen ongeschikter man voor die moeilijke zending had kunnen kiezen, en het was te erger omdat men toch aan de opwinding van de publieke opinie eenige concessies meende te moeten doen.

Gordon had nu het oogenblik om Khartoem te ontruimen laten voorbijgaan. In Mei 1884 viel Berber in handen der Mahdisten en de Nijlverbinding met Egypte was afgesneden. Omtrent Gordon's positie en de beste route voor een ontzetexpeditie bestond groote onzekerheid. Het bericht van de val van Berber bereikte Londen pas 27 Juni. Daarna werd nog meer dan een maand in het kabinet over twee vragen tegelijk gestreden, n.l. of men een expeditie zenden zou, en zoo ja,

of het dan langs de Nijl of van Soeakim uit geschieden moest. Toen eind Juli de kwestie eindelijk in beginsel beslist werd - een bedreiging met aftreden van Hartington had de tegenstand van Gladstone moeten overwinnen -, moesten de deskundigen nog weken lang onder elkaar vechten voor eindelijk de Nijlroute gekozen werd. Dit getreuzel wordt vergeeflijk als men bedenkt dat voor een expeditie op de rivier toch de herfstwas afgewacht moest worden. 5 October stak men van Wadi Halfa af, onder bevel van Lord Wolseley. Bij Aboe Klea moest men zich met geweld een doortocht banen. De 28ste Januari 1885 waagde een verkenningsbootje zich tot vóór Khartoem: de stad was twee dagen tevoren gevallen; Gordon had de dood gevonden.

Deze ontknooping wekte in Engeland geweldige opschudding. Een ware uitbarsting van woede richtte zich tegen Gladstone en zijn regeering. De conservatieve partij stelde in het Lagerhuis een motie van afkeuring voor, die, daar Parnell en zijn Iersche nationalisten om aan de liberalen hun macht te doen gevoelen ervóor stemden, maar met een zeer kleine meerderheid verworpen werd. Er werd nu om wraak voor Gordon geroepen, maar had het zin om de Mahdi te tuchtigen en dan terug te trekken, of moest men zich in het onafzienbaar avontuur van een verovering van de Soedan begeven?

Op wat wijze de Koningin haar verontwaardiging aan de ministers had laten blijken, heb ik reeds vermeld. Had zij recht of reden tot die verontwaardiging? Al een jaar lang had zij het Egyptische bedrijf met klachten, aansporingen en verwijten begeleid. Als men haar geloofde, had zij steeds de juiste politiek aangepredikt en was het alleen de besluiteloosheid en het gebrek aan oprecht patriottische zin van de regeering, waar al de ellende uit was voortgekomen.

> The conduct of the Government in this Egyptian business, - zoo had zij in Mei 1884 al aan Ponsonby geschreven, - is *perfectly miserable;* it is universally condemned; and this weakness and vacillation have made us despised everywhere.... The Queen feels *much* aggrieved and *annoyed.* She was never listened to, or her advice followed, and *all* she foretold *invariably* happened and what she *urged* was *done* when *too late*! It is dreadful for her to see how we are going downhill, and to be unable to prevent the humiliation of this country.

Dit is een geflatteerde voorstelling van wat zij inderdaad gedaan had. De zaak is dat de Koningin in beginsel van de politiek van haar regeering verschilde. De ontruiming van de Soedan stuitte haar tegen de borst, zooals zij steeds en in alle gevallen tegen terugtrekken en voor vasthouden was. Dat hier een gewettigd verschil van politiek inzicht bestond, waar de constitutioneele vorst zich boven behoort te plaatsen, kon zij zelfs niet inzien. Voor haar was eenvoudig haar eigen opvatting patriottisme, de andere kleinzieligheid, lage partijzucht. Gladstone's beschouwingen over het recht op zelfbeschikking van de Soedaneezen, over Egypte's ongeschiktheid en Engeland's gebrek aan aanspraken om in hun land gezag te oefenen, gleden evenzeer langs haar af als de bedenkingen van deskundigen omtrent de strategische en financieele bezwaren die aan een bezettingspolitiek verbonden waren.

Victoria verbeeldde zich dat de politiek die zij voorstond niet alleen de eenige was waarmee de belangen van het Britsche Rijk gediend werden, maar ook dat het de politiek van menschelijkheid en vooruitgang was. ‘Hierin steekt voor ons de les, dat wij nooit te veel haast moeten maken om onze troepen terug te trekken,’ schreef zij aan Beaconsfield in 1879 naar aanleiding van de uitbarsting in Afghanistan:

> It is *not* for *aggrandisement*, but to *prevent war* and *bloodshed* that we *must* do this.

Zoo had zij hem tevoren ook uitgenoodigd om schrap te staan tegen Rusland:

> in the interests of humanity, justice and of the British Empire.

Synonieme termen! En het opmerkelijke is dat zij dat met dezelfde onbevangenheid volhield als het tegen Rusland, Frankrijk, Duitschland, als wanneer het tegen half of heel barbaarsche machthebbers in Azië of Afrika ging.

Victoria kende dus geen twijfel, en terwijl haar jingoïsme de politieke kwestie voor haar vereenvoudigde, behoedde de onverantwoordelijkheid van haar positie haar voor al te nauwe aanraking met moeilijkheden van uitvoering. ‘No half measures!’ - ‘Half measures and indecision will never do.’ Ziedaar een staaltje van die opwekkingen waaraan zij

naderhand met zooveel voldoening terugdacht, maar die toch waarlijk op het oogenblik zelf niet heel veel nut konden stichten. Als zij dieper op de zaken inging, was het strijk en zet om de ministers op het hart te binden dat zij toch gehoor zouden geven aan de adviezen en verzoeken van 'the men on the spot', van de generaals en de ambtenaren, van Gordon, van Baring, van Wolseley. Dat die adviezen elkaar soms tegenspraken, dat de mannen ter plaatse soms zelf hun inzichten op verbijsterend snelle wijze wijzigden, dat zij een enkel maal ook wel eens de ontruimingspolitiek steunden - dit althans geldt voor Sir Evelyn Baring -, met dergelijke subtiliteiten houdt zij zich niet op.

1 Februari 1884 - Gordon was toen veertien dagen geleden uitgezonden - schrijft zij aan Sir Evelyn Wood, te Caïro als Sirdar van het Egyptische leger:

> Much has taken place since the last letter she received, and what Sir Evelyn suggested in one of his letters as the best solution of the Soudan difficulty, has taken place, viz., the employment of General Gordon. Why this was *not* done long ago and why the right thing is never done till it is absolutely extorted from those who are in authority, is in explicable to the Queen. Over and over again she has urged by letter and by cypher that energetic measures were necessary, but *not* till the whole country became alarmed - and, she flatters herself also, in deference to her very strong pressure - was anything done....

Nu is het een feit dat de Koningin de zaken hier op de kop stelt. De zending van Gordon was een denkbeeld van Londen uitgegaan, en het had Sir Evelyn Baring, 'the man on the spot', wiens wenken en raadgevingen Victoria altijd zei te wenschen dat stiptelijk opgevolgd zouden worden, opgedrongen moeten worden. Tot tweemaal toe had hij in antwoord op vragen van Lord Granville - als minister van buitenlandsche zaken de verantwoordelijke man in de Egyptische aangelegenheid - als zijn meening gegeven dat Gordon voor deze taak niet de geschikte persoon was. Pas de derde maal had hij hem met reserves aanvaard. Sir Evelyn Baring zou hier dus moeilijk hebben kunnen toestemmen dat juist de regeering er zoo slecht toe te krijgen was 'to do the right thing'. Maar bij andere gelegenheden speelde Victoria hem met niet minder graagte uit:

> Sir E. Baring is evidently *not* pleased at what the Queen *must* call the

> miserable, weak, and too late action of the Government. (Aan Ponsonby, 29 Febr. 1884).

En zeker, over het algemeen mag men gerust zeggen waren ‘the men on the spot’, in dit geval zoowel als in alle andere, aan de Nijl, in Zuid-Afrika, in Indië, van dezelfde school als de Koningin, vóor doortasten, nemen en houden. Dat was voor liberale regeeringen een onuitputtelijke bron van moeilijkheden en in zekere zin was heel de Gordon-tragedie er een uitvloeisel van. Een liberale regeering kon zelden rekenen op loyale uitvoering van haar politiek door agenten in verre streken. Minder dan ooit als die agenten wisten dat zij bij hun overschrijding van instructies op de sympathie, of zelfs op de daadwerkelijke steun, van de Koningin zouden kunnen rekenen. En waarlijk, dat zij dat wisten, daar zorgde Victoria wel voor. Men zal niet zonder verbazing opgemerkt hebben op wat toon zij zich veroorloofde haar regeering te bespreken in een brief aan de Sirdar. In de zomer van 1884 kwam Baring in Londen, en uit het verslag dat de Koningin in haar dagboek opteekent van haar gesprek met hem, kan men met voldoende zekerheid besluiten dat zij tegenover hem in dezelfde geest sprak. Maar veel erger werd het nog met Wolseley.

Na de val van Khartoem wenschte Wolseley, aanvoerder van het ontzettingsleger, over welks bestemming nu de ontzetting mislukt was onzekerheid bestond, met het goeverneurschap van de Soedan bekleed te worden, en Baring steunde dat denkbeeld. Het springt in het oog dat het de inleiding tot een nieuwe politiek van militair voortschrijden en verovering beteekende. Er werd geweldige pressie op de regeering geoefend. De Koningin schreef aan Gladstone:

> The Queen cannot conceal her dismay at learning that the Cabinet have not yet made up their minds on Lord Wolseley's request, which is so warmly supported by Sir E. Baring, and she must solemnly record her warning that this indecision and delay may produce the most disastrous consequences.

Gladstone antwoordde:

> In regard to constituting Lord Wolseley Governor-General of the Soudan, your Majesty appears to consider that the first duty of the Cabinet was to send an immediate reply. Your Majesty seems also to conceive that this reply should clearly be in the affirmative. But if your Majesty will graciously take into view the possibility that the wisdom of the measure itself (not a military but a civil and political demand) might not appear to

> all so clear as it appears to your Majesty, the desire to weigh the subject maturely in all its bearings before deciding may possibly present itself to your Majesty in a somewhat different light.

Deze aanhaling zal meteen verklaarbaar maken dat Gladstone zoo dikwijls een irriteerende uitwerking op de Koningin had. Zóo naïef waren noch de Groote Oude Man noch zijn Koningin, of hij moet met de beleefdheidsformules, die hij zoo kwistig gebruikte, soms sarcastische bedoelingen gehad en zij er die in begrepen hebben.

Wat hiervan zij, de positie die Gladstone ten aanzien van deze kwestie innam, was geheel onaanvechtbaar en datzelfde kan allerminst gezegd worden van de stap waartoe Victoria zich door haar ergernis over zijn hardnekkige vredelievendheid in zake de Soedan liet drijven. Gladstone's brief was van 2 Maart 1885. De 3de Maart schreef de Koningin aan Lady Wolseley:

> *In strict confidence* I *must* tell you I think the Government are *more incorrigible* than ever, and I do think that your husband should hold *strong* language to them, and *even threaten* to resign if he does *not* receive strong support and liberty of action.
> I have written very strongly to the Prime Minister and others, and I tell *you* this; but it *must never appear*, or Lord Wolseley *ever let out* the *hint* I give *you.* But I really think they *must be frightened.*
> ....Pray either destroy this, or lock it up, but I cannot rest without asking you to tell Lord Wolseley.

Een dag of tien later nam het kabinet het stellige besluit om Wolseley zijn wensch niet toe te staan. Als altijd zag Victoria maar één kant van de kwestie: en Sir Henry Ponsonby schreef uit haar naam aan Sir William Harcourt, die te boek stond als een van de overtuigdste voorstanders van de ontruimingspolitiek:

> Her Majesty commands me to ask whether you do not think that the refusal to listen to our agents places them in a most serious position, and that it will lead to the ruin of all that is requisite for the honour and safety of this country.[1)]

Harcourt antwoordde natuurlijk dat de eisch van Wolseley niets te maken had met de behoeften van zijn militaire positie, maar vol was van politieke consequenties die ter beoordeeling van de regeering moesten staan. De ministers waren in die

1) A.G. Gardiner, *Life of Sir W. Harcourt* (1923), I. blz. 518

dagen weinig minder geïrriteerd tegen de generaal dan hij tegen hen. Op een kabinetsvergadering schoof de Lord Chancellor, Selborne, Dilke een kattebelletje toe, waarop te lezen stond:

> We seem to be fighting three enemies at once: 1. the Mahdi; 2. certain of our people here; 3. Wolseley[1)]

Intusschen schreef Wolseley aan de Koningin:

> ....It is very disheartening to the soldiers of this army to find that Mr. Gladstone and all his colleagnes have completely ignored all the toil they endured without a murmur on the river, all the fatiguing marches under a burning sun in the desert, and all the severe fighting they have had. It is very ungracious on Mr. Gladstone's part, seeing that it is his fault that all these trials have been endured in vain, and all our dead comrades killed to no purpose..... However, if the Queen is satisfied with the conduct of her troops I don't think our men care very much what Mr. Gladstone may think of them: *they* certainly don't think much of *him*.

Dit was een brief zooals een bevelvoerend generaal er geen aan het hoofd van de staat behoort te schrijven. Maar de Koningin wier brief aan Lady Wolseley wij kennen, kon zich over de toon die haar man durfde aannemen moeilijk beklagen, - waartoe zij overigens zeker geen neiging gehad heeft: die schamperheid stemde te zeer met haar eigen vooroordeel overeen. Zij van haar kant schreef hem de 31ste Maart 1885:

> Whatever happens, the Queen hopes and trusts Lord Wolseley will *resist* and strongly oppose all *idea* of retreat.... She *fears some* of the Government are very unpatriotic, and do *not* feel what is a *necessity.*

Want de regeering - dat lag in de logica van haar stelsel - was ernstig aan het overwegen om heel de expeditie te staken. Tevergeefs seinde Victoria aan Gladstone dat het ‘fataal voor onze goede naam en eer’ zou zijn, dat ‘de zegepraal van wilden over onze wapenen’ een ‘ernstige terugslag op onze positie in Indië en elders’ zou hebben. Tevergeefs verwees zij hem naar de adviezen van Wolseley, die zij eerst zelf had ingegeven. Gladstone antwoordde dat Wolseley's voorspellingen omtrent de campagne niet waren uitgekomen, terwijl hij zijn eischen telkens had opgevoerd; dat Egypte, ook volgens Wolseley's meening, zonder bezetting van de Soedan verdedigd kon worden, terwijl trouwens de Mahdi geen aanstalten maakte het aan te vallen. Een ernstige ver-

1) Gwynn and Tuckwell, *a.w.*, II, blz. 114.

wikkeling met Rusland over Afghanistan gaf tezelfdertijd een goed middel aan de hand om weifelaars in het kabinet van de ongelegenheid der Soedaneesche expeditie te overtuigen, en Gladstone's politiek behield het veld.

De 19de April teekende de Koningin in haar dagboek aan:

> The anniversary of dear Lord Beaconsfield's death. Oh! were he but still alive!

III.

Ten opzichte van Ierland bestond er tusschen Victoria en haar liberale ministers niet meer sympathie dan in de Egyptische verwikkelingen. Alleen wanneer zij van tijd tot tijd het terrorisme van de Fenians of van de Land League met coërcie zochten te beteugelen, konden zij op de waardeering en de steun van de Koningin rekenen. Maar ofschoon dit kabinet een keer of wat tot strengheid en geweld zijn toevlucht nam, Gladstone en zijn voornaamste ambtgenooten verloren nooit het besef dat men hiermee geen finale oplossing bereiken kon, en zij zochten, tastend en aarzelend, maar eerlijk, naar een politiek die wezenlijke bevrediging kon brengen, totdat Gladstone op het eind van 1885 inzag dat home-rule het eenige was en stoutweg trachtte zijn partij op die nieuwe baan mee te sleepen. Victoria kende dat wantrouwen in de coërcie-politiek niet. In heel haar correspondentie zoekt men tevergeefs naar een uiting die van eenig begrip voor het Iersche standpunt getuigt. Dat macht en geweld geen duurzaam remedie konden vormen, kwam nooit bij haar op. De erkentenis van die waarheid, die men de Engelsche liberalen wel als hun waarachtigste staatsmansdeugd mag aanrekenen, was voor haar maar het bewijs van zwakheid, van verblinding, van tekort aan patriottisme.

In 1882, na een periode van barre strengheid, kwam Gladstone tot de overtuiging dat zonder de medewerking van Parnell, die toen met twee andere parlementsleden in de Kilmainham-gevangenis opgesloten zat, niets te bereiken was. Er werden onderhandelingen gevoerd door bemiddeling van Chamberlain, die tot de zoogenaamde - natuurlijk informeele - overeenkomst van Kilmainham leidden. De regeering

kondigde nieuwe agrarische wetgeving aan, Parnell beloofde zijn invloed ten gunste van matiging aan te wenden. Hij werd vrijgelaten: Forster, de minister voor Ierland, en Lord Cowper, de Lord Lieutenant, traden af. Victoria werkte aan die transacties niet zonder groote tegenzin mee en kwam er in haar afscheidsbrief aan Forster voor uit, dat de nieuwe koers haar uiterst gewaagd toescheen. Dat was de 2de Mei. De 6de Mei werden in het Phoenix Park te Dublin een hoog ambtenaar van Dublin Castle en de nieuw benoemde minister voor Ierland, Lord Frederick Cavendish, jongere broer van de markies van Hartington, en getrouwd met een nicht van Gladstone, vermoord.

> How could Mr. Gladstone and his violent Radical advisers proceed with such a policy, which inevitably has led to all this! Surely his eyes must be opened now.

Aldus de Koningin diezelfde avond in haar dagboek. En aan Lord Granville schreef zij de volgende dag:

> The Queen considers this horrible event the direct result of what she has always considered and has stated to Mr. Gladstone and to Lord Spencer (de nieuwe Lord Lieutenant en een overtuigd voorstander van de conciliatie-politiek) as a most fatal and hazardous step.
> She must hold those who recommended the release of not only the three Members of Parliament, but of many other suspects, responsible for the lives of her subjects, and calls on the Government to take such strong measures as may give her and the country security....

Een paar weken later vermaande zij hem dringend om tegen verzwakking van een nieuw voorgestelde Prevention of Crime (Ierland) Bill te waken.

> Mr. Gladstone unfortunately lives *still* (even after his nephew and dear friend has been murdered) under the delusion that these dreadful Home Rulers and rebels are to be trusted *and are well* disposed.... and she fears, backed as he will be by his *evil genius* Mr. Chamberlain, that he may retract, and yield and change and weaken the Bill.

Kort daarop schreef zij aan de Prins van Wales:

> Dearest Bertie, - The state of affairs - this dreadfully Radical Government which contains many thinly-veiled *Republicans* - and the way in which they have truckled to the Home Rulers - as well as the utter disregard of all my opinions which after 45 years of experience ought to be considered, all make me very miserable, and disgust me with the hard, ungrateful task I have to go through, and weigh on my health and spirits. You as my eldest son, and so intimate as you are with Lord Hartington, *might* and *should* I think speak strongly to him, *reminding* him *how he*

> *asked you* to *tell me in* '80 *that if I took Mr. Gladstone I should certainly not have to take these violent and dangerous Radicals*, instead of wich, *two* days after I had *most unwillingly* taken this most dangerous man, all the *worst men* who had no respect for Kings and Princes or any of the *landmarks* of the Constitution *were* put *into* the *Government in spite of me.* The mischief Mr. Gladstone does is *incalculable....* Patriotism is nowhere in their ranks....

Dit hysterisch geschrijf verraadt zoowel gebrek aan evenwicht als aan politiek doorzicht. Veel menschen schreeuwden - het was inderdaad een menschelijke reactie - dat men hier nu zien kon wat men met toegevingen aan de Iersche nationalisten bereikte. Maar het is aan geen twijfel onderhevig of de moord in het Phoenix Park ging uit van een kleine groep extremisten en was bedoeld als een slag tegen Parnell zoo goed als tegen de Engelsche regeering. Als men er het bankroet van de verzoeningspolitiek in zien wou, deed men precies wat de aanleggers ermee voor hadden. En men denke niet dat dit staatsmanswijsheid van achterna is. Een man die nog heel wat dichter bij het tooneel van de misdaad zat dan Victoria in haar paleis te Windsor, Lord Spencer, de nieuwe Lord Lieutenant, schreef de 8ste Mei uit de Viceregal Lodge te Dublin aan Harcourt:

> My impression is, though it is rash to say so now, that the extreme party of violence saw that the party of order had struck a distinct blow (nl. door de overeenkomst van Kilmainham), and were succeeding in winning to their side many people who had before connived at crime, and that they plotted this foul deed to exasperate England and prevent the healing process continuing.[1)]

Dit is een brief die de schrijver tot eer strekt, en hij was typisch voor de houding der liberale ministers. Harcourt anders een echte ‘Gladstonian’, was in het kabinet de eenige die zich door de gebeurtenis uit zijn koers liet slaan. Hij verwachtte nog slechts heil van de nieuwe Prevention of Crime (Ireland) Bill, die hij als Home Secretary met groote ijver door het Lagerhuis loodste. Gladstone was lauw ten opzichte van dat ontwerp, maar van Victoria oogstte Harcourt er levendige dank voor.

't Was eerst in 1885 dat er opnieuw beweging in de Iersche kwestie kwam. In Juni van dat jaar moest Gladstone aftreden

1) Gardiner, *a.w.*, I, blz. 437.

en Lord Salisbury vormde een kabinet, ofschoon hij geen meerderheid in het Lagerhuis had en in verband met de kieswethervorming tot November moest wachten vóór hij het ontbinden kon. In afwachting van de algemeene verkiezingen coquetteerden de conservatieve ministers druk met de Iersche nationalisten. Het was de situatie die Parnell met zijn parlementaire taktiek altijd te weeg had willen brengen, dat de twee groote Engelsche partijen wedijverden om zijn steun. Lord Carnarvon, de conservatieve Lord Lieutenant, opende geheime besprekingen met Parnell over home-rule. Lord Randolph Churchill en andere conservatieven deden mee aan een nationalistische aanval op de administratie van Lord Spencer. Want met hoe goede bedoelingen Lord Spencer ook naar Dublin getogen was, met hoeveel geestkracht hij weerstand geboden had aan de paniek door de moord in het Phoenix Park gewekt, de uitvoering van de Prevention of Crime Act had hem gehaat gemaakt. Er was één geruchtmakend geval in 't bizonder, waarin de Iersche publieke opinie hem ervan beschuldigde een paar mannen op valsch getuigenis te hebben laten ophangen. Spencer beleefde van die zaak - de Naamtrasna-zaak - veel ellende, maar het was nauwelijks te verwachten geweest dat Engelsche conservatieven hem zouden afvallen als de goede trouw van zijn bewind verdacht gemaakt werd! Victoria liet niet na de ietwat wilde Lord Randolph Churchill in een brief aan Salisbury daarover te berispen.

En toch, hoe anders is de toon dan tegenover Gladstone, en het schijnt wel alsof alle andere teekenen van het verkiezingsspel dat de conservatieven met Parnell speelden haar ontgingen: althans in de gepubliceerde correspondentie is er geen toespeling op te vinden. Toch ging het zóo ver dat bij de verkiezingen de Iersche kiezers in Engeland met hevigheid werden aangemaand om tegen de liberalen en vóór de conservatieven te stemmen, - een zaak van groot practisch gewicht. En de moreele uitwerking van dat gemanoeuvreer was ook aanmerkelijk. Een man als Lord Spencer werd erdoor tot home-rule bekeerd. Als de conservatieven zich lieten verleiden tot het aanvallen, uit partij - overwegingen, van een liberaal Lord Lieutenant die waarlijk niet voor zijn genoegen krachtig

was opgetreden, dan werd het (zoo redeneerde hij) volslagen onmogelijk dat Engeland Ierland nog zou regeeren, dan schoot er niets over dan het de Ieren zelf te laten doen. Ook op Gladstone's besluit, dat in December vast kwam te staan, om home-rule in te voeren oefende dit alles machtige invloed

Maar gelijk gezegd, dat Victoria deze gang van zaken begreep, dat zij er de conservatieven om laakte, daarvan blijkt niets. Wel ziet men haar opeens weer op het oorlogspad als in December de verkiezingen, in weerwil van de Iersche stemmen, het ongewenschte resultaat hebben opgeleverd van een liberale meerderheid en Gladstone alweer op een opdracht staat te wachten, met het heilloos voornemen ditmaal om een kabinet te vormen op de grondslag van home-rule-politiek.

Een liberale meerderheid? De tegenstelling tusschen de Whigs en de radicalen had de regeering van '80 zoo vaak verlamd. Zij was sedert Chamberlain in het begin van 1885 met zijn 'unauthorised programme' voor de kiezers gekomen was, nog zooveel scherper geworden. Mr. Goschen stond al feitelijk buiten de partij. Zou het geduld van Lord Hartington nog niet uitgeput zijn? Als de Whigs zich eens van de radicalen wilden afscheiden, zou er dan uit hen en de conservatieven geen nieuwe meerderheid te vormen zijn? Dit laatste deel van Victoria's correspondentie eindigt met een paar hartstochtelijke brieven aan Goschen, waarin zij hem opwekt zijn invloed op Hartington aan te wenden en zulk een coalitie tot stand te brengen.

> I appeal to *you* (zoo schrijft zij in een brief die zij hem in het diepste geheim door Lady Ely en Mrs. Goschen doet toekomen) and to all moderate, loyal, and *really patriotic* men, who have the safety and well-being of the Empire and the Throne at heart, and who wish to save them from destruction, with which, if the Government again fell into the reckless hands of Mr. Gladstone, they would be threatened, to rise above party and to be true patriots! You must convince Lord Hartington of what is at last *his duty* and of what he owes to his Queen and country, which really goes before allegiance to Mr. Gladstone, who can persuade himself that *everything* he takes up is right, even though it be calling black, white, and wrong, right.
>
> Let me urge and implore you *by all* the sense of honour you so strongly possess, by your devotion and love for our dear, great country, to do *all* you can to gather around you all the moderate Liberals.... to prevent Mr. Gladstone recklessly upsetting the Government without being able to form a Government himself, which could stand, and which I could accept, for I should firmly refuse Mr. Chamberlain and Sir Ch. Dilke....

> I am sure that you with Lord Hartington and many other moderate Liberals would save the country by standing aloof from Mr. Gladstone, who is utterly reckless, and whose conduct at this moment, in proposing what would be Home Rule, is most mischievous and incomprehensible.
> Out of this might grow a Coalition in time.
> Let Lord Hartington be strong and firm, and the country will respect and look up to him. He can never consent to Home Rule, nor would Lords Spencer, Carlingford, and Kimberley, I am sure (Zij vergiste zich zoowel voor Spencer als voor Kimberley)....
> I do not speak of *myself*, but I may say I think a Queen, and one well on in years (zij was 66) and who has gone through terrible anxieties and sorrows, ought not to appeal in vain to British gentlemen, who have known and served her long!

Er volgt nog een brief van Lady Ely aan Mr. Forster, de man die in 1882 als minister voor Ierland was afgetreden, waarin zij hem, uit naam van de Koningin, vermaant mee te doen met de ‘moderate loyal and patriotic men’ en niet met Mr. Gladstone:

> The Queen considers that Mr. G's coming in again would be a real misfortune for the country and for the whole world.

Men wrijft zich de oogen uit na het lezen van deze stukken. Is het mogelijk! Nog maar een goede veertig jaar geleden, en daar trachtte de Koningin van Engeland, met behulp van haar hofdames, een ‘patriottische’ partij te vormen, een partij van Rijk en Troon! Het is jammer dat de uitgave met het eind van het jaar 1885 afbreekt. Het zou de moeite waard zijn te kunnen gadeslaan wat aandeel de Koningin nam in de gebeurtenissen van 1886. Toen toch kwam de crisis, wel niet geheel op de wijze zooals Victoria haar verlangd had, maar toch sloeg ze de liberale partij voor twintig jaar met machteloosheid en hield home-rule nog langer op.

Tot geluk voor Engeland? Zijn Rijk en Troon hun eind nabij nu Ierland zichzelf besturen kan?

In 1886 moest Victoria beginnen, zoodra Salisbury's regeering in het Lagerhuis een nederlaag geleden had, met Gladstone voor de derde maal de formatie van een Kabinet op te dragen en in weerwil van haar verzekering aan Goschen, Chamberlain maakte deel uit van de combinatie die zij van hem moest aannemen.[1)] Hartington niet. Hij weigerde. Wie zal zeggen in hoever de bezweringen van Victoria tot dat be-

1) Dilke was onmogelijk geworden door een particulier schandaal.

sluit van de ernstige, langzame, loyale man de doorslag hebben gegeven? Het moet een bittere teleurstelling voor haar geweest zijn dat Hartington's afzijdigheid Gladstone geenszins belette een regeering te vormen. En het is wel een ironische lotsbeschikking geweest dat de man die, weldra uit de regeering getreden, het eerste home-rule-ontwerp deed kelderen en Gladstone in nieuwe algemeene verkiezingen (Juni-Juli 1886) in de minderheid bracht, Chamberlain was, zijn 'kwade genius' van voorheen, de radicaal, de republikein! Chamberlain, de vriend van Parnell sedert Kilmainham, en die eer dan iemand anders met home-rule-plannen had rondgeloopen! Chamberlain, die met opzet de liberale partij voor Whigs als Goschen en Hartington onhoudbaar had helpen maken, en die nu het uur van de scheuring sloeg, zich opnieuw met hen samen vond aan de andere zijde! Zeker zal Victoria hem zijn verleden hartelijk vergeven hebben en zijn imperialistische toekomst moet geheel naar haar hart geweest zijn. Het is jammer, nogeens, dat wij vermoedelijk vrijwat jaren zullen moeten wachten vóór de correspondentie der Koningin wordt voortgezet. Maar misschien zal de biografie van Chamberlain door J.L. Garvin, die ons nu al zoo lang wordt aangekondigd, ook uit de archieven van Windsor wel eenig licht over deze gebeurtenissen verspreiden.

IV.

Victoria's reputatie als een model-constitutioneele vorstin zal de openbaarmaking van deze brieven niet overleven. De pers heeft bij de bespreking van het deel over 't geheel opmerkelijke discretie betracht. De volle beteekenis van stukken als de brieven aan Lady Wolseley en Lord Wolseley zelf en aan Goschen is, voor zoover ik opgemerkt heb, nergens uiteengezet. Maar op den duur zullen deze onthullingen als vanzelf in het politiek en historisch bewustzijn doordringen en men zal Victoria ietwat anders zien dan voorheen.

Een groote vorstin, roepen zekere conservatieve organen triomfantelijk uit bij de verschijning van elk nieuw deel van haar brieven. Dit is dwaasheid. Partijzucht wordt gestreeld door de hevigheid waarmee zij de groote mannen van een

vorige generatie van liberalen aantast, en haar onverzadiglijk imperialisme klinkt natuurlijk in sommige ooren als de politieke wijsheid zelve. Maar een onbevangen lezer zal versteld staan over de engheid van oordeel waarmee die vrouw de politieke wereld inzag. Een paar simpele phrasen maakten heel haar philosophie uit. Zij leefde in een gedurige angst. Machtsvertoon en er op los slaan acht zij onophoudelijk noodig, of het Britsche Rijk zal uiteenvallen, of de revolutie zal uitbarsten, de troon zal vallen en de democratie zegevieren.

Neen, een groote persoonlijkheid was zij niet, maar een nul in 't cijfer nog veel minder. Wat zij te kort kwam aan intellectueel vermogen, maakte zij goed met zelfvertrouwen en durf. Het was enkel de feitelijke machteloosheid van haar positie waartoe de politieke ontwikkeling van Engeland al lang geleid had, wat haar bewaarde voor erge rampen en mislukkingen. Gedreven door een onbedwingbare vitaliteit en door felle driften en vooroordeelen schoot zij toch gedurig over de kring van die machteloosheid heen en zij dankte het niet in de laatste plaats aan de zelfbeheersching van haar verantwoordelijke raadgevers, dat daar geen onaangenamer conflicten uit voorkwamen dan zij verduren moest. In ieder geval was zij in de Engelsche politiek een kracht, een veel grooter kracht dan men vóór de publicatie van haar brieven kon vermoeden, en hoe groot, kan men ook nu nog moeilijk benaderen. Daarvoor zal nog heel wat meer gepubliceerd moeten worden, en ook dan zal er nog veel onzeker blijven, want haar voornaamste invloed was persoonlijk, onregelmatig en onverantwoordelijk.

Het belangrijkste wat uit deze laatste bundel van haar correspondentie blijkt, is dat zij aanzienlijk heeft bijgedragen tot de moeilijkheden van Gladstone's kritieke periode. Zij heeft de twintigjarige eclips van het liberalisme die in 1886 begon, niet teweeggebracht. Maar heeft zij de oneenigheid die Gladstone's tweede administratie verlamde, niet verergerd? En die oneenigheid, die vooral in de laatste maanden over de Soedan-kwestie ondragelijk werd en die de smadelijke val van Juni 1885 veroorzaakte, vergalde de stemming van Lord Hartington zoowel als van Chamberlain en maakte beiden minder bereid om de G.O.M. te volgen toen hij op het eind

van dat jaar de weg naar home-rule insloeg. De uittocht van het oude aristocratische element uit de liberale partij die in 1886 begon, moet door Victoria's vurige propaganda rechtstreeks bevorderd zijn.

Bij haar leven heeft Victoria zich dus kunnen verheugen dat de ontwikkeling der dingen, ook al bereidde die haar nog veel verrassingen en teleurstellingen, in haar geest uitviel. Zij behoorde tot de overwinnende partij. Haar jubilea in 1887 en 1897 waren triomfen, apotheoses. De Engelschen hebben een goedmoedig woord over voor iemand die ‘wijs is in zijn generatie’. Is dat niet genoeg? Voor een staatsman is het niet genoeg. Hij werkt niet voor zijn eigen generatie alleen. Op het sterfbed van Victoria viel trouwens al een zwarte schaduw, die van de Boerenoorlog. En wat al vreemde, nooit door haar vermoede, veranderingen hadden inmiddels onder het oppervlak plaatsgegrepen en hoe ontplooiden zich in de nieuwe eeuw krachten die zij had gemeend voorgoed onderdrukt te hebben, die zij had gemeend dat onderdrukt moesten worden in de naam van eeuwige beginselen van maatschappelijke orde, maar waarmee haar opvolgers hebben moeten leeren te leven! Wij weten van de praktijk van het parlementaire koningschap onder Edward VII al iets, onder George V nog heel weinig. Mij dunkt dat de kleinzoon van de oude Koningin haar correspondentie voornamelijk bestudeerd moet hebben om te leeren hoe het niet te doen.

P. GEYL.

In memoriam Jan Toorop.

II.

De kunst van de groote Hagenaars was in haar gezag velen zoekenden in het na-impressionistische tijdperk tot druk; een Haagsche doctrine intimideerde velen. Jan Toorop maakte zich echter los van het voor hem drukkende dezer doctrine; het willen naar een kunstsoort van zuivere expressie werd sterker bij hem.

Zijn eigen gebied vond Toorop in de ideo-grafische kunst, waarmede hij zijn gedachten, die als alle groote gedachten uit het hart kwamen, weergaf. Een zijner eerste groote bijdragen tot het symbolisme was de merkwaardige ‘Jonge generatie’, in welk zwaar opgevatte werk volgens Jan Veth onderdeelen van kostelijke vinding, brokken van zeer evokatieve grootheid en bovenal stukken van prachtig handwerk zich te over lieten waardeeren, terwijl bovendien in dit kleurengewemel een ongekend evenwicht van schel-klaterende kleur bereikt was, waardoor het schilderij in de totaal-uitdrukking van schaterend-jonge jeugd, van tot springens toe rijpe maagdelijkheid, een waarlijk eenige overwinning was.

Met de Rodeurs en de Tuin der Weeën wist hij een vernieuwd cader van nieuwe en indrukwekkende kunst bepaald aan te geven. Het was-schilderij dezer zoo precieuze en aangrijpende Rodeurs scheen Jan Veth verder bemachtigd en deftiger: ‘De fabuleuze bevattelijkheid van Toorop's rijken, rusteloozen aanleg, heeft in dezen aard van kunst zijn volkomen gading gevonden. Alles is hem goed, wat middel van uitdrukking is. Het schilderij is hier geenszins de afbeelding van een brok werkelijkheid - maar overvloedige

taal van plastiek, een orkest van stemmen, opgevangen uit leven en herinnering, en door den kunstenaar herschapen in een geconcentreerd geheel van dramatische macht.' De krijtteekening: De oude Tuin der Weeën, die dezelfde criticus meer dan een der andere zoo beteekenisvolle werken van Toorop voluit mooi noemde, kwam hem tevens nog meer verre van eenige barok voor, nog meer tegelijkertijd veralgemeend en gekoncizeerd, en nog zuiverder voorgedragen in een eenheid van taal: 'In den grootschen achtergrond van zijn Rodeurs en in dezen schoonen Lijdenstuin heeft Toorop, en dit is wel het wezenlijke in zijn kunst, de tippen bewogen van dien voorhang, die, opgeslagen, ons iets van het grondelooze zijn doet openbaren.'

De teekening: De drie bruiden, 'groepeering van zuiver-ideëele en meer personifieerende figuren, een machtig orkestrale samenstelling van volle dramatische werking, precieus ingewikkelde kompozitie, waarin menig beeld van gecizeleerde fijnheid,' sloot zich met nog breeder gedragenheid bij de twee andere aan.

Men voelt in de weelderige fantasie, de bloemrijke vormentaal dezer en meer andere symbolismen, steeds den onder een helderder hemel geboren Oosterling, voor wien de Westersche conceptie der schilderkunst au fond steeds vreemd bleef, en die wellicht liever aesthetischer materialen dan verf bewerkt zou hebben. Van het schilderij der Jonge generatie heeft men gezegd, dat het er uitzag als een in rood-paarschgroene zijde bewerkt Perzisch borduursel; van de teekening der Drie bruiden, dat zij deftig dof-bleek gehouden was als oud ivoor, rijk-teer als satsuma-faience, speksteen-sober in totaal-aspect, terwijl men verder nog sprak van lijnen als zilver-grijze tinten op een zwarte Japansche broderie: men exemplificeerde en men vergeleek met alles behalve met Europeesche kunst. Men schreef van Hindoe-najaden, voorstellingen van sagen der Bouddhistische cultuur, wajangpopachtige figuren, om de sfeer te schilderen, waarin het werk leefde en het onbekende met het bekend-veronderstelde te verklaren. En hoewel Toorop's symbolisme in Holland in dien tijd niet geheel apart staat en R.N. Roland Holst's groote, interessante lithografie 'Anangké', b.v. er geestelijk

mee verwant is, (uit het einde der Fransche negentiende eeuw zouden meer parallelverschijningen te noemen zijn), lijkt het toch een vreemde plant in den tuin van Holland's kunst.

Indië heeft volgens Toorop's eigen bekentenis heel veel voor hem beteekend: Indië kon niet uit hem worden weggedacht. De grondslag van zijn werk was Oostersch. De mooie, half-Chineesche omgeving op Banka en de Oostersche natuur daar in Indië hadden hem het eerst met schoonheid in aanraking gebracht. De op de fantasie werkende kleeding, de mooie stoffen, de maskerspelen in de Chineesche kampongs, hadden op hem geweldige impressie gemaakt, als kind al.... kleur en stijl leerde hij van de Japanners en de Chineezen. In Europa vond hij nooit stijl.... Zijn gevoel, zijn kunst: zijn stemmingen hielden het midden tusschen het Oostersche en het Scandinavische (zijn vader stamde van een Noor af). Hij kon heel lang aan den vleugel zitten fantaseeren, of teekenen, en ongemerkt hoorde hij een Oostersche melodie in wat hij speelde, of een Oostersch ornament zag hij opkomen onder zijn teekening. Het was hem gebeurd, bij voorbeeld met een boekband, dat een vriend van hem zei, die ornamentiek heb je zeker gekaapt van een Noorsch ding, en dat hij antwoorden kon: ik heb dat zoo maar uit m'n kop gemaakt; maar in 't algemeen, behalve dan dat leven van de sprookjes, dat Noorsche, dat ook uit hemzelf kwam, was zijn fantasie Oostersch, niet Europeesch. Dat voelde hij meer en meer...

De exotische kunst oefende aldus op natuurlijke wijze haar invloedwerking uit op ons land, dat reeds lang groote beteekenisvolle koloniën bezit. Zij had een scheur kunnen maken in de rijke tradities van het moederland. Maar Holland, dat in de zeventiende eeuw den invloed van de groote wereldkunst der renaissance ondergaan had, doch er zich van bevrijdde en er toen iets geheel anders van maakte, verwerkte thans ook den invloed van de Bouddhistische kunst der Soenda-eilanden, die in de nationale kunst- of ethnografische musea niet of niet voldoende vertegenwoordigd is. Waar anderen er in verdronken, stak Toorop deze vooral tegen het einde der negentiende eeuw krachtige strooming als een goed zwemmer over, en stond nadien weer stevig met

z'n voeten op Europeeschen bodem. Gevoelig voor den invloed der exotische kunst, assimileerde hij naast de groote primitieven der Bouddhistische, de niet minder sterk expressieve der Gothische en vroeg-renaissancistische kunst.

* * *

Men heeft Toorop wel eens den Burne-Jones van Holland genoemd, wiens ‘natuurlijker zinnelijkheid, die nooit de warmte van een oprechte eenvoud ontbeerde, hem behoedde voor de banaliteit van zijn Engelschen voorganger.’ Zonder dat Toorop de Hollandsche parallelverschijning van Burne-Jones mag heeten, bestaan er toch allerlei rapporten en affiniteiten tusschen hem en de prae-rafaelieten en hun voorgangers, in 't bijzonder William Blake (zie b.v. de teekening ‘O grave where is thy victory.’

De zeer samengestelde prae-rafaelieten putten, behalve uit zichzelf, uit verschillende geestelijke bronnen, welker algemeen kenmerk de romantiek was, die in haar activiteit de ethiek betrok en de mystiek; die volgens Schopenhauer's definitie, in den ruimsten zin van het woord, al dat is, wat ons opleidt tot onmiddellijke innerlijke bevinding van datgene tot waar noch aanschouwing, noch begrip, dus in het geheel geene bevatting reikt.

De eerste dezer bronnen, waaruit de prae-rafaelieten putten, is Blake's romantiek, met hare mystische en ethische beteekenis. Blake's erkenning is hoofdzakelijk te danken aan de prae-refaelieten en hun richtinggenooten, die in den Swedenborch der schilderkunst hun geestelijken voorvader vereerden. Het Britsche Museum bewaart een exemplaar van de beroemde redevoeringen van Sir Josuah Reynolds (die in Blake's jeugd de Engelsche schilderkunst met onbeperkt gezag beheerschte), welks marges bedekt zijn met potloodnotities van Blake: ‘Deze man was geboren om de kunst te ontheiligen, dat is de meening van William Blake.’ Hieruit wordt reeds zijn geestesstrekking naar een sacrale kunst duidelijk. Blake's geestesleven was, zooals de uitgever zijner poëtische werken, William Michael Rossetti zeide, ‘een goudmijn van wonderen en problemen, van welke slechts enkele

geheel te doorgronden en op te lossen waren.' Zijne nachtelijke visioenen waren, zooals deze biograaf vertelt, zoo intens, dat het scheen, alsof hij in stukken gescheurd werd, onderwijl hij, van den demon bezeten, teekende of schreef. Nu eens zag hij een boom vol engelen, dan weer bezochten Milton, Mozes en de profeten hem en hij beschreef hen als 'majestueuze schimmen, grijs doch lichtend en grooter dan gewone menschen.' Toen zijn broer Robert stierf, zag hij 'diens ziel naar den hemel vliegen en de handen van vreugde ineenslaan.' Is het bij deze visioenen soms niet alsof men beschrijvingen van teekeningen uit Toorop's symbolistische en ook uit de laatste periode leest?

De tweede bron is het Duitsche Nazarenerdom: Overbeck, Pforr, Vogel, Cornelius, Schadow, Veit, Schnorr von Carolsfeld, Führich, Steinle. De Schot William Dyce had in 1826 in Rome kennis gemaakt met Overbeck, wiens leerling hij werd en wiens geloofsbelijdenis hij deelde. Hij plaatste diens vrome kunst voortgezet in zijnen tijd, gevarieerd naar den aard van zijn ras, op naturalistischer wijze. Overigens was de praerafaëlieten-broederschap, die zich in 1848 te Londen vormde, naar den geest nauw verwant met de broeders van San Isidro, die zich echter verder van de natuur verwijderden.

Reeds Wackenroder prees in de een jaar voor zijn vroegen dood verschenen, 'Herzensergiessungen eines kunstliebenden Klosterbruders', - waarin het enthousiasme voor de romantische kunst het eerst uitdrukking vond -, de oudere schilders, wijl zij 'de schilderkunst tot de trouwe dienares der religie gemaakt hadden' en Friedrich Schlegel vergelijkt in z'n verhandeling over Rafaël in het door hem in 1803 gestichte tijdschrift 'Europa', de prae-rafaëlitische periode met de volgende en beschouwt de stelling, dat 'van de nieuwere school, die door Rafaël, Titiaan, Correggio, Giulio Romano, Michelangelo gekenmerkt wordt, ontegenzeggelijk de ondergang der kunst oorspronkelijk was af te leiden,' als zoo'n uitgemaakte zaak, dat hij het geheel onnoodig vindt, deze te bewijzen. 'De prae-rafaëlitische schilders, in 't bijzonder de oudste', moet de kunstenaar volgen, hij 'moet trachten, het eenig ware en naïeve zoo lang trouw na te bootsen, tot dit het oog tot een tweede natuur is geworden'; ook kan hij

zich ‘den stijl der oud-Duitsche school ten voorbeeld kiezen’. Karl Scheffler heeft zelfs in Toorop's ‘hard en nauwkeurig geteekende portretkoppen’ den Nazarenertrek meenen op te merken en deze groote en schoone portretkunst, waarop, als alle teekenen niet bedriegen, een groot deel van Toorop's bekendheid zal blijven rusten, vertoont in het lineaire, het vlakke, het geslotene van den vorm, den detailrijkdom en de klaarheid zeker gelijkenis met die der Nazareners. De derde bron was die der Nederlandsche kunst. Deze verbinding werd onderhouden door den bij Wappers te Antwerpen gevormden Ford Madox Brown, een der krachtigste persoonlijkheden der heele groep. Hij verhelderde het besef van het ambachtelijke, ook op andere gebieden dan dat der schilderkunst en droeg indirect het zijne bij aan de latere wending tot de kunstnijverheid, waarnaar zijn leerling en vriend Dante Gabriel Rossetti den overgang vormde. Bij hem sloot zich aan Sir Edward Burne Jones, die met den met hem bevrienden William Morris samen, zeer smaakvolle bijdragen leverde aan de Engelsche kunstnijverheid, tapijtweverij, glasschilderkunst en boekversiering.

In de werkplaatsen van Morris werd een omwenteling in de Europeesche kunst voorbereid, werd de tot dan toe heerschende kunst van het ezelschilderij onttroond en de architectuur opnieuw ten troon geheven. Want alles wat hier ontstond, viel binnen het bereik der architectuur. De nieuwe in Engeland geboren kunstnijverheid bezielde die van geheel Europa. De architectuur sloot zich bij haar aan met den bouw van landhuizen en arbeiderskolonies, een bouw, waarin een nieuwe sociale geest tot uiting kwam. In Engeland trachtte men de droomen van broederschap der Nazareners en prae-Rafaëlieten te verwerkelijken. Ruskin, Morris, Walter Crane e.a. waren niet toevallig voorstanders van het socialisme.

Ook Toorop onderging de invloedwerking der moderne Engelsche kunstnijverheid. Er is bijna geen nijverheidskunst, die hij niet op nieuwe wijze beoefende. Zoo verschafte hij in den winter van 1900-1901 werk aan Katwijksche visschersjongens, door hen aan 't koperdrijven te zetten; zoo richtte hij in 1911 een kunstnaaldwerkschool te Domburg op, waar hij décoratieve ontwerpen van hemzelf deed uitvoeren; zoo

werkte hij van 1901-1902 samen met Derkinderen en Roland-Hoist, Mendes da Costa en Zijl voor Berlage's nieuwe beurs en ontwierp of maakte hij nissen in gekleurd ceramisch grès, ramen, altaren, mozaïeken, émails, etc. voor katholieke kerken. Hij teekende affiches op den steen, hij illustreerde en verzorgde boeken en ontwierp er de bandversieringen voor.

Voor Berlage's nieuwe beurs vervaardigde hij o.a. drie sextiel-tableaux in de voorhal, verleden, heden en toekomst van den handel voorstellende. In 't interieur van het beursgebouw bracht hij ceramische tableaux aan, o.a. van den rijstbouw en van den korenhandel en zesentwintig tableaux in ceramisch grès als een aaneengesloten fries. In 1903 voltooide hij de sgraffito-tableaux in de graanbeurs en van 1904-1906 de ceramische tableaux.

In een opstel over den bouwmeester Berlage in zijn verhouding tot de architecturale beeldhouw- en schilderkunst schreef een van Berlage's medestanders, R.N. Roland-Holst van de versieringen van de Beurs, waarin dezelfde beginselen worden teruggevonden, die ook in het bouwwerk tot uiting komen: ‘Niemand zal ontkennen, dat talrijke invloeden in de verschillende versieringen duidelijk nawijsbaar zijn, egyptische, gothische, ja zelfs assyrische invloeden zijn duidelijk herkenbaar, maar onrecht zoude het zijn, deze beïnvloeding als geestelijke armoede of schoolsche historische vormendienst te karakteriseeren, want zij ontsproot uit een nieuw opengebloeide liefde na jaren, na eeuwen van miskenning en vervreemding en uit het inzicht van de grootheid dezer verleden kunsttijdperken, en ook uit het nieuw en opnieuw levend begrijpen van hunne sterke grondwaarheden. Zij werden aanvaard, deze invloeden met het helder besef, dat hun schoonheid voor de nieuw verwachte kunst van waarde was. Een in zijn wezen revolutionair instinct was het, dat hier de traditiën van deze lang vervlogen tijden beveiligend overdroeg in het heden. Evenals in het bouwwerk zelf, wordt in geen enkel versierend onderdeel van dat bouwwerk geofferd aan de onvastheid van eigen tijd, zelfs de zwakste versieringen zijn volkomen ernstig en vrij van behaagzucht en modieusen gril.’

* * *

Men heeft Gustav Klimt dikwijls in een adem met Toroop genoemd. In Weenen werd zelfs gezegd, dat hij van Klimt kwam. Toorop voerde hier echter terecht tegen aan, dat als er van invloed sprake was, niet hij deze van Klimt ondergaan had, doch omgekeerd; dat Klimt in Holland trouwens in 't geheel niet bekend was, toen hij in 1891 De drie bruiden en O grave where is thy victory maakte en dat, toen hij in 1896 in Weenen was voor zijn tentoonstelling, Klimt nog enkel academisch werkte en realistische figuren maakte.

Er bestaat ongetwijfeld verwantschap tusschen Toorop en Klimt, wiens heele geest eveneens orientaalsch was, maar dat Toorop een invloed op Klimt had, wordt thans ook in Weenen toegegeven. Anton Faistauer schrijft nl. in de Beschouwingen van een schilder over de nieuwe Oostenrijksche schilderkunst, dat Klimt, afgezien van enkele eerste invloeden in den stichtingstijd der Sezession, - Khnopff-Toorop -, nooit naar 't Westen keek en zich, met uitzondering van een Spaansche reis over Parijs, ook nooit voor deze cultuur interesseerde.

Toorop vond Klimt overigens niet met hem samen te noemen. Odilon Redon, dien hij bij Edmond Picard, de bekende advocaat en kunstliefhebber, te Brussel heeft leeren kennen, en hij waren, volgens Toorop, eer parallelverschijningen. Met Redon voelde hij zich vroeger wel verwant, al was er toen ook reeds groot verschil. Maar Toorop heeft evenals Redon een expressieve, suggestieve, onbestemde kunst gemaakt. Ook zijn kunst heeft niet dadelijk weerklank gevonden bij het publiek van z'n rationalistische generatie, waar het huis met de ietwat lage gewelven van het impressionisme gebouwd werd, ook haar begrijpt de huidige generatie beter: de jeugd staat ook open voor de poëzie en den droom dezer ideo-plastische kunst.

Odilon Redon heeft in ‘A soi-même’ een oordeel over het meerendeel der kunstenaars van zijn generatie geveld, dat Toorop ongetwijfeld onderschreven zal hebben: ‘Voor alles wat het ding te buiten gaat, verlicht of verruimt en den geest in de regionen van het mysterie verheft, in de heerlijke onrust van het onzekere, hadden zij zich geheel gesloten. Alles wat tot het symbool leidt, alles wat onze kunst behelst aan onverwachts, vaags, onverklaarbaars en haar een bijna

raadselachtig uiterlijk geeft, zij hebben er zich voor gewacht, zij zijn er bang voor geweest. Als ware parasieten van het ding, hebben zij de kunst uitsluitend op visueel gebied beoefend en haar in zekeren zin afgesloten voor dat, wat het ding te buiten gaat en het licht van den geest in de geringste proeven, zelfs van zwart- en witkunst, kan brengen. Ik bedoel een uitstraling, die zich van onzen geest meester maakt en aan elke ontleding ontsnapt.'

Eén der voornaamste stellingen in Wackenroder's 'Hartsontboezemingen van een kunstlievend kloosterbroeder' was reeds, dat de schoonste levensstroom slechts ontspringt uit de samenvloeiende stroomingen van kunst en religie. De kunst werd hem tot een ding van vroomheid. Schilderijenzalen, zei hij, moesten tempels zijn; het gebed wilde hij vergelijken met het genieten van kunstwerken; het was hem een heilige vierdag, als hij deze met ernst en voorbereid gemoed ging beschouwen; ja, zoozeer stond de vereering der kunst en de vereering van God bij hem op een lijn, dat hij voor de kunst zou willen knielen, om haar de hulde eener eeuwige, oneindige liefde te brengen.

Wij hebben gezien, dat er in z'n symbolistische periode zeker verband bestond tusschen Toorop en de Duitsche Nazareners, die de schilderkunst weer tot de trouwe dienares der religie wilden maken. Toen Toorop in 1905, evenals vele Nazareners voor hem, dan ook naar het katholicisme overging, brak hij geenszins geheel met zijn verleden. Ook Toorop trachtte, voor zoover in zijn macht was, het voorbeeld van Christus na te volgen en te leven volgens de Christelijke moraal en naar Vincent's uitspraak, dat Christus eigenlijk de grootste kunstenaar geweest is. Hij onderwierp zich in alle nederigheid en bleef niet altijd de opstandeling. Terwijl hij vroeger dacht, dat bijzonderlijk zijn eigen tijd zoo slecht was, had hij thans leeren inzien, dat het door den aard van den mensch, waarin alles eeuwig, niets tijdelijk is, altijd zoo geweest was en eeuwig zoo blijven zou. Men kon natuurlijk een goed mensch en niet-katholiek zijn. Toorop geloofde echter, dat men volledíger goed was, dichter bij de waarheid en dus ook gelukkiger, wanneer men zich overgaf en zich als een van de velen, een uit de massa, onderwierp aan de kerk van

Christus, het groote voorbeeld, dat nog na twintig eeuwen het maatschappelijke leven in een groot deel van Europa beheerschte. Onbewust leefde hij reeds naar de leer van Christus, voor hij den laatsten stap deed en hem erkende als den grooten meester, hem adoreerde als den mensch, in wien 't goddelijke 't sterkst geopenbaard werd, den vertegenwoordiger van God op aarde, den mensch-geworden God. Cézanne, een der grootste kunstenaars van onzen tijd, had 't ook gedaan en hij was geen domme kerel, - wat men ook kon merken aan allerlei mondelinge en schriftelijke uitingen -, geen onbewuste, maar hij zag eenvoudig niet de mogelijkheid van een andere maatschappij-constructie dan de bestaande Christelijke.

Men heeft Toorop wel verweten, dat er ondanks de godsdienstige onderwerpen, die hij bij voorkeur behandelde, een sterk wereldsch element in zijn kunst was; dat ook in het katholicisme, waaraan hij zich vastklampte, de Genade niet over hem heeft kunnen komen, omdat het in de eerste plaats verstandelijke verzekerdheid en geen innerlijke bevrediging was, wat hij altijd gezocht heeft; dat het vooral het Dogma was, waartoe hij zich aangetrokken voelde en dat hij vreemd gebleven is aan den geest en het levensgevoel van het katholicisme.

Hiertegen zou men kunnen aanvoeren, dat Toorop zoowel de strengheid als de liefelijkheid van het katholicisme gevoeld heeft; dat de Genade geen zaak is van menschelijke bemoeienis, maar binnentreedt waar zij tehuis is en dat het grootste aardsche geluk wellicht het bezit eener schoone formule is: Toorop zou zeker niet geworden zijn die hij was, zonder zijn doctrine.

Toorop had een invloed op moderne Hollandsche grafici als Lodewijk Schelfhout, N. Eekman, Hein von Essen, om slechts enkelen te noemen, en zwakke navolgers met stilzwijgen voorbij te gaan, maar hoewel hij een eigenlijke school hier te lande niet gemaakt heeft, is er meer of minder iets van hem in alle jongeren van dezen tijd. In een opstel, getiteld: ‘Nieuwe wegen en oude erkenningen’, waarin R.N. Roland-Holst zich afvroeg, wat Toorop zal beteekenen voor het komende geslacht, erkende hij terecht in Toorop's ruste-

loozen drang naar vernieuwing de veilige zekerheid dat zijn roem den komenden orkaan zal doorstaan en achtte hij het ondenkbaar, dat de komende generaties hun verlangens niet voor een deel in zijn kunst bewaarheid zouden vinden.

KASPER NIEHAUS.

Twijfelachtig begin?

Er schijnt aanleiding, het antwoord, door den Minister van Buitenlandsche Zaken onlangs op eenige vragen van het lid der Eerste Kamer, den heer de Savornin Lohman gegeven, in het kort te bespreken.

Op 21 Februari jongstleden liet de heer Hymans, opnieuw Minister van Buitenlandsche Zaken van België, zich in den Belgischen Senaat als volgt uit:

> Lorsque M. de Karnebeek tomba, M. Beelaerts de Blokland nous fit savoir qu'il reprentrait l'étude de la question (du traité de 1925) *et nous soumettrait des propositions nouvelles.*

Op 23 Februari voegde hij hieraan toe:

> Comme je l'ai dit l'autre jour, lorsque le traité a été rejeté par la Chambre hollandaise, le gouvernement néerlandais a fait savoir à mon prédécesseur, M. Vandervelde, qu'il ne considérait pas l'affaire comme terminée *et qu'il avait l'intention de nous faire des propositions nouvelles*, *dans le but de nous donner satisfaction.* Lorsque je suis rentré au département on m'a donné les mêmes assurances.

Naar aanleiding dezer uitlatingen stelde de heer Lohman den Minister van Buitenlandsche Zaken de volgende vragen:

> Heeft Zijne Excelentie kort na zijn ambtsaanvaarding aan den toenmaligen Belgischen minister van buitenlandsche zaken verklaard, dat hij voornemens was zelf nieuwe voorstellen te doen, die de strekking zouden hebben België voldoening te geven, en heeft Zijne Excellentie deze toezegging herhaald bij het optreden van den tegenwoordigen Belgischen minister van buitenlandsche zaken?
> Is de minister bereid, den tekst over te leggen van de verklaringen, waarop de Belgische minister van buitenlandsche zaken het oog heeft gehad?

Het antwoord van den heer Beelaerts luidde:

> Het ligt voor de hand, dat het standpunt der Regeering tegenover de Belgische quaestie na de verwerping van het verdrag van 3 April 1925, aan welk standpunt bij verschillende gelegenheden volle openbaarheid is

> gegeven, ook ter kennis van de Belgische Regeering is gebracht. Dit is mondeling geschied; schriftelijke verklaringen zijn niet afgelegd.
> Bij zijn in den Senaat gehouden redevoeringen op 21 en 23 Februari l.l. kan de Belgische minister van buitenlandsche zaken niet dan op bedoelde mededeelingen het oog hebben gehad.

Heeft de heer Beelaerts hiermede den heer Hymans een démenti gegeven, ja dan neen?

Op geen schriftelijke aankondiging van voorstellen, 'ingericht om België voldoening te schenken', weten wij nu, kan de heer Hymans zich tegenover den heer Beelaerts beroepen. Doch de heer Hymans, al heeft hij zich van woorden bediend, die het geloof aan eene schriftelijke boodschap licht konden doen ontstaan, had niet uitdrukkelijk het bestaan daarvan verzekerd. De nadruk valt bij hem niet op den vorm der ontvangen mededeeling, maar op haar inhoud. Deze zou gestrekt hebben tot aankondiging van verdragsbepalingen, door Nederland aan te bieden en bestemd om België voldoening te geven.

In antwoord op de vraag of deze voorstelling juist is, bepaalt de Minister van Buitenlandsche Zaken er zich toe, naar de mededeelingen te verwijzen, voor en na door de Nederlandsche regeering omtrent haar standpunt inzake het Nederlandsch-Belgische vraagstuk na de verwerping van het verdrag van 1925 gedaan, en erkent, dat deze hare zienswijze mondeling ter kennis is gebracht van de Belgische regeering.

Die zienswijze zelve wordt nog eens geresumeerd in de memorie van antwoord op het voorloopig verslag der Eerste Kamer omtrent het afdeelingsonderzoek van hoofdstuk III der Staatsbegrooting voor 1928, in welk antwoord men leest:

> *Onderhandelingen met België* met het oog op de totstandkoming van een nieuw verdrag *zijn nog niet geopend kunnen worden*, zoodat dienaangaande geen mededeeling valt te doen. De ondergeteekende stelt er intusschen prijs op, ten vervolge op bij vorige gelegenheden gedane mededeelingen, de Kamer omtrent den huidigen stand van zaken in te lichten.
> De nieuwe studie waaraan, gelijk bekend, *de vraagstukken die door de verwerping van het verdrag van 3 April 1925 aan de orde zijn gebleven* sinds het vorig voorjaar zijn onderworpen is nog niet beëindigd. De oorzaak *van den tegengevallen duur* van dit onderzoek is eenerzijds gelegen in de der Kamer bekende veelheid en veelsoortigheid der betrokken belangrijke vraagstukken; anderzijds ligt zij in de talrijkheid der departementen en diensten, die daarover mede hebben te oordeelen. En eindelijk hangt zij ten nauwste samen met de wenschelijkheid, dat de vele belangen die in het spel zijn, zorgvuldig worden overwogen om zoo juist mogelijk tot hun

> recht te worden gebracht, en dat eenheid van inzicht en beleid worde bevorderd. *Een en ander vergt meer tijd dan men zich wel heeft voorgesteld.* De Regeering vertrouwt, dat zoowel in Nederland als in België zal worden verstaan, *dat elk streven naar uitstel van nieuwe onderhandelingen met België haar vreemd is.* Ook in België kan men het oog niet sluiten voor het feit, dat een goede voorbereiding een noodzakelijke voorwaarde is *voor het tot stand komen van een aan beide landen bevrediging gevende regeling.*

Eene regeering die zich verontschuldigt, dat onderhandelingen met België omtrent de totstandkoming van een nieuw verdrag nog niet konden worden geopend, en tot die verontschuldiging alleen bijbrengt, dat *zijzelve* met de goede voorbereiding nog niet gereed is, geeft voedsel aan de voorstelling, dat het teeken tot heropening der Nederlandsch-Belgische onderhandelingen van *haar* in het bijzonder mocht worden gewacht. Zij erkent van meening te zijn geweest, dat na veel korter tijd dan haar thans noodig blijkt de eerste stap tot het tot stand brengen van een *voor beide landen* bevredigende regeling door haar zou kunnen worden gezet. Die meening moet zij hebben gekoesterd ten tijde, dat zij aan de Belgische regeering de mondelinge mededeeling deed, waarvan in het antwoord aan den heer Lohman sprake is. Zij zal toen haar hoop *op een bevredigende uitkomst* hebben uitgesproken, aldus Belgische eigenliefde de gretig gebruikte gelegenheid schenkende, de aanstaande ‘bevrediging van België’ aan te kondigen. De heer Hymans m.a.w. zal een door Nederland uit den aard der zaak op beide landen betrokken adjectief hebben omgezet in een substantief, dat hij voor België accapareert, en dat in zijn mond een zeer bepaalde beteekenis had - in 1919! Meent men, dat de negen jaren, sinds verloopen, ook op hem hare uitwerking niet kunnen hebben gemist? Het ware onvoorzichtig, zich eenigermate tegenover den heer Hymans bloot te geven eer van diens inkeer ondubbelzinnig is gebleken; een blanco crediet heeft hij van Nederland niet verdiend.

De hernieuwde studie der bij het verworpen Nederlandsch-Belgisch verdrag betrokken vraagstukken, waarmede blijkens verschillende harer mededeelingen de Nederlandsche regeering zich bezighoudt, mag niet ten doel hebben eenig voorstel aan België te doen, eer gebleken is, dat deze nabuur

bereid is te onderhandelen op den grondslag van wederkeerigheid. Er zijn een aantal Belgische belangen te noemen, waaraan Nederland, een aantal Nederlandsche belangen waaraan België voordeel toe kan brengen zonder eigen belang, plicht of karakter te schenden. Eene overeenkomst op dezen grondslag te weigeren ligt volstrekt niet op Nederlands weg; zelfs haar voor te stellen is toelaatbaar, doch niet dan nadat zekerheid is verkregen, dat België den grondslag van uitruiling en wederkeerigheid aanvaardt. Van de situatie van Versailles is in de tegenwoordige wereldomstandigheden zóó weinig overgebleven, dat eene Nederlandsche regeering, die de wederopduiking der Versailles-figuur in Nederlandsch-Belgische besprekingen alsnog gedoogde, zich een vernietigend brevet van onbekwaamheid uitreiken zou. De Eerste Kamer heeft gehoor moeten geven aan den sterken aandrang van het Nederlandsche volk, dat minister van Karnebeek beduid wilde hebben, dat zijn gansche opvatting van de Nederlandsch-Belgische verhouding als in de banden van 1919 nog altijd vastgeklemd, in 1927 een anachronisme was geworden. De heer van Karnebeeksprak van huivering; wie zegt het hem thans na?

Het Nederlandsche volk heeft den bepaalden wil gehad, den opvolger van den heer van Karnebeek tegenover België op vrije voeten te stellen. Het is niet aan te nemen, dat deze zin van het votum den heer Beelaerts zij ontgaan. Niemand wenscht hem in den teugel te grijpen; de mogelijkheden van het oogenblik zijn te zijner beoordeeling, en van hem alleen. Het eindresultaat echter waartoe zijne staatkunde leidt zal noodzakelijk de goedkeuring behoeven der Staten-Generaal, en deze zal niet verleend worden tegen den zin van het Nederlandsche volk. Dat onder de factoren, die de handelingen van den heer Beelaerts bepalen zijn vermoeden van den weerklank, dien die handelingen bij het Nederlandsche volk zullen opwekken, een voorname plaats inneemt, is even billijk als onvermijdelijk. Het Nederlandsche volk nu hoort in de uitlatingen van den heer Hymans de nog juist bij tijds gekomen waarschuwing, en kan zich geen Nederlandsche regeering voorstellen, die er iets anders in hoort. Met betuigingen van goeden wil richt Nederland tegenover dezen medeonderhandelaar niets uit; hij zet ze om in excuses, satis-

facties en concessies, om straks te kunnen spreken van niet gehonoreerde beloften. Het antwoord aan den heer Lohman en het slot der aangehaalde periode uit de memorie van antwoord toonen, dat de heer Beelaerts voor de gevaren waaraan het verkeer met dezen Belgischen staatsman hem bloot kan stellen, niet blind is. Zijn open oog ontware tevens den nadruk, waarmede de Nederlandsche opinie verkiest met en dóór hem te mogen slagen liever dan hem te moeten bestrijden.

Want dit ééne zij gezegd uit de zekerheid die het mededoen aan de campagne tegen het verworpen tractaat opgeleverd heeft: profeten die de verwerpingskans van een tweede onder grootspraak ons opgedrongen Hymans-tractaat als gering mochten voorstellen onder het zeggen: 'zoo iets lukt geen tweemaal', verkeeren in ernstige dwaling. Het vermoeden ware niet misplaatst, dat zij beter thuis zijn in departementale opvattingen van gisteren dan in nationale opvattingen van heden. De fictie van een overwonnen Nederland, dat zijn territoriaal voortbestaan naast een zegevierend, slechts eischen stellend België voor schending van zijn gerechtvaardigde souvereiniteits- en verkeersbelangen zou moeten koopen, hebben wij stukgeslagen en het is ijdel, de stukken nog aaneen te lijmen. Een België, dat dit beproeven mocht, heeft kans en aanspraak op een 'bevredigende' afkomst met Nederland voor de naaste en wellicht voor langere toekomst opgegeven en zal daarmede, gelijk de zaken eenmaal liggen, zichzelf meer dan Nederland schaden. De eenige factor, die België daarvoor behoeden kan, is België's inkeer. Dien af te dwingen is ten eenen male buiten onze macht, wil en neiging, maar wij willen niet vergeten, dat hij door niets zoozeer vertraagd worden zal als door een onzekere wankelmoedige houding van Nederland. Studie zooveel en zoo grondig men wil, maar, *voor het oogenblik*, nog niets verder. Niet wij hebben te doen blijken, dat wij het votum van 1927, maar België, dat het de eischen van 1919 verloochent. Is eenmaal die basis gewonnen, dan is, als tusschen gelijken die elkander in zekere opzichten van dienst kunnen en willen zijn, onderhandeling mogelijk, en regeling, naar den eisch van ieder onderwerp, bij opzegbaar of bij onopzegbaar tractaat.

H.T. COLENBRANDER.

Naschrift.

Sedert het bovenstaande werd geschreven, heeft minister Beelaerts in de avondvergadering der Eerste Kamer van Maandag 23 April de volgende verklaring afgelegd:

> Met betrekking tot onze verhouding tot België zijn door den heer Anema[1)] woorden gesproken, welke ik ten volle en zonder eenig voorbehoud zou willen onderschrijven.
> Zoowel met betrekking tot het belang dat beide landen hebben bij een spoedige afwikkeling van de aanhangige vraagstukken *als met betrekking tot het initiatief inzake het hervatten van de onderhandelingen* ben ik het met dien geachten spreker geheel eens.
> Er behoeft van deze zijde niet nogmaals de nadruk te worden gelegd op het feit, *dat België*, *buiten hetgeen in de vigeerende tractaten is vastgelegd*, *tegen Nederland geen rechten kan doen gelden.* Het ligt voor de hand, dat de verwerping van het tractaat van 1925 wegens de overwegende bezwaren, welke hier te lande tegen sommige elementen van de ontworpen regeling bestonden, aan België niet het recht zou geven een houding aan te nemen als had het van Nederland iets te vorderen.
> Maar evenmin moet Nederland na die verwerping zelfgenoegzaam afwachten of België, welks wenschen ons immers bekend zijn, ons misschien een voorstel zou willen doen, waarin met onze bezwaren rekening wordt gehouden. Slechts vérgaande kortzichtigheid kan het groot politiek en economisch belang uit het oog doen verliezen, hierin gelegen, dat beide landen in onderling overleg de door de verwerping aanhangig gebleven kwesties tot een voor beide bevredigende oplossing brengen. En het is zoowel het belang van elk der beide landen als een algemeen Europeesch belang, dat de aanvang der besprekingen over die oplossing niet langer worde vertraagd dan voor vaststellen van degelijke grondslagen onvermijdelijk is.
> Zooals ik reeds in de memorie van antwoord heb uiteengezet, is het voor mij een teleurstelling, dat het nader onderzoek, noodzakelijk om die grondslagen te vinden, nog niet is ten einde gebracht. Behalve het ambtelijk onderzoek is natuurlijk ook nog overleg buiten den engeren ambtelijken kring noodig. *Maar uit dezen onverwachten langen duur mag niet worden afgeleid* - en dit is het eenige punt, waarop ik het met prof. Anema niet eens ben - *dat er weinig hoop zou bestaan dat een nieuw tractaat vóór de verkiezingen van 1929 zijn weg naar het Staatsblad zou vinden.*
> Integendeel, ik vlei mij nog steeds dat dit, met goeden wil van alle zijden, mogelijk zal blijken en ik zou mij niet verantwoord achten indien ik daartoe niet alle krachten Inspande.
> Een goede, vlotte verhouding met onze Zuiderburen, met wie wij zoo menig belang gemeen hebben en in zoo menig opzicht kunnen samenwerken, acht ik van zeer groot belang voor ons land en het is niet

1) Die op een nieuwe onderhandeling met België aandrong en het onverschillig achtte wie van beide staten het initiatief nam.

zonder bekommernis, dat ik zie, hoe lichtvaardig somwijlen, zoowel in ons land als aan de overzijde der grens, door onverantwoordelijke personen dingen worden gezegd en geschreven, welke slechts in staat zijn de atmosfeer te

> bederven en dientengevolge de komende onderhandelingen te bemoeilijken. Te licht schijnt men geneigd te vergeten, dat onderhandelingen tusschen twee staten en de voorbereiding daarvan een teer werk zijn, dat een rustige atmosfeer vereischt.
> Met betrekking tot die voorbereiding dient men overigens te bedenken, dat zij noodwendig, wat publiciteit aangaat, een geheel ander karakter draagt dan de voorbereiding van een regeling op het gebied der binnenlandsche wetgeving, waarbij openbare discussie somtijds van veel nut kan zijn.
> De regeering heeft in deze waarlijk een moeilijke taak en zij heeft geen enkele reden gegeven, waarom haar niet ook buiten deze Kamer het vertrouwen zou worden geschonken, waaraan het haar in de Kamer niet ontbreekt en dat zij bij het volbrengen van die taak ruimschoots behoeft.

Van het feit dat de minister eene verklaring als deze noodig keurde, is met waardeering kennis te nemen. Men kan er van zeggen dat zij een voor Nederland bevredigende ontwikkeling van zaken alsnog mogelijk laat, zonder deze echter te verzekeren. Alles hangt af van den inhoud waarmede de bewindsman zelf zijn niet overduidelijke woorden betreffende het vaststellen van degelijke grondslagen zal vermogen te vullen.

Zooveel geeft de minister wel te kennen, dat hij de uitspraak der Eerste Kamer van 1927 geëerbiedigd wil zien door Nederland en België beide Een voor beide landen bevredigende uitkomst is te verwachten wanneer zij zullen blijken zich eene overtuiging die volgens den minister ‘voor hun hand ligt’, ook werkelijk te hebben toegeëigend, en er hun gedrag door laten besturen. Behoort nu de zekerheid dat België dit inderdaad inziet, tot de grondslagen die de minister zegt noodig te hebben, ja dan neen? Het verlangen naar zoodanige zekerheid met ‘zelfgenoegzaamheid’ te bestempelen is onbillijk. Er is nu eenmaal in de Nederlandsch-Belgische kwestie een verleden dat wij in het belang onzer waardigheid dàn als verleden mogen laten voor wat het is, wanneer wij de gegronde overtuiging hebben dat België hetzelfde doet.

Zaak van minister Beelaerts is, zich die zekerheid voor ons te verschaffen, en hij wenscht daarbij niet op de vingers te worden gezien. Volkomen begrijpelijk. Welke middelen een minister van buitenlandsche zaken in een uiterst kiesche en belangrijke zaak te baat nemen moet om zich te overtuigen dat hij inderdaad op vasten bodem is komen te staan, kunnen geen buitenstaanders hem voorschrijven. Op het resultaat komt het aan en als dit gezien mag worden zullen wij den

minister prijzen, want hij zal geslaagd zijn in een zeer moeilijk werk. Onze ongerustheid spruit hieruit voort dat de eigenlijke moeilijkheid thans schijnt te worden weggepraat, eer zij - althans voor zoover wij zien kunnen - metterdaad is opgeheven. Een bezwaar welks opheffing men zeer aan-staande acht reeds van te voren *en bagatelle* te behandelen zal goede tactiek worden genoemd als die opheffing inderdaad zal zijn gevolgd, en scherp worden afgekeurd als zij zal zijn uitgebleven. Dit zijn de risico's der gladde baan waarop een minister van buitenlandsche zaken zich beweegt en die de heer Beelaerts niet mag en naar wij hopen ook niet behoeft te schromen.

In het tweede gedeelte zijner verklaring gebruikt de minister redewendingen die den schijn kunnen wekken alsof naar zijne meening het vinden der degelijke grondslagen eene operatie is die geheel in Nederland kan worden verricht. Het moge dan wat langer duren dan hij eerst gehoopt had, maar als eenmaal de ambtelijke en buiten-ambtelijke adviezen die hij inwacht, ontvangen en beoordeeld zullen zijn, volgt, nog vóór de verkiezingen van 1929 - het Nederlandsche voorstel? *Neen: het tractaat*! Waar komt, bij deze voorstelling, België, zijn wil, zijn inzicht, zijn critiek in het geding? België, 'welks wenschen ons immers bekend zijn'? Waaruit zijn die wenschen bekend? Uit een reeks van eischen die Nederland verworpen heeft. Eén van tweeën: òf tot de 'grondslagen' moet de zekerheid behooren dat België die eischen intrekt, òf het Nederlandsche voorstel wordt een avontuur.

De minister wenscht alleen gelaten te worden. Inderdaad heeft hij veel te overpeinzen; - niet het minst de vraag, hoe hij op den ingeslagen weg voort zal gaan zonder blootstelling van Nederland.

C.

Fransche letteren.

Jacques Chardonne, *L'Epithalame*; Librairie Stock, Paris 1921. Idem, *Le Chant du Bienheureux*, id. 1927.

De relaties tusschen man en vrouw zijn in den loop der vorige eeuw door den Europeaan geplaatst in eene gezichtslijn, welke, aanknoopend bij het derde hoofdstuk van Genesis, den laatsten uitkijk op een mogelijk Eden onbereikbaar maakt. Vanaf de Babyloniërs tot aan de uitloopers der Roccoco-tijden had een bezonnen geest de slang gesteld bij 't begin van alle schuld, om de verantwoordelijkheid eener obscure ramp af te wentelen van de schouders der menschen, en achttien honderd jaren Christendom, de vervloekingen van alle kerkvaders, het voorbeeld van duizenden heiligen, hadden niet vermocht de lyriek te delgen welke in de toenadering der twee geslachten geheimzinnig besloten lag. Wanneer de schrijvers der ridderromans, de dichters van Isolde, Laura, Beatrice, Julia, Heloïse, Manon, Faust's Helena, etc., de auteurs der verschillende artes amandi, tot en met Stendhal, en de lezers, die zij wisten te begoochelen, tot hun aardschen vorm konden terugkeeren, zouden zij zich in eene wereld bevinden, welke met het elementairste hunner begrippen elke gemeenschap verloor; zij zouden moeten besluiten, dat de grootste revolutie welke de mensch volbracht, de onverklaarbaarste, de nuttelooste, bestaat in de omwenteling der liefde. Zij zouden eene gansche menschheid zien, die zich niet meer bekommert om de schoonheid der bloem, doch enkel om de duistere chemie der wortels; die de oude adoraties verwees naar de tiende-rangs-kunst der simpelen van hart en hersens; die onverschillig of machteloos tegenover

mystagogen en epicuristen, beide afdankte; die van den wijn slechts den droesem schonk. Wat het puritanisme eener lange reeks van eeuwen niet had kunnen vernietigen een geloof dat aan alle critiek en alle schommelingen der mode ontsnapt was: onze voorstelling eener liefde, die van hare laagste tot hare hoogste gradatie, als drift en als goddelijke gave, een opperste goed, maar ook een bereikbaar goed vormt, deze waan zoo men wil, maar deze edele en heilzame conceptie, verdween uit de preoccupaties van de kunstenaars der laatste vijftig jaren, is zelfs met de kenmerken der hedendaagsche kunst niet meer vereenigbaar.

Het zou te ver voeren om de oorsprongen en oorzaken na te speuren van een verschijnsel, dat Goethe, Shakespeare, Dante, Petrarca, Beethoven, Franciscus van Assisi en een aantal andere meesters wier levensdata onze ijdele museum-cultuur herdacht of nog herdenken zal, met verbijstering zou hebben geslagen. Wij zijn zoo doordrongen van het antagonisme der vrouwelijke en mannelijke natuur, dat ik niet durf veronderstellen, dat deze voorgangers de tegenstrijdigheid der twee sexen even goed beseften als wij. Doch wanneer ik zie, hoe zij de barrière tusschen man en vrouw uitsluitend ontleenen aan machten, die werken buiten het individu, of aan machten onafhankelijk van den persoonlijken wil, dan aarzel ik om deze methode toe te schrijven aan een compleet onverstand. Zij hadden een andere psychologie dan wij, die de psyche, hare analyse, hare belangrijkheid eerst laten beginnen bij de afwijking, de onregelmatigheid, de wanorde, de abnormaliteit. Voor ons heeft eene normale psyche geen historie meer, evenmin als de gelukkige volkeren. Zij hadden eene andere aesthetiek dan wij, die zoowel het evenwicht, als de vervoering, de verheffing, de behaging en alle vorm-volmaaktheid geleidelijk gingen rangschikken onder de academische en geledigde attributen, tot wij merkten, dat wij niets overhielden dan misgeboorten, wanstaltigheden, en heel de vale, beschamende triestheid der moderne kjökkenmöddinger. Zij hadden vooral eene andere levenshouding. Zij hielden van waarheden als koeien, deze voorgangers. Zij beschikten over een onbeschroomd gezond verstand en niets leek hun hatelijker dan een impasse. Een accuut instinct van zelfverdediging

waarschuwde hen, dat het gevaarlijk is voor de harmonie van elk leven om een probleem als onoplosbaar te stellen, en onoplosbaar stond voor hen gelijk met foutief. Zij waren practische, utilitaristische en lichtwaarts gekeerde naturen, hoewel zij geen motoren kenden, geen golflengten, noch het muzikale geheim der electriciteit. Zij leefden in andere, religieuse, politieke, sociale belemmeringen dan wij, doch alles wat onze dagen vergiftigt, alle venijn, dat wij ons fantaseeren met eene hardnekkigheid betere zaken waardig, hebben zij zonder aarzeling verworpen. En ik voor mij ken geen enkele reden om de continuïteit dezer methode te breken. Wanneer ik zie, dat een gansche litteratuur, een gansche dramaturgie, om te zwijgen van de evidente misogynie der schilderkunst, de mysteriën van Eros slechts kan beschouwen als een bron van eindeloozen en onvermijdelijken tweespalt, zou ik zulk een verschijnsel nog kunnen aanvaarden in zijn objectiviteit, zonder verdere waardeering. Maar wanneer ik zie hoe een menigte disciplineerbare tekorten zich voordoet als norm, als wet, in onveranderlijk dezelfde misvattingen, wanneer ik zie hoe steeds dezelfde botsing met opzet, met voorbedachten rade en bovendien met een flagrante willekeur wordt opgedreven tot een stelselmatige onverzoenlijkheid, komt het mij voor, dat de zorgen van den rampzaligen mensch mateloos en roekeloos worden vermeerderd, dat de negatie van het grijpbaarste geluk eene manie werd, die mij des te overbodiger schijnt, daar zij steriel blijft en tot geen enkel positief resultaat kan leiden. Want deze zaak is ernstig of is het niet. Dat zij ernstig is, zou kunnen worden aangetoond door de wagon-ladingen boekdeelen, welke men sedert een halve eeuw over haar uitschudde. Dat zij niet ernstig is, zou kunnen blijken uit het deficit aan goeden wil en goede trouw waarmee men haar behandelt. Een groot talent, een ongeevenaarde techniek, een buitengewone ervaring, een veelzijdig gemoed, verspild in de monotonie van dezen circulus vitiosus, terwijl de hoogste levenskwesties verwaarloosd liggen, is een der jammerlijkste consequenties dier manie. Dit is het geval met Jacques Chardonne.

Het eerste deel van *L' Épithalame* beschrijft de langzame,

geduldige cristallisatie eener liefde, het tweede deel analyseert de geleidelijke, ongenadige en eigendunkelijke decristallisatie dierzelfde liefde. De personen behooren zonder uitzondering tot de gefortuneerde, liberale bourgeoisie; de jongeren zijn studeerende, de ouderen behartigen min of meer hunne zaken van balie en industrie; zij zijn gezond en optimistisch; geen enkele ongeproportionneerde drang van binnen of van buiten staat hun geluk in den weg; de families zijn homogeen en plegen geen echtbreuk; de gedesillusionneerden nemen op een enkele uitzondering na geen amants of maîtresses; er gebeurt absoluut niets in dezen roman van achthonderd pagina's, niets dan een paar natuurlijke, tijdige sterfgevallen; geen spoorweg-ramp, geen auto-ongeluk, geen duel, geen miskraam, geen moord of zelf-moord, geen brand of overstrooming, geen beurs-krach, niets; deze arcadische wereld is hermetisch gesloten voor elken vorm van fatum of karma. Rondom de twee hoofdfiguren Berthe en Albert, eerst kinderen, later man en vrouw, groepeert de auteur eene steeds zich hernieuwende menigte van bij-personen met een overvloed welken men slechts vindt in de groote romans van Tolstoï. Allen zijn geteekend en gedifferentieerd met de uiterste beknoptheid, met de uiterste nauwgezetheid. Chardonne observeert zonder formules, zonder schemas. Hij individualiseert een type in zijn gedaante en in zijn particulier aura met een onfeilbare zakelijkheid. Die juistheid weerspiegelt zich ongeschonden in zijn proza, dat onkreukbaar alle nuances volgt van een gevoel, een gedachte, een beeld. De roman ontwikkelt zich in korte, cinematografische hoofdstukjes, dikwijls zonder verband, een interieur plan volgend op een interieur rhythme, maar zonder de minste onderbreking, zonder de flauwste inzinking. Het boek heeft trouwens geen slot. Wanneer de mogelijkheid bestond om door te schrijven in het oneindige zou men in het oneindige verlangen door te lezen, onafgebroken geboeid. Het is onberekenbaar welk een somma van métier, standvastigheid, controle en beheersching vereischt zijn voor zulk een in vakmatig opzicht bewonderenswaardig resultaat. *L' Épithalame* was Jacques Chardonne's eerste boek.

Weinige dingen zijn bekoorlijker dan het stoorloos ont-

kiemen der liefde in het jonge meisje, en deze bekoring wordt doordringender naar mate die liefde zich kan vormen generzijds van alle goed en kwaad, naar mate zij zich ontplooien kan in virginale zintuigen, naar mate van een loutere jeugd alle troebelen, alle wrangheid des levens kunnen worden afgewend. Het is een wensch van ons verzwegenste denken. De verrukkelijkste bladzijde van Gide zal altijd zijn die van *Si le grain ne meurt*, waar hij Emmanuele oproept in de lange schaduwen van den zomermorgen. Geen herinnering kan rijker zijn aan elyseesche zaligheid, geen herinnering kan ons dichter voeren tot het besef eener goddelijke herkomst. In deze juveniele onbevangenheid, in dezen staat van gerustheid, plaatste Chardonne zijne Berthe, en het enkele feit van dit wezen, ontworpen buiten alle lyriek, geschetst in denzelfden immobielen stijl als het burgerlijke en bij voorkeur onbeduidende milieu harer verwanten en bekenden, op wier grauwen achtergrond zij lichtend ronddoolt, het enkele feit dezer aanwezigheid, geeft aan de woorden en gebaren, aan het nietige gebeuren die totale zangerigheid, welke de auteur onuitgesproken liet, en zelfs die bewogenheid, welke zijn proza zorgvuldig vermijdt.

Deze Berthe, vroolijk en raisonneuse, onvoleindigd in eene uitmuntende maar fragmentarische opvoeding, ontwikkelbaar in al haar vrouwelijke geschiktheden, wordt in een kring van jonge lieden onderkend door Albert. Men moet de karakters van Chardonne's personen steeds afleiden uit hunne reacties op de buitenwereld en slechts van stap tot stap constitueert zich Albert's geaardheid. Geen enkele onbedwingbare impuls drijft hem tot Berthe, die volmaakt neutraal blijft. Zijn temperament is meer theoretisch amoureus dan practisch. Hij doet niet aan litteratuur, doch als zoon van een eerste-klas advocaat en studeerende in de rechten, als homme honnête, is hij geletterd. Hij moet *De l' Amour* gelezen hebben van Stendhal, hoewel Chardonne het niet zegt. Misschien is de psychologische vivisectie van Barrès' eerste manier niet vreemd aan zijne formatie. Maar buiten *De l' Amour* van Stendhal zou het experiment, dat hij onderneemt met Berthe ondenkbaar zijn. Hij insinueert zonder drift, doch met een virtuoos overleg, de liefde in het gedachtenleven en allengs

in het organisme van Berthe. Zij, spontaan, ongerept, willig, naief en merveilleus speeltuig, ontwaakt geleidelijk tot een amour-passion; hij, dilettant van nature, besloten in zijn tactiek, volgt haar voorbestemden ontwikkelingsgang zonder hartstocht en zonder oprechtheid, waarvoor Berthe, bevlogen van illusies, en overmachtigd door alles, wat de liefde kan bevatten aan vervoering, ongedeerd staat. Eene ziekte van Berthe, en de dood van Albert's vader sluit dit eerste bedrijf van *L' Épithalame.* Een paar jaren gaan heen voor zij elkaar terug zien. Berthe overschouwt het verleden als droom. Albert observeert in zich zelven een amour-goût, of liever een amour-habitude. En zij trouwen.

'Le premier volume est un chef-d'oeuvre terrible,' schreef Mauriac. Het mefistofelische spel met deze teedere en vertrouwelijke Psyche is zonder twijfel onmeedoogend. Doch wat mij betreft, ik las het onder den corregiaanschen toover van het jonge meisje.

De aanwezige elementen lieten Chardonne de keuze om uit de verbintenis van Berthe en Albert te doen groeien een gelukkig of een ongelukkig huwelijk. Hij koos het laatste. En daar niets onmogelijk is of onwaarschijnlijk in het menschelijk bestek, daar de menschelijke ziel, in tegenstelling tot de animale, de vrijheid verwierf om te werk te gaan met schokken en volgens haar volstrekte willekeur (wat alle psychologie hersenschimmig maakt), aanvaarden wij zonder moeite, dat de doelloos amateuriseerende Albert in de uren, welke liggen tusschen het eerste en het tweede deel, zich herschept tot een onverbeterlijken werkezel; dat Albert, die Berthe had leeren zwerven in het labyrinth zijner gedachten, deze regioon onverhoeds voor haar sluit; dat Albert, die een bemoeizuchtig gids was van het bekoorlijke kind, halsstarrig weigert zich in te laten met de bezigheid van het geenszins oppervlakkige brein zijner vrouw; dat Albert alle zoete disposities, welke hij in Berthe ontwikkelde, ongebruikt laat; dat Albert met een onbegrijpelijk egoïsme iedere toenaderingspoging van Berthe afwijst. Dit alles is arbitrair; dit alles had toegelicht en genuanceerd mogen worden, maar dit alles is denkbaar en gebeurlijk. Het zou ijdel zijn om dit te criti-

seeren, ondanks de onmiskenbare overdrijving en het eigengereide ingrijpen van den auteur.

Uit eene liefde, die voor den een spel was, voor de andere onbluschbare gloed en onvervulbaar verlangen werd, ontrijst de serie van eindeloos gevarieerde conflicten, welke ook dit tweede deel opvoeren tot een document van allereerste orde, dat, niettegenstaande de aanvechtbare basis, stijgt tot tragische schoonheid. Een zesde zintuig speurt met wreede stiptheid en met onverzadelijken ijver de tekorten op van het arme hart, en zoolang de liefde wederloon verwacht, zoolang de liefde menschelijk is en niet naderen kan tot het mystiek begrip, dat de *Imitatio* in een onvergankelijk hoofdstuk vastlegde, zoolang zal zij de kwelling zijn, die zich meet aan schamel geluk, aan weinig troost. Met dit zesde zintuig evolueeren Berthe en Albert in een bittere waarheid, in een onbedriegelijke helderziendheid. Zij vangen elke intonatie, elken blik, elke geste op, waarbij de beste bedoelingen scheefloopen. Een beminnelijk begonnen gesprek verkeert om een lettergreep in een ruzie. Onuitspreekbare gedachten hechten zich vast in het aura en verstikken de ademhaling. De wrevel brandt los uit eene beuzeling en plant zich voort met ontstellend geweld. Een beschamende onredelijkheid heerscht over daden en denken. Men zoekt elkander te midden van warende dwangbeelden, welke opspoken uit de herinnering, en telkenmale graaft men dieper in de duisternissen van het berooid en vertwijfeld gemoed.

Logisch zou op dit boek, dat geen slot heeft, een derde deel moeten volgen, waarin de haat zich cristalliseeren zou. Ook dat ware juist, verschrikkend juist. In de dichtbevolkte wereld van *L'Épithalame*, eene wereld, waarin lichamelijke schoonheid en fortuin regel zijn, bereikt niemand een minimum van geluk, wijl niemand het minimum intelligentie bezit om het te vinden. Ik zou honderden romans kunnen citeeren, waarin men hetzelfde zonderlinge verschijnsel observeert. Het moderne oog, aan zulke ongerijmdheden gewend, het moderne bewustzijn, verdoofd in eene ledige activiteit, aanvaardt dergelijke onvermurwbare postulaten zonder tegenstand. Maar wanneer men deze rampspoedige wezens een moment aanschouwt met het oog van een Goethe

of een Stendhal, kan men zich niet weerhouden om al die lieden onbeschrijflijk dwaas te vinden, zoo dwaas, dat men zich afvraagt, of ooit een schrijverswaarde zal kunnen opwegen tegen de verlammende machten, welke door hun vergroeide en verschrompelde naturen bestendigd worden.

In eigenlijken zin is *L' Épithalame* geen roman, doch de reeks notities van een psychologisch moralist, die zou beschikken over eene onuitputtelijke substantie. Als eigenlijke roman, geconcentreerd in een tijd, een plaats, een handeling, is ook *Le chant du Bienheureux* een mislukking. *L' Épithalame*, dat zich uitstrekt over een tiental jaren, geeft een volmaakte impressie van continuïteit; Chardonne's tweede boek, dat niet de helft der uitgestrektheid heeft van het eerste, wil een gansch leven omspannen van meer dan veertig jaren, een opzet, welke door Balzac, Zola, Romain Rolland, Proust, werd uitgewerkt in een rij van deelen. *Le Chant du Bienheureux* is niet alleen episodischer, hij zit vol gapingen. Ik noteer dit echter zonder meer, want bij een criterium als ongebrokenheid van duur zou het meerendeel der werken, die men als chefs-d'oeuvre placht te waardeeren, bezwijken.

Men kan zich voorstellen, dat *L' Épithalame* den auteur eenigszins vermoeid achterliet. Men ontwaart er de obsessie van in den proloog, waar de Baraduc's het huwelijk van Berthe en Albert consequent vervolgen. Ook het echtpaar Baraduc leeft in spasmen van waanzin, ook hunne nachten zijn verscheurd door schrikgedrochten, ook hunne morgens lichten over de hallucinaties van hulpeloos doorjaagde kwel-droomen. Hun zoon, Pierre, kon een kind zijn van Albert en Berthe, dat aarden zou naar den vader. Hij verlaat het ondraaglijk huis met een vage bevlieging voor litteratuur en vindt de ontnuchtering van een zwerversbestaan. Bij zijn moeder, die verlost werd in het weduwschap, teruggekeerd, arm en besluiteloos, ontmoet hij Rose, zijn vroeger kameraadje dat eene argelooze verblinding harer jeugd voortzette en op hem wacht. Rose kon het kind zijn van Albert en Berthe, dat aarden zou naar de moeder. Zij werd geboren met de preexistentie van een ideaal, dat zij op haren kruisweg van leed onverwoestbaar zal bewaren. In dienst van Pierre's armoede

en hypothetisch kunstenaarschap stelt Rose, die een aristocrate is, haar persoon, haar vermogen, haar erfgoed, haar verdraagzaamheid, haar respect en haar liefde. Pierre schrijft geen enkel boek, wint drie kinderen bij zijn vrouw en ruïneert haar. Wanneer hij bij Nicole, dien hij tijdens zijne zwerversjaren ontmoette in Afrika, wanneer hij in dienst van Nicole, die groot-industrieel werd, zijn fortuin terugkrijgt, ontvlamt hij voor Jeanne, eene Roemeensche, die hij tot zijne maîtresse maakt. Maar noch de redelijke noch de onredelijke liefde kunnen Pierre voegen naar een evenwichtig geluk en nieuwe ondefinieerbare doch onbuigzame factoren vertroebelen ook deze vereeniging. Als Jeanne vlucht naar haar land, wordt Rose, die trouw bleef, overreden op een overweg. Pierre neemt ontslag bij Nicole, die bezwijkt aan eene foutieve, hoewel herstelbare berekening, doch voor wiens summiere inborst een vergissing doodelijk is. En gekloosterd met Louise, zijn dochter, die een jonge liefde voor hem opoffert, schrijft Pierre zijn eerste werk, welks titel vermetel ontleend wordt aan de Bhagavad-Gita: *Rosine*, *ou Le Chant du Bienheureux.* Van dit gezang echter, dat oprijst uit de smarten van vrouw, maîtresse en dochter, lezen wij geen enkele bladzijde, en daar de veronderstelde kunstenaar, het veronderstelde meesterstuk steeds tot de motieven zal behooren, die bij de romanfictie ontoelaatbaar zijn als de auteur niet tegelijkertijd de proef levert op zijn som, sluiten wij het boek met een ontegenzeggelijke teleurstelling.

Maar deze roman, doorvlochten met philosophische en moralistische overwegingen, is edel genoeg geintoneerd, dat in zijn rythme kan samenstemmen een Boeddhistische spreuk (Verricht uw arbeid zonder u te bekommeren om de vruchten), Hector's vers uit de Ilias (‘Mijn hart noopt mij niet tot vluchten, wijl ik leerde immer onversaagd te zijn... Toch weet ik, dat het heilige Troje vergaan zal’) en de aangrijpende analogie tusschen den desperaten slotklank der twee eenig mogelijke levensaspecten - het Helleensche, dat het individu poneert en uitvond, het Oostersche, dat een heil wijst in het tegendeel - deze roman, zeg ik, is geheven op een plan, waar de menschelijke ziel zich natuurlijkerwijze verruimt in zulke perspectieven, en wat wij van de schoonheid mogen

wenschen, dat zij weldadige krachten uitzende, wordt hier vervuld. De domineerende figuren van *Le Chant du Bienheureux* zijn Rose en Nicole. In Rose is een idee belichaamd, dat men met verwondering tegenkomt in deze eeuw, en dat reeds in *L' Épithalame* werd aangeduid: het sacramenteele, onuitwischbare karakter van het huwelijk, een idee, waarmee ook de psychologie van Pierre doortrokken werd.

Haar beeld zou sereener gebleven zijn, zonder irreeëler te worden, wanneer bij haar dood alle weifeling tusschen zelfmoord of ongeluk was weggenomen, en liever zag ik voor Pierre's rouw, waaruit de gelukszang moet klinken, een minder wrange basis. In Nicole analyseerde Chardonne de psychische functie van den zaken-mensch, die in zijne superieure vertegenwoordigers het creatieve type zeer dicht benadert. De scheppende geest ageert bij een groot-industrieel niet anders dan bij den kunstenaar en slechts het resultaat bindt den industrieel aan eene sfeer, die lager gegradueerd is dan de cirkels, waarin de kunstenaar zich beweegt. Men krijgt door de figuur van Nicole de zekerheid, dat een zakenman even belangrijk is qua psyche als groote veldheeren, staatslieden, componisten of dichters; dat zijne qualiteit of quantiteit van fantasie, intuïtie, persoonlijkheid, droom, durf en wil niet achterstaan bij dezelfde hoedanigheden, welke men gewoonlijk waarneemt bij de categorieën der dienaars van den geest; dat men niet zonder onrechtvaardigheid het vers van Juvenalis op hen zou kunnen toepassen, zooals Henri Poincaré eenmaal deed: et propter vitam vivendi perdere causas; bij alle hoogere typen wordt het leven opgeslorpt door zijn oorzakelijke reden.

Wanneer *Le Chant du Bienheureux* in zijn totaliteit bestrijdbaar is, bij fragmenten behoort het tot de litteratuur, die zeer zelden geëvenaard wordt. Voor Chardonne lijkt slechts één stijging denkbaar en wenschelijk: uit te drukken, wat hij bij het slot van zijn boek vertolkt als het onuitspreekbare: ‘J'aurais voulu peindre la joie.. Oui, j'aurais voulu chanter le bonheur.... Je n'ai pas osé, je n'ai pas pu. On n'écrit pas ce qu'on voudrait. Avec une application forcenée, un infini scrupule, je tâche d'exprimer l'essentiel de ma pensée, et ce que j'écris n'est pas ma propre idée, et ne vient pas de mon

expérience. C'est un autre personnage, très vieux, inspiré par une émotion, dont je ne vois pas les sources, qui parle et ne me permet pas que j'intervienne' Hij moet het oude personnage, dat hem obsedeert, wurgen. Tot dusverre ontdekte hij, onder de beste voorwaarden, geen enkel mensch, die eenigszins bekwaam is tot geluk, en al weten wij hoe dit begrip - het geluk - imaginair is en pas statisch kan worden in den dood, wij meenen, dat het als doelpunt van elken toekomstigen dag verkieselijker is dan zijn antithese, al ware het enkel, wijl het de menschelijke vermogens vollediger opvordert.

MATTHYS VERMEULEN.

Bibliographie.

A.W. Harrison, Vice-Principal of Westminster Training College. The beginnings of Arminianism to the synod of Dort (Londensch proefschrift), London, 1926.

In vierhonderd bladzij vat dit onderhoudende, helder geschreven en keurig verzorgde boek die befaamde godsdienstige en staatkundige twisten samen, die uitloopen op de decreten der synode van Dordrecht (6 Mei 1619), de terechtstelling van Barnevelt (13 Mei 1619), de veroordeeling van De Groot (18 Mei 1619). Maar zelden beroept zich de schrijver op Motley of Groen; doorloopend daarentegen laat hij de Latijnsche folianten en duodecimo's der theologische voormannen, de brieven en besluiten der staatslieden, de vlugschriften, strijdschriften en schendschriften spreken. Men krijgt den indruk, dat hij, zonder misschien veel nieuws op te delven, strenger dan de meesten zich laat leiden door de bewijsstukken, en ze degelijker kent. Zijn inzicht in den tijd en de medespelers doet hem hoorenswaardige dingen zeggen; zoo, wat hij opmerkt over den internationalen stempel van de godgeleerdheid dier dagen (blz. 165); zoo, waar hij het op en neer golven van den strijd teekent (blz. 82, 163, 192, 204, 224, 279); zoo, waar hij doet uitkomen dat De Groot, in 1613 het gezantschap naar Engeland vergezellend, in naam weliswaar meegaat voor discussies over volkenrecht, in waarheid echter om koning Jacobus te winnen voor de Remonstrantenzaak (blz. 191, 200; minder gelukkig genuanceerd bij Knight, The life and works of Hugo Grotius, 1925, blz. 138,143-147). Ook met de details der vaderlandsche historie en met Nederlandsche namen en termen is de schrijver welvertrouwd; de gevallen, waarin hij zich bezondigt aan Schoonhaven of Schoonheven, Rijngaterwoude, Middelberg, Mus, Van Ledenberg (blz. 153, 172, 247, 251, 252, 268, 280, 289), zijn hooge uitzondering. Het betoog lijdt aan het gewone mankement der geschiedverhalen, van te zelden naast dag en maand ook het jaartal te vermelden (wat bij naslaan hinderlijk is); doch het wint door een reeks van teekenende en vaak amusante kleinigheden, als die van een hofpreek, na Maurits' verheffing in de orde van den kouseband, over den tekst uit psalm 147 ‘De Heer heeft geen welgevallen aan de beenen des mans’ (blz. 190), of als het verhaal van dien feestelijken hemelvaartsdag 1619, die de geschiedenis besluit (blz. 383). Hoewel aan het boek gearbeid schijnt met interrupties - want nu en dan worden, op bladzijden die wat ver uiteenliggen, dingen twee keer gezegd -, is het veelvormig materiaal hier geworden tot een goedgebouwd, ineenpassend geheel.

Onopzettelijk misschien, enkel misschien door de stukken en de feiten te laten spreken, brengt ons dit boek in de atmosfeer, binnen welke alleen, naar het schijnt, de religiestrijd op leven en dood tijdens het bestand kan worden verstaan. Boven Gomaristen en Arminianen, boven stadhouderspartij en advocaatspartij, voelt en ziet men den meelevenden God: niet een god voor zondagen en voor enkele tijden van den dag, maar een god, even nabij aan het nationale leven - van uur tot uur - als de wolk- en vuurkolom Exodi het was aan het ontvloden volk Israël. Dien zelfden meelevenden God, dien men ontmoet in het dagboek van Casaubon, in de geloofskracht der Calvinistische slijkgeuzen - eerst Schiedam (blz. 162, 237), straks Rijswijk (blz. 224, 237-239) -, in de zieleklachten der gevangenen van Loevestein; een God, die aan land en volk geen oogenblik uit de gedachten is.

Persoonsuitbeelding is niet de kracht - wellicht ook niet het doel - van Harrisons boek, en wie de hoofdfiguren niet al kent van elders zal ze niet licht door deze lectuur als springlevende menschen vóór zich krijgen. Zelfs Wtenbogaert niet, den wijzen, maar angstvalligen nestor der Arminiuspartij (blz. 94, 105, 174); zelfs Gomarus, of den fellen Sibrandus Lubbertus, of den nog felleren Festus Hommius niet; noch Plancius; noch ook Aerssens, den man met het ééne doel: zich over zijn ontslag als gezant te Parijs weergaloos te wreken op Barnevelt en al wie hoort tot Barnevelt; noch den bekrompen aartsbisschop Abbott; noch dien ‘geleerdsten dwaas der Christenheid’, den weinig koninklijken koning Jacobus.

Drie sterke indrukken laat het boek achter.

Vooreerst, natuurlijk, die van de onverbiddelijkheid der theologische overtuigingen. Hoe kan toch één dezer mannen zeggen, dat God ondoorgrondelijk is voor den mensch, en dat Zijn wegen niet zijn onze wegen? De meesten hunner voelen zich vertrouwd tot met het geringste onderdeel van Gods raadslagen. Een Engelsch bijwoner der Dordtsche synode, de Dean of Worcester, schrijft, dat geen plek op aarde den hemel zoo nabijkomt als de vergaderzaal dezer theologanten (blz. 333); menig lezer van Harrisons relaas zal veeleer denken aan bijtende regels van Vondel als die in Lof der zeevaert of in Palamedes:

> Het statigh aengesicht dat sieltjes salft, en troost,
> en
> Wier winckbraeu en gebaer niet lochent, hoe hun past
> Een' wettelooze macht, -
> - wier hoeden breed van randen
> Beschaduwen 't gelaet, daar 't lieffelijck, en bits
> Sich in het staetigh menght....

Zonder eenig schromen oordeelen zij den zachtmoedigen Arminius naar het Achabswoord ‘zijt gij die beroerder Israëls?’ (blz. 108); in spijt van Arminius' levensspreuk, dat bona conscientia paradisus (est), voert hun rustelooze bestoking hem letterlijk in den dood. Hoe ver staat dit alles van den geest van prins Willem of van Gustaaf Adolf; na Harrisons boek is men minder dan ooit verbaasd over wederopluiking van katholicisme in de zeventiende eeuw.

Sterker nog dan deze indruk over het theologisch botsen, hard tegen hard, is die over het staatkundige. Nog eerdat Arminius in het boek gestorven is (blz. 128), voelt men al, hoe het godgeleerd-staatkundig con-

flict zich aan de macht der strijdenden gaat onttrekken, hoe het een natuurverschijnsel wordt, een voortrollend noodlot, afgaand op een catastrophe. Pakkend spreekt zich dit catastrophische uit in de bezoeken van den Frieschen stadhouder - ùs heit -, die uit het verre Leeuwarden telkens weer overkomt (ook Bogerman is van Leeuwarden) om Maurits aan te vuren en naast Maurits te staan totdat het Baälsgeloof zal zijn uitgedelgd zonder gena of meedoogen. En te meer spanning ligt er in het verhaal van dezen strijd, omdat men beseffen gaat, hoe van week op week Arminius, Wtenbogaert, Barnevelt - de man van het 'bene facere et non metuere' (1611; blz. 174) -, Grotius, Episcopius zich gesteld zien voor de neteligste vragen van gedragstactiek. Nergens verbloemt de schrijver, voor geen van beide partijen, wat, achteraf gezien, zwakheid of misstap lijkt (blz. 77, 104, 130, 164, 206, 237); volmondig erkent hij inzake staatsgezag over de kerk aan de zijde te staan der Gomaristen. Is straks, door Maurits' staatsgreep, de slag beslist, dan is een der eerste slachtoffers van de zegepraal de Leidsche hoogeschool, aan wie Harrison zijn boek opdraagt: Vossius en drie anderen als hoogleeraar afgezet, Festus Hommius professor, Aerssens weldra curator.

Een derde blijvende indruk, echter, is die van stroomen valsch getuigenis en laster: nooit rustenden, nooit verzadigden vaderlandschen laster (blz. 89-90, 92, 95, 100, 102, 112-113, 178, 197, 222, 233, 234, 236, 265, 276, 277, 312). Arminius wordt er door vermoord; in Grotius krenkt het de heupzenuw; Episcopius brengt het in lijfsgevaar (blz. 198-199). Geen Nederlanders schrijven knapper en stelliger tegen de leer van Socinus - het vrijzinnig Christendom dier dagen - dan Arminius, Vossius, Grotius (blz. 81, 253-255); maar omdat het woord 'Socinianisme' nu eenmaal op den grooten hoop werkt als 'communisme' in onze dagen, worden onverdroten De Groot en de zijnen als Socinianen aangewezen. Zóó onguur een vlugschrift kan er niet verschijnen, of de tegenpartij strooit rond, dat het van geen ander kan zijn dan van De Groot. Men ziet de phalanx vóór zich, een phalanx als die van alle logencampagnes: achteraangeschaard hen, die zelf zonder gemoedsbezwaar het smerig werk verrichten; middenin den behendigen Aerssens, die stille leiding geeft (blz. 277) en tevreden glimlacht - 'het gaat goed, het gaat goed' -; vóóraan de rechtschapenen, die voor geen geld laster of leugen zouden begaan, doch een vroom Te Deum opzenden wanneer de laster van anderen tot hun voordeel werkt. Ter zijde staan dan nog de tactloozen der bestookte partij, die op de ongelegenste oogenblikken in de kaart spelen der Hommiussen en Aerssensen.

De ontknooping van dit laatste stuk drama, dat van valsch getuigenis en laster, ontbreekt bij Harrison; tot zijn boek behoorde het niet. Zoodra De Groot na zijn verlossing uit Loevestein op vrije voeten is in Parijs (1621), strekt hij - man des vredes gelijk Arminius - voor één keer in zijn leven den tijgerklauw uit tegen zijn overwinnaars. Recht tegen den raad van alle wereldwijzen in, en stellig bevroedend tot welken prijs hij handelt, schrijft hij in koortsige haast, en drukt, en verspreidt, dat vermorzelend wreekschrift, dat heel Holland in roer zal brengen: de Verantwoordingh (1622), den Apologeticus. De overwinnaars vergeven het hem nimmer; nu zal Grotius dan ook nooit meer, noch na tien, noch na twintig jaar, in Holland veilig mogen terugkeeren. Doch De Groots schriftuur tegen valsch getuigenis en laster geeft aan haar schrijver een zielerust terug, die het ontvluchten alleen hem niet vermocht te schenken; eerst nu kan hij met kalmte zich zetten aan dat werk over het recht van oorlog en van vrede, dat nog iets

langer zal weten te leven dan de haat van Maurits, de triomf der dominees, het gesmaal van Abbott, de tevredenheid van den in aanzien, invloed en succes almaar stijgenden Aerssens.

C.v.V.

De Spreuken Bhartrhari's, uit het Sanskrit vertaald door H.G. van der Waals. De Waelburgh, Blaricum, 1927.

De heer H.G. van der Waals heeft zich vroeger reeds naam gemaakt als vaardig vertaler uit het Sanskrit. In 1895-'97 verscheen zijn verdietsching van het beroemde Indische fabelboek Pañcatantra, in 1910 gevolgd door een vertaling van den Hitopadeça, een jongere bewerking van het daareven genoemde boek. Aangezien ik in De Gids van 1912 reeds vrij uitvoerig den Hollandschen Hitopadeça heb aangekondigd en daarbij ook de vertaaltrant van den heer van der Waals is ter sprake gebracht, zal het onnoodig zijn hierop terug te komen, nu wij het voorrecht hebben de aandacht te vestigen op een derde vertaling uit het Sanskrit die de hoog bejaarde geleerde onlangs aan zijn beide vroegere publicaties heeft toegevoegd.

Het geldt hier een eveneens zeer befaamd product der oud-indische litteratuur, n.l. de verzameling zedespreuken toegeschreven aan den dichter Bhartrhari. Het zijn drie honderdtallen waarvan het eerste gewijd is aan de liefde *(çrngârâ)*, het tweede aan de levenswijsheid *(nîti)*, en het derde aan den afkeer van het wereldsche *(vairâgya)*. Omtrent het leven van den dichter is zoo goed als niets met zekerheid bekend. Het weinige wat Van der Waals daarover in zijn 'Voorbericht' mededeelt, kan nauwelijks als historisch worden aangemerkt. Zoo zou Bhartrhari de broeder zijn geweest van Vikramâditya, koning van Ujjayini in Centraal Indië. Maar deze potentaat met zijn negen edelsteenen (waaronder Kâlidâsa) wordt tegenwoordig als een legendarische figuur beschouwd. Er zijn uit oorkonden verschillende vorsten van dien naam bekend, maar geen die te Ujjayini resideerde. Op grond van een bericht van den Chineeschen pelgrim I-tsing mag misschien worden aangenomen dat Bhartrhari in de eerste helft van de 7e eeuw heeft geleefd. De Indiërs hebben geen bijzondere belangstelling voor het leven hunner dichters. Een paar anecdoten zonder historische basis is hun voldoende.

Hoofdzaak zijn de gedichten. De spreuken verdienen ten volle de faam die daarvan uitgaat. Uitmuntend door kunstige versmaat en rijke beeldspraak, geven zij de gedachten van den dichter weer omtrent de dingen dezer wereld. Deze denkbeelden maken niet den indruk van een groote individualiteit en in zooverre doet het er ook weinig toe wie en wat de dichter geweest is. Het zijn uitingen van den Indischen geest zooals wij die ook bij andere Indische schrijvers vinden, hoewel niet altijd in zoo schoonen vorm. De eerste afdeeling der spreuken, die handelt over de liefde, is geenszins 'amoreus' in Brederoschen zin. De Indische dichter prijst juist de onverschilligheid tegenover de vrouwen en vindt daarin een welkome aanleiding om dezen te hekelen op de wijze zooals dit in het oude Indië gebruikelijk was. De 'liefde' waarvan hier sprake is verheft zich trouwens niet boven het grof-zinnelijke. Aantrekkelijker zijn dan ook de tweede en derde honderdtallen van Bhartrhari's spreukenwijsheid,

vooral het laatste dat ons den Indischen geest doet kennen in zijn afkeer van de wereld. Misschien ten onrechte is men tegenwoordig geneigd hierin den overheerschenden en meest typischen trek van het Indisch volkskarakter te onderkennen. Ieder die de oud-Indische cultuur eenigszins kent zal toegeven dat die 'wereldvlucht' bestaat en vaak zeer krachtig tot uiting komt. Maar daarnaast doet zich een hypersensualiteit gelden, die wellicht in nauwer verband staat tot het eerstgenoemde verschijnsel dan men oppervlakkig zou vermoeden.

Ten slotte dient nog te worden gememoreerd dat reeds in het jaar 1651 een Nederlandsche vertaling is verschenen van de 'Spreucken van den Heydenschen Barthrouherri, onder de Bramines op de Cust Chormandel befaemt', en wel in het bekende werk 'De Open-deure tot het verborgen Heydendom' van den predikant Abrahamus Rogerius. Maar deze, die zelf geen kennis van het Sanskrit bezat, heeft zijn vertaling van de honderd spreuken 'handelende van den redelijcken ommegangh onder de Menschen' en van de honderd 'handelende van den Wegh na den Hemel' (het eerste honderdtal heeft hij achterwegen gelaten) tot stand gebracht met behulp van den Brahmaan Padmanâbha. Hoewel het eerste wat uit het Sanskrit in een Europeesche taal is overgebracht, is het geen rechtstreeksche vertaling. Wij hebben dus reden den heer van der Waals dankbaar te zijn voor de volledige en direkte vertaling van Bhartrhari's spreuken, die hij in rijmende Nederlandsche verzen het licht heeft doen zien.

J. PH. VOGEL.

Stijn Streuvels. De Teleurgang van den Waterhoek. (L.J. Veen, Amsterdam.)

Terwijl in Noord-Nederland in de laatste veertig jaar de poezie veel belangrijker dan het proza is geweest, is dit in Vlaanderen - Gezelle en Van de Woestijne niet te na gesproken - juist het omgekeerde. Een auteur als Stijn Streuvels heeft zijn weerga ten onzent niet: dit zijn laatste boek is het wederom komen bevestigen. Misschien het merkwaardigste van zijn talent is, dat dit nu werkelijk episch is, in den letterlijksten zin des woords, terwijl van vele, zelfs verdienstelijke, romanciers de epiek niets dan vermomde lyriek is. De eerste twee hoofdstukken van De Teleurgang van den Waterhoek (het boek telt er in het geheel zes) zijn in hun grootsche epiek dan ook volmaakt meesterlijk. Daarna wil het mij voorkomen, dat het verhaal eenigszins daalt, hetgeen wellicht juist uit het bijzondere van het talent van Streuvels te verklaren is.

De Teleurgang van den Waterhoek bestaat n.l. uit twee verschillende verhalen, die wel door elkaar, maar niet geheel samen-geweven zijn, hetgeen natuurlijk geen groot bezwaar zou zijn, als beide deelen op dezelfde hoogte stonden. Het eerste is de gebeurtenis zelf, waaraan het boek zijn naam ontleent. Alles wat hierover gaat (de eerste twee en incidenteel de laatste hoofdstukken) is, als reeds gezegd, meesterlijk. Het behandelt een uiterst interessant gegeven: de ontreddering en uiteenspatting van een kleine, overoude dorpsgemeenschap door de werking van wat onze naieve grootouders en onze eerzuchtige tijdgenooten den vooruitgang

hebben genoemd. Het oude wordt belichaamd in Broeke, den deken van den Waterhoek, het nieuwe in Sieper, zijn schoonzoon, die hem later, als de destructie is voltooid, als deken opvolgt. Bewonderenswaardig is in de eerste plaats: hoe menschelijk beide personnages, vooral Broeke, blijven, hoe zij niets hebben van een gemakkelijke symboliek, die zoo voor de hand zou liggen; in de tweede plaats, hoe vooroordeelloos beiden, en trouwens alle personen in het boek, zijn uitgebeeld. Als men des schrijvers sympathieën van elders niet wist, zou men niet weten, wien van beiden hij ze geschonken heeft. Uit zulke trekken herkent men den geboren epicus.

De tweede intrige is de liefdesgeschiedenis van Maurice en Mira. Het is de oude geschiedenis van den kuischen en ietwat onnoozelen jongeman, die in de handen van een buitengewoon verleidelijke, duivelsche vrouw valt en daaraan meteen reddeloos ten onder gaat. Men denkt onmiddellijk aan La Faute de l'abbé Mouret, waaraan trouwens ook andere gegevens, o.a. de vage en woordenrijke natuurmystiek - verreweg de zwakste bladzijden uit het boek - herinneren. Het is moeilijk te zeggen, waarom mij dit gedeelte, dat, de enkele zoo juist gewraakte bladzijden daargelaten, niet anders dan goed is te noemen, niet geheel op de hoogte van het andere voorkomt te staan. Misschien is het, omdat het goede zich niet kan handhaven naast het beste en men van Streuvels alleen het beste eischt en eischen mag. De geschiedenis van Maurice en Mira had desnoods, niet beter, maar ook niet slechter, door een van onze vele schrijvers van den geijkten realistisch-psychologischen roman geschreven kunnen worden. Het verhaal van den Teleurgang van den Waterhoek zelf zou door niemand anders dan door Stijn Streuvels met dit souvereine meesterschap geschreven hebben kunnen zijn. Dit maakt het tot een prachtig boek, en een merkwaardig getuigenis van de scheppingskracht van een kunstenaar, die na een zoo omvangrijk oeuvre te hebben geschapen, nog niet de minste teekenen van achteruitgang vertoont, hoewel hij eigenlijk steeds bij het hem eigene genre blijft: eerder van het tegendeel.

J.C. BLOEM.

Carry van Bruggen. Eva. Emanuel Querido's Uitgevers Mij. 1927.

Realisme, dit boek, maar niet van de gewone soort. Niet de copieerlust des dagelijkschen levens, zooals dat zich aan het gewone oog vertoont, maar de uitbeelding van een andere werkelijkheid, verderaf en toch dichterbij, een innerlijk realisme, de momentopname der gedachte. En ook dit weer niet op de wijze der naturalisten, zonder eigen voorkeur en gelijkelijk dankbaar voor ieder waarnemingsobject. Ja, de intrigue is verwaarloosd, beschrijving dempt den tred der gebeurtenissen. Maar toch is er constructie. Zorgvuldig en doelbewust heeft de schrijfster de achtereenvolgende stadia van Eva's gedachtenleven uitgekozen, niet gehoorzaam noteerend, maar stelselmatig voortbouwend aan een logisch ontwerp. Zoo vinden we dan ook alles vermeden, wat tot het doel niet nader voeren kon en iedere volgende bladzijde is weer een schrede verder van de leidende idee.

Dit is het realisme der gedachte, de getrouwe beschrijving niet van de werkelijkheid zelf, maar van haar projectie op het menschelijk brein, projectie van concrete feiten, soms, veelal ook van droom en verbeelding, van gedachte en herinnering, samen vormende het bekoorlijke landschap van den geest, maar altijd de projectie en nooit de dingen zelf. Bestaat er concrete werkelijkheid? Bestaan er menschen? Voor den geest bestaat slechts de geest alleen. Vandaar dan ook, dat de figuren uit Eva's leven nergens driedimensionaal worden.

Het primaire gegeven is de voortdurende strijd tusschen schaamte en drang, die zich in Eva afspeelt, maar zoo eenvoudig blijft het niet. Al gauw worden schaamte en drang herkend als slechts golven van twee machtige, ontijdelijke stroomen, doodsdrift en levensdrift, die tegen elkaar ingaan en elkaar bekampen, die elkaar beurtelings terugdringen in reactie op reactie: de slingerslag. Eenerzijds de gedachte, die niets vindt dan negotie, die wereld en leven loochent, die het dierlijke verfoeit en geen schuld of plicht kan erkennen, die zich neerleggen moet bij het doellooze van alles. En anderzijds het leven, dat men toch leven moet, de lichaamsdrang, het schuldbesef, dat men niet kan missen, het zich opleggen van plicht en doel, omdat men zich anders op aarde niet kan handhaven. Het is Eva, die heen en weer geslingerd wordt tusschen den doodsdrift van den geest en de levensdrift van het lichaam. En de unio mystica, de uiteindelijke samensmelting, komt niet tot stand, noch in de verliefdheden van haar jeugd, noch in het huwelijk, noch in latere vriendschapsavonturen. Steeds blijft het lijfelijke iets duisters, dat verontschuldiging behoeft, totdat eindelijk de openbaring der liefde het verfoeisel maakt tot de formule van volledige overdracht. Dan ook hier de terugslag van den slinger, de afstand, de doodsdrift, de versterving, de vlucht uit de oppressie van het geluk in de depressie van het gemis. En ten slotte de unio mystica, het tezamen smaken van geluk en boete, zooals er ook een tezamen smaken is van leven en dood enz.

Ziehier een en ander uit dezen vloed van gedachten, die het terrein der letterkunde ver te buiten gaan en dan ook wel bestrijding zullen vinden uit overwegingen van godsdienstigen en wijsgeerigen aard. Maar om een belangrijke gedachte als zoodanig te erkennen, is het niet noodig deze eerst te beamen. Hier spreekt niet enkel een rijk en diep intellect, maar ook een kunstenares van zeer bijzondere gaven. Het mysterie dat leven is en dat slechts groote kunst vermag te benaderen, het rijst telkens in schier tastbare gedaante voor onze oogen op. En welk een heilige drift waait er door dit boek en wat ontplooit er zich een dringend dichterlijk vermogen. En dan de moed, de moed der waarheid! In haar vlucht voor de levensdrift, door het denken ontmaskerd, verwijdert Eva zich al verder van rust en veiligheid, met al vaster vleugelslag zweeft ze de oneindige leegte binnen. Steeds breeder en zekerder worden haar inzichten, maar steeds troosteloozer ook. En toch geen neiging tot capitulatie, terwijl overgave toch zou beteekenen: vrede, een aardsche woonplaats met uitzicht naar een hemelsch verschiet, een leven met zekerheid en vaste vormen, met vreugde, met een inhoud, met een doel. Hier heerscht de waarheidsdrift, die weigert zich te laten meedrijven buiten de koers, naar zonnige zuiderkust met blauwe zee en palmen, die als een onverbiddelijke magneetnaald noordwaarts blijft streven naar de pool. Neen waarlijk, de schrijfster heeft hoog gegrepen en het dient erkend, dat haar hand niet ledig bleef.

Men zou slechts geneigd zijn tot deze bedenking, dat zij er niet altijd in geslaagd is aan dit complex van gedachten gestalte te verleenen op de wijze der kunst. Hoe dikwijls worden door haar de waarheden gekooid in formules, zelfs hier en daar gecursiveerd. En de gedachte dringt zich op, dat hier wetten geforceerd zijn, dat hier in woorden werd samengesloten wat nog niet tot vormen was gerijpt, dat het woord geen vleesch is geworden. Dan blijven denken en kunstenaar gescheiden, terwijl men juist verlangd had naar - unio mystica. Maar tenslotte geeft men ook dit bezwaar weer prijs en verzoent men zich met de formule als onvermijdelijk bij dezen opzet. Immers, de schrijfster brengt niet een concrete persoon - die er misschien niet is - niet een leven zelf, maar enkel den afdruk van dat leven in zijn eigen bewustzijn, en onder de lotgevallen van het bewustzijn kan het bereiken der formule wellicht niet worden gemist.

M.O. ALBERS.

Eros en de nieuwe god.

I.

Toen in het jaar na de Schepping der Wereld vijfduizend negenhonderd acht-en-veertig, of na de Menswording des Heren vierhonderd en veertig, Theodosius, de twede van dien naam, Keizer van het Oost-romeinse Rijk, zich op het Epifaniënfeest naar de kerk der Heilige Wijsheid begaf, miste hij onder zijn gevolg zijn vriend Paulinus. En aan den eunuuch Chrysafius vroeg hij waarom Paulinus niet bij hen was.

'Verheven Keizer,' antwoordde de gunsteling met een geheimzinnigen grijns in zijn vaal gelaat, 'de magister officiorum ligt ziek te bed.'

* * *

Aan beide zijden van den weg zaten arme lieden, de handen gestrekt, meest verminkte grijsaards met zweren op den kalen schedel, gehurkte kreupelen, blinden met het gelaat opgeheven, kleine kinderen barrevoets op de regen-vochtige plavuizen. Achter hen stonden vreemdelingen uit Egypte, Syrië en Klein-Azië, uit de landen der Chaldeërs en Perzen, bedelmonniken met lange vuile haren, nieuwsgierige vrouwen van ambachtsvolk, pogend het schouwspel van den keizerlijken stoet te genieten. Zij wezen elkaar de voorname hovelingen en noemden fluisterend namen. Langs hun dorstige ogen toog de heerlijke bedwelmende droom van zuiver-gebade lichamen, van kleurig-geweven tunieken, stolen, chlamyden, van flonkerende edelstenen: wereld van onbereikbaar geluk

die zij, gekropen uit hun holen en sloppen, kwamen begeren en benijden op de hoogtijden der Kerk van Christus.

* * *

Uit den schemer van het portaal der Hagia Sofia rees de gebogen gestalte van een bedelaar en deed een stap nader tot den machtigen Keizer. Op zijn rechterhand rustte een glanzend-karmozijne ongewoon-grote appel.

Theodosius bleef glimlachend staan.

'Zie, zie!' mompelden vrouwen, 'zij hebben gelijk, die zeggen dat de verheven Keizer goedhartig is.... Hoor, hoor! hij spreekt tot die oude luisbol!'

'Wat heb je daar?' vroeg de Keizer.

De bedelaar boog diep, doch de hand opwaarts houdend. Hij antwoordde:

'Verheven Heer! dezen appel nam ik mede uit Frygië, uit den tuin van mijn zoon, waar hij groeide als een wondervrucht, groter dan vier andere samen. En ik ben gewandeld, twaalf dagen lang, om hem onder uwe goddelijke ogen te brengen. Neem hem aan, verheven Heer, als een geschenk.... Ook de goden nemen offers aan van de stervelingen.'

'De goden?' zei Theodosius, verwonderd op den ouden man neerziend.

'Vergeef mij, verheven Heer!' hernam de bedelaar, nog steeds onbeweeglijk den arm gestrekt houdend. 'Ik was priester van de godin Kybele op den berg Dindymon; maar uw machtige vader, de verheven Keizer Arkadius, heeft voor twe-en-dertig jaren het beeld der godin doen verbrijzelen en de heilige grot met stenen doen afsluiten. Nu help ik mijn zoon op zijn akker en in zijn boomgaard. Mijn zoon is Christen gedoopt. Maar ik ben trouw gebleven aan de goden die ik als kind leerde vereren. Neem dit geschenk aan, verheven Keizer!'

Keizer Theodosius nam de grote vrucht uit de hand van den bedelaar en beschouwde haar aandachtig.

'Het is waarlijk een wondervrucht,' zeide hij, zich omkerend tot de edele mannen van zijn gevolg. 'Heeft een van u ooit zo'n groten appel gezien?'

Zoals de aren van het graan gelijkelijk bewegen onder een windvlaag, zo bewogen de hoofden der voorname heren gelijkelijk heen en weer; en hun stemmen murmelden als in koor:

‘Neen, verheven Keizer, nooit.... nooit!’

Theodosius sprak nu tot den opper-eunuuch Chrysafius:

‘Geef dien ouden man honderd-vijftig goudstukken. En zorg dat hij vanavond een warm maal krijgt ter ere van de Heilige drie Koningen.’

En tot den prefekt der Stad zeide de Keizer, hem den appel reikend:

‘Mijn vriend Cyrus, breng dit wondergeschenk aan Keizerin Eudokia, uit mijn naam.’

Daarop trad Keizer Theodosius onder de poortboog de kerk der Goddelijke Wijsheid binnen.

Het volk drong nu nader, met verslindende blikken naar den grijzen bedelaar turend die op een wenk den machtigen eunuuch Chrysafius volgde, terug naar het paleis, om zijn goudstukken te ontvangen. En de nieuwsgierigen weken nauwelijks terzijde voor de toornige bevelen van Cyrus den Stadsprefekt, die achter den bedelaar liep en den groten appel droeg. Maar eindelijk ranselden een paar zwarte slaven het gepeupel met zweepslagen uiteen, zodat blinden en kreupelen struikelden over de gillend vluchtende kinderen.

II.

De verheven Keizerin Aelia Eudokia was in het paleis gebleven; want een lateren dienst zouden de vrouwen bijwonen.

Zij zat in een vensternis en zag, door de kleine glasschijven, hoe winterse regenwolken dreven over de tuinen van het paleis naar het noord-oosten. Grijs en ver nevelde ginds, achter den Bosporus, de rotsenkust van Chrysopolis. En ver, in den tijd achter haar, leken de zonnige dagen; de winter met zijn stormvlagen scheen eindeloos en maakte haar droevig. Maar zij wist ook van een harer hofvrouwen: Paulinus lag ziek met jicht en had den Keizer niet kunnen vergezellen

naar de Hagia Sofia. Zij voelde heftiger dan ooit de gevangenschap van het verheven-zijn boven de anderen; machteloos was zij, daar zij niet eens den zieken vriend kon bezoeken wegens de strengheid der hoofse regelen.

Haar blik volgde de wolken. Vanwaar zeilden zij aan? Over de zee joeg hen Notos, de Windgod van wien de oude Dichter vertelt. Wellicht waren zij over Attika gedreven en hadden hun buien de grijze zuilen van het Parthenon overgoten en geslagen.... De Atheense Akropolis! Nooit zou zij er terugkomen. Vergaan waren de dagen, de zonnige morgen-uren die zij er doorbracht met haar vader.

* * *

In die verre jaren leefden de oude Goden nog, al werd er onder het volk vermoed dat zij den Olympus hadden verlaten. Met haar vader besteeg zij, klein meisje, de trappen der Propyleën. De sofist Leontius wandelde daar het liefst, op de topvlakte der boven alles rijzende burchtrots van Pallas Athene. En naar de wijze Godin had hij zijn dochter genoemd Athenaïs.

De Keizerin fluisterde in zich-zelve dien naam van lang geleden: Athenaïs, Athenaïs.... Niemand wist meer van de jonge Athenaïs.... Zij was de machtige Augusta Aelia Eudokia.

Maar weer zag zij haar vader vóór zich. Hij zat op de uitgesleten treden van het Parthenon en sprak tot haar over de meer dan acht eeuwen oude werken van Fidias. Hij liet haar, terwijl zij daar stond, de statige zangen van Homerus voordragen en genoot de muziek der verzen, de bonte wisseling van taferelen, en ook het klare geluid der stem die hij al sterker lief had sinds zijn vrouw was gestorven. Op zijn wandelingen leidde hij haar door de stad en langs de gewijde oorden daarbuiten, vertellend van Athene's roemrijk verleden, droef en vertoornd vaak om de onderdrukking van den ouden Helleensen godendienst door de edikten der Christelijke Keizers. Hij herinnerde zich de valleien en bergen groen van wouden, eer Alarik met zijn horden van Wisigothen ze tot wildernissen en grauwe rotsen brandde. Ook zijn lessen woonde zij bij,

enkele jaren later, in een zuilengang van het Lukeion; want Leontius was de voornaamste der Atheense Sofisten. Hij bestreed de leer der Christenen, haar verfoejend als een misleiding van het domme volk dat de wijsheid der oude Hellenen niet bevatten kon. Op vervalsing en wanbegrip grondden de nieuwe priesters de voorgewende waarheid hunner Kerk....

Eens besprak hij het geschrift van den Grieksen zedemeester Ploutarchos over het Verdwijnen der Orakels, waarin verhaald werd de dood van god Pan. Gretig hadden de Christenen de uitlegging van den onwetenden Ploutarchos nagepraat.... Aldus was het verhaal:

Een schip, voor bijna vier eeuwen, gleed traag door windstillen avond, met Griekse reizigers aan boord en bestuurd door den Egyptisen loods Thamoes. Het avondeten was geeindigd; de kooplieden zaten nog bijeen te drinken, de koelte wachtend van den nacht. Daar hoorden zij een luiden klank over de zee komen, van het eiland Naxos: ‘Thamoez!’ en nog eens en ten derden male: ‘Thamoez!’

De stuurman meende dat een geheimzinnige stem hem aanriep. En hij luisterde vol schrik: ‘Thamoez, Thamoez, Thamoez panmegas tethnêkê!’

Verwonderd zagen de Grieken elkaar aan en zeiden: ‘Hoe nu? Bericht een goddelijke stem aan dezen Egyptenaar Thamoes dat de grote Pan gestorven is? Pan megas tethnêkê! Dit moeten wij verder vertellen! Dit is een orakel!’

En in Rome gekomen verspreidden zij het gerucht der geheimzinnige stem, zodat Keizer Tiberius, er van vernomen hebbende, den stuurman Thamoes bij zich ontbood en ook de geleerden en de priesters van zijn Stad. Zij allen verklaarden dat de grote Pan moest zijn gestorven!....

Glimlachend om hun onwetendheid had Leontius die van ver geroepen woorden op andere wijze verklaard. Hij verhaalde van den Babylonisen god Thamoez, die gehuwd was met de godin Isthar en ook in Byblos vereerd werd als Adonis, minnaar van Afrodite of Astarte; zijn dood en opstanding werden ieder jaar in den voorzomer gevierd. Zelfs den Joodsen profeet Ezechiël had Leontius genoemd, die in zijn profetiën zong: ‘Hij bracht mij tot de deur der poort van het huis des

Heren, die naar het noorden is, en ziet, daar zaten vrouwen, bewenende den Thammoez.'

En zo had Leontius verklaard, dat niet de grote Pan was gestorven, maar Thamoez de Al-grote. Vrouwen hadden er op het eiland Naxos zitten klagen voor den tempel van den god Thamoez. Zij hadden het vlees van een wild zwijn genoten in gemeenschappelijk maal, naar oude zede; want Thamoez was gestorven: 'Thamoez, Thamoez, Thamoez panmegas tethnêkê!' Om de Christenen die zeiden dat de stem van Naxos den dood betekende van het Heidendom, had Leontius spottend gelachen.

Een ander maal kwam Athenaïs met haar vader en enige leerlingen over de Agora, waar een monnik predikte te midden van een groep volk. Even stonden zij stil om te luisteren naar de woorden van dien man met woeste baard en slordige pij. Zij hoorden hoe hij sprak over den Apostel Paulus, die op den Areopagus aan de Epikureïse en Stoïse wijsgeren verteld had van het altaar dat hij had gevonden met het opschrift: Den onbekenden God.

Toen werd Leontius driftig en riep: 'Je liegt, vreemdeling in donkere pij! Maar je liegt en bedriegt uit domheid. Er heeft nooit binnen Athene, nooit in een der Helleense landen een altaar gestaan met de woorden: Aan den onbekenden God!.... Uw kluizenaar Hieronymus wist wel beter, van wien ik onlangs een geschrift las, een uitlegging bij een brief van uw apostel Paulus aan een zekeren Titus, waarin de eenzame man uit Bethlehem schreef dat Paulus dit opschrift al even slecht gelezen heeft als sommige Griekse verzen die hij in zijn brieven aanhaalt. Volgens den geleerden Hieronymus, en hij heeft gelijk, stond er in het altaar gebeiteld: Aan de goden van Europa, Azië en Afrika, aan alle onbekende en vreemde goden.... En wanneer dus uw Paulus betuigt dat die onbekende god zijn Joden- of Christengod is, dan bouwt hij op drijfzand.'

De vreemde monnik zweeg, in verbazing, met wijd-open mond. Maar daarop slingerde hij een keten van scheldwoorden naar de heidense mannen die echter langzaam verder wandelden, glimlachend om den onbeschaafden Syriër.

Toch bespeurde de jonge Athenaïs dat de nieuwe godsdienst

der Christenen machtiger werd in de beide grote rijken van het Oosten en van het Westen. Het Serapeion van Alexandrië was verwoest door dwepende monniken; de wijze Hypatia door Christen-gepeupel vermoord. Zij vernam ook dat een der volgelingen van Hypatia, binnen Athene gekomen, met verachting had gesproken en geschreven over die stad, die alleen nog maar namen van beroemde plaatsen kon tonen, namen alleen.... Athene, eens de woning der grootste wijzen en kunstenaars, was nu enkel befaamd door de honing van den Hymettos!

Haar vader stierf. En het bleek, bij het ontrollen van de papyrus waarop hij de verdeling zijner nalatenschap had voorgeschreven, dat aan Athenaïs honderd goudstukken zouden worden uitgeteld; want zij had genoeg aan haar geluk, dat elk ander vrouwengeluk overtrof....

Wat had Leontius bedoeld met dit bijzondere geluk? Haar kennis, ongewoon voor een vrouw? Of had hij op magise wijze de toekomst gelezen in de sterren, zoals zij later had horen verklaren?

Zij was toen niet gelukkig geweest. Haar beide broeders, leeglopers die boven het ouderlijk huis de herbergen en dansvloeren van den Piraeus verkozen, deelden tezamen de bezittingen van Leontius en duldden Athenaïs niet langer in hun woning.

Bij een zuster harer moeder vond zij gastvrijheid. Maar die wilde niet dat zij berustte in het onrecht en nam haar mede te scheep naar Konstantinopel, waar een zuster van Leontius woonde, sinds lang Christinne gedoopt, en waar zij hoopte recht te vinden aan het Keizerlijke hof.

* * *

Nu dacht Augusta Eudokia, terwijl haar blikken gingen naar den koepel der Heilige Wijsheid, over de wuivende toppen der platanen en pijnen in den tuin beneden de galerij van haar vertrek, nu dacht zij:

Waarom ben ik, de onterfde Athenaïs, niet gebleven in mijn geboortestad? Wat had armoede mij kunnen deren, daar ik wetenschap en welsprekendheid bezat en evenals

Hypatia had kunnen leren aan anderen?.... Maar het is klaar dat de gangen van het mensenleven niet door eigen wil worden bestuurd, maar wonderlijk door diepere kracht. Ik zou heidinne zijn gebleven en nooit hebben gekend den enen God, Schepper van hemel en aarde, liefderijken Vader van alle wezens. Ik zou, met al mijn wijsheid en kennis, nooit beseft hebben den waren aard dezer stoffelijke wereld die groeit en vergaat en weer groeit, een vluchtige verschijning, terwijl er buiten den tijd de Eeuwigheid leeft... Neen, het is goed zoals mijn leven gegaan is met zijn verblindende hoogte en zijn donker verdriet.

* * *

Zij zag zich weer in de troonzaal van het paleis, het Chrysotriklinium met zijn acht absiden, kleur-fonkelend van statige mozaïeken.

Zij stond voor de jonge maar vrome en strenge Augusta Aelia Pulcheria, 's Keizers zuster, de almachtige beheerseres van het oostelijk Imperium. Zij las van een papyrusblad het verhaal harer lotgevallen voor, in haar eigen Attise taal, waarnaar de prinses aandachtig luisterde.

Later heeft zij vernomen, van Theodosius zelven op een nacht van innige vertrouwelijkheid, wat er toen gebeurd is. De verheven Pulcheria had Athenaïs en de beide tantes die haar vergezelden, alleen gelaten en was naar haar broeder gegaan, om hem te zeggen, dat zij de voor hem bestemde vrouw had gevonden. Theodosius had zijn vriend Paulinus meegenomen; en verscholen achter een gordijn hadden beiden haar gezien en het gesprek der vrouwen afgeluisterd.

Pulcheria nam haar op onder de hof-jonkvrouwen. De Patriarch van Konstantinopel, bisschop Attikus, onderrichtte haar in de leer van het Christendom en den zin der plechtige handelingen van den dienst. Hij bezocht met haar de boekerij in de Basilika, waar meer dan honderd-duizend rollen en perkamenten bewaard werden, en samen lazen zij in Griekse kodices de Heilige Schriften. Hij legde haar ook uit hoe de Zoon Gods gelijk in wezen is aan den Vader, zoals het Koncilie van Nicea had vastgesteld tegen den ketter Arius. En hij

maakte haar bekend met de brieven der Heilige Apostolise Vaderen en met de geestelijke wapenen van de Apologeten der Kerk.

Daarna een vreemde droom: dat uur in de Sint Stefanus, toen zij gedoopt werd en de H. Kommunie ontving. Zij wist niet of het goed was wat zij deed; zij liet zich leiden, alleen dit wetend: dat zij afscheid nam van haar jeugd en van de oude, mateloos-oude goden van Hellas. Haar jeugd dreef heen, week al verder weg, op de golven der priester-zangen die rezen en daalden in plechtige wijde deining. En zelfs haar naam verloor zij: niet meer was zij de Helleense Athenaïs; zij heette nu Aelia Eudokia, en was Christinne.

Zo had haar de vrome Pulcheria geraden; die naam herinnerde Pulcheria aan haar moeder, Keizerin Aelia Eudoxia. Maar Athenaïs had Eudoxia, Roem, te trots geoordeeld en den stilleren zin verkozen van Eudokia: de goede wil van God. Want zij wist nu ook dat zij zelve Keizerin moest worden, vrouw van den tweden Theodosius. Prinses Pulcheria had het zo beschikt; Bisschop Attikus had gezegd dat het Gods wil was; de Keizer had haar lief, verlangde haar naast zich op den troon. Hoe had Athenaïs kunnen afwijzen zulk een heerlijkheid? Zij bezat geen wil tegenover wat niet anders kon zijn dan de wil van den nieuwen God die over de wereld zegevierend ging.

* * *

Uit al die luidruchtige praal der bruiloftsfeesten, van ommegangen van monniken en priesters, van stralend-geharnaste krijgers, van vrouwen in kleurige gewaden, van statige hovelingen; uit al het stormend volksgeloei, 's avonds, in de verte buiten de muren van het paleis en zijn tuinen; uit de plechtigheid zelve van het huwelijk onder den zwaren koepel van de kerk der Heilige Wijsheid, voor het altaar waar de Patriarch haar en Theodosius zegende; uit den nevel boven die rusteloze zee van herinneringen zag zij alleen met klare trekken het ernstig gelaat van Paulinus. Bij hem geen strakke trots, geen ijdel welbehagen, al had hij de hoogste waardigheid aan het hof, al was hij de vertrouwdste vriend van den Keizer. Hij was de

enige aan wiens oogopslag zij steun vond in dien vermoejenden tijd van uitbundige feesten en zware ceremoniën. Meer steun dan bij Theodosius zelven, dien zij wel liefhad in eerbiedige tederheid, doch wiens beperktheid zij al spoedig had gezien. Beperkt was de Keizer zelfs in zijn liefde voor haar; een wilde aanbidding, het vinden van een hartstochtelijk verlangd droombeeld, plotseling, in tastbare werkelijkheid. Waarom anders zou hij de arme zwervelinge uit het heidense Athene hebben verkozen boven de rijke en edele jonkvrouwen van het Christelijk Konstantinopel....

In Paulinus vond zij, te midden van de strenge kloostertucht in het Keizerlijk paleis, de Helleense levenslichtheid terug. Hij was wel gedoopt; hij woonde de Christelijke diensten bij; maar in zijn bespiegelingen bleef hij een heiden.

* * *

En nu lag hij ziek; zij kon hem niet helpen. Waarom zat zij zo werkeloos te mijmeren? Was het niet om hem, door hem?

Zij was er zich niet van bewust geweest, hoe sterk die onzichtbare gehechtheid, in de vier eerste jaren van haar huwelijk, gegroeid was. Terwijl Theodosius in een afgelegen torenkamer arbeidde, gebogen over perkamentbladen die hij met sierlijke gouden letters en kleurige figuren vulde - de Heilige Schrift - en zó schoon tekende hij, dat vleiende hovelingen hem den Kalligrafos noemden - begeleidde, op des Keizers eigen verzoek, Paulinus de Keizerin door de Stad, het nieuwe Rome, die zij wilde leren kennen uit eigen aanschouwing.

* * *

Weer keerde haar blik over de geel-grijze daken en koepels der Stad en de donker-groene golven van boomkruinen. Daar hadden zij gezworven; daar had hij haar de hoofdstad van haar Rijk getoond.

Op het schiereiland tussen den Chrysokeras en de Propontis was door den groten Konstantijn de jonge Keizerszetel gevestigd, een eeuw tevoren, met heidense en Christelijke

plechtigheden. Helleense filosofen waren er bij tegenwoordig; Konstantijn zelf groefde met een speer den loop der muren in den grond. Er werd verhaald, dat een bovenaards wezen hem voorging en de richting wees. Nog geen vier jaren later, onder leiding van een heidensen astroloog, gebeurde de inwijding en naamgeving der Stad. Het Milium aan het Forum Augusteum werd het voetstuk van Helios' zonnewagen, waarop een beeld stond der beschermende Tyche, houdend een kruis. Al het volk rondom zong Kyrie Eleison. Maar de zonnewagen kwam later in den Hippodroom. Grote beelden van den Keizer zelven en zijn heilige moeder Helena stonden daartegenover, naar het Oosten gekeerd. In 't midden van het Forum Konstantinum, vanwaar westwaarts de weg leidde naar Rome, bouwde de machtige Stichter een geweldige porfyren zuil, bekroond door een bronzen Apollobeeld uit het Syrise Heliopolis, in zich verbergend een deel van het Heilige Kruis, door Sinte Helena binnen Jeruzalem teruggevonden; om het hoofd droeg het een stralenkrans, gesmeed uit spijkers van het Kruis. Het voetstuk der zuil bewaarde het heimelijk uit Rome ontvoerde Palladium, dat in lang verbleekte tijden Troja beschermd had. In den Hippodroom zag de Keizerin de slanke obelisk, één zuil van graniet, door de Romeinen uit het Egyptise Heliopolis geroofd en nu uit Rome weggevoerd op een moeitevollen tocht van drie jaren te land en ter zee; en, aan het andere einde, in de as der renbaan, de bronzen slangenzuil uit Delfi, van wier roof haar vader wel met smart verhaald had.

Eudokia genoot, sterker nog dan als kind op de Atheense Akropolis, de lichte schoonheid van het Heidendom, wanneer Paulinus over de onsterfelijkheid der oude godenwereld tot haar sprak met den zonnigen spot van zijn ogen en stem. Nooit zou die schoonheid ondergaan, verzekerde hij; de nieuwe wereld van het Christendom trok er haar levensvoeding uit, en zo zouden alle tijden doen.... In den ontzaglijken doolhof van den Keizersburcht zelf, van binnenhoven en tuinen met marmeren bassins, van hooggewelfde triklinia en zalen, van gangen en galerijen en brede trappen, stonden honderden Helleense godenbeelden, door Konstantijn en zijn opvolgers, ook door den eersten Theodosius, naar de nieuwe hoofdstad

ontvoerd uit alle provincies van het Rijk. Bij haar bezoeken aan de paleizen van voorname Byzantijnen zag Eudokia de schoonste werken der Helleense kunst. De nu oude Lausos vooral, machtig geweest tijdens de regering van Keizer Arkadius, was befaamd om zijn schatten. De binnenhoven, portalen en nissen zijner woning had hij versierd met zuilen en marmerplaten, afkomstig van verlaten of gesloten heidentempels. Eudokia herkende er Pallas Athene; en van Lausos, die met langzaam en vermoeid gebaar naar zijn rijkdommen wees, vernam zij dat het beeld gestaan had in een tempel op het eiland Rhodos. Zij herkende Afrodite, waarvan Lausos tevreden vertelde dat het een beeld van Praxiteles was, op Knidos gevonden; en ene Hera van Samos, door Lysippos gemaakt. In een hoog-overkoepelde hal wees Lausos het kunstwerk dat zijn grootste trots was, het geweldige Zeusbeeld van Fidias, meer dan dertig jaar geleden uit Olympia ontvoerd, kort voor de verwoestingen der Wisigothen.

Over die paleizen der Byzantijnse patriciërs glimlachte Paulinus meelijdend. Armelijke nabootsing vond hij ze van de sterke woningen in Rome. Zij waren te snel gebouwd,.... te plotseling had de grote Konstantijn zijn nieuwe hoofdstad laten verrijzen, om de eeuwenoude aan den Tiber te overtreffen in pracht; en hij had haar nagemaakt tot in de zeven heuvelen waarop zij rustte. Maar wel schoon lag Konstantinopel aan haar breede wateren, op de grens van twe werelddelen, aan den ouden weg van legers, vloten en karavanen. De Keizerin en haar geleider, simpel gekleed als vreemde pelgrims, doorzwierven de havenbuurten langs den Chrysokeras, waar zee-volk uit verre landen, uit Alexandrië en Rome, met Skytise en Germaanse soldaten krioelde in taveernen en danshuizen, luisterend naar potsenmakende Syrise bedelmonniken, Griekse straatfilofosen en Chaldaeïse sterrewichelaars.

In die buurten huiverde Eudokia; zij voelde een vage vrees voor het ruwe gepeupel, of het Christelijk of Heidens was. Als zij de wilde hartstochten ontdekte achter de grove trekken dier matrozen en bedelaars, of in den Hippodroom de loejende golven van hun duizenden stemmen over zich voelde gaan, dan zocht haar blik het gelaat van Paulinus, om daar te vinden den troost van rustige sterkte. Angstig dacht

zij soms aan de toekomst.... het verleden was zo vreemd en ver geworden,.... in het heden leefde haar bewustzijn zelden. Maar het geheim van dat wat nog niet was en toch eenmaal zelf een versteend verleden zou zijn, beklemde haar, wanneer zij plotseling zich bewust werd hoe gestadig en onvermurwbaar de wisseling der verschijnselen was. In haar jeugd, in de stille zonnige morgenuren op de Atheense Akropolis, was de wereld haar voorgekomen in een blijvende rust, als een afschijnsel van den goddelijken Olympos. En toch hadden toen de ontstellende gebeurtenissen plaats waarvan zij enkele jaren later hoorde: Rome veroverd door de Wisigothen van Koning Alarik; Hypatia in moordwellust omgebracht door het uitvaagsel van Alexandrië dat werd aangehitst door wie zich volgers noemden van den liefderijken God Christus.... In noorden en zuiden, in oosten en westen werd gestreden; barbaarse volkeren verlieten oude woonplaatsen en zochten nieuwe akkers en nieuwen weidegrond. De wereld veranderde; en het scheen wel of de verandering snel en hevig zich voltrok.

Tot Theodosius kon zij niet spreken over de onrust die haar vaak verwarde. Met een handgebaar weerde hij zwijgend haar uitingen af, nadat hij eens gezegd had dat hij die angsten dwaasheid vond. Hij begreep haar niet; en zij voelde wel dat zij daalde uit de hoogte van verering waarop hij haar in het eerste jaar van hun huwelijk aanschouwd had. Maar Paulinus, die in haar ogen en door weinige woorden haar gedachten zag, verklaarde de oorzaken: de stromen der volken waren dooreengegolfd in het grote Imperium van Rome, al sinds enkele eeuwen; uit den onbekenden nacht buiten de grenzen bruisten nieuwe katarakten van wilde stammen; het oude geloof aan de lichte Goden was machteloos en het volk begreep niet wat filosofen en sofisten nog over hen redekavelden; de strenge God der Judaeërs troostte de miljoenen havelozen en verdrukten met beloften van eeuwige heerlijkheid..... Eén almachtige God was gekomen in plaats van talrijke Goden, boven wie toch altijd nog de Moira geheerst had. Ja, zij leefden midden in grote tijden van ommekeer! Zou de Antichrist verschijnen, zoals donkere monniken uit de Judaeïse woestijn nu en dan kwamen verkondigen?.... Paulinus glimlachte er om. Er waren goede en boze mensen onder de Heidenen ge-

weest; en er waren nu goede en boze onder de Christenen. Tussen liefdevolle deernis en wreden haat zou wel eeuwenlang de strijd duren.... De Antichrist vocht altijd tegen den Christus.... En het sterkte Eudokia als zij Paulinus met vertrouwen en zekerheid hoorde zeggen, dat de Christus niet overwonnen kon worden. Dan was de glimlach van zijn lippen weg en hij sprak met gelovigen ernst.

* * *

Het was nu vijftien jaren geleden, die avond, in het vierde jaar van haar huwelijk. De zomer ging ten einde. Soms kwam, van de verre Pontise steppen, de wilde Boreas aanstormen tussen de heuvelen van den Bosporus; soms gierden uit het zuiden de vlagen van den Notos over de schuimende golven der Propontis.

De Keizerin en Paulinus, in hun gewone vermomming van arme pelgrims, hadden zich laten varen naar Chrysopolis; over de rotsen wandelden zij in de zuidelijke richting van Chalcedon. Maar het gaan was moeilijk door den sterken wind die hun mantels achterwaarts joeg en het ademhalen zwaar maakte. Op het smalle pad verwarden telkens hun voeten tussen doornige kruipplanten. Eudokia nam den arm van haar vriend om te steunen.

Zo gingen zij tot aan de bocht der kust, waar de Propontis naar het zuiden openlag in onbegrensde schemering. Toen stond Eudokia stil en hief het hoofd, dat gebogen was geweest tegen den wind, glimlachend op. Achter en boven de koepels der donkere Keizersstad gloeide de avond tussen violetzwarte wolken; daarvoor, uit de warrelende stromen der zeeengte, glansde nog in wisselende rood-gouden weerschijnen het licht van den hogeren hemel.

Zij ging zitten op een steen; Paulinus bleef naast haar staan. Terwijl zij staarde naar het westen scheen de oever van Byzantium al verder terug te zinken; de Stad, met haar paleizen en kerken, werd verzwolgen in de duistere onherbergzame heuvelen van Thracië. Alleen het vuur op den Faros brandde, eenzaam in den nacht. Maar het ogenblik bestond niet meer; de tijden der oeroude mythen stegen op uit de holen der rotsen, uit de diep-zingende wateren aan hun voet. Goden waren

hier geschreden over de bergen en de brede stromen; deze hemel had hun gestalten zien zweven; de mannen op het geheimzinnige schip Argo hadden deze oevers aanschouwd. En ginds, in het zuiden, in de nu omnachte binnenlanden van Lydië en Frygië, waren wouden en meren en bronnen getuigen geweest van de metamorfose van stervelingen, wier namen nog klonken en wier zielen nog leefden in de zangen der dichters.

Toen was de nieuwe God gekomen, in de gestalte van den Zoon, mens geworden in een gehucht van het kleine Jodenland. Hoe vreemd dat Hij, die de Schepper was van hemel en aarde, tientallen van eeuwen verborgen was geweest aan het mensdom.... Welk een openbaring die de Eeuwige Vader had gezonden in deze verblinde wereld! En toch: had in helden en dichters en wijsgeren niet de geest Gods geleefd voordat de blinddoek was weggenomen?

Zo mijmerde Eudokia; en terwijl zij teruggingen, nu gedreven door den wind, uitte zij haar gedachten aan Paulinus. En ook hij zeide, ernstig en met zekerheid, dat de leer van het Evangelie de redding der wereld betekende, ook al scheen dreigend soms de chaos te naderen.

Eer zij afdaalden naar de haven van Chrysopolis stonden zij stil, omziend naar de nu ook verduisterde wateren onder hen. En zo zeer beving hen de schoonheid van het samenzijn in den wilden stormavond, zo eender bewoog hun hart door de zelfde ontroering, dat, toen zij, onder den bleek-verschemerden hemel, even elkaar in de ogen zagen, hunne hoofden tot elkaar negen. Paulinus kuste haar op de wang.

‘Hoe heerlijk was deze avond,’ zei hij, terwijl hij nog haar hand vasthield en haar tot zich wilde trekken. Maar er was angst in Eudokia's stem:

‘Niet meer, Paulinus, niet meer dan dit,.... en nooit meer!’

Zij voelde een groot gevaar naderen: opeens de aantrekking tot dien man door een andere kracht dan de genegenheid der vriendschap. En zij had Theodosius toch lief, met een eerbiedige liefde. Volkomen was zijn vertrouwen in haar, zijn vrouw, en in hem, zijn vriend.... Nu was dat vertrouwen voor het eerst geschonden.... Maar het zou niet meer ge-

beuren, nooit meer, nooit! Hoe vroom en zuiver was haar voornemen toen geweest....

* * *

Teruggekomen in het paleis was haar eerste daad: zich te buigen over haar slapend dochtertje, Licinia Eudoxia.

Op dit ogenblik, terwijl zij zit te staren over de grote Keizersstad en de zilver-grauwe glinstering van den Bosporus, herinnert zij zich dat zij toen in berusting de nog ongeboren dagen en jaren wachtte, al werden haar ogen vochtig bij het denken aan het onbekende. En dat is haar nu bekend: een deel van die toekomst werd al verleden. Licinia Eudoxia is vóór drie jaren de vrouw geworden van den derden Valentinianus, den jongen Keizer van het Westerse Rijk. Kinderen waren zij toen nog: hij achttien, zij vijftien jaren. In het verre Ravenna leven zij,.... maar wat weet zij van hun geluk of hun leed? En wat weet haar kind van de pijnigingen der moeder?

* * *

In de zorgen voor de kleine Licinia trachtte zij daarna dien avond bij de Propontis te vergeten. Zij hoopte dat ook Paulinus vergeten zou; zij vreesde het weerzien en voelde tegelijk een verlangen er naar, om dan haar kracht te beproeven. Maar op een nacht trok zij Theodosius onstuimig tot zich, hopend in de bedwelming van zijn liefde te vernietigen wat zij in zich-zelve nu reeds haar ontrouw noemde. Een twede kind werd misschien geboren; en dat nieuwe leven zou haar kunnen bevrijden van de herinnering aan dien avond.

Gedurende enkele dagen zag zij Paulinus niet. Er waren geen feestmaaltijden, geen ontvangsten van vreemde vorsten of gezanten. Maar op een morgen kwam hij in ditzelfde vertrek waar zij nu zat en hij zeide: ‘Eudokia....’

Toen wachtte hij even. Had zij hem er aan moeten herinneren dat zij Keizerin was, zijne Keizerin? Zij deed het niet. En hij hernam:

‘Eudokia, dien avond vergeet ik nooit....’

Zij weet nu nog dat een sterke liefde in haar donkere ogen moet hebben gebrand. Hij strekte zijn hand en zij nam die hand in de hare. Hij kuste haar hand; maar zij wilde meer, onweerstaanbaar was opeens haar verlangen. Zij trok hem tot zich; hij boog over haar en kuste haar weer. Zij keerde haar mond naar den zijnen en lang bleven zo hunne hoofden tegen elkaar.

Toen schrok zij wakker en duwde hem zacht terug, keek hem droevig glimlachend aan en sprak:

'Niet meer, Paulinus, laat dit het laatste zijn....'

'Laten wij blijven op de hoge toppen, Eudokia,' zei hij. 'Daar zijn wij nu nog,.... het is hier zuiver als op die toppen waar de eeuwige sneeuw ligt. Laten wij ons best doen dat we niet dalen....'

Dankbaar zag zij hem aan. Maar toen hij weg was, voelde zij opnieuw het verlangen naar hem, naar zijn handdruk, zijn stem, zijn mond. Zij wist verraad te plegen jegens Theodosius die argeloos zat te werken in zijn stille torenkamer; en toch kon zij niet anders. Zij wist dat zij Paulinus zou zoeken, iederen dag, om hem even te zien.

Dien herfst schiepen zij beiden, in onrustig begeren, ontmoetingen welke zij vroeger aanvaardden in rustige vriendschap. 's Avonds zond Eudokia haar hofjonkvrouwen weg en ging de donkere tuinen in, tussen het Forum Augusteum en de muren langs de Propontis. Daar vond zij Paulinus in de cypressenlaan die uitliep op den bouwval van een kleinen tempel uit den tijd van het heidense Byzantium. Hun gesprekken, na de eerste lange zwijgende omhelzing, waren steeds dezelfde: Eudokia's angst dat zij geen twe mannen tegelijk zou kunnen gelukkig maken,.... haar wroeging over wat zij verraad jegens hen beiden dacht; Paulinus' verwondering over dit geluk: niet meer alleen een vriendin te bezitten in haar met wier gedachten de zijne even ver, even hoog konden gaan, maar een minnares wier brandend hart riep om het even felle vuur van het zijne.

Zij vertelde hem dat zij het twede kind van Theodosius verwachtte. En terwijl hij haar omklemde in zijn armen, zei hij:

'Waarom het mijne niet!'

'Nooit, nooit! dat nooit....' fluisterde zij, strak en vast;

en zij wist nu wel zeker dat zij een waarheid uitsprak. Zij wist dat er een einde moest zijn aan die reeks van wilde kussen. Als dit vuur duren bleef, zou haar geluk met Theodosius verschroejen. Zij zou haar kinderen moeten verlaten, en zij voelde dat zij niet kon leven zonder dit nederig geluk dat niet vlamde maar een stillen vasten gloed schonk.

'Zelfs Demeter gaf zich aan Iasion,' zei Paulinus.

Zij antwoordde trots, dat zij sinds lang aan geen goden meer geloofde; dat zij Christinne was. Maar tegelijk bedacht zij, en sprak het uit, hoe in mythies-verre tijden, toen het landvolk nog goden op aarde zag wandelen, de huwelijkstrouw verheerlijkt werd in het roerend-lieflijke verhaal van Filemon en Baucis die eik en linde werden, in de wrede lotgevallen van Keyx en Alkyone, als ijsvogels zwervend over de stormige zee....

'In alle tijden werd deze stille ongeschonden trouw vereerd,' besloot zij; 'en door de goden beloond....'

Toch bleven haar kussen wild, wanhopig van verlangen naar volkomen bedwelming. Maar dieper dan dit verlangen leefde de zekerheid dat de laatste overgave de vernietiging van alles zou zijn. Soms bespeurde zij reeds een bevreemding in Theodosius' ogen, als zag hij de afwezigheid van haar gedachten in zijn nabijheid. En zij duldde niet die bevreemding in hem; zij wilde zijn geluk; zij had trouw beloofd en zij verachtte het wankelen van haar hart. Zij verachtte zich, als zij, wakend naast Theodosius die sliep, zich in Paulinus' armen dacht. Maar geheel alleen op de kolkende zee van haar begeerten wilde zij overwinnen; en zo verzweeg zij den strijd tegenover bisschop Attikus, dien zij als biechtvader had verkozen. Slechts wanneer zij geen redding meer zou weten in zich-zelve, zou zij tot hem gaan....

De winter kwam. Op een lauwen wind-stillen avond, toen het maanlicht achter dunne wolken scheen, waren zij langzaam gelopen door het schaduwdonker der cypressenlaan tot voor den bouwval van het tempeltje. Voor het eerst gingen zij de treden op. Alleen muren en zuilen stonden nog; en nu verlichtte de schemering van den maanhemel een marmeren Erosbeeld in een nis. De gevleugelde knaap hield de ontspannen boog; spottend lachte zijn stralend-jong gelaat. Eudokia

voelde de kwelling van zijn pijl en hoe de wond brandde met een hitte van koorts. Zij wendde de ogen af.

Paulinus bemerkte het en begon te verheerlijken den glans van het brokkelig geworden marmer en de slanke vormen der knapengestalte. Dit was de Onsterfelijke, machtiger dan de Goden; geen van allen, Goden niet en mensen niet, kon zich weren tegen de verwonding van zijn schot. Maar het was een verwonding die, bij veel smart, ook zalige verrukkingen bracht, de onbeschrijfelijke bedwelming van den wellust....

Eudokia verzette zich tegen zijn woorden. Zij zeide dat het beeld uit een tijd van ontaarding was. Eros kon in geen zichtbare vormen worden afgebeeld; hij was de gestalte die inwendig aanschouwd moest worden, door de woorden van dichters en wijsgeren. Hesiodos had het zuiver begrepen: in den beginne was de Chaos, de duistere ruimte waarin zweefde een nevel van stof; daarna ontstonden de Aarde die de vaste grond zou zijn voor de Goden, en de Eros die Goden en mensen zou bezielen tot hoge liefde. Eros was de geestelijke kracht die de stof tot beweging stuwde; Eros was het levensbeginsel zelf, de warmte, de aantrekking, de liefde aller dingen. En dit beeld, hoe schoon ook in de vormen en den glans van zijn marmer, toonde niet den machtigen, heel de stoffelijke wereld doorsidderenden God, maar den ironisen verspreider ener ziekte. In zijn lach meende zij al de lichtzinnigheid van het Heidendom te zien; het was dezelfde lach waarmee de Goden begluurden het overspel van Afrodite en Ares in het bed van Hefaistos.... Van welk een andere liefde had de Christus gesproken en ook de Apostel Paulus in zijn epistels!....

'De liefde van den somberen God' zei Paulinus. 'Geen lach meer, geen vreugde,.... en geen zonnige Afrodite, maar donkere monniken en strenge anachoreten,... geen Homerus, maar priesters die redetwisten over onvatbare dogma's!'

Eudokia schudde het hoofd. Zij voelde zich getrokken naar de strengheid van dien somberen God; een onafzienbaar gevaar bedreigde het mensdom wanneer geen hogere wetten het bonden; wanneer het als wild gedierte werd vrijgelaten. Zij sprak nog verder: over Theodosius dien zij bedroog; over haar dochtertje aan wie zij liefde ontroofde; over het twede

kind dat zij verwachtte. Maar het zwaarst woog haar de smart van het verheimelijken, van den leugen.

Paulinus schreide. Waarom schreide hij opeens, hij een man, tien jaren ouder dan zij? Zij hoorde hem stamelen onder zijn snikken. Hij begreep haar angst; hij zag de verbreking van haar ziel. Vluchten naar een ver land?.... Alsof dan niet haar wezen weggescheurd zou zijn van wie haar lief waren hier! Was het niet schoner, haar lief te hebben zonder haar te bereiken; haar te vereren met de herinneringen in zich aan deze maanden van stormend en pijnlijk geluk?

Hij bekende haar dit, schreiend tegen haar schouder, als een knaap bij zijn moeder. Hij werd zich reeds bewust dat zij niet meer een minnares voor hem was.

Nu ontmoette zij, de volgende dagen, in zijn ogen een zachte rust. Zij vermoedde dat hij 's avonds nog wel in den tuin zou wachten; maar zij kwam niet meer, al drong haar soms een verlangen om hem te gaan troosten. Eens, op een morgen in het voorjaar, liet hij zich aandienen; hij kwam spreken over de regeling van feesten in den Hippodroom. Maar toen hij weer haar hand nam en kuste, sprak zij met een glimlach van deernis en droefheid:

'Neen, Paulinus, niet meer,.... of één van ons beiden moet weg van hier. Wees sterk, zodat ons elkaars nabijheid genoeg is en een oogopslag alleen ons gelukkig maakt.'

* * *

Zij ging vaker dan vroeger naar de kerk der Hagia Sofia. En toen Theodosius met haar sprak over een nieuw edikt tegen den dienst der oude Goden, verzachtte zij niet zijn woorden maar spoorde hem aan tot strengheid. Bij doodstraf werd verboden het offeren op de altaren; tempels en heiligdommen, waar de priesters nog heimelijk kwamen, moesten verwoest worden of tot Christenkerken gewijd door het teken van het Kruis. Doch als een gunst verzocht Eudokia den Keizer, het beeld der Parthenos, het kunstwerk van Fidias, uit Athene naar Konstantinopel te laten vervoeren. Eenmaal had zij het gezien, toen haar vader den tempelwachter had omgekocht. Onder de hoge schemering der cella was Pallas

Athena verschenen, statig in den vrede harer wijsheid, blank van ivoor en goud. Was in haar niet voorgevoeld door de heidenen dat de wijsheid ontsprong uit het hoofd van den hoogsten God, al hadden zij het ware wezen van dien God niet gezien?.... Eudokia wilde het beeld hier, in het Keizerpaleis: het was de schoonste bloei van het Heidendom, tegelijk een stralende herinnering aan haar jeugd.

Theodosius gaf toe. Een schip, met beeldhouwers, goudsmeden en ivoorwerkers aan boord, zeilde over de Egeïse zee om het reusachtige beeld te halen. Want het zou uit elkaar worden genomen; het goud moest worden gewogen; de ivoorplaten zorgvuldig geteld. Na een jaar was het vaartuig nog niet terug. En toen de Keizerin om berichten gezonden had naar Athene, vernam zij dat het schip sinds vele maanden was afgevaren van den Piraeus, na wekenlangen zwaren arbeid der ambachtslieden. Had een storm hen op klippen verslagen? Hadden zeerovers het schip geplunderd, zijn bemanning in de golven gegooid? Van eilanden noch van kusten werd er tijding gehoord. Eudokia begreep dat de Helleense wijsheid verzonken was. Theodosius meende dat dit eens beschikking moest zijn van den enigen waren God. Bij hem vond zij geen aandacht als zij de voorspelling waagde: eens zou er een jaar op de aarde aanvangen, waarin de stervelingen geen spoor van de oude wereld meer zouden zien, geen zuil, geen beeld, geen altaarsteen,... eens zouden alle papyrusrollen en parkamentbladen met de wijsheid en de dichtwerken van vroegere eeuwen zijn vergaan of verbrand! Want waarom zou de verwoesting van het Serapeion binnen Alexandrië de laatste zijn geweest?....

Noch Theodosius, noch de Augusta Pulcheria, noch een der hovelingen begreep haar. Alleen Paulinus trachtte haar te troosten: wie zou ons zeggen welke verheven werken, schoon en vroom, de toekomst verborgen hield?.... Maar den heiligsten steun vond zij in het wandelen en praten met de kleine Licinia Eudoxia, in de verzorging van haar twede, die schreiend in de kribbe lag, het zwakke meisje Flacilla.

* * *

In dien tijd was de Patriarch Attikus gestorven. Een presbyter uit Antiochië, Nestorius, was bisschop geworden van Konstantinopel.

Als Eudokia terugdenkt aan die jaren, huivert zij. Hoe ver was de Christelijke liefde weg van de heftige woorden die de hogepriesters der Kerk over zeeën en landen elkaar toewierpen, die hun kelen uitgalmden door de basilieken....

Nestorius! Hij was het die zeide dat ten onrechte Maria Moeder-Gods werd genoemd, daar zij alleen op menselijke wijze moeder van Jezus was geweest. God en mens scheidde hij tot twe naturen, als waren die in Christus niet één geworden!

Maar Cyrillus van Alexandrië verdedigde de Heilige Maagd als de God-barende; hij schreef er brieven over aan de Prinses Pulcheria, en aan Theodosius en haar-zelve.

Het waren moeilijke jaren. Want Eudokia dacht gelijk de Monofysiten, die in de vereniging tot éne persoon de twevoudigheid ophieven: de menselijke natuur in Christus werd door de Goddelijke, die oneindig verhevener was, geheel verzwolgen, zoals een droppel wijn in den onmetelijken oceaan. En in haar gesprekken met den Keizer bleek het haar, dat hij de heftige redenen van bisschop Nestorius blindelings geloofde. Maar wat ging er in Paulinus om? Zij wist het niet. Hij zweeg; zijn trekken bleven strak, zelfs toen het gespuis uit de havenbuurten met statige priesters en donkere monniken in processie voor het Keizerpaleis kwam, woedend tegen de dwaalleer van Nestorius die door de vergaderde vaderen te Efezus veroordeeld was. Zij riepen dreigend om de afzetting van den bisschop, om de erkenning van de Heilige Maagd als Gods-Moeder. Wat dacht Paulinus toen? Zag Eudokia niet verachting en afschuw in zijn blik?

In Theodosius bespeurde zij de angst der onzekerheid. Weifelend beval hij de afzetting van beiden die elkaar haatten en verdoemden: Nestorius en Cyrillus. Binnen Chalcedon sprak hij zelf met afgevaardigden van het Koncilie. Nestorius werd gevangen gehouden in een klooster bij Antiochië; kort daarna verbannen naar de grote Oasis, diep in het zuiden van Egypte.

* * *

Was de wereld ook vroeger, in den tijd der Hellenen, zo vol van leed geweest? Eudokia moest zich dwingen tot verre herinneringen uit haar leerjaren: ook de verwoesting van het brandende Ilion, al het overspel en de moorden en de bloedwraak waarvan de tragise dichters verhaalden, waren raadselen van verkillende wreedheid.... Wat betekende het dan dat de kleine Flacilla levenloos lag in haar bed? Dat Karthago door de Vandalenlegers van Koning Genserik veroverd en geplunderd was, en de grote zuil der Christenkerk, Augustinus bisschop van Hippo, gevallen?.... Hongersnood in Konstantinopel, het gepeupel den Keizer met stenen werpend terwijl hij in processie naar de korenschuren ging.... Zijn leger door Genserik verslagen.... Het waren traagvoorbijgegane jaren, die nu een bange droom schenen. Ouder, vermoeider waren zij allen geworden, Theodosius, Pulcheria, Paulinus, zij-zelve.

Toen was uit Ravenna een schip gekomen en geland in de zuidwestelijke haven van Konstantinopel. Gewapende krijgers begeleidden een jonge gesluierde vrouw, des avonds, naar het Keizerpaleis. Hun aanvoerder gaf een brief aan Augusta Pulcheria.

Eudokia herinnert zich hoe de Prinses verbleekte bij het lezen, de krijgslieden met een ruim drinkgeld liet gaan en zelve de vreemdelinge naar een hoog torenvertrek bracht. Daarna, teruggekeerd in de zaal van den Keizer, vertelde Pulcheria aan haar broeder en schoonzuster wie de onverwachte gast was: Justa Grata Honoria, dochter van Galla Placidia uit haar huwelijk met den sinds lang vermoorden Wisigooth Athaulf. Placidia, zuster van Theodosius' en Pulcheria's vader Keizer Arkadius, had haar kind uit Ravenna weggezonden; want de negentienjarige was zwanger, verleid door haar eigen hofmaarschalk Eugenius. Toornig had Augusta Pulcheria gesproken over deze schande in hun geslacht; zij zou de lichtzinnige in het strengste nonnenklooster van Konstantinopel voor de ogen der wereld verbergen....

Doch in de dagen dat de verbannen Prinses nog in het paleis toefde, zag Eudokia haar in het ontsluierd gelaat; en nooit heeft zij dat vergeten. Zekerlijk had Honoria van den barbaarsen vader de blonde haren, de blauwe ogen; maar de

trotse schoonheid van den mond moest zijn van den eersten Theodosius. Noch tot haar nicht Pulcheria, noch tot den Keizer sprak het meisje een woord. Voor Eudokia echter opende zij de geheime grotten van haar hart. In het koele paleis van Ravenna had zij gesmacht naar bewogenheid van avonturen. Alleen met Eugenius, die twintig jaar ouder was, reed zij te paard over de eentonige moeras-vlakten, tot zij de verre bergen zag die haar hopeloos lokten. Toen, een namiddag in den herfst, had hij, de enige wiens nabijzijn haar verlangen kon doen zwijgen, haar gebracht naar het pijnenwoud op de zandheuvelen langs de zee. Daar hadden zij gerust; de wind zong betoverend door de wiegende toppen. En daar, in een overmachtigen lust, vergat zij de gevaren der toekomst. Maar zij berouwde haar liefde niet! Vrijheid wilde zij en niet de gevangenschap in het gouden flonkerend paleis van Ravenna; leven wilde zij naar de begeerten van lijf en ziel....

Eudokia voelde de macht van den Eros in dit jonge wezen. Honoria had niet meer aan de wereld gedacht in die ogenblikken van bedwelming. En nu moest zij de vernederingen der wereld trotseren. Droeg de Eros, die zo licht en gelukkig scheen, niet een masker voor het grijnzend gezicht van een duivel?

‘Vrijheid?.... Geen gevangenschap?’ herhaalde Eudokia. ‘Hier zal geen vrijheid meer voor je zijn....’

Honoria antwoordde dat zij het voornemen van haar tante Pulcheria kende: haar op te sluiten in een nonnenklooster. Maar een bevrijder zou er komen,.... zij was er zeker van.... al moest zij zelve hem aanroepen,.... al zou het een Koning van Barbaren zijn, Athel de beheerser van de wilde Hunnen!

Eudokia ontstelde. Zij zag om den sterken warmen mond den haat en de vastheid van wil die de jonge vrouw zouden drijven tot haar wraak. En zij dacht aan de geruchten over dien Hunnenkoning, zoon van een heks en een bozen demon. Zijn broeder had hij vermoord, als een twede Kaïn. En op het ogenblik van dien moord had een herder, die zijn kudden weidde op de onafzienbare vlakte van het land der Skythen, een jong rund zien bloeden uit diepe wond. Hij was het rode spoor gevolgd en had tussen het gras een scherpe punt gevonden, opstekend uit de aarde. Hij groef rondom en trok

een roestig zwaard tevoorschijn, het sinds eeuwen vergeten idool der oude Skythen, het zwaard van den oorlogsgod Ares, zoals Herodotus verhaalde. De herder bracht het naar Koning Athel die vol vreugde het greep, als een teken dat hem de macht was gegeven over alle volken.... Zou Honoria dit gruwbaar wezen als een bevrijder willen aanroepen? Wist zij welke stormen van verdelging zij over de Keizerrijken ontbinden zou?

De jonge Prinses schudde driftig het hoofd en zeide dat de toekomst voor haar niet bestond; dat zij alleen aan bevrediging dacht, van welke begeerten ook.

Is dit moed, het leven zo blindelings te aanvaarden? peinsde Eudokia toen. Zij dacht aan Paulinus. Had ook hij dit gewild: luisteren naar de lokkende stem van den Eros, lichaam aan lichaam de wereld vergeten, verloren in elkanders brandendverlangende ogen? Zij voelde wel dat de luchtig glimlachende Eros een misleider was, die naar afgronden zou hebben gevoerd waar de duizeling hen zou hebben bevangen. Honoria had geen trouw beloofd aan een man; zij bezat geen kinderen om te verzorgen en die haar, als zij weg was gevlucht, hulpeloos zouden roepen. Maar zij, Eudokia, hoeveel onherstelbaar leed zou zij hebben achtergelaten....

* * *

Nu, na zes jaren, leeft Honoria nog binnen de hoge steilten van kloostermuren. De Keizerin is vaak bij haar geweest en weet dat zij onveranderd is in haar begeerten. En terugmijmerend, dezen wintermorgen voor het venster, weet Eudokia dat ook zij-zelve denkt als toen, onveranderd. Zij is dankbaar dat Paulinus sterk bleef, al die jaren sinds hun dwaaltocht van verraad en heimelijkheid. Het scheen of de vriendschap van voorheen, zonder den verschroejenden gloed van den Eros, was weergekeerd. Zij voelde geen schaamte onder Paulinus' blik, waarachter zij toch verborgen wist de herinnering aan haar zinnendrift als die teugelloos werd in haar kussen. Maar alles lag daar veilig in hem verzonken. Mensen zouden er nooit van weten.... Doch het al-wetend bewustzijn van den Eeuwigen Vader? Kon ooit vergaan, als ware het nooit ge-

weest, wat eenmaal in de vliedende ogenblikken een werkelijkheid was?.... In haar gebeden had zij tot Hem gesproken; zij hoopte dat Hij vergeven zou, nu zij den heidensen liefdedemon bedwongen had en geen gedachten, geen gevoelens meer verborg voor Theodosius. Soms, des avonds naast hem, had zij woorden van bekentenis en berouw op de al geopende lippen voelen naderen; maar zij had gezwegen. Was dat angst geweest voor zijn niet-begrijpen, voor zijn wraak? Of deernis, om hem te besparen een onduldbaar verdriet? Had zij genoeg boete gedaan in den smartelijken strijd tegen den lust van haar lichaam, tegen de verrukkelijke ontroering van Paulinus' liefde en bewondering?

Dit alles wist zij niet. Vaak vreesde zij dat de boete nog niet volvoerd was en dat binnen de stille ogen van Theodosius een argwaan sluimerde van lange tijden her.

* * *

Drie jaren na de komst van Honoria was haar broeder Valentinianus in Konstantinopel geland. Eudokia's dochter, de kleine Licinia, had hij naar Ravenna meegenomen als Keizerin van het Westerse Rijk. Het was zeer stil geworden in de vertrekken die de hoge Heersers bewoonden. Nu kon de moeder zich niet meer buigen over een slapend kind.

Theodosius was haar geen troost in die gewaarwording van verlaten-zijn. Met zijn rechtsgeleerden vergaderde hij vaak en zijn denken was geheel vervuld van wat zij bespraken: de verzameling en ordening der Rijkswetten, die sinds den groten Konstantijn waren uitgevaardigd. Nu werden die geschreven in een zwaren kodex en gekopiëerd in verscheidene exemplaren; de Keizer was er trots op, dat die verzameling naar hem de Kodex Theodosianus werd genoemd. De geringe belangstelling van Eudokia ontstemde hem. Daarom versterkte hij haar voornemen, toen zij begon te spreken over een reis naar het Heilige Land. Zij kon er danken op het Graf van Christus, zo zeide hij, voor al de weldaden die zij ontvangen had en voor het luisterrijk huwelijk van hun dochter.

Maar in haar leefde niet de behoefte om dank te brengen. Zij wilde het paleis ontvluchten waar zij zich eenzaam voelde

te midden van de statige slaafsheid der hovelingen, die zich diep voor haar bogen naar de marmeren vloeren. Alleen Paulinus' bijzijn zou haar welkom zijn geweest; alleen gesprekken met hem, zoals vroeger, zouden haar alles vergoed hebben; maar zij vreesde het samenzijn met hem, vooral nu zij er sterker dan ooit naar ging verlangen. Ook om hem wilde zij ver weg gaan, beproeven of zij hem geheel vergeten kon.

In dien tijd was een andere vrouw naar de Keizersstad gekomen, ene van wie gezegd werd dat zij heilig was, Melana, afstammelinge uit een oud Romeins senatorengeslacht. Zij had haar bezittingen onder de havelozen verdeeld en was gaan zwerven naar Sicilië, Karthago, naar de kluizenaars der Nytrise woestijn, dat geheimzinnig oord in Egypte, paradijs van zelf-vergetend leven. Zij had er kloosters gesticht en was daarna gereisd naar Jeruzalem, waar zij woonde bij het Graf van den Heiland. Maar ook Konstantinopel bezocht zij, op den roep van haar ouden oom, den Stadsprefekt van Rome, die er vertoefde voor de bruiloftsfeesten van Keizer Valentinianus en Prinses Licinia. Hem, die heiden was, bekeerde zij. Bij het sterfbed van den pas gedoopten grijsaard ontmoette haar de Keizerin, ontroerd dat zij tegenover een vrouw stond die zovele ontberingen had doorstaan en met den heiligen bisschop Augustinus had geleden onder de tyrannie van het volk der stad Hippo. Melana verhaalde van het stille Jeruzalem, waar veel pelgrims uit alle Christenlanden ter bedevaart kwamen en wereldse ijdelheden verre bleven. Daar waren de wegen die de Mens-geworden God betreden had, de gezegende plaatsen waar Hij had gesproken en geleden voor de verlossing der kinderen van den Hemelsen Vader.

Melana vertrok weer. En nadat de Keizerin in de kerk der Heilige Apostelen de plechtige begraving had bijgewoond van het gebeente van Johannes Chrysostomus, die door de wraakzucht van Theodosius' moeder naar het verre land Pontus was verbannen en daar gestorven, maakte ook zij zich gereed voor de reis.

* * *

Zij herinnert zich hoe zij bij het afscheid Theodosius vluchtig kuste op de wang; hoe haar blik even de ogen van Paulinus raakte maar daarna snel ontweek. Staande aan den achtersteven van het schip wuifde zij nog lang naar het paleis, waar zij wel vermoedde dat ook Paulinus de purperen zeilen zou nastaren. Misschien heeft ook hij op dat ogenblik, zoals zij deed, het hoofd gewend naar den anderen oever, waar zij veel jaren geleden in een stormigen herfstavond wandelden over een hoog pad. Hoe anders was deze stille voorjaarsmorgen, nu Konstantinopel niet in donkeren nacht werd verzwolgen maar met haar parel-grijze koepels en goud-vonkende kruisen op te lossen scheen in de zilveren nevels van den Bosporus. Eindelijk waren alleen de dansende schitteringen der zonnige golven rondom haar, en voor en achter de trage witte zeilen van vergezellende schepen. Metalen rustingen en schilden van krijgsvolk blonken daar nu en dan; en soms klonk er een lied van scheepsgezellen over het water. In den avond hoorde Eudokia vrome hymnen van priesters. Vlugger dreef, den tweden avond, de oude Boreas de schepen tussen de steile rotsen van den Hellespont.

Op een nacht, in het maanlicht, was zij te paard met enkele edele vrouwen en gewapende mannen gereden naar de vlakte van Ilion. Eenzaam dolende herders wezen hun de heuvelen die de muren der oude stad bewaarden. Op den top hadden de schertsende stemmen der hovelingen en de angstige lach der vrouwen gezwegen op een enkelen wenk der Keizerin.

Hier met hem, alleen met hem! had zij gedacht, maar snel de begeerte weggestoten en verborgen in de diepste kerkers van haar wezen. Zij herinnert zich helder dat het gelaat van Theodosius haar toen niet aanwezig was; maar de droevige ogen van Paulinus zag zij ver achter bergen en zee, onweerstaanbaar; en ook zonnige morgens harer jeugd verschenen met gestalten van meedogenloze helden en treurende vrouwen, uit de ruisende branding der Homerise verzen-zee.

Had die wereld geleefd zoals zij-zelve nu leefde? Waren de goden en heroën, de nymfen van zee en bronnen, dromen van dichters geweest? Of boze demonen, door de blinde geslachten van voorheen vereerd?.... Als kind had zij toch

zelve geloofd in hun werkelijk zijn en in hun goddelijkheid. Het was voorbij,... een ontzaglijk tijdperk was afgesloten, een nieuwe wereld begonnen, die echter armelijk scheen in haar aanbidding van den armelijk in een grot geboren Christus.

Nieuwe dagen verschenen uit de glinsterende morgenzeeën; eilanden rezen op en verzonken als dromen. Soms een heftige storm en wilde wolken langs de maan. Eindelijk de muren en torens, de haven van Seleukia.... Dan door het bloejend dal van den Orontes naar Antiochië. Van de kam der bergen naar de vlakte omringden hoge muren de oude roemrijke stad met haar talloze kerken en paleizen, onafzienbare galerijen, rotsen en watervallen, tuinen van myrten en laurieren. Er volgden ommegangen langs vervallen tempels uit vroeger eeuwen; er volgden feesten en plechtige kerkdiensten. In het paleis van den Senaat zat Eudokia op den gouden troon, toesprekend de hoge geestelijken en magistraten in haar eigen Attise taal, zich verwonderend over de macht der herinneringen die waren ontwaakt bij het zien van het Helleens verleden dezer stad. En zij zeide tot slot, in de woorden van Griekse dichters, dat zij zich beroemde van hun geslacht en van hun bloed te zijn!

De Keizerin verliet het Dafne-paleis en reed zuidwaarts. Zij zag de zeer oude steden der Foeniciërs; en dan, langs de kust varend, de groene hellingen van den berg Karmel, waar zij wist dat vele vrome kluizenaars in grotten woonden. Bij het keizerlijk Caesarea ging zij aan land. Op een morgen ontmoette haar uit het zuiden een kleine stoet. Een oude vrouw in zwart nonnenkleed trad toe op de Keizerin en omhelsde haar. Eudokia herkende Melana. En opeens voelde zij zich in een andere wereld, de herinneringen aan het Helleense verleden weggezonken,.... weg de Olympus en Homerus en de Akropolis,.... omringd was zij door de overleveringen van Judea, door de geweldige wonderen en gestalten van het Oude Verbond en de goddelijke geheimen van het Evangelie.

Melana geleidde haar binnen de poort der Stad Davids, die de Romeinen Aelia Kapitolina hadden genoemd. Geen pralende paleizen en beelden, geen bloejende tuinen en schaduwende bossen zag Eudokia. Een grijze gloejende woestijn scheen haar dit armelijk oord; pelgrims en monniken slopen

door de enge straten; donker volk school tezaam onder verbrokkelde gewelven in wier schemer hun stemmen fluisterden, wellicht over duistere misdaden.

De Keizerin woonde in het klooster van de vrome Melana; zij voelde een vreemd genot in de soberheid en de onthouding van dit vreugdeloos leven. De heugenis aan de Heilige Helena, Keizer Konstantijns moeder, die voor meer dan honderd jaren het Kruis van Christus had teruggevonden op den heuvel Golgotha, onder de puinhopen van een tempel der Afrodite Pandemos, deed haar dit leven zien als de dageraad van een nieuwen tijd, een morgenschemering die schoon en licht zou opklaren naar latere zonnige eeuwen. Zij besefte wel dat het een ijdel verlangen was van de Hellenen, hun goden en godinnen weer op den Olympus te zien.... Wie geloofde nog in het werkelijk bestaan van die machten, wier vermenselijkte beelden, blank marmer of donker brons, hadden gestaan in tempels en groene woudheiligdommen? Toen de schoonste van die beelden werden gemaakt door de grote kunstenaars, vóór acht eeuwen, beschouwden reeds denkers en dichters de goden als gestalte-vormingen van de ongrijpbare krachten der al-enige natuur. In welk een laten droom had zij met haar vader geleefd, die stille ochtenden op de Akropolis!....

Een jaar bleef Eudokia binnen Aelia Kapitolina. Kostbare relikwiën nam zij met zich op de terugreis, zelfs de beide ketens waarmede Koning Herodes den Apostel Petrus had laten binden.

* * *

Toen zij de kust van het Heilige Land niet meer zag, vloog haar verlangen plotseling verheugd naar het doel van haar reis: Konstantinopel. Oude bekende stemmen zou zij weer horen.... En hoe Theodosius vinden? Hoe Paulinus?

Zij herinnert zich de aankomst, nauwelijks een half jaar geleden: een zomermorgen, en al de edele vrouwen en heren van het Keizerpaleis in praalgewaden op de marmeren treden, die van den tuin daalden naar de haven van het Boukoleon. Het eerst zag zij Paulinus,.... maar zij ontweek snel zijn blik; hare ogen zochten en vonden den Keizer. Zij liep van

het schip recht op Theodosius toe en omhelsde hem. Zij vernam dat Cyrus de Egyptenaar, dien zij hoogschatte als dichter, prefekt der Stad was geworden. Maar het verstoorde haar, den eunuuch Chrysafius aan de rechterzijde van den Keizer te zien.

En al deze maanden had zij wel bemerkt dat haar gewaarwording van ergernis over dien gunsteling niet zonder grond was. Theodosius raadpleegde hem bij elk besluit dat hij moest nemen, zoals hij vroeger Paulinus geraadpleegd had. Maar Paulinus had nooit zijn mening opgedrongen; Chrysafius beheerste met vleierij den Keizer geheel. Theodosius bewonderde zijn slanke gestalte, zijn regelmatige trekken; Eudokia echter had een afkeer van die weke volkomenheid, die niet van een man en niet van een vrouw was; zij wantrouwde de regelmaat van zijn trekken, waarin zij soms, haast onnaspeurlijk, een kleine groeve zag van list en haat.

* * *

Zij siddert even nu zij denkt aan dit wezen en er tegelijk een stap achter haar klinkt. Zij wendt het hoofd; maar zij ziet Cyrus en den vrolijken lach om zijn mond. Hij buigt diep voor zijn Keizerin; op zijn rechterhand, die hij omhoog heft, ligt een grote rode vrucht.

'Wat hebt gij, vriend Cyrus?'

'Gezegende Keizerin Eudokia,' antwoordt hij, 'mijn heer, Keizer Theodosius, zendt mij tot u met dit geschenk.'

Zij vraagt hem wat voor vrucht dit is. En hij herneemt:

'Een Frygise appel, verheven vrouw.'

Zij neemt de vrucht aan, mijmerend nog en nauwelijks luisterend naar het antwoord, legt haar naast zich in de vensternis en geeft met een buiging van het hoofd den Stadsprefekt oorlof.

Even beschouwt zij den wonderlijk groten appel, luidt dan een kleine gouden schel en beveelt de dienares die nadert:

'Kind, neem die vrucht en breng haar met mijne groeten naar magister Paulinus die ziek te bed ligt....'

Zij is weer alleen en ziet de donkere cypressentoppen buigen onder den winterregen.

III.

De hofmaarschalk Paulinus voelde zich oud, ondanks zijn vijftig jaren, nu hij met jicht neerlag; en hij voelde zich eenzaam, want geen vrouw of kind vulde zijn rustvertrek met tedere zorg en troostend spel.

Sinds twintig jaar was hij alleen; zijn vrouw stierf tegelijk met het kind dat zij hem had willen geven. Het was gebeurd enkele maanden vóór de komst van de jonge Athenaïs in het paleis, toen hij met den Keizer, zijn meer dan tien jaar jongeren vriend, verscholen achter een gordijn in het Chrysotriklinium, luisterde naar haar stem, en, omzichtig glurend, voor het eerst haar zag.

Hij herinnert zich, als een wonder, hoe hij opeens zich weer jong voelde. De waan van afgeleefd te zijn, toen reeds, op zijn dertigste jaar, door het verlies van vrouw en kind, van de hoop op een toekomst vol geluk, was van hem afgevallen. In onbaatzuchtige vriendschap had hij onmiddellijk, wetend dat Theodosius háár zocht die waardig was om naast hem op den troon van Konstantinopel te zitten, tot hem gefluisterd: ‘Zij is het! Daar staat onze Keizerin....’

Want wat waren de dochters der Byzantijnse patriciërs, hoe bekoorlijk ook, bij deze Atheense heidin, die zij - haar de volgende dagen ontmoetend - deels verlegen, deels trots, in haar Attisen tongval hoorden spreken over de grote wijsgeren en dichters, over heel de vergane wereld der Hellenen. Theodosius zweeg en luisterde verwonderd; Paulinus deed vragen over het oude, zelf een mythe schijnende Athene. Voor hem was Athenaïs een laatste bloem die nog eenzaam bloeide op den puinhoop van dat ruw door barbaren en dwepende monniken neergeworpen verleden. De herinnering aan een laatsten blik van haar, aan een laatste woord, troostte hem als hij 's avonds was teruggekeerd in de stilte van zijn vertrekken, na de dagelijkse zorg voor het statig ceremoniëel in de uitgestrekte Keizersburcht. Een nieuw leven was begonnen.

Het scheen hem of hij Konstantinopel nu eerst zelf leerde kennen, met Eudokia ronddolend door het labyrinth van straten en sloppen. Tussen het gewoel der veeltalige volksgroepen voelde hij zich ver weg, een vreemdeling, maar toch

veilig en gelukkig nu hij telkens naar de heldere warmte van haar ogen kon zien en den glimlach ontmoeten om haar sterken roden mond.

Toen kwam de storm-avond aan de Propontis. Plotseling, door dien kus op haar wang, was hij zich bewust geworden hoe hij deze vrouw, zijn Keizerin, liefhad met een verlangen dat onvervulbaar was. De latere heerlijkheid van het samenzijn met haar had hij toen niet verwacht. Elke innige kus was een nieuwe openbaring; brandend bleven hun lippen lang in elkaar rusten. Zou het geluk stijgen, steil en hoog, tot de uiterste duizeling?.... Hij herinnert zich, nu hij de ogen sluit in de eenzaamheid van zijn ziekbed, dat zij hem, op een avond bij den bouwval van den kleinen Eros-tempel, beloofd had samen den groten Pontos te gaan bevaren, wanneer zij den Keizer zou hebben gevraagd de kusten van het Rijk tot de verste grenzen te mogen bezoeken... En hij had nog gehoopt, als weer de golven van den Bosporus wild tegen de oevers stegen onder zuiden- of noordenwind, met haar af te dalen onder de gewelven van het oude Bykanon die gebouwd waren als bazuinen, waarin het bruisen der zee weergalmde met melodiën van sirenenzang.

Maar niets van dat alles was werkelijkheid geworden. De wroegende angst over haar ontrouw jegens Theodosius, de invloed van den somberen God der Christenen, had haar weerhouden. Als hij zinspeelde op later, op veel latere jaren, wanneer zij misschien vrij zou zijn hem te volgen, zeide zij:

‘Dan zou er zoveel treurigs zijn gebeurd, dat alles toch weer anders was dan wat wij hopen en verlangen....’

Hij verwenste den strengen God die de vrije levensvreugde verbood. Hij meende dat hij nooit de oude Goden der Hellenen, als hij ze vereerd had, zou hebben verlaten, zoals Athenaïs had gedaan. Maar tegelijk besefte hij dat niet alleen die strenge God zijn verraad van een vriend zou veroordelen.... Wat hij heimelijk had misdaan jegens Theodosius, was verachtelijk voor alle Goden, in eeuwigheid verachtelijk ook al waren er geen Goden of God.... En zó denkend eerbiedigde en bewonderde hij de kracht van Eudokia's ommekeer.

In den herfst na die maanden van angstig geluk, toen hij elken dag smartelijk herleefde de verloren zaligheid van

elken dag uit den vorigen herfst, verscheen hem soms de valse gedachte: Theodosius vermoorden, den zwakken stillen Theodosius die met priesters sprak als een priester, in den Hippodroom als een wagenmenner, maar liefst over zijn boeken gebogen zat.... En dan zelf Keizer zijn, met Athenaïs als Keizerin,.... ja, hij zou haar weer Athenaïs noemen! Maar het bleef een gedachtenspel, ver zelfs van den wens tot een daad. Soms ook, als hij de hovelingen en krijgsaanvoerders en bisschoppen voor haar gebogen zag in de gouden troonzaal, werd hij in zich de lage diep-verborgen trots gewaar, dat deze vrouw zich in haar kussen zo heerlijk gegeven had en hij haar kende zoals niemand, zelfs Theodosius niet, haar kende. Dan plotseling overweldigden hem verbittering en wanhoop, daar hij nooit meer, in de oneindige reeks van nog komende eeuwen nooit meer, de wilde ontroering van haar lichaam in zijn armen zou voelen.

's Avonds in de eenzame donkere tuinen lopend en het licht van haar venster ziende, hoog in de zwarte muren, fluisterde hij naar de herinnering van haar aanwezigheid de liefste namen, de tederste liefkozingen, woorden die hij haar nooit gezegd had in de avonden dat kussen en strelingen alles zeiden. Ach, wat had hij nog weinig gesproken,... wat had hij zelden trachten door te dringen in de diepste geheimen van haar wezen, gelukkig als hij was in haar nabijzijn. Eens bekende zij hem, dat zij, als niet haar vader haar had opgevoed in wijsheid en zelfbeheersing, een priesteres der veile Afrodite had kunnen worden,.... zó sterk woedden in haar de oer-oude driften die maenaden en bacchanten door de bergwouden der Helleense landen hadden voortgejaagd in wilde orgiën. Maar nooit had hij gevorst uit welke verlangens of dromen zij die mogelijkheid vermoedde... En later, toen die vraag hem kwelde, had hij Eudokia niet meer over hun gemeenschappelijk verleden durven spreken.

De jaren kwamen dat Konstantinopel verdwaasd was door de veten der bisschoppen over de God-barende Maagd Maria. Hadden de oude Hellenen zó getwist over hun Zeus, hun Athena, hun Afrodite?.... Welk een tijd, nu met duisteren blik de Christenpriesters elkaar verdoemden om dingen waarover de heidenen spottend lachten! En toch had Keizer Ju-

lianus, dien de monniken den Afvallige noemden, vergeefs den onvermurwbaren gang van den tijd trachten tegen te houden.... Een vrouw als Honoria, de Prinses uit Ravenna, die geluisterd had naar den drang van den ouden god Eros, werd gesmaad als een lichtekooi en opgesloten in een klooster. De sombere God van de Syrise Joden had overwonnen en heerste.... zelfs over Eudokia.

* * *

Hij had telkens, in het jaar van haar wegzijn, teruggedacht aan dat verleden. Eenzamer dan nu op zijn ziekbed was hij toen geweest. Het paleis en zijn tuinen, de grote stad zelve met haar woelige straten en havens, de bergen die den horizont afsloten, waren leeg en levenloos voor hem, al vulden feesten de zalen, al waren de wateren blank van zeilen en vol gerucht van zingende roejers. Nog vernam hij van Eudokia's reis door de schepen die de keizerlijke vloot ontmoet hadden. Op stormnachten lag hij in onrust wakker; op zonnige dagen benijdde hij de roejers en stuurlieden wier ogen gelukkiger waren dan de zijne.

Toen, moedeloos en mistroostig, zocht hij verstrojing in wat zo velen van zijn vrienden scheen te bevredigen. Hij bleef langer dan eertijds in de Thermen van Zeuxippus, en daar, waar de macht der Syrise priesters en monniken niet doorgedrongen was, in de hoge zalen die Keizer Septimius Severus voor twe eeuwen had doen bouwen, tussen de beelden van Homerus en Sappho, van Perikles en Plato, van de Trojaanse heroën en van Helena zelve, verbeeldde hij zich te leven in den groten tijd van het Heidendom. Hij luisterde er naar de gesprekken van zijn patricise vrienden over renpaarden en toneelspeelsters en lachte om hun lichtzinnige geestigheden.

Doch als het tot daden moest komen huiverde hij terug. En toch was de begeerte soms zo sterk. Hij herinnerde zich Marcella, de danseres en mimespeelster uit Antiochië, die hij voor 't eerst gezien had in het amfitheater van het Kynegion toen hij daar met den Keizer en vele hovelingen zat en zijn blik eerst was weggedwaald, ver over de duizenden hoofden, naar de witte wolken in den blauwen aether van den zomerdag.

Plotseling was er een juichen van het volk, een schal van begroetende vreugdekreten losgebroken en Paulinus had aan den ingang der arena een meisjesgestalte gezien in doorschijnend smaragd-groen kleed. De oppereunuuch Chrysafius had hem met listig-plagenden blik verteld wie het was en haar bekoorlijkheden geprezen waarvan hij machteloos te genieten scheen. Hij nam dien avond Paulinus mee naar het huis waar zij verblijf hield, in de vijgbomenwijk aan den overkant van den Gouden Hoorn. Daar, na een laten maaltijd, danste zij, het doorschijnend kleedje wegwerpend, voor een kleinen kring van vrouwen en mannen de vreemde dansen die zij in Antiochië geleerd had. Tegen den morgen, toen de meesten vertrokken waren, sprak Paulinus met haar, luisterend vooral naar wat zij vertelde over die verre streken vanwaar zij kwam. Zij was er trots op, de Keizerin binnen Antiochië te hebben gezien.

Toen volgde er, na dat eerste bezoek, een twede waarbij zij hem geheel alleen ontving. Hij voelde dat hij nu maar een enkel woord had te zeggen, een enkel gebaar had te maken, om Marcella voor zich te hebben; maar hij ontweek dat woord en dat gebaar. Haar ogen, haar mond lokten hem; hij zag de volkomen vormen van haar hals en schouders en armen; hij stelde zich den wellust voor van te rusten tegen die geurigdonzen huid. Maar hij voelde tegelijk, even sterk, de leegte van dit genot...., hij die kussen had gekend, waarin werelden van hoge ziele-verlangens zich verenigden. Wat zou er overblijven na kussen die enkel lichaamslust waren? Hij besefte het wel: teleurstelling, onbevredigdheid....

Het was een verlichting voor hem, toen de danseres naar Rome vertrok. Hij vreesde dat er toch een ogenblik had kunnen komen van verraad jegens zijn diepere gevoelens. In den blik van Chrysafius las hij spot; en het scheen hem of de Keizer minder vaak hem tot zich ontbood en raadpleegde en bij die zeldzamer wordende samenkomsten hem argwanend onderzoekend aanzag.

Eindelijk werd de Keizerin terug verwacht. Op de trappen der haven van het Boukoleon stond Paulinus naast den Keizer, met Chrysafius en Cyrus den Stadsprefekt, en om hen heen vele edele vrouwen en mannen en gewapende lijfwachten.

De zomermorgen flonkerde over het water, over de gouden en purperen gewaden, over de bergen en lusttuinen die nu niet meer zielloos waren. Hij zag Eudokia op het schip; even ontmoetten hun ogen elkaar. Ja, dat was weer de ene die het bestaan in dit aardse bewustzijn redelijk maakte!

* * *

En daarna hebben zij elkander nog een enkelen keer, enige korte ogenblikken, alleen gezien.... Het hoofd achterover in zijn kussen, de ogen gesloten, herdenkt Paulinus hun woorden. Zij zagen elkaar aan, diep de blikken verenigend, en hij zei toen, met de herinnering van jaren in dien blik en in zijn stem: ‘Zó is het ook heerlijk. Ook dit is al veel,.... dit te mogen.’

Eudokia glimlachte droevig en fluisterde: ‘Ja, ook dit is al veel.’

Zij hadden schreden gehoord. Theodosius en Chrysafius waren genaderd.

* * *

Hij hoort weer een tred, zacht; ziet door de even-geopende ogen een onbekende meisjesgestalte; sluit de ogen weer. Hij wil niet worden gestoord.

Er wordt iets neergezet op de kleine tafel naast zijn bed. De voorzichtige voeten verwijderen zich.

Nu opent hij de ogen en ziet op een zilveren schaal een wonderlijk groten appel.

Een zeldzame vrucht,.... mijmert hij; wat zal ik haar eten, ik die ziek en oud ben! Het lijkt een appel van den boom der Hesperiden, zo groot en glanzend....

Hij glimlacht: ik zal haar aan Theodosius zenden, met de boodschap dat het een appel van den Paradijsboom is!

Hij roept den naam van zijn dienaar.

‘Wie bracht deze schaal met dit geschenk?’

‘Ik weet het niet, heer.... Een dienares die ik niet ken vroeg verlof het bij u neer te zetten.’

‘Neem het,’ zegt Paulinus, ‘en zodra de Keizer van den

kerkdienst is teruggekomen, breng het hem eerbiedig uit mijn naam en zeg: Gezegende Keizer, dit is een appel van den Paradijsboom, u gezonden door mijn meester Paulinus.'

De dienaar buigt, neemt de zilveren schaal met den appel, en gaat heen.

(*Slot volgt*).

P.H. VAN MOERKERKEN.

Verzen.

Ballingschap.

I.

Met uw herinnering als tochtgenoot
doortrok ik ieder aardsch gewest en stroom,
zwierf ik de grotten door van 't avondrood,
beheerschte ik magisch vergezicht en droom.

Ik heb gelegerd in 't ravijn der nacht,
en 't vuur der eeuwigheid in bloei zien vlagen
tot sterren in de witste bloesemdracht;
ik ben langs 't eiland van den dood gedragen. -

Maar nimmer was ik in een dal als hier.
De maan grimt van verschrikking. Grauw en rood
vindt de verwelkte zon den avonddood
in een vertraagde nachtlijke rivier.
Onzalig kreunt de wind en geen gesternte
wijst de uitweg naar een eens-gekende verte.

II.

Alles voor u gewaagd, alles verspeeld -
Verganklijke verschijningen alleen
waar een meedoogenlooze wind mee speelt
zwerven en werpen schaduw om mij heen.

Gij keert niet meer, gij zendt mij vlam noch teeken.
Mijns levens inzet was U te gering.
Voorbij, voorbij. De brooze kimmen breken
langzaam verteerd in één verduistering. -

Maar grimmig wordt mijn moed, mijn oude macht.
Ik roep U aan: mijn haat is sterk en groot -

Kom genius, vind mij in een woesten nacht,
kom sterk gevleugeld, donker als de dood -

En laat ons worstlen tot het morgenlicht,
lende aan lende, tot een onzer zwicht.

Druïden.

Goden waren 't die in luide nachten
hen voorbij 't geweld der stormen brachten
naar een stilte, waar nog slechts van verre
maanvloed lichtte en het schuim der sterren.
Toen zij weer ontwaakten tot hun aarde
wisten zij, dat hen geluk bezwaarde
waar zij nimmer over konden spreken
met een lied of een verstaanbaar teeken,
dat zij tot het einde hunner dagen
een hartstochtelijk heimwee moesten dragen,
eenzaam tusschen zon en maan en wolk
en vervreemd, geschuwd bij eigen volk.

Proteus.

Ach, in hoeveel vluchtgestalten
ben ik niet mijzelf ontstegen,
ach, mijn leven heeft een al te
zeekre veiligheid verkregen. -
Waar mijn vorm zich voor laat doorgaan
- water, vlam of rozenheester -
nooit bereik ik een teloorgaan,
word ik mijn begrensdheid meester;
kan wel vlam, maar nimmer rook zijn
en mijzelf voorgoed verliezen,
kan wel water, nimmer wolk zijn
en het onbegrensde kiezen.
Opgejaagd en achterdochtig
bij een windvlaag of een schaduw,
vreezend als een wiekslag vluchtig
langs mij scheert, een snelle zwaluw,
kan ik mij niet meer bezinnen
wat gedaanten 'k heb doorvlogen
sinds mijn kringloop ging beginnen -
buk ik onder mijn vermogen.
En ik smeek als een genade
uit de hand der hemelingen
niets dan 't eind der ongestade
koortsige verwisselingen,
een vervliegen in het ruim
(waar geen angst mij meer zal dwingen)
rook of bloemgeur, wolk of schuim.

THEUN DE VRIES.

Westmoesson.

(Kust van Atjeh).

De regen ratelt op de klappertuinen,
Die mijlenver de huivergrauwe zee bezoomen.
Uit regenfloers en wolkenflarden doomen
Van verre bergen sombre, ruigbegroeide kruinen,
En gonzend stuwen zwaargezwollen stroomen
Ter monding voort leemgeler waatren wilden vloed,
Meevoerend - willoos - losgewoelde boomen,
Wier wankel evenwicht de wieling kant'len doet.
Den geur van rottend loover en de aromen
Van overrijpe vruchten, die met doffen,
Gedempten val op molm-zachten bodem ploffen,
Verwaait de regenwind in vochte vlagen,
Die rits'lend door het groen der blanke sawahs zwerven,
Om aan den grauwen einder weg te sterven....
Daar splijt de late zon de lage wolkenlagen:
Goudlichte glorie overstraalt de landen
En purper vlammen òp de duistre tufsteenwanden.

J.F. KUNST.

Marsch.

Rythmisch, roffelend en recht
stappen stram soldaten;
géén die een syllabe zegt,
wijl zij allen, goed of slecht,
kilometers vraten.

Rythmisch, roffelend en recht
op de trommelmaten;
aan den schouder, ferm gelegd,
het geweer. Trouw en wasch echt
in 't gebruik, zij laten,

Vast aan 't Vaderland gehecht,
oproerkraaiers praten;
eigen meester, 's Konings knecht,
rythmisch, roffelend en recht,
stoer en stram: Soldaten!

NYDIA.

Al mijn gedachten...

Al mijn gedachten gaan tot U en keeren
Niet weer, maar blijven fladdren om U heen,
Weerloos en eigenzinnig, en begeeren
Niets meer en zien niets meer dan U alleen.

Zooals de vogels die in lentenachten
Zwerme' om den stralenden vuurtoren-schijn,
In dichte schare', en wonden hunne zachte
Vleugels, en weer, en voelen niet den pijn.
Maar als het dag wordt, liggen wijd en zijd
De doode vogels op het strand verspreid.

JO LANDHEER

De keuze.

I.

In de hall brandde het houtvuur zich hevig uit; rossig licht op de witte vacht daarvoor. Rita zat op een laag bankje, dicht bij de oude vrouw, die moe achterover leunde.

‘Is het verhaal al uit, mijn kind?’

‘Ja, grootma.’

‘Jammer. Het was zoo prettig naar je te luisteren.’

‘Maar ik wed, dat u niet eens meer weet waar 't over ging.’

‘Ondeugd! Ik moet bekennen dat ik meer op de klank van je stem gelet heb dan op je woorden. Is er iets wat je hindert, Rita?’

‘Waarom vraagt u dat?’

‘Soms is er iets verdrietigs en dan weer iets ongeduldigs in je stem. Je weet, sinds mijn oogen zoo sterk achteruitgaan, hoor ik van alles in de stemmen, wat ik er vroeger niet in hoorde....’

Rita schoof haar bankje dichter bij grootmoeders voeten en leunde haar hoofd tegen de oude knieën. Zij staarde in het vuur.

‘Het is immers veel beter, kind, dat je 't mij vertelt. Anders veronderstel ik misschien dingen die toch niet waar zijn.’

‘Maar hoe kun je iets vertellen wat je zelf niet weet? ik bedoel: waarover je zelf nog niet in 't reine bent?’

‘Misschien kan ik dan helpen om jezelf beter te begrijpen. Ik heb toch een beetje meer ervaring dan jij.’

Rita zweeg. Heerlijk zoo met grootmama te praten. Was 't niet in een teer waas van wijze liefde dat grootma leefde? Je hart wilde in die sfeer zoo gaarne binnen gaan - maar

gewoonlijk ontweek je 't juist. Waarom? Geheimzinnig was alles toch wat in jezelf omging.... een bosch, een donker bosch.... en dan weer zoo vol licht; vlammen van licht.... maar ook wel eens sterren diep en hoog boven die donkerte. O, dat je nooit iets van jezelf begreep: nooit een logische, goedsluitende redeneering over jezelf kon maken; nooit je verlangens dezelfde richting zag uitgaan, waardoor ze je een gevoel van zekerheid konden geven.... Daarheen - nergens anders.... niet omzien.

En nooit bracht de werkelijkheid wat je verlangde. Maar je verlangde ook zooveel, zoo ingewikkeld veel....

....'Grootma,' zei ze plotseling, 'moeder wil dat ik trouw.'

'En wil jijzelf niet?'

'Natuurlijk.... maar met wien?' Rita lachte nerveus.

'Je moet toch zelf kiezen.'

'Ik dacht vroeger dat er van kiezen geen sprake was - dat je *moest* volgen.... en keuze is toch altijd iets van 't verstand.'

'Heb je zoo iets sterks dan nooit gevoeld?'

'Als meisje van achttien jaar, ja, toen wel. Och... die man lette niet eens op mij; hij ging mij voorbij. Er gingen mij toen zooveel menschen voorbij, die ik graag in mijn leven had getrokken; maar ik wist niet hoe, omdat ik een onnoozel kind was en.... te trotsch misschien, of te verlegen.'

'Maar nu zijn er genoeg die om je heen zwermen en niets liever zouden willen dan in je leven getrokken te worden.'

'En nu weet ik het niet meer.'

Rita stond op en rekte zich de armen.

'Lieve grootmama, zal ik u naar boven brengen? Er zal wel gauw geluid worden voor het eten.'

Zij hielp met een zacht gebaar de oude vrouw opstaan en langzaam bestegen zij de trap. Grootmama wist wel, dat Rita nu niets meer zou zeggen en zweeg maar. Zij beloofde zich echter dat zij aan tafel goed op de stemmen zou letten. Want twee vrienden van Rita kwamen eten. Van den een wist zij dat hij een schuchter jong mensch met weinig woorden was, waarover Rita's moeder zich dikwijls vroolijk maakte, omdat hij, onhandig, wel eens flaters beging tegen de etiquette. De

andere vriend leek een vlot levend man, een vroolijk officier; veel ouder - ook in wereldwijsheid.

- Rita kleedde zich langzaam en zorgvuldig aan. Haar moeder kwam eens kijken hoe ver zij was; zij stond in haar onderjurk; de roodbruine haren, dartel, waaierden pluizig uit onder haar borstel.

'Maak je voort, Rita? Ik hoor al stemmen en 't is net iets voor dien jongen van Reehorst om veel te vroeg te komen. Ik ben benieuwd wat hij vandaag weer om zal stooten. Ik begrijp niet, dat je vader altijd zegt dat het zoo'n buitengewoon knappe jongen is. Ik heb hem nooit iets bizonders hooren zeggen.'

'Hij is toch geestig, moeder.'

'Geestig?.... nu ja, die woordspelingen.... Maar meestal zegt hij ze zoo zacht, dat niemand ze hooren kan. En wat kijkt hij soms stug. Ik heb altijd 't gevoel of hij me iets kwalijk neemt. - Waarom doe je dat groene japonnetje aan? Bewaar dat liever voor een dansavond of voor een groot diner. Ik vind 't zoo lief en 't staat je zoo goed.'

'Juist daarom doe ik 't vanavond aan.'

'O zoo?' - Rita's moeder keek ondeugend. Zij zelf was in groot avondtoilet; de parelwitte, sierlijke armen en de welgevormde hals onbedekt. Op het goudblonde haar lag nog geen glans van zilver.

'Nu goed.... maak jij maar conquêtes.'

'Eén is meer dan genoeg,' antwoordde Rita. De irritatie om haar moeder kwam weer prikkelend in haar opstaan; soms verdroeg zij die niet en moest de kamer uitgaan om niet tegen haar uit te vallen met driftige woorden en heftige gebaren. Maar hoe onbeschaafd en onwaardig.... Dat gaf dan later weer pijn.

'Ik vind Paul Bastend heel wat anders.'

'Ja moeder.... net iets voor u.'

'Zeker.' Even een scherpe blik naar haar dochter. Is ze jaloersch? dacht zij met heimelijke vreugde.

- Toen Rita de salon binnenkwam, zaten beide gasten al met haar ouders.

Paul in officiersuniform, leek nog robuster dan anders; hij stond dadelijk op, maakte een lenige buiging en gaf

haar een handkus, die Rita's vingers brandde. Langzamer, haast onwillig, deed Matthijs van Reehorst een beweging om op te rijzen. Hij kuste haar vingers niet; Rita dacht: uit angst deze geste niet sierlijk genoeg te volvoeren? Of ook uit andere motieven?.... Hij bleef haar altijd een raadsel en het prikkelde haar.

Rita's vader, een machtige figuur, die de kamer geheel vulde, sprak dadelijk weer door. Hij lette weinig op andere menschen. Sinds hij in de Kamer gekozen was, werd zijn gevoelsleven overschaduwd door zijn eerzuchtig werk. Vroeger al, in zijn practijk van advocaat, later als redacteur van een groote courant en in de tallooze commissies voor bank- en andere zaken, had hij al zijn levenskracht voor 't werk moeten gebruiken. Nu had hij minder dan ooit tijd en belangstelling voor iets anders.

Hij keek naar de twee vrouwen die naast hem leefden met een trotsch welgevallen, als naar twee kostbaarheden. Vooral in Rita had hij behagen. Zonder opvallend mooi te zijn, bezat zij een indringende bekoring die hem aandeed als een geur uit zijn jeugd.

'Waar is moeder?' vroeg hij midden in zijn betoog over algemeen kiesrecht.

'Moeder komt dadelijk; zij laat zich excuseeren. Wij zullen maar vast aan tafel gaan,' antwoordde zijn vrouw.

Paul bood Rita zijn arm.

Zij gingen door de hall naar de eetkamer die aan de overzijde lag.

Zij lieten de anderen voorgaan: Rita's vader liep voorop, alleen; Matthijs van Reehorst had de gastvrouw zijn arm geboden.

Paul bleef even vóor het vuur staan in de hall en naar Rita's oogen kijkend, - klare diepten in dien gloed - zei hij zacht:

'Ik heb den heelen dag naar je oogen verlangd.'

Zij werd rood en trok haar arm terug; maar hij vatte dien met zijn hand en drukte het koele vaste vleesch, tot zij onrustig werd.

'Kom,' zei ze en zij gingen achter de anderen aan, de eetkamer binnen.

Elke aanraking van hem maakte haar gejaagd; zij vreesde

zijn vingers en zij verlangde er naar. Als zij naast hem zat, kon zij aan niets anders meer denken. Hij had een manier om iets te zeggen, terwijl zijn lippen zich plooiden in een streeling als 't ware, die haar een zoete wreedheid werd. Zijn oogen vooral gaven haar een stekend genot, waaraan zij niet ontkomen kon.

Was dit liefde?....

Zij keek naar grootmama, hoe die, moeizaam geleid door de kamenier, aan tafel gebracht werd, nadat de heeren haar eerbiedig hadden begroet.

Rita zat aan het benedeneind van de tafel tusschen de twee gasten in. Als Paul zich met de gastvrouw bezighield, die aan zijn andere zijde zat, beproefde zij een gesprek met Matthijs van Reehorst. Maar deze was bizonder stil vanavond. Eén keer had Rita zijn oogen ontmoet toen zij met Paul bijna fluisterend een paar woorden gesproken had en benauwd, beklemd en opgejaagd door een onbegrijpelijke ontroering zich met geweld van hem had afgekeerd. Even maar hadden haar oogen die van Matthijs geraakt, maar iets in die grijze, lichtende diepten had haar getroffen en stil voor zich uit doen staren.

‘Leest u veel?’ vroeg ze na een stilte.

‘Niet veel. Ik heb zoo weinig tijd.’

‘Misschien houdt u niet van romans, zooals vader?’

‘Neen.... of ja.... misschien heel veel, maar.... ik kan er niet tegen.’ Dit laatste werd zóó zacht gezegd, dat zij het nauwelijks hoorde.

Toen, na een poos: ‘Ik heb zelf eens gedacht schrijver te worden. Maar de fantasie ontbreekt me - en waarschijnlijk ook veel andere gaven.’

‘Gaat u later ook in de politiek?’

Hij speelde met zijn mes. ‘Ik weet nog niet wat ik doen zal. Ik wacht.... mijn toekomst is nog onzeker. Als ik krijg wat ik verlang, zal ik pas weten wat ik doen zal.... Wat ik zal kiezen.’

Nooit had zij hem zooveel achter elkaar hooren zeggen en met zulk een bewogen stem, donker en trillend. - Toen wendde hij zich af en sprak vriendelijk, met schuchtere hoffelijkheid Rita's grootmoeder aan, zijn andere buurvrouw.

Kiezen.... peinsde Rita na. Hij moest dus ook kiezen. Een carrière.... even moeilijk misschien? - Bij het dessert werd zij aan de telefoon geroepen. ‘De nichtjes uit Wassenaar,’ meldde zij haar moeder, toen zij weer aan tafel terugkwam; ‘zij vragen of wij vanavond thuis zijn.’

‘Natuurlijk, laat ze komen, dan kunnen wij wat dansen in de hall. Brengen ze iemand mee?’

....Toen het luidruchtige troepje uit Wassenaar verscheen, was de hall reeds voor 't dansen ontruimd. Grootmama zat nog even bij 't vuur met van Reehorst, maar zou dadelijk naar boven gaan.

‘Nog één dans wil ik bijwonen, Rita.’

‘Goed. Ik kom bij u zitten.’

‘Dans jij dan niet?’

‘Neen, dezen niet. Ik heb er nog geen lust in.’

Zij keek naar haar moeder, die met Paul voorbij walste, lachend. Iets wrong zich in elkaar en deed hevige pijn. Waarom keek Paul zoo naar moeders schouders?....

‘Is dit de nieuwe gramofoon?’

‘Ja, moesje.’ Zij gaf haar grootmoeder ineens den geliefkoosden naam uit haar kindertijd. Zij moest denken aan haar bezoeken 's zomers bij grootmama in het zonnige huis op den heuvel, buiten, waar de bloemen zoo innig geurden en de wind des avonds zoo zachtjes in de boomen kon ritselen als zeide hij iets liefs. Hoe rustig en gelukkig was je altijd bij grootma; hoe zuiver leek dan het leven - melodisch.... en licht, licht van een puur, doorschijnend licht. O, niet de donkerte, de benauwenis van dit huis; niet het onrustige, angstige kloppen van een hart dat opgejaagd wordt....

Weer ontmoetten haar oogen die van Matthijs van Reehorst. En nu schrikte zij van zijn blik: een diepe, doordringende blik, waarin lijden lag en mede-lijden. Zij kon haar oogen niet aftrekken van de zijne; die zochten en zochten en daalden af in haar ziel en wilden telkens verder zoeken - lijdend en mede-lijdend.... arme oogen.... arme Rita....

Zij droomde! Met een ruk schudde zij zich wakker.

Er werd gelachen dicht bij haar. Een van de nichtjes trok aan haar arm. ‘Kom, Rita, doe nu mee. Wees niet zoo flauw....’

En zij danste.

Het werd laat. Drie maal had Paul met haar gedanst; drie maal van smachtende pijn en vlijmend genot; in de tusschenpoozen danste hij hartstochtelijk met de anderen. Als hij het leven dronk, deed hij het gulzig. Matthijs had één keer met de gastvrouw en één keer met Rita gedanst. Hij deed 't toch beter dan je van hem verwachtte; maar waarom deed hij het zwijgend? en bracht je daarna dadelijk naar je plaatsje terug, alsof hij je niet langer verdragen kon? Hij raakte je bij 't dansen ook nauwelijks aan; soms leek het wel of hij daar bang voor was.

- Toen de gasten vertrokken waren, werd zij in moeders kleedkamer geroepen.

'Rita, heb je je geamuseerd?'

'Ja. En u?'

''t Was heel aardig. Alleen de saus bij de visch was abominabel; ik heb me daarover geschaamd. En Karel weet nog niet veel van serveeren. Maar daar wilde ik niet over spreken.'

'Waarover dan wel?'

Moeder kon je aankijken of ze iets van je afpelde. 'Je zag er goed uit,' zei ze, 'je draagt je kleeren goed en je hebt mooie oogen. Maar een eigenlijke schoonheid ben je niet en je zult gauw oud worden, vrees ik.'

- O, de drift die je neer moest houden....

'Je weet, ik ben niet als andere moeders, die blind zijn voor de gebreken van hun kinderen. Ik ken je en ik weet wat je noodig hebt.'

Wat kon je doen tegen zoo'n vrouw?.... Slaan? bijten.... bijten?.... O, als je een dier was.... hoe veel gemakkelijker zou 't zijn en heerlijk soms. Fel en zuiver te leven....

Neen, ze wilde haar moeder niet aanzien, die rustig haar kleedingstukken aflei, één voor één en nu bijna naakt stond, dat voelde je, onder het helle licht, tusschen de witte muren.

Ondraaglijk werd het, ondraaglijk! Haar tastende vingers zochten een kraan, draaiden die open en in den klaterenden, luidruchtigen waterval verdoofde zich haar woede.

'En wat heb ik dan noodig?'

'Dat weet je heel goed! een man.'

Het woord viel als een bal in de kamer.

‘Je bent bijna vijf en twintig jaar; nu moet je trouwen! Waar ben je anders voor geschikt? Studeeren maakt je te moe. Bizondere gaven heb je niet. Je houdt van kinderen. Ik vind, dat je nu moet kiezen.’

Rita wendde zich naar haar moeder toe, met pijnlijke inspanning. Mijn God, wat kon je doen tegen zoo'n vrouw?.. en zij was mooi; je moest het bekennen.... achttien jaar ouder en nog zoo rank, zoo lenig, zoo levend. Dat zij-zachte blank van die schouders.... Paul was een vrouwenkenner....

‘Ik heb je een kans gegeven, vanavond. Ik heb er niemand bijgevraagd; dat de nichtjes later kwamen, kon ik niet helpen. Je hebt nu genoeg kunnen vergelijken. Welken van de twee bevalt je het best?’

‘Mijn God, moeder, ik kàn 't niet verdragen, die cynische toon van u! U weet niet hoe ik 't haat als u zoo spreekt. 't Is net of u mij weg wilt hebben, of ik opgeruimd moet worden! Ik moet maar trouwen, het doet er niet toe met wien.’

‘Onzin. Wat begrijp je me verkeerd. Ik doe 't voor je bestwil.’

Zij wond zich niet op en bleef dus de sterkste; je voelde wel dat je daar niet tegen op kon.

‘Ik heb niet te kiezen; geen van beiden heeft mij nog de eer aangedaan mij ten huwelijk te vragen.’

‘Dat doet er niet toe; dat komt wel - zeg me alleen wien je verkiest, dan volgt de rest van zelf.’

‘O, zult u er zich dan verder mee belasten? Liever niet.’ Zij draaide zich om met een haastige, haast bukkende beweging en gleed de kamer uit, waarvan zij de deur stevig en hard achter zich sloot. Toen vluchtte zij naar boven.

De driftige ontroering deed haar zóó trillen, dat zij moeite had zich uit te kleeden.

Scènes met moeder waren anders niet zeldzaam, al werden zij korter, bedekter telkens - maar o die haat - brandend onder je zelfbeheersching - en die pijn deed.

Uitgestrekt in het koele, meedoogende bed kwam een vleugje van kalmte.

Moeder wilde je kwijt - dat wist je immers al lang. Met elk jaar werd de concurrentie van een dochter haar zwaarder. Daarenboven wat een kwelling, zoo'n samenleven. Je ver-

langde immers zelf ook weg? O, die droomen van ontvluchting, in wilde voorjaarsnachten, als de wind zoo razend aan kwam zetten en je opjoeg, weg uit deze kille stilte, de leege weelde van dit huis, waar alles mechanisch voortrolde en zelfs de bedienden je koel en afwezig aan konden kijken, als was je een meubel? Eén meisje was er geweest, een lief dienstmeisje van achttien jaar, waarmee je gelachen had en gepraat toen je zelf achttien was en gesmacht had naar iets hartelijks, naar iets vroolijks.... Maar moeder vond het ongepast; intimiteiten met het dienstpersoneel! en het dienstmeisje was na een klein vergrijp ontslagen.

En vader had geen tijd. Ook lag er zoo'n afstand tusschen hen - een onafzienbare vlakte, die je nooit den moed zou hebben over te steken. Vriendinnen kwamen weinig; moeder inviteerde ze nooit. Was er dan niets geweest in haar jeugd? Ja.... de jaren in Zwitserland, in een klein pensionnaat, met zestien meisjes, vroolijk, jong.... Blinkend licht over de bergen, zon, zon over schitterend water; ochtendnevels en bloemen, zang en wolken....

En de vacanties buiten bij grootmoeder.

O, kon je maar zulk een plek, zoo'n eiland vinden in het vijandige, bittere leven.... een eiland, zacht en zonnig.

Als zij trouwde met Paul, zou ze hem dan vragen buiten te wonen? Zou hij dat willen en kunnen?.... Zou zij een lichte kamer krijgen met overal bloemen en boeken en uitziend op een tuin.... vertrouwd stonden daar de boomen en wachtten in ritseling. En een kind, dat schaterend haar naliep en aan haar rokken hing met vragende oogjes?

Rita duwde haar hoofd in de kussens. Oude droomen.... Maar kón dat - met Paul?.... Hoe was hij eigenlijk? Zag zij hem wel goed?.... Wist zij eigenlijk wel wie hij was? Maar dat wist je van niemand....

Vaak reden ze samen paard; hij was dapper, roekeloos, brutaal als 't gold iets te krijgen wat hij verlangde. Maar sterk toch zeker ook? En hij hield van het leven; je voelde zijn levensliefde branden tot in zijn vingers. Hij stak een vuur aan binnen in je, waar 't al begon te dorren.... hij maakte je heerlijk jong.... Of was 't juist niet zoo? Want als hij

je aanraakte en je die vlijmende genieting dulden moest, onwillig en begeerig, dan was je niet jong....

En verder. Dom was hij ook niet; slagvaardig in zijn spot. Want spotten deed hij graag en hard, ja zonder medelijden kon hij zich vroolijk maken. Maar was hij ook niet goedhartig? Gaf hij niet vaak wat weg aan kinderen, aan oude vrouwtjes, als zij ze tegenkwamen in de duinen, in 't Bosch? - Zijn levenswil was zoo magisch, zijn directheid zoo meeslepend. 't Was of hij je trok in een brandenden cirkel als hij je aankeek. Hard schitterden zijn oogen. En hoe was zijn lach? Zijn lach was als een prikkeling. Gloed sloeg dan op in je lichaam.... Hij zou je in zijn armen nemen; zijn kus zou gloeien, zou je doorgloeien; het vuur zou door je leden schieten, als het gloeiende leven zelf!

Rita strekte smachtend haar handen uit.... Maar dadelijk wist zij: dit was niet alles wat zij verlangde.

Zij staarde in het donker en toen verschenen haar die andere oogen.... die doordringende, heldere, smartelijke oogen van haar zwijgenden vriend. Hij? hij?.... Zij bedekte haar gezicht met de handen. Maar als *hij* het was.... Waarom dan dat andere, meeslepende, hartstochtelijke.... waarom dan Paul?

En waarom zweeg Matthijs? Waarom naderde hij haar zoo weinig; met zulk een koele hoogheid. Ja, want er was trots onder zijn teruggetrokken houding. Hij wilde niet veroveren. Zij moest hèm naderen, hèm begrijpen.... Maar kon zij dat?!

In de nachtstilte renden haar gedachten onrustig voorbij. Ze kon ze nauwelijks grijpen; vasthouden al niet meer.

Tot eindelijk de slaap alles neersloeg.

Toen had zij een droom.

Zij liep naast Matthijs de duinen op. Een bleeke hemel glom in de verte, waar de toppen donker stonden. Zij liepen langs een poel; diep lag het water tusschen gebogen waterplanten. Enkele bloemen geurden daartusschen; een vreemde sterke geur was 't, die haar aantrok en eindelijk deed stilstaan.

'Kom,' zei Matthijs en wilde haar hand vatten, maar zij weerde hem af. Toen ging hij alleen. Verschrikt liep zij hem na. 'Ik kan je niet missen.' Hij zag haar aan met een stra-

lenden blik en omgreep haar. Maar toen kwam weer de herinnering aan het water, het donkere, daar beneden. ‘Ik moet daarheen,’ zei ze schreiend. Hij liet haar los en zij werd wakker.

Het ochtendlicht drong door de reten van de jaloezieën naar binnen. Zij hoorde niets dan de vogels die zwierden en piepten in den tuin; één was er die luider tjuikte. Maar welke, welke?!....

- Na het ontbijt ging zij in grootmama's kamer met een dampend kop thee. Zij placht zoo elken morgen, als de oude vrouw bij hen logeerde, een poosje te komen praten.

‘Heb je goed geslapen, moesje?’

‘Niet zoo heel erg. En jij?’

‘Ook niet. Dat komt van al dat malle dansen.’

‘Maar ik heb toch niet gedanst.’ De oude vrouw lachte fijntjes. ‘Ik heb nagedacht.’

‘Over mij?’

‘Ja, mijn kind. Over jou en je vrienden.’

‘Hoe vondt u hun stemmen?’

‘Die Paul Bastend heeft een mooie, meeslepende stem, maar soms wat hard. Hij zal wel eens wreed zijn en bevelen zal hij ook goed kunnen.’

‘En Matthijs van Reehorst?’

‘Zacht en toch ferm. Hij is een karakter, kind, daar kun je vast op aan. Maar gemakkelijk is hij niet te begrijpen. Hij sluit zich heelemaal dicht. Ik heb er niet veel uit kunnen krijgen.’

‘Denkt u....’ Rita's hart bonsde.

‘Wat?’

‘Denkt u dat hij.... van mij houdt?’

Hartstochtelijk dreef haar vraag naar grootmama toe; naar grootmama, die toch leefde in een teer waas van wijze liefde. *Zij* moest weten....

‘Ik weet het niet.’

Nu leek alles verloren. ‘Ik ook niet.’

‘Weet je 't van den ander wel?’

‘Nu ja.... houden.... wat bedoelen wij daar eigenlijk mee?’ Zoo moedeloos klonk haar stem.

De oude vrouw wilde iets zeggen, maar er werd op de deur geklopt. De kamenier kwam binnen met een groot boeket rozen

‘Voor juffrouw Rita, met een briefje. Er wordt op antwoord gewacht.’

Rita scheurde het couvert met koude vingers open. ‘Zeg maar dat 't goed is, Mientje.’

Toen het meisje weg was, greep zij de rozen.

‘Wat zijn ze mooi, hè moesje?’

‘Van één van de twee?’

‘Van Paul natuurlijk. Matthijs heeft me nog nooit eenige attentie bewezen. Ik begrijp ook eigenlijk niet waarom moeder er ooit toe gekomen is om te denken dat hij “vues op me heeft” zooals zij dat uitdrukt.’

De oude vrouw hoorde haar bitterheid.

‘Maar hij kan 't op een andere manier laten merken!’

Rita dacht aan zijn oogen. ‘Misschien,’ zei ze zacht.

‘Niet te gauw oordeelen.’

‘Lief moesje.’ Zij bukte zich over het verwelkte gezicht, waarover de schoonheid huiveren bleef. ‘O, als ik u niet had...., maar nu moet ik weg, want Paul vraagt, of ik met hem ga rijden.’

‘Schijnt de zon?’

‘Ja, het is een stralende dag.’ - Even stak de gedachte, dat arme grootmama nooit meer de mooie lente zien kon, zoo scherp, dat zij eigen bedruktheid vergat.

Later, op den deinenden rug van haar paard, waarboven zij fier in de heerlijkheid van dien zonnedag zich verhief, in den vollen levensdrang van haar jeugd, voelde zij zich even en mateloos gelukkig.

Naast haar reed Paul, telkens zich tot haar overbuigend om lachend wat te zeggen. Niet alle woorden kwamen tot haar; de wind nam er vele mee en het geratel van rijtuigen, het snorren en bellen van trams sneed ze doormidden; maar toen zij buiten kwamen - o zoete graslucht - langs vochtig blinkende weiden die vol stonden met gouden en witte bloemen en waar de stille boomen zoo gelukkig schenen te groeien, kon zij nog minder luisteren. Zij glimlachte maar.

Laten wij even zwijgen, dacht zij, laat ons zóó elkaar begrijpen, in stilte; je woorden gaan toch langs mij heen.

Na een straffen rit rustten zij uit in een kleine uitspanning aan den voet van de duinen. Aan een wit houten tafeltje, op

een rieten stoel, op witglanzende kiezels zaten zij, recht in de zon.

‘Ik heb je nog niet eens bedankt voor je prachtige rozen.’

‘O.... niets bizonders.’

‘Je moet mij niet zooveel geven.’

‘Waarom niet?’ De bruine gloed van zijn oogen recht in de hare.

‘Er is een fransch spreekwoord....’ begon zij.

‘Jawel, dat ken ik! Qui prend s'engage.... Maar ik wil niets liever dan dat je je engageert, als 't maar is met mij!’

Hij lachte en zijn oogen drongen nog sterker aan. Zij wendde zich af met kracht.

Het boertje kwam met de slappe koffie en maakte een praatje over 't weer.

‘Jawel, goed hoor. Ruk nu maar uit.’

Zijn stem klonk hard en koud.

‘Hoe vriendelijk,’ berispte zij.

‘Nu ja, God vergeve me, ik wil nu niet gestoord worden. Luister, Rita....’

‘Toe.... neen, zeg 't maar niet.’

‘Waarom niet? Kijk mij eens aan. Je weet al dat ik van je houd.... dat ik je wil hebben, dat ik niet langer wachten kan!’ Hij greep haar bij den arm.

Zij schoof weg. ‘Neen, neen, Paul, in godsnaam, zwijg nu verder. Ik kan je nog niet zeggen, wat ik.... wat ik voor je voel.’

‘Waarom niet?’

‘Waarom niet?’ herhaalde hij.

‘Omdat ik 't zelf nog niet weet. Ik weet niet wat ik voel.... en of 't goed is. Je moet me den tijd laten.... na te denken.’

Zij trilde over haar geheele lichaam en trachtte het te verbergen. Hoe zwaar was dat!

‘Laten we weggaan,’ zei ze heesch.

‘Ben je mal? Neen, wij zitten hier pas. En ik moet nu eens heel ernstig met je praten. Denk je dat ik 't langer kan uithouden? Elken dag moet ik aan je denken en verlang ik naar je.... o Rita.... je oogen, je lieve oogen, je mond.... Rita, ik verlang naar je.... 's nachts kan ik er niet van slapen.... Je kunt me gelukkig maken! en aarzel je dan nog?’

O, die woorden van Paul.... ze kwamen, brutaal en vurig en raakten je en rukten je mee.... En sommige raakten scherper.... ze deden pijn en je wist het, dat ze zouden steken, nog lang daarna en je kon er toch niets aan doen, je kon ze niet wegdoen.... Ze drongen door, tot heel, heel diep in je leven.... Wat moest zij nu? Wat wilde zij, Rita? God, werd ze niet getrokken, weggetrokken door een zuigenden wind?....

Paul had zijn stoel dicht naast den haren nu; zijn arm omknelde haar schouders, zijn hoofd was angstig dicht bij het hare. ‘Mijn schat,’ fluisterde hij, zijn lippen op haar wang, dicht, dicht bij haar lippen. - - o, weg toch, het was vuur! - ‘je houdt immers ook van mij. Denk je dat ik het niet gevoeld heb?’

‘Stil....’ weerde zij af en met een sprong stond zij op haar voeten. ‘Ik mag zoo'n besluit niet dadelijk nemen.... ik zei 't al: heb toch geduld.’

En wonderlijk; het was of die woorden haar bevrijdden; de angstige beklemming week. Zij zwaaide met haar karwats heen en weer, als wilde zij den toovercirkel voorgoed verbreken. Zij lachte zelfs. ‘Kom, Paul, drink gauw je koffie. Ik blijf niet langer zitten, het is te gevaarlijk!’

Hij lachte ten slotte ook. En den heelen rit over naar huis praatten zij over andere dingen.

Even vóór het déjeuner liet Rita's vader haar bij zich komen. Het gebeurde nooit en zij volgde verwonderd en eenigszins beklemd den knecht die haar geroepen had. In vaders studeerkamer kwamen moeder en zij zoo zelden, dat het haar was of ze bij een vreemde binnengelaten werd.

Hij zat voor zijn schrijftafel met den hoorn van de telefoon in zijn linkerhand; met de rechter wenkte hij dat zij vast zou gaan zitten. Na een kort gesprek legde hij den hoorn neer.

‘Zoo kindje, ben je daar?’

‘Hadt u mij wat te zeggen?’

Hij schoof zijn stoel achteruit, nam de knijpbril van zijn neus, wischte de glazen af en keek haar met onbedekte oogen aan. Zóo zag Rita hem zelden en het versterkte nog den indruk dat hij een vreemde leek.

Toch wel mooie, gevoelige oogen, dacht ze onwillekeurig.

‘Kijk eens Rita, het is een moeilijk onderwerp voor een vader. Ik vind eigenlijk dat je moeder zulke dingen met je moest bespreken; maar ik weet dat jullie gauw geïrriteerd zijn tegen elkaar; je moeder vertelde me al zoo iets. Daarom acht ik 't mijn plicht mij er ook eens mee te bemoeien, al heb ik weinig tijd....’

‘Ja, dat weet ik, dat u weinig tijd hebt.’

Haar scherpe toon trof hem ergens heel diep. Maar daarover kon hij nu niet denken.

‘Luister eens,’ zei hij, ‘ik weet dat je voor een moeilijke keus staat en natuurlijk laten wij je geheel vrij. Ik wou je alleen wat inlichtingen verschaffen die je misschien kunnen helpen bij het bepalen van je keus.’

Hij zweeg even en keek Rita onderzoekend aan. Zij zat met den rug naar 't licht en hij zag met welgevallen hoe de zon haar roodbruine haar tot een krans van goud doorlichtte. Van de matwitte wangen was slechts een flauwe glimp te zien.

‘Paul Bastend is een kranig officier, die goed staat aangeschreven. Hij heeft geen fortuin, maar wij kunnen wel helpen de eerste jaren. Ik denk dat hij niet altijd als een monnik heeft geleefd, maar de informaties die ik genomen heb, zijn toch niet zóó, dat ik je hem moet afraden. Ik persoonlijk houd niet erg van dit soort mannen....’

‘Hoe bedoelt u, met dit soort?’ - Rita hief snel haar hoofd op.

‘Nu.... dat uitgaande soort - een beetje genotziek en ijdel en met weinig belangstelling voor geestelijke dingen. Geloof je ook niet?’

‘En Matthijs?’ vroeg Rita, ‘want dien wilde u toch ook behandelen, nietwaar?’

Haar geprikkelde toon stak hem; maar hij ging rustig voort: ‘Je moeder heeft je zeker wel gezegd dat ik met hem veel meer ben ingenomen. Hij is nog wel erg jong, maar wordt op 't advocatenkantoor waar hij nu werkt, bizonder gewaardeerd. Als hij daar blijft, krijgt hij een mooie positie. Maar door zijn artikels over handelseconomie heeft hij de aandacht op zich gevestigd en hij zal stellig later nog meer kunnen bereiken. De van Reehorsten zijn een beetje gefortuneerd, hij is de

eenige zoon. Maar dat is niet het voornaamste! hij is een fijne geest, die in allerlei belang stelt, ook in litteratuur en muziek. Hij is stil en niet gemakkelijk te vatten, maar....'

'Dus u zou hem wel graag als schoonzoon willen hebben? - Maar wat heb ik er aan, dat hij belang stelt in allerlei, als hij geen belang stelt in mij?'

'Maar kind....'

'Moeder en u verbeelden zich nu dat hij mij het hof maakt. Maar als dat hofmaken zóó discreet gaat, dan kunnen wij ons daar wel in vergissen.' Overberg lachte.

'Ik heb genoeg menschen- en vooral mannenkennis om me hierin niet te vergissen, meisje. Daarenboven heeft hij me eens iets gezegd.... Enfin, ik mag hem graag en zou graag zien dat je hem nam, ik zeg 't ronduit. Maar ik moet je toch waarschuwen: wèl is hij een persoonlijkheid, maar gemakkelijk is hij niet. Hij lijkt me een van die mannen die zijn liefde onder koelheid verbergt en waaraan je meer moet geven dan ze misschien in staat zijn zelf te geven. Zoo ben ik ook; daarom begrijp ik het.'

'Koelheid....' Zij nam dat woord op. Toen, ongeduldig, driftig zelfs: 'Ik heb er meer dan genoeg van.... weer een leven van afstand en vervreemding....'

Haar stem klonk dof en afgebeten. Zij keerde zich haastig om en liep de kamer uit.

Overberg nam zijn vouwbeen en bekeek het met afwezige oogen. Wat zou het kind bedoelen? En was 't een verwijt?.... .....Dien middag begon het te regenen.

Rita bleef thuis; zondagmiddags vond zij het uitgaan afschuwelijk; haar ouders reden visites. Zij zat in de groote serre, die rond was uitgebouwd en uitzag op den tuin, waar gele crocusjes en blanke sneeuwklokjes zich sloten voor den regen. In de serre stonden bloeiende planten; ook een geurend seringenboompje.

Zij had een boek genomen en dook weg in de kussens van een divan.

Heerlijk, alleen te zijn. En nu alles uit te denken. Het boek viel van haar schoot. Zij sloot de oogen. Wat geurden die seringen sterk. Te sterk misschien. Pauls oogen glansden zoo fel en drongen op je in.... er was niet aan te ontkomen....

zijn adem op je wang.... Zijn lippen zoo dicht bij je lippen.... Zijn stem, brutaal en vleiend. Waarom was hij maar niet brutaler geweest? dan was alles nu al beslist en behoefde je niet meer te denken. Maar ja, denken, dat moest je toch. En onderscheiden.... en een oordeel vellen.... over zijn egoisme, zijn sensualiteit.... zijn grofheid?....

Afschuwelijk. Maar was je zelf dan zoo bizonder? Was er van dat alles niet in je zelf en schrok je daar niet van, dikwijls.... vandaag niet voor het eerst!

Iemand die hooger stond.... O, je smachtte er naar te bewonderen, overweldigd te worden door een grootere kracht, maar vooral.... door een persoonlijkheid.

Matthijs.... zei vader niet dat hij een persoonlijkheid was? Niet gemakkelijk - maar een persoonlijkheid. Zooals vader over hem sprak. Hoe goed. Vader wàs goed toen hij die woorden zei.... ook over zichzelf. Nooit had je gedacht dat vader ....zichzelf zoo beoordeelen kon. Wat hield je toch van hem. Diep, heel diep zonk dat gevoel soms weg, maar het was er en kwam nu langzaam boven. Als kind - hoe had je toen niet van vader gehouden. De feesten, als je een enkele keer met hem uit mocht, de trots en 't vertrouwen! En als je stilletjes naast hem zat op den grond, met je hoofd aan zijn knie en zijn diepe stem ging door je heen, dan trilde er geluk in je bloed....

Waarom dreef hij later zoo ver van je af?.... Het was natuurlijk moeders schuld. Zij was jaloersch en kon die vertrouwelijkheid niet verdragen tusschen vader en kind. Zij moest de eerste zijn, overal. Niet daaraan denken, het was immers nutteloos en zou je niet verder brengen. Want je moest verder; je werd gedreven. Zelfs de meubels, de zwijgende, keken je aan in verwachting; en de stille bloemen schenen het je te zeggen: een besluit moet je nemen; je kunt niet langer bij ons blijven, je moet gaan, het nieuwe leven in!....

Matthijs - zij riep hem op, als zocht ze een anker voor haar opgejaagde wezen. Zij trachtte zijn beeld te vatten en te omklemmen; maar het was of hij haar ontvluchtte en telkens hoorde zij Pauls stem: ‘Denk je dat ik 't niet gevoeld heb.... dat je van me houdt.... en.... ik verlang naar je... elken nacht....’

O God, o God, dit was niet uit te houden! Zij sprong op en liep naar de ruiten.

Daar in den tuin zeeg stil de regen neer.

Alles gebeurde in stilte; de natuur werkte in het verborgen, naar onveranderlijke wet. Zoo zou het ook gaan in haar; en of zij zich nu krampachtig verzette, of met pijnlijke kracht zich vastklampte aan iets anders, iets dat buiten haar bereik lag, het zou gaan zooals het moest.... Zooals het niet anders kon....

De seringen geurden te sterk. Je kon in zoo'n serre niet blijven. -

Grootmama bleef dezen keer niet lang. Zij voelde zich koortsig en wilde haar schoondochter, met wie zij nooit in harmonie verkeerde, niet lastig vallen met ziekte en extra drukte. Rita bracht haar naar huis en bleef nog een nacht op ‘Berkenhoeve’.

‘Behoef ik me heusch niet ongerust te maken, moesje? Bent u werkelijk niet ziek?’ vroeg zij den ochtend van haar vertrek. Zij was al heel vroeg opgestaan en had de eenzame laantjes gewandeld waar zooveel kinderherinneringen wachtten of ze niet dadelijk kwam.

‘Neen, mijn kind, wees niet bezorgd. Weet je, ik kan eigenlijk niet goed tegen den Haag.’

‘Ik weet 't best. En moeder is ook zoo vervelend.’

‘Stil nu maar; het doet mij onaangenaam aan als je zoo over je moeder spreekt. Maar ik heb te weinig aan je vader gehad....’

‘Die ellendige Kamer ook en die malle visites. Ik wou dat vader een gewoon ambtenaartje was, of houthakker of tuinbaas....’

‘Net of je niet trotsch bent op je knappen vader, meisje. En luister eens - zul je me dadelijk schrijven als er.... iets nieuws is?’

‘U bedoelt als ik gekozen heb.’

‘Nu ja....’

‘Goed hoor. Het zal niet lang meer duren.’

.....Eenige weken gingen voorbij dat Rita geen van beiden zag. Paul was een paar keer geweest toen zij uit was; hij telefoneerde daarna, maar zij liet het aan haar moeder

over met hem te praten. Zij wilde een paar weken rust om de verwarde draden van haar gedachten tot een ordelijk weefsel te leggen. Maar het was of haar toekomst een klem werd die met elken dag haar vaster insloot. Zich los te rukken!..

Soms viel alles van haar af en voelde zij niets meer dan vage onverschilligheid, alsof die problemen een ander aangingen en niet haar. De donkere nachten waren het ergste.

Op een middag preste haar moeder haar om mee te gaan, theedrinken in een hôtel. Het stond haar tegen: zij had een afkeer van die benauwd-warme zaaltjes, waar de menschen langs haar heen draaiden en dansten met lievige of harde tronies, waar jarenlange ervaring haar geleerd had de min of meer wulpsche intriges of het kille spel van een harte- en temperamentlooze flirt te onderscheiden, onder het pleister der wellevendheid. Er liepen ook onbedorven kinderen tusschen van allerlei leeftijd, zij wist het, en naïve ouders, die eeuwig onvolwassen bleven. Alles bij elkaar misschien toch een schouwspel dat haar af zou leiden van haar zich folterende zelf.

Zij vonden een tafeltje in de voorzaal, niet te dicht bij de muziek en 't duurde niet lang of kennissen voegden zich bij hen; van Beever - verloopen grand seigneur - natuurlijk ook, constateerde Rita met weerzin; en mevrouw Roldanus, die malloot waarvan iedereen wist dat zij verliefd was op den ‘professional’-danser. Wat een eigenaardige vrienden hield moeder er toch op na. Gelukkig dat vader nooit meeging op zoo'n middag. Je moest eigenlijk maar net doen of je niet bij haar hoorde; een gezicht zetten als een vreemde en stilletjes zien te verdwijnen.... Moeder lette toch nooit op je als er mannen waren, waarmee ze flirten kon. Daar, die deur uit en dan naar buiten....

Opeens het kleine aristocratische hoofd van Matthijs, het witbleeke ovaal van zijn schuwe maar hooghartige gezicht. Hij zag haar ook en een stralende vreugde doorlichtte zijn trekken.

Hij trad, haastiger dan hij gewend was, op hun tafeltje toe, begroette de anderen en kwam naast haar zitten; zijn oogen van teeder grijs tot donkerblauw verdiept.

‘Wat tref ik dat,’ zei hij zacht en voor het eerst zag zij

zijn glimlach. Hoe jong leek zijn gezicht nu; van een bedauwde jonkheid. Alles was gaaf in dat zuivere blank en nu de strenge schuwheid verdween, leek het gezicht als van een knaap.

‘Prettig dat u gekomen is,’ vond Rita. Nerveus liet zij haar taschje vallen en toen hij bukte om 't op te rapen, stietten hun hoofden tegen elkaar.

‘Doe ik u pijn?’ Hij boog zich bezorgd tot haar over met zulk een diepe teederheid in zijn stem....

Zij schudde 't hoofd. ‘U moet weten dat ik net van plan was weg te loopen. Het is hier zoo vreeselijk. Ik had veel liever in 't Bosch gewandeld.’

‘Houdt u niet van.... dit....? ik dacht....’

‘O, vroeger, toen ik jong was....’ Zij keek in zijn oogen die haar volgden met hartstochtelijke aandacht. En opeens begonnen zij beiden te lachen, jong, blij te lachen.

‘Ja, als je oud wordt, zooals wij,’ zei hij met zachten spot, ‘wat zie je alles dan anders in....’

‘En die slechte muziek hier,’ ging zij voort; ‘ik houd zooveel van muziek, maar ze moet goed zijn. U speelt zoo goed piano?’

‘Hoe weet u dat ik piano speel?’

‘Vader vertelde 't mij.’

Weer streek over het strenge mooi de zeldzaam teedere glimlach. ‘Uw vader denkt te goed van mij. Ik speel niet bizonder, wèl veel; ik kan er niet buiten. Als je altijd alleen bent....’

Zij wilde iets zeggen; bedeesd wilde zij de kamer binnengaan van zijn strakke geslotenheid waarvan de deur een weinig geopend werd. Maar zij durfde nog niet. Zij keken beiden op zij. Toen kwam de stem van haar moeder.

‘Rita....’ Zij zag op: Paul was bij hun tafeltje gekomen en stak haar de hand toe.

‘Zoo in gedachten,’ spotte hij.

De mededingers hadden slechts een koele hoofdbuiging voor elkaar. Paul nam een stoel om aan den anderen kant van Rita te gaan zitten. Het was een benauwd gedrang, want telkens kwamen nieuwe bezoekers de gangen tusschen de tafeltjes vullen, begeerig op zitplaatsen azend. Paul manoeuvreerde handig; met heerschersgebaren.

Matthijs trok zich dadelijk achter zijn koelheid terug. Hij liet zich eenige plaatsen verder dringen. Na een poos stond hij op en groette kilbeleefd. Voor Rita boog hij, zonder haar een hand te geven en zonder haar aan te zien.

‘Zie zoo, die houdt het hier niet uit,’ lachte Paul, ‘heb ik hem dat niet netjes geleverd?’ Hij vond het blijkbaar natuurlijk dat Matthijs plaats maakte voor hem.

Rita keek op, verstard. Ging hij weg? en zoo....? Waarom? - en waarom bleef zij zelf hier.... waarom snelde zij hem niet na? waarom bleven haar voeten gekleefd aan den vloer? Het kon toch niet zijn dat alles voorbij was?!

‘Kom, kijk eens wat vroolijker, Rita, als ik je een rijke mop vertel,’ verweet Paul.

Zij moest zich beheerschen en lachte.

Wat later haalde Paul haar over met hem te dansen. Haar lichaam dreef op de muziek als op een klaterenden stroom, die onweerstaanbaar meetrok. Maar zij zocht met haar oogen aan elken wand, achter elk mensch.... Eén oogenblik meende zij hem te zien; zij hokte en keek en keek.... Maar het was weer een ander. Hij kwam niet meer terug.

FENNA DE MEYIER.

(Slot volgt).

De evolutiën der ruimte.

I.

De vraagstukken omtrent ruimte en tijd, die door het optreden der relativiteitstheorie de algemeene belangstelling hebben gewekt, houden nog steeds de gemoederen bezig.

Weliswaar is de zuiver wetenschappelijke activiteit op dit gebied eenigszins verslapt. Ieder deskundige is langzamerhand wel overtuigd, dat de relativiteitstheorie te consequent is opgebouwd, te stevig in elkaar zit, om door redeneeringen te worden overwonnen. Het aanwezige feitenmateriaal is met de theorie in overeenstemming, terwijl de meeste consequenties nog niet experimenteel kunnen worden getoetst. De proeven van Miller, die een oogenblik een ernstige bedreiging schenen te vormen, zijn van verschillende zijden overgedaan en niet bevestigd. Aan den anderen kant hebben de pogingen van Weyl, Schouten, e.a., om de theorie uit theoretisch oogpunt nog volmaakter te maken, dan zij al was, niet datgene opgeleverd, wat men hoopte, hoe belangrijk deze onderzoekingen voor de zuivere wiskunde ook mogen zijn. Ten slotte hebben nieuwe feiten, nieuwe vraagstukken aller aandacht tot zich getrokken, zoodat het gebied der relativiteitstheorie eenigszins verlaten is.

Buiten den kring der specialisten echter wordt de gedachtenwisseling voortgezet. En waar technische bijzonderheden hier vanzelf niet besproken worden, komen alle oude vraagstukken aangaande het wezen van ruimte en tijd, de beteekenis der wiskunde, enz. weer aan de orde. Een bewijs hiervan is, dat telkens weer boeken verschijnen, waarin deze dingen uit een algemeen-wijsgeerig gezichtspunt worden beschouwd.

Een der nieuwste is het laatste werk van Maeterlinck: ‘La vie de l'Espace’, en naar aanleiding van dit werk zou ik gaarne het een en ander in het midden brengen.

Zooals alle werken van Maeterlinck is ook dit zeer lezenswaard, minder om wat M. voor positiefs zegt, dan wel om de vragen, die hij stelt, de gedachten, die hij opwekt, de vergezichten, die hij opent. Dat de schrijver geen wiskundige is, blijkt duidelijk genoeg; op blz. 17 bijv. treffen wij de gewone verwarring aan tusschen ‘oneindig’ en ‘onbegrensd’. Maar men kan M. den lof niet onthouden, dat hij veel gelezen heeft, veel nagedacht, en op de vraagstukken vaak een merkwaardig juisten kijk heeft.

II.

In het bijzonder zou ik de aandacht willen vestigen op de bladzijden 26-39, waar de vraag aan de orde wordt gesteld naar het wezen der wiskunde. Deze vraag is niet alleen voor wiskundigen van belang, maar voor ieder, die het menschelijk denken in al zijn geheimzinnigheid wil leeren kennen. Want zooveel is zeker, dat de wiskunde een der merkwaardigste uitingen is van het menschelijke geestesleven. Eenerzijds geldt de wiskunde, met haar logischen opbouw, haar strenge redeneeringen, van oudsher als model van gewisheid en zekerheid. Anderzijds blijkt bij nader toezien bijna alles onzeker en twijfelachtig. Waarmede houdt de wiskunde zich eigenlijk bezig? Waar vinden wij de punten, rechte lijnen, enz., waarmede de wiskunde zich bezighoudt? Zijn het abstracties uit de ervaring en is de wiskunde dus een ervaringswetenschap? Of gaan zij aan alle ervaring vooraf en maken zij haar eerst mogelijk? Zoo kan men doorgaan met vragen en de antwoorden, die de wijsgeeren geven, zijn verre van eensluidend.

Nog geheimzinniger wordt de zaak, indien men de nieuwere hoofdstukken der wiskunde gaat beschouwen. Daar vinden wij de verschillende oneindigheden met hare paradoxe eigenschappen. Daar vinden wij de Niet-Euclidische en meerdimensionale meetkunden, die elk voorstellingsvermogen tarten Wat moeten wij hiervan denken? Aanvankelijk hebben sommigen wellicht gehoopt, dat deze uitwassen door innerlijke

tegenstrijdigheden een natuurlijken dood zouden sterven. Maar wat de verschillende meetkunden betreft, kan deze hoop wel definitief als ijdel worden beschouwd, en alleen over sommige vormen van het oneindige woedt de strijd nog voort. Wat beteekent dit alles?

Maeterlinck citeert verschillende uitspraken, die op deze dingen betrekking hebben. Ouspensky betoogt, dat eindige, constante grootheden, zooals de lagere wiskunde die beschouwt, in de werkelijkheid niet voorkomen. In de werkelijkheid verandert alles voortdurend, is alles in een of ander opzicht oneindig. De hoogere wiskunde nu is als het ware een telescoop, die ons toestaat, op deze werkelijkheid een blik te werpen. Maar, vraagt Maeterlinck, als wij door deze telescoop zulke blikken kunnen slaan, moeten wij dan niet in onszelf de middelen hebben, te begrijpen, wat wij zien? En onthult deze telescoop ons dus niet veeleer de verborgen diepten van ons eigen wezen? In dit verband wordt op blz. 34 een uitspraak geciteerd van Eddington, die spreekt van een voetspoor, dat wij gevonden hebben op de stranden van het onbekende, en waarvan wij ten slotte zien, dat onze eigen voet het gezet heeft. En ten volle beseffen wij de duisternis, waarin wij ons bevinden, door de bekende paradox van Russell: ‘In de wiskunde weten wij nooit, waarover wij eigenlijk praten, noch, of hetgeen wij zeggen, waar is.’

Samenvattend, vergelijkt M. de wiskunde met een betooverd werktuig, dat wij vervaardigd hebben voor ons eigen gebruik, maar dat door een geheimzinnige macht is gegrepen, en dat ons nu medevoert en dingen doet verrichten, waarvan wij niet droomden. Buitengewoon treffend geeft dit beeld den toestand weer, en ik zou den lezer willen vragen, het vast te houden. Wat verder volgt, kan als een commentaar op deze uitspraak worden beschouwd.

III.

Hun, die deze dingen nog eens anders geformuleerd willen zien, en vooral hun, die een definitief antwoord op de hier gestelde vragen mogelijk zouden achten, kan ik de lectuur aanraden van het eerste hoofdstuk van het werk van den

Amerikaan G.N. Lewis: 'The Anatomy of Science', dat eveneens kort geleden verschenen is. Lewis betoogt hier (blz. 12), dat de ontwikkeling van het menschelijk denken te vergelijken is met die van een levend organisme, of nog beter met die van een geheele flora: een groeiproces, dat volgens eigen, innerlijke wetten zijn gang gaat, dat wij wel met voorzichtigheid en wijsheid kunnen leiden, maar niet kunnen beheerschen, en niet ongestraft zouden dwingen volgens onze vooropgezette meeningen.

Dit stemt overeen met de innerlijke ervaring van vele denkers en kunstenaars. Prof. H. de Vries heeft indertijd in een artikel in het 'Nieuw Tijdschrift voor Wiskunde' medegedeeld, dat het werk eerst dan vlot, als hij zich als het ware passief houdt; dat het hem dan is, of hij niet denkt, maar er in hem gedacht wordt; dat het hem zelfs niet vrijstaat, naar willekeur een onderwerp te kiezen, maar een innerlijke drang hem in een zekere richting drijft. En menigeen zal, met schrijver dezes, die dingen uit eigen ervaring kunnen bevestigen.

Is zoo het menschelijk denken, dan ziet men, hoe dwaas het is, het aan banden te leggen; te willen zeggen: 'Dit is onzin.' 'Dat is niet geoorloofd.' Het jonge, gezonde leven lacht ten slotte om voorschriften en conventies - ook het leven der wiskunde!

Dan behoeft men echter ook niet te hopen op een definitieve oplossing van de groote vragen, die het denken bezighouden. Immers, een antwoord, dat ons heden bevredigt, zal dit morgen niet meer doen. Morgen zal het weer nieuwe vragen doen oprijzen, die op haar beurt een antwoord verlangen, en dan is er weer een groei-proces aan den gang, dat volgens innerlijke wetten voortgaat, en geen einde behoeft te nemen. Lewis spreekt in dit verband van den boom der kennis, waarvan de takken steeds hooger groeien naar het onbekende, en waarvan de wortels tegelijk doordringen in steeds dieper lagen van ons denken en spreken, van het bewuste en het onbewuste.

Teleurstellend zal dit klinken voor hem, die hoopte, eenmaal alle raadselen te zien opgelost. Maar is er wel reden tot teleurstelling? Is het dan zulk een hard lot, te mogen leven en groeien?

Leven is groeien:
Enkel oneindigheid
Waarborgt ons liefde, lief,
't Eeuwige leven, lief, -

zingt de dichter P.C. Boutens. En deze woorden kunnen wij als leuze kiezen.

En ten slotte is deze opvatting bemoedigend voor elke individueele poging. Want, als een definitief antwoord toch onmogelijk is, behoeven wij ons niet ternedergedrukt te gevoelen, zoo zulk een antwoord ons niet gelukt. Dan mogen wij ons verheugen, indien het ons gelukt, iets tot verheldering bij te dragen, een enkele belemmering weg te nemen voor den groei der gedachte. In dit vertrouwen zijn deze regels geschreven.

IV.

In de eerste plaats stellen wij de vraag, of de wiskunde zelf eenig antwoord geeft op de vraag naar haar wezen, en vooral naar de beteekenis der merkwaardige hoofdstukken, die in den nieuweren tijd aan haar zijn toegevoegd. Niet, dat deze vraag in de wiskundige leerboeken besproken wordt, maar, wanneer men de moderne leerboeken doorziet, waarin de tegenwoordige opbouw der wiskunde uiteen wordt gezet, is er toch duidelijk een bepaalde tendens waarneembaar, die telkens weer tot uiting komt. En deze tendens kan in het kort worden uitgedrukt door de formule: ‘Alles of niets.’

Om dit aan een voorbeeld duidelijk te maken, zou ik in de eerste plaats willen wijzen op de verschillende soorten van getallen, die men gaandeweg heeft ingevoerd: de negatieve, de irrationale, de imaginaire getallen. Ook hierover heeft een hevige strijd gewoed, die tot in de negentiende eeuw voortduurde. De namen ‘irrationale’ en ‘imaginaire’ getallen wijzen nog op het wantrouwen, dat men oorspronkelijk tegen deze getallen koesterde. Dit wantrouwen is eerst weggenomen, toen men erin slaagde, bepaalde interpretaties en toepassingen van deze getallen te vinden. Door deze interpretaties werd onweerlegbaar vastgesteld, dat het werken met deze getallen nooit tot tegenstrijdigheden aanleiding kon geven.

Wat ziet men nu, wanneer men een modern leerboek der rekenkunde raadpleegt? Nog steeds wordt de invoering der irrationeele en imaginaire getallen gerechtvaardigd met behulp van de interpretaties, die Cauchy, Dedekind, en anderen, van deze getallen hebben gegeven. Maar de lezer kan tot zijn verbazing opmerken, dat de gewone breuken op volkomen analoge wijze ingevoerd worden als de minder alledaagsche getallensoorten. Blijkbaar zijn de wiskundigen tot de overtuiging gekomen, dat uitdrukkingen als ½ × ½ evenmin vanzelf spreken en evenzeer toelichting behoeven als -1 × -1 of i × i.

Den lezer, die dit mocht willen nagaan, kan ik verwijzen naar de werken van Prof. Schuh: 'Leerboek der Theoretische Rekenkunde' en 'Het Getalbegrip'.

Hetzelfde heeft op het gebied der meetkunde plaats gevonden. Aanvankelijk is de Niet-Euclidische meetkunde op zuiver meetkundige wijze opgesteld.

Hierbij bestond nog steeds de mogelijkheid, dat op een zeker oogenblik een tegenstrijdigheid voor den dag zou komen. Deze mogelijkheid werd eerst weggenomen, toen men erin slaagde, de eigenschappen dezer meetkunde weer te geven door middel van algebraïsche formules, die door eenvoudig rekenen uit elkander volgen en waarbij van tegenstrijdigheid geen sprake is.

Thans echter is de overtuiging der wiskundigen geworden, dat niet alleen deze bizarre meetkunden een dergelijke rechtvaardiging behoeven, maar dat hetzelfde voor de gewone meetkunde geldt; dat ook haar stellingen in algebraïsch gewaad moeten worden gekleed, wil men zeker zijn, dat geen tegenstrijdigheden tusschen hen bestaan.

Zoo streeft de wiskundige er naar, zijn wetenschap tot een harmonisch geheel te maken, waarvan alle onderdeelen van uit dezelfde gezichtspunten worden behandeld. En wanneer dan een criticus met bezwaren mocht komen tegen de meerdimensionale meetkunde, kan de wiskundige daarop antwoorden: 'Uwe bezwaren, of zij gegrond zijn of niet, raken mij niet. Want zij gelden niet alleen voor de meerdimensionale meetkunde, maar evengoed voor de gewone driedimensionale, die ik immers op dezelfde wijze opbouw. Wilt

gij deze laatste dus behouden, zijt gij van haar waarde overtuigd, dan moet gij Uwe bezwaren laten vallen en zwijgen. En mocht gij ook de gewone meetkunde willen verwerpen - ja, dan zijt gij zulk een abnormaal wezen, dat ik mij niet met U behoef bezig te houden.'

Ik zou er op willen wijzen, dat een volkomen analoge situatie zich voordoet met betrekking tot de metaphysica. Telkens weer zijn er stemmen opgegaan, die ijdel en nutteloos verklaren het zoeken naar het 'wezen der dingen', naar een werkelijkheid 'achter' de zichtbare verschijning; stemmen, die ons vermanen, ons te beperken tot het positief gegevene. Dat klinkt erg mooi, maar - geen van ons denkt er aan, zich in het dagelijksch leven zulk een beperking op te leggen. En wel hierom, dat ieder van ons zijn medemenschen een bewustzijn, een gevoels- en gedachtenleven toeschrijft, analoog aan het zijne. Hier overschrijden wij kalmpjes de grenzen van het gegevene, en nemen zonder bedenken een werkelijkheid aan achter de verschijningen. Heeft men deze stap eenmaal gedaan, dan is er geen principiëel bezwaar meer tegen, verder te gaan; dan kan nog slechts sprake zijn van de grootere of geringere moeilijkheid der problemen, van de grootere of kleinere waarschijnlijkheid der gemaakte onderstellingen. Alleen de solipsist, die slechts zijn eigen bestaan aanneemt, en al het andere, inclusief zijn medemenschen, voor een product zijner verbeelding uitmaakt, kan principiëel weigeren, zich met metaphysische vraagstukken bezig te houden; maar hem kunnen wij aan zichzelf overlaten, want redetwisten met menschen, die alleen in zijn verbeelding bestaan, strijdt natuurlijk tegen zijn beginselen!

V.

'Ja', zal nu iemand zeggen, 'dat zou nu alles heel mooi zijn, als de verschillende hoofdstukken der wiskunde enkel in de wereld waren gekomen om de wiskundigen aangenaam bezig te houden. Dan zou ik gaarne gelooven, dat zij principiëel gelijkwaardig zijn, zooals gij zooeven betoogdet. Maar de wiskunde is toch ook een hulpmiddel, om de natuurlijke werkelijkheid te leeren kennen. En wat hebben de meerdimen-

sionale en Niet-Euclidische meetkunden nu met de werkelijkheid te maken?'

Het hier geschetste standpunt wordt nog steeds door verschillende wijsgeeren ingenomen. Zij willen wel toegeven, dat de verschillende meetkunden uit zuiver wiskundig oogpunt gelijkwaardig zijn. Zij houden echter vol, dat de driedimensionale, Euclidische meetkunde een soort innerlijke voortreffelijkheid bezit, waardoor zij alleen voor de beschrijving der natuurverschijnselen in aanmerking kan komen. Dit standpunt wordt bijv. ingenomen door Natorp in zijn werk: 'Die logischen Grundlagen der exakten Wissenschaften.' Daarbij staat de een aan de Niet-Euclidische meetkunde nog genadig een zekere toepasbaarheid toe, de ander doet haar geheel in de ban.

Men kan dit standpunt op allerlei wijzen toelichten. Zoo kan men erop wijzen, dat drie het kleinste aantal afmetingen is, waarbij levende wezens kunnen bestaan, welker organisatie eenigszins op de onze lijkt. Een twee-dimensionaal wezen zou bijv. geen darmkanaal kunnen hebben, daar dit zijn lichaam in twee volkomen gescheiden deelen verdeelen zou. Het aantal dimensies der ruimte moet dus minstens drie zijn. Daar het, terwille van de zuinigheid, zoo klein mogelijk moet wezen, (iets dergelijks betoogt Natorp inderdaad) vindt men, dat de ruimte juist drie afmetingen moet hebben.

Ook kan men betoogen, dat het alleen in de meetkunde van Euclides mogelijk is, dat twee figuren, die verschillend van grootte zijn, gelijkvormig zijn. In de Niet-Euclidische meetkunde kunnen twee figuren alleen dan gelijkvormig zijn, als zij tevens gelijk zijn van grootte. Zoo zijn twee boldriehoeken, wier hoeken gelijk zijn, congruent. Dit geeft natuurlijk een bijzonderheid der Euclidische meetkunde.

Ik kan het niet helpen, maar dergelijke redeneeringen doen mij sterk denken aan die van den Arabischen aardrijkskundige Kazwini, die er een bewijs van de voortreffelijkheid der schepping in zag, dat de regen niet neerviel in de onbewoonde steppen, maar in de bewoonde streken der aarde. Want ook de Niet-Euclidische meetkunde heeft haar bijzondere voortreffelijkheden. Mocht bijv. voor figuren van zeer groote afmetingen gelden, dat de som der hoeken van een driehoek

grooter is dan twee rechte hoeken, en bij het tegenwoordig standpunt der relativiteits-theorie is dat niet onmogelijk, dan volgt daaruit, dat de gansche ruimte een eindig volumen bezit. Wij zouden dus verlost zijn van het eenigszins benauwende beeld van een heelal, dat een eindeloos aantal melkwegen bevatten zou.

Een bezwaar, dat veelvuldig tegen de meerdimensionale en Niet-Euclidische meetkunden wordt ingebracht, is, dat men zich de figuren en eigenschappen, waarover zij handelen, toch niet kan 'voorstellen'. Nu is het zeer wel mogelijk, dat ons voorstellingsvermogen een zekere voorkeur heeft voor de driedimensionale, Euclidische meetkunde. Daarbij zou nog de vraag te overwegen zijn, of dit een aangeboren eigenschap van ons voorstellingsvermogen zou wezen, of alleen hieraan te wijten, dat wij in onze schooljaren, toen ons voorstellingsvermogen zich vormde, geen andere meetkunde hebben leeren kennen. Het wil mij echter voorkomen, dat, ondanks alles, wat over deze kwestie geschreven is, het aanwezige materiaal nog veel te onvoldoende is, om deze psychologische vragen te beantwoorden. Met zuivere introspectie komt men er blijkbaar niet, anders was de vraag al lang de wereld uit.

Eén ding is echter zeker: dat de vraag naar de voorstelbaarheid der Niet-Euclidische figuren een geheel andere is, als die naar hun toepasbaarheid op de wetenschappelijke ervaring. De wiskunde zelf heeft er steeds naar gestreefd, zich zooveel mogelijk van het voorstellingsvermogen onafhankelijk te maken. Dit blijkt bijv. hieruit, dat Euclides voor verschillende stellingen een bewijs noodig acht, die voor het gewone voorstellingsvermogen direct duidelijk zijn, bijv. de stellingen. 'In een driehoek is één zijde kleiner dan de som der beide andere,' en: 'Het is steeds mogelijk, een cirkel te beschrijven, die een gegeven punt tot middelpunt heeft, en waarvan de straal gelijk is aan een gegeven rechte.'

De eisch, dat bij de beschrijving der natuurverschijnselen alleen voorstelbare figuren mogen worden gebruikt, had misschien zin voor de natuurkunde der negentiende eeuw. Deze toch stelde zich tot ideaal, eenvoudige mechanische modellen te leveren, waarmede de natuurverschijnselen zouden kunnen worden verklaard. Zoo wilde men de verschijnselen

van licht en electriciteit verklaren door de mechanische eigenschappen van den ‘aether’, door trillingen, spanningen en dergelijke. Deze pogingen hebben echter een zeer onbevredigend resultaat opgeleverd en zijn nu ook opgegeven. Thans is het ideaal, de natuurverschijnselen te beschrijven met behulp van wiskundige begrippen, genomen uit die deelen der wiskunde, die hiertoe het meest geschikt blijken, zonder dat men van te voren eenige voorkeur laat gelden.

Het standpunt der meeste hedendaagsche wis- en natuurkundigen ten opzichte van deze vragen is in den laatsten tijd herhaaldelijk uiteengezet; toch is het misschien niet ondienstig het nog eens te kenschetsen. Wij nemen dus een eenvoudige wiskundige stelling, bijv. ‘De som der hoeken van een driehoek, die door drie rechte lijnen gevormd wordt, is gelijk aan twee rechte hoeken.’ Wij beschouwen deze stelling nu niet als een schakel uit een abstract wiskundig systeem, maar als een uitspraak, die ons iets omtrent de werkelijkheid wil leeren. En dan stellen wij de vraag, of deze stelling juist of onjuist is.

Het antwoord hierop moet luiden*:* ‘Deze stelling is noch juist, noch onjuist; zij is zinloos.’ Zin krijgt zij pas, en daarmede de mogelijkheid, juist of onjuist te zijn, indien men erbij vertelt, op welke wijze men wil vaststellen, of een gegeven figuur een rechte lijn is. Men kan bijv. een der volgende definities kiezen:

1e. Een rechte lijn is de baan, die men beschrijven moet om met een gegeven snelheid in den kortst mogelijken tijd van een punt A naar een punt B te komen, waarbij dan weer verteld moet worden, hoe men die snelheid en dien tijd meten wil.

2e. Een rechte lijn is de baan van een lichtstraal in een ledige ruimte.

3e. Een rechte lijn is de gedaante van een dunne draad, die men zooveel mogelijk gespannen houdt.

Dat deze drie definities dezelfde figuur opleveren, is van te voren volstrekt niet zeker. Laten wij nu onderstellen, - en volgens de relativiteitstheorie is dit zoo, - dat bij geen dezer drie definities de genoemde stelling volkomen juist blijkt te zijn. Wij kunnen dan andere definities probeeren, en

zullen er zeker wel een vinden, waarbij de genoemde stelling juist is. Het kan echter zijn, dat deze definitie zoo ingewikkeld wordt, dat de aldus verkregen figuren voor de natuurkunde van slechts weinig belang zijn. Een andere weg is in dit geval, dat men voor de rechte lijn een eenvoudige definitie kiest, maar dan de genoemde stelling voor onjuist verklaart. Dan wordt dus niet de Euclidische meetkunde, maar een andere op de werkelijkheid toegepast. Welke handelwijze men zal toepassen, is een zaak van doelmatigheid.

VI.

Dit is dan het antwoord, dat wij voorloopig kunnen geven op de vraag naar het verband tusschen wiskunde en werkelijkheid. De verschillende hoofdstukken der wiskunde zijn zelfstandige scheppingen van den geest, die door een innerlijke aandrang gedreven wordt. Het verband met de werkelijkheid bestaat alleen hierin, dat achteraf proefondervindelijk wordt uitgemaakt, of en op welke wijze men hen kan toepassen. Zooals Prof. Mannoury het uitdrukt: ‘De wiskunde staat tot de ervaring als netten knoopen staat tot visschen vangen.’

Deze situatie is vooral duidelijk in een tijd als de tegenwoordige, nu wij tegenover uitgebreide wetenschappen staan, met specialisten in ieder onderdeel. De zuivere wiskundige werkt de vraagstukken uit, die hem interesseeren, zonder veel naar practische toepassingen te vragen. En dan blijkt op een zeker oogenblik, dat hij werktuigen gesmeed heeft, die den physicus van dienst zijn, om de natuurverschijnselen te beheerschen.

Bij minder ontwikkelde stadiën der wetenschap, waarbij een persoon een grooter gebied bewerkt, is de gang van zaken wel niet zoo duidelijk, maar is het verloop toch principiëel hetzelfde. Ook dan worden onderstellingen opgeworpen, uitgewerkt en aan de feiten getoetst. En vraagt men, waar deze onderstellingen vandaan komen, dan moet het eerste antwoord luiden: ‘Zij verschijnen in oogenblikken van verlichting; de een heeft ze en de ander niet.’

En gaat het in het dagelijksch leven eigenlijk niet evenzoo? Inderdaad, het logische redeneeren, het trekken van strenge

conclusies, speelt in ons geestelijk leven een zeer ondergeschikte rol. Meestal dient het slechts, om achteraf te bevestigen, wat men intuïtief gezien heeft. Zelfs voor den wiskundige zijn de logische redeneeringen niet meer dan een onmisbaar werktuig, dat door de intuïtie bestuurd wordt.

Analoge verschijnselen treffen wij aan, wanneer wij het gebied der menschelijke werkzaamheid verlaten en de handelingen der dieren bestudeeren. Wanneer een dier voor een ongewone situatie geplaatst wordt, beproeft het van alles, tot het na langer of korter tijd de juiste handelwijze vindt. In de dieren-psychologie noemt men dit de methode van 'trial and error'. Zoo handelt in beginsel ook de mensch. Alleen is hij, door zijn geestelijke vermogens, in staat, verreweg de meeste 'trials' in zijn geest uit te voeren, zoodat zijn lichamelijke handelingen een veel methodischer indruk maken.

Ja, wellicht heeft de gansche ontwikkeling der levende natuur volgens dezelfde beginselen plaats. Immers, een zeer gangbare opvatting is op het oogenblik, dat een plant- of diersoort nu en dan, uit een innerlijken aandrang, nieuwe vormen, zoogen. mutaties, voortbrengt. Deze worden dan aan de vuurproef der uiterlijke omstandigheden onderworpen, de ondoelmatige verdwijnen, de doelmatige blijven bestaan. Weer dus de methode van 'trial and error'.

Dit beeld van de evolutie der levende natuur voert ons vanzelf tot een nieuwe vraag, die juist op het gebied der evolutieleer veelvuldig besproken en nog lang niet opgelost is. Grijpt de vorming van nieuwe mutaties zonder eenige regelmaat plaats? Treden m.a.w. doelmatige en ondoelmatige vormen beide op, al naar het toeval dit wil, zoodat ten slotte alleen de uitwendige factoren over het resultaat beslissen? Of heerscht, reeds bij de vorming der mutaties, een zekere grondgedachte; is er van den aanvang af een zekere richting, een zekere 'Zielhaftigkeit'? Of zouden er factoren te vinden zijn, die de *oorzaak* zijn van het optreden van mutaties in het algemeen, en die in het bijzonder de oorzaak daarvan zijn, dat er bepààlde mutaties ontstaan? Al deze vragen kunnen wij ook stellen voor de geestelijke mutaties, die wij bijv. in de meerdimensionale ruimten voor ons hebben, en noch in

de levende natuur, noch op het geestelijk gebied zullen wij hen voorloopig kunnen beantwoorden.

Eén ding wordt steeds waarschijnlijker; dat vrijheid en wetmatigheid, spontaneïteit en gebondenheid altijd en overal tezamen voorkomen; dat ieder verschijnsel in de natuur en in den geest deze beide aspecten vertoont. Alleen ligt nu eens het accent op de vrijheid, dan weer op de wetmatigheid. Dit samengaan van vrijheid en wetmatigheid komt bijv. tot uitdrukking in het waarschijnlijkheidsbegrip, dat in de moderne natuurkunde zulk een groote rol speelt. Een voorbeeld moge dit even ophelderen.

Wij nemen een zekere hoeveelheid van een gas, sluiten deze op in een vat en brengen dit gas onder bepaalde omstandigheden van temperatuur en druk. Wij vragen ons nu af, wat er gaat gebeuren. De natuurkunde leert ons nu, dat dit, streng genomen, onberekenbaar is. Bij gegeven omstandigheden is er echter één toestand, die zooveel waarschijnlijker is dan alle andere, dat wij eigenlijk geen andere kunnen verwachten. Daardoor krijgen wij den indruk, dat het gedrag van het gas door strenge wetten bepaald is. Wie deze kwesties nader wil bestudeeren, verwijs ik naar de 'Warmteleer' van Prof. Kohnstamm, of naar het bovengenoemde boek van Lewis.

Het genoemde voorbeeld illustreert de mogelijkheid, dat een proces op het eerste gezicht door strenge wetten bepaald schijnt, terwijl bij nader toezien wel degelijk een zekere vrijheid aanwezig blijkt te zijn. Dergelijke mogelijkheden bestaan nu ook in het geestelijke.

Onder de processen, die zich in onzen geest afspelen, zijn er sommige, die geheel door vaste wetten van oorzaak en gevolg bepaald schijnen. Dit geldt in het bijzonder voor de zintuigelijke waarneming. De indrukken, die wij door de zintuigen ontvangen, onderscheiden zich juist daardoor van andere bewustzijnsinhouden, dat zij vaster en onveranderlijker zijn. Wij constateeren, dat zij van onzen wil onafhankelijk zijn; wij krijgen den indruk, dat zij ons opgedrongen worden. Dit is juist de reden, dat wij als oorzaak dezer zintuigelijke indrukken een stoffelijke buitenwereld aannemen, die onafhankelijk van ons bestaat.

Dat onze geest echter bij de zintuigelijke waarnemingen

volstrekt niet zoo passief is, als het wel lijkt, blijkt op verschillende wijzen. Ik wil slechts een enkel argument noemen. Een der meest fundamenteele handelingen, die tot een werkelijke kennis van onze omgeving leiden, is het vaststellen van gelijkheid of ongelijkheid tusschen zintuigelijke indrukken. De meeste alledaagsche ervaring leert ons reeds, hoezeer het oordeel over gelijkheid of ongelijkheid bij verschillende menschen uiteenloopt; men denke slechts aan de vraag naar de gelijkenis van een portret. Hieruit blijkt, dat gelijkheid en ongelijkheid geen eigenschappen zijn van de dingen zelf, maar relaties, die onze geest tusschen de dingen vaststelt. En toch, wanneer wij niet de indrukken, die wij gisteren en vandaag ontvingen, zouden vergelijken, zouden wij nooit tot bepaalde begrippen kunnen komen, als ‘deze tafel’, ‘die stoel’, enz. Duidelijk blijkt hier dus de actieve rol, die de geest bij de meest gewone ervaring speelt.

Door Kant en anderen is dan ook de leer opgesteld, dat onze meest fundamenteele begrippen, de z.g. ‘categoriën’, zooals ruimte, tijd, substantie, causaliteit, niet uit de ervaring zijn afgeleid, maar uit onze eigen geest hun oorsprong nemen. Met behulp van deze begrippen worden de zintuigelijke indrukken, reeds vóór zij bewust geworden zijn, zoodanig bewerkt en verwerkt, dat een geordend geheel ontstaat, dat den naam ‘ervaring’ verdient.

Vaak wordt echter uit deze categoriënleer afgeleid, dat deze fundamenteele begrippen nu ook in alle bijzonderheden onveranderlijk moeten zijn. In het bijzonder beweert men, dat de meetkunde van Euclides zulk een vast bestanddeel van onzen geest zou zijn, dat geen enkele andere meetkunde op de ervaring zou kunnen worden toegepast. Deze leer miskent echter het levende en groeiende van ons geestelijk wezen. Sedert meer dan een eeuw wordt dan ook door de wiskundigen deze opvatting bestreden.

Niemand zal natuurlijk ontkennen, dat de wereld van het dagelijksche leven, dat de wereld van ambacht en techniek, zeer bevredigend met behulp van de Euclidische meetkunde beheerscht kan worden. Het is dan ook geen wonder, dat de Euclidische meetkunde zich het eerst ontwikkeld heeft. Misschien zijn er wel in onze lichamelijke en geestelijke organisatie

eigenaardigheden, die ons aan de Euclidische meetkunde een zekere voorkeur doen schenken; men heeft in dit verband weleens gedacht aan de halfcirkelvormige kanalen in ons inwendig oor.

Hoe dit zij, het verzet der wiskundigen gaat tegen de opvatting, die nog steeds verkondigd wordt, dat de Euclidische meetkunde op alle gebieden van wetenschappelijke ervaring de alleenheerschappij moet hebben. Ook hier mag geen enkele mogelijkheid van groei en ontwikkeling van te voren worden afgesloten.

Ja, het is zelfs de vraag, of ons voorstellingsvermogen wel zoo uitsluitend Euclidisch is ingesteld, als men vaak aanneemt. Een feit is het, dat men bij de studie der meerdimensionale meetkunde zich wel degelijk zekere voorstellingen maakt. Deze kunnen zoo levendig worden, dat men bij oogenblikken werkelijk de illusie heeft, de meerdimensionale figuren te aanschouwen. Enkelen hebben reeds beweerd, dat hun dit gelukt zou zijn; bijv. Hinton.

VII.

Samenvattend, kunnen wij het resultaat van onze overwegingen aldus weergeven:

Onze geest voelt zich geplaatst tegenover, omgeven door een werkelijkheid, die op hem inwerkt, die in hem tot menschelijk bewustzijn komt. Reageerend op deze invloeden, schept de geest zijn voorstellingen, zijn denkbeelden en begrippen. Deze vormen op hun beurt een werkelijkheid, die nieuwe reacties opwekt. En zoo, in voortdurende wisselwerking, groeit het denken steeds verder.

Gaan wij deze reacties nader na, dan stuiten wij telkens op het spontane, het onverwachte, het onberekenbare. Onze bewuste wil kan het proces slechts ten deele leiden; zij werkt vaak eerder belemmerend dan bevorderend. Boven alles is ontvankelijkheid noodig. En de volgende beschrijving van den dichter Boutens past ook op den wiskundige:

> Een Godgeroepen kind zoo vroom,
> Dat met diep opgetogen,
> Jongheilige oogen
> Mag opgaan tot steeds nieuwen dagedroom.
>
> C.H. VAN OS.

De Rotterdamsche inrichting voor doofstommenonderwijs. 1853-23 mei - 1928

De Rotterdamsche Inrichting voor Doofstommen-onderwijs heeft in de 75 jaren van haar bestaan pl.m. 1300 doofstommen opgevoed. Opgevoed, niet alleen onderwezen; haar discipelen waren in staat plaatsen in te nemen in de samenleving en er bruikbare leden van te worden.

De Inrichting schonk hun een volledige opvoeding: een godsdienstig-zedelijke, een lichamelijke, een maatschappelijke, zooals gebruikelijk is bij alle doofstommen-onderwijs, dat hierdoor een geheel eenige plaats in het kader van het onderwijs inneemt. De wetgever van 1863 rekende het tot het Middelbaar onderwijs, *wijl het tot strekking had den leerlingen die kennis mede te deelen*, *noodig om in de maatschappij te verkeeren* - (een toenmalig criterium van Middelbaar onderwijs). Sedert eenige jaren is het ondergebracht bij het Buitengewoon Lager Onderwijs.

Er zijn in Nederland in het geheel vijf doofstommen-scholen, waarvan twee van ouderen datum dan de Rotterdamsche. Verreweg de oudste in het Groningsche Instituut, in 1790 gesticht door den Waalschen predikant Guyot, wiens verdiensten onlangs op zijn 100sten sterfdag met groote piëteit herdacht zijn. Dan volgt het Instituut te St. Michiels-Gestel in 1840 gesticht, dat zijn ontstaan dankt aan den R.K. priester van Beek. De Rotterdamsche school van 1853 is in leeftijd de derde; in 1890 werd een vierde opgericht, thans te Voorburg gevestigd, en in 1910 de vijfde te Amsterdam.

De aanleiding tot de Stichting der Rotterdamsche school was de volgende:

De Rotterdamsche chirurg Polano (later Hoogleeraar te Leiden) had twee doofstomme kinderen, beiden totaal-doof geboren. In de geneeskundige bladen had hij gelezen van het onderwijs aan doofstommen, enkel en alleen door middel van de toonspraak (d.w.z. spreken met den mond) en het afzien (liplezen), dus zonder conventionneele gebaren en zonder vingeralfabet. In Duitschland werd deze leerwijze reeds op eenige scholen gebruikt, waarom zij dan ook wel de Duitsche methode genoemd werd in onderscheiding van de Fransche, welke zich van de conventionneele gebarentaal en het vingeralfabet bediende. Polano bezocht de Akensche school en overreedde den daar werkzamen leeraar Hirsch naar Rotterdam te komen en de opvoeding zijner doofstomme kinderen op zich te nemen (1847). De gunstige resultaten, welke Hirsch met de kinderen Polano's, en tegelijkertijd ook nog met eenige andere doofstommen bereikte, gaf den Rotterdamschen oor-arts Sijmons aanleiding in 1852 bij den boekhandelaar Kramers een brochure te doen verschijnen, getiteld: ‘Het doofstommenonderwijs, Historisch-kritische Proeve’, waarin hij zich deed kennen als een warm voorstander van de methode, door Hirsch toegepast. Aan het Rotterdamsch Geneeskundig Genootschap ‘Disce docendus ad huc’ deelde Sijmons een verhandeling mede, behelzende het betoog, dat, om van doofstommen sprekende en denkende menschen te maken, de grondslag van het onderwijs moest zijn de toon- en schriftspraak, met uitsluiting der gebarentaal, en dat afzien van het gesprokene van den mond en het gelaat des sprekers een middel is ter vervanging van het gehoor, of om dit te hulp te komen. Op zijn initiatief belegde het Genootschap den 17en Maart 1852 een buitengewone vergadering, waarop tal van geneeskundigen tegenwoordig waren en Hirsch de uitkomsten van zijn onderwijs toonde. Deze maakten een diepen indruk en gaven aanleiding tot het vormen van een comité, bijna geheel uit geneeskundigen bestaande, met Dr. J.B. Molewater, Geneesheer-Directeur van het Stedelijk Ziekenhuis tot voorzitter. Dit comité deed Hirsch in het laatst van 1852 nogmaals een Openbare Les geven, nu voor personen van allerlei staat en

stand. De Nieuwe Rotterdamsche Courant van 9 December 1852 schreef er als volgt over:

> Bij het aanschouwen van zulke schitterende uitkomsten krimpt het hart van weemoed ineen, als men bedenkt, dat zoo velen, aan welken, gelijk aan deze kinderen, de gaaf der spraak kon worden geschonken, deze moeten missen, omdat zij geen opleiding hebben ontvangen, als aan dezen te beurt viel.
> Wie, die een menschlievend hart in den boezem draagt, zal dan niet gaarne het zijne offeren, opdat aan die ongelukkigen in hunnen rampzaligen toestand het geluk van zulk een opleiding kunne te beurt vallen.

Door het comité werd de hulp ingeroepen van stad- en landgenooten tot vestiging eener Inrichting voor Doofstommenonderwijs te Rotterdam. Op 31 Januari 1853 kwam deze vestiging tot stand; op 23 Mei d.a.v. werd de school geopend in een gebouw op de Hoogstraat, en gesteld onder directie van Hirsch. Burgemeester Hofmañ aanvaardde het Beschermheerschap, terwijl het eerste Bestuur gevormd werd door de Heeren: Dr. J.B. Molewater (voorzitter), G. van Charante (vice-voorzitter), A Sijmons (secretaris), P. van der Dussen van Beeftingh (penningmeester), J.H.C. van der Kun, M. Polano, P.A. Keuls, allen te Rotterdam, M.G. Timmers Verhoeven te Dordrecht, J. Vailkant te Maassluis en A. Maas te Schiedam.

De beginselen, bij de Stichting vooropgezet, en tot op den huidigen dag onveranderd gehandhaafd, zijn:

1. in het onderwijs *de spreekmethode te volgen*, d.i. de toonen schriftspraak en het afzien;
2. de leerlingen op jeugdigen leeftijd op te nemen (5 jaar of jonger);
3. de leerlingen in hun milieu te laten; de Rotterdammers bij hun ouders, de anderen te plaatsen bij pleegouders in gezinnen, die in stand en godsdienst met hun afkomst overeenkomen;
4. de beroeps-opleiding te doen geschieden bij patroons en op werkplaatsen in de stad;
5. elks godsdienstige gezindheid strikt te eerbiedigen en de leerlingen te vormen tot leden van hun respectieve kerkgenootschappen.

Voor de merkwaardigheid zij hier vermeld, dat het vestigingscomité in den beginne een heftigen tegenstand onder-

vond, welke zelfs aanleiding gaf tot een uitvoerige polemiek. In de (oude) Rotterdamsche Couranten van 11, 14 en 16 December 1852 verschenen van een *Anonymus* uitgebreide artikelen ter bestrijding van de voorgenomen vestiging van een 'nieuwe' doofstommen-school, en nog wel met een 'nieuwe' methode. Met ernst werden stad- en landgenooten door anonymus '*gewaarschuwd*' om toch niet overijld mede te werken en hunne gaven te schenken tot vestiging eener, *naar zijn oordeel noodelooze*, ja zelfs *schadelijke* en *onzinnige* stichting. Molewater en Sijmons bleven echter het antwoord niet schuldig, doch dienden anonymus in de (oude) Rotterdamsche Couranten van 14, 23, 28 en 30 December 1852 en 1 en 4 Januari 1853 op uitvoerig gedocumenteerde wijze van repliek.

De school was geopend met de (7) privé-leerlingen van Hirsch. In den loop van het eerste jaar groeide het aantal leerlingen aan tot 21, in het tweede jaar tot 27. Aan Hirsch werden twee door hem te vormen leeraren toegevoegd. Spoedig breidde het aantal leerlingen zich nog meer uit, zoodat in 1863, - nadat in 1862 de school overgeplaatst was naar een terrein aan den Coolsingel, tusschen de Kruiskade en de (oude) Diergaardelaan, - het aantal bijna 100 bedroeg, afkomstig uit Nederland, België, Engeland en Ned. Oost-Indië. Onder Hirsch waren toen werkzaam 7 leeraren voor het eigenlijke onderwijs (allen door hem gevormd), een leeraar voor het teekenen, twee leeraressen voor de vrouwelijke handwerken en vier godsdienstleeraren.

In 1890 is de hoofdingang geplaatst aan de kort-te-voren getraceerde straat, welke de Kruiskade moest verbinden met de tezelfdertijd evenwijdig verlegde Diergaardelaan, en die, op verzoek van het Bestuur der Inrichting Ammanstraat geheeten werd.

Amman, die het eerst in Nederland de spreekmethode toepaste, was geboortig uit Schaffhausen (1669), promoveerde (1687) te Basel tot Doctor in de Medicijnen, en vestigde zich kort daarna te Ansterdam. Blijkbaar verwierf hij zich spoedig een groote bekendheid, want een Haarlemsch koopman bracht (1690) zijn doofstomme dochter tot hem, in de hoop dat hij haar tong zou kunnen ontboeien. Dit gelukte Amman ook

werkelijk, echter niet langs medischen, doch langs paedagogischen weg. In 1692 gaf hij bij den Boekhandelaar Pieter Rotterdam, wonende op den Vijgendam te Amsterdam een boekje uit - in het Latijn en tegelijkertijd in het Nederlandsch - getiteld: 'Surdus loquens (de doove sprekende), waarin hij eenvoudig, doch duidelijk beschreef, hoe hij het doofstomme meisje had leeren *spreken met den mond*, *gepaard met afzien.* Dit boekje is vele malen herdrukt en in vele talen vertaald. Amman stichtte geen school, maar beperkte zijn onderwijs tot *enkele* doofstommen. Na hem wordt nog melding gemaakt van *eenige* sporadische min of meer geslaagde pogingen om Nederlandsche doofstommen te onderwijzen, totdat in 1790 met de stichting der Groningsche school een beter verschiet voor hen geopend werd.

De leerwijze van Amman werd door Heinicke, - die in 1778 een doofstommenschool in Leipzig opende (de eerste in Duitschland), - overgenomen en verder succesvol toegepast. Langzamerhand verrezen in Duitschland nog eenige doofstommen scholen, o.a. de Akensche, waar Hirsch eerst leeraar was en van waaruit deze de Ammansche methode in Nederland deed terugkeeren. (1847)

Amman trok zich na een voorspoedige carrière in 1715 terug op het landgoed Oostergeest te Warmond, waar hij in 1724 stierf.

Groot was in den loop der 75 jaren het aantal belangstellenden, die de Rotterdamsche school bezochten: vorstelijke personen, staats- en schoolautoriteiten en particulieren, vreemdelingen zoowel als landgenooten, - die allen hun handteekening plaatsten in het 'Album der Bezoekers'.

Bij een der bezoeken waarmee Koningin Emma de school vereerde werd aan H.M. een leerlinge getoond, die begon blind te worden. Een der leeraren liet deze leerlinge proeven afleggen van haar vaardigheid in het communicatie-middel op de linkerhand, waardoor zij alles verstond wat de leeraar, - die haar hand als een klavier bespeelde, - haar toevoegde. Zij gaf daarvan het bewijs door dit duidelijk verstaanbaar mondeling te herhalen, en de vragen, die haar op de hand gedaan werden, eveneens mondeling te beantwoorden. Koningin Emma, ge-

troffen door de goed geslaagde poging om met het bewustzijn van de leerlinge in contact te blijven, en begaan met het droevig lot, dat het kind tegemoet ging, - stichtte een Blindenfonds aan de Inrichting, hetwelk de bedoeling heeft daaruit blinde doofstommen te ondersteunen, en dat nog altijd Haar bijzondere bescherming geniet.

Onder de velen, van wie het Album der Bezoekers melding maakt, was ook de beroemde paedagoge Dr. Maria Montessori, die in gezelschap o.a. van den Italiaanschen Consul, den Heer J. Hudig een morgen in de school doorbracht, in alle klassen vertoefde, en den dag volgende op haar bezoek, de kinderen deed onthalen.

Abbé Seraf Balestra, Directeur van het Doofstommen-Instituut te Como-Milaan, bracht in October 1869 een bezoek, nadat reeds eenigen tijd te voren van Milaan aanvraag was gekomen om uitvoerige inlichtingen omtrent de te Rotterdam gevolgde methode. Hij kwam dus nu de toepassing zien in de practijk en schreef bij zijn handteekening (in het Italiaansch):

> Als er onder diegenen, die zich tot levenstaak gesteld hebben het lijden te verzachten der ongelukkigen, die de natuur van gehoor en spraak beroofd heeft, nog zijn, die het eenigszins in twijfel trekken. of het doelmatig is den doofstomme door middel van afzien en toonspraak te ontwikkelen, dan bid ik hen, dat zij, - in plaats van hun tijd met onvruchtbare discussies te verspillen - persoonlijk hier komen om dit bewonderenswaardige instituut van Rotterdam te bezoeken. Ik ben er zeker van dat zij bij het verlaten der school uit eigen beweging hunne onvolkomen en verouderde methode in den Singel (het water bij de school) zullen werpen, om voortaan de methode van spreken en afzien te volgen.

Balestra vertrok naar Italie in het bezit van alle mogelijke bescheiden der Rotterdamsche school (in het Fransch vertaald) o.a. het leerplan en de verschillende cursussen en leerboeken.

Tien jaren later (1880) - juist den genoegzamen tijd om de nieuwe methode goed ingevoerd en solide toegepast te hebben - getuigde Buxton (Head-master of the school for the Deaf and Dumb te Liverpool) in ‘The Times’:

> De triomf van de spreekmethode is bewezen door wat te zien is te Milaan op de doofstommen-school, waar bijna onmogelijke resultaten zijn bereikt, en de leerlingen praten, babbelen en zich gedragen, of hun doofheid practisch niet bestaat.

Dat Rotterdam op de verspreiding der spreekmethode naar elders invloed heeft gehad, kan ook nog blijken uit het feit, dat

de broeders en zusters van verschillende (R.K.) doofstommenscholen in België herhaalde malen gelegenheid kregen aan de Rotterdamsche school te hospiteeren, en het onderwijs ‘in extenso’ te volgen, ten einde gegevens te verzamelen voor de invoering van de spreekmethode te hunnent. - Evenzoo hieruit, dat eenige Rotterdamsche leeraren uitgenoodigd werden de spreekmethode elders te komen toepassen. Zoo vertrok de leeraar G.J. van Asch in 1859 naar Manchester om daar het privé-onderwijs van eenige doofstommen op zich te nemen. Later werd hij door de Engelsche regeering naar Nieuw-Zeeland gezonden om te Christ-church de leiding van het doofstommenonderwijs te aanvaarden. - De Rotterdammer W. van Praagh ging in 1865 naar Londen en stond na verloop van ettelijke jaren aan het hoofd van een bloeiende school, *een volkomen copie van de Rotterdamsche*, voor welke hij de bescherming wist te winnen van vele aanzienlijke Engelschen, o.a. van den Prins van Wales (Edward VII). - De leeraar J.C. van der Wielen nam (in 1865) het Directeurschap op zich van het Doofstommen-instituut te Antwerpen (later van dat te Luik) om daar de gebaren-methode om te zetten in de spreek-methode. - Na zijn dood verbleef de Belgische leeraar, M. Snyckers, die bestemd was hem op te volgen, geruimen tijd aan de Rotterdamsche school om nog meer te huis te geraken in de hier gevolgde cursussen, methoden en leerplan.

Aangaande *het liplezen*, dat in de Rotterdamsche school, al sedert haar opening met zorg en uiterst consequent aangekweekt wordt, zij het volgende opgemerkt. Vroeger noemde men het afzien, doch met meer recht zou het eigenlijk *gelaatlezen* moeten heeten. Het is n.l. niet alleen aflezen van de lippen maar van het *geheele spreek-apparaat*: van de lippen, de tanden de tong, de neus, de wangen, de kaken, de kin, de strot. De leeraar bewijst dit door zijn lippen met de hand te bedekken; van de bewegingen, - soms zeer fijne, - der andere spreekwerktuigen zien schrandere leerlingen dan af, wat hij zegt.

Om de voorwaarden voor het liplezen zoo gunstig mogelijk te maken zijn de lokalen der Rotterdamsche school over het geheele oppervlak van het plafond bedekt met matglas, waar het licht van boven af door heen valt. Er is daardoor geen

schaduwvorming en alle personen en zaken zijn gelijkmatig belicht, de gelaatstrekken van leeraar en leerlingen duidelijk zichtbaar. Het daarbij recht-op houden van het hoofd bij het spreken is voor hen een tweede natuur geworden. Bij oningewijde sprekers bemerkt men dikwijs de verkeerde neiging om zich tot den doove voorover te buigen, uit welwillendheid om hem het verstaan gemakkelijker te maken. Het mindergunstige gevolg hiervan is echter, dat het gelaat van den spreker dan niet meer zoo overzichtelijk is. Soms gaat zulk een spreker daarbij nog zeer hard spreken, met onnatuurlijke gezichtsvertrekkingen. Dit alles is echter uit den booze. Eenvoudig - niet slordig - verzorgd - rustig - natuurlijk spreken met het hoofd rechtop is voldoende, mits het gelaat goed verlicht is. Zoo wordt door den leeraar tot de leerlingen gesproken. Het gebeurt dan wel eens dat de belangstellende bezoeker bij zijn gang door de klasse-lokalen, waar hij in regelmatige volgorde van onder op door-heen geleid wordt, de heugenis verliest, dat het dooven zijn tot wie gesproken wordt. Te meer, omdat hij geen conventionneele gebaren ziet gebruiken, en ook niet het vingeralfabet, hetwelk trouwens bij leeraren en leerlingen onbekend is. Om dien bezoeker tot de werkelijkheid van de doofheid der leerlingen te doen terugkeeren, spreekt de leeraar eenige zinnen geluidloos, - en - de leerlingen zien dan even goed af. Toch wordt van het geluidlooze spreken in den omgang weinig gebruik gemaakt, omdat de spreek-bewegingen daardoor iets minder natuurlijk worden.

Het spreken dat den leerlingen geleerd wordt, is - zoowel wat de inhoud er van, als wat de techniek van de klankvorming betreft - voor hen een *kunstspraak.* De door-denleerling-met-den-leeraar-voor-den-spiegel bestudeerde spreekstanden en spreekbewegingen, gepaard met zwak- of sterkuitgeademde lucht, en al of niet trilling der stembanden, naarmate zulks noodig is, - worden dienstbaar gemaakt om hem van begin af aan *klank voor klank*, *woord voor woord*, *zin voor zin* in te prenten, met de beteekenis er van. *Aldus* wordt de taal uit haar diepste fundeering *voor* en *met* de leerlingen opgebouwd, - opgaande in steeds breedere lagen.

In den beginne gaat dit zeer langzaam en uiterst geleidelijk, en zijn de eigen praestaties van den leerling schijnbaar gering;

want dan moet nog overwonnen worden zijn toestand van zekere onopzettelijke onverschilligheid voor taal, waarin hij verkeert, tengevolge van de funeste consequenties van het gemis van het gehoor en de spraak, van de prilste jeugd af aan. Wat een hoorend kind van 4 à 5 jaar al babbelend zoo gemakkelijk onbewust toepast, is den jongen doofstomme absoluut vreemd en onbekend, n.l. dat de standen, bewegingen en geluiden van lippen, tong, tanden, neus, enz. dienen kunnen om innerlijke beroeringen aan anderen mede te deelen. Hij was tot nog toe gewoon om door eenige wendingen en aanduidingen der lichaamsdeelen enkele primitieve wenschen of behoeften kenbaar te maken. Uit dezen geestelijk-lethargischen toestand van onopzettelijke onverschilligheid voor taal moet hij gewekt worden. Hem moet de lust ingeboezemd worden zijn innerlijke opwellingen omtrent al het hem omringende in taal om te zetten: hij moet geanimeerd worden zich - met behulp van de hem op zijn momenteelen trap van ontwikkeling bekende taal - èn mondeling èn schriftelijk te uiten, - hoe onvolkomen voor ons volzinnigen, vooral in het begin, deze taal-uitingen ook mogen zijn.

Een der groote Duitsche meesters op het gebied van het doofstommen-onderwijs, Friedrich Moritz Hill (1805-1874), naar wiens schoolboeken de eerste lees-leerboeken der Rotterdamsche school bewerkt zijn, heeft aan dit onderwijs een prachtig wachtwoord geschonken, waarvan de inlossing de schoonste vruchten oplevert. *In allem ist Sprachunterricht* was zijn devies, met sterken nadruk op *allem.* Rekenen, Aardrijkskunde, Geschiedenis, Natuurkennis, Algemeene Zedekunde, enz. alles moet voor den doofstomme taal-onderwijs zijn. Rondom de feitenkennis van elk leervak groepeert zich de aangroeiing van zijn kennis der taalvormen en taal-uitdrukkingen. Alles - zelfs onverwachte gebeurtenissen in of buiten de school - moet aangegrepen worden om er munt, - d.i. in dit geval taal - uit te slaan, en aan den doofstomme het bewustzijn van de noodzakelijkheid van taal aan te brengen.

In den loop van zijn leertijd krijgt elke leerling langzamerhand zijn *eigen hem-kenmerkenden tongval*, - waarvan de eigenaardige klank ontstaat door verschillende kleine nuance's en afwijkingen in de *oorsponkelijk*-voor-den-spiegel bestu-

deerde standen en bewegingen van de spreek-organen, welke *later* aan zijn aandacht ontsnappen, terwijl hij niet in staat is zich zelven te controleeren of den tongval van anderen over te nemen. In den omgang met hem gewent men echter spoedig aan zijn specialen tongval, die bij de eerste kennismaking eeningszins vreemd aandoet.

Daar *zijn* evenwel leerlingen, wier spraak die van de hoorenden zeer nabij komt, - vooral indien er nog eenige mate van gehoor bij hen aanwezig is. Het in acht nemen dezer gehoorresten bij het onderwijs doet somtijds wonderen voor de geheele spraak-ontwikkeling, en in het bijzonder voor het verkrijgen van een meer normaal spreek-timbre. Dit gaat dan zelfs meermalen gepaard met een (schijnbare) verbetering van het gehoor, welke echter niets anders is - dan het logische gevolg van de tot-infinesses-nauwkeurig aangebrachte algeheele ontwikkeling, die zulke leerlingen doormaken. Zij leeren en gewennen dan n.l. de klank-massa's, die zich voor hen eerst onbegrijpelijk (onverstaanbaar) aan hun geringe mate van gehoor opdrongen, - langzamerhand differentieeren, verstaan en begrijpen. Dit *paedagogische* verschijnsel deed zich in den loop der jaren bij niet-totaal doove leerlingen herhaaldelijk voor.

Het godsdienst-onderwijs geschiedt op eenige wekelijksche op den rooster vastgelegde uren, in welke de leerlingen gescheiden worden naar de godsdienstige gezindten. Het wordt gegeven met medewerking van daartoe aangestelde godsdienstleeraren, - en voor zoover de stof betreft onder toezicht van dominee, priester of rabbijn. Op enkele uitzonderingen na doen de leerlingen belijdenis of communie voor zij de school verlaten. - Erkend moet worden, dat het aanbrengen van godsdienstige begrippen (van het onzienlijke!), - aan te brengen aan personen die, uithoofde van hun geheel bijzondere psyche, - hun visueel-realistisch-aangelegde denkvorm, uitsluitend op het concreete gericht, - voor wie, als zij ver genoeg gevorderd zijn op het gebied der taal, de allereerste kennismaking met beeldspraak een openbaring is, - behoort tot de moeilijkste problemen, door het doofstommen-onderwijs opgeleverd.

De Rotterdamsche school zendt haar discipelen, die den

ouderdom van 14 jaren bereikt hebben, tot aanleering van een beroep naar patroons (werkplaatsen, ateliers), die zich daarvoor beschikbaar gesteld hebben. Bij regelmatige bezoeken van de leeraren der school krijgen de patroons inlichting omtrent de eigenaardigheden van - en den omgang met - doofstommen. De beroepen worden gekozen in overleg met de ouders, de leeraren, en de leerlingen zelven, die, - doordat zij van jongsaf in de samenleving verkeerd hebben, - op den leeftijd van 14 jaren reeds beginnen te beseffen, wat er in de wereld te koop is. Het aantal beroepen, waartoe de jongensleerlingen in den loop der 75 jaren opgeleid zijn, bijna allen onder de zorgen der school, bedraagt het respectabele aantal van pl.m. 50. Voor de meisjes is dit aantal 20. Bovendien is voor dezen de regel gevolgd, dat zij allen na den gewonen schooltijd les krijgen in de nuttige en fraaie handwerken, het wollennaaien, het maatknippen, het verstellen en het werken op de naaimachine. Later leeren zij ook nog het strijken en het koken op de Rotterdamsche Huishoudschool.

Voorzoover de leerlingen gedurende hun leertijd een beroep aanleeren doen zij dit door de werkplaatsen of ateliers in de namiddagen te bezoeken; in de voormiddagen blijven zij het gewone onderwijs volgen. De leerlingen, voor wier beroepsopleiding zulks wenschelijk is gaan in de avonduren naar de Rotterdamsche Academie voor Beeldende Kunsten en Technische Wetenschappen.

Het is wel merkwaardig te weten dat in het doofstommenonderwijs vóórgevoeld zijn allerlei leerwijzen, gewoonten, wenschelijkheden, die in het gewoon onderwijs pas later voor den dag en in zwang kwamen, zooals:

de klankmethode bij het lezen leeren;
de aanschouwelijkheid in het onderwijs, in den meest uitgestrekten zin van het woord;
de directe methode tot het aanleeren van talen;
de noodzakelijkheid van herhalings-onderwijs aan ontslagen leerlingen, en het beroepsonderwijs (de nazorg);
de behoefte aan een vereenvoudigde spelling en grammatica;
de schoolwandelingen en schoolreisjes met de leerlingen;
de kleine klassen;

de regelmatige oog- en tandheelkundige verzorging der leerlingen;
het instituut der schoolartsen, ook specialisten (die al sedert de stichting der school geheel belangeloos de geneeskundige verzorging der leerlingen behartigen);
de schoolverpleegster, enz.

Ook mag niet nagelaten worden te herinneren aan het betrekkelijk groot aantal hoorstommen, die in den loop der 75 jaren aan de Rotterdamsche school de gave der spraak te danken hebben. Hoorstommen zijn kinderen die wel goed kunnen hooren, doch langs den gewonen weg niet tot spreken gekomen zijn. Na een verblijf van 1 ½ à 2 jaren aan de school in een afzonderlijk klasje, konden zij, in het verkregen bezit der spraak, overgaan naar een gewone school voor lager onderwijs.

De gezins-verpleging der buitensteedsche leerlingen in de pleeghuizen is aan de Rotterdamsche school altijd een punt van buitengewone zorg geweest. Allereerst wat de goede keuze der pleegouders betreft, die van vele eischen afhankelijk is; en na die keuze het nauwkeurige en strenge toezicht opdat de leerlingen het zoo goed mogelijk zouden hebben. Dit toezicht is verdeeld over de oudere leden van het leeraars-corps, die bij hun regelmatige bezoeken aan de pleeghuizen leiding uitoefenen en raad geven.

Aan het hoofd van het corps der leeraren en leeraressen staat aan de Rotterdamsche school een Directeur, die uit het corps voortgekomen is. Zoo hadden sedert 1853 achtereenvolgens de leiding de Directeuren D. Hirsch, Ic. Bikkers, A.F. Fehmers, P.J. Fehmers en C. van Meurs.

Indien er een nieuwe leeraar of leerares benoemd moet worden, wordt deze gerecruteerd uit de jeugdige leerkrachten van het lager onderwijs, die minstens in het bezit zijn der hoofdakte. Reeds sedert jaren is aan de Rotterdamsche school de gewoonte ingesteld, dat een Commissie, bestaande uit den Directeur en eenige der oudere leden van het corps, - welke commissie ook de verdere opleiding der jongere leerkrachten tot taak heeft, - na een vergelijkend onderzoek der sollicitanten een tal opmaakt, waaruit het Bestuur der Inrichting

een keuze doet. Voor de aangestelden is er later gelegenheid achtereenvolgens twee examens aan de school te passeeren, waarvoor de eischen nauwkeurig omschreven zijn en in het bijzonder betrekking hebben op de psychologie der doofstommen; kennis van het spreek-apparaat; de leer der klanken; methoden en toestanden van het doofstommen-onderwijs in binnen- en buitenland; statistiek van doofstommen; de vreemde talen; enz.

Een jonge leeraar(es), die zijn intrede in de doofstommenschool doet, maakt in het begin wel eenigszins een moeilijken leertijd door; maar al doende - steeds onder leiding, - leert hij, en na eenigen tijd, - zoo omstreeks een paar jaren, begint hij er zich in te huis te gevoelen, om ten slotte de *paedagogische schoonheden* van het doofstommenonderwijs te gaan beseffen en waardeeren. Zij, die de moeilijkheden van deze eerste periode niet te boven komen, - en dat is in den loop der 75 jaren nog al eens gebeurd, - keeren na den proeftijd tot het gewone onderwijs terug.

Tot het verkrijgen van ruimere inzichten en het vergelijken van methoden, toestanden en resultaten werden aan de leden van het corps van tijd tot tijd subsidies verleend om zich elders op de hoogte te stellen op dit speciale gebied van paedagogie. Zoo zijn vele doofstommen-scholen in Duitschland, Frankrijk, België, Engeland en hier te lande bezocht, van welke bezoeken verslagen uitgebracht werden, schriftelijk aan het Bestuur der Inrichting, en mondeling aan de collega's op de schoolvergaderingen, die reeds van 1853 af in ruimen getale op bepaalde tijden gehouden werden, ter bespreking van alle min of meer actueele punten.

In het Bestuur der Rotterdamsche Inrichting voor Doofstommen-onderwijs, - waarvan naar de orde des tijds Voorzitters waren de H.H. Dr. J.B. Molewater, R. Mees, W.A. Viruly Verbrugge, P.C. van Vollenhoven en Mr. W.A. Mees, - hebben in de 75 jaren van haar bestaan vele ingezetenen van Rotterdam en omstreken zitting gehad. Het beheer van de finantiën der Inrichting bracht aan het Bestuur niet-geringe zorgen mede. Doofstommen-onderwijs naar de spreek-methode is kostbaar. Daar moeten zijn kleine klassen; daarom ook veel leerkrachten, die een roeping vinden in de opvoeding van doof-

stommen, dus ook een niet-zorgelijk bestaan; veel lokaliteiten in een groot gebouwen- (en tuin-) complex met den aanhang van dien aan onderhoud, verlichting en centrale verwarming; veel leermiddelen van de beste soort, vooral duidelijke, zinrijke platen, modellen, enz.; het beroepsonderwijs met vergoedingen aan de patroons en de aanschaffing van gereedschappen; strijk- en kooklessen; de verpleging in de pleeghuizen, waarvan de kosten een belangrijk deel van het budget vormen; geheel of gedeeltelijk kosteloos onderwijs, enz.

De achtereenvolgende Besturen hebben ruimschoots ondervonden hoe moeilijk het telken jare was de gewone uitgaven te bestrijden uit de *in-den-regel-ontoereikende gewone inkomsten*, hoofdzakelijk bestaande uit kost- en leergelden en subsidies van Rijk, Provinciën en Gemeenten. Doch de milddadigheid van zoovele stad- en landgenooten heeft zich in de 75 jaren gelukkig niet onbetuigd gelaten, en, - waren er ook dikwijls aanzienlijke tekorten op de exploitatie-rekeningen, - altijd waren er doofstommen-vrienden, die er een voldoening in vonden door jaarlijksche contributiën, en door bijzondere giften (en legaten) die te-korten te helpen dekken, en zoodoende een Inrichting te steunen, waar men *van maatschappelijk - eerst - waardelooze personen bruikbare leden der samenleving maakt*, - en het schijnbaar onmogelijke volbrengt: waar men *de stommen doet spreken met den mond*, en *de dooven met de oogen doet hooren.*

P.J. FEHMERS.

Hendrik Conscience en de Belgiese politiek.

Het wijst op diepgang bij een beweging dat haar vooraanstaande persoonlikheden ook bestreden persoonlikheden zijn. De veelheid van gezichtspunten waardoor de bestrijding wordt bepaald is een veelheid van raakpunten waardoor zij aan het sociale leven vastzit.

Het is het lot van Conscience geweest zulk een persoonlikheid te zijn. Er heeft een strijd om zijn naam gestaan veertig jaren lang van het ogenblik af dat hij zijn verhaal uit de geuzetijd 'Het Wonderjaar' in 1843 naar de Roomse opvatting van de opstand tegen Spanje wijzigde tot het incident Hiel-De Laet in het sterfhuis onder de redevoeringen bij de kist.

Het tijdperk waartoe Conscience behoorde, het tijdperk der censuskiezers met zijn wisselspel van liberale en katholieke machthebbers, legde zijn hartstocht in de vraag, of op de romanschrijver die de Vlaamse geest vertegenwoordigde in het geestelike leven van Europa de vrijzinnigheid dan wel het konfessionalisme zich beroepen kon.

Een later tijdperk, dat het Vlaamse streven ziet als een vis politica gevoed uit de bronnen van een naar een vernieuwde rechtsorde strevend rechtsbewustzijn gedragen door een in een Vlaams réveil gestaalde wil, heeft meer belangstelling voor de vraag, wat Hendrik Conscience voor de Vlaamse onwrikbaarheid geweest is, wat het gehalte was van de kracht die in hem stak toen hij zich opwierp tegen het politieke regime dat het Vlaamse volk verdrukt, en wat er te onthouden valt uit de ervaring van dit leven bij een politieke kamp op leven en dood die geen genade kent.

Het wezen van Hendrik Conscience was een levende tegenstrijdigheid. Het is moeilik te zeggen wanneer hij het diepst geleefd heeft, als de storm in Vlaanderen opstak dan wel als de storm opstak over zijn geliefde heide: bij de bloeiende gagel in de stille Kempiese venen dan wel bij de doornen langs het rumoerige pad der politiek. Hijzelf heeft ten laatste tussen beiden gekozen, de ene helft verbrijzelend van zijn hart. Het was hem niet gegeven het uiteenlopende tot een eenheid te binden. De zestigjarige worstelde nog met dit probleem. Het jaar 1872 bracht de krisis die hem uiteindelik stiet in de eenzijdigheid der literatuur.

De abdicatie van Conscience als politieke persoonlikheid houdt verband met de Vlaamse ontwikkelingen die onmiddellik volgden op de Frans-Duitse oorlog. Het was een abdicatie met twee trappen, reeds in de jaren vijftig voorbereid bij zijn vlucht uit Antwerpen waar hij in het politieke leven de vaandeldrager van een roerige groep was geweest. Door de machthebbers in een Staat waarvan hij zeide dat hij steunde op de gedachte van een natie samengesteld uit twee gedeelten waarvan het ene, het Waalse, geroepen was om te gebieden, het andere, het Vlaamse, veroordeeld om onderdanig te zijn, liet hij zich als arrondissementskommissaris naar Kortrijk sturen. Later aanvaardde hij uit hun handen de sinecure van het Wiertz-museum. Maar zozeer werkten zijn ‘Leeuw van Vlaanderen’ en zijn ‘Artevelde’, het bloed van zijn jeugd en het merg van zijn mannejaren, in de jongere generaties na, dat zij de zon van zijn politieke kracht nog boven de einder waanden toen zij reeds was verzonken en zij de hoop niet opgaven hem aan de spits van hun stormloop te zien.

De overwinning van Duitsland in 1871 betekende de uitschakeling van het naar de verwezenliking der Rijngrens strevende Frankrijk. Dit bracht groter vrees voor Vlaanderen mede bij zijn verdrukker. En inderdaad, de politieke stuwing der Vlaamse Beweging zwelt aan. Vervlaamsing der rechtspraak is haar eerste oogmerk. Dit was een tasten naar de kern. De ideologie van het verfransingsisteem van België gaat op de Ordonnantie van Villers-Cotterets terug, eerste der grote wetgevende ordonnanties die in Frankrijk de Codificatie voorbereiden: bij haar werd de Franse taal rechtens de uitsluitende

taal der rechtspraak, zij was de hoeksteen der centralisatie der absolute monarchie; op haar beroept zich na de Franse Revolutie Merlin, die de inlijving der Zuidelike Nederlanden organiseerde en kontroleerde, met zijn alle taalbesluiten sedert 1539 overziende en aan een rode draad snoerende 'Répertoire': Rogier had er zijn taalbesluit van 16 November 1830 maar uit op te rapen. De status der talen in de rechtspraak in het de Franse traditie voortzettende België was een der grote scharnieren (de andere zaten aan de administratie, de wetgeving, de ekonomiese politiek vast) van de verfransingsbeweging. In de eerste plaats in de strafprocedure tasten de Vlamingen, aanknopende aan de herziening van het Wetboek van Strafvordering, de verfransing aan. Van het wetsontwerp dat zij op 13 April 1872 indienen is het doel, de Nederlandse taal tot officiele taal van het strafproces in Vlaanderen te maken. Van verminking tot verminking is hieruit in 1873 de eerste taalwet voortgekomen, eerste der nuda praescripta die de Belgiese taalwetten zijn. Enige maanden tevoren was aan de Gentse balie een aan het parlement gericht adres in omloop gebracht, waarin werd aangedrongen op een wet houdende interpretatie van art. 23 der grondwet en regeling van het gebruik der talen bij de rechtspraak - adres waarvan men het klemmende belang zal zien wanneer men let op een arrest van het Hof van Cassatie waarbij op grond van art. 23 der grondwet pleidooien in het Nederlands ontoelaatbaar waren wanneer in het geding een lid van het overheidsorgaan verklaarde het Nederlands niet machtig te zijn, en de advokaat de kennis van de Franse taal als wettelike verplichting was opgelegd. Een droit de regard op deze dingen had het in de zomer van 1872 te Middelburg gehouden XIIde Nederlandse Taal- en Letterkundig Kongres aan zich getrokken in een aan de Belgiese minister van justitie gerichte motie waarin aan de Vlaamse grieven nopens de Belgiese rechtspraak met nadruk uiting gegeven werd. De Belgiese regering zat met deze kwesties op een glibberig terrein waar reeds een koninkrijk was op uitgegleden.

In deze jaren van gisting schreed het Vlaamse streven voort op de weg naar de verovering der vertegenwoordigende lichamen. Nu onder de drang der progressistiese beweging de

minimum-census waaraan de uitoefening van het kiesrecht voor gemeente en provintie was gebonden van 20 op 10 francs was verlaagd, hoopte men ook hier veld te winnen, een verwachting waaraan ook Conscience uiting had gegeven bij de betoging uit 1871 voor Stroobant, een Vlaamsgezinde notaris, een der mannen van de Vlaamse Kommissie van 1856. In een heildronk had hij een plan van aktie uitgestippeld: ‘Dat de maatschappijen elk in haren kring werkzaam blijven en zich, deze met tooneel, gene met kunst en letterkunde, andere met politieke opvoeding en onderricht des volks bezig houden, afgescheiden van elkander, maar op 't oogenblik des gevaars, elkander de hand reikende en gezamentlijk eene macht vormende, waaraan niets zal kunnen weêrstand bieden; want door de nieuwe kieswethervorming zullen een aanzienlijk getal leden onzer maatschappijen het recht tot het benoemen hunner raadsleden bekomen hebben en een heilzamen invloed kunnen uitoefenen om vlaamsche mannen te doen gekozen worden’. Ik drink, had hij gezegd, ‘op de vereeniging onzer krachten’.

Aan de Kamerverkiezing van 1872 die op deze oproep voor een Vlaamse concentratie volgde werd, toen de gedachte opdook om Conscience kandidaat te stellen, door de bewindslieden, waar de groeiende beweging voor vernederlandsing der rechtspleging zichtbaar reeds een vinnige agitatie had ingeluid, met recht een simboliese betekenis gehecht. De uitlating van de oude Vlaamse strijder bij de Stroobant-hulde was op geen koude steen gevallen en zowel het initiatief der enen als het verweer der anderen waren erdoor gewekt.

Het voornemen om Conscience naar het parlement te sturen, waar hij zitting zou nemen als afgevaardigde voor Brussel, ging uit van de in de volksmaatschappij ‘De Veldbloem’ georganiseerde Brusselse Vlamingen. In de burcht zelf van de verdrukker zou de standaard van Vlaanderen worden geplant. Een belangrijke briefwisseling werd hierover gevoerd met Conscience, en wat er omheen en wat er aan vast zat laat een schril licht vallen op zijn politieke ontoereikendheid. Het was voor Conscience een schrijnend gevoel dat aan de drempel van het einde van zijn baan door een wreed spel der herinneringen de terugblik op de hoopvolle spanning bij haar begin zijn onmacht deed blijken.

Het volle geluid der grote momenten speelt door het beroep dat de Vlamingen op hem doen. Het besef van de diepgaande konflikten waarvan de Vlaamse Beweging zwanger gaat, leefde in Xavier Havermans die dit pathetiese stuk schreef. Het besef ook dat het ging om de kroon op het leven van de vergrijsde kamper: jong te staan met de jongeren in de verjongde strijd. Vijf en dertig jaren van een ongewone produktiviteit had Conscience achter de rug. Een verdoofd volk had hij gevonden en opgebeurd, met zijn geloof bezield, het zijn hoge bestemming en zijn plicht voorgehouden. Als een golf van hartstocht was hij over het land gegaan, als een laaiend vuur had hij alom de vlam der liefde tot Vlaanderen ontstoken. 'Gelijk eertijds de vuren die de hoogten van Zwitserland verlichtten' dacht men dat deze geestdrift het sein der verlossing was. 'Ettelijke jaren zijn sedert dien tijd vervlogen en wat is er verkregen? Is de Vlaming niet immer een vreemdeling in zijn eigen vaderland?' Tans diende er een daad gesteld die de beweging een nieuwe vaart kon verlenen. De kandidaatstelling van Conscience zou deze Vlaamse wilsdaad zijn. 'Door uwe vaderlandsche schriften hebt gij de Vlamingen uit hunnen sluimer opgewekt, gij hebt de vlaamsche beweging op de hoogte gebracht waar zij heden is.... Uit erkentenis dan.... wenden wij ons tot u.... Maar ook uit noodzakelijkheid, want indien de aanleider der vlaamsche strijders op een zoo plechtig oogenblik de gelederen moest verlaten wat zou er van onze zaak geworden?'

De brief ging naar het Wiertz-museum, de woning van Conscience, op 27 Mei. Hij was namens het comité van de 'Vlaamsche Kiezersbond' van het arrondissement Brussel geschreven. Vijf dagen tevoren was De Decker, de gewezen minister van de Vlaamse Kommissie van 1856, onaangemeld aan zijn huis geweest, maar hij had er Conscience niet aangetroffen. Hij had 'een goed nieuws' voor zijn collega uit de Belgiese Akademie (De Decker was directeur der afdeling Letteren) en nu deelde hij hem dat zonder dralen in een schrijven mee: 'De Heer Minister van Binnenlandsche Zaken heeft mij wel willen raadplegen wegens het uitdeelen van *décoratien* ter gelegentheid der aanstaande Jubelfeesten van de Akademie. Ik heb mij gelukkig geacht te konnen aandringen op uwe

Letterkundige verdiensten door den Heer Minister na waarde geschat, om in uwen persoon de Vlaamsche Zaak te verheerlijken, door eene welgepaste promotie in het Order van Leopold. Ik geloof dus dat het mij geoorlofd is UE *confidentiellement* mijne hartelijke gelukwenschen te sturen als toekomende *Commandeur*'.

Moet men een verband aannemen tussen het plan der bevordering van de conservator der Koninklike Musea van Schilder- en Beeldhouwkunst in de hoogste Belgiese ridderorde en het plan der Vlaamse kandidaatstelling? Dat De Decker alleen om een ordelintskwestie zou zijn gekomen, even aanlopend bij een oude vriend op een wandeling in de Mei om hem de heuglike tijding te brengen, dat het onderwerp van hun gesprek, indien het tot een onderhoud had kunnen komen, ertoe beperkt zou zijn gebleven, gelove wie de zeer bizondere betrekkingen niet kent die de eerste verdediger van het Vlaamse Petitionnement van 1840 met Conscience sedert jaar en dag verbonden. Het kwam net van pas dat acht dagen later het eerste eeuwfeest der Akademie viel. De Vlaamse kringen waren te Brussel de laatste dagen in volle bedrijvigheid. Twee dagen voor het misgelopen bezoek had 'De Veldbloem' een vergadering aangekondigd waarin de verkiezingskampanje zou worden ingezet en waarvan de beschrijvingsbrief Conscience's klaroenstoot op de Stroobant-hulde als een gevleugeld woord van 'den grooten denker' naar voren geschoven had. Als een andere kandidaat van de Vlaamse Kiezersbond werd naast Conscience genoemd de Brusselse advokaat Lucien Jottrand, gewezen lid van het Nationaal Kongres van 1830, president van het Internationale Demokratiese Genootschap uit 1848 en voorzitter van de Vlaamse Kommissie van 1856. De naam Jottrand betekende een aan de grondslagen wrikkende kritiek op het Staatsbestel. Op de Helvetiese Confederatie wees Jottrand telkens weer als op een voorbeeld, in de Vlaamse Kommissie had hij de eis van Vlaamse naast Waalse regimenten naar het Zwitserse stelsel doorgezet. Het streven naar versmelting der volkeren was in zijn oog slechts 'een droom van dwingelanden' en de Vlaamse Beweging zou zo onweerstaanbaar worden als de Unie aan het eind van 1829 was geweest. De aktie van de Vlaamse Kiezersbond compliceerde de toe-

stand te Brussel op symptomatiese wijze. Tussen liberalisme en katholicisme drong een nieuwe kracht naar voren, het flamingantisme. Geen wonder dat De Decker gemobiliseerd werd. Zijn brief kreeg Conscience in handen uiterlik de ochtend van de dag dat des avonds de door Havermans belegde vergadering in De Zwaan aan de Grote Markt plaats greep.

Wat zou Conscience doen met deze tweeërlei aandrang uit tegengestelde kampen? Het fetisjisme voor erelinten is steeds voor de machthebbers een met inzicht bespeeld instrument geweest. Conscience schreef aan de Vlaamse kiezers een openhartige brief waarin hij voor de kandidatuur bedankte: ‘Ik ben openbaar ambtenaar en geniet dus de onafhankelijkheid niet welke er bovenal tot het verdedigen onzer volksrechten - zelfs tegen het Staatsbestuur - behoeft. Welke kracht kan een tolk onzer grieven in de Kamers hebben, als hij onophoudend moet terugwijken voor het stoutmoedig vervullen zijner zending? Kan hij anders dan uwe wettige hoop teleurstellen en uwe nu zoo krachtige streving verlammen?’ En in het klad haalt hij door: ‘Om op het politieke veld onze miskende volksrechten te kunnen verdedigen, mag men niet van het Staatsbestuur afhankelijk zijn. Wilt gij eenen tolk onzer grieven naar de Kamers zenden, kiest een vrij en onafhankelijk man.’

29 Mei is deze brief gedagtekend. De vorige dag had de door Havermans geleide kiezersbond, die er geen gras over had laten groeien, het besluit genomen Conscience kandidaat te stellen. Conscience werd uitgenodigd aanwezig te zijn op de grote meeting van 30 Mei waar een duizendtal Vlamingen zouden aan deelnemen. Hij kwam niet. De dag zelf dat de Vlaamse kiezers de kandidatuur voor hem bestemden, ondertekende de koning het besluit waar De Decker over gesproken had. De speerstoot tegen het regime was afgewend. Voor de heersende machtsgroep was de staatsambtenaar teruggedeinsd. In het Wiertzmuseum kon een verslagen man de onverenigbaarheid overpeinzen die hij in de geschrapte zinsneden van zijn rechtvaardiging als een waarschuwing had neergelegd. Het was zijn politiek testament. Men zal zeggen dat het schraal is, maar in een land waar de maatstaf klein is, is het op zijn plaats. Het inzicht dat eraan ten grondslag strekt is verwant aan het woord van Mazarin, dat het de voorkeur moet hebben de politieke tegenstander,

boven hem te weren door de ballingschap, te binden door het onderdaanschap. Met behendigheid hebben de staatslieden in het eerste België deze stelregel tegenover de Vlamingen toegepast. Met welk sukses, ziet men in het geval van Conscience. De uitschakeling was volkomen en de Vlaamse Beweging ging verder zonder hem.

Een grote moeheid van de Vlaamse strijd had hem overmeesterd. Wanneer vijf jaar later aan de helden van zijn beroemd boek, aan Breydel en De Coninc, te Brugge een standbeeld wordt opgericht, wil hij er het woord niet voeren: hij zal de onthulling bijwonen, maar, schrijft hij dreigend aan de inrichters, hij zal heengaan zodra hij gewaar mocht worden dat men hem niet met rust wil laten. Zo dacht hij aan niets anders meer dan aan het vestigen om zich heen van een neutrale zone en om zijn literaire taak. ‘Ik ben kunstenaar vooral’, had hij tot de kiezers van 1872 gezegd, ‘en - het moge hoogmoedig schijnen - ik acht mij jegens vaderland en volk gehouden de kunst te blijven beoefenen zoolang mijn geestvermogen niet te veel verzwakt’. Voor alles kunstenaar.... dit is de machtspreuk waarmee hij de indringers uit de sfeer der strijdende Vlaamse Beweging gebannen houdt buiten zijn geesteskring, de gedaante waarin hij wil verschijnen voor een bewonderende jonge man als Georges Eekhoud die zo fijnzinnig over hem schrijft, de overtuiging die hem bijblijft op zijn sterfbed waar in de ijlkoorts hij nog afwijzend de stem verheft: ‘Père, l'intolérance politique est la plaie de ce siècle’!

Dit neemt niet weg dat het laatste decennium van zijn leven slechts een faze in dit leven, niet de sleutel ertoe is geweest. Hij was een vat van tegenstellingen en de momenten van zijn kracht hebben in het teken van een onverzoenlike strijd gestaan, onverzoenlik tegenover de machten van het politieke kwaad. Het Waalse volk stelde hij echter niet verantwoordelik voor de misdaad der heersers; de Walen, zeide hij, hadden hun waarde als wij, maar zij konden nooit onze meesters worden. Hierin verschilde hij zeer van Snellaert, de bittere Gentse flamingant, die geen voetstap in Wallonië zette zonder hen te vermaledijen, en altijd in hen is blijven zien de verraders van 1579 en 1830 die telkens de dolk in de rug van de Verenigde Provintiën hadden geplant. De weg naar een wederzijdse waar-

dering der beide volken, voorwaarde voor een toekomst van gelijken, loopt over Conscience, niet over Snellaert.

De Belgiese heersers hadden anders wel hun spel met hem gespeeld. Wel mocht hij van zichzelf bij de grootse volkshulde die hem te Brussel te beurt viel kort voor zijn heengaan getuigen met perfekte zelfkennis: ‘Ik ben geen vernuft!’ Zijn geest ontbeerde een breed vermogen van politieke omvademing, hij ging niet uit boven die traditionele ambtenaarsmentaliteit die de vreemde landvoogden hadden aangekweekt bij de Vlamingen en waarvan men in de staf der Vlaamse Beweging de zuiverste kristalisatie vindt bij Jan Frans Willems. Het is deze gesloten ambtenaarsgeest die een der faktoren is geweest die uit ons oud kultuurvolk een volk van dienstbaren hebben gemaakt en waarvan men kan zeggen met een woord van Montalembert: ‘C'est une grande misère, mais il y en a dans toutes les grandes luttes’.

Men neemt bij Conscience een soort van korporaalsgeest waar ten overstaan van de politieke mannen die zijn bewondering hadden: zij hadden niet alleen zijn hart, zij hadden ook zijn geest. De Decker was de spil waarom zijn politieke gedachte wentelde. De Decker bleef in zijn ogen de man die in de eerste ure de Vlaamse strijders was bijgesprongen, wiens ‘Quinze ans’, een terugblik op de eerste vijftien Belgiese jaren, in haar grondgedachte zo dicht bij de Vlaamse Beweging stond dat Ecrevisse deze brochure voor de Vlamingen had vertaald. Dit geschrift van De Decker werd opgemerkt door Montalembert, de rusteloze verdediger der strijdende Kerk in Frankrijk en Europa, die met spanning de katholieke beweging in België, Zwitserland, Polen enz. volgde en in de vurige ijver van de volksvertegenwoordiger voor Dendermonde een bondgenoot zag. ‘Avant tout, ce qui importe à la Belgique’, schrijft hij in 1845 aan De Decker, ‘c'est de maintenir et de fortifier sa nationalité catholique, et pour cela tout ce qui peut la détacher de la France est favorable’. De Vlaamse Beweging was bij uitstek de kracht die België van Frankrijk verwijderd hield. Conscience en De Decker dachten er niet anders over. Hierin moet men het samenvallen van hun streven zien. Hierin zit ook de samenhang van Conscience met de algemene katholieke kultuurbeweging waarvan Montalembert een der grote krachten was.

In zijn kunst bracht Conscience er een Vlaamse variante van tot ontwikkeling. In dit licht zijn de Conscience-vertalingen van Diepenbrock, de vorst-bisschop van Breslau, ontdaan van hun schijnbare toevalligheid.

Van de tweede helft van de jaren veertig af onderwierp Conscience zijn strijdmethode aan de toets van De Decker. ‘Chaque fois que vous voudrez en témoigner le bienveillant désir, je m'empresserai de vous donner sur la marche de nos affaires à Anvers les renseignements nécessaires’, schrijft hij aan De Decker in 1847. In het revolutiejaar 1848, wanneer Mitchell in Ierland meent dat het beter is om te komen door de bajonetten van de vijand dan door de wetten van de vijand, tiegen de Vlamingen naar Brussel en brengen een serenade onder de ramen van het koninklik paleis. De Decker is de tolk van de Vlaamse letterkundigen bij de koning om hem de verzekering van hun aanhankelikheid te brengen en de vorst verzoekt hem zijn dank aan de Vlaamse schrijvers over te maken. Conscience staat met dit alles in het nauwste verband.

De Decker is in 1856 de Belgiese minister die de Staatskommissie voor de Vlaamse grieven, de zogenaamde ‘Vlaemsche Commissie’, instelt en van regeringswege haar arbeidsveld begrenst. In het jaar 1856 viel het vijfde lustrum der troonsbestijging van Leopold I. Maar bij het naderen der viering werd bij de Vlamingen een spanning merkbaar. Te Antwerpen zendt Jan van Rijswijck zijn ‘Manifest’ uit, rauwe wanklank waarbij hij laat horen, dat de Vlamingen in België behandeld worden als ‘negers in eene planterij’ en gedurende deze vijfentwintig jaar de regering ‘onder den steeds groeijenden franschen invloed’ alles had gedaan om uit te roeien datgene wat de Vlaming ‘als Nederlander’ overbleef: zijn taal. Het middel waar De Decker, voortstrevende in de lijn van 1848, zijn toevlucht toe neemt om het murmureren te sussen was de Vlaamse Kommissie, die hij een maand voor de herdenking belastte maatregelen op te sporen om het gebruik der Nederlandse taal te regelen in de takken van openbaar bestuur. Het spreekt vanzelf dat Conscience erin werd opgenomen al was het maar om de dissonant uit Antwerpen om te zetten in een harmonieser toon. Hij zat trouwens ook in het ‘Comité central des fêtes nationales’, die plaats grepen in

Julie, en was in de loop van dit jubeljaar tot officier in de Leopoldsorde benoemd. Eerst in Oktober begonnen in het Ministerie van Binnenlandse Zaken de vergaderingen der kommissie. Bij de aanvang van haar taak bakende de minister de te volgen weg af. Hij drukte de kommissie op het hart, met voorzichtigheid te werk te gaan en geen maatregelen voor te stellen die door de regering niet zouden kunnen worden verdedigd en ondersteund in het parlement. Het was daarenboven naar zijn mening noodzakelik, geen onuitvoerbare eisen te stellen waardoor een te heftige tegenstand ‘in een ander gedeelte des lands’ zou worden uitgelokt. Conscience nam ijverig deel aan de besprekingen. Het was een kommissie van rapporteurs onder voorzitterschap van Lucien Jottrand. Conscience en Snellaert rapporteerden ieder voor zich over de legerkwestie: zij hadden beiden de Tiendaagse Veldtocht meegemaakt, Conscience in het Belgiese, Snellaert in het Hollandse leger. Opmerkelik is hoe angstvallig Conscience zich aan 's ministers direktieven houdt: ‘Nu wy de kwael hebben aengeduid’, schrijft hij, ‘eischt onze pligt dat wy insgelyks, naer ons beste vermogen, de geneesmiddelen aenwyzen. Dit gedeelte onzer taek is teeder en moeijelyk, en de vaderlandsliefde zelve legt ons op, in deze zake, voor alsnu niet naer volledigheid te streven. Inderdaed, tot eene volledige herstelling van de grieven des vlaemschen volks, te dezen opzigte, zou er niets minder behoeven dan de afzonderlyke inrigting van *Waelsche* en *Vlaemsche* regimenten; maer wie zou, by 's lands tegenwoordige instellingen, de hoop koesteren dat het grondbeginsel zulker scheiding zou kunnen worden aengenomen? En hebben de tydsomstandigheden ons, Vlamingen, tot pligt opgelegd, eenige zelfs pynelyke opofferingen voor de *eenheid* van 's lands verdediging te doen, zouden wij weigeren uit burgerzin ons die - de eenen voor immer, de anderen tot betere tyden - te getroosten?’ De kommissie was in het midden van haar taak geraakt, toen De Decker als minister van Binnenlandse Zaken het Koninklik Besluit van 6 Januarie 1857 mede-ondertekende waarbij Hendrik Conscience, gewezen griffier van de Koninklike Akademie van Schone Kunsten te Antwerpen - sedert zijn ontslag in de lente van 1854 bleef Conscience tot de opbrengst van zijn pen beperkt: een eksperiment dat

een gezin van vijf geen bestaan verschafte - tot arrondissementskommissaris te Kortrijk benoemd werd.

De kontrole van De Decker op Vlaamse handelingen van Conscience bleef aanhouden ook nadat in 1871 het politiekfinantieel schandaal Langrand-Dumonceau zijn positie als gouverneur der provintie Limburg onhoudbaar gemaakt en zijn politieke loopbaan feitelik afgesloten had. De Consciencekandidatuur uit 1872 is daar een illustratie van. Zou het ver mis zijn te onderstellen, dat de door Conscience eigenhandig vervaardigde Franse vertaling van zijn brief aan de Vlaamse kiezers, waarvan het klad in de nalatenschap berust, voor De Decker en wie met De Decker wilden remmen bestemd was? Wanneer een maand later De Decker wegens die ongelukkige geschiedenis de afscheidsgroet der Akademie niet kan brengen wanneer in Julie 1872 Snellaert sterft - Snellaert had in de Belgiese Akademie de plaats van Jan Frans Willems ingenomen - verzoekt hij Conscience die taak op zich te nemen. Een paar dagen daarna schrijft hij aan Conscience dat hij diens rede gelezen heeft, ze is voortreffelik, Snellaert herleeft erin zoals hij was met geest en ziel, maar... (zegt de directeur der literaire afdeling tot zijn ‘geëerde Confrater’) ‘er komen daar slechts twee zinsneden voor, welke ik zou begeiren te zien een weinig verzachten, zonder uwe gedachten te veranderen of uwe overtuigingen te krenken. Wij zullen daar van spreken in de zitting der klas’. Deze woorden tekenen de verhouding.

De gevolgen dezer geesteshouding ten aanzien der Vlaamse strijdmethode werden door de Belgiese machthebbers met grote geschiktheid gedisconteerd bij de verdediging en vrijwaring van hun machtspositie. Zij hebben aan de Vlaamse ontwikkelingen die matheid verleend die haar zozeer met het bewogen tempo der Ierse Beweging kontrasteert. Zij hebben niet toegelaten dat de Vlaamse kwestie het dramatiese aspekt verkreeg waarzonder geen volk tot de benadering van zijn lotsdroom is gekomen. Zij hebben in ruime mate bijgedragen tot het vestigen van het karakter van de vooroorlogse Vlaamse Beweging, waarvan in de oorlog de tragiek is geweest dat zij tot zolang geen tragiek had gekend.

A. JACOB.

Doura-Europos,
eene herrijzende Graeco-Syrische stad.

Er bestaat eene groote tegenstelling tusschen onze kennis omtrent Egypte onder de heerschappij van de Ptolemaeën en Romeinen en die omtrent Syrië gedurende dezelfde periode. Terwijl de papyrologische studiën der laatste veertig jaren het mogelijk hebben gemaakt, van de bestuursinrichting, de oeconomische toestanden, het geestelijk leven in Egypte, van de inbezitneming door Alexander den Groote af tot eenigen tijd nà de Arabische occupatie toe, een beeld te geven, waarvan niet slechts de hoofdlijnen vaststaan, maar waaraan ook de détails niet ontbreken, zijn onze gegevens voor de cultuur, die toen heerschte in de uitgestrekte, eenmaal onder de Seleuciden, later deels onder de Romeinen, deels onder de Parthen staande streken, slechts schaarsch, en zij worden schaarscher, hoe verder oostwaarts men zijne blikken richt. Dat er Grieksche steden in Babylonië en Mesopotamië - om van de nog oostelijker gelegene, die van Iran, Bactrië en het Indus-gebied, te zwijgen - hebben gebloeid, wij weten het uit korte vermeldingen bij de antieke auteurs, maar de bouwvallen dier steden, waaruit wij ons eene voorstelling van het er vroeger pulseerende leven zouden kunnen maken, zijn òf onbekend òf nooit systematisch onderzocht, inscripties zijn er in zeer gering aantal, andere documenten in het geheel niet gevonden. Van des te grooter belang is het dus, dat sinds enkele jaren althans op één punt van dit gebied hierin verandering is gekomen. Eene Grieksche stad aan den Euphraat, ongeveer 300 vóór Christus als Macedonische kolonie door den stichter van het Syrische rijk, den eersten Seleucus, gegrondvest en tot de tweede helft der derde eeuw nà Christus bestaan hebbend, is

tengevolge van een gelukkig toeval, dat de aanleiding werd tot een energiek aangepakt onderzoek, uit de dooden opgestaan.

Aan den rechter-oever van den Euphraat, op een punt, dat men het gemakkelijkst vindt door op de kaart eene lijn in oostelijke richting van Palmyra naar de rivier te trekken, ligt op eene thans Sâlihîyeh genaamde hoogte, tusschen twee ravijnen, die de Noord- en Zuidzijde ervan beschermen, eene ommuurde stad, geheel verlaten, met ingevallen puin en uit de woestijn aangewaaid zand bedekt, 'de naamlooze stad', zooals zij door de enkele moderne reizigers, die haar bezochten, genoemd werd, want zelfs welken naam zij gedragen had was onbekend. De karavaanweg langs den Euphraat loopt er thans dwars doorheen. In Maart 1921, toen een Engelsch detachement Sâlihîyeh bezet hield, werden bij het aanleggen van loopgraven 'some ancient wall paintings in a wonderful state of preservation' ontdekt, zooals door den bevelhebber aan het hoofdkwartier te Bagdad werd gemeld. Daar bevond zich toen, toevalligerwijze, op den terugkeer van het gebied aan de boven-Tigris, eene wetenschappelijke expeditie, uitgerust door het Oriental Institute der Universiteit van Chicago, onder de leiding van den aegyptoloog Breasted. Op verzoek en met medewerking van de Britsche autoriteiten, die automobielen te hunner beschikking stelden, gingen Breasted en de zijnen onmiddellijk op weg Euphraat-opwaarts, en bereikten, na eene bezwaarlijke autoreis van eene week door eene door rondzwervende Arabieren onveilig gemaakte streek, eindelijk Sâlihîyeh. Welken indruk de ruïnes en de pas voor den dag gekomen muurschilderingen op Breasted bij zijne komst maakten, mogen zijn eigen woorden schilderen*:* 'I was surprised at the extent and massiveness of the enormous stronghold as we drove along its entire length parallel with the Euphrates and drew up near the western angles of the wall. Descending from the car, General Cunningham led the way over the rubbish piles commonly found in such ruins and around a jutting corner of massive masonry. Suddenly there rose before us a high wall covered with an imposing painting in many colors depicting a life-size group of eleven persons engaged in worship. My surprise at the extent of the

vast fortress now gave way to amazement, as I gazed at the wonderful figures looking gravely down upon us, and as suddenly disclosed as if they had been conjured up by magic from the silent wastes of the desert which stretched out far below us. It was a startling revelation of the fact that in this deserted stronghold we were standing in a home of ancient Syrian civilization completely lost to the western world for sixteen centuries.'[1)]

Hier zou voor eene talrijke wetenschappelijke expeditie werk zijn voor jaren, en Breasted had slechts één dag, want den volgenden dag zou het Engelsche garnizoen Sâlihîyeh, den meest naar het Noorden vooruitgeschoven post, ontruimen en zou het verblijf aldaar, temidden der roofzieke Arabieren, levensgevaarlijk worden. Die ééne dag, 3 Mei 1921, is gebruikt om het gebouw, waar de muurschilderingen waren aangebracht, zooveel mogelijk uit het puin en zand te voorschijn te halen en in plattegrond te brengen, en om de blootgelegde fresco's, in hun geheel en figuur voor figuur, te fotografeeren. Geheel gelukt is dit slechts met de voornaamste ervan; van eene andere kon, toen de avond reeds viel, met de laatste fotografische plaat nog slechts ééne totaal-opname gemaakt worden!

In Juli 1922 deed Breasted verslag van zijne ontdekkingen en toonde zijne foto's in eene zitting van de Académie des inscriptions et belles-lettres. Sâlihîyeh was toen niet meer Britsch, maar was deel gaan uitmaken van het Fransche mandaat-gebied. De Académie zag onmiddellijk in, dat eene plaats, waar twaalf uren zulk een rijken oogst hadden opgeleverd, een uitgebreid onderzoek verdiende. Dat zou echter slechts mogelijk zijn met militaire hulp - arbeiders ontbreken in de woestijn - en onder militaire dekking. Deze werden door het Fransche 'Haut-Commisariat' in Syrië bereidwillig verleend, en op verzoek der Académie belastte Cumont zich met de leiding van het onderzoek. Gedurende twee herfstcampagne's, in 1922 en 1923, hadden de opgravingen, waartoe beide malen eene afdeeling Fransche troepen te Sâlihîyeh werd gestationeerd, onder zijne leiding plaats; in 1924 was er nog een klein détachement werkzaam, echter zonder het toezicht

1) Breasted, Oriental forerunners of Byzantine painting, blz. 56.

van een archaeoloog. Sindsdien liet de in Syrië heerschende onrust niet toe, voor dit doel de onontbeerlijke militairen ter beschikking te stellen, en kon dus het onderzoek niet worden voortgezet.

De Académie had moeilijk eene gelukkiger keuze kunnen doen dan die van Cumont, ongeëvenaard als kenner der texten en monumenten der ‘religions orientales dans le paganisme romain,’ met Syrië en Klein-Azië door herhaald bezoek vertrouwd, en met eene alle moeilijkheden overwinnende energie bezield. Even groote verdienste als door de leiding der opgravingen heeft hij zich verworven door de snelle en voortreffelijke publicatie van de resultaten ervan. Op zijne rapporten aan de Academie, verschenen in hare Comptes-rendus van 1923 en 1924, en op artikelen in ‘Syria’ en andere tijdschrijften,[1)] volgde reeds in het begin van 1927 zijn groot werk Fouilles de Doura-Europos, verschenen als Tome IX der door den Service des antiquités et des beauxarts van het Haut-Commissariát de la République française en Syrie et au Liban uitgegeven Bibliothéque archéologique et historique (Paris, Librairie orientale Paul Geuthner). Het is een quarto van 533 bladzijden, met vele afbeeldingen in den text, begeleid door een Atlas van 124, ten deele gekleurde, platen. Aan de beschrijving der opgravingen en vondsten gaat vooraf eene Introduction historique, waarin de geschiedenis der stad wordt behandeld. Het is bij een man als Cumont overbodig te verzekeren, dat de inhoud van het werk aan de hoogste eischen voldoet. Hetzelfde kan gezegd worden van de typographische uitvoering en die der platen.

Wat is dan de beteekenis dezer vondsten? De ontdekking van uitgebreide muurschilderingen, door haar stijl voorloopers van de Byzantijnsche, is zeker van groot belang, maar de voornaamste beteekenis van Cumont's onderzoek is toch wel hierin gelegen, dat eene tot nog toe onbekende stad is aan het licht gekomen en monumenten en documenten heeft opgeleverd, die ons niet slechts hare eigen geschiedenis doen kennen, maar ook nieuw licht werpen op de Macedonische koloni-

1) Breasted had intusschen de door hem gevonden muurschilderingen met een verslag van zijne reis gepubliceerd in zijn Oriental forerunners of Byzantine painting (Chicago 1924).

satie der Seleuciden in het Oosten en de daarvan uitgaande helleniseerende en de er op inwerkende semietische invloeden, op de ontwikkeling van den handelsstaat Palmyra, en op de politiek van het Romeinsche keizerrijk aan den Euphraat.

Doura - dat de ‘naamlooze’ stad aldus heette is uit er gevonden inscripties gebleken - ontving onder de regeering van den eersten Seleucus (312-280 v. C.) eene kolonie van Macedoniërs, waarschijnlijk eervol ontslagen veteranen uit zijn leger, en, naar het kleine Macedonische stadje waar de koning geboren was, den naam Europos. Beide benamingen zijn gedurende de oudheid naast elkaar in gebruik gebleven. De volgens de voorschriften der Grieksche vestingbouwkunde met uit- en inspringende hoeken getraceerde, uit regelmatige rijen groote door mortel verbonden gehouwen steenen opgebouwde stadsmuur, die zich nog tot bijna de oorspronkelijke hoogte verheft - op de hoofdpoort was gedurende de Engelsche bezetting eene batterij artillerie opgesteld - is uit den tijd van de stichting der kolonie. Door rechte, elkaar in rechte hoeken kruisende straten wordt de stad in een aantal rechthoekige huizenblokken verdeeld, zooals sinds de vijfde eeuw v.C. bij den aaleg van Grieksche steden gewoonte was. Op uit de lucht genomen foto's is de loop der straten duidelijk te herkennen. De eveneens rechthoekige huizen ontvingen licht en lucht van een binnenhof; de straatzijde was, als bij de oud-grieksche woningen, niet zelden of door een venster onderbroken. De stad lag toen niet, zooals nu, in eene woestenij, maar ten Noorden en Zuiden ervan strekte zich langs den Euphraat eene wèlbebouwde vlakte uit, met hoeven, korenvelden, boom- en wijngaarden, zooals wij uit de in de stad gevonden documenten leeren. Irrigatie maakte dat toen mogelijk - en zou het ook thans mogelijk maken. Onder de bevolking, waarvan de zich metterwoon in de nieuwe stad vestigende inheemschen een steeds aangroeiend bestanddeel uitmaakten, vormden de afstammelingen der Macedonische kolonisten de aristocratie, die aan de helleensche tradities vasthield, ook toen sedert het eind der tweede eeuw vóór Christus de heerschappij der Parthische Arsaciden in de plaats trad van die der Macedonische Seleuciden. Het Grieksch was de taal der bevolking, niet slechts de officieele, maar ook de

gesprokene, want niet alleen zorgvuldig ingehouwen inscripties en door notarissen opgestelde acten, ook de op de muren gekraste graffitti zijn, op eene enkele Arameesche en de, eerst uit de tweede en derde eeuw nà Christus afkomstige Latijnsche na, alle Grieksch.

Van Romeinschen invloed ontbreekt lang elk spoor. Geen wonder, want van Coele-Syrië, sinds 64 v.C. eene Romeinsche provincie, werd Doura-Europos door de woestijn gescheiden, en aan den Euphraat hielden de Romeinsche garnizoenen op waar de rivier haar bocht neemt naar het Zuid-oosten, op een punt meer dan 200 kilometer in vogelvlucht van de stad verwijderd. Tot aan den midden-loop van den Euphraat strekte het Romeinsche keizerrijk in de eerste anderhalve eeuw van zijn bestaan zijn invloedsfeer nog niet uit. Daarom blijft de schilderkunst en de goudsmeedkunst te Doura een oostersch karakter vertoonen; de persoonsnamen zijn er voor het grootste gedeelte Grieksch en verder semietisch of Perzisch, geen enkele is van Latijnschen oorsprong.

Van groote beteekenis werd te Doura in de eerste eeuw onzer jaartelling de invloed van Palmyra, dat, onder de Seleuciden nog een vergeten dorp in eene oase in de Syrische woestijn, toen was opgeklommen tot eene bloeiende handelsstad, die zich neutraal hield tusschen hare beide machtige buren, de Romeinen en de Parthen. Die bloei berustte hierop, dat, terwijl de Egyptische havens aan de Roode Zee den handel over zee met Indië, om Arabië heen, in handen hadden, Palmyra den handel met Indië over land bijna geheel had gemonopoliseerd. Te scheep konden de Indische waren naar de Perzische golf tot in het mondingsgebied van Euphraat en Tigris komen, om vervolgens met karavanen te worden vervoerd langs den Euphraat tot Doura, waar zij de rivier verlieten en dwars door de woestijn naar het halverwege tusschen den Euphraat en de Middellandsche Zee gelegen Palmyra gingen, het knooppunt voor de karavaanwegen naar het Noorden, het Westen en het Zuiden. Zoo was Doura geworden tot een station aan een der voornaamste internationale handelswegen der oude wereld. Ongeveer in het midden der eerste eeuw van onze jaartelling kreeg het een Palmyreensch garnizoen, boogschutters, die de karavanen moesten escorteeren. Palmyra's invloed

vertoont zich in de kunst, de gebruiken, den godsdienst. Toilet en kapsel der vrouwen op muurschilderingen en reliefs zijn het evenbeeld van die der vrouwenbustes uit Palmyra, de semietische goden van Palmyra krijgen een tempel en worden vereerd in de oude Macedonische kolonie.

Sinds de regeering van keizer Hadrianus maakt Palmyra en het door Palmyra beheerschte woestijngebied deel uit van het Romeinsche Rijk. Zonder strijd is het er in opgenomen, met behoud van zijne administratieve en financieele autonomie en van zijn eigen troepen. Palmyra's handel, waarvoor nu het geheele Romeinsche Rijk openstond, had van die verandering zijner positie slechts voordeel. In de tweede helft der tweede eeuw worden de Palmyreensche troepen, minstens twintig cohorten boogschutters, een totaal dus van tusschen 10 en 20.000 man, bij het Romeinsche leger ingelijfd, en staan zij onder Romeinsche officieren. De 20e dezer cohorten lag te Doura, de verste plaats in het Oosten waar een Romeinsch garnizoen vast was gelegerd. Romaniseerende invloed kon van zulk een garnizoen uiteraard niet uitgaan, al was de commandotaal het Latijn en al komen er nu personen met Romeinsche namen voor op de inscripties. In de oorlogen, die sinds het begin der derde eeuw met het Nieuw-Perzische rijk, den opvolger van het Parthische en veel gevaarlijker dan dit, gevoerd werden, moet Doura als grensvesting meer dan eens eene rol hebben gespeeld.

De Romeinsche bezetting der stad duurde tot het midden der derde eeuw. Het Rijk, van alle kanten door vijanden bestormd - een keizer sneuvelt tegen de Gothen, een andere wordt de gevangene der Perzen - en inwendig verdeeld, geeft dan overal zijne grensposten prijs en schijnt ten onder te zullen gaan. Palmyra, dat eerst de rol van beschermster van het Romeinsche gebied tegen de Perzen had gespeeld, maakt zich onafhankelijk en werpt zich op tot hoofd van een de oostelijke provinciën van het Romeinsche Rijk omvattenden staat. Maar weldra herstelt het Rijk zich, en in 272 wordt Palmyra door Keizer Aurelianus heroverd en met den grond gelijk gemaakt. De vernietiging van Palmyra moest den ondergang van Doura na zich sleepen. De levensader der stad was doorgesneden, nu de handelsweg, waaraan zij lag, niet meer

bestond. Haar onbeschermde akkers en tuinen werden vernield door de rondzwervende woestijnbewoners. De inwoners verlieten de doelloos geworden stad. De Romeinen hebben haar niet weer bezet, want de Rijksgrens werd naar het Noorden verlegd. Evenmin vestigden zich nieuwe bewoners in de als 't ware in niemandsland, tusschen de twee vijandige rijken van Romeinen en Perzen, gelegen plaats, nu niet, en evenmin later. Ongestoord kon het woestijnzand de invallende gebouwen bedekken en zoo de rol vervullen, die bij Pompeji de slakken en asch van den Vesuvius hebben gespeeld, en daaraan danken wij het unieke feit, dat hier, onveranderd en niet gedeerd door de schade, die overal elders de opeenvolgende generaties van bewoners aan het oude hebben toegebracht, eene na een bestaan van meer dan vijf eeuwen in het laatst der derde eeuw na Christus ontruimde stad kan worden aan het licht gebracht, en voor een klein gedeelte reeds aan het licht gebracht is.

Aldus in het kort de geschiedenis van het ontstaan en vergaan van Doura, zooals zij door Cumont uit de gegevens van archaeologie en historie is opgebouwd. Nu een enkel woord over zijne opgravingen. Deze hebben zich tot nog toe slechts uitgestrekt tot twee monumenten binnen de stad, namelijk den tempel der Palmyreensche goden, gebouwd tegen den Noordwestelijken hoek van den stadsmuur - daar zijn de reeds genoemde schilderingen voor den dag gekomen - en dien van Artemis, de voornaamste in de stad vereerde godin, in het Zuidoostelijk gedeelte der plaats. Verder is aan de hoofdstraat een der aanzienlijkste huizen ontgraven, terwijl andere woningen in 1922, vóór de komst van Cumont, en in 1924, toen hij niet aanwezig was, door de naar Sâlihîyeh gezonden detachementen zijn doorzocht, evenals verscheidene derten Westen van de stad in de woestijn liggende grafmonumenten. Deze laatste bleken echter alle reeds vroeger leeggehaald te zijn. Met het onderzoek van het uitgestrekte ruïnenveld is dus pas een begin gemaakt. De markt, waar men de voornaamste gebouwen verwachten mag en ongetwijfeld belangrijke inscripties zal aantreffen, is nog niet gevonden; de burcht, die zich afgescheiden van het overige gedeelte der stad in het Oosten langs den Euphraat verheft, is nog in het geheel niet

onderzocht, en van de vele torens der ommuring is nog slechts ééne van het opgetaste zand gezuiverd.

Van het tot dusverre bereikte maken de muurschilderingen ongetwijfeld den grootsten indruk. De tempel, waar zij aangetroffen werden, draagt een zuiver semietisch karakter. Uit een door vertrekken omgeven binnenhof komt men, door eene zuilenhal, in eene vóór-zaal, en vandaar, door eene breede deuropening, in de eigenlijke cella; beide zalen hebben aan den kant kamers voor de toebereidselen tot den cultus. Van dit complex is alleen de zuilenhal van Griekschen oorsprong, het overige komt overeen met het te Babylon gebruikelijke type. De beide hoofdzalen waren met muurschilderingen versierd. Wel is die, welke de voornaamste was, aan den tegenover den ingang gelegen cella-wand, door het instorten daarvan thans op een klein gedeelte na verdwenen, maar aan de andere wanden zijn, behalve een aantal voorstellingen van geringeren omvang, nog twee groote composities behouden.

De grootste en uit kunsthistorisch oogpunt belangrijkste daarvan is die, welke, zooals boven gezegd, door Engelsche troepen toevallig ontdekt werd. Zij is nog thans 4.25 Meter lang en bijna 4 Meter hoog. Er boven bevond zich oorspronkelijk nog eene schildering, maar die is, doordat het stuc heeft losgelaten, thans op een gering gedeelte na verdwenen. Ook van het bewaarde fresco is rechts een gedeelte afgevallen. Voor ons staan elf meer dan levensgroote figuren, waarvan acht, zeven mannen en ééne vrouw, naast elkander in eene rij op een basement vóór een slechts zeer onvolkomen weergegeven porticus, - drie andere, kinderen, iets lager, op korten afstand vóór gene. In hunne witte, hier en daar met purper versierde kleedij steken de personen sterk af tegen den donkerkleurigen achtergrond. Naast de figuren staan de namen der voorgestelden: het zijn Conon, een aanzienlijke burger van Doura, en zijne familieleden, met twee priesters, die voor hem een offer zullen verrichten. Evenals op middeleeuwsche altaarstukken heeft dus de schenker der muurschildering bij de heilige handeling ook zich zelf en zijne familie laten afbeelden. De figuren zijn alle naar den beschouwer toegewend, op wien zij hunne blikken richten. Levendig herinnert de compositie, zooals reeds Breasted opmerkte, aan de mozaieken, Justinianus

met zijn gevolg en zijne gemalin Theodora met het hare voorstellende, in de basiliek van San Vitale te Ravenna. Het zijn geen Grieken meer, die deze muurschildering vertoont, ondanks de Grieksche namen, die haast alle personen dragen; de gelaatstrekken, voorzoover herkenbaar, zijn semietisch. Ook het gewaad der priesters is dit: het is geheel wit, met lange mouwen, hun hoofd is bedekt met eene hooge, kegelvormige, witte muts, hun voeten zijn ontbloot. Zij verrichten de ceremoniën, die aan het eigenlijke offer voorafgingen, Conon zelf assisteert daarbij, zijne familieleden maken met de opgeheven geopende rechterhand het semietische teeken der adoratie. De eenige vrouw, Bithzanaia, eene dochter van Conon - haar naam is semietisch - draagt de rijke kleedij, overladen met gouden sieraden en kostbare steenen, die ons van de vrouwenbustes uit Palmyra bekend is. Het moet eene aanzienlijke familie geweest zijn, misschien de voornaamste van Doura, die zich hier in vollen rijkdom heeft laten afbeelden. Namen van leden der familie komen ook op eenige te Doura gevonden inscripties voor, en daaruit blijkt, dat deze muurschildering uit de tweede helft der eerste eeuw nà Christus moet stammen. Toen Breasted haar zag, was zij nog ongeschonden en schitterde in kleurenpracht hem tegen, beschermd als zij geweest was door het er vóór opgetaste puin en zand; toen Cumont haar twee jaren later kon aanschouwen, waren de kleuren door de felle Syrische zon reeds verbleekt, en, wat erger was, waren de hoofden van alle figuren vernield en onkenbaar gemaakt door de Bedoeïnen, die in den tusschentijd de bouwvallen hadden bezocht en in hun geloofsijver geen afbeelding van een menschelijk aangezicht hadden willen dulden. De door Breasted genomen foto's zijn dus thans de eenige documenten voor deze fresco's in ongerepten toestand. De atlas bij Cumont's werk geeft hiervan voortreffelijke reproducties in kleuren, zoowel van de geheele groep als van onderdeelen en afzonderlijke figuren.

Uit den Romeinschen tijd, waarschijnlijk uit de eerste helft der tweede eeuw, dateert de tweede groote muurschildering. Zij is anderhalve Meter lang en bijna negentig centimeter hoog, en dus vrij wat kleiner dan de eerste. Hier brengt de tribuun der in Doura garnizoeneerende cohorte, Julius Terentius -

zijn naam staat er bij - in tegenwoordigheid zijner in rijen naast en achter hem staande, in de witte parade-tenue uitgedoschte, officieren en soldaten, en van den tegenover hem den purperen standaard van zijn corps hoog houdenden vaandeldrager, een brandoffer aan drie, in gelijke houding en in gelijk costuum elk op een rond voetstuk staande goden. Zij leunen op eene in de hooggeheven rechterhand gehouden lans en dragen de uniform van een Romeinsch officier, maar hun hoofd is omgeven door een nimbus en aan hunne attributen zijn zij kenbaar als de hoofdgoden van Palmyra, den heerscher van het heelal Baalshamîn, den zonnegod Yahribol en den maangod Aglibol. Zooals zij hier geschilderd zijn, moeten hunne beelden er uit gezien hebben die in den tempel stonden waar het fresco is aangebracht. Onder de afbeeldingen dezer drie goden zien wij twee zittende vrouwengestalten, blijkens de bijschriften de personificaties van Palmyra en Doura. De stadsgodinnen zelf worden bij het offer tegenwoordig gedacht. Bij één der soldaten, den eerste in de rij, zijn zijn naam en qualiteit bijgeschreven: Themes, zoon van Mokimos, priester. Aan deze uit Palmyreners bestaande cohorte, die onder Romeinsche officieren dient in het Romeinsche leger, is dus een blijkens zijn naam uit Palmyra afkomstige priester verbonden.

Het zou te ver voeren over de overige ontdekkingen uitvoerig uit te weiden. In het heiligdom van Artemis - onder dien naam wordt eigenlijk de groote semietische godin Nanaia vereerd, en haar tempel heeft ook niets van een griekschen - trekt het meest de aandacht een zaal, waar op naar achteren oploopende zitrijen vrouwen uit de aanzienlijke kringen van Doura elk, blijkens de opschriften, hare vaste plaats hadden, vanwaar zij de in deze zaal verrichte heilige handelingen konden aanschouwen. Het heiligdom van Artemis leverde geen muurschilderingen op, maar wel beeldhouwwerken en de overblijfselen van een fries in stuc, waarop de vervaardiger - hij heeft zijn naam er op vermeld, Orthonobazus, iemand dus van iraanschen oorsprong - blijkbaar naar een modelboek een groot aantal Grieksche ornamenten heeft aangebracht. Eigenaardig doet in deze omgeving een hier gevonden zuiver Grieksch beeldhouwwerk aan, een marmeren beeld van

Aphrodite, waaraan helaas het hoofd ontbreekt. Haar linker voet rust op een schildpad, een motief, dat Phidias voor een door hem voor een tempel van Aphrodite te Elis gemaakt beeld dier godin had aangewend. Van dit beeld van Phidias, waarvan geen zekere repliek bekend is, kan het te Doura gevondene op stilistische gronden geen copie zijn; het vertoont eene verdere ontwikkeling van hetzelfde type in den geest van het hellenisme. Het marmer is Parisch, de afwerking buitengemeen goed, het moet uit een atelier te Antiochië of eene der andere Grieksche hoofdsteden van Syrië afkomstig zijn en door een rijk bewoner van Doura aan het heiligdom zijn geschonken.

Behalve door de gebouwen, de muurschilderingen en vondsten wordt het leven der inwoners van Doura ons nader gebracht door de inscripties, zoowel de nauwkeurig ingehouwene als de ruw ingekraste. Er zijn er ruim 130 gevonden, bijna alle, zooals reeds gezegd, Grieksche. De beteekenis van dit getal moge hieruit blijken, dat tot nog toe uit geheel Mesopotamië en Iran niet meer dan een twintigtal Grieksche bekend waren. Belangwekkender nog dan de opschriften op steen en metaal zijn de documenten op perkament. Papyri zijn er in den drogen bodem van Egypte bij duizenden bewaard gebleven, maar buiten Egypte schenen alle op papyrus of perkament geschreven oorkonden uit de oudheid te zijn verteerd of vernietigd. Nu blijkt, dat onder de hooge beschermende laag van puin en zand, in eene streek, waar het zoo zelden regent, dat het vocht niet tot het onderste gedeelte dier laag doordringt, ook perkament tot onzen tijd toe geconserveerd is. Nog zijn het niet vele stukken, die gevonden zijn maar zij wekken groote verwachtingen. Zij kwamen voor den dag tusschen het puin in den eenigen toren van den stadsmuur die tot den beganen grond toe is leeggehaald. Blijkbaar zijn zij door den wind daarheen gevoerd, misschien uit het archief der stad, en toen blijven liggen. Het zijn acten - de oudste een koopcontract uit 195 v.C., het oudste stuk op perkament dat bekend is -, een gedeelte van eene wet op de erfopvolging ab intestato, alle in het Grieksch, verder stukken uit de militaire administratie, in het Latijn, en één Arameesche brief. Nog slechts één gering gedeelte van Doura is onderzocht, voor antieke en latere schatgravers waren zulke stukken waarde-

loos, zoodat zij ze lieten liggen: wat kan niet worden verwacht, indien de geheele stad van de haar bedekkende laag puin en zand wordt bevrijd! Zou er naast de papyrologie, waarop thans onze kennis van het Grieksche en Romeinsche Egypte berust, een pergamenologie ontstaan, die voor Syrië denzelfden dienst zou bewijzen? Wat te Doura mogelijk was, zou dat ook niet het geval kunnen zijn geweest in de puinhoopen van andere, thans in eene dorre woestenij, vroeger in een door irrigatie vruchtbaar gemaakt gebied gelegen steden van het Syrische land? Zouden deze hare archieven en bibliotheken althans ten deele nog voor ons hebben bewaard? Opgravingen alleen zullen dat kunnen uitwijzen. Het eerst noodige is echter thans, dat het door Cumont op voorbeeldige wijze begonnen onderzoek met kracht worde voortgezet. Hier weet men met zekerheid, dat de moeite en de kosten beloond zullen worden. En er is periculum in mora. Nu de plaats, waar reeds zooveel gevonden is, eenmaal bekend is, zullen ongetwijfeld de clandestiene opgravingen beginnen van inheemsche en andere schatgravers, die het slechts om vondsten, die meegenomen en voor veel geld verkocht kunnen worden, te doen is, en die, om deze te krijgen, de ruïnes vernielen. Het is daarom te hopen, dat het Fransche Hooge Commissariaat in Syrië, hetwelk zich jegens de wetenschap zoo groote verdiensten heeft verworven door de onderzoekingen van Cumont mogelijk te maken - aan de officieren, onder-officieren en soldaten ‘de l'armeé du Levant, dont le concours a assuré l'exploration archéologique de Doura-Europos’ heeft hij zijne publicatie opgedragen - hem, wanneer in die streek de rust is teruggekeerd, in staat zal stellen, het begonnene te voltooien. Aan een beter leider zou het werk niet kunnen worden toevertrouwd.

A.G. Roos.

Aart van der Leeuw.

I.

> ‘Leven is het begrijpen van oogenblikken, die bevrucht zijn door het eeuwige en gevuld met oneindigheid.’

In deze woorden uit een interview met Aart van der Leeuw[1] ligt de korte karakteristiek van geheel zijn werk in dicht en in proza. Zij teekenen hem als den romanticus, die de weelde kent, een ding niet lief te hebben om eigen gestalte, maar om zijn verbeelding, edeler dan werkelijkheid[2], edeler, wijl doorlicht tot ‘vluchtige begroeting’ van den geest. Een romanticus echter, die de werkelijkheid geniet met een liefde, die het oog niet sluiert met de vaagheid van den op vergeestelijking verliefden droomer, maar de zinnen scherpt tot den lust aan vorm en kleur en klank, waarin de stoffelijke verschijning tot wonder van schoonheid openbloeit.

Zoo is de kunst van Aart van der Leeuw een typische verschijning uit de school van omstreeks 1900, waar uit het zinnelijk genieten der natuurvreugden de zucht opging naar meer geest, waar de realiteit dieper zin en voller waarde won als levensverschijning en spiegel van den geest, die eeuwig is en onbegrensd, waar de fantasie haar rechten herkreeg.

Verwant aan ‘tachtig’ in zijn levensliefde en innig natuurgevoel, droomend van een schooner werkelijkheid dan die van vergankelijkheid en beperktheid, heeft hij het wezen van zijn dichterschap geteekend in de verbeelding *Kinderland.* Willem Voogd is het kind van een vader, die opgaat in het natuurleven, onbewuste, blijmoedige wandelaar door het leven:

1) *Den Gulden Winckel*, Dec. 1925.
2) *Kinderland*, Amsterdam 1924, p. 238.

‘Nooit heb ik dit beeld vergeten, en ook nu nog, als ik mij vader voorstel van vroeger, zie ik hem het liefste daar tusschen die bloeiende ranken, ruig en dorstiggelipt als een sater, de purperen rozen om vingers en voorhoofd, een zuiver levenssymbool’. Maar liefelijker gezellin was hem zijn moeder: ‘Wanneer zij vertelde, begonnen de bloemen te spreken, of luidden als het klokje dat Zondags uit de dorpen klinkt, de vogels droegen een zilveren twijg in den snavel en geleidden den zwerveling naar een zalig wonderoord. In de boomen leefde een wezen, gevleugelde kinderen dansten op de weiden in den maneschijn.... Nooit blonken de zomermiddagen dieper en gouder dan wanneer haar woord ze doorfonkelde, nooit zonk de avond reiner en rustiger, nooit glansde en warmde het haardvuur in zoo'n droomerigen, koesterenden gloed. De vroegste tijden maakte zij groen en levend als een woud waarin de winter wijkt.’

Het is de fantasie, die de spraak doet verstaan van elk geluid en den zin van ieder ding; die het bloedwarme natuurleven van den vader Pan verdiept tot die visie, waarin het pad wordt ontdekt van het eigen hart tot dat der wereld. Zij is de demonische macht van den ter dood veroordeelden menestreel in *Sint-Veit*, die zijn vijanden willoos dwingt tot den dans in den ban van zijn spel en zijn zang, - als de bron der genietingen van den zoeker naar ‘*den zichtbaren god*’. Zij is de ‘*toovergave*’ die den jongen droomer inleidt in het ‘aardsche paradijs’. Zij is de rijkdom van den waanzin van *Joost den Wandelaar;* de gave van den gebochelden speelman Valentijn, den zwierigen edelman een gids en een genius, onder de schaduw van wiens vleugelen het een zegen is, om de verborgen paden van de wereld langs te dwalen.[1)] Door haar zijn Koohwek de boogschutter, die zijn droomen zichtbaar maakt in de dingen welke zijn hand uit de doode grondstof schept, - de ridder Luitfried, voor wien de landen herschapen worden in de bloeiende wildernis der illusie, zoolang zijn lofzang iederen avond dankt voor den dag, - Biondello de schilder, wien alleen díe aardsche schoonheid rein is, waarin een weerspiegeling van de hemelsche te onderkennen is, de *Gezegenden*,

1) *Ik en mijn Speelman*, Rotterdam 1928, p. 256.

zij die verstaan ‘dat het beste wat een sterveling kan is: een lusthof te stichten boven de wereld, die naar het plan van zijn ziel is opgebouwd.’

Zij is de leidster van den dichter, waar hij ‘zoekt in oude legenden en speurt in wiegedruk naar beelden voor zijn ellenden en 't kleed van zijn geluk’, waar ‘het schoone voorjaarsland zich in zijn ziel weerkaatst met vromer beelden dan waar het vorm en kleur in bant’.

Die fantasie is de harteklop van deze poëzie, het frissche leven van zijn taal. Zooals het kind (in *Kinderland*) in het leven voor zijn venster eigen verlangens en droomen en vreugde gestalten ziet geworden en zich in wonderen dans voelt meegevoerd op de wijsjes van het draaiorgel, zoo zal de dichter, die de weelden van het woord heeft leeren kennen, tot plant en dier het verlossende woord spreken, wat een gestalte mist tot vorm dwingen, den rouw of den glimlach van zijn ziel weerkaatsen in het zinrijke beeld, tot schoonheid louteren in de rythmen van zijn zang.

Met open oog gaande door het volle leven van werkelijkheid of literatuur, speurt zijn geest overal symbool van dieper zin en speelt zijn tooverspel van telkens nieuwe verbindingen. Zijn rijk visueel genieten weeft den kleurigen inslag in de spanning van gedachte en droom.

Zoo wordt in den stijl van dezen verbeeldingsmensch het abstracte concreet: ‘Wat hun verteld werd, tooverde zich in hun harten om tot *het kristal* van een sprookje, - *de nog niet gestilde golven* van zijn koortsachtige bewogenheid, - *het troostende blauw* van een herinnering’.

De vage aanduiding leeft op in het schilderende detail in de vele *van*-verbindingen: ‘in den pronk van fulpen tooisel en lichtende gesteenten, - een hoog genet, sierlijk van purperen toomen en zilveren gebit’.

De natuur is er de bestendige aanwezigheid, die de stemming verdiept door haar harmonisch licht of donker: ‘Een merelslag gaf aan de eenzaamheid zóó groot vertrouwen, dat wij elkaar kusten onder den blooten hemel. - In den winterschen tuin deed het skelet der ontbladerde twijgen hem aan zijn eigen, door de jicht verwrongen magerte denken, en een Decembervlaag floot door de boomen als een heesche, aamborstige kuch.’

Zij leent haar sensitieve vergelijkingen: ‘Nu wil ik, om den dag te verkondigen, van de tinnen een hed blazen, zoo rein als de dauw op het weiland, en wekkend als een lentewind. - Een kus, die mijn leven in bloei zette, als een meidoorn in de lente’.

In het innig gesprek met de natuur ontdekt zij haar teerste schoon: ‘Bracht de zwaluw ze (de lente) mee tusschen zijn puntige vlerken, teekende hij ze met een zwierige lijn tegen den stralenden hemel, en verkondigde hij ze in het metaal van zijn liedje, dat zoo helder uit dien kleinen gorgel met zijn bruine roestvlek klinkt?’

Zoo gaat het hem als den pottenbakker, wien de meester opdraagt aan schaal en beker slechts den simpelen vorm te geven, dienstig tot haar bestemming als hulsel van 's levens nooddruft:

> Maar zoo ik voor mijn venster zit en werk,
> En in de lijst van 't raam mij veld en zwerk
> Verrukken door hun machtig schilderij, -
> De madelieven flikkren in de wei,
> Zwaluwen slieren arabesken snel
> Van wolk tot wolk, uiteen vouwt de kapel
> 't Mystieke wonder van zijn teekenschrift,
> Met diamantstift op saffier gegrift, -
> Dan beeft mijn vinger, wijl de draaischijf snort,
> En onbewust druk ik de weeke klei
> Tot kelken, lijk de bloemen van de wei,
> En rank en pooprend zwelt omhoog de tuit
> Of daar een vogel opwaarts wiekt en fluit;
> In 't zwierig lijnspel dat ik mijmrend trek
> Fladdren de vlinders met hun stom gesprek,
> Terwijl ik eindlijk op mijn fijn penseel
> Den blauwen schemer van den hemel steel;
> En eerst als gaaf het kunstwerk voor mij staat,
> Ach, denk ik aan den meester en zijn raad.[1)]

Dat spel van fantasie kan vermoeien. Het was de zwakheid van het eerste werk van Van der Leeuw. In *Sint-Veit en andere vertellingen* rankt de verbeelding te weelderig, zoodat de sprekende lijnen van het motief schuil gaan. Eenzelfde onevenredigheid tusschen vorm en inhoud is er in *De mythe van een jeugd*, met zijn overstelpende woekering van vergelijkingen en metaphoren. Ook het reeds rustiger *De Gezegenden*,

1) *Herscheppingen*, Amsterdam 1916, p. 76.

verhalen door de hooge zekerheid gedragen dat de ziel overwint, gaat nog te zwaar onder te rijke opmerkingsgave.

De klassieke rust en de harmonische ontwikkeling der gedachte in het haar belichamende levensbeeld is eerst bereikt in het werk van zijn gerijpt talent, *Vluchtige Begroetingen.* Hier zijn al de krachten, die het proza van Van der Leeuw tot een eigen karakter in onze literatuur stempelen, in maatvolle samenwerking. Elk der vijf en veertig prozagedichten is in z'n speelsche of statige rythmische beweging als een golf, aanzwellend en ruischend vervloeiend, waarin het licht van levenswijsheid kaatst en breekt in schoonheid. Vluchtige gestalten, maar sterk belicht door een indringende visie, opgeroepen uit de middeleeuwen of uit ander gebied van geschiedenis of herinnering door een die weet, dat de strijd en het geluk in alle tijden dezelfde zijn: de strijd van geest en vleesch, het zoeken naar liefde en schoonheid, de smart om vergankelijkheid, de droom te drinken ‘de zilte frischheid van het grenzelooze’. Hij kent in hen zijn broeders. De grijsgebaarde kantoorklerk, die dag aan dag op het duffe bureau zijn acht eindelooze uren uitzit, als een boef zijn straftijd, maar zijn troost vindt in de schoonheid, die ook daar in het dichterlijk zien der kleine dingen de kilheid doorvleugelt, is een verpersoonlijking van eigen verleden. In de pelgrims der middeleeuwen, ‘zachtstralende lampen van vroomheid, door het nuchter daglicht uitgedoofd’, bemint hij eigen zoeken naar de bedevaartsplaats waar aarde en hemel elkander raken....

Die rustige beheersching in 't kleurig, geestig verbeelden is ook de kracht van zijn laatste prozawerk, *Ik en mijn Speelman*, ‘luchthartige geschiedenis’ vol avontuur van een jong achttiende-eeuwsch edelman, op de vlucht voor zijn vaders dwang tot een mariage de convenance, vlucht, waarop hij het meisje, eveneens het ouderlijk kasteel en zijn conventie ontvlucht, ontmoet en lief krijgt. Hun bohémien-leven wordt gedeeld en gewijd tot idylle van onschuld en daarom van geluk door den wonderen speelman Valentijn, die hun het geheim der zuivere levensvreugde, onafhankelijk van bezit en stand, doet kennen.

Het verhaal begint in een huis ‘waar voor de liefde betaald wordt’. Het lied van den gebochelden speelman breekt er den

toover van spel en hartstocht: ‘Uit den nacht werd een klacht over ons gesproken, een kreet van een vogel, een ruischen, een zuchten. Toen zong de man dat lied. Eerst deed hij de snaren donker dreunen, en dan zwol een klank aan, dien wij niet meer herkenden, zoo vol en schoon was die stem. Wij zaten in roerlooze stilte te luisteren. Bij het einde hoorde ik snikken, en een van mijn vrienden vloekte, alsof hem een wond was toegebracht. Ik voelde een hand op mijn schouder. Een oogenblik later stond ik op straat naast den speelman. Geen ster ontbrak er aan den stralenden hemel.’

Onder die hoede begint de zwerftocht. De speelman, arm en mismaakt, is de rijke bezitter van de gave, ‘die het erfdeel van de elfen is’, de troost der herscheppingen. Onder zijn spel straalt het leven een ongekende goedheid en schoonheid open, in zijn jubelen ‘breidt hij een diepen blauwen hemel over hun droomen uit en doet hij de vleugels ontvouwen, die (hen) tot vogels maken van de oneindigheid’.

Verhaal van romantische onwerkelijkheid, geweven in simpel en bekend motief, maar frisch door oorspronkelijk verbeelden, wáar in zijn milde levenswijsheid en verkwikkend idealisme.

II.

Wat de lichtende achtergrond vormt van zijn prozaverbeeldingen, stuwt het rythme van zijn lyriek: het uitzicht op de hoogere waarden van het leven, Liefde en Schoonheid, die hij eeuwig gelooft en onbegrensd.

De poëzie van Aart van der Leeuw vertoont sterk de trekken der afstamming uit de school van Verwey. Het is de zang der liefde voor het leven. Het ‘Leven’, zooals het zich openbaart in de stof en in de gedachte. Natuur is ook hem de schoone verbeelding der Idee. De mensch, deel van het heelal, maar tevens als vonk van de Al-ziel, het hoogste want bewuste schepsel. De dichter, door de macht der gedachte en van het woord tolk, die den zin van Natuurs verschijningen te duiden en zoo tot hooger geestelijk schoon te adelen vermag.

Kind der aarde klaagt een stem in hem:

laat mij vergaan, verdwijnen,
In uw gerust geruisch, o boomen,
Doe mij in dauw en honing schijnen,
Draag mij als blinkend golfje, stroomen,
Maak mij de minste van Uw kleed,
Grasvlakte die Uw pracht niet weet.

Maar uit het in de stof gebonden heelal herinnert een andere stem hem aan zijn roeping:

ach schenk mijn groeisels voeten,
Stort in hun kruin Uw heldre rede;
De waatren die zooveel ontmoeten,
duid hun den zin dier heerlijkheden.
Mensch, naar Uw ziel dorst al wat bloeit;
Verlosser, kom, die me ontboeit![1)]

Dit dualisme in zijn wezen verwekt en voedt den strijd tusschen geest en stof, in de middeleeuwsch-antieke 'Legende van Eludoor'[2)] verbeeld. Eludoor, die als blonde jongen het ouderlijk huis verliet en terugkeert als sombergrauwe bedelaar, doet zijn ouders het levensverhaal: Na den dronk uit vrouweborst vergat hij God en zijn heilig woord, ouders en geboortegrond, om te verzinken in den zwijmel van het natuurlijke leven. In dien ban der zinnen echter blijft schrijnen de smart, omdat hij de oogen niet meer heffen kan tot de lichte sterren en de doem van dien tooverdrank hem onvatbaar maakt voor liefde, droomen en gedachten. Nu verstaat hij 'hoe natuur vervult een gansch geslacht dat leeft, gebanne' in plant en dier, en op verlossing wacht'. Het kind met de open-blijheid van zijn jeugd wekt in hem de diepere menschelijkheid, opent zijn oog voor de wonderen om hem heen, en in de woorden die hij het onderwijst, verstaat hij zelf de spraak der dingen schooner dan zij hem als gestalten van werkelijkheid troffen. Het kind sterft, een smart, maar ook een nieuwe verlossing: uit het mijmeren tot de daad, die rust en liefde en levensmoed als vruchten van zijn streven rijpen doet. Hij weet het thans: niet het zinnelijke leven, dat 'spilt in lust en spel, wat is geschonken tot staling voor de daad', niet het mijmeren dat zwak maakt, maar de levensaanvaarding, waarin de geest de stof beheerscht. Het is de grondtoon der '*Liederen en Balladen*' van den eersten bundel.

1) Twee Stemmen, *Herscheppingen*, 103.
2) *Liederen en Balladen*, I.

Niet Lysander,[1] die treurend om vergankelijkheid bij zijn gebroken pelgrimsstaf neerzit, is de wijze, maar hij die zich laat voeren in den reidans van het leven, waar het blonde zonnekind, den blijen blik vol heerlijk heden, geleid door ‘de zeekre gratie’ van haar oudere zuster, het verleden, de hand reikt aan de toekomst, wier zang, ‘sereen, doorblinkt den mist die 't komende omfloerst’, haar leert, ‘hoe in eindlijkveilge reede het schip belandt, dat naar de sterren koerst’. Hij snijdt het riet, dat lang genoeg zijn klaagzang heeft uitgeruischt over het water, tot ongelijke pijpen en wekt den galm der blijheid, die 't diepst in 't hart hem huist.[2] Hem is de ‘Morgenwandeling’ een feest voor oog en hart, zoodat hij, dragend de bloemen van zijn geluk, huiswaarts keert, door het volk met norsch gebaar nagewezen, maar door de kinderen verstaan. Zoo is hij de ‘zanger’ in een roodwollen rok, droomend bij harpspel aan de deuren zingend, wiens liederen men misschien vergeet, maar niet zijn blijde roode kleed; de zwerver, iederen morgen de handen in den koelen dauw reinigend, om verjongd aan 't werk te gaan.[3]

Maar door den levensdroom donkert telkens en steeds zwaarder het gevoel van vergankelijkheid. Dat wekt het heimwee naar onsterfelijkheid.

> En rondom ruischt en ploft de val
> Van wat door maanden luistrijk leeft
> Slechts daarvoor dat het eindlijk al
> Zijn pracht het zand te spijzen geeft.
>
> En wij? - dekke' ons de dorre blaân
> Al naar ons lijf tot rusten rijpt,
> Of is 't alleen om 't eedler graan
> Dat oogster dood de zeisen slijpt?[4]

Wat hier nog als vraag weifelt, groeit tot ‘morgenhelle’ zekerheid in de latere uitingen van deze dichterlijke levensbelijdenis. Eeuwigheidsvermoeden doorlicht de *Herscheppingen* tot verrassende transparanten, stemt den lichten toon der *Opvluchten.*

Eerst is het nog een verlangend strekken der armen naar

1) *Liederen en Balladen*, 46.
2) *Liederen en Balladen*, 74.
3) *Liederen en Balladen*, 76, 122, 120.
4) *Liederen en Balladen*, 119.

dampbedekten horizon, waarachter wellicht welt de bron, ‘waaruit de wonderen ontspringen, die aan het kloppend hartedringen den klaren vrede geven van het ontraadseld leven’. Het klaart tot het rustig vertrouwen: ‘Ik, die immers onverderflijk, na mijn sterven niet meer sterflijk, Als de stem, die wenkt, komt wekken, Aan den dans mij mag onttrekken’. Zekerheid, die echter niet leidt tot een ascetische blindheid voor 't wereldsch schoon. Als die vogel toch, zoo vraagt de dichter, op gezwinde wiek ten klaren hemel op kan stijgen, waartoe dan hier te zingen in het lage hout, als een page voor zijn liefste? ‘Antwoord brachten duizend geuren, want het veld stond bont van bloemen.... Diep mij voor dit vragen schamend, en een riet tot pansfluit snijdend, speelde ik, 't vogellied beamend, blij mijn klankenkudde weidend.... deze simpele melodieën’. Maar bevrediging brengt hem de vluchtige dans des levens niet. ‘Faunus’, die eens den reidans leidde bij de lentefeesten, heeft Zeus' stormwind, zijn ontzaglijke adelaar, zien opstijgen in 't verlossend hemelblauw. Sinds gaan zijn wenschen van een heimwee zwaar naar die wereld die van 't beest bevrijdt.[1)]

De dichter mag het loflied van *Het aardsche Paradijs*[2)] nog zingen, de droom van eindeloosheid en 't eens vervuld zijn in schoonheid, die al zijn verschijningen doorvleugt, is thans het leven van zijn lied: ‘Van 't zwaar gewicht der dingen is zij 't bevrijdend spel; 't woord wordt van zelve zingen als ik van haar vertel’.

Zoo loutert het leven der gedachte het zinnelijk genieten, zoo klinkt het woord ijler en hooger in den drift van 't reine zielsverlangen. Al wat de zinnen oogstten in den tuin der wereld, wordt goud-doorlicht symbool. Zoo viert de gebonden natuur haar verlossing in het leven der Idee.

Dat is de verzoening in het conflict tusschen geest en stof, waaruit de schoonheid geboren wordt. De kunstenaar beleeft ze in zijn hooge oogenblikken, wanneer ‘de Geliefde’ zich aan zijn zijde vlijt, wanneer ‘de Gast’ zich neerzet aan zijn disch. Dan wordt ‘het Huis’ van den bouwmeester, die steenblok en hout met zijn edelen kunstenaarsdroom bezielt, harmoni-

1) *Opvluchten* 33, 63.
2) *Laatste Bundel*, Santpoort '27.

sche groei in de rust der maagdelijke duinen. Dan ontbindt de droomer de ziel der holle riethalm, die jubelend heerschen gaat over 't lage land.

In elke gestalte der natuur leest de dichter ‘Het teekenschrift’ van zijn ‘God’: ‘daar beeft geen bloem, daar roert geen blad, wier kleine vorm geen vonk bevat der groote zon van zekerheid.’

't Is dat beleven van eeuwigheid in 't oogenblik, dat de melodieën der *Opvluchten* tot die zuivere zielsmuziek stemt. Hier bereikt het dichterschap van Van der Leeuw zijn hoogste, blankste vlucht. Is in de *Liederen en Balladen* de gang van het vers nog vaak stroef onder den druk der gedachte, verraden de rijmwoorden er soms een moeizaam zoeken, *Herscheppingen*, de tweede bundel, toont den groei die ook in het latere proza trof: het volkomen meesterschap over den vorm. Hier beweegt de oogst van gedachte en droom in de rijke plastiek van zijn natuurgevoel melodisch op het lichter of zwaarder rythme van de zielestemming.

Maar de zangen der *Opvluchten* vooral hebben dat onmiddelijk aansprekende, dat het geheim is der zuivere lyriek, die wondere macht der ‘poésie pure’, die reeds treft vóor de zin van het vers nog geheel tot ons is doorgedrongen, de ontroering die zich aan ons meedeelt in de strooming der klanken, waarin een zieletrilling, het innerlijk rythme van den kunstenaar, leeft.

Dat rythme is bij Van der Leeuw meest de veerkrachtige gang of de zwevende dans der levensvreugde, donkere tonen als ‘De muur der zuchten’, ‘Weemoed’ zijn er zeldzaam. Ook in den harden dienst van den koning van het leed weet hij zich als een veld, ‘van regen geteisterd, van 't kouter doorknaagd, dat toch in den zomer den zegen van een goudgeel wuiven draagt’.[1)] Zoo keeren zich deze zangen altijd naar het licht:

> Neen, mijn God schept duizend vormen,
> Dat een mákker 't leed verklanke,
> En een stem zij in de stormen,
> Ik ben herder van het blanke,
> En mijn woord klinkt warmst ten danke.[2)]

1) Voor zijn Aangezicht, *Opvl.* 44.
2) De Storm, *Het Aardsche Paradijs* 80.

De speelman, de troubadour, de fluitspeler zijn hem geliefde metamorphosen van het eigen dichterschap, dat als zijn roeping kent: de verlossing in het lied. Het rythme der schoonheid is hem de dans waarin alles goed wordt.

III.

Zoo zijn het proza en het vers van Aart van der Leeuw de tweeërlei uitingen van hetzelfde lyrisme. Beide leven uit den droom der Schoonheid, die als ‘vluchtige begroeting’ den dichter begenadigt in de gestalten van heelal en menschen leven en eens volle blijvende werkelijkheid zal zijn aan 't hart der ‘heilige eindeloosheid’.

Het is ‘de ziel’ die zingt.[1)] Zonder deze was de wereld hem ‘de verdoemde tuin’, waar wind en vogels zwegen. Want geluk, de god die sliep in koele schaduwplek onder 't lommer, door het gezang der onbewusten niet gewekt, is door het weet ziek kind verschrikt en opgestegen. Nu klaagt het hart met al zijn vragen, waar het gekreukte gras den flauwen indruk slechts bewaart. Alleen de speelman, die aan de werkelijkheid ontvoert naar 't land van droom en mijmering, kan een troostend lied doen ranken: ‘Morgen’, zingt zijn fluitspel, ‘morgen’....[2)]

In dat lied viert de ziel haar opvlucht met den leeuwerik. Maar zooals die sterke, koene held, die zijn zingen door zeven sferen heen doet dringen, eindelijk zijn vlucht breken moet en schuilplaats zoeken in het nest van nederige grassen, zoo stort de ziel, die op de wieken van zijn droom te stijgen tracht tot den drempel van het Licht, altijd weer gebroken neer. Zij kan hier slechts de hoven van haar droom bouwen en haar zang van verlangen stemmen op de tonen der velden en van het mijmerend heelal.[3)]

Dit is de lyriek die al de vindingen van dezen modernen troubadour doorweeft. Zijn verhalen in proza als zijn verzen zijn doortrild van 't eigen geluk en lijden in de liefde, de liefde voor ‘het Leven’. De schoonheid van die Liefste, zooals zij

1) Als onze ziel niet zong, *Opvl.* 14.
2) De god van het geluk, *Opvl.* 36-42.
3) *Het Aardsche Paradijs* 12.

hem verschijnt in 't wisselkleed van ruimte en tijd, te vertolken, is de drang waaruit zijn kunst ontbloeit. Die liefde is het geheim van zijn innig natuurbeleven, van die warmdoorgloeide epiek in ‘Gestalten’ als ‘Rebecca’, ‘Franciscus’, ‘Dafnis’, van zijn rijke taalplastiek, wondere zinnelijkgeestelijke bloei van het woord, waarin het leven tot nieuwe schoonste openbaring stijgt.

W. KRAMER.

Een ontwikkelingsgeschiedenis der Middeleeuwsche bouwkunst in de Nederlanden.

F.A.J. Vermeulen, Handboek tot de Geschiedenis der Nederlandsche bouwkunst; deel I: Voorgeschiedenis en Middeleeuwen. (Martinus Nijhoff).

Het verschijnen van een handboek, over dàt gedeelte onzer nationale kunst, waaraan toch altijd nog de minste aandacht geschonken wordt, mag zeer zeker aanleiding genoeg heeten tot een grondig bestudeeren, en, zoo het werk zulks verdient, tot het vragen om belangstelling ervoor.

De bouwkunst in 't algemeen en daarmede ook onze Nederlandsche bouwkunst wordt eerst sedert kort weer onder ‘de kunsten’ gerekend; en dat altijd nog maar door een betrekkelijk klein gedeelte onzer natie. Wanneer wij zeggen: sedert kort, dan is daarmede omtrent een kwart eeuw bedoeld. Wat Cuypers nog niet vermocht te doen - noch zijn werk kon dat, noch waren de tijden er rijp voor - dat vermocht Berlage, nu juist vijf en twintig jaar geleden met zijn Amsterdamsche beurs. Berlage liet de bouwkunst weer gevoelen als een *levende* kunst, als één facet van het veelkleurig kristal, dat blijft als een afspiegeling der tijden, die vergaan. Door de beurs wreven de slapenden zich de oogen uit; men prees, misprees nog meer. Doch hoe dan ook, men was ontwaakt! Dat bouwen niet alleen maar een zaak was van voldoen aan practische eischen, onder toepassing van dezen of genen vorm, met meerdere of mindere kunde en behendigheid aan het verleden ontleend, dat begon toch langzamerhand door te dringen.

En met die belangstelling kwam ook de interesse naar

boven voor de bouwkunst van het geheele verleden. Wel is waar had de archaeoloog, noch de leeraar-architect de geschiedenis der ‘architectuur’ ooit geheel verwaarloosd, doch dat bestudeeren en waardeeren was toch wel zeer eenzijdig geweest.

Ook in de geschriften der kundigsten onder hen, die in de laatste helft der vorige eeuw hunne gedachten over de bouwkunst te boek stelden vinden wij, naast de geschiedenis als zoodanig behandeld, een aanprijzen tot het imiteeren van bepaalde vormen uit het verleden als eenige mogelijkheid voor den architect van het oogenblik, waardoor alle gevoel van objectieve behandeling verloren ging.

Het boek door A.W. Weissman aan onze Nederlandsche bouwkunst gewijd - en door Dr. Jan Kalf in de Gids van 1914 besproken - behoorde tot de geschriften, die vrij waren van zulke aanbevelingen, doch waarin het feitenmateriaal niet behoorlijk tot een wordings- of ontwikkelingsgeschiedenis was verwerkt, zij het dan ook dat er een poging mede gewaagd was de stof op breeder grondslag te behandelen. Aan een opsomming opnieuw was geen behoefte, noch ook aan populaire boekjes, die vertellen, dat het Romaansch rondbogig en de Gothiek spitsbogig is.

Waaraan behoefte was, dat was aan een grondige uiteenzetting van een schrijver, die onze bouwkunst vermocht te zien als een onderdeel van het groote Europeesche geheel, die vermocht duidelijk te maken, hoè het Romaansch zich vormde in dezen uithoek van het Duitsche Rijk en hoe er later onze Gothiek ontstond, onder invloeden eenerzijds van buitenaf, anderzijds als uiting, afhankelijk van onzen landaard, ons materiaal, onze bodemgesteldheid, enz. enz. Hoe dan de Renaissance een nieuw ruimtegevoel opriep.... doch daarmede loopen wij vooruit op des schrijvers arbeid, want eerst het gedeelte tot en met de middeleeuwen is voltooid.

Wel is waar is dit, naar de schrijver zelf in zijn voorbericht zegt, het moeilijkste gedeelte van zijn arbeid geweest. Dat lijkt ons zeer wel mogelijk; aan de eeuwen nà 1600 hebben vorige generaties menig opstel gewijd, dat door den heer Vermeulen als voorstudie gebruikt kan worden, doch voor de periode der ‘slechte Duitsche manier’ gelijk Vasari haar noemt, het

'vuyle Gotsch' zooals Huygens zegt en voor de werken, die stammen uit nog 'duisterder' eeuwen zijn nauwelijks enkele grondige studies verschenen.

Niet alsof er na Viollet-le-Duc ten onzent geen belangstelling voor de Middeleeuwen zoude zijn ontwaakt. Met veel enthousiasme, doch met weinig deemoed misschien, stonden de architecten van omtrent de jaren zeventig en tachtig tegenover de erfstukken van het groote verleden. Bestudeerd en beschreven als uitingen eener ontwikkeling werden zij zeer zeker te weinig. Zoo bleef er een lacune aan te vullen. Die aanvulling te hebben tot stand gebracht op een wijze, die, wat den geheelen opzet betreft, prijzenswaardig mag heeten, is o.i. de groote verdienste van het eerste gedeelte van dit handboek; een werk, waarvoor men den schrijver erkentelijk heeft te zijn.

De indeeling van het materiaal is aldus: Na een Inleiding en het opgeven van Bronnen en Literatuur volgen: de Voorgeschiedenis, de Grondslagen der Christelijke Bouwkunst en de Kerkelijke Bouwkunst der Middeleeuwen. Dan als kortere slothoofdstukken: de militaire Bouwkunst en de burgerlijke Bouwkunst der Middeleeuwen, terwijl drie registers dit deel sluiten.

Het deel 'Kerkelijke Bouwkunst' vormt begrijpelijkerwijze de pièce de résistance van dit boekdeel. Dit gedeelte, dat 291 bladzijden omvat, is onderverdeeld in: Het voor-romaansche tijdvak - De vroege romaansche periode - Stroomingen in de romaansche bouwkunst - De romaansche bouwstelsels in Nederland - Het gothische stelsel - De Nederlandsche gothiek.

De vraag moge hier worden gesteld of er niet te veel bladzijden zijn gegeven aan de vroege Middeleeuwen ten koste van de Gothiek. Terecht zal de schrijver kunnen antwoorden met de tegenwerping, dat over het Romaansch van ons land nog zoo heel weinig gepubliceerd was. Doch o.i. zoude daaruit moeten volgen, dat deze periode een afzonderlijke behandeling behoeft. Eenige reductie van den tekst in dit gedeelte ter wille van meerdere uitgebreidheid elders, terwille ook van het gemakkelijker vasthouden van de groote lijn,

ware misschien gewenscht geweest. En er is misschien bezwaar te maken tegen wat te lang uitgesponnen locale bouwbijzonderheden.

Doch deze opmerkingen betreffen bijzaken in vergelijking met de klaarheid van den geheelen opzet. En men onderschatte de moeilijkheden bij het samenstellen van zulk een boek niet. Hij, die zich tot taak stelt over de geschiedenis onzer bouwkunst te gaan schrijven, moet welhaast bevangen worden door het gevoel, dat iemand zal krijgen, die op zich neemt een deel van een groot werk te leveren, waarvan de voorafgaande hoofdstukken door anderen werden samengesteld. Want als een deel van het groote West-Europeesche geheel moet men onze bouwgeschiedenis begrijpen. Wie anders te werk gaat, zal slechts een misteekend beeld kunnen geven. Wij waren staatkundig zoowel als cultureel een deel van een grooter geheel, al hadden wij onze eigen geaardheid. Bovendien: onze tegenwoordige landsgrenzen zijn allerminst cultureele grenslijnen in de middeleeuwen geweest.

En de gebouwen tenslotte, die te beschrijven waren, hebben voor het overgroote gedeelte reeds lang niet meer de gedaante, die zij oorspronkelijk vertoonden. Een ontwikkelingsgeschiedenis moest de schrijver dus geven van een bouwkunst, wier afzonderlijke uitingen meerendeels zelve weer een eigen ontwikkeling hadden doorgemaakt.

Deze opsomming van moeilijkheden moge voldoende zijn om te doen gevoelen, hoe prijzenswaardig het is, dat de schrijver ze heeft overwonnen. Aan de richtlijn, eens aangegeven door Dr. Jan Kalf (zie Gids 1914, blz. 324-330) en door Vermeulen gevolgd, is dat voor een groot deel te danken, hetgeen de schrijver zelf vol waardeering erkent (blz. 15).

De heer Vermeulen, die zoowel voor het Romaansch als voor de Gothiek de algemeene kenmerken als geheel beschrijft en de groote stroomingen nagaat, zooals die o.a. door Strzygowski zijn ontworpen, ziet terecht in de *ruimteopvatting*, *waarbij wij dus ook onmiddellijk aan het gewelftype denken*, hèt leidinggevend beginsel, hèt punt van uitgang voor het deel zijner geschiedenis, dat de Middeleeuwen omvat.

Zoo leidt hem dan een bespreking van het ruimteprincipe tweemaal over de algemeene begrippen bij Romaansch en

Gothiek naar het vaststellen van een groepsindeeling voor de bouwwerken der vroegere middeleeuwen (blz. 281) en naar een voor onze latere kerken (blz. 421).

Dat de geschiedvorsching in den loop der komende jaren nieuw feitenmateriaal aan het licht zal brengen, is zeker. Dat daardoor herzieningen hier en daar noodig zullen blijken is eveneens aan te nemen. De schrijver erkent zelve*:* '.... ik meende hier niet de Geschiedenis der Nederlandsche bouwkunst te schrijven. Slechts bedoelde ik saam te vatten datgene wat wij thans weten van onze bouwkunst en van hare monumenten; eene duidelijke omlijning van het bekende, opdat het onbekende zich te scherper moge afteekenen.'

De lezer kan, dunkt ons, voorshands tevreden zijn met hetgeen in dit eerste deel aangeboden werd en met de wijze, waaròp het werd aangeboden. Veel is erin, dat, geleerden mogelijk niet onbekend, voor menig lezer zeker wèl onbekend was. En dat onbekende werd gegeven in een vorm, die vele auteurs den heer Vermeulen benijden zullen.

Dat wij met belangstelling de voltooiing van deze ontwikkelingsgeschiedenis tegemoet zien, zal na het gezegde duidelijk zijn.

J.H. PLANTENGA.

Bibliographie.

Emmy van Lokhorst. De Zonnewijzer. (Em. Querido. Amsterdam. 1928).

De uitgever van 'De Zonnewijzer' heeft in het boek een reclamebiljet gelegd, waarin o.a. de inhoud met enkele woorden wordt weergegeven. Heeft men nu het boek gelezen, dan valt één ding heel sterk op: dat het zoo heel anders is dan men verwacht had. Toch is die inhoudsweergave natuurlijk juist. Maar men zou denken, met een sombere, realistische roman te maken te krijgen, en de indruk, die De Zonnewijzer achterlaat, is - waarlijk niet alleen van het blij-eindend slot - een wonderlijke lichtheid. Toch ontbreken de droevige gebeurtenissen niet, ja, tot bijna het eind van het boek toe heeft Claudia, de hoofdpersoon, er ruimschoots haar deel van. Maar de heele sfeer, waarin hare tribulatiën zich afwikkelen, is daarmee eigenlijk steeds in tegenspraak, en als zij aan het eind Wouter 'neemt' is het, of die sfeer het van haar gewonnen heeft, of zij terugkeert tot en weer een wordt met die lichte, slechts even door wolken overvlogen, landen van jeugd en morgen, waarin het verhaal zich afspeelt. Dat verleent het boek zoo'n wonderlijke bekoring en maakt het tot iets dat men - en hoe overzeldzaam is dit hier - nu eens heelemaal voor zijn plezier leest.

Die sfeer is het Den Haag van na den oorlog, die in vele opzichten zoo verschillend is van het Den Haag uit onze jeugd, waarvan het beeld voorgoed door Couperus in zijn romans is geteekend. Deze jongelui gaan wat losser met elkaar om - zij zijn trouwens uit een ietwat ander milieu dan dat van Couperus' figuren. Maar jeugd - men vergeve mij deze pleitrede - blijft jeugd, en de verandering, die de tijden aanbrengen, is ten slotte misschien maar uiterlijk. Emmy van Lokhorst's helden en heldinnen schijnen wat heel ver af te staan van haar romantische voorouders van een eeuw geleden. Toch - en het boek is er mij des te liever om, het krijgt er zeker iets diepers door, zonder hetwelk het soms te uitsluitend-frivool had kunnen worden - straalt op sommige oogenblikken van het verhaal de nachtelijke sterrenhemel open, ruischen de zee en de wind en zwaait de vuurtoren zijn licht. De protagonisten bezien dit wel niet uit geurende priëelen, maar uit puffende fordjes, doch dat blijft min of meer hetzelfde. En dan is de indruk, die 'De Zonnewijzer' achterlaat*:* de sterrenhemel der zomernachten, en vurige jonge menschen van nu, en toch eigenlijk ook weer van altijd, en verdriet, echt verdriet - en de tranen drogen, en jeugd, volmaakt, zij het vergankelijk, in een zomernacht.

J.C. BLOEM.

Werken van Michiel de Swaen, uitgegeven door Dr. V. Celen, met de medewerking van Dr. C. Huysmans en Prof. Dr. M. Sabbe. I. De Tooneelspelen. (Antwerpen, De Sikkel).

Dat het oordeel van Prof. G. Kalff over Michiel de Swaen, toen hij schreef: ‘Onder de Nederlandsche dichters van beteekenis der XVIIe eeuw zal men de Swaen bezwaarlijk kunnen rangschikken’, vatbaar was voor herziening, blijkt uit den 1sten bundel Werken van Michiel de Swaen uitgegeven door den Sikkel, en uit de degelijke inleidende studiën van Dr. Celen en Dr. C. Huysmans. Ofschoon Prof. Kalff toch aan den dichter van Duinkerken een bescheiden plaats in onze letterkunde inruimde en erkende dat hij ‘in een uithoek van ons taalgebied onze taal voor het laatst heeft doen hooren in haar zuiverheid, in een deel van haar rijkdom en kracht’. Dr. Maurits Sabbe is voor een twintigtal jaren begonnen met de eindelijke rehabilitatie van de Swaen die thans voltooid wordt door de volledige uitgave bezorgd door Dr. Celen. Een groot dichter is de Swaen zeker niet. Hij is en blijft van zijn tijd en die tijd is de pruikentijd en hoe men het draaie of keere, de pruikentijd is en blijft een tijd waarmee wij moeielijk sympathiseeren; tijd waarin de bloemspraak, de allegorie, het pedantisme, de zedeconst en veel andere leelijke dingen ‘den staf zwaaiden’ en waaraan wij hartelijk adieu gezegd hebben. Maar in die dagen van onuitstaanbare rederijkerij, vooral in de Zuidelijke Nederlanden, was de Swaen een element van frischheid en die, spijts geleerdheid en deftigheid, durfde te zingen zooals hij gebekt was. Hij is zoo iets gelijk Verhaegen in de schilderkunst, onze Vlaamsche Tiepolo, de laatste telg van Rubens' school. Zoo staat de Swaen tot Vondel, zooals Verhaegen tot Rubens. Alles betrekkelijk genomen. Maar zooals wij bij Verhaegen nog iets waarnemen van Peter Pauwel's coloriet, zoo hooren wij nog iets van de groote orgelklanken van *Adam* en *Lucifer* en de *Menschwordingh* van Michael de Swaen. En dat is enorm, wanneer wij denken aan de verschrikkelijke producten der XVIIe eeuw! Wel zouden wij thans meer speelschheid, meer ongekunstelden volkshumor willen in *De gecroonde Leersse* en grootscheren zwier en dieper ontroering in de *Menschwordingh*, maar wij moeten vrede nemen met wat hij in zijn tijd en in zijn milieu kon verwezenlijken en aan zijn voortreffelijke advocaten dank weten om de eerherstelling van den chirurgijn-dichter, aderlater en poëet van Duinkerken. En niet het minst aan de zelfverloochening van den uitgever die de editie van dien XVIIe eeuwer voor zijn rekening neemt! - De ontdekking van het handschrift der *Menschwordingh* en de toeschrijving aan Michael de Swaen zijn wij verschuldigd aan Dr. Camiel Huysmans. Die ontdekking dagteekent reeds van 1886! Prof. van Veerdeghem bezorgde in 1892 de eerste uitgaaf van het stuk, maar toen wist nog niemand dat de *Menschwordingh* een werk van de Swaen was. Dr. C. Huysmans bewees in 1925 dat dit werk een tooneelbewerking is van de Swaen's *Leven en Dood van Kristus.* ‘Het feit - zegt Dr. Huysmans - dat de Swaen *De Menschwordingh* schreef is van groot belang voor de geschiedenis onzer letterkunde. De dichter staat nu veel hooger, want het mysteriespel is tevens zijn beste en een meesterwerk. En wie van contrasten houdt zal niet vergeten aan te stippen dat de Vlaamsche Zeventiende eeuw in de geschiedenis onzer literatuur voortaan het best vertegenwoordigd is door een Vlaming uit Frankrijk.’ De eerste bundel bevat tooneelspelen; het tweede en derde deel zullen het *Leven en Dood van*

Kristus bevatten; de twee laatste deelen zullen ons de Swaen doen kennen als den Vlaamschen Boileau in zijn *Zedighe Rymwerken* en *Nederduytsche Dightkunde.*

A.C.

Cleyne Proefstuxkens van Justus de Harduyn (Antwerpen, de Sikkel.)

De Sikkel heeft het op de XVIIe eeuw gemunt. Ziehier de voorlooper van Michiel de Swaen, de schakel tusschen van der Noot en Poirters, Justus de Harduyn, die op den tweesprong staat tusschen wereldlijke en religieuze Renaissance. Reeds in 1922 bezorgde de Sikkel een uitgave van Harduyn's *Wereldlijcke Liefden tot Roose-Mond* met inleiding en aanteekeningen van Dr. Rob. Foncke, die de verdienste heeft, de aandacht te hebben gewekt voor een dichter waarvan men niet veel meer af wist, - de laatsten die over hem schreven behoorden tot het geslacht van Prudens van Duyse! Thans heeft Dr. O. Dambre *Cleyne Proefstuxkens* (de titel is heel wat bescheidener dan *Menschwordingh*!) verzameld en toegelicht. Het is een bloemlezing ter aanvulling van de lijvige thesis waarin Dr. Dambre voor een jaar of drie de figuur en het tijdperk van de Harduyn met krachtige kleuren wist voor te stellen. ‘Zijn woord zingt’, zegt de toelichter, ‘het borrelt op uit een onvoldane smachtende ziel, het beweegt op het rythme van hartstocht en minne; het zwelt tot een frisch-trillend lied van schoonheid.’ Dr. Dambre voegt er bij dat deze dichter nochtans zichzelf eerst in anderen moet herkennen om zijn persoonlijke ontroeringen te kunnen uitdrukken. ‘Wat hij mist is de wild-hartstochtelijke uitslaande vlam van het zelfscheppende genie.’ Dat voorbehoud des heeren Dambre kunnen wij niet onderteekenen, en het is ons uit de lectuur van de Harduyn's schoone verzen niet duidelijk geworden dat ‘de ingehouden beleving eerst moet bevrucht worden door een reeds schoon-belichaamde zelfde beleving-in-anderen, vooraleer ze de schors van hare geconcentreerdheid kan doorbreken.’ Gij hoort in die biologische beeldspraak den klank der XVIIe eeuw.... maar zoo diepzinnig zal het wel niet bedoeld zijn? Justus de Harduyn is een frisch dichter, die onbevangen moet benaderd worden. Zijn sonnetten, oden, liedenkens verraden argelooze opgetogenheid, een liefde tot het leven die zonder achterdocht is, en een zinnelijkheid die getuigt van gezondheid en een lustig gemoed. Of de Harduyn in den grond zóó zeer beheerscht is door de ‘Renaissance’ is een andere vraag. Met het Renaissance-begrip wordt gemakkelijk omgesprongen. Het verklaart minder dan het er den schijn van heeft. Petrarca leefde drie eeuwen voor Harduyn, en wiekte reeds hemelhoog boven den Gentschen dichter. Dat de Harduyn ook niet zoo zeer beinvloed werd door de uiterlijkheden der Renaissance bewijst zijn latere inkeer tot religieuze stemming, boetvaardigheid die heelemaal niet van zijn tijd was, en waaronder hij om zoo te zeggen terugkeert tot een ascetisch-middeneeuwsche levensopvatting. Met Dr. Dambre's conclusie zijn wij het volkomen eens: dat Harduyn is ‘een van de heerlijke verschijningen uit de Nederlandsche lyriek, en dat in een groot deel van zijn poëzie het eeuwig-schoone leeft.’

A.C.

De Schroeflijn, door Karel van de Woestyne. (De Standaard en Van Dishoeck).

Onder den suggestieven titel *De Schroeflijn* - ‘een lijn die zich wentelend ontwikkelt in de hoogte om weer en aanhoudend op haar zelf terug te dalen,’ - zijn in twee bundels een aantal opstellen over plastische en literaire kunst verzameld die den bundel *Kunst en Geest in Vlaanderen* van 1911 ‘natuurlijk voortzetten.’ Het gaat er hier niet om, dit jongste werk van K.v.d.W. bewonderend te omschrijven. Wij weten steeds wat we aan het werk van dezen dichter en essayist hebben. Het is altijd schoon en degelijk; hij geeft ons het genot van zijn onovertroffen stijl en licht ons tevens in, niet zoo zeer over de zakelijkheden van het leven van andere kunstenaars, als wel over den groei van hun werk en het meest intieme processus van hun zieleleven. K.v.d.W. schrijft over schilders en letterkundigen. In den literairen bundel zijn het vooral de *Gedenkenissen* die eenige verschijnselen en gestalten bepalen in de hedendaagsche Vlaamsche Letteren. De beweging van *Van Nu en Straks*, figuren zooals Pol de Mont, Virginie Loveling, August Snieders. Daarbij komen opstellen over Fransch-Belgische schrijvers die met niet minder gezag worden afgeteekend in scherp geëtste portretten: Maeterlinck, Gilkin, Rodenbach en van Lerberghe. Sedert veel jaren schrijft K.v.d.W. ook over schilders en de tweede bundel is gewijd aan eenige kunstenaars die behooren tot een zelfde geestesrichting. Wie door hem besproken wordt is te benijden. Mannen zooals Permeke en Frits van den Berghe hebben voorzeker hun laatste doek nog niet geschilderd. Maar de critiek en vooral de geschiedenis hebben ook hun laatste woord over hen nog niet uitgesproken. Intusschen krijgen ze een flinken duw van studies zooals die van K.v.d.W., die getuigen van zooveel begrip en liefde. Ze worden besproken, hun groei, hun verzuchtingen, hun manier van werken, hun bedoelingen, wat ze willen en wat ze kunnen, op een manier die doordringt tot de kern van hunne ziel. En altijd zoo dichterlijk en met zooveel wijding dat wij niet weten wien we eigenlijk het meest moeten bewonderen, den bespreker of den besprokene? In andere opstellen bewonderen wij de kieschheid van den dichter, wanneer hij b.v. schrijft over zijn eigen broer. En immer weet hij uit het individueele uit te rijzen om zich te verheffen op het vlak van algemeene beschouwingen over de bewegingen van dezen tijd. Vergeten wij niet dat er tusschen *Kunst en Geest in Vlaanderen* en *De Schroeflijn* meer dan drie lustrums liggen. De jongste opstellen zijn minder bewerkt dan de vroegere. K.v.d.W. is niet meer zoo bekommerd om schoon te styleeren, en meer bezorgd om ons nader te brengen tot Permeke of Van Langendonck dan tot Karel van de Woestyne. En zijn laatste werk is er niet minder sympathiek om, - integendeel. Jaren geleden schreef Marnix Gysen zeer juist over zijn critiek: ‘Zijn bespreking is een lyrische verheerlijking, een reconstructie van werk en kunstenaar. Zij is er vooral op uit den mensch in zijn atmospheer te situeeren en dan te toonen hoe hij daaraan innig verbonden is. Hij vermijdt zorgvuldig het hinein interpretiren en blijft aldoor lyrisch beschrijvend.’ Er is echter een andere K.v.d.W. wiens geluid wij in deze bundels niet vernemen. Zeker zijn hier met opzet opstellen van aanzienlijken omvang weggelaten (wij lazen ze destijds in de N.R.C.) waarin wij een heel anderen toon zouden gehoord hebben, opstellen over sommige kunstenaars meestal uit de hoofdstad, die een hoffelijke en onbarmhar-

tige executie waren. Doch het is waar, de schrijver verwittigt in de voorrede dat hij slechts artisten bespreekt van dezelfde geestesrichting. K.v.d.W. heeft diegene gekozen waarvan hij het meest houdt en menig oogenblik besproken dat hij zelf mee beleefd heeft. Niemand kan met meer gezag het werk caracteriseeren van b.v. de Laethemsche schilders en de kunstbeweging die van uit dat dorp Vlaanderen en Brussel beroerd heeft. *De Schroeflijn* is een hoogtepunt der critiek in Vlaanderen. Men kan de critiek anders opvatten, men kan zich b.v. voorstellen dat ze de kunstenaars minder beschrijft als halfgoden dan als menschen; dat ze met nog meer doorzicht bij een kunstenaar de hoogere bestrevingen en de minder verheven concessies aan mode en ijdelheid ontwaart; dat ze minder beteekenis geeft aan het milieu van den kunstenaar. Zij kan ook voor wat den vorm betreft minder weelderig zijn en scherper lijnen vertoonen (Thibaudet); zij kan U meer doen verschieten door paradoxale treffers die uiteen klakken (Chesterton), ze kan familiaarder zijn, meer tintelend van ironie, bekoorlijker door laisser aller (Van Deyssel, soms). Maar het is niet denkbaar dat men verder kan gaan dan V.d.W. in het doordringen en het opslorpen van geestverwanten die hij voorstelt gelouterd door zijn eigen edele persoonlijkheid.

A.C.

Raadsels van het Vlaamsche Volk, door Kan. Amaat Joos. (N.V. Standaard, Brussel).

Is dit een hèrdruk van de *Raadsels voor het Vlaamsche Volk* die *veertig* jaar geleden ‘gerangschikt vergeleken en verklaard’ werden door Am. Joos, en uitgegeven te Gent? Het wordt nergens gezegd. Ik ben gaan snuffelen in *Volkskunde* en vond daar (2e jaargang p. 34) een bespreking door Aug. Gittée van het hoogergenoemd boek dat 515 raadsels met varianten bevatte. De huidige uitgave bevat er 750. Aug. Gittée maakte destijds de opmerking dat er in het geheele boek geen enkel *vergelijking* voorkwam. Thans luidt de titel gewoon *Raadsels van het Vlaamsche Volk* en de compilator heeft ze inderdaad ‘gerangschikt en verklaard’, - ook zonder de reeds in 1888 gewenschte ‘vergelijking’. Wat er ook van zij, in zijn voorrede zegt de heer Joos een dienst te willen bewijzen aan ouders en onderwijzers; dan komen de folkloristen en de letterkundigen die er zeker niet het minst genoegen zullen aan beleven, want het lijkt ons dat men vooral onder het volk nog steeds meer trek zal hebben naar de raadsels der tegenwoordige almanakken die nog niet tot de volksletterkunde behooren en met dewelke deze volksraadsels ‘niets gemeen hebben’. Misschien had de verzamelaar wat meer kunnen uitwijden over den psychologischen grond der raadsels? Dat zij zoo oud zijn als de wereld bewijst o.m. hun tegenwoordigheid in den Bijbel. De schoonste raadsels zijn de *beschrijvende* waarvan de heer Joos zegt*:* ‘Hier komt de volksverbeelding in haar meeste stoutheid; hier regent het beeldspreuken en vergelijkenissen, hier zijn de verpersoonlijkingen niet te tellen*;* wat gemeen is, wordt edel; wat levenloos is, krijgt lijf en ziel; wat redeloos is, krijgt rede en verstand. Het volk laat een minnend oog vallen op al wat hem omgeeft en in zijn genegenheid, praat het gemeenzaam gelijk een kind

met de steenen die zijn voet betreedt, met de bloemen die langs zijn weg staan*;* of het staat verrukt en maakt een aanhef zoo plechtig dat ge meent een bladzijde uit de Profeten te lezen.' Dan komen de *verhalende* raadsels die soms ingewikkeld zijn; en eindelijk de *vragende* raadsels die Guido Gezelle *kwelvragen* zou geheeten hebben.

Onder al die raadsels zijn er verrukkelijke die, in den beknoptsten vorm, als een druppeltje van het vernuft des volks bevatten. Meestal zijn zij schilderachtig, vol humor, - om het even of de oplossing soms van een naïeve gemakkelijkheid zij - en dichters zullen verbluft zijn door de vaak fantastische ingeving die zij verraden. Een merkwaardige bloemlezing die veel bijdraagt tot de kennis van een eigenaardig gebied onzer folklore.

A.C.

[Derde deel]

Eros en de nieuwe god.

IV.

Keizer Theodosius was teruggekeerd van den Epifaniëndienst en liep door de galerij die naar zijn kamer leidde, nog denkend aan de woorden van den profeet Jezaja die de Patriarch van Konstantinopel had doen dreunen onder het gewelf der Hagia Sofia. Hoe wonderlijk dat de komst der Magiërs met hun geschenken aan den Mens-geworden God voorspeld was, eeuwen vroeger, door den Joodsen ziener.... ‘En de Heidenen zullen tot uw licht gaan, en Koningen tot den glans die u is opgegaan.... Een hoop kemelen zal u bedekken, de snelle kemelen van Midian en Hefa. Zij allen uit Scheba zullen komen, goud en wierook aandragend en den lof des Heren verkondigend.’

Een man trad op hem toe en reikte hem iets. Hij hoorde spreken; maar hij luisterde niet, want herkende met zwellende verbazing den Frygisen wonder-appel, dien hij zelf aan Eudokia had doen brengen, nu weer liggend in zijn beide saamgehouden handen.

‘Wat zeg je?’

‘Gezegende Heerser, dit is een appel van den Paradijsboom, u gezonden door mijn meester Paulinus.’

De Keizer voelde zijn ademhaling zwaar beklemd. Een storm van nevel-donkere gedachten, vage voorstellingen, herinneringen aan boze geruchten, joeg wild door zijn bewustzijn. Had Chrysafius hem niet gewaarschuwd? Hoe zeer was Paulinus bij het eerste zien van de jonge Athenaïs in verrukking geweest, sterker bewogen dan hij-zelf.... Hoe had zijn toen vertrouwde vriend hem gezegd dat alleen dit meisje

waard was op den troon van Byzantium te heersen als Keizerin! En hij, Theodosius, kinderlijk had hij Paulinus met haar laten dolen door de Stad, terwijl hij zelf als een monnik letters zat te schrijven in zijn eenzame cel.... Wat wist hij van hun samenzijn, van hun gesprekken, van wat er tussen hen gegroeid was wellicht?.... Hoe lang was het geleden? Vijftien jaren! Herinnerde hij zich niet de verbindende stralen hunner ogen, als zij even enkele woorden tot elkaar spraken, zelfs als zij zwijgend langs elkaar gingen.... O, Chrysafius de slimme eunuuch had hem eerder moeten waarschuwen!

Ontsteld zag de dienaar een verdwazende woede in den blik van den Keizer. Ineenkrimpend van angst liep hij achteruit, de armen smekend gestrekt, tot bij den hoek der galerij.

* * *

De Keizerin, de Keizerin! Zij moest ijlings bij den Keizer komen....

Hij had den appel op een bank gelegd en zijn mantel er over geworpen. Eudokia trad binnen, met glimlachenden groet. Zacht en bedwongen trachtte hij te spreken.

'Mijn Eudokia,.... heb je mijn geschenk ontvangen? Nauwelijks heb ik zelf die zeldzame vrucht beschouwd. Laat hem mij nog eens zien en bewonderen! Hij werd mij door een ouden afgodenpriester uit Frygië gebracht,.... en wat kon ik beter doen dan hem aan mijn Eudokia geven!....'

Hij bespiedde haar gelaat. Zij verbleekte; want in zijn oogen bespeurde zij den argwaan, vele jaren verzonken gebleven in zijn weke besluiteloze ziel, nu plotseling gestold tot harden wrok. Maar nooit, nooit mocht hij weten hoe zeer zij dien anderen man had liefgehad.... en nog altijd naar hem verlangde!

Zij antwoordde: 'Ik heb den appel al opgegeten, Theodosius.'

Nu voelde zij, bij den leugen, het bloed in haar wangen als een brandenden stroom. Zij wist: afschuwelijk is de leugen! En ook: hoe dwaas en doelloos, alsof er iets door veranderen kon in het verleden waar de daden en gedachten der mensen

onherroepelijk vast liggen voor alle eeuwen, voor de tijdeloosheid. Even dwaas en doelloos als het verzet van Satan tegen God.... Lelijk is de leugen, en machteloos, en laf,.... maar toch vooral dwaas! En deze ene leugen nu,.... dat die nog over haar lippen moest komen om ongedaan te maken een verleden dat zij reeds lang meende te hebben geboet.

'Is het waar, Eudokia?' vroeg de Keizer. 'Bij het heil van je ziel, zeg mij de waarheid!'

Zij sidderde. Ach, waarom had zij niet erkend dat zij den appel aan Paulinus liet brengen, aan den zieken Paulinus.... Dat was toch geen slechte daad! Maar nu durfde zij niet meer terug. Nu zou Theodosius kunnen vragen waarom zij niet terstond erkend had. En weer antwoordde zij, pogend te glimlachen als in onschuld:

'Ik heb den appel al opgegeten. Ja, bij het heil van mijn ziel zweer ik dat ik dit zeldzame geschenk niet meer heb!'

Zij ontstelde van Theodosius' harden hoonlach.

'Dat is waar! Je hebt hem niet meer. Maar opgegeten heb je hem niet, Eudokia, verheven Keizerin van het Oostelijk Rijk!.... Zie eens hier!'

Hij trok den mantel van de bank; de noodlottige vrucht bonsde dof op den marmervloer.

'Je hebt gelogen, Eudokia, wijze Athenaïs, die ik verheven dacht boven leugens en bedrog! Je hebt die appel laten brengen naar den lieven Paulinus, en de lieve Paulinus, zeker niet wetend wat hij deed, zond hem aan mij!'

Star en onbeweeglijk tuurde zij voor zich uit. Zij voelde een doodse kilte door haar wangen, langs haar rug en haar armen. Waar bewoog het leven nu heen? Zij kon het niet richten, zoals zij wilde. Het werd gericht door een wil boven den haren. Elke daad, elke blik, elke gedachte van het verleden leefde nog in het vluchtende heden en werkte voort naar de toekomst. Lichamen stierven en vergingen; mensengeslachten werden vergeten; maar al hun daden, al hun blikken, al hun gedachten rustten in het weten van den voorzienigen en almachtigen God.

Waartoe zou zij nog spreken? Zij zweeg, zag wezenloos en onmachtig Theodosius aan, wiens trekken verwrongen waren van toorn en blinde zucht naar wraak. De woorden sisten nu tussen zijn blinkend zichtbare tanden:

‘Hij was je lieveling, nietwaar Eudokia? O, al zoveel jaren! Een vriend, een raadsman!.... Paulinus mijn vriend! Een lage verrader was hij, is hij altijd geweest! Ellendeling!.... En jij, door mij vereerd als de wijsheid zelve.... o Athenaïs!’

Zijn hoofd sloeg voorover in zijn handen. Hij snikte.

Toen waagde zij zacht te spreken:

‘Nooit heeft mijn vriendschap voor hem iets ontnomen aan mijn liefde voor jou.’

Plotseling hief hij het gelaat tot haar op. De woede zwol fel in de aderen van zijn slapen. Zijn vuisten trilden.

‘Vriendschap voor hem? Liefde voor mij?.... Nee, anders was het! Voor mij de koele vriendschap, voor hem de hete liefde! Lichtekooi,.... weg, weg van mij!’

Zij stond op. Zij begreep dat haar leven voorbij was. De dood naderde snel, al zou haar lichaam misschien nog jaren lang over de aarde bewegen. Maar Paulinus?.... Zij huiverde om Paulinus, om hem alleen.

Heengaande zag zij het hoofd van Theodosius weer neergebogen. En zij hoorde nog de pijn van zijn stem terwijl zij over den drempel ging:

‘O Athenaïs! Athenaïs....’

* * *

Theodosius waande nu zeker te weten dat de Keizerin de minnares was van zijn vriend. Zijn gedachte doorvloog opnieuw de twintig jaren van haar leven binnen Konstantinopel en opnieuw, zoals bij het herkennen van den appel, zag hij de ontrouw in al haar daden, in elken oogopslag.

Waarom zou zij gelogen hebben als er niet een zonde te verheimelijken was? In die avonden dat hij hen in hun vermomming van pelgrims had laten dolen door de Stad, waren zij vrij geweest om zich te verbergen in een dier haventaveernen, waar gelieven voor hun afzondering een kamer konden huren.... Moest hij er nog aan twijfelen dat zij het hadden gedaan?.... En later,.... hoe was het later? Het scheen dat zij elkaar minder vaak ontmoetten. Maar dit was schijn, valse schijn, om samenkomsten te versluieren waar hij

nooit iets van bespeurd had. En welke vreemde, aan de Christusleer vijandige verlangens had zij geuit! Door wien anders dan Paulinus waren die haar ingegeven.... Het Athenabeeld van Fidias naar Konstantinopel doen vervoeren, ...welk een Helleense dwaasheid! Waarom betreurde zij den ondergang der heidense wereld? Nooit namen Paulinus en zij deel aan den vromen morgenzang met hem zelven en Pulcheria, als de hymnen ter ere van den God-Zoon galmden door de kleine kapel van de Sint Stefanuskerk... Had Eudokia geen medegevoel getoond voor de zedeloze Honoria die als een matrozen-deerne zich vergooid had?.... En hij, Theodosius, was argeloos en vol vertrouwen geweest, als een kind!

Machteloos tot het besluit ener daad voelde hij zich. En toch wilde hij zich wreken; hij wilde straffen. Chrysafius alleen, de groot-spatharius, de listige eunuuch, kon hem raad geven.... Hij liet Chrysafius tot zich roepen.

Diep voorovergebogen en zo den vreugde-triomf zijner onvruchtbare ogen verbergend, kwam de opper-eunuuch tot den Keizer en luisterde, terwijl zijn Heerser de afgebroken woordenreeksen van zijn toorn vrij liet.

‘Geef mij raad, alwijze Chrysafius! Geef mij raad!’ hijgde Theodosius ten slotte.

Toen richtte de spathaar zich op. In het masker van zijn gelaat groefden nu de trekken van demoed en smart.

‘Almachtige Heer,’ antwoordde hij, ‘te lang reeds hebt gij den verrader bij u geduld. Zwak was de vrouw.... zoals vrouwen zijn. In vroom berouw zal de verheven Keizerin boete willen doen. Maar den ontrouwen vriend moet gij verbannen, in moeilijk te bereiken en nog moeilijker te verlaten streken.... En zult gij hem zelfs in de wildernissen van Klein-Azië gebonden weten? Verheven Keizer, wanneer de gevallen magister officiorum eenmaal in verre ballingschap zal zijn,.... dan.... laat die zorg aan mij over!’

Vragend zag Theodosius in de listige ogen.

‘Maar Paulinus ligt ziek! En hij betaalt den bouw van de nieuwe kerk en het nieuwe klooster van Sint Kosmas en Sint Damianus buiten de Xyloporta.... Wie zal die werken voltojen als hij verbannen is?’

Een zwakke grijns trok om de dunne lippen van Chrysafius.

‘Laat hem eerst den bouw voltojen, Heer! Nog enkele maanden en het is zo ver. Dan is het voorjaar en zomer, en de arme Paulinus zal hersteld zijn.’

De Keizer wendde zich af en wuifde den hoveling het afscheid toe.

‘'t Is goed! Zo zij ons besluit. Zorg dat in het voorjaar een schip den verrader ver weg brengt.’

Buigend trad Chrysafius achterwaarts; in de stilte schuurde scherp het goudzand van de marmerstenen onder zijn slepende voeten. Maar hij gluurde even tersluiks op en zag dat de Keizer, rustig nu, zich naar den lezenaar begaf waar een groot perkamentboek opengeslagen lag naast schrijfrieten en inkthorens.

* * *

Keizerin Aelia Eudokia waagde niet te vragen naar ziekte of herstel van magister Paulinus. Zij ontweek Theodosius. De deur tussen hun slaapvertrekken bleef gesloten. Doch door het zwijgen der dagen en weken en maanden voelde zij angstig de nadering van onheil. Urenlang zat zij te staren over de boomtoppen beneden haar venster naar de flonkerende verte der wateren en de heuvelen van den anderen oever. Voorjaarsregens maakten geuren van vochtige aarde los; onder de zon der middaguren rees bedwelmend zoet de gedachte aan hyacinthen, violen, rozen, die daar bloeiden op de lagere terrassen van den tuin.

In het late schemer-naderen van een zomeravond wees de dienares, die eens den appel had moeten dragen naar Paulinus, aan haar Keizerin een zwart zeil dat noordwaarts kleiner werd, langs de kust van Chrysopolis. Het meisje boog het hoofd en schreide.

Eudokia behoefde niet meer te vragen. Zij begreep dat eindelijk de vergelding gekomen was op haar zonde van ontrouw en verraad. En een bittere spijt doorflitste haar wilde smart: waarom niet alles genomen aan wellust en verrukkende liefde, toen het nog tijd was! Waartoe had haar zelfbedwang geleid, haar eerbiediging van dien bekrompen man die op den

troon zat van een groot Rijk en toch niet heersen kon over háár wezen? Het volle drinken van den beker der zaligheid in één teug ware schoner, beter, groter geweest dan dit evenproeven met daarna berouw en beteugeling.... De wrekende straf zou onmiddellijk gekomen zijn, de dood voor beiden, maar een dood in triomf van brandend geluk. Welk een armelijk en laf einde was dit!

En toch was zij Athenaïs geweest, de wijze helleense Athenaïs.... Zij lachte smadelijk om zich-zelve bij de herinnering aan die verre jaren, zodat de dienares opschrok en ontsteld zag naar het vaal-bleke gelaat en de pijnlijk wringende handen.

V.

De wind-gezwollen zwarte zeilen dreven het vaartuig langs de kust van Bithynië naar de stad Heraklea. Daar beval de aanvoerder der kleine schare praetorianen die mede was gevaren, den eenmaal machtigen en geëerbiedigden magister officiorum aan wal te gaan.

Paulinus mocht een muildier bestijgen. Voorafgegaan en gevolgd door de krijgslieden reed hij den weg naar het al hoger rijzend binnenland. Waarheen hij geleid werd wist hij niet. Maar hij begreep dat het naar een oord zou zijn, vanwaar vlucht onmogelijk was; wellicht naar die geheimzinnige grenslanden aan den voet van den Kaukasus, die hij in zijn verbeeldingsdroom met Eudokia had willen bereiken, het verre land der Argonauten. En nu ging hij alleen, een verachte banneling, en hij zou Eudokia nooit meer zien. Iederen avond was hij verder van haar weg; maar iederen avond, als hij op het stroleger van een dorpstaveerne lag, aanschouwde hij haar gelaat klaarder aanwezig in zijn gesloten ogen.

De tocht richtte zich echter niet naar de oostelijke grenzen, doch zuidoostwaarts, rivierdalen langs en lage passen over. Steeds voor den dageraad brak de kleine troep op. Paulinus poogde de uren te doen inkrimpen door vertellingen van Ovidius in zich-zelven te herhalen. Hier reed hij door het land der oude mythen; in die meren lagen steden verzonken; in die bronnen hadden nymfen gewoond; van die toppen was de

rook der altaren opgestegen. Soms, tegen een helling, zag hij verbroken zuilen en donkere muren waartussen geiten graasden, terwijl de herder verwonderd tuurde naar de gewapende mannen op den stenigen weg.

Paulinus overpeinsde zijn leven en vroeg zich af hoe zijn vriendschapsverraad van zoveel jaren her nu plotseling moest worden gewroken.... Die appel, die Frygise wonder-appel die door een onbekende naar de Keizersstad gebracht was! Vanwaar kwam die zonderling grote vrucht?.... En als de avond viel over de eenzaamheid der bergwegen, over de stille wouden en de bruisende beken, vormde zich in hem de benauwende droom dat zijn scherts over den Paradijsboom wellicht onbewust een waarheid had uitgesproken.... Want die appel had opeens de ramp nadergetrokken over zijn leven, en zeker ook over Eudokia's leven. Of was het een vrucht uit den tuin der Hesperiden, zoals die appel van Eris, de twistzieke, die den oorlog rond Troje deed woeden; zoals Afrodite's appel, waardoor Atalante haar wedloop verloor?.... Wie was de brenger van die onheilsvrucht en welke demonise macht had hem gezonden tot den Keizer?

Eens lag Paulinus wakker in een oude burcht waar een stadhouder met zijn wachttroepen woonde. Hij herinnerde zich in de schemering te zijn binnengekomen door lage gangen tussen zwarte overwelvingen en een reeks van smalle trappen te hebben beklommen tot de ijzeren deur van zijn torenkamer opendraaide. En met de ogen geopend liggend werd hij bezocht door een ander droomgezicht:

Ergens in Syrië of in de Taurise gebergten woonde hij in een geweldig bouwwerk op een bergtop, een slottoren uit een geheimvol verleden. Diep in de kelders, grotten van den berg, huisden wilde gedierten die hij in zijn jeugd had opgesloten achter zware traliën. Hun gebrul en gehuil hoorde hij des daags maar zwak, als het stormen van een verre zee; doch 's nachts loeide het vervaarlijk op, dreigend alsof leeuwen en hyena's losbreken zouden uit hun lichtloze holen. Ach, hij wist het wel: het waren zijn begeerten die hij bedwong in duistere diepte.... Maar wat was dat? Dat zieden van daverend geluid, dat dreunen der gesteenten van berg en muur? Het steeg hoger, het naderde, de gewelven weerkaatsten de

krijsende klanken tot een branding van hongerende kreten. En slepende schreden stegen mede, tot voor zijn deur. Nu gingen hun klauwen hem grijpen, hun muilen hem verscheuren in duldeloze pijn....

Hij schrok en zat recht op zijn harde legersteê. Zou zó zijn lot zijn geweest, als hij Eudokia had kunnen ontvoeren in onstuimige hartstocht en zij samen de wilde verrukking der liefde-verlangens hadden gevierd? Of nu nog, zouden zij hem nú nog, weerloos geslagen man, vereenzaamden banneling, uiteenrukken tot een hoop redeloze stof?....

Misschien was het zijn trots die hem redde; misschien een goddelijke straal die hem plotseling voerde naar de hoge blanke sneeuwtoppen waarover hij eenmaal tot Eudokia sprak. Hij voelde een rustigen glimlach over zijn gelaat; hij wist dat hij sterk genoeg zou zijn om de dieren in hun kerkers te houden, sterk door wijsheid en koele overweging.

Toen sliep hij droomloos. De zon kwam weer op, de zon ging weer onder; de dagen volgden elkaar, en de weken en de maanden. Het was herfst en de gele bladeren der wouden vielen, toen het reisgezelschap de muren der stad Caesarea naderde. Paulinus vernam dat hij daar blijven moest en zijn intrek nemen bij een oud man die als wachter woonde boven de poort aan het andere einde der stad. De banneling mocht niet buiten de muren komen; doch daarbinnen kon hij vrij rondgaan.

Dien winter zat hij vaak met den grijsaard bij een vuur van houtblokken, terwijl hun blik nu en dan afdwaalde over de golvende sneeuwvlakte, waar eenzame bomen hun donkere takken wrongen en blauwe bergsteilten rezen aan den einder. Tot zijn verwondering vond Paulinus in een kleine nis van den muur enkele perkamenten geschriften: brieven van Epikurus en het grote gedicht van Titus Lucretius Curus over de natuur der dingen. Toen hij zijn vreugde had getoond en met stillen glimlach half-luid zat te lezen, bekende de oude man hem zijn heimelijke verering voor de heidense wijzen en zijn afkeer van den nieuwen godsdienst der Christen-monniken die in sombere mythen angst en verschrikking bracht aan het arme volk dat hongerde naar licht geluk. Hier, in de bergen van Kappadocië, Armenië en Silicië, en vooral zuidelijker: in Foenicië, waren

stedelingen, herders en akkerbouwers met geweld bekeerd tot de leer van den Joodsen Messias, die door de Grieken Christos genoemd werd. Het was gebeurd, omstreeks vijf-en-dertig jaren geleden, onder den invloed en met het aalmoezen-geld van Johannes Chrysostomos, die ondanks zijn ballingschap grote scharen van Griekse en Syrise monniken overal had rondgezonden. Maar in 't verborgene, op eenzame bergtoppen en in dichte wouden, ver van de reiswegen, werd door enkele getrouwen nog geofferd aan de Goden, en wie lezen en denken konden genoten de wijsheid van het voorgeslacht....

Zo kwamen de beide mannen te spreken over de diepe raadselen, die Joden en Christenen in enkele simpele mythen waanden op te lossen, maar die voor wijzen raadselen bleven, waartoe zij wel dicht trachtten te naderen bij het licht van de rede, maar die zij toch als oer-geheimen erkenden. Op een avond, toen zij door het venster de sterren hadden beschouwd die trillend brandden in de blauw-donkere diepte van het heelal, onderhielden zij zich aldus:

PAULINUS: Wonderlijk is het, dat niet iederen avond de stedelingen hun muren verlaten en buiten in 't vrije veld opzien naar de sterren.

POORTWACHTER: Zij kijken evenmin naar den opgang en den ondergang der zon of naar de rode maan als zij boven de bergen ginds verrijst. Weet gij nog hoe Lucretius zegt: ‘Als al die dingen plots'ling op dit uur voor de' eersten keer den sterv'lingen verschenen, kon dan iets wonderlijkers zijn gedacht, of wat meer overtrof der mensen hoop? Neen, ongetwijfeld! zo bewond'renswaard zou 't schouwspel zijn. En toch, als moe van 't zien, staart niemand meer naar 's hemels licht gewelf.’

PAULINUS: Ik herinner het mij; en ook hoe de wijze dichter daarna spreekt over de onbegrensdheid der ruimte: ‘Daar verder dan de verste grenzen dezer wereld de ruimte gaat, wat is dáár achter, waar onze geest nog dieper schouwen wil in 't grenzenloze?....’

POORTWACHTER: En hoe schreed de Tijd voort eer hij gemeten werd? En hoe zal hij voortschrijden als geen denkend wezen hem meer meten kan? Onmetelijk is het verleden, onmetelijk de toekomst,.... onmetelijk de Ruimte waarheen wij ook zien.

PAULINUS: Daarom zei de dichter: ‘De duur van 't leven kort doods duur niet af. Leef dan zovele eeuwen als gij wenst, eind'loze dood zal niettemin u blijven. 't Is eender: jaren her of heden sterven. Voor ieder duurt het niet-zijn even lang.’

POORTWACHTER: Ruimte en Tijd waren voor de oude wijsgeren de eerste Goden: Oeranos en Kronos, die later vermenselijkt werden tot gestalten en in mythen, alsof Oeranos de vader was van Kronos, en Kronos van Zeus. Zeus was het heerlijke licht, dat de stervelingen aanbaden toen zij niet meer nadachten over de twe eerste grote raadsels, maar zelf als kinderen zich koesterden in de warmte van den stralenden hemel.

PAULINUS: Het is een verzachtende troost, over deze dingen te denken en te kunnen spreken met u, mijn vriend.... Dan verdwijnt de vrees voor den dood.

POORTWACHTER: Ja, den Dood vrezen is kinderlijke dwaasheid! Hoor den wijzen Lucretius: ‘De Dood is niets en raakt ons niet, daar wij ook 't wezen van de ziel voor sterf'lijk houden. Hebben wij in 't verleden smart gevoeld, toen de Karthaagse legers naderdrongen van allen kant en de aarde galmde van oorlogsgerucht tot in den hogen aether, en op de landen en de zeeën allen zich vroegen: onder welken meester vallen wij?.... Zo zal het zijn als deze ziel en lichaam, wier eenheid nu ons wezen vormt, ontbinden; daar niets ons, niet meer zijnde, deren kan, al vielen aarde en zee en lucht in-een.’

PAULINUS: Het is in frajere woorden hetzelfde wat zijn vergoddelijkte Epikurus leerde: ‘Noch den levenden, noch den gestorvenen gaat de dood aan, daar hij voor de eerstgenoemden er niet is en de laatsten er zelf niet meer zijn.’

POORTWACHTER: En met ons sterven dan onze herinneringen dat is ons verleden. Gelooft gij dat ook?

PAULINUS: Neen, daar ben ik niet zeker van.... Ongetwijfeld, zolang wij leven bestaat ons verleden en wij kunnen ons er niet van bevrijden. Het is onherroepelijk, onveranderlijk. Al zijn smarten en al zijn geluk dragen wij verzonken in ons. Doch wie verzekert mij dat het verleden niet blijft na het vergaan van ons lichaam?.... Wat is eigenlijk: het Verleden?

POORTWACHTER: Het is de Tijd die zich met de Ruimte verbonden heeft. En dien band kunnen wij niet meer verbreken

PAULINUS: Daarom zei ik: het verleden is onherroepelijk, onveranderlijk. Maar hoe kan het dan vergaan met onzen dood?.... Het blijft, al is het niet meer in ons persoonlijk bewustzijn.

POORTWACHTER: Een verloren geluk te betreuren, te wensen het steeds weer opnieuw te beleven, acht gij dit niet een kinderlijke dwaasheid?

PAULINUS: O, dacht ook gij daaraan? In mij rees dezelfde gedachte. Het vergane weer te beleven zou zijn: het telkens weer te zien vervlieten in het verleden. Maar bovendien kan het nieuw beleefde nooit volstrekt hetzelfde zijn als het vergane.

POORTWACHTER: Ik geloof dat gij gelijk hebt.

PAULINUS: Door het denken over deze dingen verdwijnt niet alleen de vrees voor den dood, maar verkeert ook het leed om verloren kortstondig geluk in de zaligheid die de Goden moeten kennen, daar de kortstondigheid een eeuwigheid wordt en het verloren-zijn een leugen blijkt. Niets is verloren, al schijnt het met den tijd in het verleden achter ons weggegleden. Ons verleden is het enige wat wij waarlijk als onvervreemdbaar eigendom bezitten. Het nu bestaat niet, want er is alleen een onverbroken verglijden van het nog-niet-zijn in het geweestzijn. -

Paulinus zweeg en staarde weer peinzend in de vlammen van het houtvuur. Neen, geen ogenblik, hoe ondeelbaar kort, van het rusteloos lekken dier vuurtongen was vast te houden buiten den verglijdenden tijd. En zo ook zijn leven niet, de verandering van zijn lichaam, de verandering van zijn gedachten.... Alles stroomde voorbij, maar dan lag het vast in de herinnering voor altijd. Ook die heerlijke liefde had hij...

'Zijn de dingen die in den verganen tijd ver van ons zijn niet werkelijker ons bezit dan de dingen die in de ruimte ver van ons zijn?'

Hij sprak plotseling deze overweging uit. En de poortwachter antwoordde:

'Zeker! Want hoe kent gij de dingen die in de ruimte ver van ons zijn?'

PAULINUS: Door mijn herinnering. Ik roep een voorstelling uit mijn verleden op en plaats die in het heden, doch op een

afstand in de ruimte. Als ik mij Konstantinopel en de mensen en huizen en tuinen daar voorstel, zoals zij zijn op dit eigen ogenblik (dat echter ook reeds weer een verleden is), dan bouw ik dit beeld uit een geheel van ervaringen op.

POORTWACHTER: En waarom doet gij dat? Waarom roept gij herinneringen op naar het ogenblik, als het niet is om de toekomst mede te helpen vormen?

PAULINUS: Ja, omdat ik mij voorstel, hoe het zou zijn, als ik naar Konstantinopel kon terugreizen en het weerzien. Hoe echter de dingen zijn op een afstand in de ruimte, dat weet ik niet.

POORTWACHTER: Dus om daden te verrichten in de toekomst, roept gij het verleden op. Want uw stad terugzien is het verrichten van een daad.

PAULINUS: Gij hebt gelijk. Wij leven in het vervliedende ogenblik, om met een schat van herinnering en ervaring een handeling mogelijk te maken. Ik weet echter in dit geval dat die handeling onmogelijk is, en dus bedroeft mij het beeld der herinnering.

POORTWACHTER: Dat is de dwaasheid van het lichaam, die verlangen doet naar herhaling die toch nooit zuivere herhaling kan zijn. Want gesteld dat gij Konstantinopel zoudt kunnen weerzien, het zou toch veranderd zijn, de huizen een weinig meer vervallen, de bomen een weinig gegroeid, de mensen wat ouder en elk met een groter schat van herinnering en ervaring, dus anders dan voorheen.

'Anders dan voorheen....' herhaalde Paulinus. 'Ja, het verleden alleen bezitten wij, en de melankolie over wat wij verlies noemen is een ziekte. De gezonde wijze spreekt niet van verlies, maar weet zijn verleden een onvervreemdbaar eigendom.'

'Zo is het,' hernam de poortwachter. 'En dus zou men kunnen zeggen, dat de in de ruimte niet door ons waargenomen dingen niet wezenlijk verschillen van wat in den tijd zich verwijdert en in ons bewustzijn verzonken is. Alleen wat in ons bewustzijn leeft, is werkelijk en werkzaam.'

PAULINUS: Ergens in de ruimte leven de moordenaars die zekerlijk de Keizer of de eunuuch Chrysafius op mij af zal zenden. Die zijn toch zeer werkelijk, ook nu op dit ogenblik...

Ik weet dat zij naderen,.... zij moeten al op reis zijn gegaan.

PAULINUS: Gij berekent dit door een bouwsel van herinneringen. En ook daarmee maakt gij weer de voorbereidselen tot een daad, een daad van afweer of van berusting.

PAULINUS: Het zal zijn van berusting.... Uit de toekomst verwacht ik geen geluk meer; ik bezit mijn geluk in het verleden. Geen sluipmoorders kunnen die verrukkingen ongedaan maken.

POORTWACHTER: Gij hebt gelijk. En het is de God Eros die ons dat geluk schonk. Gij spreekt waarschijnlijk van de verrukkingen die een vrouw heeft geschonken,.... ook ik dacht daaraan.

PAULINUS: Eros! Het was een vrouw die mij voor vele jaren vertelde wie de God Eros is! Het levensbeginsel zelf, de warmte, de aantrekking, de liefde aller dingen, de geestelijke kracht die de stof van het heelal tot beweging stuwt. Alles is immers beweging....

POORTWACHTER: Ja, en de vreugde, het geluk, het beginsel van alle Goden. Hij blijft, al zouden de Goden sterven. En ook als wij kleine mensen sterven. Wat deert ons het eigen bewustzijn! De Eros blijft! Zijn kracht is het, die Tijd en Ruimte verbindt in het verglijdende ogenblik. Eros is het raadsel zelf van het ogenblik. Wanneer ons lichaam in den dood vergaat, handelen wij niet meer voor de toekomst en roepen dus geen herinneringen meer in ons bewustzijn op. Maar door de kracht van den Eros liggen zij in het onbewustzijn van het verleden vast, tijd en ruimte verbonden in het ruimteloze en tijdeloze.

PAULINUS: Juist, en wie zegt dat daar niet alles bevat is in een hoger en ander bewustzijn, in het Al-bewustzijn?.... Dit zou zijn wat de Christenen noemen hun alwetenden God.

* * *

Dien nacht zag Paulinus in den droom Eudokia. Maar toen hij haar naderde, ontwaarde hij de gestalte en het gelaat van de vrouw die de moeder van zijn kind was geweest. Stil stond het droombeeld dicht bij hem, en toch onbereikbaar voor zijn handen. Grote tuinen met bloejende bomen lagen rondom

in de morgendauw; en opeens golfde er onder hun zwevende voeten een zonnige zee. Hij strekte zijn armen uit en zag weer de donker gloejende ogen van Eudokia.

Hij ontwaakte in een onbegrensde wijdte van geluk. En daarin leefde hij verder zonder de dagen en maanden te tellen, tot de krokussen en hyacinthen geurden uit de voorjaarsvelden buiten den stadsmuur. Het liefst bleef hij voor het open venstertje zitten kijken naar het heuvelig land, waar de vrijheid van gaan hem verboden was, maar waar zijn gedachten ver konden zwerven, tot over en achter de blauwe bergen van den horizont. Soms, in den avondschemer, verliet hij de woning van den poortwachter en ging de stad in, waar de burgers hem kenden als een voornaam banneling uit Konstantinopel.

Op een nacht zat zijn gastheer hem vergeefs te wachten. Toen in het oosten een vale streep boven den heuvelrand verschenen was, hoorde hij gerucht onder het poortgewelf, een luiden kreet, en dan even een stilte. Daarna werd er geklopt aan het trapdeurtje. De oude wachter strompelde met zijn lantaarn de kronkeltreden af, opende, en zag drie gewapende mannen die hem een vrijgeleide van Keizer Theodosius toonden en eisten dat hij hen uit zou laten op dit ongewone uur.

Toen hij de poort achter hen weer gesloten had, gleed de schijn van het lantaarnlicht over een lichaam bij den ingang van het gewelf. Hij wist opeens dat daar zijn vriend Paulinus lag. En nadertredend herkende hij hem. In de hals en de borst bloedden diepe dolkwonden. De grijsaard trachtte het hoofd te steunen, te zien of de ogen nog zouden openen. Maar het was vergeefs. Het bleke hoofd viel weer terug; echter zag hij over het gelaat van den dode een glimlach van vredig geluk.

VI.

Keizerin Aelia Eudokia vernam van haar dienares den dood van Magister Paulinus in het verre land Kappadocië. Nu wist zij dat ook voor haar het einde er was; zij kon geen daad meer doen, waardoor hun beider levens verenigd zouden worden. En zij besefte het enige: Konstantinopel verlaten! Maar waarheen te gaan? Naar het oord waar Paulinus' lichaam begraven lag?.... Was zij dan dichter bij hem? Neen, en waarom ook!

Want zij wilde trouw blijven aan haar voornemen om sterk te zijn in zelfbedwang. Die daad: hun beider levens verenigen in een durende bedwelming van lichaamswellust en zieleverrukking, die daad zou zij toch nooit hebben volbracht, hoe sterk de drang uit de diepte ook dreef. Sterker was die andere drang geweest: te behouden het geluk voor Theodosius en haar kinderen. En nu, wat was er overgebleven van dit geluk? Verbroken lag het en zij had niets meer: de Keizer en Pulcheria wantrouwden haar; Licinia woonde ver weg en zelden vernam zij over haar leven; de kleine zwakke Flacilla was jong weggenomen door den dood. Er bleef haar alleen over: ontvluchten deze wereld van lijden, zich overgeven aan den Hemelsen Vader. Zij moest weer naar Jeruzalem reizen, naar den gewijden grond waar zovelen zich hadden afgewend van de vergankelijke dingen en begeerten.

* * *

En zomers en winters gingen weer heen, veertien zomers en winters. In het jaar des Heren 455 kwam een pelgrim uit het westen tot Eudokia in hare woning, een nonnenklooster binnen Jeruzalem, en vroeg haar of zij gehoord had van de gebeurtenissen te Rome....

De Keizerin zag ontsteld op en verbleekte. Zij schudde zwijgend het hoofd, maakte het kruisteken en nodigde met een bewegen der hand den vreemdeling tot verder spreken.

PELGRIM: Keizer Valentinianus, uw schoonzoon, had in het Caesarenpaleis te Rome den edelen Aëtius vermoord, den overwinnaar van den Hunnenkoning Athel. En hij had ook naar de prachtige zalen van dat paleis de vrouw van den senator Maximus gelokt en, toen hij met haar alleen was in een afgelegen torenkamer, met geweld gedwongen tot zijn wil. Maar Maximus, eendrachtig met Aëtius' vrienden, heeft zich gewroken; zij hebben den Keizer, uw schoonzoon, op het Marsveld met hun dolken doorstoken....

Eudokia zag den pelgrim tot diep in zijn ogen, om te weten of hij wel waarheid sprak. En zij klaagde met verscheurde stem: ‘Mijn God, mijn God, welk een wereld laat Gij voortbestaan!’

Maar zij behoorde nog tot die wereld en zij wilde weten. Hare gedachten beheerste zij snel weer. Zij vroeg: ‘En wie is nu Keizer?.... De moordenaar?’

PELGRIM: Gij hebt het gezegd! Maximus werd tot Romeins Keizer uitgeroepen en hij dwong uw dochter Licinia Eudoxia, nog treurend om den dood van haar Valentinianus, zijn vrouw te worden. Haar oudste dochter....

EUDOKIA: Mijn naamgenote!

PELGRIM: Ja, Prinses Eudokia werd de vrouw van Maximus' zoon Palladius.

EUDOKIA: Je hebt mij nog veel meer te vertellen,.... nog veel meer rampen,.... ik hoor het aan je stem, pelgrim.

PELGRIM: Het is zo, verheven vrouwe Eudokia! Er scheen geen einde aan de rampen.... Maximus bekende aan uw dochter dat hij den Keizer had vermoord. En toen, in haar woede, verzon zij een verschrikkelijke wraak.... Zij zond heimelijk een bode tot Genserik, den Koning der Vandalen, die nu heerste over Karthago. Geen twe maanden is het geleden dat hij met zijn vloot aan de kust van Italië landde. Toen zijn leger de Eeuwige Stad naderde, stonden de Romeinen op tegen den overweldiger Maximus,.... zij doodden hem en zijn zoon Palladius. Paus Leo trok den vijand tegemoet aan 't hoofd van een zingende processie,.... het leven der burgers werd gespaard,.... maar Rome zelf twe weken lang prijs gegeven aan plundering door de Vandalen.

EUDOKIA: En mijn dochter? En mijn kleindochter?

PELGRIM: De gewezen Keizerin van Rome werd meegevoerd, met haar beide dochters, naar Karthago. En de oudste, uw naamgenote, jonge weduwe van den Caesar Palladius, werd de vrouw van Genseriks zoon Hunnerik.

Eudokia balde de vuisten. Zij was niet bleek meer; toorn en teleurstelling dreven het bloed naar haar wangen.

EUDOKIA: Dus zij zijn de slavinnen van den Vandaal?.... En wie gaf je deze tijdingen, pelgrim?

PELGRIM: Uw dochter zelve, edele vrouw. Ik kom uit Karthago, door haar gezonden. Zie, hier is haar ring, ten teken van de waarheid van mijn woorden.... En nu ga ik bidden voor haar op het Heilige Graf.

Hij reikte haar den ring en ging heen. Eudokia bleef onbe-

weeglijk zitten, niets ziende van de dingen buiten haar; maar wat lang geleden gebeurd was herleefde zij in een enkel vizioen van herinnering.

Met den presbyter Severus en den diakon Johannes was zij, na Theodosius' toestemming, voor de twede maal uit de haven aan de Propontis weggevaren. En weer ziet zij de kust van Ilion en de bergen van Foenicië, ene andere Eudokia dan toen zij als de gevierde Keizerin van het Oosten Antiochië had bezocht. Dan, binnen Jeruzalem, de vermoording van Severus en Johannes door den patriciër Saturninus.... Waarom? Op last van den naijverigen Theodosius, die ook deze mannen wantrouwde in hun verhouding tot de Keizerin en wiens kleine geest van haarzelve niets begreep. Maar onmiddellijk is de wraak gevolgd: Saturninus gedood door dienaren van haar, Eudokia, die elke wraak verafschuwde.... Arme Theodosius! Zijn leven moet wel smartelijk verduisterd zijn! Een aardbeving doet muren en torens der Keizersstad instorten,.... de Christenen twisten te Efezus over de natuur van hun Heiland, ...eenzaam sterft Theodosius. En de strenge Pulcheria laat den enuuch Chrysafius vermoorden, ergens buiten een stadspoort.... Te Chalcedon - ver, in den nevelsluier van een schemeravond, ziet zij zich-zelve met Paulinus gaan over het rotspad langs de Propontis; Chalcedon ligt ginds aan de zee, - daar komen meer dan vijfhonderd bisschoppen bijeen en zij leggen in woorden vast de eenheid der twe naturen van Christus. In dien tijd moet in het westen, op een vlakte van het verre Gallië, de Hunnenkoning Athel verslagen zijn door Aëtius; maanden later brengen pelgrims de tijdingen naar Jeruzalem. De Heilige Stad zelve is in oproer; tienduizenden monniken, duizenden kluizenaars uit de woestijn die slechts de éne Goddelijke natuur van Christus erkennen, vijanden van de bisschoppen van Chalcedon, veroveren Jeruzalem, bezetten de kerk van het Heilige Graf, roepen een hunner aanvoerders op den bisschopsstoel. Maar een keizerlijk leger verslaat de horden van monniken. De stenen van Jeruzalem zijn weer rood van bloed. Waarom hebben de Byzantynen háár niet gedood, daar zij toch trouw bleef aan de ketterse leer der Monofysiten?.... Dan sterft Pulcheria. De gevreesde Koning Athel sterft, hij van wien verteld wordt

dat hij als een gesel Gods over de zondige wereld ging....

Eudokia sloeg de handen voor het gelaat. Wild, onbedwongen, was haar schreien. En zij stamelde tussen haar snikken nog verwarde woorden:

'O wereld vol wreedheid, meedogenloze wereld!.... Is er dan enkel vernietiging, en haat, en wraak, en ontstellend leed? ....Maar bij U, eeuwige God, moet toch troost en deernis zijn!.... Zult Gij mij troost geven, en licht in dezen nacht van verwarring en smart?'

* * *

In de basiliek boven het Graf van den gestorven God Christus kwam, toen Eudokia hare gebeden geëindigd had, bisschop Juvenalis tot haar.

JUVENALIS: Gij hebt vernomen, hoge vrouw, de verschrikkelijke rampen die uw geslacht hebben neergeslagen. En gij weet dat er niets geschiedt, tenzij door Gods wil!

EUDOKIA: 'Niet één van hen zal ter aarde vallen zonder uwen Vader.'

JUVENALIS: En dat wij berusten moeten, ons overgeven aan Gods wil....

EUDOKIA: Ik weet dat de Zoon tot den Vader ook heeft gezegd: 'Niet gelijk ik wil, maar gelijk Gij wilt!' En: 'Uw wil geschiede, gelijk in den hemel, zo ook op aarde.'

JUVENALIS: Er is meer nog: 'want er staat geschreven: aan mij de wraak; ik zal vergelden, zegt de Heer.' - Keizerin Eudokia, gij hebt u verzet tegen de besluiten van het Koncilie van Chalcedon! Gij hebt niet willen erkennen dat de twe naturen van den enen Christus, God en Mens, in Zijn ene persoon verenigd zijn.

EUDOKIA: Neen, dat erken ik niet.

JUVENALIS: En beseft gij dan niet dat de Goddelijke toorn u getroffen heeft om dit verzet?

EUDOKIA: Zouden de rampen over mijn kinderen waarlijk de straf van God zijn?

JUVENALIS: Twijfelt gij daar nog aan, Eudokia? Is niet alle ellende en leed een gevolg van zonde? De dood zelf is gekomen na den val van den eersten mens....

EUDOKIA: Is de Vader van wien de Christus gesproken heeft, een God van wraak?

JUVENALIS: Neen,.... Hij is een Vader die Zijn kinderen straft voor hun eigen welzijn. Maar in genade neemt Hij hen aan, als zij berouw tonen....

Opnieuw knielde Eudokia neer en strekte de gevouwen handen uit naar den bisschop. Haar stem was schril en vol angst.

EUDOKIA: Vader,.... ik vrees den straffenden God! Ik vrees Zijn toorn en Zijn macht! Geef mij raad, vrome Juvenalis! Wat moet ik doen om den somberen toorn van God te verzoenen?

De stem van den bisschop werd milder. Een glimlach van triomf verborg hij onder zijn lange grauwe baard.

JUVENALIS: Overgaan tot het ware Katholieke geloof, Eudokia! U onderwerpen aan de besluiten der Koncilies, zoals de Heilige Vaders die geformuleerd hebben....

Maar in Eudokia was de twijfel nog te sterk. Wie verzekerde haar dat bisschop Juvenalis de waarheid sprak?.... Alleen een Heilige, een die boven deze stoffelijke wereld leeft, kon haar zekerheid geven....

EUDOKIA: Vergeef mij, eerwaarde vader, dat ik nog den raad wil vragen van den grootsten Heilige onder de levende mensen....

JUVENALIS: Van den vromen kluizenaar Simeon?

EUDOKIA: Ja, van den vromen Simeon die van zijn zuiltop bij Antiochië verleden, heden en toekomst overziet en als een stralende vlam op hogen kandelaber zijn licht naar alle delen der aarde verspreidt.

De glimlach in den grijzen baard verdween. Moeilijk bedwong de wereld-geestelijke in zijne stem de teleurstelling en de gekwetste eigenliefde.

JUVENALIS: Keizerin Eudokia, gij handelt voorzichtig! Maar ik voorspel u: gij zult van den heiligen kluizenaar geen andere woorden, geen anderen raad, horen dan van mij.

Eudokia stond op, boog het hoofd voor den bisschop wiens donkere hand even zegenend bewoog boven haar sluier, en ging heen.

* * *

Zij zond den pelgrim die voor enige dagen bij haar geweest was, tot Simeon den Styliet, met een papyrusrol waarop haar hand al de onzekerheden en kwellende vragen had neergeschreven. Na twe weken reikte hij haar een andere zeer kleine papyrus. Zelf had de heilige man, die met de engelen sprak als zij hem 's nachts op zijn zuiltop bezochten, het antwoord geschreven.

Eudokia las: ‘Weet, o mijn dochter, dat de duivel die den schat uwer deugden kent, u bezoekt om deze als tarwe te ziften. De verderfelijke leer der Monofysiten, werktuig van al dat kwaad, heeft duisternis gespreid over Uw God beminnende ziel en haar in verwarring gebracht. Maar vertrouw! Want uw geloof zal niet ten onder gaan. Ik verwonder mij echter zeer dat gij zo verre komt om water te zoeken, terwijl gij toch de bron in uw nabijheid hebt, doch haar niet kent. Ik bedoel den goddelijken man Euthumios. Volg zijn raad en gebod, en gij zult gered worden.’

Zij gaf den pelgrim enige goudstukken als loon en verzocht hem, wanneer hij zou zijn teruggekomen in zijn geboorteland, te bidden voor haar die eens machtig en sterk was, maar nu in deze wereld geen steun meer vond....

Hij kuste den zoom van haar kleed en vertrok. En zij overwoog in zich-zelve: ‘Ja, de heilige Simeon heeft gelijk! Waarom raadpleegde ik niet den wijzen Euthumios.... Hij heeft een klooster gebouwd hier binnen Jeruzalem,.... maar zelf woont hij in zijn laura te Faran. Daar wil ik hem spreken, ver van andere mensen,.... dat geen onrust van wereldse dingen ons kan storen.’

* * *

Voor den ingang van een houten toren, op den berg Marda in de woestijn Ruban, zaten de grijsaard Euthumios en de zes-en-vijftigjarige Keizerin. Een rode zon raakte de vaalgroene heuveltoppen ver in het westen.

EUDOKIA: Ik heb dezen toren doen bouwen, vrome Euthumios, om in de stilte van de woestijn ongestoord met u te spreken....

De meer dan honderdjarige kluizenaar zat onbeweeglijk.

Onder dichte witte wenkbrauwen staarden zijn donkere ogen peinzend de vrouw aan, die een kind geleek bij deze eeuw van zelfbedwang, beschouwing en ervaring, Angstig zag de twijfelende Griekse Keizerin naar de diepte van dien blik, naar de verbrande groeven der gelaatshuid, naar den stargesloten mond welks effen lijn zij bespeurde achter de slordige baard. Dat hoofd zelf scheen haar een woestijn met oude rotsen en verwarring van dor struikgewas. Maar de ogen waren als stille meren die een avondhemel spiegelden.

EUTHUMIOS: En wat hebben wij te spreken, mijn dochter?

EUDOKIA: Uit den doolhof van mijn twijfel en mijn onzekerheid zoek ik te vluchten, maar ik ken het geheim van den uitweg niet. Ik zoek het vaste punt, vanwaar mijn ziel in vrede de wisselingen der wereld kan aanschouwen,.... zoals gij zelf ze aanschouwt en niet meer geroerd wordt!

EUTHUMIOS: Mijn afscheid van de wereld gebeurde in mijn jeugd....

EUDOKIA: Ja,.... ik weet het, en ik leef nóg in die wereld,.. ik heb er mij in verlustigd, haar schoonheid genoten, gedwaald in haar heidense wijsheid, geleden onder den wellust en de kwelling van liefde, mij laten vervoeren door haat en wraakzucht, en gewaand dat ik oordelen kon over de eigenschappen der Goddelijke Personen.

EUTHUMIOS: Gij zijt fier geweest, Eudokia, op uw aardse grootheid,.... gij hebt de nietigheid ervan niet doorzien toen gij stondt op den top van die ijdele heerlijkheid....

EUDOKIA: Het was zo schoon, zo bedwelmend, op dien top der ijdele aardse heerlijkheid!

EUTHUMIOS: Ook Koning Salomo is door die schoonheid bedwelmd,.... maar in zijn grijsheid heeft hij als Prediker de ijdelheid van zijn rijkdom en macht uitgezongen voor de wereld.

EUDOKIA: Is het waar,.... is het alles waarheid wat hij zong?

EUTHUMIOS: Twijfelt gij nog, Keizerin Eudokia? Hebt gij zelf niet alle heerlijkheid zien vergaan, en wat is uw leven van een halve eeuw anders dan het bestaan van een grasspriet die ontspruit en verdort? Wat is uw leven in het leven van deze rotsen wier eeuwen ontelbaar zijn en die toch ook een-

maal zullen vergaan, wanneer de bazuinen van het Laatste Gericht boven de aarde weerklinken?.... Gij zijt te Athene geboren, nietwaar mijn dochter?

Eudokia bewoog het hoofd toestemmend. Haar lippen voelde zij verdroogd; er kwam geen geluid uit haar keel. De rechterhand van den vromen man wees naar het purperen westen.

EUTHUMIOS: Als zovelen ben ook ik daarheen gereisd in mijn jeugd en ik heb er de ijdelheid der menselijke werken aanschouwd. Verlaten stonden de tempels der leugenachtige demonen,.... rond hun beelden woekerde het onkruid.... hier en daar dwaalde nog een priester, naar wien geen oor meer luisterde.... En zij die zich wijsgeren noemden redekavelden over zinloze woorden. Wat was er over van de grootheid der Hellenen?....

In smart die zich niet uiten kon zag Eudokia den kluizenaar aan. Herinneringen aan haar jeugd, aan de wandelingen met haar vader en aan zijn lessen, togen in ongrijpbare vlucht door haar bewustzijn. Hoe ver lag die dode en vergeten wereld,.... ver achter dien verblekenden horizont, ver in het onherroepelijk verleden.... Daar stond de Athena Promachos nog op de rots der Akropolis,.... en het Parthenon met zijn goddelijke beelden, en de tempel van Nikè, en het theater van Dionusos aan den voet van den wereldouden heuvel.... En dit alles was waardeloos geworden, ontzield, en erger: het was alles een schepping geweest van boze demonen!

Eudokia dacht aan haar reis naar de stad van Konstantijn, aan haar huwelijk, haar roem en haar macht; aan haar liefde voor twe mannen; en aan haar vernedering.

Zij boog het hoofd; want zij wilde haar tranen verbergen. Maar de wanhoop trilde in haar stem.

EUDOKIA: De Goddelijke hand heeft mij zwaar gestraft.

EUTHUMIOS: Gij bedoelt in uw kinderen? In den dood van Valentinianus, in de gedwongen huwelijken van uw dochter en kleindochter, in de plundering van Rome en de ontvoering uwer kinderen naar Karthago....

EUDOKIA: Weet gij dan alles, hier in de wildernis en ginds in uw klooster van Jeruzalem?

EUTHUMIOS: Niet langs wonderdadige wegen, mijn dochter! Pelgrims, zwervende monniken, vluchtelingen, zij berichten

ons alles.... En meent gij dat de rampen die uw kinderen troffen Gods straf zijn voor uw trots?

EUDOKIA: Bisschop Juvenalis verklaarde het mij....

De ogen van den kluizenaar schitterden even en Eudokia meende den mond te zien glimlachen onder de ruigte der baard.

EUTHUMIOS: De straf is deze: dat gij onder die rampen zó diep lijdt,.... dat gij ze ondergaat als een vernedering van de hoge Keizerin van het Oosten,.... dat gij u nog verwondert over hun mogelijkheid,.... dat gij u hadt willen wreken op den overweldiger Maximus - die al gedood is - en dat gij den Vandaal Genserik wel met eigen hand zoudt willen treffen!

EUDOKIA: Hoe weet gij dit alles? Dit heeft niemand u verteld!

De grijsaard vervolgde, als had hij haar stem niet gehoord.

EUTHUMIOS: De straf is: dat gij al deze rampen ervaart als gericht tegen uw eigen zelf, uw persoonlijkheid, die zo verheven troonde boven de aardse woelingen.... Gij hebt niet ingezien, Keizerin Eudokia, dat deze rampen die de Voorzienigheid op haar aarde zendt, een wet zijn van de stoffelijke wereld, waar de Schepper vrij liet de wisselvalligheid, de verbrokenheid,.... de zonde met haar waanzin en haar leed.

Eudokia zag weer op naar de starre woestijn van het donkere hoofd tegenover haar; en zij bespeurde met verbazing dat de stille meren der ogen zachter glansden, als in weemoed.

EUDOKIA: Dus het leed van mijn kind en mijn kleinkinderen is geen straf voor mijn zonde?

EUTHUMIOS: Uw zonde is slechts een droppel in de zee van zonden dezer wereld,.... en de rampen van uw kinderen zijn slechts zandkorrels in de woestijn van rampen en leed dezer wereld.

EUDOKIA: Maar boven die zee van zonden en die woestijn van leed moet de rust zijn van den eeuwigen God!

EUTHUMIOS: Onbereikbaar in de stof van het lichaam,.... tenzij.... die stof volkomen is overwonnen,.... of.... tenzij gij u geheel overgeeft aan Haar die God op aarde vertegenwoordigt.

Eudokia strekte als een smekelinge de handen uit naar de onbeweeglijke gestalte van den heiligen grijsaard. Schor van wanhoop en verlangen riep hare stem.

EUDOKIA: Ik wil berusten! Ik wil mij overgeven aan Gods wil die zoveel ellende in Zijn schepping toelaat!

EUTHUMIOS: Gods wil spreekt door den Heiligen Geest op de Koncilies Zijner Kerk!

EUDOKIA: En ik dacht als een ketterse en luisterde niet....

EUTHUMIOS: Ik weet het: gij hebt niet geluisterd naar het besluit van het Koncilie te Chalcedon,.... gij gelooft in de dwaze leer van Eutuches die slechts éne natuur in Christus erkent: de éne Goddelijke natuur, en niet inzien wil dat Christus God en Mens is, en de Heilige Maagd Maria Gods Moeder.

EUDOKIA: Ach neen, vrome vader Euthumios! Christus is mijn God, en van den mens in Hem weet ik niet!

EUTHUMIOS: Gij moet vertrouwen op de ingeving van den Heiligen Geest die de vaderen te Chalcedon bezielde: twe naturen, God en Mens, in de éne persoon van Christus!

EUDOKIA: Kan mijn verstand dit begrijpen, heilige grijsaard?

EUTHUMIOS: Ik las voor vele jaren een boek, dat de vrome vrouw Melana, die gij wel kent, uit Afrika medebracht: de Konfessies van Aurelius Augustinus. Hij schrijft daar, in het elfde boek, over het Woord Gods: ‘Gij roept ons dus tot het begrijpen van het Woord, dat God is bij U, God; dat altijddurend wordt gesproken, en waardoor alles altijddurend wordt gesproken. Want niet eindigt wat werd gesproken, en er wordt geen ander woord gesproken, opdat alles worde gesproken; maar tegelijk en altijddurend alles. Want anders zou er tijd en verandering zijn, en geen ware eeuwigheid, noch ware onsterfelijkheid.’

EUDOKIA: Ik begrijp: het Woord is niet gesproken in den tijd, op een tijdstip....

EUTHUMIOS: Denk verder ook aan den Evangelist Johannes, waar hij zegt: ‘In den beginne was het Woord, en het Woord was bij God, en het Woord was God. Dit was in den beginne bij God. Alle dingen zijn er door geworden en zonder hetzelve is niet één ding geworden, dat geworden is. Daarin was het leven, en het leven was het licht der mensen.’ En verder: ‘En het Woord is vlees geworden en heeft onder ons gewoond....’

EUDOKIA: Hoe waren de woorden van den Heiligen Vader

Leo, die hij uit Rome aan den Patriarch van Konstantinopel zond?

EUTHUMIOS: ‘Wie waarlijk God is, is evenzeer waarlijk mens. En in deze eenheid is geen onwaarheid, daar verenigd zijn de nederigheid des mensen en de verhevenheid der Godheid.... Het Woord doet wat des Woords is, het vlees volvoert wat des vlezes is. Het ene schittert door wonderen, het andere bezwijkt onder den smaad. En zoals het Woord altijd gelijk blijft aan de glorie des Vaders, zo het vlees aan de natuur van ons geslacht.’ - Aldus schreef de Heilige Vader van Rome; en de meer dan vijfhonderd bisschoppen van het Oosten, toen zij die woorden te Chalcedon hoorden voorlezen, riepen verheugd: ‘Dat is het geloof der Vaderen! Dat is het geloof der Apostelen!’

EUDOKIA: Wat is geloof?

EUTHUMIOS: In den brief aan de Hebreën heeft Uwe Genade het zeker wel gelezen: ‘Geloof is vaste grond der dingen die men hoopt, en een bewijs der zaken die men niet ziet. Want hierdoor hebben de Ouden getuigenis bekomen. Door geloof verstaan wij, dat de wereld door het Woord Gods is toebereid, zodat de dingen die men ziet, niet uit iets zichtbaars geworden zijn....’ En in den tweden brief aan de Korinthiërs schreef de Apostel Paulus: ‘....zodat wij overleggingen terneder werpen en alle hoogte, die zich verheft tegen de kennis van God en alle gedachte gevangennemen tot de gehoorzaamheid aan Christus....’

Eudokia richtte het gelaat naar den verkoelenden avondhemel; hare handen lagen gevouwen in den schoot van haar donkere pij.

EUDOKIA: O mijn ijdele overleggingen! O mijn verheffing tegen God!.... Zal het vergeven zijn, vrome vader Euthumios? Blijft niet voor eeuwig bewaard alles wat gebeurd is?

Zij dacht aan Paulinus, aan de toppen waar zij samen hadden willen vertoeven in de smetteloze sfeer die door geen geluid en geen verterenden gloed der wereld werd verstoord. Was dit verlangen met een ander sterfelijk wezen, dit onvervulbaar liefdesverlangen, niet een dwaling geweest waarin zij blind waren voor het dieper verlangen in hen, dat het streven naar God was? Zij waren toch afgedaald van hun ijle toppen

en zij hadden verraad en leugen begaan.... Zou die zonde blijven tot in eeuwigheid, onvergankelijk?

Nu vernam zij de stem van den grijsaard:

EUTHUMIOS: Gij, dochter van een Atheens wijsgeer, zijt niet onbekend met de wegen der redenering. Ik wil trachten door de rede, die wij ook als een Goddelijk geschenk hebben ontvangen, u nader te brengen tot deze gebieden van den geest. Zeg mij: is er een wereld om u heen, Eudokia?

EUDOKIA: Ik zie de wereld om mij heen: het heelal.

EUTHUMIOS: Zijt gij zelve er? Is er een wereld in u?

EUDOKIA: Ik ben. Er is een wereld in mij.

EUTHUMIOS: Welnu: het heelal en gij-zelve zijn de bron van de natuurlijke erkenning van God. 'De hemelen vertellen Gods eer, en het uitspansel verkondigt Zijner handen werk,' zong de Psalmdichter. Maar het heelal is niet gelijk aan God, niet God zelf, en dus aanschouwt gij in de schepping niet onmiddellijk God. Zeg mij, Eudokia, waar is de grens achter die sterren die nu met de schemering zichtbaar worden?

EUDOKIA: Er kan geen grens zijn. Als er een grens was, dan zou de ruimte van dit heelal zelf een begrensd voorwerp zijn en daarbuiten zou de uitgebreidheid toch weer verder zich strekken.

EUTHUMIOS: Als wij dus opzien naar den hemel, zien wij de onbegrensde uitbreiding, de ruimteloosheid. Wij aanschouwen onmiddellijk een der eigenschappen van God. En wanneer gij nu niet opziet naar den hemel, maar uwe ogen sluit en enkel beschouwt den stroom van uw gewaarwordingen, meent gij dan, Eudokia, dat die gewaarwordingen plaats hebben in den tijd?

EUDOKIA: Ik moet eerst weten wat tijd is, vrome Euthumios!

EUTHUMIOS: Laten wij trachten het te weten te komen!.... Houdt gij den tijd voor iets meetbaars?

EUDOKIA: Ja, wij meten den tijd aan de baan der zon, en ook door middel van zonnewijzers en wateruurwerken.

EUTHUMIOS: Maar de baan der zon gaat door de ruimte, en het wateruurwerk en de zonnewijzer meten evenzeer door ruimtelijke afstanden. Gij meet dus geen tijd, maar ruimte. Aurelius Augustinus overweegt, scherper dan ooit een wijsgeer

van de Hellenen het deed, het wezen van den tijd. Hij zegt ‘Wat anders meten wij, dan den tijd in een zekere ruimte?’ - En deze tijd, dien gij meet, maakt gij daarmede tot iets deelbaars. Kunt gij echter den innerlijken duur uwer gewaarwordingen indelen en elke gewaarwording als een ding begrenzen, zoals gij ook een deel van den meetbaren tijd begrenst?

EUDOKIA: Neen! Als ik mijn aandacht samentrek op den stroom van mijn gewaarwordingen, dan kan ik er geen enkele begrenzen; zij vervloejen in elkander, ondeelbaar, zonder scheiding, zoals een beweging ondeelbaar is.

EUTHUMIOS: Zeker, de beweging is evenzo ondeelbaar. Alleen de afstand, die weer ruimtelijk is, welke de beweging heeft afgelegd, kan gedeeld worden, oneindig gedeeld. Gij kent de dwaling van den sofist Zeno?

EUDOKIA: Zeno dacht zeer troebel, wijze Euthumios!

EUTHUMIOS: Maar daarmee kon hij de onredelijke menigte verbazen.... De ruimte en de in ruimte overgeplaatste tijd zijn deelbaar; maar beweging en duur zijn ondeelbaar-dóórstromend. Zoudt gij de grens kunnen bepalen van het verleden en het heden, van het heden en de toekomst?

EUDOKIA: Ik kan het niet. Want zoals gij zegt: de duur is ondeelbaar- dóórstromend; en de toekomst vloeit langs mij en door mij weg naar het verleden.

EUTHUMIOS: De heilige bisschop van Hippo schreef het aldus: ‘De tijd gaat uit van wat nog niet is, door wat geen ruimte heeft, naar wat reeds niet meer is.’ - En hij schreef ook: ‘Eigenlijk kan er niet worden gezegd: er zijn drie tijden, het verleden, het heden, de toekomst; maar wellicht wordt juister gezegd: er zijn drie tijden, het tegenwoordige van het verleden, het tegenwoordige van het tegenwoordige, het tegenwoordige van de toekomst. Die drie zijn in den geest, en elders zie ik ze niet: het tegenwoordige geheugen van het verleden, het tegenwoordige aanschouwen van het tegenwoordige, de tegenwoordige verwachting van het toekomstige.’

EUDOKIA: Ja, zij zijn in den geest, en elders zie ik ze niet.

EUTHUMIOS: Aurelius Augustinus spreekt dan over het latijnse vers ‘Deus creator omnium’ en gaat na hoe hij weet dat er lange en korte lettergrepen zijn. En hij zegt: ‘Niet de

dingen die niet meer zijn, meet ik; maar iets dat in mijn geheugen is en daarin gehecht blijft. In u, mijn geest, meet ik de tijden.'

EUDOKIA: Dus in mijn geest blijft het vervloejende gehecht?

EUTHUMIOS: Hoor den heiligen Augustinus: 'De geest wacht af, hij neemt waar, en hij herinnert zich, zodat hetgeen hij verwacht, door hetgeen hij waarneemt, overgaat in hetgeen hij zich herinnert.... En wie zal ontkennen, dat het verledene niet meer is? Maar toch is nog in den geest de herinnering aan het verledene.'

EUDOKIA: Kan de herinnering niet bewaard blijven in mijn lichaam,.... hier, in mijn hoofd?

EUTHUMIOS: Als alles langs ons stroomt van de toekomst naar het verledene, bestaat dan ook niet ons eigen lichaam alleen als een telkens hernieuwde verschijning in het altijdwisselend worden?

EUDOKIA: Ja, ons eigen lichaam is een deel van die wereld die langs ons stroomt en alleen in de herinnering bestaat. Niet mijn herinnering is in mijn lichaam, maar mijn lichaam in mijn herinnering.

EUTHUMIOS: Zo is het! En hoe zou dus een deel van die verglijdende verschijningen het durende kunnen zijn, waarin die verschijningen bewaard liggen?....

EUDOKIA: Dus als ons lichaam niet meer leeft, vergaan niet daarmee ook onze herinneringen?

EUTHUMIOS: Het lichaam is slechts het werktuig, waardoor de herinneringen tot onze gedachten of daden helpen. Door het lichaam komen zij uit den ondeelbaar-dóórstromenden duur van onzen geest en maken de toekomst mogelijk. In den geest blijven zij, wanneer het lichaam dood is.

EUDOKIA: Als in onzen geest is bewaard ons verleden, zal dan niet het verleden van het heelal in Gods geest bewaard zijn?

EUTHUMIOS: Ja, in de uitgebreidheid die geen begrensde ruimte is, in den stromenden duur die geen gemeten en begrensde tijd is, leeft God en in Hem is de kennis van alles, van zichtbare en onzichtbare dingen. Want daar ook wij met ons verleden delen zijn van het heelal, kent God ook ons en ons verleden.

EUDOKIA: Dus niets vergaat? Zonden die ik deed, dwalingen waaronder ik leed, niets vergaat, vader Euthumios?

EUTHUMIOS: In God ligt alles. Alles blijft; niets kan ongedaan worden gemaakt....

EUDOKIA: O mijn God! ligt alles onwrikbaar en onvergankelijk in het verleden?

EUTHUMIOS: Stil, stil, mijn dochter! Troost u: de ziel groeit in dit leven hier, in deze wereld waarin wij meten met maat, getal en gewicht, zoals de Schepper haar geordend heeft. Eenmaal wordt alles geoordeeld naar de laatste daad, de laatste gedachte, het laatste berouw, de laatste liefde.... Onze wil is vrij..... Richt uw wil op God; wend u af van de dwaze ijdelheden der aarde, en uw geest zal leven met God in den ongemeten duur, in de onbegrensde uitbreiding. En waar het berouw als goud zuiver is, Eudokia, daar zal de genade van God volkomen zijn. Geniet nu de rust van den nacht,.... ik zal voor u bidden. Laat langzaam en vast de genade in u dringen....

Eudokia stond op van den steen waarop zij zat, groette den grijsaard en ging den toren binnen. Euthumios keerde zich naar den avondhemel en bad.

* * *

In het koor der Heilige Grafkerk lag Eudokia geknield voor bisschop Juvenalis. Naast hem stond een diakon wiens zware woorden eenzaam door de ruimte zongen:

DE DIAKON: ‘Uit de diepten roep ik tot U, o Heer!

‘Hoor naar mijne stem! Laat uwe oren luisterende zijn naar de stem mijner smekingen....’

EUDOKIA: Veertig dagen heb ik doorgebracht in de woestijn Ruban, in de nabijheid van den heiligen en in Goddelijke dingen ervaren Euthumios. Ik heb hem mijn twijfelingen bekend en hij heeft tot mij gesproken. Wij hebben gebeden, en de Genade Gods heeft zich over mij ontfermd. De wankeling van mijn ziel is weggenomen en ik zie de vastheid van het geloof.

JUVENALIS: Welke vastheid van geloof ziet gij, dochter Eudokia?

EUDOKIA: Ik zweer af de ketterij waaraan ik mij schuldig heb gemaakt, de dwaalleer der Monofysiten; en ik erken de enige waarheid die vastgesteld is door de vrome vaders op het koncilie in de kerk der Heilige Eufemia te Chalcedon: dat in Christus verenigd zijn de twe naturen van God en Mens. Ik erken ook de besluiten van alle vroegere algemene koncilies: dat Gods Zoon gelijk van wezen is met den Vader en uit den Vader voortgekomen vóór alle eeuwen; dat de Heilige Geest gelijk van wezen is met den Vader en den Zoon en gesproken heeft door de Profeten; dat Christus Gods Zoon is en de Heilige Maria de God-barende.

JUVENALIS: In naam des Vaders en des Zoons en des Heiligen Geestes kan ik u dan toelaten tot de deelname aan het lichaam en het bloed van Jezus Christus in het Heilige Sakrament des altaars, tot voeding uwer ziel.

DE DIAKON: 'Het Heilige der Heiligen.'

EUDOKIA: Amen.

De bisschop nam de gewijde Hostie uit een gouden kelk en legde Haar in de rechterhand der geknielde vrouw, die Haar kuste, even er de ogen mee raakte en dan tussen haar lippen bracht.

JUVENALIS: 'Het lichaam des Heren.'

EUDOKIA: Amen.

JUVENALIS: 'Het bloed van Christus, de drank des levens. Amen.'

Hij dronk uit den beker en reikte dien aan den diakon. En deze gaf te drinken aan de vrouw, die de oogleden neergeslagen hield. Zij bracht haar hand aan de vochtige lippen en dan aan ogen, oren, voorhoofd en neus, om alle zinnen te reinigen.

Tussen de hoge zuilenrijen der basiliek rezen en daalden in brede golving de Psalmklanken:

'Ziet, hoe goed en hoe liefelijk is het, dat broeders ook samenwonen!....

'Het is gelijk de dauw van Hermon, en die nederdaalt op de bergen van Zion. Want de Heer gebiedt daar den zegen en het leven tot in eeuwigheid....'

VII.

Bisschop Juvenalis was gestorven. Met den vromen Anastasius, die hem was opgevolgd, stond de verbannen Keizerin op een vroegen morgen aan de westelijke helling van den Olijfberg, bij den ingang van den hof Gethsemané, en staarde over de Heilige Stad. Van de verste koepels en torentransen zonk de schemering weg. Doorschenen van een rozig licht begonnen zij te gloejen. Maar in het dal van de beek Kedron lagen de olijvenbosjes en amandeltuinen nog in koele schaduw.

'Hier overzien wij de bergen van Zion,' zegt Eudokia.

Ver weg, in het noordwesten, herkent zij Golgotha; onder die kerk is de plek waar het Kruis stond. Daar is ook het Heilige Graf en op dien grond verscheen onze Heer Christus aan Maria Magdalena. Diep in den bodem rust het gebeente van den eersten mens, van Adam.

In het zuiden, waar straks de middagzon fel zal branden over de bleke olijfboomen, ligt de donkerder groeve van het dal Hinnom en de weg naar Bethlehem. Dichterbij ziet Eudokia den Akker des Bloeds, Akeldama, gekocht voor de weggeworpen zilverlingen van Judas. Hier, aan haar voeten, zinken de hellingen donker en steil naar het Kedrondal, dat hetzelfde is als de vallei Josafat, waar op den Dag des Oordeels de Heer over de doden zal richten. Daar liggen brokken vervallen steen, eenmaal de vijver Siloa. En daar rusten in hun graven de Profeten.

Zij kent al die plaatsen, de gewijde, de verschrikkelijke. Maar het liefst ziet zij, vóór den hoogsten der heuvelen, eens gekroond door de burcht van David, dien lageren, den berg Moria. Want daar bracht Abraham zijn zoon Izaäk om hem te offeren; daar was, veel later, Arauna's dorsvloer, dien David hem afkocht; daar bouwde de wijze Salomo den tempel. Toen rezen er geen muren, geen torens, geen paleizen, toen de Aartsvader zijn kind op den offersteen legde; eenzaam stond de rots in de verlatenheid van dit land. Nu zullen er nieuwe muren worden gemetseld, een hoge kerk wier bouw zij, Eudokia, verzorgt.

Zij denkt aan een andere rots, een anderen tempel, aan de Atheense Akropolis en het Parthenon.... En haar leven,

als lag het over eeuwen uitgestrekt, overziet zij in één oogwenk van buiten de eeuwen. Maar hier is, in dezen énen oogwenk, de verglijdende grens van de ongeboren dagen en van het verleden. Welke daden blijven haar nog te doen? Het bouwen der Sint Stefanuskerk buiten de poort, ginds achter Golgotha; het bouwen van ziekenhuizen voor de arme pelgrims; het leven van Heiligen verhalen in Griekse verzen. Dat is wat zij nog te doen heeft. En daarna is haar rondgang in den tijd afgelopen.

Bisschop Anastasius vraagt haar, als was zijn gepeins langs dezelfde wegen gegaan, over het grote gedicht waaraan hij weet dat zij arbeidt. En zij vertelt hem van de heilige martelaren Cyprianus en Justina, over wie zij las in een oud geschrift, dat voor honderd jaren behoorde aan den Heiligen Gregorius van Nazianzus, en dat zij nu in de Homerise maat overbrengt.

Zij vertelt hem hoe de magiër Cyprianus, als hij den Christendoop ontvangen heeft, in de kerk voor het verzamelde volk zijn dwalingen en zonden belijdt. De orgiën voor Apollo waren zijn wiegelied geweest; den zonnegod Mithras vereerde hij; de flambouwen voor Demeter heeft hij ontstoken en om Korè's roof geweeklaagd. Hij beklom de woudrijke steilten van den Olympus en zag op de rots-tronen de Godinnen en Goden rusten. Hij begluurde de demonen in hun overspel, hun listen en twisten. In Argos, in Sparta, in Frygië, in het land der Skythen zwierf hij en leerde de geesten kennen die in zeeën wonen, in holen en bronnen, en de geheime tekenen van den Kosmos. In Egypte onderwezen hem de donkere priesters van Memfis de oorzaken van aardbeving en zondvloed en den zin van het doffe bruisen der branding tegen de landen. Het bleek alles nabootsing van de Eeuwige Wijsheid.... En voor haar, Eudokia, was dit grote dichtwerk als een eigen belijdenis van haar dwalend leven. Had ook zij niet geofferd aan de Olympise Goden en de Helleense wereld liefgehad?.... Doch ijl en ledig heeft zij daaronder den diepen afgrond erkend.

Achter hen was de zon hoger boven den Olijfberg gestegen. Uit de Heilige Stad rezen de geluiden van het ontwaakte leven. Bisschop Anastasius murmelde voor zich heen den morgenzang van den vromen Ambrosius. Toen, terwijl zij langs het voetpad daalden naar de stadspoort, sprak Eudokia

de woorden die zij in de Konfessies van Aurelius Augustinus had gelezen: ‘Geheel deze wonderschone orde van zeer goede dingen zal voorbijgaan, nadat zij hunnen tijd hebben gehad, en zoals er bij hen een morgen was, zal er een avond zijn.... O Heer onze God, geef ons den vrede.’

* * *

Vijf jaren na het bezoek van den pelgrim uit het westen, in het zestigste van haar leven, lag de verbannen Keizerin Eudokia te sterven in haar kloostercel. Boven het hoofdeinde der legerstede, tegen de gele kalk van den wand, hing een gouden kruis, waarop, aan het einde der armen en in 't hart, vijf edelstenen als lichtdroppels fonkelden. Twe nonnen lagen geknield aan het voeteneinde. Naast het bed stond bisschop Anastasius met den diakon.

‘En wat hebt gij mij nog te zeggen, mijn dochter?’ vroeg de patriarch.

De stervende opende even de ogen, en sloot hen weer. Toen zij antwoordde was haar stem zacht en vredig:

‘Gij kent mijn leven, eerwaarde vader. Ik begrijp mijn lotgevallen niet,.... ik weet niet in hoeverre eigen vrije wil er in gewerkt heeft, en in hoeverre de Almacht en de Voorzienigheid zelve mijn daden bestuurden. Gij weet ook waarom de overleden Keizer Theodosius, mijn gemaal, mij in ballingschap liet gaan naar het Heilige Jeruzalem....’

‘Ik weet het,’ beaamde de bisschop, het grijze hoofd buigend.

‘Welnu, ik herhaal de waarheid die ik altijd gesproken heb: onschuldig ben ik aan de ongenade en den dood van magister Paulinus. Ik had hem lief in vriendschap.... maar de trouw aan mijn gemaal was onverbroken.’

Zonder op te zien vroeg de bisschop weer:

‘Hebt gij geen zonden te biechten waarover berouw u kwelt?’

Zij antwoordde:

‘Ik ben onschuldig aan den dood van graaf Saturninus. Wel heb ik mij over zijn dood verheugd.... Maar had hij niet mijn trouwe metgezellen, den priester Severus en den diakon

Johannes vermoord?.... Ach, het was slecht van mij, want er mag geen bloed met bloed worden vergolden. Wij moeten de wraak laten aan den Eeuwigen Rechter.'

De vrome man Anastasius hief nu het gelaat op en zag haar aan:

'Wacht gij rustig het Oordeel, mijn dochter?'

Ook zij zag hem aan; maar daarna sloot zij de ogen weer en naar het diepste geheim van haar wezen gekeerd antwoordde zij langzaam:

'Ik wacht rustig het aangezicht van God, en de hereniging met mijn Theodosius. En ik verheug er mij op, ook Paulinus weer te zien en al de anderen die mij dierbaar waren. Want dan zal er geen aardse verduistering meer zijn, geen wantrouwen, geen onzekerheid.... Elke ziel zal de andere zien, zoals God zelf ze ziet.... Ik verlang er naar, eerwaarde vader.'

Toen maakte de bisschop over haar voorhoofd het kruisteken en sprak:

'Christus, Gods zoon, erbarmt zich over u en verwijdert van u al uwe zonden welke gij hebt gedaan bewust of onbewust, in gedachte of in daad.'

Met een blik riep hij den diakon nader. Hij gaf aan de Keizerin het Heilige Oliesel; al hare zintuigen werden gezuiverd van bedreven zonden. De diakon en de beide nonnen prevelden de gebeden die voor de stervenden zijn.

Nog enkele uren lag Eudokia in sluimering. Ene der nonnen was gebleven en zat naast de legerstede te bidden. En die vernam, even voor het leven onmerkbaar uit het lichaam week, hoe de lippen der vrouw met een glimlach fluisterden:

'Paulinus....'

Toen zonken de trekken van het witte gelaat weg in een rust die strak was als van steen. Het gemurmel der non zweeg.

Eudokia's vergankelijke stof werd gedrenkt in natronzout, omwonden met linnen, gewikkeld in purperwol. Tegen den avond droegen nonnen het kille beeld dat nu van dit eenmaal denkende wezen geworden was, op houten staven uit het klooster. Bisschop Anastasius ging hun voor, in plechtgewaad, tussen zijn diakonen. En monniken uit het klooster van den vromen grijsaard Euthumios volgden, walmende flambouwen

dragend en galmend in statige golving de psalmen voor de doden.

Zij verlieten de stad door een poort in het noordwesten en beklommen langzaam den heuvel waar de kerk van Sint Stefanus stond. Daar legden zij het lichaam neer in een sarkofaag die versierd was met de zinnebeelden der opstanding en der wedergeboorte.

Het was nacht over het Heilige Jeruzalem toen zij terugkwamen.

P.H. VAN MOERKERKEN.

Zomer-einde.

Het leven, d'oogen gesloten, gelaten
Zwerft strak en zinnende buiten den tijd,
Wat kunnen verlorene kreten baten,
De nacht is somber en stil en wijd...

Achter de droomen is immer gelegen,
Achter de daden de blinkende dood,
- Zwart en zwijgend staan langs de wegen
De boomen, de wind woelt hun armen bloot,

Zij werden de wachters voor duistre deuren,
Werend de dringende ziel naar den tijd,
Waar sterren de wolken wijd openscheuren
Wil huiveren zij, verrukt en bevrijd!

Er zingt een stem, hóóg, hóóg over de landen,
De bladeren ritselen, ritselen aan...
O wachters met uw gefolterde handen,
Laat mij nog even den droom en den waan,

O boomen met uw gemartelde hoofden,
Die zwart-zwijgend mij van de verten scheidt,
Zijt gij of ben ik de eeuwig beroofde,
De donkere zoeker buiten den tijd?

MIEK JANSSEN.

Zeedamp aan de haven.

Vaag rond de pieren, in den damp begraven:
chaos van kolkend water, wervlend schuim;
dondrende branding, woest, bestormd de haven,
en dervend loert der elementen luim.

Ondeerbaar hoog, in sterk gestel van staven,
loeit koopren misthoorn, daavrend door 't blind ruim,
waar ginds in doolvaart, vloeds weerlooze slaven,
vreesachtig koersen, vordrend duim voor duim.

Onder den hemel schuiflen ramp en dood
daar water, lucht en wolken duister mengen,
tot 's werelds oerbeeld, Gods onpeilbren nood.

Titanisch doemt ter zee, ontkomen, òp,
log scheepslijf, zwarte pijpen, spitse stengen,
en vaart naar binnen, helle vlag in top!

A.J.D. VAN OOSTEN.

De anderen roeiden 't scheëpje in de haven.[1)]

De anderen roeiden 't scheepje in de haven
En sleepten 't net met vissen op het land.
Hij, die vóór enkle dagen dood was en begraven,
Zei tans: ‘We houden 't middagmaal daarginder op 't strand!’

Ze zaten aan en geen dorst iets te vragen
Hoewel de vragen brandden in hun hand
En ze' in de Zijne wel de wondeteeknen zagen....
Maar allen wiste': ‘Hij is 't!’ en vóelden de' oude band.

Hij nam de vissen op en desgelijks het brood
En deelde 't uit dewijl Zijn blik hen streelde.
Daar was alleen de zon, en vooglen die kweelden,
Geen hunner sprak één woord: d'ontroering was te groot.

Wijd lag hun wezen in dit zwijgen open....
Sprak óóit 'n middagmaal van dieper rust en hope?

BEN ONIE.

1) Uit ‘*Opstanding*’ in een eerdaags te verschijnen bundel *‘Verzen aan God*’.

Verzen.

Voorjaar.

De wind staat op en brandt wie
zich eenzaam buiten waagt,
van verre vleugt muziek: geen
die d'aarde meer verdraagt.

En siddrend langs de wegen
wankelt er een, wellicht,
die met zijn smalle handen
bedekt zijn aangezicht,

wijl God, Gijzelve, boven
hem en de aarde saam,
àl stralender en dieper
schrijft Uw juweelen naam.

Gaat gij mij nu verlaten....

Gaat gij mij nu verlaten
en keert gij nimmermeer?
Waar hale ik dan raad en
waar vind ik troost ooit meer?

Dit herte neemt gij mede
al waar gij henengaat....
Wat blijft er van mijn leden
waar gij ze achterlaat?

De regen komt gevaren
uit een bedroefde lucht....
Mijn blinde oogen staren
mijn herte na, beducht....

AGATHA SEGER.

Chromo.

I.

Een dag vol zon en een kasteel
Met zomersch park en toebehooren:
Een koekoek, zwanen, kikkerkoren,
De speelsche zefier in 't struweel. -

De brave tuinman draagt klassiek
Zijn bruinverbrande panama;
En 't grauwe muschje treedt zijn ga
Herhaaldelijk en in 't publiek.

De boterblommen in de wei
Staan argeloos brutaal te bloeien,
Twee nuttelooze vlinders stoeien
En ergeren een bruine bij.

Wij zitten stil en worden moe
Van al dien geur, die klank, dat licht. -
En uw gezicht en mijn gezicht
Gaan 's avonds als de bloemen toe.

Het zuiver en volmaakt plezier
Waarvan wij ongeloovig lazen
Werd voor ons kinderlijk verbazen
Tot werklijkheid, vandaag en hier.

En láter vindt de gramofoon
Met een versleten melodie:
‘Oh mon amour, oh mon amie’,
Tot goed besluit, den juisten toon.

II.

Wij zijn nog altijd, god zij dank,
Precies hetzelfde als in de jaren
Toen wij verliefd en achttien waren
En schaamtloos vrijden op een bank.

Que voulez-vous? Zoo'n wit kasteel, -
Met tuin en zomeroverdaad -
Brengt ons in onzen waren staat:
Naief-, banaal- sentimenteel.

En àl het andere is maar kaf.
Ondanks den schijn zijn we in de kern
Niet zeer beschaafd en niet modern;
Wij zijn alleen, te dikwijls, laf.

Als wij gewoon zijn, bête en wáár,
Dan trilt in ons, door een romance:
'Amour, angoisse et inconstance'.
Een diepverborgen strakke snaar.

Wij hebben werklijk nu geen tijd
Om ons te peinigen met 'morgen':
Heb lief en laat violen zorgen
En lach om de Bestendigheid!

Dit gaat voorbij, die dag, dat lied,
De liefde en alle dure eeden....
De som van deze vluchtigheden:
Dàt is geluk; - en anders niet.

J. GRESHOFF.

Château de Gistoux, Juni 1928.

De keuze.

II.

Diepblauw, als aan een zuidelijke kust lag de zee vlak en stil tegen het bleeke blauw van den horizon. In zachte, haast onmerkbare deining rolden traag de golven naar 't strand en kantelden zwaar om, met een karteling van schuim. Diep, donker blauw met vreemde opalen strepen en rimpelingen van zilverwit hier en daar. Uit de strakke zomerlucht stond de zon haar licht te gieten over het blikkerende water, het heete zand, de amechtige menschen. Een enkel zeilscheepje, wit en oranje, dobberde den horizon tegemoet. Op het strand de kleurige plekken van stoelen en kleeren. Rita zat er met kleinen Ben op schoot. Hij was al te moe om te spelen, al waren ze pas een uurtje aan het strand. Zijn witblonde haartjes plakten op 't hooge, bolle voorhoofd; in kleine droppeltjes stond 't zweet op zijn slapen. Bleek trokken de lipjes weg in een flauw lachje, als hij zijn moeder aankeek.

‘Wil je naar huis? Zal moeder met je naar huis gaan?’

‘Neen, hier blijven.’

‘Stil dan maar. Het is ook zoo warm.’

Rita veegde zijn slapen af en blies langs de vederzachte haartjes. Liefkoozend gleed haar moederhand over de magere kleine knieën. Zij voelde dat het kind, tegen haar borst geleund, langzamerhand in zou slapen en verroerde zich niet. De warmte stak en zij zat niet gemakkelijk; maar zij voelde het geluk dat altijd door haar stroomde, als zij een kind op schoot had. Hoe dikwijls in deze laatste jaren had zij niet uren lang, pijnlijk en stijf, met doffe slaperigheid en kloppend hoofd, maar stilgeduldig zóó met dien kostbaren last gezeten,

angstig en zorgelijk, maar boordevol geluk? Was 't moederschap niet zoo: boordevol geluk, al werd je ook gekweld door duizend angsten? Maar o, dat slapende hoofdje tegen je schouder, de zachte ademhaling van een eindelijk tot rust gekomen kind, wat zou je daar niet voor lijden....?

Kinderen namen alles van je.... en je gaf het zoo graag; nog meer, o nog veel meer zou je willen geven.... Je bestond immers alleen maar voor de kinderen.

Peinzend keek zij de zee in, als keek ze in haar verleden. De zee rolde aan, onophoudelijk, eeuwen lang, grootsch en eentonig, als 't leven zelf. En wat zij aan de oppervlakte te zien gaf, was niet veel meer dan 't schijnsel, het vluchtige van licht en kleuren; een menigte verschuivende lijnen en glanzen. Maar wat zij verborg.... het was even geheim en ontzaglijk als wat er zich verborg in jezelf. O, het was er altijd, ook in haar; maar zij keek niet meer in die diepten. Hoe moeilijk had zij 't er zich vroeger niet mee gemaakt! Nu deed zij 't niet meer; zij dacht niet meer aan zichzelf - niet lang tenminste. De kinderen trokken haar; de kinderen dronken haar leven; zij gaven vorm en richting aan haar gedachten, zij kleurden haar dagen; haar hart kende geen andere stuwkracht meer.

'Moesje, ik ben mijn pop kwijt!' Een betraand gezichtje keek om den badstoel.

'Waar heb je hem dan neergelegd?' Rita trok het zesjarige meisje, klein en tenger voor haar leeftijd, om het smalle hoofdje twee donkere vlechten, liefkoozend naar zich toe.

'Ik weet het niet!' De tranen vloeiden nog heeter.

'Stil Noortje, Bennie slaapt. Ik zal straks wel helpen zoeken. Wil je een flikje?'

Noortje schudde het hoofd. Zij was ontroostbaar. Ondertusschen werd 't jongetje wakker.

'Wat is er?' vroeg hij slaperig.

'Noortje is haar poppetje kwijt. Zullen we gaan zoeken?' Zij zette het tuimelende kind met de zwakke beentjes voorzichtig neer en met hun drieëen zwoegden zij door 't zand naar de kuil, waar Noortje met een paar visscherskinderen (de oudsten van haar trouwe Maartje) aan 't spelen was ge-

weest. ‘Kijk, daar komt Arie er al mee aan! Hij heeft pop al gevonden, zie je wel, Noor?’

Noortje, ofschoon heftig blij, drukte de pop verlegen tegen zich aan. ‘Wat een lawaai weer voor niks,’ zou vader zeggen. Zij schaamde zich voor moesje.... en Benneke die wakker was gemaakt.... Zij begon weer te schreien.

‘Kom, we gaan maar naar huis! Jullie zijn allebei moe,’ besliste Rita.

Moeizaam begon de tocht naar boven, naar den grooten boulevard. Bennie wilde gedragen worden. Noortje wilde haar kousjes en schoentjes aan. Was 't wel noodig? Ze waren er immers zoo....? Neen, Noortje wilde ze aan... om toch! ....omdat ze 't wou.

Maar Bennie vond 't vervelend zoo lang te wachten en trok aan moeders rokken en moeders arm. De hitte sloeg even benauwend naar haar op. Toen hernam zij haar krachten. De kinderen werden kribbig; zwakke, gevoelige kinderen. Soms verloor zij haar geduld; maar niet lang. In haar moederliefde putte zij telkens uit nieuwe bronnen.

Het was niet ver - vijf minuten loopen - tot aan het huis. Zij deden er twintig minuten over. Maar telkens was er ook een hindernis of een ongeluk: Bennekes emmer viel om; Noortje struikelde over een schop; en dan was er zooveel te kijken: jongens lieten vliegers op met trillende wimpels; honden renden voorbij met een stok in den bek: grappig, of hevig blaffend: angstig; en boven, op den grooten boulevard passeerde een gele auto met hooge koffers.

‘Waar zou die nou vandaan komen, moesje? Uit Indië misschien?’

‘Moesje, ik wil straks geen pap!’

‘O, moeder, wat is 't toch warm....’

‘Mijn voetjes doen zoo'n pijn.’

‘Stil nu maar, wij zijn er gauw.’

Zij suste en trok mee, pijnlijk langzaam; toen, vlak bij huis, begaf haar het geduld en begon zij te beknorren. Noortje pruilde, maar voelde toch berouw. Bennie verstond niet goed wat moeder zei; hij liet het over zijn hoofdje heen gaan. ‘Als ik maar geen pap....’ mompelde hij en sleepte zich voort.

‘Hier staat ons huis.’

‘Het is toch ons huis niet,’ verbeterde Noortje gemelijk.

‘Nu ja, deze zomermaanden is het van ons.’ - Zij duwde het kleine deurtje open, dat toegang gaf tot het pad voor den tuin, langs de keuken. Daar stond gelukkig Maartje al, die behulpzaam aan kwam loopen. Zij nam Benneke over, die vertrouwelijk tegen haar lachte.

Nu gingen zij het kleine tuintje door, onder den treuresch en dan een treedje af de lage deur binnen van 't schildersatelier.

Rita was elken keer gelukkig als zij hier binnen kwam. Een rustig groen licht dreef uit den tuin door de ruitjes op den matrooden tegelvloer en verderop in het ruime vertrek ontving haar het helle en breede raam, waardoor zij de zee kon zien en den hemel, den heelen dag lang.

Hoe eenvoudig (armoedig, vond Paul) het atelier ook was ingericht, je voelde er de eigenaardig levende sfeer, waarin de geest zich bevredigd bewoog. Enkele dingen gaven een vreemde sensatie van ze vroeger te hebben gekend, in een ander leven; zoo was er de breede schouw met de delftsche tegels, het oude kabinet met zijn koperen beslag en de bretonsche donkere kast met zijn gebeeldhouwde deuren. Een droomerig geluk beving je, als je er lang naar keek en het ruischen van de zee drong in de stilte naar binnen.... Zelfs de kinderen voelden het. ‘Zoo prettig hier,’ zei Noortje dikwijls vaag in de rondte kijkend met haar droomende oogen. Waren het de oogen van Paul?

Neen, dieper en ernstiger waren zij.... Eens had vader haar een portretje laten zien van grootmama als kind en Noortje leek daar op. Arm lief moesje.... Gestorven vóor dat Noortje geboren werd. Alleen de verwachting van dat groote geluk had je haar nog kunnen vertellen en hoe had zij meegeleefd!

Koel was 't gelukkig in het ruime vertrek. De kinderen voelden 't ook en begonnen zoet en een beetje wijs te spelen. Daar werd je soms wat angstig van. ‘De kinderen zijn te ernstig,’ kon Paul wel eens zeggen, ‘ze lachen niet genoeg.’

Neen, lachen deden ze niet veel. Wel huilen en kribbig zeuren, als ze niet stil waren zooals nu. Zwakke kinderen....

O, alles, alles, al je krachten, al je gaven, al je gedachtenmacht en je gevoelswarmte in te spannen en weg te geven om ze sterk te maken, sterk en gezond en lachend!....

Zij repte zich het eten te bereiden. Paul zou ook wel dadelijk komen. Wat hij zoo'n heelen morgen uitvoerde....? Zwemmen, paardrijden, in een café'tje zitten en zich vervelen, misschien. Meestal kwam hij humeurig thuis. Die drukte en die rommel van de kinderen voortdurend om hem heen, dat kon hij niet verdragen. Hij werd er driftig-ongeduldig onder en bleef zoo min mogelijk thuis. Je begreep 't wel, het was voor een man ook moeilijk; maar had hij niet achter in den tuin zijn eigen ruime kamer, waar hij lezen kon en werken....? Maar werken.... dat woord behoorde niet bij hem.

Nu zaten zij aan tafel.

‘Kom, Bennie, hap eens. Zal moeder je een mooi verhaal vertellen? van poes, die in de bretonsche kast geboren is....’

‘Moesje, is dat heusch waar?’

‘Ik zeg 't toch, Nora. Eet jij nu ook wat. Als vader komt, behoeft hij niet boos te worden dat jullie zoo langzaam eten.’

‘Poes loopt altijd weg als ik roep,’ beklaagde zich Bennie.

‘Dat komt omdat je hem in 't hollandsch roept. Hij verstaat toch alleen fransch.’

‘Ja, als je in een bretonsche kast geboren bent,’ zei Noortje droomend. ‘Maar moeder, die fransche dame van wie dit huisje is.... praat die altijd fransch? Ook tegen Maartje? Dan kan ze haar toch niet verstaan.’

‘Daar is vader.’

Iets opgewekter kwam hij thuis; dat zag je dadelijk.

‘Dag wijfje. Dag kinders.’ Hij wuifde met zijn hand. ‘Te warm om te zoenen. Neen, Ben, houd je vuistje maar naast je.’

‘Heb je 't prettig gehad, vandaag?’

‘'t Gaat wel. Ik heb de van Lingens gesproken. Ze zijn in Noordwijk in 't Badhotel. Ik ga er vanavond eten. Ze vroegen jou natuurlijk ook, maar ik weet wel dat je toch nooit mee wil.’

‘Ik kan niet weg. Maar 't is aardig voor je. Ik ben blij.’

Paul had een courant gekocht en las er in. Nu en dan trok hij Noortje aan de zachte glanzende vlechten. Het kind keek aanbiddend haar vader aan.

‘Zeg, als je de kinders naar bed gebracht hebt, moet ik je iets vertellen.’

Zij keek vlug in zijn warm rood gezicht. Het viel haar op dat hij paffig werd, met paarse aartjes aan de oppervlakte van zijn huid. Zijn oogen werden waterig.

Niet zoo knap meer, dacht zij onwillekeurig, maar schaamde zich over die gedachte.

‘Kom Noortje, nog een hap. Wat eet je toch weinig vandaag.’

‘Dat eeuwige gekieskauw. In mijn jeugd at ik twaalf boterhammen en had nog honger,’ viel vader bij.

‘Net als hollebollegijs,’ zei Noortje.

‘Kleine kat, pas op, hoor.’ Hij kietelde haar en eindelijk begon het kind te lachen, jong, blij te lachen. Toen werd er gestoeid; dat kwam altijd een paar minuten na tafel. Vader ging op den divan liggen en de kinderen kropen naast en over hem heen. Zij genoten en wilden meer. Maar hem verveelde 't gauw. ‘Inrukken! en naar bed!’ beval hij.

Toen ze zeurig, zich verzetten, vleiend zich vastklemden, huilend smeekten om nog even, even te spelen, maakte hij zich driftig los. Ruw pakte hij Nora bij de tengere armpjes en driftig werd Benneke opgetild.

‘Doe ze geen pijn!’ smeekte Rita.

Hij bracht ze naar boven, waar ze met moeder op een afgeschoten zolder sliepen. Het was er zoo heerlijk anders dan in een gewone kamer: een laag bed met roode gordijnen; daar tegenover een geheimzinnig schilderstuk, waarvan je nooit begreep wat 't voorstelde: een heide of een zee; geen spiegel en geen waschtafel, maar een kist vol oude prenten, bedekt met een turksche doek en een gebarsten japansche kom erop, naast een landelijke hollandsche melkkan. Noortje sliep bij moeder in bed - zoo verrukkelijk - en Benneke vlak naast hen in een klein ledikantje.

Uit het altijd open raampje kwam de wind zoo luchtig naar binnen en je zag altijd een stuk van den hemel. Des avonds blonken er de sterren zoo fel en zoo dichtbij, dat je ze wel zou willen plukken. Windgeritsel en zeegeruisch omvlogen je den ganschen nacht en je hadt het gevoel in een veilig

nest te liggen, hoog in een boom: een waakzame moedervogel met haar twee kleine jongkjes.

Hoeveel heerlijker en veiliger dan in de stad, waar de kinderen in een andere kamer sliepen, omdat Paul geen kindergeschreeuw kon verdragen.

‘Wat is er nu?’ vroeg zij, beneden komend.

Hij zat in gepeins op den divan.

‘Wat zitten we hier toch beroerd,’ begon hij en schopte tegen het vale, versleten kleed dat maar een klein deel van den planken vloer bedekte.

‘Je moet zien wat een keurige kamers de van Lingens gehuurd hebben in 't Badhotel. Als ik wat beter in de duiten zat, zou ik ook zoo iets genomen hebben en 't was voor jou ook rustiger geweest.... geen huishouden. Wat een rommel hier. Geen kopje of er zit een barst in; geen stoel die heel is. En vuil....’

‘Neen, Paul, vuil is 't niet. Maartje en ik zorgen dat alles schoon is.’ Zij nam een schuier en veegde de laatste kruimels bij, die de kinderen hadden gestrooid.

Hij keek haar na, zooals zij zich bij het opruimen bewoog, licht en vlug. Wat een mooi lichaam had zij toch en nog rank als van een meisje. Hij trok haar naar zich toe op den divan en streelde haar over de bruinroode haren, zachte en dichte haren, geurende haren. ‘Mijn wijfke.’

‘Wat is er, Paul?’ Zij glimlachte, een beetje triest. Dagen waren voorbijgegaan dat hij haar niet had gestreeld. De eerste week (zij waren nu tien dagen hier) had hij zoo humeurig, bijna vijandig tegenover haar gestaan, dat zij blij was hem maar weinig te zien. En hij sliep in de kamer beneden. Maar misschien, als zij samen geslapen hadden....

Hij kuste haar lippen. ‘Daar,’ zei hij, ‘dat is in lang niet gebeurd.’

‘Je was ook zoo boos op me.’

‘Nu ja - ik vond 't hier zoo'n bedonderde boel. Maar als jij in dien rommel gelukkig bent - soit - ik zal er wel aan wennen.’

‘De zeelucht is goed voor de kinders en 't is hier goedkoop; dat moet je toch ook bedenken.’

‘Ja, goedkoop.... daar draait alles op uit tegenwoordig.’

‘Dat moet toch ook wel - nu jij er uit bent gegaan en wij je tractement niet meer hebben.’

‘t Hoefde niet, als je vader wat royaler tegen ons was.’

Zij trok zich gewond terug. ‘Hoe onrechtvaardig van je. Vader heeft ons altijd geholpen en helpt ons nog; maar sedert hij overal uit is om zijn slechte gezondheid, moet hij toch rekening houden met zijn eigen verminderd inkomen. En moeder kost hem veel geld. Je kent haar toch.’

Hij glimlachte onwillekeurig. Zijn ijdelheid reageerde altijd op de voorkeur die zijn schoonmoeder voor hem toonde en al was hij nooit verder op haar flirtations ingegaan, zij amuseerden hem toch.

‘Neen, zij zal jou niet helpen,’ zei hij mompelend; en na een poos: ‘Zeg Rita, van Lingen had een voorstel. Hij wil mij opnemen in zijn zaak als ik er twintig mille voor over heb; een prachtige kans voor mij. Wat zou je er van denken?’

Zij keek hem onderzoekend aan. Hij werd rood als een schooljongen. ‘Waarom niet?’ vroeg hij ongeduldig.

‘Heb je verstand van zaken?’

‘Meer dan jij denkt.’

‘'t Kan wel. Maar dan nog.... 't geld.’

‘Dat wou ik van je vader leenen.’

Zij stond onrustig op. ‘Ach Paul, ik weet het niet.... Vraag 't hem zelf. Maar ik ben er angstig voor.... ik bedoel voor dat plan. Wat heeft van Lingen bewogen je dat voorstel te doen? Heeft hij kapitaal noodig?’

‘Allicht. Maar als hij nu een goede gelegenheid ziet - en hij is een uitstekend zakenman.’

‘Is hij dat?’

‘Ja, zeg ik je immers. Verd....’

Zij wist nu dat hij zwak stond.

‘Wij moesten vader en moeder eens inviteeren hier,’ zei hij smalend, ‘dan kunnen ze zien hoe we leven; dat we 't heusch niet over den balk gooien. En als ik nu probeeren wil er iets bij te verdienen....’

Rita zweeg. En hij ging na een poos, humeurig weg: ‘Aan jou heb ik ook geen steun,’ waren zijn laatste woorden.

Toen zij alleen bleef, trachtte zij kalm alles te overwegen.

Zijn boosheid deerde haar niet; zij wist dat daaronder de spijt al te wachten stond, onstuimig; kinderlijk bang dat zij hem niet zou vergeven. En hoe moeilijk was 't dan voor hem den weg tot haar en den vrede terug te vinden. Dan zag zij hem hunkeren als een verdwaasd en ongelukkig kind, te koppig om te keeren. Zoo'n medelijden had zij dan met hem en zij hielp hem.... soms ging het moeilijk, soms kon 't wel met een enkel woord. O, als zij zelf maar altijd sterk en evenwichtig was.... Toch.... hoe vreemd - zij was sterk, sterker dan hij, met al zijn uiterlijke bravoure, met al zijn overmoed, waarmee hij haar vroeger had overbluft.

In de eerste jaren van hun huwelijk - fel bewogen, zware, donkere en toch vurige jaren - was de strijd tusschen hun persoonlijkheden gestreden en zij had het overwicht gekregen, zij wist het nu. Maar verlangde iets in haar niet naar het tegendeel?.... Zijn geest had moeten buigen voor den haren ....Smachtte zij niet naar een deemoedige overgave aan een machtiger geest?.... Onder zijn bruuske, veeleischende mannelijkheid had zij het kind gevonden, dat zonder haar toegevendheid niet leven kon, dat steun en hartelijke waardeering noodig had om in het leven te blijven staan. En na een driftige bui was hij altijd teruggekomen, schuw, berouwvol, wankelend en ongelukkig.

Het ergste was zijn ongedurigheid; de onmacht van zijn geest zich ergens durend aan vast te hechten. In zijn dienst was het hem gaan vervelen: het was altijd hetzelfde.... En geen oorlog! - Toen hij onaangenaamheden kreeg met zijn majoor, was hij er uit geloopen.

Maar nu - zonder bezigheden! Angstig dacht zij erover hoe hij langzaam aan zou verzakken, misschien ten onder gaan in die doellooze ledigheid. Zouden daarom die zaken van van Lingen.... Het leek een oplossing. Maar o, die zorgen, die onrust. En deze maanden had zij juist eens tot rust willen komen; genieten van den zomer, de zee, de kinderen. Genieten van het leven....

Maar het leven was te onbetrouwbaar, te onveilig om op genot te kunnen rekenen.

Het kon er alle dagen zijn, ineens, zonder dat je er aan dacht - iets moois, iets ontroerends dat je ophief.... maar

daarop rekenen mocht je niet. Alleen op verdriet en zorg, op moeilijkheden, daar kon je op aan. Verdriet was je trouw..

Neen, tobben wilde zij niet. Leven en vechten, omdat de kinderen leven moesten.... Moeder-vogel.... moeder zijn. Ook over hem, dien grooten jongen, die zonder haar toegevendheid niet leven kon.

Met een zucht stond zij op. In de keuken stond Maartje in tranen.

'Wat is er gebeurd?'

Maartjes zuster was gekomen om te vertellen dat moeder zoo slecht was. Het zou vandaag wel af kunnen loopen.

Zij keek in het betraande gezicht, de klare, trouwhartige oogen van het eenvoudige visschersvrouwtje. Hartelijk vroeg zij bizonderheden; zij was van Maartje gaan houden; zij waren beiden moeders. 'Ga maar, kind, ik red me wel alleen, Mijnheer is toch uit eten.'

Zij zou alleen zijn. Was ze niet vaak alleen?

Nu viel diepe stilte in huis. Zelfs de zee hoorde zij niet. Zacht vogelgepiep alleen in den treuresch en nu en dan wat gedruisch van de straat. Zij ging met haar naaiwerk bij 't groote venster zitten, waar zij den hemel zag en de wolken en een stuk van de zee.

Hoe rustig sliepen de kinders. Haar schatten, daarboven, zoo veilig bij haar. En toch, hoe kon je ze ooit voldoende beschermen tegen 't verraderlijke leven? Slopen niet moordende bacillen rond, loerde niet overal gevaar.... lagen in de kinderen zelf niet de kiemen voor zwakte en smart?! Angstig bezit - maar toch ook het heerlijkste wat een vrouw in haar armen kan bergen.... kinderen! En zij dankte ze aan Paul.

Was er daarnaast iets anders - iets dat soms in haar gedachten dringen wilde -? Zij mocht er niet aan denken, zij *wilde* er niet aan denken. Zij wilde een eenzame moeder zijn.

Moeheid viel over haar, drukte haar oogleden neer. Wat sliepen de kinders toch vast.... Als zij nu ook eens....

Zij strekte zich uit op den divan. Van hier kon zij het groote landschap zien, dat naast den schouw op een ezel stond: een droomlandschap met diepe schaduwvegen over onwezenlijke rotsen en toch met hier en daar een wonderlijke straling

van licht. Het leven.... dacht zij vaag.... was het leven niet zoo? vol diepe schaduwvegen, met enkele fonkelingen van onverwachtschen gloed?....

Hoe lang ze gesluimerd had - misschien niet meer dan een kwartier. Een zachte, doordringende muziek dreef door de kamer. Pianomuziek. Zij richtte zich op, verwonderd. Waar kwam die vandaan? Het moest wel bij de buren zijn. Het atelier behoorde oorspronkelijk bij het groote huis daarnaast; er was zelfs achter de kast een deur die toegang gaf tot het huis; maar de fransche schilderes had die deur afgesloten, sedert haar vrienden, die naast haar woonden, vertrokken waren.

Nu was het een pension voor zomergasten geworden. Natuurlijk; een van hen speelde piano.

Het was een meesterhand die speelde. In den diepstillen middag klonken de tonen door en golfden in de kamer. Zij sloot de oogen en nu was 't of de golven naar binnen vloeiden, in haar naar binnen vloeiden. Zij deinden en deinden en je loste er in op - zelf werd je een golf, een blinkende, blauwe en zilverwitte golf. Hoe vrij, hoe sterk was je, opgetild en voort bewogen in een glanzenden, gelukkigen dampkring. Overal lichten en kleuren, vochtteere kleuren. Maar nu was je weer je zelf en je lag op de zee en het machtige water droeg je een onbekende heerlijkheid tegemoet....

Goudmist.... en daarin opeens twee sterren; neen, twee oogen. Heldere, diepe, doordringende oogen. Grijze klaarten, verinnigd tot donker blauw, donkere en toch lichte, lichtende oogen....

Zij sloeg de handen voor 't gezicht.

Kwamen zij weer? O hoe dikwijls waren zij gekomen in die duistere, zware en toch vurige jaren, vaak omdat zij ze bewust geroepen had, maar ook wel eens onverwachts, als een genade.... zooals nu.

Den laatsten keer hadden ze haar aangezien op de huwelijksreceptie; toen zij daar stond in de benauwd-geurende, opdringerig rijke bloemenweelde, naast Paul - moe en beverig van emotie, met altijd door die angstige prop in haar keel. Toen hadden zij een seconde lang, diep ernstig, haar aangezien....

Matthijs had voor haar gebogen en even haar hand gedrukt bij zijn correcten gelukwensch.

Haar ouders hadden het moedig van hem gevonden en flink om toch ter receptie te komen. Zij had even getracht te spotten en luchthartig gezegd: ‘Hij ziet er heusch niet uit of zijn hart is gebroken.’

Maar zijn groet en zijn blik hadden haar fel getroffen en die wond droeg zij mee, de duistere, vurige jaren door....

En zij wist niet hoe hij nu leefde.

Van haar vader hoorde zij een enkelen keer iets over zijn uiterlijk bestaan; dat hij uit het advocatenkantoor was getreden en werkzaam aan een groote bank, waar hij promotie maakte elk jaar....

Maar wat wist zij in werkelijkheid van hem?

Haar gedachten vlogen soms naar hem toe: angstige, weifelende gedachten, smeekend om zekerheid. Maar altijd kwamen zij even onzeker, even angstig terug.

Zou zij hem nooit meer ontmoeten?

En als 't gebeurde - wat zou zij hem dan zeggen? Zou zij de verklarende woorden kunnen vinden; zou zij ze durven zeggen.... opdat het goed werd tusschen hen.... opdat hij haar zou begrijpen? Maar hoe zou hij haar kunnen begrijpen, als zij zichzelve niet begreep?....

Waarom had zij Paul getrouwd en niet hem? Was het een keuze geweest of een noodzaak?.... Maar *als* hij haar eens kon begrijpen, als hij met zijn scherpen blik eens lezen kon wat haarzelve geheim bleef - hoe gelukkig zou zij dan zijn. Dan zou hij haar aanzien met dien diepen, geheimen blik van lijden en mede-lijden.... en met dezelfde innige teederheid als toen in zijn stem zou hij dezelfde woorden zeggen die zij honderdmaal in den nacht had gehoord: ‘Heb ik u pijn gedaan?’

De muziek hield op. Zij maakte de kinderen wakker voor een kleine wandeling. Toen zij weer buiten kwam, bemerkte zij dat het koeler geworden was, de zon verschool zich achter een grijze wolk die als een reusachtige vlerk boven de zee omlaag hing.

Zij ademde vrijer in den koelen, speelschen wind die haar

en de kinders opving. De kleintjes gingen ook minder sleepend en vroolijker met haar mee.

‘Kijk eens, hoe mooi; kijk Noortje, een gouden rand aan dien wolk.’

‘Een groote vogel, hè moesje?’

‘Pakken!’ riep Ben, ‘vogel pakken!’

‘Broertje is dom.’

‘Ach, moeder, hij is nog zoo klein.’

Rita boog zich voorover om in de teedere oogen van haar lief kind te zien.

‘Mijn schat, verdedig jij je broertje maar.’

Oogen, dacht zij, is er iets mooiers op aarde dan oogen....!?

Zij ging nog even aan 't strand, maar niet lang. De kinders waren te dun gekleed voor dien wind, bedacht zij angstig.

Naar huis loopend hoorde zij, dat iemand haar achterop kwam met een langen elastischen stap. Zij keek opeens in de grijze oogen van haar herinnering.

Matthijs nam schuw zijn breeden hoed voor haar af. Pijnlijk getrokken stond zijn gezicht. Hij schoot haastig vooruit.

‘Wat is er, moesje?’ vroeg Nora.

‘Matthijs,’ fluisterde zij onhoorbaar; en het was of de grijze hemel opvlamde in gouden gloed en dan weer doofde.

Zij zag hem de deur van het buurhuis binnengaan. Dus hij was 't, die had gespeeld!....

Dien avond toen de kinderen sliepen, ging zij naar zee. Het was met schuldbesef dat zij het deed; nooit durfde zij ze alleen te laten en nu Maartje er niet was.... Maar de onrust dreef haar voort. Benauwend, verstikkend bleef de lucht om haar hangen in huis; het was haar onmogelijk stil te zitten. Wat kon er ook gebeuren in die enkele minuten....?

De zee trok haar magnetisch. Over het bleeke water glansde een purpergloed van de zon die achter een dunne wolkbank onderging. In elk kuiltje, elk rimpeltje van het natte zand aan haar voeten glansde die schijn. De branding was veel sterker geworden en het schuim van de brekende golven rafelde uit in breede waaiervlakken. Meeuwen hielden zwevend den wiekslag in. Zij haalde diep en gelukkig adem. Er was iets groots gebeurd; de zee wist het en de wolken, de meeuwen

en 't zand, dat wegweek voor haar voeten. In den wind ruischte 't haar tegen. Haar leven was opgetild en zij stond boven de wereld.

....Toen zij terugliep, zag zij een langen man staan, die op haar wachtte.

Weer zag zij in de oogen van Matthijs. Zijn hoofd was onbedekt; hij boog het.

'Wat een toeval....' Zij stak haar handen uit. Hij greep ze en hield ze vast. Hij keek haar aan; zijn oogen telkens wijder, dieper, gelukkiger.

'Ik heb hier naar verlangd,' zei hij eindelijk.

'Ik ook.'

Zij gingen samen voort.

'Blijf je hier....?' vroeg zij.

'Neen, ik ga volgende week naar Zuid-Amerika.... Buenos Aires.'

'Weer promotie?'

Hij glimlachte vluchtig. 'Directeur van een bank.'

'Ik moet naar huis,' zei ze eindelijk, met een licht hijgen, 'de kinderen zijn alleen.'

'Ik zal je brengen.' Toen liepen ze langzaam voort.

'Ik heb je hooren spelen, vanmiddag. Het was zoo heerlijk. Je moet veel voor mij spelen. Ik hoor 't duidelijk, in 't atelier.'

'Vanavond?'

'Ja, ja, vanavond. Paul is uit. Ik ben alleen.'

Hij keek haar aan en knikte. Even dacht hij iets te zeggen, maar deed 't niet.

Schuw zag zij naar hem op. Bleek was hij vroeger ook; maar het was een andere bleekheid en zijn bedauwde jeugd leek weggevaagd: het was nu een brandende bleekheid. Hij had een vreemden trek om den mond. Zijn haar en oogen schenen donkerder geworden; alles aan hem was van een harder mannelijkheid.

'Hier is 't, dank je wel.'

Zij gaf hem nog eens haar hand.

'Ik zie je nog wel eens, Rita?'

Zij knikte. 'Dag Matthijs.'

Nooit hadden zij elkaar bij den naam genoemd. Het klonk als een lied.

....Bleeke zee, waarover de laatste gloed van den avond.

Hoog op een stoel tegen het raam gedrukt, keek zij naar buiten, naar een enkele twinkelende ster.

Toen kwam het geruisch en gedein van zijn spel. De geheele ruimte stroomde vol met zijn muziek, met zijn gelukkige, zingende, liefkoozende muziek.

'Rita,' hoorde zij, 'Rita, ik heb zoo lang op je gewacht, zoo lang naar je verlangd. Hebben mijn oogen dan eindelijk je mogen zien? Hebben mijn ooren je stem gehoord?.... Stond je daar alleen aan de zee - zooals ik? En eenzaam zooals ik? en zijn onze harten dan eindelijk verbonden.... Rita.... zijn wij dan eindelijk één....?'

Zij leunde haar gezicht op de handen. Klonk daar zijn stem - de stem van zijn liefde? Zoo innig als de gloed van zijn oogen - die donkere klaarten.... die lichtende diepten.... Verborgen liefde, bewaarde liefde, diep, diep bewaard als een heilig bezit. Bewaard en omwikkeld in zwijgen.... maar nu ópzingend, ópjuichend in zijn muziek....

Hoe zwollen de klanken aan, als machtige vleugelslagen; vogels boven de bergen, voortsnellend naar de zee - o machtig, hartstochtelijk spel van de liefde....

Zij strekte haar armen uit.

Hij was daar, dicht bij haar, aan den anderen kant van den muur!....

....Den volgenden dag - Rita had het al uit het raampje van haar hoog nest gezien, was de hemel parelgrijs; er viel een zachte, dauwige regen.

De zee had alle tinten van grijs; op de hooge ruggen van de in schuim uitbrekende rollers schampte zilverig licht van de omsluierde zon. Stil lag de wereld en besloten. Ook de kinderen waren stil.

Aan de ontbijttafel zei Paul ineens: 'Weet je wie er hiernaast en pension is? Je oud-aanbidder; mijn zwijgende rivaal.'

'Ik weet 't -' zei Rita, zich overbuigend om kleinen Bens servetje vast te binden.

'Hoezoo? Heb je hem gezien?'

'Ja, ik kwam hem gisterenavond tegen, hier vlak bij, op den boulevard.'

Paul sprak door, ruw spottend, toch met een doorkomende bewondering, over dien ‘reuze-kei’, die 't ver zou brengen in de wereld, maar die geen ‘chance’ had bij de vrouwen.

Zwijg toch, zwijg toch, bruiste het in haar. Waarom die rauwe, vulgaire woorden in deze parelgrijze klaarte, in de goddelijke stilte van dezen ochtend?....

En nu begonnen de kinderen ook, dreinend en zeurig over 't akelige eten.

‘Stil toch! Moet je me boos maken?’ Zij trok driftig aan Noortjes arm. ‘En nu eet je je pap zonder een woord te zeggen, anders ga je de kamer uit!’

Ieder werd stil door haar uitval.

Nora keek heimelijk naar haar moeder met een blik van pijnlijke verwondering en vage angst. Haar intuïtie van overgevoelig kind ried een diepere oorzaak.

De donkere oogen glansden vochtig, maar zij hield haar tranen in. ‘Wat heb ik nu gedaan?’ mokte zij zachtjes. Paul gaf afleiding. ‘Vrouw, je moet eens even luisteren. Ik heb gisterenavond nog weer met van Lingen over dat aanbod gesproken en ik denk er toch hard over om met je vader te spreken. Daarom wou ik vanmiddag naar den Haag gaan en desnoods.... omdat ik er kalm over wil praten.... een paar dagen daar logeeren. Zou je 't naar vinden.... ben je bang hier die dagen alleen met de kinders te zijn?’

‘Welneen, ga gerust.’ Waarom klonk haar stem zoo droog, bijna afgebeten, terwijl haar hart als een zwellende golf zich ophief in stralend licht?....

Paul voelde zich opgelucht en werd bizonder vriendelijk; hij speelde met de kinderen, bedacht grapjes en beloofde iets lekkers, als hij terugkwam.

Rita stond op en liep naar de keuken. Maartje was niet gekomen; er zou veel werk zijn vandaag; gelukkig dat Paul niet thuis kwam eten. Gelukkig dat hij wegging; gelukkig....

Eenige dagen.... eenige dagen voor haar en voor Matthijs ....de laatste....? die werden haar gegund?

Schijnbaar kalm deed zij haar werk - haar dagelijksche taak: een serie nietige bezigheden die samen het weefsel vormden van haar zorg en van haar plicht.

Zij was bang haar vreugde te laten zien, haar bonzende, zingende, snikkende vreugde, die trilde tot in haar vingertoppen, die zwol tot in haar oogen.

De kinderen werden vroolijk en druk; de kinderen joelden en schaterden om hun grappigen vader. Het was de eerste keer, dat zij 't niet zag, niet hoorde. Het was de eerste keer, dat zij leefde op een afstand van haar kinderen; afgesloten, opgesloten in een wereld, waarin zij niets te maken hadden. Het was zalig en wreed - zalig en wreed.

De dag ging om; zij wist niet hoe. Zij deed haar werk en bezag 't als van een vreemde.

Toen Paul vertrokken was, ging zij met de kinderen naar 't strand. Zij nam een stoel op een afgelegen plek en trachtte te lezen. Ben en Nora speelden aan haar voeten; telkens vroegen zij wat en trokken aan haar rokken; en rukten aan haar gedachten....

Zij glimlachte vaag. ‘Moesje dan toch.... moesje, je luistert niet!’ Nora werd er verdrietig onder; ten laatste speelde zij stil met haar broertje, in trotsche geslotenheid.

Toen zijn gezicht... zijn ernstige, vragende oogen. Rita stond op, reikte haar hand. Hij nam een stoel dicht naast haar.

Ben was verwonderd, bedeesd, maar gaf vriendelijk een handje. Nora keek donker. Zij weigerde een groet. En toen zij zag hoe de twee groote menschen opgingen in elkaar, keek zij vijandig.

Rita zag 't; maar het deerde haar niet. Woorden vielen; kleine, zachte, schuchtere woorden; verwonderd dat zij vielen en klonken in de stilte - een stilte onder het zeegeruisch, het kinderrumoer, het menschengepraat; de stilte waarin zij beiden al die jaren hadden geleefd.

‘Dus dat zijn nu je kinderen....’

‘Ze zijn dikwijls ziek.’

‘Daarom dubbel lief.’

‘O ja.... mijn schatten. Ik leef alleen voor....’

Zwijgen. Bruisende geluiden van de wereld om hen heen. Maar de stilte die zooveel vertelde....

‘Leven je ouders nog, Matthijs?’

‘Beiden dood. Ik ben alleen.’

‘Nooit elkaar eerder ontmoet - het is zoo vreemd.’

‘Het laatst op je receptie.’

‘Verschrikkelijke dag.’

‘Voor mij de ergste.’

Haar oogen ontvluchtten angstig. Benneke die op haar schoot kroop, werd gestreeld met trillende vingers.

‘Je begreep mij zeker niet.’

‘Ik heb getracht je te begrijpen.’

‘En is 't je gelukt?’

‘Ja, Rita, ik geloof 't wel.’ Zijn oogen in de hare, met den blik waarnaar zij smachtte.

‘Gelukkig,’ zuchtte zij. ‘Dus ook zonder verklaring....’

....Den volgenden avond liepen zij langs het strand; Maartje was bij de kinders. Zij dacht niet meer aan hen. Deze avond was voor Matthijs. Zij liepen hand in hand, dicht bij elkaar.

De hemel was al donker boven het bleeke water. Stil was 't en eenzaam in de ruimten waar zij gingen. De duisternis was vertrouwd en waakte; de zee een goede voedster, hen wiegend aan haar borst; de avondwind omvatte hen in allesbegrijpende liefde.

‘Het is altijd je eigen schuld.... altijd,’ zei hij, ‘maar dat ontneemt niets aan je verdriet, integendeel.... En dat ik *dit* geluk veel eerder en voor altijd had kunnen hebben, als ik je beter, onzelfzuchtiger had liefgehad en niet naar mijn trots had geluisterd....’

‘Niet meer daarover denken.... ik wil vanavond ook mijzelf niet aanklagen.... omdat ik zoo gelukkig ben, omdat ik onvermengd genieten wil - één avond - van wat ons toch geschonken is: dit groote geluk, waarvan ik gedroomd heb....’

‘Zou elke droom niet mooier zijn dan de werkelijkheid.... Rita, zouden wij bestand zijn tegen een samenleven van elken dag? Vooral ik - zou ik in staat zijn geweest je gelukkig te maken? Je kent mij niet: je weet niet hoe ongelukkig mijn aard is; hoe moeilijk ik mij geef. Dat ik mij uitspreek, nu - het is een wonder, een heerlijk, verlossend wonder - maar wonderen zijn zeldzaam en in 't gewone leven moet ik zwijgen;

ik kàn niet anders! - Mijn eigenlijke natuur is eenzaam en mijn eenzaamheid is mij lief, ik voel dat ik haar niet voorgoed zou kunnen opgeven, vooral niet na deze laatste jaren, waarin ik gegroeid ben in eenzaamheid. Ik heb mij opgesloten voor andere menschen, ik had die neiging altijd in me. In mijn jeugd heb ik mijn moeder pijn gedaan door mijn koele onverschilligheid....'

- 'Maar je was niet onverschillig....'

'Neen, maar ik kon mijn liefde niet toonen; ik was niet hartelijk tegen haar, ik kón het niet....'

'Mijn arme lieveling en het deed je pijn. Want eigenlijk was je *te* gevoelig. Het was maar een beklemming - een hindernis....'

'Hoe weet je dat?' Hij boog zich over en zag haar oogen in liefdesstraling. 'O, dat je mij begrijpt.... niemand heeft mij hierin begrepen; ook moeder niet. Zij wist niet, dat, als zij verwachtte, dat ik iets liefs zou zeggen, een klem mijn kaken samenperste, mijn oogen af deed dwalen, mijn stem verdoofde.... en later, als ik alleen was, vervloekte ik mijn stugheid, mijn ontoegankelijk zijn.... maar als ik weer terugkwam in 't dagelijksche leven, was 't weer hetzelfde.'

'En heb je 't haar nooit gezegd?'

'Ja, op haar ziekbed; een week vóór ze stierf.'

'En ze was er gelukkig mee?'

'Ja....'

Zijn arm omvatte haar. 'Rita, dat ik nu alles zeggen kan, in dit heerlijke uur.... Alles aan jou! O God, ik dank je, ik dank je.... je hebt me verlost! O, alles zou ik je nu willen zeggen, alles, mijn kwellingen en mijn droomen, mijn verdriet en mijn onrust, mijn wroeging om alles wat ik verkeerd deed; de pijn, omdat ik anderen pijn gedaan heb....'

En in heesche fluistering kwam zijn biecht, de biecht van zijn eenzaam mannenleven.

En de duisternis werd vol; zij vloeide over van zilver licht, van hemelsch licht. En alle gedachten ontloken en kenden de andere gedachten; welig bloeiden de harten open en neigden zich naar elkaar.

Zoo vol was opeens de duisternis: schoonheid schoof zich

aan schoonheid en glansde van een innerlijken gloed; de hemel straalde!.... Dit was de hoogste spanning....

Zij wisten dat een schooner geluk niet kon bestaan, zij doorvoelden al een daling en hun handen grepen elkaar hartstochtelijk, als wilden zij het daarin vangen....

Toen keerden zij terug.

'Wij moeten weerom, naar het dagelijksche leven.'

'O Matthijs, waarom spreek je het uit?... Je verbreekt 't.'

'Mijn lieveling, ik kàn niet anders. Als de werkelijkheid tot me komt, moet ik haar aanvaarden. Wij kunnen niet van elkander zijn. En misschien is 't beter zóó. Wat zou ik van ons samenzijn gemaakt hebben? Een kwelling voor ons beiden misschien; omdat ik mezelf toch niet veranderen kan. Ik ben schuw en afwerend - ik kàn 't niet verdragen, als een ander te dicht op me staat - hoe zou ik dan zijn met jou?.... Maar God, neen, neen, ik kàn 't toch niet denken dat ik met jou.... mijn Rita, kijk me aan met die oogen die ik nooit kan vergeten, die al deze jaren in 't donker mij hebben aangezien....'

Hij stond stil en nam haar dicht aan zijn hart. Dorstend keek hij haar aan, dorstend bewogen zich zijn lippen. Zij glimlachte en met haar handen zijn brandende bleekheid omvattend, hechtte zich eindelijk haar mond op den zijnen.

'Neen, ik kàn 't niet denken! ik kàn niet! Menschen die het geluk niet mogen hebben, zeggen zulke dingen altijd -- menschen die kinderloos zijn, troosten zich met het ongeluk en de droefheid van andere ouders en minnaars die gescheiden moeten leven, dringen zich op dat er niets meer, neen niets haalt bij hun droom.... Maar 't is niet waar! het is een leugen!!'

'Matthijs, Matthijs, kwel mij niet!'

'Ik zal je niet langer kwellen.... ik moet je immers loslaten, je bent niet van mij - je bent van hem! dat is 't wat ik jaren weet en nog niet kan verwerken - waar ik altijd aan denken moet, dat me foltert en plaagt en waar ik niets aan doen kan.... omdat je vast zit - aan hèm.... maar vooral aan je kinderen....'

'Matthijs - o waarom zeg je dat.... waarom dat opge-

roepen! Deze avond was toch van ons - laat hij dan blijven van ons....'

Maar de kinderen stonden daar, in hun gedachten, en zij konden ze niet verjagen.

....Hij ging mee in het donkere atelier waar flauw het laatste licht naar binnen viel door 't breede raam aan zee.

Rita zette zich op den divan en hij kwam naast haar. Toen rustte zij in zijn armen en lag aan zijn hart. Zij hoorde den bonzenden klop van zijn bloed. Vaster omsloot hij haar.

'Dezen avond voor mij.... Voor mij die oogen....' Hij kuste ze, diep, indringend.

'Eenzaamheid.... wij hebben ze beiden gekend - maar nu is 't voorbij.... nu zijn wij niet meer eenzaam, mijn lieveling,' fluisterde zij, 'nu zullen onze gedachten elkander vinden, grijpen, vasthouden, al is de oceaan ook tusschen ons.... Nu kan geen vernietigend verdriet ons raken; nu kunnen we nooit meer echt ongelukkig zijn....? O, zeg me, dat je 't ook gelooft?'

'Ja, ik geloof 't.'

'Zul je nooit meer verbitterd zijn.... zooals vroeger?'

'Neen, liefste. Ik hoop van niet....'

Zij knielde opeens voor hem neer en omvatte zijn knieën. 'Vergeef me.... Vergeef me dat ik 't was die je leven verbitterd heb door mijn schuld, dat ik 't was die in je nobel hart zoo'n angel heb gestoken.... o God, dat ik toch te dom en te klein was om jou te begrijpen, dat mijn gevoel zoo zwak, zoo ontoereikend was....'

'Sta op, mijn kind; ik kan je daar niet zien - ik ben 't immers die schuld heb - ik had je beter moeten beschermen, ook tegen jezelf. Ik had je nooit alleen moeten laten.... Ik was te jong en jeugd is wreed en veeleischend....'

'Stil dan.... Geen verwijten, alleen geluk, geluk om dit oogenblik....'

Zij zaten in heilig zwijgen.

- Toen weerklonk een zachte, schreiende kreet. Noortje was wakker en riep om moeder.

Rita maakte zich los. Zij ontstak langzaam een kaars en liep naar boven.

Zij haastte zich niet. Het kind riep dringend, ongeduldig

en angstig, het riep, alsof het begreep dat de moeder nu heel ver van haar af stond.

‘Ja, ja, ik kom.’

‘Moeder, moesje! o kom toch, ik ben bang!’

‘Waarvoor?’

‘Maartje is weg....’

‘Zij is net weggegaan. Maar hier ben ik.’

‘Moesje.... o moesje....’

Het kind klemde zich aan haar vast. Rita suste het zwijgend.

‘Heb je gedroomd?’ vroeg zij eindelijk.

‘Ik weet 't niet.... ik dacht ineens dat je weg was.... en Maartje.... en allemaal.... en dat ik alleen....’

‘Kom, doe nu niet zoo dwaas. Moeder is bij je. Geloof me, Nora - moeder gaat nooit van je weg. Nooit meer, versta-je.’

Zij kuste het zachte haar, de trillende wimpers. ‘Ga je nu rustig slapen?’

Beneden stond Matthijs voor het raam en keek in den donkeren hemel, waar voorbij de manesikkel flarden van wolken streken.

‘Ik moet gaan,’ zei hij. ‘Adieu.’

Zij omknelde hem, voelde al afwering en een zekere hardheid.

‘Nog even,’ smeekte zij.

Tranen, brandend en fel schoten in zijn oogen. Zijn mond verstrakte.

‘Misschien had ik je geen kinderen gegeven,’ zei hij eindelijk, ‘en juist dat je moeder bent.... dat eer ik in je....’

‘Matthijs!’ Wanhopig was haar kus.

Zacht en beslist maakte hij haar armen los.

‘Steek even de lamp op,’ vroeg hij, ‘want vóor ik ga vertrekken, wou ik je nog éens en héel goed zien.’

Zij draaide het licht aan en sloot de luiken. Toen, met haar handen op zijn schouders dronk zij zijn liefdeblik.

‘Geluk....’ mompelde hij - ‘wie heeft het ooit ten volle, en altijd?’

‘Wij hebben het geproefd....’

‘Ik ben 't misschien niet waard! Ongeschikt het te ontvangen en vooral het te houden.... Ik ben te hoogmoedig misschien, en te veel vervuld met mijzelf.... zoo weinig

bereid mij weg te geven, zooals jij dat doet.... aan je kinderen! Maar enkelen momenten zijn er toch.... ik heb ze nu beleefd - één goddelijk en onvergetelijk uur - ik dank je.... o, ik dank je dat jij 't me gaf.... dat ik 't hebben mocht en houden in mijn herinnering. En is dat niet de moeite waard.... is dat niet alle pijn en alle kwelling waard -? en kan ik daar niet op leven?....'

FENNA DE MEYIER.

Als het oog breekt....

Aan de spoorlijn, die de fabrieksnederzetting met de stad verbindt is een kleine halte. Van het witte blokhuis aan den zoom der heide voert een sintelpad langs vlammende brem omlaag, niet naar een dorp of gehucht, maar naar een breed, wit huis, eerlang boerderij, omringd door kleine villa's. Een zomerpension, met een groote moestuin opzij. Overdag stoeien kinderen tusschen de tuinstoelen om het huis, ruchtige meiden komen emmers vullen bij de pomp. Een witte kloek met een warreling van donzen kuikens schokschuift langs. Vanaf de tennisvelden achter het huis klinken uitroepen over. En een enkele eenzame dame copieert het patroon van een kussen, dat buiten deze vacantiesfeer haar aandacht zeker niet getrokken had, in de broeierige waranda, waar een eenzame goudvisch zieltoogt.

Maar in den avond begint het huis de geluiden in zich op te slorpen.

Vaal en verlaten blijven de witte stoelen achter, terwijl het huis opglimt tot leven, dat aanzwermt om een petroleumlamp op verguld looden voet. Daar zit mevrouw en reikt in grof Chineesche koppen thee. Mientje is vijftien jaar. Ze presenteert koekjes op een glazen schotel met nikkelen hengsel. Mijnheer Markies trekt haar aan heur zware vlecht. En Mientje houdt het hoofd afgewend en zegt ‘jakkes’. Zoo doet ze de ronde en dwingt de aanwezigen tot den verplichten glimlach, tol aan de jeugd.

Mevrouw Markies gaat daarin voor. Ze is laat, al te laat getrouwd. Ze heeft prachtige schouders en haar kanten vest wordt op de plaats gehouden door twee kleine, parelmoeren

vlindertjes. Hij kijkt zijn pas getrouwde vrouw niet aan. ‘Wanneer tennissen we weer eens een partijtje Mientje?’ Maar hij heeft krakende bruine molières aan zijn voeten. Zouden zijn manchetten en boord van papier zijn? Alles kraakt zoo aan hem, zelfs zijn stem. Bij den drempel van de serre tot de eetzaal zit de vriendelijke freule. Om in haar levensonderhoud te voorzien sleept ze een half kindschen heer met zich mee. In den hoek der eetkamer, waar het schijnsel der lamp door de glazen tusschendeur heenzeeft, zit hij en past een legkaart samen van wel duizend kleine stukjes.

In den anderen hoek der waranda buiten den kring zit de Indische familie.

De welke, blonde vrouw. Haar moeder, groot, hoekig, met een jabot onder een ontevreden onderkin. De bewegelijke Indische man doet denken aan het wilde, vieze woorden kennende schooljongetje, dat hij eens was. Nu is hij groot en er is niets meer aan te veranderen. De Indische moeder. Een afgodsbeeld in een blauw zijden blouse met crême kant. De man en de Indische moeder spelen kaart. Op gezette tijden vallen de kaarten neer met een zeurigen roep. Die roep is hoorbaar voor dr. van Manen en ingenieur de Vork, een jonge sportieve figuur, die samen buiten nog een sigaartje rooken. Ze zitten zwijgend in de open ruimte, die voor het huis uit het bosch is gespaard, terwijl binnen, na gedrentel van de schonkige meid, het praten verstomt.

Van tijd tot tijd dwarrelt langs de smalle ramen van het trappenhuis een dansend licht omhoog. Rolgordijnen glijden ruchtig neder, een scherm voor armheffende schaduwen. Enkel nog de Indische familie is bij het gele licht van de petroleumlamp achtergebleven. Schuiven en glijden van kaarten als een plechtig ritueel en dan die roep, die met de zekerheid van een aanzwellende droppel aan een lekkende kraan vallen zal. De Hollandsche moeder prevelt onderhand hare dochter het patroon van kantbreiwerk voor, Drie recht, twee averecht, een recht, samen, samen,.... en dan weer de roep, zoodat in de twee mannen buiten dezelfde slaperige gedachte zich loom opricht: kaarten ze nu nog? Doch eindelijk zoekt de Hollandsche moeder het kluwen en de pennen en het patronenboek bij elkaar, vlakbij bewaakt door de felle oogen

der Indische. De man legt zijn hand op het décolleté van zijn vrouw.

En zoo verdwijnen ze, eerst de Hollandsche moeder, haar armen en handen volbeladen, dan de Indische en de man duwt de vrouw voor zich uit.

Buiten zitten nog slechts de zwijgzame mannen. De hemel is groen en klaar als een glas water bij den eersten teug, wanneer men dorst heeft, en het bosch is veranderd. Uit de zwarte boomsilhouetten is alle gedachte aan boomen geweken voor dat andere, meer belangrijke, de lucht, die tusschen die boomen hangt en als inkt in de open ruimte uitmondt en schijnt te openen naar meren van een andere diepte, groot en golvend en zwijmelend, een tweede hemel onder den eersten hemel en zooals hier en daar een zilveren wolkenpluis in den hemel dwaalt, is te vermoeden dat in den zwarten boschhemel ook even aandoenlijke teerheden dwalen, dwalen op eenen adem als de adem des hemels.

Aan de andere zijde is het lage geveder van den moestuin. Het pad, waarop een kruiwagen denkende is blijven staan naast het hekje dat overdag piepte. De aspergebedden met zelfs thans zichtbaar als scherpwitte punten de pijpekoppen boven de riekende aarde, het staketsel der boonen, de groote mollige toefen der vruchtboomen, waarvan de contouren als fosfor glanzen en daarboven hangt zij, de bron van dit alles.... de maan. Het is een opluchting om die straffe, zilveren maanschijf in den hemel te vinden, achter een baan van zilveren stralen als op zijn scherpst gesteld. Haar aanwezigheid is als de zucht na het diepe, al te diepe inademen van zooveel donkere zomeravondzwoelte.

Boven worden de gordijnen van een raam opzijgeschoven en een gestalte treedt op het kleine balkon, dat bij de kamer in den nok van het huis behoort. Een vrouw, uitstarend in den maanlichten nacht.

De jonge ingenieur klopt de asch van zijn sigaar. Onbehagelijk zoekt zijn levendig jongenslichaam een houding en hij zal iets zeggen gaan, iets ruws waarschijnlijk, om de romantische bekoring van het oogenblik te breken. Maar de dokter legt zijn hand om zijn pols. De twee mannen kijken elkander aan en als een schrik in den nacht breekt de stem van den dokter de

betoovering. ‘Ze weet dat ze gauw dood moet. Kanker.’

Het ontbijt was al een goed eind aan den gang. In de ontbijtzaal dreef de goede geur van brood, versche eieren, tuinkers en citroen, vermengd met de geuren van hars en bloeiende linden. De deuren stonden wagenwijd open en binnen hare omlijsting schoten de figuurtjes der kinderen, die vooraf gegeten hadden, af en aan, frisch en kleurig in den stralenden Junimorgen.

Een oogenblik waggelde ook kleine Jantje van den dokter in het gezicht.

Daar stond hij in zijn roze gebreide kruipbroek te vechten om zijn evenwicht. Strak keek hij naar binnen, waar hij die verre tafel met menschen niet meer herkende. Zijn beentjes beefden heel erg en pats, daar plofte hij op het grint, met zijn schepje in de lucht. Mevrouw van Manen zat met haar hoofd in haar hand geleund naar hem te kijken en verkruimelde met haar andere hand het brood. Gelukkig, daar was Mientje om den kleinen jongen op den arm weg te dragen.

Reeds eenigen tijd voelde de doktersvrouw aan de overzij een blik op zich gericht, die haar dwingen wilde op te kijken. Ze rangschikte nog bedaard haren ketting op hare blouse, rekte haren blanken hals en gehoorzaamde den eisch der onwezenlijke groene oogen van mevrouw Markies, die, ze wist het, meegekeken had zooeven naar Jantje. Niet op ingaan.

Mevrouw van Manen boog zich zéér vriendelijk nu tot de statige vrouw over en vroeg haar naar haar plannen voor dien dag.

‘Wij gaan vanochtend eens naar de Holleput,’ lanceerde deze.

‘Wij mannen hebben het maar goed te vinden, wat over onze hoofden heen besloten wordt, ha, ha, ha.’ Zoo de echtgenoot. De dokter lachte ook en opeens lachten ze allemaal. Toen zij van hun vroolijkheid bekomen waren ontdekten zij dat de nieuwe gast, die den vorigen avond laat was gearriveerd, haar intree had gedaan.

Mevrouw Elisabeth Rave stond nog in den ingang van de deur.

Een oogenblik richtten zich haar zwarte oogen op het

gezelschap aan tafel, verschrikt en onvriendelijk. Misschien had zij niet geweten dat haar een table d'hôte wachtte. Dan zonken haar oogleden over haar oogen als dacht zij ‘ook al goed dat moet dan maar’ en om het plotseling bleeke, smalle gezichtje herinnerde alleen nog het wilde, zwarte haar aan de oogen, die dit lijdende masker zooeven zoo'n onstuimig aanzien hadden gegeven. Zij droeg een appelgroen jurkje dat om haar smalle lenden met een witte riem sloot. Haar fijne armen gingen schuil in gewapper van groene tulle. Mogelijk had zij gemeend dat een vrouw van haar jaren, zoo jeugdig een jurkje geposeerder moest maken met mouwen, maar dan had ze dit plan halverwege laten varen, want de fletse tulle was tot boven aan toe opengeknipt en omspoelde nu als water hare matte armen. Ze droeg een zwart ebbenhouten stokje. Wel verre van haren voet bij het neerzetten te steunen, betikkelde dit stokje thans tusschen twee stappen luchtig den gebeitsten vloer, zoodat haar voeten en dat stokje bij het loopen een triool klopten op den grond. Mevrouw stelde de nieuwaangekomene aan de overige gasten voor en wees haar de open stoel, naast mevrouw van Manen. Er was iets onbehagelijks geslopen in de stemming, een algemeene gêne. Dies voerde mevrouw Markies het hijgende smousje, van mevrouw van Garderen beschuitjes. ‘De rakker’ zei de oude mevrouw, toen 't hondje bedelen bleef. De freule zou voor geen goud iets, voor menschen eetbaars aan een hond willen voeren, maar ze had nog een kaaskorstje over en voerde dat met professioneel gebaar. De vrouw van den Indischman had ook een hapje te bieden. Het hondje snuffelde even en weigerde.

De mannen waagden zich niet aan dat werk. Bovendien hing er een onaangename sfeer van leelijkheid en armoede om de doove oude vrouw en haar eveneens doove dochter.

Mevrouw Rave scheen te gevoelen dat zij iets zeggen moest.

Ze wendde zich tot de pensionhoudster die een plaats van haar afzat. ‘U moet het mij niet kwalijk nemen, dat ik wat laat ben vanmorgen. Ik had natuurlijk de bel wel gehoord. Wat een bellen. Twee, neen drie, niet waar? Ik was zoo ontzettend moe, 's avonds nog met de kinderen naar de kermis, al die kramen en die olielucht en dat gesjouw. Ze wouen zich natuurlijk niets laten ontgaan.’

Het was wel het laatste, waaraan men dacht: kermis, caroussels, toeters, smuikende fakkels in dezen puren zomerochtend.

‘Nou mevrouwtje,’ kalmeerde de dokter. ‘Hier in deze landelijke omgeving zult U wel gauw alle kermisdrukte vergeten.’ - Hoezoo? vroegen haar oogen. Er scheen een wilde storm door haar bewustzijn geraasd te hebben, die alles door elkaar had geworpen.

‘Ik ben eigenlijk om wat anders hiergekomen.’ Mevrouw Rave keek naar de Indische familie, dan zocht zij de gezichten langs tot ze belandde bij de koele oogen harer blonde buurvrouw. ‘Mijn man is in Indië.’

‘Ook voor malaria terug?’ de vrouw van den Indischman rekte gretig naar sympathie haar hoofd in mevrouw Rave's richting.

Deze bloosde diep. ‘Malaria? - neen.’ Hiermee scheen ze het gesprek geeindigd te achten. - ‘Uw man is in Indië, ja?’ hield de Indische moeder vol. ‘Ja, voor 't gouvernement. Al drie jaar. Van den zomer komt hij thuis.’ - ‘Voor goed?’ - ‘Nee’. Weer sloot zich de mond vastberaden. ‘Vreeselijk dat gescheiden leven,’ kreunde de oude freule. ‘Voordat het mij overkwam,’ opperde de pensionhoudster. ‘Mijn man heeft ook alles opgegeven omdat ik er niet tegenkon. Daar had ik malaria, zoo erg.’

‘Carrière is carrière,’ schalde 't uit den mond van mijnheer Markies. Even keek mevrouw Rave hoopvol op. Maar direct sloot zich weer haar blik en werd ze opnieuw tot het strakke beeld uit ivoor, echter nog bleeker.

Mevrouw van Manen hield niet van vaagheid. ‘De kinderen zullen zich ook wel op hun vader verheugen. Heeft U er veel?’ - ‘Ja, heel veel, drie.’ Mijnheer Markies had het gesprek afgeluisterd. ‘Drie veel? dat moest mijn moeder hooren, die heeft er twaalf gehad.’

‘Ja maar, ik bedoel,’ en weer zocht ze het gelijkmatige gezicht van de vrouw van den dokter, ‘'t is toch heel veel. Ze zijn alle drie zoo anders, weet U.’ ‘Jongens?’

‘Een jongen en twee meisjes,’ barstte zij los. ‘Je hebt er altijd zooveel mee te stellen. Altijd zijn er moeilijkheden, als je alleen bent. Hilda is zestien, niet bepaald mooi maar toch

heel aardig om te zien, meer pittig, en dan zijn er altijd heele drama's. Ze is soms 's ochtends niet uit haar bed te krijgen zoo maakt ze zich overstuur. Ze is iemand, wie 't niet glad zal vergaan in de wereld.'

'Hoe oud zei U ook alweer, dat ze was?'

'Zestien.'

'Ah, ja juist, zestien.'

'Ja, maar hun vader is er niet, moet U bedenken en dan is er Henk. Die is een jaar ouder. Hoogste klas H.B.S. Die verweet me eerst, dat ik me zoo terugtrok. Voor zijn toekomstige baan.

Ik ga nu ook wel weer uit, zooveel mogelijk. 't Is zoo ellendig, zoo'n verwijt. Alleen Bertje, de jongste, dat is enkel maar een lief diertje. Daar heb ik niets geen last van, enkel maar plezier. Zoo'n hartelijk vrouwtje als dat is, altijd tevreden. Altijd is alles prettig en 't volgende weer prettiger dan 't vorige.'

'En U gaat zeker Uw man in Genua of Marseille afhalen?' vroeg mijnheer Markies met een bereisd air.

'Dat niet. In den trein den eersten dag als je elkaar in zoolang niet gezien hebt, lijkt me niet leuk. Maar ik wou van hieruit graag een huisje huren, waar we dezen zomer samen zullen zijn. Ik heb heel veel brieven gekregen op mijn advertentie. Ze haalde uit haar tasch een pak slordig opengescheurde brieven te voorschijn. Landhuisjes werden aangeboden in Ellecom, Nunspeet. Het werd een geanimeerd gesprek. Mevrouw Markies kende Nunspeet en vertelde van de bosschen. Hoe toevallig. De Indische familie had juist een maand vertoefd in 'Eikenhofje' dat nu te Ellecom werd aangeboden en ze waren er zeer tevreden over.

'Heel proper en geriefelijk,' kraaide de Indische. 'Keurig netjes,' beaamde de Hollandsche moeder. 'Kijk er es aan!' riep mijnheer Markies vroolijk. En iedereen lachte van opluchting over de knusheid en veiligheid van dit wonen in een klein land, waar het toeval de menschen zoo gunstig was gezind.

'En wat bent U van plan, mevrouw, als ik vragen mag?' Mijnheer Markies boog met zijn blinkende tanden bloot overhoffelijk naar de nieuwe gast. Zijn hoffelijkheid had een

tintje van ‘je kunt nooit weten tegenover iedere niet onknappe vrouw. Zij keek een oogenblikje keurend in zijn oogen, dan schoot zij in een zenuwachtigen lach. ‘Hoe bedoelt U, Eikenhofje. Nee, 't idee enkel, verbeeld je.’

En dan voelend dat ze het gezelschap had gebruskeerd met een zijdelings schuren van het hoofd als een verlegen kind: ‘Ik had eigenlijk gedacht iets aan zee, eenzaam, vlak aan zee.’

‘Maar, haha, U hadt, als ik goed begrepen heb, de Veluwe gevraagd, een huisje op de Veluwe.’

Na het ontbijt stond Elisabeth Rave bij het algemeen opbreken een moment alleen in de kamer. Ze keek langs de serre naar buiten en zag hoe de Indische familie met hangmatten en kussens gewapend de laan afkuierde. Het Indische kind, gekleed in een baljurkje van zijden strookjes volgde met een piepend poppenwagentje. Een tijdlang keek mevrouw Rave de familie na. Het poppenwagentje kantelde en 't kind prutste met een beertje en dekentjes, die niet liggen wilden, zooals haar kleine handen dat wouen. Intusschen wandelden de vier groote menschen door totdat de Indische grootmoeder zich omkeerde en een schel en rad gepraat aanhief uit de verte naar het kleine kind, als de kreten van eenen uitheemschen vogel. Mevrouw Rave staarde ze een poos na, dan draaide zij zich een slag om naar de open waranda. Ook daar zag ze menschen in groepjes van twee of drie tegelijk in het bosch verdwijnen. De geluiden van voetstappen en piepende wieletjes en praten verklonken en ook de meiden waren met het servies in 't achterhuis verdwenen. Nog stond zij in het midden van de zonnige pensionkamer. De koekoeksklok grommelde en sloeg. De opgezette vogels in de glazen vitrine roken plotseling duf. Het hondje van mevrouw van Garderen schudde zich en trippelde over den glimmenden vloer. En met de raar droge, kunstbloemachtige stem dooven eigen, sprak de oude moeder tot de leelijke dochter: ‘die eieren zijn buiten toch veel beter dan in Amsterdam.’ Dan openden de twee hun tasschen en haalden hun haakwerk te voorschijn.

Mevrouw Rave had nu de pitchpine piano ontdekt. Zij sloeg met ongeduldig gebaar den deksel open. Onmiddellijk raas-

den de tonen de kamer in. Ze stortten zich over elkander, ze kletsten neer, ze buitelden. Er was een constante toon, die haar rechterhand bleef aanslaan, als een sein, een signaal. Daar stormden de andere klanken op af om dien eentonig dringenden toon te bereiken. In horden rukten ze aan de noten maar wisten het geluid niet te achterhalen. Of ze schoten hun doel voorbij, of ze bleven dralen voor den drempel van het geluid, ze worstelden, ze stoeiden, erboven, eronder, maar het geluid bleef beklemmend roepen, manen als een S.O.S. uit de diepte, klagelijker dan de speelsche, brillante, joelende geluiden beseffen konden. Allengs werd het sein trager en zachter, een zielig nadroppelen een armelijk zuchten, en verdween en al die kleine dartele nootjes konden zich zelf worden en de momenteele angst weglachen; een algeheele opluchting in klaterend, juichend geluid. Mevrouw Rave draaide zich op de kruk om en nam de kamer op. Het was er stil. Als men zijn oogen gesloten heeft in de zon voelt men een rozige, donzige warmte. Zoo was de kamer. En op den drempel daarvoor zaten de beide eenzame vrouwen. Elisabeth stond op en knielde naast de oude vrouw neer en aaide het vachtje van het kleine warme hondje. Zijn roode tong hing uit zijn bekje en Elisabeth het hem even heerlijk griezelig vochtig met zijn tongetje langs haar hand likken en intusschen keek ze glimlachend van beneden af op naar die oude vrouw. Ze nam het haakwerk in haar hand en streelde het patroon. ‘Mooi,’ zei ze ‘erg mooi’ en zich bedenkend dat de ander niet verstond vormde ze nog eens met haar mond de woorden na: ‘erg mooi.’

In den tuin stonden noodend de witte tuinstoelen om de wit gelakte tafeltjes. En buiten zat de Vork. Ze had hem nog niet gezien. Hij wandelde altijd heel vroeg 's ochtends en geloofde het ontbijt table d'hôte wel. Even behoedzaam als ze zooeven gestreken had langs de strooken kant, schoot ze nu een voetkussen aan onder de oude knokige voeten en trad op het scherpe kiezel naar buiten in de zon. Hij zat met zijn beenen in breeches over elkaar geslagen. Hij droeg zwaar beslagen laarzen, dus pas in de bergen geweest. Naast hem, zoo zag zij in denzelfden oogopslag, lag een boek in rood maroccijnleeren band en een wandelkaart. Hij boog vluchtig even van zijn stoel

overeind wippend en zij knikte als merkte zij hem ternauwernood. Als zag zij enkel de begonia's, die in het perk om den steenen drinkbak bloeiden. Dan koos ze zich een stoel, een rij van hem af. Hij zat eenigszins achter haar op zij. Er lag een afgebroken roomkleurige begonia op het pad. Ze beurde de bloem op, streek met haar vingers spelend langs de witte bloembladeren die zich als een tuitende mond naar elkaar toebogen. Dan blies zij ze weer open. Het spelletje duurde even, tot ze onverwacht uit haar droomen ontwaakte. Ze streek cordaat de weerbarstige lokjes van haar slapen weg stak de bloem met de zilveren speld, die ze droeg op haren schouder vast en haalde uit een ongewoon groote kalfsleeren tasch pen en papier te voorschijn. Grijs papier met een fijn ruitje en de vulpen was lakrood. Dan begon zij driftig te schrijven. Haar letters waren groot en steil.

De bloem op haar schouder trilde. Ze was reeds één geworden met de vrouw, die haar droeg. Ze vouwde den brief in de enveloppe. Dan hoorde zij den man achter zich opstaan. Zij bleef stil zitten luisteren naar zijn bewegingen, tot hij voor haar stond en boog. De Vork. Mevrouw Rave. Ja, dat vond ze heel aardig - samen wat opwandelen. Inderdaad, nee, ze had hier nog niets gezien. - Ze kende de streek niet. Heel aardig.

‘Hindert het U?’ vroeg hij nadat zij een eindje geloopen hadden en wees op zijn houten pijp.

‘Wel nee, ga gerust uw gang maar.’ Ze keek hem even aan en glimlachte als om een heimelijke overpeinzing. ‘Kunt U nu toch genieten van al dat heerlijks, den lindenbloesem en hars? En ik geloof ook al dat ik berken ruik.’ ‘Dubbel’ antwoordde hij en gaf een fikschen trap tegen een dennenstomp zoodat het roode pulver in 't rond stoof. ‘Ja, ja, dat zeggen ze allemaal.’

De dennen stonden in blauwig waas verloren. Vela van licht gleden van de boomtoppen neer tot op den grond van kroezige boschbessenstruikjes en mos.

Het was als werden haar armen en haar lichaam en beenen heelemaal weggepakt in die ernstige geheimzinnigheid, alsof enkel maar haar oogen blijven mochten om groot mee te kijken, net als de paddestoelen, die tusschen de weeke mos-

plekken naar boven staarden. Elisabeth Rave had nog haar tasch onder haar arm en in haar hand de grijze enveloppe.

Opeens stond hij stil. Zijn bewegingen waren zoo spontaan en onverwacht als van een jongen, die te ontij in de kleeren van een mijnheer is geschoten. Hij stond met zijn gebruinde gezicht boven haar en stamelde verlegen excuses. ‘Dat ik U met die geweldige tasch laat sjouwen!’ Hij nam de tasch over en strekte nu zijn gespierde hand uit naar den brief. Zij keek in zijn hartelijk gezicht en legde dan na een kleine aarzeling, dien brief in zijn hand. Ze moest een oogenblik op haar teenen staan, maar direct boog hij zich verteederd dieper over haar heen.

De brief verdween boven haar hoofd in de binnenzak van zijn jas.

Haar stokje huppelde een polka, zelfs de kievitspas uit haar kinderjaren. De weg wond zich omhoog naar een driesprong. Het bosch liep daar uit in een scherpen hoek, die te weerszijden was ingevat in bouwland en lupinevelden. In de verte teekenden de telegraafdraden een fijn web tegen de lucht. Daarachter golfde de heide. Op den driesprong stond een uitkijktoren, twee platvormen door een ladder van berkestammen verbonden. Bovenop wapperde in de blauwe lucht een vlag. ‘Een vlag!’ juichte Elisabeth en was de sporten al omhoog. Haar stok had ze beneden gelaten al liep ze sedert een operatie nooit zonder dien. Hijgend leunde zij over de balustrade. Boven woei het. De vale tulle wapperde om haar armen. Haar handen hielden krampachtig de balustrade omklemd. Een moment sloot zij de oogen. Was ze duizelig? Maar ze keek hem al weer aan en haar stem klonk schril: ‘als mijn man thuiskomt is 't alweer September.’

‘O, maar dan is het ook nog prachtig hier,’ suste hij. Hij wees haar van bovenaf de bekende punten. De rivier, die in het Zuiden heel ver als een zilveren lijntje zichtbaar was. Een torentje in het verschiet. Het onder groen bedolven dak van het pension. Ten slotte maakte hij haar opmerkzaam op een slingerpaadje dat dichtbij in een ander bosch eindigde. ‘Zullen we daar heen wandelen of bent U moe?’ Ze schudde hartstochtelijk het hoofd, al viel het neerklauteren zwaar. Haar been deed pijn. Haar hart klopte. Op den beganen grond was

't als had zij daarboven iets van haar vrijheid achter gelaten. De lupinen hingen één voor één voor haar oogen. Een gele bloemtros, weer een gele bloemtros en nog een. Ze kon niet nalaten elk bloemetje met alle bijzonderheden in zich op te nemen, al maakte haar dat nog zoo kregel. Op den duur merkte ze dat de volle zoemende stilte plaats had gemaakt voor een sluipende kille geluidloosheid, die beklemde. ‘In Duitschland zingen ze bij het wandelen,’ probeerde zij. Zij hoopte dat hij nu ook zou gaan zingen, luid, luid. Hij begreep het niet. ‘Ik houd niet bar van de Duitschers’ beweerde hij slechts. Zoo naderden zij het tweede bosch. Er hing het grauwe licht en de stilte die voor zonsverduisteringen kenmerkend is. ‘Zijn hier zoo weinig vogels?’ vroeg zij en 't was alsof haar eigen stem die grijze ruimte binnensloop. Liefst had ze nu haar hand in zijn twee groote handen gelegd. Dit bosch was zoo anders dan het vorige. Het kroezige gewirwar van boschbessen ontbrak hier geheel. Mos was er niet. De grond was bedekt met grijzige takjes en vergane blaren. Tusschen de boomen waren greppels gegraven, waarin dorre takken waren gestort. Heel hoog in den hemel eindigden de kale dennestammen in treurig wuiven, de takken die het deksel vormden boven deze grijze stilte. Zijzelf was moe. Zij gaf een duwtje tegen zijn hand en vroeg benepen ‘hoe komt dit?’

‘Nonvlinders. Jammer genoeg, dit bosch is opgeschreven, gaat dood.’

Hij had nog juist tijd om de vrouw aan zijn zijde te zien wegloopen. Een oogenblik wist hij niet wat hij er van denken moest. Dan sloeg hij zich tegen het voorhoofd: ‘ezel dat ik ben!’

Hij vond haar tusschen de lupinen. Zij lag als een kind voorover in haar arm te snikken. Dat was het ergste niet. Het ergste waren hare voeten, die tegen elkaar aanschuurden, om elkander heengrepen, als waren het twee zelfstandige wezens in verdriet. ‘Toe,’ zei hij, ‘toe’ en legde zijn breede warme hand op haren rug, dien hij bijna omspande. Hij voelde de dunne ribben in haar brooze lichaampje sidderen. Bij 't voelen van zijn hand richtte zij zich gedeeltelijk op en keek hem met groote, hongerige oogen aan, zoodat het vanzelfsprekend was dat hij haar naar zich toe trok en haar arme lichaam tegen

het zijne drukte. Zij lag met haar slaap tegen zijn borst.

Het kalmeerde haar, zijn volle, gezonde bloed te hooren bruischen. Het was, alsof het geweld, dat zij in zijn ferme lichaam hoorde, haar brooze ik met zich mee zou sleepen.

Zijn hart klopte sterk genoeg voor twee. Als zij zoo maar, met haar wang tegen zijn borst, haar hand onder zijn jas door om zijn middel geklampt, mocht blijven zitten, was ze veilig, meende ze. Hij voelde het net zoo. Hij durfde geen haarbreed ruimte tusschen zijn lichaam en het hare te laten komen uit vrees dat dan plotseling zich het afscheid van het leven zou gaan voltrekken. Dat zij zou wegzwijmen in den dood. Ze was als een drenkeling, die zich aan hem had vastgeklemd en hij kon het niet over zich verkrijgen dit kleine vrouwtje alleen den weg naar het einde op te duwen.

Zoo zaten ze een poos, tusschen de lupinen, hij aaide haar haren en telkens weer dien rug, waarvan hij alle wervels voelde, tot hij bemerkte hoe koud, ijskoud, haar handen waren. Voor het eerst drong de onherroepelijkheid van haar noodlot tot hem door. Dit was de eerste keer dat hij als kerngezonde, overmoedige jonge kerel tegenover de verraderlijkheid des levens, de onverbiddelijkheid stond van den dood.

Als een leugen bloeiden de lupinen goud om hem heen, stroomde de zonnewarmte uit de lucht, een leugen ook was de gonzing van zijn eigen jonge bloed. De vrouw op zijn schoot keek op en voelde wat er in dezen jongen, die zooeven nog ongeschokt van vertrouwen was, omging. En nu was zij het, die medelijden had met hem. Haar mond zocht zijn mond en plotseling gebeurde het dat hun medelijden zich vermengde, dat eenzelfde gevoel van ontreddering en angst hen samendreef en zich dan omzette in diepe vertrouwelijkheid tusschen hem als man en haar als vrouw. Haar bestaan van ziekte, zijn bestaan van werken viel weg, maar in de dreigende stilte die hen zooeven overkoepeld had begon iets luid te worden, dat hun lichamen en hun ziel doorvoer, als een kreet, die pas gaat klinken als het tumult van 't dagelijksch bestaan is verklonken, die opsteeg, opsteeg, om nooit te eindigen, in die stilte van den naderenden dood en, moegeroepen, toch, eindigen moest.

Dien zelfden dag nog is Elisabeth Rave uit het zomer-

pension vertrokken. Ze heeft niet Eikenhofje gehuurd en ook niet het huis aan zee. 't Was niet meer noodig.

* * *

Toen Karel de Vork een maand na hun wandeling haar doodsbericht las in de krant heeft hij zijn hond geroepen voor een lange tocht langs het strand. Tegen den avond is hij tegen een hoog duin opgeklommen en heeft den brief geopend die zij hem destijds had toevertrouwd. Hij was niet gesloten en hij voelde dat hij het recht had den inhoud te kennen.

Hij luidde als volgt:

Mijn liefste man.

Ik heb het al zoo lang in de oogen van de menschen gelezen wat ze mij zeggen wilden, maar niet durfden en nu geloof ik dat ik aan hun raad gehoor ga geven. Nee toch niet heelemaal.

Die oogen zeiden ‘Elisabeth, laat je man komen, het is hoogste tijd! Ik heb, je weet dat wel, me altijd hiertegen verzet. Ik wou je immers niet in den weg zitten. Ik wilde het nu eenmaal niet en ik geloofde dat ik die ziekte wel 't zwijgen kon opleggen, als ik dat wilde. Als ik je nu toch schrijf, jongen kom, is dat geen noodkreet, zooals ik me dat vroeger wel had voorgesteld. Angst om alleen te sterven. Ik denk niet aan den dood, mijn jongen.

Ik denk slechts aan het leven en aan onze liefde en ik wil dat ook jij daar alleen aan denkt. Zie je, deze ziekte heeft toch één goed ding gehad. Zij heeft mij deze lichtheid gegeven, dat gevoel van opgetild te zijn boven de dingen. Beneden mij ligt het vasteland met al zijn zorgen en moeilijkheden. Wat hebben we daar veel gekibbeld en elkaar het leven moeilijk gemaakt, mijn lieve man. Nu voel ik me daarboven heerlijk ijl, instralende lucht, en van hieruit wenk ik je lachend toe, kom snel! Zoo moet je het opvatten. Ik heb nog veel bij je goed te maken. Jij hebt nog recht op dat nieuwe. Als ik terugdenk zie ik me telkens maar huilen, 's nachts vooral. Jij noemde me je preutsche meisje of je rare sijs. Ik voelde me soms werkelijk een gek verward vogeltje en jij was een groote massieve rots waaraan ik mij stootte. Ik wist altijd precies hoe ik zelf voelde dat het goed was en ik begreep niet hoe jij voelde en toen nog

meende ik dat ik mij niet tegen mijn eigen geweten in naar jou mocht voegen.

En dat is het nu juist, liefste, van dat beetje eigen denken is niets overgebleven, alles is weggesmolten voor één groote honger naar jou; enkel maar een zoo groot verlangen om den klop van mijn hart te doen gehoorzamen aan den klop van het jouwe.

Begrijp je mij? Zie je dat het noodig is dat je daarvoor komt? wat zegt hier naast nog het woord carrière! Kom! We moeten noodig nog samen lachen om mijn vroegere domheid. Ik moet je deze nieuwe lichtheid toonen. Daar heb je recht op. Ga nu direct naar de telefoon en bespreek op de eerstvolgende boot een hut. Ik heb het gevoel als kon er een wonder gebeuren. Dat jij morgen voor me stond bijvoorbeeld. Mijn gezondheid zal je erg meevallen. En het verblijf hier tusschen de dennen zal meehelpen om je te doen vinden gauw, heel gauw, niet waar?

Je gelukkige Elisabeth.

Lang heeft Karel de Vork er over nagedacht of hij dezen brief nog doorzenden moest naar het adres, dat de advertentie vermeldde.

Eindelijk heeft hij hem verscheurd. Als sneeuw stoven de snippers over de duistere duinen.

JEANNE VAN SCHAIK-WILLING.

De ideeën van mevrouw De Charrière.

Er is, hier en in 't buitenland, reeds heel wat geschreven over Isabella van Tuyll van Serooskerken, die door haar huwelik met een Zwitser Madame de Charrière werd, en zich door geschriften in de franse taal een bekende naam verwierf. We bezitten studies over haar werk van Fransen, Zwitsers, Duitsers en Nederlanders.

Het levendige portret dat Sainte-Beuve van haar tekende, blijft zijn waarde behouden, ook na het magistrale werk dat Philippe Godet aan haar wijdde.[1)]

In Holland verschenen over haar artikelen van de Beaufort, M. de la Prise, Byvanck, doch deze houden zich vooral bezig met het vriendschaps- en liefdeleven van Belle van Zuylen vóór en tijdens haar huwelik, haar relaties met de charmante geestige Voltaire-vriend: Constant d'Hermenches, en met de verschillende huwelikspretendenten: Boswell, Bellegarde, Pallandt, Obdam, haar huwelik met de kalme Monsieur de Charrière, haar *amitié amoureuse* voor Benjamin Constant. Dit is ook 't geval met de laatste biografie die over haar verscheen: *The Portrait of Zelide*, van Geoffroy Scott, een fijn-geëtst portret, doch een zeer onvolkomen portret, evenals die hollandse, omdat het ons niet voldoende de rijke geest van deze merkwaardige vrouw toont, haar ideeën, en de uitbeelding daarvan in romans en ander werk.

The Portrait of Zelide kunnen we vergelijken met de talloze

1) Van dit sinds lang uitverkochte werk: *Madame de Charrière et ses amis*, verscheen bij de Editions Spes in Lausanne een verkorte uitgave, bewerkt door Gabrielle Godet, waarin we 't voornaamste van de eerste uitgave terugvinden tegelijk met de talrijke mooi uitgevoerde portretten en illustraties.

‘vies romancées’ van bekende mannen en vrouwen, die tegenwoordig in Frankrijk verschijnen, zoals, om een enkel voorbeeld te noemen, *La vie de Stendhal*, van Paul Hazard, dat zorgvuldig over de kunstwerken van Stendhal zwijgend, evengoed de biografie van een altijd verliefde commisvoyageur, die veel van Italië houdt, zou kunnen verbeelden.

Wellicht is de oorzaak van de onvolkomenheid der biografie van Scott, en die van de hollandse studies, te zoeken in het feit, dat, behalve de bekende later herdrukte romans, de talrijke geschriften van Mevrouw de Charrière die niet herdrukt werden, in nederlandse bibliotheken niet aanwezig zijn. Gelukkig zijn ze te vinden in de Bibliothèque Publique van Neuchâtel. Godet bespreekt ze in zijn werk, en geeft er de inhoud van aan, met enkele citaten, doch het is de moeite waard ze in hun geheel te leren kennen, ook omdat Mevrouw de Charrière er onderwerpen in behandelt die betrekking hebben op de geschiedenis van ons land.[1)]

De ideeën van Mevrouw de Charrière kunnen we leren kennen uit haar geschriften en haar brieven, niet 't minst uit haar brieven. Ze is haar gehele leven een hartstochtelike briefschrijfster geweest, en, zoals men weet, is een groot gedeelte van het boek van Godet opgebouwd uit epistels die in partikuliere of openbare archieven berusten. En daar haar brieven telkens weer getuigen van een eeuwig bezige, met allerlei psychologiese, pedagogiese of politieke problemen vervulde geest - er is nooit groter ‘remueuse d'idées’ geweest -, moeten we 't des te meer betreuren dat er zo'n groot gedeelte van die brievenschat verdwenen is.

Wat haar litteraire ideeën betreft, is zij een kind van de eeuw van Lodewijk XIV. Haar grootste bewondering is uitgegaan tot de meesters van die tijd. Haar opvoeding, in Zwitserland en in Holland, was frans georienteerd geweest, en men weet welk een voortreffelik zuiver Frans zij heeft leren schrijven, niet het minst door het lezen van de klassieke zeventiende-eeuwers. ‘Le désir de parler un autre français que celui que j'avais entendu à Genève, et un autre que celui

1) Hierbij betuig ik mijn hartelike dank aan de heer André Bovet, direkteur van de Bibliothèque Publique te Neuchâtel, die zo vriendelik was bedoelde werken voor geruime tijd in bruikleen af te staan.

que j'entendais en Hollande, a été après cela mon maître.' In een elegie, die ze schreef tijdens de Terreur, spreekt ze uit wat ze aan Frankrijk te danken heeft:

> Si dès mes premiers ans, au matin de ma vie,
> Mon coeur rendit hommage au talent, au génie,
> A la vertu sublime, aux aimables vertus,
> C'est à vous, ô Français, à vous que je le dus.
> Racine, auteur divin! Souvenir plein de charmes!
> Ton jeune Eliacin eut mes premières larmes....

Als meisje speelde ze mee in toneelstukken van Voltaire en Marivaux (in *Nanine* en *La Mère confidente*), en las ze met hartstochtelike belangstelling ook haar tijdgenoten Montesquieu en Voltaire.

Aan een jonge vriendin, wie ze levenslessen meegeeft op weg naar 't hof van Berlijn, schrijft ze in 1793 (ze was toen 53 jaar): 'Répétons ma liste de livres: Plutarque, le Spectateur, les historiens, Mlle de Montpensier, La Bruyère, Montaigne. Quant à moi, je ne voyage pas sans Racine et Molière dans mon coffre et La Fontaine dans mon souvenir'. Aan dezelfde schreef ze twee jaar te voren: 'Quoi! lire pour la première fois ou avec quelqu'un qui lit pour la première fois Mme de Sévigné! Quel charme! Quelle source de plaisir! Il ne me faut pas à moi une grande bibliothèque: avec Racine, Molière et Don Quichotte j'ai assez de livres'. Natuurlik kent ze Fontenelle en Fénelon, en spreekt over beiden in haar brieven. Pascal is voor haar: 'le premier des esprits'.

Herkennen we franse invloed in haar eigen boeken? Zeer zeker, niet 't minst in de eenvoudige helderheid van haar taal, een verteltrant die aan Marivaux' romans (*La Vie de Marianne* vooral) doet denken, doch die tegelijk iets hollands heeft, het realisme en de humor van Sara Burgerhart en de Camera Obscura.[1)]

Hollandse onafhankelikheidszin toont ze haar gehele leven,

1) In een brief aan een hollandse vriend, Taets van Amerongen, waarschijnlik omtrent 1800 geschreven, vertelt Mevrouw de Charrière dat haar *Lettres neuchâteloises* een navolging zijn van Sara Burgerhart. 'Je venais de voir dans *Sara Burgerhart* qu'en peignant des lieux et des moeurs que l'on connaît bien, l'on donne à des personnages fictifs une réalité précieuse.'

en opmerkelik komt die uit in haar houding tegenover Voltaire en Rousseau.

Ze is geestig en houdt van geest; ze hekelde, als meisje, de arrogantie en verwatenheid van sommige mensen-van-adel in een voltairiaanse vertelling, *Le Noble*, doch ze was niet blind voor de grote gebreken van Voltaire.

Als haar vriend Constant d'Hermenches, die met Voltaire korrespondeerde en in Ferney in *Zaïre* de rol van Orosmane speelde, haar wil bewegen de grote man, ‘ce vénérable et prodigieux vieillard’, te gaan opzoeken, weigert ze beslist: ‘C'est un méchant homme de beaucoup d'esprit. Je le lirai, mais je n'irai pas l'encenser’. En van de Brieven van Voltaire aan Frederik, zei ze later: ‘Pour ce qui est du poète et de ses lettres, c'est de la gentillesse d'esprit, de la grâce, de la malice, de la rancune, de la puérile vanité, de la bassesse, de la hardiesse tellement mêlées, qu'on aime et hait, qu'on admire et méprise, qu'on s'indigne et qu'on rit tour à tour et presqu' à la fois.’

Ook tegenover Rousseau staat ze met vrijmoedige onafhankelikheid, ofschoon ze met haar warm gemoed, haar vrijheidszin, haar genegenheid voor de eenvoudigen, zich veel meer tot hèm aangetrokken gevoelt dan tot Voltaire.

Dat toont de mooie lofzang die ze ter ere van hem schreef, bij gelegenheid van een wedstrijd uitgeschreven door de Académie française in 1790, en waaraan ook Madame de Staël deelnam.

Die *Eloge de Jean-Jacques Rousseau* behoort tot 't beste wat Mevrouw de Charrière geschreven heeft. Nòch haar geschriftje nòch dat van Mevrouw de Staël werden bekroond. Ze veronderstelde zelf in de voorrede die ze schreef bij haar werkje, dat het niet genoeg politiek is gevonden, wat haar trouwens geen gebrek lijkt ‘in een tijd dat we overstroomd worden met politiek en politieke werken.’ Inderdaad, van een verheerliking van de franse politiek van 1790 is in haar *Eloge* geen sprake. Ze schreef een dichterlike beschouwing over Rousseau's karakter, over zijn gevoeligheid en fantazie, over de teleurstellingen die deze beide ontmoetten bij mensen die ànders waren dan hij, over de *schrijver* Rousseau waarin we de gehele *mens* Rousseau terugvinden, over zijn lyriek en de

harmonie van zijn taal, over de Dromen waarmede hij zijn tijdgenoten met een sirenestem betoverd heeft - en zij verdedigt warm die dromen-verteller -, over de Bekentenissen, die plotseling de illuzie van volmaaktheid verstoorden, die zijn bewonderaars van Rousseau gevormd hadden, over de latere Rousseau, de eenzame, mensen-schuwe.

Ziehier wat ze schrijft over Les Rêves van Rousseau:[1)]

> Qu' admirai-je le plus dans Rousseau? ce sont les Rêves. Pour écrire, pour être lu, ne faut-il pas rêver? Quand on voit, de sang-froid, et au juste, de quoi l'homme est capable; comment il entendra et suivra le plus sage conseil; comment il jouira des dons les plus précieux de la nature ou de la fortune, aura-t-on quelque envie de parler de lui, de parler à lui? L'auteur qui s'y résoudra, à moins d'avoir l'esprit bien froid et bien borné, devra être un ange de modestie et de patiente bienveillance pour ses semblables. Quelle plus ennuyeuse tâche, et pour quel plus mince espoir de succès! Travailler sans gloire, être regardé par les grands juges comme un écrivain sans génie, sans verve, sans élévation, ne serait rien encore, si l'on avait du moins l'espoir d'être utile; mais qui pourra-t-on corriger, consoler ou instruire? Quand on s'ennuie, et qu'on ennuie, on n'a point de lecteurs. Pour faire aux hommes le petit bien qu'ils sont capables de recevoir, pour se faire écouter d'eux, il faut chanter de belles chimères, et les chanter avec une voix de sirène. Alors, du moins, on les amuse, et on les échauffe de quelque amour du beau, du noble, du juste.
> La voix de sirène manquait à l'abbé de St. Pierre. Ce n'est pas d'avoir rêvé, mais de nous avoir pas fait rêver avec lui, qu'il faut lui faire un reproche; et c'est en cela seul qu'il a différé de Rousseau. Qu'es-tu donc, charme du style, charme puissant et indéfinissable! Comment, avec des mots si connus, si communs, dont nous nous servons si souvent, à pure perte, peut-on captiver, entraîner, plaire à tel point? Rousseau sait ennoblir le sujet le plus trivial, rendre grave une bagatelle, et plaisant ce qui paraissait le moins fait pour l'être. En nous peignant des jeux d'enfant, tout à coup, s'il le veut, il nous fait frémir. Et où allons-nous, surpris et curieux, interroger son art, chercher à reconnaître si c'est tel mot ou tel mot, ou tel arrangement de mots qui fait de nous ce qu'il veut? Dans des projets et des hypothèses chimériques; dans une éducation impossible; dans un Contrat Social, qu' aucune société n'a fait ni ne peut faire; dans des Rêves, en un mot. Ils sont donc bien aimables, ces Rêves! Il faut donc qu'ils nous aient donné un extrême plaisir! L'esprit encore frappé et charmé d'une décoration toute magique, nous prenons plaisir à en examiner jusqu'aux moindres ressorts, jusqu' à la toile et aux couleurs dont on a fait usage; nous recherchons, sans cesser d'être séduits, la cause du prestige. Je la cherche... Si je pouvais la trouver et vous dire: Messieurs, tel fut l'art de Rousseau, c'est en ceci que son art consiste, je croirais avoir dérobé le feu du ciel; et quand je ne saurais point m'en servir, vous ne m'en

1) Ter verontschuldiging van de uitgebreidheid van dit citaat, en volgende, moge dienen dat ze genomen zijn uit werken die, naar ik meen te weten, in nederlandse bibliotheken niet aanwezig zijn.

> couronneriez pas moins, pour ce seul présent que je viendrais vous faire. Oui, les Rêves de Rousseau sont aimables, sont précieux. Nous sommes si las de nous-mêmes et de toutes nos réalités, que nous avons besoin de choses idéales pour rajeunir nos imaginations affaissées et nos coeurs affadis. Oui, l'on nous fait un extrême plaisir de nous dire quelquefois que l'homme est naturellement bon; que l'homme de la nature est tout différent de celui que nous voyons partout. Alors nous nous persuadons que l'état de société n'est qu' une circonstance où l'homme pouvait se trouver ou ne se trouver pas; et nous nous consolons mieux de cette dégradation accidentelle que d'une abjection naturelle, éternelle, inhérente....

Doch van diezelfde Rousseau weet ze ook zeer goed de gebreken aan te wijzen, de zelfvernedering die niets dan hovaardij is, het patheties biechten van zonden, terwijl niet wordt gepoogd ze te verbeteren, of gemaakte fouten te herstellen. Waarom heeft Rousseau nooit getracht zijn schuld tegenover 't dienstmeisje Marion goed te maken, dat hij indertijd in Turijn vals van diefstal liet beschuldigen? ‘Au lieu d'entretenir la postérité de ses remords sur Marion, il aurait dû de son vivant la chercher, et réparer sa faute.’[1)]

Van de achttiende-eeuwse schrijvers heeft Mevrouw de Charrière, voor haar ideeën, het meest aan Rousseau te danken. Van haar laatste romans zegt ze tot Benjamin Constant: ‘Rousseau en est en quelque sorte le père, ou plutôt le parrain.’

We zien dat in het opvoedingssysteem van Sir Walter Finch (in de roman *Sir Walter Finch et son fils William*).[2)] De rijke Schot verliest zijn vrouw kort na de geboorte van William, en brengt het kind bij een voedster op het platteland, en niet bij het kamermeisje van zijn vriendin lady C. In het dagboek dat hij schrijft over zijn kind, en tot zijn kind sprekend, zegt hij: ‘Tu serais chez lady C. bien lavé et peigné, mais j'aime mieux que tu sois un peu sale et parmi les enfants et les chèvres de Sara.’

Enige jaren blijft William bij die eenvoudige, uitstekende mensen; later brengt zijn vader hem naar Parijs; nog later gaat hij naar Eton en Cambridge, doch steeds heeft hij als vriend, een kind naast zich van zijn eerste pleegouders. De kameraadschap van de energieke John Lee is als een sterkende

1) In een brief aan d'Oleyres, 1790.
2) Geschreven in 1799, verschenen na haar dood in 1806.

drank voor de fijnere, enigszins indolente jonge aristokraat William Finch. Doch, Sir Walter laat zijn zoon geen handwerk leren volgens de wens van Jean-Jacques; hij leidt hem op voor zijn toekomstig leven van landheer en society-mens.

Beminnelik Rousseau-achtig toont zich Sir Finch, als hij zijn zoontje, dat lezen moet leren en er absoluut geen lust in heeft, in de grond van zijn hart geen ongelijk kan geven. Weegt het genot dat het kunnen-lezen verschaft, op tegen de ellenden die het geeft?

In een andere roman, *Sainte-Anne*, die in 1799 verscheen, maakt de schrijfster een biezonder sympathieke figuur, geestig en bekoorlik, van een bretons meisje dat niet lezen kan. De jonge man van adel die haar trouwt, Sainte-Anne, zegt: ‘Je verrais brûler tous les livres connus sans jeter une seule goutte d'eau sur le bûcher qui les consumerait’, waarop een ander antwoordt: ‘Allons, vous êtes un ingrat, vous battez votre nourrice’.

Zo Mevrouw de Charrière de harmonieuse taal van Rousseau bewondert, de retoriese galmen van zijn navolgers, vóór en tijdens de Revolutie, heeft ze niet kunnen waarderen. Er was met Rousseau en de Revolutie een nieuw lyries proza ontstaan. De vertelling *Zulma* (1795) van Madame de Staël is er een treffend voorbeeld van, 't prototype van de latere hyperindividualistiese romans van George Sand. Het milieu: bij de Indianen; wat Zulma, de Indiaanse, voor haar geliefde gedaan heeft, o.a. de wonden uitzuigen door een vergiftige pijl toegebracht; haar met eigen hand hem doden als hij blijkt haar te bedriegen; haar toespraak tot de rechters: ik alléén had recht op zijn leven en zijn dood; dat alles, waarin Madame de Staël haar liaison met Narbonne hult en de teleurstellingen daardoor ondervonden, dat alles moest Mevrouw de Charrière ten zeerste mishagen. Een zin als deze, die de toon van *Atala* preludeert ('t Is Zulma die spreekt): ‘Quelquefois, pendant son sommeil, détachant mes longs cheveux, je les soutenais de mes mains pour préserver sa tête des rayons brûlants du soleil,’ moest haar afkeer opwekken,.... vooral in 1795, toen Benjamin Constant sinds een jaar Colombier voor Coppet verwisseld had als liefste verblijfplaats, zijn *Barbet* ontrouw was geworden voor *l'ambassadrice.*

Le coeur a ses raisons que la raison ne connaît pas. Doch, ook al had Madame de Staël haar niet haar vriend ontnomen, dan zou ze toch die antipathie tegen de nieuwe stijl gekend hebben. In 1797 schrijft ze: ‘Aujourd'hui, la langue française s'abâtardit entre les mains d'un Necker, d'une Staël, d'un Rivarol, d'un Louvet, et même entre celles d'un Lally, d'un La Harpe, d'un Mallet du Pan etc. etc. Tout est gigantesque à la fois et mesquin. La boursouflure et la trivialité se succèdent. Les idées, toutes exagérées qu'elles sont, s'expriment avec une recherche minutieuse.’ (Aan mevrouw de Sandoz-Rollin).

En de geschriften der Neckers - man en vrouw - en Mme de Staël qualificeert ze herhaaldelik als *amphigouri*, duistere gezochte taal:

> Je craignais que l'amphigouri
> Ne fût mort par la guillotine.
> Pourquoi non? N'a-t-il pas la mine
> D'un fat récemment anobli?
> Nos craintes étaient ridicules:
> Ce monsieur n'était qu' émigré.
> Avec S.... et ses opuscules
> En France le voilà rentré.

Zij die zelf in twee harer romans: *Mistress Henley*, waarin ze het lot schildert van een gevoelige levendige vrouw, gehuwd met een al te kalme echtgenoot, en *Caliste*, die ontroerende analyze van ‘la peur de vivre’ en de ellenden die deze veroorzaakt, zeer delicaat eigen levens- en gemoedservaringen had getekend, zag in het eind van haar leven met schrik de wassende stroom van autobiografiese romans: ‘Au lieu d'historiens, nous n'avons plus que des biographes, qui tous nous donnent leur propre vie à lire et leur propre coeur à étudier. A quoi devons-nous ce débordement d'un loquace égoïsme? Ne serait-ce point aux *Confessions* de Rousseau? Oh! misérable effet d'une cause aimable! Il faut bien pardonner à Rousseau, mais c'est en gémissant que je lui pardonne.’

Ongetwijfeld is het ook gedeeltelik aan dit niet-begrijpen van de tijdgeest toe te schrijven, dat zij haar jeugdige vriend, aan wie ze zich hartstochtelik gehecht had, verloren heeft. Na een periode van pessimisme, waartoe het proces van zijn vader en zijn eigen ongelukkig huwelik hebben bijgedragen, was Benjamin Constant ontwaakt tot nieuwe levenslust. Met

ijver werkte hij aan zijn boek over de godsdiensten, en aan een biografie van de fysiocraat Jacob Mauvillon, wiens demokratiese ideeën grote invloed op de zijne hebben uitgeoefend en wiens dood hem diep getroffen had.

In die dagen verwijt hij Mevrouw de Charrière getracht te hebben het verlangen naar litteraire roem in hem te doden, waarop ze terecht kan wijzen op een zin die ze hem eenmaal schreef en waarin ze de verwachting uitsprak, dat zijn *Vie de Mauvillon*, door de politieke en filozofiese beschouwingen die het zou bevatten, voor hem zou betekenen wat de *Lettres Persanes* voor Montesquieu waren geweest.

Die opwekking van haar blijft, doch we zoeken tevergeefs, in haar brieven aan Constant, naar meer dergelijke aansporingen tot roemgevende aktiviteit.

Haar rijke geest, haar warme zorgen, hebben Constant oneindig veel gegeven - en herhaaldelik heeft hij daarvan met dankbaarheid getuigd - doch 't was haar onmogelik zijn pessimisme een andere kleur te geven. Daarvoor was haar geest te krities, te ontledend, te weinig opbouwend. Ook in ander opzicht zouden ze in konflikt komen.

Constant had bewondering opgevat voor duitse filozofen en historici. ‘Mais pour la philosophie et l'histoire, je les trouve infiniment supérieures aux Français et aux Anglais’, schrijft hij 7 Junie 1794 aan mevrouw de Charrière. Zet daar tegenover wat zij hem enige maanden later over zijn stijl zal schrijven - hij had toen reeds kennis gemaakt met Mevrouw de Staël -: ‘Ce sont les écrits allemands qui font que de pareilles phrases peuvent par-ci par-là vous venir, et ne pas vous choquer assez pour être aussitôt repoussées.’ Zij waarschuwt tegen de invloed van Duitsland op zijn geest: ‘Elle agira jusque sur l'esprit, et la pensée cessera de se présenter à vous simple, claire, lumineuse.’

Het verschil tussen beider inzicht had zich reeds zó verscherpt dat Constant, in zijn brieven van die periode, vermeed haar te schrijven over zijn politieke of andere ideeën, ofschoon hij er geheel vervuld van was.

In die tijd dat hij zich geestelik steeds verder van Mevrouw de Charrière verwijderd gevoelt, en na zijn droeve ervaring met Minna von Cramm verlangt naar nieuw liefdesgeluk, ontmoet

hij de hartstochtelike, enthousiaste en jonge Mevrouw de Staël, die de incarnatie was van de nieuwe tijd. Zij zou hem alles geven wat hij zocht.

* * *

Haar bewondering voor zekere franse auteurs heeft mevrouw de Charrière er nooit toe gebracht ook onverdeelde bewondering voor àl wat frans was te koesteren. Daarvoor was haar geest te krities, en te kosmopolities, te 'europees', zouden we nu zeggen. Niets is haar onsympathieker dan nationalistiese eenzijdigheid. Aan Constant d'Hermenches schreef ze in 1768, na een engelse vertaling van Plutarchus geprezen te hebben, die ze verre stelt boven de franse van 'le pesant Dacier', en na verteld te hebben dat ze Duits is gaan leren: 'Je voudrais être du pays de tout le monde'. Van een jonge *émigré*, voor wie ze een moederlike raadgeefster is geweest en die haar buitengewoon vereerde, Camille de Roussillon, tracht ze de geestelike horizon te verruimen: 'Je tâche de le rendre moins exclusivement français qu'il n'est, car il ne faut pas être trop de son pays.' Ze spot met de Fransen, die met zoveel moeite vreemde talen leren: 'On dirait qu'ils croient déroger à la nature éternelle des choses en appelant le pain et l'eau autrement que *pain* et *eau.*'

Als haar vriend Constant d' Hermenches bezig is de opstand in Corsica te dempen, is zij vervuld van sympathie voor het opstandige volk en de leider Paoli, en spot ze met een oorlog, 'dont les plus grands succès consistent à exterminer successivement des troupes de sauvages, tantôt perchées sur une montagne tantôt cachées dans un bois'. Ze vraagt of de Corsikanen zoveel gelukkiger zullen zijn onder frans bewind, met de rechters van Toulouse (die Calas hadden veroordeeld), een hebzuchtige hardvochtige goeverneur, en de luxe van een belastingpachtersvrouw die de opbrengst van hun schrale land zou opslokken. Ze vraagt ook: welk recht heeft Frankrijk op Corsica? 'Le droit du roi de France sur la Corse, c'est, ce me semble, celui du plus fort, comme le droit du plus fin était celui des Espagnols sur l'Amérique'.

Het is haar grote rechtvaardigheidszin, die behoefte om evenals haar vereerde Plutarchus, 'une balance équitable'

te zijn, die haar de partij doet opnemen voor Thérèse Levasseur, de gezellin van Rousseau, tegen de toen twee en twintigjarige Mme de Staël, die Thérèse beschuldigd had Rousseau in de dood gedreven te hebben. In onze eeuw zou wederom een Hollandse, Henriëtte Roland Holst, zich als verdedigster opwerpen van de veelgesmade Thérèse.

In orthodox protestantisme opgevoed, had Belle van Zuylen op achttienjarige leeftijd reeds ‘la foi du charbonnier’ verloren. Het lezen van franse en engelse vrijdenkers zal zeker daartoe hebben bijgedragen. Misschien ook wat ze later aan haar vriend Chambrier d' Oleyres vertelde: Een zeer vroom predikant, Burman, zou haar, ondanks haar bezwaren tegen enkele voor haar duistere punten, zoals de erfzonde en de verenigbaarheid van predestinatie en vrije wil, tòch tot het Avondmaal hebben toegelaten, hetgeen haar minachting had opgewekt voor een geloof dat toestaat dergelijke plechtige handelingen als een ‘vertoning’ te beschouwen.

Doch evenmin heeft ze zich ooit tot atheisten of vrijdenkers aangetrokken gevoeld. Tot de opmerkingen die de 22- of 23 jarige aan haar zelfportret: *Le Portrait de Zélide*, toevoegde, behoort ook deze: ‘Je lis les enseignements des théologiens avec ennui, ceux des esprits forts avec horreur, ceux des libertins avec dégoût’. (Ze verstaat hier waarschijnlik onder ‘libertins’ de verkondigers van een losbandige moraal op sexueel gebied). Later toont ze sympathie voor een religie zonder priesters, die zich onmiddellik richt tot de Schepper van de wonderen der Natuur.

In haar *Lettres trouvées dans la neige* (1793), waarin een Fransman en een Zwitser van gedachten wisselen over de Revolutie, laat ze de laatste spotten met de onnozelheid van diè Fransen die menen dat met 't verbannen van de priesters ook God verdwenen is. ‘J'ai vu beaucoup de gens ne connaître d'autre Dieu qu'un crucifix, de sorte que briser des croix, c'est à la lettre détruire l'objet de leur culte; et quand ils ont appris à se passer de la messe, ils dispensent Dieu d'exister.’ Ze vergeten dat God er vóór de priesters geweest is: ‘la nature avait prêché Dieu avant que les prêtres s'en mêlassent.’ De markies de la Touche, een bewonderaar van de ‘philosophes’, die in haar *Honorine d' Userche* (dat eerst in 't Duits

verscheen in 1796) zijn zoon Florentin zijn materialisties ongeloof tracht in te prenten, laat ze o.a. bestrijden door het schrandere meisje Honorine, dat veel op de auteur zelf gelijkt, en dat de invloed óók van de geest op de materie tracht aan te tonen.

In een van haar laatste geschriften, een vervolg op *Sir Walter Finch et son fils William*, en dat slechts als manuskript bestaat, in de winter van 1799 op 1800 gedikteerd aan een hollandse neef, zien we een Rousseauiaans geloof lichten, een geloof in de Schepper van zon en sterren, de zekerheid Hem te vinden onder de stralende hemel en in velden en bossen. Doch ze voegt erbij: 'Mais l'idée de Dieu semble se rétrécir quand la pensée se porte sur les différents systèmes de théologie, sur les différents cultes qu'on rend au suprême Etre.'

Tijdens haar verblijf in Zwitserland heeft Mevrouw de Charrière over Frankrijk de revolutiestorm zien woeden, waarvan de schokken ook in haar vroegere vaderland werden gevoeld; ze heeft de *émigrés* Zwitserland zien binnenstromen; ze heeft de revolutie-waan zich zien meester maken van een groot aantal Zwitsers. En in al die onrustige jaren heeft ze voortdurend haar denkbeelden uitgesproken in pamfletvorm of in roman, raad gegeven, ernstig of ironies, portretten getekend van franse vluchtelingen.

Het spreekt vanzelf dat zij, de bewonderaarster van Rousseau, de vriendin van de eenvoudigen, de eerste jaren van de beroering aan de zijde stond van de hervormingsgezinden. Doch ze was gematigd in haar republikanisme, evenals Mevrouw de Staël. Met de excessen der Jacobijnen kon ze niet meegaan. André Chénier brengt ze hulde voor een artikel in de *Journal de Paris*. 'Voilà les semeurs de la raison!' roept ze uit. Twee jaar later (1794) schrijft ze in een brief: 'Je suis née républicaine, et mon chagrin dans mon propre pays était de voir le Stathouder et les étrangers trop puissants, et l'esprit de liberté frappé de léthargie'. De wreedheden der Jacobijnen konden niet haar oordeel over de aristokraten, de vorsten, de émigrés enz. veranderen, haar heimwee bezorgen naar het ancien régime. Bij beide partijen konstateert ze dezelfde genot- en geldzucht, bandeloosheid, ongodsdienstigheid.

Comme au nom de la liberté
Maintenant on nous tyrannise,
Au nom d'un Dieu plein de bonté
Jadis notre mère l'Eglise
Brûlait, pendait; sa charité
Chez les Dévots fut peu de mise.
Le temps peut bien changer les mots
Mais ne peut pas changer les hommes.
Dupes, menteurs, cruels et sots,
Voilà toujours ce que nous sommes.

Aldus kreupelrijmde ze pessimisties in 1796, doch vóór die tijd had ze zich ijverig ingespannen haar oordeel over de politieke gebeurtenissen te uiten, in de hoop dat er naar haar geluisterd zou worden. Zo schreef ze in 1787 en 1788 *Observations et conjectures politiques*, brieven zogenaamd van een Hollander van franse oorsprong, van een Engelsman, van verschillende Fransen, over hollandse en franse toestanden. In die brieven wordt de Princes aangespoord tot vergevingsgezindheid, en wordt heftig geprotesteerd tegen het terugroepen in ons land van de Hertog van Brunswijk. Zij eist - want 't is háár stem die men telkens hoort - dat de Hollanders die franse kanonniers hebben willen binnenroepen, niet strenger zullen worden beoordeeld dan zij die Brunswijk en de Pruisen binnenhaalden.

In een brief van een Engelsman bepleit ze de invoering hièr van de engelse constitutie, het engelse koningschap en het twee-Kamer-stelsel.

In een andere brief, die haar drukker zou hebben ontvangen, schildert zij de rijke Hollander die teert op zijn rijkdom, zijn kapitaal in buitenlandse ondernemingen steekt, inplaats van het te lenen aan vaderlandse maatschappijen. Het is een geestig portret, dat van Jan Janszoon van der Stillestroom.

> Où est donc votre richesse? disais-je, et on me montrait quelques maisons de banquiers et quantité de maisons de rentiers obscurs dont l'extrême opulence était due à l'extrême parcimonie. Là, disait-on, vit un homme qui est toujours en robe de chambre et ne donne pas un verre d'eau à qui que ce soit. Il a certainement pour trente mille florins de rente dans ses fonds d'Angleterre, et presque autant sur l'hôtel de ville de Paris. Là demeure une veuve dont la fille valétudinaire ne se mariera jamais et qui n'est guère moins riche que le célibataire son voisin. C'est, dis-je à l'ancien échevin et ancien receveur Jan Janszoon van der Stillestroom, une triste opulence, et je ne sais comment vous faites pour ne pouvoir tirer le quatre pour cent de votre bien qu'en l'envoyant à des étrangers qui en deviennent

plus redoutables, et ne font pas toujours de leur puissance un usage qui vous plaise beaucoup. Cela ressemble aux munitions de guerre dont les princes chrétiens ont la bonté de faire présent au Dey d'Alger.
Votre commerce des Indes rendu plus florissant par l'argent que vous prêteriez à la compagnie, vos colons d'Amérique mis en état de faire de plus grands défrichements et de cultiver plus de café, de coton, de sucre, ne pourraient-ils pas faire valoir vos fonds; ne pourrait-on pas aussi changer vos immenses bruyères en champs et en prairies qui, outre la subsistance qu'elles donneraient, porteraient une partie de l'impôt qui écrase aujourd' hui les terres cultivées, et les fait même quelquefois abandonner par leurs propriétaires qu'elles ruinent au lieu de les nourrir.
Je n'en fais rien, dit Stillestroom, vous croyez bien que je n'irai pas défricher des bruyères qui les premières années me coûteraient de l'argent et de la peine sans me rien rapporter. Quant à la Compagnie des Indes, je n'en suis pas directeur ni même actionnaire, peu m'importe donc qu'elle prospère ou qu'elle ne prospère pas. Depuis que, la République s'embrouillant, j'ai eu le bon sens de renoncer à mes charges, je vis tranquille et heureux comme un roi. Je me lève à 7 heures en été, en hiver à 7 heures et demie; je lis la gazette en fumant une pipe, en hiver auprès de mon feu, en été dans mon petit jardin, auprès de ma petite volière, assis dans mon petit cabinet, ensuite je mange une bonne beurrée avec d'excellent thé boé à pointes blanches, car pourquoi se refuser les douceurs de la vie? Nous sommes si peu de temps dans ce bas monde. Aussi, quoi qu'en puissent dire mes héritiers, je recommande toujours à ma servante d'acheter le meilleur poisson qui soit au marché, et j'invite le plus souvent quelques-uns de mes parents à le venir manger avec moi, non pas toujours les mêmes, car les grandes liaisons ont leurs inconvénients, et pour rester amis il ne faut pas trop se voir. Ayant compté le matin avec Gritié et parlé à l'homme qui écrit à mes banquiers à Londres et à Paris, et reçoit mon argent, et qui le fait travailler, le fin matois, pour son propre compte, j'ai tout le loisir de faire un tour de promenade dans l'après-dîné et une partie de quadrille jusqu'au souper; or je soupe seul, pour être sûr que rien ne m'empêchera d'être dans mon lit à dix heures en été, à dix heures et demie en hiver, et voilà ma façon de penser.'

Men ziet dat mevrouw de Charrière Holland niet vergeet. Natuurlik niet. Met hollandse familieleden bleef ze na haar vertrek korresponderen; ze bezocht nog enige malen Holland, en men kwam háár opzoeken.

Holland leeft ook in de beschrijving die zij eens van haarzelve gaf. Ze vergelijkt zich met een rusteloos-bedrijvige haven. 'Je suis comme un port, un marché, où il arrive et d' où il part des idées.... Tout bouge.'

* * *

Als meisje was voor Belle van Zuylen een van de grootste genoegens te lezen en te redeneren met haar acht jaar jongere broer. In haar brieven aan Constant d' Hermenches spreekt

ze telkens over de vreugde die dat haar geeft. ‘Dans toute ma journée il n'est point de temps mieux employé que celui que je passe à lire et à causer avec mon frère’....

Jongeren te leren, te leiden, te vormen, 't was toen reeds haar vreugde, en 't zou dat haar gehele leven blijven. In 1764, ze was toen vier en twintig jaar, als ze zich ijverig bezig houdt met de opvoeding van haar broer, schrijft ze haar vriend Constant d' Hermenches dat ze ook gaarne zíjn zoon zou willen opvoeden. ‘Quel plaisir si je pouvais achever son éducation! si je lui faisais goûter plus tôt qu'il n'aurait fait sans moi ce qui est bon, aimable et honnête!’ En toen reeds, evenals later, wil ze dat die opvoeding met liefde geschiedt. Streng keurt ze 't af dat ouders hun kinderen de genegenheid verbergen die ze voor hen koesteren. ‘Quelle dure et fausse maxime ordonne de cacher à ses enfants combien on les aime! Quoi! cacher ce sentiment, le plus naturel, le plus légitime, le plus doux pour celui qui l'éprouve, le plus doux pour celui qui en est l'objet!’.... En als we falen, als we de volmaaktheid niet bereiken, laat 't dan liever zijn door zwakheid en zachtheid dan door overdreven gestrengheid. ‘Tâchons de faire le mieux, mais si nous manquons le point de perfection, que ce soit plutôt par douceur, par faiblesse, que par un excès de sévérité.’

Godet heeft ons geopenbaard wat mevrouw de Charrière voor verschillende meisjes en jonge vrouwen in Zwitserland betekend heeft. Ze heeft anderen gelukkig willen maken. 't Is volkomen waar wat ze zei in 't portret dat ze van haarzelf als meisje ontwierp: ‘Son coeur était capable de grands sacrifices; elle accoutume son humeur aux petits. Elle cherche à rendre heureux tous les moments de ceux qui l'approchent, car elle voudrait faire le bonheur de leur vie, et les moments font la vie.’ En ze voegt erbij: ‘Te gevoelig om voortdurend gelukkig te wezen, winnen zij die met haar omgaan door haar verdriet; haar leven mag niet nutteloos zijn, en hoe minder 't voor haarzelf een weldaad is, des te meer wil ze het een weldaad voor anderen laten zijn.’

Henriette L' Hardy, Isabelle de Gélieu, de kleine Thérèse Huber, hebben, dank zij haar, die weldaad ondervonden.

Het spreekt vanzelf dat de leiding en de raad van Mevrouw

de Charrière wel eens ingingen tegen die van de ouders, omdat ze de jongeren leerde zichzelf te zijn, moedig, zonder schroom. Isabelle de Gélieu heeft ze door haar raad weten te behoeden voor een huwelik, dat de ouders wensten en dat haar ongeluk zou geworden zijn. Kort na haar huwelik met de man die ze liefhad, Morel, schreef ze: 'Mme de Charrière me redonna vie, pour ainsi dire, me redonna un sentiment doux de mon existence.' In diezelfde brief voegt ze eraan toe dat evenwel de invloed van Mevrouw de Charrière op haar minder groot is geweest dan men zou denken. Inderdaad weten we dat Isabelle altijd energiek haar religieuse opvattingen verdedigd heeft tegenover de vrijzinnige gedachte van haar bejaarde vriendin. Later is dit meisje met haar onafhankelik karakter, dat, in hachelike levensomstandigheden, zoveel krachtige steun bij Mevrouw de Charrière gevonden had, een bekende Zwitserse schrijfster geworden.

Wat Mevrouw de Charrière aan haar discipelen gaf, tot welke karakters zij ze wenste te vormen, zien we 't best in haar boeken zelf.

Marianne de la Prise, voor wie Sainte-Beuve zo'n biezondere genegenheid had, de Marianne van de *Lettres neuchâteloises*, is 't kloeke oprechte meisje, dat met zeldzame moed het geluk van anderen en haar eigen geluk verdedigt. Marianne is gaan houden van de jonge Duitser Meyer, die haar liefheeft. Doch zij heeft gehoord, dat een naaistertje van Neuchâtel een kind verwacht, waarvan hij, de jonge Meyer, de vader is. Dat is 't noodlottige gevolg van een enkele ontmoeting, want dat naaistertje is zijn minnares niet geworden. Bij gelegenheid van een feest toont Marianne hem dat ze alles weet, en zij eist dat hij in de eerste plaats zal zorgen voor de aanstaande moeder en haar kind. Doch ze geeft hem niet zijn afscheid.

In die Marianne vinden we geheel-en-al de oprechte menslievendheid van Belle van Zuylen terug, zoals we Mevrouw de Charrière terugvinden in de moeder van Cécile, het meisje uit de *Lettres écrites de Lausanne.* Met bezorgde, voortdurend waakzame liefde volgt die de groeiende genegenheid van Cécile voor een jonge Engelsman, die met zijn goeverneur in Lausanne woont. Als ze de aarzelingen van de jonge man ziet, begrijpt ze wat haar kind te duchten staat, en in een gesprek

met 't meisje geeft ze haar een les en een waarschuwing, die aan sommige latere uitspraken van Mme de Staël doen denken, over de liefde bij een man en een vrouw, zoals deze: ‘L'amour, est l' histoire de la vie des femmes, c'est un épisode dans celle des hommes!’ Ook de moeder van Cécile zegt: ‘Ce qui est trop souvent la grande affaire de notre vie n'est presque rien pour lui.’

En wat is de roman *Caliste* anders dan een ontroerende aanklacht tegen de levenslafheid, de bijgelovige gehechtheid aan konventies, de eigen geluk dodende gehoorzaamheid aan ouderlik egoïsme? De vader in zijn konventioneel wanbegrip, dat alle vrouwen-met-een-verleden over één kam scheert, moet later zelf erkennen, als hij 't ongeluk van zijn zoon ziet: ‘Pourquoi faut-il que je vous aie ôté à Caliste! Mais vous, pourquoi ne me l'avez-vous pas fait connaître? qui pouvait savoir, qui pouvait croire qu'il y eût tant de différence entre une femme et une autre femme, et que celle-là vous aimerait avec une si véritable et si constante passion?’....

De hoofdfiguur van de roman *Trois Femmes* (die in 1795 eerst in 't Duits verscheen, door Huber naar 't franse manuskript vertaald) is een aristokraties meisje, Emilie, dat als *émigrée* naar Duitschland gevlucht, daar na de dood van haar ouders alleen woont met haar kamermeisje Josephine, die vol innige toewijding haar jonge meesteres dient. De derde vrouw is de rijke franse weduwe Constance, die door een toeval in 't Westfaalse dorp belandt, waar Emilie en Josephine wonen.

Emilie is door haar ouders opgevoed volgens strenge beginselen van deugd en eerlikheid, maar haar strenge moraal wordt aan 't wankelen gebracht door verschillende levenservaringen. Zo ontdekt ze dat Josephine 's nachts een jonge man, Henri, in haar kamertje ontvangt, en later, dat de gevolgen van deze nachtelike samenkomsten niet zijn uitgebleven. Maar diezelfde Josephine is haar onbaatzuchtige verzorgster. En ze weet te bewerken dat de vriend van Josephine, de vader van 't te verwachten kind, haar niet verlaat.

Constance, de elegante jonge weduwe, vertelt Emilie hoe het vermogen dat ze bezit en dat door erfenis in haar bezit is gekomen, waarschijnlik vroeger niet geheel zuiver verworven

is. Doch Constance doet verbazend veel goed met haar geld. En zijzelf, Emilie, - aldus toont haar Constance - is niet van alle schuld vrij te pleiten, daar ze immers bezig is de jonge baron von Altendorf op haar verliefd te maken, wat de oude barones ongerust maakt en een nichtje wanhopig. Tenslotte laat Emilie zich zelfs ontvoeren, volgens een door Constance in-elkaar-gezet plan, om Altendorfs moeder te dwingen haar toestemming te geven. Emilie heeft, zoals men ziet, de volmaaktheid vaarwel gezegd, doch liefde, vriendschap en erkentelikheid zijn door dit afscheid rijker geworden.

Men kan het betreuren dat Mevrouw de Charrière niet voldoende uitbeeldings- en kompositievermogen heeft bezeten, om van haar *Trois Femmes* een boek te maken met blijvende artistieke waarde. We kunnen nu slechts waarderen de aangename vorm die ze geeft aan haar verdraagzame ideeën over de betrekkelikheid van het begrip deugd. ‘J'oserai vivre avec tout homme ou toute femme qui aura une idée quelconque du devoir,’ zegt de abbé de la Tour, de zogenaamde verteller van 't verhaal, onder invloed van Kant. Ze zijn alle drie feilbaar, de vrouwen van haar boek, doch Emilie heeft de idee der dankbaarheid, Josephine de idee der toewijding, Constance de idee der weldadigheid. We kunnen ook waarderen de verteltrant van Mevrouw de Charrière. Er zijn in *Trois Femmes* enkele fragmenten die uitmunten door een eenvoudige, levendig-direkte schildering, door een natuurlike dialoog. Er volge hier een, waarin we een ondeugende humor à la Anatole France vinden, een gesprek van Josephine met haar jonge meesteres, de morgen na de ontdekking van haar nachtelik samenzijn met Henri:

> Le jour venu, Josephine vint reprendre ses occupations auprès de sa maîtresse qui dormait alors, mais d'un sommeil agité: elle parlait même en dormant, et nommait Josephine. Celle-ci, très inquiète, se mit à genoux devant son lit. Emilie se réveilla. L'attitude où elle vit la coupable se mêlant à ses rêves et au souvenir de ce qu'elle avait entendu, donna lieu à des paroles moitié de reproche moitié d'indulgence, qui non entendues d'abord, amenèrent enfin une explication et une conversation fort longue. Pensez-vous donc que je puisse tout faire, mademoiselle? dit Josephine. Henri trait la chèvre dont nous avons le lait; il puise l'eau et scie le bois pendant que je cultive votre salade; et avec quoi achèterions-nous le café que vous prenez à votre déjeuner, si ce n'était avec le fil que je vends après l'avoir filé? O Dieu! que me fais-tu envisager! s'écria douloureuse-

ment Emilie. Quoi! tu payes de ton honneur, de ta vertu, les jouissances que tu me procures! Ah! ne me donne que du pain à manger, et de l'eau à boire. Vends mon linge et mes habits, et qu' Henri cesse d'avoir des droits sur une reconnaissance dont il abuse.
Oh! mademoiselle, dit Josephine, c'est aussi prendre un peu trop à la lettre ce que je dis. Il se pourrait que j'eusse déjà fait quelque chose pour Henri avant qu'il ait rien fait pour moi, et je ne sais pas bien exactement lequel de nous deux a eu le premier droit à la reconnaissance de l'autre. - Quand est-ce qu'il a commencé à te rendre les petits services dont tu parles? dit Emilie. Trois ou quatre jours après notre arrivée ici, répondit naïvement Josephine. - Et déjà alors il te devait de la reconnaissance! - Un peu de reconnaissance, dit Josephine. - A peine tu l'avais vu! - Henri est fort joli, mademoiselle; cela est bientôt vu. Emilie soupira et regarda Josephine avec des yeux où se peignait plus de pitié que de dédain. Si tout cela vous paraît si grave, reprit Josephine, oserais-je vous demander pourquoi vous ne m'avez pas défendu de recevoir Henri, et ne vous êtesvous pas opposée à tous les petits services qu'il nous rendait? - Je n'y prenais pas garde, Josephine. - Et cependant vous n'aviez rien de mieux à faire, mademoiselle. Si Josephine vous eût été aussi chère que vous l'êtes à Josephine, vous auriez pris soin de ce que vous appelez *son honneur*, comme elle en prenait de tout ce qui vous concerne. - Pouvais-je prévoir, ma chère Josephine....? - Oui, sans doute. A quoi sont bonnes toutes vos lectures, si elles ne vous apprennent pas à prévoir les choses mieux que nous, qui n'y pensons que quand elles sont faites. J'oserais presque dire qu'une belle éducation est bien mauvaise, si elle ferme les yeux sur ce qui se passe tous les jours dans ce monde. Mais ce ne devrait pas être cela. J'ai quelquefois ouvert vos livres; j'y ai vu des rois, des bergers, des bergères, des colonels, des marquis, des princesses. Cela revient toujours au même: les hommes s'introduisent auprès des femmes, et par-ci par-là se battent pour elles, tandis qu'elles se haïssent pour eux: en prose, en vers, il n'est presque question que de cela. - J'avoue que j'ai été une imbécile, dit Emilie. - Et cette nuit, mademoiselle.... pardon si je vous le rappelle, et il m'en coûte: voyez, je suis sûrement toute rouge: cette nuit, que ne veniez-vous à moi, ou que n'appeliez-vous? J'avais commencé par gronder Henri: jamais encore il n'avait osé venir la nuit dans ma chambre; la harpe et la musique l'avaient comme ensorcelé, et de peur de vous réveiller, j'ai pris patience; mais si vous aviez donné le moindre signe que vous ne dormiez pas, Henri se serait sauvé. - Je l'aurais dû, Josephine, et j'y ai pensé; mais la crainte de me compromettre.... la décence.... - Oui, j'entends, dit Josephine, la décence, peut-être un peu de fierté, ont laissé la vertu et l'honneur sans secours! Assurément je vous pardonne, mademoiselle, mais avouez que personne ne fait tout ce qu'il doit. Vous n'avez pu vous résoudre à chasser Henri, et certes ni moi non plus.... Mais vous voilà levée et votre dejeuner est prêt. Vite, je cours à l'église: c'est aujourd'hui la fête de St.-Sigismond, patron du village; après la messe je resterai au sermon. Mais tu n'entends presque pas l'allemand, dit Emilie. N'importe, répondit Josephine; toujours est-il à propos de rester au sermon, et j'ai mille fois entendu dire que les

maux de la France ont commencé quand on ne s'y est plus soucié de sermons ni de messes, de fêtes ni de dimanches. Ah! mademoiselle, c'est une terrible chose que d'oublier entièrement son Dieu et son salut. Si les rois de la terre avaient su ce qu'ils faisaient, ils auraient mieux

servi le Dieu du Ciel: ils nous ont donné l'exemple de ne respecter rien....
Mais j'entends la cloche. Adieu, mademoiselle. -

* * *

Had het lot gewild dat Belle van Zuylen met een aanzienlik Fransman was gehuwd en in Parijs was komen wonen, dan zou ze daar een plaats hebben ingenomen even belangrijk als die van mevrouw Du Deffand, met wie men haar vergeleken heeft, mevrouw Geoffrin of mevrouw Necker. Doch Utrecht en Neuchâtel waren geen geestelike centra zulk een biezondere vrouw waardig. Toch trok ze zelfs in die kleine kringen fascinerend tot zich allen die uitstaken boven de gewone middelmaat. In Holland was Boswell onder de bekoring van haar schitterende geest geraakt, en hij bleef dat zijn gehele verdere leven.

In Parijs behoorden Suard en de pastellist La Tour, in Zwitserland Du Peyrou, de edele vriend van Rousseau, de knappe veelzijdige kriticus Chaillet, die men terecht met Diderot heeft vergeleken, de uitgeweken revolutionnair Huber en zijn vrouw Thérèse, tot hen die bewonderend omgingen met deze rusteloos aktieve, geestige, altijd behulpzame, veelbegrijpende, warm-voelende vrouw. Thérèse Huber schreef in 1806, enige dagen na de dood van Mevrouw de Charrière: ‘Sie war kühn, wie nur möglich ist, in allen Urteilen, und dennoch mit nationneller französischer konventioneller Beschränktheit, innig, despotisch, groszmütig, stets edel im grösztenUnrecht, edel wie ich niemand kannte, rastlos thätig, schneidend im Urteil, oft cynisch in der Darstellung (sollte das nicht Folge von kalten oder überwaltigten Sinnen sein können?), aber hinreiszend, wenn sie gewinnen wollte. Kein Zug von Liebenswürdigkeit entging ihr, sie war von allem Schönen, Groszen, das sie faszte, exaltiert.[1)]’

Vooral in verband met Benjamin Constant is dikwels van het scepticisme of cynisme van Mevrouw de Charrière gesproken, doch ik vraag me af of wat met de naam scepticisme is aangeduid, waarbij tevens enigszins smalend haar ‘aktiviteit zonder doel’ genoemd is, niet voor een groot gedeelte voortkwam uit haar sterke rechtvaardigheidszin, haar behoefte als

1) Ludwig Geiger. *Thérèse Huber. Leben und Briefe einer deutschen Frau.*

Plutarchus een ‘balance équitable’ te zijn, uit de onmogelikheid zich te laten meeslepen naar links of rechts.

Deze vrije geest stootte voortdurend op bekrompenheid, wanbegrip, vooroordeel, dogmatisme. Is 't te verwonderen dat er een toon van teleurstelling, gekrenkte illuzie, weemoed, door een groot gedeelte van haar werk gaat? Doch dáárop mag niet de nadruk worden gelegd. Dat er veel meer is, waaronder innige menselikheid, fors en klaar geuit oordeel, schilderachtig en intiem realisme, genoeglike humor, moge uit de vorige bladzijden gebleken zijn, waarin ik enige van de ideeën van mevrouw de Charrière toonde, die haar maken tot een der belangrijkste figuren van de achttiende eeuw.

Hilversum.

P. VALKHOFF.

Atheners en Boeotiers.
Een boutade en een apologie.

Er zijn altijd geweest Atheners, redetwistend op de marktplaats en Boeotiërs met de hand aan den ploeg. Dienaren van het woord, die denken en spreken over het heil der menschen en dienaren van de stof, die hen daartoe in staat stellen. Die tegenstelling Atheners-Boeotiërs sta hier voor A en B, de letters, die, ontleend aan de wet op het voorbereidend hooger onderwijs, in ons Nederlandsch spraakgebruik symbolen zijn geworden voor de twee steeds meer uiteengeweken richtingen van algemeene geestelijke vorming: de humanistische en de natuurwetenschappelijke.

De Atheners dienen het woord, dat, theologisch verstaan, was in den beginne, dat koningin is in de ingewikkelde semantiek der rechtswetenschap, dat den taalkundige is als een levend organisme, welks functie hij ontledend bespiedt. Het woord, dat uit den mond van den redenaar massa's kan bewegen als bij reflex, dat, gepreveld door den priester, gezongen door den dichter, gedragen door den musicus, vleesch-geworden door den beeldenden kunstenaar, of het bidt, zingt, getuigt of vertoont, altijd weer spreekt van datgene wat den Athener het hoogst is: 's menschen plaats in den kosmos en onder de zijnen. Voor den rechter: hoè zijn wij in verhouding tot elkander, voor den priester: wàt zijn wij ten opzichte van God, voor den kunstenaar: de mensch ‘een God diep in zijn gedachten’, voor hen allen de mensch mensch, omdat hij het woord bezit, het woord zijn macht en zijn kluister, het woord dat hem omkleedt, hem gevangen en geboeid houdt.

De Boeotiër dient de Stof. Hij ziet zichzelf slechts het

feilbare en falende werktuig, waarmee beproefd wordt, de structuur van het Al te benaderen. Wat schatten zijn voor hem, is wellicht afval voor den ander. De Athener acht enkel die kennis, welke tot grooter glorie van den mensch kan worden aangewend. Want zoo een, door den Boeotiër toevallig opgedolven, idee kan worden gegrepen en begrepen en gebruikt tot dien zoogenaamden vooruitgang, die tenslotte slechts kan zijn verhaasting van uiteindelijken ondergang, dan juicht de orator, omdat hij meer woorden kan hanteeren, dan jubelt de econoom en de rechtsgeleerde, omdat de menschelijke verhoudingen nóg samengestelder worden; dan blikt de moeder dankbaar op tot de idola tribus: méér menschen, méér moederschap. En zij die men Phoeniciërs zou willen noemen: de utilisten, zij sluipen tusschen hen die doen en hen die spreken - zij weten: méér goederen, méér verkeer, méér Babel.

De Boeotiër, de Homo faber, die uit zijn mijn achteloos de brokken opwerpt, door gretige handen gegrepen, hij weet, dat niemand hem het goud benijdt, dat het loon is voor zijn graven.[1)] Hij weet ook, dat de anderen niet kunnen beseffen, waarom hij graaft. Want de Athener is een geestelijk ééntalig wezen; hij verstaat slechts de taal der *menschelijke* verhoudingen. De taal der dingen wil hij niet leeren. Hij vreest een wereld zonder den Mensch, zij zou hem zinneloos en leeg toeschijnen. Heeft voor hem de Renaissance haar *diepste* woord vergeefs gesproken, waarmee zij den Boeotiër heeft aangeraakt en gewekt? De Athener is nog niet verlost van de archaïsche wereldbeschouwing der Ouden - in werkelijkheid heeft hij de na-Aristotelische gedachten nooit aanvaard.

De wedergeboorte in hem was slechts een wedergeboorte van klassieke vormen*;* zij gaf hem niet datgene wat de volledig-herboren mensch Leonardo da Vinci verkreeg*:* een wereldbeschouwing die hem in staat stelde, zoowel de dingen in hun eigenlijke schoonheid te aanvaarden als om hun verhouding tot den mensch. Voor hem bleef de waarde der din-

1) Experimenta, quae in se nullius sunt usus, sed ad inventionem causarum & Axiomatum tantum faciunt; quae nos *Lucifera Experimenta* ad differentiam *Fructiferorum* appellare consuevimus, Baco. Aphor XCIX.

gen, dat zij hem in staat stelden, den mensch te projecteeren in de wereld en de wereld in zichzelf weerspiegeld te vinden.

De Athener heeft nooit opgehouden, zijn geloof luide te belijden, dat de waardigheid van den menschelijken geest geschaad wordt door lange en innige beroering met experimenten, die aan de zinnen en aan de stof gebonden zijn: - ‘res ad inquirendum laboriosae, ad meditandum ignobiles, ad dicendum asperae’.[1)] En zoo het scheen, in den tijd van het Humanisme, dat de ‘volledige’ mensch geboren zou worden en de geestelijke tegenstellingen zou opheffen; deze korte jaren van vreugde werden gevolgd door eeuwen van duisternis, waarin de denkende mensch zijn experimenten moest verontschuldigen als ‘Dilettazioni degl' och' e della mente’ - soms als een nar opgesloten in het tuinkoepeltje van den Maecenas, ter verlustiging van de Zondagsbezoekers. Goudmakers voor demente vorsten, pedellen van regenten, gejaagd zooals Priestley, gesmaad zooals Leibniz, in den dood gedreven zooals Swammerdam.

De encyclopedisten, in hun samenvatting van het menschelijk weten en het menschelijk kunnen, moeten verbaasd hebben gestaan over de schamelheid van hun oogst!

Wat hadden zij, sinds Xerxes' tijden, voor nieuws te toonen? Het werktuig van den Phoeniciër: het geweer - het werktuig der woordbrouwers: het boek. Want de microscopen waren nog ‘vlooienglazen’, en behoorden met de electriseer-machines, de duikertjes van Archimedes, gedroogde zeemeerminnen, schelpen en koralen in het rariteitenkabinet. De revolutie duldt geen grapjes en geen hansworsten; en de valbijl, die Lavoisier onthalsde, is slechts een symbool voor degenen, die uit een chaos van woorden de geboorte van een staat verwachtten!

Het is de Phoeniciër, die den achttiende-eeuwschen beuzelaar bevorderde tot negentiende-eeuwschen slaaf. De Boeotiër werd ‘nuttig’. Terwijl zijn eigen zoeken gericht bleef op de structuur van de wereld, door middel van die ‘lichtdragende’ experimenten, waarvan Bacon sprak, eischte de exploitant zoowel als de buitenstaander ‘vruchtdragende’

1) Baco. Aphor. LXXXIII.

proefnemingen, die dan tot het zoogenaamde heil der menschheid konden worden aangewend. En groot was het ongeduld en de wrevel, wanneer een der slaven zich een oogenblik vergat, en het bekend werd, dat hij de wetenschap om haars zelfs wille beoefende. Zegt niet die ‘menschelijkste aller menschen’, Tolstoj: ‘n'avons nous pas mieux à faire que de compter le nombre des coccinelles qui existent sur notre planète?’ -

Door den overgrooten nadruk, die op het zoogenaamde utiliteitsprincipe werd gelegd, is de diepere denkwijze der natuurwetenschap aan den buitenstaander vreemd gebleven. De tyran van Syracuse wilde eigenlijk in het geheel niet weten, hoe de vervalsching van zijn kroon door Archimedes werd aangetoond; de flauwe poging, die hij tot begrijpen deed, zij het symbool voor de moderne leeken-opvatting omtrent natuurwetenschap. Welke moderne tyran weet, hoe zijn telefoon of hoe zijn electrische lamp werkt?

Aan den anderen kant moet de Boeotiër er zich wel voor wachten, om zijn onkunde in de humaniora (in den ruimsten zin des woords) te laten blijken, wil hij niet voor een Barbaar worden uitgekreten. Het relaas der menschelijke dwalingen en de fictieve wereldbeschouwingen van Hades tot Nirwana moeten hem bekend zijn, zoo hij slechts niet de onvoorzichtigheid heeft te vermelden, hoe de wetenschap zich het heelal denkt. Voor één Darwin, dien de buitenstaander bij name kent, eischt de Athener van den beoefenaar der natuurwetenschap de kennis van dozijnen zijner Hoogepriesters. Voor één eeuwige natuurwet, hem duidelijk gemaakt, wenscht hij als tribuut de kennis van tientallen zijner arbitraire wetten. Wee den mensch, die niet den inhoud van de snuisterijenkast kent; van Aristoteles tot Zeno, van Ariosto tot de Zend Avesta, van Ahasuerus tot Zola. Maar vraagt niet en verwacht niet de geringste wederkeerigheid (van Arrhenius tot Zeeman).

Zij die den Boeotiër eenzijdigheid verwijten, mogen eerst hun eigen wereldbeschouwing herzien! Wellicht dat, wanneer zij, geheel nuchteren, de elementen van hun cultuur ontleden, zij tot ontstellende conclusies zouden komen. - Want, wanneer

men, om des lieven vredes wille, zooveel mogelijk kennis tracht te nemen van de moderne letterkunde, die toch verondersteld wordt een der belangrijkste elementen der beschaving te zijn, dan kan men op velerlei gronden aan de innige waarde van deze kunst twijfelen.

In de eerste plaats - de menschbeschrijving. Krijgt men nooit genoeg van die gesublimeerde (als waardeerend epitheet bedoelde) bakerpraat en 'tea-table-talk'? Wat is haar doel anders dan de verheerlijking van onszelven; - hoe wij geboren worden, groeien, sterven, paren, voortbrengen en.... verongelukken. Wat is haar doel anders dan de aanbidding van de *idola tribus*, die ingeboren bemoeizucht, die ons de lotgevallen van Oom Kees en de affaires van Jan versus Jaantje belangrijker doen schijnen dan de sterren aan den hemel. Zooals Koning Shahriar, krijgen wij nooit genoeg van de eindelooze variaties op het thema ik - gij - hij - wij - zij. De woordkunst, op zich zelve beschouwd, streelt de zinnen, maar verrijkt niet den geest. Zij kan slechts behulpzaam zijn bij het vastleggen van ideeën, omdat die ideeën op harmonieuze wijze zijn uitgedrukt. Zij geeft de esthetische bevrediging van de mathematische formuleering, zonder den dieperen grond van de deductie. Zij is versch uit het onderbewustzijn gesproten, zonder de moeizame secundaire bewerking, die een gladde, klare laag van rede spreidt over de wiskundige inspiratie.

Het heeft weinig reden, op deze wijze verder over de kunst te spreken. De gebruikte argumenten zijn wellicht even weinig steekhoudend als Tolstoj's smaadrede tegen de natuurwetenschap, als Huxley's of Bergson's opmerkingen over de mathesis. Inplaats van, door wrevel of rechtvaardigheidszin gedreven, de tegenstelling tusschen Athener en Boeotiër te verscherpen, kan men zich ook afvragen, welke elementen beide levenshoudingen gemeen hebben. Een (ongetwijfeld zeer persoonlijke) omschrijving van het begrip levenshouding kan men ontleenen aan de projectieve meetkunde. De positie van een gegeven punt ('standpunt') wordt bepaald door een assenstelsel, een coördinatenstelsel. De 'levenshouding' nu kan omschreven worden als het geestelijk analogon van zulk een coördinatenstelsel.

Een motiveering van ons bestaan op deze planeet is niet te geven; tenzij wij er zelve een uitdenken. Men kan dan deze motiveering als geinspireerd opvatten, er genoegen mee nemen en onze levenshouding bepalen in harmonie met die, dus tot de religie behoorende, grondredenen. Wij hebben dan een vast coördinatensysteem geschapen, en brengen de feiten van deze wereld (lees menschenmaatschappij) in onderling verband door ze, ieder afzonderlijk, te refereeren tot de richtlijnen van het geloof. Het scheepje moge dan door stroom of tij wat wijken van den koers, de bakenen van de overtuiging geven de richting aan.

Diegenen nu, die niet vragen naar motieven, zijn van tweeërlei maaksel. De meerderheid dient geen God of Goden, tenzij men Baco's ‘idola’ ook onder de zelfgeschapen levensrichters moet rangschikken. Zij ondergaan hun lichaam, het schreeuwt in hen om streeling der zinnen en bevrediging van ijdelheid. Onder dezulken, die niet de idolen van het zelf dienen, en nòch door hun interne secreties, nòch door de horde geheel beheerscht worden, kan men een groep onderscheiden die, evenals de twee voorgaande typen, den mensch in het middelpunt van haar belangstelling plaatst. Dit wellicht gedeeltelijk in naleving van een sociaal of ‘moederend’ instinct. Is dus de ‘creatuurlijke’ mensch geneigd, de gebeurtenissen te betrekken tot het coördinatensysteem van zijn eigen onmiddellijke of middellijke verlangens, de ‘sociale’ mensch vindt zijn richtlijnen in de menschenwereld.

De laatste groep wordt gevormd door hen, die hun bakens vinden in de buitenwereld, die ze niet, gelijk de religieuze mensch, als immanent-gegeven beschouwen. Een buitenwereld echter, die het heelal zelve is. Wanneer die buitenwereld, in welken vorm ook, dien mensch aandoet, en hij zijn eigen ik vereenzelvigt met dien indruk, en vermag te uiten, in klank of lijn of kleur of vorm, dat wat hem bezielde, dan is die mensch ‘artiest’. Indien hij echter tracht naar waarachtige beschrijving en coördinatie van datgene wat om hem heen verschijnt, dan beoefent die mensch de natuurwetenschap.

Zoo scherp gedefinieerd als de karakters in een Grieksch drama zijn de bovenvermelde denktypen niet - maar toch

heerschen in de meesten onzer een of twee dezer demonen.

Levenshouding nu is cultuur en de exoteriek van cultuur - geprojecteerd in de maatschappij - kan men civilisatie noemen. Civilisatie is exploitatie van cultuur, òf ten koste van A, òf ten koste van B. Omgekeerd kan men ook zeggen, dat iedere civilisatie (als exoteriek) zijn eigen esoteriek (cultuur) bezit. Het zou eenzijdig zijn, te willen beweren, dat slechts de Humaniora deze esoteriek bezitten. Ongetwijfeld is in de laatste eeuw de natuurwetenschap meer geëxploiteerd, tengevolge waarvan de civilisatie meer elementen aan de natuurwetenschappen heeft ontleend. Evenzoo zeker is het dat wat men gewoonlijk cultuur noemt, hoofdzakelijk histosche, literaire en artistieke elementen bevat. Hierdoor is onwillekeurig het begrip ontstaan, dat de natuurwetenschappen primair ten bate van de 'koffijveilingen' (i.e. ten bate van de stoffelijke belangen), de humaniora echter als bron en moeder van de geestelijke belangen bestaan. Gelukkigerwijze is dit niet het geval. Aan den eenen kant beinvloeden de anthropomorphe wetenschappen de civilisatie, in zoover deze civilisatie op leuzen en wetten berust. Aan den anderen kant, en dit is wellicht het hoofddoel van deze apologie, is het moeilijk te ontkennen, dat de natuurwetenschappen waardevolle cultureele elementen bezitten. *Ethisch* stelt de natuurwetenschap de vraag van de verbeterde samenleving, als gegeven aannemend de 'idola tribus', die aan den mensch de eereplaats op deze planeet aanwijzen. Zij stelt deze vraag als publieke gezondheid, als preventieve geneeskunde, als eugenetica. Zij ziet geen essentieel verschil tusschen de geboden van den Sinaï en de precepten van den gezondheidsdienst. Zij beschouwt de menschheid als een gegeven, vraagt aan den Athener, wat deze menschheid wil, en ziedaar alle gegevens voor een wetenschappelijke ethiek!

Esthetisch vindt de natuurwetenschap wellicht geen onmiddellijke maar zeer zeker middellijke aansluiting met den menschelijken geest. Zooals Poincaré zegt: 'le savant n'étudie pas la nature parce que cela est utile; il l'étudie parce qu'il y prend plaisir et il y prend plaisir parce qu'elle est belle.'[1)]

1) Science et Méthode. Paris. Flammarion, pag. 15.

En het is niet de onmiddellijke schoonheid, die de zinnen streelt.... ‘je veux parler de cette beauté plus intime qui vient de l'ordre harmonieux des parties, et qu'une intelligence pure peut saisir.’

Wie eenmaal deze ‘beauté intellectuelle’ heeft ondergaan - en voelt, dat hij zelf naar zijn beste weten een klare lens is geweest voor de buitenwereld - die ondergaat een extase; ‘et c'est pour elle, plus peut-être que pour le bien futur de l'humanité, que le savant se condamne à de longs et pénibles travaux.’ Wetenschappelijk denken is persoonlijke ervaring (gelijk een artistieke aandoening) en persoonlijke creatie (gelijk het penseelen van een schilderij of het componeeren van een muziekstuk).

De leek ziet de wetenschap als een soort causaal kraaltjesrijgen. Hij neemt kennis van het geschematiseerde eindproduct en roept uit - is dit nu de beschrijving der natuurverschijnselen! Is er niet meer tusschen hemel en aarde dan deze schamele producten!

Gilbert Lewis heeft een aardig, synthetisch boekje geschreven met een analytischen titel ‘The Anatomy of Science’. Op de eerste bladzijde van dit werk vindt men een groote waarheid uitgedrukt: een hoofdeigenschap van de wetenschap is haar naïveteit. En zooals de onbevangenheid van den duizendpoot in de fabel het dit dier mogelijk maakte om zich voort te bewegen, zoo werkt de natuuronderzoeker, zoo werkt de artiest. Maar toen de dieren aan den duizendpoot vroegen: welken poot beweegt ge eerder, No. 243 links of No. 244 rechts? - toen begon het den duizendpoot te duizelen, toen begon hij te denken, en toen kon hij niet meer loopen.

De wetenschap wordt niet gemaakt door simpele causale ketenen. Ja, wanneer men de eindelijke constructie ziet, zonder het steigerwerk en zonder de hulplijntjes, dan zou geen leek beseffen, met hoeveel dwaze kronkels, met welke vreemde intuïtieve en onlogische middelen het keurige snoertje van oorzaken en gevolgen werd verkregen! Het natuurwetenschappelijk denken is een a posteriori proces, een philosophenbedrog, het heeft minder grond dan de klassieke logica - het

is plomper dan Thomisme - maar het is tegelijkertijd van een ijlheid - van eene individualistische fijnheid - die door geen schemata kan worden gevat en bevat.

Het is plomp in zijn 'alsof' - in zijn hypothesen. Hoeveel is niet bereikt door de allernaïefste veronderstelling, dat moleculen volkomen veerkrachtige, volkomen sferische lichaampjes waren? Dit 'alsof' is zoo eerlijk als dat van een kind, dat met stokjes speelt en waant dat het soldaatjes zijn. De wereld als speelgoed van het kind Osiris, dat afgebeeld staat met geometrische figuren in de hand! En wat is heerlijker en prettiger dan om met deze blokkendoos te mogen spelen? In dit spel van 'alsof', dit spel dat wij spelen naar vaste regels, reeds door Francis Bacon neergeschreven, vinden wij onze bevrediging. De grappige gebouwtjes, die wij construeeren en dan weer omvergooien - om dan weer nieuwe te bouwen - zij zullen hoe langer hoe meer gaan gelijken op datgene wat wij gevoelen als realiteit. Dan wordt het 'alsof' tot 'zooals', dan wordt de knaap tot man.

Het natuurwetenschappelijk denken is onlogisch -. Onlogisch in méér dan één beteekenis. De formeele logica met haar syllogismen raakt het nauwelijks. Het natuurwetenschappelijk denken kent in zijn processen geen eens gedetermineerde oorzakelijkheid. Het plukt gegevens van causale velden, extrapoleert zijn lijnen intuïtief uit op verre doelen. Springt en graaft en wroet. Om dan later, met een onschuldig gezicht, het in droom verkende pad, pasje voor pasje rustig af te leggen. Die vreemde, onderbewuste rijping van gedachten neemt tijd - het is volkomen gedefinieerd en zuiver - maar logisch niet benaderbaar. 'Ce qui frappera tout d'abord, ce sont ces apparences d'illumination subite, signes manifestes d'un long travail inconscient antérieur'....[1)]

Om woorden geeft dit denken niet veel. Het zegt, gelijk Humpty Dumpty in dat wonderlijke boek van Lewis Carroll - 'a word is what I chose it to mean, neither more nor less'. Het spreekt vaak een woordelooze taal - en met alle respect voor de Atheners - een taal die nog zoo kwaad niet is. Een taal die zingt, niet het epos der menschheid (wat dat ook moge beteekenen!) maar het epos van de dingen - van de niet-

1) Poincaré, l.c. pag. 53.

menschen. Een taal die daarom wellicht zuiverder is dan het Attisch.

Het wetenschappelijk denken is ook ijl. Het is niet slechts het ‘causale begrijpen der werkelijkheid’ - want wat is een kinderland zonder onwerkelijkheid?

Het mennen - het breidelen van het ros Phantasie is wellicht de mooiste taak van het denken. Zoo wij het ros breidelen zijn wij kunstenaars. Mennen wij het door woorden, dan worden wij woordkunstenaars. Mennen wij het door het te leiden in de stof, in vaste baan, doelbewust en volgens vaste regels, dan beoefenen wij de natuurwetenschap. Dit mennen eischt geestkracht en concentratie, en het is soms moeilijk te zeggen, of het paard werkelijk beheerscht wordt - of dat het vermoeid is of suf. Daarom is het goed om somtijds vrijen teugel te geven - niet in de manège - waar men school moet rijden voor een kritischen pikeur - maar in het vrije veld - om te zien of het beestje nog loopen kan!

De ethische elementen der natuurwetenschap zijn wellicht gedicteerd - de esthetische elementen, boven beschreven, zijn haar hoogste en innigste goed. Het derde element in een cultuur, de wereldbeschouwing, neemt in de natuurwetenschap eveneens een eereplaats in. Hier tracht men de derde soort van waarheid te benaderen. Niet de ethische waarheid van menschelijke waarden, niet de esthetische waarheid - die zichzelve zoekt, maar de harmonie der dingen zooals wij ze, zonder arg of list, beschouwen en trachten te doorschouwen. Niet als magister - niet als minister - slechts als tiro naturae staan wij, als aardsche onwaardigen tegenover het eindelooze in tijd en ruimte, en ontdaan, zooveel mogelijk, van ieder willekeurige anthropocentrische beschouwing, blijft de meest naïeve, de meest futiele natuurwetenschappelijke cosmogonie in waarde en in schoonheid wellicht boven de droomen van Milton of Dante, omdat zij, evenals de religieuze cosmologie, alle inspireerende elementen bevat, die noodzakelijk zijn om den kunstenaar te doen scheppen. Elementen die echter hier niet bewust of onbewust aan den mensch ontleend zijn, maar aan de eindeloosheid zelve. En zooals de

religieuze cosmologie en esthetiek inspireerden tot grootsche kunstuitingen, zoo kan ook de natuurwetenschappelijke cosmogonie de voedstermoeder worden van ongedroomde kunstwerken. Dit kan zeer zeker niet gebeuren, zoolang de besten onder ons deze renaissance weer aan zich voorbij laten gaan. Op het oogenblik scheidt ons een klove van honderd jaren. De Athener heeft den Boeotiër alleen laten voortstrompelen in de nieuwe wereld, met als eenige lectuur Maxwell en Pasteur, met als eenige artistieke bevrediging zijn innerlijken scheppingsroes. Aan gene, den zanger, den vormer, den bard en den profeet van alle tijden, de taak om dit anachronisme, het antagonisme tusschen cultuur en civilisatie, dat ons heden ten dage doet lijden, te vereffenen. Aan hem, aan den Athener, de taak om een moderne cultuur uit de hedendaagsche civilisatie te scheppen. Wellicht heeft deze eeuw nog jaren genoeg, dat men eenmaal zal spreken van een twintigste-eeuwsche beschaving.

L.G.M. BAAS BECKING.

Nederland en België; waarheen?

Minister Beelaerts van Blokland heeft op 10 April jl. aan Prof. De Savornin Lohman, Lid van de Eerste Kamer, op diens vragen geantwoord dat zijnerzijds aan België geen voorstellen zijn toegezegd.

Op 23 April d.a.v. heeft de Minister naar aanleiding van de rede van Prof. Anema, Lid van de Eerste Kamer, een verklaring afgelegd, waaruit blijkt dat hij principieel niet afwijzend staat tegenover het doen van voorstellen aan België.

Sommigen hebben hierin, mede in verband met 's Minister's verklaring van 27 April 1927 in de Eerste Kamer, een inconsequentie gezien en daar op vrij scherpe critiek geoefend.

Wij gelooven: ten onrechte.

Voor wie eenigermate de taal der diplomatie verstaat, zijn de drie uitingen wel te vereenigen, al moeten wij toegeven dat het antwoord aan den Heer De Savornin Lohman op 10 April j.l. tot een andere gevolgtrekking leidt, dan blijkens de verklaring van 23 April 's-Minister's bedoeling is.

Het is te betreuren dat 's-Minister's antwoord van 10 April in *te* diplomatieke termen vervat is en daardoor aanleiding heeft gegeven tot misverstand.

Daardoor is aan beide zijden der grens ontstemming gewekt, die aan pourparlers en onderhandelingen niet bevorderlijk kan zijn.

Wie de verklaring van 23 April 1928 in de Eerste Kamer aandachtig leest, zal niet kunnen ontkomen aan den indruk dat Beelaerts van Blokland zich voorneemt, na volbrachte (interdepartementale en andere) studie, de pourparlers te *openen* en daarbij te kennen te geven wat Nederland bereid is aan België toe te staan, *niet* omdat dit land rechten kan doen

gelden, maar om dat Nederland wenscht de betrekkingen met den buurstaat zoo mogelijk op vriendschappelijke leest te schoeien.

Dat hij de opheffing van de Belgische neutraliteit en van het verbod voor Antwerpen om oorlogshaven te zijn, zal toegeven, ligt voor de hand omdat het onvermijdelijk is; dat hij daarbij zal doen uitkomen hoezeer daardoor onze internationale en militaire positie verzwakt is, mag men verwachten; compensaties daarvoor zijn niet te vinden, maar hij zal moeten vorderen dat na het gebeurde in 1919, in het nieuwe Verdrag een plechtige formeele bevestiging van Artikel VI 1e Alinea van het Tractaat van 19 April 1839 tusschen Nederland en België worde opgenomen.[1)]

Voor het overige heeft Beelaerts van Blokland zich te richten naar het verzet dat uit alle lagen van het Nederlandsche Volk is voortgekomen tegen het verworpen Verdrag, en dat in zijn onderdeelen zoo klaar is uitgekomen bij de behandeling er van in de Eerste Kamer in April 1927.

Van Karnebeek en het Verdrag zijn in hoofdzaak gevallen op twee punten:

de Scheldereserve,
het Moerdijkkanaal.

Van beiden zal in een nieuw Verdrag geen sprake kunnen zijn.

Na alles wat over de Scheldereserve van bevoegde zijde[2)] is gezegd, is het duidelijk dat het aanvaarden eener reserve, van welken aard ook, den politieken status van Nederland aantast, en bij een volgend conflict het einde beteekent van onze beproefde vrijwillige neutraliteit met al de gevolgen van dien.

Het Moerdijkkanaal is onaanvaardbaar omdat het een aanslag beteekent op de welvaart onzer havens bij welke

1) Artikel VI 1e Alinea luidt: ‘Tengevolge van de hiervoren vastgestelde schikkingen over het grondgebied, doet elk der beide partijen wederkeerig voor altijd afstand van alle aanspraak op het grondgebied, alle de steden, plaatsen en oorden, gelegen binnen de grenzen der bezittingen van de andere partij, zoodanig als deze in de artikelen I, II en IV omschreven zijn.’

2) Zie o.a. Prof. Dr. H.T. Colenbrander: Nederland en België, Nijhoff, den Haag, 1927, en Prof. Dr. C. Gerretson: Nederland, Vlaanderen en België, Oosthoek, Utrecht, 1927.

direct ten minste 35000 bootwerkersgezinnen en *indirect* de groote industriegebieden in en om Amsterdam en Rotterdam en op de Zuid-Hollandsche eilanden betrokken zijn, om van Twenthe, Brabant, en Zuid-Limburg niet te spreken.

De werkloosheid in ons land, toch reeds zoo groot, zou toenemen in een mate, die door geen steunverleening van staat, stad en particulier bedrijf te lenigen ware.

Welke is nu de positie door de houding van Beelaerts van Blokland geschapen?

Er is in de Pers[1)] op gewezen dat er voordeelen verbonden zijn aan een initiatief onzerzijds:

Wij toonen aan België en Europa onzen goeden wil;

De aanpassing aan de wenschen *onzer* belanghebbenden wordt gemakkelijker;

Wij bepalen het kader der onderhandelingen;

Het odium voor een verwerping zal bij België zijn.

Er is echter nog een ander punt waarop de aandacht nog niet duidelijk gevestigd is, en dat hoewel misschien onbedoeld, scherp uitkomt:

Ieder nieuw Verdrag zal volgens de verklaring van Beelaerts van Blokland in de Eerste Kamer op 23 April 1928 *een uitvloeisel zijn van voorstellen van Nederlandsche zijde*, en nu vragen wij, geheel afgescheiden van hetgeen den Minister als inconsequentie verweten wordt:

Zal hij, *zal de Nederlandsche Regeering voorstellen aan Belgie doen*, *welke een der genoemde twee punten bevatten*, *en daarmede den eigen Staat en het eigen Volk leiden op den weg die naar zelfmoord voert in politieken of economischen zin?*

Hoe men over het tegenwoordige Kabinet denken moge, over zijn zwakheid in persoonlijken-, zijn macht in politieken zin als gevolg van de onmacht der partijen, het is niet aantenemen dat dit Kabinet in zoodanige mate zal toegeven aan eigen zwakheid en misbruik maken van zijn macht, om het Nederlandsche Volk voor het feit te stellen van concessies, *die het niet wil*, concessies die dan gedaan zouden zijn uit diplomatieke gemakzucht, angst en slapheid.

Om van de beruchte Vankarnebeeksche Scheldereserve te zwijgen, die, door niemand verdedigd, in de bovengenoemde

1) Zie o.a. Alg. Hbd. 27 April 1928: ‘Geen haast en geen zwakheid’.

werken van Colenbrander en Gerretson en door de Eerste Kamer voorgoed is gedood en begraven, de eisch om een Moerdijkkanaal is op geen enkel historisch gegeven gegrond; de in de Versaillesfeer geboren eischen van Jaspar en Hymans te Parijs reppen er niet van.

Het denkbeeld van een Moerdijkkanaal is een invallende gedachte geweest, te onzaliger ure door van Karnebeek aanvaard; het is er mede gegaan als veelal met dergelijke van redelijken grond ontbloote eischen: éénmaal de eisch gesteld, is men naar politieke, historische en economische bewijs- en rechtsgronden gaan zoeken[1] om te trachten een recht te construeeren waar slechts een onredelijke begeerte bestaat.

Van Karnebeek heeft daaraan in zijn fanatiek streven om zijn odieus Verdrag er door te halen, op onverantwoordelijke en lichtzinnige wijze naar vermogen medegeholpen.[2] Zelfs het holle denkbeeld: 'Haventrits Amsterdam-Rotterdam-Antwerpen', dat alleen in een theoretisch brein kan ontstaan, heeft daarvoor dienst moeten doen, waarbij geheel vergeten werd dat zulk een belangengemeenschap, gesteld zij ware uitvoerbaar, een Moerdijkkanaal juist totaliter overbodig zou maken.

Het roepen om een Moerdijkkanaal vindt zijn voorwendsel in het afdammen van het Kreekrak en het Sloe, waartegen België destijds protesteerde. Vergeten wordt dat de Antwerpsche Rijnvaart reeds vóór die afdamming de voorkeur gaf aan het kanaal Hansweert-Wemeldinge.

Wij meenen dat Nederland dit kanaal moet doen beantwoorden en doen *blijven* beantwoorden aan de hoogste eischen die de Antwerpsche Rijnvaart nu en in de toekomst stellen kan, dat o.m. de lage spoorwegbrug bij Vlake ten spoedigste

1) Zie als laatste staaltje het Handelsblad van Antwerpen van 12 Mei '28.
2) Zie o.a. M.v.A. aan de Tweede Kamer omtrent Art. IX par. 8 van het Verdrag van 1839. Deze par. luidt: 'Indien natuurlijke gebeurtenissen of werken van kunst de in het tegenwoordig artikel aangewezene wegen voor de scheepvaart voor het vervolg onbruikbaar mochten maken, zal de Nederlandsche Regeering aan de Belgische scheepvaart, ter vervanging der gezegde, onbruikbaar geworden wegen voor de scheepvaart, andere zoodanige wegen, die even veilig en even goed en gemakkelijk zijn, aanwijzen.'

door een hooge brug met draaibaar gedeelte moet worden vervangen.

Nederland aarzele overigens niet om, ongeacht de kosten, aan te bieden het Kreekrak weer te openen en daarover eveneens een hooge spoorwegbrug met draaibaar gedeelte te leggen; het zou een onnut werk wezen, maar het aanbod zou den Belgischen eisch tot zwijgen brengen.

Wat Limburg betreft, het valt niet te ontkennen dat de verwerping van het aardewerkwetje een ongunstigen invloed heeft gehad op de stemming aldaar ten opzichte van het overig Nederland; voor wie meent, dat met die wet een stap werd gezet op een gevaarlijken weg, moge het een bewijs wezen van gebrek aan staatkundig inzicht en van de groote fout met de indiening begaan.

Met het in orde maken van de doorvaart door Maastricht als deel van de verbinding Luik-Antwerpen, de voltooing van het Julianakanaal en de verbinding van het Bassin van Maastricht met de Belgische Zuid-Willemsvaart door het Bosscherveld schijnt men op den goeden weg. De hemel geve dat geen benepen financieele overwegingen aan den Kneuterdijk aan de uitvoering in den weg zullen staan.

Al het gepraat van Minister van Karnebeek op 4 November 1926 bij zijn verdediging van het verworpen Verdrag in de Tweede Kamer over de voordeden die de in dat Verdrag ontworpen Limburgsche kanalen voor Rotterdam zouden hebben als tegenwicht tegen de gevreesde nadeelen van een Moerdijkkanaal, kan men naar het rijk der fabelen verwijzen.[1)]

Zuid-Limburg met zijn toenemende bevolking en zijn belangrijke industrie is te land (per spoorweg) reeds lang voor zijn export en import grootendeels georiënteerd op Antwerpen en terecht: de afstand van Maastricht naar Antwerpen is 115 K.M., die naar Rotterdam 208, die naar Amsterdam 222 K.M.

Bestaansvoorwaarde en onafwijsbare eisch voor Zuid-

1) Zie Het Vaderland van 3 December 1926: ‘Het Verdrag met België, de Limburgsche Kanalen’ van schrijver dezes. Er is niettemin een zeker verkeer, dat tusschen Luik-Zuid-Limburg en Rotterdam-Amsterdam door het Julianakanaal en het Maas-Waal kanaal zal blijven gaan.

Limburg is dat het zich ook te water kan richten op de dichtstbijgelegen zeehaven i.c. Antwerpen. Deze verbinding tegenhouden en daardoor den export en import dwingen kunstmatig (en duurder) op Rotterdam of Amsterdam te gaan, beteekent dat men Zuid-Limburg de voorwaarden voor bloei en ontwikkeling onthoudt.

Het die verbinding onvoorwaardelijk geven is een daad van wijze en vérziende, niet alleen economische, maar ook staatkundige nationale politiek, die Limburg hechter dan ooit aan Nederland binden zal. Men verlieze dat in den Haag minder dan ooit uit het oog.

Ten slotte nog één punt uit 's-Minister's verklaring van 23 April in de Eerste Kamer:

De Minister heeft gezegd dat hij de wet houdende bekrachtiging van een nieuw Verdrag vóór de verkiezingen van 1929 in het Staatsblad hoopt te hebben.

Daargelaten de verwachtingen die dit, wellicht ten onrechte, in België kan wekken, heeft het aanleiding gegeven tot allerlei commentaren over de mogelijkheid of onmogelijkheid om in een dergelijk kort tijdsverloop alle instanties van studie, onderhandelingen en parlementaire behandeling te doorloopen.

Onszelven heeft deze mededeeling, wij erkennen het, ongerust gemaakt.

Voor wie niet geheel vreemd is aan den modus procedendi in dergelijke gevallen tusschen Regeering en Kamers gebruikelijk, is het een voorkomend verschijnsel dat onderhandsch overleg tusschen Regeering en Kamerfracties over de belangrijkste punten van een wetsontwerp vooraf binnenskamers plaats heeft, zoodat eerstgenoemde bij de indiening practisch van een meerderheid in beide Kamers verzekerd is.

Waar nu van Karnebeek met zijn Verdrag dit heeft nagelaten en, wat wij zouden willen noemen: zijn frontaanval, mislukt is, waar een verwerping van een nieuw Verdrag om velerlei redenen van nationalen en internationalen aard ongewenscht is, daar ligt het voor de hand dat de Regeering zoodanig overleg pleegt alvorens haar Minister van Buitenlandsche Zaken te machtigen zijn handteekening onder een nieuw Verdrag te plaatsen. Zoodanig overleg heeft alleen nuttig gevolg als de samenstelling der Tweede Kamer bekend,

en hare mentaliteit te berekenen is, wat uiteraard *na* de verkiezingen van 1929, thans niet het geval is.

Er bestaat in deze gedachtengang gevaar voor overhaasting en minder grondige behandeling.

Er bestaat nog een ander gevaar:

Een invloedrijk Kamerlid, hoe bekwaam ook, is bij besprekingen over een moeilijk veelomvattend onderwerp als het onderhavige, tegenover een gedocumenteerd Minister in een particuliere samenkomst altijd sterk in het nadeel, en laat zich spoediger overtuigen van de nuttigheid of wenschelijkheid van een bepaald punt, soms op gronden die den toets eener ernstige critiek niet doorstaan kunnen.

Hier geldt bovendien in sterke mate het 'divide et impera'.

Het behoeft geen betoog dat, gezien de stemming in de Tweede Kamer op 11 November 1926, de geschetste procedure gevaren met zich zou brengen, die niet onderschat mogen worden.

De mogelijkheid is in geenen deele uitgesloten dat het Nederlandsche Volk op een oogenblik voor een voldongen feit wordt geplaatst, zonder dat de openbare meening, die zich bij het verworpen Verdrag zoo krachtig en zaakkundig heeft doen gelden, zich heeft kunnen uitspreken.

Dat een voorstemmen voor een Verdrag met b.v. een Scheldereserve of een Moerdijkkanaal zich bij de verkiezingen van 1929 bitter zou wreken, maakt het begane kwaad niet ongedaan.

Mag men van Beelaerts van Blokland - en van het Kabinet - verwachten dat men den koninklijken weg zal blijven bewandelen en het odium eener overrompeling van het Nederlandsche Volk, zal schuwen?

Wij hopen en verwachten het.

B. NIERSTRASZ,
Oud-Lid van de Tweede Kamer der S.G.

Wassenaar, Mei 1928.

Eenige zeetermen in de Nederlandsche vertaling van Shakespeare's ‘Tempest’

Het is geen buitengewoon zeldzame ervaring, te zien, dat de op het droge volkomen betrouwbare gids gaat dwalen, zelfs geheel onbewust, wanneer het lot hem, meestal eenigszins tegen wil en dank, voert naar het zilte element, het idioom waar slechts de bevaren zeeman zich volkomen kan thuis gevoelen. Wij hooren in zulk een geval van schipbreukelingen die een schuilplaats vinden *in den achtersteven*, of van een ongelukkigen zeeman die met zijn schip aan de kade liggend 's nachts overboord is *geslagen.*[1)]

Hachelijker wordt het, wanneer het idioom al een paar eeuwen achter den horizon ligt en dat terrein dus zelfs voor den doorsnee-zeeman van den tegenwoordigen tijd, een volkomen onbegrepen vaarwater is geworden.

Ongetwijfeld is het een bijzonder lastig vaarwater waarheen de vertaler van Shakespeare's ‘Tempest’, dateerende van zoo ongeveer 1610, in den aanvang van het gedicht geleid wordt, waar het schip waarop de handeling plaatsgrijpt, is: ‘desperately tacking and shifting canvas to fight a way out to sea-room’ zooals in de inleiding der Engelsche door Dulac geïllustreerde uitgave, de toestand wordt samengevat. In het gegeven waarmede het gedicht aanvangt, is de lezer zonder eenige andere verkenning dan de sappige uitroepen die de dichter den door hem ten tooneele gevoerden bootsman in den mond legt, de striemen waarmede deze ruwe zeewolf zijn volk te werk zweept, tot behoud van schip en opvarenden.

De moeilijkheden in de vertaling beginnen terstond bij de

1) ..Dit ‘in den achtersteven’ inplaats van ‘op het achterdek’ of ‘achterplecht’ citeert Van Nouhuys uit de Hollandsche vertaling van Conrad's ‘Nigger of the Narcissus’, welke vertaling indertijd door haar verhaspeling van zeetermen nogal wat stof opwierp.
(Noot van de Redactie).

eerste regels waar de bewerker zich, trouwens wel wat roekeloos, in onnoodig gevaar heeft begeven.[1)] Het ‘fall to 't’ te interpreteeren met ‘alle hens aan dek’ kan eigenlijk al niet behoorlijk door den beugel, nu in deze barre gelegenheid ongetwijfeld alles reeds lang bij de werken was, maar stellig verkeerd is de vertaling van het ‘Yare, yare! take in the *topsail*’ door ‘vlug, vlug het *bramzeil* strijken’. Het staat er toch duidelijk dat een topzeil of *marszeil* moet worden geborgen, benamingen die als volkomen identiek bij de Nederlandsche zeevaart al eenige eeuwen doorelkaar in gebruik zijn. Niet dat het overigens ongeoorloofd is aan te nemen, dat het schip voor de open zee hier bedoeld, *bram*stengen en *bramz*eilen *kan* hebben gevoerd, maar die waren dan, zooals blijkt, al lang geborgen en gestreken. De spanning van den storm-toestand maakt dit tastbaar.

Van veel verdere strekking is echter de falende interpretatie en vertaling van de nu volgende bevelen: ‘Down with the topmast! yare! lower, lower! Bring her to try with main-course’, bevelen die door den vertaler worden weergegeven met: ‘De steng strijken, vlug, lager, lager; tot op den klauw van de gaffel’.

In de eerste plaats begaat hier de vertaling een, voor den historisch aangelegden nauticus, inderdaad schrikbarend anachronisme, het staat toch als een paal boven water dat pas anderhalve eeuw later de *gaffel* haar eerste verschijning beleeft op het schip voor de volle zee, al mag wellicht dit rondhout reeds vóór 1620 hier en daar sporadisch bij de binnenvaart in gebruik zijn geweest.

Het is klaarblijkelijk, dat de te lande zoo voortreffelijk beslagen gids, zich door het woord ‘try’ heeft laten verleiden te gaan in de richting van het betrekkelijk moderne woord ‘trysail’ in de beteekenis van *gaffel*zeil. Om dus althans dit anachronisme weg te nemen zou de vertaling moeten luiden: ‘....lager, lager, tot aan het rak van de bezaansroe’, wanneer wij dan nog, om de complicatie niet onnoodig te vergrooten en wij een zóó geringe verlaging van het tuig al dit geraas

1) De Gids. 1 Maart 1928, Storm. Een spel van tooverij door William Shakespeare, vertaald door Mr. M. Nijhoff.

waard achten, maar stilzwijgend aannemen dat hier sprake is van een zeil aan den bezaanstop.

Met dat al zijn wij dan echter nog geen duim verder uit het verkeerde vaarwater, en wel als gevolg dáárvan, dat door onvoldoende bekendheid met de techniek der navigatie en hare bewoordingen, er peiling is genomen op twee bakens in één, die volstrekt niet bijeen hooren: zij hebben betrekking op twee verschillende handelingen, die, ook nautisch gesproken, scherp van elkaar gescheiden liggen.

Immers na de woorden ‘lower, lower’, heeft de dichter geheel afgedaan met het strijken van de topzeilsteng.

Met de woorden: ‘Bring her to try with main-course’, wordt een handeling met het *schip* ingeleid, daarop wijst toch al dadelijk het woord ‘her’ dat hier onmogelijk in de plaats van het woord ‘topmast’ staan kan, maar wel, terdege, naar oud zeemansgebruik, voor ‘ship’.

Het ‘a-try’ of ‘to try to’ is synoniem met het meer moderne ‘lying to’, dus *bijliggen* en wel hier: met alleen het grootzeil bij, een positie die eerst eenigszins verandertwanneer, ietsverder in het eerste tooneelvan het eerste bedrijf, het bevel wordt gegeven: ‘Lay her a-hold, a-hold! set her two courses’, en dus dan zoo hoog mogelijk aan den wind gehouden wordt met *beide* onderzeilen bij, om het schip met kracht van zeil van een lagerwal te houden.... wat ten slotte faalt!

Dit *a-hold* schijnt overigens zelfs voor den Engelschen deskundige een nog onzekeren factor te bevatten en het voorkomen van dien term schijnt ook in den tijd van de ‘Tempest’ uitzondering te zijn.

J.W. VAN NOUHUYS.

Naschrift.

Er is één ding, dat den heer Van Nouhuys niet duidelijk werd, toen hij Shakespeare's ‘Storm’ ging lezen, zelfs ondanks het feit dat hij zijn licht opstak in een uitgave met nimmer door Shakespeare geschetste samenvattingen van den toestand

en met waarschijnlijk fantastische illustraties van Dulac, - en dat is, dat de geheele storm een *toover*-storm blijkt te zijn. Het is geen echte. Het lijkt maar zoo. Het is de bengel Ariël die stormpje speelt, en die, hoe consciëntieus hij zijn opdracht overigens ook uitvoert, zich aan nautische regelen geen zier laat gelegen liggen. Hij jakkert het koningsschip ontredderd naar Prospero's eiland, terwijl de rest der vloot het schip wel ziet zinken, maar ongedeerd de reis naar Napels voortzet. De storm is dus niet anders dan uitermate plaatselijk en plotseling voor te stellen. Vandaar het ‘alle hens aan dek’ in den aanvang.

In de ‘Storm’ werden misschien voor het eerst in de tooneelliteratuur zeetermen op het tooneel aangewend. Shakespeare ontleende er enkele aan Raleigh's *Discourse on Shipping*, andere aan Hackluyt's *Voyages*, terwijl weer een andere (het ‘a-hold’) voorkomt in een *Sea-Grammar*, een tiental jaren na het vermoedelijk spelen van ‘Storm’ verschenen. Johnson, in zijn aanteekening bij dit tooneel, vertelt een Engelsch admiraal ontmoet te hebben, die hem verzekerde, dat er in ‘this naval dialogue’ aan te wijzen waren ‘some inaccuracies and contradictory orders’. Al eeuwen lang zijn dus zeerobben bijzonder nauwlettend, als hun termen eens door leeken worden gebezigd! Historici hebben Shakespeare al zijn anachronismen vergeven; laten de zeelieden een gulle marge openhouden voor ‘dichterlijke vrijheid’ in het gebruik van scheepstaal.

Mijn weergave van ‘bring her to try with main-course’ is inderdaad fout. Dat ‘to try with’ via ‘to try to’ eigenlijk ‘to ly to’ zou beteekenen, werd mij niet ingegeven, en zoo heb ik, er niet uit kunnende komen, maar een greep gedaan en een woord gekozen dat in mijn oor zoo zeemansachtig mogelijk klonk. In dit ééne geval ging het mis, en hier ben ik den heer Van Nouhuys dankbaar voor zijn aanmerking; maar op andere plaatsen trof mijn Muze, bijgestaan door een nautisch beslagen raadgever die toevallig de proeven las, wel degelijk de juiste termen. Wat ik bewezen acht door het uitblijven van nog meer aanmerkingen van den heer Van Nouhuys' zijde. Iets positiever echter had daar zijn waardeering wel mogen klinken.

M. NIJHOFF.

Bibliographie.

Een boek over Antwerpen.

Er bestaan een aantal boeken over Antwerpen, doch *het* boek is nog lang niet geschreven. Zuiver archivistische werken zijn er genoeg. Zij werden hier opgesomd toen wij onlangs de nieuwe *Geschiedenis van Antwerpen* door Dr. F. Prims bespraken. Daarnaast staat het anecdotische boek van E. Poffé *Plezante mannen in een plezante stad*, sappig verteld, erg triviaal, als literatuur nul. Dan zijn er een paar essays: de bepaald meesterlijke *Eloge d'Anvers* door Edm. de Bruyn (dien wijzelf in 1914 in het Vlaamsch vertaalden) en, wat minder lokaal: *Eloge du Fleuve* door L. Fierens. Ten slotte zijn er de literaire werken, nl. de romans van Eekhoud, L. Baekelmans etc., die in het Antwerpsch kader verloopen. Maar zoo van die werken gelijk *Paris vieux et neuf* door Huard en Billy, gelijk *A Wanderer in London*, door Lucas, die zijn, alle verhoudingen in acht genomen, over Antwerpen nog niet geschreven. En nog veel minder een boek gelijk dat van Max Eisler over *Alt-Delft*, neen, - dat bezitten we niet. En dat is een heel bedenkelijke leemte, vooral in een stad met zulk een bewogen verleden, brandpunt van een vèr-stralende cultuur, en die het de moeite zou loonen te beschrijven in haar complexiteit van provincialisme en modernen rijkdom. Maar nu staan wij voor een nieuwe rubriek.

Ik weersta niet aan de lust om het werk aan te kondigen, bedacht door Eug. de Bock, bestuurder der uitgeverij *De Sikkel* die ik reeds hier meer dan eens genoemd heb. De ondernemende uitgever heeft nl. het plan opgevat een boek op de markt te brengen dat het gemeenschappelijk werk zal zijn van *te Antwerpen geboren en getogen schrijvers* (en schilders). De letterkundigen worden verzocht ieder het stadsgedeelte te beschrijven waarbinnen zich hun jeugd heeft afgewikkeld. Er dient, zoo luidt het in de uitnoodiging, relief gegeven aan wat we zouden heeten ‘het uitzicht der dingen’ d.w.z. het gaat niet om de anecdote, doch om door middel van de anecdote de physionomie van de straat, van de werkbuurt te animeeren, eventueel aan te toonen welke zeden, gewoonten, spelen in zwang waren. De verzamelde bijdragen zouden geographisch zooveel mogelijk de gansche stad bestrijken en een beeld van Antwerpen in de tijdspanne 1880-1914 uitmaken.

Dus de physionomie van Antwerpen in de laatste decenniën vóor den oorlog. En een boek dat zich aansluit bij het fresco dat Georges Eekhoud schilderde in *La nouvelle Carthage*, waar wij eenige aspecten te zien krijgen van Antwerpen in de jaren '70-'80, al eindigt deze roman, trouwens om

louter anecdotische redenen, met de ontploffing der kardoezenfabriek, t.t.z. anno 1889.

Thans krijgen wij de impressies der mannen in 1880 geboren. Het is maar tijd ook. Want Antwerpen is zich schrikkelijk aan het vervormen. Sommige van de groote burgerlijk-aristocratische straten krijgen een uitsluitend mercantiel uitzicht, b.v. de *Meir*, voor een veertig jaar nog het centrum van particuliere hôtels, thans ingenomen door bioscopen, modewinkels, banken, reisbureelen. Nu gaan schrijvers van '80 hun impressies mededeelen van Antwerpen tusschen '80 en 1914 en, quasi op het nippertje, een grootendeels verdwenen stadsbeeld redden. Er werd een beroep gedaan o.a. op L. Baekelmans, Mejuffer Belpaire, Emm. de Bom, A. Cornette, F. Francken, Marnix Gysen, Lodewijk Monteyne, Jozef Muls, Jos. van Overloop, Lodewijk Ontrop, Edm. van Offel, Alfons de Ridder, André de Ridder, enz. Een mooie vlag zal de lading dekken: niemand minder dan Mr. Louis Franck, oud-Minister van Koloniën en Gouverneur der Nationale Bank, zal het werk inleiden. In het begin van den winter mogen wij de eerste afleveringen verwachten. Ook schilders zullen verzocht worden om voor het boek teekeningen en schetsen van Antwerpsche straten en pleinen te willen afstaan. Laat ons hopen dat het den uitgever zal gelukken, door zorgvuldige schifting der illustraties een zekere eenheid in het werk te bewaren, want er is één gevaar: talrijke medewerkers kunnen het boek doen rammelen. Het ideaal voor dergelijke werken is eigenlijk de photographie, het document.... Lyrisme bij de schrijvers is al welletjes; dat der schilders kunnen wij desnoods missen. Maar -, de groote moeielijkheid is natuurlijk het opdelven der photos, wanneer men de gansche stad wil bestrijken. Van sommige wijken moeten er zoo goed als geen bestaan.... Nu, dat is de zaak van den uitgever, en wij zien het boek, door E. de Bock uitgedacht, met vertrouwen te gemoet.

A.C.

Maurice Gilliams - Eenzame Vroegte.

Van dit plaketje werden 50 exx. getrokken op velijn, en 2 op Hollandsch papier. Meer vernemen wij niet omtrent de uitgave van deze verzen. De dichter verwent ons niet door overvloed. Een twintigtal heel korte gedichtjes, van een neo-romantische wereldvisie. Soms doet de pantheistische stemming denken aan duitsche Romantiek, aan Novalis (‘In het gras’). Soms hebben zijn verzen iets elementairs en synthetisch, dat schilderijen van moderne Vlamingen voor den geest roept, Gustaaf de Smet, Frits van den Berghe. Een man staat voor het raam, bloemen verwelken in een vaas, een stoel ‘teekent de stilte’.... Zinnelijke impressies dienen slechts om even te laten kijken in de roerselen van zijn gemoed. De kunst van M. Gilliams is zeker niet vrij van eentonigheid. De stemming verandert haast niet. De dichter schijnt op iets te wachten. Het leven is een raadsel dat hij overal en altijd beseft, doch zonder uitkomst. Enkele malen is schr. te hermetisch, of onbeduidend, (‘De Wandelaar II’) doch meestal weet hij met een enkel sober beeld het innerlijk leven te suggereeren dat wij achter al zijn verzen voelen of vermoeden, en dat hun een zekere beteekenis geeft. Misschien mogen wij van dezen dichter werk verwachten waarin hij zich minder zuinig, of met minder schroom zal geven en waar meer te bespeuren is van het innerlijk verband dat ten slotte de eenheid van een werk uitmaakt.

A.C.

Het licht achter den heuvel.

I.

Op den hoogen molenkouter, donker en groot tegen den zonbevloeiden westerhemel, stond Baltus en staarde naar den uittocht der Duitschers. Vijf dagen en vijf nachten duurde nu onafgebroken de deinende en ebbende dreun van het aftrekkende leger: het beangstigend getrappel der voeten, het geklets der hoeven op de harde kasseien en het diep en log gedaver der kanonnen. De vloed kwam aangedruischt uit het blauwe Denderdal, stuwde de hoogte op tusschen een dubbelen dijk van zware beuken en tuimelde achter den Kluitberg weer de diepte in met een ver-nadreunend gedommel.

Uit Vlaanderen en Noord-Frankrijk keerden ze weder, met de zegevierende bedreiging der Verbonden legers in den rug. Voetvolk, regiment na regiment, dan batterij na batterij; dan voetvolk weer en weer kanonnen; één eindelooze lijn van West naar Oost. De mannen stapten doodvermoeid, dronken van slaap en verdwazen. De schrijnende wrok om hunne onmacht en de wanhopige nuttelоosheid van zooveel bloed en zooveel dooden wurgde hun kelen dicht. Zij hadden maar één hoop meer en één begeeren: weg te zijn en te huis weer en slapen, slapen. Een enkele maal kwam een vlaag van gezang den heuvel opgewaaid; maar onmiddellijk daarop weer ging de woordelooze en eindelooze dreun.

Van alle heuvelen stonden de menschen er naar te kijken; de knechten ploegden een paar voren; de kleinere boeren staken enkele spitten om, dan lieten ze span en spa weer rusten en gingen bij elkaar staan praten, aldoor de oogen gekeerd naar de grijze aanstuwende drommen op de groote baan.

De kinderen waren niet naar school te krijgen. De kleinste zaten op vaders arm of schouders; de grootere hadden zich tot bij den steenweg gewaagd of hingen te kijken tusschen de ijle takken van de boomen. De molenaar, die zijn steenen vergat te regelen, dierf voor het eerst sedert den intocht der Duitschers weer zijn hoofd door het kijkgat steken en, in 't dorp, zat de koster heele uren voor het torenraam, als op een observatorium.

Telkens de avond daalde, viel weer onrust over de menschen en de nachten hingen vol donkere bedreiging. Soms schrok Baltus dan op uit den onvasten slaap en lag te luisteren naar het geheimzinnig gedaver, dat donker aanzwol uit de verre diepte. 't Was of het geluid buiten zijn oevers brak en het land en zijn hoeve en heel het dorp overstroomde. Dan werd zijn hart bevangen.

Maar zoolang de dag duurde bleef het een grootsch vertoon waaraan ge uw oogen dronken kijken mocht, zonder hinder en zonder vrees.

Baltus stond in het weifelende namiddaglicht, geleund op zijn distelschopje en keek en keek tot alles opeens verschemerde voor zijn oogen. Hij voelde zijn hart wegen in zijn borst. Er lag een knagende angst in hem en een groot geluk. En angst en geluk worstelden daar binnen tegen elkaar. Nu zou Baltus spoedig de vreugde beleven van het weerzien.... of de mare ontvangen van Willem's dood. Ginder achter de donkere heuvelen in het westen lag het wreed geheim. Kwam hij daar aangerukt met de zegevierende macht die geen dammen of dijken meer kende? Of lag hij misschien verwond en verminkt in een veldhospitaal te sterven? Of stond er reeds een kruisje?.... Baltus, handen zochten iets op zijn borst en aan zijn keel, maar hij wist niet wat. Hij streek over zijn voorhoofd, keek naar de zon die onderging, terwijl hij met zijn hand de oogen luifelde, kuchte een paar malen, lei zijn schopjen op zijn schouder en daalde weer den heuvel af, naar huis toe. Hij stapte over het nieuwe tarweland en keek hoe schoon daarover reeds een waas van fijne groene sprietjes gekomen was.

Wat verderop stond Toontje de Zwingelaar te spitten. 't Werd een zware arbeid voor zijn oude handen. Af en toe moest hij verademen, leunde eenige oogenblikken op zijn

spade, al kijkend naar de mannen op den heuvelrug. Maar heel dat vertoon had geen belang of beteekenis meer voor hem. Zijne oogen werden vochtig en hij hervatte zijn taak.

Willem moet terugkeeren, dacht Baltus, terwijl hij staan bleef en zijn pijp stopte. Want hij was trotsch op het werk dat hij al die jaren had verricht en hij werd ongeduldig om het te toonen aan zijn zoon. Van hieruit kon Baltus zijn hoeve zien en zijn land in het dal en tegen de heuvelen. Ze hadden hem altijd erkend als de verstandigste boer van uren in het ronde. Nu was hij tevens een van de machtigste geworden. Hij was nu, op een paar stukken land na, de weilanden ginder tegen het bosch, geheel zijn eigen heer en meester geworden en bad alleen nog om gezondheid en om Gods zegen over zijn stallen en zijn land. Het eerste jaar van den oorlog had hij twee bunder kerkegoed kunnen koopen; het tweede nog drie. En toen in de voorlaatste lente als het ploffen van een bom het nieuws op het dorp was neergevallen dat al het goed van het Kasteel ter Beke onder den hamer kwam, was hij onverwijld naar Brussel gespoed, had geloopen en beraamd en besproken met bankmannen. En dat was gelukt. Zoo had hij dertien bunder in één slag geworven. De bank had bijgeschoten, maar dat was kwestie van een paar jaren nog, hoogstens drie. Voor meneer André en mevrouw Elise was het natuurlijk een smartelijke dag geweest. Maar het kon nu eenmaal niet anders en het leed geen uitstel wilden ze Mathieu nog uit de boeien redden, of uit den dood. Eer 't zoo ver komt verdoe ik me, had deze aan zijn vader laten boodschappen.... Dien dag nog had meneer André den notaris laten komen. En of Baltus het nu kocht of een ander, 't verdriet voor het Kasteel ter Beke bleef gelijk, en ook de schande. Zoo was 't gegaan.... Willem zou zijn oogen niet gelooven. Maar vooral wat ging dat worden onder Baltus' handen in de toekomst!

Toontje had zijn vest aangetrokken over zijn roode baai en kwam naar Baltus toe. 't Was of zijn rechterbeen, dat wat krom stond, sinds hij op de Stampershoeve van een hooimijt was gestuikt, lastiger hinkte dan tevoren.

- Ik was me juist aan 't afvragen hoe oud ge nu eigenlijk zijt, zei Baltus.
- Ik word zeventig daags na St. Elooi, zei Toontje. En onze

Jef zou dan juist dertig jaar geworden zijn. Ge weet wel dat hij juist gekomen is op mijn veertigsten verjaardag.

- Inderdaad, zei Baltus, die er heelemaal niets af wist.

Toontje wees met zijn hoofd naar de menschen die te kijken stonden naar den aftocht en zei, verzonken in gedachten:

- Als ik dat zie begin ik soms te twijfelen of hij werkelijk dood is.... En mijn vrouw ook. Ze is vrijdag opnieuw gaan bidden dat het toch een valsch bericht zou zijn.... Soms raak ik zelf van streek en ik weet niet of ik mijn eigen oogen en geheugen nog gelooven mag....

- Ge kunt ook nooit weten, antwoordde Baltus; we hebben al zooveel tegenstrijdige berichten ontvangen; daar zijn er al zooveel die ze dood hebben gedacht en die toch achteraf weer goed gezond bleken te zijn.

- 't Is wat ik zei, bemoedigde Toontje zichzelf, de jongen van den smid was toch ook dood gezegd, vorig jaar, en hij heeft een paar maanden geleden toch nog geschreven....

Ze hoorden achter den heuvel opeens een gekletter van paardenhoeven dorpwaarts den steenweg oprennen, en meteen zagen ze vier Duitsche ruiters te voorschijn stormen. Op een ruk van den toom hielden de paarden stil; de voorman keek de molenbaan op en de dorpsstraat neer, en den aardeweg langs aan zijn linkerhand, strekte zijn arm uit en opeens renden de ruiters den Moerweg in die in 't hangen van den Kluitberg weer de groote baan vervoegde.

De zon ging langzaam onder; de mist begon te weven in de verte.

- 't Wordt koel, zei Baltus, de winter staat voor de deur; en hij keek omhoog naar een vlucht kauwen die doelloos en verloren boven het land wiekte met een akelig geroep: kouw-kouw.

Maar Toontje bleef Baltus aankijken met hulpeloos-vragende oogen.

- We moeten geduld hebben, zei Baltus, en onzen moed niet verliezen; en maar het beste verhopen.

- Er is niets aan te doen, beaamde Toontje; en hij ging terug naar zijn arbeid, met hangend hoofd.

Baltus bleef nog even staan kijken naar het dorp in de

kom en de velden bezijden en erachter tegen de zachte helling der heuvelen.

Ginder op het Heike zag hij zijn knechten en de vrouwen aan den arbeid, op het bietenland. Hij kon het niet goed meer onderscheiden, maar hij wist dat zij het waren. Theo was erbij. Vandaag kwamen ze wel klaar met het werk. De laatste wagens konden dan morgen naar de suikerfabriek in de stad worden gevoerd. Theo had al gevraagd of hij de vier blonde merries samenspannen mocht; wanneer hij die in één span voerde, kwamen de menschen in hun deur staan kijken.

In de laagte lag het dorp, open en zichtbaar door de ijle kruinen der boomen. De wind had er de laatste weken dwaas spel in gehouden. De kruinen stonden haast kaal.

Zoo kon Baltus tusschen de onregelmatige troppeling der huizen rond de kerk en langs de banen, die den heuvel opzwenkten, al de hoeven duidelijk onderscheiden: Het Vlierenhof, de Stampershoeve, het Hof te Wijngaard, 't Hof ter Vooren, de Pauwhoeve en heel aan den overkant, op den heuvelrug, naast den steenweg die naar Heereghem liep: het Hooghof. Maar zooals zijn eigen Kruishoeve was er geen tweede.

In de lente begon telkens om het dorp een groene wazigheid te weven, die al maar dichter en donkerder werd; en voor het enkele weken verder was lag het gesloten en verscholen achter een scherm van groen. Alleen wat roode daken staken er dan nog bovenuit. Het kasteel ter Beke, de Burcht, het notarishuis en het grijze kerkschip met de scherpe torenspits. Maar de huizen en de boerderijen op de heuvelen konden elkaar het heele jaar door bespieden door hun kleine venstertjes. Op de hoogte aan den overkant stond de hut van Drieske de snoeier. Maar het was geen hut meer. Vorig jaar had Drieske zijn geitenstalletje, dat instorten ging laten herbouwen; en nu zag Baltus waarachtig dat de man een nieuwe schuur aan 't optrekken was. Er waren geen arme menschen meer op 't dorp. Natuurlijk hadden ze niet allemaal hun geld verdiend met dezelfde eerlijke middelen. Er zat hier een nest van jong gespuis, dat winnen wilde zonder werken, en allerhande verdachten handel dreef en stool wat het krijgen kon en in 't geheim alcool stookte, waarvan ze dan zopen tot ze er als varkens bij vielen. Maar de meesten hadden de waarde leeren

kennen van een lapje grond. Slecht en keiig land in 't hangen van den berg, dat vroeger de moeite van 't zaaien niet loonde, werd nu bewerkt en bewonnen en de opbrengst ervan voor grof geld verkocht. 't Was gek om zien en hooren. Ze waren nu allemaal boeren en handelaars geworden; bij den koster was 't een echt kantoor voor in- en verkoop; al wat de boeren missen konden werd er versjacherd aan de Brusselaars, die met heele zwermen kwamen afgezakt; de notaris was een konijnenfokker geworden en de pastoor had heel zijn weide laten omwerken om aardappelen en groenten te winnen. De stedelingen hadden gemopperd en gescholden op de boeren. Maar wat zouden zij zelf in hunne plaats hebben gedaan? Zou 't land er beter bij gevaren zijn indien de boeren hunne akkers hadden laten braak liggen uit pure vaderlandsliefde? Zeker waren er die heusch gewoekerd hadden en afgeperst al wat ze krijgen konden. Dat gaf Baltus toe. En hij was de eerste om daarover schande te roepen. Maar ze mochten niet alle boeren over één kam scheren. Dit mocht hij zweren: dat, behalve aan sukkelaars en arme lieden, niet een zak graan of tarwe onverantwoord van zijn hoeve was gegaan. Wat hij leveren moest aan 't voedingscomiteit, had hij geleverd; en meer dan dat. Het was loonend genoeg geweest. Zoo was 't heele dorp hier opgekomen en welvarend geworden. Alleen voor het Kasteel ter Beke was het een jammerlijke ondergang. Waarom was jonkheer Leonce, van de Burcht, toen niet bijgesprongen? Dat had hij wel mogen doen voor zijn oom. Of zat hij zelf in 't nauw op dat oogenblik? Eigenlijk kon nooit iemand zeggen hoe het stond op de burgemeestersburcht. Baltus had hem nooit vertrouwd en de jonkheer wist het. Met heel de rest van het dorp leefde Baltus in vriendschap of althans in verstandhouding. Natuurlijk wanneer het tegen de verkiezing aan ging, werd de verhouding met de boeren die op de hand van den burgemeester bleven of blijven moesten, meer gedwongen. Dat duurde slechts eenige dagen, hoogstens enkele weken. Maar tusschen hem en den jonkheer bleef de toestand gespannen: En het is ook best zoo, dacht Baltus. Misschien zullen we eerlang onze krachten nog eens meten.... We zullen dan eens zien of de boeren nog met hetzelfde hart zullen ter stembus gaan als vóór den oorlog. Baltus had nu

haast twintig jaar in de minderheid gestaan eerst tegenover den ouden burchtheer, nadien tegenover den jongen. En dat was geen schande. Want hij had ook meneer pastoor tegen zich gehad. Die stond met het gezag en wilde niet dat daaraan getornd werd. Maar nu krijg ik een kans, dacht Baltus.

Hij liet zijn oogen nog even strijken over het land en het dorp, dat in mist begon te verwazen. Boven de achtergebouwen van het Vlierenhof zag hij een grijze kolom rook opgaan. 't Is nog te vroeg om den kermisoven te stoken, vond Baltus. Maar hij begreep hoe ongeduldig Klara te wachten zat op Willem.... Hij moet terugkeeren, dacht hij, hij moet terugkeeren.

Baltus daalde nu langs de voor door het loofland naar den veldwegel toe. Hij rook de sterke geur der blaren en het deed hem goed. Maar van den heuvel hoorde hij een rijtuig den steenweg afdokkeren, dorpwaarts. De dokter stak zijn hoofd buiten de kap en groette met de zweep. Baltus lichtte even zijn muts op en mompelde een goeden dag. Als de dokter voorbijrijdt, loopt er een schaduw over het land. Dan is er ergens ziekte of ongeval. Dan steken de boeren hun schop in de aarde of houden hun span stil en kijken hem achterna. Alle scherts en gelach vallen stil, want een boer laat geen dokter komen voor een beuzelarij. Hij kent de kracht van bloemen en kruiden en zijn lichaam is gehard tegen zeer en ziekte. Als hij den dokter roepen laat is 't dat een gewoon menschenverstand geen weg en raad meer weet.

Baltus kon den doctor langs zijn boomgaard volgen tot aan zijn hoeve en hoorde 't gekletter der hoefijzers tegen de muren aanstooten. Maar in zijn huis was alles goed en gezond. Hij bleef weer staan om het heele bedrijf en den boomgaard ernaast en erachter te overschouwen. Dat was zijn burcht. Als die eens zal herbouwd zijn, zal ze misschien langer staan dan de andere, dacht Baltus zelfvoldaan. Volgende lente begon hij met de schuur. Vóór hem golfde de boomgaard naar de hoeve toe. Hij had er vorig jaar nog twee hectaren kunnen bij leggen. De boompjes tierden goed. Wanneer die eens in hun volle dracht zouden zijn, kon hij, zoo 't hem lustte, de armen kruisen en leven van de vruchten. Natuurlijk zou de prijs van het fruit nu naar beneden gaan; maar van dien eenen boom ginder tegen den hopast had hij in 1916 ruim duizend mark opgestreken. Reken dat maar eens uit!

Op den wegel kwam hem een vrouw met een kindje op een kriependen kruiwagen tegemoet gereden. Er liep nog een kleine jongen voorop, maar toen ze Baltus naderden ging hij naast zijn moeder stappen en hield de berrie vast.

- Gaat ge 't nog wat opschilderen? vroeg Baltus, die merkte dat ze een pot verf aan haar hand droeg.

- Het moet toch schoon zijn als de man terugkomt, antwoordde de vrouw. Maar haar stem was onzeker.

Ze was blijven staan zonder haar kruiwagen neer te zetten.

- Als hij maar terugkomt, zei ze nog. 't Is toch zoo wreed dat wachten en die onzekerheid.

- Ik weet er iets van, antwoordde Baltus. Ge hebt toch nog nieuws gehad einde September....

De vrouw knikte maar zei: de ergste slagen zijn daarna gekomen. Dan, na een korte poos: 't zou toch erg zijn indien hij niet terugkomen moest; hij heeft ons Berthake daar nog nooit gezien, en 't kind wordt met Kerstmis vier jaar....

- Maar moed houden, zei Baltus, moed houden. Maar hij was blij dat de vrouw haastig doorreed, want hij voelde de wanhopige nuttelоosheid zijner woorden.

Aan den hoek van den boomgaard bleef hij staan. Was dat niet een heerlijke kans geweest, die twee hectaren vlak naast zijn ouden boomgaard te kunnen koopen? Dat gaf nu vijf bunder boomgaard aan één stuk. De haag kwam goed in groei. Een enkele plant hier of daar moest hij laten vervangen.

Baltus hoorde menschenstemmen en keek om. Hij zag den pastoor staan praten tegen de vrouw met de kindertjes. Zal ik doorgaan, vroeg Baltus zich af. De pastoor en hij waren nooit beste vrienden geweest. Waarom moest die zich ook bemoeien met politieke twist of veete, waar hij zich best terzijde houden kon. Ze waren toch allemaal zijn parochianen, Baltus alvast zoo voorbeeldig als de jonkheer. Maar voor het overige moest Baltus erkennen dat het een heilig priester was. Het was hem nooit te veel of te vroeg. 's Zomers zat hij soms al te vier uur in den biechtstoel om de menschen te helpen die op reis of aan den arbeid moesten en de H. Communie uit te deelen. Hij deed dan zelf de kerk open, stak lampen en kaarsen aan, speelde priester en koster te gelijk. Maar buiten zijn kerk had hij nooit veel voeling gehad met

de menschen. Boeren zijn handelbaar en gedwee genoeg; maar ge moet weten hoe ze aan te pakken. En dat wist hij niet. Het was wel iets beter geworden in den laatsten tijd, maar ze moesten eigenlijk nooit mannen van de stad naar den buiten sturen. Baltus hoorde meneer pastoor naderkomen, keerde zich om en groette. De geestelijke bleef staan, schoof zijn hoed wat achteruit en stak zijn handen achter zijn singel.

- Ik zou 't op den duur nog te warm krijgen, zei de geestelijke.

- Ik zie 't, bevestigde Baltus. 't Is anders koel aan 't worden.

- 't Was een heele wandeling, zei de priester. We zijn ook weer een jaartje ouder geworden. En nu raak ik nog mijn uitstekenden helper kwijt. Wie weet wien ik in de plaats krijg.

Baltus keek hem verwonderd aan. Ging de kapelaan weg? Bestuurder van een vrouwenklooster te Halle? 't Was het eerste woord dat Baltus er over hoorde, en het speet hem wel.

- Dat wordt een heerlijke boomgaard, bewonderde de geestelijke nog; als die eens in zijn vollen wasdom en dracht zal staan..

Baltus knikte met stralende oogen.

- Voor meneer André moet het een smartelijke dag geweest zijn toen hij zoo heel zijn landelijk bezit van de hand moest doen. En daarop al dat gesukkel met mevrouw Elise.....

- Gaat dat nog niet beter, vroeg Baltus.

- Integendeel. De geestelijke vreesde dat ze 't jaar niet ten einde zou gaan. De oude heer was zoo gewend geweest elken dag een wandeling te maken door het land, zijn land.... Ik geloof niet dat hij 't laatste jaar nog eenmaal 't dorp is rondgegaan, zei de priester.

- Het was zeker een harde slag voor hem, beaamde Baltus; maar het land is bij de boeren ook in goede handen. Het is misschien best dat er om de tachtig - honderd jaar een verschuiving plaats heeft van de macht en het bezit.

Baltus had al meer dat thema aangeroerd, maar de geestelijke antwoordde alleen met een ironischen glimlach: Als de boeren nu maar niet denken dat ze voort kunnen zonder den zegen van boven.

Ze praatten nog even over Willem die nu wel spoedig thuis zou komen.

- Ik wil het hopen, zei Baltus, want op den duur is 't niet meer uit te houden.

- Natuurlijk komt hij terug, bemoedigde de priester. O.L. Vrouwke zal wel zorgen voor onze jongens. Daarop ging hij den wegel neer en stapte den steenweg af.

Baltus bleef nog even frutselen aan de haag; dan volgde hij. Aan de achterdeur der hoeve riep een vrouwestem tweemaal en langgerekt: Bal-tus, Bal-tus. De boer zette zijn handen als een trechter rond zijn mond en riep terug: o-o-

Toen hij den slagboom achter zich sloot hoorde hij opeens op den toren het kort geklep voor een berechting en terzelfdertijd zag hij den hovenier van het Kasteel ter Beke, met zijn klompen in de handen, den steenweg oprennen.

II.

Willem wipte van den tram en knikte nog eens goeien dag naar de reizigers die hem achterna keken. Met veerige beenen stapte hij de holle, mullige baan op en meteen stond hij in de open hoogte en zag ginder tegen den westerheuvel zijn hoeve liggen en het dorp in de laagte en heel het lieve land van zijn geboorte. Hij zag de roode daken en de witte muren van zijn huis tusschen de ijle kruinen van pere- en appelaars. Hij had willen roepen: Hallo, hallo, en wuiven met zijn hand.

Hij moest even staan en ademen.

Wat was het een pracht van een streek, met zijn zachte glooiingen en heuvelen naar de vier gewesten. Zijn hart zwol en hij zette zijn longen uit om de zuivere sterkende lucht in en uit zijn borst te laten stroomen. Hier lag zijn arbeidsveld. Vier jaar had hij gestreden met de wapenen voor de bevrijding van zijn land. Nu zou de nieuwe taak beginnen.

Maar hij moest zijn moederke zien, en vader en zijn broer; de meiden en de knechten, de koeien en de paarden, heel het leven en bedrijf op de hoeve weerzien en bevoelen met zijn handen. Hij zette 't opeens op een loopen, de veldbaan neer. Maar hij bemerkte menschen aan den arbeid op den kouter

en hield weer in. 't Was een beetje gek voor een jongen van zes en twintig. Hij moest voorbij het hof ter Vooren; maar hij stapte haastig door, zonder binnen te kijken. Er was misschien volk op de koer en hij had geen lust om te staan praten. Hij wilde te huis zijn. De grond begon te gloeien onder zijn voeten en hij schoof zijn muts achteruit. Hij kon nu heel de dorpsstraat zien liggen van aan de Burcht en langs de pastorij met zijn reuzige kastanjeboomen, tot aan het kasteel ter Beke. Heel aan den overkant van het dorp tusschen een troppeltje huizen en boomen stond op den grauwen heuvelrug, de molen met zijn vier zeilen in den wind te malen. Heel in de kom van het dorp tegen de beek, lag Klara's hoeve onder het losse gezwaai van zeven zwierige populieren. Maar zijn oogen keerden altijd weer naar zijn ouderlijk huis als naar een baken.

Daar hing een roode schemer in de lucht en in de laagte waasde lichte smoor over de meerschen. De avond was aan het vallen.

Opeens begon een klok te luiden; dan viel een tweede in en dan een derde. Willem schrok en bleef staan. Daar was iemand gestorven in het dorp. En drie klokken? Zoo luidden ze alleen voor den burgemeester, voor het kasteel ter Beke, voor den notaris en voor.... Meteen was hij weg en holde den heuvel neer.

De weg maakte een grooten zwaai langs de kerk om. Die was te lang. Willem stak recht over het tarwe- en loofland naar beneden. Daar tusschen de twee wilgen wist hij de beek het smalst. Hij sprong er over; kroop tusschen den ijzerdraad van Vercammen's weide door en rende de losbaan op. Almaar stonden zijn oogen gericht op zijn hoeve, om te zien of er niet een teeken te bespeuren was. Maar de hoeve lag rustig in den avond en daar wemelde een straaltje blauwe rook uit de schouw.

Eindelijk was hij aan den boomgaard. De slagboom stond open. Hij sprong door de achterdeur naar binnen alsof de vijand hem op de hielen zat. Doch er was niemand in de schemerige huiskamer. Hij riep: Moeder, moeder.... en dan luider: Moeder. Maar hij kreeg geen antwoord. Hij liep naar de slaapkamer: Moeder, moeder. Maar hij schrok van zijn eigen stem ‘Dan weer de huiskamer door en recht naarden koestal.... Daar

kwam zijn moederke juist uit den donkeren met haar emmer in de deuropening.

- Moeder, moederke!

- Och jongen, mijn liefste jongen toch....

Ze lagen in elkanders armen en achter hen stond Lowies, de oude meid, te huilen in haar grauwen voorschoot.

- Kom binnen, zei moeder, toen ze weer spreken kon, kom gauw binnen, ge zult moe zijn. Toe Lowies, haal eens....

- Is Lowies daar ook? Wel, hoe is 't met u? en hij gaf ze een klinkenden handklap.

- Goed, goed, zei ze; maar ze schudde 't hoofd, want het was te veel geluk ineens.

- Och jongen, jongen toch, ging moeder voort, - en dat we er niets van wisten dat ge vandaag terugkwaamt. Vader zal seffens komen; hij is naar den gemeenteraad.... en Theo is naar den molen. Ga zitten, ge zult moe zijn.

Ze liep haastig hesp halen in den kelder en Lowies kwam binnen met het nieuwbakken brood. Maar hij kon niet blijven zitten. Hij moest elk stukje meubel bekijken en betasten als wondere kostbaarheden. Boven de schouw stonden al de gebloemde potten en doozen nog precies zooals vier jaar geleden. De klok gaf nog denzelfden snok en de oude legkast stond daar overanderd met haar koper slotwerk; maar op de tafel lag een nieuw zeildoek.

- Klara komt straks, zei moeder terwijl ze de kachel aanpookte.

- Zoo, antwoordde hij en kwam naast zijn moeder staan. Wel moederkelief toch, dat ik u nog weerzie, en hij nam ze opnieuw in zijne armen en streelde en zoende haar grijze hoofd.

- Dat hebben we aan haar te danken, zei moeder en wees naar het Mariabeeldje op de schouw. Naast het Lieve Vrouwtje stonden reeds twee kaarsen te branden als een dankgebed.

Lowies zat boterhammen te snijden; maar ze moest een paar malen hare tranen afvegen met haar mouw. Willem klopte haar vriendelijk op den schouder en dat deed haar goed. - Altijd dezelfde, moeder, altijd dezelfde.

De meid twijfelde of ze nu niet ‘meneer’ moest zeggen, maar dat ging niet.

- Ja Willem, zei ze, maar 't heeft lang geduurd. 't Werd tijd dat er een einde aan kwam.

Door de open poort kletsten paardenhoeven en daar hotste eene kar naar binnen. Terzelfdertijd stampte iemand zijne schoenen af aan de voordeur.

- Vader is er ook, riep Willem en hij was al de deur uit.

- 't Is toch een goeie jongen, hè Wies, zei moeder en de oude meid knikte.

- Morgen begin ik een novene voor ons Lief Vrouwke: den grooten beeweg negen dagen achtereen, zei ze nog en van avond stuur ik Fred met een stuk hesp naar....

- Wel, wel, wel, hoorde ze vader bezig in den gang en triomfantelijk kwam de boer binnen met zijn oudsten zoon.

- Wel wat zegt ge daarvan, moeder, is dat geen kerel geworden. We hebben hier ook gewerkt; we zullen morgen eens rondgaan; maar.... 't voornaamste is dat gij terug zijt. We waren toch al uit den angst want Pol van den smid had u te Gent nog gezien. Heeft moeder het al verteld?

Theo was mee binnengekomen en bleef met zijn rug tegen 't venster recht en sprakeloos staan kijken naar zijn broer.

- En wat zie ik, vroeg Baltus, zijt ge gedecoreerd? Ik had het in den donkeren nog niet gezien. Moeder, draai het licht eens op.

Ja, ze hadden hem ook wat gegeven, 't oorlogskruis. Minder konden ze niet voor vier jaar dwangarbeid. Ze waren er vlugger bij wanneer ge met uw beenen in de lucht geschoten werd.

Kardoentje, de koordenverkooper stak opeens de achterdeur open en duwde zijn hoofd binnen: - Geen teugels te koop, geen bollekens koord, geen zakkenband of droogkoorden; goede, dikke, sterke droog - maar Jeminismaranta wie dat daar is.... wel Willem toch, wat plezier van u te zien. Hij stuikte naar binnen, gaf Willem een hand dat het kletste en wilde zijn zak afzetten.

- Ja maar nu niet, bevool Baltus, kom volgende week maar eens kijken, vandaag hebben we geen tijd.

Kardoentje wist dat hij niet aandringen moest en was met een ‘goeien avond allemaal’ de deur uit.

Hij was haastiger om zijn nieuws aan den man te brengen dan om zijn koorden te verkoopen. De eerste dien hij ont-

moette was de veldwachter, op gang met de lastenbrieven; die bracht het nieuws naar den Kluitberg; de tweede was de bakker, die met zijn hondenkarretje brood uitvoerde; die bracht het naar het Molenveld; de derde was de barbier op zaterdagavondronde, die bracht het naar het Roggeveld. Voor de dorpsstraat zorgde hij zelf. Een half uur nadien wist heel het dorp het; de koster en de schoolmeester, de pastoor en de notaris en al de boeren op zijn weg.

De eene was de deur niet uit of de andere stapte de hoeve binnen.

- Hij is nog gegroeid, vond de schoolmeester, die hem als kleine jongen op de banken had gehad.

- En gezond! bewonderde de koster, die kort van adem was geworden. Dat leven heeft hem toch geen kwaad gedaan.

- 't Was een hondenleven, zei Willem beslist. Maar nu is 't uit.

Ze wilden dat hij zou vertellen hoe 't allemaal gegaan was, maar Willem kon niet. Later, later. Hij herhaalde alleen: 't Was verschrikkelijk en dan weer: Maar 't is uit; - 't is uit, en hij sloeg zijn armen open.

Vader dronk ieder woord met zijn lippen en zijne oogen, en moeder was druk doende, haalde stoelen bij, schonk de glazen in, pookte de kachel aan, maar moest altijd terug kijken naar haar jongen, die eindelijk weer veilig thuis was.

Ze hoorde kloppen op de gangdeur en ging kijken. Dan deed ze teeken aan Willem dat hij komen moest. - Ga er mee in de ontvangkamer fluisterde ze. Daarop schonk ze nog eens de glazen vol.

- Klara, zei Willem gedempt. Het meisje lag in zijn armen, veilig in de donkerte van den gang en krachteloos van geluk.

Willem leidde haar in de nevenkamer. Ze bleef dóórweenen en drukte zijn handen tegen haar hart. - Ik ben zoo bang geweest voor u, zei ze snikkend, ik ben zoo bang geweest. Hij zoende haar voorhoofd en haar blonde haren. En toen hij ze gezoend had was het of zijn lippen een oude zoetheid herproefden en hij zoende haar opnieuw, langer en vuriger, zoende haar voorhoofd, hare oogen, haar mond. Hij wilde spreken, maar wist zelf niet wat hij zeggen wou. Zijn hart was troebel van geluk en angst tegelijk.

- Laten we in de huiskamer gaan, stelde Willem voor, 't is hier te koud in die onverwarmde kamer.

Maar Klara wou niet. - We zitten hier goed, zei ze, en drong nog dichter tegen hem aan. Ze voelde zijne armen om haar keel en borst knellen, maar ze had willen roepen: Knel me nog vaster en wurg mijn keel en longen dat ik haast niet meer ademen kan en huil van pijn. De stem van Willem was nu dof en hijgend geworden en in de vaalte die door het raam viel zag Klara den donkeren brand zijner oogen. Telkens ze de omklemming zijner armen ontspannen voelde, wrong ze haar lichaam tegen zijn borst aan, tot de greep van zijn handen weer haar krachteloos geluk omknelde.

In den gang en de huiskamer was er rumoerige drukte en hard gelach. Glazen werden neergeploft en stemmen riepen: Willem, Willem, morgen komt er nog een dag!

- Ik ga, zei Klara. Ze voelde nog eenmaal den zaligen beet van Willem's tanden aan haar mond, dan sprong ze recht.

Willem leidde haar buiten langs de groote poort. Ze bleven nog even onder het donkere wagenhuis staan. Hij voelde dat ze nog eens gezoend wilde worden en hij zoende haar. Dan stapte ze haastig naar huis.

Vader was blij toen Willem terug in de huiskamer trad. Ze praamden hem altijd weer om te vertellen over zijn leven aan het front en hoe 't gegaan was, of er elken dag gevochten werd en hoe 't geëindigd was en hoe hij dat examen nog had kunnen afleggen tusschen al dat vechten. Maar er was niets over te vertellen. Moeder had nieuwe kaarsen aangestoken voor het Lieve Vrouwebeeldje.

Toen de drukte weg was zei Baltus: Kom, we gaan vanavond nog eens naar de stallen zien. Dat was hun oorlogswerk geweest. Ze gingen, vader en Willem en Theo.

- En morgen doen we onze ronde in het dorp en op het veld, zei vader. Ge zult ervan staan kijken.

* * *

Willem was gelukkig als een kind toen hij weer in zijn eigen oude bed lag. Even moest hij lachen toen hij weer zooals vroeger de veer hoorde kraken in 't midden. Een poos bleef hij liggen met zijn twee handen voor zijn aangezicht.

Daar was een onnoembaar geluk in zijn hart dat zwol als een zeil in wind en zon. Maar hij aarzelde om zich over te geven aan dat geluk, zich onder te dompelen in het geluk.

Zoo was hij dan weer bij het meisje dat hij eenmaal had liefgehad met de frissche ontroering van liefdesontwaken, en dat van hem was blijven houden, sterker nu dan ooit, met het ongeduld van een lente die naar den zomer bloeit. Maar de scheiding had voor hem te lang geduurd, en een bewustzijn gewekt dat hij nooit meer geheel wegrukken zou. Hij had zijn hart voelen stijgen boven de kinderlijke liefde zijner jeugd en stijgend vervreemden. Nieuwe verlangens waren ontwaakt en nieuwe krachten. Wat wist hij van de wereld toen liefdesspel begon; wat wist hij van zichzelf toen hij dien heuglijken zomeravond den heuvel besteeg om niet meer terug te keeren, vier jaren lang. Daar was reeds het tweede oorlogsjaar eene onrust beginnen knagen in hem. Zijn meisje was goed, aanhankelijk en liefdevol. Maar dat andere.... dat hij niet duidelijk voelde of zeggen kon? Weken lang was hij toen diep ongelukkig geweest. Daarna was het weer rustiger in hem geworden; hij was opnieuw gaan verlangen naar een briefje, een enkel woord van haar. Maar dat was niet blijven duren. Hij was weer gaan denken en dubben. Overdag en tijdens de rust in de doorschoten dorpen vond hij zichzelf niet terug. Hij zocht de eenzaamheid, maar hij vond ze niet. Doch 's nachts, in zijn aarden verschansing aan den IJzer, terwijl de afgeloste makkers naast hem sliepen, sloeg hij raad met zichzelf. Maar hoe meer hij door-dacht, hoe meer zijn hart houvast verloor. Dan was hij vaak opgestaan en in de duisternis, waar de brand door sloeg der ontploffende granaten en obussen, had hij langs de grachten gestapt waarin de jongens hokten, om te zien of de wachten waakten. Kogels sisten langs zijn hoofd voorbij met een verraderlijke nijdigheid: maar 't was of hij in die oogenblikken zijn leven minder achtte. Morgen schrijf ik haar, dacht hij dan. Maar hij deed het niet. Kon hij 't geluk van het meisje dat zooveel angst om hem geleden had, breken ineens? 't Was beter dat ze ten slotte zijne onrust aan zijn zwijgen raadde. Zoo gingen de jaren voorbij en het einde naderde. Daar was een ongeduld gaan groeien in alle harten en een onbedwingbaar verlangen naar huis, naar moeder, naar een vrouw,

naar een meisje, naar iets. En op een avond dat hij den hemel van sterren had zien wemelen van het Oosten tot over zee, en ergens uit de verschansing den zaligen weemoed van een lied had hooren opstijgen, had hij gevoeld dat zijn hart mede verlangde naar een meisje, naar zijn meisje. De onrust was nog blijven knagen, maar de begeerte was al maar door gegroeid alsof het opnieuw geluk werd.

Zoo was hij thuis gekomen: nog wankelend in zijn wil, aarzelend, maar meer en meer verwonnen.

En toen hij haar weergezien had dezen avond, haar had voelen ademen op zijn borst en hare tranen had voelen loopen langs zijn wangen, en gevoeld had hoe dat schoone, jonge lichaam in al deze jaren was opengebloeid als een bloem, hare lippen had gevoeld en geproefd als een vrucht, toen had hij begrepen dat hare armen om zijn hals sterker waren dan zijn onrust en wil. Misschien zou 't niet heelemaal worden zooals hij 't gedroomd had; maar het kon toch een rustig en sterk geluk worden.

Zoo kwam ten laatste de slaap over hem. Zoo kwam de morgen. Hij had zoo dikwijls geboft voor zijn kameraden: als ik weer eens mijn oude kleeren zal mogen aantrekken.... Hij mocht het nu doen, maar deed het niet. Hij keek in den spiegel of alles goed zat, zijn gordel, zijn kepi, zijn snor, het lintje. Ziezoo.

- Zijn we er, vroeg vader, die zijn jongen nog eens van het hoofd tot de voeten monsterde. Moeder bleef in de deur staan tot ze de poort uit waren.

Wat was de triomfantelijke terugtocht in de hoofdstad des lands geweest, onder de oogen van den koning en het juichende volk, tegenover deze eerste, stille wandeling door zijn eigen geboortedorpje en zijn eigen dorpsche lieden.

De menschen kwamen buiten geloopen om den jongen geluk te wenschen met zijn behoud en vader voor zijn terugkeer; de vrouwen pakten hun kleine kinderen uit de wieg en wilden er bij zijn. Aan alle deuren werden Baltus en Willem opgehouden. De menschen hadden geen handen en geen oogen genoeg. Was me dat een flinke kerel geworden! Daar waren er verschillende thuis, die en die. Wist Willem 't niet? Nee, hij wist het niet. Ze waren in dat laatste offensief zoo door elkaar geslagen,

de een wist van den ander niet. De vrouw van den slachter verwachtte haren man elken dag; die was geinterneerd geweest in Holland. Stan van den smid stond al voor het vuur met opgeslagen mouwen. Hij gooide zijn hamer waar hij vliegen wilde en liep naar buiten. Ze hadden elkaar niets te vertellen, ze wisten er alles van, maar ze waren blij dat ze verlost waren uit die hel.

Vader stond er naast, zei af en toe ja-ja-ja, keek en bewonderde.

Jantje Vranken stond zijn pijp te rooken voor zijn gevelmuur. Hij wreef zijn rechterhand af aan zijn broek en kwam naar Willem toe.

- Ik moet u toch komen gelukwenschen, zei hij, en u ook, Baltus. Maar meer kon hij niet zeggen, zijn gemoed kropte. Ge weet toch dat onze Victor.... Zeker wist Willem dat, het speet hem vreeselijk.

- En hij heeft dat laatste kind nooit gezien, huilde Jantje.

- Ik heb zijn vrouw met de twee kinderen verleden week nog gesproken, zei Baltus. Ja, die oorlog was een vreeselijk ding geweest.

- Ge weet toch dat hij gedecoreerd is geworden, zei Jantje. 't Schijnt dat we ze zullen krijgen.

Zeker zou hij de decoratie krijgen. Victor had ze dubbel en dik verdiend. Toen gingen ze verder, door de dorpsstraat. 't Was speeltijd en de kinderen liepen op het kerkplein. Daar was geen een die nog verroerde, maar ze keken hun oogen uit. De onderpastoor was op afscheidsronde. Hij mocht wel gelukgewenscht met zijn benoeming. - 't Bewijst dat we niet zoo jong meer zijn, lachte de kapelaan.

Vóór de kerk stond het groote witte Vlierenhof. Uit de boogpoort kwamen vier stevige paarden gereden met een mestwagen de dorpsstraat op. Het gloeiende gezichtje van Klara verdween plots achter het raam en liep naar den gang. Moeder sloeg haar bevende handen aan haar hart. - Ha, ha, zei ze, Goddank! Willem kuste haar op beide wangen. Hij was dat niet gewoon geweest vroeger, maar nu liet hij zich gaan. Jan zat op den zolder, Leo in den paardenstal, Pol en Vital in de schuur. De broers kwamen alle vier.

Baltus stond er bij en knikte maar. Wat zegt ge nu van zoo'n

kerel! Ze vonden hem prachtig. De flesschen stonden al op tafel, en ze dronken er op.

- Zonder de bezetting waart ge er bij geweest, zei Willem tegen Jan, den jongste. Dat was ook zoo. Maar de drie oudste broers waren vrij van dienst geweest.

Toen moesten vader en Willem verder naar nonkel Soo. De menschen stonden nu gereed aan de deur en 't ging maar aldoor van ‘alla proficiat!’

Ze kwamen voorbij de Stampershoeve; de dorschmolen ronkte in de open schuurpoort. Ze keken binnen. He, kwam Nardus naar hen toe? Heusch, Nardus kwam. Hij had niet veel tijd, want, ze zagen het, hij had den dorschmolen vandaag, maar hij wilde Willem toch de hand komen geven. En dat was vriendelijk van zijnentwege.

Dan sloegen Baltus en Willem de grintbaan in die langs de Burcht den heuvel opzwenkte. Het kasteel stond dicht en boven waren de gordijnen neergelaten, maar aan den grijzen gevel hing nog de vaderlandsche vlag te fladderen.

- Hoe gaat het nu op de Burcht, vroeg Willem.

Ja, wat zou Baltus daarop antwoorden. De jonkheer was al eenige dagen weg. Ge wist eigenlijk nooit wat de man uitvoerde. Er waren alvast dingen gebeurd onder den oorlog, die zeer verdacht roken....

Voorbij het kasteelbosch hield de grintbaan op.

- De aardenbaan is goed genoeg voor de boeren! spotte Baltus. Meneer de burgemeester hoeft langs hier niet te rijden.

Zoo kwamen ze uit achter ooms hoeve. Baltus bleef staan en keerde zich om.

- Zie - en hij wees met zijn vinger in de verte - zie ginder tegen den heuvel aan den overkant, die plek voor den molen, die was van ons, dat weet ge.

- Ja, toen stond er tarwe.

- Precies, nu staat er loof.

- Ja.

- Maar links in de heele breedte langs den aardenweg tot ginder aan die stakenhuisjes....

- Tot aan Peer den mandenmaker.

- Tot aan Peer den mandemaker, dat is nu 't onze.

Willem stond verbaasd.

't Was beste grond. Nog een paar jaren en dan zouden er vruchten op groeien zooals de boeren er hier nooit gezien hadden....

En de vetweiden van 't kasteel ter Beke, ginder achter het klooster, - maar die kon hij van hier uit niet zien - die had hij ook gekocht.

- Daar zullen we dezen namiddag of morgen eens langs wandelen, zei Baltus.

Dan gingen ze langs den boomgaard ooms hoeve binnen en de hond begon te blaffen.

* * *

Voor het acht dagen verder was, waren ze allemaal thuis of thuis geweest. De meesten moesten nog terug, de eene wat langer, de andere minder. Maar de oorlog was uit. Dat werd nu een heerlijke tijd voor wie de vreugde van het weerzien kende, maar in de andere huizen schrijnden de wonden opnieuw open en harten die gehoopt hadden tot den laatsten dag werden gebroken.

Ze gingen nu optellen wie er ontbrak, dat was een pijnlijk overzicht. Ze kwamen tot een en twintig, daarbij twee boerenknechten die als burgerlijke arbeiders naar Duitschland gevoerd werden, ziek terugkeerden en vorig jaar gestorven waren.

Maar het leven behield zijn rechten.

Baltus had al dikwijls gezegd: Als Willem terugkomt geef ik een banket voor heel het dorp. Hij kón dat doen en hij deed het. Zijn huis was te klein, maar op de binnenkoer der hoeve werd een groote tent opgetimmerd. De boeren kwamen kijken, door de open poort. He, dat was een kostelijk gedacht.

- Wacht maar, lachte Baltus, 't is nog maar een begin! We slachten het vetste kalf voor den verloren zoon. Maar hij slachte bovendien twee varkens en de oven rookte twee dagen aaneen en er werd bier gelost voor een heel dorp.

Moeder had er aan gehouden dat de dag beginnen zou met een dankmis en 't wou treffen dat de nieuwe onderpastoor al aangekomen was. Hij was zelf oud-strijder, maar zijn longen waren verzwakt. 't Zou niet meer gaan om nog achttien, twintig uren te week voor de klas te staan. Hier kon hij wel aansterken. Meneer de onderpastoor was op den kansel geklommen en dat was een sermoen geweest zooals hier nooit

gehoord was. Zijn eerste gedacht ging niet naar de levenden maar naar hen die ginder ver gevallen waren en rustten onder de zegening van het kruis. Hij sprak over hun leven, hun strijd, hun dood. Hoevelen had hij niet gesloten in zijne armen, hoevelen hadden hem niet hun laatste wil en wenschen toevertrouwd! Hij vertelde hoe hun laatste gedacht was gegaan naar hun dorpje en het huisje waar ze gewonnen en geboren waren. En hij had hun in moedersnaam nog een laatste kruisje gegeven voor de groote reis.

De menschen hadden al zitten hoesten en werken met hun zakdoek, maar toen opeens een vrouw luidop was gaan snikken was het of ieders hart brak.

De drukte duurde op de dorpsplaats tot tegen den middag. - Dat zet de maag open, beweerden de boeren; en ze dronken nog een glas.

Toen ze allemaal aan tafel zaten telde de veldwachter twee honderd vier en dertig man. Al de oud-strijders waren gevraagd en gekomen. Oude boerenveten en twisten moesten vergeten voor een dag; ze waren allemaal oud-strijders, kameraden geweest, hadden samen honger en dorst geleden, als beesten in hokken en schuren gelegen en gestaan en gevochten in het vuur. Met de jongens waren ook vader en broers gekomen.

Meneer pastoor zou graag gehad hebben dat de burgemeester ook werd uitgenoodigd. Maar daar was Baltus niet over te spreken. Konden ze nu gaan een vriendelijk gezicht zetten, nadat ze al die jaren als vijanden tegenover elkaar hadden gestaan? Baltus moest echter begrijpen dat het dan voor zijn pastoor zeer moeilijk werd om de uitnoodiging te aanvaarden. 't Waren allemaal zijn parochianen.... en 't was toch de overheid der gemeente.... Baltus begreep dat ook, maar zijn besluit bleef zooals het was. In dat geval zouden ze het moeten stellen zonder meneer pastoor. Het speet hem zeer, zei de geestelijke. - Mij ook, zei Baltus. Maar de onderpastoor kwam. Die was oud-strijder en was er dus op zijn plaats. Hij zat rechts van Baltus en zei 't gebed. Willem zat naast hem. Moeder was er ook.

Toen het eerste gerecht werd opgediend kwamen de boeren los en toen ze voor den roastbief zaten, waren ze in hun ele-

ment. Achter hen brandden de fornuizen en de stemmen begonnen te ronken onder de tent. De avond viel vroeg in en de lampen werden aangestoken. - Haha, zeiden de boeren en ze werden drukker. Ze zaten nu niet meer zoo vast op hunnen stoel. Ze wisten langs waar ze buiten konden en ze gingen. Ze bleven een oogenblik staan praten in de lucht en gingen eens kijken in een stalling waar ze een lantaarn zagen branden. Vóór ze terug de tent binnengingen rekten ze zich nog eens uit en ze herbegonnen.

De veldwachter die achteraan zat in de tent om de orde te handhaven, begon te waarschuwen, maar de glazen werden opnieuw volgeschonken en ze wilden er eer aandoen.

- A propos, garde, is 't waar dat meneer Mathieu zijn vrouw en kind heeft laten zitten en het land uit is? vroeg zijn tafelbuur.

- Dat schijnt wel zoo, bevestigde de veldwachter, ik heb altijd gezegd dat zijn vader hem beter had laten stikken of achter den grendel draaien.

- Misschien ter wille van de vrouw en de eer van het kindje, dacht de andere.

- Dat kon wel, maar daar was geen redding van te verhopen geweest. De kerel was doorgebrand. Totaal doorgebrand, herhaalde de veldwachter.

En wat moest de vrouw nu aanvangen, vroeg een derde zich af. Hij geloofde dat hij ze dezen middag in de dreef had zien wandelen. Misschien ging ze terug naar haar moeder?

Of hier komen inwonen bij meneer André. Nu ja, dat zou ook geen pleizierig leventje zijn.

Maar aan de eeretafel werd tegen de glazen geklopt.

De veldwachter sprong recht en riep: Silence!

Meneer de onderpastoor stond recht. Hij begon met Baltus en de boerin te danken voor hunne vriendelijke uitnoodiging.

- Waar is moeder weer? vroeg Baltus. Ja, moeder was niet op haar stoel te houden, ze wilde voortdurend terug in huis en naar de keuken. Ze mocht gerust zijn overigens, alles liep in de puntjes. Daar zorgde Klara voor en ze had helpsters genoeg.

De onderpastoor was blij omdat hem aldus dadelijk de gelegenheid gegeven was een groot aantal zijner nieuwe paro-

chianen naderbij te leeren kennen. Goed volk, dat wist hij. Vroom en wakker aan het werk. Hij was er bij voorbaat van verzekerd dat ze 't best met elkaar zouden stellen.

Zeker! riep de koster en daarop waren ze allemaal in de handen gaan kletsen. De kinderen die onder het zeil te loeren lagen, kletsten mee. Maar er was een tweede reden waarom hij zich verheugde mede aan te zitten: omdat hij hier openlijk zeggen kon hoezeer hij Willem waardeerde, en hoeveel hoop hij stelde op hem. Hij had hem niet in zijn bataljon gehad, maar hij wist dat het een van de dappersten onder de dapperen was, een jongen die plannen droeg in zijn hoofd en zich geven wilde aan zijn volk.

Terwijl Baltus aanstootte daverde 't handgeklap opnieuw door de tent. Toen hij den koster en den schoolmeester en nog andere boeren naar den onderpastoor zag gaan, kwam ook de veldwachter af met zijn glas hoog in de hand en hij stootte en zei: Allo meneer den onderpastoor, proficiat!

Willem moest danken en hij stond recht. Baltus klopte nu zelf met zijn mes op zijn telloor en iedereen zweeg.

Dit is het feest van de nieuwe broederschap, begon Willem. De banden die in het vuur gesmeed werden, zal de vrede niet meer verbreken. Zooveel we zijn hier en over heel het Vlaamsche land, wij blijven schouder aan schouder. Deze strijd is niet uitgestreden; de strijd met de wapens wel; de andere vangt pas aan.

Willem raakte in vuur en de menschen voelden dat een hooger gedacht boven hunne hoofden werd uitgezonden. Hij sprak over vrijheid, recht en onafhankelijkheid. Indien de oorlog in onze menschen dàt gevoel heeft wakker gemaakt, is heel deze strijd niet nutteloos geweest, betoogde hij.

Een half uur bleef hij aldus doorspreken en de menschen gaapten hem aan. Er is een oud spreekwoord, besloot Willem, dat zegt: Wiens brood men eet, diens woord men spreekt. Maar wiens brood eet gij nu? Het brood dat ge verdient met eigen handen, dat ge gezaaid en geoogst hebt op uw eigen land!

Wij, jonge mannen die den strijd hebben meegemaakt wij willen vooraan stappen onder de nieuwe vlag, wij willen de motor zijn die de beweging voortstuwt naar een nieuwen dageraad voor Vlaanderen.

- Van welke vlag spreekt hij, vroeg de knecht uit den molen, maar de bakker had geen tijd om te antwoorden, want het handgeklap verdoofde alle stemmen.

En toen schetterde de fanfare de hoevepoort binnen. Het zeildoek werd aan den ingang opengeslagen en de boeren sprongen recht. De meiden en de knechten schoven banken en tafels bij en 't bier spoot in de glazen.

De muziekmeester had zijn bril opgezet en trok een papier uit den zak. Toen hij met zijn dirigeerstok stilte had geëischt, begon hij:

> Mij is de groote eer beschoren
> in naam van onze sociëteit,
> te zeggen zooals gij zult hooren
> hoezeer onz' harten zijn verblijd.

't Was een lang en roerend gedicht en de muziekmeester mocht er hartelijk om gelukgewenscht. Hij kuchte en zei: Kruisrijmen zijn moeilijk, en hij stak zijn bril weer op zak. Ze hadden moeder teruggehaald uit de keuken en Klara ook en tante Cordula en al de meisjes die geholpen hadden. Maar meneer de onderpastoor had afscheid genomen.

Baltus deed zijn ronde door de tent.

- Wordt er hier niet meer geschonken, vroeg hij. Wacht, we zullen er Theo eens doen voor zorgen. Maar Theo was de tent uit. Misschien naar den stal gaan kijken of alles in orde was.

't Was laat toen de fanfare weer de poort uittrok en er waren leelijke gapingen in de muziek. De laatste boeren trokken mee. Ze schudden Kardoentje wakker die tegen den muur te slapen zat en legden hem in den paardenstal op stroo. Klara en iedereen was weg, de lampen waren gedoofd in de tent en de nacht lag over de hoeve. Toen sloot Theo de weidepoort achter zich en ging binnen.

III.

Willem herbegon te tellen. Zestien zag hij er, maar de zeventiende molen vond hij niet. Hij liet nog eens langzaam zijne oogen schuiven over de frissche verte: Zuidwaarts de heuvelrug van Heiberg met het bronzen kruis op de kruin; west-

waarts het zonnige Denderdal met de vruchtbare meerschen langs den stroom en in 't midden de lage groezeling der fabrieksstad, waar het grijze kerkschip en de zestiendeeeuwsche toren majestueus boven uitrezen, rechts de blauwige heuvellijn die tot aan de hoofdstad het noorden afdamde. Er woei een blijde, jonge wind en al de molens maalden zooveel ze malen konden. Willem ging terug zitten op een gevelden boom, maar hield zijn boek gesloten in zijn handen.

Een molenaar is de gelukkigste man van de wereld, bedacht Willem. Die staat daar als heer en meester over de streek en maalt en maalt het gouden graan tot voedzaam meel. 't Mocht regen zijn of zonneschijn, als O.L. Heer het maar waaien liet, de molenaar kon werken. Molenaars waren over 't algemeen oolijke philosophen. Toen hij nog een kleine jongen was had hij maalder willen worden. Want zijn kinderjaren hadden geen heerlijker tijd gekend dan de dagen die hij, telken jare, na de herfstkermis, doorbrengen mocht op den molen van oom Vital, te Nieuwenhove. Wanneer hij dan 's nachts wakker werd, lag hij te luisteren of de wind niet gekeerd was en oom de molen niet draaien moest en 's morgens was zijn eerste werk naar het raampje loopen om te kijken of de boomen bewogen en van waar de wind kwam. Dan trok hij den steilen molentrap op en keek eerst over de leuning naar de dertien molens die hij, bij helder weder, onderscheiden kon. Zoo hield hij iederen morgen overzicht en riep naar binnen, waar oom de zakken schikte: Denderwindeke zet bij, Meerbeke zit slap, Vollezeele rolt op.... Oom noemde ook de molenaars altijd naar den naam van hun dorp. Eens had hij oom gevraagd waarom hij altijd met de hand te frutselen stond in het lauwe meel dat door de houten goot van onder de ronkende molensteenen naar beneden kwam geloopen. Ik zoek naar den pauzenring, had oom geantwoord met een geheimzinnigen ernst. En oom had hem dan verteld dat er eens een paus op een molen geklommen was en zelf had willen malen, maar onvoorzichtig zijn vinger, juist zijn vinger met den pauselijken ring, tusschen de draaiende molensteenen had gestoken en afgemalen. Sedertdien zochten al de maalders van de wereld naar den pauzenring....

Willem voelde de lekkere warmte van de jonge Aprilzon in zijn rug. Het gras was zienderooge opgeschoten in de laatste

dagen, de koeien stonden uit. Ze waren nog een beetje verdwaasd van zoo opeens na de beslotenheid der wintermaanden in de vrije lucht te staan en werden dul wanneer ze den wind hoorden zoeven in hunne ooren, en stootten dwaas hun horens tegen elkander. Dan zetten ze 't weer op een loopen met hun staart als een wimpel in de lucht. Het koren stond al twee vuist hoog; de groote boeren waren aan 't heggen en ploegen op het haverland; 't werd tijd om te zaaien. De kleine boertjes waren bezig op hun aardappelveld. In de hopvelden bonden de vrouwen de eerste ranken om de staken die een wemeling van mastjes leken in de verte. Rond de huizen begon een wittig waas te komen van vroeg-bloesemende kerselaars. De perzikboomen droegen nog geen blaren, maar hunne kruin was louter roos van bloesem.

Willem keek omhoog. Daar roekoede een houtduif in den hoogen kanadaboom voor hem; hoog in de lucht zaten de leeuwerikken te preeken en de merels floten op elkander, als schalksche knapen.

Hij hoorde een fijn kinderstemmetje op den aardenweg en een klare vrouwenstem die riep: Niet zoo vlug Dorry, mamie kan u niet volgen. Maar Dorry liep en liep maar door. Toen zag ze opeens Willem zitten en bleef staan. Lucette kwam bij en gaf haar een handje.

- Wie zit daar, Mamie?

- Een meneer.

- Een brave meneer?

- Natuurlijk een brave meneer....

De meneer glimlachte, zeker was hij braaf. Dorry was moe, ze wou gaan zitten op den boom.

Willem stond recht en groette; Lucette knikte vriendelijk terug, terwijl ze hem open en belangstellend aankeek.

Dorry ging zitten; haar mama naast haar.

- Zoo moe! zuchtte 't kleine meisje, en liet plechtig hare handjes in haar schootje vallen.

- Wellicht van de eerste warmte, zei Willem belangstellend; maar meteen voelde hij zich verlegen omdat hij de eerste het woord tot mevrouw had gericht. Dat kon wel, beaamde Lucette met een glimlach. En Willem zag dat ze

groote, groen-bruine oogen had onder een dubbelen boog van donkere wenkbrauwen.

- Hoe heet die meneer, Mamie? vroeg Dorry weer.

Moest hij 't zelf zeggen of kende Mamie reeds zijn naam. Is 't niet Willem? vroeg ze. Zoo was het. Hij bekeek het kindje en hij bekeek vluchtig zijn moedertje.

- Wat heeft de kleine mooie, groote oogen, bewonderde hij. Dat waren de oogen van zijn Mamie, en dat wist Mamie ook wel.

De jonge mevrouw scheen heelemaal niet zoo koud en op afstand als de menschen meenden. Ze hadden ook zoo weinig gelegenheid gehad om haar te leeren kennen. Vóór den oorlog was ze maar eenmaal hier geweest op het kasteel ter Beke, daarna was ze in de groote vlucht mee de Hollandsche grens over gegaan en daar een paar maanden nadien gehuwd met meneer Mathieu. Al die jaren was ze buitenlands gebleven en Dorry was er het jaar na hun huwelijk geboren. Willem had ze nooit zoo van dichtbij gezien.

Dorry was weer rechtgesprongen en trachtte met beide handen moeders hoofdje voorover te halen om mamies neus tegen haar ronde neusje te drukken. En heusch, het ging. Dorry was sterker dan mamie. Toen moest Lucette weer lachen. Ze streek weer de kroezeling van haar donker haar mooi en door het matte brons van haar gelaat roosde aan de sterke ronde jukbeenderen het gezonde bloed.

- Ik dacht dat Dorry moe was, zei ze; anders gaan we voort.

Maar Dorry ging weer zitten.

- Zijt u nu heelemaal vrij van dienst, informeerde Lucette.

Inderdaad, dat was gedaan voor goed. Hij was blij dat hij zijn militaire kleedij had mogen wegbergen.

- Het stond u nochtans mooi, zei ze.

Had ze hem gezien? Ja, ze had hem gezien toen hij van de kerk terugkeerde, den dag dat ze zijn weerkomst hadden gevierd. Willem voelde zich gevleid. Toen ze een poosje gezwegen hadden zei ze:

- 't Is hier een heerlijke streek. Ik kende ze nog zoo weinig. Willem kon nu vrijer spreken; hij was trotsch op zijn land en zijn geboortedorp. Een dorp als een droom, met dat gothisch

juweel van een kerk in de kom en het gezonde bedrijf in de hoeven en op de heuvelen. Daarover begon nu pas de toover van de lente. Maar over een paar weken, indien mevrouw dan nog hier was, moest ze weer eens de heuvelen opgaan en de boomgaarden langs met hun overdadige witheid van bloesemtrossen....

Misschien bleef Lucette inderdaad nog wel eenige dagen; ze wachtte alleen op nader nieuws van haar moeder. Dorry had zitten figuurtjes teekenen op den aarden weg; maar ze werd weer moe en kwam terug haar plaatsje innemen tusschen Willem en Lucette.

Opeens vroeg ze: - Mamie, waarom ligt die boom hier?

- Omdat de menschen hem omgehakt hebben. - Waarom hebben de menschen hem omgehakt?

- Omdat hij te oud was.

- Waarom was hij te oud?

Ja, dat wist mamie niet. Willem ook niet. Toen vroeg Dorry verder:

- En blijft hij hier zoo altijd liggen?

- Nee, de menschen komen hem weghalen.

- Waarom komen de menschen hem weghalen?

- Om hem in planken te zagen, of misschien om er klompen van te maken.

- Klompjes, zooals van Dorry?

Toen moest ze aan Willem vertellen dat ze thuis mooie klompjes had met bloemetjes er op en een mooi leertje er aan, om Philomeen te helpen schuren.

Dat moesten prachtige klompjes zijn voor die lieve kleine voetjes. Willem sloeg van bewondering zijn handen in elkaar zoodat zijn boek op den grond gleed.

- Mamie, wat leest die meneer? vroeg Dorry.

Ja, dat wist mamie niet, maar dat zou Willem haar vertellen.

Iets heel moois. Van een jongetje dat op den rug van een gans in de lucht werd opgenomen en de wonderlijkste avonturen beleefde. Waren er plaatjes in? Nee, plaatjes waren er niet in, maar 't was toch heel mooi.

- En hoe heet dat jongetje?

- Niels Holgersen. Willem moest vertellen van Niels.

- Nee, je moogt meneer niet lastig vallen, zei mamie.

Dat was toch niet lastig, vond Dorry, meneer had het immers al gelezen. Maar 't verhaal zou veel te lang duren, zei Lucette nog. Meneer zou 't op een anderen keer vertellen. Zou hij? Ja, hij beloofde 't.

- Houdt u van de Nooren, vroeg Lucette dan weer, ik bedoel van de Scandinaafsche literatuur. Zij hield er dolveel van. Daar hadt ge tenminste wat aan.

- Ik heb zooveel achterstand in te halen, bekende Willem. Al zijn makkers van den buiten trouwens. Wat kenden ze van literatuur, van de moderne vooral wanneer ze na hun middelbaar onderwijs belandden op de Universiteit? Wat verzen van Gezelle, iets van Verriest, de Aya Sofia van Schaepman natuurlijk, een bloemlezing uit Streuvels.... veel meer was er niet te vinden in de collegebibliotheek. Het beterde maar het bleef nog treurig. En tijdens de vacantie had een boerenzoon natuurlijk noch gelegenheid noch tijd om te lezen. Er was geen boer, uren in het ronde, die een bibliotheek had, en bovendien onder het verlof viel er te werken, samen met broers en knechten op. Gezond was dat wel, maar het had zijn schaduwzijde. De eerste jaren aan de Universiteit had Willem alles gelezen wat hij grijpen kon, zonder orde of onderscheid. Daarop was de oorlog gekomen.... vier jaar lang....

- Indien ik u helpen kan, stelde Lucette voor, u kunt gerust komen; ik heb hier heel wat moois gevonden.

Maar Willem keek verlegen van verrassing en dankbaarheid. Ze zag het en herhaalde dat hij 't gerust doen kon. Ze begreep zoo'n toestand best. Haar schoonvader zou 't zeker goedvinden. Het was zoo'n beste man. Ze kenden hem niet genoeg. Hij las nog veel; maar de bibliotheek was toch vooral het werk geweest van Mevrouw Elise.

- U moet ze beter gekend hebben dan ik, zei ze vragend.

- Ik heb ze tien- en tientallen keeren ontmoet, bevestigde Willem; vóór en na de school. Ik zal dat fijngesneden gelaat en die heel witte haren nooit vergeten. Ik heb ze nooit anders gekend. Ze scheen erg veel van kinderen te houden.

Ze zwegen een poos. Lucy's oogen volgden een trein die achter den Dender door de vlakte sneed, het Noorden in. Dan bekeek ze Willem opeens weer en vroeg met verstolen spot in

haar oogen: Hoe staan de menschen eigenlijk tegenover de Burcht? Ja, wat zou Willem daarop zeggen. Zijn hoofd bewoog: zoo, zoo, en hij glimlachte alleen.... Maar ze begreep.

Dorry had honger gekregen. - Dan zullen we maar naar huis gaan, besliste Lucette. Als u komt, dan liefst na vijf uur, zei ze nog. Willem stond recht en dankte nog eens.

- Krijgt meneer een handje?

- Dag! zei Dorry en meneer kreeg een handje.

't Was ook voor Willem tijd om te gaan. Hij stapte den aardeweg op, maar toen hij even omkeek bemerkte hij dat ook Lucette zich omkeerde. Toen riep ze opeens naar Dorry, die wat achterbleef, dat ze zich haasten moest.

Willem zag vader uit het Molenhuis komen, naar hem toe, recht en vlug. Willem voelde zich telkens een beetje verlegen wanneer hij zijn vader en zijn broer arbeiden zag en hij daar liep en kuierde en maar studeerde of las. Maar vader vond het goed. Willem was geen college-jongen meer. En dan die ongelukkige achterstand door den oorlog. Hoe vlugger hij nu klaar kwam met zijn studies, hoe beter. Dat moest Theo ook goed vinden.

De bode had een brief voor u, zei vader, met den stempel op van het Parlement.

O, dat was vermoedelijk van den heer van de Putte, die hem uitnoodigde tot de vergadering.

Ze gingen samen verder.

- Was dat de jonge mevrouw van 't kasteel? vroeg vader. Willem knikte.

- 't Lijkt me wel een fijne, ontwikkelde vrouw, zei hij.

- Dat zal wel, zei Baltus. En even daarop: Die is weer boven water. Ze zal er nu wel voor zorgen dat haar man dat nieuwe fortuin niet meer in handen krijgt....

- Van wie heeft ze 't eigenlijk geërfd? vroeg Willem. Was dat niet 'n broer van haar moeder?

- Een half-broer, zei Baltus.

Een eindje verder bleven ze staan. Over de lagere stallingen heen zagen ze de metsers, die de nieuwe schuur optrokken, op hun stellingen staan en ze hoorden achter hen op den kouter de echo galmen van de stalen truweelen op het steen. Het zong

in Baltus hart als een lied van kracht en voorspoed en geluk.

- Tegen einde Mei is alles klaar, zei de boer.

- 't Zal prachtig zijn, bewonderde Willem, eens dat ook de stallingen zullen herbouwd en verruimd zijn.

Baltus zag het heele bedrijf al staan in zijn verbeelding, groot, vierkant en gesloten als een burcht. Ook het huis moet later afgebroken en heropgebouwd worden. Maar de schuur moest voorgaan, daarna komen de stallingen aan de beurt. De oude gebouwen waren te eng geworden voor den oogst en voor het vee.

Willem stond te kijken naar het land en den boomgaard en de heuvelen aan den overkant van het dorp; en hij kon er zijne oogen en zijn hart niet van verzaden.

- Wat ik eigenlijk zeggen wou, zei Baltus, toen ze aan den slagboom waren gekomen, over Klara moet ge niet veel spreken met Theo. 't Is beter niet. Daarop gingen ze door den boomgaard de hoeve binnen.

* * *

Die week was Willem niet gegaan; hij voelde een prikkelende begeerte en een verlammende aarzeling. Telkens hij er aan dacht was het of een vleugel over zijn hart streek. Maar de volgende week vroeg hij zich af: waarom ga ik niet? Over enkele dagen is ze weg en maandag herbeginnen de lessen.

Toen hij van tafel opstond, zei hij: ik zou wel een paar boeken willen halen op 't kasteel ter Beke. Hij had getracht het zoo onverschillig mogelijk te zeggen, maar hij hoorde een vreemde onzekerheid in zijn stem en hij wist dat hij kleurde. Maar vader had er niets tegen. Vader stond altijd zoo ruim en vertrouwend tegenover al wat Willem's studie raakte. Moeder wilde iets zeggen maar ze zweeg.

Het was Philomeen, de oude meid van meneer André die opendeed en Willem in de spreekkamer leidde. Maar ze kwam een oogenblik daarna meneer verzoeken in de bibliotheekkamer te komen, of hij wilde volgen. Hij zat in de hooge, lichte kamer die uitgaf op den vijver en hij bedacht hoe hij vele jaren geleden, toen hij als schooljongen in het bosch geslopen was om hazelnoten te plukken, mevrouw Elise voor ditzelfde raam had zien staan, met een boek in hare hand en luidop lezend naar

buiten. Hij had staan luisteren en daar was iets in haar stem dat zijn hart ontroerd had. Nu zat hij zelf voor dit hooge raam en wachtte. Daar was iets in zijn hart als de blijde geheime verlokking van een verboden geluk. Hij begon zich te berouwen dat hij gekomen was. Hij keek naar de diepe zware lederen zetels, de gesloten boekenkasten en schilderijen aan de wanden: landschappen die hij erkende, de vijver met het dobberend bootje, de Burcht in de lente, het berkenboschje.... Hij herinnerde zich nog wanneer meneer André dat had geschilderd. Hij had toen verbaasd staan kijken achter den rug van den schilder. Veel waarde zou dat natuurlijk wel niet hebben.... Willem schrok toen hij kort getrappel van voeten hoorde in den gang.

- Ik heb u laten wachten, zei Lucy, maar Dorry wou absoluut meekomen, toen ze hoorde dat de meneer van het vertelsel hier was, maar ze was zoo zwart als een moortje en moest eerst even gewasschen worden.

Willem was blij dat Dorry er bij was. Dat gaf een rustiger en veiliger gevoel.

- Hebt u al eens rondgekeken, vroeg Lucette opgewekt. Nee? u hadt het gerust kunnen doen.

Ze schoof de bibliotheekdeuren open. Een weelde van keurige banden, een rijkdom van kennis en schoonheid, een schatkamer waar Willem aarzelend voor te bewonderen stond.... Daar hadt ge Goethe en Schiller, compleet. Daar stonden de Russen, Dostojewsky, een tiental werken.... Hield hij van Dostojewsky? - Nu ja, veel had hij niet van hem gelezen. Schuld en boete, natuurlijk, en toen hij pas aan de Universiteit was gekomen, de gebroeders Karamasow....

En daar Björnson: Synnove? Mooi, is 't niet?

't Is het innigste wat ik van Björnson ooit gelezen heb, bewonderde Willem. En Ibsen? Hij kende wel een paar stukken van hem, maar verder niets. Nederlandsche literatuur? Nee, die had ze niet veel. Vondel, natuurlijk, maar van de modernen haast niets. Daar in de tweede bibliotheek hadt ge de Italianen.... Mooi en zoo warm, zoo menschelijk..... En minder brutaal dan de Spanjaarden....

- Kent u Italiaansch, vroeg ze.

- Ik lees het wel, zei Willem; dat heb ik bij mezelf in

de loopgraven geleerd; maar ik heb het nooit gesproken.

Terwijl hij een oogenblik later een prachtband van Foggazzaro's Daniele Cortis aan 't bewonderen was, voelde hij hoe Lucette hem van terzijde weer te bekijken zat.

- He, Dorry, wat heb ik u verboden? berispte Lucette opeens. Kleine Dorry was weer al de banden waar ze aan reiken kon, achter in de boekenkast aan 't duwen. Maar Dorry had nog niet begrepen waarom ze dat niet doen mocht. Was 't niet veel beter dat de boeken veilig achter in de kast zaten?

En kent ge dit, vroeg Lucette en reikte Willem een boek, terwijl ze gingen zitten voor het tafeltje tusschen de tuinramen. Willem las: ‘Het lied van de vuurroode Bloem’, door Linankowsky. Hij kende 't niet. Dan moet u 't beslist lezen, raadde Lucette aan, het is een boek vol verrukkelijken hartstocht en spanning.... Wat zijn onze gewone rommannetjes daarnaast eng, benepen en zwak. Hier voelt ge de ruimte, de sterke lucht, de natuur en de menschen die daarin bewegen, hebben bloed in de aderen.... die leven.... leven! Hè, was ze daarom zoo stil, onderbrak ze opeens, nu zijt ge niet braaf, hoor!

Dorry was netjes de plaatjes uit een kunstalbum aan 't losmaken.

- Ze zal het niet meer doen, verzachtte Willem.... Ze belooft het heusch, niet Dorry?

Willem zat nu rustig en gezellig, zelfs bevreemd dat het zoo van zelf ging.

- Nog een cigarette, presenteerde Lucette. Ze stak er zelf nog een op en achterover gebogen liet ze den rook in losse krulletjes omhoog dwalen.

- Het moet u wel vreemd hebben geschenen, zoo weer veilig thuis te zijn na die vreeselijke jaren, informeerde ze.

- Och 't betere is een mensch zoo gauw gewend, lachte hij.

Ze praatten nog even over den oorlogstijd. Lucy had wel lust gehad in 't begin om als verpleegster naar het front te gaan, vertelde ze. Maar.... Mathieu wilde niet wachten. Hij wou eerst trouwen. Er was een korte pijnlijke stilte. Ik heb later nog gepoogd om naar Frankrijk te gaan, ging ze voort; in den winter vooral kreeg ze telkens heimwee naar het Zuiden. Met haar moeder had ze destijds twee winters doorgebracht in Cannes.

- Ik heb er een paar malen mijn verlof doorgebracht, zei Willem. Eerst in December, de andere maal in Februari, toen de mimosa in vollen bloei stond....

- Maar ik vrees misbruik te maken van mevrouw's tijd, verontschuldigde hij zich toen Philomeen even aan de deur iets was komen fluisteren tegen Lucy. Hij was al opgestaan. Ze zei dat hij gerust nog wat blijven kon, maar hij dierf niet terug gaan zitten.

- Neemt U de 'Vuurroode Bloem' en deze andere twee boeken ook maar mee, zei ze. Ze ging enkele treden mee naar beneden; dan dankte hij nog eens en nam afscheid.

Zijn haastige stap was onvast toen hij zich langs het rhododenlaantje naar de poort haastte, maar in zijn hart was er een vreemd geluk geboren.

Toen hij den steenweg opging naar de hoeve zag hij opeens een mei steken boven het nieuwe schuurdak.

- Dat is klaar, zei Baltus, die het werk te bewonderen stond.

- Goed en vlug gewerkt, beaamde Willem.

Ze gingen over den dorschvloer en bekeken nog eens de pilaren en de balken en het stevige gebinte daarboven.... Dan bemerkte Baltus het pakje in Willems hand, maar gaf er niet verder aandacht op en stapte den paardenstal in.

* * *

Meneer André zei niet veel dien avond. Hij had een wee gevoel. 't Was de eerste maal dat hij vandaag weer eens een ronde gedaan had door het dorp en het veld.... Hij had wel geaarzeld eerst, maar toen hij daar na den middag tegen den vijver stond te kijken en zag hoe mooi de zon op het watervlak lang en hoorde hoe de vogelen druk bezig waren in de boomen - de koekoek riep maar door en in de kruin van een eik zat een specht te schateren - toen had hij zich toch beslist.

Jean, breng mijn laarzen, had hij gezegd, en maak Ourso los, we gaan er op uit. Jean had hem achterna gekeken, blij in den grond dat de oude heer weer eens buiten het park wilde. Zoo maanden alleen zitten en geen menschen willen zien en geen land, dat was heelemaal niet goed.

De man is wel verouderd, dacht hij.... Niks geen wonder trouwens....

Meneer André was het halve dorp rondgegaan, langs het klooster en de kloostermeerschen, de Wijngaerdhoeve, de Langerij, den eikenheuvel en over den molenkouter langs het elzenboschje terug.

De menschen waren bedrijvig aan den arbeid en de weiden liepen vol tierig vee. Hij was af en toe blijven staan kijken van op den weg. Vroeger liep hij we eens over de akkers heen; 't was zijn goed en de pachters en boeren zeiden niets. Maar hij had er geen recht meer toe. Ze waren nu zelf heer en meester geworden over 't land en hij voelde zich als uitgesloten staan turen voor een slagboom. Hij was vermoeid toen hij tuiskwam, hij was niet meer gewend zoo lange wandelingen te maken, zijn beenen werden stram en hij kreeg soms een vervelend geruisch in de ooren. Hij had dien avond last om naar boven te gaan. Lucette zag het en zei: Kom wat bij 't vuur zitten, de avonden zijn nog koel. Maar André liet zich in een diepen zetel zakken, rekte zijn beenen uit naar het open haardvuur en vroeg dan weer:

- Wat is 't voor een jongen?

- Hij lijkt me wel interessant, zei Lucette niet onverschillig, verstandig en korrekt. En na een poosje: Een flinke jonge man lijkt het zoo.

Ze stond tegen het vensterraam geleund en hief haar boek omhoog, zoodat het laatste licht er nog op viel.

- Maar zou 't niet beter zijn dat ge hem niet ontvingt, vroeg de oude man, zonder op te kijken van het vuur. Leonce zal het niet erg vriendelijk van u vinden.

- Waarom? deed Lucette verwonderd.

- Ja, natuurlijk, ik weet wel, 't is dwaas en kinderachtig al die ruzie en wringerij.... zoo jaren lang. Ze hebben ongelijk, allebei. Leonce heeft altijd zijn zin willen doorzetten en Baltus blijft koppig. Een boer is al zoo koppig van natuur.

Er werd zachtjes op de deur geklopt.

- Kom binnen, riep Lucette. Kom binnen.

Dorry kwam binnengeloopen in haar wit nachtjaponnetje. Ze sprong op mamie's schoot en sloeg hare armen om moeders hals en omknelde hem zoo hard ze kon.

- Grootvader, help me, die kleine deugniet wurgt haar mamie, riep Lucette met komischen angst.

- Ja, ja, zei grootvader, zonder op te kijken, Dorry is een schat.

- Nu is 't goed, zei Lucette, toen Dorry maar doorging met zoenen. Zeg nu ook Grootva goe'n avond.

- Zijt ge daar mijn lieve schat, zei de oude heer toen hij ze op zijn schoot hield.

- Zoo is 't niet mooi, vond Dorry, ik zal hem eens mooi maken. En ze begon den knevel van grootvader met haar kleine roze vingeren te krullen en dan streken die lieve handjes door zijn grijzen baard en streelden de dunne vlassige vlok haar weg van zijn voorhoofd.

- Grootvader niet moe maken, zei Lucette. Ze nam Dorry van zijn schoot. Nog een zoentje, zei Dorry, maar ze gaf er nog een tweede en een derde bij. Dan moest ze mee met Philomeen die te wachten stond.

De schemering hing in de kamer. Lucette was weer gaan zitten met den rug naar het raam gekeerd, maar ze las niet meer. De zon was weggezakt achter de boomen, de donkerte kroop langzaam van den grond tegen den kasteelmuur op en meteen was het avond geworden.

- Ik heb den jongen maar 't boek van Linankowsky meegegeven, hernam Lucette.... Hebt gij het toen heelemaal uitgelezen, grootva?

- Eenige bladzijden, zei meneer André, daar ben ik te oud voor geworden.

- Een mensch is nooit te oud om iets moois te genieten, verweerde Lucy.

Maar de oude heer had niet veel lust om te praten, dien avond.

- Weet ge wat ik vind, zei hij na een poosje nog, dat de menschen niet meer zoo vriendelijk zijn als vroeger; ze hebben iets brutaals gekregen in hun gesprekken en gebaren.

Hij zweeg en volgde zijn gedachten verder in de kronkelende speling van het haardvuur.

Toen het tijd was voor 't avondmaal kroop hij moeizaam recht en slofte de kamer uit.

* * *

Maar op zijn kleine kamertje dat uitgaf op de weide zat Willem bij de lamp gebogen over zijn boek. 't Was een nieuwe wereld die voor hem openging. Tusschen 't verhaal door moest hij telkens weer denken aan den namiddag op het kasteel en er was een zwellende blijdschap in zijn hart. Dan keek hij weer in het boek, maar tusschen de bladen hing dezelfde bescheiden parfum die Lucette om zich droeg. Hij vond het eigenlijk jammer dat vader al die jaren in ruzie had gelegen met den jonkheer van de Burcht. Nu ja, de Burcht was het kasteel ter Beke niet en hij was ervan overtuigd dat meneer André daarover heelemaal niet eens was met zijn neef. Mevrouw Lucette zeker niet. Maar het gaf wel een onprettig gevoel. Waar was hij weer? Nee, hij moest het heele hoofdstuk herlezen. Beneden hoorde hij 't gemompel van vaders en moeders stem; maar hij kon niet onderscheiden waarover zij 't hadden, en las voort.

Baltus en Mina waren 't niet eens over Willem.

- Hij had een betere partij kunnen kiezen, zei Baltus nog eens.

- Misschien, zei Mina, maar hij zal aan Klara een brave vrouw hebben, en ze heeft toch ook haar geleerdheid zooals al de andere, en ze heeft ten minste verstand van huishouden en zal 't niet allemaal aan haar lijf hangen.... Want al die juffertjes tegenwoordig... Ik heb er niks geen vertrouwen in....

- Hij hoeft geen juffertje te nemen, onderbrak Baltus, maar er zijn toch meisjes genoeg die rijker en van beteren stand zijn dan zij en ook braaf.... Een jongen die studies gedaan heeft zooals hij, mag zich overal aanbieden.

Baltus had zich destijds niet tegen de verhouding met Klara verzet. In 't begin dacht hij: 't is beter dat hij zijn hart op een meisje van hier zet dan op de Universiteit gevaar te loopen.... Doch Willem was nu toch oud en verstandig genoeg om te zien wat de wereld was en bood.

Maar daarover werden ze 't natuurlijk niet eens.

- Wanneer komt de jongen toch eten, vroeg moeder. Ze ging naar den trap en riep naar boven: Willem! Komt ge niet eten? Ik geloof vast dat hij in slaap zit, zei ze binnensmonds, maar ze riep nog eens en harder.... Dan trok

Willem de deur open en riep naar beneden: Ik kom.... Ik kom dadelijk.

Den volgenden zondag had Willem zijn boek meegenomen toen hij naar Klara ging. Ze zaten tegen den tuinmuur in de zon....

- 't Is een verrukkelijk boek, zei Willem.... Hij praatte maar door over 't werk, haastig en bewonderend.... 't Is zoo heel anders als de romans die we gewoon zijn te lezen.... zoo heel anders.

Klara zat hem stilletjes aan te kijken en luisterde, de bewonderende oogen op zijn glanzende gelaat gericht.

- Ik wou 't ook eens lezen, zei ze.... Maar hij wist niet of hij 't boek verder geven mocht - hij was zoo bang dat het beschadigd of bevlekt zou worden.... hij zei alleen: Ik weet niet of het mag, ik zou 't eerst moeten vragen.

- Als 't niet mag, antwoordde Klara alleen en ze drong niet aan.

Willem ging dien dag vroeger weg dan naar gewoonte. Ik moet mijn koffer nog klaarmaken, verontschuldigde hij zich. Maar 't einden de dorpsstraat gekomen vóór het kasteel ter Beke, sloeg hij den kloosterweg in die om het park liep.

Toen hij door de hooge haag het donker raam van de bibliotheekkamer boven den vijver zag, bleef hij even staan.... Hij zag iemand in de kamer het licht aansteken en de schaduw van een arm die de roze gordijn dichtschoof. Indien ze Zaterdag namiddag nog hier is draag ik haar de boeken persoonlijk terug, besloot Willem. Hij zou er spoed mee maken. Maar opeens hoorde hij 't naderend kloppen van holleblokken op den grintweg en ging door.

AUG. VAN CAUWELAERT.

(Wordt vervolgd).

De nachtegaal.

Davos.

Een herfst is er, onaangerand van sterven.
Wit rijzen toppen, in de zon gewasschen,
Weerbaar, gekarteld in het blauw gekorven,
Maar oogen die reeds keeren in hun kassen
Zien er het schuimend licht vergeefs verbrassen,
De zon is licht, het lichaam is bedorven.

Lijdelijk liggen zij er uitgestrekt,
Leven verlangend uit vertraagden dood,
In loome rust van dag tot dag gerekt,
Hier in dit dal als een gezonken vloot,
Verloren in het laatste avondrood,
Te vroeg verraden en voorgoed genekt.

Nooit was verlangen droef als dezen avond.
Het rosse licht scheen over het balcon.
Er lag een jonge Griek; smal en gehavend
Waren zijn trekken in de matte zon,
Maar teeder en gelukkig om het lavend
Lied dat een kleine nachtegaal begon.

Voordat de duisternis was ingevallen,
Ontstak die klare brand tusschen de twijgen
Der schrale lijsterbes, een trillend schallen,
Opwindend, roekeloos, een stralend hijgen,
En helderder na een kortstondig zwijgen.
Een koele sneeuw van tonen scheen te vallen.

En de vermoeide oogen gingen dicht,
Luisterend, poop'lend in zichzelf verzonken.
Een duist're droom werd liefelijk en licht.
Dit zingen werd als morgendauw gedronken.
Het sprankelde in de schemering als vonken,
Het werd een zingend vuur, een stroomend licht.

Het zwol tot een hartstochtelijk verlangen,
En dan weer zonk het, zacht en ingehouden,
Geluwd en in een milden droom bevangen.
Doch of zich vleugelen van klank ontvouwden
Ruischte het, wijder, luider, in een lange
Wild jubelende wervelstorm van zangen,
De kleine stem, die zich verduizendvoudde.

En onverhoeds zweeg het onstuimig lied.
Hij sloeg de oogen op. De nacht was vaal.
Dwalende zag hij rond, het was er niet.
Was dit het einde van het wild verhaal?
Een zorgeloos geluk, het was er niet.
Veerkracht en vreugde, maar het wàs er niet.
O God, vergeef de kleine nachtegaal.

ANTHONIE DONKER.

Twee voeten.

Toen de dominee zweeg, keek de bruid voor het eerst recht en bewust hem aan. Zij had gedurende de geheele toespraak langs en door hem heen zitten kijken - alsof zij ingespannen iets volgde met innerlijk oog. En hij had, om de kluts niet kwijt te raken, geërgerd zich uitsluitend tenslotte tot den bruigom gericht. Nu zagen voor het eerst haar klare groen-grijze oogen, met de kleine goudbruine vlekjes, in de zijne - onbarmhartig onverschillig. Zijn hand gleed koel-snel van de hare weg; tegen den bruigom deed hij warm hartelijk, als om zich schadeloos te stellen voor een geleden nederlaag.

De bruid dacht al lang niet meer aan hem. Het orgel ruischte als een verre zee in haar ooren, waar zij langzaam de kerk uitschreed naast den jongen musicus.

'Meeresstille und glückliche Fahrt,' zei hij. 'Hoor je?'

Zij knikte. Zij glimlachte stil in zichzelf om haar satijnen sleep, die als een zware witte vogel achter haar gelegen had, nu getild werd door de bruidsmeisjes, zoodat de twee wit satijnen schoentjes zichtbaar werden. Zij wist het, en zij liep zorgvuldig met den veerenden luchtigen tred, die was als een eeredienst voor haar kleine zedige zuivere voeten, op elk ander uur van haar leven geheel onder den rokzoom wegschuilend.

Maar in de consistoriekamer, waar zij zich met haar echtgenoot omstuwd zag door familie, vrienden en kennissen, werden zij plotseling heel levend. Half verstopt onder het zware satijn, doken zij thans met een verwachtenden kijk eronder uit - dan bijdehand zich terugtrekkend, lieten zij zich hardnekkig in 't geheel niet meer zien.

En Greta Kovels hief haar smal levendig gelaat op naar neef

Bartof, die groot en slank met zijn grijzenden kop voor haar stond - zijn donkere oogen glanzend in de hare, zijn warme sterke hand beschermend haar vingers omsluitend.

'Veel geluk kind - véél geluk!'

'Dank u neef.'

'Muziek zal er tenminste in je huis zijn - en laten we hopen als accompagnement op gelukkige gebeurtenissen hè?'

De jonge man lachte gedwongen - een wat misnoegde trek boog langs zijn neus bij het woord accompagnement. De bruid bloosde - een blos die zich verloor in het hooge plooisel om haar hals. Zij hoorde de diepe stem doorpraten naast zich tegen haar man, en zij wist op eenmaal niet meer waarom zij zich te voren zoo trotsch had gevoeld, dat neef Bartof gekomen was om haar te zien in al haar wit satijnen glorie - zij dit alles, schuw en beschaamd thans, haast niet meer verdroeg.

Haar bevende hand haakte nerveus in den sluier - en temidden van al de bewondering, de glimlachende verteedering, de kussen en gelukwenschen, den geur der oranjebloesem, verdrong de alweer lachende bruid met geweld het gevoel van leegte en verlatenheid, dat haar een moment had gegrepen.

Zij kwamen te wonen in een klein huis, dat gedrukt stond tusschen een pakhuis van koloniale waren, en een gebouw waar vergaderingen werden gehouden.

In dat kleine huis klonk de piano den ganschen dag. In de voorkamer, waar de smalle zijstraat aan den overkant dit huis juist met meer licht bedeelde, gaf de jonge piano-leeraar zijn lessen. Het waren er vele; en van den ochtend af, boog zijn bleek profiel met den even misnoegden neus naar den leerling die om het uur wisselde op het draaiend krukje.

De jonge vrouw in de kamer naastaan, achter de dichte suitedeuren, - luisterde naar de etudes, de preludes, de sonaten - naar het soms plots hard en gebiedend voorspelen van een paar geoefende handen tusschen al het gestumper. Maar zij luisterde nog naar iets anders: tusschen voeten van volwassenen, die welopgevoed het huis, de kamer binnentraden, kindervoeten, die binnenholden alsof zij niet gauw genoeg het uur konden wegwerken. Zij wist het zoo zeker of zij het zag, hoe

zij zich rekten en ongeduldig draaiden - en zij vond dat alles wonderbaar lief....

In de lange stille uren van alleen zijn liepen haar eigen sierlijke voetjes voor 't eerst lange onbekende wegen af. Zij gingen verblijd al de nieuwe kleine plichten in het jonge huishouden langs - staken nieuwsgierig den neus in honderd kleine nieuwe ervaringen.

Zoo had zij ontdekt, dat zij door het hooge zijraam op de zoldertrap kon kijken in het groote pakhuis, waarvan den heelen zomer de luiken openklepten. Mannenstemmen, diepe sterke, wierpen mekaar kwinkslagen toe - er ging het knarsend gepiep van katrollen. Groote kisten en vaten werden opgeheschen, binnengesleept - stapelden zich.

Greta voor het raam, moeizaam op de teenen zich rekkend, snoof vreemde geuren. Wat was dat alles - zij sloot half de oogen, de neusvleugels gesperd. Brandende zon in een hellen hemel - weelderig tropische plantengroei - zweetende donkere lijven - snelle handen die vreemde vruchten plukten - kleine naakte kinderen speelden erbij - moeders met kleurige doeken bukten zich zwoegend - oude, vreemd gelaten gezichten staarden ernaar, onverschillig.... ongetelde donkere bloote voeten die vreemde levens droegen....

Het getink van de piano beneden drong flauwtjes door. Zij dacht, de kleine handen aan het raam geklemd: zij zou muziek willen maken met al die geheimzinnige belevingen erin. De loop, de geur, het spel, de lach - al de geluiden - de zwoeg - de rust - de dood. De stap van al die levens - zóó als je het soms hoorde in de stem van één mensch.... en zij kreeg het gevoel of zij meerennen wilde - meelachen, vechten - schreien.... juichen. Maar méédoen!

Soms ook liepen haar voeten terug naar den kindertijd - zochten wat dààr geweest was:

Een kind, in veilig rustig thuis. Vader was vroeg gestorven - met moeder was zij alleen - levend op verbeeldingen en droomen in gelukkig stille uren. Met blijde ontroeringen in eenvoudige, schijnbaar zoo onbelangrijke gebeurtenissen.

Oogenblikken, diep opwoelend haar kleine leven: zwaaiend hoog op den schommel op zolder, zich langzaam laten uittuilen - en de wind van den snellen slag naar omlaag om haar

hangende voetjes - de spanning van het opzweven naar 't hoogtepunt en het moment van den terugval. Uren op het trapje van de dakgoot, met de kat in haar armen - het warme, levende, spinnende tegen haar kleine borst - niets dan hemel en daken - wonderlijk gelukkig en vrij. Later middagen met moeder in de zonnige serre - moeder naaiende, tusschen al haar groene welverzorgde plantjes - zij met een boek - telkens samen iets zeggend en dan weer zwijgend - en de vrede om àlles in haar hart.

En dan, uitstekend als punten in haar herinnering van klein kind af: de keeren dat neef Bartof op bezoek kwam. Hij woonde in een gansch andere wereld dan de hunne - in dat groote grachtenhuis, waarvoor haar altijd zoo wakkere verbeelding de oogen sloot en zich slapende hield. Moeder en zij kwamen daar niet - nicht Bartof kende zij alleen van aanzien, evenals de twee meisjes. Maar neef kwam bij hen. En ineens, soms op een middag laat - of op een avond - een enkelen keer in het jaar een luide diepe vroolijke stem onder aan de trap - een vlugge stap in altijd even krakende schoenen - en dan het kleine portaal plots geheel overvuld door de groote mannengestalte die er zijn jas en zijn hoed hing.

Dan zij, stil op haar stoel, aan den overkant der tafel, in een vreemd diepe blijheid, luisterend en kijkend - soms opeens de schok van ontroerenden schrik om zijn aandacht die onverwacht tot hààr keerde, in het wonderlijk vertrouwd praten met moeder:

‘En ons kind - hoe gaat het met ons kind?’

En de overrompelde stille stameling van nooit iets anders dan:

‘Goed neef.’

't Was ook niet noodig. Ze had duidelijk het gevoel dat ze niets hoefde te zeggen. En er was zooveel te kijken en te hooren. Te hóóren! Want neef Bartofs stem had dien diepen toon, die haar toen voor 't eerst eens denken deed:

‘Waarom was zingen alleen muziek? Gewoon praten kon muziek zijn - dat wist ze nu al lang.’

Maar terwijl die lage tonen zongen en speelden in haar oor, was er zooveel te kijken ook! Neefs kleine breede gespierde en toch fijne handen. Zij kènde ze goed, want soms gleden ze

over haar haren, langs haar wang. Er groeiden veel donkere haartjes boven op - en van die haartjes moest ze kijken naar haar eigen en moeders handen, en weer terug - dat was iets dat haar diep-in aanraakte.

Daar was ook neef Bartofs jas, heel anders dan alle andere jassen - en zijn gezicht met een beetje grijze haar - en zijn lachen dat toch niet heelemaal vroolijk was....

Maar onder tafel - daar was voor Greta eigenlijk het Wonder. Daar wist zij zijn voeten, zoo rustig vlak tegenover de hare alsof zij hier thuis hoorden. Alsof zij zich vasthielden aan hùn grond.

Later - later toen waren de droeve jaren gekomen - van moeders ziekte en dood. Zij in betrekking. Tot met Kovels de muziek in haar leven was gekomen. De echte muziek.

Zoon van een eenvoudigen dorpsschoolmeester, was hij naar de stad gekomen - op het conservatorium. Het beeld geëtst in zijn ijdel jongensbrein van den grooten pianist, dien hij eens gezien had, met kransen overladen glimlachend dankend voor een enthousiast juichend publiek.

Dit ideaal had hem in zijn middelmatige muzikaliteit opgedreven tot meer dan gewonen ijver bij zijn studie, door een gefortuneerd oud-leerling van zijn vader bekostigd.

Maar bij het eind-examen had hij het diploma maar nauwelijks gehaald. En slechts aan de protectie van zijn beschermer had hij de dure lessen te danken, die hij onmiddellijk kreeg.

In dat stadium, toen hij in kortzichtigen ijdelen overmoed zich reeds een geslaagd kunstenaar droomde, had hij Greta leeren kennen - het fijne frissche kind, dat hij begeerde als een bloem voor zijn tafel. En hij was in die grauwe jaren voor haar de onverwachte fleur en zwier geweest, - waarvan zij den waan niet bewust onderscheidde.

Aan dezen tijd - den vroolijken verlovingstijd ook dacht zij terug. Als zij samen liepen gearmd werd zij gauw moe.

'Je kunt niet in den pas met me blijven,' schertste hij soms. En ze keek naar beneden, naar haar twee kleine voeten, die hun best deden, en er daarbij vreemd stumperig uitzagen. Als verdwaald in een wereld waar zij zich onbeholpen gedroegen.

Dikwijls werd al dit terugdenken haar te machtig. Dan ging

zij uit - en liep en liep - door straten en pleinen van de groote stad - en werd vroolijk bij het gaan tusschen al die voeten. Naar de gezichten keek zij wel, maar de voeten leken haar veel belangrijker en meer vertrouwd. Die vertelden haar van alles: kindervoeten uit school dravend, blij verlangend of onverschillig-spelend of droomerig gaand. Zwaar en vermoeid stappende arbeidersvoeten - heerenvoeten in glimmend gepoetste schoenen, verzorgd en welbewust. Vrouwenvoeten daartusschen, jonge als de hare, niet zichtbaar, slechts te raden onder het triomfantelijk deinen van den wijden strook - en moede, misvormde, die hoorbaar sliften, en pijnlijk zich borgen onder den zeer langen rok. Maar in alle - in alle die voeten zag zij den verlangenden terugkeer naar het eigen huis. Dat had zij toch ook! En zij begon vlugger te gaan in de lage blinkende avondzon.

Eenmaal thuis, daar begon de snelle ren van de kamer naar de keuken en terug. Babbelend tegen haar man, die tegen de deur geleund stond, glimlachend toekeek en luisterde. En de voeten, bij dit kijken, begonnen een eigen spelletje van luchtig dansend opveeren onder den mooien rok - met een plotseling stokken nu en dan, als een mensch die verwachtend omkijkt.

Dan opeens soms liep hij op haar toe en trok haar op zijn schoot, - en zij zat als een moede vogel tegen hem aangeleund. Maar hij plaagde:

‘Wàt had zij voor beeldige schoentjes aan - en zijden kousen - wat was dat voor een weelde die niemand zag!’

Zij weerde zich blozend.

‘Niemand zag! En hij dan....’

‘Ja en òf. En aan wat voor voetjes! Maar een ijdelheid....’

‘Neen - niet alleen ijdelheid. Waarom moest je je voeten onachtzaam en slordig behandelen, die je toch drágen. Die je toedragen naar alles wat je beleeft - denk eens!’

Ze lachte erbij, maar ze keek hem aan in spanning, vol van een ernst die hem ontging terwijl hij den fijnen enkel streelde.

's Avonds wilde hij meestal voor haar spelen. En zij bleef zitten op de canapé, haar klein blank gezicht met de bruine krullen naar de open ramen gewend, die den zwoelen Septembernacht binnenlieten.

Hij speelde Beethoven - Brahms -. Zij kende de muziek niet. Hij wierp haar den naam toe als iets geweldigs - en geweldig ging de muziek dan ook door de kleine suite. Zij zelf kende maar een beetje piano-spelen. Met haar moeder had zij quatre-mains gespeeld, ouderwetsche, de Zampa, Le Pardon de Ploërmel - het tempo geregeld naar de rheumatische stijve vingers. Maar in haar huwelijk had zij nooit meer gespeeld - en het was hem ontgaan dat zij ook niet een enkel keer hem gevraagd had haar les te geven.....

Hieraan dacht zij - en ook hoe vreemd het was, dat deze muziek nooit iets te maken kreeg met de oude diepe ontroeringen van vroeger: haar moeder spelend op Zondagavond - een man met een harmonica in een stille straat - de stem van neef Bartof bij hen aan tafel zittend.... En ook niet met de wonderlijke visioenen die de geuren van het pakhuis opriepen. Geen van die wegen kon zij gaan bij deze muziek - die bond haar als een zwaar gewicht vast aan de plek. Maar de speler daar in de andere kamer, was lang deze kleine wereld uit! Hij stond, in een vreemd land, op een podium van een stampvolle zaal - een menschenmassa die in toejuichingen uitbarstte, kransen wierp....

Eindelijk keek hij op. Er was niets dan de kleine voorkamer waar een late koopman voor het venster ventte - en in de andere kamer zijn vrouw, zwijgend en roerloos. Langzaam liep hij op haar toe - geprikkeld door haar zwijgen - en zijn stemming stortte in als een kaartenhuis. Hij begon te schimpen op het minderwaardig baantje van lesgeven. Maar zoodra hij even de kans kreeg eens op te treden, dan had hij het gewonnen, daar was hij vast van overtuigd. Hij was niet geboren om in een benedenhuisje van 's morgens tot 's avonds pianolessen te geven.

Zij luisterde - met een moeilijken glimlach. Zij was bleek geworden of zij het koud had. In de strookjes japon breidde zich haar schoot - een donker geheim. En onder den rok teruggetrokken stonden twee kleine voeten strak en dof.

In den zomer overstemde een eerste kinderkreet de vingeroefeningen - en in de achterkamer stond de rose wieg geschoven bij de open deuren. Greta zat er in lange zonnige mid-

dagen naast op de waranda. In den bonten iep tsjilpten demusschen en spreeuwen, en uit het hooge pakhuis dreven de zware geuren aan. De verre landen, de vreemde levens, en het paar kleine frissche bloote voetjes, dat zich lostrappelde onder het dek. De gedachten dreven door haar hart als lichte wolken langs den hemel. Maar in dezen tijd werd haar aandacht gepakt door het andere huis aan den linkerkant. Dat huis werd pas wakker als het kind rustig insliep. Dan werd het vol en druk van veel stappen en stemmen.

Meest waren het arbeiders-vergaderingen.

Als de lessen ook 's avonds duurden, zat zij bij het slapende kind te luisteren naar het zwellend gerucht van veel opgewonden stemmen. Dan was er één stem, die al de andere bedwong, in toom hield - en Greta in spanning, volgde, hoèlang de betoovering duurde. Tot met een schok zij zèlf onderging het losbarstend applaus, of den kreet van het leger aanvallers opnieuw hoorde tumulten.

Het was het geluid van den fellen strijd, dien zij uit de dagbladen las, die tot haar opklom door den muur heen - dat haar meezoog in den kolk van een nieuw opengebroken leven. Van de aanplakbiljetten wist zij waarover het ging. Het was die wereld van duizenden moede, maar beslist stappende zware voeten, die zij gekend had tusschen al de andere - in die zwijgende wereld daar beneden op de steenen, die een aparte taal sprak.

Het was de wereld, waarin deze twee kleine voeten zouden moeten meeloopen - en de moeder hield ze, lenig en bewegelijk, warmend tegen haar borst. Maar door het gesloten raam drong zelfs in den winter een vleug van de zware geuren uit het andere huis, en die kon haar doen opzien en stilstaan, als een dier dat de ooren spitst.

Het leven ging snel in het kleine huis. Ieder volgend jaar viel een nieuwe stem in bij het koor, dat het lied zong van een groeiend jong gezin. Met de moeder als dirigent, wier hart den heelen dag opmerkzaam alle tonen er in onderscheidde.

Daarnaast hoorde zij weinig meer van de muziek in de voorkamer - die hield voor haar op bij de gesloten suitedeuren. Dààr - dat wist zij - liepen zijn zwakke ijdele voeten onder

de lessen heel afzonderlijke wegen - ver van haar en de kinderen. Wegen waarheen zij al lang niet meer kon volgen, omdat ergens de diepe kloof was, waarover haar eigen voeten den sprong weigerden. Opgetreden was hij slechts een paar keer - een enkele maal accompagneerde hij op een liefdadigheidsuitvoering. En ook met de lessen ging het niet vooruit. De eerste dure lessen die hij door zijn beschermers gekregen had, werden niet aangevuld - en hij had zijn honorarium moeten verlagen om het aantal lesuren op peil te houden. De meergevorderden kreeg hij niet. Zoo bleef het bij kinderen, de kleine onwillige gevangenen, die in stom verzet voor een uur het gehate krukje beklommen, en met onwillige vingers de toetsen betokkelden, tot hun slecht gehumeurde mentor hen vrij liet voor een volgend slachtoffer.

En Greta, als zij ze hoorde weghollen, beet op haar lippen - voeten die vluchtten, vluchtten - die niets aan schoonheid of vreugd mee te dragen hadden gekregen gedurende een vol uur.

In den avond was er soms de aarzelende stap van een volwassene - een beginneling die met kracht en geweld van energie de moeielijkheden en geheimen trachtte te veroveren - wiens stramme ongeoefende handen en gepantserde ooren onneembare hindernissen waren. Maar ook deze voeten gingen langzamer heen dan ze gekomen waren - en narrig verveeld sloeg de meester de piano dicht, en slenterde naar de achterkamer.

Hier zat Greta verschanst achter een berg naaiwerk. Twee meisjes, een jongen - en weer een meisje en een jongen - lagen in de bedjes van de schamele kinderkamer - en de moeder liep den ganschen dag op moede voeten tusschen haar kleine leger rond. Gloeiend en pijnlijk waren ze dikwijls van den rusteloozen draf in het bekrompen huis, en op straat kwamen ze zelden, matigden dan hun stap naar de kleine kindervoeten. Elegante fijne schoentjes ook droegen ze niet meer; versleten en kaal was het goedkoope schoeisel; maar het omsloot krap en lenig de besliste, nijvere, dappere voeten, die van geen rusten of wijken wisten.

's Avonds kwamen de twee paren samen onder de tafel in de huiskamer. Maar ook dan, in rust, liepen zij nòg gansch

andere wegen. De voeten der moeder liepen in den geest op, met al die jonge voeten - altijd tusschen hen in - samen in één stap. De mannenvoeten gingen alleen. Zij hadden niemand noodig. Zij strompelden altijd weer, blind zich stootend, den eigen weg op - dien zij nooit verder kwamen en toch niet verlaten wilden. En als Greta met oogen waarin al het jonge leven van den ganschen dag nog spiegelde, opkeek, en iets te vertellen begon - zag hij verstoord en verveeld door dien onbelangrijken praat haar aan - zijn misnoegde neus verachtend en gegriefd neergetrokken.

Dan op eenmaal zàg ze hem - zoo eenzaam altijd maar loopend op een vergeefschen weg, wegvoerend van al de honderd kleine gebeurtenissen, die haar zoo gelukkig en blij deden leven; en zij begon te vertellen, hem te betrekken in al die belangen. Maar dan merkte zij opeens, dat in die overstelpend drukke jaren, waarin de kinderen haar geheel hadden opgeëischt, hij achtergebleven was - een bolwerk van verloren illusies optrekkend in wrok om het onrecht dat hem het leven had aangedaan. Hij werd artistieker naarmate zijn kunstenaarschap al meer aan den horizont verdween.

'Je práát nooit eens met de kinderen - je kent ze eigenlijk niet -' verweet ze hem eens zacht.

'Ik hóór ze anders meer dan me lief is. -'

'Ik dacht,' zei ze, 'dat je ze heelemaal nog nooit gehoord hadt.'

Hij ging niet in, op wat hij noemde haar spitsvondigheden. Maar Greta dacht hoe wonderlijk het was, dat een mensch musicus zich noemen kon, en van de muziek in huis niets in zich opnam. Hoe hij de stemmen niet kende en hun timbre niet - en niet het rhytme van ieders eigen stap. De crescendo's en appassionata's niet in die volle kleine wereld, waar het zoo stormen kon. En het belangrijkst van al kende hij niet: de vijf paren voeten, die alleen om de ronde tafel stil werden, na een ganschen dag zich verdrongen te hebben, gedraafd, gestreden, gestampt, gehold. Die hóórde hij niet! En zij waren de tamboers! Zij sloegen den roffel voor den levensmarsch, die in het kleine huis begonnen, zou gaan uitzingen in de wereld.

Van al deze gedachten die zoo hevig in haar groeiden, kon zij nooit iets uiten. En in den gespannen draf tusschen al

dat jonge leven, liepen haar voeten soms plotseling en ongecontroleerd terug naar andere; die wonderlijk gelijk eenmaal met de hare waren opgegaan: die van moeder en neef Bartof. Want van al deze voeten waar *zij* gelijk mee opliep, ging geen enkele gelijk met hààr.

Maar Bartof zag zij zelden meer. Den eersten tijd van haar huwelijk had zij zich betrapt, dat zij luisterde en wachtte naar dien stap. Toen het stil bleef had zij begrepen: hij was bij moeder gekomen uit oude relatie - in haar eigen huis kwam hij niet. Hij zou er ook geen tijd voor hebben, had het altijd zoo druk met zijn fabriek - en zij was ook zeker te jong, dan dat hij er behagen in kon vinden met haar te komen praten.

Maar nòg - in het volle drukke leven - bleef in haar immer het gevoel, dat er in huis een leege plek was, die nooit werd ingenomen.

Een enkele maal kwam zij hem op straat tegen. Dan hield hij haar staande, vroeg naar allen, maar 't was meestal zoo kort toch, dat zij geen tijd had de oude muziek tot zich te laten komen - zoo verwarrend en overrompelend ook bruischte de zee van al wat zij zeggen wilde en in dat kort moment niet uitbrengen kòn, in haar ooren.

Maar op een avond, toen zij vliegend een paar boodschappen had gedaan, ontmoette zij hem op weg naar de tram - en dit maal had hij geen haast. Langzaam na de gewone vragen liep hij met haar mee - rustig. En ineens was het er weer - eindelijk en plotseling na jaren - dat van vroeger - nu zij samen zoo vertrouwd gingen door leege stille straten en zij opziend het lantaarnlicht even zag schijnen over zijn gezicht - dat leek nu, het grijze haar onder den flambard verscholen, wonderlijk jong - jonger dan zij het ooit had gezien. En die hoed - diè hoed had altijd gehangen aan den kapstok in de gang thuis....

En opeens merkte Greta dat zij praatte. Plotseling kon zij zeggen de gedachten, die den ganschen overstelpend drukken dag met haar meeleefden, en zich verzwegen weer met haar te slapen legden. Nu merkte zij ook, hoe weinig zij eigenlijk sprak. Hoe kòn zij nu ineens vertellen van het kleine raam waardoor zij stond te kijken in het pakhuis - van de vreemde zware geuren - en hoe in den avond dat andere huis wakker

werd - en al de haastige zware arbeidersvoeten die er binnentraden en stil werden - en van den strijd der stemmen die opklom door den muur?

Hij zweeg opmerkzaam luisterend. Dan: ‘De tijden zijn moeilijk voor ons werkgevers -’ zei hij ernstig, ‘het is een kamp, dien je naar je beste weten tracht te volbrengen - maar van de overzij komt je geen enkele gedachte begrijpend of waardeerend tegen.’

Hij stond stil, om de tram die van verre aan kwam voor haar op te houden. En plotseling neerziende op haar in in spanning opgeheven gelaat, magerder, smaller geworden - ‘hoeveel kinderen had zij,’ dacht hij met een plotselingen onbegrepen onwil - maar met den vroegeren gretigen kinderblik dien hij over de tafel op zich gericht had gezien - zei hij schijnbaar zonder overgang:

‘Dat jij de kleine Greta bent....’

Maar zij voèlde den ontbrekenden schakel.

‘Ik -’ stamelde ze.... en toen wàs ze weer het kind - ‘ik.... maar ik begrijp die moeilijkheden van u, neef....’

Hij hield haar hand vast, en terwijl hij haar hielp instappen zei hij:

‘Ja - ik geloof het. Tot weerziens.’

Toen ze in de tram zat dacht zij:

‘Waarom zegt hij niet, dat hij mijn kinderen eens zien wil.’

En vlak erop als een schot in haar borst: ‘Ik vraag naar *zijn* kinderen toch ook niet!’

Thuis zat haar man aan de tafel te lezen: hij keek op toen zij binnenkwam - en ineens dacht zij, terwijl zij bij de deur bleef stilstaan:

‘Ik ken hem niet.’

‘Schrik je van iets?’ vroeg hij. ‘Omdat je daar zoo staan blijft....’

Zij kwam de kamer in, met zware voeten die zich verzetten.

Later zei zij, over haar naaiwerk gebogen dat niet opschoot:

‘Ik heb neef Bartof gesproken.’

‘Die rijke kerel? Die zich nooit iets aan ons gelegen heeft laten liggen?’

Haar mond wrong. ‘O - 't wàs de waarheid.... Maar

ergens zou de goede reden ervoor liggen. Als je die maar wist....'

'En néef Bartof? Néef? Waarom praat je van néef? Een vreemde kon niet onverschilliger zijn.'

'Zoo heb ik hem altijd genoemd -' zei ze zwak.

Maar onder de tafel schoot haar voet uit - als een schop.

Het leven had op onnaspeurlijke wijze op eenmaal nog aan kracht en rijkdom gewonnen. Er was een onuitputtelijk besef van sterkte - van macht om te geven - altijd maar méér te kunnen geven - zóó dat je er zelf lachend versteld van stondt.

Bij het wakker worden al het zalig gevoel dat alles van hààr afhing - dat iedereen in het kleine volle huis van haar eischte - van de baby in de wieg tot de langzame werkster toe, die alleen in de ochtenduren kwam. En dat zij zoo gezond, zoo sterk was, aan al die eischen, van den vroegen morgen tot den laten avond te kunnen voldoen. En tegelijk nam zij voor het eerst, alsof zij hem nu pas zàg, dat eene volwassen kind tusschen de anderen erbij op - dat in zijn vermomming van mensch als een vergissing naast haar geleefd had. Dat zij nu onwillekeurig en bewust tegelijk, terugduwde tusschen de kinderen, om hem gelijkelijk haar zorg te geven. En daarmede was wrevel en ergernis verloren.

Want er bleef een bron, waarvan de heldere wateren plotseling weer waren beginnen te vloeien die haar innerlijk laafden: het kwam er op aan te weten met wiens voeten de jouwe in gelijken pas opliepen, zoodat het klonk als één stap. Kindervoeten liepen in hun eigen rythme mee - ze trippelden vooruit en weer terug - en al ontkwamen ze nooit aan het dwingend rythme van je eigen gang, hun stap had een eigen geluid, een eigen karakter.

Maar háár voeten, moe en gloeiend die, naarmate de jaren achter haar wegvielen, zelden of nooit verder kwamen dan den draf in het kleine huis, tusschen huiskamer, keuken, slaapkamer - trap op trap af - gang door en terug - op de eindelooze wandeling tusschen muren die de droom van een leven was - deze voeten droegen haar dienzelfden tijd lenig en jong en blank gespierd door de werkelijkheid der ver-

beelding: door onbegrensde gebieden van schoonheid naast het eene paar, dat met het hare gelijken tred hield.

Had zij ooit gedacht dat hij oud was - of wàs hij oud? Zij wist het niet. Soms poogde zij te rekenen en kwam dan tot wonderlijke resultaten: hoe hij, dien zij als kind een oude man vond, inderdaad nu niet veel meer dan vijftien jaar met haar schelen kon. Was hij werkelijk een jonge man geweest, toen zij als kind uit school kwam, en lachend aan haar lange vlechten trok? Zij waren nog lang en mooi - en zij nam ze 's avonds soms in haar handen en keek er lang aandachtig naar.

Toen begon er iets naderbij te komen dat als een pijn trok aan het verre geluk. Dat haar terughaalde op haar vlucht - en riep en dreigde en zich aan haar klemde zoo zwaar dat zij niet meer opstijgen kòn - en haar voeten deed kleven aan het dagelijksch gebeuren.

Het was haar jongste - het altijd wat achterlijk kind, dat nog niet liep, en zoo zelden meer lachte - dat met stille slappe voetjes hing in haar schoot. Dat begon te klagen als zij het even alleen liet, zoodat zij het eindelijk overal mee nam op haar tochten door het huis. Zij zette hem op een veilig plekje in de keuken als zij bezig was te koken; zij nam hem mee naar den zolder als zij de wasch mangelde - zij zette hem daar in het volle zonlicht. En onderwijl hoorde zij in het pakhuis het piepen der katrollen, de stemmen der mannen; en bij den vreemden zoeten geur die hier op zolder hangen bleef sliep het kind soms rustig in.

De anderen gingen naar school - het werden al groote kinderen. Zij dacht aan het volgend schoolgeld als hun rappe voeten zorgeloos wegdraafden de nieuwe wereld in - en zij in huis bleef met de dreiging van veel te betalen rekeningen. En zij werd angstig als één uur de piano in de voorkamer uitviel.

Dàn dreef zij den man op tot kameraad - trok zij hem òp uit den kinderkring tot strijdgezel. Het moederdier kwam in haar los, hard en vastbesloten, en eischte in hem den kostwinner van haar kinderen. En nauwelijks verdacht zij hem ervan door slapheid of laksheid een les verloren te hebben, of zij keerde

zich - al haar vergevende goedheid verloren - tegen hem met een felle vijandigheid, die hij den eersten keer verbijsterd, later wrokkend ontmoet had, maar toch schoorvoetend trachtte te voorkomen. Want zijn zwakheid voelde zich weggezogen tenslotte in de geweldige spanning van haar werkkracht, die hem geen rust liet - en zijn ijdelheid verdroeg niet haar snerpende minachting. Hij wilde, nu alle glorie in de wereld als een zeepbel door het leven was opgeblazen, in huis tenminste de artiest zijn, wiens groote toekomst ten onder was gegaan aan de eerlijke plichtsbetrachting in zijn gezin....

En met een lijdzamen glimlach nam hij de bewondering, het beklag van een langzaam vergaderden kennissenkring in ontvangst, waarin hij een hoog woord placht te voeren over al wat in de muzikale wereld gebeurde - waarvan hij den zelfkant bleef afloopen.

Deze wereld bleef voor Greta gesloten - zij was ‘jammer voor den man een absoluut onmuzikale vrouw.’ En dit beklag was hem een lauwer te meer.

Maar in dezen tijd had in Greta alles zich naar binnen gekeerd. Het kind, dat zwakkelijk bleef - achteruitging.

Haar gezicht verloor het meisjesachtige dat zij lang behouden had, de mond trok in een smalle verbeten lijn. Vermoeienis - werken - geldzorg - dat was allemaal niets. Maar dit - dit was het vreeselijke: een kind van haar, dat dien geheimzinnig vreemden weg was begonnen op te gaan. Twee kleine machtelooze voeten, die zoo alleen, zoo afgekeerd van hen allen, zoo beslist, langzaam wegliepen van de hare - dat haar oogen onder 't huiswerk door groot en droog staarden voor zich uit, omdat zij dien weg niet vermochten af te zien.

Hij ging - haar jongetje - op onzichtbare voeten - zoo snel dat de hare, vlug en sterk, hem niet meer konden bijhouden.

Zij bleef achter - iederen dag meer achter - onwetend in de verte.

Tot de ochtend kwam dat hij volkomen tevreden liggen bleef, met een stil lachje van schuldelooze voldoening, dat hij hen allen ten slotte nog te vlug was af geweest.

Greta's jammerkreet die galmde door het plotseling stil geworden huis, verstomde meteen weer. Zij sprak niet,

klaagde niet - slechts bleef zij in die dagen, terwijl zij alles voor den kleinen doode bereidde - op het kerkhof waar zij tranenloos aan het grafje stond - haar voeten voelen als plompe zware gewichten, zóó vastgehouden in de aarde alsof het haar niet duidelijk genoeg kòn gemaakt worden, dat zij niet mee opvliegen kon.

Zij stond voor dien anderen afgerasterden weg: een klein vol huis waar de piano den ganschen dag niet zweeg, en alles in 't honderd liep als zij een oogenblik haar gedachten liet wegzwerven.

Maar eenmaal weer terug in de kamers, de gang, op de trappen, den zolder, waar het leeg en stil geworden was om haar heen - een stilte die zij hooren bléét door alle luidruchtigheid van de gezonde, groote kinderen heen - traden haar voeten beslister nog dan vroeger in het gelid.

Alleen 's nachts als alles eindelijk zweeg, als de donkerte zich om haar sloot, en zij naar den kant geschoven lag in het smalle tweepersoonsbed met den rustigen adem van den slapenden echtgenoot naast zich, voelde zij zich bekneld in een kwellende eenzaamheid - en zij lag te luisteren met een vreemde gretige belangstelling naar het geluid van een voetstap langs haar raam....

Een paar weken later ontmoette zij Bartof. Hij kwam snel op haar toe, en zij zag hem vermoeid en verreisd in zijn pels - een koffertje in zijn hand. Maar zij voelde zichzelf hier staan in haar ouden sjofelen wintermantel - zij wist opeens dat zij leelijk en oud was geworden - en een ontzaggelijke bitterheid sprong los uit het getrokken bleeke gelaat, dat zij naar hem toekeerde.

‘Hoe gaat het Greta?’

‘Mijn jongste kind is gestorven - mijn jongetje....’

‘Ik lees het net in den trein toevallig, in een oude krant. Ik was op reis....’

Zij zei niets. Haar gedachten fel en gek van pijn riepen: ‘Wat dééd het er toe dat je op reis was! Als je hier geweest was zou je toch niet bij me gekomen zijn! Je zoudt het niet hebben willen weten voor je vrouw - zoo'n vrouw die niet

weet wat leed, wat werken, wat zorg is - die haar heele leven, alles - ja *alles* gehad heeft!'

Zij keerde haar hoofd af. Haar lippen beefden of de woorden haar werkelijk ontsnapt waren. Zij merkte opeens, dat zij samen gingen - dat hij naast haar voortliep.

'Maar wat doet dat ertoe -' voeren heftig haar gedachten weer uit. 'Wat geeft het of je naast me gaat! Weet je iets, van wat ik dènk? Ik weet alles van jou - ook wat ik eigenlijk niet weten kan, ja dat weet ik ook. Maar jij bent een man - jij denkt om je werk - om alles behalve aan zoo'n vrouwenleven - in de verte - in de laagte....'

Ditmaal ontsnapte haar een gesmoorde kreet. Ze beet op haar lippen en liep sneller voort.

Hij streek even langs haar mouw.

'Arm kind - arme Greet....'

'Je hebt hem niet eens gekènd!'

Ze merkte niet dat ze 'je' zei. Als een wilde zee stroomde haar gevoel over, brekend door den dijk van haar eenzaamheid, haar beroofdheid, haar smartelijke gekrenktheid. Ze tròk hem tot zich, was den afstand vergeten. Ze deed haar rechten op hem gelden, en slingerde hem in 't gezicht wat hij onwetend aan haar misdaan had.

'Ik heb je nooit van hem kunnen vertellen, want ik zie je nooit! Ik heb je nooit kunnen laten zien hoe lief hij was. Aan anderen kon ik vertellen over de kinderen, over dat alles wat *mijn* leven is. Dat heb ik nooit aan jou kunnen doen. Wat mijn trots is, wat mijn kracht is, wat mijn waarde is - dat zie jij nooit. Wat mijn rijkdom is, dat *wil* je niet eens kennen. Naast jou loop ik alleen altijd maar als het onnoozele kind, dat haar woorden niet vinden kan. Dat veroordeeld is over joù aangelegenheden nooit iets anders dan domheden te zeggen, omdat ik die dingen niet van je wéét. Tot een stumper maak je me naast je - en om die stumperigheid zal je me dan nog verachten.'

'Greta - lieve kind....'

'Neèn!' Haar stem, donker en diep schoot uit, gedempt maar hartstochtelijk dwingend:

'Je begrijpt het niet, ik voèl het.'

Maar plotseling dreef haar toorn al weg op den klank van zijn

bedroefde ontstelde stem. En metéén ook wist zij: *als* hij werkelijk kwam bij haar thuis als haar andere kennissen - zoù dat dan beter zijn? *Wilde* zij werkelijk zich hem denken in de kleine versjofelde haast armelijke kamer, waar het door gebrek aan ruimte rommelig moest zijn. Waar de piano zou gaan dóór hun woorden heen. Waar zij wel praten kon tegen al die anderen, maar immers ook dààr niet tegen hem - den eenen vriend! Zou hij haar dàn nader zijn dan nu hij niets van haar leven wist?'

'Ach - en al wist hij niets - dan nóg....' Zij ging stom naast hem, een beetje duizelig. Want het zeker en onschokbaar weten was op eenmaal over haar gekomen, dat deze vriend naast haar ging, en naast haar gegaan wàs zoolang zij zich herinnerde - dat dit eene paar voeten met haar gelijk opliep, wàar zij ook was.

Toen kwam de stem naast haar, zacht en heesch:

'Ik - ben een oude man Greet, in vergelijk met jou....'

'O.... nee....'

'Ik was al oud in je oogen toen jij nog een kind was....'

'Ik weet niet. ik zou niet van je houden als je jonger was. Als er *iets* anders was.'

Naast haar deden de voeten een onzekeren stap. Daar was wat hem plotseling met een ruk deed afwijken van den platgetreden weg, dien Bartof altijd afgebakend voor zich gezien had. De weg van deftig, gezien burger in zijn stad - van groot fabrikant. Waar zijn werk zich langs voltrok - zijn werk dat zijn groote liefde had, dat al zijn levensinteressen in zich had opgezogen - een zwaar volgroeide boom, die alle sappen van zijn levensveld opzoog, zoodat geen enkele kleine plant nog ooit een kans tot bloeien kreeg. Hij had het natuurlijk en vanzelfsprekend gevonden - het was hem misschien tot op dit oogenblik nooit ingevallen dat hij tot op zekere hoogte een vreemdeling in zijn huis was gebleven - voor zijn vrouw en dochters de kostwinner en de zeer representatieve heer des huizes. Hij had er zich niet zeer in verdiept; hij had weinig gegeven en weinig geëischt.

Zoo was het lange, lange jaren gegaan. En toen was langzamerhand maar onherroepelijk de kentering gekomen. Zijn voorspoed was getaand. Concurrenten waren opgekomen, die

zijn groote winsten den nekslag gaven - zijn arbeiders waren ontevreden, dreven de looneischen hooger. Het was een langzaam afbreken van boven en van beneden, waartusschen hij als een schroef geklemd zat.

En in die beklemming wendde hij zich naar zijn thuis - en vond er niets.

'Misschien had hij weinig gezaaid - te weinig om te mogen verlangen thans iets te oogsten,' dacht hij vermoeid en berustend. En in zijn eenzaamheid trok hij zich nog meer terug, besloten den strijd alleen uit te strijden.

'Het was alles niet meer dan rechtvaardig.'

Toen was daar op een avond het lieve kindergezicht hem tegemoetgekomen, dat met een stem van vroeger had gezegd:

'Maar ik.... ik begrijp die moeilijkheden van u neef.'

Oogen, die vol begrip en ernst zijn woorden hadden gevangen. Het kind, dat eenmaal als een vreugde, bij zijn bezoeken aan haar moeder, tegenover hem aan de tafel had gezeten. Dat een dappere, hard werkende vrouw was geworden, en hem op eenmaal het verrassend, verlossend gevoel had gegeven: Een kameraad!

Waarom was hij toen niet nòg naar haar huis gekomen, na jaren van verwaarloozing, om er zijn bezoeken te brengen als vroeger bij haar moeder? Een wrevele onwil, dien hij niet ontleedde, en waarvoor hij den impuls onmiddellijk verdrong, had hem weerhouden:

'Die jonge kerel, zoo'n halfblanksch artiest - haar man - kinderen....'

Hij had niet *willen* doordenken - hij was er *niet* heengegaan. Je kop hieldt je bij je werk - je kon niets toelaten wat je je concentratie, je werkkracht roofde....

Maar nu....

Hij kwam moe en ontmoedigd van een zakenreis. Hij had zijn bedrijfsleider, jaren zijn vertrouwde, verloren aan een concurrent, die een salaris bood, waartoe hij onmachtig was. Hij had gepoogd een vreemdeling te engageeren - uit een buitenlandsch bedrijf - en ook hier waren de eischen hem te hoog gegaan. Wat moest hij zonder ervaren bedrijfsleider! Hij voelde zich bedrogen en verkocht door zijn eigen ondergeschikte, die alle geheimen van het bedrijf sinds jaren

kende - en den financieelen toestand van de fabriek had getaxeerd.

'Als een rat die het zinkende schip verlaat -' moest hij aldoor denken. Zonder verlangen, neergedrukt en afgetobd liep hij naar huis. Nam geen rijtuig, verlangend zich te bewegen. En op eenmaal daar in toornig verwijt, in diepe gekrenktheid, spròng hem tegemoet wat hem door de heftige woorden heen omving als een warm geluk. Wàt zij eigenlijk zei, raakte hem niet eens. Hij wist slechts plotseling dit eene: dat hij van haàr - en van haar alleen kreeg wat hij noodig had - dat *zij* hem den drank bood voor zijn dorst.

Liefde - begrip - warmte - meeleven.... hij, die zijn levenlang rechtop alleen was gegaan - hij stak zijn handen ernaar uit als een verkleumde naar het vuur....

Maar zijn mannenverstand was plotseling op zijn hoede.

'Een getrouwde vrouw - hij op zijn leeftijd - in godsnaam niet het drama van twee gezinnen enzoovoorts.'

En hij gaf terug, schoorvoetend, zuinig afgemeten en verstandelijk behoedzaam, voor wat zij in eerlijke overgave met volle handen bood.

'Kind - dat tusschen ons - wat we allebei wéten van mekaar hè? - we moeten het maar stil in ons bewaren. Mijn kameraad blijf je, niet? ik zou je niet kunnen missen....'

Zij wachtte. Haar gebaar, haar gedachten, haar gevoel - - haar gansche lichaam gespitst, om ook maar niets te verliezen van wat er achter, en in, en tusschen zijn woorden bewoog.

Op de teenen hief zij zich, lenig als een dier - zij hijgde of zij het grijpen wilde met één wilden sprong, en te voorschijn rukken.

Maar zoo stil, zoo zacht berustend, en vooral: zoo welvertrouwd-van-vroeger stond hij daar voor haar. Zoo onwrikbaar het weten, dat juist daarom het nooit anders tusschen hen kon worden, omdat *dit* het allerbeste was wat hij te geven hàd.

Zij keek hem aan met rustig geworden groote zachte oogen - en zei hem stil goedendag. Nù moest zij weg, - zij verdroeg het niet langer....

Had zij hem een hand gegeven? Zij wist het later

niet. Het was van geen beteekenis bij al wat zij verlangde.

Maar zij wist dat hij haar nakeek. En nooit waren haar voeten veerkrachtiger en jonger gegaan. Want zij droegen het machtige wilde geheim dat in haar borst lag te beven.

Toen het weer winter werd, vroeg haar oudste mooie dochtertje:

'Moeder, mogen we in de dansclub?' en de ander kwam erbij:

'Maar dan moeten we een mooie jurk hebben, en lieve schoentjes. Anders wil ik niet.'

Greta hoorde het aan, en haar oogen kregen, terwijl zij aan haar werk ging, dien diepen naar binnen gekeerden blik. Zij dacht, hoe de vorige week toen zij met veel zorg voor haar jongsten jongen een pak had gemaakt, hij thuis was gekomen met zijn verdriet:

'Ze zeggen, dat je eraan kunt zien dat het in huis gemaakt is!'

Er was ook een verandering die ze in haar man begon op te merken: zijn onverschilligheid voor de kinderen was geweken. Met zijn twee oudste knappe dochtertjes pronkte hij graag - hij ging met hen uit, en zij merkte plotseling met een trilling van pijn dit ongedachte en nooit vermoede: dat die jonge voeten lichter en grager opliepen met den voor de wereld altijd nog knappen aardigen vader - dat *die* voeten met elkaar in den pas bleven, en dat het om de hare bij den onafgebroken draf in het kleine huis leeg en stil werd.

En waar de vader een les verloor - de kinderen hadden een hekel aan den duidelijk verveelden leeraar - de grooten begrepen heel gauw dat zij te weinig van hem leerden - daar wist hij zich nog met een aureool van verongelijktheid en miskenning te omstralen; wat door de dochtertjes verteederd werd aanvaard.

Soms keek Greta de tafel langs als zij aan het middageten zaten - van den misnoegden vogelenkop tegenover haar naar de jonge gezichten aan weerszijden - en innerlijk kon zij schrikken omdat zij plotseling dezelfde vervreemding voelde in hun leege vroolijke blikken.

Met de jongens was het wéér anders. De oudste een degelijke

zelfgenoegzame, die zijn best deed in een soort verheven plichtsbesef. Hoe eerzuchtig was hij, en hoe ijdel onder zijn kalmte. Hij voelde niet als zij voorzichtig met haar glimlach en haar liefde hem aanraakte.... En zij zuchtte: ook dezen kon zij niet vertellen, niet doen deelen in de dingen die haar vervulden en ophieven - niet van het pakhuis en de vreemde geuren - en niet van de vergaderingen van de honderden moeë voeten - noch van het geluid dier vertrouwde wereld beneden op de steenen.

De jongste was een lustelooze kribbige stille jongen, die slecht leerde. Soms vond zij hem zitten stil in een hoek; en dan kwam uit die meestal wrevelig weggekeerde oogen opeens in een open rechten blik haar iets bekends te gemoet.

En eens vertelde zij hèm van het kleine raam op de zoldertrap - en het pakhuis.

Hij keek haar lang zwijgend aan - het was of hij iets zou gaan zeggen dat diep uit hem naar boven drong... Maar dan werden zijn oogen, wantrouwend, weer stuursch en stil. Hij stond op en ging weg.

In haar werk alleen gelaten, dacht Greta aan al die voeten, waartusschen zij als jonge moeder zoo trotsch, zoo albeheerschend, gegaan was. Zij begonnen af te wijken van de hare.

De meisjes zochten ongedurig, de pret, de luxe - alsof zij zich van een druk te bevrijden hadden. En nog een anderen weg wisten ze, die hun oogen koel en beslist overwogen keurden: het middel om gauw geld te verdienen, zich te kunnen verschaffen wat zij voelden als levensbehoeften.

Voor die hooghartig terugwijzende besliste kinderoogen vielen Greta's handen slap neer. Voor 't eerst kwam de bitterheid tot haar:

Niet te kùnnen geven....

En soms wist zij met de volheid van haar warm hart geen raad.

Maar één ding wist zij wel: al haar werken, haar uitzuinigen konden het zware gezin dat in deze jaren zooveel kostte, niet op de been houden. Zij nam het besluit de twee kamers boven te verhuren - zij en haar man zouden dan evenals de meisjes in afgeschoten kamertjes op zolder slapen.

Het was een besluit dat haar gezicht wrang en mager trok

terwijl zij het dagenlang voor zichzelf verwerkte. Maar zij lachte toen zij het haar man voorstelde - het eenig wapen om de eigen bitterheid te verslaan.

‘Je ziet, als je ouder wordt, stijg je vanzelf wel. Je gáát de hoogte in, al is het dan niet precies op de manier als je gedacht hadt.’

Hij keek haar in sprakelooze verontwaardiging aan.

‘Een mensch die altijd grapjes maken kon - bij de meest lugubere toestanden. Van niets den ernst - de misère voelde.’

‘Jij schijnt je niet erg om onze aftakeling te bekommeren.’

Zij voèlde de oogen van haar kinderen.

‘Aftakeling! Integendeel. Vier kamers geheel nieuw gestoffeerd.’

De poging gelukte. Een boekhoudster die den heelen dag weg was en de piano niet telde - alleen 's avonds na achten rust verlangde.

Verbeten zwoegde Greta dagen aaneen om de zolderkamers bewoonbaar te maken. Het was koud, haar vingers waren blauw en stijf, haar voeten tintelden.

Zij deed wat ze kon: voor de kleine raampjes vroolijke gordijntjes - op de meisjeskamer al de kleine bekende snuisterijen, met een paar verrassingen ertusschen: een frisch gekleurd speldenkussen - twee paar zacht gebreide warme slofjes - een nieuw tafelkleedje....

Maar toch....

‘'t Is.... arm.’ zei ze hardop, terwijl zij moe zat uit te rusten op den rand van het eene bed, de hamer in haar hand.

‘En 't is koud. Dat is 't ergst. Ze zijn niet sterk de kinderen - gelukkig hebben ze nog de zon hier.’

Zij zelf lagen noord, dat vond zij vanzelfsprekend.

Beneden was de beproeving nog erger. Zij deed haar best niet te zien hoe leeg de oude meisjeskamer was met het eene bed voor de vreemde - waar een vroolijke zon had geschenen over twee witte spreien en de muren alles hadden besloten van het opgroeiend kinderleven. En zij liet haar man en de meisjes alleen naar boven gaan om de verandering te zien.

Zij hadden er aan tafel wat wrange grappen en galgenhumor over - de vader en de kinderen. De moeder behield een trek om den mond, die tot lach niet groeien kon. En zij had een

ongekende pijn in haar voeten, die haar, niet gewend lichamelijke lasten te tellen, thans vreemd kleinmoedig zich deed voelen. En heimelijk onder het maal, dat zij moeilijk doorbracht, bewoog zij tastend haar voeten onder tafel - als een vraag - een angstige vraag.

Den volgenden morgen was zij er alleen, om de nieuwe huisgenoote te ontvangen. Er groeide door alle gewilde hoffelijkheid heen, een strakke vijandigheid in haar - en de ander was de soort vrouw niet, die deze vijandigheid onmiddellijk versloeg met het eenige wapen: hulpbehoevendheid.

Een vrije vrouw, de reformjapon slobberig om haar uitgezakt figuur, die overweldigend van gedecideerdheid de trappen opliep - kort als een man ‘kennis maakte’, den echtgenoot opzettelijk niet zàg - en voor Greta als stakkerige huissloof een superieur medelijden had.

Tezamen liepen zij de kamer door - zoekende rustelooze oogen die toch geen finesses zagen - een stem die een paar vriendelijke woorden zei over de inrichting.... maar scherper dan zij het gezicht en de stem opnam, onderscheidden Greta's ooren den snellen ongedurigen stap van twee groote plompgeschoeide vrouwenvoeten. Andere voeten dan de hare.

Den derden dag botsten zij.

Zij kwam Greta tegen zwoegende met een emmer turf. En zij zei onmiddellijk met onbescheiden goedhartigheid:

‘Dat is veel te zwaar voor u. Dat is werk voor uw man. Hij is toch immers thuis?’

Er kwam geen antwoord, dan dat het trotsche fijne vermoeide gelaat over den zwaren emmer heen tot haar zeide:

‘Heerlijk weer vandaag. Om dezen tijd heeft u 's morgens vroeg de zon al in uw kamer.’

De ander zweeg verbluft. Maar Greta terwijl zij de bedden opmaakte - zij had al gemerkt hoe vochtig de zolderkamers waren - bezon hoe wonderlijk deze vrouwen streden voor hun sexe. Hoe ze een vrouw ertoe wilden brengen een dienst te vragen, die niet anders dan graag aangeboden aanvaard kon. En hoe zij, die de vrouw wilden opheffen, zooveel natuurlijke dingen in het vrouwenleven verwrongen en hun waarde ontnamen.

Den avond daarop, toen de nieuwe huisgenoot laat thuis-

kwam van een vergadering voor vrouwenkiesrecht, vond zij de huiskamerdeur op een kier staan. Achter de gesloten suitedeuren klonk het harde onpersoonlijke piano-spel dat zelfs haar ongeoefend oor raakte - bij de tafel zag zij Greta bij een berg verstelwerk.

Zij kwam ongenood binnen met de gewelddadige hartelijkheid, waartegen Greta haar bolwerk optrok.

'Zit u nu nòg te pieken? Dat is veel te laat. En u ziet er zoo moe uit - zoo bleek. Doet u dat alles altijd zelf?'

Zij keek van Greta's verstrakkend gezicht naar de bezige handen, die als in instinctmatige verdediging zich breidden over een blouse op haar schoot.

'Hoort u eens - u slooft u af - dat heb ik al dadelijk gezien, zóó als ik hier in huis kwam. En dat moet niet. Dat mag niet. Dat is mensch onwaardig. Waar vechten en strijden wij anders voor, dan om de vrouwen te bevrijden uit die getolereerde slavernij! Er zijn andere wegen, als uw man niet genoeg verdienen kan - ook voor de moeder van een gezin. En dan kunt u voor dit minderwaardige werk kousenstoppen, boterhammen maken enz. betaalde hulp nemen. Een huishoudster.'

'Betaalde hulp - voor dit werk!'

Greta's voeten in kleine zachte pantoffels, bewogen ongedurig op en neer - op en neer als in heftig debat. En haast niet meer verdroeg zij dat andere breede stevige paar daar bij de deur. Dat paar vreemdelingen, waarvan zij het rhytme en den druk onderscheidde, uit al de andere voeten die in het huis hóórden - die bezit hadden genomen van de stilte boven haar hoofd 's avonds. En die haar wilden indreunen, dat er een menschwaardiger wijze van leven was voor haàr - dat was om te lachen - maar financieel ruimere leefwijze voor de anderen misschien, dàt....'

Maar.... dan....

Haar voeten krampten zich, als klemden zij zich aan den grond - den eigen vloer - het platgeloopen, opgesleten kleed, dat eens met zijn mooie frissche bloemen haar trots en vreugde was geweest.

Zij - kònden niet gaan op vreemde wegen, haar voeten; niet in een vreemd huis in een gedwongen tredmolen, met een

dwang van autoriteit boven zich. Hier voelde zij haar waarde, - hier was haar koninkrijk - en hier *in* dat besef van haar waardigheid was het, dat zij snelden door en boven het beminde werk op dien hoogen hemelweg naast den vriend. Hier, aan den stam van haar eigen, natuurlijk werk, ontsproten al de bloemen, de gedachten, de gevoelens die naar hèm voerden. Hier kon zij geven, en altijd maar méér geven van den overdaad dien *hij* in haar stortte.

'Dat andere.... plicht?!'

Het was als een kreet om hulp naar al het goede, het onverwoestbare, het eeuwige waarin haar hart ongerept geloofde - een geloof dat woedend deinsde voor den aanrander en zich te weer stelde tegen den vijand van al wat natuurlijk was in haar vrouwenleven. Zij zag het Bezit, en zag de Leegte - en haar voeten ontspanden zich, terwijl zij dat andere paar aanzag, die stonden schamel op den drempel van een vreemde woning - die sinds lang vervlogen kinderjaren niet meer kenden een eigen grond waar zij thuis hoorden, - zoo vast en zoo veilig als een plant in de aarde stond. Die altijd zich weer opnieuw borgen onder een vreemde tafel.

En metéén ook wist zij het onomstootelijk zeker!

'Wat voor hààr verlies en dood beteekende, kon voor haar kleine kudde geen levende winst zijn.'

Maar over de klove heen, na de eerste drift, reikte plotseling haar hart naar de arme zuster in haar huis. Een zachtheid, niet gepeild door de ander - die gepreoccupeerd de trap opliep om notulen uit te werken van de vergadering.

Maar sinds dien avond had de snelle vaste stap voor Greta het irriteerende verloren. Het waren geen vreemden meer, deze voeten - zij had ze opgenomen als behoorend bij de haren. En al heel gauw praatte de nieuwe huurster minder over vrouwenrechten; maar zij nam den jongsten jongen, die nooit zich concentreeren kon, iederen avond mee naar haar kamer om zijn lessen met hem te leeren. En bij Greta zat zij, en las haar voor. Alleen met den man bleef zij een vreemde - en haar scherp oordeel havende hem in stilte volkomen.

Toch niettegenstaande deze nieuwe inkomsten pakten nog zorgen: een belastingschuld die niet langer uit te stellen was.

‘Als je het je neef Bartof maar eens vroeg -’ zei haar man op een avond.

Een bliksem sloeg voor haar voeten.

‘Dàt niet -’ bracht ze uit, met een stem die van ver scheen te komen.

‘Waarom niet?’ vroeg hij, vogelachtig langs zijn misnoegden neus kijkend. ‘Vindt je dat erger dan dat ons boeltje door schuld wordt verkocht?’

‘Maar je weet immers best dat we het nooit terug zullen kunnen geven!’ riep ze woedend.

‘En wat zou dat! Dat was voor dien rijken ouden kerel geen doodwond.’

Zij zat kaarsrecht in haar stoel - als voor een schaakbord alle kansen wikkend en overziend.

‘Aan hèm vragen - nooit! Den kameraad, met wien ze de heerlijke paden en hooge wegen ging, waaruit de wortelen van haar leven hun krachten zogen - hèm niet! Dat hij haar kind niet kende had zij hem verweten - dat hij van haar zorgen niet wist, was haar glorie geworden.

‘Hierboven dan?’ Hij wees met de oogen.

‘Voorschot vragen op de huur?’

Zij werd grauw van weerzin - van vernedering. Haar Koningschap in huis was haar trots, haar bolwerk. Zij had de arme zuster erin opgenomen - zij had zich de rijke begenadigde geweten - alle dagen trotsch op haar bezit.

Nu.... zou zij een andere worden in die vreemde oogen. En voor zichzelf zou zij nooit meer dezelfde zijn, als zij als bedelaarster had gestaan op haar eigen drempel.

Zij dacht: er zouden er maar twee geweest zijn aan wie je kon vragen - je ouders. Voor wie helpen iets natuurlijks zou zijn - zooals je je eigen kinderen altijd helpen zou....

Zij sprak verder niet. Maar 's avonds boven, terwijl haar mond beefde, nam zij uit het laadje van moeders linnenkast den ring met grooten diamant van haar vader - die daar al die jaren gelegen had in zijn verkleurde fluweelen huisje. Een poos stond zij ernaar te kijken, - verloren in gedachten - eer zij zacht en aarzelend het doosje weer op zijn plaats zette.

Toen hij boven kwam lag zij afgekeerd, of zij sliep. Aan den

middenvinger van haar linkerhand stak de ring - haar andere hand beschuttend eroverheen.

Den volgenden avond ging zij met den ring naar een goudsmid. Zij stond lang voor den winkel. Zij streed en praatte met zichzelf - zij praatte met haar moeder. Zij zeide haar, dat zij niet anders kòn. Maar haar voeten verzetten zich tegen dezen gang. Zij stokten en struikelden over elkander terwijl zij den winkel doorliep naar het kantoortje.

En zwaar en langzaam sleepten zij terug. De straat weer op. In haar zak woog het geld.

'Bloedgeld,' dacht zij. In haar geest stond het kantoortje gebrand. Op het doffe zwart van de tafel de ring, dien zij achterliet.

Het was negen uur - een donkere Septemberavond. Zij dacht met een wonderlijk gevoel aan haar huis: - maar *zij* liep hier. Zij waren altijd bij elkaar en zij liep ergens anders. Zoo was het steeds geweest, al had zij het nooit zoo gevoeld als op dezen avond.

Alleen liep zij - alleen.... in haar zorgen, in haar heele leven.

Vanavond hielp ook de verre vriend haar niet. Die liet haar immers ook alleen.

Een viooltoon ergens, dreef aan op den wind. Zij liep gedachteloos op het geluid af. Toen zag zij donkere menschengestalten drommen tegen de brug - en nu werd de muziek ook sterker.

Langzaam liep zij erheen - getrokken.

Een man stond er - en speelde melancholieke wijzen. Soms opeens ertusschen een wilde dans. Zij keek naar hem terwijl zij leunen ging tegen de brugleuning - een vreemdeling blijkbaar, een donkere man, met oogen die broeiend staarden over zijn viool voor zich uit. Om hem heen stonden de menschen stil te luisteren - en in die rust voelde zij plotseling haar eigen vermoeidheid. Zij zette zich op de onderste sport van brugleuning.

Over haar moe hoofd zong de viool in den donkeren herfstavond over de oude stad - over de stille menigte. En zij keek, terwijl langzaam iets in haar optrok als een zwaar

gordijn, met een wonderlijk gevoel van verkoeling en verademing naar al die tot rust gekomen vermoeide voeten om om zich heen. Al die versleten kapotte, afgeloopen, bemodderde schoenen zag zij stil worden.

Het was een andere wereld dan die, waartusschen eens de hare zoo vroolijk en fier zich hadden gerept naar het eigen thuis. Het was een andere wereld dan die van de zelfbewuste voeten, die 's avonds langs haar huis in de vergadering zich dicht aan elkander sloten. Maar die beide anderen en deze, zij waren ten slotte toch één. En tusschen die allen stonden op eenmaal haar eigen voeten zoo rustig, of zij geen thuis, geen man, geen kinderen had - maar verlost zich voelend en opgenomen in één groote broederschap.

Zij zat er lang - en onbekommerd van tijd. De viool zong, en zij las het verhaal van ieder paar voeten dat daar stond. En het eigen hard en beklemmend wee versmolt erin.

Toen zij eindelijk opstond was haar vermoeidheid weg.

Thuis kwam haar man haar in de gang tegemoet.

'Waar ben je zoo lang gebleven? Weet je hoe laat het is?'

Zij zag hem helder en onverschillig aan - legde het geld op de tafel voor hem neer.

'De ring van mijn vader.'

'O dat is verstandig. Dat je daar niet eerder aan gedacht hebt!'

'Goedennacht,' zei ze.

Zij maakte een kleinen omweg toen zij hem voorbij ging.

'Wat loopt zij slecht den laatsten tijd - zij tilt haar voeten niet op,' dacht hij.

INA BOUDIER-BAKKER.

(Slot volgt).

Nederland en het onzijdigheidsrecht gedurende den wereldoorlog.

Aan Jhr. Dr. J. Loudon, Minister van Buitenlandsche Zaken gedurende den wereldoorlog.

Wil men de volkenrechtelijke houding van Nederland in den wereldoorlog met een enkel woord karakteriseeren, dan kan men zeggen, dat ons land onder bijzonder moeilijke omstandigheden getracht heeft de groote codificatie van het onzijdigheidsrecht, zooals die was neergelegd in de verdragen van de Tweede Vredesconferentie (1907) en in de Londensche Zeerechtverklaring (1909), te handhaven tegenover éénzijdige afwijking van die codificatie door de oorlogvoerenden van beide kampen. Zoodanige éénzijdige bepaling van het onzijdigheidsrecht pogen de oorlogvoerenden in elken grooten oorlog den onzijdigen op te dringen, en wel met te meer succes alnaarmate het niet-oorlogvoerend element in de wereld zwakker wordt; en in den laatsten wereldoorlog werd het wel zeer zwak, hoe langer de oorlog voortduurde. De codificatie van 1907-1909, gevolg vooral van eene zeer lange periode, waarin Groot-Britannië geenen grooten oorlog ter zee had gevoerd, maar als onzijdige wèl de behoefte aan een sterk onzijdigheidsrecht had leeren voelen, draagt een pro-onzijdig karakter. Zij is uitvloeisel van de overtuiging, dat, als in de vredesrechtsgemeenschap der staten sommigen dezer toch naar de wapenen meenen te moeten grijpen, deze het vredesregime der rest van de wereld zoo min mogelijk moeten verstoren. In dien gedachtengang stellen de verdragen van 1907 voorop de onschendbaarheid der onzijdige staten, en de verklaring van

Londen omlijnt scherp, in welke mate de oorlogvoerenden op de vrije zee den vrijen handel der onzijdigen mogen beperken, èn wat betreft het instituut der blokkade èn wat het contrabandevervoer aangaat, om slechts deze twee hoofdpunten te noemen; zoo stond het vast volgens de Verklaring van Londen, dat onzijdig gebied niet mocht worden geblokkeerd, en dat zg. conditioneele contrabande, b.v. alle levensmiddelen, ongemoeid over onze onzijdige zeehavens naar een oorlogvoerend Duitschland zouden mogen worden vervoerd.

Weinige zijn de bepalingen der codificatie van 1907-1909, die de oorlogvoerenden niet, elk op de voor hen gunstigste wijze, hebben getracht éénzijdig te verbuigen in voor de onzijdige staten ongunstigen zin; en weinig onzijdige landen hebben van dien aanval op twee fronten zóó te lijden gehad als ons landje, ingesloten als het lag juist tusschen de drie groote strijders Duitschland, Frankrijk en Engeland; weinig onzijdigen hebben ook, tot het einde toe, een zóó taaien strijd voor het recht gestreden als ons land. En als men vraagt naar het succes van dien strijd voor het recht, dan kan het niet verwonderen, dat op het gebied van het regime van den onzijdigen zeehandel, de de zee absoluut beheerschende oorlogvoerenden ten slotte hunnen wil wisten door te drijven; maar dan mag tevens niet vergeten worden, dat, waar het betrof de handhaving der onschendbaarheid van ons eigen land- en watergebied, de sfeer van het statenonzijdigheidsrecht dus, de oorlogvoerenden zich bij onze rechtsopvatting hebben neergelegd, bijna zonder uitzondering.

Het vraagstuk van het onzijdige Nederland in den grooten oorlog van 1914-1918 is goeddeels een geopolitisch vraagstuk. De Centralen, met name Duitschland, worden te land en ter zee omsingeld, belegerd, eene belegering, waartegenover die geregeld in art. 25 e.v. van het Landoorlogreglement aandoet als kinderspel. De toegang tot het belegerde Duitschland blijft slechts open via eenige kleine onzijdige z.g. randstaten, waarvan Nederland het meest in het centrum ligt niet alleen, maar ook door de groote Rijnhaven Rotterdam het best toegang geeft tot Duitschland; dit is de keerzijde van Rotterdam's prachtige ligging. Aanstonds zien de Geallieerden in Nederland niet veel meer dan de hoofddeur, waar-

door Duitschland kan geapproviandeerd worden van overzee. Reeds op 22 Augustus 1914, als de Britsche regeering den eersten Order in Council afkondigt, waarbij het pro-onzijdige recht der aanvankelijk aanvaarde Londensche Verklaring wordt verscherpt door voor conditioneele contrabande de zg. leer der 'voortgezette reis' aan te nemen, licht zij die verscherping toe met een beroep op 'the peculiar conditions in the present war due to the fact that neutral ports such as Rotterdam are the chief means of access to a large part of Germany'. En hoewel Frankrijk het bepaalde in art. 35 der Londensche Verklaring op 2 September 1914 nog niet in dienzelfden zin had gewijzigd, besliste de Conseil des Prises ten opzichte van de op dien dag met bestemming naar Rotterdam opgebrachte Nieuw-Amsterdam, wat betreft de conditionneele contrabande-goederen feitelijk alsof art. 35 reeds plaats had gemaakt voor de aanvaarding van de leer der voortgezette reis.

Nu moge het waar zijn, dat na den oorlog, op 29 Augustus 1919, op dit punt het vonnis in tweeden aanleg is ongedaan gemaakt, juist in zijne enormiteit is het vonnis in eersten aanleg typeerend voor den kijk der Geallieerden op de plaats, die het onzijdige Nederland in den oorlog innam; ons land wordt beschouwd als van het belegerde Duitschland onmogelijk afgescheiden te houden gebied, waarheen alleen die toevoer overzee zal worden toegelaten, die het minimum vormt, waardoor de bewoners van Nederland in leven kunnen blijven.

Ook b.v. de Krimoorlog was sterk geopolitisch bepaald door het gemakkelijk blokkeeren van het zoo ongunstig ten opzichte van de zee gelegen Rusland. Toch geeft de Krimoorlog een rechtsbeeld, dat zeer afwijkt van dat van den grooten oorlog. De westersche mogendheden vreesden in 1854 de nog zoo talrijke en groote onzijdigen, zoodat b.v. via Pruisen het ter zee geblokkeerde Rusland nog zeer veel goederen binnen kon krijgen. Tegenover het kleine rand-Nederland nemen de Geallieerden van 1914 niet dezelfde égards in acht als in 1854 tegenover Pruisen. Dit duidt reeds op een kenmerkend onderscheid; in den wereldoorlog werd het voor de handhaving van een sterk onzijdigheidsrecht noodige onzijdige element in de wereld steeds kleiner en zwakker, iets wat op een geheel

ander rechtsgebied voor Nederland tastbaar werd in het overdadig groote aantal waarnemingen van de belangen der oorlogvoerende staten bij hunne tegenpartij, waarmede onze gezanten waren belast. Daarnaast konden de reuzenlegers en -vloten, die de steeds algemeener wordende dienstplicht - welke eerst na den Krimoorlog begint - alsmede de wonderen der moderne techniek in dienst van het oorlogsbedrijf gesteld, hadden in het leven geroepen, eene feitelijke statenbelegering mogelijk maken. Deze statenbelegering, gepaard aan de reuzenmobilisatie aan en achter het front, brengt mede, dat de regeering van het belegerde Duitschland spoedig de geheele voedsel- en andere voorziening van de bevolking tot staatszaak maakt; alles wat in Duitschland wordt ingevoerd komt zoodoende onder onmiddellijk regeeringstoezicht, en uit de weeromstuit vervalt zoodoende de grondslag zelf, waarop het verschil tusschen absolute en conditioneele contrabande berust, iets wat de Britsche regeering ook dadelijk inzag blijkens de bovengenoemde mededeeling aan de Amerikaansche regeering van 22 Augustus 1914.

Karakteristiek voor den grooten oorlog is ook zijn lange duur als gevolg van den evenwichtstoestand tusschen de twee partijen. Dit stelt beiden in staat door eene serie van represaillemaatregelen, wier punt van uitgang is het door Groot-Britannië als onrechtmatig beschouwde plaatsen van mijnen door Duitschland in de Noordzee, telkens stukken volkenrecht buiten werking te stellen, zeer ten nadeele ook van de onzijdigen. Tegen het rechtmatige van dit laatste, waardoor veel van het onzijdigheidsrecht der codificatie van 1907-'09 tijdelijk werd weggevaagd, is door onze regeering telkens met klem opgekomen. Zoo schreef minister Loudon op 19 Maart 1915 naar aanleiding van de ingrijpende geallieerde represaille-maatregelen van eenige dagen vroeger aan den Britschen en aan den Franschen gezant: ‘Le Gouvernement de la Reine ne porte point de jugement sur la question de savoir si les mesures de guerre prises par les belligérants pour se nuire de part et d'autre sont justifiées ou non. Toutefois il incombe aux Pays-Bas en qualité de puissance neutre dans le conflit de s'élever contre ces mesures en tant qu'elles dérogent aux principes établis concernant les droits des neutres.’

Hiertegenover stellen de oorlogvoerenden, dat, zoo de onzijdigen er niet in slagen, inbreuken op hunne rechten door de tegenpartij te keeren, dit aan de andere partij het recht geeft ook harerzijds weer iets af te nemen van de rechten der onzijdigen. Bij herhaling is deze gedragslijn tegenover ons gevolgd en bepleit.

Bij het nagaan van de over en weer elkaar opvolgende represaillemaatregelen treft niets zoozeer als het weinig aan hoog rechtsgevoel beantwoorden van dit elementaire middel tot eigenrichting tusschen staten. Men krijgt den indruk, alsof de represaille niet is eene wijze om het recht te handhaven, maar een pretext om, als men zich bevrijden wil van een stuk voor eigen belangen hinderlijk volkenrecht, dit stuk recht op zij te duwen op het oogenblik, dat daarvoor het meest geschikt wordt bevonden, dat de represaille dus feitelijk niets anders is dan de éénzijdige bepaling van het oorlogsrecht door de oorlogvoerenden, en dit niet alleen tegenover de wederpartij, maar ook tegenover de onzijdigen, waarbij dan weer de zeevarende Nederlandsche randstaat van het belegerde Duitschland misschien wel het meest in het gedrang komt. In de reeks van represailles neemt eene zeer prominente plaats in de Duitsche duikbootoorlog, met name de onbeperkte van Februari 1917, waardoor Duitschland erin slaagt eene contrabelegering der Entente te verwezenlijken, die geruimen tijd scheen even doeltreffend te zijn als de belegering, waarvan het het slachtoffer was.

En ten slotte raakt ook het onzijdige Nederland in eenen toestand, die veel op die van eene belegerde veste gelijkt. Karakteristiek voor de positie van ons land is in dit verband ook, dat het, als het ware ingesloten door vijandelijke legers en vloten, waarvan soms groote en altijd veelsoortige elementen telkens op zijn gebied verzeild raakten, de uiterste kracht juridisch en feitelijk heeft moeten inspannen om dat gebied ongeschonden te houden; wel nooit zal een staat zulke strenge maatregelen ‘tot handhaving zijner onzijdigheid’ hebben moeten nemen, zulk scherp statenonzijdigheidsrecht moeten toepassen, als Nederland in den grooten oorlog.

Hoezeer de geallieerden zich van den aanvang af ervan rekenschap gaven, dat met name Rotterdam was te beschou-

wen als de groote toegangsdeur tot Duitschland, zoo zijn, gelijk ook reeds bleek, de oorlogvoerenden in den grooten oorlog toch begonnen met uit te gaan van de Londensche Zeerechtverklaring. Daartoe werkte zeker mede het voorstel, dat reeds op 6 Augustus 1914 door de grootste onzijdige mogendheid, de Vereenigde Staten van Amerika, aan de groote oorlogvoerende mogendheden werd gedaan om gedurende den oorlog die Londensche Verklaring collectief toe te passen, waardoor groote misverstanden tusschen onzijdigen en oorlogvoerenden zouden kunnen worden voorkomen. Het geldt hier dus eene poging om bij het begin van een grooten oorlog vast te stellen, welk regime van den onzijdigen zeehandel zal gelden, iets dat ook in 1854 plaats had, maar dat thans niet van de oorlogvoerenden, maar van eenen onzijdige uitgaat. Toen gebleken was, dat niet alle oorlogvoerenden, met name niet Groot-Britannië, zonder meer de verklaring van 1909 wilden aanvaarden, trok Washington op 24 October 1914 het voorstel in, zich voorbehoudende zich te zullen gedragen naar het bestaande internationale recht en de bestaande tractaten.

Het gezegde neemt niet weg, dat, nadat bij Koninklijke Proclamatie ‘by and with advice of our Privy Council’ van 4 Augustus 1914 de daarna herhaaldelijk zeer uitgebreide contrabandelijsten waren vastgesteld, die toen nog slechts in zoover van die der Londensche Verklaring afweken, dat de vliegtuigen uit de lijst der voorwaardelijke contrabande van art. 24 waren overgebracht naar die der absolute van art. 22. De Order in Council van 20 Aug. 1914 bepaalde, dat de Londensche Verklaring alsook het zoo belangrijke daarbij behoorende rapport van Renault als geldend recht zouden worden beschouwd, voorzoover de Order in Council er niet uitdrukkelijk van afweek. Deze afwijkingen nu wezen in hoofdzaak in de richting van de gelijkstelling van de voorwaardelijke contrabande met de absolute; de pro-belligerente leer der voortgezette reis wordt uitgebreid ook tot de voorwaardelijke contrabande (art. 35 der Londensche Verklaring), en de bestemming voor eene vijandelijke staatsadministratie van voorwaardelijke contrabande-goederen (art. 33) wordt aangenomen, zoodra de goederen geconsigneerd zouden zijn aan een persoon ‘under the control of the authorities of the

Enemy State'. Voorts wordt, voor het geval van valsche papieren de neembaarheid van een schip wegens contrabandevervoer, in afwijking van art. 38 der Londensche verklaring uitgebreid tot aan het einde van de terugreis. Deze Order in Council is drie malen gewijzigd door Orders in Council, in wier naam de Londensche Verklaring voortleeft, al wordt zij er telkens meer in op zij gezet in anti-onzijdigen geest. Bij den Declaration of London Order in Council, no. 2, 1914, wordt voor sommige gevallen de bewijslast in prijszaken ten nadeele van de onzijdigen omgedraaid, in den Declaration of London Order in Council, 1915, wordt het houvastgevende art. 57, dat den zoo belangrijken regel, volgens welke de nationaliteit van een koopvaardijschip wordt bepaald door zijne vlag inhoudt, vervangen door de regelen en beginselen vroeger door Britsche prijsgerechten toegepast. De op 30 Maart 1916 gegeven Declaration of London Order in Council, 1916, voegt hieraan toe vooreerst, dat de pro-belligerente leer der voortgezette reis in afwijking van art. 19 van de Londensche Verklaring voortaan ook zoude gelden bij blokkade, terwijl voorts de bestemming voor een vijandelijke staatsadministratie (art. 33) reeds zoude worden aangenomen als het voorwaardelijk contrabandegoed geconsigneerd zoude zijn aan een persoon op onzijdig gebied, die gedurende den oorlog contrabandegoederen had doen toekomen naar vijandelijk gebied. De tendentie tot assimilatie van met name Nederland met Duitschland, tendentie, die reeds aanstonds zoo ver ontwikkeld was bij de Fransche prijsrechtspraak in eersten aanleg, doet dus hier ook hare intrede in de éénzijdige voorschriften der oorlogvoerenden nopens het recht van den onzijdigen zeehandel.

In den zomer van 1916 werpt Engeland de geheele Londensche Verklaring over boord; aangezien, aldus luidt het in de considerans van den nieuwen, thans 'The maritime rights Order in Council, 1916', geheeten a.m.v.b. van 7 Juli 1916, de vorige Orders in Council twijfel konden doen rijzen, of de geallieerden wel in nauwgezette overeenstemming waren met het volkenrecht, hetgeen zij juist wenschten, worden thans alle vorige Orders in Council ingetrokken en met hen dus de bepalingen van de Londensche Verklaring alsmede

het rapport van Renault; en met het oog op ‘the changed conditions of commerce’ specifieert de nieuwe Order in Council daarnaast eenige regelen van het recht van den onzijdigen zeehandel, en dit in eenen zin, die uit de vroegere afwijkingen van de Londensche Verklaring reeds bleek.

Al deze Orders in Council op het gebied bestreken door de Londensche Verklaring en die in de andere geallieerde landen werden gevolgd, soms met geringe afwijking, en ook, als represaille daarop door de Centralen, werden van geallieerden kant niet als represaillemaatregelen beschouwd, doch als door de gewijzigde omstandigheden, m.a.w. de geopolitiek van den oorlog alsmede ‘the changed conditions of commerce’, geboden éénzijdige bepaling van het recht van den onzijdigen zeehandel.

De verwezenlijking van het Britsche streven om alle vervoer van contrabandegoederen naar Duitschland via de onzijdige randstaten, ook van de steeds uitgebreid wordende categorie van de voorwaardelijke contrabande, onmogelijk te maken, zoude natuurlijk zeer vergemakkelijkt zijn, indien met name Nederland zelf den uitvoer naar Duitschland van die goederen zoude hebben willen verbieden. Dit werd dan ook voorgesteld door de britsche regeering bij de mededeeling aan ons van ‘The Declaration of London Order in Council, no. 2, 1914’ van 29 Oct. 1914; maar de nederlandsche regeering plaatste zich hiertegenover op het standpunt, dat eene zoodanige afspraak met ééne der twee oorlogvoerende partijen niet overeen zoude komen met den plicht tot gelijke houding naar beide kanten, dien art. 9 van het Landonzijdigheidsverdrag bij door- of uitvoerverboden voorschrijft.

Zoodoende dreigde het gevaar, dat het zich aan de codificatie van 1907-1909 houdende onzijdige Nederland door de neiging der geallieerden om den kleinen randstaat wat betreft den toevoer van voorwaardelijke contrabandegoederen, dus met name van voedsel, te assimileeren met Duitschland, zelf gebrek aan voedsel zoude krijgen. Onze regeering nam toen eerst hare toevlucht tot aankoopen over zee door haarzelf; doch deze socialisatie van den handel werd op 24 December 1914 door iets, dat practischer was, vervangen, nl. de verwezenlijking van een denkbeeld, waarvan de eer der

uitvinding schijnt toe te komen aan Dr. Kröller, de N.O.T. (Nederlandsche Overzee Trustmaatschappij). Wat de Regeering niet kon, n.l. het uitvaardigen krachtens de wet van 3 Augustus 1914 S. 344, houdende verbod tot uit- en vervoer van sommige artikelen, van uitvoerverboden die eenzijdig naar Duitschland gericht zouden zijn, tot datzelfde resultaat kon de particuliere handel zich wèl verbinden. De in de N.O.T. vereenigde belanghebbenden beloofden bij 'agreement' met de britsche regeering contrabandegoederen niet naar Duitschland te zullen uitvoeren, waartegenover die regeering beloofde aan de N.O.T. geconsigneerde of door haar gegarandeerde goederen vrij door te laten varen naar Nederland. Zeer hooge conventioneele boeten waakten tegen overtreding der afspraak. De handel maakte van de nood eene deugd, en daar ook Duitschland voor bepaalde uitvoeren belang bij de N.O.T. had, werd deze zoodoende van weerszijden erkend, om navolging te vinden zoowel in de Scandinavische landen als in Zwitserland. Tegenover de aanvankelijke socialisatie van den handel in den vorm van regeeringsaankoopen beteekent de N.O.T. het in het leven roepen, in de plaats van voor eene onzijdige regeering ontoelaatbare uitvoerverboden naar éénen kant, van particuliere uitvoerverboden van zoodanigen aard. Men heeft de N.O.T. dan ook niet ten onrechte genoemd eene 'Nevenregeering'.

Tegenover de de zeeën beheerschende Entente kon Duitschland wèl de wijzigingen door de Entente gebracht in de Londensche Zeerechtverklaring volgen, maar het succes, dat die gedragslijn der Entente aanbracht, moest voor Duitschland uitblijven. Weldra zou het echter over een ander middel beschikken, dat zeer doelmatig zoude blijken en tevens gevaarlijk in hooge mate voor de onzijdige zeevaart: de duikboot. Aangezien bij het vernietigen van koopvaarders door onderzeeërs het in veiligheid brengen der zich aan boord bevindende personen, reeds door de geaardheid van de onderzeeërs, praktisch zeer zelden mogelijk is, heeft de duikbootoorlog eene onmiddellijk wreede werking in tegenstelling tot de britsche zeeoorlogvoering, die onmiddellijk niet wreed, slechts een verwijderd wreed gevolg, de uithongering der Centralen, beoogde. Ook in de onzijdige wereld is de door het duitsche

optreden veroorzaakte verontwaardiging groot geweest, zoo in Amerika over het torpedeeren van de Lusitania, in Nederland van de Tubantia (15/16 Maart 1916) en de zeven getorpedeerde schepen op 22 Februari 1917. Voegt men hierbij het ontzettende tonnageverlies, waardoor de duitsche 'blokkade' even afdoende werd als de geallieerde en dat het zeer ging spannen met de voedselvoorziening van Engeland, dan begrijpt men de woede, die bij de geallieerden tegen de duikbooten bestond en die zich b.v. uitte in het britsche antwoord op onzen aanstonds te noemen claim inzake de Elve en de Bernisse, en die na de even plotselinge als absolute militaire overwinning bleek uit het algeheele verbod, dat art. 181 van het vredesverdrag van Versailles aan Duitschland oplegt om onderzeeërs te bezitten; dan begrijpt men ook, dat de op de conferentie van Washington vergaderende groote Ententemogendheden in een van hare verdragen van toen verklaarden, dat thans reeds als tot het internationale recht behoorend moet beschouwd worden de regel, dat 'belligerent submarines are not under any circumstances exempt from the universal rules above stated; and if a submarine can not capture a merchant vessel in conformity with these rules the existing law of nations requires it to desist from attack and from seizure and to permit the merchant vessel to proceed unmolested.'

Tegenover de uithongeringspolitiek der Entente gaat Duitschland dus, bij wijze van repressaille, over tot den duikbootoorlog, eerst nog in diens zachteren vorm. Op 4 Februari 1915 verklaart het alle wateren rondom het vereenigd koninkrijk tot 'Kriegsgebiet', waar alle vijandelijke koopvaardijschepen zullen worden vernietigd, en de onzijdige praktisch zullen gevaar loopen hetzelfde lot te ondergaan, ook met het oog op het britsche gebruik om britsche koopvaardijschepen onder onzijdige vlag te laten varen.

Het is tegen dezen duikbootoorlog in zijn eersten, minst scherpen vorm, dat de Entente harerzijds ook weder eenen represaillemaatregel treft, waardoor alle rechtstreeksche inen uitvoer naar of uit Duitschland, rechtstreeks over zee of via de zeerandstaten, met name Nederland, onmogelijk wordt gemaakt. Bedoeld wordt hier the Order in Council van 11

Maart 1915, die, gelijk de considerans het uitdrukt, gemaakt krachtens het ‘unquestionable right of retaliation’ tegen den duikbootoorlog, bekend is als de Reprisals-Order en welks onrechtmatigheid op zichzelf dus door de geallieerden aanvankelijk schijnt te zijn erkend. De strekking van dezen Order in Council is om niet alleen den rechtstreekschen of indirecten zeehandel *naar* Duitschland geheel onmogelijk te maken - iets, dat ook mogelijk zoude zijn geweest door den eisch der vijandelijke bestemming van het contrabanderecht zoo ver mogelijk in pro-belligerenten zin te wijzigen -, maar om ook alle rechtsreeksche of indirecte zeeverkeer *uit* Duitschland stop te zetten. Gelijk het interessante in Januari 1916 aan het britsche parlement overgelegde ‘Statement of the measures adopted to intercept the sea-borne commerce of Germany’ het scherp aangeeft, kan een land, dat niet meer kan uitvoeren, ook niet meer invoeren, werd dus de gewenschte invoeronmogelijkheid in de hand gewerkt door het feitelijke uitvoerverbod uit Duitschland. In dit verbod van allen duitschen uitvoer naast dat van allen invoer naar Duitschland ligt het nieuwe van den Reprisals-Order.

Feitelijk werkt deze laatste dus als eene blokkade van Duitschland dóór het onzijdige, zoodoende mede-lijdende Nederland heen, met dit van britschen kant breed uitgemeten verschil, dat de blokkadebrekende goederen en schepen worden verbeurd verklaard, terwijl hier verbeurdverklaring zoude volgen alleen zoo het contrabandegoederen betrof. Dit blokkadekarakter van den maatregel wordt aanstonds gesouligneerd in de britsche nota aan den amerikaanschen ambassadeur te Londen van 15 Maart 1915, die zegt, dat het doel van den Order in Council is ‘succinctly stated, to establish a blockade to prevent vessels from carrying goods for or coming from Germany’. Het is duidelijk, dat de bij de zich steeds uitbreidende contrabandelijsten toch nog overblijvende vrije goederen van duitschen eigendom of met duitsche bestemming of herkomst, door den maatregel niet meer vrij door onze schepen konden worden vervoerd, en dus het ‘vrij schip, vrij goed’ van 1856 op zij gezet werd, gelijk onze regeering aanstonds bij nota van 19 Maart 1915 opmerkte. De Reprisals-Order is - zoo kan men het ook uitdrukken -

een handelsverbod, dat de ééne oorlogvoerende partij éénzijdig aan de onzijdigen oplegt, maar dat zich niet beperkt tot de vaart op de havens der tegenpartij, maar zich zelfs, en praktisch uitsluitend, uitstrekt tot de vaart van en naar nederlandsche havens. Of wil men het nog anders zeggen: de 'Trading with the enemy act' wordt éénzijdig uitgebreid tot den onzijdigen zeehandel, al wordt de overtreding van de wet scherper gestraft dan die van den Order in Council.

Evenals de geallieerden, gelijk ter zake van de voorwaardelijke contrabande bleek, zeer snel aannamen, dat iets, dat naar Nederland voer, bestemd was voor Duitschland, was dit ook bij vrije goederen, die nu ook getroffen werden, het geval. En wanneer de Reprisals-Order feitelijk weinig is toegepast en de stok bleef achter de deur, dan ligt de verklaring daarvan hierin, dat de N.O.T. na afkondiging van den maatregel zijne werkzaamheid tot die vrije goederen uitstrekte. Zoodoende werd de geheele nederlandsche zeevaart gecontroleerd door een uit den nood der omstandigheden geboren eigen lichaam, de 'Nevenregeering' van de N.O.T.; zoodoende werd ook in de hand gewerkt de zg. rantsoeneering van de randstaten door de gallieerden. De handel kon alweer privatim doen, wat de regeering, trouw blijvende aan hare strikte onzijdigheidspolitiek, niet kon, waar zij uitdrukkelijk weigerde te verbieden den handel in goederen met duitsche herkomst of bestemming dan wel van duitsch eigendom, hoedanig verbod de Reprisals-Order in art. 8 met zoovele woorden voorzag als reden om zijne voorschriften te verzachten.

Bij order in Council van 16 Februari 1917 werd de Reprisals-Order, wederom als represaille - en wel tegenover den onbeperkten Duikbootoorlog, waarover zoo dadelijk meer -, verscherpt door de bloote verhindering van het centrale handelsverkeer via de onzijdigen te vervangen door verbeurdverklaring en door daarnaast het enkele feit, dat goederen van of naar een aan vijandelijk gebied grenzend land worden verscheept zonder eenige geallieerde haven aan te doen, voldoende te doen zijn, om, behoudens tegenbewijs, de vijandelijke bestemming of herkomst te doen aannemen. Het verdient de aandacht, dat in den Order of Council van 16 Februari 1917 de rechtstreeksche vaart op Duitschland in het geheel niet

meer wordt genoemd: zij bestond allang nauwelijks meer. De assimilatie van het onzijdige Nederland met vijandelijke centralen is dan, behoudens de mogelijkheid van het zooeven genoemde tegenbewijs, volledig; to trade with the Netherlands, is dan synoniem geworden met to trade with the enemy, behoudens de straffen door de britsche wet in het laatste geval gesteld, en de toestand is geworden als ware ook het onzijdige Nederland geblokkeerd, als ware dus ook de oude regel, overgenomen in art. 18 der Londensche Verklaring, dat blokkade alleen mogelijk is ten opzichte van een vijandelijk land, op zij gezet. Slechts die gerantsoeneerde zeehandel op Nederland blijft toegelaten, die de controle ondergaat in geallieerde havens.

In hare verdediging van den Reprisals-Order tegenover de amerikaansche regeering van 24 Juli 1915, verdediging, die aan het kabinet van St-James bijna vier maanden van voorbereiding gekost heeft, zwijgt de britsche regeering, misschien als gevolg van eene uitlating in het amerikaansche protest, geheel over het represaillekarakter van den maatergel, en stelt zij hem voor als eenen door Duitschlands ligging - Rotterdam wordt weer genoemd - alsmede de gewijzigde verhoudingen van den zeehandel gerechtvaardigden vorm van blokkade met verzachte sanctie, te weten geene verbeurdverklaring voorzoover het geene contrabandegoederen betrof. Het is duidelijk, dat dit standpunt volkomen vloekt in den mond van eene regeering, die zich toen nog gebonden achtte door de Londensche Verklaring en dit nog souligneerde in ‘The Declaration of London Order in Council, 1916’ van 30 Maart 1916, door daarbij af te wijken van slechts één artikel uit de Londensche blokkadebepalingen, die door den Reprisals-Order juist over de geheele linie niet waren gevolgd geworden, gelijk door Engeland in den oorlog wèl geschiedde bij blokkades van andere kusten, en wel tot tien malen toe. Met de poging om te bewijzen, dat de Reprisals-Order eene werkelijke blokkade was, trachtte de britsche regeering tegelijk te ontzenuwen het amerikaansche en nederlandsche sustenu, dat de Reprisals-Order het ‘vrij schip, vrij goed’ van 1856 op zij had gezet. Wat er van de britsche bewering, dat de Reprisals-Order niet Nederland, maar Duitschland deed geblokkeerd zijn, aan

moge zijn, die bewering gaat, zooals boven reeds bleek, stellig niet meer op na de verscherping door den Order in Council van 16 Februari 1917, die de nederlandsche havens met die der centralen assimileerde

Reeds uit den Reprisals-Order van 11 Maart 1915 bleek, dat Engeland de geheele vaart op en van Nederland over britsche havens wilde leiden. En wanneer ook in dit opzicht de Order bleef de stok achter de deur, dan is dit wederom te verklaren door agreements, die vele scheepvaartmaatschappijen sloten met de britsche regeering, en waarbij de maatschappijen, teneinde zoo weinig mogelijk oponthoud te lijden, in het aanloopen van onderzoekingshavens bewilligden. Ook hier aanvaardden de belanghebbenden noodgedrongen iets, waartoe zij naar stellig recht niet verplicht waren. Men begrijpt de juistheid der opmerking, voorkomende op bl. 6 van het reeds genoemde Statement van Januari 1916, dat ‘the control which His Majesty's Governement are in a position to exercise under these agreements over goods carried on the lines in question is of very great value.’ Evenals Gulliver de geheele vloot der vijanden van de Liliputters aan touwtjes opbrengt, is de politiek van het vóór de Noordzee gelegen, Duitschland blokkeerende Engeland er op gericht den geheelen onzijdigen zeehandel ter controle naar zich toe te halen.

Behalve door agreement wordt dit resultaat ook op andere wijze bereikt. Zoo stellen zich de geallieerden aanstonds op het, ook reeds ter Tweede Vredesconferentie in 1907 geventileerde, maar noch toen noch in 1909 te Londen aanvaarde standpunt, dat een modern koopvaardijschip op zee niet goed kan worden onderzocht op contrabande, dat dit slechts in eene haven kan geschieden; elk aangehouden onzijdig schip kan dus naar eene haven van den aanhoudenden staat worden gedirigeerd, en dit in strijd met den wèlgevestigden regel van volkenrecht, dat wèl elk onzijdig schip mag worden aangehouden op zee (droit de visite), maar dat het slechts mag worden opgebracht (droit de saisie), als het onderzoek op zee daartoe redelijke termen heeft opgeleverd.

Het klassieke geval is hier het onrechtmatig opbrengen op 20 Mei 1917 van de Elve en de Bernisse, welke schepen tijdens die opbrenging getorpedeerd zijn, waarvoor onze regeering

zich om vergoeding tot de britsche regeering wendde. De schepen vielen niet onder het gebod van den op 16 Februari 1917 verscherpten Reprisals-Order om eene geallieerde haven aan te doen, omdat zij uit eene geallieerde haven naar Nederland voeren, terwijl uit hunne papieren volledig bleek, dat de ladingen geene vijandelijke bestemming hadden; zij behoorden ook niet tot eene maatschappij, die een agreement als boven bedoeld met de britsche regeering had gesloten. De vraag, of in dit geval opgebracht mocht worden, kon hier dus volkomen zuiver gesteld worden. En nu kan men zich moeilijk een betere illustratie denken van het geweldige verschil tusschen het oorlogsrecht, zooals dat vóór Augustus 1914 werd gehandhaafd en zooals het in den loop van den wereldoorlog werd toegepast door de belligerenten, dan door de arresten van het Permanente hof van Arbitrage van 6 Mei 1913 in zake de fransche mailbooten Carthage en Manouba te leggen naast het antwoord der britsche regeering op het nederlandsche protest in zake de Elve en de Bernisse, van 16 November 1917.

Het gaat dus om de vraag, in hoever een belligerent oorlogsschip een onzijdig handelsvaartuig niet alleen op zee mag aanhouden en onderzoeken, maar ook mag *opbrengen* naar eene haven van het oorlogvoerende land. Het Permanente Hof van Arbitrage had in 1913 uit te maken gehad in hoever het opbrengen, tijdens den turksch-italiaanschen oorlog, van de twee fransche mailbooten door eene italiaansche torpedoboot naar eene italiaansche haven rechtmatig was geweest. In beide gevallen nam het Hof aan, dat de aanhouding en het onderzoek in zee volkomen gerechtvaardigd was geweest, maar anders dacht het Hof over het *opbrengen* van de schepen; in het eene geval, omdat er geen voldoende reden voor den commandant van het italiaansche oorlogsschip bestaan had, de vijandelijke bestemming van het contrabandegoed aan boord van de Carthage aan te nemen, in het andere geval, omdat, alvorens de Manouba op te brengen, de italiaansche torpedoboot overgave van de zich op de mailboot bevindende turksche militaire passagiers had moeten vragen. Met groote nauwkeurigheid is hier dus door het hoogste gerechtshof, dat de wereld toen kende, en slechts ruim één jaar vóór het uitbreken van den grooten oorlog, de bevoegdheid van bellige-

renten om onzijdige koopvaardijschepen op te brengen, getoetst aan het volkenrecht. In beide gevallen kon het optreden der Italianen dien toets niet doorstaan en werd dus Italië door het Hof veroordeeld tot schadevergoeding. Aan deze, de bevoegdheden der belligerenten tegenover de onzijdigen scherp afbakenende, arresten schijnt te meer beteekenis te mogen worden toegekend, wanneer men let op de rechters, die het Hof hier samenstelden: de Italiaan Fusinato, de Zweed Hammarskjöld, de Duitscher Kriege, de Franschman Renault en de Rus Taube, alle namen met een zeer goeden klank op het gebied van het internationale recht.

Men legge nu naast dit arrest, dat men vóór Augustus 1914 geneigd was als waardevol jurisprudentie-bepalend praecedent te beschouwen, de britsche nota van 16 November 1917. Niet alleen, dat de britsche regeering zich daarin niet verwaardigt, in te gaan op de zeer degelijke uiteenzettingen der eigenaren van de Elve en de Bernisse, ten betooge, dat de opbrenging van die schepen onrechtmatig was geweest en dus schadevergoeding door Engeland verschuldigd was, waar die schepen bij het opbrengen in het 'Sperrgebiet' gebracht werden en door de Duitschers getorpedeerd zijn, - maar het geheele betoog, door onze regeering blijkbaar tot het hare gemaakt, wordt als ter zake niet doende eenvoudig op zijde geschoven met de klakkelooze bewering, dat 'in modern conditions' een onzijdig koopvaardijschip op zee niet kan worden onderzocht, m.a.w. dat opbrenging van *elk* zoodanig schip naar eene haven volkomen rechtmatig is. Hoe anders dacht het Haagsche Hof van Arbitrage daar in Mei 1913 over, en hoe blijkt juist uit deze tegenstelling het exorbitante van het britsche standpunt!

De britsche prijsrechter heeft, na den oorlog, de britsche regeering trouwens ongelijk gegeven!

Naast het opbrengen of gedirigeerd worden door een vijandelijk oorlogsschip naar eene haven van diens land, - punt, dat in verband met het zoodanig dirigeeren door luchtvaartuigen ook eene groote rol zoude spelen in de Juristencommissie, die in 1922-1923 in het Vredespaleis bijeen was, - drong Engeland de onzijdige vaart ook naar britsche havens, althans naar de britsche kustzee, door het leggen van mijnenvelden in volle

zee. Met name geschiedde dit in het Nauw van Calais ten opzichte van de heele scheepvaart door het Kanaal.

Het op zich zelf reeds onrechtmatige van deze praktijk om de onzijdige scheepvaart op britsch gebied te dringen leidt nu nog tot nieuwe voor de belangen en rechten der onzijdigen zeer nadeelige gevolgen, doordat de britsche regeering aannam, dat als eenmaal het onzijdige schip op britsch gebied was aangekomen, de volle territoriale souvereiniteit er op kwam te drukken, het, voor zoover nog bestaande, vrije zeerechtregime dus plaats maakte voor den ongebreidelden souvereinen britschen wil.

Zoo hebben de geallieerden zich een onbeperkt requisitierecht toegekend ten aanzien van onzijdige ladingen en schepen in hunne wateren en havens, op welk punt nog zal zijn terug te komen. Eveneens zijn aldaar aan boord van nederlandsche schepen dienstplichtigen der wederpartij, die echter niet tot de actieve strijdkrachten behoorden en dus vrij waren krachtens de Londensche Verklaring, krijgsgevangen gemaakt; iets, waartegen onze regeering zich echter gemeend heeft niet te moeten verzetten. Zoo konden de geallieerden groote pressie op de onzijdige vaart uitoefenen door deze in hare havens slechts onder bepaalde voorwaarden bunkerkolen te verstrekken. En tenslotte is door de gewraakte praktijk de geheele door het elfde verdrag van 1907 ‘nopens zekere beperkingen van de uitoefening van het buitrecht in den zeeoorlog’ als absoluut bedoelde onschendbaarheid van de particuliere en zelfs van de officieele brievenpost aan boord van onzijdige booten illusoir gemaakt. Er zijn zeker weinig voorbeelden van een zóó zwak, weifelend en herhaaldelijk gewijzigd tegenbetoog tegenover een klaar op de codificatie van 1907 steunend nederlandsch betoog, dan de gedachtenwisseling over deze zaak te aanschouwen geeft.

De uiterste consequentie trok de britsche regeering uit het dringen der nederlandsche scheepvaart naar britsche havens, door schip en lading daar volledig onderworpen te achten aan het ‘general right of sovereignty over all persons and property within the jurisdiction’, dat het requisitie-, het opvorderingsrecht impliceert. Hoe grooter het wereldtekort aan goederen en later, als gevolg vooral van den duik-

bootoorlog, ook aan schepen werd, hoe grooter ook de drang om van dat recht gebruik te maken.

Het begint met de *goederen* geladen op onzijdige schepen. De Reprisals-Order van 11 Maart 1915 gaat ervan uit, dat alle goederen, die aan boord van onzijdige schepen in britsche havens komen, aldaar kunnen worden gerequireerd, en ook de agreements met stoomvaartlijnen behelzen zoodanige clausule.

Als de wereldtonnage slinkt, wordt bij de geallieerden ook wakker de wensch om over de onzijdige tonnage, die niet zóó geleden had onder den duikbootoorlog als die der geallieerden, te kunnen beschikken. En die wereldtonnage ging ontzettend slinken, toen Duitschland op 1 Februari 1917 den onbeperkten duikbootoorlog afkondigde. Ook deze draagt een, gewrongen, represaillekarakter. Een veel grooter zeegebied dan in Februari 1915, o.a. ook de Middellandsche Zee, wordt tot ‘Sperrgebiet’ verklaard, waarin, met openlating van eenige vrije geulen voor onze scheepvaart, niet echter naar het Suezkanaal, alle scheepvaart, ook de onzijdige, met vernietiging wordt bedreigd. De absolute afsluiting van de Centralen door douce violence werd zoodoende beantwoord door eene even absoluut bedoelde en ook in hooge mate als zoodanig werkende belegering door het maritieme wapen der ter zee niet sterksten, de duikboot.

Tegenover de genoemde éénzijdige verklaringen van groote stukken van de zee tot ‘Kriegsgebiet’ en ‘Sperrgebiet’ heeft onze regeering opgeëischt de vrije vaart op de vrije zee. Zij erkent, dat de oorlogvoerenden in ‘la sphère d'action immédiate des opérations militaires’ gebiedend en verbiedend kunnen optreden. Maar iets anders en volkomen in strijd met den welgevestigden regel van de vrije zee is het, heele zeeën afgesloten te verklaren, daarmede dus te handelen op eene wijze als behoorden zij tot het gebied der belligerente staten. Ook hier heeft de oorlog geleid tot eene zoodanige hypertrophie van het instituut der sphère d'action, dat, hetgeen hoogstens als uitzondering was bedoeld, regel is geworden. Nederland stelde Duitschland verantwoordelijk voor elke vernietiging, die het gevolg van de duitsche maatregelen zoude zijn.

Het is nu tegenover den onbeperkten duikbootoorlog en de als gevolg daarvan snel slinkende wereldtonnage, dat de Entente ook ten opzichte van de onzijdige *schepen* de uiterst consequentie gaat trekken uit het 'general right of sovereignty over all persons and properties within the jurisdiction'. In aansluiting aan den 'The Declaration of London Order in Council, 1915' van 20 October 1915 geschiedt dit het eerst, in Mei 1917, met schepen, die wèl onder nederlandsche vlag voeren, maar wegens het groote aantal britsche aandeelhouders in de betrokken maatschappijen door de britsche regeering als britsch werden beschouwd.

Daarop zijn in het eind van 1917 te Londen onderhandelingen tusschen de geallieerde regeeringen en de nederlandsche begonnen om een gedeelte der in geallieerde havens opgehouden nederlandsche schepen door de maatschappijen vrijwillig beschikbaar te stellen voor de geallieerden. In het midden latende, waarom deze onderhandelingen door onze regeering werden gevoerd en niet, zooals bij de talrijke reeds genoemde agreements, tusschen onze belanghebbenden en de vreemde regeeringen, zoo is het duidelijk, dat, waar het eenmaal regeeringsonderhandelingen waren, onze onzijdige regeering slechts kon medewerken tot het ter beschikking van de geallieerden stellen van onze tonnage, voorzoover deze in verafgelegen streken zoude gebruikt worden en niet om oorlogsbenoodigdheden naar Groot-Britannië en Frankrijk te brengen (zg. étappedienst). Op dit laatste punt zijn de onderhandelingen afgesprongen, en hebben de geallieerden de volledige nederlandsche tonnage in hunne havens gerequireerd, trouwens tegen billijke vergoeding na den oorlog. Een groot deel der nederlandsche vloot werd zoodoende met één slag onttrokken aan de eigenaren.

De britsche regeering verdedigde dit optreden in hoofdzaak met het bovengenoemde beroep op zijne souvereine rechten op hetgeen zich op britsch terrein bevindt, de amerikaansche regeering met een beroep op het oude zg. recht van anggarie, een recht om onzijdige schepen te requireeren. Dit recht, waarvan Prof. van Vollenhoven in 1918 in de Koninklijke Akademie van Wetenschappen het historisch verloop heeft aangetoond, was door den bekenden britschen prijsrechter

Lord Stowell in 1802 als volkomen in strijd met het volkenrecht beschouwd, is in den oorlog van 1870 éénmaal door Duitschland toegepast tegen twee britsche schepen en komt in een aantal latere duitsche tractaten voor. En als men de bovengenoemde nederlandsche nota van 31 Mei 1918 leest, krijgt men wel sterk den indruk, dat het hier geldt een pour le besoin de la cause opgediept oud recht, dat niet meer behoorde tot het positieve recht, hoogstens als conventioneele uitzondering daarop is te beschouwen en zeker nooit gedacht is als te kunnen leiden tot massale requisitie, zooals in Maart 1918 werd toegepast. Daardoor wordt toch de vrije toegang tot belligerente havens van onzijdige schepen en daarmede eene onmisbare voorwaarde der vrije zeevaart geheel illosoir gemaakt, gelijk de nederlandsche nota van 31 Mei 1918 terecht opmerkt. Dat het zoover gekomen is, illustreert wederom het geweldige van den wereldoorlog.

Toen nu de requisitie van onze in geallieerde havens liggende schepen had plaats gehad, wijzigde zijnerzijds Duitschland de Prisenordnung in dien zin, dat als vijandelijk zouden beschouwd worden de schepen van eene onzijdige mogendheid, waarvan een overwegend deel der vloot voor den vijand voer, zooals met Nederland het geval was sedert de requisitie. Slechts een stelsel van vrijgeleiden temperde dezen volkomen onrechtmatigen represaillemaatregel tegen Nederland, waardoor elk nederlandsch schip werd beschouwd als assistance hostile verleenend in den zin van art. 45 der Londensche Verklaring. Het slotstuk in deze represaillereeks was het fransche decreet van 27 Augustus 1918, dat elk onder zoodanig vrijgeleide varend onzijdig schip, behoudens tegenbewijs, verklaart te varen voor den vijand.

De toestand was in het voorjaar van 1918 inderdaad zóó geworden, dat de onzijdige nederlandsche zeevaart feitelijk onmogelijk was geworden; inplaats van de in beginsel vrije onzijdige vaart van de Parijsche verklaring en die van Londen, de vrije vaart van het stellige volkenrecht dus, was gekomen een éénzijdig door de oorlogvoerenden gedecreteerd algemeen vaartverbod voor de onzijdigen. En toch moest er gevaren worden, al ware het slechts teneinde de verbinding met Nederlandsch-Indië te handhaven.

Om uit dezen noodtoestand te geraken heeft onze regeering toen besloten wederom als van ouds te laten varen onder convooi, een instituut, dat Engeland, na eeuwenlangen tegenstand, bij de Londensche verklaring had erkend. Niets illustreert beter de algeheele verwording in den wereldoorlog van het recht der vrije onzijdige zeevaart dan deze omstandigheid, dat ons land de vaart op Indië aan het einde van den oorlog slechts onder begeleiding van oorlogsschepen en kolenschepen meende te kunnen handhaven. Het was trouwens een convooi van zeer eigenaardig juridisch aspect!

Aan de voorafgaande korte schets van de verwording van het recht van den onzijdigen zeehandel in den wereldoorlog ontbreken vele belangrijke zaken; zoo het bestoken van onze koopvaarders uit de lucht; zoo het onmogelijk maken onzer Noord-Zee visscherij op grond van het contrabandekarakter van den visch; zoo het ook strafrechtelijk assimileeren van bepaalde zeegebieden met het eigen landgebied; zoo ook de groote schade, die de onzijdige scheepvaart heeft ondervonden van het volgooien van de Noord-Zee met mijnen.

Hoewel het regime, dat de onzijdige nederlandsche zeehandel in den grooten oorlog onderging, van zeer groot belang voor ons was, immers de voedselvoorziening van ons land in hooge mate in het gedrang deed komen, zoo is het statenonzijdigheidsrecht voor ons land toch misschien nog wel zoo belangrijk. Immers hierbij gaat het rechtstreeks om de rechten en plichten van den staat, hier meenden, gegeven onze geographische ligging en het steeds scherper worden van den oorlog, beide partijen in stijgende mate ook telkens scherper eischen rechtstreeks tegen onze regeering te kunnen naar voren brengen, moest deze in letterlijken zin hare positie verdedigen; werd Duitschland door de Entente belegerd en Engeland door den duikbootoorlog feitelijk geblokkeerd, ook ons land werd eene belegerde vesting gelijk.

Dit leidde er dadelijk toe, dat, terwijl de afsluiting van een onzijdig land tegen belligerente militairen aan den landkant, ook volgens de codificatie van 1907, scherper is dan die aan den zeekant tegenover oorlogvoerende oorlogsschepen, onze regeering aanstonds ook aan den zeekant het grondgebied absoluut sloot, terwijl hetzelfde gold voor het luchtgebied. Overal

werden de poorten der vesting gesloten en de tusschenliggende wallen stevig bezet. Wel nooit zal een staat zulke strenge maatregelen 'tot handhaving zijner onzijdigheid' hebben moeten nemen als Nederland in den grooten oorlog, werd reeds boven gezegd, en er kan daar thans aan toegevoegd worden, ons land was daartoe volkomen gerechtigd. Het voornaamste dier maatregelen, zoover zij uit voorschriften bestaan, is wel de onzijdigheidsproclamatie, waarbij zich voegt een aantal voorschriften bij Koninklijk Besluit, wet of ministerieele instructie gemaakt, en over wier staatsrechtelijke merites wel het een en ander zou te zeggen zijn.

Aan den landkant moest voortdurend gewaakt worden tegen een mogelijk schenden van ons gebied door vijandelijke troepen (art. 1 en 2 Landonzijdigheidstractaat), en was door de bezetting van de grens door ons leger, de door art. 10 van dat verdrag tot niet-vijandelijke daad gestempelde afweer tegen aanranding van de onzijdigheid ieder oogenblik mogelijk.

Het is in dit verband wel eigenaardig, dat het onjuiste bericht, dat de duitsche troepen in de eerste dagen van den oorlog bij Vaals door nederlandsch gebied zouden getrokken zijn, zoolang aan den Ententekant geloof heeft kunnen vinden, zóó zelfs, dat het nog in het werk van den franschen generalen staf over den oorlog wordt vermeld.

Waar het genoemde art. 10 niet is behoeven te worden toegepast, concentreert zich aan den landkant, juridisch, onze actie in het toepassen van een scherp interneeringsregime en dit te eerder, waar door de ligging van ons land telkens militairen van allerlei oorlogvoerenden over de grens kwamen. Al spoedig bleek, dat de praktijk veel rijker was dan de codificatie van 1907 en met name dan Hoofdstuk II van het Landonzijdigheidstractaat, dat eenigszins gepreciseerd nagevolgd is in de Interneeringsregelen van den Minister van Oorlog van 8 Aug. 1914. Telkens heeft de regeering dan ook beslissingen moeten nemen voor de in de codificatie niet voorziene gebeurlijkheden en deze administratieve jurisprudentie zal bij eene eventueele herziening van het Landonzijdigheidstractaat niet mogen nalaten van groote beteekenis te zijn.

De geïnterneerden werden in tal van kampen ondergebracht,

en de Vereeniging het Nederlandsche Roode Kruis werd belast werkzaam te zijn als inlichtings- en hulpbureau voor geïnterneerden, zooals bedoeld bij art. 14 en 15 van het Landoorlogreglement. Terwijl eene bepaling, zooals art. 8 lid 1 van dat reglement inhoudt voor het straf- en tuchtrechtelijk regime der krijgsgevangenen, voor de geïnterneerde militairen niet bestaat, werd het noodig voor de duizenden geïnterneerden in die zaak te voorzien; dit is geschied bij de wet van 31 Dec. 1914 S. 666, die in hoofdzaak de geïnterneerde militairen straf- en tuchtrechtelijk gelijkstelt met nederlandsche militairen. Aan het einde van 1917 is in ons land nog geïnterneerd geworden eene nieuwe categorie van personen, n.l. duitsche en engelsche gevangen militairen (krijgsgevangenen) en burgerlijke personen, en omgekeerd. Deze interneering steunt op het resultaat eener in den zomer van 1917 in den Haag plaats gehad hebbende britsch-duitsche conferentie, voorgezeten door onzen minister van Buitenlandsche Zaken. De conferentie maakte eene regeling, die door onze regeering werd aanvaard, om hoogstens 16000 dezer personen bij ons te interneeren. De straf- en tuchtrechtelijke positie van deze soort geïnterneerden is geregeld bij de wet 1918 S. 409, krachtens welke op de geïnterneerde militaire krijgsgevangenen bovengenoemde wet van 1914 S. 666 werd toepasselijk verklaard.

Iets wat in onze onzijdigheidsvoorschriften van vroegere oorlogen niet voorkwam, maar dadelijk bij Koninklijk Besluit van 3 Aug. 1914 S. 354 werd verboden, is het overschrijden der landsgrenzen door luchtvaarders, niet behoorend tot de nederlandsche land- en zeemacht. Hierdoor maakte onze regeering met één slag een einde aan de onzekerheid over de nog open rechtsvraag, of de onderliggende staat zulk een absoluut verbod wel mag uitvaardigen, en waar de oorlogvoerenden zich niet hebben verzet tegen den maatregel, integendeel herhaaldelijk hunne verontschuldigingen hebben aangeboden, als het voorschrift werd overtreden, mag worden aangenomen, dat vanaf dat oogenblik vaststaat, dat de luchtkolom boven eenen staat onderdeel van dien staat uitmaakt, iets waarmede de verdere rechtsontwikkeling geheel in overeenstemming is, met name ook het vredesluchtvaartverdrag van St. Germain (1919) en het haagsche oorlogsontwerp van 1923.

Eene andere vraag is, of het verbod ook goed is nageleefd. Het bleek reeds van niet en de Oranjeboeken zijn vol van gevallen, waarin over ons gebied werd gevlogen. Ook ten deze gaf de oorlog telkens aanleiding tot interessante rechtsvragen. Toen b.v. een duitsch watervliegtuig wegens averij in zee had moeten neerst rijken en te Schiermonnikoog aangekomen geïnterneerd werd, beweerde Duitschland, dat het was te beschouwen als een waterschip en dus kon profiteeren van art. 5 onder 1° onzer onzijdigheidsproclamatie, dat wegens averij of de gesteldheid van de zee binnen ons gebied komende oorlogsschepen toelaat te vertrekken, zoodra de omstandigheden, welke het binnenloopen noodzakelijk maakten, hebben opgehouden te bestaan. Maar onze regeering stelde zich op het standpunt, dat een luchtschip altijd luchtschip blijft, ook als het op het water drijft, en handhaafde de interneering. Aan het einde van 1916 kwam met Duitschland eene regeling bij notawisseling tot stand, waarbij signalen werden vastgesteld, aangevende, dat een oorlogvoerend luchtschip in nood verkeerde, waarop het, zonder dat erop mocht worden geschoten, zou kunnen landen op ons onzijdig gebied. Het bleef niet altijd bij het vliegen over ons gebied; soms lieten de vliegtuigen door blijkbaar verkeerde oriëntatie bommen op ons gebied vallen; het ergste geval hiervan deed zich voor, toen in 1917 een britsch vliegtuig te Zierikzee niet alleen materieele schade aanrichtte, maar ook menschenlevens te betreuren waren; na op weinig prettig aandoende wijze eerst ontkend te hebben, dat het een britsch luchtvaartuig was geweest, bood tenslotte de britsche regeering hare verontschuldigingen aan, en betaalde zij de gevraagde schadeloosstelling.

Ook op het punt van het dradeloos seinverkeer is ons onzijdigheidsrecht zeer scherp. Terwijl art. 3 van het Landonzijdigheidstractaat alleen den oorlogvoerenden staten verbiedt op onzijdig gebied een radiotelegrafisch station op te richten of te gebruiken, en verdergaande beperkingen den onzijdigen staat niet geboden zijn, terwijl, mochten zij genomen worden, zij slechts tot gelijke toepassing ten opzichte van beide oorlogvoerende partijen moeten leiden (art 9), ging de nederlandsche regeering blijkens de bekendmaking van den Minister van Oorlog van 5 Aug. 1914 veel verder en vaardigde zij een

algeheel verbod van dradelooze telegraphie uit, waaronder de officieele stations echter niet vielen; later is het verbod opgeheven voor ontvangstations, op welke het toezicht ook uiterst moeilijk is.

Ook op ander gebied van berichtgeving uit ons land over bewegingen der oorlogvoerenden trad onze regeering - onverplicht - beperkend op in den geest van wat het haagsche radioontwerp van 1923 in art 4 zoude gaan bepalen. Zoo werd ervoor gezorgd, dat berichten over vanuit het nederlandsch gebied waargenomen belligerente oorlogsschepen, luchtschepen en vliegtuigen eerst met zes uren vertraging de nieuwsagentschappen zouden bereiken.

De absolute militaire afsluiting, die aan de landzijde gemeen recht is, en die wij ook voor het luchtgebied dadelijk bij het begin van den oorlog instelden, pasten wij ook aanstonds aan de zeezijde toe, aldus het havenregime van het dertiende verdrag van 1907 verscherpende, wat, volgens dat tractaat zelf, ons volkomen recht was. Gegeven onze zoo geëxposeerde ligging wenschte de regeering alle mogelijke conflicten, die zouden kunnen ontstaan uit de aanwezigheid in onze wateren van belligerente schepen, a limine onmogelijk te maken, door ons watergebied te sluiten in de eerste plaats voor oorlogsschepen en daarmede gelijkgestelde vaartuigen, maar ook, desnoods, voor alle andere schepen, maatregel, die reeds voorzien was in onzen algemeenen maatregel van bestuur van 1912 S. 53*a*, terwijl in de overzeesche gewesten de oude 24-urenregel van onze vroegere onzijdigheidsproclamatiën voor de oorlogsschepen bleef gelden. En wegens de mogelijkheid van het snel om zich grijpen van den oorlog werden onzijdige en oorlogvoerende schepen ten deze op dezelfde wijze behandeld, zoodat in het eerste begin van den oorlog zelfs aan het amerikaansche oorlogsschip Tennessee, dat goudgeld overbracht, bestemd voor de talrijke in Europa ‘gestrande’ amerikaansche reizigers, de toegang tot onze watern werd geweigerd.

De wering van alle oorlogsschepen en daarmede gelijkgestelde vaartuigen geschiedde bij den algemeenen maatregel van bestuur van reeds 30 Juli 1914 S. 332, terwijl art. 2 en 4 jo. 5 van de onzijdigheidsproclamatie voor de belligerente schepen hetzelfde beoogt te zeggen onder bijvoeging van toe-

gelaten uitzonderingen, zonder dat alle twijfel over de juiste beteekenis van die naast elkander staande bepalingen uitgesloten was, gelijk bleek, toen wij den op 4 Nov. 1915 op ons gebied aangetroffen duitschen onderzeeër U.B. 8. interneerden. Spoedig daarna werd de britsche onderzeeër H. 6 onder soortgelijke omstandigheden geïnterneerd. Terwijl ook in Aug. 1918 nog duitsche en britsche oorlogsschepen werden geïnterneerd, zijn de gevallen, die tot de grootste wrijving hebben aanleiding gegeven, het interneeren, zeer kort nadat de onbeperkte duikbootoorlog was afgekondigd, van de duitsche onderzeeërs U.B. 6 en U.B. 30, die juist toen bijzonder moeilijk gemist konden worden door de Duitschers! Blijkbaar trachtten de duitsche onderzeeërs zooveel mogelijk gebruik te maken van het veilige nederlandsche zeegebied. In beide gevallen beriep de duitsche regeering zich op de gesteldheid der zee, die volgens art. 5 onzer onzijdigheidsproclamatie zelve het komen op ons gebied zoude doen oirbaar zijn. De scherpe diplomatieke gedachtenwisseling over deze twee interneeringen vermocht geen oplossing aan dit geschil te brengen, waarop de vraag, of het binnenkomen in de nederlandsche wateren was te wijten aan verzuim van de commandanten werd onderworpen aan eene internationale commissie, die deze vraag voor de U.B. 6 bevestigend, voor de U.B. 30 ontkennend beantwoordde, waarop deze laatste onderzeeër werd vrij gelaten. Hoewel het compromis dan wel de convention d'enquête niet gepubliceerd zijn, krijgt men den indruk, dat het hier geldt eene *arbitrage*, en wel het eenige geval, waarin tusschen Nederland en eenen oorlogvoerende gedurende den oorlog is gearbitreerd over een geschil uit den oorlog voortgesproten.

Maakte de onbeperkte duikbootoorlog, welks ingrijpende gevolgen voor onze zeevaart reeds bleek ons streng regime tegenover belligerente oorlogsschepen voor de Duitschers op zeer pijnlijke wijze voelbaar, uit den weeromstuit ging ditzelfde gelden voor de gewapende koopvaarders der geallieerden, de z.g. ‘armed merchantmen’. Hoe heviger de duikbootoorlog woeden ging, hoe meer met name de Engelschen de wenschelijkheid gingen voelen hunne koopvaardijschepen te gaan wapenen, en die gewapende koopvaarders vielen juist onder de met oorlogsschepen gelijkgestelde vaartuigen, wien

onze onzijdigheidsbepalingen, zooals bleek, allen toegang tot onze wateren ontzegden.

De bewapening door de regeering reeds in vredestijd van koopvaardijschepen, teneinde deze in staat te stellen, met behoud van hun karakter van koopvaardijschip, zich tegen vijandelijke hulpkruisers te verdedigen, is eene uitvinding van de britsche admiraliteit uit het jaar 1913, en op 17 Maart 1914 kon de Eerste Lord der Admiraliteit in het Parlement verklaren, dat er in het begin van 1915 reeds 70 britsche armed merchantmen zouden zijn. Onmiddellijk voelde men, welke groote gevolgen deze militarisatie van de koopvaardijvloten zoude kunnen hebben, en in den korten tijd, die Churchills uitvinding van den grooten oorlog scheidde, stond het vraagstuk der rechtmatigheid van den armed merchantman in het centrum eener zeldzame belangstelling. Voor de rechtmatigheid werd een beroep gedaan op een overoud recht der koopvaardijschepen om gewapend te zijn en zich tegen den vijand te verdedigen; daartegenover werd gesteld, dat zoodanig gewapend optreden op zijne plaats moge geweest zijn in den tijd der houten zeilschepen, toen een gewapend koopvaardijschip even sterk was als een oorlogsschip, en in den tijd vooral van de kaapvaart, maar dat na de afschaffing der kaapvaart in 1856 en bij de steeds scherper wordende differentieering tusschen de steeds sterker wordende oorlogsschepen en de even zwak blijvende koopvaardijschepen, dit niet meer het geval was; sommigen gingen zelfs zoover te meenen, dat evenals gewapend verzet van eenen onzijdigen koopvaarder tegen het rechtmatige politierecht, uitgeoefend door belligerente kruisers, onrechtmatig was (art. 63 Londensche Verklaring), zoodanig verzet van een vijandig koopvaardijschip ook onrechtmatig was. Wat hiervan zij, onze regeering won het advies in van de voorloopster van de tegenwoordige Commissie van advies voor volkenrechtelijke vraagstukken - toen geheeten de Commissie tot voorbereiding der Derde Vredesconferentie - over de vraag, hoe armed merchantmen der oorlogvoerenden eventueel zouden moeten worden behandeld in onzijdige nederlandsche wateren. Het antwoord der commissie van 28 Maart 1914 luidde, dat zij zouden moeten behandeld worden op dezelfde wijze als oorlogsschepen. De

regeering maakte deze zienswijze tot de hare, waarnaast zij zich op het standpunt plaatste, dat verzet van een gewapend handelsvaartuig tegenover den vijand wèl geoorloofd is.

Toen de 'beperkte' duikbootoorlog in Febr. 1915 begon, deelde de britsche regeering aan de onze mede ook op Nederland varende schepen te willen bewapenen, waarop minister Loudon antwoordde, dat zoodanige gewapende schepen ingevolge onze onzijdigheidsvoorschriften niet zouden worden toegelaten; de britsche regeering deed toen weten de discussie over dit vraagstuk niet te zullen voortzetten. Uit het gezegde blijkt, dat het niet zoozeer de hulpkruisers, die de britsche admiraliteit tot de armed merchantman hadden aanleiding gegeven, maar de duitsche duikbooten waren, die den wensch deden opkomen ook de *op Nederland* varende koopvaardijschepen te wapenen.

Die wensch werd nog levendiger, toen de onbeperkte duikbootoorlog in Februari 1917 begon. 'Circumstances have changed since that (de nederlandsche) rule was adopted' schreef op 12 Maart 1917 de britsche gezant. In verband met die gewijzigde omstandigheden verwachtte de britsche regeering dat wij, tegen wie de onbeperkte duikbootoorlog mede gericht was, verdediging tegen de duikbooten door het bewapenen van de koopvaarders niet zouden bemoeilijken, wat het geval zou zijn, zoo wij bewapende koopvaardijschepen zouden blijven weren. De genoemde nota was blijkbaar het onmiddellijk gevolg van het op 5 en 6 Maart 1917 tot twee malen toe aan den Hoek van Holland terugsturen van het gewapende britsche koopvaardijschip Princess Melita. Eene scherpe gedachten wisseling volgde, waarin wij zeer sterk stonden, o.a. met een beroep op het standpunt door de britsche regeering op de Tweede Vredesconferentie ingenomen, dat n.l. een onzijdige staat zijne onzijdigheidsregelen tijdens den oorlog slechts mag verscherpen en niet verzachten. Wij hielden voet bij stuk en op 13 Sept. 1917 deelde de britsche gezant wederom mede, dat zijne regeering thans de discussie niet wenschte voort te zetten. Blijkbaar zag men in, dat het ongelijk bij de Entente lag, terwijl misschien ook medewerkte de omstandigheid, dat inmiddels gebleken was, dat het convoyeeren der koopvaarders door torpedojagers beteren waarborg tegen

de duikbooten opleverde dan de bewapening der koopvaarders zelf.

De fransche regeering plaatste zich blijkens hare nota van 15 Maart 1917 in theorie op een eenigszins ander standpunt dan de britsche en deed het voorkomen, alsof de duikbootoorlog der Duitschers tot het bewapenen van oorlogvoerende koopvaarders had geleid. Uit het bovenstaande is reeds gebleken de onjuistheid dezer bij de Entente zeer verbreide zienswijze, waartegen nog in 1923 de nederlandsche delegatie op de Haagsche oorlogsconferentie moest opkomen.

Het tweezijdige onzer moeilijkheden bleek ook hier. Terwijl de britsche regeering opkwam voor het toelaten van koopvaarders zooals de Princess Melita, beklaagde de duitsche regeering zich erover, dat wij dat schip niet hadden geïnterneerd, zooals wij in diezelfde weken wèl gedaan hadden met de U.B. 30, die dus evenals de britsche koopvaarder zoude moeten worden losgelaten. Hiertegenover merkte onze regeering op, dat het praktijk was, dat belligerente schepen, die bij kustwachters onze wateren binnenkwamen, gesommeerd werden terug te gaan; de twee geïnterneerde duitsche onderzeeërs waren onder geheel andere omstandigheden in onze wateren gevonden.

De geallieerde afkeer van de duikboot blijkt ook uit hunne nota van 31 Aug. 1916, waarbij sluiting van de onzijdige wateren voor alle duikbooten werd gevraagd. Wij antwoordden daarop, dat er geene reden was om de duikboot op bijzondere wijze te behandelen, maar dat zij als vallende onder ons algemeen onzijdigheidsregime geenen toegang tot onze wateren had.

Het is ook herhaaldelijk voorgekomen, dat op ons watergebied vijandelijke handelingen zijn gepleegd, dat m.a.w. art. 2 van het Zeeonzijdigheidstractaat is geschonden. Hier is onze marine, in tegenstelling tot hetgeen aan de landzijde het geval was, meer dan eens met den sterken arm moeten optreden, heeft zij dus art. 25 van het Zeeonzijdigheidstractaat daadwerkelijk moeten toepassen. Het bekendste geval betreft de buitmaking op 16 Juli 1917 van 4 duitsche schepen door 23 britsche jagers in onze kustzee bij Bergen, vóórdat onze oorlogsschepen uit Nieuwediep dit konden beletten; gelijktijdig

werden twee andere schepen op ons gebied beschoten, zoodat meer dan 20 projectielen op ons land vielen; slechts één der duitsche schepen ging vrij uit, doordat een nederlandsch onderzoekingsvaartuig zich tusschen dit schip en 18 britsche jagers kon plaatsen. De britsche regeering achtte zich niet verplicht tot schadevergoeding wegens het beschieten der twee duitsche schepen en wat het buitmaken betreft, die zaak wilde zij door den prijsrechter zien uitgemaakt, iets waarin onze regeering tenslotte toestemde. In 1922 heeft het standpunt van onze regeering voor den britschen prijsrechter in hoogsten aanleg gezegevierd.

Uit dit laatste blijkt dus reeds ten derden male in dit korte overzicht, hoe eerst *na den oorlog* de prijsrechters der oorlogvoerenden wederom in staat waren objectief recht te doen tegenover de onzijdigen; gedurende den oorlog haperde daar veel aan.

Het eerste zoo geruchtmakende optreden der duitsche duikbooten, toen in den vroegen morgen van 22 Sept. 1914 drie britsche kruisers tot zinken werden gebracht door de U. 9, gaf aanleiding tot de vraag, wat te geschieden had met de door nederlandsche koopvaardijschepen hier te lande aangebrachte geredde leden der bemanningen. Op grond van eene duidelijke passage in het rapport van Renault op art. 15 van het Zeeroodekruistractaat, werden zij vrijgelaten, terwijl door onze oorlogsschepen bij andere gelegenheden gelanden werden geïnterneerd.

Uit de bekendmaking van de regeering van 3 Aug. 1914 blijkt, dat onze regeering aanstonds heeft gebruik gemaakt van het goeddeels aan onze delegatie te danken art. 4 van het mijnentractaat van 1907, dat aan onzijdige staten toelaat mijnen te leggen voor zijne kusten. Bij gemis aan eenigen volkenrechterlijken plicht om onze kustverlichting te handhaven, waren wij ook zonder twijfel gerechtigd die gedeeltelijk te blusschen, gelijk blijkens de regeeringsbekendmaking van 6 Aug. 1914 ook is geschied.

De economische beteekenis van ons land wordt goeddeels bepaald, zoowel door onze prachtige ligging aan zee als door het feit, dat wij een transitland zijn bij uitnemendheid; als delta van drie groote internationale rivieren, - den Rijn, de

Schelde en de Maas, welke laatste door hare kanalisatie en het Julianakanaal weer een groote toekomst tegemoet kan gaan, - vormen wij het doorgangsland van de zee te water naar België en Zwitserland en naar groote deelen van Duitschland en Frankrijk; maar bovendien gaat ook het transitverkeer van die deelen van Duitschland en Frankrijk alsmede van Zwitserland eenerzijds naar België en andere deelen van Frankrijk anderzijds, en omgekeerd, langs onze binnenwateren, vooral langs de zg. Rijn en Schelde verbindende tusschenwateren. Het is begrijpelijk en bleek reeds gedeeltelijk bij de bespreking van de britsche blokkadepolitiek tegen Duitschland, dat het vrije transit langs onze internationale wateren in den oorlog in het gedrang kwam.

Behalve het transit langs onze waterwegen, dat dadelijk bij het begin van den oorlog eene groote rol speelde wat betreft de Schelde en vooral den Rijn, om zich in het laatste deel van den oorlog nagenoeg geheel te concentreeren op de tusschenwateren, - de beruchte ‘zand- en grintkwestie’, - speelt in 1918 ook eene zeer groote rol het transit langs de trans-Limburgsche spoorweglijn België-Roermond-Duitschland, terwijl als curiosum kan genoemd worden het transit naar de belgische enclave Baerle-Hertog, dat door Duitschland niet is kunnen bezet worden.

Den vrijen doorvoer van zee naar Duitschland over den Rijn hebben wij nooit willen belemmeren en mochten wij ook niet belemmeren, waar hij internationaal verzekerd was door art. 7 der Rijnvaartakte van 1868. Al kon men er aan twijfelen, of de preciseering, die onze regeering op 21 Augustus 1914 gaf van den vrijen doorvoer krachtens dat artikel der Rijnvaartakte, geheel juist was, dat de regeering dat artikel niet wilde schenden, blijkt uitdrukkelijk uit de wet van 3 Aug. 1914 S. 344 houdende verbod tot uit- en vervoer van sommige artikelen, - dus *niet* van doorvoer, die juist met het oog op de Rijnvaartakte uit het aanvankelijk ontwerp geschrapt werd -, alsmede uit ons beroep op de akte van 1868 tegenover Groot-Britannië, toen dit land gelijk boven gezegd ons den anderen kant op wilde dringen. Ware de oorlog gevoerd op den grondslag van de ongewijzigde Londensche Verklaring, niet alleen de ‘vrije’ goederen, maar ook conditioneele-

contrabandegoederen hadden ongehinderd langs den Rijn naar Duitschland kunnen transiteeren, maar de geleidelijk scherper wordende afwijkingen van de Londensche Verklaring door de Entente, maakten, dat door op zee, dus buiten Nederland genomen maatregelen, dit transit spoedig geheel werd stopgezet in beide richtingen, iets waarop, gelijk boven bleek, de fransche prijsrechtspraak reeds was vooruitgeloopen.

Ook het vrije handelstransit langs de Schelde en het kanaal van Terneuzen hebben wij nooit belemmerd. Wèl hebben wij op de Schelde de op verdragen steunende betonning, bebakening en verlichting opgeheven, - waartoe wij volgens die tractaten zelf bevoegd waren en waartegen de belgische regeering zich ook niet heeft verzet -, maar de vaart overdag met nederlandsche loodsen bleef vrij, en toen het noorsche schip de Tysla niettegenstaande het eenen nederlandschen loods aan boord had, op 7 Aug. 1914 op eene nederlandsche mijn in de Schelde liep, betaalden wij aanstonds schadevergoeding. Toen België bezet werd, zorgde de Entente er voor, dat er geene scheepvaart meer naar het bezette gebied kon plaats hebben, maar tot op dat tijdstip profiteerden de geallieerden op de Schelde van een regime, dat zij op den Rijn door op zee genomen maatregelen verhinderden.

Hield door de bezetting van België de Scheldevaart op, tegelijk herleefde toen de vaart tusschen Duitschland en door Duitschland bezet België langs de Schelde en Rijn verbindende tusschenwateren, vaart, die ons in stijgende mate de grootste moeilijkheden zou gaan bezorgen.

België had recht op de vrije vaart langs die tusschenwateren krachtens art. IX § 4 en 5 van het vredesverdrag van 1839. Uit de onderhandelingen te Londen, die tot dat verdrag leidden, blijkt, dat België, gesteund door Engeland en Frankrijk, die vrije vaart wenschte met een beroep op hetgeen de Weener slotakte in art. 108 v.v. voorschreef nopens de vrije vaart op internationale rivieren. Deze zienswijze kon onze regeering toen terecht niet aanvaarden: de tusschenwateren zijn immers niet eene internationale rivier, d.i. eene rivier, die door verschillende landen stroomt; zij zijn in het geheel geen rivier, doch bestaan uit verschillende brokstukken

van rivieren, die allen op nederlandsch gebied liggen. Wij wilden tenslotte wel de vrije belgische vaart op de tusschenwateren aanvaarden, maar krachtens eene nieuwe, zelfstandige tractaatsbepaling, niet als uitvloeisel van Weenen. De tusschenwateren zijn dus wel een internationaal binnenwater met tractatueele vrije vaart, maar geene internationale rivier, op welke uitsluitend de Weener slotakte slaat. Behalve België kregen later ook Frankrijk en Duitschland bij handelsverdrag een tractatueel recht op vrije vaart over de tusschenwateren, - die, na de afdamming van Sloe en Ooster-Schelde in 1867, gedeeltelijk door het kanaal van Walcheren en vooral door dat van Zuid-Beveland zouden gevormd worden -, tractatueele rechten, die tenslotte in art. 2 der Rijnvaartakte van 1868 werden vastgelegd.

Welk standpunt heeft de regeering nu ingenomen tegenover het in beteekenis stijgende transitverkeer, dat zich van Duitschland naar door Duitschland bezet België, en omgekeerd, ontwikkelde? De vrije handelsvaart, de vrije 'navigation sous le rapport du commerce' (considerans van de Rijnvaartakte) was, gelijk gezegd, tractatueel gewaarborgd en daarmede strookte geheel het Landonzijdigheidstractaat, dat in art. 7 uitdrukkelijk zegt, dat een onzijdig land zelfs den doorvoer van oorlogstuig niet behoeft te verbieden. Maar daarnaast staat art. 2 van het tractaat, dat den oorlogvoerenden verbiedt door onzijdig gebied 'des convois, soit de munitions, soit d'approvisionnements' te laten trekken, terwijl art. 5 den onzijdigen staat gebiedt dit te verhinderen. De vraag, die voor elke scheepslading te beantwoorden was, was dus, of zij viel onder art. 7 dan wel onder art. 2 van het Landonzijdigheidstractaat; in het eerste geval kon de lading vrij transiteeren, in het tweede beletten wij de doorvaart. Gegeven het militaire overheidskarakter van de transporten beschouwde de regeering nu alle vervoer van krijgsvoorraden of oorlogsbuit als verboden convooien. Moeilijker werd de vraag b.v. ten opzichte van het beruchte zand en grint, dat eenerzijds in verband met den plicht, dien art. 43 van het Landoorlogreglement aan de bezettende macht oplegt, noodig was voor wegenonderhoud in België, maar dat anderzijds gebezigd kon worden voor betonnen militaire werken. Hier moest onze

regeering een onderzoek instellen, dat in aard en moeilijkheid overeenstemt met het onderzoek, dat een prijsrechter heeft in te stellen bij vervoer van conditioneele contrabandegoederen, welk vervoer evenmin onder alle omstandigheden verboden is. En hier deed onze regeering tenslotte hetzelfde, waartoe de Entente tegenover ons was gekomen, toen zij den toevoer van zee naar Nederland ging rantsoeneeren: op den grondslag van rapporten van naar België gezonden nederlandsche genieofficieren bepaalde onze regeering de hoeveelheid zand en grint, die redelijkerwijze noodig was voor niet-militaire doeleinden in België, m.a.w. voor de naleving van den plicht uit art. 43 van het Landoorlogreglement, en meer dan dit rantsoen werd niet doorgelaten.

Ons op de codificatie van 1907 in verband met de Rijnvaartakte steunende standpunt werd nu zoowel van duitschen als van Ententekant aangevallen. Duitschland beweerde, dat van verboden convooien in den zin van art. 2 van het Landonzijdigheidstractaat alleen sprake kan zijn, als het convooi zich zoude bevinden onder leiding van duitsche militairen, die natuurlijk op ons gebied niet werden toegelaten. Het is duidelijk, dat, ware deze interpretatie juist, art. 2 alle beteekenis zoude verloren hebben.

Daartegenover stelde de britsche regeering vooreerst de enormiteit, dat de Rijnvaartakte geene bepaling inhield, die vrij transit langs de tusschenwateren voorschreef, en wilde zij alle regeeringsvervoer langs die wateren, ook dat ter naleving van den plicht uit art. 43 van het Landoorlogreglement, als verboden convooien krachtens art. 2 van het Landonzijdigheidstractaat beschouwd zien, iets waartoe dit artikel met uitgesproken militair karakter niet de minste aanleiding geeft. In eene prachtige nota, die altijd een voorbeeld ervan zal blijven, hoe een klein land met klem van uitstekende redenen en met waardigheid voor zijne rechten behoort op te komen, heeft onze regeering het onhoudbare van deze beweringen aangetoond. Tenslotte heeft de britsche regeering dit ook erkend, want hare antwoordnota van 14 Jan. 1918 besluit zij met de woorden, dat er geen verschil van meening schijnt te bestaan over de rechtsregelen, maar slechts over de toepassing van deze regelen!

Intusschen had de britsche regeering haren wil trachten door te zetten door op 2 Oct. 1917 zonder eenige nadere waarschuwing de doorseining van nederlandsche handelstelegrammen langs de britsche kabels stop te zetten. Deze voor ons economisch leven vooral met het oog op ons verkeer met Nederlandsch-Indië hoogst nadeelige retorsiemaatregel, werd dezerzijds beantwoord met een wetsontwerp, dat de wet van 14 Jan. 1918 S. 17 zou worden, waarbij o.a. besloten werd tot eene rechtstreeksche dradelooze verbinding tusschen Moederland en Nederlandsch-Indië. Door onze regeering werd op 25 Januari 1918 de bereidverklaring om het ook over de uitvoering van de rechtsregelen, waarover de britsche regeering op 14 Januari 1918 gezegd had, dat geen meeningsverschil bestond, eens te worden, vrijwel afhankelijk gemaakt van het intrekken van den retorsiemaatregel; deze intrekking volgde op 9 Februari 1918. De britsch-nederlandsche onderhandelingen, die toen zouden beginnen, werden echter overbodig, toen de duitsche regeering op 27 Februari 1918 verklaarde voorloopig geen zand en grint meer te zullen doorvoeren, teneinde ons niet in nieuwe moeilijkheden te brengen; blijkbaar betrok Duitschland ons liever niet in den oorlog. Tot een voorstel om het geschil aan arbitrage te onderwerpen, oplossing, die èn door onze regeering èn door de Staten-Generaal gewenscht werd, is het niet gekomen.

Het is waarschijnlijk, dat de bovengenoemde requisitie in Maart 1918 van onze schepen, die in amerikaansche en britsche havens lagen, gepaard aan den grooten aanval op het westelijk front, der duitsche regeering aanleiding gaf om in April met hernieuwden aandrang, bijna in den vorm van een ultimatum, terug te komen op hooge eischen van zand- en grinttransit en thans ook -uitvoer niet alleen, doch ook en vooral op zeer vèrgaand militair transit langs den trans-limburgschen spoorweg, waarover het goederenvervoer in het begin van den oorlog door Duitschland zelf was gestaakt; bovendien op bespoediging van de douanebehandeling der Rijnschepen te Lobith. De eischen werden gesteld als een minimum, waarop niets viel af te dingen, maar konden toch eerst worden aanvaard, nadat Duitschland er in had toegestemd naast vliegtuigen, wapenen en munitie alsmede troepen ook legerpro-

viand niet langs de trans-limburgsche lijn te zullen vervoeren. De door onze regeering ter zake geadieerde Entente gaf te kennen, met handhaving van haar rechtsstandpunt, ons geene moeilijkheden ter zake van de schikking met Duitschland te zullen bereiden en op 4 Mei 1918 kon Minister Loudon aan de Staten-Generaal verklaren, dat de spanning, die een tijdlang bestaan had in de verhouding tusschen Nederland en Duitschland geweken was. Blijkbaar betrok ook de Entente ons liever niet in den oorlog!

In het voorjaar 1918 was de nood van het onzijdigheidsrecht ten top gestegen. Op de door de Entente beheerschte zee werd onze scheepvaart toen tenslotte, over en weer, geassimileerd met die der tegenpartij, dus onmogelijk gemaakt, en scheen de eenige overblijvende mogelijkheid het varen onder convooi. En wat het statenonzijdigheidsrecht betreft, werden toen de eischen, mede over en weer, van dien aard, dat slechts de door beide oorlogvoerenden gekoesterde wensch om ons niet tot tegenstanders te maken tot die temperingen der gestelde eischen leidde, die ze ten slotte voor onze, hare onzijdige rechten taai verdedigende regeering, aannemelijk maakte.

Op één punt, die met de zand- en grintkwestie verband houdt, moet hier nog de aandacht gevestigd worden. Uit het bovengezegde blijkt, dat de vrije vaart ‘sous le rapport du commerce’ over de tusschenwateren volkomen in harmonie is met het beletten krachtens art. 2 van het Landonzijdigheidstractaat van de doorvaart van militaire convooien langs die wateren. Dit werd ook scherp gezegd in de nederlandsche nota van 12 Aug. 1916. Hoewel hier dus naar de meening onzer regeering geen strijd bestond tusschen de Rijnvaartakte en de onzijdigheidscodificatie van 1907, aanvaardde onze regeering toch het theoretische standpunt der britsche regeering, dat ‘the various conventions relating to commerce on the Rhine cannot override Hollands obligations as a neutral State’. Dus het algemeene onzijdigheidsrecht primeert volgens Groot-Britannië bijzonder tractatenrecht, iets waarvan ook b.v. de verschillende verkeersconventies, die onder de auspiciën van den Volkenbond tot stand kwamen, uitgaan. En nu is het wel eigenaardig, hoe kort na den grooten oorlog, toen het onzijdige Duitschland tijdens den russisch-poolschen

oorlog het britsche met oorlogstuig voor Polen geladen schip Wimbledon krachtens zijne onzijdigheidsvoorschriften niet door het kanaal van Kiel liet varen, de groote geallieerde mogendheden krachtens art. 386 van het vredesverdrag van Versailles jo. de Resolutie der Assemblés van 9 Dec. 1920 Duitschland voor het Permanente Hof van Internationale Justitie daagden op grond, dat art. 380 van het vredesverdrag zoodanig niet-doorlaten krachtens het onzijdigheidsrecht niet zoude toestaan. Hier nam dus de Entente aan, dat de plichten der onzijdigheid tegenover Rusland, welk land het tractaat van Versailles n.b. niet had geteekend, werden geprimeerd door art. 380 van dit vredestractaat, dat niet anders doet voor het kanaal van Kiel dan de Rijnvaartakte in art. 2 voor de tusschenwateren, n.l. de vrije vaart voorschrijven, maar dat ten onrechte door de Entente werd gelezen als medebrengende de uitdrukkelijke neutralisatie der vaart op de wijze als voor het Suez- en het Panamakanaal was geschied. Nog eigenaardiger is het, dat het Hof, in zijn eerste 'arrest', dit ententestandpunt, dat dus tegenovergesteld is aan het standpunt door de Entente aangenomen in de zand- en grintkwestie, tot het zijne maakte; trouwens de latere voorzitters Huber en Anzilotti alsmede de duitsche rechter Schücking voegden krachtens art. 57 van het hofstatuut afwijkende meeningen bij het vonnis.

Over Nederlands rechtspositie in den grooten oorlog is in ons land zelf heel wat geschreven, maar een samenvattend boek bestond nog niet. Destemeer mag het worden op prijs gesteld, dat een amerikaan en wel een amerikaan van nederlandschen huize, de heer Vandenbosch, professor aan de Universiteit van Kentucky, eene poging in die richting heeft gewaagd.[1)] De amerikaansche hoogleeraar kent zijne oude moedertaal nog best en heeft een volledig begrip van de zeer eigenaardige en groote moeilijkheden, waarin ons land gedurende den geheelen wereldoorlog zich heeft bevonden. Zeer veel van hetgeen in de vorige bladzijden in vogelvlucht werd aangestipt, vindt men in zijn boek terug. De Heer Vandenbosch

1) The neutrality of the Netherlands during the world war, 1927.

beheerscht de bronnen en de geheele stof uitstekend; onnauwkeurigheden zijn in zijn boek zeer zeldzaam. Dat het deel, gewijd aan het statenonzijdigheidsrecht, bevredigender indruk achterlaat dan het deel, gewijd aan het regime van den onzijdigen zeehandel, is verklaarbaar, doordat het hier betreft eene materie, waarvoor onze regeering, grootendeels dadelijk bij het begin van den oorlog, op grond van de tractaatsteksten van 1907 hare houding kon bepalen, en ook wellicht doordat voor deze helft van zijn boek Professor Vandenbosch beschikte over een, althans tot April 1916, samenvattend nederlandsch geschrift, Mr. Carstens proefschrift over de 'Maatregelen ter handhaving onzer onzijdigheid in den huidigen oorlog'.

Wij nederlanders hebben zeker alle reden om den heer Vandenbosch dankbaar te zijn voor het feit, dat hij, de naar de nieuwe wereld getrokken nederlander, deed, wat nog geen in het Koninkrijk gebleven nederlander heeft gedaan. Maar hij zal het waarschijnlijk met ons eens zijn, dat zijn boek nog niet overbodig maakt een werk, waarin de éénzijdige pogingen van de oorlogvoerenden om een ander onzijdigheidsrecht te doen gelden dan dat van de codificatie van 1907-1909 en dat van hare praktijk in de oorlogen vóór 1914, alsmede de strijd van ons land voor het recht dier codificatie, worden uiteengezet in hunne merkwaardige evolutie, evolutie, die scherp moet worden toegelicht uit het in het werk op te nemen, goed te ordenen en te schiften, materiaal, dat met name onze Oranje- en Witboeken in zoo rijke mate behelzen.

Nederland is zulk een werk aan zichzelf verschuldigd.

Er is een tijd geweest, waarin tegenover het luide verkondigen door de oorlogvoerenden van hun goed recht, de waarheid, dat ook de onzijdigen en met name Nederland gedurende den grooten oorlog eenen grooten strijd voor het recht hebben gestreden, zich geen voldoende gehoor kon verschaffen. De wereld wordt langzamerhand weer geschikt om die waarheid niet alleen te hooren, maar ook om toe te luisteren en te begrijpen, dat het algemeen belang door een goed onzijdigheidsrecht wordt gediend. Dat de hypertrophie van de 'belligerent rights', die in den oorlog in de oorlogvoerende staten als vanzelfsprekend werd aanvaard, veel te vèr ging, dat moesten

vele leden der juristencommissie, die in den winter van 1922/ 1923 in het Vredespaleis vergaderde tot vaststelling van nieuwe regelen op het gebied van het oorlogsrecht en waarin naast de groote geallieerde mogendheden slechts het kleine exonzijdige Nederland was vertegenwoordigd, den nederlandschen gedelegeerden dikwijls toegeven; dat erkenden ook, gelijk wij zagen, de fransche en britsche prijsrechters bij herhaling, toen zij, nà den oorlog, weer tot bezinning waren gekomen. Maar deze erkentenissen zijn niet voldoende. Wij hebben nog tallooze, niet vervulde, doch zeer rechtmatige claims, zoowel tegenover de Entente als tegenover de Centralen voor zeeoorlogschade in den oorlog geleden. En vroeger of later zullen, in het Volkenbonds- of in een ander kader, stellig nieuwe pogingen gedaan worden om opnieuw vast te stellen, wat het rechtsregime is van hen, die buiten eenen uitgebroken strijd staan. Komt het eenmaal zoover, dan zal zonder twijfel de groote codificatie van het onzijdigheidsrecht van 1907-1909 eene veel belangrijker rol moeten spelen, dan velen thans nog durven denken. In afwachting van dat oogenblik moeten wij zorgen, dat er thans reeds zij een werk, geschreven in eene wereldtaal, waaruit de wereld kan zien, dat geen land onder zeer moeilijke omstandigheden méér heeft gedaan om die codificatie van 1907-1909 te handhaven dan het land van Grotius.

W.J.M. VAN EYSINGA.

Het sprookje in de wetenschap.

Met het verschijnen der *Kinder- und Hausmärchen* van de gebroeders Grimm doet het sprookje zijn intree in de wetenschap, of, indien gij liever wilt begint de wetenschap haar invasie in het sprookje. Wij moeten intusschen om de waarde en de beteekenis van die verzameling te begrijpen iets verder teruggaan, wij moeten van het sprookje een oogenblik op het zoogenaamde *volkslied* overspringen.

1. Percy.

In 1675 verschenen de *Reliques of ancient English Poetry...*

Er zijn natuurlijk alweer voorgangers. Dryden had in zijn *Miscellanies* oud-engelsche balladen opgenomen. In 1711 trad Addison in den *Spectator* voor de oude liederen in het krijt (no. 70, 21 Mei): ook hij kan zich op ouder autoriteiten beroepen. Had niet Philip Sydney in zijn *Apologie for Poetrie* gezegd:

'I never heard the old song of *Percy and Douglas*, that I found not my heart more moved than with a trumpet; and yet it is sung by some blind crowder with no rougher voice than rude stile; which being so evil apparelled in the dust and cobweb of that uncivil age, what would it work trimmed in the gorgeous eloquence of Pindar?'

Addison had met zijn artikel over *Chevy-Chase*, waarvan het vervolg vier dagen later (No. 74, 25 Mei) verscheen en waarop hij na een week of wat terugkwam (No. 85, 7 Juni) een dubbele bedoeling. Hij wilde op de 'natuurlijke eenvoud' van dit soort poëzie wijzen; hij wilde tegelijk aantoonen dat ze door die eigenschap veel dichter bij de klassieke kunst van Homerus, Vergilius of Milton stond, dan veel van het kleine,

kunstmatige en verwaande dichterlijke gedoe van zijn eigen tijd:

'As for the little conceited wits of the age, who can onley shew their judgment by finding fault, they cannot be supposed to admire these productions which have nothing to recommend them but the beauties of nature, when they do not know how to relish even those compositions that, with all the beauties of nature, have also the additional advantages of art.'

Het zijn inderdaad staaltjes van een vroolijke, vruchtbare vergelijkende litteratuurgeschiedenis, die stukjes, waar de ridderlijke ballade met Vergilius wordt vergeleken en waar naast de roodborstjes, die de gestorven kinderen in het woud toedekken met bladeren, de druiven van Horatus worden gezet:

> Me fabulosae Vulture in Appulo,
> Aetricis extra limen Apuliae,
> Ludo fatigatumque somno
> Fronde nova puerum palumbes
>
> Texere....

Er waren nog anderen die op de een of andere wijze de volkspoëzie in verband met de litteratuur poogden te brengen: Matthew Prior had *The notbrowne mayde* bewerkt, Allan Ramsy zijn *Evergreen* uitgegeven e.t.q.

Alles bij elkaar bleven het voorgangers. Percy's *Reliques* werden het standaardwerk - waaronder wij niet juist verstaan, wat uitgevers in een prospectus zoo noemen, maar wel een werk van gezag, van blijvenden invloed en dat het voorbeeld voor andere werken van dien aard wordt.

Thomas Percy - toentertijd nog geestelijke te Easton Maudit in Northamptonshire - had zich op zijn manier met vreemde talen bezig gehouden. Hij had een chineesche vertelling uit het portugeesch, verschillende oud-noorsche gedichten uit het latijn en het *Hooglied* uit het oorspronkelijk vertaald. Hij had met die vertalingen een doel: hij wilde ze met hulp van anderen vereenigen tot een boek, 'under some such title as this, *Specimens of the ancient poetry of different nations.*' Hij schrijft (Aug. 1762) hierover aan E. Evans, die

bezig was ‘poetry of the ancient Welsh Bards’ te verzamelen:

‘I have for some time had a project of this kind, and with a view to it am exciting several of my friends to contribute their share.... Besides the *Erse Poetry*, the *Runic Poetry*, and some *Chinese Poetry*.... I have procured a MS. translation of the celebrated *Tograi Carmen* from the Arabic.... Then I have myself gleaned up specimens of *East-Indian Poetry*, *Peruvian Poetry*, *Lapland Poetry*, *Greenland Poetry*, and inclosed I send you one specimen of *Saxon Poetry*....’

Van die groote onderneming is niets gekomen. Het is gebleven bij de publicatie van de *Reliques of ancient English Poetry*, die, zooals men weet, ten deele berusten op een oud handschrift - niet zoo heel oud, want het is uit het midden van de 17e eeuw! - dat hij ten huize van zijn vriend Humphrey Pitt in Shropshire had gevonden, waar de meid bezig was met de bladen de kachel aan te maken. Bij de uitgave was vooral William Shenstone met raad en daad behulpzaam.

Shenstone - wiens *Schoolmistress* nog niet heelemaal vergeten is - een deftig en bejaard dichter van ietwat melancholieke elegieën, contentus paucis lectoribus, verder een man van smaak en bezitter van de fraaie buitenplaats Leasowes, schijnt het engelsche publiek van zijn dagen goed gekend te hebben. ‘Elegant’ is het woord, dat hij bij zijn voorslagen en raadgevingen met zekere voorliefde gebruikt. Maar tegelijk heeft hij een duidelijk begrip van het dieper belang van die verzameling:

‘There is no room that I can see to question the reception that your work is like tot meet with. If I have any talent at conjecture, all people of taste thro'out the kingdom will rejoice to see a judicious, a correct and and elegant collection of such pieces. For after all it is such pieces that contain the true chemical spirit or essence of poetry, a little of which properly mingled is sufficient tot strengthen and keep alive very considerable quantities of the kind. It is the voice of sentiment rather than the language of reflection, adapted peculiarly to strike the passions, which is the only merit of poetry that has obtained my regard of late.’

Wij zijn hier in de lijn van Addison: die volkskunst, die oude dichtkunst met de eigen dichtkunst bevruchten. Maar

juist hierom moest zij op een manier uitgegeven worden, dat het publiek er smaak in hebben kon. Herhalingen moesten worden vermeden: twee lange gedichten mochten niet op elkaar volgen; een reeks minneliederen was uit den booze - en wat dies meer zij. Wat echter nog belangrijker schijnt: de gedichten moesten verschijnen op een wijze, dat het groote publiek ze onmiddellijk kon begrijpen, ouderwetsche woorden moesten worden verklaard of door andere vervangen. Het stond zelfs den dichter-uitgever vrij die overblijfselen te bewerken. Immers, om bij het beeld in den aangehaalden brief te blijven, waren die oude gedichten een ‘essence’, die met de nieuwe kunst moest vermengd worden. Maar een essence op zich zelf is niet denkbaar. Gaf Percy die liederen, zooals hij ze had gevonden, dan moesten er toch weer andere dichters komen, die ze gebruikten, verbeterden of er met een nieuw beeld gangbare munt uit sloegen. Shenstone's opinie is te belangrijk dan dat wij haar niet in zijn eigen woorden zouden geven:

‘For my own part, I ever considered your old MSS. as the noblest treasure in a *poet's hands;* even as pure gold in dust or ingots, which the owner might either mint himself, or dispose of in the shape he found it, for the benefit of other *artists.* Remember I use the word *artists*, for if you publish these old pieces *unimproved only*, I consider them as not every one's money, but as a prize merely for either *virtuosoes*, or else *manufacturers* in this kind of ware: the poets namely. The purchasers however of this sort will be under a disadvantage not incident to the present owner, who possesses his treasure in secret and not in common with all mankind. Quere then, whether you yourself choose te wave both the trouble and the credit that would accrue from such inprovements as you are well able to bestow.’

Het gevolg van die raadgevingen, waar de uitgever het zonder twijfel mee eens was, is geweest, dat Percy inderdaad zijn geliefkoosd handschrift heeft omgewerkt. Uit een ballade van 125 regels werd er een van 216; fragmenten werden afgemaakt; blij-eindigende versvertellingen kregen een aandoenlijk slot - overal kwamen toevoegsels en inlasschingen.

De philologie van de 19e eeuw heeft Percy die veranderingen

zeer kwalijk genomen. De heeren Hales en Furnivall, die in 1867 het berucht handschrift ‘Percy's Folio Manuscript’ in zijn geheel ongewijzigd uitgaven, kunnen bij alle piëteit toch niet nalaten op de eerste uitgave nu en dan lichtelijk te smalen. ‘Percy,’ zegt Furnivall, ‘speelde de rol van een costumier, die een aardig landmeisje voor de elegante wereld opsmukt.’ Ook in den tijd zelf vonden de *Reliques* bij de wetenschappelijke critiek niet overal bijval. Samuel Johnson deed er het zwijgen toe, maar Joseph Ritson, de rechtsgeleerde, een van de scherpzinnigste philologen van zijn tijd, die ook bij de nieuwe Shakespeare-uitgaven zijn stem tegen Johnson, Steevens en Malone deed hooren, hield zijn ongunstig oordeel over Percy's uitgave niet achter. Ritson, die zelf in 1783 zijn *Collection of English Songs* uitgaf, weerlegde Percy's meeningen over den oorsprong en de ontwikkeling van het volkslied: hij sprak bij de *Reliques* van oneerlijkheid en vervalsching; hij ging zoo ver, dat hij een tijdlang het bestaan van het ‘handschrift’ in twijfel trok. De openhartige rondborstigheid van Percy, die het nooit ontkende, dat hij de overblijfselen der oude dichtkunst anders gaf dan hij ze vond en die - al zijn kennissen wisten het - van top tot teen een gentleman was, heeft er den geestelijke voor behoed op een lijn te worden gesteld met Mac Pherson en Chatterton. Bovendien - de 18e eeuw was meer op de hand van Percy dan op die van Ritson.

Hoe denken wij zelf over die vraag? Wij stellen aan een wetenschappelijke uitgave andere eischen dan die in de *Reliques* waren vervuld. Maar laten wij niet vergeten, dat bij Percy en vooral bij Shenstone de liefde voor het nieuwe die voor het oude te boven ging, en dat hem dientengevolge het oude waardeloos scheen, zoodra het zijn levenden invloed op het nieuwe verloor. De dichtkunst van een land - zoo kunnen wij Shenstone's opvatting interpreteeren - is een organisch gewas; wanneer wij tot zijn wortels terugkeeren, doen wij dit niet uit louter wetenschappelijke nieuwsgierigheid, maar om zijn groeikracht opnieuw te verlevendigen: waren die oude liederen niet in staat geweest, de engelsche poëzie uit die dagen te geven wat zij noodig had, of haar te bevrijden van wat haar wasdom bedreigde - dan had de meid van Pitt ze gerust verder als vuurmakers mogen gebruiken. Wij philologen, die

er ons over beklagen, dat wetenschap en kunst in den loop van de 19e eeuw zich zoo ver van elkaar verwijderd hebben, dat zij elkaar op straat niet meer groeten en elkaar op gezellige bijeenkomsten den rug toedraaien, kunnen allerminst ontkennen, dat tot die verwijdering - waarvan de kunst het slachtoffer werd - de wetenschap het hare heeft bijgedragen. Duiden wij het de letterkunde euvel, dat zij haar taak miskennend, een ‘art pour l'art’ werd, dan moeten wij er onmiddellijk op laten volgen, dat de wetenschap - eveneens door haar functie verkeerd te verstaan - in het algemeen een ‘science pour la science’, en dat de philologie in het bijzonder een ‘philologie pour la philologie’ werd. Daaraan zijn lieden als Percy en Shenstone zeker niet medeplichtig - en daarom is het niet zoo zeer de kwestie, in hoeverre zij met hun uitgave tegen de eischen van de exacte philologie gezondigd hebben, dan wel in hoeverre zij er mee bereikten, wat zij bereiken wilden: invloed op leven en dichten van hun tijd. Terwijl nu de *Collection* van Ritson nauwelijks werd opgemerkt, bleven, wij herhalen het, de *Reliques* hetzij dóór, hetzij niettegenstaande hun philologische ontoereikendheid een boek van gezag. Onder die zich lieten gezeggen behoorden in Engeland niemand minder dan Burns en Walter Scott; in Duitschland:

2. Herder.

Zoo fleurig de figuur van den dichterlijken geestelijke - later hofkapelaan bij George III en bisschop - wiens portret, met de *Reliques* in de hand, ons Reynolds gegeven heeft, in de beschavingsgeschiedenis van de engelsche 18e eeuw staat, de dichterlijke geestelijke, die in Duitschland zijn werk zou voortzetten, heeft een heel ander formaat.

Herder was, toen de *Reliques* verschenen, een en twintig jaar. Hij had zijn slaafsche jeugd, hij had zijn gelukkigen studietijd te Königsberg achter den rug. Het wil wat zeggen, bij Kant college geloopen en Hamann's vriendschap genoten te hebben; door den eenen op Rousseau en Hume te zijn gewezen, door den anderen Shakespeare te hebben leeren kennen. Herder was nu te Riga leeraar en pastor adjunctus aan twee

kerken - hij onderwees, hij preekte, hij schreef zijn eerste zelfstandige stukken.

Zelfstandig? Tusschen 1759 en 1765 waren onder redactie van Lessing, Mendelsohn, Nicolai en last not least Thomas Abbt de *Briefe die neueste Litteratur betreffend* verschenen. Herder's eerste stukken, zijn *Fragmente*, sluiten zich hierbij aan; hij noemt ze 'eine *Beilage* zu den Briefen, die neueste Litteratur betreffend'. Zij zijn zoozeer 'bijlage', dat het, vooral in den beginne, moeilijk valt ze te lezen en te begrijpen zonder er de *Briefe* naast te hebben: men zou ze een eigenwilligen, vaak eigenzinnigen commentaar kunnen noemen.

Reeds uit die aansluiting zien wij, hoe ook Herder van de nieuwe dichtkunst, van het belang der eigen letterkunde uitgaat. Om poëzie is het te doen - het einddoel van wetenschappelijke en wijsgeerige kritiek is en blijft het welzijn van een levende kunst. Wat echter Herder van zijn engelsche voorgangers, maar toch ook van de mannen van de *Litteraturbriefe* onderscheidt, is de stelselmatige consequentie, waarmee hij zoowel de grondbegrippen, waar het hier om ging, als het vraagstuk van hun onderlinge verhouding in hun geheelen omvang heeft doordacht en dit alles op een weliswaar van zijn tijd afhankelijke, maar toch ook voor dien tijd volkomen bondige wijze heeft bepaald.

Wat beteekenen de begrippen: dichtkunst, taal en gedachte? hoe staan die drie tot elkaar en hoe moeten zij tot elkaar staan? zoo ongeveer kan men de vragen aanduiden, die Herder opgeworpen en op zijn wijze beantwoord heeft.

Dat hij, wat de verhouding van taal en dichtkunst betreft, afhankelijk was van wat zijn voorgangers, van wat in Engeland Thomas Blackwell, vooral van wat in Duitschland Hamann gezegd had, is bekend genoeg. Herder beleed de leer die de 'Magus im Norden' in zijn *Aesthetica in nuce* verkondigd had. Zijn punt van uitgang waren de vaak en graag geciteerde woorden: 'Poesie ist die *Muttersprache* des menschlichen Geschlechts; wie der *Gartenbau* älter als der Acker; *Malerei*, - als Schrift; *Gesang*, - als Deklemation; Gleichnisse, - als Schlüsse; Tausch, - als Handel. Ein tieferer Schlaf war die Ruhe unserer Urahnen; und ihre Bewegung, ein taumelnder Tanz. *Sieben Tage* im Stillschweigen des

Nachsinns oder Erstaunens sassen sie; - - und taten ihren Mund auf - zu geflügelten Sprüchen.'

Voor ons is van nog grooter belang Herder's meening over de verhouding van taal en gedachte. Hij heeft haar in de 3e reeks der *Fragmente* samengevat:

Ein wahrer Dichter muss in seiner Sprache schreiben.

Een dichter moet in zijn eigen taal dichten! Wie het hiermee niet eens is, steke zijn vinger op. Niemand. Wij zijn er allemaal van overtuigd. Zoozeer, dat het bijna onnoozel schijnt, het uit te spreken. Ik heb echter al eens meer gezegd, dat andere tijden in dit opzicht anders hebben geoordeeld.

Tegen dat andere oordeel is die 3e reeks gericht, waarvan het eerste deel: 'Eine Aussicht über die neuere römische Litteratur' heet.

Het zijn mooie momenten in de geschiedenis van den geest, waar niet een meening tegenover een meening, een mensch tegenover een mensch staat, maar waar de beginselen, waarop een tijd berust, zich schrap zetten tegen de beginselen van een anderen tijd, en waar ze beiden door een sterke, scherp omlijnde figuur worden vertegenwoordigd. Zoo zien wij hier de 18e eeuw tegenover de 16e. Hier staat - laten wij de woorden voorzichtig gebruiken - de romantiek tegenover het humanisme, de beteekenis van de moedertaal tegenover de eruditie van het Latijn; hier staat Herder tegenover Erasmus.

Wild, met een jongensachtige onstuimigheid loopt Herder hier in de *Fragmente* storm - bijna had ik gezegd amok - tegen het Latijn: tegen de overheersching van den latijnschen vorm, waardoor de dichtkunst belemmerd wordt; tegen de latijnsche taal, waardoor de duitsche haar kracht verloren heeft; tegen den latijnschen geest, die het opkomen van genieën, van bruikbare menschen, en zelfs van geleerden verhindert; tegen de latijnsche wetenschap - en wat niet al. Niet alleen 'de donkere middeleeuwen' met hun kerklatijn, hun latijnsche homiletiek, hun latijnsche scholastiek moeten het hier ontgelden, ook de renaissance krijgt haar deel. Heeft zij toen zij het aanzien der oude wetenschap wilde herstellen haar taak beter vervuld? Wanneer zij ten minste het Grieksch had gebracht - maar neen, het was Latijn, altijd Latijn:

'Urteile, mein Leser, der du dies Zeitalter kennest: wie

nutzet Marsilius dem Plato in seiner Uebersetzung und Erläuterung? Hat nicht Politianus den Homer, wie es scheint, romanisiert? Und wenn Poggius sich mit seinem Quintilian, Gasparion, Valla, Manutius, Bembus u.s.w. sich so mit ihrem Cicero umhüllen, dass sie bloss mit ihm dachten, sahen und sprachen - gab dies nicht immer dem ganzen Gebäude der Wiederherstellung eine *römische* Richtung?'

Op dezelfde wijze gingen de verbeteringen elders:

'Der spanische Vives und Sanctius, die Wiederhersteller der Litteratur in Frankreich und England; in Deutschland, die Agricolas, Regiomontans u.s.w., was waren sie? Philologen, die, in Italien meistens gezogen, lateinisch dachten, und die Wissenschaften, die sich zur neuen Form gebaren, mit lateinischem Wasser tauften.'

Wat staat daar tegenover? Natuurlijk Luther!

'In Deutschland hat Luther in diesem Gesichtspunkt unendlich Verdienst. Er ist 's, der die deutsche Sprache, einen schlafenden Riesen, aufgeweckt, und losgebunden; er ist's, der die scholastische Wortkrämerei, wie jene Wechslertische, verschüttet: er hat durch seine Reformation eine ganze Nation zum Denken und Gefühl erhoben. Lass es also sein, dass ihm der feinste Pedant, den vielleicht die Welt gesehen, Erasmus, Schuld gab, er täte der lateinischen Litteratur Abbruch - dieser Vorwurf bringt ihm keine Schande, und man darf ihn also nicht wider die Geschichte leugnen; denn lateinische Religion, scholastische Gelehrsamkeit und römische Sprache waren zu sehr verwebt in einander.'

Men ziet wie de groote vijand is. Echter - onder dien onbesuisden aanval ligt de diepe tegenstelling van *antibarbarus* en *barbarus.* Maar die woorden hebben in den loop van twee en een half eeuwen hun beteekenis verwisseld.

Erasmus was ook niet veel ouder dan twintig, toen hij die geestelijke wandeling, die hij in zijn eersten Dialoog beschrijft, met zijn vrienden door den boomgaard bij Bergen begon; toen hij voor het eerst, zooals wel eens gezegd is, 'het Christendom uit zijn isolatie van de niet-christelijke wereld verloste, om het in de ruimte van een algemeen menschelijke beschouwing te brengen.' Antibarbari, dat waren voor Erasmus en zijn metgezellen zij, die begrepen tot welke barbaar-

sche eenzijdigheid en bekrompenheid de middeleeuwsche christelijke wereldbeschouwing moest leiden, indien men haar uit het totaal der menschelijke beschaving losrukte; zij die daarom de eeuwige waarheid van het Christendom in samenhang wilden en konden brengen met waarheden, die heidensche wijsgeeren, bij hun zoeken naar het hoogste goed, hadden gevonden; zij, die inzagen, dat de summa eruditio het summum bonum het meest nabij komt. Antibarbarus is iemand, die het syllogisme aandurft: geen waarheid is op zich zelf uit den booze; de disciplinae liberales zijn waarheden - daarom zijn zij goed; iemand die verklaart: het is niet onze taak de heidensche wetenschap te ontvluchten, maar haar in zuiverder vorm bij de christelijke beschaving in te lijven; of zelfs iemand die durft denken: wij kunnen met de gedachten van een ketter vaak niet minder ons voordeel doen dan met het bloed van een martelaar.

Heeft Herder, toen hij aantoonde, dat deze antibarbarus van het verleden voor zijn eigen tijd een barbarus was geworden, een van die beweringen gelogenstraft? Geenszins. Hij heeft ze waarschijnlijk niet eens gekend - hij zou het, indien hij ze gekend had, wat het Christendom betreft, vrij wel met Erasmus eens geweest zijn. En toch staat hij pal tegenover Erasmus; toch wordt omstreeks 1765 in de *Fragmente* iets opgeheven wat omstreeks 1500 in den Dialoog was neergelegd. Dit iets kan men misschien het best omschrijven, wanneer men het weer het 'algemeen menschelijke' noemt, maar daarbij den nadruk op *algemeen* legt.

'Ein wahrer Dichter muss in seiner Sprache schreiben' - de diepere beteekenis van dat woord beseffen wij eerst, wanneer wij zien, hoe hier, bij het overwegen der verhouding van taal en gedachte, tegenover de humanistische eruditie, die alles wil overwelven, dat komt te staan, wat Friedrich Neumann zoo juist het '*Eigenartsbewusstsein* der deutschen Bewegung' genoemd heeft.

- Waar de summa eruditio het summum bonum benadert, kiest zij een taal, die op haar beurt in haar algemeenheid de algemeenheid van het hoogste goed nabij komt. Wanneer wij de eeuwige waarheid van het Christendom niet langer scheiden van waarheden, die heidensche wijsgeeren vonden, dan moeten

wij streven naar een wijze van uitdrukking waarin zich de gedachten van beiden vereenigen kunnen. Indien de beschaving in haar geheel geen isolement duldt, maar het universeele zoekt, dan moet ook haar wijze van spreken universeel zijn. Aldus ongeveer loopen de gedachtengangen van het humanisme.

Daarop antwoordt een nieuwe tijd. Gedachte en taal staan niet tot elkaar in de verhouding van lichaam en kleed, zelfs niet in die van lichaam en vel, zij zijn geen echtgenooten en geen tweelingen - zij staan tot elkaar als ziel en lichaam in Plato's parabel. Maar wanneer gedachte en taal op die wijze onafhankelijk zijn, hoe kunnen wij dan anders denken en dichten dan in de taal, waarin en waaruit ons denken zelf gegroeid is, in de taal, die tegelijk met ons oor, onze tong en onze ziel is voortgebracht en zich geformeerd heeft, in de taal die tot andere talen staat als ons vaderland tot andere landen. Alleen onze eigen taal staat onze eigen gedachten geheel ten dienste; in iedere andere dan die eigen taal zullen òf de gedachten der taal, òf de taal de gedachte geweld aan doen; alleen onze eigen taal leeft, de universeele taal die gij zoekt is dood - en daarom barbaarsch.

Indien het Erasmus vergund ware in dit geding nog eenmaal van dupliek te dienen, zou hij hier vermoedelijk heel wat tegen in gebracht hebben. Wat hij vanaf het oogenblik, dat hij mensa, mensae declameerde tot zijn laatste brieven gezocht had, was juist het leven der algemeene taal. Wat waren de aanvallen, die hij van zijn kant op de scholastiek gedaan had, wat waren Adagia en Colloquia en nog zooveel meer anders dan de bewijzen van dit leven? Wat hem in de oogen van zijn tijdgenooten zoo groot en zoo aantrekkelijk maakte, was, dat zij die bewijzen in hun vollen omvang konden aanvaarden: hij had de taal van het humanisme tot een levende taal gemaakt. In de *Antibarbari* vinden wij de paradox, die het eigenlijk beginsel van alle echte opvoedkunde is: cum omnia scire curavero, ipse me scire tanquam nesciam. Zou hij, wanneer hij dit eenmaal had overgedragen op de taal, niet tot de slotsom gekomen zijn: het einddoel van alle taal is niet het spreken, maar het zwijgend verstaan? En staat bij de gemeenschap van gedachte, die dit zwijgend verstaan

vooronderstelt, een ‘universeele’ taal niet dichter dan de moedertaal?

Maar nog eens - hier is geen strijd van meeningen, die door een bemiddelaar beslecht kan worden, geen pleidooi en repliek, wier tegenstellingen zich in het gewijsde effenen, hier staat - beide steunende op een wereldbeschouwing - het taalbegrip van een tijd tegenover het taalbegrip van een anderen: ginds wordt het verschijnsel taal van uit zijn verbindende algemeenheid, hier van uit zijn onderscheidende eigenaardigheden begrepen.

Had het bewustzijn van het eigenaardige hem er toe verleid, iedere andere eigenheid dan de zijne te verwaarloozen en zich eenzijdig tot zijn moedertaal te beperken, dan zou Herder geen volwichtig tegenvoeter van Erasmus geworden zijn. Of, indien wij van de personen afzien, dan zou naast de humanistische philologie - die weldra *klassieke* philologie zou heeten, en die in menig opzicht trouw bleef aan de oude beginselen - niet die nieuwe taalwetenschap zijn opgegroeid, die, waar zij taal en talen in hun onderscheidende eigenaardigheid opvatte, nu ook een nieuwe mogelijkheid bood op den weg der afzondelijkheden tot den dieperen zin van het veelvoudige door te dringen, de taalwetenschap, die wij - ietwat wijsgeeriger dan dit later vaak gebeurd is - de *vergelijkende* philologie noemen en die wij met de namen Humboldt, Bopp of Rask verbinden.

Herder zelf heeft in de volgende jaren de verhouding van dichtkunst, taal en gedachte in de twee gegeven richtingen uitgewerkt. Taal en gedachte in zijn *Abhandlung über den Ursprung der Sprache*, het antwoord op een prijsvraag van de berlijnsche Akademie: ‘En supposant les hommes abandonnés à leurs facultés naturelles, sont ils en état d'inventer le langage? et par quels moyens parviendront-ils d'eux mêmes à cette invention?’ (1771). Taal en dichtkunst in zijn *Alte Volkslieder* (1773).

De *Abhandlung über den Ursprung der Sprache* zou zeker een uitvoeriger bespreking eischen. Wat wij er in ons kort bestek van zeggen ikunnen, is dat Herder hier tusschen de meening der theologe, dat de taal een geschenk van God aan den Mensch is, de meening van rationalisme, dat de taal met veel anders tot de ‘uitvindingen’ van den mensch behoort,

en de meening van een met sensualisme gecombineerd materialisme dat, waar de mensch zich trapsgewijze uit het dier ontwikkelt, de taal die ontwikkeling meemaakt en uit diergeluiden van lieverlede tot menschenwoorden wordt - dat hij tusschen al die meeningen uitgaande van de begrippen 'Besinnung' en 'Besonnenheit' tot een volkomen zelfstandige slotsom komt. Onder *bezonnenheid* verstaat Herder het samenstel der geestelijke krachten, dat aan de opgerichte gestalte en in het algemeen aan den natuurlijken bouw van het menschelijk lichaam met zijn zintuigen beantwoordt. Het is juist de *bezinning*, die den mensch overal en altijd van het dier onderscheidt. Waar bij het dier de levens- en gemoedsbewegingen onbeteugeld in zekere richtingen stormen en daardoor in die richting telkens verloren gaan, daar worden zij bij den mensch door de bezinning vertraagd, ingehouden, opgestuwd. Rechtop van houding is hij in staat om zich heen te zien, en terwijl hij rondziet rijzen aan den anderen kant de dingen voor hem op. Zij zijn niet meer de voorwerpen van zijn honger of zijn hartstocht, maar zij staan tegenover zijn ontwakend *ik* als een vrij en rustig *gij*. Onafscheidbaar van die bezinning en met haar gelijktijdig is de *taal*. Terwijl de mensch zich bezint, verneemt hij, wat de dingen om hem heen tot hem spreken, dwingt hij zich en wordt hij gedwongen hen bij hun naam te noemen. Taal is in dien zin geen voortbrengsel van den geest, maar zij is het eigenlijk en wezenlijk kenmerk van den geest; taal is, zooals Humboldt later gezegd heeft, geen 'ergon' maar een 'energia', of zooals Hegel het noemde, taal is: 'die erste und eigentliche Tat der theoretischen Intelligenz.'

Het dient ter eere der berlijnsche Akademie, die zeker een ander antwoord verwacht had, gezegd, dat zij Herder bekroond heeft.

Wij mogen nu echter niet vergeten, dat dit alles voor Herder nog iets meer en iets anders beteekende dan de kultuurphilosophische oplossing van een abstract wijsgeerig vraagstuk. Hij was in zijn *Fragmente* uitgegaan van het belang van een levende letterkunde. Hij had in zeer korten tijd den weg van aanval tot beschouwing, van - wij gebruiken het woord in den ruimsten zin - journalisme tot bespiegeling, van het tijdelijke tot het algemeene afgelegd. Maar hij had zijn uit-

gangspunt niet uit het oog verloren; zijn bedoeling was niet minder aktueel. Juist waar hij het ontstaan van taal niet naar een ver verwijderd historisch punt verlegt, waar hij onder *oorsprong der taal* geen lijdelijk-genetische verhouding wil verstaan, waar hij van ‘der innern notwendigen Genesis eines Worts als das Merkmal einer deutlichen Besinnung’ spreekt, denkt hij er aan, welke gevolgen dit voor de letterkunde van zijn eigen tijd hebben kan.

Het zou moeilijk zijn die bewering te bewijzen, wanneer wij niet in Goethe's *Dichtung und Wahrheit* de proef op de som bezaten. Te Straatsburg, in 1771, maakten Herder en Goethe kennis. Herder moest een operatie aan zijn oog ondergaan - de vijf jaar jongere Goethe was bijna iederen dag bij hem; zij hielden lange gesprekken, Goethe las het manuscript van de toen nog niet bekroonde *Abhandlung.* Van dien omgang en van den invloed die Herder's denkbeelden en Herder zelf op hem hadden, vertelt hij in het tiende boek van het tweede deel van zijn mémoires:

‘Ich ward mit der Poesie von einer ganz andern Seite, in einem andern Sinne bekannt als bisher, und zwar in einem solchen, der mir sehr zusagte. Die hebräische Dichtkunst.... die Volkspoesie, deren Uberlieferungen im Elsass auf zu suchen er uns antrieb, die ältesten Urkunden als Poesie gaben das Zeugnis, dass die Dichtkunst überhaupt eine Weltund Völkergabe sei, nicht ein Privat-Erbteil einiger feinen, gebildeten Männer. Ich verschlang das alles, und je heftiger ich im Empfangen, desto freigebiger war er im Geben....’

Wij zijn hiermee echter al bij het tweede opus aangekomen: bij de *Alte Volkslieder.* Wij hebben gezien dat Herder, wat de verhouding van taal en dichtkunst betreft, was uitgegaan van Hamann's: ‘Poesie ist die Muttersprache des menschlichen Geschlechts.’ Ook in de *Abhandlung* was Herder hierop teruggekomen: taal dicht bij haar oorsprong is niets anders dan ‘eine Sammlung von Elementen der Poesie....’ of ‘ein Wörterbuch der Seele, was zugleich Mythologie und eine wunderbare Epopee von den Handlungen und Reden aller Wesen ist.’ Hiermee kwam hij op de grens van het bespiegelende naar wat wij het werkelijke kunnen noemen. Naast de afgetrokken beschouwingen over het wezen van de taal moest

hier stellig aangetoond worden hoe taal in haar oorsprong en als ‘Welt-und Völkergabe’ dat vermag wat ‘gebildete Männer’ in een ander stadium op een andere manier herhalen, moest aangetoond worden op welke wijze de taal onafhankelijk van den dichter haar poëtische werking verricht - in het kort: hoe *taal* als zoodanig *dichten* kan. Het beste middel dit rechtstreeks te bewijzen scheen Herder een verzameling van voortbrengselen, waarin wij de taal het dichtst bij haar oorsprong kunnen waarnemen, waar wij haar als zelfstandig werkzame kracht, als voortdurende wording kunnen gadeslaan. Zoo waren de *Alte Volkslieder* bedoeld, die men na zijn dood in een veel latere uitgaaf *Stimmen der Völker* gedoopt heeft. Zij waren een noodzakelijke aanvulling; zij moesten het bespiegelende naar het werkelijke afronden - zij moesten als zoodanig weer de levende letterkunde den weg wijzen. Te zamen met het wijsgeerig gedeelte zouden zij den grondslag vormen voor een geheel, dat de taal van haar oorsprong tot in haar hoogste en veelzijdigste uitingen kon omvatten.

Was dit geheel werkelijk tot stand gekomen.. dan zou de 19e eeuw er misschien anders uitgezien hebben. Dan had wellicht de noodlottige verwijdering tusschen wetenschap en letteren aan den eenen, tusschen philologie en litteratuurgeschiedenis aan den anderen kant niet zulke afmetingen aangenomen. Dan had veel vruchtbaar kunnen worden, wat nu onvruchtbaar bleef.

Er zijn verschillende redenen, waarom Herder in dit tweede deel van zijn groot werk gefaald heeft. Waar het bespiegelende ophoudt en de werkelijkheid begint, ligt de grens tusschen denker en geleerde: Herder was een van de grootste denkers van zijn tijd; tegen de taak van den geleerde was hij niet opgewassen. Hij kende een aantal talen, maar toch niet genoeg om de meeste van zijn voorbeelden in het oorspronkelijk te kunnen begrijpen. En zelfs al had hij er nog veel meer gekend, hij was niet genoeg taalkundige, om den bijzonderen bouw van elk der talen te kunnen onderscheiden. Hij was als philosoof in staat de taal als drijvende kracht te erkennen, maar hij miste de bekwaamheid tot het stelsel van zinrijke vormen en elementen door te dringen, waaruit het organisme van iedere taal op zich zelf bestaat. Bovendien waren de begrippen

'dichten' en 'dichtkunst' waarmee hij werkte vaag en onnauwkeurig en ontstond daardoor verwarring tusschen 'dichten' en 'gedicht', tusschen poëzie en poëem: dat *taal* - zooals wij zeiden - *dicht*, beteekent zeer zeker niet, dat een taal gedichten maakt.

Hierdoor - en ook nog door andere oorzaken - is het verband tusschen den *Ursprung der Sprache* en de *Alte Volkslieder* geenszins zoo duidelijk en zoo dringend als Herder het bedoeld had. Waar hij aan den eenen kant waarlijk tot in het diepste had kunnen doordringen, moest hij aan den anderen aan de oppervlakte blijven; waar hij de taal in haar totale werkzaamheid bespied had, kon hij haar in haar afzonderlijke uitwerking niet volgen. Niemand heeft dit te kort schieten duidelijker gevoeld dan hij zelf. Toen in 1773 de eerste bundel gereed, en er zelfs al een vel van gezet was, heeft hij hem uit de drukkerij terug gehaald. Later - te beginnen met 1778 - dwongen vrienden, zijn vrouw, de dichter Gleim tot publicatie. Tot aan het eind van zijn leven heeft hij aan zijn verzamelingen doorgewerkt - nooit zijn zij volkomen naar zijn zin geworden.

Intusschen, al bleven de *Alte Volkslieder* in gebreke, werkdadig te bewijzen wat Herder wijsgeerig bedoeld en begonnen had, hun invloed in andere richting was er niet geringer om.

ANDRÉ JOLLES.

(Wordt vervolgd)

In memoriam J.J.G. Vürtheim.

Nu het beeld, dat zij, die hem van nabij kenden, zich van hem vormden, niet langer de correctie ontvangt en de gestadige ontwikkeling doormaakt, waartoe de voortgang van zijn leven dwong; nu de tijdelijke geldigheid van elk ‘zoo is hij’ plaats moet gaan maken voor vaster omlijning en een meer definitief gesteld ‘zoo was hij’, nu is het tijd, dat wie van hem hielden zich er rekenschap van geven, wat het kostbare was, dat hier verloren ging, wat door de thans ingevallen leegte gedoemd is, voortaan als herinnering voort te leven.

Vóór alles blijft hij onvergetelijk als vriend, vriend zooals slechts weinigen dat zijn kunnen. Hierbij kwam, als bij al de uitingen van zijn gespannen wezen, een van de grondtrekken van zijn karakter aan het licht: een onmiddellijkheid in het verkeer, zoo vrij van restrictie, zoo wonderlijk direct en absoluut, dat men het ervaren moet hebben, om er de bestaan baarheid van te beseffen. Door hem ging men begrijpen, dat ‘vriend kunnen zijn’ een gave is: bij hem de koesterende zonnezijde van een veel algemeener levenstrek. En de zon die hier scheen, had het zeldzame van Herachtus' zon: dat ze nieuw was op elken dag. Want alleen daarom reeds was het heerlijk, vriend van hem te zijn, dat de vriendschap elken keer als nieuw was en pas geworden leek. Ze was een geschenk, bij elk ontmoeten opnieuw gereikt en kende niet de gelijkmoedige rust en tot gewoonte wordende gemoedelijkheid, haar gewoonlijk eigen.

Zelf genoot hij een vriendschap ten bodem. Het was een vreugde apart, zijn oogen te ontmoeten, zich zijn blik te laten overkomen, die, lang aangehouden onder wisselende intonatie van waarnemen en zich openbaren, in de zeldzaam levendige verandering van gelaatsuitdrukking zijn geleide

vond, terwijl, als wachtende, zijn hand de uwe vasthield en van tijd tot tijd steviger drukte; ten slotte, na een klemmend besluit, haar greep weer vrijgaf.

Soms was er iets als een vluchtig aangedaan zijn in zijn hartelijkheid, wat opeens verstaan deed, hoé levenswarm zijn vriendschap was. De fijnheid van nimmer uit te spreken wat hem bewogen hield, verhoogde het tintelend levende van zulke oogenblikken. Dan ook voelde men, wat naar buiten veel minder merkbaar was, hoe jong, hoe heel jong zijn hart was, en terwijl hij zelf over elk verschil in leeftijd en plaats argeloos heenschoot en voorging in alles de humor te vinden, waaraan hij zulk een behoefte had, werd het als een praten onder jongens.

Onmiddellijkheid en absoluutheid, op elk oogenblik volmaakt willen wat men wil en volmaakt overtuigd zijn van zijn overtuiging, dat met al de emotionaliteit zijner impulsieve natuur, nog aangescherpt wellicht door de zware eischen, die zijn harde werken voortdurend aan zijn zenuwen stelde, dit lag ten grondslag aan zijn houding bij eendracht of conflict, waarin hij uitgesproken vriend of vijand moest zijn, aangrijpend in zijn spontaneïteit, grimmig als hij bestreed.

Wat gewoonlijk de oogenblikken van het gemoedsleven verbindt: de nawerking van een afstervende stemming of overtuiging nog tijdens het volgend geboren moment, en een soort onzekerheid schept, die, al naar gelang van de gevolgen, gematigdheid of ondoortastendheid kan heeten, doch beter zonder waardebepaling, naar haar aard worde verstaan, als de oorzaak van een heimelijke geremdheid in ons handelen en van een openlaten van andere mogelijkheden bij het meerendeel onzer oordeelen, die wankelgang was niet de zijne. De zielskracht, die uit zijn persoon sprak, uitte zich ten deele hierin, dat, wat gewoonlijk gelijktijdig door elkaar speelt en aan onze uitingen in elke richting een tempering geeft, bij hem in opeenvolging zich leek voor te doen; iedere emotie was zuiver zich zelf en niets dan zich zelf, daardoor sprak bij hem elk oogenblik voor zich zelf alleen en met onherroepelijke intensiteit.

Het geeft den dagelijkschen omgang zijn vlotheid, dat onze oordeelen en waardeeringen diegene zijn, welke momenteel

slechts den boventoon in ons hebben, zoodat ze niet absoluut en als wezensvreemd aan elke mogelijkheid van herroepen te worden, zich ons opleggen, maar tevens brengt het de alledaagschheid in dien omgang. In Vürtheim bestond voor zulk een geven en nemen geen mogelijkheid. Het was de groote zuiverheid, en de moeilijkheid tevens, van zijn leven, dat hij tot de slechts gedeeltelijke vertrouwelijkheid en omgekeerd tot de hoffelijk gemaskerde geslotenheid van dit dagelijksche ruilverkeer niet in staat was. Hij hield òf zijn grenzen gesloten, òf hij had in het geheel geen grenzen. Naast veel verdriet en verontrusting, dankte hij hieraan momenten van zuiverder vreugde dan voor de meesten onzer is weggelegd.

Maakte deze directheid zijn vriendschap tot een feest, telkens weer voor het eerst gevierd, ook op zijn wetenschappelijken levensarbeid had zij begrijpelijkerwijze haar invloed, welke medehielp hem tot den uitmuntenden Graecus te maken, wiens werk wijd en zijd erkenning vond. Ook hier, mondeling in zijn colleges, blijvend vastgelegd in de meeste zijner geschriften, het tintelende van zijn gesprekken, een meesterlijk woordgebruik, waardoor zijn gezegden doordrenkt waren van de waardeering die hij zelf voor het besprokene had. Het was of elk detail van zijn zoo omvangrijk weten hem aanvankelijk een emotie was geweest en daaraan voor altijd een eigen leven dankte, dat aan alle zakelijkheid een nieuwe zinrijkheid verleende. En als in margine vond elk betoog zijn commentaar, of vaker nog zijn toespitsing, in een kort citaat, dat een sterk geheugen hem uit zijn enorme belezenheid op het gebied van oude en moderne letterkunde, op het juiste oogenblik toevoerde.

Het kon niet anders, dan dat zulk een spreektrant zich op personen instelde en tegenover een homogeen, veelhoofdig gehoor zich niet geheel terecht voelde. Bij zijn colleges kon dit hem soms een schijnbare stramheid geven, iets afgemetens, dat wel eens als een sterk afstandsbesef werd misverstaan, doch dat onmiddellijk week bij een eerste symptoom van echt enthousiasme of welk ander blijk dan ook van contact met enkelen der luisterenden.

Dat zijn studieliefde zoo machtig uitging naar het Grieksch, sprak voor wie hem kende eigenlijk vanzelf. Er was een ver-

wantschap tusschen hem en het Grieksch. Nog toen hij rector was viel dat aan oudere gymnasiasten op. Bij zijn, altijd met de grootste zorg voorbereide, colleges toonde zich het Grieksch in een lenigheid en vatbaarheid voor nuanceering, met die gratie van lichtheid en toch zakelijk blijvende helderheid, die van Attische fijnheid doet spreken en die evenzeer van zijn persoon als van zijn onderwerp uitging. Alweer de directheid, de exclusiviteit, waarmee wat hij besprak hem voor den geest stond, deed hem wijd en zijd in het elders geldige een beeld herkennen voor wat momenteel aan de orde was. Die plotselinge verbindingen, opgeleefd uit zijn stemmingen van het oogenblik en van wier ontstaan hij zelf met zijn hoorders meegenoot, gaven dikwijls iets fonkelends, dat voor geen herhaling vatbaar was, aan zijn uiteenzettingen; het was de vrijheid, die, binnen rechtmatige grenzen gehouden door zijn grooten zin voor wetenschappelijke nauwkeurigheid, de blijvende frischheid heeft gegeven ook aan de meeste der werken die hij ons heeft nagelaten.

Sagenkring en cultusgebruiken hadden het meest zijn belangstelling. Dit omvangrijke gebied van, eens halfbewust als symbolisch aanvaarde, verhalen en verrichtingen, wier opsporing een wetenschappelijken speurzin en een volhardend voortwerken vereischt, doch waaromtrent het werkelijke verstaan, dat is het in zijn oorspronkelijke emotioneele beteekenis nabeleven, den mensch van later tijd als limiet is gesteld: eeuwig te benaderen, nimmer te bereiken, deze gedachtenwereld, meer dan eenige andere, bood materiaal en gaf eenheid aan de groote kwaliteiten, welke hem tot den geleerde maakten die tot ons spreekt uit het boek waarmee hij zijn leven besloot. Het zijn zijn werkkracht en nauwkeurigheid, zijn gevoeligheid voor beelden en verwantschappen, zijn fijne intuïties en zijn rijke fantasie.

H.M.J. OLDEWELT.

Fransche letteren.

Paul Fort: *Louis XI*, *curieux homme*, chronique de France en six images: *Les Compères du roi Louis*, (Louis XI, homme considérable) chronique de France en six images); *Isabeau*, chronique de France en cinq actes; *Le Camp du drap d'or*, idem; *L'Or*, suivi de *Ruggieri*, chroniques de France en trois actes et en un acte; *Guillaume le Bâtard*, chronique de France en cinq actes. - Ernest Flammarion, Editeur. Paris, 1922-1928.

De psychologie van den modernen theater-aestheet komt in de meeste gevallen hierop neer, dat hij erin toestemt om bedrogen te worden door het artificieele dat van elke tooneelvoorstelling onafscheidelijk is, doch dit bedrog zoo weinig mogelijk wenscht te merken. Onder verschillende omstandigheden kan dit bereikt worden door het onomwonden te accentueeren. Het artificieele zelf, dat men wenscht weg te ruimen, wordt door geen van beide uitersten overwonnen, hoogstens in meerdere of mindere mate geneutraliseerd. Waar Paul Claudel verlangt, dat voor de (nog niet gespeelde) eerste dag van 'Le Soulier de Satin' het décor gereduceerd zal zijn tot het minimum van een grauwen achtergrond, dat de spelers zelf de benoodigde requisieten zullen aandragen en de mise-enscène luidop zullen toelichten, waar Meyerhold, om de gevoels-atmosfeer te exterioriseeren van een stuk of van de personen eene ingewikkelde machinerie gebruikt van wentelende bollen, draaiende cirkels, een pianist die gedurende drie bedrijven 46 stukken speelt van Chopin en Liszt, of een aantal klinkende bamboes in toepasselijk afgestemde gammas, daar

feilen deze beide contrasteerende methoden van primitieve improvisatie en mechanisch raffinement door dezelfde fout in haar basis. Want zoowel de eene als de andere zijn slechts consequenties, getrokken naar tegenovergestelde richting, van hetzelfde traditioneele naturalisme dat men voor verachtelijk hield, dat men zwoer te verdelgen. Maar als een regisseur geen milieu verdraagt van kleeren, tafels, stoelen, behangselpapieren uit warenmagazijnen, milieu nochthans waarin de personen wier geschiedenis verhaald wordt, zich plegen te bewegen, als een regisseur elk realisme in de voorstelling van den uiterlijken mensch of van het uiterlijk gebeuren afkeurenswaardig vindt, op welke gronden zou realisme in de uitbeelding van den innerlijken mensch, van een gemoedsstaat, van gevoelens of gewaarwordingen, van al het innerlijk gebeuren, eene voorkeur kunnen verdienen? Om welke redenen zouden een bank of schutting, welke de acteur zelf aansleept, aannemelijker kunnen worden dan een bank of schutting welke men op hare plaats ziet, wanneer het doek opgaat? Voert trouwens niet ieder illusionisme, hetzij van naakte planken, van spitsvondige zoeklichten, van draperieën of van drijfwielen, min of meer rechtstreeks tot het naturalisme dat men te ontwijken zocht? Hoe dichter de regisseur met uiteraard ongeëigende middelen de impressie der waarheid nadert, des te geslaagder zal hij zijn arbeid achten; en niet omgekeerd. Kan men echter zulke procédé's anders noemen dan verintellectualiseerd boerenbedrog, waaraan men slechts even behoeft te wennen om het te doorzien en het te verfoeien? Hebben de inventies van een Meyerhold eene andere superioriteit boven de kinderachtige naieviteiten der Wagneriaansche mise-en-scène b.v. (die eens voor modern gold) dan dat zij nog niet den tijd kregen om ouderwetsch te worden? Alles is truc: zoowel de machinerie van een music-hall als de maskers en de laarzen der Grieken, en zoowel de eene truc als de andere is de machtelooze variatie op een vraagstuk dat men altijd stellen kan, maar dat altijd onoplosbaar blijven zal.

Deze gezichtshoek, door zijn hoogte en zijn afstand, stelt den waarnemer buiten de practijk, zoo niet buiten de werkelijkheid, en het is geen oogenblik mijne bedoeling om eene kwestie ter beantwoording te brengen. Ik geloof dat men in deze zaak eene

verfijning (of verstomping) der zintuigen voorwendt, welke zich te veel concentreert op een geïsoleerd geval om niet kunstmatig te zijn, want in een groot aantal verschijnselen van het hedendaagsche leven vindt men den doorsnee-mensch niet alleen gewillig tegenover grove begoochelingen waarvoor het theater zich schamen zou, maar men vindt hem onderworpen aan de rudimentairste psychosen. Ik geloof ook, dat de theoretici welke zich in de journalistiek of in de theaters met de regie-vraagstukken bezig houden, zoowel hunne moeilijkheid als hunne belangrijkheid aanzienlijk overdrijven. Ik geloof eveneens dat de kunst der mise-en-scène in dezelfde ontstellende mate geteisterd wordt door de manie der simplificatie (onder deze simplificaties reken ik de draaiende toestellen tot de grofste) als de overige kunsten en ik zou den philosooph of den aestheet dankbaar zijn die het mij duidelijk en onweerlegbaar kon maken op welke wetten deze tyrannie der vereenvoudiging kan gegrondvest worden. Zij noodzaakt den modernen kunstenaar tot een verdringing van magnetische stroomen; zij vermindert in hare stelselmatige eenzijdigheid zoowel psychische als technische mogelijkheden, zoowel psychischen als technischen vooruitgang; zij dwingt een aanzienlijk deel der natuurlijke krachten tot stilstand; zij beantwoordt zoo weinig aan het waarlijke karakter van den huidigen mensch, zoo weinig ook aan reëele of denkbeeldige wetten welke men zou kunnen inroepen, dat in de overgroote meerderheid harer resultaten vereenvoudiging gelijk staat met affectatie en met dwang, met een vijandig gevoel van onvrijheid. Maar bovenal geloof ik dat de autocratie van den regisseur, welke zich op dezelfde wijze openbaart in de caroussel-kunst der revues als in de stileeringen der meest geavanceerde tooneel-hervormers, eene verplaatsing van waarden veroorzaakt, waardoor de aandacht voor de essentieele belangen van het tooneel verminderd wordt en metterdaad schade lijdt. Men vergist zich gemakkelijk door te meenen dat het virtuosisme zich enkel uit in de overdaad. Het virtuosisme bedient zich even gaarne van den eenvoud en van de onthechting. De huidige dictatuur van den regisseur, waar de predominatie behoort aan den schrijver, is een virtuosisme dat nog onschadelijk mag lijken in zijne nieuwheid en zijn verbazingwekkende experimenten,

het is niets dan een variant op het sterren-systeem, waarmee de laatste klanken geëxploiteerd worden eener oude kunst, welker intrinsieke wezen ontoegankelijk werd, de eerste pogingen eener nieuwe kunst, naar welker vormen nog getast wordt. En wanneer ooit het tooneel uit de verwarring der waardebepalingen ontstijgen kan tot eene renaissance, het zal deze niet verschuldigd zijn aan den regisseur doch aan den auteur. Het schijnt mij toe dat deze deductie zonder roekeloosheid gemaakt kan worden uit de resultaten van een kwarteeuw, gedurende welke zoovele auteurs faalden, zoovele regisseurs slaagden, gedurende welke echter niets veranderde.

* * *

Het theater van Paul Fort verhoudt zich zoo onbekommerd tegenover de preoccupaties, welke den kern vormen van het moderne en modernste tooneel, dat het mij noodzakelijk scheen om aan te duiden in hoeverre deze preoccupaties overbodig, betwistbaar of gevaarlijk kunnen zijn, alvorens mijne bewondering te zeggen voor de drama's van den Prince des Poètes, die op rijpen leeftijd en na een overvloedigen arbeid van twee-en-dertig bundels Ballades Françaices, dit nieuwe genre met even rijk genie als rijk talent heeft ondernomen.

Maar waar de auteur zich vast besloten afwendt van de verschillende richtingen welke het tegenwoordige tooneel schijnen te zullen determineeren voor de verdere toekomst en de schouwburg-directeurs scenarios voorlegt, welke nog slechts bekostigd kunnen worden in de bioscoop-industrie, (bij de Parijsche voorstellingen heeft men om economische redenen geheele bedrijven geschrapt) daar blijft naast de hooghartige belangloosheid van den dichter, die zijn ideaal koos boven alle artistieke, nationale of sociale stroomingen, het anachronistische verschijnsel eener kunst, sterk, overweldigend, verwonderlijk spontaan en geheel natuurlijk, hoewel geïsoleerd, dat wij moeten analyseeren en tot welker behoud wij naar vermogen moeten bijdragen.

Ik ken de bezwaren, want een kunstenaar arbeidt hoe langer hoe moeilijker met reëele gegevens. Het is alsof de daaglijksche dingen voor onze zintuigen hunne magnetische krachten verloren en onmededeelbaar werden in het eenige

wat ons kan verrukken: het onuitsprekelijk wonder dat wij, niemand dan wij, hen zien en hooren en voelen in hunne proporties; dat wij, niemand dan wij, getuigen boven de schepping, boven het geschapene; dat God zonder ons zonder stem zou zijn. Niet de mateloosheid van het heelal, zei Anatole France, is belangwekkend of verbazend, maar dat wij er de maat van nemen. Niet dat de dingen zijn, kan men vervolgen, heeft beteekenis, maar dat wij hen uitdrukken en bestendigen in hun volledigheid. En het is de volledigheid, de harmonie tusschen het abstracte en het werkelijke, welke ons sprakeloos maakt. Waar wij worstelen met drie appels, of met een boom, of met een gelaat, of met een strofe welke wij geluidloos hooren aanzweven, en aangenomen dat men nog worstelt, daar geven wij eene deformatie of eene platheid. Het een en het ander is leugen of slechts een deel der waarheid. Maar niemand meer is opgewassen tegen het simpele feit van een verschijningsvorm. Wij bedenken tal van omtrekkende bewegingen doch het voorwerp ontsnapt ons. Wij geven gaarne de schuld van deze teleurstellingen aan onze uitdrukkingswijzen, vergetend dat onverschillig welke arbeidsmethode voortreffelijke resultaten geleverd heeft, vergetend ook dat men van al onze methodes, zelfs de abracadabrantste niet uitgezonderd, equivalenten vindt in een ver of nabij verleden; dat men het raadsel niet onsluiert met proefnemingen welke niet verder reiken dan techniek of métier. Wij geven even gaarne de schuld aan onze sociale misstanden, aan de ontstentenis van een universeele, bevruchtende gedachte of geloof, vergetend dat Phidias gekerkerd is geweest, dat Pericles zich heeft moeten verdedigen tegen beschuldiging van verkwisting der staatsgelden, dat de eerste Renaissancisten werkten en dolven in het geheim, uit vrees voor de inquisitie, hare spionnen en hare brandstapels, dat Da Vinci speelgoed moest vervaardigen voor zijn beschermers - om slechts een paar voorbeelden te noemen uit de duizenden waarmee men zou kunnen aantoonen dat geen tien kunstenaars in de geheele geschiedenis der menschheid hun werk volbracht hebben bij de gratie hunner tijdgenooten of hunner maatschappij. De gevolgen dezer gedachten zijn verstrekkend doch onvermijdelijk. De kunstenaar is geen sociaal of nationaal product gelijk de boter, de wijn of een

regeeringsstelsel. De massa heeft noch oorzakelijk deel aan perioden van bloei noch aan perioden van decadentie; onze tekorten, onze inzinkingen, onze vergissingen, zijn louter persoonlijke wanorden; voor ons welslagen kennen wij nog geen anderen dan goddelijken oorsprong omdat de ervaring verbiedt het aan ons zelf te wijten. Uit ons zelf kunnen wij alles - en niets.

Als ik bewijzen kon dat de historische drama's, welke Paul Fort in een ononderbroken reeks geschreven heeft en bezig is te schrijven, meesterwerken zijn, zouden zij als toelichting kunnen dienen van het pas gezegde.

Niemand in Frankrijk verlangde of verwachtte een cyclus van historische kronieken uit de Koningseeuwen. De Fransche geschiedenis, waarop het officieele onderwijs en het nationale instinct der overwegende meerderheid van het volk gebaseerd zijn, begint bij de Revolutie. Op de scholen wordt het Ancien Régime gedoceerd in denzelfden geest van atavistische onverzoenlijkheid als bij ons de Spaansche overheersching en pogingen tot rehabilitatie zullen nooit slagen ondanks recente boekhandel-successen als de ‘Histoire de France’ van Jacques Bainville, een royalist. Pogingen tot discrediteering van de Omwenteling, gelijk ‘La Révolution Française’ van Pierre Gaxotte, een talentvol pamflet in de negatiefste appreciaties en ook een boekhandel-succes, dat waarschijnlijk gevolgd zal worden door een discrediteering van het Bonapartische tijdvak, zijn te recent om in hun resultaten reeds te kunnen worden gecontroleerd, doch zouden kunnen wijzen op een weifeling in de geestesgesteldheid. De bekeering van Charles Benoist tot de monarchie en zijn nobel boek ‘Les Lois de la Politique Française’ zullen de kringen van intellectueelen niet overschrijden wier invloed in een moderne gemeenschap nihil is. De Action Française zal wellicht triomfeeren over het Vaticaan, dat haar zonder vorm van proces veroordeelde, haar overwicht in het Quartier Latin is onloochenbaar, doch zoolang geen enkel financieel lichaam bij het royalisme gebaat is, zal zij geen voldoende geld bezitten om een ontknooping te bespoedigen en te triomfeeren over de Republiek. Alleen een catastrophale gebeurtenis, de veronderstelling dat de profetieën van Maurras en Daudet voor de tweede maal bewaar-

heid zouden worden, schijnt omstandigheden te kunnen scheppen waarin de Republiek zou te gronde gaan. Maar al zou ik de monarchisten onderschatten in hun kansen of in hun werking op den tijdgeest, het is ondenkbaar dat de royalistische aspiraties hebben bijgedragen tot het ontkiemen van Paul Fort's koningsdrama's. Zij zijn noch nuttig voor monarchisten, noch nuttig voor eene nationale gezindheid in 't algemeen. De Koningen die Paul Fort zich koos, en zooals hij ze schouwde in hunne ongetemde, chaotische zielen, behooren tot eene uitgestorven soort carnivoren aan wien geen enkele onmenschelijkheid vreemd bleef, die den twintigsten eeuwer moeten aandoen als een onverklaarbare ramp, en die men verafschuwen zou wanneer de auteur hunne barbaarsche levens niet verheven had in een episch rythme en in visies van gruwelijke schoonheid.

Doch niet enkel Frankrijk, ook de rest der aarde waar men tooneelspeelt, keert zich onwillig af van de gedramatiseerde Geschiedenis en al ligt dit genre nog niet geheel verlaten, het maakt geen deel meer uit van de normale affiniteiten der moderne menschheid. Hoe meer men nadenkt over dit feit hoe meer redenen men vindt tot een verklaring. Koning of held vormen voor het tegenwoordige bewustzijn een te reëel en te uitzonderlijk gegeven om als fictie te dienen in een fictie. Wij aanvaarden hen niet als spel of als spiegel wijl hunne levensvoorwaarden in geen enkel opzicht nog correspondeeren met de onze. Zij werden vreemdelingen voor ons, stammend van een andere planeet. Hunne macht, hun luister, hun magie berustten op ideeën, welke voor ons noch waarde noch nut kunnen bezitten. Geen enkele der drijfveeren van hun daden en hun denken kan in overeenstemming zijn met de beweeggronden van den modernen mensch of verplaatst worden op zijne kleinere schaal. Wij kunnen niets meer van hen leeren. Koningen en helden zijn onbeperkte wezens uit een tijd dat elke menschelijke natuur onbeperkt kon zijn. De moderne, utilitaristische gemeenschap bestaat in hare doorslaande meerderheid uit nummers en automaten. In hun bestek zijn deze automaten verstandelijk, zéér verstandelijk; maar koningen en helden zweefden in hun bestek op de scheidslijnen der animale, instinctieve, intuïtieve wereld. Deze gesteldheid werd voor den

mensch-van-nu niet enkel nutteloos, zij werd levensgevaarlijk. Hare dramatische verwerking was trouwens foutief vanaf den oorsprong der tragedie, want waar koning en held van hunne passies rekenschap plegen te geven tegenover de fataliteit, verantwoordt de vulgaire mensch zich tegenover den gendarm en het burgerlijk wetboek. En het fatum is milder dan de artikelen van een Code, zoo mild dat men een hiernamaals heeft moeten stellen waar alle achterstand zou worden ingehaald. Een passie welke onbelemmerd uitlaait in het animale, absolutistische wezen van een autonomen heerscher die niets riskeert dan deze fatalitiet, is niet dezelfde als de passie van den begrensden, overleggenden mensch, die èn de fataliteit moet vreezen èn de aardsche wetten. Naar mate zij minder weerstand te verzetten krijgt moet zij zelfs geringer heeten. Wanneer dus de tragedie dienen zou, volgens Aristoteles, om den mensch te purgeeren van zijne hartstochten, om hem te equilibreeren voor zijn plichten in den staat, zien wij het heroïsche drama falen door het ontbreken eener gemeenschappelijke maat. Wanneer het doel der tragedie, volgens moderne opvattingen, bestaan zou in de objectieve studie van den mensch, zien wij in het heroïsche drama de problemen onvolledig gesteld. Waar koning of held ons niet meer raken als oppermensch sinds wij het aureool hunner attributen zagen verduisteren, daar lijken ons de condities onder welke hun bloote mensch-zijn zich voltrekt, te vereenvoudigd en te vergemakkelijkt om ons sympathetisch, en zonder ironie, tegenover hen te kunnen verhouden.

Het doet er weinig toe of deze argumenten practische waarde bezitten. De mensch reageert zelden bewust en de vluchtigste analyse zijner reacties voert in een labyrinth van motiveeringen welke in alle omstandigheden slechts theorie blijven. Maar dat de Koningsdrama's van Shakespeare, welke zijne andere stukken onder elk aspect der schoonheid minstens evenaren, zoo niet overtreffen, bijna nooit het voetlicht zien, dat eene opmerkelijke tragedie als King Harold van Tennyson haast onbekend is, dat voor de Cromwell van Victor Hugo geen schouwburg bestaat, dat de historische tooneelstukken van Romain Rolland slechts leven in hun hoedanigheid van *sociale* drama's en maar zeer betrekkelijk leven, dat de histo-

rische drama's van Ibsen, zoowel de jeugdwerken waar niets hernieuwd wordt, maar die in onstuimige vaart gerealiseerd zijn, als Keizer en Galileër, een van de onbetwistbare meesterwerken der vorige eeuw, bij zijn honderdsten geboortedag nauwelijks herdacht zijn en op geen enkele repertoire voorkomen, dat men Paul Fort zonder aarzeling eenzelfde lot kan aankondigen, om van de vele anderen te zwijgen die slechts bestaan voor de bibliotheken, deze voortdurende ongenade is een verschijnsel dat door geen enkel betoog, geen enkel creatieve poging gewijzigd zal worden, doch waarmee een klaarder inzicht eenigermate zou verzoenen. Wanneer men de betrekkingen ging analyseeren welke den hedendaagschen mensch der metropolen (waar de cultuur zich het duidelijkst manifesteert in hare algemeenheid) kunnen resten tot de affectieve en aesthetische motieven der kunsten van vorige periodes, zou men wellicht moeten concludeeren tot eenzelfde onvereenigbaarheid, eenzelfde disharmonie als wij observeerden tusschen den mensch en den held, en voor elk geval op andere gronden. Doch wie kreeg nooit in deze metropolen, temidden van den monsterbloei der polytechnieken, te midden der monstervegetatie van drijfriemen, kamraderen, kleppen, cylinders en geleidingen, te midden der ontastbare stemmen welke ons het gansche etmaal bestoken uit den aether, wie kreeg nooit in deze fantastische wielingen van raderen en assen den indruk, dat de geheime genius der menschheid zich definitief afwendde van een vorm van verzinlijking, een vorm van openbaring welke van eeuwigheid tot eeuwigheid illusie moest blijven, verlangen en smart? Wat wij onze ziel noemen of noemden kan geen verband houden tot de aarde en overschrijdt de verste sterren. Duizenden jaren van trachten leerden ons onze eenzame machteloosheid. Alles zou schoon kunnen zijn zonder dat alles minder smartelijk werd voor het inzicht. De komende tijden zullen de hemelen bestormen van eene tegenovergestelde zijde. Wat de intuitie niet verwezenlijken kon zal het intellect veroveren. Beide zijn gestalten van dezelfde goddelijke drift. En wanneer ook deze bodemloosheid gepeild zal zijn, krijgen schoonheid en kunstenaar misschien een nieuwe roeping. Want het is onmiskenbaar dat zij op dit oogenblik niet aan het domineerende streven der

menschheid beantwoorden noch ermee kunnen harmonieeren.

Doch deze overweging moet menigeen onzin lijken in eene wereld waar elken dag myriaden kranten verschijnen met millioenen kolommen over kunst, kunstenaars en kunstvragen, waar in myriaden zalen en tot den koepel der atmosfeer de rythmen golven van woord en toon, waar de jaarlijksche productie der schilders kan gemeten worden in vierkante myriameters.

* * *

Het is goed en onvermijdelijk om voort te gaan alsof er niets gebeurt, alsof men reikhalzend op u wacht, alsof morgen het licht zal rijzen over een herschapen aarde. Met de soevereine en ontstellende eentonigheid welke men waarneemt in de tongvallen van viervoeters en vogels, dichtte Paul Fort de bundels zijner Ballades Françaises, en wie durft zeggen dat hij ze alle las of alle zou willen lezen? Gelijk een ander meester de uren van den zonneloop vastlegde in een groep waterlelies, zoo nuanceerde Fort eenzelfde blijde zaligheid in alle strepen van haar spectrum, in al hare minuten van glans en schaduw. Zelfs het bonzen der kanonnen drong nauwelijks door in deze verzen, ruischend als levend water. Welke omweg of welke directe lijn voerde Paul Fort van de suave pastoralen der leeuweriken, kwartels en lachende rondedansen naar de pandemonische verschrikkingen van het 'Herfsttij der Middeleeuwen?' Hij had in zijn jeugd Lodewijk XI geromanceerd tot ballade en zijn eerste drama 'Louis XI, curieux homme' draagt nog de teekenen van al den ongerijmden vrede welke dauw huift over gras en bloemen, van de oneindigheid die ligt tusschen het gekoer der duif en het kraaien der hanen, van het wonder eener dagelijksche verrijzenis, de morgenstemming waarin Paul Fort aanvang en beweging vond zijner strofen. En nog de macabere, maanzieke farandole, welke de twee klingelende narren-koren reien, keffen en krijschen rondom hun doodgevallen heer, Philips de Goede, hertog van Bourgondië, nog deze lugubere rouwklacht weerkaatst de groteske gratie der faunen van veld en bosch. Maar reeds in het tweede drama 'Les Compères du roi Louis' is dit substraat van goedheid en liefelijkheid verdwenen, en vervangen door wat Huizinga

karakteriseerde als ‘'s levens felheid’ in een hoofdstuk dat bij deze bourgondische drama's kan dienen tot voorstudie. Ik vraag mij zelfs of zonder het ‘Herfsttij der Middeleeuwen’ de onmeedogende evocatie der ‘bloedige tragiek van het koningsschap’ mij zoo nabij zou zijn in de onmiddellijkheid en absoluutheid, waarmee Fort ze herschiep. Want Fort geeft niet *een* geschiedenis, niet eene anecdote of intrige of incident dat hij omrankt met historische festoenen, hij geeft *de* geschiedenis. En wanneer voor grootheid nog plaats is in deze eeuw dan is dit zijne grootheid: het almachtig necromantische gebaar waarmee deze lyricus een legioen van schimmen oproept, en met de schimmen hun pulseerend leven, en in dat leven die elementaire, gewetenlooze vitaliteit wekt, waar de waarheid werkelijkheid wordt, waar de werkelijkheid haar vaart neemt naar de schoonheid. Ik huiver er voor om een tijdgenoot, en zonder dat iemand er op verdacht is, en zonder dat voor zulke hypothese positieve argumenten kunnen worden geformuleerd, te vergelijken met een drie-eeuwenouden roem. Maar na Shakespeare zag men niet meer zulk een daad. Zulk een daad waarmee lucht-trillingen van verleden werelden op haar gang door de ruimte worden teruggedwongen tot haar oorsprong en zonder schijnbare tusschenkomst des dichters weder treden in haar bestaan. Zulk een daad, verricht met dat opperste gemak, met die volkomen verschuiling van 's dichters persoonlijkheid, met die onwrikbare objectiviteit, met dien onbekrompen overvloed, welke men vóór Shakespeare slechts aantreft bij Homerus.

En wanneer ik voel deze bewondering te moeten toomen om haar te houden binnen de perken van het strikt verdedigbare, is het, wijl deze lyricus alle lyriek stelselmatig vermeden heeft, en willens, en ter wille van de werkelijkheid, een factor gebruikte, welke, al wordt ieder doel bereikt tot hoogten ‘waar men het bewegen ziet beginnen’, tot de middelen behoort welke wij lager gegradueerd achten: het proza. Onze tijd vond niet zijne lyriek, 't zij in rijm, 't zij in vrije verzen, 't zij in rythmisch proza, welke adaequaat is aan het dagelijksch bestaan, of onze tijd wist het dagelijksch bestaan niet te heffen tot een norm waar een zekere lyriek zich adaequaat kon uiten, waar tooneel en toeschouwersruimte automatisch in

elkaar verglijden, hetgeen het geval was met Shakespeare en met de Fransche klassieken, die, hoe verschillend ook, elk overeenstemden met de gegeven maatschappelijke conventie. Als Paul Fort, wiens poëtische werken men rekenen moet tot de meest populaire, de minst hermetische, de minst kunstmatige, de minst gestileerde, tot de zekerheid kwam dat voor verkeersmogelijkheid met den huidigen doorsnee-mensch een minimum van lyriek zelfs belemmerend is, mag men voor vaststaand houden dat eene andere formule dan proza onvindbaar zal blijven. De enkele malen dat Fort zijne personnages laat stijgen tot den versvom, zooals de strofen van den waanzinnigen Karel VI in het tweede bedrijf van *Isabeau*, of tot het rythmisch proza, zooals de titanische bezwering van de eveneens waanzinnige Edith Zwanenhals uit het vierde bedrijf van *Guillaume le Bâtard*, daar ontbloeit de bezieling werktuigelijk uit de situatie en daar herkrijgt het gescandeerd woord zijn profetisch en metaphysisch karakter met een evidentie, met een geweld, dat men dikwijls bij de grootsten mist. Maar deze grootsten bezaten het voorrecht dat zij den toover welke het teweeg brengt met de verhevener en gelukkiger sferen van ons psychisch en physisch wezen, in ongestoorde continuïteit konden verdeelen. De incantatie van Edith au Cou de Cygne in haar toomelooze branding, telt tot die kreten der ziel waar woorden wederkeeren tot hun eerste gewijde beginsel en opnieuw het licht scheppen uit den chaos. Ik ken weinig bladzijden waar een diepere gedachte onstuimiger ijlt naar een vervoerender schoonheid. De gerythmeerde en zingende verzen, opwellend uit afgronden van herinnering, maat en rijm welke Karel een oogwenk terugwinnen tot de rede en tot besef zijner grootheid, de gradaties dezer ontwaking onder een toenemenden orkaan van bourgondische klaroenen, vertolken een gelijkwaardig symbool in een gelijkwaardige emotie. En op menige andere plaats leidt Paul Fort tot een empyreum dat vroegere meesters tot uitgangspunt was en natuurlijk verblijfsoord. Wanneer het tooneel dit verloor, het werd gedeeltelijk hernomen. Ik zou uit de werken van na de Renaissance geen kunnen noemen waar dit empyreum zoo menschelijk is.

* * *

De drama's van Paul Fort bewegen zich in de verschillende graden van dementie, heilige en onheilige, welke den middeleeuwen eigen was, in de verschillende soorten van bezetenheid, welke deze verbijsterende periode kenmerkte. In den ban der veilige kathedralen, in de feeërie der gebrandverfde ruiten, in de beelden van geruste en beminlijke heiligen, in de roerlooze kunst der schilders, in de cristallogrammen der buitenwereldsche en savante muziek, in de wierookende liefelijkheid der mystici, in de staatsie der ceremoniën, en in dien eenen alomvattenden drang naar evenwicht en God, zijn wij geneigd of gewoon om de middeleeuwen te zien als een asyl waar men beschut woonde onder de hoede der schoonheid. Wij vergeten in deze abstractie den mensch. Of wij reconstrueeren een collectieven mensch uit deze abstractie. Wij gaan langs de vormen zonder te vragen naar het wezen dat hen dreef. Wij hebben van dat wezen en zijn motorische krachten slechts vage en idyllische begrippen, want géén waardemeter van den mensch is misleidender dan de kunst. Met dezelfde verbittering waarmee wij, modernen, het troebele, het accidenteele, het momentane, het verborgene onderstrepen en verzwaren, met diezelfde verwoedheid hebben de middeleeuwers deze vluchtige, storende eigenschappen vermeden en verbloemd. *Wij* zien het menschelijke gebeuren in zijne seconden, maar *zij* in zijne eeuwigheid, en den mensch in zijnen staat van genade, in de gemeenschap der heiligen, in zijn toekomstige resurrectie. Als wij echter uit de feiten en documenten de seconden van een middeleeuwsch mensch herzamelen tot een dag van daden en uit die gevoelens de psychische constitutie afleiden, kunnen wij uit dezen benaderden ‘inhoud’ de conclusie niet trekken zonder ontsteltenis, zonder ons met Huizinga af te vragen of wij wellicht de kleuren versomberden. Tusschen het strakke, starende, sprakelooze, ondoorgrondelijk gelaat van Karel den Stoute, gelijk Rogier hem weergaf, en de ontketende, teugellooze bruut die in ‘Les Compère du roi Louis’ den driedaagschen brand en moord van Luik ordonneert, het vermetele en koppige beest dat in de ijsvlakten van Nancy zal sneuvelen, tusschen den bevorderaar der kunsten en dezen potentieelen barbaar ligt de matelooze afgrond waarvan onze begrippen de mogelijkheid nauwlijks nog kunnen veronder-

stellen. Voor deze onophoudelijke reversibiliteit van het gemoed vinden wij geen psychologische verklaring meer, en liever dan haar te aanvaarden in hare benauwende wezenlijkheid zullen wij haar ontwijken. Maar die demente, bruuske slingeringen van pool naar tegenpool, die oogenblikkelijke omzetbaarheid van goedheid in een ongebreideld neronisme, dat Paul Fort bij voorkeur uitbeeldt, en ten tooneele voert in scènes, welke even gedrochtelijk wreed als historisch verifieerbaar zijn, die voortdurende redeloosheid is niet enkel karakteristiek voor Lodewijk XI, Karel den Stoute, Philips den Goede, Philips den Schoone (Philippe le Bel), Karel VI, Isabeau van Beieren, Hendrik VIII, Frans I, zij vormt den essens van den middeleeuwschen mensch, van het middeleeuwsche leven, dat een bonte, grillige, barokke, onverdraaglijke hel was. Een hel waarin de ontzinde mensch kwaadaardig wedijverde met de kwalen en de rampen der natuur. Een hel waarin waanzin en leugen geheerscht hebben als endemische plagen. Een hel van verschrikkingen waar hoop en wanhoop hare kreten strengelden tot dat onstilbare verlangen naar bevrijding, welke men hoort in den gregoriaanschen zang, want hoop en wanhoop beiden zijn folteringen. Een hel vol grimmig tumult uit welker antithese een hemel onstaan *moest* vol stilte. Maar een hel welke onbewoonbaar was voor den mensch. Het behoort tot de mirakelen van den geest dat naast de destructieve frenesie der middeleeuwsche razernij een kunst ontspringen kon welker exces van schoonheid opweegt tegen het exces van jammeren. Wanneer echter tusschen deze en gene correlatie bestaat, wanneer het eene het andere impliceert, zal de hedendaagsche tijdgenoot, die den middeleeuwen blindelings genegen is, aan wien men trouwens nieuwe middeleeuwen voorspelt, verstandig handelen met de consequenties dezer correlatie tot hare verste vertakkingen te controleeren. Ik weet niet of onze neuro-chemische gesteldheid afgrijselijkheden als de tortuur waarmee Karel VI door zijne Beiersche echtgenoote Isabeau geëxorciseerd wordt, horreurs als het feestmaal uit ‘Les Compères’ waar Louis XI in een paroxisme van smoordronken vreugde een aanval krijgt van epilepsie, en zijne gasten laat afslachten, ik weet niet of onze sensibiliteit zulke schokken nog duldt. Het kan evenwel nuttig zijn in een

dergelijken tartarus af te dalen, want hij verzoent ons met onze onvolmaakte eeuw, hij purgeert ons van menige ijdele passie, hij corrigeert menig drogbeeld, behelst velerlei kostbare leering.

* * *

Ik zie er van af om aan te toonen dat de tooneelwerken van Paul Fort meesterstukken zijn. Het is voldoende dat zij bestaan. In de eerste drama's hindert mij de aanwezigheid van sommige anecdotische bijfiguren, waaraan Fort, onder invloed der traditioneele historische tragedie, zich niet aanstonds heeft kunnen ontworstelen. Doch anderen zullen deze arabesken een voordeel vinden, hoewel mij toeschijnt dat de dichter zelf, door er zich meer en meer van te bevrijden, ze veroordeeld heeft. In Isabeau stuit ik op confessies en psychologische motiveeringen dezer koningin, welke noch in het brein noch op de lippen van zulke integrale persoonlijkheden waarschijnlijk geacht kunnen worden. Een dergelijke fout begaat Paul Fort zelden, zoo men van fout mag spreken bij een procédé dat een onderdeel vormt der dramaturgie. Met dezelfde nauwgezetheid vermijdt de auteur alle gebruikelijke theatraliteit, alle ergotatie, alle zorgvuldig gegradeerde scènes, allen omhaal, alles wat den toeschouwer eenigermate zou kunnen voeren buiten de directe realiteit, alles wat artificieel zou kunnen lijken. De eenige kunstgreep welke hij onbegrijpelijkerwijze overnam van zijne doorluchtige voorgangers is het a parte, het *ter zijde*, waarin de tooneelschepselen de gedachten plegen te uiten welke het geheimst moeten blijven. Niet alleen wijl het verraderlijk a parte, dat de medespeler geacht wordt nooit te verstaan, onvereenigbaar is met de gewoonten van zulke huichelachtige, wantrouwende wezens als middeleeuwsche prinsen waren, niet alleen wegens deze dubbele onwaarschijnlijkheid lijkt het mij verwerpelijk. Maar in het *ter zijde* worden bijna zonder uitzondering de onderstroomen verduidelijkt welke de handeling drijven, onderstroomen bovendien, welke de handeling aanstonds zouden doen devieeren, wanneer ze tot het begrip van den medespeler doordrongen. Het is waar dat de voortreffelijkste auteurs niet terugschrikken voor deze ongeriefelijkheid. Zoolang men echter geen aannemelijker mid-

del ontdekt heeft om de complexiteit uit te drukken van het psychisch instrument, kan zulk een kreupele oplossing niet anders beschouwd worden dan als een tekort aan techniek, als een ontwijking van moeilijkheden, welke zelfs stoort bij de lectuur. Dit is het eenige verwijt dat ik Paul Fort zou kunnen doen, hoewel hij geenszins misbruik maakt van dezen uitweg. Hij schreef eene serie drama's waarop geen enkel criterium vat kan hebben. Fort's exposities zijn magistraal; de dialogen, het verloop der gebeurtenissen, haar groepeering, zijn vervuld van dat plein-airisme, die onbedachtzame losheid, die afwezigheid van muren, dat subiete contact met de atmosfeer, welke bij elk groot kunstenaar verheugen in de eerste plaats. Alleen de regisseur zal protesteeren tegen zooveel fantasie, zooveel fresco, zooveel horizon, zooveel rythme, zooveel magnificentie. Misschien ook de tijd. Maar des te erger voor regisseur en tijd. Wij zullen Paul Fort in onze bibliotheek plaatsen naast andere tijdeloozen. Hij schijnt zelfs op dit tweevoudig gebruik gerekend te hebben, waar hij de scenische aanduidingen bijna noteert als balladen.

MATTHIJS VERMEULEN.

Het licht achter den heuvel.

IV.

Neen, Theo was niet meer zooals tevoren. Zeker, hij deed zijn werk, maar hij deed het zonder hart. En hij kon schichtig worden bij het minste woord, plots stoppen en dan voortrukken in een vaart als een driftig paard. Vorige week, toen hij zag dat de maaiers dien dag het hooi niet af zouden krijgen was hij naar de hoeve gegaan om een zeis en had zich aan 't maaien gezet. 't Was al nacht toen hij thuis kwam, maar het hooi was af.

Twee dagen nadien werd er weer gekibbeld tusschen hem en zijn vader. Baltus had gezegd dat ze in den namiddag 't hooi uit den boschbeemd moesten inhalen.

- Toch vandaag niet, antwoordde Theo. 't Is niet droog.
- Wel droog, zei Baltus. 't Is al twee dagen af en gisteren nog gekeerd.
- 'k Zeg dat het niet droog is, herhaalde Theo, vandaag haal ik dat niet in.

Toen ging Baltus ineens recht voor hem staan, bekeek hem star in de oogen en vroeg: Wie is hier meester, gij of ik?

- Mij goed, zei Theo. Hij ging naar den paardenstal, haalde de blonde driejaarsche merrie buiten, sprong er op en reed er mee in forschen draf naar den smid. Hij hoorde den valschen klank van het hoefijzer dat loszat, op de harde kasseien; maar het moest er toch af en hij reed door.

Willem die boven in den boomgaard te studeeren zat, zag hem wegrijden, recht en zonder zadel op het felle paard, blootshoofds en in zijn gekleurde hemdsmouwen.

Het is jammer voor hem, dacht hij, maar ik kan het toch niet

verhelpen dat Klara op mij verliefd geworden is en niet op hem. 't Leven was nu eenmaal zoo. Theo hoefde daarvoor toch geen misbaar te maken. Hij was jong genoeg en er waren twintig welstellende boerendochters die hem met twee handen zouden hebben aanvaard. Maar Willem wou nu eerst en vooral studeeren. Hij was ervoor naar huis gekomen want over een paar weken stond hij voor zijn examen. Hij herbegon het hoofdstuk nog eens, want hij was geheel verstrooid geweest. Hij slenterde over en weer, herlezend; maar toen hij het halfluid nog even herhalen wou, was hij den draad opnieuw verloren. Hij voelde zich als een verstrooide schooljongen die de les nog eens opzeggen moet, maar verrast bemerkt dat de meester ze van 't bord heeft afgevaagd.

Willem had zijn boek gesloten en stond nu geleund tegen den slagboom, die uitgaf op den molenkouter. 't Was of zijne oogen uit den schemer ontwaakten. Hij bekeek de boomen en het gras, het blonde koren op den kouter achter hem, de verre heuvelen rondom, den hemel, hoog en blauw over de wereld.... en daar kwam in en door hem een diep verlangen gestroomd naar iets.... dat hij niet vatten of noemen kon. Hij leunde achterover en liet de zon rusten op zijn geloken oogen... Hoe lang had hij zoo gestaan? een uur? enkele seconden? Hij wist het niet.... Toen hij ze weer opengaan liet was 't of er roze vlammen dansten tusschen de appelaars.

Riep moeder niet?

Hij ging wat lager en keek. Moeder stond aan de achterdeur en riep een tweede maal.

- Halo! Zag ze hem niet? Nu zag ze hem. Toen riep ze iets naar binnen en de onderpastoor kwam buiten en Willem tegemoet.

Hij haalde een brief uit zijn toog en stak hem triomfantelijk in de hoogte.

- Dat komt in orde, zei de kapelaan. Lees maar.

Willem leidde den kapelaan al lezend naar het prieel in den tuin. Hij bleef een paar malen staan en zei zonder opkijken: dat is goed, of: een uitstekend gedacht.

- Denkt ge dat we op dokter Fransen kunnen rekenen? vroeg de kapelaan.

Ongetwijfeld, vond Willem; maar de burgemeester van Heereghem moesten ze bij de eerste verkiezing uit het Parlement zien te krijgen.

- Indien we 't verstandig aan boord leggen moet het lukken, beweerde de onderpastoor. We hebben het volk met ons. Maar met één slag halen we niet alles thuis. De beste elementen nemen we ditmaal nog mee in de boot; een volgende maal kunnen we zien wat we er mee aanvangen. Zoo voorkomen we een verbond van de reactionnaire oude garde.

Dan bespraken ze verder wat er nog moest gedaan worden voor den Gulden Sporendag die ze voor de eerste maal hier vieren zouden 's Zondags na 11 Juli. De kapelaan had herhaaldelijk gezegd: ik moet weg, want ik beneem uw tijd, maar hij bleef zitten en ze praatten maar door. Ze bleven praten tot ze 't Angelus hoorden kleppen op den toren.

- Nu moet ik heusch naar huis, zei de kapelaan haastig, of meneer pastoor zou kunnen brommen. Maar wat ik nog zeggen wou, voegde hij er met nadruk bij, als ze u ooit polsen voor een bijgevoegde kandidatuur voor het Parlement, moet ge aanvaarden.

- Veel te jong, weerde Willem af. Wat zouden ze wel zeggen, zoo'n jonge snuiter.

- Liever een jonge snuiter dan een oude ezel, lachte de kapelaan. En hij was weg.

- Die houdt het hier geen drie jaar uit, zei Baltus, die hem wegstappen zag. Ze zullen er wel voor zorgen dat die gekortwiekt wordt en naar elders gezonden.

De onderpastoor wist heel goed waaraf en waaraan, maar hij gebaarde 't niet. Hij werkte en organiseerde alsof hij geen oogenblik twijfelen kon aan de goedkeuring en instemming van hoogerhand. Wanneer ze 't me verbieden is 't nog tijd genoeg om me erover te verwonderen, lachte hij. Wat ik intusschen zal gedaan hebben, wordt niet meer ongedaan. Is hier nog geen bond van het H. Hart, had hij verbaasd gevraagd bij zijn aankomst. Nog vóór Paschen was de bonder. En hier moet een spaarkas komen, besloot hij. Den eersten zondag van Mei werd de spaarkas gesticht. En vóór den Vlaamschen Hoogdag moet hier een Vlaamsche Bond worden opgericht zei hij nog. Einde Juni werd de bond gesticht. De

secretaris was niet goed te vertrouwen, maar de onderwijzers deden mee, ondanks den afwijzenden raad van Jonkheer Leonce; en de voornaamste boeren ook. Daags vóór 11 Juli was Willem uit Leuven teruggekeerd met een triomfantelijk gevoel: 't examen achter den rug en vóór zich een reeks blijde, vrije, bedrijvige maanden. Den volgenden Zondag werd Vlaanderen's Hoogdag gevierd. Ze hadden het schoollokaal aangevraagd voor de feestzitting, maar meneer de burgemeester had het gemeentegebouw niet willen toestaan voor een manifestatie van onvaderlandsche strekking.... Daarop had Baltus gezegd: Laat ze dan bij mij komen. Daar is geen mensch ter wereld die dat verbieden of verhinderen kan. Dat is mijn Burcht, lachte hij. Zoo werd dan de slag der Gulden Sporen herdacht binnen de muren van Baltus' hoeve en het was schitterend.

Toen het volk weer afgetrokken was en al de herbergen hommelden van de drukte, haakte Willem de gele vlag met den klauwenden zwarten leeuw erop van den muur, stapte er mee tot op 't hoogste punt van den boomgaard en zwaaide ze daar hoog in de lucht, tot opeens een der bovenste ramen van de pastorij openging en hem even een ander leeuwenvlaggetje tegenwaaide als een symbool en als de blijde eed op dezen triomfantelijken dag.

* * *

Maar op het dorp was nog dezelfde maand een andere verrassing geschied. Ze hadden nu zoowaar een boerenbond gesticht.

Ze hadden er vóór en onder den oorlog al eens over gesproken, maar 't was er nooit van gekomen. Jonkheer Leonce was er niet voor en meneer pastoor had alleen gezegd: we zullen er eens over denken. En dat voor vier, vijf winkeliers rond de kerk, had Baltus gemopperd. Maar de boeren waren toch niet vooruit gegaan. De eene had geaarzeld, de andere had zich op 't laatste oogenblik teruggetrokken en alles was toen gebleven zooals 't was.

Maar nu was 't van een leien dakje geloopen. Er was een inspecteur van den Algemeenen Boerenbond gekomen uit Dyleghem; hij was meneer pastoor en den burgemeester gaan

spreken en had na de hoogmis de voornaamste boeren bijeengeroepen in 't Boldershuis. De bond moet er komen, had de inspecteur bevestigd. En de bond was er al.

Den laatsten Zondag van Juli had de stichting plaats.

- Hé, dacht Baltus, toen hij den pastoor zag binnengaan, gaat het op 't laatste oogenblik weer verkeerd loopen?

Maar het liep niet verkeerd. Meneer pastoor wou alleen dat ze de geestelijkheid niet zouden voorbijgaan. Als katholieke boerenbond past het dat ge een proost hebt, zei hij, en ik heb met meneer den onderpastoor besproken dat hij dat best doen zou. Dat vonden de boeren goed. Intusschen was de onderpastoor binnengekomen en de bond werd gesticht. De Zondagsche ronde van Baltus duurde dien dag langer dan naar gewoonte en hij was eventjes bij drank toen hij na middernacht thuis kwam.

- Nog op? vroeg hij aan zijn vrouw, met een ontevreden gevoel, alsof zij daar den heelen tijd had zitten wachten om zijn thuiskomst te controleeren.

- 'k Heb mijn rozenkrans intusschen gebeden, zei ze.

Maar toen ze geen aanstalten maakte om op te staan, vroeg Baltus weer: Waarom gaat ge niet slapen?

Toen moest ze 't wel zeggen: Theo is nog niet thuis.

- Nog niet thuis? En hoe laat is 't nu al?

- Hij zal wel dadelijk komen, verschoonde Mina.

- Ga naar bed, zei Baltus, met belemmerde tong; ik zal hem dat eens afleeren, want hij is op een slechten weg.

Maar moeder was bang voor twist en lawaai in huis. Nee, nee, ik blijf op, zei ze, ik ben niet moe en voor u is 't morgen vroeg dag. Ge weet dat ge met den jongen stier naar de markt moet.

Inderdaad; Baltus was 't waarachtig vergeten.

- Maar morgen zal ik hem onder handen nemen, bromde hij.

Hij trok zijn schoenen uit en ging op zijn kousen naar boven.

- Ik zeg u dat Theo niet meer is zooals vroeger, zei Baltus nog op den trap; dat hij niet meer is zooals vroeger.....

Het duurde niet lang of Mina hoorde boven in de slaapkamer een zacht geronk gaan als van een verren dorschmolen. Ze

bad nog een tientjen aan haar rozenkrans; dan werd er zachtjes op het venstertje getikt.

* * *

Voor Willem werd het een feestelijke zomer. De eerste vrije zomer van zijn leven. Hij hoefde nu niet meer geregeld mee te werken in de hoeve en op het land. Natuurlijk, in de drukste dagen, als de oogst moest worden ingehaald, stond hij zijn man. Daar was geen knecht of werkman die hem bij kon houden. Op een dag had hij zijn schouders onder den wagen gestoken die den doorgang versperde en hem verzet waar hij zijn moest; hij droeg zakken graan naar boven waar de kloekste knecht van doorboog. En wanneer hij den oogstwagen laden moest, stak hij soms twee zware korenschooven te gelijk op zijn gaffel die dreigde door te breken, of hij zwierde, uit louter overdaad van leven, de schooven over het voer en het hoofd van den knecht heen. Maar na die dagen kon hij zich weer bezig houden naar believen. Hij had trouwens werk genoeg. Ze vroegen hem van overal: op meetings, feesten en studentenbonden. Hij sprak goed en hij sprak graag. 't Gerucht begon te loopen dat de zoon van Baltus bij de volgende verkiezing in het Parlement zou komen. En dat kon wel. Daar werd geen Vlaamsche manifestatie ingericht, uren in 't ronde, of Willem was er bij. En 't was schoon om te zien hoe Klara daarin opging. Hij hoefde nooit tweemaal te vragen of ze meeging.

- Gaat ge weer uit, vroeg haar moeder dan, en laat me alleen met al het werk. Maar wanneer Klara daarop blijven wilde, drong haar moeder zelf aan dat ze maar gaan zou. Ik zal 't wel klaar krijgen, zei ze dan, en bovendien, wanneer ge getrouwd zult zijn, moet ik het toch zelf doen.

Daarop fietsten Willem en Klara weg. 't Was prachtig zooals het meisje zich opwerkte. Ze was weer geregeld piano gaan spelen en ze las zooveel ze kon. En daar vond ze nog wel tijd voor. Want voor het werk in de stallen en op de hoeve bleef moeder liefst zelf zorgen. 't Was beter dat Klara voor de keuken stond en voor den naad. En 't was of ze er dezen zomer nog mooier op geworden was. Ze stapte nu 's zondags

in losse, lichte kleedjes of blouses en wanneer ze wat geloopen of gefietst had, stond er een bloeiende blos op haar wangen. Universiteitskameraden hadden Willem op den schouder geklopt en met stralend gezicht bewonderd: hm, hm, kerel, dat is een fleurige meid.

Zoo kwam de herfst. Op de Burcht was iets gaande waar de boeren niet goed konden achter komen. Kardoentje was al een paar malen gaan aanbellen, al had de koetsier in den zomer nog een voorraad koorden en teugels gekocht. Maar de koetsier beweerde van niets te weten en de tuinman hield zich doof. Doch het leed geen twijfel, er hing iets dreigends boven de Burcht. Meneer Leonce was in den laatsten tijd herhaaldelijk en op de onregelmatigste uren vertrokken en laat thuis gekomen. Op een avond was daar nog Baron van Voorst, uit Heereghem, aangekomen en 't was een goed stuk in den nacht vóór hij weer de poort uit reed. Meneer de burgemeester was toen ongewoon gespraakzaam en vriendelijk geworden en was telkens beginnen te praten over den oorlogstijd en te vertellen wat hij allemaal gedaan had om de menschen te helpen en hoeveel jongens hij buiten weten van den vijand over de grens had geholpen en wat al kostbare inlichtingen hij aan 't hooger legerbestuur bezorgd had. De boeren keken wel wat vreemd op toen ze dat hoorden, want dat klopte niet precies met hunne herinnering. Daar waren integendeel verdachte praatjes rondgegaan; en het kon niet worden ontkend dat herhaaldelijk vijandelijke officieren op de Burcht gedineerd en gelogeerd hadden en Kardoentje, die op een avond binnen het park geslopen was, beweerde dat het er tusschen den burgemeester en de Duitschers zeer lustig was toegegaan. Natuurlijk, ge wist nooit wat ge van Kardoentje eigenlijk gelooven mocht, maar hij zei het toch.

En op een middag, kort voor Allerheiligen, waren de gendarmen gekomen met een dringende boodschap voor de Burcht. Geen uur nadien was meneer Leonce vertrokken en hij was acht dagen lang weggebleven. Toen hij terugkeerde zag hij er zeer vermoeid uit, maar hij was opgewekter dan te voren.

Denzelfden namiddag kwam nog Baron van Voorst het

park ingereden en de twee vrienden drukten elkaar lang en heftig de handen.

- Dat zal ik mijn leven lang gedenken, zei meneer Leonce, ik weet wat ik aan u te danken heb.

- Zonder dank, zonder dank, weerde de dikke, aamborstige van Voorst af, terwijl ze 't perron opgingen.

't Was late avond toen de baron weer buiten stapte.

- U moet er eens over denken, raadde van Voorst aan, terwijl hij zijn handschoenen aanstak. Ik zal het van mijn kant ook nog nader instudeeren, maar ik ben overtuigd dat het lukt. De grond is hier goed. In elk geval, in den uitkomen gaan we te Houteringhen probeeren. Heeft het onderzoek goed resultaat, dan is daar toekomst voor een maatschappij.

En praat er eens over met uw oom, zei hij nog, terwijl hij in gang zette. De auto maakte onder de boomen een tunnel van licht en zwenkte de dorpsstraat in. De tuinman sloot het hekken achter hem en kwam haastig teruggeloopen, want hij voelde de koude door zijn kleeren bijten.

Meneer Leonce keek nog even naar de sterren met een onnoemlijk gevoel van bevrijding. Hij had zich vroeger nooit voorgesteld welk een ontzettende marteling het zijn moet tusschen vier enge en ondoordringbare celwanden beklemd te zitten. Maar hij wilde daaraan niet verder denken. De droom was over en er was voor gezorgd dat niemand er over praten zou. Hij hoorde nog het ver getoeter van een auto en ergens tegen den Kluitberg viel een verraderlijk schot. Toen voelde hij opeens de koude over zijn rug rillen en liep naar binnen.

U moet er nog eens over praten met uw oom, had van Voorst gezegd. Maar daarvan was niet veel te verwachten. Zijn oom kon finantieel zoo weinig doen op dit oogenblik, en bovendien, het was of de veer in hem gebroken was. De dood van Elise was een zware slag geweest. Dat breekt een menschenleven op dien ouderdom. Hij was een echte eenzaat geworden en zienderoogen verouderd in de laatste maanden. Was hem al dat ander verdriet maar bespaard gebleven? Maar neen, vanmorgen weer het schrijven van Lucette. Ze had het niet langer uitgehouden en was de proceduur voor de echtscheiding begonnen. Het was tenslotte ook in 't belang

van Dorry dat er een klare toestand werd geschapen. Dat gaf meneer André gereedelijk toe, maar het deed zijn hart niettemin leed. Al die onverkwikkelijke avonturen gingen nu noodzakelijkerwijs weer opgerakeld worden....

De oude man had een tijd voor het vensterraam gezeten en doelloos naar buiten gestaard en er waren tranen gevallen op zijn gerimpelde handen. Dan was hij opgestaan en langs de Stampershoeve naar het kerkhof gewandeld. Tegen den kerkmuur was Jan de grafmaker een put aan het delven. Hij schoof zijn muts af en knikte.

- Voor wie? informeerde meneer André.

Het was voor den mandenmaker. Een treurig geval. Vorig jaar was de zoon, bij wien hij inwoonde, verongelukt, en nu was hij zelf, na eenige dagen ziekte, gestorven. Wat moest de schoondochter nu gaan beginnen met dat nest van jongen. Alleen de oudste was in staat om wat te verdienen in de eene of andere hoeve. Maar de rest.... 't Jongste kind kon pas loopen.

- Hij was precies zoo oud als ik, zei meneer André. We hebben samen onze Eerste Communie gedaan, en moesten hetzelfde jaar naar de loting.

Het geeft een weemoedig gevoel wanneer ge zoo den eenen na den anderen van uw jaren ziet heengaan....

Naast de sacristij zat een bejaarde vrouw een grafterp aan het schoonmaken. Ze mompelde een goeden dag en ging al werkende voort met haar gebed.

Achter op het kerkhof stond de grafkapel, waarin Elise begraven lag, naast zijne ouders en zijn grootouders die ze hadden laten bouwen, en naast Djoekie, zijn lieve, kleine Djoekie die zoo vroeg gestorven was.

Toen de kapeldeur openknarste liep er een huivering over zijn rug en hij aarzelde om binnen te gaan. Maar dan was het opeens of hij de zoete, zangerige stem van Elise hoorde: Zijt ge nu bang voor me geworden? Ben ik niet gebleven, over leven en dood, uwe eenige vrouw? Ben ik niet altijd bij u, nu en altijd? Kom binnen en sluit de deur weer, dat we vertrouwder samen zijn.

Daarop ging hij binnen en liet zich neerzakken op een stoel. Zijn bloed stroomde opeens terug naar zijn hoofd, heet en

overvloedig. Boven het autaartje hing het doek dat hij geschilderd had eenige maanden na de dood van Djoekie. 't Is of er zeven zwaarden tegelijk door een menschenhart gaan, wanneer ge uw kind naar het kerkhof dragen moet, had Elise gezegd; en kort daarop was hij begonnen aan dit doek: O.L. Vrouw van VII Weeën.... Hij streek over zijn voorhoofd, want hij voelde zich zoo vreemd; zijne oogen schemerden en 't was of er weer bloed gonsde in zijn ooren. En opeens hoorde hij de stem van Elise, die sprak: Ik hoef nu nooit meer weg te gaan van mijn kleine Djoekie, ik hoef hem nooit meer af te staan. Dertig jaar heb ik er naar verlangd. Dag en nacht mag ik hem nu dragen op mijn schoot en wiegen in mijne armen.... En meneer André hoorde nu duidelijk de stem van Djoekie die antwoordde: Mamie, mijn liefste mamie! En toen zei Elise: Kijk eens op; Papa is daar! En de kleine keek op, maar hij vond papa niet. Toen zei Elise: Kijk daar, ziet ge papa niet zitten op dien stoel.... De kleine bekeek den ouden man onverschillig en bedeesd.... De papa waar hij destijds mee gespeeld had was heel anders en veel jonger....

- Hij herkent me niet meer, zuchtte meneer André, heesch en hij begon te weenen.

.... Had daar iemand zijn naam genoemd? Hij schrikte op en zag den grafmaker voor het hekken staan.

Jan vond dat meneer André zoo lang in die koude kapel bleef zitten en was ten slotte, toen hij klaar was met zijn werk, eens komen kijken.

- Hebt ge me geroepen? vroeg meneer André verdwaasd.

- Al driemaal, zei de grafmaker. Ik werd wat ongerust; het is zoo killig hier op dezen tijd van het jaar.... Ik zou maar niet te lang blijven.

- Ge hebt gelijk, zei de oude man. Hij kroop recht en keek rond alsof hij iets verloren had. Dan ging hij naar buiten met onvasten stap.

De grafmaker dacht in zichzelf: De man is niet wel, ik aal best een eindje meegaan. Hij nam zijn spade onder den zrm en stapte naast meneer André op.

Wat verder bleef de oude heer staan..... bekeek den hemel

en dan: 't is vreemd, nu weet ik eigenlijk niet meer of het morgen of avond is....

- 't Is de avond die valt, zei de grafmaker. De dagen worden erg kort.

Voor den ingang van het park moest hij meneer André vastgrijpen of die was op grond gevallen.

- Ik stap vandaag zoo onzeker, zei meneer André.

- De grond is ook zoo glibberig door al dien regen, bemoedigde hem de grafmaker.

Toen Philomeen, de meid, hen zag komen aangestapt in de laan, kwam ze hen tegemoet geloopen en keek haar meester bezorgd aan. Kom binnen, zei ze, kom bij 't vuur.

Ze trok zijn schoenen uit en gaf hem een sterk glas rhum te drinken. Dat deed hem goed.

- Laat de grafmaker ook wat drinken, zei hij. De grafmaker stond nog te wachten in den gang, om te vernemen of het nu beter ging.

En het ging beter. Meneer André had weer kleur gekregen; zijn hoofd was opnieuw rustig geworden en helder.

- 't Is voorbij, zei hij glimlachend; 't middageten is me waarschijnlijk niet goed bekomen.

Philomeen was echter niet gerust en antwoordde: Ik zou hier toch niet zoo heel alleen blijven zitten. Waarom kan er niet iemand van de familie komen?

- 't Is over, zei meneer André, 't is over.

Doch Philomeen drong aan: Waarom zou mevrouw Lucette niet hier komen, al was 't maar in de wintermaanden? Dat kon ze toch best doen.

Maar de oude heer was niet overtuigd. Hij zei alleen: We zullen zien.

V.

De lente was schoon om te schreien. Willem stond over de haag te kijken naar den goud-gelen bloei van het koolzaad op den heuvel. Goud op goud, nu de zon er over lag. Willem hield van het koolzaad. Misschien omdat vader hem herhaaldelijk had verteld van tante Pacifica die op een meidag voor een bloeiend koolzaadveld opeens en wonderlijk van blind-

heid was genezen. Tante was toen nog een kind; ze had dat voorjaar pas hare Eerste Communie gedaan en ze was al blind van haar tweede jaar. Ze liep aan moeders hand mee in de Meiprocessie en toen ze gekomen waren voor een kapelletje in een koolzaadveld, had ze opeens uitgeroepen: Kijk, hoe schoon daar! en ze had naar het gele bloemtapijt gewezen. De menschen hadden toen den Magnificat gezongen, want ze zeiden dat het kind door Maria's voorspraak mirakuleus genezen was. En dat zei vader ook. Maar er was nog een andere herinnering die hem lief was. Vader beweerde altijd dat hij nooit zulk een overdadigen oogst van koolzaad had gekend als de eerste na Willems geboorte. En hij vertelde erbij dat hij met zijn vrouw en 't kind van tien maanden ernaar gaan kijken was en het zaad stond dat jaar zoo hoog en zoo sterk dat Baltus den kleinen jongen genomen had en neergelegd in den gouden bloei als in een bed en 't koolzaad had niet begeven.

Wat verder op den heuvel zag Willem telkens een ploegend span te voorschijn komen en verdwijnen. Er stonden ook een paar boeren te spitten en langs de haag kwam een jongen met opgestroopte broek en bloote voeten aangestapt. Voor een elzenboompje in de haag bleef hij staan en keek; hij zag Willem niet. Dan sneed hij een takjen af en begon er een fluitje van te maken. Toen het mondstuk en de luchtgaatjes uitgesneden waren klopte hij losjes met zijn mes over de bast; het was nu de beste tijd. De takken spanden van het sap. Zie zoo; dat ging mooi los. En terwijl hij den wegel opstapte naar zijn vader toe, blies hij traag, uit en in, de drie tonen zijner fluit.

Maar Willem keerde zich weer om naar den boomgaard, die in een wolk van bloesem stond, wit met een schemer van geel er doorheen. De kerselaars zaten vol bruidsboeketten, zooals de congreganisten er in de processie droegen. Hij had zich over die tooverachtige donzigheid van hier boven willen laten neerrollen tot aan de hoeve, en alles en heel de wereld vergeten, omwolkt van wittigheid en bloesemgeur.

Op den steenweg hoorde hij getrappel van hoeven en 't geklots van een wagen. 't Was Theo die terugkeerde uit de stad. Theo was er niet rustiger op geworden. Herhaaldelijk

hadden ze in de laatste maanden gekibbeld om beuzelarijen; alle broers hebben als kinderen wel eens gekeven en geworsteld tegen elkaar, daaraan kent ge de beste broers, - maar wanneer dat op lateren leeftijd gebeurt, geeft het een onbehaaglijk gevoel. En 't was ook tusschen vader en Theo soms tot een gespannen verhouding gekomen. Met moeder niet. Tegenover moeder was Theo altijd gehoorzaam, verduldig en gedwee. Tegenover vaders uitvallen kon zijn koppige wil zich strak en schrap zetten, maar wanneer hij dan de spijtigberispende oogen van moeder zag, werd zijn hart telkens opeens murw. Moeder is een heilige, bedacht Willem. Alleen zou hij liever hebben gehad dat ze niet zoo opzettelijk over Klara sprak. Ze zag die verhouding nu eenmaal met andere oogen dan hij. Maar ook Klara had in den laatsten tijd al een paar malen met eenigen nadruk gesproken over het huwelijk: hoe hij 't zich voorstelde.... en wanneer het naar zijn meening geschieden kon...., hij hoopte immers klaar te komen met zijn studies dit jaar.... ze mochten er dus zoo langzamerhand aan denken.... Maar Willem wilde niet gepraamd of gestuwd worden; dat maakte zijn hart onrustig en onwennig. Volgend jaar in de lente, had hij voorgesteld; hij wilde zich eerst inwerken in zijn nieuwe praktijk. Dat begreep ze....

Willem hoorde boven zijn hoofd een zacht gezoef van vlerken: een lage vlucht van duiven die uit het veld naar het dorp toeroeiden. Die gaan naar de pastorij, dacht hij. Maar ze zwenkten om de kerk heen en scheerden verder. Toen bemerkte Willem dat de wimpel opgehaald werd boven de Burcht. De burgemeester krijgt bezoek, dacht hij, en hij keek of ook 't kasteel ter Beke ophaalde; maar van hieruit kon hij 't niet zien, het lag te laag onder de hooge boomen.

- Op den uitkijk? vroeg Kardoentje, die ongemerkt den veldwegel was afgekomen. Willem schrok en keek hem zwijgend aan.

- Ja, er komt bezoek, ging Kardoentje voort. Wist ge 't niet? Mevrouw Lucette komt ook mee; naar het schijnt blijft ze wel eenige maanden. Wist ge 't werkelijk niet?

- Niets van vernomen, zei Willem gewoon. Hij deed zijn boek weer open en gebaarde voort te lezen, terwijl hij verder de weide inwandelde. Maar toen Kardoentje den steen-

weg opgestapt was bleef Willem staan: hoorde hij niet 't getoeter van een auto in den Moerweg? Hij hoorde 't gevaarte naderen en voor de kapel naar het dorp afzwenken. Hij ging haastig naar den steenweg toe en zag nog juist de auto voorbijsnorren. Zijn bloed sloeg naar zijn slapen en zijn hart ging plots aan het hameren. Lucette had hij duidelijk kunnen onderscheiden en Dorry ook; maar er zaten nog twee heeren bij die hij niet herkend had. Het was hem vreemd te moede; hij keek om of daar iemand nabij was; maar er was niemand. Dan ging hij de weide weer op tot aan den slagboom, kroop er op en deed of hij achteloos rondkeek; maar hij had al gemerkt dat ook op het kasteel ter Beke de wimpel strak stond in den jongen wind. Dan sprong hij weer den slagboom af, zoover hij kon, in het gulzige gras en herbegon te lezen. Maar zijn hart wou niet bedaren. Hij overdacht hoe Lucette vorige lente in zijn leven gekomen was. Hij was er zelf over verrast geweest, toen ze vertrokken was, dat weken lang zulk een weemoedige begeerte in hem was blijven naleven. Het geparfumeerde kaartje dat in haar boek zat had hij maandenlang op zak gedragen....

Willem vond het vervelend dat hij maandag alweer naar de universiteit moest. Er viel nog een zwaar stuk af te werken. Gedurende de wintermaanden had hij stevig doorgezet, doch de laatste etape was de lastigste. Kardoentje had wel gezegd dat mevrouw Lucette voor een heelen tijd overkwam, maar wat wist die nieuwsventer daar eigenlijk van. Willem wilde haar weerzien. Hij wandelde den volgenden dag den molenkouter op en de aarden baan door, waar hij haar voor het eerst ontmoet had; maar ze was er niet. Daags nadien kuierde hij langs de Wijngaardhoeve om naar het dorp toe, maar hij zag ze niet. Dan volgde de zondag. Theo was dadelijk na 't middageten weggefietst en vader was naar Overberg. Ik ga even wandelen, zei Willem tegen moeder; hij stak een boek onder den arm en slenterde de poort uit. Hij hoorde 't laatste luiden voor het zondaglof, er gingen hem een paar vrouwen voorbij met 't gebedenboek in de hand en ook Toontje de Zwingelaar zag hij in de verte naar het dorp sukkelen. De lucht was luw en blauw, bleeker blauw rondom de jonge zon, grijzig-blauw waar de lucht den heuvel raakte. Het hekken

der Riethoeve stond open, maar er was geen mensch te zien. Vier eenden kwamen met luid gesnebber uit den modderigen vijver geklauterd en wrikkelden de weide in. De smidse was gesloten. Tegen den muur stonden een paar gespleten wielen, maar de hamer bonkte niet op het daverend aambeeld en de spokerige brand die onder 't jagen van den blaasbalg oplaaide in de week was nu gedoofd. Hoeveel uren had hij hier niet gezeten met andere schooljongens, in de smidsdeur of op den berm aan den overkant, om het fantastische werk te volgen van den hamerenden reus. Wanneer de paarden beslagen werden en heel de buurt stonk van gebrande hoorn, hadden de jongens wel eens geworsteld om de beste stukken die de smid van de paardenhoef sneed, want daar konden ze mooie, gedraaide pijpenkoters van maken. De smid was een goede, hartige kerel, maar wanneer hij met zijn voorhamer op 't gloeiende ijzer aan 't bonken was, dat de gensters tegen de balken en tot op de straatsteenen gutsten, gaf het toch een vervaarlijk gevoel.

- Goeien dag, zei de smid, die in zijn tuintje rustig zijn pijp te rooken stond.

- Dag, zei Willem; en hij zei nog iets over 't mooie weer, terwijl hij langzaam voortwandelde. Toen hij aan het park van het kasteel ter Beke kwam, hoorde hij opeens den galm van een bel, en 't was of de slag op zijn hart bonsde. Hij kuierde verder, doch schijnbaar achteloos keek hij af en toe door de hooge haag naar binnen. Daar was niemand, maar het dacht hem dat hij aan den overkant het stemmetje van een kindje hoorde. Langs den vijverkant stond de haag ijler en lager, dat wist hij. 't Was Dorry inderdaad, die hij gehoord had; hij zag ze om en om een bloemenperkje hoepelen; maar ze scheen wel gegroeid. Niet zoo hard loopen, waarschuwde een vrouwenstem, die hij herkende. Doch Dorry liep maar door; ze had het heelemaal niet te warm. Toen kwam Lucette zelf te voorschijn en wou dat ze even rusten zou. Nog eenmaal den vijver om, bad Dorry. Mocht ze? Ze mocht. Ze hoepelde weg; maar nu zag ze opeens Willem staan achter de haag en herkende hem dadelijk. Dag, zei ze en ze ging hem een handje geven. Mevrouw Lucette kwam bij. Willem wist niet wat hij zeggen zou; dan: Dorry is gegroeid, zei hij.

- Ja, maar ze is erg ziek geweest dezen winter; is 't niet Dorry? Anders zouden we al vroeger overgekomen zijn. Doch nu is ze weer flink. Alleen nog wat voorzichtig zijn met verkoudheden.

Dan vroeg ze belangstellend hoe het met hem ging en met de studies en waar hij zich vestigen ging als hij daarmee klaar was. Willem voelde een vreemde vrees dat ze ook vragen zou of hij nog lang zou wachten om te trouwen. Maar ze deed het niet.

- Ik had u vorig jaar nog persoonlijk willen danken voor uwe vriendelijke hulp, zei hij, doch u waart een uur tevoren vertrokken.

- U kunt gerust weer gebruik maken van de gelegenheid, stelde ze voor.

Toen ging 't klokje van 't kasteel.

- Mamie, de koffie is klaar, riep Dorry en ze wou weg.

Willem dankte nog voor het aanbod dat hij dankbaar aanvaardde en ging. 't Was of hij zijn bloed aan zijn slapen hoorde zingen. Ze leek nog mooier dan vorig jaar. Ze droeg het haar nu strak en achterover gekamd; en aldus schenen haar groote bruine oogen nog opener en vrijer de wereld in te kijken. Hij stapte nu gejaagder door, zwenkte den kloostertuin om en de weiden in. Hij had de wereld nooit zoo mooi en zonnig gezien als nu. Koeien stonden te grazen in het geelbebloemde gras en verder, boven de jonge klaver, spelemeiden de eerste vlinders. Het werd een heele wandeling zoo langs het Wijngaardbosch en langs den molen. Misschien ging hij na 't avondeten nog even bij Klara; ze zou hem stellig verwachten, misschien liep hij zoo morgenvroeg eens binnen vóór hij wegging....

Toen hij de hoeve instapte stond Baltus met een aannemer te praten voor den paardenstal.

Zoo, dat was dus afgesproken. Het weder scheen vast. Dat kon nu vlug worden afgewerkt. Eerst de rechtervleugel. De veulens en de jaarlingen stonden in de weide; dat ging dus best. Baltus bekeek het woonhuis en dacht: volgend jaar de rest.

Willem kwam bij en vroeg: wanneer wordt er aangevangen?

- Donderdag, zei Baltus. Dan is dat Zaterdag allemaal

afgebroken en opgeruimd. De knechten kunnen desnoods een hand toesteken.

Dan ging de boer in 't midden van de hoeve staan en keek rond met bewonderende zelfvoldaanheid.

- De beesten hebben nu beter onderdak dan in vroegere jaren de menschen, zei Baltus. 't Was heusch geen wonder dat er vroeger zoo dikwijls onder het vee ziekten uitbraken, waar de veearts zelf geen raad voor wist. Tot zelfs het water van de beek dat de dieren drinken moesten, was besmet door ratten en allerhande vieselijk gedierte. Ze hadden nu drinkbaar water op alle hoeven, de stallen werden gereinigd en gewasschen lijk een huis, en tweemaal 's jaars, met Paschen en te Baafmis, werden muren en zoldering gekalkt. Ja, die hooizolders boven de beesten indertijd, dat was wat. Den heelen winter zaten de dieren vol stof, dat tusschen de ribben en balken neerviel. Maar de stallen waren nu overal gewelfd en ze konden de koeien rustig aan de ketting laten, terwijl de hooi- of stroozolder daarboven leegbrandde.

- En wijzelf hebben het ook zooveel beter dan onze ouders, onderbrak de aannemer.

- Daarvan heeft de jeugd nu geen begrip meer, antwoordde Baltus. Als ik bedenk hoe mijn vader en moeder hebben moeten slaven tot hun dood, om rond te komen en met Allerheiligen hun pacht te kunnen betalen. Dat is een zwarte tijd geweest. Zeggen dat mijn moeder en Mina's moeder wekelijks met een korf boter op het hoofd en een mandje eieren aan de hand naar Brussel trokken, te voet, drie uren ver te voet.... en als ze thuis kwamen weer aan den arbeid zonder rust noch duur. 't Eenige verzet, de eenige voldoening die ze zich gunden was een kopje koffie met een paar droge koeken in een afspanning, en weer naar huis. Toen hier later te Heereghem de markt werd ingericht kregen ze 't natuurlijk gemakkelijker, maar het bleef nog een ongeduldig jagen om thuis te zijn. Klokslag elf uur kwamen ze weer de dorpsstraat afgestapt, want ze moesten nog zorgen voor 't middageten.

- En dan stonden we al op den uitkijk, zei Mina, want we wisten dat er in moeders sluitkorf voor ieder een krentekoek zat. Als we tenminste braaf geweest waren.

- Ja, dat was een tijd, beaamde de aannemer. 's Zondags

kreeg ik voor belooning een armen koperen cent en met de kermis één frank. Dat was twee frank op een heel jaar....

- 's Zondags kregen we een snede wittebrood, zei Baltus, maar voor de rest zwart roggebrood. Ze moesten 't nu eens geven aan een schooier!

't Zijn harde dagen geweest, zei Baltus nog. Ik weet het nog zoo goed, 't was het tweede jaar na mijne Eerste Communie. We hadden weer ziekte gehad en tegenslag in de stallen, de hop was mislukt en opgevreten van 't zwart en vader en moeder hadden de povere centen niet bijeengekregen om de heele pacht ineens te betalen. En ze waren te beschaamd om zelf naar den heer te gaan en gedeeltelijk uitstel te vragen. En dan, 't was op een Zondag namiddag, heeft moeder me 't halve huurgeld voorgeteld en naar den eigenaar gezonden met 't verzoek voor het overige nog wat geduld te hebben tot ze de vaarzen zouden kunnen verkoopen. Ik was dan nog een kind, maar die blik van moeder toen zal ik nooit vergeten.

- Het zal voor Theo een ander begin zijn dan voor ons, zei Mina.

Ze waren al pratend tot aan de huisdeur gekuierd.

- Kom eerst nog een kopje koffie drinken, stelde Baltus voor.

Maar de aannemer had geen tijd meer.

- Dan verwacht ik uw volk dus Donderdag morgen.

- Donderdag morgen, bevestigde de aannemer en fietste de hoeve uit.

Toen Willem achter hem de poort wilde sluiten kwam daar juist de onderpastoor aangestapt met een triomfantelijk gezicht.

- Het loopt prachtig, zei hij. Veertien bonden zijn op dit oogenblik al ingeschreven, maar er worden er vast nog drie, vier ingericht vóór half Mei.

- Kom binnen, zei Mina.

Maar ze hadden geen lust en stapten den boomgaard in.

- Ik laat u gaan, zei Baltus, ge zult het wel stellen zonder mij.

Baltus en Mina gingen de huiskamer binnen, maar terwijl de vrouw de kachel aanpookte voor het avondeten, stond Baltus voor het achterraampje en zag den priester en Willem

onder de bloeiende kerzelaars en perelaars heen en weer stappen. De kapelaan betoogde met opgewekte gebaren dat het gaan zou. Daar was geen macht meer die hen nog weerhouden kon. Pastor Verriest had eens gezegd: Wij moeten alles overgroeien. En dat was het schoonste woord dat de beminnelijke pastor van te lande ooit gesproken had.

Baltus stond ze nog altijd na te kijken. Dan, zonder zich naar zijn vrouw te wenden: met Willem zullen ze hier nog afrekenen, zei hij, en in Brussel ook. Mina knikte instemmend terwijl ze alles wat op orde schikte ter wille van den kapelaan.

- Maar hij mag zich niet te vroeg de vleugels laten binden, voegde Baltus eraan toe.... Hij mag verder reiken dan hij doet. Brave meisjes zijn er meer in de wereld. Maar flinke jongens met een toekomst zooals Willem, zoo zijn er geen twee in heel de streek.

Mina zweeg en ook Baltus liet het daarbij.

't Begon te schemeren toen de kapelaan en Willem binnenstapten.

- Geen belet, vroeg de priester.

- Ga zitten en blijf met ons eten, stelde moeder voor. Hij wist wel dat hij hier nooit ongelegen kwam, maar meneer pastoor zat misschien op hem te wachten. Doch Baltus drong aan en hij bleef.

- Ik zal morgen wel even bij Klara binnenloopen in 't vertrekken, dacht Willem; 't wordt nu te laat. En ze bleven samen praten tot de veldwachter zijn zondagsronde begon.

VI.

Toen Willem dien Zaterdag namiddag thuiskwam, lag heel de rechterhelft van den paardenstal afgebroken tot aan de fondeeringen.

't Was als een breede bres in een burchtmuur. Ze hadden drie merries moeten stallen op den dorschvloer; maar dat gaf geen bezwaar. De schuur was leeggedorschen en wachtte al op den nieuwen oogst. Willem wandelde door de bres den tuin in en de weide door, tot waar hij het heele dorp zien kon. Maar hij kwam dadelijk weer binnen, zette zijn hoed op en ging naar het kasteel ter Beke.

Toen hij, in de schemering, de kasteeldreef weer uitstapte was het of zijn hart openzwol en hij wel had willen zingen. Hij wist dat hij niets vergeten had. Toen hij 't hekken sloot keek hij nog even om. Zij stond nog op het terras en de kleine wuifde met haar handje. En toen deed ook Lucette zooals de lieve Dorry en wuifde hem even toe. Het was als het zachte bewegen van een bleeke vlerk tegen den donkergrijzen kasteelmuur. Hij maakte een omweg langs den boschwegel, want 's Zaterdags 's avonds waren er meer menschen op de straat en hij had behoefte aan eenzaamheid. Hij drukte de boeken die ze hem had meegegeven tegen zich aan, alsof het haar armpje ware geweest. 't Was jammer dat hij niet langer had kunnen blijven; maar hij had niet gedurfd. Ze had wel gezegd, dat ze niet zoo vroeg soupeerde, doch hij had niet langer durven blijven en was opgestaan. Tot spoedig weerziens dan, had ze gezegd en hij had het zoo bizonder vriendelijk van harentwege gevonden. Hij was tenslotte toch maar een boerenzoon....

Maar den volgenden dag was het Zondag en toen de boeren 's avonds in de herberg navroegen hoe de jonge mevrouw er uit zag en wie ze gezien had, bleek het dat ze niet in de kerk verschenen was. Noch in de vroegmis, noch in de hoogmis. En ze hadden ze ook niet zien uitrijden.... In elk geval, 's middags was ze aan 't wandelen in den tuin. En dat vonden de boeren vreemd. Meneer André was ook wel niet erg vroom en ze waren er niet zoo heel zeker van dat hij elders elken Zondag naar de kerk ging, maar hier in elk geval had hij 't nooit gelaten. En mevrouw Elise zaliger ook niet.

- Kwestie wat de pastoor daarvan zeggen zal, opperde de bakker.

De pastoor wist inderdaad al dat Lucette dien dag des Heeren niet geheiligd had. Dat mag niet meer gebeuren, zei hij tegen Polien, zijn meid. En het was zeer begrijpelijk dat meneer pastoor daarover ontstemd was.

- Als het slecht voorbeeld van hooger komt.... grommelde hij. En meneer Leonce mag dat ook niet aan zijn nicht toelaten. Ik ga er hem morgen nog over spreken.

Maar toen hij er den volgenden dag heen wilde gaan, ontmoette hij mevrouw Lucette zelf achter de kloosterweide en

hij zei haar fijntjes dat hij daags te voren van op den kansel al eens rondgekeken had of hij zijn nieuwe parochiaan niet zag zitten. Maar hij had ze niet ontdekt....

- Inderdaad, antwoordde Lucette daarop gewoontjes. Ik kan niet best tegen die besloten lucht. Ik voel me telkens bevangen in die atmosfeer.

Maar meneer pastoor drong er op aan dat ze het toch doen zou, vooral tijdens de Meimaand. O.L. Vrouwke zou er wel voor zorgen, dat ze 't verdragen kon. En ten slotte beloofde zij hem dat ze 't probeeren zou. Zoo was Lucette den eersten Zondag van Mei, toen de pastoor al aan 't evangelie begon, met meneer André, de kerk binnengestapt.

* * *

Maar den volgenden Zaterdag kwam er weer een verrassing op het dorp: Mariette, het nieuwe kamermeisje van mevrouw Lucette. Eenige boeren hadden haar al gezien toen ze van den tram gekomen was en ze hadden gedacht: alvast een zuster van mevrouw Lucette of een vriendin of zoo iets.

Maar toen de hovenier daar in den namiddag weer langs kwam om haar koffer af te halen, vertelde hij van het nieuwe wonder en dikte de waarheid nog wat aan. Den volgenden dag konden al de boeren en boerenjongens er hunne oogen den kost aan geven. De jongeren leunden, met hun handen diep in hun broekzakken, tegen den kerkhofmuur en de ouderen stonden al in de herberg voor het raam te kijken. Toen kwam ze buiten, rank en licht in haar soepelen bleek-groenen mantel en over haar zwart kroezel-hoofdje zat een klokhoedje met een groen veertje. Ze stapte boutrecht en hare hooge hakjes tokten als kleine houten hamertjes op het arduin der trappen. Maar er was vooral haar gezichtje, mat en even blozend nu ze tusschen al die kijkende, keurende menschen door moest; haar mooie, donkere oogen glommen daarin met een schalksch ondeugende, lachende vlam. Ze trippelde tusschen de tragere boerinnen door, een beetje verlegen en toch gevleid.

De boeren stieten elkander aan of mompelden een boert tusschen hun tanden.

Zoo was Mariette op het dorp neergestreken, als een wonder-

vogel dat zijn nest kwam bouwen op het kasteel ter Beke. En misschien was ze nog bekoorlijker in de week: lief en keurig in haar zwart kleedje met het witte schortje. Haar donker kroezelhaar zat nu los te spelen in den wind boven dat mooi gegolfde voorhoofd en over die twee schattige schelpjes van ooren. Zoo ging ze op boodschappen in het dorp of, als het mooi weer was, wandelen langs de weiden en door het veld. Dan bleven de boeren even staan kijken naar die frissche bekoring die daar voorbijkuierde en hunne oogen snoepten eraan als merels aan rijpe kersen.

Theo zag ze aankomen langs de aarden veldbaan, met de kleine Dorry aan haar hand. Hij hield op met maaien, stiet zijn zeisenstok in den grond en begon de zeis te wetten. En het staal zong over den kouter zing-zang, zing-zang, en boven zijn hoofd hingen de leeuwerikken te prediken over de bloemende klaveren en stegen, stegen almaar hooger in de ijle lucht of schoten opeens naar beneden in het klaverveld.

- Wat doet die meneer? vroeg Dorry.

- Zijn mes wetten en maaien, lichtte Mariette in.

- En wat maait hij? moest Dorry nog weten. Maar dat wist Mariette ook niet precies.

Theo moest lachen. Alsof er nu een mensch op de wereld was die niet wist dat hij klaver aan 't maaien was. Was ze misschien niet van deze streek? Nee en ja, zei ze; ze was eigenlijk van Brussel, maar ze had veel jaren in Parijs gewoond en van den buiten had ze nooit veel gezien.

- 't Is hier wel een mooie streek, zei ze verder. En ze keken nu allebei over de velden langs de vier gewesten.

Dorry wou verder. Even wachten, zei Mariette. Maar ze wôu verder.

- Wacht even, zei Theo, ginder heb ik nog wat voor u.

Hij ging een eindje verder de voor af waar zijn vest en muts lagen en nam heel voorzichtig iets op dat Dorry niet onderscheiden of vermoeden kon.

- Wat zou dat zijn? Kijk maar eens hier, zei Theo.

Ach wat mooi! Ze stonden er met hun drieën op te kijken: een nestje met drie snoezige, gevlekte eitjes erin. Dorry stond verbaasd en verrukt.

- Maar voorzichtig, waarschuwde Theo, anders breken ze.

Ja, Dorry zou heel voorzichtig zijn, maar ze moest er toch eventjes met de vingers over strijken. Boven het kleine, blonde kinderhoofdje stonden de twee anderen met hunne hoofden dicht tegen elkander gebogen en opeens voelde Theo als een vreemde verrukking over zijn voorhoofd, de kroezeling van Mariette's haar.

- Aan mamie laten kijken, jubelde Dorry.

- Laat mij ze dan dragen, zei Mariette, anders komen ze niet heel thuis.

Theo lei 't nestje in Mariette's hand als in een roze schelpje.

- Dank u wel, zei Dorry nog en ze gaf Theo een handje.

- Dank u wel voor de kleine, zei Mariette en ze gaf hem ook een hand.

Theo voelde zijn hart opeens uitzetten en zijn oogen glansden. Maar de knecht kwam al aangereden met den wagen; Theo maaide nog een paar gangen en veegde dan zijn zeis af.

Toen de wagen geladen was zei hij tegen den knecht: Ik ga te voet naar huis, 'k moet nog bij den smid zijn.

En hij ging.

Dat gaf een heel ander leven op het dorp. En Mariette jeunde zich daarin als een visch in het water. Wanneer ze met de kleine door het veld wandelde stonden de boeren haar aan en achterna te kijken. Soms bleef ze met hen staan praten en dan kon ze de gekste vragen stellen over de vruchten en het landbouwbedrijf. Verbeeld u dat ze eigenlijk nooit geweten had hoe de aardappelen groeiden: op een boom of in den grond. Maar nu ze wist hoe ze geplant en gewonnen werden en gezien had hoe de boeren mest in de voren stopten en vaten vuile aal op de jonge struiken goten om ze tieriger te doen groeien, had ze verschillende dagen geen aardappelen meer kunnen eten. Daarop waren de boeren die 't hoorden in een lach geschoten dat ze 't op den anderen kouter konden hooren. En Mariette lachte mee. De boeren hadden graag dat ze kwam met Dorry. Dorry was spoedig de lieveling van 't heele dorp; fijn en vriendelijk tegenover iedereen. Dat had ze van haar moeder. Want dat getuigden de boeren graag: mevrouw Lucette was gespraakzaam en vriendelijk buitenmate. En Dorry had daarbij zulk een allerliefst stemmetje

en twee groote ronde oogjes, die heel vreemd en zacht te kijken stonden in haar open gezichtje. Ze leken op de oogen van haar moeder, maar het konden ook wel de oogen zijn van mevrouw Elise zaliger, de mooiste goede oogen die de boeren ooit gezien hadden. Dorry mocht dingen doen, waar de boeren hun eigen kinderen voor afranselden; ze mocht even in 't koren gaan om er bloemen te plukken; ze mocht de knechten en de werksters bezig houden en tijd doen verspillen en ze hielden voor haar de paarden stil en lieten haar schrijlings rijden op hun rug. Eer ze drie weken op 't dorp was kon ze aan haar moeder de namen noemen van al de boeren en boerinnen, en ze wist wie er knecht bij den eenen en meid bij den anderen was en ze wist al een heele reeks vogelen wonen; waar ze te broeden zaten en waar er kleintjes in het nest lagen. Zij was de gids en haar mamie liet zich geleiden. Maar op zekeren dag had ze Willem willen meenemen op haar rondgang. Ze zou hem een eksternest toonen ergens in de wei, in een heel hoogen boom, zoo slank en zoo hoog dat hij tot aan den hemel reikte. Vandaag zal 't niet gaan, had Willem vriendelijk afgeweerd; hij moest nog vreeselijk veel studeeren. Doch Dorry gaf het daarom niet op en vroeg welken dag hij met haar mee zou gaan. Toen keek Willem een beetje verlegen in Lucy's oogen die vriendelijk lokten. Gij lieve tyran, had hij toen gezegd en hij had de kleine opgenomen en warm gezoend. Maar daarmee had Dorry zijn belofte nog niet. Luister, zei Lucette om Willem uit de verlegenheid te helpen, meneer zal spoedig wel eens komen, dan kunt ge hem alles vertellen en ook de duivenjongen van Grootva laten kijken en wijzen waar de eenden te broeden zitten.

Dat vond Dorry goed.

Dorry is mijn beste propagandist, lachte meneer Leonce. Maar dat was een vergissing. Vooreerst maakten de boeren een zeer duidelijk onderscheid tusschen de Burcht en het Kasteel ter Beke. En ze hadden het al lang betreurd dat meneer André geen burgemeester was geworden; met hem zouden ze 't best hebben kunnen stellen. Van jonkheer Leonce hadden ze nooit veel gehouden; zelfs niet toen hij klein was. Zijn studies had hij nooit voltooid op het college. Op zekeren

dag was hij met een professor van 't gesticht thuis gekomen en was er nooit meer mogen terugkeeren. En over hetgeen hij toen en de volgende jaren op het dorp en in de streek had uitgericht hadden de boeren nooit veel goeds verteld. Ze hielden hun meisjes binnen wanneer ze hem zagen afkomen, maar hij was brutaal genoeg om zonder reden in huis te komen en aan de kachel te gaan zitten en zottigheid te vertellen en gewaagde complimentjes te maken op de meisjes van den huize. En 't was zeer moeilijk voor zijn vader, er tegen in te gaan. Want op zekeren dag dat hij den jongen over al 't gepraat onder handen nam, antwoordde Leonce eenvoudig dat het moeilijk anders kon, wanneer ge 't van uw vader had overgeërfd. Enkele jaren nadien was Leonce ingescheept naar Canada, waar een vriend van zijn vader groote landerijen uitbaatte. Canada is geen land voor luiaards en loslevers. Na twee jaar was hij teruggekomen, sterk en gebruind en schijnbaar ernstiger. Hij had toen een vrij goeden tijd; hij beredderde nu de zaken op de Burcht en het dorp, want zijn vader was ziekelijk en verviel zienderoogen. Toen de oude heer dan gestorven was, had Leonce zich voorgesteld om hem op te volgen als burgemeester. Hij was zelf rondgegaan bij de boeren en ook de pastoor had op zijn verzoek de menschen den raad gegeven niet tegen hem op te komen: meneer Leonce was op de hoogte van de zaken; en ze mochten niet ondankbaar zijn tegenover zijn vader, aan wien hij nooit te vergeefs voor zijn kerk iets gevraagd had.

Zoo was meneer Leonce dan burgemeester geworden, maar ze hadden er zich niet over te beloven gehad. Hij verwaarroosde den heelen boel en wanneer de boeren hem noodig hadden was hij niet te spreken. Hij liet de wegen verslechten dat het een schande was; maar meneer pastoor kreeg af en toe een kleinigheid voor zijn kerk. Daar was de jonkheer slim genoeg voor. Voor den oorlog hadden ze nooit den moed gehad om er tegen op te komen. Achter den rug stookten de boeren genoeg tegen hem ondereen, maar toen ze vooruit moesten treden was er niemand die het aandurfde. Zelfs Baltus was er nooit heelemaal gerust in geweest. Telkens hij wat hardhandiger was te werk gegaan in den gemeenteraad of daarbuiten, vroeg hij zich af of hij den volgenden morgen

niet den deurwaarder krijgen ging met de huuropzegging van de vetweiden. 't Was wel goed van het kasteel ter Beke en tot dan had meneer André er geen ooren naar gehad; maar meneer Leonce drong aan en dat kon wel eens lukken.

Met zijn eigen huurders ging de jonkheer brutaal genoeg te werk. Had hij den snoeier niet uit zijn huizeke gezet, in vollen winter, omdat de stumperd had durven beweren, dat meneer Leonce in slechte papieren stak. De man had het gezegd op een avond dat hij lichtelijk beschonken was, maar meneer Leonce had geen verontschuldigingen aanvaard en hem de deur gewezen. Dat zou dienen als les. Zoo waren er meer dingen gebeurd; en wat de boeren vooral tegen de borst stiet, was dat hij naast zich niemand dulde dan sukkelaars en knikkers. Waarom mocht Baltus geen schepen worden of een van de jongens van de Vlierenhoeve. Omdat hij geen toezicht duldde op zijn beheer en heel de boel alleen en naar eigen zin en willekeur wilde besturen. Maar daar was nog meer tusschen hem en Baltus; daar was die oude wrok ter wille van die losbaan op het Heike. Voor een onbedacht en onvoorzichtig woord van Baltus in een herberg, jaren geleden, over een avontuurtje van den jonkheer in het koren, had meneer Leonce den volgenden morgen die losbaan, waar Baltus al zooveel jaren ongehinderd overgereden had, laten versperren; zoodat de boer met paarden en al een lastigen omweg maken moest om op zijn land te geraken. Dat was het begin geweest van den wrok en de ruzie en Baltus was te trotsch om voor den jonkheer op zijn knieën te gaan zitten.

Maar daar komt een tijd dat de boog breekt. En de boeren konden zich nu oprichten; ze waren vrije mannen geworden.

De eerste stoot werd gegeven door de oud-strijders. Den derden Zondag van Mei had er een groote betooging plaats om de stichting te vieren van den kantonalen bond van al de jonge mannen die in den oorlog waren geweest. De kring was nu voltrokken, in alle dorpen waren ze ingericht en ze brachten er een ongekende roering en luidruchtigheid. De menschen hadden er eerst wat vreemd voor opgekeken, maar de jongens mochten dat doen. Zij hadden vier jaar in de hel gestaan en gestreden tegen de onmenschelijkste krachten, het vuur en het water tegelijk. Gesloten en bedeesde boeren-

jongens waren nu flinke spraakzame jonge mannen geworden; ze liepen recht op, keken ieder vrij in de oogen en zegden hun woord tegenover iedereen. Vooral wanneer ze samenzaten werden ze geweldiger in woord en gebaar, en ze spraken van den heelen boel om te keeren, indien ze geen recht bekwamen. En dien zonnigen Zondag van Mei kwamen ze in stoet uit alle dorpen van het omliggende en zelfs uit andere kantons kwamen er per fiets of in groote bankwagens. Ze droegen schilden en spandoeken met krachtige leuzen:

> Wij gaven ons bloed,
> Wij eischen ons recht!

of:

> Hier liggen hun lijken als zaden in 't zand,
> Hoop op den oogst, o Vlaanderland!

Maar vooraan de stoet van die moderne Vlaamsche geuzen stapte een sterke kerel, met een vlag uit aaneengenaaide zakjes, als een symbool en een trophee te gelijk, uit het drassig Yzerland, waar ze met zakjes aarden muren en dammen hadden gebouwd, vier jaar lang, tegen het orkaan van staal en vuur. Het was een grootsch vertoon toen ze voor den kerkmuur geschaard stonden en Willem van op een tafel het woord tot hen voerde en hen bezwoer te blijven zooals ze gestaan hadden in den strijd, eendrachtig aaneengesloten, besloten recht te doen geschieden over Vlaanderen, bereid lot het hoogste offer. Ze hadden hem nooit zoo heerlijk hooren spreken. Hij stond daar recht en slank, en hij onderlijnde zijn woord met wijde gebaren en zijn gelaat was bleek van ontroering. Maar het werd nog aangrijpender toen hij een oogenblik volkomen stilte en ingetogenheid gebood en den kapelaan verzocht een onzevader te willen voorbidden voor de vele duizenden die ginder in het helsche land gevallen waren voor eenzelfde ideaal. Toen vielen ze allen op hun knieën en velen schreiden als kinderen.

Den heelen namiddag was het een ongewone drukte op het dorp en in alle herbergen, en toen tegen den avond de vreemde betoogers gingen vertrekken nadat ze nog eens den Vlaamschen Leeuw hadden gezongen rond hunne zakjesvlag, was een korte, ronde kerel, die twee jaar lang in een strafkompagnie voor

zijn Vlaamsche overtuiging had geboet, op de schouders van twee stevige makkers gekropen en hij had er nog een vlammende afscheidsrede afgestoken. Hij sprak over knout en gevang, over slavendienst en kapitalisme en wraakzuchtige kasteelheeren. Maar deze dag was voor alle tyrannen en volksverdrukkers het signaal van den aftocht. Ze hebben ons geleerd, sprak hij, granaten en bommen te hanteeren en mijnen aan te leggen. Wij zullen de kasteelen en burchten sloopen tot in hun fondamenten en met hunne puinen zullen we 't nieuwe Belfort bouwen van het bevrijde Vlaanderen.

Er werd dapper toegejuicht en daarop trokken de groepen langs de vier richtingen al zingend het dorp uit. De onderpastoor was al dadelijk weggeschoven, naar huis; maar Willem stond ze achterna te kijken. Het was een heerlijke dag geweest, doch die laatste uitval had beter achterwege gebleven. Hij hield niet van die geimproviseerde en ongevraagde redevoeringen. Het kon hier alles spaak doen loopen, en bovendien, ze mochten niet alle kasteelheeren op een rij stellen.

Toen hij den volgenden morgen Lucette ontmoette, voelde hij zich verlegen en meende zich te moeten verontschuldigen. Maar ze lachte toen ze zijn verlegen uitleggingen hoorde. Ze had wel gehoord wat er gebeurd was, en de Jonkheer was gisteravond zeer verbolgen geweest; maar zijzelf had het heelemaal niet zoo tragisch opgenomen. 't Waren jonge mannen en bovendien er moest rekening mee gehouden worden dat ze vier jaar in de hel gestaan hadden. Het was niet te verwonderen dat ze hun woorden niet diplomatisch afmeetten. Willem voelde zich dankbaar gelukkig.

Den volgenden Zondag echter kregen de jonge mannen wat te hooren vanaf den kansel. Over den geest van opstandigheid en omwenteling, over het gezag, het geestelijke en het wereldlijke, waaraan ieder Christen mensch gehoorzaamheid verplicht is en over de orde in de wereld, die ieder mensch eerbiedigen moet. Maar daarmee was de zaak nog niet ten einde. Want den volgenden dag kwamen er vreemde heeren op het dorp; ze trokken eerst naar de Burcht en dan gingen ze zetelen op het gemeentehuis en de veldwachter moest verscheidene personen halen, die den uitval van den jongen uit de strafkompagnie hadden gehoord. De heeren wilden met

geweld het bewijs hebben dat hij niet alleen een revolutionnaire rede had gehouden, maar zeer bepaald de jongens had aangestookt om de Burcht in de lucht te doen springen....

'Geheime politie,' lichtte de onderwijzer de boeren in, vóór ze binnenstapten; en zeg niet méér dat ge moet! voegde hij erbij. Houdt u doof.

't Was avond vóór de heeren klaar waren met hun onderzoek. Toen ze heengingen dankte meneer Leonce hen nogmaals voor hunne bereidwilligheid en ijver en ze beloofden te doen wat in hunne macht was.

Toen Baltus dat hoorde, schoot hij in een luiden lach en zijn vuist bonkte op het eiken tafelblad.

Ha, ha, spotte hij. Hij stak zijn schoenen aan en trok het veld in.

- Wat zegt ge daarvan? vroeg hij aan de eerste boeren, die hij op den kouter aan den arbeid vond.

Ze vonden het nogal erg.

- Maar het ergste van heel die hatelijke comedie, zei Baltus, is dat straks de een of andere jongen achter slot en grendel wordt gedraaid. Het wordt tijd dat we den jonkheer eens een les geven die aan zijn geheugen plakt.

- Wanneer is 't hier eigenlijk verkiezing? vroeg een van de boeren.

- Ik denk in October, antwoordde Baltus. Hij zei nog wat over weer en wind, dan ging hij verder. Hij had wel kunnen zingen, want zijn hart begon te zwellen.

- Die heeft alvast begrepen, dacht Baltus; terwijl hij naar een ander groepje boeren stapte dat op het molenveld te praten stond. Die heeft alvast begrepen....

AUG. VAN CAUWELAERT.

(Wordt vervolgd.)

De moeder.

Onze stugge wil ketst af vaders gezag.
Als een klimroos hangt moeders mildheid over.
Een blik voor ons alleen, een verholen lach,
En haar stem als een vogel in avondloover.
Slechts moeders liefde blijft een arm hart over
Als de wereld tot puin stort met één slag.

Alleen zij heeft ons sombere hart bezeten.
Voorzichtig heeft zij het aangeraakt.
Onze verlangens en 't angstig geweten
Heeft haar goedheid glanzend en stil gemaakt.
Haar bidden heeft ons den dood ontreten.
Wij zijn in haar- en Gods- armen ontwaakt.

Als een hyacinth heeft ons kiemen gedreven
Op haar bloed en zoog om te bloeien kracht.
Zij liet zich willig welken; elk leven
Verslindt ander leven tot eigen pracht.
Ach, het kan nimmer zonsopgang geven
Zonder een ondergang en een nacht.

WILLEM DE MÉRODE.

Avondtrein.

In rood fluweel: mannen van trotsche zaken.
De monden veinzend, bij der oogen beet.
De hebzucht smeulend rond de sluwe kaken.
De rimpels grijnzend om de lippen wreed.

De harten vierend haatlijk andrer leed.
De stemmen, stug, rellend in 't luide kraken
des treins die, driftig, zonder deernis reed
terwijl zij, driftig, zonder deernis spraken.

Storm sneed den draad, storend hun gaan tot staan.
In donker wachten wierd hun haat bedolven.
Gierend ter flank zwierven winds wilde wolken.

Ter breede zetels wonderlijk benepen
dachten ze zelfs niet aan hun rijke schepen
maar staarden rècht elkaar als menschen aan.

A.J.D. VAN OOSTEN.

Bloei.

.... Morgenzon, wereldver;
lichtrozen reegnen in den vochten einder.
Maar op 't ontwakend eiland onzer aarde,
in een klein dal van stilte en prille glans,
een menschenpaar -

En machtig keert een droom-staat die verging.
En in uw schoot, bedwelmd van zonnebloei
weet ik uw zegenende zachte handen
rondom mijn hoofd, en stort mij gansch in U.
Diep in uw oogen glanst vergiffenis
voor een stormachtig, somber oud bestaan,
en inniger dan ooit omvangt uw leven
het mijne en voert het uit zijn wild begoochlen
voorgoed terug naar stout, helder geluk -

THEUN DE VRIES.

Gedichten.

I.

De treinen blazen de aard het zuigen aan der zeeën.
Een laatste stad die zwoel en zwart den drift bedriegt;
een loome lucht vol vromen slaap voor u, gedweeën;
dan: onbegrepen vraag, gij, Zee, die wekt en wiegt.

De haven aan het eind der menschelijke straten:
mijn rug is zwaar en moê van de ademen der dood;
gordijnen eindloosheid bevalen mijn gelaat, en
de koortse van mijn ingewand is droef en rood.

Geboren in een oord dat alle waetren scheiden
van dezen steenen steun aan dit verstoven strand,
en 't zoet verbazen, deze lieve rust te lijden,
en heimlijk vreeze' in ons van een bescheiden brand:

heb 'k ooit gewoond, waar nooit een woon haar zeekre veste,
o Zee, van onbewogen ankren heeft beklemd?
- Elk onweer uitgespaard, bevoeren wij, de besten,
de wijze voren, ons voorzichtigheid bestemd.

Zieke onbekende, zwart van dorst, die gilt van blikken,
vol onbestendigheid en onverzaadlijk zout:
Zee, zelve zoudt ge ons lammen deemoed voorbeschikken
het onaanroerbaar huis dat star ons binnen houdt.

Uit allen wind geweerd, in alle zoelt verzonken,
heeft nooit een hoop gegeeuwd die geene spijze vond;
nooit heeft ons dorre mond van vonken daauw geblonken
gelijk de roze van een open kinder-mond.

Van eigen dorst de dronk, van eigen honger ate,
onwetend van het glas dat geen gelaat en weet:
o honden zonder doel naar wie geen schapen blaten;
o boenders van de zaal die nooit een zool betreedt;

en waar met witten blik en brallen wil bedreven
de liefde in ons gelijk een zieke peer versteent,
verzoening! voelen we aan ons taaië kleêren kleven
de Stede, waar om ons de Vrouwe heeft geweend....

- Maar neen, maar neen: ons' doove muur is vol geruchten;
de vensters huivren van een dag die buiten bloost.
Hoe ademt onze borst die, vol benepen zuchten,
nooit dan de zwoelte drinkt die de eigen zwaarte loost!

Verbied het gierig kind den mompelenden horen
waar donker zwijmt het luisterlooze zee-geruisch:
niets, dat uw wrokkig oor den zang belet te hooren,
uit hoogte en laagte, breedte en diept van Godes huis.

o Zee!.... - En sluit op 't dure duister der geheimen
't fluweel der blikken en op 't duchten van uw vreê
(de dag is flitsen-rijk die flitsen van de vlijmen
der scherpe zeilen, als de zeisen van de zee),

weet: éens toch scheurt uw rust de karteling der vlammen
die Kennen openbaart en die Bezitten bant;
o zegen-rijke zee van vochte en vuur'ge kammen!
o blind-gereten oog dat Eeuwig Licht doorbrandt.

II.

De zon ligt in mijn linker-hand
en zijpelt door mijn vinger-brand
van laag en logger bloed, in 't welkend westen,
op dak en doorn, alover vout en veste.

De maan rijst uit mijn rechter-hand
en zeeft haar weemlend zilver-zand
alover wuiv'ge wake en schemer-weven
van 't graan, waar de aedmen, blaauw, van 't graan in beven.

Ik stijg al hooger uit het dal.
Ik weet niet of ik keeren zal.
Weldra zijn over alle horizonnen
mijne ongeziene blikken de een'ge zonnen.

III.

Ik heb dit hooger oord gekoren tot mijn woon.
De liefde is mijde en mat, het lijden moede en menig;
maar dit is 't oord waar 'k in een klare baak vereenig
het vuur van liefde en leed gelouterd tot een loon.

Hier, waar de schuine schaal der deinend-trage dalen
ten wijden einder van de hemel-schale reikt;
waar uit den mond des tijds, bij maetlijk adem-halen,
de ontvangen hemel-vrede eene aarde tegen-strijkt;

ruste der ruimte, waar van alle horizonnen
de ziel in peis de woel'ge lijnen over-ziet:
dit is het oord dat ruischt van rustelooze bronnen
maar, effen als een stroom, breed naar beneden vliet.

En 'k heb dit hooger oord tot mijne woon gekoren,
verruimd van eenzaamheid, verrijkt van de' eigen dwang....
Hier recht aan klepper-wiek in 't weemlend uchtend-gloren
de leeuwerik ter eerste zonne een zuile zang;

hier, waar in 't zinder-zeil der lucht 't gebol der winden
de macht des morgens joelend door mijn zinnen jaagt,
tot waar ze in 't evenwicht der middag-stede vinde
gedegen wegen, en dat kallem wiege-waagt:

hier rijst me, rijker dan de liedren van 't ontwaken
waarin de leeuwerk haar gewiekten dank verkondt;
hier rijst me, uit de'arrebeid in 't blinkend middag-blaken,
de weelde tegen van den vromen menschen-mond.

Maar niet in de ijlt der vreugde of 't streng geluk van 't zwoegen
herkent de diepte mijner ziel haar weder-klank.
Mijne armen zijn verlamd die mijne dagen droegen;
mijn keel is luideloos van een te vroegen dank.

Hier waar 'k, al-eenig, op den hemel sta geschreven,
doch waar geen menschen-oog mijn heldre beeltnis zoekt;
waar 'k, zuiver als een god, me galmen voel van leven,
en waar geen echo 't lied van deze lip verzoekt;

hier waar ik, als een lens van elke zon beslagen,
vereenigd tot het vuur van alle zonnen straal,
doch waar ik, 't oog op 't vlak van 't berg-meer koel gedragen
zie hoe 'k als êelste beeld al dieper de ijlte in daal:

wat ik hier heb gezocht, wat ik hier heb gevonden,
het is de schemer-schuur waar garve aan garve staat
die, van mijn dure en warme weigering gebonden,
haar harde zaad, en bateloos, aan de aar verlaat....

- Zijn schoonste en derfste vrucht een dorren boôm verlaten
om geene liefde zelfs de liefde van een traan;
den mond geen mond; en geen verlangen andre bate
dan dat geen wegels hooger sterven tegen-gaan.

En - vrage van de vrouw die vreest om eigen wroegen;
ach, aarzlend aaiën van mijn kind dat niet begrijpt, -
mijn lippen aan uw lippen, Licht, die niets en vroegen;
mijn hart dat voor het bloed uws harten 't lemmer slijpt.

IV.

Ik weet: ik berg iemand in mijne woon.
Neen: er verbergt zich iemand in mijn woon
Waar? Hoe? Er schuilt iemand in mijne woon.

Mijn huis - gij kent het, - is van glas, en staat
open altijd voor zon, in allen wind.
Zóo kon hij binnendringen. Doch: wanneer?
Waarom? Daar is iemand in mijne woon.

Hoe komt het dat ik nimmer hem en zie?
Mijn glazen huis is rond en zonder hoek,
doorschijnend als een spheer is van krystal,
en glansloos als een zeep-bel die vervloog,
en als een mugge die verdween geluidloos.
En 'k zie hem niet. Maar weet: hij is op één
der stippen van de spheer; misschien op al
de stippen van de spheer, en te gelijk.
De spheer is ijlt. Hij is 't besef der ijlt.

Omdat ik hem niet zie, spreek ik van hem
met niemand. Het is duidlijk mij, dat hij
zich hier verbergen wil, en niet alleen
voor mij bij wien hij inwoont, maar nog meer
voor anderen.

Voor mij spreekt het van-zelf, al weet ik niet
waarom, dat hij zich goed verduiken wil.
Het gunt de warmte waar 'k mij koestren zal
in zijn bezit, zijn ijverig bezit,
in angstig zijn bezit, zijn duidelijk
en donker-diep bezit.

Want zie: hij is geworden mijne vreugd,
maar ook mijn vrees: ik vraag zijne onbekendheid.
- o Huis, mijn huis, ik voel in 't weeldrigst uur
u vol van hem, gemeten aan zijn mond.
Waarom dan zijt gij mij bij wijlen lêeg,

wepel van zijne dure aanwezigheid
die onbevroed moet blijven?
Ik weet dat nooit ik hem ontmoeten zal.
Toch ben ik in een groot geheim verlicht
van zijn breed, klaar, ontzaglijk aangezicht;
al pleegt hij het te dragen in een mom
van onverschil'ge luiheid, glad en stom,
de dagen dat het nacht is over mij.

Ik weet (en 't is vertrouwd en goed als God
om denken), dat ik spoedig sterven zal
en dan zal dúrven sterven. Doch ik vraag:
zal hij alléen dan blijven in dit huis,
mijn huis alleen met hém?

Want hij en gaat niet mêe met mij; ik weet
dat hij niet meê gaat, en met even-diep begrip.
Waarom dan ben 'k bewogen van 't gevoel,
't gevoel van een doorwaakten nacht, dat ik
hem altijd bij me hebben zal, en - hoop! -
dat hij geheel zich mijner openbaart
in de ure dat mijn twee gesloten oogen
hem nooit meer zien en mogen?...

- - Er komt iemand bij mij, dien 'k nimmer zag,
en uit der mate vriendlijk, die mij zegt:
‘Gij weet: ik berg iemand in mijn woon.
Neen: er verbergt zich iemand in mijn woon.
Ik zie hem niet, maar ben in hem begaan.
Ik ken hem en hij is mijn liefst bezit.’
Ik durf niet zeggen dat die vreemdling liegt.
Ik durf niet zeggen dat zijn gast de mijne is. Ach!
Ik durf niet zeggen dat hij niet bestaat, misschien.

Want hij bestaat in mij.

V.

Het is of alles nog gebeuren,
of alles nog beginnen moet.
Ik zie mijn oogen sterren beuren.
De nacht verjongt mijn bloed.
- Ik heb de taeflen der geschenken
gekeerd, en van het laatste maal
wat dankend leven kon gedenken.
Toen zou de nieuwe nacht me wenken,
verganende avond-straal.

Ik zag mijn witte leden strekken
ter koelte der ontwoelde kilt.
De ontvangnis kwam mijn huivren dekken:
ik had het niet gewild.
- Ik had mijn laatste waan doorschoten:
een vogelken van glazen goud
aan schervelen uiteen-gespoten;
en 't heeft mij naauwelijks verdroten,
al werd ik ijl en oud.

Doch, toen de nacht mij zou vermanen
en de eisch van 't harde en 't strakke bed:
toen heeft hij plotse bibber-tranen
in zonnen omgezet.
Ik lig op 't ijs der schouder-platen
en scheuten der doorrilde kuit;
maar, o mijn God, ik ben verlaten
van bod en zoen, van zucht en bate,
schepel van nieuwen buit.

Het is of alles is vervallen,
aan geur en klank vergankenis;
maar 'k voel door mijne slapen schallen
Uw scheur, ontvangenis.
Ik voel een pijn mijn lijf verstrammen,
maar tot gewicht van klompen klaart;
en mijne kaken zijn de kammen

die mijn verhemelschte oogen dammen
tegen den vloed der aard.

Het is of alles zal beginnen
nu 'k blijde in ruimte en duur vervliet;
mijn mond is open om te winnen
ontstentenis van 't lied.
Breede overvloed van wijze waetren,
o mate van den wildsten wind,
o vuur dat vonkt om niet te schaetren,
o gonzende aarde, ik zaêm uw klaetren
in mijne stilt.

VI.

Aarde, over-oude, ik ben van u gescheiden.
De oog-appel van den nacht doordraait mijn hoofd;
de geur verwaait van de overkaauwde weiden;
de tand verleerde 't raspen van het ooft.

Diep onder mij verveegt de reep der wegen;
geen fluistrend haspelen van huivrend graan
en wuift den smaak van wassend brood me tegen;
de blik der dieren is mijn blik vergaan.

Doch, zal de alleene hemel mij bekijken:
de holle spiegel van zijn glanzend oog
en kan úw wijde beeltenis ontwijken
die de einder eindloos naar zijn curve boog.

Ik kan niet openen, ik kan niet sluiten
het wetend zien van mijn gekeerd gezicht:
't uitspansel wordt het dal waar menschen duiken
en elke ster een aarzlend menschen-licht.

En hoe 'k belandde in streken zonder paden;
waar 'k wade, naakt, in meren zonder strand:
mijn wanen, aarde, dragen úw gewaden,
mijn ziel is blijde of droef van úw verstand,

beperkte! - En toch, en mocht ik niet verlaten
een war'ge wil die weigert en verlangt?
De honig bloedt vergeefs aan alle raten;
de vrucht is beursch die naar mijn lippe langt.

o Zieke herder, zoude ik niet verzaken
schapen der liefde en honden van den trots?
Ik ben de zatte, en mijn gewilde wake
is talmend wachten op den gallem Gods;

maar, oude Moeder, 'k zoude u niet vergeten.
Gij waart geboort waar ik me-zelf uit baar:
Gij waart de diepe schoot van 't rijzend weten;
Gij waart het beuren van mijn hoofd-gebaar.

Van u gelijk de zee van u gescheiden,
ben 'k ebbe-en-vloed die door Uw adem streeft;
maar 'k weet hoe 't geurend glanzen der getijden
over 't gelaat van tij en wijke leeft.

Gewielde en wil'ge wentling der seizoenen,
ijs-zwaart der peer als zonne-dans van 't kaf;
mijn aarde, wisslend teeken van verzoenen
die waart het Paradijs en wordt het graf:

Gij wordt het graf den dankb'ren derver die men
zal bergen, onbewogen, in uw schoot,
om dàar voor aarde en hemel weêr te ontkiemen
tot dubbel leve', o broze, o vruchtb're Dood.

VII.

Nog vóor de glans van een dagen
beglijdt en wascht mijn gezicht,
voel 'k over de waetren geslagen
schamp-schichtige scheuten van licht.

Aan den broozen boog van de bronnen,
op de koele kaalt van het wad,
schiet een klaarte, uit diepten geronnen,
in schervelen opengespat.

Nog komt geen morgen verbleeken
de wake der ochtend-beê:
reeds blanken de bibbrende kreken
en het logge ontwaken der zee.

Nog kroest geen kreevlen de zwaarte
der woelige hemel-vacht:
reeds welft het water een klaarte
den navel uit van den nacht.

- Gestegen, ben ik gebleven
de bezwaarde van goud en lood.
Is vloeiën dan 't éenige leven?
Is al 't gedeegne de dood?

o Wateren zonder gedenken,
o wateren zonder waan
die de steêgste korsten zult drenken
tot ze zelf in waetren vergaan;

o waetren waar alle verstarren
in eigen vernietigen zakt,
tot de ziekte van willen en marren
in effen lichten vervlakt;

verzijpe, o waetren, de schorre:
zij bevestigt het teeken der baar,
en gij laat geen gelaat verdorren
of het blijft van uw weemlen klaar,

gelaten, o duizend gelaten,
tot hetzelfde Gelaat gewijd
omdat ge, woest of gelaten,
de dracht van het Eene zijt....

- Want, zee die uw zang uit het zaemlen
van huivrende beken won;
en meren die blinkt van den schaemlen
en duisteren blik eener bron;

geheele water der nachten
aan dit neigende grasje verdicht;
en moerassen die ligt te wachten
op zijgen in dieper licht;

o zwijgende water der poelen
die, gezogen ten donkersten boôm,
zich rijzend gaan rijpen voelen
in de aderen van den boom;

- - want: geen wateren zullen sterven
dan in 't barsten, bral, van een bot.
En zoo zal ik het leven niet derven
dan als roze in de ooge van God.

VIII.

Thans gaan de wateren den hemel kleeden
in 't peerlen-vonkig waezmen van haar klaart.
Ik lig. De dag en ik zijn vaal. Mijn leden
Zijn log en strak, maar wriemelend doorreden
van jong de vuren der ontwakende aard.

Nog rilt geen zucht door ijle hemel-pijpen.
Vlakke effenheid bereikt vlakke effenheid
in de onbewogen ijlte van den tijd.
Maar roerend voel ik rommelen en rijpen
't geronk der aard dat door mijn schonken rijdt.

Mijn nachtelijke wangen gaan bekoelen:
mijn rug verrijkt de holte van een spond',
en 'k lig als zonk ik, zompig, om te voelen
een naauwe warmte om mijn gedaante zoelen
als aangezogen door een liefde-mond.

Gezegen in uw weeke en woelige armen,
Vuur, voel 'k in mij de ziekte van uw zoen.
Mijn aangezicht gaat zich aan 't Licht verarmen;
maar úwe wanden gaan mijn wanden warmen
die mijne wakende oogen lachen doen.

Ik weet: ik zal geen menschen meer ontmoeten
aan 't zilt of zacht getuur van blik in blik;
ik kneus het lijf des doods bij mijne voeten,
en 'k zal het lokkend leven niet meer groeten
bij geer'ge vraag of 't danken van een snik.

Geen beelden meer die vangen en verteêren:
o schonkige aard die worstelt, zwaar van goud;
Sireen'ge wateren die blinkt van zout;....
- úw gloed om de assche-zelve te verteeren,
Vuur, machtig Vuur dat me in uwe armen houdt;

zélf vuur, 'als vuur zich naar 't heelal te welven;
tot daad geboren uit de laatste pijn,
zwellen in tongen die mijn woorden zijn;
neen: 'als het vuur verzaken aan zich-zelven
om zich in louter klaarte te bevrij'n;

en om de klaarte-zélve te verzaken,
niet als wie klaart tot duisternis ontgint
en te verliezen wat hij vurig wint;
neen: aldoor sterven om aldoor te ontwaken
in Wat niet eindigt daar Het niet begint.

IX.

Me-zelf voorbij; me-zelven tegen....
Hoe zijn me wonderbaar de wegen
die 'k nimmer en betrad, en kén.
Wie richt de teen die gaat; wie gaat er
de baan die 'k van geen teen en schen?...
- Mijn bloed is dunner dan het water,
en 'k weet niet of ik ben, en 'k bén.

Wie heeft den droom der kranke sponde
geslaakt, en aan hem-zelf ontbonden?
- Een blik is, die mijn blik ontsloot,
en de gezondheid van mijne oogen
ziet weêr de wereld blank en bloot:
wij zijn aan God nog niet bedrogen;
wij zijn der Liefde nog niet dood....

- - o, 't Oude reiken en bezwijken!
Nooit zou de vlerk haar vlucht verrijken
en de een'ge loomheid was haar loon.
Gij zoudt u-zelven 't leven leeren,
geduldig-ziek en vlijtig-schoon.
En gij zoudt gaan. Maar gij zoudt keeren,
en vondt geen vriend en vondt geen woon.

Toen zoudt gij vriendschap dank betalen
met wrok; gij zoudt een woonste halen
waar nooit een huis van handel gonst.
En 't uwen rugge zouden branden,
tot merk van nooit-gebluschte bronst,
deze aard, dit vuur; en uwe handen
zijn aller wateren verslonsd.

Gij waart verzopen en ontbonden;
Gij waart de buik der doode honden
die lucht uit moer en modder hescht.
Van aarde en hemel gloed en gallem,
hebt ge u te zeer aan waan gelescht:
het lemmer brak in uwen pallem;
ge omsluit nog altijd het gevest.

En 't wijze meer zou u niet loonen,
waar zelfs geen wuiv'ge wieren wonen
of 't ruischen van een luistrend lisch.
Gij zoudt uw eigen beeld ontberen
in de ijl-gekeerde beeltenis;
en dat ge alléen waart zoude u leeren
hoe de eenzaamheid geen weelde en is.

Want geen ontstentenis zal baten
die de eigen-liefde niet kan laten
in de eêlste vuren van 't bezit.
Wat winst, dat, bloem der elementen,
ge als 't bloed aan Godes lippe zit,
waar ge in uw dicht-gesloten tente
niet dan om de eigenste armoê bidt?....

- - Maar Licht, o Licht! Ik ben geheven
waar nimmer-meer nog beelden leven.
Ik ben het zekerst zijn ontgaan,
daar alle winst is bij verliezen
en elk verlies verzaêmd ontvaên.
't Vergloeid krystal is vloeiënd vriezen,
en elke dwaal-spoor is de baan

me-zelf voorbij, me-zelven tegen....
Hoe zijn me wonderbaar de wegen
die 'k nimmer en betrad, en kén!
Wie richt de teen die gaat; wie gaat er
de baan die 'k van geen teen en schen?
Ik ben in de ijlte de ijlt die 'k, later
en later, niet en ben, en ben.

Zoo zeg 'k adieu: ik ben geboren
in 't onverdeelbaar Niet van 't gloren.
Een Blik is, die mijn blik verwijdt,
en de gezondheid van mijne ooren
is der vervoldste stilt gewijd.
Wij hebben God nog niet verloren.
Wij zijn alleen ons eigen kwijt.

X.

Geven, geven! Alle vrachten
rijzen in het hoogste want,
en de leêgte legt een zachten
weemoed in de moede hand.

Geven, géven! Laat de huizen,
sluit de ramen, dek den haard:
de open heemlen zijn de sluizen
voor uw ongeduld'gen vaart.

'k Ben geleêgd; ik ben verleden;
'k wórde dood: ik heb gevoed.
Al wat komt is mijn verleden,
waar 't gewerd uit mijne bede en
lacht uit mijn vergeten bloed.

KAREL VAN DE WOESTYNE.

Verzen.

I.

Godweet, indien ik eindelijk
mijn oogen kwam te luiken,
waar of je met die bikkers van
ons beiden wel belandde;
waar vreemd als eigen volk tot in
mijn bloed me zoekt te fnuiken,
naar 't schijnt wijl 'k hun verwachtingen
moedwillig miek te schande.

Want laten ze schijnheilig in
mijn bijzijn me beklagen: -
ik weet hoe, z'eens te gare, zich
verkneukelen in 't vuistje,
en hoe de grootste zeemers zelfs
niets beters zouden vragen
dan dat je met me ruzie kreeg
en zei: ‘Ik scheer mijn puistje!’

Zoodat ik hoogstwaarschijnlijk in
mijn graf niet eens de ruste
zou vinden die we beiden op
dit bolleken ontbeerden;
wij die ons nooit bekommerden
of 't pezewevers lustte
wanneer we rechts of averechts
ons uithangbordje keerden.

II

Eén boom heb ik bewonderd bovenal,
één wiens verschijning feller me verraste
dan als men had gedacht dat kon bestaan
in dagen van behoeftigheid als deze.

Zoo was de schijnbaar achtelooze wijze
waarop hij tot zijn buren zich verhield
niet weinig in mijn kaart. Op 't eerste zicht
geleek het of hij gansch niets met ze inzat
en wederkeerig niets van ze verlangde
dan dat men op zijn eenigheid hem liet
betijen. Dat hij echter niet vanzins was
met zich te laten sollen, moest een ieder
bekennen, die zijn oogen voor iets anders
gebruikte dan de meesten, zal 'k maar zeggen,
wier oogen zijn van was. Tot aan mijn dood,
en lánger, zal 't me heugen hoe zijn klauwen
uit zelfverweer steeds verder om zich heen
den grond in alle richtingen doorploegden
waardoor men als verijdeld kon beschouwen
het plan van die omringden hem, de louter
op eigen heil bedachten, wier bedoeling
inmiddels bleek te wezen: in 't geniep
den bodem leeg te pompen onder hem
opdat hij doodeenvoudig bij gebrek
aan voedsel mocht vermemelen tot pulver....

Niet minder levensdriftig als die boom
daar stond, in zijn beheerschtheid, heb ik eenmaal
er eentje weten staan (hoe lang geleden!)
wiens waakzaamheid, doorgaans met schuine streken,
onnuttigen beproefden te verschalken,
wat keer op keer mislukte. O die Boom!
Sindsdien zie ik steeds weer in mijn verbeelding
die andere, die óók op stalen klauwen
kon wijzen, eens, en wortelvasten voet.

AMAND SIMOENS.

Gebed bij den harden dood.

In Memoriam O.J.P.

O, Heer! het wordt nu tijd, misschien, U aan te roepen.
Men weet niet goed.... De vrees voor 't einde blijft bestaan.
De Dood vergeet ons nooit. Men moet beproeven
Een al te grooten doodsstrijd te ontgaan.
De Dood doet de arme mensch naar vrome leugens zoeken.

Gij Heer, Gij zetelt hooger dan de Dood, daarboven,
Gij Jahwe, Jehova, ofwel Jaldabaoth.
De stervenden die roepen werden eerst geboren,
Gij waart steeds, onverstoorbaar in Uw rol van God.
De Zoon des Menschen vond - tot hier - de liefste logen.

Zijn dood was hard; hij kon er iets voor krijgen;
Hij werd Zoon Gods en Onze-Lieve-Heer.
Hij wist den Dood, zei men, zoo stervend, te bestrijden,
Hij overwon den Dood en wat niet meer?
Het blijft een aaklig iets te hijgen en verstijven.

Het blijft een aaklig iets naar 't eigen hart te luistren,
Te weten dat men dood is, als het stil blijft staan.
Die spierknobbel met kleppen waardoor 't bloed moet spuiten,
Die rustloos vijftig, zestig jaar kan slaan,
En soms opeens uiteenspat, als een vat in duigen.

't Is heusch wat ànders dan zich laten baren;
Men meet den Dood soms na, bij vol verstand.
Tegen de vijf die suffend, zat van dagen,
Gelijk een nachtkaars uitgaan, opgebrand,
Zijn honderd die gefolterd in hun doodszweet baden.

De Dood is niets, misschien; het doodgaan alles.
En zij die de englen zien, een glimlach op 't gelaat,
En zij die vol berusting in het niet-zijn vallen,
Zij maken wat zij kunnen van hun poovren staat.
Het blijft de wreede strijd van duive tegen valk.

Ik had een vriend, o Heer, wiens hart was uitgezwollen
Tot bijna driemaal d'omvang van een menschenhart;
Men heeft hem, toen hij sterven ging, bevochten,
Hij wou zijn hoofd in twee slaan om den barst,
Het trage barsten van dat hart niet meer te volgen.

Het is voorwaar geen wonder als de rede
Ons bij de doodsgedachte dringt naar zelfmoord.
Het mes van Jack the Ripper was een zegen.
O onvoorziene Dood die nauwlijks stoort!
De meesterlijke moord zij grootelijks geprezen.

Want zelfmoord, Heer, is moeilijk, wil niet altijd slagen:
Cleopatra en de adder waren beiden sterk,
Het gif van Mithradates deed hem angstig braken,
Een slaaf, met beevrig zwaard, volbracht het werk.
Een zelfmoord is verzekerd tot de keus van 't wapen.

De Dood is vriendlijker, wellicht, in de ongelukken
Die dagelijks den braven burger grieven:
De motorrijder die zich reed in stukken,
De machinist door twee locomotieven
Vermorzeld wijl hij even stond te dutten.

De metselaar die van de ladder stortte,
Wiens hoofd werd op de keien tot een omelette,
En de arbeider, in een machien getrokken,
Die, voordat men één wiel had stopgezet,
Als nameloos gehakt alweer was uitgeworpen.

De kleine meisjes die door de ijslaag schoten,
Wier doodskreet tot een sliertje stoom bevroos,
En naar wier lijkjes niemand heeft gedoken;

Het kind uit de achterbuurt dat achteloos
Met kokend water, telkens weer, wordt overgoten.

Bepaald, de Dood is vriendlijker voor de arme menschen,
Zij sterven makklijker, zijn meer met hem vertrouwd.
Hij geeft ze lachjes, knipoogjes en wenken;
De vrees voor wat men dikwijls ziet, verflauwt.
De Dood lijkt haast een doel voor hen die dood zich werken.

De dronken vagebond die lacht onder het kwijlen,
En kwijlend lachend loopt onder een vollen trein,
De blinde bedelaar, te oud om te overlijden,
Die op een heldren nacht zijn nek breekt zonder pijn:
Het is de moeite niet naar zoo'n Dood om te kijken.

De werklijk harde Dood daalt neer in veerenbedden
En vleit zich lang en zwaar tegen een zachte borst,
En kust een zachten mond om 't aadmen te beletten
En knijpt een zachte keel die nauw en gloeiend wordt,
En luistert naar het hart dat zich nog blijft verzetten.

Een Dood die tellen mag is wulpsch als een hetaere,
Doch traag en zeer ervaren, als een succubus.
Hij snuift de droppen zweet in die op 't voorhoofd paarlen
En drinkt den laatsten adem met een diepen kus.
Hij schat den patiënt altijd op juiste waarde.

Hij is volmaakt beleefd en kondigt zijn bezoeken
Soms weken lang vooruit zijn uitverkoornen aan,
Die hem verkiezen, iedre phase liever proeven
Dan rap en onverhoeds het leven uit te gaan.
Hij geeft hun tijd, o Heer, U vlijtig aan te roepen.

Want, Heer, zij duchten U veel meer soms dan het sterven,
Zij zeggen: ‘'t Sterve' is kort, maar God is eindeloos!’
Zij meenen dat Gij veel, véél meer van hen zult vergen
Dan zoo een triest sinjeur als zoo een trage Dood.
Gij Heer, Gij zijt in staat hen eeuwig te verderven!

Het is geen klein verschil. Een ziel van stoom kastijden
Wanneer het lijf van vlees sinds eeuwen is verrot,
Het is wat anders nog dan 't schenden van wat lijken,
Het is het waarborgsmerk van een heel waren God.
Een werk zoo grootsch, o Heer! geen epos kan 't beschrijven.

Verwonder U dus niet wanneer zij daaglijks janken:
Zij die U vreezen 't zeerst, zijn ook Uw ware trouwen.
Tusschen de man die meent alleen te mogen danken
En hij die U slechts roept in 't klamme doodsbenauwen,
Tusschen die schobbers, Heer, zijn duizend overgangen.

En als ik minder bid als de echte katholieken,
En de echte protestanten, die 't niet minder doen,
Het is om van een schaarsch gebed tienvoudig te genieten
En uit bescheidenheid. Het afgeblaat sermoen,
Ik ben er zeker van, is niet naar Uw believen.

Ik heb U, Heer, naar 'k hoop, ditmaal met recht gebeden,
Ik ben geen twijflaar, Heer, voorwaar geen twijfelaar!
De twijfel is te slim en hindert mijn geweten;
Ik heb niets uit te staan met deze handelswaar,
Als zij die koster zijn en die Urbanus heeten.

De Dood is altijd kort, duurt nauwlijks één seconde,
Men is dood of niet dood, zooals Stendhal ons leert.
De foltering vooraf is langer aan de orde;
En iemand die, als Job, ontzaglijk blasphemeert,
Kan zeggen: ‘God mijn Heer, dit is Uw grootste zonde!’

Maar als ik mij verstout U op den Dood te wijzen,
Dan is het wijl ik denk dat Gij hem soms vergeet...
Zend mij een leugen, Heer, als ik met hem zal strijden,
Een leugen groot als de ernst die 'k in deez verzen deed;
Want de ironie, zegt men, schaadt aan de Poëzije.

E. DU PERRON.

Twee voeten.

II.

In de jaren die gingen, werden de kinderen snel groot.

De meisjes hadden zich verloofd, kort na elkander. De oudste jongen was leeraar. De jongste tobde nog op een kantoor - een lustelooze bleeke jongen, die afkeerig iederen dag naar zijn werk slungelde.

Het huis was, met de verloofden der meisjes, vaak zoo vol. Geldzorg neep minder nu de kinderen verdienden, maar de lessen ook verminderden staag. De bovenkamers waren reeds weer door de meisjes ingenomen toen de laatste huurster vertrokken was. Deze jonge voeten gingen al zoo zelfstandig, zoo zelfbewust. Zij wisten precies wat zij wilden.

De moeder dacht aan de vijf paar kleine voeten onder tafel, die zij het belangrijkst van alles in huis gevonden had. Den levensmarsch hadden zij ingezet - maar de zang, dien *zij* erbij gehoord had in die gelukkige kinderjaren - de zang was verstomd. Deze voeten zongen niet. Zij liepen platgetreden paden langs, in een rhytme dat het hunne niet was. Zij hadden zich gevoegd naar anderen, en met dezen liepen zij gelijk op - maar het was geen triomfantelijke vreugdetocht. Zij gingen, zonder voorkeur of onderscheid - zij gingen gemakkelijk.

En - neen, zij zongen niet - zij eischten!

Zij kwamen het huis in, koel, bezitnemend, eigendunkelijk en zelfverzekerd. Zonder schroom, zonder liefde. Zij liepen binnen, en roerden zich niet meer.

Op kantoor hadden zij gestaan tusschen mannenvoeten.

Zij hadden leeren loopen met den mannenstap, gelijk op - zij kwamen het groote gebouw uit als een deel van de machine wanneer de klok sloeg. Zij kwamen het huis in, en bleven daar stil als.... mannenvoeten. Wachtend tot ze bediend werden.

Zij gingen rechte, helder af te ziene wegen. Niet als zij zelf eenmaal droomerig, tastend, door verrassingen en wondere werelden. Er was geen geloof en geen ideaal waarvoor zij den roffel sloegen - er was voor hen geen muziek in de dingen van het huis. De piano hóórden zij - als kostwinner - andere muziek kenden zij niet - en slechts op dien eenen marsch gingen hun voeten.

De moeder kreeg het gevoel als stond zij duizelig en verward aan den kant te kijken naar een voorbijsnellende menigte, waarbij zij geen enkele kans kreeg dóór te breken.

De dagen - de dagen dacht zij - waren het beste. Dan was er voortdurend zooveel te doen. De meisjes ook hadden bij hun kantoorwerk geen tijd een steek te naaien. De dagen lang, dan was er het vele, vele werk, dat haar laafde met zijn onophoudelijke eischen.

Want het was nu eenmaal haar lot dat in lichamelijken arbeid alles van haar geest zich uiten moest. Zij verstond niet een evangelie dat alleen den geest waarde geeft, het lichaam veracht. Haar lichaam was het fijne voertuig van alles wat haar geest voelde, wilde, drong, zorgde, bad, liefhad, dankte en beschreide. Met dat lichaam antwoordde zij prompt op alle eischen die riepen - en het was nog altijd haar trots, dat er geen eisch was in haar huis of *zij* wist er aan te voldoen.

Maar in den avond als zij nederzat in den kring, waar de meisjes haar verloofden meebrachten - de jongens vrienden en kennissen - en zij theeschonk en naaide onderwijl - dan werden haar voeten zwaar en loom. Dan lagen zij opzij gekanteld - vleugellam geschoten.

Om haar heen raasde het onophoudelijk gepraat over radio, bioscoop, sport en dans. Een stem, die aldoor tegen den toon aanzong. De lach, dien zij niet volgen kon. Dan kwam in haar voeten de pijn - die gezel waarvan niemand in huis nog wist. Die langzaam, met kleine waarschuwingen manend, den laatsten tijd was begonnen haar voeten met sterke koorden te binden aan gezwollen beenen. En in den avond, als zij

stil zat, en niemand had haar noodig - in de wereld van haar huis - dan legde hij zich zwaar en verlammend op alle spieren.

Niemand kende hem nog behalve zijzelve. Met een verbeten trek van weerzin en vernedering had zij achter de afgesloten deur het eerste paar schoenen gepast, dat ruim en plomp zat - dat aan geen enkele vraag naar schoonheid meer beantwoordde. Slechts aan die eene! het loopen niet langer tot een kwelling te maken.

Zij had zich bekeken - terzij in den spiegel - scherp en critisch - de schoenen uitgeschopt.... was er weer ingeschoven halverwege....

Haar kleine mooie voeten, haar trots en haar ijdelheid lang geleden - en dan de trouwe dienaren door een heel leven.... zij moesten hun zin hebben. Zij kon zich door hen niet laten remmen - samen moesten zij die ellendige pijn de baas blijven.

Maar 's avonds, dan kwam de pijn tóch - als zij daar zat, en niemand vroeg haar iets. Omdat die jongeren wisten, onberedeneerd en instinctief, dat zij hun niets te geven meer hàd.

En slechts zag zij verwonderd, hoe dat andere paar - vermoeid en lusteloos geworden mannenvoeten - plotseling in dat andere vreemde uiterlijke leven gretig ging meeloopen, en daaruit een late vooze vrucht won.

Maar op een avond, die bizonder vol was geweest en druk, toen zij alleen zat en moe opkeek naar de hooge muren van het pakhuis - kwam haar jongste jongen bij haar.

Hoe vaak en hoe lang had zij de lusteloosheid zijner stappen onderkend tusschen de anderen! En nu gingen zij plotseling vlug en haastig - als in een ongeduld dat haar gespannen naar hem deed opzien.

En hij vertelde haar: hij kon dit niet meer volhouden. Altijd had hij een afkeer gehad van het leven, maar hij had niet geweten waarom. Nù wist hij het. Opeens. Hij wilde weg. In vreemde landen, onbekende streken wilde hij werken - niet met zijn hoofd - met zijn lichaam, zijn handen. Werken den heelen dag in de open lucht.

Zij keek naar hem. Zoekende voeten die afkeerig en slap

waren gestrompeld langs hun wegen. Die nu plotseling den grond wisten waar zij zich wilden nederzetten, krachtig en bewust als in een vaderland. Voeten die niet dansen konden, en niet snel en luchtig gaan - die moesten zwoegen onder zware lasten. Arbeidersvoeten. Hoe kwamen zij tusschen de anderen? Zij dacht aan de vreemde geuren van het pakhuis en haar vele visioenen.

Haar man begreep het niet. Hij verafschuwde allen lichamelijken arbeid als iets minderwaardigs. Maar de moeder en de jongen begrepen in deze dagen voor het eerst elkaar.

Toen hij wegvoer en zij alleen tusschen de anderen op de kade achterbleef, had zij de wonderlijke gewaarwording van een winst - en geen verlies.

In dien tijd trof haar het bericht, dat Bartof zijn fabriek verkocht had. Haar geest liet plotseling alle leven in het kleine volle huis los, en gespannen van uur tot uur liep zij een eigen weg - naast hèm. En terwijl zij aan alle eischen van het huishouden nauwgezet voldeed - te zorgvuldiger naarmate zij zichzelf wist gaan dien anderen weg - boog haar geest strak en hoog van hen naar dit besef af:

Nooit zoo volkomen hem te hebben gevolgd en verstaan als nu hij doorstreed wat voor hèm het groote levensleed was. De trots stap voor stap naast hem te gaan in deze zware uren. Elken mijlpaal langs.

Maar 's avonds in bed lag zij te denken:

Dat waren de vele, vele voeten uit de vroegere jaren, - die in den avond zich in het burenhuis vastberaden en dicht aaneengesloten hadden - die zij stil had hooren worden bij telkens een andere felle stem - die heengegaan waren - driftig, bewust....

Het was het groote leger, dat zij had hooren strijden naast zich - waarvan zij bevend het rhytme gevoeld had in haar eigen borst.

Dat had hem overwonnen.

Opgezogen was hij en zijn werk in den wilden kolk van een nieuwe wereld - een geweldige polsslag, waarin de stap van den enkeling zich verloor.

Zij lag in bed met wijde oogen - met de zorg en de pijn

om hem in haar hart - en haar voeten nerveus trokken en trilden - op de vlucht naar hèm.

Naast hem zijn - vlak naast hem....

Eénmaal in dien tijd sprak ze hem - in het park op een laten herfstmiddag. Zij gingen even zitten op een bank in de leege laan, waar een dunne mist hing tusschen de glimmende natte stammen - zware droppels langzaam lekten van de bladen rond hun voeten.

Zij zag de zijne: niet meer krakend en keurig geschoeid. Plat en breed stonden zij in makkelijke wijde schoenen. Zij waren haar zoo dierbaar opeens, deze voeten van een moeden ouden man die om zijn uiterlijk niet meer gaf, dat zij ze had willen streelen, en in haar handen nemen en warmen aan haar borst - als eenmaal de kindervoeten.

En hij vertelde haar, vertelde haar alles. Zijn lange strijd - zijn ontmoediging - zijn falen. Zijn doodelijke vermoeidheid en de eindelijke berusting.

‘Opgebouwd had hij alles eens, het was zijn leven geweest - nu werd het hem uit de handen gerukt. Hij moèst zich terugtrekken, wilde hij niet volkomen geruïneerd worden en zijn vrouw slecht verzorgd achterlaten. De meisjes waren goddank bezorgd.’

Zij luisterde en dacht verwonderd wat al dat geldelijke voor een vrouw kon beteekenen! Als je hèm hadt - als je hèm kon verliezen!

Zij dacht aan die vrouw - een oùde vrouw nu al - met nog altijd dezelfde pijndoende felle nieuwsgierigheid als vroeger. Terwijl hij voortsprak.

‘Ik heb lang verlangd er eens met jou over te kunnen praten. Ik heb thuis nooit iemand. Daar heb je dan een heel leven mee geleefd. Maar 't is me tegenwoordig of ik altijd met jou gezeten heb aan de tafel in die goeie oude huiskamer bij je moeder.’

Zij trok met een snelle beweging haar voeten geheel onder haar rok. Maar haar gelaat wonderlijk verjongd met groote gretige oogen keek naar hem op.

‘Ik heb altijd - mijn heele leven - vlak naast je geloopen. En nog.’

'Ja - ik heb het geweten. En jij - hoe heb jij het gehad den laatsten tijd.'

Zij keek voor zich - schudde het hoofd. Laatste overblijfsel van een bitterheid, lang geleden bestreden en overwonnen om die twee scherp gescheiden werelden - deed haar thans dat eigen thuis met al wat haar bedroefde en eenzaam liet, met de vleugels van haar zwijgen toedekken.

'Laten we praten over jou. Laat me alles weten van joù,' zei ze.

Maar toen zij eindelijk opstonden om heen te gaan, weigerden haar voeten; en ongewild ontsnapte haar een kreet.

'Wat is er?' vroeg hij bezorgd.

'Mijn.... voeten,' kreunde zij - vernederd toen zij zijn oogen naar beneden zag gaan.

'Ze kunnen niet zoo gauw in beweging komen als ik gezeten heb. O laat me alléén tobben alsjeblieft - en kijk niet meer om. Ik loop zoo leelijk en zoo slecht als ik pas begin. Het is... ik moet eigenlijk nooit ophouden.'

Maar hij bukte zich en hielp haar overeind. En trok haar arm door den zijne, langzaam voortwandelend.

'Laat ik nu eindelijk eens met jou gelijk oploopen, Greet.'

Den volgenden zomer trouwde haar oudste dochter.

De moeder keek naar de welgevormde voeten in lakschoenen, die onverschillig vrijmoedig stapten onder den korten rok van het mantelcostuum.

Nuchter, zonder veel illusie, wel voldaan bezitnemend, gingen zij naast dat andere paar. Greta dacht in dit oogenblik verzoend en getroost aan dat lang verloren kleine paar stilgeworden voeten, dat misschien nooit zoo ver van hàar weg was afgeweken als deze, die zij behouden had.

En ook keek zij naar de voeten van den bruidegom. Met iets van hekel. Zoo dikwijls had zij ze dezen winter in haar kamer gezien, slordig, ongeneerd naar boven gewipt - eens nonchalant met een modderstrook haar rok besmeurend.

Haar andere dochter kreeg kort daarop een betrekking in een andere stad. Het werd op eenmaal wonderlijk leeg en stil in huis.

Toen een jonge nieuwe stem, die over den oceaan heen, de

echo's in de kleine wereld om haar wakker riep. De brieven van haar jongste uit het verre land: een voor 't eerst uitbloeiend vrij jong blij leven!

Zij stond stil en zag om, als had een hand haar aangeraakt. Klanken woeien aan, vulden de leegte. Dàt was de muziek - de wilde, wijde, weldoende muziek - de geheimzinnig vervoerende van de geuren uit het oude pakhuis. Zij voelde ze om haar hoofd nu ze weer sliepen op hun oude slaapkamer. Maar er kwam van het andere burenhuis geen rumoer van vergaderingen als in den ouden tijd. Andere voeten kwamen en gingen er. Het was dans-muziek - een eindeloos geslif van heen en weer glijdende jonge voeten, die den nacht indansten. Zij lag te luisteren in een vreemde spanning: de beweging - de hartstocht van de rhytmische beweging - de zaligheid en de triomf van lichamelijk gezonde vlugheid - onbekommerdheid om eigen bewuste kracht. Dàt was een lied - het lied van den nieuwen tijd - dat al die jonge voeten zongen tot de hare- die stilgeworden en moe te luisteren lagen.

Zij luisterde - haar spieren spanden zich op het nieuwe rhytme. Wàt voor een rhytme! Zwaar en hamerend als de bons van het bloed. Zwaar als de vreemde geuren uit verre landen. Vervoerend en meesleepend alle andere leven.

Zij dansten - de honderden voeten - den nacht in - het leven in. Het scheen een ander leven dan het hare - en toch zou het 't zelfde zijn....

In een huis, klein of groot, zouden zij de ongetelde mijlen afleggen. In ongeweten ademloozen ren zouden zij een vreemden stap zoeken bij te houden, te ontmoeten - op wonderlijke wegen zouden zij stilstaan soms en zich verdwaald weten - en omzien. In modder zouden zij waden - en zweven door ongerepte schoonheid. En allen zouden zij liggen eens als de hare - moe - en de groote broederschap zoeken.

Die avonden en nachten werden haar een troost voor den moeilijken langen dag - die één strijd was geworden van oogenblik op oogenblik tegen al wat de komende ouderdom staag aan te rooven begon:

Kracht - gezondheid - vreugd.

Haar voeten waren zoo sterk en moedig geweest, zij kónden

zich niet gewonnen geven; langzamer steeds, schuifelend haast, gingen zij de oude plichten langs.

Maar toen haar eerste kleinkind geboren werd, maakte zij zich op voor de reis. En nog eenmaal hield zij een paar frissche jonge ongeduldige voeten gevangen in haar schoot.

Een paar, dat naast de hare niet meer gaan zou. Dat nieuwe vreemde wegen zou afleggen en van de hare niet weten....

Of.... misschien.... was er iets herboren van al de wegen die zij ongeweten door anderen had afgelegd, in dit kleine nieuwe leven. Dat deze voeten zou trekken eenmaal met een onbegrepen macht naar vreemde werelden - zonder dat de jongen weten zou dat dit in hem gestort was door een vergeten onbelangrijke oude grootmoeder, die hij nooit gekend had. Want - op eenmaal bedacht zij dit met een schok - zij had haar kinderen beoordeeld en meenen te kunnen rangschikken in een bepaalde categorie - hàd zij werkelijk de wegen gekend, die deze dochter ging? Immers niet. Loome, onverschillige voeten leken het geweest, die niet door eenig verlangen naar mensch of idee ooit gejaagd schenen in sneller tempo. Maar wie wist, hoe vlug en ademloos zij gegaan waren op onzichtbare wegen, waarvan niemand wist. Had er één wezen in huis haar wegen gekend? Immers niet. En dat andere paar, waarnaast zij gegaan was in eenzelfde huis, lange o lànge jaren - in dezelfde zorgen, de zelfde belangen onder onophoudelijk getokkel op een oude piano - dat paar in versleten pantoffels lusteloos voortsloffende mannenvoeten, zij wist het - *zij* waren op reis altijd door. Zij hadden gestaan in sierlijke schoenen trillend en lenig op podiums in vreemde landen voor een opgewonden juichend publiek - in een roes van hulde, bloemen - applaus....

In deze dagen voor het eerst van hem weg, hem ziende vrij, en op een afstand - in het huis van haar kind, waar wonderdoend jong en frisch nieuw leven tot haar riep - ontdooide haar hart als onder een milden lenteregen voor den man thuis.

Zij lag weer teruggekeerd - in het te smalle ledikant en hoorde de groote stad gaan op duizenden voeten langs haar

raam. Alsof zij haar een teeken gaven. En zij wist het nu wel: het was de groote broederschap, die haar wees op dien eenen armen broeder in haar huis.

Zij rekte zich recht - en werd heel rustig.

Sneeuw kwam vroeg in den winter en dekte de stad. Dempte de stappen, wischte de schreden uit. Leelijke straten kregen een schoonheid als een onverwachte genade - vuile grachten werden een donker diep geheim tusschen witte wanden.

En de boomen bogen gelaten in eerbied onder den zwaren last die gedragen moest.

Tegen Greta's raam zonk de sneeuw als een aangroeiende witte wade - tikte soms als een vinger die waarschuwt.

Het huis scheen veranderd - het licht was weg op de trap. Want op de bovenruit van den lantaarn lag de sneeuw - die het huis afsloot als voor een doode.

En de dag scheen eindeloos te duren, alsof de uren zich verzetten....

Greta en haar man zaten te zamen met een paar kennissen in den avond. Zij zat er aan de tafel op haar oude plaats, wonderlijk scherp bewust van het huis om haar in zijn vreemde aanschijn - en haar voeten pijnlijk en gezwollen betastten soms den vloer als een vraag.

Om haar waren de gesprekken - stukken gesprek grepen haar telkens. Zij schonk thee en bediende. En luisterde dan weer tijden - in een vreemde gespannen aandacht, die langzaam groeide tot een angst - voor wat daarbuiten was - de sneeuw - en de wind, die rukte aan het raam - en nog méér. De stad, de menschen - stemmen....

Gelach en gepraat om naar heen - gerinkel van kopjes. Zij lette aandachtig op, of ieder het zijne had. Begon dan plotseling mee te spreken in een vreemde levendigheid, of zij wijn gedronken had....

De anderen luisterden - verwonderd. Zij zag dat haar man korzelig zweeg. Zij sprak nóg....

Toen werd zij zich op eenmaal bewust dat er een geluid in de kamer was - neen niet in de kamer - daarbuiten - overal.... overàl! Het was langzaam maar al-overwinnend gekomen, dat wist zij nu plotseling.

Dien ganschen langen dag - dien zoo wonderlijk làngen dag, alsof hij traag zich verzette tegen het komende uur - in de sneeuw, in den wind, in het licht was het geweest. Het had klank en vorm van alle schreden uitgewischt. Het had den dagschijn grel gemaakt en onwezenlijk - het afgesloten tenslotte zoodat zij op de trap had moeten tasten naar den weg....

Het had geklopt en geklopt aan haar raam. Het was buiten en binnen. Het zwòl tot een bazuin in haar hoofd die alles overvulde en de wanden deed barsten. Het haar deed opstaan, wankelend en tastend, en haar koud ontzet gelaat langzaam als onder een dwang keeren naar den kant vanwaar het was gekomen.

Donder van een zee die af en aan rolde - die de wereld verzwolg en haar zelf meespoelde als een weerloos willoos vod - een blad op den storm - een opgewaaide snipper in den orkaan van de woorden:

'Bartof is dood.'

Bartof is dood. Bartof is dood.

Een klok - een zware klok was beginnen te luiden. Heen en weer - heen en weer sloeg de galm door haar hersenen....

'Was het niet een neef van u?'

De klok. Dreunend. Of zij op een hoogen ijlen trans stond nu - en om haar de wind van een bazuin. Haar mond verstard in een langzamen, triomfantelijken lach, die in een woede, een verachting de vreemde gelaten terugdreef - de stemmen, de vragen....

Want zij worstelde daar - alleen in de ijle hoogte op dien verren trans - met den bazuin die voortluidde - dreunde zijn donder in haar hoofd. Zij worstelde daar op een smallen rand van een ondempbaren, noodlottigen, verschrikkelijken afgrond. Afstand niet te overbruggen.

En zij stond aan den rand - en dacht dat zij minutenlang hardop schreide - als een kind, plotseling alleen gelaten, in wanhoop en jammer en angst - om de hand, die het losgelaten heeft.....

Tot zij merkte, dat zij van haar tafel het blad met glazen tilde. En begon te presenteeren.

In bed lag zij met dichte, krampachtig gesloten oogen. De wereld weggesloten. En wachtte.

Op iets dat komen mòest! Hij kòn niet zóó zijn weggegaan - zonder een woord - een teeken.

Zij voelde haar voeten liggen, doelloos en slap. Voor het eerst werktuigen zonder leven. Nu er niet meer dat eene was daarbuiten waarheen zij haar dragen moesten. Nu er dat andere paar stil en dood lag waarnaast zij immer had willen gaan.

De nacht bleef stil en zwart. Beneden de sneeuw die alle geluid dempte. Zij lag - in een versteende eenzaamheid. Zij was achtergelaten - verraderlijk, zonder waarschuwing. Achtergelaten aan een vreemd station, terwijl de ander voortsnelt op de verre reis.

Zij bleef achter. Zij bleef achter. Zij stond wéér voor den zelfden weg, waarvoor zij eens jaren geleden gestaan had in wanhoop. Loodzwaar geplant in de aarde.

Bij Bartofs begrafenis liep onopgemerkt een kleine vergrijsde vrouw mee. Met snelle moeizame onregelmatige stappen den stoet bijhoudend.

Zóó dicht ging zij naast hem soms, dat zij het kleed, de bloemen die de baar dekten kon aanraken.

Maar zij deed het niet. Met bijna gesloten oogen ging zij. Keek met hartstochtelijke verterende innerlijke aandacht naar het stille bleeke gelaat daarbinnen. En dan dacht zij aan één ding:

Dat hij nu uit het huis was waar zij geen deel aan hem gehad had - dat zij straks alleen met hem zou kunnen zijn.

Dit droeg haar in een schier triomfeerende spanning.

Aan de groeve stond zij achter de anderen. Zij hoorde de toespraken - zocht de gelaten af, gierig luisterend wàt zij van hem zeiden, wàt zij van hem wisten, die vreemden.

Toen zijn vrouw werd genoemd, zijn dochters, krampten haar voeten zich in het zand....

En eindelijk bleef zij alleen. Zij dwaalde rond tot allen weg waren, en keerde toen terug. Haar spanning, haar dwaze triomf, het viel alles weg. Zij wist slechts één ding:

Zij was de armste der menschen geworden.

Eén stem, één stap maakte een wereld vol.

Of leeg. Zinneloos leeg.

Haar voeten droegen haar niet langer. Zij liet zich vallen naast den kleinen bloemenheuvel, en plotseling stróómden de woorden, de zoo lang en krampachtig weerhoudene, over. Zij sprak tegen hem, hartstochtelijk snel - in snikkende bekennende liefde - al wat zij nooit had durven uiten, al wat onzegbaar was gebleven....

Die nieuwe pijn - de verschrikkelijke!

Nu werd het heele leven vol van alles, wat zij verzuimd had!

Het drong zich op, in al grooter verscheidenheid van beelden - het stond om haar - aanklagend, bespottend, verwijtend.... Haar hart klopte flauw en snel - duizelig sloot zij de oogen.

Een heel leven verzuimd. Verloren!

Een kreet perste uit haar keel. Zij wendde zich, als om met geweld zich los te rukken - staarde met brandende oogen over zerken - niets dan zerken - de in deze dagen vermagerde handen geklemd in haar zwarten schoot.

Om haar de stilte van den sneeuwdag.

Naakte boomen die hun takken ten hemel hieven. Een enkele koude vogel kleumend in den top.

Toen langzaam - in deze eenzame wereld van graven - die andere grootere broederschap van duizend stilgeworden voeten - viel de beklemming, alsof zij alleen ging in de afgeslotenheid van een glazen klok, van haar af. De wanden braken. Die allen hadden geleefd en verzuimd en verloren. Zij was maar een enkele kleine schakel uit den langen ketting. Zoo lang tot dezelfde Hand ook haar loste en vrijmaakte.

Het was laat in den middag toen zij naar huis kwam. In de kamer brandde de lamp. Zij stond een moment op den drempel stil. Haar voeten trokken op - als voor de vlucht....

Toen, ging zij zitten op haar eigen plaats aan de tafel - zocht haar naaiwerk.

Zij naaide voort dien ganschen avond - gestadig zonder een enkele maal op te zien.

Het werd laat - zij merkte het niet. In huis sliep iedereen. Zij was zoo wakker of zij nooit meer slapen zou.

Zij naaide - zorgvuldig en keurig. Rose gebloemde zijde lag over haar schoot gespreid: een feestjurk voor haar dochter.

En terwijl de nacht langzaam voorbijtrok aan haar raam, naaide zij, het leven dien dag begraven, steek voor steek in de zachte feestelijke bloemen.

Alles had nog eenmaal een nieuwe kleur gekregen.

Zooals in de jonge volle jaren zij zich gekeerd had van den dagelijkschen draf door het kleine rumoerige huis naar dat andere leven - en uit de wandeling met hèm wonderlijke krachten had gepuurd - zoo begonnen haar voeten, blind en wond gestooten, thans opnieuw dat andere, verre paar te volgen.

Zij verloor het doel nooit uit het oog. Het gaf aan haar blik de eigenaardige gespannenheid van een, die gaat door een dichte menigte, en voortdurend zorg moet dragen den eigen weg wèl te onderscheiden.

Haar tweede dochter trouwde. Een jaar later de oudste zoon.

Zij voelde meer dan zij zag deze kinderen ongeduldige begeerige renners door het leven - in der haast plukkend al wat op hun weg kwam. Zonder veel onderscheid of voorkeur.

Zij had lang de zekerheid gekregen dat wàt zij tot hen sprak in hun ooren een vreemde taal was. En zij zag, met iets als een innerlijken glimlach, hoe weinig haar dit plotseling meer te kwetsen vermocht. Alsof die andere grootste smart, alle andere leed tot schaduwen had teruggebracht.

In huis had haar man voor de kinderen zijn aureool weten te behouden. Dit constateerde zij - verwonderd. Hij was voor hen gebleven de begaafde vader, die aan de eischen van zijn gezin zijn gansche kunstenaarschap had ten offer gebracht.

En moeder had hem nooit aangemoedigd, nooit gesteund - altijd neergetrokken. Moeder die opging in haar huishoudelijke plichtjes - voor geen enkele hoogere aspiratie ooit was vatbaar geweest.

Soms als uit hun blikken, hun toon zoo duidelijk het verband met den vader, de losheid van haar, sprak - stond zij een oogenblik stil - als in verzet.

Dan.... was het als begon een verre, verre stem te roepen. Zij zweeg, keerde zich af.

Alleen tot haar diepste eenzaamheid.

Van ver over zee, uit het vreemde werelddeel, kwamen de brieven van haar jongste. Zij lagen daar op de oude tafel tusschen hen beiden op het gestopte tafelkleed - en tot de moeder sprak uit die volle driftig beschreven bladen een stem, die wonderlijk sterk naderbij kwam.

Want daar, voor den eenzamen man in het nieuwe land - wiens hart was uitgegroeid en opengebloeid over het geluk van den arbeid in zon en wind - die voor 't eerst daar in de vrije natuur leven een zegen vond - begon het oude leven thuis - het thuis van zijn kindsheid onvertroebeld op te staan.

Hij zàg zijn moeder. Haàr gestalte steeg uit de volte van het familieleven, uit nù pas begrepen zorgen en onafgebroken harde eischen, voor hem op, scherp omlijnd, begrepen en ontroerend. Hij zag haar eenzaamheid en haar liefde - haar dapperheid, haar onafgebroken toewijding, haar vrijen, vroolijken geest. Hij zag haar in kleine gebeurtenissen, - hoorde haar stem, haar woorden - en hij schreef het haar alles in die lange driftig neergepende vellen - alsof hij vreesde te laat te komen.

De vader legde onvoldaan de brieven bijeen - ze zeiden hem niets. Liever zocht hij, en gretig, de gezelligheid der getrouwde kinderen.

Maar de moeder liepen groote tranen langs de wangen. Uit een eenzaamheid, aanvaard en gedragen, onverhoopt een stem, die al de dierbare dingen uit den kindertijd naar voren riep. Voeten, die het huis rondgingen naast de hare - met haar stilbleven als zij zat. Een jong opbloeiend leven, dat het hare op sterke armen meedroeg.

De oude man uit het kleine vervallen huis, dat verzakt stond tusschen een grauw niet meer gebruikt pakhuis, en de brutaal nieuw opgetrokken pui van een dans-instituut - de oude muziekmeester - zwierig zijn kop met lange witte manen - een bekende en met een zekere verteedering in zijn kring aangeziene figuur - ging thans zooveel uit als nooit in zijn leven.

Lessen waren er nog slechts enkele - hij vond het natuurlijk en rechtvaardig dat de kinderen, zelf goed gesitueerd, den ouders hun steun gaven.

En hij werd vroolijk en gemoedelijk - vond het leven nog onverwacht plezierig geworden en zonder zorg. Laat in den avond had hij eindelijk een podium weten te beklimmen, waar hij weinig kieskeurig, gevleid de overgeschoten achteloos en medelijdend hem toegeworpen bloemen in ontvangst nam - waartusschen hij stond, ijdel en een beetje onzeker - een beetje mal.

De oude vrouw naast hem was uit haar stilte opgestooten in een wilden schrik:

'Geld aannemen van de kinderen? Zich door hen onderhouden laten?!'

Zij verweerde zich met de oude hevige drift. Als een kameraad had zij naast hem willen vechten tegen de zorgen tot het allerlaatste, om niet de kinderen tot last te zijn. Maar hij had haar uitgelachen - en alles was al klaargespeeld zonder haar medeweten.

Toen gaf zij zich over. Alleen bléét haar de eerzucht de kleine huishouding zoo eenvoudig mogelijk te houden - en met een strakken trots zette zij de soberheid van het ouderhuis tegenover der kinderen uitbottende weeldezucht.

'Moeder kan zich niet meer met deze wereld vereenigen,' zeiden zij - en lachten goedmoedig.

Zij lachte niet terug. Haar lach had zij hierbij verloren. Hoe makkelijk, veel, en dapper had zij altijd gelachen.

Maar tegenover dézen lach - de lach van haar man en kinderen - stierf de hare.

Het was de lach van een wereld die haar vreemd was - nergens raakte. Om haar eigene voeten, die misvormd en pijnlijk zich borgen onder den langen rok - stond, drong, stormde een gansche nieuwe wereld van onbeschroomd zich toonende voeten. Die onder den zeer korten rok alles van het oude leven schenen weg te dansen. Die renden, bezit nemend op vreemde wegen, waar de vroegere vrouwen zich niet hadden durven droomen. Die zich staken in vliegmachines en den oceaan overvlogen - die zwommen eenzaam over zee....

Vreemde - vréémde voeten....

Zij dacht aan het paar, dat eens, jaren geleden, toen de vrouwenstrijd om vrijheid pas begon, op haar drempel gestaan had - dat zij vijandig had gevoeld als bode van een nieuwen tijd, die al het oude, vertrouwde, vereerde van vrouwenleven *met* het vele verkeerde, ging aanranden en vernietigen. Zij had er zich voor teruggetrokken, beleedigd - haar nest verdedigend tegen den aanvaller.

Maar het had haar in eigen huis verslagen door de jaren - teruggedrongen en ommuurd eer zij het zich bewust was. In haar kinderen, haar dochters had de nieuwe wereld eenvoudig haar buitengesloten. *In* het eigen huis dat zij als een heiligdom had verdedigd, was *zij* ten slotte de vreemdeling geworden.

En toch....

Als zij las in de dagbladen al wat deze vrouwen ondernamen - als zij keek in al die lachende frissche gezichten, de tintelende oogen - voelde zij heimelijk vreemde krachten, vergeten impulsen zich in haar roeren. Haar voeten in zachte wijde slofjes onder de tafel, bewogen zich alsof ongebruikte, ongekende spieren zich spanden. En terwijl zij las, verloren in een wonderlijk overgegeven gretige aandacht voor al die dingen welke haar schijnbaar zoo ver stonden - kreeg zij op eenmaal het duidelijk gevoel of ook hier de groote broederschap haar riep.

Zij uitten zich anders deze vrouwen - maar dezelfde drijfveeren toch bewogen haar. Zij verweerden zich, ongeduldiger, feller, bewuster - schijnbaar hadden zij zich bevrijd, gaande op zulke ongebaande wegen - de wegen der mannen.... Maar de jonge vrouw, die den oceaan overvloog in een vliegmachine - die als tennis-ster de wereld doortrok - zij konden niet veel verschillen in innerlijkst wezen van haàr, die ook eenmaal zich verweerde - den uitweg zocht. Het laatste, diepste doel was toch immer hetzelfde. Het Eene.

En eens - aangekomen in de stilgeworden gemeenschap daarginds op het kerkhof, zouden de wegen vergeten zijn, er niet meer toe doen. Slechts de voetsporen.

Maar misschien.... zouden deze voeten, die in urenlangen tocht de golven kliefden - die onvermoeid de dagen afspeel-

den in tenniswedstrijden - die zich geborgen hadden in den grooten vogel boven de wolken.... den moed niet meer hebben voor de vele, vele ongetelde mijlen in een klein eigen huis....

Zij dacht aan haar dochters - moeders reeds. Zij deden geen vluchten, maar hun geest, hun verlangen vlóóg.

En naar wàt voor genoegens!

De mond van de moeder, die niet meer lachte, vertrok als proefde zij bitters.

Nooit had zij gedacht dat zij zóó oud zou worden. Haar voeten, de getrouwen, zij werden haast te moe om haar nog te dragen al de kleine plichten langs. Zij gingen schuifelend en onzeker - dat gaf haar een vreemde hulpeloosheid. En haar rug, de nog altijd rechte, begon zich te buigen.

Soms keek zij in den spiegel: een oude, oude vrouw....

Zij keek lang en oplettend. 'Het was maar goed, dit laatste stuk weg alleen te gaan. Het leven had haar niet veel gelaten.'

Toen de winter kwam, die zoo vroeg inzette en zoo lange donkere dagen bracht, werden haar handen, de altijd nijvere, stil. Zij leunde terug in haar stoel, als een kind dat moe is.

Maar een oplettendheid was in haar wakker geworden - dezelfde die haar als jonge vrouw plotseling kon doen stilstaan en rondzien, als de vreemde zware geur langs haar streek.

Zoo stond haar aandacht nu telkens stil, en zag rond - en luisterde - naar vage geruchten uit een andere wereld.

Het leven van den dag ging wijken - en de eenzaamheid. Het viel alles achter haar weg als schaduwen, zonder belang meer. Maar de oude oude jaren - kwamen terug, stonden rond haar, sterk en helder. Zij was weer de kleine Greet met de vreemde diepe ontroeringen. Zij zat met Bartof en moeder aan de tafel - en zij hoorde hun stemmen van heel dichtbij - als het eenige, wat haar eigenlijk in het leven werkelijk had toebehoord.

Haar oogen, strak en gespannen, zagen uit naar iets dat nader kwam - en haar mond een weinig open, hijgde licht, als van een verren tocht.

Dien zomer leek zij in het groeiende licht een doorzichtige teerheid te krijgen, en haar vermagerend lichaam smolt snel op als een kaars die te fel brandt.

De brieven van haar zoon las zij nog - maar meer kéék zij er naar, en hield ze in haar handen, als eene voor wie alle afstand haast gewonnen is.

Op een morgen bleef zij, die nooit aan rusten had gedacht, liggen.

Zij trachtte niet op te staan, zich tegen deze looden loomheid te verzetten. Zij wist, zij hoefde niets meer.

Zij rekte zich, en vouwde rustig de handen. En vreemd bleef haar, die altijd alléén gezorgd had, thans het bedisselen, de bezorgheid, de ontsteltenis van haar man en ijlings bijgeroepen kinderen.

Haar oogen bleven gesloten en zij sprak niet. Het was alles volkomen overbodig opeens. Onverwacht nog was zij aan het eind. Wat had zij nog te doen met den vreemdeling in wiens huis zij gewoond had - wien zij tot het uiterste haar diensten had gegeven.

Een soldaat, die eindelijk sterven mocht op zijn post En met een zucht de wapens afgaf.

In het smalle bed, waar haar voor het eerst de ruimte gelaten werd, glimlachte zij - ademloos.

Haar voeten, de misvormde blauwverkleurde, straalden ongezien een wondere schoonheid uit: zij waren begonnen, dat andere, verre paar, in te halen.

INA BOUDIER-BAKKER.

De herziening der Berner Conventie te Rome

Twintig jaren waren verloopen, sedert de Berner Conventie ter internationale bescherming van werken van letterkundigen, artistieken en wetenschappelijken aard, dateerende van 1886 en in 1896 te Parijs opnieuw onderhanden genomen en gewijzigd, te Berlijn was herzien.

Het had toen in de bedoeling gelegen de Conventie binnen de tien jaren, te Rome, wederom te onderzoeken en, zoo noodig, te veranderen. Maar de oorlog met zijn verwoestenden, of althans schorsenden, invloed op alle internationale overeenkomsten, was tusschenbeide gekomen en eerst na tien nieuwe jaren bleek de openbare meening genoegzaam tot kalmte gekomen om het herzieningswerk te hervatten. De Conferentie, aanvankelijk tegen het najaar van 1927 in het uitzicht gesteld, werd door de Italiaansche Regeering in overleg met het Internationaal Bureau ter Bescherming der Werken van Letterkunde en Kunst te Bern op 7 Mei van dit jaar bepaald en op dien datum door den vice-Gouverneur van Rome, door den Minister van Nationale Economie van Italië, door den Duitschen Ambassadeur te Rome en door den oud-Minister Scialoja, President der Conferentie, plechtig op het Capitool geopend.

De afgevaardigden van 39 landen, alle tot de Berner Unie behoorende, namen eraan deel. Het waren alle rijken van Europa behalve Rusland, Servië, Turkije, Letland en San Marino, voorts Australië, Brazilië, Canada, Britsch-Indië, Japan, Marokko, Nieuw-Zeeland, Syrië en de Republiek van den Libanon en Tunis. Daarnaast waren 30 landen vertegen-

woordigd die niet tot de Unie behooren: de Vereenigde Staten, de Zuid-Amerikaansche Republieken (behalve Brazilië), Egypte, Mexico, Siam en de vier laatste bovengenoemde Europeesche landen. Eindelijk omvatte de Conferentie vertegenwoordigers van den Volkenbond, van het Institut International de Coopération Intellectuelle te Parijs en van het meergenoemde Bernsche Bureau.

Voor Nederland bestond de afvaardiging uit de heeren mr. H.L. de Beaufort te Amsterdam (schrijver van de bekende dissertatie over de Berner Conventie van 1909, ouddirecteur van het Bureau voor Auteursrecht en president van de Commissie van Advies voor de toepassing onzer Auteurswet), Dr. F.W.J.G. Snijder van Wissenkerke, President van de groep Nederland der Association Littéraire et Artistique Internationale en ondergeteekende, Chef van den Persdienst aan het Ministerie van Buitenlandsche Zaken. De beide laatsten hadden ook in 1908, met de heeren van Stockum en Herman Robbers, de Regeering te Berlijn vertegenwoordigd, toen nog slechts, zooals het heette, ‘ad audiendum’, daar Nederland nog niet tot de bij de Conventie aangesloten landen behoorde. Nederlands aansluiting is daarop in 1911 gevolgd. Zij is vergezeld gegaan van onze nieuwe Auteurswet van 1912, welke, eenige malen gewijzigd, nog steeds voor Nederland en zijn overzeesche gewesten geldt.

Aan de delegatie was als technisch expert toegevoegd de heer A.D. Loman, hoofd van het Bureau voor Muziek-auteursrecht, te Amsterdam. Deze bracht echter slechts enkele dagen te Rome door, voor de besprekingen over het auteursrecht voor muziek, welke de Conferentie niet tot practische resultaten leidde. Niettemin hebben deze besprekingen tot gevolg gehad dat tusschen de gedelegeerden van onderscheiden landen een regeling van de heffing van muziek-auteursrechten in overweging is genomen, welke tegemoet beoogt te komen aan de vele klachten over den tegenwoordigen toestand in dat bedrijf vernomen. De Fransche ‘Société des Auteurs et Compositeurs Dramatiques’ beheerscht thans de materie in verschillende landen, hetgeen aanleiding geeft tot verwoede concurrentie en bovenmatige verscherping van inning van rechten. Besproken werd de mogelijkheid van oprichting van

nationale bureaux met monopolie, welke onder staatstoezicht zouden werken. Het resultaat van deze besprekingen moet natuurlijk worden afgewacht.

De andere delegaties waren op de meest onderscheiden wijze samengesteld. Die van Frankrijk en Duitschland stonden onder praesidium van hun Ambassadeur te Rome en bestonden uit een tiental leden, onder wie hooge ambtenaren aan de ministeries, professoren en diplomaten en - van Duitschen kant - Dr. Ludwig Fulda. - Van Franschen kant: Georges Maillard (die de Conferentie door zijn uitnemende kennis van de stof en door zijn welsprekend woord beheerschte), Coolus Romain en Claude Farrère. Die van Engeland bestond geheel uit ambtenaren en beschouwde de zaken uitsluitend van den technischen kant; in het Lagerhuis is er aanmerking op gemaakt, dat het artistieke element geheel heeft ontbroken. Die van Italië was door mannen van uitstekenden naam en kennis gevuld; behalve Scialoja, een der notabiliteiten van den Volkenbond, bestond zij o.a. uit Piola Caselli, president eener kamer van het Hof van Cassatie, die de rol van rapporteur-generaal met groot talent bekleedde, uit den deputato Amicucci, uit de kleine Excellentie Giannini, die de organisateur der Conferentie mocht genoemd worden en in haar vergaderingen in uitstekend Fransch en met perfecte zakenkennis een hoog woord voerde, uit ruim 20 afgevaardigden van allerlei betrekking. Voor België speelde een groote rol in de Conferentie de Minister van Staat, Jules Destrée (lid van het bestuur der Coopération Intellectuelle), voor Japan, naast een aantal zwijgende Japanners, uit hun vaderland overgekomen, de Ambassadeur te Rome, voor Zweden baron Marks van Wurtemberg, oud-minister van Buitenlandsche Zaken, voor Noorwegen de oud-minister Arnold Rostad, voor Polen Prof. Zoll uit Krakau en voor Tsjecho-Slowakije prof. Hermann-Otavsky. De meeste andere delegaties stonden onder voorzitterschap van de vertegenwoordigers van hun land te Rome. Onder de niet-aangeslotenen mogen nog genoemd de Amerikaan Sol Bloom, lid van het Congres te Washington, wien in afwijking van de gewone orde de vergunning verleend werd om in het Engelsch het woord te voeren (trouwens al de aanwezige Britten spraken Engelsch,

maar hadden een tolk meegebracht), de Siamees Prins Varnvaidya, gezant van Siam te Londen (ook te 's-Gravenhage), de juridische chef van het Instituut de Coopération Intellectuelle Raymond Weiss en Dr. Fritz Ostertag, directeur van het Berner Bureau.

Er is niet druk feestgevierd, lang zoo druk niet als in 1908 te Berlijn, waar men toen nog in den vollen bloei van den Keizertijd verkeerde en Z.M. groote aandacht voor de Conferentie had. Een diner en een ontvangst op de Villa d'Este te Tivoli van den President, een ontvangst op het Kapitool en in de Kamer, een receptie in het prachtige Palazzo Farnese door den Franschen Ambassadeur de Beaumarchais en een tuinfeest bij Mussolini - hoe geducht wordt hij bewaakt! - ziedaar het geheele program van feestelijkheden gedurende de volle vier weken dat wij te Rome, bijna dag aan dag, bijeen waren. Daarentegen biedt de Eeuwige stad op zichzelve zoo rijken schat van bezienswaardigheden, dat ik den lezer verzoek te gelooven dat wij er ons geen oogenblik verveeld hebben. Het was er heerlijk.

Een zeer smaakvolle medaille werd - evenals dat te Berlijn geschied was - ter herinnering aan de bijeenkomst der Conferentie geslagen en aan de leden uitgereikt.

* * *

De vergaderingen der Conferentie, welke in het Palazzo Corsini, aan den overkant van den Tiber, dus vrij veraf van het centrum der stad, werden gehouden, waren in het geheel 4 en séance plénière, 14 van de algemeene commissie, 11 van de commissie van redactie en 26 van de sub-commissies en comités. Men ziet dus dat er hard gewerkt is.

Zij waren zorgvuldig voorbereid door het Bureau te Bern en de Italiaansche Regeering, die van tevoren een uitvoerig document met voorstellen tot wijziging aan de verschillende regeeringen hadden doen toekomen. Dit had in antwoord verschillende amendementen of tegenvoorstellen uitgelokt, waaronder van Duitschland, Oostenrijk, Frankrijk, Engeland, Hongarije, Italië, Noorwegen, Nederland, Polen, Zweden en Zwitserland.

De hoofdzaak die de Conferentie te regelen had, betrof

bepalingen tot regeling der radiophonie, een nieuw onderwerp voor de Conferentie, daar zij in 1908 nog niet bestond. Vervolgens opneming van een bepaling betreffende het zgn. droit moral van den auteur, een onderwerp waaromtrent zich langzamerhand een begin van publieke opninie had gevormd, zonder dat evenwel omtrent de wijze waarop dit recht in de Conventie behoorde te worden opgenomen, eenstemmigheid bestond. Dan de photographie en de cinematographie, benevens de mechanische reproductie van muzikale werken. Voorts waren er nog de bepalingen betreffende het vertalingsrecht en het journalistiek auteursrecht, welke aan een herziening moesten worden onderworpen, in hoofdzaak om die landen welke nog reserves hadden gemaakt op dit stuk en tot de oude bepalingen van 1896 of 1886 waren toegetreden, te bewegen daarvan afstand te doen en zich zonder reserves bij de Conventie te Rome aan te sluiten.

Nederland behoorde tot deze landen, het heeft zich zoowel ten aanzien van art. 9 der Conventie (journalistiek auteursrecht) als ten aanzien van art. 8 (vertalingsrecht) aan de oude Conventies gehouden.

Wat het vertalingsrecht betreft, houdt dit in dat vertalingen niet, zooals in de regeling van Berlijn, met de openbaarmaking van het oorspronkelijke werk gelijkgesteld worden en dus niet gedurende het leven van den auteur en vijftig jaar na doode bescherming genieten, maar slechts tien jaar, wanneer niet door den maker van het werk of met diens toestemming een vertaling is uitgegeven in een der aangesloten Staten. De Bond van Nederlandsche Uitgevers heeft bij onze Regeering gerequestreerd om deze reserve te doen behouden blijven, in een adres waarover een levendige discussie in haar vergadering was gehouden en dat ten slotte aangenomen werd bij een stemming waarvan bij *weging*, indien mogelijk, de uitslag anders was geweest. Daarentegen had de Bond van Nederlandsche Letterkundigen bij de Regeering in tegenovergestelden zin geadresseerd; het wenschte de vertaling geheel met het oorspronkelijke werk gelijk gesteld te zien. De Nederlandsche Regeering had haar vertegenwoordigers opgedragen afstand te doen van deze reserve, indien althans de andere Staten eveneens bereid waren dit te doen. Alle Staten bleken

daartoe bereid, met uitzondering van Griekenland, zoodat de Heer de Beaufort, onder toejuiching der vergadering, in uitzicht kon stellen, dat de Nederlandsche Regeering dit voorbeeld zou volgen. Om nieuwe Staten de toetreding te vergemakkelijken heeft men nu bepaald, dat voortaan de toetreding tot de Conventie van Rome de integrale aanvaarding der geheele Conventie zou beteekenen, maar dat zij op het stuk der vertalingen de reserve zou kunnen bevatten dat men zich hield aan de bepalingen van 1886 of 1896. Dit voornamelijk ter wille van die Staten die een geheel verschillende taal hebben en dikwijls een inferieure beschaving en die daarom eenigszins wantrouwend tegenover een systeem zouden staan dat den auteur het uitsluitende vertalingsrecht toekent gedurende den geheelen normalen duur van zijn recht.

Ook van zijn tweede reserve heeft Nederland (behoudens goedkeuring der Regeering) afstand gedaan. Het betreft art. 9, het journalistiek auteursrecht bevattende. Volgens de Conventie van Berlijn was de overneming verboden van artikelen uit tijdschriften, maar onze wet hield zich aan de aanvullingsakte van Parijs welke die overneming veroorloofde, indien de auteur of de uitgever niet uitdrukkelijk in het nummer waarin het artikel is geplaatst, heeft verklaard, dat hij de verveelvuldiging verbiedt. Er is thans in de nieuwe Conventie een bepaling opgenomen dat ‘de artikelen van economische, politieke of godsdienstige *actualiteit* kunnen overgenomen worden door de *pers*, indien de overneming niet uitdrukkelijk voorbehouden is. Evenwel dient de bron altijd duidelijk te worden aangewezen; de sanctie van deze verplichting wordt bepaald door de wetgeving van het land waar de bescherming wordt ingeroepen.’ Het zal dus voortaan aan de pers vrijstaan artikelen van politieke enz. actualiteit uit tijdschriften en dagbladen over te nemen met duidelijke vermelding van bron, indien die overneming niet uitdrukkelijk door den schrijver of uitgever verboden is. Overigens is in het artikel geenerlei verandering gebracht. De nadrukkelijke verzekering werd van het Bureau ontvangen dat deze verandering niet tot wijziging van de Nederlandsche wetgeving zou noodzaken, zoodat het verbod van overneming ten onzent (zie vierde lid van art. 35 onzer Auteurswet) niet geldt ‘ten aanzien van

artikelen, politieke geschilpunten betreffende' en dus de overneming daarvan door de pers onder geenerlei omstandigheden kan worden verboden.

Ik zou wenschen dat dit zoo bleef, al kan de Nederlandsche wetgever zich dan ook een kleine afwijking van de Berner Conventie, gelijk zij nu luidt, hebben te verwijten. Immers, een blad zou het in zijn hoofd kunnen krijgen alle discussie over artikelen, zelfs van de meest brandende politieke actualiteit, die in zijn kolommen verschenen, totaal onmogelijk te maken door boven elk dezer een verbod van overneming te plaatsen en dit moet niet kunnen. Ervaring bewijst dat deze vrees niet ganschelijk denkbeeldig is.

* * *

Als een groote triomf wordt beschouwd de bepaling, voor het eerst in de Conventie van Rome opgenomen, betreffende het 'droit moral' van den auteur.

Zij luidt als volgt:

'Onafhankelijk van de patrimoniale rechten van den auteur (dat zijn de rechten van uitsluitende openbaarmaking en verveelvervoudiging, in de Conventie geregeld) en zelfs na cessie der gezegde rechten, behoudt de auteur het recht het vaderschap van het werk op te eischen, evenals het recht om zich te verzetten tegen iedere vervorming, verminking of andere wijziging van gezegd werk, die met zijn eer of goeden naam strijdig zou zijn.

Het blijft overgelaten aan de nationale wetgeving der bij de Unie aangesloten landen de voorwaarden van de uitoefening dezer rechten te bepalen. De middelen van verhaal om ze te handhaven zullen geregeld worden door de wetgeving van het land waar de bescherming wordt ingeroepen.'

De Fransche en Italiaansche delegaties hebben zich voor de opneming van deze bepaling veel moeite gegeven. 'Het zal voor ons een reden tot onzegbaren trots zijn - zoo drukte de tweede Italiaansche gedelegeerde zich uit - indien wij, in deze conferentie die gehouden wordt te Rome, in deze eeuwige stad waar zoo vele menschelijke idealen verwezenlijkt zijn, de erkenning van u kunnen verkrijgen van het beginsel dat het werk des geestes niet slechts een koopwaarde, maar

bovenal een geestelijke en moreele waarde vertegenwoordigt.' Hij voegde erbij dat de Italiaansche Fascistische wet het beginsel reeds erkent. Maar dat doet ook onze wet van 1912.

Art. 25 toch dier wet bepaalt 'dat geen wijziging in eenig werk.... mag worden aangebracht zonder toestemming van dengene wien het auteursrecht daarop toekomt. Heeft de maker zijn auteursrecht overgedragen, dan is desniettemin gedurende zijn leven zijn toestemming mede vereischt.' De bepaling is niet van toepassing ten aanzien van zulke wijzigingen, dat de maker te goeder trouw zijn toestemming daartoe niet zou mogen weigeren. Aan den maker blijft, ondanks verlies van auteursrecht, de bevoegdheid tot het aanbrengen van zulke wijzigingen als hem naar de regels van het maatschappelijk verkeer te goeder trouw geoorloofd zijn.

Jules Destrée, bestuurslid van de 'Coopération Intellectuelle', hield naar aanleiding van deze na langdurige besprekingen behaalde overwinning een zeer schoone rede, waarin hij haar beteekenis deed uitkomen. Er was eerst sterk Engelsch verzet tegen de bepaling, op grond van den strijd tusschen den oorspronkelijk voorgestelden tekst met de algemeene beginselen van Engelsch recht en met de speciale bepalingen der daar te lande heerschende 'copyright'-wetten. Vandaar dat een compromis werd gesloten welke tot den thans aangenomen tekst leidde en dat o.a. alle toespeling op de bescherming van het werk na den dood van den auteur in dit opzicht uit het artikel verwijderde. Deze werden opgenomen in een insgelijks eenstemmig door de Conferentie aangenomen 'voeu', luidende als volgt:

'De Conferentie spreekt den wensch uit dat de landen der Unie de mogelijkheid overwegen om in hun respectieve wetgevingen die geen bepalingen te dezer zake mochten bevatten, regelen op te nemen, geschikt om te verhinderen dat na doode van den auteur zijn werk worde vervormd, verminkt of op andere wijze gewijzigd ten nadeele van den naam van den auteur en van de belangen van litteratuur, wetenschap of en kunsten.'

Door voldoening aan dezen wensch zou de werkingssfeer der bescherming zeer ver worden uitgebreid. Maatregelen zouden worden genomen om Shakespeare, Vondel, Goethe

tegen verminkte uitgaven hunner werken te beschermen om Rembrandt, Titiaan en Velasquez te vrijwaren tegen geknoei aan hun schilderijen enz. Men gevoelt wel dat dit zoo 'n eenvoudige zaak niet is en dat het instellen eener actie niet aan hun verre erfgenamen, stel dat deze er zijn, zou kunnen worden overgelaten. Men heeft er dus dit op verzonnen, dat het instellen eener actie tegen een dusdanige deformatie zou worden overgelaten bv. aan de Regeeringen na deskundig advies van lichamen als de Koninklijke Academie van Wetenschappen, het Nederlandsche Verbond van Letterkundigen, de Leidsche Maatschappij van Letterkunde, enz. Men begrijpt dat indien het tot iets dergelijks in de Nederlandsche wetgeving nog eens komt, hier allerlei mogelijkheden openstaan.

In het artikel dat de Conferentie opnam, wordt de onoplosbare band die er tusschen den maker en zijn werk altijd blijft bestaan, erkend; hij is niet voor cessie vatbaar, maar ook niet voor afstand en zoo wordt dus de gewoonte afgeschaft, die reeds Martialis in zijn bekend epigram aldus brandmerkte:

Carmina Paulus emit, recitat *sua* carmina Paulus;
Nam quod emas, possis jure vocare *tuum.*[1)]

Tegen overdrijving van het recht waken de woorden ‘verminking enz. die met zijn *eer* of *goeden naam* strijdig zouden zijn.’

Den makers is dus overal op de wereld de bescherming hunner moreele rechten verzekerd. Zij is dwingend voor alle staten en allen zullen dus haar in hun wetgevingen hebben op te nemen.

* * *

Er is betreffende de radiodiffusie een nieuw artikel in de Conventie opgenomen, luidende als volgt:

‘De makers van letterkundige en kunst-werken genieten het uitsluitend recht tot de bekendmaking van hun werken door radiodiffusie machtiging te verleenen.

Het blijft aan de nationale wetgeving der Unielanden

1) Martialis II 20. ‘Liederen heeft Paulus gekocht en reciteert ze thans als de *zijne;* want wat gij koopt, kunt gij met recht het *uwe* noemen.’

overgelaten de voorwaarden van uitoefening van het recht, in de vorige alinea bedoeld, te regelen, maar die voorwaarden zullen slechts een uitwerking hebben, die zich strikt bepaalt tot het land dat ze heeft gesteld. Zij zullen in geen geval kunnen raken noch aan het moreele recht van den maker noch aan het recht dat den maker toekomt om een billijke schadeloosstelling te bekomen, vastgesteld, bij gebreke van vriendschappelijk accoord, door de bevoegde autoriteit.'

Dit is mede een der gewichtigste wijzigingsbesluiten welke de Conferentie te Rome heeft genomen. Zij heeft een lange geschiedenis achter den rug, welke voornamelijk gestrekt heeft om een brug te slaan tusschen de Fransche opvatting, welke het uitsluitend recht van radiodiffusie geheel gelijk wilde stellen met de andere uitsluitende rechten van den maker en de daaraan tegenovergestelde, welke voornamelijk in de Australische en Nieuw-Zeelandsche delegaties haar verdedigers vond, om deze materie te beschouwen als onderworpen aan de tusschenkomst van de openbare autoriteit, ten einde de cultureele en sociale belangen te beschermen, verbonden aan dezen nieuwen en bijzonderen vorm van populaire verspreiding van werken des geestes en vooral van muziekwerken.

De bepaling waartoe men ten slotte gekomen is, is duidelijk genoeg. Zij bevat een volledige erkenning van het Auteursrecht ook tegenover de radio, maar verleent daartegenover aan de verschillende staten het recht om zich van werken ten behoeve der radio meester te maken, onder de voorwaarde echter, dat dat recht nooit zal kunnen worden ingeroepen tegen andere staten en dat het in geen geval zal kunnen raken aan de moreele rechten van den maker (tegen vervorming, verminking, enz. van zijn werk) noch aan zijn recht om zich een billijke tegemoetkoming te verzekeren, welke bij gebreke aan accoord, door den rechter zal worden vastgesteld. De Australische en Nieuw-Zeelandsche wetgevingen zullen zich dus op dit stuk alle mogelijke afwijkingen kunnen veroorloven ter verzekering van de radiodiffusie in het belang van het publiek, maar deze afwijkingen zullen uitluitend van toepassing zijn op Australische en Nieuw-Zeelandsche makers en zullen in geen geval hun moreele rechten kunnen aantasten noch hun recht op billijke schadeloosstelling.

De Italiaansche Regeering en het Bureau te Bern hadden eveneens voorgesteld het probleem op te lossen van bescherming te verleenen aan scheppingen of kunstzinnige interpretaties der uitvoerende artisten (Mengelberg bv.) die door de radiophonie en de phonograaf een nieuwe economische waarde hebben verkregen en, door de phonograaf, zelfs een soort van objectieve materialisatie, vatbaar om uitgegeven te worden. Maar men meende dat dit geheel nieuwe probleem dat in het algemeen nog niet door de nationale wetgevingen is aangesneden, nog niet rijp was voor een internationale overeenkomst.

Men beperkte zich dus tot aanneming van een 'voeu' dat de regeeringen die deelgenomen hadden aan de Conferentie, de mogelijkheid van maatregelen zouden onder oogen zien ten einde de rechten van uitvoerende artisten te waarborgen. Het probleem is daarmede aan de Regeeringen der diverse landen overgedragen; de onze zal in de debatten der Conferentie de noodige stof vinden om te trachten een regeling ten hunnen behoeve tot stand te brengen.

* * *

Op het gebied der cinematographie is niet veel tot stand gebracht.

Men was van oordeel dat de wensch van het Congres der Association littéraire et artistique internationale in 1925, dat cinematographische werken zonder eenige restrictie beschermd zouden worden, d.w.z. zelfs zonder de voorwaarde van 'originaliteit' welke totnogtoe door de Conventie voor de bescherming werd gesteld, veel te ver ging. Een film, die een straatscène voorstelt, zonder eenige mise en scène, verdient geen andere bescherming dan die welke aan een gewone photo wordt toegekend. Men heeft dus de bescherming beperkt tot die films welke een 'origineel karakter' hebben en er de bepaling aan toegevoegd, dat indien dat karakter ontbreekt, de cinematographische productie op geen verdere bescherming aanspraak heeft dan die welke photographische werken genieten.

* * *

Voegen wij hier nog bij dat lang onderhandeld werd over

de mogelijkheid om onder de werken welke bescherming genieten, ook op te nemen, conferenties, toespraken, preeken en andere werken van dergelijken aard. Men is er ten slotte toe gekomen ook deze werken onder die waarover de bescherming der Conventie zich uitstrekt in art. 2 op te nemen, maar heeft er dadelijk een nieuw art. 2bis aan toegevoegd, waarbij het aan de landen der Unie vrij zal staan politieke redevoeringen en rechterlijke debatten geheel of gedeeltelijk van deze bescherming uit te sluiten en insgelijks de voorwaarden te bepalen, waaronder redevoeringen van allerlei aard door de pers zullen kunnen worden weer gegeven. In elk geval zal de maker alleen het recht hebben bedoelde werken in een recueil te verzamelen.

Ook over den duur der bescherming is lang verhandeld. De quaestie raakt ons maar zijdelings, aangezien onze Auteurswet den tijd van het leven van den maker en 50 jaar na doode heeft aangenomen, die in de Conventie als algemeene regel is voorzien. Maar andere landen hebben dit niet gedaan, zoo Engeland dat slechts gedurende 25 jaar na doode volledige bescherming verleent en Duitschland dat slechts den termijn van 30 jaar na doode kent. De moeilijkheid zat hem in de reciprociteit welke de landen der Unie gehouden zijn aan elkanders onderdanen te verleenen en men had erop verzonnen dat de landen onderling slechts een beperkte bescherming zouden verleenen gedurende den tijd gelegen tusschen 25 jaren na doode en de rest tot 50. Deze bepaling is echter door den tegenstand van enkele delegaties bij gebreke aan de noodzakelijke eenstemmigheid niet in de Conventie opgenomen kunnen worden en zoo is deze op dit stuk bij het oude gebleven.

Over den duur van het auteursrecht van medewerkers aan een gemeenschappelijk werk is men tot overeenstemming gekomen in een nieuw art. 7bis, volgens welke die duur wordt berekend van den dood af van den laatst overgeblevene der medewerkers, met dien verstande dat de onderdanen van een land dat een korteren duur dan deze toekent, in de andere landen geen langere bescherming van hun rechten kunnen inroepen. In elk geval duurt die bescherming tot den dood van den laatst overgeblevene.

Het is Frankrijk niet gelukt de Conventie ook toegepast te krijgen op de werken van op nijverheid toegepaste kunst. Het heeft zich daartoe ongelooflijk veel moeite gegeven, maar is ten slotte afgestuit op den onoverwinbaren afkeer van Italië en Japan, die elke overeenstemming op dit punt onmogelijk maakte. Aangevoerd werd dat de Conventie betreffende den industrieelen eigendom deze werken reeds voldoende beschermt, hetgeen maar gedeeltelijk waar is, aangezien deze conventie om bescherming te genieten, de vervulling van zekere formaliteiten voorschrijft, terwijl de Berner Conventie juist alle formaliteiten heeft afgeschaft. Voor ons land is de zaak van geen beteekenis, daar onze wet onder de beschermde werken ook noemt die van op nijverheid toegepaste kunst.

Ten slotte bevonden zich onder de voorstellen ook dat, reeds voor den aanvang der Conferentie door de regeeringen van Zweden en Noorwegen aangeboden, betreffende de onderwerping van alle eventueele geschillen tusschen de leden der Unie rijzende met betrekking tot de interpretatie der Conventie, aan de rechtspraak van het Permanente Hof van Internationale Justitie in den Haag. Dit voorstel werd in de slotzitting door de voorstellers ingetrokken, daar het niet de vereischte unanimiteit kon verkrijgen, voornamelijk door den tegenstand van Italië en de onverschilligheid van menigen anderen Staat. Bij art. 13 van het Pact van den Volkenbond hebben de Staten die daarvan lid zijn, verklaard dat geschillen betrekkelijk de interpretatie van verdragen in het algemeen vatbaar zijn voor een rechterlijke oplossing. Tengevolge van deze verklaring bevat het Statuut van het Hof een bepaling dat het iederen Staat vrij zal staan, om, door een algemeene verklaring, alle geschillen aan de rechtspraak van het Hof te onderwerpen, welke als onderwerp hebben de interpretatie van een verdrag of elk ander punt van recht dat tusschen de betrokken Staten mocht rijzen. In een groot aantal conventies, zoowel collectief, als bilateraal, is dan ook de bevoegdheid van het Hof om van dergelijke geschillen kennis te nemen, erkend. Van Italiaansche zijde was hierop geantwoord dat de quaestie, wat de collectieve conventies betreft, nog niet

rijp was, dat een beslissing in dezen van het Hof verwarring zou kunnen scheppen in den rechtstoestand van Staten niet bij het geschil betrokken en dat er tegenspraak tusschen een beslissing van het Hof en de rechterlijke autoriteiten van eenig land door zou kunnen ontstaan. Baron Marks de Wurtemberg deed opmerken dat Italië zelf meer dan een collectief verdrag geteekend heeft, ten aanzien waarvan die vrees dus niet schijnt te bestaan; maar het baatte niet. Het voorstel der Noorsche en Zweedsche regeeringen kwam, hoewel het levendig gesteund werd door Denemarken, Finland, Zwitserland en ook onze Nederlandsche delegatie, niet in behandeling.

* * *

De Conferentie heeft een zestal 'voeux' aangenomen.

Behalve de reeds genoemde betroffen deze de wenschelijkheid dat iedere wetgeving duidelijk de grenzen van het ontleeningsrecht zou aangeven. Er waren uitgebreide voorstellen ingediend om voor publicaties op het gebied van onderwijs of voor bloemlezingen dat ontleeningsrecht aan vaste grenzen te binden; maar de debatten op dit stuk hebben tot niets geleid. Men heeft zich nu beperkt tot het uitspreken van den wensch dat de diverse landen het elk maar voor zich zouden doen.

Voorts is er voornamelijk op wensch van Frankrijk een wensch aangenomen betrekkelijk het 'droit de suite'. D.w.z. de landen die nog geen regeling hebben getroffen waarbij den artisten een onvervreemdbaar recht wordt toegekend op een quotum bij successievelijke overdrachten van hun oorspronkelijke werken in openbaren verkoop, de mogelijkheid in overweging zullen nemen dergelijke bepalingen in studie te nemen.

Met de vervulling van dezen wensch der Conferentie zal de Nederlandsche wetgever zich vermoedelijk niet haasten.

Hetzelfde kan gezegd worden van den wensch dat de landen der Unie maatregelen zullen overwegen, die, zonder den makers eenige verplichte formaliteit op te leggen, hun de bevoegdheid openen om vast te leggen zoowel den datum van hun letterkundige enz. scheppingen, bv. volgens het systeem van de dubbele enveloppe genaamd Soleau, als hun qualiteit van onderdaan van een der Unielanden.

En ten slotte is er een wensch aangenomen, bestemd voor de Staten van Zuid-Amerika die voor het grootste deel nog niet tot de Unie behooren, waarbij, constateerende overeenstemming van het grootste aantal der bepalingen van de Conventie van Rome en die welke in 1910 te Buenos-Aires werd geteekend en vervolgens in 1928 te Havana herzien door de Staten van Amerika, de wensch wordt uitgesproken dat de bedoelde staten nu ook tot de Conventie van Rome zullen toetreden en dat alle betrokken regeeringen gezamenlijk een algemeene entente zullen voorbereiden, welke de op elkander gelijkende regelen der twee conventies tot basis heeft en tot doel de wereld-unificatie der wetten welke de scheppingen des geestes beschermen.

* * *

De Conventie van Rome vervangt die van Bern en haar opvolgende wijzigingen volkomen. Niettemin kunnen de toegetreden Staten de vroeger door hen gemaakte reserves behouden, mits zij dit verklaren te zullen doen bij de ratificatie. De meeste Staten (ook Nederland) hebben echter verklaard aan hun regeeringen te zullen voorstellen zonder beding tot de Conventie van Rome te zullen toetreden. Voor de nieuw toetredende Staten is het maken van reserves verboden; zij zullen zonder meer de Conventie van Rome hebben te aanvaarden, met uitzondering, gelijk gemeld, van het vertalingsrecht, ten aanzien waarvan het hun zal vrijstaan, voorloopig althans, aan de bepalingen van art. 5 van de Conventie, te Parijs in 1896 herzien, vast te houden, voorzooveel betreft vertalingen gemaakt in de taal of de talen van het land dat de reserve maakt. Het is de bekende reserve van de niet-gelijkstelling van het vertalingsrecht met het auteursrecht voor zijn vollen duur, maar de beperking van dat recht tot tien jaar, welke hier voorzichtigheidshalve, om toetredingen uit te lokken, nog behouden blijft.

De tijd voor de ratificaties blijft open (te Rome) tot den 1sten Augustus 1931. Zoo voor dien datum de Conventie door ten minste zes landen geratificeerd is, zal zij tusschen die landen in werking treden een maand nadat daarvan de mededeeling van het Bureau van Bern ontvangen zal zijn en voor de Staten

die later toetreden, eveneens een maand na ontvangst van een dergelijk bericht. De buiten de Unie staande landen zullen evenzoo tot den 1sten Augustus 1931 kunnen toetreden, hetzij tot de Conventie van Rome, hetzij tot die van Berlijn. Daarna slechts tot de Conventie van Rome, onder vrijheid van de meergemelde reserve betreffende het vertalingsrecht.

De Conventie werd in de laatste zitting geteekend door Duitschland, Oostenrijk, België, Brazilië, Denemarken, Dantzig, Spanje, Finland, Frankrijk, Groot-Britannië en Noord-Ierland, Canada, Australië, Nieuw-Zeeland, Britsch-Indië, Griekenland, Italië, Japan, Marokko, Monaco, Noorwegen, Polen, Portugal, Roemenië, Zweden, Zwitserland, Syrië en den Grooten Libanon, Tsjecho-Slowakije en Tunis. De Nederlandsche gedelegeerden hadden slechts de bevoegdheid ontvangen om ad referendum te teekenen en teekenden daarom niet. Het Protocol blijft niettemin gedurende drie maanden na de onderteekening geopend en men moet aannemen, dat op het oogenblik waarop deze regelen gepubliceerd worden, onze Regeering reeds door bemiddeling van het Gezantschap te Rome haar handteekening onder de Conventie heeft gezet. Wel te verstaan onder voorbehoud van de goedkeuring van ons Parlement, welke voor den 1sten Augustus 1931 zal moeten volgen.

De Conventie zal dan door ongeveer 40 Staten geteekend zijn en de toetreding van verscheidene andere, waaronder in de eerste plaats de Zuid-Amerikaansche republieken, zal weldra volgen. Die van de Vereenigde Staten blijft vooralsnog onzeker. Wel gaf een der Noord-Amerikaansche gedelegeerden, de heer Sol Bloom, te verstaan dat ook hun toetreding binnen eenigen tijd, waarschijnlijk in 1930 en dan tot de Conventie van 1908, te verwachten was en heeft de Conferentie, door op verschillende punten met de wenschen der Republiek rekening te houden, van groote tegemoetkomendheid jegens haar blijk gegeven, maar men weet nooit recht in hoever men op de openbare meening van de Vereenigde Staten bouwen mag en veel zal in dit opzicht afhangen van de aanstaande Presidentsverkiezing en van de houding van den Amerikaanschen Senaat. Met hun toetreding zou een groote stap voorwaarts gedaan zijn naar de verwezenlijking van de Conventie als een waar

wereldverdrag. De verhouding van de Vereenigde Staten op dit gebied tot de overige Staten der wereld is thans nog in vele opzichten twijfelachtig en geeft aanleiding tot allerlei speciale verdragen en de daaraan verbonden moeilijkheden.

* * *

In het algemeen heeft de Conferentie, zonder belangrijke wijzigingen in het beschermingsrecht van werken van letterkunde, kunst of wetenschap aan te brengen, alle gevaar voor een ontbinding der Unie weggenomen en daarvan de bases en het gezag versterkt.

Bovendien heeft zij een regeling tot stand gebracht op het gebied der radiophonie, welke weliswaar aan vele modificaties door de wetgevingen der verschillende landen onderhevig is maar toch kan meetellen als een belangrijk resultaat.

De toetreding van de Vereenigde Staten van Amerika is volgens den steller van het algemeen rapport, waarschijnlijk en nabij.

Bezwaren en moeilijkheden om de geschilpunten, aan verschillende onderwerpen van haar onderzoek verbonden, op te lossen, zijn onder de oogen gezien en in dit opzicht is de Conferentie een uitnemende voorbereiding geweest voor die welke in 1935 te Brussel zal gehouden worden; want men zal er ditmaal geen twintig jaar over laten verloopen.

Eindelijk is van groot belang de erkenning van het ‘droit moral’ van den maker, die werkelijk een nieuwe phase in de geschiedenis der Unie inleidt. Zij stelt tegenover de materialistische stroomingen van onzen tijd het recht op eerbiediging der intellectueele idealen voor welke duizenden schrijvers en kunstenaars, de bewerkers van den waren vooruitgang van de beschaving, werken, lijden en worstelen. En als zoodanig stelt de bescherming van het ‘droit moral’ van den auteur in het licht, dat deze Conferentie een merkwaardige stap is geweest in de internationale bescherming der werken des geestes.

In dezen geest besloot Piola Caselli, de algemeene rapporteur, zijn verslag. En hij had gelijk. De Conferentie van Rome, al heeft zij lang niet alles verwezenlijkt wat de ontwerpers wenschelijk en ook mogelijk geacht hebben, beteekent inder-

daad een belangrijke stap in de richting van de volledige bescherming der werken van den geest, als waren zij volledig *eigendom* van den maker.

* * *

Eindelijk: welke wijzigingen in onze auteurswetgeving zal de Nederlandsche Regeering aan de Staten-Generaal hebben voor te stellen, indien zij, gelijk te verwachten is, hun zal verzoeken voor den 1sten Augustus 1931 ratificatie te verleenen aan haar besluit tot toetreding tot de gewijzigde Berner Conventie, welke voortaan de Conventie van Rome zal heeten? Vele zullen het er niet zijn. Zij zal natuurlijk de veranderingen in de Auteurswet moeten maken, welke het gevolg zijn van haar afstand doen van de reserves onder welke zij tot de Berner Conventie was toegetreden: met name zal de duur van het vertalingsrecht met dat van het recht van den maker moeten worden gelijkgesteld (het leven van den auteur en vijftig jaren na zijn dood) en zullen er eenige onbelangrijke veranderingen in het artikel betreffende het journalistiek auteursrecht moeten worden gemaakt.

Voorts zal een bepaling moeten worden gemaakt op de bescherming der werken tegen ongeoorloofde radio-verspreiding en zullen vermoedelijk eenige wijzigingen van formeelen aard in onze wetgeving noodig zijn. Meer zie ik niet. Ik ben op het oogenblik van de verschijning van dit artikel nog niet op de hoogte van het rapport, dat door onze delegatie aan den Minister van Justitie zal worden uitgebracht over haar deelneming aan de Conferentie te Rome en de daaruit voor Nederland voortvloeiende consequenties, en het is mogelijk, dat nog eenige andere veranderingen zullen moeten aangebracht. Maar in het algemeen kan gezegd worden dat onze Auteurswet, behalve op het gebied der gemaakte reserves, de Berner Conventie vooruit was en dat de voornaamste der wijzigingen daarin thans aangebracht, reeds onder haar bepalingen voorkwamen.

* * *

Ziehier het voornaamste van wat er ter Conferentie van

Rome alzoo over de Berner Conventie verhandeld werd. De ondergeteekende heeft zeker geen reden om spijt te hebben over het artikel dat hij, nu vier en dertig jaar geleden, in ditzelfde tijdschrift over de wenschelijkheid van Nederlands aansluiting bij de Unie van Bern heeft geschreven en dat, ondanks veel Nederlandschen tegenstand, in 1911 tot onze toetreding geleid heeft.

L.J. PLEMP VAN DUIVELAND.

Charles Péguy.[1)]

Peuple, les peuples de la terre te disent léger
Parce que tu es un peuple prompt.
Les peuples pharisiens te disent léger
Parce que tu es un peuple vite.
Tu es arrivé avant que les autres soient partis.
Mais moi je t'ai pesé, dit Dieu, et je ne t'ai point trouvé léger.
O peuple inventeur de la cathédrale, je ne t'ai point trouvé léger en foi.
O peuple inventeur de la croisade, je ne t'ai point trouvé léger en charité.

Ch. Péguy, *Le Mystère des Saints Innocents.*

I.

Wie naar een oplossing van het raadsel zoekt hoe het 'wufte' Frankrijk van voor den oorlog tot de prestaties van 1914-1918 in staat bleek, zal de figuur van een jongen man ontmoeten dien een groot deel van Frankrijk's jeugd als haar bezielenden gids erkende.

1) *Oeuvres complètes de Charles Péguy*, Paris, Nouvelle Revue française, (1916-) zal compleet zijn in 15 deelen.

D. Halévy, *Charles Péguy et les Cahiers de la Quinzaine*, Paris, Payot, éd. revue, 1918.
R. Johannet, *Itinéraires d'intellectuels*, Paris, Nouvelle Librairie Nationale, 1921.
P. Lasserre, *Les Chapelles littéraires*, Paris, Garnier, 1920.
J.v. Nijlen, *Charles Péguy*, Leiden, Sijthoff, 1919.
V. Boudon, *Avec Charles Péguy de la Lorraine à la Marne*, Paris, Hachette, 1916.
A.M. de Poncheville, *Charles Péguy et sa mère*, Paris, Crès, 1918
M. Péguy, *La Vocation de Charles Péguy*

I Paris, Cahiers de la Quinzaine XVI^{2} (1925)
II Paris, Cahiers de la Quinzaine XVII^{2} (1926)
(Ed. du Siècle)

Ch. Péguy, *Lettres et Entretiens*, Cahier de la Quinzaine XVIII^{1}, Paris, L'Artisan du Livre, 1927.
J. et J. Tharaud, *Notre cher Péguy*, Paris, Plon, 1926.
J. et J. Tharaud, *Pour les fidèles de Péguy*, Cah. de la Quinzaine XVIII^{12}, Paris, L'Artisan du Livre, 1927.

Misschien is nog niet het oogenblik gekomen om den invloed van Charles Péguy op de moreele, politieke en literaire regeneratie van Frankrijk in het begin der XXe eeuw nauwkeurig te bepalen, maar dat deze aanzienlijk is geweest blijkt uit de prestaties van de groote rij van jongeren die zich dankbaar zijn discipelen noemen. Terecht mocht Ernest Psichari, Renan's veelbelovende kleinzoon, die even heldhaftig sneuvelde als zijn oudere vriend, hem noemen ‘le solitaire en qui vit aujourd'hui l'âme de la France.’

Charles Péguy werd geboren in een volkswijk van het oude Orleans, de stad van Jeanne d'Arc, den 7 Jan. 1873, dus kort na den Fransch-Duitschen oorlog, toen alles in zijn omgeving nog herinnerde aan de vernederingen die het land had ondergaan.

‘Je ne suis nullement l'intellectuel qui descend et condescend au peuple. Je suis peuple.’ Inderdaad, hij behoort tot het volk en men behoeft slechts zijn hoekig portret te zien van massief, gedrongen jongeling met zijn vierkante schouders om in den jongen Péguy te herkennen den rechtstreekschen afstammeling van de houthakkers uit het heuvelland van de Gâtine en van de wijnbouwers op de hoogten langs de Loire.

Zijn moeder, arme weduwe, werkt van 's morgens vroeg tot 's avonds laat als stoelenmatster voor haar zoon en haar moeder aan wie de opvoeding van het jongetje wordt overgelaten en een van zijn werken zal hij opdragen ‘à la memoire de ma grand'mère, paysanne, qui ne savait pas lire et qui, première, m'enseigna le langage français.’

In die omgeving van handwerkslieden in het oude Orleans, vol van traditie, omringd door de toewijding dezer twee brave nijvere vrouwen zal de jonge Péguy leeren de heilige eerbied en liefde voor het werk, de onbaatzuchtige vreugde van ‘l'ouvrage bien fait’. Men leze de prachtige hymne van de arbeid, opgedragen aan zijn jeugd, in zijn boek *l'Argent:*

> Nous avons connu des ouvriers qui avaient envie de travailler. On ne pensait qu'à travailler. Nous avons connu des ouvriers qui le matin ne pensaient qu'à travailler. Il se levaient le matin et à quelle heure, et ils chantaient à l'idée qu'ils partaient travailler.... Travailler était leur joie même, et la racine profonde de leur être. Et la raison de leur être. Il y avait un honneur incroyable du travail, le plus beau de tous les hon-

> neurs, le plus chrétien, le seul peut-être qui se tienne debout. C'est par exemple pour cela que je dis qu'un libre-penseur de ce temps-là était plus chrétien qu'un dévot de nos jours....
> Nous avons connu cette piété de l'ouvrage bien fait, poussée, maintenue jusqu'à ses plus extrêmes exigences. J'ai vu, toute mon enfance, rempailler des chaises exactement du même esprit et du même coeur, et de la même main, que ce même peuple avait taillé ses cathédrales. Un artisan de mon temps était un artisan de n'importe quel temps chrétien. Et sans doute peut-être de n'importe quel temps antique. Un artisan d'aujourd'hui n'est plus un artisan.

En als uitgever, als schrijver zal Péguy later dit voorbeeld van den conscientieusen handwerksman uit zijn geboortestad steeds voor oogen hebben.

Nadat zijn moeder in de schaarsche vrije oogenblikken het jongetje lezen had geleerd met verrassend resultaat, want zegt hij zelf ‘j'appris assez vite à lire.... et j'en étais très fier et heureux; heureux d'apprendre, heureux de savoir’, wordt hij naar de volksschool gestuurd, en na gunstig attest zijner onderwijzers naar de M.U.L.O., om daarna de normaalschool te volgen in de stad zijner inwoning, want Péguy moest ook vervullen het droombeeld van zoo menig arbeidersgezin: hij zou onderwijzer worden. Zoo was er over hem beslist, maar zijn weg zou anders loopen. De directeur der normaalschool voelde weldra welke talenten er in zijn stuggen leerling sluimerden en wist voor hem een beurs te verkrijgen, waardoor hij in de gelegenheid werd gesteld eerst een paar jaren door te brengen op een plaatselijk gymnasium om vervolgens gestuurd te worden naar een groot internaat in Parijs, teneinde daar klaargemaakt te worden voor het beroemde vergelijkende examen aan de ‘Ecole Normale Supérieure’, de groote opleidingsschool in Frankrijk voor alle wetenschappelijke beroepen.

Op het Parijsche internaat toonde Péguy zich de leider van een enthousiaste, grootmoedige jeugd, die zich zonder uitzondering boog voor zijn prestige en die door hem werd opgevoerd tot een hoogere conceptie van eigen waarde, strevend om te verwerkelijken datgene waartoe Péguy hen in staat achtte. Luistert wat een van deze vriendenschaar Jérôme Tharaud, de later bekend geworden romanschrijver van Péguy's invloed getuigt:

> Nous tous qui avons tourné avec lui dans la cour rose, (de binnenplaats van het lyceum Sainte-Barbe) nous sommes marqués par un signe auquel nous nous reconnaissons: nous sommes les épaves d'un monde évanoui, le monde imaginaire de Péguy; nous sommes des fragments de son rêve, les membres brisés de la statue qu'il avait imaginée.

Wat was de inhoud van deze droomwereld van den jongen Péguy en die hij met zijn makkers trachtte te verwerkelijken? Opgevoed door twee vrome vrouwen in de schaduw van Orlean's Kathedraal, had hij toch al spoedig zijn Katholiek geloof verloren omdat het aannemen van hel en eeuwige verdoemenis streed met zijn naar rechtvaardigheid dorstende ziel, en jaren later nog schrijft hij: ‘un très grand nombre de jeunes gens, sérieux, ont renoncé à la foi catholique premièrement, uniquement, ou surtout, parce qu'ils n'admettaient pas l'existence ou le maintien de l'enfer.’

Daarvoor was in de plaats gekomen zijn geloof in het socialisme, een socialisme dat veel meer geleek op dat van den heiligen Franciscus van Assisi, dan op dat van Karl Marx en dit evangelisch socialisme wortelde in zijn jeugd, in zijn leven tusschen de eenvoudige handwerkslieden uit de volkswijk zijner geboortestad en zijn eerbied gaat tot hen die door hun noesten arbeid het lot van anderen zullen verzachten.

> A toutes celles et à tous ceux qui auront vécu,
> A toutes celles et à tous ceux qui seront morts pour tâcher de porter remède au mal universel*;*
> En particulier,
> A toutes celles et à tous ceux qui auront vécu leur vie humaine,
> A toutes celles et à tous ceux qui seront morts de leur mort humaine pour tâcher de porter remède au mal universel humain....

En Charles zelf tracht zoo goed mogelijk genezing te brengen van dit universeele kwaad; hij groepeert zijn jonge makkers, vanaf vier uur 's morgens en ze helpen vóor schooltijd bij de voedseldistributie in de arme volkswijken en Péguy collecteert bij zijn rijkere schoolkameraden voor elke staking die hem ter oore komt en ieder offert, ook wie zijn geld liever waagde in de kansen bij de wedrennen! De ruimte verbiedt ons helaas om sommige van Péguy's jonge vrienden nader bij u in te leiden, hoe interessant sommigen ook mogen zijn: de mystieke Baillet, die zijn leven eindigde in het klooster der Benedictijnen te Oosterhout en die op zijn sterfbed nog zal

bidden voor de bekeering van zijn jeugdvriend Péguy, de brave Joseph Lotte uit Bretagne, die later als Katholiek leeraar zooveel moeilijkheden zal hebben met de geestelijkheid bij zijn verdediging van het oeuvre van zijn vriend, tot ook hij valt in de eerste dagen van den oorlog; de gebroeders Tharaud, de thans gevierde romanciers en die eens zullen schrijven 'Péguy, c'est ma jeunesse', de jong gestorven Marcel Baudouin, maar waartoe nog meer namen....

Na een eerste echec, dat Péguy leed bij het toelatings-examen tot groote verbazing van zijn leeraren en medeleerlingen, onderbreekt hij zijn studie om een jaar dienst te nemen bij de infanterie te Orleans, maar wordt dank zij den financiëelen steun zijner schoolmakkers in staat gesteld zich een tweede maal voor de Ecole Normale te prepareeren en in 1894 ontsluiten zich voor hem de deuren van deze beroemde kweekplaats des geestes, in die dagen een burcht van het wetenschappelijke, orthodoxe socialisme, waar hij medescholieren aantrof als de later zoo beroemd geworden historicus van Robespierre, Albert Mathiez, waar ze rondom hun bibliothecaris Lucien Herr de kopstukken van het Fransche socialisme vonden als Ch. Andler, thans de bekende professor in de Duitsche literatuur aan de Sorbonne, en de groote leider boven allen Jean Jaurès. Een kleine anecdote toont ons ook hier het prestige van Péguy. In die dagen werden de nieuwe leerlingen ontgroend. Péguy moest dus ook ontgroend worden, maar hij had op zoo'n duidelijke wijze zijn wil te kennen gegeven niet ontgroend te willen worden en hij kwam met zoo'n stevige knuppel naar de Normaalschool gestapt, dat de ontgroeners, zijn mentaliteit maar al te goed kennende, voor een moeilijk probleem stonden. Dat jaar ging de ontgroening niet door en bleef sinds dien afgeschaft!

Ook een van Péguy's leeraren aan de Ecole Normale Supérieure dient hier speciaal vermeld, omdat de jonge enthousiaste strijder in hem een ouderen vriend en warmvoelend mensch mocht vinden. Het was zijn jonge leeraar in de kunstgeschiedenis, Romain Rolland, die toen reeds ijverde voor een volkstheater en daarvoor zijn drama's over de Fransche Revolutie schreef en die weldra bekend zal worden door zijn *Vie des Hommes illustres* Beethoven,

Michel-Angelo en Tolstoï en eenmaal de Nobelprijs voor letterkunde zal winnen voor zijn groote roman *Jean-Christophe*, waarin hij aan den vooravond van den grooten wereldoorlog een hartstochtelijk en welsprekend pleidooi levert voor de toenadering en wederzijdsche waardeering tusschen de Duitsche en de Fransche beschaving. Nog een ander van zijn leeraren zal een niet minder diepen invloed op Péguy uitoefenen: de later beroemde philosooph Henri Bergson, die hem zal leeren hoe de scheppende mensch door zijn levensdrang en zijn intuïtie zich bevrijden kan uit de al te strenge handen van het determinisme.

Op een Novemberdag, midden in het schooljaar, vraagt Péguy aan zijn directeur een verlof, dat dezen zijn origineelen leerling toestaat en deze trekt naar Orleans, waar hij in de hem zoo bekende omgeving zijn eerste oeuvre dicht. Het is een drama of beter een mysteriespel over Jeanne d'Arc, zwak stellig van compositie in de losse opeenvolgende tafereelen, die gezamenlijk meer dan acht uren opvoering zouden eischen, maar hoogst belangwekkend, eerstens om den inhoud zelf, maar bovenal omdat het ons zoo zuiver en scherp een blik gunt in wat den jongen dichter bezielde, en omdat deze eersteling al zijn later werk niet alleen aankondigt, maar tot basis zal dienen.

De Jeanne d'Arc, die hij ons toont is niet de scherp intellectueele Maagd van Orleans die haar rechters zal verbazen door de helderheid en gevatheid van haar antwoorden. Maar het Lotharingsche boerenmeisje, dat lijdt om haar geplunderd dorp, maar tegelijkertijd ook de geloovige Christin, die lijdt om de schepping overweldigd door de zonde. De band of liever de samensmelting van het tijdelijke en het eeuwige, ziedaar een der kenmerken van het werk van Péguy; luistert in welke volle verzen hij deze eenheid later tegen het einde van zijn leven zal bezingen:

> Et l'arbre de la grâce et l'arbre de nature
> Ont lié leurs deux troncs de noeuds si solennels,
> Ils ont tant confondu leurs destins fraternels
> Que c'est la même essence et la même stature.
> Et c'est le même sang qui court dans les deux veines,
> Et c'est la même sève et les mêmes vaisseaux[1)],
> Et c'est le même honneur qui court dans les deux peines
> Et c'est le même sort scellé des mêmes sceaux.

1) vaten.

Péguy vertelt het leven van Jeanne d'Arc, haar vertrek, de veldslagen, haar triomph, de gevangenschap en haar dood, maar dit is slechts het uiterlijk gebeuren, waarachter zich de tragedie van het heele menschdom verbergt.

De kleine Jeanne hoedt de schapen van haar vader, helpt de ongelukkigen, bezorgt de zieken, maar is niet gelukkig.... Tevergeefs tracht Hauviette, haar vriendinnetje, haar te troosten en berusting te leeren.

> Voyons, Jeannette, il ne faut pas te fâcher.... Ecoute-moi bien: Voilà bientôt cinquante ans passés, au dire des anciens, que le soldat moissonne à sa fantaisie, voilà bientôt cinquante ans passés que le soldat écrase, ou brûle, ou vole, à sa guise, la moisson mûre. Eh bien! après tout ce temps-là, tous les ans, à l'automne, les bons laboureurs, ton père, le mien, les pères de nos amies, toujours les mêmes, labourent avec le même soin les mêmes terres, les terres de là-haut, et les ensemencent. Voilà ce qui garde tout.... C'est par eux que tout n'est pas mort encore, et le bon Dieu finira bien par bénir leurs moissons.

Maar Jeanne neemt deze woorden van berusting niet aan, luistert niet naar de wijze raadgevingen van haar kleine speelgenoot:

> - Voilà bientôt cinquante ans passés, Hauviette, que les bons laboureurs prient le bon Dieu pour le bien des moissons, voilà huit ans passés que je le prie de toutes mes forces pour le bien des moissons.... Dieu nous exauce de moins en moins, Hauviette!

Dan antwoordt de kleine, misschien wat practische, maar toch ook medelijdende Hauviette:

> - C'est affaire au bon Dieu: nos blés sont à lui. Quand j'ai bien fait ma tâche et bien fait ma prière, il m'exauce à sa volonté; ce n'est pas à nous, ce n'est à personne à lui en demander raison. Vraiment, Jeannette, il faut que tu aies une grande souffrance pour oser ainsi demander compte au bon Dieu.

Ten einde raad gaat Jeanne dan haar leed klagen aan een non uit de buurt, Madame Gervaise, maar de vrome zuster begrijpt evenmin als het kleine boerinnetje de tragedie van het kind. Werk en berust, had Hauviette gezegd, bid en onderwerp je, zegt Mme Gervaise. Maar al is Jeanne bereid tot alle werk, tot alle gebed, maar berusten, zich onderwerpen kan ze niet. Trillend van ontroering en verontwaardiging roept ze uit:

- Savez-vous, Mme Gervaise, que les soldats partout vont à l'assaut des bourgs et forcent les églises?
- Je le sais, ma fille.
- Savez-vous qu'ils font manger l'avoine à leurs chevaux sur l'autel vénérable?
- Je le sais, ma fille.
- Savez-vous, Madame Gervaise, que les soldats boivent dans les très saints calices le vin qui les soûle?
- Je le sais, ma fille.
- Savez-vous, Madame Gervaise, que nous, qui voyons tout cela se passer sous nos yeux sans rien faire à présent que des charités vaines, et sans vouloir tuer la guerre, nous sommes les complices de tout cela? Nous qui laissions faire les soldats, savez-vous que, nous aussi, nous sommes les tourmenteuses des corps et des damneuses des âmes?

Madame Gervaise weet dat de Christen het kwaad moet bestrijden zonder de hoop dat hij het ooit kan overwinnen, dat zelfs de grootste smart van Jezus aan het Kruishout was te weten dat hij Judas niet kon redden.

Jésus mourant pleura sur les abandonnés,
Comme il sentait monter à lui sa mort humaine,
Sans voir sa mère en pleurs et douloureuse en bas,
Droite au pied de la croix, ni Jean, ni Madeleine,
Jésus mourant pleura sur la mort de Judas.
Etant le Fils de Dieu, Jésus connaissait tout,
Et le Sauveur savait que ce Judas, qu'il aime,
Il ne le sauvait pas, se donnant tout entier.

Waarom zuster, voegt Mme Gervaise er aan toe, zouden wij dan de verdoemden uit de eeuwige hel willen redden, willen redden beter dan Jezus de Verlosser?

- Maar als de laatste kreet van Jezus een kreet van smart en verzet is geweest, is dan de heilige plicht van den Christen niet om ook deze smart, dit verzet te voelen en haar diepst zielepijn uit ze in de kreet:

- Alors, Madame Gervaise, qui donc faut-il sauver? Comment faut-il sauver?

Ziedaar het eerste werk van Charles Péguy, met die mooie opdracht: ‘A toutes celles et à tous ceux qui auront vécu leur vie humaine’ en met aan het slot voluit de namen van de twintig drukkersgezellen, die het werk hadden verzorgd en die, gezien het typografisch prachtige boek, zich deze eer, hier vermeld te worden, hadden waardig getoond.

Al was dit mysteriespel dan ook een drama van verzet en strijd tegen berusting, al was anderszijds het drama niet

minder revolutionnair door het feit dat het boerinnetje, Jeanne d'Arc geleid en gedreven wordt door haar innerlijke stemmen, zonder den steun en de bemiddeling van een enkelen priester, toch kan men zich ook de pijnlijke verbazing voorstellen van zijn socialistische vrienden als Lucien Herr, Léon Blum, Albert Thomas, Jean Jaurès e.a., bij het lezen van dit heiligenleven met herderinnetjes, godsstemmen, Sint-Michiel en Sint-Margriet en waarin hun jeugdige partijgenoot de universeele socialistische republiek wijdt aan Jeanne d'Arc. Met ijskoude onverschilligheid wordt het werk ontvangen, de honderden exemplaren blijven liggen bij de vrienden, waar de schrijver het in depôt had gegeven en slechts een schaarsch exemplaar wordt verkocht van een drama waarover ieder het ten slotte eens was, dat het verscheen op het meest ongeschikte moment: Frankrijk werd bewogen door de Affaire, d.w.z. de Dreyfus-zaak.

De kapitein Dreyfus, beschuldigd waardevolle militaire papieren aan het buitenland te hebben verkocht, zuchtte al drie jaar op het Duivels-eiland, toen men (de journalist Bernard Lazare, professor Monod, luitenant Picquart e.a.) ontdekte, dat hij onschuldig was en dat de rechters hadden gedwaald, maar heel het officiëele Frankrijk, de kerk, de militaire en burgerlijke overheden verzetten zich tegen een revisie van het vonnis. Dat Dreyfus schuldig of onschuldig is, doet tenslotte weinig ter zake, redeneerde men, maar men stoort en compromitteert toch niet voor één man het leven, het behoud van een heel volk. Tegen deze ‘raison d'Etat’ verheft zich Péguy. ‘Wie moet er gered worden’, was de kreet van zijn Jeanne d'Arc geweest; ‘hier is een man, die lijdt terwille van zijn godsdienst, zijn ras.’ Dit idee is Péguy onverdragelijk: vol enthousiasme werpt hij zich in den strijd met de pen:

> Nous disions: une seule injustice, un seul crime, une seule illégalité, surtout si elle est universellement, légalement, nationalement, commodément acceptée, suffit à perdre d'honneur, à déshonorer tout un peuple. C'est un point de gangrène, qui corrompt tout le corps. Ce que nous défendons, ce n'est pas seulement notre honneur. Ce n'est pas seulement l'honneur de notre peuple, c'est l'honneur historique de toute notre race, l'honneur de nos aïeux, l'honneur de nos enfants. Plus nous avons de passé derrière nous, plus nous devons le garder pur. Une seule tache entache toute une famille, elle entache aussi tout un peuple.

Maar niet alleen met de pen strijdt hij: met zijn kameraden van de Ecole Normale vecht hij onder het zingen van: Debout, les damnés de la terre, Debout, les forçats de la faim! in de gangen van de Sorbonne, wanneer een of ander Dreyfusgezinde professor het college-geven onmogelijk werd gemaakt of voor het Paleis van Justitie, toen Zola voor zijn beroemd 'J'accuse' werd veroordeeld.

De muren van de Ecole Normale worden hem te benauwend, hij leeft te fel, te hartstochtelijk het openbare leven mee om zich nog rustig bij zijn examenstudie te kunnen concentreeren, hij verlaat de school zonder diploma, vertrouwend op zijn persoonlijke waarde en moed en..... trouwt.

Zijn vrouw was de zuster van zijn mystiek aangelegden, jonggestorven boezemvriend van het Sainte-Barbelyceum, Marcel Baudouin, en dat Péguy in het gezin Baudouin de hem zoo geëigende atmosfeer had gevonden, moge blijken uit de stille vereering der beide vrouwen, moeder en dochter, voor Louise Michel, de heldin der Commune van 1871, maar ook uit het evangelische woord dat de moeder sprak tegen den predikant Roberty na den dood van Péguy: 'Et vous savez; il n'a pas tué.' Door zijn huwelijk had Péguy de beschikking gekregen over een vrij aanzienlijk kapitaal (40.000 frs) en zijn vrouw en schoonmoeder waren het met hem eens dat een socialist dit geld moest besteden ten dienste van de sociale revolutie en in een verdachte wijk van het Quartier Latin koopt Péguy een oud pand, waarin hij zou vestigen zijn socialistische boekhandel, wat zeg ik, 'sa forteresse socialiste et dreyfusarde'. Daar zou hij zijn welgekozen texten publiceeren, typographisch keurig verzorgd, daar zou hij trachten de samenwerking te vinden tusschen handwerk en intellectueelen arbeid, kortom volgens zijn formule 'faire du travail exactement socialiste.' De winkel werd opnieuw geschilderd en den len Mei 1898 geopend 'comme un premier bourgeon du jeune printemps socialiste', de eerste stap naar de heilstaat, zooals Péguy op de banken van de Ecole Normale, ze met vurige liefde, maar ook met dichterlijke naïeviteit had geschilderd in zijn '*Marcel*, *premier dialogue de la cité harmonieuse.* Maar deze periode van geluk en stoute droomen duurde wel heel kort: het geld werd opge-

slorpt door de stapels onverkochte enquêtes en propagandalectuur en toen de zaak in een vennootschap was omgezet, begonnen voor Péguy de moeilijkheden met zijn socialistische vrienden uit de Commissie van beheer, verschil van meening over de al of niet vervolging van den bediende, die er met de kas vandoor was gegaan, strijd over de Dreyfus-affaire, toen de ‘Martelaar van het Duivels-eiland’ door het aannemen van gratie, volgens Péguy, de heiligheid van zijn zaak had verraden, strijd tenslotte over de vrijheid van geweten, toen het congres van Parijs van de socialistische pers onvoorwaardelijke onderwerping eischte aan zijn besluiten. Niet zonder een groot fond van waarheid verweet Lucien Herr zijn vroegeren discipel:

> Avec votre façon de concevoir le socialisme, vous ne pouvez être socialiste que tout seul. Au fond, vous êtes anarchiste, vous êtes péguyste. En tout cas, vous n'êtes pas des nôtres.

wat de pijnlijke conclusie meebracht:

> Nous marcherons contre vous de toutes nos forces.

II.

Met in zijn hart een diepe wonde geslagen door deze verscheurde vriendschapsbanden, straatarm, omdat zijn geheele vermogen was verslonden door zijn mislukte socialistische uitgeverszaak, maar onverzwakt in de kracht van zijn polemische strijdersfiguur, staat Péguy alleen voor de verwerkelijking van een lang gekoesterd plan: het stichten van een krant, een tijdschrift, een vrije tribune, van waar hij, onafhankelijk van welke partij of sekte ook, zijn strijd voor wat hij noemde ‘la révolution sociale’ zou kunnen voeren. De sociale revolutie d.w.z. geen economische beschouwingen, die nooit zijn belangstelling zouden hebben, maar een moreele, religieuze, mystieke opleving, een plotselinge, universeele verheffing van het menschdom, 'n barmhartigheid en rechtvaardigheid, een geestelijke wedergeboorte, een ‘revival’ zooals de Angel-Saksers zeggen.

Hij vindt onderdak bij zijn oude schoolmakkers van het Sainte-Barbelyceum, de Tharauds, en vanuit hun eenvoudige

studentenkamer, die zich weldra tot den zolder zal vullen met de onverkochte exemplaren, lanceert Péguy den 5den Januari 1900 zijn eerste *Cahier de la Quinzaine.* En vanaf dit moment zal Péguy's verder leven tot aan zijn dood toe de wanhopige strijd zijn, geestelijk zoowel als stoffelijk voor de handhaving van zijn tijdschrift.

Wat deed Péguy de later zoo bekend geworden naam 'Cahier' kiezen? Was het de herinnering aan de door zijn moeder zoo zorgvuldig bewaarde schriften, waarin de kleine schooljongen uit Orleans zijn sommetjes had opgelost of zijn kaartjes had geteekend, of was het in navolging van de beroemde 'Cahiers', waarin de derde stand in 1789 zijn klachten had opgeteekend voor de afgevaardigden naar de vergadering der Staten te Versailles? Zooals Pascal vóór 250 jaar in zijn *Lettres provinciales* de wereld buiten Parijs had opgeroepen en ingelicht over de kuiperijen en praktijken der Jezuïeten tegen de Jansenisten, zoo betitelde ook Péguy zijn eerste nummer als een Brief aan een provinciaal, die zich van verre interesseerde voor alles wat raakte aan de sociale revolutie en die Péguy verzocht hem te verstrekken alle documenten en alle inlichtingen die dezen belangrijk schenen. En hij eindigt: 'Je te prie de m'envoyer des cahiers de renseignements sans esprit de parti.'

En ook over de manier, waarop Péguy deze inlichtingsdienst zal opvatten, worden wij in dit eerste 'Cahier' ingelicht, wanneer we deze verklaring lezen, die aan duidelijkheid niet te wenschen overlaat:

> Dire la vérité, toute la vérité, rien que la vérité, dire bêtement la véitré bête, ennuyeusement la vérité ennuyeuse, tristement la vérité triste: voilà ce que nous nous sommes proposé depuis plus de vingt mois, et non pas seulement pour les questions de doctrine et de méthode, mais aussi, mais surtout pour l'action. Nous y avons à peu près réussi. Faut-il que nous y renoncions?'.... 'Qui ne gueule pas la vérité, quand il sait la vérité, se fait le complice des menteurs et des faussaires. Nous demandons simplement qu'on dise la vérité!

Wat voor een geducht en vlijmscherp polemist Péguy zich in zijn Cahiers zou toonen, dat ondervonden zijn socialistische vrienden van de Ecole Normale: al zijn opgekropte teleurstelling, zijn haat luchtte hij tegen Jaurès, omdat hij dien misschien het diepst had vereerd en in wien hij zag de ver-

persoonlijking van den Dreyfusard die het mystieke ideaal van het Recht had versjacherd voor de Politiek. En als wij later bij Péguy passages lezen als:

> Jaurès c'est un homme de marchandage, et le plus maquignon que je connaisse.... Qu'il se rassure, qu'il attende. Les vies sont longues, les mouvements contraires, qu'il ne nous tombe jamais dans les mains. Il ne rirait peut-être pas toujours....

dan denkt men aan de woorden van Lavisse over Péguy: ‘c'est un anarchiste qui a du pétrole dans son bénitier’, maar dan vraagt men zich ook af, was Péguy onschuldig, toen in de eerste opwindende dagen van Augustus 1914 een domme kogel van een verblinde één van Frankrijks grootste zonen trof?

Misschien moeten we de verklaring voor het feit, dat Péguy's pen zoo vaak in de alsem was gedoopt zoeken in zijn volgende woorden:

> Nous avons donné à la vérité ce qui ne se remplace pas, des amitiés d'enfance, des amitiés de quinze et de dix-huit ans qui devenaient complaisamment plus vieilles, qui seraient devenues des amitiés de cinquante ans....

Maar naast deze weemoedige passage wat een enthousiaste beschrijving, vol kleur, vol leven van de arbeidersoptocht door de straten van Parijs op den 19en December 1899 aan den vooravond van het groote socialistische Congres, wat een sappige bladzijden ook als hij de leugens van de politici tegenover hun kiezers hekelt. Ziehier b.v. het ezelsbruggetje, dat hij geeft aan den kandidaat-afgevaardigde:

> Il faut faire croire aux électeurs que leur compagnie est la plus agréable du monde, que leur entretien est la plus utile occupation, qu'il vaut mieux parler pour eux quinze que d'écrire pour dix-huit cents lecteurs, que tout mensonge devient vérité, pourvu qu'on leur plaise, et que toute servitude est bonne, à condition que l'on serve sous eux.

Het was een hachelijke onderneming, de exploitatie der *Cahiers de la Quinzaine* en wat een ontberingen zijn er door Péguy geleden, wat een energie ontplooid om eenige honderdtallen abonnees te vinden bij een onafhankelijk publiek buiten alle partijen staande, die sympathiseerden met Péguy's strijd voor een betere samenleving en bij die enkele honderdtallen waren dan nog tientallen die het tijdschrift gratis toegestuurd kregen, één der idealen, waarvan Péguy nooit

wilde afzien.[1)] Van de studentenkamer der Tharaud's was Peguy verhuisd naar een klein winkeltje in de Rue de la Sorbonne, vlak tegenover de beroemde universiteit. En in deze nederige omgeving werkte hij als hoofd van zijn gezin en hoofd der onderneming: dichter, drukker, uitgever, filosoof, historicus, polemist, alles tegelijk, schrijver van de 'Cahiers', maar ook de beheerder en de boekhouder en 's avonds veegde hij den winkel, zelfs het trottoir voor zijn deur. Daar achter zijn toonbank ontving hij zijn trouwe vrienden, zijn abonnees: eenvoudige, onbekende leeraren uit de provincie die van de vakantie profiteerden om Parijs te bezoeken en niet verzuimden den Directeur der 'Cahiers' met een handdruk te getuigen voor den moreelen steun in hun eentonig, ietwat triest bestaan door de Cahiers geschonken.... Daar ontving hij de copie van eenige schaarsche medewerkers en daar troonde op de eenige stoel die het winkeltje rijk was, de curieuze oud-ingenieur George Sorel, 'le père Sorel', zooals hij bij de ingewijden heette, de historicus en filosoof van het syndicalisme, de schrijver van dat merkwaardige boek *Réflexions sur la violence*, dat niet alleen het bolsjewisme van Lenin, maar ook het fascisme van Mussolini heeft geinspireerd.

Hoewel Péguy zich bij het oprichten van zijn Cahiers geen enkel letterkundig doel voor oogen had gesteld, en in zijn orgaan enkel gezien had een wapen van verdediging zijner beginselen van 'dreyfusisme et socialisme purs' en van strijd tegen de 'profiteurs', de Oweeërs van het ministerie Combes, werd zijn tijdschrift toch een der letterkundige periodieken van den eersten rang. En mochten in het begin wat al te veel afleveringen gevuld zijn met te persoonlijke aanvallen van Péguy, te veel papier gewijd zijn aan hopeloos verouderende congresverslagen en partijtwisten, naast de vlammende protesten over onderdrukte minderheden, hetzij in Finland, Polen of Armenië vindt men ook bijdragen van medewerkers met later beroemde namen, die, dank zij de Cahiers, een eerste gelegenheid tot kennismaking met het publiek vonden. Reeds vóor 1905 publiceerden de Tharauds er hun later zoo bekend geworden *Dingley*, *l'illustre écrivain*,

1) Na den oorlog zijn de *Cahiers de la Quinzaine* voortgezet door Péguy's zoon Marcel. Uitgegeven bij l'Artisan du Livre, Parijs.

en Lavergne zijn aangrijpende roman uit de Fransche onderwijzerswereld *Jean Coste.* Dit alles echter ging aan het groote publiek voorbij, maar het boek, waarvan de verschijning een evenement werd buiten den kleinen kring der abonnees, het boek, dat meer beteekende dan het letterkundig succes der Cahiers of van den schrijver alleen, maar volgens Péguy ‘un pressentiment dévoilé, révélé, la révélation, l'éclatement, la soudaine communication d'une grande fortune morale’, dat was *La Vie de Beethoven* van R. Rolland, waarvan ik niet kan nalaten hier die prachtige symbolische aanhef te citeeren:

> L'air est lourd autour de nous. La vieille Europe s'engourdit dans une atmosphère pesante et viciée. Un matérialisme sans grandeur pèse sur la pensée, et entrave l'action des gouvernements et des individus. Le monde meurt d'asphyxie dans son égoïsme prudent et vil. Le monde étouffe. - Rouvrons les fenêtres. Faisons rentrer l'air libre. Respirons le souffle des héros’.

Beroemd geworden blijft Rolland de Cahiers getrouw en met dezelfde onbaatzuchtigheid, waarmee hij later de honderdduizend francs van den Nobel-prijs zal storten in de kas van het Roode Kruis, zal hij voortgaan de opeenvolgende deelen van zijn *Jean Christophe* te publiceeren in het nederige tijdschrift van Péguy.

En naast Rollands heldenleven van Beethoven, van Michel-Angelo en van Tolstoï, verschijnen in de Cahiers de diepe, beschouwende essays van Suarès over *Pascal*, *Napoléon* en over *Dostojewsky*, die toen reeds (1912) voor den oorlog dus, bij een Fransch publiek werd binnengeleid. De filosoof Julien Benda publiceert er zijn felle aanval op de wijsbegeerte van Bergson, maar ook zijn prachtige roman *l'Ordination.* En dan met voorbijgaan van zooveel anderen noemen we nog de levendige, vaak ontroerende herinneringen aan de Commune van 1871 in de serie der *Cahiers rouges* van M. Vuillaume.

III.

Wij hebben bij het schetsen van het litteraire succes der ‘Cahiers’ den leider Péguy een oogenblik uit het oog verloren.

Ondanks den grooten, vooral moreelen steun van enkele getrouwen was Péguy een eenzame gebleven, hij, die zich solidair had verklaard ‘avec tous les damnés de la terre’.

Eenzaam in zijn eenvoudigen boekwinkel uit de rue de la Sorbonne, wanneer hij de minzame maar terecht neerbuigende groet endosseerde van zijn oude strijdmakkers die de opengevallen plaatsen na de Dreyfus-affaire hadden bezet en zich langs Péguy voortspoedden naar de Academiegebouwen tegenover zijn woning.

Niet minder eenzaam, wanneer hij, wandelend over het plateau van Sarclay in de buurt van het gehucht Lozère tusschen Bièvre en Yvette waar hij woonde met zijn gezin, zijn monologen hield met de geliefkoosde schimmen van Corneille of Hugo of Michelet en waar hij in de cadans van zijn krachtigen soldatenstap het rhythme vond voor de strophen die in hem opwelden.

Eenzaam zal hij blijven tot hij door de gebeurtenissen van 1905 steun vindt bij de volgelingen van Maurice Barrès en Charles Maurras.

Wat waren deze gebeurtenissen, die zoo'n scherpe weerklank vonden in de ziel van Péguy en eenige anderen, die in die simpele feiten met profetischen blik de aankondiging zagen van de vreeselijke werkelijkheid van 1914? In den zomer 1905 landt keizer Wilhelm te Tanger, en zijn ruitersporen rinkelend, verklaart hij de Marokko-affaire tot een Duitsche aangelegenheid, eischt van Frankrijk het aftreden van minister Delcassé. En op de bedreiging, dat het Duitsche garnizoen de vestingpoort van Metz zal verlaten, encaisseert Frankrijk deze beleediging: Delcassé gaat heen!

Péguy doorvoelde de beteekenis van dezen Juni-dag, begreep, dat een nieuwe periode was aangebroken ‘dans sa propre vie, dans l'histoire de ce pays et assurément dans l'histoire du monde’. Den volgenden morgen gaat hij met zijn vrouw naar de magazijnen van *Bon Marché* voor den inkoop van schoenen, sokken, linnen als voor een mobilisatiedag en al zal hij nog een tiental jaren op dezen mobilisatiedag moeten wachten, Péguy is voortaan bereid. Aan de gisting dezer bewogen dagen danken wij een van zijn sterkste en gaafste Cahiers: *Notre Patrie*, waarvan de titel een antwoord is op *Leur Patrie* van den anarchist Hervé, die met niet minder geestdrift in 1914 zich in Frankrijks dienst zal stellen.

Merkwaardig Cahier, dat *Notre Patrie*, wat den inhoud

betreft, maar ook om den vorm. In een inleiding met die bekende bladzijden-lange zinnen van Péguy kondigt hij aan een samenvattend Cahier samen te zullen stellen over Frankrijks interne geschiedenis der laatste jaren die zijn ‘bekroning’ vindt in het ministerie Combes, maar dan beschrijft hij hoe zijn gespannen geest verstrooiing vindt in het bewonderen van de blije menigte die zich beweegt in de door de zon beschenen straten, naar buiten gelokt door de feesten, ter eere van den op bezoek zijnden Spaanschen Koning. Wonderlijk volk, merkt Péguy niet zonder ironie op, dat de speciaal voor hem ingestelde leergangen der volksuniversiteit versmaadt en voor wie er geen grooter genot schijnt te bestaan dan een militaire stoet te zien voorbijtrekken, wier gaan de zon weerkaatsen doet.

> Comme si trois misérables chevaux, qui passent, en tapant du pied, les sots, formaient un spectacle plus intéressant que celui que nous donnent gratuitement tant d'honorables professeurs, qui parlent, assis, derrière un petit bureau tapis vert, quelques-uns debout, quelques-uns marchant même et gesticulant sur l'estrade avec leurs grands bras maigres, leurs manchettes, et leurs faux-cols.

En deze antithese brengt den schrijver tot een lange beschouwing over den pacifist Hugo die zijn grootste inspiratie heeft gevonden in de militaire glorie van het Napoleontische tijdperk, hetzij voor een loflied op de oude garde gevallen bij Waterloo, hetzij voor den vloekzang tegen Napoléon le Petit (d.i. Napoleon III), antithese gesymboliseerd door de kurassiers, die met brandende toortsen de wacht houden bij het lijk van den dichter onder de gewelven van de Arc de Triomphe. Dan temidden van de feestroes schreeuwen de krantenventers door de straten dat een anarchist een bom heeft geworpen naar het koninklijk rijtuig, waardoor de bekoring van het feest voor de argelooze feestgangers is verstoord. En tenslotte na de feestweek de benauwende werkelijkheid: ‘la France sous le coup d'une invasion allemande imminente.’

Misschien is Péguy's geestdriftige stemming in 1905 voor een deel te verklaren uit het verlangen om een grooten tijd mee te beleven, bevrijd te worden van de nietige beslommeringen die het verschijnen van elk Cahier weer meebracht. Maar daarnaast is er iets anders, een diepere kern. Sedert

de groote Revolutie heeft zich in de Fransche harten de idee geworteld, dat Frankrijk een zending heeft te vervullen, heeft te zijn de bevrijde gids der menschheid. Op kenmerkende wijze zijn nationale en algemeen menschelijke begrippen vervlochten: in 1789, 1830, 1848 heeft Frankrijk voor de wereld de vrijheid veroverd. In zijn *Mystère de la Charité de Jeanne d' Arc* (1910), een nieuwe bewerking van zijn jeugddrama, wijst Péguy op de missie van het Fransche volk. Jeanne hoort het discipelenverraad van den Olijfberg; vol verontwaardiging barst het kind uit:

> Jamais nous autres nous ne l'aurions abandonné, jamais nous autres nous ne l'aurions renoncé, c'est la vérité. Je dis seulementì: jamais les gens de par ici, jamais nous autres, jamais des Lorrains, jamais les gens de la vallée de la Meuse, jamais des paroissiens de nos paroisses....

Geen Franschman, geen Hugo noch Michelet heeft vuriger geloofd aan de heilige roeping van zijn volk dan Péguy, en wie mocht denken, dat er een afstand ligt tusschen den nationalistischen Péguy van na 1905 en den socialistischen revolutie-verheerlijker uit zijn jeugd, die herleze zijn lofzang op de ‘sabotiers’, de klompensoldaten der Revolutie, geschreven na zijn ‘bekeering’.

> Ils étaient heureux, les bougres. Ils faisaient quelque chose. Et ils savaient très bien qu'ils faisaient quelque chose. - Leurs sabots, leur pied nu a obtenu de ce monde un retentissement qui n'a été donné à nul homme depuis. Leur pied nu a obtenu de l'instrument du monde une résonance, des cordes, des roules de ce monde, une résonance, un retentissement que nul n'en a tiré depuis.

Nooit zal Péguy zijn socialistisch verleden verloochenen. Wanneer zijn vroegere strijdmakker, Daniel Halévy, in een oogenblik van neerslachtigheid, zijn pessimistische beschouwing publiceert over de Dreyfus-affaire, wanneer hij in zijn *Apologie pour notre passé* verklaart, dat hij en zijn vrienden door die gebeurtenis voor hun leven zijn geteekend, dan antwoordt Péguy met dat krachtige, fiere *Notre jeunesse* (1910), waarin hij Halévy toeslingert:

> Nous fûmes grands. Mais nous n'avons rien, nous n'avons rien fait dont nous n'ayons à nous glorifier. Dont nous ne puissions, dont nous ne devions nous glorifier. On peut commencer demain matin la publication de mes oeuvres complètes. On pourrait même y ajouter la publication de mes propos, de mes paroles complètes. Il n'y a pas, dans tous ces vieux cahiers, un mot que je changerais.... Non seulement il n'y a pas une

> virgule que nous ayons à désavouer, mais il n'y a pas une virgule dont nous n'ayons à nous glorifier.

Het is dan ook moeilijk bij Péguy te spreken van een bekeering. Bij hem, die zelf het woord ‘conversion’ verafschuwde, niet die felle, plotselinge, verscheurende omkeer, dat heftig aangrijpen, dat een afgrond laat tusschen heden en verleden, dat van een Saulus een Paulus maakt.

In zijn *Notre Jeunesse* had Péguy dan ook elke nadrukkelijke verklaring achterwege gelaten omtrent zijn evolutie van ongeloof tot geloof en het is slechts door de getuigenissen van zijn trouwen vriend Joseph Lotte, zijn ouden schoolmakker van het Sainte-Barbepensionaat, dat we ingelicht zijn over de religieuze angsten en nooden van Péguy. Lotte, die zelf een ernstige innerlijke crisis had doorgebracht tengevolge van huiselijke smart, zocht in de zomervacantie van het jaar 1908 zijn vriend op, dien hij terneergeslagen, uitgeput en ziek aantrof, en ziehier wat Lotte vertelt:

> A un moment il se dressa sur le coude et les yeux remplis de larmes: ‘Je ne t'ai pas tout dit... J'ai retrouvé la foi.... Je suis catholique.’ Ce fut soudain comme une grande émotion d'amour; mon coeur se fondit et pleurant à chaudes larmes, la tête dans les mains, je lui dis presque sans moi: ‘Ah! pauvre vieux, nous en sommes tous là.

Was het een wonder, dat het jongetje, geboren en opgegroeid in de schaduw der kathedraal van het oude Orleans, de vurige jongeling strijdende voor het heilig recht tijdens de Dreyfus-affaire, dat de groote bewonderaar van Corneille's geestelijk drama Polyeucte, de felle aanhanger van Bergsons intuïtieve wijsbegeerte, de dichter tenslotte van het vrome meisje uit Domrémy, was het verwonderlijk, dat deze den weg terugvond tot het Katholieke geloof?

Maar wat een worstelingen voor Péguy, deze overgang tot het katholieke geloof, voor Péguy, die nooit de gehoorzame zoon der moederkerk is geworden.

‘Figure-toi, zegt hij tegen Lotte ‘que pendant dix-huit mois je n'ai pu dire mon Notre-Père. “Que votre volonté soit faite”, je ne pouvais dire ça....’

En van orthodoxe zijde niet alleen mag men den vreemden bekeerling van hoogmoed beschuldigen, die bekent: Tu comprends, je suis de ces catholiques qui donneraient tout saint

Thomas pour le *Stabat*, le *Magnificat*, l' *Ave Maria* et le *Salve Regina*, wie durft de gegrondheid te loochenen van zijn klacht: ‘dans toute l'Eglise il n'y a pas une once de charité.’

Péguy blijft buiten de gemeenschap der kerk, buiten de Communie, ondanks de beden van zijn stervenden vriend Dom Baillet, ondanks de onmeedoogenlooze pressie van den bekeerling Maritain, die van Péguy eischte ontbinding van zijn ‘concubinaat’ of anders de doop der kinderen, zoo noodig tegen den wil der moeder in.

Maar ligt de diepe grond van Péguy's wegblijven van de Communie niet hierin, dat hij, die deze communie als het groote sacrement beschouwde, welke den Christen de genade der uitverkorenen schonk, geen vrede kon hebben met deze scheiding in uitverkorenen en verdoemden, geen uitverkoren zijn kon accepteeren, zoolang deze genade niet aan ieder werd geschonken? Eén troost was Péguy gebleven, de troost van het gebed, het gebed tot God, maar bovenal tot ‘Notre Dame’

En wanneer, in het voorjaar van 1911, hij na een korte reis naar Orleans thuisgekomen, zijn jongste zoon ziek terneer ligt aan de typhus, stervend wellicht, dan neemt Péguy als een vrome uit de Middeleeuwen zijn wandelstaf en doet te voet de pelgrimstocht van zijn woonplaats naar de Cathedraal van Chartres om daar te bidden voor het behoud van zijn zieke kind. En wanneer hij langs den stoffigen weg door het onmetelijke vlakke land van Beauce eindelijk boven de boomen uit de machtige kathedraal ziet rijzen, dan verklaart hij aan Lotte later, was het een extase: ‘je ne sentais plus rien, ni la fatigue, ni mes pieds. Toutes mes impuretés sont tombées d'un coup.’ En luistert, in welke schoone verzen hij deze extase heeft vertolkt:

> Etoile du matin, inaccessible reine,
> Voici que nous marchons vers votre illustre cour,
> Et voici le plateau de notre pauvre amour,
> Et voici l'océan de notre immense peine.
>
> Vous nous voyez marcher sur cette route droite,
> Tout poudreux, tout crotté, la pluie entre les dents.
> Sur ce large éventail ouvert à tous les vents
> La route nationale est notre porte étroite.
>
> Nous somme s nés pour vous au bord de ceplateau
> Dans le recourbement de votre blonde Loire,

Et ce fleuve de sable et ce fleuve de gloire
N'est là que pour baiser votre auguste manteau.

Nous sommes nés au bord de votre Beauce plate
Et nous avons connus dès nos premiers regrets
Ce que peut recéler de désespoirs secrets
Un soleil qui descend dans un ciel écarlate.

Un homme de chez nous, dans la glèbe féconde,
A fait jaillir ici d'un seul enlèvement
Et d'une seule source et d'un seul portement
Vers votre assomption la flèche unique au monde.

Tour de David voici votre tour beauceronne.
C'est l'épi le plus dur qui soit jamais monté
Vers un ciel de clémence et de sérénité,
Et le plus beau fleuron dedans votre couronne.

D'ici vers vous, ô Reine, il n'est plus que la route.
Celle-ci nous regarde, on en a fait bien d'autres.
Vous avez votre gloire et nous avons les nôtres.
Nous l'avons entamée, on la mangera toute.

Quand on nous aura mis dans une étroite fosse
Quand on aura sur nous dit l'absoute et la messe,
Veuillez-vous rappeler, reine de la promesse,
Le long cheminement que nous faisons en Beauce.

Quand nous aurons quitté ce sac et cette corde,
Quand nous aurons tremblé nos derniers tremblements,
Quand nous aurons râlé nos derniers râlements,
Veuillez vous rappeler votre miséricorde.

Nous ne demandons rien, refuge du pécheur,
Que la dernière place en votre Purgatoire,
Pour pleurer longuement notre tragique histoire,
Et contempler de loin votre jeune splendeur.

IV.

Wij kunnen begrijpen, dat de dichter bij wien de religieuze inspiratie zulke zuivere gedichten doet opwellen aan zijn trouwen vriend Lotte biecht: ‘Notre Dame m'a sauvé du désespoir. Maintenant je me laisse faire, je ne m'occupe plus qu'à produire: il faut que je produise jusqu'à ce que je meure. Je n'ai plus le droit de m'arrêter.’ Het eerste werk van zuiver katholieken geest is het mysteriespel van Jeanne d'Arc, die nieuwe bewerking van zijn jeugddrama en waarin we nog zoo sterk de weerklank vinden van Péguy's eigen bitteren ziele-

strijd, waarin het kleine vrome boerenmeisje uit Domrémy (die, zooals haar vriendinnetje zegt ‘est parmi nous, n'est pas comme nous, ne sera jamais comme nous) zich afvraagt of het bloed van den Christus niet tevergeefs gestort is en vertwijfelend bidt: ‘O, mon Dieu, si on voyait seulement le commencement de votre règne! Mais rien, jamais rien....[1)]

Maar daar verschijnt in het tweede deel van de trilogie der Mysteriespelen van Péguy (of beter het voorspel slechts), *Le Porche du Mystère de la deuxième Vertu*, (1911), de kleine hoop, voortschrijdend tusschen haar grootere zusters, geloof en liefde,

> la petite espérance
> qui s'endort tous les soirs,
> dans son lit d'enfant,
> après avoir bien fait sa prière,
> et qui tous les matins se réveille et se lève
> et fait sa prière avec un regard nouveau.’

De socialist Péguy, die in zijn jeugd zijn heil had gezien in ‘la mystique de la cité’, zooals zijn formule luidde, is thans de dichter geworden van ‘la mystique du Salut’. Ook in het derde ‘deel’ dezer triptiek, *Le mystère des Saints Innocents* (1912), al is hier niet de blijde toon van het tweede deel, al klinkt hier weer de toon van twijfel uit zijn eerste stuk:

> O Saints Innocents, sera-t-il dit que vous serez et que vous êtes
> Les seuls innocents.
> Sera-t-il dit qu'il y a dans la vie et dans l'existence de cette terre,
> une telle amertume, une telle lassitude,
> Une telle ingratitude,
> Une telle flétrissure,
>
> Que les plus grandes saintetés du monde n'effaceront jamais ce pli?

Maar wat te vreezen was, gebeurde. ‘Le Cahier [des Saints Innocents] est tombé dans un silence de plomb,’ schrijft hij aan Lotte. Men had in de eerste tien dagen na de publicatie geen tien exemplaren verkocht. Wantrouwen vond hij van de zijde der orthodoxe katholieken, verbazing bij zijn vrijsocialistische vrienden der ‘Cahiers’, waarvan sommigen zich haastten hun abonnement op te zeggen. Was het wonder,

1) Na den oorlog heeft een klein theater d'avant-garde, *L'Art et l'Action*, onder leiding van Mme Lare, Péguy's mysteriespel opgevoerd.

dat een grenzelooze bitterheid zich af en toe meester maakte van Péguy, bitterheid die hij lucht gaf in felle, meedoogenlooze onrechtvaardige pamfletten, tegen Jaurès met uitlatingen als*:* En temps de guerre il n'y a qu'une politique, et c'est la politique de la Convention nationale. Mais il ne faut pas se dissimuler que la politique de la Convention nationale, c'est Jaurès dans une charrette et un roulement de tambour pour couvrir cette grande voix' of tegen de Sorbonne met professoren als Lavisse, dien hij verafschuwde en wien hij dreigementen tegenslingert als de volgende:

> Je n'endurerai pas qu'un Lavisse, quand même il serait de vingt Académies, vienne impunément faire des facéties et des grossièretés sur la carrière de peines et de soucis, de travail et de détresses de toutes sortes que nous fournissons depuis vingt ans.... Il s'est assez occupé de moi cette année. Qu'il recommence à s'occuper de Louis XIV. Que ce gros fossoyeur porte sa main papale sur quelque cadavre moins récalcitrant.....

Péguy erkende zelf het vernederende dezer uitlatingen 'je me rends bien compte, schreef hij, de tout ce qu'il y a de bas à relever ces bassesses, et la haine et l'envie et l'ordure et la honte.'

En toch werden ze geschreven, toch gepubliceerd. Waarom? 'Tout ce que je demande, c'est que tout fiel crève sur ces fielleux et que bientôt je puisse retravailler d'un coeur pur.'

En hij werkt met koortsachtigen ijver, met een scheppingsdrang die hem aangrijpt en overweldigt. In de *Entretiens*, gesprekken met Péguy door Lotte na hun onderhoud opgeteekend, vinden we getuigenissen als*:* 'Je n'ai pas de répit, il ne faut pas que j'aie de répit; alors je produis tout le temps, dans le train, en tramway' of 'Jamais je ne me suis senti la tête si pleine. J'ai douze volumes tout prêts.' En zooals de vrome handwerker uit de middeleeuwen zijn wandtapijten weefde, ter eere van de Moedermaagd, voor de kathedralen van Parijs, van Chartres of van Beauvais, zoo dicht Péguy zijn *Tapisserie de Notre Dame* of zijn *Tapisserie de sainte Geneviève*, niet in rhythmisch proza ditmaal, maar in sonnetten, terzinen of vierregelige strophen van klassieke schoonheid, zooals wij ze reeds citeerden over zijn pelgrimstocht naar Chartres.

Maar de grootste verrassing, die hij zijn abonnees, zelfs

zijn meest intieme vrienden bereidde, dat was een geweldig cahier van vierhonderd bladzijden, bevattend één groot gedicht *Eve* van achtduizend alexandrijnen, zonder hoofdstukken, zonder indeeling, zonder een enkel rustpunt en geschreven in enkele weken slechts.

'Eve, c'est toi, c'est moi, tu comprends, c'est le pécheur de la plus commune espèce' verklaart hij geheimzinnig aan Tharaud. 'Et il s'agit tout le temps de savoir comment ce bougre-là sera sauvé ou damné.'

Eva is gevallen en met haar val begint de nood en het lijden der menschheid en Péguy vereert en bezingt haar, omdat zij het eerst weende om vergaan geluk:

> Et moi je vous salue, ô la première femme
> Aïeule aux longs cheveux, mère de Notre-Dame
>
> Et je vous aime tant, mère de notre mère,
> Vous avez tant pleuré les larmes de vos yeux.
> Vous avez tant levé vers de plus pauvres cieux
> Un regard inventé pour une autre lumière.....

Maar ook *Eve* verschijnt onopgemerkt met zijn ontroerend schoone passages, met die profetische versregels die tien maanden later heel Frankrijk van buiten kent en die 'vont être l'épitaphe de nos générations détruites.' (Halévy).

> Heureux ceux qui sont morts pour la terre charnelle,
> Mais pourvu que ce fût dans une juste guerre.
> Heureux ceux qui sont morts pour quatre coins de terre,
> Heureux ceux qui sont morts d'une mort solennelle.
>
> Heureux ceux qui sont morts dans les grandes batailles,
> Couchés dessus le sol à la face de Dieu.
> Heureux ceux qui sont morts sur un dernier haut lieu,
> Parmi tout l'appareil des grandes funérailles.
>
> Heureux ceux qui sont morts pour des cités charnelles,
> Car elles sont le corps de la maison de Dieu.
> Heureux ceux qui sont morts dans cet embrasement,
> Dans l'étreinte d'honneur et le terrestre aveu.
>
> Car ce voeu de la terre est le commencement
> Et le premier essai d'une fidélité.
> Heureux ceux qui sont morts dans ce couronnement
> Et cette obéissance et cette humilité.
>
> Heureux ceux qui sont morts, car ils sont retournés
> Dans la première argile et la première terre.
> Heureux ceux qui sont morts dans une juste guerre.
> Heureux les épis mûrs et les blés moissonnés.

Tevergeefs trachtte de trouwe Lotte in een klein tijdschriftje, dat hij publiceerde, het *Bulletin des professeurs catholiques de l' Université*, door het geven van groote citaten en uitvoerige commentaren het werk van Péguy bekend te maken, het resultaat was ontstemming bij zijn orthodoxe lezers, ja zelfs, dat hij in zijn nederige woning te Coutances bezoek kreeg van een geestelijke rechtstreeks uit Rome gezonden om hem te waarschuwen voor zijn gevaarlijken vriend. Want Péguy was geen gehoorzaam zoon der kerk! Toen den 1sten Juni 1914 de werken van Bergson op den index waren geplaatst en diens intuïtieve philosophie die de kerk tevoren als een dankbaar instrument aanvaard had in haar strijd tegen het determinisme, veroordeeld was, had Péguy even te voren een bewonderend Cahier gewijd aan zijn vereerden meester en onder anderen geschreven ‘quand Bergson a fait jaillir sa méthode, il a con quis sa part dans l'histoire éternelle.’ En toen deze *Note sur M. Bergson et la philosophie bergsonienne* verscheen, erkende de meester, ‘il a connu ma pensée la plus secrète, telle que je ne l'ai pas exprimée, telle que j'aurais voulu exprimer.’ Smartelijk was Péguy getroffen toen Lotte (die zijn vriend steeds onkundig heeft gehouden van het geheimzinnig priesterbezoek) zijn vriend waarschuwde voor de leer van Bergson en de laatste bladzijde, die Péguy geschreven heeft, op den ochtend van het uitbreken van den oorlog, is een felle aanklacht tegen den Index, dien hij niet had gevonden in zijn Orleanschen Catechismus, waarin wel de goede God, het verhaal der schepping, de Heilige Maagd, de engelen, de heiligen, de feestdagen, het gebed, de sacramenten, ja ook de zeven hoofdzonden figureerden, maar geen index: ‘il y avait tout, les murailles de Jéricho, la baleine de Jonas, Josué, Judith, Jésus-Christ, Daniel dans la fosse aux lions, le Saint-Esprit qui était une Colombe, Dieu le père qui était un triangle, mais il n'y avait pas l' Index!’

Maar de oorlog brak uit en Péguy bleef op die wijze wellicht voor het lot van Bergson bewaard.

Wij herhalen hier niet het ontroerende verhaal der gebroeders Tharaud, hoe Péguy, sinds lang bereid, zich losmaakt van vrouw en kinderen, afscheid neemt van oude vrienden met wie hij lang was gebrouilleerd, ja zelfs de oude dienstbode

van zijn vriendin Mme Favre-Maritain omhelst, de oude Thérèse die hem eens had gefroisseerd, en evenmin volgen wij Péguy's etappes langs den korten heldenweg aan de hand van het boek van zijn wapenbroeder Boudon.

Weggesneld met die nobele illusie: ‘Grande amie, je pars, soldat de la République, pour le désarmement général, pour la dernière des guerres’, valt hij weinige weken later en ligt daar ‘étendu sur la terre chaude et poussiéreuset parmi les larges feuilles vertes, tache noire et rouge au milieu de tant d'autres,

.....Couché dessus le sol à la face de Dieu,

zooals hij zelf eens had geprofeteerd.

Deze dood een bekroning van een leven in den dienst van het ideaal gestreden, deze dood een getuigenis van de waarheid van zijn werk en terecht mocht Barrès schrijven: ‘ce mort est un guide, ce mort continuera plus que jamais d'agir, ce mort plus qu'aucun est aujourd'hui vivant.’

Besluiten we deze studie met dit mooie citaat van Van Nijlen als hij aan het slot van zijn boek de eenheid van Péguy's leven formuleert:

> Het kind dat vlijtig landkaarten kleurde in zijn klein geboortehuisje van Orléans, de hartstochtelijke jongeling, ‘cet ardent et sombre et stupide jeune homme’, zooals hij zichzelf noemde, de strijder voor een socialistisch ideaal, die uit de stille provincie naar het luidruchtige Parijs kwam, de uitgever van het tijdschrift in de rue de la Sorbonne, de bedevaarder die van Parijs te voet naar Chartres ging om in de schoonste der fransche kathedralen te bidden voor de genezing van zijn stervenszieke kind, de luitenant die met doorboord voorhoofd op het slagveld viel, zij vertoonen allen, in andere gedaanten, dezelfde hoedanigheden en dezelfde deugden. Nooit was in iemand de harmonie tusschen den mensch en den kunstenaar zoo volkomen. Nooit was het genie zoo eenvoudig, zoo gewoon, zoo alledaagsch: in een klein huisje, te midden de leden van zijn gezin, een stille Fransche burger met een baard.

R. WIARDA.

Thomas Mann's ‘Zauberberg’.

Thomas Mann is ongetwijfeld één der meest voortreffelijke en belangrijke prozaschrijvers van het hedendaagsche Duitschland; hij is tevens een kunstenaar, die meer dan wie ook van zijn tijdgenooten zich rekenschap heeft gegeven van de bijzondere geaardheid zijner persoonlijkheid en zijner kunst: het autobiografisch element in zijn werken is zeer groot en met zeldzame openhartigheid heeft hij ons talrijke malen verteld van de aandrift tot zijn scheppen als kunstenaar, van zijn werkwijze, van de invloeden van anderen, die hij ondergaan heeft en van zijn houding ten opzichte van de cultureele problemen van dezen tijd (‘*Betrachtungen eines Unpolitischen*’; ‘*Rede und Antwort*’; ‘*Bemühungen*’).

Gelijk men weet is het werk van Thomas Mann, waarmede hij vóór bijna dertig jaren in zijn land bekend en spoedig beroemd is geworden, de groote roman ‘*Buddenbrooks*, *Verfall einer Familie.*’ Aangezien in dit jeugdwerk reeds de geheele persoonlijkheid en de bijzondere schrijfwijze van den auteur tot uiting komt, wil ik eerst eenige regels wijden aan dit boek, over welks ontstaan Thomas Mann ons onlangs in een rede, gehouden bij gelegenheid van het 700-jarig bestaan van zijn geboortestad Lübeck, volledig heeft ingelicht. Wij hooren dan, dat hij vooral psychologisch proza in den vorm van een naturalistischen roman heeft willen geven. Schopenhauers pessimisme, Wagners muziek en Nietzsches décadence-psychologie waren de geestelijke en artistieke machten, die van beslissende beteekenis voor de levenshouding en kunstopvatting van den jeugdigen Thomas Mann zijn geweest. Psychologische ‘short-stories’ waren zijn eerste letterkundige voortbrengselen toen hij nog volontair eener

brandassurantiemaatschappij in München was. Daarna, met zijn broer Heinrich in Rome verblijf houdende, leest hij den roman der gebroeders Goncourt: ‘Renée Mauperin’ en, verrukt door de bijzondere, ‘losse’ compositie en de uiterst nauwkeurige observatie in dit boek, besluit hij op dezelfde wijze een grooteren roman te gaan schrijven in den geest der scandinavische familieromans, gelijk die van Kielland en Jonas Lie. Hij ontwerpt een roman van pl.m. 250 pagina's in 15 hoofdstukken, maakt tallooze aanteekeningen, stamboomen, chronologische schema's, verzamelt psychologische curiosa en maakt politieke economische en sociale studies over zijn geboortestad. Dit boek, dat het leven en sterven van vier generaties Lübecker kooplieden zal uitbeelden, wordt onder het werk steeds grooter: hij ziet zich genoodzaakt steeds uitvoeriger de voorgeschiedenis der personen te behandelen en al schrijvende groeit het, als novelle ontworpen werkje aan tot een machtig epos van bijna 1000 pagina's. In dezen roman, dien ik reeds vroeger uitvoerig besprak (in mijn ‘Studies over hedendaagsche duitsche letterkunde’), heeft Thomas Mann zich in de eerste plaats als een groot stijlkunstenaar en als een zeer bijzonder psycholoog doen kennen, voor wien het naturalistische détail slechts middel tot doel is. Hij wil vóór alles ‘Beseelung’, psychische doorstraling van de werkelijkheid geven; hij zoekt naar de meest kenschetsende bewegingen, houdingen, gesticulaties, alleen om het psychische uit te beelden. Het lichamelijke is voor hem slechts van beteekenis als reflex en symbool van een zielstoestand of gemoedsbeweging. En daardoor is hij aan de nieuwe romantiek, die zich pl.m. 1900 in heel West-Europa openbaarde, verwant. Want deze wil immers vóór alles de ontleding en uitbeelding van het psychische in symbolische vormen geven. Deze romantici staan afwijzend ten opzichte van den vooruitgang der maatschappij en de opvoeding der massa, door de kunst, waarin de naturalisten vast geloofden; een ‘ironische’, ‘indifferente’ levenshouding is voor hen de eenige mogelijke. Het zijn geen robuste, evenwichtige persoonlijkheden, gelijk de meeste naturalisten, maar zéér kwetsbare, zéér eenzame en al te spoedig uitgeputte kunstenaars, wier ideaal is: de grootst mogelijke gevoeligheid, de uiterste verfijning der waarneming, de meest individueele en gedifferen-

tiëerde uiting van subtiele schoonheidservaringen en gemoedstoestanden. Ze hebben een sterke belangstelling voor het pathologische en voor degeneratieverschijnselen. Uit hun werken blijkt dezelfde 'sympathie voor den dood' als in die van de duitsche romantiek van 100 jaar geleden. Maar, hoewel Thomas Mann zéér veel gemeen heeft met de generatie, waartoe ook *Von Hofmannsthal* en *Schnitzler* behooren, onderscheidt hij zich toch van de meesten dezer 'aestheten,' doordat hij verontrust en gekweld wordt door een zuiver *moreel* probleem, dat hem het indifferente aestheticisme van zijn jeugd deed overwinnen en hem ten slotte tot een moralist heeft gemaakt.

Wat is het probleem, dat Thomas Mann gedurende zijn geheele leven heeft verontrust? Het is dat van de verhouding tusschen den 'burger' en den literator, dat tenslotte niets anders is dan de vraag naar de verhouding van moraal en schoonheid. In enkele van zijn novellen ('Tristan', 'Tonio Kröger') hooren wij een ontroerende, bittere klacht van een mensch, die alles slechts door het medium van de kunst kan zien in zijn verwording; een klacht over de ongezonde en onnatuurlijke levenshouding van een schrijver voor wien de kunst een heilige roeping is, maar die voelt, dat dit kunstenaarschap voor hem noodlottig wordt, omdat door de voortdurende observatie en analyse van zichzelf en anderen, de kloof tusschen hem en het natuurlijke leven steeds dieper gaapt en hij inplaats van de extaze van het scheppen, innerlijke leegte en dorheid in zich voelt. Maar hij tracht de ballingschap van den kunstenaar te overwinnen. Hij snakt naar eenvoud en eenheid, naar spontane aanvaarding van het gave en gulle leven; hij wil opgenomen worden in de gemeenschap ('Tonio Kröger'). Maar ten slotte blijkt, dat de eenzaamheid de eenig mogelijke bestaanswijze blijft en de ironie zijn laatste wijsheid is. Want, zoo zegt hij in de 'Betrachtungen eines Unpolitischen':

> 'Ironie ist immer Ironie nach beiden Seiten hin; sie richtet sich gegen das Leben sowohl wie gegen den Geist, und dies nimmt ihr die grosze Gebärde, dies gibt ihr Melancholie und Bescheidenheit. Melancholisch und bescheiden ist auch die Kunst, sofern sie ironisch ist, - oder sagen wir richtiger: der Künstler ist so. Denn das Gebiet des Sittlichen ist das des Persönlichen. Der Künstler also, sofern er Ironiker ist, ist melancholisch

> und bescheiden; die “Leidenschaft”, die grosze Geste, das grosze Wort versagen sich ihm, ja, geistig kann er nicht einmal zur Würde gelangen. Die Problematik seiner Mittelstellung, seine Mischlingsnatur aus Geist und Sinnlichkeit, die “zwei Seelen in seiner Brust” verhindern das. *Ein Künstlerleben ist kein würdiges Leben*, *der Weg der Schönheit kein Würdenweg*’.

Dit was de houding van Thomas Mann ten opzichte van het bovengenoemde probleem kort vóór den oorlog (‘Der Tod in Venedig’) en ook nog gedurende dezen. (‘Betrachtungen eines Unpolitischen’). In zijn nieuwste boek ‘Der Zauberberg’ zien wij nu, dat de schrijver een ander geworden is. Thomas Mann is niet langer een uitsluitend ironisch Leven en Kunst beschouwende, vereenzaamde kunstenaar, maar hij heeft zich allengs tot cultuurcriticus, tot moralist en didacticus ontwikkeld. Hij heeft het indifferente aestheticisme overwonnen; moreele en politieke problemen hebben thans zijn volle belangstelling. Hoewel de neiging tot beschrijving van pathologische en van degeneratieverschijnselen gebleven is, beschouwt hij thans de romantische ‘sympathie voor den dood’ als een noodlottige dwaling. Had hij in ‘Der Tod in Venedig’ den ondergang van den held van het verhaal uitgebeeld, thans wil hij de genezing en loutering van de hoofdpersoon laten zien.

Over het ontstaan van den ‘Zauberberg’ is ons het volgende bekend:

In 1913 bezocht Thomas Mann zijn vrouw in Davos. Hij bleef daar 3 weken in een sanatorium en werd verkouden; men toonde hem een ‘vochtige plek’ in zijn long aan en de doctoren wilden hem overhalen, daar boven te blijven, om zijn volledige genezing af te wachten. Maar Thomas Mann vluchtte naar de ‘laagvlakte’, wellicht onbewust de gevaren beseffend, die hem gedurende een verblijf daar boven bedreigden. Hij wilde nu eerst in een kleine novelle uitsluitend de komische zijde van de zonderlinge verbinding: lijden, ziekte èn onbedwingbare zucht naar genot in dergelijke sanatoria, uitbeelden. Maar de kleine novelle groeide in den loop van 10 jaren aan tot een geweldigen, tweedeeligen roman van bijna 1300 pagina's.

Feitelijk bestaat de ‘Zauberberg’ uit twee romans, die maar

zeer los met elkaar verband houden: ten eerste de sanatoriumroman, die de duidelijk uitgesproken strekking vertoont de noodlottige moreele gevolgen van het sanatoriumleven voor den t.b.c.-lijder te laten zien, ten tweede de z.g. 'Bildungsroman', die gelijk Goethe's 'Wilhelm Meister', Gottfried Keller's 'Grüner Heinrich', e.a., de ontwikkeling, vorming, bewustwording en loutering van een jongen man willen uitbeelden en waarin de schrijver een aantal personen laat optreden, die den jongen Hans Castorp een tijd op zijn levensweg begeleiden en hem beïnvloeden. (De Italiaansche literator Settembrini, de Jezuïet Naphta en de Hollander Peeperkorn). Eén motief is er, dat in beide romans van groote beteekenis is en zijn 'Leitmotiv' kan worden genoemd: dat is het begrip van den Tijd. Het boek begint dadelijk met een uiteenzetting over den tijd en zijn betrekkelijkheid. De tijd is niet te 'begrijpen', alleen mechanisch te meten. Zonder vaste maatstaven, gelijk klokken en kalenders, zouden we alle tijdsbewustzijn verliezen. Hebben we feitelijk wel een orgaan, om den tijd waar te nemen, gelijk. wij dat voor de ruimte hebben? vraagt hij. De tijd heeft alleen zin voor ons, doordat we een vaste verdeeling in minuten, uren, enz. maken, die van conventioneelen aard is. De tijd wordt, als we zonder vaste bezigheid zijn en hem dus niet 'verdrijven' kunnen, tot een niets, want wij hebben dan geen houvast meer, we worden a.h.w. 'betooverd'. Thomas Mann noemt den tijd het 'element' van het verhaal, zooals deze het element van het leven is en met dit verbonden, gelijk de lichamen aan de ruimte. Hij vertelt van opiumschuivers, die in een roes van enkele oogenblikken het gevoel hadden, alsof ze jarenlang in dezen toestand verkeerden, van mijnwerkers, die door een ongeluk eenige uren van de wereld afgesloten waren en die meenden dagen lang onder den grond te zijn geweest. Evenals in deze abnormaal schijnende gebeurtenissen de tijd een pathologisch te noemen beteekenis heeft, evenzoo wil de schrijver van den 'Zauberberg' laten zien, hoe de patiënten in een sanatorium het 'normale' tijdsbewustzijn verliezen en a.h.w. in een glazen stolp, afgesloten van de buitenwereld een geheel ander leven met een geheel ander tijdsbesef leiden. De Tijd zelve wordt daarom het feitelijke onderwerp van het boek genoemd, het is de a.h.w. maatstaf-

looze en daarom ‘tijdelooze’ wijze van bestaan in een sanatorium, die de schrijver wil uitbeelden en waarvan hij ons de noodlottige gevolgen wil toonen.

Beschouwen we eerst de hoofdfiguur van het boek, Hans Castorp. Hij is een jong Hanzeaat, gelijk Thomas Mann zelf, een type mensch, die hij uit eigen ervaring het beste kent en het liefste uitbeeldt. Hij wordt, ‘ein Sorgenkind’ des levens genoemd: hij is niet sterk van lichaam; vroeg wees geworden groeit hij bij familie op. Hij blijkt een niet bijster schrander jongmensch te zijn, die geen enkele bijzondere eigenschap vertoont. Hij wordt scheepsbouwingenieur, maar is door zijn vaderlijk erfdeel financiëel onafhankelijk.

Er behoort geen geringe moed toe, om een zoo onopvallend persoon tot de hoofdfiguur van zulk een omvangrijk werk te maken, want Hans Castrop vertoont niets fascineerends, evenmin iets heroïsch; hij is het type van den doorsneemensch, die ook in geestelijk opzicht volkomen pretentieloos is. Maar als wij nader met hem kennismaken blijkt spoedig dat deze middelmatige, onbelangrijke Hans Castorp enkele zonderlinge en afwijkende eigenschappen vertoont. Hij denkt zéér dikwijls aan den Dood; wiens mysteriën hij al vroeg heeft ervaren. Hij bewondert de ceremoniën, die eraan verbonden zijn; hij houdt ook van den waardigen en stillen ernst, dien hij in het huis van zijn grootvader, den senator aanschouwde. Het voortdurende denken aan den Dood, die uit de echt ‘romantische sympathie’ voor den Dood is ontstaan, doen hem zich spoedig thuisgevoelen in den ‘Berghof’, het sanatorium voor t.b.c. lijders in Davos. Waarom gaat de 23-jarige Hans Castorp naar het sanatorium? Hij wil daar zijn neef, Joachim Ziemssen, den adspirant-officier, die daar reeds eenigen tijd voor herstel van zijn kwaal vertoeft, bezoeken. Deze Joachim Ziemssen is een der weinige figuren in het boek, die met groote liefde en innige sympathie door den schrijver zijn geteekend. Van hem houdt Thomas Mann, gelijk van *Thomas* en *Hanno Buddenbrook*, van *Tonio Kröger* en *Gustav Aschenbach.* Men kan hem beschouwen als de idealiseering van een mensch gelijk de schrijver zelf er een zou willen zijn. Hij vertoont die straffe tucht en die eenvoud van karakter, die een vanzelfsprekende aanvaarding van het leven en zijn plichten ten-

gevolge heeft; hij is een onproblematische persoonlijkheid, die geen hoogere geestelijke behoeften kent, maar daarom tevens de innerlijke verscheurdheid mist, waaraan de schrijver zelf zoozeer lijdt en die hij zijn geheele leven heeft getracht te overwinnen.

Joachim Ziemssen wordt gekweld door het bewustzijn, dat hij zijn plicht als militair daarboven verzaakt. Hij biedt lang dapper weerstand aan de verleiding van een bekoorlijke Russische patiënte, maar eindelijk bezwijkt ook hij en als zijn genezing hem te lang duurt en zijn geduld volkomen is uitgeput, vlucht hij naar 'omlaag', om zijn plicht als soldaat te vervullen, maar komt na korten tijd ongeneeselijk terug en sterft een heroïsch aanvaarden dood. De beschrijving van dit tragische sterven is een van de hoogtepunten van het geheele werk.

Hans Castorp past zich vrij gauw aan de zonderlinge omgeving daarboven aan. Hij is immers maar voor drie weken op bezoek gekomen, niet vermoedend, dat hij er zeven jaar zou blijven. Al spoedig blijkt n.l., dat ook hij niet geheel gezond is. Een onschuldige verkoudheid doet hem besluiten zich aan een Röntgen-onderzoek te onderwerpen en dit brengt een vochtige plaats in een der longen aan het licht. De directeur, Hofrat Behrens, schrijft hem een langer verblijf voor om volkomen te genezen. Hier begint nu de eigenlijke roman: met de uitbeelding van de schijnbare 'ontaarding' van de hoofdpersoon, die inplaats van naar de waarschuwende woorden van zijn ongelukkigen neef en van den italiaanschen literator Settembrini te luisteren, zich al te gewillig schikt in zijn lot en blijft, zoolang, tot hij niet meer weet hoelang hij daarboven vertoeft. 'Ich bin der Welt abhanden gekommen' kon hij met het duitsche volkslied ten slotte zeggen. De ijle, maar tevens zoo bedwelmende atmosfeer van het hooggebergte heeft hem bevangen; hij wordt de prooi van het passieve, vegeteerende schijnleven in zulk een sanatorium, een der talrijke offers van min of meer gewetenlooze artsen, die er hun voordeel in zien de patiënten zoolang mogelijk daarboven vast te houden. Al worden er soms enkelen als geheel genezen ontslagen, de meesten blijven toch voor goed daarboven of komen na een vergeefsche vlucht weer terug, want zij kunnen zich niet meer aan het gewone normale leven 'beneden' aan-

passen. Men zou kunnen zeggen: zij vluchten, om hun minderwaardigheidsgevoel te maskeeren, in hun ziekte terug.

Thomas Mann geeft nu eerst een meedoogenlooze, satirieke beschrijving van het leven in de abnormale atmosfeer van het sanatorium. Hij teekent met enkele lijnen eenige caricaturen van patiënten; hij geeft een schildering van hun tragicomische bestaan, van hun lichtzinnigheid, hun zedelijke verwildering en van hun overgroote belangstelling voor hun ziekte. Hij beschrijft hun matelooze eetlust, hun eindeloos zelfbeklag, hun neiging, om zich steeds zieker voor te doen dan ze werkelijk zijn, hun gruwelijk cynisch spelen met den dood. Hij houdt de meesten der patiënten een lachspiegel voor, waarin ze potsierlijk vervormd en verwrongen schijnen. Hij maakt, gelijk in zijn vorige werken, weer veelvuldig gebruik van zoogenaamde 'Leitmotive', de voortdurende herhaling van bepaalde typeerende gezegden en van karakteristieke uiterlijke bijzonderheden. (De vraag is echter, of deze personen werkelijk voor ons leven, of niet het naturalistisch détail te sterk naar voren komt en aan de psychologische verdieping en bezieling daardoor te kort wordt gedaan). - Behalve de caricaturen zijn er ook enkele typen, die ons inderdaad met volledige plasticiteit voor oogen worden gesteld. Vooreerst de 'Hofrat' Dr. Behrens, de leider van het sanatorium. Deze moet ongetwijfeld *het* type van den materialistisch denkenden medicus zijn. Met groote radheid en luidruchtigheid spreekt hij in het jargon van den duitschen corpsstudent. Hij is vroeg weduwnaar geworden en blijkt zelf niet geheel en al gezond te zijn. Zijn invloed op de patiënten is zoo groot, dat zelfs de 'moribunden' bang voor hem worden, als hij ze toesnauwt zich flink te houden. Maar deze koude en harde cynicus is in zijn diepste hart een melancolicus. Zijn luidruchtig snoevend gezwets blijkt een houding te zijn, waarachter hij zijn groote gevoeligheid, zijn kwellende twijfel en zijn wanhoop over de onmacht der wetenschap tracht te verbergen.

Een andere figuur, die typische èn symbolische beteekenis heeft, is de mysterieuze Russin Clawdia Chauchat, een patiënte, die de 'Venus' van dezen 'Zauberberg' kan worden genoemd. Hierin heeft de schrijver blijkbaar de uitbeelding van een echte Slavische vrouw willen geven. Volstrekt passief,

onverschillig, nonchalant, maar tevens zeer gracieus en bekoorlijk boeit en fascineert zij den jongen scheepsbouwingenieur spoedig zóó, dat hij alles vergeet en alle plichten verzaakt om in haar nabijheid te kunnen zijn. Als men hem vertelt, dat een langer verblijf voor hem daarboven noodzakelijk wordt, verheugt hij zich; niet bij machte zich te bevrijden van haar betoovering, verlangt hij gretig als haar gelijke, als medepatient te worden beschouwd en behandeld. - Maandenlang duurt het voordat hij haar de eerste maal spreekt, eindelijk op het vastenavondfeest verklaart hij haar in een merkwaardig in het Fransch gevoerd gesprek, zijn liefde, waarop een nacht volgt die de schrijver discreet met een sluier bedekt.

De eenige, die de noodlottige gevolgen voorziet van de hartstochtelijke liefde van den jongen Hanzeaat voor deze bekoorlijke en mysterieuze vrouw, is de Italiaan Settembrini, dien men met een woord van Thomas Mann zelf, uit zijn 'Betrachtungen eines Unpolitischen' een typischen 'Zivilisationsliterat' kan noemen. - Met hem begint de eigenlijke 'Bildungsroman'. Want deze Settembrini is één van de 'paedagogen', met wie Hans Castrop daarboven kennismaakt en die hem zullen vormen en bewust maken van zijn ware menschzijn. Hij laat Hans Castrop toehoorder zijn van verschillende gesprekken, welke eenige persoonlijkheden voeren, vertegenwoordigers van de meest tegengestelde levenshoudingen en wereldbeschouwingen. Hans Castorp is een leergierige, maar radelooze leek, die hun eindelooze debatten, met dialectische virtuositeit gevoerd, passief aanhoort. Maar allengs zien wij toch, dat deze in geestelijk opzicht eerst prìmitief levende jonge ingenieur een innerlijken groei en een loutering ervaart, dat hij iets van de mysteriën van Leven en Dood en van de ware humaniteit gaat begrijpen. Maar hoe lang is de weg, die naar dit slechts vaag aangeduide doel leidt! Langs hoeveel kronkelpaden en omwegen moet hij gaan! Want het blijkt, dat Thomas Mann ten slotte niets anders wil, dan de eenzijdigheid en beperktheid van verschillende levens- en wereldbeschouwingen aantoonen, om ten slotte te doen beseffen, dat de ware menschelijkheid en de hoogste liefde *alles* poogt te begrijpen en te aanvaarden.

Wij beginnen nu met een uiteenzetting van de wereld-

beschouwing van Settembrini, die men als een ‘rationalistisch humanisme’ kan kenschetsen. Het is die, in de 18de eeuw ontstane en nog steeds zoo invloedrijke, beschouwingswijze, die het verstandelijke denken in afgetrokken begrippen als het hoogste vermogen van den mensch pleegt te zien. Vooruitgang beteekent voor dit rationalisme ‘verlichting’ en ‘bevrijding’ van den mensch van ieder dogma en elke autoriteit. Het zuiver rationeele is de souvereine macht; humaniteit beteekent hier het ideaal van den vrijen, bewusten, verlichten, geciviliseerden mensch, die allen in diepste wezen als gelijk beschouwt, omdat allen volgens dezelfde onwrikbare wetten en logische regels moeten denken en handelen. In de kunst openbaart zich dit rationalisme als klassicisme. Harmonie, rust, gezondheid, klaarheid, volmaakte eenheid van gehalte, inhoud en vorm, dat zijn de idealen, die vooral den Romaanschen kunstenaar bezielen. Voor dit Rationalisme is het Oostersche, Romantische *het* gevaar. Want dit is passief, vormeloos en bandeloos. Het is geestelijk bekrompen en achterlijk en derhalve vertegenwoordigt het de domheidsmacht op aarde.

Daarom veracht Settembrini Clawdia Chauchat, die hij een vrouwelijke Satan noemt. Want in haar ziet hij de belichaming van alle machten, die hij haat en verafschuwt. - Settembrini blijkt in alles de welbespraakte strijdbare èn fanatieke vertegenwoordiger der klassiek-romaansche wereldbeschouwing en kunstopvatting, waarvoor de cultus van het schoone, welluidende, plastische woord *de* levenstaak is, voor wien ‘geest’ hetzelfde beteekent als ‘verstand’, die overtuigd is, dat het lijden en de ziekte door de triomfeerende wetenschap zullen worden uitgeroeid en overwonnen, die actief lid is van den bond ter organisatie van den vooruitgang en die medewerker is aan een groote ‘Soziologie der Leiden.’

Het beste leeren wij de persoon van Settembrini kennen als hij tegenover zijn grootsten tegenstander, den Jezuiet Naphta, staat met wien hij bijna dagelijks debatteert. Naphta is de zeer begaafde, maar hoogmoedige zoon van.... een joodsch ritueel slachter uit een klein dorp in Galicië. Van zijn in den talmudgeest opgevoeden vader heeft hij diens buitengewoon verstand en den hartstocht voor een mateloos disputeeren.

Na den dood van zijn vader wordt hij door een rabbijn, die zijn vroegrijpen geest heeft opgemerkt, tot zijn particulier leerling gemaakt; maar reeds spoedig blijkt, dat Leo Naphta een zoo felle critiek op alle dogma's van het joodsch geloof uitoefent, dat de rabbijn hem verstoot als een onwaardige en een ontrouwe zoon van zijn volk. Hij komt dan door een toeval in aanraking met een jezuïetenpater, die verrukt over zijn scherpen, lenigen geest en buitengewone kennis, besluit hem tot een dienaar zijner kerk te maken door hem tot het roomsche geloof te bekeeren. Hij verschaft hem een plaats in een Jezuïetencollege, waar hij op schitterende wijze de verschillende examens aflegt en met zijn opvallend disputeertalent een sieraad van het college wordt. Maar door zijn zwakke gezondheid is hij genoodzaakt, nog voordat hij priester wordt, naar Davos te gaan, waar hij tijdelijk leeraar aan een roomsch gymnasium wordt en zeer weelderige apartementen bewoond in hetzelfde huis, waar ook Settembrini, daar het verblijf in den 'Berghof' hem te kostbaar is gebleken, een dakkamertje heeft gehuurd. Bijna dagelijks ontmoeten zij elkaar en disputeeren ze over de meest uiteenloopende ideeën en problemen. Hans Castorp is eens toevallig getuige van zulk een met groote welsprekendheid gevoerd gesprek en hoewel hij niet veel begrijpt van hetgeen er besproken wordt, laat hij geen gelegenheid voorbij gaan, om deze met de grootste felheid en toch met hoffelijkheid en elegantie gevoerde geestelijke schermutselingen bij te wonen. Hoewel Settembrini en Naphta ieder op hun beurt den jongen ingenieur voor de holle phrases, de leege rethoriek en de drogredenen van den tegenstander waarschuwen, blijft hij luisteren en waagt het zelfs af en toe een woordje mee te spreken, wat hem echter door Settembrini ten zeerste wordt kwalijk genomen, omdat hij hem alleen als toehoorder wil dulden.

Welke wereldbeschouwing moet nu Naphta vertegenwoordigen? Natuurlijk die van het christelijke dualisme en theïsme. Deze geloofsleer verdedigt Naphta op schitterende wijze tegen het rationalistische optimisme van Settembrini, die van zijn kant zijn edel en bevrijdend pacifisme, zijn redelijk Humanisme tegen het mensch-onwaardige en levensvijandige Katholicisme verdedigt. Settembrini roept de hulp in van de onfeilbare logica, het heldere verstand en de zuivere rede, om met

deze wapenen het vage gevoel, het domme geloof en de bekrompen onverdraagzaamheid van Naphta's godsdienst en moraal aan te vallen en diens wereldbeschouwing als voos en valsch, als onredelijk en onzedelijk voor te stellen. Het is de zich in West-Europa telkens weer herhalende strijd tusschen de voor eigen recht en overtuiging opkomende persoonlijkheid en de gemeenschap der Kerk, tusschen individueele vrijheid en dwang der autoriteit, tusschen kritiek en dogma, wetenschap en geloof. Anders gezegd: het conflict tusschen rationalisme en romantiek, waarbij de rationalist, die slechts het verstand als hoogste kenbron en maatstaf aanvaardt, zich altijd weer verzet tegen alle 'phantastisch en dom bijgeloof'. Het is de tweespalt in de geheele hedendaagsche cultuur, die tevens zulk een ontzettende crisis op geestelijk gebied heeft veroorzaakt, die zich in deze gesprekken openbaart.

Voor den objectief vorschenden en denkenden mensch is deze strijd theoretisch niet te beslechten. Hij moet aan iedere partij haar recht van bestaan toegeven en kan geen van beide als minderwaardig en menschonteerend vonnissen. Settembri en Naphta zijn beiden intellectualisten; zij strijden met alle beschikbare argumenten en bewijzen voor de onfeilbare waarheid van hun eigen standpunt, maar, omdat zij alles willen *bewijzen*, bewijzen ze niets. Wij geven een voorbeeld. Het gaat om den zin der *ziekte.* Settembrini beschouwt de ziekte als het booze, verderfelijke, het den mensch verlagende en den geest knechtende beginsel, dat door de zegevierende rede en de wetenschap zal worden overwonnen. Naphta daarentegen ziet in de ziekte het bewijs voor de zondigheid en verdorvenheid des lichaams, die juist door de ware godsvrucht als de oorsprong van alle verlossingsverlangen wordt beseft. Want uit het inzicht in de vergankelijkheid des vleesches spruit immers het geloof aan de eeuwigheid der ziel voort. De ziekte is daarom iets heiligs, dat nooit verdwijnen mag, zal de mensch waarlijk mensch zijn en zijn hoogste roeping vervullen. De ziekte brengt juist het edelste, beste, de ware adel van den mensch aan het licht, evenals de dood zijn waarachtige, hemelsche bestemming.

Thomas Mann laat de beide spitsvondige tegenstanders zich in een netwerk van tegenstrijdigheden verwarren, zoodat de

leergierige Hans Castorp uit dezen doolhof geen weg meer kan vinden. Het blijkt, dat de uitersten zóó scherp tegenover elkaar zijn gesteld, dat er van zuiver intellectualistisch standpunt geen synthese en geen verzoening mogelijk is. Ik zeg opzettelijk van i n t e l l e c t u a l i s t i s c h standpunt, want we zullen zien, dat er voor den schrijver een ander, hooger standpunt mogelijk wordt geacht waarop een synthese, een verzoening van alle tegenstellingen als ideaal zou kunnen worden verwezenlijkt. In een merkwaardigen droom wordt Hans Castorp zich van de hoogste liefde tot het leven bewust en wordt hem de zuiverste alles omvattende en aanvaardende menschelijkheid geopenbaard.

Hans Castorp maakt af en toe ondanks het strenge verbod der doctoren skitochten in de omgeving van Davos. Op één van die tochten verdwaalt hij in een ontzettenden sneeuwstorm. Verkleumd zoekt hij beschutting onder het afdak van een verlaten berghut en uitgeput zakt hij ineen. Hij heeft dan een droom, die van zinnebeeldige beteekenis kan worden geacht en waaruit blijkt, dat de schrijver een groote bewondering voor de psycho-analyse koestert. In dezen droom manifesteert zich hem in symbolischen vorm, een infantiele staat van het mensch-zijn en een primitieve staat der cultuur. - Hans Castorp droomt dan, dat hij zich in een park bevindt. Er waait een vochtige wind, er klinkt muziek van harpen en violen. Een zuidelijk landschap aan zee doemt als een visioen op: witte huizen, cypressen onder een blauwe lucht. Aan een baai en bij de bergen zijn kinderen van zon en zee, jongelingen op paarden, dansende meisjes, fluitspelende herders, spelevarende kinderen. Het geheel een idylle van gezond, onschuldig leven, van eenheid en een gemeenschap door waardigheid, liefde en vroomheid verbonden. Een schoone knaap ziet hem plotseling ernstig aan, het landschap verandert in een tempel met zuilen, waarvan hij de trappen met moeite bestijgt. Een beklemming en een hevige angst stijgen in hem op. Door nauwe zuilen komt hij in een open ruimte, waar twee vrouwelijke figuren van steen op een voetstuk staan: een jongere de dochter, liefelijk; de oudere, de moeder, waardig, maar met klagenden blik. Steeds angstiger wordt de droom, een benauwend geheim bevroedt hij, tot hij door een deur binnentredend, een afgrijselijk tooneel aanschouwt: twee wanstaltige

oude vrouwen verscheuren een klein kind en verslinden dit.

Hans Castorp wordt plotseling vol walging en afgrijzen wakker en langzamerhand tot bezinning komend, beseft hij iets van den diepen zin van dezen droom. Het liefelijke der onschuld èn het gruwelijke der bloedschuld, de volstrekte schoonheid en het duivelsche, wanstaltige, de grootste tegenstellingen des levens, zijn hem geopenbaard. En hij voelt nu, dat hij met zijn noodlottige, romantische sympathie voor den dood en zijn overgroote belangstelling voor alles wat ziek is, de heiligheid van het leven heeft verloochend.

Nu hij in zijn droom in verrukking de ongerepte schoonheid en de gezondheid van het primitieve gemeenschapsleven èn de weerzinwekkende bloeddorst heeft aanschouwd, voelt hij, dat het leven *moet* worden aanvaard, ondanks alles, dat hij niet meer aan alle vormen der ziekte zijn belangstelling magschenken en dat alleen de hoogste Liefde alle tegenstellingen kan omvatten.

En in de volgende woorden spreekt Hans Castorp zijn nieuwe geloof in het Leven uit:

> ‘Mir träumte vom Stande des Menschen und seiner höflich-verständigen und ehrerbietigen Gemeinschaft, hinter der im Tempel das grässliche Blutmahl sich abspielt. Waren sie so höflich und reizend zueinander, die Sonnenleute, im stillen Hinblick auf eben dies Grässliche? Das wäre eine feine und recht galante Folgerung, die sie da zögen! Ich will es mit ihnen halten in meiner Seele und nicht mit Naphta - übrigens auch nicht mit Settembrini, sie sind beide Schwätzer....
> Die beiden Pädagogen! Ihr Streit und ihre Gegensätze sind selber nur ein verworrener Schlachtenlärm, wovon sich niemand betäuben lässt, der nur ein Bisschen frei im Kopfe ist und fromm im Herzen. Mit ihrer aristokratischen Frage! Mit ihrer Vornehmheit! Tod oder Leben-Krankheit, Gesundheit - Geist und Natur. Sind das wohl Widersprüche? Sind das Fragen?....
> Der Mensch ist Herr der Gegensätze, sie sind durch ihn, und also ist er vornehmer als sie. Vornehmer als der Tod, zu vornehm für diesen, - das ist die Freiheit seines Kopfes. Vornehmer als das Leben, zu vornehm für dieses, - das ist die Frömmigkeit in seinem Herzen. Da habe ich einen Reim gemacht, ein Traumgedicht vom Menschen. Ich will dran denken. *Ich will gut sein. Ich will dem Tode keine Herrschaft einräumen über meine Gedanken*! Denn darin besteht die Güte und Menschenliebe, und in nichts anderem. Der Tod ist eine grosze Macht.... Tod und Liebe, - das ist ein schlechter Reim, ein abgeschmackter, ein falscher Reim! Die Liebe steht dem Tode entgegen, nur sie, nicht die Vernunft, ist stärker als er. Nur sie, nicht die Vernunft gibt gütige Gedanken. Auch Form ist nur aus Liebe und Güte: Form und Gesittung verständig-freundlicher Gemeinschaft und schönen Menschenstaats - in stillem Hinblick auf das Blutmahl..... Ich will dem Tode Treue halten in meinem Herzen, doch mich

> hell erinnern, dass Treue zum Tode und Gewesenen nur Bosheit und finstere Wollust und Menschenfeindschaft ist, bestimmt sie unser Denken und Regieren. *Der Mensch soll um der Güte und Liebe willen dem Tode keine Herrschaft einräumen über seine Gedanken.*'

Dit is een herhaling van het ook in andere werken van Thomas Mann voorkomend motief van de 'neue Unbefangenheit'. Daarmee bedoelt de schrijver de na innerlijke dorheid en kilheid, na bitteren twijfel en groote eenzaamheid eindelijk herwonnen liefde voor het leven, dat ondanks alles aanvaard *moet* worden. Het is de uitdrukking voor het nooit verdwenen verlangen naar overwinning van alle problematiek en complicaties, van allen tweespalt en gebrokenheid; het verlangen naar de onbewuste eenvoud en de onbevangenheid, die méér is dan alle ontledende critische verstand, scherp-bewust denken en abstract-theoretische bespiegelingen. Dat is het in zijn eenvoud en 'banaliteit' verrassende resultaat van de schier eindelooze disputen en debatten: er zijn twee wegen, twee mogelijkheden, om het leven te aanvaarden: de eene is de normale, eenvoudige, directe, dat is de weg der gewonen, gezonden, evenwichtigen, wien alle problematiek vreemd is; de andere is de 'geniale' weg, maar tevens de moeilijkste, want hij is vol bezwaren en gevaren en kan ten slotte alleen gevonden worden door hem, wien het mysterie der Liefde geopenbaard wordt. Nooit zal hij worden gevonden door diegenen, die alleen als zuivere individualisten alle verband met de samenleving en de gemeenschap hebben verbroken, die naàst het leven staan en die, gelijk de jeugdige Thomas Mann zelve, alleen in den cultus der schoonheid beveiliging èn bevrediging vinden. De moralist in Thomas Mann heeft echter telkens en telkens weer de heroïsch te noemen poging gedaan, het verloren paradijs der liefde en der gemeenschap te herwinnen door den anderen weg te kiezen. Ondanks alle 'sympathie voor den Dood' en alle belangstelling voor de verschijnselen van degeneratie en decadentie, voor de ziekte in alle vormen en gedaanten, is hij tot het inzicht gekomen, dat de mensch ter wille van de goedheid en liefde aan den dood de heerschappij over zijn gedachten niet mag gunnen. Hiermede is tevens een nieuwe conceptie der Humaniteitsidee gegeven, die ten sterkste afwijkt van de rationalistische van Settembrini èn van de

dogmatisch-dualistische van Naphta. Beiden, Settembrini en Naphta, beschouwen zich als de ware pleitbezorgers der hoogste aangelegenheden des Geestes en de eenige vertegenwoordigers van het ware Menschelijke. De een tracht den ander als bedrieger en onmensch te ontmaskeren en te vonnissen. Eindelijk echter begrijpt Hans Castorp, dat beiden wel *iets* van de Waarheid en het Menschelijke openbaren, maar tevens de groote fout begaan, hùn waarheid voor de eenig mogelijke te houden en daarom in hun eenzijdigheid juist onmenschelijk blijken:

> Alles stellten sie auf die Spitze, diese zwei, wie es wohl nötig war, wenn man streiten wollte, und haderten erbittert um äuszerste Wahlfälle, während ihm doch schien, *als ob irgendwo inmitten zwischen den strittigen Unleidlichkeiten*, *zwischen rednerischem Humanismus und analphabetischer Barbarei das gelegen sein müsse*, *was man als das Menschliche oder Humane persönlich ansprechen durfte.*

Het Menschelijke is dus volgens Thomas Mann alleen het waarachtige Al-menschelijke, zoo het ernaar streeft, *alle* openbaringen van 't mensch-zijn met onpartijdige en onbaatzuchtige liefde als gelijkwaardig en noodzakelijk te aanvaarden.

Ook op een andere plaats in zijn geschriften heeft hij duidelijk uitgesproken, dat volgens hem het Menschelijke zich evenzeer in het zoogen. ‘negatieve’, ‘slechte’ en ‘duivelsche’ openbaart, als in het ‘positieve’ ‘goede’; dat de ware Humanist geen enkele essentiëele en typische levensvorm verachten of verwerpen mag. Het blijkt immers altijd weer dat het menschelijke zich in polair-tegengestelde theorieën en beginselen, ideeën en richtingen, kunst- en stijlvormen manifesteert. Zoowel de individualistisch-aristocratische als de democratische levensbeschouwing, zoowel de monistische als de dualistische godsvoorstelling, de romantische en de klassieke kunst moeten derhalve als gelijkwaardig worden aanvaard. (Vgl. de essay ‘Goethe unt Tolstoi’ in ‘Bemühungen’).

We moeten nu nog de figuur bespreken, die als de minst begrijpelijke van allen kan worden beschouwd: Pieter Peeperkorn.

Als Clawdia Chauchat, gelijk zoo vaak, eenige maanden lang den Berghof verlaat, om elders genezing èn verstrooiïng te zoeken, komt zij op zekeren dag terug met een oude Hollandsche planter, die schatrijk, maar ziek uit Indië naar Europa is

teruggekeerd. Zijn abrupte, kernachtige wijze van spreken en verrassende zinswendingen, zijn onbegrijpelijke, maar indrukwekkende gebaren oefenen op alle patienten een suggestieven invloed uit. Pieter Peeperkorn wordt een ‘geweldige persoonlijkheid’, een ‘man van formaat’ genoemd en vooral Hans Castorp voelt dadelijk dat de scherpzinnige redeneeringen en spitsvondigheden en alle intellectueele acrobatie van Settembrini en Naphta in het niet verzinken bij deze geweldige natuurkracht. Inplaats van gegriefd te zijn over het feit, dat Clawdia Chauchat den Hollander boven hem verkiest, doet Hans Castorp vrijwillig afstand van haar en wordt zelfs zijn intieme vriend. Op een avond bij een souper, dat Peeperkorn zijn medepatiënten heeft aangeboden en dat in een braspartij ontaard is, spreekt hij iets samenhangender tot de aanwezigen en hooren wij iets over zijn levensopvatting. Hij vergelijkt het Leven met een schoone, hartstochtelijk begeerende vrouw, die de hoogste krachten van den man eischt, maar die, als deze blijken te falen, hem met smadelijken ondergang bedreigt. Het Leven is een cosmische macht, die met *alle* zinnen èn met het diepste gevoel ervaren en genoten dient te worden. Er is maar één schande, dat is de nederlaag van het gevoel en het verslappen der kracht. Waar dit een feit is geworden, valt den mensch de ondergang ten deel en aanschouwen wij een ontzettende catastrophe. Peeperkorn blijkt hier de vertegenwoordiger van het Dionysische levensgevoel: de bachantische roes en zwijmel, het extatisch gevoel, de hevigste hartstocht zijn de hoogste levenswaarden voor hem. Hij is de typische irrationalist, die de intellectualisten Settembrini en Naphta onder het geweld van zijn woorden en gebaren wil verpletteren. Het Leven, zoo leert Hans Castorp van hem, is een cosmisch Mysterie, de eenige positieve waarde, die boven alle tegenstellingen verheven is.

Wat Hans Castorp in zijn droomvisioen vaag had beseft: de zinledigheid van alle zuiver theoretische bespiegelingen en de liefde tot het Leven, dat aanvaard mòet worden, ondanks alle sympathie voor den dood, dit alles ziet hij nu in de machtige persoonlijkheid van Peeperkorn belichaamd.

Op een avond hoort hij dan de volledige belijdenis van Peeperkorn. Alleen het Gevoel heeft volgens dezen religieuze beteeke-

nis; de scheppende kracht van den man wil tot *extatisch* gevoel worden opgewekt, alleen de waarachtig *voelende* mensch is het orgaan der Godheid.

Kort na dit gesprek pleegt Peeperkorn zelfmoord en Hans Castorp is de eenige, die weet, waarom hij sterven moest: Peeperkorn besefte, dat hij niet langer leven mocht, omdat hij het Leven niet langer genieten kon, want zijn kracht was verslapt en zijn gevoel had gefaald. De verheerlijker van het onbeperkte levensgenot moest zichzelf te gronde richten, omdat hij meende niet langer het leven waard te zijn.

Nu, na den dood van Peeperkorn, komt spoedig het einde van het groote werk. De laatste hoofdstukken schilderen de steeds grooter wordende lusteloosheid en geprikkeldheid der patiënten. Wij hooren ook nog, dat de steeds redetwistende Naphta en Settembrini door de algemeen heerschende prikkelbaarheid worden aangetast, waarbij de een den ander beleedigt. Zij gaan duelleeren, waarbij de pacifist en humanist Settembrini in de lucht schiet en zijn tegenstander het wapen tegen zichzelf richt.

Dan breekt de groote oorlog uit en plotseling verdwijnt ieder, als door een daverenden donderslag in de eeuwige stilte en rust opgeschrikt. Ook Hans Castorp rukt zich eindelijk los uit de betoovering. Hij is eindelijk tot bezinning gekomen en heeft begrepen, wat zijn plicht was. Hij wordt soldaat en sneuvelt waarschijnlijk ergens in Vlaanderen.

Met de volgende woorden neemt de schrijver afscheid van den held van zijn verhaal:

> ‘Fahr wohl - du lebest nun oder bleibest!.... Ehrlich gestanden lassen wir ziemlich unbekümmert die Frage offen. Abenteuer im Fleische und Geist, die deine Einfachheit steigerten, lieszen dich im Geist überleben, was du im Fleische wohl kaum überleben sollst. Augenblicke kamen, wo dir aus Tod und Körperunzucht ahnungsvoll und regierungsweise ein Traum von Liebe erwuchs....’

Thomas Mann meent dus, dat de avonturen des geestes en des lichaams daarboven op den ‘Tooverberg’ den zoo eenvoudigen en onbelangrijken Hans Castorp tot een hooger mensch-zijn, tot een innerlijke loutering hebben opgevoerd. Hij wilde dus aantoonen, dat Hans Castorp slechts schijnbaar daarboven is ontaard; dat er bij hem niet van een degeneratie maar van een *regeneratie* gesproken mag worden.

Dit boek heeft bovendien nog een zeer bepaalde strekking. Het wil de wantoestanden aantoonen, die in een dergelijk sanatorium heerschen, de moreele gevaren schilderen, die den mensch daarboven bedreigen. Van medische zijde heeft het boek dan ook veelal groote instemming gevonden.

Hoe lang is de weg van den amoreelen, asocialen, indifferenten schrijver der 'Buddenbrooks' tot den, door moreele en religieuze problemen gekwelden en zich van zijn sociale verantwoording bewusten schrijver van den 'Zauberberg'! Gebleven is bij hem de neiging tot subtiele analyse, scherpe realistiek in de beschrijving en de ironie; gebleven ook de belangstelling voor het pathologische in alle vormen. Maar tevens weerspiegelen zich in dit werk de worstelingen van den schrijver om een nieuwe, hoogere menschelijkheid. Daarom is dit boek, hoewel het als kunstwerk groote gebreken vertoont, en wat compositie betreft verre achterstaat bij zijn andere werken, een zeer waardevol, cultureel document. Op de kentering der tijden is het onstaan. Vóór den oorlog begonnen, na den vrede voltooid, openbaart het op bijna encyclopedische wijze alle geestelijke en moreele conflicten en tegenstellingen in het moderne Europa en tracht het een oplossing te geven voor de vele problemen der hedendaagsche West-Europeesche menschheid.

Al is Thomas Mann zelve een veel te gecompliceerde persoonlijkheid, om het leven zonder meer volledig te kunnen aanvaarden en de volledige menschelijkheid zuiver te kunnen ervaren, toch moet men hem dankbaar zijn, dat hij oprechter dan wie ook van zijn generatie deze liefde en deze menschelijkheid heeft beleden.

HERMAN WOLF.

De vrouw als schrijfster.

I.

Zelden is critiek op werk van vrouwelijke auteurs juist. Vermoedelijk omdat de critiek in handen der mannen is. Niet dat zij in handen der vrouwen moest zijn! Vrouwen beschikken zelden over voldoende critisch vermogen, oordeelen ook doorgaans zonder ‘kennis van zaken’ en wanneer zij het eens bij het rechte eind hebben, blijft het nog de vraag of zij hun meening behoorlijk kunnen verdedigen.

Wat echter de heeren critici betreft, deze zijn, op niet genoeg te waardeeren uitzonderingen na, in twee groepen te verdeelen: eenerzijds hen, die om zoo te zeggen van Adamswege laboreeren aan een teveel van vriendelijke welwillendheid jegens het zwakke geslacht, die lang niet altijd bewust is! Want dat een niet onvermaard criticus zich bij de beoordeeling van een schrijfster door een knap uiterlijk der vrouw laat inpalmen, daarvan hebben we in onze letterkunde wel meer dan één voorbeeld. De meesten onzer romancières worden door de groofe critiek schromelijk over het paard getild, - was het anders mogelijk, dat zij onderdehand haast niet meer te tellen zijn?

De andere groep omvat hen, die, ook al van Adamswege, eenmaal overtuigd van de geestelijke minderwaardigheid der vrouw, bij voorbaat negatief gestemd zijn tegenover elke geestelijke prestatie van een vrouw, in een vooropgezette geringschatting, een verstokt vooroordeel, dat zich eenvoudig niet wijzigen wíl.

Beide groepen hebben ongelijk.

Evenwel moet worden toegegeven, dat de laatste groep

minder in het ongelijk is dan de eerste. Eigenlijk bestaat haar ongelijk alleen in de verstoktheid, niet in het vooroordeel zelve. En zeker geldt dit van ónze schrijfsters. Wie van haar, behalve de dichteres Roland Holst, kan men een groote figuur in de letterkunde noemen? Behalve het door allen gebruikte thema van liefde, moederschap, emancipatie en oude vrijsterszieligheid (door enkelen zoo voortreffelijk behandeld, dat elke slechtere navolging niet alleen overbodig, maar zelfs schadelijk is voor het peil der litteratuur) kwam de vrouw zelden met iets behoorlijks, laat staan met iets werkelijk groots voor den dag. Problemen gaan de meeste vrouwen slecht af. Niet zoozeer de probleemstelling, als wel de oplossing van problemen. De reden is akelig eenvoudig: de schrijfster weet die in den regel zelf niet. Aan symboliek waagt zij zich nog minder. Stel U ook voor! Een Nederlandsche schrijfster, die zich door symbolen verstaanbaar zou trachten te maken. Men hoeft er niet eens over te praten. Géén mysteriën op de Hollandsche weiden!

Augusta de Wit, die ons toch eenmaal ‘de meester-Glaswerker’ schonk, één der mooiste novellen ooit in het Hollandsch geschreven, heeft zich geleidelijk uit de litteraire vermaardheid teruggetrokken. Margot Antink is sinds zij zich met haar echtgenoot heeft geassocieerd niet meer als aparte persoonlijkheid te beschouwen. Top Naeff en Ina Boudier-Bakker, hun onbetwistbaar talent ten spijt, houden zich zóó krampachtig vast aan hun vijf zintuigen, dat Letje en Marianne Ross, die halfslachtige heldin uit ‘het Spiegeltje’, ze niet alle vijf bij mekaar schijnen te hebben.

Zoo is het bij ons, maar ook elders. Ondanks den goeden klank van de namen der Nobelprijsdraagsters Selma Lagerlöf en Grazia Deledda houdt de qualiteit ten opzichte van het quantum geen gelijken tred met die der mannen. Terecht steunt dit het gilde der Verstokten.

Inderdaad is er iets (of eigenlijk iets niet) waardoor de vrouw in het algemeen geestelijk achter blijft, zich niet kan meten met den man, hoe begaafd zij overigens ook moge zijn.

De constateering en aanvaarding van dit feit zonder meer is unfair. Het moet kunnen worden verklaard; de essentiëele

oorzaak worden opgespoord. En daar dit feit zich over de geheele linie voordoet en niet alleen in de kunst, moet die essentiëele oorzaak in het kernverschil tusschen mannelijken en vrouwelijken aanleg gelegen zijn.

Dat kernverschil schuilt niet in kleiner verstand of mindere begaafdheid, maar in gebrek aan denkkracht, aan wijsgeerig denken. Niettegenstaande verstand en talent, heeft de vrouw meer idealen dan ideeën. Dit is geen verstandelijk, maar een geestelijk tekort. Wijsgeerigheid is geen zaak van het verstand, ook voor den man niet, maar een koninklijk waardigheidsteeken van den geest. En zeldzaam is bij de vrouw wijsgeerige aanleg.

Zij voelt zuiverder en neemt scherper waar dan de man. Doch haar gevoel is instinctmatig en loutert zich niet tot begrip; haar waarneming is zintuigelijk, groeit hoogstens tot een óverzicht, niet tot een dóórzicht, en stijgt niet tot overweging, en dus ook tot besef, d.i. scherpste bewustheid, van het hoe en waarom. Zij ziet en niets ontgaat haar daarbij; de intelligente vrouw ziet zelfs bewust, met verstand, maar zij dóórziet het waargenomene niet. Het is een zien van het heden, van een oogenblikkelijken toestand; het is geen zien van een gebeuren, zijn oorsprong, zijn groei of verwording, zijn noodzakelijkheid. Alzoo blijft haar conceptie of geheel afwezig, of onvoldoende, en altijd onfilosofisch. Hieraan is het toe te schrijven, dat vrouwenlitteratuur, hoe litterair-knap ook, hoe 'gevoelvol' mijnentwege, altijd min of meer den flauwen smaak nalaat van iets dat slechts van buiten savourabel leek; dat zij den indruk wekt van onvolkomen machtsbesef, van onvolstrekte heerschappij over het onderwerp.

Wat aan vrouwen in het algemeen moet worden ontzegd is *inzicht*, dat langs den weg van logisch denken of uit aangeboren wijsgeerig bewustzijn bereikt wordt. En omdat inzicht de opperste graad van denken is, was en is en zal het altijd zijn de eenig ware en soevereine heerschappij.

Neem Top Naeff's 'Voor de Poort', haar meesterwerk. Technisch meesterschap, psychologische verantwoording en litteraire gaafheid doen niet onder voor die eens mans. Het waargenomene kon niet scherper waargenomen en voor-

treffelijker weergegeven zijn. En toch! Het blijft zintuiglijke waarneming, waarneming van het uiterlijk. Het hoe en het waarom, d.i. het innerlijk van het geval, want ook een geval heeft evenals een mensch een buiten- en binnenkant, is er niet, zelfs niet aangeroerd, niet overwogen. Het gegeven is gekozen om het uiterlijk van een bepaald geval, wellicht als spiegelbeeld van vele zulke gevallen, onder het motto: 'spiegel u zacht', maar niet gezien van uit zijn oer-beteekenis, d.i. grooter dan die van een persoonlijk, nergens noodzakelijk blijkend geval. 'Voor de Poort' is wèl de beschrijving van een leven tusschen duizende levens, die elders en overal te vermoeden zijn, maar niet de uitbeelding van een leven, dóórzien als schakel der keten van duizende oorsprongen en onafwendbaarheden, die al zulke levens verbindt: het inzicht, van waaruit de mannenlitteratuur is opgebouwd, en dan niet onder den schijnbaren troost van 'spiegel u zacht', maar met een commando, een meedoogenloos beroep op de rede. 'Voor de Poort' kan deze of gene doen schreien; 'Niels Lynne' tikt u op de vingers (daarom houden vrouwen niet van dit boek); 'Eline Vere' of 'Iskander', die wonderbaarlijke schepping van onzen grooten Couperus, maakt u stil, waarlijk stil, omdat het overtuigend is van Noodlot's onafwendbaarheid, van groei en verwording.

Zoo komt het, dat wij in vrouwenlitteratuur als 'Voor de Poort' met al die voortreffelijk waargenomen en beschreven toestanden nochtans niet verzoend zijn. Want niet zien wij wreede en toch zoo troostrijke Noodwendigheid schrede voor schrede naderen, onontkoombaar als een Grieksche phalanx.

Maar dit is ook geen zaak van technisch kunnen, dit is een kwestie van plan, van filosofisch bewustzijn.

Evenwel past het, één in ons land recht te doen wedervaren. Dat is Carry van Bruggen. Zij is stellig onze meest beteekenende, want wijsgeerigste schrijfster. Bij haar is sobere, loutere denkkracht. Te sober, te louter welhaast. Bij haar is een wil, een streven om anders te weten dan door uiterlijke waarneming alleen. Zij heeft de behoefte om achter de coulissen te kijken naar het hoe en het waarom en vooral naar een oplossing. 'Heleen' gaf die richting al aan; na 'Prometheus' getuigt 'Eva' het nu. Doch door een zekere eentonigheid,

een zekere allure van betoog, kortom door een bepaald gebrek aan plastiek, dat in elk geval vreemd aandoet in een roman, heeft haar werk niet het succes verworven, dat haar zeer bijzondere persoonlijkheid eigenlijk toekomst.

Heb ik dus een lans gebroken voor de heeren van het Verstokt Vooroordeel, thans wil ik hen gewaarschuwd hebben op hunne hoede te zijn, wanneer er eens een vrouwelijk auteur mocht opstaan die aan talent ook mannelijk vernuft en wijsgeerig inzicht paart. Want dan is de mogelijkheid bijna zekerheid, dat zulk een vrouw een man zelfs overtreft. Immers dan heeft een vrouw van zichzelve eigenschappen, qualiteiten, waar een man, om zoo te zeggen, niet van terug heeft. Ontegenzeggelijk feilloozer van intuïtie, scherper van opmerkingsgave, over het algemeen sluwer, intriganter en perverser van zin (wat aan kunst altijd ten goede komt) heeft zij aandacht voor zaken, schijnbaar onbelangrijk, die een man nauwelijks ziet of die hem geheel verborgen blijven. De uitbeelding daarvan, getrokken op het plan van mannelijke autoriteit en inzicht, maakt uitteraard het werk ánders, expansiever, boeiender ook en van grooter rijkdom.

Zulk een vrouw is een samenstelling van machten, die een man, zoo hij verstandig is, met eerbied uit den weg gaat, zonder den aangekleeden Adam uit te hangen.

Zulk een samenstelling van vrouw en kunstenares is een zwarte diamant. Maar er bestaan zwarte diamanten.

Een ervan is Vicky Baum.

II.

'Feme' is wel haar meesterwerk. Zij behandelt hierin een maatschappelijk probleem, dat filosofisch opgelost bevredigend, want vanzelfsprekend is. In machtsvolkomenheid schrijdt zij, zonder spoor van weifeling, naar de oplossing toe, die geen andere zijn kon.

Er is aanleiding, zoowel het gegeven als het niveau van dit boek te vergelijken met 'Raskolnikow'. Maar omdat deze fameuze landgenoote van Schnitzler (bij ons slechts nog in bepaalde kringen bekend en - vreemd genoeg - niet in de intellectueele), die zelfs temidden der meest volmaakte

romanciers een trotsche figuur is, evenwel niet de genialiteit heeft van een Dostojefsky, is een vergelijking uiteraard onbillijk. Want al had deze vrouw in de kunst van schrijven den grooten Rus nog wat kunnen leeren (wat trouwens al van minder groote auteurs dan Vicky Baum gezegd kan worden), terwijl het niveau van haar werk eveneens het hoogste is van menschelijk denken en voelen, zij weegt tegen Dostojefsky toch niet op. Die bezit nu eenmaal de soevereiniteit van het genie; kan de meest melodramatische zinnen schrijven en blijft Dostojefsky. Dit is een essentiëel verschil tusschen het genie en elk ander; indien Vicky Baum het waagde melodramatische zinnen te schrijven, zou zij gewogen en te licht bevonden worden!

Ook 'Feme' behandelt een probleem van schuld en boete, waarbij wet en rechters zijn terzijde gelaten en de oplossing gevonden wordt in het leven van de ziel zelf.

Joachim Burthe, student evenals Raskolnikow, bovendien lid van een geheimen politieken bond; benard, gekweld en nauwelijks volwassen reeds versnoeid door de liaison met een oudere vrouw, doch bovenal ontzenuwd door na-oorlogsche ellende, begaat een veemmoord op een minister. (Men denkt hierbij onwillekeurig aan Rathenau). Opmerkelijk is al dadelijk, dat de held geenszins een uitzonderingstype is, dat voor dit uitzonderingsgeval zou passen, maar een heel gewoon, middelmatig mensch.

De titels der onderdeelen: *Tat*, *Flucht* en *Sühne*, doen het verloop al raden. Wij krijgen de uitbeelding van het uiterlijk en innerlijk bestaan van dezen mensch sinds den moord, en zien hoe hij, buiten de gevangenis blijvend, niettemin zijn schuld boet. Evenals bij Raskolnikow, wreekt zich de schuld in de eerste plaats aan het eigen leven: de vlucht en voortdurende angst voor achtervolging maken Burthe tot een paria. Maar tevens zien wij, als óok bij Raskolnikow, hoe in zijn ziel, na de eerste zware geslagenheid, een geleidelijke groei plaats heeft; hoe tenslotte een volkomen mensch de schaarsche kansen hem van hooger hand nog gelaten leert gebruiken, en den vrede wint, dien hij eertijds ontbeerde, alzoo van het leven *zijn* leven makend. Een stijging, die geen zaak is van de maatschappij of van de wereld. Naarmate

zijn plaats in deze wereld kleiner en benarder wordt, breidt zich zijn zielsdomein uit, zoodat zijn eigenlijk ik zich vrijer en ruimer beweegt dan ooit tevoren. De mogelijkheid van zulk een zielsverlossing bij zulk een maatschappelijke verdoemdheid voelen we als troostrijk en tegelijk beseffen wij, dat deze tegenstelling logisch en rechtvaardig is, logischer en rechtvaardiger dan de alle kansen benemende celstraf, zoodat wij verzoend kunnen zijn met dit lot.

Bij Burthe leidt deze zielsexpansie tot een zelfverloochening en nauwgezetheid, die zijn dood worden. Wanneer hij als visscher met visschers mee, na in een zeestorm een makker gered te hebben, ook nog het vischnet redden wil, verdrinkt hij. ‘Seine Schuld war abgezahlt durch sein Leben, sowohl wie durch sein Sterben’.

* * *

Grootheid is slechts een kwestie van niveau. Zij wordt bepaald, niet door kundigheid, maar door ingesteldheid van geest, waarvan stijl onwillekeurig het stempel is, zoowel in het leven als in de kunst. En zooals een prins van den bloede, die, van alles beroofd, barrevoets wordt weggejaagd, bepaalde hofgebaren nooit zal nalaten, zoo zal een prins naar den geest nooit beneden een bepaald niveau van denk- en leefwijze kunnen zinken, en zoo hij schrijver is zal hij, zelfs bij technische onvolkomenheid, altijd aan bepaalde terminologieën of argumentaties te onderkennen zijn. Stijl kan op twee manieren meesterlijk zijn: door techniek (o.a. Flaubert; Jens Peter Jacobsen; Couperus) of door techniekloze meesterlijkheid, die enkel een manifestatie van persoonlijkheid is en van een waarachtige noodzaak, die door alles heenbreekt, zooals de teekeningen van Rodin: onbeholpen en toch magistraal. Dit laatste vindt men ook vaak bij Dostojefsky. Het is de stijl van het genie, door de hoogste, ja, goddelijke intuïtie's geleid, alsof God zelf rechtstreeks door den mensch spreekt; - een stijl meer profetisch dan artistiek.

Vicky Baum, ofschoon ook niet zonder profetische functie, bezit een volmaakte techniek. Haar kunnen grenst aan het ongelooflijke. Hier is volstrekte, welbewuste machtsvolkomenheid.

Gaf het gegeven van haar boek aanleiding tot een vergelijking met Dostojefsky, haar stijl en techniek daarentegen doen meer aan Rodin denken (aan den Rodin nl. niet van de teekeningen maar van de beelden). In 'Feme' is (als trouwens in haar vroegere romans) inderdaad die soort van geheime plastiek, die men bij Rodin aantreft en die Musée Rodin tot een tempel maakt. Een plastiek, die door de stroefste materie heen immaterieel is geworden, de oneindigheid van het onstoffelijke heeft, ons aan het dagelijksch leven, aan de eigen begrensdheid onttrekt. Wij weten dan, meer in ontroering dan bewust, dat hier iets onbeeldbaars gebeeld is, iets onzichtbaars gestalte kreeg; dat geheimen zijn geopenbaard, die den nietingewijden mensch verborgen blijven.

Ditzelfde overstelpt in 'Feme'. Het ongrijpbare is gevat en in rhythmen en beeldspraak vastgelegd; het onzegbare is, hoe dan ook, gezegd. Dit geeft aan den stijl die niet te definieeren, niet aan te wijzen, maar op ieder inwerkende symboliek, die niet zwaar op de hand is als bij de Duitschers of dikopgelegd ja moedwillig als bij de Scandinaviërs, maar verborgen in den ganschen opbouw van het werk als een adem, een harteklop. Dit is een recept, waarvan het geheim tevens zielsgeheim is van den maker. De omstanders genieten alleen de resultaten, maar de sleutel van het geheim moet niettemin te vinden zijn.

De litteratuur kent vanouds vele voorbeelden van tooverkrachtigen: Homerus, Israël's profeten. Wij Noorderlingen denken vooral aan Shakespeare. Wat is nu eigenlijk magie in de kunst? Het is *ingewijdheid.* Ingewijdheid in wat aan den anderen kant is, het gebied van het buitenzintuigelijke, enkel te betreden met de ziel, die daartoe uitverkoren moet zijn. Er is veel, dat de gewone mensch niet weet of ooit begrijpen kan. De ingewijde weet en kent. De ingewijde kunstenaar dóórziet zelfs, maakt het voor de zintuigen waarneembaar. Dit is kunstenaar zijn bij de gratie Gods.

Niemand die ooit het bovenzinnelijke zonder ontroering ervaart. Mij lijkt die bijzondere bewogenheid in het werk van Vicky Baum, die is als een hypnose, waaraan niemand ontkomt, een uitvloeisel van dit ingewijd-zijn, deze tooverkracht, die oud is als de schepping, en als de schepping nooit veroudert.

De grooten onder de grooten zullen hoogstens in vorm, maar nooit in wezen verouderen, zoomin als de Bijbel.

* * *

Wat wel de beteekenis zijn mag van kunst in het algemeen? Bij de meeste boeken die lof verdienen zal dit probleem den lezer niet plagen, maar bij de lezing van Vicky Baum dringt het zich op. Geheel afgezien van inhoud en techniek en alles wat gewoonlijk het onderwerp van de critiek uitmaakt, hebben haar boeken een bijzondere eigenschap: dit zelf toch uiterst intellectueele werk vindt weerklank bij de meest heterogene wezens; de auteur slaagt er steeds in te spreken in taal voor ieder.

Dit is ook een geheim en een, waarvan de sleutel moeilijk te vinden is: hij ligt verscholen diep in de windselen van het menschelijk hart. Het hart van deze kunstenares geeft zich vrijelijk. Wars van elke moedwilligheid, is het waarachtig gedrongen zich aan anderen mee te deelen, opdat met de wijsheid, die het zelf ontving, ook die anderen den weg naar het geluk zullen zoeken! Streeft niet elk sterveling, bewust of onbewust, naar geluk? Elk sterveling zal dan ook de stem van zulk een hart verstaan.

Als het waar is, dat de opperste bestemming van de kunst, buiten het geven van schoonheid en genot en wijsheid, is: een der wegen te zijn die leiden tot de verlossing, tot het geluk, wellicht tot God, dan is de beteekenis van Vicky Baum als kunstenares onschatbaar.

LIEN TER LAAN-VAN LOKHORST.

Een tweetal vragen.

De vele discussies over art. VI van het verworpen Nederlandsch-Belgische verdrag, waarbij Nederland zijn volle medewerking verleende tot de schepping eener rechtstreeksche verbinding van Antwerpen met den Moerdijk, geven bij herlezing aanleiding tot het stellen van een tweetal vragen. De beantwoording ervan kan slechts de beteekenis hebben van een nabetrachting, nu mag worden aangenomen, dat geen Nederlandsche regeering uit hoofde van het sterke verzet dat tegen genoemd kanaal zich openbaarde, ooit weer een verdrag zal teekenen, waarin een dergelijke, voor het eigen land fatale toezegging zal worden gedaan.

De beteekenis der te stellen vragen gaat uit boven die van het Antwerpen-Moerdijkkanaal, zoodat een nabetrachting ook voor andere gevallen in de toekomst eenige waarde kan hebben.

De eerste vraag is deze:

Handelt Nederland, door botweg medewerking aan de totstandkoming van een door een nabuur begeerden scheepvaartweg te weigeren, al dan niet tegen zijn eigen vrijhandelstraditie in?

De tweede vraag:

Gesteld dat Nederland meent medewerking te moeten verleenen aan de totstandkoming van een internationaal kanaal, zou dan dit kanaal vrij van rechten moeten zijn?

De eerste vraag: handelen wij door weigering tegen onze eigen vrijhandelstraditie in, is niet een vraag, welke zoo maar terloops hier of daar werd gesteld. Niemand minder dan de leider der Katholieke Kamerfractie, Monseigneur Nolens,

wierp bij het debat in de Tweede Kamer den vrijhandelsgezinden tegenstanders van het verdrag voor de voeten, dat zij zich in protectionistisch vaarwater begaven door zich te verzetten tegen de totstandkoming van een voor Antwerpen hoogst nuttige korte Rijnverbinding.

Hoe staat het hiermede? Moet het handelspolitieke stelsel van een land invloed hebben op de beslissing bij een voorstel tot kanaalaanleg? Bestaat er een verband tusschen het een en het ander?

In vroeger jaren is dit verband er wel eenigszins geweest. Want in den tijd van opkomst van het liberalisme, toen het beginsel van vrijheid op handels- en verkeersgebied alom gehuldigd werd, werden niet alleen douanetarieven omlaag gebracht, maar werd ook de aanleg van verkeerswegen zoowel te water als te land sterk gepropageerd. Onder de leus van vrijen doortocht werden zoowel hinderpalen voor den handel weggeruimd als nieuwe verkeersbanen geopend. Echter ook in dien tijd, toen de desbetreffende besluiten meer steunden op een algemeen erkend principe dan op economische berekeningen, werd onderscheid gemaakt. Niet elk openbaar werk werd zonder prijsberekening aan het publiek voor gebruik opengesteld. Men liet betalen voor het gebruik van havens, al liet men de vaart door het kanaal vrij. Voor den overtocht per veer moest veergeld worden betaald, terwijl het passeeren van een brug om niet mocht geschieden.

De opvattingen ten aanzien van dit alles zijn sterk veranderd. De zuiver economische maatstaf wordt tegenwoordig aangelegd, geval voor geval wordt berekend. Met vrijheidsprincipes zonder becijfering wordt niet meer gewerkt.

Wie thans voor Nederland verhooging van douanerechten uit den booze acht, is deze meening toegedaan, omdat bestudeering van ons economisch organisme leert, dat van protectionistische politiek veel kwaad en weinig goed te wachten is. Indien hij kon, zou hij dit liefst mathematisch onder cijfers brengen, om het eindresultaat zoo exact mogelijk te kunnen vaststellen. Op een vooropgesteld principe, zooals in den grooten liberalen tijd, durven de pleiters voor den vrijhandel zich thans niet meer vast te leggen.

Daarmede is vanzelf het verband kapot met andere ver-

keersproblemen. Het besluit tot den aanleg van een nieuw kanaal gaat er niet meer door onder een algemeene leus. Bleef vroeger bij aanleg van Nieuwen Waterweg, Noordzee- en Merwedekanaal de opzet van een inkomsten- en uitgavenraming achterwege - de verwachting van welvaartsvermeerdering alleen moest het doen -, thans worden dergelijke zaken wel anders bekeken. Bij het Twente-Rijnkanaal worden winst en verlies eerst tegenover elkaar geraamd, alvorens tot den aanleg wordt besloten.

Critiek op het verleden is zeker niet bedoeld. Integendeel, de welvaart van ons land dankt aan het groot vertrouwen uit vroeger tijd onnoemelijk veel. Maar nu de tijden veranderd zijn en naast spoor- en waterweg nog het automobilisme als scherp concurreerend element is opgetreden, wordt over elk plan van aanleg bij voorkeur met een rekenliniaal beslist. Voorzoover zulks althans practisch mogelijk is. In ieder geval, men stelt telkens het probleem exact, men besluit niet meer op grond van beginselen.

Wat voor ons doel belangrijk is, is dit:

Wie pleit voor behoud van den vrijhandel, d.w.z. wie zich verzet tegen verhooging van douanerechten aan de grens, geeft daarmede geen blanco wissel af, welke men hem kan presenteeren, zoodra er sprake is van aanleg van een of anderen nieuwen verkeersweg, waarom door deze of gene wordt gevraagd.

Wie toch wil volhouden, dat de verdediger van vermindering van handelsbelemmeringen aan de grens (douanerechten) moet medewerken aan de totstandkoming van een internationaal kanaal als daarvan door den buurman belangrijke economische voordeelen worden verwacht, verwart twee dingen.

De eisch van verlaging van douanerechten houdt in: opheffing van een bestaande hindernis. De eisch om onze medewerking te verleenen aan den aanleg van een kanaal, dat door ons als eenzijdig voordeel voor den handel van den nabuur wordt gevoeld (door geen deskundige in ons land is *dit* ontkend) beteekent - bij analogie - een vraag om een in- en uitvoerpremie.

Aan België toe te staan een nieuwe Rijnvaartverbinding

tot stand te brengen (los van onze politieke verplichtingen volgens het scheidingsverdrag van 1839), waarvan door België groote voordeelen en door ons groote nadeelen verwacht worden, komt overeen met het geven van *in- en uitvoerpremies* aan den nabuur, en zoover zijn de vrijhandelaars, zelfs in den tijd van Cobden, toch zeker nooit gegaan.

Door onze medewerking te verleenen bij den aanleg van een nieuwen waterweg van België naar den Rijn, waarop vrij van rechten mag worden gevaren, volgen wij niet den gedachtengang van den vrijhandelaar om handelsbelemmeringen, vooral ook voor eigen zaak, op te heffen. Wij handelen daarmede omgekeerd, want wij bevorderen met de totstandkoming van een kunstweg den buitenlandschen handel eenzijdig, ten nadeele van ons zelf. Wij dienen niet ons nationaal belang door eigen handel in meer open wederzijdsch verkeer met het buitenland te brengen, maar wij doen het tegendeel: wij scheppen voor het buitenland verkeer in een richting, *parallel* loopend aan de onze. Wij wisselen geen belangen uit - grondgedachte van den vrijhandel - maar wij subsidieeren een concurrent.

En nu de tweede vraag: moet een kanaal altijd vrij van rechten zijn, een kanaal voor de internationale vaart bestemd in het bijzonder?

Ook hierbij geeft, als gevolg van opvattingen uit het verleden, het vrijheidsbegrip wel eens te gauw den doorslag.

De vrije vaart is op de Nederlandsche waterwegen sedert jaren een traditie. Zoomin als op de natuurlijke waterwegen, wordt op de kunstmatig totstandgebrachte ooit een recht geheven.[1)]

In het algemeen echter - los dus van Nederlandsche tradities - zou het heel normaal zijn om de kosten van rente, onderhoud en exploitatie van kanalen door de heffing van kanaalrechten te dekken. De verhouding tot den spoorweg zou o.a. gezonder worden. Thans wordt misschien vervoer te water geleid, hetwelk bij overeenkomstige heffingen van het gebruik der werken, waarover het transport geschiedt,

1) Brug- en sluisgelden kunnen hier buiten beschouwing blijven. Zij dekken niet de kosten van het kanaal.

per spoor zou plaats vinden. De indicateur voor de meest economische wijze van vervoer ontbreekt. De tegenstelling in de voorwaarden van vervoer kan het verkeer oneconomisch richten.

Hiermede is geen pleit bedoeld voor rechten op de Nederlandsche kanalen. Naar de traditie van de vrije vaart te water heeft zich een eeuw en langer het verkeer ontwikkeld. Kapitalen zijn daardoor op een bepaalde wijze vastgelegd. Menig aan het water gevestigd bedrijf zou gedupeerd zijn, indien thans nog rechten werden geheven, menige haven zou haar waarde zien verminderen, indien verkeer voortaan per spoor in plaats van over de kanalen werd geleid. De spoorweg zou hier en daar belast worden op een wijze, waarop hij niet is ingericht. Het heffen van rechten thans, waar jaren lang de vrije vaart gegolden heeft, zou ‘Umwertung’ tengevolge hebben, welke niemand kan bepleiten.

Waar eenmaal het stelsel van vrij verkeer zich door het heele land ontwikkeld heeft, kan geen nieuwe, voor nationale belangen dienende vaarweg tegen vergoeding aan de gebruikers worden opengesteld, zonder zeer eigenaardige belangentegenstellingen in het leven te roepen. Limburg noch Twente kan men het aandoen om de vaart op de nieuwe waterwegen, waardoor zij in nauwer verband met de overige deelen van het land worden gebracht, met tollen te belasten. Een gevoel van achteruit gesteld te worden bij andere streken van het land, die haar bloei aan een open vaarweg te danken hebben, zou zeker worden opgewekt.

Bij plannen voor den aanleg van een nieuw kanaal, bestemd om den buitenlandschen handel te dienen, gelden deze op onze eigen traditie steunende argumenten niet. In het Nederlandsch-Belgische geval heeft men te doen met deze situatie:

België heeft een eigen kanalennet, waarop het rechten heft van iederen schipper, Belg of buitenlander, die er vaart. Het vroeg een doorvaart over ons gebied tot betere verbinding van Antwerpen met den Rijn. In Nederland werd om eigen nationale belangen voor zulk een kanaal nooit iets gevoeld, integendeel men vreesde voor groote nadeelen.

De gevraagde nieuwe Rijnverbinding moet dus worden bezien in het kader van een uitbreiding van het Belgische

kanalennet. Indien de Nederlandsche regeering destijds om redenen van politieken aard meende het offer van Nederlands medewerking aan zulk een kanaal te moeten brengen, had om economische redenen van meet af aan het recht van heffing van kanaalrechten naar voren moeten zijn gebracht.[1)]

Het geval ware dan, althans economisch bezien, op zuiveren grondslag gesteld geweest. België zou een kanaal hebben gevraagd ten bate van zijn groote haven, waarvoor, zonder directe of indirecte restitutie, de gebruikers zouden betalen op dezelfde wijze als de vervoerders per spoor betalen voor het gebruik van den ijzeren weg, en in overeenstemming ook met het beginsel dat België op zijn eigen kanalen toepast. De vraag om een kanaal met tollen ware, economisch bezien, een zuiver gestelde vraag van België geweest. Daartegenover zou Nederland voor de beslissing hebben gestaan of het tegenover dit economisch voordeel voor België zoodanige nadeelen voor Nederland verwachtte, dat niettemin een weigering onzerzijds moest volgen.

Het is hier niet de plaats om het antwoord ook op deze vraag te geven, daar wij ons terrein tot het zuiver economische beperken. Wel willen wij opmerken, dat een internationaal kanaal met rechten de mogelijkheid opent voor politieke moeilijkheden in de toekomst, welke dan alleen weg te nemen zijn door opheffing van de tollen. In dat geval zouden de economische bezwaren voor Nederland later weer in hun vollen omvang naar voren komen.

A. PLATE.

1) Alleen in een betoog, waarin het Antwerpen-Moerdijkkanaal als min of meer noodzakelijk uitvloeisel van de bepalingen van het Scheidingstractaat van 1839 wordt voorgesteld, past het principe van de tolvrije vaart op dit kanaal. Bij de behandeling van het jongste verdrag is echter komen vast te staan, dat een zoodanig betoog elken reëelen grondslag mist.

Bibliographie.

Schets eener economische geschiedenis van Nederlandsch-Indië, door prof. G. Gonggrijp; Volksuniversiteitsbibliotheek no. 41; Haarlem, de Erven F. Bohn, 1928.

Een schets als deze bestond niet. Dus is er reden tot erkentelijkheid. Men vindt hier veel, duidelijk en in beknopt bestek, wat anders moeizaam zou moeten worden bijeengegaard.

En er zijn waarlijk voortreffelijke stukken in. Niet enkel in de oude geschiedenis (bij voorbeeld de korte formuleeringen van het verschil tusschen europeesche en indische dorpsgemeenschappen, tusschen europeesche en indische middeneeuwen); ook in de nieuwe (bijvoorbeeld de passus over het niet rendeeren van den indischen kolenmijnbouw).

Maar een zekere ontrouw aan den opzet van het boek zelf en, wellicht in verband hiermee, een zekere onevenredigheid in den opbouw hindert af en toe.

Het bestek van het boek was dit: ‘De economische geschiedenis van Indië vertoont een grond-motief, een oerbeeld, dat zichtbaar blijft onder en achter alle economische veranderingen.... het Indonesche dorp.... kleine, primitieve gemeenschap, welker leden in hun eigen gevoelde behoeften direct voorzien door landbouw.... vischvangst, boschproductenzoeken, een weinig nijverheid en een weinig vrij verkeer.... is als het ware de blijvende kern.... Alleen die feiten uit de economische geschiedenis van Indië zijn van wezenlijk groot belang, welke de dorpshuishouding voelbaar beinvloed hebben. Alleen zulke veranderingen en gebeurtenissen zullen in dit werkje beschreven worden, waarvan vaststaat of verondersteld mag worden, dat zij, middellijk of onmiddellijk, het economische leven van het dorp hebben beroerd.’ (bl. 3 v).

Deze opzet wordt aanvankelijk goed vastgehouden, bv. in de schets van den Compagnies-tijd, die anders (slechter) voor de Molukken dan voor Java is geweest. Men vindt hem terug aan het slot (bl. 241): ‘bij toeneming van arbeidsverdeeling en ruilverkeer in Indië zal de dorpshuishouding steeds meer in het wereld-ruilverkeer worden opgenomen.’ Maar daartusschen is hij vrijwel zoek (met enkele uitzonderingen: de invloed van het cultuurstelsel op het dorps-communisme bijv.), wordt althans nagelaten, naar den trant van aanhef en slot den invloed der verhaalde economische gebeurtenissen op dien blijvenden kern aan te wijzen.

Deze invloed zal wellicht niet steeds gemakkelijk aanwijsbaar zijn geweest. Maar wijst dit dan niet hierop, dat de opzet ‘het dorp als grondmotief’, schoon op zichzelf gelukkig, toch te beperkt was? Zoodra en naar-

mate Indië wordt tot *Nederlandsch*-Indië, komt er in het economisch leven daar ginds een element, dat zeker het indonesische dorp beinvloedt, maar dat toch ook een eigen leven leidt; een steeds grooter stuk economische historie is iets anders dan dorpen-geschiedenis.

Ook de hier gegeven historie van het indonesische dorp zelf toont leemten, die niet liggen aan ontstentenis van stof: over de tegenstelling tusschen agrarisch communisme en agrarisch individualisme zou men gewenscht hebben meer te vernemen.

De opzet, schoon af en toe verzaakt, heeft wellicht op zijn geweten, dat vraagstukken, die 'het dorp' wel zoo goed als heel niet raken, haast geheel zijn verdonkeremaand: de recente geschiedenis der belastingen op het uitheemsche kapitaal had, met één bladzijde meer, iets in zijn beknopte soort volledigs kunnen worden; zij is thans al te lacuneus en vormt toch in de economische geschiedenis van *Nederlandsch*- Indië een niet onbelangrijke paragraaf.

De V.U.B.-boekjes zijn gebonden aan een limiet. Ook deze kan parten hebben gespeeld. Misschien verklaart zij, dat één probleem, waarover toch veel is geschreven en dat wèl van beteekenis is voor 'het dorp', de befaamde vraag der 'drainage' en wat daarmede samenhangt, in Gonggrijp's boek opzettelijke bespreking, laat staan beantwoording, niet heeft gevonden. Voor emigratie en transmigratie geldt dezelfde klacht.

Toch zou men niet velen kunnen aanwijzen tot het schrijven van een boek als dit gelijkelijk bevoegd als Gonggrijp, die schrijven kan, die economisch denkt en die Indië kent. Hopen wij op een tweeden druk, waarin dan de onevenredigheden worden weggewerkt, óf doordat het twee deeltjes worden (de stof is het waard), óf doordat de geschiedenis tot en met het cultuurstelsel wat van haar overvloed van bladzijden (166 van de 242!) afstaat aan dat stuk geschiedenis, dat Gonggrijp zoo gelukkig liet beginnen met Van de Putte.

v. B.

G.J. Staal, Nederlandsch Guyana, een kort begrip van Suriname; Amsterdam, Uitgevers-Vennootschap 'Groot-Nederland', z.j. (1928?).

Deze oud-gouverneur van Suriname is zeker wel een der actiefste propagandisten (het woord zij hier genomen in zijn besten zin) voor zijn oud bestuursgebied.

Hiertoe is eenige moed vereischt. Want sinds jaar en dag treft Suriname tegenslag op tegenslag. Ook in dit boekje worden deze vermeld, met een prijselijke objectiviteit (als heel het geschrift kenmerkt), die somtijds tot te groote beknoptheid wordt: de geschiedenis van de mislukking der bacoven-cultuur had veilig iets uitvoeriger kunnen zijn verhaald.

Het niet kwaad geïllustreerd geschrift beoogt algemeene orienteering en is goed 'bij'; van de jongste gegevens (als het bekende adres van den Ondernemersraad voor Suriname aan den Minister van Koloniën en de begrootingsstukken voor 1927 en 1928) heeft het gebruik gemaakt.

Het valt in een tijd van, ten leste!, oplevende belangstelling voor Suriname en kan goeden dienst doen om deze te bestendigen.

Dat het grondig zwijgt van de af en toe opduikende plannen om daar te lande te koloniseeren met nederlandsche boeren, mag wel als bewijs worden aanvaard, dat de heer Staal behoort tot hen, wier besef van verantwoordelijkheid hun verbiedt aan practische verwezenlijking van dit denkbeeld ook maar eenigen steun te verleenen.

v. B.

Friesische Sagen von Texel bis Sylt; mit 27 Tafeln und 32 Abbildungen im Text; gesammelt und herausgegeben von Herm. Lübbing; Jena, Eugen Diederichs, 1928.

Er is opleving in de drie Frieslanden, in het onze (dat de Duitschers West-Friesland plegen te noemen), in Oost-Friesland en in Noord-Friesland, opleving van stam-bewustzijn. Zij uit zich in locale organisaties en in locale literatuur. Eenig bewustzijn van stam-verwantschap tusschen de drie is er ook. Verleden jaar congresseerde men niet zonder succes in Leeuwarden, nadat het een paar jaar eerder in Oost-Friesland was geschied, en het voorloopig plan is, in 1929 in Noord-Friesland bijeen te komen.

Behalve opleving en organisatie is er strijd, niet tusschen de drie Frieslanden (wellicht doordat Groningen en de duitsche grens West en Oost scheiden en Oldenburg het Oost en Noord doet), maar in Nederlandsch Friesland vooral tusschen ouder- en nieuwerwetsche Friezen, in Noord-Friesland tusschen duitsch- en deensch-gezinden. Te onzent lijkt de tweespalt tusschen zeggen we: Selskip en Jong-Friezen wat te luwen, al ligt er altoos nog brandstof klaar; van de oneenigheden in Noord-Friesland zal nog moeten blijken, of zij niet een beletsel zullen vormen tegen het houden, reeds over een jaar, van het derde alfriesch congres daar te lande.

Gelukkig gaat intusschen ander werk zijn gang. Dat niet opzettelijk op verzoening uit is, maar wellicht juist doordat het dit niet onmiddellijk bedoelt in die richting zal kunnen werken.

De drie Frieslanden zijn historisch wel geheel uit elkaar gegroeid. Toch zijn er in verre historie wel banden geweest. En hoewel het een ijdel pogen zou zijn, deze lang geslaakte banden weer aan te knoopen, men kan althans streven naar hun geschiedkundige reconstructie. Dat werk is de moeite waard, het kan leiden tot samenwerken van de drie gebieden en tot het leggen van dat soort nieuwe banden als gemeene stam-belangstelling vermag.

De duitsche Friezen hebben zich hier waarlijk niet onbetuigd gelaten. Tientallen jaren lang was in hoofdzaak bij hen een belangstelling met name in het oud-friesch recht en in de oud-friesche taal te vinden, die meer was dan dilettantisme. Nu zijn er sporen van beterschap in Nederland op dit stuk. Maar intusschen gaan de Duitschers hun gang. Eén bewijs hiervan (er zijn er meer: een nieuw boek van Heck over het ontstaan der Lex Frisionum) is het bovengenoemde boek. Een tikje annexionistisch is het wel: onder de ‘Friesische Sagen von Texel bis Sylt’ (waarom niet tot en met de deensche Wadden-eilanden?) behoort niet als ondertitel ‘Deutscher Sagenschatz’ te staan. Doch, hiervan afgezien, alle lof. Een enkele hier te lande bekende friesche sage moge er al in ontbreken (nog wel een duitsch-friesche, die van dr. Faustus' bezoek aan Leeuwarden), het begrip sage moge er wat ruim zijn genomen (is Groote Pier een sage?), waar elders vindt men zulk een verzameling bijeen? En zoo conscientieus bijeenverzameld? Een nauwkeurige bronnen-opgaaf versiert het boek. Mede doet dit een aantal prentjes, waarbij echter het verband met den tekst nogal eens los of zoek is.

v. B.

Oud-Achterhoeksch Boerenleven; het heele jaar rond; door H.W. Heuvel; geïllustreerd door J.H. Persijn; Deventer, Ae. E. Kluwer, 1927.

Meester Heuvel zelf heeft de uitgaaf van zijn boek niet meer beleefd. Op verzoek van zijn vrouw en kinderen heeft een vriend (H. Odink) het handschrift, waarvan Heuvel een nieuwe bewerking onder handen had, die echter nog niet tot de helft was gevorderd, persklaar gemaakt door het overig deel, in de oude bewerking, te zuiveren van enkele herhalingen, maar overigens ongerept te laten. De heer Odink heeft hieraan goed gedaan; het verschil tusschen de oude en de nieuwe bewerking is niet opvallend en nergens storend.

Roman of novelle, wat men 'letterkunde' pleegt te noemen, is het boek niet. Het is een, van Nieuw- tot Oud-jaar loopende, beschrijving van het boerenleven in den Achterhoek, zooals dit was in Heuvel's jeugd, een halve eeuw geleden. Een beschrijving van zeldzame verdienste, van aardige trekjes en bizonderheden vol.

Het geheim van deze aantrekkelijkheid zal wel hierin schuilen, dat hier niet een, zij het nog zoo genegen, buitenstaander aan het woord is, maar een achterhoeksche boerezoon zelf, dien de liefde tot stam en land drong tot vastleggen van het vele wat hij, scherp opmerker, ervan had waargenomen en onthouden.

Het boek, product van hart en hoofd, is een van die, welke men telkens weer opnieuw opneemt om een paar hoofdstukjes ervan mee te beleven.

Het is, krachtens zijn onderwerp, voorts een milde bron van sassisch-nederlandsche volkskunde. Dat economisch nog half zelfgenoegzame boerenleven, met zijn oer-oude herinneringen en verhalen, met zijn eigen slacht en zijn eigen spinnen en weven, met de van huis tot huis gaande slachters en kleermakers, ligt hier geboekstaafd voorgoed. Zoo is het leesen leerboek tegelijk. Als leerboek echter zou zijn waarde aanmerkelijk zijn gestegen door toevoeging van een, liefst uitvoerigen, klapper op de streekwoorden en plaatselijke eigenaardigheden, die meester Heuvel in zoo ruimen omvang ons verzameld heeft.

v. B.

J. de Gruyter, Levend Geloof; Amsterdam, N.V. Ontwikkeling, 1927.

Twee gedeelten: het eerste en kortste, het filosofisch gedeelte, 'weten en geloof' door den schrijver gedoopt; het tweede, het sociologische gedeelte, dat hij 'persoonlijkheid en maatschappij' noemt.

Een socialistisch boek, in den haast van dag tot dag zich verruimenden zin van het woord 'socialisme', dat zich steeds lastiger vatten en omschrijven laat.

Tot dit soort socialisme was de schrijver, die lang in Engeland vertoefde en sterk den invloed van het uiterst ondogmatische, uiterst onmarxistische engelsche socialisme heeft ondergaan, bewust ondergaan (hij getuigt er gaarne van), voorbeschikt.

Een reeks betrekkelijk korte opstellen, van één geest alle doortrokken en in goede samenvatting als 'levend geloof' gebundeld. Want van sterk gelooven getuigt elke bladzij, van geloof in de menschheid en haar toekomst en dus in het leven.

Invloed van Hendrik de Man? Niet in dezen zin, dat De Gruyter volgzaam naprevelt wat de Man leert; deze gedachten zijn eigen voortbrengselen van den denker. Slechts in dezen zin, dat beide deze hedendaagsche socialisten tal van denkbeelden gemeen hebben, hun geloof is een socialistische toekomst (bij De Gruyter, dunkt mij, nog wel zoo sterk als bij den Belg) èn hun ontworsteld zijn aan het knellend marxisme. Doch vergis ik mij, aannemend, dat dit proces van vrijwording bij den meer critischen De Man in sterkere mate een logisch, bij den meer bespiegelenden De Gruyter vooral een gevoels-proces is geweest?

Er is in dit boek veel moois en als de A.J.C., aan welker leiders het is opgedragen, zich den inhoud eigen en te nutte maakt, zal haar een voorraad idealisme verzekerd zijn als ieder moet toewenschen aan zóóvelen van het straks volwassen geslacht.

Evenwel: zoodra idealen zich maatschappelijk willen concretiseeren en, met dezen toeleg, zich groepen, politieke partijen vormen, die standpunt moeten kiezen in wel omlijnde vraagstukken, volstaat men met boeken als nu dit van De Gruyter niet, ja, kunnen zij zelfs als beletsel worden gevoeld. Zal ooit een partij-program de uitspraak aandurven van bl. 191, dat ‘het socialisme nog in zijn kindsheid’ is, of die van bl. 184, dat de verwezenlijking van Marx' voorspelling van de geboorte der socialistische maatschappij ‘in een verre toekomst ligt, veel en veel verder dan Marx verwachtte’? Een partij-lid eischt van zijn program steviger bemoediging. En zoo is ook weer dit boek een van die, welke, in hun poging om het socialisme als hoog ideaal te redden, het zoo hoog uitheffen boven de werkelijkheid, dat alle voeling tusschen de beide geheel dreigt verloren te gaan.

v. B.

Staat und Handel im alten Griechenland; Untersuchungen zur antiken Wirtschaftsgeschichte; von Dr. Johannes Hasebroek, ord. Professor der antiken Geschichte an der Universität Köln; Tübingen, J.C.B. Mohr (Paul Siebeck), 1928.

De onderscheiding tusschen ‘helleensch’ en ‘hellenistisch’ is niet nieuw. Ietwat oneerbiedig zou men wellicht mogen zeggen, dat ‘hellenistisch’ is een aangelengd ‘helleensch’, dat van den tijd na Alexander den Groote, als de grieksche beschaving door het romeinsche wereldrijk, dat zij doordrong, over wat toen van de wereld in aanmerking kwam wordt verbreid, maar tevens zelve van de beschavingen op hooger of lager peil, die zij op haar zegetocht aantreft en meester wordt, den invloed ondergaat. Zooals wel veroveraars-volken van de onderworpen stammen, wier mannen zij doodden, de vrouwen tot zich nemen en kinderen bij deze winnen, die zijn van gemengden bloede.

Zóó is het hellenisme een bepaalde periode der oude geschiedenis.

Van deze geschiedenis in vollen omvang? Ook van de economische historie der oudheid?

De beteekenis van Hasebroek's boek schijnt mij deze te zijn, dat hij, in tegenstelling tot anderen, ook op het gebied der antieke volkshuishoudkunde de intrede van het hellenisme ziet als een caesuur en hiermee een middenstandpunt inneemt tusschen twee richtingen. Eene richting was er,

geneigd om in de oude wereld het prototype van de onze te zien: in Hellas' bloeitijd reeds, naar toenmalige verhoudingen, iets als een wereldverkeer; de hellenistische periode trekt dan, economisch, deze lijn eenvoudig verder door. Een andere richting ontkent dit: de oude wereld is in hoofdtrekken nooit het stadium van economische primitiviteit, vooral gekenmerkt door plaatselijke economische zelfgenoegzaamheid, door onbeduidendheid van handel, te boven gekomen.

Hasebroek's standpunt is noch het een, noch het ander: eer het hellenisme er was, is de oude wereld inderdaad economisch overwegend zelfgenoegzaam; daarna pas legt zij dit karakter af en gaat zij, zij het uit de verte, lijken op onzen tijd.

Zijn boek nu beoogt, deze stelling te staven in haar eerste gedeelte: dat Hellas tot en met de vierde eeuw in economische primitiviteit is verbleven. Het is aan vakkundigen, te beoordeelen of hij in dit bewijs is geslaagd. Maar ook de niet-vakkundige vat de draagkracht der stelling.

v. B.

L.H. van Lennep, Chnumhotep, De Schatbewaarder. Amsterdam, P.N. van Kampen & Zn.

Dit boek bevat geen studie over een der historische Chnumhoteps, maar is een - om het dadelijk te zeggen - zeer knap en geestig geschreven roman. De hoofdpersoon Chumhotep, wordt door koning Amenemhet I (den eersten koning uit de 12e dynastie, circa 2100 v. Chr.) naar het Zuiden gezonden, naar Chenu en Elephantine (Jeb) bij de eerste katarakt van den Nijl, om zandsteen en graniet te breken voor den bouw van de pyramide, die het graf van den koning moet omsluiten. Chnumhotep vertelt in een dagboek, hoe hij eerst van den koning de opdracht krijgt, dan, hoe hij schepen laat bouwen voor den tocht en voorraden bijeenbrengt. Uitvoerig wordt de dag van het vertrek beschreven, waarbij de koning tegenwoordig is. Verder worden wij in kennis gebracht met diens familie. Dan volgt een relaas van de vele groote en kleine moeilijkheden van de reis, waarbij het verraad van Ptah-Mes, door hem als plaatsvervanger bij het werk in Jeb aangesteld, in den tijd waarin hij zelf met een gedeelte der troepen tegen het ‘ellendige volk van Kusch’ optrekt, dat eenigen tijd tevoren Jeb overvallen en den voorraad graan medegevoerd had. Een der grootste moeilijkheden van de reis was namelijk de voorziening van voldoende levensmiddelen (geheel in overeenstemming met hetgeen werkelijke leiders van zulke expedities ons in hunne graven vertellen). Zeer goed getypeerd is, hoe deze moeilijkhedenvergroot worden doordat de koning, naar Syrië ten strijde trekkend, alle beschikbare levensmiddelen voor zijn leger opeischt.

Fijn en gevoelig is in het verhaal het optreden van de slavin uit Kusch, Mau Schera, die door Chnumhotep van den gouverneur van Necheb-Nechen gekocht wordt, vol liefde voor hem is en hem als hij bij den tocht tegen het volk van Kusch ernstig gewond wordt, verzorgt. Tenslotte geeft hij haar aan den gouwvorst van Jeb ten geschenke, om daardoor dezen machtigen man voor zich te winnen in verband met het tegen hem, Chnumhotep, gesmeede verraad van Ptah-Mes. De houding van den held is hier zeer karakteristiek weergegeven. De slavin verzet zich niet tegen

het bevel van haar meester, maar neemt vergif in zoodra zij weet, dat Ptah-Mes gevangen is genomen en het voor Chnumhotep gunstige rapport van den gouwvorst naar den koning onderweg is.

Het dagboek eindigt met het verhaal over zijn terugkomst, de bijzetting van een gedurende zijne afwezigheid gestorven zoontje en het bezoek bij den koning, die Chnumhotep met eerbewijzen overlaadt. (Wordt deze vorst niet wat al te welwillend en genaakbaar afgeschilderd?)

Dit alles is zeer knap en interessant samengesteld en goed verhaald. Er moet een groote kennis van de hiëroglyphen, de geschiedenis, de litteratuur en het wezen der Egyptenaren bij den schrijver bestaan. Bijzonder goed zijn ook de illustraties in den text, waar telkens toepasselijke monumenten (b.v. de bouw der schepen pag. 14, de vogeljacht pag. 45, het werken der beeldhouwers pag. 55 en het vervoer van een steenblok pag. 73) worden afgebeeld. Over het algemeen is goed volgehouden de eigenaardige, eenigszins plechtige toon, dien de Egyptenaren gewoon zijn in hunne inscripties te bezigen. Toch komt echter hier en daar (hoe kan het anders?) het feit uit, dat de schrijver niet 'uit den tijd', maar uit modernen tijd is en een Hollander. Dit laatste spreekt vooral m.i. uit de scene bij het vertrekken van den held, als hij langs zijn huis vaart. Men krijgt hier het gevoel van varen langs een Hollandsche kade met Hollandsche menschen aan den oever. Ook uit zich dit moderne in de schildering van de verhouding tusschen Chnumhotep en zijn vrouw, die meer Westersch dan Oostersch aandoet. Zij is althans m.i. van meer modernen aard, dan wij in den tijd van den held moeten veronderstellen. In de laat-18e en in de 19e dynastie, dus de periode van Ichnaton en zijne opvolgers, zou ik dezen graad van sentiment eerder kunnen plaatsen. Ook andere passages dragen meer het karakter van dezen tijd, dan dat van dien van Amenemhet I. Ik denk aan de op bl. 36 genoemde zalfkegels, die de schrijver ook Chnumhotep op het hoofd laat dragen. Voor zoover mij bekend, komen zij niet eerder voor dan in de 18e dynastie en dan alleen bij vrouwen. Verder de op pag. 8 genoemde sphinxallee. Dat er bij den ingang van belangrijke gebouwen aan weerszijden sphinxen lagen, komt in de 12e dynastie voor, maar een allee met zulke figuren (een geheel nieuw artistiek ruimtebegrip!) kennen wij toch eerst uit de 18e dynastie. Dan wordt op pag. 118 gesproken van de rivier, die verkeerd stroomt in Mitanni. Hoezeer ook ik geneigd ben aan te nemen, dat het contact van Egypte en de Aziatische landen veel nauwer was dan men vroeger aannam, het lijkt mij toch, dat wij een zoo nauwkeurige kennis van den inplaats van het Zuiden naar het Noorden (zooals volgens een Egyptenaar elke rivier behoorde te doen) den van het Noorden naar het Zuiden, dus verkeerd, stroomenden Euphraat en de wijze van oversteken daarvan, bij onzen held niet mogen onderstellen.

Tenslotte nog de opmerking, dat het op pag 121 genoemde borstbeeld van Mau Schera de gedachte zou kunnen opwekken aan bustes zooals wij die kennen. Deze komen echter bij de Egyptenaren niet voor. Waarschijnlijk heeft de schrijver het oog op een grafstede met een daarin uitgehouwen kop van den overledene, waarmede de Egyptenaar wilde uitdrukken, dat de doode uit het graf naar het land der levenden keek; doch dit zijn alle slechts details, die aan de waarde van het geheel geen afbreuk doen.

De schrijver heeft het zich wel bij uitstek moeilijk gemaakt door inplaats van den tijd van het Nieuwe Rijk, waarvan wij zooveel meer gegevens bezitten en waarbij

ook het karakter der menschen ons zooveel nader staat, dien van het Middenrijk te kiezen. Hij deed dit blijkbaar als goed

kenner, daar in later tijd bij den Egyptenaar de door hem gekozen periode altijd als de klassieke van zijne cultuur wordt beschouwd.

Het uiterlijk van het boek is goed verzorgd.

Uit het bovenstaande blijkt, dat de lezing ervan aan elkeen, die in het oud-Egyptische leven belang stelt, ten zeerste kan worden aanbevolen. Een dergelijk boek is uitermate geschikt om ons de cultuur van het geheimzinnige Nijlland nader te brengen.

Dr. C.W. LUNSINGH SCHEURLEER.

Margot Vos. De lichte uren. (Em. Querido, Amsterdam, 1928).

De zusters Marie en Margot Vos schrijven vele verzen, vlot, gemakkelijk, slordig, en lukraak, en naar het mij voorkomt zonder den minsten twijfel aan het poetisch welslagen van elk harer welluidende en welrijmende gedichten. Het bundeltje, dat hier voor mij ligt, van Margot Vos bevat 38 gedichten waarvan er niet één goed is. Ik wil met deze bewering niets liever bereiken dan dat zij zelf haar verzen met wantrouwen gaat herlezen en er afstand van doet. Het zou haar eenige kans zijn om nog ooit goede poezie te gaan schrijven.

't Zou niet de eerste keer zijn, dat een dichter, na jaren knoeien, plotseling zichzelf vond, en een ander, dieper geluid, dat in vroegere verzen overstemd bleef door een gemakkelijker of drukker toon; ik denk aan Van Collem en aan De Mérode; beide voorbeelden kunnen tevens getuigen, hoe licht men dien dieperen, dien uitsluitend waardevollen toon, zonder welke ieder vers overbodig en verwerpelijk is, weer kan verspelen.

Margot Vos schrijft slechte verzen, en, wat erger is, ze zijn moeilijk als zoodanig te betrappen door een onmiskenbare zoetvloeiendheid, door een misleidende fleur en flair. Aanvankelijk is zij ter schole geweest bij Henriëtte Roland Holst en Adama van Scheltema. Dat is nog te merken, maar men ziet ook in dat zij van geen van beiden iets geleerd heeft.

Bij mevrouw Roland Holst had zij kunnen leeren, dat men in een vers nooit groote woorden gebruikt, ze nooit overlaadt met elkaar verdringende beelden, en bij Scheltema ware te ontdekken geweest, hoe men spelenderwijs soms ernstiger kan zijn dan met breedvoerig getuigen. Margot Vos' verzen vormen een drukke, omslachtige en vermoeiende belijdenis van het triompheerende leven, van de verborgen ontkiemende, zwellende, en dan ontbloeiende en zich altijd opnieuw herscheppende krachten der aarde. De titels van verscheidene verzen wettigen de verwachting van natuurpoezie: Voorjaarsregen, Anemonen, Peppeldons, Meinacht, Veldvrede, Meiwind e.v.a. Maar nergens wordt er een uitzicht op de natuur geopend, nooit strijkt er een lentewind, stroomt er een bloemengeur door haar woorden; niets is er in haar verzen van buiten: een Mei van verzen zonder Mei (o Gorter!).

Abstracties schuiven zich als mistbanken voor de klare voorjaarsluchten, personificaties maken haar natuur voortdurend onveilig. Bijna nooit kan zij iets zonder beeldspraak zeggen. Ze schrijft haar liederen op ‘uit de kele der merels’, de lente komt lachende aangevlucht, de prinselijke vrede gaat door het veld, een wit

woud van anemonen bewoont haar ziel, de makkers zullen Lente's herauten zijn en
de zonkleur der velden hun

blazoen, een Meiehoorn wekt de wereld, de wateren stoeien met den windgezant, de peppelzaden zwerven als pelgrims in witte zij, en dit alles is léélijk, omdat het on*natuur*lijk, ongezien, onwaar, verzonnen is. Het ware denkbaar de natuur te verbeelden in figuurlijke gestalten, Shelley kon dat, maar daartoe hoort een machtig talent. Bij Margot Vos wordt de natuur een charade van allegorische natuurkrachten en idealen. Een middelmatige regel als: ‘'t windsnel hermelijntje gleed weg uit de blaren’, is beter dan al 't overige van haar bundel, omdat het slagraak teekent wat het bedoelt, terwijl de rest - lukraak blijft. Zoolang Margot Vos voortgaat aldus te dichten, ontbreekt het haar, hoe ernstig en welmeenend zij zijn mag, aan wezenlijken poetischen ernst en zal zij een gemakzuchtig talent blijven. Of zal de kleine, haastige vogel, uit een van haar verzen, nog eens anders zingen?

ANTHONIE DONKER.

Herman Poort. Opstellen en lezingen. P. Noordhoff, Groningen, 1928.

Herman Poort debuteerde voor vele jaren met gedichten, en prozaschetsen, waarvan het suggestief verhaal van een jongen zieke, op reis naar Arosa, mij bijbleef.

Sindsdien werd hij in breede kringen bekend als een onzer voornaamste literatuurpaedagogen. Als zoodanig stelt hij zich tot taak het lezend deel van ons volk, dat het aan tijd en methode ontbreekt voor een geheel zelfstandig onderzoek, op het belangrijke in onze letterkunde te wijzen en het tot de waardeering ervan in te leiden. Een oogenschijnlijk bescheiden taak voor een letterkundige, maar die in werkelijkheid zeer hooge eischen van tact en kennis stelt. In de hier verzamelde opstellen vat hij zijn taak breeder en dieper op dan een volksuniversiteits-cursus; buitenlandsche literatuur wordt hier zoogoed als onze eigen letterkunde behandeld en de schrijver gaat op verschillende problemen dieper in dan de behandeling ervan in een populaire cursus zou toelaten. Maar ook hier verlaat hem de heldere, en verhelderende, stijl niet die zijn werk naast dat van ‘zwaarder’ essayisten, zoo nuttig en belangrijk maakt. Een opstel als over het wezen der poezie is een uitnemende propaedeuse tot de lectuur van Shelley's Defence, Novalis' Aesthetische Fragmente, of Nijhoff's en Marsman's vorm-theoretische beschouwingen.

Boeiend is de schets van Bredero's leven. In denzelfden trant, waarin Alberdingk Thijm vroeger zijn portretten van Joost van den Vondel teekende, schetst hij Breero zooals hij leefde en dichtte in het oude Amstelredam. Hij teekent er een typisch tafereel van, en al vragen wij ons bij zulke historische reconstructies altijd af, hoe dicht bij of hoever bezijden de waarheid ze zouden zijn en of ze niet een even vluchtige en misleidende illusie geven als bijv. historische optochten, toch blijft het tafereel ons bij en meenen wij er iets meer van Breero door begrepen te hebben. En dat is van groot belang, want met het oud-Hollandsch der 17e eeuwers blijft de lezer in het algemeen noodzakelijk op gespannen voet, en meestal gelóóft hij het daarom wel dat Breero een vurige Amsterdamsche jongen was. Een schets als deze geeft aan dien naam inhoud, en

misschien zal deze of gene een jarenlange aarzeling erdoor overwinnen en het prachtige Liedtboeck gaan lezen.

Schrijvende over het Spiegeltje van Ina Boudier-Bakker betoogt de auteur, dat Marianne uit dit boek geen symbool werd, zooals Geertje (De Meester) of Liesbeth (Top Naeff). Maar waarom niet, of beter, waarom zou ze eigenlijk wèl een symbool moeten zijn? Moeten wij Marianne beschouwen als*:* de ongehuwde, levenskrachtige vrouw met het verzwegen gemis? Maar waarom moet zij nu juist zulk een type zijn; wat klinkt dat star en theoretisch! Sinds ik het boek las, ken ik Marianne en ik zal haar niet licht vergeten. Misschien zal ik nog vrouwen ontmoeten, die mij aan haar lot herinneren, en wellicht zal ik hen dan beter begrijpen of zuiverder beoordeelen. Inzooverre geldt zij dan toch weer als een symbool, maar dit is bijzaak. Zij is een levende vrouw en niemand anders dan Marianne, goddank niet een kleinste gemeene veelvoud van toepasselijke eigenschappen, waardoor zij een type of een tijd zou vertegenwoordigen als bijv. Letje en de Coornvelts: homunculi!

Zoo is er wel meer in de opstellen van Poort een neiging tot generaliseeren, een zeker liberalisme dat tegenstellingen in een hooger eenheid wil verzoenen, maar m.i. juist daardoor weleens nivelleerend te werk gaat. Alle kunst is in den grond religie, zegt Herman Poort. Zulk een formule is bedenkelijk, dubbel riskant, omdat ze allicht anders uitgelegd, en uitgebuit, zal worden dan de schrijver bedoelde. Er is in kunst en religie beide een streven naar het ontijdelijke, en in zooverre is er dus een overeenstemming, maar daaruit volgt geen gelijkstelling of geen oplossing der kunst in de religie. Zoo kan men het verschil van man en vrouw over het hoofd zien, door ze beide als mensch te beschouwen! Alle kunst religie - maar Omar Khayyam, Horatius, of Delteil, De Montherlant, Rimbaud en Tristan Corbière? Of denk aan La Terre, aan Totentanz, aan Wozzek, het zijn slechts willekeurige grepen, maar ze suggereeren denkelijk voldoende het meesterschap dat er noodig zou zijn dat alles onder genoemde formule te vangen. Laten wij niet te groote woorden gebruiken. Max Liebermann zei: Kunst is wat de groote kunstenaars gemaakt hebben.

Tot het belangwekkendste van dezen bundel behooren de opstellen over Rathenau en Keyserling, en over Gide en Dostojewsky, waarin moeilijk te weerleggen bezwaren worden ingebracht tegen den Dostojewskycultus van heden (of reeds gisteren?). Van elk dezer studies zijn klaarheid en eenvoud de uitmuntende eigenschappen, die menig ander ‘diepzinniger’ essayist zich moge eigen maken.

ANTHONIE DONKER.

[Vierde deel]

Het licht achter den heuvel.

VII.

- Krijgt u er ook last mee? vroeg jonkheer van Ravelberg.

- Niet bepaald. Ik kan niet zeggen dat ik er last mee krijg, antwoordde de oude baron de la Motte. Overigens moest hij bekennen dat hij de laatste maanden heel weinig met het volk had omgegaan. Hij hoorde wel, laatst nog van den pastoor, dat de menschen niet meer dezelfde waren, maar om nu een bepaald geval aan te geven, dat kon hij niet. En wat hij zeggen moest: met de dood van de barones waren ze allemaal bijzonder attent geweest; ze waren blijkbaar getroffen.

- Mevrouw de Barones werd graag gezien, bevestigde meneer André.

- Bijzonder graag, zei meneer Dufour. Dat heb ik meer kunnen merken.

Ridder van Voorst tot Voorst en de dikke, kale baron van Tienhove knikten uit hun lagen zetel.

- Ik geloof niet dat er één in den dienst ontbrak, zei de baron. Maar wat ik zeggen wou, arme menschen zijn er niet meer.... Nog een kopje koffie? Ja, dat wilde hij wel, de anderen ook.

Jonkheer van Ravelberg stak een nieuwe sigaar op. Er hing een blauwig waas in de tuinkamer.

- Daar hebt u gelijk in, vond meneer Leonce. Arme menschen zijn er niet meer. Hier ook niet. Wanneer ge vroeger een mis liet lezen met uitdeeling van brood aan den arme, waren er bij ons meer dan twintig die aanschoven. En nu? Nog drie: de weduwe ginder tegen 't bosch, wier man ver-

ongelukt is; Doke de Vertinner, die nooit een duit zal hebben.. ja nog een derde....

- Dus nog geen last, herbegon jonkheer van Ravelberg tegen baron de la Motte. Maar bij ons beginnen ze leelijk te roeren. De menschen worden brutaal. Ze hebben geen respect meer. Vooral de jonge kerels; dat loopt met geld op zak, dat drinkt, dat roept en tiert. Als ze uw goed verdestrueeren moet ge nog oppassen dat ge niet alleen zijt wanneer ge een opmerking maakt; ze zouden in staat zijn u af te ranselen.

- De mentaliteit is totaal veranderd, zei meneer Dufour. Ge moest dat zien bij ons in de stekjesfabriek. Dat was vóór den oorlog al begonnen. Maar nu! Een patroon is waarachtig geen meester meer in zijn eigen zaak. Die menschen hebben een pretentie gekregen.... iets ongehoords.

- Hebt u ook een bond van oud-strijders? vroeg Ridder van Voorst.

Bij meneer Dutoit was er al een; bij jonkheer van Ravelberg ook.

- Dat hoorde ik zoo van mijn koetsier, zei de slaperige heer van Tienhove.

- Hier is er ook een, volledigde meneer Leonce.

- Ik doe natuurlijk mijn hoed af voor de helden die gestreden hebben voor de vrijheid van ons land, zei jonkheer van Ravelberg. Hij wist dat het vreeselijk was geweest; zijn zoon die chauffeur geweest was van den hoofdgeneesheer Dr Simel, wist er iets van, maar hier zat iets achter dat hij niet vertrouwde.

- 't Is een heele organisatie, zei ridder van Voorst.

- Precies, ging de jonkheer voort, en 't is juist de geest die slecht is, 't zijn juist de leiders, die niet te vertrouwen zijn.

Daar had senator Hauteville van Ekstergem al een staaltje van beleefd. Hadden ze dat al gehoord? Nee, ze wisten het niet.

- Verbeeld u, sprak de jonkheer plechtig, de kring van oud-strijders had beslist een vaandel aan te koopen. En wat doet de senator? Hij denkt zoo: 't is beter die mannen mee dan tegen te hebben. Hij laat den voorzitter bij zich roepen en meldt hem dat hij als bewijs van erkentelijkheid tegenover de vaderlandsche helden aan den kring een vlag cadeau wou geven. En denkt ge nu dat de voorzitter een buiging maakte

van blijdschap en dankbaarheid? Neen, hij moest er eerst met het bestuur eens over praten.... Hij wist niet of hij 't aanvaarden mocht!....

- Daar moet ge onbeschâámd voor zijn, zei baron van Tienhove.

- Parelen voor de varkens, bevestigde meneer Dufour.

- En ze hebben waarachtig de vlag niet eens aanvaard! Hunne onafhankelijkheid liet het niet toe! spotte de jonkheer. Ze wilden de vlag koopen met hun eigen geld. Maar, had hem de voorzitter geantwoord, indien hij wat geven wilde voor de feesten, dat kon de senator doen.

- Zoover is 't hier zeker niet gekomen, zei meneer Leonce, alleen den onderpastoor vertrouw ik niet goed. Maar met den voorzitter is misschien te praten. Hij is hier een paar malen op het kasteel geweest bij André en Lucette; een intellectueel, maar in den grond geen extremist.

- Intellectueelen zijn de gevaarlijkste, zei baron van Tienhoven, in elke beweging. Daarom heb ik nooit Alfred naar een universiteit willen sturen.

- De jeugd van heden voelt geen interesse meer voor de groote problemen, vond meneer Dufour, die voor het tuinraam stond en juist Lucette en Alfred achter een rozenparkje verdwijnen zag.

Voor politiek voelde Alfred inderdaad niet veel belangstelling, Lucette evenmin. Dat hadden ze overgelaten aan de oudere heeren en waren het park ingewandeld.

- Politiek heeft nooit een dagje geluk meer in de wereld gebracht, vond Lucette. Het jonge leven was te mooi, kon ten minste te mooi zijn om het daaraan te verbeuzelen.

't Werd een rustige zomeravond. De zon lag over de bloeiende rhododendrons en van achter het kasteel kwam een lauwe geur van hooi gedreven.

- Gaat ge dezen zomer aan zee of terug naar Savoie? informeerde Lucette.

- Vermoedelijk aan zee.

- U hebt het anders niet noodig, lachte ze.

Nee, zijn gezicht was al zoo bruin als een baksteen. Hij was veel in de buitenlucht tegenwoordig. Paardrijden was een heerlijk sport.

- Dat moest u ook doen, zei hij. Dat geeft wat afleiding. En dat mag wel in zoo'n boerennest als hier....

- Ik zal er eens over denken, zei ze; maar hare oogen volgden een zwaluw die rakelings over een rozenparkje kwam gescheerd.

Ze bleven stil staan voor den vijver en keken in het spiegelend water.

- Willen we hier even rusten, stelde ze voor.

Ze gingen zitten in het zachte gras, Lucette met haar naakte armen om haar opgetrokken knieën. Alfred lag wat lager tegen den vijverrand. Hij keek omhoog en zocht hare oogen terwijl hij sprak. Hij vertelde de laatste nieuwtjes over vrienden en kennissen; huiselijke geheimpjes en jeugdige avonturen. Hij zei van wien hij 't wist; maar op een zwijgen. Ze lachte een paar malen, ironisch en keek in het glanzend water. Zoo zaten ze een tijdje te praten toen Dorry opeens met een hoogrood gezichtje kwam aangeloopen.

- Mamie! Mamie!

- Nee, blijf nog even bij Mariette, ik kom dadelijk.

Doch ze liep maar door; mamie moest het hooren.

- Weet ge wat Mariette beweert? Dat het niet kan.

- Wat kan niet?

- Dat de dokter op mijn duimpje een gouden nageltje zal zetten als 't ander uitvalt. De dokter heeft het immers gezegd.

- Zeker schat.

- En Mariette heeft er mee gelachen. Ze beweert dat het niet kan, maar Mamie heeft toch ook een gouden tand in haar mond.

Waarom moest mamie zoo lachen, en meneer Alfred ook? Dorry keek even verlegen.

- Nou ja, zeg aan Mariette dat het wel kan, dat mamie 't ook zegt.

- Ziet ge wel dat Dorry 't wist, riep de kleine triomfantelijk uit. En het witte kleedje verdween in het poortje van den moestuin.

Alfred lag Lucette weer aan te kijken en vroeg indringerig: Hebt u nog iets gehoord van Albert Durenne?

Ze voelde dat ze kleurde en zei zoo gewoon mogelijk: Ik hoorde alleen dat hij in Parijs is. Maar opeens bedacht ze dat

Jonkheer van Ravelberg tijdig wou vertrekken, en zei: Excuseer, ik ga even kijken of alles in orde is voor 't souper, blijf gerust nog wat rondwandelen.

Alfred keek haar achterna met begeerige blikken. Ze is nog mooier geworden, zei hij in zichzelf. Haar lichaam bloeit.... Dan stond hij recht.

Mariette kreeg een kleurtje toen meneer Alfred het hekken van den moestuin openduwde. Ze bleef nog enkele erwtjes plukken tot hij dicht genoeg bij haar was. Dan groette ze. Ze kende meneer Alfred al, en ze kon hem best lijden. Een mooie jonge kerel, waar ge bovendien een praatje mee houden mocht.

- Ik kom u wat helpen, zei Alfred.

Hij ging aan dezelfde erwtenstruiken staan als Mariette en plukte. Toen hij de erwtjes in haar korfje leggen wou, raakte hij haar handje. En toen hij zijn tweede handsvol erin nederlegde, raakten de twee hoofden elkaar. Mariette lachte stilletjes en kreeg weer een blos, maar ze ging niet verder staan. Ze stond daar recht en rank in haar soepel zomerkleedje.

- Ge hebt de mooiste oogen die ik ooit heb gezien, bofte Alfred.

Och, dat zei hij zoo maar om te gekken, beweerde ze.

Nee heusch niet. Ze had oogen om een man dol-verliefd te maken, om er een ongeluk voor te doen, iets om voor te vechten of te duelleeren.

Het werk vorderde. Ze stonden nu tusschen de hoogste erwtenrijen, die tot boven hunne hoofden reikten. Dorry had haar hoepel weer opgenomen en was het park in gehold. Toen nam Alfred het hoofdje van Mariette tusschen zijn handen.

- Mag ik? vroeg hij. Maar hij vergiste zich en zoende haar op den mond.

- O o, zei ze, als mevrouw dat zag.

Maar overigens schrok ze niet meer dan noodig was.

- Nu ga ik eens hooren of de heeren het eens zijn geworden, zei Alfred daarop. Hij knipte nog een oogje en ging. Maar hij keek even om. Ze was toch niet boos? Nee, heelemaal niet; dat vroeg hij trouwens zoo maar. Alfred mocht meer komen, 't was een gezonde jonge kerel, heelemaal

niet trotsch. Nee hoor, meneer Alfred mocht terugkeeren.

* * *

Meneer Alfred kwam terug. Maar ook Willem was teruggekomen. Eigenlijk wat te veel naar Baltus' zin. Hij vond dat Willem niet zooveel lezen moest zoo juist voor 't examen. Doch Willem beweerde dat hij 't eenvoudig deed als ontspanning, om zijn hoofd even te laten rusten van die dorre rechtsstudie.... eenvoudig daarom....

Lucette was zelf al een paar malen achter de hoeve om komen wandelen. Willem had ze zien aankomen ginder op de hoogte en zijn hart was heel snel gaan kloppen.... Maar telkens stond hij radeloos toen hij ze naar de hoeve kijken zag, zonder hem op te merken. Moest hij 't raam openen en haar groeten?.... Het zou zoo gek geweest zijn.... hij kon daar immers niet blijven staan groeten tot ze heelemaal voorbij was en spreken op zoo'n afstand evenmin....

Hij bleef dus staan, ongezien maar kijkend naar die lichte verschijning die den wegel afdaalde.

En het was vreemd, telkens hij Lucette gezien had, was 't of hij zich tegenover Klara een beetje ongemakkelijk en verlegen voelde. Neen, verlegen was het eigenlijk niet; hij wist zelf niet wat het was.

Hij had nu ook meneer André ontmoet in het park.... En ze hadden even samen gepraat.... en 't was zoo heel gewoon gegaan.... 't Was wonder zelfs dat hij 't vroeger nooit gedaan had.... Wel even gegroet, zonder meer, maar nu stonden ze daar samen en de oude heer had gezegd: Ik hoorde van mijn dochter dat ge haast klaar zijt met de studie....

- Ik hoop over een paar maanden, had hij geantwoord en hij had gemerkt dat de man verouderd was en meer gebogen stond dan vroeger.

- Het is een mooie dag, had Willem verder gezegd.

- We gaan naar den zomer, had de oude man geantwoord en hij had naar een lindeboom gekeken die te bloeien begon...

Telkens Willem op 't kasteel was geweest bleef er een paar dagen als een geur in zijn kleeren hangen en een verlangen in hem waarop hij zich aarzelend drijven liet. Hij had het gevoel te snoepen aan een verboden vrucht; misschien was ze daarom te bekoorlijker. Nu ja, verboden vrucht was te

veel gezegd; hij ging immers niet te ver.... Maar hij vermeed toch met Klara te spreken over zijn bezoeken op het Kasteel ter Beke.

En het was vreemd ook: ze hadden den laatsten tijd al eens meer gekibbeld.... Om een nietigheid. Nu gisteren nog.... Ze hadden gesproken van de kleine villa die de secretaris zich had laten bouwen op den Hunselberg en Klara had die erg schoon gevonden.

- Schoon! zoo'n wansmakelijkheid!.... had Willem daarop geantwoord.... Hoe kon ze nu zoo iets zeggen!

En vorigen Zondag eveneens, waarover ging het toen ook weer? O ja, over dat boek van P. Geraldy. Hoe kon ze nu zoo'n flauwerige sentimentaliteit ontroerend vinden. Wat zei Lucette ook weer over dien bundel. ‘Toi et Moi’.... Het maakt u zoo wee alsof ge gedwongen waart een heel zakje fondants op te snoepen. En wat had zij er toen ook weer bijgevoegd over de liefde?....

Bovendien: er was haast nooit middel bij Klara om wat gezellig te praten. 't Was gek dat hem die kleinigheden nu eerst waren opgevallen en een beetje wrevelig maakten; misschien had zijn studie er ook schuld aan. Hij stond voor het eerste deel van zijn laatste examen; 't was een stevige brok die hij te verwerken had. En ge waart er zoo heelemaal uit, door dien vervloekten oorlog. 't Was net of uw verstand was verlamd en verwoest. En de tijd begon te korten....

- Zult ge klaar komen, vroeg Baltus toen hij Willem halfluid lezend in zijn boek uit de weide zag komen.

- Ik hoop van wel, zei Willem, ik zal in elk geval mijn best doen....

Hij voelde wel dat vader nog wat zeggen wou, maar hij deed of hij 't niet merkte, en vroeg: Wanneer gaat ge aan het hooien?

- Misschien Maandag, zei Baltus, en ze stapten samen de keuken binnen.

VIII.

Zoo werd het zomer. Dan heeft een boer geen tijd om te rusten en geen tijd om te denken. De nachten zijn licht en

kort en de dagen hebben geen handen genoeg voor het werk dat geen uitstel duldt. Wanneer het gras begint te bloeien is 't of de boer zijn hart openzwelt. Hij laat zijn oogen weiden over den einder en door den hemel die elken dag ruimer wordt. Tot den herfst zal het drukke bedrijf nu duren zonder vertoef. Hij haalt de zeisen uit het dak en de wagens worden voorzien.

Eerst komt de hooitijd. Dat is een blij bedrijf in de meerschen en de lucht geurt mild en zoet overal. Het maaien en hooien is een spel voor zijn sterke handen, en hij voelt de deugd van de zon door zijn rug branden tot in zijn hart.

Maar daarop volgt de oogst. Wanneer een boer dan wakker wordt in den nacht, kijkt hij naar het raam en luistert of het regen is of zon wordt.

- Nee, de lucht is helder, dacht Baltus en hij hoorde al in het eikenboschje de koekoek roepen: koekoek, koekoek, met de regelmatigheid van een slinger.

Hij dacht verder: het wordt een schoone dag en een rijke zomer. Willem was gisteren thuis gekomen. Hij had nu behalve een laatste brokje dat in Oktober volgde, zijn laatste examen afgelegd. Het had beter kunnen zijn, maar de oorlog had hem ook zoo totaal uit zijn studie gerukt. En dan misschien ook wel een beetje die bezoeken bij mevrouw Lucette. Studenten zijn als onervaren veulens. Baltus begreep dat wel, maar het mocht niet te ver komen. 't Was ook niet prettig voor Klara. Nu ja.... wat Klara betrof.... Zeker was 't een braaf meisje, maar ze mocht zich toch gelukkig achten; Willem kon krijgen wie hij wilde. Hij was nu haast advokaat en een flinke oppassende jongen bovendien; die loopen er niet zoo dik in een land. Baltus hoorde den trap kraken en de oude meid op haar kousen naar beneden gaan. Die zette den dag in.

Maar Willem hoefde nog niet te werken. Die had het recht eerst uit te rusten. Willem stond de volgende dagen te kijken op het werk, onbeslist en lijk verloren. Wanneer hij wat te laat naar beneden kwam om te ontbijten, legde moeder een servet naast zijn bord en ze stak hem allerlei kleinigheden en lekkers toe. Een gestudeerde boerenjongen is als een gast in zijn eigen huis. Maar Willem verzocht moeder 't niet meer te doen. Theo is toch evengoed uw kind als ik, zei hij.

Natuurlijk was dat zoo, en ze hield ook van Theo even hartsgrondig als van hem; maar den volgenden morgen deed ze 't toch weer.

Theo zag het, maar hij zei niets. Tegen vader zou hij uitgevaren zijn, doch tegen moeder had hij nooit een hard woord gesproken.

Willem was nu ook begonnen mee te werken op het veld en in de schuur. In 't begin had hij een paar bleinen gehad, maar nu werden zijn handen hard en verweerd.

Baltus was trotsch wanneer hij zoo van 't veld terugkeerde: Theo voorop met den oogstwagen, breed en hoog volgeladen, hij en Willem daarachter met de lange gaffel over den schouder.

Aan de kapel kwamen ze Mevrouw Lucette tegen en ze knikte vriendelijk van onder haar grooten zonhoed. Willem voelde zich rood worden en wist niet of hij stilstaan moest en de kleine Dorry een hand geven. Maar hij was nu al voorbij en dierf niet meer terug te keeren.

Willem en Baltus stapten een eindje achter den hotsenden wagen voort zonder spreken, maar hun gedachten sponnen aan denzelfden draad.

Ze waren op de kasseide gekomen, die langs de hoeve liep en Theo begon van op zijn paard te klakken met de klets, om de knechten in de schuur te verwittigen dat ze aankwamen.

De oogst was nu in volle bedrijf op alle hoeven. De gerst was binnen, het koren was al af en gestuikt. Maandag zou Baltus met de tarwe aanvangen.

Daarop kwam de Zondag.

Een zomersche zondag op een hoeve is een zaligheid van vrede. Zes dagen wordt er gearbeid, hard en gestadig door menschen en paarden, maar de zevende dag is een dag van gebed en rust. Dat zet al met den vroegen morgen in, als de klokken beginnen te luiden, nu hier, dan ginder en verder nog, licht of luider, met snellen of trageren slag, uit alle torens, in alle landsche dorpen. 't Is of alle klokken tegelijk Gods zegen zwaaien over land en volk; 't is of ze den nacht en den schemer weg waaien uit het hoofd en het hart der menschen en alle zorg en ziekte, alle twist en afgunst wegzegenen en de wereld in de glorie zetten van een nieuwe zon.

Als dan de hoogmis luidt, langer en feestelijker dan de vroegmis, en de mannen en vrouwen, de kinderen en de jonge boerenzonen en -dochters komen, uit alle huizen en hoeven, langs de kronkelende veldbanen de vier heuvelen neer naar de grijze dorpskerk toe, ligt er een blijderen ‘goeden dag’ in hun hart en op hun lippen. En als wat later de onverbroken stilte ligt over het dorp en opeens de klok klept voor de consecratie, is het of alle menschen één hart en één mond hebben om God te bidden, te loven en te danken voor de weldaad van dezen dag.

Dat is de groote wijding van den zondag. Die zal nu duren tot de nacht komt en de slaap over de menschen. Daartusschen ligt de witte, rustige namiddag telkens weer als een brok nieuw geluk.

Willem had de groote poort gesloten achter moeder en de meid en was gaan zitten voor het huis onder den wingerd. Zoo lag de schoone stilte besloten tusschen de gebouwen. Theo was vertrokken kort na 't middageten en vader deed zijn zondagsronde.

- Ik zal wel huiswacht houden, had Willem gezegd. Maar hij had niets te bewaken, in de hoeve of daarbuiten. De kippen scharrelden op den metshoop; de stallen stonden open en leeg. De zon begon te gloeien op zijn gelaat en Willem stond recht. In den boomgaard vond hij de koelte. De koeien lagen te herkauwen in de schaduw en wat verder, in de tweede weide, stonden de merries en schudden af en toe hun glimmende huid, blij dat ze voor een dag hals en rug vrij voelden en naast hun dartel veulentje ongehinderd grazen mochten.

De veulens kwamen dadelijk naar Willem toe en snokten aan zijn vest. Hij lei zijn arm rond hunnen hals en ze lieten hem begaan; een kalf is dom en dwaas, maar een veulen is goedig en trouw. Ze volgden hem tot aan den slagboom, dan schrokken ze opeens en renden weg. Willem keek even luisterend op. Had daar niemand aan de poort gerammeld? Ja wel. Hij liep de weide neer en het huis door.

- O, zei hij, toen hij de poort had ontgrendeld.

Klara stapte binnen, een beetje onthutst en blozend.

- Ik heb huiswacht, zei Willem, terwijl hij de huisdeur openstiet.

Toen was het of de blos op Klara's wangen nog hooger werd. Zoo? antwoordde ze alleen.

Zouden ze niet liever in de wei gaan zitten? Ze vond het goed. Boven in de weide, onder een grooten ouden appelaar lag een korte stronk die dienst deed als bank. Daar gingen ze zitten. Van hier konden ze over de hoeve heen het grijze schip en den toren zien der kerk en heel den heuvel ginds aan de overzijde van het dorp. Het leek allemaal zoo dichtbij in dezen helderen, warmen zomernamiddag. Ze konden ginder duidelijk de verschillende perceelen onderscheiden, de aardappelen, de klaver, een stukje haver en vooral: de vruchtbare aardbeienvelden. Ze zagen den grooten kastanjeboom naast de pastorij en de harde notelaars achter het huis van den notaris en de rechte, rustige populieren achter Klara's hoeve.

- 't Is zoo'n heerlijke dag, zei Willem.

- 't Is de mooiste van het heele jaar, beaamde Klara. Dan keek ze weer naar den blauwen hemel waar duiven doorheen wiekten.

Willem zat te spelen met haar zilveren ringetje uit Lourdes, schoof het af en aan haar vinger. Klara was mooi vandaag. 't Was of er iets van binnen uit in hare oogen en op haar wangen en voorhoofd was opengebloeid.

Ze drong nu zelf dichter tegen hem aan en drukte zijn handen tegen haar borst.

- Willem, zei ze gedempt.

- Lieveling.

Hare lippen waren vochtig en roos, en onder de lichte zomerblouse zag Willem haar jonge borstje op en neer gaan.

Hij merkte dat ze wat vragen wilde en zweeg; hij streelde alleen over haar handen en zoende zachtjes haar voorhoofd en haren.

Dan vroeg ze opeens: Houdt ge van me?

- Ik houd van u, Klara.

- Houdt ge veel van me?

- Heel veel van u....

Maar de vraag die nu komen moest, de eigenlijke, eenige vraag die ze had willen stellen, kwam niet over haar lippen. Ze lei haar hoofd op zijn schouder en door haar geloken wimpers kwamen twee tranen geloopen.... Zoo drukten zorg en geluk zich uit in dezelfde taal.

Moeder was nu thuis gekomen en riep dat de koffie gereed stond. Doch Klara moest naar huis, ze had nog een en ander te doen, zei ze. Ze wilde verder alleen zijn en deze blijde oogenblikken in haar geest herleven en weer laten voorbijschuiven, zooals een meisje dat uit hare open hand één voor een, mooie kralen glijden laat. Ze ging langs de meerschen terug, waar de koeien en de kalveren rustig te grazen stonden onder de boomen of in de schaduw van de hooge hagen. Ze ontmoette vrouwen die met een kindjen op den arm een zondagwandeling deden. Maar ze spoedde zich met een vriendelijken goeden dag voort.

- Schoon weer hè vandaag, hoorde ze een van de vrouwen nog zeggen.

- Prachtig, antwoordde ze zonder omzien en was al voorbij.

Ze schrok opeens toen ze wat verder Theo tegen de ijzeren leuning van het brugje zag staan...

- Goeien dag, zei hij.

- Dag Theo, groette ze terug. Ze moest nu wel even blijven staan want ze voelde dat hij nog wat zeggen wou.

- Op wandel geweest? vroeg Theo, terwijl hij de blaren van een overhangenden elzentak afstroopte.

Ze werd nu zelf verlegen.

- Ik moet in 't dorp zijn, zei hij nog en hij ging mee. Maar de woorden vlotten niet.

- Is Vital al thuis? vroeg hij zonder verband met het andere.

- Die gaat naar Overberg-kermis, zei Klara. Misschien is hij al weg. Gaat ge er ook naartoe?

- Misschien, zei Theo.

Toen ze aan Klara's weide kwamen bleef Theo even staan. De vraag brandde op zijn lippen, maar opeens vond hij 't laf en belachelijk en hervatte zich.

- Dag, zei hij. Hij zag menschen den heuvel opgaan naar Overberg en hij ging mee. Dat hij ze houde, mompelde hij, dat hij ze houde.

Willem ging dien avond vroeg naar boven. Hij had behoefte aan rust en stilte in en buiten hem. Hij stond voor het open raam en zijn gepeinzen ademden als bloemen in de lauwe

lucht. 't Was of de dag nog voortleefde in den voornacht. De maan stond hoog in den open hemel, maar 't was een maanlicht zonder klaarte. De westerhemel was nog licht-geel en -groen doorschemerd.

De tram was met een dof gedruisch door de landelijke stilte gestoomd en met een helder gefluit verdwenen achter den heuvel als in een tunnel.

Boven het tarweveld, ginder tegen den heuvel op, dreef een doorzichtig waas van smoor, zoo licht en ijl of het vervagen en oplossen ging in de lucht.

Soms ging er een hond aan 't blaffen op den molenkouter en dan volgden al de honden uit de buurt, in koor. Maar daarop lag de stilte weer onverbroken over land en hoeven.

Willem had lang staan kijken naar de drie kindertjes van den klompenmaker aan den overkant van den steenweg; ze lagen door het raam van de zolderkamer te genieten van de avondlucht en stietten elkander aan, speelsch en plagerig en lachten zonder geluid. Maar opeens hadden ze omgekeken en waren verdwenen. Daarop had de klompenmaker zelf zijn hoofd eens naar buiten gestoken, had rechts en links de baan opgekeken en dan naar den hemel en de maan en had het raam half gesloten.

De vogelen frazelden nog een poosje in de kruinen, dan vielen ze ook stil. De maan verhelderde en de schaduw van huizen en boomen verdonkerde. Onder het afdak zag hij 't schemerig bewegen der witte en zwarte kalveren die een plaatsje zochten voor den nacht. Willem hoorde beneden iemand de achterdeur openen, dan na een poosje de stem van Moeder die tegen Lowies zei: Wat een schoone nacht.

Willem dacht aan die andere hoeve ginder in de dorpskom en bedacht hoe zijn meisje misschien in ditzelfde nachtelijk uur voor het raam stond en keek naar denzelfden hemel en dezelfde sterren. En over de onrust en de tweespalt was er een rust gekomen, een verteedering en een verlangen zooals hij sinds lang niet meer gekend had.

* * *

Maar een menschenhart is vreemd en ongestadig.

De oogst was binnen, alleen nog wat late haver stond te

rijpen in de zon. Ginder was de molen al het eerste graan aan 't malen van den nieuwen oogst, en in de hopvelden hingen de zwellende trossen te blanken. Willem zat weer op den heuvel achter het eikenboschje in het lauwe gras en zijne oogen dronken de schoonheid van landschap en lucht. De warme zomeravond begon te dalen.... De zonne zonk en stak ginder in de verte de hooge kerkramen van Driehoek in brand. In den westerhemel dreef een breede vloed oranje en daarboven hing een grijze wolkenbank. Toen de zon erachter te zinken begon, liep opeens een zilvervonkelende boord over de wittere bovenranden. Maar nu stroomden van achter de wolkenbank de stralen der zon waaierig open en over het oranje ging een koperkleurige tint.

Hoe leek nu de westerhemel opeens zoo verbazend op een Zwitsersch meer, besloten tusschen reuzige bergen. Ja, nu zag hij 't heel duidelijk; hij kon het zich niet anders meer voorstellen... Hij onderscheidde nu zeer goed het water, gestrekt tot waar de donkere bergwanden de hoogte in rezen en hij zag de witte bergtoppen, met de grauwe schaduwen tegen de hellingen.... Toen kwam de zon weer onder de wolkenbank uitgezonken en stak heel het watervlak in brand en overgloeide de bergen met vuur....

Er was iemand achter hem die vriendelijk lachte.... Hij schrikte op en wou recht springen.

- Nee, blijf liggen, zei Lucette, als ge 't goed vindt kom ik naast u den hemel bewonderen. Tenminste indien ik u niet kom hinderen in uw droom....

Ze zat naast hem met haar fijne, doorschijnende handjes onder haar kin.... Willem voelde een wondere teederheid in hem openbloeien en eene onuitsprekelijke behoefte aan vrouwelijke zachtheid. Ze keken elkander aan en glimlachten.

- Ik ben gelukkig dat ik u vandaag nog heb gezien, zei Lucette en hare oogen lachten hem weer toe.

Willem keek om of niemand hen afspeuren kon, dan nam hij haar handje en zoende 't, zacht en innig, alsof hij zalig dronk. Dan keken zij elkaar in de oogen, verlangend en begrijpend.... Ze lieten zich achterover vallen in 't hooge gras en zoenden elkander als twee verliefde kinderen.

Vader en moeder sliepen dien avond al een tijdje toen

Willem nog voor het open raam stond en keek naar de donkere kruinen der boomen in de weide beneden en naar den diepen helderen sterrenhemel, daarboven, en het werd hem onzeglijk vreemd te moede. Zeker, hij had nu eenmaal zijn woord gegeven aan Klara en hij zou het houden; dat was natuurlijk met Lucette alleen wat verliefd spel, maar het was toch iets heerlijks dat ze hem gaf. Alleen mocht hij zijn hart niet te ver wagen.

Het werd nu een vreemde maar zalige tijd, vol aarzelende onrust en bedwelmende bekoring.... Tehuis sprak hij er niet over en ook met Klara niet. Wellicht vermoedde ze niet eens. Hij had nog eenige weken vóór hij met zijn studies heelemaal klaar was en zijn advocatenleven kon aanvangen. Hij kon nu vrijer dan vroeger in en uitgaan op het kasteel ter Beke. En tusschen hem en Lucette was het als het ruischen van muziek. Hij had niet meer, zooals bij de eerste bezoeken, dat beschamend gevoel van minderwaardigheid en vernedering. En waarom ook? had Lucette gevraagd, toen ze dat uit Willems woorden had meenen te begrijpen.

Dat had hem gerustgesteld, en hij werd nu vrijer in zijn bewegingen. Wanneer hij haar voor het raam of in het park zag staan en er geen menschen waren op den weg, wuifde hij nu vriendelijk met de hand. Over Klara had ze nooit gesproken; zij begreep zoo goed de aarzelingen en behoeften van zijn hart.

Maar op het kasteel ter Beke kwamen in den laatsten tijd meer jonge heeren neergestreken. Zij hadden drukke gebaren en giechelden en deden kinderachtige dwaasheden, wanneer ze met Lucette door het veld kuierden; maar de boeren liepen ze voorbij zonder boe of ba te zeggen. Eens zag Willem ze aankomen over het land, doch hij kon ze nog bijtijds mijden, vóór Lucette het merkte. Hij hield niet van die kale jonkers en het hinderde hem dat ze zoo familiair met Lucette omgingen. Dan kreeg hij ineens lust om recht naar Klara te gaan en haar vast te grijpen en te zeggen: Ik houd van u en van geen ander. Maar wanneer hij Lucette daarop weer alleen zag, viel de ontstemming opeens weg.

- Kom, zei ze op een avond. Ze bracht hem in haar boudoir waar ze veiliger konden praten. Dorry was al slapen

en meneer André kwam dien avond niet tehuis. Ze bleef recht voor hem staan en lei hare armen om zijn hals. Willem... zei ze langzaam en gedempt.

Willem voelde opeens zijn wil besprongen; maar hij vermande zich, lei zijne armen over haar schouders en zei: Het beste wat twee menschen elkaar kunnen geven is misschien vriendschap. Laat deze vriendschap tusschen ons nooit verduisteren.

Er kwam een weifelende glimlach om haar mond; dan liet ze hem los.

Toen Willem wat later haastig de baan opstapte om vóór vader thuis te zijn, ademde hij bevrijd. Ik wil sterk zijn, zei hij in zichzelf. Ze had gevraagd dat hij Donderdags terugkeeren zou, maar op het laatste oogenblik liet hij haar boodschappen dat hij niet komen kon. Den volgenden dag vond Lucette hem, terwijl hij de speelsche visschen zat na te staren op den beekrand. Ik heb u gisteren niet gezien, zei ze, terwijl ze eveneens in het kabbelende water keek.

Hij wou iets zeggen over vader die hem noodig had; maar ze had al een wilde roos geplukt, stak die in Willems kraag en zei: Dat is dus de verhouding tusschen u en mij.

Dat gaf Willem rust.

Enkele dagen nadien was hij weer naar Lucette toe, terwijl Baltus naar de stad was. Vader zag er nu wel geen bezwaar in, en was er zelfs gevoelig aan geweest dat de jonge mevrouw hem onlangs in het veld had aangesproken en gepraat had over 't land en de beesten en over Willem die zulke prachtige toekomst voor zich had. Maar het was toch beter er zooveel mogelijk ongemerkt heen te gaan. Ook ter wille van Klara.

Zoo zaten ze samen in den tuin, achter het kasteel. De avond begon te vallen. Hunne stemmen werden stiller; maar in de hooge boomen bleven de vogelen zoet en helder doorkwetteren en fluiten. Op de tafel stonden nog de schaaltjes met de overblijvende aardbeien en frambozen. Meneer André was opgestaan en verdwenen in het accacialaantje. Er was een innigheid in Willem en een weemoedigheid, alsof hij plotseling had kunnen schreien. Ze zaten te praten over Daniele Cortis van Foggazzaro.

- Maar wat meent ge dan dat Elena tenslotte had moeten doen? vroeg ze.

Willem keek aarzelend voor zich uit.... Op zeker oogenblik had hij het boek niet verder kunnen lezen. Het had hem te sterk aangegrepen toen Elena voor de eindelijke beslissing stond: haar wettigen, maar schandelijk onwaardigen man te volgen en te redden voor zooveel er nog redding mogelijk was, ofwel Daniele Cortis.... Toen hij het boek den volgenden dag tot het einde had gelezen had hij geschreid als een kind.... 't Was of Elena uit zijn eigen hart en leven was weggerukt voor altijd. Hij zou 't minder mooi en edel hebben gevonden, ware ze niet gegaan.... Maar nu ze gegaan was, gaf het een schreinend gevoel.

Lucette keek een poos ter zijde naar den vijver waarover de zon een gouden glans lei; maar dan opeens, energisch: Nee, zei ze, ik zou niet gegaan zijn.... Ik zou 't niet hebben gekunnen.... En het hoefde ook niet. Waarom moest Elena haar eigen leven nog breken, vernietigen en mee ten gronde helpen samen met het verboemelde leven van haar verloopen man, die haar niet begreep en haar niet liefhad! Voor haar man kon ze niets meer zijn dan de gebroken en tenslotte, ondanks al haar opoffering, gesmaade slavin. Voor Cortis had ze kunnen zijn de vlam, de vurige haard, de sterke zachtheid en de rijkbloemende troost in zijn stijgend leven naar zijn ideaal.... Een vrouw geeft niet een man op dien ze werkelijk in haar diepste hart liefheeft....

Maar Willem wedervoer: Het was ook een liefde van een bizondere orde. Herinnerde ze zich die woorden nog? Sono sposi, senza nozze, non con la carne, ma con il cuore.... Ze zijn verbonden zooals de planeten en de sterren, niet door het lichaam, maar door het licht; zoo huwen de palmboomen; niet door den wortel, maar met de kruinen.

Ze keken elkander aan. Ge hebt misschien gelijk, zei ze. De schrijver van Amitié amoureuse zegt ook ergens, sprekend over de vriendschap tusschen een man en een vrouw: elle est sublime ou elle n'est pas; quand elle existe, elle existe à jamais et va toujours croissant. Dan opeens vurig, - en ze greep Willems hoofd tusschen haar roze handjes en drukte een langen zoen op zijn voorhoofd - laat de onze heer-

lijk zijn, Willem, en dat ze altijd schooner moge bloeien.

IX.

Vier bankwagens schokten over den grooten steenweg van de stad terug naar het dorp toe. De paarden stapten vermoeid en loom over de harde, klinkende kasseien en de knechten zaten te knikkebollen op den bok. Onder het zeil lagen mannen en vrouwen slapend of slaperig tusschen stapels korven en platte manden. Ze hadden een goede markt gehad en sliepen op hun geld.

- Helà! de streng is los, riep Kardoentje, die van achter een boom te voorschijn kwam gekropen. De voorste knecht hield de paarden stil en ook de volgende bankwagens bleven staan. Kardoentje gespte zijn pak op den rug en stapte naar den wagen.

- Hier is wel een plaatske voor een armen dompelaar, mompelde hij en kroop op den bok naast den knecht.

- Hé, Kardoentje al op de baan? vroeg een mannenstem uit de schemering, achter in den wagen.

- Al op de baan? antwoordde Kardoentje deugnietig, ik ben er nog niet af geweest. Al acht en veertig uren op gang zonder mijne oogen dicht te doen.... 't Is te zeggen, gisteren heb ik wel een beetje gerust.... maar.... hi, hi, grinnikte hij.... ik ben niet gewend aan zoo'n malsch gras en vooral aan zulk fijn gezelschap....

Hij keek met halfdichtgeknepen oogen wie er allemaal op den wagen zat.

- Kardoentje zing nog eens van: Het Kalfke Mozes, verzocht een meisje en ze stiet hare vriendin wakker: Kardoentje gaat zingen!

- Nee, vandaag niet, stribbelde 't mannetje tegen, ik heb te veel verdriet. 'k Heb mijn lief verloren.... een weduwe met zeven kinderen.... 't Is wreed in de wereld.

- Zingen Kardoentje, praamden ze nu allemaal.

- Kinderen, vandaag kan ik niet zingen; mijn stem is heelemaal heesch. Ik geloof dat het gras van meneer André te vochtig was. Als ik er ziek van word, moet hij den dokter betalen.

- Kardoentje, waar hebt ge weer gezeten? berispte nieuwsgierig de zware mannenstem.

- Pardon, zei Kardoentje, ik heb niet gezeten, ik heb gelegen. Zoo, plat op mijnen buik, met mijn hoofd op mijne armen. Maar honden en koordenventers hebben een lichten slaap.... Daar kan geen veldwachter of gendarm komen aangestapt op vijf honderd meter van mij, daar kan geen roksken flodderen in mijn buurt, of ik schiet wakker. Zoo was 't gisteren ook weer. Ik dacht: wat hoor ik? daar geen twintig stappen van mij.... Maar hij onderbrak zijn verhaal en zei: Kom, ik zal eens probeeren of ik toch niet zingen kan. En hij begon, schor en half zingend, half sprekend:

'Het Kalfke Mozes had vier groote pooten. En al de menschen die de pooten zagen, zeiden dat het geen pooten waren. Wat waren het dan, beminde Christenen? Het waren de vier groote zuilen van den grooten tempel van Jerusalem. Van den iksum, van den kriksum, van de gloria.'

- Nee, eerst vertellen van gisteren, drongen de meisjes alle tegelijk aan.

Kardoentje monsterde nog eens goed wie er allemaal onder het zeil zat en dan: Op een zwijgen! en hij lei zijn vinger over zijn mond, terwijl hij zijn oogen openspalkte.

Achteraan lichtte iemand het zeil op en riep naar den volgenden wagen: Kardoentje gaat vertellen.

Kardoentje ging schrijlings op den bok zitten en: Ja, begon hij, ik kom daar gisterenmiddag langs het kasteelbosch gestapt en opeens hoor ik de eenden snateren onder een laag dennenboompje. Ik denk in mezelf: die beesten loopen daar verloren, ik ga ze pakken en bij den hovenier dragen.

- Kardoentje lust geen eendenvleesch! lachte een meisje.

Doch Kardoentje keek haar aan met verbaasd-doende oogen: Ik stelen? Nooit. Maar ik zie daar juist een opening in de haag.... ik schuif er mijn zak door en mezelf achterna. Dan, om de beestjes niet te verschrikken leg ik me neer in 't gras achter een struik.... En ik lig zoo een poosje te loeren en te verademen en opeens is 't of ik stemmen hoor naderkomen... Ik denk: Kardoentje, pas op uw vel; maar ik blijf liggen en luister.... Ik denk: meneer Mathieu is terug naar zijn duivenhok gekomen.... Meneer Mathieu! Hi-hi, grinnikte 't ventje...

er is een andere duiver die zijn vleugel scheert rond dat duivinneke....

De meisjes en vrouwen waren nu alle naar voren gekropen en praamden ongeduldig: Wie was 't Kardoentje? Wie was 't?.... Ze bekeken elkander en vroegen: Weet gij wie 't is?

- Sst, deed Kardoentje, en ze kwamen zoo stilletjes afgewandeld naar 't prieeltje lijk twee jonggetrouwden.... en toen ze gezeten waren.... Ja, wat ik niet zie dat zeg ik niet, maar wat in mijne ooren valt, dat knoop ik erin.

- Jamaar, wie was 't, Kardoentje, wou een schichtig meisje weten. Kardoentje ging echter onverstoord en diep ernstig voort: Hij zei iets van twee sterren onder een donkeren boog en van lippen die dronken.... en toen heeft zij iets geantwoord van.... geluk.... en van bloesem of zoo iets.... Daarop was het weer stil en toen hoorde ik zoo heel zachtjes, zoo.... en hij trok het hoofd van een verrast meisje naar zich toe en zoende haar steels op de wang.

- Leelijkerd, zei ze, en ze gaf hem een oorveeg.

- Zeg wie 't is of ge liegt, zei een jongen ongeduldig.

- Lieg ik? wedervoer Kardoentje verontwaardigd. Als ik lieg moogt ge me dadelijk rekken lijk een konijn.

Maar ze waren aan den zijweg gekomen die afzwenkte naar het dorp.

- Houd eens een minuutje stil, zei Kardoentje, en de knecht liet de paarden even vertragen.

- Pardon, zei 't mannetje en de groeten aan heel het gezelschap. En hij sprong van den bok en liep een zijwegel in.

- He! he! scholden ze hem achterna, dat is laf van hem.

Een van de jongens wilde hem achterna, maar Kardoentje was al achter de huizen om.

- Raadt ge 't nu nog niet, dan kunt ge niet verder kijken dan uw neus lang is, mompelde hij voldaan, binnensmonds... Maar hier kunnen nog zonderlinge dingen uit groeien.

Toen hij de volgende week weer zijn ronde deed door het dorp, liep hij plots in den greep van Theo. Hij voelde opeens twee sterke vuisten op zijn schouders neerbonken en zag verschrikt in de twee starre oogen die hem doorkeken. Kardoentje, zei Theo, wat was dat voor een verhaal op den wagen.... en wie was er daar in het park?

Kardoentje wou zich loskronkelen en kermde dat Theo zijn schouders indeukte.... Denkt ge dat ge er de waarheid moet uitpersen, vroeg hij; ge hoeft me niet te houden voor een citroen....

- Ik wil het weten, bevool Theo.
- Eerst loslaten, zei Kardoentje.
- Welnu?
- Moet ge daar zoo lang achter raden? grinnikte 't mannetje. Er zijn toch niet zoo veel fijne jongens op 't dorp, die in de gratie kunnen komen van de jonge mevrouw.
- Hebt ge zeker gezien dat hij het was?

Kardoentje knikte.

- En dat ze elkaar gezoend hebben?

Kardoentje bevestigde nog dieper.

- Aan wie hebt ge 't al verteld, hier op 't dorp.... vroeg Theo hem onderzoekend uit.
- Aan geen levende ziel, zwoer Kardoentje; ik mag hangen indien 't niet waar is!
- Dan.... zwijgen, zei Theo.
- Lijk een graf, deed Kardoentje met komischen ernst en hij spoedde verder.

Theo bleef even staan tegen den bezonden stalmuur, in beraad wat hij doen zou.... Wat Willem doen en laten wilde kon hem ten slotte niet zoo heel veel schelen. Hij was oud genoeg en moest weten wat hij wilde. Maar het hinderde hem dat, als 't openlijk gekend werd, het voor Klara een beschamende geschiedenis zou worden.... Dat ze erover lachen en gekscheren zouden.... Klara.... Zijn hart ontroerde wanneer hij dacht aan dat lieve, hartelijke meisje.... Maar opeens brak die andere gedachte door: misschien krijg ik nog een kans in mijn leven! Indien Willem ze opgeven wil, hij moet het weten.... Ik krijg misschien mijn kans, jubelde zijn hart nog eens.... Hij ging achter de stalling de weide in, tot waar hij de zeven populieren zien kon boven het roode dak van Klara's hoeve.

Intusschen begon meneer Leonce er ernstig over te denken dat er in 't najaar verkiezing zou zijn voor den gemeenteraad. Hij trok dien middag nog eens speciaal op verkenning door

het dorp, maar toen hij 's avonds thuiskwam, was hij niet tevreden over zijn dag. Een boer bleef toch eigenlijk een raadsel, gesloten, achterdochtig en wrokkig. En bovendien het gaf meneer den burgemeester wel een vreemd en onprettig gevoel dat hij niet meer spreken kon zooals vroeger, van meester tot knecht. Er was iets gekomen in hun blik, dat hij niet vertrouwde. Ik wou wel eens weten wat zoo'n boerenkop denkt, had hij meer dan eens gezegd. Baltus moest ermee lachen, toen hij dat hoorde. Wat zoo'n boerenkop denkt? spotte hij; dat lees ik door zijn hersens heen. Achterdochtig? Toeschietelijk is een boer zeker niet; de ervaring is er ook niet naar. En wrokkig? Natuurlijk vergeet hij niet licht; maar dat hoeft ook niet. Vergeven moet ieder Christen-mensch; maar hij hoeft daarom nog niet te vergeten. Er was ook reden genoeg om meneer Leonce te mistrouwen en te mijden. Wanneer hij vrouwvolk noodig had om wat te helpen in den tuin of te schuren in de Burcht, in 't voorjaar en vóór den winter, dierven de boeren hem nu vrank antwoorden dat ze niemand missen konden; of ze stuurden hun vrouw in plaats van het meisje. En ze hadden gelijk. Laatst nog was het meisje van den schoenmaker bevallen; die had ook in 't najaar op het kasteel gewerkt. Nu ja, het meisje liep ook met een fabriekgast uit een ander dorp, doch niettemin de boeren waren op hunne hoede, en dat was zeer begrijpelijk.

Maar nood brengt raad. Meneer Leonce had het gevonden! Hij sloeg met de platte hand op zijn voorhoofd, want hij begreep niet hoe hij daaraan niet vroeger had gedacht. En hij trok naar zijn nichtje heen.

- Weet ge, zei hij, wat ik zoo bedacht heb, naar aanleiding van wat baron van Voorst dien anderen dag vertelde, dat gij me helpen kunt.

Lucette keek hem verwonderd aan: Hoezoo? vroeg ze. Ze wou haar neef en heer burgemeester graag van dienst zijn, zei ze een beetje ondeugend, maar ze wou toch eigenlijk eerst hooren wat hij van haar verlangde.

- De jonge man die hier komt, begon meneer Leonce, nu ja, ik vind het een flinke jongen, ik zal er geen kwaad van zeggen, maar wat ik bedoel, de geest.... ik bedoel de geest die hier in 't dorp heerscht op dit oogenblik is niet goed. En

daaraan zou hij veel kunnen verhelpen. Hij zou vooral die jonge mannen wat meer in bedwang moeten houden; dat kan hij. Natuurlijk, de onderpastoor is ook niet de rechte man, maar indien we Willem al overhalen konden, dat zou reeds veel gewonnen zijn. En gij zoudt in dit opzicht wel een goeden invloed kunnen uitoefenen.... Kijk me zoo niet aan.... ge moogt dat wel doen voor een ongehuwden neef, die zijn jong, lief nichtje misschien met een speciale clause in zijn testament bedenken kan.

- Maar ge zijt nauwelijks twaalf jaar ouder dan ik en flink op weg om honderd jaar te worden, weerde Lucette af; dat wordt dus een wissel op een wel verre toekomst. Trouwens over politiek praten we nooit, hebben er het eerste woord niet over gesproken.

- Laat het dan nu voor de eerste maal geschieden, drong de jonkheer aan. Dat hij zich bemoeit met de algemeene politiek, dat kan ik nog verstaan, maar dat hij tenminste hier op het dorp alles met rust en vrede laat. En daar kunt gij veel voor doen. Dat mag ze ook wel, is 't niet waar, oom... 't gaat toch om de eer van de familie....

Maar meneer André wenschte zich daarmee niet te bemoeien. Lucette was oud genoeg om te weten wat ze doen en laten moest. Hij ging voor het open raam staan en floot op de duiven die er langs kwamen gefladderd. Hij stak zijn hand uit en de lieve witte duifjes met hunne glazige roode oogjes kwamen op zijn hand en arm zitten en wandelden zijn schouder op.

- Eerst de baas een zoen geven, berispte hij.... Een paar duiven streken hunne zachte kopjes langs zijn hals en wang... Dan, zich wendend tot zijn neef, vroeg hij: Vindt ge 't heusch noodig dat u hulp wordt verleend? Leonce dacht van wel. Daar broeide iets onder de boeren dat hem bezorgd maakte... Maar de kwade geest die zat ginder op de Kruishoeve.... Vader en zoon.... eigenlijk was Baltus de gevaarlijkste.

Lucette lachte luid.... Indien ge meent dat Willem zich met dorpspolitiek zal inlaten, spotte ze, daar is hij veel te verstandig voor.

- Dat is niet erg vleiend voor uw neef, berispte meneer Leonce.

Maar Lucette was al de kamer uit.

De boeren begonnen nu zelf over de verkiezing te praten: in de herberg en op het veld; en daarmee was de roering aan den gang.

- Wat gaat dat worden? vroeg meneer pastoor zich bezorgd af. Hij beweerde niet dat hier alles naar wensch ging, maar zouden anderen het beter doen?

- Dat denk ik wel, zei de kapelaan.

- Dat is de kwestie, wedervoer meneer pastoor.

Hij had dien zondag namiddag het kerkfabriek bijeen geroepen, want hij wou er meer over weten.

- 't Is de weelde die de boeren begint te steken, zei de geestelijke, het gaat de boeren een beetje naar het hoofd. Maar het kan spoediger verkeeren dan ze denken.

Ja, wat konden de leden daarop antwoorden; ze zwegen, bekeken elkaar en dronken nog eens.

- En hoe lang meent ge dat de boeren, de groote zoowel als de kleine, in hun eigen goed zullen zitten? ging de geestelijke voort, terwijl hij nog een glaasje wijn inschonk.

- Hoe lang? herhaalde de bakker; maar hij haalde als eenig antwoord de schouders op. Hoe lang? herhaalde 't renteniertje op zijn beurt, maar hij wist het niet; noch iemand van de leden.

- Geen vijftig, antwoordde meneer pastoor daarop zelf, geen veertig....

- Dat is nog al sterk gesproken, vond de bakker, die laatst nog twee aren land had kunnen bijkoopen. En ze vonden allemaal dat meneer pastoor een beetje overdreef.

- Misschien geen dertig, versterkte de pastoor. Neem b.v. Vinus Vermeulen. Als Fiel en Florence en Mina trouwen, wat moet er dan gebeuren? Verdeelen!.... Ofwel moeten er een paar gaan armoe lijden in de stad. Hoe zou het anders kunnen? Wie zal er geld hebben om dat allemaal bijeen te houden. En wanneer hun kinderen dan groot worden en trouwen willen? Nog eens verdeelen.... Ik zeg: het duurt geen twintig jaar of 't is aan het verbrokkelen, en 't wordt hier precies zooals vroeger, en ik zal 't misschien nog beleven dat het land weer in handen komt van de heeren; van de kasteelheeren... of van andere meesters.... voegde hij er bij. Want hij had

een voorgevoel, dat hij niet duidelijk omschrijven kon.

- Maar bij Baltus kan het toch langer duren, wedervoer de bakker. Natuurlijk, bij Baltus bleef het na hem alvast nog eene generatie samen, ten minste indien Willem geen ruzie zocht. En dat kon natuurlijk niemand vooruit zeggen....

- Wanneer gaat die jongen volleerd zijn, vroeg de wagenmaker.

- Binnen een maand mag hij pleiten, lichtte de bakker hem in. Nog een lapje van een exaam, had Willem hem gisteren gezegd en hij was advocaat.

- Dat hoorde ik zoo, zei meneer pastoor, een beetje ontstemd; maar ik heb hem al maanden niet gezien, tenzij van den predikstoel. Hij schijnt nog wel bij den kapelaan gekomen te zijn over tijd, maar ik was toen naar ons kranske.

De geestelijke schonk voor de vierde maal in en de mannen begonnen luider te praten en losser.

- Meneer pastoor, zei de bakker, ik doe of ik thuis was, en hij stak een nieuwe sigaar op.

Ze lachten nu allemaal hardop en rookten dapper door.

- Maar wat ik nog vragen wou, informeerde meneer pastoor, hebt ge nog iets gehoord over de jonge mevrouw van 't kasteel ter Beke. Willem schijnt daar nog al welkom te zijn.

- Dat schijnt zoo, bevestigde de bakker; ik heb het hem gisteren niet durven vragen, maar het schijnt zoo.

- Kwestie wat Baltus daarvan denkt, vroeg het renteniertje zich af.

- Misschien wel gevleid dat de jongen in zoo hoog gezelschap wordt ontvangen, lachte meneer pastoor ironisch.

....Toen de leden van de kerkfabriek elk met een nieuwe sigaar tusschen hun tanden, waren weggetrokken, wandelde de geestelijke den tuin in. 't Was of de zon in sluimer lag over bloemen en planten; 't was of hun blad of stengel nog alleen door de eigen adem werden bewogen. De rust en schoonheid kan zoo diep en wonder zijn dat een mensch zijn oogen luiken moet om beter zijn hart te voelen kloppen. Meneer pastoor bleef even staan en dacht: dit lijkt wel een stukje van het aardsch-paradijs.... De boomen bogen van de vruchten en de duiven kwamen dadelijk naar beneden gescheerd en wan-

delden voor zijn voeten. Maar opeens schrok hij op uit zijn mijmering en keerde zich dreigend om en keef: He, is er dan geen gras genoeg in de wei. Het lammetje dat oneerbiedig aan zijn singel had gesnokt was echter al op zijn houterige beenen buiten zijn bereik gesprongen.

Wat verder zag hij dat de stoute merels weer aan 't snoepen waren aan zijn late krieken. Jammer dat hij zijn karabien niet bij had. Maar hij trok een stok uit een rozenperkje en legde aan of hij schieten ging. ‘Poef’ zei hij. Heel de dievenbende stoof uiteen en de geestelijke moest lachen om zijn list.

Tegen den hofmuur hingen de zwellende, sappige perzikken te rijpen. Meneer pastoor bekeek de vruchten een voor een, en voelde hier en daar, het donzig vel nauwelijks aanrakend, of hij ze nog niet plukken mocht. Een fijnste soort, vond hij. Die had hij destijds nog gekregen van mevrouw Elise. Maar de mooiste rozen die zij ooit in haar tuin gezien had, kwamen van hem. Van rozen kende hij wat, dat mocht hij zeggen. Daar stond hij voor bekend de heele Dekenij rond; en verder ook. Er was niets mooiers dan een roos, dat was de fijnste, de edelste bloem die O.L. Heer geschapen had.

Hij werd moe en ging even zitten in de schaduw van 't prieeltje. Hij had eigenlijk nog best een poosje kunnen slapen, want hij had dezen middag zijn dagelijksch dutje niet gedaan. 't Was warm en hij voelde al van den morgen een loomheid in zijn leden. Nu ja, hij was ook niet meer van de jongste; 't was geen wonder. Hij strekte zich uit en lei zijn beenen in een rieten stoel te rusten. Al goed dat de kapelaan zelf naar den zieken kuiper was gegaan; 't was zoo geheel op den uithoek van het dorp. Dat moest meneer pastoor toegeven: het was zijn onderpastoor nooit te ver of te lastig, al had hij beslist geen gezondheid te koop. Hij moest echter nog heel wat ervaring opdoen. Hijzelf was hier dertig jaar geleden met heel andere gedachten en met veel illusies aan het werk gegaan; maar een mensch leert zooveel bij nog elken dag, en vooral ervaart een pastoor spoedig dat er niets gevaarlijkers is op een dorp dan de ondermijning van het geestelijk gezag.

....De zon ging langzaam onder en door de boomenkruinen straalde een goudig-poeierig licht. Rond den kerktoren wiekte een vlucht van duiven en in den top van een

den zat een donkere merel te fluiten. Meneer pastoor had de oogen al een tijdje dicht gedaan en zijn arm was van zijn schoot gegleden.

Opeens schrikte hij wakker: had hij de bel niet hooren gaan? Wie had hem nu weer noodig? Daar is op zoo'n boerendorp toch altijd wat te doen en te beredderen. Dat wilden zijn collegaas uit de stad maar niet begrijpen.

Hij zag Polien, de meid, op het terras komen, en kijken rechts en links en onder de boomen, maar toen ze hem niet zag riep ze met een vlakke, slepende stem: me-neer pastoor....

Nu zag ze hem en wenkte dat hij spoedig komen zou: Barbara van het Vlierenhof had een geraaktheid gekregen en moest dadelijk bediend worden....

Het was zoo onverwachts gekomen; Barbara had zich alleen wat onlekker gevoeld in den laatsten tijd; niet de moeite om er van te spreken. Maar een uur geleden, terwijl ze een emmer wilde optillen, was ze plots voorovergestuikt en blijven liggen lijk dood. Vital was dadelijk te paard gesprongen en vierklauwens om den doctor gereden en Jan was naar de pastorij geloopen.

Maar den volgenden morgen was Barbara toch iets beter en na een paar dagen begon ze den rechterkant weer te bewegen. Houd ze toch nog een tijdje in 't oog, raadde de doctor aan. Maar de beterschap bleef aanhouden; het verliep veel beter dan ze eerst verwacht hadden; en na acht dagen was alle gevaar geweken. Klara stond nu opeens voor heel den last van het huis en de hoeve; maar van Mina had ze veel hulp. Die had zelfs voorgesteld om 's nachts te komen waken, maar dat konden de jongens best doen om de beurt, en bovendien het ging zienderooge beter. Daar kwam nu weer rust over Klara en Willem was ook heel voorkomend geweest en hartelijk al die dagen.

Op een avond was hij blijven zitten na het avondeten. Rond den negenen gingen de broers nog eens kijken of de poort gesloten was en alles goed stond in de stallen, en trokken naar boven. Dan viel de stilte over de hoeve. Klara ging even zien naar moeder, maar ze sliep.

- Kom naast me zitten, vroeg Willem. Ze kwam. Willem

voelde zich tevreden vanavond en zijn hart was verliefd. Hij streelde over Klara's hoofd, en 't meisje voelde dat de groote haarwrong los ging en neerviel in haar open hals.

- Pas op, zei ze, Vital komt misschien nog terug. En ze stak het haar weer op. Zijn handen lagen in haar schoot, gesloten om haar warme polsen. Ze zoenden elkaar. Dan luisterde Klara even of ze moeder niet hoorde. Maar moeder had niet verroerd en Vital kwam niet. Toen lichtte Willem 't meisje op en ze liet hem begaan. Even zat ze verlegen op zijn schoot, maar opeens sloeg ze hare armen om zijn hals en zoende hem en sloot hem in de warme zachte banden van haar bloote armen of ze hem wurgen zou.

- Willem, laat me niet los, zei ze, gedempt en heesch. Ik houd van u zooals niemand ter wereld van u houden kan.

Willem omknelde haar ook, maar haar greep was sterker dan de zijne.

- Alleen moet ge eenig geduld met me hebben, zei Willem. Ieder heeft het niet even gemakkelijk in de liefde. En het is misschien beter te tobben vóór het huwelijk dan erna.

- Ik heb geduld, wedervoer Klara, ik voel dat ik bereid ben alles te doen en alles te geven en.... alles te offeren wat de liefde van me vergen mag.

Willem deed nu zelf of hij luisterde naar gerucht of stappen in den gang. Maar ze bleef op zijn schoot en keek hem aan en hield zijn hoofd tusschen haar heete handen en haar lippen werden vochtig. Dan welde er opeens een weelde in Willem op en een kracht die hij niet bevroed had en hij stak zijn armen onder haar lichaam, stond recht en hield zijn meisje zoo een wijl omhoog; dan stapte hij met haar de huiskamer op en neer zonder dat hij eigenlijk wist wat hij uitvoeren wilde. Haar gelaat was gloeiend tegen hem aan. Het was voor haar hart een feest dat ze nooit gekend had.

- Waar draag ik u heen? vroeg Willem triomfantelijk.

- Waarheen ge wilt, jubelde ze, de wereld uit....

X.

De hoppluktijd is de vroolijkste van het heele jaar. De zomer is nog niet geheel ten einde; maar de vroege avonden

in de hopasten hebben al iets van de innigheid der lange winteravonden. Elken dag worden de hopvelden ijler; de staken worden in ronde huisjes gezet als torens. In den dag straalt de zon nog warm over de velden; doch 's avonds gaat de mist drijven over de meerschen en de nachten worden koel. Tusschen de dakpannen der hopasten kronkelt de blauwe rook omhoog en de lucht is doorgeurd van droge hop en zoete solfer.

In de asten was het blijde bedrijf al eenige dagen aan den gang. Aan weerszijden zaten de meisjes op lage banken en plukten de groene bellen, met vlugge vingeren. 's Avonds kwamen de knechten en meiden helpen en nu begon de vreugde voor goed. Baltus zat dan vooraan in een ouden zetel tegen den droogoven. Ik verdien meer met mijn oogen dan met mijn handen, beweerde hij. Hij kon het best lijden dat de meisjes wat vertelden of een liedje zongen, doch ze hoefden daarvoor niet op te kijken. Woorden hebben geen kleur, zei Baltus. Lena, die de leiding had, liet zich nooit pramen, en ze zette haar lijfstuk in: het lied van Eleonore. Het was een zeer weemoedig lied en er was niemand in den hopast die zijn hart niet voelde verweeken, wanneer hij 't slotvers van elk refrein meezong: Eleonore adieu.

Maar in den dag was het stil in de asten. Dan vertelden en bespraken de meisjes de gebeurtenissen van het heele dorp, en het nieuws dat de bode in den morgen bracht. Wanneer Baltus dan onverwachts binnen kwam, braken ze af; want ze wisten dat hij niet hield van geklets over doen en denken van anderen. Maar Baltus was dien Maandagmorgen weg, met Vinus den knecht, naar de stad.

- Zeg, begon een van de meisjes met een fluisterstem, hebt ge 't al gehoord van Theo en Mariette. De meisjes schoten in een lach. Natuurlijk hadden ze 't al gehoord; ze wisten het allemaal. Hij had er voor acht dagen mee gedanst in den Vijfhoek, zoo, voor iedereen.

- Indien Baltus dat moest weten, zei 't fluisterstemmetje nog.

Dacht ze dat Baltus dat niet wist? Baltus wist dat zoo goed als iemand, maar Theo was geen kind meer.... Terwijl hij daags na zijn danspartij de klaveren te maaien stond

was Baltus achter hem gekomen en had hem gevraagd, waar hij 's avonds te voren was geweest.

Theo had zijn zeis laten steken en zijn vader aangekeken:

- Waar ik geweest ben? In 't Lindenhof, en in den Vijfhoek, en elders nog.

- En wat hebt ge daar gedaan?

- Wat ik daar gedaan heb? Niets gedaan. Wie heeft daarop iets aan te merken gehad?

- Een boerenzoon is geen knecht, had Baltus daarop kort geantwoord. En als ge wilt dansen, dans dan niet met een meid.

- Bedoelt ge Mariette, had Theo gevraagd, brutaler nu.

- Met een meid, herhaalde Baltus. En daarop was hij weg gegaan.

Maar 't meisje met het wipneusje ging verder: En ze vertellen dat Theo er mee zal trouwen, zei ze nieuwsgierig.

- Dat is te zeggen, wedervoer een andere. Er zijn nog andere liefhebbers.... En ze vertelde, dat toen ze gisteravond van huis was teruggekomen langs het kasteelbosch, ze Vital van de Vierenhoeve met Mariette in zijn armen tegen de haag had zien staan.

Maar opeens werd de bovenste halfdeur opengestooten en iemand die Baltus' heldere stem nabootste vroeg: Wordt er hier dan niet gewerkt? Ze schrokken eerst geweldig; toen echter de meisjes het gekke gezicht van Kardoentje zagen, schoten ze in een schaterlach.

- Ik heb de eer het gezelschap te groeten, zei Kardoentje en lichtte zijn vilten hoedjen op.

- Kom maar binnen, Baltus is er niet, riep het wipneusje.

- Mijn liefste meisje, zei Kardoentje, dat hoeft ge me niet te zeggen. Vóór ik mijn neus door de deur steek, weet ik al of meneer thuis is want de muren hebben ooren. En wat ge daar vertelt hebt van die twee honden aan één been.... Wat zei meneer pastoor verleden Zondag ook weer?.... Door de vrouw is het kwaad in de wereld gekomen....

Plots brak hij af en keek om; hij zag Theo met den wagen thuiskomen en stapte er haastig van door.

Toen Theo zijn paarden had uitgespannen trok hij de

weide in en klauterde op een appelboom. Zie zoo, zei hij; hij bleef op een dikken tak zitten en begon te snoepen aan een appel. Dan gooide hij 't klokhuis naar een musch en kroop wat hooger de kruin in, tot waar de roodste en de rijpste appelen te blozen hingen en keek rond. Opeens begon hij zegevierend met den arm te zwaaien. Allo, zag ze hem? Ja, nu zag Mariette hem en zwaaide lachend tegen. Dan hurkte ze naast Dorry, wees naar den boom en samen liepen ze daarop den wegel neer. Pas op, riep Theo; en hij zwierde den mooisten appel die in den boom te blozen hing, over haar heen. Mariette boog met een lachgilletje het hoofd, liep den appel achterna en stak hem zegevierend tusschen haar witte tanden. Theo plukte er een tweeden, deed hem eerst blinken tegen zijn vest en dan: allo.... daar ging hij in een hooge sierlijke bocht de lucht in. Dan deed Mariette teeken dat ze naar huis moest, groette met haar handje en verdween achter den stalmuur.

* * *

Maar terwijl moeder dien namiddag alleen tehuis zat, was Klara gekomen en ze bleven lang zitten praten; en toen het meisje weer opstond had ze geschreid. Moeder trachtte te troosten en zei: ik weet toch dat hij van u houdt; hij heeft het me zondag nog gezegd; maar hij is jong en een beetje onbedacht. Dat zal wel overgaan. Klara dopte haar oogen droog en begon zoetjes en weemoedig te glimlachen. Anders zien de menschen nog dat ik geschreid heb, zei ze. Moeder ging mee tot aan de poort. Daar zei ze nog vergoelijkend en geruststellend: dat gaat wel over en de rest zijn allemaal praatjes.

Maar het waren geen praatjes. Willem was weer weg. Ik word zoo gedwee als een kostschoolmeisje, had Lucette gelachen, en wat later: Ik laat de teugels in uwe handen; gij geleidt onzen tocht. Tenslotte legt iedere vrouw het liever af tegenover een man en bekent: hij reikt boven mij uit.... Zoo kon hunne verhouding een heerlijke opgang worden.

- Waar is Willem? vroeg Theo.
- Ik geloof naar den schoolmeester, zei moeder; of naar den

onderpastoor. Hij zei iets van een vergadering of zoo wat....

Theo stond op en ging aan het venster staan.

- Wanneer komt vader thuis? vroeg hij.

- Dat zal met den laatsten tram zijn, zei moeder, 't kon niet vroeger.

Theo keek naar de klok en trok naar buiten.

....Toen Willem rond negen uur het achterpoortje van het kasteelbosch dichtklapte, was het of hij in den avond opeens wou gaan zingen. Maar uit de heesters langs de gracht aan den overkant, sprong een man recht en trad naar hem toe. Willem schrok, want zijne oogen waren nog niet gewend aan de donkerte. Zoo had hij den jongen man niet dadelijk herkend.

- Van waar komt ge, vroeg die.

- Dat ziet ge, wedervoer Willem.

- En wat hebt ge daar gedaan, vroeg de stem nog.

Willem bleef staan en keek zijn broeder aan: Wat ik daar gedaan heb? Wat zou ik daar gedaan hebben? Wat ik er doen mocht. Waarom vraagt ge dat? Waarom?

- Daarom.

Ze stapten een wijl zwijgend naast elkander op.

- Denkt ge dat ge 't recht hebt hier zoo dikwijls te zitten, vroeg Theo daarop. Maar Willem had zich nu heelemaal hervat. Zoo goed als gij het recht hebt achter Mariette te loopen, zei hij; en te dansen met het heele dorp.

- Maar ik ben aan niemand anders verbonden. Ik heb mijn woord niet gegeven aan een ander. Indien ge van Klara niet houdt, dan hoeft ge ze niet te nemen....

Hij aarzelde een oogenblik; hij had er willen bijvoegen: er zal altijd iemand gevonden worden voor wie ze goed genoeg is. Doch hij bedacht zich en zei: dat is een kwestie van eerlijkheid.

- Wie zegt u dat ik met Klara niet trouwen zal? vroeg Willem.

- Ge legt het er in elk geval niet op aan, wedervoer Theo.

Ze spraken geen woord meer tot ze aan de hoeve kwamen. Willem ging dadelijk binnen, maar Theo wou eerst gaan zien in den paardenstal of alles in orde was.

* * *

Het was een rijke hoptijd geweest dat jaar. De bellen waren overvloedig en zwaar en de hop was duur. De dagen waren nu korter geworden en de wind roefelde de blaren van de boomen. Maar de lucht werd zuiver en glanzend zoodra de zon zich door den morgenmist had heengewerkt. Op het veld lagen hoopjes droog aardappelkruid te branden en de rook wentelde licht en wit over het land. De kinderen liepen met het vuur van den eenen dorren kruidhoop naar den anderen en de lucht geurde van gebraden aardappels.

Het einde van den hoppluktijd bracht telkenjare de kermis mee. Na de drukke maanden van hooi- en oogsttijd, na de blijde bedrijvigheid in de hopasten, kwam de losse leute en het vertier en het aanstekelijk geronk der muziek drie dagen lang.

Daags te voren had Theo in den namiddag zijn schoenen aangestoken en zijn vest afgeborsteld.

- Waar gaat ge naartoe? vroeg moeder.

- Ik kom direkt weer, riep hij terug, en verdween achter het huis van den klompenmaker. In het elzenboschje bleef hij staan; hij keek nog eens naar zijn uurwerk en ging op den beekrand staan en boog zich naar het kabbelend water.

Hij of ik, sprak hij in zichzelve, maar hij verdient ze niet. Want ze zal er geen geluk mee hebben. En ze moet weten wat ze krijgt en neemt. Het is later te laat berouwd. Ik zal het haar zeggen. Dat is mijn plicht. Wilt ze hem dan toch: goed, geluk er mee. Er zijn nog meisjes in de wereld.

Hij dacht opeens aan Mariette en 't was of er een stuk zonnig geluk viel in zijn ziel. Maar dan brak het verlangen naar Klara weer door, sterker en warmer. Al de rest was toch maar spel en dwaasheid; spijt en verdooving der zinnen. Klara was het meisje naar zijn hart en hij gaf ze nog niet verloren.

Hoe lang was dat gevoel nu al ontwaakt in zijn hart? Hij kon het niet zeggen; maar één ding wist hij: naarmate de oorlog vorderde was er een ongeduld in hem gaan groeien en een begeerte die hem zei: grijp toe, nu ge nog de kans hebt. Maar hij had om het meisje gedwaald zooals een verliefde om het gesloten huis van zijn beminde. Klara kon er zich niet meer over vergist hebben; zij wist dat hij haar lief had en

hij wist ook dat ze van hem hield; maar zooals ge houdt van een broer. En hij had den indruk dat ze zelfs op een oogenblik strijd had gekend in haar binnenste. Er was toen een verre hoop gaan schemeren in hem, dat ze eens van hem zou zijn en van niemand anders. Maar toen was 't einde van den oorlog gekomen en Willem was teruggekeerd. Toen wist hij dat ze voor hem verloren was.

Doch nu 't Willem een last scheen te worden? Nu zijn woord begon te wegen op zijn hart? Hoe 't zij, er moest klaarheid komen tusschen hen beiden.

Hij bekeek zijn uurwerk weer.... Nu werd het tijd.... Maar opeens overviel hem weer die vernederende schaamte... Wat doe ik hier? Bedelen om de kruimels.... en verraderlijk op loer liggen als een kat. Wilt ze hem, dat ze hem houdt. Maar er kunnen meer dingen gebeuren vóór het zoover is....

Het docht hem dat hij ginder in het boschje iemand hoorde aankomen en met één wip was hij 't elzenhout in en lag languit op het mos en loerde.

Zij was het. Hij zag ze komen: het blauwe hoedje met de gele veer diep over de blonde haren gedrukt, de zomermantel los en open. Hij hoorde 't lichte kraken van de schoentjes op den harden weg. Hij lag en loerde als een dier dat toespringen gaat. Maar hij sprong niet toe. Hij zag ze gaan: jong en rustig, en hij voelde een onzeggelijke, pijnlijke begeerte naar zijn borst stuwen.

....Ze was nu haast vóór hem gekomen, toen bleef ze staan, plukte een takje geurende kamperfoelie af, keek even over den beekrand naar iets in het water, dan omhoog naar een schichtig vogeltje dat van een elzentakje wegwipte.

Zou hij nu toespringen? Haar zeggen hoe geweldig veel hij van haar hield? En hoe Willem bezig was haar uit zijn leven te zetten? Nu moest hij 't zeggen, nu of nooit....

Ze was intusschen verder doorgestapt. Spring op, zei een stem in hem; spring op haar toe, zeg het haar, zeg het haar... Maar hij bleef liggen lijk verlamd. Haast u, drong de stem aan, of ze is het boschjen uit. Hij had zijn borst opgericht en steunde op zijn handen: Klara, zei hij, maar zijn stem gaf haast geen geluid, dan heesch en harder: Klara! Doch het meisje had het niet gehoord en was al het boschjen uit

en in het open veld, waar menschen aan den arbeid waren. Theo liet zich languit neervallen op den grond. Lafaard, bespotte hij zichzelf, lafaard.... en hij sloeg met zijn vuist tegen zijn voorhoofd. Dan, na een poos: ook goed, bromde hij tusschen zijn tanden, maar morgen is 't kermis; morgen zal ik een meisje hebben voor mij alleen; den heelen avond lang en de volgende avonden nog!

Hij sprong op en stapte naar huis. Op den steenweg zag hij den bierwagen staan voor De Linde. De baas wordt oud en stram, dacht hij, dat is geen werk meer voor hem. Hoeveel tonnen moeten er gelost worden? vroeg hij. Hij stak zijn schouders onder den draagboom en hielp den brouwersgast het bier in den kelder brengen.

....Het werd een kermis zooals zij er zes jaar lang geen meer gezien hadden. Het weder bleef mooi, en de duiten dansten in hun zak. Er was voorspoed en er was vreugde. Toen de avond viel over het kermisdorp werden de lampen aangestoken. De dorpsplaats gloeide en de bel van den molen hamerde druk tusschen het verward geraas der orgels door. Het duurde een eeuwigheid vóór het negen uur werd. Vóór dien tijd was Mariette niet vrij. Maar komen zou ze.... Theo ging weer wat achteruitstaan in den donkeren tegen den ovenmuur. Van hieruit kon hij zien al wie er in en uit de tent ging....

Het sloeg negen uur en ze was er niet. Dan maar wachten, want komen zou ze. Hij zag jonge mannen en meisjes schertsend en plagend, lachend en zingend, in en uit de danstent gaan. Telkens het doek werd weggeschoven gulpte er een geut harde muziek naar buiten in den avond. Toen sloeg het halftien op den toren.... Theo streek over zijn voorhoofd, ongeduldig en ontstemd. 't Werd vervelend en koel onder den appelboom; en hij had al een paar malen zijn hand uitgestoken, want het dacht hem dat er wat regen viel.

- Dan maar liever binnen wachten, vond hij en hij trad de tent binnen. Maar pas had hij 't doek op zij geschoven of er schoot een dreigende vlam in zijn oogen, en hij stond lijk aan den vloer genageld.... Wat moest hij doen? Binnen gaan?.... wegloopen in den nacht? 't Was maar één seconde van aarzeling en hij was binnen. Mariette had zich juist met

een lachkreet laten neervallen op de bank naast Vital, tegen de spiegelruiten van den wand. Maar terzelvertijd had zij Theo bemerkt en wipte weer recht en naar hem toe. En vóór hij spreken kon: Ik heb u al zoo lang gewacht, zei ze, ik ben hier al van acht uur. 'k Heb vroeger vrij gekregen....

Maar zijne oogen gingen dreigend van haar naar Vital die daar gemelijk te glimlachen zat.

Dan, toen ze merkte, dat zijn woede niet dadelijk bedaarde, zei ze verder: Ik kon toch niet buiten in den donkeren blijven staan? En ik kon u toch ook niet gaan uitroepen.

't Orgel zette een nieuwe wals in en de voeten zochten den dans. Kom, zei hij opeens en sloeg zijne armen om het meisje, dat hem begaan liet.... 't Was of ze dreef in zijne armen, zacht eerst, daarna sneller en woester.... Harder door, riep Theo den orgeldraaier toe in 't voorbijwalsen. De man zette kracht bij en 't werd een verdwazende, dwarlende wals. De meisjes stieten gilletjes uit en de boerenjongens lachten en riepen er door, rood van inspanning en geluk.

Ze dansten daarna nog drie dansen zonder rusten, en stilaan was de wrok in Theo's hart gezonken en verdoofd en dreef er nog alleen boven een sterk verlangen en een dwingende jubel. Het meisje leunde zoo licht tegen hem aan; hij voelde haar lichaampje zoo bedwelmend tegen zijn borst ademen en hij zag hare donkerglanzende oogen en zag haar mondje trillend en rood....

Maar toen kon ze niet meer; ze moest rusten. Ze gingen zitten tegen den wand en keken door de dansers heen naar Vital die nog altijd alleen aan den overkant zat. Toen weer een nieuwe dans ging inzetten kwam Vital opeens naar het meisje toe en stak zijn hand uit. Doch Theo sprong er voor. Halt, zei hij, ze danst met mij en met niemand anders.... Vital lachte hem in 't gezicht en zich naar het meisje keerend: Kom, zei hij een tweede maal. Maar ze bleef zitten en keek Theo vragend aan.

- Hebt ge 't me gisteravond beloofd of niet? vroeg Theo ongeduldig.

Ze knikte.

- En hebt ge 't Zondag avond aan mij beloofd of niet? vroeg Vital. Ze moest het bekennen.

- Maar ze danst met mij en met niemand anders, bevestigde Theo en zijne armen bewogen dreigend.

- Och, niet vechten, smeekte Mariette.... 'k Heb daar zoo niet aan gedacht.... ik zal wel met alle twee dansen....

- Met mij alleen, bevool Theo. 'k Heb gezworen dat ik vanavond met u danste, met u alleen, den heelen avond door...

Boerenjongens kwamen nieuwsgierig rond hen dringen, maar de meisjes werden onrustig en bevreesd.

- Kom, zei Vital opnieuw en greep het meisje bij den arm.

Doch Theo vloog hem naar de borst. Afblijven, gebood hij, afblijven. De baas van de tent en de orgeldraaier sprongen er nu tusschen: In onze tent wordt niet gevochten, schreeuwden ze.

- Kom mee buiten, zei Theo en hij stapte naar den uitgang. Vital erachter en 't meisje smeekend achterna dat ze toch niet vechten zouden.

- We zullen er om worstelen, zei Theo. Die 't wint, die heeft ze.

De twee jonge mannen hadden hun vest en halsboord en hoed al op het gras gegooid en stroopten hun hemdsmouwen op.

- Niet slaan.... en geen messen, zei Vital. Die 't sterkste is die danst er mee.

Mariette was nu niet meer zoo bang en er was een heimelijke, prikkelende nieuwsgierigheid in de plaats gekomen en een verdoken trots, omdat er twee flinke kerels voor haar gingen vechten.

Er stonden nu wel vijftig dansers rond de mannen die gingen aanvallen, en ineens voeren Vital en Theo in elkander.... Ze hielden elkaar een oogenblik zoo vast, zonder verroeren; ze omknelden elkanders rug als stalen banden om een wiel. Dan begonnen ze te rukken en te wringen, voor en achteruit en zijwaarts, zooals een man die een jongen boom tracht los te werken. En opeens lichtte Theo Vital van den grond op en wilde hem achterover slaan; maar Vital raakte weer aarde en schoorde zijn beenen sterk als een muur. Ze zochten weer een oogenblik hunnen slag. Dan schoof Vital opeens zijn arm onder Theo's kin door en den anderen arm laag in den rug, wilde hij hem achteroverbuigen naar den grond. Maar Theo draaide zich bliksemsnel om en tilde Vital op den rug; doch

voor hij zich neerstorten kon op den grond, met zijn tegenstrever onder hem, gooide Vital zich over Theo heen en hield het hoofd van zijn tegenstrever gebogen onder zijn borst gekneld.

Er ging bewonderend gemompel door de rangen der toeschouwers en Mariette het een lichten gil.

Maar ineens had Theo zijn hoofd weer naar boven gericht en stonden de twee vechters weer zooals ze begonnen waren. Ze bleven zoo staan een poos, zonder lossen, scherp elkander in 't oog houdend en hijgend naar adem.

O! schrikten de toeschouwers opeens.... Theo had snel onder zijn linkerarm 't hoofd van Vital gegrepen. Vital broesde als een dier dat gewurgd wordt.... Maar hij had nu met een forschen ruk 't hoofd van Theo opzij gedwongen zoodat de knellende schroef niet dichter kon. Theo voelde dat er een einde aan komen moest, en met een geweldigen ruk stak hij zijn hoofd onder Vital's borst en gooide zijn tegenstrever over zijn rug heen op den grond, zoodat hij zelf er achterwaarts overheen stuikte....

- Bravo! juichten de boeren. Bravo! Hij heeft grond geraakt. Dat is gewonnen....

Theo streek met zijn verscheurde hemdsmouwen 't zweet van zijn voorhoofd en wangen, en zocht naar Mariette. Maar ze was over Vital gebogen, die nog steeds op den grond lag en een zachten kreun gaf.

- Wat is 't, vroeg 't meisje, hebt ge u pijn gedaan?

- Help me, zuchtte Vital.... ik kan niet recht alleen...

Ze gaf hem een hand; maar het ging nog niet.

- Wat is 't, vroeg Theo opeens ontnuchterd en beangstigd.

Andere boerenjongens grepen toe, maar Vital kermde toen ze hem recht trekken wilden.... Mijn rug, kloeg hij, mijn rug.

Ze wilden hem nu met armen en beenen optillen en wegdragen, doch de pijn schoot nog sterker door zijn leden.

Theo voelde opeens een geweldige angst en wroeging en een donker spijt in zijn hart, toen hij den armen verwonnene zoo meewarig naar hem opkijken zag....

- Leg hem op mijn rug, zei hij.

Ze legden Vital erop, die al maar door verbeten kreunde.

't Was of Theo's knieën knikten onder den last en de nachtkoelte huiverde door zijn klamme leden.

Mariette wou meegaan, maar Theo zei dat ze 't niet doen mocht. De knecht van de Vlierenhoeve was er bij gekomen; die ging mee.... Zoo gingen ze in den nacht naar de hoeve toe en de dansers volgden tot aan den slagboom.

AUG. VAN CAUWELAERT

(Wordt vervolgd)

Twee verzen.

Inspiratie.

'k Zit op droog zand:
noch visch, noch bloem.
Gelijk een doem
weegt mijne hand

op 't wit papier.
Steek uw rapier
mij vlak door 't hart
dat rood en zwart

het blad gekleurd
van inkt en bloed,
een vers vol gloed
er opengeurt.

't Laatste Gericht.

Als 't laatste gericht over ons zal zijn:
‘Waarom, mijn Heer, uw schetterenden schijn
op mij geblaakt? Heb ik mij ooit verdoken
voor U, voor mij, of voor mijn kameraden?
Wat ik verzweeg konden zij allen raden,
want allen heeft de zonde 't hart doorstoken.

o Heer, scheid nu het koren niet van 't kaf.
Zoovelen vielen reeds elkander af
tijdens 't onzalig leven. Zult Gij dulden
dat wij nu ook het eigen vleesch verscheuren
en, armer dan destijds, het hoofd niet beuren
meer durven uit ons leed en onze schulden?

Wie droeg niet méér dan hem bij machte was?
Brak de zondige vreugde niet als glas
- en de andere ook! - bij het minste stooten
van uw adem, of van dien der menschen?
Kunt gij dan zulk heil voor de goeden wenschen,
dat ze, Spartanen, jagen op Iloten?’

R. HERREMAN.

Hero en Leander.

Als Hero aan dat water kwam
Waar haar de minne henen nam
- Gelijk een bloemblad op den wind
Zich ijl en voortgedragen vindt -
Wist zij den laatsten nacht verscheurd
Naar leed en schemer uitgebeurd;
Het windgetier joeg schuim en zand
in witte flarden over 't strand,
dat duister in den nieuwen dag,
een wond, midd' zee en bergen lag.

De somb're donder van den vloed
was dreunend in haar bonzend bloed:
de angst, de opstand, het gemis
dat dreigt en onafwendbaar is,
dat weenen schort -; maar eens gaat wijd-
verloren in oneindigheid
die achter het bekend gezicht
van al wat wij beminnen ligt.

Doch allengs spatte 't feller licht
in vonken duizendvoud en dicht
uiteen en òp en stortte weer
in koele, zachter strooming neer
gelijk een moegekuste mond
met 't zoeter woord zijn liefde kondt.

Daar stond de schoone Hero stil
in zonneschicht en windgeril.
Een jonge berk in glanzend licht
stond nimmer ranker opgericht.
Heur haar, dat vlotte als een wijl
bewogen rusteloos en ijl,
gebaarde een brekend neigen naar
het nieuwe aanzijn rondom haar.
Zij dronk den dag met oogen wijd
van zwevende verlorenheid,
die haar ook hier ook hier kwam vinden,
die haar ontvoerde aan die haar minden;
en met een onbewust gebaar
vonden haar stille hande' elkaar.

Dan ging ze over 't witte zand
En schutte de oogen met de hand
of neep ze een wijle onwillig dicht
voor 't vonke-spelen van het licht
dat, ginds, in zilv'ren spiegels blonk....
Haar was het, of de ebbe wonk,
die met van rillend schuim een rand,
week ver en verder van het land -;
Zóó gaf de wade van den dood
het lichaam van Leander bloot.

Zij ging op den beminde toe
En klaagde niet en vroeg niet hoe;
Doch 't was, of haar hier tegenloech
de dood, dien zij in 't harte droeg,
of dit onduldb're was gewin,
een nieuw aanschouwd, bekend begin
en al het schuwb're van het leed
in 't lied van zee en wind vergleed....

Ze knielt bij haar Leander neer
Betast den dood met handen teer,
En droomend ziet ze voor zich heen

of haar iets liefelijks verscheen;
Dan, rustig, of ze slapen ging,
vleit ze zich naast haar lieveling.

Het stommer lied van wind en zee
is enkel streeling, enkel vrêe. -
Zij heeft Leander's dood geproefd
En dat is al, wat zij behoeft.

MARIA VAN ROYEN.

David's verwachting.*)

'k Zing vrolik God: Hij hoort mijn stem in Zijn Paleis
En mijn geroep dringt door tot in Zijn oren.
Hij is mijn Hulp en Heil en zie, ik onderwijs
Mijn nieren zelfs des nachts om op Zijn stem te horen.

De Here is mijner erve. In Hem ga ik verloren.
Mijn vlees woont in den Heer en zo ik met Hem reis
Maakt Hij mij 't pad bekend. Ik ben voor vreugd geboren.
Hij is mijn Hoog Vertrek. Mij werd een schone Prijs.

Hij heeft voor mij dè Hulp besteld bij enen Held.
De koperen deuren zijn voor mij verbroken.
Hij heeft het rulle zand tot een rievier gesteld.

De Here heeft zelfs tot mijnen Heer gesproken:
'Zit aan mijn Rechterhand!' En 't vree-verbond hersteld.
M'n ogen zien den Spruit uit mijn stam ontloken.

BEN ONIE.

*) Uit 'Pinksteren'.

Mijn ziekte.

Er zit in mijn hart een verlangen.
Ik weet niet waarnaar het zucht.
't Is niet naar de mensen en 't groene land,
en niet naar de blauwe lucht.

't Is niet naar de rust onder d'aarde,
en niet naar 's levens gewoel.
Het is een verlangen op eigen hand,
een verlangen zonder doel.

* * *

Ik zie een witte azalea
en daarnaast een veldboeket.
Er zit iemand te waken
in een stoel dicht bij mijn bed.

't Is als toen ik met mazelen te bed lag,
lang geleden, ik was nog klein.
't Is zo veilig om te ontwaken
en nooit alleen te zijn.

't Is zo veilig om in te slapen,
als sliep ik in Moeders schoot.
Ik weet, dat je niet van me weggaat,
maar, Moeder, je bent immers dood?.....

* * *

In de berg klinkt muziek, zo klankrijk en rein,
als het hemelse klokkespel klinkt het, zo fijn.
'k Hoor een stem zo teer, nauw hoorbaar schier:
‘Ga niet weg van ons, blijf hier, blijf hier!’

Met moeite opende ik de ogen.
't Was geen vreemde wereld, die 'k vond.
De Paasklokken luidden, terwijl een kind
bij mijn bed te schreien stond.....

Vertaald naar Erik Axel Karlfeldt
door MARTHA A. MUUSSES.

Legerbevel in tijden van oorlogsgevaar.

In een bijdrage van de December-aflevering van het vorige jaar zijn de aanleiding en de bedoeling toegelicht van een uiteenzetting der eischen betreffende de regeling van het hoogere bevel over onze weermacht. Hoewel de bijdrage verband hield met de centralisatie, die de regeering in haar bestuursprogram had vooropgeplaatst, scheen het dienstig de eischen objectief en los van aanhangige plannen te bespreken. Het verhandelde daar zou voorloopig de organisatie voor den vredesdienst betreffen. De toestand derhalve waarin het bevel grootendeels opgaat in het beheer. Van de eigenlijke troepenaanvoering kon voor dien toestand weinig spraak zijn. Wel pleegt men bij de grootere oefeningen een actie na te bootsen en komt het voor de hoogere organen daarbij soms tot een oefening in het aanvoeren, maar een toetsing van de resultaten kan niet plaats hebben. Er is bij de vredesoefeningen slechts strategie in woorden. Men beraamt, overlegt en handelt op verzonnen grondslagen en met uitkomsten, die niet feitelijk zijn en die men aan een begeerd resultaat slechts onvolledig kan toetsen.

De omstandigheden, die een strategie in actie zouden noodig maken kunnen, volgens ons staatsrecht ingeleid worden met een afkondiging van ‘oorlogsgevaar’. Sedert de grondwet het gezag aanwijst, dat omtrent de aanwezigheid van oorlogsgevaar beslist, is in perioden van internationale spanning, voor het nederlandsche volk, de mare oorlogsgevaar, de ambtelijke aankondiging van den ernst der tijden. Het bericht drukt niet de verwachting uit, dat een losbarsting ons in het conflict of in de feiten

zal betrekken. Echter ook niet het tegendeel. De afkondiging brengt ter kennis, dat de regeering het tot haar taak rekent den ernst van den politieken toestand onder de algemeene aandacht te brengen. Zij beteekent, dat Nederland bij een ontknooping, of bij een niet vreedzame verdere ontwikkeling van den toestand, in de gevarensfeer van een oorlog kan komen. Afgekondigd oorlogsgevaar vordert oplettendheid voor alles wat symptoom kan zijn; voorts verhoogde waakzaamheid.

Het gevaar kan maatregelen van voorzorg noodig maken. In sommige wetten is voor ‘buitengewone omstandigheden’ spraak van regelingen en voorziening. In de buitengewone omstandigheden zijn de gevallen van oorlogsgevaar en van oorlog begrepen, zij worden er met name genoemd. De toestand van oorlog kan niet twijfelachtig zijn; hij behoeft geen omschrijving of criterium. De toestand is doorgaans uitvloeisel van een verklaring en openbaart zich dan weldra in de feiten. Anders is dit met ‘oorlogsgevaar’. Dit laatste moet worden afgeleid. De waardeering van de kenteekenen kan verschillen. Onze constitutie houdt zich, voor de beslissing omtrent oorlogsgevaar, aan het Hoofd van den Staat: ‘Of er oorlogsgevaar aanwezig is, in den zin als dit woord in 's lands wetten voorkomt, bepaalt de Koningin.’

Na een afkondiging van oorlogsgevaar heeft het landsbestuur machtiging voor kleine voorzieningen, die aan de veiligheid ten goede komen. Men heeft er tegelijk de openbare toelichting in, op voorbereidende schreden naar omvangrijker en meer werkzame maatregelen van preventie, die naargelang ze dienstig zijn, door het bewind in werking worden gebracht, maar voor welker instandhouding de goedkeuring van de volksvertegenwoordiging vereischt wordt. De voorzorgen voegen zich naar den toestand en hangen van de indrukken af, die de verantwoordelijke regeering zich uit de verschijnselen en de gegevens vormt.

Met den aanvang der maatregelen houden ook de eischen verband, die aan de bevelsregeling kunnen gesteld worden. Voor de conjuncturen van 1859, 1864, 1866, 1870 en 1914 zijn de militaire voorzorgen zeer verschillend geweest. Een vaste organisatie voor de bevelsregeling kan aan de geschiede-

nis dier conjuncturen geen bruikbaar argument ontleenen.

I.

In 1859 had de fransche expeditie tot steun van de italiaansche vrijheids- en eenheidsbeweging, behalve Oostenrijk, dat tegen Frankrijk in oorlog kwam, ook een groot deel van westelijk Europa onder de wapenen gebracht. In Nederland overwoog de regeering, in een publicatie van 21 Juni, ‘dat het in de tegenwoordige omstandigheden raadzaam kan zijn, krachtens art. 184 der grondwet een deel der nationale militie buitengewoon bijeen te roepen en te doen zamen blijven’. Er werd bepaald, dat de lichtingen 1856 en 1857 in werkelijke dienst kunnen worden geroepen en kunnen worden gehouden tot 30 September 1859. Voor zoover het europeesche verzet tegen de fransche politiek zich voorshands tot een demonstratie bepaalde, kwam dit het naast uit Pruissen voort; het had zijn zetel in Frankfort. Nederland was, met het gebied, dat tot den Duitschen Bond behoorde, daar rechtstreeks bij betrokken. Voor de miliciens van het bondscontingent, dus voor de provinciale limburgsche troepen, had een ruimere oproeping plaats. Van dit contingent zouden alle lichtingen, namelijk die van 1855 t/m 1859 onder de wapenen worden gehouden ‘zoolang de bondsdienst dit vordert’. Van dezen dienst waren alleen de limburgsche miliciens, woonachtig in de vestingen Maastricht en Venlo uitgezonderd.

In de jaren 1864 en 1866 hebben de gebeurtenissen van den oorlog, hoewel ze voor Nederland meer naburig waren, aan onze regeering geen aanleiding gegeven tot militaire maatregelen. Althans niet tot zoodanige, waarvan in het openbaar is gebleken. Dit laatste sluit niet uit, dat er bij het legerbestuur een verhoogde activiteit kan zijn geweest. Deze is, als gevolg van een wenk of van overwegingen van den ministerraad, ook op andere tijden wel voorgekomen. Oorsprong en bedoeling waren dan voor oplettende waarnemers gemakkelijk te bevroeden. Zoo kreeg men in de onrustige, nu en dan woelzieke dagen van het boulangisme in Frankrijk, in onze liniën en stellingen, met één aanschrijving, allerlei

beslissingen op technische voorstellen, waarvan sommige jarenlang hangende waren geweest. Minister Weitzel noodigde de stellingcommandanten bovendien uit, alsnog zoodanige voorstellen in te zenden, die, op korten termijn uitvoerbaar, de paraatheid voor een verdediging konden verhoogen.

In 1870 zijn alle lichtingen der land-militie onder de wapenen geroepen; de zee-militie alleen 'voor zoover dit tot de bemanning der oorlogsvaartuigen ter verdediging van de zeegaten en van de kusten noodig is te achten'. De spoedoproeping had plaats op den 16en Juli. Men trok toen een gedeelte der levende strijdkrachten tot een 'mobiel leger' samen. Het bijeenblijven der lichtingen werd bekrachtigd bij de wet van den 24en Juli. Deze bepaalde den duur van den maatregel tot uiterlijk den 20en October. Bij het terugkeeren tot den vredesvoet was deze termijn nog loopende. Hij was dus niet te krap geweest. In 'het verslag nopens de mobilisatie van een gedeelte van het leger in 1870, enz.' later op verlangen van de Tweede Kamer uitgebracht, las men: 'Aanvankelijk, toen onzekerheid den politieken horizon vervulde, moest bij alle handelingen met den meesten spoed worden te werk gegaan. Intusschen is het bekend, dat de toestanden zich spoedig afteekenden en het gevaar voor een mogelijke bedreiging der onzijdigheid van ons grondgebied weldra nagenoeg geheel verdween. Wel is waar was toen het oogenblik nog niet daar om weder geheel tot den vredesvoet terug te keeren; maar het was, van toen af, geoorloofd bij een aantal der voorgeschrevene maatregelen minder krachtdadig voort te gaan, tot dat omstreeks half September, de inmiddels op het oorlogstooneel plaatsgegrepen belangrijke gebeurtenissen de aanleiding tot het nemen van buitengewone maatregelen geheel deden verdwijnen.'

De mobilisatie was niet volledig geweest. De schutterijen bleven er o.m. buiten, hoewel deze in de garnizoenen, die verlaten werden, nuttig steunden met militaire wachtdiensten ten behoeve van buskruitmagazijnen en arsenalen. Ook in materieel opzicht bleef het mobiel maken beneden de voorgeschreven toerustingen. Zelfs voor het gedeelte van de strijdmacht, dat tot een veldleger was bijeengebracht, kwamen

de toerustingen maar ten deele tot stand. De legertreinen bleven onaangespannen en in de tractie der troepenvoertuigen was met gehuurde paarden voorzien. Alleen de patrooncaisson had men met het enkele eigen span, waarover per bataljon beschikt werd, op oorlogsvoet uitgerust.

De gebeurtenissen, die aldra het dreigende in den politieken toestand hadden weggenomen, hielden verband met de beslissende gebeurtenissen op de slagvelden. De duitsche troepen, die de aanvankelijke voordeelen snel wisten te vervolgen, slaagden er in weinig maanden in, het overwicht voor vast te bevechten. Dit groote resultaat klaarde ook voor Nederland den toestand op, in zoover het een begrenzing aan het ooroorlogstooneel had gegeven. Ook in verband met den politieken toestand overigens mocht men in Nederland de eventualiteit van een gebiedsschending als opgeheven beschouwen.

Tijdens den wereldoorlog is de onzekerheid langduriger geweest; zij was nu en dan nijpender en aan het eind zelfs afmattend. Onze voorzorgen van toen liggen nog in het geheugen. Wij maakten in 1914, met alles wat daarvoor militair was voorbereid, ons volledig mobiel. Het uiterste was inderdaad geboden. Voor neutraal Nederland is de politieke toestand nimmer zoo wisselvallig geweest als in die dagen. De kansen om in de woeste exploten van de inleiding, of in hun afweer, gemengd en in de oorlogvoering meegetrokken te zullen worden, waren groot. Kansen te hachelijker omdat niemand ze geheel beheerschte. Toen de opmarsch der Duitschers was volbracht en wij rakelings aan het gevaar waren ontkomen, bleef het spannen, hoe het onze neutraliteit zou vergaan. In enkele perioden is dit opnieuw zeer onzeker geweest; de gevaren waren soms bij toeneming dreigend. Wanneer machtige belligerenten hun groote kracht herhaaldelijk hoopvol hebben ingezet en toch tegen elkaar blijven opwegen, kan, als inmiddels de maanden jaren worden, een atmosfeer ontstaan van vertwijfeling. De omgeving is dan tegen roekeloosheid en tegen daden, die onlogisch en doelloos zouden moeten heeten, niet meer ten volle veilig. Voortdurend zijn een sterke wil bij de regeering en een groote inspanning van de bevolking nuttig ten koste gelegd, om boven twijfel te houden, dat een opzettelijk

wapengeweld aan onze onschendbaarheid, Nederland vaardig zou vinden met alles wat het inmiddels geoefend had en op de been kon brengen.

De korte aanteekening omtrent de houding van Nederland in opvolgende west-europeesche oorlogssituatiën aangenomen, kunnen, voor zoover dit nog noodig is, staven, dat afgekondigd oorlogsgevaar ver uiteenloopende maatregelen kan vorderen; tevens, dat de voorzorgen alle graden kunnen hebben, van waakzaamheid zonder meer, tot een overgang in een paraatheid, die van een toerusting voor een aanstaanden oorlog in niets meer verschilt.

In 1859 had de maatregel een kennelijk demonstratieve strekking. Men versterkte de vredesgarnizoenen met de bedoeling om een verder voortgezette mobilisatie, zoo die noodig mocht worden, te vergemakkelijken. In de vroegere voorschriften tot uitvoering van de militiewet heeft men langdurig bepalingen kunnen aantreffen, voor een zelfde oogmerk. Zij regelden het partieel oproepen van jaarklassen in buitengewone omstandigheden. Hoewel het niet een opkomst met spoed kon heeten, had zij toch veel kleiner termijnen dan voor een oproeping in normalen vredestijd moesten worden in acht genomen. Het oproepen van jaarklassen heeft allengs zijn reden van bestaan verloren. Het spoor- en tramwegnet was sedert aanzienlijk verdicht en uitgebreid, zoodat een opkomst met veel spoed van alle dienstplichtigen gelijktijdig, bevredigend kan worden geregeld. Na 1914 staat dit bij ervaring vast[1)] De maatregelen van een algemeene

1) De legercommissie heeft betreffende de opkomst van de militie en de landweer in 1914 een nauwgezet onderzoek ingesteld. Zij beschikte over berichten zoowel van de korpsen als van de spoorwegmaatschappijen. Omtrent de transporten had men de, door de onderdeelen aan den generalen staf uitgebrachte, opkomst-verslagen. En wat de spoorwegen betreft, door welke men gaarne ingelicht wilde wezen omtrent de orde aan de groote stations op alle uren van den 1en Augustus, met name aangaande de verdeeling der aantallen over de treinen en de zorg tegen opeenhoopingen - hoorde de commissie alle spoorweg- en eenige tram-directiën. Er bleek noch bij de korpsen, noch bij de maatschappijen een onregelmatigheid, een wanorde of een hapering gerapporteerd te zijn.
Toen in 1908, voornamelijk als gevolg van den langeren duur van den dienstplicht, de legersterkte gaande weg meer dan verdubbeld was, is het mijn taak geweest voor de oproeping en voor de opkomst der militie met spoed nieuwe voorschriften samen te stellen. Het is een omvangrijke arbeid geweest, die met een paar groote tusschenpoozen bij mij drie jaren onderhanden was. Het opkomst-voorschrift is toen principieel zeer vereenvoudigd. Wilde de regeling voldoen dan moesten fouten bij de toepassing zoo goed als uitgesloten worden. Nog altijd is het een voldoening dat de voorschriften in 1914 de proef zoo goed doorstaan hebben. Te meer omdat de samenstelling een werk van vertrouwen was, dat á posteriori niemand kon controleeren. Met de haven in het zicht hadden de ontwerpers een scherpen tegenwind gehad. Toen namelijk het werk was gereed gekomen en door den chef van den generalen staf ter invoering aan den minister Staal was aangeboden, bleek bij dezen maar weinig opgewektheid te zijn om de regeling vast te stellen. Men had haar in het departement verdacht gemaakt. Maandenlang hield men haar voor suspect en bleef zij onaangeroerd. Het was voor den minister een uitkomst, die hij trouwens zal hebben zien aankomen, dat inmiddels een nieuwe chef van den generalen staf optrad, aan wien de ontwerpen nog eens konden worden teruggezonden om advies. De nieuwe chef was generaal Sabron. Hij bepaalde zich tot de vraag: kan men er mee in zee? En binnen enkele etmalen lagen de bundels weer op de tafel van den minister.
Sedert het voorschrift de mobilisatie van 1914 in goede orde en regelmaat had doen verloopen, en daarmee de vraag, die voor half-ingewijden altijd een beklemming was gebleven, of wij het grooter geworden leger wel in één etmaal *konden* onder de wapenen brengen, praktisch was opgelost, - moet van de erkentenis, dat hier goed werk was geleverd, nog altijd het eerste

mobilisatie grijpen met de toerustingen zoozeer in elkander, dat zij het gemakkelijkst in één aanloop tot stand komen. Een glad verloop wordt niet alleen beheerscht door een snelle opkomst, maar ten deele ook door de aanwezigheid van het personeel te juister plaats.

Er is door den tijd nog een andere depreciatie van het oproepen van jaarklassen bijgekomen. De generale staf heeft het lichtingsgewijze versterken der vredesgarnizoenen uit de voorbereidingen moeten weglaten, omdat het moderne weerwezen technisch ingewikkelder was geworden. Waar er ergens, feitelijk of demonstratief, gewicht in de schaal zou moeten komen, kan men dit niet meer bewerkstelligen met aantallen strijders alleen, maar moet het nagestreefd worden met georganiseerde kracht. Een voorbeeld maakt dit duidelijker. Tot voor weinig jaren was een infanteriecompagnie een gevechts-eenheid van nagenoeg identiek gewapenden. Alleen ten aanzien van het schansgereedschap waren in de uitrustingen verschillen. Thans is de compagnie een werktuig geworden van tamelijke ingewikkeldheid.

woord worden vernomen. De kleine historie is al wat oud. Niet dat zij mij nog altijd zou ter harte gaan. Ik wilde haar alleen vermelden.

Men moet de deelen bijeenbrengen, in elkaar zetten en gangbaar maken - wat men noemt mobiliseeren - alvorens men een bruikbaar organisme heeft verkregen. Met een compagnie wielrijders of pioniers, een eskadron, een batterij, een groep duikbooten of een escadrille vliegtuigen is het niet anders.

Ook als bij aangekondigd oorlogsgevaar de hoop gevoed wordt, dat men zich tot beperkte voorzorgen kan bepalen, kan het met jaarklassen opvoeren der vredes-effectieven, niet meer in overweging komen. Als voorzorg is de maatrègel niet co-efficiënt en als demonstratie is hij al te kennelijk onvolwaardig. Voor kleine staten is met het oog op 'oorlogsgevaar', in de toebereidingen meer en meer eisch geworden, ook tot een snelle, *gedeeltelijke* mobilisatie te kunnen overgaan. Het is gewenscht dit punt een oogenblik van dichterbij te bezien. Te vaak heeft men over de eischen van een bevelsregeling gesproken, zonder op de situatiën te letten, waarvoor zij dienen moet en zonder zich van het aantal troepen rekenschap te geven, dat het bevel omvatten zou.

De mogelijkheid van gedeeltelijk mobiliseeren is voor ons onmiskenbaar een eisch des tijds. De thans beschikbare regelingen zullen, bij het opdoemen van oorlogsgevaar, de toevallige regeering, voor de lastige keuze stellen, van óf de gansche weermacht buitengewoon te wapen te roepen, of.... niets. Een toebereiding met zulk een alternatief zou het verwijt niet kunnen ontgaan, dat zij bij de vorderingen van den tijd was ten achter gebleven. Sedert den Volkenbond is er in den handel der staten, verandering ten goede gekomen. Er is minder geheimzinnigheid. Ook de kleine mogendheden maken in de hooge politiek eenige acte de présence. Hun plaats mag wat aan den zelfkant zijn. Ze staan daar goed en hebben in den steun aan elkander, vaak eenigen waarborg Het geval, dat een kleine staat, op grond van anderer oneenigheid, louter uit voorzorg, zijn geheele weermacht zou te wapen roepen, is wel niet denkbeeldig, maar toch, veel meer dan toen Europa tot het uiterste gewapend en rijk was, een theoretisch geval geworden. Een krijg in grooten stijl onderstelt vóór alles een onuitputtelijk crediet. In sterker mate nog dan met den last van schulden,

wordt een toevlucht tot de wapenen in bedwang gehouden door discrediet. En dit is er voor een oorlogvoering welhaast allerwege. Het zal nog lang aanhouden voor de volken andermaal, in ruil voor de vruchten van hun vlijt, zich met papier van oorlogsleeningen willen laten opschepen. De regeeringen weten dit opperbest. Ze zullen niet licht het op het tegendeel laten aankomen. Eerst zouden er weer rijkdommen en goedgevulde spaarkassen moeten zijn, vóór men, voor westelijk Europa, een nieuwen algemeenen oorlog niet volmaakt als uitgesloten zal houden.

Er wordt soms kennelijk op gespeculeerd, dat de toon- en leidinggevende regeeringen van avonturen ten uiterste afkeerig zijn. Vermoedelijk uit dezelfde reden is hun belangstelling in wrijvingen en geschillen van kleine staten minder bedrijvig dan in andere tijden. Deze moeten vooral op hun hoede zijn tegen voldongen feiten. Een fait-accompli, niet onmiddellijk gevolgd door een klemmenden tegen maatregel, zou hoogst bedenkelijk kunnen worden. Welke ten slotte de aanleiding van een toestand van oorlogsgevaar moge zijn, zij kan een naburig en locaal karakter hebben. Het kan eensklaps noodig worden een zeegat of een kuststrook te dekken, het kan dienstig blijken een militaire politie te plaatsen bij zijn mijnen; men kan de politie moeten versterken bij zijn visscherijen. Ook als het aangekondigd gevaar een grooter en meer verwijderd veld heeft, kunnen bij de land- of zeegrens gebeurtenissen plaats grijpen, die aan de zorg voor veiligheid onverwacht verhoogde eischen stellen. In elk dier gevallen zal een partieele mobielmaking in aanmerking kunnen komen en zal het daarmee beoogd effect te eer worden verkregen, indien de voorzorg snel en met beslistheid tot stand komt. Voor menig oogmerk kan met een afgerond grooter of kleiner gedeelte van leger of vloot worden volstaan. Ook voor het onder de wapenen brengen van een contingent van den Volkenbond zal een gedeeltelijke mobilisatie kunnen noodig zijn. En zonder bepaald motief, dus zonder dat reeds een bestemming vaststaat, kan een regeering in tijden van oorlogsgevaar, behoefte gevoelen om, over een aantal gemobiliseerde, van uur tot uur gereed zijnde, eenheden te kunnen beschikken. In overeenstemming met het doel, dat niet tactisch maar preventief

en politioneel is, zal de uitrusting op het punt van de voertuigen en hun tractie, waarschijnlijk eenvoudiger kunnen zijn dan bij een algemeene mobilisatie. Die en meer andere punten van regeling zullen nog goed bekeken moeten worden.

De mobilisatie van de geheele weermacht is daartegenover een log middel, dat het economisch leven ontwricht en op de huishouding van den staat voor langen duur een zwaren druk legt. Zij beroert de grondslagen der maatschappij en kan alleen dàn het middel zijn, indien de onvermijdelijkheid aan de regeering in volle klaarheid voor den geest zou staan en dus ook door anderen in het redelijke niet aan de noodzakelijkheid kan worden getwijfeld. Onder omstandigheden, die twijfel overlaten, zal een regeering met minder aarzeling haar beleid kunnen bepalen, indien zij, behalve de regeling voor een volledige mobilisatie, goed voorbereide maatregelen van minder omvang tot haar dienst heeft. Naar omstandigheden kan het snel mobielmaken van een kleine flotille, van een regiment, dan wel van een of enkele kleinere eenheden het goede middel en zelfs het éénig noodige zijn. Wanneer een regeling voor partieele mobielmakingen niet getroffen is, zou, in een geval van ‘oorlogsgevaar’, de regeering daarvan allicht de moeilijkheden ondervinden. Zij staat dan, ten opzichte van een gebeurtenis, die met een actieven maatregel van voorzorg zou moeten beantwoord en misschien gestuit worden, voor de keus, van òf elk élan en elken voorzorg te verzuimen, of de geheele weermacht te mobiliseeren. Waarlijk een dilemna om niet te onderschatten. Het kan niet anders dan op schade uitloopen en zou waarschijnlijk jammer en onheil brengen over staat en volk. Zelfs voor gevallen, dat voorshands geen militaire maatregelen noodig zijn, zal voor de regeering de wetenschap, dat kleine mobielmakingen bevolen en snel uitgevoerd kunnen worden, een gerief en een steun vormen. Voorbereidingen van een mobilisatie van deelen der weermacht zijn in deze dagen niet minder noodig dan een regeling voor de mobielmaking van het geheel.

In de Mei-aflevering 1921 van dit tijdschrift, toen de huidige dienstplichtwet aanhangig was, is een artikel verschenen onder meer over de opkomst der dienstplichtigen met spoed.

Het vestigde er aandacht op, dat men zich met de voorgenomen organisatie niet op den goeden weg bewoog. De nieuwe legerinrichting had een toevlucht gezocht bij indeelingen, die voor ‘de’ mobilisatie de behoefte aan het bijeenbrengen van 15 lichtingen tot gevolg had. In het advies van den Raad van Defensie was het plan warm aanbevolen. De Raad had geen andere dan aanbevelende overwegingen. Het was maar al te blijkbaar, dat hij in zijn beoordeeling en het advies over de nieuwe legerinrichting aan verscheidenheid en aan gradueele behoeften voor een mobielmaking, geen aandacht had gehad. De Raad zag in het wegnemen van bindende bepalingen omtrent de groepeering van jaarklassen over de oorlogsverbanden, louter winst. Voornamelijk omdat er algeheele vrijheid van indeelen uit volgde bij het vaststellen van ‘een oordeelkundige oorlogsorganisatie’. Tot toen was er, juist als gevolg van een organieke scheiding tusschen jongere, middelbare en oudere lichtingen, voor een mobielmaking eenige plooibaarheid geweest. De militie, die uit 6 lichtingen bestond, was in de organisatiën gescheiden gebleven van de landweer, die 5 lichtingen omvatte. Het advies om die splitsing op te heffen trof men het eerst aan in het militaire program der katholieke staatspartij: Militie en landweer behoorden toen tot oorlogsverbanden, die men, als dit raadzaam was, ieder op zich zelf, en ook gezamenlijk kon mobiliseeren. Een en ander was uitgewerkt en tot in bijzonderheden voorbereid. Ten aanzien van een mobilisatie was er dus altijd vatbaarheid geweest voor een beperking, die een halveering nabij kwam. De legerinrichting van 1921 ging die mogelijkheid opheffen. Zij bracht oorlogsverbanden - dus o.a. een veldleger en legerdivisiën, - die met personeel van 15 lichtingen moesten worden compleet gemaakt. De bezwaren van een inlijving van oudere jaarklassen in de veldtroepen, waren natuurlijk wel bekend. Een militie is gemiddeld in 6 à 7 jaren aan haar militaire vorming ontgroeid; zij heeft dan het krijgsvak, dat inmiddels ook zelf verandert, in hoofdzaak verleerd. Voor sommige categoriën gelden de bezwaren in geringer mate. Uit de oudere lichtingen moeten voor het veldleger slechts de aanvullende hoeveelheden komen, die men voor den motordienst, den luchtvaart-

dienst, den geneeskundigen dienst en de intendance behoeft. Personeel alzoo, dat in de vredesbedrijven de vaardigheid voor het handwerk van den oorlog op peil houdt. Maar het kwade is, dat men, met dat al, om een organisch oorlogsverband ten gevorderde getale bijeen te krijgen, 15 lichtingen onder de wapenen moet roepen!

Dit was dan ‘de oordeelkundige organisatie’ voor welke de Raad van Defensie in zijn advies over de dienstplichtwet ‘de noodige vrijheid van handelen’ zoo zeer op prijs stelde!

Het is waarschijnlijk, dat bij het ontwerpen en het tot stand brengen van de legerinrichting, defensiebestuur en regeering, aan den eisch van plooibaarheid voor een mobilisatie niet gedacht hebben. Men is eenzijdig van de voorstelling uitgegaan, dat mobiliseeren samenhangt met een politieke situatie en een daaruit voortvloeiend gevaar, dat het besluit tot een volledige wapening van zelf aan de orde zal stellen. De regeering zag den toestand van oorlogsgevaar, wanneer, met het oog daarop, voorzorgen zouden moeten genomen worden, als identiek met dien van oorlog. Zij deed dit reeds in 1913. Bij een nieuwe regeling van het oproepingstelegram werd toen het plan vastgesteld van een eenvormige mobilisatie. Men aanvaarde het alternatief, dat de strijdbare bevolking zou onder de wapenen worden geroepen, zoodra de toestand dit noodzakelijk maakte; daarentegen zouden buitengewone maatregelen, voor wat een oproeping met spoed betreft, uitgesloten blijven, zoolang niet overtuigend het onder de wapenen komen der gansche strijdmacht noodig was.

De militaire voorbereidingen rekenen dus met den eisch en den ernst van oorlogstijden; zij zien voorbij, dat wanneer oorlogsgevaar militaire voorzorgen noodig maakt, veelal met een maatregel van aanzienlijk geringer omvang kan worden volstaan. Een alternatief, met een gaping tusschen ± 250.000 man en niets, is voor dit tijdsgewricht niet meer bruikbaar; het mist het vermogen tot plooien en passen, dat een regeering in spannende geschillen soms noodig heeft.

De regeling van het oproepingstelegram is in haar strekking en beteekenis in het gids-artikel van 1921 besproken. Aan het slot werd toegegeven, dat men het bijeenvoegen in één

wet en in één categorie van alle dienstplichtigen kon aanvaarden, mits men scheidingen in acht nam van jaarklassen en oorlogsverbanden, die men onafhankelijk van elkaar met spoed zou kunnen mobiliseeren. Een gezaghebbende stem gaf mij destijds daarop tot bescheid, ‘dat dit toch van zelf sprak’. Wel verre echter, dat de wenk overbodig zou zijn geweest, is zij veeleer vruchteloos gebleven. Uit een mededeeling van de regeering, op 23 September 1926 in de Tweede Kamer, heeft men kunnen zien, dat ondanks de zoozeer gewijzigde staatkundige toestanden, men ook na den grooten oorlog, zich blijft klampen aan de eenheidsmobilisatie. De militaire voorzorgen voor tijden van oorlogsgevaar bleven op een toestand gericht, die het met spoed bijeenbrengen van 15 lichtingen rechtvaardigen zal. Hoewel het oproepen van de geheele weermacht mijns inziens niet voor alle omstandigheden de instelling van een éénhoofdig legercommando impliceert, kan men bij benadering zich toch voorstellen, hoe de regeering van haar eenheidsmobilisatie op een permanent éénhoofdig commando mag zijn gekomen. Te juister plaats zal die nog eens in oogenschouw genomen worden.

II.

De vele konsequentiën, die voor een mobilisatie het alternatief: ‘alles of niets’ tot uitvloeisel hebben, maken het noodig omtrent gedeeltelijke mobilisatiën tot klare voorstellingen te komen. Tegen een voorbereiding van een mobielmaking voor op zichzelf staande eenheden van de weermacht, zijn meestal zwarigheden ingebracht met het oog op de, bij een mobilisatie betrokken vervoerregeling. Men meende, dat het denkbeeld daarop zou afstuiten. Het vraagpunt is, als eisch voor de praktijk, door de regeering of in het legerbestuur nimmer op den voorgrond gebracht. Kwam het in de bureelen een enkel maal ter spraak dan hield men zich verzekerd, dat een uitwerking zou vastloopen. Men meende, dat in elk geval de toepassing moest falen. Het vraagstuk is eerst recht actueel geworden sedert in 1921 de mogelijkheid van een mobielmaking voor de helft der strijdkrachten kwam te vervallen.

Het bedenkelijkste geval, dat uit een toestand van oorlogsgevaar kan opdoemen is voor een kleine natie altijd de toeleg tot een overweldiging geweest. Denemarken en Hannover kunnen daarvan meespreken. Het diplomatieke voorspel van een ultimatum kan, als reeds het voornemen van een overrompeling bestaat, niet van langen duur zijn. Voor dit ultra-geval of voor een analoge bedreiging ware het slechts verstandig met zijn voorbereidingen van een volledige mobilisatie uit te gaan. De termijn voor de opkomst, die een algemeene mobilisatie aan de dienstplichtigen laat, zal meestal zoo krap mogelijk worden toegemeten. Uit het artikel in de Mei-aflevering van 1921 weet men, dat het accomodatie-vermogen van den spoorwegdienst hieraan een grens stelt. De maatschappijen houden tot regeling van den wagendienst iederen avond een rapport, waarop, met een normale verdeeling en opstelling als grondslag, de orders worden uitgegeven o.m. voor het vrijgekomen materieel op den volgenden dag en voorts tot voorziening en leiding naar behoefte. Is het de regeering mogelijk de maatschappijen, vóór hun rapport-uur, een waarschuwing te geven, dan kan het in de archieven gereedliggend mobilisatie-vervoer in de dienstbevelen voor den volgenden dag worden opgenomen en zal in het oproepingstelegram, de opkomst op een dag vroeger kunnen gesteld worden.

Op den dag van mobiliseeren is van vroeg tot laat het gansche spoor- en tramwegnet zwaar belast. Niet alleen door de naar hun korpsen reizende dienstplichtigen, maar ook door vele andere militaire verplaatsingen. Het behoeft geen toelichting, dat dit een ingewikkeld mouvement is. Geen wagen blijft ongebruikt. Ledig materieel, dat beschikbaar komt, dient aanstonds voor het samenstellen van later loopende treinen. Men zou kunnen zeggen, dat het plan sloot als een bus, indien er niet overal eenige reserve en eenige speelruimte was, om met tegenspoeden nog zooveel doenlijk rekening te kunnen doen houden. Men begrijpt wel, dat een zoo omvangrijke regeling niet in gang gebracht kan worden voor het mobielmaken van op zich zelf staande gedeelten van leger en vloot en uiteraard is het eveneens uitgesloten een partieele mobilisatie met een fractie van de spoorweg-regeling te doen plaats

hebben. Het klaarblijkelijk onmogelijke van een en ander is altijd als het onoverkomelijk bezwaar aangezien tegen een afzonderlijk mobiliseeren van vloot- en legeronderdeelen. Er kan tegen de juistheid van het beletsel ook niets ingebracht worden. Toch echter dit, dat de onoverkomelijkheid, hoe evident op zichzelf, voor het probleem van gedeeltelijke mobielmakingen niet beslissend behoeft te wezen. Het vraagstuk kan buiten de vervoerregelingen om, zeer wel worden opgelost. Het is niet mijn taak en zou nog minder hier de plaats zijn, om voor het partieel mobielmaken van eenheden een voorschrift te ontwerpen. Een paar aanwijzingen kunnen trouwens volstaan, om te doen inzien, dat een regeling zeer eenvoudig kan zijn. Zij kan met even verbluffend gemak worden overeind gezet, als eertijds het ei van Columbus. Vooreerst moet men in het oog nemen, dat het voorschrift niet toepasselijk behoeft te zijn op alle eenheden van vloot en leger. Men kan voor de toepassing bepaalde onderdeelen bestemmen, en deze ervoor vatbaar maken. Voor dit laatste behoeft slechts te worden zorggedragen, dat bij de legereenheden en de bemanningen, die men afzonderlijk wil kunnen mobiliseeren, geen verlofspersoneel wordt ingedeeld, dat bij een oproeping met spoed, de reis naar de plaats van aanmelding anders dan te voet zou moeten afleggen.

Van het cijfermateriaal, dat voor het voorschrift voor een opkomst met spoed indertijd verzameld moest worden, is mij bijgebleven, dat van de land-militie ruim een derde de aanmeldingsplaatsen, zonder inspanning, te voet kon bereiken. Van de zee-militie bedroeg dit aantal, naar ik meen, iets minder dan het vierde deel. Wanneer men de mogelijkheid tot partieel mobiliseeren zelfs tot bijvoorbeeld een vijfde van de legereenheden en der kleine bemanningen, zou wenschen op te voeren, zou men voor de verbanden ruime keus en groote spelingen hebben. Het probleem is dus terugtebrengen tot een vraag van indeeling. Zij zal de regeling van een, eventueel noodige, totale mobilisatie ongerept laten. Want zoodra eenmaal een onderdeel geformeerd of een vaartuig bemand is, maakt het, voor de plaats in een hooger verband niets uit, of het personeel te voet, dan wel per spoor-

trein, tram, veer, bus of boot is bij elkaar gekomen.

Behalve de opkomst zal men voor de gedeeltelijke mobilisatie ook de bijzondere oproeping moeten uitwerken. Zij is zuiver locaal en kan in de kleine pers of met een omroep ingeleid worden. Men zal het op te roepen personeel niet met hun lichtingen, maar als dienstgroep moeten aanduiden. Voor dit laatste heeft men een voorbeeld in de oproeping der zee-militie in 1870. Deze zou toen dienst doen ‘voor zoover Wij dit tot bemanning der oorlogsvaartuigen, ter verdediging der zeegaten en kusten, noodig zullen achten’. Toch schijnt het aangewezen de speling in de voor indeeling beschikbare aantallen, zich ten nutte te maken, met de oudere lichtingen zooveel doenlijk vrij te laten. Vermoedelijk zal het zich aanbevelen voor elke eenheid de oproeping afzonderlijk te regelen. Het formeeren der eenheden zal snel kunnen plaats hebben omdat, uit geenerlei hoofde, met een fatalen termijn behoeft gerekend te worden.

De organisatie van gedeeltelijke mobielmakingen zullen er allicht toe leiden, dat met de locale verbanden doelmatige herhalingsoefeningen in gebruik komen. Een opkomst daarvoor kan tevens een oefening in het mobiliseeren zijn. Voor het bijzonder doel zal men misschien met een halfdaagsche bijeenkomst kunnen volstaan. Andere kosten dan vergoeding van tijd en eenig verbruik en slijtage, behoeven er, dunkt me, niet aan besteed te worden. Komen de mobilisatie-oefeningen, gezamenlijk ter vervanging van één der normale herhalingsoefeningen, dan zullen zij ook geldelijk voordeelig zijn. Dit is echter bijzaak. Hoofdzaak is, dat voor buitengewone omstandigheden, voornamelijk voor toestanden van oorlogsgevaar, een mogelijkheid van gedeeltelijk mobiliseeren tot stand komt.

De aard van den dienst, die in tijden van oorlogsgevaar meestal als passieve voorzorg zal kunnen gekenschetst worden, zal zich allicht soms verdragen met een tijdelijke vrijlating der gemobiliseerde eenheden. Het personeel zou dan, na geformeerd en in zijn geoefendheid zooveel mogelijk hersteld te zijn, volledig uitgerust, naar de haardsteden kunnen teruggaan. Het zou zich aldaar, tot een nieuw sein van verzamelen, moeten gereed houden.

Men mag uit de gegeven schets tot het besluit komen, dat

partiëele mobilisatiën, op eenvoudige wijze uitvoerbaar zijn. Men zal, voor dat doel, de voorbereidingen in weinig tijd kunnen bijwerken en up to date maken. Als het voorschrift gereed is, zal ook het tot stand brengen der indeelingen meevallen omdat de verschikkingen moeten plaats hebben met personeel van eenzelfde garnizoen en de dus de spoorwegregeling er buiten kan blijven.

III.

Het heeft in het vorenstaande wel voldoende doorgeschemerd en zal weldra klaarblijkelijk zijn, dat de tot nu toe besproken onderwerpen, hoewel soms maar zijdelings aan de vraag omtrent een legerbevel in tijden van oorlogsgevaar verwant, onmisbaar zijn voor een deugdelijke meening daaromtrent. De voorgaande bladzijden bereiden, ook waar deswegen niet opzettelijk een aanwijzing werd ingelascht, - het oordeel over de instelling van een legerbevel voor tijden van oorlogsgevaar, voor. Zij loopen er meestal recht op aan.

Voor een meening omtrent een legerleiding in het abstracte, is eenig gegeven aangaande de macht, die men aan haar toegewezen denkt, een bepaald vereischte. Als eerste noodige dient men ook hier zich daarvan een indruk te verschaffen. Men moet de hoeveelheid troepen weten, die bij afgekondigd oorlogsgevaar, op korten termijn beschikbaar zullen zijn om naar gelegenheid te worden in dienst gesteld.

In onze voorzorgen heeft men daaromtrent geen maatregelen genomen. Men kwam er blijkbaar toe te meenen, dat het mindere voor den toestand van oorlogsgevaar, in het meerdere voor den feitelijken oorlog ontworpen, van zelf is begrepen. Dit is het geval voor wat de hoeveelheid macht betreft, maar geenszins voor wat de zorg voor een snelle beschikbaarheid aangaat. Deze moest voor het mindere op zich zelf worden onder het oog gezien en dient afzonderlijk en nauwgezet te worden bevorderd en geregeld.

In de toestanden van oorlogsgevaar en van oorlog is in zoover connexiteit, dat ook de eerste zeer labiel kunnen zijn en dan licht kunnen omslaan in dien van een feitelijken oorlog. Uit die reden zouden maatregelen, als voorzorg voor den toe-

stand van oorlogsgevaar bestemd, verwerpelijk moeten genoemd worden, wanneer zij aan een goede afwikkeling van de eigenlijke oorlogstoebereidingen in den weg zouden kunnen komen. Dit zal men echter te gemakkelijker vermijden, wanneer voor tijden van oorlogsgevaar geen strategische doeleinden vooropstaan en de voorzorgen in de eerste plaats politie, demonstratie en preventie zoeken te bevorderen.

Met onze toebereiding bleek het aldus, dat de groote proef van paraatheid voor een oorlogvoering, namelijk de volledige mobilisatie, tevens het eenige beschikbare middel is, voor demonstratief vermaan en tot stuiting van aanmatiging en en molest na afgekondigd oorlogsgevaar. Nadat de gehalveerde mobilisatie ons ontschoot, is men blijkbaar in de dwaling geraakt, dat hier niet meer viel te deelen of te kiezen, maar dat men op grond van de spoorwegregeling voortaan, in het bezwaar van een éénige en algemeene mobilisatie moest berusten. Voor de oplossing van het bezwaar kan de gegeven schets volstaan. Voor deskundigen is bij de uitwerking geen misvatting mogelijk.

Het uniform bestel van een éénige, algemeene mobilisatie leverde niet een bruikbare basis op, om daaraan, in het bijzonder voor den toestand van oorlogsgevaar, de ratio van een legercommando te toetsen. Het moest langs anderen weg beproefd worden. Aangewezen scheen hiervoor de historie te raadplegen. De gegevens omtrent den omvang der voorzorgen kon men opzoeken in de geschiedenis van het staatsbestuur. Van uniformiteit is daar geen spoor. Er bleek vooral quantitatief op uiteenloopende maatregelen gerekend te moeten worden. Om zich voor een komende situatie gerust te mogen achten en niet verplicht te kunnen worden omvangrijker maatregelen in werking te brengen, dan waarmede men kan volstaan, is in de voorzorgen, keus, plooibaarheid en speling noodig.

Het zou niet gemakkelijk zijn uit te maken welke voorbereidingen het meest urgent zijn, die voor een oorlog dan wel die met het oog op oorlogsgevaar. De toestand van oorlog is ernstiger. Oorlogsgevaar heeft niet den jammer van den feitelijken krijg. Maar uit het gezichtspunt van de voorbereidingen, komt ook in aanmerking, dat de gevallen van

oorlogsgevaar veelvuldiger zijn. Nog maar enkele jaren en men kan in Nederland, voor wat het rijk in Europa betreft, een volle eeuw van vrede gedenken. Voor ons is dat, even als het voor elken anderen staat zou zijn, een heugelijk unicum. In dezelfde eeuw echter, hebben wij, uit internationale aanleidingen, vijfmaal in den toestand van oorlogsgevaar verkeerd. Deze ervaring is niet zonder beteekenis; zij zou een duidelijk directief bevatten, indien de verhoudingen tusschen de staten gebleven waren, als vòòr den wereldkrijg. Natuurlijk, dat oorlogsgevaar, in onze preventieve bemoeiingen lager moet aangeslagen blijven dan de oorlog zelf. De urgentie echter van voorzorgen voor een oorlogvoering doet niet aan het feit af, dat maatregelen voor oorlogsgevaar ook urgent zijn. Van deze laatste was de blijvende indruk haar verscheidenheid. Andere situatiën ander bestuurbeleid en andere uitingen van voorzorg. Voor zoover deze den sterken arm betroffen, wisselden ze af tusschen ongewapend blijven en een mobilisatie van de geheele strijdmacht niet alleen, doch met nog een uitbreiding daarvan, zooveel als verdere wapening maar in het vermogen lag.

Een toestand zóó onzeker en gevaarlijk als ons in 1914 boven het hoofd hing, zal, sedert de verhoudingen in westelijk Europa zijn omgewenteld, zich niet licht meer aan ons voordoen. Hopenlijk zal in de toekomst ook de Volkenbond een waarborg worden. Hoe zegenrijk zijn verschijning overigens moge zijn, voor het beperken der wapeningen bleef de Bond een naambordje bij een straat, die nog gebouwd moet worden. Mocht Nederland nog eens tegenover perikelen komen, als ons in 1914 bedreigden, dan zouden we, andermaal uit voorzorg, volledig moeten mobiliseeren. De meer normale behoeften van een toestand van afgekondigd oorlogsgevaar betreffen veelal voorzieningen van matiger omvang. Deze kunnen met kleine mobielmakingen worden getroffen. Ook waar deze overbodig blijken te zijn, heeft de partieele en plooibare paraatheid voor het landsbestuur groote waarde. Het is goed, dat de regeering overal, op korten termijn, den sterken arm te voorschijn kan brengen. Hetzij tot steun van haar gezag, hetzij ten teeken van haar vastberadenheid.

De vraag of er gedurende een toestand van afgekondigd oorlogsgevaar aanleiding is om over de strijdmacht een éénhoofdig commando in te stellen, schijnt in de toelichting van het voorgaande al reeds beantwoord. In het algemeen kan het resultaat der overwegingen het nut van een éénhoofdig legercommando slechts ontkennen. In situatiën waarin geen of slechts kleinere mobielmakingen hebben plaats gehad, zou ervoor een legercommandant geen functie zijn. Het oogmerk is hier: politie, demonstratie of preventie. Onderwerpen, die buiten de strategie en op zich zelf staan. De regeering behoort deze persoonlijk te besturen en moet er de leiding van in handen houden.

Voor het bijzondere geval, dat in den gedachten politieken toestand de strijdmacht, geheel of grootendeels zou zijn onder de wapenen gekomen, is het denkbaar, dat een legercommando nuttig werk heeft. De positie van het éénhoofdig commando is dan eenigszins analoog met die na een mobilisatie voor een oorlog. De eischen van het legerbevel voor toestanden van oorlog worden eerlang afzonderlijk onder het oog gezien.

Den Haag, 12 Juli 1928.

L.M.A. VON SCHMID.

Het sprookje in de wetenschap[1)]

3. Arnim en Brentano.

Des Knaben Wunderhorn is een meesterstuk. Er bestaan maar weinig bundels waarin wij zoo graag bladeren, om altijd weer iets nieuws te vinden, en die ons zoo het gevoel van weligheid en weelde geven. Het heeft bovendien de opbeurende eigenschap, dat het ons twee heden, die wij als mensch en dichter niet overal onverdeeld bewonderen, van hun aantrekkelijksten kant laat kijken. Een bloemlezing! - een ruiker hebben die twee op hun wandeling door hun land en hun letterkunde geplukt; nu hij daarginds in een groote vaas staat, vertegenwoordigt hij ieder stukje van het landschap, waar zij op hun vroolijken tocht doorheen kwamen: die weide op de berghelling, de schemering van dat boschje, den stillen rand van dat wegje... Wat hebben zij veel gelezen, en wat hebben zij goed gelezen; wat zijn zij thuis in de litteratuur van de laatste drie eeuwen, en hoe verstaan zij de kunst, ons die litteratuur op een bepaalde wijze te laten kijken! Het blijde, het melancholieke, het wereldsche, het overdrevene, het plechtige, het verliefde, het zotte, het godsdienstige, het avontuurlijke, het benevelde... er ontbreekt niets. En dat alles zoo zonder moeite - zij schudden het uit als Sinterklaas zijn zak met krieken en

1) Zie *Gids* van Aug. 1928. Men gelieve daar de volgende drukfouten te verbeteren:
p. 234 reg. 10 staat: 1675, lees: 1765.
p. 236 reg. 14 staat: druiven, lees: duiven.
p. 236 reg. 14 staat: Hortus, lees: Hortius.
p. 236 reg. 16 staat: Aetricis, lees: Altricis.
p. 236 reg. 22 staat: notbrowne, lees: nutbrowne.
p. 236 reg. 23 staat: Ramsy, lees: Ramsay.
p. 236 reg. 36 staat: Deklemation, lees: Deklamation.
p. 238 reg. 13 staat: denkbaar, lees: drinkbaar
p. 245 reg. 12 staat: onafhankelijk, lees: onafscheidelijk.
p. 245 reg. 25 staat: declameerde, lees: declineerde.
p. 248 reg. 4 staat: lijdelijk-genetische, lees: tijdelijk-genetische.

moppen; wij hebben het maar voor het grabbelen. Joost mag weten hoe zij het hebben klaar gespeeld - maar al die liedjes worden hier zoo levend als visschen in een vijver, waar de zon op speelt, zij schieten in hun kleurigen weerschijn leep en dartel door het frissche nat.

Er was, evenals in Engeland sedert het verschijnen der *Reliques*, in Duitschland sedert de *Alte Volkslieder* heel wat gebeurd. Er was nauwelijks meer lyriek te vinden, die niet op een of andere manier van de occupatie met wat wij nu eenmaal het 'volkslied' hebben genoemd, getuigde. Een ietwat ruwe maar gezonde balladenkunst zooals die van Bürger, stond er het dichtst bij; maar ook Schiller en de hoogere aesthetica hielden er rekening mee. Bovendien was men aan het verzamelen gegaan. Soms met ietwat patriotisch philologische deftigheid, zooals Rector Friedrich David Gräter in zijn tijdschrift *Bragur* (1791-1802), soms met naïeve vreugde zooals de Amtsverweser Anselm Elwert. 'Von Percy zum Wunderhorn' is de goedgekozen titel van het boekje van Heinrich Lohre (1902) dat ons dien vlijtigen tijd schildert.

Herder was in 1803 heengegaan, afgeleefd, knorrig, eenzaam, maar onvermoeid. Wel was zijn wensch, invloed op de levende letterkunde uit te oefenen, vervuld! Niet alleen op Goethe - tot verreweg het meeste van wat in zoo talrijke schakeeringen op wijsgeerig, dichterlijk, en zelfs op godsdienstig gebied bij de romantische school broeide en groeide, had hij den eersten stoot gegeven. En toch was het alles anders geworden; alles zóó, dat hij het niet ten volle als het zijne erkennen, laat staan er zich erkentelijk voor betoonen kon. Ook wat hij op het gebied van taal en letteren in hun dieperen zin en in hun eigenlijk verband gewild had, was noch door hemzelf, noch door anderen bereikt. Hij kon het niet laten, aan zijn eigen verzameling vlijtig maar moedeloos door te werken; maar hij nam van anderen, die toch niet brachten, wat hij beoogde, weinig notitie. Had hij het verschijnen van *Des Knaben Wunderhorn* nog beleefd, hij zou ook daar vermoedelijk weinig troost gevonden hebben.

De twee jonge mannen, die nu het nieuwe standaardwerk gaven, stonden dichter bij Percy dan bij Herder; maar in ieder geval gingen ook zij van het belang van de dichtkunst uit.

Achim von Arnim - hij was geboren in 1781 - en Clemens Brentano - van 1778 - hadden in den zomer van 1801 te Göttingen vriendschap gesloten. Arnim was als een jong edelman op reis gegaan naar Zwitserland, Frankrijk, Engeland, en kwam in 1804 voor goed terug. Brentano had door Duitschland rondgedwaald. In dien tusschentijd hadden zij elkaar maar kort in Frankfort ontmoet en een voetreisje aan den Rijn gemaakt. Gecorrespondeerd hadden zij al dien tijd. In die briefwisseling was het plan tot een gezamenlijke uitgaaf ontstaan - in 1805 te Heidelberg werd het uitgevoerd.

Zij waren allebei liefhebbers van oude boeken en oude gedichten; zij hadden oude handschriften, vliegende blaadjes en wat dies meer zij verzameld; zij kenden, wij hebben het al gezegd, de oudere litteratuur voor zoover die in hun tijd bekend was. Wat zij eigenlijk gezamenlijk wilden uitgeven stond niet van den beginne af aan vast. Het hoefden niet juist liederen te zijn - maar zij wilden met hun tweeën iets doen, hun vriendschap moest zichtbaar en vruchtbaar worden, gemeenschappelijk werk zou hen nog inniger verbinden. Vooral de onbestendige Brentano wenschte dit. Dat het ten slotte oude liederen geworden zijn, ligt meer aan den tijd dan aan het tweetal.

Het werk vlotte. Zelfs wanneer men weet, dat zij al heel wat hadden gelezen, is de snelheid waarmee zij - vooral Brentano - de geweldige massa's stof hebben doorgewerkt en de stelligheid, waarmee ze wisten uit te kiezen, nog verbazend genoeg. Het oude woord van alle dingen onderzoeken en het goede behouden, schiet ons hier te binnen.

In September 1805 verscheen in ‘Beckers Reichsanzeiger’ de eerste aankondiging, en heel kort daarna het eerste deel, dat aan Goethe was opgedragen.

In die aankondiging herinnert Arnim aan Percy - hij weet echter dat hij meer heeft bereikt:

‘Wir glauben durch diese Sammlung dem allgemeinen Wunsche nach näherer Kenntnis deutscher Volkslieder alles das zu gewähren, was ähnliche Sammler in Schottland und England bei viel leichterer Mitteilung kaum erreichten: eine Auswahl des besten in jeder Gattung zu liefern. - Wir glauben diese Sammlung keineswegs erschöpfend, aber doch so umfas-

send und reich, dass ein besonderes Zusammentreffen glücklicher Umstände dazu gehörte, diesen fast verlornen Schatz zu heben, zu fassen und auszustellen.'

Spoedig na het verschijnen - in December 1805 - kwam alweer in de 'Reichsanzeiger' een 'Aufforderung': de lezers werden verzocht aan de verzameling mee te werken.

'Wie das Bedürfnis uns glücklich und sicher zu dem Gefundenen hinführte, so wird sicher auch andere dasselbe Bedürfnis, dieselbe Lust daran zum gemeinschaftlichen Mitwirken uns verbinden und einander bekannt machen.'

Later verschenen nog meer zulke circulaires. Hoe nu echter door die uitnoodiging het werk werd bevorderd, wie er al aan meegewerkt en er toe bijgedragen heeft, hoe het in de twee volgende deelen ietwat anders werd dan het begonnen was - dat alles behoeven wij hier niet na te gaan. De bronnen en het tot stand komen van *Des Knaben Wunderhorn* nauwkeurig te onderzoeken, was een taak die de duitsche wetenschap betrekkelijk lang heeft laten liggen, maar die zij daarna accuraat en scherpzinnig heeft vervuld. In het boek van Karl Bode: *Die Bearbeitung der Vorlagen in des Knaben Wunderhorn* (1909) vinden wij niet alleen alles, wat wij willen weten, van de verhouding van de dichterlijke uitgevers tot oudere en andere lezingen, maar ook genoeg van de verhouding van Arnim en Brentano tot elkaar.

Voor ons komt het er meer op aan, te zien wat het *Wunderhorn* als verzameling beoogde en wat het bereikte.

Wij zagen, hoe Herder zich onder 'volkslied' een vorm voorstelde, waarin men de taal in haar wezen en haar werkzaamheid kon gadeslaan, een vorm als het ware door de taal zelve gedicht en daardoor verschillend van vormen, waar een individu tot op zekere hoogte naar believen met de taal kan handelen - indien men een gevaarlijk woord wil kiezen, dat Herder zelf gaarne gebruikt: een n a t u u r l i j k e n vorm. Goethe had hiertegen reeds te Straatsburg bij een debat over Ovidius bezwaar gemaakt, maar daarmee kwam hij bij Herder aan het verkeerde kantoor: 'wenn ich (Goethe) denn zuletzt behaupten wollte: was ein vorzügliches Individuum hervorbringe, sei doch auch Natur, und unter allen Völkern, frühern und spätern, sei doch immer nur der Dichter Dichter gewesen,

so wurde mir dies nun gar nicht gutgehalten und ich musste manches deswegen ausstehen....' Te recht! - wat Herder wilde bewijzen, was juist dat volstrekt niet altijd en overal enkel een dichter als de scheppende, of zelfs als de voltrekkende kracht bij het ontstaan van een dichtwerk mag worden beschouwd, maar dat er dichtvormen bestaan die evenals grammatische of syntaktische vormen in de taal zich zelf scheppen.

Wat nu Arnim en Brentano stiptelijk onder een 'volkslied' wenschten te verstaan, is niet zoo gemakkelijk uit te maken. Arnim voegde bij het eerste deel van het *Wunderhorn* een artikel - *Von Volksliedern* - dat hij reeds vroeger gepubliceerd, en aan den kapelmeester Reichardt had opgedragen. Het is een mooi staaltje van Arnim's stijl; het is vol van fraaie en fijne gedachten - maar zij zijn als die zijdige draden, die in den herfst over velden en wegen gespannen zijn, of in glanzende rafels door de lucht zweven: pogen wij ze te vatten, dan vergaan zij in onze handen. Wie hier naar een begripsbepaling van 'volkslied' gaat zoeken, beseft maar weinig van het onbepaalde van romantische begrippen. Een ding was zeker: de bundel mocht geen verzameling van oudheden of curiositeiten worden - op het leven kwam alles aan. Dat die liederen in zekeren zin een g r o e i s e l waren, en voor een goed deel liever als het eigendom van een volk dan als het voortbrengsel van een dichter moesten worden beschouwd, was ook hun overtuiging. Maar het deed er naar hun meening niet zoo heel veel toe, vanwaar of van wien zij kwamen. Wat ook hun oorsprong mocht zijn, het was van groot belang, dat zij bestonden, van het grootste belang, dat zij bleven bestaan. Hun waarde lag in hun wezen. Het is de aard van het lied, dat wij er niet als een schilderij tegenover staan, noch er als door een bouwwerk in worden opgenomen, maar dat wij, terwijl wij door het te zingen er ons mee vereenzelvigen, het evenzeer hervormen als wij er door hervormd worden.

Laten wij niet vergeten, dat het een geliefdkoosd denkbeeld van de romantiek was, een brug tusschen het verleden en het heden te slaan, om die twee tot een levend geheel te verbinden: er is geen beter middel om te bewijzen, hoe het oude in het nieuwe voortleeft, dan het gezongen lied, waardoor de wenschende wijs van den verleden tijd eensklaps en recht-

streeks in de aantoonende wijs van den tegenwoordigen tijd kan worden opgenomen. Laten wij bovendien niet vergeten, dat toen in September 1805 de eerste aankondiging van het *Wunderhorn* verscheen, Napoleon met het puikvan zijn generaals over den Rijn trok, en dat de tweede oproep tot medewerking vijf dagen voor den slag bij Austerlitz valt: er was alweer geen beter middel om er een wankel Duitschland in donkere dagen aan te herinneren, dat het altijd nog een Duitschland was, dan het werkelijk en dadelijk te wijzen op iets van het stevigste, wat het bezat.

Wij nemen hier ‘dadelijk’ en ‘werkelijk’ in hun ietwat oudere beteekenis. ‘Dadelijk’ is in den loop des tijds een bijwoord geworden, dat ‘terstond’ vervangt. Maar Huygens weet nog, dat de beste schoolvrouw de ‘dadelijke’ leer is, en wanneer in een woordenstrijd iemand zijn hooggeachten opponens een oorvijg toedient, noemen wij dit ‘dadelijkheden’. Aan den anderen kant kreeg ‘werkelijk’ de beteekenis van ‘stellig’ of ‘inderdaad’ - maar wanneer wij van iemand zeggen, dat hij op den ‘werkelijken satan’ gelijkt, herinneren wij ons daarbij, dat ‘werkelijk’ hier met ‘werken’ samenhangt en dat de middelnederlandsche clerke er evenzeer het latijnsche ‘effectivus’ mee kon vertalen als de hedendaagsche juffrouw die van ‘een effectief middel’, of de ambtenaar, die van ‘een effectieven dienst’ spreekt, met dat ‘effectief’ haar of zijn ‘werkelijk’ vertaalt.

Genoeg - gij begrijpt, wat het beduidt, wanneer wij zeggen dat Arnim en Brentano vrijwel onbekommerd om den oorsprong, in de eerste plaats gepoogd hebben die liederen dadelijk en werkelijk of zelfs daadwerkelijk en werkdadig te maken. Was dit niet hetzelfde, wat Shenstone bedoelde, toen hij aan Percy schreef, dat het goud van die oude gedichten moest gemunt worden? In zekeren zin, ja! maar Arnim en Brentano zijn veel verder gegaan en hebben veel meer bereikt. De invloed van de gedichten, die Percy uit de oude doos of uit de kachel van den heer Pitt haalde, op de engelsche lyriek is onmiskenbaar; maar de *Reliques* bleven tenslotte toch relicten. De liederen van Arnim en Brentano werden, wij herhalen het, zelf levend en zij zijn het nog - hun *Wunderhorn* lijkt op den hoorn van Münchhausen: toen zij hem bij hun dichterlijken

haard hingen, ontdooiden de bevroren tonen en zij schateren nog steeds.

Op die dadelijkheid en werkelijkheid stuiten alle kritisch philologische bezwaren af, die men tegen de publicatie kan maken. Wanneer iemand mij een oud lied op zijn manier voorzingt, kan ik natuurlijk wel zeggen: 'à propos, weet gij wel, dat er van dat lied een oudere versie bestaat, die in dit of dat opzicht afwijkt.... etc. .... maar ik praat daarmee min of meer aan de praestatie van den zanger voorbij.

Toch ontbrak het niet aan critici, die het van dien kantwenschten te beschouwen. De oude Voss, klassiek philoloog, die zich in zijn jeugd zelf met 'volksliederen' had beziggehouden, maar die nu grimmig tegenstander geworden was van alles, wat naar romantiek zweemde, schreef, toen het tweede en derde deel verschenen waren:

'Die unter dem Titel *Des Knaben Wunderhorn* erschienene Sammlung alter Volkslieder, deren geheuchelte Einfaltsmiene eine zu nachsichtige Aufmunterung erscheich, ist seitdem, was der edele Aufmunterer nicht argwöhnte, als ein zusammengeschaufelter Wust, voll mutwilliger Verfälschungen, sogar mit untergeschobenem Machwerk gerügt worden. Ohne sich gegen die schmähliche Beschuldigung zu verantworten, haben die rüstigen Schaufeler ihren Wust.... mit zwei ansehnlichen Haufen vermehrt.... u.s.w.'

Arnim protesteerde - maar meer als een duitsch edelman, die zich door het woord 'vervalsching' beleedigd voelt, dan als een gegriefd geleerde. Hij wilde, noch kon de zaak van een wijsgeerig of wetenschappelijk standpunt beschouwen; zijn meening heeft hij in een brief aan Brentano (1808) duidelijk gezegd:

'Bei vielen antiken Statuen ist es bis jetzt noch zweifelhaft, was Restauration ist, und das in einer ganz untergegangenen Kunst. Von dem berühmtesten Gemälde Raphaels - die Transfiguration - ist es zweifelhaft, wieviel er daran gemacht hat. Von dem berühmtesten epischen Gedichte, der Iliade, ist es zweifelhaft, was jeder einzelne daran gemacht.... Bei Shakespeare ist kaum zu erkennen, wieviel aus den älteren Stücken genommen ist, ebenso bei Plato.... Ja, es ist der Reiz dieser sich fügenden Ausbildungen mit ihren grellsten Gegensätzen

von Jahrhunderten, der so in einem Einzelnen ein Merkzeichen für Jahrhunderte aufstellt. Und darin liegt es, dass unser Wunderhorn etwas ward, was bis dahin noch nicht vorhanden. Die Menschen, die bis dahin hundert alte lieder bloss als Merkwürdigkeit, als Sinnbilder einer andern Zeit hatten vorüber streichen lassen, sahen sie auf einmal mit ihren eignen Worten verbunden. Der lebende Beweis davon ist Göthe's Recension von Anfang bis zu Ende. Die grellsten Verkettungen von Altem und Neuem sind ihm die liebsten; denn nur in diesen bewährt sich ihm recht die Lebenskraft des Alten....

Um die guten Leute, die Büchergelehrten, Antiquarier, habe ich mich nie bekümmert; am meisten hatte ich das werdende Geschlecht der jungen Kinder vor Augen.... und warf ihm Apfel und Mandelkern zu....'

Met dat al verkneukelden zich onze dioscuren als schooljongens, die er den meester hebben laten inloopen, zoo vaak deskundigen hun veranderingen en aanvullingen voor echt hielden. 'Stelle dir vor,' schrijft Brentano bij wien Elwert op bezoek was geweest, 'dieser alte Praktikus selbst erkennt unsre Restauration und Ipsefacten für ächt; das liebste ist ihm dein *Verlorener Schwimmer....*'

Daarmee zouden wij afscheid van *Des Knaben Wunderhorn* kunnen nemen en tot het volgende tweetal kunnen overgaan, dat het komende geslacht der kleine kinderen nog heel ander suikergoed en marsepein zou brengen dan in 'volksliederen' te vinden was. Laten wij echter nog even een blik werpen op dat, waarop Voss een toespeling maakt en waarvan Arnim spreekt: op de kritieken van hen die het *Wunderhorn* waardeerden.

Om te beginnen Goethe. Hij had de opdracht aangenomen; hij had een recensie in de *Jenaische Allgemeine Literaturzeitung* (Januari 1806) geschreven. Vriendelijk en deftig prijst hij den bundel: 'von Rechts wegen sollte dieses Büchlein in jedem Hause, wo frische Menschen wohnen, am Fenster, unterm Spiegel, oder wo sonst Gesang- und Kochbücher zu liegen pflegen, zu finden sein, um aufgeschlagen zu werden in jedem Augenblick der Stimmung oder Unstimmung....' Daarna komt een korte karakteristiek van alle liederen van het eerste

deel - dan nog eenige algemeene beschouwingen. Hier blijft hij, al kan hij na zooveel jaren helderder zeggen, wat hij bedoelt, bij zijn oude opvatting, die hij te Straatsburg reeds tegen Herder had verdedigd.

Hij staat op zijn stuk: ‘diese Art Gedichte, die wir seit Jahren Volkslieder zu nennen pflegen, ob sie gleich eigentlich weder vom Volk noch fürs Volk gedichtet sind, sondern weil sie so etwas Stämmiges, Tüchtiges in sich haben und begreifen, dass der kern- und stammhafte Teil der Nationen dergleichen Dinge fasst, behält, sich zueignet und mitunter fortpflauzt - dergleichen Gedichte sind so wahre Poesie als sie irgend nur sein kann....’

Dus: noch vóór, noch dóór het volk zijn deze liederen gedicht; indien wij ze ‘volksliederen’ noemen, is dit in zekeren zin een misverstand. Zij zijn P o e s i e en met poëzie bedoelt Goethe enkel en alleen het werk van een dichter. ‘Hier ist die Kunst,’ gaat hij voort, en alweer is K u n s t voor hem slechts datgene, wat een kunstenaar, of zooals Goethe zegt ‘een dichterlijk genie’ maakt of doet, ‘hier ist Kunst mit der Natur in Konflikt.’ De dichter heeft te kampen met een nog niet ontwikkelde techniek, met een onvolkomen taal - maar juist daaruit ontstaat voor den dichter weer iets goeds: ‘eben dieses Werden, dieses wechselseitige Wirken, dieses Streben scheint ein Ziel zu suchen, und es hat sein Ziel schon erreicht. Das wahre dichterische Genie, wo es auftritt, ist in sich vollendet; mag ihm Unvollkommenheit der Sprache, der äussern Technik, oder was sonst will entgegenstehen, es besitzt die höhere innere Form, der doch am Ende alles zu Gebote steht, und es wirkt selbst im dunkeln und trüben Elemente oft herrlicher, als es später im klaren vermag.’

Gij ziet - wij zijn hier verder dan ooit van Herder's taalbegrip verwijderd.

Dat neemt echter niet weg, dat Goethe er den uitgevers volstrekt geen verwijt van maakt, dat zij die liederen op hun manier gepubliceerd hebben, en zelfs toegeeft, dat dit de eenige mogelijkheid was ze te doen voortleven: ‘das hie und da seltsam Restaurierte, aus fremdartigen Teilen Verbundene, ja das Untergeschobene ist mit Dank anzunehmen. Wer weiss nicht, was een lied auszustehen hat, wenn es durch den Mund

des Volkes, und nicht etwa nur des ungebildeten, eine Weile durchgeht! Warum soll der, der es in letzter Instanz aufzeichnet, mit anderen zusammenstellt, nicht auch ein gewisses Recht daran haben? Besitzen wir doch aus früherer Zeit kein poetisches und kein heiliges Buch, als insofern es dem Aufund Abschreiber solches zu überliefern gelang oder beliebte.

Zelfs de overlevering wordt hier min of meer geregeld door de willekeur van het individu waardoor die overlevering tot stand komt.

Het is een litteratuurhistorisch vermaak, om te zien, hoe hij die het met Goethe eens was, dat het *Wunderhorn* tot de voortreffelijke boeken moest gerekend worden, het in ieder ander opzicht volkomen met hem oneens is. De kritiek die Joseph Görres na het verschijnen van het tweede en derde deel in 1809 in de *Heidelbergische Jahrbücher* schreef is evenzeer een lof voor Arnim en Brentano als een polemiek tegen Goethe. Voor ons is zij het bewijs, hoezeer de denkbeelden van Hamann en Herder voortleefden.

Ook Görres wil weten, wat deze "volksliederen" beteekenen: "Zuerst, welche Bewandtnis es denn eigentlich um diese Dichterei habe?" Dadelijk gaat het tegen Goethe in: "Wir glauben, Poesie sei eher gewesen als die Kunst, die Begeisterung sei so vorangegangen und die Disziplin später gefolgt. Wir glauben ganz unumwunden an die Existenz einer eigenen Naturpoesie, die denen, die sie üben wie im Traume anfliegt, die nicht gelernt und nicht erworben, auch nicht in der Schule erlangt wird, sondern gleich der ersten Liebe ist, die der Unwissendste in einem Augenblicke gleich ganz weiss und ohne alle Mühseligkeit gerade am besten dann übt, wenn er am wenigsten Studien gemacht, und gradweise um so schlechter je mehr er sie ergündet hat."

Evenals bij Herder wordt nu de "natuurpoëzie" naar een vroeg stadium verlegd: Darum auch suchen wir das, was wir mit dem Namen Naturpoesie bezeichnet haben, fernab in den ersten Morgenstunden unter den Morgenträumen der Gattung, der Nationen und der Individuen.' En nu wordt het wezen en het ontstaan der 'vormen' verklaard: 'Gediegene, tönende Metallnatur ist ihr Character, einfach, grossartig, gemessen und wahr und recht die Form, weil die Zeit scharf

accentuiert, die gesunde Natur aber nimmer irrt, und allem, was sie gestaltet, das rechte Gepräge gibt und die eigentliche Signatur. Wie das Feuer von Natur die Pyramidenform liebt, und das Wasser die Kugelform, und ohne vorhergegangene geometrische Konstruktion beide in ihre eigentümliche Gestalt sich fügen, so nehmen auch die Affekte von selbst die spezifische Formierung an, und in dem Kunstwerk ist durch dieselbe Notwendigkeit, die es hervorgebracht, auch das Band zwischen Form und dem innewohnenden Geist geknüpft.

Genoeg, wij vieren hier - zooals vaak bij Görres - een romantieken hoogtijd van iets wat bij Herder reeds scherper doordacht was. Maar ook deze romantiek bleef niet zonder invloed op den man, die weldra het probleem van ‘kunstpoëzie en natuurpoëzie’ opnieuw zou opnemen.

Overigens - dat de liederen, zooals zij in het *Wunderhorn* verzameld waren, geenszins ‘natuurpoëzie’ in dien hoogsten zin waren, wist Görres maar al te goed: ‘Wir sind nicht in Versuchung diese Lieder für jene Naturpoesie zu erklären... Die früheren Geschlechter haben diese in ihrer ursprünglichen Form meist ins Grab hinab genommen.... Nur einzelne Accente, die Grundaccorde leben von diesen alten Gesängen, und wir behaupten, dass sie aus dieser Volkspoesie noch am lautesten ertönen.’

4. Natuur- en Kunstpoëzie.

Wij hebben tot nu toe van ‘volksliederen’ gesproken. Dat hij, om de dichterlijke werking van de taal te kunnen gadeslaan, ook iets anders dan ‘volksliederen’ had kunnen kiezen, wist Herder zeer goed: ‘auch die gemeinen Volkssagen, Märchen und Mythologie gehören hierher....’

Ook Brentano had nog andere plannen: ‘Einen meiner lebendigsten und liebsten litterarischen Pläne’ - schrijft hij in 1805 aan Arnim - ‘ist eine fortlaufeude Zeitschrift für deutsche Volkssage. In einem Zirkular werden Prediger und andere taugliche Männer bestimmter Distrikte zur Einsendung der Sagen an ein Hauptbüreau aufgefordert....’ Hij bedoelt hier met ‘Volkssage’ wel zoo ongeveer alles, wat aan vertellingen, overleveringen, kwinkslagen, raadsels en meer derge-

lijks onder het volk in omloop was. Ook met het ‘sprookje’ hield hij zich in dien tijd - en al vroeger - bezig. Toch waren het hier niet in de eerste plaats duitsche sprookjes, die hem aantrokken; hij kende Basile en denkt er over, - eveneens in 1805 - de italiaansche sprookjes voor duitsche kinderen te bewerken. In 1808 is hij hiermee bezig en in 1809 verzoekt hij aan de broeders Grimm alles wat zij reeds op het gebied van kindersprookjes hadden verzameld, tot zijn beschikking te stellen. De broeders voldeden aan dit verzoek; in 1810 stuurden zij, wat zij sedert 1806 aan duitsche sprookjes hadden kunnen machtig worden. Dit zelfgeschreven afschrift, dat later zoek raakte, is eerst in de laatste jaren teruggevonden en pas in 1927 door Joseph Lefftz gepubliceerd: het toont ons, hoe de sprookjes er in de eerste opteekening van Jacob en Wilhelm Grimm uitzagen - en wij zullen alle gelegenheid hebben er op terug te komen.

Intusschen kwamen de sprookjes van Brentano, waaraan hij maar bij tusschenpoozen werkte, op de lange baan en het was alweer Arnim die er tijdens een bezoek in Cassel in 1811 de broeders toe bewoog, van hun kant hun sprookjes uit te geven. Zoo verscheen de eerste uitgaaf van de *Kinder- und Hausmärchen* in 1812.

Door de broeders Grimm zelf was het boekje als een soort van vervolg op *Des Knaben Wunderhorn* bedoeld. Latere uitgaven werden door Wilhelm Grimm aan Bettina von Arnim, geboren Brentano, opgedragen en uit die opdracht blijkt hoezeer zij zich aan Arnim verplicht voelden: ‘er war es, der uns.... zur Herausgabe angetrieben hatte. Wie nahm er an allem teil, was eigentümliches Leben zeigte: auch das kleinste beachtete er, wie er ein grünes Blatt, eine Feldblume mit besonderem Geschick anzufassen und sinnvoll zu betrachten wusste. Von unsern Sammlungen gefielen ihm diese Märchen am besten....’

En toch - zoo zeer Arnim de sprookjes bewonderde en zoozeer de broeders zich over die bewondering verheugden... er bestond tusschen hen een zeer groot verschil in opvatting omtrent het wezen van het s p r o o k j e zelf. Dit verschil, dat in de correspondentie tusschen Arnim en Jacob Grimm tijdens en na de publicatie van de *Kinder- und Hausmärchen*

aan den dag komt, is van zoo groot belang voor ons begrip van het sprookje in het algemeen, dat wij er hier iets nader op in moeten gaan. De vraag, die eerst tusschen Herder en Goethe, dan tusschen Goethe en Görres was opgerezen, wordt hier opnieuw opgeworpen, zij wordt hier scherper dan ooit uitgevochten: natuurpoëzie of kunstpoëzie?

Nog iets vooraf. Wij moeten, om het standpunt der twee strijders te begrijpen, er aan herinneren, dat Jacob Grimm tusschen zijn twintigste en zijn dertigste jaar nog niet de sekure, bedachtzame geleerde van later is. Ook voor hem zijn er jaren van gisting geweest. Trouwens, wat wij hier van Jacob Grimm zeggen, kunnen wij op de vergelijkende taalwetenschap in haar geheel toepassen. Ook zij bevindt zich in het eerste decennium van de 19e eeuw in een tijdperk van opgewonden zoeken. Creuzer, Görres, maar vooral Johann Arnold Kanne zijn de bespiegelende en de vrijbuitende voorgangers van werkers als Rask en Bopp en van wijsgeeren als Humboldt. In een merkwaardig zinnetje aan het eind van de eerste voorrede van zijn *Vergleichende Grammatik* heeft Bopp van die voorgangers afscheid genomen: 'Nur das Geheimnis der Wurzeln oder des Benennungsgrundes der Urbegriffe lassen wir unangetastet....' Wijze en noodzakelijke beperking! Maar een deel van de energie waarmee de exacte philologie haar taak kon volbrengen, had zij toch te danken aan de hartstochtelijke kracht, waarmee juist die eerste zoekers hadden gepoogd het 'Geheimnis der Wurzeln' op te lossen. De in beginsel theologische stelling: de taal is een geschenk Gods aan den Mensch, die Herder in zijn *Abhandlung* had uitgeschakeld, werd in dien tijd in een gewijzigden vorm opnieuw opgenomen: de eerste generatie van de nieuwe wetenschap leefde - men vergeef de dubbelzinnigheid - in het 'geloof', dat zij op den weg der etymologie tot de verwantschap van alle talen kon doordringen. En daarmee tot de o e r t a a l . Tot de taal waar het 'woord' nog 'mythe' was, en waarin men zoowel de geheele ontwikkeling van den oorspronkelijken mensch, als ook het ware wezen en den diepsten samenhang der dingen zou kunnen erkennen. Meer nog dan zijn broer Wilhelm heeft Jacob Grimm zich in zijn jeugd met gedachten van dien aard bezig gehouden, gedachten,

die op een panglottische etymologie, zooals Kanne die bedoeld had, uitliepen. Waar Bopp zich tot een ‘vergleichende, alles Verwandte zusammenfassende Beschreibung des Organismus’ van zekere talen en tot de ‘Erforschung ihrer physischen und mechanischen Gesetze und des Ursprungs der die grammatischen Verhältnisse bezeichnenden Formen’ bepaalde, daar heeft Jacob Grimm ook in zijn later leven zijn *Deutsche Mythologie* voor minstens zoo kostbaar gehouden als zijn *Deutsche Grammatik.*

Nog eens - wij mogen in den pennestrijd, dien wij voor ons hebben, niet uit het oog verliezen, dat Grimm niet minder tot de romantiek behoort als Arnim.

Die strijd, dien wij, daar ik vrees, dat wij van ons recht van citeeren toch al ruimschoots gebruik zullen moeten maken, hier ietwat korter samenvatten, begint omstreeks 1811 na het verschijnen van Grimm's *Ueber den altdeutschen Meistergesang.* Hij had hier in de inleiding van natuur- en kunstpoëzie gesproken: ‘Die Verschiedenheit dessen, was unter dem ganzen Volk lebt, von allem dem, was durch das Nachsinnen der bildenden Menschen an dessen Stelle eingesetzt werden soll, leuchtet über die Geschichte der Poesie.’ Alnaarmate de dichtkunst ‘der bildenden Menschen’ meer op den voorgrond treedt, verdwijnt die andere poëzie: ‘es ist als ziehe sich eine grosse Einfachheit zurück und verschliesse sich in dem Maasse, worin der Mensch.... sie aus der eigenen Kraft zu offenbaren strebt.’

Hiertegen heeft Arnim heel wat in te brengen: ‘Merkwürdig ist mir,’ schrijft hij (5. IV. 1811), ‘eine Stelle Deiner Vorrede, wo Du den gebildeten Menschen geradezu Schuld giebst, sie sollten etwas an die Stelle der Naturpoesie setzen.... Dies scheint mir der Gipfel des Missverständnisses.... Du tust den besten Menschen aller Zeiten damit ein himmelschreiendes Unrecht, die ihre Natur und ihren Trieb, so gut sie es vermochten, aussprachen.’ En iets later: ‘Dein Lieblingsunterschied zwischen Natur- und Kunstpoesie (muss) den gefährlichsten Einfluss auf Deine meisten Ansichten haben....’ Hij werkt nu zijn thema nog uit: het is de natuur, die in den dichter wordt uitgedrukt, maar hij durft zweren, dat niemand, die meer dan één lied gezongen heeft ‘ohne Kunstabsicht war’.

'Freilich,' voegt hij eraan toe, was die 'Kunstabsicht' vaak 'sehr gering gegen das, was er unbewusst erreichte.' Grimm zal het begrijpen, dat hij van zijn standpunt 'sowohl in der Poesie wie in der Historie und im Leben überhaupt alle Gegensätze, wie sie die Philosophie unsrer Tage zu schaffen beliebt hat, durchaus und allgemein ableugne(t), also auch (den) Gegensatz zwischen Volkspoesie und Meistergesang.'

Grimm antwoordt (20. V. 1811) met een kleine verhandeling 'Getadelter Unterschied zwischen Natur- und Kunstpoesie.' Om te beginnen verklaart hij, dat het een historische vraag is, waarmee hij wil zeggen, dat wat hij natuurpoëzie noemt, oud is, en dat wij haar, evenals wij bij Görres hebben gezien, in de morgenstond der menschheid hebben te zoeken. Dan gaat hij voort: 'Die Poesie ist das was rein aus dem Gemüt ins Wort kommt, entspringt also immerfort aus natürlichem Trieb und angeborenem Vermögen diesen zu fassen, - die Volkspoesie tritt aus dem Gemüt des Ganzen hervor; was ich unter Kunstpoesie meine, aus dem des Einzelnen. Darum nennt die neue Poesie ihre Dichter, die alte weiss keine zu nennen, sie ist durchaus nicht von einem, oder zweien oder dreien gemacht worden, sondern eine Summe des Ganzen; wie sich das zusammengefügt und aufgebracht hat, bleibt unerklärlich.... aber ist doch nicht geheimnisvoller, wie das, dass sich die Wasser in einen Fluss zusammentun, um nun miteinander zu fliessen.' Hij komt nog eens op het historische terug: het is niet heel verstandig, er al te veel over na te denken, wat nu 'beter' of wat 'slechter' is, maar toch - 'die alten Menschen sind grösser, reiner und heiliger gewesen, als wir....' en voorts 'die alte Poesie ist ganz wie die alte Sprache einfach und nur in sich selber reich....' of: 'die alte Poesie hat eine innerlich hervorgehende Form von ewiger Giltigkeit; die künstliche übergeht das Geheimnis derselben und braucht sie zuletzt gar nicht mehr.' En nu wordt samengevat, en hier spatiëeren wij: 'ich sehe also in der Kunstpoesie eine Zubereitung, in der Naturpoesie ein Sichvonselbstmachen....'

Er komt nu een oogenblik rust. Maar een brief van Arnim aan Wilhelm Grimm (25. VI. 1811) bracht den strijd weer aan

den gang. De zaak werd nu ingewikkelder, daar Jacob en Wilhelm het er niet over eens waren, hoe de *Edda*, die Wilhelm wilde uitgeven, moest vertaald worden, en Wilhelm zich hierbij min of meer op Arnim beroepen had. Voor Jacob met zijn opvatting der 'oude' dichtkunst waren alle 'vertalingen' uit den booze of eigenlijk onmogelijk. Arnim koos van zijn kant natuurlijk partij voor Wilhelm: een vrije vertaling was schooner dan een paraphrase, die enkel een hulpmiddel bij het lezen mocht zijn. Jacob antwoordde (9. VII. 1811): 'Du selbst hast Dir eben im Wunderhorn Verarbeitungen und Freiheiten erlaubt, die ich auch für unrecht halte' en komt daarmee weer op den strijd terug. Nu verdedigt zich Arnim (14. VII. 1811). Hij blijft bij zijn meening: 'volkspoëzie' zooals Jacob het bedoelde bestaat niet; er bestaan slechts dichters, maar het is niet altijd gemakkelijk ze te herkennen: 'je weniger ein Volk erlebt hat, desto gleichförmiger ist es in Gesichtszügen und Gedanken; jeder Dichter, der als solcher anerkannt wird, ist dann ein Volksdichter.' Nu kunnen misschien een aantal dichters gemeenschappelijk iets hoogers geven dan één enkel dichter alleen, maar zij blijven dichters. Namen van dichters worden vergeten, gaan verloren. Natuurlijk is het de taak van den dichter te geven wat in het volk ligt en aan den anderen kant, wat hij dicht aan zijn volk te geven: 'ich würde es als einen Segen des Herrn achten, wenn ich gewürdigt würde, ein Lied durch meinen Kopf in die Welt zu führen, das ein Volk ergriffe, aber das bleibt auch ihm anheim gestellt, ich bin mit meiner Lebenstätigkeit zufrieden, wenn auch nur wenige Menschen in meinen Arbeiten etwas gefunden, was auch sie geahnt, gesucht haben, ohne es aussprechen zu können....' Op deze zeer persoonlijke uiting antwoordt Grimm per keerende post (VII. 1811): 'Glaubst Du mit mir, dass die Religion von einer göttlichen Offenbarung ausgegangen ist, dass die Sprache einen ebenso wundervollen Ursprung hat und nicht durch Menschenerfindung zu wege gebracht worden ist, so musst Du schon darum glauben und fühlen, dass die alte Poesie und ihre Formen.... ebenso in einem ganzen ausgegangen ist, und gar keine Werkstätten oder Ueberlegungen einzelner Dichter in

Betracht kommen können.' - En daarmee zien wij, hoeveel Jacob Grimm van Kanne geleerd had.

Weer wapenstilstand. De polemiek deed aan de vriendschap geen afbreuk. In het begin van het volgende jaar (I. 1812) volgde het bezoek in Cassel, waarvan wij straks gesproken hebben. Arnim kwam met Bettina, hij las de sprookjes, hij drong op een spoedige uitgave aan. Hij deed meer: hij zorgde voor een uitgever en zoo verscheen het eerste deel dat jaar bij Reimer. Maar juist om de sprookjes is de strijd nog eens opnieuw ontbrand.

Arnim had de verzameling van de broeders met de verzameling vergeleken, waaraan Brentano altijd nog bezig was; de *Kinder- und Hausmärchen* bevielen hem in menig opzicht beter. Jacob Grimm schrijft nu (26. IX. 1812): 'dass Dir Clemens Verarbeitung nicht recht ist, freut mich sehr und ich bedauere nur seinen darauf verwendeten Fleiss und Geist; er mag das alles stellen und zieren, so wird unsere einfache, treu gesammelte Erzählung die seine jedesmal gewisslich beschämen.' Maar nu laat hij zich tot een aanval verleiden: 'Meine Ehrfurcht vor dem Epischen' - episch of het epische is het woord waarmee hij een deel van de 'oude dichtkunst' karakteriseert - 'das ich für unerfindlich halte, steigt täglich höher, und ich könnte vielleicht einseitig werden, und nichts anderes mehr mögen, das ist die gute reine Unschuld, und steht soganz von selbst da; ihr neuen Dichter könnt mit aller Gewalt keine neue Farbe aufbringen, sondern sie bloss unter einander mischen, ja ihr könnt sie nicht einmal ganz rein auftragen.' Dat is te veel voor Arnim, die nu van zijn kant aggressief wordt. Hij verwijt Grimm dat hij de nieuwe dichters, waarvan hij spreekt, niet of onvoldoende kent en hij neemt nu Brentano - wiens fouten hij overigens goed genoeg kent - in bescherming. Nog eens wordt hier zeer sterk de nadruk gelegd op het belang van de levende dichtkunst in den uitgebreidsten zin. Wat de broeders willen geven is slechts iets 'was im Kinderkreise gelebt ohne weitere Verdauung unmittelbar zu den Kindern übergehen kann.' Maar wat Brentano bedoelde, al heeft hij het niet heelemaal bereikt, is meer, het is: ein Buch, das in den Ältern die Art der Erfindsamkeit anregt, die jede Mutter....

im Notfalle zeigt ihren Kindern irgend einen Umstand, dessen Reizsich ihnen entdeckt hat, in einer längern Erzählung zu einer dauernden Unterhaltung zu machen.' Het sprookje is dus een middel, een litterair middel; het is een vorm, die er ons toe drijft zelf nieuwe sprookjes te verzinnen, of andere dingen op de wijze van een sprookje te vertellen. Wanneer wij geen 'nieuwe' bedenken, worden die 'oude' op den duur waardeloos: 'fixierte Märchen würden endlich der Tod der gesammten Märchenwelt sein.' En daarin - het wordt hier scherp betoond - ligt over het geheel de eenige waarde van het 'oude': het heeft slechts beteekenis in zoover het 'nieuwe' er door gesteund en er door voortgeholpen wordt, of zooals men zou kunnen zeggen, in zoover het in het 'nieuwe' voortleeft. Zoo opgevat kan men dus alweer de geheele scheiding tusschen 'oud' en 'nieuw' laten vallen: 'die Poesie ist weder jung noch alt und hat überhaupt keine Geschichte, wir können nur etwa von ihren Äusserlichkeiten gewisse Folgen von Beziehungen angeben.'

Geen wonder dat Grimm hier in verzet komt! 'Eine Geschichte der Poesie gebe es also nicht, Unterschied zwischen Natur- und Kunstpoesie sei ein Spass und selbst eine Phantasie. Damit greifst du mir in mein Liebstes....' 'All meine Arbeit, das fühle ich, beruht darauf, zu lernen und zu zeigen, wie eine grosse, epische Poesie über die Erde hin gelebt und gewaltet hat, nach und nach von den Menschen vergessen und vertan worden ist - oder nicht einmal ganz so, sonden wie sie immer noch davon zehren.' Nu wordt Arnim weer in een verhandeling in zes punten weerlegd; die verhandeling begint weer als een geloofsbelijdenis: 'ich glaube' en dan volgt: 'wie das Paradies verloren wurde, so ist auch der Garten alter Poesie verschlossen worden, wie wohl jeder noch ein kleines Paradies trägt in seinem Herzen....' Daarom mag geen dichter de hand aan het 'oude' slaan, zoomin als een grammaticus een taaleigen veranderen mag.

Wij behoeven dit betoog niet verder in onderdeelen te vervolgen - Grimm's meening is duidelijk. Maar nu komt het merkwaardigste, indien men wil het vermakelijkste stuk uit het debat. Arnim zegt nog eens, dat het juist het mooie is 'das Ueberlieferte mit seiner einzelnen Natur zu verknüpfen

dass es darin lebendig werde.' En nu draait hij de zaak om. Wat? een dichter mag niets veranderen - maar wat hebt gij dan met uw sprookjes gedaan? 'Den Gelehrten wird das Letzte, was er geschichtlich erreichen kann, nur befriedigen: der eigentliche Zuhörer des Dichters, der ungelehrte Zeitgenosse, versteht nur allein diese Vergegenwärtigung eines Allgemeinen. Ich möchte Dich nicht verwunden mit einer Behauptung und doch kann ich sie nicht vermeiden: ich glaube es Euch nimmermehr, selbst wenn Ihr es glaubt, dass die Kindermärchen von Euch so aufgeschrieben sind, wie Ihr sie empfangen habt, der bildende, fortschaffende Trieb ist im Menschen gegen alle Vorsätze siegend und schlechterdings unaustilgbar. Gott schafft und der Mensch, sein Ebenbild, arbeitet an der Fortsetzung seines Werks. Der Faden wird nie abgeschnitten, aber es kommt notwendig immer eine andre Sorte Flachs zum Vorschein.'

Wat moest Grimm hierop antwoorden? Dat er bij de *Kinderund Hausmärchen* - wij zullen het weldra zien - inderdaad heel wat veranderd was, kon hij in zijn eerlijkheid niet bestrijden. En toch trof het verwijt hem eigenlijk niet. Hij en Wilhelm hadden veranderd, maar zij hadden niet gewijzigd op de manier die Arnim meende, en niet naar de methode, die Arnim zelf bewust in het *Wunderhorn* had toegepast. Nooit en nergens was het hun bedoeling geweest verder te dichten, op het oude voort te borduren, het in iets nieuws te doen voortleven. Integendeel, waar zij veranderd hadden, geloofden zij het oude daardoor beter tot zijn recht te doen komen. Intusschen Jacob was een te groot philoloog en litteratuurhistoricus om niet te begrijpen, dat hier een probleem lag; een moeilijk probleem, dat hij in zijn tijd nog niet volkomen kon overzien. Zijn laatste antwoord in den strijd is ietwat vaag: 'Wir kommen hier auf die Treue. Eine mathematische ist vollends unmöglich und selbst in der wahrsten, strengsten Geschichte nicht vorhanden;.... Du kannst nichts vollkommen angemessen erzählen, so wenig Du ein Ei ausschlagen kannst, ohne dass nicht Eierweiss an den Schalen kleben bliebe; das ist die Folge alles menschlichen und die Façon, die immer anders wird. Die rechte Treue wäre mir nach diesem Bild, dass ich den Dotter nicht zerbräche. Bezweifelst

Du die Treue unseres Märchenbuches, so darft Du diese letztere nicht bezweiflen, denn sie ist da.' Of hij zelf hiermee volkomen tevreden was? Het bezwaar bleef, dat iemand anders hetzelfde met andere woorden kon vertellen en dat het toch hetzelfde zou zijn: 'so würde ein anderer und wir selbst grossenteils mit andern Worten nochmals erzählt haben und doch nicht minder treu, in der Sache ist durchaus nichts zugesetzt oder anders gewendet.'

Daarmee eindigt de gedachtenwisseling tusschen Arnim en Jacob Grimm.

Laten wij probeeren er de slotsom uit te trekken.

Grimm is dichter dan iemand te voren bij een antwoord gekomen op de vraag, die wij aan het begin van onze onderzoekingen hebben gezet: waar hebben wij onze sprookjes vandaan?

Sprookjes, zegt hij, zijn geen voortbrengselen, die een dichter, al onderwerpt hij zich daarbij aan zekere eischen van den vorm, naar willekeur kan scheppen. Sprookjes behooren, met veel anders, tot hetgeen niet wordt 'toebereid' maar wat 'uit zich zelf ontstaat'; zij zijn in dat opzicht volkomen vergelijkbaar met de taal zelf; zij zijn - wij zullen het contemporaine woord hier laten staan - geen 'kunstpoëzie' maar 'natuurpoëzie'.

Die tegenstelling: natuurpoëzie - kunstpoëzie wordt nu echter onmiddellijk gelijkgesteld met de tegenstelling: oud - nieuw. Dientengevolge zijn sprookjes 'oud'; zij behooren tot die groote - Grimm zegt 'epische' - poëzie, die eertijds op aarde heerschte, die gedeeltelijk door de menschen te niet gedaan werd, maar waarvan zij nog altijd teren.

Door die tegenstelling is nu het punt bereikt, waarvan wij spraken: het sprookje doet zijn intree in de wetenschap of de wetenschap begint haar invasie in het sprookje. Grimm ontzegt aan de letterkunde het recht zich als zoodanig met het sprookje bezig te houden. Het sprookje is sacer, het sprookje is taboe. Wie het opteekent, wie het verzamelt mag dit alleen doen om van het oude, van de natuurpoëzie, een begrip te krijgen of te geven. Wie het in het belang van het nieuwe, van de kunstpoëzie. op eenigerlei wijze verandert, begaat schennis.

ANDRÉ JOLLES.

Bij de lezing van Maeterlinck's ‘La vie de l'espace’.

Wanneer er een boek is dat den geest neerdrukt, hem met een momenteele machteloosheid slaat, hem verdonkert en pijnlijk aandoet, dan is het een werk als dit laatste van Maeterlinck.

Hij die kennis vermeerdert, *vermeerdert smart.* Wanneer dit gezegde op iemand toepasselijk is, dan is het dat op niemand meer dan op den lezer van dit boek, dat leidt tot desolate zelfkwelling, dat een kreet is in de meest duistere oneindigheden en een roep, die door geen weerklank van troost, van bevrijding wordt gevolgd. Triestig schuiven hier de gedachten voort in de slonsige karavanen van een onverbiddelijk fatum. De roep om bevrijding is te vergeefs. Wij worden gedreven op eindelooze zwerftochten in bittere machteloosheid. Het bezit van onze eigen ziel gaat hier volkomen te loor en wat baat het ons nieuwe werelden te veroveren, zoo we ons zelf kwijt raken?

‘La Vie de l'Espace’ wil de vierde dimensie benaderen, die voor ons een theoretisch bestaan heeft en in de hoogere wiskunde en de mathematische fysica wordt gebruikt, maar die door ons menschen in ons aardsch bestaan niet met een onzer zintuigen kan worden waargenomen. Onze zintuigen brengen ons niet verder dan de Euchdische geometrie met haar hoogte, breedte en lengte en al komen groote geesten onder onze mathematici en fysici tot de overtuiging, dat er nog een ander plan moet zijn, van waar uit de dingen worden aanschouwd in verhouding en verschijning anders dan ons gewoon waarnemingsvermogen ons vertoont, het is intuitie, die hen leidt

en hun theorieën blijven gissingen, die door de zintuigen niet worden bevestigd.

Dat er een ander plan is, een andere bodem, die ons kan dragen, dat weten wij, maar de weg daar heen gaat niet langs de ladder van het intellect. Begaafden en eenvoudigen van geest hebben dat plan bereikt langs den weg van het geloof en de auteur van dit boek maakt dan ook de opmerking, dat bij menig groot mathematicus ideeën en uitdrukkingen voorkomen, die ook worden gevonden bij mystici als 'Plotin, Ruysbroeck l'Admirable, Jacob Boehme, jusqu' à sainte Thérèse, Jean de la Croix et bien d'autres, quand ils parlent de l'ineffable. Ils cherchent en vérité le même inconnu, le même Dieu, sous d'autres formes et par d'autres méthodes.'

De drang der wetenschap werkend in de zelfde richting, die de geloovigen van alle tijden zijn gegaan, is een aanduiding van de fondamenteele eenheid van den oorsprong van alle wezen en werkelijkheid, die door den godsdienstigen mensch aangeduid wordt met het woord *God.*

Bladzijde na bladzijde wordt bedekt met des auteurs beschouwingen over tijd en ruimte, begrippen die elkaar dekken, elkaar meten, die twee kanten zijn van één zaak, zonder ons een stap verder te brengen. En toch is dit een mooi boek. Het is steeds de uitdrukking van een groot schrijver. Zonder dwang schijnen de volzinnen bij hem op te wellen. Zij volgen elkaar op en stroomen voort ongedwongen en melodisch. Hij schrijft niet woorden neer om innerlijke leegte te bedekken. Neen, deze essayist heeft iets te zeggen. Achter ieder woord zit een bedoeling. Hij spreekt niet om zijn eigen mooie zinnen te hooren rollen; hij schijnt niet van zijn taal te genieten en toch is deze dikwijls een genot voor den lezer. Zijn innerlijke aandrang, zijn gevoel zich een weg banend naar buiten, breekt uit in harmonisch schoone zinnen, waarbij de aandoening soms wordt gekristalliseerd in een lyrisch rhytme. Een hartekreet is altijd schoon. Dit boek is een hartekreet en toch voldoet het niet en werkt het neerdrukkend. De auteur schijnt in een val te zijn geloopen. Hij rent er in rond en schiet telkens de kleine opening voorbij, die hem zou doen ontsnappen.

Wat betoogt hij in dit boek? Deze vraag is zeer moeilijk te beantwoorden. Het is moeilijk de quintessens uit zijn be-

weringen af te zonderen. Hij spreekt van de *meta-geometrie*, die de kennis zoekt van het aan-gene-zijde van onze ruimte, hij spreekt van de *hyper-espace*, iets wat wij zouden kunnen noemen de hoogere-ruimte.

Daar gelden de eigenschappen niet meer, die voor onze zintuigen aan de materie zijn gebonden en ook aan den tijd. Gewicht, ondoordringbaarheid, opeenvolging in tijd en in ruimte, het is alles opgeheven. Anders gezegd, in deze hoogere ruimte vallen de grenzen weg, waar binnen wij ons bevinden. Wij leven in de begrenzing en de ons omgevende dingen zijn aan grenzen onderworpen, die wij noodig hebben in dit leven en die waarschijnlijk zijn gesteld aan onze zintuigen door een wijs beleid. Ik kan geen tafel en stoel te gelijk op één plaats zetten, ik kan geen kamer binnen gaan door een gesloten deur. Ik kan niet op twee plaatsen te gelijk zijn. Ik ben gebonden aan opeenvolging in tijd en in plaats.

Maar in de hoogere ruimte vallen deze grenzen weg. De drang om ze te doorbreken zit in ieder mensch en hoewel hij bij den een sterker is dan bij den ander, komen er in ieders leven oogenblikken voor, waarin hij ontwaakt.[1)]

'Quoi qu'on en pense, tout ce qui s'agite aux confins de notre être est plus passionnant et plus fécond que ce qui se trouve en ses bas-fonds ou dans son juste milieu; et ce n'est pas perdre son temps que de s'y intéresserer, d'en étudier les remous aujourd'hui plus violents que jamais. En tout cas, en ce qui concerne l'hyper-géométrie, on peut dire qu'il n'est sans doute pas de science qui permette de tâter, de palper aussi nettement, presque aussi sensiblement qu'elle le fait, certains points importants du grand mystère de ce monde.

En fin de compte, malgré d'incontestables phénomènes qui se déroulent dans l'invisible, on peut se demander jusqu'à quel point la quatrième dimension importe à notre vie pratique. Il n'y a pas encore à cette question de réponse très nette; et il est problable qu'il n'y en aura pas de sitôt, car s'il y en avait une, une partie extrêmement intéressante de

1) Zoo kwam mij onlangs het feit ter oore, dat een jonge man zich had verdronken om sneller te weten te komen wat er bestaat aan gene-zijde. Men kan zeggen, dat deze Nederlander zich uit nieuwsgierigheid zelfmoordde.

l'énigme de l'univers se trouverait résolue et nous commencerions de respirer sous d'autres cieux.'

'Le jour où nous aurons compris où nous pourrons faire usage de la quatrième dimension, nous serons à peu près surhumains.' (pag. 135).

Hier raken wij de kern van Maeterlinck's streven: Hij tracht het bovenmenschelijke, het bovenaardsche te bereiken langs de ladder van het intellect. Zijn verder liggend doel is den mensch zelf te veranderen.

Hij zoekt het tooverwoord, dat ons de vierde dimensie, de *hyperespace*, zal openen en daar door den mensch-zelf zal maken tot een hoogeren mensch, uitgerust met hoogere eigenschappen dan de onze. Hij citeert den Franschen mathematicus Boucher, die zegt: '.... que celui qui pourrait faire usage de la quatrième dimension verrait tout l'intérieur des corps matériels sans en être arrêté par les surfaces et même sans en tenir compte; et que les moindres particules intérieures comme extérieures de tous les objets lui paraîtraient au même niveau et comme juxtaposées et non superposées dans l'etendue. Il pourrait sortir d'un espace clos de toutes parts sans en traverser les parois, car les corps de l'espace sont en quelque sorte, dans l'étendue, à la superficie, relativement à la quatrième dimension.'

Maeterlinck wil dus het menschelijk intellect doen evolueeren. Men zou dan een anderen mensch krijgen dan tot nu toe op aarde heeft bestaan. De geheele menschelijke geschiedenis zou daar door verzinken en de nieuwe mensch zou zich nauwlijks een begrip kunnen vormen van de te-niet-gegane oude menscheid. Ik vraag mij af:

Is er in verre tijden iets dergelijks gebeurd, op aarde, toen Atlantis verdween? Wij weten van niets. Deze mogelijkheden kunnen nooit of nimmer zekerheden worden en wij handelen stellig volgens de meest ondoorgrondelijke wijsheid, indien wij ons gedragen naar de wetten van onzen tegenwoordigen geest, die met het lichaam tot nu toe harmonieert. Waarschijnlijk is het, dat bij een evolutie van het intellect tot een volkomen doorgronden van de vierde dimensie wij ons lichaam zouden vernietigen, ons lichaam zoo als het tegenwoordig op aarde bestaat. En daar mede zouden wij waarschijnlijk het mensche-

lijk bestaan geheel te niet doen, want in dit leven zijn wij gebonden aan onzen tegenwoordigen lichamelijken toestand. Wij zijn gebonden aan onze handen, aan onze armen, ons hart, onze hersens. Wij zijn gekerkerd in de gevangenis van het menschelijk lichaam. Een evolutie gedurende het menschelijk leven op aarde zal daarom niet plaats grijpen. Wij menschen zullen waarschijnlijk zoo lang wij in levenden lijve bestaan, nooit tot het eigenlijk begrip van een vierde dimensie kunnen overgaan. Alleen de dood kan onzen kerker verbreken, onze grenzen oplossen.

In deze evoluties van wezens, hoogere en lagere, kunnen wij geen wegen aanwijzen. Maeterlinck beproeft het, maar zijn leiding voert naar onuitkoombare landschappen, naar woestijnen, waar uit geen vlucht mogelijk is. O, onzekerheid der onzekerheden! De spaarzame wenken door Christus, den Zoon Gods, ons in dit leven gegeven, zijn nog de meest veilige, die aan de menschheid zijn geopenbaard.

Men zou kunnen vermoeden, dat bij het veroveren van een vierde of nog verdere dimensie het lichamelijk zijn van den mensch ophoudt, dat alle beweging een einde neemt en volmaakte rust intreedt. Men zou dan geraken aan het einde van het menschelijk bestaan. Wie kan zeggen of bij den dood niet iets dergelijks gebeurt? Naar mijne meening is het zoeken, alleen door het intellect, naar de oplossing van deze vraagstukken voor den mensch verderfelijk. Wanneer er mogelijkheid ware om tot zekerheid te geraken, ware dit stellig niet gevaarlijk. Maar wij blijven in het eeuwige duister. Wij tasten omhoog en omlaag en het brengt ons niet verder. Voor sommigen is dit tasten een spel vol bekoring. Zouden wij niet wijzer doen aan deze zucht naar mysteries het zwijgen op te leggen met een energieken wil? Wij zouden dan stellig onze faculteiten tot grootere en vollere kracht kunnen ontwikkelen. En dat is het toch waar naar wij streven.

Misschien begint de menschheid dit reeds onbewust te doen door de afleiding, die zij zoekt in de sport, in de lichamelijke kracht en handigheid. De sport is een realisatie, een daad. Hij hangt niet in de lucht en daarom wordt daar bij een opzettelijke wilsaandoening zonder realisatie vermeden. De sport is een punt, waarop de mensch staat en dat geeft aan den wil een

zekeren ondergrond. Wel is hij natuurlijk een voor het intellect gevaarlijke weg, doch de momenteele verdomming is misschien een drang tot zelfbehoud. In ieder geval staat zij in rechte tegenstelling tot Maeterlinck's streven, die door de verovering der vierde dimensie het wezen van den mensch wil veranderen.

Er zijn waarheden, waar wij nu geen begrip van hebben en waar wij misschien in zullen komen na den dood. De eigenschappen door den mathematicus Boucher aan den bewoner der *Hyperespace* toegekend, zijn eeuwen lang aan de individueel voortlevende zielen der afgestorvenen toegeschreven en zij zijn beloofd aan den geheelen mensch. Eens zouden de dooden verrijzen en dan zal ook het lichaam in een verklaarden toestand deel hebben aan deze eigenschappen der ziel. In den extatischen toestand, die bij vele heiligen is waargenomen, was dikwijls reeds in het aardsche leven het lichaamsgewicht opgeheven. Zoo als b.v. bij S. Theresia van Avila, die herhaalde malen groote moeite aanwendde om niet naar boven te zweven. Den extatischen toestand kan men dan ook wel een vooruit-loopen noemen op de eeuwige gelukzaligheid.

De onsterfelijkheid is wellicht iets heel anders dan wij er ons van voorstellen. Zij is mogelijk een stilstand, die geconditioneerd wordt door een serie van feiten en die intreedt na den dood. Deze serie van feiten kan van te voren te niet worden gedaan door den wil, waar bij die blijven overheerschen, die het resultaat zijn van eigen triomfeerende kracht, geleid door het inzicht. Dit kan gebeuren door berouw, dat een uitwerksel is van den wil.

In dezen toestand na den dood, in de onsterfelijkheid, is het begrip niet noodzakelijk, het is misschien zelfs onmogelijk. Zoo als het geloof en de hoop in de eeuwigheid niet meer zullen bestaan, zal ook het intellect waarschijnlijk niet meer zijn. Nu is het voor ons de ladder om naar de dingen te klimmen, maar dan zullen wij boven zijn; wij zullen de ladder niet meer noodig hebben, dus zal zij niet meer zijn. Wij zullen dan zijn gekomen in den toestand van het zuivere schouwen, waar in alle grenzen zijn opgeheven.

Het wezen van het individu moet zich echter in dit leven tevreden stellen met de door het zijn gelimiteerde faculteiten. Een begrip van dingen boven den eigen zieletoestand is over-

bodig, misschien zelfs schadelijk voor het eigen wezen, dat eerder in de bloote passiviteit zal moeten berusten en daar in dan ook het geluk kan vinden. Het willen begrijpen van toestanden boven de individueele kracht is misschien verwerpelijke hoogmoed en waarschijnlijk is het, dat een mensch moet berusten in datgene wat uit zijn eigen wezen zich kond doet. Dit eigen wezen is door God zoo gewild en God zelf heeft het zijn grenzen aangegeven. Zoo komen wij tot de passiviteit en moeten wij ons wachten voor de activiteit; doch deze passiviteit moeten wij geheel aan God overlaten. Wanneer wij dit niet doen, stellen wij ons op het standpunt der Oostersche wijsheid, die staat in een soort van quietisme. Als Christenen kunnen wij een stap verder gaan en de rust ondergeschikt maken aan den wil der godheid.

Waar Maeterlinck alle grenzen wil opheffen, moeten wij hier opkomen voor hun behoud.

Het intellect is aan grenzen onderworpen. Dat wil niet zeggen, dat zijn voortgang moet worden gestuit, dat de onderzoekingen der wetenschap moeten worden beperkt, maar wel dat het intellect moet blijven werken op zijn eigen terrein, dat het niet moet willen de vraagstukken oplossen van het zieleleven. Dit is naar mijne meening juist het verkeerde in Maeterlinck's streven. Hij wil de vierde dimensie, de *Hyperespace*, het aan-gene-zijde van ons waarnemingsvermogen, doen veroveren door het intellect en dit laat het wezen van het intellect niet toe. Het kan niet door zijn eigen kracht alleen de oplossing brengen van de vragen naar God, dood, onsterfelijkheid, naar het ontstaan en het wezen van den mensch. Aan het werken en streven der wetenschap kunnen geen grenzen worden gesteld, maar wel is het duidelijk, dat zij slechts vruchtbaar kan zijn binnen haar eigen gebied.

De auteur van dit boek gaat te ver door van de mannen der mathesis en der mathematische fysica de oplossing te verlangen van de vragen, die de menschen door alle eeuwen heen hebben gekweld. Waarschijnlijk zullen zij zelf daar van die verwachting niet hebben. Wanneer een berekening of een theorie afhankelijk wordt gesteld van vier grootheden en niet alleen van de drie afmetingen, die door onze zintuigen worden waargenomen, blijft dit volgens mijne meening een

werkmethode, die niet de consequenties kan hebben, die hij daar uit wil trekken. Laten wij de wetenschap eerbiedigen binnen haar eigen perken. En hier noem ik een der gewichtigste factoren van het welslagen in het algemeen: de zelfbeperking.

Ik geloof, dat hoe enger de mensch zijn intellectueelen kring trekt, hoe sterker hij zijn geluk vermeerdert. Hij doet daardoor ook een daad van nederigheid, die wordt beloond door krachtaangroeiing der intellectueele drijfveer. Soms is het goed aan de zucht tot kennis van de ons omringende feiten, groote en kleine, het zwijgen op te leggen. Hoe minder een mensch weet, hoe beperkter zijn zieledimensie is, des te gelukkiger is hij. Doch hier komt iets bij: die beperking moet de mensch zelf willen, want dan alleen zet hij de poort open voor het innerlijk geluk. Het moet zijn een *zelfbeperking*. De wil moet worden geleid; dit houdt in het begrip van eene beweging en deze kan alleen geschieden door het aannemen van eene hoogere macht. Misschien is het een gevaarlijke onderneming aan de zucht tot kennis het zwijgen op te leggen, doch wie weet welke resultaten van zielebestaan ons zouden wachten, wanneer wij in vele, zeer vele gevallen zouden kunnen zeggen: 'Tot hier toe en niet verder, ik wil er niets meer van weten.'

Wanneer ik lijd onder mijne beperking, wanneer deze beperking mij drukt, dan ben ik een overwonnene, dan kan uit de beperking geen goed meer ontstaan, maar ik teer weg en verdroog in mijn eigen onmacht. Zoo lijden heilige menschen, die bidden om lijden en wier wensch wordt vervuld, niet zoo zwaar als andere, die dit standpunt niet hebben bereikt. Hij die bidt om lijden, wil dat lijden en is dus de triomfator over zijn eigen wezen. De beperking ligt in de zelfde lijn.

Het is waarschijnlijk, dat de beweging van onzen geest moet gaan naar het geluk en niet naar de vermeerdering van het intellect. Deze gaan in sommige gevallen samen, maar niet altijd. Wij moeten streven naar de vermeerdering van ons geluk, dit is het eindresultaat van ons bestaan. Nu is het mogelijk, dat bij de vermeerdering van geluk een vermeerdering van intellect kan plaats hebben. Maeterlinck wil door het intellect komen tot een zintuigelijke verovering der vierde dimensie met de consequenties, die hij daaraan verbindt, maar

waar hij alleen het intellect wil gebruiken, missen wij een schakel. Het streven naar het zintuigelijk begrip van de vierde dimensie kan alleen gebeuren door den wil, maar naar mijne meening moeten wij onze faculteiten laten gaan in passiviteit; dan zullen wij eerder een hooger begrip bereiken. Wanneer wij er opzettelijk naar streven, loopen wij gevaar den slagboom van den intellectueelen vooruitgang gesloten te vinden, want de wil is geen weg maar een afsluiting.

In deze redeneeringen komen wij slechts door de ondervinding tot vaststaande conclusies. Wij moeten vóór onzen geest de herinnering onzer sensaties laten voorbij trekken; wij kunnen hier alleen tot een aanneembare waarheid komen door de natuur van onzen geest stevig vast te houden en hem te laten evolueeren, zoo als hij het wil, stil staande bij de vondst in een rustpunt van voldoening.

Men kan bij deze beschouwingen slechts spreken van waarschijnlijkheden. Daarom moeten wij hier altijd de woorden *mogelijk*, *misschien*, *waarschijnlijk*, gebruiken. Tot een apodictisch beweren moet men niet overgaan, omdat de menschelijke geest vol verrassingen is:

'Want ook als niemand weet wat is in den mensch, dan de geest des menschen alléén, die in hem is, toch is er iets in den mensch wat zelfs niet weet de geest des menschen, die in hem is.' (*Augustinus' Belijdenissen.* Tiende Boek. Vijfde Hoofdstuk.)

Wellicht hebben de meeste hier geuite meeningen met de vierde dimensie en het gebruik, dat er van wordt gemaakt, niets of weinig te maken. Zij zijn opgekomen naar aanleiding van Maeterlinck's bespiegelingen, die ook in een zeer verwijderd verband staan met het onderwerp.

De beschouwingen over de vierde dimensie of de *hyperespace* beslaan het grootste gedeelte van dit boek, het overige bevat de opstellen getiteld *La culture des songes*, *Isolement de L'homme. Jeux l'espace et du temps*', *Dieu.*

De auteur bespreekt daarin o.a. de belangrijkheid der droomen. Daar de ouden al te veel gewicht hechtten aan den droom en te spoedig overgingen tot generaliseeren en blindelings systematiseeren, zijn zij tot veel verkeerde en onzinnige conclusies gekomen, maar onder hun dwaling lag waarschijnlijk

een waarheid verborgen,' zegt de auteur. Hij wil, dat wij onze onbeduidende droomen van iederen dag controleeren, waarbij wij volgens hem dan dikwijls tot het besef zullen komen, dat wij allerlei kleine gebeurtenissen beleven, die wij kort te voren hebben gedroomd. Er valt b.v. in zijn kamer een flesch om, waardoor een karpet wordt bedorven. Een paar dagen te voren had hij dat voorval in den droom beleefd ongeveer zoo als het zich heeft toegedragen. Hij trekt daaruit de conclusie: '..... que l'avenir existe déjà dans le présent; que ce que nous n'avons pas encore fait est déjà quelque part accompli: qu'une bouteille tombait déjà au même endroit, depuis on ne sait quand; et c'est somme toute, la plus salutaire et même la seule manière d'aquérir une conviction et de se préparer à en tirer parti.'

Men vraagt zich hierbij af op welke manier men zijn voordeel moet doen met zulke onzekere gegevens. Al is het waar, dat enkele droomen 'uitkomen', zooals men dat noemt, dan zijn er daarentegen een veel grooter aantal, waar aan niets is vast te knoopen, ontstaan uit herinnering of uit fantasieën, waar van de oorsprong niet is te achterhalen.

Het laatste opstel van dezen bundel getiteld *Dieu*, is een bekentenis van onze onwetendheid omtrent 'l'esprit de l'univers, le non-être qui est l'Etre par excellence, l'Absolu de l'Absolu.... le principe inconnu de tout. Or tout est inconnu, et d'abord ce que nous croyons connaître, et c'est en attendant mieux la seule preuve de l'existence de Dieu, puisque l'inconnu est la seule chose qui existe indubitablement, vu que nous ne pouvons pas dire que nous connaissions quoi que ce soit.'

Is er een algemeene waarheid? Is er niet een collectie van afzonderlijk gekende waarheden in de menschelijke intelligentie-sfeer? Wanneer de mensch de waarheid meent te hebben gevonden, komt er een voldoening over hem en doet hij wijs niet verder te zoeken, niet meer over het punt heen te gaan, waar hij de voldoening heeft bereikt. Hier staan wij voor het raadsel, voor de vraag of er een integrale algemeene waarheid zou zijn, waar aan ieder mensch bewust of onbewust deelneemt, of dat de individueele mensch na de partieele waarheid te hebben gevonden, die zich aan hem opdringt, blijft in de

door zijn eigen begripsvermogen gevonden waarheids-sfeer?

Ziedaar een groote vraag, een gewichtige vraag, die beurtelings leidt tot het vermoeden van een boven ons intellect bestaande erkenbare waarheid of tot het vermoeden, dat buiten ons individueele begripsvermogen geen waarheid bestaat.

Hier komen wij op het terrein van gevaarlijke beweringen en wij durven niet verder gaan dan deze beweringen als bespiegelingen op te stellen. Zoo lang wij nog in levenden lijve hier op aarde rond wandelen, kunnen wij hierin geen beslissing nemen. Hebben wij te doen met allerlei afzonderlijke waarheden, die worden gevonden of gevormd door onze persoonlijkheid, die staat onder den invloed van de denksfeer waar in wij leven? Wij kunnen niet verder gaan. Laten wij ons voor dwalingen in acht nemen. Het aanschouwen van de absolute realiteit is weggelegd voor den mensch in den verklaarden toestand na den dood.

FRANS ERENS.

H.J. Haverman. †

Aangezocht iets over Haverman als schilder te schrijven, aanvaard ik deze taak wel zeer gaarne. Niet om een zwaarwichtige verhandeling te houden over zijn werk, ik zie in gedachte zijn spottenden blik; evenmin omdat ik meen over de kwaliteiten van den meester iets te kunnen zeggen dat niet reeds en beter, door anderen gezegd werd; maar omdat het mij aanlokt betreffende den schilder, voor wien ik als jongen al bewondering had en dien ik een zevental jaren geleden persoonlijk mocht leeren kennen, als voor mij zelf weg een en ander te overdenken.

Een herinnering dus van mijn hooggeachten ouderen vakgenoot die mij, niet lang nog geleden, zijn vriendschap schonk, welke ik helaas nu reeds weer missen moet.

De schilder Haverman.... het is vreemd, dat deze woorden, vele keeren gesproken, mij, nu ik ze neerschrijf, plotseling treffen als karakteristiek. Dat was hij wel heelemaal, de ‘schilder’ Haverman. Met diepe liefde voor zijn handwerk. Voluit en in den besten zin des woords een werkman, een vakman, wien de behoefte ‘plastisch te beelden’ in het bloed zat. Met zijn fijn geslepen geest was hij als schilder nochtans geen problematische natuur, recht ging hij zijn weg, volgend den lust van oog en hand. -

Welk een voortreffelijk portrettist. Niet een van de velen die zich, als terloops gebruikte bron van inkomst, aan het gladhandig conterfeiten zetten. Hij was het uit innerlijken drang door zijn diepe belangstelling in menschen, voor hem een voortdurende bron van gespannen aandacht. Het was hem een genot hen gade te slaan en scherp werden ze op de korrel genomen. - Zijn beschouwingen waren niet steeds vleiend en

kostelijk kon hij ze aan den man brengen. Een meedoogenloos spotter veelal, uit wiens oolijk spiedende oogen somtijds een kwajongensachtige ondeugendheid opglom. Fel kon hij hekelen en hoonend optornen tegen wat hij kwasie gewichtig vond, opgesierde onbenulligheid; om dan plotseling zijn woede in milden humor te laten vervloeien. - Want er was iets van den wijsgeer in hem. Maar hoe kon hij ook, met een fijn gebaar zijner teedere handen, bewonderend en eerbiedig getuigen van wat hem als zuivere en schoone menschelijkheid had getroffen.

Cynicus in schijn, was Haverman van een diepe en fijne gevoeligheid; causeur met voorliefde en bij uitnemendheid, nochtans welhaast hooghartig gesloten, waar het zijn innerlijk wezen betrof.

Ik ben hier schijnbaar buiten de bedoeling van dit stukje gegaan, waarin ik iets schrijven zou over den ‘schilder’ Haverman, maar hoe kan men over den kunstenaar praten, zonder den ‘mensch’ daarin te betrekken. - Zijn eigenschappen van geest en gemoed maakten hem, den plasticus, met zijn fijne intuïtie en zin voor ‘bepaling’, tot een perfect uitbeelder van menschen.

Het karakter van Haverman's portretkunst bestaat niet uit die betrekkelijke negatie van het wezen zijner modellen waarbij een bepaalde, onmiddellijk scherpgevatte eigenschap van het model uitgebuit en opgevoerd wordt, hetgeen wel tot een fel werkende beeltenis leidt, maar die dan meestal eenzijdig en minder diep is. Hoezeer scheen Haverman geschikt dezen weg te kiezen! De felle spotter had met zijn zekere hand kostelijke charges kunnen geven. Als hij slechts de felle spotter, de cynische hekelaar allèèn was geweest. Maar door zijn rijkere menschelijkheid was hem deze weg afgesneden. Zij dreef hem door een inniger overgave aan het model naar een dieper inzicht. Zijn portretkunst mag daarom op het eerste gezicht minder sprekend schijnen, stiller van werking zijn, ze is er in wezen rijker door en boeiender, van een diepere meer genuanceerde menschelijkheid. Men zie de prachtige portrettenreeks indertijd voor ‘Woord en Beeld’ gemaakt. Hoe dikwijls zou Haverman hier gelegenheid gehad hebben zijn sarcasme in samenvattende lijn den teugel te laten! Maar in gespannen arbeid, speurend

en beeldend, in een fijnere ontvankelijkheid, kwam ongeremd de eigenlijke Haverman naar voren, die in ruim begrijpen en zuiver gevoel, achter het masker den mensch zag. Zoo ontstond uit deze inniger relatie met zijn model, het portret als een leefkrachtige vrucht van dit geestelijk huwelijk....

Deze formuleering zou iets voor Haverman zijn geweest! Daar had hij onmogelijk met een ernstig gezicht naar kunnen luisteren. - Snel, met een steeds parate gevatheid, zou de floret van zijn geest hebben toegestoken. Nochtans meen ik de formuleering te mogen handhaven, aangezien ze mij juist lijkt voor den aard van Haverman's schoone portretkunst. Ze heeft talrijke specimina voortgebracht welke door de tijden heen hun leefkracht zullen behouden en tot het beste blijven behooren van wat onze Hollandsche portretkunst voortbracht. En wel mag dit werk echt Hollandsch heeten. Eerlijk en sterk, zonder sentimentaliteit. Trouwhartig en ingetogen zonder armelijk te zijn, heeft het de beste eigenschappen in zich van onzen volksaard. - In dezen tijd van leentje-buur spelen, waarin we met Fransche, Duitsche en Russische sopjes overgoten worden, waarin men zich blijkbaar niet thuis meer voelt in zijn eigen jasje, mag men den kunstenaar eeren die zijn Hollandschen aard niet verloochent, maar zich met geheel zijn hart geeft zooals hij is.

De vorm staat bij Haverman's werk voorop en al is de kleur dikwijls ‘gedragen’ (hoe mooi kon hij een stille verzadigde vleeschkleur tegen een delicaat wit afwegen, een gesloten gamma van stille kleuren in contrast met een fellere kleurnoot tot een rijk geheel componeeren), zijn heel eigen en samenvattend vormbegrip draagt ten slotte het schilderij. Nochtans was hij voluit een schilder, zijn ‘peinture’ kon rijk geschakeerd zijn van een schoone stoffelijkheid, er was de volle lust in het materiaal en zijn meesterschap in het beheerschen ervan. In het werk zijner beste jaren is een prachtige samenhang tusschen vorm en kleur.

Zijn ‘naakten’, geschilderd, of met enkele welige lijnen in groote vormen op het getint papier geschreven, even met het mooigezette wit gehoogd, soms met wat kleur verlevendigd, geven een luchtiger kant van zijn wezen te zien. In tegenstelling met zijn portretten, waarin het gebaar steeds terug werd

gehouden, zijn geest zich bond, laat hij hier zijn oog en hand den vrijen lust. De plasticus gaat te gast. Met de kwast of het krijt, hij getuigt met een gezonde zinnelijkheid van de rijke materie, en de soepelheid van het vrouwelichaam.

Talrijke keeren schilderde en teekende Haverman moeders met hun zuigeling, waarbij hij de innigheid der moederliefde beeldde. Hier komt zijn in wezen teeder gemoed tot uitdrukking en al is dit onderwerp in enkele werken schoon verbeeld, het was naar ik meen 's meesters sterkste zijde niet, de plasticus, de schilder van ras wist het echter steeds tot boeiend werk te maken.

De ‘schilder’ Haverman: in een schoon evenwicht tusschen willen en kunnen, schiep hij zijn sterke en edele kunst.

HENK MEIJER.

* * *

Een verzoek om een eigen-levens-bericht heeft Haverman met dit begin beantwoord: ‘Geboren te Amsterdam in 1857. Opgegroeid in een groot gezin, dat in stoffelijken zin angstwekkend naar beneden ging. Derhalve een vrucht van stoffelijke en geestelijke veronachtzaming. Doordien het lot reeds vroeg het moeielijke leven van mijne ouders deed eindigen, was ik op mijn zestiende jaar genoopt in mijn onderhoud zelf te voorzien.’

Tot in de keus der woorden toe, o.a. met dat ‘genoopt’, zijn deze zinnetjes kenschetsend. Zijn leven is één geduldige en reeds daardoor stoere poging geweest om die ‘stoffelijke en geestelijke veronachtzaming’ van zijn jeugd te boven te komen en te blijven. Erover spreken deed hij niet graag. Als jongst overgeblevene der kinderen herinnerde hij zich niet anders dan angstwekkende ellende.

Vader Gerrit Haverman moet een ongeluksvogel zijn geweest. Eerst was hij pachter van een hotel op het stille Rokin, dat aan een roomsche vereeniging hoorde, die den lutheraan eruit zette, waarna deze zijn geld stak in Lemmerbooten, welke hij proviandeerde en waarbij hij als hofmeester dienst heeft gedaan. Toen werd er, als de jongste zoon later wist,

nog wel eens gesmuld thuis aan wat Vader meebracht. Met die booten ging het mis en de familie heeft toen geleefd van het droeve restje ‘fortuin’, waarmee Vader speculeerde. Was er niets geen geld in huis, dan kon de jongen niet naar school, want valsche trots weerhield de ouders hem naar een armenschool te sturen. En waren zijne schoenen stuk, dan mocht hij zelfs de straat niet op, zoodat hij huilend er toe kwam ze zelf met pekdraad te repareeren. Handig heeft hij zich altijd getoond. Een dierenvriend zijn leven lang, bracht hij in eigen timmerwerk een aantal jonge lijsters groot, waarvan de moeder was omgekomen en later ook een jongen haan, waarvan het hok telkens moest worden vergroot met de meest primitieve materialen....

Toen Hendrik Johannes zestien was, viel de familie uiteen. Dit blijkt ook uit het stukje autobiografie. Doch wat hiermee niet heelemaal klopt, is dat de vader nog korten tijd in een oude-mannenhuis heeft getoefd en dat Hein, de jongste, zich toen alleen het lot van zijn vader heeft aangetrokken. Voor zijn moeder moet hij allerliefst zijn geweest: nooit verkoos hij een ei te eten, wanneer er niet ook een was voor haar.

De familie Hazelhoff Roelfsema is het eerste gezin geweest, dat zich het lot van dezen bijzonderen Amsterdamschen jongen heeft aangetrokken. Een diepe vereering voor de oude mevrouw Roelfsema en een trouwe vriendschappelijke gezindheid voor haar kinderen is er het gevolg van gebleven. Vond Hein's eigen familie hem ‘vreemd’ of ‘apart’, Arnold Roelfsema, die zijn tijdgenoot was, zag vele trekken in zijn vriend, die aan Woutertje Pieterse deden denken.

Tusschen het jaar onzer eenige Wereldtentoonstelling, 1883, en dat van Nederland's Olympiade ligt H.J. Haverman's openbaar bestaan. In een hoekje dier worlds fair kreeg de pers, na tot de ontvangst van buitenlandsche kameraden den eersten journalistenkring te hebben gevormd, een eigen gebouwtje, dat drie jonge schilders wel wilden tooien. Haverman was één van hen. Het sprak vanzelf dat hij, als jongste doch meest belovende van Allebé's eerste leerlingen, meedeed; zooals zijn vrienden ook konden verwachten, dat hij den avond der feestelijke opening van het gebouwtje allerhand plagerijtjes bedacht voor die heterogene gasten. Altijd is hij zoo

gebleven: een werker en een snaaksche geest, iemand die doet en die invallen uitspeelt. Onbeschroomd, waar en met wie, is hij om de brillante snedigheid van dat vernuft door velen geducht; doch ook - als Veth - op prijs gesteld door een aantal geportretteerden van naam, wier geduld hij met pittigen kout beloonde. Wisten of vernamen die, 't zij uit anderer mond of den zijnen, hoezeer hij een self made man was, verwondering kwam bij bewondering, te meer daar de schilder telkens zorgde, althans iets van het vak te weten, door zijn geleerd model beoefend. De gedachte aan Veth ligt ook hier voor de hand. Plaatst men de kunstenaars naast elkander, men ziet, bij de verbluffende veelzijdigheid en de haar ten deele verklarende vroegrijpheid van den zeven jaar jongere, den langen en bezwaarlijken weg, dien de 'veronachtzaamde' oudere had moeten afleggen. Toch doelde Haverman niet hierop, toen hij na den dood van Veth, zonder afgunst ongetwijfeld doch wel zich een verlangen bewust, waaraan hij nooit had kunnen voldoen, nadruk op de beteekenis legde, die Veth's wetenschap had voor de kunsthistorie.

In het streven om *nochtans* te weten, denkt men bij Haverman aan Van Looij, schitterend self made vertaler van Shakespeare. Haverman làs met het woordenboek naast zich. Zijn eerste boek was Vanity Fair, keuze karakteristiek voor zijn voorkeur, doch evenzeer voor zijn moedig geduld. Later heeft hij driemaal alle wintermaanden gebruikt om Shakespeare te bestudeeren. Eenmaal alle wintermaanden voor de studie van oude Punchen: niet alleen de teekeningen, maar ook het eigenaardige Engelsch, waardoor hij uitdrukkingen leerde gebruiken, met welke hij Engelschen verbaasde. Engelsche belangstellenden in zijn werk, met wie hij meermalen correspondeerde, zullen, ook al stemde zijn Engelsch hen kritisch, niet hebben vermoed dat zelfonderricht den schilder tot schrijven in staat had gesteld. Op een reis naar Marokko leerde hij den Engelschen schilder Kerr Lawson kennen; aan hem zijn vele Engelsche taaloefeningen gericht geworden - zij dateeren van 1890 af.

Eigenaardig in strijd met de speelsche kluchtigheid der vaak scherpe, altijd rake gezegden, om welke niet enkel kameraden hem vreesden, leken de plechtstatige woorden,

waarvan hij zich even gretig bediende, zoowel in korte en langere brieven aan vrienden en zelfs aan naaste verwanten, als in wat hij nu en dan schreef over kunst voor dagbladen of periodieken. Het een was zoo karakteristiek als het ander. Haverman was akademisch gezind. Noch in het denken, het beelden met woorden; noch in het zien en schilderen, impressionist.

Hoè vol vernuft was hij man van beleid: hij wilde, doch moest dit ook zijn - uit verweer. 't Moest, bij zijn strijd om ‘er’ te komen; willen bleef hij het van nature.

De grond van zijn wezen was zelfbeheersching: haar had hij zijn mooie leven te danken. 't Gàf koelheid - aan zijn werk en zijn omgang. Zijn teederheid hield hij in toom.

Doch dat die er was, bewijst veel in zijn werk en wisten zijn vrienden en zijn dieren. Hoe goedhartig hij was voor beesten, wisten aldaar zijn huisgenooten, die hem nooit een insect of ander dier zagen vernietigen: geen mot of mug, geen spin, geen vloo. Vechtende honden scheidde hij onder eigen gevaar. En al wat gekneusd was of geblesseerd, werd door hem verpleegd en gekoesterd. Voor zieken, zenuwachtigen, uit den koers geraakten, wist deze ‘cynicus’ de balsemende woorden te vinden. Was hij scherp en hatelijk, de wijze waarop hij het goed maakte zoodra hem bleek dat hij te ver ging, heeft erbijstaanden vaak ontroerd. Hoe vriendelijk hij deed met armen, met werkers, weten de visschers te Scheveningen en de stroopers in de duinen èn zelfs indertijd de lieden van de vinkenbaan. Toen hij aan den Wagenaarweg woonde, kreeg hij opdracht een oud-gouverneur-generaal te schilderen. Het gebeurde, dat tegelijk met deze hoogheid, een werkman aanbelde. Den Gouverneur het hij toen wachten met de woorden: - ‘Excellentie, u neemt het me zeker niet kwalijk, dat ik dezen werkman eerst te woord sta, zijn tijd is nù kostbaarder dan de uwe.’ Hoe waar en natuurlijk, maar ook: hoe ad rem! 't Vernuft hielp altijd het gevoel; omgekeerd brak zijn teederheid vaak in eenigen in- of uitval - wéér uit gevoeligheid ontstaan.

't Was alles één en zoo verklaarbaar. De Haverman, deftig ‘gesitueerd’, gesteld op zijn invloed in velerlei kringen, was één met den leerling der Academie, die fel ontsteld zich zag

betrapt, terwijl hij - hoè vroeg in den morgen - op een ladder aan straat een uithangbord verfde. De warme handdruk, toen gekregen van den eerst zoo onwelkomen medeleerling, is geen ondankbare gegeven - en een onwaardige nog minder. Want hielp hij later menigeen voort (altijd met den bedachtzamen bijstand, welke zich verantwoordelijk weet) een voorbeeld van waardigheid bleef zijn leven, uitsluitend eerbiedig gewijd aan zijn werk, dat hij verzorgde tot daags vóór zijn dood.

J. DE MEESTER.

Fransche letteren

Roger Martin du Gard: *Jean Barois*, Editions de la Nouvelle Revue française; Paris, 1921. Idem: *Les Thibault*, (lère partie: Le Cahier gris; 2me partie: Le Pénitencier; 3me partie: La belle Saison; 4me partie: La Consultation; 5me partie: La Sorellina.) idem; 1922-1928.

Ik heb zeven volumen gelezen van Roger Martin du Gard, ik had er zeventig kunnen lezen van zijne kwaliteit, zonder vermoeienis, zonder depressie. Dit beduidt niet dat zij volmaakt zijn, dit beduidt in de eerste plaats dat zij geschreven werden in een toestand van neutraliteit welke de apperceptie van den lezer complete vrijheid laat. De wisselwerking tusschen een auteur en een individu dat zich met hem in contact stelt door middel van klinkers en medeklinkers, die naar believen sprakeloos kunnen blijven, naar believen kunnen worden omgezet in luchttrillingen, is nog zoo goed als onbestudeerd, en het spijt me dat ik geen enkele bevoegdheid heb om eene uitlegging te geven waarin men de klaarheid en de nauwkeurigheid zou vinden welke een onderwerp eischt, dat niet meer tot de kunsten doch tot de wetenschappen behoort. Alles in die wisselwerking geschiedt alsof de auteur een magnetisch veld ware, geladen met stralen eener onbekende soort, die hij weet vast te leggen in een serie van klanken. Naar mate deze emissie kan correspondeeren met den ontvangpost zijn wij geneigd te spreken van schoonheid. Want sinds de Europeaan de aarde verder ontdekte dan de zuilen van Hercules en doordrong tot de binnenlanden van Afrika, sinds les Droits de l'Homme geldigheid verkregen op elk gebied, bestaat er voor de schoonheid geen andere norm, geen

ander criterium, geen andere codex meer dan onze individueele receptiviteit. Sinds de Europeaan afstand moest doen van een suprematie, die geen zin meer had toen de Grieksch-Latijnsche concepties hare laatste vitale krachten bleken verloren te hebben, bestaan er evenveel en even deugdelijke argumenten voor pre-columbiaansche en pre-livingstonesche kunstvormen als voor Egyptische, Helleensche of Oost-Aziatische. De eenige karakteristiek welke wij nog met een zekere onbedriegelijkheid kunnen waarnemen is de kracht der emissie. De eene is zwaar geladen, de andere zwak. De eene is positief, de andere negatief. Er zijn zonder twijfel vampierische emanaties, welke uitmergelen, andere waarvan men de onregelmatigheden zou kunnen registreeren wanneer men een werktuig had om ze te meten; andere die schokken, die verwarren, die martelen; andere die onloochenbaar versterkend zijn (bijna de geheele antieke litteratuur); andere die automatisch worden afgewezen; andere waartegen men instinctief worstelt; andere die ons nauwlijks bereiken; andere, die, ofschoon sterk, ons in eene harmonische rust laten, vermeerderen noch verminderen, met een lichte tendens tot verhooging onzer euphorie. Tot deze laatste, die zeldzaam zijn, reken ik Roger Martin du Gard.

Het zou interessant zijn om te weten of de auteur van *Les Thibault* deze verhouding tot zijn lezer willens koos of onwillens. Het staat vast dat intelligente genieën, zooals Virgilius, Da Vinci, Beethoven, Wagner, hunne uitstralingen gedoseerd hebben met het oog op een gewenscht resultaat en dat zelfs misschien niet-intelligente genieën dit doen. Doch van den mensch Roger Martin du Gard is niets bekend dan dat hij ver buiten Parijs leeft en sedert den oorlog periodiek een boek aflevert aan zijn uitgever. Men moet dus voorloopig concludeeren, wellicht ten onrechte, dat de auteur in zijne geschriften volkomen afwezig is. En inderdaad, men zou in den stijl van Roger Martin du Gard te vergeefs zoeken naar aanwijzingen waaruit geconstrueerd kan worden wat Van Ginneken een tiental jaren geleden noteerde als de ‘rompstand’. Kreeg deze ontdekking de fortuin welke zij verdiende? Ik weet niet of zij sedert geperfectionneerd werd, maar zoo rudimentair ik haar leerde kennen, zoo weinig handzaam en

in haar staat van eerste observatie, zij was mij nochthans dikwijls dienstig bij de herschepping van de physieke structuur eens auteurs, en via de physieke verschijning tot de psychieke, als het gegeven materiaal onvolledig was of toelichting vroeg. De wijze, waarop een zin, een rythme, een geluid onafscheidelijk blijft van onzen romp, is waarschuwend voor wie leerde luisteren. Rondom de luchtkolom, gelijk de woorden haar in beweging stellen, snel, langzaam, overijld, hortend, gedekt, dempig, vrank, ruig, gestooten, gefluisterd, of in welke nuance ook, rondom dit geluidsorgaan dat de zwijgende woorden niet meer verlaat, bouwt zich de gansche anatomie van den te controleeren mensch in het noodzakelijk verband van alle bewegingen. De cadans eener phrase openbaart zich als de cadans van een lichaam. De auteur moge twintig eeuwen of meer dood zijn, de klank blijft getuigen over het instrument en het instrument zal wederom getuigen over de omstandigheden waaronder de klank werd voortgebracht. De methode is ongetwijfeld niet toereikend voor een totale litteraire appreciatie, als communicatie-middel met een auteur is zij meestal doeltreffend en soms onmisbaar. Een onderzoek naar de oprechtheid van een werk, woord vol imponderabilia, vol hinderlagen, kan dikwijls niet gevoerd worden met eenige betrouwbaarheid zonder deze herleiding van woord tot mensch. En een der treffendste gewaarwordingen bij de lectuur van Roger Martin du Gard is, dat deze auteur zich zoo afdoende uit zijne boeken heeft uitgeschakeld, dat deze metamorphose op geen enkele bladzijde, in geen enkele phrase mogelijk schijnt. Een vergelijking tusschen de twee opdrachten van Jean Barois en Les Thibault, en de twee duizend paginas dezer groote romans is in dit opzicht kenmerkend. De dedicaties zijn van een mensch die men beluisteren kan. De Roger Martin du Gard der romans echter is een toestel, dat buitengewone boeken produceert, tot welke hij in geen andere dan mechanische verhouding staat. Of dit voortkomt uit zijne natuur of uit eene discipline, het is in de hoogste mate merkwaardig.

* * *

Het gebeurt dat wij discussies voeren over den roman

als kunst-genre, zijne wetten, zijn inhoud, zijn vorm, zijn draagkracht, zijn mogelijkheden, en ook op dit terrein raakt men zelden tot overeenstemming. Er zijn epische romans, historische romans, lyrische romans, didactische romans, geromanceerde mémoires, geromanceerde biografieën, of autobiografieën, psychologische romans, ideeën-romans, avonturenromans, romans à thèse, sociale romans, proletarische, kleinburgerlijke, burgerlijke, mondaine èn aristocratische romans, cosmopolitische romans; er zijn romans waar het zwaartepunt ligt in de beschrijving, romans die geconcentreerd zijn om den dialoog, romans die hun prestige zoeken in het décor, romans die gespecialiseerd werden in de analyse, in den humor, in het fantastische, er zijn realistische, naturalistische, symbolistische, classicistische, neo-classicistische, romantische, subjectivistische en objectivistische romans; er zijn er zeker nog andere. Ik kan mij indenken, dat de beroeps-romancier geneigd is eene individualiseering te wenschen van al deze soorten, en verlangt dat elk harer wordt opgevoerd tot de hoogste efficiency. Zoo zijn er tienduizend soorten van rozen, duizend soorten van grassen, drie honderd duizend soorten van insecten, zoo fabriceert de werkman der General Motors levenslang zijn bout, of geeft aan zijne draaibank levenslang de krukas hare laatste toets. Ik neem aan dat dit goed en verdienstelijk is. Wanneer een auteur over bijzondere talenten beschikt, gelijk Balzac of Zola, kan hij zich beurtelings specialiseeren in verschillende der opgenoemde onderscheidingen. Ik neem aan dat ook dit goed en verdienstelijk is. Maar het zou extravagant zijn om van een onpartijdigen waarnemer te eischen, dat hij zich exclusief uitspreekt voor een dier varieteiten, waarvan elk minstens één meesterstuk telt. Ik zie slechts een enkele omstandigheid, waarin zulke voorkeur dwingend wordt: Wanneer een auteur, de beperkingen moede over welke de concurrenten onderling nutteloos harrewarren, een onverschrokken greep doet naar de synthese, alle specificaties samenvat tot een geheel waar de meesten in haar essens vertegenwoordigd zijn, en den waren roman, den eenigen roman schept. Ik verklaar mij in dit geval voor de synthese. Wanneer men mij bewijsgronden vroeg, zou ik *Les Thibault* aandragen van Roger Martin du Gard, den

eersten absoluten roman, waarbij alle oordeelen moeten keeren tot eenstemmigheid.

Laat ik trachten deze synthese toe te lichten. Men kan niet zeggen dat Roger Martin du Gard zijne personen creëert, men kan evenmin beweren dat zij groeien uit observaties. Het is zeer waarschijnlijk dat de auteur der Thibault's werkt met een reusachtig kaartensysteem, omdat geen enkel geheugen de menigte zijner handelende figuren en hare compleetheid bevatten kan, doch dit kaartsysteem is niet belangrijker dan het merk van de inkt waarmee hij schrijft. Ik verbeeld mij, dat hij zijne voorstudies ophoopt als een oud meester voor wien één kant van één realiteit oneindigvoudig was en steeds perfectibel. Deze voorstudies betreffen alle denkbare onderdeelen van zijn sujet, zoowel psychologische als physiologische, en de eene immer gecombineerd aan de andere. Ik beeld mij in, dat Roger Martin du Gard's voornaamste arbeid begint met de schifting en eliminatie. Alle beschrijvingen worden gereduceerd tot het uiterste, maar ook tot het wezenlijkste, dat steeds het opmerkelijkste, het typeerendste blijkt. Elk detail van een huis, van een straat, van een tuin, wordt niet alleen gekozen in zijne verhouding tot dat huis, die straat of dien tuin, doch even zorgvuldig gedefinieerd in zijn betrekking tot den gemoedsstaat van den persoon of de personen welke daar circuleeren, in de meest geschikte evenredigheid tot de kleur en het tempo van het verhaal. De beschrijving wordt op de meest rigoureuze wijze gestileerd in de tonaliteit, in het rythme van een gegeven moment uit den roman. Elk ornament, dat niet in een zekere relatie kan gebracht worden tot de personen of tot de situatie, wordt onverbiddelijk afgewezen. Niets stamt dus uit de rechtstreeksche observatie van den auteur, alles wordt genoteerd langs indirecten weg. De menschen en gebeurtenissen verwerven door dit procédé een onmiddellijkheid, welke men zonder verder adjectief leven zou willen noemen of werkelijkheid, wanneer deze begrippen niet misvormd waren door de egocentrische methoden van voorgangers. Ik omschrijf dus: leven en werkelijkheid zonder gewilde belichting, zonder commentaren, zonder conclusies, zonder strekking, zonder moraal, zonder analyse, zonder vooringenomenheden, zonder

opzettelijkheid, het leven waaruit geen andere waarheid geabstraheerd wordt dan dat leven-zelf. Dit leven is niet de tranche de vie van Zola of Balzac, die zich in het centrum plaatsten van de Comédie humaine of van de Rougon-Macquart en afwisselend een aantal dramatische feiten samenpakten rondom een personnage hunner keuze om dit bestaan geïsoleerd te ontwikkelen van het geheel. Het tiental hoofdpersonen van *Les Thibault* groeien gezamelijk en parallel tot de auteur de eindstreep zal plaatsen; geen enkel dezer menschen evolueert een oogenblik zonder dat men in hun vibraties de aantrekking voelt der anderen; in hun wentelingen die door de gelijktijdigheid iets planetarisch' verkrijgen, en uit deze eigenschap een natuurlijke grootheid putten, worden de tallooze bij-figuren meegetrokken, komen en verdwijnen op de maat der attractie, welke in het middelpunt der energieën gedetermineerd wordt door den autoritairen en autocratischen vader. Het is deze oude Thibault die de beweging stuwt tot in hare verste golving met de regelmatigheid van oorzaak en gevolg, en wanneer de oude dwingeland sterft moet alle actie en reactie werktuigelijk staken en terugwijken in rust, wijl de bron der ingezette kracht uitvloeit.

Het is bijna ondefinieerbaar uit welke middelen deze kracht opwelt. Alle voorvallen welke tragisch, of verschrikkelijk, of interessant heeten, en waarvan wij elken dag een belachelijke hoeveelheid absorbeeren in de kranten, zijn uit den roman van Roger Martin du Gard geweerd. Wij beginnen en eindigen onze dagen met de kennisneming van een reeks doodslagen, diefstallen, branden, rampen, hongersnooden, epidemieën, typhons, aardbevingen, oorlogen, verwoestingen en wij doorloopen dezen dagelijkschen inferno, zooals wij onverschillig gaan door eene menigte waarvan ieder zijn drama draagt. Het is even dwaas zich daarover te bekommeren als om zich rekenschap te geven van het cataclysme dat men aanricht onder infusoriën, door het koken van een ketel water of het oplossen van een greintje chloor. Wegens onze voortdurende gemeenzaamheid met de onheilen uit alle hoeken der aarde verloren de schokkendste gebeurtenissen haar inhoud. Deze ongevoeligheid heeft iets monsterachtigs doch blijft niet onvruchtbaar. Zij gaf onze tijdgenooten achter een masker van

optimisme eene sombere wijsheid en herstelde de overwaarde van den innerlijken mensch. Wij leerden opnieuw begrijpen dat de meeste lotgevallen, welke ons lichaam kunnen treffen, beschikt worden met een grilligheid die schommelt tusschen onverstand en stupiditeit; dat elke interventie of non-interventie van de laagste of hoogste, van bekende of onbekende machten een onvergeeflijke domheid en willekeur aankleven. Het materieele feit is verachtelijk, elke werkzaamheid, waarvan de resultante een materieel feit is, wordt in deze verachtelijkheid opgenomen en gedisqualificeerd. Wij verhouden ons tegenover elken vorm van materialisme, elken vorm van mechanische oorzakelijkheid als Prometheus tegenover zijne goden (‘Ich kenne nichts Aermeres - Unter der Sonn', als euch, Götter!’) en wanneer de wetenschappen onze goden gedurende den loop der laatste eeuw op funeste wijze vermenigvuldigden, wanneer wij ze ondergaan, wij ondergaan ze niet meer zonder misprijzing en redden onze vrijheid. Het eenige belang, de eenige beteekenis, welke een feit nog hebben kan, ligt in zijne reflexie door onzen geest, of in de participatie van onzen geest.

Wie wenscht mag uit deze bevindingen de veroordeeling lezen van alle realisme en naturalisme. Inderdaad: de hoogste stijging welke bij mijn weten het realisme en naturalisme vermochten te bereiken werd verkregen door André Thérive, wiens laatste boek *Sans Ame*, de afwezigheid, de onmogelijkheid van den Geest demonstreert als een doodsche klaagzang en dat ondanks zijne stelling een meesterwerk zou zijn, zoo het niet uit elken regel een onverdragelijke wanhoop ademde. Het is echter geen uitweg te betoogen dat wij leven te midden van onaanvaardbare dingen en zelf een onaanvaardbaar ding zijn. Als het zinloos is om de feiten te accepteeren, het is even absurd om ze te verwerpen. Hen te critiseeren, te ironiseeren, te karikaturiseeren, te spiritualiseeren is een compromis dat even weinig bevredigt wijl het elke seconde gedesavoueerd wordt. Het ‘sentiment de l'univers’, dat ieder noodig heeft om eenigszins confortabel te leven, gelijk Jules Romains zegt in *Le Dieu des Corps* is subtieler regelbaar. Na alle feiten geanalyseerd te hebben, bestond voor den Antonius van Flaubert de zwaarste verzoeking in de drift om ondergedompeld

te worden in het orgasme der natura naturans, de altijd scheppende schepping, om te penetreeren in het atoom, om materie te worden. Ware op dat moment niet de zon verschenen, en op de zonneschijf het gelaat van Christus als deus ex machina, hadde Flaubert vijftig jaren later geleefd, hij zou een verderen stap gewaagd hebben: niet zich te assimileeren met het atoom, doch zich te assimileeren met de kracht welke het atoom drijft; niet om blindelings en willoos in het orgasme te verdrinken, doch om achter de werveling zijn bewegend princiep te doorvorschen en uit dat princiep een nieuwe bewustheid te winnen. Want wij zien de wereld eiken dag arbeiden gelijk zij deed in haar versten oorsprong. Elken dag zien wij de cel, die nog een chemisch verschijnsel zou kunnen zijn, organisme worden, en het kleine donderbeestje dat men gevangen zet met een inktstreep, dat over weinige minuten van franjevleugelige tot de chemie zal terugkeeren, draagt in de harmonie van zijn bouw alle herkenningsteekenen van berekend en bewerktuigd te zijn volgens denkwetten, welke den mensch behooren. Op het moment dat dit organisme zich creëerde was er identiteit tusschen de intelligentie die aan dit stofdeeltje zelfstandige beweging gaf en de hersens die het over honderden eeuwen zouden waarnemen. Of de aarde een denkapparaat voortbracht geschikt om op te meten wat redelijk en onredelijk, schoon en leelijk, bizar en wonderbaar, mislukt en geslaagd was onder het geschapene, geschikt om een groot gedeelte van het scheppingsproces over te doen en te controleeren, geschikt om door te dringen tot de grenzen van het zichtbare en het onzichtbare, geschikt om die grenzen naar welbehagen te verleggen, geschikt voor het eindige en het oneindige, geschikt voor begrippen als Geest en God, - of dat de mensch zijn hersenen geleidelijk conformeerde naar het aanwezige, het is onloochenbaar dat, al kregen wij aan een werkelijke scheppingsdaad nog geen deel, wij alle identische eigenschappen hebben met het scheppend beginsel (vermeerderd zelfs met critischen zin), dat wij in de onmiddellijke nabijheid leven van de bewegende kracht.

Wij gebruiken zoo dikwijls de uitdrukking ‘van binnen uit’ of ‘hart der dingen’ dat het bijna noodzakelijk is te herinneren tot waar zij voeren, vooral daar het hart en binnenste

hun physiologischen en anatomischen klank in den loop der jaren verzwaarden. De taal onzer voorvaders blijkt een duizelingwekkende mengeling van esoterische en exoterische verstandhouding tot de objecten zoodra wij den etymologischen zin eenigermate benaderen, en de inwendige richting der woorden werd bedolven onder het alluvium van latere tijdperken. Ik geloof dat de fascinatie van alle goede schrijvers ontstijgt uit het bewuste of onbewuste verband dat zij hielden met de religieuse bedoeling (waarom kunnen wij religieus niet meer zien in zijn afstamming van religare, her-binden?) van den term. En ook deze parenthese is geen evasie uit ons onderwerp. Wanneer Roger Martin du Gard alle eigenaardigheid mist van frappante situaties en nochtans ten hoogste boeit, wanneer hij zonder twijfel met voorbedachten rade deze eigenaardigheid afwijst, speuren wij naar de motiveering. Wanneer wij de vloeiing zijner verhalen geconcentreerd zien in de zuivere beweging en haar onweerstaanbaar merken zonder dat zij zich wendt tot eenig punt van aankomst, willen wij eersten aanvang kennen. Wanneer de auteur een Fransch schrijft, dat, zonder persoonlijk te zijn, meer is dan onberispelijk, eenvoudig, klaar, elastisch, incisief, maar dat zich in altijd stroomende verscheidenheid om de personen en dingen voegt als hun natuurlijk signalement; meer nog: dat onophoudelijk het innerlijkste wezen gedachtig blijft; en nòg meer: dat ons, na zulk een aantal van roman-technische problemen gezocht, gesteld en overwonnen te hebben, weet te doen hunkeren op zijn rythme, bladzijde na bladzijde, met niets dan psychische gegevens; wanneer de auteur, zonder dat wij één oogenblik aan den auteur denken, noch verlangen te denken, in een taal die zeer vertaalbaar is, in een taal, die zelf alle individualiteit moest afleggen, een reeks werken schrijft tegenover welke, als tegenover het leven zelf, alle waardeeringen wegvallen, die ononderbroken leven wekken, leven in zijn diepsten vorm, - dit vraagt niet enkel bewondering, het vraagt, zoo mogelijk, verklaring en begrip.

* * *

Ik schrik er voor terug om *Les Thibault* te reduceeren tot een schema, want het zou kunnen teleurstellen; ik zal pogen

de zes tot heden verschenen deelen à titre documentaire samen te vatten in hun plattegrond.

De roman ontvouwt de historie van twee Parijsche families met al haar vertakkingen van personeel, relaties in kerk en maatschappij, etc; zij zijn zoodanig geregeld, dat de auteur het grootst mogelijk aantal toestanden, beroepen, miheus bestrijkt. De eene, de Thibaults, is katholiek en van onbuigzame, violente complexie. De andere, de Fontanin's, is hugenootsch en sociabel. Het hoofd der Thibaults, socioloog, legioen van eer, ondervoorzitter van een zedelijken bond van puéricultuur, oprichter van een model-verbeteringsgesticht, penningmeester van verscheiden goede werken, candidaat voor het Institut, is een rechtschapen, scrupuleus tyran, die een huis onbewoonbaar maakt. Zijn eerste zoon, Antoine, is dokter en heeft de passie een geniaal dokter te zijn; zijn tweede zoon, Jacques, wiens geboorte de moeder het leven kostte, een opstandige, die door den mephitischen invloed van den vader tot uitersten gedreven wordt van afkeer en revolte, groeit eenzelvig op, naast zijn veel ouderen broer, een bigotte gouvernante en zijn stiefzusje Gisèle. Het gezin der Fontanin's bestaat uit den vader, Jérôme, een homme à femmes en amoralist met een charmante inconscientie; Mme de Fontanin, ongetroebelde, vertrouwende ziel, mixtuur van rationalisme en intuïtiviteit, sterke, beminnende vrouw die zeven maal zeventig maal vergeeft; haar kinderen Daniel, instinctieve, vatbare knaap, en Jenny, nerveus en gesloten, die zij vrij en speelsch heeft opgevoed. Later voegt zich bij hen Nicole, impulsief maar onvoorzichtig kind van Noémie, een van Jérôme's vriendinnen.

De twee families komen in aanraking door Jacquesen Daniel, die hetzelfde gymnasium bezoeken, en met het lyrische hart van jongens een vlammende vriendschap voor elkaar opvatten. Zij correspondeeren in een grijs schrift *(Le Cahier gris)* dat door den surveillant ontdekt wordt. De amoureuze heftigheid der kinderen, hun naieve, onbeschaamde exaltatie wordt averechts geinterpreteerd als perversiteit, en terwijl de geestelijke leiders de familie in kennis brengen van de noodzakelijke sancties, nemen Jacques en Daniel de vlucht naar Marseille, zich losscheurend van menschen die hun geheim nooit zouden begrijpen en profaneerden. Waar de oude Thi-

bault in zijn beslommeringen omringd is door zeer genuanceerde abbés, vindt Mme de Fontanin te midden harer wederwaardigheden steun bij den christian scientist James Gregory. Als Daniel verdwijnt toeft Jérôme bij een zijner maîtresses. In de sensitieve Jenny openbaart zich door den schok een sluimerende meningitis. Zij is door de geneesheeren opgegeven. Roger Martin du Gard laat Gregory een miraculeuze genezing verrichten en weet de ziekenkamer zóó te laden met een christian-scientistisch fluïdum, met een modern-bijbelsche grootheid, dat alle scepsis, alle ongeloof overreed wordt. Aan zulk een scène, en in acht nemend dat Gregory een tikje caricaturaal getypeerd is, kan men de techniek schatten van een auteur. Terwijl Jenny herrijst van den dood slaapt Jacques onder een zeil, en Daniel, gepredestineerd, in den eersten geur der vrouw. Zij worden opgepakt door de politie en door Antoine teruggebracht in het ouderlijk huis. Daniel wordt ontvangen als de verloren zoon. Jacques zal vertrekken naar het modelverbeteringsgesticht.

Jacques behoort tot de typen die wegens eene onverklaarbare incompatibiliteit met hun milieu verbeten reageeren zoolang of zoodra zij gemeenschap hebben met dat milieu, doch welker organisme bij overplanting aanstonds zijn evenwicht hervat. Rimbaud, naar wien Jacques gemodeleerd kon zijn, was van deze soort. Hun diepste wezen haakt naar een zekere anonymiteit en zij fermenteeren bij elk rappèl naar hunne identiteit. Wanneer Antoine, wroegend over de hardvochtigheid van den ouden Thibault, en zich een campagne herinnerend welke de kranten voerden tegen diens strafkolonie, buiten kennis van zijn vader een onderzoek instelt naar de toestanden van *Le Pénitencier*, vindt hij Jacques in de getraliede kazerne geacclimatiseerd tot dien staat van renunciatie en instemming met alle hypocrisie, alle banaliteit, alle verdooving, welke onderdanen maakt. Jacques is tevreden. Maar Antoine, in wien de gewelddadigheid der Thibault's zich langzamerhand ordent naar een besef zijner persoonlijkheid, en in het algemeen tot een menschelijker conceptie van het individu, ziet in deze pedagogische resultaten slechts ondergang. Een wandeling door de valleien der Oise, waar Le Pénitencier ligt, valleien die van Gérard de Nerval tot Roger

Martin du Gard (en via Rimbaud) een ozonische behagelijkheid afzenden, dwingt het gemoed van Jacques tot heugenis en warmte. Antoine breekt zijn stilte in een hoofdstuk dat even meesterlijk is als Jenny's redding. Hij biecht en ontrafelt hem. In Antoine solideert de gedachte van zelfheid. De bevrijding van Jacques wordt argument tot verzet tegen den onvermurwbaren vader, verzet dat pas slagen zal door tusschenkomst van abbé Vicard. Antoine installeert zich in een garçonnière, waar hij gaat samenwonen met Jacques, die zijne studies weder opneemt. Terwijl hij zich ontplooit naar het verjongde leven, waarvan de nieuwe druk zich onmerkbaar opzamelt, slinken de laatste smetten van Le Pénitencier weg in zijn verhouding met de sentimenteele, sensueele en lichte Lisbeth, die fijt aan den vinger heeft. Zijn intransigentie idealiseert dezen liefdeswaan. Als hij ondanks het verbod van den ouden Thibault de Fontanin's spreekt, waar Gregory de echtscheiding heeft afgewend en zijn wonderlijk leven vertelde, zal hij den luchthartigen Daniel vervreemd vinden, die tracht te dartelen met Nicole, en Jenny aanzien met bittere, onwennige oogen. Wanneer Lisbeth, die ook Antoine remde in haar armen, moet terug reizen naar haar Elzas, kan voor allen La belle Saison beginnen.

La belle Saison (twee deelen) bestaat voor den ouden Thibault in de consideratie en het welslagen dat zijn bestaan bekroont en dat hem veroorlooft zijn familie-naam te reviseeren. Voor Antoine in de eerste ontmoeting met zijn genie tijdens de operatie van het pleegkind van Thibault's secretaris, dat overreden wordt, en waarbij het gebroken dijbeen een slagader snijdt. De dramatische spanning dezer operatie, de aanwezigheid van den geest achter de chirurgicale daad, de tastbaarheid der inspiratie, is onvergelijkelijk en onovertrefbaar geboekstaafd. Naast zijn genie ontmoet Antoine tegelijkertijd Rachel. Alles wat den dichter uitdrukbaar was in éénen melodieusen regel:

> Corps féminin qui tant es tendre

(Villon) het verlangen, de vreugde, de lust, de adoratie, de schrijning, de spijt, het wee en de ingeboren smart, wordt in deze verbintenis gecumuleerd. Ook Rachel en de fantastische

uitloopers van haar bestemming zullen gerekend worden tot de exceptionneele litteratuur. Voor Mme de Fontanin bestaat La belle Saison in een meer en meer gelouterd stoïcijnsch optimisme. Voor Jérôme in een poging tot inkeer als Noémie sterft te Amsterdam, als hij Rinette, de simpele en verrukkelijke Rinette, kan loskoopen uit een bordeel. Voor Daniel in de revelatie van André Gide's Nourritures terrestres, waarvan hij het ‘totalisme’, het anarchistisch individualisme toepast in boîtes de nuit en verkoopbare schilderkunst. Voor Nicole in haar huwelijk met een dokter. Voor Jacques, Gisèle en Jenny in vergeefsche en onvervulbare toenaderingen, die allen wonden, doch die onuitwischbaar zullen blijven wegens den glimlach van Eros, de zwijgende maan en den laten zomer. Het eindigt echter met een ommekeer: de tweede verdwijning van Jacques.

Hier naderen wij het zenith der banen; hier overschouwen wij het leven, ‘herrlich zu sehen, schrecklich zu sein’ volgens Schopenhauers formule. Roger Martin du Gard zal het samengaren in een dag doktherspractijk van Antoine, *La Consultation:* twee straatjongens in de fanatieke activiteit hunner jeugdige kracht, de eeuwige kracht; de oude Thibault die achteruitgaat en beeft voor het sterven; het consult der collega's, in hun straling van Apollijnsche maar begrensde vermogens, bij het doodzieke kind van Nicole; het mechanische schorre krijten van het lichaampje dat verloren is en lijdt, dat een onlogisch maar onbewingbaar gevoel evenwel verbiedt te dooden; het jonge en exquise meisje, naakt met een schoentje in de hand, wier ruggegraat in gips zal moeten; het idiote jongetje en de confessie van den vader; de beau Rumelles, politicus, die voor 't eerst de schim oproept van den Oorlog, waarmee het boek waarschijnlijk zal sluiten, en die verluchting komt vragen vóór hij als regeeringspersoon een koningin gaat ontvangen; de dienstbode met het gezwel in den buik dat de organen zal wurgen. En te midden dezer onverbiddelijkheden de roman welke stoorloos doorgaat: Gisèle die koppige nasporingen doet naar Jacques omdat zij eenmaal purperen rozen met zwarten kern gezonden kreeg; Antoine, die Gisèle zou willen beminnen; Antoine zelf die naast den stervenden vader door het beeld van Jacques geobsedeerd wordt.

Wanneer wij Les Thibault graphisch zouden willen resumeeren als het segment van een cirkel dan ligt *La Sorellina* in de dalende lijn. Ook dit deel echter is niet gericht naar de bevrediging zonder dat het vertragend mouvement nog nieuwe beweging meestuwt. Op den vooravond dat Jacques zich als leerling der Ecole Normale definitief zal inlijven, vroeg hij raad aan den populairsten der professoren, den académicien de Jalicourt. Studie, eruditie, commentaren, classificaties wegen op het intieme, centrale ik van Jacques met een walg welke alleen het instinct van zelfbehoud kan teweegbrengen; dat alles havent zijn eigenste neiging: romans te schrijven. En Jalicourt herdenkt voor Jacques dat ook hij in weifelende uren dezelfde vraag stelde aan Zola: de School - of wat? Zola lispelde: ‘er is maar één School: de journalistiek’. Jalicourt miskende den raad. Hij maakte boeken zooals men carrière maakt. Hij maakte boeken èn carrière. Beiden leegden hem, beiden hebben hem verstompt. De wijsheid uit zulken waan en zulke verbittering kruist de lessen van Les Nourritures terrestres:

> ‘Nathanaël, je t'enseignerai la ferveur....
> Une vie palpitante et déréglée....
> Une existence pathéthique, Nathanaël, plutôt que la tranquillité....
> J'ai porté hardiment ma main sur chaque chose....
> Il faut agir sans juger si l'action est bonne ou mauvaise. Aimer sans
> [s'inquiéter si c'est le bien ou le mal.’

Geëlectriseerd door Jalicourt's loochening van zijn gansche bestaan vlucht Jacques School, huis en land naar een leven dat hij onerkenbaar zal noemen, inavouable. Baatte het hem? Hij schreef in die warringen een novelle, ‘La Sorellina’, waarin hij het onverzoenbare dat hem scheidde van Gisèle en Jenny romanceerde. Hij stuurt de novelle, gepubliceerd door een Zwitsersch tijdschrift, aan Jalicourt die hem antwoordt aan zijn vroeger adres. De brief bereikt Antoine als de oude Thibault zich voorbereidt tot een stichtenden dood. Antoine leest La Sorellina, geschreven in den telegram-stijl van omstreeks 1914 (ik had er gaarne méér talent in bespeurd), vorscht zijn verblijfplaats uit, vindt Jacques te Lausanne, in een aardige kamer, met een ronkend houtvuur, in de nabijheid eener declasseerende vrouw, die eene variant is van

Lisbeth, in een kring van gewichtige jonge lieden, die samenzweerders kunnen zijn, en wanneer Antoine hem meeneemt naar Parijs zal hij dezelfde woorden zeggen, waarmee hij zich misleidde in de strafkolonie: ‘Ici, j'étais pleinement heureux.’

* * *

Hoewel nog twee deelen ontbreken aan den roman voor dat hij voltooid zal zijn, heb ik niet geaarzeld een categorische bewondering te uiten, want het lijkt mij onwaarschijnlijk dat een kunstenaar als Roger Martin du Gard niet aan alle verwachting zou beantwoorden. Ik geloof dat *Les Thibault* de kroniek zal vormen van het huidige Frankrijk, waarin de toekomst de meeste elementen van ‘tout ce qu'une civilisation charrie derrière elle, le bon, le mauvais, l'insoupçonné, l'ininventable’ het duurzaamst vereenigd, het levendst uitgebeeld zal hervinden. Meer dan in den cyclus van Marcel Proust, te gespecialiseerd in eene mondaine, snobistische, zelfkantige, nietsnuttige wereld, meer en beter dan in den cyclus van Romain Rolland, te moraliseerend, te descriptief, te slordig, te eenzijdig-muzikaal. Voor zoover men constateeren kan werden uit *Les Thibault* alle bestanddeelen, zoowel stilistische als ideologische, welke kiemen van veroudering in zich kunnen dragen, met overleg geëlimineerd. Er zijn weinig ideeën, waarvan men de substantie niet in luttele jaren uitput, en de stijl, om eene generatie te overleven, verdraagt slechts een minimum van particularisme. Elke ‘originaliteit’, welke niet tusschen de normale uitersten van temperatuur en ademhaling geconcipieerd wordt is onherstelbaar veroordeeld. Het zal zelden voorkomen dat men een auteur zijn eigen werk, en een werk van relatief hooge waarde als *Jean Barois*, ziet nekken. Deze roman, geschreven tusschen 1910 en 1913, speelt rondom de Dreyfus-zaak en het transformisme. Alles wat in dit boek de Dreyfus-zaak raakt, boeit en sleept mee alsof het gisteren voorviel, omdat de Affaire behoort tot de vehemente conscientie-stoornissen, gelijk de Kruistochten, de Hervorming, de Groote Oorlog, welke eeuwen natrillen in het geweten. Deze conscientie-stoornissen mogen gebaseerd zijn op een fetisch, in casu op iets ondefinieerbaars als Rechten Onrecht, op een der onbewijsbaarste, hersenschimmigste en subliemste

projecties van het denkapparaat, zij bezitten de magie om ons te heroïseeren. En Jean Barois (Dreyfusard) is geladen met deze vonken. Doch het transformisme, dat onze vaders begeesterd heeft, dat ontegenzeggelijk positievere waarden bevat dan een fetisch, bleek niet opgewassen tegen een anderen, veel ontzaglijkeren fetisch wiens naam onbekend is. Want wij staan op astronomische afstanden van de kalme, trotsche verzekerdheid der mannen van omstreeks 1895, die meenden dat zij met het transformisme den sleutel van het heelal hadden opgedolven. Of de aarde geschapen werd in zes dagen, in zes seconden, of in zes milliard eeuwen, dat verplaatst een cardinale vraag, doch beantwoordt haar niet. Een werktuig van cosmische proporties, dat in omgekeerde richting zou arbeiden als de fameuze worst-fabrieken der Amerikanen, een werktuig waar men als protoplasma zou binnentreden om het na ontelbare toebereidingen en transmigraties te verlaten, niet alleen als homo faber doch als homo sapiens, die de Pyramide van Cheops zal bouwen, en het Parthenon en de Kathedraal van Chartres, en de geheele grandiooze superstructuur welke deze dubbele mensch toevoegde aan het heelal, dit schijnt ons even mythologisch als onverschillig wat. In alle respect voor het transformisme dulden wij dus nauwlijks, dat Jean Barois wegens deze theorie in onmin leeft met zich zelf, met zijn vrouw, met zijn familie, met zijn kind; het komt ons zelfs onbegrijpelijk voor. Zoo betrekkelijk is nog de meesterlijkste psychologie (en in dit opzicht mag ook de oudere roman van Roger Martin du Gard ongeëvenaard heeten) dat wij haar aanvaarden, doch niet intiem vermogen te beleven buiten een zekere onveranderlijkheid, buiten een zekere toevalligheid harer roerselen. De herbekeering van den transformist Jean Barois tot het katholicisme, een zuiver physiologisch proces waaruit het virulentste anti-clericalisme wasemt dat mij bekend is, behoort tot dezelfde relatieve orde. Ondanks deze initieele fouten echter is *Jean Barois* een zóó eminent boek, dat men zich met verbazing afvraagt waarom het bijna onbekend bleef. Les Thibault hebben geen enkele der initieele fouten van Jean Barois en ik condenseer in deze laatste vergelijking al mijne bewondering voor Roger Martin du Gard, een der grootste auteurs.

MATTHIJS VERMEULEN.

Aanteekeningen en opmerkingen

Een Insluipsel.

Ons volk heeft meer gevoel voor titels dan voor vorm en traditie, hetgeen juist verkeerd om is. Men zou kunnen wijzen op het voorvoegsel Ir., dat een tiental jaren geleden de rij der Nederlandsche praedicaten plotseling met een is komen vermeerderen, en verwonderlijkerwijs spoedig van officieele zijde, door gebruik in de Staatscourant, is erkend en aanvaard, een eer, die het veel oudere Ds. nimmer ten deel viel. Toegegeven moet worden, dat de wet achterna het nieuwe praedicaat eenigermate heeft gerechtvaardigd, toen zij in 1921 dat van Mr., onze oude variant op den doctorstitel, aan een capitis deminutio onderwierp, door het aan een gewoon examen te verbinden. De wetgever gaf hiermee blijk, de beteekenis van den eeuwenouden doctorsgraad niet meer te verstaan. Van den Ir.-entitel kan men overigens ook toestemmen, dat hij praktisch is, en dat hij treffend de enorme beteekenis der techniek in onze samenleving accentueert. Met dat al opent hij de deur voor een reeks van soortgelijke diplomatitels, en stelt ons voor monstra als Prof. Jhr. Dr. Ir. N.... N...., c. i, b.i.

Ik laat evenwel den Ir. met rust, hij is mij te machtig, om mij te keeren tegen den Drs. - Doctorandus, als Latijn nauwelijks boven *Malade imaginaire*-gehalte, is een schoolterm, waarmee men gemakshalve dengene aanduidt, die van het eindbedrijf zijner studiën de helft met goed gevolg heeft gespeeld. Het woord behoorde tot de wanden der faculteitskamer beperkt te blijven. Een academische graad is het niet. Te Leiden heerscht nog de goede vorm, dat bij promoties de man aan de eenzame zijde der groene tafel wordt aangesproken als Mijnheer de Candidaat. Dit is zijn graad, tot hij dien straks

voor dien van Doctor verwisselt. Het is weliswaar al een oud gebruik, dat een geslaagde terstond van het doctoraal examen naar den drukker loopt, om zich kaartjes te bestellen met Q.... Q...., litt. docts. Als studentengewoonte begrijpelijk en verschoonbaar. Maar wie met zulk een kaartje in het buitenland komt, wordt daar onvermijdelijk aangezien en aangesproken voor een doctor of quasi-doctor. Hetgeen pijnlijk is, en ons in opspraak zou kunnen brengen als blagueurs. Sinds lang vindt men eveneens op naambordjes het Med. docts., Arts, een onderscheiding, die, al getuigde zij van een onbereikt doel, tot de herziening der studieprogramma's in 1921 eenigen zin had, thans niet meer.

Nu ziet men echter in den laatsten tijd de vertegenwoordigers van dezen academischen overgangsstaat in het openbaar met hun waardigheid gaan werken, in den vorm van Drs. of Dra. vóór den naam geplaatst. In de krant zal men lezen, dat Drs. X.... X.... is ondertrouwd met Dra. Y.... Y.... Het is groote malligheid. Waarom kunnen zij niet wachten, - met het voeren van een titel, bedoel ik -, tot zij dat expectantschap op wettelijke wijze hebben afgelegd? Maar zoo is de tijd: elk succesje moet geboekt, erkend, geadverteerd. In de toekomst twaalf-en-een-half jaar's jubileum als doctorandus.

Ik weet wel, er zijn velen, wien harde maatschappelijke noodzaak het bereiken van den eindpaal voor altijd heeft belet. Maar niet dezen zijn het, die met den basterdtitel pronken. Dat zijn zij, die haasten.

Ach jonge landgenooten, spaart ons de Drs.sen en de Dra.'s. Beteugelt uw titelzucht, wij hebben derzelve genoeg.

Tendens. De uitgang -ens komt in het Nederlandsch voor in de woorden *lens*, *grens*, *trens*, *pens* en *flens*, misschien nog enkele meer, bij kollewijners bovendien in *mens* en *wens*. In gevallen, waarin het Duitsche *Tendenz* beter voldoet dan *strekking*, en *Reminiscenz* beter dan *herinnering* gebruike men *tendentie* en *reminiscentie*, de Nederlandsche vormen, die eraan beantwoorden, gelijk *intelligentie* aan *Intelligenz*. Voldoen ook deze niet, dan schrijve men duidelijk ‘tendenz’ en ‘reminiscenz’, met zware aanhalingsteekens. Wie *tendens* en *reminis*-

cens zegt en schrijft, geeft daarmee blijk, noch Nederlandsch, noch Latijn, noch Duitsch te kennen. Er is geen reden, waarom hij niet een *correspondens* zou voeren met *Zijne Excellens*, (in de *residens*) ten einde een *audiens* aan te vragen. Toch is er een woord, waarin een soortgelijke *s* reeds lang burgerrecht heeft gekregen, namelijk in *cadans*. Het geval is een weinig anders: de tweede *a* toont aan, dat het uit den Franschen vorm *cadence* is overgenomen. De vorm *cadans* komt blijkens het Woordenboek der Nederlandsche Taal reeds in de 17de eeuw voor. De muziek kent daarnaast ook den Duitschen vorm *kadenz*.

Op grond van *cadans* kan dus iemand zeggen: zie je wel, al zulke vormen krijgen tenslotte burgerrecht, en ik blijf lekker *tendens* zeggen en schrijven. Maar ik blijf hem erom verachten.

J.H.

Bibliographie.

Egyptische Verhalen uit het oud-egyptisch vertaald door dr. A. de Buck. - Uitgeverij C.A. Mees. Santpoort. 1928.

Is dit boekje niet een beetje overtollig? Die zelfde verhalen waren door Maspero in het fransch, door Flinders Petrie - zeer vrij - in het engelsch, door Wiedemann in het duitsch vertaald. Ten slotte had Günther Roeder ze in 1927 nog eens zeer nauwgezet in het duitsch vertaald en toegelicht. Moesten zij nu ook nog eens - en minder volledig - in het hollandsch verschijnen? Misschien heeft de uitgever gedacht, dat die 'oudste' verhalen in een 'Oostersche Bibliotheek' niet mochten ontbreken - en misschien had hij daarin niet heelemaal ongelijk.

De vertaling zelf schijnt mij - zoover ik mij hierover een oordeel mag aanmatigen - goed. Hier en daar zelfs beter dan die van Roeder. In de aanvullingen, die nu eenmaal in vertalingen uit het egyptisch onontbeerlijk zijn, is Roeder scherpzinniger.

De inleiding en de mededeelingen over egyptische litteratuur, over schrijvers en over taal, schrift en schrijfbehoeften geven ook niet veel, wat niet bij Erman: 'Die Literatur der Ägypter' of in Erman Ranke: 'Ägypten und ägyptisches Leben im Altertum' te vinden is. Alweer is er een verontschuldiging bij de hand: er is over die dingen niet zoo heel veel nieuws te vertellen. In ieder geval zou het echter goed geweest zijn, wanneer dr. de Buck de belangstellende lezers, die hierover nog iets meer wilden weten, op een paar boeken had gewezen, waar zij zoo iets vinden kunnen; een kleine bibliographie van een regel of tien zou hier voldoende geweest zijn.

Vervolgens hadden wij graag, hetzij in de inleiding, hetzij in noten, nog meer verklaringen gevonden van wat voor den niet deskundigen lezer onbegrijpelijk is. Zoo wordt, om maar een enkel voorbeeld te noemen, in de 'Wonderverhalen aan het hof van Cheops' van een 'reciteerpriester' gesproken. Het is zoowel in verband met het verhaal als op zich zelf noodig, hier mede te deelen, dat 'de man met de rol' een priester is, die bij offers en heilige handelingen de spreuken leest, de man dus, die, om het eenigszins egyptisch uit te drukken, aan de dingen 'leven' geven kan, door hun 'naam' te noemen - iets wat juist in de eerste hoofdstukken van dit verhaal telkens geschiedt.

En zou er dan niet nog het een en ander te vertellen geweest zijn over de compositie van de egyptische prozaverhalen? Mij dunkt, daarover hebben de Egyptologen tot nu toe hardnekkig gezwegen, en toch zou daar een heeleboel over te zeggen zijn.

Laten wij, om ook hier een enkel voorbeeld te geven, maar bij hetzelfde verhaal blijven. Maspero noemde het ‘Le roi Khoufoui et les magiciens’, en dat is, hoewel ook niet geheel juist, toch misschien nog beter dan ‘Wonderverhalen aan het hof van Cheops’.

De geschiedenis in haar geheel behelst het bekende gegeven, hoe aan een koning of een voornaam heer wordt voorspeld, dat een kind, dat zoo juist geboren is, hem van den troon zal stooten, of - wat in een ietwat andere gedaante blijkbaar hetzelfde beteekent - met zijn dochter (soms zijn zoon) zal trouwen; de bedreigde poogt nu op alle manieren dit kind uit den weg te ruimen - het ontsnapt telkens, en ten slotte komt de voorspelling uit. Wij hebben sporen van dit gegeven in het Mozes-verhaal, bij Herodes, bij Cyrus enz Vergis ik mij niet, dan is het, wat den vorm betreft, oorspronkelijk ‘legende’. In den nieuweren tijd vinden wij het in twee gemakkelijk te onderscheiden vormen: ten eerste heeft het zich verdicht tot een ‘griekschen roman’, ten tweede is het overgegaan in een zoogenaamd ‘sprookje’. Den roman zelf bezitten wij niet, maar het schijnt mij dat het gedicht ‘Dit de l'empereur Constant’ er nog vrij dicht bij staat. Het zoogenaamde sprookje is wijd en zijd verbreid, wij noemen het naar zijn titel bij Grimm ‘Der Teufel mit den drei goldenen Haaren’ of nog liever met A. Aarne: ‘De rijke man en zijn schoonzoon’. Wij kunnen er nog bijvoegen, dat het gegeven neiging vertoont zich met historische vorsten etc. te verbinden (Sargon, Cyrus, Keizer Konstantijn(?) Keizer Hendrik III etc.).

In het egyptische verhaal wordt aan Koning Cheops voorspeld, dat drie kinderen, die juist op dien tijd geboren worden, niet hem, maar zijn nakomelingen van den troon zullen stooten en het ontbrekende stuk behelsde, zooals reeds Maspero vermoedde, hoe Cheops te vergeefs poogde de onnoozelen te vernielen en hoe de voorspelling uit kwam. De namen van die drie kinderen zijn namen van Pharaonen, die later geregeerd hebben.

Het komt er voor ons nu echter niet op aan, dit gegeven - waarover zeer veel geschreven is - nader te onderzoeken, maar wel om te zien, hoe omstreeks 1700 v. Chr. met onvergelijkelijke kunstvaardigheid dit gegeven tot een prozaverhaal is opgebouwd.

Het is ingedeeld in wat men ‘boeken’ kan noemen; de boeken zijn in hoofdstukken, de hoofdstukken weer in onderafdeelingen ingedeeld.

Wij bevinden ons aan het hof van Cheops, en de zonen van den koning vertellen, om hun vader te vermaken, wonderverhalen. En wel zoo, dat die verhalen als het ware telkens dichter bij komen. Eerst vertellen de prinsen Dedefre en Chephren van het verleden, van vroege voorgangers: Zezer (die vertelling is verloren) en Nebka (de geschiedenis van den krokodil). Dan komt prins Bawefre en vertelt een wonder, dat onder den onmiddellijken voorganger van Cheops, onder zijn vader Snefroe, geschied is (de geschiedenis van de roeipartij). Daarmee is het eerste hoofdstuk uit. De afdeelingen van dit hoofdstuk zijn daardoor van elkaar gescheiden, dat de luisterende koning na ieder verhaal een offer laat brengen aan de schim van zijn voorganger en aan die van den ‘man met de rol’ die het wonder volbracht heeft.

Nu staat prins Herdedef op. ‘Dit alles,’ zegt hij, ‘waren wonderen uit het verleden, en in het verleden kan men waarheid niet van leugen onderscheiden, maar ik kan u een man vertoonen, die zelf nog wonderen kan doen.’ Nu laat de koning den wonderdoener halen - en daarmee zijn wij in eens in het tegenwoordige, en zien wij het wonder voor onze oogen ge-

beuren. In het gesprek tusschen Cheops en den toovenaar, dat nu volgt - en waarin zeer moeilijk te vertalen dingen voorkomen - hooren wij voor het eerst van de kinderen, die weldra zullen geboren worden, en zien wij den schrik van den koning. Het eigenlijke verhaal en het wonder van de toekomst beginnen hier. De wonderdoener wordt beloond; zijn rol is (voorloopig?) uitgespeeld. Het hoofdstuk eindigt weer met een gave ditmaal aan den levenden toovenaar. Een aardig trekje: waar de schimmen duizend brooden, honderd kruiken bier, een rund en twee klompen wierook kregen, daar krijgt de levende duizend brooden, honderd kruiken bier, een rund en.... honderd bos groente (uien).

Ons gegeven dwingt tot verdubbeling der localiteit: waar wij aan den eenen kant den bedreigden koning zien, moeten wij daartegenover de kinderen kunnen gadeslaan. Met iets wat ik in de artistieke syntaxis een zeer duidelijken inchoatiefzin zou willen noemen, begint het eerste hoofdstuk van het tweede boek. Wij zijn nu ten huize van de vrouw die in barensnood ligt. Alweer zijn de onderafdeelingen duidelijk te onderscheiden. Het wonder wordt steeds grooter: de goden zelf....

Maar ik behoef de geschiedenis niet nog eens te vertellen - te meer daar zij in dit boek tot onzen spijt afbreekt. Mogen wij er een ‘wordt vervolgd’ onder zetten? Wie weet? - er is in Egypte al heel wat gevonden wat reddeloos verloren scheen.

Wat ik wil zeggen is, dat ik het niet met dr. de Buck eens ben, wanneer hij dit verhaal voor een kadervertelling houdt, in den zin van den ‘Decamerone’ of ‘1001 Nacht’, en beweert: ‘ten slotte houdt alleen een gemeenschappelijke lijst de zelfstandige verhalen bijéen.’ - Hij zou die vergissing niet hebben begaan, wanneer hij de compositie nauwkeuriger bestudeerd had - hij zou dan hebben gezien, dat wij hier allerminst ‘zelfstandige’ verhalen voor ons hebben, maar dat zij juist in hun samenhang de ‘voortloopende’ inleiding vormen tot het eigenlijke wonderverhaal, dat de kern van het geheel vormt. En zijn lezers zouden een grooter genot hebben gehad, wanneer hij er hen op had gewezen, dat de oude Egyptenaren hun prozavertellingen niet minder nauwkeurig en regelmatig construeerden en proportioneerden dan hun tempels, hun skulptuur en hun kunstnijverheid. Nog fraaier zou het geworden zijn, wanneer hij het Cheops-verhaal ten slotte had vergeleken met ‘Sinoehe’, dat zoo heel anders maar op zich zelf niet minder geraffineerd is opgebouwd.

A.J.

W.G. van der Tak. Bento de Spinoza. Zijn leven en gedachten over de wereld, den mensch en den staat. 's-Gravenhage, Martinus Nijhoff. 1928.

De Nederlandsche Spinoza-litteratuur, die niet zeer omvangrijk blijkt, zoo wij de buitenlandsche, bijzonderlijk de Duitsche, naast haar leggen, is door den Heer van der Tak met zijn genoemd boekje op zeer gelukkige wijze vermeerderd. Dat zij niet al te omvangrijk blijkt is niet slechts haar nadeel, want nu ontbreekt de rubriek der tendentieuse litteratuur, die in het buitenland tot grooten omvang gekomen is, en de bedoeling heeft den denker voor zekeren kring, bizonderlijk voor modern-Joodschen kring, tot geestelijk patroon te verwerven, wat slechts met goedkeuring der

Spinozakenners zou kunnen geschieden, en waarvoor dus schriftelijke bewijspogingen onmisbaar zijn. Het streven van den Heer van der Tak gaat in

juist de tegenovergestelde richting: Spinoza niet aan eenigen kring te verbinden, maar als zelfstandige figuur te laten zien, bij wien wel een ieder zijn licht kan opsteken, maar die niet onder het speciale lamplicht van een of andere richting of kring kan begrepen worden.

Het eerste hoofdstuk van het boekje, 69 bladzijden, is gewijd aan Spinoza's leven en persoonlijkheid, waarbij ook uitvoerige aandacht besteed wordt aan zijn afkomst uit de Spaansche Joden. Veel onderzoek dienaangaande is in den laatsten tijd ingesteld, en wie de uitkomsten daarvan wil te weten komen, kan bij v.d. Tak zich gemakkelijk op de hoogte stellen. Het beeld van Spinoza's persoon en leven is zeker nooit zoo volledig en overzichtelijk geteekend als in dit eerste hoofdstuk geschiedt, waarbij de lezer aanstonds beseft hoe groote kennis van zaken in deze zorgvuldige studie verborgen ligt.

Het tweede hoofdstuk bespreekt Spinoza's filosofische methode, de volgende drie het wijsgeerig stelsel; het zesde hoofdstuk geeft een algemeene karakteristiek en een geschiedenis van het Spinozisme na Spinoza, terwijl een aanhangsel eenige vertaalde stukken bevat. Vier afbeeldingen zijn in het boekje opgenomen.

Er bestaat onderscheid tusschen Spinozisme en de leer van Spinoza. Het Spinozisme is een wijsgeerige denkwijze, die de uitspraken van Spinoza's Ethica tot een samenvattende wereldbeschouwing verwerkt. De leer van Spinoza is de som der leerstellingen, in Spinoza's geschriften, bizonderlijk in de Ethica, vervat. Deze twee zijn niet hetzelfde, en het onderscheid is grooter dan bij eenig ander wijsgeer bestaat, doordat Spinoza op den ongelukkigen inval gekomen is de voordrachtswijze der Euklidische meetkunde ook voor de wijsbegeerte te volgen, terwijl Cartesius in zijn Discours sur la méthode, den zooveel beteren vorm van het wijsgeerig betoog had gekozen. Deze voordrachtswijze heeft ten gevolge dat telkenmale de draagkracht van Spinoza's wijsgeerige begrippen verborgen blijft, doordat hun breedere uitwerking ontbreekt, en hun inhoud in een zoo kort mogelijke formule moest worden saamgeperst. Wie de Ethica opslaat ziet een naast elkaar van korte uitspraken en niet een verband van gedachten, en hij merkt op, dat het door Spinoza geformuleerd verband het schijnverband is der syllogistische verbandstellingen in de demonstraties; een schijnverband, omdat daarin niet het verband des geheels wordt uitgedrukt, maar slechts de onderlinge logische samenhang der bizondere stellingen.

Deze methode van wijsgeerige voordracht is niet in overeenstemming met de methode van Spinoza's wijsgeerige gedachten, want deze heeft hij niet opgebouwd naar analogie van de Euklidische meetkunde, maar uit de idee der al-éénheid; en daarom is een der parelen van de wijsgeerige wereldlitteratuur, Spinoza's Ethica, in ander opzicht een zoo onvolledig en moeilijk te begrijpen boek geworden - dat zooveel beter had kunnen geschreven zijn. Maar nu wil dan ook het Spinozisme den opbouw der gedachten tot één wezenlijk samenhangend geheel bewerkstelligen, en daarvoor moet het de perken van Spinoza's uitdrukkelijke gegeven uitspraken overschrijden. Centrale denkbeelden (zooals van Deus non quatenus infinitus, en van het beginsel der negatio, waardoor de substantie zich in modi uitdrukt, en van het wezen des attribuuts en van het verband tusschen het substantie-begrip en dat van den amor quo Deus se ipsum amat) zijn in de Ethica genoemd zonder in het geheelsverband der gedachte te zijn verantwoord. Dientengevolge vraagt de Ethica om ten volle doordacht te worden een rekonstructie, die evenzeer vrij is in haar opbouw als

gebonden aan de uitspraken van den wijsgeer. Daarin zou blijken, dat er veel grooter verwantschap is tusschen Spinoza en Kant en tusschen Spinoza en Hegel dan menigeen geneigd is aan te nemen.

Maar dit 'grooter Spinozisme' lijdt het onvermijdelijk gevaar van zijn subjektiviteit, en zoo moet steeds weer de aandacht bepaald worden bij de leer van Spinoza, de som der leeringen, zooals zij in de Ethica voorkomen, afgezien van de pogingen om daaruit een samenvattend geheelsbegrip te konstrueeren. M.a.w. wij moeten den *historischen* Spinoza voor oogen houden. Hiertoe is nu van der Tak's boekje een voortreffelijke gids.

Om den historischen Spinoza te verstaan is eerst noodig zich in te denken in de gedachtensfeer der zeventiende eeuw, die als achtergrond het beeld van den wijsgeer naar voren brengt. De godsdienstige begrippen van dien tijd hebben voor moderne hersenen alle aannemelijkheid verloren, en het kost moeite om met begrippen als 'bovennatuurlijke openbaring', 'prophetie', 'het onderzoek der heilige Schrift' als met geestelijke waarden om te gaan. Toch is voor een historisch Spinozabeeld zulks niet overbodig. v.d. Tak is genoeg historicus en ouderwetsch Nederlander om het zeventiende eeuwsche gewaad te kunnen aantrekken en Spinoza's vrijheid tegenover den geopenbaarden godsdienst te kunnen verdedigen, als ware heden nog het oude verzet te duchten. Maar hij is ook genoeg modern mensch en filosoof om in het begripsgebouw van de Ethica gids te zijn, zoodat de lezer, die reeds met het Spinozisme niet onbekend is, in zijn werk een toelichting vindt die hem zeer van dienst kan zijn. De objektiviteit der toelichting, de poging om in de uitbeelding van Spinoza's gedachten historisch getrouw te zijn, is wat aan dit boek zijn waarde geeft.

Er schijnt bij dezen Spinoza-kenner eenige animositeit te bestaan tegenover Kant. Het zou mij niet verwonderen, want ook bij Dr. W. Meyer, den Stichter der Vereeniging het Spinozahuis, waarvan de Heer v.d. Tak de werkzame secretaris is, bestond zij. Zeker is Kant's methode een andere dan die van Spinoza. Maar zoo wij ons te binnen brengen dat de wijsgeerige denkwijs, die naar Hegel heet, niet mogelijk ware zonder Kant en Spinoza beiden als voorgangers, blijkt toch dat beide denkers aan eenzelfden bouw gewerkt hebben, en dat een moderne wijsbegeerte bij beiden ter school kan gaan. De Heer van der Tak heeft echter gelijk zoo hij deze mogelijkheid in zijn boek niet stelt, zich houdend aan zijn taak om een begrip te geven van Spinoza's leer zooals deze zich als historisch feit heeft voorgedaan, en wij kunnen hem dankbaar zijn voor zijn werk.

Dr. J.D. Bierens de Haan.

Aerdenhout.

Het licht achter den heuvel.

XI.

Baltus had zich zooveel voorgesteld van Willem's eindexamen. Het was nu voorbij en geslaagd, maar aan feest en vertoon viel niet te denken. Dat ongelukkig en dwaas geval van Theo had alles in de war gebracht. Die mocht zich gelukkig achten dat hij niet afrekenen moest met het gerecht; dat had hij nog wel te danken aan Vital. De arme jongen had heel de schuld op zijn schouders geladen. 't Was nu toch gebeurd en 't zou hem geen zier hebben gebaat zoo Theo achter slot en grendel werd gezet. Theo had er bij gehuild als een kind. Hij had met zijn vuist op zijn voorhoofd gebonkt en geduiveld tegen die vervloekte meid. De doctor had gelukkig alle hoop niet opgegeven; maar in elk geval zou 't een ziekte zijn van langen duur.

Baltus was nu over de eerste ontroering heen; en zijn hart zwol open toen hij dien Zondag naast Willem naar de hoogmis stapte.

- Hier hebt ge den advocaat, riep hij trotsch, in het voorbijgaan, tot een paar boeren die te praten stonden langs den weg.

De mannen mompelden iets van proficiat en keken Baltus en Willem achterna met bewonderende oogen. Daar was ook reden toe. Een veearts blijft tenslotte maar een boer, beweerde Baltus, een doctor op den buiten is een slaaf die dag en nacht op de been moet zijn; maar een advocaat is een heer; die hoeft zijn handen niet vuil te maken aan het werk. En bovendien, een advocaat heeft twintig kansen in zijn leven, die kan rechter worden en bankbestuurder, die kan volksver-

tegenwoordiger worden en gouverneur en minister, een advocaat is in alle handen goed.

Klara stond achter het gordijn te kijken toen de twee mannen voorbijstapten. Tot aan de kerktrappen konden haar glanzende blikken hen volgen. Ze had wel kunnen schreien, maar ze wist niet waarvoor. Haar hart was gespannen van geluk en zorg tegelijk. Ze keek naar Vital die voor het andere raam te gluren zat naar de kerkgangers en haar gemoed kwam vol. Als moeder nu maar goed bleef, maar ze had zich herhaaldelijk weer duizelig gevoeld, en ze deed zoo onrustig in de laatste dagen. Klara voelde opeens zulk een ernst en een rijpheid over haar leven gekomen. Het leed en de zorg kan een mensch tien jaar ouder maken op één dag.

Toen Willem na de hoogmis met zijn vader binnenstapte stond Klara voor de eerste maal een beetje bevreemd tegenover hem. Toen ze wat te praten zaten ging dat echter over; maar lang kon Willem niet blijven, want hij verwachtte kameraden die met hem hun doctorstitel hadden verworven. Baltus was al weg. Die stond nu voor een stoute taak en er bleef niet veel tijd over vóór de verkiezing. Dat hoefde ook niet. Beter een korte pijn, dan een lange, lachte hij. Het was nu duidelijk dat er geen tegenhouden meer aan was. Alles stond klaar voor den strijd en ze wisten wie als kandidaat op de lijst zou komen. Wel waren er twee, drie boeren die mopperden omdat ze er niet bij waren. Maar 't was niet mogelijk het naar ieders zin te maken; en ballast kunnen we missen, zei Baltus.

Vóór de lijsten werden ingedragen beproefde meneer pastoor nog een laatste poging. Hij het Baltus roepen en Baltus wist waarvoor. Een oogenblik vroeg hij zich af: doe ik het of doe ik het niet? Maar hij ging toch; meneer pastoor mocht wel meenen dat hij niet vooruitkomen dierf voor zijn gedacht. Dat onderhoud met den geestelijke was maar zuur-zoet. Dacht Baltus misschien dat andere stuurlui het schip beter sturen zouden, vroeg meneer pastoor hem. Dacht ik het niet, antwoordde Baltus, ik zou 't spel niet beginnen. En wat later was er een pijnlijk moment, toen Baltus ongeduldig vroeg waarom meneer pastoor niet stond aan den kant van zijn boeren, zooals zijn collega's van Stampershoek en Weveg-

hem, en nog andere pastoors in de streek. Toen was het onderhoud gauw afgeloopen. De geestelijke keek Baltus aan over zijn bril, en zei kortaf dat hij best wist wat hij doen en laten moest in zijn parochie. Daarop ging Baltus heen, maar nog dienzelfden avond riep hij zijn mannen bijeen en de openlijke strijd begon. Toen de lijsten werden neergelegd hadden ze toch nog een verrassing. De bakker en Nardus van de Stampershoeve hadden zich tenslotte laten overhalen om op de lijst te komen van den burgemeester. Die kregen natuurlijk voor belooning meer land in huur of de belofte van een schepenschap. Doch Baltus spotte: het zal hun allemaal niet baten. Willem kon niet veel helpen in den strijd; hij had het te druk met bezoeken en 't inrichten van zijn kantoor. Maar dat gaf niets. Dat krijgen wij hier wel klaar, zei Baltus met zekerheid.

De herfst was gekomen. De nachten werden koud en het had al een paar malen gevrozen, maar de dagen bleven glanzend en warm. Over de wegen zwierden witte draden in de zon en de hagen hingen vol wonder kantwerk van spinnewebben. De boeren waren nu druk aan het ploegen en eggen en zaaien. De stemmen der menschen klonken helder en ver over de kale velden en de paarden proestten schuim in vlokken van den zwaren arbeid in de zon. Zoolang het mooi blijft moet een boer alle krachten bijzetten, want einde Oktober is niemand zeker van den dag die volgt. En als het slechte weder invalt kan het weken duren. Ze wilden er bovendien mee gedaan maken vóór de groote Zondag kwam. Baltus keek nog eens over den kouter en berekende of het gaan zou. Het moest gaan; want de volgende week viel er aan werken niet te denken. Als het meeviel tenminste, en dat zou meevallen. Daarop ging Baltus verder. De boeren en knechten bleven staan en staakten hun arbeid toen ze hem zagen aankomen. Ziet dat ge overmorgen op post zijt, riep hij triomfant en zijn woord klonk reeds als een bevel. Ze knikten; ze zouden er zijn. Daar zat een jacht in Baltus die hij nauwelijks bedwingen kon. Hij was te been vanaf den morgen tot den avond, en den volgenden morgen herbegon hij weer. Het liep te prachtig om te rusten en te verademen. Hij vond de mannen langs de baan en op het veld, maar de vrouwen ging hij opzoeken

in huis of in den stal. De spanning groeide en toen het zaterdag werd was er geen houden meer aan. De vrouwen stonden voor de deur te praten tot ze roken dat de aardappelen aanbrandden en de mannen waren niet meer aan den arbeid te houden. Ze keken het veld rond en de straat op of er niet een bode kwam aangerend uit het dorp. Maar 's avonds werd het een geweldig vertoon. Op de vier heuvelen stonden de boeren en de arbeiders bijeengeschaard in de spokerige donkerte. Ze droegen vlegels en rieken of ze 't koolzaad dorschen gingen. Ze hadden de laatste vermaningen gehoord en wachtten ongeduldig op het signaal van den opmarsch. Dan scheurde opeens door de nachtelijke stilte, ergens achter de Kruishoeve het kort en hard geschetter van een clairon. En van de vier heuvelen tegelijk, van het Heike en den Molenheuvel, van den Kluitberg en den Eikenheuvel daalden de dreigende stoeten onder leiding van Baltus' kandidaten naar de dorpskom. De vrouwen stonden voor hun deur en de herbergiers begonnen al de pinten vol te tappen. Toen de stoeten langs de vier wegen tegelijk de dorpsplaats opstapten steeg er een hard en verward geroep en gejuich op, waartusschen enkele scherpe fluitgillen verloren liepen. Wanneer Baltus zijn mannen vóór zich had, stak hij bevelend de hand uit in de richting van de Burcht en de stoet trok op; Baltus vooraan.

- De optocht van de Israëlieten naar Jericho, lachte een der onderwijzers. Zoo gingen ze. Toen ze merkten dat op het kasteel haastig de lichten werden uitgedraaid, ging er een hoonend gelach op uit honderden kelen. Driemaal slingerde de stoet rondom het Burchtgoed. Het was een verward gezang en geroep van stemmen en heesch geschetter van koper. En boven de drommende hoofden zwierden fantastisch brandende lantaarnen aan rieken en stokken.

Toen ze weer op de dorpsplaats aanlandden riep er iemand boven de hoofden uit: een rondedans! Handen grepen in handen en de wilde dans begon. Baltus stond in het midden van den kring en zwaaide almaar met zijn armen dat het prachtig was, en dat hij dankte voor zooveel genegenheid en eer.

- En morgen, riep hij, zien we elkaar terug en vieren onzen triomf.

Zoo gebeurde het.

In den grond behaalde de lijst van jonkheer Leonce toch nog meer stemmen dan Baltus had verwacht. Ja, op zoo'n dorp zitten altijd van die geniepigaards die ge niet vertrouwen mocht. Maar wat gaf het hem. De burgemeester haalde er nauwelijks drie kandidaten door; al de rest waren mannen van Baltus. Toen de schoolmeester dat van de gemeentehuistrappen aflas steeg er uit de samengedrumde massa een storm op van juichende stemmen. Baltus wist niet waar hij 't had; hij voelde zich ineens door twintig armen tegelijk aangegrepen en omhoog getild en daar zat hij plots boven dat joelende golvende menschenmeer als op een boot. Daarop kwam Kardoentje voorbijgerend met een groote kachelpijp; hij klauterde als een kat zoo vlug het hek op van de Burcht en in een handomdraaien had hij de buis vastgebonden naast het adellijke schild.

Het duurde drie dagen voor de rust weer viel over het dorp. Maar vier weken nadien herbegon het opnieuw. Op den molenkouter werd het signaal gegeven met de donderbussen en daarop antwoordden de doffe knallen van de andere heuvelen. Zoo werd over het dorp en naar de vier gewesten de mare gezonden dat Baltus, de boer van de Kruishoeve, het burgemeesterschap in handen had gekregen.

Zooals Baltus toen werd ingehaald, werd geen burgemeester het, uren in het ronde. Acht dagen lang werd er aan vlaggen en versiering gewerkt, er werden vier triomfbogen opgericht en vòòr het gemeentehuis werd een verhoog opgetimmerd vanwaar Baltus een woord zeggen zou tot het volk. Er reden zes groote wagens in den stoet, - die van den oudstrijdersbond verbeeldde 't opblazen van een middeleeuwsch slot door soldaten van den IJzer; zelfs uit de omliggende dorpen hadden de boeren paarden gehaald om Baltus eer te doen. Zoo werd hij aan den tram afgewacht en rondgevoerd door het dorp. Hij zat in een open rijtuig, sterk, zelfbewust maar goed en hij groette, een beetje onhandig, met zijn hoogen hoed die geheel verstreuveld was. Voor het gemeentehuis stonden de schoolkinderen gereed met hun lied en de fanfaren zetten een nieuw stuk in. Toen kwamen de redevoeringen los; zeven waren er, schoon en roerend; alleen die van de

kerkfabriek was naar algemeen oordeel een beetje kort.

Toen Baltus dien avond zijn driekleurige sjerp loshaakte was hij tevreden over zijn dag. Dat was hier in de streek nooit gezien geweest. Alleen was 't jammer dat Willem al weg was toen de menschen geroepen hadden om een redevoering.

* * *

Maar Willem moest den volgenden morgen al vroeg in de stad zijn. Hij had een zaakje te pleiten dat nogal belangrijk was en hij wilde het doen zooals 't behoort. Dat vond Baltus goed. Een jong advocaat moet alle gelegenheid te baat nemen die hij grijpen kan, raadde hij aan. Zoo ging Willem met vaders wenschen en zegen. Maar hij had die dagen genoeg te doen met zich zelf. Het hinderde hem dat de kapelaan weer had gewaarschuwd. Waarom ook! Ze hoefden hem toch niet te houden voor een kleinen schooljongen; en waarom zou hij niet voor zijn idealen kunnen strijden en tegelijk wat zon brengen in het lichtlooze leven van een jonge vrouw. Ze hoefden toch niet dadelijk van liefde te praten, waar 't enkel vriendschap gold. De kapelaan had wel gezegd: Vóór ge de grenzen bemerkt die de liefde van de vriendschap scheiden zijt ge er al lang overheen.... Maar hier was het dan toch vriendschap; zoo wilde hij het en zoo zag Lucette zelf de verhouding. En bovendien had Willem doen opmerken: Lucette is ongelukkig; het is tenslotte een verwoest leven; zij heeft begrijpende hulp van ons noodig. Maar de kapelaan had daarop alleen geantwoord: medelijden is de gevaarlijkste vorm van de liefde, en, ontstemd, was hij daarop weggegaan.

Willem verlangde naar zijn kamer terug. Daar zat hij veilig en ver; daar kon hij in- en uitgaan zonder te worden afgespied of iemand rekenschap te geven. Den volgenden dag was Lucette er al. Uw eerste klante is hier, lachte ze. Ze keek rond; schoof de gordijnen netjes op zij, verplaatste de vazen op de schouw en verschikte nog een en ander. Toen ze wat later in de verkleurde canapé te praten zaten, wipte ze opeens op zijn schoot, keek hem doordringend aan en zei: Ge moet bedenken dat ik een vrouw ben en de dingen des levens anders zie dan gij.

Willem antwoordde alleen, verstild: Ge moogt me niet verder voeren dan ik gaan mag. Een menschenhart is zoo vreemd.

Het was de eerste maal dat Lucette over Klara gesproken had en zijn gemoed was onrustig en verward.

Toen Lucette dien avond thuis kwam vond ze een briefje van Albert Durenne. Een oogenblik aarzelde ze, dan las ze. Ach de wereld is wijd en het hart is een klemmend rad. Ze ging voor den spiegel staan, bekeek haar donkere haren, het zuiver ivoor van haar tanden, de slanke lijn van haar soepel lichaam.... maar ze wist niet wat ze wilde.

Enkele dagen nadien was Lucette er weer. Ze had eerst nog een paar boodschappen in de stad, maar ze wist waar ze hem vinden zou.

Ze kuierden de hoogte in, langs den Muntschouwburg, den Hofberg op. Daar bleven ze even staan en staarden naar de laagstad. Het geluid was nu versmolten tot een verward en onrustig geraas, en boven de donkere gevels en daken vlamden, verdoofden en vlamden weer op, de kleurige lichtreklamen als signalen door den nacht. 't Was of de wereld onder hen verliep in een jachtenden chaos, waar zij tweeën alleen bovenuit rezen; 't was of boven de warreling van geluid alleen het zuivere kloppen ging van hun hart. Lucette was opgewonden en zwijgzaam. Dan begon ze opeens weer over Klara. Maar Willem vroeg haar niet verder te gaan. Laten we alleen denken aan dit oogenblik....

Daarop wedervoer ze met een zacht verwijt: En waar moet mijn hart zich aan voeden wanneer dit oogenblik voor u weer voorbij is?

Willem wist niet wat hij zeggen zou. Maar hij moest weg. En opeens flitste het door zijn hoofd: Willen we naar het bosch?

Een tijdje nadien ving de donkerte van het woud hen op.

Toen Willem zich dien avond het neervallen op zijn bed, stiet hij zijn gezicht in het kussen, dat zijne armen omklemden en zuchtte en riep gesmoord: Lucy, Lucy!....

Dien avond sloeg zijn hart van het anker los.

* * *

De dagen die volgden waren eentonig en leeg. De vlagen waren begonnen en de lucht zat vol tempeest. Willem spoedde naar zijn kamer terug zoodra hij klaar was met zijn werk op het gerechtshof of bij zijn patroon. Soms zat hij met zijn hoofd tusschen zijn handen, stonden lang, maar hij kon niet tot klaarheid komen. De tweespalt kan een menschenhart heen en weer slingeren als een boot in den storm. Zoo zat hij weer te denken en te dubben.

Tegelijk met een briefje van Lucette had Willem een haastig kaartje ontvangen van Klara: ze had willen komen zien hoe hij ingesteld was; maar het kon niet, moeder had weer een aanval gehad, erger dan de eerste. Ze zat nu met al de zorg en den last van de hoeve op de schouders.

De avond was gevallen. De wind sloeg een hagelvlaag tegen de donkere ruiten en zoefde door den schoorsteen. Willem stond op en ging voor het venster staan. Beneden in de wemeling van het licht liepen de zwarte hoepeltjes der regenschermen; auto's toeterden voorbij en in de straat ernaast ging het harde en koppig kloppen van een trambel. Opeens keek hij verrast op, maar hij wist niet of hij duidelijk gehoord had. Er werd harder geklopt en meteen stak de huisbewaarster de deur open. Er is iemand voor u, zei ze; en zonder aan Willem te vragen of het mocht, riep ze naar beneden dat mevrouw kon boven komen.

Willem ging naar den schemerigen trap en boog over de leuning. Och, ontsnapte hem opeens, en dan, zacht en bedeesd: moeder.... kom binnen.

- Dag jongen, zei ze, en liet zich neerzakken op een stoel. Ze keek hem aan. Ze was vermoeid en ontroerd.

- In zoo'n weer, verwonderde Willem zich, ik wist heelemaal niet....

Ze glimlachte alleen weemoedig.

Willem vroeg dat ze haar mantel en hoed afleggen zou, maar ze mocht niet te lang blijven, ze kwam niet graag in den nacht thuis.

- Jongen, zei ze, mijn jongen, ik ben voor u gekomen.

Willem stond tegen de tafel geleund en liet zijn hand in moeders handen hangen.

- Vader weet niet dat ik hier ben, ging ze voort. Die komt

vandaag niet te huis. Maar gij vermoedt wel waarvoor ik gekomen ben.... Mijn jongen, zoo mag het niet voortgaan; zoo loopt het heelemaal verkeerd. Ik had gehoopt dat het uit zou zijn wanneer ge in Brussel zoudt wonen. Maar het is niet uit.

- Ge maakt u nutteloos bezorgd, weerde Willem af. Er gebeurt niets verkeerds.

- Misschien nu nog niet, antwoordde ze zonder op te kijken; misschien nu reeds.... In elk geval het loopt mis op den duur. En de menschen praten er al over...; als vader het eens weet en verbolgen raakt..., en ik weet niet wat zeggen als de onderpastoor er over begint. Hij sprak er nog over dezen morgen.... Toen kon ik niet langer meer wachten en ik ben gekomen.

- Er is niets gebeurd, wedervoer Willem opnieuw, heelemaal niets.

Willem stond nog steeds tegen de tafel geleund en luisterde verward naar zijn moeder. Zijn moederke..., dat was zijn steun en zijn sterkte geweest in den oorlog en ook zijn groote pijniging. Zijn moederke was oud en goed. Willem herinnerde zich niet van haar één tuchtigende straf ontvangen te hebben. Dat hoefde ook nooit. Wanneer vader boos was en straffen wilde, moest dat gaan met harde woorden en ruwe handen; maar wanneer moeder ontstemd de wenkbrauwen fronste was dat genoeg.

En daar zat zijn moederke nu voor hem. Geen bedreiging en geen misbaar; alleen het stille bedrukte woord van een ziel die beangstigd is en lijdt.

Willem had nu toch moeders mantel en hoed op zij gelegd. Zoo zag hij haar liefst, dat oud doorgroefd gezicht, met ietwat vleeschige lippen en donkere oogen. Hij liet zijn handen streelen over het gladde, grijze haar.

Dan begon moeder over Klara. Het meisje wist meer dan ze zei en dan hij zelf vermoedde. En ze had nu al zorg genoeg te dragen.... Ze hield van hem en hij zou ook weer van haar houden zooals vroeger, als hij die andere maar uit zijn gedachten wilde zetten....

Willem verzekerde daarop dat hij nog steeds van Klara hield. Ze was hartelijk en braaf en aanhankelijk. Maar hij

bad zijn moeder dat ze niet aandringen zou. Dat was iets waarover hij zelf en alleen tot klaarheid komen moest. Ik kan u dat niet uitleggen, zei hij verlamd in zijn verweer, ge begrijpt dat niet, moeder, ge begrijpt dat niet....

Willems gedachten en gevoelens joegen verward door elkaar. Hij had willen zeggen: ik weet de grenzen tot waar ik gaan mag, maar ik ben een jonge man die honger heeft naar iets dat ik niet noemen kan, daar is een dorst en een begeerte in mijn hart geboren die ik niet meer dooddrukken kan, daar zijn voor mijn oogen luiken opengegaan op een wereld die ik niet kende of vermoedde.

Hij keek zijn moeder aan, meelijdend en verteederd. Hij had haar willen iets goeds en troostends zeggen, maar hij kon die verhouding niet ineens afbreken als een ijdel kinderspel. Hij wou niet en hij kon het niet.

Ze zaten daarop een poos zonder spreken. Dan zei moeder weer: die andere moet ge uit uw gedachten zetten en vermijden, anders loopt het zeker verkeerd. Gij zijt altijd goddank een vrome jongen geweest en moet dat blijven. Ik bid er elken morgen en avond voor en gij moet dat ook doen.

Willem stond nog steeds gebogen over zijn moederke en zei verstrooid: ik zal het probeeren.

Weer vlaagde een hagelbui tegen de ruiten aan en de wind daverde over de daken. En het werd tijd om te gaan.

- Moeder, vroeg Willem, moet ge in zulk een weer naar huis?

- 't Is niets, antwoordde ze, de veldwachter gaat ook terug met dezen tram.

Willem bedacht zich een oogenblik: Ik ga mee, besloot hij.

Moeder vond het onnoodig. Ik weet den weg wel naar den tram, zei ze.

- Ik ga met u mee naar huis, wedervoer Willem. Ik laat u niet alleen gaan.

De oude vrouw keek hem verwonderd aan, dan bewogen: mijn lieve jongen, zei ze....

XII.

De Winter kwam, besloten en droevig. Willem had ervaren

dat zijn begin als advocaat niet was zooals hij 't zich gedroomd had. Toen de nieuwsgierige verrassing der eerste dagen voorbij was - 't bezoek bij de magistraten, de voorstelling aan oudere confraters - en hij de eerste malen zijn toga had aangetrokken en gepleit had, was de bekoeling gekomen. Nu beklom hij met tegenzin de trappen van het reusachtig grijze gebouw en 't was telkens of er een beklemming over hem viel en een kilte wanneer hij de holle ruimte binnentrad. De magistraten zag hij niet dan achter de groene massale eikentafels en de eerste omgang met de advocaten was niet prettig geweest. Vooral dat gevoel van hooghartigheid, van meesterschap, dat hij bij sommigen ontmoette, hinderde hem geweldig. Enkelen, natuurlijk, waren hem wel vriendelijk en genegen, maar ze deden doorgaans zoo druk en ieder liep gejaagd naar eigen werk.

En ook dit had hij reeds geleerd: zijn overtuiging niet met te veel ernst en vuur te verdedigen.... Want er was telkens een of ander ‘meester’ die er een grapje van maakte of hem met ironie bestookte. Daarop schoten de anderen in een lach of dikten het grapje nog wat aan, tot de bel weer rinkelde en het groepje uiteenstoof.

Bovendien had Willem nooit zoo heel veel gevoeld voor het recht op zichzelf. Het leek hem in den grond zoo onbelangrijk zich warm te pleiten over de interpretatie van een wettekst. In strafzaken hadt ge ten minste een mensch voor u, een mensch die streed voor zijn vrijheid en met den dwang van het gevang was bedreigd. Hier stond ge voor als een doctor die 't leven van zijn zieke wil veroveren op den dood. Daarom kwam hij telkens met een verlammende schuchterheid bij zijn patroon op het kantoor. Daar hadt ge den jurist, den man van het recht, den man van de wet; die kende zijn heele wetboek uit zijn hoofd; die zag het heele raderwerk; die zag de jachtriemen die de heele machine deden werken, de groote lijnen, de hoofdgedachten, die elk wetboek beheerschen.

Die kon zijn codex van burgerlijk recht openslaan en lezen zooals ge een roman leest. Zoo boeiend was dat, en vooral zoo klaar. De mannen die dat hadden uitgewerkt waren kapitale kerels.... De wetten die ze nu stemden in Kamer

en Senaat, stukken en brokken aaneengeflanst, lapwerk was het, dat niet vast in elkaar hing. 't Was al mooi als het één artikel niet radikaal het tegenovergestelde zei van het ander. Waarom lieten ze dat niet door een paar juristen in den vorm gieten, ineenwerken, ordenen en duidelijk formuleeren vóór de eindstemming. Zoo kon meester Delvaux te betoogen staan voor zijn stagiaires, de breede rug geleund tegen de bibliotheek en duim en middenvinger al maar door krullend in zijn grijzen baard. Dan glommen zijn oogen onder het gewelfde voorhoofd en 't was of er een glans straalde uit zijn kalen schedel.

Eene enkele maal hadden ze samen gesproken over politiek. Meester Delvaux begreep natuurlijk wel dat een jong advocaat zich daarmee een tijdje bemoeide. Dat kon geen kwaad; meetingen geven is een goed sport en uw naam komt in de bladen en op plakbrieven.... maar dat hoefde niet verder te gaan.

Toen Willem daarop geantwoord had dat ze in het parlement vooral geleerde krachten zooals hij noodig hadden, had mr. Delvaux afgeweerd met de hand: Wie in de politiek komt, betoogde de jurist, moet geld genoeg hebben om zijn kabinet prijs te geven. Zie maar rond u. Is er een onder de politieke mannen die zijn studie verzorgen kan. Hij wordt een slecht advocaat of een slecht politieker. En dat zult ge later nog beter ondervinden.

Zoo kwam Willem dan thuis en zijn kamer leek hem koud en ongezellig. Hij had aan moeder beloofd, een beetje onbedacht en verrast, Lucette zooveel mogelijk te mijden. Doch dat was niet zoo maar weg te rukken uit zijn denken. En bovendien: er begon een bittere twijfel in hem te worstelen. Ze had zoo vreemd gedaan bij dat laatste bezoek; had ze gehoord van moeders komst en merkte ze zijne aarzelende terughouding? Ze had nu al meer dan twee weken geen taal of teeken meer gegeven; hij wist niet waar ze zat en wat haar dreef. En op een dag werd het duidelijk in hem: ze is bezig me uit haar hart te zetten. Soms dacht hij: dat had ik vooruit kunnen weten. Wat wist hij van haar leven; wat wist hij van haar verleden? En toch ze had hem iets gegeven, dat hij nooit te voren gekend en genoten had. En voor dat rijk en diep

genot bleef hij haar innig dankbaar. Daarop zag hij weer de lijn van zijn leven, hij zag de toekomst die wachtte op zijn woord en daad. Maar hij bleef rondloopen, willoos en weemoedig, zonder te weten waarheen. Het was of er een ziekte in hem broeide.

Klara was twee, driemaal bij hem geweest toen ze in de stad moest zijn. Hij had zich moeite gegeven om zoo hartelijk mogelijk te zijn. Maar een paar Zondagen was hij niet naar huis gekomen. Hij had belet voorgewend, want hij was nog niet rustig genoeg om over dat alles heen te praten.

Het was ook geen vroolijk leven op de Vlierhoeve tegenwoordig. Het wou met Vital maar niet beteren. Er waren nu al drie verschillende doctors bijgekomen, maar het baatte niet. Hij sukkelde als een oud man met sleffende voeten en gebogen rug, steunend op zijn stok, het huis rond. Zijn wangen waren bleek en ingevallen. En het was roerend om te zien hoe Theo er door geslagen was en heele zondagnamiddagen bij den zieken jongen kon blijven zitten. Dan was er een medelijdende stilte over de huiskamer. Tegen de schouw, onveranderlijk op dezelfde plaats, zat de lamme boerin, volgend al wat er in huis verroerde en sprak. Aan tafel Theo en Vital; ze kaartten zoo samen, uren lang, tot het tijd werd voor Theo om naar huis te gaan. Klara zat er somtijds naast en volgde het spel. Soms zat ze te lezen in een boek als het huishoudelijk werk af was; maar af en toe gingen haar oogen van het boek naar de twee kaartspelende jongens en ze wist niet wat ze het meest bewonderen moest: het buitengewoon geduld waarmee Vital, gebroken in de volle kracht van zijn leven, zijn ongeluk verdroeg, of de roerende, broederlijke genegenheid waarmee Theo de dwaasheid van één oogenblik trachtte te doen vergeten.

- Ik heb vroeger nooit geweten dat er zooveel goedheid in stak, zei Klara toen Theo de deur uit was. Moeder knikte; maar toen ze daarna weer haren jongen bekeek, den oudsten en den sterksten vroeger van de vier, schudde ze 't hoofd en er kwamen tranen in haar diepe oogen.

Van Mina had de vrouw ook veel voldoening gehad sedert dat ongeval. Af en toe het ze wat brengen voor den jongen, en ze had al zoo vurig gebeden opdat hij eindelijk genezen

zou. Ook Baltus was geregeld komen hooren hoe 't nu ging, maar hij had het druk in de eerste tijden van zijn burgemeesterschap. Er was zooveel te beloopen en te beredderen. En te lezen ook. Dacht ge dat een burgemeester op zoo'n buitendorp niets weten of studeeren moet. Die moet heel wat wetten kennen en verordeningen. Moest hij niet weten wat hij als politiehoofd doen mocht en verbieden moest. Wanneer een boer bij u komt met een klacht over kwajongens die zijn slagboom hebben opengezet, uit treiterij gewoon, of over een jager die zonder toelating uw land afloopt en de klaver vertrapt of de blaren van de bieten sleurt, wat moet een burgemeester daarop zeggen en doen? Hoe ver reikt zijn macht en tusschenkomst? En met die nieuwe school.... die er komen zou, hoe moest dat worden aangepakt; bij wie moest hij daarvoor aanloopen? Ik zeg u, zoo'n buitenburgemeester moet zijn zaakje kennen zoowel als het hoofd van een groote stad. 't Verschil is alleen dat de dingen er in 't klein gebeuren. Maar 't mooiste van al, Willem kon hem daarbij hoegenaamd niet van dienst zijn. Toen vader hem naar een handboek vroeg, haalde Willem zijn schouders op en toen Baltus hem vroeg of een burgemeester op eigen gezag verbieden mocht te dansen in de herbergen, stond Willem daar weer met zijn mond vol tanden.

- Wat leeren ze dan op de universiteit? verwonderde zich Baltus, een beetje misprijzend voor wat ze ginder op de hoogeschool uitvoerden. Wat doen ze dan op de universiteit, indien ze die allereerste dingen niet leeren. Een dorp is toch een staat in 't klein, de kern zelf van den staat, de cel die met duizenden andere cellen dien bijenkorf vormen, die men de staat noemt.

En dat waren zaken die hij niet vragen kon aan zijn secretaris. Want zooveel menschenkennis had Baltus wel, dat de meester altijd den schijn hebben moet er meer van te weten dan zijn knecht en dat een burgemeester die om raad gaat bij zijn secretaris een verloren man is.

Baltus had die week een eerste verrassing voor meneer pastoor. De geestelijke had al jaren gevraagd dat ze 't dak van zijn pastorij zouden herstellen, en de zoldering voorzien en het heele huis weer eens opschilderen zouden. Meneer Leonce had telkens geantwoord dat het noodig was; maar

er was ongelukkig geen geld. Meneer pastoor moest dus nog een tijdje wachten en hij wachtte nog.

De geestelijke keek verwonderd op toen hij Baltus in de spreekkamer vond; maar toen hij 't goede nieuws hoorde dat de burgemeester bracht, kreeg zijn aangezicht opeens een glans. Hij het dadelijk een flesch bovenkomen en hij knipte een doosje van zijn fijnste sigaren open.

- Ik ben hier nooit zoo feestelijk ontvangen, dacht Baltus terwijl hij buiten stapte; en hij lachte inwendig.

Toen Willem dien zaterdagavond thuis kwam, zat zijn vader gebogen over 't plan voor het bouwen van den nieuwen vleugel aan de school.

- Is 't om te gelooven, zei Baltus opkijkend, dat we hier maar drie onderwijzers hebben voor al die leerlingen, en dat al die kinderen daar opgepakt zitten in dat oude gebouw. Zestig kinderen en meer voor één onderwijzer.... Kan daar iets goeds van komen? En dat heeft zoo jaren geduurd en daar was niets aan te veranderen.

- Ze hebben de menschen vroeger van boven af geregeerd en niet van onder uit, zei Willem.

Hij bekeek het plan. Het zag er wel praktisch uit en mooi bovendien, maar 't oude gebouw zou daarnaast nog ouder lijken.

- Ja, daar hebt ge gelijk in, zei Baltus. Als ge eens aan 't breken of aan 't herbouwen gaat, dan krijgt ge lust om den heelen boel maar af te slaan. Zie maar hier op de hoeve.... hoe oudbakken het huis er nu uitziet. Volgend jaar moet dat ook worden afgeslagen.

Willem hoorde zijn vader graag over zijn plannen en de politiek van het dorp. Dan zaagt ge wat een fijne geest er in dien man leefde, en welk een aangeboren gevoel voor het meesterschap. Hij had niet lang mogen studeeren, want ze hadden hem vroeg noodig gehad tehuis. Zijn vader was gestorven toen hijzelf pas veertien jaar was; en hij was de oudste van de zeven. Dan krijgt ge al spoedig een gevoel van verantwoordelijkheid over u en ge leert aanpakken waar anderen nog te treuzelen of te dubben staan. Dan leert ge uw eigen schouder onder den wagen steken wanneer hij verslijkt zit. Dan leert ge ook vroeg de menschen kennen, omdat

ge al gauw ervaart op hoe weinig ge vertrouwen kunt.

Dan dacht Willem: dien politieken aanleg heb ik van mijn vader. Theo was zoo niet: die aardde meer naar moeder. Maar Willem voelde nu die eerste drift, die op het einde van den oorlog en den eersten tijd erna, zoo sterk gewerkt had in hem, als verlamd en gebroken. Hij was nu zelf wel gaan inzien dat die verhouding tot Lucette toch eigenlijk maar een avontuur was. Wat was hij tenslotte? Een gelegenheid, misschien een tijdverdrijf of een experiment. Maar zijn verhouding tot Klara was hiermee niet zuiverder geworden. Hoe meer hij zich van Lucette voelde loskomen, hoe sterker en beklemmender hij den band voelde die hem met Klara verbond.... En dat gevoel van onbehaaglijkheid, begon zijn hart meer en meer te drukken.

Ik groei er uit, dacht hij dan bij zichzelf, ik voel dat ik er uit groei. Maar hij zei het niet en intusschen liet hij zijn leven en zijn dagen gaan zooals vroeger. Hij kwam nu weer elken Zondag bij Klara in den namiddag en nu had ze hem dringend gevraagd dat hij ook volgende week komen zou; want heeroom kwam over. Die had Willem weer eens graag gezien. Willem wist wat dat beduidde. Weer van die indringerige, al te duidelijke zinspelingen op het huwelijk: dat hij nu een onafhankelijke positie had verkregen.... en dat het wel eenzaam moest zijn voor een jong mensch zoo alleen in een groote stad.... enfin, wanneer ze hem noodig hadden om 't huwelijk in te zegenen, ze wisten hem wonen.... Nu, Willem hield niet van die al te doorzichtige aandringerigheid en hij was dien Zondag niet naar huis gekomen.

Met Kerstavond zaten ze weer samen. Maar het kerstfeest was niet zooals het jaar tevoren, met de diepere, aandoenlijke vroolijkheid nog erover van het wederzien na de jaren van scheiding.

Er was ook zooveel gebeurd intusschen. De oude moeder in den hoek was nu bovendien halfblind geworden; en daar zat Vital nog steeds, zieker dan ooit en met blauwachtige randen onder de oogen. En Theo daarbij, nee het ging niet. De vroolijkheid wou dien avond niet komen, al hadden de jongere broers van Klara al een liedje ingezet en al begon de drank het hart en de hoofden wat te verwarmen.

De jongens deden ook zoo ruw en ze spraken zoo hard en ze dronken hun glas uit met een gulzigheid die Willem vroeger al zoo onaangenaam getroffen had. En Klara zelf leek lang zoo frisch en jong niet meer als in den zomer. Misschien was ze wel vermoeid. Theo ging al vroeger naar huis, maar Willem bleef ook niet laat. Toen Klara hem buitenleidde bleven ze even staan in den donkeren koelen gang, en opeens sloeg ze hare armen om zijn hals en drukte zich tegen hem aan en zoende hem, hartstochtelijker dan ooit. Dan, met zijn hoofd vast in hare handen en haar warmen adem zoo tegen zijn mond, vroeg ze:

- Als 't nog eens kerstavond wordt, ben ik dan uw vrouwke, Willem, ben ik dan uw vrouwke?

- Ik denk het wel, antwoordde Willem - we zullen zien... Ik denk het wel.

Maar ze greep hem nog driftiger vast: ik en geen ander, Willem; waarom kunnen we niet vroeger trouwen? Wat we te kort hebben zal moeder bijsteken. Daarover hoeven we ons niet te bekommeren.

Maar Willem zei dat hij gaan moest. Hij had hoofdpijn en hij kon dat niet zoo ineens beslissen.... en als hij trouwde, wilde hij onafhankelijk zijn En opeens liet ze hem los; dag, zei ze en Willem ging de dorpsstraat neer. In de herbergen hoorde hij nog gezang en geroep van stemmen en gebonk van vuisten die de kaarten op de tafel sloegen. De nacht was koel en klaar. Hij hoorde zijn stappen op de harde kasseien en dan tegen de muren aan weergalmen. Daar stond het kasteelbosch tegen den blauwen vrieshemel onbewogen en verstard. Ginder ten einde de boogdreef zag hij de donkere poort met de oude kijkramen aan weerszijden.... Hij wist zelf niet hoe hij 't wegeltje was ingeslagen, in plaats van rechtdoor te gaan. De schaduw van de haag verdeelde den weg in twee, en de boomen lijnden erover en sneden de lichtzijde in kleine blokjes. Nu stond hij weer aan de achterzijde, waar de vijver lag en zag daarboven de heerlijke kamer, waar hij herhaaldelijk gezeten had in de warme bekoring van Lucette. De maan stond achter den geveltop nu, en het raam was doodsch en verlaten. Ook beneden was geen licht te bespeuren. Alles lag dicht en besloten. De vijver was toege-

vroren, glad en blinkend in het maanlicht. Hij bleef staan kijken en luisteren, gedachteloos. Alle geluid en leven leek verstorven.

Dan hoorde hij het op den toren elf uur slaan, hoog en helder door den nacht. Nog een uur, dat zette de Kerstdag in.... De heerlijke dag van het Christuskindje, dat vrede bracht over alle menschen van goeden wille.... En opeens hoorde hij een scherpe fijne schreeuw van een diertje in nood, daar ergens aan den vijver en meteen zag hij een donkere rat over het gladde ijs wippen. En er kwam meteen een wee gevoel over hem dat die hatelijke dieren zelfs in dezen nacht niet hun wreed instinkt vergaten, maar uitgingen op roof en moord en de vogeltjes verrasten in hun schuldeloozen slaap. Toen stapte hij verder.

XIII.

Willem bleef onbeslist en ongedurig. Wanneer Lucette dagen lang niets meer van zich liet hooren, liep hij lijk verloren, tot ze weer elkaar ontmoetten. Maar zoodra ze samen waren, brak de aarzeling weer zijn verlangen.

En einde Februari, op een valavond, kwam Lucette onverwacht bij hem aan. Ze ontknoopte haren mantel en ging in den zetel zitten.

- Ik vraag excuus, zei ze; het is slechts voor een oogenblik. Ik kom afscheid nemen.

Willem was verrast en ontroerd.

- Ik kom u storen in uw onvaste rust, ging ze voort. Ge hebt mijn bezoek niet verwacht en wellicht ook niet gewenscht.

Willem weerde af en verzekerde dat hij 't prettig vond. Hij wilde thee zetten maar ze had geen lust. Hij bood haar een sigaret aan, maar ze dankte ervoor. Dan pookte Willem de kachel wat aan en ging tegenover haar zitten.

- Ik kom afscheid nemen, herhaalde Lucette; doch Willem begreep niet.
- Ik vertrek naar het Zuiden, lichtte ze in.
- Zoo, zei Willem verrast. En even daarna: Gaat Dorry mee?

Neen, dat ging niet; Dorry was al een paar dagen bij haar

grootmoeder. De kleine vond het heerlijk en voor grootmoeder was het een heele afleiding.

- Waar gaat ge heen? vroeg Willem nog.

- Naar Cannes. Zoo doe ik u zelf een oplossing aan de hand; tijdelijk tenminste. Vermits ge niet meer dezelfde behoefte hebt aan onze vriendschap en verhouding is het beter dat ik ga.

Willem bad dat ze zoo niet spreken zou. Hij had al een zwaren strijd genoeg te strijden gehad, ze mocht zijn leven niet ondragelijker maken.

Maar Lucette lachte ironisch: hebt ge heusch zulke zware dagen gehad? En ze ging verder: Nooit zijt ge naar me toe gekomen zonder u ervan te overtuigen dat er een terugweg was. De banden die u verbinden met die andere hadt ge allang kunnen ontknoopen; maar ge hebt niet gewild of gedurfd. Ge hebt nooit den moed gehad den weg te volgen dien uw hart en uw begeerte u dreef.

- Ga zoo niet voort, smeekte Willem.

Maar ze ging voort: Eens hebt ge me gesproken van de gevleugelde liefde; dit wordt echter liefde op klompen. Ieder krijgt in het leven naar zijn keuze.

Willem had hare handen gegrepen, maar ze trok ze terug en stond recht. Ik moet gaan, zei ze. Doch ze bleef staan, en een wijl stonden ze zwijgend te staren in elkanders blikken.

- Neem me niet kwalijk, zei ze opeens, mild en warmer. Ik heb u niet willen beleedigen.... Maar ik kon u zoo niet opgeven voor de eerste de.... voor een andere, hervatte ze zich. Nu ga ik, ik zal u met rust laten voortaan. Zaterdag vertrek ik.... Dag!....

Maar hij hield haar handje in de zijne gekneld en keek haar aan, dicht en doordringend. Gaat ge zoo heen? vroeg hij. Haar gelaat rees naar het zijne op als een bloem en haar oogen glansden.

- Op uw verzoek dan, zei ze; en ze omklemden elkander in hartstochtelijke omhelzing.

Daarop rukte ze zich los uit Willem's armen. Laat me gaan, zei ze; ik weet den weg. Blijf hier.

- Schrijft ge me? bad Willem nog.

- Misschien, antwoordde ze en de straatdeur klapte dicht.

Nu Lucette weg was en haar moeder voor Dorry zorgde kon Mariette best gemist worden op het kasteel ter Beke.

- Laat ze intusschen bij mij komen, stelde meneer Leonce voor; mijn oud keukenmeubel vindt den last alleen te zwaar en bovendien ik verwacht nog al bezoek, de eerstvolgende weken.

Meneer André vond het goed en Mariette kwam. Twee dagen daarna was er al bezoek.

- Zullen we maar dadelijk gaan, vroeg baron van Voorst tot Voorst, toen het gezelschap een kopje koffie had geslurpt.

Toen ze een paar uur later terugkeerden, waren ze beslijkt tot aan de kuiten.

- Laten we alvast een glaasje drinken op de goede hoop, zei meneer Leonce.

Ze stootten aan. Toen baron van Voorst, baron van Tienhove, jonkheer van Ravelberg en meneer Dufour na 't avondeten wegreden, praatten hunne stemmen dik en luider en zeer opgewekt. Daarna bleef meneer Leonce nog even liggen in voldane rust, maar zijn gelaat gloeide. Van onder zijn borstelige wenkbrauwen volgde hij elk gebaar en elke beweging van Mariette, die de tafel afdiende.

- Wat worden de rokjes kort, dacht hij, met een heimelijke tevredenheid. En zijn oogen streelden die lieve ronde kuitjes boven de blinkende hakjes.

- Wordt ge 't hier gewend? vroeg hij belangstellend.

Jawel, ze vond het hier goed.

- Niet veel gezelschap in zoo'n boerennest....

Doch ze zei daarop niets; ze lachte alleen maar....

Meneer Leonce was opgestaan en bekeek het gouden ringetje dat aan haar vinger glansde. Hij had wel graag geweten van wie ze dat cadeautje gekregen had, maar Mariette zei alleen: Ja, 't is een mooi dingetje.

- Laat eens kijken van dichterbij, vroeg de jonkheer.

Zijn hoofd helde naar haar kopje toe en zijn arm boog om haar middel.

- Pas op, weerde Mariette af; Liza zou het kunnen zien. Maar meneer Leonce liet daarom niet los. Dacht ze dat Liza nooit wat anders en ergers gezien had! Maar Liza kon zwijgen, zwijgen lijk vermoord.

- Krijg ik een zoentje? bad hij, met de wang vooruit.

Doch Mariette trok haar hoofdje in haar schouder, toen ze zijn sterke knevel naar haar wangen voelde komen.

Toen de jonkheer zag dat ze zich wegboog, voelde hij opeens dat hij grijpen moest en hij greep haar nu met zijn twee stevige armen vast en zoende haar, zoende haar op oogen en voorhoofd en mond. Ziezoo! zei hij.

Mariette frutselde even voor den spiegel aan haar krulletjes, dan trippelde ze gewoontjes de kamer uit.

Daarop kon meneer Leonce nog eens overdenken al wat ze dien namiddag besproken en beslist hadden.

Toen baron van Tienhove de volgende week terugkeerde, was meneer Alfred er bij. Ik heb mezelf maar uitgenoodigd, zei hij.

Van Voorst tot Voorst was er al en ook meneer Dufour. Zoodra de landmeter aangekomen was trokken ze er weer op uit.

- De heeren zullen het zonder mij wel klaar krijgen, is 't niet? vroeg meneer Alfred.

- Ach die jeugd, zuchtte meneer Dufour. En ze gingen.

Ze deden dien namiddag weer een flink stuk werk af.

Zoo kwam het dat Baltus enkele dagen nadien vreemd te kijken stond van op den Molenkouter.

- Wat voeren ze ginder uit, vroeg hij, terwijl hij de klep van zijn muts als een scherm over zijne oogen trok.

De knecht die mest aan het onderploegen was, hield zijn span stil en keek.

Ze zagen twee mannen staan te graven op het Roggeveld. Die zaten al tot aan de knieën in den grond en meneer Leonce stond er bij te kijken.

- Misschien een nieuwe losbaan, veronderstelde Baptist. Maar Baltus was er niet zeker van.

Toen hij 's anderdaags weer zijn land kwam opgestapt zag hij dat er meer werklieden aan den arbeid waren. Hij kon ze niet goed meer onderscheiden, want ze zaten al tot aan de schouders in den put. Naast jonkheer Leonce bemerkte Baltus nog een kleine dikke meneer die groote gebaren maakte over het veld. Dat kon wel baron van Tienhove zijn.

Baltus had een vervelend voorgevoel en vertrok. Maar eenige

meter verder werd hij aangesproken door Jantje Verschueren die raad en hulp noodig had. Verbeeld u, hij had aanzegging gekregen om de haag van zijne huisweide achteruit te brengen. Had meneer Leonce wel dat recht? Die haag stond toch niet op zijn grond?

- Staat die heelemaal op de scheiding of waar? vroeg Baltus.

- Op de grens, zei Jantje.

- Dat mag niet, verklaarde Baltus. De wet zegt: op 50 centimeter van den aanpalenden eigendom.

- Maar ze staat al in vollen groei, protesteerde Jantje. Ze kunnen me toch niet dwingen zoo'n schoone haag uit te smijten?

Baltus vond het zeer vervelend; maar tegen de wet stond hij natuurlijk onmachtig; dat moest Jantje begrijpen.

Dat was nu al de derde, in een week, die zijn beklag kwam maken over plagerijen van meneer Leonce. De eene had verbod gekregen nog over zijn losbaan te komen en de andere moest de overhangende takken van een appelboom afhakken.

Indien meneer Leonce het zoo verstaat, dacht Baltus, dan zal ik hem ook eens laten voelen hoe ver mijn macht reikt. Vóór hij naar huis keerde ging hij nog even kijken of de boschweide heelemaal in orde was. Het gras begon te glanzen; over enkele dagen konden de koeien buiten komen.

In de hoevepoort kwam Baltus Mina tegen die nog eens kijken ging naar het Vlierenhof. Het scheen met Barbara niet goed te gaan. 't Zou op den duur een verlossing zijn voor haar indien ze ging. Voor Klara werd het een zware tijd. Die stond nu heel alleen voor het bestier van het huishouden. Natuurlijk dat draaide feitelijk al een heelen tijd op haar schouders, maar 't gaf nog een zeker gevoel van veiligheid te weten dat moeder daar in den hoek zat en ze haar even nog eens raad of een inlichting kon vragen al moest ze tenslotte toch zelf beslissen. Doch hoe lang zou dat nog duren? En 't was wellicht nog pijnlijker voor Vital. Zijn leven was nu niet meer in gevaar; hij kon nog best eenige jaren leven. Doch tenslotte bleef het een wrak. Klara kon soms aan 't snikken vallen als ze hem zitten zag. Zoo'n kerel als een boom, en zoo ineens gebroken en neergeslagen voor goed. Ze reden hem nu in

de zon, zoodra het tegen den middag warm genoeg was, als een lamme of een onnoozele. 't Minste dat hij hebben of doen moest, had hij hulp noodig. Alleen zijn hoofd was helder gebleven en zijn handen waren nog vrij. Wanneer ook die begeven gingen....

Willem stond er voor als een schooljongen zonder hulp of raad. Het kan op den duur voor een zieke ergerlijk worden, wanneer ge altijd hetzelfde hopelooze troostdeuntje moet hooren en de beterschap maar niet komen wil. Willem wist bovendien niet wat hij zeggen zou aan Klara. Hij draaide er rond en erachter als verloren. Ze had natuurlijk geen tijd meer om te rusten en te praten. De zieken verzorgen, het huishouden en de stallen, het was te veel voor haar. Het speet Willem dat hij vorige week zoo ongeduldig gekibbeld had. Maar het werd ook hinderlijk. Ze zat al vier weken met een boek van hem en ze had het nog niet uit. Willem begreep dat ze zich 's avonds moe voelde en zelfs des Zondags niet veel rust meer had, maar zoo kwam het in geen geval tot een goed einde. En ze liep ook zoo weinig verzorgd in de laatste maanden, zoo donker en ingeduffeld, met dien wollen borstdoek om. Hij had haast gewenscht, bij dat laatste bezoek, dat ze zich plots verweren en tegen hem uitvaren zou; ze had het niet gedaan, en nu had Willem den moed niet om haar iets onhartelijks te zeggen. Maar toen hij het dorp weer uitreed voelde hij zijn hart bevrijd. Het kon nu best twee, drie weken aanloopen vóór hij weer over kwam. Hij had genoeg te verrichten en bovendien hij moest over enkele dagen naar Parijs met belangrijke processtukken voor zijn patroon. Daar wilde hij gebruik van maken om de stad eens grondig te zien en te bestudeeren.

Willem deed of hij verdiept te lezen zat, om niet door andere reizigers te worden aangesproken. Maar zijne oogen bleven draaien over de bladzijde. Het trammetje schokte zoo wanhopig traag naar de stad toe, met al die nuttelooze halten aan elke kruisbaan. Hij had alreeds tehuis op zijn kamer willen zijn; want hij had het vreemde voorgevoel dat er een boodschap uit het Zuiden op hem wachtte. Een paar kaarten had hij reeds ontvangen van Lucette, vriendelijk wel, maar niet die warmte in ieder woord als vroeger.

Opeens dacht hij aan den kapelaan en vond het vervelend

dat hunne verhouding in den laatsten tijd zooveel koeler was geworden. Ze waren als twee broers tegenover elkaar geweest, maar sedert het najaar was hunne vertrouwelijkheid niet meer zoo onbevangen. Het had den kapelaan natuurlijk geen genoegen gedaan dat hij zoo zelden nog verscheen op zijn studiekring en zelfs het voorzitterschap van den bond der oudstrijders aan een ander wilde overdragen. Willem kon dat natuurlijk moeilijk aan den kapelaan uitleggen, maar hij had genoeg te doen met zichzelf.

Toen hij naar zijn kamer klom was hij heelemaal niet verrast op den trap een brief te vinden van Lucette. Ziet ge wel, dacht hij. Dat was de innigste brief die hij ooit van haar ontvangen had. Geen spoor van herinnering aan hetgeen tusschen hen gezegd was geworden vóór de heenreis.... Alleen die warme, streelende toon.... Het was ginder zoo heerlijk in het Zuiden; een zegen van zon en licht. Een droom van lente en schoonheid, schreef ze. Kom.... Kom.

Meende ze dat werkelijk? Verlangde ze heusch dat hij komen zou? Waarom ga ik dan niet? schoot de vraag door zijn hoofd.

Hij begon opeens te lachen om zijn dwazen inval. Het was te gek. Verbeeld u.

Waarom was dat zoo gek in den grond? Waarom zou hij uit Parijs niet ineens doorsporen in plaats van in de stad te blijven ronddwalen?

Ach, Willem durfde er dien avond niet meer over doordenken, want zijn gedachten raasden verward.

Een paar dagen nadien volgde weer een brief. De mimosa stond in vollen bloei, en ze dacht aan hem. Ze had gemeend dat ze hem gemakkelijker opgeven kon en uit haar leven zetten, maar het ging niet. Kom, drong ze aan.

Willem wist niet waarheen hij vluchten zou; want hij voelde zijn hart onrustig en vaardig voor alle avontuur....

Dat tobben duurde nog twee dagen. Toen, daar hij na den middag langs den kruidtuin kwam gewandeld bleef hij even staan, keek den hemel in en de baan langs en naar de menschen die hem voorbij liepen en hij dacht: de lente is over de stad verdwaald.

Op het land voelt ge hoe de lente langzaam en aarzelend geboren wordt in heesters en kruiden en boomen. Maar in de

stad merkt ge op een helderen namiddag opeens dat de lente er is. Ze hangt boven de huizen in den hoogeren, blauweren hemel; zij drijft door de luwere straten en lanen. De stem van de krantenventers, het getoeter der auto's en het kort geschel der trams hebben een vroolijkeren klank. Dan gaat een menschenhart van zelfs op reis....

Dien avond was Willem's besluit genomen.

* * *

Toen hij wegstoomde uit Parijs viel er opeens een verlammende beschaming over hem. Wat voelde hij zich nog onervaren in het spel van liefde en avontuur. Hoe had hij niet vroeger gemerkt en begrepen dat haar behoefte aan hem niet verder reikte dan de begeerte van een moment, van een onvervulden dag. Zijn hart werd klein en verlegen als de moed van een vernederden schooljongen. Het bloed joeg naar zijn hoofd terwijl hij naar buiten te staren zat. De trein stoomde nu het beboschte landschap door. Grijze dorpen doken op en draaiden weg achter zijn rug. Hij brandde van ongeduld om weer terug te zijn in de stad en op zijn kamer, alleen en ontwaakt als uit een droom. Dan verwenschte hij den dag waarop Lucette in zijn leven gekomen was, en al het getob en gedroom der vorige maanden. Een oogenblik kwam in hem het verlangen op om af te stappen aan het eerste station. Doch dat zou pas uren later zijn.... En de trein joeg met versnelden spoed over de daverende sporen het Zuiden en den nacht toe.

Willem trachtte te rusten; maar hij kon niet. De beklemming was nu gelost om zijn borst en de begeerte om bij haar te zijn zong weer door zijn hart. Hij poogde zich te overtuigen dat ze ongeduldig op hem te wachten zat. Hij herhaalde al de lieve woorden die ze in de maanden van hun verkeer gezegd en geschreven had. Waar ook de toekomst ons henevoeren moge, schreef ze nog in haar laatsten brief, ik blijf u dankbaar voor de stijging die ge aan mijn leven gegeven hebt. Aan deze zekerheid zette hij zijn hart vast. Dan kwam de sluimer. Hij zag hoe zijn reisgezellen al ingedommeld zaten; de gordijnen waren dichtgeschoven en de scherm was over het licht getrokken. Alleen een heer stond nog in den gang een sigaret te rooken voor hij zich te slapen zette. Willem dacht nog:

indien ik merk dat mijn komst haar onwelkom is, spoor ik terug, denzelfden dag; maar dan weet ik meteen dat mijn hart van deze dingen genezen is voor goed. Dat stelde hem gerust, en daarop kwam de slaap.

Toen hij weer wakker schrikte was het wonderlijk vertoon van zon en zee begonnen. Hij liep naar het open raam waar de morgenbries door woei en keek met verbaasde bewondering uit. Achter hem lag de donkere bergenmassa, maar vóór hem de schoone, vlakke, blauwe zee met de gouden stralen van het morgenlicht er over heen. Tusschen spoor en zee stonden reeds de perelaars in bloei. Sterke platanen glansden in de zon. Maar dan opeens, de eerste bloeiende zonnewarme mimosa....

Zijn hart was gejaagd toen de trein de statie binnenstoomde; zijne oogen schemerden; maar hij zag ze staan tegen den uitgang en ze wenkte hem toe. Dat gaf rust. Ze waren als twee verdoolde kinderen die elkaar terugvonden. Op weg naar het hotel ontmoetten ze dames en ook enkele heeren die Lucette bekend groetten en blijkbaar met nieuwsgierige belangstelling haar gezel aankeken.

- Ik zal u wel aan een paar van hen voorstellen, zei Lucette.

In haar hotel was geen plaatsje meer vrij, doch ze had een zonnige kamer voor hem gevonden een paar straten verder.

- Ik ben maar gekomen, zei Willem. 't Is me zoo door het hoofd gegaan en ik ben vertrokken. Maar indien ik eenigszins ongelegen kom....

Ze zei dat ze 't heerlijk vond en liep het hotelpark door.

Al de belachelijke zorg en onrust waren weggevallen. Het werd een vreemd genot, zeven dagen lang. 's Morgens wanneer de zon tegen de witte hotelmuren weerkaatste en op het gladde asfalt der straat, hepen ze langs de vlakke, diepblauwe zee. In de verte dreven kleine witte zeilen en over het strand wiekten bleeke meeuwen dooreen al azend op broodkruimels die kinder- en meisjeshanden de lucht inwierpen. Na den middag dwaalden ze doorgaans de hoogte op. Willems hart zwol open wanneer zijn blik de opener ruimte bestreek en hij vóór zich de zee zag met het dubbele eiland van Lerins, achter zich de verre besneeuwde Alpen en westwaarts den bergrug van

de Esterel, waarachter de zon weer zinken zou. Dat was telkens het wonder waar zijn oogen zich aan laafden tot verrukkens toe. De zee lag staalblauw met breede banen licht erover. Het gulden licht wemelde tusschen de zachtjes waaierende kruinen der palmboomen; en in de tuinen en parken, rond en beneden hem, geurden de gele mimosaboomen, warm en mild, den hemel vol. Dan rees er in Willem een onzeggelijke begeerte om zijne armen te slaan rond Lucette, haar op te tillen en omhoog te reiken naar de ondergaande zon.

- Daar wou ik u heendragen, zei hij, naar een land van eeuwige zon en droom.

Dan lachte ze met dien geheimzinnigen lach die hem telkens bevreemdde en zei alleen: gekke jongen.

Daarop daalden ze de hoogte af naar de stad toe. Doorgaans aten ze in een of ander restaurant aan zee of ergens in een der kleine strandplaatsjes uit de buurt. 's Avonds waren ze een paar malen naar het Casino geweest, maar Willem voelde zich zoo nieuw en onvast in deze atmosfeer. Dan sloeg hem plots, wanneer hij aan huis, aan zijn vader en moeder dacht een gevoel van beschaming en het scheen hem zoo dwaas en kinderachtig die verre reis hierheen te zijn gekomen voor wat verliefd gedoe, zonder uitkomst of doel. Dan kon hij Lucette gehinderd aankijken, wanneer ze in te losse verstandhouding met jonge heerschappen te lachen en te schertsen stond. Maar als ze daarna weer onder den nachtelijken hemel liepen was ze hartelijker dan tevoren. Ze greep nu zelf zijne handen en zocht de stilte en de eenzaamheid. Ze had al een paar malen gesproken over het echtscheidingsproces dat nu over een maand of zoowat eindelijk zou gedaan geraken. Het gaf haar een gevoel van verademing en bevrijding. Dan kan ik mijn leven herbeginnen, zei ze.

Haar leven herbeginnen? Waarom kon het niet voortduren zooals het was? Willem trok haar vaster naar zich toe en zij het hem begaan. En opeens was het of een vlam in haar loskwam. Ze greep zijn hoofd tusschen haar bleeke handen, zoodat hare oogen in de zijne brandden en hij haar adem warm en begeerig over zijn lippen voelde. Mijn lieve jongen, zei ze dan, ik wil u behouden, nu en later.... Maar het zal u zelf weer

te sterk worden en gij zult duizelen voor de verten waarheen ik u voeren kan.

Willem keek verschrikt om, want hij hoorde stappen zoo heel dicht bij hen. 't Was vreemd en gek: hij had opeens het gevoel dat haar man daar achter hen stond. En ook dezen morgen terwijl ze rustig in de zon te praten zaten op de hoogte, was hij plots opgeschrikt, maar toen hij omkeek zag hij alleen een bejaarde vrouw die een mand op het hoofd droeg en met haar zwaar genagelde schoenen den heuvel overklom. Lucette moest weerom lachen om zijn komischen plotsen ernst.

Zoo kwam de laatste avond. Willem voelde in zijn hart een beklemmenden weemoed en een groote verteedering. Ze waren na 't eten nog even gaan wandelen langs het strand. De zee speelde tegen den oever aan en over het water ronkten nog een paar motorbootjes voorbij. Ze waren de strandlaan ten einde gewandeld en sloegen den weg in die rond het witte kerkje van Notre Dame des Pins loopt. Daar voelden ze de vertrouwde nacht over hen. Hunne armen en handen waren ineengesloten en hunne lippen zochten elkaar. Dan wou ze naar huis. Willem was nu zeer zwijgzaam geworden. Toen ze aan het hotel kwamen zei ze alleen: kom. Ze ging hem voor naar hare kamer. Willem had weer dat hinderlijk gevoel dat Mathieu daar plots in den hotelgang voor hem staan zou. Toen Lucette de deur achter hen gesloten had voelde hij zijn hart en zijn wil gevangen. Voor den spiegel stond het bosje mimosa dat hij voor haar geplukt had, maar op haar tafel stond een vaasje met enkele kostbare orchideën; die waren niet van hem.

- Het is of ons leven dezen avond pas begint, zei Lucette.

- Ik wou dat het niet eindigen kon, wedervoer Willem.

Zijn handen gleden met een wonderen schroom en wijding over haar hoofd.

- Als de liefde eenmaal in uw leven komt, zei Lucette weer na een poos, de liefde met haar trilling en ruimten, laat ze u niet meer los. Liefde is het heerlijkste wat het leven geven kan: het is zijn hoogste stijging.

Willem voelde zijn hart doorgloeien van een donkere dronkenheid. Maar zijn wil bleef weerstreven in zijn diepste

binnenste, alsof hij naar huiverende verholenheden werd gestuwd die geen terugweg kennen.

Lucette zei weder: gij hebt nooit geweten tot welke zaligheden ik u voeren kan.... Er komt een tijd dat het gevoel naar zijn vervulling rijpt.

- Lucy, Lucy, fluisterde Willem.

Hare handen, waar nu een ongekende kracht in stak, hadden zijn hoofd vastgegrepen en hunne tanden raakten elkander. Dan boog ze hem achterover op de divan en haar diepere stem zong in Willem's ooren verder:

- Willem, de nacht is over ons.... het is het uur dat de groote brand begint.... Daar is iets goddelijks in ons als man en vrouw hun leven paren in liefde....

Maar Willem hoorde de laatste woorden niet meer. Hij zag alleen hoe Lucette met opengestrekte armen haar trillende schaduw over den wand sloeg en terzelfdertijd ging een hard en haastig kloppen in den gang. En vóór hij zich bedenken of beraden kon, was hij de kamer uit.

Toen hij weer tot bezinning kwam stond hij voor de zee. Hij voelde verward dat zijn leven hoog spel gespeeld maar niet verloren had. De nacht lag over de wereld, gesloten en donker. Ergens tampte een bel en ver over het water ging het stampen van een boot. Een vrouwestem giechelde in de duisternis tegen den strandmuur. Waarom had hij niet toegegrepen? Hij wist het niet. 't Was of een vreemde kracht zijn weerlooze wil opeens had weggerukt en voortgedreven. De wind was opgestoken over zee; de koelte streek over zijn gloeiend voorhoofd en de lange waaierige blaren der palmboomen tikten tegen elkaar als zwaarden.

Hij was het staketsel opgegaan; hij zag de zee nu donker en glanzend weerzijds en voor hem en hoorde ze gedempt ruischen onder zijn voeten. Waar wilde hij heen en hoever wou hij zich wagen? Hij zag in de verte een licht dat telkens weer opvlamde, in de duisternis. Het leek een signaal dat hem lokte.... lokte.... Hij schrok toen hij plots den afgrond merkte en haastte zich weg, naar zijn kamer.

Hij wist zelf niet hoe lang hij geworsteld had met den slaap voor hij gevoel- en gedachteloos ondergedompeld lag in den nacht. Toen hij weer wakker schoot en een gouden streep zag

lijnen over zoldering en wand, sprong hij recht en rukte de luiken open. De wind was gevallen en de wereld stond vol zon. Was het een droom geweest, zooals een mensch in koortsnachten droomt tusschen slaap en waken? Hij had maar één gedachte en één verlangen meer: ik moet weg van hier. Het duurde nog eene eeuwigheid voor de trein zou komen. Willem bleef op zijne kamer zitten, want hij wilde Lucette niet ontmoeten op de straat. Doch hij kon zoo niet wegvluchten als een dief. Hij zou haar bericht laten brengen vóór zijn vertrek. Hij verontschuldigde zich voor de krenking en de vernedering die hij haar had aangedaan. Maar hij had den moed niet om er nog voor zijn vertrek over te praten. Ze moest dat begrijpen; en hem verontschuldigen. Hij voelde zich diep ongelukkig, maar hij móést gaan.

Toen de trein eindelijk de statie uitspoorde was het als een bevrijding; maar de teederste droom van zijn leven was verscheurd voor goed.

XIV.

Barbara was wat beter geworden. Ze kon nu weer een beetje praten; maar ze verliet haar bed en de kamer niet meer.

Klara zat met haar handen in den schoot en lijk verloren in de groote huiskamer.

- Nu kan ik hier niet meer weg, zuchtte ze, berustend, ik kan hier niet meer gemist worden.

Maar Vital trachtte haar te troosten zooveel hij kon: Pol en Leo zouden niet lang meer wachten met trouwen. Misschien dezen zomer al. Dan kon ze best....

Doch Klara's oogen werden opeens blind van tranen, terwijl ze den armen jongen bekeek. Daar was toch niemand die hem zoo goed en trouw verzorgen zou als zij, dat was geen werk voor een vreemde.

Maar toen ze Willem zag, stil en hartelijker dan hij sedert maanden was geweest, viel ze om zijn hals en begon te schreien. Een beetje geduld, zei ze, tot hier alles in orde is. Het zal wel gaan....

Willem voelde zich klein en beschaamd. Hoe min scheen zijn hunkeren en avontuur naast den zwijgzamen, offervaar-

digen ernst van dit jonge vrouwenleven. Met zulk een meisje hadt ge geen dwaasheid te vreezen en geen vernedering. Dat leven gaf geen roes en bedwelming; dat werd geen tocht voor het hart, door diepten van droom en duizeling, dat werd de stille vredigheid van man en vrouw die hun dagen vullen met arbeid en hun huis met de drukte van kinderen.

Willem zag het geluk waar zijn hart nu henendreef na de beschamende vlucht uit het Zuiden, en hij had wel kunnen schreien. Er is een geluk dat een menschenhart met moedeloosheid kan slaan. Hij wist nu wel dat hij meer van Lucette gehouden had dan hij ooit voor zichzelf had willen bekennen. Er waren oogenblikken geweest van opstandigheid en wrok omdat zijn geloof en overtuiging hem wegen versperden die anderen gingen. Maar nu hoopte hij dat hij haar niet meer onder de oogen komen zou. Want dit voelde zijn onervarenheid toch: wanneer een vrouw zich eindelijk geven wil aan den man, wanneer ze haar geheimste bezit in overgave schenken wil en de man hare offerande van zich stoot, dan slaat er een smaad over haar leven, dien ze niet licht meer vergeten zal.

Willem had niet den moed gehad haar nog te schrijven; ze was ook niet op het dorp te zien geweest met de paaschdagen; misschien was ze nog niet terug. Hij was als iemand die een verlammende ziekte heeft doorgemaakt. Er was een verteedering in hem en een diep medelijden over zichzelf.

In den namiddag kwam een jonge doctor binnengereden die hem op de Universiteit gekend had. Hij had gehoord op het dorp dat Willem thuis was en wilde hem groeten. Maar hij was nauwelijks gezeten of hij was al bezig over zijn huwelijk. Alleen is alleen, zei hij; 'k ben blij dat ik er niet langer mee gewacht heb. Dat is geen leven voor een advocaat of een doctor. En als ge bovendien een goede partij kunt doen.... Ge weet toch dat ik met een dochter van het hof ter Beuken getrouwd ben? vroeg hij, zelfvoldaan. Er waren nog andere kameraden die in den winter getrouwd waren of nu trouwen gingen, de meeste met meisjes uit de streek; Willem kende ze wel.

- En wanneer is 't uwe beurt, vroeg hij indringerig.
- Het huwelijk wordt nog niet afgeschaft, weerde Willem af; ik heb nog tijd.

Hij voelde zich verlicht toen de jonge doctor weer zijne handschoenen aanschoof en de hoeve uitreed. Trouwens zijn vader stond te wachten om samen naar de steenbakkerij te gaan kijken. Het werd voor Baltus een kwelling en een echte bezetenheid. Hij kon telkens weer van op zijn veld naar den arbeid in de verte staan kijken, toornig en zwijgzaam. Hij moest zich geweld aandoen om er niet elken dag omheen te dwalen.

Ze hadden er spoedig alles van gehoord: Meneer Leonce had met eenige vrienden eene maatschappij gesticht voor de oprichting van een steenbakkerij. De boeren hadden verbaasde gezichten gezet toen ze dat hoorden in de herberg en op het veld.

- 't Is er beste grond, had de bakker gezegd.

- Ik wist wel dat er zoo iets gebeuren ging, had het renteniertje bevestigd, van toen ik den jonkheer met den kuiper op het land heb zien praten; van toen wist ik het....

Ze hadden het nu natuurlijk allemaal geweten op voorhand, doch ze hadden met nieuwsgierige oogen gekeken naar Baltus: wat die erover denken en zeggen zou. Maar Baltus had gezwegen. Hij wou eerst zien wat daarvan komen ging.

Het bleek nu dat nog een tweede boer land had verkocht aan de nieuwe maatschappij. Voor grof geld, beweerde hij. Er was nog een derde boer op de Burcht geweest, maar die had niet dadelijk toegeslagen; hij wist dat ze over zijn land moesten om gemakkelijker water te trekken, en dat zouden ze duur betalen....

Baltus kwam drie, vier dagen later weer langs het terrein omgewandeld. Hij kon het nu met eigen oogen zien. De metsers waren al aan den arbeid. Eerst kwam er een bureel: dat kon dan later voor andere doeleinden worden aangewend. Baltus had er graag wat meer over gehoord van den aannemer; maar opeens bemerkte hij dat meneer Leonce van achter een hoop steenen te voorschijn kwam en hij ging door.

Van op den heuvel zag hij in de laagte tegen den Dender de dampende schoorsteenen der stekjesfabrieken en ginder ver op den heuvelrug die naar Brussel liep, als een vloek in de schoone rei van kerktorens en molens, de donkere rookpluim van de nieuwe papierfabriek.

Ze vermorsen heel het uitzicht van ons land, bromde Baltus. Maar hij had nog een andere zorg. Fabrieken brengen een heele revolutie onder het volk teweeg. Fabrieken vergen meer handen dan er in zoo'n streek beschikbaar zijn. Die zuigen alle krachten naar zich toe. En wat moeten de boeren dan aanvangen? Zeker het ging nu allemaal veel gemakkelijker dan vroeger jaren; in minder tijd en met minder handen; Baltus zaaide nu met de machien, hij plantte zijn bieten met de machien, en hij had er ook over gedacht een machien te koopen om te hooien en het graan te maaien en te binden. Maar hij had maaiers en binders genoeg. Daar had hij nooit last mee gehad. Hij betaalde niet beter dan een ander en ze mochten niet staan te droomen op het werk. Toch kwamen de menschen graag bij hem arbeiden. Hij hield van zijn volk en hielp het waar hij kon. Wanneer ze in 't najaar een span noodig hadden om hun land te ploegen en te eggen, wanneer ze in regenzomers last kregen om hun oogst binnen te halen, liet hij zich nooit tweemaal bidden. Een fabriek kan echter alles onderste boven keeren in een streek.

* * *

Maar de Mei ging komen over de wereld. Er was een moede gelatenheid over Willem en een diepe weemoed. Vier weken waren nu voorbijgegaan; de herinnering begon te verweven tot een droom. En op een avond dat de zoelte door de open ramen golft en de schemer langer dwalen blijft in de drukkere straten, kwam Lucette terug. Willem keek haar aan met beschaamd verbazen, dat geen woorden vond. Hij stond en wachtte op haar toornig verwijt. Maar ze lachte hem tegen, helder en onbezorgd: Hier ben ik weer, zei ze; ik ben pas deze week teruggekeerd.

Willem stond nog steeds voor haar in aarzelend zwijgen. Maar ze greep hem spotlachend bij den arm en troonde hem mee naar de rustbank.

- Denk nu niet meer aan de rest, zei ze beslist en schijnbaar onverschillig. Ik heb ander nieuws voor u: 't proces is afgeloopen en uitgesproken in mijn voordeel.

Dat gaf weer rust en een onnoemelijke verteedering. Willem had kunnen schreien van geluk en dankbaarheid.

- Kom, zei hij.

Ze zat nu op zijn schoot. De schoone nacht was voor de ruiten neergezegen en ze hadden elkaar zooveel teeders te vertellen.

Toen ze heenging bad Willem nog eens dat ze aan het andere niet meer denken zou. Dat zou ze niet. Maar dan, plagerig en ironisch zei ze: op voorwaarde dat ge me niet een tweede maal met ontrouw betaalt....

Hij greep haar hoofd weer tusschen zijn sterke handen en zijn mond sloot haar lippen op dit nieuw verbond.

Toen hij den volgenden morgen op het kantoor kwam had meester Delvaux nieuws voor hem.

- Lees maar, zei hij.

Willem las. Hij las het een tweede maal; dan bekeek hij zijn patroon. Ja, wat zou hij daarop antwoorden; het kwam zoo onverwachts uit de lucht vallen. Onder den oorlog had hij wel gevraagd om met het expeditiecorps naar Congo te mogen vertrekken. Dat zou een bevrijding geweest zijn uit het onmenschelijk modder- en moordleven aan den IJzer. Maar nu?

- Ik wil u natuurlijk niet beinvloeden, zei meester Delvaux, maar een tijdje naar Congo te gaan kan u toch niet schaden.

Hij hoefde immers niet in de magistratuur te blijven; eenmaal in de kolonie zou hij zien welke ruimten daar open lagen voor ieder die durf en initiatief had. Hij zelf was nog student toen hij zijn eerste reis ondernam naar Amerika; hij had heel de middellandsche zee doorkruist en had vijf jaar lang gearbeid in Congo.

- Onze jonge menschen zijn te huisbakken, zei hij. Maar ge moet er zelf eens over denken en me zeggen wat ik aan mijn vriend minister Perquin moet antwoorden.

Willem's besluit was feitelijk gauw genomen. Enkele dagen geleden zou hij misschien nog aanvaard hebben, maar nu niet; nu niet meer. Hij voelde zijn leven gevangen in een toover die hij niet meer verscheuren wou. Toen Lucette nog dezelfde week terugkwam, had ze woorden en gebaren die hem onrustig maakten. Soms was het of zijn handen weer hun houvast verloren. Het werden vreemde dagen. De gedachte aan een huwelijk met Lucette kwam nu vaker en dringender terug. Zooals Mathieu het nu aan boord legt, houdt hij het geen

twee jaar vol, had ze gezegd. Maar hij wilde er niet op doordenken. Het was te dwaas en te avontuurlijk en ze wenschte 't zelf niet wellicht. Hun verhouding moest blijven zooals ze was.

Hij had het nu druk in den dag. Hij kreeg van meester Delvaux heel wat werk te verrichten, vooral daar de oudste medewerker al eenige dagen onwel was. En bovendien: hij had eerstdaags voor het Assisenhof zijn eerste groote verdediging voor te dragen. Een geval zooals honderd andere: Een meisje uit het volk en een heerschap uit den begoeden stand. Dat duurt een poos; eenige maanden, een jaar. 't Is of iederen nacht het geluk herboren wordt. Maar er komt een tijd dat de voorteekens niet meer liegen kunnen, dan slaat het meisje de handen over haar schoot en berekent de maanden van haar moederschap. Dien avond heeft ze haar minnaar verloren.

Wanneer ge dat leest in de krant weet ge al hoe het verder verloopt en uwe aandacht gaat al naar een volgend relaas. Maar priesters in den biechtstoel, doctors in hun consultatiekamer en advocaten in het spreekkamertje van 't gevang, die hooren de tragedie van het leven. Willem was zijn cliente herhaaldelijk gaan spreken en dat deed hem goed. In 't begin had de jonge vrouw niet veel gezegd; ze was nog verdwaasd en wantrouwig. Maar daarna was haar hart met een snik gebroken en ze had hem bekend hoe alles gegaan was, alles. Ze zou de lafheid en ontrouw van haar minnaar hebben geduld, ze zou gewroet hebben voor haar kind, maar toen ze kort daarop hoorde dat eene andere hem hebben en huwen ging, was ze zichzelf niet meester geweest en het schot was vanzelf afgegaan. Ze had er nu hartsgrondig spijt van, maar 't was gebeurd.

Niemand weet hoever het spel van de liefde hem voert, had de kapelaan hem voor een paar maanden gewaarschuwd. Willem zag het hier, en hij kreeg een huivering. Zijn gedachten liepen door elkaar, verward en onrustig; en hij wist niet waar zijn hart heenwilde. De nacht was al lang gekomen. Toen zocht hij den slaap. Maar tusschen waken en droomen hoorde hij nog steeds, en dreigender nu, het vermaan van zijn vriend: niemand weet hoever het spel van de liefde....

Intusschen bleef Baltus wrokken over die steenbakkerij.

Maar het ergste stond hem nog te wachten. Toen hij na de hoogmis naar gewoonte even in de Vlierenhoeve ging, hoorde hij de zieke vrouw van uit haar kamer roepen: Baltus zijt gij het?

Baltus kwam erbij, want ze wilde hem spreken. Klara was weenend de kamer uitgegaan; ze had moeder gesmeekt dat ze er Baltus niet in mengen zou, maar Barbara deed het toch. Het ging niet alleen om het huwelijk, hier waren erger dingen in het spel. Mocht ze dan in geweten zwijgen? Alleen haar wezenlooze oogen bewogen terwijl ze sprak en schenen daarboven, tegen den wand iets te zoeken. Ze zei wat ze vernomen had over Willem's reis naar het Zuiden en hoe ze 't wist.

Ze zei het op een effen toon, bleek en gedrukt.

Toen Baltus dat hoorde was het of al zijn bloed opeens naar zijn hoofd schoot; zijn lippen trilden en zijn pezige handen grepen zenuwachtig naar iets dat hij knellen of wurgen wilde. Dan stond hij op en zei: in elk geval bedankt voor de inlichting. Meer zei hij niet en hij ging naar huis. Doch halverwege bedacht hij zich: Wat ga ik naar huis doen? me zitten opvreten en den boel op stelten zetten? Een oogenblik dacht hij: ik ga dadelijk naar Brussel, want dat zaakje moet in 't klare worden getrokken. Maar wie weet waar de jongen zat, op een Zondag. Daarop keerde Baltus zich om en stapte weer naar het dorp toe. Het ging tegen middernacht aan toen hij thuis kwam.

- Waarom hebt ge me dat niet gezegd? vroeg hij opgewonden.

Maar Mina deed of ze niet begreep.

- Als Barbara het weet, en Klara, dan weet gij het ook, zei Baltus woedend.

Mina bleef kalm en zei alleen: ik weet niet wat ge bedoelt...

- Dan zal ik het u zeggen, wedervoer Baltus.

't Was gauw gezegd. Daarop sloot hij zijn oogen en lippen, maar hij sliep niet. Het was of zijn droom ineens over zijn hoofd ineenstortte. Ik ben dom en dwaas geweest en blind, verweet hij zichzelf. Willem had alles kunnen worden wat hij wilde, hij had een toekomst voor zich zooals geen tweede. Maar zoo kwam er niets van terecht.

Den volgenden dag verwachtte Baltus een liefhebber voor

een driejarigen stier. Zoodra die na den middag vertrokken was, stapte hij de poort uit.

Willem was echter niet op zijn kamer en de huisbewaarster kon niet zeggen waar hij was.

- Dan kom ik straks terug, zei Baltus.

De vrouw vroeg of ze de boodschap niet overbrengen kon, maar daar wilde Baltus zelf voor zorgen.

Toen hij rond zeven uur terugkwam, was Willem er nog niet. De vrouw wist niet waar hij bleef, want er hadden een tijdje twee klienten op hem zitten wachten; eindelijk waren ze weggegaan.

- Ik wacht tot hij komt, zei Baltus beslist en hij ging post vatten in een zetel. Het kon hem heelemaal niet schelen, zoo hij den laatsten tram erbij verspeelde. Drie en half uur te voet, wat gaf het hem. Hij had zoo dikwijls vier uren en meer door het gebroken land gestapt, al zaaiend, met den last over zijn borst van het graan in het zaaikleed. De nacht werd koel, maar droog. Baltus wachtte. Dat duurde een eeuwigheid, maar eindelijk hoorde hij de stem van Willem in den gang.

- Ge hebt me zeker niet verwacht zoo laat, zei Baltus.

Willem lachte verveeld.

- Ik ben altijd van meening geweest dat ge niet tot morgen moet uitstellen wat ge vandaag kunt afdoen, ging Baltus voort.

Willem wist dat zijn vader niet wilde onderbroken worden en hij zweeg eerst. Maar Baltus voelde het nu zelf hinderlijk dat hij zich verduidelijken moest.

- Waar zijt ge laatst naartoe geweest? vroeg hij scherp.

- Wat bedoelt ge? vroeg Willem.

- Wat zou ik bedoelen, wedervoer Baltus. Hier is geen kwestie van bedoelen. Ik wou weten of gij verder zijt geweest dan Parijs en waar.

- Naar het Zuiden, bekende Willem toonloos. Voor enkele dagen slechts.

- Dat wist ik, zei Baltus; en dan weet ge ook waarvoor ik gekomen ben. Dit is het ergste wat ik in mijn leven ondervonden heb. Omdat het een droom breekt in mij. Daar is geen boer in heel de streek die zoozeer zijn zinnen en verwachtingen op zijn jongen heeft gezet als ik.

- Dat weet ik, zei Willem. Daar was hij zijn vader steeds zoo dankbaar voor geweest en dubbel aanhankelijk.

- Ik zal u niet herhalen, ging Baltus voort, hoe we hebben moeten arbeiden, uw moeder en ik, toen ge klein waart en uw studies aanvangen moest. Tegenslag op tegenslag in de stallen en op het land. Maar ze hadden gezien dat er iets groeien kon uit hem; de schoolmeester zei het al van af de eerste dagen. Hij had verstand voor drie; hij kon leeren wat hij wilde en worden wat hij verlangde.

- Dat kan ik nog, wedervoer Willem.

Hij was er zelf over verwonderd dat vaders woorden hem zoo weinig ontroerden. In dienzelfden zetel had moeder gezeten vijf maand geleden; die had geen harde woorden gehad, maar toen was zijn gemoed er door ontroerd. Nu niet.

- Ik ben niet gelukkig, onderbrak hij wat later. Er ontbreekt meer in mijn leven dan ge vermoedt.

Baltus keek hem aan, want hij begreep: ik heb u nooit naar Klara gedreven, zei hij. Maar ik ben vooral verblind geweest in uw betrekking met de andere.... Daar had ik onmiddellijk paal en perk moeten aan stellen. Dan, na enkele oogenblikken van drukkend zwijgen:

- Wie zich vergooit aan een vrouw, vergooit zijn toekomst, bromde Baltus weer.

- Ik heb me niet vergooid, weerde Willem af.

Baltus keek hem doordringend aan, met gesloten lippen. Het pijnlijke zwijgen duurde een lange poos.

- Kwestie wat ge bedoelt, zei hij dan. Maar een jonge man reist geen vrouw achterna, honderden kilometer ver, voor niets.

- Ik ben toch geen kind meer, wedervoer Willem.

Misprijzend haalde Baltus de schouders op. Dan opeens weer opgewonden: als ge aan een vrouw vastzit dan kunt ge er niet van los zonder ongelukken. Dat heb ik niet op school geleerd, dat heb ik niet op de universiteit gehoord, maar dat is zoo. Ik zeg u dat het zoo is.

- Er is niets misbeurd, onderbrak Willem.

Maar Baltus luisterde niet meer, want hij had al te lang dat tegenspreken van zijn zoon geduld. En woedend ging hij voort:

- Er is iets gebroken in mij, begrijpt ge dat, iets gebroken

in mij. Omdat ik te veel mijn hoofd en mijn hart op u gezet heb. En nu zeg ik u - vóór het reddeloos verloren is - gij komt niet meer naar huis voor ge me zeggen kunt dat het uit is en voor goed.

Willem bleef roerloos tegen den schoorsteen geleund, met de oogen star naar den vloer; koppig en gekrenkt. Hij zei geen woord.

Baltus was opgestaan. Aan de deur keek hij nog eens om, maar het antwoord dat hij hebben wilde kwam niet. Daarop ging hij den nacht in, woedend maar vernederd. Het was de eerste maal van zijn leven dat iemand uit zijn huis niet voor zijn wil gebogen had.

Een lange poos bleef Willem nog staan, in gedachten verzonken. Dan opeens als ontwakend uit een droom, trok hij zijn lade open, haalde er het portret van Lucette uit en zoende 't lang en hartstochtelijk. Ik geef u niet op, zei hij, ik geef u niet op.

(Slot volgt)

Verzen.

De zeekoning.

Waren 't mijn eigen smalle drakebooten
waarmee 'k in deze gulden lusthof landde,
mijn eigen woeste blonde tochtgenooten
waarmee ik deze slaven overmande -?
Van dit paleis en deze bloeiwaranden
wie kroonde mij dat ik hier heerscher werd?
In zinsbegoocheling ben ik verward:
Somber en eenzaam zwerf ik tusschen bloemen
wier namen ik niet ken en nooit leer noemen;
bedwelmend waait met duizenderlei geur
de nacht vanuit de hoven der cypressen;
ik slaap vermoeid bij donkere prinsessen,
ontwaak vermoeid, en baad mij loom, en speur
heimelijk uit, of nooit een regenval
het brandend blauwen dezer heemlen teistert -
Maar wolkeloos gloeit het onpeilbaar dal
der lucht, en ik blijf eenzaam en verbijsterd.

.....Eéns nog te keeren naar het vrije ruim:
de zee, die zwalpt en raast, en zonder kusten
mij voert van vreugd naar vreugd, van lust naar lusten,
door wier en schuim -
en in dit grijs en neevlig stroomend oord
één landing slechts, één zich-hereenigd-voelen
met goden wien mijn leven toebehoort
en met een vrouw die wacht:
mijn eiland Thule!

De stroom.

Ik, aan den nooit doordrongen blinden nacht
van de barbaarsche rots worstlend ontsprongen,
richt eindelijk mijn loop, beschuimd, omzongen,
door de aardsche kreits, tartende de' overmacht
van groene berg en onverwachte helling
(als muren voor mijn stoute tocht gezet),
snijdend een smal ravijn als loodrecht bed
voor mijn meedoogenlooze stroomversnelling;
of ga, mijn hoovaardij bedwingend, onder
in een benedengrondsche schacht, waar grot
en holen trillen van mijn norschen donder.
Dan luistren ingewijden, en een god
dunkt hun te grimmen in dien hollen schoot,
waar in zij nimmer wagen neer te dalen,
want in hun wereldoude droomverhalen
is mijn spelonk de voorhof van den dood.
Doch ik, honend hun vrees, drijft zwart en snel
mijn golfslag voort naar de smaragden dalen
der vlakte', en met aeolisch ademhalen
hervind ik zon en wind en wolkenspel. -
Hier zijn de dagen zwaar van geur en groei:
jasmijn en hyacinth en rijpe vruchten.
'k Weerspiegel 't beeld van zonnige gehuchten
en tuinen wit en wild van zomerbloei.
In wijder oevers draalt mijn loome vloed. -
En bij de parelmoeren avondnevels
begeer ik menigmaal om nu voorgoed
te zwijgen, en begrensd te worden tevens
tot meer en binnenzee, om steeds, als thans,
de jonge naakte baadsters te ontvangen,
en nacht aan nacht de syrinx van verlangen

te hooren snikken in den maanlichtglans -
Géen rust. - Géen wederkeer. - De zee komt nader.
En in haar blauw onmetelijk gebied
ga ik met laatste drift van schuimend water,
doch zingend nog tot aan het eind, te niet.

Het geheim.

Aan H. Marsman.

Wie eens de vlucht van engelen vernam
en niet vergeten kon, wendt zich terzijde,
mijmert, wanneer zich schaduwen verbreiden,
en groet als broeders vlinder roos en vlam.

En waar de roep van watervallen klinkt
verneemt hij stemmen die hij eerder hoorde,
en uit den regen stijgen scheemrend woorden
van een geheim dat alzijds hem omringt.

Dan werpt hij zich bij nacht aan berg en woud;
geuren en kreten worden hem vertrouwd.
En als allengs zijn kringloop is vervuld
bereikt hij 't dal, waar de' eeuwigjonge bron ligt,
en ziet in onvergankelijk wit zonlicht
't heelal, als in zijn eersten staat, onthuld.

THEUN DE VRIES.

Het land van Hambeloke.
Het leven in de Pijp. Een Antwerpsche Familieroman.

Eerste deel:
De Famile Mennekens.

Eerste hoofdstuk.
De lange pijp - Schareltje en Feeke - De eerste schoolgang en de eerste opstand.

Hoog en smal, in de engte van de oude stadsstraat, die als een pijpesteel lang en mager zich uitrekte, stonden de schamele kleinburgershuizen in den grauwen morgenstond.

De zon brak iets later door in deze oude wijk, waar, met uitzondering van een rijtje heel lage werkmanshuisjes, die zeker uit de zeventiende en de achttiende eeuw dagteekenden, de huizen meestal heel hoog en heel smal waren. In de werkershuisjes kondt ge met de hand haast aan de daklijn raken. Men daalde er binnen langs een trapken-af, en heel de familie sliep er op zolder onder de pannen. Maar het argelooze kleinburgersvolk was in sommige allengerhand met zulk een overvloedig kroost gezegend geworden, dat er metterdaad een paar verdiepingen bijgegroeid waren.

In die smalle Lange Pijp-straat nu heerschte de schemering nog in de laagte, als de ochtendzon al de kroonlijst en de bovenste verdieping had beroosd. En daar in de laagte, in de schemering, liepen al vroeg op straat de losgelaten bodeekens en bubbelkens, omdat moeder de vrouw het binnenshuis met een stel onmondigen, waaronder minstens één zuigeling, voor-

loopig nog te druk had. Zoodat al wat beenen had maar zoo ras mogelijk de straat op moest.

Schareltje, bijkans vier jaar oud, en zijn broertje Feeke, twee en elf maanden, staan te trappelen vóor Moeder, gereed om naar school te trekken. Moeder heeft ze beiden, met een krachtigen neep van duim en wijsvinger, den neus gesnoten in den rooien zakdoek met witte bollen. Zij heeft den rooien saaien sjerp om hun halskes gedraaid en gewrongen, dat die er van-ze-leven niet af zou kunnen. En met bedrukkelijk gezicht staan de twee gastjes vlak tegen den boord van de tafel, neus in de lucht, haar afgeknipt tot tegen 't vel van den schedel, nog naar 't laatste te wachten. Moeder heeft een groot brood-van-de-D uit de schapraai gelangd, een geurig versch brood: het lekkerste; de korst kraakt en van binnen is 't een warme kneebare deeg, zoo malsch dat ge er tot over uw ooren zoudt kunnen inbijten, en denken, dat ge in den hemel zijt. Dan een paar smeren met siroop: - Arrèh, en wijs zijn, zulle, da'k geen klachten van u hoor! - Een kruiske op 't voorhoofd ieder en anroet, marsch!

De deur van nummer 16 ging open, 't hoofd en 't bovenlijf van de vrouw van-in-de-veertig, blom-zoet en schoon gelaat met glimlachende en leuke oogen, bogen over de twee heel kleine baaskes, die, arm aan arm, met heel ernstige gezichten de straat inkeken. Moeder, bezorgd, knoopte nog even den wollen ruiten sjaal vast dien ze om 't lijf van den jongste had gedraaid, zoodat hij er nauw in stak; en de oudste, die in een erfstuk van de familie wegdook, een blauw-lakenschen kapoot met groote perelmoeren knoppen, had zijn pollen weggestopt in badfriezen handschoenen zonder vingertoppen, mitainekens, die, aan twee linten over de schouders bevestigd, hoog op zijn borst hingen, zoodat de jongen met zijn ellebogen stijf naar links en rechts er prat en strijdvaardig voor stond.

- Na, Schareltje, goed op Feeke passen, zulle.... En terwijl de neus van Feeke een laatste maal uitgeperst en uitgewreven werd, wat hem een vies gezicht deed trekken, gaf Moeder een vriendelijk tikske op de wangen van de twee pagadders, die er, stijf in hun kleertjes geworst, op los trokken.

Feeke had een bleeken ronden katterigen kop, met grijze, ietwat verwilderd kijkende oogen, moedwillig neuske, en

aschblond haar dat onder zijn capeline heel verward kwam uitpijlen. Schareltje, met zijn dik buikske, zag er uit lijk een beenhouwerke, met bolle blozende wangen en groote ronde oogen. Hoog opgefronsd stonden aldoor zijn wenkbrauwen, alsof alles wat hij van de wereld zag hem met verbazing sloeg en zijn oogen deed openspalken.

Langs de hemelhooge huizen - zóo hoog, dat ze de koppekens in den nek moesten werpen om de duiven daarboven te zien vliegen, liepen de twee kadeekens, dichtekens tegeneen, zonder spreken, met in hun warm rond buiksken den verschen boterham. Ze dachten aan niets en hun oogen stonden rond in hun gezichtjes.

Feeke had een bijzondere zorg: hij voelde aan zijn mondhoeken en aan zijnen neus iets kleverigs, dat hij er gaarne had weggehaald, maar zijn armkens zaten gebonden of vastgestrengeld onder dien van Schareltje. Hij zei er niets van, maar probeerde in stilte zijn tong zoo wijd mogelijk uit zijn mond te steken, tot dat die aan 't puntje van zijnen neus zou reiken. Hij lukte er niet in en scheeloogde ervan. Tot hij opeens bleef staan en tegen Schareltje zei:

- Schareltje!
- Wat is het, Feeke?
- Zied'is op 't tuppeken van mijnen neus.
- Saroop, zei Scharel, na ernstig onderzoek.

Ze gingen weer een tijdje door.

- Ik kan der nie' aan, zei Feeke eindelijk. En hij zuchtte.
- Kom hier, mijn baaske, zei Scharel, en hij likte de lekkernij van broer zijn neus af.

Feeke keek zuur op, omdat het zoo gauw afgeloopen was. Maar Scharel haalde wat kalissenhout uit een hoekske van zijn broekzakske en begon er op te kauwen. Van tijd tot tijd liet Scharel Feeke ook eens lebberen - en zoo waren ze effen.

- Willen we wa loopen, Feeke?
- Neeë, Schareltje, ik zou muug weurre.
- Wil ekik a een bitje dragen?
- Ja, Schareltje.

En nu reed Feeke op Schareltje zijnen rug en riep: - juu! juu!

En dat was heel plezant, vond Feeke. Maar Schareltje vond,

dat Feeke zoo zwaar begon te wegen, hij schoorde zich tegen den muur, zoodat Feeke met zijn achterste er langs schuurde, en zoo liet hij hem, ondanks hevig gepruttel, voorzichtigskes op den grond neerzakken.

Ze waren de Lange Pijp-straat haast uit, en weldra aan den draai waar de Half Maan op uitkwam. Maar aan den groenselwinkel, achter 't houten gelint, stond, achter de breede ronding van haren buik, waar een diep-blauwe voorschoot over hing, Mie Savooi, die ze goed kenden: bij haar moesten ze terecht als ze een groote geelroode pee moesten hebben op Vaderkensdag of een raap, kostelijke lekkernij om uren lang aan te knabbelen. Mie Savooi had haar zwarte kanten muts weer op met lange linten onder haar breede kin. Ze had ook zoo'n fijne muntebollen, maar die kreegt ge niet gauw. Er waren op den vloer achter 't gelint manden en schabben vol met van alles: patatten, selder, savooien, en voor 't venster zaagt ge appelen blozen en gele peren dof blinken. Daarnaast stonden bokalen met alle soorten van bollen: brokken van Valenberg, snotbollen, pepermunt, en dan verder papepullekens en doozen met knikknakskens. Er waren zelfs suikerboonen en kapittelstokskens. Maar in den winter waren er gebakken peren. En nu stond Mie Savooi achter haar gelint, ze keek vriendelijk naar hen, maar ze gaf niets.

Op den overkant was de pijpen-, tabak- en snuifwinkel van Triestigen Tuerlinckx, met zijn floeren potske, waar een zwart kwispeltje aanhing, die een bril op had die altijd op 't puntje van zijnen neus stond, en wiens dochter Fientje heette. Daar stond vóor 't venster een moor die een wit Goudsch pijpke tusschen zijn witte tanden had steken en oorringskens in zijn ooren. In een klein tonneke lag de zwarte sjiek of pruimtabak plat ineen gedrukt lijk vijgen. En de tabak S. Vincent werd bewaard in groote rondbuikige blauwporceleinen potten.

Op 't hoekske was een stammenee, in den Voyageur, waar Vader wel eens een karaf Leuvensch of gersten liet halen.

En dan, achter den hoek van de straat, was er nog een mandemaker, die diep in zijnen kelder zat te zingen terwijl hij manden vlechtte. Toen kwaamt ge aan de suikerfabriek, waar de bijen altijd zoo konden steken, en daar hadt ge dan de Half Maan.

De Half Maan was een lange bochtige gang, heel, heel diep, eerst witte muren waarover de pereboomen hun takken uitspreidden, en dan aan 't eind een soort bouwvallige loods, waar vroeger beetsuiker gestapeld lag.

Dat was het domein van Mie den Os, de schoolmatres, die de Kakschool hield, waar Schareltje en Feeke iederen morgen naar toe moesten en waar ze hun eigen laag stoeltje hadden staan, met een ronde opening in de zitting, waar ge een potteken in plaatsen kost voor alle-valle-veur.

Mie den Os was een dame op leeftijd - naar de zestig gaande vermoedelijk - en haar verschijning grifte zich onuitwischbaar in 't geheugen van al wie haar ooit te zien kreeg: ze leek, ondanks haar bijnaam, op een enorme rat, met dikken buikbuidel, korte armkes en zwaar achterstuk. Een reke sprietelige zwarte stoppels op haar bovenlip konden een oogenblik twijfel omtrent haar geslacht doen oprijzen. Vetzucht en ingewortelde domheid schenen haar domineerende eigenschappen te zijn. Haar puilende oogballen konden tegen haar strakgespannen, als op 't bersten staande gezichtsvlak draaien met een langzaamheid, waarmede zij de tucht bij haar kweekelingen onderhield. Haar reuzen-knaagdierentronie had soms iets van de tooverheks uit het vertelsel van den menscheneter. Ze was voortdurend aan 't knabbelen, alsof ze iets herkauwde, waarbij haar puiloogen almaar pinkten.

Ge liept de Half Maan haast heelemaal door, tot ge voor een klein zwart poortje kwaamt te staan met een klopper en een Judas-vensterke. Daarbinnen was 't.

Daar liepen de kleine schachtjes en jeugdige maagdekens in losse groepjes naar toe. Ginds hadt ge Lowieke uit 't Herbergske, daar kwamen Seva en Anri Rooses aangestesseld, met Cille van den schouwveger en Filleke den Bever. Lowie van Aerschot, die Snotlowie bijgenaamd werd, kondt ge seffens aan zijn lang lijf en aan zijn snotterig geluid herkennen, en hij had nog nooit een zakdoek van huis meegekregen; Mieke Worst en Netje Croonackers liepen al hinkelend, en de kwajongens zaten er dikwijls achter: de Wittekop, met zijn duiven-oogen, de kleine Leon van den Bakker, met zijn plaatbroodjeskaken, wit en klef als deeg, de zonen van den Goudschieter, de zoon van Trien de Weef. Piet Paaltjens, Charles uit den Blijkhof, en dan

de twee jongsten van de Mennekens, Scharel en Feeke: hetwaren alle kweekelingen van het gastvrije gesticht, waar Mie den Os den staf zwaaide, geholpen door de monnetris Trezeke Magoo, die de kinderen nooit vergat er attent op te maken, dat ze geen poepjes mochten laten.

De Kakschool heette vulgo dit onderwijs-gesticht voor aankomelingen van de allereerste broeken en rokjes, en beide geslachten waren er even welkom. Naar die bewaarschool, waar niet veel meer verricht werd dan wat zingen en wat slapen, waarbij als versnapering gevoegd werd het opzeggen van kleine versjes en 't bidden van een vaderonsje en een weesgegroet, stuurden de kroostrijke ouders hun telgen als voorbereiding zoogezegd tot de lagere school, maar eigenlijk om al dat grut en die kleine garnaat van den vloer te hebben thuis, waar er voor de dappere huismoeders, die haar zware dagtaak hadden, niets mee aan te vangen was.

- Kinderkens, zei de zoetsappige uffra Frezeke Magoo - nu moette vandaag is goed oppassen en geen.... nu ja.... ge weet het wel.... want vandaag komt meneer pastoor van de Kapucienenkerk op bezoek en als-ie binnenkomt moette ge alle gelijk uit uw stoeleke opsringen of van achter de bank, en roepen zoo hard als ge kunt:

Viervan meneer pastoor
en hij mag er wezen!

Terwijl Trezeke Magoo dit zei met een suikermondeke en allersubtielste oog-verpinking, was Mie den Os met haren buikbuidel in een zwaren stoel neergekrocht en knabbelde heel den tijd ijverig aan den voorraad dien ze altijd achter haar tanden, of bolvormig achter een van haar wangen, opgestapeld had zitten.

De halve school was vandaag onhandelbaar, en 't bleek, dat het aangekondigde bezoek op de spijsvertering had gewerkt, zoodat uffra Magoo maar werk had om de stoeltjes te verzorgen, waarbij haar zoetsappige kleine toespraakjes voortdurend troostend of berispend ratelden.

- Uffra, kleine Fee Mennekens ee't het weer gedaan! klonk opeens de stem van Seva, die hard riep van - âkes! foei! vuile jongen nog toe!

Maar toen ontstond er een geweldig dispuut. Schareltje had de partij van zijn broer gekozen en Seva een flinke veeg uit de pan toegediend. De andere gastjes waren toegesprongen, en, terwijl Feeke, puil-oogend, en met alle kenteekens van verstopping, op zijn stoeleke als vastgevezen zat, waren de anderen onderling aan 't bakkeleien gegaan, zoodat de revolutie weldra algemeen werd. En juist toen de vereenigde krachten van Mie den Os, die waggelend uit haar stoel was opgekreund, en van uffra Trezeke Magoo de jeugdige spruiten uit elkaar hadden geplukt en de een na de andere met stoeleke en al hadden doen uitrukken naar een anderen hoek van de niet groote lokaliteit, was Meneer Pastoor - een krullige blonde vriendelijke man - binnengekomen, die de Babelsche verwarring een oogenblik aankeek, dan een geduchten snuif pakte en zich gereedmaakte om weer heen te gaan, toen Schareltje opeens zijn broerke bij de hand greep en al tierend en huilend naar de deur holde, het stoeltje van Feeke en het zijne achter zich aan slepend:

- Moedér, moedér! klonk de noodkreet van de vluchtelingen, die aan de tucht van Mie den Os met geweld ontsnapten. Er was geen houden aan. Trezeke Magoo probeerde, met rythmeerend klappen in de hand, den toon aan te geven en ze zong voor: - alla kinderkes, alle gelijk, van:

Viervan meneer pastoor
en hij mag er wezen!

een algemeen geblêr steeg op uit de bandelooze kudde, de broerkens Schareltje en Feeke Mennekens waren stormend naar buiten gevlogen, de andere keuteljacht huilde en tierde ze achterna, en de Half-Maan kreeg het schouwspel te zien van hoe de twee vluchtelingen, die aan alle gezag den brui gaven, met ongelooflijke radheid weldra de Lange Pijp hadden bereikt, waar ze, met verhakkelde kleeren, losse sjerpen en beschreide kaken eindelijk nummer 16 bereikten. Met de klompen stampen tegen den voordeur, huilen lijk mormels, op - moedér! moedér! eindelijk binnengelaten - waar ze weldra onder de pomp werden schoongemaakt, en weer op 't droge gezet.

Dit was de laatste dag van de Kakschool voor Schareltje en Feeke, een dag die meteen voor hen als de eerste dag van

de Opstandigheid tegen 't gezag en die van de herwonnen vrijheid in hun geheugen werd opgeschreven.

Tweede hoofdstuk.
Nummer 16 - De familie Mennekens - Hoe moeder Mennekens over de bende regeert en hoe vader Mennekens zich met zijn gezin door het leven heenslaat.

- Marie, kom eens naar beneen, zie gij toch eens om naar de klein'mannen, ik heb mijn handen te vol met 't middageten!

't Was Moeder Mennekens die haar oudste dochter ter hulp riep om zich vrij te maken van de ontijdig de school ontvluchte schapen. Zij stond aan de cuisinière in 't kleine keukentje, waar ge u amper draaien kon, gevuld als ze was door de kachel, de schapraai, de withouten tafel, een lange bank langs den muur en eenige houten stoelen.

Van onder de stoof uit was al keffend de kleine zwarte Spits recht op Feeke aangesprongen en was een dollen rit begonnen waarbij genoemde meubelen een voor een een stootje kregen en alles 't onderst-boven dreigde te geraken. 't Gedrens van Scharel en Feeke, die nu den vollen loop heten aan hun ontroering en een geweldig zaagdeuntje afgaven vanwege de sombere ervaringen die ze in 't instituut van Mie den Os hadden opgedaan, vormde met het schel gebas van Spits een kakofonisch geheel waar hooren en zien bij vergingen. Scharel had moeder bij den rok gegrepen en wilde alles met snikken nog eens grondig uiteendoen, maar de botermelksche pap brandde seffens aan, ze moest roeren, roeren, terwijl de patatten aan 't koken waren met felle brobbels op 't water en een dampstraal walmend aan den rand van 't even opzijgeschoven deksel. De haring, sterk-geurend, stond in de zwarte pan te knisseren. Het brave mensch wist geenen blijf nu met dat broekventen-miserie. Dan moest Marie maar weer eens opdraaien, zij die boven aan haar naaimachine nog aan 't stikken was aan een gilet die sito klaar moest.

Langsheen de steile trap klonk van de tweede verdieping het getik tot beneden, het hield ineens op, en Marie, lenige en pronte twintigjarige, kastanjehaar golvend links en rechts van een scheiding in 't midden, een geef en frisch verstandig gezicht, kwam hijgend van 't geweld de trap afgesjord.

- Zie dat vader het hoort zulle, dan krijgde van 't rietje! Is dat een gesnotter! riep ze tot de twee baaskens, die op 't woord ‘rietje’ opeens heel wat kalmer schenen te worden.

- Zie me dat 's aan, moeder, zei Marie, terwijl ze Feeke onder handen nam, - alweer een broek naar de vaantjes, ne mensch heeft maar werk dat hem die pagadders hun goed uitwascht.

- Neem hem buiten en schrob hem eens goed af, 't arm joeng kan het ook niet helpen! vergoelijkte moeder.

Toen Feeke hoorde dat hij beklaagd werd zette hij ook een keel op. Maar de stevige hand van de oudste zuster had hem al te pakken en terwijl haar witte vingeren met tegenzin zijn broekske ontspanden, al zijn kleertjes afwierpen, stond hij daar in zijn slaaplijfke en in zijn besmeurd hemdeke, terwijl nu en dan, als in een kunstmatig opgewekt verdriet, nog wat zeurend blêren haperend uit zijn keel kwam.... maar het stilde al....

Schareltje stond er bedremmeld naar te kijken en had met broer te doen, die den straal koud water tegen zijn naakte billen kreeg: Feeke moest in een emmer gaan staan en 't water lekte over zijn kleine poortjesbeenen.

- Seffens komen de groote mannen naar huis, houdt u nu maar koes, waarschuwde Marie, die een spons labeurde over het kinderlijke vleesch. Bibberend stond de kleine, met zijn katterigen kop, en keek terzij drukkelijk naar Scharel, die wachtte naar het einde van de lastige operatie.

Het was tegen den middag en de groote jongens werden nu ieder oogenblik thuisverwacht voor 't eten. Dan zou het er weer gaan stuiven van repje wat! Stan zou van boven van 't atelier komen, waar hij bij vader den heelen dag op de kleermakerstafel zat. Hoort: daarboven werd nu nog gezongen: de helle, welluidende tenorstem van vader boven uit, de grove diepe basstem van Stan als 'n dof gebrom hem gedwee begeleidend.

- Hoort, 't gaat alweer van den Zoon van Napoleon daar

boven, zei moeder in de keuken, lachend. Hoort ge vader?

Zij bewonderde nog altijd de goede stem van haren Sander. En allen spitsten de ooren en luisterden naar den zang daarboven.

Het duo van vader en zoon vervulde heel het bovenhuis, het klonk dreinerig, wel rustig en vreedzaam, als van liedjeszangers op de vogelenmarkt, op een stillen Zondag. 't Was of het werk daarboven met gestager vlijt vlotte als 't ging op het voosje van zoo'n ouwerwetsche ballade. En ze hoorden Vader altijd bovenuit, met zijn nette felle tenorstem, en de bromstem van Stan eronder, woordelijk:

> Daar heeft hij met een luider stem geroepen:
> Verschuift den steen en laat mij niet alleen.
> 'k Ben Keizers zoon, en breekt de kist maar o-o-pen:
> Ik wil bij mij-nen wa-ren va-der zijn!

Schareltje en Feeke waren nu weer geheel in orde gebracht en normaal en speelden al in den hof met het witte konijntje, dat achter 't gelint opgesloten zat. Ze waren hun ellende geheel vergeten en voelden nu niets anders meer dan een stillen trek naar de botermelksche pap en naar den sterk-geurigen panharing met patatten die vanmiddag ter tafel zouden komen. In afwachting hadden ze een stukje savooiblad uit den kelder gehaald en probeerden dat nu aan 't konijn door het traliewerk heen in zijn knabbelend muiltje te stoppen.

Het was een kleine tuin, maar die hun reusachtig groot scheen. Achteraan tegen 't houten schutsel, dat hun tuin scheidde van den Blijkhof, stond de groote kruidnagelboom. Hoe hoog welfde zich zijn kruin en wat stond hij van onder tot boven in de lente vol geurige lichtpurperen kruidnagelen! Dat rookt ge al, als ge door de gangdeur even den neus buitenstaakt. Met die kruidnagelen kondt ge wel duizend boeketten maken. Heel het huis rook er naar. Maar er was meer. In dien boom, - hoevele tientallen jaren was hij oud? zeker wel 100 jaar! zie maar dien dikken stam dien zij met hun armkens niet konden omvangen - in dien boom nestelden allerlei vogelen. Daar zaten soms merels in te zingen, dat het kletterde. Of een vink was er aan 't pinkpinken, of een kwikstaartje vloog er in en uit, almaar kwikkelend met zijn staartje. Misschien zat er

zelfs in Mei en begin Juni een nachtegaal, die 's avonds laat lijk met perelen goochelde en zijn zang lijk een olie liet droppelen in de stilte, onder den nachtblauwen zomerhemel. En Bart, de tweede-oudste van de broers, die op de Kademie was, op 't sieraad, en die duiven hield, smirreltjes en zwalpers en pauwsteerten, Bart, die wreede kerel, die altijd hun haar afsnêe dat hun kop zoo kaal was als een knikker, hij had in den kruidnagelboom plankskes gelegd met vogelteer om de vogeltjes te vangen. En ze hadden eens een licht-teerbruin vogeltje met blauwachtig bekske, een vink was 't zeker, daarmee gevangen, maar 't arm beestje was doodgegaan. En vader had het verboden, dat vogelvangen. Maar vader had boven op zijn werkkamer zelf schoone kanarievogels in een kevie zitten, die, telkens als de naaimachine begon te ronken, ook schetterend begonnen te frazelen en te kwinkeleeren lijk zot, en die dan aan de traliekens kwamen pikken naar 't klontje suiker dat er opzij in stak, en die dan weer opeens zwegen, dood-stil zaten te piepen. Piep, piep!

Achter den Blijkhof lag de Groote Suikerfabriek. Vandaar kwamen al die bijen hier in den hof, en 't was een plezier die te vangen, want dan kondt ge ze midden door knakken - het was een kunst om het precies goed te doen, zonder dat ge u door den angel liet steken - en dan kondt ge zoo met uw mond de honig opzuigen. Lekker. Maar als ge gestoken werdt! A mij! Dan was 't janken en dan moest Moeder er een koud mes tegen houden om de pijn te stillen.

Maar daar waren nog vele andere beesten in den omtrek. Allereerst de katten, die zoo profijtelijk langs den scherpen rand van 't schutsel konden gewandeld komen, of die in den kruidnagelboom of op 't dak van 't pompkot, bij de donderbare, die wonderdadige vetplant, gingen zitten loeren. En als Vos, de kleine rosse en zwarte hond, van hiernaast, bij Rooses, een echte bijter, die Vos, de katten in de gaten kreeg tempeestte hij nog al 's!

Daar klonk opeens van den tuin naast den hunnen, achter den muur, een meisjesstem:

- Schareltje!.... Feeke....!
- 't Is Seva, stelde Feeke rustig vast.
- Zijde golle thuis? Ge zijt golle gaan loopen hé, op 't

school! Heed a vader a nog geen rammeling gegeven?

- Ge zijt zot! riep Scharel, kwaad, en ze zouden meer gezeid hebben. Maar opeens ging de gangdeur open, Moeder stond erin, en ze riep:

- Alla mannen aan tafel, 't eten is kleer!

Dat moest ge hun geen twee keeren zeggen: ze liepen op een drafke naar binnen, waar ze vlak op den grooten broer Stan botsten, die naar beneden was gekomen voor 't middageten. Stan, een lange met een dikke sterke haarvacht, kortgeknipt en een bruin baardje, schraapte zijn keel, keek heel zuur en kwaad, maar toen Scharel zich aan zijn groote beenen vastklampte, greep hij goedmoedig den jongen opeens vast en stak hem in de lucht, waar hij hem, zonder spreken, een oogenblik het hangen, roerloos.

- Stan, ik ook, mij ook, Stan, hakkelde Feeke.

- Allee dan. Maar éens, zulle. En dan, gedaan.

En de groote lobbes van Stan scharrelde naar 't kleine ventje en porde hem hoog de lucht in, terwijl Feeke gierde.

- Nog, nog! riep die.

- Nog? Arrêh dan! zei de groote broer, en hij gooide den bubbel omhoog, tot tegen den wijngaard, waar de kleine zoete donkerblauwe druifkens in trossen hongen. Ei hoe na, of hij kon er aan!

Toen wouen de jongens nog eens onder door zijn beenen kruipen of ieder op een schouder gaan zitten, maar groote Stan was 't beu.

- We moeten eten, gasten! 't Is nu genoeg!

- Allee, nòg doen, Stan.

- Toe, zijd' er nu, mannen? vroeg Moeder ongeduldig uit de keuken. Komt nu! En ze trokken nu allen binnen, maar 't was er al vol als een ei, in dat kleine kajuitje, waar misschien voor hoogstens vijf of zes menschen ruimte was, maar waar er eigenlijk elf, en soms meer, als er bezoek was, moesten geborgen worden.

Vader Mennekens vertoonde zich nooit beneden aan 't maal. Hij bleef altijd boven op zijn werkkamer eten: hij kon met den ambras van dat woelig nest niet om. Hij at onveranderlijk op zijn werktafel, waar de jongste zuster Karlien, die bij de nonnekens op school ging, zoohaast ze 's middags thuis was,

en 't eten gereed was, hem zijn telloor met pap en zijn potje met aardappels en vleesch en groenten of wat de keuken gaf, moest brengen.

Daar zat de oude Mennekens met zijn kaal hoofd, zijn rosse dungezaaide snor en zijn klein sikje in 't vouwtje beneden zijn onderlip, en at zwijgend, met gefronst voorhoofd, half toegeknepen oogen, altijd in diep gepeins, afgetrokken, vreemd als 't ware aan alles wat er in zijn rumoerig huis daar beneên omging: de stage wroeter, die van 's ochtends zeven tot 's avonds negen of tien, maar dikwijls ook tot lang na middernacht, op zijn werktafel geklonken zat, op zijn kruiselings gevouwen beenen: Sander Mennekens, de kleine, beenderige, taaie en pezige meester-kleermaker, bleek van vel, met het hooge sterke voorhoofd, waarboven zijn blinkende schedel, met de ietwat lange pepergrijze haarlokken dalend tot in den nek: hij zat daar, eenzaam, hoog boven alle geruchten van zijn roerig kroost, als de sterk-gevreesde onzienlijke almacht, waar men beducht voor was, vrees die door de moeder nog meer ingescherpt werd door haar fluisterend praten als hij het druk had of in de nabijheid was.

- Zij stil, mannen, want vader hoort u, en zijne kop doet zeer als ge lawijd maakt.

Zoo was vader voor 't eigen gezin een soort mythe geworden. Een paar jaren reeds de vijftig over, had hij van kindsbeen af gewrocht en geploeterd als een koelie. Ongeletterd, met alleen zijn phenomenaal geheugen, en zijn door geen boekenstof besmette wereld-ervaring, was hij de stoere wilskrachtige, in verbeten halsstarrigheid, almaar voortwroetende werkos. Zijn hoofd had hij boordevol met het overdenken van zijn dagwerk, zijn ongeschooldheid moest hij door allerlei zelfbedachte middeltjes van scherpzinnigheid en natuurlijke schranderheid vergoeden. Alle cijfers, alle maten, alle rekeningen, alle boekhouderij had hij vast zitten in zijn hoofd, in dat zwaargespannen, zenuw-beladen, soms onmenschelijk geprikkeld en gefolterd hoofd, dat de zorgen van het talrijke gezin moest bergen.

En dat kleine geestkrachtige pezige snijdersbaasje zat daar soms met op zijn wezen iets van dien stoeren veldheers- of staatsmans-ernst, de saamgebalde energie van een Bismarck,

die heel 't raderwerk van de staats-machinatie in de hand houdt!

Sander Mennekens, met zijn gezin, van negen kop - ongerekend zijn vrouw, Dina Hermans, de dappere moeder van die negen, - die hij aan 't dagelijksch brood moest helpen en in de wereld hoogerop duwen tot ze iets beters werden dan hij zelf, de kleine Mennekens was een eenzame, die de kracht had om alleen in zijn eigen pijnlijk hoofd al die zorg te stapelen en om te dragen. Maar hij had één geluk: hij hoorde tot een geslacht van ongerepte, ongeschonden primitiefheid, kerngezond blijkbaar in zijn oorsprong, onverslapt van wil, hij van een kloosterlingachtige soberheid, die hem toeliet, op een korst brood en een slok water dagen lang te leven en zwaar te werken. Maar bovenal gezond in den geest, futtig van natuur, vol zin voor werkelijkheid, een wien 't onmogelijk was om in neerslachtigheid bij de pakken neer te gaan zitten; taai, taai, zooals 't kern-Vlaamsche ras uit de Vlaanderen vanwaar hij naar men zegde afkomstig was. Dat was - ergens in de streek die grenst aan Zuid-Brabant en aan Oostvlaanderen, en de Mennekens waren van huis-uit al pootige landslieden, ploegers, zaaiers en maaiers, die mettertijd, toen de nood drong, voorzeker, naar de groote stad aan de Schelde waren verhuisd. Dáar had hun geslacht zich buikvast neergezet en er weldra vasten wortel geschoten. Daar waren dan ambachtslieden uit gegroeid en ook zakenmannen: sommige takken van 't geslacht der Mennekens hadden zich alleen in de volkskringen uitgedijd, trouwden er en vermenigvuldigden zich daar met al de weelderigheid van natuurkrachten; anderen hadden zich meer verfijnd, er waren handelaars uit gegroeid en nijveraars, doktoren en ingenieurs, ambtenaars en bestuurders. Maar ze waren allen geweest: onbuigzame, kernige individualisten, die zich lastig heten groepeeren. Onderling hadden ze zelfs weinig voeling; ze zagen elkaar haast nooit, en de verschillende aard van de diverse standen waar zij toe behoorden maakte dat zij onderling geheel vervreemdden, den familieband verwaarloosden en dien tenslotte totaal negeerden.

Er waren aan één zijde schatrijke patriciërs uit voortgekomen, die aanzienlijke posten hadden bekleed in 's lands regeering, terwijl aan den anderen kant, dicht verwant aan de

eersten nochtans, de nederigste arbeiders, magazijniers, handwerklieden, winkeliers zich gemoedelijk een weg baanden. Onwetend van elkaars avontuur en ontwikkelingsgang, kenden ze ook geen naijver, wrevel noch bitterheid, om het lager peil waar hun staat hen tot een simpelen levensstandaard doemde.

Eén ding hadden ze echter allen buiten hun individualisme gemeens, de Mennekens: namelijk de levens-humor, de gezonde sterke ziel, die hun, ook in den tegenspoed en vooral dan, een liedje of een scherts op de lippen legde, een schittering in hun oogen, vernuft in hun geest ontstak. Het waren àl levensblijde, zich kordaat werende, onverwinbaar geestkrachtige menschen en kinderen.

En zóo een was ook zeker deze Sander Mennekens, het eenzame kleermakertje, dat in dit smalle huis, nr. 16 in de Pijp, twee hoog, op zijn snijdersbank, in een klein werkkamertje, vol scherpe reuken van met persijzers geperste vunzende stoffen, van draad en garen, van lappen en driegen en naaien, zijn dagen vólmaakte met arbeid.

En die Sander had een stem als een lijster, hij zong - als de zorg hem niet verstomde - van 's ochtends vroeg tot aan het late avonduur - en al de buren zeiden van hem: - Dat kleine Menneken, wel, dat is een gróot menneken!

Beneden zaten ze, de huisgenooten, allen dicht opeengepropt in 't keukentje. Voor allen echter was er niet eens ruimte genoeg. Gregoor, de twaalfjarige scholier, die algauw weer weg moest, ging doorgaans met zijn telloor op een der treden van de trap zitten, waar hij een heenkomen vond. Karlien, de blonde jongste meid, zat mee op de bank bij de twee jongste knapen, en hield meteen toezicht over die gadderkens. En de oude garde, de veteranen Stan, Bart en Ede, konden zich met een stoel of een schabel geneeren. Moeder zat, als ze niet almaar voor honderd verschillende dingen op moest staan, op een stoel met armleuning, en Marie de oudste zette zich naast haar liefst, maar waar het kon. Er moest er wel eens een blijven rechtstaan tot een ander met zijn disch klaar kwam. En dan was er nog de afwezige zoon: de tengerste van allen, de spichtige Lo, die pas als kweekeling naar de Normaalschool was, en die vandaag juist zijn eersten brief naar huis had gestuurd: een gebeurtenis! Een brief vol diep heimwee en schrijnend

verlangen naar het anders toch zoo armzalige keukentje, waar de Mennekens in leefden als een troepje bevertjes in hun hol of als ratten in den kelder!

En Schareltje zeide toen nog 't versje op, dat hij bij Mie den Os had geleerd:

Onze vader die in de hemelen zijt,
Die de boterhammen snijdt,
Onze moeder is zoo goed,
da z'er nog wa' boter op doet!

Derde hoofdstuk.
De brief van Lo uit de noormaalschool.

Gent, den 15n September 1876.

- Vader, Moederlief, Zusters, Broeders!

Gelukkige stervelingen wien 't is gegeven ter Scheldestad aan den huiselijken haard in de Lange Pijp, no. 16, gerust uw dagen af te slijten! Saluut! Ik groet u allemaal!

- Ik roep u toe, uit de diepte van mijn eindelooze verlatenheid, uit dit oord van somberheid en verveling - o hoe somber! en o hoe vervelend! - En ik schrijf ulder den ‘staet van myn gezondheydt’ ende ik hoop van ulder hetzelfde!

- Ja, voorwaar, het is wel een treurig bestaan, dat van den jongen kweekeling in 's Rijks Normaalschool, die zich, op een blauwen Maandag, in het hoofd heeft gestoken eenmaal een opvoeder der prille jeugd te zullen worden! Ze opvoeden, de moedwillige bengels, opdat ze ook eens mogen genieten van den kostbaren schat der wetenschap, dien schat, waar (naar de spreuk die meneer Den Duyts ons op de school Achter de Vest honderdmaal als straf deed afschrijven) de studie de sleutel van is!

- De studie.... ja.... ik schrijf deze regelen onder 't bleeke gaslicht in de studiezaal, waar we onze devoirs moeten maken en gestrengelijk bewaakt worden door een bleek-rossen surveillant, met nen kop lijk een raap. Maar wat voor een raap!

Mie Savooi haar rapen zijn daar kerstekinderen tegen. En die Raap is 't, die ons het leven hier zuur en tot een dorre woestenij maakt.

- Vader, moeder-lief, zusters en broeders, gij weet niet wat een Normaalschool voor een oord van mistroostigheid is, gij weet niet wat het is normalist te zijn in een verre droeve donkere stad als dit wijdgeducht gemeenebest, dit nest van leeuwen en stroppedragers, waar een garde chiourme u à la baguette drilt en waar ge u voelt als een boef die voor drie jaren zijn tijd moet uitdoen op de galeien.

- Het is niet schoon, dat ik het zeg, goede huisgenooten van mijn hart, maar als ik aan onzen thuis, aan u allen denk, dan schiet mijn gemoed soms vol....

Tot hiertoe had Ede, met zijn kastanjekleurigen krullebol en zijn blozend appelgezicht, Lo's twee jaar oudere broer, die knap kon voorlezen - hij schreef dan ook bij een notaris en werd als het geestelijk opperhoofd in de familie gehuldigd - den brief van Lo met het noodige tragische accent voorgelezen. Hij had de sentimenteele jongens-klachten zelfs nog wat door zijn toon aangedikt, zoodat hij, ontroerd door den klank van zijn eigen stem, op zeker oogenblik de krop in zijn keel kreeg en moest stoppen.

Dit was 't signaal van een plotseling grijpen naar zakdoeken en een verdoken gesnuit bij moeder en de twee meisjes.

De twee jongste spruiten zaten als versteend te luisteren. Feeke, katterig, met verglaasde oogen, strak in zijn kop; hij scheen nog niet te beseffen waaròm het eigenlijk ging; en zijn aandacht was trouwens verdeeld, doordat Spits hem onder de tafel altijd aan zijn bloote kuit kwam likken. Schareltje zag bleek van aandacht, zijn blauwe oogen stonden rond, hem ontsnapte geen woord, al vatte hij er niet alles van. Maar Gregoor, de koortsig-zenuwachtige twaalfjarige, met rimpels van aandacht op zijn voorhoofd, at Ede de woorden uit den mond. De dikke Bart zat gemelijk te grinniken en vond, dat de Lo er weer veel gevoel bij gedaan had, en wat was dat nou, als ge voor enkele korte jaarkens van huis waart, en dan, nog niet eens 't heele jaar door, moeders pappot moest missen! Ze moesten de Lo dat maar eens goed inpeperen, dat hij wat

verstandiger wierd. Blonde Karlien, nogal sentimenteel aangelegd, snikte 't hevigst en stootte de hand van Bart weg als die haar zakdoek wou wegtrekken. - Och laat me gerust, dikke plaaggeest!

De oudste zoon Stan, met zijn gemillimeterd haar, dik als een hondenvacht, zat, met zijn kwasi-norsch gezicht, rechts van moeder, met zijn pijp in zijn mondhoek, hij pufte er nu en dan eens aan, en zei dan gemoedelijk troostend tot moeder*:* - ja ja Dien! (hij noemde soms schertsend moeder met haar voornaam) da's allemaal wel erg, maar 't gaat toch over hé? En hij keek waakzaam over heel het troepje als een trouwe herdershond over zijn kudde. 't Was of hij vader, die eenzaam en ongenaakbaar boven op zijn werkkamer troonde, hier zoowat verving. Maar in den grond was hij fel aangedaan.

Moeder en Marie, dicht bij elkaar, hadden al lang een traan moeten wegknijpen: ze vonden het toch wel hard voor de Lo, zoo'n jongen zoo ver weg en zonder de zorg van thuis. Want de Lo, die magere lange lat van een Lo, met zijn bedenkelijken vogelenkop, zijn smal gezicht, en zijn enge borst en zijn lange armen, was wel van heel den hoop de subtielste en de teerste.

Moeder dacht 's avonds altijd aan hem en haar hart, - dat altijd voor allen zoo gul openstaande hart - leed er onder. Lo was altijd een van haar liefste telgen geweest, omdat een rampspoedig lot hem in de slapste periode van haar leven had doen geboren worden. Ze had, toen ze hem kreeg, juist een zware ziekte achter zich, in 't gasthuis moeten verpleegd worden voor 't flissijn, en toen was de stakkerd gekomen, die van eerstaf een malengerke was geweest. Te hoog opgeschoten voor zijn leeftijd, rilde lijk een zilverberkske, was hij veel teergevoeliger en aanhaliger dan de anderen.... die eigenlijk struische, saamgedrongen wilde beren waren. Lo was dus altijd, meer dan de anderen, haar zorg geweest, en ze had hem gelukkig toch gaandeweg zien verbeteren en in krachten winnen. Maar hij bleef overgevoelig en zwak. Hij zat veel in boeken te lezen en 't was van jongsaf zichtbaar dat er in hem een schoolmeester stak. Dat belette niet, dat hij ook op straat met de kornuiten zijn gangen ging, maar hij deed nooit zoo woest als de anderen en hij redeneerde altijd en scheen gaarne de rol van geestelijk leider te willen spelen. Zoo was hij bij zijn

kameraden ook wel gezien en werd hij door hen uitverkoren als bevelhebber, die altijd het meest zijn kalmte behield: zoo had hij 't gebracht tot den titel van generaal, als er oorlog werd gespeeld. ‘Generaal Lodewijk’ of ‘generaal Mennekens’. De straatkapoenen hadden hun duiten bijeengelegd om hun chef een kartonnen shako met roode kokarde te koopen, en op zekeren dag - als moeder er aan terugdacht, moest ze er nog om lachen - was een deputatie van jongens uit de Pijp met den shako van Lo - een piotten-shako - plechtig komen aanzetten thuis. - Medam, hier is den hoed van den generaal! En ze had den shako, tot groote verontwaardiging van den generaal, onder 't bed gestopt, waar ook nog een potje stond, terwijl moeder's mutsenkop op den schale tegen de wand met opgetrokken wenkbrauwen en starre zwarte ronde oogen in den blozenden poppenkop, het geval met verbazing gadesloeg.

Lo was, na Ede, den degelijken, den gezeten burger, die alreeds een rol in de burgerlijke samenleving vervulde door verzegeld papier zwart te maken op zijn notariskantoor, de tweede in de familie die naar hooger verstandelijk peil, anders gezegd naar geleerdheid, streefde. In de klas op de volksschool was hij een heele baas geweest - ieder jaar voerde hij een vracht prijsboeken mee naar huis. En dan, toen hij zijn eerste communie deed, had hij waarachtig een hooge-hoed op zijn hoofd staan prijken! Een hooge-hoed, en zoo jong nog, en hij met zijn lange rilde gestalte! Dat was toen misschien wel de mode, maar die hooge-hoed was toch een gebeurtenis geweest. Die hooge-hoed had tot de verbeelding van zijn jongere broers gesproken, en van toen af zagen ze ook tegen hem op. Zijn roeping was blijkbaar iets bijzonders te zullen worden. En 't bleek ook: hij moest worden schoolmeester, de roem van de familie! En zoo was 't geschied.

Ede las verder door. Gelukkig werd de toon van den brief nu gaandeweg wat vroolijker.

- Ik moet nochtans zeggen, er mankeert me niets. Het is de vaart zeker, en daarom - 't is maar een begin - zie ik het hier alles nog wat zwart in. Ofschoon: we eten hier haast iederen dag plenty ajuin.

Ajuin, ajuin,
daarvan wordt alles bruin!

Hier schoten de meisjes opeens in een lach, dat ze haast poeften, en Feeke achtte het geraadzaam opeens ook luidkeels mee te lachen. En de kleine bubbel riep, op tafel slaande met zijn twee pollen:

Ajuin, ajuin!
't is allegaar bruin!

- De keuken is verder weinig afgewisseld. Moeder zal er over oordeelen: 's Maandags patatten met duvelsaus en frikadelle bollen, Dinsdags frikadellebollen en patatten met duvelsaus. Maar 's Woensdags is 't lekker, dan komen er worsten met savooikes, en Donderdags, ha dan krijgen we peekens met spek. Vrijdags, vasten dag, schelvisch met botersaus, ofwel pietemannen met rooie oogskes, of spiering, en 's Zaterdags hutsepot, Gentsche hutsepot met veel ajuin!

- Er is ajuin 's morgens, 's middags en 's avonds en omgekeerd. En Zondags, zult ge me vragen? Zondags, wel dan is er een schel rosbief, fel uitgebraden, met een portie vooze rapen en ajuinen en daarachter als eens een pruimenvlaai of, op de groote dagen: een telloorke rijstpap met bruine suiker. Dan denk ik aan thuis! Moeder, wat is uw rijstpap toch goed! Maar, eerlijk gezegd, dat alles is toch nog zoo kwaad niet, niet waar? De drank is, behalve heel slappe slechte koffie - dat kunt gij ook beter, moeder! - aan ieder maaltijd water, Zondags een glazeke bruin bier. En voilà! Niet kwaad?

- Dat zou 'k nog al 's gelooven, onderbrak Bart, ik weet niet waar de Lo over klaagt, 't is een goeie burgerskeuken, ik wou da'k in zijn plaats was.

- Maar 't beste eten - ging de brief voort - smaakt niet, als g'er met uw hart niet bij zijt!

- Zeever, spotte Bart: als uwen buik er maar bij is!

- Zwijg nu, zeg! Ede, ga voort, zei Marie.

- Genoeg over 't eten - al weet ik, dat Stan en Bart daar niet geerne over hooren spreken.

De twee oudste broers waren bekend als gezapige doorjagers, en er werd gelachen, ook Bart vond het geestig van de Lo.

- Het geestelijk element hier is ook wel voorzien. Ik heb

hier een professor die ons danig schoon de Bijbelsche historie uitlegt: daar is heel wat bij te denken, en ik maak vele aanteekeningen in mijn dagboek; dat verheft uw ziel en ik houd veel van de schoone zedelessen en de wijsgeerige beschouwingen die er aan vast te knoopen zijn. Daar doet ge menschenkennis bij op, en de pedagogie is mijn lievelingsvak. Maar waar ik 't meest van hoû is de les van Vlaamsche taal, of liever: Nederlandsch. Ik maak, naar 't schijnt, goede opstellen en een ervan heeft de professor in de klas voorgelezen. En dan - wil ik aan Ede wel in 't oor fluisteren, dat mijn Muze me ook al wel eens menig, natuurlijk nog al droefgeestig gedicht heeft ingeblazen. O, een dichter worden, ziet ge, broer Ede, gij die me nog al goed kent, dát zou ik willen worden! Laatst heb ik nog een vers, een vaderlandsch gedicht, geschreven: over den Guldensporenslag. Dat toon ik u met de vacantie. En dan komt er nog wel wat anders voor de pinnen. Ik schreef o.a. een droeve ballade, in den trant van Ledeganck:

Bij mijn vertrek naar de Normaalschool.

> Aan mijne Moeder.
> 't Klokje wenkt: ik moet vertrekken!
> Dierbre, ach, waarom een traan
> Komt u 't minnend oog te dekken....

En zoovoorts! en zoovoorts!

Maar alweer genoeg.

Ik vergeet mijn korpus daarom niet. Ik heb mee aan turnoefening gedaan, maar daarbij aan het dubbel rek mijn knie verzeerd. Het is niet heel erg.

- Och, dat de jongen toch maar voorzichtig is met die simmenas, onderbrak bezorgd Moeder.

- Ik zou wel blijven doorschrijven, maar de studie is haast uit en de Raap zwerft ongedurig rond mij, zoekende wien hij zal verslinden. ‘Wij zijn hier om te studeeren, niet om ons hart uit te storten en te lievemoederen’, meent hij. Ik zal mijn hart dan ook maar stopzetten.

Moeder, de peperkoek en het rookbilleke - wees gebenedijd boven alle vrouwen! - avanceeren zienderoogen. De peperen-zouten sokken vertoonen nog geen groote gapingen. Mijn ondergoed, slaapjak en kalson, nog altijd paraat.

In één woord: behalve de vrijheid, kom ik niet veel te kort.

Ha ja, ik moest u nog zeggen, dat ik hier ne jongen uit ons school van Achter de Vest bij me heb, Fons de Vries, ne felle kadee, hij heeft een asemke, maar hij is sterk in 't biljartspel en in de geometrie: die vent is precies mijn tegenhanger, voor hem is alles wiskunde. En daarom mag ik hem goed lijden. Hij vult me zoowat aan.

Ik ben en blijf de zoon van mijn moeder, die ik eeuwig en altijd bemin, en na deze liefdesbekentenis sluit ik mijnen brief, wel met de pen, maar niet met het hart, lijk de piotten schrijven aan hun lief.

Vader, moeder, zusters, broeders, in mijnen geest leeft ge allemaal - als ik mijn oogen toe doe zie ik u allen permentelijk zitten - Vader boven op zijn kamer - en gij allen bijeengekropen rond Moeder in ons nederig keukentje, waar we zoo gedrongen zitten lijk vijgen in een mat of haring in een ben. En, 's avonds in mijn bed, nadat ik wijsgeerig mijn gedragingen van den heelen dag heb onderzocht, roep ik u allen nog eens op: ik zie de Stan, met zijnen totskop, waar een pijp in steekt, hij heeft veel gestampte patatten geëten; ik zie Bart, die van de Academie komt met een lat en een witte rol onder den arm: hij zit op de neuzen en ooren, en hij gaat seffens zijn duivenkot inspecteeren; ik zie den krollekop van den Ede, ik hoor de schoone stem van den koraal, Rik, ik zie het ronde buikske en den wittekop van Scharel, die te veel savooikens heeft genoten, en dan komt daar in mijn zin het kakelnestje, rattige Fee, die maar denken moet: eikels worden boomen!

Aan allen: saluut! saluut tot in den pruimentijd, d.i. tot in de vacantie:

Juicht wel, en jubelt, en weest blij!
Daar is weder het schoon getij!
Leve de vacantietijd,
Die ons jeugdig hart verblijdt!

Lieve zusters, Marie en Karlien,
tot we malkaar weer zien!
Ik omhels u allen! Dag Moeder! en Vader!
uw zoon en broeder
voor altijd,
Lodewijk Mennekens.

De stemming in 't keukentje was er bij de lezing van het tweede gedeelte wel heel wat fleuriger op geworden!

- Dien brief moet ge seffens aan vader gaan voorlezen, Karlien! juichte Moeder. Onze Lo heeft toch wel 's een hand van schrijven, hè? Och, ik zou hem toch zoo geerne eens gaan bezoeken. 't Is toch zoo'n vaart voor den jongen! Ede, manneke, ge moet hem sito schrijven, en hem maar wat moed inspreken. 't Is immers de eerste keer dat hij van huis is....

Karlientje liep dadelijk met den brief naar boven, waar vader ingespannen zat te werken. Zijn rechterarm ging voortdurend op en af, de naald hief telkens weer met een zacht snokje den draad omhoog. Stan was meê naar 't atelier geklommen, en hij hoorde den brief ten tweeden male. Ook de jongens kregen hem allen nog weer in handen. Ze lazen hem achteraf zoo dikwijls, dat ze hem haast woordelijk van buiten kenden.

En 's avonds bij 't slapen gaan, riep Scharel bij 't stommelen op de trap tegen Feeke:

> Ajuin, ajuin!

En Feeke antwoordde, kordaat:

> 't Is allegaar bruin!

EMMANUEL DE BOM.

Wordt vervolgd.

Kantteekeningen bij het Kellogg-pact.

Den oorlog te verwerpen als middel van nationale politiek - dat is het doel van het algemeen verdrag, waaraan op 27 Augustus 1928 de gevolmachtigden van 15 landen als eerste onderteekenaars hun zegel hebben gehecht.

Tot goed begrip van de beteekenis dezer volkenrechtelijke overeenkomst is een scherp omlijnd beeld van wat met dien term ‘oorlog als middel van nationale politiek’ wordt aangeduid, volstrekt onontbeerlijk. En dit beeld zal men zich eerst kunnen vormen door onderzoek van den oorlog als maatschappelijk verschijnsel.

Oorlog, de aanwending van wapengeweld door staten - of, algemeener en juister: door oppermachtige maatschappelijke groepen, - is in zijn naar het begrip primitiefsten vorm de autoritaire verwerkelijking van eigenbelangen door den belanghebbende zelf: de oorlogvoerende, die zich heeft opgeworpen als rechter in eigen zaak, gaat over tot executie van eigen uitspraak. Het is duidelijk, dat het element ‘recht’ - in den zin van objectieve belangentegenstellingen-overbruggende ordening - in dit proces ten eenenmale ontbreekt.

Dit element treedt op, zoodra de oorlogvoerende naar de wapens grijpt niet tot executie van eigen uitspraak, maar ter uitvoering van de beslissing eener boven partijen staande rechterlijke instantie. Doch men verlieze niet uit het oog, dat hier het objectieve element slechts tot die rechterlijke uitspraak beperkt blijft; dat dus de oorlogsactie zelf - hoezeer met het doel rechtmatig verklaarde pretenties te doen gelden, - geen executie in den juridischen zin van dat woord mag heeten: het is en blijft eigenrichting en als zoodanig negatie

van recht. Het ontbreken van een objectieve organisatie boven partijen, uitgerust met objectieve machtsorganen tot executie van rechterlijke uitspraken, heeft er veelal toe bijgedragen dit soort oorlogsdaden in de publieke opinie min of meer van zedelijken blaam te zuiveren. Wanneer wij dan ook die gewelddaden als ‘negatie van recht’ betitelen, dan duidt ‘recht’ niet een bestaande rechtsorde aan, doch slechts het abstracte rechtsbegrip, - als postulaat.

Een derde, en, bezien in het licht der zich ontwikkelende rechtsorde, ongetwijfeld hoogere vorm van oorlog is die, gevoerd door eenige volken gezamenlijk tot handhaving van voorschriften van internationaal recht, zij het ook, dat dit laatste niet zelden in den grond het recht der sterksten is.

Zoowel de oorlogsdaden van den enkelen staat als de gewapende actie van een statengroep kunnen berusten op een al of niet geschreven rechtsnorm, - op een algemeen aanvaard volkenrechtelijk beginsel of op een uitdrukkelijke verdragsclausule. Uit zulk een algemeen erkend rechtsbeginsel vloeit de onomstootelijke rechtmatigheid der zelfverdediging tegen een niet uitgelokten aanval voort. Het is die vorm van ongeorganiseerde rechtshandhaving, van eigenrichting dus, dien elke rechtsorde kent, èrkent en wel moèt erkennen in alle gevallen, waar de normale, georganiseerde middelen tot rechtshandhaving niet functionneeren en niet kùnnen functionneeren: wie in ‘noodweer’ voor eigen belangen vecht, werkt mee aan de instandhouding der rechtsorde zonder nochtans een rechtens daartoe aangewezen of ingesteld orgaan te zijn.

Bij verdrag kunnen eenige staten zich verbinden tot onderlingen bijstand in geval van elken oorlog (of- en defensief verbond), dan wel enkel in geval een hunner wordt aangevallen (defensief verbond); indien een of meer staten de verplichting aanvaarden om de integriteit (of neutraliteit) van een bepaalden anderen staat tegen een (niet uitgelokten) aanval te waarborgen, dan spreekt men van een garantieverdrag.

En tenslotte kan een aantal staten bij verdrag overeenkomen onder zekere omstandigheden gezamenlijk op te treden, tot instandhouding van de internationale rechtsorde of tot handhaving van bepaalde beginselen. De geschiedenis levert

enkele voorbeelden van zulke internationale verbintenissen, aangegaan door een beperkte groep (groote) mogendheden (verdrag van Chaumont, 1814: begin van het zoogenaamde Europeesch concert).

Onder het reeds vroeger gemaakte voorbehoud, dat zulk een gemeenschappelijke actie, hetzij ingevolge garantietractaat of uit hoofde van een verdrag gelijk aan dat van Chaumont, niet berust op het recht van den sterkste, is hier een min of meer primitieve vorm van georganiseerde rechtsverwerkelijking aanwezig: min of meer primitief nog, wijl immers hier de organen tot handhaving van het recht zichzèlf met die taak belasten. Een hoogeren vorm hiervan treffen we aan in de gezamenlijke actie der Volkenbondsleden, zooals die door art. 16 van het handvest in hoofdlijnen is geregeld.

Eerst dan, als de sanctioneerende organen hun functie ontleenen aan een objectieven norm, zal ook hun werkzaamheid boven twijfel aan onpartijdigheid, aan rechtmatigheid dus, verheven zijn. Daarmee is dan echter tevens het *internationale* rechtsgebied verlaten, want zulke objectieve machtsorganen, geheel in dienst van de rechtsorde, zijn uiteraard *staats*organen, ingesteld tot handhaving van *nationale* rechtsnormen.

In groote lijnen hebben we dus hierboven de volgende vormen van oorlog omschreven:

I: oorlogsdaden, die niet voortvloeien uit eenigen volkenrechtelijken norm (eigenrichting):
- A: tot verwezenlijking van nationale belangen, die op geenerlei objectieven rechtsgrond berusten (hiertoe behoort ook de 'zelfverdediging' tegen een uitgelokten aanval);
- B: tot verwerkelijking van nationale aanspraken, waarvan de rechtmatigheid door een objectieve instantie is erkend;

II: oorlogsdaden ingevolge een volkenrechtelijken norm:
- A: op grond van het ongeschreven rechtsbeginsel, dat zelfverdediging tegen een niet uitgelokten aanval rechtmatig is (noodweer);
- B: op grond van een positief volkenrechtelijk voorschrift:
  - 1: tot handhaving van een bepaalde machtsverhouding, ingevolge bondgenootschap, ter ondersteuning van de door een anderen staat ondernomen oorlogsdaden (of- en defensieve alliantie);
  - 2: tot handhaving van een bepaalden rechtstoestand:
    - a: tot waarborg van de integriteit tegen een aanval:
      - I: tot onderlingen bijstand (defensieve alliantie);

II: tot bijstand van een bepaalden staat (garantieverdrag);

b: tot instandhouding van de internationale rechtsorde:
I: ingevolge een verdrag van enkele (groote) mogendheden, die zichzelf dus met deze sanctie belasten;
II: ingevolge een bepaling als art. 16 van het Volkenbondsverdrag, waardoor een gezamenlijke actie van alle leden der in den Volkenbond georganiseerde statengemeenschap wordt voorzien.

Aan de hand van de hieronder volgende opmerkingen over het verdrag van Kellogg en over zijn wordingsgeschiedenis zullen wij nagaan, welke soorten van oorlogsdaden eerlang zullen zijn uitgesloten tusschen de staten, die het pact zullen hebben geratificeerd.

Als - tot dusver - laatste schakel in de reeks pogingen tot vreedzame organisatie van de internationale statengemeenschap onderscheidt het verdrag van Kellogg zich hierdoor, dat het de groote quaestie benadert langs een weg, die tevoren bij het streven naar pacificatie nog niet betreden was. De Haagsche vredesconferenties brachten eenerzijds een regeling voor de vreedzame beslechting van geschillen en zij schiepen in het Permanent Hof van Arbitrage een orgaan daarvoor; anderzijds beoogden zij de hardheden van den oorlog te verzachten: zoo werd het vredeswerk gekoppeld aan de uitdrukkelijke erkenning van den oorlog als een volkenrechtelijk instituut. Ook de door den wereldoorlog teweeggebrachte reactie bleek, onmiddellijk erna, niet sterk genoeg om het mogelijk te maken, dat het Volkenbondsverdrag op een geheel tegenovergesteld beginsel zou worden gegrondvest; zijn 26 artikelen werden opgenomen in de vredestractaten, die door en door van nog lang niet bekoelde oorlogsmentaliteit doordrongen zijn. Vijf jaar later blijkt dan de atmosfeer te Genève geschikt tot opstelling van een protocol, dat al een heel anderen geest ademt: het bedoelt de vage bewoordingen van het Volkenbondsverdrag uit te werken in dien zin, dat de scherp omschreven aanvalsoorlog voortaan verboden zal zijn en dat dit verbod in de gemeenschappelijke actie der bondsleden zijn sanctie zal vinden.

De inwerkingtreding van het protocol van Genève is op allerhande bezwaren afgestuit. Maar het is zeer de vraag, of het in de practijk wel aan de groote verwachtingen zou hebben

beantwoord, die men bij zijn totstandkoming koesterde en die het bij eerste, oppervlakkige kennisneming wekt. Want in de scherpe omlijning van het begrip ‘aanvaller’ in art. 10 van het protocol, - een begripsbepaling, die door haar streven naar zuiverheid ontegenzeggelijk bekoort, - schuilt een niet te onderschatten gevaar; en op dit gevaar heeft de Amerikaansche staatssecretaris Kellogg gewezen, toen Briand van oorlogsuitbanning in een *veelzijdig* verdrag alleen dan wilde weten, indien enkel de aanvalsoorlog onrechtmatig zou worden verklaard.[1)] Kellogg vereenigt zich in dit verband geheel met een uitlating van zijn Britschen ambtgenoot Chamberlain, die zich tegen pogingen tot omschrijving van het begrip ‘aanvaller’ verzet had op grond, ‘that it will be a trap for the innocent and a signpost for the guilty’.[2)]

Ten opzichte van het beginsel, dat aan het protocol van Genève ten grondslag ligt, beduidt het hoofdverdrag van Locarno, het zoogenaamde Rijnpact, zeer zeker een schrede achteruit, maar in zijn practische uitvoerbaarheid heeft het de naar evenwicht zoekende oude wereld gebracht, wat in 1924 nog niet ten volle voor verwezenlijking vatbaar bleek: ontlading van de spanning tusschen overwinnende en overwonnen volken, die tot dat oogenblik de internationale atmosfeer had beheerscht. Doch de juridische werkingssfeer van Locarno blijft tot de enkele Europeesche staten, die de verdragen sloten, beperkt: naar den vorm zijn het garantieen arbitragetractaten, op het in art. 2 van het Rijnpact vervatte oorlogsverbod na niet ongelijk aan oudere overeenkomsten van dien aard; dat oorlogsverbod is nochtans in zijn gelding tot partijen (België - Duitschland en Duitschland - Frankrijk) beperkt, terwijl zekere oorlogsdaden in met name uitgezonderde gevallen er niet door worden getroffen.

Er is grond voor de gevolgtrekking, dat het volkenrecht nà

1) Nota van Frankrijk aan de Vereenigde Staten van 5 Januari 1928, afgedrukt o.m. in: ‘Le pacte Kellogg: documents concernant le traité multitatéral contre la guerre, signé à Paris 1e 27 août 1928, recueillis, avec une préface, un tableau synoptique des projets américains et français et une bibliographie, par A. Lysen’ (Leyde, Sijthoff, 1928). Voor den tekst der documenten zal ook verder naar deze verzameling worden verwezen.

2) Rede, uitgesproken door F.B. Kellogg voor de ‘Council on Foreign Affairs’ te New York, 15 Maart 1928 (‘Le pacte Kellogg,’ p. 4).

den wereldoorlog evenals daarvóór gebaseerd is op het beginsel, dat de oorlog als middel van nationale politiek niet ‘an und für sich’, niet onder àlle omstandigheden onrechtmatig is: die onrechtmatigheid treedt eerst in onder bepaalde voorwaarden krachtens een uitdrukkelijke tractaatsclausule. Ondanks bewoordingen, die het tegendeel doen vermoeden, vindt deze opvatting vooral bevestiging in het feit, dat de Volkenbondsregeling een wijd gebied voor aanwending van den oorlog als eigenrichting openlaat: men onderschatte namelijk niet het aantal gevallen, waarin de paragrafen 7 en 8 van art. 15 van het handvest toepasselijk zouden kunnen blijken, alinea 7 wegens de moeilijkheid om de daar vereischte unanimiteit te verkrijgen, alinea 8 tengevolge van de ruimte, die zij voor verschillende interpretatie biedt.[1)]

Een volkenrechtspolitiek, die naar pacificatie streeft zonder tevoren den oorlog van zijn juridisch voetstuk te stooten, moet wel in de allereerste plaats gericht zijn op de voorkoming van gewapende conflicten door vreedzame beslechting der internationale geschillen. En dat is, wat we inderdaad waarnemen: de regeling hiervan staat ook in het na-oorlogsche volkenrecht bovenaan.

Het verdrag van Kellogg keert de volgorde om: uitgangspunt is hier de onrechtmatigheid van den oorlog als middel van nationale politiek (art. 1), en als logische gevolgtrekking vloeit daaruit voort de verbintenis tot vreedzame beslechting van geschillen (art. 2). Dit laatste element hing tot dusver, juridisch gesproken, in de lucht: het berustte louter op den feitelijken grondslag, dat de oorlog, ondanks zijn verfoeilijkheid, toch een onvermijdelijk sociaal verschijnsel was. Van het oogenblik evenwel, dat het op 27 Augustus te Parijs onderteekende verdrag in werking treedt, zal het ‘Kriegsverhütungsrecht’ op een juridische fundeering komen te rusten: op de praesumptie

1) Volkenbondsverdrag, art. 15, al. 7-8:
Dans le cas où le Conseil ne réussit pas à faire accepter son rapport par tous ses Membres autres que les Représentants de toute Partie au différend, les Membres de la Société se réservent le droit d'agir comme ils le jugeront nécessaire pour le maintien du droit et de la justice.
Si l'une des Parties prétend, et si le Conseil reconnaît que le différend porte sur une question que le droit international laisse à la compétence exclusive de cette Partie, le Conseil le constatera dans un rapport, mais sans recommander aucune solution.

der onrechtmatigheid van den oorlog; en dit zal een nieuwe hoofdnorm zijn, waaruit voortaan het volkenrechtssysteem moet worden afgeleid.

Het verdrag van 27 Augustus 1928 ontleent zijn thans algemeen gebruikelijken naam aan den staatsman, die er den definitieven vorm aan gegeven heeft: den Amerikaanschen staatssecretaris Frank B. Kellogg. Maar in het wordingsproces heeft de politicus, die er het eigenlijke initiatief toe nam, het éérste en het laatste woord gesproken. Die politicus is Aristide Briand, Frankrijks minister van buitenlandsche zaken.

Zijn eerste woord blijkt, achteraf, een proefbalonnetje, opgelaten om de toestanden in de politieke atmosfeer aan de overzijde van den Atlantischen Oceaan na te gaan. Briand deed dit in den vorm van een verklaring aan den Parijschen vertegenwoordiger van de ‘Associated Press’ op den herdenkingsdag van Amerika's ingrijpen in den wereldoorlog: 6 April 1927.[1)]

En hij besloot de diplomatieke voorgeschiedenis van het verdrag met een gedenkwaardige rede, uitgesproken op 27 Augustus 1928 ter gelegenheid van de onderteekening te Parijs.[2)]

Het is belangwekkend eenige passages uit beide verklaringen thans met elkander in verband te brengen. Daarbij moet niet uit het oog worden verloren, dat de uitlating van 6 April 1927 enkel de voorbode was van het voorstel, in Juni van dat jaar door Briand aan Washington gedaan, tot het sluiten van een verdrag, dat den oorlog enkel tusschen de Vereenigde Staten en Frankrijk in den ban zou doen; terwijl de rede van 27 Augustus 1928 een eindstreep zet onder de briefwisseling over een véélzijdig, algeméén verdrag van gelijke strekking. Dat dit onderscheid nochtans geen tegenstelling beduidt, blijkt uit deze woorden van Briand's rede van 27 Augustus: ‘Lorsque j'ai eu l'honneur, 1e 20 juin 1927, de proposer à l'Honorable M. Kellogg la formule qu'il a bien voulu adopter et promouvoir dans un projet de pacte multilatéral, je n'ai jamais eu en vue, un seul instant, que l'engagement suggéré dût rester seulement entre la France et les Etats-Unis. J'ai toujours pensé que, sous

1) ‘Le pacte Kellogg,’ p. 16.
2) ‘Le pacte Kellogg,’ p. 80.

une forme ou une autre, par prolifération ou par extension, l'engagement proposé porterait en lui-même une force d'expansion suffisante pour atteindre rapidement toutes les nations dont l'association morale était indispensable.'[1] In deze woorden weerlegt Briand tevens de bewering, als zou de vervanging van de oorspronkelijk voorgestelde twéézijdige overeenkomst door een véélzijdig, algeméén verdrag een diplomatieke nederlaag voor Frankrijk beteekenen.

Bij oppervlakkige beschouwing van de wordingsgeschiedenis, bij vergelijking van de verschillende ontwerpen[2] zonder meer, zou men licht tot de gevolgtrekking kunnen komen, dat het verdrag van Kellogg in verschillende opzichten de kenmerken draagt van een Amerikaansche overwinning op Fransche staatsmanskunst. Dit is inderdaad niet het geval en er bestaat dan ook alle reden om aan Briand, náást en op één lijn met Kellogg, de eer van het welslagen der onderhandelingen toe te kennen.

Het is waar, dat de Fransche redactie van een veelzijdig verdrag, 20 April 1928 aan de Amerikaansche regeering voorgelegd,[3] op essentiëele punten heeft moeten wijken voor die van het Amerikaansche ontwerp, zooals dit bij nota van 23 Juni 1928[4] aan de betrokken mogendheden toegezonden en tenslotte, op 27 Augustus, door de gevolmachtigden onderteekend is. In dat Fransche project was een breede plaats ingeruimd aan een uitdrukkelijk voorbehoud, zonder hetwelk de overeenkomst in strijd scheen met de verbintenissen, die voortvloeien uit het Volkenbondshandvest en uit de verdragen van Locarno. Naar de hier bedoelde bepalingen zal men in het definitieve verdrag[5] tervergeefs zoeken. Doch het voorbehoud is daarmee niet verdwenen: het is alleen wat minder uitdrukkelijk onder woorden gebracht en op een wat minder in het oog loopende plaats gezet, zoodat de verdragsartikelen zelf - drie in getal - zònder eenig voorbehoud geredigeerd

1) 'Le pacte Kellogg,' p. 83.
2) 'Le pacte Kellogg,' p. 10 (Tableau synoptique des projets américains et français).
3) 'Le pacte Kellogg,' p. 34.
4) 'Le pacte Kellogg,' p. 54.
5) 'Le pacte Kellogg,' p. 84.

konden worden, in hun door Kellogg zoo warm bepleiten vorm.

Het is wel merkwaardig, dat, terwijl juist Volkenbond en Locarno de stof leverden voor een zoo belangrijk deel der diplomatieke notawisseling, Briand bij herhaling den nadruk erop gelegd heeft, dat het begrip oorlogsuitbanning een vertrouwd denkbeeld is voor de staten, die het Volkenbondshandvest en de Locarno-verdragen onderteekend hebben: een zinsnede in dien geest treffen we zoowel in Briand's boodschap van 6 April 1927[1)] als in zijn toespraak van 27 Augustus 1928[2)] aan. Betrappen we den sympathieken Franschen politicus hier op een diplomatiek sophisterijtje? Het is niet aan te nemen.

We hebben hierboven er reeds op gewezen, dat Volkenbondsen Rijnpact van een andere praemisse uitgaan, dan hun bewoordingen doen vermoeden. Terwijl beide uiting bedoelen te geven aan een oprecht gekoesterde pacificatiegedachte, bleef daarmee niettemin het tot dusver onomstootelijk gewaande volkenrechtelijk grondbeginsel onaangetast, dat oorlog een geoorloofd middel van nationale politiek is, behoudens uitdrukkelijke bepaling van het tegendeel.

Het is dus evenzeer waar, dat de vredesgedachte van het Kellogg-pact reeds naar den geest in de Volkenbonds- en Locarno-verdragen tot uiting komt, als dat de volstrekte doorvoering van datzelfde beginsel in de practijk afstuit op de juridische consequenties van diezelfde overeenkomsten. Het is van belang zich deze ietwat paradoxale verhouding tusschen den geest en de juridische structuur, tusschen de ideëele strekking en de reëele gevolgen van de oudere pacificatiepogingen, bij de beoordeeling der wordingsgeschiedenis van het Kellogg-pact steeds voor oogen te stellen.

1) ‘La renonciation à la guerre comme instrument de politique nationale est une conception déjà familière aux signataires du pacte de la Société des Nations et des traités de Locarno.’ (‘Le pacte Kellogg,’ p. 17.)
2) ‘Les accords de Locarno, après le plan Dawes, avaient déjà témoigné de cet esprit nouveau qui trouve aujourd'hui sa pleine expression, car, ainsi que je le rappelais dans un message du 6 avril 1927 au peuple américain c'était bien une conception familière aux signataires de ces accords que la renonciation à la guerre comme instrument de politique nationale.’ - ‘La Société des nations, toute imprégnée du même esprit, avait aussi promulgué une formule tendant en fait au même résultat final que le nouveau pacte.’ (‘Le pacte Kellogg,’ p. 82.)

20 Juni 1927 deed de Fransche regeering aan het Amerikaansche departement van staat een ontwerp voor een verdrag van eeuwige vriendschap tusschen beide mogendheden toekomen.[1)] Daarmee begint de officiëele briefwisseling, de diplomatieke geschiedenis van het Kellogg-pact. Er verloopen weliswaar ruim zeven maanden, vóór de regeering der Vereenigde Staten in een nota van 28 December 1927[2)] haar meening over dat voorstel doet kennen. Maar dan komt ze ook dadelijk voor den dag met het breeder opgezette plan om er een veelzijdig verdrag met gelijke strekking van te maken. Het door Frankrijk gewenschte tweezijdige verdrag acht zij overbodig ter bezegeling van de 'traditional friendship' tusschen beide landen, - 'a friendship which happily is not dependent upon the existence of any formal engagement.'[2)] En met de logica, die de geheele van Washington uitgaande correspondentie over dit onderwerp heeft gekenmerkt, bepleit Kellogg dan de totstandkoming van een tractaat, dat naar zijn inhoud met het Fransche ontwerp zou overeenstemmen, den vorm echter van een veelzijdig verdrag zou krijgen. En zoo wordt reeds terstond in deze allereerste Amerikaansche nota als einddoel scherp geformuleerd, wat tenslotte, op 27 Augustus 1928, het resultaat van de onderhandelingen geworden is: 'a treaty among the principal powers of the world, open to signature by all nations, condemning war and renouncing it as an instrument of national policy in favor of the pacific settlement of international disputes.'[3)]

Reeds 5 Januari volgt het Fransche antwoord,[3)] waarin heel argeloos, alsof dit niet het minste meeningsverschil beduidde, verklaard wordt, 'que le gouvernement de la République est disposé à se joindre au gouvernement des Etats-Unis pour proposer à l'agrément de toutes les nations un acte dès à présent signé par la France et les Etats-Unis et aux termes duquel les hautes parties contractantes s'interdiraient toute guerre d'agression et déclareraient que pour le règlement des conflits de quelque nature qu'ils soient qui viendraient à

1) 'Le pacte Kellogg,' p. 18.
2)
2) 'Le pacte Kellogg,' p. 19.
3) 'Le pacte Kellogg,' p. 20.
3) 'Le pacte Kellogg,' p. 20.

s'élever entre elles, elles emploieront tous les moyens pacifiques.'[1)]

Deze formule verschilt op twee punten van die, welke we uit Kellogg's nota van 28 December hebben aangehaald. Ten eerste met betrekking tot een formeele quaestie: of namelijk het verdrag door al de voornaamste mogendheden dan wel alleen door Frankrijk en de Vereenigde Staten het eerst zou worden onderteekend: en in de tweede plaats een verschilpunt van zeer diepgaande beteekenis: terwijl toch Kellogg uit Briand's ontwerp van 20 Juni de verwerping van àllen oorlog zonder eenig voorbehoud in zijn formule had overgenomen, beperkt de Fransche regeering dit nu tot den 'aanvalsoorlog' alleen.

Zoo komen reeds dadelijk in deze eerste nota's, van 28 December 1927 en van 5 Januari 1928, de beide oogenschijnlijk onvereenigbare opvattingen tegenover elkander te staan. Het mag een meesterstukje van diplomatieke vindingrijkheid heeten, dat in den loop der verdere onderhandelingen geen van beide regeeringen haar standpunt heeft behoeven prijs te geven, - dat het verdrag is gesloten in den door Kellogg gewilden vorm, terwijl het naar zijn inhoud strookt met het voorstel van Briand.

Het ligt niet in de bedoeling de verdere notawisseling op den voet te volgen. Stippen wij slechts aan, dat de onderhandelingen in hoofdzaak geloopen hebben over de beide hierboven aangeduide verschilpunten en dat de bijzondere verhouding, waarin het voorgestelde tractaat in het bijzonder tot de verdragen van Locarno zou komen te staan, aanleiding is geworden om behalve de voornaamste mogendheden (Frankrijk, Vereenigde Staten, Duitschland, Groot-Britannië, Italië en Japan) ook de mogendheden, die te Locarno partij zijn geweest (België, Polen en Tsjechoslowakije), tot de onderteekening uit te noodigen; de eigenaardige samenstelling van het Britsche Rijk maakte het bovendien noodzakelijk zijn verschillende bestanddeelen, voorzoover deze ook zelfstandige Volkenbondsleden zijn (Australië, Canada, Ierland, Nieuw-Zeeland, Zuid-Afrika en Britsch-Indië), afzonderlijk aan te schrijven.

Gaan wij thans na, wat de strekking is van het voorbehoud,

1) 'Le pacte Kellogg,' p. 21.

dat de Fransche regeering ten opzichte van het oorlogsbegrip meende te moeten maken, - een voorbehoud, dat dus slechts schijnbaar in de definitieve verdragsbepalingen ontbreekt.

De Fransche regeering beroept zich, tot staving van haar zienswijze, in een nota van 21 Januari 1928[1] op drieërlei volkenrechtelijke verbintenissen, die het voor de mogendheden onmogelijk zouden maken een verdrag tot verwerping van allen oorlog zonder voorbehoud te aanvaarden; die verbintenissen vloeien voort: 1: uit het Volkenbondsverdrag; 2: uit de verdragen van Locarno, en 3: uit verdragen tot waarborg van onzijdigheid. In diezelfde nota herinnert zij ook aan een resolutie, aangenomen door de Volkenbondsvergadering van September 1927, waarin eveneens de opvatting wordt gehuldigd, 'que l'action à condamner comme un crime international est la guerre d'agression.'[2]

Het is verleidelijk hier uit Kellogg's nota van 27 Februari[3], die strekte tot weerlegging van de Fransche tegenwerpingen, twee zinsneden aan te halen, waarvan de hoffelijke bewoordingen een niet te miskennen zin voor humor slechts ten deele verbergen. Naar aanleiding van de bedoelde verbintenissen, voortvloeiend uit Volkenbondspact, Locarno-verdragen en garantietractaten, schrijft de Amerikaansche staatssecretaris:

'Without, of course, undertaking formally to construe the present treaty obligations of France, I desire to point out that if those obligations can be interpreted so as to permit France to conclude a treaty with the United States such as that offered to me last June by M. Briand and offered again in your note of January 21, 1928, it is not unreasonable to suppose that they can be interpreted with equal justice so as to permit France to join with the United States in offering to conclude an equivalent multilateral treaty with the other principal powers of the world.'[3] Waarlijk, deze opmerking is bijna sarcastisch door haar logica!

En even verder in dezelfde alinea klinkt er ontegenzeggelijk ironie uit deze sluitrede: 'A Government free to conclude such a bilateral treaty should be no less able to become a party to

1) 'Le pacte Kellog,' p. 24.
2) 'Le pacte Kellog,' p. 25.
3) 'Le pacte Kellog,' p. 26.
3) 'Le pacte Kellog,' p. 26.

an identical multilateral treaty, since it is hardly to be presumed that members of the League of Nations are in a position to do separately something they cannot do together.'[1)]

Maar de logica van deze en dergelijke redeneeringen kon enkel onaantastbaar zijn in het kader van een bewijsvoering, die vóór en na berustte op de hypothese, dat het Volkenbondsverdrag, het Rijnpact van Locarno en de immers in overeenstemming met het Volkenbondsverdrag gesloten garantietractaten geen ander doel kunnen hebben dan de bevordering van den vrede. Zeker, dat is waar, - zoolang men die overeenkomsten enkel beoordeelt naar haar geest, enkel beziet van haar ideëelen kant, met miskenning van de volkenrechtelijke verbintenissen, die er in de practijk uit kunnen voortvloeien, - met miskenning dus van haar reëelen inhoud.

In de nota van 27 Februari duidt niets erop, dat Kellogg ook maar een oogenblik de ideëele beschouwingswijze wegens haar eenzijdigheid laat varen. Van zijn standpunt terecht, want daarin ligt de overredende bekoring der Amerikaansche argumentatie.

De hier bedoelde tegenstelling tusschen beide opvattingen komt allerduidelijkst uit bij vergelijking van Kellogg's nota van 27 Februari, waarin de dingen gezien zijn 'from the broad standpoint of humanity and civilization'[2)] met het Fransche antwoord daarop van 30 Maart 1928[2)], dat met nadruk vooropstelt, 'que le gouvernement français, à ce point de la discussion où tous les aspects du problème ont été examinés, entend se placer à un point de vue aussi pratique que possible.'[3)]

Scherper dan in deze beide formules kon de tegenstelling tusschen de gedachtenwereld, waarin Briand, en die, waarin Kellogg leefde, wel niet worden uitgedrukt!

Dat zonder toegeven aan een van beide zijden van een werkelijke wilsovereenstemming tusschen beide staatslieden nimmer sprake zou kunnen zijn, blijkt hier zonneklaar uit hun eigen woorden.

In de verdere onderhandelingen worden nu Duitschland,

1) 'Le pacte Kellogg,' p. 26-27.
2) 'Le pacte Kellogg,' p. 28.
2) 'Le pacte Kellogg,' p. 28.
3) 'Le pacte Kellogg,' p. 32

Groot-Britanië, Italië en Japan betrokken: bij nota van 13 April[3] legt Kellogg aan de regeeringen van die staten een ontwerp-verdrag voor, waarvan noch de préambule, noch de artikelen zelf eenige concessie aan de Fransche opvatting behelzen; ook zonder dat Briand zijn tegenwerpingen te Washington had kenbaar gemaakt, zou het Amerikaansche ontwerp zóó hebben geluid. Het is de zuivere consequentie van een louter ideëele levensbeschouwing, - een verdrag, dat, als verbintenis-scheppende rechtshandeling, in deze wereld tot mislukking zou zijn gedoemd....

20 April zendt ook de Fransche regeering aan de genoemde mogendheden, evenals aan de Vereenigde Staten, een ontwerp.[1] Kan het verbazing wekken, dat reeds de aanhef van het eerste artikel nadruk legt op het door Briand volstrekt onontbeerlijk geachte voorbehoud? ‘Les hautes parties contractantes sans entendre porter atteinte à l'exercice de leur droit de légitime défense dans le cadre des traités existants, notamment lorsque ceux-ci assimilent la violation de certaines de leurs dispositions à un acte hostile,....’[2] Onder deze en nog meer clausules van gelijke strekking gaat in dat artikel de eigenlijke verbintenis, om geen aanvalsoorlog te beginnen, schuil.

Het is zeer de vraag, of er ooit een voor allen aannemelijke verdragstekst zou zijn tot stand gekomen, indien op dit punt van de onderhandelingen niet ook andere mogendheden waren uitgenoodigd om daaraan deel te nemen.

28 April 1928 heeft de Amerikaansche secretaris van staat in een bijeenkomst van de American Society of International Law een rede uitgesproken, waarvan een gedeelte - en, naar den inhoud te oordeelen, ongetwijfeld het belgnrijkste gedeelte - is overgenomen in de nota van 23 Juni 1928, die het difinitieve verdragsvoorstel tot geleibrief strekte.[1]

De eerste paragraaf van dit uittreksel is gewijd aan het recht van zelfverdediging en begint aldus: ‘There is nothing in the American draft of an antiwar treaty which restricts or

3) ‘Le pacte Kellogg,’ p. 34.
1) ‘Le pacte Kellogg,’ p. 54.
2) ‘Le pacte Kellogg,’ p. 35.
1) ‘Le pacte Kellogg,’ p. 54.

impairs in any way the right of self-defense. That right is inherent in every sovereign state and is implicit in every treaty.'[1)]

De verdragstekst, dien Kellogg voor oogen had, toen hij deze woorden sprak, was niet die van het definitieve voorstel, doch die van het Amerikaansche ontwerp, dat weinige weken tevoren aan de betrokken mogendheden was toegezonden. In dit ontwerp is dan ook geen woord te vinden, dat op een uitdrukkelijke erkenning van het recht tot zelfverdediging zou kunnen wijzen: 'Express recognition by treaty of this inalienable right.... gives rise tot the same difficulty encountered in any effort to define agression. It is the identical question approached from the other side.'[1)] Aldus Kellogg in zijn rede van 28 April.

Eenzelfde opvatting wordt gehuldigd in de tweede paragraaf, die daaruit is overgenomen in de nota van 23 Juni en die de verhouding tusschen het ontworpen verdrag en het Volkenbondspact behandelt: 'There is, in my opinion, no necessary inconsistency between the Covenant and the idea of an unqualified renunciation of war. The Covenant can, it is true, be construed as authorizing war in certain circumstances, but it is an authorization and not a positive requirement.'[2)]

De argumenten, die de Fransche regeering had ontleend aan de verdragen van Locarno en aan tractaten tot garantie van neutraliteit, tracht de Amerikaansche staatssecretaris te weerleggen met de redeneering, dat de daaruit voortvloeiende verbintenissen niet langer onvereenigbaar zullen zijn met een verwerping van den oorlog als nationaal-politiek middel, zoodra de mogendheden, die bedoelde overeenkomsten hebben aangegaan, ook het anti-oorlogsverdrag onderteekenen. Immers in dat geval zou dit laatste als tot dubbele zekerheid van de nakoming der vroeger gesloten tractaten strekken.[3)]

1) 'Le pacte Kellog', p. 54.
1) 'Le pacte Kellog', p. 54.
2) 'Le pacte Kellogg,' p. 55.
3) De desbetreffende zinsneden luiden: 'If the parties to the treaties of Locarno are under any positive obligation to go to war, such obligation certainly would not attach until one of the parties has resorted to war in violation of its solemn pledges thereunder. It is therefore obvious that if all the parties to the Locarno treaties become parties to the multilateral antiwar treaty proposed by the United States, there would be a double assurance that the Locarno treaties would not be violated by recourse to arms.' En: 'It is not unreasonable to suppose, however, that the relations between France and the states whose neutrality she has guaranteed are sufficiently close and intimate to make it possible for France to persuade such states to adhere seasonably to the antiwar treaty proposed by the United States. If this were done no party to the antiwar treaty could attack the neutralized states without violating the treaty and hereby automatically freeing France and the other powers in respect of the treaty-breaking state from the obligations of the antiwar treaty.' ('Le pacte Kellogg,' p. 55.)

Deze bewijsvoering op 28 April 1928 beoogde dus de aannemelijkheid aan te toonen van een verdragstekst, die ‘unqualified renunciation of war’, zonder eenig uitdrukkelijk voorbehoud in verband met noodweer, Volkenbond, Locarno of garantieplichten, behelsde. Maar op aandrang van andere regeeringen, die blijkens haar antwoorden veeleer de practische opvattingen van Briand dan het meer idealistische standpunt van Kellogg deelden, is in het definitieve voorstel van 23 Juni toch een zinsnede ingelascht, waarin de gemaakte voorbehouden uitdrukking moeten vinden. Deze clausule - opgenomen in den préambule, zoodat de redactie der verdragsartikelen zelf onveranderd kon blijven, - luidt: ‘that any signatory power which shall hereafter seek to promote its national interests by resort to war should be denied the benefits furnished by this treaty.’[1)] Voorwaar, het kon moeilijk in nog vager bewoordingen gezegd zijn! Vergelijken we daarmee den tekst van het Fransche ontwerp van 20 April 1928, waarin met schier pleonastischen nadruk op de zoo strict onmisbaar geachte voorbehouden wordt gehamerd, dan wordt het ons wel duidelijk, hoe zwaar het Kellogg moest vallen de redactie van zijn verdrag met ‘qualifications’ te ontsieren.

Maar de algemeenheid der clausule, die dan toch, als concessie aan de andere zienswijze, een bescheiden plaatsje in den préambule mocht vinden, maakt het noodzakelijk haar beteekenis nader te interpreteeren. Immers uit de hierboven weergegeven formule laat zich in de practijk niet gemakkelijk een argument kneden, waarmee de staten bij toekomstige politieke verwikkelingen een greep naar de wapenen zouden willen rechtvaardigen. Tegen haar vaagheid zou men hetzelfde bezwaar kunnen opperen, dat Kellogg met Chamberlain

1) ‘Le pacte Kellogg,’ p. 58; Fransche tekst: p. 85.

deelde, ten opzichte van pogingen tot nadere bepaling van het begrip ‘aanvaller’, namelijk: ‘that it will be a trap for the innocent and a signpost for the guilty.’ Dat gevaar schuilt in elk voorschrift, dat de strekking van den daarin vast te leggen rechtsregel niet voldoende preciseert.

Wanneer eenmaal het verdrag van Kellogg in werking zal zijn getreden, dan zal men ernstig moeten waken tegen elke poging om langs den weg eener spitsvondige interpretatie oorlogsdaden als elementen van nationale politiek goed te praten. Men zal, met andere woorden, moeten waken tegen een interpretatie, waardoor met name de clausule, die het voorbehoud der mogendheden tot uitdrukking bedoelt te brengen, een ruimer beteekenis zou erlangen dan die, welke uit de schriftelijke onderhandelingen zelf valt af te leiden. Raadpleging van de gewisselde nota's beduidt waarlijk niet een te enge interpretatie van dat voorbehoud!

Onderzoeken we thans achtereenvolgens de verschillende elementen van het in den préambule tot het verdrag gemaakte voorbehoud. - We zagen reeds, dat het recht van zelfverdediging, dat als een dier elementen is te beschouwen, op zichzelf een vaag en moeilijk te definiëeren begrip is en een rechtsbeginsel aanduidt, waarvan de toepassing licht tot misbruik kan leiden. Dit gevaar ontgaat men niet door, gelijk de Amerikaansche regeering doet, van elke poging tot het formuleeren van een definitie af te zien. Vast staat, dat het verdrag van Kellogg dus allereerst voorbehoud maakt ten aanzien van de oorlogsdaden, die we in het hierboven (bldz. 199) gegeven overzicht onder II-A hebben samengevat in een formule, welke eveneens ruimte voor verschillende interpretatie laat.

Een tweede element in de reserve van het verdrag vormen de verbintenissen, die voor Volkenbondsleden voortvloeien uit het handvest; bedoeld zijn met name art. 10, dat de Volkenbondsleden verplicht tot handhaving van elkanders territoriale integriteit en politieke onafhankelijkheid, en art. 16, dat bepalingen inhoudt betreffende de gewapende actie door de gezamenlijke leden, in geval een hunner tot oorlog overgaat in strijd met de artikelen 12, 13 en 15. Deze

categorie van oorlogsdaden hebben we in ons overzicht ingedeeld onder II-B-2-a-I en II-B-2-b-II; ook deze worden dus door het nieuwe verdrag niet 'buiten de wet gesteld.'

In de derde plaats vragen de verplichtingen, die de Locarnotractaten, en in het bijzonder het zoogenaamde Rijnpact, aan de daarbij betrokken staten opleggen, onze aandacht. Terwijl ook deze internationale overeenkomst een oorlogsverbod vooropstelt, laat zij daarop de volgende uitzonderingen toe:

1: de uitoefening van het recht van wettige verdediging tegen een overtreding van het oorlogsverbod of tegen een flagrante schending van art. 42 of 43 van het verdrag van Versailles betreffende de gedemilitariseerde Rijnzone (linker Rijnoever en strook van 50 K.M. langs den rechter Rijnoever), wanneer een zoodanige overtreding een niet uitgelokte aanvalsdaad is en wanneer op grond van het samentrekken van strijdkrachten in bedoelde zone een onmiddellijk optreden noodzakelijk is;

2: een optreden krachtens art. 16 van het Volkenbondsverdrag;

3: een optreden op grond van een beslissing, genomen door de vergadering of den raad van den Volkenbond, of krachtens toepassing van art. 15, lid 7 van het Volkenbondsverdrag, mits in dit laatste geval dat optreden gericht wordt tegen een staat, die het eerst tot den aanval is overgegaan.

Deze uitzonderingen vallen dus onder de rubrieken II-A, II-B-2-a-I en II-B-2-b-II van ons schema.

Dan heeft, ten vierde, de Fransche regeering nog gezinspeeld op de verbintenissen, die voor haar voortvloeien uit verdragen tot garantie van neutraliteit. Ook oorlogsdaden ingevolge deze verbintenissen blijven dus buiten bereik van het anti-oorlogsverdrag: het is de gewapende actie, die onder rubriek II-B-2-a-II valt.

Maar hiermee zijn we nog niet aan het einde van de analyse. Want in de Britsche nota van 18 Mei[1)] komt (onder no. 10) een zinsnede voor, die al heel wat stof heeft opgejaagd en in de toekomst nog tot menige verwikkeling aanleiding zal kunnen

1) 'Le pacte Kellogg,' p. 44.

geven. We lezen daar: ‘The language of Article 1, as to the renunciation of war as an instrument of national policy, renders it desirable that I should remind your excellency that there are certain regions of the world the welfare and integrity of which constitute a special and vital interest for our peace and safety. His Majesty's Government have been at pains to make it clear in the past that interference with these regions cannot be suffered. Their protection against attack is to the British Empire a measure of self-defence. It must be clearly understood that His Majesty's Government in Great Britain accept the new treaty upon the distinct understanding that it does not prejudice their freedom of action in this respect. The Government of the United States have comparable interests any disregard of which by a foreign power they have declared that they would regard as an unfriendly act. His Majesty's Government believe, therefore, that in defining their position they are expressing the intention and meaning of the United States Government.’[2)]

Dit Britsche voorbehoud doet wel eenigszins vreemd aan, zoo we het in verband brengen met de verklaringen, die Sir Austen Chamberlain op 10 Mei in het House of Commons, als antwoord op vragen van Ramsay Macdonald, had afgelegd[3)] en die den indruk wekken, alsof hij alle gedachte aan een voorbehoud ten opzichte van het anti-oorlogsverdrag ver van zich werpt; wat anders te denken van deze rhetorische vraag: ‘Would peace be preserved by signing a declaration which, because it was signed with different interpretations and meanings, would only lead to misunderstandings and accusations of breach of faith?’[1)]

De algemeene bewoordingen, waarin het Britsche voorbehoud is gesteld, doen geenszins afbreuk aan de duidelijkheid van zijn ondubbelzinnige beteekenis. Zoo hebben de Egyptenaren den schoen, die hun wonderwel paste, reeds aangetrokken.

Amerikaansche oppositie tegen dit voorbehoud ontwapent Chamberlain door zijn handige zinspeling op het overeen-

2) ‘Le pacte Kellog,’ p. 46.
3) ‘Le pacte Kellog,’ p. 39.
1) ‘Le pacte Kellog,’ p. 38.

komstige politieke leerstuk, waarmee de Vereenigde Staten eveneens ‘freedom of action’ in bepaalde streken voor zich opeischen: de Monroe-leer.

Hier dringen zich twee vragen op:

1: hoe komt het, dat de regeering der Vereenigde Staten het niet noodig geacht heeft ten aanzien van gewapende actie ingevolge haar Monroe-leer een uitdrukkelijk voorbehoud te maken? En:
2: is inderdaad de uitoefening van het hier door Groot-Britannië beweerde recht, gelijk Chamberlain het uitdrukt, ‘a measure of self-defence’?

Het antwoord op de eerste vraag moet, dunkt ons, dit zijn, dat de gewapende actie, te voeren door de Vereenigde Staten als uitvloeisel van de Monroe-leer, formeel steeds als iets anders zal kunnen beschouwd en aangeduid worden dan als ‘oorlogsdaden’. Zelfs het begip ‘interventie’, dat wegens een minder gunstig verleden algemeen in een kwaden reuk staat, verschilt van wat de Amerikanen bij voorkeur ‘interpositie’ noemen, - een politieken maatregel, die - ook alweer in hùn oogen - zoo hemelsbreed van oorlogsgeweld verschilt, dat een uitdrukkelijk voorbehoud op dit punt volstrekt onlogisch en te onpas zou zijn geweest. Dàt de Amerikaansche regeering inderdaad dergelijke opvattingen huldigt, wint aan waarschijnlijkheid, als men bedenkt, hoe president Coolidge op het dit jaar gehouden Pan-Amerikaansche congres te Havana plechtig kon verklaren: ‘The sovereignty of small nations is respected;’ - terwijl op datzelfde oogenblik Amerikaansche marinetroepen hun veelgesmade actie voerden in Nicaragua. Men wete dus, dat zulk een gewelddadig ingrijpen in de aangelegenheden van een anderen staat géén ‘oorlog’ is en dan ook door het verdrag van Kellogg zijn ‘rechtmatigheid’ niet zal verliezen! Maar in ons hierboven gegeven overzicht komt een categorie voor, waarin dergelijke gewelddaden zonder bezwaar zijn onder te brengen; te weten de rubriek I-A.

Voor de Vereenigde Staten - en dus ook voor elke andere mogendheid, die zich op een met de Monroe-leer overeenkomende politieke geloofsstelling wenscht te beroepen, - geldt derhalve het voorbehoud, dat de daar bedoelde ‘oorlogsdaden’ (sit venia verbo!) niet worden getroffen door

het op 27 Augustus 1928 te Parijs bezegelde oorlogsverbod.

Het schijnt, dat eenige Latijnsch-Amerikaansche republieken zich thans ongeneigd betoonen om tot het verdrag van Kellogg toe te treden, uit vrees, dat de senaat der Vereenigde Staten het slechts dan zou ratificeeren, indien een uitdrukkelijk voorbehoud gemaakt zou worden ingevolge de Monroe-leer. Het stellen van een zoodanige voorwaarde voor de ratificatie zou - met het oog juist op de bekende gevoeligheid der Midden- en Zuid-Amerikaansche volken - stellig geen handige zet van den senaat zijn. Maar anderzijds zou zulk een uitdrukkelijk voorbehoud weinig of niets aan den werkelijken stand van zaken veranderen. Immers het verdrag behoort - nu reeds - mèt dat voorbehoud te worden gelezen. Ware de regeering der Vereenigde Staten een andere meening toegedaan, dan had zij daarvan moeten doen blijken na de zinspeling door Chamberlain, in zijn nota van 19 Mei, op de Monroe-leer. Die zinspeling - naar aanleiding van het Britsche voorbehoud - moet Washington alleszins aangenaam geweest zijn, want nu beduidde stilzwijgen van dien kant.... de opneming van een analoog voorbehoud in verband met de Monroe-leer! Voor de Latijnsch-Amerikaansche republieken zou hieruit deze gevolgtrekking te maken zijn, dat zij voor het bepalen van haar houding tegenover het verdrag volstrekt niet behoeven af te wachten, wat de senaat der Vereenigde Staten zal doen; immers ook zònder uitdrukkelijk voorbehoud is de groote unie van het Noorden volkomen vrij om voor haar belangen op het Westelijk halfrond - desnoods met de wapenen in de hand - op te komen.

Een analoge theorie heeft dan de Britsche regeering verkondigd in de uit haar nota van 19 Mei aangehaalde zinsnede. En hiermee komen we tot beantwoording van de tweede vraag: of we hier inderdaad met een geval van zelfverdediging te doen hebben. Uit de omstandigheid, dat Chamberlain het noodig geoordeeld heeft er een afzonderlijke paragraaf aan te wijden, valt reeds te concludeeren, dat het antwoord heel waarschijnlijk ontkennend zal moeten luiden. Want indien - ook naar de meening der Britsche regeering - haar voorbehoud niet anders dan een bijzondere toepassing van het recht tot zelfverdediging gold, dan zou de paragraaf 10, waarin het

voorbehoud vervat is, geheel overbodig geweest zijn na wat over dat recht geschreven staat onder no. 4 van dezelfde nota; in deze 4e paragraaf lezen we o.m.: 'After studying the wording of Article 1 of the United States draft, His Majesty's Government do not think that its terms exclude action which a state may be forced to take in self defence.'[1)]

Naar het schijnt, heeft Chamberlain het in paragraaf 10 dus wel over iets, dat niet precies hetzelfde is als het in paragraaf 4 vermelde recht van zelfverdediging. Dit zou wèl het geval zijn, zoo de 'certain regions', waarover die tiende paragraaf spreekt, Britsche gebieden waren. Maar blijkbaar zijn hier streken bedoeld, die, schoon voor het Britsche Rijk van vitaal belang, toch geen deel daarvan uitmaken. Ongetwijfeld is Egypte zulk een gebied: de omstandigheid, dat het Suezkanaal, de groote verbindingsweg tusschen de Britsche rijksdeelen, Egyptischen grond snijdt, plaatst dit land in een soortgelijke positie tegenover Groot-Britannië als de republiek Panama ten opzichte van de Vereenigde Staten. Maar wat ook die afhankelijkheidsverhouding moge wezen, - welke beperkingen van de souvereiniteit ook mogen vervat zijn in de 'onafhankelijkheidsverklaring' van 1922, - Egypte is géén Britsch gebied; - het is, voor Groot-Brittannië, een vreemde mogendheid. En het afslaan door Britsche strijdkrachten van een aanval op Egypte is, juridisch, volstrekt geen 'zelfverdediging' van het Britsche Rijk. Het verschil tusschen het gebruik van de uitdrukking 'self-defence' in paragrafen 4 en 10 der nota van 19 Mei is dan ook, dat het onder no 4 wèl in *juridischen*, dus engeren zin bedoeld is, terwijl aan dienzelfden term onder no. 10 een veel ruimere, *politieke* beteekenis wordt toegekend. De gewapende actie, waartoe Groot-Brittannië zich hier het recht voorbehoudt - en die, zooals we gezien hebben, ook voor de Vereenigde Staten zal mogelijk blijven, zonder dat men die als een schending van het oorlogsverbod mag beschouwen, - hebben we in ons schema omschreven in de rubriek I-A.

We betoogden reeds, dat het anti-oorlogsverdrag aldus behoort te worden geïnterpreteerd, dat zijn verbodsbepaling een

1) 'Le pacte Kellogg,' p. 45.

zoo ruim mogelijke strekking heeft, het daarop gemaakte voorbehoud daarentegen zoo min mogelijk ruimte biedt. Dit brengt mee, dat men den zin van het verdrag niet moet samenvatten in een opsomming van de gevallen, waarin voortaan gewapende actie 'onrechtmatig' zou zijn, maar, omgekeerd, in een uitputtende enumeratie van de uitzonderingen op het oorlogsverbod, - van de in het voorbehoud vervatte elementen dus, die we uit de gewisselde nota's hebben trachten af te leiden.

Resumeerend komen we tot de slotsom, dat deze, niet door het oorlogsverbod getroffen, vormen van wapengeweld de volgende zijn:

1: voor alle staten, die het verdrag van Kellogg ratificeeren: de oorlogsdaden van rubriek II-A (op grond van het ongeschreven rechtsbeginsel, dat zelfverdediging tegen een niet uitgelokten aanval rechtmatig is: noodweer);
2: voor de Volkenbondsleden:
   a: de oorlogsdaden van rubriek II-B-2-a-I (tot onderlingen bijstand: art. 10 van het Volkenbondsverdrag);
   b: die van rubriek II-B-2-b-II (ingevolge art. 16 van het Volkenbondsverdrag, waardoor een gezamenlijke actie van alle leden der in den Volkenbond georganiseerde statengemeenschap wordt voorzien);

3: voor de bij het Rijnpact van Locarno betrokken staten:
   a: de oorlogsdaden van rubriek II-A (deze categorie valt dus reeds onder het voor alle staten geldende voorbehoud);
   b: die van rubriek II-B-2-a-I (deze categorie komt overeen met de uitzondering, die voor alle Volkenbondsleden geldt);
   c: die van rubriek II-B-2-b-II (ook deze uitzondering vloeit reeds uit het Volkenbondslidmaatschap voort);

4: voor de staten, die zich garant gesteld hebben voor de neutraliteit van een andere mogendheid: de oorlogsdaden van rubriek II-B-2-a-II (tot bijstand van een bepaalden staat);
5: voor de staten, die eenzelfde voorbehoud maken als dat van de Britsche regeering in paragraaf 10 van haar nota van 19 Mei 1928: de oorlogsdaden van rubriek I-A (tot verwezenlijking van zekere nationale belangen, die nochtans op geenerlei objectieven rechtsgrond berusten).

Men ziet het: er zal, ook na het in werking treden van het anti-oorlogsverdrag, nog voldoende gelegenheid overblijven tot beoefening van de krijgskunst. En dat, terwijl we toch het oorlogsverbod ruim, het daarop gemaakte voorbehoud eng geïnterpreteerd hebben. Goede trouw der mogendheden, die het verdrag ratificeeren, is alleen met een interpretatie in dézen zin vereenigbaar. Elke poging om zooveel mogelijk uitzonderingen op het oorlogsverbod te putten uit de voorbe-

houdsclausule, zou onmiskenbaar kwade trouw verraden; - want zij zou een aanslag beduiden op den geest van het verdrag, - op den geest van idealisme, die Kellogg's werk heeft bezield, - op den geest van internationale toenadering, waarvan Briand met zoo warme geestdrift heeft getuigd in zijn bewonderenswaardige rede ter gelegenheid van de onderteekening op 27 Augustus, in de Salle de l'Horloge te Parijs.

Zoolang deze geest in het verdrag geëerbiedigd blijft, zal zijn inhoud geen doode letter zijn.

A. LYSEN.

's-Gravenhage, October 1928.

Legerbevel in oorlogstijd.

I.

Van Nederland kan ongetwijfeld worden gezegd, dat het elken oorlog wil vermijden. Een beroep op de wapenen zal, voor het gebied in Europa, altijd tegen de wenschen van den staat en tegen het gevoerde politieke beleid ingaan. Hoe en waar men ons iets onoverkomelijks in den weg zou leggen en wat het zou zijn, is gelijkelijk onzeker. Uit dien hoofde is van den vorm, den omvang, de plaats of de aanleiding eener oorlogvoering, a priori, niets waarschijnlijks te zeggen. In troebele tijden kan een ons vijandig gezinde staat een rechtstreeksch plan smeden, als bijvoorbeeld een geldcontributie en daarvoor het gemunt hebben, - waarbij onze regeering zou kunnen zijn uitgeschakeld, - op de kohieren der vermogensbelasting. Hij kan ons ook den oorlog aandoen met een zijdelingsch oogmerk, bij voorbeeld alleen als motief om, met schijn van recht, ons in het verre oosten of westen afbreuk te doen. In de eerste onderstelling zouden we met een aanvallende strategie te doen krijgen; in de andere zou de actie zich misschien tot een insluiting en voorts tot demonstratieve bedreigingen bepalen.

Een te voren geregelde bevelvoering kan, bij het opdoemen van vijandelijkheden, maar bij uitzondering op den toestand passen. Zij moet nog te meer voorbarig geacht worden, omdat voor den vredestaat en voor tijden van oorlogsgevaar een fungeerend éénhoofdig bevel, op zijn zachtst, van geen nut is. Iedere politieke conjunctuur heeft een eigen uiterlijk en een eigen zwaartepunt, elk geschil zijn eigen sfeer. Wordt Nederland in een botsing gemoeid, dan komt het aanstonds op den wil en het vermogen aan, om nu de handen uit den mouw te steken. Wij zullen er dan het beste voorstaan, indien de

plannen goed overdacht en in hoofdtrekken uitgewerkt, maar nog geenszins vastgesteld zijn. Is men in een periode, waarin maatregelen worden overwogen en in werking gebracht, niet met een te voren vastgesteld plan bezwaard, dan is het zoo goed als zeker, dat men het uitgangspunt neemt in de eischen van den toestand. Voor wat de regeling van het bevel betreft, kan dan geen twijfel bestaan omtrent hetgeen al of niet actueel is. Gedurende een aangroeiend conflict zal men allicht van de oogmerken van den tegenstander indrukken hebben gekregen. Men leert dan soms voordeelen kennen, die men zich met de wapenen kan verschaffen en men bekomt soms inzicht in parten, die men den tegenstander met een voortvarende inleiding thuis stuurt. Wat men als voorspel van de eigenlijke oorlogvoering en verder ook in het algemeen met een strijdmacht kan uitrichten hangt in hooge mate van den toestand af. Deze veranderlijke factoren hebben bij een regeling van de aanvoering en voor haar instrueering, altijd grooten invloed. Het maakt, om iets te noemen, voor de organisatie van het leidend bevel wezenlijk verschil of men met de gezamenlijke macht zelfstandig en op eigen gebied wil blijven en aldaar voornamelijk op afweer en behoud bedacht zijn, dan of de in te stellen commando's, in samenwerking met anderen, aan een offensief of tuchtiging in vreemd gebied moeten deelnemen; voorts, of men aldaar voornamelijk met zijn aanwezigheid en beschikbaarheid moet meehelpen aan het bevorderen van algemeene belangen. Vragen omtrent het vermoedelijk operatiegebied en de afstanden tot het achterland, omtrent groepeeringen der wapenmacht en bondgenootschap, omtrent gecombineerde leiding en algemeen bevel; ook de vraag of men in hoofdzaak met een land- dan wel met een maritieme actie zal te doen krijgen, - zullen in een voorkomend geval de grondslag moeten zijn, zoowel voor de samenstelling der verbanden en de toewijzing van schepen of troepen, als voor de organisatie en de instrueering van het hoogere bevel.

In de toelichtingen, die de regeering voor haar bevelsorganisatie heeft gegeven, treft men soortgelijke overwegingen niet aan. Zij gaat van een voorstelling uit, die het nuttig zal zijn, eens geheel op zich zelf, met aandacht te bekijken. In het

kort komt zij er op neer, dat Nederland zich moet voorbereiden op een krachtmeting met de wapenen, waarin het zelfstandig en souverein zal zijn en waarvan het, aan de hand van een vooropgezet operatie-plan, plaats, vorm en omvang kan bepalen. Soortgelijke opvatting van een oorlogvoering, volgens een aangenomen en zorgvuldig voorbereid model, was vroeger meer algemeen. De minister van defensie heeft zich er voor op tal van deskundigen kunnen beroepen. Voor wat de bevelsconcentratie betreft schijnt vooral het nagelaten advies van generaal Burger voor de regeering van belang te zijn geweest. Of dit beroep hout sneed is een open vraag. De meening van den generaal dagteekent minstens uit een tijd, toen er over een Volkenbond niet of nog nauwelijks in het openbaar werd gesproken. Het is vermoedelijk opgesteld in een nòg vroeger tijd. Beoordeelt men echter onzen militairen toestand van uit het tijdsgewricht van nu, dan is het moeilijk aan te nemen, dat bij een, ergens in westelijk Europa, dreigend wapenconflict, de Volkenbond zou afwezig blijven. Er is voor Nederland internationaal geen politieke spanning denkbaar, van welke het onnatuurlijk zou wezen, indien de Volkenbond er bemoeiing in had, en zelfs er de leiding van in handen zou nemen. Zeer stellig kan van geen enkel, ietwat oploopend politiek geschil aangenomen worden, dat inmenging van den Volkenbond er bij uitgesloten is.

Om die reden zal Nederland, wanneer vijandelijke daden ons bedreigen, voor het ontwerpen van maatregelen en het nemen van voorzorgen niet altijd zelfstandig en uit eigen aandrift alleen kunnen handelen. Integendeel kan men er wel staat op maken, dat wij op samenspreking en vaak ook op samenwerking zullen zijn aangewezen. Aan het instellen van een algemeene leiding voor een gezamenlijke wapen-actie zal wel altijd politieke en militaire gedachtenwisseling moeten voorafgaan. De benoeming in een gecombineerd commando kan nimmer geschieden dan na eenig bondgenootschappelijk of althans internationaal overleg.

Het is niet doenlijk van de conjuncturen, die men kan bedenken, te bepalen in welken graad ze waarschijnlijk zijn. Het zou voor de praktijk ook maar geringe waarde hebben. Een samenloop, dien men weinig waarschijnlijk zou moeten noemen,

kan toch het naast voor de deur staan. De denkbare toestanden verschillen zoo zeer en zouden voor het instellen en sluitend maken van de hoogere aanvoering zoo gansch verschillende regelingen vragen, dat het wel niet anders dan een dwaling kan heeten, daarvoor een algemeen geldende oplossing te willen geven.

II.

Blijkens de verklaring van den 11en Maart 1926 in de Tweede Kamer denkt de regeering daar anders over. In het daar meegedeelde lag voor het hoogere commando reeds in vredestijd het plan van een bestendige regeling besloten. De leus: 'vereenvoudiging der bevelvoering' wilde zonder omweg op de instelling van een duurzaam éénhoofdig commando zien aangestuurd. Er zou in vredestijd een legercommandant zijn, die in oorlogstijd het opperbevel zou voeren. In overeenstemming daarmede hebben de reorganisatiën, die sedert doorgevoerd werden, in het teeken van een permanent éénhoofdig legerbevel gestaan.

Men weet hoezeer de bevelsorganisatie voor vredestijd het, ten behoeve van de centralisatiën, heeft moeten ontgelden. De eisch van een éénhoofdig legercommando was ongetwijfeld als een deugdelijke voorzorg bedoeld; hij liep echter vooruit op een bij uitstek onzekere behoefte. Onze strategen zijn altijd van de opvatting geweest, dat met een mobielmaking der strijdkrachten, voor ons, onvermijdelijk de behoefte van een éénhoofdig commando gepaard gaat. Die behoefte is echter nimmer anders dan als een axioma vooropgezet. Er is, in het bijzonder voor oorlogstijden, nooit op afgedongen of aan getwijfeld; vermoedelijk als gevolg van den localen aard en den stereotiepen vorm waarin onze deskundigen, voor Nederland, altijd zich een oorlogvoering hadden voorgesteld.

Daar kwam dan in de jongste periode nog een op zich zelf staand, goevernementeel punt bij. Volgens het tegenwoordig bewind vorderde zoowel het parate als het 'in eenheid samenhangende' van ons weerstelsel een principieele wijziging van de bevelvoering in vredestijd. De regeering had uit de gebeurtenissen van den grooten oorlog de les geput, dat een

éénhoofdig en permanent legerbevel voortaan een der toetssteenen zou zijn van een op modernen voet geschoeide oorlogstoebereiding. Een leering, waarvan vooral de minister van defensie een overtuigd aanhanger was, die al jaren geleden uit de krijgsgeschiedenis de overtuiging had geput, dat onze strijdmacht reeds in vredestijd onder een éénhoofdig commando moest komen. De minister heeft zich met eenige warmte tegen de voorstelling verweerd, als zouden hem de concentratieplannen eerst in deze versoberingstijden zijn voor den geest gekomen. Het mag nog eens herinnerd worden, dat generaals van veel verdienste den minister in zijn versoberingsmaatregelen hebben ter zijde gestaan. Hun motieven zijn niet openbaar. Van de generaals Burger en Tonnet ben ik in het onzekere gebleven of zij den overdruk van het Decemberartikel 1927, dat ik hun toezond en niet van de post terugkreeg, hebben ontvangen. Ik had aan de departementsbibliotheek en aan de acht generaals, die in de debatten door den minister waren genoemd, of die momenteel tot zijn medewerkers behooren, een exemplaar van het artikel aangeboden. In verband met hun invloed of taak vermoedde ik hun daarmede een kleinen dienst te doen. In den inhoud kon allicht iets, ter bestrijding of tot bevestiging, van hun gading wezen. Eén hunner heeft beschikking over blanco-kolommen in een groot dagblad. Wie weet hoe deze het standpunt van de regeering nog zal stutten en hoe hij zich beijveren zal, de bevelsconcentratie zegevierend staande te houden. Minister Lambooy is ongetwijfeld een man met vaste inzichten. Hij staat altijd onvervaard en meestal stevig op zijn stuk. De vastheid der overtuigingen is bij hem echter niet altijd een waarborg, dat zij beredeneerd zijn. Ook voor oorlogstijden moest, op het punt van een éénhoofdig legerbevel, daaromtrent wel twijfel rijzen. De minister heeft bij de behandeling van de marine-begrooting op 27 Juli 1926 in de Eerste Kamer een meening uitgesproken, die hem in het vraagstuk van het legerbevel een beter inzicht had kunnen verschaffen. ‘Ik geef gaarne toe,’ dus sprak zijn excellentie, ‘dat indien men alleen staat tegenover een groote mogendheid de toestand moeilijk kan zijn, maar de ervaring van den laatsten oorlog heeft toch zeker geleerd, dat het alleen staan voor een kleine mogendheid tegenover een groote een

toestand is, dien men zich moeilijk kan denken.' De meening sluit eenigszins aan bij hetgeen over het normale van een acte de présence van den Volkenbond gezegd is. De door den minister bedoelde ervaring zou vermoedelijk ook doorgaan voor een samenloop, waarin de Bond zich onbetuigd liet, en die hem dan misschien zou doen vaneenscheuren. Want mocht een groote mogendheid ons willen aanvallen en daartoe aanstalten maken, dan zou, ook afgezien van den Volkenbond, het belang voor een of meer andere staten allicht meebrengen, dien toeleg te dwarsboomen en zoo mogelijk te breken.

Bezwaarlijk kan de minister meenen, dat een mogendheid, in wier politieke lijn het zou liggen ons te helpen en daarvoor aan onze zijde te komen strijden, ook gezind zou zijn, om zich met haar macht onder ons opperbevel te scharen. Die zou ongetwijfeld een groote misrekening worden. Het denkbeeld van een vreemde opperste leiding over haar legers wekt bij een natie altijd gevoeligheid. Men weet hoe lang bijvoorbeeld de Engelschen, voor hun troepen aan het Westfront, zich zijn blijven kanten tegen de fransche leiding, en hoeveel bittere lessen zij hebben moeten doormaken, eer hun weerzin daartegen overwonnen was. In het artikel over het vredesbevel is er op gewezen, dat men, over een leger, dat met ons zij aan zij zou strijden, zich geen opperbevelhebber moet denken. Het misverstand ten opzichte van de positie van een generaal en chef werd daar al veelszins opgehelderd. Boven de gezamenlijke macht van een bondgenootschap *kan* geen opperbevelhebber staan. Zijn instructie zou hem te nauw en te eenzijdig aan de eigen regeering binden. Hij zou zich te uitsluitend aan deze ondergeschikt en verantwoordelijk gevoelen en tegenover het vreemde leger anders staan dan tegenover het eigen. Wanneer de regeering, bij het mobiliseeren, over de strijdmacht een opperbevel zou hebben ingesteld, zou de samenwerking met een vreemd leger vóór alles vorderen, dat de functiën van het opperbevel worden opgeheven. Ze in stand te houden, ware een wrijving en een moeilijkheid te meer. Men zal dan niet alleen de verhouding tot het vreemde leger moeten regelen, maar tevens de taak moeten wijzigen van den generaal en chef en van den minister van defensie. Een aangegaan bondgenootschap eischt omzichtig-

heid. Er zal, in ruil voor de hulp en de samenwerking, allicht zooveel gevorderd en aangematigd worden, dat het betrokken bewind er deugdelijk op mag bedacht wezen, het stuur der zaken overigens, zooveel doenlijk, in eigen hand te houden. Het zou in die omstandigheden geen juist beleid zijn, alle reserves, dépôts, vestingen, voorraden en productiemiddelen aan één generaal ter beschikking te geven. In bondgenootschap kan het slechts geraden zijn de plichten en zorgen, die men op zich neemt, in goed omschreven overeenkomsten vast te leggen.

In den onderstelden toestand van samenwerking en in overeenkomstige gevallen zou een over onze strijdkrachten ingesteld opperbevel niet anders dan een hinder zijn. Wanneer het gezond verstand niet - dikwijls terecht - onverzoenlijk stond tegenover al te veel logika, zou men de zekere ervaring, waarvan de minister in het marine-debat melding maakte, voor het verwerpelijke van de nieuwe bevelsregeling als beslissend willen beschouwen. Want die ervaring voert tot het besluit, dat voor ons het nut van een opperbevel in tijden van oorlog alleen boven twijfel staat in een toestand, 'dien men zich moeilijk kan denken.'

Het geval van een op zich zelf staanden strijd tusschen Nederland en een groote mogendheid is niet ondenkbaar, maar men kan toegeven dat het weinig waarschijnlijk is. De minister van defensie, - ik kom daar nog op terug, - heeft dit geval nochtans voor al zijn zorgen en voorzieningen tot zijn standmodel gemaakt. Een andere, ook denkbare en niet waarschijnlijke oorlogstoestand zou voortvloeien uit een op zich zelf staanden aanval op Nederland door een kleine mogendheid. Ik stel dit geval, vooreerst omdat het op het logische besluit van zooeven een uitzondering vormt, maar ten andere omdat de daaruit ontstane situatie de eenige zou zijn, waarin m.i. voor Nederland een opperbevelhebberschap kan in overweging komen. De vraag van het opperbevel is hiermede niet afgedaan. Men zal haar nog eens opnieuw moeten ontleden en uiteenleggen. Hoewel in deze bladzijden de nog weinig betreden weg naar een essai daartoe in enkele opzichten al ietwat geëffend is, zou de uitwijding te groot worden. Ik hoop gelegenheid te vinden, met een afzonderlijke behandeling

van het onderwerp dezen cyclus van artikelen over het hoogere bevel te besluiten.

Eén punt staat geloof ik zeer vast. De heer Lambooy heeft oprecht gemeend met het doordrijven van de concentratie zijn land terdege te dienen. Den 15en December 1927 stond de minister in de Tweede Kamer, midden in zijn plannen. Hij was toen vol goeden moed en deelde mede, dat de bereden artillerie, de genie, de pontonniers en de torpedisten onder de bevelen zouden komen van den commandant van het veldleger. 'Wanneer wij ons een tijdje in dien toestand hebben ingeleefd,' meende de minister, zou wel 'allerwege worden erkend, dat zulks een zeer groote verbetering is.' Sedert kreeg de centralisatie haar beslag en zijn ook de luchtdoel- en de kustartillerie er in opgenomen. Met de vele aanhechtingen is het mobiele leger een moeilijk te besturen geheel geworden. De minister heeft zich er mee getroost, dat in een gevechtsfront toch alles in en door elkaar schuift; dat neemt echter de groote bezwaren niet weg van perioden, gedurende welke niet wordt gestreden. Van een veldleger behooren de deelen verwisselbaar te zijn. Zij moeten zooveel mogelijk in bouw en sterkte overeenstemmen. Het is dan onverschillig welk onderdeel men voor een te verrichten taak toevallig bij de hand heeft. Thans is het leger onevenwichtig. De bevelvoering zal groote moeite hebben om zich over de heterogene groepen te doen gelden. Voor het vredeswerk gaat zij gedurig in de fictiën schuil. Het vele, dat er aan- en omgehangen is, maakte het commando tot een draagdier zóó beladen, dat het beestje zelf niet meer zichtbaar is.

In de concentratie zijn de beste eigenschappen van een veldleger verloren gegaan. Op zich zelf is dit geen onheil. Het prijsgeven van een organisch veldlegerverband zou, als men aan de wapens en de diensten een zelfstandige positie had hergeven, geen offer zijn geweest. De internationale toestand, die twintig jaar geleden voor Nederland een goed veldleger noodig maakte, bestaat niet meer. Een aaneengesmede groote legermacht is thans minder onmisbaar. Met haar te onderhouden loopt men eenzijdig op de geëigende maatregelen tot een oorlogstijd vooruit.

De minister voorspelde, dat men, na een poosje, met zijn bevelsconcentratie wel algemeen ingenomen zal zijn en dat men dan allerwege zal erkennen, ‘dat de nieuwe toestand een groote verbetering is.’ Dit schijnt inderdaad niet geheel uitgesloten, al zal van hosanna's ‘allerwege’ wel geen spraak kunnen zijn. Multatuli heeft eens de idee gehad, dat een dadelkoopman de bevolking van een kleine stad kan doen gelooven dat zijn dadels driemaal grooter zijn dan ze zijn. Terecht vond men dit overdreven. Er werd tegen aangevoerd, dat, zoo althans de stad niet al te klein is, er wel altijd vijf of zes zonderlingen wonen, die de bewering van den dadelkoopman zouden in twijfel trekken. Misschien, dat men voor een actueelen grondslag onzer defensie het eveneens van enkele zonderlingen zal moeten hebben. Er is al zoo lang voor gedemonstreerd. Altijd te vergeefs. Men bleef in de aloude koers en op de lijn van den minsten weerstand. Maar toch, het kan op den duur niet missen, dat onder de strategen, die achter den minister aan mede zijn afgegleden, enkelen tot inzicht komen. Er zullen dan jaren noodig zijn om de aan de defensie geslagen wonden te heelen.

III.

De centralisatie van het vredesbevel is een uitvloeisel van de vooropgeplaatste stelling, dat in oorlogstijd over de geheele strijdmacht de militaire leiding éénhoofdig behoort te wezen. Wilde na een mobielmaking het totale weerwezen voor zijn bestemming gereed zijn, dan moest, zoo oordeelde men, de aanvoering daarvan berusten bij één persoon. De vraag is in het voorgaande nu en dan onder het oog geweest, maar moet aanstonds nog eens van het regeeringsstandpunt uit bekeken worden. Een tweede leerstuk luidde, dat de bevelvoering in vredestijd den overgang naar een éénhoofdig commando in oorlogstijd vergemakkelijken moest. Minister Lambooy had zich de oplossing aldus gedacht: Er zou in vredestijd een ‘legercommandant’ fungeeren, die alle autoriteiten van de combattante ressorten der landmacht onder zijn bevelen had, met het voorbehoud alleen, dat de inspecteurs van de wapens ende dienst-

vakken voor de aangelegenheden van hun administratief beheer rechtstreeks zouden ressorteeren onder den minister. Bij het gaandeweg tot stand brengen van het éénhoofdig vredesbevel is de naam ‘legercommandant’ in de pen gebleven. Dit betreft alleen den titel. Alle combattante ressorten zijn onder één commando bijeengebracht. Van een gemakkelijken overgang behoeft niet eens meer gesproken te worden. Men heeft voor de éénhoofdigheid in oorlogstijd het in één commando samengevatte legerverband maar te bestendigen. Dit is ook de bedoeling.

Tot de autoriteiten, die de concentratie aan den te benoemen legercommandant ondergeschikt zou stellen, behoorde de chef van den generalen staf. Het denkbeeld moest bij eenigszins zaakkundigen een vreemden indruk maken. Het plan had alle kenmerken van een improvisatie. Het is dan ook weer opgegeven. De twee legerautoriteiten die bij het voorstel het naast betrokken waren, oordeelden er verschillend over. De aanstaande legercommandant wilde wel met den minister mee. Hij meende dat een regeling, waarin de chef van den generalen staf niet aan het bewind, maar aan hem de adviezen zou uitbrengen, met de eischen van een goed legerbeheer wel te vereenigen zou zijn. Aan het plan lag geen klare voorstelling van die eischen ten grondslag. Aan de waarborgen van een deugdelijk legerbeheer vooral was te weinig aandacht geschonken.

Een bijzondere samenloop zal er stellig toe bijgedragen hebben, dat het scheeve van den maatregel niet reeds bij het ontwerpen ervan is ondervonden. De heer Lambooy was langdurig en tot kort voor zijn benoeming in het huidige kabinet, als subaltern toegevoegde werkzaam geweest op het bureel van het veldlegercommando. Als alle rechtgeaarde adjuncten heeft hij hoog tegen zijn generaal opgezien. Meermalen betuigde de minister zich er dankbaar van bewust te zijn welk een bekwaam chef hij aan den veldlegercommandant gehad heeft. Wederkeerig is uit ‘de dagtaak’ meegedeeld in ‘Onder de Menschen’ in de Nieuwe Rotterdamsche Courant bekend, dat de commandant zich overtuigd hield van de verdiensten van den heer Lambooy. Er waren hier twee mannen,

die in elkaars administratieve en wetenschappelijke inzichten een groot vertrouwen hadden. Nadat de politiek de situatie had onderst boven gekeerd was er van dit vertrouwen genoeg gebleven, om elkander, in zake het sous-ordres stellen van den chef van den generalen staf, in oogenblikken van aarzeling, over doode punten heen te helpen. Een verhouding van zóó groot persoonlijk vertrouwen is echter zeldzaam. Had minister Lambooy niet zoo vlug en ongemeen zeker geweten in welk bureel hij zijn aanstaanden veldheer zoeken moest, dan zou de aangewezen man voor inlichtingen daaromtrent de chef van den generalen staf zijn geweest. Misschien had de minister, na de raadpleging, wel reden gehad om in het bijzonder de zelfstandigheid van deze autoriteit op prijs te stellen. Daarbij, het uitschiften van een legercommandant is niet een zaak van uitsluitend persoonlijk vertrouwen; nog minder een van persoonlijke voorkeur of van ancienneteit. Het behoort een daad te zijn van groote prudentie en van volstrekte objectiviteit, een daad, die moeilijk met te veel waarborgen kan omkleed worden.

De vraag of voor oorlogstijden de éénhoofdigheid van het bevel steeds en onveranderlijk eisch zou moeten zijn, is bij den minister niet opgekomen. Ook onze strategen hebben haar nimmer geopperd. De eisch is zonder meer als een regelend beginsel vooropgesteld. Bij de regeering waren de vredesconcentratie en het instituut van een legercommandant er om begonnen. Onderzoekt men nu hoe de minister van defensie aan dit dwingend apririsme is gekomen dan blijkt, dat men in het 'model-oorlogsgeval' daarvoor een gereede verklaring heeft. Het is ons kleine terrein voor een militaire actie, dat het beginsel van eenhoofdigheid bepaald heeft.

'De beperkte uitgestrektheid van het operatie-tooneel (moet) juist een aanduiding zijn, om alles in één hand te houden, om er goed van doordrongen te zijn, dat het veldleger niet op zijn eentje staat, maar dat het van af den eersten dag zooveel mogelijk versterkt moet worden.'

Men heeft hier wel een sterk bewijs voor de eenzijdigheid van onze voorzorgen. Het kleine veld voor operatiën in het vaderlandsch gebied is toch niet het eenige, waarop onze

toebereidingen zich moeten instellen. In de oorlogsvoering, die de regeering als stand-model heeft aangenomen, kan men zich voor het kleine operatiegebied eenhoofdigheid van de bevelvoering denken, maar een grooter ruimte, verdere afstanden tot het eigen land en in het algemeen andere verhoudingen, zullen voor de regeling van het bevel allicht andere oplossingen vragen.

De praktijk heeft dit ook wel aangetoond. Er is over de fransche legers van het Westfront en van de Dardanellen geen éénhoofdige leiding geweest. Over de duitsche legers in Frankrijk en in Rusland evenmin. Ook de duitsche legers in Roemenië, in den Balkan en in Lombardije hadden, onder een eigen aanvoerder, zelfstandigheid. Uiteraard was in alle staten een oppergezag over de geheele weermacht. Dit was de normale hoogheid, of als men wil, het geweld van de regeering zelf. Het heeft, overeenkomstig den toestand en zijn nooden, aan den generaal en chef in een instructie overal het vereischte gezag gedelegeerd. Intusschen acht men dat deze voorbeelden te uitsluitend groote mogendheden betreffen en dat daarin voor een vergelijking met onze toestanden te veel verschil van schaal is. Maar de historie heeft aangetoond, dat ook voor kleinere verhoudingen de praktijk veelzijdig is en dat men verkeerd doet zich a priori eenzijdig te binden aan, uiteraard altijd onzekere, voorstellingen van een nog ten overvloede niet meer actueel model-geval. Men weet, dat ook Portugal aan den strijd in het Westen heeft deelgenomen. Twee portugeesche legerdivisiën zijn ingeschakeld geweest in het engelsche Westfront. Volgens de theorieën van den heer Lambooy zou, toen de portugeesche strijdmacht op oorlogsbevel werd gebracht, daarover een éénhoofdig militair gezag moeten zijn opgetreden. Waar zou dit zijn standplaats hebben gehad? Aan de Doero of achter het front? De heer Lambooy kan zich niet voorstellen, dat de drager van het éénhoofdig bevel zou blijven ‘instructiën schrijven op zijn bureau’. Wie zou ‘zich zoo maar naar den achtergrond laten terugdringen?’ Maar de uitgestrektheid en het afgezonderde van de terreinen sloten hier éénhoofdigheid van leiding en aanvoering uit. Immers zoolang een portugeesche opperbevelhebber binnen de landsgrenzen bleef, kon de inwerking op de actie der divi-

siën in Frankrijk slechts nihil zijn. En zoodra zou niet het éénhoofdig commando zich naar het front hebben verplaatst of aanstonds ware het, - behalve dat het dáár sous-ordres kwam, - met zijn inwerking op de militaire zaken en toestanden in Portugal uit geweest. Mij dunkt, een bewijs van de stelling, dat voor ons de dwingend vooropgezette eisch van een éénhoofdige bevelvoering in oorlogstijden, zoo de politiek er toe mocht leiden, alleen beteekenis zal kunnen hebben voor het minimum-operatieterrein van het nederlandsche model-geval.

De eerste voorwaarde om in het beleid van eenig minister van defensie vertrouwen te kunnen stellen, zou moeten zijn, dat hij afdoende blijken gaf zich aan de heerschappij van het model ontworsteld te hebben. Van een aandrang daartoe uit de politieke partijen kan men geen verwachtingen koesteren. Hun technische afgevaardigden in de tweede kamer hebben, voor zoover het geen nihilisten zijn, tegen het militaire regeeringsbeleid nooit principiëele bedenkingen gehad. Die afgevaardigden zijn zonder uitzondering vesting-holland-mannen en model-geval-mannen en bovendien nog partijmannen ook. Wanneer militaire volksvertegenwoordigers geregeld nog voor ander groot werk tijd hebben dan voor de militaire studiën, kan men zeggen, dat het òf genieën zijn òf nullen vóór het cijfer. Veelal verdienstelijk gedocumenteerd op de onderdeelen, zijn ze van het aloude inzicht als het om de defensie in haar geheel gaat.

Wanneer men nog eens door een toeval in de mogelijkheid kwam om ten aanzien van onze oorlogstoebereiding de alleenheerschappij van het kleine operatie-tooneel aan kant te zetten, zou tevens aan de orde komen, om de concentratie onder een éénhoofdig en voor het vredesbeheer oneigenlijk gezag weer ongedaan te maken. Het ware dan de taak der regeering de vredesorganisatie van het hooger bevel in den toestand terug te brengen, zooals zij deze bij haar optreden gevonden had. Of daarna, voor vredesdoeleinden, een veldlegercommando moet beschikbaar blijven, zou in overleg met den chef van den generalen staf nog eens grondig behooren onderzocht te worden. De instructiën konden in toepassing worden gebracht, in beginsel zooals zij destijds geschreven

stonden. Kosten zou de restauratie niet vorderen, want in de geamalgameerde strijdmacht zijn de autoriteiten in functie gebleven. Alleen hun verantwoordelijkheid is omgebogen naar den feitelijken legercommandant. Als gevolg daarvan is de bezuiniging, die men van de concentratie heeft gekregen, maar luttel geweest. Tegenover de defecten, die zij heeft gebracht, kunnen de kleine besparingen gansch niet in aanmerking komen. Met andere maatregelen zou men, op het punt van versobering, allicht beter uit zijn geweest. Een vermindering van het jaarlijksch contingent achtte de regeering ontoelaatbaar. De minister waarschuwde, niet ‘nog lager te gaan dan 19500 man’. Wat men aan aantallen strijders behoeft ‘kan niet zoo maar in eens met cijfers worden vastgesteld’. ‘Daartoe is een voorafgaande studie noodig van de taak, welke aan de weermacht is opgelegd.’ Bij de vele oefeningen die de minister in alle deelen des lands op dit gebied heeft gehouden of bijgewoond, is het aan zijne excellentie voorgekomen, dat ‘alle hens aan dek moeten zijn om de natuurlijke strategische taak, welke voor het leger is weggelegd, met kans op goeden uitslag te kunnen vervullen’.

Na de bedoelde studie en de oefeningen op dit gebied gehouden, d.i. het gebied der vereischte legersterkte, kent de minister nauwkeurig de taak, die voor onze weermacht is weggelegd en weet hij hoe groot het aantal strijders ongeveer moet zijn, om met kans op goeden uitslag de taak te vervullen. De minister van defensie heeft bij onderscheidene gelegenheden omtrent de uitkomsten van deze studie min of meer uitvoerige mededeelingen gedaan. Omdat het resultaat het geheele beleid aangaande de defensie heeft beheerscht, kan het de moeite loonen het meegedeelde eens bijeen te brengen en daaraan de argumenten en overwegingen toe te voegen met welke de regeering getracht heeft haar grondslagen aannemelijk te maken. Dit zou echter op deze plaats buiten de lijst gaan.

Niet onwaarschijnlijk heeft de heer Lambooy de aan de weermacht toegekende strategische taak de ‘natuurlijke’ genoemd, met het oog op het vanzelfsprekende van een verweer tot het uiterste, wanneer men in zijn eigen gebied zou worden aangevallen. Het ‘natuurlijke’ slaat dus op de situatie van het model-geval.

Mij is het niet recht duidelijk aan de hand van welke studiën of met welke oefeningen de minister tot een benadering van de legersterkte is gekomen. Deze is, ook zelfs voor een aanwending volgens een voorbereid model, altijd heel moeilijk te begrooten. Ik begrijp ook niet, hoe men in de huidige conjunctuur kan motiveeren dat wij voor een legermacht zorg dragen, die bijna driemaal zooveel strijders zal uitbrengen als in 1914 gemobiliseerd waren. Ik heb me wel eens afgevraagd of daarin niet eenig element van verdwazing schuilt. De minister is voor de sterkte inderdaad veeleischend. Op dit veld had men, tegen den vloed der uitgaven, plaggen kunnen steken, die wezenlijk wat aan den dijk zouden hebben bijgezet. Want hoewel ook deze indruk maar een persoonlijke is, komt het mij voor, dat er veiligheid en speling genoeg zit in het gevoelen, dat wij met een sterkte als in 1914 voor een bondgenootschappelijke actie of voor een volkenbondsopdracht ruim kunnen volstaan. Ook voor een gebiedsverdediging in bondgenootschap zouden wij, met de legersterkte van 1914, geen kwaad figuur maken. Ik teeken hier terloops bij aan, dat zoodanige verdediging waarschijnlijk niet zou opgezet of vervolgd worden in het raam van onze voorbereidingen. Omtrent de bevelsregeling in oorlogstijd is het oordeel ten slotte eenvoudig. Het draait om de vraag, wat men in andere dan het 'moeilijk denkbare' model-geval, aan een éénhoofdig commando kan hebben.

IV.

Er is voor het herstel van de realiteit in onze defensiezorgen ook een lichtpunt. Slechts bij toeval in het openbaar ontstoken, geeft het nog slechts een matig schijnsel. Men weet nog niet wat het worden zal. In de overtuiging, dat de regeering zich van haar kleine operatie-terrein zal moeten afwenden, heeft men den opper-officier, die voor de legerconcentratie de uitvoerder en feitelijk de spil is, namelijk den tegenwoordigen commandant van het veldleger, aan zijn zijde.

De luitenant-generaal Muller Massis getuigde in de reeds genoemde 'dagtaak' als volgt*:* 'Naar mijn meening moeten wij

ons los maken van het begrip, dat wij geroepen zouden kunnen worden om geheel alleen op te treden tegen een van de groote mogendheden. Mocht er nog weer een oorlog komen en mochten wij daarin worden meegesleept, dan zal dit toch meestal zijn met bondgenooten.' De generaal belijdt hier een gevoelen, dat, iets minder peremptoir, ook in deze bladzijden is ter sprake gebracht. De officieele grondslag voor onze toebereidingen, die eenzijdig moest worden genoemd en herhaaldelijk als verkeerd is gekenschetst rekent de generaal onder de begrippen, waarvan wij ons los moeten maken. Het is waarlijk een lichtpunt. In het bemoedigend schijnsel zal men er allicht ook toe komen eens aan de kansen te denken, dat de toekomstige feiten in gebreke blijven, zich naar onze 'aloude' voorstellingen te richten. De praktijk is na den wereldoorlog minstens even wisselvallig als voorheen. Zij eischt aandacht voor veel meer gebeurlijkheden, dan alleen voor het geval dat de regeering bij uitsluiting ter verzorging heeft ter harte genomen. De commandant van het veldleger is in zijn uitspraak wat verder gegaan. Practisch komen de meeningen echter zeer dicht bij elkander. De generaal heeft de zijne, toen zich ongezocht een gelegenheid voordeed, onverholen openbaar gemaakt. Een daad, die men moet roemen en die ik niet verzuimen wil hoogelijk te prijzen. Niet, dat het relaas uit alle gezichtspunten even bevredigend zou zijn. De vraag moet even gesteld worden, hoe onze generalissimus, die zoo goed de kneep kende, van waaruit, mijns inziens, de defensie scheef staat, zijn instemming en medewerking heeft kunnen verleenen aan de zoo vaak reeds genoemde concentratie onzer strijdkrachten. Mij dacht, de generaal moet er iets van bevroed hebben, dat hij, - met de bevels-éénhoofdigheid, voor welke de concentratie plaats had, - in het begrip 'waarvan wij ons los moeten maken', zich onmiskenbaar verstrikt en vastgezet heeft. Immers bij de samenstelling van een expeditie in een volkenbonds-verband komen de argumenten der regeering voor de bevels-éénhoofdigheid onzer troepen niet aan de orde en in een bondgenootschap op andere schaal zal - het is in dit artikel toegelicht - ons opperbevel een sta-in-den-weg zijn. Het eenheidscommando is een attribunt van het model-geval, waarvan wij ons los moeten maken; een uit-

vloeisel van de eenzijdige opvatting, dat wij geroepen zullen worden om ‘geheel alleen’ aan een overweldiger het hoofd te bieden.

De minister van defensie gaat er met zijn klein operatiegebied van uit, ‘dat wij geroepen zullen worden’. De commandant van het veldleger meent, dat wij ons moeten los maken van het begrip, ‘dat wij geroepen zouden kunnen worden’. Waar de zaken zóó staan, beteekent het niet veel, dat de regeering op 15 December 1927 in de tweede kamer verklaarde*:* ‘De tegenwoordige regeling ontmoet bij den commandant van het veldleger niet het minste bezwaar.’

Over het gesloten boek der toekomst, waaruit aan niemand iets ontijdig wordt meegedeeld, kan slechts éénstemmig worden geoordeeld. ‘Wie onze bondgenooten zouden zijn, òf dit zal voorkomen, daarvan is ons voor de toekomst natuurlijk niets geopenbaard.’ Hetzelfde wordt gezegd van de vraag ‘of wij mogelijk nog eens aan de executie van den Volkenbond zullen moeten deelnemen.’

Ook omtrent de komst van het zoo zeer en zoo uitsluitend verzorgde model-geval hebben onze strategen geen openbaringen. Het is het zwakke punt van het officieele defensiebeleid, dat het ziet en spreekt en handelt alsof dit wèl het geval ware. Toch kan het slechts onze zaak zijn met de toerustingen niet op toekomstige gebeurtenissen vooruit te loopen. Wanneer wij de voorbereidingen alleen instellen op een oorlogvoering in het algemeen en ons ervan onthouden ons in tegenmaatregelen te verdiepen van hetgeen de vijand ons - de minister van defensie sprak ‘al van den eersten dag,’ - stellig zal aandoen, dan kan men een graad van voorzorg bevorderen, die voor alle gevallen een punt van uitgang kan zijn. Wij zullen dan nooit in het nadeel verkeeren, van al reeds a priori aan een niet actueel geval te zijn aangepast. Voor elke actie kunnen wij dan ons overeenkomstig den toestand gereed maken.

Van een zoodanige voorbereiding zijn wij nog ver af. Hoe onwaarschijnlijk voor Nederland de kans op een overweldigingspoging meer en meer is geworden, het belet niet, dat de regeering er de argumenten aan ontleent voor de bewapeningen, voor de bevoorrading, voor de organisatiën, voor de

legersterkte en voor het jaarlijksch dienstplicht-contingent. In het bijzonder ook voor het onderwerp van dit artikel, voor den eisch van éénhoofdigheid van het legerbevel in tijden van oorlog.

In de toelichting der versoberingsplannen stond voorop, dat voor Nederland, wanneer het zijn weermacht zou mobiliseeren, een éénhoofdig bevel daarover een conditio sina qua non is. Dit uitgangspunt bleek niet gemotiveerd. In de toestanden van oorlogsgevaar kàn de eisch van een centraal en algemeen legerbevel op den voorgrond komen. Of dit gebeuren zal moet worden afgewacht. Het is intusschen weinig waarschijnlijk. Voor Nederland zal de aanleiding voor het instellen van een algemeen commando veeleer een uitzondering dan de regel zijn. In geen geval een regel, die zou rechtvaardigen, dat de waarborgen voor een deugdelijk vredesbeheer er zoo bedenkelijk aan worden opgeofferd, als met de thans voltrokken centralisatie geschied is.

L.M.A. VON SCHMID

den Haag, 22 September 1928.

Der Kampf um die Arbeitsfreude.

Hendrik de Man, over wiens boek ‘De Psychologie van het Socialisme’ mijn mede-redacteur Van Blom in ‘De Gids’ van April een artikel geschreven heeft, heeft in een boek, dat bovenstaanden titel draagt[1)], een onderzoek beproefd naar de groote vraag of voor de massa in onzen tijd nog vreugde aan den arbeid is te vinden, of de bevrediging, die men kan vinden in het volbrengen van den dagtaak eigenlijk bij alle mechanisatie en doorgevoerde arbeidsverdeeling nog mogelijk is. Een vraag die, indien in negatieven zin beantwoord, tot moedeloosheid en pessimisme moet leiden voor onze hedendaagsche Westersche, waarbij ik dan ook insluit Amerikaansche, opvattingen. Want De Man gaat uit van de gedachte, een gedachte die direct onze aandacht boeit en waarmede vele lezers zullen instemmen, dat de arbeidsvreugde van waarde is voor ons geestelijk leven, een niet bewezen en niet te bewijzen grondgedachte, die het blanke ras in het algemeen eigen is en die maakt, dat wij werken een zedelijken plicht achten en op den goed volbrachten arbeid met bevrediging terugzien. Wij behoeven ons er niet druk over te maken, of dit nu een gevoel is, dat door ieder en over de geheele wereld gedeeld wordt. De vervlakking, die de wensch tot het vinden van algemeen geldende wereldgedachten medebrengt, stemt niet steeds tot eerbied voor deze grootsche vluchten van den geest en à priori behoeven wij niet afkeerig te zijn eens te trachten door te dringen in de waarheid van een gedachte, al zou die ook het brandmerk dragen slechts te wonen in de hoofden van de bewoners van enkele landstreken,

1) Sinds het schrijven van dit artikel is bij Van Loghum Slaterus eene Hollandsche vertaling verschenen, welke den titel draagt ‘Arbeidsvreugde.’

mits deze gedachte recht en diep geworteld zij. Het zoude voor velen wenschelijk zijn om, als de Man, het eens wat meer in de diepte te zoeken dan in de breedte, al moet men er in den regel wat persoonlijke ijdelheid voor opzij zetten.

Dit is het zoo sympathieke in beide boeken van De Man dat de zaak zelve hem ter harte gaat en niet vooropgezette principes of persoonlijke opvattingen (zie o.m. de slotbeschouwingen blz. 288). Ook in zijn boek over de Arbeitsfreude is in de eerste plaats voor hem deze vraag van belang, of de vreugde aan den arbeid, die voor het geluk van honderdduizenden van de grootste beteekenis is, mogelijk is in dezen tijd dan wel niet. Het warme realisme is het wat het boek zoo boeiend maakt, niettegenstaande de in het begin wel wat droog aandoende 78 uittreksels uit uitingen van door De Man bestudeerde gevallen.

Voorop staat bij dit alles de positieve levenshouding. Geen Oostersch verlangen naar het Nirwana, dat, in het Westersche getransponeerd, zoovelen maakt tot menschen, die door het ijdele vragen naar de beteekenis van het leven, kluizenaars ja zelfmoordenaars, zij het dan slechts ‘in hope’ worden, en die het onreëele van hunne gedachtenbroedsels dagelijks bewijzen doordat zij inderdaad niet tot de consequenties van hun niet op het leven gefundeerde overpeinzingen overgaan, Al staat dit niet met zooveel woorden in het boek, men voelt het toch*:* voorop staat de overtuiging, dat het leven op zichzelf beteekenis heeft, evenzeer hòe men leeft en tevens, dat men, zoomin als men het levensraadsel ooit iets nader is gekomen, den zin des levens door intellectueele overwegingen ooit zal weten te vatten. Slechts deze keus*:* positief of negatief stelle men zich tegenover het leven en dan weet de Westerling wel, wat de keuze is. Uit zulk eene levenshouding moet een realisme voortkomen, dat niet in quasi diepe abstracties verzeilt of in vage toekomstdroomen, die meestal eene ontvluchting uit reëele hedendaagsche moeilijkheden beteekenen. Overal in het boek vindt men voorbeelden van deze gestemdheid. In zijn Credo, het slot van ‘De Psychologie van het Socialisme’ haalt De Man aan eene uiting van Dostojewski*:* ‘In de abstracte menschenliefde bemint men bijna steeds zichzelf’ en hij zegt wat later*:* ‘Doeleinden leven steeds in onze handelingen in het heden*;* hun toekomstig wezen is zelfbedrog, hun huidig wezen

werkelijkheid', een woord, dat onze tot in minutieuze details afdalende wettenmakers en opstellers van politieke programma's zich wel eens ten nutte zouden mogen maken.

Realisme is dus de grondslag van het boek, maar gebaseerd op een warm gevoel voor de nooden van de menschen, die De Man zóó ter harte gaan, dat hij zich niet afvraagt of zijn beschouwingen ook kettersch zijn en strijden met vooropgezette meeningen of principes.

En nu het boek zelf.

Hoewel het aantal der beschreven 78 geschiedenissen als statistisch materiaal beschouwd niet zeer groot is, is het toch reeds een getal, dat eene aanwijzing geeft, dat de studie niet rust op losse gronden. Trouwens statistische verwerking was ook hier het doel niet en wordt door den schrijver zelf afgewezen. De Man heeft de gevallen op zichzelf zeer nauwkeurig gade geslagen*:* dit neemt niet weg dat, naar hij zelf opmerkt, de keuze der gevallen natuurlijk een willekeur met zich medebrengt, die niet te ontgaan is*:* in de eerste plaats dan de overwegende invloed van bepaalde industrieën, b.v. de metaalindustrie (22), graphische vakken (10) en het geringe aantal van andere b.v. het werk in de mijnen (2). Merkwaardig is de zeer groote uitvoerigheid der meeste verslagen*;* men kan zich ternauwernood denken, dat in andere landen dan Duitschland de berichtgevers zoo zwaarwichtig geredeneerd zouden hebben als hier het geval is geweest.

Zal de arbeid den mensch eenige genoegdoening geven, dan kan dit natuurlijk zijn om den arbeid zelve, maar ook om indirect daarmede samenhangende omstandigheden, zooals daar zijn het onderhoud van eigen familie of de gedachte door zijnen arbeid zijn steentje te hebben bijgedragen aan het algemeen welzijn. (Zie blz. 174).

Hoezeer ook De Man meent, dat het arbeiden op zichzelf als ethisch hoogstaand, d.i. als nuttig voor de gemeenschap zal moeten beschouwd kunnen worden, wil er van de arbeidsvreugde op den duur iets terecht komen, evenzeer is hij sceptisch gestemd over den invloed van politieke ideologiën op de heerschende opvattingen over den plicht tot arbeiden. Bij alle gepraat erover blijft de gemeenschap een 'blasser Begriff', dat

door nader te grijpen realiteiten verdrongen wordt. Men late dus deze indirecte vreugde aan den arbeid, hoe gewichtig ook in den grond, voorloopig buiten beschouwing. Blijft dus de vreugde aan het werk zelf of de genoegdoening van de zorg voor vrouw en kinderen. Bij dit laatste weer bestaat niet het directe verband met den arbeid*;* immers de voldoening komt niet uit werk op zichzelf en levert dus weinig belangrijks voor de studie op, al is op zichzelf beschouwd de zelfvoldoening om door onaangenamen arbeid voor het gezin gezorgd te hebben, ethisch als waardevol te beschouwen. Maar De Man verwacht vreugde aan den arbeid zelve te kunnen aantreffen*:* 'Nach Arbeitsfreude strebt jedermann, jeder Arbeitende, wie jeder Mensch nach Glück strebt. Arbeitsfreude verlangt gar nicht danach "gefördert" zu werden; es kommt nur darauf an dass sie nicht *gehemmt* wird.' De studie gaat dus verder over deze remmende en bevorderende factoren. Men kan zich nu nog afvragen, of deze vraag naar arbeidsvreugde terecht of ten onrechte gedaan wordt*;* evenals de eisch tot het 'recht op geluk' zoo geleidelijk gelukkig uit de literatuur verdwenen raakt als op niets gefundeerd, zoo zou men ook kunnen vragen of het niet voldoende ware, dat de mensch, die zijn brood 'in het zweet zijns aanschijns' nu eenmaal moet verdienen zijn kost door werken ophaalt, zoodat er geen aanleiding bestaat den eisch bovendien te stellen, daarbij nog arbeidsvreugde te beleven. De schrijver, echter constateerend, dat uit diverse motieven de arbeidsvreugde gehoopt wordt, wenscht dat die arbeidsvreugde dan ook wordt ondervonden, hij vraagt daarom niet verder*;* wat hij wil is het levensgeluk der arbeiders te bevorderen*;* zijn onderzoek is realistisch en evenmin als hij erkent, dat door theoretische beschouwingen de arbeider gemakkelijk er toe zou kunnen gebracht worden vreugde te scheppen in het werken voor de gemeenschap, evenmin ontkent hij het instinct, dat den arbeid op zichzelf als bron van vreugde als iets goeds en nuttigs en het luieren als een kwaad aanziet. (blz. 180). In het algemeen hecht De Man weinig waarde voor het leven aan 'Anschauungen', waarbij hij ter illustratie opmerkt (blz. 182) hoe weinig verschil er bestaat bij de beantwoording van praktische arbeidsvragen tusschen de leden der Christelijke verbonden en socialistische arbeiders. Dergelijke

opmerkingen komen telkens en telkens weer in het boek terug en bevestigen den indruk, dien men reeds bij lezing van ‘De Psychologie van het Socialisme’ krijgt, dat er toch hoop mag gekoesterd worden op het ontstaan van een nieuw geïnspireerd realisme, dat voor de dingen, die ons ter harte gaan, meer beteekenen zal dan hooggestemde ideologieën, die alleen om derzelver wille en ter bevrediging van de ontwerpers er van schijnen te bestaan. Maar terzake.

Hoewel het onderzoek naar de arbeidsvreugde gelijk hierboven opgemerkt geenszins eene statistische studie is, geeft de schrijver toch eene opgave van de antwoorden op de vraag of arbeidsvreugde werd ondervonden. Hierbij blijkt, dat 57% der antwoorden in positieven zin luidt, waarbij zeer merkwaardig is, dat de opleiding een groote rol blijkt te spelen. Immers bij de opgeleide arbeiders stijgt het percentage der ‘arbeidsvreugdigen’ tot 67, om bij de ‘Angelernte’ tot 44 te dalen en bij degenen, die geenerlei opleiding genoten zelfs tot 11 te komen. Dit wijst in het algemeen natuurlijk op een genoegen, dat de geoefende arbeider in het werk zelve vindt, al moet men andere motieven medetellen, t.w. de mogelijkheid om onder het machinale werk zijne gedachten den vrijen loop te laten, wat een der vragen-beantwoordenden als volgt uitdrukt: ‘In Tischhöhe Kulis, in Schulterhöhe Philosophen’. Hier wordt dus de band tusschen den arbeid en den invloed daarvan op den menschelijken geest doorgesneden en de vraag mag worden gesteld of de geest die vrijheid zal gebruiken dan wel misbruiken en er nu niet op los zal gaan philosopheeren of.. phantaseeren, bij gebrek aan praktische levenslessen, die dan verder geheel buiten den arbeid zullen moeten worden ontvangen. Wat hierover op blz. 223 ‘Trennung von Arbeit und Lebensziel’ gezegd wordt, ademt optimisme dat met temeer genoegdoening mag geconstateerd worden, omdat hier de schrijver zich niet door gemeenplaatsen of theorien laat beïnvloeden, maar zich rustig afvraagt of zulke arbeid aan de initiatiefloozen en hen, die weinig verantwoording kunnen dragen, toch nog meer bevrediging geven kan dan oppervlakkig schijnt. Onder andere factoren, wordt vermeld, dat eene aanleiding tot arbeidsvreugde juist kan worden gevonden in den zich herhalenden arbeid, waarvan het rhythme een aan-

genamen invloed op den arbeid heeft in den zin, zooals bij den dans de rhythmische bewegingen een bepaalden aangenaam aandoenden invloed hebben. Hier betreedt men het terrein, dat des psychiaters is, en dat verdere studie zeer zoude loonen. Immers enkele aangehaalde gevallen van directe bevrediging door de resultaten van den arbeid, hebben eerder betrekking op een soort arbeid, die langzamerhand verdwijnt, wanneer echter de arbeidsvreugde moest worden teweeg gebracht op de wijze, zooals de stadstuinier die ondervond bij het toonen van de door hem aangelegde bloemperken of de metaalbewerker, die Zondags met vrouw en kinderen de hekken ging bezichtigen, die hij gesmeed had, dan zou er wat de arbeidsvreugde betreft weinig hoop meer zijn, want dit worden meer en meer uitzonderingsgevallen, en de opmerkingen van de Man leiden er nu toe, dat de bevrediging die den arbeid brengt ook langs geheel andere wegen te bereiken is.

Bij het eentonige massawerk kunnen wij dus bedenken, dat, daar niet ieder voor leider of organisator geboren is, het rhythme in den arbeid voor velen voldoende is indien de arbeider daarbij de rustgevende gedachte kan koesteren, dat de zorg voor het dagelijksch brood uit den weg wordt geruimd door de dagelijksche aanwezigheid op de fabriek en het naar behooren uitvoeren van de vereischte handgrepen. Of de philosoof, die zich op schouderhoogte bevindt, dan niet op hol slaat, is een vraag, die wellicht meer aandacht vereischt dan in het boek er aan gegeven is. Mogelijk is het, dat degenen, die zich door het rhythme van den arbeid laten voortdrijven, verder ook weinig aspiraties hebben, maar dat de arbeider, die althans in zijn arbeid geheel los van het leven komt te staan, gevaar loopt zich in ijdele en onware bespiegelingen te verhezen, dat is een feit, dat een nadere beschouwing waard zoude zijn. Trouwens in elken arbeid zit meer dan in den regel de buitenstaander vermoedt en de tijd, dat de arbeid geheel tot een eenvoudigen kortstondigen dagelijkschen plicht zou worden volkomen zonder belevenis in korten tijd te vervullen, kortom zooals naar de Man opmerkt een arbeid, dien men dan zoude vervullen op de wijze zooals men zich 's morgens scheert, die tijd schijnt ook volgens den schrijver nog verre.

Al zal men m.i. toch niet gauw te licht moeten denken over

den doodenden herhalingsarbeid, het boek wijst toch weer den weg naar optimisme en geeft hoop.

Een ernstige klacht tegen de arbeidsvreugde remmende krachten vormen de physische bezwaren tegen werken in ruimten, die voor het werk slecht geëigend zijn, het werken in gevaarlijke en onaangename dampen, voortdurend geraas of getril, zooals het werken met luchthamers e.d., die den arbeider ook voor de rest van den dag het leven onaangenaam maken en sommige organen vroegtijdig doen verslijten. Dit zijn intusschen dingen, die door voortdurende zorg althans voor een deel kunnen worden uit den weg geruimd. Mogen wij met De Man aannemen, dat tegen den volkomen gemechaniseerden arbeid uit een oogpunt van arbeidsvreugde geen overwegende bezwaren behoeven te bestaan voor degenen, die met weinig initiatief zijn toegerust, daarnaast zijn voor de meer daadkrachtigen nog ettelijke wijzen, waarop hun lust tot handelen bevredigd kan worden. Men leze slechts wat gezegd wordt over hen, die door hun lichaamskracht te gebruiken zich kunnen uitleven, de fijneren, die hun genoegen beleven aan het onderhouden van een ingewikkelde machine, de gehechtheid aan het stel eigen werktuigen e.d., de romantiek die in velerlei arbeid schuilt waar men deze allerminst zoude verwachten.

Ten slotte, maar niet de minst remmende kracht, die de arbeidsvreugde belemmert, het verdrongen meerderwaardigheidsgevoel, dat zich uit in een minderwaardigheidscomplex. De schrijver komt hier tot instinctmatige gevoelens, die uit verhoudingen van eeuwen her stammen. Het gevoel van eigenwaarde van den Amerikaanschen arbeider, die bovendien vele voorbeelden voor oogen heeft van arbeiders, die zich tot leiders wisten op te werken, behoedt hem voor dit minderwaardigheidscomplex, behoedt hem ook voor veel persoonlijke zelfkwelling, waaraan zijn Europeesche collega ten prooi is. Het is wel zeker, dat in Europa de bedrijfsleiders, die met deze minderwaardigheidscomplexen niet rekening houden, zoowel als de arbeidersleiders, die deze uitbuiten voor hunne partijdoeleinden, de grootste vijanden zijn van de arbeidsvreugde van den arbeider, omdat zij juist op dit subtiele, menschelijke gebied niets blijken te begrijpen. Want hier betreft het gevoelens, die meer op stemmingen berusten, dan op omstandig-

heden. De kundige leider die doet beseffen, dat ook hij dient evengoed als de eenvoudigste arbeider en het besef kweekt dat ieder op eigen gebied in het bedrijf nuttig werkzaam is en op zijn plaats, geeft door zijn optreden den arbeider dat gevoel van rust en eigenwaarde, dat het werken in elke goede organisatie doet ondervinden, hij werkt op deze wijze meer tot de arbeidsvreugde mede dan hij, die 'mit sarkastischer Ueberlegenheit die Menschen (zu) verachtet, die ihm allzuleicht befriedigt scheinen' (bldz. 288). Iets verder de 'verdammte Bedürfnislosigkeit' besprekend: 'wenn die Lösung dieser Frage bei gründlicher Prüfung leichter erscheint, weil nicht nur die Mittel grösser sondern auch die Bedürfnisse kleiner sind als man glaubte, so soll man sich des erfüllbaren Glückes des andern wegen mehr freuen als sich der enttäuschten eigenen Idealforderung wegen ärgern'.

Aannemende de onvermijdelijkheid van de voortschrijdende mechanisatie en specialisatie is het van het grootste belang, dat de gevolgen daarvan, die den mensch raken, ernstig en zonder nevenbedoelingen worden onderzocht en ook diegenen, die het met de beschouwingen van De Man niet eens zijn, zullen instemmen met de opmerking, dat hier een poging gewaagd is tot een even oprecht als reëel onderzoek naar zaken, die den schrijver na aan het hart lagen zonder te vragen naar bestaande leuzen of dogma's. Dat De Man zelf zijn Arbeitsfreude niet verloren heeft, bewijst hij wel met het slot van zijn boek, waar hij eindigt:

'Auch in dieser Zeit des ungeheueren Masseleidens und der ungeheuer komplizierten sozialen Probleme kann es daher eine Lust sein zu leben, wenn wir nur in jedem Problem das die Zeit uns stellt, eine *Aufgabe* sehen wollen. Wie diese Aufgabe für jeden Einzelnen zu lösen ist, ist Sache seiner individuellen Fähigkeit und seines gegebenen Wirkungskreises. Aber jedem von uns, der verstehen will, ist diese Möglichkeit zum höchsten Glück gegeben, das dem Menschen blühen kann: für das Glück anderer zu wirken'.

CRENA DE IONGH.

De hoogere beteekenis der compositaire kunst.

In 1812 ontmoetten Goethe en Beethoven elkaar voor het eerst en voor het laatst, veertien jaren voor dat de dood weerzien voor goed onmogelijk maakte.

Op dien avond heeft Beethoven eigen composities gespeeld, toen hij ophield zei Goethe, dat de muziek die hij gehoord had, hem zeer had 'ontroerd'.

Beethoven antwoordde norsch 'Kunst ontroert niet, kunst vuurt aan.'

Deze korte en felle uitval heeft een dieper zin en bevat meer waarheid dan zijn paradoxaal karakter zou doen vermoeden. Want door Beethoven's scherpen uitspraak wordt de geestelijke kloof, die de kunst van vóór de Hervorming scheidt, van de kunst die met het Humanisme ontstond, tot haar diepste gronden als door een helderen bliksemflits verlicht.

De bruuskheid van Beethoven's uitval moge gedeeltelijk uit geprikkeldheid van het oogenblik te verklaren zijn, te verwonderen is het echter niet, dat de componist aan de uiterste grens nog verwijlend van de geheimzinnige wereld, waar hij krachten kon doen aanstormen en tot rust brengen naar zijn wil, dat hij Goethe's wat al te goedmoedige en te uitsluitend naar het gevoel gerichte waardeering, bruusk afwees.

Een kunstenaar toch, wiens verlangen niet steeds binnen eigen dammen deint en terugvloeit, maar wiens verlangen breed en bewogen uitstroomt naar een ideaal, dat ver boven zijn persoonlijkheid uitgaat, zoo een kunstenaar moest wel Goethe's woorden van lof, missers achten die zijn hart niet raakten.

Scherp teekent zich echter ook in deze snel gewisselde

woorden, het wezensverschil af, dat tusschen Goethe en Beethoven bestond, een verschil, dat Beethoven, toen hij, - anders dan hij gehoopt had, - het bestaan ervan niet kon ontkennen, reeds zeer had teleurgesteld, en dat hij, hevig reageerend, schrijnend en bijna wreed nu vast stelde.

Goethe was van Assisi weggereisd, zonder de basiliek van Sint Franciscus te gaan zien, alleen het kleine Grieksche tempeltje dat zich ook daar bevindt, had hij bezocht, klaarblijkelijk was dit dus het eenig doel van zijn bezoek aan Sint Franciscus' geboortestad.

Dit ongetwijfeld moedwillig verzuim bewijst reeds hoe zijn wijde geest zich bewust en zéér opzettelijk afkeerde van de gedachte- en -gevoelswereld, die direct aan de humanistische was voorafgegaan.

In Beethoven's composities klinkt echter het middeleeuwsch ‘Exsultate Deo’ door, zoowel als de heroïsche zang van ééne naar verbondenheid groeiende menschheid, zooals deze ons in de IX Symphonie als van uit een vèr verwijderde doch heerlijke toekomst tegenklinkt.

De kunst van Goethe heeft van ieder nieuw geslacht talloos velen ontroerd, Beethoven's kunst heeft echter ontelbare harten doen stormen naar de hoogste en moedigste levenserkenning, waartoe zij naar gelang van hun aanleg in staat waren.

Wanneer ik de tegenstrijdigheid der kunstopvatting die toch de oorzaak was van het kort conflict tusschen Beethoven en Goethe, doortrek tot binnen de voor mij veiliger grenzen der plastische kunst, dan blijkt het, dat het verschil dáár het eerst en het duidelijkst uitkomt in een geheel ander gebruik der natuurvormen, maar vooral ook in de geheel andere bedoeling, waarmede van deze vormen gebruik gemaakt wordt.

Voor de middeleeuwsche kunstenaar waren deze natuurvormen in de eerste plaats de middelen die hij noodig had, om gedachten en overtuigingen beeldend tot uitdrukking te brengen. Uit de oneindige verscheidenheid der natuurvormen koos en gebruikte hij dan ook slechts de vormen die hij noodig had, en deze keuze werd door zijn verstand alleen be-

paald. Hij koos, hij plaatste en schikte, veranderde of vereenvoudigde deze vormen, uitsluitend om ze aan zijn doel dienstbaar te maken; zijn hart behoorde echter in de eerste plaats aan de idee.

Hij gebruikte de natuurvormen in den letterlijken zin van het woord, als dienstbaren en ondergeschikten, wier bestemming het was een boven hen gesteld doel te helpen verwezenlijken.

In het wordingsproces van het kunstwerk vormde de om uitdrukking worstelende idee de stuwende en alles dwingende kracht, de natuurvormen hadden slechts een bijkomstige rol, die pas in de derde plaats van belang was, want tusschen idee en natuurvormen, stond - zooals strateeg staat tusschen vorst en troepen - het compositair gezag.

Het karakter van alle in de absolute beteekenis van het woord hoogere compositaire kunst is autoritair, zij moet dit wel zijn krachtens eigen aard, die aanvoerend is, omdat zij het doel kent en ook weet hoe het te bereiken, daarbij alles, ook zichzelf, aan dit doel ondergeschikt makend.

Deze uit vaste en onwrikbare overtuiging gegroeide kracht wil overtuigen, zij wekt, zij vuurt tot gelijke erkenning aan, zij wil deze erkenning medevoeren in dezelfde vaart, zij wil ze heffen in denzelfden glans als die haar eigen overtuiging doortrilt en omstraalt.

Zoo groot-compositaire plastische kunst den beschouwer ontroert in plaats van hem moediger en minder zelfvervuld te maken, bewijst dit alléén, dat de ontroerde deze kunst verkeerd, - hetgeen in dit geval meestal wil zeggen - al te direct persoonlijk, opvat en ondergaat.

De beeldende kunst, losgeslagen van het geloof waar zij eeuwen veilig aan verankerd had gelegen, kwam na de Hervorming in eene geheel andere verhouding tot de natuur, een verhouding die onmiddellijker, maar tevens ook afhankelijker was.

De zichtbare wereld werd van nu af bron van inspiratie, de verklarende taak der natuurvormen was teneinde, hun ontroering-wekkende functie begon.

Het gemoed van den kunstenaar, vervreemd van juist die

geestelijke overtuiging die zijn wezen en zijn kunst tot nu toe had bezield, stond vol driftig verlangen en open voor het leven, maar zijn hart was vaak dwalend en onvast en aan alle vertwijfelingen der eenzaamheid ten prooi.

De oneindige schoonheid der natuurvormen, zooals het leven hem die toevoerde, brachten hem niet nader tot God, maar hij herkende er steeds in de eerste plaats zichzelf in. Zijn geloofsleven werd schraler maar zijn gevoelsleven werd veelzijdiger en genuanceerder. Hij werd een droomer en een dwaler des levens, maar geen geleider en geen innerlijk overtuigde.

Naarmate de onzichtbare wereld voor den kunstenaar leeger en inhoudsloozer werd, kreeg het zichtbare deel grooter en zelfstandiger beteekenis voor hem. Zijn oogen moesten eerst zien vóór dat zijn gemoed ontvlamde, want door aanschouwen alléén kon zijn beeldend vermogen worden gewekt.

De kunstvorm die uit deze geestesgesteldheid ontstaat, kan door het gevoel alleen worden begrepen en verklaard. Geestelijke overtuiging noch ideeënkracht hadden deel aan zijn ontstaan, en nooit ook kan deze kunstvorm compositair in de hoogere beteekenis van het woord zijn, daar hij geen ander doel noch recht erkent, dan in eigen bestaansvorm ligt besloten, en geen tegenstrijdige elementen in hem tot een hooger éénheid werden opgevoerd.

Het ontroerd gevoel is van wezen ontvangend, aanvaardend eenzaam en afgesloten. In ontroerde staat herkent het gevoel alleen zichzelf dieper, maar naar geen andere kennis dan naar deze zelf bespiegelende kennis gaat zijn verlangen uit.

De kunst uit deze gemoedsgesteldheid voortgekomen kan dus maar naar één norm worden gemeten, naar den norm van het gevoel. Iedere andere norm waar zij aan getoetst zou worden, zou haar wezen onrecht aandoen.

Doel, bestemming en ook de technische middelen van dezen kunstvorm worden door gevoelsoverwegingen bepaald en geregeld. Alléén voor zoover deze kunst in staat is te ontroeren, alleen in zoover heeft zij reden van bestaan, en voldoet zij aan haar roeping. Kennis, bewustheid, methode en traditie zijn voor deze kunstuiting zinloos, of zij vormen voor haar een bedreiging. Zelfs de objectieve kennis van natuurvormen, kan

voor het subjectief gevoel tot een gevaar worden, omdat deze kennis de scheiding tusschen wezensvormen en verschijningsvormen zou kunnen verdoezelen, en de laatsten juist de vage betoovering brengen die het gevoel behoeft, terwijl de eersten de verklarende vormen toonen die het bouwend verstand noodig heeft.

Het Humanisme vormt, voor zoover het de plastische kunst betreft, de grens tusschen de kunst van het *teeken* en de kunst van het *beeld.*

De kunst van het *teeken* is het beeldend schrift der actieve en der wekkende overtuiging, zij zoekt ook in haar vormenspraak de klaarheid der heldere gedachte te benaderen, terwijl de openheid der vormen aan het in beeld gebrachte het visueelverdragende vermogen geeft die met de helderheid van het letterteeken overeenkomt en met de dracht van het gesproken woord.

De kunst van het beeld, de kunst die door het gevoel alleen wordt bepaald en die tot het medegevoel zich richt, zoekt de overgangen die leiden tot de eenzaamheid van het hart; zij verzacht, zij troost, zij ontbindt alle banden.

De kunst van het *teeken* die uit de kracht van de wekkende gedachte is ontstaan, staalt en sterkt, zij verzamelt de harten, zij bindt ze tot een geestdriftig, strijdbaar en ééndrachtig geheel.

Na de Hervorming ontwikkelde zich de kunstvorm van het beeld, hij ontwikkelde zich zoo grootsch, zóó volledig en zoo onbedreigd door geestelijke stroomingen die hem vijandig waren, dat de glans van dezen kunstvorm gedurende de eeuwen die volgden, iedere herinnering, althans iedere bezielde herinnering aan de grootsche kunst van het verleden overstraalde en te loor deed gaan.

De kunst van het *teeken*, de kunst dus die de idée beeldt, was altijd en zal volgens haar aard altijd in de eerste plaats compositair zijn, want de wekkende en verklarende kracht die van een vorm kan uitgaan, wordt in hooger mate door de plaatsing van dien vorm, dan door de voorstelling die hij draagt, bepaald.

De beeldende kunst die na de Reformatie ontstond, bewijst

hoe zij geleidelijk vervreemde van het groot compositair begrip. Leonardo da Vinci wist nog wat hem ontbrak, toen hij klaagde dat hij de rijke en veel omvattende kennis ontbeerde, waar de kunstenaars der oudheid over hadden beschikt.

Maar de kunstenaars van na de Reformatie hadden zelfs het besef verloren dat hun iets ontbrak. Zij meenden dat zij alle problemen met hun hartstochtelijk gevoel en met hun smaak konden oplossen, en inderdaad lieten zij dan ook alle problemen onopgelost, waar nog wel iets meer voor noodig is dan smaak, hartstocht en gevoel alleen.

Alles wat met de edele ambachten, met methode, kennis en bewustheid te maken had, wezen zij hooghartig af, het gevolg daarvan was niet alleen, dat daardoor vele geestelijke en materieele uitdrukkingsmiddelen des kunstenaars volkomen onbezield achter bleven en verschrompelden, maar het gevolg was ook, dat de kunst door haar verengde basis, van het leven zelf geheel vervreemdde, overprikkeld en eenzamer werd, nu het klare hoofd en de macht der hand vrijwel uitgeschakeld werden, bij het tot stand komen der werken die voor het gemoed alleen bestemd en door het gemoed alleen bevrucht waren.

In de door te veel gevoelsdoorbraken drassig geworden bodem, waar de beeldende kunst in wortelde, moest zij wel ten prooi vallen aan de roekoeloerende aestheten en steriele kunst ‘aanvoelers’ die over alles wat des gevoels is nooit uitgezoemd raken, maar die van de harde worsteling om de materie te vergeestelijken niets begrijpen, en niets begrijpen kunnen, ten eerste omdat hun handen dien strijd nooit streden en hun hoofden niets weten van wat de sublieme strategie der aesthetische krachten kan worden genoemd. Hetsterkend verband met het ambacht was verbroken, het gevaarlijk verbond met den rhetor was van nu af bezegeld.

* * *

Dat ieder hecht compositair begrip volkomen te loor moest gaan, wanneer een kunstenaar zich op niets anders verlaat en zich op niets anders verlaten kan en wil, dan op zijn gevoel, was onvermijdelijk.

Van compositie in de hoogere beteekenis van het woord is in

de beeldende kunst der laatste twee eeuwen feitelijk dan ook geen sprake meer, alleen de bouwmeester bezit nog het besef wat componeeren is, al is dit besef verzwakt doordat de traditie eeuwen onderbroken was, waardoor zij niet meer als in de oudheid van binnen-uit geschoord wordt door kennis, ervaring en methode die volledig en volkomen beproefd zijn.

In het ontbindend proces dat de kunst van na de Reformatie doormaakte, is in de muziekale compositie wellicht nog het zuiverst en het volledigst het compositair begrip bewaard gebleven.

In de schilderkunst bestaat alleen het woord compositie nog, maar het heeft daar geen inhoud meer. Niets kan dit beter bewijzen dan het feit, dat van een schilderkundig werk wordt getuigd, dat het goed of slecht is '*afgesneden*'.

Afsnijden veronderstelt een handeling van buiten, de grillige smaak bepaalt bij dit proces de grenzen van de voorstelling, die als een 'tranche de vie' geen organische begrenzing kent.

Componeeren, beteekent samenvoegen en beteekent niet afsnijden.

Componeeren beteekent dat het voorgestelde als een organisme gegroeid is, volgens een beeldend princiep dat alle verhoudingen en werkingen vooraf regelt en bepaalt.

Wanneer bijvoorbeeld de beeldhouw- en de schilderkunst in de toekomst nooit voor ingewikkelder en veelzijdiger problemen zouden worden gesteld, dan waar zij zich in de twee laatste eeuwen voor gesteld zagen, wanneer deze kunsten nooit andere opgaven zouden moeten oplossen dan de verhouding van den kunstenaar tot het beschouwingsobject beeldend te verheerlijken, dan zouden de aesthetische grondslagen der vrije kunsten eeuwig en onvergankelijk te achten zijn, hetgeen de onnoozelen dan ook gaarne gelooven.

Maar de aesthetische en vakkundige problemen waar de latere geslachten voor staan, zijn vaak van dien aard, dat de kunstenaars wel spoedig gaan beseffen hoeveel kennis, zoowel in den technischen als in den methodischen zin, zij te kort komen.

Gevoel, originaliteit en temperament mogen toereikend zijn om het soort kunstwerken tot stand te brengen zooals die in de

twee vorige eeuwen zijn ontstaan, voor de zware problemen die de kunstenaars der oudheid en der middeleeuwen hebben opgelost en die bij alle verschil, toch grooter overeenkomst vertoonen, met de problemen waar de jongere geslachten zich voor gesteld zien, zijn deze eigenschappen zeker niet toereikend. Gevoel, originaliteit en temperament alleen kunnen werken van die beteekenis nooit tot een zegevierend einde brengen, zonder juist ook die krachten over welker verlies Leonardo reeds klaagde.

Wie niet gewild eenzijdig denkt, en niet absoluut onwillig is van geest, moet toch inzien, dat zoowel van technisch als van aesthetisch standpunt, zij die bijvoorbeeld de mozaïeken in de San Vitale gemaakt hebben, niet in staat zouden zijn geweest deze omvangrijke compositaire werken tot stand te brengen, wanneer zij over geen andere kennis en krachten beschikt hadden dan over de overigens bewonderenswaardige vermogens, die een Goya of een Millet, tot meesters in hun soort hebben gemaakt.

Alle kwaliteiten waarmede zelfs de voortreffelijkste schilderij schilders zijn toegerust, zullen ontoereikend zijn om werken van groote afmeting en ingewikkeld compositair verband, tot een goed einde te brengen.

Alle literair-moralistische woordenpraal, alle critisch-psychologische of historisch-aesthetische betogen, kunnen het eenvoudig feit niet wegpraten, dat de vrije kunsten maar een zéér klein deel bestrijken van de zooveel wijdere gebieden die de plastische kunsten in de algemeene en ruimere beteekenis van het woord, toebehooren.

Die gebieden zijn, nadat zij drie eeuwen lang verlaten en verwaarloosd bleven, moeilijk binnen te dringen. Voor het practisch werk dat daar gedaan moet worden zijn de vrije kunstenaars naar hun aanleg en wezen even ongeschikt als de kunstgeleerden voor het theoretisch werk, zoolang zij volhouden alleen uit de gebieden der kunst de gegevens te delven die de geschiedenis wellicht verrijken, maar zij hardnekkig verzuimen de zaak om te keeren, voor uit de geschiedenis zelve de gegevens te lichten die voor de praktijk van het kunstvak, van waarde zouden kunnen zijn in technischen zoowel als in spirituëelen zin, met andere woorden de kunst zou

bijvoorbeeld meer gebaat zijn met de verklaring van den feitelijken inhoud der ‘Baûhüttegeheimnisze’ dan met de mededeeling hoeveel schulden Rembrandt had, toen zijn inboedel verkocht moest worden. De kunstenaars zouden dankbaarder zijn voor de onderzoekingen over de toepassingen in de oudheid der geometrie (zooals wij dat inderdaad zijn voor de onderzoekingen van Pater Odilo Wolff en Matila Ghykha) dan voor de mededeeling dat de zoon van den schilder Jan Mienszen Molenaar in de XVIIe eeuw niet aan de pip maar aan de pokken gestorven is. Daar zijn technische, zuiver ambachtelijk vakkundige problemen te over, die wanneer zij onderzocht en opgehelderd werden, de taak waar de kunstenaars voor staan, zeer konden verlichten, zij zouden het verband met de verbroken traditie vollediger en sterker maken.

Van de kunstenaars is niet te vergen noch te verwachten, dat zij behalve hun eigen arbeid ook nog deze uitgestrekte braakliggende gebieden van kennis, methode en techniek zullen onderzoeken en bewerken.

De kunstgeleerden die met jaartallen gevoed zijn, en wier onderzoekingen vooral den kunsthandel en het museumbeheer ten goede komen, zouden maar eens eerst moeten beginnen met te leeren smeden of timmeren, want alle plastische kunst is tenslotte de overwinning van den geest op de materie, en alleen zij die den weerstand van de materie gevoeld hebben onder hun handen, kunnen het waarom der vormbeginselen verstaan. Zonder dit begrip blijft al hun kennis een cerebraal product, waar het practisch kunstleven in geen enkel opzicht mede is gebaat.

Het trof mij aan het slot van Prof. Fokker's intressante inaugurale rede, getiteld: ‘Natuurkundige concepties van buitennatuurkundig belang’ te lezen:

‘Misschien stokt ons de adem, wanneer wij de moeilijkheden zien, waarmede geworsteld moet worden, maar zeker mogen wij van bewondering vervuld staan voor de voortreffelijkheid van den zeldzamen hartstocht waarmede de werkers van den tegenwoordige tijd zich wijden aan de vernieuwing der fundamenten, die sinds de XVIIe eeuw de wetenschap gedragen hebben. Zij staan voor een ontzaglijke taak die men in tegenstelling tot tendenzen der vorige eeuw zou kunnen noemen, de

ontstoffelijking der materie. Ontstoffelijking zonder extra of supramaterieele bespiegeling maar door hardnekkig en hardwerkende beschouwing der materie zelf in haar kleinste elementen die eer voorvallen dan dingen zijn'.

Zoo is het ook waar het om de vernieuwing der fundamenten gaat, die sinds de XVIIe eeuw de plastische kunsten gedragen hebben, ook deze eischt groote toewijding, ook zij vraagt niet om extra of supramaterieele bespiegeling, zooals die ons tegenwoordig tot wee-wordens toe wordt opgediend, maar zij eischt de kennis van de materie zelf, niet in de beklemmend éénzijdige beteekenis die de XVIIIe, XIXe eeuw er van hebben gehad, maar in de veel ruimere beteekenis van het werkelijk herboren ambacht.

Aan kunsttheoriën, vandaag gemaakt, morgen prijs gegeven en overmorgen weder bestreden, die alleen uit koffiehuispraat geboren zijn, wordt veel meer aandacht gewijd dan zij waard zijn. Deze theoriën hebben niets uit te staan met de methoden waar Leonardo da Vinci het verlies reeds van betreurde. Maar wat zou de plastische kunst van de laatste eeuwen, die alleen voor binnenkamers gebruik is gemaakt met deze methoden doen? Zij had deze methoden niet noodig. Het gevoel aanvaardt geen methoden, maar niets bewijst beter het eenzijdig karakter van de plastische kunst dezer laatste eeuwen dan het feit, dat zij alle andere geestelijke functies uitschakelde en liet verschrompelen ter wille van het gevoel alleen.

Naast het ambachtelijk vormt het compositair beginsel de kern van dit vraagpunt.

Gelukkig dat in de wereld der muziek het woord componist geen zinledig woord werd, maar ons vastheid van formuleering en vergelijking biedt.

Wat zouden de 'her-scheppende' kunstenaars te spelen hebben, zoo hun de werken der componisten niet ter beschikking stonden? Immers niets! Laten wij, dit erkennend tevens vaststellen dat de afstand tusschen hem die een Sonate van Beethoven klimpert en hem die haar meesterlijk 'herschept' toch nog altijd véél kleiner is dan de afstand tusschen den voortreffelijken herschepper en den componist zelf, want de

kunst begint eerst dáár, waar het compositaire aanvangt.

Wanneer iemand u een hoofdstuk van Einstein zou voorlezen en verklaren, - ook al waardeert u in hem, wat wij ook in den uitvoerenden musicus waardeeren, dat hij ons nader brengt tot iets hoogs en voortreffelijks, - zoo zult u toch geen oogenblik den afstand vergeten die hem van Einstein zelf scheidt.

Ook hier begint dus het ware meesterschap pas bij de compositie, in dit geval bij de compositaire en constructieve kracht van het bezield en verbeeldingsrijk denken.

Wat zou het overgroot deel van de plastische kunstenaars der laatste eeuwen tot stand brengen, zoo zij tusschen vier kale muren werden opgesloten?

Ik vrees dat de meesten eerst dan zich van hun beeldend onvermogen bewust zouden worden.

Even zeker als ieder die geestelijk en lichamenlijk niet al te zeer onder het normale valt, door studie en volharding het wel zoover kan brengen, dat hij een sonate van Beethoven of een fuga van Bach leert spelen, even goed is het mogelijk allen die geestelijk of physiek niet minderwaardig zijn, zoo zij vlijt en doorzetting bezitten, te brengen tot het nateekenen of naschilderen van wat zij voor zich zien.

Vaak met gevoel zeer zeker, maar met niet meer gevoel en zeker met niet zoo heel veel meer geestelijke vrijheid dan de duizende orkestleden die over heel de wereld de compositaire werken der groote toondichters ten gehoore brengen.

Alleen de groote orchestrale taak bestaat in de plastische kunsten niet meer.... en nog niet.

Ondertusschen schat men hen die wellicht in andere tijden uitstekende helpers zouden zijn geweest, als de gelijken der compositeurs.

Het gevoel als eenige norm, vervlakt alle grenzen en graadverschillen die gelegen zijn tusschen het compositair en het interpreteerend vermogen. Het beperkt karakter van de plastische kunst der laatste eeuwen, beperkt ook haar normen tot het gevoel alleen.

Dit heeft ten gevolge gehad dat zij, onbewust van den afstand die haar van het compositaire scheidt, volkomen onkundig is gebleven van het complex der geestelijke factoren die bij de compositaire kunst in werking komen. Niet alleen vol-

komen onkundig, maar zelfs instinctief vijandig staat zij tegenover deze geestelijke factoren.

Deze onkunde en deze vijandigheid kruipen weg onder de vleugels van het gevoel, dat de eenige bescherming vormt waar zij zich onder bergen kunnen.

Alsof het bezield en verbeeldingsrijk denken, het gevoel ooit zou kunnen uitsluiten, zooals anderszins wel het vereenzaamd gevoel, uit zelfbehoud, alle werkingen van het denken als een bedreiging beschouwt van eigen zelfstandigheid.

Hetgeen het dan ook inderdaad is, een bedreiging wel van de zelfstandigheid, maar niet een bedreiging van het gevoel zelf, dat, opgenomen in het complex der compositaire werkingen, alleen een ruimer en grootscher ontplooiing zou vinden, bij minder zelfvervuldheid.

* * *

Is het te verwonderen dat Beethoven de eenige zijnde in het Europa van die jaren, die de magistrale werkingen der compositaire krachten kende en beheerschte, kende in al hun geledingen, de wiskundig constructieve zekerheden, zoowel als de zeer gecompliceerde instrumentale ordonnantiën, tot alle bijna ondefinieerbare hartstocht en gevoelsemulsies, dat hij, die toen in Europa de eenige was, in staat deze sublieme strategie der aesthetische krachten zegevierend door te voeren, dat hij, ontmoetend den eenigen kunstenaar dien hij als zijn gelijke kon beschouwen, en wiens woord van lof, geen weerklank gaf op de zielskracht van zijn levenswerk, dat hij dat woord op nam, en het verbeten wegsmeet in een hoek.

R.N. ROLAND HOLST.

Belachelijke achterstand.

Geen ander land is zoo na betrokken bij taal en cultuur van zijn groote buren als het onze. Geen andere natie heeft in haar opbouw zoo aanhoudend den wisselenden invloed ondergaan van drie groote nationale beschavingen, die haar omringen, als de onze. Geen ander volk is door zijn karakter en zijn geschiedenis zoo in staat, verschillende volken in hun aard te verstaan, als het onze. Wáar elders zou men de gelijktijdige vatbaarheid vinden voor Romaanschen geest en Germaanschen geest, waarin wij ons mogen verheugen, gepaard aan een zoo gevoelige reactie op al wat Angelsaksisch is, als op iets nauw verwants? Deze internationale ontvankelijkheid, die, doordat zij veelzijdig is, ons eigen nationaal evenwicht niet behoeft te schaden, is een essentieel element in de verhouding, waarin wij ons voelen te midden der volken.

Men zou verwachten, dezen staat van zaken weerspiegeld te zien in den bloei der Fransche, Engelsche en Duitsche studiën aan de centra van nationale cultuur, welke onze universiteiten behooren te zijn. Hieraan ontbreekt wel iets. Een behoorlijke vertegenwoordiging der in de wandeling genoemde ‘moderne talen’ vindt men aan de rijks universiteit te Groningen, aan de gemeentelijke te Amsterdam en aan de roomsch-katholieke te Nijmegen. Aan 's lands twee grootste universiteiten Leiden en Utrecht is dit onderwijs nagenoeg onontwikkeld.

Het loont de moeite, de geschiedenis der moderne philologie in ons hooger onderwijs in het kort na te gaan. Niet al te vroeg bezon Nederland zich, dat naast de klassieke en oude oostersche studiën niet alleen de eigen taal een plaats aan de universiteit verdiende, maar ook die Romaansche en Germaansche philologie, die rondom als een krachtige wetenschap was op-

gegroeid, en zonder welke, afgezien van haar belang om zich zelve, eigenlijk de Nederlandsche taal- en letterkunde nauwelijks was te verstaan. Een beleid dat, het moge wijs zijn geweest of niet, in ieder geval getuigde van een sympathieke zorg voor den minstbedeelde, koos als kweekplaats voor de moderne studiën de kleine Groningsche hoogeschool. Tusschen 1881 en 1885 verrezen daar de leerstoelen voor Hoogduitsch, Fransch en Engelsch, later aangevuld met lectoraten. Zij namen er van aanvang af een even eervolle als belangrijke plaats in. Niemand die door eenigen band met Groningen verbonden is, zal niet die keus van omstreeks tachtig met dankbaarheid gedenken en als een cultuurdaad eeren.

Nu ware het consequent geweest, om tegelijk dat men de moderne talen verhief tot vakken om academisch te doceeren, ze ook te verheffen tot vakken om academisch te studeeren. Evenwel dit geschiedde niet. De gemoederen waren er niet rijp voor. Pas in 1877 waren de studieprogramma's nieuw geregeld. Eerst sedert 1864 waren de moderne talen erkend als vakken van *middelbaar* en *voorbereidend*-hooger onderwijs. Het stempel van het middelbare stond hun blijkbaar nog te diep in het voorhoofd geprent, om er de auguste poort der universiteit verder dan op een kier voor te ontsluiten. Men liet de studie van het Fransch, Duitsch en Engelsch, waartoe uit de maatschappij zelf een steeds sterker aandrang zich deed gelden, rustig voortwoekeren in de baan der nare, zware, middelbare akte-examens, paedagogisch en wetenschappelijk onbevredigend, hoe hoog men de eischen ook opvoerde. De aspiranten zelf zochten bij voorkeur de universiteit, maar niet allen konden naar Groningen gaan, om daar als metoiken colleges te mogen hooren en geen examens te kunnen doen.

Dat duurde zoo, totdat het stadsbestuur van Amsterdam, mercator sapiens, in 1911 aan zijn eigen universiteit ook leerstoelen in de moderne talen instelde, en die vakken terstond goed bewerktuigde. Te Groningen was de faculteit aanvankelijk met de Amsterdamsche plannen maar weinig ingenomen. Zonder grond intusschen, want spoedig bleek de concurrentie Groningen niet te schaden in den bloei der moderne studiën.

In 1921 kwam eindelijk het nieuwe Academisch statuut de lang gewenschte en lang voorbereide verruiming der studie-

programma's brengen. De letterkundige faculteiten boden voortaan, naast de oudere klassieke, oostersche en nederlandsche studiën, ook gelegenheid, den doctorstitel te verwerven langs een candidaats- en doctoraal examen in Romaansche, Germaansche (incl. Engelsche) en Slavische taal- en letterkunde, alles zoo ruim geformuleerd, dat desgewenscht ook Spaansch of Italiaansch, of de Skandinavische talen hun recht konden krijgen. Tegelijk opende het nieuwe statuut, door het stelsel der vrije bijvakken voor nagenoeg elk doctoraal examen, ook aan anderen de keuze van een der moderne talen als nevenvak bij welke studie dan ook. De neerlandicus, de classicus, de jurist, elk die verruiming zocht in eenige studie van oudere of hedendaagsche vreemde cultuur, hoe zou hij er niet bij gebaat zijn!

Althans indien hij het begeerde vak aan zijn universiteit vertegenwoordigd vond. In den geest van het nieuwe statuut lag opgesloten, dat belangrijke, veel gevraagde vakken, - en dat zouden met name de moderne talen zijn, - nu voortaan ook aan alle universiteiten, zeker aan die van den staat zelf, behoorden te zijn vertegenwoordigd. Het is mogelijk, dat in de jaren van voorbereiding de Regeering ook wel van goeden wille is geweest, deze consequentie te aanvaarden. Toen echter het Statuut in werking trad, was tevens de aera der geforceerde bezuiniging begonnen. Het nieuwe régime trof den toestand, wat de moderne talen aangaat, aan de twee groote rijks universiteiten hoogst gebrekkig aan. Wat had het Rijk, sinds de jaren tachtig, in dezen gedaan? Te Utrecht *niets*, tenzij men het de Regeering als een daad wil aanrekenen, dat zij den hoogleeraar in de oud-Germaansche talen *toestond*, ook moderne Duitsche taal- en letterkunde voor zijn rekening te nemen, wat bij zijn overlijden weer verviel. Te Leiden was in 1901 een lectoraat gesticht in het Fransch, in 1907 gevolgd door een in het Duitsch, terwijl een vage toezegging, dat ook het Engelsch volgen zou, in de lucht hing. Aan het kweeken van Leiden's ouden roem als centrum van taal- en letterkundige studiën had het van rijkswege waarlijk niet ontbroken. Een professoraat in de Slavische (incl. Baltische) talen en een in het Babylonisch-Assyrisch waren ingesteld in 1913. De leerstoel voor Japansch was, na lange jaren, weer hersteld in 1917,

die voor Chineesch, voorloopig als lectoraat, weer bezet in 1919. Een buitengewoon professoraat in het Nieuw-Grieksch dateert van 1907. Alleen de z.g. moderne talen bleven in die rij stiefmoederlijk bedeeld. De Regeering bleef zich stellen op het standpunt: die hebben wij aan Groningen gegeven.

Tot het volhouden van dit standpunt, ook nu de omstandigheden lang niet meer die van 1880 waren, en de tijden anders eischten, had het volgende bijgedragen. In de oorlogsjaren was, van academische zijde zelf, de gedachte geopperd, dat men niet van het Rijk kon eischen, dat het elk zijner universiteiten gelijkelijk zou toerusten met *al* de leervakken, die een ideaal studium generale, bij het steeds voortschrijden der wetenschap, diende te omvatten. Het standaardvoorbeeld van zulk een algemeen erkend uitzonderingsgebied aan één der universiteiten was Leiden's positie ten opzichte der Oostersche studiën. Op ander terrein was een soortgelijke voorkeurspositie reeds voor Utrecht geschapen in de kunstgeschiedenis en in de aardrijkskunde. Het beginsel, hierin uitgedrukt, kwam bekend te staan als dat der Rolverdeeling. Wij laten in het midden, of het formuleeren van zulk een stelsel eigenlijk strookt met de idee der universiteit. Hoe dit zij, het was bedoeld als wetenschappelijk systeem. Helaas werd het in de jaren der bezuiniging meer dan eens de dekmantel voor ontoelaatbare en kortzichtige knotting en belemmering. Onzalig het uur, waarop men gemeend heeft, dit beginsel ook te moeten toepassen op de moderne talen. Deze toch eischen thans gebiedend aan elke universiteit een ruime vertegenwoordiging, wil de universiteit blijven voldoen aan de cultuurtaak, die de maatschappij met steeds grooter klem haar oplegt.

Zoo zag de Regeering het niet. In 1924 vertrok de lector in het Duitsch te Leiden als hoogleeraar naar Groningen. De Regeering verklaarde den post voor opgeheven, terwille van het conserveeren van een anderen, eveneens volkomen onmisbaren leerstoel. In de correspondentie over deze zaak viel, door een lapsus calami, moet men aannemen, uit den Haag zelfs het woord, dat nu voortaan aan de Leidsche universiteit de moderne talen niet meer zouden ‘mogen’ worden gedoceerd! De slooping van het lectoraat Duitsch kwam het Rijk terstond te staan op het verlies van een aanzienlijk bedrag aan

collegegelden. Immers de 40 studenten, die ondanks de onvoldoende bezetting van het vak te Leiden studeerden, zijn hoogstwaarschijnlijk niet naar Groningen verhuisd, maar naar Amsterdam. Dit bekommerde de Regeering evenmin als het feit, dat de lector in het Fransch, bij het aanmerkelijk aantal studeerenden, zijn voorgeschreven taak slechts kon vervullen door de opoffering en belangeloosheid, waarmee een privaatdocente hem jaar op jaar daarin ter zijde stond.[1)] Te Utrecht begon inmiddels particulier initiatief, gebruik makende van het instituut der bijzondere leerstoelen, althans een voorloopige voorziening in de behoeften aan Fransch, Engelsch en Duitsch te organiseeren. En toen in 1923 de katholieke universiteit te Nijmegen geopend werd, had men daar den roep der tijden reeds verstaan: de jonge letterkundige faculteit beschikte over twee gewone leerstoelen in de moderne talen, benevens één lectoraat. Reeds thans zijn het er drie en twee.

De Regeering echter kende voor háar instellingen slechts het woord: Rolverdeeling, en bleef de taal van 1880 spreken: moderne talen? die hebben wij in Groningen. - Gelijk een landelijk hôtelhouder zijn gast zou antwoorden: ‘Badkamer, mijnheer? - zeker: in het andere gebouw, den tuin door.’

Maar wat wil men dan? Nog altijd meer leerstoelen? - Ongetwijfeld. Wat men wil, of behoort te willen, - niet alleen de insiders van het hooger onderwijs, maar het ontwikkelde Nederland, - is het volgende. Oprichting, ten spoedigste, van rijkswege, aan elk der beide rijksuniversiteiten Leiden en Utrecht, van een behoorlijk voorziene afdeeling voor de Romaansche, de Engelsche en de Hoogduitsche taal- en letterkunde. Dat wil zeggen, voor elk der drie branches, aan elk der twee hoogescholen: een gewoon hoogleeraar, een lector en een wetenschappelijk assistent voor het praktisch taalonderwijs. Wat dat kosten zal? - Dat zou, gerekend op functionarissen op maximum salaris, een jaarlijksche meerdere uitgave aan salarissen beteekenen van $2 \times 3 \times (f\,9000 + f\,6500 + f\,2800) = f\,109.800$. Inderdaad zou het minder zijn,

1) Tijdens het afdrukken van dit artikel komt de beschikking af, waarbij aan het Leidsche Universiteitsfonds de vergunning wordt verleend, een bijzondere leerstoel te vestigen in de nieuwere Fransche letterkunde.

daar niet dit geheele personeel gelijktijdig steeds op maximum salaris zou staan, en er afgerekend moet worden de *f* 7000, nu reeds aan één lector besteed. Met *f* 95.000 zou de raming van meerdere kosten voor personeel hoog genoeg zijn. Die voor materieel, te weten boeken, zijn niet te schatten; zij behoeven niet overmatig groot te zijn, en op den duur zal op de kosten der middelbare examens een bezuiniging gevonden kunnen worden. Met dat al blijft het een aanzienlijke som, waar het al zooveel moeite kost, de begrooting voor ieder Departement sluitend te maken.

Eerbiedshalve, en ter wille van den luister van dit betoog, zie ik een oogenblik onze Departementen als allegorische figuren, in den trant der Deugden op een vijftiende-eeuwsch wandtapijt. Dame Onderwijs spreekt met bedroefd gelaat, door middel van een banderole met gothieke letters: ‘Ik zoude wellicht wel geneigd zijn, in uwe wenschen te treden, doch mijne oudere Zuster Financiën zegt, dat het er niet af kan.’ - Dame Financiën, de koele, harde, strenge, zwijgt, en schudt nadrukkelijk van neen.

Hierin nu dwaalt Financiën. Het kan er wel af, want het komt er ook wel weer in. Berekent men het geheele bedrag aan salarissen bij een bezetting der moderne talen aan de twee hoogescholen als bovengenoemd, op *f* 99.000, dan staat dit gelijk met collegegelden van 319 studenten, examengelden buiten beschouwing gelaten. Om de kosten aan personeel goed te maken (die aan materieel stijgen slechts onbeduidend) zouden er dus op elk van beide plaatsen 159 betalende personen in de moderne talen moeten studeeren, zegge 53 per taal. Dit getal zou zich jaarlijks met één vierde moeten vernieuwen, dat wil zeggen: er zouden ieder jaar aan beide universiteiten 13 nieuwe studenten in elk der drie talen moeten aankomen.

Meent men waarlijk, dat dit te veel verwacht is, voor een niet te verre toekomst? Herinneren wij ons, dat er reeds bij een volkomen onvoldoende bezetting te Leiden 40 personen Duitsch studeerden, en 28 personen Fransch studeeren. Ook te Utrecht worden nu reeds de colleges der bijzondere hoogleeraren door een aanmerkelijk getal studeerenden gevolgd. Et zijn geen teekenen, dat de toeloop naar de moderne talenstudie, of de behoefte aan leerkrachten in die talen aan de middelbare

scholen, spoedig zal verminderen. Beide universiteiten hebben in dit opzicht een buitengewoon gunstig achterland. De natuurlijke voedingsbodem der Leidsche universiteit omvat zoowel den Haag als Rotterdam, met een gezamenlijke bevolking van meer dan een millioen. Utrecht trekt het gansche Oosten en Zuiden. En het gaat met deze dingen als met een nieuw verkeersmiddel. Is het in aanbouw, dan zegt menigeen: is daar nu wel verkeer voor? Maar als de spoorweg of tramlijn er is, blijken de reizigers er ook te zijn. Zoo zal ook dit geestelijk vervoer- en verkeersmiddel spoedig vol genoeg zitten. Is eenmaal de moderne taalstudie aan de voor elkeen meest gelegen universiteit behoorlijk ingericht, dan zullen velen, die nu den middelbaren weg volgen, ernaar streven, van meet af aan en ten einde toe den academischen te bewandelen, wat zoowel het wetenschappelijk gehalte der studiën als ook op den duur het bezoek der gymnasia ten goede zal komen. Vrouwe Financiën kan waarlijk gerust zijn. Als ooit professoraten, in den letterlijksten zin, hun geld opbrengen, dan zullen het deze zijn.

De Leidsche faculteit der letteren en wijsbegeerte telt op dit oogenblik 19 gewone, 3 buitengewone en 3 bijzondere hoogleeraren, waarbij komen 6 lectoren. Zij is de talrijkste der vijf Leidsche faculteiten. Voor Utrecht zijn de getallen 13 gewone, 3 buitengewone, 7 bijzondere hoogleeraren, aangevuld door 3 lectoren. De gemiddelde Nederlander is geneigd te roepen: is dat dan nog niet genoeg? - Het zijn, vergeleken met belangrijke universiteiten in het buitenland, kleine getallen. En bovendien, de wetenschap schrijdt nu eenmaal voort. Hoe beperkt men het ook tracht te houden, van tijd tot tijd zullen deze getallen, ook in de toekomst, vermeerdering vragen. Schrikt Nederland voor zulk een toekomst terug, dan moet het zijn universiteiten liever sluiten. Wat het hooger onderwijs wordt, wanneer een volk er geen moed meer in heeft, heeft het midden der negentiende eeuw reeds eenmaal met jammerlijke duidelijkheid te zien gegeven, ten spijt van alle groote namen, die dat tijdperk sieren.

Men heeft zich, ook in gezaghebbende kringen, gewend aan het gemakkelijk besef, dat de geestes- of cultuurwetenschappen, d.w.z. de alpha-vakken, betrekkelijk weinig geld kosten,

en dat dit ook maar goed is, daar men anders de steeds stijgende uitgaven voor de natuurwetenschap, de beta-vakken, niet zou kunnen betalen. Inderdaad wordt deze gemoedsrust verkregen ten koste van een onbillijkheid, die veeleer onrust moest baren. De groep der A-faculteiten, die zich wel niet bedruipt, maar toch, bij geringe materieele onkosten, althans de personeele uitgaven, aan haar besteed, voor een zeer groot deel goedmaakt door collegegelden, wordt in haar ontwikkeling geremd, doordat zij, in het corpus der universiteit, afhankelijk is van de andere groep, die der B-faculteiten, welke haar enorme kosten voor materieel maar voor een verdwijnend klein gedeelte in de schatkist terugbrengt. Een oppervlakkig, doch onuitroeibaar utilisme houdt de autoriteiten bij voorbaat overtuigd van de onweerstaanbaarheid der natuurwetenschappelijke eischen*;* voor de veel bescheidener aanspraken der cultuurwetenschap, ja voor het waarlijk erkennen van haar innerlijke waarde zelf, blijken zij in den regel niet dan met groote moeite van overreding toegankelijk. Wanneer één enkel physisch instrument een ton kost, verneemt het publiek het niet, of als het er iets van hoort, zegt het content: wat zorgen wij toch goed voor die wetenschap! Maar wanneer aan 's lands oudste universiteit de Nederlandsche letterkunde vaceert, de eenige afzonderlijke leerstoel voor dit vak in het land, dan vraagt men uit de regeeringsbureau's zelve: kan de meneer van de taal het er niet bij doen? De eisch, die voor de natuurwetenschap luidt: steeds meer en kostbaarder materieele hulpmiddelen, luidt voor de cultuurwetenschap: nu en dan vermeerdering van leerstoelen, wegens de differentieering der vakken.

Er is waarlijk alle reden, mild te zijn jegens de geesteswetenschappen in het algemeen, nu iedereen het dagelijks heeft over de gevaren, waarmee de mechaniseering onze beschaving bedreigt. In dit concrete geval beteekent mildheid slechts het opheffen van een toestand, die reeds meer dan eens, - zoo nog door Leiden's rector in de overdrachts-oratie van 1927, - als ongehoord en onwaardig is gekenmerkt.

Wat staat er dan aan een onverwijlde verwezenlijking van deze wenschen in den weg?

Redenen van Staat? - Het zou integendeel, ook naar buiten, lang geen slechten indruk maken, als het Rijk ineens aan zijn beide grootste universiteiten de studie der drie machtige nationale culturen rondom ons op solieden voet installeerde. Het zou een nieuw en waardevol getuigenis zijn, dat het Nederland ernst is met zijn rol tusschen de natiën.

Partijbelangen dan? - Er is er geen enkel bij betrokken.

Wat te vreezen is, kan enkel zijn: dat gebrek aan élan, die vrees om een veilige gewoonte prijs te geven, dat ontwijken van verantwoordelijkheid, dat gemis aan vertrouwen, die af en toe onze openbare daadkracht schijnen te verlammen. Mocht het niet noodig zijn, er aan toe te voegen: die in den grond zeer geringe publieke waardeering van geestelijke belangen.

Slechts één omstandigheid zal het verkieselijk maken, dat de voorziening, in eens ontworpen en aangekondigd, in drie kort opeenvolgende étapes wordt ingevoerd. Het is de praktische overweging, dat een zoo sterke vraag opeens naar Romanisten, Anglisten en Teutonisten te hooge eischen zou stellen aan de wetenschappelijke markt hier te lande. Laat de Regeering onverwijld aanbieden een plan van afdoende bezetting der drie philologieën aan elk der twee hoogescholen, uit te voeren in zes jaar. Terstond installeering van één der ardeelingen aan elk van beide; met dien verstande dat men hier met de eene, daar met een andere branche beginne. Na drie jaar krijgen beide een tweede afdeeling bezet, en na nog drie jaar de derde. Eerst dan zou verholpen zijn, wat in gemoede niet anders te noemen valt dan belachelijke achterstand.

Het is heusch maar een kwestie van ‘eventjes flink zijn’, zooals de tandarts tot zijn patiëntje zegt.

J. HUIZINGA.

Bibliographie

Felix Timmermans - Pieter Bruegel, zoo heb ik U uit uwe werken geroken. (P.N. van Kampen en Zoon, Amsterdam).

Het is wel eens gebeurd dat wij over Timmermans hoorden zeggen: Hij loopt gevaar! Hij houdt het niet vol! Omdat elk nieuw boek gemeten werd met *Pallieter.* Soms liep het mee, soms liep het tegen. En daarbij komt dan nog dat het geheele werk van Timmermans éentonig is, wat dan den twijfel over het uithoudingsvermogen van den schrijver verklaart. Maar nu overtreft hij al het overige en schiet opeens den hooggaai af! Onnoodig nog in de lucht te kijken: hij is beneden, en Felix toont triomfantelijk den pluimigen oppervogel. Timmermans over Bruegel! Timmermans geheel in zijn element, veel meer dan in Italië, - gelijk Bruegel zelf. Onze verwachting is niet teleurgesteld. Deze *Bruegel* ontwapent de critiek. Hoe wilt ge nu zoo'n boek bespreken zonder U te laten drijven tot pallietersche uitgelatenheid? Ik begrijp dat mijn impulsieve vriend E. de Bom zich niet heeft kunnen bedwingen om er in de N.R.C. maar op los te beiaarden. God lof! Bruegel is herboren! Laat nu de klokken zingen in alle Vlaamsche torens! Ik gevoel iets als fierheid, dankbaarheid, dat onze letteren verrijkt zijn, ach wat - letteren, neen, dat ons Vlaamsche leven zelf verrijkt is met een gebeurtenis die buiten onze enge grenzen weerklank zal vinden (de Insel-Verlag zal dat spoedig getuigen) en de oogen en de ooren en al de zintuigen van de lezende wereld zal doen genieten van onzen schrijver, van onzen schilder, van ons land. En de Bom heeft groot gelijk als hij uitdagend schrijft dat er op onze planeet maar één is die dàt kan! Een eenig boek. Ook een eenig genre. Gelijk er toch maar één oude Bruegel is in de kunst, zoo is er maar één Timmermans in de wereldliteratuur. Dat staat zoo vast als een huis. Een boek dat 'ja zegt tot het leven.' Hoe zeldzaam! Een leven waar alles plezant is, en goed: eten, drinken, slapen, wandelen, kussen, schrijven, schilderen, ziek zijn en dood gaan, - 't is maar één kermis! Wat wilt gij? Dat is Brabantsch optimisme. Want het is wel verstaan dat dit Vlaamsch boek geen Vlaandersch boek is, nietwaar? De taal is Vlaamsch (geen Vlaandersch), stevig gekruid met Brabantsche woorden en gezegdens; de geest is heel en al Brabantsch. Als wij van Bijbel spreken, laat het dan de Brabantsche Bijbel zijn. Hij komt van het oosten der Schelde. Uit het land van Bruegel zelf, van Jeroen Bosch, van de vette keukens van Beuckelaer, van de staminetjes van Teniers en Joost van Craesbeeck, van Door van Rijswijck, van H. Teirlinck (toen hij niet meer schreef onder het stille gesternte). Ook die van Vlaanderen zijn zinnelijk, maar veel zwaarder, ernstig, gelijk menschen die al dichter bij de zee leven; zij zijn niet snaaksch; zij zijn niet monter; zij

zijn niet opwekkend. Noem mij één boek in Vlaanderen dat u met het leven verzoent als dit? *Arm Vlaanderen* misschien? Of *De Last?* Of *Hard Labeur?* Of *De Teleurgang van den Waterhoek?* Neen, mijne Heeren-van-over-'t-water, dit is een geschenk van Brabant, van 't Markiezaat van Antwerpen, - de ethnografen mogen nu verklaren hoe dat komt. Laat ons eens zien. Terwijl wij aan *Bruegel* 'smullen', gaat onze bewondering allereerst naar de formidabele, daverende levenslust van Timmermans, naar het aanstekelijk plezier van zijn gemakkelijke, natuurlijke schepping. Wat een onbetaalbaar spektakel! De alombeminde Felix, met pint en pijp, vóor een riem versch papier, en dan maar aan 't schrijven! En de volle vellen worden uitgedeeld gelijk schellen goede hesp, aan al de Vlaamsche vrienden. Dat 's voor Kamiel Huysmans! En dat 's voor Charles Bernard! Toe maar! 't Kan niet meer op! Hij heeft ze allemaal in zijn hand! Een die blij is dat hij leeft en schoonheid schept, dat is toch werkelijk een heel zeldzaam verschijnsel. Zijn bekentenis is kostelijk: 'Ik heb er lang aan gewerkt, maar er veel geluk aan gehad.' Wat staan wij ver van 't hijgend labeur van Flaubert! En dan zijn macht om zich vier honderd bladz. lang te bewegen tusschen de levenslustige schepsels van zijn verbeelding, ons overal meenemend door stad en dorp, langs hei en rivier, over de bergen (o, die mooie tocht over de Alpen!) en dat allemaal zoo raak en suggestief beschreven! Want de beschrijving is zijn groote kracht, en eigenlijk schering en inslag van heel zijn kunst. Het is de triomf van het zintuig, van de goed-functioneerende oogen en ooren, van den smaak die van alle lekkere dingen deugd heeft, van den flinken neus die alles gretig opsnuift. Er zijn weinig boeken in onze letteren te wijzen waar onze heiden en bosschen, onze steden en dorpen en stroomen zoo schoon beschreven zijn, al blijft het ook beschrijving ter wille van het genot van den zintuiglijken elementairen indruk, en niet om het landschap of welke andere uiterlijkheid te verwerken tot geestelijke materie. Gedurende dat schoon vertelsel is het een onafgebroken genot om den rijkdom van onovertrefbare zetten, uitdrukkingen en beelden. Soms een tikje op de moppen af, want Timmermans is ongelijk - hier een kapitel vol grappen en lachwoorden, daar een verrukkelijke beschrijving, landschap, kermis, bruiloft, oorlog, hongersnood; - 't gaat al dooreen, zonder controol; als hij zich maar vermaakt en zijn menschjes laat leven. En het komt allemaal malsch vanzelf; het gulpt gemakkelijk en mild uit den hoorn van overvloed. Gelijk Bruegel zelf heeft Timmermans landschap en mensch nauw en organisch vereenigd. Zonder den minsten zweem van geleerdheid heeft hij vele werken van Bruegel weten te suggereeren; soms noemt hij ze niet eens, maar wij herkennen b.v. zijn groote landschappen, de *Solicitudo rustica*, de *Magdalena poenitans.* Het is niet het minste genot, het werk van Bruegel te zien groeien in allerlei episoden, - zijn typen van Brabantsche boeren en hoeven, zijn universeele landschappen, zijn tafereelen van de ellenden en de vreugden des volks, zijn ingewikkelde wijsgeerige teekeningen. Op Timmermans is het oordeel van Friedländer over Bruegel toepasselijk: Er wirkt weniger mit dem Bildganzen als mit drolligen, spaszhaften und drastischen Einzelheiten. De film van tafereelen loopt af, elk schuifken toont ons wat meer van Bruegel's leven.

Van Bruegel's leven, van Bruegel's kunst.... of Timmermans nu den *waren* Bruegel benaderd heeft, den diep-ernstigen denker en observateur van het leven, wiens portret door Bartel Spranger wij moeielijk in het kolossaal bont mannekensblad van Timmermans herkennen, - dat is

een andere vraag. Het zou de moeite waard geweest zijn, den betreurden Paul van Ostaeyen daarover nog eens te hooren. Ziehier wat hij schreef in 1926: ‘Voor hen die Breugel en Pallieter - God betere 't - in één adem noemen, moge toch eens daarop gewezen worden dat zij twee volstrekt verscheiden werelden superposeren. Breugel neemt geen deel aan de boerevreugden, aan de voorgestelde boertigheid, Timmermans integendeel bestaat alleen door een steeds opnieuw betuigde deelname, in het tempo van een climax in deze deelname. Breugel hoort zelf niet thuis in zijn schilderijen. Timmermans staat midden in de handel van zijn Pallieter. Breugel eet niet mee van de rijstevlaaien, maar Timmermans doet waarachtig zijn uiterste best door overdreven meezwelgen zich populair te maken. Timmermans aanvaardt de wereld van Pallieter. Breugel verwerpt zijn wereld niet, noch aanvaardt hij ze; hij noteert ze.... Onder al de Vlaamsche kunstenaars is juist de lukrake genieter Timmermans degene die het allerverst van Breugel is verwijderd.’

Maar vergeten wij het niet: Timmermans is niet alleen geen kunsthistoricus, (en hij heeft er zeker geen goesting voor!), hij is evenmin psycholoog (behalve een enkele maal, in *Symforosa*). En hij heeft ons allerminst een zielkundigen roman willen schenken. Vooreerst in het geheel geen roman. Een schoon vertelsel. Een prentenboek. Hij stelt een pittoresken Bruegel voor: Bruegel zooals hij hem uit zijn werken geroken heeft. De Vieze Bruegel, Pier den Drol. Meer niet. Hijt kent zijn grenzen. Natuurlijk is er geen mensch die op Timmermans zijn blijde verwachting heeft gezet, dat door hem de Vlaamsche literatuur zou begiftigd worden met werk waarin de afgronden der ziel beschenen worden, werk waarin wij rechtstreeksch en diep subjectief belang stellen, werk dat wij zouden kunnen uitspelen tegen Proust, Schnitzler, Mauriac, Galsworthy, - neen, dan zullen wij goed doen een anderen kant uit te kijken. En de heer Timmermans zal het voorzeker met mij eens zijn, want hij is veel te uitgeslapen om zijn grenzen te buiten te gaan. Dat intusschen het verdoovend succes van *Bruegel* de aandacht weer een heel eind zal afleiden van meer geestelijke bestrevingen, is een verschijnsel dat wij wel kunnen overwegen, maar dat wij voorloopig moeten aanvaarden, al doen een Roelants, een A. van Cauwelaert nóg zoo hun best. Wat nu de on-waarheid van zijn Bruegelbeeld aangaat, die per slot niet zooveel belang heeft, ach, het is immers het verwijt dat elk imaginair leven treft? Hoe dicht wordt de ware Shelley benaderd in den *Ariel* van Maurois? Hoe dicht Balzac door René Benjamin? Het vraagstuk der kunstbiografie opent hier zijn vervaarlijke vergezichten. En wat doet het er toe, in den grond? Elkendeen schept toch zijn beelden voor zichzelf....

En waarom zouden wij niet blij zijn? Wij zijn immers weer een boek van Timmermans rijker? De schoonheden er nader van opsommen gaat niet. Er zijn er te veel. Lees, geniet en wees overwonnen. Ik hoop uit den grond van mijn hart dat onze Vlaamsche lezers door dit broederlijk boek, (al kost het ook 65 fr.,) hunnen Bruegel zullen leeren beminnen. Wij beseffen des te scherper hoe jammer het is dat wij zoo bitter weinig van Bruegel bezitten en naar Weenen moeten met onzen mageren frank om er het vleesch en bloed van ons eigen kunst te zien.

A.C.

Prof. Dr. A. Vermeylen - Van Gezelle tot Timmermans - (Amsterdam, Elsevier).

Men zou, zonder der waarheid geweld aan te doen, in het verloop der Vlaamsche letteren gedurende de XIXe eeuw twee curven, twee stroomingen kunnen onderscheiden, die zelfs geographisch zouden kunnen gelocaliseerd worden. Daar is de groote stroom, die van de geschiedenis-uit-de- handboeken, komend uit den baaierd vóór 't jaar '30, die golft door Willems, Conscience, Ledeganck, van Duyse, van Rijswijck, van Beers, Snieders en zóó voorts, tot heden, vermits er toch nog eenige amechtige overlevenden zijn van die traditie. Deze beslaat Oost-Vlaanderen en Brabant. En ginds in 't Westen, de beweging beperkt tot West-Vlaanderen, en daarbinnen zelfs grootendeels tot een begrensd midden: de studentenjeugd, de colleges, de seminaries. 't Is de groep der 'twintig Vlaamsche koppen', van Gezelle-Rodenbach-Verriest, van de Bo, de Gheldere, van de Putte, Vyncke enz.... - In deze tweede groep bijna niets dan lyrische dichters. Terwijl de eerste stroom van alles met zich voert: romanschrijvers (Conscience en zijn volgelingen) novellisten (Loveling-Courtmans-Sleeckx) epische dichters (van Beers, de Geyter, Hiel) politieke rijmelaars (van Rijswijck, Vuylsteke) pamfletschrijvers, geloovigen en ongeloovigen, clericalen en vrijdenkers, al dooréen. Tegenover dezen democratischen stroom is de West-Vlaamsche groep essentiel catholiek-aristocratisch. Wij zouden de twee richtingen nog anders kunnen karakteriseeren: Wij bezitten van 1830 tot 1893 een literatuur van de stad en een literatuur van het land. De eerste heeft meer bewogenheid, ze is bij uitstek maatschappelijk. De tweede is in zichzelf gekeerd, contemplatief, individualistisch. Aldus de algemeene graphiek tot 1893. In 1893, - stichting van *Van Nu en Straks.* En hoe meer men er over nadenkt, des te beter gaat men beseffen hoe merkwaardig deze nieuwe beweging geweest is: een héél klein groepje jonge mannen die het vermocht hebben de Vlaamsche woordkunst met één enkelen hef op een hooger vlak te tillen. Zich af te vragen of menigen onder hen, een Buysse, een Streuvels, er zònder *Van Nu en Straks* toch óok zouden gekomen zijn, lijkt ons een ijdel spel. *Van Nu en Straks* heeft het toch maar gedaan en kan den positieven uitslag te zijnen profijte boeken. Stichters en medewerkers waren van huis uit volksjongens, stonden echter door hun cerebraliteit vèr boven het volk dat zij dachten te gaan regenereeren. Een geslacht doortrokken van sociologische metaphysiek, den mond vol van Walter Crane, Ibsen, Nietzsche, de Fransche symboliek, Kropotkine, Reclus, anarchie en gemeenschapskunst. Natuurlijk was de eerste serie van *Van Nu en Straks* een kostelijk, voornaam tijdschrift dat ongetwijfeld veel sympathiën telde; er waren in Vlaanderen wel een zestig abonnés en eenige inteekenaren in verre landen, tot in Perzië(!). Maar het was per slot toch een aristocratisch en een tikje hooghartig verschijnsel, (evenals dat van die West-Vlamingen ginder) dat niet alleen met het 'dikhuidige' publiek maar met het publiek-tout-court geen voeling had. Nu zijn the happy few van die eerste *Van Nu en Straks*-serie spoedig gaan begrijpen dat hun weidsche onderneming niet kon doordringen tot de massa. Doch het is een eenig verschijnsel dat de literatuur, gegroeid uit die beweging, zoo gemakkelijk doorgesijpeld is tot reeds betrekkelijk diepe lagen van het volk, vermits dan toch feitelijk al onze hedendaagsche schrijvers, populair of niet, Buysse of van de Woestyne rechtstreeks komen uit *Van Nu en Straks* en deszelfs voortzetting *Vlaanderen.*

Intusschen is de oude literaire stroom, die eerste waarover wij het hadden, blijven voortgolven. Niet immer rustig: *Van Nu en Straks* heeft er menigen dam tegen opgeworpen, terwijl de sympathie van het jonge tijdschrift regelrecht ging naar de schrijvers van West-Vlaanderen. Indien de Van Nu en Straksers, reageerend tegen de heerschappij van het sonore woord en den rythmus ter wille van uiterlijke muzikaliteit (de Mont) en tegen de burgerlijke traditie, en verlangend om het Vlaamsche kunstleven intenser te zien worden, indien de Van Nu en Straksers zich met iemand verwant voelden, dan moest het zijn met die West-Vlamingen die streefden naar meer zuiverheid, meer eenvoud, meer menschelijkheid, dieper leven en oprechter kunst. *Van Nu en Straks* heeft Gezelle ontdekt, heeft hem geopenbaard, heeft hem gerehabiliteerd, heeft hem gewroken - het woord is van Prof. Vermeylen. Gezelle is hun man, hun god, Rodenbach hun heros; Pastoor Verriest, de profeet, de ijverige woord- en gedachtenzaaier, vooral onder de catholieke jeugd.

Het kon niet anders of het werk van Prof. Vermeylen zou in den grond zijn: de geschiedenis van *Van Nu en Straks.* De voorgangers, het ontstaan en het leven van *Van Nu en Straks*, de volgelingen. De titel zegt genoeg: *Van Gezelle tot Timmermans.* Het spreekt vanzelf dat de groote hoedanigheden des schr.'s uit dit beknopt overzicht weer even schitterend en sympathiek blijken als uit zijn *Gesch. der Europeesche plastiek en schilderkunst:* heldere voorstelling, scherp oordeel, stellige smaak, breed overzicht der gebeurtenissen, meesterschap in het herleiden tot de groote lijnen. Prof. Vermeylen maakt het pad schoon voor de geschiedenis, - 'déblaiement d'art' gelijk Henri van de Velde dat eens noemde. Zijn geschiedenis gaat tót de reactie tegen *Van Nu en Straks.* Want reactie is er geweest. Vooral na den oorlog heeft zij zich scherp afgeteekend, en beteekenisvol zijn de beschouwingen door Prof. V. medegedeeld aan de Kon. VI. Academie over *na-oorlogsche literatuur*, die een niet zeer optimistisch epiloog zijn op het hier besproken werk. Men zou zelfs gaan twijfelen aan de diepte van *Van Nu en Straks*' invloed, de deugdelijkheid van zijn nawerking, als men Prof. V. hoort klagen over onze huidige *vreesachtige omzichtigheid*, *lafheid van geest* en *kleinburgerlijkheid*, zij het ook dat schr. zijn sympathie niet onthoudt aan b.v. een Maurice Roelants dien wij hier bespraken (Aug. 1927). Eenigszins bevreemdend zelfs is vanwege den verreweg meest intellectueelen vóorman van *Van Nu en Straks* de klacht over het gebrek aan hersens (In 's Hemelsnaam, meer hersens!) in onze hedendaagsche Vlaamsche letteren, wanneer wij denken aan de cerebrale bestrevingen van vele jongeren, waaronder de vroeg verscheiden Paul van Ostayen, een der typiekste verschijningen, wiens verzen en opstellen toch kwalijk kunnen verdacht worden van kleinburgerlijkheid. Maar, - om nu tot de ouderen terug te keeren: in een werk als dit, waar schr. 'alleen wenscht licht te laten vallen op de meest typische vertegenwoordigers van onze hedendaagsche woordkunst', en dat dus a priori bestempeld wordt als subjectief keurwerk - waarvoor wij den schr. niet genoeg kunnen danken en trouwens menige z.g. 'zuiver objectieve' geschiedenis gaarne cadeau doen, zij het dan ook dat schr.'s verantwoordelijkheid verscherpt wordt vooral wanneer men bedenkt dat de geschiedenissen der Vl. letteren niet zoo heel talrijk zijn en dit boekje groote populariteit en pedagogische beteekenis verschuldigd zal zijn aan Prof. V.'s gezag, - in een werk als dit was er weinig ruimte voor degenen die er volgens schr. niet in geslaagd zijn 'de hoogere schoonheid te bereiken van een kunst die ons heden nog zou

voldoen'. Niet alleen voor degenen die chronologisch onmiddellijk voor Gezelle komen, het geslacht dat de bescheiden verdienste had 'het leven in onze literatuur te hebben gebracht', en dat besproken wordt met bijna telegraphische bondigheid, maar ook voor eenige lateren die geheel buiten *Van Nu en Straks* staan. Wij denken hier aan mannen zooals Julius de Geyter wiens beweeglijk en joviaal-burgerlijk epos *Drie menschen* dagteekent van 1856, en aan de Sniedersen wier afwezigheid alleen kan verklaard worden door de zorg des schr.'s om slechts in de pure lucht der hooglanden te vertoeven. Eén groot buitenstaander van *Van Nu en Straks* wordt in den breede en met onverholen sympathie besproken, - Pol de Mont, ofschoon zijn proza, en o.a. zijn nog altijd frisch *Op mijn Dorpken*, dat vier drukken beleefde, verzwegen wordt ten gunste van zijn verzen. Maar ten slotte blijft de Mont voorgesteld als de eenige repoussoir van *Van Nu en Straks* en dient hij nog steeds om dezes deugden a contrario te bewijzen. Misschien is het geoorloofd zich af te vragen, of de Van Nu en Straksers in het algemeen (wij beoogen niet speciaal Prof. V.) niet even buiten de meet zijn gegaan door maar steeds Albrecht Rodenbach tegen de Mont uit te spelen, en zelfs den dichter Victor de la Montagne, naar wiens bescheiden en zuinigen zang zooveel gewilliger geluisterd werd dan naar den gullen slag van den Brabantschen nachtegaal? Ach - *Van Nu en Straks* und kein Ende, men is er nog lang niet over uitgepraat! Vergeten wij echter vooral niet hoeveel goeds die eens jonge groep gedaan heeft in zijn strijd voor schoone menschelijkheid in Vlaanderen! Aanvankelijk is *Van Nu en Straks* een reactie geweest, een revolutionnaire beweging om de lucht te verfrisschen, maar een reactie die dan toch de Vl. letteren in een richting gestuwd heeft, die definitief gebleken is. Hoeveel namen wij ook met vreugde begroeten in Prof. V.'s werk, toch zijn er enkele die wij graag hadden ontmoet. Dat schr. ze niet alle kon noemen begrijpen wij best, en is te verklaren deels door zijn persoonlijke voorkeur, wat zijn absoluut recht is, deels door de noodzakelijke bondigheid van zijn epitome, en ten overvloede gewettigd door de verklaring van den schr. op den dorpel van zijn boek. Wij denken onder de ouderen der 'voor-oorlogschen' aan b.v. Omer Wattez, aan Hubert Melis, wiens *Koning Hagen* zijn uur van succes gekend heeft en dien wij met vreugde begroetten toen het Vlaamsch tooneel nog lang niet zoo'n vaart had genomen als thans; aan de dichters Jan Eelen, Jef Mennekens, Richard de Cneudt, medewerkers aan *Vlaanderen;* aan den begaafden Lodewijk de Schutter, wiens liederen wij onlangs door een oud Van Nu en Strakser hoorden vergelijken met die van François Villon(!) aan Clemens Besseleers, aan Willen Gysels, Herman Baccaert, Jozef Simons, van Driessche, René Vermandere. Misschien zal er in een 3e uitgave gelegenheid gevonden worden om Victor de Meyere (een der eerste Van Nu en Straksers) te citeeren als tooneelschrijver, - zijn *Gunlaug en Helga* mag met eere genoemd worden naast *Gudrun* en *Starkadd.* Waar plaats is voor de *Verhandelingen en Voordrachten* van Mr. Frans van Cauwelaert, zal schr. wellicht geen bezwaar hebben tegen de *Redevoeringen*, *Studien en Schetsen* van Mr. Louis Franck, en dan zou Dr. Camiel Huysmans ook tot de letterkunde mogen gerekend worden, - waarom niet? al was 't maar ter wille van 't Vlaamsch politiek evenwicht. Dat wij als 'typisch vertegenwoordiger van onze hedendaagsche woordkunst' P.G. van Hecke (alias Johan Meylander) aan menig wèl genoemd auteur zouden verkozen hebben, is niet alleen een kwestie van persoonlijke sympathie, maar denken wij te kunnen wettigen door het heusch zeer

typische van dezen begaafden dichter, al was het maar om het zéér-rake plaketje *Fashion*, pittig essay, eenig in zijn genre in onze aan essays zoo arme literatuur, en om zijn bezielende rol in het te vroeg verdwenen tijdschrift *Het Roode Zeil*, dat evenal *Nieuw Leven*, *De Boomgaard*, *De Tijd*, *Vlaamsche Arbeid* het werk van *Van Nu en Straks* heeft voortgezet en zijn schuld aan de Van Nu en Straksers ook nimmer heeft ontkend.

Maar het was den schr. blijkbaar minder te doen om volledigheid in de opsomming en om ieder een plaatsje te gunnen in onzen Parnas, dan wel om, vooral onder de jongeren, degenen te vermelden die z.i. werkelijk iets nieuws gebracht, of ten minste betracht hebben. Zoo komt het dat wij tooneelschrijvers ontmoeten zooals Antoon van de Velde, die met zijn kijkstukken tot in Parijs succes mocht boeken, terwijl de traditionnalist en realist E.W. Schmidt, die nochthans in de 1e uitgave genoemd werd, plots verzwegen wordt. Dat het geen gemakkelijk werkje is om die selectiemethode voortdurend te volgen, en dat de historicus er van lieverlede ook mannen bijhaalt die nu niet zoo bijster veel nieuws gebracht hebben, blijkt uit enkele namen, terwijl er andere zijn die wij met spijt missen, b.v. de vruchtbare Fritz Francken, Karel de Winter, schrijver van het grootsch-opgezet gedicht *Pan*, en Joris Eeckhout wiens verdiensten als, soms wat onbedaarlijk, criticus, niet mogen onderschat worden. Het gaat hier echter niet om een inventaris op te stellen van al de Vlamingen die wij er zouden bijgehaald hebben. Vergeten wij toch niet dat er moed en flinkheid toe hoort om de literatuur te beschouwen uit een hoog standpunt en vooral rekening te houden met degenen die het best bestand blijken te zijn tegen den tijd. Het is dan wel noodzakelijk zekere namen te weren en zich alleen te bekommeren om het blijvende. De jongeren zijn summair behandeld, die lagen buiten het bestek van het boek. Dit wordt besloten met een paar bladz. over Timmermans waar het groot en sympathiek talent van den suikeren Jan onzer letteren wordt gewaardeerd met die preciesheid en die rechtvaardigheid die eigen zijn aan Prof Vermeylen. Tot de meest aangrijpende lyrische blz. behooren de uitvoerige beschouwingen over de kunst van Gezelle, geschreven met een aanstekelijke geestdrift. Men hoort er de stem van een dergenen die den lang miskende waarlijk voor de geschiedenis ‘gewroken’ hebben.

A.C.

Henry van de Velde - Formules van een moderne Esthetiek, uit het Fransch vertaald en ingeleid door Frank van den Wijngaert. (De Sikkel - Antwerpen).

Van *Van Nu en Straks* gesproken, ziehier toevallig het werk van een der eerste voorvechters der nieuwe beweging in de jaren '93. Door Henry van de Velde was o.a. de omslag geteekend van de eerste serie, een rood stempel met grillige letters, dat was als het merk op een baaltje karavaanthee. Het kon niet anders of Henry van de Velde moest een strijdgenoot worden naast de jonge kunstenaars. Ook hij was voor de verfrissching van de artistieke lucht. Geboren in 1863, is hij gekweekt in die verschrikkelijke jaren '70-'90 die eenig zijn in de geschiedenis, en hij weet er dus van te spreken, van de leelijkheid, ‘de kwellende troostloosheid die gewogen heeft op zijn kindsheid.’ In dit boek, met zorg vertaald door F. van de Wyngaert, zijn de

beginselen vastgelegd der aesthetiek die rechtstreeks verwant is met die van Ruskin en William Morris, al is zij geboren

uit reactie tegen deze Engelsche artisten-wijsgeeren. Veel van deze bladzijden zijn niet jong meer. Zij dagteekenen uit het eerste decennium dezer eeuw, toen er werkelijk een heel ernstige behoefte was aan een dramatische uiteenzetting der nieuwe principes. De profetische toon dien H.v.d.W. geërfd heeft van Ruskin, klinkt thans vrij vreemd omdat de openbare smaak en de stijl o.a. in de toegepaste kunsten een degelijke loutering ondergaan hebben dank zij Henry van de Velde zelf. Wij zijn getuigen geweest van zooveel experimenten, betrachtingen en uitslagen, dat wij thans opkijken wanneer wij het geluid vernemen van Ezechiël die in de radio losbarst over de bekeering der heidenen. Dit boek doet nadenken. Het slingert ons van de sympatiekste bevestigingen naar formules die onze oude lieve vooroordeelen op de kaak slaan. Want Henry van de Velde is net zoo dogmatiek als Ruskin; alleen is de Godsdienst vervangen door de Rede. Gelijk Ruskin's boeken poogt dit werk ons te overtuigen dat de drang naar het schoone niet komt uit een natuurlijke, instinctmatige zinnelijkheid, maar uit weloverwogen devotie aan een beginsel. En gelijk bij Ruskin is de doctrine eenvoudig, en zeer complex en vol tegenstrijdigheden in de toepassing. De angst slaat ons om 't hart wanneer wij zekere soepkom met een onschuldig Renaissance-ornamentje hooren berispen. Wat geluk dat leven en kunst niet bestaan uit logica en ‘konsekwensie’! Maar dàt dienen wij te bekennen: dat Henry van de Velde, de groote Belgische denker, de véelmiskende die, dank zij het initiatief van Minister Huysmans, eindelijk op de plaats gezet is die hem toekomt, en aan België teruggeschonken, zijn heele leven dapper gevochten heeft tegen de leelijkheid, tegen de Tweede-Keizerrijk-leelijkheid (die intusschen weer tot motief van schoonheid en aandoening kan getransfigureerd worden gelijk een salon 1880 door den borstel van James Ensor) en vooral tegen de burgerlijkheid, d.i., voor wie 't niet weten mocht, de laagheid der gedachte. En dan, - de liefde voor onze tijd, voor het stukje eeuwigheid waarin wij leven! Die liefde straalt door al zijn zinnen, door de vlijmendste satiren van den wansmaak, door zijn verbittering tegen de triomfantelijke gelijkvloerschheid. Het gaat hier niet om die *Formules* tegen te spreken, noch om de stelsels te onderzoeken van Plato, Fechner, Kant, Schopenhauer en Souriau, en de gezegdens van Goethe die er met zijnen eeuwigen Eckermann ook bijgesleept wordt. Het boek is aan te bevelen, o.a. om de uitstekende voorrede met een duidelijke mise au point van v.d. V.'s houding tegenover Duitschland; wij hebben het geopend met nieuwsgierigheid en gesloten met een dankwoord op de lippen. Tot de mooiste blz. behoort de belijdenis *Amo*, die wij voor vijf en twintig jaar gelezen hebben in de Insel, als ik mij niet vergis, en die een soort van *Prière sur l'Acrepole* is van den modernen mensch.

A.C.

Kern Institute, Leyden. Annual Bibliography of Indian Archaeology for the year 1926, published with the aid of the Government of Netherlands India, Leyden, E.J. Brill, 1928.

Deze bibliographie biedt meer dan de titel zou doen gelooven. Onder ‘Indian Archaeology’ wordt door de bewerkers niet alleen verstaan het oudheidkundig onderzoek in engeren zin van het Indische schiereiland, maar tevens worden daaronder

begrepen de studie van de oude geschiedenis en kunst, de epigraphie, iconographie, geographie, numismatiek,

kortom vrijwel alle wetenschappen, die omtrent den vroegeren beschavingstoestand van Indië licht kunnen verspreiden. Een zeer belangrijke uitbreiding wordt bovendien aan het begrip 'Indische' gegeven, doordien hieronder begrepen worden de gebieden welke den invloed van Indië hebben ondergaan: Tibet, China, Japan, Burma, Achter-Indië, onze Archipel, men mag dus zeggen geheel Zuid- en Oost-Azië. Als onder de Indische archeologen ergens behoefte aan bestaan heeft (vooral sinds het staken van de uitgave van Scherman's onvolprezen Orientalische Bibliographie), dan is het aan een bibliographisch werk, dat de genoemde studievakken en gebieden met Indië als centrum in hun ganschen omvang zou bestrijken. Door verschillende omstandigheden is in de laatste jaren de productie van wetenschappelijke Orientalistische litteratuur gestegen tot verre boven het peil van een normaal accres. In Indië zelf heeft de hartstochtelijke belangstelling der inheemsche geleerden voor de overblijfselen van het roemrijk verleden - een belangstelling, waaraan nationalistische prikkels niet vreemd zijn - een krachtigen opbloei van het historisch onderzoek bewerkstelligd en het aanzijn gegeven aan tal van nieuwe uitgaven en periodieken, waarin rijp en groen, de resultaten van ernstige onderzoekingen naast dilettantistische en onvoldragen pogingen, pêle mêle worden opgetast. Buiten Indië zijn nieuwe gebieden voor de wetenschap ontsloten. De expedities naar Centraal Azië - om deze alleen te noemen - hebben uit het woestijnzand ongedroomde schatten aan kunstwerken en handschriften, met welker bestudeering en publicatie tientallen geleerden bezig zijn, te voorschijn gebracht. In de Zuid-Oostelijke buitengewesten van de oud-Indische cultuur: in Achter-Indië en onzen Archipel, is men niet achtergebleven; het steeds levendiger wordende besef, dat er een beschamende achterstand valt in te halen, heeft ook hier het oudheidkundig onderzoek in den ruimsten zin geïntensiveerd en uitgebreid, met als gevolg een niet onbelangrijke opvoering van de wetenschappelijke productie. Zoo heerscht er over de geheele linie een opgewekte bedrijvigheid. Overal, in Europa, Amerika en Azië, wordt onderzocht, gestudeerd en gepubliceerd met vaak koortsachtigen ijver, en de vloed van boek- en plaatwerken, van brochures en tijdschriftartikelen stijgt met beangstigende snelheid en dreigt den vakgeleerde, die nog de illusie zou mogen koesteren van op de hoogte van zijn tijd te willen blijven, met illusie en al te verzwelgen. Dat onder deze omstandigheden het Instituut-Kern door de uitgave van een bibliographie, waarin de publicaties, na eerst uit hunne vaak ontoegankelijke schuilhoeken te voorschijn te zijn gebracht, overzichtelijk worden gerangschikt en de belangrijkste van korte inhoudsopgaven voorzien, de beoefenaars der Indische archeologie ten zeerste aan zich verplicht, behoeft niet te worden betoogd. Het is een gelukkige gedachte van de bewerkers geweest, aan het eigenlijke bibliographische gedeelte, dat in het voor ons liggende, eerste deel der serie de titels van een 540-tal boeken en tijdschriftartikelen bevat, een inleiding te laten voorafgaan, waarin de belangrijkste oudheidkundige ontdekkingen in het jaar onder verslag in vogelvlucht voorbijtrekken. Wij lezen hier van de prachtige vondsten te Harappa en Mohenjo-daro, welke een beschaving aan het licht hebben gebracht, duizenden jaren ouder dan de oudste tot dusver bekende overblijfselen in Indië; verder worden o.a. besproken de identificatie van de ligging van het beroemde Kauçambhi; de ontgraving van de kloosterruïnen van Nalanda met de vondst van de ook voor de Sumatraansche en Javaansche geschiedenis zoo belangrijke oorkonde van

Devapaladeva; twee interessante portretbeelden van Pallava-vorsten; de door Dr. Francke uitgegeven West-Tibetaansche kronieken en het Fransche standaardwerk over den tempel van Içvarapura in Kambodja. Ook Indonesië ontvangt zijn deel in een uiteraard kort, doch vrij volledig overzicht over de in 1926 verrichte werkzaamheden: de ontgraving van de tjandi Badoet bij Malang, de oudheidkundige resultaten van de expeditie naar Centraal en Oostelijk Borneo, het onderzoek naar de beteekenis van den ziener Agastya in den Archipel (proefschrift van R. Ng. Poerbatjaraka) en de publicatie van een serie oud-Balische oorkonden door Dr. van Stein Callenfels. Dit laatste overzicht zal er niet weinig toe bijdragen om den arbeid van Nederlandsche geleerden in den kring der vakgenooten, die onze taal niet machtig zijn, meer bekendheid te geven. Een twaalftal fraaie platen in lichtdruk illustreeren de belangrijkheid van de in de voorafgaande bladzijden besproken vondsten en ontdekkingen. - Het spreekt wel van zelf, dat de inleiding dezer bibliographie, waarvan de boeiende lectuur een ieder aanbevolen zij, en in niet mindere mate de bibliographie zelve een nog wijdere strekking hebben dan het in overzichtelijken vorm bijeenbrengen van gegevens uit de litteratuur. Het noodwendig en verblijdend gevolg van het tot stand komen van dit werk zal zijn, dat de verspreide werkers op het onafzienbare domein der Indische archeologie nader tot elkaar worden gebracht; dat door kennis te nemen van de resultaten van elkaars arbeid hun wederom het besef wordt ingescherpt, dat ondanks alle verbrokkeling en specialiseering, zij zich allen bezighouden met de uitingen van éénzelfde Indische cultuur en dat deze cultuur over verre afstanden en door vele eeuwen heen meest wonderlijk sterk aan zich zelve gelijk gebleven is. Het moest er vroeg of laat toe komen, dat ook onder de Indische archeologen een krachtig ‘verzamelen’ geblazen werd. Een eerste krachtige klaroenstoot meenen wij in deze bibliographie te hooren weerklinken. - Eindigen wij met te vermelden, dat de Nederlandsch-Indische Regeering door de toekenning van geldelijken steun de uitgave heeft mogelijk gemaakt, terwijl de Britsch-Indische Regeering, ondanks een warme aanbeveling van niemand minder dan Sir Aurel Stein, en hoezeer voor haar het tua res agitur gold, zich in misplaatste zuinigheid afzijdig hield. Laat ons hopen, dat het jeugdige Instituut Kern de geldelijke moeilijkheden, waarmede het bij de ten uitvoerlegging van zijn plannen tot dusver te kampen heeft gehad, door de uitbreiding van den kring van offervaardige belangstellenden (waaronder ook Regeeringen zullen kunnen worden gerekend) te boven zal komen en zijn nuttigen arbeid tot eer van den wetenschappelijken naam van Nederland in het Oosten zal vermogen voort te zetten.

F.D.K. Bosch.

Het land van Hambeloke

Vierde hoofdstuk.
Marie wil trouwen.

Het huis was leeg - al 't mannevolk aan 't werk, de jongens op school, of op de straat, en Moeder en Marie zaten in de keuken rustig bijeen, aan 't kousenbreien. Marie had al eenige malen haar breinaalden stil gelegd, en was zoo maar stilletjes blijven zitten kijken - zonder één woord. Zoo dat moeder 't eindelijk gewaar werd

- Denkt g'er weer aan? keek ze schertsend op.
- Hoe weet ge dat, moeder?

En Marie lei alles weg en schoof heel dicht bij haar, de twee ellebogen op tafel.

- Moeder, zei ze, laat ons nu eens serieus klappen.

Moeder zag op:

- Maar, jong, wat krijgt ge nou?
- Waarom is vader er toch tegen, moeder?

Er klonk diep verdriet in haar stem, en over haar oogen streek als een waas.

- Waar tegen? tegen wie?
- Och, dat weet ge wel.... tegen Fransoo.
- Fransoo.... ai, spreek daar nu niet van, kind. Is dat nu een vent voor u?
- En waarom niet, moeder? Wat heeft hij dan toch, dat u niet aanstaat?
- Niet aanstaat - dat is 't woord ommers niet.... En ge zijt toch nog veel te jong. Bedenk u eens goed. Verzint eer ge begint!

- Zoo geraakte van mij vandaag niet af, moeder! Zeg het, is Fransoo geenen serieuzen jongen? Hij speelt violoncel op 't Fransch theater, hij zingt in de kerk, en als kleermaker kan hij toch ook nog zijn brood verdienen.

- Hij heeft zoo'n aardig caractère. Hij loopt stom lijk ne mof. 't Is ne grofwillem.

- Ai, moeder, hoe kunt ge zoo iets zeggen: hij heeft een gouden hart, al sjouwelt hij niet als een koffiemolen.

- Vader zegt, dat hij van den stiel niet veel verstand heeft.

- Och, vader denkt alleen aan zijnen Stan, en hij vreest misschien, dat Fransoo.... maar 't is zoo'nen bloed van nen jongen, hij zou geen vlieg kwaad doen.

- Heeft hij 't niet in zijn mouw, en zoudt gij hem wel kunnen vertrouwen?

- In zijn mouw! Dát is nie' waar! riep Marie, en ze werd heelemaal rood.

Het was nu al ruim een jaar, dat ze in stilte kennis met hem had. Hij was een van vaders gasten en hij vond, dat vader Mennekens, al was hij niet geleerd, een buitengewoon ventje was, één uit de duizend, zooals er nog waren in den goeden ouden tijd - een werker - geen moeite te veel als hij een werk op 't getouw had - een baas in 't vak, dat moest ieder erkennen. En daar kondt ge wel bij leeren, als ge zelf niet misdeeld waart. Zeker, Fransoo, zoomin als Jef Brandt, of Wannes Suys, of Piet Vermeer, om niet te spreken van Judocus Snieders, den weesjongen, die heel zijn leven lang plotten had opgewonden en persijzers aangedragen en verder met de kinderen gespeeld en boodschappen gedaan - geen van die allen, ook Stan niet, vaders oogappel, kon in bekwaamheid zelfs maar aan vader Mennekens rieken. Maar Fransoo had nog nooit een kostuum bedorven. In 't broekmaken was hij zeker een van de beste van de stad. Zeker, ze moesten eerst door vader gesneden zijn!

Maar dat was alles de kwestie niet. Ze waren nu zoover.... ze verkeerden al zoolang.... vader wist ervan, en moeder toch ook.... ze hadden haar laten gaan - en Fransoo had nu toch zoo sterk aangedrongen en ne man is toch ne man.... en ge kunt daar niet eeuwig zoo blijven loopen, op uw eentje, lijk ne kloosterling. En tegen zijn fatsoenlijkheid was toch

zeker niets in te brengen. Zijn ouders, werkmenschen, zooals vader en moeder. En dat hij haar geerne zag, daar kon ze een eed op laten.

- Zijt ge daar vast en zeker van, Marie?

- Zie moeder.... mijn één oog uit, als.... och.... waarom gunt gijlie me mijn geluk niet?

- Schaap lief, uw geluk.... ge zult gij uw geluk toch nog wel op 'n ander vinden. Waar weet *gij* nu van?

- En als *gij* met vader vreê, moeder, was hij dan ook zoo slecht gezien in uw ouders huis?

- Vader? ha, dàt was iets anders! Zoo'n farm ventje, iedereen beneed me dien man. Want 't was ne farme jonkman, zulle. En, eerlijk, er waren veel jonge meissies die 't op hem gelaaien hadden! Hij kon zingen lijk een spreeuw. En koket dat hij gekleed ging, met zijn aardig moestasjke. Zijn haar - hij had toen een schoone krollekop - dat krolde van nature. En hij had nogal een goeie broodwinning, en daarbij zoo werkzaam....

Moeder had de lofrede op haren Sander in één gullen mondsvol er uitgebracht. Ze werd rood van ijver.

- Ja, vader, dat zegt ieder, was er altijd een uit de duizend, dat weet ik wel, moeder, maar dat neemt niet weg, dat anderen toch ook hun kwaliteiten kunnen hebben.

- Ge moest hem kennen, Marie, lijk ik hem ken, ziede.... De goedheid zelf, zulle, mor eigenzinnig, koppig! dor hedde geen besef van. Dat pareil is er niet. As em iet wilt, wilt em het, en wilt em iet niet.... Mor.... ik krijg daarom toch wel iets van hem gedaan, dát wil ik niet zeggen....

En moeder zat een oogenblik peinzend: ja, aan zijn Dien kon Sander Mennekens niet veel weigeren, al duurde het soms razend lang, vooraleer hij toegaf.... En ze dacht aan den tijd van hun vrijagie, en al die jaren sedert hun trouwen, en hoe, 't een achter 't ander, al die kinderen gekomen waren. Ook, wat ze daarbij had afgezien.... o als ze daar met 't vliegend flissijn in 't gasthuis had gelegen, vóor ze haren armen Lo kreeg! - en hoe vader, van 't hard wroeten heete zenuwkoortsen in 't hoofd had gekregen, op zijn bed moest gaan liggen en weken lang doktoren.... En al die jaren van strijd en worsteling schoten haar weer te binnen, en ze bleef een

poosje zwijgend heel dat leven van hard labeur nà-turen in 't verleden.

....Maar nu moest Marie geholpen worden. Ze hield van Marie, ze was heur eerste kind, met zóóveel vreugd ontvangen, en dat kind had een aard, waar ze zoo goed mee kon opschieten. Ze was net, ze had verstand, ze was handig, en dan, ze 'schepte het locht', ze lachte geerne. Ze vond in haar iets van heuren eigen aard en dien van vader terug. Het was wel kurieus: zij ook kon met de mannen zoo plezant, en heelemaal niet flauw of zoetsappig of seppetrezig, omgaan. Ze was allesbehalve op haar tongske gevallen, dat meisje, dat wel heelemaal een meisje, maar ook zoowat een halve jongen was. Als er een feest was, ging ze niet als een kwezeltje bevrozen in een hoekske zitten, maar zette heel 't spel aan gang. Ze had dan ook aantrek genoeg, met haar franke bruine oogen, waar iets van den luimigen geest van vader in stak. De gasten van vader, 't leek wel of ze ze allemaal aan 't lijntje had. Daar hadt ge Jef Brandt, die nu getrouwd was, maar die ook al rond haar had gedraaid. En tot den onnoozelen Judocus Snieders, den doddelaar, toe, met zijn verhageld gezicht, ze waren allen op 't punt van Marie lijk betooverd. Ja, een frank kind, dat was ze wel. Ze was nu al over de twintig, en met haar kost ge over zoo al wat meer klappen, als met zoo'n jonge piskous, die pas kwam kijken. 't Was lijk een kameraad voor haar.

Ook kon Marie zoo gemoedelijk en met zoo'n kinderlijke blijdschap haren arm onder den haren steken om dan samen op te stappen, 't zij naar de kerk, 't zij om bij een of andere tante aan te loopen of boodschappen te doen. Heel den tijd klapte ze opgewekt - zoo'n plezante ziel, die een mensch door zijn zorgen er mee door hielp. En dat braaf kind nu al moeten missen. En om haar dan aan zoo'n Fransoo van Westen te geven! Kon die haar wel gelukkig maken? 't Was zoo'n zure, zoo'n totskop: hij sprak niet, en hij keek scheef uit één oog.... en dat bultig voorhoofd.... was hij wel de rechte broer?

- Mor, als ik hem na geeren zie, moeder?

- Geeren zien.... geeren zien....

Ja, dat geeren zien, ziet ge, daar had ze niets op terug. Dat was bij haar, toen ze er vóor stond, toch ook nummer één

geweest. Al was 't nen aap met een vest aan, als g' hem geeren zaagt, dan was daar weinig aan te verhapzakken!

- Mor 't is toch triestig, moeder, als ge voelt dat uw eigen vader uwen man niet kan uitstaan.

- Hij is uwen man nog niet, hé, Marie?

- Hij zal 't worden, daar mag gebeuren wat wilt.

- Toe, toe.., niet blazen vóor dat de pap op tafel staat...

- Fransoo... of geenen anderen!

Moeder bezag haar dochter, dat prachtig dapper kind, die de tranen in de oogen had, ze vocht er wel tegen. Opeens haalde Marie haren zakdoek uit, ze keerde 't hoofd om en ze begon geweldig te snorken, te snikken, te snikken....

Daar kon moeder niet tegen! Zij ook kreeg waterlanders, en daar zaten ze nu met hun tweeën te wateroogen!

Ja ja - als vader maar eens goed aangepakt werd. En waarom zou Marie aan Fransoo toch geenen goeden pak kunnen doen? Als vader goedgezind was, daar moest ze op letten, dan kon ze er met hem nog wel eens over beginnen. Bijvoorbeeld, een Zondagavond, als ze eens uitgingen of anders.... 's avonds, als ze gingen slapen.... ze zou 't nog wel 's overleggen....

- Zeg, kind, zei ze opeens, haar vast beziende: er *is* toch niks, hé....?

Marie huilde voort in haar zakdoek. Ze keek drukkelijk op.

- Wa wilde zeggen, moeder?....

En, geheel rood wordende: Och moeder toch, wat zegde nou?

En ze lei haar pijnlijk hoofd op moeders schouders.

Ze zwegen beiden een poos.

Nu was er water genoeg gevallen, meende moeder. En opeens:

- Luisterd' is, Marie, ge gaat dat uit uwen kop steken! Ge scheidt uit met al die vijven en zessen, en ge schept het locht... Ten andere, waarom, als alles toch in eer en deugd gaat, waarom zoudt ge dan niet kunnen trouwen met Fransoo, zoo goed als met een anderen? Kom, ik spreek er met vader over. En heb gij maar goeie hoop. 't Zal hem wel schikken, zulle. Dat komt allemaal nog goed. Lacht na mor is!

- Och moeder, lachte-en-schreide Marie, wa zijde toch nen engel!

Vader was zich aan 't uitkleeden op zijn atelier: ook dát deed hij dáar.... en hij floot daarbij in stilte, diep in zijn eigen, een jolig deuntje... dat hij dan gesproken voortzette. Iets van:

> 't Was om te spelen het spel d'amoer
> Maar 't was ne verkeerden toer!

- Dien! riep vader, rustig, naar de slaapkamer toe, slaapt ge al?

- Neen Sander - ik lig er pas in!

- Ha.... ik kom ook.... En hij floot voort, zachtkens, met al de gezapigheid van iemand die een zwaren werkdag achter zich weet en nu een welverdiende nachtrust gaat genieten.

In 't bed, toen hij zijn wollen slaapmuts over zijn kalen knikker had getrokken, zijn beenen, moe van 't kruiselings gevouwen te zitten den heelen dag, moeizaam uitgerokken, gaapte hij eenige keeren... a... a... a..., lijk iemand die naar den slaap vischt, en hij dacht er juist aan om - voor dien nacht tenminste - de pijp aan Marten te geven, toen moeder hem bij den arm greep, en zachtkens zei:

- Sander....

- Hee, Dien, ge doet me verschieten.

- Och, ik moet u toch iets zeggen.

- Iets zeggen? nauw? en wát dan? *Is* er iets? zei hij, geheel wakker nu.

- Ja, 't is over ons Marie.

- Over ons Marie! Wat is er mee gebeurd?

De stemmen ruischten stil fezelend voort onder den blanken beddehemel.

- Wel niks. Ze.... wil zij trouwen.

- Trouwen? Toe mor al, g'hebt het mor vor 't zeggen! En mee wie?.... Ja, dat moet ik bijkans niet vragen.... Met dien lakkeren....

- Och ge ziet hem weer met een ander oog aan, Sander. Fransoo is nog niet van de kwaadste.... en zij ziet hem geerne....

- Zie z'hem geeren? Sedert wanneer?

- Dat heb ik nie' gevraagd. Maar 't kind heeft gegrezen,

gegrezen, dat heur hart brak, ze wilt hem absoluut hebben. Wa wilde dor na aan doen?

Sander richtte zich op op zijnen zit en schoof zijn pinnemuts omhoog, dat zijn oogen goed vrij kwamen.

- Kan hij een huishouden onderhouden? vroeg hij. Als kleermaker is hem zeker geen pijp toebak weerd....

- Ja, omdat gij denkt, dat hij Stan in de weg zal loopen...

- Stan.... Stan.... da weete wel, zonder mij is Stan niks. Die jongen heeft het lastig genoeg van zijn eigen. Maar 't is een gouden hart. En als we samen zijn gaat het ommers wel? Misschien als hij eens een tijdje naar Parijs kost gaan leeren, de coupe, ziede, want.... ik heb er 't geduld niet voor.... mij heeft het niemand geleerd!

- Mor, nu dat met Fransoo, vader. Hij zal ons Marie nie ongelukkig maken. En hij verdient toch als muzikant op 't Fransch theater... en hij speelt op 't oxaal... en hij zingt..

- Ja zingen en spelen, wat brengt dat op? Maar snijden, driegen, naaien, persen, kan hij dat ook?

- Hij is toch zóo stom niet als hij er uit ziet, he?

- Zóo stom kan hij nie zijn! lachte Sander.

- Och 't is bij manier van spreken, Sander. Als *gij* wilt, wordt ons Marie gelukkig. Daar kunt ge toch niet tegen zijn?

- Ze is dus ongelukkig hier bij ons?

- Da's 't woord niet, Sander. Maar denk toch, hoe da ge zelf geweest zijt. Ge waart gij toch ook geern met mij getrouwd hé?

- Natuurlijk, zei Sander, dood-gewoon.

Maar hij was gepakt.

- 'k Weet wel, dat het met ons toch ook nog al last leê. We hadden toch geen rooie duit. En we hebben samen toch hard gewerkt, en we hebbe nu.... ja.... we hebben nu negen kinderen....

- Negen, ja, ja... ik weet het, Dien, en ge hebt het ook niet onder de markt gehad, mensch! Negen, 't is een goei negen! 't Is ne konings-gooi! Alle negen! God nog toe! Negen magen te vullen, alle dagen! Negen krawaten, die u dag en nacht vervolgen met hun oogen, en die zeggen: vader, wa gade gij mee ons aanvangen?... hoe krijgde ons groot? Ja, Dien, negen, negen....

- Maar ze willen toch allemaal goe mee, Sander, ze zijn gezond, en is da geen groot geluk? Zoud' er eenen van willen missen?....

- Da zegde na mor juust, zie! En daarom wil ik nie, dat ons Marie ons nu al verlaat.... Ze is nog te jong.... ze heeft het goed bij ons.... En dan.... ik heb haar nóódig! Wie zal er de gilets maken, als zij weg is? Zij stikt heel zuiver op 't machine....

- Mor ge zijt ze daarom ommers nog niet kwijt, Sander? En kunnen we ze, om die gilets, nu dwingen om ongetrouwd te blijven? En als zij en Fransoo goed meewillen, dan verdienen ze voor hun eigen toch ruim hun brood?

- Mor wie zal er mijnen boek houden, Dien? Ge weet toch, dat Marie geleerd is.... dat heb ik juust gewild.... zij schrijft de maten op, zij schrijft de rekeningen, zij is mijne kop, mijne rechterarm.... God, wat 'n affaire!....

- Maak het nu niet erger, Sander. Dat kan ze allemaal toch blijven doen.

- Ja, en dan zulde zeker Fransoo, dien buffel, ook nog bij in huis nemen? Er kan der nog wel eenen bij op den trap, zeker?

- Da's na nie schoon, Sander, kuchtte moeder, wat verslagen. Ze hebben zij toch ook recht op hun jong leven - en we hebben wij het toch ook gesteld met 't weinige dat we bezaten. God schept den dag - en wij zijn er toch ook deur gekropen!.... Zie, Sander, ge moest dor toch is over denken.... Ten andere, Marie gaat kapot, als ze niet mag trouwen, dat heb ik goê gevoeld. 't Is zoo'n goê kind, hé.... Toe, Sander, laat het nu zijn!

- Ge klapt lijk nen avekaat, Dien - mor.... ge zij nen engel! We zullen zien.

- Neeë, nie zien.... ge zegt: ja, he Sander?

- Ja, ja.... ik zeg ekik nie: neeë!

- Neeë, ge zegt: ja!

Zij had haren Sander bij zijn hoofd te pakken en drukte hem een warmen kus op zijnen mond. In zijn snor dwaalde nog de reuk van zijn pijp, maar dat was ze al zoovele jaren gewend. Dat gaf niets....

- Dien, ge zij nen engel!

- En Marie trouwt met Fransoo. Merci, Sander!

- Engel!

Ik ben vandaag twee keeren nen engel, dacht Moeder bij haar zelf, en ze sliep zalig dien nacht in den arm van haren Sander.

Vijfde hoofdstuk.
Vader Mennekens op zijn erf.

Op het tweede.

Een groote snijdersbank of lage hardhouten tafel, die bijkans de halve oppervlakte van de kamer, van den eenen wand tot den anderen, besloeg, vlak bij de twee vensterramen, waaruit het licht volop viel op de plaats, waar vader Mennekens en Stan, ieder niet ver van 't venster, de beenen kruisgewijs over elkaar, zaten te naaien.

Overal lappen stof, voering, bobijnen garen, bollekens gele was, aan de wanden patronen in bruin papier opgehangen, rechts hoog in 't hoekje bij 't venster een schabje met een flesch en een dik glaasje erop zonder voet, aan den anderen kant dicht bij de deur die op 't portaal uitkwam een tamelijk groote houten vogelenkevie, waar kanaries in zaten te trippelen en te piepen. Vooraan de werktafel hing tot aan den grond een smalle gordijnreepel in donkerblauw katoen. Er stonden nog een paar kapotte stoelen en een naaimachine merk Singer, waar Marie aan zat te werken.

't Was er druk en rumoerig vandaag op 't atelier: de gasten, die stukken moesten afleveren, kwamen de een na den andere af en, onder 't ronken van de naaimachine, waren het de zakelijke gesprekken tusschen vader en de gasten bij 't keuren van ieder stuk. Op den grond ergens tegen de geelhouten commode, met de altijd open laden, vol met lapjes overschot en rommel van allen aard, zat Judocus Snieders, de pokdalige halve gast, die almaar plotten moest opwinden, de perslap opleggen, met de spons erover gaan als Stan stond te persen.

Tusschen vader en Stan was de verhouding als van twee

kameraden: de éene weliswaar als dictator, de andere gezapig en ietwat slaperig, maar diep doordrongen van vaders onovertrefbaar baasschap. Vaders orders kwamen gewoonlijk kort en bondig, ge moest met een half woord vatten wat de bedoeling was. Dat ging nog al laconisch toe: 'Knoppen aanzetten!' klonk het, en meteen kreeg Stan naar zijn hoofd toegezwaaid een broek, die hij, met een grappig gebaar, als een goochelaar in de lucht wegsnapte en op zijn schoot nam. Daar was tusschen die beiden een woordelooze overeenkomst. Ze waren zoodanig op elkaar gezet en ieder had zich in zijn eigen manier zoo sterk ingeleefd, dat het nooit, of hoogst zelden, tot standjes kwam, al was vader heel kort ingespannen en niet belust om een uitlegging een paar maal te herhalen. Stan had zich mettertijd een soort droge komiekerigheid aangewend, waarbij hij altijd deed of hij weerspannig was en op 't punt in woede uit te varen. Dan trok hij een gezicht met twee stekende oogen, ontbloote tanden, hij gaf een ruk aan het hem toegeworpen stuk, en zei dan, flegmatiek: 'hoepla! ze gooien wat binnen! maar: hoe meer, hoe liever, zulle!' En dan pinkte hij eens naar Judocus, die in zijn hoek dat spel aankeek en zich amuseerde. Alle klein gedoe, het bloot machinale werk, was voor den halven gast, die sprakeloos van bewondering was voor het gezag, de snelle vlucht der gedachten en de radheid der bewegingen van den baas. Heel gaarne had hij wel wat belangrijker werk gekregen, maar hij wist, dat hij niet veel in te brokken had en zijnen tijd moest afwachten. Ondertusschen maar goed uit uw oogen kijken en zien hoe de anderen het deden. Hij stond dan ook met zijn Domme August-gezicht, met zijn kop scheef als een vogel - hij had een bizonder teeken: midden in zijn haarvacht had hij een grijze klis: gehouden uit een droom - het werk van vader en al zijn handelingen na te zien en zweeg dat hij zweette.

Judocus Snieders was het hoofd van Jut van de bent der jonge Mennekens, die met hem solden en al 't kattekwaad uithaalden, dat in hun jeugdig kwapitsenbrein werd uitgebroed. Zoo hadden ze hem eens boterhammen gegeven, waarvan de toespijs bestond uit een stuk voering gelegd tusschen de sneden. Hij had een reuzen-appetijt: als weesjongen werd hij in 't gesticht kort gehouden en zijn darm grolde soms

hoorbaar van ijlte. Zoo was dan de vier-uren-boterham, die hem als de anderen met een kop koffie boven werd gebracht door Lien, een feestelijk nummer. Maar de voering daartusschen had hij brieschend met de tanden verscheurd, en hij had gedoddeld en gesakkerd op de jonge krawaten, die hem die onverteerbare dingen hadden willen doen slikken. Een ander maal werd hem, met alle kenteekens van een huldebetoon, een stok aangeboden, waar bleek vogelteer aangesmeerd te zijn, zoodat hij maar werk had om er zijn handen af te krijgen. 't Zijn schelmen, zei hij dan, lachend en grollend meteen, en hij zou ze dat wel eens betaald zetten: hij greep er dan ook soms een vast en prangde hem tusschen zijn armen, dat die er van jankte; bijna had hij den schuldige - Gregoor was 't ditmaal - verplet onder de omhelzing. Al werd hij almaar door die ondeugende rakkers geplaagd, hij was dol op hen, en voor zijnen baas, die hem zelden een vriendelijk woord toerichtte, en ook voor medam, die altijd even lief was, ware hij door een vuur geloopen.

- Ge zijt lijk me vader en me moeder, bekende de wees eens hakkelend aan moeder Mennekens.

Want, al had hij er, buiten de flauwe poetsen die ze hem bakten, van den stiel nog niet veel kunnen meedragen, hij vond het danig plezant bij baas Mennekens. Er werd heel hard gewerkt, maar de vroolijkheid was er niet van de lucht.

Gezongen werd er altijd, behalve als vader te véél zorgen om 't hoofd had. Waar hij al zijn liedjes vandaan haalde, dat begreep niemand: 't was een eindeloos repertorium, waar hij op den tast een en ander uit opvischte, lijk het hem in den zin kwam.

Een chansonnetje, uit zijn jongen tijd nog, zong hij met voorliefde, het was de tamelijk onkiesche historie van

> Sophie, ze bakte-gen in de pan
> nen eirenkoek voor heuren Jan,
> nen eirenkoek voor heúren Jan!

Dat eindigde op een schromelijk avontuur, met een ongeval, hetwelk voor gevolg had, dat Sophie op de blaren moest zitten!

Er waren droeve balladen, als die romance uit den tijd van Napoleon:

Mijn uren zijn geteld,
ik gaan dees dal verlaten,
tot in der eeuwigheid
zeg ik het laatst vaarwel.
o Gij, engel, die weent over mijn lijden,
blijft hier, gij die zijt mijn troost,
mijn dierbare gezel!
Wanneer gij in den herfst
de boomen ziet ontblaadren,
o smeekt dan God voor mij,
zoo gij mij hebt bemind,
o smeekt dan God voor mij,
zoo gij mij hebt bemind!

Dat was een der zangen, waar hij in zijn tijd het diepst het hart van zijn Dien had mee geraakt. Ze wierd er bleek van altijd, als hij, met een bibberende stem, dat ‘laatst vaarwel!’ zong.... Hij akteerde dat, - hij wist eigenlijk niet, dat er een soort artiest in hem stak - 't geringste dat hij zong leefde in zijn warme stem. Met die stem hield hij ook al zijn jongens en gasten geboeid:

‘Ja, Vader Mennekens, dát is me nen zanger! die haalt u 't hart uit het lijf als hij zingt!’ zei Brandt, en 't gebeurde wel, dat Judocus, met zijn verhageld gezicht, wijd openmondsch, naar hem zat te glarieën terwijl hij zong - en dat op 't eind vader, als hij uitscheidde, hem nuchter-weg opeens een plot naar zijn kop gooide en leuk zei: ‘Zie, da was bekanst recht in uw brievenbus, gaper!’

Hij kende ook vooral veel liedjes over de Sinjoren en hun stad. Hij was een Sinjoor van den bloede, getogen en geboren, gestampt en gespeekt een Sinjoor, en hij leefde hartgrondig alles meê wat in zijn stad gebeurde. De naam van Pieter Pauwel Rubens bijvoorbeeld, klonk voor hem als die van een apostel of een halfgod. Toon van Dijck zou hij de bloote voeten gekust hebben als hij hem op straat was tegengekomen! En 't Scheld! de Warref! de Vogelenmarkt, de Onslievrouwetoren, St. Andrieskwartier...., noem nu maar op, daar tuimelde hij met zijn gedachten in rond lijk een zwaluw in zomerlucht, dartel als een veuleke in 't aardsch Paradijs!

Och der is plezier
bij de Sinjoren
och der is plezier
och der is plezier
in Sint Andries kwartier!

Het leven van de Sinjoren, het spartelde en spetterde in al zijn liekens:

> Het waren oprechte Sinjoren!
> wanneer het Zondag is
> Den baard die wordt geschoren,
> en dan naar d'Hooge Mis!
> En dan ne slok jenever,
> nen boterham met wat lever,
> het haar ontward, gekleed....

- En dan recht naar de Vogelenmarkt, voegde Sander er in proza bij. En dan zong hij weer opnieuw:

> Men zingt van jaar tot jaar
> de vreugde altegaar,
> ja de vreugde altegaar
> van den Antwerpenaar!

en dan, als een Schild-en-Vriend-kreet, of een Montjoie Saint Denis, heel luid geroepen, in chorus allegelijk de trotsche kreet:

> Antwerpenaar!
> Antwerpenaar!

Daar waren meerdere strofen aan. De tweede luidde, met een beschrijving van 't leven der ware Sinjoren op Zondag:

> En 's achternoens ten drijen
> naar buiten groot en klein,
> en zij, die vurig vrijen
> en geêren eenzaam zijn,
> die ziet men zich begeven
> langs bosschen en door dreven
> en maken hunnen toer
> langs Dikke Mee
> of langs Den Boer.

Dat was heel getrouw geteekend naar 't Antwerpsche volksleven, ook zooals 't nu nog bestaat. En de Dikke Mee, den Boer en de Boerin, waren de lustoorden, de buiten-afspanningen, waar heel Antwerpen zich op den zonnigen namiddag met ganscher ploegen ging vertreden:

> Men zingt van jaar tot jaar
> de vreugde altegaar,
> ja de vreugde altegaar
> van den Antwerpenaar!

- Antwerpenaar! Antwerpenaar! klonk het weer in chorus, woest!

Een ander liedje ging over de foor op Burchtplein; het was een drastische beschrijving:

Het stinkt, het staat er vol
van koten en van brakken,
men ziet er wafels bakken
en garrenaat en schol;
komt, jongelieden
die de vreugde wilt genieten,
het zal u niet verdrieten.
't Is daar!
wij gaan
tot 's navens in de maan,
en we zijn niet bang
voor het gedrang:
daar is kans om een hartje te winnen!

Er waren ook liedjes over het diere leven, en daar werd naar geluisterd als naar een oude kronijk:

'nen frang de boter, en nog meer,
en de petaten, lieven Heer!
aan twintig stuivers, zonder bloem,
en dan vechten z'er nog oem....

en de zeden die gegispt werden:

Zoo is het goed gekleed te zijn,
mor vraagt is waar ze 't halen,
zij hee schuld, zei lange Lijn,
wij geven ieder 't zijn!

had ik die eerlijk bij mekaar
die hij verzoop al op e jaar,
dan was ik zoo goed lijk Jo de Brij
en geven ieder 't zijn!

Daar kwam geen einde aan.

Als vader echter er-in was, dan zou hij dag en nacht, al werkend, hebben gezongen. En als hij goed moê wierd, vatte hij ineens weer al zijn moed bij mekaar, en, begeleid door de grommende basstem van zijn zoon Stan, luidde het, guitig, met allerlei vriendelijke lonkjes en dwaze trekjes:

Mijn liefste Krollemie,
gij staat in mijn be-jagen,
gij staat in mijnen zin!
daarmee kom ik u vragen
of gij
of gij
ne keer dansen wilt mee mij,
of gij
of gij
ne keer dansen wilt mee mij!
en tsjoep, tsoep, tsjoep....

- Genoeg! Judocus, geef de parsblok! en maak een ijzer heet! gauw! klonk het opeens barsch, en met een wip en een kwaad gezicht sprong Stan van de tafel om te gaan persen, want voor geen geld had hij durven tegen kikken!

Opeens, daar klonk militaire muziek in de straat - klaroenen, en de djingel, gillende klarinetten, en het dwarsfluitje er boven uit. De lichte muziek van Offenbach vervulde de straat, daarachter het rythmisch trappelen van soldaten. Ze keken door 't raam - vader één enkel oogenblik, Stan lei direkt alles neer - en ze zongen mee:

En de meid
en de meid
en de meid van Achter de Vest
die leet alle dagen
tot twaalef uur in haren nest,
en och wat hee ze lui gewest
och wat hee ze lui gewest...

Heel de Pijp was er vol van, tot aan de Vorschengracht en aan het Rattenvalstraatje toe! Boven alles sprankelden de zilveren glimlichten van de bajonetten. Een stijf vaandel werd gedragen, rood fluweel met gouden letters op: het zooveelste linieregiment. De kapitein reed te paard van voor, en van achter en op zij liep de marketentster, met een blauwe broek aan, in een soldatenuniform en met een shako, waarvan de rand aan één kant neergeslagen was: ze had aan haar zijde aan een leeren riem een tonnetje hangen, waar jenever in zat. En zoo stapten ze in 't gelid heel de straat door, tot algemeene vreugde van oud en jong. Tot ze in de Korte Pijp verdwenen, juist voor de deur van Net met den Eenen Arm, dan rechts af

- het klonk: ‘dédoublez vous! arche! par le flanc droit.... droite!...’ en al die piottekens deden lijk soldaatjes uit een speeldoos.... 't was plezant.... heel in de verte verklonk het geluid van muziek en stappen - nu waren 't alleen de clairons, en straks het getrommel, van romplomplom, romplomplom....

Marie had heel den tijd aan haar naaimachine gezeten en doorgewerkt. Zij zag er maar witjes uit, met roodgerande oogen, ze hield zich stil. Vader had het al op gehad, maar hij liet niets merken. Marie beefde, terwijl ze met de éene hand de gilet waar ze aan werkte van onder het tikkend ijzer trok.

Toen kwamen Wannes Suys en Fransoo van Westen binnen met stukken. Ze brachten werk thuis. Ze kregen een borrel. Wannes Suys was een simpelaar, die nooit veel anders zei, dan: ‘dat zal wel zoo zijn, baas!’ Fransoo was een zwaar gebouwde vent van omtrent de vijf en twintig, wat plomp in zijn bewegen, en onder een bultig voorhoofd licht-grijze oogen, die soms strak-droomerig keken. Hij was ongelikt in zijn manieren, maar in zijn oogen blonk toch een bizonder licht: was het de muziek in hem?

Toen Wannes Suys weg was geholpen en alles stil geworden, zei opeens Fransoo tegen vader, met de borrel in zijn hand:

- Allo, baas, mag ik nu binnen kort vader zeggen?

Marie had kunnen wegkruipen van alteratie.

Sander Mennekens keek niet op. Marie voelde, dat ze ging grijzen, maar ze hield zich in, want ‘dan loopt het mis’ dacht ze. ‘Vader kan met geen flauzes om!’

Eindelijk draaide vader zich naar Fransoo, hij schonk nog eens in, ook voor zich en voor Stan (Judocus was naar beneden gezonden): - Allo, Santus dan! en ge moet mor zien hoe dat ge 't fokkedeert! Spreek maar met moeder!

Dat was de toestemming!

Marie sprong op - ze wou vader een kus geven, maar hij had zijn stuk en zijn naald alweer opgenomen en zonder op te zien werkte hij door.

Daar stond zij tegen de werktafel en wou iets zeggen: - Vader, merci, zulle! kwam er eindelijk uit.

Hij naaide voort, en heel stillekens zei hij:

- 't Is goe, Marie - zonder op te zien.

En zij in één wip de trap af naar moeder.

- Dat zal hem nog al wa gekost hebben, zei Dien, al lachend. En ze peinsde een oogenblik. Dan tot Marie: - Zij blij, kind! dat komt allemaal in orde! en nu maar met goeden moed vooruit!

Marie wou nog een beetje huilen van al die ontroeringen, maar Fransoo stond daar in 't deurgat van de keuken, dat hij geheel vulde, ze vloog aan zijn hals, en Fransoo zei:

- Allo moeder, 't is er dan deur hé.... mag ik u nen kus geven?
- Ja maar, is uwen baard geschoren? lachte Dien, en liet zich bedoen.
- En ik beloof u, dat ik Marie gelukkig zal maken.
- Dát zal! zei Marie. Moeder, mag ik is uit met Fransoo?
- Ja, rijdt al op! 't is goed! 't is goed! Mor veur den donkeren thuis, hé!
- Natuurlijk!

Marie was al klaar en ze trok aan den arm van Fransoo de straat op, recht naar Net Pruynen, haar vriendin, de kleermaakster, en vandaar naar Matil Vekemans uit den Eenhoorn, om aan die beiden seffens 't groote nieuws te gaan vermonden.

Fransoo stak een formidabele sigaar op.

Zesde hoofdstuk.
Allerlei huiselijks.

En Stan, die dees jaar moest loten! Stan, de oudste, ‘den Bruur’, die de rei der zeven jongens opende; de goeierd, die niet uit zijn sloffen kwam, op sommige dagen heelemaal het huis niet uit te krijgen; de vriend en kameraad van vader, maar die ook 't eerst, bij manier van spreken de klappen kreeg; de gezapige goedzak, waar de allerjongsten aan hingen of op klauterden; de eenige, die 't in zijn hoofd kon krijgen moeder met haar voornaam aan te spreken, alsof hij vaders rol overnam; Stan, ‘de ouderdomsdeken’, zooals Lien hem altijd noemde - allemans-vriend, en dus ook 'n beetje allemans-gek

- hij kon, door een abominabel toeval, door een verkeerden greep in het trommeltje op het stadhuis, in 't lot vallen en aan de warme geslotenheid van 't ouderlijke huis ontstolen worden!

Hij kon, zoo fideel, en zoo geduldig neergehurkt, al de soms wreed-hagelende buien van vader, als die om een of andere oorzaak uit zijn humeur was, over zijn dicht en vastbegroeiden kop met gemillimeterd haar laten trekken. Hij was van lieverlede zoowat gaan menonkelen over de jongsten, die dol van hem hielden, al was 't respekt voor zijn jaren maar gering. Daarbij snaaksch, altijd komiekerig glorieerend over zijn geweldig diep basgeluid - de Carolus-klok noemde moeder hem - en bij feestelijke gelegenheid altijd bereid om met een of ander lijfstuk uit te pakken: de gezellige, de huisbakkene, de zachtgezodene, de lobbes, die de huiselijkheid verpersoonlijkte, waar de stoere vader Mennekens zoo heelemaal geen aanleg, tijd noch lust scheen voor te hebben. Een onmisbaar element in den huiselijken kring: hem verliezen zou een onvervulbare gaping teweeggebracht hebben, zou heel de ordonnantie van 't leven in huis hebben verstoord. Men kon er zich eenvoudig niet in denken. Men had er ook nooit aan gedacht! En daar was dan plotseling het fatale moment aangebroken, dat men die wreede mogelijkheid onder oogen moest gaan zien. Als hij in 't lot viel, ja, dan zou dit wel een geweldige hap in het bekrompen budget van vader Mennekens geven! Want er zou een remplaçant moeten gekocht worden, en dat liep in de duizenden, zonder te rekenen, dat ge dan nog niet eens bestendig gerust mocht zijn: als die plaatsvervanger (gewoonlijk rare sujetten, die zich daarvoor lieten vinden!) er eens om een of andere reden onder uitpijlde of toevallig stierf, vóór 't einde van zijn diensttijd of ‘gereformeerd’, ontslagen werd; ja dan moest de arme kerel tóch weer opdraaien!

Men praatte er weinig over in den familiekring, vooral niet waar hij bij was. Maar moeder en Marie, al was deze vol van haar huwelijksplannen, ze konden er geen dag over zwijgen; en aan tafel, 's avonds, als de klein' mannen naar bed trokken, zei moeder geregeld: - Leest maar ne goeien vader-ons voor onzen Stan, dat em er in Goeds name uitlot! Dat begon in de verbeelding van de jongens stilaan te groeien tot een vervaarlijk ongeluk dat hun boven 't hoofd hing. Scharel had aan

zijn moeder braafjes in 't oor gefezeld, dat hij al aan zijn vijf en zeventigsten vader-ons, plus de wees gegroeten, was. Het werd een soort match onder hen, wie er het meest bijeen zou bidden. Ze hadden allen een paternoster en een schapulier hangen op hun bloote borst: al de kralen van den paternoster moesten afgelezen worden, en als die heelemaal afgewerkt was, moest men met het lintje van den schapulier, door verschuiving, centimeter aan centimeter, van duim en wijsvinger langshenen het lint, hetzelfde doen.

De heele atmosfeer van het huis was bij slapenstijd als gesatureerd door gebeden-ijver. Op hun slaapkamer bad Schareltje tegen Feeke op, maar het kakelnestje sliep doorgaans al in bij zijn derden vader-ons. Maar ook Marie en Lien deden wat af van ‘lezen’. Lien had bovendien nog in de school aan heur masseur het nonneke gevraagd om toch een bizonder vurig smeekgebeêken op te sturen naar O.L. Vrouw-van-Bijstand. Er waren geen heiligen die niet ter hulp werden geroepen: ieder begon met zijn eigen patroon, dan met zijnen Engelbewaarder, dan met Sint-Jozef, met Sint-Antonius, met Sint-Joris, den drakendooder, met den H. Donatus die zijn hoofd in zijn arm droeg, met de H. Apollonia, de H. Dymphna, met den gelukzaligen Joannes Berchmans, in 't kort met al wie van ver of nabij in den Hemel een bizondere voorspraak had te laten gelden. Moeder sprak ervan, met tante Fie, Marie en Lien denkelijk een beevaart te gaan doen naar Scherpen-heuvel, of, zoo de tijd er niet over schoot, dan maar tot aan de grot van Lourdes in Edeghem. Ter kerke, in den offerblok en in de caritaat, werd geregeld, ter intentie van Stan's loting. een degelijke penning gestort. Eens per week zou er gevast worden: witte boonen met smout en pekelharing: het was al.

Naarmate de dag van de loting naderde ('t was in Februari, bij smokkelweer, klamme motregen, mistroostige hemel) voelde moeder haar hart meer en meer van zorg beknijpen. En de laatste avonden schaarde men zich gezamenlijk in de keuken, men zette een kruisefiks op tafel, ieder sloeg een kruis met het wijwater, dat in een aptekersfleschje werd bewaard, de gewijde palm van 't vorige jaar werd eveneens op tafel gezet, en 't bibberend gemeumel van vijf of zes monden: moeder, de twee meisjes en de drie jongste knapen, was als

torrengebrom, dat in de stilte tot boven toe in huis hoorbaar was.

Stan zelf liet zijn alteratie alleen dáardoor merken, dat hij veel zwijgzamer was geworden, en makkelijk zijn voorhoofd fronste.

> Heilige Engel
> Sinte Machiel,
> Zorg dat Stan
> er buiten viel!'

had moeder voorgedreund. En al de anderen volgden, gedwee, hoe langer hoe meer onder de dwangvoorstelling van een naderende ramp.

Den vooravond was 't gebed in het huis der Mennekens zóo vurig, ze waren er nu allemaal zoo hartgrondig meê bezig (geen van de groote jongens was dien avond zelfs uitgegaan), dat het heele gezin zich in een staat van extaze bevond, in een algemeene vervreemding van alles wat hen tot dan toe stoffelijk raakte: van vermoeienis vielen, den eenen na den anderen, de afgematte ledematen bij de kinderen Mennekens slak.

In 't laat was Dien, in haar kapmantel gewikkeld, samen met Marie, in 't donker nog even naar de Ossenmarkt geloopen, nabij de Paterkens, waar haar oudste zuster, de vrouw van nonkel Staf, tante Fie, woonde. Tante Fie was een erg kwezelachtig vrouwmensch, met een eigenaardige neusstem. Haar groote mond gaapte altijd half open en verscheidene gebrokkelde tanden kwamen daarbij zichtbaar. Zij had de specialiteit van alle mogelijke huisremedies, ze kende bezweringsformulieren, ze deed beêwegen voor haar zelf en voor anderen, en, als iemand een wonde had, las ze die af. In 't geniep, en zonder medeweten van Stan, naaide ze dadelijk nog een stukje bruin satinetten voering van een ondervest van Stan in een mouw van zijn jas: de mouw van den arm, waarvan de hand in 't trommeltje moest dompelen: dat was heiligdom en zoo zou hij wel een goed nummer naar boven halen!

Hoera! hij was 'er uit', de Stan: 1302 had hij eruit gehaald, niets meer, niets minder. Alles behalve een twijfelaar! wat zeg ik: het hóógste cijfer, op 4 na. Bart was op 't stadhuis, van achter in de militiezaal, en hij had het allereerst de goede

mare vernomen. De twee gasten - negentien en achttien oud - kwamen arm aan arm, met glansende koppen, van de straat het huis binnen. Ze hadden op de Groote Markt vóor 't stadhuis een jongen met een harmonica gehuurd, die vóor hen uit door de straten liep al spelend, en dien ze daarvoor de som van 1 franc en 10 centimen te betalen hadden.

Stan viel zijn moeder om den hals, en Bart zong lallend, met een stem, die hij komieke accenten gaf:

> En dertien honderd, voor zoo'n manneke.
> dertien honderd is da' nie' genoeg?
> hij stak z'n handje al in dat trommeltje,
> en dertien honderd is da' nie' genoeg?

Aan iedereen stelde hij, op halsstarrige en opdringerige wijs, de vraag: of hij dat niet genoeg vond? En Stan moest op 't atelier bij vader meê een borrel cognak uitdrinken, en er werden sigaren gerookt.

Het was allen een steen van 't hart.

- En nu gaan we ons eens met de bruiloft bezig houden, dacht Marie, die verademde, want een oogenblik was ze erg beducht geweest, dat een fatale uitslag haar in de miserie had meêgesleept en den dag van haar trouwen misschien doen verschuiven - tot de zware slag ietwat in de vergetelheid zou geraakt zijn.

Het was goddank niet waar geweest! En nu was 't vreugde in 't huis der Mennekens.

Het anti-militarisme, de weerzin tegen soldaterij, zit den Antwerpenaar in 't bloed. Zijn stad heeft, de eeuwen door, almaar moeten lijden onder de engheid van den vestinggordel, die haar in haar groei hopeloos belemmerde, die haar wurgde! Van nature vredes-gezind, vreedzaam uitteraard en uit overweging en overtuiging, verfoeide hij den oorlog en alles wat dien kon roepen of in de hand werken - en dat deed toch de soldaterij. Maar korte jaren te voren was de oude fortengordel geslecht, om.... op wat verderen afstand minstens even geweldig herop te rijzen....

Bij Mennekens waren ze allemaal tegen de ‘bloedwet’; alles trouwens, wat met schieten en dooden in betrekking stond, wekte hun afkeer op; en ‘in deze eeuw van democratie’ zei Ede, op een onbewaakt lyrisch oogenblik, moest iedereen

het daar al lang over eens zijn: weg met de loting, dat vieze kansspel, waardoor ge u op vernederende wijze kunt vrijmaken van een lage en tijdspillende en totaal noodelooze karwei. Maar vooral: weg met den broedermoord! weg met de menschenslachting! weg met den oorlog! Laten keizers, koningen en generaals alles maar onder elkaar uitvechten als ze ruzie hadden, de volken echter eischten vreê, vrijheid en nering, de tijd der tyrannen en despoten is nu immers uit, de volken reiken elkaar de hand: weg met het geweld, het barbaarsche dooden van den eenen mensch door den anderen!

De Stan werd die dagen gevierd als een overwinnaar. Zijn gezag was werkelijk verhoogd door zijn goed nummer. Hij was veel intelligenter dan iemand dacht, die kerel. Hij had het dan toch maar gedaan, en doe 't hem maar eens na! Zelfs vader was veel minzamer en meer goedlachsch met hem. Van toe- of afsnauwen was geen kwestie meer nu. Er hing een sfeer van teerheid en stille gemoedelijkheid in huis. De verademing was algemeen en diep.

En van dien tijd af waren vader en Stan op de werktafel in 't atelier bij voorkeur liedjes gaan zingen, waarin een dapper soldaat werd bezongen, waarin het vaderland en zijn koene verdedigers werden gehuldigd. Ofwel, bij tegenstelling, werd getreurd over het rampzalig lot van den loteling:

> Ik ben gevallen in het lot:
> wat heb ik toch verdriet!
> Ik moet soldaat gaan spelen... God!
> Ik beef al 'lijk een riet.
> Zoo goed en vroolijk was het mij,
> Al in ons dorp aan uwe zij!

En dan het refrein, met twee stemmen, vader hoog, Stan in de laagte:

> Vaarwel, schoon lief, den tamboer slaat:
> Marsch! Marsch! ik ben soldaat!

Het duo van de twee kleermakers op hun tafel - eensgezinder waren ze dan ooit - en er lag in hun stem al de aandoenlijkheid van menschen, die des te meer begaan zijn met het droevig lot van anderen, of hun heldenmoed te hooger ophemelen, naar gelang ze zichzelf veiliger beschut weten,

verlost en vrij van al de ellende der kazerne en der soldaterij.

En vader zong van ‘de Dood en de Korporaal’, een zeer droeve romance, waarin als sombere requiem-tonen klonken:

O hemel, ik bespeur,
Dat ik niet meer kan leven,
De dood staat voor mijn deur,
Wilt mij toch pardon geven!
Mijn levensloop is uit,
Waarmed' ik ben verbruid.

Moet dan een muzikant,
In 't bloeien van zijn jaren
Gaan sterven uit het land?
O Dood, wilt mij toch sparen,
En laat mij leven hier
In vreugden en plezier.

Toen was 't woord aan de Dood - 't klonk waarlijk wreed:

‘Zijt gij een muzikant,
Die heb ik ook van noode,
Ik kom als afgezant
Al uit het rijk der dooden
Gij moet terstond in 't graf
Al van de wereld af!

Waarop de krijgsman antwoordt, zeer fier en droef:

‘Moet dan een krijgsman stout,
Een meester der soldaten,
Ruim twintig jaren oud,
De wereld gaan verlaten?
O Dood, verschoon mij toch
En laat mij 't leven nog.

De dood daarop, onverbiddelijk:

‘Neen, ik verschoon u niet,
Ik houde van soldaten,
Gij moet naar mijn gebied,
De wereld gaan verlaten,
Gij moet terstond met mijn,
Hier helpt geen medicijn.’

Er volgden nog wel een dozijn koepletten, die vader Mennekens, met zijn verbazend geheugen, allemaal woordelijk in zijn hoofd had zitten. En Stan zong braaf mee: het was als een

balsem op de geleden verontrusting die het heele gezin had geschokt.

Buiten in de Pijp liepen de lotelingen in lawaaiende groepen en zongen bralle deuntjes van:

A ee gelot
al mee verstand
en zeven honderd had em in z'n hand...

en van:

Alle dagen vleesch en soep
wa kan der beter wezen?

of:

Schept maar couragie
schept maar couragie
schept goeien moed
en het zal der dan wel gaan...
Drij jaar en is geen eeuwigheid!...

Ondertusschen zou kleine Scharel welhaast zijn zesde lente intreden, en 't was tijd, scheen het, dat hij zijn letters ging leeren, want sedert hij de school van Mie den Os opstandig had verlaten, was hij den heelen dag op straat, en dat kon vader niet hebben. Ook trok moeder op een goeden dag met den kleinen schorebol naar Meneer Ooyevaers, den hoofdonderwijzer van de lagere school Achter de Vest, waar ook de oudere broers hun leerjaren hadden doorgebracht.

De oude heer, met zijn fluweelen potsje en zijn grijzende favori's, ontving medam Mennekens met een bedenkelijk gezicht: - Een half jaar te vroeg, medam Mennekens - 't is een moeilijk geval! En, daar moeder aandrong en zei, dat de jongen van de straat moest en zijn best zoo zou doen, stemde de gemoedelijke hoofdonderwijzer, die nu en dan onder 't spreken een snuif uit een zilveren doos snapte, ten slotte toe: - omdat het een Mennekens is.... zijn broer Gregoor is onze beste zanger.... zijn broers Edward en Lodewijk waren goede leerlingen.... (van de twee oudsten zweeg hij: die hadden bij de prijsuitdeeling nooit iets anders dan een steen onder hun frak mee naar huis gebracht!) en, als de jongen braaf is (Scharel keek dom op 't puntje van zijn neus) - (- Zult

ge braaf zijn, manneke? vroeg hij, en titste even op z'n kaak. - Zeg: ja meneer! dikteerde moeder. - Ja, meneer! -) wel... dan zal ik door de vingeren zien, en laat hem dan den eersten April maar komen, zulle!

Acht dagen later stond Schareltje in den gang te dansen, toen zijn broer Bart thuis kwam. Hij liep hem al jubelend tegemoet.

- Bart, Bart! ik kan al tot veertien tellen!

- Ge zij nen held! zei Bart.

En Bart trok naar achter, waar hij zijn duivenkot ging bezien. Scharel en Feeke liepen mee. Opeens een groot lawaai: er was een smirrel, die niet van 't dak wou komen, al had Bart hem nóg zoo geduldig aangefloten, naar duivenmelkerswijs. Daar was Bart in een Fransche koleire geschoten, hij was op 't dak van 't pompkot geklommen, en op levensgevaar loozekens langs den wijngaard tot tegen den vensterkozijn geraakt, waar hij met een greep den stil kirrenden smirrel te pakken kreeg.

- Smeerlap! héb ik u eindelijk! riep Bart, en woedend smeet hij het diertje in 't kot op den grond. Nu heb ik genoeg van dien dakschijter. Daar is met dat ras niks aan te vangen. We zullen hem maar in den pot draaien.

En hij maakte zich bereid om de duif te grijpen, die angstig vóor hem wegtrippelde, terwijl ze lijk radeloos kirrende heen en weer stoof. - Hier, zeg ik u, lammenadige zeeveraar, dat moet nu maar 's uit zijn.... En hij had zijn zware hand al klaar om het beestje te wurgen en te pluimen.

Toen ging er iets vreeselijks bij Schareltje om. Feeke zag het spel van ver verschrikt aan: hij durfde niet bij te komen.

- Moedèr! moedèr! Bart wil de duif vermooien!....'

En Scharel zette een keel op, schreeuwde, raasde, tierde geweldig, dat hij er een purperen kop van kreeg....

Moeder kwam buitengestoven.

- Wat is er toch aan de hand! Is er iets gebeurd met den jongen? Manneke-toch, wat krijgde? Maar, ziet ge niet, dat hij de stuipen krijgt? Bart, wat doet ge daar?

- Die stomme smirrel wou 'k van kant maken.... en daar begint me die snotter te blaeten lijk een kalf....

Het werd een spektakel, waar heel het huis door in rep en

roer kwam. Eenieder dacht, dat de kleine een been was gebroken of een gat in zijn hoofd gevallen. Stan kwam boven door 't raam kijken. Marie en Lien liepen angstig toe.

Bart moest zijn smirrel 't leven laten.

Moeder had den kleine meê naar de keuken genomen en liet hem een glas water drinken. Hij hoestte ervan. Moeder klopte hem, terwijl hij dronk, met stille klopjes op zijn rug. Feeke stond er naast, met zijn vuistjes krampachtig toegenepen.

Dien middag kon Schareltje niet eten. Moeder stuurde hem met een boterham al vroeg naar school. Hij vergat zijn leed bij zijn straatkapoenen, die met hem ‘naar den éenen put’ gingen spelen met de knikkers.

's Avonds was er een brief uit Gent van Lo, dat hij weldra met de kleine vacantie naar huis zou komen. Het was een blijde tijding, en Marie dacht: dan kan hij misschien nog mee naar het feest komen....

Gregoor was door meneer Firlefijn, den muziekmeester, gevraagd om een solo te zingen op 't oxaal van de Caroluskerk, de Salutaris hostia van Rossini. Bij de redemptoristen in 't Hopland moest hij gedurende een noveen alle avonden 't lof zingen. In de Preekheerenkerk werd hij ook al gevraagd voor 't Zielen-octaaf. Fransoo van Westen, die daar cello speelde, had dit alles bewerkt. Gregoor leerde nu viool: hij kreeg les van Fransoo, die een leerboek van Charles de Bériot en de duo's van Mazas had meegebracht. Fransoo zou voortaan op de muzikale ontwikkeling van de kleine gasten een waakzaam oog houden. Marie was niet weinig trotsch op haren bruidegom, die al een zeker ontzag in huis begon te krijgen.

Stan en Bart speelden mee in een komediestuk ‘Dieven in huis’, dat in de Zondagsschool van Vincentius in de Kammenstraat werd opgevoerd. Hun vrienden Lukas en Maris Volders, wier ouders een café hielden waar een biljart was, speelden mee in het stuk. Lukas moest altijd maar zeggen: ‘Wat riek ekik hier?’ de andere, een lange slungel, lachte altijd als hij iets plezants moest zeggen en viel er dan altijd door. In de keuken, na 't eten 's avonds, leerden Stan en Bart hun rollen van buiten. Gregoor en Schareltje konden ze al even goed als zij.

Op zekeren middag kwam Scharel al schreiend thuis: Snot-

lewie had hem geslagen: hij toonde een buil op zijn voorhoofd. Bart, die nog altijd, sedert die duivengeschiedenis, voelde, dat hij iets goed te maken had, zei kordaat tegen Scharel:

- Zeg tegen Lewie, dat hij is binnenkomt - ik heb iets voor hem.

En toen Snotlewie, zonder kwaad te vermoeden, was in huis gekomen, had Bart hem bij zijn kop gepakt, en dien met schoensmeer geducht ingezeept.

- En zie nou toe, dat ge uw handen thuis houdt, dezen keer, hoorde 't, snotaap?

Blaerend en tranen met tuiten schreeuwend was Lewie van Aerschot met zijn kop vol blink afgetrokken. Scharel was dankbaar. Ze hadden danig moeten lachen als ze Lewie met dien negerkop zagen. De jongen was er heelemaal van zijn stuk van.

- En na Paschen gaat het dan door, hé moeder? zei Marie 's avonds aan tafel. Anri Suys heeft ons zijn gelagkamer toegezegd in de Sint-Joris-gilde. Het zal er stuiven, moeder!

Zevende hoofdstuk.
Wie ter bruiloft komen; nonkel Bart en Hambeloke treden op.

Daar werd in de familie nu van niets anders meer gesproken. Het houwelijk van Marie met Fransoo van Westen beheerschte alle bekommernis. Wat moest daar niet alles voor beredderd en klaargemaakt worden! Marie had met moeder urenlange conferenties en boven, op de kleermakerstafel, werd geducht beredekaveld hoe dat alles ging bekokstoofd worden. Tot de gasten toe waren er mee bemoeid, en Judocus Snieders, met zijn ongelijke wenkbrauwbogen in zijn mottige tronie, keek starlings met zijn oogen uit zijnen plattekaas-bleeken kop en zat met gespitste ooren te luisteren naar al dat geparlementeer: ‘'t En is geen kinderspel, dat trouwen,’ doddelde hij er in zijn ontroering uit, ‘het brengt veel voeten op d'aarde!’

Marie werd er mager van. Fransoo kwam wel zesmaal per

dag over den vloer om een of ander dringends met haar te bedisselen. Dat was een eindeloos gefluister in den gang, Fransoo haperend en op zijn hiel draaiend vlak bij de voordeur. Hij wist van geen uitscheien of heengaan. Er was ook zóóveel!

Er was nog van alles te beloopen. Eerst al de ambtelijke stukken laten gereed maken, in 't kaske hangen en ondertrouw doen op 't stadhuis, het trouwfeest - en wat er zooal op tafel zou moeten komen - en.... wie of de getuigen zouden zijn?

Jef Brandt, die vroeger altijd een oogske op Marie had gehad en nu getrouwd was, ware 't gaarne geweest: hij vond dat hij wel op een kleine vergoeding recht had, maar Fransoo was er niet voor. Broer Stan had ook wel gepast, maar hij had rijzekens geloot en er was te veel werk op den winkel. Moeder zei, dat de meest geschikte man als getuige nog was de jongste broer van vader, nonkel Bart; wel een beetje een fliere fluiter, die aan werken een broertje dood had; maar hij had een aangenaam voorkomen, kende eenige woorden Fransch, ging netjes gekleed, hij had een streep in 't midden en bezat een blinkenden hoogen hoed. Hij zou een goed figuur slaan en hij kon klappen lijk pater Schoofs. Vader fronste even zijn wenkbrauwen, als hij aan dien niet-deug van een nonkel Bart, met zijn avontuurlijke neigingen, dacht, maar ten slotte achtte hij ook, dat Bart zich tot de rol nog 't best leende: voor iets anders deugde hij al niet veel. En dan, in zijn hart had Sander toch een zwak voor dien doorbrenger, die met al zijn smoesjes, zijn streken, en zijnen advocatenbek - hij brauwde waarachtig zijn r's en lapte er af en toe een Fransch woord tusschen! - altijd aan 't langste eind trok. Dus maar de elegante nonkel Bart, de man van de redevoeringen en van de sierlijke buigingen en vriendelijke bonjoerkes. Dien noemde hij nooit anders dan ‘masseur’ of ‘lieve schoonzuster’ - wat haar deed meesmuilen, maar ge moest dien vogel maar nemen lijk hij was.

Als ge nonkel Bart naamt, moest ge ook Hambeloke aanvaarden. Hambeloke, zijn boezemvriend: samen een paar uitgezochte philosofen, die twee, die honderd-uit konden kletsen; twee hooge politiekers, die de stad Antwerpen en haar historie op hun duimken kenden; van Druon Antigoon

en Brabo af; twee lichten, Caesar Hambeloke en Bart Mennekens, die verleden, heden en toekomst van hun geboortestad bestraalden; twee eeuwige wandelaars ook, die samen op scheut gingen, telkens versche avonturen beleefden: die twee waren onafscheidelijk, altijd in nieuwe en oneindelijke redetwisten en discussies gewikkeld, waarbij het debat soms heel hoog kon loopen, maar altijd, na het leêgen van menige pint gersten of seef, tot eenzelfde harmonische oplossing kwam: arm aan arm, en dikwijls zingend hun lijfstuk van

> ‘daar waren twee boerinnen;
> die trokken al naar de stad...’

al laveerend door de Pijp, bliezen ze heel laat, omtrent middernacht, den aftocht naar hunnen ‘eemer’: die van Hambeloke gelegen in het gangske, vlak tegenover het huis van Sander Mennekens, terwijl Bart gelogeerd was op een zolderkamer in het Kruiwagentje, een estaminet achter den hoek in de Rattenvalstraat.

Hambeloke was een der oudste vrienden van de familie. Hij had de kinderen van Sander en Dien Mennekens alle negen weten geboren worden, ja, zooals hij beweerde, hij was er zelfs.... ‘voor iets tusschen’! want dertig jaar lang was hij koetsier geweest bij den oudsten klant van den kleermaker, Dokter Goeyaerts, die eerst in de Sleutelstraat, later op de Lombaardevest had gewoond, en die al de kleine Mennekens in 't leven had geholpen. Bij ieder kraam was Hambeloke zooveel als present geweest, dat wil zeggen: hij had den dokter met zijn vigelant naar de Pijp gereden, was heel den tijd van de behandeling trouw buiten op zijn passé blijven zitten, zijnen stijven blinkenden hoogen hoed van toile cirée met breede randen, waar het op regenen mocht, diep op zijn hoofd gedrukt, en gehuld in zijn spreekwoordelijke magenta, zijn dikken blauwlakenschen regenmantel met groote parelmoeren knoppen: een monumentaal ding, die magenta, welke later, toen Hambeloke gepensioneerd was, nog een aflater werd voor de familie Mennekens. Uit dien koetsiersjas had Sander voor zijn telgen een overjas, een kleine caban met de bewuste parelmoeren knoppen, gesneden, die, als een apostolische traditie van hand tot hand was overgeleverd, van Stan af,

over Bart, tot bij den Ede, bij den Lo, bij Gregoor en nu tot bij Scharel toe, in gebruik was geweest. Die dikke caban met de groote blinkende lichte knoppen was als 't ware een symbool van de vriendelijke gehechtheid die Hambeloke aan 't gezin Mennekens verbond. Allen hadden zij zich bij kwaad weer gekoesterd gevoeld en ingeduffeld onder de bescherming van dien regenmantel, waar hij, dertig jaren lang, bij tij en ontij, weer of geen weer, langs 's Heeren straten had in getroond. Onder dien beschermenden mantel hadden al de jongens van Sander Mennekens een goed deel van hun onvergetelijke jeugd gesleten. De frak van Hambeloke! De magenta van Hambeloke! alleen die woorden waren voldoende om hen aan hun jongen tijd terug te doen peinzen, met een gevoel alsof dit mede van 't schoonste en 't kostelijkste was dat ze ooit hadden beleefd!

Wat was die Hambeloke eigenlijk voor een wezen? Er hong om hem iets als een waas van geheimenis. Het was een pezig, kortgestuikt manneke, maar als 't ware door-regend, doorzond, door-waaid: een verweerd, maar stevig stuk natuur van eigen bodem, een die alles wat in deze stad, op den vadergrond, leefde en geleefd had hartgrondig kende, er over vertellen kon tot in 't oneindige, een bodem-vaste, taaie, onverwoestbare kerel, die, van de hoogte van zijn bok af, het leven gezapig had bekeken en beschouwd en in zijn pelgrimagie een soort wijsheid had opgedaan, waar hij nu alles aan toetste wat hij in 't leven tegenkwam. Hij fungeerde nu nog dagelijks eenige uren als knaap in een club van de Nobelen op de Meir, in de ‘Concorde’, op den hoek van de Cattevest, hij figureerde daags in een livreipak, met witte kousen en vergulden kousenbanden: men kon hem daar na den middag wel eens in 't gat van de deur, of boven op 't balkon van de eerste verdieping achter een borstwering in gedraaid ijzer zien staan, in zijn lakeien-waardigheid, hoog-rood in zijn gezicht, met de zwarte omlijsting van zijn Merowingische lokken, zijn Hunsche snor onder zijn zwaren puperen rooden dobberneus, en zijn zwart sikje boven een sterke breede kin. Zijn oogen verdwenen waterachtig onder de dichte zwarte wenkbrauwen en zwommen boven oogzakjes die op zijn jukbeenderen rustten. Hij kon soms dagen lang zwijgen, maar, als hij door zijn jongeren lijfsgezel

en kameraad Bart Mennekens werd opgemonterd en ‘er-in’ geraakte, was hij van een praatlust over zijn tallooze herinneringen en een flapuitige wijsgeerigheid waar 't einde van verloren was.

Den Bart, dat was net zoo'n partuur voor hem. Naast Hambeloke's stoerheid, die onder zijn blinkend wasledereren hoed machtig zat te gloeien, was Bart de bleeke, leuke Uile-spiegel, de oolijke pertenmaker, de gewikste akteur, altijd zinnend op versche grappen, en die er steeds een middel op wist te vinden om te lanterfanten, te gaan snorren en slenteren langs de haven en de dokken, van taveerne tot taveerne, van de eene goede kennis naar de andere: ‘werken is zalig, maar alleen voor de botteriken,’ plag Bart te zeggen, en hij deed meer af met zijn mondwerk dan met zijn handen.

Hij had een stiel geleerd, net als Sander, hij zou schoenmaker worden, maar hij kon het pekkers-ambacht blijkbaar alleen in Parijs naar den eisch leeren, en was daarom op een blauwen Maandag naar de boorden van de Seine getrokken, waar hij in het Faubourg St. Antoine een vol seizoen had geleefd, maar niets uitgericht: hij kende de Babelsche wereldstad op zijn duimke en had er zijn mooie manieren en zijn klad Fransch vandaan gehaald. Eens had hij 't erg bont gemaakt. Hij kende 't zwak, dat zijn solieden, soberen en arbeidzamen broer Sander voor hem had. Hij zelf voelde zich een beetje als het ‘fiske’, het ‘febbeke’ van de familie. Als de jongste dacht hij recht te hebben op een luxueuser levensopvatting dan gewone stervelingen. Dat zijn broer Sander een hard werker was, die er zich eenmaal zou doorheen slaan, maar die ondertusschen een zware huishouding te tillen had, waar hij zich krom voor wroette, daar gaf hij zich wel rekenschap van. Maar in iedere familie bestaat er immers zoo'n exceptie, zoo'n fantastische verschijning, waar ge alles maar aan vergeven moest: hij droeg in zich een behoefte aan verscheidenheid, aan afwisseling, aan lotgevallen. Er was aan hem geen zittende vleesch. Hij moest dwalen, flirten, op ribot gaan, liedjes zingen, kluchten en grappen verzinnen, philosofeeren. Hij had iets in zijn kop, waar hij geen weg mee wist: een vogel, die nu en dan een zot liedje floot. Wat was de wereld groot, en hoe weinig had hij er nog van gemerkt. Alleen dat

lokkende Parijs.... maar daar waren nog Londen, Berlijn, Weenen, en ginder verre, Amerika!.... Misschien moest zijn broer Sander zoo'n dood-wroeter zijn, om hèm toe te laten een dwaallicht, een zwervend gezel, een globetrotter, een Arlekijnsche hansworst, een spuiter en fantast te zijn? Maar - hij was beminnelijk, ondanks al zijn fratsen.

En met Hambeloke saam vormde hij een span, waar ge niet boos op kondt blijven. Al had Dien het een keer erg met hem aan den stok gehad! Dat was, toen hij, als de Verloren Zoon, op zekeren dag met een ‘fiacre’ vóór de huisdeur in de Pijp was aangereden gekomen, had gebeld en gezeid, met een suikermondeke: ‘Masseur, bonjoer! hier is mijn koetsier... wilt u zoo goed zijn de rekening te betalen?’ Hij was uit Parijs teruggekeerd, had daarna met allerlei rare kornuiten en ook met Hambeloke eenige dagen geboemeld, om dan zonder een rooden penning eindelijk bij zijn masseur terecht te komen en bij zijn goeden gestrengen broer Sander, die hem, vertrouwde hij, toch wel uit den bak zouden houden. Want ‘ze houden toch te veel van me!’

En zoo zouden nu ook weer, ondanks alles, hij en zijn kornuit, zijn boezemvriend, de oude huisvriend van de familie, Caesar Hambeloke, de twee getuigen zijn bij 't huwelijk van Marie Mennekens met Fransoo van Westen. Zij zouden daar een heuglijk momentje van maken. Nonkel Bart had al een redevoering, in 't Vlaamsch, en gedeeltelijk in 't Fransch, ervoor klaar! En Hambeloke zou hem op dien post zeker niet in den steek laten!

Fransoo had, buiten een ouden suffenden vader, die krochend zijn laatste jaren sleet, nog zijn moeder, een eerzame baker, en zijn blonde jongere zuster, Thérèse, nog ongetrouwd, niemand. Hij koos als getuigen den muzikant Nard Verspronck, naast wien hij op het Fransch theater in 't orkest zat, en vaders gast, Wannes Suys, die haast een geraaktheid kreeg, toen hem de eervolle opdracht om mee te getuigen bij 't houwelijk van de dochter van zijn baas gewerd.

De herrie van de voorbereiding tot het trouwfeest maakte het huis van de Mennekens tot een gonzenden bijenkorf. De familie langs vaders-zijde evenzeer als langs moeders-zijde was talrijk. Daar waren van Sanders kant zijn drie broers: zijn

oudste, de gemelijke nonkel Balte, een bullebak, getrouwd met een bultje, Tante Jet, die peetje was over kleine Scharel: een al te lastige vent om mee om te gaan; dan de lange teere nonkel Jom, die half blind was: en de jongste, Bartholomeus, de avonturier, de vriend van Hambeloke. Er bestond nog een vierde broer, een afwezige, over wiens persoonlijkheid een geheimzinnig waas hing: nonkel Poliet, een prachtkerel, die goed op Sander leek, ook kleermaker was; die was, jaren geleên, naar Parijs getrokken, daar met een Française getrouwd en zat nu vermoedelijk ergens verdoken in Amerika, al twintig jaar lang, zonder dat hij, behalve de eerste jaren, iets van zich had laten hooren.... De legende was, dat die erg rijk was geworden in 't Verre Westen en op een schoonen dag te Antwerpen zou komen opzetten en ze allen met goud overstrooien!

Dan hadt ge nog een groep van vijf zusters, noch min noch meer, alle op twee na getrouwd: Karlien, de oudste, ongetrouwd, vaders liefste zus, die over Lien peetje was; Beth, getrouwd met nonkel Gregoor, een lampist; tante Roos, bijgenaamd naar haar man tante Roos-Druyts; tante Bien, getrouwd met den kleermaker Jan Vermeer, bijgenaamd den Ronde; en dan nog een ongetrouwde: het pietluttig-kleine tante Mieke, het Kakelnestje! Die moesten er toch alle bij zijn! Dat behoorde tot de oude Antwerpsche tradities, en er zou bij deze oprechte Sinjoren niet aan gefaald worden.

Maar dan hadt ge ook Moeders familie: over nonkel Charles Hermans viel niet te spreken: met hem en zijn vrouw Hortense Blaireau bestond er een oude veete, al jaren lang, die nooit vergeten of gedempt was: die vielen alvast weg. Dan waren er nog: de drie zusters: tante Fie, met haar man den bouwvalligen schoenmaker nonkel Staf; de lange en goedhartige tante Lies, met den kruisbraven nonkel Jef van Deuren, den behanger; de jongste, de altijd ziekelijke, zenuwzwakke tante Sidonie, tante Sie, wier man Romain Pierrot op zee vaarde en altijd weg was. Er was ook een doode, die Feeke's peter was: de loods Felix van Eeckhoven.

Dat was een heele ploeg, waar, behalve natuurlijk voor de dooden en de afwezigen, plaats moest voor geschaft worden.

Van Fransoo's zijde waren er enkel zijn moeder en zijn zuster

en eenige vrienden: de getuigen Nard Verspronck en Wannes Suys.

Zou Judocus Snieders, de halve gast en weesjongen, de kop-van-Jut van de jongens, mogen meedoen? Och ja, die kwam juist van pas om meê de tafel te dienen. Ze zouden hem een pak als garçon bezorgen: dat was ook alweer in orde!

Maar de eigen jongens nu: natuurlijk dat Stan, Bart, Ede en Lo van de partij moesten zijn, maar de vier jongsten: Lien, Gregoor, Scharel en Feeke, neen, dat ging waarlijk niet: dat werd te veel, die konden er niet bij. Het was een wreede tijding voor de ‘klein-mannen’, die zich op dat oogenblik echt smadelijk gekleineerd en verstoken voelden.

‘We zullen vragen aan Tante Sie, die toch niet kan komen, dat ze de jongens bij heur laat komen eten.’

Het zou daar immers op de bruiloft late potagie worden, en die jongelieden konden er al niet veel anders dan in den weg loopen! Moeder vond het wel bitter. Ze hielden allemaal, en de kleine gasten niet het minst, danig van hun oudste zus Marie, en 't was hard ze te moeten uitsluiten....

- Ta ta ta.... ze zullen zij Marie daarom niet kwijt zijn, besloot vader, en wat niet kàn, kàn niet.

Een stil-wormend, giftig-bijtend wrokje, dat hun 't leven lang zou bijblijven, werd toen in de harten van de jonge Mennekens gedroppeld: ze hadden er zich zóó allemachtig veel van voorgesteld, van dat trouwen van Marie, daar was nu 't huis al maanden over vol, ze sliepen er niet meer van, en op 't scheiden van de markt, als op 't stuk van meê-feesten aankwam, moesten ze afdruipen: ‘Gaan worsten eten met savooien bij Tante Sie!’ - De klacht werd stilletjes geuit, moeder wou men er niet mee verdrieten, zij had het zeker liever ànders gehad, maar dat neemt niet weg.... zoo iets, hé, dat vergeet ge nooit of jamais niet! Erg, aller-ergst.... maar, afijn, bij tante Sie zouden ze hun gangen gaan, en dan: kleine Lien, die over de drie jongsten Gregoor, Scharel en Feeke te waken had, mocht 's avonds koeken bakken voor hen, waar ze zich ziek zouden aan eten en ze zouden zich dien dag nog schadeloos stellen door in de straat met de kameraden een geweldige gezellige-pan op touw te zetten. En Gregoor en Scharel hadden al van alle kattekwaad uitgedacht, waar ze dien dag, als af-

gewezen bruiloftsgasten, het affront door goed zouden trachten te maken!

't Was Paschen, en broer Lo de normalist werd thuis verwacht uit Gent. Er kwam een brief, waarin weer vele verzen voorkwamen: blijkbaar oefende die zich al voor een bruiloftsgedicht van wâbliefje! De ergernis der jongsten werd er nog even door opgeblazen. Ze zouden zij van dat alles toch ook wel een naklank vernemen.... een naklank alleen maar....

Stan en vaders gasten hadden het die dagen onbarmhartig druk met het aanmaken van de kostuums voor al de bruiloftsgangers. Er werd nauwelijks nog een liedje gezongen op de werktafel. Nonkel Bart zou glanzend te voorschijn komen, chic als een Parisien: op hem en op Hambeloke rustte de groote verwachting van de dolle feestvreugde. Op dit oogenblik werden aan nonkel Bart alle vroegere fratsen vergeven. Dit haantje-de-voorste zou wel weer iets uithalen, waar een beet aan te lachen zou zijn. En zijn vriend, de trouwe Hambeloke, hij herkauwde iets achter zijn steenroode kaken, waar men op uur en tijd wel 't fijne van zou te weten komen. Broer Bart, de Dikke, de kweekeling van de Academie, zat ieder avond tot middernacht op om een reusachtigen Rubenskop te teekenen, dien hij aan bruid en bruidegom wou present doen op den grooten dag. Dat Rubens scheel zag had hij alleen niet gemerkt, in zijn ijver om hem zóó schoon te maken, dat hij waardig zou zijn om in deze gedenkwaardige omstandigheid met eere te verschijnen.

Achtste hoofdstuk.
Het trouwfeest.

Drie weken vóór het huwelijk was vader Mennekens heel onverwachts op een avond thuisgekomen met de boodschap, dat hij, met zijn ouden vriend en genoot in 't kleermakers-

ambacht Fons Melckmans, uit de Arme-'t-Huikstraat, voor vier dagen naar Parijs moest. Dat Parijs, die lichtende lokkende wereldstad, waar hij den fameuzen monsieur Ladevèze moest opzoeken, die het ‘Musée des Tailleurs illustré’ uitgaf. Daar had hij met zijn leverancier van stoffen Gossec allerlei dringende besprekingen, moest er zijn keuze en zijn voorraad opdoen voor 't komend seizoen. Dat hij met Melckmans ging had zijn reden, die sprak vlot Fransch - en 't was meteen een paar dagen ontspanning voor den stagen wroeter op de werktafel.

- En voor ons Marie breng ik een zijden kleed meê, had Sander aan moeder gezeid, met een van die plotselinge milde bevliegingen, die bij zijn temperament hoorden. Lang kon hij stilzwijgend op een plan zitten broeien zonder er iemand iets van te vermonden, ook niet aan zijn Dien. Als alles dan af en 't einde gedacht was, het plan gerijpt, dan kwam hij er onverhoeds meê op de proppen, en hij jaagde den kogel zonder veel smoesjes de kerk door. Daar viel niets tegen in te brokken, als hij zoo had gesproken. Hij sprak, en hij deed.

Marie stond, op den huwelijksdag, in haar zwartzijden kleed; het was weliswaar namaak-zijde, maar het glansde toch en de fronsjes vielen danig netjes langs haar tengere gestalte. Het paste als geschilderd, want vader, zoo hij geen sikkepit Fransch kende, had een scherp oog voor de dingen van 't vak, en hij had zich nog de eerste maal van zijn leven in de maat te vergissen. Het kleed welfde sierlijk boven de fijne borstjes, waarboven een witte kanten collerette à la Marie Stuart en een sierlijk gempje blankten. Marie was toch een ranke meid, met haar snugger bakkesje, waarin de twee bruine oogen schrander lichtten. Er was iets feestelijks in haar verschijning, en de anders zoo lenige en beweeglijke meid hield zich nu stijf rechtop in haar nauw geriemd keurs. Haar kapsel verhoogde nog het tikje plechtigheid van haar houding. Links en rechts van de scheiding, golfden met zachte onduleering de kastanjebruine haren, die glommen boven haar ernstig kijkend aangezichtje. In haar oogen waren ernst en zachtheid tot iets aantrekkelijks en zelfs voornaams versmolten.

- Marie, zei moeder, die aan den bruidstooi van haar

dochter met subtielen vinger plukte en toetste, Marie, ge zijt waarlijk om te stelen!

- Laat ze komen, antwoordde leuk het bruidje: de baas is er al lang mee weg!

En ze knipoogde naar Fransoo, die in zijn zwart-lakensche jaquette, met fluweelen kraag, stond te zweeten: we zouden van 't jaar een vroegen zomer hebben! Hij had een zwartzijden krawatje boven een plat boordje. Zijn snorretje golfde boven een fraaien mond. Zijn kop was overigens dik en groot, als met klompen aaneengeboetseerd: zachtgrijze oogen droomden onder zware donkere wenkbrauwen. Zijn haar was artistiek gedaan, een scheiding aan één kant en dan in de krullende golving breed-uit aan de slapen. Fransoo, de zwaargebouwde, met schouders die hem wat schenen te wegen, voelde zich onzeglijk gelukkig: hij kon zijn oogen van Marie niet afwenden, ze was betooverend als bruidje, en dan keek hij weer met een goedigen blik vol dankbaarheid naar de almaar bezige moeder Mennekens, die hij zoo gaarne saam met zijn Marie had willen omhelzen. Maar hij was te linksch en te schuchter, en hij vreesde altijd, dat hij een ongelukkigen greep of een verkeerden stap zou doen, haar kleed verkreuken of uit de vouwen trekken, en vooral duchtte hij de altijd gereede, wel plezierige maar toch ietwat onthutsende grappige spot of scherts van moeder, die, met hem dan toch niet gaarne sentimenteel deed.

Moeder zelf zag er al zoo ferm en zoo pront uit als haar dochter: zij was nu vijf en veertig, had negen kinderen ter wereld en groot gebracht, en wat àl niet meêgemaakt al die jaren; tot welk zuiver en ongekreukt ras behoorde ze toch; ge moest maar even letten op dien rozigen blos van haar ietwat ingezonken wangen, op den blijden zoeten glans van haar oogen, al verrieden de wat neergezakte oogschelen, dat ze veel had doorgemaakt in het moederlijke bestaan. Maar op een dag als dezen, nu ze haar oudste, haar beste kameraad, ging uithuwelijken, voelde ze weer met versche kracht haar jeugdige schoonheid van vroeger opbloeien. Haar oogen blonken als klare fonteinen. Ze had een hoog voorhoofd, waar de blessen zich gemoedelijk naar weerszijden fijn uitstreken: donkerblond, met eenige grijs-gebleekte draadjes er doorheen, waren die haren. Boven haar ruime en hooge voor-

hoofd was dit haar van een verdoofden glans als oud goud met wat zilverige tonen. Een pracht van een mutsje, van zwarten kant, met donkerroode anemonen er op, - ze had er zelf de hand in gehad, want ze kende den stiel - kleedde haar voortreffelijk. Onder haar teer verglijdend, wat zwakke kinnetje kwam de keel-opening, waarvan de subtiele magerheid ontroerde. Een kanten kraag met breed-uitgesneden vleugeltjes omlijstte sierlijk het ovaal van haar wezen. Om haar hals en over haar borst golfde lang-uit een zwart kanten en zijden ‘tour de cou’, waartusschen een ronde gouden borstspeld op een grond van git, warm glom. Haar zwart cachemire kleed met kanten daalde verder in breede plooien neer.

- Wat een schilderij! riep Bart, die de deur van de kamer, waar de twee vrouwen hun opschik voltooiden, even op een kier geopend had.

Op 't laatste oogenblik moest Sander nog van boven geroepen worden.

- 't Is hoog tijd, Sander! komde?

En Sander-de-veroveraar trad uit zijn werkkamer - die kamer waar hij alles deed! - en op z'n verlakte schoenen die kraakten (ze waren zeker nog niet betaald!) hoorde men hem met rustigen stap de smalle trap afdalen. Hij hield zijn hoogehoed in de hand, een zeer hooge buis met smalle randen. De stoere wroeter was gemetamorfoseerd in een keurig heertje: onberispelijke redingote, een boord met hooge tippen, een zwarte das met zilveren lijnen er doorheen. Daarboven zijn kernachtige kop: als licht uitstralend, vanwege het wijd uitdeinende voorhoofd, dat zich uitstrekte tot waar een dun pluizig bosje grijzende haren oprezen, breed-uit nog volzet bij de slapen. De wenkbrauwen fronsend boven ietwat bijziende, scherp turende bruine oogjes. Een niet groote neus, vol humor en spitsvondigheid, ietwat proletarisch, even opwippend met een groefje. Daaronder de rosachtige afhangende snor, en een kleine imperiale in 't gleufje boven de sterke breede kin. In de opening van het boordje zaagt ge den Adamsappel als een beweeglijk klein bolleken in de gespierde keelholte.

Klein was hij, Sander Mennekens, althans van gemiddeld

formaat, maar er was in zijn rustigen vasten tred iets van het soort majoor of ambtenaar: hij straalde gezag uit, en dit wel zoo onmiddellijk en zonder eenige uiterlijke onderlijning, dat bij zijn komst, ook in zijn eigen huiskring, de eerste indruk was: zwijgen, daar komt de baas! Zelfs zijn Dien had nooit anders dan met iets als ontzag haar man zoo zien komen aanstappen. Hij kwam daar met vasten tred af, als een Bismarck, die 't schip-van-Staat leidt! Zoo was hij: een sterk individualist, die bij tijden, gul en goedlachs, zich tot de zijnen begaf, als hij zijn geliefd zwijgen en peinzen even verbrak.

Op zijn voorhoofd stond haast altijd met onzichtbare letteren geschreven het woord: ‘Zorg!’ Daar woelde in dien strengen kop - den kop van een quasi-geniaal analphabeet - een kleine wereld van gepeins, waar hij niemand liet in kijken vóór hij 't zelf gepast oordeelde, ‘als 't uur gekomen was’. Zoo zitten er, in de onderste rijke lagen van het volk, nog van die diepe stille krachten: zal het leven die weerloos maken en vernietigen, of krijgen ze hun kans, in eigen persoon of in hun nakomelingen?

De gang ten stadhuize en ter kerke - alles ging te voet in dien tijd bij menschen van dien stand - liep op rolletjes, zonder omslag noch uitzonderlijk gebeuren. Na voltrekking van 't huwelijk op 't stadhuis en de inzegening in Sint Jacobskerk, ging men in den Trap-af een glaasje rozijntjes drinken. Thuis at men gezamenlijk - vader alleen op zijn kamer, dat kon toch niet anders, en waar zou hij in het enge keukentje een plaats gevonden hebben? - krentenbrood met koffie, mastellen en boterkoek. Men zou 's middags te vijven den feestdisch hebben in de St. Jorisgilde op 't Vleminckxveld, bij kozijn Anri Suys, die de kastelein van die welgekalandeerde taveerne was.

Het was een ruim lokaal, met een drietal ramen aan de straat. Ge gingt er binnen langs een breede glazen deur, waarachter nog een voorportaal was, afgezet met een geelbeschilderd houten beschot. Er was een biljart; achter de in den ‘arabel’ of eschdoorn geschilderden toog prijkte de spichtigmagere nicht Florentine, die twee lange voortanden had, waardoor zij lichtjes lispelde.

Het bruiloftsmaal - kozijn had er een eer in gesteld, om

het zoo degelijk en voedzaam mogelijk te maken, en hij wou er geen cent aan verdienen: geen rooien duit méér dan wat hij zelf aan zijn keuken had besteed, zou er te betalen vallen! - het bruiloftsmaal werd opgediend in de groote bovenzaal, het stamlokaal van diverse maatschappijen, zooals de Boogschutters van St. Joris, de Vereenigde Beenhouwers, de Antwerpsche Fondsenbond, die er hun reglementen en de portretten van al hun leden aan de wanden hadden opgehangen.

Een zestal tafels waren bijeengeschoven en een stel katoenen ammelakens, met blauwe ruiten, erop uitgespreid. Daarop stond al een leger van telloren, messen en vorken en lepels, alsook op iedere plaats een klein bierglaasje klaar. Servetten was een onbekende weelde toen.

Met druk gestommel en geruisch van vrouwenjapons en luid gepraat der monden, waren de gasten de vrij donkere smalle trap opgeklauterd en daar zaten ze weldra in de verwachting van de geneuchtens die komen zouden.

De laatsten die binnentraden waren Fransoo en Marie, zij steeds met een twijgje oranjebloesem in de hand, stilletjes nogal, af en toe toch vrijmoedig lachend tegen nonkel Zus of Tante Zoo, of tegen een der kozijns, nichten of doodgewoon ‘vrienden en kennissen.’

Er was in 't begin weinig animo: er waren er die herhaaldelijk zonder de hand aan den mond te brengen, gaapten dat 't een aard had: Nonkel Balten hield bovendien vast aan zijn gewoonte om zoo hard te niezen, dat al de telloren op tafel er van daverden, waarbij hij loeide: ‘H.... at.... sjie! H.... at.... sjieë! Appeltjes!’ waarop de stille Tante Lien, zijn zuster, met haar zeemzoet mondje zei: ‘God zegend-u, nonkel Balten!’ En hij daarop: ‘en honderd duzend frangskes!’

Verder werd er al niet veel gezegd: de menschen zagen scheel van den honger.

- Ha, daar zijn ze met 't lijk, kondigde Stan aan.

- Soep met bollekens! kondigde Judocus Snieders aan, die bij 't binnentreden haast strunkelde, en zei: ‘hola, hola, nie' vallen, hoort!’

En weldra hoorde men niets dan slurpen, en 't gerinkel van lepels tegen borden.

- Da' komt aan uwen knobbel, zoo'n soepke! verzekerde

Nonkel Balten, de grimmige geestigaard. Over hem zat verneuteld zijn klein vrouwtje, het bultje klein tante Jet, die met haar hoofd amper boven 't ammelaken uitreikte, en gedwee zei tot haar man:

- Laat het u maar smaken, vader!

- Da moette mij nogal zeggen! klonk de rauwe repliek. Ik scheur! ik daver!

Vader Mennekens zat in 't midden van de tafel naast moeder Van Westen, een braaf stil wijfje, aan zijn linkerhand, en zijn glanzende Dien aan zijn rechter.

Naast moeder Mennekens zat nonkel Jef van Deuren, de man van haar oudste zuster Lies, een heel lange magere goeie ziel, met sprekende familietrekken, vervolgens lange nonkel Jom, vader's jongere broer, met toegeknepen oogen: hij was wel erg-bijziende; dan de heele rij af: Nonkel Balten, die niet naast zijn bultige vrouw zat, maar naast lange tante Fie, even luidruchtig als hij. Links van moeder Van Westen troonden Marie en de bruidegom Fransoo. En over deze beiden, naast elkaar: Hambeloke links, Nonkel Bart rechts, de eerste en de tweede getuigen van de bruid: op hen waren aldoor aandachtig de gretige blikken gevestigd van de vier alles-afkijkende zoons: Stan, Bart, Ede en Lo, die, als een komplotje, gezamelijk aan een hoek einde van de tafel zaten. Dan verder hadt ge Nonkel Gregoor, met zijn Beth, tante Lien, nonkel Druyts en tante Roos, en naast de jongens zat het pietluttige Tante Mieke, zóó klein als het bultje aan den anderen kant.

Vlak tegenover Marie zaten nog, naast de getuigen van Fransoo, Nard Verspronck en Wannes Suys, haar beste vriendinnen: Marie Pruynen, de kleermaakster, een aardige brunette, die weldra met den smid Van de Perre ging trouwen, en die nu en dan Marie eventjes een kusje ging geven; en Matil Vekemans uit den Eenhoorn, onlangs getrouwd met een kantoorklerk, Sjel Rombouts: beiden heel den tijd in gesprek met Fransoo en Marie, die zelf niet veel zeiden en almaar glimlachend een korte repliek gaven op de onbescheiden vragen van de tafelgasten.

Nonkel Bart, eerste getuige, en duivel-doet-al met zijn mond, die zijn wereld kende, stond recht, alsof hij iets wou

gaan zeggen. Maar ze riepen van alle kanten: ‘Zit neer! zitten! zitten!’

- ‘Drinken!’ riep nonkel Balten.

- ‘Pardon, dames en heeren!’ zei nonkel Bart, gewichtig, met een pruimenmondje, ‘ik wilde alleen maar rijzekens vragen: met hoevelen dat we hier eigentlijk samen aan tafel zijn, en of we niet goed zouden doen, ons efkes te numeroteeren!’

- Een subliem gedacht!

- Bravo! bravo! werd er door de jonge mannen geroepen. Het begon niet kwaad!

- Dat elk maar zegge, wat hij of hij wil drinken, vond Sander.

En Judocus had werk met een tweeden garçon om op zijn mansjet te noteeren de talrijke fleschkens Leuvensch of gersten die er moesten bezorgd worden.

Na de soep met bollekens werden opgediend patatten met worst en bloemkool.

- Daar had ik van gedroomd, van worst! verklaarde Nonkel Balten.

- Is 't waar, man? vroeg lieftallig het bultje, haren man gedwee aankijkend.

- Hedde mij ooit hooren liegen? bulderde de politieke Breugel terug.

Moeder Mennekens dacht op dit oogenblik aan haar vier jongsten, die nu zeker ook aan tafel zaten bij tante Sidonie, die brave ziel, die eigenlijk te slap op de zenuwen was om meê te doen aan festijnen, maar die wel had willen voor de klein-mannen zorgen, waar ze anders geenen blijf hadden mee geweten. Het was eigenlijk jammer, dat die bloeikes hier moesten afwezig zijn.... ze had ze zoo graag, in deze buitengewone omstandigheid alle gelijk bij malkaar gezien, het heele troepje!.... Als alles toch maar goed verloopt! peinsde ze na.

Er kwam wat verademing, de hongerigen en dorstigen voelden zich ietwat opgelucht. Nonkel Balten vond, dat het hem al wat beter ging - nu kon er al niet heel veel kwaad meer gebeuren.

Nonkel Bart stond weerom recht:

- Ik, als monfreer Sander het me permitteert, zou weer

eens een klein vraagske willen komen te stellen: hoe is 't met de gezondheid van bruid en bruidegom? Zouden we daar niet 'ne keer een ferm glaaske op leêgen? Ik zal zelf maar antwoorden met een wel overwogen en diepgemeend: ‘Hip, hip, hoerah! lang zullen ze leven!’

Een daverend gejubel volgde op dezen toost.

- Hij is er in, zulle, den Bart, onze Parisien! lachte Sander stil in zijn snor. Voor zoo'n dingen heeft die rakker toch zijn pareil niet! Als hij maar babbelen en bobbelen kan!

- Allo Fransoo.... Sus.... Franciscus.... santus, hé! Marieke, dat gaat u, hé? en op uwen eersten jongen, zulle!

- Da' gaat, zei Fransoo. En er werd dapper geklonken: het meloen-gele Leuvensch vloeide er gezapig binnen en 't sappig gersten van de St. Jorisgilde had een reputatie op te houden.

- En avant la grosse caisse! riep nonkel Bart zegevierend: daar is Judocus met den rosbief! 'ne saignanten rosbief! bravo!

- Met peekens en erwtjes, vulde zijn leerzaam petekind den dikken Bart droog-volledigend aan.

- C'est bon, zei Pierlala, sa sa, c'est bon! zong Ede, met zijn blozenden appelenkop.

Moeder keek vriendelijk naar de vier glundere koppen van haar jongens, daar aan 't eind van de tafel: ze bloosden allen lijk krieken, behalve de Lo, och arme, die er toch altijd zoo wat malengerkens uitzag. Wat wilden ze anders allemaal toch goed mee!

- Dat is toch 'nen troost, hé Sander? vroeg ze stillekens aan vader.

- Wat dan, Dien?

Vader was ietwat afwezig, blijkbaar.

- Wel, ons jongens.... ze zien er zoo fiksch en zoo paree uit.... zie ze daar maar zitten....

Vader keek ook eens, en lachte stillekens in zijn snor. Hij was toch fier op zijn kadeeën, omdat ze er zoo patent uitzagen. Met een ongewone uitbundigheid stak hij zijn glas gersten omhoog en zong:

- Jongens van de Kwetterwei! hallo! dat gaat op ons gezondheid!

- Vader, santee.... ja vader.... da gaad u.... moeder.. ge weet het, hé?

Marie Pruynen keek dat familiespelletje in stilte na, en knikte vergenoegd....

- Ja, daar halen vader en moeder Mennekens toch alle eer af, zei ze zachtjes, en ze knikte ook eens naar Marie en naar de jongens.

Marie zag alles, en ze had een traantje.

- Zouden masseur Dina en monfreer Sander niet goed vinden, dat er hier nu eens een vertelselke wierd verteld? vroeg precieus nonkel Bart.

- Een vertelselke? werd hier en daar verwonderd gevraagd.

- Ja, laten we nu eens hooren, hoe, volle vier en twintig jaar geleên, mijn dappere broeder groote Sander - dag broer Sander! - en zijn lief vrouwke Dien - op uw gezondheid, masseur! - hun bruiloft vierden....

- Bij Jan Stek! zei moeder stilletjes.

- Ja, vertel dat eens, moeder! riepen de jongens.

- En hoe dat ge met vader kennis hebt gekregen, zei snugger de Lo, die nog altijd met een gedicht op zijn maag zat en nog niet veel had gekikt.

Sander bekeek zwijgend en met een stillen glimlach zijn glas: hij had daarnet, uit plotselingen aandrang, een pijpke aangestoken.

Over zulke dingen praat ge niet in 't openbaar, dacht hij. Maar hij zag altijd dat ééne: hoe hij verzot was geworden op dat geef kind uit de Kuipersstraat, de dochter van een loods, die hij, een Zondag in de hoogmis in de Onslievrouwekerk, voor 't eerst had gezien. Hij had ook seffens opgehad, dat ze heel aardig was: en deftig, en netjes, en bij de hand. Onmiddellijk had hij bij zich zelf gezeid: dàt jonk, of geen ander! Hoe 't kwam, wist Sander zelf niet, maar iets moet toch altijd wel diep in hem gezeten hebben: een drang naar hooger-op. Hij wou béter worden! Hij had geen schrik van te werken. Van ouder tot ouder zat het werken er in bij hem. Maar de lijn moest omhóóg gaan! En daar zag hij nu dat meisje - een lekker kind, waarlijk, met een gezond frisch gezicht, een blije ziel, en door-en-door echt en goed, zie zoo'n bloem-des-volks, dàt moest hij hebben! Dáár een kroost meê kweeken, en vooruit komen in de wereld, niet luilakken, handen uit de mouwen steken, zien dat ge eerlijk aan uwen

kost komt.... en daar hadt hij haar zien bidden.... bidden.. uit een boek! Hij zag haar 't eerst: ‘met een boek in de hand’. Ze was dus ‘geléérd’. En altijd had hij 't als een ongeluk gevoeld, dat hij, na zijn zevende jaar af reeds, na misschien één jaar school, al aan 't werk had gemoeten.... Nu kende hij geen A uit een B.... dat wil zeggen, hij kon zijn naam zetten.... maar lezen, schrijven.... daar had hij nooit tijd voor gehad om dàt te leeren.... En nochtans, hoe snakte hij ernaar om iets, om véél te weten.... hij wou niet dom, niet onwetend blijven.... hoe zou de wereld anders vooruit komen?.... Goddank, hij had al zijn kinderen kunnen laten onderrichten. Ze wilden bliksems goed mee, da's waar. En dat is geen klein geluk. Zij zouden de miserie van ongeletterd te zijn niet kennen! En daar zag hij Dientje Hermans, ‘die in een boek las’! Hij verbeterde meteen zijn positie. Zij ten minste zou het kunnen, en dat zou ‘in de zaak’ niet weinig te pas komen.... En zóó waagde hij den stap! Maar zie.... daar had ze hem fijn meê beet gehad: ze had wel ‘een boek in de hand gehad’, maar lézen deed ze er toch niet uit - het was maar voor de chic gedaan.... Dat had ze wat fijntjes aan boord gelegd! Maar ook zonder dàt had het aardige jong hem in 't net gevangen! Van dat hij haar zag, was er geen houên of binden meer aan bij hem: hij zag haar geêren van den eersten oogenblik af....

- Neen, dacht Sander, zoo'n dingen vertelt ge niet.... En hij glimlachte tegen de oude leuke herinnering.

En Dien dacht:

- Ja die ouwe historie.... hij meende, dat ik geleerd was.... en ai mij, dat was maar dunnekes! En zeggen, dat ik toch molletris ben geweest in de Brooikeskapel.... en dat ik toch de namen van de straten kan lezen, want die staan er op met hoofdletters - en ik kan lezen àl wat in hoofdletters is geschreven!

- Jan Stek! zei vader. Balten, weet gij 't nog?

- Dat was een eind buiten de Kippertpoort, hé, als ge de glacis achter de vestingen waart doorgegaan, zei Balten.

Caesar Hambeloke viel hier opeens tusschen:

- De glacis.... de vestingen.... wat schiet er van onze oude stad nog over? We zijn hier dicht bij St. Joris, dáár lag

de Keizerspoort.... met de woorden Plus Oultre erop in groote letteren.... nog uit den tijd van Keizer Karel, die de poort en de vestingen liet bouwen....

't Was of de geest van het oude Antwerpen opeens in dit gezelschap was binnengetreden.

Hambeloke had de algemeene aandacht opgewekt. Hij zat daar met zijnen rooden kop, zijn kokkert van een neus, zijn afhangende lange snor en zijn sikje. Zijn overvloedig haar omlijstte een ouden soldenierskop, den kop van een lansknecht, zooals ge op platen van Albrecht Dürer en andere oude Duitsche meesters ziet.

- Hebt ge daar nooit geen schaatsen gereden op de vestingen als 't water dichtgevrozen lag?.... Wat een leven, onder al die breede bogen!

- Ja, langs de Kippertpoort ging de bruiloftstoet naar Jan Stek, ievers in Borgerhout, zei vader. Vóóraan liepen twee muzikanten, die we gehuurd hadden, één met een viool (schele Sjel, hij had een pruik op, en een blauwen kiel aan), de andere, Tist Adriaenssens, met een konterbas. Daarachter stapten wij op, hé Dien?

- Maar vertel eens, Sander, hoeveel geld we nog over hadden, als 't feest afgeloopen en alles betaald was, vroeg zij.

- Nog zeven en twintig cens en half! Juust geteld.... Ik moest dien dag nog gauw bij mijnen ouwen baas, meneer Doré, een stuk gaan afleveren, een frak dien ik afgemaakt had. En zoo kropen we er weer door! Ja meneer Doré.... óók al dood.... een goeie baas.... ik was er eerste gast, met Fons Melckmans nog....

- Wat was er weer t' eten bij Jan Stek? vroeg nonkel Balten.

- Natuurlijk: worst met bloemkool, zei vader.

- De wereld verandert niet, dacht Fransoo.

- Onder de boomen trokken wij processiegewijs op. Ik met mijn zijden klak op, moeder met haren grooten bonten sjaal om, en.... gij waart er toch bij, Balten, en gij ook Fie.... en gij....

Er waren nog verschillende ooggetuigen.

- En dat Dien uren lang heeft gedanst met den smid

Neel Bervoets, en dat gij niet kost dansen.... hielp Tante Lien, al lachend.

- Waart ge niet jaloersch? viel lachend de smid Van de Perre in.

- Daar had hij geen reden toe, antwoordde vinnig Dien.

De jongens luisterden hun ooren uit hun kop: ze zagen daar een beeld van oud-Antwerpen vóór hun oogen oprijzen. Van die dingen wisten ze nog zoo weinig!

- Er liep ook een baker mee, met een kind op den arm! lachte Balten.

- Ja, maar dat was voor den truut. Dat was nog niet noodig.

- En de vrouwen hebben in die processie een fijne flikker geslagen - ik zie ze nog springen en huppelen onder de boomen langs de glacis, onder 't krassen van konterbas en viool....

- Waar zijn die dagen! dacht Sander, en hij keek even rond; daar waren vijf van zijn kinderen, en die vier anderen nog.... Ze zouden het in 't leven toch zoo hard niet hebben als hij zelf 't had gehad, indertijd.... en nu nog....

De schotels rijstpap werden binnen gebracht. Men deed er eer aan. En toen volgde nog een groote pot koffie.

Opeens hoorde men in een hoek de klanken opgaan van een harmonica, die met een plotselingen trek was aan gang gegaan: 't was de Lo, die dat instrument in 't geniep in de St. Jorisgilde had gesmokkeld. Het verwekte jolijt.

Nonkel Balten had al zijn lijflied begonnen over den Dierentijdt:

> Nen frang de boter, en nog meer
> en de petaten, lieven Heer!
> aan twintig stuivers, zonder bloem,
> en dan vechten z'er nog oem...

Maar Hambeloke en Nonkel Bart, de twee getuigen, stonden nu feestelijk recht, en plechtig zongen ze 't lied van de Oprechte Sinjoren:

> Het waren oprechte Sinjoren!
> Wanneer het Zondag is....

En vader en Stan en vele anderen voosden dadelijk mee, want 't was ook hun lijflied:

> Den baard die wordt geschoren
> en dan naar d'Hooge Mis
> En dan ne slok jenever
> nen boterham met wat lever,
> het haar ontward, gekleed...

waarop vader, traditioneel, in proza onderbrak: ‘en dan recht naar de Vogelenmarkt’!

Hambeloke hief het refrein aan:

> Men zingt van jaar tot jaar
> de vreugde altegaar,
> ja de vreugde altegaar
> van den Antwerpenaar.

waarop, allen, in chorus, den kreet aanhieven:

> Antwerpenaar!
> Antwerpenaar!

Nard Verspronck, de vriend en collega van Fransoo, haalde nu zijn cello uit den hoek, en speelde den Stabat Mater van Rossini: hij werd met godsdienstige aandacht beluisterd en op een geweldig applaus onthaald.

Toen riep Ede:

- Judocus Snieders, waar is uwen trombon?

Judocus had juist een schotel rijstpap voor zich aan een klein tafeltje in den hoek van de zaal, en hij had zijn bakhuis vol gele spijs:

- Ja.... zie.... dá gá na' wa' moeilijk.... ik zou anders wel willen....

- Vooruit maar, Judocus!

Bart mikte op hem met een plot, die hij nog in zijn zak had gevonden. Karambol!

Judocus haalde zijnen trombon, en hij wou geducht blazen. Men keek naar hem, en zag hoe zijn oogen uitpuilden, hoe zijn kaken in poffertjes veranderden. Er kwam geen klank uit...

Een gegier ging plotseling op onder de jongens.

- Ze hebben, Jan Verdriet, weer nen stop in mijnen trombon gestoken! knorde Judocus.

Vader moest er ook meê lachen, moeder veegde tranen af.

Het feest begon nu pas. De Lo speelde luchtige danswijsjes, het eerst (met een zinspeling op Marie) van:

> Mieke houd u vast
> aan de takken van de boomen,
> Mieke houd u vast
> aan de takken van de mast!

en de menonkels en de tantes traden uit de tafel met groot gestommel en begonnen ouderwetsche dansen te dansen. Vader Mennekens keek wijselijk toe, ook moeder bleef naast hem goêlijk glimlachend zitten... al had ze graag nog wel eens meê gedaan!

En tot Stan zei zoetjes het brave bultje, kleine tante Jet:

- Och Stanneke, wat was uw moeder toch een geef mensch, en iederen keer dat ze in zoo 'nen staat was, wierd ze nog fleuriger en netter....

Tot drie uur in den morgen werd gezongen, gedanst en gesprongen. De Lo haalde eindelijk zijn humoristisch lang gedicht voor den dag, en bood het Marie en Fransoo in een prachtige kalligrafie aan. Vader zong van: Roosje lief! Roosje uit de dalen! Hambeloke en Nonkel Bart haalden een komisch duet uit van 's Avonds in den Maneschijn:

> Daar is het vleesch
> en daar is de visch
> die bedriegelijk is....
> daar is 't kort
> en daar is 't lang
> en daar is de snijdersbank....
> 's avonds in de mane
> 's avonds in de mane....'

En 't refrein zong iedereen mee.

Toen zei opeens Nonkel Balten:

- Dor is nen tijd van komen, dor is nen tijd van gaan... Garçon, wat is mijn schuld?

Judocus kwam bij, en keek snullig toe.

Ze meenden, dat ze ieder wel hun paart te betalen hadden...

Toen had vader Mennekens een weidsch gebaar: met de vlakke hand gaf hij een fermen slag op tafel, en vastberaden sprak hij:

- Laat steken, mannen! 't is allemaal voor mij.
- De pintjes Leuvensch erbij? vroeg de garçon.
- Alles! zei Sander Mennekens.

Er werd betaald de somme van 99 francs 99 centimes.

Want kozijn Anri Suys had er geen rooien duit aan willen verdienen.

EMMANUEL DE BOM.

(Wordt vervolgd.)

Sonnetten.

Landelijk Treurspel.

Het volgende voor wie 't misschien niet heeft gelezen,
eergister in de krant: In 't dorp waar ik nu woon
is in de volle lent een moordtooneel gerezen,
een scène zwart en rood, uit bitterheid en hoon.

Een doorgaans nuchtre boer, gekoppeld aan een wezen,
kijflustig, lasterziek en daarbij niet zeer schoon,
heeft binnen twee drie tel, sneller dan ooit vòòr dezen,
zichzelf en haar verdelgd, de gansche streek ten toon.

't Gebeurde zòò op straat: toen de pastoors verschenen
lag zij links in de goot, met uitgespreide beenen,
hij rechts maar evenzoo, zijn hersens in zijn pet.

Maar 't mateloos verschil zou iedereen eerst blijken
toen de pastoors knielden bij 't linksche van de lijken
en toen het rechtsche kreeg geen letter van 't gebed.

De Douairiere.

Een ronde schelp gelijk op een verlaten strand
staat dagelijks aan 't eind van een der lange lanen,
in glanzende peignoir met bloemen flamboyant,
mevrouw de Barones van Vueren tot Terlasne.

Haar breede boezem hoog, gespierd de kleine hand,
houdt zij chauffeur en tuinman zelfs in rechte banen,
en maakt, met hare drie-en-tachtig jaar, te schand
de booze geesten die haar wormstekig wanen.

Zij heeft een zilvren maag en eet slechts groente en ooft,
maar leest nog zonder bril en vult haar krullig hoofd
met beurtlings Paul de Kock en *Het Toekomstig Leven.*

Zij heeft nooit aan de Min of aardsch Geluk geloofd,
maar heeft geschreid toen de Baron haar werd ontroofd
en in een klaren stijl haar testament geschreven.

Bijwijze van Haat.

Dit is de bank; hier komen de oude menschen.
Deez dag is schoon ook voor 't verkalkt gebeent.
Hier gaan wij zitten, droomerig vereend,
en hun oud hart zal doodlijk ons verwenschen.

Hun oude hart dat nimmer wou verflensen:
't kent liefde en haat en bloedt nog! - en dat meent
te kloppen voor elkaar tot het versteent!
Laat hen dòòrstromplen, pruttelen en drenzen.

Daar zijn ze: in 't groen een harmonie van grijzen,
gekromd maar dichtgearmd, als in een polonaise.
Let op het wrokkend oog van d'ouden baviaan!

En de oude kip, zie 't trillen van haar veeren!
Zie het verslagen leger moeizaam retireeren....
De Valsche Jeugd zal de Oude Min verslaan.

Adriana de Buuck.

Een zestiende-eeuwsche Vrouwe van geen twintig jaar.
Het voorhoofd, smal maar jong en effen, is omgeven
door het devotelijk teruggekamde, en even
door een fijngazen muts gedekte, bruine haar.

Roerloos staat de figuur: geheel in zwart - en waar,
uitglippend onder bont, de mouwen ietwat leven,
door hun warm karmozijn, aan 't doodsche kleed gaan geven,
liggen de handen stroef en bijna kleurloos op elkaar.

En kalm, tè kalm kijkt deze jonge vrouw. Men raadt
een vuur, dat ook die weeke roode mond verraadt,
dat in die starende oogen is teruggedrongen.

Een ondervoed gevoel, door een verbruut gemaal,
door kerkdienst, sloom gebaar en ingetogen taal,
een moedermaagd onwaardig, als door stààl bedwongen.

Reprise (na 6 jaar).

Zoo schreef ik. Want wat wist ik van uw zonden?
ik, op mijn teenen onder uw portret.
Een kind kon niet uw hoog gemoed doorgronden:
gij leekt mij schoon als een beheerscht gebed.

Ik zag niet dat uw mond zoovele monden
gelaafd had, dat gij steeds weer hadt gered
de door uw schoonheid reddeloos gewonden,
gevend uzelve: schroeiend, onbesmet.

Eénige gave in dit armzalig leven,
van god of duivel die ons 't leven gaf;
o gif en tegengif vòòr 't feilloos graf!

En wat daar in uw oogen stond geschreven
was koele haat en minachting voor straf,
en bittre spijt niet méér te kunnen geven.

Het Kind dat wij waren.

Wij leven 't heerlijkst in ons vèrst verleden,
de rand van het domein van ons geheugen,
de leugen van den kindertijd, de leugen
van wat wij zouden doen en nimmer deden.

Kindertijd: op een eiland of in steden,
van wie reeds deugen wilden of niet deugen;
zuiverste bron van weemoed en verheugen,
verwondering en téérste vriendlijkheden.

Het is het liefst portret aan onze wanden,
dit kind in diepe schoot of wijde handen,
met reeds dien donkren blik van vreemd wantrouwen

't Eenzame kleine kind, zelf lang verdwenen,
dat wij zoo fel en reedloos soms beweenen,
tusschen de doode heeren en mevrouwen.

De Franc-Tireurs.

Aan J. GRESHOFF.

Geen Pennewip met brillende argusoogen
hebben wij ooit één regel toegedacht;
geen jongedames die, beheerscht en zacht,
als door een rietje, van de lettren zogen.

Geen kenners die het hooge braaf verhoogen,
slechts prijzen wat van naam is, langgeacht;
geen vakmans-oordeel hebben wij betracht,
geen boekverkoopers-reekning overwogen.

Geen koster, hoe genaamd, hoe bijgepompt,
maakt onze maag afkeerig van 't gekruide.

Geen levensles, geen preek, hoezeer vermomd,
geen Ethica kan ièts voor ons beduiden.

De Poëzie blijft, naakt en ongekromd,
een Tijdverdrijf voor enkle Fijne Luiden.

E. DU PERRON.

Het licht achter den heuvel.

XV.

Toen Baltus den volgenden Zondag uit de hoogmis terugkeerde merkte Mina dat hij keek of Willem niet gekomen was. Willem was er niet.

Baltus zei niet veel aan tafel en zette dien namiddag zijn zondagronde vroeger in dan naar gewoonte. Maar 's avonds bracht hij nieuws naar huis. Ha-ha, hoorde Mina hem lachen, terwijl hij naar boven klom.

- Wilt ge nu wat weten? vroeg hij. Er is een vogel gaan vliegen op 't kasteel ter Beke.

Mina schrok geweldig, want ze dacht aan Willem, maar de toon waarop Baltus het zei was daarvoor te luchtig.

- Ik weet niet, zei Mina, ik heb niemand gezien of gesproken.

- Wel raad eens, drong Baltus aan.

Ja wie kon het zijn. Meneer André natuurlijk niet; en de hovenier evenmin. Mevrouw Lucette dan, en met wien?

- Mevrouw Lucette ook niet, lachte Baltus, maar Mariette! Met meneer Alfred nog wel. Ze zijn er uit getrokken, naar Parijs of ergens....

Mina was er heelemaal niet over verwonderd. 't Is me 't wereldje, zei ze alleen. Het gaf een geruststellend gevoel dat ze nu geen avonturen meer te duchten had voor Theo. Daar hoefde ze ook niet voor te vreezen; dat was al maanden uit en vergeten. Maar toen ze bedacht dat op een schoonen morgen Willem weg kon zijn met die andere, begon haar hart opeens te hameren.

En Willem kwam niet. En hoe langer hij wachtte, hoe moei-

lijker de terugkeer werd. Zijn hart bleef troebel en dronken. Hij wist nu wel dat het met Klara niet gaan zou, maar hij schrok terug voor de bevrijdende daad. 't Zou een heele historie zijn, met moeder vooral, dan gesnik en gehuil van Klara en Theo daartusschen.... Hij dacht aan zijn broer. 't Was te dwaas al dat misverstand tusschen hen beiden. Waarom had hij dat niet vroeger ingezien! Maar hij wist toen zelf niet hoe wijd de wereld was en hoe vreemd een hart. Dat had hij pas bevroed toen Lucette in zijn leven gekomen was. Eenmaal had hij ze bijna verloren, doch hij gaf ze geen tweede maal prijs. Hij wist wel dat het tot geen huwelijk voeren kon; maar dat hoefde ook niet. 't Was beter zoo. Wat er verder met zijn leven gebeuren moest zou de toekomst leeren. Wanneer eenmaal een andere vrouw in zijn leven kwam die de nieuwe behoeften en begeerten kon bevredigen, kon hij ze nemen. Maar het zuiver geluk van dit moment liet hij zich niet ontrooven.

Hij zag dat Lucette zich beheerschte, wanneer ze bij hem kwam, maar hij wilde nu zelf de veroveraar zijn.

* * *

Veertien dagen lang had Baltus gezwegen en gewrokt, dan scheen zijn woede gekeerd en bezworen.

- Kom, zei hij tegen Theo, we gaan eens kijken waar we nu eerst de klaver zullen maaien.

Moeder keek hen achterna en er kwam een schoone blijdschap over haar hart; want het was de eerste maal dat vader Theo meenam op een tocht door het land.

Ze stapten over den molenkouter naar het Heike langs het hof ten Wyngaard om. Op den heuvel waren de vier blonde merries twee aan twee de ploeg aan het trekken door den bruinen, glanzenden grond. Baltus en Theo bleven even staan, zwijgend en bewonderend. Dan zei Baltus: Als we daarmee dezen zomer naar Brussel zullen trekken voor den prijskamp, en daar hun blonde veulens bij.... ze zullen erop staan kijken. Toen ze wat verder van de hoogte de weide zagen waar de jaarsche paarden te grazen liepen, bleven vader en zoon weer staan. Na een poos zei Baltus dan: daar is geen boerenzoon,

uren in het ronde, die zulk een hoeve in handen krijgt als gij. Theo voelde 't bloed naar zijn hoofd stijgen en wilde iets goeds, iets hartelijks antwoorden, maar hij vond zijn woorden niet. Ja, o ja, zei hij alleen. Dan toonde Baltus hem waar ze den volgenden morgen moesten beginnen te ploegen en 't werd nu ook tijd om de aardappelen te planten. Er was nog heel wat werk te doen. De hop schoot omhoog en moest worden aangebonden, en de distels gestoken uit het koren. Baltus zei waar moest begonnen worden en wat volgen moest.

- Maar ge moet zelf ook eens kijken hoe 't best is, voegde Baltus er aan toe.

Het was de eerste maal dat Theo dat hoorde uit vaders mond; en zijn gemoed liep vol. Het was de eerste maal dat vader eenige inmenging dulden wilde in het meesterschap.

- Ik zal u leeren hoe ge een hoeve besturen moet, zei Baltus nog.

Baltus had ook geen tijd meer om zelf alles na te gaan. Er was zooveel dat zijn aandacht en tusschenkomst vergde. Ze kwamen nu geregeld samen, de burgemeesters van het kanton, om ondereen het bestuur te bespreken en te overleggen; want ze waren meest nieuwelingen en deels onervaren. Van de twaalf vroegere burgemeesters hier in het ronde, waren er slechts drie die den nieuwen stroom hadden weten te weerstaan of te bemeesteren. En hier op het dorp zelf was het werk in vollen gang. Dertig jaar hadden de boeren gevraagd dat er een steenweg komen zou van het dorp naar Weveghem en dat er een behoorlijke straat zou worden aangelegd van de kerk naar den Kluitberg. 's Winters en in het regenseizoen was die met geen span te bereiken, dan moesten de menschen een half uur omrijden en ze liepen gevaar 's Zondags als ze naar de mis kwamen, hals of been te breken. Hoe was 't Gods mogelijk dat de menschen dat zoo lang hadden geduld, zonder den heelen boel overhoop te zetten. Maar het kwam er nu. Volgende week begonnen ze de kruin van den Kluitberg af te voeren en langs den weg naar Weveghem lagen de kasseisteenen al gereed voor den arbeid. Acht dagen lang had Baltus twee knechten laten rijden, elk met een vierspan, om de kasseisteenen van het spoor hierheen te voeren. Dat kost geen duit aan de gemeente; dat doe ik gratis pro deo, zei

de burgemeester in de herberg. En zoo deed hij. De boeren zagen nu wel dat er iets veranderd was ten goede en ze begonnen erover te praten in de dorpen errond.

Maar die historie van Willem liet hem niet los. Ik moet er terug heen zei hij tegen zijn vrouw. Ik moet weten of het nu uit is voor goed. Doch Mina was bang dat Baltus de verhouding nog verscherpen en den terugweg nog moeilijker maken zou.

Hij zal wel komen, zei ze, ik wed dat hij volgenden zondag komt en dat alles weer goed is en de rest vergeten.

Baltus was daarop weer omgewandeld langs het Roggeveld, want hij wilde zien hoever het stond met de steenbakkerij.

- Het werk vordert goed, zei hij tegen den aannemer, op gedwongen luchtigen toon.

- Zooals ge ziet, zei de man. Het bureel zal spoedig onder dak staan; vandaag nog zit de mei er op.

Verder waren de arbeiders palen in den grond aan het slaan, waar een dakgebinte overheen komen moest. Daar kwamen de droogloodsen; in het midden van het heele gedoe waren werklieden aarde aan het uitwerpen. Daar kwam de groote schouw. Ze gingen nog deze week daaraan beginnen....

- Het heele uitzicht wordt er door geschonden, dacht Baltus.

Hij bleef er op staan kijken met wrokkend spijt. Daar kwamen drie jonge mannen uit den put gekropen, want het was schofttijd. Baltus bemerkte, ontstemd, dat het jongens van het dorp waren. Dat zijn de eerste, dacht hij, de anderen zullen volgen.

Hij kwam verder op den weg den pastoor tegen en hij hield hem staan.

- Gaat ge ook eens kijken? vroeg Baltus.

- Ik moet er langs, zei de geestelijke. Ik moet naar het hof ten Wyngaard, de boerin is al een tijd niet wel te pas.

- Dat kan hier een ander leven worden, zei Baltus, en hij schudde 't hoofd. Daar kon niet veel goeds van komen, zoo'n fabriek op een dorp. Waarom moest dat hier nu komen; de menschen hadden het goed. Ze verdienden hun brood en ze bewonnen hun eigen land. Zoo dacht meneer pastoor er ook over. Nu kende hij zijn parochianen; maar wanneer er vreemde

gasten naar hier kwamen afgezakt.... 't Was gewoonlijk niet van 't beste soort....

- Maar wat kunnen we ertegen doen, vroeg de herder berustend.

- Ja, wat is daartegen te doen, herhaalde Baltus, toen hij verder ging. Hij zag geen raad of uitkomst. Natuurlijk, indien ze op slechten grond stieten, kwelmgrond, of zand of turflagen waar geen steenen mee te bakken waren.... Maar daar viel niet veel op te hopen. Dat hadden ze natuurlijk onderzocht vóór ze begonnen.

Baltus kwam dien avond thuis, vermoeid en zeer ontstemd. Mina zag het en vreesde dat hij weer over Willem beginnen zou. Met Theo kon ze daarover rustiger praten. Terwijl ze den volgenden dag met haar jongen alleen in de keuken stond, begon hij er zelf weer over. Hij zei dat er een einde aan komen moest, want daar stond meer op het spel dan Willem's naam en toekomst alleen. Hij brengt ons eigen reputatie in 't gedrang zei Theo, en met spannende ontroering voegde hij er bij: 't is trouwens niet te dulden tegenover een braaf en eerlijk kind als Klara.

- Ja, ja, zuchtte moeder, er moet een einde aan komen; we moeten er voor bidden.... Het zou toch te droevig zijn indien hij heelemaal van de rechte baan afdwalen moest.

- Het zal hem toch niet aan waarschuwing ontbroken hebben, wedervoer Theo. Moeder schudde het hoofd en keek door het raam of de postbode nog niet kwam. Wat verwachtte ze eigenlijk? Ze wist het zelf niet.

- Jammer dat Klara dat alles weet, zei moeder nog.

Maar Theo vond dat het nu lang genoeg geduurd had en dat het meisje toch niet langer in den waan verkeeren mocht dat het ooit tot een huwelijk komen zou. Maar moeder was niet overtuigd dat het niet kon. Als die verleidster van het kasteel maar het goed gedacht kreeg van weg te trekken, het land uit, voor goed, zei ze. Waarom was ze ook naar hier gekomen, alvast niet om den ouden heer gezelschap te houden. Haar plaats was bij haar man; niet hier.

Toen Mina en Baltus en Theo wat later aan de koffietafel zaten werd er geklopt in den gang. Moeder had een voorgevoel en haastte zich naar de deur.

Ik dacht het wel, zei ze, toen ze den kapelaan zag; maar terzelfdertijd legde ze den wijsvinger over haar mond en wees naar binnen. De kapelaan begreep. Hij liet zich een kopje koffie inschenken, bleef even praten, dan: Ik heb nog heel wat te doen vandaag, zei hij en hij was weer weg.

- Waarom is hij eigenlijk gekomen, vroeg Baltus zich af, toen de kapelaan weg was.

- Zoo maar zeker, veronderstelde moeder; maar Baltus was er niet van overtuigd.

Na het avondeten stak moeder haar schoenen aan en sloeg haar kanten hoofddoek om.

- Waar gaat ge naartoe? vroeg Baltus.

- Den beeweg om, zei ze, volgende week zou 't moeilijk gaan.

Op de trappen der gesloten kerk begon ze haar ommegang. Lievevrouwke, zei ze, ge weet wat er op mijn hart ligt; en ge weet dat ik hem veel liever nog als kind zou verloren hebben, toen hij roodvonk had en zoo den dood nabij was, dan hem nu te zien verloren gaan voor goed. Maar, Lievevrouwke gij kunt hem brengen tot inkeer en bezinning: verlicht hem, help hem, red hem, amen. Daarop ving ze haren biddenden tocht aan, bedroefd maar niettemin vertrouwend.

Ze vond het altijd erg hinderlijk eerst een eind door de dorpsstraat te moeten. De rust was over de daken gezegen en in de groeiende schemering kon Mina nauwelijks de mannen en vrouwen onderscheiden die tegen de huizen leunden. Hier en daar speelden nog kinderen over den weg.

- Goeien avond altegader, zei Mina voorbijgaand.

De mannen groetten haar terug en keken haar een eindje achterna....

- Mina is toch een goed mensch, zei er een. En dat vonden ze allemaal.

- Gaat Baltus nu ook 't huis heroptrekken? vroeg iemand in de schemering.

- Het schijnt wel, zei een ander. Het zal een prachtig bedrijf worden.

Dan praatten ze verder over den boer van het Berkenhof die in de week gestorven was. Hij heeft niet lang mogen genieten van zijn nieuwe hoeve, zei een van de mannen.

- Volbouwd, volleefd, antwoordde een andere.

Mina was nu de behuizing uit en de veldbaan ingeslagen. Nu kon ze ongestoord haar vertrouwvol verkeer met de Moeder Gods beginnen. Vijftien kapelletjes wist ze langs den weg: drie witte steenen huisjes waarin Maria te prijken stond met het Jesuskindje op haren arm in een kinderlijke hulde van papieren bloemen, gemaakte oranjebloesem en zilverblaren; de andere waren kleine houten kapelletjes tegen een gevel of, op kruiswegels, aan een boom opgehangen. Zij kende al die Lievevrouwkes en de zoete trekken van haar gelaat en de liefdevolle namen die ze droegen. Daar was een Lievevrouwke van Troost in Nood, en een Lievevrouwke van zeven Weeën, een Lievevrouwke van Gedurigen Bijstand en een van den berg Carmel, daar was een zwarte Lievevrouw zooals de Moedermaagd te Hal vereerd wordt en een witte Lievevrouw van Lourdes; en zij kende al de troostspreuken die om of onder het beeld, of op de kappelletjes geschilderd waren.

Ik zal u helpen in den nood
En vooral in het uur der dood.

Zeven zwaarden in mijn hart,
Kom tot mij in uwe smart.

Ik ben de Onbevlekte Ontvangenis.

De avond was zoo luw en rond de boerenhuizekens hing een zoete geur van vlieren. Mina was verlicht toen ze de donkere holle baan uit was, waar, onder den scherm van boomen, een oud, steenen kruis stond met den naam erin gebeiteld van een vroegeren boer van de Stampershoeve die hier, vele jaren geleden, door den dooi en den modder onder zijn paard was gesukkeld en den dood gevonden had. Op het voetstuk stond geschreven:

Alonder zijn paard is hij gevonden,
Hij is gestorven van zijn wonden.

Mina was nu in het open veld gekomen. De hemel leek veel lichter hier en door de schemering kon ze nog op een afstand hier en daar een huisje ontwaren en ze zag een eindje den weg op nog een vrouw gaan met twee kinderen. Die zijn ook op beeweg, dacht ze. Dan keek ze om want het had haar geschenen dat er ook nog iemand volgde.... Misschien heb

ik me vergist, dacht ze, maar toen ze wat verder nog eens omkeek, zag ze dat er werkelijk een vrouw de diepe baan uit kwam en haren weg volgde.

Ze schrikte plots toen een kwakkel omhoog sloeg uit een klaverveld en wegschoot in de duisternis. In de verte was iemand een deuntje aan 't fluiten en ze hoorde menschenstemmen komen over het veld. In de eikenhagen sliepen de meikevers en soms botste een zwarte domme mestkever tegen een boom aan. In de donkerte zag ze 't vuur van een pijp die werd aangepaft. De sterren zaten uit, maar de maan was nog niet opgekomen. Dan bad ze weer door.... al maar door dezelfde dringende liefdevolle weesgegroeten met, op geregelde afstanden, het Onze Vader ertusschen; maar toen ze voor een kapelleke zat onderbrak ze de reeks en smeekte Maria zoo, van hart tot hart, dat ze voorspreken zou en alles weer keeren ten goede. Toen ze wilde opstaan had de jonge vrouw die volgde haar ingehaald.

- O, ik dacht het wel, zei het meisje, terwijl het naast Mina ging neerzitten.

- Ik had u werkelijk niet herkend, zei Mina, mijne oogen beginnen te verzwakken.... En ze streek over haar gezicht opdat Klara niet merken zou dat ze geweend had. Dan even daarna: wij komen waarschijnlijk met dezelfde zorg en hetzelfde verdriet, zei ze. Klara knikte. Zoo zaten ze beide een poos. In het gras lagen krekeltjes te krekelen en in de verte waren twee honden tegen elkaar aan het blaffen. Klara keek rond, maar er was niemand meer. De vrouw met de kinderen konden ze nu niet meer zien. Zoo zaten ze, de moeder en het meisje, en het was of hun leed en zorg lichter werd, nu ze 't zoo dicht bij elkaar en samen droegen voor de Lievevrouw ter Linde.

- Dat is tenslotte nog het beste wat we doen kunnen, zei Mina. Hij is goed in den grond; 't is haar schuld, zij heeft hem zoover gebracht. Doch dat zal wel weer in orde komen.

Maar Klara zei: ik ben bereid me terug te trekken.... Het is misschien beter zoo.

Mina drong echter aan dat ze hem niet loslaten zou. Dan is hij heelemaal verloren en in hare macht, zei ze bevreesd.

- De kapelaan vond het toch goed, antwoordde Klara.

Willem heeft behoefte aan liefde, had de geestelijke haar gezegd, maar het wou hem voorkomen dat ze samen niet naar een harmonisch geluk gingen. Ze mocht het zich niet verbergen: er waren meer dingen waaromtrent hunne gedachten en gevoelens uiteenliepen.... Het gevoel van gebonden te zijn, had de kapelaan gezegd, kan een mensch tot last worden.

- Hoe bedoelt hij? vroeg Mina.

Maar Klara kon dat niet zoo heel duidelijk zeggen, ze had alleen een vaag gevoel dat ze een offer brengen moest.

Negen maal wilde ze den beeweg gaan; dat had ze beloofd. Dit was de vijfde maal, ze was nu veel rustiger geworden. Ze kreeg het gevoel dat, wat er ook van haar gevergd zou worden, het offer lichter om dragen zou zijn dan ze eerst gevreesd had.

In het kapelleke stond het Lievevrouwke te luisteren en glimlachte. Daar is een mildheid in den meiavond die wonderlijk is. Dan kan een menschenhart zulk een verteedering voelen wellen door zijn geluk, dat het losbreekt is snikken; en door het smartelijkste leed rijst een geur en een smaak van honing.

- Willen we gaan? vroeg Mina, het wordt laat.

De maan was langzaam opgekomen achter het beukenbosch heel groot en koperkleurig, maar naarmate ze den hemel insteeg werd ze aldoor kleiner en klaarder. Mina en Klara volgden hun verkleinde schaduw op den stofferigen aardenweg. Mina bad voor. Toen ze echter weer aan de eerste huizen der dorpsstraat kwamen, stelde Klara voor dat ze elk afzonderlijk zouden bidden. De menschen waren nu slapen, overal. Alleen straalde hier en daar nog licht door het hartje van de luiken. Over de steenen schuurden hun voeten, moe van den arbeid en den ommegang door de ongelijke aarden wegen. Het sloeg tien uur toen de twee vrouwen de kerktrappen afdaalden en zwijgend huiswaarts gingen.

XVI.

Lucette stond nog steeds tegen het schrijftafeltje geleund, verzonken in gedachten en starend zonder zien. Het was of Willem daar vóór haar zat in den zetel, zwijgend en verlegen, onder haar toornig woord. Het was of ze hem zei:

- Ik heb heimwee en honger naar u.... Ik voel dat ik me bevrijden moet en dat gij de redder zijn kunt. Maar gij hebt er niet den moed toe. Gij voelt en bevoelt de dingen, gij beluistert uw gevoelens en geniet ervan, maar gij leidt ze aan den band opdat ge niet te ver gevoerd zoudt worden. Gij wenscht alleen van de liefde de bloesem: niet de vrucht. Gij vindt het heerlijk door een vrouw bewogen te worden, maar wanneer het vrouwenhart zich geeft en van u ontvangen wil, schrikt ge terug en sluit u op in de kameren van uw gevoelsleven. Voelt ge niet hoe beschamend en beleedigend het is voor een vrouw die begeert, te voelen dat de jonge man dien zij bemint niet door hetzelfde verlangen wordt gedreven. Gij mannen zijt wreed in den grond, ge wekt de begeerte, den honger in ons, en wanneer alles schreit en hunkert naar u, slaat ge op de vlucht. Zoo blijven wij vrouwen, zoolang de wereld draait de eeuwig miskende en verongelijkte.

Wanneer ik Dorry zie spelen met de mooie pop die ge haar gegeven hebt, word ik jaloersch op mijn dochtertje. Want het kindje is gelukkig om wat het van u ontving. Ik sta hier alleen met mijn hongerend hart. Gij kunt het verzadigen, en ge doet het niet. Maar ik wil niet dat het zoo blijve. Mijn heele wezen brandt naar u en ik laat me u niet ontfutselen door een boerenmeid....

Ze stond op en ging voor 't raam staan. De oude heer was met den hovenier aan het praten naast den vijver. Maar ze ging voort in gedachten met haar dreigend verwijt: Neen, ik laat me niet vernederen door een boerenmeisje. Wat weet die van de liefde? Braaf zijn - trouwen en nog braaf zijn. Maandenlang heb ik mijn verlangen in bedwang gehouden, omdat gij het wildet. Eenmaal heb ik me willen geven en gij zijt er voor teruggedeinsd. Maar nú wil ik u hebben; voor mij alleen en geheel. Daarvoor ben ik teruggekeerd; dat hebt ge toen misschien niet begrepen of vermoed. Maar nu is het oogenblik gekomen.... Er komt een dronkenheid in mijn bloed.

Ze ging aan haar schrijftafeltje zitten en schreef, gejaagd en onvast:

Kom, kom dezen avond nog. Ik moet u zien; ik moet u dingen zeggen die ik niet schrijven kan. Ik zou zelf naar u komen, maar Dorry is nog wat onwel en nu Mariette weg

is, wil ze haar Mama niet laten gaan. Kom stellig; ik weet niet wat er anders aanvangen moet met mijn leven. Ik laat de tuinpoort open....

In de stalling vond ze den hovenier. Die had al meer vertrouwelijke boodschappen overgebracht. Hij was een gedienstig en begrijpend dienaar; liever liet hij zich hangen dan een geheim te verpraten. Hij stak den brief op zak en vertrok naar de stad.

....Eindelijk begon de avond te vallen.

Philomeen kwam vanwege den ouden heer vragen of mevrouw Lucette niet binnen kwam. Maar ze had hoofdpijn; ze bleef liever in de koele lucht. Was Dorry in bed? Ja, Dorry was al boven.

- Kijk of het schemerlampje in orde is, vroeg mevrouw nog.

De tuinman bleef langer weg dan noodig was.... Toen kwam hij. Willem had den brief gelezen; en Jean had gevraagd of er geen antwoord was. Ik zal schrijven, had Willem alleen gezegd.

Lucette was verder gewandeld. Ze zag dat de meid het licht uitdraaide op Dorry's kamertje. De knecht had de mooie gele theeroos opgeraapt die Mevrouw had laten vallen, - of weggegooid. Jean vroeg nooit aan de jonge mevrouw of zijn boodschap haar genoegen deed. Dat betaamde ook niet.

Lucette wou niets meer gebruiken voor ze naar boven ging. Ze stond voor het open raam en staarde in de zwaardere duisternis. De nacht was over de wereld gekomen en de donkere zang van het bloed begon. Hij komt, zei ze in zichzelf; ik weet dat hij komt....

Toen hoorde ze opeens haastige stappen over de kiezelsteentjes en een kort gerinkel van de huisbel. Ik wist dat ge komen zoudt, jubelde ze.

* * *

....Hoe lang waren ze samen geweest dien avond.... één uur? den heelen nacht? Ze hadden tijd en eeuwigheid vergeten in den verdwazenden roes dat zij elkaar behoorden over leven en dood....

Willem wankelde weg, de straat op, alsof hij dronken was.

Er was een verdwaasde jubel in hem en een onzeggelijk verdriet. Hij had opeens willen wegrennen door de duisternis; maar zijn beenen trilden. Toen hij omkeek naar den zwarten kasteelmuur tegen den sterreloozen nacht, had hij kunnen snikken als een kind in nood: moeder, moeder. Dan spotten andere stemmen weer boven het donker verwijt uit: Waarom niet? Moet een jonge man zijn jeugd laten verdorren in hunkering en ontbering? En wat beduidt zoo'n nacht waar geen mensch over praten zal....

Maar de schrijnende droefheid in hem wou niet bedaren. 't Was of hij heel zijn leven en toekomst en ideaal reddeloos verdobbeld had in den roes van één moment.

Zoo holde hij voort, door de eenzaamste wegeltjes, naar den grooten steenweg toe; en had niet bemerkt dat iemand hem tegemoet gekomen was in den hollen weg. De man ging met een ‘goen avond’ voorbij, maar een paar stappen verder keerde hij zich om en vroeg: Is 't Willem niet?

- Wat zegt ge? vroeg Willem verstrooid. Roept er iemand?

De man stapte op hem toe, het was de veldwachter. Hij vroeg: Hoe is 't met vader?

- Hoe 't met vader is? Wat zou er met vader zijn?

Hij zag nu duidelijker 't ruige gelaat van den veldwachter tegen zijn gezicht aan om beter te kijken.

- Weet ge dan niet? vroeg de man verwonderd.

- Wat weet ik niet? zei Willem onthutst.

- Dat vader verongelukt is?

Vader verongelukt?....

Willem rende door den nacht den steenweg op. Hij viel 't huis binnen als een gek.... Wat was er gebeurd?.... Was vader dood?.... Waar lag hij, waar?.... Hij sprong den trap op naar vaders kamer. Daar lag de man, levend nog, maar gebroken als een wrak, doodsbleek, de oogen glazig en star; en uit zijn vertrokken mond ging aldoor een gerekt gekreun.

- Vader.... vader.... fluisterde Willem met verkropte keel.

- Laat vader met rust, zei Theo. De dokter heeft gezegd dat hij niet spreken of verroeren mag.

De boer stiet een langer en luider gekreun uit, alsof hij

spreken wou. Doch Theo deed teeken dat hij zwijgen moest. Baltus sloot weer de oogen, maar bleef doorkreunen.

- Ga naar beneden, zei Theo. Ik zal wel bij vader blijven... Willem wankelde den trap af naar moeder, die met de meid zakjes zand aan 't warmen was, omdat vader het zoo koud had... Ja, zei moeder, we weten zelf niet hoe 't juist gebeurd is; vader was thuis gekomen en in den paardenstal gegaan.... En een poosje daarna heeft Theo die daar buiten stond opeens een geklauw van hoeven gehoord en een verschrikkelijken kreet.... Theo is er heen geloopen en zag nog juist hoe Sadi, de hengst, rechtsprong.... en vader lag daar tegen den muur op den grond, en er was bloed uit zijn mond en neusgaten gespoten. 't Beest moest verschrikt geweest zijn en in 't opspringen weer teruggevallen op vader.... Gelukkig was de dokter juist bij den klompenmaker voor een kraambed. Hij had vader onderzocht. Niet spreken, had hij bevolen, en ook niet drinken, anders zou de bloedstorting in 't opgeven kunnen herbeginnen.... 't Kwam uit moeders mond met horten en stooten en tusschen de snikken door. Willem zat haar aan te staren, verdwaasd, nog niet duidelijk begrijpend hoe 't allemaal zoo plots en zoo vreeselijk was toegegaan, terwijl hij ginder.... Daar kwam ineens zulk een beschamend en tergend verwijt over hem gestort, dat hij geen woord zeggen kon.

Gelukkig vond in de verslagenheid het niemand vreemd dat hij, zoo spoedig na 't bericht, al op de hoeve kon zijn.

Na middernacht was Theo toch wat gaan rusten en had Willem zijn plaats ingenomen naast het bed. Moeder wou niet slapen gaan. Ze zat op een stoel te rusten, maar tenslotte viel ze oververmoeid met haar rozenkrans in de hand toch in slaap. Willem hield nu alleen wake bij den zieken man. De nacht stond over de hoeve, en sloot de wereld af achter de donkere ruiten. 't Was of er niets meer leefde en niets meer was dan dit kamertje hier, met tusschen die vier witte muren den zieken man daar in het bed, die nu wat te sluimeren leek, zijn slapende moeder en zijn eigen onstuimig hart.

Toen dacht hij aan 't woord van den kapelaan, laatst toen hij gesproken had over zijn verhouding tot Lucette: Het zou

alles zoo veel gemakkelijker gaan indien het leed u eens goed bij de schouders had.

't Was of de gedruktheid, de bevangenheid van zijn borst wat lichter werd toen hij achter den heuvel het bleeke schemerlicht zag beven in den hemel. De morgen kwam. De hanen kraaiden.... Moeder schrikte plots wakker, boog over 't mat-witte gelaat van den man en ging ongehoord naar beneden.

Vooral niet spreken, had de dokter gezegd. Hij was bang dat de inspanning de wonden weer openrukken zou. Baltus kon trouwens geen geluid over zijn lippen brengen. Maar opeens keek hij Willem aan alsof hij nu voor het eerst opmerkte dat hij er was. Willem stond op en boog over hem en fluisterde: Alles komt goed, vader, de dokter heeft gezegd dat ge alleen veel rusten moet. Maar dat bedoelde Baltus niet. Hij schudde het hoofd, sloot de oogen weer en bleef zoo roerloos liggen of hij sliep.

De dokter kwam vroeg terug. Hij vond den zieke rustig, maar zeer afgemat. Drie dagen bleef Baltus liggen met heldere oogenblikken; dan weer half in slaap en bewusteloos. Eens had hij teeken gedaan, en dan had hij bloed opgegeven. De dokter zei niet veel. De rug was minder gekwetst dan hij aanvankelijk vermoed had, maar met de longen was het bedenkelijk gesteld. En ook het hart had een geweldigen schok gekregen.

- Ik heb er geen goed oog in, dokter, zei moeder.

De dokter haalde de schouders op en zei alleen:

- Heelemaal goed zal de man, vrees ik, niet meer worden. En na een poosje zwijgen: Maar de natuur is sterk en verstandiger dan alle dokters van de heele wereld. Dat zeg ik telkens aan mijn zieken....

Toen Willem den volgenden dag den dokter alleen zag en hem vroeg: Dokter, meent ge dat vader nog genezen kan? ik vind hem zoo achteruitgegaan, hij schijnt oppervlakkig wel heropgeleefd en praat nu weer.... maar die kleur staat me niet aan, en die oogen vooral...; toen keek de dokter even om of er niemand achter hem stond en terwijl hij den hals van zijn paard streelde, zei hij: Ge zijt oud genoeg om de waarheid te hooren en te dragen.... maar menschelijkerwijze ge-

sproken zie ik geen hoop meer.... het hart is heelemaal geforceerd en de longen zijn allebei gescheurd.... en de matheid vermeerdert.... Maar, voegde hij tenslotte eraan toe, - zoolang er leven is, is er hoop.

Willem zag den dokter wegrijden en keek hem achterna, strak en wezenloos. Dan bekeek hij de nieuwe schuur en de stallingen, vaders trots.... en opeens liep hij naar zijn kamer, sloot de deur achter zich en viel met zijn hoofd op zijn armen op de tafel.

Hoelang had hij zoo gelegen? Hij zat een poos verdwaasd te staren, lijk ontwakend uit een beklemmenden droom. Maar dit wist hij: dat er in hem iets ten einde was gekomen dat niet meer herbeginnen mocht. Want het verwijt brandde in hem: dat 't ongeluk zijn vader had geslagen terwijl hij zichzelf en alles had vergeten. Was hij niet de schuld van vaders dood, en was deze dood niet het sprekend bevel dat het úit en gedaan moest zijn met het andere? Dan zei er een stem weer: maar uw eigen gedrag kan toch niet oorzaak worden van andermans leed en dood; de vader wordt toch niet gestraft om de schuld van den zoon.... en vader zelf treft toch geen verwijt.... Vader had gewaarschuwd en verboden, maar hij zelf had maanden gehuicheld opdat vader onwetend blijven zou en tenslotte zich verzet tegen Baltus' wil en verbod.

Doch hoe zijn gedachten ook wendden of keerden, telkens brandde datzelfde woord er weer door: terwijl gij uzelf en alles vergat, heeft het ongeluk uw vader geslagen. Er kwam zulk een verlammend gevoel van beschaming over hem, en zulk een schreeuwende pijn. Ik heb vader vermoord, zei een stem in hem. Ik heb vader vermoord....

Een tijd bleef hij zoo nog zitten, verstard in zijn leed en zijn wroeging. Maar tenslotte was er door de hardheid iets milders gaan ruischen als een stille bron, die hij niet vermoed of gezien had. Hij luisterde.... en er kwam een onzeglijke vermurwing over zijn hart. Wat gedaan was, bleef gedaan, maar de levende kracht in hem was niet voor goed gebroken of gesmoord. Opstaan, zei een stem in hem, en een nieuw leven aanvangen. Vader was trouwens nog niet dood.... Misschien kwam weder de ontroerende genade der genezing

over hem.... Maar de dokter had gezegd: Menschelijkerwijze gesproken is er geen redding meer mogelijk en God deed de wonderen zoo maar niet. Dan drong de stem weer op: Ik heb vader vermoord.... ik heb vader vermoord....

Toen hij opstond, wist hij dat een brok uit zijn hart en zijn leven was weggerukt.

Baltus zat verzonken in gedachten toen Willem op de kamer kwam. Het was vreemd om zien hoe de kracht in hem toch weer opleefde. Hij kon nu wat spreken, en er begon opnieuw hoop op genezing door te schemeren.

- Vader, zei Willem, vader, met een onnoemelijke teederheid en innigheid. Hij wist niet wat hij vader vertellen moest; hij wou alleen iets heel liefs en genegen en troostend zeggen, maar hij zei alleen: vader....

- Is 't nu gedaan? vroeg Baltus, hem wantrouwig en doordringend aanstarend.

Willem knikte.

Baltus keek weer door het raam, naar de zon die zonk achter den heuvel.

- 't Is vreemd vanavond, zei hij, 't is of de zon verschuift....

* * *

In den nacht voelde Baltus het opeens weer naar bovenkroppen en de wonde ging opnieuw aan het bloeden. Hij lag lang, bewusteloos en bleek. En ook de volgende dagen had hij nieuwe aanvallen. Moeder liep verloren in huis en werkte en bad en dan altijd weer naar boven om te zien of Baltus niets noodig had. Maar ze zag wel dat er toch geen echte beterschap wou intreden; en op een avond zei Baltus met gebroken stem: Het zal niet meer gaan.

Hij viel achterover in het kussen en sprak niet meer.

XVII.

Een boer worstelt tweemaal met de dood vóór zijn knechten hem op hunne schouders uit de hoeve dragen. Eenmaal om zijn land en have en eenmaal om zijn leven. De eerste strijd had Baltus uitgestreden. Tien volle dagen was hij niet aan te

spreken geweest. Hij wist dat hij eens gaan moest en enkele jaren vroeger of later, wat gaf het tenslotte; maar heen te gaan vóór uwe hoeve volbouwd is en uw boomgaarden gekomen zijn tot hun volle dracht en uw velden tot hun rijksten wasdom en vruchtbaarheid! Baltus lag met geloken oogen en zei geen woord dat hij zwijgen kon. Hij vertrok zijn lippen wanneer hij drinken moest en wanneer zijne handen zenuwachtig begonnen te woelen boven de dekens schudden moeder of de jongens de kussens even op en legden hem op een andere zij. Zelfs de dokter had er niet veel uitgekregen; Baltus had het hoofd geschud en naar de fleschjes gewezen die nog gesloten op het schab stonden. Baten kon het niet meer, en de pijn zou hij wel verbijten, dat was al zooveel afgekort op het vagevuur. Toen moeder hem bezorgd gevraagd had of meneer pastoor niet terugkomen zou, had hij kort geantwoord: nu niet, 'k zal het u wel zeggen. Hij had zijn hoofd naar den wand gekeerd en niet meer verroerd. Toen moeder wat later over hem boog, zag ze dat hij geweend had. Dat was de eerste maal geweest sedert zijn verre kinderjaren.

Maar den tienden dag zei Baltus: straks moogt ge den onderpastoor laten komen.

Zijn adem ging zwakker op en neer, maar er was een gewicht afgewenteld van zijn borst. Zijn geest was verhelderd en er was een wondere berusting gekomen over zijn ziel.

Roerloos lag hij zoo of hij sluimeren ging. Moeder en de jongens lieten hem rusten.

Toen de avond begon te schemeren in de kamer streek Baltus over zijn voorhoofd en tokte met den mispelaar die aan zijn bed hing, op den vloer.

Moeder kwam haastig de trappen opgeloopen.

- Doe Theo en Willem komen, zei hij kort. De jongens kwamen boven. Theo hing over het voeteneind en keek star naar vaders magere handen op het deken; Willem leunde met den rug tegen het raam en staarde naar den grond. Het zwijgen brandde op zijn hoofd als vuur. Toen begon Baltus: Het zal niet lang meer met mij duren; en ik wil niet dat er na mijn dood getornd wordt aan mijn werk. Wat ik met moeder heb bijeengebracht moet bijeen blijven. Gij, Willem, hebt uwe studies mogen voltooien; ge zijt uw brood waard. Wat

ge in den eersten tijd nog mocht noodig hebben, zult ge krijgen. Maar Theo heeft al die jaren met ons gewerkt en gezwoegd. Hij moet hier na mij het meesterschap voeren, onder moeders gezag. Daar in de lade zult ge vinden hoe ik met moeder alles heb geregeld. Maar nu moet ik u nog een en ander zeggen, aan allebei.

De stilte viel weer in en door de schemering lichtte alleen nog het matte gelaat van den zieken man.

Toen moeder de deur opende lagen de twee jongens geknield voor vaders bed en ze snikten.

- Mag meneer de onderpastoor boven komen? vroeg moeder.

Baltus knikte.

Theo en Willem gingen weerszijden de groote huistafel zitten en zeiden geen woord. Daar was een vreemde kalmte gekomen over Willem en het bewustzijn van een nieuwe kracht. Er was een ernst over zijn leven die hij nooit bevroed had. Wat reeds voorbij was leek hem nu zoo jong, ondiep en onervaren. Wat nu volgen ging zou staan in het licht van leed en loutering.

Moeder zorgde voor het avondeten en luisterde af en toe of de priester nog niet opstond. Eindelijk hoorde ze een stoel verschuiven en geklop van voeten. Ze nam de lamp op en ging hem lichten op den trap.

- Wanneer komt ge met O.L. Heer? vroeg ze.

- Om half zeven, zei de priester. En stiller: ge hebt een braven man; hij is goed voorbereid en gelaten. Neen, ge hoeft niet mee te gaan, blijf hier en goeden moed.

* * *

De wijde wagenpoort stond open en er lag een baantje wit zand gestrooid van de straat tot aan de ingangsdeur. De heele hoeve was gekuischt en opgeschikt als voor de kermisdagen. De koeien stonden in de wei, maar de paarden bleven dien morgen op stal. De knechten zaten tegen den muur en blonken met houtskool het koperen beslag op de paardentuigen. Opeens kropen ze recht op een knie en schoven hunne muts af. Het belletje rinkelde de hoeve binnen; en de koster ging voorop met een brandende lantaarn. De priester in koorhemd en met

het Allerheiligste tegen zijn borst gedrukt stapte hem haastig achterna. De knechten zeiden geen woord, terwijl de priester boven was. Ze waren gewend hem te zien aan het altaar, en ze hadden het Allerheiligste uitgesteld gezien in het Tabernakel of naar zieken gedragen. Maar wanneer O.L. Heer onder uw eigen dak moet komen, geeft het een vreemde ontroering en ontzag.

Het duurde niet lang of het belletje rinkelde weer de deur uit en naar de kerk terug.

Theo kwam buiten en riep op de knechten dat het tijd was. Vader wilde niet dat er iemand op de hoeve bleef, buiten zijn vrouw. Alleman moest de drie Kruisdagen mede in de processie. Theo deed de inrijpoort weer dicht en de stilte viel over de hoeve. De duiven scheerden naar beneden en trippelden tusschen de kippen.

Baltus zat nog halfrecht in de versche lakens tegen de kussens met de spierwitte overtrekken; zijn vlassig haar was geknipt en gekamd en zijn veertiendaagsche stoppelbaard was weggeschoren. Zijne oogen lagen dieper in hunne holen, maar glansden rustig. Hij had zijn dankgebed geeindigd en begon de litanie voor een goede dood.

‘Heer Jezus God van goedheid, Vader van Barmhartigheid, ik kniel voor u neder met een vermorzeld hart. Ik beveel U mijn laatste uur en hetgeen daarop volgen moet.

Als mijne verduisterde en gebroken oogen uit schrik voor den naderenden dood, zich stervend tot U zullen wenden, barmhartige Jezus, ontferm U dan mijner.

Als mijne ooren, voortaan gesloten voor de taal der menschen, zullen opengaan om te luisteren naar uwe stem, die het onwederroepelijk vonnis zal uitspreken, barmhartige Jezus, ontferm U dan mijner.’

Maar Baltus kon de litanie niet ten einde lezen. Zijne oogen schemerden zoo vanmorgen en zijn hoofd was moe.

Moeder had het kruisbeeld met de twee kandelaars teruggeplaatst op de legkast, het wijwater weggenomen en hetwittedoek opgeplooid. Ze zou den zieken man nu een beetje laten rusten.

- Maar verwittig me als ze komt, zei Baltus.

Toen de deur een tijdje nadien weer openkriepte schoot hij wakker uit zijn sluimer: Komt ze? vroeg hij.

- Ik zie ze nog niet, zei de vrouw, maar ze moet gaan komen.

- Zet me recht, zei Baltus.

Moeder haalde nog een paar kussens bij en hielp hem recht in zijn bed. Ze wond een warmen wollen doek om zijn schouders en zette hem zijn pelsmuts op. Ze was te wijd geworden en zakte tot op zijn oogen.

- Zal 't niet te koud zijn met het raam open? vroeg de vrouw bezorgd. Maar hij schudde van neen. De morgenbries woei een lucht van gras en loover binnen.

Het licht is te sterk, dacht Baltus, maar hij verwon zich en zag de weide die heuvelde naar het hooge korenland, waar de molenbaan doorheen liep. Langs daar zou de processie terugkeeren naar de kerk. Er stond een troepje kalveren te grazen, vóór hem en rechts twee jonge hengsten. De andere beesten moesten links de weide in zitten; die kon hij niet zien van uit zijn bed.

De klok beneden snokte negen uur en opeens stak een koperen kruis boven het koren uit, als een ster. Er kwam een vlaag van gezang over den heuvel gewaaid. Meer dan veertig jaren was Baltus meegegaan op de Kruisdagen. Reeds vóór zijn eerste Communie moest hij mee van vader; en hij deed graag, het waren doorgaans glanzende dagen en die voormiddagen moest hij niet naar school. Maar 't was eerst toen hij gehuwd was en boerde dat het land Gods zegen noodig had als zon en water; en al zijn volk moest telkens mee om te bidden dat God de vruchten mocht laten gedijen en sparen voor onweer en ziekten.

Dit was de eerste maal dat hij zijn volk niet aanvoeren kon. De overige dagen had de processie het dorp en de velden in andere richtingen doorkruist. Nu ging de weg langs den molenkouter, de wilgenmeerschen en de bolderbaan, dwars door zijn land.

De processie was even blijven staan aan het kapelletje dat hij ginder twaalf jaar geleden gebouwd had; de priester had er een tientje van den rozenkrans gebeden; dan ging de tocht verder.

Naast den grafmaker, die met het kruis voorop ging, stapten twee misdienaars in hun helder rood kleed, met uitgewaaide

kaarsen. De zangers van 't hoogzaal volgden, dan de koster en dan de geestelijken. De nonnetjes voerden het volk aan. Alleen ouden en gebrekkigen waren thuis gebleven bij de kleine kinderen. De boeren baden verstrooid. Ze keken rechts en links naar de vruchten op de akkers of het vee dat in de weide te grazen stond; en ze keurden en schatten de beesten en verrekenden den oogst die aan 't groeien was.

Het gezang van den priester en het altijd eender antwoord van de zangers galmden den heuvel neer.

Baltus had zijn kerkboek weer opgenomen en volgde de litanie van alle Heiligen. De priester aanriep de H. Drievuldigheid; de H.H. Engelen en Aartsengelen; de Koren der Zalige Geesten; de Apostelen en Evangelisten; de H.H. Bisschoppen en Belijders; de H.H. Kerkleeraars en de Martelaren; de H.H. Monniken en Kluizenaars; de H.H. Maagden en Weduwen. Baltus las met halfluide stem, en moeder, die geknield zat voor het venster, bad dat alle lieve heiligen Gods voor hem voorspreken zouden.

De processie was nu de weide genaderd. Opeens kregen de jonge hengsten ze in 't oog. Ze renden er heen en de kalveren volgden. Maar een oogenblik daarna stormden de paarden weer weg en al de kalveren sprongen hen achterna.

Baltus las verder:

- Van alle kwaad, verlos ons Heer;
Van een schielijke en onvoorziene dood,
Van den geest der onkuischheid;
Van bliksem en onweer; verlos ons Heer;
Door uw Kruis en uw lijden;
Door de komst van den H. Geest, den Vertrooster, verlos ons Heer;
In den dag des oordeels, verlos ons Heer.

Baltus keek naar buiten en zag dat alle hoofden naar zijne hoeve en zijn weide gekeerd stonden. Ze wisten dat hij hier in deze kamer zat en dat het niet lang meer duren kon.

Het gezang golfde tegen de hoevemuren aan en over het dak. De boer liet zijn kerkboek uit zijn handen glijden op de dekens. Zijne oogen schemerden weer en 't was of zijn hart zwol. Moeder vroeg of ze 't venster weer sluiten wou en hij vond het goed.

- Nu rusten, zei ze. Ze trok de kussens achter zijn rug weg en dekte hem toe.

* * *

Het was of Baltus' krachten nu zienderoogen wegzonken en met poozen konden zijn oogen de dingen niet goed meer onderscheiden. Willem zat tegen den muur en bad.

- Hoe laat is 't al? vroeg Baltus.

- Tegen twaalven, zei Willem en hij vroeg of vader iets verlangde. Nee, vader verlangde niets.... alleen wat drinken. Maar 't was of zijn keel niet goed meer slikken kon, en er liep een straalke water uit zijn mondhoek op het hoofdkussen.

In den namiddag vroeg Baltus nog drie vier malen hoe laat het was... Ik heb geen gedacht meer van het uur, fluisterde hij. 't Is of de tijd naar de eeuwigheid gaat.

Klara had wat druiven gebracht; hij nam er een beetje sap van, en dat deed hem goed. Daarop lag hij wat te sluimeren en toen hij weer de oogen opende vond hij dat het beter ging.

Toen de avond gevallen was, kwamen Nardus van de Stampershoeve en de bakker kloppen en vragen of zij Baltus nog eens zien mochten.

- We zijn toch maar gekomen, zei Nardus traag en aarzelend, we kunnen toch niet als kwade vrienden scheiden, ik bedoel we kunnen toch niet in ruzie blijven. We hebben het ook niet zoo kwaad gemeend.

Baltus kreeg de tranen in de oogen en drukte hun krachteloos de hand.

- We hebben het niet kwaad bedoeld, verontschuldigde zich de bakker nog eens.

Er volgde een stilte. Dan vroeg Baltus hoe het nu ging met de steenbakkerij.

- Zoo maar, antwoordde Nardus.

Toen ze weggingen zei Baltus hun nog: tot in de eeuwigheid; en daarop gingen ze al snikkend den trap af. Maar over Baltus' gelaat was al iets gekomen van onaardsche berusting. Zoo lag hij weer een wijl als in sluimer. Theo had Willem afgelost en zat tegen den schemerenden avond te denken, met zijn handen gesloten tusschen zijn knieën. Dan hoorde hij opeens dat de zieke hem spreken wou en boog over vader heen:

- Theo, fluisterde Baltus, ik wou nog eens al mijn beesten zien.
Theo begreep: Morgen? vroeg hij.
Vader knikte; en 't was of hij weemoedig, maar dankbaar glimlachte.

* * *

De drukte begon den volgenden morgen al in de vroegte. De knechten hoefden niet naar het veld te gaan; maar alle handen waren in de weer en vóór het negen uur werd, glommen al de koeien, en de manen en staarten der paarden waren met stroo doorvlochten.

Moeder had Baltus gesmeekt het niet te doen; in elk geval kon hij 't zien van uit zijn bed. Maar Baltus had ongeduldig geantwoord dat het zoo niet ging. Ze zouden vaders wil volbrengen. Willem en Theo tilden hem op en droegen hem in een zetel voor het open raam en moeder wikkelde hem warm in doeken en dekens. Nu konden ze komen. Hij zat er ineengezonken als een lamme, maar zijn lippen bewogen nog en er kwam een vlam in zijn oogen toen hij 't getrappel der hoeven hoorde naderen onder de weidepoort.

Eerst kwamen de bonte kalveren, twee aan twee gebonden, koppig en snokkend aan de teugels, jong, dartel en dwaas. Dat was 't gewin van dezen winter.... er waren er veertien. Dan volgden negen felle runderen vetgegraasd en glanzend. Baltus wist welke er na den zomer zouden verkocht worden en welke drachtig waren en blijven mochten. De koeien kwamen achterna gestapt, loom en zwaaiend den rijken last der uiers. De vier prijskoeien het laatst. Dan volgden de stieren; twee jonge, jaarsche stieren samen, dan de eene na den anderen, sterk en statig, met bengelende medahes aan den golvenden vetten nek, een driejaarsche en een vierjaarsche prijsstier. Baltus fluisterde hunne namen naarmate ze voorbijgingen. Zoo stapten ze de weide op en keerden ginder met een bocht terug. Het had iets van een uittocht uit het beloofde land.

- Is 't niet te vermoeiend? vroeg Willem bezorgd. Maar Baltus wou het zien tot het einde. Hij sloot een poos zijne oogen, dan hoorde hij getrappel van paardenhoeven op de steenen.

Vooraan kwamen de jaarlingen, vurig, de koppen hoog en ongewend aan den band te gaan, nadat ze weer maanden vrij en los hadden mogen draven door de weiden. Dan vier tweejaarsche merries. Baltus deed teeken met zijn hand dat ze draven moesten. Theo kletste met de zweep en ze zetten in, fel, met vasten stap en de manen golfden om den sterken, fieren nek. Ze verdwenen achter 't gewei der opgaande appelboomen tegen den heuvelrug aan; maar na enkele oogenblikken kwamen ze weer naar hem toegedraafd aan de hand der knechten weerzijds het viertal. Theo keek naar vader op van uit de weide: Was het mooi zoo?

Baltus knikte en keek maar, en er vielen twee dikke tranen op zijn uitgemergelde handen. Maar nu volgden de merries met hun veulentjes, los en tam rond het moederdier. Zes kwamen er zoo, vier zuiver blonde, achter elkander, zwaar en goedig met hun forsche schoften. Baltus had er zoo op gerekend dat hij daarmee dezen zomer naar Brussel trekken zou en ze doen draven, triomfantelijk, voor de bewonderende blikken van duizenden.

En tenslotte kwamen de hengsten, de jongste vooraan, twee aan twee, dan de twee prijshengsten van drie en vijf jaar, met een krans van medalies op hun felle borst die vooruit ging als de steven van een boot. Ze gingen eerst stapvoets voorbij, dan op een korten knal der zweep, sloegen ze aan 't loopen, de weide op en neer, geweldig, maar gehoorzaam, op het korte bevel van den knecht.

Baltus wilde zich oprichten in zijn zetel maar hij zakte krachteloos terug. Nog eens, bevool hij. En de hengsten draafden opnieuw de weide op en terug de helling neer en hunne zware hoeven bonsden op den doffen grond.

Toen Baltus daarop merkte dat Theo hier eindigen wou, lichtte hij zijne oogen op naar Willem en vroeg: Waarom Sadi niet?.... Willem deed teeken en Theo begreep. Ze hadden den grooten hengst die vader gepletterd had op stal willen houden, maar Baltus wou hem zien. 't Beest kon het immers niet verhelpen. Sadi kwam; en daar stond hij in zijn vierkante sterkte en pracht, glanzend blond de vacht en bleek de felle manen. Daar stond hij te prijk en het eerebrons dat om zijn schouders hing, glansde in de zon.

- Sadi, zei Baltus heesch; en 't was of het dier de stem van zijn meester had gehoord, want het stak den kop omhoog en stiet een geweldig gehinnik uit.

- Hij herkent mij, zuchtte Baltus, dankbaar en nog bleeker van ontroering. Maar terwijl moeder en Willem den hengst nastaarden die de weide opdraafde, sloeg Baltus zijn handen naar zijn borst en zijne oogen duizelden opeens en het hoofd viel voorover.

Toen Baltus later weer spreken kon zei hij: Laat Sadi komen.... Willem bekeek moeder en zei: nu rusten.... rusten. Maar Baltus kon niet rusten; hij begon zoo vreemd te woelen met zijn handen; en na den middag kwam er weer wat bloed naar boven.

Het duurde nog drie dagen...; dan luidden de klokken over het dorp en de heuvelen over dat Baltus, de heer en meester van de Kruishoeve, gestorven was.

XVIII.

Ze hadden Baltus uitgedragen en begraven achter de kerk, waar zijn vader en moeder lagen. Het was een optocht geweest van de hoeve naar de kerk zooals er nooit een te zien geweest was in de streek. Heel het dorp had achter Baltus' lijk aangestapt en van uren ver waren er boeren gekomen om aan den boer van de Kruishoeve de laatste eer te bewijzen. De menschen hadden 't gevoel dat ze een ongekroonden koning naar het graf droegen. Ze zagen het werk en ze overwogen hoe dat alles onder Baltus' handen geworden en gegroeid was. Want dit kon niet geloochend worden of miskend: Van al de boeren, uren in het ronde, was Baltus de beste en de verstandigste geweest. Theo was een flinke jongen, dat gaven ze graag toe, maar het was nog zijn vader niet.

De laatste familieleden en kennissen waren nu weg. De avond was over de hoeve gevallen. Willem stond op en ging naast zijn moeder staan, die 't avondeten aan 't bereiden was.

- Moeder, zei hij, innig en bewogen, moeder, we zullen meer dan ooit van u houden.

En hij zoende zijn moeder op het voorhoofd en streelde over haar grijze haren. Dan stonden ze een poos weer zwijgend naast elkaar en keken naar het vuur. Maar

Willem wou nog iets meer zeggen. Moeder, zei hij, aan dat andere hoeft ge niet meer te denken; dat is gedaan.

Zijn moeder keek hem aan, met een dankbare teederheid.

- Ik wist wel, zei ze, dat mijn gebed zou verhoord worden.

Willem hoorde stappen in den gang en ging voor het weideraampje staan. De kruinen hingen vol schemer en de kalveren stonden voor den slagboom op hun maal te wachten.

Moeder en de jongens bleven zitten na het avondeten, moede en lijk gebroken van al de ontroering en de drukte. Daar lag een schaduw over hun gesprek en een lijdzame verdeemoediging. Ze bespraken nog eens hoe 't allemaal gegaan was: het plotse ongeval, de ziekte, de dood, de begrafenis, al dingen die ze wisten maar nog eenmaal samen overzien moesten vóór ze den begrafenisdag besloten.

Toen zei moeder: Kinderen laten we gaan rusten; we hebben zware dagen achter den rug. En, even nadenkend voegde ze er aan toe: God geve dat de toekomst niet te zwaar om dragen zij.

Willem bleef nog de volgende dagen bij moeder en Theo op de hoeve en het was of de harten der twee broers over alle tweespalt en misverstand weer tot elkaar waren gebogen.

Willem had in den namiddag den tuinman van het kasteel ter Beke in den weg achter den hopast zien kuieren, maar hij was er niet heengegaan. Hij wachtte op een andere tijding... En den vierden dag, in den morgen, bracht de postbode het bericht van zijn patroon, dat zijn benoeming gereed lag en hij reeds over enkele dagen naar Congo kon vertrekken. Het zou moeder wel hard vallen, maar het was beter zoo. Hij hoefde 't haar trouwens nu nog niet te zeggen.

Toen hij den volgenden dag Lucette zelf om de hoeve zag dwalen, werd het zijn hart te sterk. Ik moet weg van hier, sprak hij in zichzelf. Ik houd het niet langer uit.

Wat later klepte het hekje van de pastorij dicht achter zijn rug; hij ging haastig door het tuintje en belde aan. De meid kwam langzaam aangesleft en opende 't dievendeurtje. Meneer de onderpastoor? Ja hij is thuis, zei ze en deed de deur open. Hij kende den weg wel; ze hoefde niet mee te gaan. De kapelaan zat voor het bezonde raam en overwoog wat hij morgen zeggen zou op den kansel. Hij keek verrast en blij op

toen Willem binnentrad. Daar was in zijn handdruk iets dat hij nog nooit gevoeld had.

- Ik kom eigenlijk om gewichtige redenen, zei Willem.

Hij bleef een oogenblik staan zonder verder te spreken, dan ging hij knielen op den bidstoel in den hoek en begon te weenen. De jonge priester begreep, deed zijn stool om en luisterde naar de stille bekentenis van zonde en berouw....

De kamer hing vol lichten schemer toen Willem recht stond.

- Maar nu moeten we meteen die andere zaak in orde brengen, zei de kapelaan, terwijl hij zijn stool opvouwde. Ge moet eerlijk zijn tegenover uzelf en tegenover Klara. Laat me u een goeden en beslisten raad geven: indien ge haar niet in volle overgave beminnen kunt, indien zij niet geheel de verlangens van uw hart en geest bevredigen kan, neem dan ineens het besluit uit elkander te gaan. De vraag is: zijt gij en Klara voor elkander geboren, zult gij beide vinden in het huwelijk die blijde sterkte die allen arbeid licht maakt onder uwe handen, en alle leed dragelijk en een veilige schutse is voor de begeerten van het hart. Anders kan er trouw zijn, berusting of medelijdende opoffering; er is niet het zuiver geluk zonder meer. En ik herhaal mijne vraag: zijt gij voor elkaar geboren?

Willem die tegen de boekenkast geleund stond antwoordde: We waren nog kinderen toen we op elkander verliefd geworden zijn. Ik was pas op de universiteit en zij was nauwelijks achttien. En na den oorlog dacht ik dat het toch gaan zou. Maar het zal niet gaan.

- Dan moogt ge niet langer wachten. Gij hebt niet het recht de heele toekomst van het meisje in gevaar te brengen. Die toestand heeft al te lang geduurd.

- Moet ik haar dat zeggen? vroeg Willem.

- Niemand anders, zei de priester.

Willem streek herhaaldelijk over zijn voorhoofd.

- En ge moet haar helpen u te vergeten, ging de kapelaan voort, gij moet voor een tijd weg van hier. En dat is nog meer noodig voor de andere; want uw wil is te wankel, gij moet u beveiligen tegen uzelf; begrijpt ge?

Willem begreep; de priester had de woorden uit zijn hart

gesproken. Ik ga weg, zei hij. Verder dan ge vermoedt. Over enkele dagen vertrek ik naar Congo.

De kapelaan keek hem verbaasd en vragend aan. Dan vertelde Willem van zijn aanvraag en benoeming.

- Maar, vroeg hij, wil moeder alvast op de hoogte brengen van mijn besluit, terwijl ik in Brussel alles in orde breng. Dan wordt het afscheid minder pijnlijk voor haar.

Dat zou de priester doen. En nu, zei hij, vraag ik dat ge zelf niet uitstellen zoudt tot morgen, wat ge vandaag nog verrichten kunt.

Willem keek naar zijn uurwerk. Indien hij zich haastte kon hij Klara nog treffen aan den avondtram.

De kapelaan bleef in gepeinzen staren achter het raam. Hij zag Willem het poortje dichtklappen en over het kerkhof gaan. Voor vaders graf bleef de jongen even stil met gebogen hoofd; dan verdween hij.

* * *

Ze hadden een drietal medereizigers laten voorbijstappen. Willem had Klara's pak overgenomen en zwijgend gingen ze naast elkaar.

't Was of de dag nog voortduurde in den vooravond. De westerhemel was nog lichtgeel en groen doorschemerd. Het eerste hooi lag gemaaid en geurde zoet. De tram was den heuvel neergedommeld en de stilte lag onverbroken over het land. 't Geblaf der honden gaf geen stoornis; het maakte de zuivere rust van den Juniavond nog voelbaarder.

- Wat is er, vroeg Klara, toen ze zich alleen voelden.

- Laten we daar even gaan zitten, zei Willem, die niet goed wist hoe aan te vangen.

Ze gingen naast den weg zitten in het lauwe gras.

- Klara, begon hij, ik vrees dat ik u veel pijn zal aandoen. Maar ik moet spreken. Ik ben te lang onrechtzinnig geweest tegenover u en tegenover mezelf. Het is laf van me geweest. Maar ik heb zoo gesukkeld met mijn eigen hart.

Er kwamen menschen den veldwegel langs. Een man die een zwaren zak voortkruide en een vrouw met een bussel klaveren op het hoofd; daarachter hepen twee jongetjes die een kruik en de sikkel droegen. Ze gingen voorbij en zeiden ‘goenavond’.

Willem was blij dat die menschen voorbijgekomen waren. Wat hij nu zeggen ging, had zij intusschen misschien al kunnen raden.

- Klara, ik heb altijd veel van u gehouden, en ik houd nog veel van u. Gij zijt zoo goed voor me geweest. Maar ik heb met den kapelaan gesproken.

Klara keek hem aan met betraande oogen: Ik ook, zei ze.

- Het zou me vreeselijk spijten, ging hij voort, indien ge kwaad op me worden mocht; maar ik heb zooveel getobd....

Hij zweeg opnieuw. Hoe kon hij dat meisje nu zeggen waar en waarom hunne wegen uit elkander scheidden....

Er kwam een lauwe lucht gewaaid over het korenveld en op den heuvel was iemand de eerste noten aan het leeren op zijn instrument. Toen ze de klok op den toren negen uur hoorden slaan wischte Klara hare tranen weg, en ook Willem had geweend.

- Ik had u een portefeuille meegebracht uit de stad voor uw verjaardag, aanstaanden Maandag, zei Klara en ze reikte hem aan Willem.

- Die mag ik niet meer aanvaarden, wedervoer Willem.

Maar het meisje zei: Behoud hem dan als herinnering.

Ze waren opgestaan en stapten door een hooge warme haag van koren. Willem keek recht voor zich uit; Klara liep gebogen. Een eind verder begon ze opnieuw te weenen en zei: Ik zal altijd aan u blijven denken. Doch Willem drong aan, dat ze nu geen besluiten nemen zou voor de toekomst. Ze moest het leven zijn gang laten gaan; het leven is sterker dan wijzelf.

Ze gingen een troppeltje huizen voorbij. Op een graspleintje lagen mannen te rusten in den koelen zomeravond.

- Wanneer trouwen die nu, fluisterde een van hen.

- Het vuurtje heeft geen hout meer, zei de andere.

Toen ze aan den aardeweg kwamen die naar de Kruishoeve leidt, bleef Klara staan. Willem wilde haar thuisbrengen, maar ze wou niet. Ze zei nog: zeg aan moeder dat ze niet droef moet zijn, dat ik alles goed vind.

- 't Zal misschien voor een heelen tijd zijn, zei Willem ten afscheid.

Hij keek of er geen menschen waren in de nabijheid en zoende Klara's hand.

Het meisje verweerde zich niet, dan ging ze voort. Vóór ze het elzenboschje insloeg keek ze nog even om. Over het haverveld zag ze Willem staan. Hij keek haar aan, maar wenkte niet. Dan verdween ze.

Moeder wist niet waar Willem bleef. Ze dacht: hij heeft me toch beloofd er niet meer heen te gaan. Toen kwam hij binnen. Hij was blij dat moeder alleen was.

- Moeder, zei hij, ik ben om raad geweest bij den onderpastoor. Het kon zoo niet blijven duren. Het kon niet. Hij vond ook dat het reeds te lang geduurd had. Ge weet dat ik veel van Klara gehouden heb.

- 't Is een heel braaf meisje, bevestigde moeder.

- Dat is ze, beaamde Willem. Maar.... Moeder dat begrijpt ge misschien niet, maar trouwen zou ons beiden ongelukkig maken.

- De pastoor zei toch dat ge er gelukkig zoudt mee zijn, zei moeder.

De jongen ging voor het raam staan dat uitgaf op den boomgaard. Hier en daar hing een doorzichtig wolkje smoor onder de appelboomen. De kalveren lagen onder het afdak, met hun koppen tegen en over elkander geleund. Een paar veulens waren nog aan het grazen rond hunne moeder. Willem keerde zich om:

- Moeder, ge moet het me vergeven indien ik u leed doe, maar Klara vond het ook goed. Ze zei dat ik het u zeggen moest.

Moeder keek hem aan: Wanneer? vroeg ze.

- Nu juist, zei Willem. Ik heb haar afgehaald van den tram.

Hij keek weer in den boomgaard, dan trok hij zijn uurwerk uit. Even over half tien. Hij berekende: Wanneer hij flink doorstapte kon hij 't in ruim drie uren afleggen.

- Moeder, zei hij beslist, ik vertrek. Ik ga naar Brussel.

- Vanavond? vroeg moeder verschrikt.

- Ik moet weg, zei hij. Laat me gaan.

- Er is geen tram meer.

- Ik ga te voet.

Hij ging naar boven en pakte haastig een en ander bijeen.

- Ge moet nog eten, zei moeder bezorgd.

- 'k Heb geen honger, zei hij. Maar hij moest eten. Hij probeerde, doch het ging niet. Dan sneed moeder wat hesp af en een paar boterhammen. Steek die op zak, zei ze. En denk toch nooit meer aan die andere.

Theo kwam binnen en begreep niets. Ik zal het u wel zeggen, antwoordde moeder.

Ze gaf Willem nog een kruisje en: Braaf zijn, zei ze.

- Binnen enkele dagen kom ik even weer, zei Willem; dan heb ik belangrijk nieuws voor u.

Dan ging hij naar Theo en zei: de kapelaan zou u willen spreken.

Daarop gaven de broers elkaar de hand.

Willem ging weg langs den boomgaard. Aan den slagboom keek hij om. Het raam was donker. Hij stapte door den mulligen landweg naar den grooten steenweg toe. In de boerenhuizen waren de lichten aan. Een hond blafte toen hij langs kwam en op een zolderkamertje begon een kind te schreien.

De maan was nog niet opgerezen, maar de sterren zaten uit.

Willem was nu aan den grooten steenweg gekomen en stapte haastig den heuvel op. Zijn hart was zwaar en zeer ontroerd. Maar het werd lichter naarmate hij de hoogte besteeg, en het was of de nacht verhelderde voor zijne oogen. Het dorp sliep in de warme zoele donkerte. Ginder tegen het grauwe kerkschip lag vader begraven; en even boven de boomen uit zag Willem den toren van het kasteel ter Beke tegen den hemel opsteken. Maar ook dat was weggerukt uit zijn leven en begraven voor goed.

Dan stapte hij gejaagder voort en opeens, achter den heuvel, zagen zijn oogen ver, heel ver op den horizon, den vurigen lichtkoepel boven de wereldstad.

AUG. VAN CAUWELAERT

(Einde)

Ovidius in de oud-Franse letterkunde.

Sedert een vijf en twintigtal jaren zijn er een reeks werken over oud-Franse letterkunde verschenen, waarvan men zonder overdrijving kan zeggen dat zij tezamen een nieuw tijdperk ingeluid hebben op dat gebied der romanistiek. De studie der epiese poëzie is in nieuwe banen geleid; over de oorsprong der lyriek is een nieuw licht opgegaan; de oude opvattingen over de oorsprong van het 'dierenepos' zijn gewijzigd; de geboorte van het blijspel wordt gezocht op plaatsen waar men het vroeger nooit de moeite waard heeft geacht onderzoekingen in te stellen; het probleem van de oorsprong der hoofse liefdesopvatting is verdiept en verbreed; de fabliaux worden niet langer uitsluitend beschouwd als uit den vreemde ingevoerde vertellingen; de oudste 'romans' blijken meer en meer produkten te zijn van eigen bodem. En de algemene wet die dit alles beheerst schijnt wel deze te zijn: al die Franse letterkundige genres, welke in de elfde en twaalfde eeuw plotseling schijnen te voorschijn te komen, zijn voorafgegaan door en vinden dan ook gedeeltelijk hun oorsprong in Latijnse geschriften: letterkundige en min of meer geleerde werken, maar ook volkspoëzie in het Latijn. Het spreekt wel vanzelf dat, in die omstandigheden, de studie der laat- en middeleeuws Latijnse letterkunde meer dan vroeger in de romanistiek op de voorgrond begint te treden, en in verband daarmee de studie van de invloed van diegene onder de klassiek-Latijnse werken, van welke men kan nagaan dat ze door die latere Latijnschrijvende auteurs gekend en benut zijn. En naarmate het terrein meer bewerkt wordt, blijkt hoe langer hoe meer dat Ovidius, vooral als schrijver van de *Metamorphosen* en van de *Ars Amandi*, hierbij een veel grotere rol heeft gespeeld dan men

vroeger wel vermoed heeft, vooral waar het de hoofse werken der twaalfde eeuw geldt, maar ook later nog, in de veertiende en vijftiende eeuw. Reeds Traube noemde de twaalfde eeuw de ‘aetas ovidiana’, en men schijnt inderdaad wel te mogen aannemen, dat Ovidius op dat ogenblik meer dan enig ander schrijver op de scholen werd gelezen en er langzamerhand zelfs Vergilius en Horatius begon te vervangen. En al is nog steeds het vraagstuk van de direkte invloed van de school op de oud-Franse letterkunde niet genoeg bestudeerd, zoveel is zeker, dat die ‘vogue’ van Ovidius op de scholen samenvalt met zijn grote invloed op de letterkunde. Die invloed vertoont zich in twee vormen: ontleningen van ideeën, beelden, verzen zelfs, uit zijn werken, en vertalingen van die werken. Op beide punten is in het laatste vijf en twintigtal jaren onze kennis niet onbelangrijk vermeerderd, en de tijd is niet ver meer dat, met Ovidius als hoofdpersoon, een pendant geschreven zou kunnen worden op Comparetti's *Vergilio nel Medio Evo.* Het schijnt mij de moeite waard, hier 't een en ander over die zeer belangrijke invloed mede te delen.

I.

Toen het kristendom de Romeinse wereld langzamerhand binnendrong, begon daarmee een conflict, dat in hoge mate belangwekkend is. Aan de ene zijde een nieuwe godsdienst, rijk aan gevoelselementen, maar nog arm aan kunstvormen. Aan de andere zijde de antieke wereld, rijk juist aan kunstvormen, maar reeds lang arm aan godsdienstig gevoelsleven. Een botsing was onvermijdelijk: het kristendom toch kwam - in tegenstelling met vele andere nieuwe godsdiensten in Rome - zelfs in conflict met de staatswetten van het Romeinse rijk, b.v. met de wet die de aanbidding van de keizer tot burgerplicht maakte.

Toen heeft de nieuwe godsdienst als 't ware begrepen, dat er slechts één middel was om de bestaande wereldbeschouwing te overwinnen en te wijzigen: niet overhaast te werk te gaan, niets te bruskeren, maar langzamerhand binnen te sluipen in de ledige kunst- en staatsvormen, en zich aldus ongemerkt in de plaats te stellen van het oude. En toen het Romeinse rijk

gevallen was, heeft het kristendom al de tans verstrooide krachten bijeen trachten te houden, om er de nieuwe wereldbeschouwing mee te versterken en te tooien. Haar leiders hebben de geniale gedachte gehad, het Romeinse rijk voor te stellen als het werk Gods, bestemd om het kristendom voor te bereiden en om, na de val van het keizerrijk, voortgezet te worden in de vorm ener kristelijke wereldmacht. En zo sterk is die assimilatie geweest, dat b.v. het nieuwe kristenrijk in Gallië de grenzen zijner diocesen geheel deed samenvallen met die der Romeinse civitates,[1)] en dat men in de kerkelijke hiërarchie der hoge Middeleeuwen duidelijk het beeld herkent der Romeinse staatshiërarchie.

Natuurlijk heeft de Kerk ook begrepen dat, in plaats van het grieks, het latijn de taal der nieuwe wereldgodsdienst zou moeten zijn. Maar nu deed zich een eigenaardige moeilijkheid voor: hoe moest men staan tegenover de door en door heidense en dus verderfelijke invloed der Latijnse schrijvers. Men moest hen wel bestuderen terwille van de taal, maar hoe nu met al dat vergif om te gaan zonder er kwade gevolgen van te ondervinden? De ‘latinisten’ hebben, na veel strijd, eindelijk het antwoord op die vraag gevonden, en voor ons vele schatten der oudheid bewaard, die anders onherroepelijk verloren zouden zijn gegaan, terwijl zij daarmee tevens aan de Middeleeuws-Europese beschaving en letterkunde onnoemelijk grote diensten hebben bewezen. Hoe zij dit probleem hebben opgelost, kunnen wij het best nagaan in de geschiedenis van het onderwijs inde vroege Middeleeuwen, daar dit onderwijs immers één was met de Kerk.

Wanneer we dan de geschiedenis der eerste tien eeuwen onzer jaartelling in Gallië beschouwen met betrekking tot het onderwijs, onderscheiden we onmiddellijk drie perioden.

De eerste periode eindigt met de komst der Franken. Gedurende al die tijd is Gallië nog een Romeins land wat het onderwijs betreft: men weet dat het Kelties niet eens op de Gallo-Romaanse scholen is onderwezen. Tot het einde der

1) Sterker nog. Tot aan de Revolutie waren de grenzen der Franse kerkelijke eenheden nog ongeveer gelijk aan die der Galliese ‘gentes’, welke op hun beurt de basis hadden gevormd der Romeinse civitates.

vierde eeuw kan men in Gallië ook nog niet spreken van een georganiseerde kristelijke maatschappij. Wel hadden enkele kerkelijke centra in het zuiden gebloeid en had het bloed van vele martelaren gevloeid, maar de hogere standen waren buiten deze beweging gebleven. Eerst met de komst van St. Martin verandert dit: hij, 'l'apôtre des Gaules', sticht het eerste Galliese klooster in Poitou, en van 400 ongeveer dateert de uitdrukking 'pagani' voor niet-kristenen: eerst van toen af toch bleven slechts de onontwikkelde bewoners van het platteland hier en daar getrouw aan de oude godsdienst. Weldra volgen ook de nieuwe Germaanse bewoners: de doop van Clovis, met zijn ganse hofhouding, had plaats in 496.

Intussen organiseert zich de Kerk hoe langer hoe meer, en tot die organisatie behoort, zoals men weet, het onderwijs in al zijn onderdelen. Was de school in Gallië tot nu toe uitsluitend de plaats geweest, waar men zich voorbereidde voor het publieke, niet-kerkelijke leven, tans verandert dit, en daarmee begint het twede tijdperk, dat der Merovingers.[1)] Het officiële staatsonderwijs verdwijnt bijna geheel tot de volgende periode: slechts blijven de paleisscholen, waar het onderwijs zeer elementair was en van eigenlijke klassieke studie niet veel terecht kwam. Het algemeen vormend onderwijs wordt, van publiek, partikulier; het kwam, in of naast de kloosters, in handen van de Kerk, en ook hier is het verre van zeker of in Gallië de klassieke studiën wel werden voortgezet. Slechts in Engeland-Ierland en in Italië hield men het onderwijs in de klassieken hoog, en daar vond, in deze periode, de fusie plaats tussen godsdienstige opvoeding en klassieke studiën. Voor Frankrijk zijn deze eeuwen, wat het onderwijs betreft, een periode van geweldige inzinking. Van de volkstaal was toen in 't geheel nog geen sprake waar het godsdienst, kunst of wetenschap betrof.

Met Karel de Grote - of eigenlijk reeds met zijn beide voorgangers, onder de zeer krachtige invloed van Bonifacius - begint de derde periode. Het onderwijs werd nu weer een voorwerp van staatszorg. 'De geestelijke autoriteiten', heet het in

1) De eerste leermeesters kwamen vooral uit Engeland en Ierland, zoals ook Engelse en Ierse zendelingen, Willebrord en Bonifacius bijvoorbeeld, in 't Noorden en in 't Oosten krachtig meegeholpen hebben de heidenen te bekeren en het onderwijs te organiseren. De beroemdste onder hen is Saint Columban, die in Armorica onderwijs gaf.

een synodebesluit van 't jaar 774, ‘zullen met ijver zorgen voor de zedelijke en wetenschappelijke verheffing van de priesterschap, opdat de priesters geen onwetende lieden zijn, maar de heilige geschriften lezen en begrijpen kunnen. *Iedere bisschop* zal daarom in zijn bisdom een school oprichten en een kundige leraar benoemen, die onderwijs moet kunnen geven *gebaseerd op de overlevering der Romeinen*, en een goed paedagoog moet zijn.’ De klassieken werden dus, zoals men ziet, weer in ere hersteld, en tans voorgoed. Karel begon met overal, waar dit nog niet het geval was, de Benediktijner kloosterregels voor te schrijven, en stelde deze beweging onder leiding van Benedictus van Aniane. Belangrijk is hierbij nog het feit dat tans alle scholen ook die kinderen moesten toelaten, die niet bestemd waren voor het priesterschap, de z.g.n. ‘pueri oblati’. In 781 ontmoette de grote keizer in Italië Alcuïn, de man die men eens zijn ‘ministre intellectuel’ zou noemen. Deze volgde Karel naar Frankrijk en had van nu af overwegende invloed op de reorganisatie van het onderwijs, welke hervorming ook de ‘scholae palatinae’ omvatte, waar vooral aanstaande notarissen en kanselarijsekretarissen werden opgeleid. Zeer sterk treedt nu weer op de voorgrond de studie der klassieken, en wel met een tweeledig doel: ten eerste om te leren aan zijn gedachtenuitingen een sierlijke vorm te geven; ten twede om de heilige geschriften te leren lezen en begrijpen. In 789 richtte Karel tot de Synode van Aken o.a. deze woorden: ‘In ieder klooster moeten scholen zijn, in welke de jeugd de psalmen, de letters, het zingen, het berekenen der kerkelijke feestdagen en de grammatica zal kunnen leren.’ In vele kloosters werd gedurende enige tijd uitsluitend Latijn gesproken: een soort Berlitzmethode avant la lettre. Ten slotte werden enkele centra weer ingericht als een soort universiteiten: het onderwijs werd er zeer hoog opgevoerd en bestemd om leraren voor andere scholen te vormen. Een der voornaamste dezer ‘universiteiten’ was het klooster van St. Martin te Tours, waarvan Alcuïn zelf in 796 abt werd, men zou kunnen zeggen: rector magnificus. Een ander dezer centra was Metz.[1)]

1) Intussen dateert ook uit deze tijd het besluit van het concilium van Tours (813), waarbij aan de geestelijkheid werd geboden de godsdienst nader tot het volk te brengen door 't gebruik maken van de moedertaal. De klove tussen Latijn en volkstaal was langzamerhand onoverbrugbaar geworden. Het is aan dit besluit, dat wij enkele der oudste geschriften in 't Frans te danken hebben. Reeds vroeger was trouwens op de wenselijkheid van dit vertalen gewezen.

Onder Karels opvolgers raakt de studie weer sterk in verval, o.a. door de neiging van Lodewijk de Vrome om het onderwijs weer voor de geestelijkheid alleen te bestemmen: hij en vele andere vromen vreesden verkeerde gevolgen voor de godsdienst van de vermenging van aanstaande geestelijken en pueri oblati in de kloosters. De voornaamste reden van 't verval is echter natuurlijk gelegen in de staatkundige toestand van 't rijk. In de elfde eeuw begint dan een weeropleving, waarover wij hieronder uitvoeriger zullen spreken.

Tot zover, in zeer grote trekken, de geschiedenis van het onderwijs gedurende de eerste tien eeuwen. Tans een enkel woord over de innerlijke organisatie, echter slechts voorzover deze betrekking heeft op de kennis der klassieken: we laten dus het quadrivium geheel buiten bespreking.

Het onderwijs begon met het z.g.n. trivium, zoals men weet: grammatica, rhetorica, dialectica. De meeste leerlingen brachten het niet verder, vooral in de eeuwen vóor Karel de Grote. Onder grammatica werd verstaan ‘de kunst de dichters te verklaren en juist te spreken en te schrijven’ - in 't Latijn, wel te verstaan. Als leerboeken werden vooral Priscianus en Donatus gebruikt, dikwijls gecommentarieerd of verkort. Daarnaast bediende men zich van leerboeken, uit die schrijvers gedistilleerd, of van compendia, en men las enkele auteurs, vooral de fabels van Avianus en ‘quaedam Catonis verba quae omnes pene magistri legere solent ad prima puerorum documenta.’ Op deze lektuur volgden oefeningen in de metriek, en daarna eerst de lektuur van de dichters. Eerst gaf dikwijls de leraar een overzicht van het werk en van het leven van de schrijver: enkele van die ‘accessus ad poetas’ zijn bewaard gebleven.

Dan werd het werk zelf ter hand genomen en bestudeerd, waarbij men echter in 't oog houde, dat dit bestuderen in de vroege Middeleeuwen vooral ten doel had om tot beheersing der Latijnse taal te komen, en daardoor tot het begrijpen en zo nodig kunnen verklaren der heilige geschriften. ‘Wij

dringen er bij u op aan,' zegt Karel de Grote in een zendbrief van 787 aan de geestelijkheid, 'de studie der literatuur niet te verwaarlozen, opdat gij zonder moeilijkheden de geheimen der Heilige geschriften leert begrijpen.' De klassieke en naklassieke schrijvers waren dus eenvoudig prakties oefenmateriaal om Latijn te leren. Dat men zich daarbij vooral tot de dichters wendde, dateert nog uit 't Romeinse tijdperk: reeds Quintilianus raadt voor oefeningen in de rhetorica, naast Lucanus, vooral Horatius en Vergilius aan, en Priscianus citeert dezelfde auteurs, benevens Terentius. Na de genoemde schrijvers kwamen vooral Ovidius, Statius en Juvenalis. Deze voorliefde voor dichters vond verder sterke steun in twee eigenaardigheden der psyche van die tijd. Ten eerste leende de gebonden taal der dichters zich meer dan het proza tot het opbouwen van rhetoriese en oratoriese systemen en tot stijloefeningen, waarbij immers de vorm alles, de inhoud bijzaak was.[1)] Ten twede hadden de vroege Middeleeuwen een grote eerbied voor wat moeilijk was; men zou soms zeggen: zoveel te meer eerbied, naarmate ze er minder van begrepen. En in de Latijnse dichters lag immers zoveel verborgen, dat men er slechts met grote moeite uit kon halen; en wat waren ze moeilijk na te volgen!

De inhoud is dus, zoals gezegd, van minder belang dan de vorm. Maar ze was er dan toch, en hiermee komen we weer tot het boven reeds aangeduide vraagstuk: hoe zich van al die heidense lektuur te bedienen en toch geen schade te lijden aan de ziel?

Er waren in de eerste plaats vorsten en geestelijken, die het vraagstuk meenden op te moeten lossen door eenvoudig de klassieken in de ban te doen. Onder die intransigente tegenstanders waren enkele kerkvaders, die daarbij echter schenen te vergeten, dat zij zelf aan die heidenen een groot deel van hun kennis te danken hadden, en niet schenen te bemerken, dat hun werken vol waren van reminiscentiën van die oude schrijvers. 'Wat heeft Horatius met de psalmen te maken; wat Vergilius met het Evangelie of Cicero met de Apostelen?' roept een hunner uit, maar intussen citeert hij herhaaldelijk

1) Men maakte toen, zoals een modern literair-historicus ergens zegt, verzen zoals men tegenwoordig biljart speelt.

die door hem gesmade klassieken. De meesten trachtten natuurlijk een compromis te vinden, en wel op verschillende wijzen. Zij legden b.v. alles wat in de klassieken stond allegories uit: een oud-heidens idee, dat vooral door de Stoici veel gebruikt was, en dat tans in dienst van het kristendom werd gesteld. Fulgentius' werken zijn de beroemdste in dit genre en werden veel gebruikt, ook om er commentaren mee te vervaardigen. Daarnaast vervaardigde men zgn. centonen, gedichten gefabriceerd uit verschillende verzen van een of meer dichters, en dan zo gegroepeerd, dat de inhoud desnoods voor kristelijk door kon gaan. Weer anderen beijverden zich, in klassieke verzen theologiese ideeën te ontdekken en er zo het profane aan te ontnemen: het beroemdste voorbeeld hiervan is de bekende Jezusprofetie in de Vergiliaanse vierde Ecloga waaraan zich vele Vergiliuslegenden vastknopen.[1)] Men denke in ditverband nog aan Dante's beroemde bekering van Statius.[2)] Een werkelijk rationeel standpunt werd ingenomen door drie groepen mensen. Ten eerste degenen die b.v. Vergilius op de scholen vervangen door de kristenschrijver Juvencus, die hem nagevolgd had, en later Horatius door Prudentius.[3)] Dan degenen die, zoals Isidorus van Sevilla, compendia maken van alles wat bruikbaar is, om zodoende van de klassieken te doen profiteren zonder de grote massa in direkt kontakt met hen te brengen. En tenslotte enige hoogstaande mannen, bij wie wij iets langer moeten stilstaan en met grote eerbied: zij hebben door hun heldere blik en hoge opvatting der zaken aan onze beschaving onschatbare diensten bewezen. In de eerste plaats Augustinus, wiens de ganse Middeleeuwen door beroemde passage over de schatten der oudheid ik hier nog eens wil aanhalen: ‘Evenals er in Egypte, tot verontwaardiging der

1) ‘Ik wou dat je wat meer van de vier Evangeliën en wat minder van de twaalf boeken van de *Aeneis* vol waart,’ schrijft Alcuïn aan een zekere bisschop van Trier.
2) Nog een karakteristiek voorbeeld: wanneer Ovidius in de aanhef der *Metamorphosen* de ‘goden’ aanroept, moet men dit aldus opvatten, dat hij met dit meervoud de goddelijke drieëenheid heeft willen aanduiden:

> ‘Por ce pot en pluralité
> L'autors prier la Trinité.’ (*Ovide Moralisé*, I, 141).

3) Hiëronymus protesteert tegen dergelijke tekstverkrachtingen:
‘Puerilia sunt haec et circulatorum ludo similia’ (geciteerd bij Comparetti, I, p. 136).

Israëlieten, niet alleen beelden der goden waren en herendiensten, maar ook gouden en zilveren vaatwerk en prachtgewaden, welke voorwerpen de Israëlieten zich heimelijk toeeigenden bij hun vertrek om er een beter gebruik van te maken.... zo is er ook in de heidense wetenschap - naast veel bijgeloof en nutteloze ballast van geleerdheid, die wij allen, die onder Christus leiding de heidenwereld verlaten hebben, moeten verafschuwen en vermijden - mooie en voor de waarheid nuttige kunst, en zijn daarin vele nuttige spreuken te vinden en gezegden, ja zelfs vele waarheden die betrekking hebben op de verering van den enen God. Dat alles moet men vergelijken bij het goud en het zilver der Egyptenaren.... en dat alles moet Christus de heidenen ontnemen om er een goed gebruik van te maken tot verkondiging van het Evangelie.'[1)] Op deze woorden heeft Cassiodorus zich beroepen, toen hij de monniken de studie der profane wetenschap aanbeval. In de twede plaats noem ik Hiëronymus, die in het klooster, dat hij te Bethlehem gesticht had, zelf met zijn leerlingen 'Vergilius, en de comici, de lyrici en de historici' las.[2)] En tenslotte - om slechts de allerbekendste te noemen en de meest invloedrijke: Cassiodorus, een man, wiens verdienste voor het voortleven der oude beschaving tot in de moderne wereld moeilijk overdreven voorgesteld kan worden, zoals vooral Traube in zijn beroemde 'Vorlesungen' heeft aangetoond. Nadat Cassiodorus zich uit de staatsdienst der Oostgotiese vorsten had teruggetrokken, schreef hij, omstreeks 540, zijn 'Institutiones divinarum et saecularium litterarum'. Terwijl Benedictus' Regulae een voorbereiding wilden zijn tot het hemelse leven, was wetenschappelijk werk, geheel in de geest van Augustinus, de kern der Institutiones. Naar het voorbeeld der scholen uit het Oosten legde Cassiodorus zeer sterk de nadruk op de wenselijkheid, handschriften te kopiëren en hij heeft daarmee vele schatten der oudheid voor een zekere ondergang bewaard. En over de waarde dier klassieken zegt hij ergens: '....Laten wij ons toeleggen, met onverdroten

1) Augustinus, *De doctrina christiana*, II, 60. Men weet dat Augustinus niet steeds een kampioen voor de klassieken is gebleven.
2) Hiëronymus intussen was niet zonder veel strijd tot dit standpunt gekomen. Van hem b.v. is de hierboven aangehaalde uitroep: 'Wat heeft Horatius met de psalmen te maken, enz.'

ijver, maar tevens met grote omzichtigheid, zowel op de studie der heidense geschriften als op de lektuur der kristelijke werken.' Het is een zegen geweest dat zijn woorden zo sterk hebben nagewerkt.[1)]

II.

Hebben wij de reorganisatie van het onderwijs onder Karel de Grote een 'renaissance' genoemd, niet minder verdient die naam de grote kultuurbeweging, die in de elfde eeuw zich begint af te tekenen en in de twaalfde eeuw tot volle uiting komt. De studie van de diepere oorzaken, van het eigenlijke wezen dezer renaissance, is sinds lang aan de orde, en toch is er nog betrekkelijk weinig definitiefs over vastgesteld. Gedeeltelijk komt dit, doordat het vraagstuk zeer ingewikkeld is, gedeeltelijk ook omdat zovele nodige gegevens ons niet meer ten dienste staan. En veel wat definitief schijnt te zijn, is eigenlijk niet meer dan het wringen van onvoldoend bestudeerde gegevens in een systeem van aprioristiese opvattingen.[2)] Een ding echter kan men langzamerhand wel vooropstellen zonder gevaar te lopen met nog te ontdekken feiten in conflict te komen: de renaissance van de twaalfde eeuw is, in zijn diepste wezen, een ontsnappen, op letterkundig-wetenschappelijk gebied, aan de absolute voogdij der Kerk. Zij is een mondaine en geestelijke emancipatie der hogere standen, en al blijft de invloed van de clerus hierbij groot, de Kerk zal voortaan meer dan tot nu toe gedwongen zijn zich te voegen naar de behoeften der hogere standen[3)] - en weldra ook naar

1) Zo zou b.v., volgens Specht, *Geschichte des Unterrichtswesens in Deutschland*, p. 44, paus Gregorius I door Cassiodorus' geschriften er toe gekomen zijn aan de heidense Angelsaksen, tegelijk met het Kristendom, de Romeinse kultuur te doen openbaren. Roger echter, in zijn dissertatie *L'Enseignement des lettres classiques d' Ausone à Alcuin*, ontkent dit ten stelligste, en terecht, naar ik meen: 'Les lettres classiques furent suspectes au pape Grégoire' (p. 194).
2) Ik denk hierbij vooral aan Wechssler's studie over 'Das Kulturproblem des Minnesangs,' waarvan slechts enkele hoofdstukken werkelijk waarde hebben, n.l. die welke hij reeds in 1902 in het *Zeitschrift für französische Sprache und Literatur* publiceerde.
3) Deze tijden hebben o.m. het type van de hoveling zien geboren worden.

die van de rijke burgerij, vooral in Noord-Frankrijk. Zij zal die behoeften in ieder geval niet meer kunnen beheersen en een geestelijke opperheerschappij voeren, die haar tot nu toe in staat stelde alle ongewenste elementen uit de kultuur te verbannen. Het is min of meer het conflict, dat we zoeven schetsten tussen zuiver kristelijke en ketterse (of liever heidense) elementen, overgebracht van het gebied der school in dat van de ‘siècle’ - en ook hier weer zal de Kerk wel 't een en ander - veel zelfs! - moeten toegeven, wil zij niet in 't gedrang komen. Op 't ogenblik van de eerste kruistocht is het proces reeds begonnen. Omstreeks dezelfde tijd treedt te Parijs Abélard op. In Zuid-Frankrijk prediken kort daarop diens leerlingen en anderen de ketterijen, die in 't begin der dertiende eeuw tot de moorddadige Albigenzen-oorlog zullen voeren. Daar, in Zuid-Frankrijk, begint ook in de elfde eeuw dat mondaine leven, dat een grote plaats schenkt aan de vrouw in de samenleving, en dat zich van verschillende genres der volkspoëzie zal meester maken, om ze tot hoofse dichtkunst om te werken: de oudst bekende Provensaalse minneliederen dateren van omstreeks 1100 en zijn van de hand van graaf Willem IX van Poitiers.[1)] En men beseft zonder moeite dat, eenmaal in handen van niet-geestelijken geraakt, die literatuur weldra zeer veel zal bevatten, dat in vroegere tijden zorgvuldig door de Kerk buiten de letterkunde was gehouden. We zullen straks zien dat dit inderdaad het geval is: eerst moet ik echter nog op twee dingen wijzen, die hier voor ons van belang zijn. In de eerste plaats dit, dat men zich niet blind moet staren op het feit, dat tans de literatuur in de volkstaal wordt geschreven. Er bestond namelijk reeds een in 't Latijn geschreven poëzie, die eveneens zeer weinig orthodox was: de Latijnse volkspoëzie der zgn. Goliards of ‘clercs vagants’, die in wezen niet van de in 't Frans geschrevene verschilde. Dit waren verloren zonen der Kerk, of eigenlijk verlopen studenten, dikwijls verliederlijkt, maar intellektueel zeker niet tot de minsten behorend, wier aantal zeer toenam in de tijden van krisis, die de Kerk in de elfde eeuw doorleefde, en, al kunnen we dat verband niet altijd nagaan, er is zeker verband tussen de

1) Graaf Willem is echter zeker niet de eerste troubadour geweest.

Goliards en die troubadours, die zelve niet tot de aristokratie behoorden. Zij hebben op de nieuwe letterkundige uitingen natuurlijk grote invloed gehad, zoals hoe langer hoe meer blijkt. En het feit dat de eigenlijke literatuur hen niet langer bijna alle in de ban deed, maar ze voortaan als medewerkers aanvaardde,[1)] is karakteristiek voor de grotere wuftheid der nieuwe letterkundige mondaine milieus. Natuurlijk zal hun poëzie, naar mate ze in stand stijgen, een beschaafder toon moeten aannemen: de 'amour courtois' is een soort préciosité. En langzamerhand zal het Latijn weer uit de volkspoëzie verdwijnen, om er nooit weer in terug te treden. In de twede plaats nog een opmerking over, men zou kunnen zeggen 'de histories-geografiese lijn' der nieuwe beschavingselementen. We zien de twaalfde-eeuwse renaissance beginnen in de Midi, wat zeer natuurlijk is, daar in 't Zuiden steeds een veel meer mondain leven bestaan heeft dan in 't Noorden, en dus de ketterse beweging er een veel vruchtbaarder grond vond. Veel verder dan tot de lyriese genres brengt de Zuid-Franse poëzie het intussen niet: het is in Anglo-Normandië, het half insulaire, half kontinentale rijk der Plantagenêts, dat de renaissance ook in andere genres tot uiting komt. Historiografiese werken, romans, populair-wetenschappelijke 'verhandelingen', 'novellen', letterkundig verzorgde toneelstukken worden voor 't eerst daar als aristokratiese letterkunde, in 't Frans geschreven. Daar ook zijn de zgn. 'romans antiques' ontstaan. Het feit dat de hertogen van Anjou tevens koningen van Engeland en hertogen van Normandië werden, is in dezen natuurlijk van grote invloed geweest. Omstreeks 1150 begint de nieuwe beweging zich ook in Noord-Frankrijk zeer duidelijk af te tekenen: zij bereikt er in 't midden van de twede helft der twaalfde eeuw haar hoogtepunt in de werken van Chrétien de Troyes en zijn school.

Wanneer we de hierboven geschetste kultuurbeweging een 'renaissance' noemen, sluit dit in, dat er mee gepaard ging een nieuwe kijk op de werken der klassieke oudheid. Inderdaad is dit ook een der gevolgen, tot op zekere hoogte ook een der

1) Zo hebben verscheidene hunner zonder twijfel meegewerkt aan wat wij tans de *Roman de Renard* noemen. En aan verschillende hoven zijn Goliards tot hoge letterkundige roem gekomen.

oorzaken geweest van de nieuwe geest des tijds. Men begon van nu af aan vele van die werken te beschouwen als verhaalstof, waaraan de nieuwe letterkundige genres zozeer behoefte hadden.[1)] En daarnaast vond men er ideeën in, die de nieuwe lezers konden interesseren, en stijlschoonheden, die de nieuwe letterkundige produkten konden sieren. We zullen ons hier beperken tot datgene wat men hierbij aan Ovidius te danken had, die tans zeer krachtig naar voren treedt, vooral in Noord-Frankrijk. In de eerste plaats schijnt het nodig, dat wij ons er rekenschap van geven dat, al heeft de 'amour courtois' zeker veel aan Ovidius te danken, die invloed dikwijls zeer overdreven wordt voorgesteld, vooral waar het Zuid-Frankrijk betreft. Buitengewoon overdreven is het bijvoorbeeld te zeggen, zoals Wechssler het doet: 'Bernard de Ventadour trug nur einen feudalisierten und christianisierten Ovid vor.' Men bedenke slechts dat, indien de hoofse liefde min of meer opgebouwd was uit de Ovidiaanse, die liefde onderweg wel geducht van karakter veranderd zou zijn! Bij Ovidius is de liefde zuiver zinnelijk; bij de troubadours eerder het tegendeel. Men denke slechts aan een Jeoffroy Rudel en zijn 'princesse lointaine'. En welke troubadour heeft geschreven: 'Le coeur voit de loin, les yeux de près seulement'? Bij Ovidius is de liefde nu juist niet iets moreel verhogends, geen 'principe de perfection littéraire et de morale', geen 'vertu', zoals bij de troubadours uit het bloeitijdperk. Bij Ovidius gaat de 'liefde' vooral uit naar, laten we zeggen: ongetrouwde vrouwen; bij de troubadours steeds slechts naar getrouwde vrouwen, en wel uit de allerhoogste standen. Bij de troubadours is de liefde 'de la littérature', bij Ovidius.... ook, maar op een geheel andere wijze. De 'amour courtois' plaatst de vrouw zeer hoog; de Ovidiaanse liefde doet juist het tegendeel, met zijn: 'iedere vrouw kan verleid worden.' In een woord: er ligt een afgrond tussen Ovidius' liefdesopvattingen en die der troubadours.[2)]

1) Andere bronnen daarvoor waren, zoals men weet, de Keltiese sagen, en de vertellingen en romans uit het Oosten. Tot die laatste reken ik ook de Alexanderromans, welke men gewoonlijk tot de 'cycle de l'antiquité' rekent.
2) Geheel in overeenstemming met deze wijze van zien is het feit, dat ook Petrarca zich uiterst gereserveerd toont tegenover Ovidius; zie vooral Pierre de Nolhac, *Pétrarque et l'Humanisme*, I, 176-180.

Slechts dit is waar, dat Ovidius' verzen een arsenaal zijn geweest, waaruit de Zuid-Franse hoofse dichters meer dan een beeld, meer dan een vers zelfs, hebben genomen. Maar ook hier hoede men zich voor overdrijving!

De Provensaalse letterkunde levert dus reeds interessante gegevens waar het betreft de invloed van Ovidius na te gaan op de oude letterkunde van Frankrijk. Die invloed begint echter eerst werkelijk belangrijk te worden in de Anglonormandies-Franse letterkunde in de twede helft der twaalfde eeuw. Omstreeks 1100 begint die letterkunde zich te ontwikkelen, en voor haar is Ovidius geweest wat Plutarchus, Seneca, Petrarca voor de zestiende eeuw zijn geweest: een der grote bevruchtende faktoren.

III.

De oudste tot ons gekomen Franse vertaling van een *Metamorphose* is een bewerking, in omstreeks duizend verzen, van de geschiedenis van Pyramus en Thisbe. Het gedicht dateert uit het midden der twaalfde eeuw en is zonder twijfel geschreven door een der Franssprekende onderdanen van Hendrik II van Engeland. Een eigenlijke vertaling is het in 't geheel niet: men vindt er ternauwernood hier en daar de echo in van een Ovidiaans vers. Op enkele punten wijkt de schrijver zelfs van het verhaal van Ovidius af: zo worden in 't Franse verhaal de jonge geliefden door hun ouders van elkaar gescheiden, nadat een bediende hun onderlinge verstandhouding had ontdekt en verklapt:

> Uns serfs nota lor contenance
> Et dist: ‘Or sai bien sans doutance
> Que mout s'entr'aiment cil enfant.’
>
> A la mere a la damoisele
> Porta li serfs ceste nouvele,
> Et el li dist: ‘Ore t'en tais,
> Qu'il n'assembleront or ja mais.’

Op 't ogenblik van haar vlucht wordt Thisbe gezien door een wachter, die haar echter niet signaleert, omdat hij haar

voor een godin houdt. De beschrijving van deze vlucht is voor die tijd ook letterkundig niet onverdienstelijk. ‘Sterk door de liefde waagt zij zich 's nachts en alleen in het duister. Op 't ogenblik waarop zij voorzichtig een voet buiten de deur vooruitbrengt, hoort zij de donder rommelen, zodat het gehele paleis er van trilt. Zij ziet de maan verbleken; zij ziet onheilspellende nachtvogels, maar geen van al die tekenen doet haar terugdeinzen.’ In 't algemeen kan men zeggen dat de Franse schrijver de handeling meer in biezonderheden dramatiseert, vooral in die zin, dat de personen bij hem meer spreken, en als zodanig is zijn verhaal karakteristiek voor de wijze waarop men de Latijnse modellen bewerkte. Zo heeft b.v. Pyramus, even voordat hij sterft, nog de kracht enkele woorden tot Thisbe te zeggen. Sterven zonder een woord te zeggen gaat eenvoudig nog niet in de literatuur van die tijd. Dat wordt blijkbaar nog als niet dramaties genoeg gevoeld, als niet levendig genoeg altans.

Het sterkst wijkt het Franse gedicht van 't Latijnse af door 't invoegen van lange monologen, een procédé, dat waarschijnlijk in de meeste werken van de latere periode direkt op Latijnse modellen teruggaat, maar waarvan in dit geval het lyriese karakter nog op een andere oorsprong wijst. Men mag, geloof ik, juist vanwege de aanwezigheid dezer lyriese alleenspraken, *Pyrame et Thisbé* beschouwen als het oudste specimen van letterkundige bewerking, in 't Frans, van een ‘lai’ - en hieraan ontleent het gedicht zijn grote letterkundig-historiese belangrijkheid. Men weet hoe die ‘lais’ langzamerhand niet alleen meer onderwerpen uit de Bretonse sagen, maar ook legenden uit de oudheid bezongen: zo zingt Tristan aan het hof van koning Marc o.a. een lai ‘de la courtoise Tisbé, de l'ancienne Babylone,’ waarvan ons gedicht zonder twijfel een echo is. Een ‘lai’ toch bestond uit twee gedeelten: ‘les jongleurs racontaient leur récit, en une prose plus ou moins improvisée et plus ou moins informe, et l'interrompaient de temps en temps pour chanter sur la harpe certaines parties de la légende, plus propres à revêtir une forme lyrique.’ In de beroemde lais-vertalingen van Marie de France is dit dubbele karakter reeds verloren gegaan, maar in *Pyrame et Thisbé* vormen de monologen, d.w.z. het lyriese gedeelte, juist de

helft van het geheel; zij wisselen bovendien regelmatig met het eigenlijke verhaal af. En lang geleden reeds heeft men de m.i. juiste opmerking gemaakt, dat die monologen, waarin hier en daar tweelettergrepige verzen voorkomen, oorspronkelijk waarschijnlijk gezongen zijn. Deze geheel enige bouw van het gedicht maakt dit Ovidianum tot een der merkwaardigste produkten uit de Franse letterkunde van de twaalfde eeuw. Het is het enige overblijfsel van een verloren gegane kunstvorm: de bijna nog ongemoderniseerde ‘verletterkundiging’, als 't ware, van een ‘lai’, waarin immers ook de lyriese en de verhalende gedeelten regelmatig afwisselen. Deze Ovidiusbewerking is bijna nog zuivere volkspoëzie![1)]

In scherpe tegenstelling tot *Pyrame et Thisbé* staat, in dit opzicht, een andere, slechts weinig jongere Metamorphosenvertaling, van de hand van niemand minder dan Chrétien de Troyes. Het is een bewerking van de metamorphose van Tereus, Procne en Philomela. Het belang van Chrétien's *Philomena*[2)] is voor ons vooral hierin gelegen, dat het ons doet zien, hoe een der grootste schrijvers uit het klassieke tijdperk van de Middeleeuwen tegenover een klassiek Latijns auteur staat - welke vergelijking ons dan de gelegenheid geeft het wezen van Chrétien's talent van zeer nabij te bespieden, beter dan in enig ander zijner werken. Het verschil tussen de beide schrijvers is treffend; ik wil trachten het hier zo goed mogelijk te karakteriseren.

Een eerste reeks opmerkingen ontleen ik aan Gaston Paris. ‘Ovide,’ zegt deze, ‘ne sait pas s'interdire, même dans les situations les plus terribles, les pointes et les traits d'esprit; mais du moins il a une imagination qui lui représente vivement les choses qu'il raconte, et quelquefois, notamment dans ce morceau, il nous touche parce qu'il semble lui-même touché,[3)] et il peint avec vérité et poésie des sentiments ou des situations

1) Ook het feit dat het gedicht nog bijna geheel vrij is van hoofse liefde is een bewijs van ouderdom, wat trouwens de studie van de taal ervan reeds voldoende bewijst.
2) Aldus de Franse naam. Reeds vele Latijnsche handschriften der *Metamorphosen*, altans de Parijse, schrijven ‘Philomena’ in plaats van ‘Philomela’. Men neemt aan dat deze verandering mede beïnvloed is door de naam van Philumena, een beroemde martelares.
3) Ik moet bekennen dat ik Gaston Paris' oordeel hier wel wat te geflatteerd vind, maar ik heb misschien ongelijk.

faits pour inspirer l'horreur ou la pitié. .... Presque tous les mérites, comme aussi les défauts du poète latin, disparaissent dans l'oeuvre de son imitateur français. Il raconte dans ses petits vers, trottant paisiblement deux à deux - welk een geestig en pittoresk beeld! - l'épouvantable histoire des filles de Pandion, comme il raconterait toute autre aventure; il ne s'émeut pas, il garde toujours le même ton: on sent qu'il ne voit pas en esprit les scènes qu'il représente; il se plaît, dans les moments les plus saisissants, à de longs dialogues froids et subtils. En revanche, il est clair, simple, agréable, souvent élégant dans l'expression; il a sagement évité quelques-uns des traits de mauvais goût qui ne manquent pas dans son modèle (comme les vers 557-560[1]), et la couleur de son temps qu'il a donnée à tous les détails du récit, est précisément ce qui en fait pour nous le principal intérêt.'

Tot zover Gaston Paris. Met zijn laatste opmerking ben ik het slechts zeer gedeeltelijk eens: het verwaarlozen der 'couleur locale' vindt men in alle middeleeuwse werken en is in dit gedicht niet interessanter om na te gaan dan elders. Er is echter in *Philomena* een ander element, dat Gaston Paris zo goed als niet noemt, en dat juist karakteristiek is voor Chrétien de Troyes en zijn school. Wat ik bedoel is dit: de Franse schrijver brengt in zijn bewerking zeer sterk het psychologies element naar voren, en hernieuwt daardoor het onderwerp. Ovidus' realisme wordt bij hem psychologie; hij maakt de handeling van uiterlijk innerlijk. Niet natuurlijk zoals een modern romanschrijver dat doen zou: zover gaat zijn kunst nog niet. En misschien is het juister te zeggen: hij maakt het onderwerp tot iets, waarin de motivering der handelingen belangrijker is dan de handelingen, en vooral dan de beschrijving der handelingen zelve. Vandaar ook de behoefte aan een meer 'logiese' kompositie. Ziehier enige staaltjes van wat ik bedoel.

Chrétien begint met het verhaal zeer presies in tweeën te verdelen. Eerste gedeelte: het bezoek van Tereus in Athene, om van zijn schoonvader Pandion gedaan te krijgen, dat Philomena haar zuster Procne in Thracië gedurende enige tijd

1) Gaston Paris doelt hier op de smakeloos gedetailleerde beschrijving van de op de grond stuiptrekkende tong van Philomela.

komt opzoeken. Twede gedeelte: het drama in Thracië: verkrachting van Philomena door haar zwager; haar opsluiting in een eenzaam oord; de wraak der beide zusters; de metamorphose.

Elk dezer beide gedeelten telt ruim zeven honderd verzen. Bij Ovidius wordt Philomela eerst genoemd nadat Tereus in Athene is aangekomen; Chrétien plaatst de naam van de hoofdpersoon reeds in 't vierde vers zijner bewerking, in de ‘exposition’ dus. Zo stelt de Franse dichter ons ook dadelijk op de hoogte van Tereus' slecht karakter, welk belangrijk dramaties element Ovidius eerst later onder de aandacht brengt. Wanneer Tereus in Athene is aangekomen, heeft hij, na een gesprek met zijn schoonvader, een onderhoud met Philomena, dat bij Ovidius ontbreekt, maar dat uitmuntend in de handeling past, doordat het Tereus de gelegenheid geeft zijn schoonzuster zelve voor het plan te winnen. En hoe handig is hier Tereus! In zijn gesprek met Pandion had hij vooral hierop de nadruk gelegd, dat het bezoek van Philomena in Thracië slechts van korte duur zou behoeven te zijn; in dit gesprek met zijn schoonzuster spreekt hij vooral over het grote verlangen, dat Procne heeft haar zuster weer eens bij zich te hebben. En wanneer hij nu genoodzaakt is voor de twede maal met Pandion te spreken - daar deze voorlopig geweigerd heeft zijn verzoek toe te staan - zal hij in dit gesprek kunnen profiteren van dat 't welk hij juist met Philomena heeft gehad, om tans niet alleen in naam van zijn vrouw, maar ook in naam van zijn schoonzuster te spreken! Het antwoord is echter weer vrijwel gelijk aan een weigering, en Chrétien plaatst hier, op dit beslissende en kritieke ogenblik - en niet aan 't begin van 't verhaal, zoals Ovidius - de strijd die in Tereus' ziel wordt gestreden tussen zijn schuldige hartstocht voor Philomena en zijn plicht en gezond verstand. Deze verplaatsing schijnt mij een der meest karakteristieke veranderingen te zijn. Chrétien grijpt deze gelegenheid aan om een hele theorie ten beste te geven over de almacht van ‘Amour’. Hij schildert de strijd tussen ‘Amour’ en ‘Raison’ in Tereus' ziel, en al deze psychologie in allegoriese vorm doet hem hoe langer hoe meer zelfstandig staan tegenover zijn model. Een derde gesprek met Pandion, weer geheel verschillend van de beide vorige, doet

eindelijk de oude vader bezwijken, wat bij Ovidius geschiedt in een gesprek tussen vader en dochter. Wat uit al deze veranderingen, vooral uit de laatste, duidelijk blijkt is dit: voor de Franse bewerker is het belang van dit gehele eerste gedeelte van het verhaal gelegen in het schilderen van de wijze, waarop Tereus, zonder hulp van anderen, er in zal slagen zijn doel te bereiken. We hebben hier te doen met zeer bewuste, zeer persoonlijke kunst, hoe primitief dan ook nog in de uitwerking.

Ook het twede gedeelte van het gedicht biedt ruimschoots gelegenheid tot het maken van opmerkingen als de bovenstaande. Hierop verder in te gaan zou ons te ver voeren: slechts éen merkwaardig detail nog. Bij beide schrijvers weet Philomena, vanuit haar eenzame gevangenis, door middel van een borduurwerk haar zuster van haar ongelukkig lot[1)] op de hoogte te stellen. Maar, terwijl voor Ovidius de voorbereiding van deze list slechts een voor 't verhaal noodzakelijk detail is, zonder meer, wordt deze voorbereiding voor Chrétien een nieuw probleem: hoe zal het Philomena gelukken de waakzaamheid van haar omgeving te verschalken? En de tien verzen van Ovidius worden er honderd zes en negentig bij Chrétien. Niets wordt aan het toeval overgelaten; van alle handelingen der personen worden de motieven gegeven, - en we begrijpen nu ook waarom Chrétien, in zijn verhaal, aan de oude bewaakster van Philomena een dochter heeft gegeven, die bij Ovidius ontbreekt. De aanwezigheid van dat jonge meisje dient om Philomena op natuurlijke wijze aan een boodschapster te helpen, die het borduurwerk aan Procne zal brengen! Ovidius had eenvoudig gezegd: ‘zij gaf het borduurwerk, zodra het af was, aan “iemand” (uni) mee.’

Het bovenstaande schijnt mij voldoende om te doen inzien, dat ook dit Ovidianum een belangrijke plaats inneemt in de geschiedenis der oud-Franse letterkunde van de twaalfde eeuw.

Behalve de beide bovengenoemde Metamorphosenbewerkingen hebben er in de twaalfde eeuw nog verscheidene andere bestaan, die echter bijna alle verloren gegaan zijn: de

1) Men herinnert zich dat Tereus haar, na 't plegen van zijn wandaad, de tong had uitgesneden en haar in een eenzaam oord had opgesloten.

enig overgeblevene zijn een bewerking van de legende van Narcissus, en een van de geschiedenis van Orpheus, waarvan we echter nog slechts een Engelse, geheel van karakter veranderde bewerking bezitten.[1)]

De *Amores* zijn zonder twijfel veel gelezen, maar er zijn geen vertalingen van tot ons gekomen, voor zover ik weet. Men mag echter aannemen dat b.v. de elegie, waarin Ovidius een oude vrouw doet optreden, die aan de geliefde van de dichter de meest perverse raadgevingen en al de listen van de veile liefde leert,[2)] het prototype is van de latere Macette, die de Middeleeuwen reeds hadden gekopieerd in de *Pamphilus*.[3)]

Van de *Heroides* zijn slechts heel enkele vertaald, maar ook deze zijn zonder twijfel veel gelezen en hebben sporen in de oud-Franse letterkunde achtergelaten, zoals we straks nog zullen zien.

Van vertalingen van de *Remedia Amoris* zijn enkele sporen over, maar zij zijn in geen enkel opzicht de moeite waard er bij stil te staan.[4)] Wel is dit het geval met de tot ons gekomen vertalingen van de *Ars Amandi*, vijf in getal, waarvan een in proza, en waarover Gaston Paris twee korte studies heeft gepubliceerd waarvan ik hier dankbaar gebruik zal maken voor een korte karakteristiek dier werkjes.

Reeds in 't midden van de twaalfde eeuw bespeurt men de neiging, de ‘didaktiese’ werken van de grote ‘docteur d'amour’ binnen 't bereik van het nieuwe mondaine publiek te brengen, in de vorm van vertalingen. Hierbij deden zich

1) Orpheus is er een feodaal vorst geworden, die buitengewoon mooi op de harp speelt. Zijn vrouw wordt hem ontnomen door een feeënvorst, die haar meevoert naar zijn onderaards rijk. Na vele wonderavonturen weet ten slotte Orpheus, door zijn mooi spel, zijn verloren geluk te herwinnen. Waarschijnlijk is deze vorm van het verhaal onder Bretonse invloed tot stand gekomen.
2) *Amores*, I, VIII.
3) Ik laat deze en andere pseudo-Ovidiana hier geheel terzijde. Men vindt verscheidene ervan gepubliceerd in Carlo Pascal, *Poesia latina medievale.*
4) Marie de France beschrijft ons in een harer lais een schildering, waarop men Venus dit haar zo vijandige boek ziet verbranden:

> ‘Le livre Ovide, ou il enseigne
> Comment chascuns s'amour refraigne,
> En un feu ardent le jetoit....’

echter eigenaardige moeilijkheden voor. Wat begreep het twaalfde-eeuwse publiek van een wereldstad als dat Rome van de keizertijd, waarin Ovidius ons in zijn *Ars Amandi* verplaatst, en van de toestanden die hij er schilderde? Wat van al die kostuumbeschrijvingen en van al die vreemde gebruiken; van al die vreemde namen en van al die toespelingen op Griekse legenden? Hier moesten de bewerkers snoeien of radikaal veranderen, en van beide middelen hebben zij een ruim gebruik gemaakt. Zo vervangt de een de circusspelen - de plaatsen waar men in Rome zijn geliefde zo ongestoord kon naderen - door opvoeringen van mysteriespelen; een ander vervangt ze door een intocht van de vorst - dit gedicht is dus in de provincie gemaakt - een derde door steeken andere spelen, een vierde door.... de kerk. ‘Plusieurs, je le sais, y vont pour prier Dieu, mais la plupart, croyez-moi, y vont pour se faire voir et voir les autres gens’: een guitige transpositie van het bekende ‘Spectatum veniunt veniunt spectentur ut ipsae’! Men begrijpt zonder meer het interessante van al deze veranderingen voor onze kennis van de tijd, waarin de bewerkers schreven, en dezelfde opmerking geldt natuurlijk waar het toiletbeschrijvingen betreft, of bijvoorbeeld tafelgebruiken. Wat de Griekse en andere legenden aangaat, deze schrapte men eenvoudig, op enkele schuchtere pogingen na om ze te vertalen of ze te vervangen door modernere verhalen. Ook geheel verloren ging wat Gaston Paris noemt ‘toutes les fleurs brillantes quoique artificielles dont Ovide a semé son cours de galanterie’. Dit laatste staat, behalve met de onkunde der bewerkers, in nauw verband met het feit, dat deze in het Ovidiaanse gedicht vóór alles een soort ‘vademecum’ zagen, en ook hun eigen werk als zodanig beschouwden - waarbij men vooral niet vergete, dat we hier, zoals ik boven reeds zeide, zeer ver van de hoofse liefde verwijderd zijn! Zeer talrijk zijn dan ook de praktiese raadgevingen, die de dichters hun ‘leerlingen’ geven, sommige natuurlijk direkt ontleend aan hun model - maar dan aangepast aan het nieuwe milieu - andere geheel nieuw. Het sterkst wijkt op dit punt af een zekere Jacques d' Amiens, die een vierde gedeelte van zijn gedicht wijdt aan een reeks ‘modèles de conversation amoureuse’. ‘L'auteur,’ aldus resu-

meert Gaston Paris dit gedeelte van het gedicht, ‘enseigne comment on doit “prier d' amour” une dame ordinaire, ou une dame de haut rang, ou une jeune “pucelle”. Il suppose ensuite que les personnes à qui on a fait ces déclarations les repoussent, et, après les discours qu' il leur prête, il donne des formules de répliques qui, suivant lui, ne peuvent manquer leur effet. Nous entendons d' abord une dame qui déclare aimer son mari et vouloir lui garder sa foi: l'amant lui répond que si elle aime son mari, c'est qu'elle ne connaît pas d' autre homme, et que ce mari d' ailleurs ne lui est pas aussi fidèle qu' elle se l'imagine. Une autre craint de perdre sa réputation: on lui montre qu' il y a moyen de bien cacher un secret. La troisième ne se fie pas aux paroles des amants, si souvent trompeurs: on la rassure par des protestations. A une quatrième, qui regarde comme une offense qu'on ait osé lui parler d'amour, on dit que sa beauté fait perdre la raison. Une autre, froidement, engage le galant à ne pas perdre auprès d'elle son temps et sa peine: le poète n' indique pas ici de réplique, mais la dame prouve ainsi qu'elle est “sage”, et on ne doit, dit-il, l'en aimer et l'en rechercher que plus ardemment. La réponse de la dernière trahit son trouble: il faut savoir en profiter.’ En om nog door een klein trekje duidelijk te maken hoe didakties deze bewerkingen over 't algemeen zijn: men herinnert zich het distichon, waarin Ovidius aanraadt om, ingeval daaraan behoefte bestaat, bij zichzelf tranen te verwekken door de ogen met de hand te bevochtigen. Een onzer bewerkers nu kent een beter middel: ‘Et si tu ne peux avoir larmes, tu pourras un oignon tenir, qui tantost (= dadelijk) les fera venir’! Hier en daar vindt een der bewerkers, dat Ovidius te ver gaat: een hunner waarschuwt bijvoorbeeld tegen het ‘pede tange pedem’, dat hij te gevaarlijk vindt: men zou bij ongeluk de voet van een andere dame kunnen aanraken! Een ander verwijt Ovidius zijn raad aan jongelieden om ‘l'amour d' une vieille’ te zoeken. ‘Je ne me range pas à son avis,’ zegt hij. ‘Ovide, qui s'adonna à cet amour, avait, j'imagine, besoin d'argent; c'est de la cupidité et non de l'amour. L'amour qui unit les coeurs délicats va droit devant lui, sans simonie!’ Over 't algemeen kan men zeggen, dat de Franse bewerkers met takt alle ruwheid ver-

mijden, behalve de reeds hierboven gesignaleerde Jacques d' Amiens, die zijn personen soms gesprekken over de liefde doet houden ‘qui vont droit au fait et souvent avec un singulier manque de délicatesse et même de décence.’ En dat nog wel terwijl hij zijn gedicht opdroeg aan een dame, een ‘belle blonde désirée’, op wier dankbaarheid hij hoopt! Die moet voor geen kleintje vervaard geweest zijn! Zijn gedicht wijkt het sterkst af van dat van Ovidius; het oudst bewaarde, geschreven door een zekere ‘maître Elie’, en dat niet meer in zijn geheel tot ons is gekomen, is daarentegen bijna een vertaling. Letterkundig het hoogst staat ‘la Clef d' amour’, waarvan wij sedert enige tijd een kritiese editie bezitten, en dat dateert van ongeveer 1280. Ook dit werk wijkt echter zeer sterk af van het Latijnse model.

Het zou ons te ver voeren hier dieper op dit gedeelte van ons onderwerp in te gaan; het bovenstaande moge voldoende zijn om te doen zien, dat ook door zijn *Ars Amandi* Ovidius een zeer gewild en veel gelezen schrijver geweest is in het klassieke tijdperk der oud-Franse letterkunde. Want dat al deze ‘Arts d' aimer’ veel sukses gehad hebben blijkt niet alleen uit hun aantal: men herinnere zich slechts dat ook de *Roman de la Rose*, die zulk een overweldigende invloed op de latere letterkunde heeft gehad en tot diep in de zestiende eeuw gelezen is, eigenlijk ook een ‘Art d'aimer’ is*:*

> Ce est li Romanz de la Rose,
> Ou l'art d'amours est tote enclose.

We zijn intussen met deze verschillende ‘Arts d' aimer’ ongemerkt tot ver in de dertiende eeuw gekomen. Alvorens echter van de twaalfde eeuw afscheid te nemen nog enkele opmerkingen.

Behalve uit de verschillende hierboven besproken vertalingen blijkt ook uit tal van verspreide ontleningen, hoeveel de twaalfde-eeuwse renaissance aan Ovidius te danken heeft, vooral de roman. Nemen wij de drie zgn. ‘romans de l'antiquité’: *Thèbes*, *Enéas*, en de *Roman de Troie*, alle ontstaan in Anglo-Normandië tussen de jaren 1150 en 1175, en die een overwegende invloed gehad hebben op de latere romans. De lange monologen erin vinden een model o.a. in het Medea-

verhaal der *Metamorphosen.* De brief van Helena aan Paris *(Heroïdes*, XVII*)* heeft, naar men mag aannemen, de dichter van de *Roman de Troie* geinspireerd bij zijn beschrijving van het koketteren van Briseïda met Diomedes[1]. De beschrijving van de tent van Adraste, de strijd met de draak, de geschiedenis van Mars en Venus, de beschrijving van de wagen van Amphiaraüs, talrijke andere details nog uit de *Roman d' Enéas* en uit de *Roman de Thèbes* gaan op Ovidius terug. Sapho's brief aan Phaon *(Heroïdes*, XV*)* is zonder twijfel niet vreemd aan de beschrijving der pathologiese verschijnselen van de liefde, zoals we die vooral in de *Roman d' Enéas* - maar trouwens ook reeds in de Provensaalse poëzie - aantreffen.

In dat laatste werk zijn al de trekjes, waarmee de schrijver het Vergiliaanse verhaal van de liefdesverhouding tussen Dido en Eneas aanvult, aan Ovidius ontleend. 'L'auteur d' *Enéas*', zegt Faral zeer terecht in zijn studie over dit onderwerp, 'était tout imprégné d'Ovide'. En even terecht zegt hij ergens anders: '*Enéas* heeft een groot deel van zijn sukses te danken aan de "épisodes galants" die de roman bevat, en deze gaan bijna geheel terug op Ovidius'.[2] Wanneer hij echter eindigt met te zeggen: 'Zo bevindt zich aan de oorsprong van een zo belangrijk letterkundig genre als de roman "l'imitation d'un classique latin", dan gaat hij zeker veel te ver en doet belangrijk tekort aan de invloed die, door middel van andere werken, de Keltiese litteratuur op dat genre gehad heeft. Het behoort echter niet tot ons onderwerp op deze kwestie verder in te gaan. De grote invloed van Ovidius, direkt of indirekt, op die oudste Franse romans, en daardoor op zeer belangrijke latere voortbrengselen in dit genre, blijft onbetwistbaar en zeer groot.[3]

1) Salverda de Grave, *Quelques observations sur l'évolution de la philologie romane depuis 1884*, p. 33.
2) Terecht merkt hier Salverda de Grave op, in zijn twede uitgave van de *Enéas* (Classiques français du Moyen-Age, no. 44): 'Et pourtant, ici encore, l'imitation n'est jamais servile' (Introd., p. XXIX).
3) Ik releveer nog dat Chrétien de Troyes, de grootste romanschrijver uit de twaalfde eeuw, zich, alvorens zijn grote romans te schrijven, 'geoefend' heeft door 't vertalen van 'Ovidiana', en zeer sterk de invloed heeft ondervonden van de drie 'romans de l'antiquité'.

IV.

Eenmaal genaderd tot de dertiende eeuw wordt het, - altans wat die eeuw betreft en ongerekend de boven besproken *Arts d'aimer* - minder belangrijk in biezonderheden na te gaan wat er van Ovidius' werken op de Franse letterkunde heeft ingewerkt. Van nu af aan toch wordt de invloed van de grote ‘docteur d'amour’ langen tijd geheel indirekt: men exploiteert slechts wat in de twaalfde eeuw reeds overgenomen en verwerkt en reeds geheel Frans geworden is. Zo heeft André le Chapelain in zijn bekend boek ‘De Arte honeste amandi’ eenvoudig gecodificeerd wat reeds het eigendom der Franse beschaving was geworden: hij had hetzelfde boek kunnen schrijven indien hij nooit iets van Ovidius in 't oorspronkelijke had gelezen. En 't zelfde geldt, zij het dan ook in enigszins mindere mate, van de ‘Roman de la Rose.’ De schrijver van het eerste, het ‘idealistiese’ gedeelte van dit beroemde werk, heeft zelfs de oudheid weinig gekend, al schijnt hij juist aan Ovidius enkele zijner gegevens te hebben ontleend, zoals het Narcissusverhaal, de beschrijving van het beeld van ‘Envie’ op de muur van de tovertuin, en enkele van de raadgevingen, die bij hem de god der Liefde aan zijn jonge beschermeling geeft. Maar een ‘classicus’ was Guillaume de Loris toch niet: zijn voornaamste Latijnse bronnen zijn de ‘Altercationes’ en dergelijke Middeleeuwse produkten, welke trouwens zelve menig detail aan Ovidius te danken hebben. Wel een ‘classicus’ was Jean de Meun, die het twede, het ‘satiriek-realistiese’ gedeelte van de roman geschreven heeft, en die men de Voltaire der dertiende eeuw heeft genoemd. Deze heeft zelfs aan Ovidius niet minder dan 2000 zijner verzen te danken. Maar toch geldt ook van hem wat wij hierboven schreven over Ovidius' invloed op de Provensaalse dichters: Jean de Meun gebruikt de *Metamorphosen* en de *Ars Amandi* als een arsenaal voor verzen. De ideeën echter die hij eraan ontleent waren reeds lang niet nieuw meer.

Met de veertiende eeuw breekt een nieuw tijdperk aan in de wijze, waarop de oudheid invloed uitoefende op de Middeleeuwen, en in deze ‘Renaissance de Charles V’ speelt Ovidius weer een grote rol. Naarmate de geestelijke beschaving meer

doordrong tot lagen der bevolking, waarin zij nog weinig wortel had geschoten; naarmate het aantal, laten we zeggen niet-latinisten, die behoefte hadden aan algemene ontwikkeling, groter werd, werd ook de drang groter om de schatten der oudheid direkt tot het grote publiek te brengen. Het geluk wilde, dat Charles V deze behoefte zeer helder inzag, waarbij kwam dat zich reeds in Frankrijk hier en daar de invloed vertoonde van de herleving van de studie der oudheid in Italië.[1)] Het einde der veertiende eeuw is het hoogtepunt van die renaissance, maar de beweging was zich reeds een kleine eeuw vroeger begonnen af te tekenen, en een van de eerste voortbrengselen ervan was een vertaling van de *Metamorphosen*, de zgn. 'Ovide Moralisé.'[2)] Het doel van deze en dergelijke vertalingen[3)] was van moraliserende, maar vooral ook van didaktiese strekking. Maar nu deed zich bij vele van die vertalingen, vooral bij die van Ovidius en andere legendenverhalen, weer dezelfde moeilijkheid voor, die bestaan had in de tijd toen men de werken der oude heidenen nog in 't origineel kon lezen: hoe moest men van al dat paganisme profiteeren zonder dat het schade deed aan de ziel? En weer deed men wat de vroege Middeleeuwen ook gedaan hadden: na b.v. de Ovidiaanse fabels vertaald te hebben 'moraliseerde' men ze, of men 'verklaarde' ze 'histories' of 'allegories'.

Zo ontstond de bovengenoemde 'Ovide Moralisé', die een buitengewoon groot sukses heeft gehad, zoals we zullen zien. Het gedicht telt 70000 verzen, waarvan echter slechts ruim de helft vertalingen uit het Latijn zijn. De *Metamorphosen*

1) De gemalin van Louis d'Orleáns was een Visconti; Charles V's astroloog was een Italiaans geleerde, de vader van de beroemde Cristine de Pisan; Froissart heeft Milaan en Rome bezocht; Petrarca heeft vele relaties te Parijs gehad en werd er zeer bewonderd. Frankrijk leert Italië langzamerhand kennen en bewonderen, zoals uit deze en zeer talrijke andere feiten blijkt.
2) Het werk dateert van ongeveer 1325 en is van de hand van een Bourgondiër, die het schreef op aandringen van Jeanne de Bourgogne, de gemalin van Philippe V († 1328), de laatste Capetinger op de Franse troon.
3) Waarvan de voornaamste zijn: Aristoteles, Cicero, Seneca en Boëthius, Livius, Sallustius, Suetonius, Valerius Maximus en Vegetius' *De Re Militari*, bijna alle prozaschrijvers zoals men ziet, en geschriften waaruit veel te 'leren' was.

vormen hiervan natuurlijk de hoofdschotel, maar zeer veel heeft de vertaler ook aan andere bronnen ontleend. Zo b.v. de geschiedenis van Babylon en die van Sodom en Gomorrha, die hij aan de Bijbel ontleent, de geschiedenis van de bovennatuurlijke geboorte van Erichthonius, bewerkt naar Hyginus en Fulgentius, het verhaal der Danaïden (*Heroïdes*, XIV), dat van Phrixus en Helle (*Fasti*), dat van de bruiloft van Peleus en Thetis, het oordeel van Paris en de schaking van Helena (Hyginus en Dares), de dood van Hector (*Ilias latina*), vele andere nog, waarvan sommige echter eenvoudig op commentaren teruggaan. Zoals men ziet vertegenwoordigt het werk een buitengewoon belangrijke uitbreiding van de kennis van de oudheid onder het grote publiek. En men moet dit idee ‘groot publiek’ hier zeer ruim nemen, en de kennis, die de geletterden van die tijd van 't Latijn hadden, niet te hoog aanslaan. Zo is het bewezen dat b.v. Guillaume de Machaut, die geestelijke was en ‘vorst’ der veertiende-eeuwse dichters, in zijn werken de oudheid niet anders blijkt te kennen dan uit de *Ovide Moralisé.* En zo zal het dus wel met menig ‘classicus’ uit die tijd gegaan zijn, en zal men goed doen b.v. voor meer dan een van Christine de Pisan's zogenaamde Latijnse bronnen de een of andere vertaling in de plaats stellen. Merkwaardig is de herhaaldelijk blijkende kritiese zin van de onbekende schrijver, al betreft het gewoonlijk kleinigheden, zoals bijvoorbeeld daar waar hij, naar Genesis VI:6, mededeelt dat God ‘berouw’ had de mens geschapen te hebben, maar er onmiddellijk zijn interpretatie van die plaats op laat volgen:

‘Or est droits que je vos desclaire[1)]
Le *repentir* Dieu. Ne croi mie[2)]
Que la Sainte Escripture die
Que Dieus eüst onc cuer muable
Ne repentant ne variable:
Onc Dieus ne se volt repentir,
Mais c'est a dire, sans mentir,
Que *peine* avoit - bien le savoit -
Seul por home que fait avoit.’

1) ‘Maintenant il faut que je vous explique....’
2) ‘Je ne crois pas....’

Hier is het de geestelijke die spreekt; de ‘classicus’ komt voor den dag in het volgende geval. Men weet dat de schrijver van de *Roman de Troie*, als bron voor de geschiedenis van de Trojaanse oorlog, Homerus, d.w.z. de *Ilias latina*, heeft vervangen door Dares,[1] wat onze schrijver hem verwijt met de woorden: ‘Gij hebt niet begrepen dat, waar Homerus goden doet optreden, hij eenvoudig beeldspraak gebruikt.’[2] Zulke kritiek is nog zeldzaam in 't begin van de veertiende eeuw, en betekent een nieuwe tijd, al zijn we dan ook nog ver van de eigenlijke Renaissance verwijderd. Om een denkbeeld te geven van de wijze, waarop onze schrijver de Ovidiaanse verhalen ‘verklaart’, geef ik hier de verschillende ‘verklaringen’ van de geschiedenis van Daphne, en citeer hier het résumé daarvan van de hand van Gaston Paris: ‘.... Vient d'abord une histoire, c'est à dire une explication réelle: Dane, fille du Pénée, poursuivie par Apollon, est changée en laurier; cela veut dire que le soleil et l'humidité du fleuve Pénée y font naître des lauriers. Mais peut-être une autre “histoire” est-elle préférable: il n'y a qu'à retrancher du récit ce qu'il a de merveilleux. Une jeune fille chaste, en fuyant un homme qui voulait lui faire violence, tomba d'épuisement et mourut au pied d'un laurier. Quant à la “sentence prouffitable” qu'on peut tirer du récit, la voici: Dane, fille d'un fleuve, c'est à dire douée d'un tempérament froid, représente la virginité; elle finit par être changée en arbre, parce que la parfaite pureté ne connaît plus aucun mouvement charnel, et cet arbre est un laurier, qui, comme la virginité elle-même, verdoie toujours et ne porte pas de fruit. Le rôle donné à Phébus est ici peu clair: l'auteur a suivi “l'integument” qui l'appelle “dieu de sapience”; mais la façon dont le commentateur latin se représente le rapport de ce dieu avec la virginité représenteé par Daphné est obscure pour nous et l'a été pour son imitateur. Celui-ci ajoute d'ailleurs, de son cru, une “autre sentence”: Dane représente la vierge Marie, aimée par celui

1) ‘Dares’, schrijver van een geschiedenis, in 't Latijn, van het beleg van Troje, ging door voor een ooggetuige van dat beleg, en had dan ook alle goden uit het verhaal weggelaten.
2) Ik resumeer hier een passage die te lang is om hier in zijn geheel aangehaald te kunnen worden.

qui est le vrai soleil; Apollon se couronne du laurier qui est Dane: c'est Dieu qui s'enveloppe du corps de celle dont il fait sa mère.'

Ziedaar, lezer, wat Ovidius met zijn verhaal eigenlijk bedoeld heeft! Ik zeide het reeds: we zijn nog ver van de Renaissance verwijderd! Natuurlijk betekent de val van Phaëton een zoneklips, en even natuurlijk is Vulcanus 'le feu de luxure', Pallas 'la virginité', Saturnus 'la luxure bestiale'. De centaur Cheiron is 'l'emblème des juifs et des païens qui se confondirent pour former la 'gent chretienne'; de strijd tussen Danaüs en Egistus is de strijd tussen de ziel en het lichaam. Enzovoort. Dat al deze 'alégories' belangwekkend zijn zou moeilijk zijn vol te houden! Hier en daar geeft de schrijver zijn persoonlijke mening over verschillende sociale vraagstukken, zo bijvoorbeeld over het te vondeling leggen van kinderen, over de doodstraf[1] - dit naar aanleiding van Pythagoras' verbod dieren te doden, - over het onrechtvaardige van 't verbeurdverklaren der bezittingen van een met de strop gestrafte dief. Wat dit laatste betreft: men moest, zegt hij, die bezittingen teruggeven aan de bestolenen, en het is slechts de hebzucht van de rechters die dit niet doet inzien. Deze laatste aanval op de rechterlijke macht staat niet alleen: zeer talrijk zijn de aanvallen op geestelijke en wereldse machten, en dikwijls zijn zij niet minder fel dan die van Jean de Meun.

Ik zeide reeds dat het werk een overweldigend sukses gehad heeft. Guillaume de Machaut ontleent er al zijn 'exempla' aan; Christine de Pisan heeft het gekend en benut; Berçuire ontleent er passages aan in zijn 'Reductorium'; René le Bon, de artistieke hertog van Anjou, laat er een ons bewaard gebleven, verkorte bewerking van vervaardigen; Eustache Deschamps verheerlijkt de schrijver als een der vier grootste schrijvers uit de Champagne. Het buitenland bleef niet achter: Chaucer b.v. heeft er passages uit zijn werk aan ontleend. En op 't ogenblik nog bezitten we niet minder dan negentien handschriften van het werk, verspreid over tien Europese biblioteken, en waaronder zeer fraaie, zoals dat van de kunstminnende Jean, hertog van Berry. Nog de eerste boek-

1) Alleen moordenaars, zegt hij, mogen daarmee gestraft worden, en dan nog alleen de 'meurtriers d'habitude'.

drukkers maken zich met graagte van het werk meester, zij het dan in verkorte vorm, onder de titel ‘Bible des poètes’. Maar kort daarna is het uit met de glorie van de *Ovide Moralisé* en andere werken van de ‘Renaissance de Charles V,’ en de zestiende eeuw begraaft ze onder het hoongelach van Rabelais: ‘Al die allegoriën, die gijlieden in de *Ilias* en in de *Odyssee* ontdekt, zijn nooit door een Homerus bedacht’, roept deze uit, ‘aussi peu songées d'Homère que d'Ovide, en ses *Métamorphoses*, les sacremens de l'Evangile, lesquelz un frère Lubin, vray croquelardon, s'est efforcé demonstrer, si d'aventure il rencontroit gens aussi fols que luy et (comme dit le proverbe) couvercle digne du chaudron.’

De bestudering van Ovidius betreedt van nu aan nieuwe banen. Maar nimmer meer zou de elegante dichter uit Augustus' tijd zulke geestdriftige bewonderaars vinden als hij in de middeleeuwen gehad heeft. Die bewondering gewekt te hebben gedurende verscheidene eeuwen, in een land als Frankrijk, schijnt mij niet het minst merkwaardige van zijn roem.

C. DE BOER.

De ‘natuurlijke, strategische taak’ van onze weermacht

In het artikel ‘Legerbevel in oorlogstijd’ is terloops ter sprake gekomen, dat het nuttig zou zijn, indien de argumenten en overwegingen eens werden bijeengebracht, waarmede de regeering, bij verschillende gelegenheden, in de staten-generaal getracht heeft de juistheid van haar defensie-beleid aannemelijk te maken. In dat artikel werd, ten opzichte van de bevelsconcentratie eenzijdigheid aangewezen, die in de eenzijdigheid van het weerwezen haar oorsprong moest hebben. Dit met de stukken aan te toonen, zou buiten de lijst van het opstel zijn gegaan. Ik wil een en ander thans beproeven.

In het genoemde gidsartikel is er de aandacht op gevestigd, dat het in den vervolge een moeilijk denkbare samenloop zou zijn, indien Nederland in een strijd met een groote mogendheid geraakte en zonder hulp zou overgelaten blijven aan zich zelf. Sedert den Volkenbond heeft het si vis pacem para bellum zijn beteekenis als leus verloren. Er is een gemeenschappelijk vredelievend streven gekomen, in de plaats voor vredelievende tendenzen, die te voren elke staat, op zijn manier, voor zich zelf bepaalde. Wel sluit het streven in bondgenootschap vredelievend handelen nog niet ten volle in, maar het zal dit toch, naar men vurig hoopt, bevorderen. Een aanval van een groote mogendheid op Nederland zou met den nieuwen geest en trouwens ook met anderer belangen zoo zeer in strijd zijn, dat het inderdaad een moeilijk denkbare samenloop ware, indien wij, in een verweer daartegen, alleen zouden staan.

Toch is voor kleine staten van oudsher een geïsoleerde verdediging het doel van hun oorlogsvoorbereidingen geweest. Het geval, dat sedert den wereldoorlog moeilijk denkbaar is

geworden, was voor onze strategen de basis, waarop zij hun verdedigingsplan hebben opgebouwd. Langdurig is die basis door hen voor onwankelbaar gehouden. Wanneer men de mededeelingen en overwegingen, die de regeering, bij verschillende gelegenheden voor haar versoberingsplannen heeft doen gelden, bijeenbrengt, kan men de leidende gedachte daarin gemakkelijk volgen en blijkt, dat zij, evenals het meerendeel onzer deskundigen, nog altijd van de oude basis en van een geïsoleerde verdediging is blijven uitgaan. Het is vooral de ministerieele rede in het tweede-kamer-debat van 22 December 1926 geweest, die voor het ingenomen standpunt licht geeft.

In het bewuste debat stond het versoberen der weermacht op den voorgrond. Het is wel van belang te weten in hoever het punt van de kosten in de plannen een rol heeft gespeeld. In een strophe, die dunkt me, van een los papiertje is afgelezen, noemde de minister van defensie het merkwaardig ‘dat van bijna alle partijen de wensch is uitgegaan om op de weermacht te bezuinigen; ik behoef slechts te herinneren aan de verschillende politieke programma's, welke indertijd zijn uitgegeven. Ik moet echter eerlijk verklaren, dat het mij nog niet is gelukt ook maar één bezuiniging aan te brengen, waarbij niet, hetzij van de kamer, hetzij van de legerautoriteiten bezwaren zijn ingekomen. Vandaar, dat er voor den minister maar één weg is, deze, dat hij de versoberingen aanbrengt, welke hij na gezette overweging van de daarop uitgebrachte critiek in het belang der zaak noodig acht.’ Met de zaak kan het versoberen, maar ook het object van defensie bedoeld zijn. Te voren was er spraak geweest van ‘afknabbelen’. Wanneer men, zoo luidde het antwoord, ‘in een bestaand stelsel, dat ik een goed stelsel zou willen noemen,’ versoberingen kan aanbrengen, welke, ‘in verband met de slagvaardigheid der weermacht,’ mogelijk zijn, dan is dat toch geen afknabbelen maar ‘een gezonde reorganisatie.’ Op de kosten heeft de centralisatie van het bevel maar weinig invloed gehad. De commandanten van de wapens en de diensten, welke sous-ordres kwamen, zijn ten getale als te voren gebleven. Zij hebben niet meer den vrijen vleugelslag om in hun ressorten nut te stichten, maar een besparing is er niet van verkregen.

Het is van belang er nota van te nemen, dat de minister van defensie ons weerstelsel ‘een goed stelsel’ acht. Hij deelde voorts mede, dat in de groote lijnen geen wijzigingen werden gebracht. Dit was alleen geschied in die onderdeelen van het stelsel, waarvan bleek, dat ze zonder nadeelen konden ingeperkt of vereenvoudigd worden. De regeling van het hoogere bevel rekende de regeering niet tot de groote lijnen. Blijkbaar rangschikte zij haar bij de onderdeelen, welks versobering het bestaand stelsel niet wezenlijk beïnvloeden kon. De behandeling van het versoberingsplan in de staten-generaal heeft overigens geen twijfel achtergelaten tusschen welke punten van ‘het bestaande stelsel’, ‘de groote lijnen’ loopen. Evenmin wat het defensie-plan is, dat binnen die lijnen besloten ligt.

Die punten volgen hier. Ik neem ze over even kort en even krachtig als de minister ze in de tweede kamer voorgedragen heeft.

1°. Met de zorg en het werken voor de weermacht heeft de regeering ten doel: ‘het bestaande leger op peil te houden.’
2°. De vaderlandsche strategie heeft voor de defensie van het rijk in Europa ‘zich steeds beperkt tot het strikt noodzakelijke voor de verdediging van het eigen grondgebied.’
3°. ‘Zoowel om redenen van politieken, strategischen en economischen aard zal de verdediging van ons grondgebied zoo dicht mogelijk bij de grenzen moeten geschieden.’
4°. ‘De vesting Holland heeft in de eerste plaats ten doel om de bewegingsvrijheid van het veldleger zoo hoog mogelijk op te voeren, terwijl haar hardnekkige verdediging in hoofdzaak door het veldleger zal moeten geschieden.’
5°. ‘De vesting Holland (is) de basis, de opnamestelling voor het veldleger, hetwelk op korten afstand daarvan opereert.’
6°. De regeering hecht ‘zeer veel waarde aan de fronten van de vesting Holland als weerstandslijnen zooals die ook gebruikt worden.’
7°. ‘Vooral in ons kleine land moet de taak van veld- en bezettingstroepen uit één gezichtshoek worden beschouwd.’
8°. De wijze van opname van het veldleger hangt nauw samen met de opstelling van dit laatste en met de wijze waarop de commandant van het veldleger opereert.’
9°. ‘De forten zijn punten, die dikwijls geschikt zijn als steunpunt, vooral als ze in puin zijn geschoten. Het is in den oorlog herhaaldelijk gebeurd, dat in puin geschoten forten zeer sterke steunpunten waren, waarin men zich vastnestelde.’
10°. De veiligheidsbezetting van Holland is ‘niet een vast troepenlichaam, dat daarvoor steeds bestemd is,’ maar een bezetting, die ‘aangepast moet worden aan het oorlogsgeval.’ ‘Dit stelt bijv. heel andere

eischen, indien wij uit het westen worden aangevallen dan wanneer wij uit het oosten of zuiden worden aangevallen.'

11º Wordt de toestand in ons kleine operatiegebied zóó, 'dat de fronten van de vesting Holland inderdaad ernstig worden bedreigd, dan is voor de verdediging daarvan ook het veldleger beschikbaar.'

12º. 'Als het tot een beslissing moet komen, moet alles, wat zich maar even laat verplaatsen, overgebracht worden naar de plaats, waar de beslissing wordt gezocht om de overwinning te kunnen bevechten.'

13º. 'De reservetroepen dringen vanzelf in dit veldleger en vormen daarmee één strijdmacht; de praktijk zal dan zijn, dat men na zeer korten tijd geen afzonderlijk veldleger meer heeft, maar een strijdend leger, waarin het gros van de weermacht is geabsorbeerd.'

14º. Door den commandant van het veldleger in vredestijd met de algemeene leiding der werkzaamheden en in oorlogstijd met het opperbevel te belasten, wordt de samenwerking het best verzekerd.

Bij de bespreking der plannen in de volksvertegenwoordiging heeft de regeering haar voornemen om den commandant van het veldleger in oorlogstijd met het opperbevel te belasten, niet opgegeven, maar er is toch in zoover met de kritiek gerekend, dat het vraagpunt ter beslissing is open gelaten van het bewind, dat te eeniger tijd een mobilisatie der strijdmacht zou moeten bevelen. In een stuk over het opperbevel zal gelegenheid zijn het vraagpunt nader onder het oog te zien.

De in de punten 1 tot 14 hierboven tusschen aanhalingsteekens geplaatste zinnen zijn alle genomen uit motiveeringen en uiteenzettingen van den minister van defensie. Over het algemeen zou ik willen toegeven, dat men aan parlementaire redevoeringen niet op elk punt een maatstaf mag aanleggen van een tijdschriftartikel, waarvan men de redactie dikwijls om- en omgekeerd heeft. Maar de aanhalingen hier bevatten geen nieuws. Het zijn de min of meer officiëele merkteekens van een verdedigingsplan, dat meermalen in het openbaar is besproken.

De opvattingen omtrent het wezen en de praktijk van den oorlog hebben in den loop der tijden dikwijls omwentelingen ondergaan. Meestal nadat met nieuwe strijdmiddelen veranderde ervaringen waren verkregen. Enkele, wezenlijk karakteristieke kenmerken zijn door de tijden heen langdurig geldig gebleven. Zij hebben bij ons de trekken van het vaderlandsche plan bepaald en dienden ook als uitgangspunten van de wet van 1874 tot regeling en voltooiing van het vestingstelsel. Het

in dit stelsel opgesloten verdedigingsplan kon pas volledig worden uitgewerkt, toen de beschikbare troepensterkte daarvoor toereikend was geworden. Sedert kon men voor de landsdefensie ook met een veldleger rekening houden. De vestingwet gaf uiting aan een oogmerk, dat men zich het zuiverst voor den geest stelt met de namen Sleeswijk-Holstein en Hannover. De wet was gericht tegen rechtstreeksche veroveringspogingen. Het plan sloot echter de toepasselijkheid van andere denkbare oorlogsgevallen niet uit. Dit had ook het vroegere stelsel van ‘begravingen’ niet gedaan. Evenmin deed het het plan van barrières en frontieren van de Republiek in haar vervaltijd. Hoe bijvoorbeeld zou men in 1799, in 1815 en in 1830 het hebben moeten maken met een weerplan, dat ingesteld zou zijn geweest uitsluitend tegen rechtstreeksche veroveringsaanvallen?

Wanneer men voorheen in oorlog was geraakt, rustte men zich naar behoeften toe. Groote deelen van het stelsel, waarop het afzonderlijk kon aankomen, werden los van elkaar gehouden. Beschikte men over een mobiel leger, dan was de zorg, dat dit voorshands paraat en zelfstandig bleef. Het stelsel kende geen apriorismen, geen exclusiviteit van taak of van operatie-tooneel. In dien het zou gebeurd zijn, dat eenig bondgenootschap ergens een samenwerking had gevorderd, zou men altijd, ook wat de bevelvoering betreft, daarop berekend zijn geweest.

Met de centraliseerende hervormingen van de huidige regeering is de toestand anders geworden. In de verklaring van haar voornemens in de tweede kamer was een ‘voortgezette versobering van de weermacht’ aangekondigd. Deze zou onder meer worden nagestreefd door ‘de landsverdediging in de mobiele strijdkrachten te concentreeren.’ Hierdoor kon ‘een belangrijke vermindering van afzonderlijk personeel voor vesting- en kustverdediging mogelijk worden.’ Sedert staat in de oorlogstoeb ereidingen alles op één kaart. De oorlogsverbanden kregen een samenstelling, of als men wil een opgestoptheid, die voor niets nuttig is en waarvan men de groote bezwaren nergens zal kunnen overwinnen, dan misschien op het operatietooneel, waarvoor zij bestemd werden, namelijk op het mini-

male terrein van het model-geval. Nog laatstelijk, in 1928, zijn de detachementen vesting-artillerie van Gorichem en Naarden omgezet in twee onbereden artillerieregimenten, die sedert weer deel uitmaken, elk van een artillerie-brigade van het veldleger. Men begrijpt, dat het verschil maakt of men de onbereden regimenten, met het zwaardere geschut in oorlogstijd, naar behoeften toevoegt aan gedeelten van een vastgeloopen front - en daarvoor is geen voorafgaande bevelsconcentratie noodig - dan dat men de zware troepen reeds in vredestijd verdeelt over enkele mobiele legerverbanden. Voor deze laatsten behoort het mobiele den nadruk te behouden. Men moet er lange en snelle marschen mee kunnen maken en er gemakkelijk mee kunnen manoeuvreeren. Zijn op de schaal, als thans geschied is, de zware elementen ‘der landsverdediging in de veldtroepen geconcentreerd,’ dan zal men niet ontgaan en moet men zich er op verwachten, dat de kwasi mobiele troepen, als het eens op een gemakkelijke verplaatsbaarheid zou aankomen, hebben opgehouden mobiel te zijn.

Wanneer er spraak komt van het leveren van een volkenbondscontingent zal men daarvoor met organieke afdeelingen rekenen. De strategie pleegt met legereenheden, niet met sterktestaten te tellen. Tegenwoordig is de legerdivisie de algemeene maat. Ook uit dien hoofde is het geen vooruitziend beleid de formatiën van het veldleger met ongeëigende korpsen op te vullen. Men zal allicht prijs stellen op formatiën, zooals wij ze gevormd en geoefend hebben en zou het waarschijnlijk misduiden, indien er vóór een toewijzing aan den Volkenbond deelen van zouden worden afgescheiden.

Het is dan gebleken, dat de ietwat raadselachtige formule van ‘samentrekking van de landsverdediging in de mobiele strijdkrachten’ de beteekenis heeft gehad van een wissel op haar eenzijdige bestemming. De bestemming namelijk voor het kleine operatie-gebied van onze buiten- of onze kustprovinciën. Een uitvloeisel van het beginsel om de defensie ‘tot het strikt noodzakelijke voor de verdediging van het eigen grondgebied’ te beperken en van het regeeringsgevoelen, dat het veldleger ‘op korten afstand van de vesting Holland opereert.’ Het is het lapmiddel van onze vaderen geweest, zoolang er voor een

doeltreffender strategie niet de noodige ‘mennekens’ waren.

In de eenzijdige zienswijze is gedurende den volkenstrijd ook hier te lande het begin van een evolutie geweest. Toen men de gedaalde beteekenis van duurzame versterkte fronten zich overal was bewust geworden en men tegelijk het nagenoeg onmogelijke had leeren inzien van een stellingstrijd op terreinen, waarin men, om het hooge grondwater niet kon graven, is ook bij enkele van onze deskundigen een wijle het besef levendig geweest, dat het nederlandsche krijgswezen een grondige herziening behoefde. De bewegingsoorlog, dikwijls voor perioden van vele maanden, uit behoefte aan dekking, tot stilstand gekomen en uitgeloopen op een strijd om verschanste gevechtsvelden, had ook hier sommige deskundigen eenigszins gemeenzaam gemaakt met het onvermijdelijke, van wat ‘de ijlheid’ of ‘de leegte der slagvelden’ was genoemd. Het zou een opstel op zich zelf vorderen, indien men wilde schetsen, welken loop die meening bij onze deskundigen heeft genomen. De beweging die zich een vernieuwing van stelsel had voorgespiegeld, heeft maar kort geduurd. Zij is uitgegolfd en zonder verdere voortplanting in rust gekomen. Het onderzoek van wetenschappelijke vraagpunten staat op militair gebied, zooals trouwens ook op ander, meestal buiten elke officieele leiding. Zelfs vindingen van veel actualiteit, voor welke de praktijk om zoo te zeggen, gereed staat ze toe te passen, maken daarop geen uitzondering. De studie is meestal in handen van enkelen, meer speciale deskundigen. Voor de ingrijpende militaire kwestiën, die de groote oorlog had opgeworpen, is het onderzoek over weinig personen verdeeld geweest en hebben de resultaten zich tot particuliere slotsommen bepaald. Twee leeringen zijn voor de versoberingspolitiek, ten opzichte van ons weerwezen van beteekenis geworden.

De eerste slotsom was, dat het ongenoegzame en veelszins overleefde van den vestingbouw met ons verdedigingsstelsel nog wel in overeenstemming kon worden gebracht. Het nationale karakter daarvan moest niet worden prijsgegeven en kon met vertrouwen gehandhaafd blijven, als men maar oog had voor het forticicatorisch houvast, dat verouderde forten, die immers spoedig in puin zouden liggen, juist in hun ontredderden toestand, nog kunnen geven. Uit die gedachte en de

versoberingseisch ten aanzien van het hoogere personeel, is de vesting Holland ten tooneele gekomen.

De andere leering had betrekking op den veldoorlog. Zij ging te rade met den aanblik van verlatenheid op het, tusschen de verstarde partijen ingeknepen ‘niemandsland’. Men had daar aan beide zijden de massa's hun samenhang en hun beweegbaarheid zien inboeten. Op dit punt was de slotsom, dat de vastgeloopen veldoorlog in onze toestanden niet veel verandering had gebracht. Voor ons was de actie van de mobiele troepen altijd een aanhangsel van den stellingstrijd geweest. De taak der veldtroepen bij de landsverdediging kon in groote trekken blijven, wat zij tot dusverre was. Zij zou voortaan uit een eenigszins mobiel opgevatte positie-oorlog kunnen bestaan, die zich er op moest toeleggen, om alle aanvallen ‘veerkrachtig’ op te vangen, door er, in stelling achter stelling, ‘elastisch’ voor uit te wijken. De dekkingen - en zoo was het immers eveneens altijd geweest - zouden in ophooging moeten worden gemaakt. De slappe specie van onze lage landen trok weinig aandacht. Voor het in eere houden van het aloude weerstelsel, behoefde men daarin geen overwegende moeilijkheid te zien.

Ik zeide reeds, dat vorenstaande overwegingen en conclusies buiten de regeering zijn omgegaan. Haar gehechtheid aan het stelsel kwam, met het oog op het concentratie-plan, ook in het volgende aan den dag. Aan de vesting Holland was de minister van defensie in de eerste plaats blijven vasthouden, omdat zij het middel kon zijn om de bewegingsvrijheid van het veldleger zoo hoog mogelijk op te voeren. Hoe men dit moet verstaan werd duidelijk in het volgende: ‘Het verdient aanbeveling, dat de wijze waarop de taak der bezettingstroepen zal worden voorbereid en uitgevoerd, nauw verband houdt met de opstellingen, die het veldleger in de verschillende omstandigheden zal innemen en met de wijze waarop de commandant van het veldleger zijn taak denk te vervullen.’ ‘Vooral in ons kleine land,’ zegt de minister elders, ‘moet de taak van velden bezettingstroepen uit één gezichtshoek worden beschouwd.’ Volgens zijne excellentie zal de door het veldleger te vervullen opdracht, in vredestijd al in de hoofdlijnen vaststaan. Er worden verschillende toestanden voorzien, die aan de uit-

voering een eigen stempel zullen geven, maar voor ieder der gebeurlijkheden stelt de minister zich voor, dat in vredestijd aan de mobiele macht de opstellingen zullen zijn aangewezen. De commandant van het veldleger zal dit moeten uitgemaakt hebben. Natuurlijk niet voor kleine onderdeelen en in détails, maar toch zóó, dat voor een nauw verband van het veldleger met de bezettingstroepen in de vesting Holland, kan worden zorg gedragen. In de vesting zal men zijn voorbereidingen naar de opstellingen van de veldtroepen hebben kunnen voegen. Wat van de bewegingsvrijheid in het kleine operatie-gebied nog zou gemaakt kunnen worden is niet veel; het weinige wordt aan het nauw verband der wederzijdsche opstellingen ten offer gebracht. Het was dan ook maar beter geweest een ‘zoo hoog mogelijk opgevoerde’ bewegingsvrijheid niet te noemen. Ook de uitspraak, dat het veldleger op korten afstand van de vesting Holland ‘opereert,’ kwam hier in de verdrukking. Het is in de toelichtingen een en al verwarring en gewrongenheid. Ik zou die dingen niet zeggen, indien de minister aan het eerste euvel maar in geringe mate mank ging en indien in het tweede niet zoo kennelijk le besoin de la cause aan den dag kwam. De bewegingsvrijheid waar het, nog wel in de eerste plaats, om te doen heette, is omgebogen naar de vaste stellingen, eenig en alleen om te doen uitkomen, welk een verbetering het zal zijn, wanneer de vesting Holland met het veldleger in één commando zouden zijn te saam gebracht: ‘Door den commandant van het veldleger in vredestijd met de algemeene leiding der werkzaamheden en in oorlogstijd met het opperbevel te belasten, wordt de samenwerking het best verzekerd.’

Voor het legerbestuur is het dan een voor tijden van oorlog uitgemaakte zaak, voor welke taak en op welk terrein onze strijdmacht zal optreden. Van jaar tot jaar wordt aan de toerustingen gewerkt voor een in groote trekken, vaststaand plan. Het bestaat in een verweer tegen een rechtstreeksche geweldpleging op ons grondgebied, in de onderstelling dat wij met eigen krachten en middelen daaraan het hoofd zullen moeten bieden. Inmenging van derden, ook van den Volkenbond, blijft buiten beschouwing. Het is het gegeven, dat in vroeger eeuwen voor vele staten aan hunne defensie heeft ten

grondslag gelegen. Zoolang een staat niet zeer deugdelijk op eigen overwicht of op een betrouwbaar bondgenoot kon rekenen, moest hij bedacht zijn op de zorg voor zijn veiligheid en zijn voortbestaan. In die tijden was voor de grooten der aarde het maken van veroveringen een titel. Eeuwen lang hebben de potentaten hun oorkonden ingeleid met de mededeeling wie en wat ze waren en daarbij zelden verzuimd zich op hun faam van gebiedsvermeerderaar te beroemen. Sommigen noemden zich vermeerderaar te allen tijde. De minder machtigen waren voor pogingen tot overweldiging nooit geheel gevrijwaard. Zoodra de gevaren hun schaduwen vooruit wierpen, rustte men zich er tegen toe. Voor Nederland is in 1874 het schrikbeeld van een overweldiging, van de toen ingevoerde vestingwet nog het leidende argument geweest. Na dien is een nieuwe tijd gekomen. In den omgang der staten, vooral in hun dagelijksch verkeer is veel veranderd. Thans nog uit te gaan van een op zichzelf staand geweld, dat aan een geïsoleerd Nederland zou worden aangedaan, schijnt niet meer actueel te zijn. Stellig is het eenzijdig dit met uitsluiting te doen van andere situatiën, die zich in tijden van oorlog voor ons kunnen voordoen.

De regeering doet dit overal. In de stukken komt men, als toelichting of motief, het kleine operatiegebied telkens tegen: ‘Aan een lichaam als de lichte brigade behoeven niet zoo geweldige eischen van groote snelheid, of groote afstanden te worden gesteld, als wellicht elders, met het oog op de uitgestrekte operatie-terreinen noodig is.’

Aangaande de cavalerie meent de minister te weten waar deze ‘waarschijnlijk zal moeten optreden.’

Voor de opleiding en training der infanterie zegt de heer Lambooy, dat ‘voor onze verhoudingen’ marschpraestaties van 50 K.M. in één etmaal ‘geen vereischte zijn.’

De materieele inhoud van deze uitspraken kan in het midden blijven. De minister heeft daarmee zeker hier en daar gelijk. Het bijbrengen geschiedt om de motiveering. Op welk punt men het defensiebeleid zou willen toetsen, overal gaat het in het verouderde model-geval op. Het is een spelen op één kaart en nog wel op de kaart, die in de, sedert den Volkenbond, nieuw-opgezette rekening, zoo goed als geen kans heeft.

Dit behoorde met de stukken te worden aangetoond. Het

model- of eenheidsbegrip voor de oorlogvoering kon allicht de eenheidsmobilisatie in zijn gevolg hebben. Rekent men alleen met de gezamenlijke strijdmacht en gaat men voor deze onveranderlijk van een zelfde taak uit, dan komt men er gemakkelijk toe, voor oorlogstijd althans, ook den eisch van een éénhoofdig bevel voorop te plaatsen.

Bij alle maatregelen en plannen van den minister van defensie heeft het model-geval het gevoerde beleid bepaald. Daarom was het noodig aan te wijzen, liefst met de verklaringen van den minister zelf, hoe het met de natuurlijde strategische taak geschapen staat. De technische kant van het model heb ik elders behandeld.[1)] Ons weerstelsel is scheef omdat het op een basis staat met een onvoldoende draagkracht.

Na het artikel: Legerbevel in tijden van oorlogsgevaar, ben ik van twee kanten ingelicht, dat sedert eenige jaren ook voor een gedeeltelijk mobiliseeren een voorschrift bestaat. Wat men echter in deze een mobilisatie noemt, is vermoedelijk een tot de dienstplichtigen persoonlijk gerichte, convocatie.

Aan de mogelijkheid om bepaalde groepen met individueele oproepingen bijeen te brengen, kan men niet hebben getwijfeld. Met welk criterium dit geschiedt, is onverschillig. Men kan dus ook uitgaan van het ingedeeld zijn bij een zelfde legeronderdeel.

Voor het doen bijeenkomen van dienstplichtigen op een vastgestelden dag, is alleen eisch, dat het betrokken personeel tijdig aangeschreven of op andere wijze beteekend wordt, zich op dien datum bij hun korps aan te melden.

Het oproepen voor den dienst is een taak van de burgemeesters. Zij kennen den actueelen toestand, voor wat de dienstplichtigen, hun verblijven en hun indeelingen betreft. De burgemeesters zullen moeten nagaan of wellicht dienstplichtigen van het bijeen te brengen onderdeel, in hun gemeente aanwezig zijn. Omdat dit à priori van geen enkele gemeente uitgesloten is, zou men, voor iedere convocatie, een beroep moeten doen op de hulp van alle burgemeesters van

1) Van de defensie. Vestingstelsel en Verdedigingsplan. ('s Gravenhage. De Gebroeders van Cleef. 1922.)

Nederland. Ik geloof althans niet, dat de militaire autoriteit in staat zou zijn in deze het werk der burgemeesters over te nemen. In ieder geval kan, eerst nadat vaststaat, welke dienstplichtigen eener gemeente bij den maatregel betrokken moeten worden, de burgemeester de lastgevingen tot aanmelding doen gereed maken en uitzenden.

Het resultaat zal ten slotte zijn, dat het verlangde legeronderdeel bijeen en mobiel is. Wanneer men deze individueele bijeenroepingen echter een mobilisatie noemt, is dit wel niet onwaar, maar geeft men er toch een naam aan, waarin de waarheid zich niet herkennen zou. Wat ook de inhoud van het bedoelde voorschrift moge zijn, een opkomst met spoed kan het niet bewerkstelligen. Het moge daarom ernstig worden overwogen om het door de hier aangeraden, snelle en tevens locale methode te vervangen.

L.M.A. VON SCHMID.

Den Haag, October 1928.

Duitsche letteren

> Max Brod, die Frau nach der man sich sehnt.
> '.... als ob eine Stunde der Liebe nicht länger sein könnte als Jahre ohne die Liebe, als ob sich das Tiefenmasz der Liebe in ein Längenmasz übersetzen liesze!' FRANZ BLEI

Twee mannen ontmoeten elkaar in Folies Bergère; men zou te veel zeggen door te beweren, dat zij vriendschap sloten, maar de verachting, de deernis, de spot die zij koesteren voor de revue die zij zien, en voor het publiek, dat zij, terwijl het zwelgt en verzwolgen wordt in de uniformistische gummi-en-krijt-erotiek van twee-en dertig paar verwisselbaar eendere armen en beenen, nog scherper bezien, verbindt hen; aanvankelijk slechts in de saamhoorigheid, die ontstaat uit een gelijk-gestemde critische intellectualiteit, later, terwijl zij Parijs doorkruisen van de Seine naar Place Clichy, van Montmartre naar de Madeleine door een, onuitgesproken, persoonlijker contact. Maar men vindt voor het feit, dat Erwin Mayreder den ander zijn leven vertelt in dien nacht, tenslotte toch geen andere verklaring, dan dat hij, aan wie dan ook, dit leven éénmaal in lengte en diepte volledig, vertellen móest, om het zichzélf in zijn volle tragische raadselachtigheid, grootheid en verval nog éénmaal te binnen te brengen en het tot in zijn vezels te doen herleven. Tegelijkertijd ook wellicht om zich van de vernedering en schaamte, die hem nooit los zullen laten, omdat hij niet onzelfzuchtig, niet daemonisch genoeg heeft liefgehad, en de vrouw, waarnaar hij ook nu, na haar dood, nog verlangt,

heeft laten te gronde gaan aan de eenzaamheid van een onvoorwaardelijke liefde, althans voor eén nacht en voor een klein deel te bevrijden. De man tot wie hij zich wendt is nauwelijks het voorwerp van zijn persoonlijke keuze, maar het ding, het stuk hout, dat men een drenkeling toewerpt; hij grijpt het, het houdt hem boven, men trekt hem aan boord, maar vraag hem niet, waaraan hij zich in de minuten tevoren heeft vastgeklampt: het doet er niet toe, en hij is het vergeten: zoo verdwijnt ook de man, wien Mayreder zijn leven vertelt, de aanvankelijke ik van dit boek, na de aanvangsbladzijden, volkomen achter het hartstochtelijk vertelde verhaal, en hij duikt pas weer op aan het slot, als de stormen en nevels voorbij gejaagd zijn; hij doet mij een oogenblik denken aan het naamlooze, onzichtbare, als men wil onverschillige publiek, dat de spreker voor een microfoon wellicht alleen voorstaat - en hoe vaag en onjuist ook dan nog - als hij het voór en na van zijn betoog, begroetend en dankend, toespreekt.

'Die Frau nach der man sich sehnt' valt in drie, desnoods in twee stukken uiteen: drie liefdes, waarvan althans de eerste geen geavoueerd of zelfs maar naspeurlijk verband houdt met de twee volgende, (die onderling wèl samenhangen), behalve door de indirecte relatie, die tusschen alle ingrijpende feiten bestaat, die plaats grijpen in één leven; alleen compositorisch beteekent deze eerste episode, ondanks haar inzichzelf-volledig isolement, een sterk element, omdat zij scherp en prachtig contrasteert met de hoofdstukken dadelijk daarna - die trouwens de zwakste zijn van het boek - maar ik zie, ondanks deze enkele overweging ten gunste van haar verschijnen in zijn roman, de motieven niet in, waarom Brod haar hier opnam: zij zou als afzonderlijke novelle een voortreffelijk, autonoom en gaaf werk zijn. -

Ik sta voor een moeilijkheid, tusschen twee uitersten: hoe kan ik u inleiden in dit verhaal? De man, die het als zijn leven vertelt, doet dit, bij alle uiterst-scherpe waarneming en verbeelding van onderdeelen-en-vertakkingen, voor zoover die samenhangen, in zijn voorstelling, tot in de herinnering van zijn reuk toe soms, met de essentialia van zijn leven-en-lot,

uiterst geconcentreerd. En ik vrees dat het schema, dat ik er aan kan onttrekken, u eenerzijds afschrikken zou door een zekere sensationeele onwaarschijnlijkheid in een van zijn meest wezenlijke verknoopingen, terwijl het daarnaast u misschien weer ontnuchtert, doordat ik niet bij machte zal zijn de spanning ook maar flauw over te dragen. Deze spanning bestaat niet alleen in de psychische reactie van den verteller op snel-verwisselende of langzaam-verschuivende gemoedstoestanden, maar zij is evenzeer onmiddellijk-feitelijk, objectief-dramatisch. Daarom kan ik u, aan den anderen kant, een schema nauwelijks onthouden: want dit boek vertelt niet alleen een reeks samengevlochten gebeurtenissen en feiten, het leeft in die facta, het *is* in laatste instantie niets anders dan een samenschakeling van feiten, waarvan men er geen enkel kan supprimeeren zonder én de chronologische, als men wil causale continuïteit, én vooral de organisch dramatische spanning te verbreken. Ik roep uw clementie in, en laat, om niet alleen feitelijk maar ook op eén wijze formeel het origineel op den voet te volgen, Mayreder, natuurlijk uiterst-comprimeerd, aan het woord:

'Ik was in den oorlog aan de Isonzo; jong, avontuurlijk en zorgeloos. Totdat mij, op een Oudejaarsnacht, plotseling het besef overviel van ons aller individueele verantwoordelijkheid. Niet alleen voor de oorzaken, het uitbreken en het - op welke wijze! - voeren van dezen oorlog, maar voor elke onzer gedachten en daden. Ik had in dien tijd een liaison met de vrouw van een veel ouderen advocaat in Laibach. Zij was, scheen het mij langen tijd, koel en gesloten, zorgeloos verstrooid en afwezig, soms bijna slaperig. Wij reisden elkaar, op de dagen van mijn verlof, telkens tegemoet naar een kleine zwarte stad halverwege tusschen haar woonplaats en de Isonzo en stortten ons daar in een bad van een tegelijk zwoele en ozonische sensualiteit. Nadat het wroegende besef van verantwoordelijkheid, dat mij tot op den dag van vandaag niet meer loslaten zou, in mij had postgevat, leed ik nameloos onder de leugenachtige verhoudingen, die deze liaison mogelijk maakten en in stand hielden: want zij bedroog natuurlijk haar man, en ik bedroog haar door een dieper gevoel te simuleeren terwijl mijn neiging voor haar uitsluitend erotisch was. De eenige,

die goed loog, die althans tegenover mij sterk en trots loog, was zij; want zij maskeerde met de wilde en teedere grillen van haar sensualiteit een krachtige, onvoorwaardelijke liefde voor mij, en zij verborg die, omdat zij doorzag dat mijn neiging voor haar overwegend of puur animaal was. - Daarop volgde een breuk. Hoe die ontstond? Ik geloof, dat men het einde van een liefde - als men tenminste een gevoel, dat voorbij kan gaan, een liefde mag noemen - evenmin rationeel vastleggen kan als haar begin. Maar voorzoover deze dingen te voorzien zijn, was het een gevolg van mijn door het plotseling en alleenheerschend ontwaakte verantwoordelijkheidsbesef ondermijnde en gesloopte sensualiteit. Ik kon die niet langer simuleerend in leven houden, en toen zij zag, dat met het wegschrompelen der dierlijke spanning, de laatste kansen op een verdieping daarvan, als die ooit mogelijk is, vervaagden, barstte zij uit in wanhoop, bitterheid, ellende en wrekende verwijten.'

De fabriek der Mayreders gaat pijlsnel en katastrophaal achteruit: ze wordt door een concern van fabrieken in de omliggende steden vrijwel dood-geconcurreerd. Erwin is er, na den oorlog, bedrijfsleider van geworden; maar ondanks zijn razende en radelooze energie, zijn nachtenlang waken, denken en werken, zijn ten uiterste gespannen inventie en werkkracht, zijn hulp van industrieele spionnen, dreigt 'Rockenhaus Tuch' (zoo heet de onderneming) onherroepelijk te gronde te gaan. Hij leert in dien tijd een jonge vrouw kennen, Agnes, bijna een meisje nog; zij is studente, leerlinge van Masaryk, en tot in haar gevoelsleven toe doortrokken door het volhardende, rationeele optimisme en het principieel-ontragische van diens denkwijze; ze is doodelijk goed en trouwhartig, paralyseerend - veerkrachtig, simplistisch en opgewekt; goddank niet zonder eenige vagen weemoed. Evenals vroeger met Dorothy verwikkelt hij zich in een verhouding die van meet af aan de kiemen van haar ontbinding in zich meedraagt: de onwaarachtigheid, die ditmaal een vriendschappelijk gevoel tracht te transformeeren tot een zachte, gedempte liefde en teederheid: maar het blijft schraal, geconstrueerd, neerslachtig en uiterst vernederend.

Toch reizen zij na enkele maanden naar Berlijn waar haar

vader woont. Zij leeft in den waan dat hij haar ten huwelijk gaat vragen, maar hij overweegt iets gecompliceerders: haar vader is - maar doordat zij, volgens de zakelijke methoden, die soms helaas niet minder romantisch zijn dan de meest verouderd-conventioneele, elkanders achternamen een tijd lang niet weten, en van elkaars familie-relaties nog minder, heeft hij dit, zijdelings, pas vrij laat gehoord - de machtigste concurrent van 'Rockenhaus Tuch'; hij wil hem nu, in zijn hotelkamer te Berlijn voorstellen gaan doen, vermurwen, misschien toch Agnes ten huwelijk vragen, hem neerschieten.... hij dubieert nog. Hij dubieert nog, als hij in het hotel de trappen oploopt, en op de derde étage een prachtige vrouw op hem toeschiet uit de lift, die zij verder laat dalen met een man erin die heftig gesticuleerend achter de tralies, wegzinkt.

Die vrouw is Stascha, die Frau nach der man sich sehnt....

'In de enkele momenten, die verliepen tot dat de man in de dalende lift zich weer bij haar gevoegd had, gebood en smeekte zij mij onmiddellijk naar een bar in de buurt der Gedächtnis-Kirche te gaan, en hen, haar en haar geleide, zooals zij hem noemde, daar op te wachten. Ik moest, als zij binnen kwamen haar verrast en verheugd als haar broer die haar in vijf jaar niet had gezien, begroeten en omhelzen, en haar - hoe dan ook - uit de macht van haar begeleider ontslaan. Hij was dokter aan het sanatorium waar zij langen tijd was verpleegd, nadat men haar zelfs, na een wederrechtelijke onder-curateele-stelling een jaar in een krankzinnigengesticht had gesloten, en natuurlijk op haar verliefd. Bovendien was hij in het bezit van een onrechtmatig verworven attest, waardoor zij reddeloos aan hem was overgeleverd.'

De eerste dagen en weken van de magische, daemonische liefde, die tusschen Erwin en Stascha ontstond met de bliksemsnelle stormkracht van een helder noodweer, ging alles dansend, zwevend lichtvoetig, goddelijk zorgeloos en veerkrachtig. De staatsgreep in de bar gelukte voortreffelijk en twee dagen later waren zij over München, Zürich en Flüelen op reis naar het Lago Maggiore. Zij vergeten alles: Stascha haar bewaker, Erwin Agnes en 'Rockenhaus Tuch'. Zij leven in de onmiddellijke, hermetisch-gesloten tegenwoordigheid van een liefde die geen beperkingen duldt, die misschien geen (schijnbare)

beperkingen zelfs dulden durft. Er is, als zij voor een oogenblik glimlachend aan een verleden willen gelooven, alleen de nu reeds oneindig en ongeschokt-helder lijkende duur hunner liefde, maar er is geen geboorte daarvan, geen individueele herkomst zelfs van hen zelf, geen duistere en troebele vernederingen, ellenden, extasen, vermoeienissen, driften en ontgoochelingen van een bestaan daarvoor, om niet te zeggen van een vorig bestaan; er waren twee vlammen: ik en jij, er is nu één vuur: wij. Zij leven in de zoelte van het italiaansche voorjaar onbeperkt paradijselijk, aan alle driften en dampen van het al te aardsche loodrecht naar het zenith des levens ontstegen, daemonisch liefhebbend, en zooals het genoemd is, wreed en speelsch als kinderen en goden, onbekommerd en feestelijk.

Totdat herinnering en angst, vervolgingswaanzin en een martelend zelfverwijt als doodelijke vergiften naar binnen sluipen en hun aadren en harten bederven. Dr. Karkos, haar vroegere minnaar en sanatoriumarts, ontdekt hun adres en volgt hen. Hij zal haar, met behulp van het valsche attest, dat hij Erwin, die het hem in de bar in Berlijn had ontrukt, door eén der spionnen van ‘Rockenhaus Tuch’ - waarmee hij via Agnes, die hij den dag na Erwin en Stascha's vlucht in het hotel had ontmoet, in relatie was komen te staan - had laten ontstelen, opnieuw in zijn macht kunnen krijgen. Zij vluchten naar Rome. Karkos achtervolgt hen. Zij trekken naar Ostia, naar de zee. Op een maannacht staat Karkos onder hun raam. Dan begint het als altijd reeds vóór den eersten slag, of voor de eerste onderhandelingen besliste al dan niet lichamelijke duel tusschen twee rivalen, dat in wezen een machteloos schijngevecht is, omdat niet zij over die drie betrokken levens beslissen, maar in het hart van de derde over de eene onwezenlijke der beide relaties het doodvonnis uitgesproken wordt. Door eindelooze kwellingen en vernederingen voltrekt zich tusschen Erwin en Stascha ook uiterlijk de vervreemding, maar nadat zij Karkos' vrouw is geworden, zien zij elkaar in Parijs nog eenmaal terug, waar Karkos haar, na een twist, neerschiet. -

De kracht en de charme van Brod's roman liggen eenerzijds in het uit hartstochtelijke onmiddellijkheid en gedempte her-

innering samengestelde mixtum in Erwin Mayreders toon en anderzijds in een bij alle spanning en concentratie uiterstgedifferentieerde psychologie, ook van de onderdeelen en de soms schijnbaar onwezenlijke vertakkingen en details. De figuren van Dorothy, Agnes, Stascha, Erwin en Karkos leven èn in de verwikkelingen waarin de beschikkingen van leven en liefde hen winden, èn als afzonderlijke gestalten ten volle. De terminologie is ten deele die van een natuurlijk gesprek, ten deele die van een overwogen essay. Daardoor ecarteert Brod de verveling van beide afzonderlijk. Zij heeft tevens de voor een romancier welhaast onmisbare andere dubbel-functie van tegelijk psycho- en physiologisch beeldend te zijn. Daardoor kiest zij de termen, die voor de ziel der personen niet minder kenmerkend en definieerend zijn dan voor hun huid. De hartstochten dezer figuren laat Brod iriseeren, niet alleen in hun oogopslag en hun gang, maar tot in de keuze van hun parfums en menu's, en de temperatuur van hun badwater toe. Als het boek een ook zintuigelijk-waarneembare eenheid van atmosfeer had, zou ik kunnen trachten ook langs physiologischen weg uw voorloopige indrukken ervan te verscherpen, maar dat is niet het geval.

De betrekkelijke zwakte van ‘Die Frau nach der man sich sehnt’ is een zwakte van levensconceptie. Erwin Mayreder komt door zijn ontmoeting met Stascha, door zijn liefde voor haar en de ontreddering van die liefde tot de met de duurzaamheid van zijn levensgeluk betaalde ervaring, dat chemischzuivere, niet met menschelijkheid vermengde liefde de krachten der menschen te boven gaat, en hen die zich inschepen naar dat derde rijk, onverbiddelijk met waanzin slaat. Zij is wellicht alleen de Goden beschoren. Liefde als geïsoleerde, autonome, buiten-menschelijke functie, als tertium mysticum is het leit-motiv van dit boek en het thema - voorzoover het een verdediging is - van een soms hartstochtelijkverweerende, soms moedeloos-ondermijnde apologie.

Ik moet er om twee redenen vanaf zien deze quaestie dieper te doordringen: ten eerste zou er door een uiteenzetting op dit stuk, die verscheidene bladzijden zou beslaan, een onevenredigheid gaan ontstaan tusschen het boek en een critische orientatie in de elementen ervan, maar vooral vrees ik, dat

deze bespreking ontaarden zou in een apologie der liefde als centrale menschelijke functie en waarde, en dikwijls schijnt het mij toe, dat men de essentialia humana door apologieën in woorden slechts zeer zijdelings dient, misschien schaadt.... Maar ‘Die Frau nach der man sich sehnt’ is ondanks deze gebreken een voortreffelijk boek.

H. MARSMAN.

Bibliographie

Is. Van Beugem - Uit Vlaanderens Kunsthalle. (Lannoo, Thielt). Is. Van Beugem - Albert Saverys. (id.)

In het eerste bundel heeft schr. een aantal opstellen verzameld verschenen in *Mork's Magazijn*, *Elsevier*, *Ons volk ontwaakt*, *Averbode's Weekblad*, *Hooger Leven.* Opstellen over Vlaamsche kunstenaars wier populariteit voorloopig nog gelocaliseerd is tusschen de Noordzee en de Schelde. De meest oorspronkelijke Vlaamsche artisten, die ook in het buitenland bekend zijn, worden hier niet besproken: Permeke, Fritz Van den Berge, Gustaaf de Smeth, Gustaaf Van de Woestijne, Georges Minne, Albert Servaes. Het is begrijpelijk dat een criticus weinig trek heeft om, ná Karel Van de Woestijne, zich in te spannen voor nieuwe beschouwingen over die eerste-rangs-figuren. Intusschen staat de critiek des heeren Van Beugem in het teeken van *Kunst en Geest in Vlaanderen* en *De Schroeflijn*, en in dezelfde verhouding als de besproken tot de niet besproken kunstenaars. Deze critiek is lyrisch, impressionistisch en, bestemd voor magazines, joviaal- mededeelzaam. Overgens gëinspireerd door rechtzinnige geestdrift en het verlangen om ons dichter te brengen tot de sieraden der Vlaamsche Kunsthalle. Die kunstenaars zelf kunnen hier niet worden besproken. Slechts èèn opmerking: treffend is de èèn-tonigheid van hun onderwerpen. Er heerscht tegenwoordig bij de Vlamingen een ware plethoor van sneeuwlandschappen. Wij hadden reeds die van den ouden Breughel. Dan is in de letteren Streuvels aangekomen met zijn talrijke sneeuweffecten, nadien zijn tallooze volgelingen, tot en met Timmermans; en Valerius de Saedeleer is degene die het meest meegeholpen heeft om in de schilderkunst de lawinen weer in de mode te brengen. Thans acht elke Vlaming zich verplicht zijn visioenen van de kindsheid Christi voor te stellen in het ingesneeuwde Vlaanderen. En tot in den treure worden wij begiftigd met *Vluchten in Egypte*, *Aanbidding der Herders* en *der Koningen.* Als de Vlamingen eenmaal zulk een thema te pakken krijgen, dan weten zij er ongëevenaard mee te woekeren, (vóór een jaar of tien heb ik hetzelfde verschijnsel gesignaleerd in de literatuur: het misbruik der begrafenissen in den Vlaamschen roman.) Dat de talrijke voorstellingen van de Passie en van de religieuse onderwerpen den indruk van eentonigheid ook versterken, is in een boek als dit toe te schrijven aan de keuze van den criticus, wiens persoonlijke voorkeur, gewis ook van velen zijner lezers, gaat naar de ‘kunstenaars die voorgelicht worden door de Waarheid van het Roomsch Catholiek Geloof.’ Wat nu de critiek van schr. aan gaat, waag ik, met al mijn waardeering voor zijn reeds aangehaalde deugden, een paar kleine

opmerkingen. I° Nu die verspreide opstellen gebundeld zijn, zal het den lezer niet ontgaan dat schr. bijzonder zuinig is met de namen der huidige voorlichters. Daar is b.v. Permeke, de meest begaafde, de oorspronkelijkste, de stoutste der, in breeden zin genomen, jongeren. Hoe zelden is zijn naam vermeld! Aan zijn invloed zal toch wel niemand twijfelen, die zich b.v. zijn *Winter* herinnert uit het Antwerpsch Museum, dagteekenend van 1912. Het effect der drie afgezonderde boomen op het voorplan (trouzeer verwant met het groot *Winterland met de jagers*, van Breughel I) heeft menig schildersgeheugen beheerscht.... G. Van de Woestijne,, Jacob Smits, Albert Servaes zijn niet vreemd gebleven aan de kunst van menigen schilder door schr. besproken. Hier en daar lijkt mij, ondanks de talrijke uitheemsche namen die er bijgehaald worden, de studie der verwantschap niet genoeg doorgezet, zooniet zou de treffende gelijkenis van een Gevaert met William Blake niet aan de schr. ontsnapt zijn. Mijn tweede opmerking slaat op de onmatige taal van den criticus. Niemand zal er bezwaar in zien dat hij 'naar hartelust' schrijft. Doch zijn studies zouden een meer volkomen genot geven, en ook op meer onderlegde lezers indruk maken, indien hij meer besef van de verhoudingen had. Wanneer wij zien hoe lichtvaardig schr. omspringt met de meest ronkende woorden, hoe hij in zijn studie over Saverys, wiens verdiensten niemand zal betwisten, spreekt van het *titanisch geweld* van den schilder, dan vragen wij ons af of de woordenvoorraad des heeren v. Beugem niet zal uitgeput zijn den dag dat hij zal meenen iets te zeggen te hebben over Rubens of Michel-Angelo? Waar schr. elders spreekt van de *lucratieve elasticiteit* (?!) van Saverys, van de *oprechte kunst*, de *schoone menschelijkheid*, enz. .... dan verdenken wij hem, noch over zijn gedachten, noch over zijn woorden voldoende toezicht te hebben gehouden. Dezelfde bedenkingen slaan op de monographie over Saverys. Op het slot van dat boek heeft schr. echter een bekentenis gedaan die sympathiek is en die veel goed maakt: 'Misschien heb ik hier en daar wat te subjectief geoordeeld, waar over heel de lijn een objectiever motiveering paste; het feit dat ik leef en strijd in hetzelfde land en ook in denzelfden tijd, zal hieraan dan niet vreemd en desvolgens ook begrijpelijk wezen; en misschien draagt ons opvoedingssysteem daar nog de grootste schuld van'.... Dat is eerlijk gesproken. Met wat meer zelfcontrool zal de heer v. Beugem nog dieper leeren beseffen dat de criticus een groote verantwoordelijkheid draagt in de opvoeding van zijn lezers. De reeds aanzienlijke kunstwaarde van zijn oordeel zal er niet door verminderen.

A.C.

Lode Opdebeek - Bloemekens van den Vlaamschen Rozelaar. (L. Opdebeek, Antwerpen.)

De zeer goed bedoelde titel van dit boek zou kunnen aanleiding geven tot misverstand. Ik dacht heusch dat het een bloemlezing was van onschuldige versjes uit de Vlaamsche letteren? Inplaats van met een bloemen keus (of roosjes) verrast schr. ons met een heelen tuin vol boomen en gewassen, van den kloeken eik tot het bescheiden vergeet-mij-nietje, en voert ons tot op de grens van den huiselijken moestuin. Nu, alle botanische beeldspraak ter zij gelaten, de rozelaar is per slot een galerij geworden van

Vlaamsche figuren uit de letteren, de schilderkunst, de muziek, de folklore, het sociale leven. Onder de best geslaagde schetsen noem ik die van Victor Dela Montagne, Lodew. de Raet, Vermeylen, Jacob Smits, A. Servaes, Van Langendonck, Timmermans, Van Offel, Julius Sabbe, E. Hiel.... Het is een bijzonder hartelijk boek geworden, zonder hooge critische pretenties, maar dat ons dichter bij de menschen brengt, bij den nederigen arbeid en de bittere ervaringen van al deze ras-Vlamingen. Meer nog: er zijn daar episoden der Vlaamsche Bewegingen die documentaire waarde hebben, geschreven door een aandachtig en betrouwbaar getuige, die gediend wordt door een voortreffelijk geheugen. Daar zijn b.v. de randteekeningen op de geschiedenis van den Vlaamschen taalstrijd te Brussel met veelbeteekenende en vaak weinig bemoedigende bladzijden over de verfransching van Brussel en voorgeborchten, zoodat men zou gaan twijfelen aan de goedheid der Vlaamsche zaak, en gelooven aan het radicale woord van Destrée: 'Het is ongelukkig Vlaming geboren te zijn.' De geschiedschrijvers van morgen zullen met die kronijken rekening te houden hebben. L. Opdebeek is een onzer laatste romantici. Niet alleen door den toon, de allure van zijn opstellen, die soms gaat naar de dithyrambe, en door een joviaal toepassen van den vocatief (Gegroet Julius Sabbe! Gegroet op dezen schoonen dag van opstanding!) maar ook door meer innerlijke hoedanigheden: zijn gemakkelijke, goedhartige overgave aan buien van pessimisme en vertrouwen, zijn 'onwankelbaar' geloof in het Vlaamsch ideaal, zijn waarheidsliefde (zeer groote waarheden over de Vlamingen ná den oorlog!) zijn afkeer van modern Strebertum, en over het algemeen een ridderlijke kranigheid die niet genoeg kan gewaardeerd worden. L. Opdebeek is een vriend van velen, die menige biecht heeft gehoord, en hij verdient dat vertrouwen. Wij moeten hem dank weten, anderen te hebben laten genieten van zijn rijke levenservaringen, en ons een boek te hebben geschonken waarin zoo hartelijk vele onzer dooden herdacht en eenige levenden voorgesteld worden. Het werk is mooi versierd met portretten door den dichter-teekenaar Edmond Van Offel.

A.C.

Dr. M. Sabbe, L. Monteyne en Th. Coopman Thz. - Het Vlaamsch Tooneel (J. Colassin, Brussel).

Het mag een heugelijk feit genoemd worden in het Vlaamsch leven, dat een Rederijkers-kamer niet alleen uitspanning zoekt in het opvoeren van tooneelwerken, maar ook een literair- historische en cultureele rol kan vervullen. Zulks is het geval met de Brusselsche Kamer *De Morgenstar*, die haar vijf en zeventigste verjaring heeft willen herdenken door het uitschrijven van een uitvoerige studie over de geschiedenis van het Vlaamsch Tooneel. De taak werd door den kring opgedragen aan de drie boven genoemde letterkundigen, wier naam een waarborg was voor het gelukken der onderneming. Een 'onderneming' mogen wij het veilig heeten, wanneer wij zien dat die geschiedenis gegroeid is tot een volum dat ongeveer den omvang heeft van den Staten-Bijbel. Terecht heeft L. Monteyne betoogd dat de Vlaamsche tooneel-literatuur te lang stiefmoederlijk be-

handeld is geworden door de historie en de critiek, en het werd heusch tijd dat wij een algemeen overzichtelijk werk over dat uitgebreid literair gebied kregen. Doch het werk van H.H. Sabbe, Monteyne en Coopman heeft door zijn omvang, grondigheid en critischen geest, de stoutste verwachtingen overtroffen. Het is gewoon een standaard-werk, niet alleen uiterst zakenrijk (en daarbij practisch om te raadplegen dank zij den index,) maar geschreven met grondige kennis van de literaire stroomingen en een scherp en juist oordeel over menschen en toestanden. De overleg der auteurs blijkt alreeds uit de proporties in de verdeeling der stof. Dr. M. Sabbe die het bescheidenste deel voor zich nam, van den oorsprong tot bij het begin der XIXe eeuw, heeft die tijden van den ongepolijsten en gepolijsten steen weten saam te persen tot een vijftigtal pagina. Dat was zeer verstandig. Onze aandacht gaat toch hoofdzakelijk naar de XIXe eeuw, naar de tastbare worteltakken van ons huidig leven. Voor L. Monteyne, die stelligen smaak aan geroutineerde tooneel-ervaringen paart, was geheel de XIXe en de XXe eeuw weggelegd, in een studie van 350 pagina. Dankbare taak die hij met brio volbracht heeft. De Brusselsche schrijver Th. Coopman Thz., zeer vertrouwd met de intieme werking van het Vlaamsch tooneel, heeft het boek besloten met de beschrijving van het leven der tooneelkringen en der officieele gezelschappen. Zonder hier in het minst te kunnen ingaan op de bijzonderheden van dit werk, dat geroepen is om lang te dienen als onuitputtelijke schat voor latere delvers, willen wij nochtans uit L. Monteyne's *Prolegomena* onthouden dat hij daar op een treffende wijze de oorzaken schetst van den achterlijken toestand van het VI. tooneel tot vèr in de XIXe eeuw. De herwording van ons tooneel is in meer dan een beteekenis de meest dramatische episode der Vlaamsche Beweging! Ongeloofelijke moeilijkheden hebben de ontwikkeling in den weg gestaan. In den grond is het èèn groot drama, met een menigte comische figuren. Men begint zich rekenschap te geven van de volharding die er bij méér dan een geslacht noodig geweest is, en die soms ging tot ware heldhaftigheid (de eerste jaren der Vlaamsche Opera te Antwerpen!) om het tooneel op te voeren tot zijn huidige ontwikkeling die zoo levendig is, spijts cultureele zwakheid der massa, waarbij thans nog te voegen is de ziekelijke drift voor de bioscoop. L. Monteyne heeft met vaste hand de lijnen van de tooneel-literatuur geteekend die zich, naar gelang de moderne tijden naderen, meer beginnen te verwikkelen. Ook om zijn objectief en ernstig oordeel moeten wij hem zeer waardeeren. In de hoofdstukken over de *Realisten*, de *Vernieuwers*, het *Katliohek Tooneel* heeft hij, zonder zich te laten verblinden, zijn sympathie niet onthouden aan de pogingen der jongeren, die onze huidige tooneel-literatuur gelukkig maken tot een ‘levend gebeuren’. Laat ons hier nog aan toevoegen dat het in deze geschiedenis aan pittoresk niet ontbreekt. Het is voor den lezer een der vermakelijke momenten, den gang van onze dramatiek te volgen rond het midden der XIXe eeuw en hij zal er zijn hart kunnen ophalen aan de ongeloofelijkste titels van tooneelgewrochten- en gedrochten. Door talrijke anecdoten en de herdenking van populaire figuren die den Vlaming zeer hef zijn, draagt de studie van Th. Coopman niet weinig bij tot de levendigheid en het genot van dat machtig boeiend werk dat èn de *Morgenstar* èn onze trits van Vlaamsche critici tot groote eere strekt.

A.C.